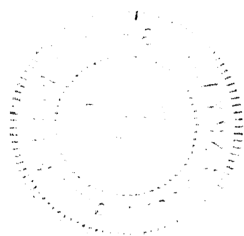
समग्र केळकर वाङ्मय

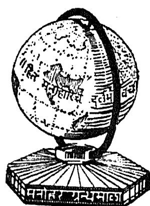
२ लोकमान्य खंड

मनोहर ग्रंथमाला, प्रकाशन ७ वें

समग्र केळकर वाङ्मय

२ लोकमान्य खंड

सन १९३८

प्रकाशक
मनोहर महादेव केळकर,
घर नं. १९६/३३ सदाशिव पेठ, पुणें.

मुद्रक
अनंत विनायक पटवर्धन
आर्यभूषण प्रेस, ९१५।१
भांबुर्डा पेठ, पुणें

प्रकाशकाचें निवेदन

संकल्पाप्रमाणें 'समग्र केळकर वाङ्मया'चे हे बारा खंड छापून आज वाचकांच्या हातीं देतां येत आहेत याविषयीं फार आनंद होतो. हें छपाईचें काम अपेक्षेपेक्षां पुष्कळच लवकर पूर्ण करितां आलें याचें श्रेय पुणें शहरांतील अनेक छापखान्यांनीं केलेल्या सहकारितेलाच दिलें पाहिजे.

हें समग्र केळकर वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याची मूळ कल्पना स्वतः केळकरांची नाहीं त्याप्रमाणें ती प्रस्तुत प्रकाशकाचीहि नाहीं. केळकर वाङ्मयाचा अभ्यास आज सुमारें वीस वर्षें सतत करणाऱ्या एका गुणग्राही वाचकाच्या सहृदय अंतःकरणांत त्या कल्पनेचा उगम झाला. आणि त्याच्याच सक्रिय प्रोत्साहनामुळें त्या कल्पनेला हें दृश्य स्वरूप प्राप्त झालें हें सांगणें आम्ही आमचें कर्तव्य समजतों.

वास्तविक केळकरांचें '**समग्र**' वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याची वेळ अजून आलेलीच नाहीं! कारण त्यांची लेखणी अजून थांबलेली नाहीं. आणि त्यांची प्रकृति चांगली राहिली तर यापुढें त्यांनीं निर्माण केलेलें आणखीही वाङ्मय वाचकांना वाचावयास मिळेल अशी आशा करण्यास जागा आहे. तथापि बारा हजार पृष्ठें भरतील इतकें वाङ्मय आजच सिद्ध असल्यामुळें, हा पहिला मोठा हप्ता छापून मोकळें व्हावें ही गोष्ट सर्वच दृष्टींनीं इष्ट होती. पण यांत आणखी एक सोय विशेष होती ती अशी कीं, केळकरांच्या छापील ग्रंथांशिवाय त्यांनीं वर्तमानपत्रें मासिक पुस्तकें यांत लिहिलेले लेख, इतर ग्रंथकारांच्या ग्रंथांना लिहिलेल्या प्रस्तावना, प्रसंगविशेषीं त्यांनीं दिलेल्या व्याख्यानांचे लेखी सारांश इत्यादि जें अवांतर वाङ्मयहि बरेंच आहे, तें आठवून मिळवून जुळवून युक्तायुक्त पाहून तपासून देणें हें काम इतरांच्या हातून कसें होणार? तें त्यांचें त्यांनींच करणें शक्य. म्हणून त्यांना श्रम देऊनहि पण तें

त्यांच्या हातून होण्यासारखें आहे तोंपर्यंत करवून घेण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें.

या ग्रंथांतल्या 'वाङ्मय' शब्दाचा अर्थ नेहमीं आपण समजतों त्याहून किंचित् अधिक व्यापक केला पाहिजे. कारण केळकरांच्या लेखांप्रमाणें त्यांनीं दिलेल्या तोंडी व्याख्यानां—भाषणांचाहि समावेश त्यांत केला आहे. पण त्यांपैकीं बरींच, तोंडीं बोलून झाल्यावर, स्वतः त्यांचीं त्यांनीं लिहून दिलेलीं आहेत. इतर वार्ताहरांनीं लिहून घेतलेलीं अशीं थोडीं आहेत.

दुसरीहि एक गोष्ट सांगणें अवश्य आहे ती ही कीं, या बारांपैकीं कांहीं थोड्या खंडांत, केळकरांनीं स्वतः लिहिलें नाहीं किंवा ते बोलले नाहींत असेंहि कांहीं 'वाङ्मय' पुरवणी कागदपत्रांच्या रूपानें समाविष्ट केलें आहे. उदाहरणार्थ, टिळकांचीं मृत्युपत्रें, केसरीवरील खटल्यांतील न्यायमूर्तींचे निर्णय, एखाद्या सभेच्या हकीकतींतील प्रास्ताविक किंवा समारोपाचा असा कांहीं त्रोटक मजकूर इत्यादि. पण त्या ठिकाणीं केवळ तो प्रसंग किंवा तो विषय यांची नीट समजूत पटण्याला तो मजकूर साधनभूत असल्यामुळेंच घालावा लागला आहे. उलट कांहीं वाङ्मय केळकरांनीं लिहिलेलें असेंहि खंड—पृष्ठांच्या मर्यादेमुळें वगळावें लागलें.

हें प्रचंड वाङ्मय जवळ जवळ सारख्या पृष्ठसंख्येच्या बारा खंडांत बसवून देणें हें काम सहजच जरासें अडचणीचें झालें. तथापि शक्य तोंवर विषयानुसंधान साधण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे.

प्रकाशक.

२ लोकमान्य खंड

लो० टिळक यांचें चरित्र (उत्तर भाग)

अनुक्रमणिका

लो. टिळक चरित्र

खंड २ रा

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक (१९०८)

लो० टिळक यांचें चरित्र

खंड २ रा

भाग ३२ वा

१९०४ ते १९०६ ची हकीकत

प्रस्तुत भागांत ज्या तीन वर्षांचें इतिवृत्त टिळकांच्या संबंधापुरतेंच आम्ही देणार आहों त्यांत अनेक चळवळी झाल्या. त्यांत कांहीं लहान व कांहीं मोठ्या स्वरूपाच्या आहेत. शिवाय कांहीं गोष्टी एकाच वेळीं घडून गेल्या तर कांहींचा धागा तीन वर्षभर सारखा चालू राहिलेला आढळतो. याकरितां प्रथम तीनहि वर्षांतील लहानसहान गोष्टी व चळवळी यांची हकीकत देऊन नंतर मोठ्या चळवळींची हकीकत देणार आहों. ही सूचना देण्याचा हेतु इतकाच कीं यांत दिलेल्या सर्व हकीकती केवळ कालानुक्रमानेंच दिलेल्या नाहींत ही गोष्ट वाचकांच्या नजरेला आगाऊच यावी.

(१) मुंबईची राष्ट्रीयसभा

१९०३ च्या राष्ट्रीयसभेपूर्वी ए. ओ. ह्यूम व वेडरबर्न वगैरेंनीं हिंदुस्थानांत जागृति उत्पन्न होण्याकरतां एक पत्र इकडील पुढाऱ्यांना पाठविल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. त्याचा उपयोग विशेष झाला नाहीं. १९०४ सालीं मुंबईस राष्ट्रीयसभा भरण्याचें ठरलें तेव्हां तिची वर्गणी जमविण्याच्या उद्देशानें मुंबईचे हायकोर्ट वकील व फेरोजशहा मेथा यांचे सहाय्यकारी नारायण विष्णु गोखले यांनीं रुपयाफंडाची कल्पना काढली. ती पैसाफंडाच्या कल्पनेवरून निघाली. एक रुपयाफंड काढून मुंबईच्या बैठकीला मदत होईल किंवा एखादा लहानसा कायम निधिहि जमेल पण सभेचें काम वर्षभर करण्यास कोणी तयार असल्याशिवाय फंडाचा तरी काय उपयोग? अशी टीका त्यावर सहजच झाली. वुइल्यम डिगबी यांनीं राष्ट्रीयसभेचें काम अखंड चालण्याकरतां एक योजना केली. फिलिपाईन बेटाप्रमाणें

हिंदुस्थाननें जर प्रयत्न केला आणि आशियाखंडांतील जागृतीचा फायदा घेतला तर फिलीपाईन बेटाइतकें स्वातंत्र्य हिंदुस्थानाला मिळेल असें मत मि. डिगबी यांनीं व्यक्त केलें. त्या बेटांतील लोक हिंदी लोकांप्रमाणेंच परतंत्र होते! पूर्वी ब्रॅडलासाहेब इकडे आल्यापासून विलायतेंत हिंदी वकिलायत स्थापण्याची कल्पना निघाली होती. पण तें खर्चाचें काम हें एक. शिवाय आपला वेळ मोडून काम करण्यास कोणी तयार नव्हता. अलाहाबादच्या इंडियन ओपिनियन पत्रानेंहि असेंच लिहिलें. हिंदुस्थानांत राजकीय चळवळीला यश न येण्याचें कारण हेंच कीं पुढारी अंग मोडून मेहनत करीत नाहींत. उलट तेलंग, चंदावरकर, तय्यबजी, सुब्रह्मण्य, अय्यर, शंकरन् नायर या कॉंग्रेस पुढाऱ्यांनीं पुढें सरकारी नोकरी पत्करली. हा वाद मुंबईच्या कॉंग्रेसपर्यंत मधून मधून असाच चालला होता. आणि त्याचा उच्चार या सभेंत झालाहि. अद्यापि नेमस्त व जहाल यांतील भेद मात्र स्पष्टपणें व्यक्त झाला नव्हता. यामुळें कॉंग्रेसमध्यें राहून कॉंग्रेसला नांवें ठेवणारे म्हणून जहाल पक्षाला कोणास नांवें ठेवतां येत नव्हतीं. उलट कॉंग्रेसच्या त्या वेळच्या पुढाऱ्यांना नांवें ठेवणारे गुरु उपगुरु ह्यूम, वेडरबर्न हे होते हें लक्षांत घेतलें म्हणजे भांडणाचें मूळ कशांत होतें हें कळून येईल.

१९०४ च्या सप्टेंबरांत ॲमस्टर्डाम येथें सोशॅलिस्ट लोकांची मोठी सभा भरली. तींत हिंदुस्थानच्या वतीनें दादाभाई नौरोजी हजर होते. सभेंत हिंदुस्थानच्या संबंधानें एक ठराव पास झाला. त्यांत हिंदुस्थानच्या स्थितीचीं खरीं कारणें काय आहेत व तीं नाहींशीं करण्याला काय उपाय करावे हें सांगण्यांत आलें. सभेंत दादाभाई नौरोजी यांचें भाषण फारच कडक झालें. सर्व राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींनीं उठून उभें राहून टोप्या काढून दादाभाईंच्या नांवाचा जयघोष केला. इंग्रजांना नांवें ठेवतांना दादाभाईनीं कोणताहि शब्द शिल्लक ठेवला नाहीं. अर्थात् कांहीं इंग्रज लोक जे पूर्वी दादाभाईंना चाहात असत ते दादाभाई हे ह्या परिषदेला गेल्याबद्दल त्यांना नांवें ठेवूं लागले. सोशॅलिस्ट पंथाची नवी चळवळ सर्व जगभर सुरू झाली होती. साम्राज्याविरुद्ध तिचा प्रथमपासून कटाक्ष होता. तथापि दादाभाई या सभेला गेले व त्यांनीं सोशॅलिस्ट पक्षाशीं सहकार्य केलें यांत कांहींच वावगें नव्हतें. पण ह्यूम, वेडरबर्न यांचा उपदेश जसा मेथादिकांना दुःसह वाटूं लागला होता त्याप्रमाणें दादाभाई हे इतके कडक बोलूं लागले त्याबद्दलहि मुंबईच्या कांहीं पुढाऱ्यांनीं अर्धवट नापसंती दाखविण्यास सुरवात केली.

यंदाहि मुंबईच्या सभेला उद्देशून सर वुइल्यम वेडरबर्न यांनीं एक पत्र इंडिया पत्रांत प्रसिद्ध केलें त्यांत त्यांनीं लिहिलें कीं “ राष्ट्रीयसभेनें कामाची कांहीं तरी नवी दिशा शोधून काढल्याशिवाय तरणोपाय नाहीं. विलायतेस एक राजकारणी मिशन कायम ठेविलें पाहिजे. राष्ट्रीयसभेनें नुसते ठराव करणें म्हणजे सॉलिसिटरनें पूर्व तयारीचे कागद तयार करण्यासारखें आहे. पण त्या कागदांवरून सुनावणी करणारा वकील चांगला खंबीर मिळाल्याशिवाय काय उपयोग ? ” सभेचे ठराव म्हणजे फक्त रोगनिदान होय. पण औषध हें कांहीं वेगळेंच असतें. विलायतेंतील लोकांच्या मनाला धक्का बसण्यासारखी गोष्ट घडल्याशिवाय सर्व फुकट आहे. हा धक्का बसविण्याऱ्या पायऱ्या एकावर एक कशा रचल्या गेलेल्या असतात याचें विनोदी वर्णन केसरीच्या एका अग्रलेखांत केलें होतें तें असें:—

“ हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल व विलायतेंतील न्यायप्रिय लोक यांमध्यें अनेक अभेद्य असे कोट आहेत. व हे कोट एका मागून एक सर केल्याशिवाय हिंदुस्थानांतील दुःख विलायतेंतील लोकांच्या कानीं जाणें बहुधा अशक्य झालेलें आहे. या दरम्यानच्या कोटांतून धक्के खात खात जेव्हां वर पोंचावें व सर्वांत वरिष्ठ पायरीच्या अधिकाऱ्याचा हुकूम मिळवावा तेव्हां तो धक्के खात खात कालांतरानें खालीं येऊन पोंचणार. एकाद्या स्थानिक सरकारनें एखादें अन्यायाचें कृत्य केलें असें आपण समजूं. या कृत्याची दाद लावावयाची असल्यास प्रथम हिंदुस्थानसरकारकडे अर्ज करावे. तेथेंहि काम न झालें तर कोणा अनाथांच्या वालीच्या कच्छपीं लागून पार्लमेन्टमध्यें रडगाणें गावें व अधिकारारूढ असणाऱ्या पक्षानेंहि वाटाण्याच्या अक्षता लाविल्या म्हणजे मग ‘ गौरिहराचें पूजन करीत बसणाऱ्या वधूप्रमाणें ’ त्याचा प्रतिपक्षी अधिकारारूढ होऊन येईल काय अशी आशा मनांत बाळगून आपल्या कर्माला दोष लावीत किंवा ईश्वराची प्रार्थना करीत बसावें ! ही हल्लींची आपल्या चळवळीची सोपानपरंपरा आहे ! याचें वर्णन वेडरबर्न साहेबांनीं विलायतेंतील मुलांच्या एका ‘ कावळा चिमणी ’ च्या गोष्टीच्या रूपानें विनोदात्मक रीतीनें केलें आहे. या गोष्टीशीं सदृश अशी गोष्ट आपल्या इकडलि भातुकली खेळणारीं मुलेंहि सांगत असतात. तिचीच आठवण आम्ही आमच्या प्रौढ वाचकांना करून देतों. चिमणीचे मोती कावळ्यानें उपटले तेव्हां चिमणाबाईनें कावळ्याला उडवून देण्यास झाडाला विनंति केली. झाड कबूल होईना तेव्हां तें तोडण्यास सुताराला सांगितलें. सुतार नाकबूल झाला म्हणून अशा अनुपकारी

इसमास शासन करण्यास तिनें राजास विनंति केली. राजास चिमणीचें सुखदुःख काय कळणार? तेव्हां त्यानें नाहीं म्हटल्यावर त्याची गुरुकिल्ली हातीं असणाऱ्या राणीस राजावर रुसून हा महत्त्वाचा व्यवहारनिर्णय करण्यास सांगितलें. परंतु स्त्रियांसहि स्त्रियांची सहानुभूति नेहमींच वाटते असें नाहीं. तेव्हां सरळ उपाय थकल्यामुळें चिमणीनें उंदरास राणीचीं भरजरी वस्त्रें फाडण्यास सांगितलें व तिनें तेथून आपला अर्ज मांजर कुत्रें येथपर्यंत नेऊन कुत्राहि ऐकेना तेव्हां एक लट्ठसा सोटा गांठून त्यास कुत्र्याचे पाठींत बसण्याची विनंति केली! तेव्हां सोटा कबूल झाला व तो कुत्र्याचे पाठींत बसतांच कुत्र्यानें मांजरास, मांजरानें उंदरास अशी दहशत घालण्याचें काम सुरू होऊन पेंड पोंचत पोंचत झाडापर्यंत आला व झाडानें जेव्हां कावळ्यास हुसकून लावण्याचें कबूल केलें तेव्हां कावळ्याचा निरुपाय होऊन अर्जदार चिमणीस न्याय मिळून तिचा मोती तिला परत मिळाला! याच गोष्टीच्या एका आवृत्तींत सोट्यानेंहि नाकबूल केल्यामुळें चिमणीस तो जाळून टाकण्यास अग्नीकडे, अग्नि विझवण्यास समुद्राकडे, समुद्र पिऊन टाकण्यास हत्तीकडे व हत्तीचे कानांत शिरण्यास मुंगीकडे दाद् मागावी लागली. परंतु मुंगीहि नाकबूल झाली तेव्हां चिमणीनें आपलें छोटेखानी विश्वरूप दाखवून 'तर मग तुला खाऊन टाकतें' म्हणून आपली प्रचंड चोंच उघडली! तेव्हां मुंगी कबूल होऊन उलट पेंड पोंचत पोंचत चिमणीस न्याय मिळाला! या व अशा प्रकारच्या मुलांच्या गोष्टींत नेहमीं बरेंच सत्य सांठविलेलें असतें. विनोदशील मार्मिक अशा मनुष्यास अशा गोष्टींचा उपयोग मोठमोठे राजकीय प्रश्न सोडविण्यासहि होण्यासारखा आहे. विलायती गोष्टींत जेव्हां एका परोपकारी चांडाळानें एका अनुपकारी मनुष्यास फांसावर चढविण्याचें कबूल केलें तेव्हां गोष्टींतील म्हाताऱ्या बाईचें कार्य झालें. इकडल्या गोष्टींत अखेर न्याय एका परोपकारी सोट्यानें देवविला व त्याच गोष्टीच्या दुसऱ्या आवृत्तीप्रमाणें स्वतः चिमणीनें जेव्हां आपली चोंच मुंगीला खाण्याकरितां पाजळली तेव्हां तिला न्याय मिळाला. तात्पर्य उद्योग करितां करितां कोणा तरी समर्थ व परोपकारी विभूतीची गांठ पडते, किंवा आपल्या अंगीं जें काय सामर्थ्य असतें त्याचाच स्वावलंबनाचे तत्त्वावर उपयोग करण्यास मनुष्य जेव्हां प्रवृत्त होतो तेव्हांच त्याची कार्यसिद्धि होते. "

ता. २० डिसेंबरच्या अंकांत टिळकांनीं 'वेळ तर हीच आहे' असा स्फूर्तिदायक मथळा घालून कॉंग्रेसनें आपलें धोरण यापुढें कसें ठेवावें हें दर्शविलें. टिळ-

कांचें म्हणणें असें कीं " सनदशीर चळवळ हवी तर तीच कां होईना पण ती तरी कसून करा. विलायतेंत चळवळ झाली पाहिजे व तीच खरी चळवळ असें तुमचें मत असेल तरीहि ठीक आहे. पण ती करण्यास तरी तुम्ही योग्य पुढारी हुडकून काढा आणि त्यांना विलायतेला पाठवा. विलायतेंतील लिबरल पक्षाची कांस धरावी असें तुम्हांला वाटत असेल तरी हरकत नाहीं. जा आणि पार्लमेंटच्या निवडणुकींत स्वतः भाग घेऊन त्या पक्षाच्या तत्त्वाबरोबर हिंदुस्थानचें घोडेंहि दामटण्याचा प्रयत्न करा. " या वेळीं सनदशिर चळवळीशिवाय इतर कोणत्याहि चळवळीची सूचना जहाल पक्षदेखील करीत नव्हता. तक्रार इतकीच होती कीं राष्ट्रीय सभेचे पुढारी म्हणवितात व तिचीं सूत्रें हातीं ठेवतात ते लोकहि अंग मोडून काम करण्यास तयार होत नाहींत. वर्षांतून केवळ एक वेळ जमून ठराव पास करणें हें जें फेरोजशहा मेथा यांचें धोरण तें टिळकांना नापसंत होतें व त्यावर त्यांचा सगळा हल्ला होता.

२० वी राष्ट्रीयसभा मुंबईस ता. २४ डिसेंबर रोजीं भरली. स्वागताध्यक्ष सर फेरोजशहा मेथा व अध्यक्ष सर हेन्री कॉटन हे होते. कॉटनसाहेब हे नुकतेच सरकारी नोकरींतून सुटले असल्यामुळें आणि राष्ट्रीयसभेला त्यांची प्रथमपासून सहानुभूति असल्यामुळें त्यांना सहजच अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. पूर्वींचा मुनित्रयांचा खलिता लिहिणाऱ्यांपैकीं हे एक होत. बरोबर सर वुइल्यम वेडरबर्न हेहि आले होते. या दोघांची मिरवणूक मुंबईत मोठ्या थाटाची निघाली. मद्रास राष्ट्रीयसभेच्या पूर्वीं टिळकांनीं दर्शविल्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत व विलायतेंत राजकीय स्वरूपाचें सभेचें काम सतत जोरानें कसें चालावें हा मुख्य प्रश्न याहि सभेपुढें होता. त्याविषयीं टिळकांनीं या दोघांकडेहि जाऊन खासगी रीतीनें त्याची चर्चा केली. मतभेद किंवा भांडणें उघडपणानें झालीं नाहींत. मात्र सर फेरोजशहा मेथा यांच्यावर लाला लजपतराय यांनीं कांहीं आरोप केले होते. म्हणून त्या दोघांची थोडीशी खडाजंगी विषय-मंडळांत झाली. नेमस्त व जहाल असे स्पष्ट पक्षभेद अद्यापि व्हावयाचे होते याविषयीं कॉटनसाहेब आपल्या आठवणींच्या ग्रंथांत लिहितात, "बाळ गंगाधर टिळक हेहि आपल्या अनुयायांसह तेथें आले होते. पण या वेळीं जहाल मवाळ हा भेद नव्हता. कारण सगळेच या वेळीं नेमस्त किंवा मवाळ होते!" टिळक यांचें स्वागत मंडपांत मोठ्या थाटानें झालें. मुसलमान कॉंग्रेस-भक्त अल्ली महमद भिमजी यांनीं टिळकांचा जयजयकार करण्यांत

पुढाकार घेतला. ज्यांना व्यक्तिशः टिळकांविषयीं स्नेहभाव वाटत नव्हता असेहि लोक या जयजयकारांत सामील झाले. कारण त्या सालीं मुंबई हायकोर्टानें त्यांना फौजदारी खटल्यांतून दोषमुक्त करून सोडून दिलें होतें.

कॉटनसाहेबांनीं काँग्रेसचें अध्यक्षस्थान स्वीकारलें याबद्दल अँग्लोइंडियन वर्तमानपत्रांनीं काहूर उठविलें. त्यांचें पेन्शन बंद करावें अशीहि कित्येकांनीं सूचना केली. सरकारी नोकरींत असतांच ते हिंदी जनतेशीं सहानुभूति दाखवीत याबद्दल त्यांना वेळोवेळीं त्रास सोसावा लागलाच होता. यथाक्रम ते लेफ्टनंट गव्हर्नर झाले असते. पण त्यांच्यावर सरकारचा राग म्हणून ते कमिशनरीच्या वर चढले नाहींत. आणि आतां तर ते उघडपणें राष्ट्रीयसभेला येऊन मिळाले. लॉर्ड कर्झन यांनीं हा रोष मनांत धरला व काँग्रेसचे ठराव घेऊन अध्यक्षांनीं लॉर्ड कर्झन यांना भेटावें असें सभेनें ठरविल्याप्रमाणें ते भेटावयास गेले असतां त्यांनीं त्यांची भेट घेतली नाहीं. त्यांनीं कारण मात्र असें दिलें कीं आज एकोणीस वर्षांत जी गोष्ट झाली नाहीं ती मी कशी करूं ? मी आज हा नवा प्रघात पाडला तर तो माझ्या मागून येणाऱ्या व्हाइसरॉयसाहेबांना त्रासदायक होईल. पण या सबबीचा अर्थ लोक जाणतच होते. वाटतील ते जुने दाखले मोडावे आणि वाटतील ते नवे निर्माण करावे हा हिंदुस्थानांत ज्यांचा नित्य व्यवसाय होऊन राहिला त्यांचें हें उत्तर अर्थात् मानभावीपणाचें होतें. पण आश्चर्य इतकेंच कीं याहून निराळ्या रीतीचें खडखडीत व गुर्मीचें उत्तर त्यांनीं द्यावयास पाहिजे होतें तें कसें दिलें नाहीं ! मानभावीपणा हा कर्झनसाहेबांचा बाणा नव्हे. उद्दाम वृत्ति हाच त्यांचा खरा बाणा.

राष्ट्रीयसभेला घटना असावी असें पहिल्या पांचचार वर्षांतच लोकांना वाटूं लागलें होतें व तोहि एक विषय वादाचा होता. राष्ट्रीयसभेच्या दहाव्या वर्षी म्हणजे १८९५ सालीं पुण्यास ही सभा भरली तेव्हां या प्रश्नाला बराच रंग आला होता. कांहीं घटना कोणीं तयार केल्या होत्या व त्यांचा विचार करण्याकरितां कमिटीहि नेमण्यांत आली होती. परंतु काँग्रेसचे पुढारी पुष्कळसे सर फेरोजशहा मेथा यांच्या मताचे होते; त्यांना राष्ट्रीयसभेला घटना अशी नको होती. वर्षांतून चार दिवस जमावें. कोणी ती धामधूम म्हणावी. वाटेल तर कोणीं शांतपणें चर्चा करण्याची परिषद् म्हणावी. पण त्या चर्चेंत जें काय निघेल तितकाच जमलेल्या लोकांना किंवा राष्ट्राला फायदा. आपापल्या प्रांतांत जे कोणी लोकमत

प्रगट करतील त्यांचें एकीकरण करणारी सभा ही राष्ट्रीयसभा मानावी हें सर फेरोजशहा यांचें मत १९०२ सालीं सोलापूर प्रांतिक परिषदेचे वेळीं चिमणलाल सेटलवाड यांनीं मुंबईचें मत म्हणून प्रगट केल्याचें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. पण लाला लजपतराय वगैरे मंडळींना ही गोष्ट मान्य नव्हती. पंजाबांतील मुखत्यार १९०२ सालीं अहमदाबादेस आले नव्हतेच पण विनवणी केल्यामुळें १९०३ सालीं मद्रासेस गेले होते. तेहि निराश होऊन परत गेले व राष्ट्रीयसभेला घटना असावी कीं नसावी यावरून मेथा व लजपतराय यांचें मुंबईस भांडण झालें.

(२) पंचांगशोधन

मुंबई राष्ट्रीयसभेच्या आगेमागें आठदहा दिवस टिळकांचे मोठे गडबडीचे गेले. खुद्द राष्ट्रीयसभा, औद्योगिक प्रदर्शन वगैरे गोष्टी तर होत्याच पण अवांतर कामेंहि बरींच होतीं. या मुक्कामांत पैसाफंडासंबंधानें एक जाहीर सभा मुंबईस भरविण्यांत आली. टिळकांनीं पैसाफंडावर व्याख्यान दिलें व एकादा जिल्हा घेऊन पैसा जमविण्याची काळे यांची कल्पना कशी काय फलद्रूप होते हें पारखून पहावें असें सुचविलें. मग मध्यवर्ती कमिटीची रचना झाली. डॉ. नानासाहेब देशमुख, टिळक व डॉ. खरे या तिघांना पैसाफंडाचे ट्रस्टी नेमण्यांत आलें. ता. ८ रोजीं टिळक वसईकरांच्या निमंत्रणावरून वसईला गेले. मंडळींनीं निमित्त पैसाफंडाचें केलें होतें. पण टिळक खटल्यांतून सुटून आल्याबद्दल त्यांना त्यांचें अभिनंदन करावयाचें होतें. असो. या आठवड्यांतील टिळकांचें अवांतर खरें मोठें कार्य म्हटलें म्हणजे पंचांगसंशोधनाकरतां बोलावलेली सभा होय.

पण या सभेची हकीकत देण्याच्या आधीं यापूर्वी चार वर्षांत पंचांगशोधनाची चळवळ कशी सुरू होती हें थोडेंसें पाहूं. व्यंकटेश बापूजी केतकर हे आपल्या करण ग्रंथाप्रमाणें केतकी नांवाचें पंचांग काढूं लागले होते. या गोष्टीचा उल्लेख मागें या प्रकरणांत केलाच आहे. त्यांच्या नूतन ग्रंथलाघवपद्धतीनें तीन प्रकारचीं केतकी पंचांगें तीन ठिकाणीं प्रसिद्ध झालीं. एक वाईस, दुसरें मुंबईस, तिसरें बेलवंडीस. पण या पंचांगांतील गणितांत फरक होता. यासंबंधीं मुंबईच्या एका ज्योतिषानें असें दाखविलें कीं एकाच दिवसाच्या गणितांत रवीमध्यें ५९ कलांचें अंतर व इतर ग्रहांतून असेंच अंतर असून त्यांच्या गतींतहि अंतर पडत होतें. चैत्र शुद्ध पौर्णिमेची चंद्रग्रहणाची वेळ मात्र नॉटिकलआल्मनॅकप्रमाणें दिली होती. गणितांत फरक पडतो आणि ग्रहणवेळा मात्र नॉटिकलप्रमाणें बरोबर येते

असा उघड विरोध दिसून आला. एकच ठिकाणचे अक्षांश रेखांश घेऊन हीं पंचांगें तयार झालीं असतांहि त्यांत मेळ नव्हता. अर्थात् लोकांना ज्योतिषशास्त्रावरील अश्रद्धेचें तें एक कारणच होणार होतें. पुढें १९०३ सालीं निरयन पंचांगासंबंधानें लोकांनीं तक्रार केली. ग्रहलाघवी पद्धतीनें केलेलें पंचांग आणि केतकी पंचांग यांमध्यें भेद पडल्यानें लोकांचा घोटाळा होतो पण त्यांतल्या त्यांत ग्रहलाघवी पंचांगापेक्षां केतकी पंचांग अधिक विश्वसनीय ठरतें अशीं पत्रें केसरीकडे आलीं. आणि पत्रें लिहिणारांनीं जुनें पंचांग संस्कार देऊन नव्या पद्धतीनें करावें असें सुचविलें.

कोल्हापुरचे वाघोलीकर व केतकर यांच्यामध्यें वाद सुरू झाला तो निष्कारण म्हणून टिळकांनीं प्रथम आवरून धरला व असा शेरा मारला कीं जुन्या सर्व सिद्धांतग्रंथांची अयनांशाबद्दल एकवाक्यता होणें शक्य नाहीं. केव्हांहि झालें तरी त्याचा स्थूल दृष्टीनें विचार केला पाहिजे. केतकर यांनीं आपल्या दृष्टीनें तो तसा केला आहे असें मानलें तर कांहीं वादच नाहीं. तथापि वाघोलीकरांनीं केतकींतील अयनांशाचा मुद्दा लोकांपुढें मांडला ही गोष्टहि फार चांगली झाली.

वाघोलीकर यांनीं केसरीला पत्र लिहून केतकर यांच्या पंचांगांतील चूक दाखविली होती. त्यांच्या विचारसरणीला कोल्हापूरचे गणिताचे प्रोफेसर रघुनाथराव आपटे यांची संमति आहे असें प्रसिद्ध झालें. वाघोलीकर यांचें म्हणणें असें कीं, केतकर यांनीं चित्रा तारेच्या हल्लींच्या भोगांत सूर्यसिद्धांतांतील चित्रा तारेचा भोग वजा करून बाकी उरला तो अयनांश असें म्हटलें आहे. पण केतकरांनीं चूक केली ती ही कीं, सूर्यसिद्धांतांत चित्रा तारेचा भोग १८० अंश धरला आहे असें म्हटलें आणि शके १८०० मधील चित्रा तारेचा सायन भोग २०२ अंश आहे असें गणितानें काढून त्यांत १८० वजा करून बाकी २२ उरले ते अयनांश धरावे असें ठरविलें. पण सूर्यसिद्धांतांत कोणत्याही तारेचा वास्तविक भोग दिलेला नाहीं. या चुकीमुळें आतां नक्षत्रांत चार पांच घटका व योगांत सात किंवा आठ घटका चूक पडेल. अयन संक्रांतीच्या वेळा सुमारें ५० घटका चुकतील आणि गुरु व शनी यांच्या राश्यन्तरांत दोन किंवा चार आठवड्यांची चूक पडेल. संक्रांतीचे पर्वकाळ चुकतील व नक्षत्रांवर अवलंबून राहिलेलीं धर्मकृत्यें बिघडतील. ग्रहलाघवींचें गणित आजच्या मानाला जितकें चूक त्यापेक्षां केतकरांचें गणित कमी चूक हें खरें. तथापि त्यांचेंहि गणित ५० कला चुकणार. तेव्हां याहिपेक्षां शुद्ध असें पंचांग पाहिजे. टिळकांना ही विचारसरणी मान्य असल्यामुळें त्यांनीं

या पत्राला केसरींत योग्य स्थान दिलें. वाघोलीकरांच्या या पत्राला केतकर यांनीं उलट उत्तर दिलें. त्यांत त्यांनीं असें दाखविलें कीं, वाघोलीकरांनीं आरंभस्थान चल धरलें आहे. स्थिर धरलें नाहीं. पण निरयन पद्धतीनें आरंभस्थान स्थिर असलें पाहिजे आणि सूर्यसिद्धांतांत स्थिर चित्रा तारेचा भोग बरोबर सहा राशी दिला आहे. यावरून असें दिसतें कीं रेवती तारा क्षितिजाखालीं असते ते वेळीं चित्रा तारेचा स्फुट भोग नेहमीं १८० अंश मानून तिजपासून इतर तारांचे भोग ठरवित असतात. तो १८० अंश मानला तरच त्याची वेधनिर्णायक योग्यता कायम राहते. चित्रेचा भोग ४८ कलांनीं मानला तर अडचण ही येते कीं, तिच्यामागें ६ राशींवर कोणताही ठळक तारा नाहीं. म्हणून पूर्वोक्त दोन भागांचें मध्य समान म्हणून १८० अंश चित्रेचा भोग मानणें शहाणपणाचें होतें. हें पत्रहि टिळकांनीं छापलें. त्यांचा हेतू असा कीं या वादामुळें उभय पक्षीं कांहीं कांहीं कबुल्या दिल्या जातील त्या घ्याव्या आणि नंतर उभयतांचा मेळ घालण्यासारखी कांहीं तडजोड सुचवावी.

१९०४ च्या ऑगस्ट महिन्यांत श्रीजगद्गुरु शंकराचार्य मठ द्वारका यांनीं पंचांगशोधनाविषयीं एक आज्ञापत्र प्रसिद्ध केलें. माधवबागेंत मुंबई येथें सभा भरून ३०० गृहस्थांची एक कमिटी नेमण्यांत आली. आणि ज्योतिषी, राजेरजवाडे वगैरे सर्व प्रकारच्या लोकांना विनंतिपत्र पाठविण्याचें ठरलें. प्रश्नावली तयार करण्यांत आली. एका नव्या वेधशाळेची रूपरेखा मांडण्यांत आली. या प्रास्ताविक उद्योगाला वर्षाअखेर फल आलें. श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांचेकडे डेप्युटेशन गेलें त्यावरून ते स्वतः पंचांगसभेचे आश्रयदाते झाले. त्यांनीं १००० रुपयांची देणगी दिली व आपल्या राज्यांतील सर्व ज्योतिषांनीं या कार्याला मदत करावी असें आज्ञापत्रहि त्यांनीं काढलें.

ता. २४ डिसेंबर रोजीं मुंबईस पंचांगशोधनाची मोठी सभा भरण्याचें निश्चित झालें होतें. माधवराव बोडस यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत या कार्याकरितां प्रवास करून ग्वाल्हेर, जयपूर, कलकत्ता वगैरे ठिकाणीं पंचांगशोधनविचाराला चालना दिली. काशीस असतांहि त्यांनीं कांहीं खटपट केली. काशी येथील श्रीमान् नागरिक मुनशी माधवलाल यांच्या निमंत्रणावरून विद्वान्, पंडित, शास्त्री, ज्योतिषी यांची सभा ऑक्टोबर ता. ३० रोजीं भरली होती. प्रसिद्ध ज्योतिषी सुधाकर द्विवेदी यांनीं पंचांगशोधनाची अवश्यकता समजून सांगितल्यावर तेथेंहि एक

स्थानिक कमिटी नेमण्यांत येऊन दररोज सभा भरून चर्चा होऊं लागली. केतकी पंचांगावर हल्ले सुरूच होते. मुंबईचे कटककर यांनीं असें लिहिलें कीं, ग्रहलाघवावरून केलेलीं पंचांगें चुकतात हें केतकरांनीं दाखविण्यांत आतां कांहीं पुरुषार्थ उरला नाहीं. पण स्वतः केतकरांच्या पंचांगांतहि ज्या चुका अजून निघतात त्या कां हें त्यांनींच पहावें. याला केतकरांनीं उत्तर दिलें कीं, मी वेध घेऊन गणित करीत असतों. पण सूर्यग्रहणाचें गणित कठीण व त्रासाचें. एका गांवचें गणित करीपर्यंत गणक थकून जातात आणि पांच पंचवीस निरनिराळ्या ठिकाणचे स्पर्श मोक्ष काल ठरवितांना पांचचार मिनिटांची चूक पडल्यास नवल नाहीं. पण हा सर्व वाद लवकरच रीतसर पुढें येणार होता. पंचांगशोधनाची मुख्य सभा प्रथम ता. २४ डिसेंबर रोजीं भरली. तिनें ठरविलें कीं सर्व ज्योतिषांनीं मिळून अकरा पंचांच्या देखरेखीखालीं वादग्रस्त विषयांचा निर्णय करून सात दिवसांचे आंत आपला निर्णय शंकराचार्यांकडे पाठवावा. कमिटींतील वाद शंकराचार्यांसमक्ष सुरू होता. ज्योतिष मंडळींत चार पक्ष होते. कोणी बापुदेवशास्त्री यांचे अनुयायी, कोणी उज्जनीच्या परंपरेचे अभिमानी, कांहीं निवळ सूर्यसिद्धांत पक्षाचे, कोणी केतकर पक्षाचे व कोणी केरोपंत पक्षाचे होते. कोणी नवीन वेध घेण्याचें कारण नाहीं असें म्हणत. कोणी म्हणत वेध घ्या पण नव्या यंत्रानें नको. कोणी शुद्ध सायनवादी, कोणी शुद्ध निरयनवादी अशा बऱ्याच भानगडी होत्या. टिळकांनीं या प्रत्येक पक्षाशीं वेगवेगळें बोलणें करून आपलें म्हणणें त्यांना पटवून दिलें. पण सर्वस्वीं आपल्या मनाप्रमाणें होईल असा रंग त्यांना दिसेना. पण त्यांतल्या त्यांत संमतीनें जो निर्णय होईल तो करून त्यांनीं शंकराचार्यांकडे नेला. त्यांवर सायनवादी दोन व केरोपंती पक्षाचे सहा अशा खेरीज इतर ज्योतिषी आणि शास्त्री यांनीं आपली संमति लिहिली. केरोपंती पक्षाच्या ज्योतिषांना अयनांशाखेरीज बाकी सर्व कांहीं मान्य होतें. एकंदर संमतीच्या सह्या १२० झाल्या. त्यांत लाहोर, ग्वालेर, जयपुर, उज्जनी, काशी, कलकत्ता, मुर्शिदाबाद, अलवार, औरंगाबाद, पुणें, कोल्हापूर, तिरुपत्ति, म्हैसूर वगैरे ठिकठिकाणचे ज्योतिषी आणि धर्मशास्त्री होते. इतकें तरी एकमत झालें हा सर्वांनीं चमत्कारच मानला. अकरा पंचांनीं या निर्णयाप्रमाणें पंचांगशोधन व नवीन करणग्रंथ तयार करावा असा आपला अभिप्राय दिला. या अकरा पंचांत बाळाजी शास्त्री घाटे, अमृतरामशास्त्री, हातीभाई, गणेश कृष्ण आपटे, सुरेंद्रनाथ बंदोपाध्याय, पं. चंद्रदेवजी, पं. गोकुळदास, पं. नारायण-

शास्त्री, गणेश त्रिंबक देवज्ञ, गोपाळाचार्य, रघुनाथ नारायण आपटे हे होते. रात्रीं श्रीव्यंकटेश प्रेसचे मालक खेमराज श्रीकृष्णराज यांचे घरीं पानसुपारी झाली. तेथें सर भालचंद्र यांनीं या निर्णयाचें श्रेय टिळकांचेकडेच आहे असें सांगितलें. ता. २ रोजीं बाबुलनाथाचे देवळांत शंकराचार्यांचे अध्यक्षतेखालीं जाहीर सभा भरली. तेथें सर्वानुमतें असा ठराव झाला कीं झालेली हकीकत निवेदन केल्यावर ती प्रसिद्ध करावी. निर्णयाप्रमाणें करणग्रंथ तयार करावा आणि तो तज्ज्ञांना पसंत झाल्यावर प्रचलित करावा.

मुंबईस झालेल्या या निर्णयाचें महत्त्व फार होतें. त्यांत मुख्य मुद्दे खालील-प्रमाणें होते. निर्णय झाला तो कोणाला किती अनुकूल, कोणाला किती प्रति-कूल हें पाहण्यांत अर्थ नाहीं. सर्व पक्षांचा सारासार विचार करून मुख्यतः दृक्-प्रत्यय चुकणार नाहींत अशा धोरणावर करणग्रंथ तयार करण्याचें तत्त्व या निर्ण-यांत दाखल केलें होतें. सर्व देशांतील पंचांगें सूर्य, चंद्र व ग्रह यांच्या गतिमाना-वरच बनविलेलीं असतात. पण कोणत्या ग्रहाची नाक्षत्रिक स्थिति ही काल मोजण्याचें साधन म्हणून घ्यावी हें पंचांगकर्त्यांच्या इच्छेवर अवलंबून असतें. कोणी सौरवर्ष मानतो. कोणी चांद्रवर्ष मानतो. कोणी चांद्र आणि नाक्षत्र सौर यांचा मेळ घालतो. यामुळें ग्रहांची गति तीच असतां निरनिराळें कालमापन दृष्टीस पडतें. पण या भेदाशिवाय दुसराहि एक भेद सकारण. सूर्याचें गतिमान आणि पृथ्वीचें गतिमान यांचा भागाकार बरोबर तुटत नाहीं; वर्षमानाची गति इतकी सूक्ष्म आहे कीं निरनिराळ्या लोकांनीं वेध घेऊनहि ती निरनिराळी आली आहे. या वर्षमानांत अंतर जर थोडथोडें पडेल तर हजार पांचशें वर्षांनीं तें अंतर फारच मोठें होतें. ३६० दिवसांऐवजीं ३६५ व तीनशेंपांसष्टांऐवजीं ३६५$\frac{1}{4}$ इतकें वर्षमान सूक्ष्म निघालें तरी पुरी सुधारणा होत नाहीं. पूर्वीं रोमन लोकांनीं व ख्रिस्ती लोकांनीं पंचांगसंशोधन करून वर्षमानाचें पडलेलें अंतर भरून काढलें होतें. इकडील परंपराहि अशीच होती. कोणी ही सुधारणा स्वतंत्रपणें करतो कोणी बीजसंस्काररूपानें करतो. जुन्याविषयीं आस्था न बाळगणारा स्वतंत्रपणें वागतो. आणि ती आस्था असणारा एकाद्या मूर्धाभिषिक्त जुन्या ग्रंथांतील वर्ष-मान घेऊन मग त्यावर संस्कार करावा म्हणतो. पण पूर्वाचार्यांच्या व आतांच्या काळाच्या दरम्यान वर्षमानांत कांहीं फरक पडलेच आहेत. पंचांगशोधनाला पुराणमतवादी विरुद्ध असतात. कां कीं जुनीं गतिमानें चुकलीं म्हटलीं म्हणजे

जुने लोक चुकलें आणि आपण बरोबर असें होतें. पण साध्या डोळ्यालाहि दिसेल इतका फरक ग्रहादिकांमध्यें पडला म्हणजे मग मनाला प्रश्न पडतो कीं, जुनें म्हणजे सर्व चांगलें किंवा बिनचुक असें शास्त्र समजणाऱ्या माणसांनीं म्हणूं नये. भलते वेळीं भलतें धर्मकार्य केलें व मला कर्मफल मिळालें अशी भावना कोणीं धरली तरी फारसें बिघडत नाहीं. कारण फल अदृश्य असतें. पण ग्रहण अमुक वेळीं लागलें पाहिजे असें जुन्या आधारानें म्हटलें आणि तें त्या वेळीं लागलें नाहीं तर चंद्रसूर्यांनीं वेधाविरुद्ध बंड केलें असें म्हणून चालावयाचें नाहीं.

ज्योतिर्गणित हें दृश्य फल आहे. धर्मकृत्यें व दृक्तुल्य पंचांग यांची सांगड घालावी असें जो तो म्हणतो हें खरें. पण फिरवाफिरव करण्याची वेळ आली कीं त्याला विरोध उत्पन्न होतो. पूर्वीं ख्रिस्त धर्म पाळणाऱ्या मंडळींनीं युरोपांत पंचांगशोधनाच्या सभा भरविल्या तेव्हां तिकडेहि इकडच्यासारखाच प्रकार झाला. सुमारें सात आठशें वर्षेंपर्यंत धर्मशास्त्र व ज्योतिष यांचा विरोध व वाद सुरू होता. पण तिकडे कालांतरानें हा वाद मिटला. इकडे हिंदुस्थानांत निरनिराळ्या प्रांतांतील ज्योतिषांनीं वेध घेऊन चुका काढल्या. पण त्या कल्पनेचा अंमल त्या प्रांतापुरताच झाला. मारवाडांत ब्रह्मपक्ष, मद्रासेकडे आर्यपक्ष, काश्मिरांत मूल सूर्यसिद्धांत असे निरनिराळे पक्ष ज्योतिषांत होते. आर्यभट्टापासून गणेश दैवज्ञापर्यंत सर्वांनीं पंचांगशोधन केलें. पण कोणताहि एक ग्रंथ सर्व हिंदुस्थानभर मान्य करण्यांत आला नव्हता. ही पंचाईत टाळण्याकरितां युरोपियन लोकांनीं काढलेले वेध स्वीकारून इंग्रजी शिकलेल्या ज्योतिषांनीं आपापलें पंचांग बनविलें. पण इतकें करूनहि भेदाचा मुद्दा हा राहिला कीं जुने ग्रंथ मूल आधाराला घेऊन दृक्प्रत्ययहि साधेल असा संस्कार कोणत्या रीतीनें करावा? महाराष्ट्रांत केरोपंतांनीं जुन्या ग्रहलाघवीय गणिताची चूक सर्वांना पटवून दिली होती. त्यानंतर केतकरांनीं करणग्रंथहि केला. पण सर्व हिंदुस्थानला तो किंवा दुसरा करणग्रंथ करावा ही महत्त्वाकांक्षा मुंबईच्या सभेच्या मुळाशीं होती. सरकारी अंमलदाराचा जर हा विषय असता तर सर्व हिंदुस्थानांत जसा एकदम नवा कायदा होतो त्याप्रमाणें एखादें नवें पंचांग चालू झालें असतें. पण इंग्रजांनीं हिंदुस्थानांत इंग्रजी पंचांग सुरू केलें. त्यांना जुन्या ज्योतिषशास्त्राची काय परवा? पण एका अर्थानें इंग्रज हिंदुस्थानांत आपलेंच पंचांग घेऊन बसले ही गोष्ट बरीच झाली. टिळकांच्या मतें पंचांगशोधनांत खरा पुढाकार हिंदी संस्थानिकांनीं घेतला पाहिजे.

परिषदेंत मुख्य ठराव झाला होता तो असा कीं, प्राचीन सूर्यसिद्धांतांतील मानें घेऊन त्यांसच वेध्याप्रमाणें लागेल तो बीजसंस्कार द्यावा. म्हणजे सूर्य, चंद्र व इतर ग्रह किंवा अयनगति यांचीं मानें सांप्रतच्या सूक्ष्म वेधांनीं जेव्हां जेव्हां जसजशीं उपलब्ध होतील तसतशीं घेत जावीं. केतकर यांनीं या ठरावावर सही केली नाहीं. याचें कारण नवीन ग्रंथ करावा असा ठराव झालेला होता. आणि केतकर यांचा करण ग्रंथ आधींच होऊन राहिला होता. पण केतकरांनीं शोधनाची स्थिति सोपी आहे कीं अवघड आहे इकडे लक्ष दिलें नाहीं. दुसरा वाद अयनांशाचा. फक्त केरोपंतांनीं हा अंश १८ धरला होता. इतर पंचांगांत तो २२ ते २३ यांचे जवळजवळ होता. पण अयनांश वेगळा म्हटल्यानें बापुदेवशास्त्री व केरोपंत हे दोघेहि सूक्ष्म गणिती होते तरी त्यांचे पंचांगांत अधिकमास वेगवेगळा येतो. म्हणून शक्य तर सर्व हिंदुस्थानभर एकच अयनांश मानला जावा असा सभेचा प्रयत्न चालू होता. अयनांश हा केवळ युक्तिवादाचा प्रश्न नसून तडजोडीचा प्रश्न होता. आरंभस्थान निश्चल असावें एवढेंच काय तें अवश्य. मग तें धरतांना तडजोडीकरतां चार दोन अंश मागें किंवा पुढें धरलें तरी चालेल. पण केरोपंतांनीं १८ अयनांश म्हटले यांत आरंभस्थान निश्चल मानण्यावरहि त्यांचा कटाक्ष होता. पण त्यांचा युक्तिवाद सभेंतील लोकांना पटला नाहीं.

सर्व हिंदुस्थानभर लोकांना २२–२३ हे अयनांश संमत आहेत तेच तुह्मी घेऊन चाला असें त्यांना सर्वांनीं म्हटलें असतें तर त्यांनीं तह केला असता. कारण अधिकमास कोणता कां होईना पण तो सर्व हिंदुस्थानभर एकच मानावा ह्या म्हणण्यांत स्वारस्य होतें. नवीन पंचांग निरयनपद्धतीनें करावें असें सभेंत ठरलें. परंतु या पंचांगांत सायन संक्रांति लिहाव्या असेंहि ठरलें. तसेंच उत्तरायण व दक्षिणायन यांचा आरंभ प्रत्यक्ष पाहून घ्यावा असें ठरलें. यामुळें जुन्या पद्धतीच्या ऋतुगणनेंत ७२ वर्षांनीं एक दिवसाचा फरक पडेल. पण स्थिर नक्षत्रें सोडून देण्यापेक्षां ही पद्धति परंपरागत झाल्यामुळें शास्त्रीय दृष्ट्याहि अधिक ग्राह्य असें सभेनें ठरविलें. अशा रीतीनें परिषदेनें केलेला निर्णय पुष्कळ अंशीं केतकरांच्या चित्रापक्षाला व शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांच्या नवनि पक्षाला धरून होता, बापुदेवशास्त्री यांनीं सौरवर्षमानाची रीति घेतली पण केरोपंतांचीं ग्रहगतिमानें घेतलीं. सूर्यसिद्धांतांतील मानें मूलभूत धरलीं पण बीजसंस्कार करावे असें ठरविलें. आणि

अयनांश मात्र पूर्वीच्या सूर्यसिद्धांतांतीलच ठेवले. अशा रीतीनें या सभेचें काम तडजोडीच्या स्वरूपाचें झालें.

टिळकांचा अभिप्राय असा कीं कोणीकडून तरी एकदां सर्व हिंदुस्थानभर एकच आणि नवें पंचांग सुरू होऊं द्या, आणि ही गोष्ट एकदां पदरांत पडल्यावर मग इतर गोष्टींबद्दल खुशाल भांडावें.

(३) सुधारणेच्या तत्त्वांचा वाद

१९०१ सालीं माधवराव रानडे वारले तेव्हांपासून अखिल भारतीय सामाजिक परिषदेचें महत्त्व पुष्कळच कमी झालें. नारायणराव चंदावरकर यांच्यामध्यें माधवराव रानडे यांचे पुढारीपणाचे गुण मुळींच नव्हते. परिषदेंत भाग घेणारे लोक नाराज झाले. पहिली फूट १९०३ च्या डिसेंबर महिन्यांत मद्रासेंत भरलेल्या सामाजिक परिषदेनंतर पडली. परिषदेच्या दुसरे दिवशीं सर सुब्रह्मण्य अय्यर यांच्या अध्यक्षतेखालीं मोठी सभा भरून प्रोफेसर रंगाचार्य यांच्या पुढारीपणानें हिंदु ॲसोसिएशन नांवाची सभा स्थापण्यांत आली. ज्या कारणानें मुंबईकडे सुधारक व पुराणमतवादी असे भेद पडले त्याच कारणानें तेच भेद मद्रासेकडेहि पडले होते. या भेदाचें मर्म हें कीं समाजांत सुधारणा होणें अपरिहार्य व इष्टहि आहे, पण सुधारणेला मूळ काय घ्यावयाचें व कोणत्या हेतूनें सुधारणा करावयाची याविषयीं सुधारक व इतर यांचें मत जमत नाहीं. मुसलमानी राज्यांतहि आमच्या समाजांत सुधारणा झाल्या. बौद्ध राजांच्या अमलांत त्या झाल्या. इंग्रजी राज्यांतहि त्या होत आहेत. पण हिंदुसमाजच जाग्यावर नाहीं अशा सुधारणा होऊं लागल्यास त्या कोकांना कशा रुचणार? आपला धर्म न सोडतां एखादा युरोपिअन आमचा पोषाख स्वीकारून विलायतेला परत गेला व त्यानें शेंडी ठेवली, धोतर नेसूं लागला तर तो ख्रिस्त–धर्मीय असतांहि त्याच्या समाजाचे लोक त्याला जवळ घेणार नाहींत. म्हणून तो एक बहिष्कारच झाला. पण आमचे लोक मात्र समाजाविषयीं इतका अभिमान बाळगीत नाहींत. एकादा मनुष्य विलायतेस गेला, तेथें त्यानें हवें तें खाल्लें, हवें तें तो प्याला व पोषाखानें पक्का साहेब बनून गोऱ्या लोकांचे आचारविचार अमलांत आणूं लागला तर त्याला इतर समाजानें बहिष्कृत केल्यास काय नवल! आणि त्यांत काय वावगें! पण सामाजिक परिषद अशा लोकांची कड घेऊन भांडणार हें पुष्कळ सुशिक्षितांनाहि आवडत नाहीं मग जुन्या मताच्या लोकांना न आवडेल तर काय नवल! सुधारणा करावयाची पण ती हिंदु समाजाचें हिंदुत्व

म्हणजे त्याचें वैशिष्ट्य कायम ठेऊन करावयाची कीं तें समूळ उपटून काढून करावयाची ?

तारीख १२ जून १९०४ च्या केसरींत टिळकांनीं ह्या प्रश्नाची अधिक चर्चा केली. ते म्हणतात, " समजसुधारणा नको असें म्हणणारे आम्ही नाहीं ही गोष्ट आम्हीं अनेक प्रसंगीं कंठरवानें सांगितली आहे. पण सुधारकांचे व आमचे मार्ग खचित एक नाहींत. उदाहरणार्थ मूर्तिपूजा नको असें सुधारकहि म्हणतात, आर्य-समाजहि म्हणतो व ख्रिस्तीहि पण म्हणतात. पण आर्यसमाजी लोक हिंदु असे कां वाटावे ? बौद्ध लोकांनीं हिंसेविरुद्ध उपदेश केला तथापि उपनिषदें हीं हिंदुधर्म-रक्षक वाटतात. वेदनिंदक बौद्ध हे मात्र हिंदु वाटत नाहींत. वेदान्ती यज्ञहिंसा निंद्य मानतो पण तो बौद्धाप्रमाणें जातिभेद नको म्हणत नाहीं. भागवतधर्मंहि तत्त्वतः जातिभेदाविरुद्ध आहे पण भागवतधर्मी हा हिंदु वाटतो. तात्पर्य निवळ सुधारणेचें अमुक एक कृत्य करावें असें म्हटल्यानें तो सुधारक बनतो असें नाहीं. कारण पुराणमतवादीहि अशा कृत्याला संमति देईल. पण हिंदुसमाजाच्या मनोवृत्ति व सुधारणा घडवून आणण्याचे मार्ग वेगळे असतात. ल्युथर हा ख्रिस्ती धर्मांचा सुधारक होता. पण बायबलावर विश्वास ठेऊन त्यानें सुधारणेचें मंडण केलें. आमचे इकडील सुधारक मात्र जुन्या संस्कृतीवर विश्वास न ठेवतां किंबहुना तिची हेटाळणी करून तिची सुधारणा करूं पाहतात. एकदेशिपणा हा जर दोष तर जुन्या शास्त्राप्रमाणें एककली सुधारणाहि दोषी कां मानूं नये ? "

सन १९०४ च्या मे महिन्यांत 'ईस्ट अँड वेस्ट' नामक मासिक पुस्तकांत रँगलर परांजपे यांचा ' धर्मशिक्षण ' या विषयावर एक लेख प्रसिद्ध झाला. त्यावर १७ मे च्या केसरीच्या अंकांत अग्रलेख प्रसिद्ध झाला. त्याला टिळकांनीं ' प्रासादशि-खरस्थोऽपि काको न गरुडायते ' असा मथळा दिला. तो परांजपे यांना पुष्कळच झोंबला. एका सहाध्यायी गृहस्थानें केसरीला असें लिहून कळविलें कीं परांजपे बुद्धिमान्, निगर्वी, सज्जन असले तरी आपल्या धर्माविषयीं त्यांचा अतिशय वाईट ग्रह आहे. एकदां डिबेटिंग सोसायटींत परांजपे जोरांत असे बोलले " I cha-llenge Mr. God if there be any to appear before me. " त्यावर एक कर्मठ विद्यार्थी उठून म्हणाला कीं ' परांजपे तुम्ही जर कमी जास्त बोललां तर मी तुमचे पाय धरून प्लॅटफार्मवरून खालीं ओढीन ! ' ते एकदां खेळ-ण्याच्या मैदानावर जाऊन असें म्हणाले कीं ' हें पहा मीं कांहीं आज श्रावणी केली

नाहीं, माझें जानवें जुनेंच आहे.' पण जुनें तरी गळ्यांत ठेवलें होतें! टिळकांचें म्हणणें असें कीं " शाळेंत धर्म हा विषय शिकवूं नये असें परांजपे यांचें म्हणणें. पण खुद्द प्रिन्सिपाल सेल्बी यांनीं असें मत दिलें कीं रानडे व भांडारकर यांच्याप्रमाणें शुद्ध धर्मतत्त्वें शाळेंत शिकविण्याला हरकत नाहीं. धर्म हा राष्ट्रीयत्वाला विघातक होतो ही गोष्ट खरी नाहीं. ख्रिस्ती धर्मानें इंग्लंडच्या राष्ट्रीयत्वाला धक्का आला नाहीं. आणि ख्रिस्ती धर्मांत तर शेंकडों शाखा आहेत. बरें शाळेंत धर्मशिक्षण न दिलें म्हणून घरीं धर्म राहणारच. अर्थात् हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती, पारशी हे भेद नाहींसे होणार नाहींत. परांजपे हे जवळजवळ नास्तिक असल्यासारखे लिहितात व बोलतात आणि आचरटपणाचें धैर्य या नांवानें समर्थन करूं पाहतात इतकेंच वाईट. लोकांच्या आश्रयानें वाढलेल्या शिक्षणसंस्थांच्या अध्यक्षांनीं असे एककल्ली विचार प्रगट करणें योग्य नाहीं. "

१९०४ सालीं पंडिता रमाबाई यांनीं दक्षिण हिंदुस्थानांत दौरा केला व अमेरिकेंतल्याप्रमाणें इकडेहि हिंदुधर्माची नालस्ती केली. हिंदु पुराणांतील सात समुद्र, तीन खंडें, सात स्वर्ग व सात पाताळें, गजमुखी अश्वमुखी देवता, राहुकेतूचें बंड, शाळिग्रामपूजा हीं सर्व त्यांनीं हिंदुधर्माच्या मूर्खपणाचीं म्हणून उदाहरणें दिलीं. तसेंच स्त्रियांच्या परवशतेबद्दल करुण कहाणी सांगितली. यांतील बऱ्याच गोष्टी श्रोत्यांना पटण्यासारख्या नव्हत्या. पण पंडिताबाईंनीं असें सांगितलें कीं मीं बायबलचा जेव्हां आश्रय केला तेव्हां मला सत्य तें काय हें कळलें आणि मी ख्रिस्ती बनलें. तेव्हां एका श्रोत्यानें त्यांना असें विचारलें कीं जनाबाईंना श्रीपांडुरंग जितका जवळ दिसतो तितका जवळ ख्रिस्त तुम्हाला दिसतो काय? तर मग तुमच्याप्रमाणें सर्व हिंदूंना ख्रिस्त एका रात्रींत आपले अनुयायी कां करून टाकीत नाहीं? बाईंनीं सांगितलें ख्रिस्ताला हें करणें शक्य आहे. पण तो का करीत नाहीं काय सांगूं? शेवटीं सर कृष्णमूर्ति यांनीं पंडिता रमाबाईविरुद्ध भाषण केलें. आणि सभेनें त्यांची हुर्यो केली. कोणी म्हणालें ' पंचगव्य हें तुम्हाला थोतांड वाटतें आणि बाप्तिस्म्याचें पाणी हें तेवढें कसें पवित्र?' तात्पर्य पंडिता हें नांव टाकून बाई रेव्हरंडा म्हणूं लागतलि तर तें अधिक शोभेल. आणि हिंदु विधवांची करुणा दाखवून त्यांना ख्रिस्ताच्या कळपांत ओढण्याचा बाईंचा विचार आहे. म्हणून लोकांनीं सावध रहावें असें श्रोतृमंडळाचें मत झालें. स्वतः टिळकांना पुनर्विवाह पसंत असो वा नसो. हिंदु विधवा रमाबाईंच्या तावडींत सांपडण्यापेक्षां त्या कर्व्यांच्या संस्थेंत गेलेल्या बऱ्या हें मत टिळकांनीं या वेळीं प्रगट केलें!

इतका तरी रमाबाईंचा उपयोग झाला म्हणावयाचा! ता. १९ व २६ जानेवारी १९०४ च्या केसरीच्या अंकांत कर्वे यांच्या वार्षिक रिपोर्टाचा सारांश त्यांच्या सहीनें चार कॉलम घालण्यांत आला होता. तसेंच तारीख ९ फेब्रुवारीच्या अंकांत कर्वे यांचें एक दीड कॉलम पत्र छापलें होतें. त्यांत असें एक वाक्य आहे कीं "संस्थेला थोडेसें स्थैर्य येऊन आणखी जोम दिसूं लागला आहे. आणि तिच्याकडून अल्पस्वल्प तरी लोकहिताचें काम होईल अशी आशा उत्पन्न झाल्यामुळें तिची कहाणी घेऊन मी आपणाकडे आलों. पण तिचा आदर करून आपल्या पत्रांत स्थल दिलें याबद्दल मी आपला अत्यंत ऋणी आहें. आश्रयाची हकिकत आपले पत्रांत प्रसिद्ध झाल्यापासून कित्येकांकडून पत्रें येऊन त्यांनीं कांहीं प्रश्नहि विचारले आहेत."

ह्या सुमारास बनारस येथलि मिसेस बेझंट यांच्या सेंट्रल हिंदु कॉलेजासंबंधीं वाद लोकांपुढें आला. कॉलेजावरील आरोप असे होते कीं कॉलेजचे वसतिगृहांत विद्यार्थ्यांच्या जेवणाची व्यवस्था जातिनियमाप्रमाणें होत नाहीं आणि बाईंचा एकंदर कटाक्ष जातिविध्वंसाकडे आहे. या वादांत टिळकांनीं बेझंटबाईंचा पक्ष उचलून धरला. केसरींत त्यांनीं असें प्रतिपादन केलें कीं बोर्डिंगासारख्या संस्थेंत आठ पुरभय्ये व दहा चौके असें होणें शक्य नाहीं. पंक्तिनिर्बंधांत किंचित् ढिलाई होत असली तरी पण कॉलेजांत हिंदु धर्माचें शिक्षण दिलें जातें व देशांतील कित्येक सरकारी निमसरकारी कॉलेजाच्या बोर्डिंगापेक्षां बनारसच्या ह्या बोर्डिंगांत हिंदुधर्म पाळण्याची खचित अधिक व्यवस्था केली आहे. बेझंटबाई केवळ सुधारक म्हणून नांवें ठेवण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. कारण कित्येक बाप असे खप्पी होते कीं, मुलगा कॉलेजांत दारू पितो असें प्रिन्सिपालनें बापाला कळविलें असतां तोच उलट प्रिन्सिपालला कळवितो कीं 'माझ्या मुलाला मीं त्याच्या मनाप्रमाणें वागण्याला मुभा दिली आहे.' टिळक लिहितात, "आमच्या धर्माचें पुनर्जीवन बाईसारख्या विदेशिणीच्या हातून कधीं व्हावयाचें नाहीं. परंतु तेवढ्याकरितां जे परकी लोक आमच्या हिताचे प्रयत्न करतील त्यांनाहि नाकें मुरडणें हा कृतघ्नपणाच होय. आपण कांहीं सुधारावयाचें नाहीं व दुसऱ्याला कांहीं करूं द्यावयाचें नाहीं ही प्रवृत्ति ज्या समाजांत जागृत आहे त्याचें पाऊल कधींहि पुढें पडावयाचें नाहीं. कोणी असा आक्षेप घेतील कीं कॉलेजांत विद्यार्थ्यांकडून म्हणविल्या जाणाऱ्या राष्ट्रीय गीतांत 'नच वैदिकोऽहं' असे शब्द आहेत. यावरून कॉलेजचे चालक हिंदुधर्मद्वेष्टे आहेत. पण टिळकांनीं हा आक्षेप खोडून काढून उलट असें जाणविलें कीं हिंदुधर्मांतर्गत भिन्न मताच्या

व पंथाच्या लोकांत तंटे चालत तेव्हां प्रत्येकानें मीं दुसरा नाहीं असेंच म्हटलें आहे. आणि व्यापक हिंदुधर्माचें किंवा भारतधर्माचें लक्षण वेदांतील ब्रह्म लक्षणाप्रमाणें 'नेति नेति' असें करणें अयुक्त नाहीं. बनारस कॉलेजचा हेतुहि हिंदु मिशनरी त्यांतून निघावे असाच आहे. बनारस कॉलेजवर आक्षेप घेणाऱ्यांत शंकरशास्त्री पदे व पानवलकर वगैरे मंडळी होती. पण थिऑसफिस्ट पंथांत हिंदु धर्मविरुद्ध उद्गार काय आहेत हें त्यांनीं प्रत्यक्ष दाखवावें असें टिळकांनीं त्यांनाच आव्हान केलें. थिऑसफीच्या गुह्य तत्त्वांबद्दल, टिळक म्हणतात, मलाहि शंका आहे, तथापि त्या योगानें बनारस कॉलेज हें हिंदु धर्माविरुद्ध आहे असें ठरत नाहीं.

(४) टिळक व काळपत्र

पूर्वी एकदां अँग्लोइंडियन पत्रांचा हल्ला पुण्याच्या 'काळ' पत्रावर झाला असतां केसरी-मराठापत्रांनीं व टिळकांनीं त्याची तरफदारी कशी केली हें मागें दिलेंच आहे. १९०४ सालीं पुन्हां तसाच एक प्रसंग उद्भवला. रशियन प्रधान एम. डी. प्लेहवे यांचा खून क्रांतिकारकांनीं केला. त्यावर लिहित असतां काळकर्त्यांनीं कर्झन यांच्या दुष्कृत्यांचें वर्णन केलें व असें विचारलें कीं, "असले व्हाइसरॉय पुन्हां एक वेळ हिंदुस्थानांत येणार ही गोष्ट सहन करण्याला हिंदुस्थानच्या लोकांनीं कसें तयार व्हावें ?" मुंबईच्या टाइम्स पत्रानें या लेखाचें भाषांतर देऊन असें लिहिलें कीं, काळपत्र कर्झनसाहेबांचा खून करण्याला उघड चिथावणी देत आहे म्हणून त्यावर सरकारनें खटला करावा. त्याला उत्तर म्हणून टिळकांनीं जवळ जवळ एक सबंध केसरी खर्च घातला. या सुमारास लंडनच्या जस्टिस पत्रांत मि. हाईंडमन यांनीं लिहिलेला सणसणीत लेख व त्याच्या जोडीला काळांतील सर्व स्फुटांचा उतारा देऊन टिळकांनीं असें दाखविलें कीं कर्झनसंबंधानें कोणीं किती कडक लिहिलें तरी तें पुरें होऊंच शकत नाहीं. अर्थात् काळपत्रानें लिहिलें तें कडक असलें तरी त्यावरून कर्झनसाहेबांच्या खुनाची चिथावणी निष्पन्न होते असें नाहीं. टाइम्ससारखे पत्रकर्ते हे 'नृपांगणगत खल' होत. त्यांना सरकारच्या कानाशीं लागून गरिबांचा नाश करावयाचा असतो. म्हणून आंगणांतल्या खड्याप्रमाणें त्यांना न्यायाच्या केरसुणीनें झटकून टाकलें पाहिजे. पूर्वी टिळकांवर असला आरोप आणला तेव्हां ग्लोब व टाइम्स यांना नाक घासून माफी मागावी लागली ही टाइम्सची आठवण बुजाली ! अशा प्रकारचे चिमटे घेऊन टिळकांनीं सरकारला

बजावलें कीं '१८९७ सालीं माझ्यावर खटला करून जी चूक केली ती फिरून तरी करूं नका.' सोशिआलिस्ट लोक खून करतात आणि काळकर्त्यांचीं कांहीं मतें सोशिआलिस्टांसारखीं दिसतात. पण दादाभाई नौरोजी यांनीं सोशिआलिस्ट पक्ष सोडला नाहीं. उलट त्यांत जाऊन ते मिसळले आहेत. अर्थात् टीकाकार वेगळे आणि खुनी लोक वेगळे. टॉलस्टॉयसारखे लोक खुद्द रशियांत काय वाटेल तें लिहीत असतां त्यांजवर खटला होऊं शकत नाहीं आणि इकडे मात्र देशी पत्रकारांवर खटले करण्याला अँग्लोइंडियन पत्रें चिथावणी देतात. काळपत्रांतील लेखाचा अर्थ करण्याला केवळ सान्निध्य हें एकच साधन न घेतां योग्यता व आकांक्षा हीं साधनेंहि घेतलीं पाहिजेत. रशियांत एखादा मनुष्य राक्षसावतारी निघतो व खून केल्यानें सरकारी अत्याचार थांबतात. पण इंग्रजांची राज्यपद्धति एका व्यक्तीवर कधींहि अवलंबून असत नाहीं. म्हणून एका अधिकाऱ्याचा खून करून स्वराज्य मिळतें असेंहि नाहीं आणि तें मिळालें तरी खून हा केवळ निंद्यच होय. कोणीहि तो करण्याला दुसऱ्याला चिथावणी देणें हें नामर्दपणाचें लक्षण होय. असें म्हणून टिळकांनीं हेंहि म्हटलें कीं, "आम्ही कडक टीका करणारच. कारण आमचें अंतःकरणच जळत आहे. आणि आमच्यावर खटले झाले तरी आम्ही त्याला भिणार नाहीं. पण न्यायाची गोष्ट म्हटली म्हणजे सरकारनें आमच्या हेतूविषयीं गैरसमजूत करून घेऊन दडपशाही चालवूं नये." सुदैवानें लॉर्ड लॅमिंग्टन यांनीं काळपत्रावर या वेळीं खटला केला नाहीं. पण पुढें तो चार वर्षांनीं झालाच.

(५) भालपत्रावरील खटला

१९०५ च्या अखेरीस भालाकार भास्कर बळवंत भोपटकर यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला झाला. ता. १२ फेब्रुवारी रोजीं खटला मुंबई हायकोर्टांत सुनावणीला निघाला. सरकारतर्फे बॅ. रेक्स हे होते. भाल्यामध्यें कोणा एका गृहस्थानें नरकलोकचें काल्पनिक वर्णन करून इंग्रज लोक हे नरकांत राज्य करण्यालाच योग्य आहेत असें दर्शविलें होतें. ओरिएंटल ट्रान्सलेटर मिर्झा अब्बास अली बेग व रावबहादुर गोपाळराव साठे यांच्या जबान्या झाल्यावर आरोपी भोपटकर यांनीं आपली कैफियत दिली. तींत त्यांनीं असें सांगितलें कीं "लेख कोणी अवांतर गृहस्थानें लिहून पाठविलेला आहे. जुन्या इंग्रजी वाङ्मयांत रूपकात्मक गोष्टी लिहीत असत. तशाच प्रकारचा हा लेख आहे.

त्याचा सरकारवर कटाक्ष नाहीं. इंग्रजाचे गुण मीं वेळोवेळीं घेतलेले आहेत. यावरून माझी राजनिष्ठा दिसून येईल." नंतर भालाकारांचे बॅरिस्टर दावर यांनीं सांगितलें कीं, लेख सुशिक्षितांच्या करमणुकीकरतां लिहिलेला आहे. रामदास आपलें राज्य द्यावें असें ज्या ओवींत सांगतो ती भालापत्रावर अवतरणादाखल घेतलेली असते. पण रामदासाचें राज्य म्हणजे पारमार्थिक राज्य. देशांतील स्थानिक सत्ता नागरिकांच्या हातीं यावी इतकेंच लेखकाला म्हणायाचें आहे. भाल्यांतील लेख अँग्लोइंडियन पत्रांतील कित्येक लेखांपेक्षां खचित सौम्य आहेत. यावर रेक्ससाहेबांनीं उत्तर दिलें व लेखांतील मुद्दानमुद्दा इंग्रजी राज्यकारभारासंबंधानें आहे म्हणून लेख केवळ रूपकात्मक मानून चालणार नाहीं असें सांगितलें. शेवटीं न्यायाधिशांनीं भोपटकरांना सहा महिन्यांची शिक्षा दिली. ह्या खटल्यासंबंधानें लिहितांना भाल्यांतील लेखाचें समर्थन टिळकांना फारसें करितां आलें नाहीं. पण टिळकांचें म्हणणें इतकेंच होतें कीं "ह्या लेखावरून राजद्रोहाची बुद्धि दिसून येत नाहीं. आणि असले खटले करण्यांत सरकारास मोठें भूषण किंवा पुरुषार्थ वाटण्यासारखा नाहीं. सरकार आपल्या जिवाला जपत असल्यामुळें त्यांना लोकांचा नेहमीं वहीम येतो. बरें आपल्यावर लोकांची प्रीति जडावी असें वर्तन तरी त्यांनीं ठेवावें तेंहि तें ठेवीत नाहींत. अशा स्थितींत लोकांचे विकार व विचार सहजच तोंडांतून बाहेर पडणार. आणि त्याकरितां राजद्रोहाचा खटला करणें म्हणजे रक्त शुद्ध करण्याकरितां औषध न घेतां वरचेवर मलमपट्या लावीत बसण्यासारखें आहे. प्रजेच्या मनांत सरकारबद्दल पूज्यभाव राहिला नाहीं तर सुरक्षितपणाला धक्का येतो असें थोडेंच आहे. पण १८९७ नंतर राजद्रोहाचा नवा कायदा केला त्याप्रमाणें नाणें खणखणीत वाजतें कीं नाहीं हें पाहण्याकरितां हा खटला करण्याचा मोह सरकारला झाला असावा. भाल्यांतील लेखांत बीभत्स रस वाजवीहून अधिक होता. पण ज्या कारणानें असलें विचार विकृत रूपानें बाहेर पडतात ते शिक्षा केल्यानें मनांत येण्याचें थांबलें असें मात्र नाहीं. असले खटले म्हणजे अतिप्रसंग होय." आणि ग्राम्य अपरिचित दाखल्याबद्दल भालाकारांना जर सहा महिन्यांचा तुरुंगवास तर हा खटला करण्याचा ज्यांनीं सल्ला दिला त्यालाहि टिळकांच्या मतें सहा महिने कामावरून दूर करणें योग्य होईल.

(६) टिळक व अगम्यगुरु

१९०६ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत महात्मा अगम्यगुरु ह्या नांवाचे एक संन्यासी पुण्यास आले. स्वामी विवेकानंद यांनीं अमेरिकेंत जाऊन वेदान्ताचा उपदेश करून आर्यसंस्कृतीची छाप तिकडील लोकांचे मनावर पाडली या गोष्टीनें इंग्रजी बोलणारा संन्यासी ही कौतुकाची गोष्ट होऊन गेली होती. तोंडांत इंग्रजी भाषा आणि वेष हिंदु संन्याशाचा या दोन गोष्टींची जोड परकीय लोकांच्या मनावर छाप पडण्याला चांगली यांत शंका नाहीं. अगम्यगुरु यांनीं ब्रह्मधारा नांवाचें वेदान्तपर पुस्तक इंग्रजींत लिहिलें असून त्यांनीं इंग्लंड, युरोप, अमेरिका, जपान वगैरे देशांत प्रवासहि केला होता. स्वामी विवेकानंद यांनीं जें कार्य अमेरिकेंत केलें तें खुद्द इंग्लंडांत करण्याचा उद्योग अगम्यगुरु यांनीं केला. हे मूळ एका पंजाबी घराण्यांतील असून मुनसफीचें कामहि त्यांनीं केलें होतें. पण तें सोडून देऊन पुढें त्यांनीं वेदान्त हातीं घेतला आणि संन्याशाच्या पेशानें त्याचा प्रसार इंग्रजी लोकांत सुरू केला. प्रोफेसर मॅक्समुल्लर यांच्यावर ह्या स्वामींनीं फार छाप पाडली होती असें त्यांच्यासंबंधीं प्रोफेसरसाहेबांनीं जो एक लेख लिहिला आहे त्यावरून दिसून येतें. मॅक्समुल्लर यांच्याबरोबर स्वामींनीं वेदान्ताची तर चर्चा केलीच. पण नाडी एकदम बंद पाडणें, ध्यानस्थ होऊन बातमी सांगणें असे योगविद्येचे चमत्कारहि त्यांनीं करून दाखविले. “ तुम्ही युरोपियन लोक रानटी आहां, वेदान्तविद्या शिकल्यानें तो रानटीपणा कमी होईल म्हणून ती विद्या शिकविण्याला मी तुमच्याकडे आलों आहें ” असें ते इंग्रज लोकांना सांगत. वेदान्तविद्येचा प्रवाह युरोपियन व अमेरिकन पुरुषांपेक्षां स्त्रियांच्या मनावर अधिक होतो हें विवेकानंदांप्रमाणें अगम्यगुरु यांनीं अनुभवलें होतें. आणि विजयी योद्धा आपण पाडाव केलेले वीर जसे आपल्यामागून चालवितो त्याप्रमाणें अगम्यगुरु यांनीं मिसेस स्टॅनर्ड या नांवाची एक बाई आपली शिष्यीण करून हिंदुस्थानांत आणली होती ! या बाई लिबरल पक्षांतील असून व्याख्यानें देत. स्वामींचें व्याख्यान व्हावें अशी इकडील लोकांची पुष्कळ इच्छा. पण ती पुण्यास कांहीं सफल झाली नाहीं. ते खाजगी बैठकींत गप्पा मारीत. पण व्याख्यान असें त्यांनीं दिलेंच नाहीं. सार्वजनिक सभेंत या बाईचें व्याख्यान झालें. गर्दी अर्थात् फार झाली होती. बाईनीं व्याख्यानांत सांगितलें कीं युरोपियन लोकांचें लक्ष हळूहळू वेदान्ताकडे

झुकत आहे आणि हिंदुस्थानांतील लोकांनीं ह्या वेळीं स्वदेशीसारखी स्वावलंबनाची चळवळ केल्यास लिबरल पक्षावर त्याची छाप पडेल. त्यांचें दुसरें व्याख्यान विजयानंद थिएटरांत झालें. दोन्हीही दिवशीं आपल्या शिष्यिणीबरोबर स्वामीजी आले होते. पण ते साक्षीभूत बसत. पुष्कळ संन्याशांच्या रीतीप्रमाणें अगम्यगुरु हे तामसी होते, आणि तोंडांतून जरी वेदान्त बोलत तरी त्यांच्या हातचे सगळे खेळ काठीचे चालत. किंबहुना वेदान्त कितीहि सांगितला तरी काठीशिवाय हिंदुस्थानचा तरणोपाय नाहीं हें रहस्य म्हणून ते सांगत ! इतकेंच नव्हे तर प्रवासांत त्यांचा कोणी युरोपियननें अपमान केला तर ते लगेच हातांत काठी सरसावीत असें सांगतात. एकंदरीनें त्यांची व्याघ्रवृत्ति होती ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. आणि व्याघ्रवृत्तीनें त्यांनीं युरोपिअन स्त्रीपुरुषांवर छाप पाडली होती. पुण्यांतून स्वामी गेल्यावर मागें त्यांचें नांव 'लाठस्वामी' असें पडलें. टिळकांच्या ह्यातींत स्वामींचें पुनर्दर्शन पुण्याला झालें नाहीं. टिळक वारल्यावर एकदोन वर्षांनीं एडनहून केळकरांना एक निरोप व एक पत्र आलें होतें कीं लाठस्वामी मुंबई पुण्याकडे पुन्हां येणार आहेत तरी त्यांची व्यवस्था ठेवा. पण या निरोपाप्रमाणें स्वामी पुढें आले नाहींत. आणि हल्लीं ते आहेत कीं नाहींत याचीहि कोणास वार्ता नाहीं. व्याघ्रवृत्ति व वेदान्त यांची जोड घालून युरोपियन लोकांना नादीं लावणारा संन्यासी टिळकांना मनांतून फार पसंत पडावा यांत आश्चर्य नाहीं. लंडन व बर्मिंगहॅम येथें स्वामींनीं वेदान्तचर्चेकरितां समित्या स्थापिल्या होत्या. आणि वेदान्ताविषयीं आदरबुद्धि वाटणें म्हणजे हिंदुस्थानाविषयीं सहानुभूति अर्थातच आली हें कोणीहि कबूल करील. स्वामी विवेकानंद यांनीं हिंदुस्थानांत परत येण्यापूर्वीं ब्रुकलीन वगैरे ठिकाणीं वेदान्तसंस्था स्थापून अभेदानंदप्रभृति शिष्य तेथें मागें ठेविले. हा संन्यासपंथ थिऑसफीला विरोधी होता. कारण थिऑसफींतिल सगळे धर्मगुरु परदेशी. व संन्यासपंथी लोकांचें म्हणणें असें कीं भौतिकशास्त्राच्या बाबतींत आम्हीं पाश्चात्यांचें गुरुत्व पत्करलें तेवढें पुरें झालें. धर्म ही एक तरी बाब सहज आहे ती तशीच असावी कीं त्यांत धर्म आमचेकडे राहील. बेझंटबाई पुण्यास थिऑसफीचा उपदेश करण्याला आल्या म्हणजे वरील कारणामुळें जे लोक जात नसत ते स्टॅनर्डबाईचीं वेदान्तावरील व्याख्यानें ऐकण्यास गेले. कारण त्या बेझंटबाईप्रमाणें गुरूचें नातें आम-

च्याशीं लावूं पहात नव्हत्या. तर एका हिंदी संन्याशाचें शिष्यत्व उघडपणें त्यांनीं पत्करलें होतें. ज्ञान हें परम पवित्र असें मानलेलें आहे म्हणून तें कोणाच्याहि तोंडून आलें तरी तितकेंच ग्राह्य असावें. पण मद्याच्या सुरईला गायमुख बसविणें किंवा गंगोदकाच्या गिंडीला वराहमुख बसविणें हीं दोन्हीं सारखींच अप्रयोजक मानलीं जातात. गुरुमुखाविषयीं विद्यार्थ्यांची दृष्टि तरवारीच्या धारेप्रमाणें तीक्ष्ण असते.

(७) टिळक व ब्रुइनसाहेब

केसरीचें मत पोलिसखात्याविषयीं काय होतें व आहे हें सांगण्याचें कारणच नाहीं. तथापि एकंदर खात्यासंबंधानें टिळकांचा जो अभिप्राय तो त्यांतील प्रत्येक व्यक्तीसंबंधीं होता असें मात्र नाहीं. या खात्यांतील सामान्य मनुष्याबद्दल म्हणजे जो आपलें काम केवळ कर्तव्यबुद्धीनें सरळपणानें करतो त्याच्याविषयीं टिळकांचा अनादर नसे. "पोलिसखातें हें ठेविलें पाहिजे, संभाळलें पाहिजे व उद्यां मी गव्हर्नर झालों तरी मला गुप्त पोलिस ठेवणें अवश्य होईल. कारण असे लोक कोणत्याहि राज्यांत हवेच असतात. जुने स्वदेशी राजे गुप्त हेर ठेवीत आणि उद्यां हिंदीप्रजासत्ताक राज्य इकडे झालें तरी गुप्त पोलिसांचें खातें—कदाचित् लहान प्रमाणावर—राहीलच" असें ते म्हणत. पोलिसखात्यांत अनेक लोकांशीं अनेक अधिकाऱ्यांशीं त्यांचा स्नेहसंबंध असे. आणि विसूभाऊ राजवाडे हे सरकारी नोकर म्हटले म्हणजे त्याचा जसा अपमान करीत तसा टिळक कोणाहि सरकारी नोकराचा कधीं करीत नसत. उलट सरकार आहे तोंपर्यंत सरकारी नोकर हे असणारच म्हणून त्यांचा होईल तितका उपयोग आपल्या कार्याला करून घ्यावा आणि या कार्याला अवश्य तितका स्नेहसंबंधहि त्यांच्याशीं ठेवावा असें टिळकांचें धोरण असे. सरकारी नोकरींत आपल्यांतील बुद्धिमान् लोकांनीं शिरूं नये असें जरी त्यांचें म्हणणें होतें तरी अधिकाऱ्याच्या जागा हिंदी लोकांना मिळाव्या अशी त्यांची मागणी कायम असल्यामुळें कांहीं बुद्धिवान् हिंदी लोकांनीं नोकरींत शिरणें अपरिहार्य म्हणून त्यांनीं शिरावें असेंहि टिळकांचें मत होतें. केवळ सार्वजनिक कार्यांत पडून देशकार्य करणें आणि सरकारी नोकरींत शिरून स्वार्थ साधणें आणि मग पर्यायानें काय लोकहित करतां येईल तें करणें अशा या सरस नीरस पुरुषभाग्याच्या दोन वांटण्या होत. आणि प्राक्तनाप्रमाणें, अभिरुचीप्रमाणें किंवा जरूरीप्रमाणें किंवा परि-

स्थितीप्रमाणें ज्याला जी वांटणी उचलावयाची ती त्यानें उचलावी व तिच्यांतून निघणारे सर्व प्रकारचे फायदे व तोटे त्याचे त्यानें आनंदानें स्वीकारावे इतकेंच त्यांचें म्हणणें असे. यामुळें प्रत्यक्ष व्यवहारांत असेंहि घडे कीं, बाबासाहेब पेंडसे यांसारख्या एकाद्या इमानी सरकारी नोकराबद्दल टिळकांची आदरबुद्धि व स्नेह असे. उलट सार्वजनिक कामांत पडलेल्याहि एखाद्या स्वार्थी बेइमान मनुष्याबद्दल तिटकारा वाटून ते त्याचा सहवास टाळीत. टिळकांच्या या उलट सुलट वर्तनाचीं पुष्कळशीं उदाहरणें देतां येतील पण नांवें घेऊन तीं देणें योग्य होणार नाहीं.

ता. १ ऑगष्ट १९०५ च्या केसरींत पोलिस सुपरिंटेंडंट हेन्री ब्रुइन यांच्या मृत्यूनंतर टिळकांनीं जेव्हां केसरींत अग्रलेख लिहिला तेव्हां 'गोष्ट लोकांच्या अदमासाबाहेर गेली' असे उद्गार ज्यानें त्यानें काढले. केसरींत ब्रुइनसारख्या गोऱ्या पोलिसावर स्तुतिपर अग्रलेख यावा ही गोष्ट पुष्कळांना नापसंत पडली व ही नापसंती निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळ्या प्रकारांनीं दर्शविलीहि. पण हा अग्रलेख लिहिण्याची बुद्धि टिळकांना कां झाली याचीं एक दोन कारणें सांगण्यासारखीं आहेत म्हणून तीं सांगतों. पहिलें कारण ब्रुइनसाहेबांनीं रँडसाहेबांच्या खुनानंतर झालेल्या चौकशींत स्वीकारलेलें धोरण आणि दुसरें कारण ताईमहाराज प्रकरणांत त्यांनीं टिळकांसंबंधानें सरकारांत केलेला रिपोर्ट. या दोन्ही कारणांत थोडासा व्यक्तिहितसंबंध व थोडासा लोकहितसंबंध असा मिसळला गेला होता. दुसऱ्या कारणांत व्यक्तिहितसंबंध पहिल्याहून अधिक होता असें कोणासहि म्हणतां येईल. तरी ब्रुइनसाहेबांचा मृत्युलेख लिहिणें हें फार तर अंतरंगांतील उत्कट कृतज्ञतेचें फळ इतकेंच कोणीं म्हटलें असतें. शिवाय ही कृतज्ञता ज्या उपकाराकरितां आणि तो उपकार ज्या कामांत तें काम म्हणजे ताईमहाराजांचा खटला. हें टिळकांचें स्वार्थाचें काम नव्हतें हें कोणीहि कबूल करील. खोट्या प्रतिज्ञेच्या खटल्यांतून मुक्त होणें ही बाब टिळकांच्या स्वार्थाची होती. कारण खोट्या प्रतिज्ञेचा शेरा अखेरच्या न्यायकोर्टाकडून त्यांच्या कपाळावर कायमचा मारला गेला असता, तर त्यांची अब्रू जगांत खचित कमी झाली असती. पण ती कमी व्हावी म्हणूनच सरकारनें खटला केला होता. आणि टिळकांची खोटी प्रतिज्ञा ठरती तरी ती केवळ ट्रस्टी या नात्यानें केलेल्या कामांत घडलेल्या एका गोष्टीवरून. पहिल्या कारणांतहि थोडा स्वार्थ होता.

कारण रँडसाहेबांच्या खुनांत टिळकांचें अंग होतें असें शाबीत करविण्याची सरकारची इच्छा असतां त्या इच्छेला ब्रुइनसाहेबांनीं विघात केला. तरी पण व्यक्तिशः टिळकांना वांचविण्यापेक्षां एका राजकीय पक्षालाच ब्रुइनसाहेबांनीं वांचविलें हीच गोष्ट अधिक खरी.

तात्पर्य ब्रुइनसाहेबांचा मृत्युलेख लिहितांना टिळकांच्या मनांत पोलिस-खात्याविषयींच्या त्यांच्या नेहमींच्या भावनेवर, विशेषतः गोऱ्या पोलिस अधिकाऱ्याविषयींच्या भावनेवर, या वेळीं व्यक्तिगत किंवा सार्वजनिक कृतज्ञतेचा पगडा बसला हा आक्षेप थोड्या अधिक प्रमाणावर कोणासहि आणतां येण्यासारखा होता व तो आणला गेलाहि. तथापि टिळकांना आपलें करणें योग्य कां वाटत होतें याचें समर्थन त्यांच्या लेखांतील शब्दांतूनच जें निघतें तें देणें अधिक बरें. लोकांना हा लेख वाचून काय वाटेल याचा प्रथमच त्यांनीं उल्लेख केला. पण आपण केवळ "उडदांतलाच गोरा उडीद निवडून वेगळा करीत आहों" असेंहि त्यांनीं प्रथमच सांगून टाकलें. "ब्रुइनसाहेबांच्या अंगीं कर्तबगारी, हुशारी व नोकरपेशांतील नेकी होती. गुन्हे शोधून गुन्ह्यांचा तपास लावण्याचें विलक्षण चातुर्य त्यांच्या अंगीं होतें. आणि अनेक गुन्ह्यांचा तपास लावून त्यांनीं खात्याची अब्रू जशी संभाळली तसा खाजगी लोकांवरहि उपकार केला. चोराचा किंवा खुनी मनुष्याचा तपास लावणें हा फिर्यादीवर उपकारच होय. असें असतां ब्रुइनसाहेबांना सरकारनें कोणत्याहि वरिष्ठ जागेवर अखेरपर्यंत नेमलें नाहीं. ब्रुइन हे गोरे पण निमगोरे म्हणजे अँग्लोइंडियन असल्यामुळें सरकार अस्सल गोऱ्यांना जात्यभिमानामुळें वरच्या जागा देई. ब्रुइन-साहेबांविषयीं सहानुभूति वाटण्याला हें एक कारण होतें. पोलिस कमिशनरनें नुकताच यापूर्वी आपला रिपोर्ट प्रसिद्ध केला. त्यांत पोलिस अधिकाऱ्यांचे जे दोष वर्णिले त्यांतले कांहीं कांहीं ब्रुइनसाहेबांच्या अंगीं नव्हते. म्हणजे ते लोकांत मिळून मिसळून वागत. चौकशीचें काम स्वतः करीत आणि खरा प्रकार पुढें मांडण्याला सरकारची भीड धरीत नसत. ही गोष्ट रँडसाहेबांच्या खुनाच्या प्रकरणांत प्रगट झाली. या खुनाकरितां नातू व टिळक यांखेरीज आणखी अनेक सद्गृहस्थांना कटवाले ठरवून तुरुंगांत धाडतां आलें असतें तर त्यावेळीं सरकारास हवें होतें. व ही गोष्ट ब्रुइनसाहेब करते तर त्यांची वाहवा झाली असती. पण ब्रुइनसाहेबांनीं त्या वेळीं डोकें फिरून गेलेल्या गोऱ्या अधिका-

त्यांच्या धोरणाविरुद्ध वर्तन केलें, त्यांनीं आपलें डोकें शांत ठेवलें. खरा प्रकार तेव्हांच ताडला. धूर्तपणानें चौकशी केली. मारहाण कोणालाहि केली नाहीं आणि पुण्यावरील हें संकट टाळलें. किंबहुना या वेळीं साहेबलोकांकडे जाऊन खोट्या चहाड्या सांगणारे बडे लोक आपल्यांतच निघाले. पण ब्रुइनसाहेबांचें वर्तन त्याच्या अगदीं उलट ठरलें. वर्तमानपत्रवाले कडक भाषा वापरीत असले तरी त्या भाषेचा खरा अर्थ काय व प्रत्यक्ष गुन्ह्याशीं त्याचा संबंध किती थोडा असतो हें ब्रुइनसाहेब जाणत होते." ताईमहाराज प्रकरणांतील रिपोर्टासंबंधानें टिळकांनीं उघड कांहीं लिहिलें नाहीं. पण गांवांत संभावित कोण लुच्चे कोण याची माहिती ब्रुइनसाहेबांना चांगली होती, एवढें मोघम सांगूनच त्यांनीं भागविलें.

(८) संस्थानी स्वराज्य

१९०४ सालीं त्रावणकोरचे दिवाण व्ही. पी. माधवराव यांनीं 'श्रीमूलं लोकसभा' या नांवाची लोकमतदर्शक सभा स्थापन केली. या सभेचा हेतु 'पुणें सार्वजनिक सभेसारखा' च म्हणजे रयतेचें म्हणणें सरकारला व सरकारचें म्हणणें रयतेला कळावें हा होता. दिव्याखालीं अंधेर असावा त्याचप्रमाणें एकाच देशांतील या दोघांचें म्हणणें परस्परांना कळूं नये आणि दिव्याचा प्रकाश दूर पडतो त्याप्रमाणें संस्थानिकांवर बाहेरून टीका व्हावी ही गोष्ट बरी कोण म्हणेल? म्हैसुरांतहि अशा प्रकारची सभा पूर्वींच स्थापन करण्यांत आली होती. या गोष्टींना उद्देशून टिळक लिहितात, "भर्तृहरीनें म्हटल्याप्रमाणें पर्वताच्या आश्रयाला असलेले वृक्ष तसेच राहिले आणि मेरु पर्वताचा माथा सोन्यानें किंवा रुप्यानें मढविला गेला तरी उपयोग काय? इंग्रजांचें साम्राज्यवैभव दुरून नुसतें डोळे दिपविणारें आहे, पण आमचे संस्थानिक हे पर्वताप्रमाणें होत. कारण त्यांच्या आश्रयाचीं सगळींच झाडें चंदनमय बनून जातात." टिळकांच्या लिहिण्यांत देशी संस्थानांचा नेहमींच गौरव आढळतो. ते संस्थानिकांचे व त्यांच्या हक्कांचे कायमचे बिनपगारी वकील होते. आणि संस्थानांत कोणतीहि एखादी चांगली गोष्ट झाली तर ते ती चांगली सजवून खुलवून मांडीत असत. पण राजे लोक प्रजेला हक्क देत नाहींत म्हणून त्यांच्यावर टीकाहि करीत. १९०५ च्या ऑगस्ट महिन्यांत ताईमहाराज खटल्यांतील दिवाणी दाव्यांत पुरावा येण्याचें काम अमरावती येथें चालू होतें. तेथें टिळकांचा मुक्काम कांहीं दिवस पडला होता.

त्या वेळीं गणेश थिएटरांत त्यांचें व्याख्यान झालें. खापर्डे हे अध्यक्षस्थानीं होते. पहिल्या व्याख्यानांत ‘ हिंदी साम्राज्यें ’ या विषयावर टिळकांनीं तुलनात्मक माहिती सांगितली. “साम्राज्याची जुनी कल्पना आपण विसरलों. पण आपणाकडेहि या कल्पनेची पूर्वपरंपरा आहे. अधिराजे व मांडलिक हा संबंधहि आपणाकडे चांगला होता. साम्राज्य म्हणजे अधिसत्ता एक पण राज्यें भिन्न. राज्य म्हणजे एकाच लोकांचें एकच राज्य. पूर्वीं हूण वगैरे फिरते लोक परदेशांत जाऊन तेथें राहून राजसत्ता स्थापित असत. हिंदुस्थानांत पूर्वीं ५६ म्हणजे अनेक देशचे राजे होते. यांपैकीं एखादा बलाढ्य असला तर तो फार तर दुसऱ्याकडून करभार घेई. याहून अधिक कायमची सत्ता इतरांवर तो गाजवीत नसे. खंडणी घेतली तरी मांडलीक राज्येंहि कायम टिकून राहात असत. अश्वमेध यज्ञ करणें ही साम्राज्यसत्ता प्रस्थापित करून जाहिर करण्याची एक रीत असे. रोमन लोकांनीं जुनी पद्धत मोडून नवी सुरू केली. आपले नागरिकत्वाचे हक्क त्यांनीं जिंकलेल्या लोकांना दिले नाहींत. तथापि स्थानिक कारभार स्थानिक लोकांच्या हातींच रोमन लोक ठेवीत असत. ख्रिस्ताला फांशी द्यावा कीं न द्यावा या गोष्टीचा निर्णय रोमन गव्हर्नरानें स्थानिक ज्यू समाजाकडेच सोंपविला. अलीकडील साम्राज्यें रोमन साम्राज्याच्या नमुन्यावरच बनलेलीं आहेत. इंग्लंडचें साम्राज्य सजातीय तसेंच विजातीय लोकांचें आहे. पण या दोघांशीं हें साम्राज्य दोन तऱ्हेनीं वागतें. विजातीय लोकांवरील साम्राज्यांतून द्रव्यशोषण करण्याचे बाबतींत इंग्लंडनें रोमच्या पुढें मजल मारली आहे. पण हेंहि साम्राज्य केव्हां तरी नष्ट होणारच ? आपणापुढें प्रश्न हा कीं हें घडून येईल तेव्हां आपली स्थिति काय होणार ? अशी वेळ आली आणि आपण निर्जीव असलों तर पुन्हां दुसऱ्याचे हातीं जाऊं. याकरितां स्वराज्य मिळविण्याची खटपट केली पाहिजे आणि या कामीं संस्थानांचाहि उपयोग होण्यासारखा आहे ” असें त्यांनीं ध्वनित केलें.

कोल्हापुरांत वेदोक्त प्रकरण व विजापूरकर प्रकरण हीं पूर्वीं झालीं. त्यांतच १९०६ सालीं आणखी एक भर पडली. म्हैसूर व त्रावणकोर येथें प्रातिनिधिक सभा स्थापन झाल्याचें पूर्वीं दर्शविलेंच आहे. त्याप्रमाणें इकडील संस्थानांतूनहि अशा सभा असाव्या असें संस्थानी प्रजेला वाटणें स्वाभाविक होतें. कोल्हापुरास या कल्पनेला आक्टोबर महिन्यांत मूर्त स्वरूप आलें. ता. २ रोजीं

कोल्हापूर येथील पहिल्या लोकप्रतिनिधि सभेची परिषद् भरली. परिषदेला उघड-पणें प्रतिबंध करण्यांत आला नव्हता. पण अधिकारी व पोलीस यांनीं धाकद-पटशा सुरू केला होता. त्याला न जुमानतां नवीन शाहुपुरींत दिगवडेकर वकील यांच्या वखारींत सभा भरली. संस्थानच्या सर्व तालुक्यांतून मिळून शहाण्णव प्रतिनिधी आले होते. प्रेक्षक समुदाय सुमारें पांचशें होता. खरे चालक सदाशिवराव आळ-तेकर वकील हे होते. परंतु स्वागताध्यक्षाचा मान पुढारी वकील राशिंगकर यांना देण्यांत आला होता. पूर्वी विशेष निमित्तानें अशा एक दोन सभा १८८५ व १८९४ सालीं या संस्थानांत भरल्या होत्या. पहिली एका तलावासंबंधानें होती व दुसरी शाहू छत्रपतींना मुखत्यारी मिळाली तेव्हां त्यांच्या अभिनंदना-करितां भरविण्यांत आली होती. पण प्रतिनिधि रीतसर निवडून प्रजेचीं गाऱ्हाणीं राजाच्या कानावर घालण्याच्या उद्देशानें भरलेली अशी हीच पहिली सभा होय. सभेचें अध्यक्षस्थान डॉ. वामन बाजी कुळकर्णी रुईकर (जे पुढें स्वामी लवणानंद या नांवानें प्रसिद्धीस आले) यांना दिलें होतें. त्यांनीं आप-ल्या भाषणांत राजनिष्ठा व्यक्त करून केवळ गाऱ्हाणीं सांगण्याकरितांच ही सभा आहे इत्यादि खुलासा उदाहरणें देऊन केला. नंतर अनेक ठराव मंजूर झाले. त्यावर सर्व जातींच्या लोकांनीं भाषणें करून रयतेच्या तक्रारी मांडल्या. अभ्यं-कर वकील, परांडेकर, इस्माइलभाई, विजापूरकर, आप्पा कुळकर्णी, फणसळकर, आदिराज देवेंद्र उपाध्ये, पंगु वकील, तळाशीकर, आपटे वकील, गोखले, पटवर्धन, कृष्णाजी दादाजी कुळकर्णी, आळतेकर इत्यादि गृहस्थांचीं भाषणें मुद्देसूद झालीं. कृष्णाजी दादाजी कुळकर्णी यांनीं खऱ्या राजनिष्ठेचें स्वरूप कसें असतें हें सांगितलें. आणि आळतेकर यांनीं असें प्रतिपादिलें कीं, ‘आमच्या रक्ताचें कोणी पृथक्करण करून पाहील तर त्यांत छत्रपतीविषयीं राजनिष्ठा असल्याचेंच आढळून येईल.’ पूर्वी शिवाजीमहाराजांनीं अष्टप्रधान नेमून जी अधिकारविभागणी केली तिच्या पुढचीच ही पायरी आहे असेंहि सांगण्यांत आलें. अशा रीतीनें ही सभा तर पार पडली. पण तेथपासून छत्रप-तींनीं या सर्व चळवळ्या लोकांविषयीं मनांत दंश धरला. आणि विजापूरकरां-प्रमाणें आळतेकरांनाहि प्रायश्चित्त घ्यावें लागलें. दोघांनींहि नंतर कोल्हापूर सोडलें. व खालसा मुलखांत आल्यावर त्यांनीं पुढें लोकहितदृष्टीनें आपला जीवनक्रम कसा चालविला हें प्रसिद्धच आहे. असो. प्रतिनिधिसभेच्या

अध्यक्षांनीं ठराव दरबाराकडे पाठविले. त्यांना उद्धामपणाचें उत्तर गेलें. अँग्लो–इंडियन पत्रांनीं या प्रातिनिधिक सभेचा अर्थातच गवगवा केला. आणि चळवळ्या लोकांवर छत्रपतींनीं उघड शस्त्र धरल्यामुळें ही जी पहिली प्रतिनिधि-सभा झाली तीच शेवटची ठरली. एकंदर प्रजेशीं दरबाराचें धोरण पुढें कसें राहिलें तें प्रसिद्ध आहेच. या प्रतिनिधिसभेला टिळकांचें उत्तेजन आहे असा आरोप होता पण तो खोटा नव्हता.

(९) वेळास येथील उत्सव

पुण्यास व इतर कांहीं ठिकाणीं १९०० सालीं नाना फडणवीसांचा उत्सव झाल्यापासून वेळास येथील मंडळींच्या मनांत तेथेंहि हा उत्सव सालीना करण्याचें आलें. आणि टिळकांची संमति घेऊन त्यांनीं तो पांच वर्षें चालविला होता. वेळास हा गांव मूळ नाना फडणवीसांचा. तेव्हां गांवकऱ्यांचा अभिमान यथार्थंच होता. १९०५ सालीं उत्सव मंडळाच्या निमंत्रणावरून टिळक इतर कांहीं मंडळीसह उत्सवास गेले होते. पुराण कीर्तन गायन वगैरे सर्व कार्यक्रम यथासांग झाला. पांच वर्षांच्या उत्सवाची हकीकत व हिशेब सभेपुढें मांडण्यांत आले. टिळकांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें कीं, " उत्सव म्हणजे एक प्रकारचें ऋषितर्पण होय. नानांचें पितृतर्पण इतर करीत असतात. आणि वेळासकरांनीं आरंभिलेलें हें ऋषितर्पण होय. " साडेतीन शहाण्यांत नानांची गणना अर्धा शहाणा अशी असतां त्यांचा उत्सव कां करावा ह्याचें टिळकांनीं फार मार्मिक उत्तर दिलें तें असें कीं, "विठ्ठल सुंदर सबंध शहाणा पण निझामशाहीच्या सेवेंत निमग्न. सखारामबापू सबंध शहाणा पण स्वार्थपरायणतेमुळें त्यांनीं राघोबाचा पक्ष घेतला व इंग्रजांची धन केली. नानांच्या अंगीं मुत्सद्देगिरी होती. नानाहि स्वार्थपरायण होता पण त्याची दृष्टि एकंदरीनें मराठी राज्य चिरस्थायी करण्याकडेच होती. त्यांच्यापुढें फिरंग्यांनींहि हात टेकले. नारायणरावांचा खून होणार ही बातमी नानांना कळली नाहीं म्हणून त्यांना दोष द्यावयाचा तर रँडसाहेबांचा खून होणार ही बातमी सरकारला किंवा लोकांना कळली नाहीं म्हणून त्यांनाहि दोष कां देऊं नये ? सवाईमाधवरावाशीं नाना कठोरपणानें वागत होते याचें कारण माधवराव बाजीरावाशीं मिळून वागत होते हें होय. राघोबाच्या वंशाला नमस्कार करावयाचा नाहीं असे नानांचे शब्द असतां बाजीरावाची पेशवाई त्यांनीं मान्य केली याचें कारण

इतर सरदारांपुढें त्यांचें कांहीं चालेना. तेव्हां निसंतानापेक्षां कुसंतान बरें या न्यायाचा त्यांनीं आश्रय केला. मुत्सद्दी वचनभंग करो तरी तो त्यानें स्वार्थपरायणतेकरितां करूं नये. नानांच्या नीतिबाह्य वर्तनासंबंधानें ऐतिहासिक पुरावा असा नाहीं. १०० वर्षांपूर्वीं इंग्रजी राज्याच्या धोरणाचा नकाशा नानांनीं आपल्या बुद्धीनें रेखाटला होता. आणि इंग्रजांची मदत त्यांनीं काळजीपूर्वक दूर ठेवली. आमचें शिक्षण आमच्या हातीं नाहीं म्हणून आमच्यांतील थोर लोकांच्या संबंधानें वाटेल त्यानें वाटेल तें शिकवावें असें होत आहे. कर्झनसाहेबांनीं सत्यवक्तेपणाचा टेंभा मिरविला. पण नाना फडणवीसांनीं एका पत्रांत इंग्रजाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं ‘ यांच्याशीं तहनामा करणें तो फार जपून करावा लागतो. त्यांचे बोलण्यांत लिहिण्यांत एकेका अक्षरांत फार पेंच असतात ! ’ यापुढें वेळासचा उत्सव कांहीं वर्षें चालू होता. पण पुढें तो स्थानिक कलहामुळें बंद पडला. हा उत्सव चालू होता तेव्हां टिळकांखेरीज अनेक पुढारी व इतिहासज्ञ या उत्सवास जात असत. आणि या उत्सवप्रसंगीं बाहेरून जाणारे लोक जवळच्या श्रीवर्धन गांवीं जाऊन पेशव्यांचें घरठाण व पहिल्या बाजीरावाची जन्मभूमि यांचें दर्शन घेत. या वास्तूंचा पुनरुद्धार करावा अशीहि चळवळ सुरू झाली होती. पण पुढें नानांचा उत्सव व पेशव्यांच्या वास्तूंचा उद्धार दोन्हीं सत्कृत्यें मागें पडलीं.

(१०) शिवाजी उत्सवाचा प्रसार

या सालचा पुण्याचा शिवाजीउत्सव नेहमींप्रमाणें झाला. परंतु त्यांत टिळकांनीं केलेलें भाषण बरेंच महत्त्वाचें होतें. व्याख्यानांतून वाद असा निघाला होता कीं राष्ट्रभक्ति हें तत्त्व नवें कीं जुनें ? एकाचें म्हणणें शिवाजी केवळ साधुवृत्तीनें आणि गोब्राह्मणप्रतिपालनाच्या इच्छेनें प्रेरित झाला होता. आणि दुसऱ्याचें म्हणणें शिवाजी खऱ्या राष्ट्राभिमानानें प्रेरित झाला होता. महाराष्ट्र हेंहि त्या वेळीं राष्ट्रच होतें. यावर पहिल्याचें उत्तर असें कीं, राष्ट्रभक्तीची कल्पनाच मुळीं नवी आहे. शिवाजी राष्ट्रभक्त होता असें म्हणणें हें नळराजानें रथ चालविला तो वाफेच्या यंत्रावर चालविला असें म्हणण्यासारखें होय. टिळकांनीं या दोन मतांची तोंडमिळवणी केली कीं, “राष्ट्रभक्तीची कल्पना जुनीच आहे. पण नांव नवें आहे. निळकंठराव कीर्तने, माधवराव रानडे वगैरे इतिहासचिकित्सकांनीं शिवाजीच्या राष्ट्रभक्तीचीच कल्पना मान्य केली आहे. शिवाजीनें

गोशाळा स्थापल्या नाहींत किंवा ब्राह्मणभोजनें घातलीं नाहींत. गोब्राह्मणप्रतिपालक हें बिरुदावलींतील एक ब्रीदवाक्य आहे. आणि शिवाजीनें स्वराज्य स्थापल्याचा एक अनुषंगिक परिणाम गोब्राह्मणप्रतिपालन हा झाला. पण तोच कांहीं मूळचा प्रेरक हेतु नव्हता. शिवाजी हा जसा केवळ धार्मिक स्फूर्तीचा मनुष्य नव्हता तसा तो दैववादीहि नव्हता. आपले जुने राजे उद्योगवादी होते. व त्यांनीं पराक्रमानेंच राज्यें मिळविलीं. आगगाडीचा सांधेवाला जसा आपल्या हातानें गाडी एका रुळावरून दुसऱ्या रुळावर नेतो त्याचप्रमाणें राजा हा पराक्रमानें कालचक्र फिरवितो. म्हणूनच 'राजा कालस्य कारणम्' असें म्हटलें आहे. स्वराज्यप्राप्तीच्या वाटा ईश्वरानें आधींच निर्माण करून ठेवलेल्या असतात. ज्याची वाट त्यानें हुडकून घेऊन तिनें मार्गक्रमण केलें पाहिजे.

१९०५ च्या मे महिन्यांत जपानांतील हिंदी विद्यार्थ्यांनीं शिवाजीउत्सव मोठ्या प्रमाणावर केला. पूर्वीचे दोन उत्सव लहान प्रमाणावर झाले होते. टोकियोंतील प्रमुख जपानी गृहस्थ, सयाम. कोरिया, चीन, फिलिपाईन देशचे कांहीं विद्यार्थी, कांहीं चिनी जपानी स्त्रिया वगैरे मंडळी आली होती. बॅरन कांदा इंदोजपानी असोसिएशनचे व्हाइस प्रेसिडेंट यांना सभापति निवडण्यांत आलें. बाबू शालिग्राम सिंह, बाबू जगन्नाथ सहाय, बाबू सत्यसुंदर देव, नरेंद्र मोहन गुप्त, गोविंदराव पोतदार वगैरे विद्यार्थ्यांनीं भाषणें केलीं. बॅरन कांदा म्हणाले कीं, "शिवाजीसारखे सत्पुरुष आपल्या उदाहरणानें आपल्या देशाचेंच नव्हे तर अखिल मानव जातीचें हित करितात." रूसो-जपानी युद्धांत नुकताच जपानचा पूर्ण विजय झाला असल्यामुळें आशियाविरुद्ध युरोप या भावनेचा ध्वनि प्रत्येकाच्या मनांत घुमत होता. एका जपानी स्त्रीनें पोर्ट आर्थर जिंकल्याचें पद गाऊन दाखविलें. नंतर हिंदी विद्यार्थ्यांनीं 'अइ भुवन मनमोहिनी, अइ निर्मल सूर्य करोज्वल धरणि जनक जननि मा-मा-मा-' हें बंगाली राष्ट्रगीत गाऊन दाखविलें. 'वंदे मातरम्' हें बंगाली राष्ट्रगीत अजून मूर्धाभिषिक्त व्हावयाचें होतें. १९०६ सालींहि गतवर्षाप्रमाणें जपानांत टोकिओ येथें शिवाजीउत्सव करण्यांत आला. साइक्योजी या नांवाचें बौद्ध मंदिर भिक्षू लोकांनीं उत्सवाला दिलें होतें. जपानी, चिनी, सयामी व जर्मन विद्यार्थी आले होते. फिलिपाइनी गृहस्थ

मिस्टर रामोस यांनीं अशा उत्सवाची महती सांगितली. बॅरिस्टर इवाना यांनींहि उत्सवांत भाग घेतला.

१९०६ सालीं एप्रिल महिन्याचे अखेर रायगडावर तिसरा मोठा उत्सवसमारंभ करण्यांत आला. एकंदर समाज १९०० सालापेक्षां थोडा कमी होता. तथापि मामलेदार, फौजदार, डेप्युटी कलेक्टर, पोलिसपार्टी वगैरे हजर होती. यंदाच्या उत्सवाचें अध्यक्षस्थान नामदार दाजीसाहेब खरे यांजकडे देण्यांत आलें होतें. कार्यक्रम नेहमींप्रमाणें झाला. टिळकांच्या बरोबर शिवरामपंत परांजपे, दत्तोपंत लिमये, चौकर वकील, बोडस वगैरे मंडळी गेली होती. नामदार खरे यांना अध्यक्षस्थान देण्यांत टिळकांचा हेतु असा होता कीं, ते कायदेकौन्सिलचे सभासद असल्यामुळें गव्हर्नर लॉर्ड लॅमिंगटन यांना भेटून सवरून समाधीच्या कार्याला ते वर्गणी व इतर मदत मिळवितील. या कामीं अर्ज रीतीप्रमाणें गेला. आणि लॉर्ड लॅमिंग्टन हे रायगड स्वतः पाहून कांहीं मदत देतील अशी आशा वाटत होती. टिळकांप्रमाणें शिवाजीफंड तुरुंगांत गेला कीं काय अशी पृच्छा एका कुत्सितानें करण्यापर्यंत निंदकांची मजल गेली होती! पण १८९९ प्रमाणें या सालींहि रायगडफंडाचा हिशेब पैन् पै प्रसिद्ध करण्यांत आला. सर्वांनाच वारा थोडा अनुकूल वाहतो असें वाटूं लागलें होतें. लॉर्ड कर्झन यांनीं ऐतिहासिक वस्तुसंरक्षणाचा कायदा केल्यापासून समाधीच्या कार्यासंबंधानें नवी आशा उत्पन्न झाली. कलकत्त्यास व्हिक्टोरिया मेमोरिअल इन्स्टिट्यूटमध्यें शिवाजीच्या तजविरा व हत्यारांचा संग्रह ठेवण्याचें ठरलें. जुन्नरजवळ शिवनेरी किल्ल्यांत शिवाजीमहाराजांचें स्मारक म्हणून त्यांच्या नांवाची खोदलेली पितळेची पाटी लावण्यांत आली. तात्पर्य अशा या वेळीं सरकारकडे कांहीं प्रयत्न केल्यास तो साधेल असें वाटलें म्हणून नामदार खरे यांना पुढें करण्यांत आलें व त्यांचा थोडा उपयोग झालाहि.

दाजीसाहेब यांच्या अर्जावरून लॉर्ड लॅमिंग्टन यांना रायगड पाहण्याची हौस उत्पन्न झाली. आणि विशेष हा कीं, ता. १२ जून रोजीं म्हणजे जवळ जवळ पाऊसकाळांत ते गडावर चढले. ता. १० रोजीं महाबळेश्वराहून पायगाडीनें ते महाडास गेले. तेथें म्युनिसिपालिटीनें त्यांना मानपत्र दिलें. महाडाहून रायगडास जाऊन परत येईतों सारखा पाऊस लागला होता आणि गव्हर्नरसाहेब भिजून गेले होते. ते पावसांतच गडावर चढले आणि सर्व स्थळें त्यांनीं पायांनीं

हिंडूनच पाहिलीं. निम्या वाटेवर विश्रांतीकरितां बसले असतांना त्यांनीं टिळक खरे वगैरे मंडळी गडावर एकदम चढून गेली काय असें विचारलें. तेव्हां बरोबरची मंडळी म्हणाली पुरुष मंडळीच काय दाजीसाहेब खरे त्यांचें कुटुंब सौ. उमाबाई याहि एका मजलींत गड चढून गेल्या! लॉर्ड लॅमिंग्टन गड चढत असतां पावसामुळें कांहीं दगडहि पडले. तथापि ह्या सर्वांचा खेद न मानतां व पश्चात्ताप न वाटतां त्यांनीं रायगडाचें कौतुकच केलें. आणि पुढें समाधीच्या दुरुस्तीला ५००० रुपये आणि इतर सामानसुमान देण्याविषयीं त्यांनीं सरकारी ठराव काढला.

सन १९०६ च्या जून महिन्यांत टिळक कलकत्ता येथील निमंत्रणावरून शिवाजी उत्सव साजरा करण्याकरितां गेले होते. हा उत्सव तेथें यापूर्वीं दोनतीन वर्षें होत होता. कलकत्ता येथील विद्वान् गृहस्थ व वर्तमानपत्रकार सखाराम गणेश देऊसकर यांनीं या कामीं प्रथमपासून पुढाकार घेतला होता. देऊसकर हे मूळ महाराष्ट्रीय सातारा प्रांताचे. सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वीं त्यांचे पूर्वज बंगालप्रांतीं गेले ते त्यापुढें तेथेंच राहिले. कोणीहि मनुष्य एखाद्या प्रांतांत पुष्कळ वर्षें जाऊन राहिला म्हणजे स्वतः तो, विशेषतः त्याच्या पुढच्या पिढीचे लोक भाषा, पोषाख, रीतरिवाज फार काय पण चेहऱ्यावरील लक्षणें व देखावा या सर्व दृष्टींनीं त्या नव्या प्रांताचेच बनतात. कर्नाटकांत फार वर्षें राहिलेले कोंकणस्थ लोक अंतर्बाह्य इतके कर्नाटकी बनतात कीं ते मूळ कर्नाटकी नव्हते अशी शंकाहि कोणास येत नाहीं. तोच न्याय उलट महाराष्ट्रांत येऊन फार वर्षें राहिलेल्या कर्नाटकी लोकांना लागू पडतो. देऊसकर यांचीहि गोष्ट अशीच झाली. त्यांना कोणीं पाहिलें असतां या बंगाली गृहस्थाचें नांव देऊसकर कसें याचें लोकांना आश्चर्य वाटे. त्यांनीं बंगाली भाषेंत इतकें प्राविण्य मिळविलें होतें कीं बंगाली वर्तमानपत्रकार म्हणून त्यांची फार कीर्ति झाली होती आणि "देशेरकथा" या नांवाच्या त्यांच्या पुस्तकाचीं बंगालींत व इतर भाषेंत भाषांतरें होऊन त्याच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या होत्या. हा ग्रन्थ राष्ट्रीय दृष्ट्या इतका सणसणीत होता कीं, पुढें तो सरकारजमा झाला! देऊसकर हे अंतर्बाह्य बंगाली बाबू बनले होते तरी महाराष्ट्राला विसरले नव्हते. त्यांनीं मराठी भाषा घरीं कायम ठेविली होती. व त्या भाषेंत ते चांगले लेख लिहित असत. अशा महाराष्ट्रीयाला बंगाल प्रांतांत शिवाजी–उत्सव सुरू व्हावा अशी इच्छा होणें स्वाभाविक होय.

शिवाजी हा मराठा वीर. बंगालचा त्याचा कांहीं संबंध नाहीं. अठराव्या शतकांत मराठ्यांचा संबंध बंगाल्याशीं आला तो त्या प्रांतावर त्यांनीं स्वारी केल्यामुळें. स्वारी करणाऱ्या लोकांत अर्थात् कांहीं 'लुटारू' व जुलमी लोक असावयाचेच. विशेषतः मराठ्यांनीं बंगाल्यांत इतकी कदर बसविली होती कीं, मराठ्यांपासून आपलें संरक्षण करण्याकरितां कलकत्त्यास बंगाली लोकांनीं खंदक खणला होता. त्याचें नांव अजून तिकडील लोकांच्या तोंडीं असून त्या खंदकाची जागाहि दाखवितात. इतकेंच नव्हे तर मराठे लोकांना 'बोरगी' म्हणजे 'लुटारू' असें पडनांव बंगाल्यांत मिळालें. पाळण्यांतील लहान मुलांना भीति दाखवून निजवावयाचें असतां आपण जसें 'बागुलबुवा आला' म्हणतों तसें बंगाली स्त्रिया 'बोरगी आयो बोरगी आयो' असे शब्द घातलेलीं गाणीं म्हणून पाळणा हालवीत असत असें अजून सांगतात. अशा वाईट मराठे लोकांचा राजा शिवाजी ! त्याचा उत्सव बंगाली लोकांनीं कां करावा ? निदान इंग्रज लोकांना तरी हें कोडेंच पडलें. पण एक तर या सर्व झाल्या गेल्या गोष्टी जुन्या काळच्या. आणि आतां केवळ जुना इतिहास म्हणून कौतुकानें स्मरणांत ठेवण्याच्या. आज मराठ्यांचा बंगाल्याला कांहींच उपद्रव नाहीं. म्हणून जी काय उरली ती केवळ शिवाजीची विभूति या नात्यानें कीर्तिच उरलेली. शिवाजीनें महाराष्ट्रांत जें केलें तेंच बंगाल्यांतील वीरांनींहि पूर्वीं केलें. म्हणजे मुसलमानांशीं युद्धें करून आपलें राष्ट्रीयत्व राखण्याचा प्रयत्न केला. यामुळें बंधुप्रेम व सहानुभूति हीं परस्परांना सहजच वाटणार. शिवाय या कार्यांत बंगाली राष्ट्रभक्तांना पूर्वीं जें यश मिळालें नाहीं तें शिवाजीला मिळालें. यामुळें त्याच्याविषयीं साहजिकच आदरबुद्धि. आणि हल्लींच्या चळवळींत नवीन राष्ट्रीय बुद्धि प्रगट झालेली. तिला शिवाजीसारख्या वीराचा उत्सव करणें हें सर्वस्वीं उत्तेजनपर. या सर्व गोष्टींमुळें शिवाजीउत्सवाची कल्पना कलकत्त्यास कोणीं काढली तर तिला बंगाली पुढाऱ्यांची संमति मिळणें ही गोष्ट सहज होणारी होती. आणि वर सांगितल्याप्रमाणें ही कल्पना सुचविणारे देऊसकर हेहि स्वतः बंगाली लोकांना आपलेसे वाटणारे.

१९०६ सालीं वंगभंगाच्या चळवळीला खूप जोर येऊन टिळकांच्या प्रयत्नानें महाराष्ट्राचें भरपूर पाठबळ मिळालें होतें. अशा वेळीं देऊसकरांनीं शिवाजी-उत्सव कलकत्ता शहरीं मोठ्या थाटानें साजरा करण्याची कल्पना काढली ती मान्य होऊन स्वतः टिळकांनाच या उत्सवाला बोलवावयाचें ठरलें व तें आमंत्रण टिळकांनीं

आनंदानें स्वीकारलें. त्यांचेबरोबर दादासाहेब खापर्डे, डॉ. मुंजे व वामनशास्त्री इस्लामपूरकर अशी मंडळी होती. सोलापूरचे गायनपटु काटगांवकर हे तेथें पूर्वींच गेले होते. नागपूरहून पुढें डोंगरगड, बिलासपूर, रायपूर वगैरे ठिकाणीं या मंडळींचा सत्कार करण्यांत आला. ता. ४ जून रोजीं ही मंडळी कलकत्ता स्टेशनवर पोंचली. तेव्हां फार मोठा समुदाय जमला होता. बाली, चंद्रनगर, उत्तरपारा, हुगळी वगैरे अनेक ठिकाणचे लोक मुद्दाम स्वागताला आले होते. चालू चळवळींत जे अनेक संप्रदाय व मेळे बनले होते त्यांतील लोक आपले नवे पोषाख घालून दुतर्फा निशाणें घेऊन उभे राहिले होते. लोकांनीं गाडीचे घोडे सोडून हॅरिसन रोडमधून टिळकांची गाडी ओढीत नेली. तेव्हां कांहीं वेळ इतर रहदारी बंद पडली होती. जयघोष व पुष्पवृष्टि ही वाटभर चालू होती. विश्रांतीनंतर उत्सवाच्या जागेंत स्वदेशी वस्तूंचें प्रदर्शन भरलें होतें. त्याचा समारंभ टिळकांच्या हस्तें करण्यांत आला व प्रत्यक्ष शिवाजी-उत्सव पुढें चार दिवस चालू होता. बाबू मोतीलाल घोस हे उत्सवाध्यक्ष असून बिपीनचंद्र पाल हे चिटणीस होते.

मंगळवार तारीख ५ रोजीं बाबू अश्विनीकुमार दत्त यांच्या अध्यक्षतेखालीं पहिली जाहीरसभा झाली. रवींद्रनाथ टागोर यांच्या शिवाजीवरील कविता श्यामसुंदर चक्रवर्ति यांनीं, इतर बंगाली पदें राजकुमार यांनीं, आणि मराठी पदें काडगांवकर यांनीं म्हटल्यावर मोतीलाल घोस यांचें भाषण बॅरिस्टर चौधरी यांनीं वाचून दाखविलें. टिळकांचें भाषण अर्थात् इंग्रजींतच झालें. त्यांत त्यांनीं शिवाजीमहाराजांची योग्यता, त्यांचें कार्य, परधर्मीयांविषयीं त्यांनीं दाखविलेलें दाक्षिण्य, त्यांचा रजपूत घराण्यांतील जन्म व त्यांच्या राष्ट्रीय पराक्रमाचें मर्म हीं समजावून सांगितलीं. ज्या भवानीची पूजा बंगाली लोक करतात त्याच भवानीनें तरवारीच्या रूपानें शिवाजीच्या हातून राष्ट्रकार्य करविलें ही गोष्ट टिळकांनीं सांगितली ती श्रोतृसमुदायाला फारच पटली. खापर्डे म्हणाले कीं, ' पूर्वीं मराठ्यांनीं बंगाल्यावर स्वारी केली असेल पण आज बंगाल शिवाजीनें केवळ आपल्या स्मरणानें काबीज केला आहे. ' ता. ६ रोजीं उत्सवाच्या जागेंत निरनिराळ्या समित्यांतील लोकांनीं आपले रंगबिरंगी पोषाख घालून निरनिराळे खेळ करून दाखविले. नंतर खापर्डे, मुंजे वगैरेंचीं स्वदेशी या विषयावर भाषणें होऊन स्वदेशी बहिष्काराच्या शपथा घेण्यांत आल्या व त्या दिवसाचा कार्यक्रम संपला.

दुसरे दिवशीं टिळकांचा जाहीर रीतीनें सत्कार करण्याकरितां मोठी सभा भरविण्यांत आली. प्रथम सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं टिळक, खापर्डे वगैरे मंडळींचें स्वागत करण्याचा ठराव मांडला. त्याला सत्येंद्रनाथ टागोर जे पूर्वी महाराष्ट्रांत सेशन जज्ज होते त्यांनीं अनुमोदन दिलें. नंतर लहानसें स्वागतमंडळ टिळकांना आणण्याकरितां गेलें. त्यांचेबरोबर पाहुणेमंडळी सभेंत आली. तेव्हां बाबू सुरेंद्रनाथ यांनीं त्यांचे गळ्यांत हार घालून त्यांना आलिंगन दिलें. उत्तरादाखल टिळकांनीं भाषण केलें त्यांत मुख्यतः राजकीय विषयाचीच चर्चा करून सांगितलें कीं, दिवसेंदिवस इंग्रजांचा राज्यकारभार अनुदार व जुलमी होत चालला आहे. याकरितां आपणहि सहानुभूतीच्या पोकळ वचनांना भुलून न जातां स्वावलंबनपूर्वक आपणांमध्यें असेल ती शक्ति प्रकट केली पाहिजे. औरंगजेबाचा जुलम झाला तेव्हां त्याची सेवा पत्करलेल्या रजपूत सरदारांनींहि त्याला विरोध केला हें उदाहरण आपल्या लोकांनीं डोळ्यापुढें ठेविलें पाहिजे. शिवाजी आज कोठें प्रत्यक्ष अवतीर्ण न झाला तर परिस्थितीप्रमाणें तो निराळ्या रूपानें अवतरून कदाचित् कार्य सिद्धीस नेईल. मुंजे यांनींहि चालू चळवळीवर जोरदार भाषण केलें. खापर्डे यांनीं आपल्या विनोदी पद्धतीनें असें सांगितलें कीं, आम्ही भरतवासी लोक इंग्रजी साम्राज्यांत भागीदार आहों असें आम्हांला सांगण्यांत येतें पण ही भागीदारी कशी? तर मांसभक्षकांच्या मेजवानीसारखी. मेजवानींत जेवणारा यजमान, वाढणारा नोकर व खाद्यभूत मांस हे तिघेहि आपापल्या परीनें भागीदार असतात. यापैकीं शेवटच्या दोन भागीदारांसारखी आमची साम्राज्यांत भागीदारी आहे. हिंदुस्थाननें आपलें वित्त शक्ति यांचें मांस आपल्या हातानें कापून साम्राज्यरूपी यजमानाला वाढावयाचें व त्याला पुष्ट करावयाचें हा मेजवानींतील भाग आपणाकडे आहे. अशा रीतीनें अनेक भाषणें होऊन ही सभा समाप्त झाली.

मंगळवार ता. १२ रोजीं टिळक खरगपूर येथें जाऊन आले. तेथील महाराष्ट्रीयांनीं त्यांचा मोठा सत्कार केला. ता. ८ रोजीं अँटीसरक्युलर सोसायटीमार्फत कॉलेज स्क्वेअरमध्यें विद्यार्थ्यांची मोठी सभा झाली. या प्रसंगीं बंगाली लोकांप्रमाणें खिस्ती व मुसलमान वक्त्यांचींहि भाषणें झालीं. टिळकांनीं उत्तरादाखल असें सांगितलें कीं, "बंगभंग सरकारनें केला तरी बंगाली राष्ट्रानें मनांत आणलें तर त अभंगच राहू शकेल. शरीरभंग फार तर होऊं शकतो पण आत्मा हा अभंग आहे असाच आमच्या हिंदी तत्त्वज्ञानाचा सिद्धांत आहे." खापर्डे यांनीं पुन्हां विनोदी

भाषण केलें. ते म्हणाले, "पूर्वी ग्रीस देशांत रोमन लोकांचें राज्य असतां एका विद्वानानें आपला अर्ज मॅजिस्ट्रेटच्या कानावर न घालतां तो पायावर ठेवला. कोणीं विचारलें अर्ज पायावर कां ठेवला ? तेव्हां ग्रीक म्हणाला अधिकाऱ्याचे कान जाग्या-वर असतील म्हणून प्रथम तोंडी विनंति करून पाहिली पण त्यांचे कान लांब होऊन पायापर्यंत आले असें कळलें. तेव्हां अर्ज पायावर ठेवला. हल्लीं इंग्रजांचे कान जाग्यावर नसून ते त्यांच्या पोटांत आहेत. म्हणून बहिष्काराचा चिमटा पोटाला बसेल तेव्हां आमची विनंति सरकार ऐकेल. शनिवारीं पाहुण्यांना ब्राह्मण सभे-कडून पान सुपारी झाली. पंडित शिवचंद्र समभूषण हे अध्यक्षस्थानीं होते. महा-राणी तपस्विनी माताजी याहि सभेला आल्या होत्या. प्रथम पाठशाळेंतील मुलींनीं संस्कृत पद्यें म्हटल्यावर अध्यक्षांनीं संस्कृतांत स्वागतपर भाषण केलें. टिळक व खापर्डे यांनीं चतुर्वर्ण्यधर्म या विषयावर भाषण करून हल्लींच्या काळीं सर्व वर्गांची सहकारिता झाली पाहिजे तरच कार्य होईल असें सांगितलें. शेवटीं गंधाक्षता होऊन सभा समाप्त झाली. नंतर काली घाटावर उघड्या मैदानांत सभा झाली ती फारच मोठी होती. टिळकांनीं यज्ञ व स्वार्थत्याग यांची महती आणि खापर्डे यांनीं कृष्णाशिष्टाई या विषयावर भाषणें केलीं.

रविवारीं सकाळीं म्हणजे कलकत्ता येथील टिळकांच्या वाढत्या मुक्कामाच्या सातव्या दिवशीं गंगास्नानाच्या मिरवणुकीचा मोठा समारंभ झाला. तोंडाला संकी-र्तन व मेळेवाल्यांचें भजन सुरू होतें. मागून कापडावर काढलेल्या पाहुण्यांच्या तसबिरी उभ्या धरून स्वयंसेवक चालू होते. ही मिरवणूक अर्धा मैल लांब होती. सर्वांच्या मागून शिवाजीची मूर्ति चतुर्दोला नामक वाहनांत घालून चालविली होती. मृदंग, टाळ, शंख सुरूच होते. स्नानानंतर भाषणें फोटोग्राफ वगैरे झाल्यावर दोन-प्रहरीं मेजवानी व रात्रीं व्यापारी वैश्यसभेमार्फत पानसुपारी झाली. तेव्हां "मार-वाडी व व्यापारी लोकांना विलायतेला जाऊन धर्म राखून व्यापार करणें शक्य आहे व तेथें आपल्या व्यापारी संस्था निघाल्या तर मोठें कार्य होणार आहे" असें टिळ-कांनीं सांगितलें. सोमवारीं टिळकांनीं कन्या पाठशाळा, कापड-बझार वगैरे संस्थांना भेटी दिल्यावर रात्रीं बाबू सुबोधचंद्र मलीक यांच्या घरीं बागेंतील फराळाचा समा-रंभ झाला. या मुक्कामांत राणा प्रतापादित्य व सुराजउद्दौला वगैरे नाटकांचे प्रयोग पाहुणे मंडळींना मुद्दाम दाखविण्यांत आले. अशा रीतीनें एक आठवडाभर कल-कत्त्यास राहून व अनेक प्रकारचे कार्यक्रम साजरे करून पाहुणे मंडळी मंगळवारीं

सकाळीं कलकत्त्याहून निघून वाटेंत खरगपूर येथें पुन्हां उतरली व बुधवारीं नागपुरास पोंचली. या वेळीं टिळकांचा मुक्काम ॲडव्होकेट बळवंतराव महाजन यांचे घरीं होता. येथेंहि एक दिवसभर भरपूर कार्यक्रम झाला. संध्याकाळीं व्यंकटेश थिएटरांत व्याख्यान देतांना टिळकांनीं स्वदेशी बहिष्कार हाच विषय सांगितला. त्यांचें म्हणणें स्वदेशी माल वापरा असें सांगितलें म्हणजे परदेशी माल वापरूं नका असें सांगावें लागतच नाहीं. कारण ‘ स्वयोषिति रतिः ’ ह्या वचनाचा आधार घेतल्यास स्वदेशीच्या उपदेशापासून बहिष्काराचा उपदेश आपोआप अभिन्न ठरतो. तसेंच रात्रीं व्यापारी मंडळींना व दुसरे दिवशीं सकाळीं विद्यार्थ्यांना व्याख्यान देऊन ते मुंबईस आले.

(११) विलायतेंतील चळवळ

सन १९०४ च्या मुंबईच्या राष्ट्रीयसभेंत हिंदुस्थानांत व विलायतेंत राष्ट्रीयसभेचें काम करावें असें ठरलें. त्याची अंमलबजावणी १९०५ च्या मे महिन्यांत कांहीं थोडी झाली. तारीख ३ मे रोजीं फेरोजशहा मेथा यांच्या अध्यक्षतेखालीं जाहीरसभा भरून त्यांत इंग्लंडला शिष्टमंडळ पाठविण्याचें ठरलें. सर डब्ल्यु वेडरबर्न व टिळक यांनीं काँग्रेसमध्यें मांडलेल्या ठरावान्वयें हें डेप्युटेशन जावयाचें होतें. पूर्वी १८८५ सालीं असेंच एक शिष्टमंडळ पाठविण्यासंबंधानें सर दिनशा पेटिट यांच्या अध्यक्षतेखालीं अशीच सभा भरली होती. दादाभाईंचें त्यांत भाषण झालें. त्याच प्रसंगाची आज आठवण होते अशा अर्थाचें फेरोजशहा मेथा यांनीं भाषण केलें. सभेनें प्रोफेसर गोखले व बॅरिस्टर महमद अल्ली जिना या दोघांना शिष्टमंडळाचे घटक म्हणून पाठवावे असा ठराव केला. शिष्टमंडळ पाठविण्याचा हेतु विलायतेंतील राजकारणांत हिंदुस्थानचें हित पाहणारा असा एखादा वेगळा पक्ष निर्माण करावा असा होता. हा पक्ष लिबरल पक्षाच्या अंतर्गत असला तरी तसा असण्यास हरकत नाहीं असेंहि मत प्रगट करण्यांत आलें. गोखले यांच्या अंगची हुशारी, वक्तृत्व, सभ्यपणा, शील, त्यांचा कामकाजाचा अनुभव व कर्तृत्वशक्ति यांची स्तुति मुंबईकरांनीं केली, तिचा उल्लेख करून टिळकांनीं जिना यांच्या निवडणुकीबद्दल मात्र नापसंती दर्शविली. कारण ते अजून अगदीं तरुण असून त्यांना कामकाजाचा अनुभव नव्हता. आणि त्यांचें नांवहि बाहेर विशेष कोणीं ऐकलें नव्हतें. “ हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून विलायतेस जाणाऱ्या गृहस्थाचें काम इतकें जोखमीचें आहे कीं, नामदार गोखले यांच्या सारखे इकडच्या

भटींतून तावून सुलाखून निघालेले गृहस्थहि प्रसंगविशेषीं चुकून घसरतात." टिळकांचें हें लिहिणें 'लेकी बोले सुने लागे' ह्या पद्धतीचें होतें. गोखल्यांसारखे लोक घसरतात हें जें टिळकांनीं म्हटलें त्यांत प्रत्यक्ष गोखले यांना नांव ठेवावयाचें नव्हतें तर जिना यांना पाठवूं नये असें म्हणण्याचा होता. गोखले यांची वकील म्हणून विलायतेला जाण्याची ही पहिली खेप होती. तथापि मुंबई कायदेकौन्सिलांत दोन तीन वर्षें व वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत तीन वर्षें त्यांनीं काम केलेलें असल्यामुळें त्यांच्या योग्यतेविषयीं मुंबईकरांना दृढ विश्वास वाटत होता.

शिष्टमंडळ म्हणून गोखले व बॅरिस्टर जिना यांना विलायतेस पाठवावें असें ठरल्याप्रमाणें गोखले हे गेले. जिना हे जाऊं शकले नाहींत. लाला लजपतराय हेहि विलायतेस याच वेळीं गेले होते. त्यांची जोड गोखल्यांना चांगली मिळाली. लजपतराय हे स्पष्ट बोलणारे होते. गोखले हे स्पष्ट बोलतील व अप्रीति सोसण्याला तयार होतील याविषयीं टिळकांनाच काय पण इतरांनाहि बरीच शंका होती. पण या खेपेस गोखल्यांनीं टिळकांच्या अपेक्षेपलीकडे काम केलें. गोखले यांनीं कोणताहि पडदा किंवा भीड मनांत न ठेवतां स्पष्टपणें आणि जोरानें हिंदुस्थानची सद्यःस्थिति आणि कर्झनसाहेबांची कुटिल राजनीति यांचें चित्र आपल्या श्रोत्यांपुढें मांडलें. त्यांच्या भाषणाचे त्रोटक सारांश तारेनें इकडे आले. तेव्हां त्यांच्या भाषणांत कोठें कांहीं तरी मख्खी असेल, कोठें कांहीं हातचे राखून ठेवले असतील असें प्रथम वाटलें. पण पुढें प्रत्यक्ष साग्र रिपोर्ट आले ते वाचून गोखले यांनीं लोकांची बाजू फार चांगली मांडली असें दिसून आलें. त्यांनीं बंगाली बहिष्काराची मीमांसा व समर्थनहि केलें आणि आपल्या इंग्रज श्रोत्यांना असें सांगितलें कीं, "तुम्ही कदाचित् रागावाल पण तुम्हांला राग आला तर तोच मला इष्ट आहे." या गोष्टीबद्दल टिळकांनीं केसरींतून गोखल्यांचें उघड अभिनंदन केलें. गोखले यांनीं स्वराज्याची किंवा होमरूलची मागणी केली. ते स्वदेशी पोषाखानें सभेला जात असत. "हिंदी लोक राष्ट्रीय बुद्धीनें एक होणार आहेत व सरकारचा समाचार घेण्याला सिद्धता करीत आहेत. न्यायानें स्वराज्य न दिलें तर हिंदी लोक जुलमाला त्रासून आपल्या बलानें राज्य घेऊं पाहतील तर त्याला प्रतिकार करण्यासाठीं विलायती सैन्य पाठविण्यांत येऊं नये इतकी खबरदारी मात्र तुम्ही घ्या म्हणजे झालें!" या गोखल्यांच्या उद्गारांनीं तर टिळक फारच खुष झाले. "केसरीकार हे मताचे अभिमानी आहेत माणसाचे अभिमानी नाहींत किंवा व्यक्तिशः कोणा-

चाहि द्वेष करणारे नाहींत" हें टिळकांचें स्वतःविषयींचें म्हणणें यावरून उघड दिसून आलें.

१९०५ च्या नोव्हेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यांत नामदार गोखले विलायतेहून परत फिरले. त्यांची कामागिरी एकंदरीनें चांगली झाली असें तिकडील हकीकती-करून दिसून आल्यानें टिळकांनीं केसरींत तसें लिहून त्यांचें स्पष्ट अभिनंदन केलें. त्याच्या पूर्वीं थोडे दिवस लाला लजपतराय हेहि परत आले. केसरीच्या प्रतिनिधीनें त्यांची मुद्दाम मुलाखत घेतली. त्यांत त्यांनीं असें सांगितलें कीं, "विलायतच्या लोकांनीं आमचीं भाषणें लक्ष लावून ऐकलीं. आम्हींहि इकडे चाललेली दांडगाई भीडभाड न ठेवतां त्यांच्यापुढें ठेवली. तेव्हां लोक आम्हांला म्हणाले "तुम्ही सांगतां हें खरेंच वाटत नाहीं. तुम्ही तीस कोटी लोक असला जुलूम चालवूं देतां कसें!" ब्रिटिश काँग्रेस कमिटी आपलें काम ठीक करीत आहे. पण इंडिया पत्र चालविणारा कोणी हिंदी गृहस्थच यापुढें नेमावा असें मत बनत चाललें आहे. वास्तविक कोणताहि पक्ष विलायतेंत अधिकारारूढ झाला तरी आम्हांला विशेष फायदा होणार नाहीं. तथापि विलायतेस चळवळ केली पाहिजे आणि त्या बरोबर स्वावलंबनाच्या तत्त्वावरहि इकडे जोराची चळवळ केली पाहिजे. बहिष्काराची चळवळ मान्य आहे. आणि उद्यां वंगभंग रद्द झाला तरी इतर राजकीय हेतु साधण्याकरितां आम्हीं ती पुढेंहि चालविली पाहिजे. विद्यार्थ्यांनीं चळवळींत पडलें पाहिजे. तिकडील विद्यार्थी असेंच करतात. चळवळींत पडल्याबद्दल त्यांना शाळांतून काढून लावलें तर त्यांच्याकरितां स्वतंत्र राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापलें पाहिजे. यंदाच्या राष्ट्रीयसभेनें स्वदेशीचा विषय मुख्यतः हातीं घ्यावा."

गोखले हेहि डिसेंबरच्या प्रारंभीं मुंबईस येऊन दाखल झाले. तेथून ता. १० रोजीं सकाळीं पुण्यास आले. त्यांचें स्वागत स्टेशनावर करण्याचें पुणें काँग्रेस कमिटीनें ठरविलें. त्याप्रमाणें समारंभ मोठ्या थाटाचा झाला. डॉ. देशमुख वगैरे मंडळी स्टेशनावर त्यांना सामोरी गेली होती. ते गांवांत येण्याच्या वाटेवर तीन-चार ठिकाणीं कमानी उभ्या करून शृंगारलेल्या होत्या. आणि ठिकठिकाणीं पानसुपाऱ्याहि करण्यांत आल्या. स्टेशनावरून गोखले परत आपल्या घरीं जाण्याचे सुमारास गायकवाडवाड्यांत प्रसिद्ध शरसंधानपटु राणा सरतानसिंह यांचे तिरंदाजीचे खेळ चालले होते व ते पाहण्याला शेंकडों मंडळी जमली होती. तेव्हां

घरीं जातांना वाटेवर गायकवाड वाड्यांत गेले असतां खेळ पाहिल्यासारखेंहि होईल व टिळकांच्या वाड्यांत गेलें असेंहि होईल अशा दुहेरी हेतूनें गाडी नारायण पेठेंतून घेण्याविषयीं त्यांच्या मंडळीकडून सुचविण्यांत आलें. तें मान्य करून पण प्रथम घरीं जाऊन व पोषाख वगैरे उतरून गोखले नंतर मुद्दाम वाड्यांत आले. तेथें टिळकांची व त्यांची गांठ झाली. त्याच दिवशीं सायंकाळीं गोखल्यांचा सत्कार करण्याकरितां रे मार्केटचे मैदानांत सभा भरविण्यांत आली. सभेला चार पांच हजार लोक होते. अध्यक्षाचे जागीं डॉ. नानासाहेब देशमुख यांची योजना झाली. आणि गोखल्यांचे आभार मानून त्यांचा सन्मान करण्याचा मुख्य ठराव स्वतः टिळक यांनींच मांडला. प्रथम विनोदबुद्धीनें टिळकांनीं असें सांगितलें कीं, "गोखल्यांच्या हालचालींत कांहीं विशेष गुण असा आहे कीं त्या क्रांतिसूचक असतात. १८९७ सालीं ते विलायतेस गेले त्या वेळीं मागें मुंबई इलाख्यांत गडबड उडाली. यंदा ते विलायतेस गेले तर इकडे स्वदेशी चळवळ होऊन बंगाल्यांत धामधूम झाली. आणि ते हिंदुस्थानांत परत आले तों तिकडे विलायतेंत प्रधानमंडळाची उलथापालथ झाली. टिळकांचा आशय असा कीं या, देशाच्या दैवयोगानें जो जो फेरबदल होईल त्याचा फायदा आपल्या देशभक्तीनें विशेषतः आपल्या नीटस पद्धतीनें आणि गोड वाणीनें करून देण्याला गोखले हे योग्य आहेत व तो उपयोग त्यांनीं करून घ्यावा अशी लोकांची त्यांचेविषयीं अपेक्षा असते." स्वदेशाच्या दैवयोगाशीं व्यक्तिशः ज्याचें ग्रहबल असें जोडलें गेलें तो मनुष्य मोठा असें सहजच ठरतें. इकडील अधिकाऱ्यांचें समर्थन करणारे प्रतिष्ठित वाक्पंडित विलायतेस असतां त्यांचें म्हणणें मोडून काढून विलायती लोकांच्या मनावर चांगला परिणाम होईल अशा रीतीनें गोखल्यांनीं इकडील राज्यपद्धतीचें दोषाविष्करण उत्तम रीतीनें केलें. आणि हें काम अवघड व जबाबदारीचें असतांहि त्यांनीं तें फार चांगल्या रीतीनें पार पाडलें असें सांगून टिळकांनीं अभिनंदनाचा ठराव सभेपुढें मांडला. त्याला शेट रामनारायण व दादासाहेब करंदीकर यांनीं अनुमोदन दिल्यावर तो सर्वांनुमतें मंजूर झाला.

गोखले आणि टिळक हे दोन राजकारणी मोठे पुरुष एकाच शहरांत राहून एकाच क्षेत्रांत सुमारें पंचवीस वर्षें देशकार्य करीत होते. या पंचवीस वर्षांत त्यांचे संबंध बहुधा प्रतिपक्षाचे असे राहिले. दोघांचे स्वभाव, दोघांची काम करण्याची पद्धति वेगवेगळी. शिवाय व्यक्तिशः स्पर्धेचे प्रसंग पावलोपावलीं ठेवलेले.

दोघांनीं आपल्या डोळ्यापुढें ठेवलेले पुढारी जसे वेगळे तसेंच दोघांचें अनुयायी-मंडळहि वेगळें. प्रत्येक आपआपल्या परीनें प्रबळ व प्रसिद्ध. यामुळें या दोघां-मधील धांवतें युद्ध जवळ जवळ वीस वर्षें एकसारखें सुरू होतें. यांचे हे विरोधी संबंध कळसाला जाऊन पोंचल्याचीं उदाहरणें पूर्वीं कांहीं घडलीं होतींच. पण याहिपेक्षां पुढें तीं आणखी पुष्कळच घडून यावयाचीं होतीं. दोघेहि एकाच वेळीं राजकारणाच्या आकाशांत तळपत रहात असून त्यांतील प्रत्येकाचे गुणदोष दुसऱ्याच्या तुलनेनेंच घेतले जात व केवळ विरोधामुळें ते आहेत त्याहून अधिक भासत. प्रत्येकानें दुसऱ्याला हतप्रभ करण्याचे पुष्कळ प्रसंग आणले व वेग-वेगळ्या प्रसंगीं प्रत्येकानें त्यांत यशहि मिळविलें. पण या पंचवीस वर्षांत यांची युति एकदांच घडून आली ती वर दर्शविलेल्या प्रसंगीं. या युतींत सूर्यानें आपला प्रखरपणा व तेज आकृष्ट व अंतर्हित करून चंद्राचेंच तेज अधिक उज्ज्वल करून लोकांना दाखविलें. यांची युति खरोखर जर अशीच नित्य राहील तर काय बहार होईल असें पुष्कळ लोकांना व विशेषतः उभयतांचे स्नेही असणाऱ्या डॉ. देशमुखा-सारख्या लोकांना फार वाटे. पण तें वाटून काय उपयोग! ग्रहांची गोष्टच अशी असते कीं ते एकाच कक्षेंत परिभ्रमण करीत असले तरी त्यांचीं मूलस्थानें वेगळीं, गति वेगळी, निकट सान्निध्यानें आश्रय घेण्याचीं राशिनक्षत्रें वेगळीं आणि त्या योगानें लोकांना त्यांच्यावरून मिळणारीं फलेंहि वेगळीं. अगदीं क्वचित् प्रसंगीं त्यांची अशी युति व्हावयाची आणि तेवढ्यापुरतें लोकांनीं त्यांजकडे पाहून कौतुक करावयाचें. पण हा योग किंचित् काल टिकणारा असल्यामुळें त्यांच्यांतलें अंतर पुन्हां वाढावयास लागावयाचें. म्हणून लौकरच राशिचक्राच्या दोन टोकांना ते दोघे असल्याचें दिसून आलें.

असो. ता. १२ डिसेंबरच्या केसरींत टिळकांनीं गोखले यांचें चित्र तयार करवून तें नक्षीदार चौकटींत बसवून प्रसिद्ध केलें. त्याच अंकांत मुंबईच्या केसरीच्या बातमीदारानें गोखल्यांची घेतलेली मुलाखत प्रसिद्ध झाली. त्यांत गोखले यांनीं असें सांगितलें कीं, " विलायत व हिंदुस्थान दोन्हीं ठिकाणीं काम केलें पाहिजे. विलायतेंतलें काम केव्हांहि टाकून देतां येणार नाहीं. मात्र इकडे हिंदुस्थानांत पुढाऱ्यांत दुही माजली ती मोडली पाहिजे. इकडील चार दोन चांगलीं माणसें विलायतेंत कांहीं वर्षें जाऊन राहिलीं पाहिजेत व नवीन माणसेंहि मधून मधून पाठवलीं पाहिजेत. बंगाली लोकांना आपण मदत केली पाहिजे. पण इतरहि

काम पुष्कळच आहे. स्वदेशी बहिष्कार यासंबंधीं मी आपलें म्हणणें राष्ट्रीय सभेपुढें मांडणार आहें. आयरिश लोकांनीं चळवळ करून अजून होमरूल नाहीं तरी इतर बऱ्याच गोष्टी मिळविल्या. पण त्या चळवळीच्या जोरावर फुरसतीच्या वेळीं देशहिताचें काम करण्याची पद्धत आपण आतां टाकून दिली पाहिजे."

गोखले व लजपतराय हे दोघेहि एकच काम करून आले असतां त्यांच्या मतांत व विचारसरणींत थोडासा फरक दिसलाच. पण तो रुचिभेदाचा व संस्कार-भेदाचा परिणाम आहे असें म्हणून केसरीनें एकवाक्यता केली. सूक्ष्म पहावयाचें तर गोखले यांची भिस्त शिष्टाई व वकिली यांवर अधिक तर लजपतराय यांची भिस्त स्वाधीनतेचे उद्योग करण्यावर अधिक. पण तूर्त तरी बंगाल प्रकरणांत दोघांची एकवाक्यता आहे असें केसरीनें दर्शविलें. लजपतराय व गोखले यांच्या धोरणांतील भेद पुढें लवकरच दिसून येणार होता व त्याची तयारी डिसेंबर महि-न्यांत बनारस येथें होणाऱ्या राष्ट्रीय सभेच्या तयारीबरोबरच चालू होती.

या वेळच्या विलायतेंतील चळवळीचा उल्लेख करतांना एका विक्षिप्त पण देश-भक्त व्यक्तीचा उल्लेख करणें अवश्य आहे. ती व्यक्ति पंडित शामजी कृष्णवर्मा ही होय. हिंदी राजकारणांत ही अपूर्व चीज होऊन गेली. हे गृहस्थ प्रथम अगदीं सामान्य स्थितींत असून गोपाळराव हरी देशमुख यांच्या शिफारशीनें, स्वामी दयानंद यांच्या सहवासानें व प्रो. मॉनियर वुइल्यम यांच्या आश्रयानें विलायतेस गेले. तेथें संस्कृत शिष्यवृत्ति मिळवून बी. ए. बॅरिस्टर झाले. तिकडून शिफारस-पत्रें आणून कित्येक देशी संस्थानांतून दिवाण, कौन्सिलर वगैरे पैशाच्या व अधि-काराच्या जागांचा उपभोग त्यांनीं घेतला. आणि द्रव्यार्जन भरपूर झाल्यावर पोटीं मूलबाळ नाहीं म्हणून पत्नीसह विलायतेस जाऊन कायमचे राहिले. विला-यतेंतील राहणीचा खर्च चांगला भागवून शिवाय त्यांच्या गांठीं दरवर्षी कांहीं शिल्लक राही. तिचा उपयोग त्यांनीं हिंदुस्थानच्या हिताकरितां करण्याचें ठरविलें. 'इंडियन सोशिऑलॉजिस्ट' नांवाचें एक लहानसें व स्वस्त वर्तमानपत्र त्यांनीं काढलें. आणि हिंदी तरुण विद्यार्थ्यांकरितां कांहीं शिष्यवृत्त्या निर्माण केल्या. इकडे देशी संस्थानांतून अधिकाराच्या जागांवर असतां त्यांचीं मतें कशीं होतीं माहीत नाहीं. पण विलायतेंत या पत्राच्या द्वारें त्यांनीं होमरूलची म्हणजे हिंदी लोकांना स्वराज्याचे पूर्ण अधिकार देण्याची कल्पना फैलावण्यास सुरवात केली. निर्भेळ स्वावलंबनाचाहि पुरस्कार ते करूं लागले. 'इंडियन होमरूल सोसायटी'

या नांवाची एक सभा त्यांनीं तेथें काढली. सालीना दोन हजार रुपयांच्या अशा एकंदर सहा शिष्यवृत्त्या त्यांनीं ठेवल्या. त्या मुख्यतः पदवीधराकरितां होत्या. त्या प्रांतवार वांटून दिल्या होत्या. शिष्यवृत्तीची मुख्य अट अशी होती कीं ती स्वीकारणारानें पुढें सरकारी नोकरी करणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा लिहून द्यावी. इंडियन होमरूल सोसायटीच्या जोडीला ' इंडिया हाऊस ' नांवाचें एक भोजन-वसतिगृह त्यांनीं काढलें व तेथें फार थोड्या खर्चांत विद्यार्थ्यांची जेवणाखाण्याची व राहण्याची सोय केली. या एकंदर योग्य योजनेचा उपयोग चांगला होतो असें दिसून आलें तर पुढें दोन अडीच लाख रुपयांची रक्कम कायमचीच बाजूला काढून ठेवून शिष्यवृत्त्यांची परंपरा अखंड चालण्यासारखी व्यवस्था करण्याचा त्यांचा विचार होता. आजपर्यंत विलायतेंत जाणारे विद्यार्थी पुढें सरकारी नोकरी मिळवण्या-करितां जात. पण पुढें सरकारी नोकरी करणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा विद्यार्थ्यां-पासून मागणाऱ्या या अगदीं नव्या प्रकारच्या शिष्यवृत्तींचें कौतुक लोकांना वाटल्यास आश्चर्य नाहीं.

इंडिया हाऊस ही संस्था लंडन येथें ता. १ जुलई १९०५ रोजीं सुप्रसिद्ध सोशियालिस्ट हाइंडमन यांच्या हस्तें उघडण्यांत आली. त्या वेळीं कित्येक युरो-पियन गृहस्थ तसेंच दादाभाई नौरोजी वगैरे हिंदी गृहस्थ हजर होते. दादाभाई नौरोजी यांना पंडित शामजी यांचीं मतें प्रथमपासूनच मान्य नव्हतीं असें दिसतें. कारण संपूर्ण स्वराज्य मागण्याची कल्पना बोलून दाखविणें हें आज अकालीं घडत आहे असें दादाभाईंचें मत होतें. उलट हाइंडमन हे इंग्रजी साम्राज्याचे कट्टे शत्रू असून त्या काळांत हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्याला इतका शिव्या देणारा दुसरा कोणीहि नव्हता. वास्तविक दादाभाई नौरोजी यांनीं काढलेला सिद्धांत म्हणजे हिंदुस्थानच्या शरीरांतून इंग्रजी अंमलानें रक्तशोषण फार केलें आहे हा सिद्धांत आणि हाइंडमन यांचा सिद्धांत एकच होता. पण दोघांची बोलण्याची भाषा थोडी वेगळी होती. शिवाय हिंदी स्वातंत्र्याची कल्पना हाइंडमन हे प्रतिपादीत ती दादाभाई यांना मान्य नव्हती. यामुळें पंडित शामजी यांचें आणि हाइंडमन यांचें जसें जुळे तसें त्यांचें व दादाभाईंचें जुळत नसे. याच सुमारास नामदार गोखले हे विलायतेंत जाऊन शिष्टमंडळाचें काम करूं लागले होते. आणि तेथें असा एक वाद आपापसांत उत्पन्न झाला कीं हिंदी मुत्सद्यांनीं विलायतेंतील कोणत्याहि एका विशिष्ट पक्षाला चिकटवून घेऊन चळवळ करावी कीं या कामीं त्यांनीं सर्व

पक्षांला आपलें म्हणावें ? लॉर्ड ॲव्हबरी यांचें मत असें कीं एका पक्षाला सामील होऊन चळवळ करणें चुकीचें होईल. मि. थॉर्बर्न यांनींहि तेंच मत प्रगट केलें. त्यांचें म्हणणें असें कीं लिबरल पक्ष हिंदुस्थानाला सहानुभूति दाखवितो खरा पण तिच्या मुळाशीं खरी इच्छा हिंदुस्थानचें कल्याण करण्याची नसून कॉंझर्व्हेटिव्ह पक्षाचा पाडाव करण्याची असते. लिबरल पक्ष अधिकारारूढ झाला तरी तो हिंदुस्थानांतील गोऱ्या लोकांचा पाठपुरावा केल्याशिवाय राहणार नाहींच. हिंदुस्थानच्या व्यापाराच्या रक्षणाकरितां विलायती मालावर जकात बसविण्याचा शब्द काढा कीं लिबरल लोक तुमच्याकडे पाठ फिरवल्याशिवाय राहणार नाहींत. सॅम्युअल स्मिथ हे मुंबईच्या राष्ट्रीयसभेंत हजर होते. यांचें मत असें कीं लिबरल पक्ष हिंदुस्थानला त्यांतल्या त्यांत अधिक मदत करील. पण दोन्ही पक्षांशीं हिंदी पुढाऱ्यांनीं सलोखा ठेवावा. मात्र विलायतेंतील जहाल पक्षाशीं त्यांनीं संबंध ठेवूं नये. आयरिश पुढारी जस्टिन मॉकर्थी यांच्या मतें कोणाहि एकास चिकटून राहूं नये. पेनिंग्टन यांचें म्हणणें असें कीं दोन्ही पक्ष मला सारखेच वाटतात. उद्यां सर वुइल्यम वेडरबर्न हे लिबरल पक्षातर्फे विलायत सरकारचे खजिनदार झाले तर हिंदुस्थानाकडून विलायतेला मिळणाऱ्या लष्करी खर्चापैकीं एक पै देखील कमी करण्यास तयार होणार नाहींत. तथापि दगडापेक्षां वीट मऊ या नात्यानें कॉन्झरवेटिव्हपेक्षां लिबरल बरा. विलायतेस शिष्टमंडळ पाठविण्याची कल्पना नवीनच असल्यामुळें कामाला प्रारंभ कसा करावा हा एक विचाराचा प्रश्न होता. पायंडा घालावयाचा तो बरोबर घालावा त्यांत चूक होऊं नये अशी इच्छा सहजच असणार. पण याचा निर्णय लवकरच असा ठरला कीं हिंदी शिष्टमंडळानें लिबरल पक्षाच्या पंखाखालीं राहून काम करावें आणि विलायतेंतल्याहि जहाल पक्षाशीं अगदीं फटकून वागावें.

विलायतेंतहि हिंदुस्थानप्रमाणें पक्षभेद असत. आणि क्षेत्रांत एका उपाध्याच्या घरीं यजमान शिरला म्हणजे दुसऱ्या उपाध्याला जसा मत्सर वाटतो तसा हिंदुस्थानच्या पुढाऱ्यांनीं एका पक्षाचा आश्रय केला म्हणजे दुसऱ्यास त्याचें वैषम्य वाटे. वास्तविक गरीब बिचारें हिंदुस्थान. इंग्रजमुत्सद्यांवर त्याच्या हातून प्रत्युपकार कसला होणार ? प्रधान–मंडळांत जागा राहोच पण मतदार–संघाकडून निवडणूक होण्यापुरताहि हिंदुस्थानच्या सहानुभूतीचा किंवा मदतीचा उपयोग इंग्रज मुत्सद्याला होणें शक्य नव्हतें. उलट जो उमेदवार निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यांत किंवा भाष-

णांत हिंदुस्थानचा उल्लेख प्रामुख्यानें किंवा कळकळीनें आणील त्याला विक्षिप्त म्हणून गणलें जाण्याचा संभव. तथापि रोमन साम्राज्यांत वकिलाची प्रतिष्ठा त्याच्या मिळकतीवरून न होतां त्याच्याभोंवतीं फुकट्या गरीब कुळांचा गराडा केवढा मोठा असेल त्यावरून मोजीत. त्याप्रमाणें हिंदी मुत्सद्यांकडून होतकरू किंवा कर्त्या इंग्रज मुत्सद्याला लभ्यांश नसला तरी त्याच्या आश्रितगणांत मोठी भर पडे.

१९०३, १९०४, १९०५ या सालांत विलायतेंत हिंदुस्थानासंबंधानें चळवळ करण्याचे प्रयत्न ह्यूम वेडरबर्न, लाला लजपतराय, गोखले वगैरेंनीं केले. पुढें कर्झ-नशाही संपून कॉन्झर्व्हेटिव्ह पक्षाचा मोड होऊन लिबरल पक्ष अधिकारारूढ झाला. आणि पंडित मोर्लेसारखे गृहस्थ हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी झाले तेव्हां आतां कांहीं तरी विलक्षण क्रांति विलायतेच्या धोरणांत होणार असें नेमस्त लोकांना वाटूं लागलें होतें. पण त्यांनीं जें पहिलें भाषण पार्लमेंटमध्यें केलें त्यांतच त्यांनीं भ्रमाचा भोपळा फोडला ! कर्झनसाहेबांचा व कॉन्झरव्हेटिव्ह पक्षाचा पाडाव झाला. पण एका पक्षानें जें केलें तें दुसरा सहसा बदलत नसतो यामुळें बंगालच्या फाळ-णीचा प्रश्न पार्लमेंटांत निघतांच मोर्लेसाहेबांनीं सांगून टाकलें कीं ती फाळणी राज-कीय हेतूनें केली नव्हती आणि ती लोकांच्या इच्छेविरुद्ध असली तरी ती होऊन गेली असल्यामुळें लोकांना तिचें वाईटहि वाटत नाहींसें झालें आहे. म्हणून ती आतां फिरविण्याचें कारण नाहीं. तसेंच हिंदुस्थानांतील लोकांना अधिक राज्या-धिकार देण्यासंबंधानें ते म्हणाले कीं, ह्या लोकांची लायकी मला कबूल आहे पण लिबरल पक्षाकडून एकदम पुष्कळसे अधिकार मिळतील असें मानणें मूर्खपणा होय. बंगाली लोकांची निराशा मोर्ले यांच्या भाषणानें इतकी झाली कीं ती तार वाचणारांनीं जागच्याजागीं विलायती कापडाची होळी आणि त्याची राख अंगाला फासून ते चालते झाले. राजनीति ही प्रथम स्वार्थाला ओळखते आणि मागून तर्कशास्त्र तदनुकूल असेल तर त्याकडे वळते. तात्पर्य मनानें कोणी कितीहि उदार असला तरी राजकारणांत तडाखा बसल्याशिवाय अभिमानाचें पटल डोळ्या-वरून दूर होत नाहीं. फाळणी होऊन गेली म्हणून वज्रलेप व्हावयाचीच तर पार्लमेंटचा वरिष्ठ अधिकार तो काय ? पण जसे मोर्ले तसेंच त्यांचें पार्लमेंट ! म्हणून शेवटीं ' आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः ' हेंच वचन खरें ठरतें असें टिळकांनीं केसरींत यावर लिहिलें.

तथापि पार्लमेंटामध्यें प्रधानमंडळांत क्रांति होऊन लिबरल पक्षानें प्रधानमंडळ बनविलें ही गोष्ट हिंदुस्थानच्या फायद्याची झाली असें पुष्कळांना वाटलें. इंडियन पार्लमेंटरी कमिटी पूर्वींच बनविण्यांत आली होती. तिच्या विनंतीवरून गोपाळराव गोखले पुन्हां विलायतेंत गेले. कमिटींत १६० सभासद सामील झाले असून गोखल्यांच्या चळवळीकडे इंग्लंडांतील लोकांचें बरेंच लक्ष यंदा लागलें. मोर्ले आणि गोखले यांच्या गांठीभेटी होऊं लागला. आणि आपल्या अडचणी काय त्या मोर्ले यांनीं गोखले यांस सांगितल्या. त्यामुळें गोखले यांच्या भाषणांत त्या अडचणींचा उल्लेख येऊं लागला. टिळकांना ही गोष्ट पसंत पडेना. ते म्हणत, “ नवीन प्रधान जाग्यावर आला असतां त्याला कोणतीहि नवीन गोष्ट समजून घ्यायला बराच वेळ लागतो ही गोष्ट खरी. तथापि हिंदुस्थानच्या वकिलानें असल्या गोष्टींना आपल्या भाषणांत प्रसिद्धपणें महत्त्व देऊं नये. हिंदुस्थानाला स्वराज्याचे अधिकार देण्याला कांहीं अडचणी खऱ्या होत्या व कांहीं अडचणी न करत्याचा वार शनिवार या न्यायानें अधिकारी शोधून काढीतच असतात. पण प्रतिनिधि म्हणून गेलेल्या मुत्सद्यानें ह्या सबबीनें कुंठित होणें बरें नाहीं. अडचणी जशा अधिकाऱ्यांना तशाच लोकांनाहि होत्या. मोठे अधिकार एकदम देण्याला अडचणी असतील. पण जर एखादा अधिकारी व्यक्तिशः वाईट आहे असें बहुमतानें ठरलें तर त्याला काढून टाकण्याला तरी स्टेट सेक्रेटरीला अधिकार असतो का नाहीं ? आणि कोणतीहि नवी गोष्ट करण्यानें अधिकाऱ्याच्या इभ्रतीला धक्का पोंचतो असें म्हटल्यानें सुधारणा होणेंच शक्य नाहीं. इकडे मोर्लेसाहेब सहानुभूतीच्या अघळपघळ गप्पा सांगत आहेत. त्यांचा वस्त्रगाळ रस दहा पदरांतून लोकांच्या तोंडीं जेव्हां पोंचेल तो पोंहचो ! पण बंगाल्यांतील पोलिस अधिकारी आणि फुल्लर साहेबांसारखे प्रतिगव्हर्नर हे रोज लोकांच्या तोंडांत जुलमाचे नवे जळजळीत निखारे ओतीत होते. त्याची आग कशानें विझावी ? दुर्योधन जन्माला आला तेव्हां अपशकून फार आले. तेव्हां धर्मशील तत्त्ववेत्त्यांनीं धृतराष्ट्राला सांगितलें कीं “ बाबा हा मुलगा पांढऱ्या पायाचा आहे. त्याला तूं टाकून दे. ” पण लोक सांगतात हें खरें असें माहीत असतांहि मुलाला टाकून देण्याचें धारिष्ट धृतराष्ट्राच्या अंगीं नव्हतें. मोर्ले साहेबांची स्थिति अशीच झाली.

कर्मधर्मसंयोगानें आयर्लंडमध्यें ‘ सिनफेन ’ची चळवळ याच सुमारास सुरू झाली. या चळवळीचें पर्यवसान पुढें कसें झालें हें आतां सर्वांना माहितच आहे.

आयर्लंडांत राष्ट्रीय चळवळ फार जुनी होती. तथापि ग्लॅडस्टन आणि त्यांच्या मागून ॲस्क्विथ यांचीं होमरूल बिलें नामंजूर झाल्यानंतर विलायतेंत चळवळ करण्याच्या कल्पनेला पुष्कळच कमीपणा आला आणि जें काय व्हावयाचें तें अखेर केवळ स्वावलंबनानेंच होईल असें पुढाऱ्यांना वाटूं लागलें. ता. २८ नोव्हेंबर रोजीं आयरिश नॅशनल कौन्सिलपुढें आर्थर ग्रिफिथ यानें या नव्या चळवळीचा प्रारंभ केला. या चळवळीचें नांव सिनफेन म्हणजे ‘ आमचे आम्हीच ’ असें होतें. नांव लहान पण त्यांत अर्थ बराच असल्यानें तें हातोहात फार लवकर पसरलें. आयर्लंडची व हिंदुस्थानची स्थिति अगदीं सारखी नव्हे. पण स्वदेशी चळवळ हें सिनफिनचेंच एक प्रकारें प्रतिबिंब होय. ग्रिफिथ यानें असें दाखविलें कीं आयरिश लोकांनीं स्वावलंबी जर्मन लोकांचें उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवावें. राजकीय राष्ट्रीयत्व जर्मनीमध्यें पूर्वींच आलें होतें. पण खुल्या व्यापाराचें खूळ टाकून देऊन राष्ट्रीय अर्थशास्त्राचीं तत्त्वें अनुसरणें अधिक श्रेयस्कर होय हें अर्थशास्त्रवेत्ता लिस्ट यानें जर्मनीला शिकविलें. या तत्त्वाच्या मागें जर्मनीची राजसत्ता होती तशी आयर्लंडांत किंवा हिंदुस्थानांत नव्हती. पण जनतेनें मनांत आणल्यास ती उणीव तिला भरून काढतां येते असा आर्थर ग्रिफिथ याला विश्वास होता. आणि हिंदुस्थाननेंहि असाच विश्वास धरावा असें टिळकांचें म्हणणें होतें.

(१२) कर्झनशाही–खरा कोण खोटा कोण

१९०५ च्या फेब्रुआरी महिन्यांत लॉर्ड कर्झन यांनीं आपल्या उद्दामपणाच्या मनोधैर्यावर शिखर चढविलें. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या पदवीदानाचा समारंभ झाला त्या वेळीं त्यांनीं विद्यार्थ्यांना उद्देशून भाषण केलें. त्यांत समोरच्या विद्यार्थ्यांना व पर्यायानें हिंदी जनतेला खरें बोलण्याला शिकण्याचा उपदेश केला ! सगळ्या राष्ट्राला प्रसिद्धपणें खोटें बोलणारे म्हणण्याचें धाडस एकटे लॉर्ड कर्झन हेच करूं जाणोत ! कर्झनसाहेबांचे ९९ अपराध आधींच जवळ जवळ भरले होते. त्यांत ह्या अपराधाची भर पडल्यामुळें सगळा हिंदुस्थान त्यांच्यावर चवताळून उठला. आणि कर्झनसाहेब बोलतांना त्यांच्या समोर प्रत्यक्ष जरी बंगाली विद्यार्थी होते तरी त्यांचें मर्म लक्षांत घेऊन सर्व बंगाल त्यांच्यावर किंचाळत व शिव्या देत उठला. असला राष्ट्राच्या अपमानाचा प्रसंग टिळकांनीं दवडूं देणें शक्य नव्हतें. तारीख २० फेब्रुआरी १९०५ च्या केसरींत त्यांनीं खऱ्या खोट्याची मीमांसा फारच खुसखुशित केली. त्यांनीं प्रथमच बायबलची आठवण देऊन दोन हजार वर्षांपूर्वीं

युरोपियन लोकांना सत्य हा काय पदार्थ असतो हें माहित नव्हतें असें दर्शविलें. "पदव्या देण्याचे वेळीं कुलपति व कुलगुरु 'सत्यं वद' 'धर्मं चर' असा औपचारिक उपदेश करीत असतात. पण त्यांच्या मनांत त्या वेळीं कोणाविषयींहि कुत्सित भाव नसतो. कर्झनसाहेबांनीं केलेला उपदेश हिंदी जनतेला उद्देशून केलेला होता. यामुळें 'सत्यं वद' असले साधे शब्द त्यांनीं न उच्चारतां आपल्या भाषणांत सत्यवक्तेपणावर एक व्याख्यान झोडलें. आणि हिंदुस्थानांतील असत्य भाषणाच्या प्रकाराचें साभिप्राय वर्णन केलें. पण अंतःकरणांतील क्रोध ओकून टाकून त्यांनीं सरस्वतीचें पवित्र मंदीर घाण केलें व विटाळलें. हिंदुस्थानांतील लोकांना सत्याचें असत्याचें ज्ञान किती सूक्ष्म आहे हें कोणीहि महाभारत वाचलें असतां कळून येईल. किंवा मॅक्समुल्लर सारख्यांच्या ग्रंथांत ते आढळेल. संस्कृत ग्रंथांप्रमाणें १००–२०० वर्षांतील इंग्रजी ग्रंथकारांच्या वचनांनींहि तें सिद्ध करितां येईल. असें असतां कर्झनसाहेबांनीं सत्याचा महिमा आम्हांला सांगावा हें पाहून इसापनीतींतील वैद्य होऊं पाहणाऱ्या बेडकाची कोणासहि आठवण होईल!"

बंगाल्यांत लॉर्ड कर्झनवर याविषयीं अनेक टीका झाल्या. त्यांत दोन फारच मार्मिक होत्या. एक डॉ. राश बिहारी घोष यांचें भाषण. तें इतकें उत्कृष्ट झालें कीं तें वाचून प्रोफेसर गोखले आनंदानें उड्या मारूं लागले म्हणतात. दुसरी टीका अमृतबझार पत्रिकेंतील मोतीलाल घोष यांची. स्वतः लॉर्ड कर्झन यांच्याच प्रवासविषयक एका ग्रंथांतील उतारा देऊन, लॉर्ड कर्झन हे स्वतः जाणून बुजून खोटें बोलणारे कसे आहेत आणि आपण कोरिया देशांत गेले असतां एके प्रसंगीं सफाईदार खोटें बोलल्याची नोंद स्वतः कर्झनसाहेबांनींच आपल्या डायरींत कशी केली होती हें दाखवून मोतीबाबूंनीं सर्व वाचकांना हंसतां हंसतां पुरेवाट करून सोडलें होतें. त्याचा प्रकार असा.

हिंदुस्थानांत व्हाइसरॉय होण्यापूर्वी लॉर्ड कर्झन हे एशियाखंडांतून प्रवास करून गेले. या प्रवासांत कोरिया द्वीपकल्पाच्या राज्यांतील फॉरिन ऑफिसचे प्रेसिडेंट यांस भेटण्याकरितां लॉर्ड (त्या वेळीं नुसते मिस्टर) कर्झन यांची स्वारी गेली होती. भेटीस जाण्यापूर्वी मि. कर्झन यांस असें समजलें होतें कीं, कोरिया देशांत तरुण मनुष्यास फारसा मान देत नाहींत; तेव्हां भेटीच्या वेळीं कर्झनसाहेबांनीं कोरियाच्या प्रधानास जीं उत्तरें दिलीं तीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

कोरियाचे प्रधानः—तुमचें वय काय ?

कर्झनः—(बिनदिक्कत) चाळीस.

को. प्रधानः—वयाच्या मानानें आपण फार तरुण दिसतां, याचें कारण काय असावें ?

कर्झनः—कारण मी आपल्या राज्याच्या सुंदर हवेच्या मुलखांत आज महिनाभर प्रवास करीत आहें.

लॉर्ड कर्झन यांचें वय या वेळीं फक्त ३३ वर्षांचें होतें. असें असून केवळ कोरियाच्या प्रधानास खुष करण्याकरितां व त्याचें आपल्याबद्दल चांगलें मत व्हावें म्हणून आपलें वय ४० वर्षांचें आहे असें त्यांनीं सांगितलें आणि तेंहि बिनदिक्कत (unhesitatingly) सांगितलें असें मोठ्या फुशारकीनें त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत लिहिलें आहे! बरें हें जें चाळीस वर्षांच्या वयांत दिसणारें अपूर्व तारुण्य याचें कारण काय ? असा जेव्हां कोरियाच्या प्रधानानें प्रश्न केला तेव्हां लॉर्ड कर्झन यांनीं मोठ्या शिताफीनें कोरियाच्या राज्याच्या सुंदर हवेची स्तुति करून वेळ मारून नेली आहे. परंतु एवढ्यानेंच संपलें असें नाहीं. कोरियाच्या प्रधानानें पुढें आणखी असें विचारलें कीं:—

को. प्रधानः—आपण इंग्लंडच्या राणीसाहेबांचे जवळचे आप्त आहां ?

कर्झनः—नाहीं. (हें उत्तर कोरियाच्या प्रधानास आवडलें नाहीं असें पाहून) परंतु माझें लग्न अद्याप व्हावयाचें आहे.

लॉर्ड कर्झनसाहेबांचें हें उत्तर त्यांसच लबाडीचें वाटलें, (unscrupulous) असें त्यांनीं आपल्या ग्रंथांतच म्हटलें आहे. परंतु अशा लबाडीच्या उत्तरानें कोरियाच्या वृद्ध प्रधानाची मर्जी संपादन केली असें लिहिलें आहे. मि. कर्झन हे हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झन झाल्यानंतर काढलेल्या नव्या आवृत्तींत हें संभाषण गाळलें आहे, ही छपवाछपवीहि लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

लॉर्ड कर्झन हे इकडे हिंदी राष्ट्राचे अपराधावर अपराध करीत असतां इकडे साम्राज्याचें वैभव मिरविण्याचे प्रसंगावर प्रसंग आणण्याचें त्यांचें काम सुरू होतें. दिल्ली दरबाराला राज्यारोहणाचें निमित्त तरी होतें. त्याला ड्यूक ऑफ् कॅनाट यांना त्यांनीं हिंदुस्थानांत आणविलें. पुढें १९०५ सालीं प्रिन्स ऑफ् वेल्स यांना इकडे आणविण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. पण त्यांना आणण्याची कल्पना निघाली.

आणखी एक बडा दरबार करण्याची योजना होती कीं काय कोण जाणे ! पण जेथें राजपुत्र जातील तेथें लहान लहान स्थानिक दरबार तरी भरविण्याचें निश्चित झालें होतें. राजपुत्र येणार ही बातमी कळल्याबरोबर मानपत्र देणाऱ्या इकडील मंडळींनीं कंबरा बांधल्या. सर्व देशांत वंगभंगाच्या चळवळीची एवढी लाट उठली असतां मुंबईचे पुढारी युवराजांचें स्वागत किती कशा थाटानें करावें याच्या विचारांत दंग होते. डॉ० भालचंद्र हे या खटपटींत पुढारी असल्याबद्दल त्यांच्यावर टीका झाली. राजपुत्र येणार त्या दिवशीं लोकांनीं दिवाळीप्रमाणेंच आपलीं घरें शृंगारावीं चिराकदानें लावावीं असें सांगण्याकरितां उत्सवमंडळांतले लोक घरोघर फिरूं लागले. " श्रीमंतांनीं आपल्या खर्चानें दिवे लावले तर खुशाल लावोत पण चाळीच्या मालकांनीं रंगसफेती दिवाबत्ती राजपुत्राकरितां केली तरी ते खर्च भाडेकऱ्यांकडून घेणार हा मुंबईतील गरीब लोकांवर जुलूम होय. आज रंगसफेतीवर भागलें. उद्यां राष्ट्र सुतकांत आहे असें लोक मानीत असतां त्यांना हे सांगणार कीं राजपुत्र कधीं नव्हे तो इकडे येणार तर ठेवणींतलीं वस्त्रें वापरा आणि घरांत गुळाची पोळी करून खा. अखेर राजपुत्र व त्यांचें कुटुंब यांचा स्वाऱ्या ता. १४ नोव्हेंबर रोजीं मुंबईस येऊन दाखल झाल्या व तेथील सत्कार घेऊन इंदुराकडे निघून गेल्या. या सत्कारसमारंभाचे वेळीं त्यांतील अनेकांपैकीं एका प्रसंगीं सर भालचंद्र यांनीं राजपुत्रावर छत्री धरून ऊन निवारलें याबद्दल लोकांत थट्टा सुरू झाली. कोणी म्हणत मुंबईतील मुख्य पुढारी म्हणून सर भालचंद्र यांना हें छत्रधराचें काम सरकारनें करावयास सांगितलें तर कोणी म्हणत सरकार असें काय म्हणून सांगेल ! सर भालचंद्र यांनींच जुनागडच्या नबाबाचें भरजरी तांबडें छत्र मागून घेऊन आपल्या गाडींतून समारंभाला नेलें होतें !

(१३) बनारस येथील राष्ट्रीयसभा

१९०५ च्या डिसेंबरांत बनारस येथें राष्ट्रीयसभा भरली. तिचें अध्यक्षस्थान गोपाळ कृष्ण गोखले यांना देण्यांत आलें होतें. त्यांनीं शिष्टमंडळातर्फे विलायतेंत जाऊन जी कामगिरी केली ती टिळकांसारख्यांनाहि पटली म्हणून टिळकांनींहि त्यांचें गुणगौरव व जाहिर सत्कार कसा केला हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. गोखले यांना अध्यक्ष नेमण्याची योजना ते विलायतेंत असतांनाच झाली होती. इकडे आल्यावर त्यांना उत्तेजनपर अशाच गोष्टी घडल्या. सर्व हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रें त्यांची प्रशंसा करीत होतीं. बंगल्यांतील चळवळ जोरांत आली होती

आणि कर्झनशाहीचा खरा तिटकारा गोखले यांना आलेला असल्यामुळें कायदे-कौन्सिलांत व्हाइसरॉयसमोर व बाहेर ते कडक भाषणें करीत असत. अशीं कडक भाषणें त्यांनीं पूर्वीं केलीं नव्हतीं. तात्पर्य जहालपणाची झुळूक गोखल्यांनाहि लागावी अशी एकंदर परिस्थिति होती. त्यांनीं आपल्या भाषणांत वंगभंगाच्या चळवळीचें समर्थन केलें. म्हणजे " ही चळवळ राष्ट्राच्या इतिहासाला वेगळेंच स्वरूप देणारी अशी एक गोष्ट होय. या चळवळीनें देशांतील वाद हटून पूर्वीं कधीं झाली नव्हती इतकी एकी पुढाऱ्यांत झाली आहे. पूर आला असतां पाणी वेडेवांकडे रीतीनें कोठेंहि शिरतें त्याप्रमाणें अशा प्रचंड चळवळींत योग्य मर्यादेचें उल्लंघन क्वचित् होणारच. बंगाली लोकांची बेअब्रु झाली तर ती आमचीच होय या भावनेनें आपण सर्व मदत करूं. एका विवक्षित हेतूनें म्हणजे इंग्लंडच्या लोकांचें लक्ष वेधण्यासाठीं बहिष्काराच्या शस्त्राचा उपयोग करण्यांत आला आहे तो या प्रसंगीं योग्य असून विलायतेंत त्याचा परिणाम चांगला झाला आहे. स्वदेशीकरितां झीज सोसली पाहिजे. हिंदुस्थानाला वसाहतींचें स्वराज्य मिळालें पाहिजे " इत्यादि गोष्टी त्यांच्या भाषणांत प्रमुख होत्या. हें भाषण इतकें सणसणीत झालें कीं टाइम्स पत्रानें म्हटलें, " गोखले यांनीं नेमस्तपणा सोडला ही चूक झाली. पण नेमस्त व जहाल यांच्यांतील फरक हा केव्हांही राहणारच. तो पुढें विषयनियामक सभेंत दिसून आला. या सभेंत विषय असा निघाला कीं, राजपुत्र विलायतेहून हिंदुस्थानांत आले आहेत तरी त्यांना राष्ट्रीय सभेच्या नांवानें स्वागतपर संदेश पाठवावा कीं नाहीं ? नेमस्त पक्षाचें म्हणणें असा संदेश पाठवावा. परंतु लाला लजपतराय व टिळक यांनीं या सूचनेला विरोध केला. टिळकांचें म्हणणें असें कीं, युवराजांचें स्वागत करण्याची वेळ निघून गेली आहे. ते यापूर्वींच मुंबईस येऊन संस्थानांतून वगैरे फिरूंहि लागले आहेत. त्यांचें करावयाचें तें स्वागत म्युनिसिपालिट्या संस्थानें यांनीं केलेंच आहे. पण संदेशच पाठवावयाचा तर असा पाठवावा कीं, ' युवराजांनीं आमची राष्ट्रीयसभा येऊन पाहावी अशी आमची इच्छा आहे पण तें घडत नाहीं याचा खेद वाटतो. ' लजपतराय यांचें विरोधी भाषण टिळकांहून वेगळ्या मुद्यावर आणि अतिशय कडक झालें. तें इतकें कीं मुनशी माधवलाल तें ऐकून भिऊन गेले व गोखल्यांनाहि कसेसेंच झालें. राजपुत्राला राष्ट्रीयसभेचें आमंत्रण पूर्वीं करण्यांत आलें होतें त्यांत स्वागतपर शब्द घातले गेले होतेच. पण पुन्हां त्याला स्वागतपर संदेश पाठविण्याचा ठराव पुढें आला व तो मंजूर होणार असें पाहून विरोधी पक्षानें अशी युक्ति केली कीं,

" हिंदुस्थानांतील राज्यपद्धति राणीच्या जाहिरनाम्याप्रमाणें चालत नाहीं असा निरोप आपल्या तीर्थरूपांना कळवा " असे शब्द संदेशांत घालावे अशी सूचना केली व बहुमतानें ती मंजूरहि झाली !

काशीच्या राष्ट्रीय सभेंत एकंदरीनें काय झालें या प्रश्नाचें उत्तर असें होतें कीं, राष्ट्रीयसभा अजून जिवंत आहे व बदललेल्या परिस्थित्यनुरूप ही सभा आपली विचारपद्धति व कार्यपद्धति ठेवण्याला तयार आहे. या सभेंत एक पाऊल पूर्वीपेक्षां खाचित पुढें पडलें. कर्झनसाहेबांना उघडपणें औरंगजेब म्हणण्यांत आलें. स्वदेशीची चळवळ व बहिष्कार या दोहोंचाहि संमतिदर्शक उच्चार झाला. बहिष्काराची चळवळ इतर सर्व प्रांतांतले लोक आपलीशी करण्यास तयार नाहींत असें कांहीं दिसलें. पण बंगाली लोकांना तरी निदान कोणीं कांहीं दोष दिला नाहीं. सर्व हिंदुस्थाननें बहिष्काराचा मार्ग स्वीकारावा असा ठराव झाला नाहीं तरी बंगालनें केलें तें योग्य केलें इतकें तरी सर्टिफिकेट नेमस्तांकडून मिळालें. टिळकांच्या मतें " हें नवें खाद्य ज्यांच्या कोठ्याला पचेल तो तें खाईल. ज्याला पचणार नाहीं तो तें खाणार नाहीं. पण रोगाला औषध योग्य असा तरी निर्णय राष्ट्रानें दिला ही कांहीं लहान गोष्ट नाहीं. "

काशी येथील राष्ट्रीयसभेचा प्रसंग इतर कित्येक दृष्टीनेंहि फार चांगला झाला. राष्ट्रीय शिक्षण व हिंदु विद्यापीठ यांचें कार्य तेथें जोराला लागलें. ता. ३१ डिसेंबर १९०५ रोजीं बनारस टाऊन हॉलमध्यें निरनिराळ्या प्रांतांतील प्रमुख प्रतिनिधि जमले होते. अध्यक्षस्थानीं श्री. विष्णु मोरेश्वर महाजनी हे होते. पंडित मालवीय यांनीं आपली हिंदु विद्यापीठाची कल्पना लोकांपुढें मांडली. सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं ती कल्पना पसंत करून कलकत्ता येथील राष्ट्रीय विद्यापीठ यालाच जोडावें असेंहि सुचविलें. टिळकांनीं सांगितलें कीं " काम करणारे लोक पुढें आले तर पैसा वाटेल तितका मिळेल. इतर प्रांत माणसें नेमून देत असतील तर महा-राष्ट्रातर्फे एक मनुष्याची हमी मी घेतों. " प्रो० विजापूरकर, प्रो० भानू यांनीं युनिव्हर्सिटीच्या कामाला स्वतःस वाहून घेण्याला आपण तयार आहों असें सांगि-तलें. पं. मदनमोहन यांनीं आपण यापुढें वकिली सोडून दिली असें जाहीर केलें. सुरेंद्रनाथ बानर्जी, टिळक, सर सुब्रह्मण्य अय्यर यांनींहि मदत करण्याचें कबूल केलें. टिळकांनीं तीन वर्षें पत्करलीं. दादासाहेब करंदीकर यांनीं विजापूरकरांच्या तीन वर्षांची हमी घेतली. माधवराव बोडस यांनीं अशीच मदत करण्याचें वचन

दिलें. मुनशी माधवलाल यांनीं तीन लाख रुपये देणगीचा आंकडा सांगितला. इतर सहा लाख मिळून नऊ लाखांची भरती झाली. राष्ट्रीयसभेच्या मंडपांत जाहिर सभा भरून काँग्रेसचा फायदा घेऊन नागरी प्रचारिणी सभेनें आपले कार्यक्रम याच आठवड्यांत ठेवले होते. एका प्रसंगीं नागरी प्रचारिणी सभेच्या विद्यमानें टिळकांचें व्याख्यान झालें. त्यांत हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांनीं आपापली भाषा देवनागरी लिपींतून लिहावी अशी शिफारस केली. नागरी लिपी हीच अधिक सोपी व इष्ट असल्यामुळें युरोपांत जशी रोमन लिपी तशीच भरतखंडांतहि देवनागरी लिपीच प्रचलित व्हावी, आणि दक्षिण हिंदुस्थानांतील कांहीं लोकांना ही सुधारणा एकदम करतां न आली तरी प्राथमिक शाळांतील पुस्तकें तरी देवनागरींतून छापण्यास सुरवात करावी असें टिळकांनीं सुचविलें.

स्वदेशीचें कार्यहि असेंच जोराला लागलें. बनारसच्या महाराजांच्या हस्तें स्वदेशीचें प्रदर्शन राष्ट्रीयसभेला जोडून उघडण्यांत आलें होतें. त्यांत मुंबईपेक्षां भपका कमी असला तरी नव्या स्वदेशी वस्तू अधिक होत्या. ता. ३१ डिसेंबर रोजीं विश्वेश्वर थिएटरमध्यें टिळकांच्या अध्यक्षतेखालीं स्वदेशीची सभा झाली. त्याचप्रमाणें मुसलमानांनींहि वेगळी सभा केली. त्यांत अली महमद भिमजी यांचें स्फूर्तिदायक भाषण झालें. औद्योगिक परिषदेच्या कार्यालाहि येथें पुष्कळ चालन मिळालें. बाबू रमेशचंद्र दत्त, मि. हॅमिल्टन, मि. हॅवेल, दाजी आबाजी खरे इत्यादींचीं कांहीं भाषणें झालीं. कांहीं निबंध वाचण्यांत आले.

नागरी प्रचारिणी सभेनें हिंदी भाषा व देवनागरी लिपी ह्यांच्या संबंधानें हिंदुस्थानभर एकवटून प्रयत्न करण्याकरितां एक शिष्टमंडळ बाहेर पाठविलें होतें. त्याचे चिटणीस बाबू शामसुंदर दास हे असून शिष्टमंडळ महाराष्ट्रांत येणार म्हणून त्याचेबरोबर काशी येथील सुप्रसिद्ध नागरीक करमरकर हेहि इकडे आले होते. ही सभा सुमारें पूर्वी दहा वर्षें अस्तित्वांत होती आणि नागरी लिपीच्या प्रचाराचें काम तिनें थोडथोडें केलें होतें. सभेचे हेतु असे होते कीं हिंदी भाषा फारशी लिपींत लिहिली जाते ती देवनागरींत लिहिली जावी. हिंदी भाषेंतील ग्रंथसंग्रह वाढवावा. हस्तलिखित ग्रंथ मिळवावे. हिंदी भाषेचा एक मोठा कोश करून पदार्थविज्ञानशास्त्रांत येणाऱ्या पारिभाषिक शब्दांना समानार्थक शब्द योजून त्यांत घालावे. सभेचा असाहि हेतु होता कीं संस्कृतोत्पन्न सर्व देशी भाषा देवनागरी लिपीनें सर्व हिंदुस्थानभर लिहिल्या जाव्या. एक भाषा हें एकराष्ट्रीयत्वाचें साधन खरें. तथापि निदान बोल-

ण्याच्या भाषेच्या आधीं लिपी तरी एक होण्यास हरकत नसावी. टिळकांनीं या कल्पनेला चांगलें उत्तेजन दिलें आणि शिष्टमंडळाला इकडे मदत केली. कुलकर्णी यांच्या पुस्तकांत यासंबंधानें एक संवाद दिला आहे, तो येथें देतों. त्यावरून या विषयावरील टिळकांचे विचार कळून येतील.

नागरी प्रचारिणी सभेचे सेक्रेटरी मि. श्यामसुंदर दास, बी. ए. हे सभेस मदत मागण्याच्या हेतूनें टिळक यांचेकडे आले असतां ता. १३-५-१९०५ रोजीं न. चिं. केळकर यांचे घरीं इंग्रजींत संवाद झाला. त्या वेळीं टिळक म्हणालेः—
"देवनागरी लिपीनें जर मराठीप्रमाणेंच गुजराथी, बंगाली वगैरे भाषा लिहितां येतील तर देशासंबंधानें पुष्कळ कार्य होईल. एक भाषा नाहीं तर एक लिपी होण्यापासून कांहीं कमी फायदे नाहींत. एक भाषा असणें हें राष्ट्रीयत्वाचें एक-दर्शक (National significance) आहे. या कामीं तुम्ही म्हणतां त्याप्र-माणें लोकांनीं प्रयत्न करून फारसा उपयोग होणार नाहीं. सरकारचें सहाय्य पाहिजे. क्रमिक पुस्तकांत त्यांनीं ही लिपी वापरली म्हणजे आपोआपच लहान-पणापासून मुलांना गुजराथी, बंगाली, हिंदी वगैरे भाषांचें ज्ञान होईल व पुढें त्या त्या भाषा शिकण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होईल

श्यामसुंदरः—मराठी, गुजराथी, हिंदी, बंगाली वगैरे भाषांत एकादें मासिक पुस्तक किंवा वर्तमानपत्र काढलें तरी पुष्कळ उपयोग होईल.

केळकरः—उपयोग होईल. पण याहीपेक्षां एकच लेख या सर्व भाषांत देवनागरी लिपीनें दिला तर जास्त उपयोग होईल. आतां पहा कीं मला बंगाली भाषा थोडीबहुत येते, पण येते तीहि विसरत चालली आहे. हीच जर देवनागरी लिपींत ती भाषा असती तर ती वाचण्याकडे विशेष प्रवृत्ति झाली असती.

टिळकः—तें कांहीं खोटें नाहीं. सरकार कांहीं एक प्रयत्न करीत नाहीं पण लोकांनीं तरी तो केला पाहिजे. परंतु लोकांचा तरी भरंवसा आणि एकी आहे कोठें ! बंगाली लोक तर आम्ही मराठीची जी देवनागरी लिपी लिहितों तीच अप-भ्रष्ट आहे असें म्हणतात आणि आपली लिपी हीच खरी देवनागरी लिपी असें सांगतात. त्यांचें हें म्हणणें अगदीं गैर आहे असें नाहीं. कारण अलीकडे जे जुने शिलालेख सांपडतात त्यांपैकीं पुष्कळांची लिपी जवळ जवळ बंगाली लिपी-सारखीच आहे. कसें का असेना, देवनागरी लिपीचा हल्लीं सर्वत्र प्रसार होणें इष्ट आहे. सार्वभौम सरकार करीत नाहीं तर नाहीं पण जेथें मराठी, गजराथी,

अशा दोन तीन भाषा चालतात अशा बडोद्यासारख्या राज्यांत संस्थानिकांनीं या बाबतींत प्रयत्न केला तरी चांगलें होईल. "

नागरी प्रचारिणी सभेनें याच आठवड्यांत बनारसला जमणाऱ्या मंडळींचा फायदा घेऊन आपलाहि कार्यक्रम मधून मधून चालू ठेवला होता. त्यांत एके प्रसंगीं सुप्रसिद्ध सिव्हिलियन ग्रंथकार व वाङ्मयचिकित्सक सर रोमेशचंद्र दत्त हे अध्यक्ष असतां टिळकांनीं नागरी लिपीच्या प्रचाराला उत्तेजनकारक असें भाषण केलें. त्यांनीं आपल्या भाषणांत जुने ताम्रपट व हस्तलिखित ग्रंथांचे आधारानें भाषाशास्त्रदृष्ट्या नागरी लिपी सर्व हिंदुस्थानांत प्रचारांत आणणें कसें इष्ट व सोपें आहे तें सांगितलें. सर्व हिंदुस्थानांत एकच वेळामापनाची व वजनांची समान पद्धत प्रचारांत आणण्यापेक्षांहि हिंदुस्थानांत सर्वत्र एक लिपी प्रचारांत आणणें जास्त महत्त्वाचें आहे असेंहि त्यांनीं सांगितलें. "या कामीं सरकारची फारशी मदत मिळण्याचा संभव नसल्यामुळें निरनिराळ्या प्रांतांतील सुशिक्षितांनींच ही गोष्ट मनावर घेतली पाहिजे. युरोपखंडांत अठरा देश व तितक्या निरनिराळ्या भाषा आहेत तरी त्या सर्वांची एकच 'रोमन' लिपी असल्यामुळें सर्व देशांतील सुशिक्षितांचे विचार एकमेकांस कळविण्याचें व भाषाज्ञानाचें काम जास्त सुलभ झालें आहे. हिंदुस्थानांत एक लिपी झाल्यास पुढें मागें त्यापासून एक राष्ट्रीय भाषा उत्पन्न होवो वा न होवो निदान हिंदी लोकांमध्यें राष्ट्रैक्य व विचारैक्य उत्पन्न होण्यास त्याची बरीच मदत होईल यांत शंका नाहीं. लोकसंख्येच्या दृष्टीनें विचार केला असतां हिंदी व मराठी प्रांतांत देवनागरी लिपीचाच प्रसार असून गुजराथी लिपीहि तिचेच जवळ जवळ आहे. बंगाली, तामीळ, तेलगू, कानडी, उर्दू या लिपींचा उपयोग करणारे लोकच कदाचित् एक लिपीविस्तारास आड येण्याचा संभव आहे. तथापि निदान तूर्त तरी त्या प्रांतांतील प्राथमिक शाळांमध्यें स्थानिक लिपीबरोबरच देवनागरी शिकण्यास प्रारंभ झाला तरी पुष्काळ कार्यभाग होण्यासारखा आहे. "

(१४) वंगभंगाची चळवळ

हिंदुस्थान देश इंग्रजांच्या अंमलाखालीं गेल्यापासून अनेक चळवळी इकडे झाल्या. पण ज्याला बंगालच्या फाळणीची चळवळ म्हणतात तशी चळवळ आजवर केव्हांहि झाली नाहीं. १८५७ सालीं बंड झालें तें उत्तर हिंदुस्थानांतच झालें. व तें मुख्यतः शिपायांनींच केलें होतें. दुसऱ्या टोकाला असहकारितेची निःशस्त्र

चळवळ १९२१ सालीं झाली ती सर्व हिंदुस्थान देशभर झाली, परंतु कांहीं वर्ग त्यांतून अलिप्त होता. बंगालची फाळणी ही एकच चळवळ अशी झाली कीं, जिच्यांतून हिंदुस्थानचा एकहि प्रांत सुटला नाहीं. बंगल्यांतच कां होईना पण विद्यार्थ्यांपासून राजा महाराजांपर्यंतचे लोक या चळवळींत सामील होते.

मुळांत पाहिलें तर बंगालची फाळणी हा एखाद्या चळवळीचा विषय तरी कसा होऊं शकला याचें पुष्कळ लोकांना मोठें गूढच वाटतें. बंगालची फाळणी म्हणजे बंगाली भाषा बोलणारांची फाळणी व फाळणी म्हणजे निरनिराळ्या अमलाखालीं प्रांत तोडून देणें असा अर्थ घेतला तर फाळणी ही गोष्ट सोयीची म्हणून अगदीं स्वाभाविक वाटते. आतां एक भाषा बोलणारे सर्व लोक एका प्रांतांत एका अमलाखालीं असण्यापासून फायदा पुष्कळ आहे. मुख्य फायदा म्हटला म्हणजे राष्ट्रीय भावना संघटित होण्याला भाषावार प्रांतरचनेची फार मदत होते. आणि या दृष्टीनें पूर्वीपासून अनेक लोक ही सूचना सुचवित आले. अखेर राष्ट्रीयसभेनें स्वतःची प्रांतरचना केली तेव्हां हें तत्त्व प्रत्यक्ष अमलांतहि आणलें. पण एक भाषा बोलणारे लोक निरनिराळ्या प्रांतांत वांटून जाणें ही गोष्ट सरकारी कारभारांत एकट्या बंगालच्या वांट्याला येणारी होती असें नाहीं. हिंदी, मराठी, कानडी या भाषा बोलणाऱ्या लोकांची आज तीच स्थिति आहे. हिंदी भाषा बोलणारे लोक ८।९ कोटी असून त्यांची आज तीन चार प्रांतांत वांटणी झाली आहे. कानडी बोलणारे लोक व मराठी बोलणारे लोक असेच निरनिराळ्या प्रांतांत, इतकेंच नव्हे तर कांहीं ब्रिटिश अमलाखालीं व कांहीं देशी संस्थानिकांच्या अमलाखालीं असेहि वांटून गेले आहेत, पण मराठी व कानडी भाषा बोलणाऱ्यांनीं अजून हा प्रश्न राजकीय गाऱ्हाण्याच्या स्वरूपानें पुढें मांडलेला नाहीं फक्त कांहीं पुढाऱ्यांच्या मनांत तो मधून मधून डोकावत असतो. हिंदी भाषा बोलणाऱ्या समाजाच्या तोंडून तर हें गाऱ्हाणें अद्याप प्रगटहि झालेलें नाहीं. अशी स्थिति असतां बंगाली लोकांची दोन प्रांतांत वांटणी व्हावी यांत कसलें मोठें गाऱ्हाणें असा प्रश्न पुष्कळांना सुचतो. व खरें बोलावयाचें तर त्याचें समर्पक उत्तर कोणीहि आजवर देऊं शकला नाहीं. इंग्रजांचें राज्य उत्तर हिंदुस्थानांत झालें त्याच्यापूर्वीं मुसलमानांचें राज्य तेथें होतें. मुसलमानांच्या ताब्यांतून इंग्रजांनीं बंगालची दिवाणी व सुभेदारी घेतली तेव्हां बंगाल प्रांतांत हिंदी, ओरिया, ब्रह्मी, बंगाली वगैरे अनेक भाषा बोलणारे लोक होते. पण राजधानीचें ठिकाण कलकत्ता हें असल्यामुळें राज्यकारभारांत बंगाली लोकांचें वर्चस्व

सहजच प्रस्थापित झालें. आणि याचें प्रत्यंतर परवांपरवांपर्यंत असें मिळत होतें कीं इकडे आसामपासून तिकडे सिमल्यापर्यंत प्रत्येक महत्त्वाच्या ठिकाणीं बंगाली लोक हे सरकारी नोकरींत असलेले हटकून आढळावयाचेच. पण इतर समाजांना शिक्षण मिळूं लागलें तसतशी त्यांच्या मनांत मत्सरबुद्धि उत्पन्न झाली. प्रथम लखनौ अलाहाबाद् प्रांतांतून बंगाली लोकांची पिछेहाट झाली व तो प्रांत वेगळा झाला. त्यानंतर आसामचा कांहीं भाग, त्यानंतर बहार ओरिसा या क्रमानें मूळच्या बंगाल प्रांतांतील तुकडे काढून टाकण्यांत आले. पण ही गोष्ट केवळ इतर भाषा बोलणारांच्या हिताकरितां केली होती असें मात्र नव्हे. तर कोणताहि प्रांत फार मोठा व अवजड असला तर राज्यकारभार एका गव्हर्नराला मोठा कष्टाचा होतो. १८७४ सालीं आसाम प्रांत बंगालपासून वेगळा करण्यांत आला. तेव्हां सिलहत, काचार व गोलपारा हे बंगाली भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे जिल्हे काढले गेले. पण त्या वेळीं लोकमत व राष्ट्रीय भावना प्रबळ नसल्यामुळें या प्रास्ताविक विभागणीची कोणीं तक्रार केली नाहीं. वरलि तीन जिल्ह्यांना कदाचित् तो अन्याय म्हटला तरी बाकीच्या आसाम प्रांतांतील लोकांना तो न्यायच होता.

पण आसाम प्रांत वेगळा केल्यानें त्यांतील लोकांचीं गाऱ्हाणीं दूर झालीं तरी सिव्हिल सर्व्हंटांचीं गाऱ्हाणीं चालूच होतीं. कारण त्या प्रांताकरितां अशी वेगळी सिव्हिल सर्व्हिस नव्हती. व तशी वेगळी सर्व्हिस करावी तर जागा फार थोड्या. यामुळें संयुक्तप्रांत व बंगाल यांतील सिव्हिलीयन लोकहि आसामांत पाठवीत. यामुळें अशी अल्पना निघाली कीं, आसाम प्रांत जो मुळांत लहान होता तो बंगाल्यांतील आणखी कांहीं भाग जोडून मोठा करावा म्हणजे त्याकरितां वेगळी सिव्हिल सर्व्हिस करितां येईल. याकरितां चितगाँग, नवखाली, टिपरा हे जिल्हे बंगाल्यांतून काढून आसामला जोडावे असा बूट निघाला. त्याला दुतर्फी हरकत घेण्यांत आली आणि कौन्सिलांतून लोकमत प्रगट होऊं लगल्यानें ही कल्पना सरकारनें कांहीं दिवस तशीच दाबून ठेवली. पण लॉर्ड कर्झन हे व्हाइसरॉय झाल्यावर या कल्पनेंत आणखी अशी सुधारणा करण्यांत आली कीं सगळा चितगाँगचा सुभा व त्याबरोबर डाका व मैमनसिंग हे बंगाल्यांतील नवीन दोन जिल्हेहि भरतीला घालून आसाम प्रांत स्वतंत्र होण्याइतका गुबगुबित करावा. या योजनेंत बंगालचा आणखी बराच मोठा तुकडा निघणार होता. व बंगाली भाषा बोलणारांची चांगलीच विभागणी होणार होती. या कल्पनेला अर्थातच पूर्वीपेक्षां अधिक प्रबल विरोध झाला.

पण दुसऱ्या बाजूलाहि तशीच प्रबल व्यक्ति असल्यामुळें या खेपेला या कल्पनेनें पाऊल मागें घेतलें नाहीं. प्रथम सर अँड्रयूज फ्रेझर यांच्या मार्फत जमीनदार व इतर पुढारी यांना खाजगी रीतीनें बोलावून त्यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. नंतर स्वतः लॉर्ड कर्झन यांनीं पूर्व बंगाल प्रांतांत दौरा काढून ही कल्पना खाजगी रीतीनें लोकांना पटविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना अशी आशा होती कीं, आपल्या दुर्दम वृत्तीची छाप लोकांवर पडेल. पण मैमनसिंगचे महाराज सूर्यकांत आचार्य यांनीं लॉर्ड कर्झन हे घरीं पाहुणे असतांच त्यांच्या या सुधारणेचा निषेध केला. या विरोधानें लॉर्ड कर्झन यांनीं माघार घेतली नाहीं. उलट उत्तर म्हणून पश्चिम बंगाल पैकीं फरिद्पूर व पूर्व बंगालपैकीं बारिसाल हे जिल्हे या नवीन प्रांताला आणखी जोडण्याची सूचना पुढें आली. लोकमताला कोणत्याहि प्रकारें न विचारतां लॉर्ड कर्झन यांनीं एक गुप्त खलिता लॉर्ड मोर्ले यांच्याकडे पाठवून पूर्व बंगाल या नांवाचा असा एक नवा प्रांत निर्माण करण्याची परवानगी मागितली. आणि मोर्ले यांनींहि या बाबतींत लोकमत अनुकूल होतें कीं नाहीं याची मुळींच चौकशी न करितां त्यांनीं नव्या योजनेला मंजुरी दिली. ता. २० जुलै १९०५ रोजीं बंगालची फाळणी प्रथम जाहीर करण्यांत आली व कोणाच्याहि अदमासाबाहेर झालेली बंगाल प्रांताची ही छिन्नविच्छिन्नता पाहून कपाळावर हातोडा मारावा त्याप्रमाणें बंगालचे लोक चकित व स्तंभित झाले. कांहीं काळपर्यंत काय करावें हें कोणासहि सुचेना. पण लोक देहभानावर येतांच त्यांनीं ही फाळणी रद्द करण्याचा निश्चय केला. राज्यकारभाराच्या सोईकरितांच ही विभागणी केली नसून बंगाली राष्ट्राची मानखंडना करण्याचा व त्याला दुर्बळ करण्याचा तिच्या मुळाशीं हेतु होता अशी लोकांची भावना झाली. हिंदुमुसलमानांत फूट पाडण्याचीहि कपटनीति त्यांत दिसूं लागली. व सर्वांवर कुटिल राजनीतीचा लेप लावल्यासारखा या योजनेला विद्वेषकारक रंग चढला. अँग्लो इंडियन पत्राचे संपादक रॅटक्लिफ व ब्लेअर यांनींहि या विभागणीची निंदा केली.

महाराजा ज्योतिंद्रमोहन टागोर यांच्या घरीं पहिली सभा होऊन महाराजांच्याच सहीनें सरकारला निषेधपर तार पाठविण्यांत आली. तींत असें सुचविण्यांत आलें कीं राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें बंगालप्रांत अवजड होत असला तर त्याची विभागणी करण्याचे इतरहि कांहीं मार्ग आहेत ते आम्हाला विचारा म्हणजे आम्ही सांगतों. बंगाली भाषा बोलणारे लोक न विभागतां इतर रीतीनें ही विभागणी

हवी तशी होऊं शकते, पण सरकारनें या सूचनेला दाद दिली नाहीं. तारीख ७ ऑगस्ट रोजीं कलकत्ता येथील टाऊन हॉलमध्यें जंगी जाहीर सभा भरविण्यांत आली व तो दिवस बंगालच्या फाळणीचा म्हणजे बंगालच्या सुतकाचा म्हणून पाळण्यांत यावा असें ठरलें. पण सभा झाली, ठराव झाले 'पुढें काय' हा प्रश्न सहजच उपस्थित झाला. व पूर्वीच्या कोणत्याहि चळवळीपेक्षां या चळवळीला विशेष महत्त्व व मान याचकरितां कीं हिंदी जनतेला कृतीनें प्रतिकार करण्याची कल्पना या चळवळींतच प्रथम सुचली. अर्ज, विनंति, सभा, भाषणें, ठराव येथपर्यंत पूर्वी मजल गेली होती व लोकमत जागृत करण्याची अर्थातच हीं मुख्य साधनें होतीं. तथापि वाटेल तितका कापूस पिंजला पण त्यांतून एकहि सूत निघालें नाहीं तर त्या पिंजलेल्या कापसाचा काय उपयोग ? बंगालच्या फाळणीचा सरकारी ठराव प्रसिद्ध झाला तो दिवस शुभ मानावा कीं अशुभ मानावा हें सांगतां येणें कठीण आहे. कारण ह्या दिवसाचीं दोन प्रकारचीं फलें पुष्कळ दिवस येत राहिलीं. दर्शनीं तो अशुभ वाटेल यांत शंका नाहीं. कारण 'बंगाली' व 'अमृतबझार पत्रिका' यांनीं फाळणीच्या ठरावाची वार्ता छापतांना भोंवतालीं मृत्युदर्शक काळ्या रेघा घातलेल्या होत्या. हा मृत्यु म्हणजे बंगाल प्रांताच्या अद्वैताचा मृत्यु होय. यापूर्वी एकदोन वर्षें लॉर्ड कर्झन यांनीं बंगाली लोकांना चिडविण्याचें काम सुरू केलें होतें. पण फाळणीच्या ठरावानें ही चिडवणूक कळसाला जाऊन पोहोंचली. बंगालची फाळणी झाली ती वज्रलेप म्हणून सांगण्यांत आलें. पुढें ती रद्द होऊन बंगाल प्रांताच्या प्राणावर बेतलें होतें तें शेपटावर निभावलें. आणि आतां बंगालच्या फाळणीची म्हणजे त्या वेळीं होऊं घातलेल्या व हल्लीं जी प्रत्यक्ष करण्यांत आली तिची आठवण बंगाली लोकांना क्वचितच होते. पण ह्या फाळणीच्या प्रसंगानें राष्ट्रीय भावनेची जी एक भरती २२ वर्षांपूर्वी भरूं लागली ती तेव्हांपासून सारखी भरतच राहिली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. गळू पिकलें म्हणजे त्याला कोठें तरी तोंड फुटतें. पण तें अमुकच ठिकाणीं फुटेल असा नियम नाहीं. तसेंच कर्झनशाहीच्या पूर्वी झालेले जुलूम आणि स्वतः लॉर्ड कर्झन यांनीं त्यांत घातलेली भर यांनीं असंतोषाचें गळू हिंदुस्थानच्या अंतरंगांत पिकलें होतें. त्याला त्या फाळणीच्या प्रसंगानें बंगाल्यांत प्रथम तोंड फुटलें. आणि मग तें चोहोंकडे वाढूं लागलें. हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांत असंतोष पूर्वीचाच होता. शिवाय प्लेगच्या अधिकाऱ्यांनीं बहुतेक प्रांतांत

लोकांना सारखेंच गांजलें होतें. आणि त्याचा परिणाम महाराष्ट्रांत झालेला दिसून आलाहि होता. महाराष्ट्रांत जे प्रकार घडून आले ते प्रांतिक किंबहुना स्थानिक स्वरूपाचे होते. पण चोहोंकडे तयारी होऊन राहिलेली असल्यामुळें नव्या राष्ट्रीय भावनेचा आद्यप्रवर्तक होण्याचा मान या फाळणीमुळें बंगालला मिळाला आणि तो एका दृष्टीनें योग्यच होता. कारण या फाळणीविरुद्ध बंगाल्यांत जितके दिवस सतत निरनिराळ्या प्रकारांनीं मोठी निकराची चळवळ झाली तितकी कोणत्याहि प्रांतांत पूर्वी झाली नव्हती.

सोमवार तारीख ७ आगस्ट १९०५ रोजीं बंगालच्या लोकांनीं फाळणीविरुद्ध चळवळीला खरा प्रारंभ केला. या दिवशीं कलकत्ता शहरांत सकाळपासून एक-सारखी विलक्षण गडबड उडून राहिली होती. सर्व गांवभर दोनप्रहरीं दोन वाजतां हरताळ पडला. राजे, महाराजे, जमीनदार, व्यापारी, मारवाडी वगैरे राजकीय चळवळींत कधीं न पडणारी सर्व मंडळी या चळवळींत सामील झालेली त्या दिवशीं दिसली. मग विद्यार्थ्यांविषयीं तर बोलावयासच नको. निरनिराळ्या रंगाचे पोषाख घातलेली तरुण मंडळी हातांत निशाणें घेऊन चालली होती. या दिवशीं निषेधप्रदर्शक पहिली सभा टाऊन हॉलमध्यें करण्याचें ठरलें होतें. पण गर्दी इतकी झाली कीं टाऊन हालांत वर एक, खालीं एक व बाहेरच्या मैदानांत दोन अशा चार सभा कराव्या लागल्या. कासीमबझारचे महाराज, भूपेंद्रनाथ बोस, अंबिकाचरण मुजुमदार, सुरेंद्रनाथ बानर्जी हे चार ठिकाणीं अध्यक्ष होते. सभेंत झालेल्या ठरावांत सरकारनें फाळणीचें हें कृत्य जाणूनबुजून अन्यायानें व दांडगा-ईनें केलेलें आहे असा निषेध असून प्रतिकारार्थ ब्रिटिश माल न वापरण्याचा निश्चयहि त्यांत जाहीर करण्यांत आला होता. फाळणी रद्द करण्याकरितां दोन सवादोनशें लोकांची एक कमिटी नेमण्यांत आली होती. त्यांत १३ राजे महाराजे होते. अशा रीतीनें ह्या चळवळीचें निशाण रोवलें गेलें.

टिळकांनीं वेळोवेळीं कर्झनशाहीवर कडक टीका केलीच होती. तथापि फाळणीच्या योगानें बंगाल्यांत राष्ट्रीय भावनेची एक नवी ज्योत पेटूं लागली आहे हें पाहून त्यांना मनांतून अतिशय आनंद झाला. आणि ते समवृत्तीच्या परप्रांतां-तील लोकांशीं थोड्या वेळांत समरस कसे होते हें तारीख १५ आगस्टच्या केसरीं-तील अग्रलेखावरून दिसून आलें. चळवळीचे जुने मार्ग सोडून कांहीं तरी नवा मार्ग काढला पाहिजे असें त्यांचें मत अलीकडे दोन तीन वर्षें पक्कें बनलें होतें.

विलायतेला डेप्युटेशन पाठविलें जाणें हा या नव्या उद्योगाचा एक भाग होता. पण खुद्द हिंदुस्थानांतच काय करावें या प्रश्नाला बंगाल्यांतील पुढाऱ्यांनीं कलकत्त्याच्या सभेनें आयतेंच उत्तर दिलें. खरें म्हटलें तर कायदेशीर काय व बेकायदेशीर काय कोणतीहि चळवळ पुरूं शकली नाहीं व तडीला जाऊं शकली नाहीं. तथापि प्रसंगोपात्त साधनपरत्वें दोन्ही प्रकारच्या चळवळी सुरू राहाव्या म्हणजे त्यांचा जोर एकमेकांना पोहोंचतो असें टिळकांचें मत होतें. "धनुष्याला एकच दोरी असावी दुसरीचें कारण नाहीं, सनदशीर चळवळच चांगली झाली तर तेवढ्यानेंच कार्य होईल" असें नेमस्त पक्षाचें म्हणणें. पण धनुष्याला एकाच्या जोडीला दुसरीहि दोरी असावी ही म्हण कांहीं वेड्या लोकांनीं बनविलेली नाहीं. चांगली अनुभवसिद्ध आहे. याकरितां सनदशीर चळवळ ही नित्य स्वरूपाची म्हणून चालली असली तरी तिच्या जोडीला आणि मदतीला दुसऱ्या प्रकारचीहि चळवळ सुरू झाली पाहिजे, चालू राहिली पाहिजे अशी टिळकांची विचारसरणी. विलायतेंत प्रधानमंडळांत फेरबदल होतो. इकडे ती स्थिति नाहीं. यामुळें सनदशीर चळवळच करूं व आपण अधिकारारूढ झालों म्हणजे हात उगवून घेऊं आणि हव्या त्या सुधारणा घडवून आणूं अशी आशा आम्हाला करितां येत नाहीं. लोकमत किती सुजलें, रुसलें, फुगलें, खुलून दिसलें तरी त्याचें फळ तितकेंच आणि कशानेंहि कां होईना थोडीबहुत मनाला दहशत असल्याखेरीज मनुष्य वठणीला येत नाहीं हें मनुष्यस्वभावाचें आद्य तत्त्व असल्यामुळें सरकारला वचक बसेल, सरकारला चिंता वाटेल असें कांहीं साधन आपल्या हातीं ठेविलें पाहिजे असा टिळकांचा युक्तिवाद असे. आणि एकच गोष्ट दोन ठिकाणीं दोन माणसांना एकाच वेळीं सुचावी त्याप्रमाणें प्रतिकाराची कांहीं नवी योजना करावी या कल्पनेचा उदय कलकत्त्यास झालेला पाहून आपल्या अग्रलेखाला दोन उद्गार चिन्हांनीं युक्त असा "आणीबाणीची वेळ आली !!" हा मथळा देऊन टिळकांनीं बंगाल्यांतील भावनेची आणि आपल्या सहानुभूतीची कल्पना वाचकांना ढळढळीतपणें आणून दिली. टिळकांच्या मतें समुद्रकांठच्या डोंगरावर समुद्राच्या लाटा आपटून ज्याप्रमाणें परावृत्त होतात त्याप्रमाणें आपल्या इकडील लोकमताची स्थिति झालेली आहे. पण समुद्राच्या लाटा तरी बऱ्या, कारण त्यांच्या अंगीं थोडाबहुत तरी खारटपणा असतो. आणि डोंगराच्या पायथ्यावर आदळून आदळून त्या खोल विवरें किंवा कपारी निर्माण करतात.

हिंदी लोकांत इतकाहि खारटपणा आलेला नाहीं. आणि विलायती वस्तूवरील बहिष्कार हा आजवरचा अळणीपणा घालविणाऱ्या खारटपणाचा पहिला तडाका होय. बंगालचे बडे जमीनदार आणि सरदार, भूपेंद्र बाबूसारखे नेमस्त लोक बहिष्कार घालण्याला प्रवृत्त झाले त्याअर्थी चळवळींत कांहीं ताठरपणा येण्याचा संभव दिसतो असें टिळकांना वाटूं लागलें. आतां वरील कडक उपायांनीं वाटेल तितकें लोकमत कमावलें गेलें व प्रबल केलें पण सरकारनें तें जुमानलें नाहीं तर 'ततः किम्' हा प्रश्न उरतोच. मामुली साधनांच्या पलीकडे जाऊनहि कांहीं कृति केल्यानें तो अडचणीचा व कधीं अंत न होणारा प्रश्न कायमचा निर्वाहित होतो असा अर्थ नाहीं. तथापि ठराव भाषणें यांच्यापुढें जाऊन कृति केली म्हणजे मनाच्या समाधानाच्या दृष्टीनें प्रयत्नवादी मनुष्याला सहजच अधिक बरें वाटतें.

कृतीच्या दृष्टीनें विचार करितां प्रथम साधी सोपी प्रतिकाराची गोष्ट म्हणून अशी सुचविण्यांत आली कीं, सरकारी मानसन्मानाच्या सर्व जागा व बिनपगारी अधिकाराच्या जागा लोकांनीं निषेधप्रदर्शनार्थ सोडून द्यावा. पण या जागांवर असलेले सर्व लोक या कल्पनेप्रमाणें वागण्याला अनुकूल होतील कीं नाहीं अशी शंका आल्यामुळें ती कल्पना टाकून देण्यांत आली. यानंतर सुचलेली बहिष्काराचीहि कल्पना वरील दोषाला पात्र नव्हती असें नाहीं. तरी पण तिजमध्यें फायदा असा होता कीं, जनतेंतील सामान्य मनुष्यालाहि ती थोडीबहुत आचरतां येण्यासारखी होती. ऑनररी मॅजिस्ट्रेट किंवा लोकलबोर्ड मेंबर हे एकंदर संख्येनें किती असणार ? फारच थोडे. पण 'स्वदेशी व्रत व बहिष्कार' ही गोष्ट अशी होती कीं, त्यांत हजारों मनुष्यांना सहजच भाग घेतां येईल. ही बहिष्काराची कल्पना नक्की अमुक मनुष्यानें काढली, अमुक ठिकाणीं ती निघाली किंवा अमुक तारखेला ती निघाली हें निश्चितपणें सांगतां येण्यासारखें नाहीं. पण ती निघाली त्या वेळीं कोणाला अगदीं नवी अशी न वाटण्याइतकी अनेक लोकांच्या डोक्यांत ती एकसमयावच्छेदेंकरून वावरत होती यांत शंका नाहीं. पण त्यांतल्यात्यांत पबना जिल्ह्यांतील एका सभेंत तिचा प्रथम उच्चार झाला असावा असें सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं आपल्या पुस्तकांत लिहिलें आहे. कोणतीहि कल्पना निघाली म्हणजे तिला दाखल्यांना मात्र कांहीं कमी पडत नाहीं. बहिष्काराची ही कल्पना निघतांच अमेरिकेंत इंग्रजी मालावर घात-

लेला बहिष्कार व चिनांत अमेरिकन मालावर घातलेला बहिष्कार यशस्वी कसा झाला याचा वृत्तांत इतिहासज्ञ लोकांनीं वर्तमानपत्रांतून छापण्याला सुरवात केली. शिवाय बहिष्कारला देहभूत अशी स्वदेशीची चळवळ खुद्द बंगाल प्रांतांत यापूर्वी नसली तरी महाराष्ट्रांत व इतर प्रांतांत होतीच. तीहि या बहिष्काराच्या मदतीला धांवून आली. आणि बहिष्कार हें विध्वंसक व स्वदेशी हें विधायक रूप मिळून ही चळवळ एखाद्या द्विमुखी पौराणिक देवतेप्रमाणें लोकांना अद्भुत व चित्ताकर्षक अशी वाटूं लागली. पण स्वदेशी बहिष्काराची चळवळ यशस्वी झाली तर ब्रिटिश कारखानदार व मजूर यांना तिची बाधा होणार व फाळणी विलायतेंतील अधिकाऱ्यांकडून रद्द करवून घ्यावयाची तर तेथील लोकमत आपणांस अनुकूल कसें राहणार ही अडचण पुढें आली. तेव्हां पुढारी लोकांनीं असें ठरविलें कीं ही चळवळ तर करावयाचीच पण "तिचा हेतु मर्यादित आहे म्हणजे विलायतेंतील लोकांचें लक्ष फाळणीमुळें उत्पन्न झालेल्या बंगाली लोकांच्या गाऱ्हाण्याकडे वेधण्यापुरताच आहे तो ब्रिटिश जनतेविरुद्ध द्वेष उत्पन्न करण्याचा नाहीं" असें स्पष्ट शब्दांनीं जाहीर करावें म्हणजे झालें. 'फाळणी रद्द झाली कीं बहिष्कार संपला' असें म्हटल्यानें ब्रिटिश जनतेचा गैरसमज होणार नाहीं अशी हिंदी पुढाऱ्यांनीं एकमेकांच्या मनाची समजूत केली व कलकत्त्यांतील इंग्रजी मित्रांनाहि ही गोष्ट समजावून देण्याचे प्रयत्न झाले!

विचाराच्या बीजाला कृतीचा अंकुर फुटला अशी हीच पहिली चळवळ म्हणून ती महत्त्वाची असें वर सांगितलेंच आहे. पण त्याबरोबर दुसरीहि एक महत्त्वाची बाब म्हणून सांगितली पाहिजे ती ही कीं, ही कृति उपदेशण्याला जितकीं मातबर माणसें पुढें आलीं तितकीं पूर्वीच्या कोणत्याहि चळवळींत आलीं नाहींत. उंच डोंगर माथ्यावर पाऊस पुष्कळ पडला म्हणजे तो सगळाच्या सगळा एकदम वाहून जात नाहीं. त्यांतील बराचसा दऱ्यांतून, लवणांतून, डोंगरकपारींतून सांचून राहतो. व त्यांतील जें पाणी वाफ होऊन वर जात नाहीं तें बारीकसारीक सांधी, कोपरे, फटी यांतून खालीं येतें व मग झरे फुटतात. राष्ट्रीय भावनेची गोष्ट अशीच आहे. फाळणीच्या विरुद्ध चळवळ सुरू झाली व तिनें राष्ट्रीय भावनेचा जो पर्जन्य पाडला त्याला देखील असेच झरे फुटले व झऱ्यांच्या रीतीप्रमाणें ते अनेक दिशांनीं व अनपेक्षित रीतीनें फुटले. वर्तमानपत्रकर्ते धीट, साहसी व चमत्कृतिपूर्ण लेख लिहिण्याला शिकले. मूक वक्त्यांना वाचा फुटली.

आळशी बुद्धिवानांना सरस्वतीनें आपल्या मयूरपिसाच्या स्पर्शानें गुद्गुल्या करून लेखनकलेचा अभ्यास करण्यास शिकविलें. कवींची दिव्य प्रतिभा स्फुरूं लागली. भाषा अलंकारांचा सुंदर बाजार सजला. व्याजोक्ति, वक्रोति वगैरे निंदानिषेधाचे जितके सूक्ष्म व नाजूक प्रकार तितके लेखांत व भाषणांत नटूं लागले. कल्पनात्मक बुद्धीच्या लोकांना नवीं कथानकें व कपोलकल्पित गोष्टी सुचूं लागल्या. पढिक विद्वानांनीं डोकें खाजवून व पुस्तकें चाळून सद्यःस्थितीला अनुकूल अनुरूप असे जुने दाखले हुडकून काढले. लेखांच्या कलमाप्रमाणें चितार्‍यांचीं कलमेंहि झरझर चालूं लागलीं. रसायनशक्तीनें परिमाणू जोडले जावे त्याप्रमाणें व्यक्ति एकत्र येऊन संघशक्ति बनूं लागली. मिजासी चैनी लोकांचा निषेध स्वतः त्यांचें मनच करूं लागलें. तिजोर्‍यांतून व बँकांतून डांबून ठेवलेल्या धनिकांच्या गूढ संपत्तीला परोपकारी पाय फुटले. भित्रे लोक धीट बनले. संगतीनें संशयात्म्यांचा संशय फिटला. मोठेपणा व कर्तृत्व हीं वयावर अवलंबून नसून अंतःकरणाच्या तेजावर अवलंबून आहेत अशी भावना प्रगट झाली. मिसरूड न फुटलेलीं मुलें दाढीमिशा पिकलेल्या म्हातार्‍याशीं कर्तेपणांत स्पर्धा करूं लागलीं. घातक व मारक साधनांचें कौतुक उत्पन्न झालें. आणि रिकामे हात प्रतिकारार्थ चाळे करूं लागले. सनदशीर व कायदेशीर हे शब्द लोपून जाऊन केवळ अधिक पराक्रम कोण करतो, अधिक दुःख कोण सोसतो अशाविषयीं तरुणांच्या मनांत अहमहमिका सुरू झाली. ही सर्व क्रांति कांहीं थोड्या निश्चित अवधींत घडून आली व पुढें निश्चित अवधीपर्यंतच टिकली हें खरें. पण आंबा पाडाला लागून कुजण्यापूर्वी मधली जी इष्ट स्पृहणीय स्थिति असते ती बंगाली राष्ट्राच्या मानानें कांहीं काल या चळवळींत अनुभविली यांत शंका नाहीं. चळवळींत सामील झालेले कांहीं लोक पुढें कंटाळून भिऊन किंवा निराश होऊन मागें हटले. तसेंच मुख्य चळवळ संपली असतांहि किंबहुना तिचा प्रत्यक्ष हेतु साध्य झाला असतांहि दक्षिण मार्ग सोडून कांहीं लोक वाममार्गाकडे झुकले. स्पष्टोक्ति अतिशयोक्तीच्या थराला गेली. सुरुताची विरुति झाली. स्वार्थनिरपेक्ष रजोगुण स्वार्थी तामसगुणांत शिरला. आणि कोणीहि सुज्ञ मनुष्य होऊं नयेत म्हणेल अशा गोष्टी पुढें पुढें कांहीं घडून आल्या यांत शंका नाहीं. पण फाळणीच्या चळवळीच्या मध्यभागीं बंगाली लोकांनीं दाखविलेली संघशक्ति व देशभक्ति ही अगदीं वाखाणण्यासारखी होती यांत शंका नाहीं.

या चळवळीला सरकारनें पदोपदीं अडथळा केला पण कांहीं कालपर्यंत तो अडथळा ह्या चळवळीच्या प्रगतीलाच कारणीभूत झाला. दोन्ही शक्तींचे सामने सुरू होते. यांत कांहीं कालपर्यंत जनताच यशस्वी झाली यांत शंका नाहीं. प्रतिबंधाला प्रथम सरकारनें आपल्या हातीं असलेल्या लोकांपासून प्रारंभ केला. चळवळींत पडण्याची हिंदी अधिकाऱ्यांची छाती नव्हतीच. पण त्यांच्यावर करडा अंमल चालविण्याच्या हुकुमामुळेंच कित्येक लोकांनीं नोकऱ्यांची परवा न करितां चळवळीला आंतून मदत केली. राजे, महाराजे, जमीनदार हे चळवळीच्या तीव्र स्वरूपांत सामील झाले नाहींत पण त्यांनीं आपली अप्रीति व आपला रुसवा सरकाराला अनेक प्रकारांनीं दर्शविला. विद्यार्थी हे शाळाखातें व युनिव्हर्सिटीच्या ताब्यांत आणि तें खातें व युनिव्हर्सिटी सरकारच्या ताब्यांत. म्हणून स्वदेशी चळवळींत विद्यार्थ्यांनीं पडूं नये अशीं सर्क्युलरें निघालीं. पण त्यांना मान्यतेपेक्षां अमान्यताच अधिक लाभली. रोज नवें सर्क्युलर निघावें व तें पायाखालीं कसें तुडविलें गेलें हें लोकांच्या प्रत्ययाला यावें असें घडूं लागलें. शेवटीं 'स्टेटस्मन' पत्रानेंहि म्हटलें कीं, 'लेफ्टनंट गव्हर्नर हे विद्याखात्यांतील कोणत्या वेड्या पिराच्या नादीं लागले आहेत हें कळेल तर बरें होईल! मुलांना पोरकट म्हटलें तर ती शिवी होऊं शकत नाहीं. पण सरकार पोरकट झालें म्हणजे सर्वच संपलें!'

'वंदे मातरम्' पद्यानें तोच गोंधळ केला. बंकीमचंद्राच्या 'आनंदमठ' नामक एका कादंबरींत एका प्रसंगांत गोवलें गेलेलें हें पद्य सहज पुढें आलें, पण दैवयोगानें त्यानें सगळें जग जिंकण्याचा पराक्रम केला. या पदासारखीं किंवा त्याच्याहून अधिक चांगलीं पद्यें बंगालींत किंवा इतर भाषेंतहि आढळतील. पण सरकारच्या द्वेषानें व लोकांच्या हट्टानें या पद्यांतील प्रतिभेला राज्यपद मिळवून दिलें. 'वंदे मातरम्' हें पद गाणें हा गुन्हा ठरला. त्याबरोबर तो गुन्हा हौसेनें करणारे लोक निघाले तेव्हां विंचवाची ही गुन्हेगारीची नांगी दगडावर घासल्याप्रमाणें फुकट गेली. अनुयोगी प्रतियोगी संबंधानें जें एकाला देशभक्तीचें पद तीच दुसऱ्याला शिवीशी वाटूं लागली. हें पद कोणीं गायलें म्हणजे अधिकारी लोक त्याच्या मंजुळ सुस्वरांनीं आल्हादित होण्याऐवजीं कोणीं शिसें तापवून आपल्या कानांत ओतलें कीं काय असें त्यांना वाटे. 'वंदे-मातरम्' हीं अक्षरें कोठें लिहिलेलीं दिसलीं व उमगलीं कीं सैतानानें किंवा तांत्रिकानें रक्तानें रंगवलेल्या मंत्रचक्राप्रमाणें तीं भयप्रद वाटून अधिकारी लोक

बुजत, घाबरत, भीत व बेफाम होत. शब्दाच्या आवाजानें कित्येक वेळां अनुरूप अर्थ सहज सुचविला जातो. पण केवळ तो ऐकणाराच्या भावनेनेंच. ' सुरेंद्रनाथ ' हे शब्द उच्चारले म्हणजे त्यांतून ' Surrender not ' असा धीर वृत्तीचा उपदेश निघतो हें जसें त्यांच्या अंधभक्तानें मानावें त्याप्रमाणें हिंदी भाषा अर्धवट कळणाऱ्या इंग्रजाला ' वंदे मातरम् ' या शब्दांतून ' बांधो मारो ' अशा अर्थाचा ध्वनि निघालासा वाटल्यास काय नवल ! आपल्या प्रतिभेच्या अपत्याचें हें विलक्षण भाग्य पहाण्याला बंकिमचंद्र जिवंत नव्हता. पण कित्येक वेळां एखादें पोरकें अर्भक उचलून सिंहासनावर बसविण्याची लीला दैवाला आवडते त्याप्रमाणें आनंदमठांतील ओसाड अरण्यांतून हिंडणाऱ्या चोरट्यांनीं गाण्याकरितां लिहिलेलें हें पद राष्ट्रगीत होऊन बसलें. आणि तो मान त्याला बंगाल्यांत मिळाला एवढेंच नव्हे तर इतर प्रांतांतील लोकांनींहि तो त्याला दिला. विश्वबंधुत्व पुढें केव्हां अवतरेल तें अवतरो पण या चळवळीपुरतें तरी निरनिराळ्या प्रांतांतील हिंदी समाजांत बंधुत्व अवतरलें होतें यांत शंका नाहीं !

फाळणीचा हुकूम प्रसिद्ध झाला पण त्याचा प्रत्यक्ष अंमल होण्याचा दिवस १६ आक्टोबर १९०५ हा ठरला होता. अर्थात् त्या दिवशीं बंगाली लोकांनीं आपल्या प्रतिकाराचें लोकोत्तर प्रदर्शन करावें असें ठरविलें. सार्वजनिक स्वरूपाचे कार्यक्रम दोन व्हावयाचे होते. पहिला रक्षाबंधन व दुसरा नदीस्नान व उपोषण. दोन्ही कार्यक्रम मोठ्या समारंभानें पार पडले. पण बंगाली राष्ट्र अभंग राहूं इच्छितें याचें दर्शक म्हणून एक मोठी इमारत बांधण्याचेंहि ठरलें. तिच्या पायाचा दगड याच दिवशीं बसविण्यांत आला. रक्षाबंधन किंवा राखी-बंधन हा आपल्या इकडचाच एक जुना संस्कार आहे. बहिणीनें भावाच्या हातांत, भावानें भावाच्या हातांत, मित्रानें मित्राच्या हातांत एक रंगीत रेशमी सूत्र बांधावयाचें व बाहेरच्या या बंधनानें मनें व अंतःकरणें बांधलीं गेलीं असें समजावयाचें व त्याप्रमाणें वागावयाचें असा या संस्काराचा गुप्त अर्थ होता. राखीचा रंग तांबडा आणि या राखी बंधनानें इंग्रज चिडून गेले. तेव्हां ' Red rag to a bull ' (John Bull) ही म्हण यथार्थ ठरली. कोणाच्या हातावर किती राखी बांधल्या गेल्या त्यावरून त्याचें महत्त्व त्या दिवशीं दिसून आलें. आणि कित्येक पुढाऱ्यांना बांधलेल्या रक्षासूत्रांनीं त्यांचे दंड बेंदुराच्या मिरवणुकींतील बैलाच्या शिंगासारखे दिसूं लागले. दंगे होऊं

नयेत या सबबीवर पोलीस व अधिकारी ठिकठिकाणीं उभे राहिले पण दंगे होण्याचा संभवच नव्हता. म्हणून त्यांचे नेहमींचें जबाबदारीचें व जोखमीचें काम टळलें व कंबरेवर हात ठेवून एखाद्या जत्रेंतील देखावे पाहिल्याचें श्रेय त्यांना लाभलें. पण येवढ्यानें काय होणार ? बंगाल हा फाळला तरी अभंग राहणार या भावनेचें द्योतक म्हणून कलकत्त्यांत एक मोठी इमारत बांधावी असें ठरलें होतें व तोहि समारंभ याच दिवशीं करण्यांत आला. पाया घातला त्या इमारतीचें नांव Federation Hall असें ठेवावयाचें होतें. त्याचें भाषांतर 'अभेदानंद मठ' असेंहि करितां येईल. कारण या इमारतीच्या कल्पनेंत व्यावहारिक उपयोगापेक्षां वैराग्य भावनेची छटाच अधिक प्रतीत व्हावी असा उद्देश होता व सुदैवानें पायाचा दगड घालण्यालाहि मनुष्य भाविक श्रद्धाळू व वैराग्य वृत्तीचा असाच मिळाला. आनंद मोहन बोस यांची गणना बंगाल्यांतील अत्यंत प्रेमळ व निःस्वार्थी पुढाऱ्यांत करितां येईल. त्यांचें वक्तृत्व फार मोहक. पण त्याहिपेक्षां त्यांचा स्वभाव अधिक मोहक असे. या चळवळीच्या सुमारास ते मृत्युशय्येवर पडले होते पण या राष्ट्रीय कार्याकरितां मुद्दाम त्यांना निमंत्रण केलें व त्यांनीं तें आनंदानें स्वीकारलें. पायाचा दगड घालतांना अभंग बंगालचा जाहीरनामा वाचून दाखविण्यांत आला व हा समारंभ समाप्त झाल्यावर परिचारकांनीं आनंद मोहन बोस यांना हातांत धरून घरीं पोंचविलें. ही मोठी सभा संपल्यावर रायपशुपती बोस यांच्या घराकडे प्रमुख मंडळी गेली व त्यांनीं या चळवळीकरितां एक मोठा द्रव्यनिधि जमविण्याचें ठरविलें. येथून पुढें डंके नौबती थांबून प्रत्यक्ष युद्धाला सुरवात झाली.

बंगाल्यांत वंगभंगाची चळवळ सुरू होण्याला आणि लॉर्ड कर्झन यांचा एका सरकारी कारवाईच्या युद्धांत पराभव होऊन त्यांना राजीनामा द्यावा लागण्याला एकच गांठ पडली. या दोहोंचा प्रत्यक्ष संबंध कांहींच नव्हता. तो केवळ काकतालीय न्याय. पण त्या राजीनाम्याचा उपयोग चळवळीला झाल्यावांचून राहिला नाहीं. बंगालचे गुन्हेगार लॉर्ड कर्झन यांना ईश्वरानें शासन केलें. शहाण्याला शब्दाचा मार. मनस्वी मनुष्याला अपमान हीच मोठी शिक्षा. लॉर्ड कर्झन यांना बढतर्फ केलें नव्हतें हें खरें. पण शेराला जगांत सव्वा शेर म्हणून एक आहे असें कबूल करावें लागलें हीच त्याला शिक्षा. कारण सव्वाशेर भेटेपर्यंत शेर हा दिमाख मिरवीत असतो कीं मीच काय तो सर्वश्रेष्ठ.

माझ्या मापानें सर्व जग मोजलें जावें. गर्वाचें घर शेवटीं केव्हां तरी खालीं होणारच. लॉर्ड कर्झन हे बादशहांचे प्रतिनिधि आणि हें प्रतिनिधित्व गाजवितांना त्यांच्या मनांत त्यांच्या अंगांत बादशाहीचें भूत संचरलें असें वाटण्यासारखे थेर त्यांनीं हिंदुस्थानांत केले. हिंदी लोकांवर आपली सत्ता मिरविण्याची कांहीं बाकी त्यांनीं ठेवली नव्हती. त्यांचा थाट, त्यांचा दिमाख, त्यांचें वक्तृत्व फार काय पण अहंभावानें ताठ झालेली त्यांची मान ही नुसती ज्यांनीं पाहिली असेल त्यांनाहि हा कोणी जुन्या रावणाचा किंवा हिरण्यकश्यपूचा अवतार या भरतखंडांत विसाव्या शतकांत अवतरला असें वाटलें असतें. रावण हा राक्षस असला तरी त्यानें पूर्वकाळीं पुण्यसंचय केलेला होता. आपलें नित्यकर्म नीट करणारा होता आणि किरकोळ गोष्टींत त्याच्या अंगीं नाजूक भावना प्रगट होऊं शकत. तथापि सीताहरणाचा गुन्हा केल्याबद्दल त्याला देहान्त प्रायश्चित्त भोगावें लागलेंच. शिवाय हा नैतिक गुन्हा सोडून दिला तरी देवांना पालथे घालण्याचा त्याचा अपराध या शिक्षेला पुरेसा होताच. हिरण्यकश्यपूहि इतर रीतीनें फार चांगला होता म्हणतात. पण मुलाशीं वाद करितांना एकदां ईश्वर म्हणून कोणी नाहीं अशी जी बाजू त्यानें घेतली ती त्याच्या नांवानें त्याच्या प्रतीकाला लाथ मारीपर्यंत नेऊन भिडविली. तेव्हां ईश्वरानेंहि त्याचीं आंतडीं बाहेर काढून जगाला दाखविलीं. लॉर्ड कर्झन यांनीं लोकमताला कस्पटाप्रमाणें लेखलें पण त्यांना प्रत्यक्ष कोण कशी शिक्षा करणार ? तथापि आपला हेका चालविण्याचें जें धोरण हिंदुस्थानांतील जनता व गोरे अधिकारी यांच्याशीं ठेविलें तेंच विलायतेंतील आपल्या वरिष्ठांशीं ठेवण्याचा हट्ट त्यांनीं केला तेव्हां त्यांच्या सामर्थ्याची खरी कसोटी लागली. स्टेट सेक्रेटरी, मिस्टर ब्रॉडरिक हे कर्झनसाहेबांच्या मानानें क्षुद्र. पण वरिष्ठ अधिकार तो वरिष्ठ अधिकार. आणि खऱ्या वरिष्ठ अधिकाराची जातच अशी असते कीं त्याला कोणीं पायाचा स्पर्श केल्यावर तो भाजल्याशिवाय राहात नाहीं. ब्रॉडरिक हे स्वतः जरी कमकुवत होते तरी त्यांनीं ज्याचा पक्ष उचलून धरला ते लॉर्ड किचनर सारखे बलाढ्य सेनापति होते. आणि हा लष्करी मोहरा गमवावा किंवा कर्झनशहास गमवावें असा प्रश्न विलायतच्या प्रधानमंडळापुढें येतांच साम्राज्यांत खरा मान तरवारीला कीं लेखणीला याचा निर्णय झाला. लॉर्ड कर्झन यांची मामुली पांच वर्षांची कारकीर्द संपली होती. आणि ते व्हाइसरॉ-

यची जागा सोडून गेले म्हणून उपाशी मरणार नव्हते. पण माझें चालत नाहीं म्हणून मी राजीनामा देतों ही गोष्ट त्याला आपल्या तोंडानें कबूल करावी लागणें याहून त्यांचा अधिक अपमान किंवा त्यांना अधिक शिक्षा कोणती असणार ? दरबारच्या वेळीं स्वतः बादशहांचे प्रतिनिधि म्हणून प्रत्यक्ष बादशहाच्या चुलत्याला व व्हिक्टोरिया महाराणीच्या मुलाला खालची खुर्ची देऊन व वरची आपण घेऊन अखिल हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांची सलामी, नजराणा ज्यांनीं आपल्या पायावर वाहून घेतला त्यांना ' माझें वर कोणी ऐकत नाहीं ' अशी कबुली राजीनाम्यानें द्यावी लागली तेंच खरें देहान्त शासन. अति तेथें माती व्हावयाचीच. आणि बंगाल्यांतच काय पण हिंदुस्थानांतहि परत जातांना त्यांची आरती ओवाळण्याला एकहि उमराव मिळाला नाहीं. हीच दैवाची लीला ! पण ज्याचा अपमान प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष लॉर्ड कर्झन यांनीं आपल्या दर्पानें केला नाहीं असा एकहि मोठा मनुष्य त्यांनीं शिल्लक ठेवला नव्हता !

लॉर्ड कर्झन यांचा पाडाव झाल्यावर त्यांना जर कोणी नांवें न ठेवील तर तो पापी अशी स्थिति झाली होती. पण ते हिंदुस्थानांत प्रथम आले तेव्हां विलायतेंतल्या त्यांच्या कीर्तीनें दिपून गेलेले हिंदुस्थानांतील मुत्सद्दी यांनीं प्रथम त्यांची स्तुतिच केली. व हे स्वराज्य न देवोत पण सुराज्य तरी सोळा आणे स्थापतील आणि राज्यकारभारांतल्या सुधारणा तरी बऱ्याच करतील असें त्यांना वाटत होतें. आणि त्यांना तसें कां न वाटावें ? कारण विलायतेहून निघण्यापूर्वी आपल्या भावी कर्तृत्वाचा चित्रपट त्यांनीं रंगवून प्रसिद्ध केला होता. पण इतर कित्येकांप्रमाणें टिळकांनीं कर्झनसाहेबांची पत्रिका प्रथमच वर्तविली होती. सन १८९८ व १८९९ या दोन साळांत केसरीनें वेळोवेळीं त्यांचें भविष्य वर्तविलें होतें. " इंग्रजांची साम्राज्यसत्ता हिंदी द्रव्यानें व रक्तानें वाढविण्याकरितांच हे येत आहेत. त्यांच्या हृदयांत दमदमणाऱ्या महत्त्वाकांक्षेच्या नगाऱ्यापुढें हिंदी प्रजेच्या गाऱ्हाण्यांची टिमकी कोणाला ऐकूं जाणार नाहीं. त्यांची कारकीर्द सुखशांतीची किंवा अभिवृद्धीची होणार नाहीं. हे बोलाचाच भात शिजवितील आणि बोलाचीच कढी बनवितील. कोणत्याहि गोष्टींत बरेवाईटपणाची जबाबदारी जणूं काय सर्व आपल्याच डोक्यावर आहे अशा रीतीनें आपलाच हट्ट अखेरपर्यंत खरा करण्याची मात्र धडाडी दाखवितील. ते करते लाट न झाले तरी बोलके लाट खास होतील आणि त्यांनीं

प्रगट केलेल्या सदिच्छा निष्फळ होतील." असें भविष्य केसरीनें वेळोवेळीं वर्तविलें होतें. लॉर्ड कर्झन यांनींहि कांहीं गोष्टी चांगल्या अशा केल्या. आर्थिक बाबतींत त्यांनीं चेंबरलेनसाहेबांच्या साम्राज्यपक्षपाती जकातीच्या धोरणाला विरोध केला. हिंदुस्थानची गंगाजळी विलायतेंत न ठेवतां ती हिंदुस्थानांतच रहावी असें मत दिलें. सामान्य न्यायदानाच्या कामांत वर्णभेद लक्षांत आणूं नये या तत्त्वाचा पुरस्कार केला. आणि इकडच्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांना आम्ही करूं तें होईल असा गर्व झाला होता तो मोडून काढला. विशेषतः भरतखंडांतील जुन्या पुराण्या इमारतींचें संरक्षण व्हावें, त्यांची अधिक पडझड होऊं नये असा कायदा केला. या सर्व गोष्टी आपापल्या परीनें चांगल्याच होत. तथापि लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दींत सरकारी सत्ता इतकी एकतंत्री झाली कीं जणूं काय अखिल हिंदुस्थानांतील चावड्या व कचेऱ्या यांचीं सूत्रें हिमालयावर सिमल्यास व्हाइसरॉय साहेबांच्या टेबलाच्या खुंटीला गांठिवलीं गेलीं! यामुळें दुःखें जागच्याजागीं राहिलीं आणि त्यांची दाद मात्र दूरावली असें झालें. "हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्पः समाविष्टः" हें वचन प्रत्ययाला येऊं लागलें. यामुळें स्थूल दृष्टीनें पाहण्याला लॉर्ड कर्झन हे जुन्या औरंगजेबासारखे वाटले. हिंदी जनतेला पाडाव व घायाळ करून नंतरच त्यांनीं जी काय सेवा केली ती तिच्या तोंडांत चमच्यानें कांजी घालण्यासारखी व जखमेवरील माशा क्वचित् वारण्यासारखी शुश्रूषा केली. तात्पर्य अशा अरेरावाचा अशा रीतीनें मोड झालेला पहावयास मिळाला हा वंगभंगाची चळवळ करणाराला शुभशकूनच वाटला असल्यास नवल नाहीं.

ऑगस्ट महिन्याच्या प्रारंभापासून टिळकांनीं केसरींत तेजस्वी लेख लिहिण्याला सुरवात केली आणि अशा लेखांची परंपरा त्यांनीं कशी अखंड चालविली हें पाहिलें म्हणजे ते कोणतीहि चळवळ कशी नमुनेदार करीत हें दिसून येतें. कलकत्त्याच्या पहिल्या मोठ्या सभेंत बहिष्काराचा ठराव गर्जून मंजूर झाला तो केवळ शब्दापुरता पाहिला तर विलायती किंवा परदेशी वस्तूंपुरता होता. पण त्याच्या मुळाशीं जी प्रतिकारबुद्धि होती तिचें समाधान या एकेरी बहिष्काराच्या रूपानें विनटून होण्यासारखें नव्हतें. बंगालचे लोक फारच पोषाखी बनले होते. नखशिखांत विलायती कापडाचे उंची पोषाख वापरणें ही गोष्ट अतिरेकाला गेली होती. आणि या बहिष्काराच्या ठरावानें बंगाली लोकांनीं विलायती कपडा तर

टाकलाच पण त्या बरोबरच विलायती पद्धतीचा पेहरावहि टाकला. कापड स्वदेशी पण तें विलायती पद्धतीच्या पोषाखाला शोभेल असें व पुरेल इतकें मिळणें कठीण आहे ही गोष्ट तर झालीच. पण विलायती पद्धतीच्या पेहरावांत म्हणजे बूट, पाटलोण, नेकटाय या पेहरावांत आपण यापुढें वागूं तर पदोपदीं आपलें अनुकरण म्हणजे परावलंबित्व क्षणोक्षणीं जाचूं लागेल. कापड देशी कीं विदेशी हें डोळ्यांना चटकन उमगत नाहीं. पण पोषाखाचा विलायती थाट डोळ्याला सहजच उमगतो. आणि आपलेंच मन आपल्याला बोचूं लागतें. यामुळें विदेशी पेहेरावाची पद्धतच टाकली पाहिजे हें तत्त्व बंगाली लोकांना पटलें. यामुळें त्यांनीं बूट, पाटलोण, नेकटाय, कॉलर, हीं टाकून दिलीं. आणि एक पंचावजा धोतर, एक सदरा, व एक उपरणें किंवा शाल एवढ्यावर ते पोषाखाचें काम भागवूं लागले. शिरोभूषणाची अडचण नव्हतीच. कारण मद्रासप्रमाणें बंगाल्यांतहि उघड्या डोक्यानें वावरणें हें सभ्यपणाचें लक्षण पूर्वींपासून मानलें गेलें होतें. आणि शोभाच पाहिजे तर डोक्यावरील केशकलापाची निसर्ग-सिद्धता असतेच ! बंगाली लोकांनीं हा जो नवा पोषाख—पेहेराव त्या चळवळींत एकदां पत्करला तो आजवर कायम ठेवला आहे. कोणतीहि क्रांति अशी निमित्तानेंच होत असते. महाराष्ट्रानें या चळवळींत आपल्या पोषाखाची पद्धत बदलली नाहीं. पण क्रांति करण्याचें महाराष्ट्राला फारसें कारणच नव्हतें. साधा पोषाख व तोहि जाड्याभरड्या कापडाचा. हीच महाराष्ट्राची पूर्वपरंपरा असल्यामुळें त्याला या बाजूची चळवळ मुळींच जड गेली नाहीं.

१९०६ या सालीं पंढरपूर येथें कार्तिकीच्या यात्रेच्या प्रसंगीं एक मोठें स्वदेशी संमेलन व प्रदर्शन भरविण्यांत आलें. स्वदेशी चळवळ सुशिक्षित समाजांत प्रसृत होतीच. पण अशिक्षित असा समाज पुष्कळ. शिवाय धार्मिक वृत्तीच्या लोकांत कोणतीहि चळवळ एकदां शिरली म्हणजे ती दृढमूल होते या हेतूनें टिळ-कांनीं पंढरपूर येथील पुढाऱ्यांच्या सहकारितेनें धार्मिक यात्रेला या औद्योगिक यात्रेची जोड दिली होती. स्वदेशी हा विषय पक्षभेदरहित असावा या दृष्टीनें नेमस्त व जहाल या दोन्ही पक्षांच्या पुढाऱ्यांना आमंत्रणें करण्यांत आलीं होतीं. आणि ही दृष्टि यशस्वी ठरून टिळक, नानासाहेब देशमुख, चिंतामणराव वैद्य इत्यादि लोकांप्रमाणें नामदार गोखले, रा. ब. अच्युत भास्कर देसाई इत्यादि मंडळी पंढर-पुरास गेली होती. ही दुसरी मंडळी आणण्याचें श्रेय मुख्यतः डॉ. देशमूख यांनाच

होतें. कारण राजकारणांत अग्रमान ते टिळकांना देत तरी बाळासाहेब मिरजकर, नामदार गोखले, रा. ब. देसाई यांच्याशीं त्यांचा अत्यंत स्नेह व आदरबुद्धि असे. मुंबईहून मनमोहनदास रामजी व कित्येक हायकोर्ट वकील तसेंच प्रार्थनासमाजाचे सदाशिवराव केळकर, साताऱ्याचे दादासाहेब करंदीकर, बडोद्याचे केशवराव देशपांडे अशा रीतीनें शेंपन्नास ठळक मंडळी या प्रसंगीं पंढरपुरास आली होती. प्रदर्शनहि फार चांगलें झालें. स्वागताध्यक्ष पंढरपूरचे वकील जोग हे असून प्रदर्शन उघडण्याचा मान श्रीमंत बाळासाहेब यांना देण्यांत आला होता. रात्रीं कोल्हापुरच्या मराठा मंडळीचे पोवाडे झाले दुसरे दिवशीं स्वदेशीसंबंधींची सभा होऊन त्यांत निरनिराळ्या वक्त्यांनीं भाषणें केलीं. नामदार गोखले यांनीं प्रदर्शनाला भेट दिली. परंतु तेथील कोणत्याहि सभेंत भाग घेतला नाहीं.

स्वदेशीची चळवळ बंगाल्यांत सुरू झाली ती महाराष्ट्रानें चांगलीच उचलून धरली. ती चळवळच सामान्यतः अशा स्वरूपाची होती कीं, तिला सहसा कोणास नांवें ठेवतां येण्यासारखीं नव्हतीं. नेमस्त लोक तिची मधून मधून थट्टा करीत. पण ती थट्टा या चळवळीच्या नांवाखालीं होणाऱ्या कित्येक आचरट प्रकारांनाच लागूं होण्यासारखी होती. चळवळीच्या आत्म्यावर तिचा कांहीं परिणाम होण्यासारखा नव्हता.. देशांत स्वदेशी वस्तू कोणत्या किती होऊं शकतात याची माहिती नेमस्त व जहाल या सर्वांना सारखीच होती. परंतु दोघांच्या वर्तनांत मुख्य फरक हा कीं आहे त्याच स्थितींत स्वदेशी मालाला उत्तेजन दिलें तर मालाचे कारखाने अधिक निघूं शकतील किंवा जे आधींच आहेत ते टिकून राहतील असें जहाल लोकांना वाटे. देशी कापड वापरल्यानें राजकारणाला प्रत्यक्ष मदत काय होईल याविषयीं दोघांनाही पुरें ज्ञान होतें. कारण स्वदेशी कापड वापरण्यांत ज्या प्रमाणानें आपल्या देशी गिरण्यांना मदत मिळते त्याच प्रमाणानें विदेशी व्यापार हटतो. आणि असें होण्यानें हें उलट सुलट दोन्हीं प्रकारचें बळच राष्ट्राला मिळतें ही गोष्ट उभयतांना सारखीच मान्य होती. पण स्वदेशीची चळवळ म्हणजे त्यांत बहिष्कार येतो. बहिष्कार म्हटला म्हणजे विलायतचे लोक रागावणार! व ते रागावले म्हणजे राजकारणांत आपणाला मदत करणार नाहींत अशा विचारपरंपरेनें नेमस्त लोक स्वदेशीचें नांव काढीत नसत. उलट टिळकांनीं ह्या संधीचा फायदा घेऊन स्वदेशी चळवळीचा जितक्या निरनिराळ्या रीतींनीं उपयोग करून घेतां येण्यासारखा होता तितका

करून घेतला. राष्ट्रीय वृत्ति उत्पन्न करणें हें मुख्य काम त्यांनीं केलें. व ती निरनिराळ्या वर्गामध्यें निरनिराळ्या मार्गांनींच उत्पन्न होऊं शकते म्हणून विद्यार्थ्यांच्या परीनें त्यांना उत्साह येईल असें बोलावयाचें लिहावयाचें, धर्मदृष्ट्या स्वदेशी चळवळीचा उपयोग आहे हें परदेशी साखरेचें उदाहरण घेऊन दाखवावयाचें, व्यापाऱ्यांच्या धंद्याच्या दृष्टीनें व्यापाऱ्यांना व विणकर वगैरे कामगार लोकांना उपजीविकेचें साधन म्हणून स्वदेशी चळवळीचा उपयोग सांगावयाचा, आणि बहिष्काराची भीति दाखवून इंग्रज लोकांच्या मनावर परिणाम करावयाचा. अशा अनेक रीतींनीं हा फायदा त्यांना घेतां आला. आणि यावेळचा केसरी चाळून पहाणारास असें दिसून येईल कीं, टिळकांच्या या स्फूर्तिदायक धोरणामुळें निदान महाराष्ट्रांत तरी असें गांव उरलें नव्हतें कीं, जेथें एखादी स्वदेशीची सभा झाली नाहीं, जेथें एखादें लहानसें स्वदेशीचें नवें दुकान निघालें नाहीं, किंवा परदेशी कापड न वापरण्याची शपथ कांहीं थोडया लोकांनीं घेतली नाहीं. स्वदेशीच्या माहितीसंबंधानें रकानेच्या रकाने भरले जात. कोठें कोणीं एखादा उपयुक्त युक्तिवाद केला तर तो उद्धृत केला जाई. परदेशी कापडाची होळी एखादे ठिकाणीं झाली तर तिचीहि हकीकत चित्ताकर्षक रीतीनें दिली जाई. जुन्या धर्मविचाराचे किंवा श्रीमंतीमुळें अशा चळवळींत सहसा न पडणारे कोणी लोक चळवळींत पडल्याचें लिहून येतांच त्यांच्या नांवांना प्रमुखपणा देऊन निर्देश केला जाई.

अशा रीतीनें ते सर्वांचा परामर्ष घेत. हरिदास पुराणिक यांच्या द्वारानें स्वदेशीचा उपदेश करण्याचे यशस्वी मार्ग अनुसरणारे अनेक लोक यावेळीं निघाले. त्यांच्या कथापुराणांचा उल्लेख केसरींत येई. आपल्या जुन्या ग्रंथांतूनच कलाकौशल्य, भौतिक शास्त्र व इतर लोकोपयोगी विद्या यांचा जो उल्लेख आहे त्याचा शोध करून त्याची माहिती कोणीं पाठविल्यास ती केसरींत प्रसिद्ध केली जाई. आणि या सर्वांचा उपयोग असा होई कीं, विद्या व कला या गोष्टी आपल्या देशांत अगदींच माहित नव्हत्या असें नाहीं; फक्त त्या पुन्हां नव्या बुद्धीनें जागृत करतां येतील असें असतां आपलें परावलंबन उगीच वाढतें असें लोकांना वाटे. स्त्रियांनीं सभा केल्या तर त्यांचा उल्लेख गौरवयुक्त होई. टिळकांच्या घरीं त्यांच्या सगळ्या आयुष्यांत स्त्रियांची अशी सभा झाली असली तर ती स्वदेशीची. त्यांच्या कुटुंबानें स्त्रियांची सभा पाहिली किंवा एखाद्या सभेंत त्यांनीं भाग घेतला

असेल तर तो त्यांच्या घरीं भरलेल्या या स्वदेशीच्या सभेंत. पण टिळक नुसते लेख लिहून किंवा नुसता उपदेश करून थांबले नाहींत. त्यांच्या मनानें हें पक्कें घेतलें होतें कीं, उद्योगधंद्याच्या बाबतींत पुण्यासारख्या शहरानें कितीहि करून कांहींही व्हावयाचें नाहीं. ही गोष्ट मुंबईच करूं जाणें. म्हणून १९०६ सालच्या मे महिन्यांत त्यांनीं मोठ्या प्रयत्नानें स्वदेशी को-ऑपरेटिव्ह स्टोअर्स नांवाची लिमिटेड कंपनी काढविली. स्वतः टिळक हे मुंबईच्या व्यापारी लोकांना ऐकून माहित होतेच. त्यांतून श्रीमंत बाळासाहेब नातू यांची मुंबईच्या कांहीं गिरणीवाल्यांची चांगली ओळख होती. यामुळें त्यांना मदतीला घेऊन टिळकांनीं अनेक गिरणीवाल्यांकडे खेपा घातल्या आणि २॥ लाख रुपये भांडवलाची कंपनी स्थापिली. या कंपनीचें उद्देशपत्रक तारीख २२ मेच्या केसरीच्या अंकांत प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांत कंपनीच्या पहिल्या डायरेक्टरांचीं नांवें खालीलप्रमाणें आढळतात. (१) रतन जमशेट टाटा (२) बाळासाहेब नातू (३) गोवर्धनदास खटाव मकनजी (४) द्वारकादास धरमसी (५) बाळ गंगाधर टिळक (६) मनमोहनदास रामजी व सेक्रेटरी लल्लुभाई खांडवाला हे होते. कंपनीची कचेरी ओरिएंटल बिल्डिंगमध्यें ठेवण्यांत आली होती. ही कंपनी काढण्याचा मुख्य हेतु असा होता कीं, "देशी वस्तु घेण्याची प्रवृत्ति लोकांत वाढत आहे. स्वदेशी वस्तु अधिक तयार होऊं लागल्या आहेत. गिरण्यांतून देशी मालाची पैदास होत आहे. परंतु असा माल कोठें किती खात्रीचा तयार होतो याची माहिती कोणास मिळत नाहीं. माल मिळतो तो विदेशी कां स्वदेशी अशी खात्री नसते. नक्की किंमत कळत नाहीं. म्हणून ही कंपनी काढण्यांत आली आहे. बाहेरगांवीं स्वदेशीचीं दुकानें किंवा कंपन्या निघाल्या तर त्यांना मुंबईतून या कंपनीकडून स्वदेशी माल पुरविण्यांत येईल. आणि डायरेक्टर लोकांत गिरणीवाले असल्यामुळें कापड वगैरे सवलतीनें मिळेल आणि तें नियमित नफा घेऊन गिऱ्हाइकाला विकतां येईल." कंपनीचा शेअर १०० रुपयांचा ठेवण्यांत आला होता. तो मध्यम प्रतीच्या लोकांना सोईवार पडावा म्हणून ठेविला होता. ही कंपनी आज २१ वर्षें सतत चालू असून मुंबई बाहेर तिच्या शाखाहि निघाल्या आहेत. डायरेक्टर बोर्डापैकीं शेट मनमोहनदास रामजी यांनींच काय तें या संस्थेविषयीं खरें काम केलें आणि अजूनहि त्यांची देखरेख त्याजवर असते. मुंबई व पुणें येथील दुकानें हीं टिळकांच्या स्वदेशी चळवळीच्या

विधायक कार्यक्रमाचीं फळें होत. वास्तविक नेमस्तांना मनांतून स्वदेशी प्रिय होती तर या चळवळींत भाग घेण्याला हरकत नव्हती; पण या नव्या राष्ट्रीय चळवळींत भाग घेण्याची स्फूर्तिच त्यांच्या मनांत नव्हती त्याला ते काय करणार ?

बंगाल्यांत प्रतिक्रियेची स्फूर्ति इतर कारणांनींहि सांचत आली होती. सुरेंद्रनाथ बानर्जी आपल्या पुस्तकांत लिहितात-" आपले वाडवडील पहिल्यानें इंग्रजी शिकले त्याबरोबर इंग्रजीशिवाय दुसरें कांहीं चांगलें दिसेनासें झालें. पश्चिमेकडील सुधारणा व संस्कृति ही सर्वतोपरी चांगली असें त्यांनीं ठरविलें. नाविन्य व चमत्कृति यांनीं त्यांना भुरळ घातली. व्यक्तिस्वातंत्र्य त्यांनीं शिखरावर नेऊन बसविलें. जुनी चाल सुटली व सदसद्विवेकबुद्धीच्या नांवावर नव्या गोष्टी जोरानें सुरू झाल्या. जुने लोक हें पाहून गांगरून गेले. नव्यानीं जुन्याबद्दल कितीसा आदर ठेविला होता याबद्दल एकच गोष्ट सांगतों ! कृष्ण मोहन बानर्जी हे ख्रिस्ती कळपांत शिरले होते. ते विद्वान् होते. पण त्यांनीं रोज अभक्ष्य भक्षण करून आपलें उच्छिष्ट मुद्दाम शेजारच्या ब्राह्मणांच्या घरांत टाकावें ! इंग्रजांचें सगळेंच चांगलें म्हणून त्यांचें मद्यपान हाहि एक गुणच ठरला. व जें इंग्रजांचें नव्हे त्याकडे सुशिक्षित लोक कावऱ्याबावऱ्या नजरेनें पाहूं लागले. अशा गोष्टीविरुद्ध प्रतिक्रिया झाल्याशिवाय राहणें शक्य नव्हतें. प्रतिक्रिया आली ती डोंगरमाथ्यावरून सुटून आलेल्या दगडाप्रमाणें कोसळली. आणि आतां क्षणभर असा प्रकार आहे कीं नवें तितकें सगळें वाईट व जुनें तितकें सर्वच चांगलें असें सुशिक्षित लोक बोलूं लागले आहेत. ही प्रवृत्ति चिरकाल टिकणार नाहीं ही गोष्ट खरी. पण प्रतिक्रिया आज जोराची आहे ही गोष्टहि कांहीं खोटी नाहीं. सरकारनें आपल्या विश्वासघातानें या प्रवृत्तीला साह्यच केलें आहे. लोकांनीं तरी एकामागून एक विश्वासभंग किती सहन करावे ? मी तर म्हणतों कीं बारिसालची सभा उधळली त्या दिवशीं जहाल पक्षाचा जन्म झाला. " पण या म्हणण्यांत फारसा अर्थ नाहीं. प्रत्येक मनुष्य आपल्या आवडीप्रमाणें कोणतें युग कोणते दिवशीं अवतरलें याची एक कल्पना आपल्या मनाशीं ठरवून ठेवीत असतो. पण त्याचा अर्थ इतकाच असतो कीं, तें युग त्याच्यापुरतें त्या दिवशीं अवतरलें. स्वदेशी चळवळीबद्दल सुरेंद्रबाबूंनीं एके ठिकाणीं असे लिहिलें आहे कीं ' स्वदेशी चळवळींत बंगाल्यांत स्वदेशीच्या ज्या पहिल्या सभा झाल्या तोच काय तो देशांतल्या खऱ्या चळवळीचा ठेवा.' पण स्वदेशी चळवळ बंगालच्या आधीं

महाराष्ट्रांत जन्माला आली होती या गोष्टीची त्यांना माहिती नव्हती. पण ही कांहीं वादाची बाब नव्हे. कारण एवढा सूर्य प्रचंड व सर्व जगाला प्रकाश देणारा असतो तरी हिंदुस्थानांतल्या एका टोकाला उगवल्यानंतर दुसऱ्या टोकाला उगवण्याला त्याला सुमारें तासभर लागतोच. हीच गोष्ट नव्या कल्पनेची व कल्पनेनें बनलेल्या नव्या युगाचीहि होती.

बहिष्काराच्या भयंकर कल्पनेनें विलायतेंतील लोक भिऊन जाऊं नयेत म्हणून बंगाली लोकांनीं आपल्याकडून नेमस्त पुढारी बहिष्काराचें समर्थन करण्याला पुढें घातले. त्यांत 'इंडियन मिरर' पत्राचे संपादक बाबू नरेंद्रनाथ सेन हे होते. पण त्यांनीं बहिष्काराचें समर्थन इतकें संभाळून चालविलें कीं, विलायतेंतील लोकांना न संभाळतां त्यांनीं हिंदी लोकांना मात्र हातचे घालविले. व शेवटीं इंडियन मिरर पत्राला राष्ट्रीय चळवळीच्या विरुद्ध लिहिण्याकरितां सरकारनें पैशाची मदत देऊं केली ती सेन बाबूंनीं स्वीकारली. इंग्लिशमन पत्रानें असा दुहेरी कोलदांडा घातला कीं, बहिष्कार यशस्वी झाला तर चळवळीच्या वादांत जातिद्वेष शिरेल व तो अयशस्वी झाला तर ती चळवळ सुरू करणारे लोक मूर्ख ठरतील. पण चळवळ एकदां सुरू केल्यावर या कोलदांड्याला कोणीं भीक घातली नाहीं. नरेंद्रनाथ सेन यांच्यासारख्यांच्या हातून निघून ती अधिक तापट लोकांच्या हातीं आली. सुरेंद्रनाथ बानर्जीसारखे लोक तिला चिकटून राहिले म्हणूनच बचावले. पण या चळवळीचें खरें यश जिच्या हातीं ती चळवळ गेली त्या तरुण पुढारी मंडळीसच द्यावें लागेल.

विद्यार्थ्यांनीं घरांतल्या वस्तूंपासून जाहीर सभांपर्यंत परदेशी वस्तूंवरील बहिष्काराची करडी नजर एकसारखी ठेवली होती. घरीं एकमेकांच्या अंगावरचें विदेशी कपडे ओढून घेऊन ते फाडीत व जाळीत. शाळेंत एक्झरसाईज बुकें परदेशी कागदाचीं आलीं कीं तीं त्यांनीं भिरकावलींच. शाळेंत एकमेकांच्या पोषाखाकडे प्रत्येकाची बारीक नजर असे. जाहीर सभांमध्यें चुकून परदेशी कापडाचें निशाण आलें म्हणजे तेंहि त्यांनीं काढून फेकून दिलेंच. परदेशी कपडे अगर परदेशी पद्धतीचे कपडे घालून फिरण्याची सामान्य माणसाची छाती नव्हती. आणि बंगाली लोकांचे जुने काळे डगले व पाटलोनी यांना जी रजा मिळाली ती कायमचीच ठरली. सर्व हिंदुस्थानांत सुशिक्षित पुढारी म्हणून बंगाली लोक मिरवीत होते पण त्याजबरोबर ते पोषाख व चालीरीती यांनीं अतिशय विदेशी

बनले होते. या अंतर्बाह्य विदेशी ठेवणीमुळें त्यांना सरकारनें तर साहेब मानलेंच नाहीं पण लोकांनीं मात्र त्यांना गांवठी साहेब ठरविलें व हे आपले नव्हत अशी त्यांच्याशीं वागणूक सहजच ठरली, पण या स्वदेशी चळवळीनें सर्व गाडें उलटें पालटें झालें. मागणीइतका स्वदेशी मालाचा पुरवठा एकदम होऊं शकला नाहीं व कापडाच्या बाबतींत तर मुंबईच्या गिरणीवाल्यांनीं बंगालच्या लोकांना चांगलाच धक्का दिला. तो असा कीं ते तो अजून स्मरतात ! पण स्वदेशीविषयीं जी भावना त्यांच्यामध्यें उत्पन्न झाली ती अजूनहि टिकून राहिली आहे असें मानण्यास हरकत नाहीं. सुरेंद्रनाथ बानर्जी लिहितात कीं, ' माझ्या पांच वर्षांच्या नातीला कोणी परदेशी चामड्याचा बूट दिला तो तिनें फेकून दिला. ' त्यांनीं एका मोठ्या डॉक्टरांची आठवण अशी लिहिली आहे कीं, एका सहा वर्षांच्या मुलीनें तिला दिलेलें विदेशी औषध अर्धवट शुद्धींत असतां स्वदेशी नाहीं म्हणून फेकून दिलें. या दोन गोष्टींवरून दिसून येणारी स्थिति अगदीं अक्षरशः खालपासून वरपर्यंत अशीच होती असें कोणी अर्थात्‌च समजत नाहीं. पण एकंदरीनें स्वदेशीची भावना किती जागृत झाली होती एवढी गोष्ट यावरून निर्विवाद सिद्ध होते. कलकत्ता कॉंग्रेसच्या वेळीं १८९६ सालीं बॅरिस्टर चौधरी यांनीं स्वदेशीचें एक प्रदर्शन कलकत्त्यास भरविलें होतें व १९०६ सालीं फिरून कॉंग्रेसच्या जोडीनें कलकत्त्यास स्वदेशीचें प्रदर्शन भरलें तें पूर्वींहून फार मोठें होतें. बंगाल्यांत कांहीं नव्या गिरण्या, हातमागाचे कारखाने, काड्यांचे कारखाने, बँका, विमाकंपन्या या सुमारास स्थापन झाल्या व विध्वंसक बहिष्काराबरोबर विधायक स्वदेशी कार्यहि सुरू झालें. वंग लक्ष्मी मिल नांवाची गिरणी निघाली. तिचें १८ लक्षाचें भांडवल हां हां म्हणतां जमलें. बंगाल नॅशनल बँकेची स्थापना झाली. हिंदुस्थान को-ऑपरेटिव्ह विमा कंपनी याच वेळीं निघाली.

(१५) टिळक व स्वदेशी चळवळ

स्वदेशीच्या चळवळींत अनेक वाद उपवाद उत्पन्न झाले होते. पैकीं डॉ. भालचंद्र यांच्याशीं झालेला वाद विशेष मनोरंजक होता. प्लेगची लस टोंचण्याच्या बाबतींत टिळक व डॉ. भालचंद्र यांचा वाद जसा कसून झाला तसाच हाहि झाला. परदेशी साखरेवर बहिष्कार घालणें हें स्वदेशी चळवळीचें एक अंग होतें. आणि स्वदेशी साखरेची स्तुति व परदेशी साखरेची निंदा करतांना परदेशी साखरेंत तिकडील कारखानदार काय मालमसाला घालतात, तो धर्मदृष्ट्या किती

वाईट असतो हें ठळकपणें दाखविणें ओघानेंच आलें. तें दाखविण्याकरितां म्हणून ता. १७ जुलैच्या केसरीच्या अंकांत 'गुळ का साखर' या विषयावर लिहित असतां टिळकांनीं असें विधान केलें कीं "परदेशी साखर तयार करण्याचे कामीं हाडाचा कोळसा व बैलाचें रक्त ह्यांचा उपयोग करतात हें जरी आम्हाला माहित आहे तरी परदेशी साखर आम्ही आनंदानें वापरीत असतों. हिंदुस्थानांत इतके ऊंस पिकत असतां दूरच्या मारिशस बेटानें आम्हांला साखर पुरवावी, हें आम्हांस दूषणास्पद आहे. म्हणून मारिशसकडे आपले कांहीं तरुण पाठवून तेथील साखर तयार करण्याची क्रिया शिकवून आणल्यास आपल्या उंसाचा उपयोग होईल." वास्तविक परदेशी साखरेचें हें बिंग टिळकांनीं बाहेर काढलें तर भालचंद्रांना वाईट वाटण्याचें काय कारण ? एक तर हें सर्व वर्णन खरें असेंच होतें. निदान परदेशी साखरेच्या कित्येक प्रकारांसंबंधीं तरी हें खरें होतें. शिवाय धर्मदृष्टीनें पाहिलें तर टिळकापेक्षांहि भालचंद्र हे अधिक स्नानसंध्याशील. असें असतां साखरेच्या निंदेला राजकीयदृष्ट्या बहिष्काराचा वास येतो ह्याकरितां डॉ. भालचंद्र यांनीं टिळकांच्या विधानांना हरकत घेतली याचें आश्चर्य वाटतें. बरें प्लेग लशीच्या बाबतींत असें तरी म्हणतां येत होतें कीं, टिळकांपेक्षां डॉ. भालचंद्र यांना ते डॉक्टर असल्यामुळें अधिक कळतें. पण साखरेच्या धंद्याबाबत डॉ. भालचंद्र यांना टिळकांच्या पेक्षां अधिक कळत होतें असेंहि नाहीं. डॉक्टर साहेबांनीं हा केवळ अव्यापारेषु व्यापार केला व नसती कुरापत काढली. तेव्हां टिळ-कांनीं त्यांना कसें टाकून लिहिलें असेल याची कल्पना सहज कोणालाहि करतां येईल !

अँग्लोइंडियन वर्तमानपत्रकर्ते बहिष्काराच्या चळवळीला नांवें ठेवीत असत, तिला राजद्रोही म्हणत असत आणि ती खालीं बसणार असेंहि तेजोभंगकारक भविष्य करीत असत. त्यांची कृति त्यांच्या शीलाला योग्य अशीच होती. टिळकांना वाईट वाटे तें नेमस्त पक्षाच्या विरोधाचें. त्यांनीं फार तर असें म्हणावें कीं स्वदेशी माल अवश्य वापरा, शपथ घ्या पण परकी माल घेण्याची वेळ आली तर इंग्लंडचाच घेणें अधिक श्रेयस्कर. कारण त्यांचा आपला संबंध तसाच आहे त्याला काय करणार ? पण ते असेंहि बोलत नसत. स्वदेशी व्रत घ्यावें, स्वदेशी वस्तूंना उत्तेजन द्यावें हें वाक्य त्यांचे तोंडांतून आस्थेवाइकपणानें निघावें तितकें निघत नसे. पण टिळक म्हणत कीं, स्वदेशी आणि बहिष्कार हे

वेगवेगळाले खरे. तरी स्वकीयांना उत्तेजन देणें आणि नावडत्या परकीयांना बहिष्कार घालणें या गोष्टी स्वरूपतःच इतक्या सरमिसळ आहेत कीं त्या वेगळ्या करणें शक्य नाहीं.

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थ प्रतिपत्तये ॥
जगतः पितरौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

वाणी आणि अर्थ हीं जशीं एकमेकांपासून वेगळीं करितां येत नाहींत तोच प्रकार स्वदेशी आणि बहिष्कार यांचा. नटेश्वराच्या अंगांत पुरुषदेह कोठें संपतो आणि स्त्रीदेह कोठें सुरू होतो हें कसें कोणीं सांगावें ? स्वदेशी आणि बहिष्कार हे वेगवेगळे मांडले किंवा केले तर एका देहाचीं दोन शकलें केल्यासारखें होतें. पण स्वदेशी आणि बहिष्कार यांची भेसळ झाल्याची अडचण फक्त कांहीं नेमस्त पुढाऱ्यांनाच होती. सामान्य लोक तितके खोलांत शिरत नसत. विद्यार्थी तर अविचारी आणि उच्छृंखल म्हणून सोडून दिले. पण व्यापारी लोक या भेसळी-कडे लक्ष्य न देतां स्वदेशीच्या नांवानें जी चळवळ करीत ती टिळकांच्या उप-योगी पडे.

बहिष्काराची कल्पना निघाल्यावर ती केवळ पोषाखापुरती राहणें शक्य नव्हतें. म्हणून टिळकांनीं तिला राष्ट्रीय बहिष्कार हें नांव दिलें. त्यांचा युक्ति-वाद असा कीं " उत्तम रामबाण औषध मिळत नाहीं म्हणून सामान्य औषधहि घेऊं नये असें होत नाहीं. तसेंच आपल्याला स्वराज्याचे अधिकार मिळण्याला योग्य असें दुसरें साधन मिळत नाहीं म्हणून बहिष्कारासारखें दुसरें अल्पसें साधन वापरूं नये असेंहि होत नाहीं. आपलें येथें कोणीं ऐकत नाहीं. विला-यतेंतहि कोणी ऐकत नाहीं; तेव्हां राज्यकर्त्यांचे इकडे व तिकडे डोळे कसे उघड-तील आणि आमचेकडे ते पाहूं लागतील असा कांहीं तरी उपयुक्त उपाय योजिला पाहिजे. राष्ट्रीय बहिष्कार हा एक जुना उपाय आहे. ऑस्ट्रिया-विरुद्ध इटलीनें आणि इंग्लंडविरुद्ध आयर्लंडनें ह्याचाच उपयोग केला होता. बहिष्काराचें नांव निघतांना वेडरबर्नसारखे लोकहि त्याचा निषेध करूं लागले. पण त्यांच्या सनदशीर चळवळीचा कांहीं उपयोग होत नाहीं आणि आम्हांला मात्र दुसरी चळवळ करूं नका म्हणतात ! बहिष्कार हा कांहीं बेकायदेशीर नाहीं. माझ्या खुषीप्रमाणें मी वाटेल त्याचा माल घेईन. मला वाटेल त्याचा घेणार नाहीं. बंगाली लोकांना बहिष्काराची स्फूर्ति झाली तेव्हां इतर प्रांतांनीं

त्यांना या वेळीं चळवळींत सामील होऊन मदत केली पाहिजे. ह्या महाराष्ट्राला तर ही गोष्ट फारच सोपी. कारण त्याची परंपराच स्वदेशी आहे."

पुण्यांत सार्वजनिक सभेच्या नव्या दिवाणखान्यांत स्वदेशी बहिष्काराच्या सभांना सुरवात झाली. कोणत्याना कोणत्या निमित्तानें झाला तरी स्वदेशीचा हा विषय निघतच राहिला. कोणत्याहि रीतीनें बंगालच्या पाठीमागें राहावयाचें नाहीं, त्याचा भरपूर पाठपुरावा करावयाचा असा टिळकांचा निश्चय झाला होता. तारीख २२ ऑगस्ट १९०६ रोजीं सार्वजनिक सभेंत विद्यार्थ्यांची मोठी सभा झाली. टिळक अध्यक्ष होते. सभेंत देशी कापड वापरण्याची शपथ घ्यावी असें ठरलें व कलकत्त्याप्रमाणें पुण्यासहि परदेशी कापडाची होळी करण्यांत आली. या सभेंत बॅरिस्टर सावरकर यांची पुण्यांतील लोकांना पहिली ओळख झाली. आणि त्यांच्या तेजस्वी भाषणावरून हे पुढें कांहीं नांव काढतील असें लोकांना वाटलें. प्रत्यक्ष होळी करण्याच्या बाबतींत टिळकांपेक्षां शिवराम महादेव परांजपे यांच्यावरच विद्यार्थ्यांची अधिक भिस्त होती. कारण प्रत्यक्ष होळी केलीच पाहिजे असें टिळकांचें मत नव्हतें. टिळक व त्यांचे अनुयायी आणि परांजपे व त्यांचे अनुयायी या दोघांतील मतांचा व धोरणाचा फरक पूर्वी जो गूढ होता तो या चळवळींत किंबहुना या होळीपासून प्रगट होऊं लागला.

बहिष्कार परिणामकारक व्हावयाचा तर तो नुसता कपड्यापुरता राहून चालणार नाहीं हें मत पटण्यासारखें होतें. तसेंच बहिष्काराला धार्मिक किंवा तत्त्वज्ञानविषयक असें कांहीं स्वरूप दिल्याशिवाय तो लोकांच्या मनांत बिंबावा तसा बिंबणार नाहीं म्हणून त्याहि दृष्टीनें सहजच प्रयत्न सुरू झाले. बहिष्कार तोच पण त्याला नुसतें बहिष्कार हें लौकिक किंवा राजकीय नांव न ठेवतां बहिष्कारयोग असें दिलें तर एकदम त्याचें रूप पालटतें व त्याची शक्यता वाढते. म्हणून यापुढें बंगाल्यांतील बहिष्काराला नुसतें कपड्याच्या बहिष्काराचें स्वरूप न राहतां बंगाल्यांत काय किंवा इतरत्र काय सार्वत्रिक राजकीय असें बहिष्काराचें स्वरूप प्राप्त झालें. संस्कृताचें ज्ञान व राजकारणाची तळमळ असणाऱ्या कांहीं लोकांनीं नवे मंत्र हुडकून काढण्याकडे आपली बुद्धि खर्चली. एकाला खालील श्रुतिवचनाची आठवण झाली.

'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति । यद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति ।
यत्कर्मणा करोति तदभिसंपद्यते ॥ युवास्यात् साधु युवाध्यापकः ।

आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथ्वी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् ॥

याच गृहस्थानेंही नवीन चळवळीचीं सूत्रें पुढचींहि बनविलीं:—

१ राष्ट्रोन्नति साधनं त्रिधा २ मनोमयं वाङ्मयं कर्ममयं चेति ३ उत्तरोत्तरं श्रेयः
४ कर्ममयादेव फलं ५ तच्च राष्ट्रहितकारकं देशकालानुरूपं च ६ अनुष्ठाने पराकाष्ठा

टिळकांनींहि बहिष्काराचें धार्मिक स्वरूप चांगलें सजविलें. ते म्हणतात:—

"नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' हा गीतेंतील श्लोक बहिष्कारयोगाला चांगला लागू पडणारा आहे. १८८१ सालीं म्हणजे केसरीच्या अगदीं पहिले वर्षी आयर्लंडांतील लँड लीगच्य चळवळीवर लिहिण्याचा प्रसंग होता तेव्हां केसरीनें त्याविषयीं खालीलप्रमाणें लिहिलें आहे. "एकदां बहिष्काराला व्यावहारिक शिक्षेचें स्वरूप मिळाल्यास त्यापासून आपणांस पुष्कळ उपयोग करून घेतां येईल. ज्या हजारों गोष्टी आपल्या नुकसानास कारण होतात त्यांचा चांगला बंदोबस्त करतां येईल. अमेरिकन चिनी लोकांना वाईट वागवीत म्हणून चिनी लोकांनीं अमेरिकन माल न वापरण्याचा निश्चय केला. आणि अमेरिकन लोकांनीं इंग्रजांवरहि तोच प्रयोग केला होता. हिंदुस्थाननें तीच गोष्ट इंग्लंडविरुद्ध कां करूं नये ! पण तरुण लोक किंवा अशिक्षित लोक जितकी आस्था दाखवितात तितकी प्रौढ लोक व पुढारी लोक दाखवित नाहींत एवढेंच वाईट. नेमस्त लोक म्हणतात आधीं माल होऊं द्या मग तो वापरण्याचा निश्चय करा. त्यावर उत्तर हेंच कीं आधीं मागणी होते मग पुरवठा होतो. स्वदेशीची शपथ घेणें म्हणजे आज माल न मिळाला तर उघडें राहणें असा अर्थ नव्हे; तर आज लोकांनीं निश्चय केल्यास उद्यां माल अधिक मिळूं लागेल असा आहे. पुढें घडणाऱ्या गोष्टीचा उपक्रम आधीं आपणच करावा लागतो. बहिष्कारयोग याचा अर्थ होइल तितकी गोष्ट क्रमाक्रमानें करूं लागणें. आज सगळा देश विलायती कापड वापरतो. एका रात्रींत देशी कापड निर्माण होणार आणि उद्यां सकाळीं सगळे लोक देशी कापड वापरूं लागणार असा प्रकार कधीं होत नसतो. इंग्रजांच्या खिशाला चट्टा लावण्याच्या बाबतींत स्वदेशी वापरल्यानें श्रेय येईल ! आशिया खंड हें आपलें खंड आहे. त्यांतील वस्तूंना आपण कां आश्रय देऊं नये ! मौज हीच असतें कीं जेवढें करावें तेवढें पदरांत पडतें. थोडें म्हटलें तरी देतां घेतां येतें व केल्याचा नाश होत नाहीं.

मुंबईच्या नेमस्तांनीं व्यावहारिक म्हणून असा प्रश्न उपस्थित केला कीं, देशाला पुरें इतकें स्वदेशी कापड उत्पन्न होतच नाहीं. म्हणून स्वदेशीची शपथ घेणें योग्य होणार नाहीं. पण त्याला उत्तर असें होतें कीं, ज्या अर्थी इंग्लंडच्या खिशाला चिमटा घेणें हा या चळवळीचा एक उद्देश होता त्याअर्थी मिळालें तितकें स्वदेशी आणि त्याच्या भरतीला जरूर तितकें इंग्लंडशिवाय इतर देशांचें कापड खुशाल घ्यावें. शिवाय जें कापड आज बाहेर जातें तें इकडे उपयोगांत येऊं लागेल व गिरण्यांना देशांतल्या देशांत गिऱ्हाईक मिळेल. शिवाय देशी गिरण्यांचें पुष्कळसें सूत बाहेर जातें त्या सुताचें कापड येथें करावयाचे प्रयत्न झाल्यास तेंहि साध्य होईल.

ही चळवळ सुरू झाल्याबरोबर तुम्ही केसरीला विलायती कागद कां वापरतां असा प्रश्न एका गृहस्थानें टिळकांना केला. त्याला त्यांनीं केसरींत उत्तर देऊन कळविलें कीं “आम्हीं गवताचा कागद वापरतों त्यालाहि प्रत्येक वर्गणीदारामागें आठ आणे खर्च येतो. आणि तो चिंध्यांच्या पांढरा कागद वापरूं लागल्यास दर वर्गणीदारामागें एक रुपया खर्च येईल. ह्याचा अर्थ दर वर्गणीदारामागें आणखी आठ आणे बोजा बसेल. गवताचा कागद पुण्याच्या गिरणींत होत नाहीं. मराठा पत्राला कागद थोडा लागतो तो पुण्याच्या गिरणींतून आम्ही आणतों. पण केसरीला पुण्याच्या गिरणींतील कागद वापरणें शक्य नाहीं. शिवाय गवताचा कागद केसरीला घेतला जातो तो विलायतेचा नसून जर्मनी, ऑस्ट्रिया, नार्वे, स्वीडन इकडील असतो. आठ आणे वर्गणी वाढण्याचा प्रश्न निघाला त्याला कोणीं उत्तर दिलें नाहीं. आणि ऑस्ट्रिया, नार्वे, जर्मनी, स्वीडन वगैरे देशांतील कागद वापरला जातो ही गोष्ट स्वदेशी शपथेच्या व बहिष्काराच्या तत्त्वाच्या विरुद्ध नव्हती. यामुळें पृच्छकाचें समाधान झालें. देशी माल हवा तितका तयार होणार नाहीं हें खरें पण बहिष्कार विलायती मालावर घालावयाचा होता. अर्थात् युरोपांतील इतर देशांचा माल जरूर घ्यावा. अशानेंही इंग्लंडला जाणवेल. नेमस्त म्हणत स्वदेशी तर नाहीं मग विलायती कां घेऊं नये ? त्याला टिळकांनीं महाभारतांतील उत्तर दिलें. भारतीय युद्धापूर्वी कृष्ण शिष्टाईला गेला तेव्हां दुर्योधनानें स्वागतसत्काराचें ढोंग करून कृष्णाला मेजवानीला बोलाविलें, पण कृष्ण त्या मेजवानीला गेले नाहींत. त्यांनीं उत्तर दिलें तें असें:—

संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः

न च संप्रीयसे राजन्नचैवापद्गता वयम् ॥

भोजनाचे प्रकार, दोन. एक प्रेम म्हणून मेजवानीला जावें किंवा नाइलाज म्हणून पोट भरण्याकरितां दुसऱ्याचें अन्न खावें. पण तुझें आमचें रहस्य नाहीं किंवा तुझ्या घरीं न जेवलों म्हणजे आम्हाला अन्न मिळणार नाहीं असेंहि नाहीं. इंग्लंडच्या वस्तु घ्याव्या असें इंग्लंडनें आमचें काय प्रेम संपादिलें आहे ? आणि इंग्लंडच्या न घेतल्या तर आम्हांला अवांतर देशांच्या मिळतील. कमी काय आहे ? अर्थात् आम्ही स्वदेशी मिळतील त्या वापरूं, न मिळतील त्या इतर देशांच्या वापरूं पण इंग्लंडच्या वापरणार नाहीं. त्यांच्या वापराव्या व त्यांचें नुकसान करूं नये असा इंग्लंडनें आमच्यावर काय उपकार केला ?

(१६) क्रांतिकारक चळवळीचा जन्म

पूर्वबंगालचे ले. गव्हर्नर सर बॅमफील्ड फुल्लर यांनीं आपलीं नखें बाहेर काढलीं. पूर्वबंगालचें त्यांना मोठें प्रेम आलें. तें इतकें कीं पूर्वबंगाल हा मुसलमानांचा प्रांत व हिंदुमुसलमान यांपैकीं मुसलमान ही माझी आवडती राणी अशी अप्रयोजक उपमा देऊन त्यांनीं आपलें पक्षपाती मन व त्याबरोबरच फाळणीचा दुष्ट राजकीय हेतु जगाला प्रगट केला. अधिकारी पोलिसांच्या साह्यानें जनतेंत फूट पाडून काय करूं शकतात याचा मासला जगाला दाखविण्याची जणूं काय फुल्लर साहेबांनीं प्रतिज्ञा केली होती.

शेवटीं बारिसाल येथील परिषदेचे वेळीं या अनिष्ट धोरणाचा कळस झाला. रस्त्यांतून कोणीं 'वंदे मातरम्' हें पद म्हणूं नये असा हुकूम यापूर्वींच सुरू झाला होता. परिषद पार पडावी म्हणून बारिसालचे पुढाऱ्यांनीं रस्त्यांत आम्ही 'वंदे मातरम्' हें पद म्हणणार नाहीं असा अधिकाऱ्यांशीं करार केला होता. पण परिषदेचे प्रतिनिधी म्हणाले कीं, 'स्वागताच्या वेळीं तुम्ही तें पद म्हणूं नका. पण आम्ही जातांना रस्त्यांतून तें म्हणत जाऊं व त्याचे परिणाम काय होतील ते पाहूं. तारीख १४ रोजीं परिषद भरली. आधीं खासगी सभेंत 'हुकूम तोडावयाचा' व 'वंदे मातरम्' हें पद म्हणावयाचें असें ठरलें होतें. पण दंगा मात्र करावयाचा नाहीं व पोलिसांना काय करावयाचें तें करूं द्यावयाचें, असेंहि ठरलें होत. राजाच्या हवेलीपासून मिरवणूक निघाली. सगळे पुढारी रस्त्यानें चालत होते. निम्मी मिरवणूक पार पडली. पण पोलिसांच्या अंगांत संचार होऊन त्यांनीं हल्ला केला. स्वयंसेवकांच्या अंगावरचे 'वंदे मातरम्'चे बिल्ले काढून घेतले.

लोकांवर काठ्या लाठ्या चालविल्या व एकाला तळ्यांत फेंकून दिले. हल्ला झाल्या-वर 'वंदे मातरम्'चा घोष अधिकच मोठ्यानें सुरू झाला. मिरवणूक परत फिरली. पोलिस अधिकारी मि. केंप यांनीं सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांना अटक केली व त्यांना मॅजिस्ट्रेट इमर्सन यांच्यापुढें आणलें. तेथें दोघांचा खटका उडाला. जागच्याजागीं हुकूम तोडल्याबद्दल चौकशी होऊन सुरेंद्रबाबूंना २०० रुपये दंड झाला. तेव्हां तो भरून ते परिषदेंत परत आले. पोलिसांच्या काठ्यांनीं जखमा झालेले लोक परि-षदेला एकामागून एक येत होते. तेथून पुढें सर्व दिवसभर बारिसाल शहरांत 'वंदे मातरम् ' याशिवाय शब्द ऐकूं येत नव्हता ! दुसरे दिवशीं मॅजिस्ट्रेटचा सभाबं-दीचा हुकूम घेऊन पोलिस अधिकारी परिषदेंत आले. आणि तो वाचून दाख-विल्यावर परिषद् बंद होऊन सर्व प्रतिनिधी घरोघर गेले. एकटे कृष्णकुमार मित्र यांनीं जागा सोडण्याचें नाकारलें.

अजून हिंदु व मुसलमान समाजांमध्यें एकी होती. परिषदेचे अध्यक्ष बॅरि-स्टर रसूल व चळवळीचे एक पुढारी लियाकत हुसेन हे मुसलमान होते. परिषद् मोडल्याची हकीकत बाहेर जातांच सर्व बंगालभर निषेधाच्या आरोळ्या उठल्या. आणि अधिक जोराच्या प्रतिकाराचे व निषेधाचे शब्द येऊं लागले. गुरखे शिपायांनीं घरांत शिरून मारहाण केली व स्त्रियांची अब्रू घेतली याचीहि भर यांतच पडली. कांहीं दिवसांनीं मिद्नापूर परिषदेचीहि अशीच गत झाली. अधिकाऱ्यांनीं स्वत: कायदा न मानण्याचें उदाहरण घालून दिलें. मग लोकांनीहि तें उचललें. शांतता कोठें राहू शकेना. या संधिकाळांत क्रांतिकारक चळवळीचा जन्म झाला. बारिसाल परिषदेनंतर थोड्या दिवसांनीं बराकपूर येथें एके रात्रीं दोन तरुण मुलें सुरेंद्रनाथ बाबूंना भेटावयाला गेलीं. आणि त्यांनीं सुरेंद्रनाथबाबूंना असा सरळ सवाल टाकला कीं, " आम्हांला तुमचा सल्ला पाहिजे तो द्या. सर बॅमफील्ड फुल्लर यांचा खून करण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे व त्या कामगिरीवर आज आम्ही निघणार ! " सुरेंद्रबाबू आपल्या पुस्तकांत लिहितात, "हा सवाल ऐकून मी तर अगदीं चकीत झालों. मी म्हणालों, "फुल्लर साहेबांचा खून तुम्ही काय म्हणून करणार ? " त्यांनीं मला उत्तर दिलें "त्यांच्या गुरख्यांनीं बंगाली स्त्रियांची अब्रू घेतली म्हणून." सुरेंद्रबाबू म्हणाले, " पण तुम्ही पकडले जाल फांशी जाल. " तीं मुलें म्हणालीं " आयाबहिणींची अब्रू वांचवण्याकारितां फांशी गेलों तर त्यांत काय बिघडलें ! " इतक्यांत सुरेंद्र-

बाबूंना एक कल्पना सुचली. ते म्हणाले " फुल्लर साहेबांनीं राजीनामाच दिल्याची बोलवा आहे. मग मेल्याला मारण्यांत काय अर्थ ! तुम्हीं खुनाचा यत्न केला व तो फसला तर उलट आज त्यांचा राजीनामा पटला जात आहे तो ते परत घेतील व देशावर उपकारापेक्षां अपकार मात्र होईल. " हा सल्ला मात्र त्यांना पटला. तेव्हां त्यांना मीं वाटखर्चाचे पैसे देऊन व त्यांजकडून आपल्या पायावर शपथ घेऊन रातोरात परत घराकडे लावून दिलें." नंतर लवकरच सर अँड्र्यू फ्रेझर यांच्या प्रवासांत आगगाडी उलथून पाडण्याचा प्रयत्न झाला. हळू-हळू सभा भाषणें हीं नावडतीं ठरूं लागलीं व क्रांतिकारक चळवळींतील लोक दंगेधोपे करून सभाहि मोडूं लागले. तारीख १ एप्रिल १९०८ रोजीं मुजफरपूर येथील अत्याचार घडले व येथून जो एक प्रकारचा इतिहास सुरू झाला तो आज तारखेपर्यंतहि संपला आहे असें म्हणतां येत नाहीं.

राष्ट्रीय सभेचे जुने पुढारी हळूहळू कालवश होऊं लागले होते. १९०६ सालीं उमेशचंद्र बानर्जी, आनंद मोहन बोस, बद्रुद्दीन तय्यबजी वगैरे जुने पुढारी मृत्यु पावले. जुन्या लोकांबरोबर अर्थात् जुन्या कल्पना मागें पडून नव्या कल्पना उदयाला येऊं लागल्या. आणि राष्ट्रीय सभेला कांहीं तरी नवीन वळण लावावें ही ह्या नव्या कल्पनांपैकीं प्रमुख होती. विलायतेंत लिबरल पक्ष अधिकारारूढ असल्याकारणानें तिकडे काय होतें याकडे हिंदी लोकांचें लक्ष नेहमींपेक्षां विशेष लागूं लागलें. आणि मोर्लेसाहेब जें कांहीं बोलतील त्यांच्यावर टीकेची कलाकुसर निघूं लागली. वंगभंगासंबंधानें त्यांनीं पूर्वींच सांगून टाकलें होतें कीं, " झाला तो वज्रलेपच आहे. अशा गोष्टी झाल्या म्हणजे त्या पुसून काढतां येत नाहींत. " पण वंगभंग एक वेळ पुरवला पण ही फुल्लरशाही नको असें म्हण-ण्याची पाळी बंगाल्यांतील लोकांना आली होती. हा जुलूम कमी करण्याला तरी मोर्लेसाहेब काय करणार असें लोक विचारूं लागले होते. लोकांमध्यें असंतोष पसरला आहे हें मला माहीत आहे व तो कमी करण्याचा कांहीं प्रयत्न मी करीन असें मोर्लेसाहेब म्हणत. पण कृति कांहींच दिसून येईना.

जुलै महिन्यांत दादासाहेब खापर्डे यांनीं एक जाहीर विनंतिपत्र काढलें. त्यांत राष्ट्रीयसभेचें धोरण बदललें पाहिजे हा विषय सोपपत्तिक मांडलेला होता. मद्रा-सच्या प्रांतिक सभेचे अध्यक्ष व मद्रासचे प्रसिद्ध पुढारी कृष्णस्वामी अय्यर यांनींहि हाच उपदेश आपल्या प्रांतांतील काँग्रेसवाल्यांना केला होता. खापर्डे यांचें

हें पत्र वाचून टाइम्सकारानें त्यांच्यावर टीका केली. आणि लोकांना असा इषारा दिला कीं खापर्डे हे तुम्हांला खड्ड्यांत नेऊन घालूं पाहातात तरी जुने नेमस्त पुढारी गोखले, मेथा, कॉटन, यांना तुम्ही सोडूं नका. अँग्लोइंडियन पत्रकारांची रीतच अशी कीं, राजकारणांत जे पुढें जाणारे असतील त्यांची निंदा करून त्यांतल्यात्यांत जे मागें राहणारे असतील त्यांची स्तुति करावयाची. कॉटन खरे सिव्हिलिअन असतां त्यांनीं राजकारणांत भाग घ्यावा हें टाइम्सला कधीं मान्य होतें ? त्यांच्यावरहि तो मनांतून जळतच होता. आणि बनारसच्या सभेंत गोखल्यांचें भाषण जरा किंचित् गरम होतांच त्यांच्यावर टीका करण्याला टाइम्सनें कमी केलें नाहीं. पण आतां खापर्डे व अय्यर ही मंडळी पुढें चालली असें लोक म्हणूं लागतांच टाइम्स गोखले व कॉटन यांचीच पाठ थोपटूं लागला.

अमेरिकन प्रेसिडेन्सीचे उमेदवार ब्रायन हे यापूर्वी कांहीं दिवस हिंदुस्थानांत येऊन फिरून गेले होते ते अमेरिकेस परत गेल्यावर सरकारच्या दुर्दैवानें त्यांनीं हिंदुस्थानांतील इंग्रजांच्या राज्यावर याच वेळीं सडकून टीका केली. त्यांची भाषा जहाल हिंदी लोकांच्या भाषेपेक्षांहि अधिक कडक होती. ह्याचा फायदा हिंदी मुत्सद्यांनीं व वर्तमानपत्रकारांनीं सहजच घेतला. गोखले हे मोर्ले साहेबांना संभाळून घेत होते तरी बंगाल्यांतील हकीकत दर आठवड्याच्या टपालानें विलायतेंत त्यांना वाचावयास मिळत असल्यामुळें त्यांना ती इंग्रज लोकांपुढें मांडणें अवश्यच होतें. त्यांच्या व्याख्यानानंतर एकदोन ठिकाणीं खडाजंगी वादहि झाला. गोखले हे सामान्यतः आशावादी लोकांपैकीं होते. पण ‘ ईस्ट इंडिया असोसिएशन ’ च्या पुढें जुलै महिन्यांत त्यांनीं एक निबंध वाचला त्यांत त्यांनीं निराशेचे उद्गार काढले. इंग्लंडांत गेल्यावर श्रोत्यांना आवडेल तेंच बोलावें आणि अशा रीतीनें त्यांचें मन वळवावें या पायरीवरून वरच्या पायरीवर गोखले ह्या दुसऱ्या सफरींत गेले होते. राष्ट्रीयसभेचे अध्यक्ष, ह्या नात्याचा त्यांना उपयोग होऊं लागला होता. आणि “ मी सांगतों हें तुम्हाला आवडणार नाहीं पण तुमच्यापुढें अप्रिय गोष्टी बोलल्याशिवाय मुळींच गत्यंतर नाहीं. मी बोललों तें शांतपणानें ऐकून घेतलेंत हे उपकार आहेत ” असें बोलण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली होती. इतर रीतीनेंहि त्यांना जरा जोर आला होता. कारण मोर्ले यांच्या हुकुमावरून नसेना कां पण आपल्याच आततायीपणानें फुल्लरसाहेबांनीं याच सुमारास राजीनामा दिला. एका शाळेंतील मुलांनीं स्वदेशीचा अंगिकार केल्यामुळें त्यांना परीक्षेला बसूं देऊं नये

अशी फुल्लरसाहेबांनीं युनिव्हर्सिटीला शिफारस केली. पण ती नामंजूर झाल्यानें त्यांनीं राजीनामा दिला आणि तो टपून बसल्याप्रमाणें हिंदुस्थान सरकारनें ताबडतोब मंजूर केला अशी बातमी आली. पण याहून आणखी कांहीं वेगळें अंतरंगांत शिजत असावें असा संशय येण्यासहि जागा होती. मोर्ले यांच्या सांगण्यावरून हिंदुस्थान सरकारानें खळगा खणून ठेविला असावा आणि त्यांनीं त्याच्या तोंडावरच्या गवतावर पाय टाकण्याची वाट सरकार पहात बसलें असावें असें वाटतें. कारण फुल्लरसाहेब पुढें विलायतेंत गेल्यावर त्यांनीं मोर्लेसाहेबांची गांठ घेण्याचा प्रयत्न केला. पण ‘ तुमची गांठ घेऊं इच्छित नाहीं ’ असें त्यांनीं त्यांना स्पष्ट कळविलें इतका फुल्लरसाहेबांचा दुर्लौकिक विलायतेंत होऊन राहिला होता. मोर्ले हे आपणांकडून पुष्कळच जपून बोलत असत. आपल्याला प्रत्यक्ष कांहीं मोठेसें करतां येत नाहीं असें जरी त्यांनीं एकदां दर्शवून टाकलें होतें तरी कॉन्झर्व्हेटिव्हचें काळीज वेगळें व लिबरलाचें वेगळें ही गोष्ट त्यांच्या भाषणावरून स्पष्ट होत होती.

१९०६ च्या सप्टेंबरमध्यें गोखले विलायतेहून परत यावयाला निघाले. कायदे कौन्सिलांत कांहीं सुधारणा करण्याचा विचार मोर्लेसाहेबांचा दिसतो हा संदेश घेऊन ते इकडे येत होते. आशाजनक संदेश सांगून इकडील उतावीळ लोकांचें समाधान करावें असें त्यांच्या मनांत असल्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं होतीं. आणि त्याप्रमाणें राष्ट्रीयसभा जहालांच्या हातीं देऊं नये अशाविषयीं त्यांना खटपट करावयाची होती. टाइम्स वगैरे पत्रांनीं जहालांना राजद्रोही ठरविलें होतें तर नेमस्तांनाहि व्यवहारचातुर्य नाहीं असा शेरा मारला होता. आणि सरकारलाहि कोणाला कांहीं द्यावयाचें नसून जमेल तर हे नेमस्त व हे जहाल यांचे मध्यें शक्य तर फूट पाडून कलागत लावावयाची होती. पण आजपर्यंत ज्यांना जहाल म्हटले गेले त्यांचीच पाठ थोपटली जावी आणि तुम्ही एक वेळ पुरवलां पण हे दुसरे नको असें म्हणण्याची पाळी यावी असें हळूहळू घडून येत होतें. सप्टेंबर महिन्यांत इंग्लिशमन पत्रानें ‘ सोनेर बांगला ’ नांवाच्या एका गुप्त संस्थेचा व मंडळाचा शोध लावला. त्याच्या शपथपत्रिकेचें भाषांतर प्रसिद्ध केलें. आणि बंगाल्यांत बंड होणार अशी हूल उठविली. या पत्रकांत सर्व बंगाली लोकांना आणि हिंदुमुसलमानांना असें आव्हान केलें होतें कीं “वंगमातेची अब्रू रक्षण करण्याकरितां कंबर बांधा. फिरंग्याच्या शस्त्रांना भिऊं नका. प्राण देण्याला तयार व्हा. भिकारी वैष्णव फकीर बनून जयघोष करीत भेटेल त्या साहेबाला झुगारून द्या.” ह्याला अँग्लोइंडियन

पत्रांनीं उत्तर दिलें कीं " असें कराल तर आम्हीहि पण १८५७ सालापेक्षां अधिक क्रूर होऊं हें लक्षांत ठेवा." कित्येकांच्या मतें मोर्लेसारख्या साळसूद स्टेट सेक्रेटरीला भिवविण्याकरितां कोणीतरी ही सोनेरी बंगाल्याची कल्पना आपल्या सुपीक मेंदूंतून काढली असावी.

शुक्रवार तारीख २२ सप्टेंबर रोजीं गोखले विलायतेहून मुंबईस आले. बंदरावर त्यांचें स्वागत योग्य प्रकारें झालें. मेथा यांनीं प्रेसिडेन्सी ॲसोसिएशनच्या विद्यमानें गोखले यांच्या स्वागताची तयारी केली होती. मेथा व गोखले यांचें तासभर खाजगी संभाषण झालें. ह्या खेपेस केसरी किंवा इतर वर्तमानपत्रें यांच्या प्रतिनिधींना मुलाखत देण्याचें त्यांनीं नाकारलें. "इकडे काय झालें गेलें ह्याची सर्व माहिती मला मिळविली पाहिजे आणि ती मिळविल्यावर मी कांहीं बोलूं शकेन " असें त्यांनीं सांगून बातमीदारांना लावून दिलें.

(१७) टिळकांचीं बेळगांवचीं व्याख्यानें.

टिळकांचीं स्वराज्यविषयक मतें लोकांना इतकीं पटूं लागलीं होतीं कीं चहूंकडून त्यांना व्याख्यानें देण्याविषयीं बोलावणीं येऊं लागलीं. सप्टेंबर महिन्यांत टिळक, बेळगांव येथें गेले तेथें त्यांचीं तीन व्याख्यानें झालीं.

बेळगांव येथील तीन व्याख्यानांत त्यांनीं साम्राज्य, स्वदेशी व प्रचलित राजकारण हे विषय घेतले होते. " रोमन लोकांनीं जित राष्ट्रांना नागरिकांचे हक्क दिले म्हणून त्यांचें साम्राज्य बुडलें असें लॉर्ड कर्झन यांनीं एके ठिकाणीं बोलून दाखविलें. याचा उघड अर्थ असा कीं, इंग्रज साम्राज्यानें तसली चूक करूं नये. पण हें चालणार नाहीं. आम्ही इंग्रजांना हाकून देऊन काळ्यांचें साम्राज्य स्थापावें असें म्हणत नाहीं. आम्हांला काळ्या गोऱ्यांचेंच साम्राज्य पाहिजे. आमचें म्हणणें इतकेंच कीं साम्राज्यांतील इतर भागांना जे हक्क तेच आम्हांलाहि असावेत. आमचा कारभार आमच्या हातीं यावा आणि ते तो न देतील तर आपण अडवणूक करून त्यांच्या हातून जोरानें घ्यावा. स्वदेशी बहिष्कार हा या अडवणुकाचीच एक प्रकार आहे. एकादा कौन्सिलर अधिक नेमल्यानें खरा अधिकार आम्हांला मिळणार नाहीं. आमचीं गवती घरें जाऊन तेथें कौलारू घरें झालीं ही गोष्ट मोर्लेसाहेबांना फार महत्त्वाची वाटते. पण असल्या भूतदयेच्या गोष्टी आम्हांला नकोत. कौलारांतून स्वराज्य उतरत नसतें. आम्हांला काय पाहिजे हें मोर्ले यांना कळतें. पण गादीवर येतांच तत्त्ववेत्त्याचीहि

बुद्धि पालटते. गादीचा गुणच तसा आहे. विक्रमराजा सिंहासनावर बसला म्हणजे त्याची बुद्धि पालटत असे अशी दंतकथा आहे. जुने स्टेट सेक्रेटरी नुसते कडू बोलत होते. हे नवे एक शब्द कडू एक गोड बोलतात. पण असल्या गोधडीनें आमच्या दुःखहिमाचें निवारण होणार नाहीं. मोर्ले यांची अडचण आम्हालाहि समजते. शेंपन्नास वर्षे चालत असलेल्या गाड्याला ते जुंपले आहेत. पण आमचेंहि पाहणें हेंच कीं स्वदेशीसारख्या चळवळीचा एखादा दगड चाकाला लागून अडला तर गाडीवान थोडा जागा होईल. अधिकाऱ्यांनीं सत्ता लुबाडावी आणि व्यापाऱ्यांनीं आमचा पैसा लुबाडावा. असें किती दिवस चालूं देणार ! मोर्ले यांच्या जागीं मी असतों तर मींहि त्यांचें धोरण स्वीकारलें असतें. अधिकारी मनुष्याचा तो धर्मच आहे. पण चळवळ करणें हा आमचाहि धर्म आहे. मनांत येईल तें स्पष्ट बोलावें. आमच्या मनांतली भाषा इंग्रजांना कळत नाहीं असें नाहीं मग दांभिकपणाचा व्यर्थ दोष त्यांनीं पदरीं कां घ्यावा"!

बेळगांवच्या या सफरींत एक साहजिक प्रकार घडला. एका व्याख्यानाचे वेळीं पाऊस येत होता. म्हणून लोकांनीं छत्र्या उघडिल्या. एका गृहस्थानें टिळकांच्या डोक्यावरहि छत्री धरली. गंगाधरराव देशपांडे यांनीं लोकांना छत्र्या मिटविण्यास सांगितलें तेव्हां टिळकांनीं आपल्यावरची छत्री मिटण्याबद्दल स्वयंसेवकास सांगितलें. पण त्यानें ती अगदीं न मिटतां मागें ओढून धरली. त्यामुळें एकट्या टिळकांच्यावर छत्री धरल्याचा टीकाकारांचा दोष शिल्लक उरून शिवाय छत्रीवरून पडणारें पाणी मात्र टिळकांच्या डोक्यावर पडून तोंडावर वाहूं लागलें. बेळगांवचें विरोधी वर्तमानपत्र 'चिकित्सक' यामध्यें टिळकांवर टीका आली. वास्तविक यांत टिळकांकडे काय अपराध ? पण टीकाकाराला तरी दुसरें काय लिहितां येणार ? वास्तविक या छत्रीच्या गोष्टीला एऱ्हवीं इतकें महत्त्व आलें नसतें. पण स्वदेशी चळवळीच्या निमित्तानें कांहीं पुढारी स्वतः राजचिन्हें धारण करूं लागले आहेत अशी कुचेष्टा नेमस्त पत्रें करूं लागलीं होतीं. या छत्रीप्रकरणाच्या आधीं एकदोन आठवडे बंगाल्यांत अशी गोष्ट घडली होती कीं सुरेंद्रनाथ बानर्जी हे एके ठिकाणीं व्याख्यानास गेले असतां कोणी त्यांच्या डोक्यावर एक पुष्पहार ठेवला आणि कोणी शास्त्र्यांनीं जुन्या पद्धतीप्रमाणें त्यांच्यावर शांत्यभिषेक केला. लगेच असा पुकारा झाला कीं सुरेंद्रबाबूंनीं जनतेचा राजा म्हणून राजमुकुट घालून राज्याभिषेक करून घेतला. झालें. एका कल्पनेवरून,

दुसरी सहजच सुचली. ‘ पहा हा नव्या बंगालचा पहिला राजा पहिला सुरेंद्र. “ हे आतां वंगराजाधिराज झाले ’ असें दुसऱ्यानें म्हटलें. तिसरा म्हणाला “ सैन्याशिवाय राजा कसला ? म्हणूनच सोनेर बांगला या समितीच्या नांवानें सैन्याची पहिली टोळी बनविण्यांत आली. ’ चौथा म्हणाला ‘ हेंच सैन्य हळूहळू पन्नास हजारांपर्यंत वाढणार आहे. ’ गोष्ट खरी समजून अँग्लो–इंडियन पत्रांनीं बंडखोर, राजद्रोही, तोतया, लुच्चा वगैरे विशेषणें लावून सुरेंद्रबाबूंची निंदा चालविली. आणि वाज नांवाचा एक युरोपियन मॅजिस्ट्रेट तर इतका खवळून गेला कीं तो म्हणाला “ ठीक आहे माझ्या राज्यांत हा बंगालचा राजा यऊं दे कीं त्याच्या गळ्यांत खेटरांचीच माळ घालून गांवांतून धिंड काढल्याशिवाय राहणार नाहीं. ’ शेवटीं एक टीकाकार म्हणाला “ सुरेंद्रबाबू आतां कैदेंत गेले म्हणजे मग कसें ? नव्या बंगालचा नवा राजा पहिला सुरेंद्र झाला पण तोच शेवटचा ठरला असें इतिहासकार लिहील. ’ वास्तविक या राज्यारोहणाच्या नवलकथेच्या मुळाशीं इतकेंच तथ्य होतें कीं पंचगौड पंडित पोथीपुराणाचा सप्ताह करतात त्याच्या शेवटीं त्याला विशेष प्रकारचीं पुष्पभूषणें अर्पण करण्याची चाल आहे, तसलाच प्रकार याहि प्रसंगीं झाला. आणि बाबू रमेशचंद्र दत्त यांनीं अशा अर्थाचें एक पत्र विलायती वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध केलें तेव्हां इंग्रज लोकांची समजूत सहज पटली. पण बोलून चालून वेड पांघरलेल्या स्वदेशी निंदकांची समजूत कशी पटणार ? लोकांना एखाद्याच्या नांवामागें राजश्री हें उपपद लाविलें तरी तेंहि राजचिन्हच वाटणार. सुरेंद्रबाबूंच्या राज्याभिषेकांत मुकुट व अभिषेक हे सांपडले. पण राजछत्राची तेवढी वाण होती. ती निंदकांनीं बेळगांव येथें टिळकांवर धरलेल्या छत्रीनें भरून काढली. अशा रीतीनें टिळक सुरेंद्रबाबू मिळून तरी राज्यारोहण सांगोपांग सिद्ध झालेंच कीं नाहीं ! स्वदेशी चळवळीच्या विरोधी लोकांवर टिळक कडक टीका करीत त्याला परत आहेर म्हणून देण्याला कांहीं हवाच होता तो हा असा पुरविला गेला. एकदां वादसागराचें मंथन सुरू झालें. म्हणजे त्यांतून कशीं रत्नें बाहेर पडतात त्याचा हा एक उत्कृष्ट मासला त्या वेळीं दिसून आला.

(१८) कलकत्त्याची राष्ट्रीयसभा

सप्टेंबरच्या सुमारास कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षपद कोणाला द्यावें याची चर्चा सुरू झाली. खापर्डे यांनीं हें पद लाला लजपतराय यांना द्यावें अशा

अर्थाची सूचना वर्तमानपत्रांतून लोकांपुढें मांडली. उलट बिपिनचंद्र पाल वगैरे बंगाली लोकांनीं टिळकांची निवडणूक व्हावी अशी घोषणा व प्रयत्न सुरू केला हें पाहून नेमस्त कॉंग्रेसवाले व अँग्लोइंडियन पत्रें यांना मोठी भीति उत्पन्न झाली. त्यांच्या दृष्टीनें टिळक व लजपतराय ह्यांच्यांत हा बरा हा वाईट असें म्हणतांच येत नाहीं. दोघेहि जहालच ! उलटपक्षीं टिळक व त्यांचे अनुयायी ह्यांनीं असें जाहीर केलें कीं टिळक, लजपतराय कोणीहि राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष न झाले तरी चालतील पण तसें झाल्यानें स्वतः तुम्ही जें मागतां तें देण्याला आज कोण तयार आहे याची तरी आधीं जामिनकी काय ? अँग्लोइंडियन अधिकारी नाराज होतील तेवढ्याचकरितां लजपतराय अध्यक्ष नकोत हें म्हणणें शोभत नाहीं. चार दोन आठवडे या गोष्टीचा खल होऊन शेवटीं अशी तोड निघाली कीं दादाभाई नौरोजी यांना तार करून विलायतेंतून बोलवावें आणि आजोबा दुकानाच्या गादीवर येऊन बसण्याला पुढें आला म्हणजे नातू सहजच मागें सरतील. टिळक व लजपतराय यांच्या अस्त्रावर दादाभाई नौरोजी हें ब्रह्मास्त्र वाटणें योग्यच होतें. कारण त्यांच्या नांवापुढें तरी कोणतेंहि नांव बाजूला झालेंच पाहिजे. पण ही गोष्ट जहालांना भूषणास्पद होती. कारण ब्रह्मास्त्राच्या उपयोगाशिवाय अध्यक्षपद जहालपक्ष सोडीत नाहीं अशी ही एक प्रकारची कबूलीच होती. बरें ज्यांनीं सोशिॲलिस्ट पक्षाला मिळून हाइन्डमनसाहेबांचें समर्थन केलें ते हिंदुस्थानांत आल्यावर नेमस्ताची भाषा वापरतील कीं काय ! कधींहि नाहीं. आणि टिळक व लजपतराय यांनीं अध्यक्षपदावरून अशी भाषा वापरण्यापेक्षां दादाभाईंनीं ती वापरली तर तो फारच मोठा विजय होय ! कोणाहि व्यक्तीच्या मोठेपणाचा हा प्रश्न नव्हता तर राष्ट्रीय सभेच्या इभ्रतीचाच होता.

टिळकांची ही अटकळ सर्व बाजूंनीं अगदीं बरोबर ठरली. कलकत्त्याची राष्ट्रीयसभा अगदीं सोळा आणे टिळकांच्या अपेक्षेप्रमाणें झाली. दादाभाई यांनीं विलायतेमध्यें केलेल्या भाषणावरून 'दादाभाई काय काय सांगणार' यांचें टिळकांनीं केसरींत भाकीत केलें होतें तें अगदीं तंतोतंत खरें झालें. ता. १ जानेवारी १९०७ च्या केसरींत लिहिल्याप्रमाणें "कलकत्त्याच्या राष्ट्रीयसभेवर केसरीच्या मतांचा पूर्ण छाप बसला व राष्ट्रीयसभा केसरीच्या मताकडे पूर्णपणें झुकली." इतकेंच नव्हे तर इंग्लिशमन पत्रानेंहि असें म्हटलें कीं "यंदाची राष्ट्रीयसभा सर्वतोपरी जहालपक्षाचे हातांत गेली. स्वराज्याचा प्रश्न लोकांपुढें प्राधान्यानें मांडून दादाभाईंनीं राष्ट्रीयसभेस जहाल करून सोडलें."

वंगभंगाच्या चळवळीमुळें हक्कवादी व याचनावादी या दोन पक्षांत गेलीं दोन वर्षें बराच मतभेद झाला होता व स्वदेशी आणि बहिष्कार यांचा राजकीय 'अडवणुकीचें शस्त्र' या नात्यानें राजकारणांत उपयोग करावयास राष्ट्रीय सभेनें परवानगी द्यावी कीं न द्यावी हाच वादाचा मुद्दा असल्याकारणानें सर्व प्रांताचे पुढारी यंदा आळस न करितां राष्ट्रीयसभेस आले होते. खुद्द बंगाली लोकांत एक विशेष प्रकारचा उत्साह दिसत असून आपण कांहीं तरी एका नव्या गोष्टीस प्रारंभ करीत आहोंत या भावनेनें प्रत्येक जण राष्ट्रीय प्रश्नांची चर्चा करण्यांत निमग्न होता व दादाभाई कलकत्त्यांत येऊन हजर होतात तों दोन्ही पक्षांची प्रमुख मंडळी आपापल्या मतांचा खल करून वादाकरितां सज्ज झाली होती. त्यामुळें यंदा कॉंग्रेस बुडणार असें भाकित कॉंग्रेसच्या हितशत्रूंनीं केलें पण दुर्दैवानें तें खोटें ठरलें.

कलकत्त्यास दादाभाईचें अभुतपूर्व स्वागत झालें. मानपत्रांचा, फुलांचा व जयजयकारांचा तर दादाभाईवर इतका वर्षाव झाला कीं खऱ्याखुऱ्या राजांना व राजपुत्रांनाहि त्या सन्मानाचा हेवा वाटला असेल. राष्ट्रीयसभेस दीड दोन हजार प्रतिनिधी आले असून दररोज आठदहा हजारांहून अधिक प्रेक्षक येत. मंडपाच्या पताकांवर कमानीवर जिकडे तिकडे 'स्वदेशी, बहिष्कार व स्वराज्य ही त्रयी विसरूं नका' अशीं वचनें सुवर्ण अक्षरांनीं लिहिलीं असून लोकांची इच्छा काय तें ठळक रीतीनें दाखविण्यांत आलें होतें.

पहिल्या दिवशीं दादाभाई यांचें भाषण झालें. तें या पूर्वीच्या अध्यक्षांच्या भाषणाहून अगदीं वेगळ्या स्वरूपाचें झालें. अलंकारिक, मृदु, संदिग्ध, अशी दरबारी भाषा वापरण्याची पूर्वपरंपरा सोडून देऊन स्पष्ट व सडेतोड भाषा दादाभाईंनीं या आपल्या भाषणांत वापरली आहे. स्वराज्याच्या ध्येयाचा त्यांनीं जाहीर स्पष्टोच्चार केला. इतकेंच नव्हे तर राष्ट्रीय शिक्षण, स्वदेशी व बहिष्कार हे स्वावलंबनाचेच मार्ग राष्ट्रानें यापुढें अंगिकारावे असें सांगितलें. तसेंच पार्लमेंट सभेस जे आपण अर्ज करतों ते भिक्षा मागण्याकरितां नव्हे तर आपले हक्क मागण्याकरितां. होमरूल किंवा सेल्फ गव्हर्मेंट या इंग्रजी शब्दापुढेंहि जाऊन 'स्वराज्य' या संस्कृत शब्दाचाच उपयोग करून दादाभाईंनीं हिंदुस्थानची मागणी राष्ट्रीयसभेच्या वेशीवर टांगली. कॉंग्रेस या वळणावर जाईल अशी नेमस्तांस प्रथम कल्पनाहि झाली नसेल. पण सोनारानेंच येऊन कान टोंचावा अशी त्यांची

अवस्था झाली ! राष्ट्रीयसभेस २१ वें वर्ष संपून २२ वें वर्ष लागलें. अर्थात् ती वयांत आली. तेव्हां तिला नवें वळण मिळणें अपरिहार्यच होतें. व राष्ट्रीयसभेचा व स्वराज्याच्या हक्काचा विवाहसंबंध घडवून आणून दादाभाईनीं राष्ट्रीयसभेस नुसता शुभाशीर्वाद दिला इतकेंच नव्हे तर बाविसाव्या राष्ट्रीयसभेची मोठी कामगिरी म्हणून हीच गोष्ट पुनः निक्षून सांगितली. अखेरच्या भाषणांत त्यांनीं तरुण पिढीस उपदेश केला व म्हणाले कीं, "हा उद्देश डोळ्यापुढें सतत ठेवून तुम्ही तरुण पिढीचे लोक काम कराल तर जुन्या पिढीनें पन्नास वर्षें केलेल्या कामाचें सार्थक होईल व जन्मभर केलेल्या श्रमांचें बक्षीस मिळालें असें मी समजेन !"

(१९) महर्षि दादाभाई नौरोजी

दादाभाईंचें चरित्र हिंदुस्थानांतील आबालवृद्धांना महशूर असल्यामुळें त्यांच्याविषयीं एवढेंच सांगितलें असतां पुरें होईल कीं, त्यांच्या आयुष्यांतील प्रत्येक गोष्ट त्यांच्या स्वार्थत्यागाची व स्वदेशभक्तीची खूण पटविणारी अशीच होऊन गेली. सन १८२५ सालीं दादाभाईंचा जन्म झाला. ती वेळ मुंबई इलाख्यांत नुकत्याच होऊन गेलेल्या राज्यक्रांतीच्या संधिप्रकाशाची असल्यामुळें जुनें मात्र सर्वस्वीं गेलें व नवें हातीं लागावयाचें तें अद्यापि दूरच होतें. यामुळें सामान्य मनुष्याची दिशाभूल होण्याचा तो समय होता. केवळ बुद्धिमत्तेच्या व उद्योगाच्या जोरावर त्यांनीं उत्तम शिक्षण मिळवून त्या शिक्षणाचा उपयोगहि तावडतोब समाजसेवेकडे करण्यास सुरवात केली. जवळ जवळ ऐंशी वर्षांपूर्वीं म्हणजे इंग्रजी अमंलाच्या अव्वलीस सरकारी नोकरीला किती तेज व मान्यता होती हें लक्षांत घेतलें म्हणजे त्यांनीं हातीं प्रत्यक्ष आलेली शिक्षणखात्यांतील मोठी नोकरी कशी सोडली याचें सामान्य मनुष्यास आश्चर्यच वाटेल. सरकारी नोकरीच्या त्यागासंबंधानें त्यांनीं असें लिहून ठेविलें आहे कीं 'सरकारी नोकरी सुटण यासारखा दैवाचा दुसरा मोठा लाभ मला जन्मांत दुसरा कोणताच घडला नाहीं.' व त्यांच्या पुढील चरित्रक्रमावरून पाहतां त्यांचे हे उद्गार सर्वस्वीं खरेच आहेत असें म्हणावें लागतें.

स्वतंत्र देशसेवा हेंच दादाभाईंचें ध्येय होतें व शिक्षणक्रम संपविल्यानंतर दहाबारा वर्षांतच त्यांनीं समाजसुधारणा, समाजशिक्षण, राजकीय शिक्षण, स्थानिक स्वराज्य वगैरे बाबतींत आपली बुद्धिमत्ता, कल्पकता, उद्योगशीलता, स्वार्थत्यागबुद्धि व नीतिधैर्य इतक्या तऱ्हेनें लोकनिदर्शनास आणला कां मुंबई सारख्या शहरीं त्यांची पुढारी लोकांत गणना होऊं लागली. वयाच्या तिसाव्या वर्षा-

पासूनच लंडन येथें राहून 'लंडन इंडियन सोसायटी' 'ईस्ट इंडिया असोसिएशन' वगैरे संस्थांचें काम त्यांनीं नांवारूपास आणलें. हिंदी लोकांना वरिष्ठ सरकारी नोकऱ्या मिळण्याविषयीं त्यांनीं अतिशय खटपट केली व हिंदुस्थानांतून शिक्षणाकरितां विलायतेस जाणाऱ्या तरुण हिंदी विद्यार्थ्यांची सोय लावून दिली. अशा रीतीनें वयाच्या चवेचाळीसाव्या वर्षाच्या आंत दादाभाईंनीं हिंदुस्थानांत व विलायतेंतहि महत्त्वाची कामगिरी करून राष्ट्राची कृतज्ञता संपादिली. १८६९ सालीं मुंबई शहरच्या लोकांनीं त्यांना कृतज्ञतापूर्वक मानपत्र अर्पण केलें. यानंतर दादाभाईंच्या उच्च प्रतीच्या राष्ट्रीय कामास सुरवात झाली. लोकशिक्षण, समाजसुधारणा वगैरे विषय त्यांच्या आवडीचे असतांहि ते सर्व बाजूस ठेवून, राष्ट्राच्या दुर्दशेची खरी मीमांसा काय व ती घालविण्यास खरा उपाय कोणता याची त्यांनीं आपल्या मनाशीं कसून चौकशी केली. या चौकशींत त्यांना असें दिसून आलें कीं, हिंदुस्थान देश हा निर्धन व इतर अनेक बाबतींत विपन्न होण्याचें खरें कारण त्यावरील परकीय अंमल व विशेषतः त्यांतील एकतंत्री राज्यपद्धति होय. ही गोष्ट बोलून दाखविणें त्या काळच्या स्थितींत अत्यंत धैर्याचें किंबहुना धाडसाचेंच काम होतें. कारण राज्यकर्तृत्वाच्या अभिमानानें स्वतः अधिकाऱ्यांची दृष्टि तर अंध झाली होतीच. पण ब्रिटिश अमदानींतील पहिल्या तकलादू भरभराटीची जिल्हई लोकांच्याहि डोळ्यांना अद्यापि दिपवून टाकीत होती. तथापि मनाला पटणारी गोष्ट स्पष्ट शब्दांनींच बोलून दाखवावयाचीच मग त्यांत कोणाची मर्जी जावो किंवा कोणी आपला कितीहि उपहास करो असा त्यांचा बाणा असल्यामुळें, देशस्थितीचा सूक्ष्म व परिश्रमपूर्वक विचार करून काढलेले सिद्धांत अधिकाऱ्यांच्या तोंडावर बोलण्यास दादाभाईंनीं केव्हांहि कमी केलें नाहीं.

सामान्य लोकांनीं 'विक्षिप्त' म्हणून त्यांची टवाळी केली पण अखेर सत्याचाच विजय होत असल्यामुळें फक्त ब्युरॉक्रसीशिवाय इतर सर्व लोकांची आपल्या सिद्धांताबद्दल खात्री करून दिली. दादाभाईंच्या समकालीन असलेल्या सुशिक्षित किंबहुना राजकारणांतहि पडणाऱ्या हिंदी गृहस्थांत स्वतः दादाभाईंइतक्या फार काय त्यांच्याहून कांकणभर अधिक बुद्धिमान् अशा व्यक्ति कांहीं थोड्या थोडक्या नव्हत्या. पण दादाभाईंचें सूक्ष्म निरीक्षण, परिस्थितीचा भेद करून जाणारी त्यांची बुद्धिमत्ता व सर्व जग एका बाजस असलें तरी आपला सत्सिद्धांत त्यांच्यापुढें प्रतिपादन करण्यास लागणारें मनोधैर्य हे गुण एकट्या दादाभाईंच्याच अंगीं

होते. यामुळें हिंदी राजकारणांतील एका श्रेष्ठ तात्त्विक सिद्धांताचे संस्थापक व प्रवर्तक अशा तऱ्हेची म्हणजे आचार्यांची पदवी सर्व जगाला त्यांना द्यावी लागली. या त्यांच्या सिद्धांतावर प्रचलित सर्व राष्ट्रीय राजकारणाचा पाया रचलेला आहे व या पायाच्या भक्कमपणावरच स्वराज्याच्या मागणीची इमारत रचली गेली आहे व टिकेलहि. आपल्या वयाचीं पुष्कळ मौल्यवान् वर्षे निव्वळ आंकडे मोडीत घालवून प्रस्थापित केलेले सिद्धांत अधिकाऱ्यांपुढें, ब्रिटिशजनतेपुढें व पार्लमेंटपुढें मांडून, अधिकाऱ्यांच्या भेटी घेऊन, कमिट्या व कमिशनें बसवून व तक्रारी मिनिटेंहि लिहून—तात्पर्य ज्याला सनदशीर चळवळ असें प्रौढ व उदात्त नांव देण्यांत येतें तिचा असा एकहि प्रकार राहिला नाहीं कीं जो दादाभाईनीं केवळ गमतीखातर नव्हे तर अनेक वर्षे रात्रंदिवस परिश्रम करून आंतड्याला पीळ पाडून रक्त आटवून व स्वार्थत्याग पराकाष्ठेला पोंचवून करून पाहिला नाहीं. एका शब्दांत सांगावयाचें तर त्यांनीं सनदशीर चळवळीच्या सत्त्वाचें पन्नास वर्षेपर्यंत परीक्षण करून व शेवटीं नाइलाजानें ‘ सनदशिर चळवळीचें सत्त्व हरण झालें’ असेंच त्यांना दुःखानें जगजाहिर करावें लागलें. कलकत्त्यास तर त्यांनीं असे उद्गार काढले कीं, ‘ मी निराशेचे इतके प्रसंग सोसले कीं त्यामुळें कोणाचेंहि काळीज फाटून गेलें असतें व निराशेच्या वेडानें तो बंड करण्यास प्रवृत्त झाला असता. ’ ते म्हणाले ‘ मी फार झगडलों व अनेक वेळां झगडा करून यशाचा पेला ओठाला नेऊन लावला. पण केवळ या ब्युरॉक्रसीनें हा पेला उडवून दिला. ’

दादाभाईना हिंदी राष्ट्रीय सभेचा अध्यक्ष होण्याचा मान तीन वेळां मिळाला व तीन वेळीं अध्यक्ष या नात्यानें त्यांनीं केलेलीं भाषणें जो लक्षपूर्वक ताडून वाचील त्याला दादाभाईचें खरें चरित्र कळल्यावांचून रहाणार नाहीं. १८९३ सालीं आत्मनिष्ठा व स्वावलंबन यांकडे थोडीशी वळलेली त्यांची दृष्टि १९०६ सालीं कलकत्ता येथील भाषणांत त्या दिशेला संपूर्ण वळली व स्वराज्य हेंच ध्येय व स्वावलंबन हेंच त्याचें साधन वगैरे सुप्रसिद्ध चतुःसूत्रीचा त्यानीं उच्चार केला. आणि या सत्यसिद्धांताचा पुनरुच्चार करतां करतां ‘ जनपदहितकर्ता ’ या नात्याची आपली कारकीर्द दादाभाईनीं संपविली.

असो. दादाभाईच्या भाषणानंतर सबजेक्ट्स कमिटी नेमण्यांत आली. राष्ट्रीयसभेच्या रचनेचे कांहींच नियम अस्तित्वांत नसल्यामुळें विषयनियामक कमिटीच्या निवडणुकींत थोडी घाई व गोंधळ झाला. एकट्या मुंबईकरांचेच १५०

ते १६० लोक निवडले गेले. राष्ट्रीय सभेचें खरें काम तिसऱ्या दिवशीं झालें. स्वदेशी व बहिष्कार या दोन प्रश्नांचा राष्ट्रीय सभेस विटाळहि होऊं द्यावयाचा नाहीं अशा उद्देशानें चंग मारून कांहीं मंडळी सभेस आली होती. पण राष्ट्रीय सभेंत प्रत्यक्ष बलाबलाची परस्परांस ओळख पटल्यामुळें सबजेक्ट्स कमिटींत झालेल्या कडाक्याच्या वादाची पनरावृत्ति राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत निघून अनुकूल प्रतिकूल मतें घेण्यापर्यंत पाळी आली नाहीं. समेटानेंच सर्व सभा पार पडली व त्याचें श्रेय टिळकांनीं दादाभाई नौरोजी यांनाच दिलें.

या सभेंत जे महत्त्वाचे ठराव पास झाले त्याबद्दलहि दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ठरावासंबंधानें मतभेद नसल्याकारणानें तो सहज पास झाला. पण स्वदेशी व बहिष्कार यांची गोष्ट तशी नव्हती. थोडीशी गैरसोय सोसून किंवा जास्त किंमत देऊन म्हणजे झीज सोसून स्वदेशी मालास उत्तेजन द्यावें कीं नाहीं याबद्दल सभेंत पुष्कळ वाद झाला. ना. मेथा यांस ' झीज सोसूनहि स्वदेशी स्वीकारणें ' ही कल्पनाच पसंत नव्हती. परंतु त्यांचें हें मत कॉंग्रेसला पसंत पडलें नाहीं व शेवटीं " झीज सोसून (at some sacrifice) स्वदेशी मालास उत्तेजन द्यावें " असाच ठराव कॉंग्रेसमध्यें सर्वानुमतें मंजूर झाला.

परंतु याहिपेक्षां खरा कडाक्याचा वाद बहिष्कारयोगाच्या ठरावावर झाला. हा ठराव असा "ज्याअर्थी हिंदुस्थानच्या हल्लींच्या राजकीय कारभारांत लोकांचें म्हणणें ऐकलें जात नाहीं व लोकांनीं केलेल्या अर्जाचा योग्य विचार होत नाहीं, त्याअर्थी बंगाल्यामध्यें प्रथमतः वंगभंगानिमित्त सुरू झालेला बहिष्कारयोग कायदेशीर होता व आहे असें कॉंग्रेसचें मत आहे." हा ठराव केवळ बंगाल्यापुरता आहे किंवा बहिष्कारयोगाचा सामान्य रीत्या कायदेशीरपणा प्रतिपादन करणारा आहे याबद्दल सदर ठराव मंजूर होतांना थोडीशी चर्चा झाली. आणि " बाबू बिपिनचंद्र पाल यानीं त्याचा सामान्य सिद्धांत म्हणून जो अर्थ केला तो बरोबर नाहीं. ज्यांना ही चळवळ मान्य असेल त्यांनीं निदान ती कॉंग्रेसच्या नांवाखालीं करूं नये." असें प्रतिपादन करण्याकरितां मदनमोहन मालवीय व गोखले पुढें आले होते. पण त्यांच्या भाषणाचा सभेवर परिणाम झाला नाहीं. बहिष्काराचा ठराव जर सामान्य नव्हता तर त्याचें सामान्य स्वरूप काढून टाकण्यासारखे शब्द तो ठराव पास होण्यापूर्वींच त्यांत घातले गेले असते. टिळक म्हणत " जर हा ठराव ' सर्वानुमतें ' मंजूर झालेला आहे तर त्याचा अर्थ अमुकच पक्षाच्या मताप्रमाणें आहे असें सांग-

ण्याचा खुद्द काँग्रेसच्या सेक्रेटरीस किंवा अध्यक्षासहि अधिकार आतां राहिलेला नाहीं. इंग्रजी भाषा जर सर्वांस सारखीच अवगत आहे तर या ठरावाचा हा अमुकच अर्थ आहे असा शास्त्रार्थ कोणीं कां सांगावा? व इतरांनींहि तो कां मानावा? बहिष्कारयोगाचा इतर प्रांतांतील लोकानीं स्वीकार केलाच पाहिजे अशी काँग्रेसची कोणावर सक्ति नाहीं हें खरें, पण ज्या प्रकारच्या परिस्थितींत बहिष्कारयोग कायदेशिर आहे असें काँग्रेसनें आपलें मत दिलें ती परिस्थिति बंगाल्यासच नव्हे तर सगळ्या हिंदुस्थानास एकसारखी लागू आहे. अर्थात् बहिष्कारयोग कोणत्याहि प्रांतांत स्वीकारला गेला तरी काँग्रेसच्या मताप्रमाणें तो कायदेशीरच होय एवढें काँग्रेसमध्यें सर्वानुमतें निर्विवाद ठरलें आहे."

बहिष्कारयोगाचा ठराव पास केल्यानें एक प्रकारें सरकारच्या अडवणुकीच्या मार्गासच काँग्रेसनें आपली संमति दिली व बाबू बिपिनचंद्र पाल यांनीं तर आपल्या भाषणांत असें सांगितलें कीं, बहिष्कार म्हणजे परदेशी मालावर बहिष्कार घालावयाचा असें नाहीं तर "परक्या लोकांच्या सर्व उद्योगाशीं व व्यवस्थेशीं कायदेशिर रीतीनें फटकून राहून सरकारची एक प्रकारें अडवणूक करावयाची." चळवळ किंवा movement या शब्दावर कोटी करून त्यांनीं असें सांगितलें कीं जी एका मुद्यावरून चळून व वळून दुसऱ्या मुद्यावर जाते ती खरी बहिष्काराची चळवळ! बहिष्काराचें हें सर्वस्पर्शी स्वरूप त्या वेळच्या नेमस्तांना अर्थात् मान्य नव्हतें म्हणूनच नेमस्तांनीं याविरुद्ध इतकी हाकाटी केली. हा ठराव व पालबाबूंचें त्यावरील भाषण हें त्या वेळच्या नव्या पक्षाच्या वृत्तीचें एक द्योतक होय. अशा परस्परविरोधी स्वभावाच्या दोन पक्षांचें एकमेकांशीं पटणें कठीणच होतें. दादाभाई अध्यक्ष नसते तर सुरतेस जी फूट पडली ती या वर्षीं कलकत्त्यासच पडली असती व राष्ट्रीय सभेशीं पितृत्वाचें नातें जोडणाऱ्या कित्येक जुन्या पुढाऱ्यांनीं राष्ट्रीय सभेशीं आपला संबंधहि तोडला असता! ता. ८ जानेवारीच्या केसरींत टिळक लिहितात, "राष्ट्रीय सभा आणि स्वराज्याचा हक्क यांचा 'सभा वयांत आल्यानंतर' वृद्ध महर्षि दादाभाई यांच्याकडून जो सशास्त्र विवाहसंबंध लावण्यांत आला आहे तो राष्ट्रीय सभेशीं पितृत्वाचें नातें जोडणाऱ्या कित्येक गृहस्थांस जरी पूर्ण पसंत नसला तरी तो तोडणें किंवा त्यांत यत्किंचितहि व्यत्यय आणणें आतां अशक्य आहे. नव्या तरुण पक्षाचीं मतें देशास दिवसेंदिवस अधिकाधिक पटणें हें राजकीय प्रगतीचें लक्षण असून ही स्थिति आतां क्रमप्राप्तच आहे." आणि हे शब्द खरे ठरल्याचें लवकरच दिसून आलें.

(२०) सभा व परिषदा

कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेनंतर औद्योगिक परिषदेची बैठक झाली. अध्यक्ष विठ्ठलदास ठाकरसी हे असून प्रास्ताविक भाषण श्री. सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनीं केलें. सयाजीराव हे राष्ट्रिय सभेसहि हजर राहिले होते. महाराजांनीं आपल्या भाषणांत बर्लीन, पॅरिस, व्हिएन्ना, नेपल्स, बोस्टन येथें तेथील सरकारनें औद्योगिक शिक्षणासाठीं केवढीं प्रचंड विद्यालयें स्थापन केलीं आहेत त्याची प्रत्यक्ष माहिती सांगितली. ठाकरसी यांनीं आपल्या भाषणांत स्वदेशी चळवळींचें श्रेय सर्वस्वीं बंगाल प्रांताला दिलें व रमेशचंद्र दत्त हे म्हणाले ‘ स्वदेशी चळवळीनें एवढी मोठी औद्योगिक क्रांति केली आहे त्यापुढें राजकीय क्रांतीचेंहि तेज मुळींच पडणार नाहीं. ’

या सुमारास नेहमींप्रमाणें सामाजिक परिषदेची बैठक झाली. अध्यक्ष न्या. चंद्रमाधव बोस होते. पण त्यानीं आपलें असें मत दिलें कीं, सुधारणा म्हणजे हिंदुसमाजाच्या पूर्व कल्पनेचें निर्मूलन करणें नसून नवीन परिस्थितीस योग्य असें तिला स्वरूप देणें ही होय. विशेष हें कीं जुन्या पक्षाचीं मतें व मनोवृत्ति यांस अनुसरून ठरावाची भाषा असावी असा खाजगी रीतीनें अध्यक्षांनीं आग्रह धरला होता त्यामुळें ठराव पूर्वीच्या परिषदांच्या मानानें बरेच नरम झाले होते.

सामाजिक परिषदेचीच धाकटी बहीण महिला परिषद. ही २९ डिसेंबर रोजीं बेथून कॉलेजांत झाली. स्त्रीसमुदाय सुमारें १००० असून कुचबिहाराच्या महाराणी अध्यक्ष होत्या. त्यांच्या व बडोद्याच्या महाराणीसाहेबांच्या भाषणांत स्वदेशी तत्त्वांचें वारें बरेंच संचार करीत होतें. बडोद्याच्या महाराणीसाहेबानीं बंगाली स्त्रियांनीं स्वदेशी चळवळ चांगल्या रीतीनें चालविल्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन केलें.

राष्ट्रीय सभेनंतर पहिलें राष्ट्रीय स्वदेशी संमेलन सभेचे मंडपांतच भरलें. हैदर टिपूचे वंशज नबाब सय्यद महमूद बहादूर हे अध्यक्ष असून गोखले, भूपेंद्रनाथ बोस, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, पाल, लजपतराय, अंबालाल, टिळक, केळकर वगैरे मंडळी संमेलनास हजर होती. अध्यक्षाची सूचना करितांना केळकर यांनीं सांगितलें कीं स्वदेशीस मुसलमान प्रतिकूल आहेत हें म्हणणें साफ खोटें आहे. स्वदेशीच्या कार्यास व्यवस्थित स्वरूप देण्याकरितां लजपतराय वगैरे अनेक पुढाऱ्यांचीं भाषणें झालीं व ज्या प्रांतांत स्वदेशी प्रांतिक कमिट्या स्थापन झाल्या नसतील

तेथें त्या स्थापन करून स्वदेशी चळवळ वाढवावी असा ठराव टिळकांनीं मांडला व त्यांचें भाषण होऊन तो पसार झाला.

कलकत्त्याची राष्ट्रीय सभा झाल्यावर कलकत्ता कॉलेज स्क्वेअरमध्यें पाल यांचे अध्यक्षतेखालीं टिळकांचें 'नवा पक्ष व त्याचे मार्ग' या विषयावर व्याख्यान झालें. प्रारंभींच टिळकांनीं सांगितलें कीं जहाल मवाळ हे नवीन शब्द निघाले आहेत ते सापेक्ष समजा. कारण प्रगतीचा नियमच असा आहे कीं, आजचा तुमचा हा जहाल उद्यांचा मवाळ ठरणार. केवळ कांहीं विशिष्ट हेतूनें विशिष्ट भेद दर्शविण्याकरितां हे शब्द योजावयाचे असतात. जुन्या पिढीचा अनुभव नव्या पिढीनें घेऊन पुढें जावयाचें आहे. डिग्बी, दादाभाई यांनीं जन्मभर अभ्यास करून जे शोध लावले ते जमेस धरून पुढें पाऊल टाकलें पाहिजे. म्हणूनच यापुढें अर्ज व विनंत्या हा जुन्या पक्षाचा कार्यक्रम टाकाऊ ठरतो. मोर्ले वगैरे उदार मुत्सद्यांवर अवलंबून बसण्यांत अर्थ नाहीं. हिंदुस्थानची निकृष्ट दशा झाली आहे हें आम्हाला कळतें तसेंच ब्रिटिश मुत्सद्यांना कळत नाहीं असें थोडेंच आहे. अर्ज व विनंत्यांनीं ती गोष्ट त्यांना पटवून थोडीच द्यावयाची आहे! ती त्यांना सहज दिसतेच आहे. पण स्वार्थाकरितां ते तिकडे दुर्लक्ष करावयास तयार झाले आहेत. म्हणून स्वराज्य मिळेपर्यंत आपण सरकारची अडवणूक ऊर्फ सत्याग्रह चालू ठेवला पाहिजे. बंगालची फाळणी हें एक दुःख आहे. पण स्वराज्याचा अभाव हें खरें रोगनिदान आहे व त्याला अडवणूक हेंच एक शस्त्र आहे.

परिशिष्ट

१९०४-५-६ सालांतील निवडक पत्रें

(१) एन्. सुबराव यांचें केळकरांना पत्र

राजमहेंद्री १४ फेब्रुवारी १९०४

आपल्या सुशिक्षित लोकांचें लक्ष सामाजिक सुधारणेकडे कसें लागेल या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा मी विचार करीत आहे. तुमच्या बाजूला सुधारणेची बरीच चळवळ होत असते. पण कांहीं बाबतींत तिची दिशा बरोबर नाहीं असें मला वाटतें. माधवरावजी रानडे यांनीं आपण प्रायश्चित्त कां घेतलें याचा खुलासा म्हणून एक भाषण केलें आहे असें मला समजतें. तरी त्यांनीं आपलें समर्थन कसें केलें आहे हें कळण्याची मला फार उत्कंठा आहे. म्हणून त्याची एक प्रत मिळवून मला पाठवाल काय ?

(२) विष्णुपंत मराठे यांचें केळकरांना पत्र

वसई ९ मार्च १९०४

टिळक व तुम्ही कधीं इकडे येणार तें आगाऊ आठ दिवस समजल्यास ठीक पडेल. गरीब कुणबी माळी वगैरे बरेच लोकांची टिळक यांस पाहण्याची फार इच्छा आहे. आम्हीं त्यांस पाहिलें आहे व पाहूं. परंतु गरीब गुरीब लोकांस त्यांचें दर्शन होण्यास कठिण. करितां त्यांचे नजरेस पाडण्याचा विचार आहे. चैत्र शुद्ध पक्षांत अगर वद्य पक्षांत केव्हांहि आपल्यास व टिळकसाहेबांस सवड होण्यासारखी असेल तो दिवस कळवावा. येवढें काम आपल्यामार्फत झालेंच पाहिजे अशी विनंति आहे.

(३) स्वामी स्वरूपानंद यांचें टिळकांना पत्र

मायावती ता. ७ मे १९०४

आर्यांचें मूळ वसतिस्थान या तुमच्या पुस्तकांत देवयान व पितृयान यांची हकीगत वाचली. छांदोग्य व गीता यांजमध्यें या दोन मार्गांचें वर्णन आहे. पण अग्नि, तेज, धूम, रात्र अशा निरनिराळ्या पायऱ्यांनीं त्यांचें वर्णन आहे. ऋग्वेदामध्यें तसलें वर्णन मला आढळत नाहीं. पण माझें वेदाचें वाचन थोडें या करितां या ऋग्वेदांत त्याचा संदर्भ कोठें आहे तें कृपा करून मला कळवा.

(४) जपानी कॉन्सलचें टिळकांना पत्र

मुंबई १ जून १९०४

आमच्या दुःखनिवारण फंडाला तुम्ही पुण्यास एक हजार रुपये जमवून पाठविले याबद्दल आम्ही तुमचे फार आभारी आहों. आम्ही याबद्दल किती ऋणी आहों हें किती लिहावें ?

(५) दादाभाई नौरोजी यांचें टिळकांना पत्र

लंडन २ नोव्हेंबर १९०४

मी जें लिहिणार आहें तें केवळ स्नेहभावाचें असें समजा. पूर्वीं न्यू इंग्लिश स्कूल काढण्याचे वेळीं तुमचें माझें भाषण झालें तें मला चांगलें स्मरतें. तेथपासून पुढें तुमचें कामहि फार चांगलें झालें आहे. तुम्हीं छळहि पुष्कळ सोसला. मी आज पत्र लिहितों याचें कारण असें. पुढील राजकारणाच्या क्षेत्रांत युद्ध करण्याचें राष्ट्रीय सभा हें एक आपलें शस्त्र झालें आहे. आज ती सर्व गुणपूर्ण नाहीं. पण हळुहळू तिला आम्ही अधिक बळकट करूं इच्छितों. केसरींतून तुम्ही तिला खालीं ओढीत आहां असें कळतें. आणि अशा रीतीनें जर ती एकदां निर्बल झाली व तिला इजा पोचली तर याचीच दुरुस्ती करण्याला आम्हांला पुष्कळ काळ लागेल. सरकाराशीं भांडतांना आम्हीं सर्व एक दिलाचे असलें पाहिजे. टीका करावयाची तर ती स्नेहभावाची व उत्तेजनकारक असावी. काँग्रेस आज मोडली तर तें हिंदुस्थानाला मोठें संकट व अँग्लोइंडियन लोकांचा तो एक मोठा जय होईल. तुम्ही मुंबईस हजर राहून विषयमंडळांत सूचना मांडा व बहुमतानें निकाल होईल तो सर्वांनीं मान्य करावा. राष्ट्रीय कार्याकरितां तुम्हांला फार कष्ट सोसावे लागले म्हणून तुमच्या प्रयत्नाला सहजच वजन येईल. याकरितां तुमच्या नेहमींच्या उत्साहानें राष्ट्रीय सभेला बळकटी आणण्याचा तुम्ही प्रयत्न करा. आम्हांला ऐक्यवृद्धि संपादून काम वाढेल व कामाला माणसें अधिक मिळतील असेंच करावयाचें आहे. तुमचीं दोन वर्तमानपत्रें व स्वतः तुम्ही यांच्याकडून देशहिताचें असें किती तरी काम होईल. मी लिहितों तें स्नेहभावाचें समजा.

(६) स्विनी यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ९ नोव्हेंबर १९०४

डिग्बीसाहेब वारल्यामुळें बराच घोटाळा झाला. तुम्हांला खटल्याच्या कामीं खर्च आला तो भरून देण्याचें सरकारनें काय केलें ? हल्लींचें प्रधानमंडळ टिकणार

नाहीं. पण लिबरल प्रधानमंडळ आलें तरी काय होईल ही शंकाच आहे. फौलर हे ब्रॉडरिकइतकेच वाईट आहेत व ते स्टेट सेक्रेटरी होऊं नयेत अशी येथें आमची खटपट आहे. लिबरल कॉन्झरव्हेटिव्ह यांत फरक इतकाच कीं लिबरल लोक आमचें कांहीं ऐकून तरी घेतात. कॉन्झरव्हेटिव्ह हे हिंदुस्थानकडे मुळीं लक्षच देत नाहींत. पुण्याचे कांहीं पुढारी यंदा मुंबईच्या कॉंग्रेसला जाणार नाहींत असें म्हणतात. माझा एक मित्र म्हणतो कीं या फुटीचे परिणाम वाईट होतील. आयर्लंडांत काय व कोणकिडे काय शत्रू सन्मुख असतां लोकपक्षानें निदान वरकरणी तरी एकी ठेविली पाहिजे. आम्ही आयरिश लोक मोठे भांडखोर आहों आणि त्यामुळें आमचें फार मोठें नुकसान झालें आहे. हिंदुस्थानचा निरुत्साह होण्याला पुष्कळ कारणें झालीं आहेत. पण ही प्रतिक्रिया संपून पुनः पूर्वींचा क्रम सुरू होईल अशीं चिन्हें आहेत. प्रो. गोखले यांना त्यांच्या उद्योगप्रियतेमुळें राष्ट्रीय सभेंत वाजवीहून अधिक वजनदारी देण्याचा आम्हां मंडळींचा विचार असल्याच्या बातम्या तुमच्या कानावर येत असतील. पण तशी आमची इच्छा नाहीं. गोखले यांचा उत्साह व त्यांचें वक्तृत्व यांचा उपयोग करून घ्यावा असें आम्हांला सहजच वाटतें. पण त्यामुळें धैर्य व कोणालाही न हार जाणारा करारीपणा हे गुण ज्या इतर पुढाऱ्यांत आहेत त्यांची किंमत आम्ही कमी मानितों असें नाहीं. राष्ट्राच्या मोठ्या कामाला अनेक लोक व अनेक स्वभावाचे लोक लागतात. या गोष्टी मीं स्पष्टपणें लिहिल्या याबद्दल मला क्षमा करावी. वेडरबर्न हे हिंदुस्थानचे मोठ्या कळकळीचे हितकर्ते आहेत. स्वभावानें ते मोठे सामोपचारवादी असले तरी हिंदुस्थानाकरितां झगडत आहेत. ते व त्यांचे मित्र यांच्यामध्यें कलह उत्पन्न झाल्यास तें बरें नव्हे. सर हेनरी कॉटन यांचा कोणत्याच बाजूला पक्षपात नाहीं म्हणून सर्वांनीं त्यांना मदत केली पाहिजे. सरदार नातू व केळकर यांना आमचे नमस्कार सांगा.

[मुंबईच्या राष्ट्रीय सभेसंबंधानें टिळकांच्या धोरणाविषयीं प्रतिकूल व विपरीत अशा अनेक गोष्टी विलायतेस पत्रें लिहून कोणीतरी कळविल्या असल्या पाहिजेत. सभेंत कोणत्याही तऱ्हेनें फूट किंवा बखेडा करण्याचा टिळकांचा विचार नव्हता. कॉंग्रेसचेंच काम पण त्याची इकडे व विलायतेंत अधिक जोरानें खटपट व्हावी इतकेंच त्यांचें म्हणणें होतें. सर विलियम वेडरबर्न हे सामोपचारवादी असल्याचें टिळकांना माहीत होतें म्हणून ते इकडे येणार असें कळतांच त्यांच्या स्वागतार्थ टिळ-

कांच्या सूचनेवरून त्यांना सार्वजनिक सभेनें खालील आशयाची तार पाठविली. " आपण हिंदुस्थानचे अत्यंत विश्वासु मित्र आहां व या नात्यानें सर्व महाराष्ट्रातर्फे सभा आपलें स्वागत करीत आहे. हिंदुस्थानांतील सनदशीर चळवळीचे प्रथमपासून आपण पुरस्कर्ते आहांच. व हल्लीं या चळवळींत झालेली सर्व फाटाफूट नाहींशी करून सदर चळवळीचें प्राबल्य आणि तिचा प्रयत्न यांच्यासंबंधीं पूर्वीप्रमाणें ऐकमत स्थापित करण्याच्या आपल्या उदार मनाच्या प्रयत्नास यश येवो अशी सभेची मनापासून इच्छा आहे. " तसेंच पुण्यांतील शेंपन्नास गृहस्थांच्या सह्यांनिशीं त्यांना खालील पत्रहि मुद्दाम पाठविण्यांत आलें. " वि. वि. हिंदुस्थानच्या जुन्या स्नेह्यांपैकीं व अत्यंत विश्वसनीय हितचिंतकांपैकीं आपण एक आहां. व या नात्यानें आम्ही आपलें स्वागत करितों. हिंदुस्थानास येण्याचे आपले जे अनेक हेतु आहेत त्यांपैकीं जुन्या राष्ट्रीय सभेंतील अनेक पक्षांमध्यें शक्य असल्यास सलोखा करणें हाहि एक आहे असें आपण जाहीर केलेलें ऐकून आम्हांस फार समाधान वाटलें. व या हेतूच्या सिध्यर्थ संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरविण्याचे कामीं आम्हांस जी मदत देणें शक्य असेल ती आम्ही आपणांस खुषीनें देऊं. तरी आपण योजलेलें काम कोणत्या मार्गानें करण्याचा आपला विचार आहे हें कळविण्यांत आलें असतां आम्ही आपले आभारी होऊं. क. हे वि. "]

(७) वेडरबर्न यांचें टिळकांना पत्र

मेरिडिथ १७ नोव्हेंबर १९०४

मी कॉंग्रेसला येत आहें हें तुम्हीं ऐकलेंच असेल. पार्लमेंटच्या पुढील निवडणुकीच्या वेळीं हिंदुस्थानच्या कारभाराची चर्चा करण्याला मोठी संधि मिळणार आहे. तरी आपण सर्व मिळून प्रयत्न करूं. इंडिया पत्रांत याविषयीं मीं सूचना केल्याच आहेत. त्या तुम्हांला बहुधा पसंत पडतील. कसेंहि असलें तरी तुम्ही आम्ही सर्वच मिळून बसून विचार ठरवूं.

(८) श्री. कृ. कोल्हटकर यांचें केळकरांना पत्र

तेल्हारा १२ जानेवारी १९०५

पंचांगशोधनासंबंधाचा निर्णय मला मान्य होण्यासारखा नसल्यामुळें त्याविषयीं लेख लिहिण्यापुरता उत्साहहि अंगीं नाहीं. रा. केतकरांचा करणग्रंथ पंचांगें तयार करण्याच्या कामीं आधारभूत धरण्याच्या योग्यतेचा असतां नवीन करणग्रंथ कर-

ण्याचा ठराव झाला हें चांगलें झालें नाहीं. तरी पण टिळकांच्या मध्यस्थीनें नवीन बीजसंस्कार घेण्यासंबंधानें, हिंदुस्थानांतील प्रमुख ज्योतिषांचें ऐकमत्य झालें ही गोष्ट त्यांना व एकंदर महाराष्ट्राला भूषणप्रद आहे. मात्र युरोपियन ज्योतिषांनीं ५०।१०० वर्षें वेध घेऊन ठरविलेल्या ग्रहगतींत आपले हिंदु ज्योतिषी सदोष यंत्राच्या जोरावर थोडे दिवस वेध घेऊन काय काय सुधारणा करणार आहेत न कळे. मात्र या उपद्व्यापीपणामुळें आपणांत थोडेसें कार्यकर्तृत्व येईल असें वाटतें.

(९) मोनोटाइप कंपनीचें टिळकांना पत्र

कलकत्ता एप्रिल १९०५

आपलें २१ तारखेचें पत्र पोचलें. संपूर्ण यंत्राची किंमम ६३० पौंड आहे. प्रत्येक वेगळ्या की-बोर्डला शंभर पौंड पडतात. मुंबईस यंत्र पोंचण्याला वीस पौंड खर्च येईल. या यंत्राचा उपयोग देवनागरी ठशांना करणें ही जराशी अवघडच गोष्ट आहे. निदान त्या टायपांच्या मेट्रिसा येथें तयार नाहींत. आणि करतां आल्या तरी किती पाहिजेत हें कळविल्याशिवाय त्या कापून घेण्याविषयीं कांहीं सांगतां येणार नाहीं. तरी लंडन येथील मुख्य कचेरीशीं पत्रव्यवहार करणें बरें. तुमच्या टायपांचा सबंध एक गट तिकडे पाठवा व वर्णमाला जोडाक्षरें यांचा एक तक्ता मजकडे पाठवा. कदाचित् थोड्या खर्चांत ही गोष्ट होऊं शकेल आणि तिचा फार उपयोग होईल. दोन यंत्रांकरितां मिळून एकापेक्षां अधिक जादा कीबोर्ड घेण्याचें कारण नाहीं.

(१०) क्लॉड हिल यांचें केळकरांना पत्र

मुंबई २७ एप्रिल १९०५

तुम्हीं मला लिहिलें त्याप्रमाणें तुमचीं प्रामाणिक मतें आहेत हें मला पूर्णपणें माहीत आहे. म्हणून तुमचें समाधान व्हावें याकरितां मी तुम्हांला हें पत्र लिहित आहें. रानडे यांचा पुतळा उघडण्याच्या वेळीं 'सवंग लोकप्रियतेला हपापलेले कांहीं लोक' असें मी बोललों ही गोष्ट खरी. पण तें बोलतांना माझ्या मनांत टिळक नव्हते हें मी तुम्हांला निक्षून सांगतों. त्यांच्याहून फार हलक्या प्रतीचे आणि कमी प्रामाणिक असे वक्ते जीं भाषणें करितात त्यांनाच उद्देशून माझें बोलणें होतें. टिळकांच्या संबंधानें तुमचें व माझें बोलणें अगदीं मोकळ्या मनानें झालें असें असतां हे शब्द मी टिळकांना उद्देशून बोललों असें टिळकांच्या मनांत तरी कसें आलें ?

कांच्या सूचनेवरून त्यांना सार्वजनिक सभेनें खालील आशयाची तार पाठविली. " आपण हिंदुस्थानचे अत्यंत विश्वासु मित्र आहां व या नात्यानें सर्व महाराष्ट्रातर्फे सभा आपलें स्वागत करीत आहे. हिंदुस्थानांतील सनदशीर चळवळीचे प्रथमपासून आपण पुरस्कर्ते आहांच. व हल्लीं या चळवळींत झालेली सर्व फाटाफूट नाहींशी करून सदर चळवळीचें प्राबल्य आणि तिचा प्रयत्न यांच्यासंबंधीं पूर्वीप्रमाणें ऐकमत स्थापित करण्याच्या आपल्या उदार मनाच्या प्रयत्नास यश येवो अशी सभेची मनापासून इच्छा आहे. " तसेंच पुण्यांतील शेंपन्नास गृहस्थांच्या सह्यांनिशीं त्यांना खालील पत्रहि मुद्दाम पाठविण्यांत आलें. " वि. वि. हिंदुस्थानच्या जुन्या स्नेह्यांपैकीं व अत्यंत विश्वसनीय हिताचिंतकांपैकीं आपण एक आहां. व या नात्यानें आम्ही आपलें स्वागत करितों. हिंदुस्थानास येण्याचे आपले जे अनेक हेतु आहेत त्यांपैकीं जुन्या राष्ट्रीय सभेंतील अनेक पक्षांमध्यें शक्य असल्यास सलोखा करणें हाहि एक आहे असें आपण जाहीर केलेलें ऐकून आम्हांस फार समाधान वाटलें. व या हेतूच्या सिध्द्यर्थ संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरविण्याचे कामीं आम्हांस जी मदत देणें शक्य असेल ती आम्ही आपणांस खुषीनें देऊं. तरी आपण योजलेलें काम कोणत्या मार्गानें करण्याचा आपला विचार आहे हें कळविण्यांत आलें असतां आम्ही आपले आभारी होऊं. क. हे वि. "]

(७) वेडरबर्न यांचें टिळकांना पत्र

मेरिडिथ १७ नोव्हेंबर १९०४

मी काँग्रेसला येत आहें हें तुम्हीं ऐकलेंच असेल. पार्लमेंटच्या पुढील निवडणुकीच्या वेळीं हिंदुस्थानच्या कारभाराची चर्चा करण्याला मोठी संधि मिळणार आहे. तरी आपण सर्व मिळून प्रयत्न करूं. इंडिया पत्रांत याविषयीं मीं सूचना केल्याच आहेत. त्या तुम्हांला बहुधा पसंत पडतील. कसेंहि असलें तरी तुम्ही आम्ही सर्वच मिळून बसून विचार ठरवूं.

(८) श्री. कृ. कोल्हटकर यांचें केळकरांना पत्र

तेल्हारा १२ जानेवारी १९०५

पंचांगशोधनासंबंधाचा निर्णय मला मान्य होण्यासारखा नसल्यामुळें त्याविषयीं लेख लिहिण्यापुरता उत्साहहि अंगीं नाहीं. रा. केतकरांचा करणग्रंथ पंचांगें तयार करण्याच्या कामीं आधारभूत धरण्याच्या योग्यतेचा असतां नवीन करणग्रंथ कर-

ज्याचा ठराव झाला हें चांगलें झालें नाहीं. तरी पण टिळकांच्या मध्यस्थीनें नवीन बीजसंस्कार घेण्यासंबंधानें, हिंदुस्थानांतील प्रमुख ज्योतिषांचें ऐकमत्य झालें ही गोष्ट त्यांना व एकंदर महाराष्ट्राला भूषणप्रद आहे. मात्र युरोपियन ज्योतिषांनीं ५०।१०० वर्षें वेध घेऊन ठरविलेल्या ग्रहगतींत आपले हिंदु ज्योतिषी सदोष यंत्राच्या जोरावर थोडे दिवस वेध घेऊन काय काय सुधारणा करणार आहेत न कळे. मात्र या उपद्व्यापीपणामुळें आपणांत थोडेसें कार्यकर्तृत्व येईल असें वाटतें.

(९) मोनोटाइप कंपनीचें टिळकांना पत्र

कलकत्ता एप्रिल १९०५

आपलें २१ तारखेचें पत्र पोचलें. संपूर्ण यंत्राची किंमम ६३० पौंड आहे. प्रत्येक वेगळ्या की-बोर्डला शंभर पौंड पडतात. मुंबईस यंत्र पोंचण्याला वीस पौंड खर्च येईल. या यंत्राचा उपयोग देवनागरी ठशांना करणें ही जराशी अवघडच गोष्ट आहे. निदान त्या टायपांच्या मेट्रिसा येथें तयार नाहींत. आणि करतां आल्या तरी किती पाहिजेत हें कळविल्याशिवाय त्या कापून घेण्याविषयीं कांहीं सांगतां येणार नाहीं. तरी लंडन येथील मुख्य कचेरीशीं पत्रव्यवहार करणें बरें. तुमच्या टायपांचा सबंध एक गट तिकडे पाठवा व वर्णमाला जोडाक्षरें यांचा एक तक्ता मजकडे पाठवा. कदाचित् थोड्या खर्चांत ही गोष्ट होऊं शकेल आणि तिचा फार उपयोग होईल. दोन यंत्रांकरितां मिळून एकापेक्षां अधिक जादा कीबोर्ड घेण्याचें कारण नाहीं.

(१०) क्लॉड हिल यांचें केळकरांना पत्र

मुंबई २७ एप्रिल १९०५

तुम्हीं मला लिहिलें त्याप्रमाणें तुमचीं प्रामाणिक मतें आहेत हें मला पूर्णपणें माहीत आहे. म्हणून तुमचें समाधान व्हावें याकरितां मी तुम्हांला हें पत्र लिहित आहें. रानडे यांचा पुतळा उघडण्याच्या वेळीं 'सवंग लोकप्रियतेला हपापलेले कांहीं लोक' असें मी बोललों ही गोष्ट खरी. पण तें बोलतांना माझ्या मनांत टिळक नव्हते हें मी तुम्हांला निक्षून सांगतों. त्यांच्याहून फार हलक्या प्रतीचे आणि कमी प्रामाणिक असे वक्ते जीं भाषणें करितात त्यांनाच उद्देशून माझें बोलणें होतें. टिळकांच्या संबंधानें तुमचें व माझें बोलणें अगदीं मोकळ्या मनानें झालें असें असतां हे शब्द मी टिळकांना उद्देशून बोललों असें टिळकांच्या मनांत तरी कसें आलें ?

(११) तालचेरकर यांचें केळकरांना पत्र

मुंबई ६ सप्टेंबर १९०५

या पत्रासोबत पाठविलेले उतारे १८८८ च्या ' कल्चर ' नामक मासिकांतील आहेत. त्या वेळीं ब्राह्मोसमाजाचें तें मुखपत्र होतें. तें हल्लीं बंद आहे. स. १८८८ च्या २१ आक्टोबरच्या सुबोधपत्रिकेंतहि ' हिंदुस्थानची नैतिक उन्नति ' या विषयावर डॉ. भांडारकर यांचीं मतें तुम्हाला पाहावयास मिळतील. डॉ. भांडारकर यांनीं एका फ्रेंच गृहस्थाजवळ आपल्या समाजाची निंदा केली. यावर तुम्हीं टीका केली म्हणून विरुद्ध पक्षानें मोठा गहजब चालविला आहे. परंतु हे उतारे व हा अंक पाहिल्यास सदर फ्रेंच गृहस्थाजवळ अशा गोष्टी बोलणारे हे मोठे गृहस्थ डॉ. भांडारकरच असले पाहिजेत या तुमच्या अनुमानाचें समर्थन होईल.

(१२) श्री. वाघोलकर यांचें टिळकांना पत्र

कोल्हापूर २८ जून १९०५

शिष्यस्वामींचा ठराव झाल्यानंतर काय करावें या विचारांत ब्राह्मण मंडळी होती. पुढें त्यांचे कारभारी आले. त्यांनीं ब्रह्मवृंदास जमवून शरण आल्यासारखें करून आमचेवरचें संकट काढा असें म्हणाले. व उभयतांचा एक विचार झाल्यावर कारभारी ब्राह्मण मंडळीस घेऊन महाराज सरकारकडे गेले. शिष्यस्वामींचा ठराव मान्य असल्यास उत्पन्न सोडतों असें म्हणून सोडल्याचा आविर्भाव केला आहे. ब्राह्मण मंडळीनेंहि ठराव कबूल आहे अशा सह्या देण्याचें काम सुरू केलें आहे. शिष्यस्वामींचे कारभारी आले होते त्या वेळीं प्रायश्चित्त मौंजीबंधन होऊन श्री स्वामी सांगतील तितकें वेदोक्त करणेचें होतें असें समजतें. हल्लीं महाराजांचें म्हणणें स्वामींचा ठराव मान्य केला म्हणजे झालें. तुम्ही तिकडे कसें कां करानात ! पण दुसरीकडून हकीगत समजते त्यांत वेदोक्त केलेखेरीज उत्पन्न सोडीत नाहींत असें म्हणतात.

(१३) हयाशी यांचें टिळकांना पत्र

मुंबई ६ जुलै १९०५

" जपान सरकाराकडून पत्र आलें त्यावरून फेब्रुवारी महिन्यांत युद्ध-दुःखनिवारण फंडाला १७५३० येन इतकी वर्गणी मिळाली असें तुमच्या मौल्यवान् पत्रद्वारें जाहीर कराल काय ? या संबंधाच्या रीतसर पावत्या जपान सरकाराकडून लौकरच पाठविण्यांत येतील.

(१४) करंदीकर यांचें केळकरांना पत्र

सातारा २२ सप्टेंबर १९०५

विलायतेस डेप्युटेशन पाठविण्याची बोलवा आहे. लोकहि उत्सुक आहेत. पुष्कळांना या कामीं पैशाचा प्रश्न येतो. मी स्वतः आपल्या खर्चानें जाण्यास तयार आहें. पण या गोष्टीचा तुम्हीं उगाच गवगवा केला. विलायतेस जाऊन येण्याचा खर्च फार यामुळें कोणाचेंहि मन मागें घेतें. शिवाय डेप्युटेशन केव्हां निघणार हेंहि निश्चित कळत नाहीं. बनारसची कॉंग्रेस होणार व मग डेप्युटेशन जाणार असें म्हणणें म्हणजे मनोराज्य करण्यासारखेंच आहे.

(१५) डॉ. जठार यांचें केळकरांना पत्र

मँचेस्टर ५ आक्टोबर १९०५

हल्लींच्या बहिष्काराच्या चळवळीसंबंधानें येथें प्रतिकाराची चळवळ सुरू आहे. येथील इंग्रज लोक म्हणतात या चळवळींत खुनशीपणा व सूड घेण्याची इच्छा दिसते. प्रतिकाराकरितां चळवळ करा म्हणून ते हिंदुस्थान सरकारला लिहिणार आहेत. आणि हिंदुस्थानांतील गिरण्यांत मजूर लोकांना १५ तास काम करावें लागतें या गोष्टीला कायद्यानें प्रतिबंध घालावा अशी मागणी ते करणार आहेत. ना. गोखले व सर वुइलियम वेडरबर्न हे उद्यां येथें एका सभेपुढें व्याख्यान देण्यास येणार आहेत तेव्हां काय होईल तें कळवीन.

(१६) सरलादेवी यांचें केळकरांना पत्र

लाहोर ८ नोव्हेंबर १९०५

माझा विवाह झाल्याचें तुम्हीं ऐकलेंच असेल. तुम्हीं लिहिलें कीं ' या वेळीं तुम्ही बंगाल्यांत किंवा महाराष्ट्रांत हव्या होतां ' ! पण आतां तशी नाहीं खरी. येथें येऊन माझी निराशा झाली. इकडील पुढाऱ्यांचा मोठेपणा आणि टिळक, गोखले यांचा मोठेपणा यांत मला पुष्कळच अंतर दिसतें. इकडील पत्राचे संपादक बंगाली होते व पंजाबपेक्षां बंगालचेच अधिक लिहित. पंजाबी हें नवें पत्रें इकडे सुरू झालें पण तें जवळ जवळ एक खांबी व एकाच पुढाऱ्याचें मत प्रगट करणार. लजपतराय व हरकिसनलाल यांचें बरें नाहीं. या दृष्टीनें मला बंगालचे पुढारी अधिक बरे वाटतात. टिळक व गोखले यांनीं आधीं मोठमोठीं कामें केलीं यामुळेंच ते मोठे झाले.

(१७) राजेंद्रनाथ घोस यांचें टिळकांना पत्र

कलकत्ता २३ जान्युआरी १९०६

मी हल्लीं शंकराचार्यासंबंधानें एक ग्रंथ लिहित आहे. भारतीय व युरोपियन पंडितांनीं आचार्यासंबंधानें केलेली चर्चा सर्व एक ठिकाणीं करून देण्याचा विचार आहे. शृंगेरीस गेलों. मलबार प्रांतांत हिंडलों. दंतकथा मिळविल्या. हस्तलिखितें जमविलीं. तरी आपणहि कांहीं मार्ग दाखवावा अशी विनंति आहे. इंडियन अँटिक्वेरीचे अंक याकरितां पाहिले. आपल्या भाषेंत या विषयावर कांहीं ग्रंथ असल्यास कळवा. अनेक विषयांवर आपल्या प्रांतियांनीं केलेली चर्चा फार चांगली असते असें दिसून आलें आहे. द्वारकेहून जाऊन आल्यावर आपणास समक्ष भेटणार आहें.

(१८) गोखले यांचें केळकरांना पत्र

कलकत्ता ७ फेब्रुवारी १९०६

गेल्या रविवारचा मराठा वाचला. हिंदुस्थान आणि मजूरपक्ष यांवरील तुमचा अग्रलेख वाचून आनंद झाला. खरी गोष्ट अशी आहे कीं, लाला लजपतराय यांचेपेक्षां मजूर कामकरी लोकांच्या दुप्पट सभांपुढें मीं स्वतः व्याख्यानें दिलीं आहेत. अर्थात् इतर कांहीं लोक मजूरपक्षाला धरून राहतात आणि आम्ही मात्र त्यांच्या पासून फटकून वागतों हें म्हणणें असंबद्ध आहे. मला वाटतें ही कल्पना कोणातरी माणसाच्या सुपीक डोक्यांतून निघाली आहे. आणि याला कारण कदाचित् इतकेंच असेल कीं लाला लजपतराय यांच्या भाषणाची सरणी व माझ्या भाषणाची सरणी यांत कांहीं कांहीं फरक अगदीं उघड पडतात. मी ता. १ मार्च रोजीं पुण्याला परत येणार आहें.

(१९) बापूराव गोखले यांचें केळकरांना पत्र

टोकियो (जपान) १२ मे १९०६

उद्यां आम्ही एका बौद्धमंदिरांत शिवाजीमहाराजांचा वार्षिक उत्सव करणार आहोंत. गतवर्षी बॅरन कांडा हे अध्यक्ष झाले होते. त्यांनींच यंदा फिरून अध्यक्ष होण्याचें कबूल केलें होतें. पण आयते वेळीं त्यांना कांहीं काम आल्यामुळें येतां येणार नाहीं असें कळतें. गतवर्षी 'प्राच्य विद्यार्थी संघ' म्हणून एक

मंडळ आम्हीं काढलें. त्यांत हिंदी, जपानी, फिलीपिनो, चिनी, कोरियन, सियामीज असे अनेक देशचे विद्यार्थी आहेत. यंदा या मंडळाच्या सभासदांनीं उत्सवांत सामील होण्याचें कबूल केलें आहे. याला कांहीं बंगाली विद्यार्थ्यांनीं हरकत घेतली व उत्सवांत सामील न होण्याविषयीं इतर कांहीं विद्यार्थ्यांचें मन वळविण्याचा प्रयत्नहि केला. पण त्यांचें कोणीं ऐकलें नाहीं. आणि यंदाचा उत्सव खूप थाटाचा होईल अशी आम्हाला आशा आहे.

(२०) सरलादेवी यांचें केळकरांना पत्र

लाहोर ४ जुलै १९०६

मराठ्यांतील लेख वाचला. तुमच्या लोकांचा मार्मिकपणा इकडे नाहीं. राष्ट्रीय कार्यांत पंजाबांतील लोक अजून लहान मुलांसारखे आहेत. इकडे लजपतराय यांच्या विरुद्ध थोडी चळवळ सुरू आहे. पण मी त्यांना म्हणत असतें कीं, त्यांना आपलें काम करूं द्या व इतर पुष्कळ जागा रिकाम्या आहेत त्यांत नव्या लोकांची भरती करा. येथील विद्यार्थ्यांच्या चळवळींत पुढारीपण कोणीं घ्यावें याविषयीं वाद सुरू आहे. संपांत विद्यार्थ्यांनीं हार खाल्ली ही गोष्ट खरी नाहीं. न्या. चतर्जी यांच्या मार्फत एक खाजगी पत्र पाठवून विद्यार्थ्यांच्या सर्व तक्रारी आम्ही दूर करूं असें आश्वासन दिलें म्हणूनच मुलें परत गेलीं. टिळकांना 'कर्म' या विषयावर कांहीं प्रश्न लिहून पाठविले व त्यांचीं उत्तरें मागितलीं होतीं तीं त्यांनीं अजून पाठविलीं नाहींत. तरी पाठविण्याविषयीं आठवण कराल काय ? आम्ही दोघे जुलै अखेर काबूलला जाणार आहोंत. परवाने मागितले आहेत. बंगाल्यांत सर्व पक्ष मिळून काम करीत आहेत हें पाहून आनंद वाटतो.

(२१) गणेश व्यंकटेश जोशी यांचें केळकरांना पत्र

सातारा १६ ऑगस्ट १९०६

बंगाल्यांत किती चळवळ सुरू आहे. इकडे नाहीं; याबद्दल वाईट वाटतें. फाळणीनें तिकडे चळवळ जोरावली हें खरें पण इकडेहि सरकारविरुद्ध तक्रारी कांहीं कमी नाहींत. म्हणून लोकजागृतीची इकडेहि अवश्यकता आहे. मुंबई शहरांत अनेक प्रकारची वस्ती. यामुळें अशा चळवळींत पुढारीपण घेण्याला मुंबई योग्य नाहीं. पुणें, अहमदाबाद अशा शहरांनीं पुढारीपण घेतलें पाहिजे. ७ आगस्टला

बंगाल्यांत स्वदेशी बहिष्काराची चळवळ होते. त्याप्रमाणें आपल्या गणपति उत्सवांत अशी चळवळ व्हावी असें वाटतें. मात्र देवळें किंवा प्रार्थनेच्या जागा वर्ज मानाव्या. कारण सर्व जातीचे लोक आपणाला हवे. ही सूचना टिळकांपुढें ठेवण्याकरितां तुमच्याकडे पाठवीत आहें. तरी तिचा विचार करून आपला अभिप्राय कळवावा.

भाग ३३

१९०७ ची हकीकत.

हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य

राष्ट्रीय सभेनंतर हिंदुमुसलमानांच्या मनांतहि ऐक्याची थोडी प्रवृत्ति दिसूं लागली. मुसलमानांनीं कॉंग्रेसशीं फटकून वागण्याला अवकाश होता. कारण मोर्ले-मिंटो सुधारणा अद्याप दिसूं लागल्या नव्हत्या! राष्ट्रीय सभेचा द्वेष करण्याकरितां डाक्क्याच्या नबाबसाहेबांनीं अँग्लो-इंडियनांच्या चिथावणीवरून प्रतिस्पर्धी मुस्लीम लीग स्थापन केली तरी पुष्कळ मुसलमानांना ही चळवळ पसंत नव्हती. कारण बंगालच्या फाळणीचा निषेध करण्याचा ठराव डाक्क्याच्या नबाबसाहेबांचे बंधु यांनींच राष्ट्रीय सभेपुढें मांडला होता. इतकेंच नव्हे तर मुसलमानांचे ५०—६० प्रतिनिधीहि कलकत्त्यास हजर होते. स्वदेशीच्या ठरावाला टिळकांनीं उपसूचना मांडली. त्यास अनुमोदन देण्यांत रसूल, अलीगडचे फाजल हुसेन व काझी सयफ उद्दीन या प्रमुख गृहस्थांचीं नांवें होतीं. यानंतर कलकत्त्यास जमलेल्या पुढारी मुसलमानांनीं दोन महत्त्वाच्या सभा भरविल्या. पहिल्या सभेंत बंगालच्या मुसलमान संघातर्फे बडोद्याच्या हायकोर्टचे जज्ज शामसुद्दीन तयबज्जी यांचें व्याख्यान झालें. त्यांत त्यांनीं हिंदुमुसलमानांच्या ऐक्याचें विवेचन करून मुसलमानांनींहि राष्ट्रीयत्वाचीं बंधनें पाळलीं पाहिजेत असें सांगितलें. डाक्क्याच्या नबाबसाहेबांनीं आरंभलेल्या भेदनीतीचा या सभेंत निषेध करण्यांत आला. तसेंच या सभेंत 'हिंदी मुसलमान संघ' या नांवाच्या संस्थेची स्थापना करण्यांत येऊन नबाब सयद महंमद बहादूर यांना अध्यक्ष निवडलें. दिल्लीचे हैदर रेझा हे या संस्थेचे सेक्रेटरी होते.

याच सुमारास अफगाणिस्थानचे अमीर हबीब उल्लाखान हे हिंदुस्थानांत आले होते. अमीर साहेब हे स्वतंत्र बाण्याचे मुसलमान होते. इंग्रजी यंत्र-कला व सामर्थ्य यांची ते तारीफ करीत व हें शास्त्रीय ज्ञान आपण संपादन केलें पाहिजे असें म्हणत. "इंग्रजी शस्त्रास्त्रांबरोबर इंग्रजी लष्करी अंमलदार आपले राज्यांत नको. खंडणीच्या इंग्रजी पैशाबरोबर इंग्रजी पांढरा वकील

आपले राज्यांत नको. इंग्रजांची यंत्रकला व कौशल्य आम्हांला हवें. पण इंग्रजी इंजिनीअर आपले राज्यांत नको." असें पूर्वीचे अमीर अबदुल रहमान यांनीं रावळपिंडीचे दरबारांत लॉर्ड डफरीन यांना निक्षून सांगितलें होतें. व सध्याच्या अमीराची थोडी फार हीच वृत्ति होती. या अमीराचें स्वागत करण्याकरितां व्हॉइसरॉयसाहेबांपासून तों प्रांतिक गव्हर्नरापर्यंत सर्वांची मोठी धांदल उडून गेली होती. व हिंदुस्थान सरकारतर्फे पाहुणा या नात्यानें त्यांचा मोठा बडेजाव व सत्कार करण्यांत आला. परंतु या बडेजावांतून खालीं उतरून हिंदी प्रजेलाहि समाधान वाटेल अशा एक दोन गोष्टी अमीरानीं केल्या. आग्र्यास ते गेले असतां ईद्च्या सणांत कोणींहि मुसलमानांनीं गोवध करून हिंदूंचीं मनें दुखवूं नयेत अशी इच्छा त्यांनीं दर्शविली. ही त्यांची इच्छा मुसलमानांनीं आदरानें पाळली इतकेंच नव्हे तर दिल्ली, अयोध्या, बनारस वगैरे ठिकाणच्या हिंदुसभांनीं याबद्दल अमीरांचें अभिनंदन केलें. अमीरसाहेबांना ठिकठिकाणीं मानपत्रेंहि देण्यांत आलीं. पुण्याच्या सार्वजनिक सभेतर्फे अमीरांचें अभिनंदन करण्यांत आलें व बकरीद्च्या सणाचे दिवशीं गोवध होऊं दिला नाहीं याबद्दल ठराव पास होऊन तो त्यांच्याकडे पाठविण्यांत आला.

कलकत्त्याहून परत येतांना गांवकऱ्यांचे विनंतीवरून टिळक हे नांद्गांव येथें उतरले. स्टेशनपासून गांवापर्यंत मिरवणूक निघून सर्वत्र गजर व जयघोष होत होता. सायंकाळीं जाहीर सभा झाली. त्याला सुमारें तीन हजार लोक होते. तेथें टिळकांनीं सुमारें दोन तास स्वदेशिवर भाषण केलें. गांवांतील चांभार ज्ञातीनें गेल्या दीड वर्षांत मद्यपानाचा त्याग व इतर बऱ्याच सुधारणा घडवून आणल्या याबद्दल टिळक यांच्या हस्तें त्यांस पागोटीं देण्यांत आलीं. रात्रीं गांवांत पुष्कळ ठिकाणीं दीपोत्सव व रोषणाई व पानसुपाऱ्या होऊन टिळक परत फिरले.

(२) स्वदेशी चळवळ व पैसाफंड

पैसाफंडाचा उगम कसा झाला याची हकीकत पूर्वी दिलीच आहे. ही संस्था १९०५ सालीं रजिस्टर झाली. त्यावेळीं संस्थेची शिल्लक एकंदर २१५९ रुपये होती. १९०६ अखेर ती ७५२२ रु. झाली. व ता. १९ मार्च १९०७ अखेर ती जवळ जवळ १० हजारांपर्यंत गेली. दोन वर्षांचा अदमास पाहतां दरमहा सुमारें ३५० रु. गोळा झाले. दर माणशीं पैसा हा तोंडी हिशेब व प्रत्यक्ष वसूल यांत

बरेंच अंतर पडलें. याचा अर्थ अंकगणिती तोंडी हिशेबापेक्षां अधिक जोमाची, अधिक शिस्तीची, अधिक कळकळीची व स्वार्थत्यागाची जरूरी आहे असें टिळकांनीं केसरींत म्हटलें. पगारी प्रचारक ठेवणें हें संस्थेस अद्यापि शक्य नव्हतें. टिळकांनीं लिहिलें "पैसाफंड ही कामधेनू आहे खरी. पण वसिष्ठांच्या कामधेनूप्रमाणें तिनें उदरनिर्वाहास लागणारा चारा रानांत हिंडून फुकट पैदा करून दूध मात्र वसिष्ठांस दिलें पाहिजे. मिशनरी लोकांचे विलायतेंत पैसाफंडासारखे जे फंड आहेत त्यांचीहि अशीच स्थिति आहे. दर आदितवारीं देवळांत टोपी फिरवून जी वर्गणी जमते ती ते बिनखर्ची मिशनरी फंडाकडे पाठवून देतात. थेंबाथेंबानें तळें सांचतें खरें, पण तो थेंब त्या तळ्यांत येऊन पडेल तेव्हां! सरकारी नोकर सोडून दिले तरी पाटील, कुलकर्णी, शाळामास्तर, विद्यार्थी, सावकार, व्यापारी, रामदासी-उपदेशक यांना सहज फावल्या वेळांत हा उद्योग करतां येण्यासारखा आहे. वर्तमानपत्राच्या वर्गणीदारांनींहि आपल्या वर्गणीबरोबर गांवांत जमलेली पैसाफंडाची वर्गणी पाठविल्यास तीहि बिनखर्ची पैसाफंडास मिळेल. आगकाड्या, पेन्सली, साबण, कुलपें, ब्रश, तेलें, बटणें, मेणबत्त्या, तंबाखूचे पदार्थ वगैरे लहान लहान धंदे क्रमाक्रमानें शिकविण्याची पैसाफंडाची योजना असून त्याबद्दल गज्जर यांच्या रसायनशाळेस जोडून कांहीं व्यवस्था करण्याचाहि चालकांचा विचार होता. पैसाफंडास जी मदत पाहिजे ती स्वल्प खरी पण ती सतत निश्चयानें व चिकाटीनें करावयाची असते म्हणून टिळकांनीं लिहिलें, "राष्ट्रीय काम कळकळीनें करणारांना हा एक लहानसा धडाच आहे. हा जर विशेषतः आमच्या तरुण पिढीच्या हातून नीट वठला नाहीं तर यापेक्षां अवघड कामें करण्यास आम्ही नालायक आहों असें कोणीं म्हटल्यास त्यास कांहीं जबाब देतां यावयाचा नाहीं!"

तारीख १० फेब्रुवारी १९०७ रोजीं मुंबईस पैसाफंडाबद्दल जाहिर सभा भरली होती. अध्यक्ष दाजीसाहेब खरे हे होते. बापट यांनीं रिपोर्ट वाचला त्यांत औद्योगिक निधि ऊर्फ पैसाफंड रजिस्टर झाल्याचें सांगून खर्च वजा जातां पैसाफंडाची रक्कम सुमारें ८००० रुपये शिल्लक असल्याचें सांगितलें. यानंतर टिळक यांनीं भाषण केलें, "१९०५ सालीं फंड २ हजार होता. तो आज सुमारें ८००० रुपये झाला आहे व तो दहा हजार होईल तेव्हां त्याचा उपयोग पुढें कसा करावयाचा हें ठरवावयाचें आहे. ह्या फंडाचा पैसा पैसा जरी गोळा होतो तरी त्या

पैशाची नियमित रक्कम झाल्याबरोबर ती पेढीवर जमा होते. डॉ. खेर व आपण पैसाफंडाचे खजीनदार असून अध्यक्षाचीहि फंडावर देखरेख असते. सारांश, जितक्या काळजीनें लोक पैसा देतात तितक्याच काळजीनें तो सुरक्षित ठेवला जातो. पैसा पैसा जमवून पुढें काय करणार ? हा आक्षेप पैसा न देणारांचा आहे. पैसाफंडाचा उपयोग देशांतील उद्योगधंदे वाढविण्याकडे करावयाचा असून तें काम रक्कम जमेल त्यावर अवलंबून आहे. रोज परोपकार करावयाचा ही संवय मागें आमच्या राष्ट्रास होती ती आज गेली आहे व ती पुन्हां आणली पाहिजे. ही संवय आम्ही विसरलों म्हणून पैसाफंडाची जरूरी आहे. "

तारीख १५ आक्टोबर १९०७ रोजीं मुंबईस शांतारामाचे चाळींत पैसाफंडावर टिळकांचें व्याख्यान झालें. त्यांत त्यांनीं सांगितलें, " उद्यां दसऱ्याचे सुमुहूर्तावर तरुण मंडळी चाळींतून फिरून पैसाफंड जमा करणार आहेत त्यांना मदत करा. गेल्या दोन वर्षांत सुमारें २१ हजार रुपये जमले व सुमारें १३ लाख लोकांनीं पैसे दिले. आम्हाला एखादा गिरणीचा मालक एकदम २०००० रुपये देऊं शकेल. पण पैसा पैसा देण्याची प्रत्येकास बुद्धि होऊन हा फंड जमावा अशी आमची इच्छा आहे. तरुण मंडळींनीं आपला एक दिवस खर्ची घातल्यानें एकट्या पुणें शहरांत एका दिवसांत १२०० रुपये गोळा झाले. त्याचप्रमाणें प्रयोग मुंबईत करून पहावयाचा आहे. पैसाफंडाचा प्रचार महाराष्ट्रांत चांगला झाला आहे, पण गुजराथी लोकांत तो झालेला नाहीं. रुपयामागें एक आणा वार्षिक नफ्यांतून निराळा काढण्याची गुजराथी लोकांना संवय आहेच. त्याचप्रमाणें पैसाफंडाकरितां पैसा काढण्याची व्यवस्था करणें त्यांस सुलभ आहे. मिशनरी लोक पैसा पैसा गोळा करूनच इकडे आले व सगळ्या हिंदुस्थानाला ख्रिस्ती करण्याची त्यांची उमेद आहे ! पैसाफंड याहून अधिक महत्त्वाचा, अधिक शक्य व कमी उपहासास्पद आहे. पैसे कांहीं आकाशांतून पडत नाहींत. होनांची वृष्टि पूर्वकाळीं आकाशांतून झाल्याचें लिहिलें आहे. पण आतां कलियुगांत तशी वृष्टि होण्याचा संभव नाहीं. यत्न केल्यास मात्र पैशाची धार खास लागेल. किती तरी व्यसनांत आपले पैसे खर्च होत असतात. गरीब झालों तरी एक पैसा देतां येईलच. व तोहि जेव्हां देतां येणार नाहीं तेव्हां आपण जिवंत तरी राहूं कीं नाहीं याची शंका आहे. संन्याशी बैरागी यांनीं देऊळ अन्नछत्र वगैरे घातल्याचीं व्यक्तिशः उदाहरणें आपणांकडे आहेत. पण सर्वांनीं एक दिवस—सर्व आयुष्य

नव्हे–या कामाकडे खर्च केल्यास लक्षपट अधिक सार्वजनिक काम राष्ट्राकडून होणार आहे. हें काम करण्यांत राष्ट्रीयत्वाचें शिक्षण मिळणार आहे तें दवडूं नका."

प्रत्येक संस्थेबद्दल व फंडाबद्दल प्रथमतः लोकांच्या शंकाकुशंका असतात. व त्यांमधूनच ती संस्था आपला मार्ग काढीत असते. रायगडच्या शिवाजीफंडाबद्दल असेच आक्षेप होते. पण पुढें ते दूर झाले. सहानुभूति नसणारांचे व पैसे न देणारांचेच हे आक्षेप असतात. पैसाफंडाबद्दल प्रथम हीच स्थिति होती. केवळ टिळकांचें नांव संलग्न म्हणून अनेक नेमस्त लोकांना तो अप्रिय होता. पण भांडारकरांची मात्र एकदां टिळकांनीं खात्री पटविली. याबद्दलची आठवण स्वतः भांडारकर यांचेच शब्दांत देऊं. "एकदा पैसाफंडाचे स्वयंसेवक पैसाफंड मागण्याकरितां आमचेकडे आले होते. हे स्वयंसेवक लहान असल्यामुळें त्यांस दिलेल्या पैशाचा कसा काय विनियोग होतो याची आम्हास शंका आली. म्हणून आम्हास त्यांस नकार देणें युक्त वाटलें. सदर मुलें पुढें टिळकांकडे गेलीं. पुढें एक दिवस टिळक आमचेकडे आले व त्यांनीं एकदम पैसाफंडासंबंधानें आमचें मत विचारलें हें पाहून पैसाफंड मागण्याकरितां हे आलेले दिसतात असें वाटतांच मी उठलों व आंतून पांच रुपये आणून त्यांस दिले. टिळकांनींहि आपल्या अंगरख्याच्या खिशांतून पावतीपुस्तक काढून व्हालंटियर म्हणून आपली सही करून आम्हांस पावती दिली. व पैसाफंडाच्या चोख कामाबद्धल त्यांनीं आमची खात्री पटविली."

ता. १५ जानेवारीच्या केसरींत अशी सूचना केली होती कीं, "लग्नासारख्या मंगलकार्यांत तरी विदेशी वस्तु वापरूं नयेत. लग्नासारख्या शुभप्रसंगीं राष्ट्राच्या स्वदेशी व्रताचा भंग करणें म्हणजे एक प्रकारें नवीन मंगलसूत्रास अपशकून करण्यासारखें आहे. परदेशी कपडा, परदेशी साखर व परदेशी फाजील चैनीचे पदार्थ यांना लग्नांतून प्रथम फांटा मिळाला पाहिजे, सदर व्रताचे सांगताप्रीत्यर्थ भोजनदक्षणा पैसाफंडाकडे व चैनीच्या खर्चांत झालेल्या काटकसरीचा अंश महाराष्ट्र विद्याप्रसारक मंडळाकडे द्यावा." ता. २९ जानेवारीच्या केसरींत बहिष्काराला पोषक असें आयर्लंडांतील सिनफेन चळवळीचें उदाहरण दिलें होतें. आयर्लंडचा देशभक्त ग्रिफिथ हाहि इंग्रजी राज्यकर्त्यांविरुद्ध दारू, तंबाखू, चहा व साखर यांचेवर बहिष्कार घाला असाच उपदेश करीत होता. तो म्हणत असे, "बोअर लोकांनीं युद्ध करून जेवढें इंग्लंडचें नुकसान केलें तितकें आयरिश लोकांना केवळ या बहिष्कारानें करितां

येईल." तसेंच अमेरिकेंत जे चिनी व जपानी एशियाटिक लोक होते त्यांनींहि हाच प्रयोग तेथील सरकारविरुद्ध चालविला होता व तो यशस्वी होत होता. स्कॉटलंड आयर्लंड या देशांतील लोक जर हेच अडवणुकीचे मार्ग योजतात व ते यशस्वी होतात तर तो मार्ग हिंदुस्थानासहि योग्य होय किंबहुना हक्क मिळविण्याचा अडवणूक हाच मार्ग आहे असें केसरीचें म्हणणें होतें.

तारीख १६ नोव्हेंबर १९०७ रोजीं पंढरपूर येथें चंद्रभागेच्या वाळवंटावर सुमारें १५ हजार लोकांसमोर टिळकांचें 'स्वदेशी'वर भाषण झालें. टिळक म्हणाले, "उत्तरोत्तर देशाची स्थिति फारच कठीण होत चालली आहे. दडपशाहीचे कायदे पास होत आहेत. आज मी येथें तुमच्यासमोर व्याख्यान देत आहें. पण पुढल्या वर्षीं देणें शक्य राहील कीं नाहीं हें सांगतां येत नाहीं. तुम्ही येथें हजारों माणसें जमतां. पण पांडुरंगाचें नांव घेतल्यानें तुमच्या मनांत खळबळ झाली तरी तुम्ही कायद्यांत येतां असें होण्याचा संभव आहे. माझें तुम्हांस एवढेंच सांगणें कीं येथें तुम्ही ज्या श्रद्धेनें येतां त्या श्रद्धेनें, निष्ठेनें व कळकळीनें तुम्ही देशाविषयीं विचार करा. तुम्ही उद्योग कराल तर हे दिवस जातील—खात्रीनें जातील—नाहीं तर कठीण अवस्थेंत रहाल. सध्याच्या स्थितीसंबंधानें खेड्यापाड्यांतून चर्चा झाली पाहिजे. हा "तोंड धरून बुक्यांचा मार आम्ही सहन करणार नाहीं" असें ज्या दिवशीं स्पष्ट सांगाल त्या दिवशीं तरणोपाय आहे. कोणी विचारतील "मग आम्हीं बंड करावयाचें कीं काय ?" बंडहि करावयाला नको व स्वस्थहि बसावयाला नको. हें माझें यास उत्तर आहे. मुनसफ कोण असतात ? मामलेदार कोण असतात ? सगळे तुमचेच लोक ! सगळें राज्य तुमच्याच हातांत आहे. पण तुम्ही ओळखीत नाहीं. तुमच्या पोटांतून जर खरी कळ येत असेल तर तुमचें तोंड त्यासंबंधानें बोलेल. भिऊं नका ! शेतकऱ्यांनीं, कारागिरांनीं, धंदेवाल्यांनीं, पाटीलकुळकर्ण्यांनीं सर्वांनीं "या राज्यांत आमची स्थिति चांगली नाहीं" असें स्पष्ट सांगितलें पाहिजे. आपल्याजवळ शस्त्रें नाहींत. पण स्वदेशी व्रताचें अवलंबन हा एकच उपाय आपणाजवळ आहे. तुमच्या पैशावर, तुम्ही बातम्या देतां त्यावर, तुमच्या कर्तबगारीवर जें राज्य चालतें तें कोठें तरी अडलेंच पाहिजे. स्वदेशी व्रताबद्दल शपथ घेण्याबद्दल मीं तुम्हास सांगितलें होतें तें विसरलां असाल तर पुन्हां एकदां शपथ घ्या. चहाडी पुरे करा. सरकारवर रुसून बसा. ज्याच्यानें चहाडी केल्याशिवाय रहावत नाहीं त्याला पांडुरंगानें

एकच जागा केली आहे. ती जागा नरक होय. रुसणें हें बेकायदेशीर नाहीं असें मी तुम्हाला स्पष्ट सांगतों. पुढल्या सालीं आपण येथें जमूं किंवा नाहीं याची शंका यावी असाच काळ आला आहे. तुम्ही भ्याल तर तुमचा तरणोपाय नाहीं असें स्पष्ट पांडुरंगासमोर या चंद्रभागेच्या तटावर मी सांगत आहें. त्याचा विचार करून कार्याला लागा." पुढच्या वर्षीं संकट येण्यासंबंधानें भविष्यपर उद्गार टिळकांच्या तोंडांत या एका भाषणांत दोन वेळ आले आणि पुढें खरोखर असेंच घडून आलें. कारण पुढच्याच वर्षी टिळकांवर खटला झाला!

तारीख १५ डिसेंबर १९०७ रोजीं चिंचपोकळी येथें मजूर वर्गापुढें टिळकांचें स्वदेशिवर जाहीर व्याख्यान झालें. त्यांत त्यानीं सांगितलें, "स्वदेशीबद्दल कोणी तुमचा बुद्धिभेद करतील. पण त्याला भीक घालूं नका. स्वदेशी हा पोटा-पाण्याचा प्रश्न आहे. 'भटांनीं हें कांहींतरी स्वदेशीचें ढोंग काढलें आहे. आप-ल्याला त्याची कांहीं जरूरी नाहीं' असें सांगून तुमच्यामध्यें जातिद्वेषाचें खूळ माजवण्यांत येतें. पण स्वदेशीपासून तादृश फायदा तुमचा आहे, भटांचा नाहीं. मी तुमच्या गिरणींतील कापड घेतों. म्हणून त्याची मजुरी तुम्हाला मिळते. म्हणजे स्वदेशीपासून प्रत्यक्ष फायदा तुमचा आहे. तुम्ही दोन लाख लोक आहां. सरकारजवळ दोन लाख सैन्यहि नाहीं. इतक्या दोन लाखांनीं तुम्ही आपली स्थिति काय आहे हें समजावून घ्यावें व समजल्यावर ती दुसऱ्यास सांगावी असा आमचा हेतु आहे. मुंबईच्या पहिल्या प्लेगच्या वेळीं जीव बचावण्याकरितां म्हणून तुम्ही मजूर लोक आपापल्या गांवीं गेलां. परंतु तिकडे उपासमारीनें मर-ण्याची पाळी आली तेव्हां मुंबईस खाऊन पिऊन तरी मरूं, असा मनाचा धडा करून परत मुंबईस आलां. याचा अर्थ असा कीं, तुमच्या देशांत तुम्हांला आपल्या उदरनिर्वाहाचें साधन नाहीं. म्हणून आपलीं घरेंदारें सोडून तुम्ही येतां, येथें उद्योगधंदे आहेत म्हणून येतां. स्वदेशीचा हेतु तरी हाच आहे कीं तुम्हांला उद्योगधंदे मिळावेत. जे आहेत ते भरभराटीस येऊन तुमचें अधिक कल्याण व्हावें."

महाराष्ट्रांत स्वदेशी व राष्ट्रीय शिक्षणाची लाट आली ती ब्रिटिश मुलखाप्रमाणें संस्थानांतूनहि पसरली. कारण सर्व एकाच खाणींतली माती! बडोदें येथें ता. २४ सप्टेंबर रोजीं स्वदेशीची सभा झाली ती संस्थानांत झालेल्या या चळवळीचा एक नमुना होय. वाकानेर नाटकगृह गजबजून गेलें होतें. नगरशेठ हरिभक्ती

हे अध्यक्ष होते. पेटलकर रघुनाथराव केळकर यांनीं मुख्य ठराव मांडला. त्यांत सार्वजनिक काकांपासून महाराष्ट्रांत असलेल्या स्वदेशीच्या परंपरेचा उल्लेख केला. दुसरा ठराव प्रिन्सिपॉल बाबू अरविंद घोष यांनीं सभेपुढें मांडला. त्यांत त्यांनीं बंगाल्यांतील चळवळीचा उल्लेख करून हल्लींची स्वदेशीची लाट मागच्याहून फार पुढें जाणारी आहे असें सांगितलें. बोलून चालून संस्थानच असल्यामुळें रावबहादूर पाडगांवकर यांनीं सांगितलें कीं, बहिष्कार सुरू करण्याचा या सभेचा उद्देश नाहीं. ती गोष्ट ज्याच्या त्याच्या मर्जीची व मनोभावनेची आहे. तथापि हल्लींचा बाजार हा घटोत्काचाच्या मायावी बाजाराप्रमाणें आहे इतकें त्यांनीं सांगितलेंच. याशिवाय हरगोविंदभाई काटावाला, पुरुषोत्तम मनसुख, हिराचंद पन्नालाल, डॉ. कूपर, चिमणलाल सामल, मगनलाल, वैद्य रूपशंकर मुरारजी, माणीकलाल अंबाराम, रा. ब. शारंगापाणी इत्यादींनीं सभेंत भाग घेतला होता. स्वदेशीची कायमची सभा, दुकान, खऱ्या स्वदेशी वस्तूंची यादी वगैरे विषयींहि सभेंत योजना झाली. याच्या अगदीं उलट प्रकार कोल्हापूर व सांगली या संस्थानांत झाला. इतर ठिकाणांप्रमाणें कोल्हापूर कॉलेज व हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांनींहि स्वदेशीची चळवळ आरंभिली. यावेळचे कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल एक पार्शी गृहस्थ होते. त्यांनीं विद्यार्थ्यांच्या या चळवळीला विरोध केला. प्रकरण परीक्षेच्या वेळीं चिडीला गेलें. मुलांचें म्हणणें आम्हांला प्रश्नोत्तरांचे कागद स्वदेशी द्या, नाहीं तर आम्ही परीक्षेलाच बसत नाहीं. विष्णु गोविंद विजापूरकर हे त्यावेळीं कॉलेजांत प्रोफेसर होते. त्यांनीं विद्यार्थ्यांच्या या मागणीचा तात्त्विक पुरस्कार केला. तेव्हां दरबारकडे त्यांच्याविरुद्ध कागाळी गेली. आणि "तुम्ही विद्यार्थ्यांना योग्य वळण लावण्याच्या कामीं आपलें वजन खर्च करीत नाहीं." असा त्यांचेवर आरोप ठेवून त्यांना एकदम नोकरीवरून काढण्याचा हुकूम झाला. विजापूरकरांची नोकरी पंधरा वर्षें झाली होती. आणि ते विद्यार्थ्यांतच काय पण सर्व कोल्हापूर शहरांत फार लोकप्रिय होते. पण संस्थानाला लोकप्रिय व्यक्तीची गरज नव्हती. विजापूरकरांच्या पूर्वीं प्रो. साठे यांना चोवीस तासांच्या नोटीशीनें संस्थानांतून काढून लावण्यांत आलें होतें. वास्तविक देशी कागद विद्यार्थ्यांना पुरविला असता तर कांहीं हरकत नव्हती. शिवाय महाराजहि स्वदेशी कागदच वापरीत असें म्हणतात. महाराज हे पुण्याच्या स्वदेशी कागदाच्या गिरणीचे एक मोठे आश्रयदाते होते. पण शिस्तीच्या नांवाखालीं तरुण विद्यार्थ्यांच्या गुणाची पायमल्ली सहज करतां येते.

सुमारें पासष्ट विद्यार्थ्यांना मॅट्रिकच्या परीक्षेला जाण्याची मनाई करण्यांत आली. शिवाय छड्या दिल्याच. झाला हा सर्व प्रकार खुद्द छत्रपतींना कितपत मान्य होता याविषयीं कांहीं लोकांना शंका होती. त्यांचें म्हणणें पोलिटिकल एजंट यांच्याकडून लिहून आल्यावर महाराज तरी काय करणार ? पण स्वतः महाराजांच्या मनाची परिणती यापूर्वींच कसकशी होत चालली होती हें बाहेर लोकांना काय माहीत ! सन १९०१ सालीं टिळक ताईमहाराज प्रकरणीं कोल्हापुरास गेले त्या वेळीं त्यांच्याशीं महाराजांचें जें वर्तन झालें त्यावरून जाणत्या लोकांना अदमास आलाच होता. आणि पुढें दोनतीन वर्षांनीं महाराजांचें मन कसें काय होतें याची प्रचीति उघडपणें येऊं लागली. आणि १९२१ सालीं केसरीनें प्रसिद्ध केलेल्या महाराजांच्या गुप्त पत्रव्यवहारावरून सर्वच प्रकार उघडकीस आला !

सांगली संस्थानांतहि हाच प्रकार झाला. या वेळीं नवे यजमान अल्पवयी आणि बर्कसाहेब हे ॲडमिनिस्ट्रेटर व सर्वाधिकारी होते. त्यांनीं हेडमास्तरांना हुकूम दिला कीं, हायस्कुलांतील विद्यार्थ्यांनीं कोणतेहि उत्सव किंवा चळवळ यांसारख्या राजकीय बाबतींत पडूं नये. पडल्यास शाळेंतून काढून टाकूं व परीक्षेला बसण्याची मनाई करूं ! पण सुदैवानें विद्यार्थ्यांची सभा आधींच होऊन गेली होती. आणि बैल गेल्यावर हा झोपा करण्यांत आला होता. वऱ्हाडांत उमरावती येथेंहि असाच प्रकार घडला. पण एकंदरीनें पाहतां महाराष्ट्रांत काय किंवा इतर कोठें काय विद्यार्थ्यांची सभा झाली नाहीं असा एकहि गांव उरला नसेल. कांहीं ठिकाणीं अधिकाऱ्यांनीं मनांतल्या मनांत या विद्यार्थ्यांचें कौतुक केलें. कांहीं ठिकाणीं मनांतून नापसंती असतां फक्त काणा डोळा केला. कांहीं ठिकाणीं विद्यार्थ्यांना सौम्य शिक्षा देण्यांत आल्या. कांहीं ठिकाणीं कडक शिक्षा दिल्या आणि कांहीं ठिकाणीं विद्यार्थ्यांच्याकरितां मास्तरांनाहि शासन करण्यांत आलें ! तात्पर्य शाळाखात्यांतील अधिकाऱ्यांच्या मनोरचनेप्रमाणें या चळवळीची संभवना झाली.

(३) राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ

बनारस येथील राष्ट्रीय सभेच्या प्रसंगीं हिंदु विद्यापीठाची कल्पना जोराला लागल्याचें मागील भागांत सांगितलेंच आहे. महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय शिक्षणाची खटपट सुरू झाली होती. तारीख १५ आगस्ट १९०६ पासून कलकत्ता येथील

राष्ट्रीय कॉलेज व शाळा सुरू करण्यांत येऊन राष्ट्रीय शिक्षणमंडळातर्फे परीक्षा घेतल्या जाऊन पदव्या वगैरे देण्यांत येतील असें जाहिर झालें. श्रीमंत बंगाली लोकांकडून भराभर देणग्या मिळूं लागल्या. सुबोधचंद्र मलीक यांनीं १ लक्ष रुपये व गोरीपूरचे राजे यांनीं ७ लक्ष रुपये दिले. दुसऱ्या कोणी ५०००० रुपये दिले. अशा रीतीनें राष्ट्रीय शिक्षणाला पैशाच्या दृष्टीनें कांहीं कमी पडणार नाहीं एवढें त्यावेळीं सिद्ध झालें.

बंगालच्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या चळवळींत डॉक्टर राशबिहारी घोष, गुरुदास बानर्जी, आशुतोष चौधरी वगैरे प्रमुख पुढारी सामील होते. आणि प्राथमिक शिक्षणापासून पदवी देण्यापर्यंतचें सर्व शिक्षण, शील व देशाभिमान या दोन्ही गोष्टींकडे विशेष लक्ष पुरवून देण्यांत यावें अशी नवी योजना आखण्यांत आली. त्याच महिन्यांत पुण्यास महाराष्ट्र विद्याप्रसारक नांवाची संस्था स्थापन होऊन डॉक्टर नानासाहेब देशमुख, चिंतामण विनायक वैद्य, टिळक, दाजीसाहेब खरे व विजापूरकर यांच्या सह्यांनीं समर्थ विद्यालयाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला. सरकार दरबारीं तसेंच लोकांच्या वतीनें राष्ट्रसेवा करणारे लोक शुद्धशील, सामर्थ्यवान् व प्रगतिप्रिय असेच असले पाहिजेत. पुढील पिढीस असेंच वळण लावण्यासाठीं तरुण लोक निपजावे यासाठीं जोरानें प्रयत्न व्हावे म्हणून करवीर येथें स्थापन झालेल्या समर्थ विद्यालयाचा फायदा घेऊन आम्ही अशा प्रकारच्या शाळा सर्व महाराष्ट्रभर स्थापन करण्याचा प्रयत्न करीत आहों असें या पत्रकांत लिहिलें होतें.

टिळकांचा ओढा तरुण पिढीकडे विशेषतः विद्यार्थी वर्गाकडे किती असे हें सुप्रसिद्ध आहे. न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेजमध्यें असतांना विद्यार्थी वर्ग तर त्यांच्याच बाजूला असे असें अनेक आठवणी लिहिणारांनीं सांगितलें आहे. पण फर्ग्युसन कॉलेजांतून बाहेर पडून केसरी मराठा पत्रें हातीं घेतल्यावर महाराष्ट्रांतील सर्व तरुण पिढीला त्यांनीं आपलेसें केलें. यामुळें सरकारी बिनसरकारी कोठल्याहि शाळा कॉलेजांत विद्यार्थी शिकत असला तरी, टिचकी मारून त्याच्या राजकीय मतांचा आवाज पाहिला तर तो खणखणीत राष्ट्रीय वृत्तीचाच निघत असे. टिळकांनीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी सोडली तरी, आकाशांत दूरवर उडणाऱ्या पक्षांचें जसें आपल्या घरट्याकडे लक्ष असतें, तसें शाळा कॉलेजांतून शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडे त्यांची सदैव नजर असे. परभृत न्यायानेंच ते तरुण

पिढीकडे पहात. कोकिळा ही आपली अंडीं स्वतः उबवीत नाहीं, कावळ्याकडून उबविते. पण तें अंडें कावळ्यानें उबविलें, तथापि अंडें फुटल्यावर बाहेर येतें तीं कोकिळाच असणार; कावळा असत नाहीं ! त्याप्रमाणें मुलांच्या मनांत राष्ट्रीय वृत्ति सदैव जागृत असली म्हणजे झालें. एरवीं तीं सरकारी बिनसरकारी कोठ-ल्याहि शाळा कॉलेजांतून शिकलीं तरी हरकत नाहीं असेंच टिळक मानीत. " माझ्या व्याख्यानाला मुलांना येण्याला बंदी नसली म्हणजे एरवीं तीं सरकारी शाळांत जाऊन शिकलीं तरी चालतील " असें टिळक म्हणत त्यांतील मर्म हेंच आहे.

पण विद्यार्थ्यांचें मतस्वातंत्र्य नष्ट करून त्यांना राजकीय चळवळीपासून अलिप्त राखण्याचा जसजसा प्रयत्न सरकारकडून होऊं लागला तसतशी टिळकां-नींहि राष्ट्रीय शिक्षणाच्या उपदेशावर भर देण्यास सुरवात केली. " राष्ट्रीय मनो-वृत्ति ज्यानें निर्माण होईल तें राष्ट्रीय शिक्षण " अशी राष्ट्रीय शिक्षणाची टिळ-कांची व्यापक व्याख्या होती. मग तें कोणी कोठेंहि कशाहि रीतीनें देवो. व या अर्थानें त्यांनीं प्रत्यक्ष कोणत्या शाळा कॉलेजांतून शिकविलें नाहीं अगर मंडालेहून आल्यानंतर पूर्वीच्या अर्थानें राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळच जाग्यावर राहिली नव्हती तरी त्यांनीं राष्ट्रीय शिक्षणाचेंच काम चालू ठेविलें होतें असें म्हणतां येईल. मांजरी ज्याप्रमाणें आपल्या पिलांना कोणी धक्का लावूं पाहतांच रागानें टवकारून नखें बाहेर काढते त्याप्रमाणें विद्यार्थ्यांच्या मतस्वातंत्र्यावर किंवा योग्य आकांक्षांवर कोणी जुलूम जबरदस्ती करूं लागला म्हणजे त्यांचें टीकेचें हत्यार सदैव पाजळलेलें असे. व त्याचा उपयोग करून ते राष्ट्रीय शिक्षणाचा कैवार घेऊन भांडत. पण यापेक्षां म्हणजे राष्ट्रीय शिक्षणाशीं प्रत्यक्ष शाळा काढून स्वतः मुलांना शिकविण्याची त्यांची कल्पना नव्हती व सर्व सरकारी शिक्षण-संस्थांवर बहिष्कार पुकारून तो अमलांत आणावा, त्या ओस पाडाव्या ही कल्पना तर त्यांचे मनास शिवलीहि नाहीं. कारण सर्व राष्ट्राचें शिक्षण आपल्याच ताब्यांत असावें हें तत्त्व मान्य असलें तरी पैशाचे अभावीं कोणासहि हें शक्य नाहीं हें ते जाणून होते व असें त्यांनीं आपल्या लेखांतून व व्याख्यानांतून स्पष्ट म्हटलेंहि आहे. महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय शिक्षणाचें एक नमुनेदार कॉलेज असावें असें ते म्हणत. कारण अशा चळवळीचा अप्रत्यक्ष रीतीनें इतर संस्थांवरहि चांगला परिणाम होत असतो. सरकारी निमसरकारी शिक्षणसंस्थांपेक्षां खाजगी संस्था

अधिक चांगल्या व शक्य शितक्या त्या अधिक काढाव्या असें टिळकांचें मत होतें. म्हणूनच त्यांनीं आपल्या सार्वजनिक आयुष्यांतील पहिलें कार्य खाजगी शिक्षणसंस्था सुरू करून केलें. कोल्हापूर प्रकरणांतून टिळक सुटून आल्यावर डेक्कन कॉलेजमध्यें लोकांनीं त्यांना कोजागिरीला बोलाविलें. तेव्हां टिळकांनीं कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना असा उपदेश केला कीं, "आपल्या राष्ट्राचा विचार करा व कामास लागा. नुसत्या आहारविहारासाठीं मानवजन्म नाहीं." पण त्याचेहि पूर्वी कैदेंतून आल्यावर चिपळूणकरांचे घरीं त्यांना पानसुपारी झाली. तेव्हांहि त्यांनीं हेंच बोलून दाखविलें कीं लोकशिक्षण लोकांच्या हातांत असल्याशिवाय आपली खरी सुधारणा व्हावयाची नाहीं असें प्रो. भानु यानीं आपल्या आठवणींत लिहिलें आहे. टिळक हे राष्ट्रीय शिक्षणाचे प्रत्यक्ष कार्यकर्ते अगर संस्थेचे संस्थापक नव्हते. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या एकंदर चळवळीला त्यानीं लोकमत जागृत करून भरती आणली व पैशाकरितां दौरे वगैरे काढून मदत केली हें खरें, पण समर्थ विद्यालयाचें प्रत्यक्ष बारीकसारीक काम त्यांनीं कधीं अंगावर घेतलें नाहीं व तें त्यांना शक्यहि नव्हतें. समर्थ विद्यालयांत तर ते एकादे वेळच गेले असतील. कोणकिडून तरी नोकरशाहीविरुद्ध वादळाचे ढग जमवून एकत्र आणून राजकीय अशांततेची वावटळ फिरती ठेवावयाची येवढेंच ते जाणत. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या बाबतींत वांटणी अशी होती कीं, कार्यकारी माणसांनीं आपलें कार्य करावें व आजूबाजूनें लागेल ती मदत त्यांना टिळकांनीं करावी. व समर्थ विद्यालयाकरितां विजापूरकरांनीं तगादा लावला किंबहुना ते त्यांना असेंहि म्हणाले कीं, " आमचीं मुलें झोपड्यांतून राहतात थंडीनें कुडकुडत असतात. आपली लोकप्रियता घेऊन काय करावयाची ! रुपये आणे पै यांत तिची कांहीं किंमत करून दाखवाल तर खरें." तेव्हां टिळकांनीं समर्थ विद्यालयाकरितां दौरा काढला व १५।२० हजार रुपये जमा केले असें विजापूरकर यांनींच आपल्या आठवणींत सांगितलें आहे.

असो. विद्यार्थ्यांच्या मतस्वातंत्र्याला धक्का लागूं नये हें टिळकांच्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या चळवळींतलें मर्म होतें असें वर सांगितलें. पण कर्झनशाहींत विद्यार्थ्यांच्या या निसर्गसिद्ध हक्कावरच गदा आल्याकारणानें बंगाल्यांत व महाराष्ट्रांत राष्ट्रीय शिक्षणाची चळवळ सुरू झाली. १८५४ सालीं विलायत सरकारच्या खलित्यानें हिंदुस्थानांतील विद्याखात्यास नियमित स्वरूप दिलें. त्याच्या पूर्वीपासूनहि

खाजगी शिक्षणाचें महत्त्व व उपयोग प्रस्थापित झाला होता. त्या वेळीं हिंदुस्थानांतील बुद्धिमान् लोकांस न्याय, व्याकरण, वेदांताच्या खटपटींतच ठेऊन इंग्रजांनीं राज्य चालवावें किंवा पाश्चात्य विद्या व नवीन कला शिकवून त्यांस हुषार करावें हा त्या वेळच्या मुत्सद्यांपुढें एक मोठा प्रश्न होता; पण कित्येकांनीं आक्षेप घेतले कीं, इंग्रजी विद्या हें वाघिणीचें दूध होय. त्याची चटक हिंदुस्थानांतील लोकांस लागली म्हणजे केव्हांना केव्हां तरी ते तयार होऊन स्वराज्याचे हक्क मागूं लागतील. पण या भीतीला न जुमानतां त्या वेळच्या मेकॉले वगैरे इंग्रज मुत्सद्यांनीं या प्रश्नाचें असें उत्तर दिलें कीं, इंग्रजी शिक्षणानें हिंदी लोक स्वातंत्र्याकरितां खटपट करणारे झाले तरी बेहत्तर. पण त्यांना अज्ञानांत ठेऊन राज्य करणें बरोबर नाहीं. निदान त्यांच्या स्वातंत्र्यप्रियतेनें हिंदुस्थानांतून इंग्रजी राज्य समग्र नष्ट झालें तरी मागासलेल्या एका मोठ्या देशास स्वतंत्र देशाच्या योग्यतेस आणण्याचें श्रेय तरी इंग्लंड देशास व इंग्रजी राज्यास मिळेल ! ही भावना खरोखरच उदात्त व श्रेष्ठ होती. व रिपनसाहेबांच्या कारकिर्दीपर्यंत सरकारचें शिक्षणखात्याविषयीं हेंच उदार धोरण होतें. रिपन यांच्या कारकिर्दींत एज्युकेशन कमिशन बसून खाजगी शाळांस जेव्हां उत्तेजन मिळालें तेव्हां सरकारची अशी समजूत होती कीं, हिंदुस्थानांत जितका शिक्षणाचा प्रसार करण्याचें सरकारनें योजिलें आहे तितका प्रसार खाजगी शाळांच्या मदतीखेरीज व्हावयाचा नाहीं. खाजगी शाळेच्या शिक्षणक्रमांत सरकारी शाळेच्या शिक्षणक्रमापेक्षां अधिक स्वातंत्र्य असतें ही गोष्ट त्या वेळीं सरकारला पूर्णपणें माहित होती. असें असूनहि जाणून बुजून खाजगी शाळांस उत्तेजन देण्याचा क्रम सरकारनें सुरू ठेवला. खाजगी शाळांना स्वातंत्र्य अधिक असलें पाहिजे ही गोष्ट सरकारनें प्रांजलपणें कबूल केली होती. याचा परिणाम असा झाला कीं मद्रास, मुंबई, बंगाल, पंजाब वगैरे इलाख्यांतून नव्या नव्या खाजगी शाळा व कॉलेजें निघून तीं भरभराटीला आलीं. फर्ग्युसन कॉलेज, मद्रासचें पच्छापा कॉलेज, पंजाबचें दयानंद अँग्लो-वैदिक कॉलेज वगैरे पुष्कळ कॉलेजें याच सुमारास निघालीं. सरकारी शाळांपेक्षां वेगळ्या वळणानेंच या शिक्षणसंस्था चालवाव्या अशा कटाक्षानेंच या खाजगी संस्था निघाल्या होत्या. सरकारलाहि त्या वेळीं असें वाटत होतें कीं, कोणत्या राजकीय चळवळी बऱ्या, कोणता धर्म चांगला, कोणता वाईट, कोणत्या चळवळींत विद्यार्थ्यांनीं पडावें, कोणत्यांत पडूं नये, हें ठरविण्याचा अधिकार सरकारनेंच केवळ आपल्या हातीं घेऊं नये. किंबहुना राष्ट्रांतील लोकांस जर खरें राष्ट्रीय शिक्षण द्याव-

याचें असेल तर तें स्वतंत्र लोकांनीं स्वतंत्र खाजगी शाळेंतच दिलें पाहिजे व देणें शक्य आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व त्यांचे सहकारी यांनीं न्यू इंग्लिश स्कूल काढलें त्यावेळीं, शिक्षण राष्ट्रीय होण्यास तें राष्ट्रांतील लोकांच्याच हातांत असलें पाहिजे हें तत्त्व खाजगी शाळांच्या तर्फे गव्हर्नरसाहेबांसारख्या मोठ्या अधिकाऱ्यापुढें सार्वजनिक समारंभाचे वेळींहि प्रतिपादन करण्यांत येत असे. व त्यास मान्यता देऊन लॉर्ड रे किंवा जेम्स फर्ग्युसन यांसारखे बडे अधिकारीहि या तत्त्वाचा लोकांसमक्ष मोठा गौरव करीत. व ही प्रामाणिक वृत्ति त्या वेळेस सरकारच्या मनांत होती म्हणूनच डेक्कन कॉलेज हें सर्वस्वीं येथील डेक्कन एजुकेशन सोसायटीच्या ताब्यांत देण्यास चॅटफील्ड व लार्ड रे हे तयारहि झाले होते. पण कांहीं कारणामुळें त्या वेळीं ती गोष्ट राहून गेली इतकेंच. खाजगी शाळांना सरकारी ग्रँट अगर मदत घेण्याची त्या वेळीं भीति किंवा शंका वाटली नाहीं याचें तरी कारण हेंच होय.

पण १८९७–९८ सालीं राजद्रोहाची जी भयंकर वावटळ उठली त्यामुळें सरकारचें या बाबतींत धोरण व रंग पालटत जाऊन सरकारनें पिछेहाटीचें धोरण स्वीकारलें. हिंदुस्थानांतील सुशिक्षित तरुण पिढी स्वातंत्र्यप्रिय होणें इष्ट नाहीं व ज्या कारणांनीं हा दोष त्यांच्या अंगीं येतो तें पाश्चिमात्य शिक्षण देण्याचा क्रम हल्लींपेक्षां अधिक मर्यादित केल्याशिवाय दूर होणार नाहीं असें कर्झन यांनीं मनाशीं ठरवून टाकलें. पाश्चिमात्य शिक्षण अजीबात बंद करणें शक्य असतें तर ती गोष्ट त्यांनीं प्रथम केली असती. पण तसें करण्याचे दिवस आतां निघून गेल्यामुळें कर्झनसाहेबांनीं अशी युक्ति काढली कीं शिक्षणाच्या शाळा बंद करूं नयेत. पण सर्व शिक्षणखातें एका मुठींत आणि तेंहि सरकारच्या मुठींत आणून विद्यार्थ्यांच्या राजकीय विचारांवर करडी देखरेख ठेवतां यावी. याच करितां त्यांनीं सत्तेच्या जोरावर युनिव्हर्सिटीचा नवा कायदा पास करून घेतला व सिमल्याहून 'रिसले' सरक्युलरासारखीं फर्मानें काढलीं. टिळक म्हणतात, " नुसता चोर पुरवतो पण घरचा चोर पुरवत नाहीं. कर्झनशहांच्या या धोरणाचा परिणाम असा झाला आहे कीं, खासगी शाळांचें सार्वजनिक किंवा राजकीय बाबतींतील स्वातंत्र्य बिलकूल नाहींसें झालें. कर्झनशहानें सरस्वती देवीला राजसत्तेची दासी बनवली. " हे कायदे करण्यांत सरकारची कदाचित् अशी समजूत असावी कीं शिक्षणानें वाटेल त्या प्रकारचीं माणसें

तयार करितां येतात. परकीयांच्या तंत्रानें चालणारीं माणसें जर आपणांस पाहिजेत तर तें होण्यास कोणतें शिक्षण पाहिजे हें काळजीपूर्वक ठरवून त्याप्रमाणें व्यवस्था केली म्हणजे झालें ! व रिसलेसाहेबानीं तर सहजगत्या असें लिहून कळविलेलें प्रसिद्ध झालें कीं, "युनिव्हर्सिटीच्या नवीन कायद्याप्रमाणें जे नियम करावयाचे ते विद्यार्थ्यांनीं राजकीय चळवळींत पडूं नये अशा हेतूंनीं त्यांजवर शाळेंत आणि बाहेर नजर ठेवण्याकरितां करावयाचे आहेत. आणि ते केले म्हणजे खासगी शाळांसंबंधानें दुसऱ्या तजविजी करण्याची जरूरी नाहीं." या गौप्यस्फोटनानें सरकारच्या खऱ्या धोरणाविषयीं कोणासच शंका उरली नाहीं. व पंडित मदनमोहन, वाच्छा, बाबू सुरेंद्रनाथ, मेथा यांच्यासारख्या नेमस्तांनींहि सरकारचा निषेध करावयास सुरवात केली.

पण इतकीं बंधनें घालून घ्यावयाचीं कशा करितां ? तर सरकारी मदतीच्या चतकोर तुकड्याकरितां ! म्हणून ज्यांना त्या भाकरीच्या तुकड्याचा मोह सुटत नाहीं त्यांच्यावर व विद्यार्थ्यांवर बंधन घालणाऱ्या सरकारावर टिळकांनीं कडक टीका करण्यास सुरुवात केली. टिळक म्हणतात "सरकारनें जी ही दांडगाई व जुलूम मांडला आहे हा आम्हीं मुकाट्यानें कां सहन करावा ? मुलावर खरी सत्ता म्हटली म्हणजे आईबापांची किंवा पालकांची होय. आपलीं मुलें फी भरून चार पांच तास शिकण्याकरितां सरकारी शाळेंत पाठविलीं म्हणजे त्यांनीं कांहीं गुन्हा केला काय ? आम्हीं आपलीं मुलें शिकण्याकरितां सरकारी शाळांत पाठविलीं म्हणजे तीं कांहीं सरकारास विकलीं नाहींत. किंवा शाळेबाहेर मुलांच्या वर्तनावर देखरेख करण्याचा हक्क सरकाराकडे सोंपवला नाहीं हें सरकारनें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. आईबापांनीं आपल्या मुलीस देवास वाहून मुरळी केली तरी तिजवरील आईबापांचे पालकत्वाचे हक्क कमी होत नाहींत, तर मुलें सरकारी शाळांत शिकतात म्हणून शाळाबाहेरहि विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर देखरेख ठेवण्याचा आईबापांस हक्क नाहीं म्हणून सरकार ठरवतें हें आश्चर्य नाहीं काय ? शिस्त कोणास नको आहेसें नाहीं व पालकांसहि त्यांच्या मुलांना शिस्त हवी आहे. पण शाळेबाहेरील शिस्तीचा प्रश्न आईबापांचा आहे सरकारचा नाहीं. उत्सवांस व्याख्यानास किंवा कीर्तनास आम्हीं आपलीं मुलें पाठवावयाचीं नाहींत म्हणजे काय ? आणि तीं पाठवूं नयेत म्हणून म्हणणारे सरकार कोण ? आणि त्यांत चोंबडे पोलीस हवे कशाला ! सरकारला अलीकडील राजकीय चळवळ अत्यंत

अप्रिय झाली आहे. परंतु ही सर्व चळवळ बेकायदेशीर ठरवून बंद करण्याचें त्यांना धैर्य नाहीं म्हणून जी गोष्ट प्रत्यक्ष करितां येत नाहीं ती परोक्ष किंवा चोरट्या रीतीनें करण्याचा सरकारनें डाव मांडला आहे ! "

फर्ग्युसन कॉलेज सारखी संस्था रिसले सर्क्युलराला प्रथमच बळी पडली. सरकारचा जुलूम त्यांना पसंत होता असें नव्हे. पण व्यक्तिशः टिळकांशीं व राष्ट्रीय पक्षाशीं त्यांचा विरोध होताच. यामुळें एका कारणाकरितां नव्हे तरी दुसऱ्या कारणाकरितां कां होईना, विद्यार्थ्यांच्या मतस्वातंत्र्यावर शिस्तीच्या नांवाखालीं गंडांतर येतच होतें. यामुळें नेटिव्ह संस्थानांप्रमाणें विद्यार्थ्यांवर दुहेरी जुलूम होत होता. त्यावेळीं विद्यार्थीदशेंत असलेले सावरकर यांनीं स्वदेशी चळवळीसंबंधानें भरलेल्या सभेंत भाग घेतला म्हणून फर्ग्युसन कॉलेजच्या प्रिन्सिपालांनीं त्यांस १० रु. दंड करून कॉलेजच्या बोर्डिंगांतून काढून टाकलें. टिळक लिहितात, "फर्ग्युसन कॉलेजची ही सरकारी कॉलेजावरील ताण पाहून कपाळास हात लावल्याखेरिज रहावत नाहीं ! प्रो. गोखले हे एकीकडे मँचेस्टरमध्यें जाऊन बहिष्काराचें समर्थन करितात आणि इकडे त्यांच्याच कॉलेजांतील एका विद्यार्थ्यास स्वदेशी चळवळींत पडल्याबद्दल दंड होत आहे. शिस्तीच्या नांवाखालीं हा जुलूम चालला आहे. गुरुशिष्यांमधील धर्म फार नाजूक आहे हें आम्ही जाणून आहों. व त्यांत कोणत्याही रीतीनें बिघाड करण्याची आमची इच्छा नाहीं. पण विद्यार्थ्यांस आज्ञा मोडण्यास जर कोणी शिकवीत असेल तर तो अशा शिक्षकांचा आचरटपणा होय. "

विद्यार्थीवर्गाचीं मतें एका बाजूला तर कॉलेजांमधील शिक्षणाधिकाऱ्यांचीं त्यांच्या विरुद्ध बाजूला, हा अनुभव आज महाराष्ट्राला गेलीं चाळीस वर्षें आलाच आहे. मग तें फर्ग्युसन कॉलेज असो, डेक्कन कॉलेज असो, कीं आणखी तिसरें एखादें असो. कॉलेजांतील प्रोफेसरांनीं मुलांना नुसतीं बुकें पढवावीं. पण राष्ट्रीय चारित्र्याचें शिक्षण त्यांनीं केसरीसारख्या वर्तमानपत्राकडून अगर टिळकांसारख्या लोकोत्तर व्यक्तीकडे पाहूनच घ्यावें. विद्यार्थ्यांनीं कित्ता घेण्यासारखे किंवा मुलांना वश करण्यासारखे स्वतःचे अंगीं गुण नाहींत व बाहेरील राष्ट्रीय चळवळ पहावत नाहीं, अशा स्थितींत पोरांना उनाड ठरवून त्यांचे पुढारी हेच त्यांना शिस्त मोडण्याचें शिक्षण देतात असा आरोप शाळाधिकाऱ्यांनीं करूं नये तर दुसरें काय करावें ? पण तरुण विद्यार्थ्यांचीं मनें विनाकारण दुसरीकडे वळत

नाहींत. आपल्या आकांक्षांना योग्य वळण देणारा खरा गुरु कोण हें त्यांना दिसत असतें. म्हणूनच सरकारी शाळा-कॉलेजांतून शिक्षण घेतल्यानंतरहि त्यांच्या मनावरील राष्ट्रीय मनोवृत्तीचा छाप पुसून जात नाहीं. किंबहुना सेल्बीसाहेब अगर रँगलर परांजपे यांच्यासारखे प्रिन्सिपाल टिळकांविरुद्ध व राष्ट्रीय पक्षाविरुद्ध कसून चळवळ करीत असतांहि त्यांच्या विद्यार्थ्यांची सहानुभूति सर्वस्वीं टिळक पक्षा-लाच होती हें महशूर आहे व याकरितांच वर विद्यार्थीवर्गाला आम्हीं कोकिळेची उपमा दिली आहे.

तरुण विद्यार्थ्यांना टिळक वगैरे पुढारी कुमार्गदर्शक होतात, त्यांचें ऐकून विद्यार्थी चळवळींत पडतात, शाळांची शिस्त मोडतात आणि आपल्या गुरूंची आज्ञा पाळीत नाहींत, असा एक टिळकांच्यावर ठराविक आक्षेप होता. या वर्षाच्या ऑक्टोबरच्या सुमारास शाळाधिकारी व हे पुढारी यांच्यांतील विरोध बराच विकोपाला गेला. हे अधिकारी व हे पुढारी एकत्र बसून कांहीं विचार-विनिमय करते तर त्यांतून कदाचित् कांहीं मार्ग निघाला असता. पण शाळा-धिकारी परावलंबी आणि वरिष्ठ अधिकारी म्हणजे डायरेक्टरच नव्हे तर प्रांतिक सरकार आणि त्यांच्याही वर हिंदुस्थानसरकार जें धोरण ठरवून पाठवितील तें धोरण अंमलांत आणणें हें कनिष्ठ शाळाधिकाऱ्यांचें कर्तव्य ठरून गेलें होतें. सरकारानें राजकीय पुढाऱ्यांशीं सहविचार करून मुलांनीं काय करावें, काय करूं नये याविषयीं मर्यादा ठरविणें दुरापास्तच. दोघांचीहि वृत्ति विशेषतः सरकाराची फटकून वागण्याची व अधिकाराच्या जोरावर वाटेल तें घडवून आणूं अशा गुर्मीची. पण शाळा व कॉलेजचे अधिकारी यांनाच कोणतीहि शिस्त झाली तरी ती अंमलांत आणण्याच्या मर्यादा अनुभवानें खऱ्या कळतात. पण वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीं कनिष्ठ अधिकाऱ्यांना कांहीं मत म्हणून आहे किंवा व्यावहारिक शहाणपण आहे ही गोष्ट कधीं मनांतच आणली नाहीं. त्यांच्या मतें शिक्षक म्हणजे शिस्त गाजविणारे शिपाई. आम्ही वरून पाठवूं तो हुकूम यांनीं अमलांत आणला पाहिजे. पण हे वरिष्ठ अधिकारी रहाणार हिमालयावर, रिसले सर्क्युलरा-सारखीं सर्क्युलरें सुटणार तेथून, आणि शाळामास्तरांचा नित्य संबंध पडला त्यांच्याच गांवांत राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांशीं व पुढाऱ्यांशीं, त्यामुळें सतत अप्रियता सोसून शिक्षकाचें काम करणें त्यांना जड जाऊं लागलें. विद्यार्थि तर काय बोलूनचालून तरुणच. त्यांना आपल्या वर्तणुकीचे परिणाम काय होतील हें

समजणें कठीण. आणि एकीकडे शिक्षक आणि दुसरीकडे स्वतःची अल्लड वृत्ति, या दोन दाबांत त्यांचीहि कुचंबणा फार होई व त्यांच्या हातून अभ्यासहि व्हावा तितका होत नसे. शाळेंत मास्तरांचा उपदेश ऐकावा व घरींदारीं सभांतून वर्तमानपत्रांतून पुढाऱ्यांचा उपदेश ऐकावा अशा रीतीनें दोन कानांतून दोन्हींकडून घुसलेल्या उपदेशामुळें त्यांच्याहि डोक्यांत गोंधळ होत असल्यास नवल नाहीं. अशा रीतीनें अडचण सर्वांचीच. पण कोणीहि दुसऱ्याकरितां कांहींहि सवलत देण्यास तयार नव्हता. याचें कारण एकत्र बसून सहविचार होणें शक्य नव्हतें. आपापल्या राज्यांत जो तो राजा. सरकारच्या हातांत काय हत्यार होतें हें वर दिसून आलेंच आहे. पण पुढाऱ्यांच्या हातांत हत्यार नव्हतें असें नाहीं व तें वापरण्यास त्यांनीं कमी केलें असें नाहीं. डेक्कन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल सेल्बी हे जवळजवळ वरिष्ठ शाळाधिकारी. पण उलट त्यांच्या हाताखालील विद्यार्थी हे प्रौढ. यामुळें लहान विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षकांविरुद्ध कांहीं सांगणें हें जितकें अवघड तितकें प्रिन्सिपॉल सेल्बीसारख्या शिक्षकांविरुद्ध प्रौढ विद्यार्थ्यांना उपदेश करणें हें अवघड नव्हतें. प्रस्तुतच्या चळवळींत सेल्बीसाहेबानीं राजकीय चळवळीवर व पुढाऱ्यांवर तोंडसुख घेतलें तेव्हां टिळकांनींहि निर्वाणीचें हत्यार उपसून सेल्बी साहेबांसारखे लोक हे आमचे गुरूच नव्हेत असें केसरींतून उघडपणें प्रतिपादण्यास सुरुवात केली. टिळक केसरींत लिहितात " शिष्याचें राष्ट्रहित पाहात नाहीं तो त्याचा गुरु नव्हे असें आम्ही साफ साफ विधान करतों. सेल्बीसाहेब म्हणतात कीं, स्वदेशी चळवळ देशास हितकारक आहे, पण विद्यार्थ्यांनीं चळवळींत पडूं नये. ठीक आहे चळवळींत पडूं नये तर नये. पण सेल्बीसाहेबांनीं स्वतः देशी कपडे वापरून अगर विद्यार्थ्यांस वापरण्यास सांगून या चळवळीबद्दल कधीं आपली सहानुभूति व्यक्त केली आहे काय ? काय म्हणे कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं या चळवळींत पडूं नये ! चेंबर्लेनच्या चळवळींत आक्सफर्ड, केंब्रिजमधील विद्यार्थी पडले नाहींत काय ? आमचें विद्याखातें जर स्वतंत्र असतें तर व निसर्गतःच या देशाचे हितचिंतक असे विद्वान् प्रोफेसर त्यांत असते तर ते सुरेंद्रनाथ बानर्जीप्रमाणें स्वदेशी चळवळीवर व्याख्यानें देण्यास गांवोगांव फिरले असते. पण परकीय राजसत्तेखालीं आमच्या कॉलेजांतील प्रोफेसरांचीच इतकी दुर्दशा झाली आहे असें नव्हे तर विद्यार्थ्यांचीहि दुर्दशा करण्यास ते प्रवृत्त झाले आहेत. आणि त्यांतल्यात्यांत शरमेची गोष्ट ही कीं, ज्यांनीं उदात्त राष्ट्रीय शिक्षण लोकांस स्वस्त

देण्याकरितां स्वार्थाचा त्याग करून खासगी कॉलेजें काढलीं तेहि अंधपरंपरेनें सरकारचें अनुकरण करूं लागले आहेत ! यांना गुरु म्हणावें कीं पोटभरू म्हणावें ? हे आमचे गुरुच नव्हत ! ए. बी. सी. शिकविण्याकरितां, इंग्रजी भाषा व ऑफिसांत खर्डेघाशी शिकविण्याकरितां हे सरकारनें नेमलेले नोकर होत. यांना जुन्या धर्मशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें गुरूप्रमाणें मान देणें म्हणजे नवसास पावणाऱ्या म्हसोबास ब्रह्मपदास नेण्यासारखें आहे ! प्राचीन काळचे गुरु अगदीं वेगळ्या प्रकारचे असत. ते जितेंद्रिय, व्यावहारिक लोकांपासून अलिप्त, सत्वशील व निस्पृह असत. ते गुरु वेगळे व हल्लींचे गुरु वेगळे. तरुण पिढीस खऱ्या राष्ट्रीय विचाराचें जर वळण लावावयाचें तर तें वळण सरकारी कॉलेजांतून कधींहि मिळावयाचें नाहीं हें आम्हीं नेहमीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे. सेल्ची घ्या बेन घ्या कीं त्याचा भाऊ स्टोन घ्या त्यांची विद्वत्ता आम्हांस मान्य आहे. पण हिंदुस्थानचें हित करण्यास ते येथें आलेले नाहींत. आम्हीं आपलें राष्ट्र सुधारावें अशी जर या गुरूंची इच्छा नाहीं तर यांचा भ्रामक कोटिक्रम आम्हीं काय म्हणून ऐकावा ? व अशा प्रकारचा भ्रामक उपदेश करण्याचा त्यांना अधिकार तो कोणता ? राजकीय उन्नतीचे प्रयत्न करण्याचे बाबतींत यांचें मत घेणें म्हणजे उंदरांनीं बोक्याचें मत घेण्यासारखें आहे ! जिंकलेल्या लोकांना जेते लोक राष्ट्रधर्माचीं खरीं तत्त्वें सांगतील ही गोष्ट मनुष्यस्वभावाच्या विरुद्ध आहे. जपानच्या लोकांनीं विद्या शिकविण्याकरितां परदेशांतील गुरु आणले पण विद्या शिकून झाल्यावर त्यांना परदेशास रवाना केलें हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. शुक्राचार्य हे जसे कचास विशिष्ट विद्या शिकविण्याकरितां उपयोगी पडले तद्वतच बेकन, शेक्सपीयर वगैरे शिकविण्यापुरतेच सेल्बीसारखे लोक आमचे गुरु होत. स्वजातीयांची पर्वा न करितां जपानास निस्पृहपणानें खरी सल्ला देणारा एकटा हर्बर्ट स्पेन्सरच निघाला. कोठें स्पेन्सर व कोठें सेल्बीसाहेब ? हिरण्यकश्यपूनें आपला मुलगा प्रल्हाद यास आपल्या मताप्रमाणें शिक्षण देण्याकरितां अनेक गुरु नेमले होते. पण त्याची भक्ति एकट्या विष्णूवर असल्याकारणानें त्यानें

> वळी (ओळी) पोथ्यांच्या या तुम्हि असुररीती शिकविता
> परी व्यर्थे काव्यें अलवण हरीविण कविता ॥

असा आपल्या गुरुस साफ जबाब दिला. आणि—

> हे तो गुरू पापतरू म्हणावे । अंधाहुनी अंध तया गणावे ॥
> दे कृष्णीं प्रीती गुरु तोच साच । श्रुत्यर्थ इत्यर्थ असे असाच ॥

असें म्हणूं लागला असें वामन पंडितांनीं वर्णन केलें आहे. प्रल्हादास कृष्णभक्ति शिकविण्याच्या कामीं हिरण्यकश्यपूनें नेमलेले गुरु जसे निरुपयोगी ठरले तितकेच आमच्या नवीन पिढीस राष्ट्रभक्ति शिकविण्याच्या कामीं सरकारी कॉलेजांत सरकारनें नेमलेले गुरु अयोग्य होत. अशा गुरूंचा उपदेश आम्ही क्षणभर बाजूला ठेवला पाहिजे. नाहींपेक्षां हिंदु लोकांनीं दास्यत्वांत जन्मावें आणि दास्यत्वांतच मरावें अशी स्थिति येणार आहे. विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थी म्हणून राजकीय चळवळींत पडूं नये. मोठ्यांनीं राजाचे नोकर म्हणून पडूं नये. म्हाताऱ्यांनीं पेन्शनर म्हणून पडूं नये. एतावता काय कीं जन्मापासून मरेपर्यंत 'न हिंदुः प्रभुरात्मनः' अशी आमची स्थिति व्हावी अशीच सरकारची योजना आहे. " व ही गोष्ट आपल्यांतील पुढारी लोकांनीं व शाळाधिकाऱ्यांनीं ओळखली नाहीं व त्यांना पटत नव्हती म्हणूनच टिळक असें अट्टाहासानें प्रतिपादन करीत होते कीं " हे आमचे गुरुच नव्हत ! "

शिस्तीच्या नांवाखालीं विद्यार्थ्यांच्या मनोवृत्तीवर जुलूम करून सरकारी धोरणास हातभार लावणाऱ्या खासगी शाळांच्या शिक्षणाधिकाऱ्यांवरहि टिळकांनीं अशीच कडक टीका केली. व ' इंद्राय तक्षकाय स्वाहा ' या न्यायानें सेल्बीसाहेबांबरोबर या कॉलेजांतील अध्यापकांसहि गुरुत्वाच्या मानास अपात्र ठरविलें व

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥

असा महाभारतांतल्या प्रमाणें बेलाशक उपदेश केला. टिळक म्हणत, " आम्हीं जीं मुलें शाळा व कॉलेजें यांत पाठवितों तीं त्यांस राजकीय चळवळीचा बिलकूल गंध लागूं नये म्हणून पाठवीत नाहीं. विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थीदशेंत मुख्यतः अभ्यासाकडेच लक्ष ठेवावें हें मत आम्हास पूर्णपणें ग्राह्य आहे. किंबहुना आम्हीहि विद्यार्थ्यांस तसेंच सांगत आलों आहों. पण सार्वजनिक हिताच्या ज्या चळवळी राष्ट्रांत चालू आहेत त्यांच्या शक्याशक्यतेचा अगर फायद्या गैरफायद्याचा विचार विद्यार्थ्यांनीं विद्यार्थीदशा संपण्यापूर्वींच करून ठेवला पाहिजे. कै. रानडे व तेलंग यांचीं नांवें प्रमाण म्हणून सेल्बी पुढें करतात पण आम्ही म्हणतों याप्रमाणेंच रानडे यांचें उघड मत होतें. व म्हणूनच मुंबई पुणें येथें राष्ट्रीय सभा भरली होती तेव्हां सदर सभेंत विद्यार्थ्यांनीं पडणें इष्ट आहे असें त्यांनीं सांगितलें होतें हें सर्वांना माहीत आहे. "

पण विद्यार्थ्यांचें हें स्वातंत्र्य कायम ठेवावयाचें तर सरकारशीं फटकून वागण्यास तयार झालें पाहिजे. मग सरकारकडून जी ग्रँट मिळते ती कशी मिळणार ? यावर टिळक म्हणतात, "चतकोर भाकरीची अपेक्षा न धरतां आपल्या व पालकांच्या हक्काकरितां धैर्यानें व नेटानें भांडणें हेंच खासगी शाळांचें कर्तव्य होय. गुलामगिरीच करावयाची तर चतकोर भाकरी घेऊन तरी कां ? सगळी तरी घ्या ! रँग्लर परांजपे यांच्यासारखे विद्वान् गृहस्थ आज आमच्या खासगी शाळांतून आहेत त्यांनीं सरकारपाशीं आग्रह धरला कीं ग्रँटच्या चतकोर भाकरीकरितां तुम्ही सांगाल तसें अगर तुम्हाला वाटेल तसें आम्ही नाचावयास तयार नाहीं तर त्यांचें सरकारांत कांहींच वजन पडणार नाहीं असें नाहीं. पण सरकारी शाळा ज्या धर्तीवर चालतात त्याच धर्तीवर जर या खासगी शाळा चालावयाच्या असतील तर या खासगी शाळा आम्हास नको आहेत व त्यांस लोकांनीं मदत करण्याची जरूरी नाहीं असें आम्ही स्पष्ट म्हणतों. हा लोकाश्रय जर सरकारचे गुप्त हेतु पर्यायानें सिद्धीस नेण्यास उपयोगी पडला तर आत्मत्यागाचे ऐवजीं आत्महत्येचें नांव त्यास द्यावें लागेल ! "

(४) राष्ट्रीय शिक्षणावरील व्याख्यानें

तारीख १४ सप्टेंबर १९०७ रोजीं गायकवाडवाड्यांतील गणपतीपुढें टिळकांचें राष्ट्रीय शिक्षणावर व्याख्यान झालें. ते म्हणाले "ज्यांच्यावर लोकशिक्षणाची जबाबदारी आहे त्यांनीं या विषयाची थट्टा करणें बरोबर नाहीं. आम्हाला पाहिजे तसें शिक्षण परकी राज्यकर्ते आम्हाला देऊं शकत नाहींत. तसा त्यांचा हेतु नाहीं. इच्छा नाहीं. कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय शाळेंत दादाभाईंचीं व दत्तांचीं पुस्तकें शिकवतात. प्रि. परांजपे जर हीं पुस्तकें आपल्या शाळेंत शिकविण्यास घेतील तर मी त्यांचें म्हणणें ऐकेन. सर फेरोजशहा मेथा म्हणतात, "आम्ही सरकारी शाळांतूनच निघालों. तसे आणखीहि लोक निघतील. रानडे, गोखले व न्यू इंग्लिश स्कूलचे संस्थापक त्याच शिक्षणांतून निघाले." पण फार झालें तर रानडे गोखले हे एकेकच निघाले. आम्हाला अधिक निघावयास हवेत. बुद्धि कमीजास्ती असली तरी सर्वांवर राष्ट्रीय विचाराचा ठसा उमटला पाहिजे आणि तें राष्ट्रीय शिक्षणावांचून व्हावयाचें नाहीं. आम्ही जरी सरकारी शाळांतून निघालों तरी माझी अशी समजूत झाली आहे कीं, सरकारी शिक्षणानें विद्यार्थ्यांचीं मनें भ्रष्ट होतात. सरकारी धोरणानें आम्ही दरिद्री झालों याचें शिक्षण आम्ही राष्ट्रीय

शाळेंत देणार आहों. तें कां देऊं नये ? तें देण्याचा आमचा आम्हाला पूर्ण अधिकार हवा."

गुर्ल होसूर येथें श्री. चिदंबरम्स्वामीचा उत्सव होत असतो. या उत्सवास टिळक गेले होते. येतांना ते बेळगांवास उतरले. तेथें दसऱ्याचे प्रसंगीं खोत यांचे अध्यक्षतेखालीं 'सरकारी शिक्षण व राष्ट्रीय शिक्षण' या विषयावर त्यांचें व्याख्यान झालें. प्रथमतः मर्दानी खेळांत प्राविण्य दाखविण्याबद्दल तेथील सामने-वाल्यांस बक्षीसें दिल्यानंतर टिळक आपल्या भाषणांत म्हणाले, "तरुण पिढीची अवनत स्थिति आणखी किती दिवस ठेवावयाची ? म्हणून सर्व प्रांतांतील पुढारी लोकांपुढें राष्ट्रीय शिक्षणाचा महत्त्वाचा प्रश्न उत्पन्न झाला आहे. सरकार विद्वान् निर्माण करीत आहे व करीलहि. परंतु त्यांस लंगडे विद्वान् बनवण्याकडे सरकारचें बुद्धिसर्वस्व खर्च होत आहे. सरकारचें हें धोरण आम्हांला नाकबूल आहे. या धोरणानें पुढील पिढी तेजोहीन होईल. म्हणून याकरितां मुलांचें शिक्षण आम्हीं आमच्या हातीं घेऊन वेळींच प्रयत्न केले पाहिजे. महर्षि दादाभाईनीं गेल्या वर्षी स्वराज्याचें प्राप्तव्य हिंदी लोकांपुढें ठेविल्यापासून एक वर्षांत देशामध्यें विचारक्रांति झाली आहे. ती वीस वर्षांनींहि झाली नसती एवढी मोठी आहे. हा विचारक्रांतीचा ओघ आम्हीं पुढें चालवावा किंवा कुंठित करावा ? पन्नास वर्षें मेहनत करून दादाभाईनीं आणि दहा पंधरा वर्षें श्रम करून दत्तांनीं जे सिद्धान्त प्रस्थापित केले आहेत, ते आमच्या मुलांच्या मनावर लहानपणींच बिंबवले गेले पाहिजेत. या प्रमेयांचें विद्यार्थ्यांस लहानपणापासून बाळकडू देणें हेंच राष्ट्रीय शिक्षणाचें बीज होय. राष्ट्रीय शिक्षण घेणारास सरकारी नोकऱ्या न मिळतील. पण मारवाडी, लिंगायत, बनिया हे व्यापारी वर्ग यांना सरकारी पुस्तकी शिक्षणाची कधीं अवश्यकता भासत नाहीं व पोट कसें भरेल याची चिंताहि यांना करावी लागत नाहीं. शिस्तीच्या नांवाखालीं रिसले सर्क्युलर काढलें आहे व त्या नियमाचें उल्लंघन करणाराला परीक्षेस बसूं द्यावयाचें नाहीं असेंहि सरकारानें ठरविलें आहे ! आम्हासहि शिस्त नको असें नाहीं. पण राष्ट्रीय शाळेंत आम्ही तरी विद्यार्थ्यांना चोऱ्या करा, म्हणून शिकविणार आहोंत कीं काय ? विद्यार्थ्यांनीं सभांना जाऊं नये अशी सरकारनें करडी कदर ठेविली आहे. पण विद्यार्थ्यांनीं सभेला जाणें अवश्य आहे असें मला वाटतें. विद्यार्थ्यांना सभांतून जें शिक्षण मिळतें तें सरकारी शाळांतून मिळत नाहीं म्हणूनच विद्यार्थ्यांनीं सभांस यावें असें मी

म्हणतों. या गोष्टींना शाळांतून मज्जाव नसेल तर विद्यार्थ्यांनीं सभेस येण्याची कांहीं जरूर नाहीं. किंबहुना मग त्यांनीं सभेला येऊं नये असें मी म्हणेन. आपण शक्य तितक्या राष्ट्रीय शाळा व एक तरी राष्ट्रीय कॉलेज स्थापन करण्याची हल्लीं वेळ आली आहे. सरकारी संस्था अगर ज्या निमसरकारी संस्थांजवळ महत्प्रयासानें थोडाबहुत पैसा जमला आहे त्या राष्ट्रीय होण्यास प्रथम कबूल होणार नाहींत हें खरें. तरी पण हळूहळू आपण हा उद्योग चालू ठेवला म्हणजे त्या संस्थाहि आपल्या संस्थेस येऊन मिळतील."

तारीख २७ फेब्रुवारी १९०८ रोजीं सोलापुरास मुंबईचे डॉ. देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखालीं टिळकांचें व्याख्यान झालें. त्यांत त्यांनीं सांगितलें "देश ओळखण्यास शिकणें याला राष्ट्रीय शिक्षण म्हणावयाचें. नुसतें लिहिण्यावाचण्यास येण्यानें तें राष्ट्रीय शिक्षण होत नाहीं. प्रथम प्रथम हल्लींच्या शिक्षणाबद्दल आम्हांस फार अभिमान वाटत असे. माझी व माझ्या वडिलांचीहि अशी समजूत होती. पण पुढें पुढें आमच्या मनांत आम्ही बुद्धीनें इतर देशांच्या बरोबरीनें असून आमचा देश उदयास कां येत नाहीं असा विचार उभा राहिला. १२ वर्षांच्या शिक्षणानेंहि २५ रुपये मिळविण्याची योग्यता आमच्यांत कां येत नाहीं? असे लोक स्वतःस प्रश्न करूं लागले. या ओघाबरोबर मीहि पुढें जात चाललों आहें कोणी असें म्हणतात कीं 'तुम्हाला कोठें राष्ट्रीय शिक्षण मिळालें होतें! उगीच हा खटाटोप व आक्रोश कां?' यास आमचें उत्तर असें कीं आम्हास ३५ साव्या वर्षी मिळालेलें ज्ञान आमच्या तरुण पिढीस १५ व्या वर्षी मिळावें म्हणून तर ही सर्व खटपट आहे. अशा शिक्षणानें कदाचित् पुढील पिढी असंतुष्ट होईल. पण हा राजद्रोह नव्हे. इंग्रजी भाषा फार द्व्राड आहे. ती लवकर येत नाहीं. ती सोपी नाहीं. केवळ राजकर्त्यांची भाषा म्हणून ती आम्हांला शिकावी लागते, आमच्यावर तें निवळ ओझें आहे. मला मिळालेलें ज्ञान मराठी भाषेंत मिळालें असतें तर हें सर्व ५२ वर्षांचें ज्ञान मला २५ व्या अगर ३० व्या वर्षीच मिळालें असतें. या इंग्रजी भाषेमुळें वर्षें फुकट जातात! राष्ट्रास परकी भाषेचें शिक्षण देणें म्हणजे त्यास खच्ची करण्यासारखें आहे. राष्ट्रीय शाळा पाहिजे आहेत. त्या काढावयाच्या कशा हा मोठा प्रश्न आहे. सरकार या शाळा काढूं शकत नाहीं. सरकार जवळचे पैसे आमचेच आहेत. पण ते त्यांच्या ताब्यांत गेले म्हणून आम्हांस राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रश्न सोडवतां येत नाहीं. हेंच सरकार आमचें असतें तर मी आज

या विषयाची कहाणी सांगण्यास येथें उभाहि राहिलों नसतों. यामुळेंच मंद गतीनें कां होईना पण आपल्या हातून होतील ते प्रयत्न केले पाहिजेत."

शेवटीं समर्थ विद्यालयासंबंधानें त्यांनीं सांगितलें कीं, "या योजनेला बराच खर्च येईल. पण दरसाल तुम्ही चार रुपये सरकारला देतां आम्हाला फक्त एक रुपया द्या. हें सगळ्यांच्या फायद्याचें व धार्मिक काम आहे असें समजा. महाराष्ट्रांत शिक्षणाचें हें एक देऊळ बांधावयाचें आहे. तें तुमच्या साह्यानें बांधलें जाईल अशी मला खात्री आहे. एका पिढींत रामदासाप्रमाणें शेंकडो उपदेशक महाराष्ट्रांत पसरावे व उद्योगधंद्यास अधिक योग्य करावेत एवढ्याकरितां ही शाळा आहे. आमचा हा प्रयत्न सरकास कदाचित् रुचणार नाहीं. व हा उपक्रम कदाचित् सरकार बंदहि करील. पण आमच्या कार्याला बंदी केल्यास त्यावेळीं देव बुद्धि देईल तसें करूं!"

तारीख ३ मार्च १९०८ रोजीं टिळकांनीं बार्शीस व्याख्यान दिलें. त्यांत त्यांनीं सांगितलें कीं, "आम्हाला ज्या गोष्टी २५ वर्षें झाल्यावर समजूं लागल्या त्या पुढील पिढीस तरुणपणींच समजावयास पाहिजेत. अमेरिकेंत चवथ्या पांचव्या इयत्तेंतच स्वतंत्रतेचा जाहीरनामा शिकविला जातो. त्याचप्रमाणें विद्यार्थीदशेंतच आम्हीं देशाची स्थिति मुलांस लहाणपणींच शिकवावयास पाहिजे. प्रो. विजापूरकरांसारखी विद्वान् मंडळी या कामाला सर्वस्वीं वाहून घेण्यास तयार झाली आहेत. त्यांना धनवान् लोकांनीं आपल्या धनाची जोड करून दिली पाहिजे. सरकार रुसो किंवा रागावो. आपण आपलें कर्तव्य केलें पाहिजे. वाटेल त्या बाबतींत सरकारचा हट्ट आम्हीं तरी कसा ऐकावा! सरकारनें उद्यां लग्नें करूं नका म्हणून सांगितलें तर आपण थोडेंच तसें करणार आहों! शिक्षणाचीहि गोष्ट अशीच आहे."

तारीख २१ मार्च १९०८ रोजीं रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यांच्या अध्यक्षतेखालीं पुणें जिल्हा सभा भरली होती. या सभेंत "हल्लींच्या शिक्षणपद्धतींतील दोष नाहींसे करून चालू शिक्षणसंस्था सुधारणें व नवीन शिक्षणसंस्था काढणें अवश्य आहे" असा ठराव पास झाला. यासंबंधीं रिपोर्ट सादर करण्याकरितां रा. ब. जोशी, नानासाहेब देशमुख, टिळक, विजापूरकर, ल. ब. भोपटकर, देसाई, प्रो. हरीभाऊ लिमये, प्रो. कानिटकर, नटेशराव द्रविड, प्रो. वासुदेवराव पटवर्धन, वगैरे गृहस्थांची कमिटी नेमली होती. राष्ट्रीय शिक्षणाचा ठराव टिळकांनीं

मांडला. त्यांत राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधानें इतर हकीकत सांगून टिळकांनीं सांगितलें, शिक्षण कमिशनपुढें माझी साक्ष झाली. त्यांत मला विचारलें होतें कीं ग्रँट देऊन जर सरकार पैसे खर्च करणार तर त्यावर सरकारची देखरेख कां नको? मीं सांगितलें "पैसे द्याल तर द्या. पण देखरेखीचें व्याज त्याबरोबर आम्हाला नको. देखरेखीचा विटाळ देखील नको." राष्ट्रीय बाण्याचें शिक्षण स्वतंत्रपणानेंच अधिक देतां येईल. राष्ट्रांत विद्वान् लोक निपजतील तितके पाहिजे आहेत. राष्ट्रीय शाळांतून आम्हाला शिक्षणाचा दर्जा कमी करावयाचा आहे असें मुळींच नाहीं. सरकारला बुडवतां येणार नाहीं अशी विद्वत्तेची परंपरा आपली आहे व तीच आम्हालाहि कायम राखावयाची आहे. राष्ट्रीय शाळांमुळें इतर शिक्षण संस्थांचें नुकसान न होतां हितच होणार आहे."

राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रचार एकीकडे चालला असतांना नेमस्त व इतर हटवादी लोक यांच्याशीं टिळकांचा वाद चालूच होता. या वादाची पुनरावृत्ति पुढें १९१९ सालींहि थोडी झाली. तिचाहि येथेंच उल्लेख करूं. टिळक भांडखोर आहेत व विघातक कामगिरीशिवाय त्यांचे हातून कांहींच होत नाहीं यामुळेंच त्यांना अखेर डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा राजीनामा द्यावा लागला, असा आक्षेप टिळक विलायतेहून आल्यानंतर त्यांना देण्यांत येणाऱ्या मानपत्राच्या वादांत फर्ग्युसन कॉलेजच्या अधिकाऱ्यांनीं काढला होता. त्यावर टिळकांनीं तारीख २३ डिसेंबर १९१९ च्या केसरींत खुलासा केला कीं, "डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी ही संस्था स्थापन करण्याचे वेळीं मूळ संस्थापकांचे जे उद्देश होते ते पुढें सुटत चालले हें राजीनामा देण्याच्या अनेक कारणांपैकीं एक होतें. शिक्षकांचें राजकीयच काय पण शिक्षणविषयकहि स्वातंत्र्य कायम राहिलें पाहिजे असें टिळक यांचें म्हणणें होतें. व १८८२ सालीं न्यू इंग्लिश स्कूलतर्फे शिक्षणकमिटीचे अध्यक्ष डॉ. हंटर यांस आपटे, आगरकर, टिळक, नामजोशी यांनीं जें मानपत्र दिलें त्यांत हेच विचार नमूद आहेत. 'नॅशनल एज्युकेशन' हे शब्द टिळकांच्या राजीनाम्यांत आले आहेत इतकेंच नव्हे तर त्यासंबंधीं आपण काय योजना करणार याचा खुलासा आपटे यांनीं शिक्षण कमिशनपुढें जी साक्ष दिली त्यांतहि केला होता.

सरकारी ग्रँट घेणें हें एक सोसायटीचें राजकीय व शिक्षणाविषयक बाबतींतील स्वातंत्र्य नष्ट होण्याचें कारण होय. अशा प्रकारची सरकारी ग्रँट शाळेस

घ्यावी न घ्यावी याबद्दल पहिल्यानेंच सोसायटींत पुष्कळ भवति न भवति झाली होती. सरकार पैसा आपल्या घरचा आणीत नाहीं लोकांकडूनच वसूल करतें. म्हणून सरकारची मदत घेणें काय किंवा लोकांची मदत घेणें काय एकच असें त्यावेळीं सर्वानुमतें ठरलें. पण त्याबरोबरच हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, दुसराहि एक असा महत्त्वाचा ठराव झाला होता कीं सरकारी ग्रँट घेतल्यानें सरकारचा ताबा स्वीकारावा लागून आपलें राजकीय किंवा इतर स्वातंत्र्य जर नष्ट होईल तर ग्रँट न घेतां सोसायटीनें आपलें स्वातंत्र्यच कायम ठेवावें. आणि त्याप्रमाणें एक दोन वर्षें सोसायटीनें वर्तनहि केलें. पुढें हा नियम सुटत गेल्यामुळें अखेर शाळेचें स्वातंत्र्य क्रमाक्रमानें नष्ट होणार हें १८९० सालापूर्वींच टिळकांच्या लक्षांत आलें होतें. व याचा त्यांनीं आपल्या राजीनाम्यांत उल्लेख केला आहे. त्या वेळीं ग्रँट घ्यावी कीं न घ्यावी हें एकच राजीनाम्याचें मुख्य कारण झालें होतें असें नसलें तरी मूळ उत्पादकाचें धोरण मेंबर लोकांकडून सुटत चाललें आहे अशी तक्रार त्यांनीं राजीनाम्यांत केलीच होती. “ सरकारी ग्रँट व स्वातंत्र्य यांचा विरोध येईल तर स्वातंत्र्य राखा, ग्रँट घेऊं नका आणि विरोध न येतां सरकारची ग्रँट मिळत असेल तर ती घेतल्याखेरीज सोडूं नका. कारण सरकारी पैसा झाला तरी तो आपलाच आहे ” असें टिळकांचेंच नव्हे तर शाळेच्या इतर चालकांचेंहि ठाम मत होतें. म्हणून ग्रँट घेण्यास टिळक सर्वस्वीं म्हणजे बिनशर्त कबूल होते हें म्हणणें व्यर्थ होय. व ग्रँटपेक्षांहि शिक्षणसंस्थांचें स्वातंत्र्य कायम राहतें कीं नाहीं हाच सरकारी शिक्षण विरुद्ध राष्ट्रीय शिक्षण यांतील मुख्य मुद्दा होय असें टिळकांचें म्हणणें होतें. प्रो. के. के. जोशी यांनीं तारीख १४ डिसेंबर १९१९ रोजीं केसरींत पत्र लिहून “ ‘ राजकीय बाबतींत स्वातंत्र्य नष्ट झालें म्हणून वाईट वाटून व इतर कांहीं कारणामुळें टिळकांनीं सोसायटीचा राजीनामा दिला ’ या विधानास तुमचेपाशीं काय आधार आहे ? असा जाहीर खुलासा विचारला. ” त्याला टिळकांनीं केसरींत असें उत्तर दिलें कीं, “ डॉ. जोशी हे सोसायटीच्या तिसऱ्या पिढींतले सेक्रेटरी असल्याकारणानें कदाचित् जुन्या गोष्टी त्यांस माहीत नसतील. पण १८९८–९९ सालीं सोसायटीच्या लाइफमेंबराचें राजकीयच काय पण शिक्षणविषयक स्वातंत्र्यहि कसें नष्ट झालें व त्यांनीं सरकारच्या सांगण्यावरून आपल्यांतीलच एका लाईफ मेंबरास वर्ष दोन वर्षें सस्पेंड करून राजकीय स्वातंत्र्यास विघातक अशा सरकारनें घातलेल्या शर्ती सोसाय-

टीच्या लाईफमेंबरांनीं मुठींत नाक धरून कशा कबूल केल्या हें सोसायटीचें कागदपत्र पाहिल्यास डॉ. जोशी यांस कळून येईल. या वेळीं डे. ए. सोसायटीचें राजकीय स्वातंत्र्य पुरें पुरें नष्ट होऊन इतर बाबतींतहि सोसायटीला सरकारनें चांगलीच नमविली होती. तात्पर्य जी संस्था महाराष्ट्रांत स्वतंत्र स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वावर खासगी शाळा स्थापण्यासाठीं निर्माण झाली ती पुढें ग्रँट्स इन-एडच्या लोभानें १८९८–९९ सालीं पूर्णपणें सरकारच्या कह्यांत गेली. याबद्दलचे सरकारी ठराव, लाईफमेंबर्सनीं कबूल केलेल्या अटी आणि तत्संबंधीं टीका हीं सर्व त्या सालच्या केसरी व मराठा पत्रांमधून प्रसिद्ध झालीं आहेत व त्यावेळीं त्या लेखांबद्दल सोसायटीच्या कोणत्याहि लाईफ मेंबरानें तक्रार केली नव्हती." १८९९ सालीं सरकारच्या शिक्षणविषयक धोरणावर टिळकांनीं टीका केली तेव्हां नेहमींच्या राष्ट्रीय वृत्तीस अनुसरून त्यांनीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीनें शर्ती कबूल करून आपलें स्वातंत्र्य गमावलें या मुद्यावर विशेष टीकेचा भर न देतां सरकारच्या दडपशाहीवर टीका केली होती. यामुळें टिळक सोसायटीच्या वतीनें सरकारशीं भांडल्याचाहि भास झाला. पण आमचें राजकीय अगर शिक्षणविषयक स्वातंत्र्य नष्ट झालें असें तुम्ही कशावरून म्हणतां ? असा स्वतःच उलटी उडी मारून १९१९ सालीं डे. ए. सोसायटीच्या सेक्रेटरींनीं आव आणला, तेव्हां पूर्वीचे दाखले दाखवून टिळकांना माप पदरांत घालावें लागलें ! १८९९ सालीं सरकारनें डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचें शिक्षणविषयक स्वातंत्र्य नष्ट केलें असा आरोप सरकारावर करून टिळक सरकारशीं भांडत होते व सोसायटी या टीकेबद्दल एक ब्रहि काढत नव्हती. याचा अर्थ टिळकांची टीका खरीच होती असा उघड ठरतो. सोसायटीची बाजू घेऊन सरकारशीं टिळक भांडले असले तथापि टिळक व डे. ए. सोसायटी यांचे या वेळचे संबंध कसे झाले होते हें लक्षांत घेतां टिळकांच्या समर्थनानें भलत्याच गोष्टीच्या कबुलीचें त्रांगडें गळ्यांत येत असतें तर त्याचें उघड रीतीनें निराकरण केल्याशिवाय सोसायटीचे लोक त्या वेळीं राहिले नसते यांत मुळींच शंका नाहीं.

(५) केरहार्डी यांचें पुण्यास आगमन

आक्टोबर महिन्यांत इंग्लंडांतील मजूरपक्षाचे पुढारी केरहार्डी हे पुण्यांतील पुढाऱ्यांच्या खास निमंत्रणावरून पुण्यास आले होते. जहाल व नेमस्तपक्षाच्या सुमारें १६ प्रमुख पुढाऱ्यांनीं त्यांस पुण्यास भेट देण्यास विनंति केली असून स्टेश-

नावर शहरांतील सुमारें ४० प्रमुख लोक त्यांना सामोरे गेले होते. केरहार्डी हे जातीनें स्कॉच असून त्यांचा जन्म खेडेगांवांतील एका गरीब कुळांत झाला. आठव्या वर्षापासून ते एका कोळशाच्या खाणींत मजूर होते व रस्त्यावरील व दुकानांच्या जाहीराती वाचूनच ते वाचावयास शिकले. पण केवळ स्वकष्टानें जगांत पुढें येऊन ते पार्लमेंट सभेचे सभासद् म्हणून निवडून आले. 'स्वतंत्र मजूरपक्ष' या संस्थेचे ते अध्यक्ष असून 'लेबर लीडर' या नांवाचें वर्तमानपत्रहि त्यांनीं चालविलें होतें. केरहार्डी हिंदुस्थानांत आले होते ते फक्त हिंदुस्थानांतील वस्तुस्थिति पाहून तिचा अभ्यास करण्याकरितां. गरीबींत दिवस काढलेल्यालाच गरीब लोकांची सहानुभूति वाटते, या न्यायानें त्यांची हिंदी प्रजेच्या आकांक्षांबद्दल सहानुभूति होती. व साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य मिळणें हा हिंदुस्थानचा हक्क आहे असें त्यांनीं जाहीर रीतीनें बोलूनहि दाखविलें होतें. अर्थात् अशा पाहुण्यास कोण मुद्दाम बोलावून त्याचा सन्मान करणार नाहीं ? व म्हणूनच नेमस्त व राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांनीं या वेळीं एकत्र मिळून व विनंतिपत्र पाठवून त्यांना पुण्यास मुद्दाम बोलाविलें होतें.

केरहार्डी यांनीं पुण्याच्या बहुतेक सर्व संस्थांना भेट देऊन पानसुपारी घेतली. नाना वाडा, आनंदाश्रम, केसरी ऑफीस वगैरे संस्था पाहिल्यावर सार्वजनिक सभेमध्यें त्यांना सभेमार्फत मानपत्र देण्यांत आलें. अध्यक्ष अण्णासाहेब पटवर्धन असून चिटणीस केळकर यांनीं मानपत्र वाचून दाखविलें. त्यांत इंग्लंडांतील लिबरल अगर कोणत्याहि पक्षावर मुख्यतः अवलंबून न बसतां स्वार्थत्याग व स्वावलंबन यांनींच राष्ट्रीय भवितव्याचा प्रश्न सुटेल असें हिंदी प्रजेस सध्यां वाटूं लागलें आहे असें म्हटलें असून, हिंदी प्रजेच्या न्याय्य आकांक्षांबद्दल आपण इंग्लंडांतील मतदारांची खात्री करावी अशी विनंति केली होती. केरहार्डी यांनीं मानपत्रास उत्तर दिलें त्यांत त्यांनीं सांगितलें "हिंदुस्थानाबद्दल माझ्या मनांत सहानुभूति होतीच पण आतां ती शतपट अधिक वाढली आहे." इंग्लंडांतील हजारांतील ९९९ माणसें हिंदुस्थानाबद्दल अज्ञानांत असतात. माझ्या पक्षाची परिषद् बोलावून तुमची हकीगत मी त्यास जरूर सांगेन" असें त्यांनीं आश्वासन दिलें.

यानंतर हिराबागेंतील टाऊनहालांत उपाहार झाला. तेथें हिंदुस्थानांतील कारागिरीबद्दल, कौशल्याबद्दल संभाषण व चर्चा झाली. सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटी, फर्ग्युसन कॉलेज वगैरे संस्थांनाहि त्यांनीं भेट दिली. रविवारीं टिळक व

केळकर यांचेबरोबर केरहार्डी पुण्याहून शिवापुरास गेले व आसपासचीं खेडींपाडीं व लोकस्थिति प्रत्यक्ष पाहून त्यांनीं गरीब लोकांच्या स्थितीविषयीं बारीक सारीक रीतीनें व आस्थापूर्वक चौकशी केली.

केरहार्डी पुण्यास दोन दिवस होते. त्या दोन दिवसांत ज्यांचा त्यांच्याशीं यत्किंचितहि परिचय झाला त्यांना त्यांची साधी राहणी, सालस वागणूक, चौकस बुद्धि व निगर्वी व खेळीमेळीचा स्वभाव यांची प्रचीति झाल्याखेरीज राहिली नाहीं. सर्व लोकांस त्यांच्याबद्दल फार कौतुक वाटलें. पण याहिपेक्षां तारीफ करण्याची गोष्ट म्हणजे पुण्याच्या पोलिसांची ! त्यांनीं आपली टेहेळनजर व कृष्ण छाया यांनीं या पार्लमेंटच्या सभासदाचाहि पिच्छा पुरविला ! याचा इतरांस संताप आला इतकेंच नव्हे तर स्वतः केरहार्डी यांनाहि त्याची चीड आली व त्यांनीं अधिकाऱ्यांना सांगितलें कीं, "मी स्वतंत्र देशांतील मनुष्य आहे. माझ्या मागेंहि तुम्ही हा ससेमिरा ठेवाल तर मी गव्हर्नरला ही गोष्ट कळवीन व पार्लमेंटांतहि याचा निषेध करावयास चुकणार नाहीं !" केरहार्डी यांच्या भेटीनें पुणेंकरांप्रमाणेंच स्वतः केरहार्डी यांनाहि समाधान वाटल्यावांचून राहिलें नसेल. मजूर पक्षाशीं हा टिळकांचा पहिला प्रत्यक्ष परिचय.

(६) वीरनवाली

युरोपियन सोजिरांनीं अत्याचार करावे आणि गोऱ्या युरोपियन ज्यूरीनें त्यांना दोषमुक्त करून सोडून द्यावें हा प्रकार ब्रिटिश राज्याच्या रियासतींत हजारों वेळां घडला असेल. स्वतः केसरी मराठ्यानें याच या विषयादर टीका केल्याचीं शेंकडों उदाहरणें काढून दाखवितां येतील. पण चावून चिवट व्हावें त्याप्रमाणें वर्तमानपत्रांनीं टीका केल्यामुळें हा उघड उघड पक्षपाताचा अन्याय आजवर तर दूर झाला नाहींच पण कोर्टावर पक्षपातीपणाचा आरोप करून तुम्हीं न्यायासनाची बदनामी केली असें म्हणून वर्तमानपत्रकारांवर खटले मात्र करण्यांत आले ! इतर सादृश्यांबरोबर नामसादृश्यानेंहि इतिहासाची पुनरावृत्ति झाल्याचें एक गमतीदार उदाहरण येथें सांगण्यासारखें आहे. १९२४ सालीं वॉकर या सोल्जराच्या गोळीनें पुण्याजवळ लोहोगांवानजीक अर्जुना या नांवाचा इसम ठार झाला. या बाबतींत केसरीनें कडक टीका केली म्हणून हायकोर्टानें केसरीवर बदनामी केल्याबद्दल खटला केला. पण १८९९ सालीं बरोबर अशीच गोष्ट घडली होती. पार्कर नांवाच्या गोऱ्या सोल्जराला अशाच गुन्ह्याबद्दल ज्यूरीनें निर्दोषी म्हणून

सोडून दिल्याबद्दल मराठ्यानें कडक टीका केली. याबद्दल त्या वेळचे पुण्याचे कलेक्टर लँबसाहेब यांनीं केळकर यांस बोलावून घेऊन जाब विचारला. त्या वेळीं केळकर यांजवर खटला झाला नाहीं इतकेंच. पण पार्कर याच्या गोळीनें जो मनुष्य मेला त्याचेंहि नांव योगायोगानें 'अर्जुना' असेंच होतें ! यानंतर पुढल्याच मराठ्यानें त्याच सालांत घडलेल्या सुमारें २५-३० ठळक खटल्यांची नांवनिशी मांडून कलेक्टर लँब यांस उत्तर दिलें आणि विचारलें कीं ब्रिटिश राज्यांत हिंदी प्रजाजनांच्या प्राणाची किंमत किती असते हें यावरून दिसतेंच आहे. न्यायाचा राजरोस व ढळढळीत रीतीनें खून होण्याला आणखी शिंगें तीं काय उरलीं. गोऱ्या सोल्जरांनीं धडधडीत गुन्हे करावे आणि युरोपियन ज्यूरीनें त्यांना निर्दोषी ठरवून बेलाशक सोडून द्यावें या गोष्टीची पुनरावृत्ति इतकी वारंवार व शेंकडों वेळां झाली आहे कीं त्याला आतां कोणी अन्याय न म्हणतां अत्याचारच म्हणेल !

अशाच एका अत्याचाराचें एक हृदयस्पर्शी उदाहरण १९०७ सालीं घडून आलें व त्यानें त्या वेळीं इतका चटका लावून ठेवला होता कीं तें अद्यापिहि लोकांच्या स्मरणांतून गेलें नसेल. तें असें. वरिनवाली या नांवाची एक १७-१८ वर्षांची तरुण मुलगी रावळपिंडीस आपल्या भावाकडे जाण्याच्या उद्देशानें आगगाडींतून रात्रीं एकटीच प्रवास करीत होती. गाडी मध्यरात्रीं स्टेशनावर आल्यामुळें ती रात्रीच्या रात्र राहण्याचें इराद्यानें बायकांचे वेटिंगरूममध्यें बसली. इतक्यांत ती एकटी आहे असें पाहून मूर या गोऱ्या स्टेशनमास्तरची तिच्यावर दृष्टि गेली व त्यानें तिला धमक्या घालून आपले खोलींत नेलें व तिजवर बलात्कार केला. त्या लांडग्याचे तडाक्यांतून सुटून बाहेर पडतांच फाजलउद्दीन या नांवाच्या मूर याच्या नोकरानेंहि येऊन तिचे अंगावर हात टाकला. नंतर रीतिप्रमाणें पोलीसकडे वर्दी जाऊन मूर व फाजलउद्दीन यांचेवर खटला झाला. सरकारी वकील व पोलीस यांनीं पराकाष्ठा करून गुन्ह्याचा खंबीर पुरावा दिला. आरंभीं हे दोघे आरोपी मुलीशीं आपला संबंधच झाला नाहीं असें म्हणत होते. पण डॉक्टरानें केलेली तपासणी विरुद्ध जातांच त्यांनीं आपलें धोरण बदललें. व ही मुलगी वाईट चालीचीच होती व तिची या कृत्यास पूर्ण संमति होती असा कांगावा करण्यास सुरवात केली. तिचा बाप व सासरा यांनींहि येऊन वीरनवालीच्या सद्वर्तनाबद्दल कोर्टाची खात्री केली, पण

आश्चर्य हें कीं ज्यूरींतील ९ गोऱ्या लोकांनीं आरोपींच्याच कांगाव्यावर विश्वास ठेऊन आरोपी निर्दोषी आहेत असें मत दिलें ! व कोर्टानेंहि त्यावर विश्वास ठेऊन मूर यास सोडून दिलें ! केसरीनें लिहिलें कीं "अमेरिकेसारख्या देशांत असला प्रकार झाला असता तर लोकांनीं चौकशीची वाट न पहातां गुन्हेगाराचे हालहाल करून त्यास जिवंत जाळलें असतें. सरकारी ॲडव्होकेट जनरल यांनीं आपल्या भाषणांत तर संतापानें असें म्हटलें कीं, सदरहु नऊ गोरे ज्यूरर अगर न्यायमूर्ति यांच्या गोऱ्या आयाबहिणींवर किंवा लेकीसुनांवर असा गहजब झाला असता तर अशा नराधमाच्या पशुवासनेस बळी पडलेल्या अबलेवर असा बदफैलीपणाचा उलट आरोप करण्याची त्यांची छाती झाली असती काय ! एका मडमेची अब्रू घेण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल एका हिंदी माणसास २० वर्षें सक्तमजुरीची सजा होते आणि वीरनवालीच्या जन्माचा सत्यानाश करणारे गुन्हेगार आजिबात दोषमुक्त होतात हा न्यायदेवतेचा उपमर्द नव्हे प्रत्यक्ष खून आहे."

पुढल्याच आठवड्यांत मलीन झालेल्या जिण्याला कंटाळून सती वीरनवालीनें आत्महत्या केली ! केसरीनें लिहिलें, "नेटिव्ह पुरुषाच्या अंगीं अँग्लो-इंडिअनापासून आपल्या बायकांची अब्रू राखण्याचें सामर्थ्य नाहीं असें आढळून आल्यावर वीरनवाली आपल्या खटल्याचें अपील परमेश्वराच्या न्यायासनापुढें सादर करण्यास गेली आहे ! शेंकडों राजद्रोही भाषणांनीं किंवा हजारों लेखांनींहि होणार नाहीं इतका संताप व त्वेष असला एक खटला सर्व हिंदी लोकांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न करीत असतो हें गोऱ्या लोकांनीं लक्षांत ठेवावें. वीरनवालीच्या आत्मयज्ञांत गलितधैर्य पुरुषांना साहसी व निश्चयी करण्याचें किती सामर्थ्य आहे हें हिंदुस्थानसरकारनें नीट समजून घ्यावें. अशा प्रसंगानें खवळलेलीं मनें शांत होणें शक्य नाहीं."

वीरनवालीच्या अन्यायाची हकीकत टिळकांस समजली त्या वेळीं ते प्रवासांत होते व ती ऐकून राग, दुःख व त्वेष यांनीं त्यांना रात्रभर अंथरुणावर झोंप लागली नाहीं. त्यांची सारखी तळमळ होत होती असें गंगाधरराव देशपांडे यांनीं आपल्या आठवणींत सांगितलें आहे. सरकारच्या अन्यायाची भरती चढत चालली असतां अनेक कारणांनीं लोकांच्या चळवळींचा पाराहि चढत असतो. व त्या वेळीं लोकांच्या प्रक्षुब्ध भूमिकेवर इतर अन्यायांप्रमाणेंच या हृदयद्रावक हकीकतीचीहि एक छटा उमटलेली होती म्हणूनच ही वीरनवालीची कहाणी येथें सांगितली आहे.

(७) लाला लजपतरायांची हद्दपारी

तारीख १० मे १९०७ रोजीं सरकारनें १८१८ च्या तिसऱ्या कानूप्रमाणें लजपतराय यांस पकडून हद्दपार केलें. लॉर्ड मिंटो यांच्या सहीचें वारंट त्यांच्यावर बजावण्यांत आलें व तुम्ही मोकळे राहिल्यास सार्वजनिक शांततेचा भंग होऊन दंगेधोपे होतील असें कारण सांगण्यांत आलें. १८९७ सालीं नातू बंधूंना जशी सरकारच्या संशयाची तळमळ बाधली तसाच प्रसंग आतां लजपतरायांवर आला. पण त्यांच्यावर उघड आरोप ठेऊन त्याची चौकशी करण्याला मात्र सरकार तयार नव्हतें. या अस्मानी सुलतानीनें टिळक सरकारविरुद्ध अगदीं बिथरून गेले. त्यांनीं लिहिलें कीं, " इंग्रजी राजसत्तेचे जर कोणी खरे शत्रू असतील तर ते सनदशीर चळवळीस अडथळा आणणारे हे गोरे अधिकारीच होत. मुसलमानी बादशहांची कारकीर्द यांच्यापेक्षां शतपट चांगली. कारण औरंगजेब झाला तरी तो बिनचौकशीनें एखाद्यास तुरुंगांत डांबून वर ' सनदशीर चळवळ आपणास मान्य आहे ' असा डौल तरी मारीत नसे. सनदशीर हक्कासाठीं चळवळ आणि बंड हीं या राज्यांत इतउत्तर एकाच शिक्क्याच्या मापानें मापलीं जाणार. राजकर्त्यांनीं जर रशियन पद्धत उचलली तर हिंदुस्थानांतील प्रजेलाहि रशियांतील प्रजेचेंच अनुकरण करणें भाग पडेल ! " सरकारची तळमळ अखेर इंग्लिशमन पत्राच्या तोंडून बाहेर पडली. सरकारचा संशय असा होता कीं, अफगाणिस्थानचे अमीर येथें आले असतां लजपतराय यांनीं राज्यक्रांति करण्याचा त्यांच्याशीं कांहीं कट केला ! त्यावर केसरीनें लिहिलें कीं, " हा सूर्य आणि हा जयद्रथ असें दाखवून पुरावा पुढें मांडण्यास सरकारनें सिद्ध व्हावें. नाहीं तर आपला आरोप परत घ्यावा. लजपतराय यांची उघड चौकशी होऊन व आरोप सिद्ध होऊन बंडखोरीबद्दल लजपतराय यांस सरकारनें फांशी दिलें तर त्याबद्दल कोणासच कांहीं म्हणतां यावयाचें नाहीं. पण लालाजी सनदशीर हक्काकरितां भांडतात व चळवळ करितात एवढ्यामुळेंच जर ते सरकारास अप्रिय ठरत असतील तर मात्र ही चळवळ कधींहि बंद पडावयाची नाहीं असें आम्ही बजावून सांगतों. "

लजपतराय यांना सरकारनें हद्दपार केल्याची बातमी समजल्याबरोबर सर्व हिंदुस्थानभर हाहाःकार उडाला. कलकत्ता, मद्रास, महाराष्ट्र या ठिकाणीं विलक्षण खळबळ सुरू झाली व फिरोजपूर, सियालकोट, पेशावर, रावळपिंडी वगैरे ठिकाणीं

दंगे झाले. हिंदुस्थानांत शेंकडों सभा भरवून सरकारचा निषेध करण्यांत आला. पुण्यांत दुकानें बंद होऊन शहरचे मुख्य रस्त्यांतून शिपायांचे पहारे व हडेलहप्पी सुरू झाली. दंगा होईल कीं काय अशा भीतीनें रात्रीं गस्तींतहि नेहमींपेक्षां जास्त बंदोबस्त ठेवण्यांत आला होता. याच सुमारास सरकारनें सभाबंदीचा वट हुकूम काढला. व वीस लोकांपेक्षां अधिक लोक एकत्र जमून जर राजकीय चळवळ अगर व्याख्यान करतील तर तें बेकायदेशीर ठरून मॅजिस्ट्रेट यास ती सभा मोडतां येईल असें फर्मावण्यांत आलें. या नवीन वट हुकुमाबद्दल सार्वजनिक सभेंत सभा भरून सभाबंदीच्या कायद्याचा तीव्र निषेध करण्यांत आला व टिळकांनीं लोकांस सांगितलें कीं "आज वाणीनें तर उद्यां कृतीनें हा हुकूम तुम्हांस तोडावा लागेल."

इकडे सरकारनें दडपशाहीस सुरवात करण्याबरोबर संस्थानांनीं त्यांचेवरहि ताण करण्यास सुरवात केली. कोल्हापूर दरबारनें तर इंग्रज सरकारपेक्षां कांकणभर अधिक कडक असा जाहीरनामा काढून अजिबात सभाच भरवूं नयेत असें ठरविलें ! केसरीनें लिहिलें "मोर नाचतो त्याला आपल्या सुंदर पिसाऱ्याची सबब असते, पण मोराचें अनुकरण लांडोरीनें केलें म्हणजे ती आपली लज्जा मात्र जगास दाखविते." मोर्लेसाहेबांनीं व हिंदुस्थानसरकारनें सुशिक्षित वर्गास शत्रु म्हणून लेखल्याबरोबर कोल्हापूर सरकारनें याचेपेक्षां मोठ्या आवाजानें तें जाहिर केलें. केसरीनें लिहिलें कीं, " या जाहीरनाम्यानें कोल्हापूर सरकार आपल्या दरबारांतील अनन्वित कृत्यावर पांघरूण घालण्यास तयार झालें आहे व सुशिक्षित पुढाऱ्यास देशाचे शत्रु म्हणून जाहीर करूं लागलें आहे. पण महाराज आमचे शत्रु कीं आम्हीं महाराजांचे शत्रु याचा निकाल कधींतरी लागल्याखेरीज राहाणार नाहीं."

याच संस्थानी दडपशाहीचा दुसरा मासला धार येथें शिवाजी उत्सवांत झाला. तेथें वंदे मातरम् हे शब्द म्हटल्याबद्दल व स्वदेशी वापरा असें सांगितल्याबद्दल शारंगपाणी यांस तावडतोब संस्थान सोडून जाण्याची शिक्षा झाली व रायकर या विद्यार्थ्यास शाळेंतून काढून टाकण्यांत आलें. ज्या मंदिरांत उत्सव झाला त्याचें इनाम बंद झालें. नोकरांना नोकरीवरून दूर केलें. पेन्शनदार सभेला गेले होते त्यांचीं पेन्शनें खालसा झालीं व केसरी, काळ, बंगाली हीं पत्रें राजद्रोही ठरविण्यांत येऊन सार्वजनिक लायब्ऱ्यांत घेण्यास मनाई करण्यांत आली ! केसरीनें लिहिलें, " शिवाजीमहाराजांनीं स्वातंत्र्याचा झेंडा उभारण्यापूर्वी कित्येक शतकें

म्हणजे भोजराजाच्या वेळीं धारा नगर हें हिंदुस्थानांतील स्वराज्याचें मुख्य पीठ होतें. अशा पवित्र ठिकाणीं मराठी संस्थानिकांच्या अमलांत शिवाजीमहाराजांचा उत्सव करणारांचा छळ व्हावा ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट आहे. फक्त शिवाजी उत्सव करणें अगर स्वतंत्र उद्योगधंदे करा असें म्हणणें हा जर राजद्रोह समजला जाईल तर संस्थानिकांनाहि यांच्या गादीवरून दूर करावें लागेल! स्वतःच्या कुळांशीं अगर स्वधर्माशीं बेइमान होऊन पोलिटिकल एजंटास खूष करण्याकरितां या गोष्टी होऊं लागतात तेव्हां खेद व आश्चर्य वाटल्यावांचून राहवत नाहीं. उद्यां पोलिटिकल एजंट रागावले तर हे संस्थानिक बापाचें श्राद्ध करण्याचें किंवा त्याचें नांव आपल्या नांवापुढें लावण्याचें सोडून देतील काय?"

याच दडपशाहीच्या वातावरणांत पुण्याचा शिवाजी उत्सव साजरा झाला. दंगाधोपा होण्याची भीति नव्हती. तथापि सरकारचेच लोक उत्सवांत दंगाधोप्याला निमित्त करून देतील अशी भीति वाटत होती. शहरांत अनेक प्रकारच्या चमत्कारिक भूमका उठत असल्यामुळें यंदाच्या उत्सवास प्रारंभ तरी होतो कीं नाहीं अशी पुष्कळांस शंका वाटत होती. पण खाडिलकर, भोपटकर, प्रधान, दाजीसाहेब खरे या सर्वांचीं चारहि दिवस व्याख्यानें होऊन सर्व कार्यक्रम नीटपणानें पार पडला. शेवटल्या दिवशीं समारोपाचें टिळकांचें भाषण फारच आवेशपूर्ण झालें. त्यांत त्यांनीं ठणठणीतपणानें सांगितलें कीं, "एक लाला हद्दपार झाले तर त्यांचे जागीं पन्नास लाला लजपतराय निर्माण होतील. व असल्या दडपशाहीनें स्वराज्याच्या हक्काची चळवळ यत्किंचितही थांबणार नाहीं." टिळकांचीं या सुमाराचीं व्याख्यानें किती तेजस्वी व आवेश उत्पन्न करणारीं असत याचा या व्याख्यानांत नमुना पाहावयास सांपडतो. सदर व्याख्यान समग्र रीतीनें शेवटीं परिशिष्टांत दिलें आहे.

यानंतर पुण्याच्या गणपत्युत्सवांत टिळकांनीं व्याख्यानें दिलीं त्याप्रसंगींहि त्यांच्या डोक्यांत राजकीय सद्यःस्थितीचेच विचार घोळत होते. गायकवाडवाड्यांतील गणपतिपुढें त्यांचें व्याख्यान झालें त्यावेळीं ते म्हणाले, "आमची स्थिति आम्हीं न सुधारल्यास सुधारलेलीं राष्ट्रें आम्हांस दारासमोर देखील उभे राहूं देणार नाहींत. कॉंग्रेसमध्यें जाऊन फक्त बंगाल्यापुरता स्वदेशीचा किंवा बहिष्काराचा ठराव करणें किंवा पंजाबांत जुलूम होत असतां दार लावून खोलींत बसून आपलीं कातडीं बचावणें माणूसपणाचें होणार आहे काय? सध्यांची स्थिति जर तुम्हास

असह्य झाली नसेल तर हें राष्ट्र जितक्या लवकर मरेल तितकें बरें. कृतघ्न लोकांनीं या भूमीला भार होण्यापेक्षां दुसरे कोणी येऊन ती सनाथ करतील. भ्याडपणा टाकून दिला पाहिजे. मी नेमस्त, तूं जहाल हा वाद काय ? नेमस्तपणानें कार्य होत असल्यास तें नको आहे असें नाहीं. पण तें होत नाहीं हें उघड आहे. इच्छेचे ज्ञानतंतू हाताच्या बोटांत उतरत नाहींत. हें होण्याकरितां घस सोसली पाहिजे. त्याला तुरुंगांत जावें लागेल. हद्दपार व्हावें लागेल. त्याला तुम्हीं तयार असलें पाहिजे. सोन्याचा कस आगींतच लागत असतो. तो कांहीं कोणी भोजनाच्या ताटावर लावीत नाहीं.

रेमार्केटांत त्यांचें 'सद्यःस्थिति' बद्दल व्याख्यान झालें त्यांत ते म्हणाले, "आमच्यांत शरीरसामर्थ्य आहे पण मन घट्ट पाहिजे आहे. तें तसें नाहीं तोंपर्यंत तुम्हाला जगांत कोणी विचारणार नाहीं. पूर्ण स्वराज्य मागावयाचें कीं अर्धें मागावयाचें हा व्यर्थ वाद घरांत बसून करण्याची संवय वाईट आहे. अर्धें स्वराज्य म्हणजे काय ? व सगळें स्वराज्य म्हणजे काय ? दोन्हींहि सरकारला कळतें आहे. सरकार दोन्ही पक्षांच्या बारशाला जेवलें आहे. देणारा कांहींच देण्यास तयार नसतां बाहेर दोन भिक्षुकांनीं १० लाख रुपये मागावे कां दोन कोट मागावे ह्याचा वाद करणें व्यर्थ आहे. तुम्ही जिवंत राहावयाला योग्य आहांत कीं नाहीं हें निश्चयानें दाखविण्याची वेळ आली आहे. तुम्ही मागें घेणार कां प्रतिपक्षी मागें घेणार हा प्रश्न आहे. लढाईला तोंड लागलें आहे. या वेळीं मला तुम्हाला एकच उपदेश करावयाचा आहे व तो म्हटला म्हणजे अश्वत्थाम्यानें केलेला उपदेश होय--

"यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुं ।
अथमरणमवश्यमेव जंतोः किमिति वृथा मलिनं यशः कुरुध्व ॥ "

हा तो उपदेश होय. सरकारनें उग्र स्वरूप धारण केलें आहे. त्यानें आम्ही भिणार कां प्रतिकार करणार ? वीस वर्षांनीं मला सांगतां आलें नाहीं तरी तरुण पिढीपैकीं कोणाला तरी गजाननासमोर यशस्वी झाल्याचें जाहीर करतां आलें पाहिजे असा तुम्ही यत्न करा. शेंकडों लोक तुरुंगांत गेले आहेत. यानें जर तुमचें मन निग्रही होत नसेल तर तुमची गणना पशूंत करावी लागेल !"

शुक्रवारीं गणपतिविसर्जनानिमित्त नदीकांठीं टिळकांचें समारोपादाखल भाषण झालें. त्यांत त्यांनीं सांगितलें, "आज हजारों वर्षें स्वराज्य भोगावयाची आपली

संवय होती, हें स्वराज्य नाहींसें झाल्याबद्दल मनाला चटका लावून राहील अशी संवय आपल्या मनाला लावा. गणपतीच्या आराधनेंत स्वाराज्य, वैराज्य, अधिराज्य हे स्वराज्यविषयक शब्द आलेले आहेत. बंगाल्यांतील चळवळीनंतर निघालेल्या मंत्रांतील हे शब्द नाहींत. गणपतीला स्वराज्य मागण्याची आमची पूर्वीपासूनची रीत आहे. गजाननाच्या विसर्जनानंतर स्वदेशी बहिष्काररूपी वाळू तुम्ही येथून न्या व घरीं पसरा व जातांना या गंभीर प्रसंगीं पंचमहाभूतांना साक्षी ठेऊन स्वराज्याप्रीत्यर्थ यत्न करण्याची शपथ घेऊन घरोघर जा. "

(८) सुरतेची प्रांतिक परिषद

तारीख २९ मार्च रोजीं सुरतेस डॉ. भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांचे अध्यक्षतेखालीं मुंबई प्रांतिक परिषद भरली होती. या सभेस सुमारें ६००प्रतिनिधि असून १५०० प्रेक्षक आले होते. टिळकांना या सभेस हजर राहतां आलें नाहीं. ना. फेरोजशहा मेथा, अंबालाल साखरलाल वगैरे गृहस्थांनीं या परिषदेंत पुढाकार घेतला असून, नेमस्त पक्षाचा पूर्ण छाप या परिषदेवर पडला होता. महाराष्ट्राचा कल साधारणपणें नव्या पक्षाकडे असल्यामुळें प्रांतिक सभा भरवण्याची नेमस्तांकडून टाळाटाळच चालली होती. सुमारें १०–१२ वर्षांत प्रांतिक सभेची बैठकच झाली नाहीं. आजपर्यंत असल्या सभांच्या उपयुक्ततेबद्दल लोकांतील औदासिन्य, प्लेग व दुष्काळ वगैरे इतर बऱ्याच अडचणी होत्या. तथापि वाढत्या नव्या पक्षाच्या मताचा छाप परिषदेवर पडूं नये असा अलीकडे मेथा आदिकरून पुढाऱ्यांचा आग्रह होता हेंहि प्रांतिक सभा वक्तशीर न भरण्यास एक कारण झालें होतें. पण वाढत्या जोरापुढें भीति व आळस दोनहि हटलीं.

अध्यक्षांनीं भाषण केलें त्यांत नेमस्तपणाचा उपदेश ओतप्रोत होता. किंबहुना ती नव्या पक्षावर प्रच्छन्न टीकाच होती. त्यांनीं सांगितलें, " सार्वजनिक काम करणारे लोक प्रामाणिक असावे. त्यांनीं भपका सोडून केवळ सत्यशोधनार्थ झटलें पाहिजे. अर्ज करावयाचे ते अटपशीर व नेमस्तपणाचे अर्ज असले पाहिजेत. सरकारच्या चुक्या असतील पण त्यांची न्यायबुद्धि व सहानुभूति जागृत करून हे दोष काढून टाकावे. हल्लींचें हिंदुस्थानसरकार उदार व मनमिळाऊ आहे. एवढेंच नव्हे तर यांच्याहून जास्त उत्तम सरकार आपणास अजून पुष्कळ वर्षे मिळणें कठीण आहे. आपण नेटानें प्रयत्न केला पाहिजे. पण उतावीळपणा किंवा जहालपणा करून मध्येंच आपण घाण करितां कामा नये."

या सभेंत मामुली ठराव पुष्कळच झाले. फक्त स्वदेशी व बहिष्काराचा विषय महत्त्वाचा होता. पण यावर अध्यक्षांनीं आपलें असें मत दिलें कीं, "स्वदेशी चळवळ हा विषय खरोखर प्रांतिक सभेपेक्षां औद्योगिक परिषदेचाच आहे!" लोकांनीं झीज सोसून स्वदेशी माल वापरावा हें कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेंतच ठरलें असल्यामुळें परिषदेस त्याचे पाठीमागें जातां आलें नाहीं. व फक्त औद्योगिक बहिष्कारास सभेनें संमति दिली. एकंदर सभेबद्दल केसरीनें आपलें असें मत दिलें कीं, " सुरतेची प्रांतिक सभा मेंगी झाली. डॉ. भालचंद्र यांचें भाषण वाचून असल्या पुढाऱ्यांच्या हातून देशकार्य तरी काय होणार ? असा उद्गार सहजगत्या निघाल्यावांचून राहात नाहीं. "

राष्ट्रीय शिक्षणाच्या प्रश्नासंबंधानें परिषदेंत बरीच घासाघीस झाली. राष्ट्रीय शिक्षणाचा ठराव मेथा यांना नको तेव्हां तो आणूं नये असें प्रथम ठरलें. पण विषयनियामक कमिटींत केळकर यांनीं असा ठराव मांडला कीं, "कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेंत पसार झालेल्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ठरावाच्या अनुरोधानें त्या विषयाचा विचार करण्याकरितां एक कमिटी नेमावी." यावर फेरोजशहा मेथा यांनीं " राष्ट्रीय शिक्षण " या शब्दाचा अर्थच आपणांस कळत नाहीं. तेव्हां या विषयाचा विचारच करूं नये असें निक्षून सांगितलें. त्यावर विजापूरकर व चिंतामणराव वैद्य यांनीं कलकत्त्याच्या कॉंग्रेसचा ठराव वाचून दाखवून सांगितलें, " राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाचे पाठीमागे जाणें इष्ट नाहीं. पुढें जाण्याची इच्छा नसेल तर वाटल्यास कलकत्त्याचाच ठराव मंजूर करा, पण पाठीमागें सरूं नका." यानंतर वादविवाद होऊन केळकर यांचे ठरावावर मतें घेतलीं. तों बहुमत केळकर यांचेच बाजूस दिसून आलें. तेव्हां राष्ट्रीय पक्षाच्या मंडळींनीं टाळ्यांचा गजर केला. त्यानें सभास्थान दणाणलें. अध्यक्षांनीं मतें मोजण्याची फिकीर न करतांच निकाल दिला कीं ठराव नापास झाला ! यावर केळकर यांनीं प्रश्न विचारतांच मेथा त्यांना म्हणाले " तुम्ही अध्यक्षाचा निकाल मान्य करीत नाहीं काय ? " केळकर म्हणाले " अध्यक्षांनीं निकाल दिला तो मान्य करूं पण आम्ही पोल मागतों. " अखेर मेथा यांचीच अरेरावी चालून अखेर मतेंहि मोजलीं नाहींत व पोलहि मागितला नाहीं.

विषयनियामक कमिटींत हा ठराव नापास झाला. तेव्हां जाहीर सभेंत उपसूचना आणावयाचें ठरलें. पण जाहीर सभेंत हटकून हा ठराव पास अगर नापास

होईल याबद्दल दोनहि पक्षांना खात्री नव्हती. मेथा यांना तो पास होईल ही भीति, विजापूरकर, चिंतामणराव वैद्य यांना सुरतेसारख्या ठिकाणीं तो नापास होईल अशी भीति. शेवटीं भालचंद्र यांचे मध्यस्तीनें मेथा यांनीं "खासगी कमिटी नेमल्यास त्यावर आपण प्रत्यक्ष काम व विचारविनिमय करूं" असें वचन दिलें. शेवटीं असें ठरलें कीं केवळ पुनरुच्चाराचा आग्रह न धरितां कमिटी नेमून घेण्यापासून राष्ट्रीय शिक्षणाच्या प्रश्नाचा झाला तर फायदाच होईल. म्हणून विजापूरकर, चिंतामणराव वैद्य, बोडस, दादासाहेब करंदिकर, अंबालाल व केळकर यांचे विचारें केळकर यांनीं जाहीर सभेंत उपसूचना मांडू नये असें ठरलें.

अशा रीतीनें राष्ट्रीय शिक्षणाचा ठराव सभेपुढें मांडूंच नये हें मेथा यांनीं मिळविलें. उलट 'राष्ट्रीय शिक्षण' याचा अर्थच मला समजत नाहीं हे शब्द मागें घेऊन मेथा यांना प्रत्यक्ष कमिटीवर काम करण्यास यावें लागलें हें राष्ट्रीय पक्षानें मिळविलें. शिवाय राष्ट्रीय शिक्षणास प्रत्यक्ष कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेनें मान्यता दिली असल्याकारणानें तोच ठराव पुनः प्रांतिक परिषदेंत पास करण्याचा विशेष आग्रह धरण्यांतहि विशेष स्वारस्य नव्हतें.

प्रांतिक सभेबरोबरच सुरतेस स्वदेशी परिषद् भरली होती. अध्यक्ष अंबालाल साखरलाल होते. त्यांचें भाषण मार्मिक होऊन चळवळीसंबंधानें तीन ठराव पास झाले. या प्रसंगीं गुलाबदास वकील यांनीं औद्योगिक फंडास १००१ रुपये दिले.

मुंबई प्रांताप्रमाणें इतर प्रांतांतूनहि प्रांतिक सभा भरून स्वदेशी बहिष्कार या विषयावर लोकमत व्यक्त होत होतें. याच आठवड्यांत रायपुरास नागपूर वऱ्हाड प्रांतांची प्रांतिक परिषद् भरली. सभेचे अध्यक्ष रा. ब. मुधोळकर होते. वंदे मातरम्‌चा जयघोष करूं नये असा नेमस्तांचा हट्ट होता. पण अखेर मंडपांत जयघोष झालाच. 'नेमस्तपणा हेंच आमचें ब्रीद आहे' असें वाक्य मंडपाचे दारावर झळकत लावलें होतें. बहिष्कार व स्वदेशी यांबद्दल कडाक्याचा वाद होऊन फक्त स्वदेशीचाच तेवढा ठराव पास झाला! यामुळें लोकांचा विरस झाल्यामुळें खापर्डे यांनीं स्वदेशी, बहिष्कार, स्वराज्य, राष्ट्रीय शिक्षण या विषयांवर व्याख्यानें दिलीं व तीं ऐकण्यास हजारों लोक जमत असत.

अलाहाबादेस प्रांतिक सभा भरली तेथेंहि नेमस्त पक्षाचे पं. मालवीय व नवा राष्ट्रीय पक्ष यांच्यांत तंटा होता. अखेर नव्या पक्षाच्या सुमारें २०० प्रतिनि-

धींना सभेस येण्याचा मज्जाव करण्यांत आल्या कारणानें परगांवचे व स्थानिक अशा सुमारें ५ ५० लोकांची ही परिषद् होऊन सभेचें काम उरकण्यांत आलें. याच सुमारास लाला लजपतराय तेथें गेले असतां आठ दहा हजार लोकांपुढें त्यांचीं व्याख्यानें झालीं व जयजयकार झाला. अर्थात् लोकमत प्रांतिक सभेकडे नव्हतें असें स्पष्ट दिसून येत होतें. याचप्रमाणें बंगाल व संयुक्तप्रांत येथेंहि प्रांतिक सभा झाल्या. पैकीं बंगालची प्रांतिक सभा नेमस्तांनीं आपल्या हातांत ठेवली. तथापि संयुक्तप्रांतामध्यें अखेर बहिष्काराचा ठराव पास झालाच. यावरून बहुधा सर्व प्रांतांतून नव्या पक्षाकडे लोकमताची भरती चढत चालली होती हें दिसून येतें.

(९) टिळक व मोर्लेसुधारणा

१९०६ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत पार्लमेंटच्या नव्या निवडणुकी होऊन लॉर्ड कर्झन यांच्या कॉँझर्व्हेटिव्ह पक्षाचा पाडाव झाला व लिबरल पक्ष सत्ताधीश झाला. हिंदुस्थानांतील कित्येक लोकांस असें वाटलें, कीं, " झालें, आतां मात्र हिंदुस्थानच्या भाग्योदयाची सुरवात होणार ! कारण कॉँझर्व्हेटिव्ह पक्षाची रात्र संपली आणि लिबरल पक्षाचा सूर्य लॉर्ड मोर्ले क्षितिजावर आला. " मोर्लेसाहेबांची तर लोकांस मोठीच आशा होती. तो विद्वान् आहे, तो पंडित आहे, हर्बट स्पेन्सरचा शिष्य आहे, ग्लॅडस्टन व बर्क यांचीं चरित्रें त्यानें लिहिलेलीं आहेत, तो एकदा सेक्रेटरी ऑफ स्टेट झाला कीं दाद लागलीच अशा भ्रमांत नेमस्त लोक होते. पार्लमेंटच्या पहिल्या भाषणांत बंगालची फाळणी रद्द केल्याचा ते उल्लेख करतील अशी या लोकांस फार आशा होती. पण " बंगभंग झाला तो फिरवतां येत नाहीं " असें मोर्लेसाहेबांनीं पहिल्याच भाषणांत सांगून टाकल्याकारणानें या लोकांची मोठी निराशा झाली. ज्याला आशा असणार त्याचीच अपेक्षा फसणार व त्याला निराशेचें दुःख होणार पण राष्ट्रीय पक्षास तशी आशाहि नव्हती किंवा त्याची अशी भ्रामक अपेक्षाहि नव्हती. टिळकांनीं लिहिलें " बाब्या काय बोलणार याबद्दल लोकांस उत्कंठा होती. ती एकदां लवकर बोलून मोर्लेसाहेबांनीं पुरी केली. बरें झालें ! मोर्लेसाहेबांस मूर्ख म्हणण्यापेक्षां त्यांच्यावर विसंबून बसणाऱ्या असल्या मंडळीसच पहिल्यानें मूर्खांच्या कोटींत काढलें पाहिजे. पांडित्य, देशप्रीति, उदार विचार, विद्वत्ता, तत्त्वज्ञान वगैरे सर्व कांहीं गोड असतें पण कोठपर्यंत ? तर परकी राष्ट्रावर चरत असलेल्या स्वदेशबंधूंचा निषेध व

प्रतिकार करण्याचा प्रसंग आला नाहीं तोंपर्यंत! तसा प्रसंग आला म्हणजे विद्वान् व अविद्वान्, लिबरल व कॉंझर्व्हेटिव्ह, दोन्हीहि सारखेच. मोर्लेसाहेब म्हणजे कांहीं तुकाराम नव्हत किंवा ग्लडस्टन नव्हत! आमची उन्नति विलायतवाल्यांस फटकारा बसणाऱ्या उद्योगांनींच आम्हांला केली पाहिजे. कमळांत सांपडलेला भुंगा आतां रात्र संपेल, व आतां सुप्रभात होईल व नंतर कमळाचीं पानें उघडतील आणि माझी सुटका होईल असें मनोराज्य करीत असतो. पण अशा भ्रमराप्रमाणें आपण आशेंत गुंतून उपयोग नाहीं. अंगांत शक्ति असेल तर आपणांस बद्ध करणाऱ्या पाकळ्यांना पोखरूनच बाहेर पडलें पाहिजे."

याच विषयासंबंधानें तारीख १८ सप्टेंबर १९०६ रोजीं तत्त्ववेत्ता व मुत्सद्दी असा सुंदर लेख टिळकांनीं लिहिला. त्यांत त्यांनीं लिहिलें "तत्त्ववेत्ते वेगळे व मुत्सद्दी वेगळे! एखाद्या घरचा संसार करण्यास जर एखाद्या वेदान्त्याची योजना केली तर त्याचे हातून सदर घरांतील भाऊबंदकींचे तंटे मिटण्याचा संभव जितका कमी आहे तितकाच तत्त्वज्ञाच्या हातून राज्यकारभाराच्या धोरणांत फरक पडणें अशक्य आहे. विलायतेंतील लोकांस मोर्ले हे तत्त्ववेत्ते आहेत ते मुत्सद्दी कसे होतात अशी मोठी काळजी पडली होती. पण "बंगालची फाळणी लोकमताविरुद्ध असली तरी ती कायम ठेवली पाहिजे" असे जेव्हां त्यांनीं निक्षून उद्गार काढले तेव्हां विलायतेंतील व येथील इंग्रज लोकांस कळून चुकलें कीं, बेटा तत्त्ववेत्ता खराच पण मुत्सद्दीहि आहे! नाना फडणीसांस वेदांत येत असला तरी ज्याप्रमाणें त्याचा राज्यकारस्थानांत त्यांनीं कधीं उपयोग केला नाहीं तद्वतच मोर्ले यांची स्थिति होय. हातांत घेतलेल्या विषयाला मोहक स्वरूप कसें द्यावें आणि स्वार्थाला सजवून क्षणभर तरी परमार्थाचें रूप कसें आणावें या बाबतींत मात्र तत्त्वज्ञाच्या विद्वत्तेचा—तो खरा मुत्सद्दी असेल तर—चांगला उपयोग होतो. बाकी मुत्सद्दी म्हटला म्हणजे त्याला क्षणभर तात्त्विक विचार एका बाजूस ठेऊन व्यवहारदृष्ट्या साध्यासाध्यतेचा व शक्याशक्यतेचा विचार करावा लागतो. राष्ट्रीय प्रगतीच्या मार्गांत जर एखादी अडचण आली असेल तर अनेक दिशांनीं तिचें परीक्षण करून ती खरी असल्यास तिचें तितक्यापुरतें निवारण करणें किंवा ती आपल्या राष्ट्राच्या एकंदर प्रगतीच्या आड येणार नाहीं अशी तजवीज करणें हें मुत्सद्याचें खरें काम होय. आणि एखादा तत्त्ववेत्ता जर हें काम करील तर

त्याला तें मुत्सद्याच्या वृत्तीनेंच चालविलें पाहिजे. नाहींपेक्षां वेदान्ततत्त्वांवर एखाद्याचा संसार चालवायास वेदान्ती प्रवृत्त झाला असतां जशी त्याची फजीति होईल, तशीच मुत्सद्दीपणाचें काम तात्त्विक विचाराच्या जोरावर करूं इच्छिणाऱ्या तत्त्वज्ञाची होईल यांत शंका नाहीं. इंग्लंड हिंदुस्थानावर राज्य करतें तें परमार्थाकरितां नव्हे. व आम्हास क्वचित् दयाळूपणानें वागविलें अगर सवलती दिल्या तरी त्या हिंदी लोक अगदींच असंतुष्ट होऊं नयेत म्हणून! वासराला जसा दुधाचा एकादा सड ठेवावा लागतो अगर सोन्याचीं अंडीं देणाऱ्या हंसीचें पोषण व्हावें म्हणून तिला जिवंत ठेवावी लागते तद्वतच स्वार्थालाहि मर्यादा आहे हें शहाणे मुत्सद्दी ओळखतात. पण हें सर्व स्वार्थबुद्धीनेंच घडतें औदार्यानें नव्हे." सरतेशेवटीं टिळकांनीं लिहिलें, "भिकेची हुंडी कधींहि शिक्यावर चढत नाहीं हें आपण लक्षांत ठेवलें पाहिजे. हें राजकारस्थान आहे तत्त्वज्ञान नव्हे. राज्यकारभाराचें गाडें अडून पडलें असें आपण राजकर्त्यांच्या अनुभवास आणून दिलें पाहिजे तरच आपणांस कांहींतरी हक्क मिळतील."

जून महिन्यांत मोर्लेसाहेबांनीं पार्लमेंटमध्यें बजेटावर भाषण करितांना हिंदुस्थानांत आपण नव्या सुधारणांचा उपक्रम करणार आहों असें सांगितलें. सुधारणेची जरूरी कां भासूं लागली याबद्दल मोर्लेसाहेब आपल्या आठवणींत म्हणतात, "अलीकडे हिंदुस्थानांत कांहीं महत्त्वाच्या व क्षुल्लक राजकीय कारणांवरून असंतोष पसरला होता. व ब्रिटिश अधिकाराविरुद्ध एक प्रकारें बंड करण्याची प्रवृत्ति होते कीं काय अशी धास्ती वाटूं लागली होती. हें सुशिक्षितांचें बंड होतें. 'नवे विचार' हें हत्यार त्यांनीं हातीं धरलें होतें. जपानचा विजय, चीन, इराण, तुर्कस्थान, इत्यादि देशांत होत असलेल्या अधिकारक्रांत्या यांचाहि हिंदी लोकांच्या मनावर परिणाम घडत होता. आणि मुख्य गोष्ट ही कीं इंग्लंडच्या उदारमतवादित्वाची पुंजी संपली अशी हिंदी लोकांची समजूत होऊं लागली होती. कर्झनसाहेबांचें सत्तेचें केंद्रीकरण, राणीच्या जाहीरनाम्याची बोळवण, हिंदी लोकांच्या नीतितत्त्वांची थट्टा, आणि लोकमताविरुद्ध बंगालची फाळणी या सर्व गोष्टींमुळें हिंदी लोकांची राजनिष्ठा गोठली आहे असें प्रमुख नेमस्त पुढारीहि अधिकाऱ्यांना सांगूं लागले. प्रत्यक्ष व्हाइसरॉयांच्या कार्यकारी कौन्सिलांतहि काय करावें व काय न करावें याविषयीं वाद सुरू झाला. आणि हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राजनीतीला नवें वळण लावलें पाहिजे असें सर्वांसच

स्पष्ट दिसूं लागलें. याच वेळीं विलायतेंत सुधारणावादी पक्ष बहुमतानें अधिकारारूढ झाला. हिंदुस्थानांतील जहालांचा ब्रिटिश रॅडिकल पक्षाशीं विचार-विनिमय होऊं लागला. आणि रॅडिकल पक्षालाहि हिंदी लोकांच्या मागण्या तत्त्वतः नापसंत नव्हत्या. या सर्व परिस्थितीचा असा परिणाम झाला कीं हिंदी कारभारांत कांहींतरी सुधारणा करणें प्राप्त आहे असें दिसून आलें."

यानंतर व्हाइसरॉय लॉर्ड मिंटो व भारतमंत्री लॉर्ड मोर्ले यांच्यामध्यें पत्रव्यवहार होऊन एकदांची चक्राला गति मिळाली आणि पार्लमेंटांत बजेट मांडण्याचे वेळीं सुधारणा करण्याचें धोरण मोर्ले यांनीं जाहीर केलें. मिंटो यांचें म्हणणें कार्यकारी सभासदांच्या मंडळांत नेटिव्ह हिंदी माणसांची नेमणूक करूं नका. पण मोर्ले व त्यांचें कौन्सिल हें विरुद्ध असल्यानें त्यांचें कांहीं चालेना. ना. गोखले हेहि या वेळीं विलायतेंत होते. त्यांच्या व मोर्लेसाहेबांच्या पुष्कळ वाटा-घाटी होत. गोखले मोर्ले यांना म्हणत, "हिंदुस्थानांत दंगाधोपा होऊं नये अशी इच्छा असेल तर लवकर सुधारणा करा." पण या सर्व चळवळीचा परिणाम म्हणून लोकांना सवलती मिळाल्या असें कोणासहि वाटूं नये ही भीति मोर्ले यांच्या पोटांत होतीच. इकडे गोखले हिंदुस्थानांतील चळवळ्या लोकांस परोपरीनें उपदेश करीत होते कीं, "मोर्ले हे आपणांस सुधारणा देण्याच्या उद्योगांत गढले आहेत करितां निदान या वेळीं त्यांना चिडवूं नका. जरा दमानें घ्या." पण मोर्ले-साहेबांचा कावा कांहीं वेगळाच होता. सुधारणांची मूठ फारशी न उघडतां रॅडिकल पक्षाविरुद्ध गोखल्यांचा उपयोग कसा करून घ्यावा या उद्योगांत ते गुंतले होते.

तारीख ९ मे १९०६ रोजीं गोखल्यांशीं मोर्लेसाहेबांचें जें संभाषण झालें त्याबद्दल मोर्ले आपल्या आठवणींत लिहितातः—"पार्लमेंटची बैठक खलास होईपर्यंत ना. गोखले येथें राहणार आहेत. आणि कॉमन्स सभेंत लोकसत्तात्मक तत्त्वाचा जो पूर आला आहे त्याला नीट वळण लावण्याच्या कामांत मला त्यांच्या-पासून अडथळा न होतां उलट त्यांचा उपयोग होईल अशी बरीच आशा आहे. ना. गोखल्यांचा योग्य उपयोग करून घेतला तर ते या पुरोगामी रॅडिकल लोकांना भलत्याच पंथाला नेण्याची इच्छा करणार नाहींत." तारीख २ आगस्टच्या पत्रांत मोर्ले लिहितात, "काल रोजीं ना. गोखले यांच्याशीं पांचवें शेवटचें संभाषण झालें. आम्हीं त्यांच्याशीं स्नेह राखावा यांत आमचा मोठा फायदा आहे.

सरकारची जबाबदारी (म्हणजे अर्थात् अडचण) त्यांना कशी तत्काळ पटते. हिंदुस्थान स्वायत्त वसाहतींच्या जोडीस जाऊन बसण्याचें अंतिम ध्येय त्यांनीं स्पष्टपणें बोलून दाखविलें. पण मींहि त्यांस खुल्या दिलानें सांगितलें कीं, "आपल्या सर्वांच्या आयुमर्यादेपलीकडे कित्येक दिवसपर्यंत हें ध्येय नुसतें स्वप्नवत् राहणार." मुख्य मुद्याकडे वळून मी त्यांस म्हणालों कीं, "सुधारणा होतील. पण एका गोष्टीनें बस्तान बिघडून जाईल. ती कोणती तर तुमच्या मित्रांचा हट्ट व अविचार त्यांनीं जर पूर्वबंगाल्यांतली ही दंगल अशीच कायम ठेवली तर मग सरकारला एक पाऊल देखील पुढें टाकणें कठीणच नव्हे अशक्य होईल." यावर ना. गोखले म्हणाले, "तुमचे सर्व मुद्दे मला पटले" आणि त्यांनीं असेंहि सांगितलें कीं, "बजेटावरील भाषण होतांक्षणींच मीं हिंदुस्थानांतील माझ्या स्नेह्यांस पत्रें लिहिलीं आहेत व त्यांचें धोरण भरपूर आशावादित्वाचें आहे."

तारीख १२ एप्रिल १९०७ रोजीं व्हाइसरॉयांचा खलिता येऊन मोर्लेसाहेबांनीं तो मंत्रिमंडळापुढें मांडला. त्यांच्या कौन्सिलांतील कट्टे अँग्लो-इंडिअन सुधारणांना सर्वस्वीं प्रतिकूल होते व मंत्रिमंडळांत लॉर्ड रिपन यांनींहि हिंदी कार्यकारी सभासदांच्या नेमणुकीस लष्करी व परराष्ट्रीय गोष्टी बाहेर पडतील या सबबीवर हरकत घेतली. आधींच उल्हास त्यांत हें विरजण पडलें. इतक्यांत पंजाबांतील रावळपिंडीचे दंगे, लाला लजपतराय यांची हद्दपारी वगैरे प्रकरण उद्भवलें. त्यामुळें सगळाच मनोरा ढांसळतो कीं काय असें वाटूं लागलें. परंतु इंडिया कौन्सिलच्या सभासदांनीं असें मत दिलें कीं, सुधारणांची योजना विल्हेस टाकली असें न म्हणतां नुसते खलिते लिहिण्याचें व त्यांना उत्तर देण्याचें काम असेंच चालू ठेवावें !! आणि याच सूचनेस अनुसरून मोर्लेसाहेबांनीं आपलें उत्तर रवाना केलें. हिंदुस्थानांतील बदललेल्या परिस्थितीमुळें सुधारणेच्या योजनेस इकडे व्हाइसरॉय संमति देईनात. म्हणून तारीख २६ ऑगस्ट १९०७ रोजीं दोघां हिंदी गृहस्थांची इंडिया कौन्सिलांत नेमणूक करून बाकीच्या सुधारणांचा नाद मोर्ले यांनीं सोडून दिला आणि ते स्वस्थ बसले.

मोर्ले यांनीं बजेटाचे वेळीं भाषण करितांना हिंदुस्थानसंबंधीं जें भाषण केलें तें अगदीं कट्टया अँग्लो-इंडियनाला शोभण्यासारखें होतें. त्यांनीं सांगितलें कीं, "हिंदुस्थानांतील गोऱ्या अधिकाऱ्यांची सत्ता यत्किंचित् कमी झाली तर बंडाळी

माजेल म्हणून ती सत्ता व्यक्तिशः अधिकाधिक वाढवली पाहिजे. तसेंच हिंदी सुशिक्षित वर्ग हा अधिकारास नालायक असून साम्राज्याचा शत्रु आहे. या करितां प्रजेच्या भाषणस्वातंत्र्यास आणि सभा भरविण्याच्या हक्कास आळा घाणणेंच इष्ट आहे. बड्या लोकांचें एक सल्लागारांचें कौन्सिल नेमावें पण कौन्सिलांत अधिकाऱ्यांचें बहुमतच कायम ठेवावें."

हीं मुक्ताफळें जेव्हां मोर्ले यांनीं काढलीं तेव्हां टिळकांनीं लिहिलें, "शेवटीं भरवंशाच्या म्हशीस टोणगाच झाला. याच्या आचळांतून दूध कसचें निघणार! सर्व सत्ता आपल्या हातांत ठेवावयाची तर नोटेबल्स (Note-ables) म्हणजे बड्या नालायकांचीं कौन्सिलें असलीं सोंगें किंवा फार्स हवेत कशाला? हें बड्या सल्लागारांचें मंडळ म्हणजे राष्ट्रीय सभेला सवत निर्माण करणें होय. कायदेकौन्सिलच्या बाबतींतहि पिछेहाटीचेंच धोरण दिसतें. हिंदुस्थानसरकारच्या कौन्सिलांत आजपर्यंत २४ पैकीं ५ तरी लोकांच्या वतीनें निवडलेले हुशार प्रतिनिधि असत. आतां ५४ पैकीं अशा प्रकारचे फार झालें तर ७ गृहस्थ वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत जाणार! याला सुधारणा म्हणावयाची कीं कुधारणा म्हणावयाची? सन १८९२ पासून १५ वर्षांनीं सुधारणा होणार होती ती हीच ना? सुशिक्षित वर्गाच्या समाधानाकरितां ही गोष्ट करणार कीं शत्रु म्हणून त्यांची पायमल्ली होण्याकरितां करणार? याचा वाचकांनीं विचार करावा!" शेवटीं टिळकांनीं लिहिलें, "आमच्यांत दुही उत्पन्न करण्याचा हा सर्व कावा आहे! टोणग्याचें आचळ म्हणून तुम्हीं या सुधारणांचा धिःकार केला तरी कोणाचें कांहीं बिघडत नाहीं."

(१०) गोखले टिळकांचा वाद

कलकत्त्याची कॉंग्रेस झाल्यानंतर बहिष्काराच्या ठरावाबद्दल सार्वजनिक चर्चेला सुरवात झाली. स्वराज्याचें ध्येय दादाभाईनीं पुढें मांडलें. पण या बाबतींत शब्दांची थोडी पसंती नापसंती असली तरी तें "ध्येय" आहे असें एकदां म्हणून टाकलें म्हणजे वादाला फाटे फुटत नाहींत. कारण तत्त्व मान्य करून तपशिलाबद्दल वाद होऊं शकतो! बहिष्कारयोगाच्या ठरावासंबंधानें गोखले टिळक यांच्या पुढें होणाऱ्या वादाचें 'सूतोवाच' कलकत्त्यास विषयनियामक कमिटीमध्यें झालेंच होतें. पण कॉंग्रेस संपल्यानंतर गोखले व टिळक यांनीं जाहीर रीतीनेंच आपलीं मतें प्रतिपादन करावयास सुरवात केली. बहिष्का-

राची चळवळ केवळ परकी मालाच्या बहिष्कारावरच थांबू नये. बहिष्कार ही परकी सरकारच्या विरुद्ध असलेली एक मनोभावना आहे. व अडवणुकीचें शस्त्र या नात्यानेंच तिचा उपयोग व्हावा. निदान प्रत्यक्ष ठराव परदेशी मालावरील बहिष्कारापुरताच झाला असला तरी पुढें मागें कां होईना बहिष्कार सर्रास अमलांत यावा व सरकारची शक्य तेथें शक्य त्या उपायांनीं कायदेशीर अडवणूक व्हावी, असेंच त्यावेळीं नव्या पक्षाचें व टिळकांचें म्हणणें होतें. गोखले यांस स्वदेशी मान्य होती. व फार तर स्वदेशी पोषाखापुरताच औद्योगिक बहिष्कार मान्य होता. पण "बायकॉट" हा शब्द त्यांना मान्य नव्हता. कारण त्यांत राजकीय बाबतींतील प्रजेची उद्विग्नता व राज्यकर्त्यांचा निषेध दर्शविला जातो. व्यक्तिशः गोखले यांच्या दृष्टीनेंहि या वादाची एक बाजू होती. गोखले यांची गणना राष्ट्रीय सभेच्या प्रमुख पुढाऱ्यांत होत होती. इतकेंच नव्हे तर राष्ट्रीय सभेच्या कामाची जुनी परंपरा राखण्यास जर कोणी लायक असेल तर ते गोखलेच होत अशी राष्ट्रीय सभेच्या जुन्या वतनदार मंडळींची समजूत होती. बनारस येथील राष्ट्रीय सभेचें काम त्यांनीं उत्तम रीतीनें पार पाडलें. वंगभंगाबद्दल तोंडानें सडकून टीका केली, पण राष्ट्रीय सभेचा अध्यक्ष या नात्यानें राष्ट्रीय सभेला नवीन वळण लावण्याचें काम त्यांनीं लांबणीवर टाकलें. इतकेंच नव्हे तर कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेंतहि नव्या पक्षापुढें जुन्याची बाजू उचलून धरण्याचें काम त्यांनींच स्वतःचीं मतें बाजूस ठेवून केलें होतें. जुन्या पक्षाचीं मतें त्यांस पूर्णपणें मान्य नव्हतीं. पण नव्या पक्षापेक्षां तीं जुन्या पक्षास अधिक जवळ असल्यानें जुन्या पक्षानें ना. गोखले यांस पुढारीपणा दिला होता.

गोखले यांचें म्हणणें असें कीं, राजकीय चळवळ करण्याची पूर्वींची म्हणजे कॉन्स्टिट्यूशनल ऊर्फ सनदशीर पद्धत सोडून चालावयाचें नाहीं. टिळकांचें म्हणणें कीं 'सनदशीर' या नांवानें उगाच भ्रामक समजुती कां उत्पन्न करितां ! चळवळ कायदेशीर असली व ती पीनल कोडाचा भंग करणारी नसली म्हणजे झालें. सनदशीर या भ्रामक नांवानें देश फसला जाऊन राष्ट्राचीं २१ वर्षें आजपर्यंत फुकट गेलीं. कॉन्स्टिट्यूशन हा इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेंतील शब्द आहे. लोकमत जागृत करणें व मताधिक्य आपल्या बाजूचें करून घेणें याला इंग्लंडांत कॉन्स्टिट्यूशनल ऊर्फ सनदशिर चळवळ असें म्हणतात. इंग्लंडांतील राजा व प्रजा

यांच्यामध्यें सनदेनें करारमदार झालेले आहेत. हिंदुस्थानांत वरील तऱ्हेची सनद नाहीं. पण तशी निरर्थक चळवळ मात्र आहे! नेमस्तांची चळवळ सनदेच्या बाहेर नाहीं किंवा सनदेची उलथापालथ करणारी नाहीं अशी नेमस्त पक्षाची प्रौढी आहे. पण या भ्रमिष्टांना आमचा असा प्रश्न आहे कीं, हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराची जर एखादी सनद तुमच्या खिशांत असेल तर बाहेर काढून दाखवाल काय ? हिंदुस्थानचा इतिहास आम्हीं वारंवार इंग्रजी राज्याच्या अव्वली-पासून चाळला पण इंग्लंडच्या इतिहासांतील कॉन्स्टिट्यूशनसारखी सनद आम्हांस कोठेंहि सांपडली नाहीं. कायद्याचें उल्लंघन करूं नका, एवढें सांगण्यापुरताच जर या शब्दाचा उपयोग करावयाचा असेल तर या उपदेशासंबंधानें नवीन पक्षाकडून कांहीं हरकत येईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. "

टिळक म्हणत " नामदार गोखले हे नवीन पक्षाचीं प्रधान तत्त्वें कबूल करि-तात. पण जुनें सोडण्याचें धाडस नाहीं व नवीन विचारसरणी खोडून काढतां येत नाहीं. यामुळें त्यांच्या विचारसरणींत घोंटाळा झाला आहे. औद्योगिक बहि-ष्कार त्यांना संमत आहे. पण बायकॉट हा शब्द मात्र त्यांना नको. औद्योगिक कारणाकरितां जर औद्योगिक बहिष्कार त्यांना पाहिजे तर आणखी राजकार-णाची त्यांत भर पडून औद्योगिक बहिष्काराचा विशेष उठाव झाला तर त्यांत वावगें कोणतें? पण या बाबतींत गोखले यांचाच पूर्वींचा दप्तरी दाखला टिळकांनीं त्यांच्यापुढें हजर केला. ' अर्थशास्त्राचीं कोणाचीं कशींहि मतें असोत. तीं सर्व एका बाजूस ठेवून केवळ राजकीय कारणाकरितां मँचेस्टरचें कापड विकत घेऊं नका ' असा उपदेश १८९४ सालीं गोखले यांनीं न्या. रानडे यांच्याच सल्ल्यानें पुण्यांतील लोकांना केला होता व त्यांच्या सहीचा हा लेख सार्वजनिक सभेच्या दप्तरीं नमूद होता. ही पूर्वींची गोष्ट झाली. पण टिळक म्हणत, " बनारसच्या कॉंग्रेसच्या वेळेला राजकीय कारणाकरितां बंगाली लोकांनीं सुरू केलेल्या औद्योगिक बहिष्काराचा चांगला उपयोग झाला असें गोखल्यांनीं कबूल केलें होतें. तर आज त्या पाठीमागें जाऊन राष्ट्राची पिछेहाट कां करितां ! बहिष्कार किंवा बायकॉट हा शब्द द्वेषमूलक किंवा द्वेषसूचक आहे हें गोखले यांचें म्हणणें चुकीचें आहे. "ये यथा माम् प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् " असें जें भगवंतांनीं सांगितलें आहे तें कांहीं द्वेषबुद्धीनें नव्हे तर योग्य प्रतिकारार्थ होय. गोखले गोड बोलतात पण राज्यकर्त्यांच्या दृष्टीनें त्यांच्या बोलण्यांतून तरी वेगळें असें काय

निघतें ? गोड बोलण्यावर गोखल्यांचा विश्वास आहे. नव्या पक्षाचा नाहीं. हाच काय तो भेद बाकी सर्व एकच. गोखले यांनीं तोंड उघडलें म्हणून तरी अशा तऱ्हेचें विधान आम्हांस करितां आलें. केव्हां तरी हा भेद लोकांपुढें स्पष्ट याव-यास पाहिजे होता तो आतां आला. ‘ राघू जितका अधिक बोलतो तितका तो अधिक पिंजऱ्यांत पडतो ’. गोखले जितके अधिक बोलतील तितकी विचारांची विसंगतताच त्यांच्या पदरीं येणार. इंडियन स्पेक्टेटरसारख्या पत्रकारांचें असेंच मत होतें. जुन्या पक्षाचें मत पटत नाहीं व नव्या पक्षाचें प्रतिपादन करितां येत नाहीं अशी दोहों बाजूंनीं त्यांना मोठी पंचाईत येऊन पडली आहे. या कोंडींतून ना. गोखले कोणाची थप्पड न खातां कसे सुटून जातात हेंच पाहण्यास आम्ही उत्सुक झालों होतों. ना. गोखले यांच्या हल्लींच्या भाषणांनीं ही आमची उत्सु-कता परिपूर्ण झाली. पण कोंडीच्या बाहेर गडी शाबूत पडला असा तिऱ्हाइत प्रेक्षकांचा किंवा पंचांचा निर्णय होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं ! ”

सरकारी नोकरीच्या बहिष्कारासंबंधानेंहि टिळकांनीं लिहिलें आहे कीं, “सरकारी नोकरी सर्वांनीं सोडणें हें शक्य नाहीं हें आम्हांसहि कळतें. पण तात्त्विक दृष्ट्या तसें प्रतिपादन करण्यास हरकत काय ? सर्व लोक संसार सोडीत नाहींत म्हणून संसाराची असारता सांगण्यास वेदान्त कधीं मागें झाला आहे काय ? चांगलीं माणसें सरकारी नोकरींत न गुंततां सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटीसारख्या संस्थेंत शिरावीं या बुद्धीनेंच सदर सोसायटी त्यांनीं काढली आहे कीं नाहीं ? नवा पक्ष तरी तात्त्विक दृष्ट्या हेंच म्हणतो. सरकारी नोकरी हलक्या प्रतीची आहे तेव्हां अशी बुद्धि जागृत करून चांगलीं माणसें या कनिष्ठ धंद्यापासून नव्या पक्षास परावृत्त करावयाचीं आहेत. सरकारी शिक्षणपद्धतींत दोष आहेत ते निघावेत अशी गोखल्यांची इच्छा आहे. त्याचप्रमाणें सरकारी शाळा हल्लीं जितक्या आहेत तितक्या खाजगी होणें नाहीं ही गोष्ट आम्हासहि मान्य आहे. पण तितक्या शाळा काढतां येत नाहींत म्हणून एकहि स्वतंत्र राष्ट्रीय शाळा काढूं नये हें म्हणणें अविचाराचेंच नाहीं काय ? तात्पर्य, राष्ट्रीय शिक्षणाच्या मार्गाचा सरकारशीं विरोध आहे असें आरंभीं वाटेल पण अखेर तो विरोध टिकावयाचा नाहीं व राष्ट्रीय शिक्षणाचा क्रम सर्व सरकारी शाळांतून अमलांत येईल. दोन्ही पक्षांचे सामान्य विचार एक असले तरी एकाच्या क्रिया कचरत होत आहेत आणि दुसरा धैर्यानें पुढें पाऊल टाकूं इच्छित आहे. या धैर्यामुळें फायदा झाला

तर जुन्या पक्षास नको आहे असें नाहीं. किंबहुना असा फायदा झाल्यास तो त्यांस हवा आहे व त्याचा ते उपयोगहि करून घेतील ! पण आज जरी कितीहि विसंगता पदरीं आली तरी नव्या पक्षाचे मार्ग कबूल करावयास नेमस्त पुढारी तयार नाहींत हें खरें! " एकच ध्येय असतां प्रतिपादनशैलींत फरक कसा असतो याचें हें एक उदाहरण होय.

(११) राष्ट्रीय सभा सुरतेस कशी गेली ?

राष्ट्रीय सभा सुरतेस मोडली हें खरें पण त्याचें बीजारोपण कलकत्त्यास झालेल्या राष्ट्रीय सभेंतच झालें होतें. कलकत्त्यास चतुःसूत्रीला मान्यता मिळाली हा जितका राष्ट्रीय पक्षाचा विजय होता तितकाच तो मेथापक्षाला आपला पराजय वाटला ! किंबहुना कलकत्त्याच्या सभेंत बहिष्काराचा ठराव पास होतांच मेथा हे टिळकांना रागावून म्हणाले, " कलकत्त्यांत तुम्ही हा ठराव जिंकलात खरा पण मुंबईस ही गोष्ट झाली नसती ! " टिळकांनीं उत्तर दिलें, " मुंबईचें येवढें काय विशेष सांगतां ? तेथेंहि आम्हीं तुम्हांला पाहून घेतलें असतें ! "

कलकत्त्याच्या सभेनंतर सरकारनें दडपशाहीच्या धोरणाला सर्रास सुरवात केली याचा फायदा घेऊन नेमस्तांनींहि राष्ट्रीय पक्षाविरुद्ध हल्ल्याचें शिंग फुंकून राष्ट्रीय सभेस मागें खेचण्यास उघड आरंभ केला. कित्येकांनीं अशा सूचना केल्या कीं, तंटे वाढविण्यापेक्षां नव्या जहालपक्षानें वाटल्यास आपली दुसरी कॉंग्रेस करावी. पण टिळक म्हणत कीं, " पक्षापक्षांचीं भांडणें होतात म्हणून वेगळी कॉंग्रेस भरवा हें म्हणणें मूर्खपणाचें आहे. ज्यांना राष्ट्रीय सभेसारख्या सार्वजन संस्थेंत आपलीच वतनदारी कायम ठेवावयाची आहे त्यांचाच हा खरा कावा आहे. लोकमत आपल्या बाजूस वळवून कॉंग्रेसमध्यें बहुमत करून घेणें हाच सनदशीर व कायदेशीर राजकीय चळवळीचा मार्ग होय व हा मार्ग दोन्ही पक्षांस खुला आहे. "

राष्ट्रीय सभेचा अध्यक्ष प्रांतवार, प्रांतिक कमिट्यांनीं मतें देऊन निवडावा व प्रातिनिधिक स्वरूपाच्या तत्त्वाच्या दृष्टीनें पाहतां हेंच योग्य होय असें टिळक यांनीं पूर्वीं प्रतिपादलें होतें. पण अध्यक्ष रिसेप्शन कमिटीनें निवडावा इतकेंच नव्हे तर तो सभासदांच्या तीनचतुर्थांश इतक्या बहुमतानें निवडला जावा असा विचित्र नियम कलकत्त्यास पास झाला होता ! नागपुरास ही अडचण दोन्ही पक्षांना झाली. सप्टेंबर महिन्याच्या प्रारंभाला स्वागत कमिटीच्या सभासदांची यादी पुरी

झाली. सभासदत्वाची वर्गणी २५ रुपये होती. नेमस्तांचे लोक ८०० व त्यांची वर्गणी २०००० रुपये जमली. राष्ट्रीय पक्षानें ४५००० रुपये जमवून १८०० सभासद केले होते. पण राष्ट्रीय पक्षाचा अध्यक्ष निवडून यावयाचा तर ६०००० जमावयास पाहिजे होते. राष्ट्रीय पक्षाचें दोन तृतीयांश बहुमत होतें पण अजून तें तीन चतुर्थांश इतकें झालें नव्हतें. अर्थात् पैसे कसे जमतील ही राष्ट्रीय पक्षास विवंचना. व बहुमत राष्ट्रीय पक्षाकडे उघड उघड असल्यानें अखेर राष्ट्रीय पक्षाचाच मनुष्य अध्यक्ष होणार असें संकट नेमस्तांचे पुढें उभें राहिलें ! व हें महत्संकट टाळण्याचा त्यांनीं आपल्याकडून कसून प्रयत्न चालविला.

स्वागतसभेचें हें स्वरूप पाहून नेमस्तांनीं कार्यकारी मंडळाची पुनर्घटना करण्याचा घाट घातला. स्वागत कमिटीत उभय पक्षांच्या संमतीनें दोन्ही पक्षांचे लोक प्रथम घेतले होते. पण प्रतिपक्षाचा संबंधहि जुन्या पक्षास दुःसह होऊन कार्यकारी कमिटीची रचनाच शक्य तर बदलून घ्यावी अशाकरितां त्यांनीं सभा बोलावली. पण सभेच्या रीतसर नोटिसासुद्धां त्यांनीं नव्या पक्षास दिल्या नाहींत.

ता. २२ सप्टेंबर रोजीं टाऊन हॉलमध्यें प्रचंड सभा भरली. ही सभा ना. चिटणवीस यांनीं गैर अधिकारानें कार्यकारी मंडळाला न विचारतांच बोलाविली होती. अर्थात् सभा कायदेशीर कीं बेकायदेशीर येथूनच रणें पडण्यास सुरवात झाली. टाऊन हॉलभोंवतालीं पटांगणांत व रस्त्यांत लोकांची, सभेंत न येऊं दिल्याकारणानें, अगदीं गर्दी उडून गेली होती व लोक तीनचार तास उन्हामध्येंच उभे होते. अखेर सभा मोडली व 'सभा बेकायदेशीर रीतीनें बोलावली' असें ना. चिटणवीस यांना कबूल करावें लागलें. चिटणवीस यांनीं त्यानंतर राजीनामाहि दिला.

राष्ट्रीय सभा प्रथम लाहोर येथें भरावयाची असें ठरलें होतें. पण तेथें ती राष्ट्रीय पक्षाच्या हातांत जाणार इतकेंच नव्हे तर लोक कदाचित् टिळकांनाच अध्यक्ष निवडावयाचे हें पाहून लाहोरवाल्यांना हुलकावणी देऊन नेमस्तांनींच राष्ट्रीय सभा नागपुरास भरविण्याचें प्रथम ठरविलें ! पण तेथेंहि लोकमत वरीलप्रमाणें टिळकांच्याच बाजूला पहातांच त्यांची निराशा झाली. पण या वादांत टिळक स्वतःकरितां भांडत नव्हतेच. ता. ८ आक्टोबरच्या केसरींत टिळक लिहितात, "अध्यक्षाच्या निवडणुकीचा वाद आहे पण तो कांहीं वादाचा मुख्य प्रश्न नव्हे. कलकत्त्यास दादाभाई यांनीं घालून दिलेलें नवीन वळण राष्ट्रीय सभा केवळ

बंगल्यापुरतेंच नव्हे तर सर्व देशाकरितां मंजूर करते कीं नाहीं हा वादाचा प्रश्न आहे. टिळकांनीं अध्यक्ष होण्याचें नाकबूल केलें किंवा उद्यां ते मेले तरी दोन पक्षांचा झगडा मिटावयाचा नाहीं हें आम्ही सर्वांस निक्षून सांगतों. प्रश्न व्यक्तींचा नाहीं मतांचा आहे. राष्ट्रीय सभा दोघांनाहि पाहिजे आहे. मतभेदाचा निकाल सभा मोडल्यानें व्हावयाचा नाहीं अगर दोन निरनिराळ्या सभा केल्यानेंहि व्हावयाचा नाहीं. आज नाहीं उद्यां नव्या पक्षाचें राष्ट्रीय सभेंत हटकून बहुमत होणार असें आम्ही निश्चयानें सांगतों."

स्वागतमंडळांत राष्ट्रीय पक्षाचें बहुमत होऊन नेमस्तांची अडवणूक झाली. उलट तीनचतुर्थांश बहुमत व साठ हजार रुपये जमण्याचें चिन्ह दिसत नसल्यानें काँग्रेसच्या नियमामुळें राष्ट्रीय पक्षाचीहि अडवणूक झाली. आपला अध्यक्ष निवडून आणण्याची खटपट दोघांचीहि सुरू होती. पण तें दोघांनाहि शक्य नसल्यानें जमविलेले पैसे दोन्हीहि पक्षांनीं रिसेप्शन कमिटींत न भरतां आपआपल्या हातीं राखून ठेविले होते. नेमस्तांचें म्हणणें असें कीं राष्ट्रीय पक्षानें जमविलेल्या ४० हजार रुपयांपैकीं निदान पंधरा हजार रुपये तरी रिसेप्शन कमिटीस द्यावे व नेमस्तांचा अध्यक्ष कबूल करावा म्हणजे समेट होईल. राष्ट्रीय पक्षाचें म्हणणें असें कीं आम्हीं पैसे गोळा केले आहेत ते आमचा अध्यक्ष निवडला जाईल या शर्तीवर केले आहेत. नेमस्त पक्षानें वाटल्यास आपण होऊन काँग्रेस भरवावी. नवा पक्ष त्यास कबूल आहे. इतकेंच नव्हे तर सध्या जमविलेला पैसा सोडून इतर बाबतींत तो सहाय्यहि करील. नेमस्त पक्षांत जो अतिशय लोकप्रिय गृहस्थ असेल-उदाहरणार्थ सुरेंद्रनाथ बानर्जी-त्यास अध्यक्ष केल्यास तो आपल्या तेजानेंच लोकांकडून मान मिळवून काँग्रेसचें काम निर्विघ्नपणें पार पाडील. नेमस्तांस नको असल्यास त्यांनीं तसें कळविलें म्हणजे नव्या पक्षांतील माणसें पाहिजे तर राजीनामे देऊन घरीं स्वस्थ बसण्यास तयार आहेत, इतक्याहि उपर नेमस्तांच्या अंगीं काँग्रेस भरविण्याचा दमच नसेल तर नवा पक्ष आपल्या केवळ हिंमतीवर काँग्रेस भरविण्यास तयार आहे. पण मग अध्यक्ष मात्र नेमस्त पक्षाचा होणार नाहीं! ज्याचे पैसे त्याचा अध्यक्ष हें गेल्या काँग्रेसमध्येंच ठरलेलें आहे याबद्दल आतां कुरकुर करण्यांत अर्थ नाहीं. पैसा आणि अध्यक्ष या दोहोंवरहि पाणी सोडण्यास कोणीहि तयार व्हावयाचा नाहीं. नेमस्त पक्षानें कोणती

तरी एक तडजोड स्वीकारावी. हें शक्य नसेल तर नव्या पक्षानें आपण होऊन कॉंग्रेस करण्यास पुढें यावें. हेंहि नसेल तर नागपुरच्या लोकांनीं स्वतंत्रपणें कॉंग्रेस भरविण्याची व्यवस्था करून त्याप्रमाणें ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीस कळवावें.

ता. २९ऑक्टोबरच्या केसरींत टिळकांनीं लिहिलें, " नेमस्त पक्ष तडजोडीस कबूल नसेल तर नव्या पक्षानें हें वृत्त ऑ. इं. कॉं. कमिटीस कळवून स्वागत कमिटींतून अंग काढून स्वस्थ बसण्यासहि आपण तयार आहों असें कळवावें. कॉंग्रेस नागपुरांत भरविण्याचें न ठरलें तर कॉंग्रेसचाच नव्हे तर नागपूर शहराचाहि बदलौकिक आहे. दोन्ही पक्षांतील लोक तयार नसल्यास शहरचे लोक तयार आहेत असेंहि ऑ. इं. कॉं. कमिटीस कळवावें. पाध्ये यांची नागपुरांत टर उडाली म्हणून सुरेंद्रनाथ यांचीहि उडवितील अशी शंका घेणें पोरकटपणाचें किंबहुना मूर्खपणाचें आहे." स्वतः अध्यक्ष होण्याची टिळकांची यत्किंचितहि इच्छा नव्हती. पण नागपूर येथील राष्ट्रीय पक्षाच्या मनांत त्यांना अध्यक्ष करण्याचें फार होतें. सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांचें देखील नांव मवाळांना पसंत पडेना तेथें टिळकांचें नांव मेथा हे थोडेंच कबूल करणार! नागपुरास वादामुळें कॉंग्रेस भरवितां येत नाहीं असें दिसलें तेव्हां तडजोडीकरितां म्हणून उभय पक्षांच्या पुढाऱ्यांची मुंबईस मेथा यांच्या बंगल्यावर बैठक झाली. त्यांत वामनराव कोल्हटकर, गोकुळदास पारेख, पाध्ये वगैरे मंडळी हजर होती. मुंजे यांनाहि मुद्दाम बोलावणें केलें होतें. या सभेंत मुंजे व मेथा यांची थोडी चकमकच झडली. मुंजे यांनीं सांगितलें " टिळकांना अध्यक्ष करावें असेंच नागपुरच्या लोकांच्या मनांत आहे. तथापि टिळकांना गैरकायदा अध्यक्ष करावें असें आमचें म्हणणें नाहीं. बॅलटनें मतें घेऊन टिळक न आले तर आम्ही दुसरा अध्यक्ष मान्य करूं!" फेरोजशहांनीं पैशाच्या वगैरे अडचणी बऱ्याच मध्यें आणल्या व विचारलें "स्वागतमंडळानें जमलेला पैसा तुमच्या हवालीं न केला तर तुम्हीं काय कराल?" मुंजे यांनीं सांगितलें " टिळकांकरितां वाटल्यास आम्हीं भीक मागूं. पण पैसा उभारून कॉंग्रेस यशस्वी करून दाखवूं." मुंजे यांचा निर्धार पाहून अखेर मेथा यांनीं विचारलें " तुम्हांस टिळकच कां म्हणून अध्यक्ष हवेत ? डॉ. राशबिहारी कां नकोत ? " यावर मुंजे यांनीं खडखडीत उत्तर दिलें " ही आमची पसंती होय ! " पण असलें सडेतोड उत्तर मेथा थोडेंच ऐकून घेणार ! कमिटीमध्यें रीतसर काय तो विचार करूं असें म्हणून त्यांनीं सर्वच प्रकरण त्या वेळेपुरतें धुडकावून लावलें.

अखेर नागपुरच्या नेमस्तांनीं राष्ट्रीय सभेचें काम यंदा आपल्या हातून होणार नाहीं असें म्हणून कानावर हात ठेवले तेव्हां ता. १० नोव्हेंबर रोजीं मुंबईस मेथा यांचे बंगल्यावर ऑ. इं. काँ. कमिटीची सभा भरली. बहुधा बऱ्याच प्रांतांचे प्रतिनिधि गैरहजर होते. पण त्यांनीं काँग्रेस नागपुरासच भरवावी असें आपलें लेखी मत दिलें होतें. मेथा, गोखले, वाच्छा, जिना, खरे, पारेख, अंबालाल साकरलाल, टिळक, खापर्डे, मुधोळकर, विजयराघवाचार्य वगैरे १३ मंडळी सभेस हजर होती. खुद्द नागपुरच्या तंट्यासंबंधाचा वाद असल्यानें वरचेवर खुलासा वगैरे करण्यास सोईचें पडावें म्हणून मुंजे, अळेकर वगैरे मंडळी बाहेर व्हरांड्यांत आली होती पण चपराशानें येऊन त्यांना बंगल्यांतून बाहेर जाण्यास सांगितलें ! यानंतर सभेस सुरवात झाली. या सभेंत तडजोडीचे शक्य तेवढे प्रयत्न झाले. विजयराघव म्हणाले, 'वाटल्यास नागपुरच्या दोन्हीं पक्षांतले लोक व ऑल इं. काँ. कमिटीचे त्याहून अधिक सभासद अशी नवी कमिटी करून नागपुरची सभा पार पाडावी. नागपुरास वाद असल्यानें ज्या योगानें काम सुरळीत चालेल बखेडा माजणार नाहीं अशीं ऑ. इं. काँ. कमिटींतील पांच नांवें खापर्डे यांनीं सुचविलीं. त्याबरोबर तुम्ही नांवें कोण सुचविणार ! आम्ही सांगूं तींच नांवें तुम्हीं कबूल केलीं पाहिजेत म्हणून इतर सभासदांनीं त्यांचेवर गहजब केला. शेवटीं ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें दोन्हीहि पक्षांना बाजूस ठेवावें व वेगळी स्वतंत्र कमिटी नेमावी म्हणून सूचना केली गेली. पण तीहि कोणास पटली नाहीं. पण पटावी तरी कशी ? कारण मेथा व सेक्रेटरी ना. गोखले यांनीं गुप्तपणें वेगळी योजना आधींच मुक्रर केली होती ! म्हणून रंगभूमीवर पात्र उपस्थित होतें त्याप्रमाणें सुरतेचें डेप्युटेशन अवचित पुढें आलें. त्यांनीं काँग्रेसला सुरतेस निमंत्रण केलें. अखेर मतें घेण्याचा फार्स उरकण्यांत आला व काँग्रेस सुरतेस भरावयाची हें निश्चित झालें. टिळक व खापर्डे यांनीं मत देण्याचें नाकारलें.

हा निकाल मुंजे, अळेकर यांस कळतांच त्यांनीं नागपूरचें नांव जाऊं नयें म्हणून अखेरचा प्रयत्न करून पाहण्याचें ठरविलें व एक पत्र लिहून काँसेसचे सेक्रेटरी ना. गोखले व वाच्छा यांस पाठविलें. त्यांत नागपूर प्रांताचें नांव राखण्याबद्दल विनवणी इतकेंच नव्हे तर प्रार्थना केली होती व पत्रांत उल्लेखिलेल्या रकमेची हमी पटविण्यासाठीं दहा हजार रुपयांच्या प्रॉमिसरी नोटाहि पत्रासोबत पाठविल्या होत्या. शिवाय असेंहि कळविलें होतें कीं, "ऑ. इं. काँ. कमिटीस वाटेल

त्या रीतीनें काम करणाऱ्या कमिटीची रचना करण्यांत यावी. कशीहि रचना करण्यांत आली तरी राष्ट्रीय कामाकरितां व आमच्या प्रांताचा दुर्लौकिक होऊं नये म्हणून मनोभावें मिळून मिसळून काम करण्यास आम्ही तयार आहों असें राष्ट्रीय पक्ष वचन देत आहे. तुम्हीं काय पाहिजे तें करा पण कॉंग्रेस नागपुरास भरवा!' पण मेथाप्रभृतींना नागपूरकर लोकांना सलोख्याचें उत्तर पाठविण्याची गरज अगर पर्वाहि नव्हती. इतकेंच नव्हे तर ना. गोखले यांचेखेरीज सर्व सभासद मुंबईस हजर असतां या पत्राचा विचार देखील केला गेला नाहीं. व आतां पत्राचा विचार करण्यास अवधि नाहीं असें सांगून वाच्छा यांनीं नोटा परत पाठविल्या!

नागपुरास भरणाऱ्या कॉंग्रेसचा हा निकाल लागलेला ऐकून स्वतः नागपूरच्या पुढाऱ्यांना किती वाईट वाटलें असेल याची कल्पनाच केली पाहिजे. ऑ. इं. कॉं. कमिटींत असा निकाल होईल हें पूर्वीपासून वाटतच होतें व त्याप्रमाणेंच अखेर झालें. टिळक केसरींत लिहितात, "सर फेरोजशहा मेथा जिकडे कॉंग्रेस भरवितील तिकडे राष्ट्रीय पक्षानें सध्यां गेलें पाहिजे ! कारण कॉंग्रेस न भरावी किंवा मोडावी हा राष्ट्रीय पक्षाचा बिलकूल हेतु नाहीं पण हा तंटा एवढ्यानें भागला असें मात्र सर फेरोजशहा यांनीं समजूं नये. नव्या जुन्या पक्षाचा तंटा नव्या पक्षाचा विजय होईपर्यंत एकसारखा चालावयाचा आहे. यंदाच्या सालीं एक सुरत सांपडली म्हणजे पुढच्या सालीं तशीच दुसरी एकादी सुरक्षित जागा सांपडते असें कोणीं समजूं नये. किंबहुना सुरत तरी सुरक्षित आहे कीं नाहीं हा प्रश्नच आहे!"

यानंतर प्रश्न असा उपस्थित झाला कीं, कॉंग्रेस सुरतेस गेली तर जावो पण कॉंग्रेस सुरतेची कीं सर्व मुंबई इलाख्याची ? आणि मुंबई इलाख्याची असल्यास इलाख्यांतील रिसेप्शन कमिटी नेमून अध्यक्ष निवडणार कीं नाहीं ? पण सुरतेस कॉंग्रेस भरावयाची हें जसें मेथा यांनीं ठरविलें त्याप्रमाणें अध्यक्ष कोण हें देखील त्यांनीं ठरवून टाकलें होतें. टिळक म्हणतात, "नागपूरच्या लोकांना तुम्हीं विचारलें नाहीं. पण आतां अध्यक्षाच्या बाबतींत सुरतेच्याहि लोकांचें मत न घेणारे एवढे दुढ्ढाचार्य तुम्ही कोण ? राष्ट्रीय सभा तुम्हींच भरवावी असा कांहीं नेमस्तांस कोणीं ताम्रपट दिलेला नाहीं ! "

मुंबईस ऑ. इं. कॉं. कमिटी भरून सुरतेस कॉंग्रेस नेण्याचा ठराव १० नोव्हेंबर रोजीं झाला. पण मेथाकंपूच्या दुर्दैवानें दुसऱ्याच दिवशीं लाला लजपतराय यांची

मुक्तता झाली. लालाजी सुटले ही बातमी समजतांच जिकडे तिकडे आनंदोत्सव झाले व लजपतराय यांनाच अध्यक्ष करा असे ठराव पास होऊन त्याबद्दलच्या तारा सुरतेच्या स्वागत कमिटीकडे येऊन धडकल्या. ही बातमी मुंबईस कळतांच नेमस्त पक्षाचें धाबेंच दणाणलें. मेथा यांनीं बरोबर मुंबईकर नेमस्तांची एक मोठी टोळी देऊन ना. गोखले यांस सुरतेस रवाना केलें. सुरतेसहि स्वागत-मंडळांत दोन पक्ष होतेच, पण नव्या पक्षाचें बल खुद्द सुरतेंत फार कमी असल्यामुळेंच मेथा यांनीं ही सोईस्कर जागा योजली होती. प्रथम तरुण मंडळीपुढें गोखले यांनीं गोडीगुलाबीनें खूप साखर पेरण्याचा प्रयत्न केला. "लजपतराय यांच्या हद्दपारीविरुद्ध यंदा आपणास सणसणीत निषेध-प्रदर्शक ठराव करावयाचा आहेना ! मग लालाजींना अध्यक्ष करून कसें चालेल ! शिवाय अध्यक्षाला गेल्या वर्षांतील राज्यकारभारावर टीका करावी लागते. लजपतराय यांस स्वतःबद्दल कसें कडक बोलतां येईल ?" पण लजप-तराय यांस नुसते अध्यक्ष करणें म्हणजेच शंभर निषेधप्रदर्शक ठराव पास करणें होय असें नव्या पक्षानें रोकडें उत्तर देतांच गोखल्यांचें खरें मर्म बाहेर पडलें. त्यांनीं सांगितलें अशा वेळीं लालाजींना अध्यक्ष करणें म्हणजे सरकारास चिडवि-ण्यासारखें आहे. आणि सरकार आपली चळवळ एका क्षणांत नामशेष करील. शेवटीं बराच वेळ खासगी भवति न भवति झाली पण निकाल लागण्याचें चिन्ह दिसेना. तेव्हां अंबालाल साकरलाल यांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं 'विनाकारण लजपतराय यांच्या सूचनेचा ठराव पुढें मांडून त्यांना हास्यस्पद कां करितां ? ऑ. इं. काँ. कमिटी आमच्या ताब्यांत आहे." तेव्हां बाहेरच्या तारा व आलेलीं पत्रें न वाचतांच ठेऊन देण्यांत आलीं. लाला लजपतराय यांच्याबद्दल सूचना पुढें आणू दिली नाहीं म्हणून नवा पक्ष सभेंतून उठून बाहेर गेल्यावर डॉ. राश-बिहारी घोष यांचें नांव सुचविण्यांत आलें व तें पास झालें !

यावर टिळकांनीं ३ डिसेंबरच्या केसरींत लिहिलें "यंदाच्या राष्ट्रीय सभेस 'तेविसावी हें उपपद न जोडतां यंदाची राष्ट्रीय सभा 'मेथा आणि को' ची सुरतेस भरणारी मजलस आहे असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक आहे ! सुरतेच्या स्वागत कमिटींत कांहीं प्रमुख महाराष्ट्रीय मंडळींचीं नांवें घालावीं असें प्रथम सुचविण्यांत आलें होतें व त्यांस तशीं पत्रेंहि धाडलीं होतीं. हे गृहस्थ खरोखरच स्वागत कमिटीस पाहिजे होते तर अध्यक्ष निवडण्याकरितां ता.

२४ नोव्हेंबर रोजींच स्वागत कमिटीची सभा बोलावण्याची घाई करावयास नको होती. आदल्या दिवशींच पत्रें हातांत पडल्याकारणानें या गृहस्थांस ता. २४ च्या सभेस सुरतेस हजर राहणें अशक्य होतें. सर्वच गोष्टी अरेरावीनें चालल्या आहेत. यामुळें महाराष्ट्रांतील तरी लोकमत खवळून जाईल यांत शंका नाहीं. लोकमताची पर्वा न करितां ज्यांना ना. मेथा यांच्या पाठीमागून एडीक्यँपप्रमाणें नाचावयाचें असेल त्यांनीं खुशाल तसेंच करावें. पण महाराष्ट्रांतील बहुजनसमाजास ही गोष्ट पसंत नाहीं हें आम्ही स्पष्ट सांगतों. गोऱ्या अधिकारी वर्गाप्रमाणेंच राष्ट्रीय सभेंत बेबंदशाही व अरेरावीपणा अनियंत्रित चालावा हें राष्ट्रीय सभेचें दुर्भाग्य होय. अशा अरेरावीचा परिणाम अखेर काय होतो याचा प्रत्यय मेथा यांस मुंबईच्या म्युनिसिपालिटींत आलाच आहे व आज नाहीं पण उद्यां राष्ट्रीय सभेंतहि हाच अनुभव त्यांच्या प्रत्ययास आल्याशिवाय राहणार नाहीं."

टिळकांच्या अपेक्षेप्रमाणें खरोखरच सर्व प्रांतांतील लोकमत खवळून गेलें होतें. व लजपतराय यांनाच अध्यक्ष करा अशा चोहोंकडून तारा व पत्रें येऊन लोकांची सारखी मागणी सुरू होती. पण दुर्दैवानें खऱ्या लोकमताला त्या वेळच्या काँग्रेसच्या घटनेंत वावच नव्हता. यामुळें ऑ. इं. काँ. कमिटी ही अधिकारीवर्ग व देशांतील लोकमत यांच्यांत लढत उत्पन्न झाली होती. हा तंटा अखेर मिटण्याला एकच उपाय होता तो म्हणजे डॉ. राशबिहारी घोष यांनींच उदारपणानें आपलें नांव मागें घेऊन लजपतराय यांस जागा मोकळी करून देणें हा होय. बाबू मोतीलाल घोष यांस लिहिलेल्या एका पत्रांत टिळक लिहितात, "वाटल्यास तत्त्वाकरितां म्हणून घोष यांच्या पायां पडून मी त्यांना विनंती करावयास तयार आहें. काय वाटेल तें करा पण लजपतराय यांचेकरितां राशबिहारी यांनीं आपलें नांव पाठीमागें घ्यावें असें त्यांना सांगा." ता. १० डिसेंबरच्या केसरींत टिळकांनीं "लाला लजपतरायच अध्यक्ष पाहिजेत" असा अग्रलेख लिहिला. त्यांत त्यांनीं लिहिलें "स्वार्थत्याग व देशाकरितां झीज व कष्ट सोसणें या दृष्टीनें डॉ. घोष यांच्यापेक्षां लजपतराय यांची योग्यता शंभरपटीनें अधिक आहे! गोखले यांनीं लजपतराय यांच्या विरुद्ध जी सुरतेस खटपट केली ती व्यक्तिद्वेषामुळें केली असें आमचें म्हणणें नाहीं. पण त्यांची सध्याची कृति व उद्योग राष्ट्रीय सभेच्या पदरीं खोट्या व अपायकारक समजुती बांधण्याच्या बुद्धीनें झाला आहे. राष्ट्रीय-

सभा ही सर्व हिंदुस्थानच्या वतीनें सरकारजवळ हक्क मागण्याकरितां भांडण्याकरितां निर्माण झाली आहे. सरकारास किंवा सरकारी अधिकाऱ्यांस रुचेल अगर ते चिडले जाणार नाहींत अशा रीतीनें राष्ट्रीय सभेचें काम चालावयाचें असेल तर ही सभा हवी तरी कशाला? लालाजींचा सन्मान करावयाचा असल्यास त्यांस अध्यक्ष करा. नाहींपेक्षां निदान गप तरी बसा! लालाजींस निमंत्रण देणारे तुम्ही कोण? त्यांना तुम्ही राष्ट्रीय सभेचे पाहुणे म्हणून बोलावितां कीं प्रतिनिधि म्हणून बोलावितां? प्रतिनिधि म्हणून बोलावीत असलां तर तुमच्या बोलावण्याची त्यांना अपेक्षा नाहीं. कारण प्रतिनिधि म्हणून येण्याचा त्यांचा हक्कच आहे." अखेर टिळकांनीं लिहिलें कीं, "या प्रसंगीं कांहीं तडजोड न निघाली व ती काढणें हें सर्वस्वीं डॉ. राशबिहारी यांच्या हातांत आहे—तर यंदा सुरतेस अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या वेळींच अनेक पद्धतशीर प्रतिसूचना व उपसूचना येऊन निदान घोटाळा माजविल्याखेरीज लोक राहणार नाहींत अशी आमची मनोदेवता आम्हांस साक्ष देत आहे!" प्रश्न निकराचा असल्याकारणानें टिळकांनीं लिहिलें "ठरावाचे मसुदे मेथा करोत कीं गोखले करोत याप्रसंगीं नव्या पक्षानें सुरतेस हजर राहून राष्ट्रीय सभेंत शक्य तेवढी सुधारणा करण्यास झटावें. नव्या पक्षास जें काम करावयाचें आहे तें हल्लींच्या कॉंग्रेसमध्यें होत नाहीं ही गोष्ट खरी. पण तेवढ्यामुळें हल्लीं आहे ती राष्ट्रीय सभा यंदाच मोडावी असें आमच्यानें म्हणवत नाहीं. सर्वांनीं सुरतेस जावें पण मवाळांच्या किंवा फेरोजशहांच्या आग्रहामुळें चिडून नव्या पक्षानें कोणतेंहि गैरवर्तन करूं नये" असा दूरदृष्टीचा इषाराहि टिळकांनीं दिला होता.

परिशिष्ट १

नेव्हिनसन यांनीं काढलेलें टिळकांचें शब्दचित्र

या परिशिष्टांत एका मार्मिक इंग्रज गृहस्थानें रेखाटलेलें टिळकांचें या वेळेचें शब्दचित्र आम्हीं मुद्दाम दिलें आहे. याचें कारण असें कीं अनेक दृष्टींनीं पाहतां सुरत कॉंग्रेस व त्यानंतरचा खटला होण्यापूर्वीं, आणि बंगालच्या फाळणीमुळें निर्माण झालेली स्वदेशी चळवळ ऐन जोरांत आली त्यावेळीं, टिळकांची तेजस्विता उत्कट रीतीला पोहोंचली होती. नव्या मताचा छाप जुन्यावर पूर्णपणें पडला होता. आणि लोकमताची दहशत सरकारला जर केव्हां सर्वांत

अधिक वाटली असेल तर ती यावेळीं. हिंदुस्थानांतील नव्या पक्षानें विलायतेच्या लोकांवरही अतिशय छाप पाडली होती. आणि तिचें खरें स्वरूप काय हें समजावून घेण्याकरितां विलायतेंतील निरनिराळीं वर्तमानपत्रें आपले प्रतिनिधि या वेळीं हिंदुस्थानांत पाठवीत होतीं. हेनरी नेव्हिन्सन हे अशांपैकींच एक प्रतिनिधि होत. ते त्या वेळच्या प्रगमनशील पक्षापैकीं त्यांतल्यात्यांत आघाडीला पोंचलेले असे एक गृहस्थ होते. जगांतील सर्व राष्ट्रांमध्यें लोकसत्ता प्रस्थापित व्हावी या मताचे ते असून रशियांत परिणत पावणारी राज्यक्रांति हा त्यांनीं आपल्या अभ्यासाचा खास विषय म्हणून आंखून ठेविला होता. त्यांचें New spirit in India हें पुस्तक वाचणारांना त्यांची लेशनशैली, त्यांची प्रतिभा व उदारमतवादित्व हीं ढळढळीत दिसून येतील. त्यांच्या लेखनकलेंत प्रसाद व ओजस्विता हे गुण मुख्य असून कोणत्याही वस्तुस्थितीचें शब्दचित्र फार थोड्या शब्दांत हुबेहुब रंगविण्याची त्यांची हातोटी विलक्षण होती. या देशांत येण्यापूर्वीं कलकत्ता व पुणें हींच राष्ट्रीय चळवळीचीं मुख्य केंद्रस्थानें हिंदुस्थानांत आहेत अशी माहिती त्यांना असल्यामुळें ते मुंबईस आल्यावर प्रथम एकदम पुण्यासच आले. त्यांची व टिळक, गोखल्यांची पूर्वींची ओळख नव्हती अगर पत्रव्यवहारहि नव्हता. पण या दोघांचीहि कीर्ति त्यांनीं ऐकलेली असल्यामुळें त्या दोघांकडे ओळखीचीं पत्रें घेऊन ते आले होते. पुण्यास त्या वेळीं प्लेग जोरांत होता. तथापि येथें चार दिवस घालवून निरनिराळ्या संस्था पाहून अनेक प्रमुख लोकांच्या ओळखी त्यांनीं करून घेतल्या. ना. गोखले व रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यावेळीं पुण्यासच होते. पण टिळक हे सिंहगडावर असल्यामुळें केळकर व नटेशराव द्रवीड, नेव्हिन्सनसाहेबांना घेऊन सिंहगडावर गेले. तेथें एकदीड दिवस मुक्काम करून त्यांनीं टिळकांच्या दोन तीन मुलाखती घेतल्या. नंतर ते सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेलाहि हजर राहिले होते. वर उल्लेखिलेल्या पुस्तकांत त्यांनीं टिळक, जोशी व गोखले या तिघांचींहि शब्दचित्रें रेखाटलीं आहेत व तीं फारच मार्मिक आहेत. पैकीं टिळकांचें शब्दचित्र या ठिकाणीं मुद्दाम दिलें आहे. हेतु हा कीं एका तिऱ्हाइत चौकस अनुभविक अशा इंग्रज वर्तमानपत्रकाराच्या मनावर टिळकांच्या संबंधानें काय ग्रह झाला तो या ग्रंथाच्या वाचकांना कळावा. पुष्कळ वेळां तिऱ्हाइताची दृष्टि व्यक्तिनिरीक्षणासंबंधानें नित्यपरिचिताच्या दृष्टीपेक्षां अधिक मार्मिक ठरते. व नेव्हिन्सन यांची गोष्ट अशीच होती हें खालील वर्णनावरून दिसून येईलः—

"टिळक हे गोखल्यांपेक्षां १० वर्षांनीं वडीलसे दिसले. पण कोणीं सांगावें? डोक्याच्या केसांवरून अनुमान करतां येत नाहीं. पाठीपर्यंत हजामत केलेली. टिळकांचे डोळे भरीव व पिंगट रंगाचे असून त्यांत एक प्रकारचें लोकोत्तर असें तेज दिसतें. त्यांच्या नजरेंत धारिष्ट दिसतें आणि म्हणून ती रोखलेली असते. किंचित् दुसऱ्यावर हल्ला करणारी असेंहि वाटतें. पण त्यांची सामान्य चालचलणूक मोठी शांत आणि ताब्यांत ठेवलेली अशी असते. खासगी संभाषण काय किंवा जाहीर भाषण काय त्यांचीं वाक्यें छोटीं ठासलेलीं असतात. वाहवणारें वक्तृत्व त्यांत नसतें. अतिशय खळबळ होण्यासारखा प्रसंग असला तरी त्यांची वृत्ति बाहेरून बिलकूल डळमळलेली दिसत नाहीं आणि बोलण्यांत साध्या गोष्टी फार तर हकिकतीच्या रूपानें सांगण्यापलीकडे त्यांची मजल जात नाहीं. ही त्यांची शांतवृत्ति व आपल्या मनावरील ताबा हा आपल्या भवितव्यतेविषयींच्या बेफिकिरीमुळें उत्पन्न झालेला असावा. खटले व मुकद्मे बराच काळ लढावे लागले आणि त्यांत वकिली ढंगानें भांडावें लागलें याचाहि तो अंशतः परिणाम असेल. सकृद्दर्शनीं कोणाला असें वाटेल कीं, टिळकांचें मन कायद्याच्या कातीव छापांतून दाबून काढलेलें असल्यामुळें त्यांना सूक्ष्म भेदभाव हुडकतां येतात, म्हणजे विचाराच्या महत्त्वापेक्षां ते व्यक्त करण्याची सफाई त्यांची अधिक असावी किंवा पुढें श्रोतृसमाज पाहिल्याबरोबर त्याला झेपेल पटेल अशी उचित भाषासरणी योजणें हाच त्यांचा मुख्य गुण असावा. पण त्यांचें चरित्र व शक्तिमत्ता हीं पाहिलीं असतां असें खात्रीपूर्वक वाटतें कीं धर्मविचार व सनातन विद्यासंपन्नता यांजकडेच त्यांचा कल कायद्यापेक्षां अधिक असावा. हिंदुस्थानांतील पुढारलेल्या सुधारकांत सर्वांत अधिक सनातनी असा हा एक हिंदु आहे. टिळकांचें म्हणणें हिंदुधर्म प्रगतिपर आहे. त्या प्रगतीवर त्यांचा विश्वास आहे. युगांतरीं श्रीकृष्णाचे अवतार होतात ही गोष्टहि ते खरी मानतात. व्यवहारांत त्यांचा हिंदुधर्म अनेक वेळां प्रतिगामी असतो आणि युरोपियन राष्ट्रांकडून येणाऱ्या फाजील आधिभौतिक कल्पनांना विरोध करण्याला तो त्यांना उपयोगी पडतो. विद्वानांमध्यें त्यांना गणतात. अत्यंत सूक्ष्म दृष्टीचे व स्वतंत्र विचाराचे संस्कृत पंडित अशी त्यांची ख्याति आहे. आर्यांचें वसतिस्थान या ग्रंथांत त्यांनीं पुराव्यावरून प्रतिपादलें आहे कीं, उत्तरध्रुवासारख्या हिममय प्रदेशांत मूळ वैदिक ग्रंथ रचले गेले. या उपपत्तींत

कितीसा अर्थ आहे हें मी सांगूं शकत नाहीं. त्यांत खूप विद्वत्ता आहे तसाच कल्पनेचाहि नवीनपणा आहे. पण मला त्याचें महत्त्व या गृहस्थासंबंधानें मुख्यतः हेंच वाटतें कीं इकडे सरकाराकडून छळ चालला आहे, द्रव्य, कीर्ति, मान्यता हीं सर्व सरकारानें बुडविण्याला काढलीं आहेत अशा वेळीं हा ग्रंथ लिहिला गेला. असल्या संकट काळीं पवित्र धर्मग्रंथ किंवा हिममय ध्रुवप्रदेश यांचें चिंतन करणाऱ्या माणसाचें मनोधैर्य कितीशा लोकांत आढळेल! मला कोणीं सांगितलें कीं अन्यायामुळें टिळकांचें मन सरकारविरुद्ध जळत असतें. एक प्रतिष्ठित व सज्जन इंग्रज अधिकारी मला म्हणाला, "टिळकांची तारीफ आहे खरी. त्यांचे गुणच मी घेतों. त्यांना समक्ष भेटावें अशीहि मनांतून इच्छा पण त्यांना भेटीस बोलावीन तर थप्पड बसेल इतकी टिळकांनीं दुराग्रही म्हणून आपली कीर्ति करून घेतली आहे." पण पुढें कर्मधर्मसंयोगानें दोघांची भेट झाली पण थप्पड बसली नाहीं. उलट भेटींत ते त्यांच्याशीं अत्यंत शिष्टाचारानें दाक्षिण्यानें वागले व या अधिकाऱ्याविषयीं त्यांनीं सन्मानबुद्धि दर्शविली. टिळकांसारखा उमदा मनुष्य विथरून जाईल व मनांतून जळूं लागेल इतका छळ त्यांचा झाला होता. पायोनियरनें एकदां लिहिलें कीं, 'विद्वान् झाला म्हणून तुरुंग कांहीं सुटत नसतो हें टिळकांनीं लक्षांत ठेवावें'. आणि टिळकांना जाहीर रीतीनें हातकड्या घातल्या म्हणतात. मुंबई सरकार टिळकांशीं खुनशीपणानें वागतें. वड्याचें तेल वांग्यावर काढतें असा त्यांच्यावर उघड आरोप लोक करतात. आणि शेवटीं टिळक निर्दोषी ठरले व तावूनसुलाखून निघाले तेव्हां झालेला छळ हा त्यांच्या देशकार्याला सहजच फार उपकारी झाला.

"त्या दिवशीं सायंकाळीं सिंहगडाच्या माथ्यावर मी त्यांना भेटलों त्याच वेळीं त्यांच्या विरुद्ध भवितव्यतेची एक घटना घडत होती. पण टिळकांच्या शांततेंत त्यामुळें रतिभरहि फरक पडला नाहीं. ते एका पडक्या बंगल्यांत राहात होते. आसपास वस्ति अगदींच तुरळक होती. मला उतरण्याला दुसरा बंगला दिला होता. कारण गोखल्यांप्रमाणें ते युरोपियन लोकांबरोबर राहून जेवणखाण करून जात मोडावयाला तयार नाहींत. रात्रभर वारा पर्वतावर एकसारखा घोंघावत होता. सकाळीं उन्हें पडतांच टिळक मजकडे आले. त्यांनीं मला प्रचंड पडक्या तटबंदीभोंवतीं हिंडविलें. "इंग्रजांच्या तोफांनीं किल्ल्याच्या भिंती या पहा येथें ढासळल्या होत्या, हें पहा प्रत्यक्ष या तटाच्या भिंतीवर पोटानें सरपटत वर चढून

आम्हा मराठ्यांच्या पूर्वजांनीं अडीचशें वर्षांपूर्वीं किल्ला सर केला. या दुसऱ्या डोळे फिरविणाऱ्या बिकट ठिकाणीं वर चढून आलेली शिपायांची तुकडी कापली गेली" असें वर्णन ते करीत होते. आणि हें सर्व सांगतांना कोणाला वाटेल कीं जसें कांहीं टिळक हे यांचे कोणीच नव्हते. अशा रीतीनें केवळ एखाद्या वाटाड्याप्रमाणें निर्विकार मानानें ते मला माहिती सांगत होते.

"जुन्या काळच्या सर्वच गोष्टींना मनुष्य आश्चर्यकारक स्वरूप देतो म्हणून त्यावर विश्वास ठेवण्यांत फारसें महत्त्व वाटत नाहीं. पण माझ्या शेजारीं टिळकांसारखा मनुष्य उभा आहे, आणि जुन्या अमुक अमुक गोष्टी तो साधार विश्वास पटण्यासारख्या रीतीनें मला समजावून सांगत आहे, म्हणून यांत कांहीं विशेष अर्थ आहे असेंच मला त्या वेळीं वाटलें. खालीं दूर खोल दऱ्यांतून लिकलिकणारीं खेडीं दिसत त्यांची माहिती टिळकांनीं मला सांगितली. या गरीब खेडवळ लोकांना आपलीं जनावरें किंवा आपलें भाताचें पीक यापलीकडे जग म्हणून कांहीं नाहीं. त्याचीं दुःखें किती विविध असतात! त्यांची आशा किती थोड्यावर असते! आणि त्यांच्या स्थितींत चढउतार तावडतोब कसा होतो हेंहि त्यांनीं मला समजावून दिलें. आम्ही बोलत होतों त्याच वेळीं दूर नागपूर शहरीं अशा गोष्टी घडून येत होत्या कीं, त्यांत स्वतः टिळक व त्यांचा नवा पक्ष यांचा फार निकट संबंध येत होता. टिळक राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष व्हावे अशी तेथें चळवळ सुरू होती. पण नागपूरचे नेमस्त व जहाल या दोघांचें म्हणणें बाजूला राहून किंवा दोघांचेंहि म्हणणें तडीला जाऊन भांडण मिटावें म्हणून स्वतः टिळकांनींच लजपतराय यांचें नांव सुचविलें. या निवडणुकीच्या वादाच्या मुळाशीं गहन तत्त्वें होतीं. पण व्यक्तिविषयक कारणामुळें हा तंटा न मिटतां नागपूरची सभा मोडून उधळली गेल्याच्या बातम्या नुकत्याच आल्या होत्या. तरी इकडे या पहाडाच्या माथ्यावर टिळकांचें बोलणें चालणें माझ्याशीं सुरू असलेलें पाहणाराला असें वाटलें असतें कीं हा गृहस्थ या पक्षभेदांना व भांडणांना काडीचीहि किंमत देत नसेल. व शेतकऱ्यांची दुर्दशा किंवा जुन्या काळच्या मराठे लोकांच्या पूर्वजांनीं केलेलीं धाडसांचीं कृत्यें यांच्यांतच त्याचें खरें मन गढून गेलें असेल.

"दिवसभर या राजकीय परिस्थितीचा विचार टिळकांनीं मनांत केला असावा. आणि संध्याकाळीं फक्त ते एकटेच मजकडे आले आणि त्यांच्या त्या तुटक संक्षिप्त पण निश्चयार्थ अशा वाक्यांनीं त्या विषयाची चर्चा त्यांनीं माझ्याशीं सुरू केली. टिळ-

कांशीं झालेल्या संभाषणाचा सारांश काळजीपूर्वक लिहून काढून नंतर लवकरच मीं प्रसिद्ध केला. तेव्हां पुष्कळ मवाळांना व जहालांना असें वाटलें कीं, 'टिळकांनीं माझ्याशीं खरें अंतरंग उघडें केलें नसावें. व बाहेर जें काय प्रकट व्हावें अशी त्यांची इच्छा होती तेवढेंच त्यांनीं मला सांगितलें असावें. कदाचित् आपणहि विचारानें नेमस्त आहों असें त्यांनीं मला भाषणांत भासविलें असेल.' पण त्यांनीं गुप्त ठेवण्याचें म्हणून कांहींच सांगितलें नाहीं आणि जो सारांश मीं वाचून दाखविला तो बरोबर आहे असें त्यांनीं मला सांगितलें होतें. अलीकडे त्यांचीं भाषणें त्यांचे लेख मीं नीट वाचून पाहिले आहेत. व त्यावरून मला असें आढळलें कीं त्यांच्या राजकीय धोरणाविषयीं त्यांनीं मला जें तोंडी सांगितलें तेंच अगदीं तंतोतंत त्यांतहि आहे. म्हणून मनांत एक व जनांत एक असें वर्तन त्यांनीं माझ्याशीं केलें नाहीं असेंच मला वाटतें. ते मला म्हणाले:—"जहाल काय मवाळ काय ? दोघांच्याहि हेतूंत फरक नाहीं. भेद हा फक्त मार्गांचा आहे. आणि या भेदांमुळेंच आम्हांला जहाल म्हणतात. आजच इंग्रजांचें राज्य सर्वस्वीं झुगारून द्यावें असें म्हणणारांचा पक्ष फारच लहान आहे. शिवाय अगदीं दूर भविष्य काळीं घडणाऱ्या या गोष्टी. त्यांच्याशीं आम्हांला आज काय कर्तव्य ? आमच्या हातीं शस्त्र नाहीं. आमच्या आमच्यांत ही अशी फूट. संघटना कसलीच नाहीं. आम्ही तें इंग्रजांचें अधिराज्य कसें डळमळविणार ? देशाच्या राज्यकारभारांत अखेरीस आम्हांला मोठा अधिकार मिळावा येवढाच आमचा उद्देश. झालीच तर होमरूलसारखी म्हणजे स्वतंत्र पण संयुक्त अशा प्रांतिक सरकारांची मिळून एकादी संघटना होईल. पण यालाहि झालें तरी कांहीं पिढ्या जाव्या लागतील. प्रत्यक्ष आजचा सवाल म्हटला तर सरकारला कांहीं दडपण कांहीं खरा धाक वाटावा इतक्यापुरता आहे. रशियांतील नोकरशाही किती वाईट याचें वर्णन तुम्हीं केलें तें ठीक आहे. पण ती नोकरशाही देखील रशियन लोकांचीच आहे. रशिया हा आपला देश आहे, त्याचा दर्जा मान्यता वाढावी व त्याची भरभराट व्हावी असेंच तिला वाटतें. उलट हिंदुस्थानांतील नोकरशाही पहा. ती जुलमी तर आहेच. तिचा सगळा कारभार दूरच्या आपल्या देशाच्या फायद्याकरितां चालला आहे. या देशाचें सर्वस्व वेचावें आणि या देशाचें तोंडहि ज्यांनीं पाहिलें नाहीं अशा लोकांची धन करावी असा तिचा हा सगळा कारभार आहे. या कारभारांत आम्हांला कोठेंच स्थान नाहीं. कनिष्ठ

दर्जाच्या जागा तेवढ्याच आमच्या. म्हणून सरकारवर दडपण घालावें, त्यांना थोडें चेपून पाहावें असें आम्हांला वाटतें. तें कसें घडून येतें हा प्रश्न आहे. आणि मवाळ व जहाल यांच्यांतील भेद या प्रश्नाचें उत्तर देतांनाच काय तो पडतो. मवाळांनाहि इंग्रज लोकांवर येथें वजन पाडूं व युक्तिवादानें मन वळवूं अशी फारशी आशा नाहीं. पण त्यांची भिस्त ज्या इंग्लंडवर तेथें तरी आम्हांला कोण विचारतो ? तेथें एकालाहि हिंदुस्थान कशाशीं खातात हें माहीत नाहीं. हिंदुस्थानचा विषय काढून आपापसांत भांडूं नये असा त्यांचा कटच होऊन राहिलेला. म्हणून निराश होऊन आम्हीं जहालांनीं निराळ्या मार्गाचा अवलंब करण्याचें ठरविलें आहे. हा केवळ स्वभावाचा भेद आहे. तरुण लोक सर्व आमचे बाजूचे आहेत आणि स्वावलंबन हेंच आमचें ब्रीदवाक्य राहणार. मग त्याकरितां कांहींहि सोसावें लागो. हिंदी लोकांच्या हिताकरितां आम्हीं निर्वाणपदावर उभे राहण्याची तयारी केलेली आहे. तीनचार हजार लोकांना तुरुंगांत घालतांना सरकारला विचार करावा लागेल. जड जाईल. आमच्या बहिष्कारांत कोणा देशबांधवावर जुलूम नाहीं. सत्याग्रहांतहि दडपशाहीच्या कायद्यापुरताच कटाक्ष आहे. इंग्रजांच्या व्यापाराला थोडा धक्का बसावा, सरकारला थोडी अडचण वाटावी म्हणजे आमच्याकडे इंग्लंड थोडे डोळे उघडून पाहील. आमच्यांत आज पूर्ण एकी न झाली तरी पुढें मागें आम्हांला दडपून ठेवणाऱ्या या परकी सत्तेमुळेंच सर्व एक होऊं." हें टिळकांनीं नेमस्तपणाचें ढोंग केलें असें कित्येकांना वाटेल. पण तें जर किंचित् खरें असेल तर पूर्ण स्वराज्य केव्हां मिळावें या काळाविषयीं टिळक बोलले तितक्यापुरतेंच तें कदाचित् असेल. पण पुण्यास शिवाजी उत्सवांत किंवा कलकत्त्यास कॉलेज स्क्वेअरमध्यें विद्यार्थ्यांना उद्देशून टिळक बोलले त्यांतहि याहून कांहीं वेगळें नव्हतें.

"टिळकांचा निरोप घेऊन मी सिंहगडावरून खालीं येण्याला निघालों तेव्हां किल्ल्याच्या त्या काळ्या कभिन्न व जुनाट तटबंदीच्या अगदीं सीमेपर्यंत ते मला पोंचविण्यास आले होते. जहाल लोकांचें टिळकांवर व्यक्तिशः नेहमीं इतकें प्रेम कां ? ते त्यांच्यावर काय मोहनी टाकूं शकतात ? हें मला आतां कळून आलें. आणि तें मर्म दुसरें तिसरें कांहीं नाहीं. तर हेंच कीं त्यांच्या स्वभावांत चलबिचल नाहीं. करूं कीं न करूं, करूं कीं न करूं असें नाहीं. केलें पण अर्धवट कांहीं तरी कांहीं तरी केलें असेंहि नाहीं. समरांगण हें त्यांना आनंदभुवन वाटतें. आणि स्वतःला

केव्हां कशानें कांहीं घात होईल इजा पोंचेल असला भीतीचा विचार त्यांच्या मनांत कधींहि येत नाहीं. त्याग किंवा दुःख या बाबतींत हा मनुष्य नुसता बेभान आहे. पण नुसत्या येवढ्या गुणानें कां समाज कोणाला वश होत असतो ? हे वर सांगितलेले गुण तर टिळकांत आहेतच. पण त्यांच्या जोडीला टिळकांच्या अंगीं दुसरेहि गुण आहेत. खेड्यांतल्या अगदीं दरिद्री हीनदीनापर्यंत सर्वांचा परिचय ते करतात व परामर्ष घेतात. धर्मश्रद्धा, सामाजिक चालीरीति या बाबतींत जनतेला जें जें मनानें परमप्रिय त्या सर्वांचें ते सतत सुसंगत समर्थन करतात. इतके गुण अंगीं असल्यावर लोकांवर त्यांचें वजन पडावें त्यांना लोकप्रियता लाभावी यांत आश्चर्य तें कसलें ?

"असो. अशा रीतीनें आमची ही मुलाखत झाली. मागें वळून पाहिलें तों टिळक अजून डोंगरावर उभेच आहेत. मराठे व मुसलमान या दोघांनीं आपापल्या परीनें भोगलेल्या राज्यांची आठवण करून देणारे पण आतां मोडकळीस आलेले तट, बुरूज, बालेकिल्ले यांचें त्यांच्याभोंवतीं वेष्टण आहे. आणि दुसरीकडे पाहावें तों आमचे रंगेल खेळाडू गोरे शिपाई, ज्यांना सगळ्याच हिंदी गोष्टींची थट्टा वाटते व जे त्याचा विनोद करतात, ते दिवसाचें आपलें कार्य संपवून आपल्या दुर्बिणी, आपलीं हत्यारें, गवसणींत घालीत आहेत आणि रात्रीच्या विश्रांतीकरितां डोंगरांतील निवांत स्थळांचा आश्रय करीत आहेत असें मला दिसलें."

परिशिष्ट २

टिळकांचें शिवाजीउत्सवांतील व्याख्यान

ता. २५ जून १९०७ रोजीं पुणें येथें श्रीविठ्ठलमंदिरांत शिवराज्याभिषेकोत्सव झाला त्याच्या शेवटच्या दिवशीं अध्यक्ष या नात्यानें लो. टिळक यांनीं समारोपादाखल भाषण केलें तें असें:—

यंदाचा उत्सव १४ वा म्हणून सांगण्यांत आला. पण खरा १४ वा उत्सव होण्यास अद्याप तीन वर्षें अवधि आहे. १८९६ सालीं हा उत्सव येथें प्रथम सुरू झाला व त्याच्या पुढच्याच वर्षीं त्यावर संकटें आलीं. तथापि त्यांतूनहि तो पार पडून टिकला आहे. त्याच्या पुढच्या सालीं त्यावर पुनः किटाळ येईलसें वाटत होतें. परंतु त्यांतूनहि तो निर्विघ्नपणें पार पडला याबद्दल परमेश्वराचे आभार मानिले पाहिजेत. हल्लींचा काळ अस्वस्थतेचा आहे, तेव्हां येथेंहि अस्वस्थता होते कीं काय

व न झाल्यास करतां येईल कीं काय अशी कित्येकांची तयारी होती. पण कोण-त्याहि प्रकारची गडबड न होतां हा उत्सव पार पडला ही मोठ्या समाधानाची गोष्ट होय. माझें असें म्हणणें नाहीं कीं दंगाधोपा मोडण्याची सरकारी अधिकाऱ्यांनीं तयारी करूं नये. उलट हें त्यांचें कर्तव्यच आहे. पण त्यांचें चुकतें आहे तें हें कीं, अशा प्रसंगीं दंगेधोपे करण्याकरितांच आम्ही जमतों असें ते मानतात. तीन दिवसांत येथें काय झालें ? तर प्रधान यांनीं सद्यःस्थितीसंबंधाचे कांहीं विचार आपल्यापुढें मांडले. दुसऱ्या दिवशीं माझे मित्र शिवरामपंत परांजपे यांनीं राजा व प्रजा यांच्या परस्परसंबंधाच्या पाश्चात्य कल्पना–विशेषतः यांच्यामधील मूळ करारांची कल्पना-प्लेटोपासून रुसोपर्यंत कशी वाढत गेली हें सांगितलें. व भागवत यांनीं शिवाजीची सेनानी मुत्सद्दी लोकनायक या दृष्टीनें काय योग्यता होती हें आपणांला कळविलें. आज खाडिलकर यांनीं शिवाजीच्या वेळच्या मुत्सद्यांचें गुणवर्णन करून शिवाजीचा व त्यांचा अंतिम हेतूंत काय फरक होता हें सांगितलें. यांत लपवण्यासारखे तें काय ? व हीं भाषणें लिहून घेण्याला पोलिसाचे येथें १५ रिपोर्टर तरी कशाला पाहिजेत ? ते आले म्हणून आम्ही कांहीं भीत नाहीं. फार लांब कशाला कलेक्टर किंवा गव्हर्नर ऐकायला येतील तर मी चांगलेंच म्हणेन. आमच्या देशांत असल्या उत्सवानें जागृति करण्याचा आमचा हेतु आहे. आणि हा हेतु आम्ही कांहीं लपवून ठेवूं इच्छित नाहीं. आम्हांला जें कांहीं बोलावयाचें तें आम्ही उघड उघड बोलतों. इंग्रजी साम्राज्यांत इतर नागरिकांस जे हक्क आहेत ते आम्हांस प्राप्त व्हावे एवढ्याकरितां आमची ही चळवळ आहे. ते हक्क आम्ही मिळवूं तेव्हांच स्वस्थ बसूं. आम्हास जें कांहीं पाहिजे आहे आणि आम्ही जें कांहीं मागतों तें हेंच. यांत चोरी कसची ? आमच्या देशांत कांहीं आम्ही चोर नाहीं. जें कांहीं आम्ही बोलतों तें सरकारला कळण्याकरितां मुद्दामच आम्ही बोलतों. आणि त्यांना ऐकावयाचेंच असेल तर घरींदारीं दुसऱ्या कोठेंहि तें सांगण्याला आम्ही तयार आहों. मी स्पष्ट सांगतों कीं—देवासमोर सांगतों मग साहेबांसमोर तर सांगेनच–दंगाधोपा करण्याचा आमचा बिलकूल हेतु नाहीं. मग हा एवढा रिपोर्टरचा खटाटोप कशाला ? व असल्या बातम्या मिळविण्याकरितां २ लाख रुपये खर्चून जादा पोलिस ठेवण्यांत तरी काय हंशील ? गरीब लोकांकडून कराच्या रूपानें घेतलेल्या पैशाचा माझ्या मतें हा अपव्यय आहे. एवढ्या पैशांत एखादी धंदे-शिक्षणाची शाळा काढली तर त्याचा पुष्कळ चांगला उपयोग होईल. बंड कराव-

यास अवश्य लागणारा दारूगोळा, बंदुका, पैसा, वगैरे सामुग्री आमच्याजवळ नाहीं, आणि सरकारापाशीं एका तासांत हजार गोळ्या बाहेर पडणाऱ्या मशीनगनसारखीं अनेक यंत्रें आहेत हें आम्हांला माहित नाहीं काय? कॉलेजांत शिकून जे बी. ए., एम्. ए., एलूएलू. बी. झाले त्यांना काय एवढें समजत नाहीं? बरें, आम्ही जें बोलतों तेंहि कांहीं गुप्त बोलत नाहीं. घरींदारीं वर्तमानपत्रांत हेंच सांगतों मग हे डिटेक्टिव्ह कशाला? सरकारला आमचें ऐकावयाचें असेल—आणि त्यांनीं तें ऐकावें म्हणून आम्ही बोलतों—तर मग सरकारी अधिकाऱ्यांनीं येथें येऊन खुशाल ऐकावें. पण यांना ऐकायचें आहे कोठें? वक्त्याला एखाद्या शब्दांत पकडून कैदेंत कसा घालतां येईल,—फासांत कसा अडकवितां येईल—याकरितां हे डिटेक्टिव आहेत. राजाप्रमाणें आम्हाला जरी चार किंवा डिटेक्टिव ठेवतां न आले तरी एवढें खूप समजा कीं परमेश्वर हा सर्वांत मोठा डिटेक्टिव आहे आणि तो सारें पहात आहे!

मोर्ले म्हणतात सुशिक्षित लोक आमचे शत्रू. कां? तर राजकीय बाबतींत ते आमच्या विरुद्ध चळवळ करतात म्हणून. अडाणी लोकांचें या सुशिक्षितांस पाठबळ नाहीं, अशींहि मोर्लेसाहेबांनीं कोटी केली आहे. जणू काय अडाणी लोकांना देखील या गोष्टीचें ज्ञान असलेंच पाहिजे. बरें यांना सरकार शिकविलें म्हणावें तर तेंहि नाहीं. मोर्लेच्या मतें आम्हांस मिळालेल्या शिक्षणामुळें आम्ही त्यांचे शत्रू बनलों आहों! आम्हांस ज्ञान मिळालें नसतें तर आम्ही कांहीं त्यांचे शत्रू झालों नसतों. आणि मग आमची गणना अडाणी वर्गाबरोबर मित्रांतच झाली असती! सारांश आम्हीं शत्रू नव्हे तर आमच्यामधील ज्ञान हें सरकारचे शत्रू आहे. ॲडमला ज्ञान मिळालें—त्यानें ज्ञानाचें फळ चाखलें—म्हणून तो परमेश्वराचा शत्रू झाला. आम्हांस ज्ञान प्राप्त झालें म्हणून आम्हीं सरकारचे शत्रू. अर्थात् सरकार हें ज्ञानाचे शत्रू झालें आणि ज्ञानाचे शत्रू कोण असतात हें आपल्याला माहीतच आहे! मीं आतां सांगितलेंच आहे कीं आम्हांला कांहीं दंगाधोपा करावयाचा नाहीं. शिवाजी उत्सवापासून आम्हांस जें काय शिकावयाचें तें निराळेंच आहे. शिवाजीनें ज्या उपायांचें अवलंबन केलें तेच उपाय सद्यःस्थितींत पुनः अमलांत आणा असें कोणी म्हणत नाहीं. पण ज्या बुद्धीनें ते उपाय तेव्हां शोधून काढले तशा प्रकारची बुद्धि, तशा प्रकारचा उत्साह, धैर्य आमच्या अंतःकरणांत नेहमीं उत्पन्न करण्याकरितां हे उत्सव आहेत. अशा

प्रसंगीं कोणीहि कुबुद्धीनें येथें येऊन बोलत नाहीं. रिपोर्टरांनीं आमचीं भाषणें खुशाल उतरून घ्यावीं. आम्ही कांहीं त्यास भीत नाहीं. माझें म्हणणें एवढेंच आहे कीं सगळें उतरून घ्या. किंबहुना रिपोर्ट मजजवळ आणाल तर मीहि तो दुरुस्त करून देईन. आम्हांला तरी सरकारास आम्ही काय म्हणतों तें कळवावयाचेंच आहे. कोणीहि असें म्हणत नाहीं कीं, बेकायदेशीर मार्गाचें अवलंबन करावयाचें. दुर्दैवानें सरकारच्या वर्तनामुळें बेकायदेशीर मार्ग स्वीकारण्याची वेळ आली तर पुढच्या पुढें पाहतां येईल. सध्यां कांहीं ती वेळ नाहीं आणि तसा कोणाचा हेतुहि नाहीं. अशा वेळीं कायदेशीर चळवळ बेकायदेशीर ठरवून लाला लजपतरायसारख्या पुरुषास ब्रह्मदेशांत पाठविणें हें गैरशिस्त होय आणि मोर्लेसारख्यांनीं त्यास संमति द्यावी यासारखें इंग्रजी राज्यास माझ्या मतें दुसरें कोणतेंहि अपायकारक नाहीं. मोर्ले हे पंडित आहेत, नाहीं कसें म्हणावें ? त्यांचे ग्रंथच तशी साक्ष देतात. पण पंडित निराळे व मुत्सद्दी हे निराळे. मुत्सद्दी हा पंडित असावा लागत नाहीं व प्रत्येक पंडित मुत्सद्दी असतोच असें नाहीं ! मोर्लेसाहेबांवरून काशीच्या पंडितांची मला आठवण होते. हे भले जाडे विद्वान्. कोणी नैय्यायिक तर कोणी वैय्याकरणी. पण प्रिन्स ऑफ वेल्स आले तेव्हां ह्यांनींच सरस्वतीची मूर्ति त्यांस अर्पण केली. लक्ष्मी गेलीच होती आणि सरस्वतीहि देऊन टाकली. मोर्लेसाहेबांची गोष्ट अशांतलीच आहे. त्यांना भिकारी सुशिक्षितांची काय पर्वा ! ते म्हणतात कीं राजेरजवाड्यांचा वर्ग सरकारच्या बाजूचा आहे. बरोबर आहे. कारण नाहीं तर त्यांचें राज्य जाईल. इंग्रजी जाहीरनाम्यापेक्षां राजकीय सभा बंद करण्याकरितां कांकणभर जास्त कडक जाहीरनामा कोल्हापूर दरबारकडून निघाला त्यांतील बीज तरी हेंच. व्यापारी वर्ग सरकारच्याच बाजूचा. कारण त्याचा बहुतेक व्यापार विलायती मालाचा. अधिकारीवर्ग जाणून बुजून सरकारनें नेमलेला. तेव्हां तो सरकारच्या बाजूला असावयाचाच. कुळंबी माळी ! त्यांना तर कांहीं समजत नाहीं. पण ते आमचेच असले पाहिजेत. कारण आम्ही त्यांचे राजे ! मोर्लेसाहेबांची ही कोटी परवां लोगनसाहेबांनीं कायदेकौन्सिलांत सांगून आपण म्हणजे अधिकारीवर्ग शेतकऱ्यांचे मित्र आणि पुढें बसलेले लोकनियुक्त सभासद केवळ सावकारांचे मित्र असें चापून विधान केलें. कुळंब्यांना किंवा शेतकऱ्यांना कांहीं कळतच नाहीं. तेव्हां त्यांच्या संबंधानें या अधिकाऱ्यांनीं वाटेल तें बोलावें. असो, अशा तऱ्हेनें हिंदु-

स्थानांतील लोकांचें वर्गीकरण करून त्यांच्या सुखाकरितां हल्लींची राज्यपद्धति आकल्पांत—त्यांची दृष्टि पोंहोचते तोंपर्यंत—चालावी असें मोर्लेसाहेबांनीं म्हटलें आहे. राहतां राहतां सुशिक्षितांचा वर्ग राहिला. त्यास मोर्ले यांनीं शत्रू म्हणून खड्यासारखें निवडून काढलें आहे. ते म्हणतात कीं शिक्षणानें हा वर्ग असंतुष्ट होऊन राज्यकारभारांत आपल्याला घ्या अशी मागणी करील असें पूर्वींच भाकित झालें होतें. पण हा वर्ग राज्यकारभारास लायक नसून केवळ पोटासाठीं ह्याची धडपड चालू आहे. सुशिक्षित वर्ग गरीब आहे हें मलाहि मान्य आहे. लक्ष्मी आणि सरस्वती क्वचित्च वास करितात. परंतु आम्ही गरीब म्हणून आमची अशी उपेक्षा करणें मात्र बरोबर नाहीं. आमच्या जवळ ज्ञान आहे. आणि ज्ञान केव्हांहि गरीब असतें. वर मोर्ले यांनीं सांगितलेले लोक आज आम्हांला अनुकूल नसतील. पण पुढें मागें आम्ही त्यांना आमच्यांत ओढूं. राजकीय चळवळ करणारापाशीं संपत्तिच असली पाहिजे असें नाहीं. रशिया, जर्मनी वगैरे देशांत चळवळ करणारे लोक गरीबच आहेत. आणि आमच्या देशांतील उदाहरण पाहिजे असल्यास चाणक्याचें आहे. त्याला श्राद्धाचें आमंत्रण होतें व तेथें अग्रस्थान मिळालें नाहीं म्हणून तो अपमान सहन न करतां ‘ नंदाचा उच्छेद करीन तेव्हांच शेंडी बांधीन ’ अशी त्यानें प्रतिज्ञा केली. आणि ती शेवटासहि नेली! सारांश भिकारी म्हणून आमचा तिरस्कार करणें योग्य नाहीं. मोर्लेहि एकदां गरीबच होते. मोर्लेसारखीं शहाणीं शहाणीं माणसें जेव्हां अशा चुका करतात तेव्हां क्रांतीची वेळ जवळ आली म्हणून समजावें. मोर्ले देतील असें कित्येकांस वाटत होतें! पण कांहीं नाहीं. परक्यांशीं विरोध आला असतां कौरव पांडव मिळून जसे १०५ तसे हिंदुस्थानचा प्रश्न निघाला असतां कॉन्झरव्हेटिव्ह आणि लिबरल १०५ आहेत. बाल्फोरनें विचारावें आणि मोर्लेनें उत्तर द्यावें. हा गुरुशिष्य संवाद! यापासून कांहीं एक निष्पन्न व्हावयाचें नाहीं. आम्हांस जे हक्क मिळवावयाचे आहेत ते आम्हीं स्वतःच्याच प्रयत्नानें मिळविले पाहिजेत. आणि या सर्व कार्याची जबाबदारी तरुण पिढीवर आहे. त्यांनीं धैर्यानें, नेटानें, कायदेशीर रीतीनें व इतिहासाला धरून प्रयत्न केला पाहिजे.

शिवरामपंत परांजपे यांनीं राजा व प्रजा यांमधील संबंध करारावर रचल्याची कल्पना आपणाला सांगितली व दामले यानीं १८५८ सालचा जाहीरनामा हा

आमच्याकडे तशा प्रकारचा कररनामा आहे असें म्हटलें. पण माझ्या मतें हा करार नाहीं तर लोकांना तेवढ्यापुरतें शांत करण्याकरितां काढलेला एक मुत्सद्दी-पणाचा लेख आहे—ही एक प्रकारची फसवणूक आहे. बलिष्ठ व निर्बल यांच्यांत करार होत नाहीं. त्याला दोन्ही समानबल पाहिजेत. अधिकारी आणि प्रजा यांच्यांत करार कसला! प्रजा शिरजोर झाली म्हणजे कराराची सबब पुढें करून त्याच्या जोरावर राजाशीं भांडावयाचें ही पाश्चिमात्यांची एक शक्कल किंवा कल्पना आहे. व राज्यव्यवस्थेचा पाया व्यावहारिक तत्त्वावर रचण्याचा तिकडील विद्वान् लोक प्रयत्न करीत असल्यामुळें ती निघाली आहे. पण आम्हाला तेवढ्यामुळें समाजरचनेची आमची जुनी धार्मिक कल्पना सोडून देण्यास नको. राजा देव आहे. हो आहे. नाहीं कोण म्हणतो ? पण प्रजा कोण ? देवच. अर्थात् प्रजादेवानें राजादेवतेचा जुलूम सोसलाच पाहिजे असें अनुमान यापासून निघत नाहीं. ज्या मनूनें "महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति" असें राजाचें गौरव सांगितलें त्यानेंच राजाच्या पाठीमागें राजधर्म लावून देऊन ते धर्म त्यानें न पाळले तर तो नरकांत जाईल असें स्पष्ट म्हटलें आहे! हे धर्म किंवा कायदे बदलण्याचें हल्लींच्या प्रमाणें राजाच्या हातांत नसे. ऋषि ते धर्म सांगत व राजास ते पाळावे लागत. मनु सांगतो कीं (लाला लजपतरायाप्रमाणें) शिक्षेस पात्र नसलेल्या गृहस्थास जर राजा शिक्षा करील किंवा शिक्षेस पात्र असणारास सोडून देईल तर तो ‘ अयशो महदाप्नोति नरकं चापि गच्छति ’ म्हणजे नरकास जाईल. राजा देव झाला म्हणून त्यानें वाटेल तो अन्याय करावा असें आमच्या शास्त्रांत कोठेंहि सांगितलें नाहीं. उलट तो जेव्हां अन्याय करूं लागतो तेव्हां देवाचा दुसरा अवतार होतो. या दोन देवांचा झगडा होतो आणि पहिला देव जाऊन त्याच्या जागीं दुसरा देव येतो. परशुराम व राम दोन्ही विष्णूचेच अवतार. पण काय झालें ? परशुरामाला रामापुढें माघार घ्यावी लागली. आणि त्याच्या तोंडांतून ज्योत निघून ती रामाच्या तोंडांत गेली. मग परशुराम मनुष्यच राहिला. सारांश राजा देव आहे असें मानलें तरी तेवढ्यानें जुलमाचें आणि अन्यायाचें समर्थन होत नाहीं. अन्याय करणारा देव असुर होता आणि दुसरा देव त्याच्या जागीं येऊन त्याला काढून टाकलें हें लक्षांत ठेवलें म्हणजे ‘ ना विष्णुः पृथिवीपतिः ’ या तत्त्वांत कोठें न्यून रहात नाहीं.

शिवाजीला कांहीं लॉक हूकर हॉब्स यांचीं नांवें अगर करारांची कल्पना माहीत नव्हती. त्याची समजूत आमच्या धर्मात किंवा वेदान्तांत सांगितल्याप्रमाणेंच होती, मात्र तो वेदान्त कसा व कोठें लावावयाचा हें त्याला चांगलें कळत होतें. माझ्यासमोर हे हरदास आहेत. ते सांगतात कीं, एका गृहस्थाच्या घरीं एक पाहुणा आला त्यानें आपलें गांठोडें घरधन्यापाशीं ठेविलें. आणि जातांना आपल्या बरोबर घरधन्याचेंहि गांठोडें घेऊन चालला. कां ? तर परब्रह्म परब्रह्माला घेऊन चाललें. अशा गृहस्थाच्या पाठींत एक भलें मोठें परब्रह्म—लांकूड घालणें हाच खरा वेदान्त होय ! वेदान्त ठीक आहे. तो लावावयास मात्र शिकलें पाहिजे. राजा जर ब्रह्म आहे तर आम्ही तरी कोठें माया आहों ? आम्हींहि ब्रह्मच. श्रीकृष्णाला हा वेदांत तर बरोबर माहीत होता व म्हणूनच त्यानें अर्जुनास युद्ध करावयास सांगितलें. सारांश राजा जर आपले धर्म सोडून कोणतेंहि कृत्य करील तर आमच्या जुन्या धर्माप्रमाणेंहि त्या चुकीचें त्यास प्रायश्चित्त भोगावें लागेल. मि. मोर्ले यांनीं जी मोठी चूक केली ती ही कीं, त्यांनीं लाला लजपतरायसारख्या पुरुषास विनाकारण हद्दपार करण्याला संमति दिली. पण याला भिऊन आतां काय होणार ? देशकार्यासाठीं अनेक संकटें सोसण्यास आम्हीं तयार असलें पाहिजे. रक्तपातशून्य क्रांति (bloodless Revolution) हे शब्द आहेत. रणांगणावर रक्तपात होण्याचा त्यांत समावेश न झाला तरी तुरुंगाची किंवा हद्दपारीची शिक्षा त्यांत येत नाहीं असें समजूं नका. तुरुंगांत टाकतील एक दोन वर्षें ठेवतील सोडून देतील. तितक्या अवधींत एखाद्याचें पौंड दोन पौंड वजनहि वाढेल. पण याचीं फिकिर करून आतां उपयोग नाहीं. हीं संकटें सोसण्यास आम्हीं तयार असलें पाहिजे. त्याशिवाय गत्यंतर नाहीं व कार्यसिद्धीही व्हावयाची नाहीं. लक्षांत ठेवा कीं शिवाजीमहाराजांना देखील कैदी व्हावें लागलें, उपाशीं राहावें लागलें, आणि कष्ट सोसावे लागले. निव्वळ युक्तिवादानें या गोष्टी सिद्ध व्हावयाच्या नाहींत. स्वार्थ व युक्ति यांच्या तंट्यांत स्वार्थ युक्तीला मारतो. आम्हाला आमचा स्वार्थ साधावयाचा आहे. आणि सरकारच्या अधिकारीवर्गाला त्यांचा स्वार्थ साधावयाचा आहे. सरकार म्हणजे येथील अधिकारीवर्ग इंग्लंडचे लोक नव्हत. कारण विलायतेंतील एका मजुराला तुम्ही जाऊन विचारा तर तो साफ असें सांगेल कीं मला याच्याशीं काय करावयाचें आहे? हा स्वार्थाचा तंटा आहे. आणि यांत निश्चयानें व धैर्यानें संकटांतून पार पडूं अशा बुद्धीनें जर

वागाल तरच तुम्हास यश येईल. याकरितां स्वदेशी चळवळ बहिष्कार हे उपाय प्रधान यांनीं सांगितलेच आहेत. इंग्रजांच्या अंगावर हात टाकण्याची आम्हास मुळींच जरूर नाहीं. आमचा हात त्यांच्या खिशावर पडला म्हणजे बस्स आहे. हें राज्य आज आमच्या मदतीनें चाललेलें आहे. वरच्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांचा जरी हुकूम झाला तरी आगगाडी, तारायंत्र, मुलकी, दिवाणी वगैरे खात्यांचें कच्चें काम सर्व आम्हीच चालवितों. १५ रुपयांवर कांहीं युरोपियन कारकून येत नाहीं. ते आम्हीच असणार व आमच्या मदतीखेरीज हें गाडें चालावयाचें नाहीं. या परिस्थितीचा विचार करून यांतूनच आम्हास कांहीं तरी मार्ग काढला पाहिजे. नाहींतर जगांत तोंड दाखविण्यास जागा नाहीं. आजच इतर राष्ट्रें आम्हाला हंसत आहेत. युक्तीचा पगडा स्वार्थावर बसण्यास दृढनिश्चयाचें आणि स्वार्थत्यागाचें पूर्ण बल पाहिजे. आमच्या मागण्या, आमचे हेतु गैरकायदेशीर नाहींत गैरसनदशीर नाहींत. इतिहासाच्या विरुद्ध नाहींत. मानवी स्वभावाच्या विरुद्ध नाहींत आणि देवाच्या आज्ञेच्याहि विरुद्ध नाहींत. याला जे आडवे येतील त्यांनीं आमचा मार्ग कांहीं वेळ अडवला तरी तो त्यांना पुढें मोकळा करून द्यावा लागेल. एक लाला लजपतराय कैदेंत गेले म्हणून काय झालें ? त्यांच्या जागीं दुसरे पन्नास लाला तयार झाले पाहिजेत. एक सिव्हिलियन गेला तर त्याच्यापेक्षां वरचढ दुसरा सिव्हिलियन त्याच्या जागीं येतो. आम्हींहि हेंच तत्त्व पाळलें पाहिजे. लाला लजपतराय यांना केव्हांच सोडणार नाहींत असें नाहीं. पण आज अर्ज करून कांहीं ते सुटत नाहीं. पंजाबांत जे खटले चालले आहेत ते कशाकरितां ? तुम्हीं भ्यावें म्हणून. आणि तुम्हीं भ्यालां म्हणजे त्यांचें काम झालें. मग ते लाला लजपतराय यांस सोडून देतील. पण हा कांहीं त्यांस सोडण्याचा खरा मार्ग नव्हे. त्यांच्यावर जुलूम झाला याबद्दल जर आम्हांस खरोखर वाईट वाटत असेल तर म्युनिसिपालिट्यांसारखीं सरकारचीं फुकट कामें तरी करावयास आम्हीं नाकबूल व्हावयास पाहिजे होतें. तें न करतां आम्हीं राजनिष्ठ म्हणून जाहिरनामा काढून नगारा वाजविण्यांत काय हंशील ? याचा खरा अर्थ न कळण्याइतकें सरकार कांहीं वेडें नाहीं. तें आमच्यापेक्षां शहाणें आहे. शतपट शहाणें आहे आणि म्हणूनच आमच्यावर राज्य करीत आहे. त्यांना चकविण्याइतकें आम्ही जेव्हां शहाणे होऊं तेव्हां त्यांचें राज्य राहणार नाहीं. तात्पर्य आम्ही राजनिष्ठ आहों म्हणून टिमकी वाजविण्यांत कांहीं अर्थ

नाहीं. आम्ही स्पष्ट सांगतों कीं अमुक अमुक हक्क आम्हांला पाहिजे आहेत. आमचें म्हणणें आम्ही उघड बोलतों व वर्तमानपत्रांतून लिहितों. पोलिस रिपोर्टरांनीं तें खुशाल लिहून घ्यावें. मला त्यांचे विरुद्ध बोलावयाचें नाहीं. ते बिचारे आपल्या पोटाचे नोकर आहेत. आम्हालाहि पोट आहे म्हणून आम्ही हक्क मागतों. 'आमच्या पोटाला पाहिजे' असें न म्हणणारी प्रजा राजाला तरी कशी मिळणार आणि प्रजा नाहीं म्हणजे तो राजा तरी कोणाचा होणार?

असो. शेवटीं महाराष्ट्राच्या इतिहासासंबंधानें प्रसिद्ध झालेल्या दोन लेखांबद्दल मला दोन शब्द सांगावयाचे आहेत. पहिला लेख व्हिन्सेंट स्मिथ यांचा. या गृहस्थांनीं ख्रिस्ती शकापूर्वीं व पुढें ६०० मिळून १२०० वर्षांचा हिंदुस्थानचा इतिहास ताम्रपट वगैरे आधारावरून लिहिला आहे व तो वाचनीय झालेला आहे. पण मराठ्यांच्या इतिहासाचे ताम्रपट नसल्यामुळें म्हणा, किंवा त्यांचा इतिहास न वाचल्यामुळें म्हणा, मराठे मुत्सद्दी व योद्धे यांच्यासंबंधानें 'लुटाऱ्यांची टोळी' असें जें यांनीं "ईस्ट व वेस्ट" मध्यें प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या निबंधांत वर्णन दिलें आहे तें निराधार व चुकीचें आहे. भागवत व खाडिलकर यांच्या भाषणांवरून ही गोष्ट आपल्या लक्षांत आलीच असेल. दुसरा लेख किंकेड साहेबांचा. यांत त्यांनीं पेशवाईचें चांगलें वर्णन केलें आहे. पण पेशवाई बुडाल्याचीं जीं कारणें सांगितलीं आहेत तीं बरोबर नाहींत. पेशव्यांनीं शाहूचें राज्य बळकाविलें म्हणून पुढें त्यांचा वचक न राहून त्यांचें राज्य गेलें असें म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. कोठेंहि झालें तरी एकाच कुळांत १०–१५ कर्तबगारीचीं माणसें एका पुढें एक निपजत नाहींत. करितां राज्य अविच्छिन्न चालण्यास राजसत्ता एका कुलाच्या ताब्यांत न ठेवतां प्रजेच्या पुढाऱ्यांच्या हातांत असली पाहिजे. हें तत्त्व इकडे चालू नव्हतें म्हणून इकडील बादशहा ४।२ पिढ्यांतच डबघाईस येत असें माझें मत आहे. हल्लीं तरी आम्ही राजकर्त्यांजवळ हेंच मागत आहों.

परिशिष्ट ३

१९०७ मधील निवडक पत्रें

(१) किंकेड साहेबांचें टिळकांना पत्र

पुणें १८ मार्च १९०७

ता. १५ रोजीं तुम्हाला भेटतों म्हणून पत्र लिहून ठरवूनहि मी भेटलों नाहीं याबद्धल तुमची माफी मागतों. पण मला थंडी बाधून खोकला झाला होता म्हणून मी भेटूं शकलों नाहीं. पुढच्या खेपेस तुम्ही पुण्यास परत याल तेव्हां आपण भेटूं व शांताक्का यांच्या विवाहासंबंधानें बोलूं. तुम्ही या विवाहाच्या बाबतींत जी खटपट करीत आहांत व श्रम घेत आहांत त्याबद्धल मी तुमचा फार आभारी आहें. हें लग्न म्हणजे माझ्या डोक्यावर एक मोठी जबाबदारीच आहे. म्हणून तुम्हीं तें ठरवून मला काळजींतून मुक्त केलेंत आणि माझा सर्व त्रास वांचविलात याबद्धल मी तुमचा निरंतर ऋणीच राहीन.

(२) टिळकांचें केळकरांना पत्र

सिंहगड २३ एप्रिल १९०७

रंगारेड्डी यांच्या व्याख्यानाला मला येतां येत नाहीं याबद्धल वाईट वाटतें असें त्यांना कळवा. सुरत येथील परिषदेसंबंधानें तुम्ही वादांत विनाकारण पडलां. एकटे विजापूरकरच होते तें बरें होतें. तेथील ठरावासंबंधानें तुमचें मत मला पसंत नाहीं. फेरोजशहा मेथा यांनीं तुम्हा लोकांपेक्षां अधिक चलाखी दाखविली खरी. कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेचा शिक्षणविषयक ठराव सुरतेस पुनः प्रस्थापित होणें जरूर होतें. त्याविषयीं आग्रह धरला असता तर बखेडा होण्याचा प्रसंग आला असता असें वाटत नाहीं. माझी प्रकृति मे अखेर सुधारेल असें वाटतें.

(३) मुंबई गव्हर्नरचे प्रायव्हेट सेक्रेटरीचें टिळकांना पत्र

मुंबई १४ जुलै १९०७

तुमचें पत्र पावलें. तुम्ही म्हणतां तेंच बरोबर आहे. ओरिएंटल ट्रान्सलेटरकडून भाषांतर आलें तें चुकीचें होतें. गव्हर्नरसाहेबांच्या भाषणाचा रिपोर्ट केसरींत आला आहे तोच बरोबर आहे. ही गोष्ट मी ओरिएंटल ट्रान्सलेटरच्या नजरेस आणतों.

(गव्हर्नरसाहेबांचें हें भाषण शाळांना मदत करण्यासंबंधाचें होतें.)

(४) भाजेकर यांचें केळकरांना पत्र

मुंबई १२ सप्टेंबर १९०७

शिशुसंरक्षण संस्थेविषयीं टिळकांची समजूत बरोबर झाली आहे असें वाटत नाहीं. रमाबाईच्या सदनासारखी ही संस्था मिशनरी नाहीं. मध्यवर्ती कचेरी मुंबईस आहे व केवळ भूतदया हेंच तिच्या कामाचें तत्त्व आहे. आम्हीं पांच हजार रुपये जमविले आहेत. एकहि मुलगी मिशनऱ्यांच्या हातीं दिली जाणार नाहीं. निरनिराळ्या जातींचीं अनाथगृहें असतील तिकडेच त्या त्या धर्मांचीं मुलें पाठविलीं जातील. अनाथगृहांत कोणत्याहि विशेष धर्माचें शिक्षण दिलें जाणार नाहीं. विल्किन्सन, शिंदे व मी या तिघांच्याच हातीं सर्व पत्रव्यवहार आहे. आहेत याहून अधिकहि सेक्रेटरी नेमण्यास हरकत नाहीं. केवळ मुरळ्यांचा हा प्रश्न नाहीं. सर्व मुलांकरितां हें गृह आहे. बळवंतरावांची कोणी तरी भलतीच समजूत करून दिली असावी असें वाटतें.

(५) डॉ. भालचंद्र यांचें केळकरांना पत्र

मुंबई १८ सप्टेंबर १९०७

स्वदेशी परदेशी साखरेसंबंधानें विद्याधिकारी यांच्याशीं माझा पत्रव्यवहार झाला त्याची प्रत त्यांजकडून मीं मागविली आहे. मजजवळ मूळचे कांहीं कागद नाहींत. पण स्मरणानें सारांश लिहीत आहें. माझें म्हणणें असें कीं हाडें ही वस्तु इतकी अपवित्र मानली जाते कीं त्याचा चुकून स्पर्श झाला तरी विटाळ झालासा वाटतो. अर्थात् खाण्याच्या एखाद्या पदार्थाशीं संलग्न अशा रीतीनें त्यांचा उल्लेख झाल्यास धार्मिक भावना दुखविल्या जाणार. निदान वनस्पत्याहारी हिंदूंच्या तरी दुखविल्या जाणार. म्हणून लहान मुलांच्या हातीं जाणाऱ्या पुस्तकांत साखरेंत हाडांचा कोळसा घालतात असलें विधान नसावें. शिवाय हें विधान सर्वस्वीं खरें आहे असें नाहीं. औद्योगिक परिषद् व कलकत्ता येथील प्रदर्शन यापुढें असें सांगण्यांत आलें होतें कीं, प्रत्यक्ष उसापासून जी साखर तयार करतात तिच्या कामीं हाडांचा कोळसा उपयोगांत आणावा लागतोच असें नाहीं. तात्पर्य माझा मुद्दा इतकाच कीं, हाडाच्या कोळशाविषयींचें विधान सर्वस्वीं खरें नाहीं व तें असलें तरी लहान मुलांच्या वाचण्यांत तें यावेंच असें नाहीं. निदान मीं केलें तें चांगल्या हेतूनेंच केलें. स्वदेशीच्या कार्याला विरोध करावा म्हणून केलें नाहीं. लोकांचा बुद्धिभेद करावा असा यांत हेतु नाहीं. पण स्वदेशीच्या

समर्थनांत जो युक्तिवाद करण्यांत येतो तो सर्व यथान्याय असावा इतकीच माझी इच्छा.

(६) वेडरबर्न यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ता. ४ डिसेंबर १९०७

काँग्रेसचे आम्ही फार जुने स्नेही व हितचिंतक आहों. तिच्या कारभारांत आणीबाणीची वेळ येत चालली आहे. यंदा सुरतेस काय घडतें हें पाहण्याकडे तिचे मित्र व शत्रू दोघेहि डोळे लावून बसले आहेत. या कठिण प्रसंगीं एकमतानें व धीरोदात्त वृत्तीनें सर्व गोष्टी निकालांत निघाल्या तर हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळावें असें म्हणणारे जे लोक इकडे आहेत त्यांना बळ येईल. या हेतूनें आम्ही तिकडे एक जाहीर विनंतिपत्र धाडलें आहे. तरी तुम्हाला ही खाजगी विनंति कीं तुम्ही सुरतेला हजर राहून प्रामाणिक मतभेदांतून कांहीं तरी सयुक्तिक तडजोड काढावी.

भाग ३४ वा

१९०७ ची हकीकत (२)

सुरतेची राष्ट्रीय सभा

सन १९०७ च्या डिसेंबर महिन्यांत सुरतेस राष्ट्रीय सभा भरली ती त्या सभेच्या इतिहासांतच नव्हे तर अखिल हिंदुस्थानच्या इतिहासांतहि चिरस्मरणीय होऊन राहिली यांत शंका नाहीं. तिला इतकें महत्त्व येण्याचें कारण हेंच कीं ती नेहमींच्या भाषेप्रमाणें 'भरली' असें न म्हणतां 'मोडली' असेंच म्हणावें लागतें. या सभेनें नेमस्त व जहाल यांतील दुही विकोपाला गेली. त्याचप्रमाणें त्या दोघांचीं राजकीय तत्त्वें खरीं काय आहेत व त्यांत सूक्ष्म भेद कोणता हें जगाला स्पष्टपणें कळून आलें. या सभेनें राष्ट्रीय विचाराला नवें वळण लावलें आणि टिळकांचा पक्ष दिवसेंदिवस कसा बळावत होता हें लोकनिदर्शनाला आणलें. सुरतेची राष्ट्रीय सभा हें टिळक-भारतांतील एक महापर्व होय.

या सभेला निरनिराळ्या प्रांतांतून लोक निघाले तेव्हां त्यांना सुरतेस कांहीं तरी विशेष प्रकार घडणार असें खास वाटत होतें. शकुनावर विश्वास ठेवणाऱ्या लोकांनीं शकुनवंती चाळूनहि पाहिली असेल. किंवा प्रवासाला निघतांच प्रथम समोर कोण आलें तें पाहून त्याचा अर्थ बसविला असेल. राष्ट्रीय सभेला जाणें म्हणजे केवळ देशपर्यटनाला किंवा एका विशेष निमित्तानें तीर्थयात्रा करण्याला जावयाचें अशी जी समजूत तोंवर सामान्यपणें असे, तशी ती यंदा नव्हती हें निश्चित. प्रत्येक पक्षाच्या लोकांना आपण कांहीं तरी विशेष कार्य करावयाला जात आहों असें वाटत होतें. सुरतेस युद्ध होणार असें सर्वांनाच वाटे. पण तें युद्ध नुसतें तोंडाचें होणार कीं त्यांत हातहि सामील होणार याची कल्पना निरनिराळ्या लोकांनीं आपापल्या स्वभावाप्रमाणें केली असेल. नेहमीं चांगलेंच मनांत आणणाऱ्या लोकांना वाटलें असेल कीं, वादाचा फड उत्कृष्ट रंगेल आणि आयत्या वेळीं बोलणाऱ्या वादभरी लोकांचीं चटकदार भाषणें ऐकावयास सांपडतील. उलट मनांत नेहमीं वाईट येणाऱ्या लोकांना वाटे कीं, सभा मोडेलच असें जरी नाहीं तरी थोरामोठ्यांचा अपमान होऊन मारामारीपर्यंत मजल येईल. व्यव-

व्हारांत चांगलें मनांत आणणारे व वाईट मनांत आणणारे यांना भविष्यवादी ठरण्याचा मान बहुधा निमेनिम वांटून मिळत असतो. सुरतेच्या भविष्यासंबंधानें त्या सालीं दुसऱ्या वर्गाला तो सर्व मान मिळाला. नेव्हिन्सन यांनीं आपल्या पुस्तकांत या सभेवर लिहिलेल्या प्रकरणाच्या प्रारंभीं असें वर्णन केलें आहे कीं "आम्ही राष्ट्रीय सभेला निघालों तों वाटभर गुलाबाचीं फुलेंच आमच्या अंगावर पडत होतीं." पण नंतर सुरतेस कांहीं लोकांच्या अंगावर जखमांतून वाहिलेल्या रक्ताचीं फुलें उमटलीं.

कोणत्याहि युद्धाला पूर्वेतिहास हा असतोच. मैदानांत वावटळ ही एकदम उठलेली दिसते खरी, पण हें वातचक्र रचलें जाण्यापूर्वीं चारी बाजूंनीं विरोधी वारे कसे सुटत असतात हें कोणासच कळत नाहीं. आणि शेवटीं वावटळीनें धूळ, पाला, पाचोळा हवेंत उडून गिरक्या खाऊं लागला म्हणजे मन म्हणतें "हा काय चमत्कार ! क्षणापूर्वीं कांहींच दिसत नव्हतें आणि हें वातचक्र एकदम कोठून उद्भवलें! " इतिहास घडत असतो तेव्हां त्याचें पर्यवसान काय होणार हें फार थोड्यांना कळतें. पुष्कळ असें असतात कीं त्यांना समोर घडणाऱ्या गोष्टी देखील घडताहेत असें वाटत नाहीं" !

असो. सुरतेस वावटळ उठविणाऱ्या विरोधी वाऱ्याच्या झुळका कोणीकडून कशा वाहात होत्या हें आतां थोडक्यांत पाहूं. १९०६ सालीं कलकत्ता येथें राष्ट्रीय सभा झाली ती एका अर्थानें सुरतेइतकीच चिरस्मरणीय होय. या सभेचे अध्यक्ष महर्षि दादाभाई नौरोजी असून येथें राष्ट्रीय राजकारणांतील चतुःसूत्री प्रथम उच्चारण्यांत आली, हें वाचकांनीं पूर्वींच्या एका प्रकरणांत वाचलेंच आहे. त्या पुढचें साल नेमस्त पक्षानें कलकत्त्यास झालेले ठराव उलथून पाडण्याच्या प्रयत्नांत खर्च केलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्या वेळच्या लोकमताचा आढावा घेतला तर सामान्यतः असें दिसून येतें कीं, एक सर फेरोजशहा मेथा व बरेचसे गोपाळराव गोखले यांच्याच मनांत हे ठराव बदलून घेण्याचें होतें. इतर कित्येकांनाहि हे बदलून घ्यावेसे मनांत वाटत असेल. पण कांहींनीं भले-पणानें मूकवृत्ति धरली. कांहींना उघड बोलण्याला धैर्य नव्हतें तर कांहींनीं राज-कारणाचा नैसर्गिक प्रवाह लक्षांत घेतां झाली गोष्ट ही क्रमप्राप्तच होती असें म्हणून भवितव्याशीं आपल्या मनाचा मेळ घातला होता. लाला हरकिसनलाल, लाला लजपतराय हे कलकत्त्याचे ठराव होते तसेच सुरतेस मंजूर करावे या

मताचे होते आणि या वेळीं पंजाबांत हेच काय ते दोन खरे पुढारी असल्यामुळें पंजाब प्रांताचें मत काय होतें हें दिसून येतें.

गंगा यमुना प्रांतांत पंडित नेहरू हे राजकारणांत विशेष भाग घेत नव्हते. पंडित मदनमोहन मालवीय हेच काय ते त्या प्रांताचे खरे पुढारी असून त्यांना चतुःसूत्रीपैकीं स्वदेशी व राष्ट्रीय शिक्षण हे विषय मान्य होते पण बहिष्काराचा ठराव फारसा मान्य नव्हता. तथापि तंटाबखेडा होण्यापेक्षां तोहि ठराव आहे तसाच राहिल्यास हरकत नाहीं असेंच ते म्हणत. नागपूर प्रांतांतले जुने पुढारी सुरतेस कोणी हजरच नव्हते. व जे होते ते चतुःसूत्रीला सर्वच अनुकूल असल्याचेंच जगजाहीर होतें. किंबहुना या चतुःसूत्रीच्या जोरावरच नागपुरास नव्या राष्ट्रीय पक्षाची प्रतिष्ठापना झाली. मद्रासच्या पुढाऱ्यांपैकीं नवी पिढी ठरावांना अनुकूल पण नव्यांतले जुने कृष्णस्वामी अय्यर हे बहिष्कार वगैरेंना प्रतिकूल होते. खुद्द बंगालची स्थिति अशी होती कीं, अरविंद घोष, अश्विनीकुमार दत्त, मोतीलाल घोष हे तर ठरावांना अनुकूल होतेच, पण भूपेंद्रनाथ बोसासारखे नेमस्त पक्षपाती लोकहि ठरावाला विरोध करीत नव्हते. बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी व चौधरी मंडळी यांचा कल टिळकांपेक्षां मेथा, गोखले यांजकडे अधिक. तथापि चतुःसूत्री बंगाल्यांतील फाळणीच्या चळवळींतून उद्भवली होती आणि या चळवळींत बंगाल्यांतील नेमस्त लोकहि जहालांकडे आधींच झुकलेले होते. अर्थात् चतुःसूत्री कायम राहणें हें बंगालच्या चळवळीला भूषणास्पद आणि चळवळ बंगाली लोकांच्या स्वाभिमानाला भूषणास्पद अशी सांखळी जोडली गेली असल्यामुळें चतुःसूत्री प्रत्यक्ष उलथून पाडण्याला मेथा यांना बंगाली पुढाऱ्यांनीं फारसें सहाय्य केलें असतें असें वाटत नाहीं.

बंगालच्या राजकारणी क्षेत्रांत प्रथमच अवतरलेले नवीन पुढारी म्हणजे डॉ. घोष. पण त्यांचाहि अवतार राष्ट्रीयत्वाच्या स्फूर्तीनें झालेला असल्यामुळें, ते चतुःसूत्रीला विरुद्ध जातील असें नव्हतें. आणि ते तर राष्ट्रीय सभेचे नियोजित अध्यक्ष. डॉ. घोष यांना चतुःसूत्रीपैकीं राष्ट्रीय शिक्षणाचें महत्त्व इतकें पटलें होतें कीं, त्यांनीं त्या कार्याला लाखों रुपयांची देणगी दिली होती आणि अखिल हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय शिक्षणाचें जें महामंडळ बनलें होतें त्याचे ते उपाध्यक्ष होते.

राहातां राहिला मुंबई इलाखा. त्यांत टिळकांचा पक्ष काय म्हणत होता हें प्रसिद्धच होतें. नेमस्त पक्षांतहि मऊ टणक असा फरक असल्याचें मेथा व गोखले यांच्या तुलनेनें दर्शविलेंच आहे. अर्थात् मेथा हे टणक गोखले त्या मानानें मऊ. याचें कारण असें कीं तत्त्वत: स्वदेशीच्या बाबतींत गोखले हे मेथांच्या पुढें चार पावलें केव्हांहि होते. "झीज सोसूनहि स्वदेशी व्रत आचरावें" हे शब्द गोखले यांना स्वतःला फारसे अमान्य नव्हते तथापि मुंबईकर पुढाऱ्यांच्या भिडेमुळें त्यांना 'झीज सोसूनहि' या शब्दांना हरकत घ्यावीशी वाटे. स्वराज्याच्या ठरावासंबंधानें गोखले हे मेथा यांच्यापुढें जाण्याचें कारण गोखले हे व्यवहारवादी असतांहि हिंदी राजकारणाला कांहीं ध्येय असावें असें मानीत असत. पण फेरोजशहा मेथा असें मत प्रतिपादन करीत कीं, वर्षांतून एक वेळ जमून झाल्या गेल्या गोष्टीबद्दल कांहीं पसंत म्हणून कांहीं नापसंत म्हणून चार ठराव करावे याहून राष्ट्रीय सभेनें अधिक भानगडींत पडूं नये. बहिष्काराच्या बाबतींत गोखले हे वृत्तीनें मेथा यांच्या इतकेच प्रतिकूल. परंतु सुदैवानें गोखले यांचा मुक्काम वरिष्ठ कौन्सिलच्या बैठकीकरितां प्रतिवर्षी कलकत्त्यास चार महिने पडे. आणि सुरेंद्रनाथ बानर्जी प्रभृतींनींहि चळवळीच्या जोरांत बहिष्काराचा उघड अंगिकार व पुरस्कार केल्यामुळें कांहीं भीड म्हणून कांहीं संगतीचा गुण म्हणून, गोखले यांना बहिष्काराला कसून विरोध करतां येणें शक्य नव्हतें. पण बंगाल्यानें हें बहिष्कारव्रत आपल्यापुरतें ठेवावें, आपल्याबरोबर इतर प्रांतांना त्यांत सामील होण्याला आव्हान करूं नये एवढी खबरदारी ते घेत असत. असें केल्यानें तुमचें साधलें व आमचेंहि साधलें असा मेळ घालतां येण्यासारखा होता. तात्पर्य, कलकत्त्याची चतुःसूत्री हाणून पाडण्याचा खरा आग्रह फेरोजशहा मेथा यांचा होता. फेरोजशहा यांना स्वराज्य हें निश्चित ध्येय असें म्हणून भांडावयाला नको होतें. 'राष्ट्रीय शिक्षण म्हणजे काय याची मला कल्पनाहि होत नाहीं' असें म्हणणें मेथा यांना स्वाभाविकच होतें. कारण मुंबई युनिव्हर्सिटींत मेथा हेच मुख्य पुढारी आणि तिला आज आलेली स्थिति आणून देण्याला पुष्कळसे हेच कारणीभूत. यामुळें तिच्यावर दोषारोपाचा शिंतोडा उडविणारें राष्ट्रीय शिक्षण त्यांना कसें समजेल? स्वदेशी त्यांनीं जन्मांत कधींच अंगिकारली नाहीं. देशी उद्योगधंदे वाढावे हें त्यांना मान्य. पण या मान्यतेमुळें देशी वस्तू वापरण्याची जबाबदारी पुढाऱ्यांवर येऊं शकते हें

त्यांना मान्य नाहीं ! परदेशी माल अधिक चांगला म्हणून तो सरसकट वापरण्याला पुढारी लोकांना मोकळीक असावी आणि आपले उद्योगधंदे नवे म्हणून त्यांत निघालेला माल ओबड धोबड, राकट, हलका आणि सामान्य जनता ही त्याच तोलाची असा परस्पर मेळ असल्यानें राष्ट्रीय सभेनें स्वदेशीचा ठराव वाटेल तर करावा परंतु झीज सोसूनहि स्वदेशी व्रत अंगिकारावें या शब्दांत 'झीज' म्हणजे जशी पैशाची झीज तशीच अभिरुचीची, आवडीची व वस्तुप्रेमाचीहि झीज येऊं शकते. म्हणून पुढाऱ्यांना जाचक असे हे शब्द घालूं नये असें त्यांचें म्हणणें होतें. मग असें होतें तर कलकत्त्यासच हे ठराव पूर्वी मंजूर कसे झाले ? मेथा हे कलकत्त्यास जातीनें हजर होते आणि बंगाल्यांतील पुढारीहि मेथा यांनाच पुढारी मानीत. पण याचें उत्तर हेंच कीं राष्ट्रीय पक्षाच्या स्फूर्तीनें बंगल्यांतील पुढारी वर्ग अधिक सहृदय बनला होता. फाळणीच्या चळवळीच्या मुख्य क्षेत्रांत राष्ट्रीय सभा भरली होती. आणि एखाद्या सर्वाधिकाऱ्याप्रमाणें अध्यक्षाचें काम मेथा हेच दादाभाई नौरोजी यांच्याकरितां करीत असले तरी स्वतः दादाभाईनींच आपल्या भाषणांत मी तरुण असतों तर बंड केलें असतें असे संतप्त निराशेचे उद्गार काढले होते. बंगाल्यांतील राष्ट्रीय पक्षाचें कलकत्त्यास वजन आणि त्या पक्षाचें व टिळकांचें गोत्र एक यामुळें कलकत्त्याची सभा एकंदरीनें राष्ट्रीय अशा भावनेनेंच भारून गेली होती. यामुळें मेथा यांचें तेथें कांहीं चाललें नाहीं. तेथेंहि त्यांनीं कसा विरोध केला हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. पण त्यामुळें मनांत पेटलेला राग उगाच दाबून ठेवून ते मुंबईस परत आले आणि कलकत्त्याचा वचपा सुरतेस काढूं अशी त्यांनीं मनाशीं गांठ मारून ठेविली होती.

सुरतेस मुंबई प्रांतिक परिषद् भरली तींत त्यांनीं मुळीं बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या गोष्टींचे ठराव पुढें आणूंच दिले नाहींत. आणि पुढें त्या सालच्या राष्ट्रीय सभेची जागा नागपुराहून बदलून सुरतेस ठरविण्यांत आली तेव्हां प्रांतिक परिषदेला मिळालेला जय राष्ट्रीय सभेंत कायम ठेवूं अशी मेथा यांना सहजच खात्री वाटली. किंबहुना नागपूरची जागा रहित करण्याचें कारण मनांतून हेंच होतें. प्रांतिक परिषदेला टिळक हजर नव्हते. पण ते हजर असते तरी कदाचित् मेथांनीं आपलें म्हणणें अमलांत आणलें असतें. पण टिळक हजर नसल्याचा फायदा घेऊन मेथा यांनीं प्रतिगामी धोरणाचें निशाण रोवलें. तसाच

या गोष्टीचा टिळकांना फार विषाद वाटला आणि तेव्हांपासून पुढील राष्ट्रीय सभेंतील वादाचें बीजारोपण झालें. प्रांतिक परिषदेंतील प्रकार आणि नागपुराहून राष्ट्रीय सभेची उचलबांगडी यांच्या भरतीला आणखी एक भर पडली. ती अशी कीं, हद्दपारीहून नुकतेच परत आलेले लाला लजपतराय यांना राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष करावें अशी चळवळ टिळकांनीं केली ती लाला लजपतराय यांच्याच भिडस्त स्वभावानें किंवा पक्षपातानें फसून डॉ. रासबिहारी घोष यांचीच अध्यक्षाचे जागेवर निवड झाली. सुरतेची स्वागतसभा मेथा यांच्या अनुयायांनीं कांठोकांठ भरलेली. त्यामुळें मेथा यांचें सहजच साधलें.

वर एके ठिकाणीं दर्शविल्याप्रमाणें डॉ. घोष हे चतुःसूत्रीला सर्वस्वीं प्रतिकूल नव्हते. तथापि लाला लजपतराय नुकतेच तुरुंगांतून आल्यामुळें मनांतून जळणारे आणि प्रसंग पडला म्हणजे स्वतःच्या खऱ्या मतापेक्षांहि तेजस्वी वृत्तीनें जहाल जाणारे असल्यामुळें त्यांचें अध्यक्षपद टिळकांना अधिक लाभदायक झालें असतें यांत शंका नाहीं. डॉ. घोष यांना ‘ तुम्ही माघार घ्या ’ अशी विनंति करणाऱ्या शेंकडों तारा गेल्या पण त्यांनीं माघार घेतली नाहीं उलट तुम्ही माघार घेऊं नका अशा तारा लजपतराय यांना गेल्या असतां मेथा व गोखले यांच्या भिडेखातर त्यांनीं मात्र माघार घेतली. लजपतराय यांच्या निवडणुकीनें त्यांना हद्दपार करणाऱ्या सरकाराचा आपोआपच निषेध झाला असता. पण गोखले यांनीं याहि रीतीनें असें सांगितलें कीं, सरकारचा असा धिक्कार करून कसें चालणार ? ते आपल्या चळवळीच्या गळ्याला नख लावून ती एका क्षणांत नामशेष करून टाकतील.

सुरतेची सभा होणाच्या आधीं एक महिनाभर सभेपुढें येणाऱ्या ठरावांचा मसुदा करण्याचें काम स्वागतसभेनें गोखले यांजकडे दिलें होतें. पण कोणत्याहि प्रकारचा मसुदा ता. २६ डिसेंबर रोजीं दुपारीं अडीच वाजेपर्यंत म्हणजे सभेचें काम प्रत्यक्ष सुरू होईपर्यंत प्रसिद्ध करण्यांत आला नाहीं. पूर्वी दहा दिवस सभेपुढें येणाऱ्या विषयांची म्हणून एक यादी प्रसिद्ध करण्यांत आली होती. पण त्यांत स्वराज्य, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण हे विषय अजिबात गाळले होते !

लाला लजपतराय हे हद्दपारी भोगून परत आलेले. त्यांच्यावर कोणताच गुन्हा शाबीत झाला नव्हता. अशा मनुष्याचा सत्कार करण्यानें त्याचा सन्मान

होण्यापेक्षां सरकारचा निषेध अधिक व्यक्त केला जातो. पण लजपतराय हे सुरत राष्ट्रीय सभेच्या आधीं दोन आठवडे मुंबईस आले तेव्हां मुंबईच्या पुढाऱ्यांनीं किंवा प्रेसिडेन्सी असोसिएशननें त्यांचा सत्कार केला नाहीं. एवढेंच नव्हे तर ते आले त्या वेळीं स्टेशनवर या पक्षांतील एकहि मनुष्य हजर नव्हता. उलट मुंबईच्या नॅशनल यूनियन सभेनें त्यांचा सर्व प्रकारें सत्कार केला. आणि ते मुंबईस असेतोंपर्यंत त्यांचा पाहुणचारहि त्यांनीं आपणांकडेच घेतला होता. लालाजींच्या सत्काराकरितां टिळक स्वतः स्टेशनवर हजर होते. सर फेरोजशहा मेथा हे लालाजींपेक्षां वयानें मोठे म्हणून स्टेशनवर न आले तरी त्यांना आपला एकादा खास मनुष्य पाठविण्यास हरकत नव्हती. पण ज्या लालाजींना भीड घालून राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष तुम्ही होऊं नका म्हणून मुंबईच्या नेमस्तांनीं खटपट केली व विनवण्या केल्या, त्यांच्या हद्दपारीनंतरच्या मुंबईच्या पहिल्या भेटींत त्यांचा सत्कार करण्याला नेमस्त पुढारी अजिबात विसरले हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. स्वागत सभेनें अध्यक्ष निवडण्याची वेळ नोव्हेंबर अखेर आली तेव्हां न जाणो लालाजी हे नुकतेच सुटून आलेले म्हणून त्यांनाच अध्यक्ष निवडलें जाईल तरी ही गोष्ट घडून येऊं देऊं नये याकरितां गोखले हे स्वतः सुरतेस निघून गेले. व मेथा यांचे निरोप सांगून व स्वतःचें वजन खर्च करून त्यांनीं रासबिहारी घोष यांची निवडणूक करविली. आणि राष्ट्रीय सभेपुढें ठराव कोणते ठेवावयाचे, कोणते ठेवावयाचे नाहींत याचा निर्णय करण्याचा अधिकार स्वागतसभेकडून काढून त्याचें मुखत्यारपत्र आपले हातीं घेतलें. वास्तविक कोणतीहि नियोजित स्वागतसभा ठरावांचा मसुदा तयार करीत असते. परंतु येथें हा विशेष प्रकार घडून आल्यामुळें एकदम चहूंकडे चर्चा सुरू झाली. कलकत्त्याचे ठराव सुरतेस बदलून घेणार किंवा निदान पुढें तरी येऊं देणार नाहीं असा मुंबईकर नेमस्तांचा बेत असल्याची जी वदंता पूर्वीं होती तिला रंग चढला. सुरत हें ठिकाण टिळकांच्या हल्ल्याला कठीण असें समजूनच राष्ट्रीय सभेकरितां नक्की करण्यांत आलें होतें. त्यामुळें टिळकांनाहि आपल्या बलाची परीक्षा पाहण्याकरितां विशेष प्रकारानें झटावें लागलें. नेमस्तपक्षानें दिवाण बहादूर अंबालाल साकरलाल देसाई व अली महमद भिमजी या दोघांना आपल्या तर्फे व्याख्यानें देण्याकरितां सुरतेस आधीं पाठविलें होतें. हे दोन गृहस्थ पसंत करण्याचें कारण असें कीं, यापूर्वीं ते राष्ट्रीय

वृत्तीचे म्हणून प्रसिद्ध होते. अंबालाल देसाई हे गुजराथेंतील एक वजनदार पुढारी व अली महमद भिमजी हे प्रसिद्ध मुसलमान वक्ते! राष्ट्रीय सभा झाली आणि तींत अली महमद भिमजी यांचें भाषण झालें नाहीं असें सहसा व्हावयाचें नाहीं. हे कोंकणी मुसलमान असून मराठी चांगलें बोलत व इंग्रजीहि बरें बोलत. पण धीटपणा व एक प्रकारचें वक्तृत्व त्यांचे अंगीं असल्यामुळें ते सभापीठावर बोलण्याला उभे राहिले म्हणजे सगळ्या पीठभर हिंडून धिंगाणा घालीत. राष्ट्रीय वृत्तीचा पुढारी राष्ट्रीय पक्षाला विरोध करण्याला तोंडी दिला म्हणजे गोळीनें गोळी टिपून निघाली असें मेथापक्षानें मानलें.

(१) युद्धाची पूर्वतयारी

इकडे टिळकांची तयारीहि कांहीं कमी नव्हती. त्यांनीं सुरत येथें राष्ट्रीय पक्षाचा तळ आधीं एक आठवडाभर देण्याचें ठरवून या तळावर दादासाहेब खापर्डे यांची योजना केली. याचें कारण असें कीं खापर्डे हे विद्यार्थी दशेंत् मुंबईस पुष्कळ वर्षें असल्याकारणानें गुजराथी फार चांगलें बोलत. अर्थात् सुरत येथील गुजराथी समाजाचें मन वळवावयाचें तर गुजराथी वक्ता बरा या विचारानें दादासाहेब खापर्डे यांना नेमण्यांत आलें होतें. त्यांच्या ठिकाणीं सभाधीटपणाचें वक्तृत्व, विनोद, प्रसादयुक्त वाणी व हजरजबाबीपणा या गोष्टी अली महमद भिमजी यांच्यापेक्षांहि अधिक होत्या. आणि अंबालाल साकरलाल हे त्या बाबतींत त्यांच्या पासंगालाहि पुरण्यासारखे नव्हते. नेहमींच्या व्यवस्थेप्रमाणें दाक्षिणी पुढारी कॅम्पांतच राहावयाचे. परंतु यंदा राष्ट्रीय पक्षाचा असा वेगळा तळ दिल्याकारणानें तेथें दक्षिणीच काय पण बंगाल वगैरे इतर प्रांतांतील या पक्षाचे प्रतिनिधि येऊन उतरण्याला सोय झाली होती. आणि परप्रांतांतील प्रतिनिधींनीं याचा फायदा घेतलाहि. रोज संध्याकाळीं शहरांतील एका मोठ्या मैदानांत बालाजीचे टेकडीवर जाहिर सभा भरे आणि तेथें खापर्डे हे आपल्या वक्तृत्वानें व विनोदानें गुजराथी श्रोतृवृन्दाला भारून टाकीत असत.

स्वतः टिळक हे तारीख २३ रोजीं सुरतेस जाऊन पोहोंचले. प्रत्येक मोठ्या पुढाऱ्याचें स्वागत करणें हें स्वागतसभेचें एक काम असतां टिळकांच्या स्वागताची तयारी स्वागतसभेनें कोणत्याहि प्रकारें केली नव्हती. तें कलमच त्यांच्या कार्यक्रमांत नव्हतें. पण सुरतेस जो राष्ट्रीय पक्षाचा लहानसा गट होता त्यानें ही सगळी उणीव भरून काढली होती. टिळक सकाळीं स्टेशनवर

उतरतांच तेथें हजारों लोकांची गर्दी जमलेली असून शहरांतील मुख्य रस्ते शृंगारले गेले होते. खाजगी घोडेस्वारांचें एक पथक पुढें वाट काढीत आहे अशा थाटानें टिळकांची मिरवणूक निघाली. त्याच दिवशीं संध्याकाळीं त्यांचें व्याख्यान झालें. श्रोतृसमाज चार पांच हजार होता. टिळकांनीं आपल्या भाषणांत मुख्य मुद्दा हा सांगितला कीं, 'मला राष्ट्रीय सभेंत फूट पाडावयाची नाहीं तंटा करावयाचा नाहीं. फूट होण्याचें काय कारण? किंवा ही सभा सोडून देऊन दुसरी सभा स्थापण्यानें तरी कोणाला काय लाभ? पण कलकत्त्यास झालेल्या ठरावांची पिछेहाट आपण शक्य तोंवर करूं देणार नाहीं हा आपला निश्चय आहे. नवीन पक्षाचा झेंडा उभारला असला तरी तो राष्ट्रीय सभेला विघात करण्याकरतां नाहीं तर सरकारविरुद्ध होणाऱ्या चळवळींत खंबीरपणा आणण्याकरतांच. ज्यांच्या हातीं राष्ट्रीय सभेचीं सूत्रें त्यांनीं कलकत्त्याचे ठराव बुडविण्याचा आपला मनोदय व्यक्त केला होता. तरी ही अनिष्ट गोष्ट घडूं नये याकरितां सुरतेच्या लोकांनीं मला मदत द्यावी.'

दुसऱ्या दिवशींच्या व्याख्यानाला पहिल्याहून अधिक गर्दी जमली. या दिवशीं कोणी एकानें निनांवी हस्तपत्रक काढून शहरांत वाटलें त्यांत टिळकांनीं केसरीमध्यें गुजराथी समाजाची बदनामी केली असें लिहिलें होतें. त्याला उद्देशून टिळकांनीं असें आव्हान केलें कीं, 'हा गुन्हा माझ्या पदरांत तरी घालावा किंवा लिहिणारांनीं माझी माफी तरी मागावी.' तारीख २४ रोजीं नव्या म्हणजे राष्ट्रीय पक्षाची परिषद् भरली. सुमारें ४०० प्रतिनिधी जमले होते. अध्यक्षस्थानीं बाबू अरविंद घोष यांची योजना झाल्यावर टिळकांनीं नव्या पक्षाचीं मतें समजून सांगितलीं. अरविंद बाबूंनीं नवा पक्ष कशाकरितां उत्पन्न झाला व त्याचें पुढील कार्य कोणतें याविषयीं खुलासा केला. ही एका विशिष्ट पक्षाची परिषद् नसून त्याच पक्षांत अखेर सर्व पक्षांचे लोक सामील व्हावयाचे आहेत असेंच त्यांनीं सांगितलें. परिषदेनें पुढील कामाकरितां अधिकारी नेमले. राष्ट्रीय सभेंत मतें घेण्याची वेळ आली असतां कोणीं काय करावें, कसें वागावें, अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या वेळीं काय व्यवस्था ठेवावी हें सर्व करण्याचें काम या अधिकाऱ्यांकडे सोंपविण्यांत आलें. दुसरे दिवशीं हे प्रतिनिधि व अधिकारी यांची एक खाजगी सभा झाली. मनुष्य पाहून पाहून आंत सोडले. कारण भर सभेंत काय सूचना करावयाच्या, कोणीं कराव-

याच्या याचा निर्णय व्हावयाचा होता तो जाहीर रीतीनें करतां येत नव्हता. जमलेल्या प्रत्येक प्रांतांतील पुढाऱ्यांनीं आपआपले विचार सांगावे असें निमंत्रण देण्यांत आलें. वादाच्या मुद्यावर आगाऊ समेट झाला तर बराच. आणि कलकत्त्याचे ठराव निदान आहेत तसें राहूं देतों. ते पुढें आणून बदलीत नाहीं असें प्रतिपक्षानें मान्य केल्यास समेट करावा असेंच ठरलें. आणि हा समेट घडवून आणण्याकरितां दर प्रांताचा एक प्रतिनिधि निवडून लहानसें मंडळ निवडण्यांत आलें.

२४ तारखेला सकाळींच लाला लजपतराय हे सुरतेस पोंचले. त्यांचें अध्यक्षपद एका रीतीनें सुरतकरांनीं काढून घेतलें होतें. पण त्याचा वचपा भरून निघेल इतक्या थाटाचें त्यांचें स्वागत सुरतकरांनीं केलें. स्वागताच्या बाबतींत सुरतकरांनीं एक नवीच परंपरा पाडल्यासारखें घडलें. कारण सर्वांत कमी स्वागत राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षांचें झालें. त्याहून फेरोजशहा मेथा यांच्या स्वागताचा थाट अधिक दिसला. आणि त्याहून टिळक व लजपतराय यांच्या स्वागताचा. लाला लजपतराय यांच्या गाडीचे घोडे सोडून स्वयंसेवकांनीं ती रस्त्यांतून ओढीत नेली. सर्व वाटभर लाला लजपतराय हे अंगावर हारांचें ओझें घेऊन हात जोडून गाडींत उभे राहून चालले होते. अन्यायाच्या कैदेबद्दल लजपतरायांचा सत्कार आणि सरकारचा निषेध करावा ही जी राष्ट्रीय पक्षाची मागणी ती सुरतकरांनीं तडीस नेली.

राष्ट्रीय सभेच्या पूर्वीं दोन दिवस कधीं नाहीं इतकी हालचाल कॅम्पांतून दृष्टीस पडली आणि खुद्द फेरोजशहा मेहता देखील हालूं लागले होते असें म्हटलें म्हणजे यांतच सर्व कांहीं आलें. नेमस्तांच्या सभा कोठेंतरी खाजगी घरांत होत. पण राष्ट्रीय पक्षाचा मतप्रसार मोठमोठ्या अड्ड्यांवर, तळांवर होत असे. प्रतिनिधि रहाण्याकरितां कॅम्प केलेले होते तेथें एक प्रकारें पाठशिवीचा खेळ सुरू होता. एका पक्षाच्या मनुष्यानें युक्तिवाद करून जावें. हें कळतांच दुसऱ्यानें मागाहून जाऊन तो युक्तिवाद खोडून काढावा कीं लगेच तिसऱ्यानें जाऊन प्रतिक्रिया करावी असें सुरू होतें. बहुधा प्रत्येक राष्ट्रीय सभेंत स्मरण ठेवण्यासारखा एखाद्या मद्रासी किंवा आंध्र प्रतिनिधीचा तऱ्हेवाईकपणा डोकावीत असतोच. ह्या सालीं रामस्वामी नांवाचा एक गृहस्थ परिषदेस आला होता. त्याचें भाषण म्हणजे शुद्ध वाऱ्याची वावटळ. कोणत्याहि लघुलेखकानें त्याचेपुढें

हात टेकले असते. अर्धनग्न हिंडण्याचे दिवस अद्यापि आले नव्हते. तथापि रामस्वामी याचे अंगांत निम्या गुंड्या सोडलेला असा एक कोट असून पंचेवजा धोतर नेसूचें होतें. आणि डोक्यावर आच्छादन नसल्यामुळें टक्कल पडलेल्या डोक्याचा फार मोठा तुळतुळीत भाग प्रेक्षकांच्या कुतूहलाचा विषय होऊन राहिला होता. हे टकले शिलेदार रात्रंदिवस कॅम्पांतून हस्तपत्रकें वांटीत हिंडत असत आणि झोंपलेल्यांनाहि जागे करीत. गुरुवारीं राष्ट्रीय सभेस सुरवात व्हावयाची होती. आणि ताबुतांना अखेरपर्यंत कागद चिटकवितात त्याप्रमाणें समेटाचीं कंटाळवाणीं बोलणीं बोलण्याची आम्हां लोकांना बेसुमार संवय असल्यामुळें, सभा मंडपांत भरूं लागली तरी समेटाचीं बोलणीं सुरू आहेत अशा बातम्या वरचेवर येत. यामुळें लोकांची उत्सुकता फारच वाढली. एका क्षणीं समेट होतो अशी बातमी यावी. तो फिसकटला अशी बातमी पुढच्या क्षणाला यावी. आणि फिरून एकादा महत्त्वाचा मनुष्य इकडून तिकडे व तिकडून इकडे गेलेला दिसला म्हणजे फिरून समेट होणार अशी आशा वाटूं लागावी.

(२) मंडपांतील हकीकत

एक गोष्ट मात्र निश्चित होती. अध्यक्षाच्या निवडणुकीची सूचना पुढें येईपर्यंत जर समेट झाल्याचें कोणी अधिकारी पुरुषानें जाहीर केलें नाहीं तर अध्यक्षाच्या निवडणुकीची उपसूचना मांडावयाची. सभेला सुरवात बारा वाजतां व्हावयाची होती. पण एक सिंधी प्रतिनिधि अकस्मात् वारल्यामुळें सभा अडीच वाजेपर्यंत पुढें ढकलण्यांत आली. कोणी म्हणाले शकून अशुभ झाला. कोणी म्हणाले अशुभ तोच शुभ. कारण समेटाला तास दोन तास अधिक मिळाले. आदले दिवशीं मुंबईच्या एका प्रसिद्ध मोत्याच्या व्यापाऱ्यानें आत्महत्या केल्याची बातमी सकाळीं सुरतेस आली होती. त्यामुळेंहि सुरतेच्या लोकांच्या उदासीनतेंत भर पडली होती. अडीच वाजतां सभागृहांतलि प्रत्येक कानाकोपरा देखील भरून गेला होता. फक्त सिंधी वगैरे कांहीं प्रतिनिधींना नेमून दिलेल्या जागेंत थोडी पातळाई होती. सभागृहांतील वातावरण अगदीं सुंद झालें होतें. ठरलेल्या क्रमानें बडे लोक व अधिकारी येऊं लागतांच कोणाला टाळ्या, कोणाला हुशहुश, कोणाला वंदेमातरम्, कोणाला हंशा अशा रीतीनें ज्याचा त्याचा सत्कार झाला. कोणीं कोणाची बाकी ठेविली नाहीं.

टाळ्या अधिक, कीं धिक्काराचे उद्गार अधिक हें कांहीं कोणी मोजीत नव्हता. पण कोणते अधिक कोणते कमी हें संशयांत राहिलें नाहीं.

स्वागताध्यक्ष मालवी यांचें भाषण लांबलचक झालें. पण तें सर्वांनीं शांतपणानें ऐकून घेतलें. पसंतीचा नापसंतीचा एकादा उद्गार ऐकूं येई. पण पुढें डॉ. घोष यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारावें अशी सूचना आणण्याकरितां दिवाण बहादूर अंबालाल देसाई हे उभे राहिले त्या क्षणीं सभेची सगळी शांतता ढांसळली व वादळाला प्रारंभ झाला. अंबालाल यांचें भाषण कसें तरी पार पडलें. पण त्यामागून बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी बोलावयाला उठले तेव्हां ओरडाओरड सुरू झाली. पण ती घोष यांच्या गुणदोषांपेक्षां स्वतः सुरेंद्रनाथ यांच्या गुणदोषांसंबंधाचीच होती. एका रीतीनें सुरेंद्रनाथ बाबूसारख्या पुढाऱ्याला इतकें हुशहुश व्हावें आणि त्यांना बोलून देण्यापर्यंत पाळी यावी याचें सकृद्दर्शनीं आश्चर्य वाटण्यासारखें आहे. पण थोड्या दिवसांपूर्वी त्यांनीं मिद्नापूर प्रकरणांत लोकांना अप्रिय होण्यासारखें जें अविचाराचें वर्तन केलें त्याकरितां त्यांना हा तडाका बसला. कारण ह्या निषेधपर उद्गारांत बंगालच्या प्रतिनिधींनींच पुढारीपण घेतलें होतें. पण ही गोष्ट सर्वसंमत नसल्यानें पुढाऱ्यांनीं हा प्रकार थांबविण्याचा प्रयत्न केला. सुरेंद्रनाथ बाबू टेबलावर उभे राहून बोलत होते. त्यांनीं आपला मोठ्यांत मोठा आवाज काढला होता आणि कधीं नव्हे ते हातवारे चालविले होते. लोकांनीं गप्प बसावें म्हणून स्वागताध्यक्ष मालवी हे हातांत घंटा घेऊन एकसारखी वाजवीत होते. ती इतकी सतत कीं एखादा परकी मनुष्य ही सभा पाहण्याला प्रथम आला असता तर त्याला असें वाटलें असतें कीं, वक्त्याच्या भाषणाबरोबर एक घंटाहि वाजत असावी असा हिंदुस्थानांत प्रघात आहे ! रस्त्यांतील कोणीहि फेरीवाला मालवी यांच्याहून कमी जोरानें घंटा वाजवीत असेल. पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. मालवी ओरडून म्हणाले, "सुरेंद्रबाबूंचें भाषण ऐकून घेतलेंच पाहिजे." लोक जणू काय म्हणाले "ठीक आहे. सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांचें भाषण एरवीं न ऐकेल असा कोण पापी ! त्यांचें भाषण ऐकायला मिळावें म्हणून लोक मजला मारून जात असतात. पण आजचा प्रसंगच वेगळा." हे इतके शब्द अर्थात् कोणीं बोलून दाखविले नाहींत. पण मालवी यांच्या सूचनेची अवज्ञाच तेथें दिसून आली. शिवाय ओरडणाराला ओरडूं नको म्हणून सांगणें हें देखील ओरडूनच सांगावें

लागतें. अर्थात् क्रिया व प्रतिक्रिया दोन्हीहि ओरडण्याच्या स्वरूपाच्या असल्यामुळें नुसत्या गोंगाटाशिवाय कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं. बंगाल्यांतील नेमस्त लोक देखील ओरडूं लागले म्हणजे जहालांहून कांहीं कमी ओरडत नाहींत.

एक ओरडला असें पाहून दुसरा ओरडला असेंच झालें असेल. पण ओरडले त्यांत पुष्कळांचीं मनांतलीं कारणें निरनिराळीं होतीं. दहा मिनिटें हा घोटाळा झाल्यावर स्वागताध्यक्ष मालवी यांनीं जवळच्या चार लोकांचा सल्ला घेऊन आजची सभा तहकूब करावी असें ठरविलें आणि तसें जाहीर करण्यांत आलें. कोणी म्हणाले सभा लांबणीवर टाकण्याचें कारण नाहीं. आम्ही येथेंच बसून राहणार ! आणि हे बैठक मारून बसलेले लोक काँग्रेसची सभा पुढें चालू झाल्याचा बाहाणा करतील तर त्यांना विरोध करावा म्हणून दुसरें कांहीं लोक जागा सोडून हलेनात. आणि या दोघांची गम्मत व्हावी म्हणून तिसरे कांहीं कांहीं जातां जातां मंडपांत उभेच राहिले. मंडप मोकळा झाल्यावर ज्याला त्याला वाटूं लागलें कीं विनाकारण आपला दिवस फुकट गेला.

सुरेंद्रबाबूंना लोकांनीं बोलूं दिलें नाहीं ही गोष्ट पुष्कळांच्या मनाला लागून राहिलीशी दिसली. पण त्यांना असेंच वाटलें कीं कदाचित् सभा कायमची मोडण्याला ही रात्र आडवी झाली असें तरी कां म्हणू नये ? परस्पर विरोधी पक्षांचे दहा पांच पुढारी एके ठिकाणीं जमून त्या रात्रीं विचार करते तर त्या रात्रीचा हा मानीव उपयोग खराहि ठरता. त्यांतल्या त्यांत राष्ट्रीय पक्षानें निरनिराळ्या कॅम्पांवर नव्या पक्षाच्या अधिकाऱ्यांच्या सह्यांनीं चिठ्या पाठवून कळविलें कीं, झाला प्रकार हा फार अनुचित झाला. तथापि तसेंच पुन्हां न व्हावें सुरेंद्रबाबूंना बोलूं द्यावें आणि दुसरा कोणी ओरडला तरी आपण ओरडूं नये अशी सूचना देण्यांत आली. नेमस्त पक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं आपल्या लोकांनीं गप्प राहावें म्हणून त्यांनाहि अशाच सूचना पाठविल्या. ओरडण्याची आरोळी दोन्ही पक्षांकडून झाली हें ह्यावरून सिद्ध झालें. तसेंच चुकीची दुरुस्ती व्हावी अशी कळकळ दोन्ही पक्षांना वाटत होती. पण मुख्य सभेटासंबंधानें मिळालेली फुरसत उपयोगी न पडतां तिचा थोडा दुरुपयोगच झाला. कारण नेमस्त पक्षानें मनाशीं असें ठरविलें कीं, एवीतेवी राष्ट्रीय सभेंत दुफळी होणार आणि सभा मोडणार मग दुफळी पुरी तरी होऊं द्यावी. म्हणजे असल्या त्रासदायक लोकांपासून कायमचे फुटून निघण्याला सबळ कारण मिळेल. इकडे

राष्ट्रीय पक्षानेंहि ठरविलें कीं वाघ म्हटलें तरी खातो वाघोबा म्हटलें तरी खातो. अध्यक्षाच्या निवडणुकीला अडथळा केला तरी हे समेट करींत नाहींत आणि दंडेलीनें कलकत्त्याच्या ठरावाची पिछेहाट करूं पाहतात मग विरोधाला तरी प्रारंभ मूळपासूनच कां करूं नये ?

समेटासंबंधानें एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्याची कीं टिळक पक्षाचे लोक समेट होण्याकरितां स्वतः इतर लोक मध्यस्तीला घालून मदत करीत होते. लाला लजपतराय यांसारख्या पाहुणे लोकांनीं खटपट करून पाहिली. तसेंच प्रोफेसर गज्जर, डॉ. चुनीलाल सरय्या वगैरे स्थानिक परिचयाच्या व फेरोजशहा मेथा यांच्या स्नेहांतील मंडळींनीं खटपट करून पाहिली. परंतु समेटाच्या सूचनांना नेमस्त पक्ष मुळींच थारा देईना. इतकेंच नव्हे तर कोणी या विशिष्ट कार्याकरितां आपणांकडे आला आहे असें कळलें तर त्याशीं समेटाचें अप्रिय संभाषण टाळावें म्हणून त्याची गांठ घेणें टाळीत. एखादा त्यांतील बोलला तर इतकेंच मोघम बोले कीं, कलकत्त्याच्या ठरावांतील कांहीं ठराव पुन्हां मंजूर करून घेऊं पण त्यांत थोडाथोडा फरक करूं. पण कोणते शब्द फिरविले जाणार याची नक्की बातमी त्यांनीं कोणाला दिली नाहीं. स्वतः टिळकांनीं गुरुवारचे दिवसा २॥ वाजेपर्यंत खटपट करून पाहिली आणि स्वागताध्यक्ष मालवी यांची गांठ घेण्याचा प्रयत्न केला. पण आपण संध्येंत गुंतलों आहों असा त्यांनीं टिळकांना निरोप पाठविला ! स्वागतसभेनें मुक्रर केलेल्या ठरावांची एक छापिल प्रत चुकून मिळाली. पण पहावें तों तींत समेटाचें धोरण कांहींच नव्हतें. स्वतः टिळकांनीं डॉ. घोष यांच्या निवडणुकीच्या सूचनेला विरोध करण्याचें ठरविलें. मात्र प्रत्यक्ष विरोध न करतां तहकुबीची सूचना आणावयाची आणि या सूचनेंत समेटाची तोड काढण्याकरितां कमिटी नेमण्याविषयीं सूचना करावयाची. ही योजना टिळकांनीं मालवींना लिहून कळविली. शिवाय पुन्हां उत्तराकरितां मनुष्य पाठविला. तरी जबाब मिळाला नाहीं.

त्या एका रात्रीच्या अवधींत टिळकांविरुद्ध लोकमत प्रक्षुब्ध करण्याकरितां सुरतेच्या पुढाऱ्यांनीं हरतऱ्हेचे प्रयत्न केले. जातिद्वेषाचा आरोप हा फार सोपा आरोप असतो. तो कोणीं कोणावर केल्यास चटदिशीं विश्वास बसतो. 'टिळकांनीं गुजराथी लोकांना नांवें ठेविलीं ' या एका मुद्याच्या आधारावर टिळकांच्या द्वेषाचें पीक एका रात्रींत पिकून उभें राहिलें. एक निनांवी हस्तपत्रक गुजराथींत

लिहून वांटलें गेलें. त्याचा आशय असा होता– " सुरतचे गुजराथी नागरिक हो ! उठा जागे व्हा. कर्तव्य बजावण्याची वेळ आली आहे. तुमच्या तोंडाला टिळकांनीं काळें फासलें तें धुवून काढा. त्यांनीं आपल्या वर्तमानपत्रांतून तुम्हांला जीं शेलकीं निंदाव्यंजक विशेषणें लावली तीं ' धी गुजराथी ' या वर्तमानपत्रानें हुडकून काढून चव्हाट्यावर आणलीं आहेत. त्याला टिळकांना उत्तर देतां आलें नाहीं. आणि बालाजीच्या मैदानांत मारे भाषण करून ' मीं गुजराथी लोकांची निंदा केली नाहीं ' असें टिळकांनीं प्रतिपादिलें. आणि मला मदत करा असा उलटा केविलपणाचा आव आणून तुमची प्रार्थना केली! ही केवळ तुमची फसवणूक होय. त्यांनीं भाषणांत असेंहि सांगितलें कीं मी राष्ट्रीय सभा मोडायला कांहीं सुरतेस आलों नाहीं. पण टिळकांच्या पक्षानें कालच्या सभेंत कसें तुफान केलें हें तुम्हीं पाहिलेंच. आज पुन्हां सभा आहे तेव्हां तुम्ही काय करणार? टिळक पक्षाचें तुफान न होईल अशीच व्यवस्था करणार कीं टिळकांनीं आपल्या पत्रांत सुरती लोकांना नेभळट, नपुंसक म्हटलें तेंच खरें असें जगाला दाखविणार? पूर्वीं शिवाजी दोन वेळां येऊन सुरत लुटून गेला तेव्हां तो म्हणूनच गेला कीं आणखी एकदां येऊन सुरत लुटून जाईन. त्याप्रमाणें कांहीं शिवाजी पुन्हां स्वतः येऊं शकला नाहीं. पण आज टिळक येऊन तुमचें नाक कान कापून घेऊन जात आहे तरी उठा जागे व्हा. "

शुक्रवार सकाळपासून स्वागतसभेनें हिंदु खलाशी व मुसलमानी गुंड जमवून मंडपांत ठिकठिकाणीं बसवून दिले होते. स्वयंसेवकांपैकीं फक्त कांहींना सभेच्या आवारांत घेतलें व कांहीं टिळक पक्षपाती अशा संशयावरून त्यांना मना केलें. गुजराथी लोक सभेला आले त्यांनीं हातांत काठ्या आणल्या होत्या आणि पोलिसांना कळवून ठेवण्याचीहि व्यवस्था झाली होती.

दोनप्रहरीं एक वाजेपर्यंत मंडप सगळा भरला. आदल्या दिवसाच्या पुढें कामाला सुरवात झाली. सुरेंद्रबाबूंनीं आपलें भाषण पुरें केलें. झाल्या गोष्टी सर्वांनीं विसरून जाव्या अशी त्यांनीं विनंति केली. त्यांच्या भाषणास एका शब्दानेंहि कोणीं अडथळा केला नाहीं. यानंतर अध्यक्षांच्या सूचनेला अनुमोदन मिळून ती सभेपुढें मंजुरीला ठेवण्याची वेळ आली म्हणून आगाऊ कळवून ठेवलेली उपसूचना सभेपुढें मांडण्याकरितां टिळक सभापीठावर चढूं लागले. स्वयंसेवकांनीं त्यांना वर जाण्याला हरकत केली. तरी त्यांना निवारून टिळक

पायऱ्या चढून वर गेले व सभेकडे तोंड करून त्यांनीं बोलण्यास प्रारंभ केला. इतक्यांत जणू कांहीं टिळक वर आलेच नाहींत किंवा बोलत नाहींत अशा बहाण्यानें ठराव मंजूर झाला असें गृहीत धरून डॉ. घोष हे उठले व म्हणाले, 'माझ्या निवडणुकीचा ठराव मंजूर झाला आहे! मी अध्यक्ष आहें' असें म्हणून खिशांतील छापील भाषण काढून तें वाचण्यास सुरवात करणार तों टिळक म्हणाले, "तुमची निवडणूक झालेली नाहीं. त्या सूचनेला उपसूचना आणण्याकरितांच मी वर आलों होतों." झालें! 'होय होय' 'नाहीं नाहीं' 'बरोबर आहे' 'चूक आहे' 'बसा' 'चालूं द्या' 'बसा म्हणणार तुम्ही कोण' 'बेशरम' अशा आवाजांनीं मंडप दुमदुमून गेला. सभामंडपाच्या डाव्या अंगाला स्वागत मंडळाचे सभासद बसले होते. त्यांतून टिळकांचें नांव घेऊन गुजराथींतून शिव्या दिलेल्या ऐकूं येऊं लागल्या. कोणी म्हणाले, 'टिळक तुम्ही सभापीठावरून खालीं उतरा,' टिळक म्हणाले 'मला उतरा म्हणून सांगणारे तुम्ही कोण! या कामीं मी अध्यक्षांचेंहि ऐकणार नाहीं. छाती असेल तर मला उचलून खालीं ठेवा!' वैकुंठ देसाई (अंबालाल साकरलाल यांचे चिरंजीव) यांनीं टिळकांवर फेकण्याकरितां एक खुर्ची उचलली व दुसरे कित्येक टिळकांचे अंगावर हात टाकण्यास पुढें झाले. अशा रीतीनें टिळक हे संकटांत सांपडल्याचें पाहून त्यांची मित्रमंडळी खालीं बसली होती ती उठून त्यांच्या संरक्षणाकरितां सभापीठावर चढून जाऊं लागली. इतक्यांत कोणीं तरी एक जोडा वर फेकला. मेथा, सुरेंद्रबाबू व टिळक हे जवळ जवळच होते. त्यांपैकीं मेथा व सुरेंद्रबाबू यांना तो ओझरता लागून टेबलावर पडला. सभापीठाच्या पायऱ्यांजवळ व नंतर मंडपाच्या पूर्वेकडील भागांत मारामारी सुरू झाली. खुर्च्या उचलून फेकण्यांत येऊं लागल्या व काठीहि चालूं झाली. थोड्या वेळांत नेमस्त पक्षाची सर्व मंडळी मागल्या दारानें निघून गेली व टिळक आणि त्यांची मंडळी यांशिवाय सभापीठावर दुसरे कोणी उरलें नाहीं. इतक्यांत मागील बाजूचा कठडा मोडला. गुंड व खलाशी जाग्यावरून उठून पुढें घुसले. पोलीसहि आंत आले व त्यांनीं दक्षिणी लोक सभापीठाकडे चालून जात होते त्यांना थांबवून कांहींना हातानें धरलें व बाकीच्यांना मंडपाबाहेर घालविलें. हायकोर्ट वकील कट्टी, विजापूरचे कौजलगी, नागपूरचे वकील गोखले, कोल्हापूरचे देशपांडे, पुण्याचे घारपुरे वगैरे मंडळींना कांहीं वेळ अटक होऊन सोडून देण्यांत आलें.

कौजलगी व पुण्याचे एक गृहस्थ देशपांडे यांना लहानशा जखमा होऊन त्यांतून रक्त येत होतें. पण फार मोठी मारामारी होण्यापूर्वींच पोलीस मध्यें पडून त्यांनीं मंडप तावडतोब मोकळा केला यांमुळें याहून विशेष घडलें नाहीं. पोलिस अधिकारी डेप्युटी सुपरिंटेंडंट शिरगांवकर यांनीं कोणाचाच पक्षपात न धरतां व सभ्यपणानें वागून फक्त मंडप मोकळा होईल अशी व्यवस्था केली. बाहेर मैदानांत गटागटानें मंडळी उभी राहून चर्चा सुरू झाली. त्यांतहि आवेशाचे भांडणाचे शब्द मधून मधून ऐकूं येत पण कोणीं कोणावर हात उगारला नाहीं आणि लवकरच हीहि गर्दी मोडली. रस्तोरस्तीं परत जाणारे लोक झाल्या गोष्टीबद्दल बोलत होते. कोठें कोठें सभा मोडल्याबद्दल टिळकांना व कोणीं मेथांना नांवें ठेवलेलीं ऐकूं येत. 'झालें तें एकंदरीनें वाईट झालें मग दोष कोणचाहि असो.' हें मात्र जो तो म्हणत होता.

(३) पक्षकारांच्या कैफियती

झाल्या प्रकाराबद्दल स्वागतमंडळातर्फें 'खरी हकीगत' म्हणून प्रसिद्ध झाली. तींत अर्थात् टिळकपक्षालाच सर्व दोष दिला होता. तींत खालील मजकूर होता. "टिळकपक्षानें दंगा करण्याचें पूर्वींपासून योजिलें होतें. डॉ. घोष यांची अध्यक्ष म्हणून योजना आधींच झाली होती. म्हणून टिळकांना उपसूचना आणतांच येत नव्हती. अध्यक्ष व त्यांच्या बरोबरचे लोक मंडपांत शिरतांना एका स्वयंसेवकानें पेन्सिलीनें लिहिलेली टिळकांच्या सहीची एक चिठी मालवी यांच्या हातीं दिली. तींत राष्ट्रीय सभेचें कामच कांहीं वेळ तहकूब करावें अशी उपसूचना होती. पण तसें करणें अध्यक्षांना योग्य वाटलें नाहीं. सुरेंद्रबाबूंनंतर पंडित नेहरू यांनीं ठरावाला संमति दिल्यावर ठराव मताला घातला. पुष्कळसे लोक होय होय म्हणाले. कांहीं थोडे लोक नाहीं नाहीं म्हणाले म्हणून मालवी यांनीं अध्यक्षाचा ठराव मंजूर झाला असें जाहीर केलें. नंतर डॉ. घोष बोलूं लागले तेव्हां टिळक वर येऊन उपसूचना मांडूं लागले. आणि परवानगी देत नाहीं असें डॉ. घोष म्हणाल्यावर अध्यक्षाविरुद्ध मी सर्व सभासदांकडे अपील करतों, मी बोलणारच असें टिळक म्हणाले. पण या पूर्वींच आरडाओरडीला सुरवात झाली होती. तुमची तक्रार मी कागदोपत्रीं नमूद करतों, तेवढ्यानें तुमचें समाधान व्हावें असें अध्यक्ष टिळकांना म्हणाले. पण मी बोलणारच असें म्हणून टिळकांनीं अध्यक्षांचा हुकूम मोडल्यावरच

त्यांच्याविरुद्ध प्रतिक्रिया सुरू झाली. कांहीं लोक अध्यक्षांना बोलूं देईनात. कांहीं टिळकांना बोलूं देईनात. टिळकांचे अनुयायी आधींच वर चढून येत होते व हातांतील काठ्या परजीत होते व इतर त्यांना प्रतिबंध करीत होते. टिळकांचा हटवादीपणा पाहून त्यांना उचलून खालीं ठेवण्याची परवानगी द्या असें कांहीं स्वयंसेवक म्हणाले पण असें करूं नका असें त्यांना सांगण्यांत आलें. शेवटीं गोंधळ मोडणें शक्य नाहीं असें पाहून सभा बरखास्त केल्याचें अध्यक्षांनीं ओरडून सांगितलें व कांहीं पुढारी लोक आणि मंडपांतील स्त्रिया यांना संभाळून बाहेर काढून दिल्यावर पोलीस आंत येऊन त्यांनीं मंडपाचा ताबा घेतला."

हें एका पक्षाचें म्हणणें झालें. त्याला ताबडतोब दुसऱ्या पक्षानें उत्तर प्रसिद्ध केलें. त्यांत बराच पूर्ववृत्तांत दिलेला असून मंडपांतील हकीकतीसंबंधानें असें लिहिलें होतें कीं " कलकत्त्याच्या ठरावाची पीछेहाट करीत नाहीं असें आश्वासन द्याल तर टिळक आपली उपसूचना मांडणार नाहींत असें उलट आश्वासन देण्यांत आलें होतें. या कामीं लजपतराय यांनीं मध्यस्थी केली. स्वतः टिळक, खापर्डे, अरविंद घोष, मोतीलाल घोष वगैरे मंडळी सुरेंद्रबाबूंना जाऊन समक्ष भेटली. मध्यस्थाचें म्हणणें त्यांना बरेंचसें पटून त्यांनीं मालवी यांना बोलाविण्याकरितां मनुष्य धाडला पण मालवी यांनीं तेव्हां व त्यानंतरहि कोणाचीच गांठ पडूं दिली नाहीं. समेटाचे प्रयत्न अशा रीतीनें निष्फळ झाल्यामुळें टिळकांना उपसूचना मांडावी लागली. सभेंत तेराशेंहून अधिक प्रतिनिधी होते. त्यांतील सहाशें नव्या पक्षाचे होते. नेमस्तांचें बहुमत असलेंच तर फारच थोडें होतें. डॉ. रूदरफोर्ड यांनींहि मध्यस्थीची खटपट केली ती फुकट गेली. नंतरच टिळकांनीं उपसूचनेची नोटीसवजा चिठी पाठविली. चिठीला कांहींतरी उत्तर द्या म्हणून फिरून केळकरांनीं चिठ्या पाठविल्या. परंतु उत्तरच येईना. मालवींना उपसूचना गैरशिस्त आहे असें वाटलें असतें तर त्यांनीं उठून तसें जाहीर करावयास पाहिजे होतें. पण तसें कांहीं न करतां घोष व मालवी म्हणाले कीं, टिळकांचा हात धरून त्यांना खालीं बसवा. स्वागत मंडळाचे एक चिटणीस (गुलाबचंद गांधी) यांनीं टिळकांच्या अंगाला हातहि लावला. गोखले यांनीं तुम्ही टिळकांच्या अंगाला हात लावूं नका असें सांगितलें पण इतर कित्येक लोक धांवून येण्याच्या बेतांत होते असें दिसलें. जोडा आला, तो टिळकांनाहि लागण्याचा संभव होता इतके ते व मेथा वगैरे जवळ जवळ होते.

मंडपांतून टिळकांनाच संभाळून बाहेर न्यावें लागलें कारण टिळकांविरुद्ध लोकांना चेतविणारीं हस्तपत्रकें मंडपाबाहेर वांटलीं जात होतीं. ”

अशा रीतीनें राष्ट्रीय सभा मोडली. ती पुन्हां जोडली जावी असें राष्ट्रीय पक्षाला वाटत होतें. पण झाल्या फुटीचा फायदा घेऊन नेमस्तांचा सवता सुभा स्थापावा म्हणजे पाठीची ही राष्ट्रीय पक्षाची ब्याद कायमची टळेल असें मेथा प्रभृति लोकांचें ठरलें होतें. सभा मोडली तरी दोन्ही पक्षांचे पुढारी सुरतेंतच राहिले होते. कारण दोघांनाहि आपला असा कांहीं कार्यक्रम पुढें करावयाचा होता. मोतीलाल घोष, मैत्र, चतर्जी, हरकिसनलाल हे ता. २७ च्या रात्रीं टिळकांच्या भेटीला गेले. व पुन्हां आपण कॉंग्रेस भरवूं या असें म्हणूं लागले. त्यांना टिळकांनीं रात्रीं आपल्या स्नेही मंडळींना विचारून दुसरे दिवशीं असें लेखी उत्तर पाठविलें कीं “ आमची मंडळी तयार आहे. आम्ही डॉ. घोस यांना अध्यक्ष म्हणून मान्य करितों. व झाल्या गेल्या गोष्टी विसरून जाऊं. पण आमची अट अशी आहे कीं, कलकत्त्याची चतुःसूत्री ठरावाच्या रूपानें पुनः प्रस्थापित व्हावी. आणि दुसरी अट अशी कीं, नव्या पक्षाची निंदा करणारे असे डॉ. घोष यांच्या भाषणांतील शब्द काढून टाकण्यांत यावे. ” या अटीचें कारण असें कीं, ता. २६ च्या कलकत्त्याच्या वर्तमानपत्रांत डॉ. घोष यांचें भाषण झालें म्हणून छापलें होतें. पुढें घडणाऱ्या गोष्टी घडणारच असें समजून त्या प्रत्यक्ष घडल्याची बातमी आम्हांला कळली अशा बहाण्यानें वर्तमानपत्रांना अनेक वेळां महत्त्वाचा मजकूर आगाऊ छापून ठेवावा लागतो. पण आपली ठेव अशा रीतीनें चोरूं पाहणाऱ्या संपादक महाशयाची फजिती भवितव्यता ही कित्येक वेळां अशी मासलेवाईक उडविते कीं बघतच रहावें. तोच प्रकार डॉ. घोष यांच्या भाषणाचा झाला. तें छापील भाषण सुरतेस मंडळी असतांच त्यांना वाचावयाला सांपडलें म्हणून टिळकांच्या पत्रांत ही दुसरी अट घालण्यांत आली.

राष्ट्रीय पक्षानें राष्ट्रीय सभेचें पुनरुज्जीवन करण्याविषयीं केलेले सर्व प्रयत्न धुडकावून नेमस्त पुढाऱ्यांनीं कन्व्हेन्शन या नांवानें एक स्वतंत्र सभा भरविण्याचें ठरविलें. टिळकपक्ष वगळावयाचा तर राष्ट्रीय सभा हें नांव घेतां येत नव्हतें. पण राष्ट्रीय सभेचें नांव कायमचें सोडावें असेंहि त्यांना वाटत नव्हतें. अर्थात् कन्व्हेन्शन म्हणजे आज सांकेतिक निमंत्रित लोकांची सभा आणि

उद्यां टिळकपक्ष त्यांतून निघून गेला म्हणजे मग तीच कदाचित् राष्ट्रीय सभा असा बेत होता.

सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेला कांहीं युरोपिअन लोक हजर होते. त्यांपैकीं रुदरफोर्ड हे पार्लमेंटचे सभासद असून नेव्हिनसन हे वर्तमानपत्रांचे एक सुप्रसिद्ध बातमीदार होते. या दोघां गृहस्थांनीं सुरतेच्या सभेचीं वर्णनें मागाहून प्रसिद्ध केलीं. त्यांत सामान्यतः तिऱ्हाईताच्या दृष्टीनें काय दिसलें हें आढळतें.

(४) नेव्हिनसन यांची साक्ष

सुरतेस नेव्हिनसन आले ते कलकत्त्याहून डॉ. रासबिहारी घोष वगैरे मंडळींबरोबर आले. त्यांची उतरण्याची व्यवस्था सुरतेस स्वतंत्र केली होती. तथापि नेमस्त पक्षांतील लोकांची व त्यांची वरचेवर गांठ पडे तशी टिळक पक्षांतील लोकांची पडत नसे. म्हणून त्यांनीं दिलेल्या सुरत काँग्रेसच्या वर्णनांत टिळकांची बाजू त्यांना विशेष कळत नव्हती असें दिसतें. कळली तर गोखल्यांचीच बाजू त्यांना विशेष कळे. तथापि त्यांतल्यात्यांत निःपक्षपात बुद्धि ठेऊन त्यांनीं आपल्या पुस्तकांत या सभेचें वर्णन केलें आहे. त्यांतील कांहीं थोडा भाग खालीं देत आहों.

" आम्ही ख्रिस्तमसच्या दिवशीं सुरतेला पोहोंचलों. गर्दी इतकी होती कीं, आगगाडींतून खालीं उतरायलाच बराच वेळ लागला. कानावर 'वंदे मातरम्' हे शब्द व अंगावर गुलाबपाणी यांचा नुसता वर्षाव सुरू होता. 'जय जय' अशा शब्दांचा आवाजहि दुमदुमे. पण त्याच्या पलिकडे मृत्यूचा खोल गंभीर आवाजहि अंतरंगांतून ऐकूं येई. कारण त्या पहाटेस डाक्काचे कलेक्टर मिस्टर ॲलन यांच्यावर कोणीं गोळी घातली आणि ते जखमी होऊन आसन्नमरण होऊन पडले होते अशी बातमी आम्हीं ऐकली. या बातमीनें नेमस्त लोकांच्या मनावर फार परिणाम झाला. फिलिप्स पार्कमध्यें खुनाची बातमी ऐकून पार्नेल वगैरे आयरिश होमरूलर लोकांच्या मनाला जसा धक्का बसला तसाच ही बातमी ऐकून हिंदी नेमस्तांच्या मनाला बसला. हिंदुस्थानचे गोरे राज्यकर्ते तर हजारों मैलांवर! त्यांचें मन वळवून कांहीं राजकीय सुधारणा मिळावयाच्या आणि असे खून होऊं लागले तर हें सगळेंच काम बिघडेल! या विचारानें आगगाडींतील सर्व नेमस्त मंडळी उदास होऊन बसली होती. त्यांच्या तोंडांतून एक शब्दहि निघत नव्हता. टिळक पक्षाची मंडळी वेगळा तळ देऊन उतरली होती.

जिकडे तिकडे कलकत्त्याचे ठराव हाणून पाडण्याच्या गोष्टी लोक बोलत होते. कित्येक म्हणत कीं ठराव इतके बदलले आहेत कीं त्यांची तोंडओळख देखील राहिली नाहीं. आणि हें सर्व गोखल्यांनीं केलें. नेमस्तांचा हा डाव आम्ही चालूं देणार नाहीं असें राष्ट्रीय पक्षाचे लोक म्हणूं लागले.

"सगळें वातावरण शंका, कुशंका, अविश्वास यांनीं भरून गेलें होतें. नागपुराहून सुरतेस कॉंग्रेस आणली कारण सुरत हा मेथा यांचा बाले किल्ला. येथूनच संशयाला प्रारंभ झाला. कांहीं लोक म्हणत फेरोजशहा मेथा झाले म्हणून काय झालें ? म्हणावें तुमचें काय वक्तृत्व असेल तें मुंबईस दाखवा. जुना काळ आतां संपला. आतां सरकारशीं झगडण्याचीं साधनें व शस्त्रें वेगळीं काढलीं पाहिजेत. लॉर्ड रिपन चांगले होते कबूल. पण आतां त्याचें काय ?" अशा लोकांची सहानुभूति भाकण्याची वेळ आतां राहिली नाहीं. तिच्यापासून उपयोगच नाहीं. बंगालची फाळणी होईपर्यंत ही मायावी भाषा खरी वाटली. पण अलिकडे सर्व गोष्टी व्यर्थ झाल्या. नेमस्त लोक चांगले असतील पण त्यांचे दिवस आतां संपले. तिसरे प्रहरीं लजपतराय यांनीं मध्यस्थीची खटपट केली. पांच इकडचे पांच तिकडचे पुढारी घेऊन वाटाघाट करावी असें त्यांनीं सुचविलें. पण गोखले अध्यक्षांच्या सत्काराच्या गर्दींत म्हणाले "१६०० प्रतिनिधींच्या तर्फे बोलणारीं पांच माणसें मी कोण देणार ? नेहमींप्रमाणें विषयनियमक मंडळ भरूं द्या. त्यांत या गोष्टी काढूं किंवा निघतीलच. नेहमींची रीत सोडण्यांत काय अर्थ ?" रासबिहारी घोष यांची मिरवणूक थाटाची निघाली. पण निशाणें, पताका, मेळे, जयघोष यांच्या गर्दींतून अविश्वास डोकावत होता आणि मृत्यूहि दुरून भय दाखवीत होता.

"त्या रात्रीं फारच थोड्या लोकांना निद्रा मिळाली. एकमेकांविषयीं भीति आणि काय होणार याची अनिश्चितता यामुळें या घरांतून त्या घरांत या तंबूंतून त्या तंबूंत पुढारी जात येत, चर्चा करीत, कुजबुजत, वाद घालीत. उजाडलें तरी या स्थितींत फरक पडला नाहीं. टिळक, अरविंद घोष, दादासाहेब खापर्डे हे बाबू सुरेंद्रनाथ यांना जाऊन भेटले. मोतीलाल घोष हेहि त्यांच्याबरोबर होते. ते तह घडवून आणण्याकरितां म्हणून गेले होते. पण मला वाटतें कीं साळूच्या अंगावर जितकीं पिसें असतात तितक्या मोतीलाल घोष यांच्या मनांत आढ्या व बोलण्यांत खोचा असतात ! मी मनांत म्हणालों हे गृहस्थ तह कसा घडवून

आणणार ? कलकत्त्याचे ठराव कायम ठेवावे व लाला लजपतराय यांना अध्यक्ष न निवडल्याबद्दल गुप्त खेदप्रदर्शक असे भलेपणाचे दोन शब्द बोलावेत म्हणजे आम्ही अध्यक्षाच्या निवडणुकीला हरकत घेणार नाहीं अशी टिळकांची सूचना होती. सुरेंद्रनाथ मोठे वक्ते ! पण डॉ. घोष यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारावें असें सुचविल असतां लजपतराय निवडले गेले नाहींत हें वाईट झालें असें ध्वनित करावें आणि तेंहि इतक्या खुबीनें कीं कोणालाहि लागूं नये इतकें कौशल्य सुरेंद्र-बाबूंच्या तरी अंगांत कोठलें ! त्यांनीं स्वतःपुरती ही सूचना मान्य केली. पण गोखले व मालवी यांनाहि जाऊन भेटा असें सुचविलें. हे लोक गोखल्यांना जाऊन भेटले नाहींत आणि मालवींनीं त्यांची भेट घेतली नाहीं.

"दोनप्रहरीं सभा भरली. मंडपांत दहा हजार लोक असतील. १६०० प्रतिनिधींपैकीं ५०० जहाल पक्षाचे होते. मंडपावर ऊन तापत होतें आणि थोडें आंतहि येत होतें. पण हे इतके लोक तासान् तास बसून वाद घालीत भांडत तंडत हें पाहून त्यांच्या सहनशीलतेचें कौतुक वाटलें. गोरा मनुष्य कोणी येतांना दिसला कीं कोणीं 'वंदे मातरम्' म्हणावें, कोणीं 'शेम' म्हणावें असें सुरू होतें. ब्रिटिश राज्याची खूण मग ती कसलीहि असो लोकांना पाहवत नव्हती. अध्यक्ष आणि त्यांची प्रभावळ आंत आली. मालवी यांचें भाषण झालें. त्यांत मोगल, मराठे, फ्रेंचाच्या वखारी, शिवाजी, राष्ट्रीय सभा, तिचा जय अपजय सगळ्या गोष्टी होत्या पण त्या जुन्या होत्या. लोक मनांत म्हणाले 'असतील ! जुने झाले गेले मेले संपले. जें काय आहे तें भविष्याच्या पोटांत ! कृपा करा आणि त्याबद्दल कांहीं बोलाना.' भाषणांत नेमस्तपणा हा चुकून शब्द येतांच चहूंकडे खोल आवाजानें खळबळ सुरू झाली. दिवाण बहादूर अंबालाल यांच्या मागून सुरेंद्रबाबू बोलावयाला उठले. पण दहा शब्द बोलले नसतील इतक्यांत वीज चमकून गेल्याबरोबर मेघांचा कडकडाट सुरू होतो तसा कल्होळ सुरू झाला. आणि एक शब्दहि ऐकूं येईना. हातांतल्या काठ्या, छत्र्या व त्या नसल्या तर नुसते हात फिरवीत उजव्या बाजूचे लोक उभे राहिले व ओरडूं लागले. हे लोक नागपूरचे प्रतिनिधि होते. कोणी म्हणे नागपूरची आठवण करा, कोणी म्हणे मिदनापूरची आठवण करा. कारण मिद-नापुरास पोलिस सुपरिंटेंडंटला साहाय्य करून सुरेंद्र बाबूंनीं दंगा थांबविण्याचा प्रयत्न केला होता. मद्रासचे पांढरे रुमाल यांतच सामील झाले. एवढा सुरेंद्र-

बाबूचा आवाज पण तोहि लोपून गेला. पुढारी मोठमोठ्यांनीं उद्गारूं लागले. डॉ. घोष रागावले, अस्वस्थ झाले व कर्कश आवाजानें बोलूं लागले. गोखले चिंतामग्न व उद्विग्न होते. समेटाची व्यर्थ खटपट व रात्रींचें जागरण त्यामुळें ते ग्रासले होते. कोणी म्हणे राष्ट्रीय सभेचा अपमान झाला. कोणी म्हणे बंगालचा अपमान झाला. मालवी यांनीं सुस्कारा टाकीत सभा बरखास्त केली. २२ वर्षे भरणारी राष्ट्रीय सभा तासाच्या आंत भंगली. जो तो आपापल्या ठिकाणीं आश्चर्यभरित होऊन पाहूं लागला. खोडकर मुलानें अपघात करावा आणि आईबाप चिंताग्रस्त किंबहुना अश्रु ढाळीत बसलेलीं पाहून मग आश्चर्य वाटून भिऊन तोंड मिटून गप बसावें तसें जाहलें. लोक गप बसले. बोलण्याच्या अत्याचाराची कांहीं बाकी उरली नाहीं. सुदैवानें मारामारी झाली नाहीं. अजून समेट व्हावा, होईल, असें शांत वृत्तीच्या सभ्य लोकांना वाटत होतें.

"टिळकांचे दुय्यम केळकर यांच्याशीं मी बोललों. ते म्हणाले "गडबड झाली ही अगदीं अभावित, कोणालाहि तिची कल्पना नव्हती. घोष यांच्या निवडणुकीला हरकत घ्यावयाचें आम्हीं ठरविलें होतें हें खरें. पण असा गोंधळ करून नव्हे आणि त्यांतून समेटाच्या चळवळीला नेमस्त लोकांचें उत्तर वेळेवर येतें तर इतकाहि गोंधळ झाला नसता." तेथून मी टिळकांच्या छावणींत गेलों. अंगावरील कपडे उतरून ते बसले होते. त्यांचा एकप्रकारें विजय झाला होता. पण तो विजय म्हणावा कीं नाहीं याची शंका होती. केळकरांप्रमाणें टिळकांनींहि मला सांगितलें, "नेमस्तांनीं आपलें उत्तर फार उशीरां दिलें त्याचा हा परिणाम!" ते मला म्हणाले, "गोखल्यांकडून मला आतांच ठराव मिळाले!! आणि किरकोळ दुरुस्त्या केल्या त्या काढून मूळचे कलकत्त्याचे ठराव तसेच ठेवले असते म्हणजे माझें समाधान होतें. पण उशीर झाल्यामुळें लोकांची खातरजमा करतां आली नाहीं किंवा असें करा तसें करूं नका असें सांगून त्यांना वेळेवर गप्पहि बसवितां आलें नाहीं." ठरावांची ही अडचण कितपत अपरिहार्य होती हें सांगणें कठीण आहे. किंवा कोणीं जीव तोडून शांततेविषयीं आपला हेतु व्यक्त केला असता तरी एकदां भागलेली ही अडचण कशी निघून गेली असती हेंच सांगणें कठीण. केवळ छापखानेवाल्याच्या चुकांनीं टिळकांना ठरावाचा मसुदा वेळेवर मिळाला

नाहीं असें गोखले मला म्हणाले. पण आणखी असेंहि म्हणाले कीं, ठरावांत कांहीं शाब्दिक फरक केले होते हें खरें. पण ते केवळ अर्थ स्पष्ट करण्याकरितां. पुढें विषयनियामक मंडळ त्याचा विचार करणारच होतें. पण या मंडळापर्यंत मजल आलीच नाहीं. किंबहुना तें फार थोड्यांच्या विचारांत आलें असेल. कांहीं फरक वास्तविक न म्हणण्यासारखेच होते. कांहींबद्दल गोखल्यांचा खुलासा तयार होता. राष्ट्रीय सभेंत फूट पडावी इतक्या महत्त्वाचें त्यांत कांहींच नव्हतें. पण बहिष्काराच्या ठरावांत केलेला फेरबदल महत्त्वाचा होता यांत शंका नाहीं. त्या लहानशा फरकांतच नेमस्त व जहाल यांच्या फरकांतील सगळे फरक आले होते. बहिष्काराचा अर्थ परदेशी मालाचा बहिष्कार असा न करतां ' बहिष्कार योग ' असा केला म्हणजे राष्ट्रीय सभेचें आजपर्यंतचें आद्य तत्त्व नष्ट झालें, जहालांच्या हातीं सभा गेली असें होणार होतें. इंग्रज लोक व इंग्रजी सरकार यांची क्षिति न बाळगतां कॉंग्रेस चालवावयाची तर बुडालेली काय वाईट ? ती बुडाल्यानें एकादी नवीन संस्था तरी निर्माण होईल.

" मतभेदाला इतकी जागा असल्यावर समेट कसा होणार ? ठरावांतील ह्या फरकानें एकीच्या काळजालाच हात घातला होता. संध्याकाळीं व रात्रीं समेटाची वाटाघाट पुन्हां चालली. निरनिराळ्या कँपांतून परस्परांचे वकील तहाचीं बोलणीं करण्याला जाऊं येऊं लागले. टिळक गोखले एके ठिकाणीं भेटते, सुरेंद्र बाबूसारखा त्यांच्याशीं बसून मध्यस्ती करता तर काय बहार झाली असती ? पण व्यर्थ. फिरून त्या रात्रीहि कोणाला झोंप लागली नाहीं. चकमकीनें तुसडेपणांत व चिडखोरपणांत भर पडली. राष्ट्रीय सभा मोडली तर आपली बेअब्रू होईल असें सर्वांनाच वाटलें. फिरून सभा भरली. डॉ. घोष यांनीं छापील भाषण बरोबर आणलें. पण त्यांत जहाल लोकांवरील हल्ले न काढतां तसेच शिल्लक होते. टिळकांना प्लॅटफार्मवरील जागा राखून ठेवली होती. पण ते खालीं पुढच्या रांकेंतच बसले. अध्यक्षाची मिरवणूक आंत येत असतां टिळकांनीं एका मुलाबरोबर मालवी यांना चिठी पाठविली त्यांत तहकुबीची सूचना होती. तिचा अर्थ विधायक सूचना करण्याचा होता असें टिळकांनीं मला सांगितलें. पण राष्ट्रीय सभा तहकूब करावी असा तिचा अर्थ मी समजलों असें मालवी यांनीं मला सांगितलें. अर्थाबद्दल वाद पुष्कळच

झाला. सुरेंद्रनाथ बोलले ते दुर्दैवाच्या भोंवऱ्यांत सांपडलेल्या एकाद्या महानुभाव धूर्त गृहस्थाप्रमाणें. बसतां उठतां त्यांना कोणींहि टाळी वाजविली नाहीं. मागून मोतीलाल नेहरू बोलले. हे अलाहाबादचे श्रीमंत बॅरिस्टर. सन्मान्य. मोठे सावध. उदारपणाशिवाय बाकी सर्व सद्गुणांत मोठे नेमस्त. दहा पांचच वाक्यें बोलून ते खालीं बसले. राखेच्या ढिगावर चालल्याप्रमाणें जो तो आपल्याकडून कसा अगदीं जपून वागत होता.

" मालवी यांनीं अध्यक्षांचें नांव सुचविलें तें सर्वांना स्पष्ट ऐकूं आलें. पण सूचना मंजूर झाल्याचें ते बोलले त्या वेळीं निरनिराळ्या प्रकारें आरडा ओरडा होत होता. डॉ. घोष हे खुर्चीवरून उठून दुसऱ्या खुर्चीवर बसले आणि आभारप्रदर्शनाचें वाक्य त्यांनीं उच्चारलें. पण त्यांच्या भाषणाचें तें शेवटचें वाक्य.

"आभाळांत काळे ढग येऊन वीज कडाडावी आणि वादळ व्हावें त्याप्रमाणें टिळक थेट समोरून येऊन अध्यक्षाच्या खुर्चीपुढें उभे राहिले. ते तक्रार करीत होते, निषेध करीत होते, हरकत सांगत होते. पण हें सर्व काम त्यांच्या शांत व निश्चयी स्वभावाप्रमाणें सुरू होतें. त्यांचा तो आवाज ऐकून वाटे कीं हा मनुष्य भवितव्यतेलाहि तुच्छ मानीत आहे. मालवी म्हणाले, "तुम्हाला तहकुबीची सूचना आणतां येत नाहीं." टिळक म्हणाले 'तुम्ही कोण? तुम्ही कांहीं अध्यक्ष नाहीं.' यावर डॉ. घोष म्हणाले 'मीहि तुम्हांला तेंच सांगतों.' त्यावर टिळक म्हणाले 'तुमची निवडणूकच मुळीं झालेली नाहीं. मी प्रतिनिधींना उद्देशून बोलत आहें.' या पुढचें भाषण आरडाओरडींत कोणाला ऐकूंच आलें नाहीं. टिळक छातीवर हात आडवे घेऊन उभे होते. दोन्ही बाजूला नेमस्त पक्षांतील तरुण लोक पायावर खडे उभे राहिले. आणि थांबा आतां त्याचा सूड काढूं असें म्हटल्याप्रमाणें ते हातवारे करीत होते! त्यांच्या मुठी वळलेल्या होत्या. आणि वर तोंडें करून ते किंकाळत होते. सभापीठाच्या खालीं टिळकांना ढकलून द्या असेंहि कोणी ओरडत होते. टिळकांच्या पाठीमागें डॉ. घोष टेबलावर चढले. कर्कश व गलबल्याच्या आवाजानें ते निषेधपर शब्द बोलत होते. पण वादळांत ऐकूं कोणाला जाणार? ते घंटा वाजवित पण ती वाजविली दिसे मात्र! गोखल्यांचा स्वभाव शांत. ते शांत व्हा शांत व्हा, म्हणून नेमस्तांचा राग आवरीत होते. आणि दोन्ही हात पसरून टिळकांचा बचाव करण्याकरितां त्यांच्याजवळ

जाऊन उभे राहिले. पण टिळकांना कोणाच्या संरक्षणाची गरज किंवा परवा नव्हती. त्यांचे ते छातीवर दुमडलेले हात आणि बिनदिक्कत मुद्रा पाहून वाटे कीं, हा मनुष्य अत्याचाराला व रक्तपात याला आव्हान करून म्हणतो, 'ये तुला माझें डोकें बिकें मारावयाचें तें मार पाहूं. येरव्हीं काय कोणीं वाटेल तें केलें, वाटेल तें दिलें, कोणीं स्वर्ग कोणीं नरक आणून पुढें केला तरी मी पाऊलहि हलवणार नाहीं.'

"पांढरा सफेद पोषाख केलेला समोरचा श्रोतृवृंद एकाद्या भरतीच्या समुद्राप्रमाणें गर्जत होता. इतक्यांत हवेंत एक जोडा उडाला व तो सुरेंद्रबाबूंच्या गालाला चाटून पडला. त्याचें कातडें तांबूस. टोंक अणकुचीदार. आणि तळाला नाल मारलेले होते. तो पहातांच इशारा मिळाल्याप्रमाणें पांढऱ्या फेट्याचे लोक लाटेप्रमाणें एकामागून एक प्लॅटफॉर्मवर चढले. ते लांब काठ्या परजीत होते. तोंडांनीं रागाचे फूत्कार टाकीत होते. आणि दिसेल त्या नेमस्तावर काठ्या उगारीत होते. झालें. राष्ट्रीय सभा एका क्षणांत समाप्त झाली. हिरवें कापड लावलेल्या टेबलावर उभे राहिलेल्या एका माणसाच्या पायांच्या फटींतून राष्ट्रीय सभा नाशाच्या कर्दमांत हळू हळू रुतून बुडलेली मीं पाहिली. वामीच्या लढाईत कवि गटे हजर होता. ती संपतांच तो म्हणाला, "आज खरोखर एका नव्या मनूचा उदय झाला आणि माझें सुदैव हें कीं, मीं तो आपल्या डोळ्यांनीं पाहिला." हिंदुस्थानासंबंधानें मला देखील हेच शब्द म्हणतां येण्यासारखे होते. मोठी गर्दी माजली. शत्रु मित्र ओळखतां येईना. नेमस्त कोणचा, जहाल कोणचा हें कोणीं कसें ओळखावें ! मुखचर्येवरून काय कळलें तें खरें. मी खुर्चीवर उभा राहून देखावा पाहात होतों. पंजाबच्या एका जवानानें दुसऱ्याचा फेटा काठीनें पाडला. तें पाहतांच काठी मारणारा धर्मयुद्धवृत्तीनें थांबला आणि फेटा बांधून झाल्यावर पुन्हां त्यांचें भांडण जुंपलें. युद्धांत मल्लपणा व दिलदारी दिसून आली. इतक्यांत ३० पोलीस जवान आंत आले. एवढ्या समाजाला देखील ते पुरे होते. एका तासांत मंडप मोकळा झाला. आणि मेजवानी होऊन गेल्यावर देखावा दिसावा त्याप्रमाणें मोडक्या खुर्च्या चिंध्या जिकडे तिकडे दिसूं लागल्या.

"पण तहाचे प्रयत्न करणाराची शाबासकी खरी. फिरून त्या रात्रीं तसे प्रयत्न सुरू झाले! पण मनांत अविश्वास इतका खोल रुतला होता कीं सर्व

व्यर्थ झालें. जुन्या संशयाच्या ठिकाणीं एक नवाच संशय उभा राहिला. दुसरे दिवशीं दोनशें पोलीस घेऊन त्यांनीं मंडप ताब्यांत घेतला. कारण मंडपांत सभा भरण्यानें भांडण पुन्हां न जुंपेल कशावरून ! या मंडपांत पुढें ९०० नेमस्तांची सभा भरली. पोलिसांच्या गराड्यांत आपण सुरक्षित आहों या विचारानेंच त्यांना खेद होत होता आणि काळजी वाटत होती. प्रतिज्ञालेख तयार केला होता त्यावर आंत येणारांच्या सह्या घेतल्या. डॉ. घोष अध्यक्ष होते. गोखल्यांनीं दुरुस्त केलेले ठराव मंजूर झाले आणि पुढील कार्याकरितां एक मंडळ नेमण्यांत आलें. पण सर्वांत ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, लाला लजपतराय हे सभापीठावर विराजमान झाले असून मी जुन्या राष्ट्रीय सभेच्या निशाणाखालीं उभा राहणार असें त्यांनीं सांगितलें. हा एक मनुष्य त्या वेळीं एक हजार मनुष्यांच्या किंमतीचा वाटला. संध्याकाळीं जहालांनीं आपली सभा ठरविली. आणि पुढच्या कार्याकरितां म्हणून त्यांनींहि पण आपलें एक मंडळ नेमलें.

"सभा खासगी वाड्यांत भरली होती. जमलेले लोक तटस्थ होते. अरविंद घोष अध्यक्ष होते. त्यांच्या मनानें यत्किंचित्‌हि तळमळ केली नाहीं. ते सभेकडे न पाहतां दूर कोठें तरी भविष्यकाळाच्या द्वारांतून कशाचें तरी संशोधन करीत आहेत असें दिसलें. टिळक बोलले ते स्पष्ट सुटसुटीत वाक्यांनीं बोलले. त्यांत वक्तृत्व नव्हतें. आवेशहि नव्हता. ते बोलत असतां रात्र पडली म्हणून कोणी एक कंदील पेटवून त्यांचे बाजूला उभा राहिला. टिळक म्हणत होते कीं, "राष्ट्रीय सभेच्या इभ्रतीचा उपयोग होतो हें मला कळतें. ती मी कां मोडीन ? पण हिंदी राजकारणांत कांहीं नवीन तेज निर्माण झालें आहे. आणि ह्या तेजानें आपलें मुख उज्वल करणें हें राष्ट्रीय सभेला आवडत नसेल तर ती मरून गेलेली काय वाईट ! आमच्या समेटाच्या उपायांना नेमस्तांनीं फेटाळून लावलें. कां तर त्यांना सरकारची कृपा संपादावयाची होती!" नवीन तेज याचा टिळकांचा अर्थ आत्मविश्वास व आत्मनिष्ठा. जुनी अर्जदारी, न्यायाची मागणी किंवा भिक्षांदेहीचे इतर जुने प्रकार नव्हत. भिक्षांदेहीला सरकार भूलथापा देऊन वाटेला लावतें. आणि अँग्लोइंडियन तर तिची हेटाळणीच करतात. असो. पुढें एकदोन दिवस कांहीं लोक सुरतेस मागें राहिले. आणि त्यांनीं इतर सभा परिषदा भरविल्या. पण राष्ट्रीय सभेचा नकाशा गुंडाळला

गेला तो गेलाच. आतां नेमस्त काय किंवा जहाल काय दोघेहि सरकारचे विरुद्धच. फिरून ते केव्हां तरी एकत्र व्हावयाचेच. समानशत्रुत्व हा एक प्रकारचा स्नेहसंबंध ठरतो. आतां राष्ट्रीय सभा कायमची फुटो किंवा पुन्हां जुडो. पण जुनी ती जुनी नवी ती नवी. एक जोडा हवेंत उडाला त्यानें एवढें कार्य केलें. पुढारी लोकांबरोबर मीहि परत प्रवासाला निघालों. पहातों तों काय ? गुलाबाचीं फुलें अंगावर सारखीं उधळलीं जात होतीं. परत जातांना दर स्टेशनवर कानोसा घेतला तों 'धिःकार रासबिहारीला ! धिःकार गोखल्यांना ! मरो तो सुरेंद्रबाबू !' असे उद्गार कानीं येत. 'जय' 'जय' शब्द एका-च्याहि नांवाचा ऐकूं आला नाहीं. गेल्याच बुधवारीं फुलांच्या हारांना या देशांत अंत नाहीं असें वाटलें आणि पुढच्याच रविवारीं हा दुसरा प्रकार !"

सुरतेहून लोक आपापल्या गांवीं गेल्यावर ज्यांनीं त्यांनीं आपापल्या आठ-वणीप्रमाणें वर्तमानपत्रांतून सुरतेच्या हकीकती देण्यास सुरवात केली. त्या कशा असतील हें सांगितल्याशिवाय कोणाच्याहि लक्षांत येईल. उघड पक्षपात करणाऱ्यांनीं कसून वकिली केली आणि त्यांच्या पाहण्याऐकण्यांत आलेल्या बारीक सारीक गोष्टी सुद्धां चव्हाट्यावर आणून त्यांतून प्रतिपक्षाचा डाव होता हें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. कांहींनीं संभाषणात्मक हकीकती प्रसिद्ध केल्या. कांहींनीं मुलाखती घेऊन त्या प्रसिद्ध केल्या. कांहींनीं प्रतिपक्षाच्या वर्तमानपत्रांतून उतारे घेऊन त्याचें खंडण चालविलें. एक गृहस्थ मात्र असे भेटले कीं, ते टिळकांचे भक्त नसतांहि त्यांनीं टिळकांच्या समर्थनपर असेंच लिहिलें. आकलूजचे वकील अनंतराव कवलगीकर यांनीं गांवीं परत जातांच केसरीला पत्र लिहून सुरत येथें घडलेल्या खऱ्या प्रकाराची माहिती दिली. त्यांत पक्ष एकाचा पण समर्थन दुसऱ्याचें असा म्हणजे निःपक्षपातीपणाचा प्रकार दृष्टीस पडला.

ते लिहितात, "मी टिळकांचा भक्त नाहीं. उलट सामाजिक सुधारणेच्या प्रत्येक बाबतींत टिळक आडवे येतात अशी समजूत असल्यानें त्यांच्याविषयीं माझ्या मनांत पूज्यबुद्धि नव्हती. हें सांगण्याचें कारण एवढेंच कीं, टिळकांच्या भक्तीमुळें आंधळेपणाचा माझ्या दृष्टींत व कानांत विकार नव्हता. मी नॅशनॅ-लिस्ट कँपामध्यें रहात होतों. तेथें जमलेली सहाशें डेलिगेट-मंडळी विद्वान् आणि विचारी होती असें मला दिसलें. या सर्वांना ज्ञानप्रकाशकार तेली,

तांबोळी, साळीमाळी यांच्या वर्गात कसे ओढतात? नॅशनॅलिस्ट पक्षानें सभा भरवून जे ठराव केले त्यांत कांहीं गैरवाजवी होतें असें मला वाटत नाहीं. एवढेंच नव्हे तर कांहींहि करून राष्ट्रीय पक्षास वेगळें करावयाचें असा नेमस्तांनीं निश्चय केला असावा अशी माझी समजूत एकंदरीनें झाली. सुरतेच्या पेठेंत राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांनीं काठ्या महाग केल्या व दंगे करण्याचा त्यांचा कृतनिश्चय होता हें विधान खोटें आहे असें मला वाटतें. मीं स्वतः कधीं काठी विकत घेतली नव्हती किंवा कोणीं विकत घेतल्याचें मला समजलें नाहीं. सुरेंद्रबाबूंना बोलण्याला हरकत केली ह्या गोष्टीचें वाईट वाटून मला जेवणखाण सुचलें नाहीं. आणि त्या दिवशीं भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या कॉन्फरन्सलाहि मी गेलों नाहीं. ता. २६ रोजीं हा अपराध राष्ट्रीय पक्षानें केला खरा पण ता. २७ रोजींचा दोष नेमस्तपक्षाकडे होता असें मला वाटतें. व्हालंटियर लोकांनीं नॅशनॅलिस्ट पक्षावर, पोलिस त्यांना धरून नेत असतां, काठ्यांचा प्रयोग केला हें आम्हीं समक्ष पाहिलें. दंग्याला सुरवात प्रथम स्वागतमंडळाकडून झाली आणि टिळकांवर फेकलेली खुर्ची मीं पाहिली. असें असतां राष्ट्रीय पक्षानें दंगा केला हें म्हणणें गैरवाजवी होय. जोडा फेंकला तो मेथा व सुरेंद्रबाबू यांच्याप्रमाणें टिळकांच्यावरहि फेंकला असूं शकेल. ठराव गाळले, ठराव गाळले अशी हूल टिळकांनीं उठविली म्हणून दंगे माजले हें म्हणणें खोटें. टिळकांनीं गोष्टी केल्या त्या आपल्या पक्षांतील लोकांना समजून सांगून त्यांच्या अनुमतीनें केल्या. टिळकांशीं तडजोडीचें बोलणें करण्याचें नेमस्तांनीं टाळलें हा टिळकांचा उपमर्द होय."

(५) नेमस्तपक्षाची कैफियत

झालेल्या एकंदर प्रकारासंबंधीं नेमस्त पक्षाचें म्हणणें काय होतें हें पुढें गोखले यांनीं जें उत्तर दिलें त्यांत समर्पक आलें होतें. म्हणून त्याचा सारांश सांगितला असतां एकंदरीनें नेमस्त पक्षाचें म्हणणें काय हें कळून येईल. या पत्रकांत गोखले म्हणतातः—"डॉ. घोष यांची निवडणूक एकट्या स्वागतमंडळानें केली नव्हती. वऱ्हाडखेरीज इतर सर्व प्रांतांनीं त्यांची निवडणूक केली होती. स्वागतमंडळापैकीं फार मोठें बहुमत घोष यांना अनुकूल होतें. मी इकडून आधीं सुरतेला गेलों याचें कारण इतकेंच कीं, स्वागतमंडळाच्या सभेंत नागपुरास गोंधळ झाला तसा येथें होण्याचा संभव दिसत होता. या सभेंत गोंधळ नव्हता तरी पुढें

एकमेकांच्या वादांत राष्ट्रीय सभा भरविणें अशक्य झालें असतें. मी कॉंग्रेसचा जनरल सेक्रेटरी म्हणून सुरतेस गेलों यांत वावगें तें काय? मीं जाऊन अल्प-मतवाल्यांची समजूत घातली. पण टिळकांच्या दूतांनीं येऊन ती घडी विस्कटली. लजपतराय यांच्या निवडणुकीला मीं विरोध केला त्याचा खरा प्रकार पुढें आलेला नाहीं. लजपतरायांना निवडावें म्हणणारे सुमारें दोनशेंपैकीं पांच सहा असामी होते. अर्थात् त्यांची निवडणूक तर होणारच नव्हती. पण त्यांचें नांव सुचवून त्यांना निवडलें नाहीं असें प्रसिद्ध झाल्यास तें वाईट हें दुसरें कारण. शिवाय लजपतराय यांना चौकशीविना कैदेंत ठेवलें याविषयींचा वाद लोकांना सरकारशीं घालावयाचा होता. याकरितां देशांत एकी रहाणें अवश्य होतें. केवळ सरकारचा निषेध करणें एवढेंच आपलें काम असें म्हणणें असतें तर त्यांच्या निवडणुकीनें ती गोष्ट करितां आली असती. पण एवढ्यानें कांहीं आज भागलें नाहीं. सरकारची मदत घेतल्याशिवाय आपण करूं अशीं किती कामें आहेत? विलायतेंतून नुकतेच इकडे आलेले एक तरुण जवान बोलतांना म्हणाले 'एकदम स्वातंत्र्य पुकारा, दुसरी गोष्ट नाहीं.' त्यालाच उद्देशून मीं म्हटलें कीं 'असें तुम्ही करा म्हणजे सरकारची शक्ति किती आहे हें तुम्हाला कळून येईल. हे तुमचे शब्द पांच मिनिटांत तुमच्या गळ्याला हात घालून दडपून टाकतील.' या बोलण्याचा लजपतरायांच्या निवड-णुकीशीं कांहीं संबंध नव्हता. चार ठिकाणचीं चार वाक्यें घेऊन त्यांची गोधडी बनविली.

"ठरावाचा मसुदा करण्याचें काम मजकडे मी हजर असलेल्या स्वागतमंड-ळाच्या सभेंत दिलेलें नव्हतें. चिटणीस मनूभाई नानूभाई आणि गांधी यांना तें काम होईना. म्हणून त्यांनीं मजकडे कागदपत्र पाठविले आणि मसुदा तयार करा असें लिहिलें. पण ही गोष्ट तारीख १५ डिसेंबरच्या सुमाराची. मीं प्रथम ठरावांचे फक्त विषय ठरविले. पण तें काम लवकर होण्यासारखें नव्हतें. मी ते कागद घेऊन पुण्यास १९ तारखेला गेलों आणि तेथून सुरतेला गेलों. २४ तारखेपर्यंत स्वराज्याच्या ठरावाचा मसुदा मीं तयार केला नव्हता. तरी मसुदा चिटणीसाकडे देऊन जावें असें सांगितलें म्हणून छापलेल्या मसुद्यांत स्वराज्याच्या ठरावाची जागा मोकळी सोडली होती. उशीर झाला असला तरी विषयनियामक मंडळ बसण्यापूर्वीं मसुद्याच्या छापील प्रति वांटण्याला तयार होत्या. आधीं अमुक दिवस हा मसुदा छापलेला होता असें कोठेंच म्हटलें नाहीं. १८९६ सालीं कल-

कत्त्याच्या लोकांना आमच्याहून अधिक वेळ होता. पण त्यांच्या ठरावांचा छापील मसुदा शेवटच्या मिनिटापर्यंत आमच्या हातीं आलेला नव्हता. बरें मसुद्यांना इतकें तरी महत्त्व कसलें ? स्वागतमंडळ हें कांहीं तरी आपलें काम म्हणून मसुदे तयार करतें. पण ते कोणालाहि बंधनकारक नसतात. हे मसुदे वाटेल तसे उलटसुलट बदलतां येतात. तसेंच वाटलें तर सुरतेस करावयास हरकत कोणती ? मसुदा आधीं प्रसिद्ध करा हा आग्रह गैरशिस्त होता. स्वागतमंडळानें पूर्वींच्या राष्ट्रीय सभेचे ठराव आहेत तसे छापून आपले म्हणून मांडावेत असें कधींच घडून येत नव्हतें. जें तें मंडळ आपल्याला योग्य वाटेल तसा मसुदा तयार करतें. १९०६ सालच्या स्वागतमंडळानें १९०५ सालच्या सभेचे ठराव छापून वांटले नव्हते. प्रतिनिधींच्या आधीं एकाद्या वर्तमानपत्राला चुकून प्रत मिळाली असेल पण वर्तमानपत्राचे लोक युक्तीनें प्रत मिळवितातच ! म्हणजे त्या सर्वांनाच मिळाल्या पाहिजेत असा कांहीं अर्थ नाहीं.

आधींपासूनच टिळकांनीं सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेचें नांव बद्दू करण्याचे प्रयत्न चालविले होते. नागपुराहून सुरतेला सभा कां व कशी आणिली हें स्वतः टिळकांना समक्ष माहिती असतां त्याकरितां सुरतेच्या लोकांना त्यांनीं नांवें ठेविलीं. कांहीं साधेना म्हणून मग घोष यांच्या जागीं लजपतराय यांचें नांव त्यांनींच प्रसिद्ध केलें. त्यालाहि थारा मिळेना असें पाहून मुंबईकडून कलकत्ता व मद्रासकडील वर्तमानपत्रांना तारा केल्या. ता. २२ डिसेंबर रोजीं यांनीं मला याबद्धल विचारिलें. आणि मीं त्यांना सांगितलें कीं ठराव कलकत्त्याचे मूळ घेतले आहेत. किंचित् इकडे तिकडे फरक केला आहे. त्यानंतर अखेरचा निर्णय स्वागतमंडळाकडे होता. तो त्यांनीं हवा तसा करावा. लजपतराय यांनीं मला विचारून घेऊन खरी हकीकत राष्ट्रीय पक्षांतील लोकांना समक्ष सांगितली. आम्हीं मद्रास कँपांत जाऊन ठराव व त्यांतील दुरुस्त्या त्यांना वाचून दाखविल्या. रात्रीं सव्वादोन वाजतां अश्विनीकुमार दत्त भेटले त्यांना सर्व सांगितलें. त्यांचें समाधान झालेलें दिसलें. आणि २४ तारखेचे दिवशीं मंडपांत छापलि प्रत हातांत येतांच एक मीं टिळकांना दिली, आणि ती वाचून कांहीं दुरुस्त्या केल्या होत्या त्यांत आणखी थोड्या दुरुस्त्या करा असें टिळक म्हणाले होते, असें त्यांनीं मला सांगितलें.

"मुख्य वादाचा ठराव स्वराज्यासंबंधींचा. तो पूर्वींचा कलकत्त्याचाच घेतलेला होता पण मीं त्यांत थोडा बदल केला. त्याला टिळकानीं नांवें ठेवावीं याचें मला

आश्चर्य वाटलें. काय म्हणे क्राऊन कॉलनीज म्हणजे सरकारी वसाहतींची घटना आम्ही हिंदुस्थानाला मागतों ? या क्राऊन कॉलनीज म्हणजे खरें स्वराज्य नव्हे हें मला माहीत आहे आणि टिळकांना पण माहीत आहे. अर्थात् ती घटना मी कशी घेईन ? तरी टिळकांनीं हरकत घेतांच ती दूर होण्यासारखी आणखी कांहीं त्यांत सुधारणा केली.

" सर्व्हन्टस् ऑफ इंडिया सोसायटीच्या उद्देशपत्रकांत वसाहतीचें स्वराज्य हें आमचें ध्येय असल्याचें लिहिलें आहे. १९०५ सालीं राष्ट्रीय सभेचा अध्यक्ष म्हणून भाषण करितांना तेंच ध्येय मीं सांगितलें. १९०६ सालीं विलायतेंत ईस्ट इंडिया असोसिएशनच्या पुढें तेंच ध्येय मीं मांडलें. असें असतां मी क्राऊन कॉलनीजची घटना मागतों असें टिळक लोकांना भासवीत व लोक तें ऐकत याला काय म्हणावें ? उलट टिळकांनीं मात्र आपलें ध्येय आजवर कोणत्याच शब्दांनीं निश्चित केलेलें नव्हतें. एकदां ते म्हणतात वसाहतीचें स्वराज्य हेंच ध्येय. शामजी कृष्णवर्मा यांनीं स्वातंत्र्याचा झेंडा फडकाविला कीं लोकहि स्वातंत्र्यवादी बनतात आणि वसाहतीच्या स्वराज्याला नांवें ठेवतात. काळ्या गोऱ्यांचें स्वराज्य पाहिजे असें टिळकांनींच केसरींत लिहिलें. आणि आतां बंगाली जहालांची गांठ पडतांच त्यांचें ध्येय तेंच आपलें असें म्हणूं लागले आहेत.

" स्वदेशीच्या ठरावांतील ' झीज सोसूनहि ' हे शब्द गाळण्याचा उद्देश नव्हता. तो निवळ हस्तदोष घडला. त्याचें कारण कलकत्त्याचा छापील रिपोर्ट मजकडे आला नव्हता. आणि इंडिया पत्राची फाइल घेऊन त्यावरून मी तो ठराव उतरण्याला माझ्या कारकुनास सांगितलें. पण इंडिया पत्रांत दिलेल्या ठरावामध्यें ' झीज सोसूनहि ' हे शब्द गळले होते ही गोष्ट खरी. हें खरें कीं खोटें हें कोणींहि काढून पहावें. पण ही चूक लक्षांत येतांच ती पुढें दुरुस्त करण्यांत आली. सभा भरती तर ती चूक अर्थात् तेथेंच दुरुस्त झाली असती. बहिष्काराच्या ठरावांत मात्र बहिष्काराची चळवळ या शब्दांकरतां परदेशी कापडावरील बहिष्कार असे शब्द मीं बदलून घेतले. पण त्याचें कारण कलकत्त्यास घडलें. कारण मूळ ठरावांत बंगाल्यांतील बहिष्काराची चळवळ असें होतें तरी त्याचा अर्थ परदेशी कापडावरील बहिष्कार असाच होता. कारण बंगालच्या चळवळींत तोच बहिष्कार पत्करण्यांत आला होता. पण कलकत्त्यास भर सभेंत बाबू बिपिनचंद्र पाल यांनीं बहिष्काराची चळवळ या शब्दाचा अर्थ फारच व्यापक

केला आणि टिळकांनींहि पुढें वर्षभर बहिष्कारयोगाचेंच प्रतिपादन करून, जणूं काय कलकत्त्यास सरकारशीं असलेला सर्व संबंध तोडून टाकल्याचा ठराव झाल्याचा बहाणा केला. तात्पर्य टिळकांची ही सर्व कारवाई सुरतेच्या स्वागत-सभेंत बंड करण्याकरतां होती.

" निरनिराळ्या लोकांनीं टिळकांतर्फे समेटाचे प्रयत्न केले असें टिळक म्हणतात. पण डॉ. चुनीलाल सरय्या हे मला कधींहि भेटले नाहींत. लजपत-राय यांच्याशीं भाषण झालें. पण तें फारच थोडें. २५ तारखेला संध्याकाळीं स्टेशनवर लजपतराय यांनीं टिळकांची अशी अशी कल्पना आहे असें सांगितलें तेव्हां मी म्हणालों टिळक आपली परिषद् भरवीतच आहेत आणि त्यांत ते पांच माणसें आपलीं निवडणार हें ठीकच आहे. पण विषयमंडळाचा अधिकार काढून घेणारे असे हे पांच काय अगर दुसरे पांच काय हे कोण ? तें माझें म्हणणें लजप-राय यांनाहि पटलें. टिळक एकदां म्हणतात कीं, फेरबदल न करतां कलकत्त्याचे ठराव मसुद्याच्या रूपानें मांडावे इतकें आश्वासन आम्हांला पुरे. पण लगेच वेगळें आश्वासन मागतात कीं, विषयनियामक मंडळांत ते ठराव मंजूर होतील अशी खातरजमा करा. पण ही त्यांची अशी खातरजमा कोण व कशी करणार ? पांच किंवा दहा लोकांनीं सर्व अधिकार हातीं घेऊन अशी जामीनकी देणें हें स्वतः टिळक ज्या अरेरावीला नांवें ठेवतात तीच अरेरावी नव्हे काय ? टिळकांनीं मला भेटण्याचा प्रयत्न केला पण मी भेटलों नाहीं हें म्हणणें निखालस खोटें आहे. टिळक, मालवी, डॉ. घोष यांचें परस्परांत काय चाललें होतें तें समक्ष मीं ऐकलें. म्हणून त्या भाषणाचा वृत्तांत म्हणून जो प्रसिद्ध झालेला आहे तो बरोबर नाहीं असें मी सांगतों. त्याच्यावर सह्या करणाऱ्या पांच लोकांपैकीं खुद्द टिळकच सभापीठावर. तेव्हां टिळक जें बोलतात तें खरें कां ? आणि आम्ही म्हणजे मी, मालवी, घोष वगैरे म्हणतों तें खोटें कां ?

" तात्पर्य पूर्वीचा आधार नाहीं अशी कोणतीहि गोष्ट स्वागतसभेनें केली नाहीं. टिळकांनीं मात्र नवीन दाखला निर्माण करण्याचा प्रघात चालू केला. आजवर सर्व प्रतिनिधि एकत्र उतरत. या वेळीं टिळकांनीं आपला कँप वेगळा केला. मसुदा कोणाच्याहि दृष्टीस पडला नसतां आम्हां लोकांच्या मनांत अमुकच आहे तमुकच आहे असें टिळकांनीं रोज भाषणें करून आपल्या लोकांच्या मनांत भर-वून दिलें. आपल्या पक्षांतील मंडळीचा एक गट करून हुकूम येईल तसें वाग-

ण्याची त्यांना शिस्त घालून देण्यांत आली. तात्पर्य अडवणुकीचा विचार टिळकांनीं पहिल्यापासूनच ठरविला होता. अध्यक्ष बदलणें हें अशक्य असल्याचें टिळकांना माहीत होतें. "

(६) राष्ट्रीय पक्षाची कैफियत

गोखले यांनीं केलेला हा खुलासा जसा एकंदर नेमस्त पक्षाचा म्हणून म्हणतां येईल तसाच टिळकांनीं केसरींतून केलेला खुलासा सर्व राष्ट्रीय पक्षाचा म्हणून म्हणतां येईल. याकरितां टिळकांचें म्हणणें काय होतें तें थोडक्यांत पाहूं. त्यांचें म्हणणें मुख्यतः असें होतें:–" केव्हांहि एका हातानें टाळी वाजत नाहीं. किंवा दोन्हीकडे ओढल्याशिवाय दोर ताणला जात नाहीं. दोन्ही बाजूला आग्रही लोक होते हें उघड आहे. पण कोणाचा आग्रह सत्पक्षाचा व कोणाचा असत्पक्षाचा इतकाच काय तो प्रश्न. पांडवहि आग्रही होते. कारण त्यांनीं कमींत कमी पांच गांवें मागितलीं आणि कौरवहि आग्रही होते कारण सुईच्या अग्राएवढी देखील मृत्तिका देणार नाहीं असें त्यांचें उत्तर होतें. पण भारतीय युद्धावर 'दोन्ही आग्रही म्हणून न्याय कोणाच्याच बाजूचा नाहीं' असा शेरा मारून कोणी हातांतून भारत बाजूला ठेवीत नाहीं. म्हणून आम्हीहि आग्रही असलों तरी त्यांतल्यात्यांत कोणाचा सत्पक्ष हें ज्यानें त्यानें ठरविलें पाहिजे. कलकत्त्यास दादाभाई नौरोजी यांच्या अध्यक्षतेखालीं मंजूर झालेले प्रगतीपर ठराव मांडणें पसंत नाहीं हें फेरोजशाहा मेथा यांनीं प्रगट केलें होतें. किरकोळ हक्कापुरतें भांडण म्हणून तें पुरे असें ते समजतात. आणि वसाहतींतील स्वराज्य देखील अंतिमांतलें अंतिम असें ते मानतात. अर्थात् मुंबईचा हा औरंगजेब हवा का कलकत्त्याचा महर्षि हवा ! स्वराज्याला मोर्ले यांनीं चांदोबा म्हटलें म्हणून तुम्हीहि तसेंच म्हणणार कीं काय ? गोडी गुलाबीनें स्वराज्य न दिलें तर स्वावलंबनाचा अवलंब करणार कीं नाहीं ? किंवा गोखल्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें ५० पिढ्यांची मुदत पत्करून सरकार चिडतें म्हणून गप्प बसणार ? या पन्नास पिढ्या देखील अँग्लोइंडियन पत्रांना कबूल नाहींत. इतक्या पिढ्यांनंतर कां होईना पण स्वराज्य हवें असें म्हटलें तर टाइम्स विचारतो कीं, तुमच्यांत व जहालांत फरक तो काय ? ठराव उतरावयाचा असला किंवा किंचित् फेरबदल करून मसुदा तयार करावयाचा असला तर गोखल्यांसारख्या मनुष्याला एक महिना कां लागावा ? याचाच अर्थ अखेरपर्यंत त्यांना मसुद्याची दाद लागूं द्यावयाची नव्हती. गोखले स्वतः मेथांइतके हट्टी नसतील. पण

मेथांची भीड त्यांना मोर्ले यांच्या भिडेसारखी आवरत नव्हती. म्हणून प्रथम नुसत्या विषयांची यादी प्रसिद्ध केली. पण ठरावांची भाषा कळूं दिली नाहीं. कलकत्त्याहून सुरतेस सभा आली म्हणून लगेच कलकत्त्याच्या ठरावांची पिछेहाट केली तर प्रगति कशी होणार ? पुढें जावयाचें नसेल तर जाऊं नका. पण मागें तरी जाऊं नका.

" राष्ट्रीय सभा मोडण्याचा फायदा घेऊन वेगळें निघण्याला जे तयार झाले त्यांनींच सभा मोडली असें कां म्हणूं नये ? कलकत्त्याच्या सभेंत डॉ. घोष यांनीं मोठें कडक भाषण केलें. तेच सुरतेच्या सभेंत नव्या पक्षाला फितुरी, राजद्रोही म्हणूं लागले. मेथा वगैरेंचा डाव असा कीं राष्ट्रीय सभेचें पांघरूण टिळकपक्षावरून काढून घेतलें म्हणजे ते आपोआप उघडे पडतील. आणि सरकार त्यांची काय वाटेल तशी वाट लावील. अध्यक्षाची निवडणूक झाली म्हणून काय झालें ? ती जर ठराव मांडून व मतें घेऊन करावी लागते तर ठरावाला उपसूचना आणण्याचा अधिकार कायदेशीर आणि न्याय्य ठरतो. भानगड नसते तेव्हां औपचारिक विधि किंवा मंत्रतंत्र बिनबोभाट पार पडतात. पण भानगड निघाली म्हणजे सशास्त्र कीं अशास्त्र हें पहावें लागतें. जुने ठराव कायम ठेवण्याचें आश्वासन मागणें याविषयीं कोणी कांहींहि म्हणोत किंवा उपसूचना आणावी किंवा नाहीं त्यासंबंधीं मतभेद कांहीं असो. पण टिळकांनीं उपसूचना आणण्याचा निश्चय केला तर ती बेकायदेशीर कशी ठरते हाच प्रश्न. शिवाय टिळकांनीं आधीं चिठी पाठविली असतां आणि ते उठून वर जाऊं लागले असतां गडबडगुंडा करून अध्यक्ष निवडले गेले असें आधीं म्हणाययाचें आणि अध्यक्षाचें ऐकायला पाहिजे असें नंतर म्हणावयाचें यांत काय अर्थ ?

" सामोपचाराच्या आणि औदार्याच्या गोष्टी सर्वांनाच सुचतात समजतात. पण तंटा उपस्थित झाला म्हणजे मग अशा गोष्टींवर भर देणें रास्त नाहीं. अध्यक्षांची चूक झाली असली तरी ती चालू देण्याचें कारण नाहीं.

अध्यक्षस्यावलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् ॥

टिळकांनीं केली अशी उपसूचना करतां येते असें वाटेल तितक्या विलायती आधारांवरून दाखवितां येईल. मालवी यांचें वर्तनच गैरशिस्त म्हटलें म्हणजे मग त्यामुळें उत्पन्न झालेल्या बखेड्याबद्दल टिळकांना जबाबदार धरण्यांत काय अर्थ ?

बाप्टिस्टा हे कायदेपंडित असून सभेच्या कामासंबंधींचे नियम त्यांनीं पुष्कळसे पाहिले आणि त्यांनींच असा निकाल दिला कीं मालवींची वर्तणूक बरोबर नव्हती आणि टिळकांना उपसूचना आणण्याचा अधिकार होता. चूक कोणाची, गैरवर्तन कोणाचें, दंगा कोणीं केला वगैरे प्रश्नांचा निर्णय एकमतानें होणें कठीण असतें. आणि कोणी निःपक्षपाती तिऱ्हाइत जर असा निर्णय द्यावयास बसेल तर तो दोन्ही पक्षांला थोडाथोडा दोष देणारच. ”

(७) नेमस्तांची कन्व्हेशन

सुरतेच्या सभेनंतरच्या दुसऱ्याच केसरीच्या अंकांत या विषयाच्या चर्चेला प्रारंभ करतांना स्वतः टिळकांनीं आपल्या हिश्शाचा निम्माशिम्मा दोष आपल्याकडे घेऊन न्यायाधीश म्हणणार नेंच स्वतः म्हणून टाकिलें होतें. झालें तें अर्थात् होऊन गेलें पण पुढें तरी समेट होणार कीं नाहीं ? आणि जुन्या राष्ट्रीय पक्षाची परंपरा चालू होणार कीं नाहीं ? हाच मुख्य प्रश्न होता. त्या बाबतींत टिळकांचें म्हणणें काय होतें आणि नेमस्तांचें म्हणणें काय होतें हें पूर्वीं दर्शविलेंच आहे. आणि सभा मोडली त्या किंवा दुसऱ्या दिवसापासूनच यांपैकीं प्रत्येकाचा उद्योग आपआपल्या मताप्रमाणें सुरू झाला.

सुरतेची सभा मोडली त्याच्या दुसरेच दिवशीं नेमस्तपक्षानें आपली एक सभा भराविली. आणि एका ठराविक प्रतिज्ञापत्रावर जो सही करून येईल त्यालाच तेवढें आंत घ्यावयाचें असें ठरविलें. असें करण्यांत अनेक प्रकारच्या सोयी होत्या. पहिली अशी कीं प्रतिज्ञापत्रावर सही करण्याला राष्ट्रीय पक्षाचे लोक तयार होणार नाहींत यामुळें आयतेच ते वगळले जातील. सभेचें नांवच ‘कन्व्हेशन’. ‘राष्ट्रीय सभा’ नव्हे. आणि राष्ट्रीय सभा पूर्वींसारखी पूर्वींच्या नांवानें पुढें चालविण्याचें तर नव्या पक्षानें ठरविलें होतें. अर्थात् ती सभा ही नव्हे. नेमस्तांनीं एखादें प्रतिज्ञापत्र तयार करावें व त्यावर आम्हीं निमूटपणें सह्या कराव्या यांत आमच्या स्वाभिमानाला धक्का पोंचतो असें राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांना वाटणार. “ शहाणपणाचा असा काय गड्डा त्यांच्याजवळ लागून गेला आहे कीं देशाच्या हिताचें काय हें मोजक्या शब्दांनीं तेच ठरवूं जाणत ? बरें प्रतिज्ञापत्र तयार केलें त्यांत सर्वांचा समावेश होईल असे शब्द नव्हते. कलकत्त्याचे ठराव बदलून जे नवे ठराव गोखल्यांना करावयाचे होते ते आयतेच्याआयते या प्रतिज्ञापत्रकांत घालून ठेवले आहेत.

त्यावर सही देणें म्हणजे ते मान्य करणें असें होतें. आणि ते एकदां मान्य केल्यावर ते बदलण्याची खटपट करणें शोभत नाहीं. विसंगत दिसतें. "

" बरें झालें. नेमस्तांना सवता सुभा करावासा वाटतो तर करीनात कां ? औषधाविना खोकला गेला. त्यांच्यांत रहा, मिसळा आणि त्यांचें मन वळविण्या-करितां दरवेळां शेरभर रक्त खर्च करा ही एवढी पंचाईत हवी कोणाला ? आज देशांत लोकमत काय आहे हें प्रसिद्ध आहे. नेमस्तांच्या नादाला लागून या लोकमताला मुरड घालावी किंवा त्यांच्या आग्रहानें ते सगळेच्या सगळेच बाजूला ठेवावे यांत आम्हीं काय मिळविलें ? आपणाहि सवता सुभा स्थापावा आणि मनाला येईल तसे ठराव मंजूर करून लोकमत प्रांजलपणें प्रगट करावें हेंच श्रेय-स्कर होय. " अशा प्रकारची विचारसरणी नव्या पक्षांतील पुढारलेल्या लोकांची असणार हें जाणूनच प्रतिज्ञापत्रकाचा हा खोडा तयार करण्यांत आला होता. युद्धांत जसें एखादें सैन्य खंदक खणून त्याच्या आड तळ देऊन बसतें त्याप्रमाणें ही कन्व्हेन्शन भरवून बसण्यांत नेमस्तांचा विचार होता. नेमस्तांच्या संगती-विषयीं राष्ट्रीयांची अप्रीति हा पहिला खंदक आणि प्रतिज्ञापत्रक हा दुसरा खंदक. हे खंदक ओलांडून राष्ट्रीय पक्षांतील लोक सहसा येणार नाहींत. आणि त्यांतूनहि आलेच तर ते कोणत्या हेतूनें आले हें तेव्हांच प्रगट होईल. आणि मग त्यांना मोडून काढणें किंवा घालवून देणें हें आपल्या संख्याबलामुळें सोपें होईल असें नेमस्तांना वाटत होतें. आणि हा त्यांचा कयास बरोबर होता.

पण याहिपेक्षां पुढें जाऊन सभेच्या दारावर त्यांनीं प्रत्यक्ष नाकेबंदी केली होती. आणि पुण्यामुंबईच्या बाजूचे एकदोन आणि वऱ्हाडनागपूरकडचे एकदोन गृहस्थ दरवाजावर बसविले होते. हेतु हा कीं अनिष्ट असा एखादा मनुष्य प्रतिज्ञापत्रका-वर सही करून तो कागद हातीं घेऊन आला तरी तूं आमच्यांत नकोस असें म्हणून त्याला बेलाशक मज्जाव करावा. या सभेला जाऊं नये असें नव्या पक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं ठरविलें होतें. तें ठरविण्यापूर्वी बरीचशी चर्चा झाली आणि तींत सभेला जावें असें म्हणणारे कांहीं लोक निघाले. प्रथम टिळकहि जावें या मताचे होते. कारण नेमस्त पक्षाला आपल्या भोवतीं खंदक खणून तळ देऊन बसण्याचें स्वास्थ्य देखील पचूं द्यावें असें त्यांना वाटत नव्हतें. राष्ट्रानें कोणतीहि मागणी करावयाची ती एकमुखीं करावी. मत प्रगट करावयाचें तर एकमुखीं प्रगट करावें. आणि राष्ट्रीय पक्ष हाच नवा, मोठा व वाढता पक्ष असल्यामुळें त्याचें वर्चस्व होऊन नेमस्त

पक्षानेंच त्याच्या आहारीं पडून पचून जावें असें टिळकांचें मत नेहमीं असे. आणि हें साधावयाचें तर स्वतः जशी विश्रांति घेतां नये तशी प्रतिपक्षालाहि लाभूं देऊं नये असें त्यांना वाटे. या दृष्टीनें त्यांचा जठराग्नि नेहमीं प्रदीप्त राही. आणि त्यांची विचारसरणी अशी असे कीं "भूक लागल्यावर भक्ष्यानें खादकाकडे आपल्या पायांनीं येण्याची वाट न पाहतां खादकानेंच भक्ष्याकडे गेलें पाहिजे. अर्थात् नेमस्त पक्ष बाजूला राहूं म्हणेल तरी त्याला वेगळा राहूं देतां कामा नये. हें कांहीं कोणाच्या वरचें कार्य नव्हे. ते न आले तर आपण गेलें पाहिजे, ते येऊन न मिळतील तर आपण जाऊन त्यांना मिळालें पाहिजे."

टिळकांची विचारसरणी ही अशी होती. पण बाबू अरविंद घोष वगैरे लोकांना ही विचारसरणी पटली नाहीं. नेमस्तांना ग्रासून पचनीं पाडणें ही टिळकांची वृत्ति, तर त्यांचा ग्रास न करितां त्यांना आपल्या तेजानें दुरून जागच्याजागींच नामशेष करून टाकावें अशी अरविंद बाबूंची विचारसरणी होती. व तीच अखेर पुष्कळ लोकांना पटली म्हणून नव्या पक्षापैकीं प्रतिज्ञापत्रावर सही करून कोणीहि कन्व्हेन्शनच्या खाजगी सभेला जाऊं नये असा ठराव झाला. त्यांतूनहि कांहीं गेले. पण ते वेगवेगळ्या कारणांनीं. कांहीं उभयान्वयी होते त्यांना नेमस्तांपासून असें वगळून राहणें बरें वाटेना. "मी यांत तर आहेंच पण त्यांतहि असेन. नाहीं काय म्हणून!" कांहींचें म्हणणें "कोणत्याहि प्रतिज्ञापत्रकावर सही केल्यानें बाटूं इतकें महत्त्वच आम्हाला नाहीं. भांडणांत अर्थ तो काय? नेमस्त झाले राष्ट्रीय झाले दोघेहि देशाकरितांच झटतात. म्हणून कोणत्याहि शब्दानें लिहिलेले ठराव स्थूलपणें सारखेच ग्राह्य होत. शब्दांचा कीस काढणें हें पढतमूर्ख करीत बसतात. किंवा विद्वत्तेची घमेंड किंवा अहंकार यांनीं ग्रासलेले लोक करतात. म्हणून प्रतिज्ञापत्रकावर सही करून गेल्यानें कांहीं बिघडत नाहीं. जेथें पाट मांडलेला दिसेल तेथें जाऊन वेदाचीं जीं कांहीं दोन अक्षरें येत असतील तीं म्हणावीं हाच पुण्य मार्ग होय." इतर कांहीं हुल्लड करण्याकरितां म्हणून गेले. "राष्ट्राचें काम म्हणून करतां आणि सवता सुभा कसला स्थापन करतां! सर्वांना येऊं द्या. सर्वांचे विचारें ठरेल तेंच श्रेयस्कर" असा युक्तिवाद भर दरवाजावर करून थोडेंसें भांडणहि माजवून तक्रार वेशीवर मांडण्याचें श्रेय घ्यावें असें कित्येकांना वाटलें. आणि कांहीं तर केवळ दूताचें किंवा गुप्त हेराचें काम करण्याच्या हेतूनें गेले. प्रतिज्ञापत्रावर सही करून गेल्याशिवाय प्रतिपक्षाकडील विश्वसनीय

अशी बातमी आपल्या पक्षाच्या लोकांना कशी देतां येणार ? किंवा त्यांची गंमत पहावयाला कशी सांपडणार ? या विचारानें कांहीं निघाले. या नाजुक कामावर सामान्यतः अनोळखी अशा माणसांचीच योजना झाली होती. व जे गेले त्यांनींहि कार्यसिद्धीला जरूर तसा पोशाख, जरूर तसा नम्रभाव, जरूर तसा पडका चेहरा किंवा राष्ट्रीय पक्षद्वेषाचा खोटा आविर्भाव आणला होता. पण यांपैकीं पुष्कळांची निराशा झाली. कारण नेमस्त पक्षानें दारावर उभे केलेले लोक खंबीर असेच पाहून ठेवले होते. एखादा इष्ट असून चुकून कमी आंत आला तरी चालेल. पण एखादा अनिष्ट असतां चुकून अधिक आंत आलेला नको. असलें सावधगिरीचें धोरण संभाळणारींच माणसें दारावर होतीं. यामुळें हवीं तींच माणसें आंत घेतलीं गेलीं.

पण कन्व्हेशन सभेंत जाऊं न दिलें तरी बाहेरून त्यांच्याशीं भिडण्याकरितां राष्ट्रीय पक्षानें आपलें एक मंडळ नेमून ठेवलें होतें व त्याचें काम पुढें बरेच दिवस चालू राहिलें. तारीख २९ रोजीं भरलेल्या नव्या पक्षाच्या परिषदेंत या पक्षाची संघटणा आपल्यापुरती कशी करावी हें तर ठरलेंच पण नेमस्तांशीं एकीबद्दल बोलणें चालणें करण्याकरितांहि एक मंडळ नेमण्यांत आलें. स्वतःच्या पक्षाचें संवर्धन करण्याकरितां असें ठरलें कीं, या पक्षाच्या तत्त्वाप्रमाणें निरनिराळ्या प्रांतांतून जें काम आज चाललें आहे त्यांत एकसूत्रीपणा यावा म्हणून एक मध्यवर्ती मंडळ नेमावें आणि प्रत्येक प्रांतांत त्याची शाखा असावी. या पक्षाचीं वर्तमानपत्रें पक्षसंघटणेचें कार्य करीत राहतीलच. पण हरएक ठिकाणीं या पक्षाचीं म्हणविणारीं मंडळें उपमंडळें बनवावीं, वर्गण्या जमवाव्या आणि लोकमत जय्यत तयार करून ठेवावें. हेतु हा कीं प्रसंग पडल्यास निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकमताची शक्ति विवक्षित काळीं किंवा स्थळीं एकदम एकवटतां यावी. या संघटणेचें कार्य काय झालें हें पुढें दिसून येईलच. पण या स्वतंत्र संघटणेबरोबर जमल्यास पुढें मागें एकीकरणाचें धोरणहि टिळकांनीं ठेवलें होतें हाच येथें सांगण्याचा मुख्य मुद्दा आहे. एका दृष्टीनें वरकरणी दोन्ही पक्ष एकी हवी म्हणत होते. पण दोघांच्या विचारसरणींत काय फरक होता आणि एकीला साधक बाधक अशा गोष्टी कोणत्या होत्या हें कळून येण्याकरितां २७ डिसेंबर तारखेला एकाच दिवशीं नव्या उपक्रमाचे जाहीरनामे दोन्ही पक्षानें काढले ते पुढें दिले आहेत.

(८) नेमस्त पक्षाचा जाहीरनामा

" मोठ्या दुखःद् परिस्थितींत तेविसाव्या राष्ट्रीय सभेचें काम तहकूब करून पुढें ढकलावें लागलें. पण पुढें काम होईल त्यांत लोकांची वर्तणूक शिस्तीला धरून रहावी किंबहुना सर्व देशभर एकच शिस्त रहावी म्हणून आम्ही या राष्ट्रीय सभेला आलेल्या प्रतिनिधींचीच एक 'संकेत सभा' बोलावित आहों. मात्र खालीं दिलेलीं तत्त्वें ज्यांना मान्य असतील त्यांनींच या सभेला यावें. इतरांनीं येऊं नये. तीं तत्त्वें पुढें दिल्याप्रमाणें:—

(१) हिंदुस्थानाला स्वराज्य पाहिजे तें स्वराज्य भोगणाऱ्या साम्राज्यांतील इतर वसाहती जें भोगतात तशा प्रकारचें असावें. आणि साम्राज्याचे हक्क व जबाबदाऱ्या यांचा आपला भाग इतर भागीदारांच्या बरोबरीनें हिंदुस्थानाला उचलतां यावा.

(२) वरील ध्येय साधण्याचे मार्ग म्हणजे केवळ सनदशीर चळवळी, विद्यमान राज्यपद्धतीची हळुहळू पण निश्चयात्मक सुधारणा, राष्ट्रीय ऐक्याची प्रस्थापना, सार्वजनिक कार्यांची आवड, आणि सामान्य जनतेच्या स्थितीची सुधारणा.

(३) वरील हेतु सफल करण्याकरितां होणाऱ्या सभेंत सर्वांनीं शिस्तीला धरून वागलें पाहिजे आणि सभेच्या अधिकाऱ्यांची आज्ञा मानली पाहिजे.

वरील तिन्ही गोष्टी मान्य असतील त्यांनीं शनिवार ता. २८ डिसेंबर रोजीं दोन प्रहरीं एक वाजतां स्वागतमंडळानें या सभेला देऊं केलेल्या मंडपांत जमावें अशी विनंति आहे. "

सह्या—रासबिहारी घोष. फेरोजशहा मेथा. सुरेंद्रनाथ बानर्जी. गोपाळ कृष्ण गोखले. दिनशा वाच्छा. नरेंद्रनाथ सेन. अंबालाल देसाई. कृष्णस्वामी अय्यर. त्रिभुवनदास मालवीय. मदनमोहन मालवीय. दाजी आबाजी खरे व इतर.

(९) नव्या पक्षाचा जाहीरनामा

" तेविसाव्या राष्ट्रीय सभेचें काम दुर्दैवानें अर्धवट राहिलें किंबहुना त्याला धड प्रारंभहि झाला नाहीं. म्हणून तें काम पुन्हां हातीं घेऊन पुढें चालू करणें इष्ट आहे. कामाची दिशा व सभेचें धोरण पूर्वीचेंच रहावें. म्हणजे कलकत्ता येथें दादाभाई

नौरोजी यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरलेल्या राष्ट्रीय सभेंत अखेर निश्चित झालें तेंच रहावें. या राष्ट्रीय सभेंतील तत्त्वें व तिचे मार्ग सदर सभेंतील ठरावामध्यें ग्रथित झाले आहेत. विशेषतः स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या चार विषयांवरील ठरावांत जे ग्रथित झाले ते ज्यांना बिनशर्त मान्य असतील आणि ज्यांना प्रामाणिकपणें त्याच मार्गांनीं काम करण्याची इच्छा असेल त्यांनीं शनिवार ता. २८ रोजीं तिसरे प्रहरीं ४ वाजतां घीकांटा वाडी हरीपुरा सुरत येथें जमावें अशी विनंति आहे. वर दर्शविलेलें कार्य पुढें कसें चालवावें याची व्यवस्था सदर सभेंत करण्यांत येणार आहे. "

सह्या—अरविंद घोष. बाळ गंगाधर टिळक. मोरेश्वर गोपाळ देशमुख. गणेश कृष्ण खापर्डे. कसनजी देसाई व इतर अनेक.

नेमस्तांची सभा एक वाजतां भरणार व त्यानंतर नव्या पक्षाची भरणार असें टिळकांनीं ठरविलें त्यांतील मर्म उघड आहे. राष्ट्रीय पक्ष यापुढें काय करणार यावर नेमस्तपक्षाची दृष्टि मुळींच नव्हती. त्यांना असेंच वाटत होतें कीं "या नव्या पक्षाचें जहाज सुकाणू तुटून वादळांत सांपडून वहावत चाललें आहे. तें लवकरच कोठें तरी आपटून फुटणार. आपण वेळींच वेगळे फुटून निघालों ही फार चांगली गोष्ट झाली. आपण आपल्या होड्या तरी नीट दुरुस्त ठेऊं या. आणि त्याकरितां त्यांना तेलपाणी रंगरोगण लावूं या व आंत पाणी येण्याचीं भोकें टिपून बुजवूं या. आपण वादळाच्या मार्गांतून बाजूला झालोंच आहों. आपलें सुकाणू खंबीर आहे, आणि होड्यांतील खलाशी व प्रवासी हे आज्ञाधारक व समंजस आहेत. आपल्या होड्या वादळांत सांपडूं नयेत हें खरें पण त्यांच्या शिडांत भरण्यापुरता तरी वारा हवाच. तो न मिळेल तेव्हां हळुहळू कष्टानें वल्हीं मारत मार्ग आक्रमूं. शिवाय वादळाच्या कडेकडेनें वाहणारा वारा हाहि कुशलतेनें शिडें उभारून व फिरवून आंत घेतां येईलच. त्याचाहि उपयोग होईल व तोहि करून घेऊंच. पण पुन्हां म्हणून वादळांत सांपडावयाचें नाहीं हाच निश्चय." याच्या उलट नवा पक्ष नेमस्त पक्षाच्या हालचालीवर पूर्णपणें दृष्टि देऊनच चालत होता. त्याला मनांतून वाटे कीं "फूट होणें ही गोष्ट विघातक आहे. कारण दर्यावरचें जहाज त्यांतल्या व कोणाच्या नशिबानें वांचत असतें हें काय सांगावें? म्हणून जहाजांतून आधीं सहसा कोणाला बाहेर पडून वेगळ्या होड्यांत बसून जाऊं देऊं नये. आकाशांतून पडणाऱ्या विजेसंबंधानें अशी एक प्रचलित समजूत असते कीं, भवितव्यतेच्या हुकुमा-

प्रमाणें ती ज्याचें आयुष्य भरलें त्याच्यावर कोसळावयाची हें ठरलेलेंच असतें. पण कोसळतांना विजेला नक्की आपला तेवढा बळी नेमका वेंचून घेतां येत नाहीं. आणि ज्यांचें आयुष्य भरलें नाहीं अशा माणसांच्या मेळ्यांत तो बसला असेल तर तो वांचला तर एक वेळ चालेल. इतर कोणाला दगावण्याचा आपला अधिकार नाहीं अशा समजुतीनें वीज कोसळली तरी दाराशीं येऊन पाहून परत जात असते " नेमस्तांची संगत ही राष्ट्रीय पक्षाला वरीलप्रमाणें होय असें कित्येकांना मनांतून वाटे. राष्ट्रीय सभा हें एक मोठें आवरण आहे. त्यांत गुरफटलेल्या स्थितींतच सर्वांनीं आपला निर्वाह करून घेतला पाहिजे. कोणाचें उसें पायथें कोणाला लागलें तरी तें सोसलें पाहिजे. आणि त्या आवरणांत एकत्र देशकार्य करीत करीतच सर्वांनीं मिळून डोकें वर काढलें पाहिजे. अशीहि एक उपपत्ति नव्या पक्षांतील कांहीं लोकांची होती. जहाजांतून फुटून जाऊं पाहणारे लोक दूर जाऊंच द्यावयाचे नाहींत. वादळांतहि शक्य त्या प्रयत्नानें त्यांच्याशीं गांठ घालावयाची. व त्यांना जहाजांत या असें म्हणावयाचें. नाहीं तर तुमच्या होड्यांत उड्या टाकूं अशी त्यांना भीतिहि दाखवावयाची. साधल्यास उड्या टाकावयाच्याहि. पण त्याबरोबर हेंहि खरें कीं जहाजाला खूप गति मिळून मुक्काम लवकर गांठतां यावा म्हणून जाणून बुजून जहाज वादळाच्या कक्षेंत आपण नेऊन घातलें, तसें करा म्हणून सांगायला कोणी आला नव्हता. झाला तो व होईल तो सर्व मामला स्वतंत्र इच्छेचा. तेव्हां घडतील ते परिणाम आपण सोसलेच पाहिजेत. स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या नशिबानें जगून वांचून साध्यहि साधलें तर तें हवेंच आहे! सुखासुखी जीवावर उदार कोणीं व्हावें पण साध्य साधण्याच्या प्रयत्नांत इतर कोणाच्या उद्योगाचें किंवा नशिबाचें पाठबळ मिळालें नाहीं, आणि जहाज खडकावर आपटून फुटावयाचें असेंच विधिलिखित असलें, तर त्यालाहि आपली तयारी आहे. कोणी बुडतील. कोणी तरताल. आणि तरतील त्यांतले कोणी तरी अखेर पल्ला गांठतीलच. परिणामाला भ्यावयाचें नाहीं. " अशा प्रकारची विचारसरणी नेमस्त पक्षाशीं वागतांना टिळकांची नेहमींची असे तीच सुरतेस राष्ट्रीय सभा दुभंगल्यावरहि त्यांनीं कायम ठेविली होती. म्हणूनच सवता सुभा स्थापणारा नेमस्त पक्ष काय करतो संवरतो आणि आपणांला प्रवेश करण्याला कोठें द्वार ठेवतो कीं नाहीं हें पाहण्याच्या हेतूनें त्यांच्या हालचालींवर नव्या पक्षानें दृष्टि ठेविली होती.

भाग ३५ वा

१९०८ ची हकीकत

(१) पुण्यांत अरविंद घोस

सुरतेची सभा आणि पुढें झालेला खटला यांच्या मध्यंतरींचे टिळकांचे दिवस बरेचसे कामकाजाच्या गर्दींत गेले. सुरतेच्या वादासंबंधानें केसरींत कित्येक आठवडेपर्यंत त्यांनीं लेख सुरू केले होते. सुरतेच्या बखेड्याबद्दलचा दोष कोणाच्या माथीं अधिक मारला पाहिजे आणि एखाद्या सभेच्या अध्यक्षाचे अधिकार काय याविषयीं चर्चा करण्यांत पहिले पहिले लेख खर्च पडले असले तरी, फेब्रुवारी महिन्यांत राजकीय पक्षोपन्यासावर जे अग्रलेख त्यांनीं लिहिले ते पुष्कळसे निर्विकार तात्त्विक स्वरूपाचे आणि टिळकांच्या उत्कृष्ट युक्तिवादानें व भाषासरणीनें भरलेले आहेत. जुन्या स्वरूपांत राष्ट्रीय सभा पुढें चालू राहो वा न राहो, समेट करण्याकरितां नेमलेल्या शिष्टमंडळाच्या कामाला यश येवो वा न येवो, नव्या पक्षाच्या मताचा प्रसार करणें हें काम अवश्य होतें व स्वतंत्र-पणें करतां येण्यासारखें होतें. म्हणून राजकीय पक्षोपन्यासाची शुद्ध सशास्त्र मांडणी करून समेट कसा होईल हेंहि एका अग्रलेखांत स्पष्ट सांगितल्यावर टिळ-कांनीं मतप्रसाराचीं इतर साधनें हातीं घेतलीं.

या दृष्टीनें त्यांनीं पहिलें काम हें केलें कीं, बंगाल्यांतील नव्या पक्षाचे पुढारी बाबू अरविंद घोस यांना सुरतेहून मुंबई पुण्याकडे येण्याविषयीं आमंत्रण दिलें. अरविंद घोस यांची कीर्ति त्यांच्यापूर्वींच इकडे आलेली होती आणि त्यांचा सत्कार मुंबई पुणें दोन्ही ठिकाणीं फार चांगला करण्यांत आला. बंगाल्यांत फाळणीची चळवळ कशी परिणत स्वरूपाला आली हें वर्तमानपत्रावरून इकडील लोकांना विदितच होतें. तथापि वाचणें वेगळें आणि प्रत्यक्ष कानानें वक्त्याच्या तोंडून ऐकणें वेगळें. पुण्यास गायकवाडवाड्यांत अरविंद बाबूंचें व्याख्यान झालें. त्यांत त्यांनीं आपल्या प्रांतांत स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण इत्यादि चळवळी कशा सुरू झाल्या; प्रत्येक चळवळीचे वेळीं जुने पुढारी खरें पुढारीपण न स्वीकारतां लोकांच्या उत्साहावर विरजण कसें घालीत होते, पण अखेर

तरुण पिढी व सामान्य जनसमूह यांच्या ओघाबरोबर वाहवत जाणें त्यांना कसें प्राप्त झालें याचें अनुभविक वर्णन त्यांनीं केलें. त्यांनीं विशेष गोष्ट ही सांगितली कीं, राष्ट्रांतील खरे खोटे दुर्गुण व दोष यांनाच सदैव उगाळीत न बसतां राष्ट्रांत स्वाभिमान, सामर्थ्य व श्रेष्ठतेचा विश्वास उत्पन्न करून लोकांना राष्ट्रकार्याला प्रवृत्त करणें हेंच स्वामी रामकृष्ण, स्वामी विवेकानंद यांचें तत्त्व बंगाल्यांतील जागृतीच्या मुळाशीं आहे. पुण्यास जहाल पक्षांतील सर्व शाखा व उपशाखा यांतील लोकांचा प्रत्यक्ष परिचय अरविंद बाबूंशीं झाल्यामुळें बंगाल्यांतील व महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय स्वरूपाच्या उद्योगाचा सांधा जोडला गेला. मुंबई पुण्याप्रमाणें नाशीक धुळें वगैरे ठिकाणींहि अरविंद बाबूंचीं व्याख्यानें झालीं. नंतर पावना येथें भरणाऱ्या बंगाल प्रांतिक परिषदेकरितां ते परत कलकत्त्याला निघून गेले.

(२) राष्ट्रमत, कांचशाळा, समर्थ विद्यालय

फेब्रुवारी महिन्यांत मुंबईस 'नॅशनल पब्लिशिंग कंपनी' नांवाची संस्था काढण्यांत आली. सुरतेच्या सभेनंतर मुंबई शहरांत राष्ट्रीय पक्षाच्या मतप्रसाराकरितां एखादें दैनिक पत्र असावें अशी अवश्यकता विशेष भासूं लागली. मुंबईंत इंग्रजी, गुजराथी भाषेंत सकाळ संध्याकाळ प्रसिद्ध होणारीं अनेक पत्रें होतीं. मराठींत निघणारेंहि एक दैनिक होतें. परंतु तें नेमस्त पक्षाचें. म्हणून लिमिटेड कंपनीचे पद्धतीनें सुमारें पन्नास हजार रुपये भांडवल जमवून नवें मराठी दैनिक वर्तमानपत्र काढण्याचें ठरलें. प्रत्येक शेअर पंचवीस रुपयांचा म्हणजे सामान्य लोकांना घेतां येईल असा ठरविण्यांत आला.

मार्चच्या शेवटच्या आठवड्यांत नॅशनल पब्लिशिंग कंपनीचें उद्देशपत्रक प्रसिद्ध झालें. संकल्पित भांडवल एक लाखाचें असून टिळक, चिंतामणराव वैद्य, माधवराव बोडस, नगीनदास संघवी, बळवंतराव देशपांडे, बाबासाहेब खरे आणि डॉ. साठे हे पहिले डायरेक्टर्स व सितारामपंत दामले हे पहिले सेक्रेटरी अशा नेमणुकी झाल्या. त्याचबरोबर या पब्लिशिंग कंपनीचें 'राष्ट्रमत' नांवाचें दैनिक मराठींत निघणार असेंहि जाहिर करण्यांत आलें. स्वदेश, स्वराज्य, स्वधर्म व स्वावलंबन हे या पत्राच्या धोरणाचे चार आधारस्तंभ व्हावयाचे होते व सर्वसंमत अशा राष्ट्रीय पक्षाच्या सिद्धांताचा प्रसार या पत्राच्या द्वारें करावयाचा होता. पत्राची वार्षिक वर्गणी मुंबईस व पुण्यास ५ रुपये व बाहेरगांवीं

टपाल हंशीलासह रुपये ९ आणि त्याच्या साप्ताहिक आवृत्तीची मुंबई पुण्यास सव्वा रुपया व बाहेरचे ठिकाणीं टपालहंशीलाशिवाय रुपये दोन म्हणजे एकंदरीनें फारच थोडी ठेवण्यांत आली होती.

त्याचबरोबर दुसरीहि एक योजना झाली ती राष्ट्रीय शिक्षणाविषयीं. सन १९०६ सालीं महाराष्ट्र विद्याप्रसारक मंडळ स्थापण्यांत आलें होतें. व त्याची शाळा म्हणजे समर्थ विद्यालय कोल्हापुरास चालू होतें. परंतु यापुढें कोल्हापुरास तें चालणें अवघड. शिवाय पुण्याजवळ तळेगांव दाभाडे येथें ६०।६५ एकर जागा स्वतंत्र मालकीची विकत मिळाली. म्हणून चालकांनीं विद्यालय तळेगांवास आणण्याचें ठरविलें. समर्थ विद्यालयाच्या प्रगतीला अशा रीतीनें अनुकूल साधनें मिळाल्यामुळें केवळ एक शाळा न ठेवतां राष्ट्रीय शिक्षणाचें व्यापक विद्यापीठ महाराष्ट्रांत निर्माण करावें असें टिळक विजापूरकर यांनीं योजलें. अखिल महाराष्ट्राकरितां हें विद्यापीठ स्थापावें आणि त्यांत वाङ्मयाबरोबर व्यापार, उद्योगधंदे इत्यादि विषय शिकविण्याचीहि व्यवस्था करावी असा विचार ठरला. विद्यापीठाची पारंगत पदवी मिळविलेले प्रौढ आणि राष्ट्रीय भावनेनें भरलेले तरतरीत लोक परदेशीं गेले व तेथें त्यांनीं सर्व प्रकारचें शिक्षण मिळविलें तर देशांतील उद्योगधंद्यांची वाढ होईल आणि स्वतंत्र बुद्धीचे विद्वान् लोक तयार होतील अशी कल्पना होती. आणि तळेगांव येथील मध्यवर्ति संस्था सुस्थित झाली म्हणजे मग इतर ठिकाणीं त्याच्या शाखा काढण्याचा बेत होता.

उद्योगधंद्यांची वृद्धि करण्याच्या दृष्टीनें पैसाफंडाची स्थापना यापूर्वीच झालेली असून त्याची वर्गणी जमण्याला या वेळीं जोरानें सुरवात झाली होती. आणि पैसाफंडांतून कारखाना निघण्याइतकें भांडवल जमतांच कांचकारखाना तळेगांवालाच काढल्यानें राष्ट्रीय शिक्षणाला धंदेशिक्षणाची जोड विद्यार्थ्यांना एकाच आवारांत करून देतां येण्यासारखी होती. पैकीं पैसाफंडाकरितां वर्गणी मागण्याला टिळक वगैरे प्रमुख लोकांना बाहेरगांवीं हिंडण्याचें कारण नव्हतें. फंडाचे उत्पादक अंताजी दामोदर काळे हे बाहेर हिंडत होतेच. शिवाय या फंडाची वर्गणी लहानसान रकमांनींच जमविण्याचा उद्देश असून गांवोगांव तें काम लोक स्वयंस्फूर्तीनें करीत असत. पण राष्ट्रीय शिक्षण म्हटलें म्हणजे फार पैशाचें काम. शक्य तितके मोठे आंकडे घेणें अवश्य. म्हणून महाराष्ट्रांतील

निरनिराळ्या जिल्ह्यांत पुढाऱ्यांचें एक शिष्टमंडळ हिंडवावें असें ठरलें. त्याप्रमाणें टिळक, नानासाहेब देशमुख, चिंतामणराव वैद्य, प्रो. विजापूरकर, वासुदेवराव जोशी वगैरे मंडळी यांनीं प्रथम एक फेरी करून येण्याचें ठरविलें. पहिलें निमंत्रण सोलापूरचें होतें. तेथें आदले दिवशीं 'रामदास' या विषयावर आणि दुसरे दिवशीं 'राष्ट्रिय शिक्षण' या विषयावर टिळकांचीं व्याख्यानें झालीं. सोलापूरचे प्रसिद्ध व्यापारी व पुढारी आप्पासाहेब वारद व त्याचप्रमाणें डॉ. रानडे, लेले व सामंत वकील, हरिभाई देवकरण, शेठ माणिकचंद इत्यादि नागरिकांनीं टिळकांनीं योजलेल्या या कार्याला बरीच मदत केली. सोलापुराहून टिळक बार्शीला गेले. तेथेंहि समर्थ विद्यालयाला बरीच मदत मिळाली. ही एक फेरी करून टिळक पुण्यास परत आले.

(३) जिल्हा सभा व म्युनिसिपल निवडणूक

नवीन पक्षाच्या मतप्रसाराकरितां तालुका सभा व जिल्हा सभा या भरविण्यास पुन्हां सुरवात करण्याचें ठरलें होतें. त्याप्रमाणें फेब्रुवारी महिन्यांत मावळ तालुक्याची सभा भरली होती. तसेंच मार्च महिन्याच्या अखेरीस पुणें जिल्ह्याची सभा भरवावी असेंहि ठरलें. ता. ९ मार्च रोजीं सार्वजनिक सभेचे चिटणीस केळकर यांच्या सहीनें जाहीरपत्रक निघालें. त्यांत सभेपुढें येणाऱ्या ठरावांचा कच्चा मसुदा प्रसिद्ध करून सूचना मागितल्या होत्या. सार्वजनिक सभेनें निरनिराळ्या कारणाकरितां कमिट्या नेमल्या होत्या. त्यांच्या कामाचे रिपोर्टहि जिल्हा सभेपुढें दाखल करण्याचें ठरलें. ता. ९ मार्च रोजीं धुळ्यास भरणाऱ्या प्रांतिक परिषदेच्या स्वागतमंडळाची बैठक झाली. परिषदेंत सर्व पक्षाचे लोक सामील होणार होते व समेट कसा करावा हें या प्रांतिक परिषदेंत प्रत्यक्ष दाखविण्याचा महाराष्ट्रांतील लोकांचा विचार होता.

मार्च महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यांत पुणें शहरांतील म्युनिसिपालिटीची त्रैवार्षिक निवडणूक झाली. हा एक नवाच प्रसंग पुण्यांतील नेमस्त व राष्ट्रीय पक्षाचें बलाबल पाहण्याचा उपस्थित झाला होता. या निवडणुकींतून टिळक हे स्वतः बाहेरच पडलेले होते. त्यांच्या पक्षाची मंडळी म्हणजे आण्णासाहेब पटवर्धन व केळकर हे निवडणुकीला नेहमीं उभे रहात व विशेष खटपटीशिवाय निवडूनहि येत. यामुळें टिळकांना या कामांत फारसें लक्ष घालावें लागत नसे. पण या सालीं दोन कारणांनीं टिळकांना तें लक्ष घालावें लागलें. सुरतेच्या

राष्ट्रीय सभेनंतर राष्ट्रीय पक्षाचें पुण्यांतील वर्चस्व प्रगट होणें अवश्य होतें. शिवाय टिळकांचे स्नेही बाबासाहेब पेंडसे आणि राष्ट्रीय पक्षास नवीनच येऊन मिळालेले विद्वान् गृहस्थ गणेश व्यंकटेश जोशी यांना जनरल मतदारसंघातर्फे उभें करण्याचें टिळकांनीं योजिलें. आणि चारहि जागांकरितां आपल्या पक्षाचे उमेद्वार उभे करून निवडून आणावें अशी महत्त्वाकांक्षा टिळक पक्षानें धरली. पैकीं आण्णासाहेब पटवर्धन हे जुनेच उमेद्वार
या पूर्वीं नऊ वर्षें सतत निवडून आले होते म्हणून यंदा उभ ाह
इच्छा नव्हती. याकरितां पेंडसे व जोशी यांच्याबरोबर यंदा एक
वार म्हणून शिवराम महादेव परांजपे यांना उभे करण्यांत आलं.
पक्षानें आपला एकच उमेद्वार उभा करून सर्व शक्ति त्यावर एकवटण्याच ठर-विलें. ते हरि नारायण आपटे हे होत. तथापि आपटे निवडून न येतां परां-जप्यांसुद्धां चारहि उमेद्वार टिळक पक्षाचेच निवडून आले. शहर म्युनिसि-पालिटीला आपला अध्यक्ष निवडण्याचा अधिकार १३।१४ वर्षें मिळाला असतां आजवर तो एकाच घराण्यांत डांबून राहिला. सरदार दोराबजी पद्-मजी यांनीं अध्यक्षपदाचा मान बारा वर्षें भोगला. व त्यांच्या मृत्यूनंतर फिरून त्यांचे बंधु शेठ नौरोजी पद्मजी यांचीच खटपट सुरू झाली. म्हणून शक्य तर या परंपरेंत थोडाबहुत फरक करावा, आणि गोपाळराव गोखले हे जसे पूर्वीं अध्यक्ष झाले त्याप्रमाणें इतर जातींतील विद्वान् लोकांना यथाप्रमाण हा मान मिळावा, असें टिळकांचें म्हणणें असून बाबासाहेब पेंडसे व जोशी यांना याच दृष्टीनें म्युनिसिपल निवडणुकीस उभें राहण्याच्या भरीला त्यांनीं घातलें होतें. पण टिळकांचा तो बेत साधला नाहीं. कारण एक तर अध्य-क्षाच्या निवडणुकींत सरकारनियुक्त सभासदांचें प्रस्थ बरेंच माजतें. आणि जोशी किंवा पेंडसे हे टिळकांच्या भिडेखातर निवडणुकीला उभे राहिले तरी अध्यक्षाचें काम करण्याची हौस दोघांनाहि मनांतून नव्हती.

तारीख २० मार्च रोजीं पुणें जिल्हासभेची पहिली बैठक झाली. स्वागता-ध्यक्ष आण्णासाहेब पटवर्धन यांनीं सभासदांचें स्वागत केलें. अध्यक्षस्थानीं गणेश व्यंकटेश जोशी यांची निवडणूक झाली. त्यांनीं आपल्या भाषणांत स्वराज्याच्या मागणीचा पुरस्कार केला, आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें आंकड्यानिशीं अनेक प्रकारची माहिती देऊन खातेवारीनें प्रचलित राज्य-

पद्धतींतील दोष दाखविले, आणि कलकत्त्याच्या चतुःसूत्रीचा उपदेश केला. निरनिराळ्या ठरावावर बोलणारांमध्यें सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे सभासद वामनराव पटवर्धन, फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रोफेसर केशवराव कानिटकर, तसेंच गोपाळ कृष्ण देवधर, नटेश आप्पाजी द्रविड, हरि नारायण आपटे, तारकुंडे वगैरे इतर पक्षांची मंडळी होती. पुण्यास जिल्हासभा भरणार हें पुण्यांतील नेमस्त पक्षाला एक प्रकारचें कोडेंच पडलें होतें. तें असें कीं, तींत सामील व्हावें तरी कठीण सामील न व्हावें तरी कठीण. जिल्हासभा सार्वजनिक सभे-सारख्या संस्थेनें भरविली आणि प्रतिनिधि होण्याला कोणत्याहि प्रकारची अट किंवा प्रत्यवाय नव्हता. म्हणून आपण हजर न राहिलों तर जिल्ह्यांत टिळ-कांचें मत तेवढेंच काय तें प्रचलित आहे असें दिसून येईल आणि सामील व्हावें तर आपण पडलों थोडे लोक. तथापि सामील न होण्यापेक्षां सामील झालेलें अधिक बरें असा विचार करून नेमस्त पक्षाचे लोक प्रतिनिधि झाले होते. सामील झाल्यानें आपल्या पक्षाचें म्हणणें काय हें पुण्यासहि जनतेपुढें स्पष्ट शब्दांनीं मांडतां येईल हा एक त्यांना फायदा होताच पण मद्यपाननिषेध वगैरे विषयांवर होणाऱ्या पुष्कळशा ठरावांत उभय पक्षांत मतभेद नाहीं म्हणून पक्षभेदरहित शुद्ध सार्वजनिक अशा दृष्टीनें काम करण्याची संधि मिळते ती दवडूं नये असाहि सुविचार या सामील होणाच्या कल्पनेच्या मुळाशीं होता. त्याप्रमाणें हजर राहून स्वदेशीच्या ठरावांत त्यांनीं आपल्या पक्षातर्फें कांहीं उपसूचना पुढें आणल्या पण त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं.

सभेंत राष्ट्रीय शिक्षण व मद्यपाननिषेध या विषयावर एकंदरीनें विशेष जोर देण्यांत आला होता. शिक्षणाविषयीं टिळकांनीं सांगितलें कीं, ' सरकार व लोक यांच्या हितविरोधामुळें या शिक्षणाचा प्रश्न उद्भवतो. हिरण्यकश्यपूनें प्रल्हा-दाच्या शाळेंत नारायणावर बहिष्कार घातला होता तसाच सरकारी शाळांतून राष्ट्रीय भावनेवर बहिष्कार पडलेला आहे. सरकारी देखरेखीशिवाय व बंधना-शिवाय केवळ संस्था शिक्षणाचें काम चांगलें करते म्हणून सरकार पैशाची मदत देईल तर ती अवश्य घ्यावी, मागावी. कारण सरकारचा पैसा हा आप-लाच पैसा होय. शिक्षणाचा दर्जा कमी करणें हा राष्ट्रीय शिक्षणाचा हेतु नाहीं.' मद्यपानासंबंधानें टिळकांचें भाषण कडक असें झालें. "परकी सरकार इकडे आलें त्यानें वाटेल तर शिस्त शांतता ठेवावी. पण आम्हांला

नीति शिकविण्याच्या भानगडींत पडूं नये. मद्यपाननिषेध हें हिंदु लोकांचें एक विशेष नीतितत्त्व आहे आणि तें अमलांत आणण्याच्या कामीं लाभहानीच्या दृष्टीनें सरकाराकडून येणारा अडथळा आपण मोडून काढला पाहिजे. मद्यपानाची चीड ही तुरुंगवासाच्या दुःखापेक्षां अधिक दुःसह वाटली पाहिजे. एक दारूचें दुकान मीं बंद केलें तर मला स्वर्ग मिळेल असें हिंदी तरुणाला वाटून त्यानें या चळवळींत जरूर तर मरण्यालाहि तयार झालें पाहिजे. आणि जर दारूबंदी करण्यासारखी साधी गोष्ट आपणांला करतां आली नाहीं तर स्वराज्याला आपण नालायक आहों असेंच मी समजेन " असें टिळकांनीं सांगितलें ! आणि याच त्यांच्या भाषणांतून पुढील महिन्यांत झालेली पिकेटिंगची चळवळ निर्माण झाली. एकंदरीनें ही जिल्हा सभा यशस्वी झाली असें म्हणण्याचें कारण पुण्यांतील निरनिराळ्या राजकीय पक्षांतील पुढारी पेन्शनर संपादक वगैरे सर्व मंडळी सभेंत सामील झाली होती व काम झालें तें सर्व गोडीगुलाबीनें व आनंदानें पार पडलें. त्यांतहि विशेष हा कीं पुढच्या राष्ट्रीय सभेपर्यंत सर्व पक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं समेट कसा घडवून आणतां येईल याचा विचार करावा व हरप्रयत्नानें पुढची राष्ट्रीय सभा पूर्वीप्रमाणें एकजुटीनें भरवावी हा ठराव सर्वानुमतें पास झाला !

राष्ट्रीय सभा मोडल्यानें कित्येकांच्या दृष्टीनें टिळकांचा दुर्लौकिक झाला. तथापि नव्या पक्षाचें तेज, त्याचें ध्येय, विद्वत्ता टिळकांच्या अनुयायांच्या अंगचा रगेलपणा, जरूर पडली तर हातांत काठी घेण्याची त्यांची तयारी आणि विशेषतः नेमस्तांत घडून न येणारी गोष्ट म्हणजे एका पुढऱ्याकरतां शेंकडों अनुयायी एका अर्थानें जीव देण्याला तयार हें चमत्कारिक लक्षण यापूर्वी लोकांनीं पाहिलें नव्हतें. सुटा तुटका एखादा तारा स्वस्थानीं चांगला दिसतो. पण लहान मोठा ताऱ्यांचा गुच्छ किंवा पुंज एका ठिकाणीं पहावयाला सांपडल्यानें त्याचें कौतुक अधिक वाटतें. हा नवीन देखावा पाहून " गोखले मेथा यांना शेराला सवाशेर आज भेटले. यापुढें त्यांना घोड्यावर बसून झोंप घेतां येणार नाहीं तर हातचा चाबुक बाजूला ठेवून घोडे संभाळावे लागणार " असें लोक म्हणूं लागले. आणि हें टिळकांच्या पक्षपाती लोकांनींच म्हटलें असें नाहीं तर त्रयस्थ गोऱ्या मिशनऱ्यांनींहि अशींच साक्ष परस्पर आपल्या लेखांतून दिली. पुण्याचे रे. मॅकनिकल टाइम्सला लिहितातः—

" बिपिन बाबू तुरुंगांत पडले. बंगाली लोकांमधील गडबडहि कांहींशी शांत झाली. यावरून पुष्कळांना असें वाटलें कीं, मोर्लेसाहेबांनीं वंगभंगावर घातलेला लेप वज्रलेपच झाला. आणि लोक तो भंग आतां मुकाट्यानें सहन करितात. लाला लजपतराय यांना सोडलें या आनंदांत कांहीं लोक त्यांची हद्दपारी विसरलेसे दिसले. आणि आतां सुरतेस राष्ट्रीय सभाच मोडली तेव्हां पुढचा काळ खात्रीनें शांततेचा जाणार असें विलायतेंत पुष्कळांना वाटूं लागलें. सुरतेस टिळकांनीं केलेलें वर्तन या लोकांच्या मतें मूर्खपणाचें झाल्यामुळें आतां हिंदुस्थानच्या राजकीय चळवळींत टिळक हे एक रद्दी कागद बनणार व त्यांच्या पक्षाचा सर्व जोम संपून तो आतां दुर्बल होणार असेंहि त्यांस वाटत होतें. पण या लोकांच्या आशा व इच्छा फारशा सफल झाल्या नाहींत. हिंदु लोकांच्या आकांक्षा अद्यापि इमलेल्या नाहींत, त्यांना अद्यापि समाधान लाभलेलें नव्हतें, ही गोष्ट इंग्लंड लक्ष्यांत घेईल तर बरें. पुणें म्युनिसिपल निवडणुकीवरून असें सिद्ध झालें कीं, पुण्यांतील टिळकांचें वजन बिलकूल कमी झालेलें नाहीं. पुन्हां जिल्हा सभेंत टिळकांचें वजन आणि सामर्थ्य वाढत चाललें आणि त्यांचे प्रतिस्पर्धी गोखले यांचें वजन दुर्लक्ष करण्याइतकें हलकें असल्याचें दिसून आलें. अलाहाबाद येथेंहि अशीच गोष्ट घडली. विद्यार्थी व राजकीय चळवळ या विषयावर लाला लजपतराय व मदनमोहन मालवीय यांचीं भाषणें झालीं. लजपतराय हे नुकतेच हद्दपारींतून परत आल्यामुळें त्यांचें धरसोडीचें भाषण विद्यार्थ्यांनीं ऐकून घेतलें. पण पंडितजी बोलूं लागतांच श्रोत्यांनीं गडबड करून त्यांचें भाषण ताबडतोब बंद करून टाकलें. जहाल पक्ष आपल्याला राष्ट्रीय अगर लोकप्रिय म्हणवितो आणि लोकमताचा ओघ त्यांचे बाजूसच वळलेला होता ही गोष्ट निर्विवाद होय. "

(४) अधिकार विभागणी कमिशन

मार्च महिन्यामध्यें डीसेंट्रलायझेशन म्हणजे अधिकार विभागणी कमिशन इकडे आलें. या कमिशनवर हॉबहौस एम्. पी. हे अध्यक्ष असून बाबू रमेशचंद्र दत्त हे सभासद होते. मुंबईच्या बैठकींत तारीख ७ मार्च रोजीं कमिशनपुढें गोखले यांची आणि तारीख ९ रोजीं टिळक यांची साक्ष झाली. दोघांनींहि असा अभिप्राय दिला कीं, कलेक्टर आणि कमिशनर ह्या अधिकाऱ्यांना ह्लींहून अधिक अधिकार देणें योग्य नाहीं. अधिकाराची विभागणी कराव-

याची ती सरकार व लोक यांचे दरम्यान व्हावयाला पाहिजे. गव्हर्नरचे अधिकार कमिशनरला व कमिशनरचे अधिकार कलेक्टरला दिल्यानें लोकांना कांहीं लाभ होत नाहीं. हलक्या दर्जाचे अधिकारी मात्र चढेल व प्रबळ बनतात. टिळकांची साक्ष सुमारें एक तास चालली होती. गोखले यांनीं कमिशनपुढें साक्ष देणें ही गोष्ट कांहीं नवीन नव्हती. पण टिळकांनीं कमिशनपुढें साक्ष देणें ही गोष्ट लोकांना कौतुक उत्पन्न करण्यासारखी वाटली. म्हणून त्यांची साक्ष ऐकण्याला कौन्सिल हॉलमध्यें बरीच गर्दी जमलेली होती. त्यांत अधिकारी होते व कांहीं अँग्लो–इंडियनहि होते. अधिकार विभागणीसंबंधानें टिळकांनीं आपलें मत १७ मार्चच्या केसरींत लिहिलें आहे. प्रथम " जिल्हा कलेक्टरांना भरपुर अधिकार कसे आहेत, ते पूर्वीच्या राजाप्रमाणें जिल्ह्यावर अंमल कसा चालवीत पण पुढें चोरावर मोर या न्यायानें वरिष्ठ अंमलदारांनीं जिल्ह्याधिकाऱ्यांवर कुरघोडी कशी केली, जिल्ह्यांतून प्रांतांत, प्रांतांतून राजधानींत आणि प्रांतिक राजधानींतून हिंदुस्थानच्या राजधानींत या क्रमानें राज्याधिकार कसकसे चढत गेले आणि लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दींत अधिकाराचीं सर्व सूत्रें दिल्ली आणि सिमला येथल्या खुंट्याला गांठलीं गेलीं " हें सांगून त्यानंतर टिळकांनीं असें लिहिलें कीं, " हल्लींची शिस्त थोडीशी ढिली करून प्रांतिक सरकार व जिल्हाधिकारी यांना अधिक सत्ता दिली तर इंग्रजी कारभार अधिक लोकप्रिय होईल अशी जी मोर्लेसाहेबांची समजूत दिसते ती मात्र खरी नाहीं. सगळा निर्णयाधिकार जिल्हाधिकाऱ्यांच्या हातीं राहिला काय आणि सिमल्यास राहिला काय, जोंपर्यंत लोकांना हिस्सा मिळाला नाहीं तोंपर्यंत दोन्ही स्थिति लोकांना सारख्याच. डिस्ट्रिक्ट जज्जानें एकाद्याला फांशी दिलें म्हणजे तो स्वर्गाला जातो आणि हायकोर्टानें दिलें म्हणजे तो नरकांत जातो असें थोडेंच आहे! उलट डिस्ट्रिक्ट जज्जांवर हायकोर्टाकडे अपील करण्याचा अधिकार असला तर जिल्ह्याचा जज्ज कांहीं तरी वचकेल. वरिष्ठ अंमलदाराकडील अपील काढून टाकलें व त्याचबरोबर हातीं कांहीं सत्ता दिली नाहीं तर अनर्थ होईल. अधिकार विभागणी करून जिल्हानिहाय पुन्हां एक नवा आग्या वेताळ बनविणें योग्य नाहीं. खरी अधिकार विभागणी म्हणजे सरकारच्या हातून लोकांच्या हातीं सत्ता जाणें. राज्यव्यवस्था अधिक लोकप्रिय करण्याची सबब सांगून वरिष्ठ व कनिष्ठ अधिकारी आपल्या हातांत अधिकार आणतात. आणि अधिका-

त्यांच्या हातीं सत्ता राहावयाची तर घरच्या भुतापेक्षां बाहेरचा वेताळ बरा. अधिकार विभागणी म्हणजे या बोटावरची थुंकी त्या बोटावर करावयाची असें नव्हे. तर लोकांना स्वराज्याचे अधिकार किती व कसे द्यावे हीच खरी अधिकार विभागणी. अव्वल इंग्रजींत चिटणीस, शिरस्तेदार इत्यादि लोक जरी अधिकारी होते तरी ते जनतेंतलेच असून त्यांना एक प्रकारची मान्यता होती ती आज उरली नाहीं. नव्या मनूंत हे चिटणीस आणि शिरस्तेदार यांनाच अधिकार द्यावे असें कोणी म्हणत नाहीं तर जनतेला ते दिले पाहिजेत. लोकांना मान्यता मिळण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. आणि हें जोंपर्यंत होत नाहीं तोंपर्यंत गोऱ्या भिक्षुकांनीं अधिकाराचे लाडू घेण्याबद्दल आग्रह केल्यापासून आणि त्यांतल्याच कोणाच्या तरी पानांत ते वाढल्यापासून जनतेला कांहीं फायदा नाहीं."

(५) मद्यपाननिषेधाची चळवळ

पुण्याच्या जिल्हा सभेंत मद्यपाननिषेधावर टिळकांनीं जें भाषण केलें त्यांतूनच पुण्यांतील मद्यपाननिषेधाची चळवळ निघाली हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. महाराष्ट्रांत ती चळवळ मुळींच नवी नव्हती. फक्त चळवळीचें स्वरूप निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळें होतें इतकेंच काय तें. अव्वल इंग्रजींत म्हणजे गोपाळराव हरि देशमुख 'लोकहितवादी' या सहीनें वर्तमानपत्रांतून लिहित तेव्हां देखील सरकारच्या धोरणाचा निषेध लोक मोठ्या कडक शब्दांनीं करीत. पण पूर्वीं काय किंवा हल्लीं काय सरकारनें निवळ टीकेला कधींच दाद दिली नाहीं. 'लोकहितवादी' यांच्या लेखांत मद्यपाननिषेधावर आणि त्याच्या अनुषंगानें सरकारवर पुष्कळ वाक्‌प्रहार केलेले होते. सन १८४९ तील एका लेखांत ते लिहितात—"पूर्वींच्या राज्यांत दारू कोणी पीत नव्हते आणि उत्पन्न करीत नव्हते. ब्राह्मण व मराठे राज्यकर्ते दोघेहि कलालांना नीच मानीत आणि आपल्या घरचीं झाडें दारू काढण्याला कोणीं दिल्यास त्यावर बहिष्कार घालीत. कोकणांत हातांत दारू घेऊन कोणी अंगावरून गेल्यास लोक स्नान करीत. दारू पिणारा ब्राह्मण आढळत नसे. इतर क्षुद्र लोकांकरितां एखादा दारूचा गुत्ता असला तर तो अगदीं एकीकडे लपून चोरून घालीत. आणि तो रस्ता सामान्य लोक जाण्यायेण्याला वर्ज्य मानीत. पण हल्लींच्या सरकारची वर्तणूक फार विपरीत आहे."

महाराष्ट्रांतील लोक हीच गोष्ट वेगवेगळ्या शब्दांनीं बोलत आले आहेत. आणि टिळकांनीं जेव्हां जिल्हासभेंत खरमरीत भाषण केलें तेव्हां हजर असलेल्या कांहीं तरुण मंडळींनीं दारूबंदीची चळवळ करण्याचा निश्चय केला. अशा लोकांची मदत टिळकांना हवीच होती. कारण चळवळ म्हटली म्हणजे तें लहानसें काम असलें तरी एकट्याचें नव्हे. पुण्यांत व पुण्याबरोबर मद्यपान-निषेधाची चळवळ पूर्वींपासून नरम गरम अशी सुरू होतीच. १९०५ सालापासून महाराष्ट्रांत ही चळवळ पुन्हां चालू झाली. शंकरराव लवाटे यांनीं ठिकठिकाणीं व्याख्यानें दिलीं. लोक शपथा घेऊं लागले. जातीच्या पंचाइतींनीं जातींतल्या दारू पिणाऱ्यांना दंड व बहिष्कार या शिक्षा केल्या. आणि सर्व जातींचे लोक चळवळींत सामील झाल्यामुळें यश येईल असें वाटूं लागलें. पुण्यांतील मराठे व माळी वगैरे लोकांच्या समाजांत दारूबंदीचा प्रयत्न सनातन धर्मवादी अशा श्री गोपाळ कृष्णांत बाबुराव फुले, यांनीं व गुंजाळ, लडकत वगैरे लोकांनीं पुढें केला त्याची पूर्व तयारी याच वेळीं सुरू झाली होती. बेळगांव व ठाणें या जिल्ह्यांत चळवळीला रूप चांगलें आलें. बेळगांवांत गंगाधरराव देशपांडे व त्यांची मित्रमंडळी यांच्या चळवळीनें दुकानें उघडीं पण पिपें बंद अशी स्थिति झाली ! आणि ठाण्याच्या कांहीं भागांत तर कोळी, कातकरी वगैरे लोकांनींहि कट करून दारूचे गुत्ते ओस पाडले. हळुहळू बेळगांव व ठाणें ह्या जिल्ह्यांचें उदाहरण पाहून इतर जिल्हे चळवळ करूं लागले. इकडे अबकारी अधिकाऱ्यांनींहि या चळवळीला विरोध करण्याला कंबर बांधली. त्यांचें हत्यार म्हणजे लोकांवर खोटे खटले भरणें आणि जबर शिक्षा करणें. स्वयंसेवकांवर किंवा पुढाऱ्यांवर कुभांड रचावें आणि यापुढें ही चळवळ मी करणार नाहीं अशी कबुली घेऊन त्यांना सोडून द्यावें असा क्रम सुरू झाला. चळवळ मोडण्याकरितां विरुद्ध हितसंबंधाचा फायदा जितका घेतां येईल तितका सरकारनें घेतला. बेळगांव व ठाणें यानंतर नगर जिल्ह्यानें उचल केली. आणि तेथें सुशिक्षितच काय पण तेली, तांबोळी, मुसलमान, ख्रिस्ती असे लोकहि या चळवळींत सामील झाले. व्यापारी वर्ग तर आधींपासून अनुकूल होताच. शिवाय बाळासाहेब देशपांडे वकील यांना अकल्पित स्फूर्ति होऊन ते जुन्या पक्षांतून येऊन नव्या पक्षाला मिळाले होते.

नगर नंतर पुन्हां पुण्याची पाळी आली. पण पुण्यानें टिळकांच्या पुढारीपणा-

मुळें तर कोणत्याहि जिल्ह्यापेक्षां अधिक तीव्र चळवळ केली. १९०७ सालीं पुण्यास मद्यपाननिषेधक सभा स्थापन झाली होती. सभेमार्फत दुय्यम चिट-णीस शंकरराव लवाटे हे खेडोपाडीं फिरून लोकांना व्याख्यानें देऊं लागले आणि मॅजिक लॅन्टर्नचे खेळ दाखवूं लागले. सुदैवानें पुण्यास मद्यपाननिषेधक सभेंत गोखले यांसारखे नेमस्त पक्षाचे पुढारी, लक्ष्मणराव गोखले वकीलासारखे त्यांचे अनुयायी, राष्ट्रीय पक्षांतील टिळक, केळकर वगैरे लोक, मिशनरी रे० मिस्टर मॅकनिकल आणि शेतकी कॉलेजचे प्रिन्सिपाल डॉ. मॅन अशी सर्व पक्षांची मंडळी जमली होती. सभेमार्फत झालेल्या सौम्य प्रयत्नांचाहि बराच परिणाम झाला. आणि गिऱ्हाईक नाहीं म्हणून खेडचा गुत्ता बंद करावा लागला. पण चळवळीचें पाऊल यापुढें पडेना. तेव्हां जिल्हासभेनंतर या कामास अवश्य अशा भावनेनें एक स्वयंसेवकमंडळ तयार झालें. आणि नाकेबंदीच्या कारणानें आठच दिवसांत गुत्त्यांवर पुष्कळच परिणाम झाला. खरोखर हें स्वयंसेवक-मंडळ स्वयंभू होतें ! कारण टिळकांनाहि आधीं केव्हां विचारून सवरून किंवा त्यांचा उपदेश किंवा हुकूम घेऊन ते कामावर निघाले नाहींत. "हा स्वयंभू स्वयंसूचक संघ शनवार पेठेंतील गुत्त्यासमोर कांहीं स्फूर्तीनें देवाच्या उदरांतून एकाएकीं प्रगट झाला" असें त्याचें वर्णन एक ठिकाणीं करण्यांत आलें आहे. वशिष्ठाच्या गरीब गाईच्या अंगांतून जसे वीर बाहेर पडले तसेच पुण्याच्या गरीब जनतेच्या अंगांतून हे स्वयंसेवक निघाले असेंहि त्यांचें वर्णन करण्यांत आलें आहे. प्रारंभीं स्वयंसेवकांना स्वतःच्या भावनेशिवाय व संघशक्तीशिवाय दुसरें कोणतेंहि पाठबळ नव्हतें. चार पांच स्वयंसेवक एकत्र जुळत आणि इतर चार पांचांचें सहाय्य घेत. १०-१२ जणांची टोळी करून गुत्त्यापुढें उभे राहात. स्वतंत्र स्फूर्तीचें प्रत्यंतर हें कीं एकाच गुत्त्यापुढें एकाच हेतूनें प्रेरित झालेल्या दोन दोन टोळ्याहि अवचित भेटत. नाकेबंदी केली तरी दारू पिणारांच्या हातापाया पडण्यापेक्षां किंवा फिरून विनंति करण्यापेक्षां दुसरा कांहीं उपाय ते योजित नसत. त्यांना अवमानून किंवा लाथाडून दारू पिणा-रांनीं खुशाल गुत्त्यांत जावें व दारू पिऊन बाहेर यावें आणि नंतर स्वयंसेव-कांना त्यांनीं शिव्या द्याव्या, त्यांच्या आयामाया उद्धराव्या, व चेष्टेनें अपमान करावा असेंहि घडे. पण स्वयंसेवक सहनशीलता ठेवीत. ही सहनशीलता मुंबई टेंपरन्स ॲसोसिएशनचे चिटणीस भाजेकर, रेव्हरन्ड मॅकानिकल, व डॉ. मॅन वगैरे लोकांनीं समक्ष पाहून शाबासकी दिली.

या कार्याला अधिक संघटित स्वरूप येण्याकरितां पुण्याच्या मद्यपाननिषेधक सभेनें स्वयंसेवकांना कांहीं नियम घालून दिले. पेठापेठांतून व्याख्यानें, जादा सभा आणि देवळांतून व मशिदींतून उपदेश सुरू झाले. गुत्त्याच्या घरवाल्यांनीं घरांतून दुकानें काढून नेण्याविषयीं गुत्तेवाल्यांस नोटिसा देण्यास आरंभ केला. कारण नव्यासालचे लिलांव लवकरच व्हावयाचे होते. हें पाहून अबकारी अधिकारी चडफडूं लागले. पोलीसांच्या तुकड्या गुत्त्यासमोर येऊन उभ्या राहूं लागल्या. कांहीं नांवें टिपून घेण्यांत आलीं. आणि रस्ते आडविल्याबद्दल पहिला खटला एका प्रेक्षकावर होऊन त्याला सिटी मॅजिस्ट्रेट कारव्हालो यांनीं दहा रुपये दंड केला. गणेश पेठेंतील गुत्तेवाल्यांनीं असिस्टंट कलेक्टर मि. अँडरसन यांजकडे धांव घेतली. वास्तविक शहराशीं ह्यांचा कांहीं संबंध नव्हता, पण उपद्व्यापी-पणाबद्दल त्यांची प्रसिद्धी असल्यामुळें बाकीच्यांना सोडून त्यांच्याकडेच हे गुत्तेवाले धांवले. आणि त्यांनींहि मनगटावर कायदा बांधून गुत्त्याजवळ येऊन स्वयं-सेवकांना धक्काबुकी केली. या गर्दींत वासुदेव कृष्ण भावे आणि वामन गंगाधर देशपांडे हे गृहस्थ सांपडले. त्यांनीं अँडरसन साहेबांना उलट गुरकावलें एवढाच त्यांचा गुन्हा. पण त्यांना अटक करून कांहीं वेळ कैदेंत ठेवून रात्रीं दहा वाजतां जामीन घेऊन सोडलें. दुसऱ्या एका गुत्त्यावर अँडरसन साहेबांना एका स्वयं-सेवकानें विचारलें कीं 'मद्यपानाविरुद्ध उपदेश करणें हा गुन्हा आहे काय?' यावर साहेबानें उत्तर केलें कीं 'मूर्तिपूजा करूं नका म्हणून देवळासमोर उभें राहून ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनीं उपदेश चालविला तर तुम्हांला तो मानवेल काय?' अँडर-सन साहेबांनीं उपमा दिली पण ती फारशी उचित नव्हती हें कोणीहि कबूल करील. असो. स्वयंसेवकांवर खटले भरले तसेंच स्वयंसेवकांनीं दहा पांच कलमें लावून अँडरसनसाहेब यांजवर देखील उलट खटले भरले. पण ते कसचे टिकणार? पुणें मद्यपाननिषेधक सभेनें अजूनहि आपला आधार स्वयं-सेवकांना कायम ठेवला होता. पण या सभेशीं विशेष वाटाघाट न करितां चळवळीच्या गड्ड्यालाच हात घालावा या हेतूनें कलेक्टर मि. कारमायकेल यांनीं टिळकांनाच भेटीला बोलाविलें. दुसऱ्या दिवशीं सभेतर्फे गोखले, टिळक, केळकर, मॅकनिकल, लक्ष्मणराव गोखले वगैरे मंडळी शिष्टमंडळ म्हणून त्यांच्या भेटीला गेली. फिरून दुसऱ्या दिवशीं टिळक आणि केळकर हे दोघेहि जाऊन कलेक्टरसाहेबांना भेटले. प्रथम कारमायकेलसाहेबांनीं सामोपचाराचें धोरण

ठेविलें होतें आणि स्वयंसेवकांना नियम घालून दिले होते. असें कळल्यावर त्याप्रमाणें ते वागतात कीं नाहीं हें पाहण्याकरितां ते कांहीं ठिकाणीं हिंडून आले. पण पोलिस लोक अबकारी अधिकाऱ्यांच्या स्फूर्तीनें स्वतंत्रपणें वागत असत. एका आठवड्यांत आणखी सात असामींवर खटले भरले. पण तिघांना तसेंच सोडून दिलें व चौघांना एक एक रुपया दंड केला. परंतु भावे आणि देशपांडे यांजवरील खटले लांबले. अखेर त्या दोघांना शंभर शंभर रुपये दंड करण्यांत आला. याचें कारण अँडरसनसाहेबांसारखें शिष्ट फिर्यादी होते आणि आरोप बेकायदा मंडळ जमविण्याचा होता. इतर पांच पंचवीस खटल्यांत कमी अधिक प्रमाणानें दंड झाले. पण चळवळ थांबली नाहीं. क्रिडाभुवनांत तर मराठे लोकांची सभा होऊन ते या चळवळींत सामील झाले, यामुळें ब्राह्मण हेच या कामीं चळवळ करितात हा आक्षेप निघून गेला.

पुण्याचें हें उदाहरण पाहून बाहेरगांवींहि पुन्हां चळवळ सुरू झाली. चोहोंकडे एकच प्रकार. स्वयंसेवकांनीं कोठेंहि दंगा केला नाहीं तथापि पिकेटिंगच्या साध्या कृत्यांतून जितके निरनिराळे आरोप ठेवतां येतील तितके ठेवून कमीजास्ती आकसाप्रमाणें कमीजास्ती शिक्षा देण्यांत येत. जुन्नर तालुक्यांत पुणें शहरांतल्या अँडरसनसाहेबांनींच दहा दहा दिवस कैदेच्या शिक्षा देवविल्या. कोणाकडून जामीन घेतले. कोणाला नजरकैदेंत ठेवलें. पुराव्याशिवाय केवळ मनानें बसल्या जागीं खटले भरल्याचींहि कांहीं उदाहरणें घडलीं. आरोपी समोर आला म्हणजे " अरे तुम्ही का ! तुम्ही ते नव्हे. आमचा इसम दुसराच आहे " असेंहि क्वचित् एकाद्या खटल्यांत फिर्यादीला म्हणावें लागे. खटले ऐकण्याला शेंकडों मनुष्य कोर्टांत जमे. पण दंगा असा कोठेंहि झाला नाहीं. पण अँडरसनसाहेबांना आपल्या दडपशाहीचीच मनांत भीति वाटून स्वतःच्या बंगल्याभोंवतीं ते पोलिस पहारा ठेवीत. तिनवल्ली, कोकोनाडा वगैरे ठिकाणीं पिकेटिंगच्या चळवळींत अत्याचार घडले तसे महाराष्ट्रांत किंवा कर्नाटकांत घडले नाहींत. तथापि खटले करून चळवळ हाणून पाडण्याचें धोरण सरकारनें चोहोंकडे एकच ठेवलें.

अशा रीतीनें एका बाजूस गरीब स्वयंसेवक व दुसऱ्या बाजूस संपन्न सरकार हा सामना फार दिवस चालणें शक्य नव्हतें. ' तुला दंड केला ' असें मॅजिस्ट्रेटला एका ओळींत लिहितां येतें. आणि स्वतः तो आपला पगार घेऊन

मोकळा होतो. बिचाऱ्या स्वयंसेवकानें दंड कोठून भरावा ? त्याला ऐपत असली तरी तो दंड लागोपाठ किती वेळ भरणार ? दुसऱ्यानें त्याच्याकरितां भरावा म्हटला तरी असे केवळ परोपकारी लोक किती मिळणार ! बरें उघड फंड करावा तर तिकडूनहि खोड मोडण्याकरितां म्हणून दंडाची रक्कम हवी तेवढी वाढविलीच जाणार. तात्पर्य हें अधर्मयुद्ध लवकरच संपावें लागतें व तसें तें एप्रिलच्या अखेर संपलेंहि. शेवटीं तीक्ष्ण चळवळीवरून सभा, शिष्टमंडळें, विनंत्या या सौम्य प्रकारांवर पुन्हां चळवळ आली. चळवळीला मर्यादा असल्यामुळें तिचे आद्यंत कोठेंहि असेच पाहावयास सांपडतात. कारण कायद्याच्या नांवाखालीं सरकारला राजरोस रीतीनें अन्याय करतां येतो पण चळवळीला कितीहि जोर आला तरी विरोध करील त्याला हाणा मारा असा चालकांना उपदेश करतां येत नाहीं. तर उलट " बाबांनों, डोकें तापवून भागणार नाहीं. डोकें शांत ठेवाल तरच चळवळ कांहीं दिवस टिकेल " असें त्यांना सांगावें लागतें. अँडरसनसाहेब येऊन आम्हांला धुडकाडून लावतात आणि त्यांच्या उत्तेजनानें पोलिस शिव्या देतात व हात उचलतात अशा कागाळ्या टिळकांकडे आल्या, तेव्हां तुमचे हात काय केळीं खायला गेले आहेत असे उद्गार प्रथम त्यांच्या तोंडून निघाले. पण तरुण मुलें आणि पोलिस यांची मारामारी जुंपली किंवा एखाद्या गोऱ्या अधिकाऱ्याच्या अंगावर कोणा स्वयंसेवकानें रागाच्या भरांत हात टाकला तर चळवळीला वेगळें स्वरूप येईल असें जाणून वरील उद्गार काढल्याबरोबर टिळक स्वतः गाडींत बसून पाठोपाठ गुत्त्यावर गेले. हेतु हा कीं कोठें मारामारी झालीच तर ती वाढूं न देतां थांबवावी. म्हणून ' सरकार हें दारूबाजाचें कैवारी आहे ' असें म्हणून त्यांना कितीहि शिव्या दिल्या तरी " पिकेटिंग हा कांहीं राजकीय चळवळीचा उद्योग नव्हे किंवा हक्काकरितां झुंजण्याचा प्रसंग नव्हे तर ही सद्वर्तनाची बाब आहे. ही नैतिक उत्कर्षाची वेळ आहे म्हणून चळवळ करणारांनीं शांत राहिलें पाहिजे. आणि गव्हर्नरसारख्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीं यांत लक्ष घालून पोलिस व मॅजिस्ट्रेट यांना आवरलें पाहिजे. सरकारनें उत्पन्नाप्रमाणें इभ्रतीकडेहि पाहिलें पाहिजे. प्रजेंत राजाची बेअब्रू होते याकडे लक्ष दिलें पाहिजे " असें सौम्यपणानें व उघड लिहावें लागलें आणि सामोपचारानें ही चळवळ थोडी तरी चालूं द्या अशी गव्हर्नरसाहेबांना विनंति करावी लागली.

पण गव्हर्नरसाहेबांकडे अबकारी कमिशनरकडून आधींच असे भयप्रद रिपोर्ट गेले होते कीं "पुण्यांत इंग्रज सरकारचें राज्य संपून टिळकांचें राज्य सुरू झालें असें म्हणण्याचीच पाळी आली आहे. आणि ही चळवळ न थांबली तर आज दारूचीं दुकानें बंद झालीं उद्यां सरकारी कचेऱ्या बंद होतील त्याचें काय कराल!" कलेक्टर कार्मायकेल यांनीं टिळकांना भेटीला बोलावलें तेव्हां दोघांची खूपच खडाजंगी उडाली. दोघेहि रागानें लाल होऊन बोलूं लागले. या मुलाखतीचें वर्णन गव्हर्नरसाहेबांकडे लिहून गेलें. त्यानें टिळकांच्या खातेवहींतील पुऱ्या शंभर अपराधांची जागा भरून गेली. आणि टिळकांना पायबंद घातल्याशिवाय सर्व व्यर्थ आहे असें गव्हर्नर सर जॉर्ज क्लार्क यांनीं ठरविलें. इकडे शिक्षा व दंड यांच्यामुळें स्वयंसेवकांची संख्या आपोआपच कमी होऊं लागली व चळवळीला शीण आला. जाहीर मनाई हुकूम सुटल्यावर तर पिकेटिंग करणें म्हणजे कैदेच्या जबर शिक्षेला आमंत्रण देणें असें झाल्यानें, चळवळ बंद तर न पाडतां तिला थोडेसें निराळें वळण लावणें प्राप्त झालें.

ता. २३ एप्रिल रोजीं रेमार्केटच्या मैदानांत जाहीर सभा भरविण्यांत आली. खरोखर ही सभा अनेक दृष्टींनीं अपूर्व झाली. कारण श्रोतृसमुदाय तर अफाट होताच. पण शहरांतील सर्व पक्षाच्या व वर्गाच्या लोकांनीं तींत भाग घेतला होता. सभेचें अध्यक्षस्थान डॉ. भांडारकर यांनीं स्वीकारलें होतें. टिळक हे त्या सभेंत मुख्य वक्ते होते आणि विषय सरकारच्या निषेधाचा होता. ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे सभेच्या अपूर्वत्वाविषयीं वेगळें सांगावयास नको. गोपाळराव गोखले हेहि या सभेला यावयाचे. पण विलायतेस जाण्याकरितां ते दुसरेच दिवशीं मुंबईकडे निघणार असल्यामुळें त्यांनीं अध्यक्षांना पत्र पाठवून असें कळविलें होतें का, "सभेच्या हेतूसंबंधानें व तींत होणाऱ्या ठरावासंबंधानें माझी पर्ण सहानुभूति असून सरकारच्या सध्यांच्या वर्तनानें उपयुक्त व परोपकारी अशी ही मद्यपाननिषेधाची चळवळ विनाकारण कुंठित होईल असें मला वाटतें. ग्रेटब्रिटन व अमेरिका यांमध्यें शांतपणें लोकांचें मन दारूपासून परावृत्त करणें म्हणजे पिकेटिंग करणें हें काम कायदेशीर समजलें जातें आणि या मार्गानें चळवळ चालू ठेवण्यास व आपल्या या हक्काकरितां झगडण्यास आपण तयार झालें पाहिजे." अध्यक्ष भांडारकर यांनीं विस्तृत भाषण केलें. ते म्हणाले, "सामाजिक दोष काढून टाकणें हें सुशिक्षितांचें कर्तव्यच आहे.

मद्यपानाचा दोष पूर्वी आपल्यांत फार मोठा मानीत होते. ऋग्वेदांत " सप्त मर्यादाः कवयः ततक्षुः " असें सूक्त आहे. या सप्त मर्यादांमध्यें सुरापान येतें असें यास्कानें म्हटलें आहे. अर्थात् सुरापान ज्ञात असलें तरी तें वेदकाळींहि निषिद्ध होतें. इतर जातींत पूर्वी मद्यपान होतें. पण तेंहि फार कमी होतें. दारूविक्रीचें उत्पन्न बेसुमार वाढत असल्याची तक्रार मीं कायदेकौन्सिलांत केली आहे. लोकांनीं मद्यपी होऊं नये ही गोष्ट सरकारला मान्य. पण तसा उपदेश करणें हें मात्र अमान्य हें कसें ? या चळवळीनें सरकारास विघ्न करण्याचा आमचा हेतु नाहीं. हा प्रयत्न निरक्षेप व परोपकारी आहे म्हणून सरकारनें आपला ग्रह विपरीत झाला असल्यास तो काढून टाकावा. दंगा मोडावा किंवा बंद करावा. परंतु उपदेशाचें कामच बंद करावें हें ठीक नव्हे."

पहिला ठराव टिळकांनीं मांडला त्यांत ही चळवळ हाणून पाडण्याकरितां केलेल्या सरकारी हुकुमाचा व धामधुमीचा निषेध केलेला असून हे हुकूम रद्द व्हावे अशी विनंति केली होती. ठरावावर भाषण करतांना टिळक म्हणाले "आजपर्यंत सरकारनें पांचशें रुपये दंड वसूल केला. ही सरकारी धामधूम राणीसरकारच्या जाहीरनाम्याला बट्टा आणणारी आहे. सरकार म्हणतें आम्ही नुसतीं दुकानें उघडीं ठेवतों. कोणाला दारू पिण्याचा जुलूम करीत नाहीं. पण चळवळ करणारेहि असेंच म्हणतात कीं दारू पिऊं नका असा आम्ही फक्त उपदेशच करतों. न पिण्याबद्दल जुलूम करीत नाहीं. मग यांत काय चुकलें ? या पुणें शहरांत म्युनिसिपालिटीचें उत्पन्न अवघें चार लक्ष. पण दारूविक्रीचें उत्पन्न सात लक्ष होतें. यावरून समाजस्थिति कशी आहे हें उघडच दिसतें. वास्तविक उपदेशकाच्या मार्गांत कोणी विघ्न आणील तर तें सरकारनें काढून टाकलें पाहिजे. असें असतां उलट सरकारच तें विघ्न आणतें याला काय म्हणावें ! " ठरावाला अनुमोदन देतांना रेव्हरंड मॅकनिकल म्हणाले, " मी इतर कामांत सरकारपक्षाचा मनुष्य आहें. पण या चळवळीला विरोध करण्यानें सरकारची बेअब्रू होते असें सांगण्याकरितांच मी सभेला आलों आहें." या ख्रिस्ती मिशनऱ्यानंतर सनातन हिंदुधर्मी आवटे, मुसलमान मौलवी नझरअल्ली व हरिभक्तिपरायण घमंडेबुवा यांनीं अशाच अर्थाचीं भाषणें केलीं व मद्यपान हें सर्व धर्मांत निषिद्ध मानलें आहे असें सांगितलें. नंतर गणेश व्यंकटेश जोशी, हरि नारायण आपटे, अस्पृश्य वर्गांचे कांचळे, शेख उस्मान दाऊद,

लवाटे. बाळासाहेब नातू, काशिनाथपंत गोडबोले इत्यादिकांचीं भाषणें झालीं. आणि ही चळवळ करणाऱ्या स्वयंसेवकमंडळाचें अभिनंदन करून गव्हर्नरसाहेबांकडे शिष्टमंडळ पाठविण्याचें ठरलें.

या हकिगतीवरून कितीतरी अनुमानें उघड निघतात. चळवळीचें काम शांतपणानेंच करण्यांत आलें. तिचा हेतु राजकारणाचा नव्हता. नैसर्गिक उपदेशाचा हक्कच बजावण्याचा आग्रह होता. आणि चळवळ कोणत्याहि एका पक्षाच्या किंवा जातीच्या अमलाखालीं न चालतां सर्व जनता मनानें तींत सामील होती. पण सरकारचें म्हणणें एकच. "हें ब्राह्मणांचें बंड आहे. दारूबंदीचा उपदेश हें बाहेरचें सोंग आहे. स्वयंसेवकांना नवीन शिस्त शिकविण्याची ही शाळा आहे. बेगुमान व धीट लोक तयार करण्याचा हा आखाडा आहे. नवी संघशक्ति निर्माण करण्याचा प्रयत्न आहे. अधिकाऱ्यांचा पाणउतारा करण्याची ही शिकवण आहे. भितऱ्या लोकांवर नजरबंदीची ही बळजबरी आहे. जनस्वातंत्र्यावर हा घाला आहे. सरकारवर हळूहळू वचक बसविण्याचा हा खेळ आहे. तात्पर्य ही लोकहिताची परोपकारी चळवळ नसून प्रच्छन्न राजकारणाची आहे. किंबहुना बंडखोरीचा हा प्रस्ताव आहे. स्वयंसेवकमंडळ रस्त्यांत राजरोस उभें राहून रगेलपणानें राज्य करूं लागलें म्हणजे सरकारची इभ्रत बुडाली असेंच समजावें. आज दारूबंदीचें साळसूद नांव हे लोक घेतात. पण ही पिंपळाची मुळी असून तिचा उद्यां वृक्ष वाढला म्हणजे सरकारचा चिरेबंदी वाडा खिळखिळा होऊन जाईल. शिवाय लाखों रुपयांचें उत्पन्न बुडणार तें कोण भरून देईल ?" अँग्लोइंडियन वर्तमानपत्रें भांडारकरांवर कधीं तुटून पडावयाचीं नाहींत. पण तींही यावेळीं पडलीं. तात्पर्य प्रत्येक खात्याचा प्रश्न निघाला म्हणजे त्यांतील मुख्य अधिकाऱ्याला असें वाटतें कीं, माझी इभ्रत तीच साम्राज्याची इभ्रत. तिला धक्का बसला तर तो साम्राज्यालाच बसला. त्याप्रमाणें अबकारी कमिशनर यांनीं या क्षणापुरता मीच इलाख्याचा गव्हर्नर अशा अभिनिवेशानें ही चळवळ हाणून पाडण्याचा आग्रह धरला आणि तो खरे गव्हर्नर सर जॉर्ज क्लार्क यांनीं चालूं दिला. तुम्ही ही चळवळ बंद कराल तर लोक त्याचा अर्थ विपरीत करतील असें गोखले यांनीं आपल्या पत्रांत लिहिलें होतें. पण अर्थ विपरीत झाला तरी त्याची पर्वा सरकारला थोडीच होती ! असो. अशा रीतीनें ही चळवळ संपली. संपली म्हणावयाचें कारण असें कीं, पुढें शिष्टमंडळ गव्हर्नरसाहेबांकडे गेलें वगैरे

गोष्टी झाल्या, पण त्यांतून कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं. मागें सांगितल्याप्रमाणें सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेनंतरहि पुण्यांत जिल्हा सभा भरवितां आली आणि तीहि सर्व पक्षांची मिळून अपूर्व जाहीर सभा भरवितां आली. यावरून भांडणें असलीं तरी खरें काम निघालें म्हणजे त्यांत भांडणें बुडून जाऊं शकतात असा अनुभव पुण्यांतील पुढाऱ्यांना आला. पण या समजूतदारपणाचा फायदा घेतां येण्यासारखी स्थिति मात्र फार दिवस टिकली नाहीं.

(६) धुळ्याची प्रांतिक परिषद्

पुण्याच्या जिल्हा सभेनंतर धुळें येथें मुंबई इलाख्याची पंधरावी प्रांतिक परिषद् भरण्याचें निश्चित झाल्याचें मागें लिहिलेंच आहे. ही प्रांतिक परिषदेची सभा देखील विशेष महत्त्वाची झाली. अध्यक्षस्थानीं गणेश व्यंकटेश जोशी हे असले तरी मुख्य भाग टिळकांनींच अंगावर घेतला होता. नेमस्त पक्षांतील लोकांखेरीज बाकी सर्व लोक या वेळीं राष्ट्रीय पक्षांत एकजीव झाले होते. खुद्द नेमस्त पक्षांतलेहि कांहीं प्रमुख लोक म्हणजे गणेश व्यंकटेश जोशी व नगरचे बाळासाहेब देशपांडे यांसारखे लोक राष्ट्रीय पक्षाला उघडपणें येऊन मिळाले होते. राष्ट्रीय पक्षांतलाच एक पुढारलेला अंकुर या वेळीं बाजूला फुटण्याच्या बेतांत होता. परंतु त्यानेंहि राष्ट्रीय पक्षाचा मुख्य आधार सोडला नव्हता. बंगालच्या फाळणीची चळवळ, कलकत्त्याची राष्ट्रीय सभा, सुरतेचा प्रकार, पिकेटिंगची चळवळ, राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रारंभ इत्यादि निरनिराळ्या वनस्पतींचा अर्क लोकांच्या मनांत उतरून त्यांच्या तोंडावर एक प्रकारची टवटवी व तेज दिसूं लागलें होतें. आणि सावरकरांसारख्यांचीं भाषणें, बाळासाहेब देशपांडे यांच्या सारख्यांच्या हुल्लडी आणि बाबासाहेब खरे यांच्यासारख्यांच्या सभेंतील आरोळ्या व घेडगुजरी गीतांचीं गायनें इत्यादिकांतून जो एक प्रकारचा बेभानपणा प्रगट होई त्यावरून राजकीय चळवळीची खरी कसोटी लागली. शिकलेला विद्वान् देखील जनतेशीं समरस झाला व उच्चनीच भाव विसरला आणि परिणामाविषयीं बेफिकीर होण्याइतका निःस्वार्थी बनत चालला हें उघड दिसून येऊं लागलें.

पुणें जिल्हा सभेंत संयुक्त राष्ट्रीय सभेला अनुकूल असे ठराव झाले होते. नंतर मुंबई प्रांतिक परिषदेची पाळी आली. परिषद् भरण्याचें ठरलें होतें तेथेंहि म्हणजे धुळ्यास टिळकांच्या योजनेला जय मिळेल अशी आशा होती. आणि धुळ्याच्या सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांनीं ती सफळ केली. धुळ्यास नेमस्त पक्ष नव्हता असें नाहीं

पण गांवच्या बेअब्रूला सभा बोलावणारे भितात आणि तटस्थ तरी राहतात किंवा भलेपणाचें असेल तेंच स्वीकारतात असा अनुभव आला होता. पण याहिपेक्षां पुढें जाऊन एक विशेष मोठा जय मिळविण्याचें टिळकांनीं योजिलें होतें. तो म्हणजे दाजीसाहेब खरे यांना परिषदेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची विनंति त्यांनीं केली व ती विनंति प्रथम त्यांनीं मान्यहि केली. आणि अशा गृहस्थाच्या अध्यक्षतेखालीं संयुक्त राष्ट्रीय सभेचे ठराव मंजूर झाले असते म्हणजे फेरोजशहा मेथा यांचे एक खंदे अनुयायी टिळकांनीं हस्तगत करून कोंडी बिनचूक फोडली असें ओघानेंच सिद्ध होणार होतें. पण हें घडून न येण्याबद्दल दुसऱ्या बाजूनें पुष्कळच प्रयत्न झाले. शेवटीं खरे यांनीं अशी तडजोड सुचविली कीं, चतुःसूत्रीचा ठराव कलकत्त्यास झाला तसाच धुळ्याच्या प्रांतिक परिषदेंत मंजूर करण्यास माझी हरकत नाहीं. पण संयुक्त राष्ट्रीय सभेचे ठराव परिषदेपुढें येऊन मंजूर व्हावयाचे असतील तर मी अध्यक्षपद स्वीकारीत नाहीं. दरम्यान महाराष्ट्रांतील अनेक जिल्ह्यांनीं संयुक्त सभेला अनुकूल असे ठराव जिल्हासभा भरवून केले. शिवाय धुळें या कामांत खंबीर आहे असें दिसून आल्यामुळें खरे यांची ही तडजोड अमान्य करण्यांत आली आणि त्यांच्या जागीं रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यांची योजना झाली.

दरम्यान तारीख १९ एप्रिल रोजीं अलाहाबाद येथें कन्व्हेन्शन कमिटी भरली. त्यांत कांहींच्या मतें सुरतेस तहकूब झालेली राष्ट्रीय सभाच पुन्हां सुरतेस भरवून चालू करावी असें दिसलें. पण दुसऱ्या कांहींच्या मतें तहकूब झालेली सभा पुन्हा न भरवतां स्वतंत्र राष्ट्रीय सभा भरवावी. पहिल्यांच्या मताप्रमाणें सभा भरली असतां जेथें मोडली तेथेंच सांधली या न्यायानें राष्ट्रीय सभा संयुक्त होऊन टिळकांची कारवाई यशस्वी होण्याचा संभव होता. बंगालचे सर्व प्रतिनिधि, लाला लजपतराय, हरकिसनलाल वगैरेंनीं तसें मत दिलेंहि. पण अखेर दुसऱ्या पक्षाचें बहुमत बनून वेगळी राष्ट्रीय सभा भरली जावी हा ठराव मंजूर झाला. आणि सुरतेचें प्रतिज्ञापत्रक कायम झालें. यामुळें संयुक्त सभा होत नाहीं हें निश्चित ठरलें! आणि टिळकांच्या धोरणाला यापुरता धक्का मिळाला. अलाहाबादेस नेमस्तांतर्फे दाजीसाहेब खरे यांनींच पुढाकार घेतला असल्यामुळें अखेर धुळ्याच्या लोकांनीं खरे यांचा नाद सोडला.

ठरल्याप्रमाणें प्रांतिक परिषद ता. २७ एप्रिल रोजीं भरून सभेच्या कामाला सुरवात

झाली. त्या वेळीं खानदेश हा संयुक्त जिल्हा असल्यामुळें जळगांवचे पुढारी आबासाहेब म्हाळस हे स्वागताध्यक्ष होते. एकंदर परिषद् तीन दिवस चालली. सुमारें ३०० प्रतिनिधि व २०० प्रेक्षक हजर होते. आणि संयुक्त नियामक मंडळानें योजलेले सर्व ठराव बिनबोभाट पास झाले. पण पुण्याच्या जिल्हासभेंत महाराष्ट्रांतील नेमस्तांनीं जें समेटाचें धोरण स्वीकारलें होतें तें त्यांनीं अलाहाबादच्या सभेपुढें या वेळेस बदललें. खरे यांनीं जसें मुंबईच्या पुढाऱ्यांना परावृत्त केलें तसेंच गोखल्यांनींहि पुण्याचे नेमस्त लोकांना संयुक्त राष्ट्रीय सभेपासून परावृत्त केलें. यामुळें पुण्याचे बहुतेक नेमस्त सभेला गेले नाहींत. आणि नगरचे चितळे हे गेले त्यांनीं मधून मधून विरोध केला. धुळ्याचे गरूड यांनीं अशी सूचना आणली कीं स्वतंत्र स्वराज्य मागणारे राष्ट्रीय सभेंत नसावे म्हणून सर्व पक्षांची संयुक्त सभा भरवूं नये. धुळ्याचे आपटे व कोतवाल यांनीं या सूचनेला संमति दिली. शेवटीं फक्त चार दोन मतें अनुकूल पडल्यानें आणि बाकी सर्व प्रतिकूल पडल्यानें ती नापास झाली. तसेंच दादाभाई नौरोजी यांच्या मध्यस्तीनें हा तंटा तोडावा अशी एक सूचना आली तीहि नामंजूर झाली. धुळ्याच्या नेमस्त पुढाऱ्यांचें आसन अशा रीतीनें पुष्कळसें डळमळीत होतें हें खरें. तथापि त्यांनींहि फक्त औपचारिक इतकाच विरोध केला. संयुक्त राष्ट्रीय सभेचे ठराव टिळकांनीं मांडून त्यावर फारच विस्तृत भाषण केलें. आणि शेवटीं समेटाची खटपट मुंबई प्रांतापुरती करण्याकरितां एक कमिटी बनवून चिंतामणराव वैद्य, केळकर वगैरे गृहस्थांना तिचे चिटणीस नेमण्यांत आलें. अशा रीतीनें नेमस्त पक्ष पावलोपावलीं लांब जाऊं पहात होता आणि टिळक पावलोपावलीं समेट पुढें सारून त्याची पाठशिवण करण्याचा प्रयत्न करीत होते.

(७) दडपशाहीचा प्रारंभ

धुळ्याची सभा संपल्यानंतर अकोला येथील शिवाजी उत्सव मंडळाच्या निमंत्रणावरून टिळक हे अकोल्यास गेले. बरोबर दादासाहेब खापर्डे, चिंतामणराव वैद्य, बाळासाहेब देशपांडे, ठेंगडी वगैरे मंडळी होती. टिळकांचे पुढें पुढें जे दौरे झाले त्यांचा हा दौरा म्हणजे प्रारंभच होता म्हणण्यास हरकत नाहीं. स्टेशनवर सत्कार करण्यास सुमारें १०००० लोक जमले असावेत ! फडके वकील यांच्या मैदानांत मंडप घालून तयारी ठेवली होती. तेथें व्याख्यानाचें सत्र सुरू झालें. टिळकांच्या व्याख्यानाचे दिवशीं सुमारें १५ हजार लोक जमले होते म्हणतात. त्यांच्या व्याख्यानाचे वेळीं शेगांवचे प्रसिद्ध साधु श्रीगजानन महाराज हे मुद्दाम हजर राहिले

आणि त्यावरून टिळकांवर ईश्वराचा मोठा अनुग्रह झाला अशी लोकांची भावना झाली. व्याख्यानांत टिळकांनीं असें सांगितलें कीं, "कित्येक यात्रेकरूंना स्वराज्यगंगेचा ओघ डोळ्यांना दिसतो म्हणून ते लांबची सफर करूं पाहतात. कित्येकांना ती दिसत नाहीं किंवा लांबची यात्रा झेंपत नाहीं त्यांनीं गोदावरीचे कांठीं आपलें पारणें फेडण्यास हरकत नाहीं. काशीस जाऊन पोंचल्यावर तेथेंच पारणें फेडण्याचा आमचा संकल्प आहे. मग वाट चुकल्यामुळें किंवा वाटेंतील जंगलामुळें अथवा वाटमार झाल्यामुळें किंवा पाय दुखल्यामुळें अर्ध्यामुर्ध्या वाटेंतहि जरी आम्ही गतप्राण झालों तरी आमच्या मरणकाळच्या भावनेच्या जोरावर आमचें राष्ट्र स्वराज्याची यात्रा पुरी करून गंगाकिनारींच राष्ट्रीय पारणें सोडल्यावांचून राहणार नाहीं." अकोल्याहून टिळक खामगांव येथें गेले. तेथेंहि सत्कार आणि व्याख्यानसमारंभ फार उत्तम झाला. नंतर मलकापुरास एक दिवस घालवून हा छोटा दौरा संपवून टिळक पुण्यास परत आले.

याच सुमारास मुझफरपुर येथील बाँबगोळ्यांचे अत्याचार होऊन त्याविषयीं केसरींत लेखमाला म्हणजे अग्रलेख आणि स्फुटें हीं सुरू झालीं होतीं. आणि या दारूच्या कोठारांत सरकारच्या क्रोधाग्नीची जळजळीत ठिणगी पडून लवकरच भडका होणार अशीं स्वप्नें टिळकांना आगाऊंच पडूं लागलीं होतीं. मे अखेर हिंदस्वराज्य, विहारी आणि अरुणोदय या तीन पत्रांवर राजद्रोहाचे खटले सुरू करण्यांत आले. हिंदस्वराज्याचे संपादक पहिल्या खटल्याची शिक्षा भोगून नुकतेच सुटून आले होते. अशा स्थितींत दुसरा खटला भरण्यांत आला. विहारी पत्राचे पहिले संपादक फडके हे तुरुंगांतच होते. असें असतां त्यांचे मागून झालेले संपादक रामभाऊ मंडलीक यांचेवर खटला भरण्यांत आला. वास्तविक केसरी किंवा इतर पत्रें यांत येणारे बाँबच्या अत्याचारावरील अभिप्राय विलायतेंतील कांहीं उदारमतवादी इंग्रजांनीं दिलेल्या अभिप्रायाहून शब्दशः फारसे वेगळे नव्हते. पण खटले अभिप्रायाच्या शब्दांवर होत नसून अभिप्रायाच्या अभिप्रायावर होत असत असें दिसून आलें ! उदाहरणार्थ सर वुइल्यम वेडरबर्न यांनीं डेलीन्यूजमध्यें असें लिहिलें आहे कीं, "जसे रशियांत तसे हिंदुस्थानांतहि जुलुमापासून गुप्त कट उद्भवतात आणि राजकीय खून होतात. ही गोष्ट राजकर्त्यांना कधीं समजणार ! तीव्र निराशेनें अंतःकरण अत्यंत उद्विग्न झालें होतें तरी अद्यापि काँग्रेस सनदशीर आणि कायदेशीर उपायांचें समर्थन करीत होती. दडपशाही हीच राजकीय खुनांची जननी

होय." सर हेनरी कॉटन यांनींहि अभिप्राय दिला कीं, "हिंदुस्थानांतील दडपशाहीचा हा स्वाभाविक परिणाम होय. निराशेनें व्याप्त झालेले लोक कोणतें कृत्य करूं शकतात याचा हा एक मासला आहे. म्हणून त्याचें आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाहीं. सरकारनें असंतोषाचीं कारणें नाहींशीं करणेंच अवश्य आहे." केरहार्डी म्हणाले कीं, "राजकीय खून हा सरकारच्या सांप्रतच्या धोरणाचा ओघानेंच घडणारा परिणाम आहे." कॅप्टन आर्थर सेन्ट जॉन म्हणाले, "या आत्याचाराची जबाबदारी ब्रिटिश लोक आणि त्यांचे हिंदुस्थनांतील प्रतिनिधि यांचेवर आहे." अशा रीतीनें खुद्द विलायतेंतलें लोक अभिप्राय प्रगट करीत होते. सरकार त्यांचें काय करणार ? पण त्याचें सगळें उट्टें त्यांनीं हिंदी लोकांवर काढून घेतलें ! दडपशाहीला वर सांगितल्याप्रमाणें प्रारंभ झालाच होता. तथापि सर जॉर्ज क्लार्क यांनीं सर्व जगाचें लक्ष वेधेल असा प्रकार करण्याकरितां टिळकांवर खटला करण्याचें योजिलें व त्याप्रमाणें या मोठ्या बलिदानाचा समारंभ पुढें लवकरच घडून आला. पण या खटल्याची हकीकत एका स्वतंत्र भागांतच देणें अवश्य असल्यामुळें ती जरी या म्हणजे १९०८ सालांतच घडली तरी या ठिकाणीं क्रमानें न देतां त्यानंतर कॉंग्रेससंबंधाचा जो वाद वर्षभर सुरू होता त्याची हकीकत आधीं देऊन या भागापुरता १९०८ सालाचा वृत्तांत पुरा करण्याचें योजिलें आहे.

(१०) एकीबेकीची मीमांसा

राजकारणाच्या भांडणांत हिंदी लोक आणि परके लोक यांचा संबंध दर्शवितांना शंभर कौरव अधिक पांच पांडव मिळून एकशेंपांच होऊन लढावें ही नीति अनेक लोकांनीं उच्चारली असेल. कांहीं अंशीं ती प्रथमदर्शनीं समर्पक दिसते. कारण जहालमवाळांचें वैर कौरव-पांडवांच्या वैरासारखें भासण्यासारखें आहे. पण थोडा विचार केला असतां राजकारणांत पडलेल्या पुरुषांच्या समुदायाला मिळून पांडवांची उपमा अधिक शोभेल असें वाटतें. टिळक महाभारताच्या उपमा पुष्कळ वेळां देत. व संयुक्त राष्ट्रीय सभेला पांडवबंधूंची आणि सरकारला कौरवांची उपमा त्यांनीं केव्हां लेखांत व भाषणांत दिली आहे कीं काय माहीत नाहीं. पण पांचांची उपमा एकशेंपांचांपेक्षां अधिक लागू पडेल असें वाटतें. कौरव व पांडव यांना मिळून किंवा फुटून कोणा तिसऱ्यापासून राज्य घ्यावयाचें नव्हतें तर एकच राज्य दोघांना वांटून घ्यावयाचें होतें. यथान्याय दोघेहि त्या राज्याचे वांटेकरी.

तथापि कौरवांनीं पांडवांना छळलें. शिष्टाई मानली नाहीं आणि ' सुईच्या अग्रा- इतकीहि मृत्तिका देणार नाहीं ' असें मानी व मनस्वी दुर्योधनानें सिंहासनावरूनच काय पण रणभूमीच्या धुळींत लोळतांनाहि म्हटलें. एका बाजूला हिंदी लोक आणि दुसऱ्या बाजूला परकीय सरकार असा यांचा संबंध आहे. कौरवांनीं कपटद्यूतांत पांडवांना जिंकिलें त्याप्रमाणें इंग्रजांनीं कपटानें हिंदुस्थान मिळविलें असें म्हणणारा एक पक्ष आहे. आज शंभर वर्षांत झालेले निरनिराळ्या वेळचे अत्याचार पाहिले तर त्याला लाक्षागृहांतील अत्याचाराची, वनवासांतील उपद्रवाची आणि अज्ञातवासांतील छळाची उपमा साजेल. शिष्टाई केली तरी मानीत नाहींत. आणि सुईच्या अग्रावर मावतील इतके सूक्ष्म अधिकार देण्यालाहि इंग्रज रण पाडतात याहि दृष्टीनें ती उपमा लागूं पडते. The Englishman will fight in the last ditch for power ही कित्येक इंग्रजांची उक्ती दुर्योधनाच्या वर सांगितलेल्या उक्तीशीं तंतोतंत मिळणारी आहे. आणि एका बाजूला हिंदी राष्ट्र आणि दुसऱ्या बाजूला इंग्रज राज्यकर्ते असें पाहिलें असतां या युद्धाला भारतीय युद्धाची उपमा शोभेल.

पण मवाळ जहाल यांना कौरव पांडवांची उपमा शोभत नाहीं याचें कारण त्यांपैकीं कोणाहि एकाजवळ राज्य आहे आणि दुसरा तें देत नाहीं अशी खरोखर स्थिति नाहीं. नेमस्त लोकांना सरकारशीं सहकारिता केल्यानें मानसन्मान, अधिकाराच्या जागा व द्रव्यलाभाच्याहि जागा केव्हां केव्हां मिळतात. पण त्यांना राज्य मानण्याइतकी हीनवृत्ति जहालांची नाहीं. किंबहुना स्वतः नेमस्त या गोष्टींचें सुख अनुभवित असतां त्यांची देखील बुद्धि हेंच स्वराज्य असें मानण्याची नाहीं. दोघांनाहि सरकारापासूनच स्वराज्य मिळवावयाचें आहे. आहे या स्थितींतच दोघेहि असंतुष्ट आहेत. उद्योग व स्वार्थत्याग केल्याशिवाय तें मिळणार नाहीं अशीच दोघांनाहि जाणीव आहे. सामान्य प्रश्नांवर त्या दोघांचें ऐकमत्य असतें. फक्त त्या दोघांत फरक व्यवहारदृष्टीचा आणि त्याहून खरा फरक म्हटला म्हणजे स्वभावाचा, मनोवृत्तीचा. साम्य व विरोध यांचे हे मुद्दे लक्षांत घेतले असतां मवाळ व जहाल यांना मिळून पांडवबंधूंची उपमा साजेल. कारण त्या बंधूंत झालें तरी खरा भेद मनोवृत्तीचाच होता. ध्येय किंवा उद्दिष्ट यांचा नव्हता. सामान्य नीतीचा नव्हता तर विशिष्ट नीतीचा होता. पण ही उपमा चाऱ्ही मुंड्यावर लोळवून कोणी पाहूं नये इतका आधींच इशारा दिल्यावर आम्हांस असें म्हणतां

येईल कीं, संकीर्ण नेमस्त पक्षाला धर्माची उपमा आणि संकीर्ण राष्ट्रीय पक्षाला भीमार्जुनादि इतर बंधूंची उपमा शोभेल. कारण विशेष प्रसंगीं मनोवृत्ति न जुळल्यानें ते कडक्यानें भांडतील व एकमेकांना अपशब्दहि बोलतील. पण तो प्रसंग जातांच ते भावाभावासारखे एकदिलानें वागतील. धर्मावर इतर बंधूंचा आक्षेप हा कीं तो फाजील शांतवृत्ति धारण करितो, त्याला कौरवांचें कपट कळत नाहीं, प्रसंगविशेषीं कौरवांनीं कपटानें पाचारण केलें असतां द्यूत खेळण्याला बसतो, हरला जातो, तोंडच्या कबुलीनें कुटुंबाच्या अनहिताला कारणीभूत होतो, आणि आणीबाणीचा प्रसंग आला तरी देखील आपल्या इतर बंधूंना तेज प्रकट करण्याला प्रतिबंध करतो. व्यास किंवा प्राकृत भाषेंतील भारतकार या सर्वांनीं आणीबाणीच्या प्रसंगाच्या वेळीं धर्म व इतर बंधु यांच्या कडाक्याच्या वादाचें जें काल्पनिक वर्णन दिलें आहे तें मवाळजहालांच्या प्रत्यक्ष वादांत अनेक वेळां शब्दशः उतरलेलें आढळेल. लहान भावांनीं मोठ्या भावाला षंढ म्हणावें येथपर्यंत पाळी दोहों ठिकाणीं गेली.

रे सहदेवा जाउनी पुष्कळसा अग्नि आण जाच कसा ।
जाळूं याचे हे कर आम्हां हा सोसवेल जाच कसा ॥

हें कोणाहि धाकट्या भावानें केव्हांहि वडील भावाबद्दल म्हणावें काय ? पण दोन्ही उदाहरणांत तें म्हटल्याचे दाखले आढळतील. फार तर उपमेंत उणें इतकेंच पडेल कीं नेमस्त हे जसे जहालांना अत्याचारी म्हणतात आणि वेगळें घर बांधूं म्हणतात तसें धर्म आपल्या भावांना कधीं म्हणाला नाहीं. पण येवढें सोडून दिलें असतां वादाचा प्रसंग गेल्यावर पांडवबंधु प्रेमानें वागले तसे जहालमवाळहि विशेष प्रसंग सोडून दिले असतां बंधुप्रेमानें वागतात; नाहीं असें नाहीं. इतकेंच नव्हे तर कीचकवधाच्या वेळीं अखेर धर्माची जी वृत्ति झाली तीच पदोपदीं ज्वलज्जहालांचा निषेधपूर्वक तेजोभंग करणाऱ्या मवाळांचीहि झालेली आहे हें उभय पक्षीं नाकबूल करतां येणार नाहीं. आणि धर्म हा योद्धा म्हणून प्रसिद्ध नसला आणि युद्ध हें त्याचें नित्यकर्म नसलें तरी शेवटीं भारतीय युद्ध जुंपलें तेव्हां तोहि युद्धांत सामील झाला व त्यानेंहि एखाद दुसरा पराक्रम केला. त्याप्रमाणें ज्यांना आज आपण मवाळ किंवा नेमस्त म्हणतों त्यांच्या पिढींतिलेच लोक उद्यां राजकारणाच्या युद्धांत तशाच रीतीनें पराक्रम करणार नाहींत हें कशावरून ? अमेरिकेचें उदाहरण घेतलें तर बेंजामिन फ्रँकलीन यानें विला-

यतेंत शिष्टाई करतांना नम्रभाव धरून ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या व अधिकाऱ्यांच्या घरीं खेटे घालघालून बूट फाडले. आणि जॉर्ज वॉशिंग्टन हा प्रथम इतका राजनिष्ठ असे कीं इंग्लंडच्या राजाला कोणीं नांवें ठेवलेलीं त्याला खपत नसत. पण शिष्टाईचे सर्व प्रयत्न फुकट गेल्यावर या दोघांनींहि युद्धकंकण हातीं बांधलें आणि क्षात्रदीक्षा घेतली ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांत काळ पुढें ढकलतां ढकलतां सरकार जर आजचीच वृत्ति कायम ठेवील तर उद्यां जहाल हे क्रांतिकारक बनतील आणि जहालांची आजची जागा उद्यांचे नेमस्त घेतील अशी कल्पना करणें कठिण आहे काय ? सर्व राजकीय उपपक्ष मिळून हिंदुस्थानांत एकच मुख्य पक्ष असावा, स्वभावभेद व पंथ वेगळे असले तरी सर्वांनीं एकाच घरीं नांदून आपापल्या विशिष्ट गुणांचा फायदा सामुदायिक राष्ट्रकार्याला द्यावा, तरुणांनीं वडिलांचा उपमर्द केला तर तो त्यांनीं मोठें मन करून सोसावा, आणि मोठ्यांनीं विवेकबुद्धि जागृत ठेवून धाकट्यांची उडी मागें थोडीशी हटविली तर धाकट्यांनींहि आपला तेजोभंग मानूं नये अशी टिळकांची एकंदर कल्पना होती आणि याचकरितां त्यांना मवाळ जहालांना कौरवपांडवाची उपमा न देतां केवळ भिन्न स्वभावाच्या पांडवबंधूंचीच उपमा द्यावीशी वाटली असती असें आम्हांला तरी वाटतें.

टिळकांच्या या धोरणाचें स्पष्टीकरण त्यांनीं केसरींत १९०८ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत लिहिलेल्या लेखांतून दिसून आलें. ‘ समेट कसा होईल ’ ह्या अत्यंत विवेचक अग्रलेखांत टिळक लिहितातः—“ पार्लमेंट सभेंत राष्ट्राचें हित कसें साधतात याचें प्रत्यक्ष उदाहरण आपल्या डोळ्यांपुढें आहे. मग राष्ट्रीय सभेंत अमूक पक्षाचे लोक पाहिजेत बाकीच्यांनीं तेथें येण्याचें प्रयोजन नाहीं असा आग्रह धरणें अनुदारपणाचें लक्षण नव्हे काय ? मतभेदामध्यें मतैक्य बेकीमध्यें एकी उत्पन्न करून राष्ट्रकार्य कसें साधावयाचें या प्रश्नांचा पाश्चिमात्य लोकांनीं निकाल लाविलेला आहे. आमच्यामध्यें अशा प्रकारचें शिक्षण कमी असल्यामुळें, या गोष्टी अशक्य वाटतात. पण वास्तविक त्या तशा नाहींत. धार्मिक बाबतींत हाच न्याय लागू आहे. शैव, वैष्णव, गाणपत्य, जैन वगैरे अनेक मताचे लोक असले तरी तीं एका प्रमुख धर्माचीं अंगें असें समजून त्यांची एकवाक्यता कशी करता येईल याचा ज्याप्रमाणें विचार करावा लागतो, तद्वतच राजकीय बाबतींतील मतभेदाचीहि राष्ट्रांतील मुत्सद्यांना व्यवस्था लावावी लागते. गुणग्राहक, दोषदर्शक, स्वराज्यवादी, स्वातंत्र्यवादी असे राजकीय बाबतींत आमच्या पुढाऱ्यांमध्यें अनेक भेद आहेत. हे सर्व गृहस्थ राष्ट्राचे

अभ्युदय इच्छिणारे आहेत हें परस्परांनीं प्रांजलपणें कबूल केलें पाहिजे. आणि एवढी गोष्ट कबूल झाली कीं सर्वांचा एकोपा होण्यास अडचण पडणार नाहीं. स्वराज्य काय किंवा स्वातंत्र्य काय दोन्हीहि आमच्यापासून इतकीं दूर आहेत कीं त्या दोहों-मधील अंतर सध्यां विचारांत घेण्यासारखें नाहीं. दोन तारे एकमेकांपासून लक्षा-वधी योजनांच्या अंतरावर असतांहि पृथ्वीवरील मनुष्यास आकाशांत सारख्याच अंत-रावर आहेत असें वाटतें. तद्वत् स्वराज्य व स्वातंत्र्य ह्या दोन्ही अंतिम हेतूंच्या बाबतींत आमच्या लोकांची स्थिति आहे.

" पुष्पवादी आणि फळवादी यांनीं उगाच तंटा करण्यांत काय हंशील ? बीज जमिनींत पेरा किंवा रोवा. त्यास पाणी घाला. दोघेहि तेंच रोप जतन करून वाढवा. मग पुढें दोघांचीहि कार्यसिद्धि आहे. धार्मिक बाबतींत मीमांसा आणि औपनिषद्दर्शन यांत अशाच प्रकारचे मतभेद आहेत. यज्ञयागादि कर्मं करून स्वर्गप्राप्ति करून घ्यावी किंवा त्यामुळें चित्तशुद्धि करून घेऊन पुढें ज्ञानानें मोक्ष मिळवावा हे दोन्ही दर्शनांतील मतभेदांचे मुख्य प्रश्न आहेत. तथापि दोन्हीं दर्शनें हिंदु धर्मशास्त्रांत प्रमुख मानलीं असून वैदिक धर्माचे ते मुख्य आधारस्तंभ आहेत. स्वर्गप्राप्ति व मोक्ष, मोहोर व फळ, स्वराज्य व स्वातंत्र्य या तीन जोड्या अशा दृष्टीनें विचार केला असतां सारख्याच आहेत असें म्हटलें तरी चालेल. यामधील पहिली दुकल वेदांतांतील, दुसरी व्यवहारांतील व तिसरी राजकीय बाबतींतील आहे. या तिन्ही प्रसंगीं अंतिम साध्यांत कोणाचा कसाहि भेद असला तरी, बीज लावणें, यज्ञ-दानतपादि क्रिया करणें आणि राष्ट्रीय सभेनें काम चालू ठेवणें यामध्यें सर्वांचा एको-पाच असला पाहिजे. राष्ट्रीय सभेचे सभासद अमुक एक विशिष्ट मत स्वीकारणा-रेच असले पाहिजेत, दुसऱ्यानें येथें येण्याचें कारण नाहीं हा आग्रह तंट्याचें खरें कारण होय. "

यापुढील लेखांत ' समेटाला खरी अडचण कोठें आहे ' ह्या प्रश्नाचा विचार टिळ-कांनीं केला आहे. ते लिहितात-" २५-३० वर्षें काम केलेल्या फेरोजशहा मेथा-सारखे पुढारी सरकारास उघड रीतीनें अडविण्याचा उपदेश लोकांना करण्यास कधींच तयार नव्हते व नाहींत. त्यांचा मार्ग अडवणुकीचा नाहीं. स्वतंत्र पण गोडीगुला-बीचा आहे. गेलीं दोनतीन वर्षें राष्ट्रीय पक्ष जेव्हां जोमानें पुढें आला तेव्हां या पुढाऱ्यांची मोठी तारांबळ उडाली. सरकारी अधिकारी त्यांना विचारूं लागले कीं, " कॉंग्रेसला जर सरकारला आडवावयाचें नाहीं तर मग ह्या नव्या पक्षाचें ढोंग काय

आहे ! आणि तुम्ही आजपर्यंत दिलानें जर खरे आहांत तर मग ह्या नव्या पक्षाचा निषेध कां करीत नाहीं ?" गोखले यांनीं कौन्सिलांत ह्या प्रश्नाला उत्तर दिलें. पण तें अधिकाऱ्यांना समाधानकारक वाटलें नाहीं. "जुन्या पक्षाची नव्या पक्षाला एवढी तरी फूस कां असावी ? निदान जुना पक्ष आपल्या सहवासाचा व इभ्रतीचा फायदा तरी नव्या पक्षास देत आहे खास !" असें सरकारास वाटत होतें. ही सरकारची मनांतील शंका कशी काढून टाकावी हा जुन्या पुढाऱ्यांपुढें पहिला मोठा प्रश्न होता. धरलें तर चावतें सोडलें तर अंगावर येतें अशी त्यांची स्थिति झाली होती. सरकारच्या बाजूनें हा पेंच झाला. लोकांच्या बाजूनें पाहिलें तर तीच अडचण होती. नव्या पक्षाचीं जोमदार मतें उत्तरोत्तर अधिकाधिक प्रसृत होत चाललीं होतीं आणि जुने पुढारी लोकांस जर आपले पूर्वींचे मुत्सद्दीपणाचे मार्ग सांगूं लागले तर त्यांचें कोणी ऐकत नव्हता. इतकेंच नव्हे तर या जुन्या पुढाऱ्यांचा देशाभिमान तितका तीव्र अगर जाज्वल्य नाहीं असेच त्यांच्यावर आरोप होऊं लागले होते. तिकडे पहावें तर सरकार खुष नाहीं, इकडे पहावें तर लोक राजी नाहींत असें त्यांच्यावर दुहेरी संकट येऊन पडलें होतें. मोर्लेसाहेबांनीं स्वराज्याला चांदोबा म्हणून निषेध केला म्हणून चांदोबा सोडावा तर ध्येय नाहींसें होतें. बरें राष्ट्रीय पक्षाला जाऊन मिळावें तर जुन्या धोरणावर पाणी पडून सरकारचा संबंध अगदीं तुटतो. या अडचणीमुळें सुरतेच्या प्रसंगाचा फायदा घेऊन नेमस्तांनीं सवता सुभा स्थापला. राष्ट्रीय सभा बुडावी असें कोणासच वाटत नव्हतें. मात्र हा डाव दुसऱ्या पक्षांकडे जाऊं नये अशी जुन्या पक्षाची इच्छा होती. बंगाल्यांतील ह्या दोन पक्षामधील विरोध मुंबईइतका तीव्र नव्हता. म्हणूनच बंगाल्यांत हा तंटा उत्पन्न न होतां मुंबईस प्रथम उत्पन्न झाला."

टिळकांनीं केलेली मीमांसा कांहीं खोटी नाहीं. नेमस्तांना हरप्रकारें नव्या पक्षाचा संबंध तोडावयाचा होता. पण नव्या पक्षाला जुन्या पक्षाच्या इभ्रतीचा फायदा स्वतःच्या तेजाच्या फायद्याबरोबर मिळाला असता तर अर्थात् हवा होता. म्हणून टिळकांनीं काँग्रेस कन्टिन्युएशन कमिटीची स्थापना केली. आणि या कमिटींत सर्व प्रांतांचे लोक असल्यामुळें सर्व प्रांतांत ह्या समेटाला संमति मिळवून तो मुंबईच्या पुढाऱ्यांवर बाहेरच्या बलानें लादावा असा टिळकांच्या मनांतील डाव होता. अरविंद घोषासारख्या लोकांना ह्या योजनेबद्दल मनांतून फारसा उत्साह वाटत नव्हता. पण टिळकांनीं त्यांच्यावर फार भिस्त ठेवली नव्हती. याचें कारण या

दोघांतील स्वभावाचें अंतर. आणि ह्या स्वभावांतील अंतरामुळेंच भविष्यकाळीं अरविंद घोष हे पांदेचरीस जाऊन निर्माल्यवत् होऊन पडले आणि टिळकांनीं अखेर संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरविली, तिच्यांत ते शिरले, त्यांनीं ती काबीज केली व शेवटीं १९१८–१९ सालीं जुना डाव नेमस्तांवर परतवून त्यांनाच वाटल्यास राष्ट्रीय सभा सोडून जाण्यास भाग पाडलें.

सुरतेनंतर दोन महिन्यांचे आंत पबना येथें बंगाल प्रांतिक परिषद् भरली तेव्हां एका बाजूला सुरेंद्रनाथ व दुसऱ्या बाजूला अरविंद घोष हे कोणतें धोरण स्वीकारतात हे लोक मोठ्या उत्सुकतेनें पाहात होते. परिषदेचें अध्यक्षस्थान रवींद्रनाथ टागोर यांच्याकडे देण्यांत आलें होतें. ते कोणत्याहि पक्षांत सामील नसल्यानें समेट करण्याला सर्वस्वीं योग्य होते. त्यांनीं जुन्या व नव्या पक्षाची मीमांसा करून सुरतेच्या भांडणांत कांहीं विशेष महत्त्व नाहीं असें सांगितलें व बंगाल्यांत तरी जुन्या व नव्या पक्षाचा मिलाफ सुरतेनंतर झाला असून एका संयुक्त नॅशनॅलिस्ट पक्षाशिवाय दुसरा कोणताहि पक्ष बंगाल्यांत नाहीं असें त्यांनीं जाहीर केलें. पबना परिषदेचें धोरण १९०६ च्या दादाभाईंच्या धोरणावर राहावें असा सर्वांनीं मिळून प्रयत्न केला होता आणि त्याला यश आलें. बहिष्कार हा परदेशी कापडापुरता न राहतां 'बहिष्काराची चळवळ' हेच जुने शब्द कायम राहिले. तसेंच स्वदेशीच्या ठरावांतील 'झीज सोसूनहि' हे शब्द गाळण्यांत आले नव्हते. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ठरावांत 'राष्ट्राच्या ताब्यांतील शिक्षण' हे शब्दहि कायम राहिले. स्वराज्याच्या ठरावासंबंधीं थोडा वाद झाला. वसाहतीच्या स्वराज्याचें ध्येय सर्वांनाच साधारण असें म्हणून ठरावांत घालावें असें एका पक्षाचें म्हणणें होतें. पण निर्भेळ स्वराज्यवादी परिषदेंत आहेत हें एक व त्यांनाहि परिषदेंत स्थान आहे मज्जाव नाहीं हें दुसरें. म्हणून असें ठरलें कीं, या गोष्टी स्पष्टपणें जनतेच्या निदर्शनाला आणण्याकरितां स्वातंत्र्यवादी पक्षानें आपली फक्त उपसूचना मांडावी पण प्रत्यक्ष मतें घेण्यास लावूं नये. आणि वसाहतीच्या स्वराज्याच्या ध्येयाचा मूळ ठराव पुढें मांडला जाईल तेव्हां फार तर स्वतः मत देऊं नये.

पबना परिषदेचे दुसरे दिवशीं मोतिलाल घोष अध्यक्ष असतांना सुरेंद्रनाथ बाबूंनीं व्याख्यान दिलें. दोघांनींहि सुरतेच्या बखेड्याचा आपापल्या परीनें खुलासा केला आणि चतुःसूत्रीच्या पायावर सर्व पक्ष एक आहेत असें जाहीर केलें. ह्या परिषदेमध्यें टिळकांच्या धोरणाचा पहिला विजय झाला. पबना परिषदेनें मुंब-

ईच्या पुढाऱ्यांचा अप्रत्यक्ष रीतीनें निषेध केला आणि कन्व्हेशनमध्यें भाग घेणारे सुरेंद्रबाबू पबना परिषदेंत विरुद्ध पक्षाशीं सहकार्य करतात याचा अर्थ पुढें मागें संयुक्त राष्ट्रीय सभा व्हावी असें बंगाली पुढाऱ्यांचें मत होतें असा उघड झाला. आणि बंगाल्यांत घडलें तें मुंबईस कां घडूं नये ? मुंबईच्या पुढाऱ्यांना एकीची किंमत कळत नव्हती. ते चढेल होते, ते अरेराव होते, त्यांची देशभक्ति, अभिमान व अहंकार यांच्यापुढें मजल मारूं शकत नव्हती असेंच इतर कोणासहि त्यावेळीं वाटूं लागलें असतें.

पबनानंतर अलाहाबाद प्रांताच्या परिषदेची वेळ आली, म्हणून येथें आपल्या मताला जागा किती मिळते हें पाहण्याकरितां टिळकांनीं केळकरांना पाठविलें. १९०७ सालीं या प्रांतानें आपली पहिली प्रांतिक परिषद भरविली ती फारच रोडकी होती. प्रतिपक्षाला वगळून सभा भरविल्यामुळें प्रतिनिधींची संख्या ४० हून अधिक नव्हती. उलट राष्ट्रीय पक्षामार्फत जाहीर सभेंत १५० प्रतिनिधि निवडले गेले. पं. मदनमोहन मालवीय यांनीं जहाल पक्षाचा विजय होईल किंवा दंगाधोपा होईल ह्या भीतीनें पोलिसांची मदत घेतली. सुरतेच्या बखेड्यानंतर पंडितजींनीं नेमस्त पक्षाच्या बालेकिल्ल्यांची तटबंदी अधिक बळकट करण्याचें ठरविलें. यामुळें खुद्द पंडितजींचे सहकारी व आप्तेष्टहि उघड टीका करूं लागले. १९०८ सालची परिषद लखनौस भरली. तेव्हा पं. मदनमोहन यांनीं असें ठरविलें कीं, सुरतेस बनविलेला प्रतिज्ञालेख आपल्या परिषदेंत अमलांत आणावा. यामुळें राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांनीं, जरी हे लोक त्यावेळीं थोडे होते तरी, या सभेवर बहिष्कार घालण्याचा निश्चय केला व परिषदेस निवडलेल्या कांहीं प्रतिनिधींनीं चिटणीसांना असें लिहून कळविलें कीं आम्ही ह्या सभेला येऊं इच्छित नाहीं. मि. सीमिअन, बाबू सत्यचरण, मुकर्जी, सुरेंद्रनाथ सेन, पं. श्रीकृष्ण जोशी, पं. बाळकृष्ण, बाबू हरी मोहन रॉय, बस्तिराम, पार्वती चरण चतर्जी वगैरे थोडे लोक या निषेधामध्यें होते. पण केळकरांच्या अनुभवाला असें आलें कीं हे सल्ला करणारे थोडे लोक पं. मदनमोहन यांच्याप्रमाणें सतत राजकीय चळवळ करणारे नसल्यामुळें त्यांचें वजन पडावें तसें पडत नव्हतें. सुरतेच्या प्रकरणांत पंडितजींचा खुद्द पुतण्या कृष्णकांत मालवीय हे पंडितजींच्या विरुद्ध होते. पण चुलत्यापुढें पुतण्याचें काय चालणार ? पंडित मदनमोहन हे नेमस्ताहून नेमस्त बनलेले आणि शिवाय कार्यकर्ते यामुळें प्रांतांत विरोधी पक्ष असूनहि त्याचें चीज

झालें नाहीं. केळकर यांच्या प्रयत्नानें इतकें मात्र झालें कीं, या एकपक्षीय सभेंतहि कन्व्हेन्शन व प्रतिज्ञालेख यांच्यासंबंधानें ठराव आणला गेला नाहीं. यापुढें दोन महिन्यांनीं अलाहाबाद येथें कन्व्हेन्शनची सभा भरणार होती आणि मुंबईच्या पुढाऱ्यांनीं ती यशस्वी करण्याचा सर्व भार पं. मदनमोहन यांजवर टाकला होता. शिवाय रमेश चंद्र दत्त हेहि त्या सुमाराला लखनौस जाऊन त्यांनीं कन्व्हेन्शनला अनुकूल असें मत प्रगट केलें होतें. तथापि कन्व्हेन्शनच पुढें चालवावी व संयुक्त राष्ट्रीय सभा टाकून द्यावी असला ठराव परिषदेंत येऊं शकला नाहीं.

(११) संयुक्त कॉंग्रेसची चळवळ

सुरतेस कॉंग्रेस मोडल्यावर ती फिरून जोडण्याची खटपट निदान टिळकांच्या बाजूनें सुरतेसच सुरू झाली. राष्ट्रीय सभेंत हवे तितके भांडूं असें टिळक म्हणत असल्याचें प्रसिद्ध आहे. पण राष्ट्रीय सभा मोडूं असें त्यांनीं म्हटल्याचें कोठें प्रसिद्ध नाहीं. राष्ट्रीय सभेसंबंधानें त्यांची वृत्ति खरी सांगावयाची तर ती या शब्दांत सांगतां येईल. "आम्ही भांडूं पण मोडणार नाहीं आणि तुम्हीं मोडली तरी आम्ही पुनः जोडूं." उलट नेमस्तांची खरी वृत्ति पाहिली तर वेणीसंहारांतील भीमाच्या शब्दांनींच ती वर्णन करावी लागेल. "भीमो विघटयाति यूयं घटयथ" म्हणजे आम्ही तर सभा फोडणारच तुम्ही कशी जोडणार ती जोडा पाहूं ! टिळकांच्या वरील वृत्तीला पुष्कळांनीं पुष्कळ प्रकारें नांवें ठेवलीं आहेत. त्यांचे कांहीं अनुयायी व प्रतिपक्षी म्हणत " टिळक लोचट आहेत. नेमस्तांनीं झाडून टाकण्याचा प्रयत्न केला तरी पुनः ते त्यांनाच चिकटूं पाहतात. " इतर कांहीं अनुयायी म्हणत आपण स्वतंत्र राहूं आणि आपल्या कार्यक्रमांत नेमस्तांपेक्षां अधिक तेज आहे असें जगाला व सरकारालाहि दाखवूं. नेमस्तांच्या घोटाळ्यांत पडून पदोपदीं खुल्या दिलानें मनपसंत बोलण्याच्या कामीं उगीच अडथळा व जिकीर किती सोसावी ! नेमस्त वेगळे राहून लवकरच आपल्या खऱ्या गुणांनीं लोकांना दिसून पडतील. आमचें आच्छादान त्यांच्यावर घालून त्यांना उगाच देशभक्तीचे खोटे वांटेकारी कां करा ! "

उलट कट्टर नेमस्त म्हणत कीं, " टिळकांना आपले अनुयायी घेऊन सवता सुभा स्थापना करण्याचें धैर्य आहे कोठें ? त्यांनीं आपलें राज्य वेगळें स्थापलें तर चार विद्वान् डोकीं किंवा चार पदवीधर आमच्याप्रमाणें त्यांच्या राज्यांत दिसणार नाहींत. पुष्कळसे तेली, तांबोळी, अज्ञानी, अडाणी, आडमुठे, खेडवळ लोक आणि शिंगें मोडून वासरांत शिरणारे स्वतः टिळकांसारखे चार बुद्धिवान् सुशिक्षित

लोक. पण अशांनीं काय राज्य स्थापलें जातें ? तें तेव्हांच मोडावयाचें. टिळकांचें राज्य स्वतंत्र स्थापलें गेल्याबरोबर काय होईल तर ते जसे आज आम्हांला छळतात तसे त्यांचे अनुयायी त्यांना छळूं लागतील. ते जसें आज आम्हांला मवाळ म्हणतात असे त्यांच्यांतले ज्वलज्जहाल लोक आज जहालीची फुशारकी मिरविणाऱ्या टिळकांना उद्यां छळूं लागतील. आमचें नांव सांगून टिळकांना आज सामोपचाराचा बहाणा करतां येतो. उद्यां ते त्यांच्यांतच असले तर सामोपचाराची भाषा सरकाराशीं बोलणें हा त्या राज्यांतला गुन्हा ठरेल. टिळकांच्या अंगीं ज्वलज्जहालांचें धैर्य नाहीं आणि आम्हां नेमस्तांच्या अंगांतला मुत्सद्दीपणा नाहीं. टिळकांना कायद्याचें मर्म चांगलें कळतें म्हणून ते बेकायदेशीर अशी गोष्ट सहसा करवूं देणार नाहींत, पण अनुयायांच्या दृष्टीनें हीच गोष्ट त्यांच्याविरुद्ध जाईल. आणि कायदेशीर विधायक स्वरूपाची एखादी चळवळ टिळक करण्याला काढतील तर त्यांच्या राज्यांतील लोकांचें अज्ञान दिसून पडेल. टिळकांचे अनुयायी सगळे हुच्चे, हुल्लड करण्यांत पटाईत पण एकानें तरी कोणात्याहि विषयाचा सांगोपांग अभ्यास केला आहे काय ? सरकार दरबारला अनुलक्षून कांहीं लिहिणें, बोलणें, युक्तिवाद करणें, सजवून मांडणें, आधार देणें अशी वेळ आली म्हणजे त्यांच्यांत या कामाला योग्य अशीं चारदोन माणसेंहि मिळावयाचीं नाहींत. येऊन जाऊन टिळक हे एकटे असे आहेत कीं, हुल्लड करण्याचा प्रसंग आला तर हुल्लड करतील आणि एखाद्या विषयावर लिहिण्याबोलण्याची वेळ आली तर पूर्वींचा नसला तरी आयत्या वेळीं अभ्यास करून आमच्या बरोबरीनें एखाद्या प्रश्नाची सजावट करतील. पण एका झाडानें कांहीं बगीचा होत नाहीं. आपल्या पक्षाचें हें दुतर्फी व्यंग झांकण्याकरितां टिळकांना नेहमीं नेमस्त पक्षाला बिलगून राहावयाला पाहिजे. पण टिळक म्हणजे अस्तनींतील विंचू किंवा जोड्यांतला खडा. लवकर बाहेर पडावयाचा नाहीं आणि आंत राहील तोंपर्यंत जाच केल्याशिवाय राहावयाचा नाहीं. तेव्हां आतां टिळकांनीं आपल्याच गुणांनीं ही बरी संधि आम्हांला प्राप्त करून दिली आहे. काँग्रेस मोडली तर ती टिळकांनींच मोडली असें लोक म्हणणार. आणि ती मोडल्याचा फायदा घेऊन आपण जर भोंवतीं क्रीडचा खंदक खणून आणि घटना व नियम यांच्या भिंती बुरुंज उभारून आंत राहून कारभार करूं, तर आपलें राज्य संघटित होईल आणि जहाल पक्षाच्या हल्ल्यापासूनहि त्याचा बचाव होईल. उलट टिळकांच्या बाजूला असलें बचावाचें साधन

कांहींच नाहीं. आपसांत फूट माजेल. अनुयायी मैदानभर सैरावैरा करूं लाग-तील. मग उलट त्यांच्यावर हल्ला करण्याला अनेकांना अनेक वाटा मोकळ्या राहतील. आणि हा मैदानी शिलेदारांचा तळ हल्ला करून मोडून काढण्याला सरकारला कितीसा अवकाश ? ”

अशा रीतीनें आपले व परके काय बोलतात किंवा बोलत असतील याची कल्पना टिळकांना नव्हती असें नाहीं. पण राष्ट्रीय सभा ही हिंदुस्थानांत एकटी एकच असली पाहिजे मग त्यांत पक्ष कितीही असोत हें टिळकांचें मत प्रथम-पासून अखेरपर्यंत कायम होतें. त्याकरितां त्यांना या दोन्ही बाजूंशीं भांडावें लागत होतें व दोघींहिकडून निंदा करून घ्यावी लागत होती. राष्ट्रीय सभा एक असावी आणि तींत प्रमुखपणा मानानेंच नसला तरी कृतीनें तरी मध्यम जहाल पक्षाकडे असावा अशी त्यांची कल्पना होती. एकत्र राहिल्यानें नेमस्त हे कायद्या-पासून कोणाचा बचाव तो काय करणार ? कारण येऊन जाऊन सरकार खटले करील एवढीच भीति. आणि त्याला भिऊन तुम्ही आमच्यांत मिसळतां किंवा आम्हांला मिसळून घेऊं पहातां असें म्हणणें एवढीच नेमस्तांनीं जहालांना खिज-विण्याची जागा. पण यांत फारसें स्वारस्य नव्हतें. कारण एकजात निवळ जहा-लांची राष्ट्रीय सभा झाली तरी ती सर्व सभांच्या सभा बेकायदेशीर ठरविणारा समि-तीच्या कायद्यासारखा कायदा अजून झाला नव्हता. आणि नेमस्त समाविष्ट असलेल्या राष्ट्रीय सभेंत कोणी असला म्हणून व्यक्तिशः त्याचें बोलणें, लिहिणें हें जमेस धरून सरकार त्यावर खटला करणार नाहीं असें थोडेंच होतें ?

आज कायदे कौन्सिलांत कोणी कांहीं बोलला आणि तें काय वाटेल तें असलें तरी त्याच्यावर खटला होऊं शकत नाहीं असें कांहीं संरक्षण नेमस्तांच्या साह-चर्यामुळें सरकारनें किंवा कायद्यानें राष्ट्रीय सभेला किंवा कोणत्याहि परिषदेला दिलें नव्हतें. अर्थात् नेमस्त पक्षाचा राजकारणाच्या युद्धांत ढालीसारखा उपयोग करण्याचा टिळकांचा हेतु होता या म्हणण्यांत अर्थ नाहीं. पाप, पुण्य किंवा कर्मभोग याचा धनी जसा शेवटीं व्यक्तिमात्रच होय त्याप्रमाणें कोणावर खटला व्हावयाचा तर तो प्रत्यक्ष त्याच्याच शब्दाकरितां, लेखाकरितां किंवा कृत्याकरितांच होणार. तसले शब्द, लेख किंवा कृत्य कोणा व्यक्तीच्या अंगाशीं आणून भिड-विण्याइतका सरकारजवळ पुरावा नसेल तर तो मनुष्य सरकारला कितीहि अनिष्ट वाटला तरी सरकारला त्याच्यावर खटला करतां येत नाहीं. उलट तसा तो

आणून भिडवितां आला तर नेमस्त पक्ष किंवा एखादी नेमस्त ठळक व्यक्ती यांचा स्नेह, ऋणानुबंध किंवा कृपा असली म्हणून खटला झाल्याशिवाय राहिला नसता.

१९०७ ते १९१० या सालांत समाजामध्यें नेमस्तांपासून अत्याचारी लोकांपर्यंत पुरी गल्लत झाली होती. यामुळें तर फोडून निरनिराळे पक्षच काय पण निरनिराळ्या व्यक्ति एकमेकापासून होतील तितक्या अलग कराव्या असा सरकारचा प्रयत्न आंतून बाहेरून एकसारखा सुरू होता. पण माणुसकीच्या भलेपणानें, रक्तसंबंधानें, ऋणानुबंधानें, व्यक्तिप्रेमानें, गुणलोभानें, समान अभिरुचीनें, व्यापक सार्वजनिक हितबुद्धीनें, देशाभिमानानें व सरकारविषयींच्या समान अप्रीतीनें–या सर्वांनीं मिळून उभे, आडवे, तिडवे असे धागे इतके पसरले होते कीं, दुरून पाहणाराला तें सगळें अखंड एकच वस्त्र दिसे. दहा रंग तरी चित्र एक. दहा भाषा तरी भावना एक ! हें काय गौडबंगाल आहे हें सरकारलाहि उमगेना. 'पायोनिअर' नें तेव्हां म्हटलेंहि कीं सरकारी नोकरींतील हिंदी मनुष्यापासून तों अत्याचारी जहालांपर्यंत दुव्यांनीं जोडलेली सगळी एकच सांखळी दिसते !

पण या म्हणण्यांत फारसा अर्थ नाहीं. कोणत्याहि देशांतील समाज असाच असतो. आज इंग्लंडांत पाहिलें तरी काय आहे ? सामाजिक व्यवहाराच्या दृष्टीनें कट्टा कॉन्झरव्हेटिव्ह आणि बहकलेला बोल्शेविक हीं दोन टोकें जोडून त्यांची सांखळी बनविणारे असे मध्यंतरीं चारदोनच दुवे आहेत. पैसे टाकून जेथें जेवतां खातां येतें अशा उपाहारगृहांत किंवा मोठ्या हॉटेलांत या निरनिराळ्या दुव्यांतील लोक म्हणजे निरनिराळ्या पक्षांतील लोक एकत्र बसलेले दिसतील. एवढेंच नव्हे तर खाजगी किंवा अर्ध सार्वजनिक अशा सभांत, समारंभांत किंवा इतर प्रसंगांतहि ते एकमेकांचा फारसा विटाळ न मानतां एकत्र बसतात असेंच आढळून येईल. प्रत्येक घराला कुलूप लावण्याची व्यवस्था असली तरी भिंतीला भिंत लागलेल्या घरांचाच मिळून गांव होतो. त्याप्रमाणें सरकारचे स्तुतिपाठक, तोंडाचे राजनिष्ठ, मनाचे राजनिष्ठ, जाणून बुजून नेमस्त, बुद्धिनिष्ठ नेमस्त, भावनानिष्ठ नेमस्त, नॅरम, उबट, ऊन, गरम, तप्त, धुरट, व ज्वलत् अशा राजकीय मतांच्या लोकांचा मिळूनच समाज बनतो. म्हणून फोडून झोडण्याची सरकारची नीति खटले करण्याच्या दृष्टीनेंच फारशी सिद्धीला गेली नाहीं.

सरकार आपल्याकडून नेमस्त किंवा मवाळ लोकांना म्हणे कीं 'तुम्ही जहालांशीं संबंध कां ठेवितां ! आणि त्यांच्या ठिणग्या आपल्यावर पाडून आपलें घर

जाळून कां घेतां ? इतकेंच नव्हे तर भावानें भावाला भाऊ म्हणूं नये, किंवा माझी बायको जहाल आहे पण मी मवाळ व राजनिष्ठ आहे असें नवऱ्यानें व्यक्त करावें येथपर्यंत सरकारच्या प्रयत्नाची मजल गेली होती. पण तो प्रयत्न निष्फल ठरला. साधण्याच्या इतर रीतीनें तो थोडासा साधला नाहीं असें नाहीं. कारण राजकीय पक्षभेदाप्रमाणें राजकीय पक्षघटनाहि पुष्कळशा वेगवेगळ्याच राहिल्या आहेत आणि स्वतःशीं हिशेब करणें किंवा तिऱ्हाइताला हिशेब दाखविणें यापुरती वेगवेगळी गणना त्यांना यांची करतां येते. पण ऐनजिनशी फूट व्हावी म्हणजे आपल्याला खरी जामिनकी मिळेल ही जी सरकारची अपेक्षा ती मात्र व्यर्थ ठरली. व त्याचें कारण हेंच कीं खटले होण्याच्या दृष्टीनें खाजगी संबंध जसे लोकांना तसे सरकारलाहि नडले नाहींत. बारीक सुताचा ताणा गुंतला असतां कुशल विणकर जसा आंकडेदार सुईनें हवा तो नेमका धागा उचलून वर काढतो, त्याप्रमाणें सरकारहि ज्याच्यावर खटला होण्यासारखा असेल तो मनुष्य नेमका अलग करून त्याच्यावर खटला भरीत असे. साहचर्यानें कायद्याची बाधा झाली अशी फारच थोड्यांना झाली असेल, ती ज्याच्या त्याच्या जबाबदार कृत्यानेंच. उलट साहचर्यानें कोणाचें संरक्षणहि झालें नाहीं. विजापूरकर गोखल्यांचे स्नेही म्हणून त्यांच्यावर खटला होण्याचा राहिला नाहीं आणि नानासाहेब देशमूख टिळकांचे स्नेही म्हणून त्यांच्यावर खटला झाला नाहीं.

हें खुलासेवार विवेचन करण्याचा हेतु हाच कीं, नेमस्तपक्षाच्या साहचर्यानें व्यक्तिशः कोणा जहालाचें किंवा जहाल पक्षाचें संक्षरण व्हावें अशी टिळकांची इच्छा नव्हती किंवा होईल ही अपेक्षाहि नव्हती. नेमस्तांनीं वाटलें तर म्हणावें कीं, यमाचे पाश आपणावर पडूं नयेत म्हणून मार्कंडेयानें ज्याप्रमाणें शिवाच्या पिंडीला कवटाळून धरून आत्मरक्षण केलें त्याप्रमाणें राष्ट्रीय सभेंत नेमस्तांच्या गळीं पडून किंवा त्यांना गळीं पडवून घेऊन टिळकांना जहाल व अत्याचारी लोकांचें संरक्षण मिळवावयाचें होतें. पण हा हेतु टिळकांच्या स्वाभिमानाला अपमानास्पद किंवा त्यांच्या व्यावहारिक कुशाग्र बुद्धीलाहि दूषणास्पद असाच ठरतो. आणि वास्तविकपणें तो टिळकांच्या मनांत नव्हताहि. त्यांना राष्ट्रीय सभा एकच एक असावयास हवी होती ती याचकरितां कीं शक्य तर राष्ट्रानें एकमुखानें बोलावें आणि तें बोलतां यावें याकरितां जरूर तितका सामोपचार राष्ट्रीय पक्षांतील अनेक पक्षांत राहावा.

आतां यांत एक दोष येतो कीं, अशा संयुक्त सभेंत नेहमीं टीकास्पद असें गौण स्थान नेमस्तांकडे आणि टीकाकारांचें उज्ज्वल स्थान जहालांकडे येतें हें टिळकांना माहीत असलेंच पाहिजे. पण ही गोष्ट टिळकांना माहीत होती इतकेंच नव्हे तर तशी स्थिति राहावी अशीहि त्यांची इच्छा होती. आणि हें दिसण्यांत दिसणारें दूषण पण खरें असणारें भूषण नेमस्त पुढाऱ्यांनीं अंगिकारावें, आपली विवेचक-बुद्धि व जहालांची भावना यांचें योग्य संमिश्रण करून त्यांच्या रांध्यानें राष्ट्रीयत्वाचें भरीव चित्र बनवून तें जगाला दाखवावें, आणि वेळीं प्रसंगीं सरकारच्या डोक्यावर तें हाणावें अशी संयुक्त राष्ट्रीय सभेविषयीं टिळकांची कल्पना होती. या मोबदल्यांत प्रत्यक्ष बहुमानाचीं स्थानें नेमस्तांना देण्याची त्यांची तयारी होती. माझ्या हातून राष्ट्रीय सभेचा अध्यक्ष म्हणून जें कार्य होईल त्यापेक्षां मी विरोधी पक्षांत राहिल्यानें अधिक कार्य होईल असें ते नेहमीं म्हणत. आणि वास्तविक त्यांची मनोरचनाहि विरोधाला जितकी अनुकूल तितकी मिळून काम करण्याला अनुकूल नव्हती.

पण ही नुसती बोलण्याची भाषा नव्हती हें सहज सिद्ध करतां येईल. एके प्रसंगीं राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष म्हणून आपलें नांव मागें घेऊन त्यांनीं लजपतराय यांचें नांव पुढें केलें. १९१८ सालीं त्यांना राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष निवडलें असतां तो मान टाकून ते चिरोल केस भांडण्याकरितां विलायतेंत गेले. आणि १९१९ सालीं विलायतेंत असतां ते अध्यक्ष कोण होणार याची चौकशी करीत होते ते आत्मनिरपेक्ष ही गोष्ट त्यांच्या पत्रावरून पुढें एके ठिकाणीं दिसून येईलच. १९२० सालीं ते आजारी पडण्यापूर्वी स्पेशल काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून त्यांचें नांव सुचविण्यांत येऊं लागलें होतें. पण त्यावेळींहि त्यांनीं नकार घातला. त्याचें कारणहि आपल्याला विरोधी पक्षांत राहूनच योग्य तें काम करतां येईल असें त्यांचें मत होतें हेंच होय. नेमस्तांनीं प्रगतिपर किंबहुना जहाल अशा मतांना आपल्या वजनाचा फायदा द्यावा व आपण त्यांना मानाच्या जागा द्याव्या या टिळकांच्या योजनेला कोणी क्रयविक्रय म्हणतील पण यांत वावगें तें काय आहे ! विलायतेंत प्रधानमंडळें बनतात तेव्हांहि कांहीं बहुमानाच्या इच्छेनें असलें तर कांहीं कार्यावर नजर देऊनहि आपल्या मतांना मुरड घालण्याला मुत्सद्दी तयार होतात. आणि कांहीं झालें तरी, कांहीं म्हटलें तरी नेमस्तांपेक्षां मध्यम जहाल मत हेंच हिंदुस्थानांत दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रगतिपर होत जाणार हें ओळखून

नेमस्तांनींहि आपल्या मतांना अशीच किंचित् मुरड घालून संयुक्तराष्ट्रीय सभा चालवावी असें टिळकांचें मत होतें ही गोष्ट खोटी नाहीं व नाकबूल करण्यांत अर्थ नाहीं.

असो. सुरतेसच संयुक्त काँग्रेस भरविण्याची खटपट करण्याकरितां कमिटी नेमण्यांत आली. पण कमिटींत मात्र दुतर्फी लोक नव्हते. याचें कारण राष्ट्रीय सभा संयुक्त व्हावी ही इच्छाच मुळीं दुतर्फा नव्हती. नेमस्तांनीं वेगळी कन्व्हेन्शन भरविली. प्रथम एका प्रतिज्ञापत्रकावर सही करून आले तेवढेच लोक आंत घेतले आणि राष्ट्रीय सभेची कायमची घटना करण्याकरितां त्यांनींहि एक कमिटी नेमली. चार महिन्यांनीं त्यांनीं आपली घटना कायम करून दरवर्षी राष्ट्रीय सभेचें नांव घेऊन नाताळांत सभा भरविण्याचें काम पूर्वीप्रमाणें सुरू केलें. स्वतंत्र राहण्याची त्यांनाच खरी इच्छा होती याची हीच खूण कीं त्यांनीं इकडे तिकडे वळून पाहिलें नाहीं आणि जहाल पक्षाचे लोक आपल्यांत घेऊन कसे मिसळतील याचा त्यांनीं विचार किंवा काळजी केली नाहीं. उभयान्वयी असे लोक प्रत्येक पक्षांत असतात. या शब्दाला वाईट व चांगले असे दोन्ही अर्थ आहेत. वाईट अर्थानें उभयान्वयी म्हणजे दुतोंडे, मवाळांत मवाळासारखें बोलणारे, जहालांत जहालासारखें बोलणारे, मवाळांत बसून जहालांची निंदा करणारे व जहालांत बसून मवाळांची निंदा करणारे हे होत. चांगल्या अर्थानें उभयान्वयी लोक म्हटले म्हणजे ते यांच्या अगदीं उलट. ते मवाळांत बसून जहालासारखें बोलणारे, जहालांत बसून मवाळासारखें बोलणारे. मवाळांत बसून जहालांचे गुण घेणारे व जहालांत बसून मवाळांचे गुण घेणारे. या दोन्ही प्रकारच्या उभयान्वयी लोकांना हे दोन सवते सुभे नको होते. त्यांना ही संयुक्त राष्ट्रीय सभाच हवी होती. त्यांतल्या त्यांत चांगल्या अर्थाच्या उभयान्वयी लोकांच्याबद्दल कांहींतरी आदर असतो म्हणून सलोखा, सामोपचार, समेट यांचा उद्योग व प्रयत्न झाला तर अशा वर्गाकडूनच होतो. पण या वर्गाचे लोक थोडे होते व त्या थोड्यांची दोन्ही पक्षांकडे वांटणी झाली होती. या लोकांचा जय शेवटीं होतो पण त्याला वेळ लागतो. नेमस्त पक्षांत अशा प्रकारचे कांहीं लोक होते. पण मुंबईचे मेथा, वाच्छा, गोखले, खरे यांच्यापुढें त्यांचें कांहीं चालत नव्हतें. म्हणून त्यांचें काम एकतंत्री आणि फुटीचेंच पण सुसंगत असें चाललें.

फेब्रुवारी महिन्यांत कन्व्हेन्शन कमिटीनें तयार केलेली घटना एप्रिलांत अलाहाबाद येथें पक्की करण्यांत आल्यावर संयुक्त राष्ट्रीय सभा होण्याची आशा बरीच

कमी झाली. बंद पडलेली राष्ट्रीय सभा तशीच तेथें पुन्हां करावी अशी सूचना टिळकांनीं बंगाल्यांतून करविली होती. आणि ती मान्य झाली असती तर राशबिहारी हेच अध्यक्ष असें म्हणून टिळकांचे अनुयायी राष्ट्रीय सभेला मिळून राहिले असते. आणि कलकत्त्याचे ठराव न बदलले जावे अशाविषयीं त्यांनीं प्रयत्न करावयाचे ते केले असते. सुरतेस सभा मोडली नसती, तर जी गोष्ट करणें त्यांना प्राप्त होतें आणि जी केली असतां सभा मोडली नसती तीच पुढें चार महिन्यांनीं करावयास ते मनानें तयार झाले. पण जितकें टिळकांचें एक पाऊल पुढें तितकें नेमस्तांचें मागें. आणि आतां तर अलाहाबादची घटना आडवी पडली. मवाळांनीं प्रतिज्ञापत्रकावर सह्या पूर्वींच केल्या होत्या, त्यांना घटनेचें संकट कांहींच वाटलें नाहीं. पण प्रतिज्ञापत्रकांवर सह्या कराव्या लागतात त्या लागूं नयेत असें म्हणून जे सुरतेसहि बाहेर राहिले त्यांना तीच गोष्ट करणें अवघड झालें. दुसरे पक्षीं पबना व धुळें येथें संयुक्त राष्ट्रीय सभेची जितकी कारवाई करतां आली तितकीच काय ती. तिच्या पलीकडे इतर प्रांतांत फारशी मजल गेली नाहीं. संयुक्त सभेची खटपट सर्व हिंदुस्थानांत करण्याकरितां नेमिलेल्या चिट-णिसांनीं टिळकांवर खटला होऊन ते तुरुंगांत जाईपर्यंत फारशी खटपट केली नाहीं व पुढें केली तिला फार यश आलें नाहीं. पबना येथें सुरेंद्रनाथ हे इतर मंडळींशीं मिळून चालले पण अलाहाबादेस त्यांनीं पबनापरिषदेचे ठराव कन्व्हेन्शनपुढें मांडिले नाहींत. अलाहाबाद येथील सभेपूर्वीं एक आठवडा रवींद्रनाथ टागोर यांच्या घरीं उभयपक्षांची एक सभा झाली. त्यांत असें ठरलें कीं कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं पबना येथील ठराव मान्य न केले तर सुरतेची सभा पुढें चालविण्याची सूचना करावी. हें काम आशुतोष चौधरी यांजकडे दिलें होतें पण त्यांनीं तें केलें नाहीं. अला-हाबादेहून ते परत गेल्यावर याबद्दल बंगाली वर्तमानपत्रांतून वाद झाला. येऊन जाऊन आशा डॉ. घोष यांची उरली. सुरतेचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनींच सभा बोलाविली तर त्यांत कांहीं तरी तथ्य निघेल मग मेथा वगैरे मंडळी सभेला येवोत अगर न येवोत. डॉ. घोष यांनीं ही गोष्ट अंगाबाहेर टाकिली तर राष्ट्रीय पक्षानें आपली म्हणून राष्ट्रीय सभा बोलावल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असें मोतीलाल घोष यांचें म्हणणें पडलें. जुनी राष्ट्रीय सभा पुढें चालली किंवा न चालली तरी बंगाल्याला कांहीं धक्का नाहीं. कारण बंगाल्यांत उभयपक्षांची एकी इतर प्रांतांपेक्षां अधिक होती. पण इतर प्रांतांत कन्व्हेन्शनवाले व त्यांचे साथीदार सरकारच्या गळ्यांत

जाऊन पडतील आणि राष्ट्रीय पक्ष फुटून निघाल्यामुळें त्याला मात्र छळ सोसावा लागेल असेंच मोतीलाल घोष यांचें म्हणणें होतें. टिळकांच्या तडजोड कमिटीच्या चिटणीसांनीं वाच्छा व गोखले यांना पत्रें लिहून देव कौल कसा देतो हें अजमाविण्याचा प्रयत्न केला. पण देवानें कौल देण्याचें नाकारिलें. तुमच्याशिवाय आमचें चालतें. आमच्याशिवाय तुमचें चालत नसेल तर आम्ही म्हणतों तसें करा! हाच अर्थ वाच्छा, गोखले यांनीं केवळ आपल्या मौनानें स्वराज्य पक्षाला कळविला. धुळ्याच्या परिषदेंत चिंतामणराव वैद्य, केळकर व डी. के. देसाई यांना मुंबई इलाख्यांत संयुक्त सभेची खटपट करण्याकरितां चिटणीस नेमिले होते. त्यांनीं आपल्या कमिटीची सभा जून महिन्यांत भरविली. आणि मुंबई इलाख्यांतील लोकमत अजमावयाचें काम आपल्याकडे ठेवून सर्व हिंदुस्थानांतील मत अजमाविण्याकरितां विनंतिपत्रक काढण्याविषयीं सुरतेस नेमिलेले चिटणीस माधवराव बोडस यांना लिहिलें. या बोडसांच्या कॉं. कं. कमिटीला अधिकार सर्व हिंदुस्थानभर ठेवलेला होता. शिवाय प्रांतानिहाय खटपट करण्याला कांहीं गृहस्थ नेमलेच होते. वर सांगितलेल्या कारणामुळें अनुयोगित्व म्हणजे कार्याचा प्रारंभ नेमस्तांच्या कन्व्हेन्शनकडे आला होता आणि प्रतियोगित्व टिळक पक्षाकडे आलें होतें. म्हणजे नेमस्तांनीं प्रथम कांहीं करावें आणि तें पाहून त्या धोरणानें आपण आपलें काम करावें अशी टिळकपक्षाची बाजू होती. म्हणून १९०८ च्या एप्रिलपर्यंत म्हणजे अलाहाबादेस कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं कॉंग्रेसची आपली घटना तयार करीपर्यंत बोडसांच्या कमिटीनें सहजच कांहीं हालचाल केली नाहीं. दरम्यान कन्व्हेन्शनवाल्यांतच कांहीं फूट पडते का? एखाद्याला पश्चात्ताप होतो का? एखाद्याला समेटाची हौस उत्पन्न होते का? घटना करण्याच्या कामांतच एकमेकांचीं भांडणें लागतात का? किंवा सर्वांनीं मिळून घटना मान्य केली तींत समेटाचें बोट शिरकविण्यासारखी फट किंवा घोडें दामटण्यासारखें खिंडार पडतें का? हें पाहण्याकरितां टिळक टपून बसले होते. व याहि पेक्षां त्यांचा महत्त्वाचा प्रयत्न म्हटला म्हणजे प्रत्येक प्रांतांत खटपट करून लोकमत कन्व्हेन्शनवाल्यांविरुद्ध तयार करावयाचें व नव्या घटनेला होतील तितके कमी लोक मिळूं द्यावयाचे.

लखनौ, अलाहाबादेकडे हा प्रयत्न फारसा सिद्धीस गेला नाहीं. मद्रासकडे तो सिद्धीस जाण्याची आशाच नव्हती. पण बंगाल्यांत तो प्रयत्न बराच सिद्धीस गेला. किंबहुना पबना येथील प्रांतिक परिषदेंत उभय पक्षांचे लोक जमून त्यांनीं

सलोख्यानें सभा पार पाडली. यामुळें मेथा, गोखले पक्षाला एक प्रकारें भीतिच उत्पन्न झाली. व हेंच काम पुढें असेंच नेटाला लागलें असतें. पण टिळकांवर १९०८ च्या जून महिन्यांत खटला झाला व तेथपासून टिळक या कामाला सहा वर्षें निकामी झाले. जुलैअखेर टिळकांना शिक्षा झाली. त्यानंतर त्यांच्याशिवाय काय करतां येईल तें करणें बोडसांच्या कमिटीला प्राप्त झालें. ता. १५ ऑगस्ट रोजीं बोडस यांनीं सर्क्युलर काढून तें सर्व हिंदुस्थानभर पाठविलें. त्यांत प्रथम आजवर हें काम करतां आलें नाहीं असें मोघम लिहून नंतर पुढील अर्थाचा मजकूर घातला होताः—

"मुंबई व बंगाल्यांतील अनेक काँग्रेसभक्तांना लोकमत स्थिर होईपर्यंत कांहीं दिवस कांहींच करूं नये असें वाटत होतें. समेटाचे प्रयत्न आजवर अनेक झाले पण ते फुकट गेले. धुळ्याच्या प्रांतिक परिषदेंतहि एक कन्सॉलिएशन कमिटी नेमली गेली. पण चोहोंकडे दडपशाही सुरू आणि नेमस्तांच्या हटवादीपणामुळें कांहींच करतां आलें नाहीं. तरी आतां आपण खटपटीला लागलें पाहिजे. कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं आपला एक मार्ग अनुसरला तसा आपला आपणहि अनुसरला पाहिजे. म्हणून खालील प्रश्न मी आपणाकडे पाठवीत आहें. काँग्रेस कमिट्या, राजकीय संस्था म्हणजे प्रायः काँग्रेसचे मतदारसंघ या सर्वांकडे मी हे प्रश्न पाठवीत आहें. त्यांचीं उत्तरें आलीं म्हणजे त्यांचा सारांश काढून आमच्या कमिटीपुढें ठेवूं, मग कमिटी योग्य तो निर्णय करील. ते पांच प्रश्न असेः—

(१) सर्व राजकीय पक्षांची मिळून एक राष्ट्रीय सभा असावी कीं प्रत्येक पक्षाची वेगळी असावी ?

(२) एखादी क्रीड किंवा प्रतिज्ञालेख तयार करून त्यावर सही केल्याशिवाय कोणाला काँग्रेस डेलिगेट होतांच येऊं नये असा निर्बंध घालावा कीं काय ?

(३) सुरतेस जें काम झालें, तेथें तेविसावी राष्ट्रीय सभा मोडली व अधिवेशन संपलें असें मानावें ? किंवा काम असें कांहीं झालेंच नाहीं म्हणून ती सभा पुढें चालूं करावी ? अर्थात् पुढें भरणाऱ्या राष्ट्रीय सभेला २३ वी म्हणावें कीं २४ वी म्हणावें ?

(४) १९०६ सालीं कलकत्ता येथें जी ऑ. इं. काँ. कमिटी नेमली गेली तिचा अधिकार संपला असें समजावें कीं पुढील काँग्रेसपर्यंत तिचा अधिकार चालूच आहे असें समजावें ?

(५) कोणत्याहि रीतीनें ही ऑ. इं. कॉं. कमिटी उपयोगी पडत नाहीं असें ठरलें तर पुढील राष्ट्रीय सभा बोलावण्याची खटपट कोणी व कोणाच्या नांवानें करावी ?

उत्तरें कृपाकरून ३१ ऑगस्ट पर्यंत पाठवावींत."

हीं सवालपत्रें सुमारें २–३ शें पाठविण्यांत आलीं असावींत व अनेक लोकांनीं त्याचीं उत्तरेंहि पाठविलीं. त्यावरून असें दिसून आलें कीं, होतांहोईतों खालील तीन विचार बऱ्याच लोकांना पटत होते.

(१) राष्ट्रीय सभा शक्य तोंवर संयुक्तच असावी.

(२) हा संयोग साधण्याकरितां राष्ट्रीय पक्षानें थोडीबहुत पड खावी.

(३) पण अलाहाबाद येथें मंजूर झालेला प्रतिज्ञालेख लोकांच्या बोकांडीं बसवूं नये.

या तीन गोष्टींनंतर किरकोळ बाबतींत पुष्कळच मतवैचित्र्य होतें. कोणी म्हणे पुढच्या राष्ट्रीय सभेला २३ वी म्हणावी. कोणी म्हणे २४ वी म्हणावी. त्याला अनुसरून कोणी म्हणे राष्ट्रीय सभा तहकूब राहिली म्हणून ती पुन्हां तेथें सुरतेसच भरावी आणि अध्यक्ष स्वागताध्यक्षहि तेच असावेत. कोणी म्हणे कोणातीहि गोष्ट एकेकदांच होत असते म्हणून ते स्वागताध्यक्ष नकोत, ते अध्यक्ष नकोत व ती सुरतेची आठवणहि नको, समेट व्हावयाचा तर त्याला सर्व गोष्टी कशा कोऱ्या कागदासारख्या स्वच्छ असाव्या लागतात. कोणी म्हणे प्रतिज्ञालेखापेक्षां देखील डेलिगेट कोणीं निवडावे हाच प्रश्न अधिक महत्त्वाचा आहे म्हणून त्यावर समेट झाला तर बाकीच्या सर्व गोष्टी. उलट कोणी म्हणे डेलिगेट कोण आले गेले किंवा कोणीं निवडले याला फारसें खरें महत्त्व नाहीं, प्रतिज्ञापत्रक हाच काय तो कॉंग्रेसचा आत्मा. आणि त्या प्रतिज्ञापत्रकांतच जर भलत्याच कांहीं गोष्टी लिहिल्या गेल्या तर ती सभा राहिली काय मोडली काय सारखीच ! कोणी म्हणे सर्वांचा समावेश होईल असा प्रतिज्ञालेख व्यापक असावा, राजनिष्ठांपासून पूर्ण स्वातंत्र्यवादी लोकांपर्यंत देश हा जसा सर्वांचा तशीच राष्ट्रीय सभाहि सर्वांची असली पाहिजे मग ठराव बहुमतानें कांहींहि होवोत. कोणी म्हणे प्रतिज्ञापत्रकांत काय माती आहे ? तो एक कोर्टांतल्या शपथेसारखा मंत्र आहे. पत्राच्या शेवटीं आपण 'युवर ओबिडियन्ट सर्व्हन्ट' असें लिहितो म्हणून आपण कोणी त्याचे खरोखर 'बंदे नोकर' थोडेच असतों ! औपचारिक गोष्टींना फाजील महत्त्व काय देतां ! कोणी म्हणे आम्ही सुद्धां या गोष्टीला औपचारिकच मानतों पण कॉंग्रेसमधील एका वर्गाला

सर्वांच्या संमतीशिवाय प्रतिज्ञालेख तयार करून त्यावर सही करा, आंत या असें म्हणण्याचा काय अधिकार ! तेव्हां पूर्वीसारखे सगळे एकत्र बसूं आणि हा प्रतिज्ञा-लेख मंजूर झाला किंवा दुसरा जो होईल त्यावर सही करावी असें ठरलेंच तर एक वेळ सोडून दहा वेळ सही करूं. कोणी म्हणे चला होऊं द्या तुमचाच प्रतिज्ञा-लेख मंजूर. पण पहिल्या खेपेला तरी पूर्वीसारखे एकत्र जमूं आणि तोच लेख शब्दशः मंजूर करूं अशी हवी तर हमी देतों. मग तर भीति नाहीं ना ? कोणी म्हणे येऊन जाऊन सहीचीच अडचण ना ? आम्ही सही देतों. पण ती टेन्टेटिव्ह म्हणजे तात्पुरती माना. अशी सही केल्याशिवाय ते व आम्हीं एकत्र बसणेंच शक्य नाहीं तर सही देऊं, पण त्यामुळें आम्ही कायमचे बांधलों गेलों असें कोणी म्हणूं नये व उद्यां ती आम्ही अमान्य केली तर पूर्वी ती आम्हीं सही देऊन मान्य केली होती असा कोलदांडा कोणीं आम्हांस घालूं नये. आणि हे सर्वच मुद्दे टाळून कोणी असें म्हणे कीं, अहो ज्याला भूक लागली तो दारावर हुजत घालीत बसत नाहीं. आंत शिरून, पानें धरून बसावें. कोण उठा म्हणतो किंवा कोण अगांतुक म्हणून अपमान करतो किंवा कोण वाढीतच नाहीं तें मग पाहून घेऊं. प्रतिज्ञालेखावर सही केली, आज आंत शिरलें, उद्यां बहुमत केलें, परवां राष्ट्रीय सभा आपलीशी केली, या क्रमानें आपण सर्व कांहीं मिळवूं. वडिलार्जित घर ठेवणें हा मुख्य मुद्दा आहे. सही करण्याच्या भलत्या मुद्यावर भांडत बसलों तर ते मात्र राष्ट्रीय सभेचें नांव घेतील, चालवितील, आम्ही मात्र कॉंग्रेसमधून बाहेर पडल्या-सारखे होऊं. असें का ? सुरतेला संख्येनें आपले डेलिगेट त्यांच्या संख्येजवळ जवळ आले होते आणि लोकमत जर आमच्या बाजूचें वाढतें आहे तर उद्यां आपण त्यांच्या-पेक्षां अधिक कां नाहीं होणार ? विरुद्ध बहुमत झालेलें पाहिलें म्हणजे उद्यां तेच कॉंग्रेस-मधून आपोआप बाहेर पडतील. अशा रीतीनें जमला तर समेट न जमला तर किंचित् मानहानीचाहि स्वीकार. कांहीं कपट कांहीं पुढची आशा या सर्व कारणा-करितां संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरविण्याचाच होईल तितका प्रयत्न करावा असें बहुते-कांचें म्हणणें होतें. नॅशनॅलिस्टांची अशी वेगळी राष्ट्रीय सभा काढावी असें कोणाचें फारसें मत असल्याचें दिसून आलें नाहीं.

बोडसांना आलेल्या उत्तरांत पुष्कळ लोकांनीं मोठ्या प्रांजलपणानें लिहिलें होतें. त्यावरून पाहतां सुरतेस झालेल्या प्रकाराबद्दल कांहींना बरें वाटत होतें तर कांहीं लोकांना तें वाईट वाटत होतें असेंहि दिसून आलें. असो. या मुद्यासंबंधानें कांहीं निवडक पत्रांतील उतारे देऊन पुढील विषयाकडे वळूं.

(१२) स्वतंत्र राष्ट्रीय सभेसंबंधीं पत्रें

(१) डॉ. मुंजे यांचें बोडसांना पत्र

नागपूर १८ ऑगस्ट १९०८

टिळकांच्या गैरहजेरींत काँग्रेसला तिच्या संमतीविरुद्ध क्रीड वगैरेचा विटाळ न लागूं देण्याची जबाबदारी सर्वस्वीं महाराष्ट्रावरच येऊन पडली आहे. मुंबईस ता. ३ किंवा ४ आक्टोबर रोजीं सभा भरविल्यास सर्वांस सोयीचें होईल.

(२) श्रीनिवासराव कौजलगी यांचें बोडसांना पत्र

विजापूर १९ ऑगस्ट १९०८

संयुक्त काँग्रेस हरप्रयत्नानें भरवावी पण प्रतिज्ञापत्रकावर सही केल्याशिवाय. तें अशक्य ठरलें तर कोणत्याहि पक्षांतील राष्ट्रीय पक्षाचे वजनदार पुढारी पुढची राष्ट्रीय सभा बोलावूं शकतील. आमचे सेनापति गेले तरी सैनिक जागेवर शिल्लक आहेत असें प्रतिपक्षाला दिसलें पाहिजे. पुढची काँग्रेस भरवावयाला बंगाल बरा दिसतो.

(३) विनायकराव जोग यांचें बोडसांना पत्र

पंढरपूर १९ ऑगस्ट १९०८

राष्ट्रीय पक्षांत अजून फार वरच्या दर्जाचीं माणसें आलेलीं नाहींत. सरकाराला थोडेसें दबून वागावें अशींच तीं अजून आहेत. लहान गांवांतून सरकारचा राग अधिक जाणवतो म्हणून कांहीं दिवस दबा धरून बसावें. बाहेरगांवीं लोक पाठवावे. हळूहळू संघटना करावी. पुष्कळसें काम खाजगी रीतीनें करावें. नेमस्त हेहि कांहीं आपले शत्रू नव्हेत. चळवळीला मर्यादा कोणती व किती घालावी इतकाच त्यांचा व आमचा भेद. व तेहि एक प्रकारची चळवळच करीत आहेत असें समजावें, किंबहुना त्यांच्यांत प्रथम मिसळून आपली शक्ति वाढवावी. मी म्हणतों हें पुष्कळांना आवडणार नाहीं पण करून पाहण्यासारखें आहे. म्हणून तूर्त प्रतिज्ञालेख मान्य करावा. आंत शिरल्यावर बहुमत मिळविण्याचा प्रयत्न करावा.

(४) रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यांचें बोडसांना पत्र

पुणें २० ऑगस्ट १९०८

तुमच्याप्रमाणें तुमच्या आधींच खापर्डे यांनींहि एक पत्र अनेकांना लिहिलें आहे. दोहोंना उत्तरें येतील त्याचा एकत्र विचार करूनच काय तें करावें. केळकरांनीं

या गोष्टीबद्दल बराच विचार केलेला आहे असें दिसतें आणि त्यांचा सल्ला आम्हां सर्वांना उपयोगी होईल. कन्व्हेशनवाल्यांची दुसरी बैठक होईल तेव्हां हा प्रश्न कांहीं सुटला तर सुटेल. माझ्या मतें प्रतिज्ञालेखावर सही करण्याविषयीं आपण फारसा घोळ घालूं नये. मात्र ही सही एक वेळ आंत येऊन घटनेची समग्र चर्चा करण्यापुरतीच आहे असें त्यांना स्पष्ट बजावावें.

(५) बॅ. भगत यांचें बोडसांना पत्र

लाहोर ता. २० ऑगस्ट १९०८

सुरतेस मला या गोष्टी होणार असें दिसतच होतें. आमच्यांतील फुटीमुळेंच सरकारला दडपशाही करण्याला उत्तेजन येतें. नेमस्त पुढाऱ्यांनीं दडपशाहीला एक प्रकारचा नैतिक पाठिंबा दिला ही गोष्ट खरी. पण कांहीं कांहीं लेखकहि वाटेल तें लिहून या दडपशाहीला कारणीभूत झाले. माझ्या बोलण्याचा गैरसमज करूं नका. मी त्यांना दोष देत नाहीं. ते सोन्याप्रमाणें निर्मळ आहेत. पण दुसरे आहेतना अनेक लोक ! असें कांहीं मूर्खपणाचें बोलतात व लिहितात कीं स्वतः ते संकटांत येतात व त्यांच्याबरोबर काम करणारालाहि उपद्रव होतो. पण जाऊं दे कीं, त्यांना तरी दोष देणारा मी कोण ?..........तुमच्या प्रश्नांचीं उत्तरें मीं पाठविलीं आहेत. पण संयुक्त काँग्रेस लवकर भरेल अशी मला खरोखर आशा नाहीं. आम्हांला जशीं आपलीं तत्त्वें सोडतां येत नाहींत. तशीं नेमस्तांनाहि. त्यांनीं ज्यांचा निषेध केला तीं त्यांनाहि स्वीकारतां येत नाहींत. पण दोघांचेंहि भविष्य आज मी सांगतों. सरकार हातांत लोहदंड घेऊन राष्ट्रीय पक्षाला सडकून काढील पण त्यामुळें तो मरणार मात्र नाहीं. उलट नेमस्त पक्ष निष्क्रिय आहे म्हणून आपोआप झिजून मरेल !

(सुरतेच्या गर्दींत ज्यांनीं पुढें होऊन टिळकांचा प्रथम बचाव केला त्यांत बॅ. भगत हे प्रमुख होते.)

(६) का. ब. ऊर्फ बाबासाहेब पेंडसे यांचें बोडसांना पत्र

पुणें ३० ऑगस्ट १९०८

प्रतिज्ञालेखावर कांहीं झालें तरी आपण सही करूं नये. याशिवाय संयुक्त काँग्रेस होईल तर अवश्य करावी. तें न घडेल तर राष्ट्रीय पक्षाची अशी वेगळी काँग्रेस मात्र करूं नये. नुसत्या काँग्रेसच्या नांवाला महत्त्व देण्यापेक्षां राष्ट्रीय पक्षाला देशहिताचे दुसरे अनेक मार्ग आहेत.

(७) नगिनदास संघवी यांचें बोडसांना पत्र

अहमदाबाद ३० ऑगष्ट १९०८

समेटाचा प्रयत्न व संयुक्त काँग्रेस व्हावी. पण ती अशा ठिकाणीं व्हावी कीं, जेथें स्वार्थत्यागी पुढाऱ्यांना आंतून चावा घेणारे साप नसतील ! १९०६ ची ऑ. इं. काँ. कमिटी कामाला चालेल. पण त्यांतून आधीं हे लोक काढून टाका कीं जे उलट सुलट सभा भरवून एकमेकांची निंदा करीत आहेत. विशेषतः राष्ट्रीय पुढाऱ्यांची निंदा करून राजनिष्ठा मिरवीत आहेत !

(८) शंकरराव देव यांचें बोडसांना पत्र

धुळें ७ सप्टेंबर १९०८

धुळ्यांतील नेमस्त व राष्ट्रीय अशा दोन्ही बाजूच्या लोकांचे अभिप्राय मीं घेतले. काय वाटेल तें करावें पण संयुक्त राष्ट्रीय सभाच करावी असें त्यांचें म्हणणें आहे. अर्थात् उभयपक्षीं मानास्पद असाच समेट असावा. नेमस्त लोक कोणत्याहि बाबतींत हट्ट सोडीतच नाहींत असें अजून ठरलें नाहीं. तसें ठरलें म्हणजे मग पुढचा प्रश्न.

(९) डॉ. मुंजे यांचें बोडसांना पत्र

नागपूर ९ सप्टेंबर १९०८

डॉ. परांजपे हे जाहिरात देऊन फक्त आपल्या पक्षाच्या लोकांची माहिती मिळविण्याचें काम करीत आहेत. त्याविषयीं गैरसमज करून घेऊं नका. तुमचें आमचें काम एकच आहे. परांजपे हे राष्ट्रीय पक्षाची डायरी तयार करीत आहेत. तुमच्या कामांत तुम्हांला असावें तितकें सहाय्य नाहीं अशी तुम्हीं पूर्वी मजजवळ तक्रार केली. सुदैवानें आमच्याजवळ राष्ट्रीय मंडळ आहे व थोडें द्रव्यसाधनहि आहे. म्हणून तुमचेंच काम आम्हीहि थोडेसें करीत आहोंत इतकेंच काय तें. तुम्हीं जाहीर विनंतिपत्र काढलें तें तुमच्या कमिटीला विचारल्याशिवाय काढलेंत. यामुळें खापर्डे यांच्या पत्राप्रमाणें तुमच्या पत्रालाहि व्यक्तीच्या प्रयत्नाचें स्वरूप येतें. म्हणून कमिटीची सभा बोलवा असें मी सुचवितों.

(१०) कसनजी देसाई यांचें बोडसांना पत्र

सुरत १४ सप्टेंबर १९०८

तुम्ही मागतां ती नांवाची यादी मिळत नाहीं. पुष्कळ लोकांची इच्छा आपलीं

नांवें प्रगट करूं नयेत अशी होती व तशा अपेक्षेनेंच त्यांनीं सह्या दिल्या ही गोष्ट तुम्हांलाहि माहीत आहे. शिवाय अलीकडे बंगाल्यांत अत्याचार व दडपशाही सुरू झाल्यामुळें आपले स्नेही ×× यांनीं आपल्याजवळचे सर्व कागद जाळून टाकले.

(११) डॉ. मुंजे यांचें बोडसांना पत्र

नागपूर २१ सप्टेंबर १९०८

तुमच्या कमिटीची सभा बोलाविली हें चांगलें झालें. किंबहुना ती थोडी आधींच बोलावावयास पाहिजे होती. तींत कन्व्हेन्शनवाल्यांना अखेरचें काय तें लिहूं. आम्हीं येथें राष्ट्रीय सभा भरवावयाची तर नोव्हेंबरच्या पूर्वीं कांहींच उपक्रम करूं शकत नाहीं. पुढेंहि अवघा दीडच महिना राहतो. पण पाहूं. कमिटीची सभा तुम्हांस नागपुरास भरविणें असल्यास भरवा. व्यवस्था करतों.

(१२) डॉ. मुंजे यांचें बोडसांना पत्र

नागपूर २३ सप्टेंबर १९०८

तुमच्या पत्राचा रोख पाहून आश्चर्य वाटलें. मीं तुमचेंच थोडेसें काम केल्याबद्दल तुम्हीं माझे आभार मानावयाचे ते सोडून मीं घाईच केली, अविचारच केला, कोणाला विचारलेंच नाहीं असे आरोप करतां पण ते खरे नाहींत. मी पुढारी नसलों तरी इमानदार अनुयायी आहे. खापर्ड्यांनीं सांगितल्याबाहेर मीं कांहीं एक केलें नाहीं व जें केलें त्यानें तुम्हालाच मदत झाली असेल. तुम्हीं सभा भरविली म्हणजे मजकडे आलेल्या सर्व पत्रांचा निष्कर्ष तिच्यापुढें ठेवीन. बहुतेकांनीं खापर्डे यांच्याच मताला पुष्टी दिली आहे. खापर्डे यांना आम्हीं टिळकांखालोखाल मानतों हें तुम्हाला माहीत असेलच. इंदुप्रकाशांत खापर्ड्यांवर हल्ला कोणीं केला व कां केला असेल याचें कारण आतां मात्र मला थोडथोडें उमगतें. परप्रांताचे लोक आपल्या कमिटीला फारसे येणार नाहींत. पण वेगळी कॉंग्रेस भरण्याचें ठरलें तर येतील असें वाटतें. नागपुरास राष्ट्रीय सभा भरविल्यास येथील राष्ट्रीय मंडळ स्वागतमंडळाचें काम करण्यास तयार आहे.

(१३) डॉ. मुंजे यांचें बोडसांना पत्र

नागपूर २७ सप्टेंबर १९०८

मोतीबाबू व आश्विनी बाबू हे दोघेहि वेगळी कॉंग्रेस भरविण्याच्या विरुद्ध आहेत. टिळकांनीं खापर्ड्यांना सांगितलें होतें म्हणतात कीं, नेमस्त कांहींच जुळवून न घेतील

तर जुन्या पद्धतीनें आपण राष्ट्रीय पक्षामार्फत कॉंग्रेस भरवावी. पण बंगाल अनुकूल नसेल तर हें योग्य असूनहि होणार कसें ?

(१४) विजयराघव यांचें बोडसांना पत्र

सालेम ५ आक्टोबर १९०८

निरानिराळे प्रांत काय विचार करितात यावर सर्व अवलंबून आहे. माझें मत असें कीं यंदा तरी कोठेंच वेगळी कॉंग्रेस भरवूं नये. अर्थात् तुमच्या कमिटीची सभा बोलवण्याचें कारण नाहीं. उत्तम मार्ग म्हणजे मोर्ले यांच्या सुधारणा अमलांत येऊन राजद्रोहाकरितां शिक्षा झालेले आपले लोक सुटून बाहेर येईपर्यंत गप्प बसावें.

(१३) नागपूर कॉंग्रेसला बंदी

असो. अशा प्रकारचे अभिप्राय अनेक लोकांकडून येत होते. पण निर्णयार्थ पुढें असें ठरलें कीं, सुरतेस नेमलेल्या कमिटीची सभा कलकत्ता येथें ता. १८ आक्टोबरच्या सुमारास भरवावी व त्याप्रमाणें चिंतामणराव वैद्य व डॉ. मुंजे यांच्या सहीनें ता. ४ आक्टोबर रोजीं विनंतिपत्र निघालें. पण कलकत्त्याच्या सभेपूर्वी मुंबई, वऱ्हाड, मध्यप्रांत यांतील प्रतिनिधींना एक विचारानें निश्चित मत देतां यावें म्हणून आधीं ता. १० आक्टोबर रोजीं मुंबईतहि एक सभा भरविण्याचें ठरलें. पण ती प्रत्यक्ष भरू शकली नाहीं. निराळी राष्ट्रीय सभा भरविण्याचें ठरल्यास कोठें भरवावी, तिच्यासाठीं पैसा कसा जमवावा इत्यादि विषय सभेपुढें निघावयाचे होते. कलकत्त्याची सभाहि १८ आक्टोबरला भरू शकली नाहीं. कारण दुर्गापूजा वगैरे अनेक करणांनीं पुढारी लोक बाहेर गांवीं गेले होते. पण ती सभा ता. ७ नोव्हेंबर रोजीं बाबू मोतीलाल घोष यांचे घरीं भरली.

कलकत्त्याच्या या सभेंत बंगालच्या पुढाऱ्यांनीं आश्वासन दिलें होतें कीं, समेट होणें शक्य आहे म्हणून वेगळी राष्ट्रीय सभा तूर्त भरवूं नये पण तसें न घडल्यास मद्रासच्या कॉंग्रेसलाहि आपल्यापैकीं कोणीं जाऊं नये. दरम्यान बंगाल्यांतील नेमस्तांची सभा १५ नोव्हेंबर रोजीं भरावयाची होती ती भरली. पण तींत समेटाला फारशी आशा उरण्यासारखे ठराव झाले नाहींत. अर्थात् वेगळी राष्ट्रीय सभा भरविणें हें अवश्यक आहे असें त्या विचाराचे लोक म्हणूं लागले.

नागपूरच्या लोकांनीं राष्ट्रिय सभेचें आमंत्रण पूर्वीपासून दिलेलेंच होतें. म्हणून त्याचा विचार करण्याकरितां 'कॉंग्रेस कंटिन्यूएशन' कमिटीची सभा मुंबईस

ता. २८ नोव्हेंबर रोजीं 'राष्ट्रमत' कचेरींत भरण्याचें ठरून चिंतामणराव वैद्य यांचे सहीनें निमंत्रणपत्रें गेलीं. या विनंतिपत्रावर सेक्रेटरी या नात्यानें चिंतामणराव वैद्य यांची एकट्याचीच सही होती. त्याप्रमाणें सभा भरली. या सभेंत एक किंवा दोन मतें विरुद्ध पडून नागपुरास वेगळी काँग्रेस डिसेंबरांत भरविण्याचा ठराव झाला. या दोन भिन्नमतवाल्यांपैकीं केळकर हे एक होते. केळकरांनीं भिन्न मत देण्याचें कारण असें सांगितलें "एकट्या महाराष्ट्रानें वेगळी राष्ट्रीय सभा भरविण्याची जबाबदारी घेऊं नये. सुरू केली व मग मोडली असें न व्हावें. परप्रांतांतले कांहीं लोक अशा सभेला येतील कीं नाहीं हें अजून पूर्ण अजमावलें गेलें नाहीं. जें गेलें आहे यावरून थोडीशी डळमळच दिसते. विशेषतः बंगाल्यांत उभयपक्षांत वैमनस्य कमी हें पबना येथील सभेवरून दिसून आलें आहे. व कन्व्हेन्शनवाल्या नेमस्तांच्या सभेंत ता. १५ रोजीं जरी हवे तसे अनुकूल ठराव झाले नाहींत तरी त्यांना एकदम सोडून स्वतंत्र राष्ट्रीय सभेला बंगालचे राष्ट्रिय पक्षाचे पुढारी येणार नाहींत. त्यांच्यापेक्षां आमच्यावर मोतीबाबूंचें प्रेम अधिक आहे हें खरें. तरी पण तें वेगळें आणि स्वतंत्र राष्ट्रीय सभेला येऊन मिळणें वेगळें. ते नेहमींच्या राष्ट्रीय सभेलाहि फारसे जात नाहींत. मग आमच्या सभेला या स्थितींत कसे येतील? अर्थात् परप्रांतीय लोक यथाप्रमाण येत असल्याशिवाय नुसत्या महाराष्ट्रीयांनीं स्वतंत्र 'काँग्रेस' भरविणें योग्य नाहीं. नागपुराखेरजि इतर कोणत्याहि प्रांतानें अशी सभा आपल्या प्रांतांत भरवूं असें आजवर म्हटलें नाहीं. तसेंच समितीच्या कायद्यानें सरकार नागपूरची सभा बंद करण्याचा संभव आहे. आणि ती बंद केली तर विनाकारण आपण थप्पड खाऊन बसलों असें होईल. म्हणून वेगळी राष्ट्रीय सभा न भरवितां महाराष्ट्रापुरतें एक राष्ट्रीय पक्षाचें कॉन्फरन्स भरवावें."

तथापि नागपुरास स्वतंत्र राष्ट्रीय सभा भरविण्याचा विचार कायम ठरला. व त्याप्रमाणें नागपुरास राष्ट्रीय मंडळानें आपलें स्वागतमंडळ बनवून सर्व तयारी केली. अशा प्रकारची सभा भरणार असें ठरल्यामुळें प्रत्येक प्रांतांत नव्या पक्षाचे असे जे थोडेबहुत लोक होते त्यांनीं सहजच डोकें वर काढलें. त्यांना ह्या चळवळीनें उत्तेजन आलें. आणि चारदोनच कां होईनात पण आपल्या पक्षाचे प्रतिनिधि नागपुरास जावे अशा इच्छेनें त्यांनीं निवडणुकी करण्यास प्रारंभ केला. स्वयंसेवक मंडळाची योजना झाली. उतरण्याची व जेवण्याची जागा, मंडप या सर्व व्यवस्थेला

नागपूची मंडळी उत्साहानें लागली. येऊन जाऊन अध्यक्षच काय तो ठरावयाचा होता. इतक्यांत लोकांनीं अदमास केला होता त्याप्रमाणें घडलें. अस्मानी-सुलतानी प्रकार झाला. तारीख ११ डिसेंबर रोजीं नागपूर येथील डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटनें क्रिमिनल प्रोसिजर कोड १४४ प्रमाणें नोटीस काढली व असें फर्माविलें कीं, नागपूर येथें होऊं घातलेली २४ वी राष्ट्रीय सभा सरकारकडून बंद करण्यांत आली आहे. "११ जानेवारीपर्यंत स्वागतमंडळानें या राष्ट्रीय सभेसंबंधानें कोणतीहि जाहीर सभा भरवूं नये. कोणत्याहि इमारती उभारूं नयेत. चालू काम असेल तें बंद करावें. मंडप वगैरे घालूं नयेत." असाहि हुकूम करण्यांत आला. अर्थात् या हुकुमानें राष्ट्रीय पक्षाच्या राष्ट्रीय सभेचें सगळेंच गांठोडें नोकरशाहीच्या खुंटीला लागलें. या हुकुमाविरुद्ध स्वागतमंडळानें बरीच तक्रार केली. परंतु सर्व तक्रारी ऐकून घेऊन मॅजिस्ट्रेटनें फिरून १६ डिसेंबर रोजीं पूर्वीं केलेला हुकूम कायम केल्याचा पक्का हुकूम केला. त्यामुळें स्वागतमंडळाचे चिटणीस डॉ. मुंजे व नारायणाराव अळेकर यांनीं राष्ट्रीय सभा भरत नाहीं असें जाहीर केलें आणि झालेली हकीगत काँग्रेस कंटीन्युएशन कमिटीच्या अधिकाऱ्यांकडे कळविली.

पण अशा रीतीनें नागपूरची सभा बंद झाली तरी बंदीचा हुकूम नागपूरपुरताच असणार यामुळें ती सभा दुसरीकडे कां भरूं नये अशी पृच्छा कित्येकांकडून होऊं लागली व कित्येक वर्तमानपत्रांतून अशा अर्धवट बातम्याहि प्रसिद्ध झाल्या कीं, नागपूरची सभा रहित झाली पण ती मुंबईस भरणार आहे. वास्तविक नागपुरास बंदीचा हुकूम काढण्याचीं सरकारचीं जीं कारणें तींच मुंबईसहि लागू होतीं. म्हणून मुंबईस सभा भरवावी या सूचनेंत अर्थ नव्हता. आणि ती भरविली जाणार या वदंतेवर कोणीं विश्वास ठेवण्याचें कारण नव्हतें. पण तशा बातम्या प्रसिद्ध होऊं लागल्यामुळें माधवराव बोडस यांनीं वर्तमानपत्रांतून स्पष्टपणें जाहीर केलें कीं, "मुंबईस सभा भरणार ही गोष्ट खोटी. तसा विचारच नाहीं. आणि कोणीहि ही वदंता खरी मानूं नये." बोडस हे व्यक्तिशः वेगळी राष्ट्रीय सभा भरविण्याच्याविरुद्ध होते. एवढेंच नव्हे तर नागपूरची सभा बंद झाली हें ऐकून त्यांना मनांतून आनंद झाला. आणि त्यांनीं तो ताबडतोब मराठा पत्राच्या द्वारें व्यक्तहि केला. ते लिहितात, "मुंबईस सभा भरणार ही गोष्ट काँग्रेस कंटीन्युएशन कमिटीला मान्य नाहीं व माहितीहि नाहीं. राष्ट्रीय सभा वेगळी भरवावी या गोष्टीला मी पहिल्यापासून विरुद्ध आहें. मीं संयुक्त राष्ट्रीय सभेच्या कल्पनेचेंच सतत

समर्थन केलें आहे. एकतर्फी राष्ट्रीय सभा भरविणें हें इष्ट नाहीं. तिला लोकांच्या दृष्टीनें कांहीं किंमत असणार नाहीं. उद्यां नेमस्त लोकांना अधिक शहाणपणा सुचून त्यांचा पक्षाभिमान हटेल व संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरेल अशी मला आशा आहे. नेमस्त पुढाऱ्यांबद्दल व्यक्तिशः मला अत्यंत आदर वाटतो व लॉर्ड मोर्ले यांच्या सुधारणांच्या योजनेंतून दरम्यान कांहीं भरीव असा फायदा हातीं लागेल अशी आपणा सर्वांनीं आशा करावी हें योग्य आहे. नागपूरच्या अधिकाऱ्यांनीं सभाबंदीचा हुकूम काढला हें दिसण्यांत संकट असलें तरी वस्तुतः ती ईश्वराची कृपाच होय. कारण आमचे नागपूरचे उत्साही मित्र जी मोठी चूक करणार होते ती अशा रीतीनें परस्पर बचावली गेली."

नागपूरची सभा थांबल्यानंतर राष्ट्रीय पक्षाची वेगळी कॉंग्रेस भरण्याची कल्पना पुढें केव्हां निघालीच नाहीं. १९०८।१४ या वर्षांत नेमस्तांकडून राष्ट्रीय सभा या नांवानें भरणारी सभा रोडावत जाऊन लोकांत अप्रिय झाली होती. आणि संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरवूं इच्छिणारा पक्ष हळुहळू बळावत होता. शेवटीं टिळक मंडालेहून सुटून परत आल्यावर वेगळ्या राष्ट्रीय सभेच्या कल्पनेला कायमची मूठ-माती मिळून नेमस्तांनीं बोलावलेल्या राष्ट्रीय सभेंत राष्ट्रीय पक्षानें प्रवेश करून घ्यावा हीच कल्पना पुढें आली, बळावली व अखेर यशस्वी झाली.

[१९०८ सालांतील निवडक पत्रें]

(१) डॉ. मॅन यांचें केळकरांना पत्र

पुणें ८ एप्रिल १९०८

हल्लीं चाललेल्या पिकेटिंगच्या चळवळीसंबंधानें मी कारमायकेलसाहेबांना आज भेटलों. चळवळीचा एक नियम असा आहे कीं, पोलीस अडविण्यास आले तर त्यांच्याशीं बोलून त्यांची समजूत घालावी. पण हा नियम बदलून जर असा नियम केला कीं, पोलिसांचे हुकूम प्रथम मानावे. त्यांच्याशीं कांहीं बोलणें चालणें करूं नये आणि मागाहून ज्या कायदेशीर गोष्टी करतां येतील त्या कराव्या—असा नियम स्वयंसेवकांना घालून दिला तर ते या चळवळीला फारशी हरकत घेणार नाहींत असें त्यांच्या बोलण्यावरून दिसून आलें. तरी तुम्ही हा नियम बदलून घेऊं शकाल काय ? पोलिसांशीं बोलणारे लोक मुख्य व्हॉलंटियर असले तरी बोलाचालींत कांहीं कमजास्त होतेंच. म्हणून मलाहि वाटतें कीं हा नियम बदलून घ्यावा.

(२) कारमायकेल यांचें केळकरांना पत्र

पुणें १८ एप्रिल १९०८

तुमचें पत्र पोंचलें. काल पोलिसांनीं सांगतांच स्वयंसेवक बाजूला झाले असें समजतें. ही गोष्ट बरी झाली. मद्यपाननिषेध चळवळीच्या सेक्रेटरींना मीं वेगळें पत्र पाठविलें आहे. स्वयंसेवक लोकांनीं उभे राहून दारूच्या दुकानांशीं काम करणें याला बेकायदेशीर जमावाचें स्वरूप आहे असा स्पष्ट सरकारी हुकूम निघाल्यास स्वयंसेवक आपलें काम थांबवितील असें कळल्यानें तसा स्पष्ट हुकूम काढलेला आहे. तरी आतां चळवळीचे चालक स्वयंसेवक मागें घेतील अशी मला आशा आहे.

(३) मायरन फेल्पस् यांचें टिळकांना पत्र

न्यूयॉर्क ३० जून १९०८

आमच्या सोसायटीनें (Society for the advancement of India) पुष्कळशा शिष्यवृत्त्या मिळविल्या आहेत. याचा अर्थ त्या धारण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना इकडील संस्थांतून फुकट शिक्षण देण्यांत येईल. त्यांची माहिती आम्ही निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांकडे पाठवीत आहों. हेतु हा कीं शिष्यवृत्त्यांचा फायदा घेण्याला निरनिराळ्या ठिकाणचीं हुशार मुलें पुढें यावीं. वर्तमानपत्रांनींहि आपल्या वाचकांना विनंति करून कांहीं फंड जमवावा. अशाकरितां कीं जे मुलगे या शिष्यवृत्त्या घेऊन इकडे येतील त्यांना वरखर्चाला मदत व्हावी. या सोसायटीच्या मंडळावर एक सभासद म्हणून तुमचें नांव मी घालीत आहें.

(४) प्रो० साने यांचें केळकरांना पत्र

चार्लटन-बर्ग १७ जुलै १९०८

सहज २६ जूनच्या एका इंग्लिश वर्तमानपत्राचा अंक विकत घेतला त्यांत असें आढळलें कीं, बळवंतरावांना पकडण्यांत आलें. तुम्हीं लिहिल्याप्रमाणें या दिवसांत सरकार काय करील काय न करील याचा नियम नाहीं हें तर खरेंच. पण ज्या पत्रांत ही बातमी होती त्यांतच टिळकांच्या लेखाचा जो सारांश म्हणून दिला होता त्यावरून मला वाटतें कीं ते लेख १८९७ सालीं शिक्षा झालेल्या लेखांहून कमी कडक आहेत. बळवंतराव आपला खटला स्वतः चालविणार या गोष्टीनें त्यांच्या पक्षाच्या दृष्टीनें फायदा होईल हें खरें. पण स्वतः त्यांचें मात्र नुकसान होईल

असें मला वाटतें. पण मी खुळा मनुष्य पत्रांत हें जें लिहितों तें काय ? तुमच्या हातीं पत्र पोंचण्यापूर्वींच कदाचित् खटल्याचा बरा वाईट निकालहि लागून गेला असेल. बळवंतरावांना या प्रसंगीं एखाद्या लेखापेक्षां स्वतःचें समर्थन अधिक करावयाचें आहे. म्हणून स्वतःचा डिफेन्स देतांना त्यांच्या मनांतले विचार पुढें येऊन त्यांचाहि दोष त्यांच्या युक्तिवादाला बाधावयाचा !

(५) नटेसन् यांचें केळकरांना पत्र

मद्रास ३ ऑगस्ट १९०८

टिळकांच्या खटल्याचा निकाल ऐकून फार वाईट वाटलें, त्यांचीं आमचीं मतें जुळत नसतील. पण त्यांची बुद्धिमत्ता, त्यांचें कर्तृत्व, त्यांचें मतःस्वातंत्र्य व त्यांची देशभक्ति याविषयीं कोणाचाहि मतभेद नाहीं, व त्या बाबतींत त्यांचें कौतुक करावें व मान द्यावा तेवढा थोडाच आहे. स्नेही या नात्यानें मी तुम्हांला लिहितों कीं या दिवसांत तुम्ही फार जपून लिहा. हें वाचून तुम्ही म्हणाल तुम्ही भित्रे आहां. तसें वाटेल तर म्हणा पण उगीच दगडाला टक्कर देण्यांत तरी काय अर्थ असें मीहि तुम्हांला विचारतों.

(६) लजपतराय यांचें केळकरांना पत्र

लाहोर ५ ऑगस्ट १९०८

माझे खटले केव्हां निघतील याची कल्पना नाहीं. डिसेंबरापूर्वीं ते निघत नाहींत. या खटल्यामुळें इंग्लंडला जाण्याचा तूर्त थांबलों. विलायतेस गेलों तरी माझ्या हद्दपारीसंबंधानें कोणतीही खटपट करण्याचा माझा विचार नाहीं. मात्र भाषणांतून त्यावर टीका करीन. तेथें एक वर्षभर राहून राजकीय चळवळीचें व ग्रंथलेखनाचें काम करण्याचा माझा विचार आहे. ब्रिटिश न्यायदेवतेवर माझा विश्वास नाहीं. टिळकांच्या खटल्यांत अपील करून कांहीं फायदा होईल असें मला वाटत नाहीं. मात्र त्या खटपटीकरितां तुम्ही किंवा इतर कोणी जाणार असेल तर टिळकांच्या संबंधानें इतर खटपट करण्याला मीहि जाईन. तुम्ही व दाजीसाहेब खरे जाल तर चांगलें होईल. मी तुमच्याबरोबर येईन. मात्र त्याकरितां शक्य तितकें लवकर गेलें पाहिजे.

(७) बाबूराव पराडकर यांचें केळकरांना पत्र

कलकत्ता ८ ऑगस्ट १९०८

टिळकांच्या खटल्याची समग्र हकीगत पुस्तकाच्या रूपानें तुम्ही काढीत आहां

असें पत्रांत वाचलें. सखाराम गणेश देऊस्कर यांची इच्छा बंगालींत या खट-ल्याची हकीगत प्रसिद्ध करण्याची आहे. केसरी मराठ्यांतील हकीगत त्रोटक असणार. म्हणून देऊस्कर यांची तुम्हाला अशी विनंति आहे कीं, या पुस्तकाचा प्रत्येक फॉर्म छापून झाल्याबरोबर त्याची एक प्रत त्यांच्याकडे पाठवावी. म्हणजे ताबडतोब ते भाषांतर करून घेतील.

(८) खापर्डे यांचें केळकरांना पत्र

लंडन १५ सप्टेंबर १९०८

हाइंडमन यांची गांठ पडल्याचें मागील पत्रीं लिहिलेंच आहे. आज नेव्हिन-सन, रॅडक्लिफ व कॉटन यांना नॅशनल लिबरल क्लबांत भेटलों. गोखले यांचा हात दुखावला म्हणून ते परत आले आहेत. जर्मनींत त्यांचा हात दुखावला. उद्यां ऑक्सफर्ड येथें विश्वधर्म परिषद् भरणार आहे तिला मी जातों. नेव्हिनसन म्हणाले ‘ तुम्ही ही संधि वायां दवडूं नका’. तेथें प्रतिष्ठित लोक येतात. जो तो म्हणतो कीं रुफस आयझॅक्स यांनाच वकीलपत्र द्या. ते फौजदारी कामकाजांत अतिशय उच्च दर्जा मिळविलेले बॅरिस्टर असून, शिवाय पार्लमेंटचे सभासद आहेत. आमचें वकिलपत्र घेण्याला सवड सांपडेल कीं नाहीं याविषयीं शंकाच वाटते. पण मागेल ती फी देऊं. नाहींतर काय करणार ?

(९) खापर्डे यांचें केळकरांना पत्र

लंडन ता. २२ सप्टेंबर १९०८

तुम्हीं माझ्या साहेबी टोपीला म्हणून सलाम पाठविलेत. पण मीं माझा नेह-मींचा रुमालच अजून ठेवला आहे. परकीय लोकांचा असा पोषाख पाहण्याची लंडनच्या लोकांना अलिकडे थोडीबहुत संवय झाली आहे. म्हणून पूर्वीप्रमाणें फारसा त्रास होत नाहीं. तरी पण एक टोपी घेऊन ठेवलीच आहे. ती एखाद वेळ डोक्यावर ठेवून आरशांत पाहून मी खूप हंसतों. व मीं टोपी घातलेला पाहून स्नेह्यांनाहि हंसूं येईल. टिळकांच्या अपिलाच्या कामीं डालग्येंडो नांवाचे एक सॉलिसिटर आम्हीं केले आहेत. पारीख या नांवाचे एक बॅरिस्टर इकडे दहा वर्षें धंदा करीत आहेत त्यांना दुय्यम म्हणून नेमूं. सर हेनरी कॉटन यांचे चिरंजीव यांनींहि काम करण्याचें कबूल केलें आहे. आतां मुख्य बॅरिस्टर कोण मिळतो पाहावें. रुफस आयझॅक्स कीं सर एडवर्ड क्लार्क ? आज दोघेहि सर्वांत

श्रेष्ठ बॅरिस्टर आहेत. आणि दोघेहि सारखेच हुषार आहेत. टिळकांच्या खटल्याला अर्धवट राजकारणाचें स्वरूप आहे म्हणून हुषार बॅरिस्टर असून शिवाय व्यावहारिक मुत्सद्दी असा असेल तर अधिक बरें. खुद्द पार्लमेंटमध्यें चळवळ होण्याचा संभव हल्लीं फारच कमी दिसतो. कारण सरकारी कामाकरितांच प्रधान-मंडळानें सर्व दिवस आंखून घेतले आहेत. तेव्हां खासगी संभाषणांतून काय लाभ होईल तेवढा खरा.

(१०) खापर्डे यांचें केळकरांना पत्र

लंडन ३० सप्टेंबर १९०८

तुम्ही मंडळी सहजच निराश झालेली दिसतां. पण प्रयत्नाखेरीज आपण कोणीहि काय करणार ? मेरिडिथ येथें सर विलियम वेडरबर्न यांची गांठ घेतली. केवढा त्यांचा वाडा व केवढी त्यांची उद्यानभूमि ! स्वागतपूर्वक ते माझ्याशीं पुष्कळ बोलले. सर एडवर्ड क्लार्क यांच्यापेक्षां ते रुफस आयझॅक्सच अधिक पसंत करतात. राष्ट्रीय सभा फिरून संयुक्त पक्षाची व्हावी असा प्रयत्न एक दोन वर्षें तरी आणखी करावा असें त्यांचें म्हणणें. नेव्हिनसन यांनीं फराळास बोलाविलें होतें. लजपतराय, पार्लमेंटचा एक सभासद् व तीन वर्तमानपत्राच्या धंद्यांतील लोक तेथें होते. या लोकांची माझी ओळख व्हावी म्हणूनच नेव्हिनसन यांनीं इतका खर्च केला. लजपतराय हे आपण इकडे कां आलों हें नीट सांगत नाहींत. मुलाला इकडील एका शाळेंत ठेवण्याचा त्यांचा हेतू असावा. बिपिन पालहि येथें आहेत. लेखकाचा धंदा करून इकडे राहण्याचा त्यांचा विचार दिसतो. बॅप्टिस्टा यांनीं हायकोर्टाकडे अर्ज देतांना फारच चांगलें भाषण केलें. दादासाहेब करं-दीकर यांच्याबरोबर कागदपत्र येतांच अपिल अर्ज दाखल करूं. टिळकांच्या खटल्याचें पुस्तक तुम्हीं काढलें त्याची प्रत आतांच पोंचली. त्याची प्रस्तावना तुम्ही फारच हुषारीनें व कुशलतेनें लिहिली आहे. म्हणून या पुस्तकाच्या पाठ-वितां येतील तितक्या प्रती इकडे पाठवा. म्हणजे त्या हळूहळू इकडच्या मंडळींत पेरण्याचा माझा विचार आहे.

(११) पीटर पिले यांचें केळकरांना पत्र

मदुरा ३० सप्टेंबर १९०८

टिळकांच्या खटल्याची हकीगत लक्षपूर्वक वाचीत आहे. त्यांच्या पहिल्या खटल्याचें अपील ने. ना. ॲस्क्विथ यांनीं प्रीव्हि कौन्सिलपुढें चालविलें तेव्हां मी

कोर्टांत हजर होतों. हल्लींहि अपील करण्यासंबंधानें कांहीं तरी जोराची चळवळ कां होऊं नये ? हाइंडमन वगैरे लोक तिकडेहि चळवळ करतील. आमचा हिंदी खिश्चन समाज या बाबतींत चळवळ करण्याला तयार आहे. चिदंबरम् पिले यांचें अपीलहि पुढच्या पांच तारखेला निघणार आहे. अपिलांत कदाचित् त्यांची शिक्षा कमी होईल. त्यांचा खटला मीं चालविला. त्यांच्याकरितां एक फंड जमविण्याचा माझा विचार आहे व त्यांतील २–३ हजार रुपये बिचाऱ्या त्यांच्या कुटुंबालाहि द्यावे असें वाटतें. तुमचीं कांहीं पत्रें मला उशीरां पोंचलीं त्यांचे लिफाफे मीं तपासून पाहिले नाहींत. तरी पण पत्रें उघडून पाहण्याचा त्रास इकडे कमी आहे.

(१२) प्रो० साने यांचें केळकरांना पत्र

चार्लटनबर्ग ६ नोव्हेंबर १९०८

बादशहांचा जाहीरनामा वाचला. राजकीय गुन्हेगारांना माफी देण्याचें त्यांत लिहिलें आहे तेंहि पाहिलें. या माफीचा फायदा बळवंतरावांना मिळेल काय ? मला वाटतें कांहीं झालें तरी त्यांना जानेवारीपूर्वी सोडणार नाहींत. या आठवड्यांत येथें मोठी खळबळ उडाली आहे. डेली टेलिग्राफ पत्रांतील मुलाखत वाचून जर्मन वर्तमानपत्रें उसळलीं आहेत. व कायसरनें अधिकाराचा अत्याचार केला असें म्हणत आहेत. चॅन्सेलर फॉन ब्यूलो यांनीं सर्व जबाबदारी आपणावर घेऊन राजीनामा देऊं केला. पण तोहि बादशहानें घेतला नाहीं. मोरोक्कोमधील फ्रान्स व जर्मनी यांची चुरस फार वाढली असून युद्धाच्या गोष्टी लोक बोलूं लागले आहेत.

(१३) मोतिलाल घोस यांचें केळकरांना पत्र

देवघर १० डिसेंबर १९०८

आज टिळक असते तर त्यांचें मन मी वळवूं शकलों असतों. पण त्यांच्या अनुयायांचा तेवढा मजवर विश्वास दिसत नाहीं. डॉ. मुंजे यांना मीं पत्र लिहिलें आहे त्याचा सारांश असाः—

“ तुम्ही आपलेंच मत घेऊन बसलां आहां. तरी मला जें वाटतें तें तुम्हाला लिहितों व तें माझें मत कायम आहे. आम्ही आज वर्षभर संयुक्त कॉंग्रेस झाली तरच कॉंग्रेस, नाहीं तर कॉंग्रेस नाहीं अशी चळवळ इकडे करीत आहों. आणि माझ्या मतें तुम्हींहि याच धोरणानें तिकडे चळवळ केली असती तर मद्रासच्या

कॉंग्रेसला तुम्हाला बराच गौणपणा आणतां आला असता व एक दोन वर्षांत तुम्हाला राष्ट्रीय सभा काबीज करतां आली असती. आम्ही इकडे कॉंग्रेसला जाऊन मिळालों नाहीं. आणि एक प्रकारची तटस्थ वृत्ति धरून बसलों आहों. पण तुम्ही जर वेगळी कॉंग्रेस काढली तर आधींच जे दोन पक्ष आहेत त्याचे तीन होतील व तुम्ही आम्ही एकमेकांतच झगडल्यासारखें होईल. तुमच्याप्रमाणेंच आमचेंहि म्हणणें असें कीं, प्रतिज्ञापत्रक नसावें. या दृष्टीनें तुमचें-आमचें अधिक जुळतें ही गोष्ट खरी. राष्ट्रीय पक्षावर स्टेटसमन वगैरे पत्रांतून हल्ले होतात त्यांना पत्रिका उत्तर देत असते पण वेगळ्या कॉंग्रेसचें समर्थन करवत नाहीं. पबना येथील आमच्या ठरावाप्रमाणें कोणत्याच कॉंग्रेसला जावयाचें नाहीं असें आम्हीं ठरविलें आहे. तरी पण वेगळी कॉंग्रेस निघाली म्हणजे एकाद् दुसरा इकडे जाईल एकाद् दुसरा तिकडे जाईल. तुम्ही आम्ही सर्व एक विचारानें आवळून बसलों तर मेथा वगैरे लोकांना कठीण जाईल. वेगळी सभा काढून बंगालची सहानुभूति या वेळीं घालवूं नका."

भाग ३६ वा

राजद्रोहाचा दुसरा खटला

(१) खटल्याचें निर्णायक कारण

प्रत्येक परिणामाला निर्णायक म्हणून एक अखेरचें कारण असतें. कारणांची पूर्वपरंपरा कोणत्याहि कार्याच्या मागें बरीच लांब गेलेली असते व आजूबाजूला फैलावलेली असते, परंतु निर्णायक असें एकादेंच कारण ठरतें, व त्यापासूनच कार्य निष्पन्न होतें किंवा त्याला प्रकट स्वरूप येतें. या दृष्टीनें टिळकांवरील १९०८ चा म्हणजे दुसरा राजद्रोहाचा खटला होण्याचें निर्णायक कारण कोणतें याचा विचार करणें मनोरंजक आहे. टिळकांच्या बाबतींत कारणपरंपरा पूर्वी दहा वर्षांची होती. १८९७ सालीं त्यांच्यावर खटला झाला तेव्हांपासून सरकारचें लक्ष त्यांचेवर नेहमींच होतें. आणि प्रसंग पडला म्हणजे कोणावर जर पहिला खटला व्हावयाचा तर तो टिळकांवर अशी अधिकाऱ्यांप्रमाणें लोकांचीहि समजूत होती. प्रसंग येण्याचाच काय तो अवकाश होता. काळ पत्रांतील लेख केसरीहून कमी कडक किंवा सरकारी दृष्टीनें कमी राजद्रोहात्मक होते असें नाहीं. परंतु त्यांतल्यात्यांत परांजपे यांचेपेक्षां सरकारचा राग टिळकांवर अधिक. याचें कारण असें कीं टिळक अधिक उद्योगी. त्यांचा आवेश लिहिण्यांत खर्चून जात नसे. त्या आवेशी वृत्तीचा संचार राजकारणाच्या प्रत्येक खात्यांत ते करीत. म्हणून एकंदरीनें परांजप्यांच्या लेखांपेक्षां टिळकांचे लेख कमी कडक किंवा कमी छद्मी असले तरी एकंदरीनें जनतेवर टिळकांच्या आचारविचारांचाच परिणाम अधिक होई. परांजपे यांचे लेख केवळ भावनाप्रधान असून त्यांत सरळ युक्तिवाद असावयाचा नाहीं. प्रत्यक्ष विधायक सूचना असावयाच्या नाहींत. मुद्देसूद टीका असावयाची नाहीं. यामुळें ते फक्त एका विशिष्ट वर्गाच्या मनांतच रिघत किंबहुना सर्वसामान्य वाचकांच्या डोक्यावरून ते निघूनहि जात. उलट टिळकांचे लेख व भाषणें यांतील प्रत्येक शब्द सरळ, स्पष्ट, युक्तिवादात्मक,

व्यावहारिक सामान्य मनुष्याला समजणारा व उमजणारा असा असल्यामुळें त्याचें मर्म समजलें नाहीं असा वाचक किंवा श्रोता आढळलाच नाहीं. म्हणून काळ पत्रापेक्षां केसरी पत्र हें ज्या कारणांकरितां लोकांना अधिक प्रिय त्याच कारणांकरितां केसरीवर काळ पत्रापेक्षां सरकारचा अधिक राग. १९०८ सालीं खटला होण्यापूर्वी काळपत्रकर्त्यांना तीन चार वेळां नोटीस किंवा इषारा देण्यांत आला होता. टिळकांना असा इषारा सरकारनें सहसा दिला नाहीं. याचें कारण त्यांना सरकारचा कायमचा इषारा होता. तो असा कीं तुमच्यावर आम्ही केव्हां खटला करूं याचा नियम नाहीं. प्रसंगाची वाट सरकार पहात असे. आणि १९०८ सालीं बंगाल्यांतील खुनामुळें तो प्रसंग उद्भवला.

पण या कारणाशिवाय इतरहि कांहीं कारणें होतीं असें समजण्यांत येई. प्रत्यक्ष खटला भरला मुंबई सरकारनें, पण कित्येकांची समजूत अशी होती कीं, या खटल्याचें निर्णायक कारण कोल्हापूरचे छत्रपति महाराज. कित्येकांच्या मतें नेमस्त मुत्सद्यांनीं सरकारला चिथावलें. इतर कित्येकांच्या मतें मुख्य निर्णायक कारण विलायतेला होतें. तें स्टेट सेक्रेटरी यांचें कौन्सिल होय. आणि लॉर्ड मोर्ले हे टिळकांवर खटला करण्याला परवानगी न देते तर सर जॉर्ज क्लार्क यांना खटला करतां आला नसता. अशा स्थितींत वास्तविक खरें निर्णायक कारण हुडकून काढणें कठिण आहे. दोषाच्या जबाबदारीची गोष्ट असली म्हणजे प्रत्येकजण ती आपणांपासून दूर लोटतो व श्रेय किंवा कीर्ति मिळवावयाची असली तर प्रत्येकजण म्हणतो कीं ती गोष्ट मीच होतों म्हणून झाली. सगळीं निर्णायक कारणें महत्त्वाचींच. पण एकंदर पुढाऱ्यांपैकीं लोकांचा सर्वांत अधिक कटाक्ष गोपाळराव गोखले यांच्यावर ! कारण खटला होण्याचे सुमारास ते विलायतेंत होते व लॉर्ड मोर्ले यांच्या त्यांच्या नेहमीं गांठी पडत, बोलणेंचालणें होई अशा बातम्या हिंदुस्थानांत वरचेवर येत. सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेंत नेमस्त व टिळकपक्ष यांचें भांडण विकोपाला गेलें. व नेमस्त पक्षाचे त्या वेळचे कार्यकर्ते पुढारी गोखले हेच निःसंशय होते. सुरतेच्या सभेच्या आधीं कित्येक महिनेपर्यंत केसरी व टिळक पक्षाचीं वर्तमानपत्रें एका बाजूला व ज्ञानप्रकाश, सुधारक, इंदुप्रकाश व इतर नेमस्त पक्षाचीं पत्रें दुसऱ्या बाजूला असा फड रंगून कडाक्याचा सामना सुरू होता. व कोणीं कोणाबद्दल बोलण्याची कांहीं बाकी म्हणून ठेवली नव्हती. टिळक पक्षाच्या 'हिंदु पंचां'त बीभत्स टीकेची कमाल

झाली होती. उलट गोखले यांच्या नेमस्त पक्षाच्या पत्रांत शब्द बीभत्स नसले तरी सर्व तऱ्हेचे अधम हेतूंचे आरोप टिळकांवर केले जात होते. गोखल्यांनीं टिळकांवर खटला करविला ही समजूत कित्येक लोकांच्या मनांत इतकी दृढमूल झाली होती कीं, या गुन्ह्याबद्दल गोखल्यांना प्रायश्चित्त द्यावयाचें तर तें देहान्त दिलें पाहिजे अशी समजूत त्यांनीं करून घेतली. आणि त्याप्रमाणें गोखल्यांचा खून करण्याचे बेत १९०९-१० सालांत झाले होते ही गोष्ट आतां पुष्कळांना माहित आहे. तथापि गोखले हे लॉर्ड मोर्ले यांना व्यक्तिशः टिळकांवर खटला करण्याबद्दल प्रत्यक्ष चिथावणी देतील ही गोष्ट कोणाहि समंजस माणसाला पटण्यासारखी नव्हती. कारण टिळक गोखले यांसारखे लोक राजकारणांतील मतभेदामुळें परस्परांचा कितीहि द्वेष करीत असले तरी प्रत्यक्ष कोणी कोणाचा खून करण्यास चिथावणी देईपर्यंत पाळी आणूं दिली नसती.

आणि जी गोष्ट खुनाला लागू तीच गोष्ट राजद्रोहाच्या खटल्यासंबंधाच्या चिथावणीलाहि लागू आहे असें आम्हाला तरी वाटतें. उच्च प्रतीचें शिक्षण, मनः-संस्कृति व सार्वजनिक चारित्र्यानें बनलेलें शील या गोष्टींनीं मनुष्याच्या तामसी वृत्तीला सहजच मर्यादा पडते. व कोण कोणती गोष्टी करील किंवा करणार नाहीं याविषयीं निःपक्षपाती तिऱ्हाइताचा कांहीं एक अंदाज असतो व तोच अखेर खरा ठरतो. टिळकांनीं गोखल्यांविषयीं केसरींत पुष्कळ वेळां टाकून लिहिलें व स्वतःच्या वाड्यांत तरुण मुलांच्या तोंडून झालेली गोखले यांची कुपथ्यमय निंदा स्वतः बसून ऐकली हा टिळकांवर एक आक्षेप होता. तरी पण गोखले हे देशद्रोही असें ठरवून त्यांना देहांत प्रायश्चित्त देण्याची गोष्ट जर त्यांच्या परिवारापैकीं चुकूनही कोणी टिळकांच्याजवळ बोलता तर त्याला उत्तेजन देणें तर राहोच पण त्याचा त्यांनीं कान धरून निषेधच केला असता. फिनिक्स पार्कमध्यें खून झाले त्यांना उद्देशून पार्नेलनें पार्लमेंटमध्यें असें सांगितलें कीं, " आयर्लंडांतील नोकरशाहीशीं माझा कसाहि उभा दावा असो. तथापि या खुनाच्या जागीं मी हजर असतों तर खुनी लोकांच्या सुऱ्या व बर्क कॅव्हेन्डिश यांचे देह यांचेमध्यें ढालीप्रमाणें मीं आपली छाती पुढें केली असती ! " आणि हें विधान कोणीहि मायावी मानलें नाहीं. प्रत्यक्ष परस्परांचा खून डोळ्यांसमोर होत असता तर गोखल्यांनीं टिळकांना पाठीशीं घातलें असतें व टिळकांनीं गोखल्यांना पाठीशीं घातलें असतें यांत आम्हांला शंकाच वाटत नाहीं.

आतां खटल्याची चिथावणी ही कित्येकांस इतकी अधमपणाची वाटत नव्हती. कित्येकांना तर ती कर्तव्यप्राप्त अशी वाटली ! पण याहि बाबतींत एक सूक्ष्म विचार करावयास पाहिजे तो असा कीं, " मी तुमच्याजवळ तिसऱ्या मनुष्याची निंदा बेसुमार करूं लागलों व त्या तिसऱ्याविषयीं तुमचें मनच जरी वाईट असलें तरी मी परोक्ष निंदा करणारा म्हणून माझ्याविषयीं तुमचें मत सहजच वाईट होणार. परोक्ष निंदा ही कांहीं एखाद्या मनुष्याविषयीं भलेपणाची कल्पना होणारी गोष्ट नव्हे. या दृष्टीनें पाहतां लॉर्ड मोर्ले यांच्याशीं बोलत असतां गोखले यांनीं व्यक्तिशः टिळकांची निंदा केली असेल असें आम्हांला वाटत नाहीं. कारण तशी निंदा केल्यानें लॉर्ड मोर्ले स्वतःला काय म्हणतील ही गोष्ट तरी गोखल्यांच्या मनांत जागृत असलीच पाहिजे. उलटपक्षीं लॉर्ड मोर्ले यांची सुसंस्कृति व त्यांच्या मनाचें उच्च शिक्षण लक्षांत घेतलें असतां टिळकांसंबंधाचें व्यक्तिशः मत त्यांनीं खुद्द गोखले यांना विचारलें असेल असेंहि आम्हांला वाटत नाहीं. जहाल व नेमस्त असे दोन पक्ष हिंदुस्थानांत आहेत. प्रत्येकाचें ध्येय व प्रत्येकाचे मार्ग वेगवेगळे आहेत. सहकारितेनें व क्रमाक्रमानें स्वराज्य मिळालें तरी चालेल असें मानणारे लोक हे नेमस्त असल्याकरणानें ते केव्हांहि सरकारला अधिक जवळ व राष्ट्रीय पक्ष दूर. तसेंच अशांततेचा कोणताहि मार्ग किंवा कोणतीही चळवळ नेमस्तांना पसंत नाहीं. उलट अशा चळवळीचें राष्ट्रीय पक्षाला वावडें नाहीं. या व असल्या तुलनेच्या गोष्टी मोर्ले यांना माहीत नसतील तर ते गोखल्यांना विचारणार! आणि पक्षभेदाविषयीं व हिंदुस्थानच्या राजकारणाविषयीं उभयतांत बोलणें झालें असलें तरी फार तर या तुलनेपर्यंत त्यांची मजल गेली असेल. याहून पलीकडे गेली असल्याचा संभव नाहीं. मुंबई सरकार टिळकांवर खटला करण्याचा विचार करीत आहे ही गोष्ट लॉर्ड मोर्ले यांना माहित असली तरी ती सरकारी कारभारांतील एक गुप्त गोष्ट म्हणून तिचा उच्चार मोर्ले यांनीं गोखल्यांजवळ केला असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं.

टिळकांवर खटला होण्याचें कारण गोखलेच या गोष्टीवर कोणाचाहि भरंवसा बसण्याचा संभव नाहीं असें आमचें मत आहे. राहतां राहिले मोर्ले व सर जॉर्ज क्लार्क. अर्थात् स्टेट सेक्रेटरी व हिंदुस्थानांतील गव्हर्नर यांच्या दरम्यान दडपशाही सुरू करण्याचे बाबतींत कोण कोणाच्या मागें खरोखर लागतो याविषयीं निश्चित अनुमान करतां येत नाहीं. कारण उलट सुलट स्वरूपाच्या

पुष्कळ गोष्टी यापूर्वी घडल्या आहेत. केव्हां इकडील गव्हर्नर नाखूष असतां त्यांच्या हातून विलायत सरकारनें दडपशाही करविली असें घडलें आहे. उलट विलायत सरकार नाखूष असतां इकडील गव्हर्नरनें दडपशाहीला संमति मिळविली असेंहि घडलें आहे. पण प्रस्तुत प्रसंगीं लॉर्ड मोर्ले हे स्टेट सेक्रेटरी असल्यामुळें व सर जॉर्ज क्लॉर्क यांच्यासारखे खुनशी व प्रतिगामी गव्हर्नर मुंबईस असल्यामुळें मोर्ले यांनीं मुंबई सरकारला चिथावण्यापेक्षां सर जॉर्ज क्लॉर्क यांनींच मोर्लेसाहेबांकडे आग्रह धरून त्यांची संमति मिळविली असा पुष्कळ लोकांचा समज आहे.

नुसत्या मनुष्यस्वभावावरूनहि पाहतां हीं अनुमानें बरोबर ठरतात. शिवाय तीं खरीं ठरण्यासारखा कांहीं थोडा पुरावा हल्लीं जगापुढें आला आहे. पूर्वीचे सर जॉर्ज क्लार्क व हल्लींचे लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं आयुष्यांतील माझी कामगिरी या विषयावर नुकतेंच एक पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. त्यांत लॉर्ड मोर्ले व स्वतः ते यांचे दरम्यान झालेला पत्रव्यवहार व इतर कांहीं माहिती लॉर्ड सिडनहॅम यांनीं दिलेली आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, लॉर्ड मोर्ले हे टिळकांवर खटला करूं नये अशा मताचे असतां लॉर्ड सिडनहॅम यांनींच आपल्या स्वतःच्या जबाबदारीवर तो खटला केला व त्याच्या सुपरिणामाचें यश त्यांनीं एकट्या आपणाकडेच घेतलें ! ते लिहितात, " टिळकांचें वर्चस्व कसें वाढत आहे ही गोष्ट मीं काळजीपूर्वक पाहिली आहे. परंतु टिळकांची क्रांतिकारक चळवळ थांबविणें जरूर आहे असें मला वाटलें तेव्हां मी पुढें सरसावलों. अशा खटल्यास मुख्य गोष्ट लक्षांत घ्यावी लागते ती ही कीं खरोखर गुन्हा शाबित न झाला व आरोपीला शिक्षा न झाली तर त्याचें लोकांत वजन वाढतें व लोक तें एक मोठें गाऱ्हाणें करून बसतात. अर्थात् या गोष्टींत धोका आहे. पण मीं व माझे बरोबरीचे कौन्सिलर यांनीं हा धोकाहि पत्करण्याचें ठरविलें. टिळकांवर खटला झाल्यानें लोकांत मोठी गडबड किंवा रागाची चळवळ झालेली दिसली नाहीं. खटल्यानंतर मी पुण्यांत गाडींतून बसून गेलों तेव्हां मला लोकांनीं स्नेहभाव दाखविला. नेमस्तांनीं माझें उघडपणें समर्थन केलें नाहीं. पण त्यांपैकीं कांहीं लोकांनीं झाली ही गोष्ट ठीक झाली असें मात्र मला सांगितलें. "

पण याच पुस्तकांत लॉर्ड मोर्ले यांचीहि बाजू पत्रव्यवहाराच्या रूपानें थोडी आली आहे. तारीख ३ जुलै रोजीं लॉर्ड मोर्ले यांनीं सर जॉर्ज क्लार्क यांना

खालीलप्रमाणें पत्र लिहिलें, " टिळकांवर खटला करीत आहां ही गोष्ट मला मनांतून चांगलीशी वाटत नाहीं. अर्थात् नाइलाज म्हणूनच तुम्हीं ती गोष्ट केली असेल." तरी पण लिओनर्ड कोर्टने यांच्याजवळ गोखले असें म्हणाले कीं, "हा खटला होणें हें नेमस्त पक्षाला निरुत्साहाचें एक कारण होईल. कां कीं त्यामुळें त्यांच्याबद्दल लोकांचें मत वाईट होईल ! ही गोष्ट खरी. पण टिळक व त्यांचे लोक यांना कायद्याची पायमल्लीहि करूं देणें योग्य होणार नाहीं." पण याच पत्रांत ताजा कलम घालून मोर्ले लिहितात "एक तासापूर्वीं वरील पत्र लिहिलें. त्यानंतर ज्या लेखाकरितां टिळकांवर खटला होत आहे ते माझ्या नजरेला आले. ते वाचून सकृद्दर्शनीं मला असें वाटतें कीं त्यांची तुम्हीं उपेक्षा केली असती तरी ठीक होतें. तथापि अशा लेखांचेहि परिणाम काय होतात याविषयीं माझ्यापेक्षां तुम्हांलाच अधिक माहिती असणार आणि राजद्रोहाच्या खटल्यांत हीच गोष्ट पहावयाची. " फिरून ता. ३१ जुलैचे पत्रांत लॉर्ड मोर्ले लिहितात, "मला या टिळकप्रकरणाविषयीं पुन्हां चर्चा करण्याची इच्छा नाहीं. तथापि मी असें म्हणतों कीं, मी अगर तुमचे कायदेपंडित यांना योग्य मान देऊन त्यांचा व माझा सल्ला घेतला असतां तर तो अशाच अर्थाचा मिळाला असता कीं टिळकांना तुम्हीं हात लावूं नये. टिळकांना झालेल्या शिक्षेच्या योगानें जे अनिष्ट परिणाम होतील त्या मानानें स्वतः टिळकांनीं केलेल्या अनिष्ट गोष्टींचे परिणाम कमी घातक ठरले असते. पण दूध तर लवंडलें. आतां हळहळून काय उपयोग ! " ता. ७ ऑगस्ट रोजीं पुन्हां लॉर्ड मोर्ले लिहितात " टिळकांवरील खटल्याचें तुम्हीं मोठेंच समर्थन केलें. तरी त्यामुळें माझें मत बदलूं शकत नाहीं. कायदा व नीति यांच्या दृष्टीनें तुमचें करणें बरोबर असेल. त्यापासून तात्पुरता फायदाहि होईल. परंतु अंतिम परिणाम ताजव्यांत घालून जोखले तर कोणतें पारडें खालीं व कोणतें वर जाईल हाच राजकारणाच्या दृष्टीनें मुख्य मुद्दा आहे. सर्व गोष्टी कालानें कळून येतीलच. " सर्व पत्रव्यवहारावर सर जॉर्ज क्लार्क यांनीं अखेर असा शेरा मारला आहे कीं, " मोर्ले यांना आपल्या बुद्धिमत्तेची फार घमेंड म्हणून टिळकांवरील खटल्याचें मर्म माझ्यापेक्षां आपल्याला अधिक समजतें असें त्यांच्या मनानें घेतलें हें स्वाभाविकच आहे. पण जाग्यावर मी उभा. मलाच त्यांच्यापेक्षां खरें मर्म माहित असणार. तें मी कागदावर परोपरींनें यथार्थ कसें कळवूं शकणार ! मोर्ले यांनीं पुढें आपलें मत किंचित् बदललें असें दिसतें. पण याचें कारण माझ्या मतें असें कीं

मी दूर पडलों आणि इतर सल्लागार त्यांना हाताशीं होते. खून होण्याचें सरकारनें थांबविलें तर 'नेमस्त लोकांना तें निरुत्साहाचें कारण होतें' हे शब्द निदान तेव्हां तरी मला नवे अपरिचितच होते. पण हा नवलासिद्धांत तेव्हांपासून आतां-पर्यंत टिकून राहिला आहे ही गोष्ट मात्र खरी. आणि त्याचे दुष्परिणाम आतां दिसून येतच आहेत !"

(२) फिर्याद, धरपकड, झडत्या.

कसेंहि असो. ता. २३ जून १९०८ रोजीं मुंबई सरकारानें टिळकांवर खटला भरण्यास मंजुरी दिली. मुंबई शहरचे डेप्युटी पोलिस सुपरिंटेंडंट यांनीं दुसरेच दिवशीं मुख्य प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि. ॲस्टन यांजपुढें फिर्याद दाखल केली. फिर्यादींत असा मजकूर होता कीं, "ता. १२ मेच्या अंकांत टिळकांनीं 'देशाचें दुर्दैव' या मथळ्याखालीं अग्रलेख लिहिला आणि त्यायोगें सरकाराबद्दल द्वेष व अवमानबुद्धि लोकांत उत्पन्न झाली. निदान ती उत्पन्न करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. अर्थात् हा राजद्रोहाचा गुन्हा होय. तरी १२४ अ व १५३ अ या कल-माखालीं टिळकांचा इनसाफ होऊन योग्य ती शिक्षा व्हावी." लगेच मॅजिस्ट्रेट-साहेबांनीं टिळकांना पकडण्याविषयीं वॉरंट काढलें. त्यावरून त्याच दिवशीं सायं-काळीं टिळकांना सरदारगृहांत पकडण्यांत आलें. तसेंच दुसरें एक वॉरंट देऊन मॅजिस्ट्रेट यांनीं केसरी पत्राच्या फाइली, वर्गणीदारांचीं रजिस्टरें, हस्तलेख, मसुदे, छपाईचीं प्रुफें, पत्रव्यवहार, हिशेबाच्या वह्या, आणि या खटल्यास उपयुक्त असे केसरीसंबंधाचे सांपडतील ते हरएक कागदपत्र असा मुद्देमाल घराची, कचेरीची वगैरे झडती घेऊन कोर्टापुढें हजर करण्याविषयीं हुकूम दिला. याच झडती--वॉरं-टावर पुण्याचे डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट कारमायकेल यांनीं मखलाशी करून हुकूम दिला कीं 'टिळक हे मधून मधून सिंहगडासहि रहात असल्यामुळें तेथील झडती घेत-ल्याशिवाय या वॉरंटाचें काम पुरें होणार नाहीं म्हणून तेथील बंगल्याचीहि झडती घ्यावी.'

केसरीवर खटला होणार अशा बातम्या आधींपासून उठल्याच होत्या. तेव्हां आपण होऊन आधींच मुंबईस जाऊन रहावें असें टिळकांनीं मनाशीं ठरविलें. शिवरामपंत परांजपे यांच्यावरील खटला आधीं भरलेला चालू होता. अर्थात् त्यांना सल्लामसलत देण्याकरितां व इतर रीतीनें सहाय्य करण्याकरितां जाणेंच होतें. म्हणून स्वतःवरील खटला होण्याचे आधीं एक आठवडाभर टिळक मुंबईस जाऊन राहिले

होते. परांजपे यांचे खटल्याचे वेळीं टिळक मुंबईला निघाले त्याबरोबर बापूसाहेब गांधी वकील (हे हल्लीं मयत आहेत) हे होते. घोड्याच्या गाडींतून उतरून स्टेशनमध्यें पाय ठेवणार तों गुप्त पोलिस खात्याचे एक अधिकारी गांधी यांना ओळखून त्यांचे जवळ जाऊन हळूच त्यांच्या कानांत म्हणाले, " टिळकांवरहि खटला करण्याचा सरकारचा विचार आतां कायम झाला आहे. त्यांची मुंबईची ही खेप बहुधा शेवटचीच होईल. वॉरंटवर मॅजिस्ट्रेटची आतां फक्त सहीच व्हावयाची राहिली आहे. " टिळक गाडींत जाऊन बसल्यावर गांधी यांनीं त्यांना एका बाजूला घेऊन वरील हकीकत सांगितली व ते म्हणाले, " आपण आज न जातां उद्यांचे गाडीनें जावे. म्हणजे घरीं जाऊन सर्व व्यवस्था करण्यास ठीक पडेल. " पण टिळक किंचित् हंसून बेपर्वाईनें त्यांना म्हणाले, " घरीं जाऊन काय फौजफाटा तयार करावयाचा आहे, कां सैन्य जमवावयाचें आहे, कां हत्तीघोडे शृंगारावयाचे आहेत ! कीं किल्ल्यावर शत्रूचा हल्ला होणार म्हणून चर खणावयाचे आहेत ? सरकारनें सर्व देश हा एक असा तुरुंगच बनविल्यानें आपण सर्व आधींच तुरुंगांत आहोंत. त्यांतून प्रत्यक्ष तुरुंगांत जाणें म्हणजे एका मोठ्या दालनांतून एका लहान दालनांत ते मला कोंबणार एवढेंच कीं नाहीं ! यांत तयारी ती काय करावयाची ? " टिळकांना पकडण्याच्या थोडा वेळ आधीं असाच प्रकार घडला. आणि असेच उद्गार त्यांच्या तोंडून निघाले. मुंबईस ते गेल्यावर वॉरंटावर मॅ. ची सही झाल्याची बातमी सरदारगृहांत यशवंतराव कुलकर्णी यांस कोणीं येऊन सांगितली. त्या वेळीं टिळक बाहेर गेले होते. परत येतांच यशवंतरावांनीं ती बातमी खरी आहे असें वाटून टिळकांना सांगितली. कारण गुप्त पोलिसांपैकीं एका विश्वासू माणसानें तेथें येऊन ती त्यांना सांगितली होती. तेव्हां टिळक यशवंतराव कुलकर्णी यांना म्हणाले, "ज्या राष्ट्राला प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य नाहीं त्या दुर्बल राष्ट्राच्या पुढाऱ्याला असली बातमी कळून तरी काय उपयोग ! " पुढें २–२॥ तास वॉरंट आलें नाहीं. दरम्यान टिळकांनीं झोंप घेतली व उठल्यावर ते यशवंतरावांना थट्टेनें म्हणाले, " कां हो इतका वेळ झाला तरी तुमचें तें वॉरंट अजून कोठें येत नाहीं तें!" नंतर थोड्या वेळांत वॉरंट आलें. पोलीसाकडे पाहून टिळक म्हणाले, "वॉरंटावर मॅजिस्ट्रेटची सही होऊन चार तास होऊन गेले व तेथून सरदारगृह हा पंधरा मिनिटांचाहि रस्ता नाहीं, असें असतां तुम्हांला वॉरंट बजावण्याला चार तास कसे लागतात ! लवकर आलां असतां

तर आज जामिनकीचा अर्ज तरी करण्याला फुरसत मिळाली असती ! " टिळकांचा हा अधिक्षेप जसा मार्मिक होता तसाच तो साधारहि होता. कारण पोलिसांच्या मनांत असतें तर त्यांना बराच वेळ आधीं वॉरंट बजावतां आलें असतें. पण तें त्यांनीं आधीं न बजावण्याचें खरें कारण हेंच कीं, जामिनकीचा अर्ज करण्याला कोर्ट उठण्यापूर्वीं वेळ सांपडूं नये व टिळकांची रवानगी तावडतोब पोलिसाच्या तुरुंगांत व्हावी. असो.

पकडवॉरंटासंबंधानें आणखी एक गोष्ट सांगावयाची ती अशी कीं, सरकारी कामकाज कितीहि गुप्त चालत असलें तरी कित्येक लोकांना आंतली गुप्त बातमी मिळण्याचीं साधनें असतात. कोणी माहितगार स्नेहबुद्धीनें, कोणी द्रव्यलोभानें, कोणी सहानुभूतीनें तर कोणी महत्त्वाची बातमी दुसऱ्याला सांगतां आल्यामुळें मिळणारी प्रौढी मिरविण्याच्या बुद्धीनें जें काय कळेल तें अर्धें कच्चें किंवा पक्कें दुसऱ्याच्या कानांत कुजबुजत असतात. शिवाय कांहीं सरकारी नोकरांना देखील एक प्रकारची राष्ट्रीय भावना असते. म्हणून स्वतांची नोकरी संभाळून कां होईना पण सहजासहजीं लोकांचें कांहीं भलें झालें तर करावें अशी त्यांना मनांतून इच्छा असते. वरील सर्व कारणांमुळें आपणासंबंधानें सरकारदरबारीं चाललेल्या कारवाईचा कानोसा टिळकांना घरबसल्याहि नेहमींच थोडा बहुत घ्यावयास मिळे. आणि हल्लींचा प्रसंग तर विशेष महत्त्वाचा. कचेरींत काम करणारे व आसपास वावरणारे लोक अधिकाऱ्यांच्या चर्येवरून, हालचालीवरून अचूक अनुमानानें केव्हां केव्हां काढूं शकतात. आणि केव्हां केव्हां मुद्दाम केलेल्या कुजबुजीचा प्रतिध्वनि नौबद वाजविल्यासारखा मोठ्यानें उमटतो. तात्पर्य अशा रीतीनें टिळकांना थोडीबहुत गुप्त बातमी कळे व तशी ती याहि वेळीं अगाऊ कळली. पण ती टिळकांना मुंबईस कळली इतकेंच नव्हे तर फिर्याद दाखल होऊन धरपकडीचीं व झडतीचीं वॉरंटें निघाल्याची बातमी त्याच दिवशीं सायंकाळीं पुण्यास सांकेतिक शब्दांच्या तारेनें धोंडोपंत विद्वांस यांनाहि कळली. पुण्यास आलेल्या बातमींत केसरी व मराठा या दोन्हीं पत्रांवर खटले भरले गेले असें होतें. त्यामुळें दुसरे दिवशीं सकाळीं झडतीच्या वेळीं आपणावरहि मराठ्याच्या खटल्यांतलें वॉरंट बजावलें जाणार अशा समजुतीनें केळकर उजाडतांच पोलीस अधिकारी येण्यापूर्वींच गायकवाडवाड्यांत दाखल झाले. परंतु पुण्यास आलेल्या वॉरंटांत केळकर विद्वांस किंवा इतर कोणास

पुण्यास पकडण्याचा हुकूम नसून फक्त वाड्याच्या व सिंहगडावरील बंगल्याच्या झडतीचींच वॉरंटें होतीं.

वाड्याच्या झडतीला सकाळीं प्रारंभ झाला. ती चार तास चालू होती. वर्तमानपत्राच्या फाइली, हिशेबाच्या वह्या, वर्गणीदारांचीं रजिस्टरें वगैरे तयारच होतीं. पण झडती घेणाऱ्या पोलिसांची भिस्त पत्रव्यवहारावर होती आणि त्याकरितां राहत्या घरांतील व संपादकाच्या कचेरींतील चिटोरान चिटोरा गोळा करून तपासण्यांत आला. झडतीला मुंबईचे पोलिस इन्स्पेक्टर सुलिव्हन व पुण्याचे पोलिस सुपरिंटेंडंट वगैरे बरेच अधिकारी हजर होते. कागदपत्र काढावे इंग्रजींत असतील ते गोऱ्या अधिकाऱ्यांनीं वाचून पहावे मराठींत असतील ते देशी पोलिसांकडून वाचवून घ्यावे असा क्रम सुरू होता. सुमारें अडीच तास झडती झाल्यावर टिळकांच्या टेबलाच्या उघड्या खणांत इतर कागदांत एक कार्ड सांपडलें. त्यावर स्फोटक द्रव्यांची माहिती असलेल्या दोन पुस्तकांचीं नांवें लिहिलेलीं होतीं. खटल्याची उत्पत्ति बाँब गोळ्याच्या अत्याचारांतून व वातावरणहि अशा अत्याचाराच्या कल्पनांनीं भरलेलें अशी सरकारची समजूत. यामुळें इन्स्पेक्टर सुलिव्हन यांच्या हातांत हा कागद पडतांच ते आनंदानें जवळ जवळ उड्या मारूं लागले, सोडतींत बक्षिसाचें तिकिट आपल्या नांवानें निघाल्याचा आनंद या गृहस्थास पूर्वी केव्हां लाभला होता कीं नाहीं माहीत नाहीं. पण टिळकांच्या हातचा हा लेख या वेळीं तरी त्यांना सोडतींतल्या बक्षिसाच्या तिकिटासारखा वाटला यांत शंका नाहीं. हा लेख हस्तगत झाल्यावर मुख्य शिकार साधली असें समजून पोलिसांनीं झडतीचें काम आवरतें घेतलें. आणि पंचनामा करून ते निघून गेले. त्याच दिवशीं दोन प्रहरीं सिंहगडच्या बंगल्याची झडती झाली, त्याकरितां पोलिसांनीं केसरीचे मॅनेजर यांना किंवा केळकर यांना कळवावयास पाहिजे होतें. परंतु त्यांनीं तसें केलें नाहीं व गडावर हजर असलेल्या माणसासमोर पंचनामा उरकून घेतला. पण त्यांची सिंहगडची ही खेप अगदींच फुकट गेली. सिंहगडच्या बंगल्यावर विशेष महत्त्वाचे कागदपत्र मिळण्याची पोलिसांना आशा नव्हती पण एखादें हत्यारपात्यार किंवा बाँब गोळे तयार करण्याला लागणाऱ्या साधनांपैकीं कांहीं जिन्नसपान्नस हटकून मिळतील अशी त्यांना खात्री होती. पण त्यांतहि त्यांची निराशा झाली. एकटा दुकटा पोलिस अधिकारी जाता तर असला एखाद दुसरा वहिमी जिन्नस तेथें अवचित

सांपडण्याची तो कदाचित् व्यवस्था करताहि! परंतु वरच्या दर्जाचे दोघेतिघे अधिकारी एकत्र गेल्यानें असला खोडसाळ प्रकार किंवा एखादा खोटा पंचनामा होण्याचें टळलें. वाड्याच्या झडतींत सांपडलेल्या टिळकांच्या हातच्या या लेखाचा उपयोग सरकारला अनेक रीतीनें झाला. झडतीच्या दुसऱ्याच दिवशीं मुंबई सरकारनें टिळकांवर आणखी एक खटला भरला. तारीख ९ जूनच्या केसरींत "हे उपाय टिकाऊ नाहींत" या मथळ्याखालीं जो अग्रलेख आला होता तो या खटल्यास आधार म्हणून घेतला होता. त्या अग्रलेखांत बाँबगोळ्याचें मोठें प्रशंसापर वर्णन करण्यांत आलें असून त्याला मंत्र, जादू, तोडगा असें म्हटलें होतें. शिवाय तो करण्यास विशेष सामुग्री लागत नाहीं असेंहि लिहिलें होतें. अर्थात् या लेखांतील बाँबगोळ्याचें विवेचन आणि स्फोटक द्रव्यासंबंधीं पुस्तकांचा टिळकांच्या हस्तलेखांत उल्लेख यांचा अर्थाअर्थी संबंध सहजच लावतां येण्यासारखा होता. तारीख २५ रोजच्या झडतींत सांपडलेल्या शिकारीची बातमी त्याच दिवशीं तारेनें सरकारास कळली आणि म्हणूनच दुसरे दिवशीं या नवीन खटल्याची उभारणी झाली असें उघड अनुमान करतां येतें. पुराव्याच्या कायद्याप्रमाणें या कार्डास खटल्यांत उघड रीतीनें विशेष महत्त्व दिलें गेलें नाहीं ही गोष्ट वेगळी. तथापि त्या वेळच्या तशा वातावरणांत या हस्तलेखापासून निघणारें दुष्ट बुद्धीचें अनुमान व निदान त्याचें गुप्त अनुरणन हें ज्यूरींतील लोक व संशयी स्वभावाची इतर जनता यांच्या मनांत झाल्याशिवाय राहिलें नसेल. या लेखांविषयीं योग्य तो खुलासा टिळकांनीं आपल्या भाषणांत कोर्टासमोर केला. परंतु या हस्तलेखानें संशयाचें घर जेथें जेथें केलें तेथें तेथें टिळकांचा खुलासा जाऊन पोंचूं शकला नसेल किंवा पोंचला तरी त्यावेळीं त्याचें कार्य होऊं शकलें नसेल यांत शंका नाहीं.

तारीख २५ रोजीं निघालेल्या वॉरंटावरून टिळक तुरुंगांत होतेच. तेथेंच त्यांच्यावर ता. २७ रोजीं भरलेल्या या नव्या खटल्याचें वॉरंट ता. २९ रोजीं बजावण्यांत आलें. हा विधि अर्थात् औपचारिक होता. कारण कैदेंत असलेल्याला फिरून अटक ती काय करावयाची? ता. २९ रोजीं मॅजिस्ट्रेटपुढें असिस्टंट ओरिएंटल ट्रान्सलेटर भास्कर विष्णु जोशी यांनीं केसरींतील कांहीं लेखांचीं भाषांतरें दाखल केलीं. केसरीचे मुंबईंतील एजंट नारायणराव दातार यांची जबानी होऊन त्यांनीं मुंबईंत केसरी वांटला जातो त्याविषयीं माहिती सांगितली. लगेच टिळकांची जबानी घेतली. त्यांत त्यांनीं इतकेंच सांगितलें कीं, मला काय सांगा-

वयाचें तें सेशन कोर्टांत सांगेन. तेव्हां मॅजिस्ट्रेट ॲस्टन यांनीं ता. १२ मे व ता. ९ जून या दोन केसरीच्या अंकांतील लेखांबद्दल कलम १२४ अ व कलम १५३ अ या अन्वयें आरोप ठेवून खटला सेशनकमिट केला. ता. २५ जून रोजीं बॅरिस्टर दावर (धाकटे) व हायकोर्ट वकील बोडस यांनीं मॅजिस्ट्रेटपुढें टिळकांना जामिनावर सोडण्याचा अर्ज केला. पण तो नामंजूर करण्यांत आला. मात्र टिळकांच्या कांहीं स्नेहीमंडळींना तुरुंगांत जाऊन टिळकांना भेटण्याची परवानगी देण्यांत आली. खटला सेशनकमिट झाल्यावर फिरून ता. २ जुलई रोजीं न्यायमूर्ति दावर (मोठे) यांजपुढें टिळकांना जामिनावर सोडण्याबद्दल अर्ज करण्यांत आला. परंतु तोहि नाकारण्यांत आला. या अर्जाची सुनावणी बॅरिस्टर जिना यांनीं केली. पूर्वीं १८९७ च्या खटल्यांत टिळकांना जामिनावर सोडण्यांत आलें होतें तसेंच 'काळ' पत्राचे संपादक शिवरामपंत परांजपे यांसहि जामिनावर सोडलें होतें. येऊन जाऊन टिळक चौकशीच्या वेळीं हजर राहतील कीं नाहीं इतकाच काय तो प्रश्न. पण त्याविषयीं शंका कोण घेणार? परंतु न्यायमूर्तींना तीं कारणें पटलीं नाहींत. सन १८९७ सालीं न्यायमूर्ति तय्यबजी यांनीं टिळकांना जामिनावर सोडलें तेव्हांचा अर्ज आज न्यायमूर्ति होऊन बसलेल्या गृहस्थांनींच वकिली पेशांत केला होता. पण बॅ. दावर यांनीं जो युक्तिवाद करून पूर्वीं यश मिळविलें तो ते स्वतः न्यायासनारूढ झाल्यावर त्यांना पटला नाहीं. प्रतिकूल निकाल देतांना ही जुनी आठवण त्यांच्या मनांत डाचत होती. परंतु शहाणपणाच्या नांवाखालीं सर्व कांहीं झांकून जातें. म्हणून न्यायमूर्ति दावर यांनीं निकालांत इतकेंच लिहिलें कीं, "टिळकांना जामिनावर खुलें करणें हें शहाणपणाचें होणार नाहीं, इतकेंच नव्हे तर मी असें कां करतों याचीं कारणें न सांगणें हेंहि शहाणपणाचें होईल" जिना यांच्या युक्तिवादाला उत्तर देण्याकरितां ॲडव्होकेट जनरल हे उभे राहिले तेव्हां त्यांना न्यायमूर्तींनीं पहिल्या शब्दालाच अडवून म्हटलें कीं तुम्ही बोलण्याचे व्यर्थ श्रम कां घेतां? मीं याचा आधींच विचार करून ठेवला आहे!

(३) सेशन कोर्टांतील चौकशीचा प्रारंभ

तारीख ३ जुलई रोजीं सरकारतर्फे असा अर्ज करण्यांत आला कीं, टिळकांच्या इनसाफाकरितां स्पेशल ज्यूरी नेमण्यांत यावी. त्याला टिळकांतर्फे बॅ. बाप्टिस्टा यांनीं हरकत घेतली. सरकारी वकिलाचें म्हणणें असें कीं, खटला फार

महत्त्वाचा आणि स्पेशल ज्यूरींच्या यादींत महत्त्वाचेच गृहस्थ असतात. म्हणून त्या यादींतूनच ज्यूरीचे लोक निवडावे. बॅ. बाप्टिस्टा यांचें म्हणणें असें कीं, खटला महत्त्वाचा याचा अर्थ खटल्याला राजकीय स्वरूप आहे. म्हणूनच स्पेशल ज्यूरी नको. कायद्यांत किंवा कानूंत जी कांहीं सवलत मिळण्यासारखी आहे ती सर्व आरोपीसच मिळावी असें शास्त्र आहे. स्पेशल ज्यूरी मागण्याचा हक्क किंवा अधिकार आरोपीलाच असावा. पण टिळकांना स्पेशल ज्यूरी नको. ते ती मागत नाहींत. उलट तिला त्यांची हरकत आहे. वाटेल तर स्पेशल ज्यूरीहि द्या. पण होतां होईल तों तींत युरोपियन न यावेत. याचा अर्थ मूळ मराठी भाषा न समजणारे न यावेत. प्रतिष्ठित माणसांची म्हणूनच स्पेशल ज्यूरी हवी असेल तर नेमा. पण प्रतिष्ठित असे मराठी जाणणारे नेमा. देशी लोकांतहि प्रतिष्ठित लोक असतात. केसरी हा पुण्यास निघतो. म्हणून खटला पुण्यासच चालावयास पाहिजे होता. म्हणून पुण्यास ज्या प्रकारची ज्यूरी टिळकांना मिळाली असती तशीच येथें मुंबईसहि त्यांना मिळावी. ज्यूरीचा अर्थच असा कीं, आरोपी ज्या समाजांतील त्याच समाजांतले ज्यूरर लोक असावे. उलट स्पेशल ज्यूरीचा अर्थ असा होईल कीं, तींत युरोपियन लोकच अधिक येतील. ज्यूरीच्या मूळ यादींत तेंच प्रमाण आहे. इंग्रज लोक या कामीं ज्यूरर होण्याला विशेष हरकत ही कीं, खटल्यांत बाँबगोळे वगैरेचा संबंध. अशा गोळ्यांनीं गोऱ्या लोकांवर नुकतेच अत्याचार घडले आहेत आणि जातीजातींत वैमनस्य व द्वेष पसरविण्याचा असाहि एक आरोप टिळकांवर आहे म्हणून गोरे लोक ज्यूरींत नसलेले बरे. पण न्यायमूर्तींनीं ही तक्रार मानली नाहीं व अखेर स्पेशल ज्यूरीच नेमण्यांत आली. निकालाचीं कारणें देतांना न्यायमूर्तींनीं असें म्हटलें कीं, मुंबई शहरांतील वरिष्ठ प्रतीच्या लोकांकडून न्याय करून घेण्याची संधि मिळाली तर त्यांच्या दृष्टीनें तो एक फायदाच आहे. स्पेशल ज्यूरी नेमली म्हणजे तींत युरोपियन ज्यूरर लोकांची संख्या अधिक राहतेच असें नाहीं. परंतु अखेर हें म्हणणें खरें ठरलें नाहीं. टिळकांच्या हिताकरितां स्पेशल ज्यूरी जशी न्यायमूर्तींनीं नेमली तसेंच 'त्यांच्या हिताकरितांच' त्यांना जामिनावर सोडण्याचें नाकारलें. फार काय अखेर शिक्षा देतांनाहि त्यांनीं नुसत्या टिळकांचेंच नव्हे तर एकंदरीनें या 'देशाचें हित' साधण्याकरितांच टिळकांना काळे पाण्याची शिक्षा दिली ! ! तात्पर्य या एकंदर खटल्यांत न्यायमूर्तींनीं टिळकांचे हितावरच दृष्टि ठेविली होती ! ! !

सोमवार तारीख १३ जुलई रोजीं हायकोर्ट क्रिमिनल सेशन्समध्यें खटला सुरू झाला. सरकारतर्फे ॲडव्होकेट जनरल ब्रॅनसन हे असून इन्व्हेरॅरिटी व बिनिंग हे त्यांस मदत करीत होते. डिफेन्सतर्फे स्वतः टिळक हेच काम चालवीत होते. ज्यूरीची निवडणूक झाली तिला उलट सुलट हरकती घेतां घेतां खालील गृहस्थ निवडून आलेः—

१ वुड २ ग्रेन ३ हिलियार्ड ४ पालनजी ५ दावर ६ हाडसन ७ शापुरजी सोराबजी ८ हेम्पसन ९ ॲंडरसन मार्टिन. ७ युरोपियन व २ पार्शी अशी ही ज्यूरीची रचना होती. ॲंडरसन यांस फोरमन निवडण्यांत आलें.

प्रथम किती आरोप एकत्र करून खटला चालवावा याविषयीं उभयपक्षीं थोडा वाद झाला. कित्येक आरोपांबद्दल वेगळी चौकशी व्हावी असें टिळकांचें म्हणणें होतें. " तारीख १२ मे व ता. ९ जून या दोन लेखांतील विषय वेगवेगळे आहेत व ते एकत्र केल्यानें आपला तर घोटाळा होईलच पण माझा त्याहून अधिक होईल. प्रत्येक लेखाला दोन दोन कलमें लावलेलीं दिसतात. यामुळें एकंदर चार गुन्हे किंवा आरोप होतात. आणि कायद्याप्रमाणें देखील इतक्या आरोपांची चौकशी एकत्र करतां येत नाहीं. " यावर सरकारी वकील म्हणाले कीं, " आम्ही चारीपैकीं एखादा वाटेल तो आरोप मागें ठेवूं आणि कायद्याच्या शब्दांत बसतां यावें म्हणून, तीनच उरवूं." यावर न्यायमूर्ति म्हणाले कीं, "चौथा आरोप तुम्हांला नुसता मागें ठेवतां येणार नाहीं तर तो काढूनच घ्यावा लागेल. आणि तसें झालें म्हणजे तो नुसता काढून घेतला असें नव्हे तर त्या आरोपांतून आरोपी दोषमुक्त झाला असेंच मला लिहून ठेवावें लागेल. " तेव्हां चौथ्या आरोपासंबंधानें तो काढून घेतल्याचा अर्ज मीं या खटल्याच्या शेवटीं करीन असें सरकारी वकिलांनीं कबूल केल्यावर खटल्यास सुरवात झाली. चौथा आरोप काढून घ्यावयाचा तो ता. १२ मे च्या अंकासंबंधानें. पण हा लेख जे वाचून पाहतील, त्यांना तेव्हांच दिसून येईल कीं १५३ अ कलमाखालीं येण्यासारखें त्यांत एक अक्षरहि नाहीं. अर्थात् तो आरोप काढून घेणें ही सरकारी वकिलांनीं फारशी मेहेरबानगी केली असें नाहीं.

प्रत्येक आरोपासंबंधानें टिळकांना जबाब विचारण्यांत आला तेव्हां 'मी दोषी नाहीं' असें त्यांनीं सांगितल्यावर खटल्याचें काम पुढें चालूं झालें. सरकारतर्फे प्रारंभींचें भाषण इन्व्हेरॅरिटी यांनीं केलें. त्यांनीं १२४ अ व १५३ अ या कलमाचा सर्वसाधारण खुलासा केला. नंतर विलायतेंतील सरकारच्या अनुनुकसानीचा

व राजद्रोहाचा कायदा कशा प्रकारचा आहे, याचें थोडेसें विवरण केलें. नंतर टिळकांचे लेख घेऊन त्यांचीं भाषांतरें समग्र वाचलीं व जातां जातां त्यांतील शब्दांवर टीका केली. ता. १२ मे व ता. ९ जूनच्या अंकांतील दोन्ही अग्रलेख संबंधच्यासबंध आक्षिप्त म्हणून दाखल करण्यांत आले होते तेव्हां त्या लेखांतील जवळ जवळ सगळ्या मुख्य वाक्यांचा परामर्ष घेतला गेला असें त्यांना दाखविणें प्राप्त होतें. त्यांतल्यात्यांत ता. ९ जूनच्या लेखावर त्यांनीं विशेष टीका केली. ता. १२ मेच्या अंकासंबंधानें त्यांना फारसें बोलतां आलें नाहीं. सर्व भ १२४ अ कलमावर होता. १५३ अ कलमाखालीं या दोन्ही लेखांत येण्यासारखें काय आहे हें सांगतांना इन्व्हेरॅरिटी यांना बरीच अडचण पडली. आणि जातीजातींत वैमनस्य माजविण्याचाहि टिळकांचा हेतु आहे हें सांगण्याकरितां सरकारला उसन्या जमा धराव्या लागल्या. कारण टिळकांनीं लेखांत टीका केली असेल तर ती सरकारच्या कृत्यावर. ती अमुक एका जातीच्या लोकांवर म्हणजे इंग्रज किंवा युरोपियन लोकांवर नव्हती. म्हणून सरकार म्हणजेच गोरे लोक असा युक्तिवाद करून जें सरकाराविषयीं टिळक बोलले तें गोऱ्या लोकांविषयींच बोलले अशा रीतीनें लक्षणापद्धतीनें अर्थ एका पदार्थावरून दुसऱ्या पदार्थावर गेला. केसरींतील इतर लेखांचा उल्लेख करण्याच्या बेतांत सरकारी वकील आले तेव्हां इतर लेख शाबीत किंवा कबूल झाल्याशिवाय त्यांचा उल्लेख तुम्हांला करतां येणार नाहीं अशी टिळकांनीं हरकत घेतली. तेव्हां सरकारी वकिलांनीं तो विषय सोडून दिला. सरकारतर्फे प्रास्ताविक भाषण अगदीं त्रोटक असावें असा सामान्य संकेत आहे. तें नुसतें दिग्दर्शनपर असावयाचें. शिवाय इन्व्हेरॅरिटी हे जात्याच थोडे बोलणारे, पाल्हाळ न करणारे असल्यामुळें त्यांनीं आपलें भाषण थोडक्यांत आवरलें.

(४) साक्षीपुरावा व जबाब

नंतर सरकारतर्फे साक्षी घेण्यास सुरुवात झाली. प्रथम असिस्टंट ओरिएंटल ट्रॅन्सलेटर भास्कर विष्णु जोशी यांची साक्ष झाली. त्यांनीं केसरींतील निरनिराळ्या व पुराव्यास दाखल करण्याच्या लेखांचें भाषांतर आपण केलें असें सांगून ते लेख पुराव्यांत घेण्याकरितां दाखल केले. लेखाचें मोजमाप, शेंडाबुडखा, आद्यंत, तारीखवार तात्पर्य, एकंदर चतुःसीमा काय आहेत हें सांगण्यापलिकडे जोशी यांची साक्ष गेली नाहीं व ती नेण्याचें सरकारला कारणहि नव्हतें. त्यांची खरी साक्ष घेण्याचा बोजा टिळकांवरच होता. कारण भाषांतरें बरोबर झालीं नाहींत

किंवा समर्पक होऊं शकत नाहींत असें टिळकांना उलटतपासणींत दाखवितां आलें तरच कांहीं उपयोग किंवा मूळ मराठी लेख न समजणाऱ्या ज्यूरीकडे आपला न्याय करण्याचें काम आलें आहे या त्यांच्या तक्रारींत कांहीं स्वारस्य. त्याप्रमाणें टिळकांनीं जोशी यांची उलट तपासणी सुरू केली. तिला सोमवारचा ठरलेला कामाचा सर्व वेळ लागलाच, पण मंगळवारचाहि बराच वेळ या उलट-तपासणीनें खाल्ला. नंतर केसरीचे एजंट नारायणराव दातार यांची साक्ष झाली. त्यांनीं केसरीच्या मुंबईच्या बटावड्यासंबंधानें माहिती सांगितली. त्यांत कांहीं विशेष नसल्यानें टिळकांना उलटतपासणी करावी लागली नाहीं. नंतर पोलिस इन्स्पेक्टर सुलिवन यांची साक्ष झाली. त्यांत त्यांनीं टिळकांच्या वाड्याची झडती घेतल्याची हकीगत सांगितली. त्यांत मुख्य भर टिळकांच्या टेबलांत सांपड-लेल्या कार्डासंबंधाचा होता. हें कार्ड पुराव्यांत घ्यावें कीं नाहीं ह्यासंबंधानें कांहीं वाद झाला. प्रथम कार्ड न्यायमूर्तींना व ज्यूरीला दाखविण्यांत आलें. तें पुराव्याला अग्राह्य अशी टिळकांनीं हरकत घेतली. परंतु ती अमान्य करून कार्ड निशाणी लावून दाखल करण्यांत आलें. पण उलटतपासणींत टिळकांनीं खालीलप्रमाणें माहिती साक्षीदाराकडून काढून घेतली. "कार्ड लाय-ब्ररीच्या खोलींत सांपडलें. एकाच खणांत या कार्डाशिवाय इतर पुष्कळ कागद होते. खणाला कुलूप नव्हतें. कार्ड इतर कार्डांत सरमिसळ असें होतें. अगदीं माथ्यावर नव्हतें किंवा अगदीं तळींच दडून राहिलेलें नव्हतें. या एका खणांत शेंकडों कागद होते त्यांत चालचलाऊ कागदहि होते. अमेरिकन वर्तमानपत्रां-तून कातरून घेतलेले तुकडे होते. वॉरंटांत सिंहगडचें नांव लिहिलेलें नसतां वाड्याच्या झडती वॉरंटाच्या आधारावरच सिंहगडच्या बंगल्याचीहि झडती घेतली. जातांना केसरीकडील कोणी मनुष्य सिंहगडास बरोबर नेला नाहीं. बंगल्यावर नोकर होता पण त्याला विचारल्याशिवाय पोलिसांनीं कुलपें तोडून झडती घेतली." नंतर मॅजिस्ट्रेटकडून पंचनाम्याबरोबरच सर्व कागद आल्यामुळें ते उभयपक्षी तपा-सून घेतले गेले आणि सर्व कागदांना एकच निशाणी लावून ठेवून द्यावे असें टिळकांनीं सुचविलें. कारण त्यांतलेच कांहीं त्यांना स्वतःला पुराव्यांत दाखल करावयाचे होते.

मंगळवारीं ३ वाजतां सरकारी पुराव्याचें काम संपलें. तुम्हांला कांहीं जबाब द्यावयाचा आहे काय असें न्यायमूर्तींनीं टिळकांना विचारलें तेव्हां आगाऊ लिहून

आणलेली जबानी टिळकांनीं कोर्टाला वाचून दाखवून ती दाखल केली. त्यांत खालील आशयाचा मजकूर होता. " फिर्यादींतील लेखांची जबाबदारी सर्वस्वीं संपादक व प्रकाशक या नात्यानें मजवर आहे. राजकीय प्रश्नांची चर्चा मराठी भाषेंत नव्यानेंच सुरू असल्यामुळें कांहीं कांहीं इंग्रजी शब्दांचे अर्थ व्यक्त करतांना निरनिराळे मराठी शब्द अनिश्चितपणें योजले जातात. प्रस्तुत लेखांत तसेच कांहीं शब्द मीं उपयोगांत आणले आहेत. अधिकारीवर्गासंबंधानें बोलतांना मी गोरा सरकारी इंग्रजी राज्यकर्ता हे शब्द निरनिराळ्या ठिकाणीं पण एकाच अर्थानें वापरले आहेत. जुलमी, माथेफिरू, तेज, आवेश, त्वेष, चीड, एकमुखी, अनियंत्रित, अडवणुकीचा मार्ग, भूत, मतभ्रष्ट, बुद्धिभ्रंश, आततायी, कडवी, पौरुष, पृथक् वांटणी इत्यादि शब्दांचीं भाषांतरें सरकारी भाषांतरकारांनीं केलीं तीं मला मान्य नाहींत (या ठिकाणीं टिळकांनीं वरील शब्दांना स्वतःस मान्य असलेले इंग्रजी प्रतिशब्द दिले.) लेखांत अधिकाराची पृथक् वांटणी असे शब्द आहेत. येथें या वांटणीचा माझा अर्थ काय आहे हें डीसेंट्रलाइझशेन कमिशनपुढें गेल्या मार्चमध्यें मीं जी लेखी कैफियत दिली तिच्यांत स्पष्ट केलेलें आहे. (येथें टिळकांनीं कमिशनपुढील आपल्या साक्षींतील एक उतारा दिला.) आक्षिप्त लेखांसंबंधानें माझें म्हणणें असें कीं, वाद चालू होता त्यांतच वरील मुद्याला धरून माझें म्हणणें काय तें या लेखांत दिलें आहे. स्फोटक द्रव्याच्या पुस्तकांचीं नांवें मीं आपल्या हातानें लिहिलेलें कार्ड पुराव्यांत दाखल केलें आहे त्यासंबंधीं माझें म्हणणें असें कीं, स्फोटक द्रव्याचा कायदा सरकारानें नुकताच पास केला त्यावर मला केसरींत टीका करावयाची होती. विशेषतः स्फोटक द्रव्य या शब्दाच्या व्याख्येवर माझा मुख्य कटाक्ष होता. म्हणून मीं पुस्तकाच्या छापील यादींतून तीं नांवें टिपून घेतलीं. आणि पुढें मुंबईस तीं कोठें मिळालीं तर मी वाचून पाहणार होतों. ता. ९ जूनच्या अंकांतील लेखांसंबंधानें मला असें म्हणावयाचें कीं नुसती दडपशाही हा एकच उपाय असंतोष नाहींसा करण्याला पुरेसा नाहीं हेंच मत व्यक्त केलेले अनेक कागदपत्र मी पुराव्यांत दाखल करतों. आणि मी सर्वस्वीं निर्दोषी आहे असेंच या न्यायपीठाला माझें म्हणणें आहे."

दाखल केलेल्या कागदपत्रांशिवाय टिळकांना वेगळा कांहीं पुरावा द्यावयाचा नव्हता. हे कागदपत्र तरी पुराव्यास कसे घेतां येतात याविषयीं सरकारी वकिलांनीं शंका प्रदर्शित केली. ते म्हणाले, शेंकडों कागदपत्र दाखल करून खटल्याचें

काम विनाकारण लांबवावें असा टिळकांचा उद्देश दिसतो. त्यावर " टिळक या कागदपत्राचा कसा काय उपयोग करतात हें कळून येईल. तसतसा मी आपला निकाल देईन " असें न्यायमूर्तींनीं सांगितलें आणि टिळकांनीं कागदपत्री पुरावा दाखल केल्यामुळें शेवटीं उत्तर देण्याचा अधिकार सरकारी वकिलालाच मिळतो असें ठरवून " बचावाचें म्हणून जें कांहीं तुम्हांस ज्यूरीला उद्देशून बोलावयाचें असेल तें आतांच समग्र बोला " असें न्यायमूर्तींनीं सांगितल्यावरून टिळकांनीं आपल्या भाषणास सुरवात केली.

(५) टिळकांचें न्यायासनापुढील भाषण

" या खटल्यांतील सरकारची बाजू ॲडव्होकेट जनरल यांनीं आपल्यापुढें मांडलीच आहे. मी आतां आपली मांडणार. पण माझें म्हणणें अगदीं हवें तसें माझें मीच मांडणार इतकाच मला फायदा. माझे सबंध लेखच्या लेख गुन्हेगारीचे म्हणून पुढें मांडण्यांत आले आहेत. तेव्हां आतां मला त्यांतील शब्दान् शब्दाचा कीस पाडीत बसावें लागणार म्हणून हा दोष माझा असें तरी आपण म्हणणार नाहीं. एरवीं मला पुष्कळ बोलण्याचें कारणच नाहीं. मी सराईत वकील नाहीं; माझा खटला मीच होईल तसा चालवीत आहें. म्हणून आपण मला योग्य ती सवलतच द्यालच. लेख मीं प्रसिद्ध केले हें मीं पूर्वींच कबूल केलें आहे. त्यांतून गुन्हा कितपत शाबीत होतो इतकाच प्रश्न. त्याचा विचार करितांना प्रथम आपण हें लक्षांत ठेवा कीं, प्रत्येक भाषेंत शब्दाचे सूक्ष्म ध्वनी व श्लेष वेगवेगळे निघतात. हें सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, किती बरोबर असलीं तरी आपणापुढें 'भाषांतरें' आहेत. मूळ लेख नाहींत. या लेखाव्यतिरिक्त माझ्या हातचा असा एका कार्डाइतकाहि, माझ्या हेतूचा प्रत्यक्ष पुरावा, असा आपणापुढें सरकारला मांडतां आला नाहीं. आणि नुसत्या लेखावरून माझा हेतु राजद्रोहकारक आहे, असें म्हणाल तर तें बरोबर होणार नाहीं. मूळ लेख मराठींतून मराठी वाचकांकरितां लिहिले. येथें आपणांपुढें भाषांतरें आहेत. आपणहि फक्त इंग्रजी जाणणारे म्हणजे मराठी न समजणारे आहां. मूळ लेखांतील ध्वनि अर्थात् मराठी वाचकांनाच कळतील. असो. लेखाखेरीज हेतूंचा इतर पुरावा न घेतां राजद्रोहाचा गुन्हा शाबीत धरणें हें विलायतेंत सन १७९२ सालापूर्वीं होत असे. पण फॉक्सच्या लायबेल ॲक्टानें तें सर्व आतां बदललें आहे. दिसण्यांत इकडील राजद्रोहाचा कायदा व विलायतेंतील कायदा एकाच स्वरूपाचे आहेत. पण राज-

द्रोहाचे खटल्यांत विलायतेंतील ज्यूरी इकडच्यापेक्षां अधिक व्यापक दृष्टीनें विचार करिते. तसेंच इकडेहि व्हावयास पाहिजे.

"केवळ कायद्याच्या शब्दाप्रमाणें या लेखांतून गुन्हा शाबीत होतो असें न्यायाधीशांना वाटत असलें तरी ज्यूरीला जर तसें न वाटेल तर ज्यूरीच्याच म्हणण्याचा अंमल होईल. कारण अमुक शब्दांनीं राजद्रोह घडण्यासारखा आहे कीं नाहीं असा प्रश्न नसून राजद्रोह प्रत्यक्ष घडला काय, असाच प्रत्यक्ष प्रश्न असतो. माझ्या लेखांनीं लोकक्षोभ घडला असा पुरावाच पुढें आलेला नाहीं. अर्थात् लोकक्षोभकारक राजद्रोह करण्याचा 'प्रयत्न' मीं केला एवढाच दोषारोप उरणार. पण प्रयत्न म्हटला म्हणजे त्यांत हेतु व पूर्वसंकेत हे आलेच. मीं लोकक्षोभाचा प्रयत्न केला आणि तो फक्त इतर कारणांनीं फसला, एरवीं लोकक्षोभ हटकून झाला असता, असें दाखवावयास पाहिजे होतें. पण येथें ज्यूरीपुढें फक्त दोन लेख पुरावा म्हणून टाकले आहेत. याशिवाय कांहीं नाहीं. माझे लेख हा केवळ त्या लेखांच्या प्रसिद्धीचा पुरावा होय. राजद्रोहाच्या 'प्रयत्नाचा' नव्हे. लेख छापतांना अमुक एक दुष्ट हेतु होता असें दाखविलें पाहिजे. नुसत्या भाषेनें राजद्रोह होत नाहीं. लेख हा फक्त एक आणा किंमतीचा पुरावा ठरेल. पंधरा आणे इतर पुरावा हवा. एखाद्या मनुष्याजवळ दोन तोळे अफू सांपडली तर तो बेकायदा अफू बाळगल्याचा गुन्हा होईल. पण त्या अफूनें खून किंवा आत्महत्या करण्याचा गुन्हा शाबीत होणार नाहीं. कारण नुसती अफू बाळगल्यानें वांटेल त्या गुन्ह्याचा हेतु कसा सिद्ध होणार ? या कामीं पुराव्याचा बोजा सरकारवरच आहे. म्हणून "तुमचा गुन्हा करण्याचा हेतु नव्हता हें तुम्हींच शाबीत करा" असें मला म्हणणें चुकीचें होईल.

"परिस्थिति पाहिली असतां असें दिसेल कीं, हे लेख म्हणजे वादांतील एका बाजूचा कोटिक्रम किंवा उत्तर-प्रत्युत्तर अशा स्वरूपाचे आहेत. त्यांत मीं योग्य मर्यादा सोडल्या आहेत काय एवढेंच ज्यूरीनें पहावें. तत्त्ववेत्ता लॉक यानें आपल्या ग्रंथांत एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, "अतिक्रमाच्या दृष्टीनें राजा व यःकश्चित् शिपाईप्यादा सारखाच." पण या तुलनेनें राजापमान किंवा राजद्रोह होत नाहीं. कारण प्रसंग कोटिक्रमाचा व विवेचनाचा आहे. "लोकांत असंतोष आहे तो अमुक कारणामुळें" असें सांगणें हें असंतोषाचें फक्त विवेचन होय. असें म्हणण्यांत सरकारचा द्वेष घडत नाहीं. आहे तें सांगणें हा गुन्हा

नव्हे. तसेंच जें वाईट आहे तें सुधारा असें म्हणणें हाहि गुन्हा नव्हे. गोष्ट तीच म्हटली पण निखालस गुन्हेगारीच्या हेतूनें म्हटली हें सरकारानेंच सिद्ध केलें पाहिजे. सर्व राजकीय सुधारणा या आजवर प्रजेच्या चळवळीमुळेंच झालेल्या आहेत. सरकारवर टीका करण्याचा हक्क मान्य केल्यावर खरी टीका कोठें संपते हें ठरविणें कठीण आहे. पण ही मर्यादा ठरविणें असल्यास हा ज्यूरी-चाच अधिकार आहे.

"कलम '१२४ अ' मध्यें 'सरकार' या शब्दांत 'संकीर्ण राजसत्ता' हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. एकादा विशिष्ट अधिकारी किंवा अधिकाऱ्यांचा वर्ग किंवा संघ विवक्षित नाहीं. कायद्यानें स्थापिलेलें सरकार म्हणजे कांहीं विशिष्ट अधिकारी नव्हत. मीं राज्यकारभारांत अमुक एक दोष म्हणून दाखविले तर तुम्ही आपल्या समजुतीप्रमाणें म्हणाल कीं, "नाहीं हे कांहीं खरे दोष नव्हेत" पण अशा मुद्यांवर माझें व तुमचें मत जुळलें नाहीं म्हणून मी गुन्हेगार कसा ठरणार? मतभेदाशिवाय सुधारणाच नाहीं. आणि मतभेद म्हटला म्हणजे दोहोंतलें कोणतें तरी एक मत चूक असणारच. मोर्ले यांनीं 'काँप्रोमाइज' नामक आपल्या पुस्तकांत असें म्हटलें आहे, "एकाद्या इंग्रजानें राज्यसंस्था हें एक सोंग आहे असें म्हटलें व अशा सोंगामुळें देशाला हीनता येते, सामाजिक ध्येयें उच्च राहत नाहींत, लोकांतील स्वाभिमान नष्ट होतो असें प्रतिपादिलें तर तो कांहीं राजद्रोह नव्हे. कारण कोणीं हें मत प्रतिपादिलें म्हणजे कांहीं त्यानें लगेच राजमुकुट हातांत घेतला आणि तो रद्द असें म्हणून अजबखान्यांत नेऊन ठेविला असें होत नाहीं." बोलणें आणि कृति यांतील अंतर फार महत्त्वाचें आहे. माझ्या मनांत लक्षाधीश व्हावयाचें आहे असें मी तोंडानें बोललों म्हणजे मी चोरी करण्याच्या प्रयत्नास लागलों असें का समजावयाचें? कारण मी आज गरीब असलों तरी पुढें कदाचित् इतर मार्गांनीं पैसे मिळवूंहि शकेन. तसेंच मीं नोकरशाही काढून टाकावी असें म्हटलें म्हणून मी बंडखोर झालों आणि राजद्रोहाला सरसावलों असें का समजावयाचें? दुसरें एक उदाहरण घ्या. गोरक्षणाच्या चर्चेंत कांहीं विधानें अशीं असूं शकतील कीं, आज तीं विशिष्ट परिस्थितीमुळें मुसलमानांना आवडणार नाहींत तर उद्यां परिस्थिति बदलल्यानें तीं हिंदूंना आवडणार नाहींत. ज्याला उद्देशून कोणीं कांहीं लिहिलें बोललें, त्या समाजाची त्या वेळची स्थिति लक्षांत घेतली पाहिजे.

लेख हा नित्य पण त्याचे अर्थध्वनि व परिणाम हे अनित्य म्हणजे बदलणारे होत. महाराष्ट्राच्या मनःस्थितीचा असा कोणता पुरावा पुढें मांडला आहे कीं त्यावरून माझे लेख गुन्ह्याचे ठरतील ? आपण ज्यूरीचे लोक. आपणाला व्यवहार उत्कृष्ट कळतो. आपणाला समाजाची माहिती आहे त्यावरून माझा हा राजद्रोहाचा प्रयत्न ठरतो काय ? माझा असा दुष्ट हेतु तरी काय शाबीत केला गेला आहे ? मी कोणी ' टिळक ' आहे ही गोष्ट मनांत ठेऊं नका. एकाद्या सामान्य माणसाचा न्याय आपण करीत आहों असें समजा. राजकारणांत तुमचा व टिळकांचा मतभेद असेल. माझीं राजकीय मतें तुम्हांस मान्य नसतील, पण देशाच्या हिताकरितां तीं बोलून दाखविण्याचा अधिकार मला आहे कीं नाहीं ? तो माझा अधिकार तुम्ही मानाल तर तुमचा माझा मतभेद असतांहि मला निर्दोषी ठरविणेंच तुम्हांला प्राप्त आहे. सरकार झालें म्हणून तें नेहमीं न्यायानें व कायदेशीरपणानें वागतें असें नाहीं. मग तसें म्हणण्याची चोरी कां ? माझ्या स्थितींत तुम्ही असतां तर तुम्हीं असेंच लिहिलें बोललें असतेंत. नुसतें पीनल कोडाचें कलम घेतलें तर त्यानें मुद्रणस्वातंत्र्याचा बचाव होणें नाहीं. कोणताहि लेख दोषी ठरविता येईल. पण स्वतंत्र देशांत मुद्रणस्वातंत्र्याचें रक्षण करणें हा अधिकार ज्यूरीकडेच आहे. "

दुसरे दिवशीं फिरून टिळकांनीं आपल्या भाषणास सुरवात केली. ते म्हणालेः– " फौजदारी काम चालविण्याच्या कायद्याप्रमाणें मीं आधीं भाषण करावें व सरकारी बॅरिस्टरांनीं परत उत्तर द्यावें असें आहे. यामुळें मला थोडी अडचण झाली आहे. पण असो. मी सर्वच तक्रार सांगून टाकतों म्हणजे सरकारी वकीलाच्या मनांत असेल नसेल त्यालाहि उत्तर मिळेल.

" राजद्रोहाचा ' प्रयत्न ' करणें याविषयीं मी काल बोलत होतों. पंजाब लॉ रिपोर्टर्स नं. ३० मध्यें एक असा खटला दिलेला आहे. एक मनुष्य रागावून हातांत कुऱ्हाड घेऊन दुसऱ्याच्या मागें धांवत जात होता हें शाबीत झालें. पण दोघांमध्यें थोडें अंतर होतें येवढ्यावरून न्यायाधीशानें निकाल दिला कीं, खुनाचा प्रयत्न शाबीत होत नाहीं. कारण न जाणो त्या चार पावलाच्या अंतरांत त्याचें मन कदाचित् फिरलेंहि असतें. पीनल कोड कलम ५११ या खालीं कदाचित् ' प्रारंभींच्या कृत्या 'ला ' प्रयत्न ' म्हणतां येईल. पण कलम १२४ अ चा प्रश्न असता तर त्यांतील प्रयत्न या शब्दाचा अर्थ

इतका संकुचित करून चालणार नाहीं. एखाद्या माणसानें धर्मबुद्धीनें म्हणजे धर्मादाय करण्याकरितां लोकांचे पैसे त्यांना न विचारतां उचलून घेतले तर तो एक प्रकारचा गुन्हा होईल. पण हेतूच्या दृष्टीनें चोरीचा गुन्हा होणार नाहीं. हें उदाहरण स्टीफन्स यानें 'फौजदारी कायद्याचा इतिहास' या पुस्तकांतच दिलें आहे. खालच्या दर्जाचा राजद्रोहाचा प्रयत्न मजकडून घडला असल्यास कलम ५११ प्रमाणें खटला भरावयाला पाहिजे होता. १२४ खालीं नव्हे. माझ्यावरील खटल्यांत **हेतु** व **उद्देश** यांतील फरक न्यायमूर्तींनीं स्पष्ट करून सांगितला आहे. आणि नवीन कायदा होईपर्यंत तोच अर्थ राहणार. मीं तो अर्थ मनचा लावलेला नाहीं तर वरिष्ठ न्यायकोर्टाचाच आहे. इंग्लंडमध्यें पूर्वीं राजद्रोहाचा कायदा फार व्यापक होता. पण क्रमाक्रमानें तो संकुचित झाला. म्हणजे आरोपींना अनुकूल असा झाला. या कामीं जनतेनें ज्यूरीच्या द्वारें झगडून आपला हक्क प्रस्थापित केला. "अर्थ ठरविण्याचे धनी ज्यूरी आणि उद्देश व हेतु ठरविण्याचे धनी आम्ही आहोंत" असे जुने ब्रिटिश न्यायाधीश म्हणत. पण ज्यूरी म्हणे— "तें कांहीं नाहीं. आरोपीचा हेतु काय होता हेंहि आम्हीच ठरविणार." हा तंटा १७९२ च्या कायद्यानें मिटला. आजची हिंदुस्थानांतील स्थिति १७९२ मधील विलायतेंतील स्थितीसारखीच आहे. विलायतेंतील तंटा जसा लोकसत्तेचा होता, तसाच तो आज इकडेहि आहे. लॉर्ड अर्स्किनसारख्या कायदेपंडितांनीं तेव्हां लोकांचीच बाजू घेतली होती. डीन ऑफ सेंट असॅफ यांच्यावरील खटल्याची हकीगत या दृष्टीनें वाचण्यासारखी आहे. त्यांतून हेंच निष्पन्न झालें कीं, "अमूक एक लेख आरोपीनें लिहिले कीं नाहीं किंवा अमुक एक भाषण आरोपीनें केलें कीं नाहीं एवढ्यापुरताच निकाल द्या" असें ज्यूरीला सांगणें यांत वास्तविक ज्यूरीला कांहींच अधिकार दिला नाहीं असेंच होतें. म्हणून लेखानें किंवा भाषणानें राजद्रोह करण्याचा हेतु होता कीं नाहीं हेंहि ठरविण्याचा अधिकार ज्यूरीला असला पाहिजे. तो अधिकार विलायतेंतील ज्यूरीनें अखेर मिळविलाहि. पार्लमेंटमध्यें लोकांचे प्रतिनिधि असावे तितके नाहींत हें भांडण जसें विलायतेंतील लोक तेव्हां भांडत होते त्याचप्रमाणें राज्यकारभारांत लोकांना सत्ता नाहीं हें भांडण आम्ही हिंदी प्रजाजन भांडत आहोंत. म्हणून जनतेचें प्रतिनिधित्व ज्या ज्यूरीकडे येतें तिनें आमचें रक्षण केलें पाहिजे. या दृष्टीनें माझा खटला मॅजिस्ट्रेटपुढें न चालतां ज्यूरीपुढें चालत आहे हें मी सुदैवच समजतों."

(यानंतर पांचपंचवीस उतारे दाखवून विलायतेंतील त्या वेळच्या या भांडणाचें व ज्यूरीनें झगडून मिळविलेल्या अधिकाराचें वर्णन टिळकांनीं केलें.)

उपाहारानंतर टिळकांनीं पुन्हां बोलण्यास सुरवात केली. ते म्हणाले:—

" ज्यूरींतील सद्गृहस्थहो, जे माझे लेख तुम्हांपुढें आहेत ते लिहिण्यांत माझा कोणता हेतु होता हें उघड आहे. भाषांतरांत मोठमोठ्या चुका आहेत तरी देखील माझा हेतु अँग्लोइंडियन वर्तमानपत्रांना उत्तर देण्याचा होता हें त्या भाषांतरावरूनहि स्पष्ट होत आहे. तुम्ही म्हणाल, या तक्रारी तुम्हीं अधिकाऱ्यांकडे जाऊन समक्ष कां सांगितल्या नाहींत ? पण माझ्यासारख्या संपादकाचें काम फक्त लेख लिहिण्याचें आहे. संपादक एक प्रकारें स्वतंत्र मनुष्य आहे; लोकांवर जुलूम होऊन बॉंब उडूं लागले, खून होऊं लागले, सशस्त्र प्रतिकार होऊं लागला, खुदीराम बोसच्या खटल्यासारखे खटले होऊं लागले अशा वेळीं माझ्या सारख्यानें मीं लेखांत केला असाच उपदेश सरकारास करणें योग्य आहे. तो उपदेश कडू लागेल. त्याकरितां कोणी आभारी होणार नाहीं. पण संपादकाला आपलें कर्तव्य केलेंच पाहिजे. वर्तमानपत्रें काढतात तीं केवळ पैसे मिळविण्याकरतांच नव्हे तर सरकारास सदुपदेश करण्याकरतांच. आज गोष्ट घडली, उद्यां आम्हांला त्यावर लिहावेंच लागतें. या घाईंत राग येण्यासारख्या प्रतिपक्षाच्या टकिेची भर पडते तेव्हां उत्तरहि जोराचेंच येतें. आपण माझ्या जागीं आहां अशी क्षणभर कल्पना करा म्हणजे माझ्या हेतूची खरी कल्पना आपणाला होईल. बॉंब उडूं लागले असें पाहून पायोनियर सारखीं पत्रें म्हणूं लागलीं "हा अत्याचाराचा सांप्रदाय सुरू झाला." त्याला मीं उत्तर दिलें कीं, " परिणामापुरतें तुम्ही बोलतां. पण कारणाची मीमांसाहि करा. लोक बॉंब उडवूं लागले खरे, पण त्याचें कारण शोधाल कीं नाहीं ? " पायोनियर व केसरी दोघांनीं आपापलीं मतें सांगितलीं इतकाच त्याचा अर्थ. अत्याचार होतात याचें सर्वांनाच वाईट वाटतें. असें असतांहि दोन संपादक दोन तऱ्हेचें लिहितात. मीं झालें तरी माझ्या मनचें लिहित नाहीं. लोकांना काय वाटतें तें लिहितों. लोकांचें खरें मत प्रगट करावयाचें नाहीं तर वर्तमानपत्रें कशाला ? अँग्लोइंडियन पत्रांना जितकी स्वतंत्रता मिळते तितकी आम्हांलाहि कां मिळूं नये ? असंतोषाच्या कारणाप्रमाणेंच तो थांबविण्याचे उपायहि मीं सांगितले आहेत. कोणी ते बरोबर म्हणतो, कोणी ते चूक म्हणतो असा वाद सुरूच आहे. आज एकानें लिहिलें

उद्यां त्याला दुसऱ्यानें उत्तर दिलें. परवां चवथ्यानें त्याला प्रत्युत्तर दिलें. कोणीं बातमीदार म्हणून लिहिलें. कोणीं संपादकाला पत्र म्हणून पाठविलें. असा हा वाद-प्रवाद सुरूच असतो. अशा वादाची वेळ आली असतां कोण खरा संपादक वादाला भिऊन बगल देईल? देशांत वाद चालला 'बाँब कां उडतात' म्हणून. अशा वेळीं पुराणवस्तुवर्णन किंवा आधुनिक शोध अशावर मी लेख लिहूं कीं काय? कोणीहि जबाबदार संपादक प्रचलित विषयावरच लिहिणार. वाद चालू होता ही गोष्ट सरकारनें लपवून ठेवली आहे. आणि असल्या गोष्टी वाटेल तर मीं शाबीत कराव्या असा बोजा सरकार मजवर टाकूं पहातें हा अन्याय होय! दोरीला साप म्हणणें हा मराठी भाषेंतील अगदीं सामान्य दृष्टांत. पण साप हा शब्द मीं सरकारला उद्देशून घातला असें सरकारी वकिलांनीं तुम्हाला भासविलें आहे! राजा याचें भाषांतर king खरें पण तें छापतांना K जाडा टाईप घालून तो शब्द राजेबादशहा यांचा दर्शक असल्याचें त्यांनीं ध्वनित केलें आहे. 'राष्ट्रवध' याचा अर्थ अगदीं सरळ आहे. पण येथेंहि वधाचें भाषांतर Assassination असें केलें. जणूं काय राष्ट्र हा कोणी देहधारी पुरुष आहे! असले प्रकार पाहिले म्हणजे परवां मुंबईच्या प्रदर्शनांत हसूं येण्याकरितां जागजागीं ठेवलेल्या—चेहरा विद्रूप करून दाखविणाऱ्या आरशाची आठवण होते. सरकारी भाषांतरकाराचें भाषांतर असेंच हास्यास्पद झालें आहे. अशा विकृत भाषांतरावर कोण कुणाला शिक्षा देईल? मी आपल्याकडून भाषांतरांतील चुका शुद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. पण मला या ठिकाणीं बिनपगारी शाळामास्तर म्हणून खचित बोलाविलें नाहीं. लेख लिहिले १९०८ सालीं आणि त्याचें भाषांतर केलें पन्नास वर्षांपूर्वीचा शब्दकोश घेऊन! बरें अशा भाषांतरांपैकीं तरी कोणत्या नक्की शब्दाचा तुम्ही आधार घेतां म्हणून सरकारी वकीलाला मीं विचारलें तर म्हणतात "सगळ्याच्या सगळ्या लेखांचा." जणूं काय त्यांतला प्रत्येक शब्द राजद्रोही आहे! तुम्ही म्हणाल कीं, भाषांतरें चुकतील कशीं? तर त्याचें कारण इतकेंच कीं मराठी भाषा वाढत आहे व जुने शब्दकोश तसेच्या तसेंच राहिले आहेत. 'मॉनर्की' या शब्दाला प्रतिशब्द सांपडतो कारण राजसत्तेची कल्पना जुनी आहे. पण 'डिमॉक्रसी' याला प्रतिशब्द सांपडत नाहीं कारण ती नवी कल्पना आहे. मीं मराठींत राजकारण अर्थशास्त्र वगैरे विषयांवर लिहिणार. पण कल्पना इंग्रजींतून डोक्यांत येतात. आणि

त्या व्यक्त करण्याला समर्पक मराठी शब्द अजून बनले नाहींत. हल्लींची मराठी ही मराठी नसून आंग्लसंस्कृत भाषा आहे. भाषांतरकार तरी काय करणार ? त्याचा हेतु वाईट नाहीं. तो बिचारा शब्दशरण आहे. पण त्याकरितां मला शिक्षा कां ? माझा म्हणण्याचा हेतु इतकाच कीं, भाषांतरें वाचून आपला जो ग्रह होईल तो कांहीं मूळ लेख वाचून मराठी वाचकांचा होणार नाहीं. केसरी-च्या वाचकांपैकीं कांहीं साक्षीदार येथें आणले असते तर मी म्हणतों हें कळलें असतें. ”

खटल्याच्या पांचव्या दिवशीं तारीख १७ जुलै रोजीं टिळकांनीं आपलें भाषण पुढें चालू केलें. ते म्हणालेः—

काल मी मराठी वाचकांविषयीं बोललों त्यांतला मुद्दा हा कीं, लेखाच्या परि-णामावरून लेखकाच्या हेतूचें अनुमान करावें म्हणून तुम्हांला सांगण्यांत येणार; पण इंग्रजी भाषांतर वाचून तुम्ही कदाचित् त्याचे परिणाम बंगाली लोकांवर काय होतील याहि दृष्टीनें पाहणार. पण बंगाल्यांत कोणी केसरी वाचीत नाहीं ही महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे.

दुसरें असें कीं वाद आहे तो काळ्या-गोऱ्या लोकांमधील नाहीं तर एक सरकारपक्ष व दुसरा लोकपक्ष यांच्या दरम्यानचा आहे. लोकपक्ष म्हणजे कॉंग्रेसपक्ष. “ दुहेरी इशारा ” दिला तो याच दोन पक्षांना. स्वतः सरकार वादांत पडत नाहीं पण त्याची बाजू म्हणून अँग्लोइंडियन पत्रकार मांडतात. त्यांना उत्तर देण्याच्या द्वारानें मीं सरकारास इशारा दिला आहे. अर्थात् माझा हेतु मी सांगतों हाच आहे. तरी तुम्हांला वाटेल तर लिहिण्याच्या भरांत एखादा वेडावांकडा शब्द गेला तर तो तुम्ही लक्षांत घेणार नाहीं. परवां सरकारी भाषांतरकरांना आपल्या समक्ष मीं एक समर्पक प्रतिशब्द विचारला तेव्हां ते म्हणाले उद्यां सांगेन. हें आपण पाहिलेंच आहे. आम्हां वर्तमानपत्रकारांनाहि तीच अडचण असते. पण आम्हांला थांबतां येत नाहीं. असो. तारीख १२ मेच्या केसरींतील स्फुटसूचनांत या वादाचा मुद्दा दिला आहे. आणि या वादाच्या अर्थानेंच कोणतेहि शब्द घेतले पाहिजेत. संपादकामधील तो एक रस्सीखेचीचा खेळ आहे. या खेळांतील माझ्या बाजूचे दोरीचें टोंक सरकारी वकिलानें आपणापुढें मांडलें आहे. दुसरें टोक मात्र मांड-लेलें नाहीं. पण गणितशास्त्रांत असा नियम आहे कीं दोरीवर जोर पडतो तो

केव्हांहि दोन्ही टोकांना ताण बसेल तेव्हांच. म्हणून माझ्या शब्दाचा परिणाम अजमावण्याकरितां या वादरूपी दोरीच्या दोन्ही टोकांचे शब्द लक्षांत घेतले पाहिजेत. असले वाद म्हणजे लोकसत्ताविषयक वाद विलायतेंतहि चालतात. अशा वादांतील मत सरकारला पटलें नाहीं किंवा चुकीचें वाटलें म्हणून तें व्यक्त करणाराला कोणीहि तुरुंगांत पाठवीत नाहीं. मुझफरपूर येथील अत्याचार तारीख २९-३० एप्रिलला झाले. त्यावर पांच मेच्या अंकांत मीं लगेच सुचलें ते सामान्य विचार लिहिले. नंतर निरनिराळीं वर्तमानपत्रें वाचनांत आलीं. त्या-नंतर विलायती वर्तमानपत्रेंहि हातीं आलीं. अशा रीतीनें विचारानें विचार सुचत गेला. मुद्यानें मुद्दा सुचला व वाद वाढत चालला. त्यांत दोन बाजू स्पष्ट झाल्या. आमच्या बाजूला एकट्या केसरीनेंच अशीं मतें प्रकट केलीं असें नव्हे. तर सरकारी भाषांतरकारानें सांगितल्याप्रमाणें मराठी भाषेंतील बहुतेक वर्तमान-पत्रकारांनीं म्हणजे सर्व राजकीय पक्षांच्या पत्रांनीं एकच विचारसरणी अनुसरली आहे. मग माझाच तेवढा हेतु वाईट असें आपण कसें मानाल ! हें दाखवि-ण्याकरितांच मीं अनेक पत्रांचे उतारे पुराव्यांत दाखल केले आहेत. पायोनियर काय लिहितो तें पहा. कायदेकौन्सिलचे सभासद व बंगालचे अत्याचारी यांचा संबंध तो जोडतो. कारण मीं दिले असेच इषारे कौन्सिलांतील सभासदांनीं सरकारला दिले आहेत. जणूं काय आम्हां सर्वांना असले अत्याचार होणार हें माहीतच होतें ! पायोनिअर हा राषबिहारी घोष, गोखले, सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनाहि दोष देण्यास सोडीत नाहीं. मग स्टेट्समन सारख्यांनीं जहाल गणले जाणाऱ्या आम्हांवर ताशेरा झाडावा यांत काय आश्चर्य ! टाइम्स ऑफ इंडियाचें लिहिणेंहि तसेंच. ॲडव्होकेट ऑफ इंडिया म्हणतो "सरकारनें अत्यंत कडक असे दड-पशाहीचे उपाय योजले पाहिजेत. या व अशा लेखांना केसरींतील अग्रलेखानें उत्तर दिलें आहे. आक्षेपकांनीं वाटेल तसें कडक लिहावें आणि उत्तर देणा-ऱ्यानें मात्र शब्द अजमावयाला हातांत ताजवा घेऊन बसावें काय ? एकेक टीकाकार घेऊन लेखक त्याला उत्तर देत चालला आहे, हें सरळ लेख वाचीत जाणाराला कळूनच येईल. मीं जी निरनिराळीं हिंदी वर्तमानपत्रें दाखल केलीं आहेत त्यांनीं अशींच उत्तरें दिलीं आहेत. पण आम्ही हिंदी लोकचसे काय पण नेव्हिनसन, सर वुलियम वेडर्बर्न वगैरे गोरे लोक तरी काय म्हणतात ! व हें दाख-ण्यापुरतींच मीं विलायतेंतील कांहीं पत्रें दाखल केलीं आहेत. लॉर्ड मोर्ले

देखील सर्वसामान्य चर्चा करितांना हेंच म्हणतात. देशांत शांतता राखली पाहिजे पण त्याबरोबर राजकीय प्रगतिहि केली पाहिजे. तिकडे जसा कर्झन मोर्ले यांच्यांतील वाद व उत्तर-प्रत्युत्तरें तशींच इकडे अँग्लोइंडियन पत्रें व देशी पत्रें यांच्यांत सुरू होतीं. मीं या दोन लेखांत जें लिहिलें त्यांतील प्रत्येक वाक्या-गणीक कॉंग्रेस किंवा इतर लोकपक्षीय पत्रें किंवा हिंदी मुत्सद्दी यांचे उद्गार मी काढून दाखवीन. मी लिहिलें हेंच मीं जवळजवळ अट्ठावीस वर्षे लिहीत आलों आहे. मी तरी नवीन काय लिहिणार ? ''

खटल्याच्या सहाव्या दिवशीं फिरून टिळकांनीं भाषणास सुरवात केली. ते म्हणाले:–"वादांतील एका पक्षाला दडपशाहीचे कायदे लष्करी कायद्याचा अंमल अशा अत्याचाराशिवाय दुसरें तिसरें कांहीं सुचत नाहीं. कोठें कांहीं चळव-ळीच्या स्वरूपाचें किंचित् दिसलें कीं, यांनीं आपला ठराविक सल्ला दिलाच. उलट आम्ही म्हणतों कीं गुन्हेगारांना शिक्षा द्या, शांतता प्रस्थापित करा, अत्याचार मोडून काढा पण राजकीय हक्क लोकांना दिल्याशिवाय अत्याचारी लोक कधींहि गप्प बस-णार नाहींत. त्याला आम्हीं तरी काय करावें ? रशियन अत्याचारासंबंधीं लिहितांना खुद्द पायोनियरच म्हणतो कीं, " झारशाहीच्या जुलमी धोरणाचेंच तें प्रत्यक्ष फळ होय " पण असें म्हणणाऱ्या पायोनियरचा हेतु रशियांत आणखी अत्याचार व्हावे असा असल्याचें कोण म्हणेल ? मग हिंदुस्थानांतील अस्वस्थता सरकारी जुलमा-मुळेंच उत्पन्न झाली असें कोणीं म्हटलें तर त्याला तेवढी कां हरकत ? कोंडलें तर मांजरहि अंगावर येतें, मग बंगाली लोक बिथरले तर काय नवल ! असें म्हटलें तर कोठें बिघडलें ! गरीब लोकहि जुलमामुळें दंडेलीला उठतात असें म्हणणें हें मनुष्यस्वभावाविषयींचें एक सामान्य विधान होय. ती चिथावणी नव्हे. मेकॉलेनें बंगाली लोकांना मेषपात्र म्हटलें तो आधार घेऊन डॉ. रासबिहारी घोष यांनींहि कौन्सिलांत म्हटलें कीं असले मेषपात्र लोकसुद्धां जेव्हां खवळले तेव्हां खरोखरच कांहीं तरी बिघडलें असलें पाहिजे. सरकाराविषयीं सन्मानबुद्धि किंवा प्रेमादर बाळगणें याला अर्थातच कांहीं मर्यादा असणार ! मनुष्य हा स्वभावानें गरीब झाला तरी त्यालाहि कांहीं स्वाभिमान असतोच. इतकेंच दर्शविण्याचा माझ्या लेखाचा हेतु आहे. तसेंच ' इंग्रज इकडे राज्य करावयाला आले ते कांहीं केवळ परोपकाराकरितां नव्हे ' या म्हणण्यांत तरी चूक काय ? पंजाबचे कमि-शनर मि. थॉर्बर्न यांनींहि हेंच म्हटलें आहे. तोहि असेंच लिहितो कीं, " इंग्रज

सरकारची दृष्टि मुळांत स्वार्थी आहे व असणार." सर्व शहाणपणाचा मक्ता आपणाला आहे असें समजून सर्व अधिकाराचा मक्ताहि आपल्या हातीं घेणें याला मीं अधिकारविभागणी कमिशनपुढें साक्ष देतांना दोष दिला आहे. तसाच या लेखांतहि. मग त्या साक्षीनें जर लोक बिथरत नाहींत तर या लेखानेंच बिथरतात असें कां म्हणावें ? दादाभाईंनीं पांचशें पानांच्या ग्रंथांत हेच विचार लिहिले आहेत. मेजर इव्हॅन्स बेल तेंच म्हणतो. मग हे सर्व लेख सरकार जप्त करणार काय ! निदान असें बोलणारे तरी कोणी हवेना ! पार्लमेंटची देखरेख नांवाची असली तर ती आहे म्हणून बरें, नाहीं तर ही नोकरशाही अधिकच प्रबळ होती ! या सर्वांनाच इषारा देण्याकरितां मीं लेखांत विचारलें कीं या अत्याचारापासून तुम्ही कांहीं बोध घेणार कीं नाहीं ? गुन्हेगार गुन्ह्याला प्रवृत्त झाल्याखेरीज राहणार नाहीं असें कोणी लिहिलें किंवा म्हटलें तर स्वतः त्यानें अत्याचार प्रवृत्त केला असेंच समजावयाचें कीं काय ? असे इशारे गोखले, राषबिहारी, सर फेरोजशहा मेथा वगैरे अनेकांनीं दिले आहेत. त्यांचा संशय सरकारला येत नाहीं मग माझाच कां यावा ? आम्ही लिहितों बोलतों हें विषादकारक असेल. तें कानाला झोंबेल. मनाला कडू लागेल म्हणून तें कांहीं राजद्रोही या सदराखालीं कोणी ओढणार नाहीं. तळ्याचा बांध फुटण्याची उपमा मीं दिली आहे. त्याला मूळ कारण म्हटलें म्हणजे पाऊस होय. व हा पाऊस म्हणजेच सरकार ! आणि उपमेंतील पूर म्हणजेच लोकक्षोभ होय. पावसाशिवाय जसा पूर नाहीं तसाच सरकारी जुलुमाशिवाय लोकक्षोभ नाहीं. पाऊस म्हणेल, " मी हवा तितका पडेन. ती माझ्या इच्छेची गोष्ट आहे. पण पुरानें मात्र येतां कामा नये" तर तें कसें चालेल ? सरकारानें वाईटाबरोबर चांगलेंहि केलें आहे यांत वाद नाहीं. पण आतां पुढें पाऊल टाका असें म्हटलें कीं वादाला सुरवात होते. जनता ही स्वरूपतः मवाळ नाहीं व जहालहि नाहीं. पण सरकारी जुलूम झाला म्हणजे तिला क्षोभाचा पूर येतो. आपण पृथ्वीबरोबर तिच्या कण्याभोंवतीं फिरतों. पण आपणाला वाटतें कीं आपण स्थिर आहों. भोंवतालचें जगच फिरतें ! अशाच रीतीनें सरकार स्वतः चुका करितें आणि त्या दुसऱ्यावर लादण्याचा प्रयत्न करितें. सरकार बेजबाबदार ही गोष्ट मीं ती आणि आतांच म्हटली कीं काय ? पन्नास वर्षें लोक तेंच म्हणत आले आहेत. तीस वर्षांपूर्वीं शिक्षण नव्हतें म्हणून लोकांना तें खपत होतें. आतां

तें खपत नाहीं. म्हणून ते रागावून बोलूं लागले. पण मूळ सरकार आहे तसेंच राहिलें आहे. चळवळ याचा अर्थ 'बेजबाबदारीचा दोष खुंटी ठोकून पक्का करणें.' याच युक्तिवादाचें विवेचन केसरींत केलें आहे. अनेक कारणें पद्धतशिर मांडून दाखविलीं आहेत. त्यांत अपशब्द नाहींत. कोणाला शिवी नाहीं. उद्देश सरकारला अनुलक्षून बोलण्याचा आहे. लोकांना अनुलक्षून नाहीं. सरकारला आपल्या हातून आपली सत्ता संक्रमित करण्याची नसेल तर नसो. पण तसें न केलें तर काय होतें याचा इशारा लेखांत दिला आहे. एक अधिकारी मेला म्हणून दुसरा त्याचे जागीं येण्याचें थांबत नाहीं. अर्थात् खून करण्यापासून फायदा नाहीं हेंहि सांगितलेंच आहे. अशा तुमच्या कृत्यांनीं सरकार बधेल असें समजणें चूक आहे असेंच मीं लोकांना सांगितलें आहे. पण लिहिणाराच्या मनांत नसतां व लिहिणारा तें करूं नको म्हणत असतां काय घडतें हें दर्शविलें आहे. अत्याचाराच्या वृक्षाला मीं विषवृक्षच म्हटलें आहे हें लक्षांत घ्या. उपमेचा हेतु हाच कीं विषानें जसें कोणाचेंच कल्याण नाहीं, म्हणजे मरणाराचें तर नाहींच पण विष घालणाराचेंहि नाहीं, तीच गोष्ट अत्याचाराची आहे. अत्याचार हें कोणा एकादोघांचें दुर्दैव नव्हे तर सर्व देशाचें आहे असेंच म्हटलें आहे. अत्याचारांत दुष्टपणा, क्रूरपणा आहे म्हणून ते आम्हांला नकोत. पण त्याविषयीं खेद प्रगट करणें याहून आमच्या हातीं काय आहे ?

तुम्ही ज्यूरींतील लोक वर्तमानपत्रें वाचीत असाल म्हणून असल्या गोष्टी मीच आज प्रथम बोलतों असें तुम्हांला वाटेल. पण निदान सरकारला तरी त्या नव्या नसाव्या. कारण त्यांच्या कानावर देशी वर्तमानपत्रांचीं भाषांतरें रोज जातात. सरकारच्या तर्फेहि बोलणारा एखादा वर्तमानपत्रकार असेल, नाहीं असें नाहीं. पण बहुतेक लोकपक्षाचींच असतात. तुम्ही म्हणाल, "अँग्लो-इंडियन पत्रें तुम्हांला शिव्या देतात तर त्यावर फिर्यादच कां करित नाहीं ?" पण १५३ अ कलमाखालीं फिर्याद करावयाची तर आधीं सरकारी मंजुरी लागते. ओग्रॅडीसाहेबांनीं पार्लमेंटांत सरकारला विचारलेंहि आहे कीं, "तुम्हींच पायोनियरवर फिर्याद कां करीत नाहीं ?" पण तुमची अशी निंदा झाली असती म्हणजे कळलें असतें. कॅप्टन हिअरसेची निंदा पायोनियरनें केली तेव्हां तो कोर्टांत गेला नाहीं. तो संपादकाच्या ऑफिसमध्यें गेला व हातांतील चाबकानें त्यानें संपादकाला झोडपून काढलें. पण मी काय करणार ? माझ्या हातांत लेखणी

होती. मीं लेखणीनें लिहिलें. खरें म्हटलें तर या देशांत अँग्लो इंडियन पत्रांपेक्षां देशी वर्तमानपत्रांनाच अधिक स्वातंत्र्य पाहिजे. आपल्या मिळकतीचें रक्षण करितांना कायदा आपल्या हातीं कांहीं मर्यादेपर्यंत घेण्याचा अधिकार पीनल कोडानें दिला आहे. मग आम्हां राजकारणी लोकांची अब्रू हीच आमची मिळकत नव्हे काय ? ही रक्षण करितांना कायदा तर राहोच पण हातची लेखणीहि हातीं धरूं नये ? राजकीय चळवळ्या लोकांना झाडूच्या हाता फटके देऊन मारवावें असें अँग्लोइंडियन पत्रांनीं म्हटलें आहे. त्या मानानें पाहतां त्याला उत्तर म्हणून लिहिलेले माझे लेख एवढेसे तरी कडक आहेत काय ? आणि इतकेंहि स्वातंत्र्य ठेवावयाचें नसेल तर देशी वर्तमानपत्रें अजीबात बंदच कां कराना ! अँग्लोइंडियन पत्रांपलीकडे जाऊन नोकरशाहीला उद्देशून कांहीं लिहिलें असलें तरी तो सरकारी नोकरांचा वर्ग. सरकार नव्हे. या वर्गाच्या हातून सत्ता आपल्या हातीं यावी हीच तर स्वराज्याची मागणी. इंडियन लॉ रिपोर्ट ३४ कलकत्ता यामध्यें ही मागणी कायदेशीर ठरवली गेली आहे. चालू राजयंत्रांत दोष आहेत हेंच तर स्वराज्य मागण्याचें मुख्य कारण. आणि ते दोष दाखविण्यानें जर फटकन् राजद्रोह घडतो तर स्वराज्य मागावयाचें तरी कसें व कोणत्या भाषेंत ? सर चार्लस डिल्क, सर वुइलफ्रेड ब्लंट मिल, अमेरिकन मुत्सद्दी ब्रायन, खुद्द सिव्हिल सर्व्हिसमधील एक वेळचे अधिकारी कॉटन व वेडरबर्न यांनीं व इतरांनीं या सरकाराला बेजबाबदार 'डेस्पॉट' म्हटलें आहे. रशियांतला झार देखील अखेर हुकूम लिहितांना कोणाचा तरी सल्ला म्हणून घेतच असे. म्हणून तो काय बेजबाबदार डेस्पॉट नव्हे वाटतें !

माझ्या दोन्ही तिन्ही लेखांचा हेतु एकच आहे. दर लेख लिहून झाल्यावर आणखी टीकाकार भेटले म्हणून त्यांना पुढील लेखांत आणखी उत्तर दिलें. ता. ९ जून व १९ जूनच्या केसरींत हाच विषय मीं पुढें चालविला होता. पुढें कौन्सिलांत नवीन कायद्याचें बिल आलें तें याच विषयाला धरून व त्यावर टीका केली तेंहि चालू विषयाचेंच अनुसंधान होय. आणि अजून तरी वाद संपला आहे कोठें ? दुहेरी इषाऱ्याची गरज अजूनहि चालूच आहे. कित्येक सभांतून राजकीय चळवळीचा निषेध करणारे ठराव अजून होत आहेत. म्हणून अजून त्यांना उत्तर देणें जरूर आहे. ज्या अंकांत 'बॉंबगोळ्याचें रहस्य' हा लेख लिहिला गेला त्यांतच अत्याचारासंबंधानें विलायतेंतले पत्रकार काय म्हणतात याचे मासले दिले आहेत-

त्यावरून दोहों देशांत दुमत आहे, दोहों देशांत वाद चालूच आहे असें दिसून येईल. बाँबचे अत्याचार ही एक प्रतिक्रिया आहे. स्वतः ती अनुयोगी क्रिया नव्हे. व्हाइसरॉयसाहेब म्हणतात कीं, हिंदुस्थानांत एक नवीन प्रकारची भावना उत्पन्न झाली तिला योग्य वळण दिलें पाहिजे. ती तुडवून बुडवून टाकूं म्हणून भागणार नाहीं. पण ती तुडवून बुडविण्याच्या प्रयत्नानेंच अत्याचार होतात! कित्येकांचे मतें 'अत्याचार जर वाईट म्हणतां तर दडपशाहीला मदत करणें हें तुमचें कर्तव्यच ठरतें.' पण दडपशाहींत दोन प्रकार असतात. अत्याचार घडूं नयेत म्हणून योग्य ते संरक्षक उपाय आगाऊ योजणें आणि गुन्हेगाराला शिक्षा करणें हा एक प्रकार. आणि या पहिल्या प्रकारच्या दडपशाहीला आम्ही प्रतिकूल नाहीं. त्या बाबतींत आम्ही सरकारच्या बाजूचेच आहों. कारण चापुरते कायदेशीर उपाय योजलेच पाहिजेत.

यापलीकडे जाणारा दडपशाहीचा दुसरा एक प्रकार; त्याला मात्र आम्ही विरुद्ध आहों. आमचें शिक्षण, आमचीं मतें, आमच्या राजकारणाची पूर्वपरंपरा. आमची देशहितबुद्धि या सर्वच दृष्टींनीं आम्ही या दुसऱ्या प्रकारच्या दडपशाहीला विरोध करणार म्हणून आम्हीं दडपशाहीचा निषेध करितों तसाच अत्याचाराचाहि करितों त्यांत विसंगतता नाहीं. किंबहुना अशी विसंगतता आमच्या माथीं मारणाराला उत्तर म्हणूनच हे लेख लिहिले आहेत. १८९३ सालीं विलायतेंत एका मनुष्याच्या घरांत डायनामाईट व स्फोटक द्रव्यें सांपडलीं. लगेच पार्लमेंटनें एक दडपशाहीचा कायदा केला. त्याचा निषेध करितांना कॉंटेम्पोररी रिव्ह्यु नांवाच्या मासिक पुस्तकांत 'डायनामाईटचें रहस्य' या मथळ्याखालीं एक लेख आला होता. पण त्याच्यावर कोणीं खटला केला नाहीं. मग डायनामाईटचें रहस्य व बाँबगोळ्याचें रहस्य यांत फरक काय ! रस्त्यांत चालतांना ठेंच लागली म्हणजे आपण थांबून आजूबाजूला पाहून मनाला विचारतों कीं 'अरे, ठेंच कशानें लागली'? सरकारला देखील बाँबगोळ्याची ही ठेंचच लागली म्हणावयाची म्हणून त्यांनींहि जरा थांबावें, आसपास पहावें आणि मनाला विचारावें कीं 'अरे बाँबगोळे उडून अत्याचार कां झाले?' आणि तंतोतंत हेंच मीं लेखांत लिहिलें आहे. बाँब उडविणारा हा मनुष्य दुष्ट खरा पण सरकारला तो लाल बावटा व्हावा ! अत्याचारांचा निषेध करावा आणि सरकारच्या धोरणाचें तर समर्थन करूं नये अशा चमत्कारिक स्थितींत आम्ही हिंदुस्थानचे लोक सांपडलों आहों. निवळ अराजक मनुष्य वेगळा आणि राजकीय हेतूनें

अत्याचार करणारा मनुष्य वेगळा. बॉंबगोळ्यांनीं राज्य उलथून पडत नसतें. पण त्यामुळें असंतोषाच्या कारणाकडे सरकारचें लक्ष जातें. वाईटांतून चांगलें इतकेंच घ्यावयाचें !"

सातव्या दिवशीं टिळकांनीं भाषणास पुन्हां सुरवात केली. ते म्हणाले:— "आतां मी दुसऱ्या लेखाकडे वळतों. ते लेख ता. ९ जून व १६ जून रोजीं लिहिले आहेत. ता. ८ जून रोजीं स्फोटक द्रव्याचा कायदा व वर्तमानपत्रांचा कायदा असे दोन कायदे वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत बेसुमार घाईनें पास करण्यांत आले. ता. ९ जूनच्या अंकांत तारेंतील मजकुरावरून या कायद्यावर थोडीशी टीका मीं केली व ता. १६ जूनच्या अंकांत ती विस्तृत केली. कारण यापूर्वीं मला कौन्सिलांतील भाषणें वगैरे समग्र वाचावयास मिळालीं. या कायद्याविरुद्ध मतें देऊन तीं मोजण्यापर्यंतची पाळी लोकपक्षीय सभासदांनीं आणिली नाहीं. पण त्यांनीं नव्या कायद्यांतील अनेक दोष दाखवून त्याचा निषेध केला. त्यांना कौन्सिलांत बहुमतच नाहीं. मग ते तरी अधिक काय करणार ! 'स्फोटक द्रव्यें' या शब्दाची व्याख्या फारच विस्तृत आहे. हा कायदा विलायतेंस पास झालेल्या १८८३ च्या कायद्याच्या धोरणानें केला आहे. पण विलायतेंतील लोकांनींहि त्याला हरकत घेतली होती. तसेंच पोलिसांना अधिकार किती द्यावयाचे याविषयींहि तक्रार आहेच. वर दाद घेण्याला विलायतेंत लोकांचें पार्लमेंट तरी आहे. हिंदुस्थानांत तेंहि नाहीं. याहि पुढची तक्रार अशी कीं असले जबरदस्त कायदे केले तरी त्यांच्या योगानें अत्याचार कांहीं थांबणार नाहींत. राजकीय असंतोष कमी होईल तेव्हांच ते थांबतील. नबाब सय्यद महंमद सारख्या नेमस्त सभासदानेंच हा आक्षेप कौन्सिलांत घेतला. हा वाद लक्षांत ठेवून माझे हे लेख वाचले पाहिजेत. नवीन कायदे करण्यासारखे उपाय हे उपायच नाहींत असें मीं म्हटलें नाहीं. ते टिकाऊ नाहींत इतकेंच मीं म्हटलें आहे. लिबरल पक्ष विलायतेंत अधिकारारूढ असतांहि दडपशाही कायद्यांची ही भुतावळ जमा झाली याबद्दल मीं लॉर्ड मोर्ले यांना दोष दिला आहे. त्याच उपमेच्या अनुरोधानें मीं लॉर्ड मोर्ले यांना मांत्रिक म्हणजे या भुतावळीचे धनी म्हटलें आहे. "या मांत्रिकानें ही भुतावळ ताब्यांत ठेवावयास पाहिजे होती" असा मीं लॉर्ड मोर्ले यांना दोष दिला आहे खरा. जिच्या योगानें राष्ट्राचें तेज व कर्तृत्व वाढतें अशा राष्ट्रीयत्वाच्या बुद्धीला लगाम घालणें हीच प्रतिगति किंवा दडपशाही. ॲमॉस

यानें आपल्या राजनीतिशास्त्रावरील ग्रंथांत हेंच म्हटलें आहे. सर जॉन माल-कमसाहेबानें हिंदुस्थानांतील राज्यकारभाराविषयीं एक चांगला ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांतहि असाच अभिप्राय प्रगट केला आहे. एल्फिन्स्टन यांचाहि अभिप्राय तोच आहे. नॉर्टनसारख्या अलीकडच्या साहेबलोकांनींहि अगदीं हेंच म्हटलें आहे. कार्ल जोबर्ट यानें झारशाहीच्या अधःपाताची मीमांसा करि-तांना शुद्ध अराजक लोक आणि स्वातंत्र्यप्रिय असे राष्ट्रीय बुद्धीचे लोक यांतील सूक्ष्म फरक दाखविला आहे. तोच हिंदुस्थानालाहि लागू आहे. पायोनियर देखील बंडखोर लोकांविषयीं हेंच म्हणतो. लंडन टाइम्सचेंहि म्हणणें तेंच. मग हिंदुस्थानांतील बंगाली लोक हे अराजक किंवा खुनी नव्हत असें केसरीनें म्हटलें तर काय चुकलें ? इंग्रजी भाषांतरावरून कोणाला असें वाटेल कीं सरकार आमच्या लोकांचे हातपाय तोडतें असें मी म्हणतों. पण मुळांत तसें नाहीं. तर आमच्या उद्योगधंद्याचे हातपाय तोडले, मर्दपणाचे हातपाय तोडले, पौरुष आणि तेज यांचे हातपाय तोडले असें लक्षणेनें मीं म्हटलें आहे.

थॉरबर्न, मनरो, ओकानेल वगैरे उदार इंग्रज लोकांनींहि हेंच म्हटलें आहे. मीं पदरचें म्हटलें नाहीं. याचा अर्थ लिहितांना अगदीं तींच पुस्तकें हातांत घेऊन मीं लिहिलें असा नाहीं. पुस्तकें हातांतच घ्यावयास कशाला पाहिजेत ? तीं व तसलीं इतर पुस्तकें मीं वाचलेलीं आहेत व वाचीतहि असतों व मनांत त्याचें केव्हांहि अनुसंधान राहतेंच. असले विचार लिहिल्यामुळें जर मी गुन्हेगार होतों तर इतरहि कां होत नाहींत ? आम्ही लोकांना बाँब करावयाला शिकवितों असें म्हणण्यांत येतें कां ? तर आम्ही खटल्यांतील मुद्देमालाची व जबान्यांची तपशीलवार हकीकत देतों म्हणून. पण अँग्लो-इंडियन वर्तमान-पत्रांनींहि अशीच तपशीलवार माहिती दिली आहे. असा कोणी विचार करीत नाहीं कीं बाँब फेकतात त्या फक्त कांहीं व्यक्ति फेकतात. समाज कांहीं फेकित नाहीं. आणि आधुनिक वर्तमानपत्रकार मत व्यक्त करितो तेंहि व्यक्तीचें नाहीं तर तें समाजाचें. स्फोटक द्रव्याचा कायदा करूं नये असें जर मीं लिहिलें तर तें बाँब फेकणाराला सवलत मिळावी म्हणून नव्हे. तर त्यामुळें निरपराधी समाजाचें इतर रीतीनें नुकसान होतें म्हणून. मुद्दा हा आहे कीं अत्याचार-प्रतिबंधक कायदा हवा तर करा पण तो वेगळ्या शब्दांनीं कांहीं वेगळ्या रीतीनें अधिक काळजी घेऊन करितां येईल कीं नाहीं ? केवळ गुन्ह्याचे वृत्तांत

वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाले म्हणून ते वाचून कोणी गुन्हेगार बनत नाहींत. त्याचीं कारणें वेगळींच असतात. गुन्हे करण्याची प्रवृत्ति ही एक वैयक्तिक मनाची विकृति आहे. गुन्ह्याच्या हकीगतीनें मन तिकडे वळण्यापेक्षां परावृत्तच होईल. गुन्हे, खटले, न्याय, मुनसफी यांच्या हकीगती वर्तमानपत्रांनीं देऊं नये असें ठरविलें तर धंदाच संपला. सुबोधपत्रिका, सुधारक, ज्ञानप्रकाश, इंदु-प्रकाश, गुजराथी हीं पत्रें कांहीं माझ्या पक्षांतील नाहींत ना? पण त्यांनीं या कायद्याविषयीं माझ्या केसरीप्रमाणें निषेधच केला आहे. परवां लॉर्ड कर्झन हे अफगाणच्या अमीरासंबंधानें कांहीं बोलले तें लॉर्ड मोर्ले यांना. त्याकरितां अमीराला चिडविण्याचा प्रयत्न करण्याचा आरोप कर्झनसाहेबांवर कोणी करणार नाहीं. आणि कोणत्याहि शब्दांतून वाईट हेतूच काढावयाचा अशा निश्चयानेंच कोणी बसला तर प्रत्यक्ष बायबलांतूनहि त्याला चिथावणीचे आक्षेप घेण्यासारखे शब्द सांपडतील!

आतां मीं पुराव्यांत दाखल केलेल्या माझ्या हातच्या कार्डासंबंधीं थोडें सांगतों. सरकारला तें कार्ड म्हणजे माझ्याविरुद्ध कांहींएक बिनमोल पुरावा किंवा घबाड सांपडलें असें वाटतें. कदाचित् तें कार्ड सरकार लॉर्ड मोर्ले यांच्याकडे पाहण्यालाहि पाठवील! आणि या कार्डावरून अनुमान काय काढ-णार? तर मी बॉंबगोळे तयार करण्याच्या उद्योगांत होतों. व तें कां? तर त्या कार्डावर स्फोटक द्रव्यासंबंधीं कांहीं पुस्तकांचीं नांवें लिहिलीं आहेत! पण हा ज्ञानाचा ठेवा इतका अमूल्य असा मला वाटता तर तो मीं गुप्त ठेवला नसता काय? पण आधीं हें कार्ड सांपडलें कोठें? तर माझ्या लिहिण्याच्या टेबलांत. एका मोकळ्या खणांत. इतर सटरफटर कागदामध्यें. उघड्या खणांत पडलेले हे कागद काय किंमतीचे आहेत हें दाखविण्याकरितां मीं त्यांतले कांहीं कागद पुराव्यांत दाखल केले आहेत. अर्थात् त्या कागदाची जी किंमत तीच कार्डाला. कोणाला तें कार्ड सांपडूं नये अशा ठिकाणीं तें ठेवलेलें नव्हतें. माझ्या पश्चात् घराची झडती घेतली तेव्हां हें कार्ड कसें कोठें पडलेलें होतें याची माहिती पोलिस अधिकाऱ्यांनीं आपल्या जबानींत सांगितलीच आहे. स्फोटक द्रव्याच्या कायद्यावर टीका करावयाला कोणी बसला तर स्फोटक द्रव्य म्हणजे काय, त्याचें स्वरूप कसें, तीं तयार कशीं करितात, वगैरे गोष्टींचें ज्ञान निदान त्या कामापुरतें तरी त्याला मिळविलेंच पाहिजे. या विषयाची थोडीशी माहिती

'ब्रिटिश ज्ञानकोशांत' मिळाली. पण ती अपुरी होती. म्हणून सहजच वाटलें कीं या विषयाचीं स्वतंत्र पुस्तकेंच पहावींत. अर्थात् कॅटलॉग उघडून पाहिला. तोच हा येथें माझ्या हातांत आहे. हा कॅटलॉग सर्वत्र मिळतो. दरवर्षी प्रसिद्धहि होतो. त्यांतून कांहीं पुस्तकांचीं नांवें या कार्डावर लिहिलीं. पैकीं 'आधुनिक स्फोटक द्रव्यें' या सदराखालीं ईस्लर याचें एक पुस्तक दिसलें आणि सर्वसाधारण सूचीमध्यें दुसऱ्या एका पुस्तकाचें नांव आढळलें. तीं दोन्हीं व कॅटलॉगाचें नांव अशीं दोन्हीं या कार्डावर टिपलीं. कॅटलॉगाच्या ३४ व्या पानावर तांबड्या पेन्सिलीची खूण केलेली आहे. हें कार्ड दुमडलेलें असलें तरी नेहमींचे कार्डासारखेंच कार्ड आहे. दुमडलें या शब्दाचा अर्थ असा करण्यांत आला आहे कीं मला हें कार्ड कोणाला तरी पाठवावयाचें होतें. पण तसा माझा हेतुच नव्हता. पोलिस इन्स्पेक्टर सुलिव्हन यांना मीं उलटतपासणींत विचारलें कीं जेथें तुम्हांला हें कार्ड सांपडलें त्याच्या मागच्याच खोलींत कॅटलॉगहि होता तो नाहीं का तुम्हीं जप्त केला ? ते म्हणाले नाहीं. उघडच आहे. कार्डाची शिकार त्यांना सांपडली. त्यांना वाटलें तेवढ्यानें आपलें काम झालें. या कार्डावरून आतां वाटेल ते तर्क, वितर्क, कुतर्क करण्यांत येतील. पण ते सर्व निराधार होत. कॅटलॉगांत ज्या क्रमानें पुस्तकें आढळलीं त्याच क्रमानें कार्डावर तीं टिपून घेतलीं आहेत. व त्यापुढें ग्रंथकर्त्यांचीं नांवें किंमती वगैरे उतरल्या आहेत. ज्या इतर कागदाबरोबर हें कार्ड सांपडलें ते अगदीं सामान्य चालचलाऊ कामाचे टोपलींत टाकण्याच्या योग्यतेचेच आहे. त्यांत कांहीं पत्रें आहेत. एका पत्रांत कोणी मला लिहितो कीं नवी शाळा काढावयाची आहे कशी काढूं ? दुसऱ्या एका कागदावर माझ्या एका वैदिक ग्रंथावरील अभिप्रायांतील एक उतारा आहे. तिसऱ्या कागदावर माझ्या सुरत येथें मीं केलेल्या भाषणाच्या हस्तलिखिताचें दोन रिपोर्ट आहेत. कोणी म्हणेल कार्डाचा संशय कोणाला येऊं नये म्हणून ते असल्या रद्दी कागदांत मिसळून ठेविलें. आणि ते कागदहि मुद्दाम दिसतील असे एका उघड्या खणांत ठेविले. पण मीं म्हणतों असल्या कुतर्कांना अंतच नाहीं. ता. १६ जूनच्या केसरींत लेख लिहिला त्यांत नव्या कायद्याचीं कलमें देऊन त्यावर टीका केली आहे. स्फोटक द्रव्यें या शब्दाच्या नव्या व्याख्येचा निषेध करितांना दोन कॉलम खर्ची घातले आहेत. आणि एका कॉलमांत कायद्यावरील टीका केली आहे. तात्पर्य या कार्डाचा व या लेखाचा असलाच तर संबंध हा असा आहे.

माझ्या एका लेखावर निरनिराळ्या दोन कलमाप्रमाणें आरोप ठेवण्यांत आला आहे. पण मीं प्रयत्न केल्याचा गुन्हा म्हटला तरी १२४ अ व १५३ अ दोन्ही मिळून एकच आरोप ठेवावयास पाहिजे. दोन ठेवले ही चूक आहे. बरें प्रयत्न म्हटला म्हणजे त्याचें उद्दिष्ट दाखविलें पाहिजे. पण तसें उद्दिष्ट कांहींच दाखविण्यांत आलेलें नाहीं. १५३ अ कलमाखालीं आतांपर्यंत एकच खटला झाला आहे. त्याची हकीगत पंजाब वुइकली रिपोर्टर नं. १४, १९०७ यांत दिलेली आहे. त्यांत न्यायाधिशांनीं विवक्षित हेतु अवश्य मानला आहे. व तोहि प्रजाजनांतील निरनिराळ्या वर्गांमध्यें द्वेष उत्पन्न करण्याचा. हे दोन वर्ग म्हणजे प्रायः दोन धर्मांचें किंवा दोन जातीचे लोक. दोन राजकीय पक्ष असा त्याचा अर्थ नाहीं. त्यांना 'पक्ष' म्हणतात. 'वर्ग' म्हणत नाहींत. उदाहरणार्थ हिंदु, मुसलमान, आर्मीनियन, कॅथॉलिक, प्रॉटेस्टन्ट, ज्यू इत्यादि. पण कॉन्झर्वेटिव्ह, लिबरल किंवा मवाळ, जहाल यांना वर्ग म्हणत नाहींत तर पक्ष म्हणतात. अर्थात् माझ्या लेखांतील वाद वर्गासंबंधानें नसून पक्षापक्षांतील आहे. तसेंच नोकरशाही हाहि एक पक्षच आहे. वर्ग नव्हे. माझ्यावरील आरोपांतहि मीं कोणत्या वर्गांत द्वेष उत्पन्न केला हें सांगितलें नाहीं. म्हणून मजवरील दोषारोप हाच मुळांत सदोष ठरतो. ताट एकच वाढून दोन पाहुण्यांना देतां येत नाहीं. एकाला वाढून दिलें. आणि तो जेवल्यावर मोकळें झालेलें ताट दुसऱ्यापुढें ठेवणार. आणि तुम्ही म्हणणार कीं त्यालाहि ताट दिलें ! फेकून मारलेल्या एका दगडांत गणितशास्त्राप्रमाणें इतकी शक्ति असूं शकेल कीं प्रथम त्यानें एक पक्षी मरून पडल्यावरहि तो दुसऱ्या पक्षापर्यंत जाऊन लागून तो दुसरा पक्षीहि मरावा. पण प्रत्यक्ष व्यवहारांत असें घडत नाहीं. हाच दाखला माझ्या लेखांनाहि लागू आहे. त्या सर्वांस मिळून तुम्हीं एक कलम लावलें तर मग दुसरें कलम लावावयाला जागेवर काय उरतें !

आतां ज्यूरीच्या अधिकाराविषयीं दोन शब्द सांगतों. हे अधिकार चार प्रकारचे आहेत. (१) पुराव्यांत आलेल्या गोष्टींपैकीं खऱ्या कोणत्या व खोट्या कोणत्या याचा निर्णय करणें. (२) विशिष्ट किंवा शास्त्रीय किंवा लाक्षणिक किंवा सहेतुक म्हणून विशेष अर्थानें योजलेले शब्द एकाच भाषणांत असतील तर त्यांचे त्या प्रसंगीं नक्की अर्थ कोणते हें ठरविणें. (३) कायद्यानें ज्यूरीकरितां म्हणून राखून ठेवलेल्या मुद्यावर निकाल देणें. (४) सामान्यपणें संदिग्ध

शब्दप्रयोग विशेष अर्थानें वापरले आहेत कीं काय हें ठरविणें. ज्यूरीच्या या विविध अधिकारांत न्यायाधीशाला हात घालतां येत नाहीं. फक्त कायद्याचे प्रश्न असतील त्यांतच त्याचा अधिकार चालतो. आरोपित कृत्यासंबंधानें परिस्थिति लक्षांत घेणें हें ज्यूरीचेंच काम आहे. येथें परिस्थिति वादाचीच होती व लेख लिहितांना मी जनतेच्या हक्कांचा बचाव करण्याकरितांच लिहीत होतों. आपल्या अब्रूचें रक्षण कोर्टांत गेल्याशिवायहि करण्याचा अधिकार समाजाला व त्याच्या मुखपत्रांना आहे. मुद्रणस्वातंत्र्याचें रक्षण करावयाचें तर ज्यूरीचे अधिकार वाढले पाहिजेत. याचा अर्थ आरोपीचा अमुक एक हेतु होता असा अभिप्राय न्यायाधीशानें व्यक्त केला, पण ज्यूरीला तो अभिप्राय मान्य झाला नाहीं तर तिनें आरोपीवर गुन्हा नाशाबीत आहे असा बेलाशक निकाल द्यावा. इंग्लंडांतील कायदा असाच आहे. माझे लेख लोकांनीं वाचून झाल्याला दिवस किती गेले ? त्या अवधींत तत्परिणामदर्शक असें कांहीं कृत्य वाचकांनीं केलें काय ? असा पुरावा आणावयाला पाहिजे होता. नोकरशाहीच्या दोषांबरोबर मी तिचे गुणहि का सांगितले नाहींत असाहि एक आक्षेप आहे. पण ही जबाबदारी आरोपीवर टाकतां येत नाहीं. १७९३ सालीं अर्स्किन यानें लँबर्ट अँड पेरी यांजवरील खटल्यांत हें सप्रमाण दाखविलें आहे. इकडील राजद्रोहाचा कायदा विलायतेंतील कायद्यालाच नेऊन भिडविला आहे असें कायदेपंडित स्टीफन यानेंच म्हटलें आहे. म्हणूनच मीं विलायतेच्या कायद्याचे उल्लेख केले. वाद चालू होता असें मी वरचेवर म्हणतों याचा अर्थ असा नाहीं कीं मजकडून गुन्हा घडला खरा पण लेखांची विशेष परिस्थिति लक्षांत घेऊन शिक्षा थोडी द्या. तसें नव्हे. वादाचा उल्लेख करण्याचें कारण हेंच कीं, त्यामुळें माझा हेतु निर्दोष होता, म्हणजे राजद्रोह करण्याचा नसून फक्त वादविवाद करण्याचा होता, हें दिसून येईल. शिवाय हा वादहि मुळांत मीं उत्पन्न केलेला नाहीं. १८८४ सालीं राणीसरकारविरुद्ध बिन्स या खटल्यांत असा पुरावा आला कीं, मिस्टर चेंबर्लेन यांनीं एकदां बोलतांना असें म्हटलें कीं, अमुक गोष्ट सरकार करील तर एक लाख मनुष्य लंडनवर चालून जाईल. अशाहि बोलण्याकरितां चेंबर्लेनवर खटला कोणीं केला नाहीं. असल्या शब्दाकरितां खटला केला तर त्याला कोणी नांवें ठेवणार नाहीं. पण माझ्या लेखांत असलें कांहीं तरी आहे काय ? सरकारी वकील म्हणतात कीं चार्ज ठेवला आहे तो लेखांच्या इंग्रजी भाषांतरावरून.

पण मीं कांहीं हें भाषांतर केलेलें नाहीं आणि भाषांतर झालेलें आहे तें सदोष आहे. चार्जामध्यें माझ्या लेखांतील मराठी शब्दच कां दिले नाहींत ? सरकारानें खटल्याची मंजुरी दिली तीहि या सदोष भाषांतरामुळें दिली असावी. माझा मुद्दा हाच कीं, ज्यूरींचें ज्ञान व मूळ मराठी लेख यांची खरी गांठच पडलेली नाहीं आणि मराठी वाचकांवर काय परिणाम झाले किंवा न झाले हें तर त्यांच्यापुढें मुळींच आलेलें नाहीं. "

आठव्या दिवशीं म्हणजे ता. २२ जुलै रोजीं टिळकांनीं सुमारें तासभर बोलून आपलें भाषण संपविलें. ते म्हणाले:—

"ज्यूरींतील सभ्य गृहस्थहो ! माझ्या डिफेन्सचे बहुतेक मुद्दे संपले. इतके दिवस शांतपणानें आपण माझें भाषण ऐकून घेतलें याबद्दल मी तुमचा फार आभारी आहे. सरकारी वकिलांनीं चार्जांत नक्की शब्द दिले नाहींत यामुळें प्रत्येक लेखांतील पुष्कळशा शब्दांसंबंधानें मला हा विस्तृत खुलासा करावा लागला. तसेंच माझें भाषण झाल्यावर सरकारी वकील आपलें भाषण करणार व मला उत्तर देणार. मीं थोडासा पुरावा दाखल केल्यामुळें कायद्याप्रमाणें त्यांचें भाषण हेंच अखेरचें भाषण. मला प्रत्युत्तराचा अधिकार नाहीं. अर्थात् माझे सर्व लेख घेऊन आणि सरकारी वकील काय काय कोटिक्रम करतील याची कल्पना करून त्या सर्व मुद्यांना आगाऊ उत्तर मला द्यावें लागलें. यामुळें इतका वेळ लागला. मीं भाषणांत अनेक चुका केल्या असतील. कारण मी सराईत वकील नाहीं. पण सरकारी वकिलानें मला केव्हांहि न अडवितां बोलूं दिलें व माझ्याशीं वागतांना एक प्रकारचें दाक्षिण्य दाखविलें याबद्दल त्यांचाहि मी आभारी आहे. मीं माझा खटला चालविल्यामुळें मला तो एकाद्या वकिलाप्रमाणें मांडतां आला नसेल. पण मला समाधान इतकेंच कीं, माझ्या मनांत जें जें कांहीं आलें तें तें सर्व मला आपल्या पद्धतीनें मांडतां आलें. विलायतेंत वर्तमानपत्रांना जी सवलत मिळते तितकीच मीं मागितली आहे व ती मला मिळाली पाहिजे. ज्यूरींपैकीं जे इंग्रज लोक आहेत त्यांच्या देशांत मतस्वातंत्र्याचा हा अधिकार पूर्वींच मिळाला असून त्याची अखंड परंपरा आजवर चालू आहे. हें स्वातंत्र्य इंग्रज लोकांनीं झगडून मिळविलेलें आहे. म्हणून त्याचा त्यांनीं अभिमानच बाळगला पाहिजे. तो अभिमान बाळगावयाला मिळावा अशीच आमचीहि हिंदुस्थानांत इच्छा आहे. ती पूर्ण होण्याला इंग्रज लोकांनीं आम्हांला मदत केली पाहिजे. उदार विचारांची सवलत

मी मागतों ती स्वतः माझ्याकरितां नव्हे तर माझ्या देशाकरितां. हा देश आतां सध्यां मोठ्या आणीबाणीच्या प्रसंगांत सांपडला आहे. आणि भावी पिढ्या या दृष्टीनेंच तुमच्या आजच्या निकालाकडे पाहतील. व्यक्तिशः माझें वय लक्षांत घेतलें तर मी आणखी किती दिवस जगणार ? पण माझ्या देशाचें आयुष्य कांहीं संपत आलेलें नाहीं. माझे विचार बरोबर आहेत असें म्हणणारा निदान एक गृहस्थ या ज्यूरींत मला मिळाला तरी मला समाधान वाटेल. आपलें सर्वांचें एकमत होऊं न शकलें तरी आपणांपैकीं प्रत्येकाला जें वाटेल तें त्यानें स्वतंत्रपणें सांगावें. त्याचाहि मला उपयोग आहे. माझ्याविषयीं पुष्कळ लोकांचीं मनें आधींच दूषित झालेलीं आहेत आणि मुंबईतील वर्तमानपत्रें माझ्या नांवाचा कसा परामर्ष घेतात हें आपण पहातच असाल. पण तें या ठिकाणीं विसरून जा. मी बोललों तें स्पष्ट बोललों. माझी भाषा ढोबळ व सडेतोड होती. एकाद्या सराईत वकिलाच्या भाषे-प्रमाणें ती सफाईदार नव्हती. तथापि माझ्या भाषेला महत्त्व न देतां त्यांतील मुद्दे लक्षांत घेऊन योग्य तो निकाल द्याल अशी मला आशा आहे. एकादी गोष्ट मनाला पटली तरी ती बोलून दाखविण्याला एक प्रकारचें धैर्य लागतें. आणि हें धैर्य ईश्वरानें तुम्हांला द्यावें अशी माझी प्रार्थना आहे.

(६) ॲडव्होकेट जनरलचें भाषण

यानंतर सरकारी वकिलांनीं आपल्या भाषणास सुरवात केली. ते म्हणाले, " मला आपले मुद्दे थोडक्यांत मांडावयाचे आहेत. सरकारी वकिलानें दोषारोप करतांना आवेश दाखवूं नये तर केवळ न्यायनिवाडा करण्यांत न्यायपीठाला सहाय्य करावें हें तत्त्व मला मान्य आहे. पण टिळक एकसारखे पांच दिवस बोलल्यानें मलाहि कांहीं थोडा वेळ बोललेंच पाहिजे. मात्र टिळकांप्रमाणें मी त्याच त्याच मुद्द्यांची पुनरुक्ति करणार नाहीं. चालू राजकारण काय आहे हें सर्व आपण या वेळीं विसरून जा. प्रत्यक्ष पुरावा असा या खटल्यांत जो दाखल झाला आहे तेवढाच लक्षांत घ्या. बाहेर जगांत सरकारचे मित्र व प्रतिपक्षी यांचें युद्ध सुरू असेल तें असो. हल्लींहून अधिक राजकीय सुधारणा व्हाव्या हेंहि खरें असेल त्याची अवश्यकता प्रतिपादणें हाहि टिळकांचा या लेखांतील एक हेतु असेल, पण तें येथें गैरलागूच ठरणार. मुख्य मुद्दा हा कीं लोकपक्षाचें म्हणणें कितीहि खरें असलें तरी टिळकांचे लेख राजद्रोहाच्या व्याख्येंत येतात कीं नाहीं ? टिळकांनीं कायद्याचा अभ्यास केला आहे खरा. पण तो जागृत नसल्यानें गैरलागू गोष्टींचें

चर्वितचर्वण करण्यांत त्यांनीं तुमचे चार दिवस नासले. स्वतः टिळकांच्या पूर्वीच्या खटल्यांत न्यायमूर्ति स्ट्रॅची यांनीं राजद्रोहाचा जो अर्थ केला व प्रीव्हि कौन्सिलनें जो कायम केला तोच या ठिकाणीं घेतला पाहिजे. देशांत अस्वस्थता होती हें सर्वांनाच मान्य आहे. तसेंच राजद्रोह करणाऱ्या लेखांत सांगितलेली हकीकत खरी असली तरी तेवढ्यानें या आरोपाचा परिहार होत नाहीं. हेतु व उद्देश यांच्या संबंधानें मलाहि तुम्हांला टिळकांप्रमाणें कांहीं सांगतां येईल व तें मी सांगणारहि आहें. पण राजकारणाला उद्देशून टिळकांनीं ज्या हकिगती सांगितल्या त्यांत मी शिरूं शकत नाहीं. जी जबाबदारी कायद्यानेंच टिळकांवर येते ती त्यांनीं आपल्यावर घेतली यांत मोठा पुरुषार्थ नाहीं. हे प्रस्तुत लेख त्यांनीं स्वतःच लिहिले असतील असें मी म्हणत नाहीं. आणि असें म्हणण्याचें मला कारण तरी काय ? पण त्या लेखांतून आतां जो अर्थ टिळक काढूं पहातात तो अर्थ ते लिहितांना लिहिणाराच्या मनांत नव्हता एवढेंच मला दाखवावयाचें आहे. राजद्रोहाचे लेख लिहिले आणि आतां त्याला सोज्वळपणाचें साळसूदपणाचें स्वरूप देऊन कसें चालणार ?

टिळकांनीं जो अर्थ हल्लीं लेखांतून काढला त्याला त्यांनीं समर्थनकारक असा पुरावा कांहींच दिला नाहीं. १२४ अ कलमांतील पोटकलम २ व ३ यांत ज्या सवलती दिल्या त्यांचा फायदा येथें टिळकांना मिळणार नाहीं. विलायतेंत राजद्रोहाच्या कायद्याची परिणति कशी झाली हें आतां सर्वांना माहित आहे. या मुद्द्यावर टिळकांनीं सांगण्याला जे दोन दिवस घेतले तें दुसऱ्या कोणीं दहा मिनिटांत सांगितलें असतें. उगीच ग्रंथांचें भारूड रचून टिळकांनीं तुमच्या मनांत गोंधळ केला व वेळ खाल्ला. कारण येथें गुन्हा होतो कीं नाहीं हें पीनल कोडाप्रमाणें ठरवावयाचें आहे. इंग्लंडांतील कायद्याप्रमाणें नाहीं. टिळक तुम्हांला म्हणाले कीं ' संभाळा तुम्ही मुद्रणस्वातंत्र्याचे संरक्षक व रखवालदार आहां. ' पण मी तुम्हांला उलट सांगतों कीं हें सब झूट आहे. तुम्ही खरे पीनल कोडाचे संरक्षक आहां. पण खुनांना अत्याचारांना उत्तेजन देण्यासारखें वाटेल तें बहकलें आणि मग लिहिल्या हकीगती बरोबर आहेत आणि माझा हेतु शुद्ध आहे असें लेखकानें म्हटलें तर तें तुम्ही तरी चालूं द्याल काय ? देशांत नुसती अस्वस्थता आहे. पण ती बंडापर्यंत गेली नाहीं या म्हणण्यांत अर्थ नाहीं. प्रयत्न या शब्दाची टिळकांनीं केलेली व्याख्या बरोबर नाहीं. आग पुढें पेटली नाहीं. म्हणून मूळ आग

लावणारा निर्दोषी कसा ठरतो ? न्यायाधीश व ज्यूरी हे जणूं कांहीं परस्पर प्रतिपक्षी असल्यासारखें टिळकांनीं तुम्हांला भासविलें. पण तें खरें नाहीं. प्रत्येकाचे अधिकार वेगवेगळे आहेत. इतकेंच काय तें. या बाबतींत टिळकांना तुम्हांला केवळ फसवावयाचें आहे असा मला संशय येतो.

लेख राजद्रोही ठरविण्याला लेखाशिवाय दुसरा पुरावा नाहीं असें टिळक म्हणाले. पण स्वतः लेख हाच लेखांचा उत्कृष्ट पुरावा असतो हें ते कसे विसरले ? त्यांचें म्हणणें लेखांचा अर्थ कोणास कसा वाटला हें सिद्ध करण्याला सरकारनें साक्षीदार आणावयास पाहिजे होते. उलट मी म्हणतों टिळकांच्या मागेंपुढें आजूबाजूला त्यांच्या मित्रांचा, कायदेपंडितांचा एवढा वेढा पडला आहे त्यांतला त्यांनींहि कां नाहीं एखादा साक्षीदार दिला ? सरकारी भाषांतरांतून निघणाऱ्या अर्थापेक्षां कांहीं वेगळा अर्थ निघूं शकतो हें सिद्ध करण्याला त्यांनीं वाटेल तर साक्षीदार द्यावयाचे होते. नुसतें टिळकांनीं भाषांतरें चूक म्हटल्यानें तीं चूक ठरत नाहींत. ज्यूरींतल्या कोणाला मराठी कळत असेल तर त्यानें वाटेल तर आपल्या इतर बंधूंना त्याचा योग्य अर्थ समजवावा. माझी त्याला हरकत नाहीं. जोशी यांचीं भाषांतरें चूक असें सिद्ध झालें नाहीं. भाषांतरांतून निघणारा गोळा बेरीज अर्थ एकच असणार आणि तो न घ्यावयाचा तर दुसरा कोणता ? म्हणून न्यायमूर्ति स्ट्रॅची यांनीं सन १८९७ च्या खटल्यांत ज्यूरींना सुनावणी करतांना अर्थमीमांसेचे जे नियम दर्शविले तेच आजहि ग्राह्य होतात. लिहिणाराला स्वतंत्रता नाहीं असें म्हणतो कोण ! सरकारावर टीका करण्याचा अधिकार नाहीं असें कोणीं कधीं म्हटलें !

प्रश्न इतकाच कीं ही टीका करतांना १२४ अ खालीं पडण्याइतकें अतिक्रमण झालें कीं नाहीं ! स्वतंत्रता हवी पण तिचा दुरुपयोग नको. या दुरुपयोगानें अनवस्था प्राप्त होईल. आज टिळकांचें म्हणणें ग्राह्य धरलें तर उद्यां अनर्थच. ज्या अत्याचारांची घोषणा ते घडण्यापूर्वीं मोर्लेसाहेबांना ऐकूं आली तेच मूर्तिमंत उद्यां घडूं लागतील. ज्या लोकांना उद्देशून लेख लिहिले गेले त्या लोकांच्या मनावर त्या परिस्थितींत काय परिणाम होण्यासारखा होता इतकेंच पहावयाचें असतें. परिणाम प्रत्यक्ष कोणता घडला किंवा नाहीं हें पहावयाचें नाहीं. परिस्थिति लक्षांत घेतली पाहिजे हें टिळकांप्रमाणें मीहि म्हणतों पण वेगळ्या अर्थानें. बॉंबगोळ्याचे अत्याचार मला नापसंत आहेत हें जें टिळक म्हणतात तें निवळ

ढोंग आहे. ते नापसंत वाटणाऱ्याच्या हातून अत्याचारांची अशी गर्भित स्तुति लिहिलीच गेली नसती. टिळकांनीं लेखांचीं भाषांतरें घाईनें वाचून टाकलीं तीं तुम्ही सावकाश वाचा म्हणजे तेवढ्यानेंच काम होईल. लेखांत कोठें संदिग्धता असेल व अर्थाचा खरोखरच संशय उत्पन्न होईल तर त्याचा फायदा टिळकांना जरूर द्या. एखाद्या शब्दाचा सौम्य अर्थ समजून काय निघतें तेंहि लक्षांत घ्या. पण विनंति इतकीच कीं, ता १२ मे व ता. ९ जूनपर्यंत केसरींतून एकामागून एक आलेले लेख पुराव्यांत दाखल केले आहेत ते सर्व एकत्र वाचा. म्हणजे खरा अर्थ आपल्या लक्षांत येईल. तसें केल्यास एखादा तुटक शब्द उगाच फाजील उग्र किंवा फाजील सौम्य असा वाचतांना वाटला तरी तो संकीर्ण अर्थ-प्रकाशांत लोपून जाईल.

नोकरशाही ही सरकारला नोकर म्हणून सरकार वेगळें व नोकरशाही वेगळी हें टिळकांचें म्हणणें बरोबर नाहीं. खरा बचावाचा असा मुद्दा टिळकांनीं कांहींच मांडला नाहीं. उगाच भाराभर बुकें आणलीं व वाचलीं आणि भलतीं अनुमानें काढलीं. बुडता मनुष्य काडीचाहि आधार धरूं पाहतो हें खरें, पण ती त्याला तारूं शकत नाहीं. भाषांतरें चूक म्हणून किंवा शब्दार्थ बदलून दाखवून टिळकांनीं कांहींच मिळविलें नाहीं. स्वतः त्यांच्या मनाला न पटणारा असाहि कांहीं युक्तिवाद त्यांनीं केला असें कोणीहि म्हणेल. ज्या शब्दार्थाबद्दल टिळ-कांनीं आक्षेप घेतला ते सर्व शब्द वाटेल तर मी त्यांना बहाल करतों. त्यांचेच अर्थ घेतले तरी तेवढ्यानें त्यांचा बचाव होऊं शकत नाहीं. शब्दांना कांहीं ठराविक अनिर्बाह्य अर्थ असतातच. ते इकडे किंवा तिकडे ओढल्यानें किती ओढले जाणार ! कायद्याचे प्रश्नहि ज्यूरीकडेच निर्णयाला जातात असें टिळ-कांनीं तुम्हांला भासविलें पण हें त्यांना शोभत नाहीं. मी म्हणतों हें खरें असेल तर टिळकांचें सगळें बोलणें वाळूंत ओतल्याप्रमाणें निष्फळ आहे असें तुम्हीं समजावें.

वादांतील उत्तर प्रत्युत्तरें चालू होतीं या टिळकांच्या तक्रारींतहि कांहीं अर्थ नाहीं. वादविवाद आणि उत्तर प्रत्युत्तरें झालीं तरी तीं कायद्यानें घालून दिलेल्या मर्यादेंतच असलीं पाहिजेत. काय म्हणे रोज नव्या नव्या उद्वेगजनक बातम्या येत होत्या. लोकपक्षावर रोज नवे नवे हल्ले होत होते ते वाचून डोकें भणभणून गेलें. आणि आठवडाभर डोक्यांत हा गोंधळ माजल्यानें एखाद्यानें त्या भरांत आवेशानें

लिहिलें त्यांत मर्यादा कसली अमर्यादा कसली ! पण हा भोळा युक्तिवाद कोण चालूं देतो ? अँग्लो-इंडियन वर्तमानपत्रांनीं लिहिलें तें चांगलें असें मी तरी कोठें म्हणतों ? पण त्यांनीं लिहिलें तें टिळकांना उद्देशून लिहिलें नव्हतें. मग त्यांचा कटाक्ष आपणावरच आहे असें समजून टिळकांनीं कां लिहावें ? होय. त्यांनीं खोडा तयार केला पण टिळकांनीं त्यांत पाय कां घातला ? आपल्या बचावाकरितां राष्ट्रीय सभेंतील मवाळांचे लेख टिळकांना आतां सुचतात. पण त्याच मवाळांची सुरतेस टिळकांनीं काय वाट लावली हें जग जाणतेंच. पुराव्याचा बोजा आपणावर टाकण्यांत आला अशी तक्रार टिळकांनीं केली. पण आम्ही तरी ज्यूरीपुढें लेख ठेवल्यावांचून दुसरें काय करूं शकणार ? लेखांतून राजद्रोह निघतो कीं न निघतो हें ज्यूरी ठरविणार. तो निघण्याचा संभव समजून टिळकांना पुरावा द्यावासा वाटला त्यांनीं दिला. द्या असें त्यांना सांगावयाला आम्ही कोठें गेलों होतों ? पुराव्या-शिवाय आहे तसेंच प्रकरण सोडलें तरी ज्यूरीनें योग्य तोच निकाल दिला असता. मग टिळकांना एवढी त्याची भीति कां वाटली ? पण भीति वाटण्याचें कारण असें कीं, "राजकीय सुधारणा करा, हक्क द्या, नाहीं तर बाँब गोळे टाकूं" अशी दहशत घातल्याचा अर्थ टिळकांच्या लेखांतून निघतो म्हणून !

लेखांची मर्यादा वादविवादांतील आत्मरक्षणापलीकडे गेली आहे. वादांत प्रत्युत्तराकरितां हे लेख मीं लिहिले असें टिळक म्हणाले तेव्हां कोर्टांत हंशा पिकला नाहीं हें त्यांनीं भाग्य समजावें. 'देशाभिमानी राजद्रोह असा कांहीं असेल तर तो मीं केला खरा. हक्क द्या, नाहीं तर बाँब घ्या असें मी म्हणणार लिहिणार ! कारण मी संपादक महाशय आहें ! आणि मी संपादक आहें म्हणून माझे हेतु शुद्ध आहेत !' असा बहाणा टिळकांनीं चालविला आहे. पण तो कोण चालूं देणार ? आपले हेतु शुद्ध अशी मनाची समजूत करून घेऊन मी वाटेल तें लिहिण्याबोलण्याला मोकळा आहे अशी फसगत टिळक स्वतःची करून घेतील तर यापुढें ते अधिकाधिक खोल खड्ड्यांत पडतील. हेतु खरोखरच शुद्ध असेल तर त्यानें असली गुन्हेगारी टळत नाहीं. फार तर शिक्षा कमी होते. पण टिळकांचे हेतु शुद्ध आहेत असें मीं केव्हांहि कबूल केलेलें नाहीं. उगीच क्षणभर युक्तिवादाकरितां तसें घेऊन चाललों.

हेतूसंबंधानें जुन्या समजुती हल्लीं उडून गेल्या असें टिळक म्हणाले. मला वाटतें त्यांना बाँब गोळ्यांनींच बहुधा उडवून दिलें असावें. पण मी त्यांना सांगतों

म्हणजे तें छातीवर उडी मारतें असा दाखला टिळकांनीं दिला. पण हा ह्या काळणीच्या कृत्याला लागू पडतो कीं काय तें तुम्हीच सांगा.

पावलोपावलीं परकी हा शब्द सरकारला लावला आहे. राज्याच्या चालत्या गाड्याला खीळ घाला म्हणजे तुमचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील असें टिळक या लेखांत सुचवितात. सरकारवर दर दहा पांच वर्षांनीं अशाच तऱ्हेचे अत्याचारमय हल्ले होत असतात. आणि त्याचा सरकार प्रतिकार करतें म्हणून तें जुलमी, राक्षसी व निंद्य! यांत टिळक असा फरक करतात कीं, बंगाली बाँब हा देश-भक्तीनें भरलेला म्हणून तो स्वर्गीय होय. युरोपांतील बाँब मात्र नरकांत पाठ-विण्यास योग्य. या गोष्टी लिहिण्यांत टिळकांना विनोद सुचतो आणि टिळ-कांना वाटतें कीं, आपण मोठे विनोदी लेखक आहों. पण या वर्णनांतच टिळकांच्या मनाची तुम्ही परीक्षा करा. पूर्वी मुसलमानांच्या सैन्यांना ज्याप्रमाणें पिटाळून लावण्यांत आलें त्याप्रमाणें आज हिंदु लोकांनीं उठा आणि गोऱ्या सैन्याला पळवून लावा अशा भावनेची सूचना टिळकांनीं केली आहे. मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं हिंदुस्थानांतील लोकांच्या हातांतील हत्यारें तरी काढून घेतलीं नव्हतीं असें सांगण्यांत टिळकांचा कांहीं विशेष हेतु नाहीं काय?

हेनरी कॉटन, वेडरबर्न वगैरे लोकांचे उतारे टिळकांनीं वाचून दाखविले. पण ते योग्य रीतीनें शाबीत केले नाहींत. प्रारंभीं माझा असा विचार होता कीं, टिळकांना लागण्यासारखा एकहि शब्द बोलूं नये. कारण टिळकांचें भाषणच असें होतें कीं, त्याचा नुसता हवाला देण्यानेंहि आमचें कार्य भागेल. कारण कोणाहि सरळ मनुष्याच्या मनाला तें भाषण पटण्यासारखें नव्हतें. पण पुढें माझ्यानें मनाची ही शांतता राखतां आली नाहीं. आणि त्याबद्दल न्यायकोर्टाला किंवा ज्यूरीला मला दोष द्यावासा वाटेल तर तो त्यांनीं मला खुशाल द्यावा. मीं कदा-चित् कठोरपणाचे शब्द वापरले असतील पण ज्या लेखावर आणि भाषणावर टीका करण्याच्या भरांत ते वापरले तीं मुळांत अशीं होतीं कीं कोणाहि मनुष्याला त्यावर कठोर टीका केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असेंच वाटेल. टिळक आणि मी या दोघांमध्यें एका मुद्यावर एकवाक्यता खास आहे. ती ही कीं कोर्टांत प्रत्यक्ष ज्या गोष्टी तुमच्या कानावर आल्या तेवढ्या मनांत ठेवा. बाहेर ऐकलेल्या गोष्टी मनां-तून काढून टाका. अशा निर्विकार स्थितीमध्यें तुम्हाला जो निर्णय द्यावयाचा तो द्या.

(७) न्या. दावर यांचा समारोप

यानंतर चारदोन मिनिटांनीं न्यायमूर्ति दावर यांनीं ज्यूरीला खटला समजावून सांगण्यास सुरवात केली. हें कारतांना ते म्हणाले:—" खटला सुरू होऊन आठ दिवस झाले. तुम्ही कंटाळलां असाल म्हणून मी फार वेळ घेत नाहीं. दोन्ही पक्षांनीं आपापलें म्हणणें तुमच्यापुढें मांडलें आहे. तुम्हांला टिळक पूर्वी माहिती नव्हते किंवा या खटल्याची हकिकत पूर्वी कानावर आली नव्हती असें म्हणणें ढोंगी-पणाचें होईल. तथापि तुम्ही न्याय करितांना आपला मनें निर्विकार ठेवाल ह्या-विषयीं मात्र मला खात्री आहे. टिळकांचा विश्वास तुमच्यावर असल्याचें त्यांनीं प्रगट केलें ही त्यांतल्या त्यांत बरी गोष्ट झाली. टिळक हे तुमच्यापैकींच एक प्रजाजन इतकीच बुद्धि त्यांच्याविषयीं तुम्हीं मनांत ठेवावी. त्यांच्याविषयीं तुम्हांला सहानुभूति वाटली तर तें अयोग्य नाहीं. तथापि निर्णय सांगतांना तुम्हीं मनांत भिऊं नये आणि कोणाचीहि भीड धरूं नये. सरकारनें टिळकां-विरुद्ध खटला भरला म्हणून तुम्ही असें समजूं नका कीं टिळकांना दोषी ठरविलेंच पाहिजे. कोणत्याहि सेशनच्या कज्जांत सरकारच फिर्यादी असतें, पण फिर्याद भरून पाठविणें एवढेंच सरकारचें काम. न्याय देणें हें न्यायाधीश व ज्यूरी यांचें काम. राजद्रोहाचा खटला सरकारच्या विशेष परवानगीशिवाय केला जाऊं नये, अशी कायद्यानें सोय करून ठेवली आहे. आणि म्हणूनच सरकारला या कामीं मंजुरी द्यावी लागते. पण ही मंजुरी म्हणजे कांहीं शिक्षा ठोठावण्याचा हुकूम नव्हे. सरकारचा हुकूम तुमच्यावर व माझ्यावर चालूं शकत नाहीं. तुम्हां आम्हांला तुमचें आमचें मन करील तोच हुकूम. मीं टिळकांना आरोपी या नात्यानें शक्य तितक्या सवलती दिल्या. गैरलागू गोष्टी, पुराव्यांत नसलेल्या गोष्टी अशाविषयीं ते बरेचसे बोलले. त्यालाहि मीं हरकत घेतली नाहीं. कां ? तर त्यांच्यावर खटला झाला आहे. ते संकटांत आहेत म्हणून त्यांच्या मनाला जें सुचेल तें अगदीं मोकळेपणानें सांगण्याला सवड राहावी. पुरावा ग्राह्य कोणचा, अग्राह्य कोणचा, कायद्याचा प्रश्न कोणचा वगैरे गोष्टी ठरविण्याचा न्यायाधीश म्हणून मला पूर्ण अधिकार आहे. तसेंच पुढें आलेल्या पुराव्यावर माझें मत तुम्हाला सांगण्याचाहि अधिकार मला आहे. मग तें तुम्हीं मानावें अगर न मानावें. न्यायाधीश आणि ज्यूरी यांच्या अधिकारांतील सीमा कोठें पडते ती ठरविण्याचा अधिकारहि मलाच आहे. ज्यूरीला न्यायाचा मुक्काम

गांठण्याचाहि मार्ग दाखविणें हें माझें कामच आहे. त्याप्रमाणें मीहि तुमच्यावर विश्वास टाकूं शकतों.

या खटल्यांत कायद्यासंबंधानें कांहीं अडचणीचे प्रश्न असे मुळींच नाहींत. पूर्वीं न्यायमूर्ति स्ट्रॅची यांनीं राजद्रोहाच्या कायद्याचें जें विवरण केलें तें बहुतांशीं ह्या हायकोर्टाच्या फुल बेंचनें मान्य केलें आहे. प्रीव्हि कौन्सिलांत तर तें मान्य झालेंच आहे. आणि त्या निकालाचा आधार इतर प्रांतांत अनेक खटल्यांत घेण्यांत आला आहे. कायद्याचीं कलमें तुम्हांला वाचून दाखवून समजावून सांगण्यांत आलींच आहेत. द्वेष, अवमानबुद्धि ह्या शब्दांच्या व्याख्याच कोणीं कशाला करावयाला पाहिजेत ? ते विचार प्रत्येक मनुष्याच्या अनुभवाचेच आहेत. अप्रीति हा शब्द थोडासा अपरिचित असा आहे. पण तो विशेष अर्थानें राज्यकर्ते आणि प्रजाजन यांच्यांतील द्वेषबुद्धीला लावतात. कायद्यानें सरकारावर टीका करण्याला मोकळीक दिली आहे. जोराची भाषाहि टीकाकारांनीं बेलाशक वापरावी. पण सरकार अनीतिमान्, अप्रामाणिक असें म्हटलें आणि त्यांच्या हेतूंबद्दल शंका घेतली तर तें मात्र मर्यादेचें उल्लंघन झालें. तुम्ही आम्ही सर्वच मुद्रणस्वातंत्र्याचे भोक्ते आहोंत. पण त्या स्वातंत्र्याला मर्यादा आहे. कोणाचा छळ करावा म्हणून राजद्रोहाचा खटला होऊं नये. आणि तसा छळ झाला तर आरोपीनें तो ज्यूरीला दाखवून द्यावा. पूर्वीं बंगाल्यांत सर कोमर पेथराम यांनीं अप्रीति या शब्दाचा अर्थ स्ट्रॅचीसाहेबांप्रमाणेंच केला होता. अलाहाबाद हायकोर्टांतहि सर जॉन एज यांनीं असाच अर्थ काढिला होता. इकडे सर लॉरेन्स जेनकिन्स यांनींहि त्याच अर्थाला मान्यता दिली आहे.

'प्रयत्न' या शब्दाचा अर्थ 'प्रारंभ.' तो केला म्हणजे पुढें त्याचा हटकून परिणाम झालाच पाहिजे असें नाहीं. ह्या गोष्टी लक्षांत घेऊन टिळकांच्या लेखांतून काय अर्थ निघतो तें ठरवा. देशाची परिस्थिति, टिळकांची परिस्थिति, त्यांनीं केलेला खुलासा या सर्व गोष्टी तुम्हीं जरूर लक्षांत घ्याव्या. एका माणसामागें दुसरा माणूस हातांत कुऱ्हाड घेऊन धांवला, परंतु त्याला खुनाच्या प्रयत्नाची शिक्षा दिली नव्हती हें पंजाब लॉ रिपोर्टांमधील उदाहरण तर टिळकांनीं सांगितलें तें बरोबर आहे. पण त्याबरोबर हें लक्षांत ठेवा कीं, कुऱ्हाड घेऊन धांवणाऱ्या मनुष्याला 'दुखापत करण्याचा प्रयत्न' करणाऱ्या मनुष्याइतकी तरी शिक्षा झालीच. त्यानें कदाचित् प्राण-

जाण्याइतका मोठा वार केला नसता. पण कुऱ्हाड घेऊन धांवणारा मनुष्य दुखापत तरी खचित करता म्हणून त्याला त्या मोठ्या गुन्ह्याऐवजीं धाकटा गुन्हा करण्याच्या प्रयत्नाबद्दल शिक्षा झाली इतकेंच. सन १७०० आणि १८०० ह्या १०० वर्षांत विलायतेंत झालेल्या राजद्रोहाबद्दल खटल्यांची हकीकत टिळकांनीं तुम्हाला सांगितली ती सर्व लक्षांत ठेवा. कांहीं हरकत नाहीं. विलायतेंतील वर्तमानपत्रांपेक्षां इकडील वर्तमानपत्रांना संरक्षणाची गरज अधिक आहे असें तुम्ही घेऊन चाला. पण इंग्लंडांतील खटल्यावरून तरी काय दिसून येतें ? त्या खटल्यांतील तत्त्व या लेखाला लावून पहा. आणि तसें करण्यानें टिळकांवर गुन्हा शाबीत होत आहे असें वाटत असल तर बेलाशक तसा निर्णय द्या. टिळकांप्रमाणें मीहि तुम्हाला सांगतों कीं एकादा शब्द इकडे तिकडे पडला तरी त्याची फारशी मातबरी नाहीं. मराठी भाषा व इंग्रजी भाषा यांतील अंतर टिळकांनीं दर्शविलें व भाषांतरावरून मूळ लेखाची कल्पना करितांना सावधगिरी ठेवण्यास सांगितलें तेंहि योग्य आहे. पण हें सर्व केल्यावरहि टिळकांनीं सरकाराविषयीं या लेखांनीं कोणती भावना प्रगट केली ह्याचा निर्णय करणें उरतेंच. आणि लेखांचा वरील अर्थ घेऊन तुम्ही निर्णय द्या. भाषांतरकारांची उलटतपासणी टिळकांनीं करून केली. त्यांचा टिळकांवर कांहीं आकस असण्याचें कारण नाहीं. सरकारी भाषांतरकाराचें भाषांतर म्हटलें म्हणजे प्रायः तें बरोबर आहे असेंच घेऊन चालण्याची हायकोर्टाची वहिवाट आहे. आणि त्यांतून भाषांतरकार जोशी हे तर मराठीचे पंडित ! तथापि मनुष्य आहे तेथें चूकहि आहे म्हणून टिळकांनीं सुचविलेले प्रतिशब्द स्वीकारावे. मींहि ते टिपून घेतले आहेत. त्याचाहि काय फायदा असेल तोहि टिळकांना द्या. पण हेंहि लक्षांत ठेवा कीं, आपण एकादा ग्रंथ वाचतों तेव्हां ग्रंथांतील एकाद्या शब्दापेक्षां त्यांतील भावनांचाच परिणाम आपल्या मनावर घडतो. हजारों लोक केसरी वाचतात. त्यांत कांहीं पंडित, कांहीं विद्वान् असले तरी कांहीं सहसा न शिकलेले, सहसा विचार न करणारे असेच पुष्कळ असणार ! पुष्कळ वाचकांना राजकारणांतल्या पक्षांची संपूर्ण माहिती असत नाहीं अशा लोकांच्या मनावर काय परिणाम झाला असेल ? आपले लेख तुम्हाला समजावून सांगण्याला टिळकांना २१ तास १० मिनिटें मिळालीं. पण हा लाभ सामान्य वाचकांना कोठून मिळणार ? त्यांच्या मनावर जो ठोकळ परिणाम होईल तोच खरा. साक्षीपुराव्यानें लेखांचा अर्थ व त्यांचे

परिणाम ठरवीत बसण्यांत अर्थ नाहीं. तेच लेख वाचून शंभर माणसें म्हणतील कीं टिळकांनीं राजद्रोह केला. उलट शंभर म्हणतील कीं टिळकांच्या मनांत सरकाराविषयीं प्रेमच वसत होतें. पण येथें ते शंभर फुकट, हे शंभर फुकट. तुम्हीं जें काय ठरवाल तेंच खरें ! असली भाषा इंग्रजांनीं लिहिली तर हिंदूंना काय वाटेल, हिंदूंनीं लिहिली तर इंग्रजांना काय वाटेल असला विचार करीत बसूं नका. तुमचें तुम्हाला काय वाटेल तेंच पहा. अत्याचार होतात, घडतात ते केव्हांहि द्वेषबुद्धीशिवाय घडत नाहींत हें निश्चित आहे. जे लोक खरोखर सरकारचा द्वेष करीत नाहींत ते अधिकाऱ्यांवर बाँब फेकीत नाहींत. टिळक म्हणतात आहे तो कायदा फाजील कडक आहे. पण त्याला तुमचा किंवा आमचा उपाय नाहीं. आहे त्या कायद्याचा अंमल करावयाला आपण येथें जमलों आहों. आणि कायदा तर असें म्हणतो कीं, हेतु चांगला असला, उद्देश प्रामाणिक असला तरी कायद्याचें उल्लंघन तें उल्लंघनच.

लेखांत सत्य किती असत्य किती याचा आपण फारसा विचार करावयाचा नाहीं. सत्य लिहून देखील द्वेष उत्पन्न करितां येतो तसें येथें झालें आहे कीं, काय हेंच तुम्हास पहावयाचें. इकडील देशांत शब्दसंपत्तीचा उपयोग अधिक करितात ही गोष्ट तुम्हीं लक्षांत घ्यावी. त्याला हरकत नाहीं. टिळक म्हणतात तो अर्थ लेखांतून निघत असेल तर तो घ्यावा. त्यालाहि विशेष हरकत नाहीं. सरकारला उपदेश करावयाचा म्हणून त्या उपदेशाला जोर आणण्याकरितां अत्याचारासंबंधाचे उल्लेख टिळकांनीं केले नसतील कशावरून ! पण खाजगी मनुष्याला जसें संरक्षण हवें तसें सरकारला नको काय ? मुद्रणस्वातंत्र्य हवें पण तें दुतर्फी हवें. प्रजेनें आपल्यावर प्रीति करावी असें म्हणण्याचा हक्क सरकारास नाहीं. मनाला वाटेल त्यानें सरकारविरुद्ध वाटेल तितकी द्वेषबुद्धि बाळगावी. पण लोकांवर परिणाम होईल अशा रीतीनें ती व्यक्त करितां कामा नये. हीच मर्यादा. टिळक वर्तमानपत्रकार आहेत तरी पण लेख अगदीं तात्कालिक स्फूर्तीनें लिहिले आहेत कीं काय हेंहि तुम्हीं पाहिलें पाहिजे. कारण बाँबचे अत्याचार झाले एप्रिलअखेर व टिळकांचे लेख त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं लिहिलेले आहेत. तुमच्या तोंडांत कोणीं मारली किंवा तुमचें नाक धरून ओढलें तर तुम्हीं तात्कालिक केलेला प्रतिकार वाजवीपेक्षांहि कडक असूं शकेल. पण पायोनिअरनें मला शिवी दिली म्हणून मी सरकारवर तोंडसुख

घेईन असें टिळकांना म्हणतां कसें येईल ? पायोनिअर हें कांहीं सरकारी गॅझेट नव्हे ?

टिळक म्हणतात, 'माझा आवेश हा सत्यस्फूर्तीचा होता' पण तो तसा कितपत होता हें तुम्हीच ठरवा. बरें विषय काय तर बाँबचे 'अत्याचार'. एरवीं खून एकट्या दुकट्याचा तरी होतो. पण बाँबनें दहा पांच माणसें एकदम मरूं शकतात. बाँब हें कायदेशीर चळवळीचें हत्यारच मानलें तर गोष्ट वेगळी ! देशांत इतर राजकीय पक्षाप्रमाणें बाँबवाला पक्ष म्हणून निर्माण झाला आहे. . अशा वेळीं टिळक ज्याला स्पष्टोक्ति म्हणतात ती खरोखर निरुपद्रवी आहे किंवा घातुक आहे हें तुम्हीच ठरवा. लेखांत सदभिरुचि नाहीं हा एक आक्षेप असेल. पण मी त्याला फारसें महत्त्व देत नाहीं. कायद्याच्या मर्यादेंत लेख राहिला तर त्याची अभिरुचि कितीहि दूषित असेना ! पण राजकीय हक्क न दिले तर माथेफिरू निर्माण होऊन बाँब टाकतील या लिहिण्यांत सदभिरुचीचा प्रश्न नसून निखालस कायद्याचा प्रश्न आहे. राज्याच्या चालत्या गाड्याला बाँबची खीळ कोणी घालूं पाहील तर काय परिणाम होतील ? दोन निरपराधी स्त्रियांचे खून झाले. आणि या कृत्याचें स्वरूप काय ? तर म्हणे सरकारचें लक्ष प्रजेच्या मागण्यांकडे वेधण्यास ते उपयोगी पडतील ! ता. ९ जूनच्या लेखांत लेखकानें निरनिराळ्या उपमा दिल्या पण त्यांत बाँबचेंच सुरस वर्णन केलें.

आतां टिळकांच्या हातच्या कार्डासंबंधानें मी असें सांगतों कीं, त्याला तुम्ही फारसें महत्त्व देऊं नका. पुस्तकांच्या यादी कोर्टांत हजर केल्या त्यांत कांहीं स्वारस्य नाहीं. पुस्तकेंच आमच्या पुढें नाहींत म्हणून टिळकांचेंच म्हणणें मी खरें घेऊन चालतों कीं त्यांना स्फोटक द्रव्याचा अभ्यास करून लेख लिहावयाचे होते. तरी मनांतून हें कार्ड बाजूला ठेवून तुम्ही या लेखांचा विचार करा. असो. मीं तुम्हांला सांगावयाचें तें सांगितलें. त्यांपैकीं तुम्हांला वाटेल तें घ्या, वाटेल तें टाका. संशयाचा फायदा द्यावासा वाटला तर तो आरोपीला अवश्य द्या. पण इतकेंहि सर्व करून टिळकांच्या हातून कायद्याचें उल्लंघन झालें असें तुम्हांला प्रामाणिकपणें वाटेल तर तसेंहि निर्भिडपणानें सांगा.

(८) निकाल व शिक्षा

न्या. दावर यांची सुनावणी आठ वाजतां संपली. आठ वाजून ३ मिनिटांनीं ज्यूरीचे लोक एकत्र विचार करण्याकरतां आपल्या खोलींत गेले ते

९ वाजून २० मिनिटांनीं परत आले. ते येतांच न्यायमूर्तींनीं पहिला प्रश्न केला कीं "तुम्ही निकाल देणार तो एकमतानें कीं भिन्न मतानें"? याचें उत्तर 'भिन्न मतानें' असें आल्यावर त्यांनीं फिरून विचारलें 'वांटणी कसकशी?' त्यावर फोरमन यांनीं सांगितलें कीं "तिन्ही आरोपांवर आमच्यापैकीं सातांचें मत असें कीं टिळक गुन्हेगार आहेत आणि तीन्ही आरोपांसंबंधानें दोघांचें मत असें कीं, टिळक निर्दोषी आहेत." यावर न्यायमूर्तींनीं विचारलें कीं, "फिरून एकत्र विचार करण्याकरतां तुम्ही गेलां तर एकमत होण्याचा संभव अजून नाहीं काय?" त्यावर फोरमन यांनीं 'मुळींच नाहीं' असें उत्तर दिल्यावर न्यायमूर्ति म्हणाले "तर मग मला आपलाहि निर्णय कायद्याप्रमाणें सांगितलाच पाहिजे. तो असा आहे कीं, ज्यूरीचा निकाल मी मान्य करतों." तेव्हां सरकारी वकील म्हणाले, "ठीक आहे. पण शिक्षा सांगण्यापूर्वीं टिळकांवरील शिलकी चार्ज म्हणजे शिलकी शिक्षा भोगण्याच्या कबुलीचा चार्ज त्यांच्यावर याच वेळीं मला ठेवावयाचा आहे." टिळक म्हणाले, "पण हें होण्यापूर्वीं कायद्याप्रमाणें मला कांहीं मुद्दे कोर्टापुढें मांडावयाचे आहेत. त्याचा निकाल झाल्यावर मग इतर गोष्टी व्हावयाच्या त्या होतील." असें म्हणून त्यांनीं लिहून आणलेले चौदा मुद्दे वाचले. त्यांतील मुख्य असे होतेः—"निरनिराळ्या आरोपांची एकत्र चवकशी झाली. लेखांतील आक्षिप्त वाक्यें स्पष्ट करून सांगितलीं नाहींत. कोणकोणत्या वर्गामध्यें कलम १५३ अ प्रमाणें द्वेष पसरविण्याचा गुन्हा घडला ते वर्ग स्पष्टपणें सांगितले नाहींत. ज्या अधिकाऱ्यांनीं फिर्यादी दाखल केल्या त्यांची रीतसर जबानी झाली नाहीं. कित्येक कागद अग्राह्य असतां पुराव्यांत दाखल झाले. आरोपीला उत्तर देण्याचा हक्क असतां दिला नाहीं. चुकीचीं भाषांतरें दाखल करून घेतलीं व मूळ भाषांतरकाराला उलटतपासणीला हजर केला नाहीं."

यावर न्यायमूर्तींनीं सांगितलें कीं, "तुमचे सर्व मुद्दे मीं ऐकले. चौकशीचें काम चालू असतां त्यांतला प्रत्येक मुद्दा आपापल्या वेळीं पुढें आलाच होता. पण तुमच्या एकाहि मुद्यांत तथ्य नाहीं असें वेळोवेळीं माझें मत झालें तेंच अजूनहि कायम आहे. म्हणून त्यांच्या विचाराकरतां मी थांबत नाहीं. सरकारी वकिलालाहि त्यावर उत्तर देण्याचें कारण नाहीं. आणि या मुद्यावर फुलबेंचला अपील करण्याचा तुमचा अधिकारहि मी राखून ठेवूं इच्छित नाहीं."

या मुद्यांचा अशा रीतीनें निकाल लागल्यावर पूर्वी १८९८ सालीं अठरा महिन्याच्या मुदती आधीं ६ महिने टिळकांना सोडले तेव्हां "पुन्हा अशा गुन्ह्या-बद्दल दोषी ठरल्यास उरलेली शिक्षा मी भोगीन" असें टिळकांनीं लिहून दिलें होतें. तो करार पुढें काढून त्या वेळच्या आरोपाची आठवण देऊन सरकारी वकिलांनीं टिळकांना विचारलें "तुम्ही ती गोष्ट कबूल करतां कीं त्याकरतां तुमची फिरून चौकशी आम्हीं करावी ?" या विधीला क्रि. प्रो. कोडचें कोणतें कलम लागतें याविषयीं टिळक व न्यायमूर्ति यांच्यामध्यें थोडा वाद झाल्यावर टिळकांनीं हा नवा चार्ज मला अर्थात् कबूल आहे असें उत्तर दिलें. तेव्हां 'तुम्हाला काय सांगावयाचें असेल तें सांगण्याची आतां हीच वेळ आहे' असें न्यायमूर्तींनीं सांगितल्यावरून टिळक म्हणाले, "मला सांगावयाचें असें फारच थोडें आहे. **ज्यूरीनें मला दोषी ठरविलें तर खुशाल ठरवो. पण मी गुन्हेगार नाहीं. लौकिक गोष्टीचें नियंत्रण करणारी अशीहि एक शक्ति न्यायपीठाहूनहि वरिष्ठ आहे. कदाचित् ईश्वराची इच्छाच अशी असेल कीं, मला शिक्षा व्हावी आणि मी शिक्षा भोगल्याच्या कारणानेंच मीं अंगिकारलेल्या कार्याला उर्जित दशा यावी !"**

शेवटीं न्यायाधीश टिळकांना उद्देशून म्हणाले, "तुम्हांला शिक्षा सांगणें हें आतां माझें कर्तव्य आहे. तें करतांना मला फार दुःख होतें. किती तें सांगतां येत नाहीं. तुम्ही अत्यंत बुद्धिमान् आहां, सामर्थ्यवान् आहां, लोकांवर तुमचें फार वजन आहे. या साधनांचा उपयोग तुम्हीं देशहिताकडे केला असता तर ज्या लोकांकरितां तुम्ही झटतां असें तोंडानें म्हणतां त्यांना फार सुख लागलें असतें. दहा वर्षांपूर्वी न्यायकोर्टानें तुम्हांला दोषी ठरविलें पण शिक्षा थोडी देऊन तुमच्यावर दया केली. त्यावर फिरून सरकारनेंहि विशेष दया दाखवून तुमची सहा महिन्यांची शिक्षा कमी केली. आज तुम्हीं लिहिल्या प्रकारचे घातक लेख हे राजकीय चळवळींतील न्यायानें उपयोगांत आणण्या-सारखें एक शस्त्र आहे असें तुम्ही म्हणतां तेव्हां तुमचें मन व अंतरंग रोगट झालें आहे यांत शंका कसली ! तुमच्या लेखांत राजद्रोह भरून उतू येत आहे. त्यांत अत्याचाराचा उपदेश आहे. भिच्या लोकांनीं केलेल्या अघोर कृत्यांना तुम्ही संमति दर्शवितां. इतकेंच नव्हे तर बाँब गोळे हे हिंदु-स्थानांत लोककल्याणाकरितांच जणूं कांहीं अवतरले आहेत अशा भावनेनें तुम्ही

त्यांचें स्वागत करितां. यापरतें एकादें कुजकट मन अधिक तें काय बोलेल किंवा लिहील? सरकारविषयींचा तुमचा द्वेष गेल्या दहा वर्षांत नाहींसा झाला नाहीं. दर आठवड्याला तुम्ही अत्याचाराला उत्तेजन येईल असे लेख लिहीत आलां आहां. तुमच्यासारखे वर्तमानपत्रकर्ते हा ईश्वरानें या भूमीला दिलेला शापच होय! तुम्हांला शिक्षा काय द्यावी याचा पूर्ण विचार केला आहे. ती इतकी थोडी आहे कीं लोक ती ऐकून म्हणतील न्यायमूर्तींनीं काय ही भलत्या ठिकाणीं भलती दया दाखविली! कायदा व न्यायदेवता या दोहोंचें कार्य सफल करावयाचें तर तुम्हांला मी देतों इतकी शिक्षा तरी दिलीच पाहिजे. १२४ अ कलमाखालच्या आरोपाबद्दल तुम्हाला जन्मभर काळ्यापाण्याची शिक्षा मला देतां येईल. तरी पण तुमचें वय व इतर गोष्टी लक्षांत घेऊन दोन गुन्ह्याबद्दल सहा वर्षांची काळेपाण्याची शिक्षा मी तुम्हाला देतों. आणि ही इतकी शिक्षा पुरें आहे म्हणून तिसऱ्या आरोपाबद्दल तुम्हाला फक्त १००० रुपये दंड करतों."

हें झाल्यावर सरकारी वकिलांनीं पूर्वींच दर्शविल्याप्रमाणें चौथा आरोप काढून घेतला असें सांगितलें. आणि आरोप काढून घेतला म्हणून त्यांतून दोषमुक्तता झाली असें न्यायमूर्तींनीं सांगितलें. शेवटीं "या एकाच खटल्यांत ज्यूरीला फार काम पडलें म्हणून पुढें तीन वर्षेंपर्यंत त्यांना ज्यूरीच्या कामाला बोलावूं नये" असें न्यायमूर्तींनीं लिहून ठेवल्यावर कोर्ट उठलें. आणि टिळकांना पोलिसांनीं घेऊन जातांच कोर्टांतील गर्दी बरीचशी आपोआप मोडली व उरलेली पोलिसांनीं धक्के देऊन मोडली.

(९) लोकांची उत्सुकता व काळजी

टिळकांचा हा खटला किती दिवस चालणार याचा अंदाज प्रथम कोणासच नव्हता. निदान तो ज्या दिवशीं संपेल असें वाटलें होतें त्या दिवशीं तो संपला नाहीं व ज्या दिवशीं तो संपणार नाहीं असें वाटलें होतें त्या दिवशीं अचानक संपविण्यांत आला. शेवटल्या दिवशीं संध्याकाळचे ७ वाजण्याचे सुमारास ॲडव्होकेट जनरल यांनीं न्यायमूर्तींना विचारलें कीं "हा खटला आपण आजच्या आज संपविणार काय?" यावर न्यायमूर्तींनीं सांगितलें कीं, "होय. ज्यूरीच्या फराळाची व्यवस्था खालीं करून ठेवण्यांत आली आहे. कितीही उशीर झाला तरी खटला मी आज संपविणार." हें ऐकतांच कोर्टांत जमलेल्या लोकांना फार आश्चर्य वाटलें. आणि दुसरे दिवशीं खटला चालणार या समजुतीनें जे लोक

घरोघर ५ वाजतां गेले आणि परत आले नाहींत त्यांची फसगत झाली ! ज्या कौतुकबुद्धीनें खटला चालला असतां लोक हजर रहात ती बुद्धि खटला संपविण्याच्या वेळीं सहजच अधिक तीक्ष्ण झाली होती. आणि ज्यूरीचा निकाल ऐकणें याविषयीं केव्हांहि शर्यतीच्या मैदानावर कोणता घोडा पुढें येतो हें पाहाण्याइतकी किंवा सोडतीची पेटी उघडली असतां कोणाच्या नांवची चिठी पहिल्या नंबरच्या बाक्षिसाकरितां निघते हें समजण्याइतकीच आतुरता असते. म्हणून ज्यांना न्यायमूर्तींच्या ह्या हुलकावणीमुळें खटल्याच्या निकालाचे वेळीं हजर राहतां आलें नव्हतें त्या प्रेक्षकांची फारच मोठी शिकार न्यायमूर्तींनीं पळविली असें झालें. त्यांना नुसतें हौशी तमासगीर असें मानलें तरी, इतके दिवस खटला ऐकण्याला आपण हजर राहूं शकलों ह्याचें समाधान न वाटतां खटल्याची अखेर हातांतून गेली या निराशेनें आपण फुकटच इतके दिवस घालविले असें त्यांना वाटलें असावें. पण लोक हा खटला ऐकण्याला कोर्टांत जात ते केवळ हौसेखातर जात नव्हते तर टिळकांच्या भक्तिमुळेंच जात. तेव्हां निकालाच्या वेळींच तेवढें आपण गैरहजर राहिलों असें आढळून आल्यावर त्यांना किती हळहळ वाटली असेल हें सांगावयासच नको ! त्या दिवशीं सायंकाळीं ७ वाजण्याच्या सुमारास न्यायमूर्तींनीं खटला आज संपविणार असें सांगण्याच्या पूर्वींच कोर्टांत मात्र चहूंकडे एक प्रकारची गडबड दिसूं लागली होती. कारण बॅ. ब्रान्सन यांनीं न्यायमूर्तींना प्रश्न विचारून त्यांनीं उत्तर देण्यापूर्वींच पोलिसांना ही वर्दी अगाऊ लागली होती. त्यामुळें त्यांच्या येरझारा सुरू झाल्या. पोलिस अधिकारी कोर्टांतून बाहेर आणि बाहेरून कोर्टांत जलदीनें जाऊं येऊं लागले. कारण खटला त्या दिवशीं संपविणार कीं नाहीं इतकीच काय ती गोष्ट कळावयाची होती, बाकी खटला संपावयाचा म्हणजे काय व्हावयाचें ह्याची अटकळ सर्वांनाच होती. शिवाय शिक्षा झाल्यावर टिळकांना कोठें ठेवावयाचें हा प्रश्न होताच. मुंबईतील वातावरण ठीक नाहीं म्हणून टिळकांना शिक्षा होतांच मुंबईतून हलवावयाचें असा सरकारचा बेत ठरल्यामुळें स्पेशल आगगाडीची नोटिस द्यावयाची होती. तात्पर्य, पांच वाजल्याचें पुढें इतर लोकांचें लक्ष जसें खटल्याकडे अधिक अधिक वेधलें तसें अधिकाऱ्यांचें लक्ष कमी होऊन दुसऱ्या कांहीं उद्योगांनीं त्यांचें मन अधिक व्यग्र होऊन गेलें.

परस्पर विचार घेण्याकरितां ज्यूरी आपल्या खाजगी जागेंत गेली ती तेथें दीड तास होती. या अवधींत प्रेक्षकांची स्थिति काय झाली असेल याची सह-

जच कल्पना करतां येते. गंभीर भावनेचा त्या दोन तासांत कळसच झाला होता. आणि गंभीरपणांत अनिश्चिततेची भर पडल्यामुळें लोकांच्या मनावर उदासीनता व खिन्नता आली होती. एवढ्या मोठ्या न्यायसभेच्या जागेंत एकादी टांचणी पडली असती तरी ती सर्वांना ऐकूं गेली असती. मुंबईतील सेशन कोर्टाचा दिवाणखाना आधींच अंधारा आणि भयाण असा दिसतो. तेथें दिवसा दिवे लावून बसण्याचाहि प्रसंग केव्हां केव्हां येतो. पण दिवसा दिवे लावलेले वेगळे व रात्रीं दिवे लावलेले वेगळे! कारण रात्रीं नुसत्या दिव्यांचीच मदत असल्यामुळें अंधार आपलें भयाण रूप कोनाकोपऱ्यांतून दाखवीत होता. आणि होते दिवे तेहि मोठे चकचकीत नव्हते.

लोकांना ह्या खटल्याबद्दल काय वाटत होतें हें मॅजिस्ट्रेटपुढील कामाच्या पहिल्या दिवशींच प्रत्ययाला आलें. कारण कचेरीजवळची गर्दी पोलिसांना मोडतां मोडवेना यामुळें हल्ले व प्रतिहल्ले सुरू झाले. दंगा करण्याचा असा जरी उद्देश नव्हता तरी अखेर दगडफेकीपर्यंत मजल येऊन कित्येक पोलिसांना आणि एका गोऱ्या सार्जंटाला बराच मार बसून दगडाच्या तडाक्यानें त्याचें हाडहि बाहेर पडलें आणि त्याला इस्पितळांत न्यावें लागलें असें म्हणतात. आठवडाभर खटला चालला तरी एवढ्या मुंबईत घरींदारीं लोकांना बोलण्याला दुसरा विषय नव्हता. मुंबईस मराठे, हमाल, मोलकरी, गिरणीकामगार ही संख्या पुष्कळ. त्यांना टिळकांविषयीं फारच सहानुभूति वाटत असे, आणि निकालानंतर हा खटला करण्यांत अन्याय झालासा त्यांना वाटला तर ती अधिक होईल अशी सरकारची पक्की समजूत होऊन राहिली होती. म्हणून बेसावधपणें अवचित खटला संपवावा व लोक कांहीं हालचाल किंवा आपल्या सहानुभूतीचें प्रदर्शन करणार त्याच्या आंत टिळकांना मुंबईतून हलवावें म्हणजे मग पंचाईत पडणार नाहीं असें त्यांनीं मनाशीं ठरविलें होतें. आणि त्याप्रमाणें घडून आलेंहि. तथापि तारीख २२ रोजीं ५ वाजून गेलें तरी कोर्ट उठलें नाहीं आणि आजच्या रात्रीं खटला संपविणार असें न्यायमूर्ति बोलले ही बातमी गांवभर पसरण्याला उशीर लागला नाहीं.

रात्र अंधारी आणि हवा पावसाळी होती. संध्याकाळपासून ढग येऊं लागले होते. सात वाजण्याचे सुमारास पाऊस पडण्यालाहि सुरुवात झाली होती. आणि सुमारें एक तासभर जोराची वृष्टि झाल्यावर रस्ते भरून जाऊन डबकीं सांचलीं होतीं. तथापि खटल्याचा निकाल रात्रीं लागणार ही बातमी ऐकतांच

लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी हायकोर्टाकडे येऊं लागल्या. पण या गर्दीच्या आधींच कडेकोट पोलिस बंदोबस्त होऊन राहिल्यामुळें हायकोर्टाच्या आवारांत फारच थोड्या लोकांना प्रवेश मिळाला. बाकीची गर्दी पोलिसांनीं थोपवून धरली ती हायकोर्टाच्या बाहेर चौफेर पसरली होती. रस्त्यांतील दिव्यांच्या कंदिलांच्या कांचा पावसानें भिजून गेल्यामुळें त्यांचा प्रकाश फारच मंद पडत होता. ज्यूरी कोर्टांत ९॥ च्या सुमारास परत आली आणि त्यानंतरहि कांहीं काम चाललें यामुळें टिळकांना शिक्षा फर्माविण्याला व त्याची वर्दी बाहेर येण्याला सहजच १०–१०। झाले. टिळकांचा सन्मान करण्याची इच्छा लोकांना असली तरी अशा वेळीं आणि अंधाऱ्या रात्रीं तें काय करणार ! शिवाय शिक्षा सांगितल्यावर कोणास टिळकांचें नखहि दृष्टीस पडूं नये अशी तजवीज पोलिसांनीं आगाऊच करून ठेविली होती ती अशी कीं न्यायमूर्ति जाग्यावरून हालतांच मागें पुढें गोऱ्या लोकांचा पहारा देऊन टिळकांना पिंजऱ्यांतून बाहेर काढलें. मोठ्या दारांतून बाहेर पडतांच थोरल्या जिन्यानें खालीं न नेतां एका बारक्या खाजगी जिन्यानेंच त्यांना खालीं आणलें आणि हायकोर्टाच्या पश्चिमेस समुद्राच्या बाजूला मोटार तयार ठेविली होती तींत बसवून बाहेरच्या रस्त्यानें एकदम परस्पर तुरुंगांत नेलें. पण ही बातमी देखील कांहीं सांगोवांगीनें आणि कांहीं तर्कानें मागाहून लोकांना कळली. नक्की माहिती कोणालाच मिळेना पण त्यांना इतकें पक्कें कळून चुकलें कीं, टिळक कांहीं पुन्हां दृष्टीस पडत नाहींत ! कोणी इकडे डोकावले कोणी तिकडे डोकावले. परंतु टिळकांचा कोणासच पत्ता लागेना. शेवटीं निराश होऊन जो तो आपआपल्या घरीं गेला !

(१०) सहानुभूतिदर्शक दंगे

दुसरा दिवस उजाडतांच टिळकांच्या शिक्षेबद्दल मुंबई शहरांत दुःखप्रदर्शनाचे प्रकार सुरू झाले. प्रत्येक वर्गानें आपापल्यापरी टिळकांविषयीं सहानुभूति दाखविली. पांढरपेशांची सहानुभूति केव्हांच विशेष प्रगटपणानें दृष्टीस पडत नाहीं. कारण त्यांचें पुष्कळसें दुःख मनांतल्या मनांत असतें. फार तर ते एकमेकांत बोलतात. परंतु ते रस्त्यांवर किंवा चवाठ्यावर फारसें येत नाहीं. उलटपक्षीं त्यांतल्या कित्येकांनीं दुःखव्रत घेऊन ज्या गोष्टी स्वीकारल्या त्या पुढें बरेच वर्षं, किंबहुना कित्येकांनीं टिळक तुरुंगांतून सुटून येईपर्यंत, चालू ठेविल्या होत्या. पण गिरणींतील मजूर वगैरे लोकांच्या या दुःखप्रदर्शनाला वेगळेंच स्वरूप आलें. आधीं बाजार

बंद झालाच होता. कोणी कोणास न सांगतांच हरताळाला सुरवात झाली. आणि कित्येकांनीं रोजच्याप्रमाणें जरी आपलीं दुकानें उघडलीं तरी इतरांचीं दुकानें बंद पाहून त्यांची त्यांनाच लाज वाटली यामुळें त्यानीं आपण होऊनच दुकानें बंद केलीं. गिरणींतील मजुरांचा हरताळ म्हणजे कामावर न जाणें हा. ती गोष्ट सकाळपासून घडून येऊं लागली. कांहीं लोक मुळीं घरींच बसले आणि कांहीं कामावर गेले ते गिरणीचें दर्शन घेऊन त्याच पावलीं परत आले. त्यांचा हा हरताळ सरकारनें मध्यें न पडतां तसाच चालूं दिला असता तर सहजच तो एक दोन दिवसांनीं आपोआप मोडला असता. टिळकांविषयीं सहानुभूति वाटली म्हणून तरी गिरणीचे मजूर किती दिवस काम सोडणार आणि उपासमार करणार ! त्यांचे नेहमींचे संप होतात ते कांहीं एका कारणाकरितां होतात. त्यांचें उद्दिष्ट पुरें होईपर्यंत किंवा कांहीं अंशीं साधेपर्यंत ते कामावर जात नाहींत. यामुळें त्यांचा असला मर्यादित संप कांहीं दिवस जगतो. पण टिळक सहा वर्षें काळेपाण्यावर गेले त्यांना ते आपल्या हरताळानें थोडेच सोडून आणविते ! गिरणीचे मजूर अशिक्षित असले तरी त्यांना ही साधी गोष्ट कळत होती. जीवाची तळमळ म्हणून एक दोन दिवस काम थांबवून जड पावलें टाकीत कां होईना फिरून ते कामावर गेलेच असते. पण गिरणीमजुरांचा संप झाला हेंच सरकारला फार विषादकारक वाटलें. एक तर गिरण्या बंद पडल्याचा सहजच मोठा बोभाटा होतो. शिवाय आजचा संप म्हणजे धडधडीत सरकारचा निषेध. तेव्हां तो तावडतोब मोडला जावा अशाविषयीं सरकारनें जारीची खटपट सुरू केली. झाली गोष्ट ही कांहीं लपवून छपवून झाली नव्हती. गिरणीचे मजूरहि ही गोष्ट स्वतः तोंडानें सांगत. आणि कित्येकांच्या तोंडून संपाची मुदत जास्तींत जास्त सांगितली गेली ती सहा दिवसच ! ‘ टिळक एक वर्षभर काळेपाण्यावर गेले तर त्यांच्याकरितां आपण एक दिवस तरी काम थांबविणें आपलें कर्तव्य आहे ’ अशा हिशेबानें पाहिलें तर त्यांचा संप फार तर सहा दिवस चालता. गिरण्यांच्या मालकांविरुद्ध झालेले संप याहून कितीतरी अधिक काळ टिकतात. आणि तुम्ही मध्यें पडा संघ मिटवा अशा विनंत्या, अर्ज व शिष्टमंडळें सरकार-कडे गेलीं तरी सरकार लक्ष घालीत नाहीं. पण आजचें हें भांडण गिरणींतील टिळकभक्त मजूर व सरकार यांच्यामधलेंच होतें. ह्या भांडणाचा हेतु पगाराची

एक दिडकीहि वाढविण्याचा नव्हता. किंवा आमच्याकरितां अमुक एक करा असेंहि त्यांनीं म्हटलें नव्हतें. गिरणीमजुरांनीं संप केला म्हणजे ते टिळकांना जसें मुंबईस परत आणीत नव्हते तसेंच त्यांच्या शिक्षेचीं वर्षेंहि ह्यांच्या मागणीमुळें कमी होत नव्हतीं. हा सगळा उघडा हिशोब होता. आणि मजुरांच्या दृष्टीनें सरकारनें जास्तींत जास्ती मेहेरबानी करावयाची ती इतकीच होती कीं, काम सोडून जितके दिवस घरीं बसण्याचा त्यांचा निश्चय तितक्या दिवस घरीं बसूं द्यावयाचें. ही मुदत फार तर दोन तीन दिवस टिकली असती हें दिसतच होतें. पण सरकार व अँग्लोइंडियन पत्रें यांनीं असा बाहाणा केला कीं, टिळक झाले म्हणून असे कोण मोठे ! शिवाय त्यांना न्यायकोर्टानें उघड चवकशी करून शिक्षा दिली त्याचा निषेध म्हणजे सरकारचा अपमान व न्यायकोर्टाचा उपमर्द !

पण हा संप मोडणार कसा ! सरकार किती तरी मोठें आणि गिरणीचे मजूर किती तरी क्षुद्र ! सरकार हे त्यांजकडे जाऊन त्यांच्याशीं प्रत्यक्ष थोडेंच बोलणार ! म्हणून त्यांनीं आपल्या हस्तकांकडून गिरणीवाल्यांशीं बोलणें सुरू केलें. बरें गिरणीवाले तरी काय करणार ? त्यांना मजुरांवर कामाला येण्याचा जुलूम थोडाच करितां येतो ! शिवाय कांहीं गिरणीवाल्यांनाहि मजुरांप्रमाणें मनांतून वाईट वाटलें होतें आणि ते म्हणाले, " संप फार काळ टिकणार नाहीं. पण त्यांनीं ज्या कारणाकरिता संप केला तें कारण निंद्य आहे किंवा वाईट आहे असा तरी आम्हीं गिरणीच्या दारावर जाहीरनामा कसा लावावा व मजुरांना परत कसें बोलवावें ? मजूर उपासमार करतो तो कांहीं सुखासुखी करीत नाहीं. त्याची उपासमार होईल तोंपर्यंत आमचेंहि नुकसान होईल. पण प्रसंगच असा आहे कीं तें दोघांनीं मिळून सोसलें पाहिजे. " तात्पर्य कोणीहि गिरणीवाला संपाचा उघड निषेध करण्यास तयार होईना. तेव्हां गिरणींतील मध्यम प्रतीचे कामगार म्हणजे जॉबर, मुकादम वगैरे लोकांना फोडण्याचे पोलीस लोकांनीं प्रयत्न चालविले. पण त्यांतहि फारसें यश आलें नाहीं. शेवटीं सरकारनें आपली नेहमींची युक्ति केली. त्यांनीं एखादा ज्यू, युरोपिअन, एकादा पारशी गिरणीवाला हाताशीं धरून संप मोडण्याच्या हेतूनें मुद्दाम कांहीं गिरण्या उघडविल्या आणि कांहीं मजूर जबरीनें धरून गिरणी चालू असल्याचा देखावा केला. लांचलुचपत जबरदस्ती यांचा स्वाभाविक परिणाम असा झाला कीं, गिरणींतील आंतले व बाहेरचे मजूर यांची चुरस लागली. दगड फेकाफेकी व मारामारी

सुरू झाली आणि मारामारीचें निमित्त मिळतांच सरकारला मध्यें पडण्याचा उघडच हक्क मिळाला. लगेच शहराची नाकेबंदी करण्यांत आली. पोलिस व लष्करी शिपायी रस्तोरस्तीं उभे करण्यांत आले. धरपकड आणि खटले यांना सुरवात झाली.

गिरण्या बंद झाल्यानें खालच्या दर्जाचे लोक बेकार होतात आणि मोकाट सुटतात असें म्हणण्यांत कांहीं तरी तथ्यांश असेल. पण बाजार बंद झाला याचा आणि दंग्याचा काय संबंध ? पण लागलेलीं दुकानें उघडण्याविषयीं पोलिसांनीं प्रयत्न केले. या कामीं पोलिसला कांहीं खाजगी लोकांचें सहाय्य झालें. हे लोक कोणत्या वर्गापैकीं होते हें सांगण्याचें कारण नाहीं आणि पुढें कांहीं दिवसांनीं कोणास पदवी, कोणास बढती, कोणास सन्मान अशा रीतीनें न सांगतांच ते कोण होते तें लोकांस दिसून आलें. दंग्यांत मारामारी झाली आणि गर्दी आवरेना म्हणून पोलिसांनीं गोळीबार केला. पण ज्या ठिकाणीं मारामारी झाली नाहीं अशा कित्येक ठिकाणींहि केवळ गर्दीचें निमित्य म्हणून गोळीबार करण्यांत आला. याचा परिणाम असा झाला कीं, त्या पांच चार दिवसांत सुमारें ७५ लोक मेले किंवा जबर जखमी झाले.

दंगे थांबून एक दोन आठवडे झाल्यावर टीकेचा गैरसमज होण्याची भीति उरली नाहीं असें पाहून कांहीं कांहीं वर्तमानपत्रांनीं सरकारावर टीका सुरू केली. सरकारची सर्वांत मोठी चूक झाली ती गोळीबार करण्यासंबंधानें. टीकाकारांचें म्हणणें असें कीं, गिरणी मजुरांनीं जास्तींत जास्त काय केलें ! तर दगड मारून गिरण्यांचीं तावदानें फोडलीं. पण तावदानें फोडण्याकरितां फार तर पकडून खटले करितात. विलायतेंत किंवा कोठेंहि अशा अपराध्यांवर गोळ्या घालीत नाहींत. तीन वर्षांपूर्वीं मुंबईसच कांहीं निमित्तानें असाच लहानसा संप झाला होता. तेव्हां रस्त्यांतून गर्दी जमूं लागली म्हणून पाण्याचे नळ उघडून कापडी तोट्यांनीं लोकांवर पाण्याचा झोत उडवून पोलिसांनीं गर्दी मोडली तेव्हां ती कोणांस इजा न होतां मोडली गेली. मग याहि वेळीं तोच प्रकार का नाहीं केला ? पण दंगेखोरांना पाण्यानें भिजवून काढून दंगे मोडणें याला स्वतः अधिकाऱ्यांचें डोकें थंड असावें लागतें आणि मनांत विनोदाची लकेरहि थोडीशी असावी लागते. पण नवे आलेले गव्हर्नर सर जॉर्ज क्लार्क हे तापट डोक्याचे असून विनोद हा पदार्थ त्यांना माहीत नव्हता. आणि कनिष्ठ अधिकारी हे गव्हर्नरसाहेबांची

मनोवृत्ति नेहमीं विस्तारून दाखविणारेच असतात, यामुळें गव्हर्नरसाहेबांच्या तोंडून शब्द...पडण्याच्या आधींच पोलीस अधिकाऱ्यांनीं बंदुकीच्या फैरी झाडल्या. सरकारची दुसरी चूक दंगेखोरांना शिक्षा देण्याची. एक वर्षाहून अधिक सक्तमजुरीची शिक्षा अनेक लोकांच्या वांट्याला आली ! कर्मधर्मसंयोगानें म्हणजे तारीख ३१ ऑगस्ट १९०८ रोजीं पॅरीसमध्येंहि असाच दंगा झाला. तोहि कारखान्यांतील मजुरांनींच केला होता. आणि दंगा इतका भडकला होता कीं, अधिकारी व शिपायी मिळून ६९ लोक मेले किंवा जखमी झाले ! पण दंगेखोरांना शिक्षा झाल्या त्या एक आठवड्यापासून चार आठवड्यांपर्यंत ! मुंबईस शिक्षा झाल्या त्या अँग्लोइंडियन पत्रांना मात्र पसंत पडल्या. त्यांनीं त्यांना smart म्ह. चुरचुरीत हें विशेषण लावलें यावरून त्या वाजवीहून अधिक कडक होत्या हें सांगावयासच नको. आणि सर्वांत मौज ही कीं संप कां झाला, दंगे कां झाले, याचें आम्हांला कांहीं कारणच कळत नाहीं असा बहाणा करण्यालाहि पोलिस किंवा अधिकारी चुकले नाहींत. सरकारचा आक्षेप हा कीं स्वतः मजुरांना कांहीं एवढें राजकारणाचें ज्ञान किंवा देशभक्तीची जाणीव असत नाहीं कीं एखाद्या मनुष्याला राजद्रोहाची शिक्षा झाली म्हणून त्यांनीं संप व दंगे करण्याला प्रवृत्त व्हावें. अर्थात् मागें राहून असले प्रकार चालविणाऱ्या कांहीं उपद्व्यापी लोकांचेंच हें काम असलें पाहिजे अशी सरकारची गुप्त सूचना होती.

(११) तुरुंगांत रवानगी

असो. आतां इकडे टिळकांचें काय झालें हें पाहूं. शिक्षा सांगितल्याबरोबर त्यांना हायकोर्टांतून उतरवून मोटारींत चढविलें तें थेट बी. बी. सी. आय. रेल्वेच्या कुलाबा स्टेशनांत एका आडबाजूच्या सायडिंगवर स्पेशल ट्रेन उभी होती त्यांत नेऊन बसविलें. सर्व खिडक्या झाकून घेण्यांत आल्या. आणि आगगाडी जी सुटली ती तशीच अवेळीं स्टेशनें घेत घेत अहमदाबादेस पोहोंचली. ही बातमी कळतांच टिळकांचे जावई व टिळकांचे भाचे धोंडोपंत विध्वंस हे तावडतोब अहमदाबादेस गेले. आणि तारीख २९ जुलै रोजीं त्यांनीं अधिकाऱ्यांच्या परवानगीनें टिळकांची गांठ घेतली. अजून अपिलाला जागा होती. आणि अखेरच्या अपिलाचा निकाल लागेपर्यंत कामकाजाच्या निमित्तानें कैद्यांना भेटण्याची मोकळीक असते तिचा फायदा या दोघांनाहि मिळाला. खटल्याचा निकाल अभावितपणें झाल्यामुळें टिळकांना स्वतःविषयींच काय पण घरगुती

व्यवस्थेसंबंधानें व वर्तमानपत्रांच्या व्यवस्थेसंबंधानें आपल्या स्नेह्यांना आणि आप्तइष्टमित्रांना कांहीं सांगून ठेवतां आलें नाहीं. आणि शिक्षा काळेपाण्याची असल्यामुळें टिळकांना हिंदुस्थानांत ठेवतात कीं, तावडतोब अंदमानाला किंवा इतर कोठें नेतात याविषयीं कांहींच माहिती मिळण्यासारखी नव्हती. पण धोंडोपंत विध्वंस यांनीं टिळकांची भेट घेतली तेव्हां असें दिसून आलें कीं, अजून सरकारनें त्यांना खासगी पोषाखांतच राहूं दिलें होतें. जेवणाखाणाच्या बाबतींतहि सवलत त्यांना मिळाली नाहीं. पण 'मी तुरुंगांतील अन्न खाणार नाहीं' असा टिळकांनीं जेव्हां आग्रह धरला तेव्हां इस्पितळांतील कैद्यांना जें अन्न देतात तें त्यांना देण्यांत येऊं लागलें. विध्वंस यांची भेट झाली तीहि तुरुंगाच्या आंतील भागांत नसून १० दिवस क्वारंटाईनमध्यें कैदी ठेवतात त्या भागांत झाली.

पुढें तारीख २३ सप्टेंबर रोजीं रात्रीं टिळकांना अहमदाबाद येथील तुरुंगांतून हलविण्यांत आलें अशी बातमी पसरली. 'एका स्पेशल ट्रेनमधून त्यांना मुंबईला सोमवारीं पहांटे पांच वाजतां आणलें. लगेच बंदरांत हार्डिंज नांवाची आगबोट उभी होती तींत बसविण्यांत आलें. आणि आगबोट तावडतोब चालू झाली. बोटीच्या कप्तानाला हुकूम दिला तो मोहोरबंद पाकिटांत होता यामुळें त्यालाहि आगबोट कोठें जावयाची याची नक्की बातमी नांगर उचलतांना नव्हती. बंदरांतून बोट बाहेर पडतांच त्यानें पाकीट उघडल्यावर त्याला ती कळलीच. पण सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, बोटीच्या कप्तानापासूनहि ही गोष्ट गुप्त राखून ठेवण्यांत आली होती. तरी पण सरकारी लखोट्याच्या लाखलोट्यांतूनहि गुप्त बातमी अगदींच झिरपल्याशिवाय राहात नाहीं. मात्र ती खचित नसल्यामुळें तर्क सुरू होतात. टिळक स्पेशल ट्रेननें आले आणि त्यांना घेऊन आगबोट मुंबई बंदर सोडून गेली इतकें लोकांना कळल्यावर टिळकांच्या काळेपाण्याचें ठिकाण कोणीं रंगून ठरविलें, कोणीं अंदमान ठरविलें तर कोणीं मंडाले ठरविलें. पण कांहीं लोक असेहि होते कीं, त्यांना टिळकांना हिंदुस्थानाबाहेर नेले ही गोष्ट खरीच वाटेना! वकिलाला कोठेंच मज्जाव नसतो म्हणून सालिसिटर राघवय्या भिमजी यांनीं लगेच सरकारला लिहिलें कीं, 'अपिलाच्या कामासाठीं आम्हाला टिळकांना भेटावयाचें आहे. तरी ते कोठें आहेत तें आम्हाला कळवा व भेटण्याची परवानगी द्या.' पण त्याला सरकारनें इतकेंच

उत्तर दिलें कीं, ‘ टिळकांचा ठावठिकाणा तूर्त प्रसिद्ध करतां येत नाहीं. ते जे कोठें जाऊन राहावयाचे तेथें गेल्यावर तुम्हाला कळविण्यांत येईल. ’ तथापि वकिलाचा बाण अगदींच कांहीं फुकट गेला नाहीं. लवकरच मुंबई सरकारनें असें प्रसिद्ध केलें कीं, “हायकोर्ट फुलबेंचच्या शिफारशीप्रमाणें तिसऱ्या गुन्ह्याकरितां टिळकांना १००० रुपये दंड करण्यांत आला होता तो माफ केला आहे. शिवाय टिळकांची शिक्षा काळेपाण्याची होती ती तितक्याच मुदतीची पण साध्या कैदेची केली आहे.” हिंदुस्थानाबाहेर नेलें तरी काळेपाणी नाहीं याचा अर्थ कैद अंदमान बेटांत नाहीं इतकाच करावयाचा. परंतु साधी कैद केली ही मात्र मेहरबानगी खरी ! कारण काळेपाण्याच्या कैद्याला प्रथम बरेच दिवस सक्तमजुरीच्या कैद्याप्रमाणें वागविण्यांत येतें. पण अहमदाबादच्या तुरुंगांतहि टिळकांना सक्तमजुरी करावी लागली नाहीं. आणि या हुकमानें तर ती पुढें सर्व मुदतीपर्यंत वांचली.

टिळकांना साबरमतीहून ता. २३ सप्टेंबरला हलविलें असें वर सांगितलें आहे. पण खरोखर ही बातमी दहाबारा दिवस उशीराची होती. कारण तारीख १० रोजींच त्यांना अहमदाबादेहून हलविलें आणि तारीख २२ रोजीं त्यांना रंगून येथें स्पेशल ट्रेनमध्यें बसविण्यांत आलें. त्या वेळीं त्यांचा पोषाख नेहमींच म्हणजे अंगरखा पागोटेंच होतें. टिळक येणार ही बातमी आगाऊ तेथें समजली असावी. कारण ते गाडींत बसण्याच्या सुमारास दोनएक हजार लोक स्टेशनपाशीं जमले आणि त्यांनीं टिळकांना ओळखून त्यांचा जयजयकार केला ! ही बातमी मुंबई गॅझेटच्या बातमीदारानेंच प्रसिद्ध केली. “टिळक रंगून सोडून निघाले तेव्हां शांत व समाधानवृत्तींत दिसले” असें ह्या बातमीदारानें लिहिलें आहे.

(१२) मुंबईतलें अपील

शिक्षा सांगण्याचे वेळीं टिळकांनीं अर्ज दिला असतां फुलबेंचपुढें मांडण्याचे मुद्दे आम्ही राखून ठेवीत नाहीं असें न्यायमूर्तींनीं सांगितलें असल्याचें पूर्वीं आलेंच आहे. तथापि या वरिष्ठ न्यायासनाकडे अपील करण्याचा स्वतंत्र हक्कहि असल्यामुळें टिळकांच्या सहीचा अपील अर्ज ता. ७ ऑगस्ट रोजीं दाखल करण्यांत आला. या ४० कलमी अर्जांत ज्या तक्रारी मांडण्यांत आल्या त्यांतल्या पुष्कळशा खटला चालू असतांच उपस्थित करण्यांत आलेल्या होत्या. परंतु ज्यूरीला खटला समजावून देतांना टिळकांच्या मतें न्यायमूर्तींनीं ज्या चुका केल्या त्याचीहि एक याद

अर्जांत समाविष्ट केली होती. या अर्जाची सुनावणी ता. १८ ऑगस्ट रोजीं फुल-बेंचपुढें झाली. तेव्हां न्यायमूर्ति स्कॉट व न्यायमूर्ति बॅचलर असे चौकशीला बसले होते. टिळकांतर्फे बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा, दादासाहेब करंदीकर व सॉलिसिटर राघवय्या हे काम चालवीत होते. प्रथम टिळकांचा अर्ज चौकशिला घ्यावाच कीं नाहीं याचा विचार झाला. त्याचा निकाल अस्तिपक्षीं लावून न्यायमूर्तींनीं विरुद्ध पक्षाला नोटीस काढली. या नोटिसीप्रमाणें फिरून ता. २५ ऑगस्ट रोजीं बॅ. बॅप्टिस्टा यांची तक्रार ऐकून घेऊन दुसरे दिवशीं मुख्य न्यायमूर्तींनीं नोटीस कायम केली. नंतर ता. २ सप्टेंबर रोजीं नोटिसीला उत्तर देण्याकरितां सरकारी बॅरिस्टर रॉबर्टसन हे हजर झाले. बॅ. बॅप्टिस्टा यांनीं आपली तक्रार सर्व लिहून आणली होती तीच तोंडानें सांगितली. त्यावर रॉबर्टसन यांनीं द्यावयाचें तें उत्तर दिलें. एक दोन मुद्यांवर न्यायमूर्तींनीं रॉबर्टसन यांना अडविल्यासारखें दिसलें. बॅ. बॅप्टिस्टा यांनीं थोडक्यांत उत्तर दिल्यावर त्या दिवशींचें काम संपलें. फिरून तारीख ८ सप्टेंबर रोजीं कोर्ट भरल्यावर न्यायमूर्तींनीं असा निकाल दिला कीं, फक्त एकाच मुद्याचें उत्तर देण्यापुरती आम्हीं सरकारला नोटीस काढली होती. पण त्या मुद्द्याची उभयपक्षीं सुनावणी झालेली ऐकून आम्ही असा निकाल देतों कीं ती नोटीसहि आम्ही रद्द करतों. तथापि आम्हाला असें दिसून आलें आहे कीं, तीन आरोपांपैकीं पहिला आरोप निश्चित पण दुसरा व तिसरा यांपैकीं कोणता तरी एकच पक्का घेतला जाईल व दुसरा घेतला जाणार नाहीं असें सरकारतर्फे चौकशीचे वेळीं स्पष्ट सांगण्यांत आलें होतें. पण अखेर तीनहि आरोप पक्के व शाबीत धरून तीनहि करितां निरनिराळ्या शिक्षा देण्यांत आल्या आहेत. म्हणून ही गोष्ट बेकायदा नसली तरी मूळ संकेताविरुद्ध घडली. याकरितां आम्ही असें सुचवितों कीं, सरकारनें आपल्या अधिकारांत तिसऱ्या गुन्ह्याची शिक्षा माफ करून दंड परत द्यावा. या शिफारशींचा पुढें सरकारनें विचार केला व तो मान्य करून टिळकांना दंड परत दिला.

अशा रीतीनें या खटल्यांतील मुंबईत होणारें काम संपलें. पण पुढें कोणीं तरी विलायतेंत जाऊन पुढील तजवीज केली पाहिजे असें टिळकांच्या मित्रमंडळींनीं आपसांत ठरविलें. आणि दादासाहेब खापर्डे यांनीं या कामाकरितां विलायतेंत जावें असें योजून तारीख १५ ऑगस्ट १९०८ रोजींच्या विलायतच्या मेल बोटीनें त्यांची रवानगी करण्यांत आली. ते विलायतेंत जाऊन पोहोंचण्या-

पूर्वींच सर हेन्री कॉटन यांनीं पार्लमेंटांत या प्रकरणावर प्रश्न विचारण्यास सुरवात केली होती. डॉक्टर रुदरफोर्ड हे तर सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेंत स्वतः हजर होते. त्यांनींहि कांहीं प्रश्न विचारले. प्रश्न विचारणारांची गर्भित सूचना अशी होती कीं, गुन्हा केवळ राजकीय स्वरूपाचा म्हणून टिळकांना माफी करून सोडून देण्यांत यावें. त्यावर सरकारतर्फें बुकॅनन यांनीं नकार दिला. दरम्यान खटल्याचे सर्व कागद, विशेषतः न्यायमूर्ति दावर यांचे खटल्याच्या अखेरचे उद्गार, विलायतसरकारच्या हातीं पडल्यामुळें कोणीं कांहीं प्रश्न विचारले तर टिळक हे एक भयंकर राजद्रोही गृहस्थ आहेत हें दाखविण्याला दावर यांच्या उद्गारांतील उतारेच वाचून दाखविण्यांत येत. कसेंहि असो. खटल्यांतील महत्वाचे कागद छापून पार्लमेंटच्या सभासदांना मिळावे अशी पुष्कळांनीं इच्छा व्यक्त केली. पण सरकारनें ती गोष्ट मान्य केली नाहीं. नंतर प्रीव्हि कौन्सिलपुढें अपील दाखल होऊन नामंजूर झालें. त्यानंतर पार्लमेंटच्या दोन्ही सभागृहांमध्यें टिळकांच्या सुटकेची खटपट करण्यांत आली. अखेर राजेबादशहा यांनाहि अर्ज झाले. पण हे सर्व प्रयत्न व्यर्थ कसे झाले याची माहिती पुढील भागांत दिलेल्या निवडक पत्रांवरून दिसून येणारी असल्यामुळें ती आम्ही येथें वेगळी देत नाहीं.

(१३) १८९७ व १९०८—साम्य व विरोध

सन १९०८ सालीं झालेला टिळकांवरील खटला हा राजद्रोहाच्या आरोपावरचा दुसरा खटला. दोन्ही खटले केसरींतील लेखांवरच झाले. पण दोन्ही खटल्यांतील आक्षिप्त सर्वच लेख कांहीं टिळकांनीं लिहिलेले नव्हते. १८९७ सालीं केसरीइतका खप दुसऱ्या कोणत्याहि मराठी पत्राचा नव्हता. १९०८ सालींहि तीच स्थिति कायम होती. दोन्ही खटल्यांच्या पाठीमागें चित्रांतील भूमिकेप्रमाणें दडपशाही, अत्याचार व असंतोष यांचा कृष्णवर्ण एकजात सारविलेला होता. पहिल्या खटल्याच्या वेळेस प्लेगच्या अधिकाऱ्यांचा जुलूम आणि दुष्काळपीडेनें गांजलेल्या लोकांचीं दुःखें यांनीं वातावरण भरून गेलें होतें तर दुसऱ्या खटल्याच्या वेळीं कर्झनशाहीचे दुष्परिणाम लोकांच्या मनांत डांचत असून बंगालच्या फाळणीनें असंतोषाची शीग भरून गेली होती. सर्व देशांत लोकांच्या बाजूनें जागृति आणि ती शमविण्याकरितां सरकारच्या बाजूनें दडपशाही असें संकीर्ण युद्ध झालें होतें. प्लेगच्या अधिकाऱ्यांचा जुलूम ही बाब पुष्कळशी स्थानिक स्वरूपाची

होती. पण १९०८ सालचा असंतोष सर्व देशभर सारखाच पसरला होता. आणि क्रिया प्रतिक्रिया ही सर्व देशभर सुरू होती. पण या दोन्ही खटल्यांच्या परिस्थितींत मुख्य निर्णायक गोष्ट खून हे होत. रँडसाहेबांचा खून न होता तर १८९७ सालचा टिळकांवरील खटला झाला नसता. तसेंच बंगाल्यांत बाँबगोळ्यांचे अत्याचार न घडते तर १९०८ सालचा खटला झाला नसता. शाब्दिक राजद्रोहाकरितां सरकारानें इतक्या तांतडीनें खटले भरले नसते. पण दारूच्या कोठारांत ठिणगी पडावी त्याप्रमाणें मनुष्याच्या रक्तबिंदूनें भडका उडविला. दोन्ही खटल्यांत टिळकांना दोषी ठरविणाऱ्या ज्यूरींत ७:२ या प्रमाणानेंच मतभेद झाला. दोन्ही खटल्यांत ज्यूरींतले सात गोरे व उरलेले दोन काळे लोक अशीच वर्गवारी पडली. दोन्ही खटल्यांत लोकमतानें टिळकांना निर्दोष ठरविलें व खटले केल्याबद्दल सरकारास दोष दिला. दुसऱ्या खटल्यांत सहा वर्षांची शिक्षा लोकांना अर्थातच जबर वाटली. पण १८९७ च्या खटल्यांतील दीड वर्षांची शिक्षाहि तेव्हांच्या परिस्थितीप्रमाणें जबरच होती यांत शंका नाहीं.

या दोन खटल्यांतील साम्यतेच्या गोष्टी वर दिल्या आहेत. पण विषमतेच्या अशाहि कांहीं गोष्टी आहेत. पहिल्या खटल्यांत टिळकांना जामिनावर सोडण्यांत आलें. पण दुसऱ्यांत जामिनावर सोडण्यांत आलें नाहीं. पहिल्या खटल्यांत सुरुवातीला टिळकांशीं वागण्याचें सरकारचें धोरण किंचित् सौम्य होतें. दुसऱ्यांत प्रथमपासूनच तें उग्र असल्याचें दिसून आलें. पहिल्या खटल्यांत प्रसिद्धपणें टिळकांच्या बचावाकरितां वर्गणी देशभर गोळा करण्यांत आली. १९०८ सालीं मुंबई इलाख्यांतहि जाहीर रीतीनें फंड उभारण्यांत आला नाहीं. याचें कारण असें कीं टिळकांविषयीं मनांतून लोकांची सहानुभूति सामान्यपणें पूर्वीसारखीच असली तरी कांहीं कांहीं बाबतींत विशेष फरक पडला होता. पहिल्या खटल्याच्या वेळीं नेमस्त पक्षाच्या कांहीं थोड्या लोकांनींहि डिफेन्स फंडाला वर्गणी दिली होती. पण दुसऱ्या खटल्याच्या वेळीं त्यांनीं गुप्तरूपानेंहि वर्गणी दिली नाहीं. याचें मुख्य कारण या खटल्यापूर्वी दोन चार वर्षें नेमस्त व जहाल पक्षांतील वाद, भांडणें व शिव्यागाळी विकोपाला जाऊन अखेर सुरतेची राष्ट्रीय सभा मोडल्यानें दोन्ही पक्ष कट्टे वैरी बनले होते. बंगाल्यांत अत्याचार सुरू झाल्यामुळें नेमस्त पक्षानेंहि सरकाराप्रमाणेंच जहाल पक्ष व अत्याचारी पक्ष यांची सांखळी मनांतून जोडली होती आणि टिळकांवरील खटला हा अप्रत्यक्षपणें अत्याचारी लोकांवरीलच

खटला असें मानून वर्गणी देण्याच्या रूपानेंहि या खटल्याशीं संबंध ठेवणें म्हणजे अत्याचारांना सहानुभूति दाखविण्यासारखेंच आहे असें त्यांनीं मानलें. अशा रीतीनें टिळकांविषयींची सहानुभूति मुळांतच नष्ट झाल्यामुळें नेमस्तांनीं सरकाराला भिऊन या खेपेस वर्गणी दिली नाहीं असें म्हणण्यापर्यंत पाळीच आली नाहीं, कारण ही पाळी कांहीं अंशीं जहाल किंवा राष्ट्रीय पक्षांतल्या कांहीं थोड्या लोकांवरहि आली होती. नेमस्तांप्रमाणें टिळकांवर रुष्ट नसणाऱ्या किंबहुना त्यांच्याशीं सहानुभूति बाळगणाऱ्या लोकांमध्येंहि कांहीं लोक असे होते कीं, प्रसिद्धपणें वर्गणी जमविली असती तर त्यांनीं पूर्वीप्रमाणें प्रसिद्धपणेंच काय पण सरकाराला कळेल या भीतीनें वर्गणी दिली नसती. यामुळें दुसऱ्या खटल्यांतील खर्च टिळकांना खासगत करावा लागला. कर्ज काढून भर करावी लागली व मदत झाली ती अगदीं जवळच्या स्नेहीमंडळीकडूनच झाली.

पहिल्या खटल्यांत टिळकांच्या बचावाकरितां बॅरिस्टर देण्यांत आले होते. दुसऱ्या खटल्यांत टिळकांनीं आपला डिफेन्स आपणच दिला. १८९७ सालीं टिळकांचा खटला आपणाला चालवावयाला मिळाला तर हवा असें अनेक तरुण देशी बॅरिस्टरांना व वकिलांना वाटत होतें. व कांहीं अंशीं त्याकरितां स्पर्धाहि सुरू होती. १८९७ सालीं देखील मुंबईच्या कोणत्याहि युरोपिअन बॅरिस्टरानें टिळकांचा खटला चालविला नसता असें वाटतें. पण १९०८ सालीं याविषयीं संशय उरण्यास जागाच नव्हती. व याचें प्रत्यंतर हेंच कीं, १९०८ चा खटला चालविण्याला नामांकित असा हिंदी वकील बारिस्टरहि पुढें आला नाहीं. तरुण पिढींपैकीं कांहीं माणसें पुढें आलीं आणि बॅ० बॅप्टिस्टा, सॉलिसिटर राघवय्या वगैरे गृहस्थांनीं टिळकांच्या खटल्याचें काम पतकरून पुष्कळच धैर्य दाखविलें यांत शंका नाहीं. परंतु एकंदर देशी बॅरिस्टर व वकीलवर्ग भीतीनें गांगरून दडपून गेला होता यांत शंका नाहीं. दरोड्याच्या खुनाच्या खटल्यांत कोणीं वकीलपत्र घेतलें तर आरोपीच्या दुर्गुणांचा वास त्याला आगाऊ लागलेला आहे किंवा पुढें लावून घेण्याची त्याची इच्छा आहे असें अधिकारी वर्ग समजत नाहीं. पण राजद्रोहाच्या खटल्यांत आरोपीच्या बचावाला जो वकील पुढें येतो तो द्रव्यलाभापेक्षां कांहीं अंशीं कीर्तिलाभाकरितां व कांहीं अंशीं सहानुभूतीनें पुढें येतो असेंच अधिकारी मानतात. व या पुरोगामी वकिलावर सरकारचीच काय पण न्यायाधीशाचीहि इतराजी होते असा अनुभव आहे. हें वर्म माहीत असल्यामुळें आणि

१८९७ च्या राजद्रोहांत अत्याचारांच्या भूमिकेची भर पडल्यामुळें या वेळीं कोणीहि देशी वकील बॅरिस्टर पुढें आला नाहीं. आणि बॅप्टिस्टा वगैरे जे पुढें आले त्यांना बरेच दिवसपर्यंत धंद्यांत नुकसान सोसावें लागलें. बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा व टिळक यांचा पूर्वीचा परिचय फारसा नव्हता. तथापि संकटकाळीं ते टिळकांवरील भक्तीमुळें पुढें आले. मुंबई हायकोर्टांतील कामकाजांत त्यांनीं पुष्कळच मेहनत केली. इतकेंच नव्हे तर त्यांचे उतराई होण्याकरितां टिळक तुरुंगांत असतां केसरी कचेरीनें त्यांना जी रक्कम पाठविली तीहि टिळकांच्या कुटुंबाच्या नांवानें त्यांनीं पुढें परत केली. बॅप्टिस्टा यांचें हें धैर्य व औदार्य पाहून टिळकांना त्यांच्याविषयीं प्रेमादर व टिळकांच्या पक्षाला त्यांच्याविषयीं कृतज्ञताबुद्धि वाटूं लागली. पुढें टिळक सुटून आल्यानंतर त्यांनीं केलेल्या होमरूल लीगच्या चळवळींत बॅप्टिस्टा यांनीं प्रथम प्रथम प्रमुख भाग घेतल्यानें टिळकांचा व त्यांचा स्नेह वृद्धिंगत झाला आणि विलायतेस चळवळ करण्याकरितां टिळकांनीं बॅप्टिस्टा यांसच प्रथम पाठविलें.

वर्गणी देणें व वकिली मदत करणें एवढ्याच गोष्टींत या दोन खटल्यांच्या प्रसंगांत फरक पडला असें नाहीं. तर टिळकांशीं इतर रीतीनें वागण्यांतहि कांहीं लोकांच्या मनोवृत्तींत फरक दिसून आला. सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेनंतर टिळक मुंबईस गेले असतां त्यांचे परमस्नेही दाजीसाहेब खरे यांच्या घरीं पूर्वीप्रमाणें उतरेनासे झाले व तसें उतरण्याविषयीं खरे यांनींहि त्यांना आग्रह केला नाहीं! टिळकांनीं तेथपासून सरदारगृहांत उतरण्याची सुरवात केली. एका अर्थानें हें योग्यच होतें, कारण टिळकांनीं खाजगी घरीं उतरावें तर त्यांच्याकडे गुप्त पोलिसांपासून अत्याचारी माथेफिरू लोकांपर्यंत हरएक पेशाचे, ढंगाचे, मताचे व स्वभावाचे लोक भेटीला येणार. तसेंच स्वतःच्या काय पण इतरांवरील राजद्रोहाच्या खटल्यांत मदत करण्याला टिळक मुंबईस जाणार. अर्थात् असल्या लोकांचा व असल्या कामाचा उपसर्ग खरे परम मित्र झाले म्हणून त्यांना किंवा इतर कोणा मित्रालाहि कां लावावा असा विचार टिळकांनीं केला. सरदारगृहांत उतरण्याला दोन गोष्टी अनुकूल. आधीं एक तर ती जागा सार्वजनिक स्वरूपाची, तेथें कोण उतरला, आला, गेला याला कोणताच विशेष अर्थ किंवा महत्त्व नाहीं. पोलिसांनीं सरदारगृहांत आल्या गेल्याची नोंद ठेवली व न ठेवली दोन्हीला किंमत सारखीच. इतका तो विधि नित्यक्रमांतला. शिवाय सरदारगृहाचे मालक विसुभाऊ साळवे-

कर हे मनाचे खंबीर असून सरदारगृहांत टिळकांनीं उतरण्यासंबंधीं त्यांनीं केव्हांहि यत्किंचितहि अनास्था किंवा नापसंती दर्शविली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर सरदारगृह हें तुमचें व तुमच्या राष्ट्रीय पक्षाचें घरच आहे असें समजा आणि इतकीहि शंका किंवा भीड न धरतां येथें सर्रास उतरत चला असें त्यांनीं टिळकांना आस्थापूर्वक कायमचेंच सांगून टाकलें होतें. पहिल्या खटल्यानंतर टिळक राजद्रोही म्हणून सरकारच्या इतराजींतले या त्यांच्या लौकिकामुळें त्यांच्या घरीं मुलगी देणें किंवा त्यांच्या घरची मुलगी करणें या गोष्टीला नाक मुरडणारा किंवा मागें घेणारा एखादा सोंवळा गृहस्थ आढळण्याइतकी मजल गेलेली होतीच, तथापि १९०८ च्या खटल्याच्या सुमारास अशा लोकांची संख्या फारच वाढली होती.

दुसऱ्या खटल्यांत टिळकांनीं डिफेन्सचें काम स्वतः चालविलें. याचें कारण एक तर मुंबईंतील कोणी चांगला बॅरिस्टर काम चालविण्यास कबूल नव्हता. दुसरें असें कीं बाहेरून कोणी मोठा बॅरिस्टर आणण्याइतके पैसे टिळकांजवळ यावेळीं नव्हते. १८९७ सालापेक्षां यावेळीं त्यांची सांपत्तिक स्थिति बरी होती. परंतु १९०१ पासून ताईमहाराज खटला सुरू झाला. त्यांतच फौजदारी खटलाहि झाला. यामुळें केसरीच्या शिलकी पडणाऱ्या थोड्याशा पैशांपैकीं बराच भाग या कामीं खर्च झाला होता. आणि सर्वांत मुख्य कारण हें कीं, ज्या खटल्यांत सुटण्याची आशा नाहीं त्या खटल्यांत कर्ज काढून हजारों रुपये घालून बॅरिस्टर द्यावा आणि त्यानें कसा तरी डिफेन्स द्यावा यांत टिळकांना कांहींच स्वारस्य वाटलें नाहीं. मध्यंतरीं भालापत्रावर खटला झाला त्यांत न्या. दावर हे बॅरिस्टर दिले होते. त्यांनीं काम कांहीं फुकट चालविलें नाहीं. परंतु अशीलाची सुटका होण्याकरितां म्हणून 'भालाकार हे मूर्ख आहेत, त्यांनीं लेख लिहिलेले उघडच इतके बेअकली आहेत कीं, त्यांचा परामर्ष न्यायकोर्टानें कडक रीतीनें घेण्याचें कारण नाहीं' असा डिफेन्स दिला. आपल्याच बॅरिस्टराकडून सर्वांदेखत मूर्खअर्धमूर्ख म्हणवून घेण्यापेक्षां आपलें काम स्वतःच चालवावें. मनाला योग्य वाटेल तें स्पष्ट सांगावें आणि मग जें काय व्हावयाचें ठरलें आहे तें होतच आहे असा विचार टिळकांनीं केला असल्यास त्यांत वावगें तें काय ? आपला खटला आपण चालविण्यांत तोटा असतो तसा कांहीं फायदाहि असतो. वकिलाच्या अंगीं कायदेबाजपणा किंवा मनमिळाऊपणा अधिक असला तरी त्याच्या शहाणपणापुढें

आपल्या शहाणपणाला हार खावी लागते. आणि आपल्या युक्तिवादाची युक्तता त्याला पटवून देण्याला जे श्रम लागतात ते स्वतः खटला चालविण्यांतच खर्ची घातले तर अधिक फलप्रद न झालें तरी निदान अधिक श्रेयस्कर ठरतात. राजकीय स्वरूपाच्या खटल्यांत, विशेषतः एकंदर लोकपक्षीय वर्तमानपत्रांच्या स्वातंत्र्याकरितां लढण्याचा प्रसंग असतां, राजकारणी पुरुषानें स्वतःचा खटला चालविला तर स्वतःच्या बचावाबरोबर त्यांतल्या त्यांत ती एक राजकीय चळवळ केल्याचेंच श्रेय मिळतें. राजकारणाच्या खटल्यांत वकिलानें आरोपीचा बचाव करावयाचा म्हणजे एका हातानें ढाल व एका हातानें तरवार न धरितां यजमानानें तरवार व नोकरानें ढाल धरून लढावें असा प्रकार होतो. राजकारणांतलि तरवार आपण चालवावी तर न्यायकोर्टांतली ढालहि आपणच धरावी हेंच अधिक योग्य.

या खटल्याची दहशत लोकांना इतकी बसून गेली होती कीं, खटला चालू असतां टिळकांचे कागदपत्र छापून देण्याला कोणीहि मदत करीना. १८९७ सालीं खटला चालू असतां केसरी मराठ्याच्या दुय्यम संपादक मंडळींनीं व मुंबईच्या मित्रमंडळींनीं मिळून एक दैनिक वर्तमानपत्र 'जादा केसरी' या नांवानें काढलें होतें. खटल्याची हकीकत लोकांना रोजच्यारोज समजण्याला मुंबईत आणि विशेषतः बाहेरगांवीं या पत्राचा फार उपयोग झाला. असें एक दैनिक पत्र या खटल्याचे वेळींहि काढण्याची टिळकांना आणि मित्रमंडळींना इच्छा होती. पण या खटल्याचें स्वरूप वेगळें असल्यानें ती गोष्ट घडून आली नाहीं. टिळकांची इच्छा अशी होती कीं, सर्व खटल्याची हकीकत नसली तरी त्यांचें रोज कोर्टांत जें भाषण होई तेवढ्याची छापील हकिकत रोज लोकांना वाचावयास मिळावी. आणि याकरितां एक युरोपिअन शॉर्टहॅंड रायटर या कामीं मुद्दाम खर्च करून नेमण्यांत आला होता. तो आपणाकडून तत्परतेनें भाषण उतरून घेऊन त्याप्रमाणें लिहून देई. पण रोजच्यारोज छापून मिळणें मुष्किलीचें झालें. कोणी छापखानदार सवड नाहीं म्हणून सांगे, तर कोणी इतर कामाची सबब सांगे. आणि कोणी पैशांत मोडलें असें भासवितां यावें म्हणून फारच जबर आकार सांगत. नाहीं म्हणावयास गिरगांवांतील जुन्या पोस्टाला लागूनच असलेल्या एका गुजराथी छापखानेवाल्यानें हौसेनें मदत करण्याचें कबूल केलें. पण तें काम त्याच्या आवांक्याबाहेरचें ठरलें. आणि एका दिवसाच्या प्रयत्नानंतर ती कल्पना सोडून द्यावी लागली. दुसरीहि

एक अडचण स्वतंत्र होतीच. ती अशी कीं टिळकांचें भाषण नेमक्या मोजक्या शब्दांनीं होत नसे. लघुलेखकानें सर्व जसेंच्या तसें उतरून दिल्यास त्यांत बरेच ठिकाणीं काट मारून पुनरुक्ति कमी करून सांधे जोडावे लागत. शिवाय टिळक उतारे वाचून दाखवीत ते तपासून घेण्याला त्यांच्या जवळचीं पुस्तकें मिळत नसत. कारण अखेर दिवसपर्यंत त्यांना त्यांचा केव्हां उपयोग लागेल याचा नेम नव्हता.

(१४) टिळक केसचें पुस्तक

टिळकांचा खटला चालू असतां छापखानेवाल्यांकडून जी मदत मिळाली नाहीं किंवा मिळूनहि कदाचित् इतर कारणामुळें फुकट गेली असती, ती खटल्यानंतर खटल्याचें पुस्तक काढण्याचे बाबतींत इंदुप्रकाश छापखान्याचे मालक श्री. दामोदर सावळाराम यंदे यांजकडून मिळाली. पूर्वी १८९७ च्या खटल्याचें पुस्तक बॅ. केशवराव देशपांडे व ॲडव्होकेट सेटलूर यांनीं प्रसिद्ध केलें तशा तऱ्हेचें पुस्तक या खटल्याचेंहि प्रसिद्ध करावें असें केळकर यांनीं योजिलें आणि यंदे यांनीं त्यांना हें पुस्तक सर्वस्वीं छापखान्याच्या जबाबदारीवर खर्च करून छापवून देण्याचें कबूल केलें. यंदे यांचें हें दोन प्रकारचें धाडस होतें. पुस्तक राजद्रोहाच्या खटल्याचें असल्यामुळें सरकारची इतराजी होण्याचा संभव. आणि पुस्तक अदमासाप्रमाणें न खपलें किंवा एकदम सरकारजमाच झालें तर पैशाचें नुकसान ठेवलेलेंच. तरी टिळक-केळकरांचा स्नेह स्मरून त्यांनीं हें दोन्हीं प्रकारचें धाडस आनंदानें केलें. खटल्याची हकिकत घेण्याकरितां युरोपियन शॉर्टहँड रायटर केसरी कचेरीनें नेमला होता ती हकिकत आणि कोर्टाकडून घेतलेल्या सहीशिक्क्याच्या नकला अशी पुस्तकाची सर्व तयारी सिद्ध होती. शॉर्टहँड रिपोर्टराकडून येवढा प्रचंड भारा आला कीं, तो जवळ जवळ निम्मा अधिक छाटावा लागला व सांधेजोड करणें हें मोठें बिकट काम होऊन बसलें. तसेंच वर्तमानपत्रांच्या अभिप्रायांचा मजकूर इतका पुष्कळ व इतका चांगला होता कीं, तो छाटण्याचा मोहहि आवरेना. यामुळें या खटल्याचा ग्रंथ मोठ्या आकाराच्या साडे चारशें पानांचा झाला. तथापि यंदे यांच्या साहाय्यामुळें तो खटल्याच्या निकालापासून अवघ्या सात आठवड्यांत म्हणजे ता. १५ सप्टेंबर रोजीं प्रसिद्ध करण्यांत आला ! या अल्पावधींत येवढा ग्रंथ प्रसिद्ध करणें हें काम संपादक व छापखानेवाले या उभयतांनाहि फार दगदगीचें झालें. पण खटल्याची हकीकत साधार व समग्र वाचण्याची लोकांना

उत्कंठा फार यामुळें श्रमाकडे कोणींच पाहिलें नाहीं. पण योगायोग असा कीं पुस्तकाच्या मुखपृष्ठाचें म्हणजे एकंदर ग्रंथाच्या अखेरचें प्रूफ पाहून केळकर हे छापखान्याची पाहिरी उतरतात तोंच हायकोर्टाच्या बेलिफानें त्यांच्यावर एक नोटीस आणून बजाविली. ही नोटीस पुढें झालेच्या बेअदबीच्या खटल्याची होती.

(१५) खटल्यांतून निर्माण झालेला खटला

ता. २२ जुलै रोजीं टिळकांच्या खटल्याचा निकाल लागला. त्याच्या पुढच्या मराठ्याच्या म्हणजे २६ जुलैच्या अंकांत केळकरांनीं एकंदर खटल्याचें समालोचन करून पांच कॉलमांचा एक अग्रलेख लिहिला. या लेखाकडे हायकोर्टाचें लक्ष जाऊन त्यांनीं हायकोर्टाचा अपमान केल्याचा खटला करण्याचें ठरविलें. पण केळकरांच्या या प्रसंगांत दुसरा एक वांटेकरी होता. ते ज्ञानप्रकाशचे मुद्रक गोखले व संपादक नटेश आप्पाजी द्रवीड हे होत.

मराठ्यांतील अग्रलेख लिहितांना केळकरांची मनःस्थिति काय असेल याची कल्पना सहजच होईल. पण ज्ञानप्रकाशांतील लेखकाचीहि मनःस्थिति जवळ जवळ तशीच झालेली होती हें दोन्ही पत्रांतील अग्रलेख वाचणारास दिसून येईल. टिळकांवर खटला होण्यापूर्वी सहाच महिने सुरतेची राष्ट्रीय सभा उधळली गेली होती. आणि पुढील चार महिन्यांत त्या आधींच्या चार वर्षांप्रमाणें ज्ञान-प्रकाशानें टिळकांवर टीकेचा व अपशब्दांचा भडिमार चालविला होता. तथापि टिळकांवर खटला झाला ही गोष्ट ज्ञानप्रकाशकारांसहि पसंत नव्हती. शिवाय न्या. मू. दावर यांनीं टिळकांना उद्देशून केलेलें अखेरचें भाषण आणि दिलेली जबर शिक्षा ही पाहून टिळकांच्या शत्रूंचेंहि मन कळवळलें असल्यास नवल नाहीं. "पूर्वी रानडे वारले त्या वेळीं महाराष्ट्रांतील लोकांना जसें दुःख झालें तसेंच हा देशाभिमानी पुरुष काळेपाण्यावर गेल्यानें झालें. किंबहुना अधिकच झालें. केसरीवर खटला झाला यांत कोणासच आश्चर्य वाटलें नाहीं. खटल्याचा निकाल लागण्यापूर्वी तीन दिवस टिळकांना काळेपाण्यावर नेण्याकरितां एक गलबत बंदरांत नांगरून ठेवल्याची बातमी आम्हीं ऐकली होती. अपरात्रीं खटला संपवून खटल्याचें सात अंकी नाटक न्यायमूर्तींनीं खलास केलें व सरकारची सोय पाहिली. टिळकांनीं कोर्टापुढील आपल्या भाषणांत मुद्रणस्वातंत्र्याची कड घेऊन मोठीच देशसेवा केली. न्यायमूर्तींचें भाषण सरकारी वकिलाच्या भाषणाच्या तोडीचें झालें" अशा आशयाचा ज्ञानप्रकाशांतील लेख होता व तोहि खटल्याचा निकाल झाल्याच्या

तिसऱ्याच दिवशीं लिहिला असल्यानें लेखकाची ताजी तीक्ष्ण भावना त्यांत चांगलीच उतरली असल्यास तींत नवल नाहीं.

शुक्रवारचा हा ज्ञानप्रकाश निघाल्यावर पुढें दोन दिवसांनीं निघणाऱ्या मराठ्यांत काय लेख येतो याकडे सर्वांचेंच लक्ष वेधलें. ज्ञानप्रकाशचा लेख वाचून द्रवीड यांच्या कांहीं स्नेह्यांनीं तो फार कडक लिहिला गेला अशी टीका त्यावर केली. आणि मराठ्यामध्यें अर्थात् असाच कडक लेख येणार अशी सर्वांची अपेक्षा होती. तथापि ज्ञानप्रकाशचा लेख प्रसिद्ध होऊन गेला तरी केळककरांचे हातून एकादा भलता शब्द लिहिला न जावा व कोर्टाच्या बेअदबीच्या खटल्याचें नसतें संकट तरी आणखी केळकरांवर येऊं नये अशी प्रतिपक्षांना देखील इच्छा उत्पन्न झाली. सांगण्यासारखीच या बाबतींत एक आठवण आहे ती अशी. शनवार ता. २५ रोजीं संध्याकाळीं मराठा पत्राचीं शेवटचीं प्रुफें वाचून केळकर गायकवाडवाड्यांतून बाहेर पडून थोडे लांब जातात तोंच समोरून नटेशराव द्रवीड व त्यांच्या बरोबर श्रीनिवासशास्त्री केळकरांना येऊन भेटले. ते म्हणाले, "आम्ही तुमच्याकडेच चाललों आहों. कारण कीं उद्यां मराठा निघणार. त्यांत खटल्यावर लेख येणार. त्यांत डोकें तापून लिहिलेला मजकूर असणार. पण विनाकारण वावगे शब्द घालून संकट ओढवून घेण्यांत काय अर्थ ? तरी आमचा तुम्हाला स्नेहभावपूर्वक असा आग्रह आहे कीं, याच पावलीं परत चला. मराठ्यां-तील लेखाचीं प्रुफें आम्ही पाहणार व शब्द फाजील कडक वाटतील ते काढून टाका असें तुम्हाला सांगणार." अर्थात् हा सद्बुद्धिप्रेरित आग्रह अमान्य करणें किंवा त्याचा भलताच अर्थ करणें अशक्य होतें. तेव्हां केळकर, शास्त्री व द्रवीड हे गायकवाडवाड्याच्या अंगणांत जाऊन बसले व तेथें सर्वांनीं मिळून दुसऱ्या-दिवशीं मराठ्यांत येणारा लेख समग्र दोनदोनदां वाचला. आणि "आतां कोणचे शब्द काढावयाला मला सांगतां ते सांगा" असें केळकर यांनीं शास्त्री यांना विचारलें. तेव्हां क्षणभर तटस्थ होऊन ते म्हणाले, 'It would be a sacrilege to alter one word of this'– "या तुमच्या लेखांतील एक शब्दहि बदलणें अपवित्रपणाचें किंवा औचित्याला उपमर्दक होईल." असें म्हणून समाधानाच्या चार गोष्टी बोलून शास्त्री व द्रवीड परत गेले. पुढे दोन महिन्यांनीं मराठा व ज्ञानप्रकाश दोघांवरहि बेअदबीचा खटला सुरू झाला.

नव्या खटल्याच्या नोटिशीची बातमी ऐकून केसरी मराठ्याच्या प्रतिपक्षी-यांनाहि वाईट वाटलें. हायकोर्ट वकील नारायणराव गोखले हे त्यांतलेच एक प्रतिपक्षी. तथापि हायकोर्टांत त्यांची व केळकरांची गांठ पडली तेव्हां ते केळ-करांना म्हणाले "हें एक नवेंच संकट आलें. तरी चला आपण फेरोजशहा मेथा यांजकडे जाऊं व पुढें काय करावयाचें याची वाटाघाट करूं." मुलाखतींत मेथा यांनीं केळकरांना सांगितलें कीं, "तुम्हाला दोनच मार्ग मोकळे आहेत. एक सपशेल व बिनशर्त माफी मागण्याचा. व दुसरा म्हणजे मीं लिहिलें आहे तें माझ्या भावनेप्रमाणें योग्य असेंच लिहिलें आहे असें ठणठणीत समर्थन करून कोर्ट देईल ती शिक्षा भोगावयाची हा. पण लक्षांत ठेवा कीं प्रारंभीं तुम्हीं माफी न मागितली तरी पुढें ती मागावीच लागेल. कारण असल्या खटल्यांत हायकोर्ट अभिमानाला बळी पडून तुमच्याकडून माफी येईपर्यंत तुम्हाला कैदेंतून सोडणार नाहीं!"

अर्थात् नोटिशीला उत्तर काय द्यावयाचें हा एक मोठा बिकट प्रश्नच होऊन राहिला. माफी मागितल्याशिवाय सुटका नाहीं हें एका बाजूनें ठरलेलें. तथापि माफी मागून तरी सुटका होईलच याची तरी खातरजमा कोण करणार? खुद्द केळकर व द्रवीड यांनीं एकत्र बसून पुष्कळ वाटाघाट केली आणि 'प्रारंभीं तरी माफी मागूं नये मग काय व्हावयाचें तें होईल' असा विचार दोघांनींहि ठरविला. तथापि प्रत्येकाचे सल्लागार व कायदेपंडित वेगवेगळे यामुळें अखेर ज्याच्या सल्लागारांनीं जसें सांगितलें व ज्याच्या कायदेपंडितांनीं जसा आग्रह धरला तसेंच त्यानें केलें.

पुढें लवकरच हायकोर्टांत न्या. मू. स्कॉट व न्या. मू. बॅचलर यांच्यापुढें द्रवीड व केळकर या दोघांचे खटले सुनावणीला निघाले. प्रथम ज्ञानप्रकाशचा खटला घेण्यांत आला. त्यांच्यातर्फे रॉबर्टसन हे बॅरिस्टर असून त्यांनीं द्रवीड यांचा जबाब वाचून दाखविला व सांगितलें कीं "द्रवीड यांना आपला लेख रागाच्या आवेशांत लिहिल्याचें कबूल असून त्याकरितां ते प्रांजलपणें माफी मागण्यास तयार आहेत. कारण न्या. मू. दावर यांची बेअदबी करण्याचा त्यांचा हेतु नव्हता." मुद्रक हरी नारायण गोखले यांनीं अर्थातच माफी मागितली. कारण त्यांचा लेखाशीं कांहीं एक संबंधच नव्हता. "लेखाचें कोणत्याहि प्रकारें समर्थन करण्याची द्रवीड यांची इच्छा नाहीं. तथापि टीकेचा कटाक्ष टिळकांना जामि-

नावर खुलें देखील केलें नाहीं यावर होता. आणि चार दोन दिवस टिळकांना मोकळे सोडलें असतां मोठा अनर्थ होईल असें जें सरकारी वकिलानें ध्वनित केलें व जें न्यायमूर्तींनीं मान्य केलें तें योग्य नव्हतें इतकेंच द्रवीड यांचें म्हणणें होतें" असा रॉबर्टसन यांनीं जातां जातां खुलासा केला. पण तो कांहीं फारसा पचला नाहीं. "सरकारच्या मताप्रमाणें न्या. मू. वागले या विधानाचें समर्थन रॉबर्टसन यांना करतां येणार नाहीं. बंदरांत जहाज नांगरून ठेवलें यांतहि ध्वनि तोच आहे. आणि न्यायदानाच्या शुद्धतेविषयीं संशय येण्यास जागा झाली हेंही विधान तसलेंच." अशी टीका ॲडव्होकेट जनरल यांनीं केली. रॉबर्टसन यांनीं असें सांगितलें कीं, "ज्ञानप्रकाशांतील हा लेख टिळकांच्या एखाद्या अनुयायानें भरमसाट लिहिलेला नाहीं, तर प्रतिपक्षी संकटांत सांपडला त्याची बाजू उचलून धरावी या उदार भावनेनें व सनदशीर चळवळीच्या एका पुरस्कर्त्यानेंच लिहिलेला आहे." माफी दिल्यानंतरहि हे जे खुलासे रॉबर्टसन यांनीं केले त्याचें कारण असें कीं द्रविडांनीं माफी मागितली पण कोर्ट ती मान्य करतेंच हें कोणी सांगावें ? पण कोर्टानें माफीच मान्य केली, खुलासा मान्य केला नाहीं आणि द्रवीड यांना सोडून दिलें.

नंतर लगेच केळकर यांचा खटला निघाला. त्यांचे वकील बॅ. बॅप्टिस्टा हे होते. त्यांनींहि प्रथम केळकरांचा लेखी जबाब वाचून दाखविला. त्याचा आशय असा होता कीं, "टिळकांचा व्यक्तिशः स्नेही या नात्यानें एकंदर खटल्याचें काम चालत असतां मी आतुरतेनें व चिंतायुक्त अंतःकरणानें सर्व प्रकार पहात बसलों होतों. आणि शिक्षा झाल्यावर दुसरे तिसरेच दिवशीं मीं मराठ्यांतील लेख लिहिला. त्यामुळें त्यांत विशेष आवेश किंवा भावना प्रगट व्हावी हें स्वाभाविक होय. तथापि न्यायमूर्ति दावर किंवा हायकोर्ट यांची बेअदबी करण्याचा माझा हेतु नव्हता. खटल्याचें एकंदर काम संपल्यावर लेख लिहिला. तेव्हां न्यायकोर्टाच्या कामांत मीं अडथळा केला असें होत नाहीं. खटल्यांतील कांहीं कांहीं प्रकार टीकास्पद झाले. कित्येक उद्गारांना आक्षेप घेण्यासारखाच होता. टिळकांचे हेतु व चारित्र्य यांच्या संबंधीं केवळ न्यायदानाच्या कक्षेंत न पडण्यासारखें कांहीं एक प्रकारचें मतप्रतिपादन मीं न्यायमूर्तींकडून ऐकलें त्याचा मला निषेध करावासा वाटला. तात्पर्य वर्तमानपत्रकार या नात्यानें मनाला स्मरून व प्रामाणिकपणानें माझें कर्तव्य म्हणून जें मला वाटलें तेंच मीं केलें. लोकमत माझ्या रीतीनें मीं

प्रकट करणें हें माझें मी कर्तव्यच समजतों. टिळकांचा खटला हा सार्वजनिक चर्चेचा विषय आहे आणि त्यावर योग्य व रास्त अशीच टीका करण्याचा माझा हेतु होता, याहून वेगळा हेतु नव्हता. माझा खुलासा लक्षांत घेऊन कोर्टाला योग्य वाटेल तें त्यानें करावें. कोर्टापुढें मी सादरच आहें. ''

या खुलाशाच्या आधारानें बॅ. बॅप्टिस्टा यांनीं तोंडी बरीच तक्रार सांगितली. त्यांतहि त्यांनीं न्या. दावर यांच्या वर्तनावर मधून मधून टीकाच केली. लेखाचें सर्वस्वीं समर्थन करण्याचाच त्यांचा एकंदरींत झोक होता. "न्यायमूर्तींनीं टिळकांना प्रतिकूल असा जो जो निकाल दिला तो तो सर्व टिळकांच्या हिताकरतांच आहे असें म्हटलें हा मानभावीपणा होय. आणि शेवटीं स्वदेशावर प्रीति करण्याचा तुम्ही बहाणा करितां असें न्यायमूर्तींनीं म्हटलें त्यानें तर कहरच झाला. टिळकांना कोणी हट्टी, तामसी, भलत्या मार्गानें जाणारे व नेणारे काय वाटेल तें कोणी म्हणावें पण वरील प्रकारचे शब्द उच्चारणें हें लज्जास्पद होय. ज्या मनुष्यानें जन्मभर पैसा मिळविण्याखेरीज दुसरें कांहीं केलें नाहीं त्यानें उठावें आणि ज्यानें स्वतः हायकोर्ट जज्ज होण्याची पात्रता अंगीं असतां जन्मभर स्वार्थत्याग केला त्याला स्वदेशावर प्रीति करण्याचा बहाणा करतोस किंवा उगाच दिमाखानें बडबडतोस असें म्हणावें याहून अधिक अन्याय तो कोणता! केळकरांनीं टिळकांना सूर्य आणि दावर यांना खद्योत असें म्हटलें तें योग्यच होतें." अशा प्रकारचें ठणठणीत भाषण बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा यांनीं केलें. पण आपण अगदींच नमतें घेतलें नाहीं असें न दिसावें म्हणून केळकरांच्या कांहीं कांहीं विधानांचें समर्थन करण्याची माझी इच्छा नाहीं असेंहि त्यांनीं सांगितलें. हें पाहून न्यायमूर्ति म्हणाले, "आपलीं विधानें परत घेण्याला केळकरांना संधि मिळाली होती पण लेखी जबाबांत तीं त्यांनीं परत घेतलीं नाहींत. आजहि त्यांना फिरून तीच संधि मीं दिली पण पश्चात्तापाचा किंवा खेदप्रदर्शक असा एक शब्दहि त्यांनीं उच्चारला नाहीं याचा अर्थ काय?" बॅप्टिस्टा म्हणाले त्याचा अर्थ हाच कीं, प्रथम कोर्टानें काय योग्य वाटेल तो निकाल द्यावा आणि त्यानंतर माफी मागणेंच अवश्य म्हणून केळकरांनीं ती मागितली तर त्यांच्या त्या माफीबद्दल कोणाचा गैरसमज होणार नाहीं. कोर्टाचा अधिकार न जुमानण्याचा केळकरांचा उद्देश नाहीं पण लेखांचे परिणाम चुकविण्याकरितां त्यांनीं माफी मागितली असा लोकांचा समज होणें हें त्यांना कमीपणा आणणारें होईल. बॅप्टिस्टा यांनीं अशा तऱ्हेचें समर्थन

केल्यामुळें ॲडव्होकेट जनरलला बोलण्याला जागा नव्हती व बोलण्याचें कारणहि नव्हतें आणि न्यायमूर्तींनींहि खटल्याचा निकाल पुढें सांगूं असें म्हणून खटला तितकाच संपविला.

झाल्या प्रकारावरून न्यायमूर्ति निकाल काय देणार हें कोणासहि कळून चुकलें होतें. ता. २९ सप्टेंबर रोजीं न्यायमूर्तींनीं निकाल सांगितला तो असा कीं, "केळकर यांनीं एक हजार रुपये दंड म्हणून द्यावा. दोनशें रुपये कोर्टखर्च म्हणून द्यावा. शिवाय चौदा दिवस तुरुंगाची शिक्षा भोगावी. आणि त्यानंतरहि ते हायकोर्टाला माफी लिहून देईपर्यंत कैदेची मुदत आपोआप वाढत जावी." निकालांत न्यायमूर्तींनीं कारणें देतांना असें म्हटलें कीं, "केळकरांनीं आपल्या लेखांत न्यायमूर्ति दावर यांजवर अप्रामाणिकपणाचा आरोप केला असतांहि उलट माझी टीका रास्त होती असें प्रतिपादन केलें. आणि काम चाललें असतां एक प्रकारें कोर्टाच्या अधिकाराविषयीं तुच्छताबुद्धि दर्शविली. माफी मागण्याची संधि दिली असतां ती नाकारली. आणि कोर्टानें गुन्हेगार ठरविलें तर मग जरूर तर माफी मागावयाची असा विचार त्यांनीं दर्शविला. पण अशा तऱ्हेची बेअदबी किंवा बेपर्वाई चालूं देतां येणार नाहीं. म्हणून त्यांना व इतरांना आठवण राहील अशीच शिक्षा दिली पाहिजे. वर्तमानपत्रकारांना झालें तरी इतर लोकांहून अधिक स्वातंत्र्य काय म्हणून असावें? कोणताहि खटला संपल्यानंतर न्यायाधीश हा लोकमताच्या स्वाधीन झाल्यासारखा असतो असें बॅप्टिस्टा म्हणाले. परंतु खटला संपल्यानंतरहि त्याच्याबद्दल काय लिहावें याला सीमा आहेच. बॅप्टिस्टा यांना विचारतां त्यांनीं सांगितलें कीं, तुम्हीं भाषणांत मजकरितां खेद प्रदर्शित करूं नये किंवा माफी मागूं नये असें मला केळकरांचें सांगणें आहे. आधीं निकाल व मग जरूर तर माफी याचा अर्थ सुटून जाण्याचे सर्व उपाय संपल्यावर मग माफी. त्यांत एक प्रकारचा धोरणीपणा आहे. पण प्रामाणिकपणा किंवा मर्दपणा नाहीं. म्हणून स्पष्टपणें योग्य प्रकारची माफी लिहून देईपर्यंत केळकरांना कैदेंत राहिलेंच पाहिजे."

ज्या लेखांबद्दल खटला करण्यांत आला होता ते लेख केळकरांनीं खटल्याची हकीगत देतांना 'मराठा' पत्रांत पुन्हा छापले म्हणून तो एक वेगळा गुन्हाच मानावा असें ॲडव्होकेट जनरल यांनीं सुचविलें. परंतु कोर्टानें या दोन्ही गोष्टी अमान्य केल्या. केळकर हे चरितार्थाकरितां आपल्या सनदेचा उपयोग करतात

असें कोर्टाच्या नजरेला आलें असतें तर कदाचित् सनदेबद्दल त्यांनीं निराळ्या प्रकारचा हुकूम दिला असता. पण चौदा दिवसांची शिक्षा सांगितली ती दिवाणी तुरुंगांत कीं फौजदारी तुरुंगांत असें बॅप्टिस्टा यांनीं विचारलें. तेव्हां कोर्टानें फोजदारी तुरुंगांत असा निकाल दिला. नंतर हायकोर्टच्या बेलिफानें केळकर यांना खालीं शेरीफच्या कचेरींत नेऊन बसविलें व चार वाजण्याचे सुमारास डोंगरीच्या तुरुंगांत नेऊन पोहोंचविलें. तेथें त्यांचे सर्व प्रवेशविधि झाले; परंतु त्यांच्या अंगावरचे कपडे जेल सुपरिंटेंडंट यांनीं तसेच राहूं दिले. अन्न मात्र तुरुंगांतीलच देण्यांत येई. पुस्तकें वाचण्याची परवानगी होती. व उन्हाळ्यामुळें खोलींत न निजतां व्हरांड्यांत निजावें अशीहि सवलत देण्यांत आली. चौदा दिवस भरण्यापूर्वीं केळकर यांचे सॉलिसिटर यांनीं तुरुंगांत त्यांची भेट घेतली व रीतसर माफीचा मसुदा लिहून नेला होता त्यावर त्यांची सही घेतली. व तारीख १२ ऑक्टोबर रोजीं त्यांना फिरून कोर्टापुढें आणून त्यांची माफीवर सही करून घेतल्यानंतर त्यांना सोडून देण्यांत आलें.

मध्यतरीं केळकरांनीं स्वीकारलेल्या धोरणाबद्दल पुण्या-मुंबईच्या पत्रांत कांहीं चर्चा झाल्यावरून बॅप्टिस्टांनीं टाईम्समध्यें जाहिरपत्र लिहून असें कळविलें कीं, "केळकरांच्या धोरणांत माफी मागण्याचा जसा विचार नव्हता तसाच कोर्टाचा अखेरचा अधिकार न मानण्याचाहि उद्देश नव्हता. माफी मागेपर्यंत कैदेंतून सुटकाच नाहीं असा कोर्टानें स्पष्ट निकाल दिल्यावर माफी मागणें प्राप्तच. तथापि निकाल होईपर्यंत कोणत्याहि प्रकारची दिलगिरी प्रदर्शित करावयाची नाहीं अशी वकील या नात्यानें केळकरांची मला स्पष्ट सूचना होती. निकालानंतरहि माफी न मागणें याचा अर्थ जन्मभर तुरुंगांत राहणें किंवा अनियमित मुदतीपर्यंत तुरुंगांत राहून मग माफी मागणें या दोहोंतहि अर्थ नाहीं. छत्तीस वर्षें वयाच्या मनुष्यानें न्यायकोर्टाची माफी मागत नाहीं असा आग्रह धरून सर्व जन्म तुरुंगांत घालवायाचा कीं काय "? बरें एकदम माफी न मागतां कांहीं दिवस तुरुंगांत घालवून माफी मागावयाची याचा अर्थ आपल्या सोशिकपणाची मर्यादा संपली असें जाहीर करून शिवाय शिक्षा भोगावयाची आणि माफीहि मागावयाची यांत तरी काय मिळविलें ! असा उलटसुलट युक्तिवाद केळकर यांच्या मित्रांनीं व कांहीं वर्तमानपत्रांनीं केला.

(१६) इतस्ततः

टिळकांवरचा खटला हा जरी प्रत्यक्ष त्यांच्या लेखावर झालेला असला तरी त्याला राजकारणाची भूमिका होती हें निर्विवाद आहे. शिवाय या भूमिकेंत सरकारच्या रोषाप्रमाणें टिळकांचा त्या वेळचा प्रतिपक्षी जो नेमस्त पक्ष त्याच्या क्रोधाचेंहि चित्र अस्पष्टपणें का होईना पण दिसून येत होतें. यामुळें नेमस्तांनीं टिळकांवर खटला करविला असा अपवाद कांहीं लोकांकडून आणला जात असे. पण नेमस्तपक्षाची व्याप्ति व विस्तार फार मोठा असल्यामुळें अमक्यानें अमुक गोष्ट केली असें म्हणणें अर्थात् कठीण होतें. म्हणून नेमस्त पक्षांतील कांहीं ठराविक पुढाऱ्यांना सर्व पक्षाचे प्रतिनिधि म्हणून अपवादाचा मारा सोसावा लागे. हा मारा इतर सर्वापेक्षां गोपाळ कृष्ण गोखले यांजवर अधिक पडला व त्याला कारणेंहि होतीं. टिळक व गोखले पुण्यांतच राहणारे आणि त्यांनीं सर्व जन्म परस्परांशीं स्पर्धा व विपक्षता करण्यांत घालविला. टिळकांच्या हातीं दोन वर्तमानपत्रें असल्याकारणानें त्यांचे गोखल्यांवरील हल्ले वारंवार होत व जगजाहीर होत त्या मानानें गोखले यांचे हल्ले थोडे दिसत. केवळ मतप्रसारार्थ अशी ते फार थोडी भाषा करीत व इतर पत्रांना लेखहि क्वचित् लिहीत. पुढारी मंडळीपैकीं एखाद्याला प्रसंगवशात लिहिलेलें त्यांचें एखादें पत्र विशेष उद्देशानें प्रसिद्ध केलें जाई व त्यांत टिळकांवर व त्यांच्या पक्षावर टीका असे. तथापि खाजगी संभाषणांत गोखले टिळकांवर टीका करीत नसतील असें कोणीच मानीत नसे. किंबहुना टिळकांपेक्षां गोखल्यांची भाषा अधिक घासली पुसली किंवा सफाईदार असली तरी टिळकांची गोखल्यांविषयीं जी भावना तीच टिळकांविषयीं गोखल्यांचीहि होती हें नाकारण्यांत अर्थ नाहीं. १९०८ चा खटला होण्यापूर्वी गोखले विलायतेस कांहीं दिवस गेले होते आणि लॉर्ड मोर्ले यांच्याशीं त्यांच्या मुलाखती होत असून हिंदुस्थानांतील राजकीय परिस्थितीची चर्चाहि होत असे हें लोकांना तेव्हांहि कळलें होतें. अर्थात् टिळकांवरील खटल्याचीं कारणें शोधणारांना टिळक गोखले यांचें वैमनस्य हें कारण सहज सुचवण्यासारखें होतें. नेमस्त पक्षाकडून करण्यांत येत असलेला टिळकांचा निषेध इतका प्रखर असे कीं गोखले यांचें टिळकांविषयीं काय मत असेल हें लॉर्ड मोर्ले यांना कळण्याची इच्छा असल्यास त्याकरितां त्यांना प्रत्यक्ष गोखले यांना विचारण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. तथापि कांहीं लोकांची समजूत अशी कीं गोखले यांनींच टिळकांवर खटला करण्यास मोर्ले यांना खाजगी संभा-

षणांतून प्रत्यक्ष चिथावणी दिली असावी. टिळक हे आपल्या पक्षांतील ज्वलज्जहाल अशा माथेफिरू अनुयायांना बाँब गोळे व बाँब गोळ्याचे अत्याचार करण्याला सांगतात व आपण तटस्थ राहतात असा कित्येक नेमस्तांकडून आरोप करण्यांत येत आहे हें प्रसिद्ध आहे. तेव्हां गोखले हे नेमस्त पक्षाचे जे धर्मगुरु मोर्ले यांना दडपशाही करण्यास, खटले भरण्यास उत्तेजन देतात असा उलट अहेर लोकांनीं करावा हें स्वाभाविकच होय. दोन्ही पक्षांतील समंजस लोक अशा गोष्टी मानीत नसत. पण कोणताहि पक्ष म्हटला म्हणजे गुरुभक्तीनें किंवा पुढाऱ्यांच्या प्रेमानें विकारवश होऊन कोणत्याहि गोष्टीकडे व त्यांतल्या त्यांत प्रतिपक्षाकडे पाहणारा असा असतो. गोखले यांच्यामुळें टिळकांवर खटला झाला अशा आरोपाचें खाजगी व जाहीर रीतीनें समर्थन होऊं लागलें. आणि टिळकांना शिक्षा झाल्यावर कांहीं लोकांनीं अशा बातम्या उठविल्या कीं, “ विलायतेच्या तारायंत्रांतून येणाऱ्या जाणाऱ्या सांकेतिक शब्दांच्या निरोपांतून मोर्ले–गोखले–व्हाइसरॉय या त्रिकूटांचीं खलबतें आम्हीं हेरून काढलीं व त्यांत टिळकांना शिक्षा झाल्यामुळें कृतकृत्यता वाटण्याचा धागा गोखले यांच्यापर्यंत पोंचलेला आम्हीं पकडला. ”

विलायतेंत गोखले यांच्याबरोबर रमेशचंद्र दत्त हेहि या वेळीं असून राजकीय मताचा प्रसार करीत होते. त्यांच्याहि भाषणांत असेंच येत असे कीं, “ हिंदुस्थानांतील कांहीं वर्गांमध्यें अत्यंत असंतोष पसरला आहे त्याचेंच हें फल होय. केव्हांहि केवढाहि अंश राज्याधिकारांत आम्हांला मिळेल अशाविषयीं या लोकांची निराशा झालेली व ती सतत आठ दहा वर्षें सरकारनें टिकूं दिली त्याचा हा परिणाम ! अत्याचार हें कांहीं एका जातीचें कृत्य नाहीं. नेमस्तांचा विश्वास अर्थात् सनदशीर चळवळीवर आहे तसाच आहे. परंतु तो विश्वास सकारण असें त्यांनीं लोकांना कोणत्या तोंडानें सांगावें आणि लोकांनीं तरी तो कोणत्या पुराव्यावर मानावा ? आमचें वजन देशांत कमी झालें याचें कारण अशा रीतीनें तुम्हीच आहां. आमच्या नेमस्तपणाच्या धोरणानें आम्ही कांहीं सुधारणा मिळवूं शकलों असें जेव्हां आम्हाला लोकप्रत्ययाला आणतां येईल तेव्हां आम्ही कांहींसे स्थिरपद होऊं. तें न घडेल तर जहाल मताचा बोलबाला होणार व जहाल पक्षाचें पाऊल पुढें पुढें पडणार. सरकारांनीं लोकांना कांहीं अधिकार दिले तर अत्याचार थांबूं शकतील. ” या दोघांनीं केलेली अत्याचाराची ही मीमांसा आणि टिळकांनीं ता. १२ मेच्या केसरींत केलेली मीमांसा यामध्यें वास्तविक

काय फरक ? असला तर हेतूचा किंवा उद्देशाचा नाहीं फक्त शब्दाचा व आवेशाचाच आहे. पण त्यांच्यावर सरकार खटला करीत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर गोखल्यांसारख्यांनीं टिळकांवर खटला करण्यास उत्तेजन दिलें असे आरोप गोखले यांजवर येऊं शकले याचें कारण काय हें सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं.

दुसऱ्या खटल्याचे वेळीं ॲडव्होकेट जनरल मि. ब्रॅन्सन हे होते. ताईमहाराजांच्या खटल्यांत कांहीं दिवस त्यांनीं टिळकांच्यातर्फें काम चालविल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. अशा रीतीनें पूर्वी टिळकांची वकिली केल्यापैकीं एक सरकारी वकील व दुसरे खुद्द न्यायाधीशच होते. दोघांनींहि आपल्या अशिलाची ओळख फार चांगल्यापैकीं ठेवली होती ! बॅरिस्टर ब्रॅन्सन हे काम चालवितांना तोंडें वेडीं-वांकडीं करण्यांत व प्रतिपक्षावर तोंड टाकून बोलण्यांत मोठे पटाईत होते. आणि पूर्वी टिळक ब्रॅन्सन यांच्या मागें बसून जें चरित्र व ज्या लीला पहात त्या आज समोर बसून पहाणें व त्यांचा मारा सोसणें टिळकांना प्राप्त झालें !

सरकारी भाषांतरकार भास्करराव जोशी हे न्यू इंग्लिश स्कूलच्या अगदीं पहिल्या विद्यार्थ्यांतले असून न्यू स्कुलांतूनच मॅट्रिक पास होऊन त्यांनीं शंकरशेट स्कॉलरशिप मिळविली होती. या पहिल्या विद्यार्थ्यांचा व टिळकांचा निकट परिचय असे. म्हणून टिळकांविरुद्ध सरकारी भाषांतरकार म्हणून साक्षीला येणें हें जोशी यांना फारच अवघड वाटलें. गुरुजींना शिष्याची परीक्षा घेण्याची पुनः एक संधि लाभली. आणि चुक्या झाल्या असतां छड्या खाणें किंवा परीक्षा उतरली असतां गुरुजीकडून शाबासकी मिळणें या दोन्ही गोष्टी जरी हायकोर्टाच्या या शाळेंत शक्य नव्हत्या तरी विद्यार्थी अतिशय गांगरून गेलेला असे. एकतर टिळकांच्या कुशाग्र बुद्धीमुळें आपण पुष्कळ वेळां अडूं अशी भीति त्यांना वाटत होतीच. पण टिळकांविरुद्ध साक्ष देणें या कामीं जो दुस्तर लोकापवाद सोसावा लागणार किंबहुना अजाणत्या सामान्य जनतेकडून देशद्रोही देखील म्हणवून घेण्याची पाळी येणार यानेंच जोशी यांचा जीव अधिक खचला होता.

मुंबईस टिळकांचा खटला चालू असतां त्यांच्या मदतीकरितां वर्गणी जमविण्यांत आली होती हें मागें सांगितलेंच आहे. परंतु विलायतेंतील खर्च केसरी कचेरीच्या हातून निभावण्यासारखा नव्हता. अर्थात् फंड जमविण्याची गरज होती. म्हणून तारीख १८ सप्टेंबर रोजीं केळकर व खाडिलकर यांच्या सहीनें वर्गणी-करितां जाहिर विनंतिपत्र काढण्यांत आलें. या विनंतिपत्राला उत्तर लोकांकडून

फारच समाधानकारक आलें. पण वर्गणीदारांची संख्या १८९७ सालापेक्षां फारच कमी होती. मात्र संख्येचा हा कमीपणा वर्गणीच्या आंकड्यांनीं भरून निघाला. निरनिराळ्या प्रांतांत मिळून पूर्वी सुमारें पाऊण लाख रुपये वर्गणी टिळकांच्या बचावाकरितां जमली होती. तितकी या वेळीं जमली नाहीं. आणि तितक्या रकमेचें कारणहि नव्हतें. ह्या वेळीं वर्गणी जमविण्यांत आली ती मुख्यतः मुंबई शहरांत व महाराष्ट्रांत; पण ह्या खेपेस वर्गणीचे आंकडे किंवा नांवें प्रसिद्ध करण्याची सोय नव्हती. किंबहुना बहुतेक वर्गणीदारांनीं आमचीं नांवें प्रसिद्ध करूं नका असाच उलट आग्रह धरल्यानें वर्तमानपत्रांतून पोंच वगैरे प्रसिद्ध करण्यांत आली नाहीं. पैसा विश्वासानें दिला, विश्वासानें घेतला व योग्य कारणाला खर्च झाला. इतकाच या रुपयांचा हिशोब या स्थितींत प्रसिद्ध करितां आला असता आणि तो न छापतांच लोकांना समजलाहि. कारण प्रथम खापर्डे, नंतर दादासाहेब करंदीकर हे विलायतेला गेले. आणि विलायतचा दोघांचा खर्च व अपिलाचा खर्च या फंडांतूनच झाला. शिवाय फंड अपुरा पडल्यामुळें केसरीला स्वतःची बरीच रक्कम घालावी लागली.

भाग ३७ वा

मंडाले येथील तुरुंगवास

टिळकांना मंडाले येथें नेऊन ठेवल्यापासून तेथून त्यांची सुटका होईपर्यंत सुमारें साडे पांच वर्षें गेलीं. या अवधींतील त्यांची हकीकत ती अशी काय असणार ! बंदिवानाचा नित्यक्रम तोच त्यांचा नित्यक्रम. ईश्वरी इच्छेच्या आवरणांत बांधलेल्या जीवाला किंवा कर्मविपाकाच्या फेऱ्यांत सांपडलेल्या आत्म्याला जितकें स्वातंत्र्य तितकेंच कैदेंत पडलेल्या बंदीवानाला असावयाचें. त्या स्वातंत्र्याच्या मानानें टिळकांचा उद्योग आतांहि चालू होता. पण बाहेर असतां त्यांना जसा अनेकविध इतिहास घडवितां येत होता तसा आंत कसा घडवितां येणार ? त्यांचें वास्तुजग म्हणजे त्यांना नेमून दिलेली तीन खणाची दुमजली खोली. त्यांचा सहचर किंवा सोबती म्हणजे त्यांच्या दिमतीला दिलेला आचारी. त्यांच्या भेटीला येणारे लोक म्हणजे तुरुंगाचे अधिकारी किंवा डॉक्टर. इतरे जनाः म्हणजे तुरुंगांत किंवा आसपास वावरणारे व डोळ्यांना दुरून दिसणारे कैदी. त्यांचें संभाषण म्हणजे पुष्कळसें आत्मगत अस्फुट भाषण व आचाऱ्याशीं रिकामपणचे चार शब्द. त्यांचा दौरा म्हणजे माडीवरून खालीं स्वयंपाकघरांत व स्वयंपाकघरांतून वर माडींत. त्यांची चळवळ म्हणजे खटल्याचें अपील चालू असतां त्याविषयीं टिपणें लिहिणें व तें काम संपलें तेव्हां 'गीतारहस्या' चें लिखाण करणें. राजकारण हें त्यांना सर्वस्वीं अंतरलेंच होतें. कारण वर्तमानपत्रच वाचावयास मिळत नसे. अर्थात् कल्पनेनें डोलारे उभारावे व मोडावे एवढेंच त्यांचें राजकारण ! या रिकाम्या वेळांत टिळकांच्या मनांत काय काय कल्पना येऊन गेल्या असतील याचें जर निरनिराळ्या शास्त्रीय पद्धतींनीं कोणाला चित्र किंवा नकाशा काढतां आला असता तर फार मौज झाली असती. असो. वरील कारणामुळें मंडाले येथील तुरुंगवासांतील हकीकती आम्ही काय देणार ? टिळकांचे भाचे हे त्यांना वर्षांतून एखाददुसऱ्या वेळीं जाऊन भेटून येत. पण त्यांची गांठहि तुरुंगाच्या कचेरींत पडे. टिळकांच्या राहण्याची जागा देखील त्यांना पहावयास मिळाली नाहीं. अशा स्थितींत निवान्त व एकान्त बोलणें करावयास कोठून मिळणार ? तथापि

टिळकांना घरीं दर महिन्याला एक पत्र लिहिण्याची परवानगी असे. त्याप्रमाणें वेळोवेळीं त्यांचीं जीं पत्रें आलीं तीं बहुतेक सर्व उपलब्ध असून याखालीं तीं सारांश रूपानें दिलीं आहेत. त्यावरून टिळकांची दिनचर्या म्हणण्यापेक्षां मासचर्या व वर्षचर्या कशी काय चालू होती हें वाचकांना कळून येईल. पुराव्याच्या दृष्टीनें याहून अधिक विश्वसनीय माहिती मिळणें शक्य नाहीं पण तीच संगतवार वाचणारांना टिळकांच्या तुरुंगवासांतील इतिवृत्ताची कल्पना ढळढळीतपणें येईल.

मंडाले येथून आलेलीं टिळकांचीं
निवडक पत्रें

(१)

९ जानेवारी १९०९

आज नवें इंग्रजी वर्ष सुरू होतें. तेव्हां या वर्षाचे शुभाशिर्वाद तुम्हांला देऊनच हें पहिलें पत्र लिहितों. माझी प्रकृति बरी आहे. प्रारंभीं अहमदाबादच्या तुरुंगांत माझें वजन तुटलें. तें हळूहळू भरून येत आहे. कपडे व पुस्तकें पाठविलींत तीं पोचलीं. रामचंद्र गोविंद यांनीं पुस्तकें मुंबईहून पाठविलीं तींहि मिळालीं. तेव्हां आतां वाचण्याला भरपूर झालें. येथें देवनागरी लिपी कोणालाच येत नाहीं. म्हणून त्या लिपीमधील पुस्तकांतील मुखपृष्ठावर पुस्तकाचें नांव इंग्रजींत लिहावें. नाहींतर पुस्तकाच्या नांवाचें भाषांतर होऊन येणार आणि मग येथील अधिकारी तें वाचून पुस्तक मला देणार! अशानें पुस्तक हातीं येण्याला विलंब लागतो. गीता, ब्रह्मसूत्रें, उपनिषदें हे ग्रंथ हातीं येण्याला याच कारणानें फार उशीर लागला. म्हणून पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर तरी इंग्रजी नांव काळजीपूर्वक लिहित जा.

सौभाग्यवतीच्या प्रकृतीची काळजी वाटते तरी ती कशी आहे तें लिही. तिला मधुमेहावरील वै. पदे यांचें औषध देऊन पहा. रामभाऊ व बापू यांचे शिक्षणाची हयगय होऊं नये. माझ्या दुर्दैवामुळें त्यांची शिक्षणाची हानि कां व्हावी? त्यांजकडे लक्ष द्यावें. साने यांना बर्लिन येथें मधून मधून पत्र पाठवून माझी हकीकत कळवावी. मला त्यांना परस्पर लिहितां येत नाहीं.

सॉलिसिटर राघवय्या यांनीं तयार केलेला बक्षिसपत्राचा मसुदा कांहीं फेर-

फार करून परत पाठविला आहे. दाजीसाहेब खरे यांना दाखवून तो स्टँप कागदावर लिहून घ्यावा. त्याची नोंदणी येथें होत नाहीं. पुण्यास किंवा मुंबईस करावी लागेल. स्टँप वांचविण्याकरितां मिळकतीची किंमत कमी लावणें योग्य नाहीं. म्हणून भरपूर दोनशें रुपयांचा स्टँप घ्यावा. वाड्याची किंमत मीं वीस हजार रु. धरली आहे. या दस्तऐवजाबरोबर एक मुखत्यारपत्रहि तयार करून दोन्ही कागद सहीकरितां एकदमच पाठवावे. कदाचित् तुम्ही पुढच्या खेपेस मला भेटण्यास याल तेव्हां ते बरोबर आणले तरी चालेल. या कामीं खरे यांचा सल्ला घ्यावा.

आपली टाईप फौंडरी वाड्याबाहेर कोठें तरी दुसऱ्या एखाद्या घरीं ठेवावी. तिचे हिशेबही स्वतंत्र ठेवावे. प्रेस आक्टामुळें असें करणें अगदीं अवश्य आहे. आपल्या ग्रंथसंग्रहांतील पुस्तकें सुव्यवस्थित ठेवावीं. कोणास फारशीं देऊं नयेत.

खटला होण्यापूर्वीं ऑगस्टस कॉंट यांचे कांहीं ग्रंथ रामचंद्र गोविंद यांना लॉंगमन कंपनीकडून आणण्यास सांगितलें होतें. ते आले असल्यास पाठवावे. आनंदाश्रमांतून ब्रह्मसूत्रें व गीता यांच्या प्रती आणीव. म्हैसूरचे महादेवशास्त्री यांजकडून मूळ उपनिषद् व भाषांतर आणविण्याकरितां त्यांना पत्र लिहावयास केळकरांना सांग.

बाबामहाराज यांचा कारकून रामभाऊ यानें स्मॉल कॉज कोर्टांत फियार्द केली त्याचें समन्स आलें. तें सही करून परत पाठविलें आहे. तुला माझें मुखत्यारपत्र दिलेंच आहे. तथापि कोर्ट कचेरीच्या कामीं माझ्या नांवचा होता होईल तो व्यवहार करीत जावा. महाराजांच्या इस्टेटीची व्यवस्था आतां कोर्ट ऑफ वॉर्डनें आपल्या ताब्यांत घेतल्याचें समजतें. अर्थात् इस्टेटीच्या सावकारांना सरसकट नोटीस निघेल. तरी भावे, भट, शिरोडकर इत्यादि जे जे सावकार आपल्या माहितीचे आहेत त्या सर्वांकडून कर्जवसुलीबद्दल कोर्ट ऑफ वॉर्डसला याद्या लिहवाव्या. ट्रस्टींनीं इस्टेटीकरितां कांहीं खर्च वेळोवेळीं केला आहे. तसेंच त्यांच्या विरुद्ध कांहीं दावे कोर्टानें देवविले आहेत. त्या सर्वांची याद करून तीहि दाखल करावी. यशवंतराव कुलकर्णी यांना हा मजकूर सांगा म्हणजे ते काळजीपूर्वक सर्व व्यवस्था करतील. कोल्हापूरसंबंधीं अर्ज व हायकोर्टांतील अपील हीं दाखल झालीं आहेत. तरी मी पुण्यास असतों तर या

कामीं जसा कसून प्रयत्न केला असता तसाच मी नाहीं तरी करावा. खापर्डे विलायतेहून आल्यावर इतर बाबतींत लक्ष घालतील. विलायतेंतील माझें अपील अद्यापि प्रीव्हि कौन्सिलकडे दाखल झालेलें दिसत नाहीं. तरी तें दाखल झाल्याची तार येतांच मला लिही. विसरूं नको.

खर्चांपुरते पैसे हल्लीं तुजजवळ असतीलच. केळकर, खाडिलकर, वासुदेवराव आणि इतर स्नेही मंडळी यांना नमस्कार सांगावे. माझ्या गैरहजेरींत आपलीं वर्तमानपत्रें चालवितांना किती काळजी व सावधगिरी घेणें अवश्य आहे हें तुम्हां सर्वांना आतां कळतच आहे. मीं अधिक लिहावें असें नाहीं.

माझ्या पत्रांचीं उत्तरें पाठवितांना एक गोष्ट नीट सांभाळा. सार्वजनिक किंवा राजकीय अशा कोणत्याहि गोष्टीचा त्यांत उल्लेखहि करूं नका. नाहीं तर तुमचीं पत्रें मला दिलीं जाणार नाहींत.

सौभाग्यवती व मुलें यांना म्हणावें कीं मला माझी काळजी वाटत नाहीं. त्यांचीच अधिक वाटते. माझी प्रकृति खरोखरच बरी आहे. त्यांना बरें वाटावें म्हणून उगाच कांहीं तरी लिहितों असें नाहीं. प्रीव्हि कौन्सिलकडील माझा अर्ज नामंजूर झाला तरी मला येथें सहा वर्ष पुरीं काढावीं लागणार नाहींत हें निश्चित समजा असें त्यांना सांगावें. मी लवकरच येऊन भेटेन असें त्यांना सांगा. दुःखांत आशा हीच जगण्याची जागा. म्हणून ती त्यांचीं आशा कायम राहील अशाविषयीं काळजी घे.

---

(२)

५ फेब्रुवारी १९०९

तुमच्याकडील खुशालीचीं पत्रें पोंचलीं. माझी प्रकृति बरी आहे. पुण्यापेक्षां येथें अधिक थंडी नाहीं. उबदार कपडेहि भरपूर आहेत. हिवाळ्याचा त्रास झाला नाहीं. या महिना अखेर हवा बदलेल. आणि मग पुढें आठ नऊ महिने एकसारखा उन्हाळा. पाऊस मधूनमधून क्वचित् पडतो एवढेंच काय तें कठीण. गेल्या महिन्यांत वजन होतें तितकेंच राहिलें. पण लघवी तपासली त्यावरून तूर्त तरी मधुमेहाचा विकार मुळींच नाहीं.

मुली कोण कोठें आहेत तें लिही. मुलांची प्रकृति कशी आहे? अभ्यास

कसे काय आहेत ! व्यायाम घेतात कीं नाहीं तें लिही. तात्यासाहेब नातू यांना विचारून त्यांच्या वर्गात मुलांना पाठीव व घोड्यावर बसण्याला शिकीव.

गेल्या महिन्यांत खापर्डे यांचें पत्र आलें नाहीं. प्रीव्हि कौन्सिल व पार्लमेंट यांना सुटी असावी म्हणून अर्ज दाखल झाला नसावा हेंच कारण. तार येतांच लिही. दादासाहेब करंदीकर बहुधा परत आले असतील. संकटांत स्नेही उपयोगी पडतो तोच खरा. माझ्याकरितां दादासाहेबांनीं श्रम घेतले त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहें असें त्यांना कळीव.

तीन महिन्यांतून आप्त व स्नेही यांची भेट मला एकदांच घेण्याची परवानगी आहे. म्हणून वासुदेवराव जोशी आले तर त्यानंतर तुला येऊन भेटतां येणार नाहीं. म्हणून जें काय सांगावयाचें, सवरावयाचें अगर द्यावयाचें तें वासुदेवरावांजवळच दे. स्टँपावर लिहिलेलें बक्षिसपत्र त्यावर रजिस्ट्रारनें नोंद करण्याच्या फीचे पैसे वगैरे सर्व कांहीं त्यांजबरोबर पाठवावें.

तुम्हीं व रामचंद्र गोविंद यांनीं पाठविलेलीं सर्व पुस्तकें मिळालीं. तूर्त अधिक पुस्तकें नकोत.

ताईमहाराजप्रकरणांतील फौजदारी खटल्यांत आम्हीं खर्च केला तो कोर्ट ऑफ वॉर्ड्सकडून कितपत मिळेल याची शंकाच आहे. तरी पण मागणें हें आपलें काम. म्हणून गोपाळराव पटवर्धन वकील यांना रीतसर अर्ज करण्यास सांगावें. वर्तमानपत्रें वाचण्याची परवानगी मागितली. ती ब्रह्मदेशच्या सरकारनें नाकारली. आतां मुंबई सरकारकडे अर्ज करावा लागेल. प्रीव्हि कौन्सिलचा निकाल झाल्यावर तो करीन. तूर्त बाहेर जगांत काय चाललें आहे याची मला गंधवार्ताहि नाहीं इतकें खरें.

एक जानवी जोड, चर्मी जोडा, रात्रीं घालण्याची कानटोपी, १९०९ सालची रोजनिशी इतक्या वस्तू पाठीव. रोजनिशी लहान असावी. पण तींत इंग्रजी तारखांबरोबरच हिंदु पंचांगाचा तपशील म्हणजे तिथी, महिने सण वगैरे दिलेलें असावें.

केळकर, खाडिलकर, लिमये यांना नमस्कार सांगावे. रामभाऊ, बापू यांना नीट अभ्यास करून आनंदांत रहावें असें सांग. तुझ्या घराकडची हकीगतहि लिही.

---

(३)

५ मार्च १९०९

माझें पूर्वीचें पत्र तुला इतक्या उशीरानें कां मिळालें कळत नाहीं. येथें विलायतची डाक आल्यावर शुक्रवारीं मी पत्र लिहीत असतों. तें पुढच्या शुक्रवारीं तुला मिळावें. असो.

प्रकृति ठीक आहे. माझें नेहमींचें वजन १३० पौंड असतें. खटला मुंबईस संपून मला अहमदाबादेस आणलें तेव्हां तें १२६ पौंड होतें. येथें येईपर्यंत ८ पौंड कमी झालें. व आतां तें १२४ पौंड आहे. म्हणजे दर महिन्यास एक पौंड याप्रमाणें माझें वजन भरून निघालें. पण आतां पुढें उन्हाळा येणार यामुळें ही वाढ खुंटेल अशी भीति वाटते.

सौभाग्यवतीला आपला जुना सप्तरंगीचा काढा करून देत जा. टिंक्चर तितकें उपयोगी पडत नाहीं असा अनुभव आला आहे. याविषयीं डॉ. गर्दे यांना विचारावें. सप्तरंगीची चांगली पूड करावी; तोळा अर्ध तोळा ऊन पाण्यांत टाकावी आणि काढा वस्त्रगाळ न करतां तसाच द्यावा. त्याचा उपयोग अधिक होईल.

साने यांचें पत्र पोहोंचलें. त्याचें उत्तर यासोबत पाठवीत आहें. तें त्यांजकडे धाडावें. त्यांचें पत्र मला परस्पर न येतां तुमच्याकडे येऊन मग तुमच्या पत्राबरोबर मजकडे यावें. मला किती पत्रें येऊं द्यावीं याची संख्या ठरलेली दिसते. पण सुदैवानें एका पत्रांत किती पत्रें असावीं याची संख्या अद्याप ठरलेली नाहीं. अमरावतीहून मुधोळकर यांजकडून औद्योगिक परिषदेचे सर्व रिपोर्ट आतांपर्यंतचे मागवून ते साने यांना पाठवावे.

तुम्हीं पाठविलेलें पार्सल मिळालें. उपनिषदांचे बुकावर इंग्रजी नांव नाहीं. म्हणून मला मिळालें नाहीं. आनंदाश्रमाच्या आवृत्तींत मुख्य बारा उपनिषदें नाहींत म्हणून महादेवशास्त्री यांची आवृत्ति हवी. मला त्यांचें भाषांतर नको आहे. मूळ उपनिषदें हवींत. त्यांजकडे प्रती शिल्लक नसल्यास मद्रासेस नटेसन् यांना लिहा व तेथेंहि तीं न मिळालीं तर जिनसीवाले यांच्या ग्रंथसंग्रहांत पहा. त्यांतहि न मिळालीं तर आनंदाश्रमाचा दुसरा ग्रंथ वर ग्रंथाचें इंग्रजी नांव लिहून पाठवा.

वासुदेवराव जोशी अद्याप आले नाहींत. पण राघवय्या हे सिलोन व ब्रह्म-

देश इकडे हिंदावयास निघाले होते ते मला १५ दिवसांपूर्वी भेटले. तेव्हां त्यांना विलायतेंतील अपीलाविषयीं सर्व माहिती तपशीलवार सांगितली. खापर्डे यांचीं पत्रें आलीं. शेवटच्या पत्रांत मि. ईडन बँक्स या नांवाचे बॅरिस्टर दिले आहेत व ते मिळण्यालाहि श्रम पडले असें लिहिलें आहे! खापर्डे हे शक्य तो उपाय करीत आहेतच. त्यांना परत येण्याची घाई दिसत नाहीं तेव्हां सर्व व्यवस्था ते करतीलच.

रामभाऊ व बापू पुन्हां शाळेला जाऊं लागल्याचें समजलें. तरी मथूचा अभ्यास बुडूं नये म्हणून तिला व रामभाऊला मिळून घरीं इंग्रजी शिकवीत जावें असें कवडे यांस सांगावें.

अपील दाखल झाल्यावर सरकार मुदत मागणार. मग मुंबईहून कागद विलायतेस जाणार. पण कसेंहि असलें तरी अपिलाचा निकाल एप्रिल अखेरच्या पूर्वीं लागेल असें वाटतें. अपील दाखल झाल्याविषयीं तुझ्याप्रमाणें खापर्डे यांजकडूनहि तार आली.

उन्हाळा सुरू झाला यामुळें वाचन थोडें मंदावलें आहे. 'हिस्टोरियन्स हिस्टरी ऑफ दि वर्ल्ड' याचे पहिले पांच खंड वाचले. ग्लॅडस्टनसाहेबांनीं संपादिलेली बटलरसाहेबांच्या ग्रंथाची प्रत पाठवावी. नीतिशास्त्रावरील लेस्ली स्टीफन् यांचा ग्रंथ पाठवावा.

ता. क. हें पत्र लिहून होतें तोंच खापर्डे यांची दुसरी तार मिळाली. प्रीव्हि कौन्सिलनें अपील घेण्याचें नाकारलें असें तींत लिहिलें आहे. न्यायाधिकाराचा मार्ग हा असा संपला. आतां पार्लमेंटकडे अर्ज करून काय होतें पहावें. खापर्डे यांनीं लिहिलें कीं माझ्या अपीलाची सुनावणी करून घेण्यास स्वतः लॉर्ड चॅन्सेलर बसणार आणि सर रुफस ऐझॅक्स यांनीं आमचें वकीलपत्र घेण्याचें नाकारलें. या दोन गोष्टींवरूनच अपीलाचा निकाल काय होणार हें मला कळून चुकलें होतें.

---

(४)

२ एप्रिल १९०९

तुमचें १४ मार्चचें पत्र पावलें. पुण्यास मे महिन्यांत उन्हाळा असतो तितका येथें आतांच आहे. पुढेंतर तो अधिकच वाढणार. मग वजन वाढण्याची आशा

कसली ? येथली हवा मला मुळीं अंगवळणी पडते कीं नाहीं हेंच अजून ठरावयाचें आहे व तें ठरण्यालाहि बराच वेळ लागेल. कसेंहि असो. तूर्त आहे तितकें ठीक आहे. सौभाग्यवतीच्या मधुमेहाच्या विकाराविषयीं कच्ची हकीगत कळीव. तिचीच काळजी मला अधिक वाटते.

आपले बॅरिस्टर मि. बँक्स यांनीं प्रिव्हि कौन्सिलपुढें तक्रार मांडली त्या संबंधीं लघुलेखकानें घेतलेलीं टिपणें मिळालीं. त्यावरून बॅरिस्टरसाहेबांनीं बरेंच कौशल्य व जोरहि चालविला असें दिसतें. पण लॉर्ड चॅन्सेलर व लॉर्ड हॉल्सबरी वगैरेंनीं थोडक्यांतच तोंडी निकाल सांगितला. लेखी निकालहि दिला नाहीं. उरलेला शक्य तो प्रयत्न आणखी केल्याशिवाय मी विलायतेहून परत येत नाहीं असें खापर्डे लिहितात. पण त्यांना तिकडे फार दिवस राहाण्यांत आतां अर्थ नाहीं. पुढील कामाची फक्त प्रस्तावना करून निघून यावें असें मीं त्यांना लिहिलें आहे. तुम्ही मला विचारतां कीं माझ्या सुटकेविषयीं मला काय वाटतें ? पण हें पहावें तसें आहे. माझ्या स्नेही मंडळींना सहजच असें वाटणार कीं, हल्लींचें राजकीय वातावरण किंचित् थंड झालें म्हणजे माझी सुटका होईल. त्यांना असें वाटणें स्वाभाविकच आहे. निदान माझ्या कुटुंबाची ही आशा अशीच टिकून रहावी हें मला इष्टच वाटतें, पण तुझ्यासारख्याजवळ खरें बोलावयाचें म्हणजे भर मुदतीपर्यंत माझी सुटका होत नाहीं असाच माझा ग्रह आतां झाला आहे.

वासुदेवराव जोशी अद्यापि आले नाहींत. खापर्डे विलायतेहून आले म्हणजे तुम्ही व ते असे मिळूनच मला भेटावयास या. बाबामहाराजांची इस्टेट व स्वतः माझी घरगुती मिळकत यांच्या व्यवस्थेविषयीं त्यांचा सल्ला घेऊन मला कांहीं गोष्टी ठरवावयाच्या आहेत. मात्र येथील तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यांना आधीं लिहून परवानगी काढून मगच निघा. नाहींतर तुमचे श्रम व पैसा फुकट जाऊन निराशेचें दुःख होईल.

आमच्या संपादक मंडळांत अलीकडे काय बदलाबदली झाल्या त्या माझ्या नीट लक्षांत आल्या. परंतु त्याविषयीं येथून आजच मत कसें बनविणार ? मला त्याविषयीं आणखी थोडी माहिती पाहिजे. कसेंहि असो. केळकरांना म्हणावें तुम्ही मराठा पत्राचें संपादकत्व त्यावर नांव घालून आपल्या हातीं लव-

करच द्या. दोन पत्रांवर दोन निरनिराळीं नांवें असणें अधिक सुरक्षित. परंतु दुसरा याहून मोठा जो प्रश्न आहे त्याचा निकाल आपण समक्ष भेटींत करूं.

महादेवशास्त्री किंवा नटेसन् यांजकडून पुस्तकें आलीं नाहींत. जिनसीवाले यांचे पुस्तकसंग्रहांत पाहून एकदम पाठवा. हेगेलचे पुस्तकाची मला फार गरज आहे. तें विलायतेहून आणून पाठविण्यास रामचंद्र गोविंद यांना सांगावें.

कर्जफेडीची व्यवस्था काय केली आहेस ? श्रीनिवासराव (परांजपे) यंदाहि कांहीं रक्कम देऊं शकेल अशी आशा आहे. तसें झाल्यास गतवर्षीप्रमाणें वासुदेवराव यांच्या देण्यांपैकीं कांहीं देऊन टाक. तुम्ही भेटावयास याल तोंपर्यंत तुमच्या पत्रांतील सर्व प्रश्नांचीं उत्तरें मी ठरवून ठेवतों. किंबहुना तुमच्या हातीं माझ्या मृत्युपत्राच्या रूपानें सर्व गोष्टी लिहून देईन असें समजा.

काल थोडा पाऊस पडला. त्यामुळें आज थोडें गार वाटतें. पण त्यामुळेंच उद्यां उष्णता अधिक भासेल याची वाट काय ? केळकर, खाडिलकर, लिमये यांना नमस्कार. रावसाहेब बापट, दाजीसाहेब खरे, रा. ब. पेंडसे, रा. बोडस वगैरे मंडळी खुशाल आहेत ना ? ते भेटतील तेव्हां माझे नमस्कार कळवा. सदाशिवराव भावे यांना म्हणावें कीं, वाटेल तो आपल्या लायब्ररींतून पुस्तकें बाहेर नेतो तरी यादीप्रमाणें सर्व परत मागवावीं.

ता. क. माझ्या सुटकेसंबंधानें आणखी प्रयत्न कोणते करावयाचे याचा विचार समक्ष भेटींत करूं.

---

(५)

१ मे १९०९

तुमचें व खापर्डे यांचें अशीं पत्रें पोंचलीं. सोबत उत्तर लिहिलें आहे तें वाचून खापर्डे यांजकडे पाठीव. वासुदेवराव जोशी येऊन भेटले. बक्षिसपत्र आणि मुखत्यारपत्र यांजवर ता. ७ एप्रिल रोजीं माझ्या रीतसर सह्या झाल्या-नोंदणीची मुदत चारच महिने असते तरी राघवय्या यांच्या विचारें कागद लवकर नोंदवून द्या.

अंदमान बेटांतील हवा कशी काय असते त्याची माहिती रंगून येथें कदाचित् मिळेल. ती काढण्याला वासुदेवराव यांना सांगितलें आहे. ती मला

पुढील पत्रांत लिहावी. केळकरांना म्हणावें कीं, अंदमान बेटाच्या कारभाराचे रिपोर्ट आपल्या कचेरीकडे येतात ते पाहून तेथें दरसाल किती पाऊस पडतो, उष्णता कोठपर्यंत वाढते ही माहिती कळवावी. जर तेथील हवा अधिक गार असली तर मला तेथें ठेवण्याविषयीं सरकारास लिहिण्याचा माझा विचार आहे. तेथें कैद्यांना कांहीं अटींवर मोकळेहि सोडतात असें म्हणतात. तसें घडल्यास तेथील थंड हवेचा फायदा माझ्या प्रकृतीला होईल. येथें एप्रिल वाटला इतका त्रासदायक झाला नाहीं. मधून मधून पाऊस पडला म्हणून प्रकृति आहे अशीच राहिली. बिघडली नाहीं.

मला पूर्वीपासून हिरड्या सुजण्याचा विकार आहे व त्याकरितां अलीकडे मी टूथ पावडर वापरीत असतों हें तुम्हांस माहितच आहे. हल्लीं तर उजव्या हातच्या वरच्या हिरड्या सुजून पुवाळल्याहि आहेत. किंचित् घाण मारते. कॅल-व्हर्टच्या कॅरबॉलिक टूथ पावडरचा उपयोग करतों. डॉक्टर गर्द्यांना याविषयीं विचारून कांहीं होमिओपाथिक औषध त्यांनीं सांगितलें तर त्याचें नांव कळीव. येथें सुपरिंटेंडेंटकडून मागवीन. मात्र हें नाहीं तर तें अशी दोनतीन औषधें सुचवा असें डॉ. गर्दे यांना सांग.

वासुदेवराव गांधी प्लेगनें वारल्याचें कळलें. मनुष्य तरुण होतकरू होता. भिंगारकर व गांधी यांशिवाय आपल्या मंडळींपैकीं प्लेगला कोणी बळी पडले नाहीं ना ?

चि. जगन्नाथ याच्या शिकण्याची व्यवस्था केल्याचें तुम्ही लिहिलेंत. ती व्यवस्था ठीक आहे. त्यांच्या मुकदम्यांतील दिवाणी अपिलाचा निकाल लाग-ल्यावर आणखी चांगली व्यवस्था काय करता येईल पाहूं. अपील जुलै ऑग-स्टांत निघेल. याविषयीं दाजीसाहेब खरे यांना कायद्याचे कांहीं मुद्दे लिहिणार आहें. जूनपासून ते निवडणुकीच्या धांदलींतून बहुधा मोकळे होतील. दादासाहेब करंदीकर मध्यभागाकरितां निवडणुकीस उभे राहणार नसतील तर केळकर यांना म्हणावें कीं तुम्हीच आतांपासून तयारीला लागा. आपण निवडून येणार नाहीं असें केळकर यांना वाटत असल्यास रा. ब. गणेश व्यंकटेश जोशी यांना उभें करावें. मात्र त्यांच्या निवडणुकीचें सर्व काम आपल्या मंडळींना करावें लागणार हें लक्षांत ठेवा. कसेंहि असो. पण ही जागा आपल्या मंडळींबाहेर जाऊं देऊं नका.

चि. गंगाधर महाजन शेतकी कॉलेजची शेवटची परीक्षा पास झाला. चांगलें झालें. त्याला म्हणावें तुझी इच्छा असल्यास सरकारी नोकरी धर. तिकडे अजून जागा व बढती मिळण्यासारखी आहे. साने यांचा बर्लिन येथील पत्ता आणि मायरॅम फेल्पूस यांचा न्यूयार्क येथील पत्ता खापर्डे यांना कळवा. या दोघांना भेटण्याविषयीं मी खापर्डे यांना लिहित आहें.

मी मृत्युपत्र लिहून ठेवण्याचे योजनेंत आहें. तरी आपण कोणाचें किती कर्ज देणें याची यादी ताबडतोब करावी. तुम्ही स्वतः लातूरला जा. श्रीनिवास यास भेटून नमस्कार सांगा. त्याला म्हणावें कीं सालमजकूरचा गिरणीच्या फायद्यांतील हिस्सा होईल तितका आम्हांला रोख देऊन टाक. फार गरज आहे.

केसरी व मराठा या पत्रांची नोंद तारहपीसांत करण्याकरितां तुम्ही फर्मे भरून पाठविले, ते सह्या करून परत पाठविले आहेत. मात्र माझी इच्छा अशी कीं या कामाकरितां माझें नांव होतां होईल तो उपयोगांत आणूं नये. येथें टेलिग्राफ गाईड काढून पाहिलें. पण तारेनें बातमी आणविण्याकरितां सवलतीचे दर मिळावे म्हणून अर्ज करावा लागतो तो वर्तमानपत्राच्या मालकानेंच केला पाहिजे कीं काय हें त्यावरून कळेना.

घरीं कुटुंबाला व मुलांना माझीं पत्रें वाचून समजावून सांगत जा. त्यांना म्हणावें धीर धरा, आनंदांत रहा. आपल्याला काळ तूर्त प्रतिकूल आहे. पण त्याला बिनतक्रार मान लववून पुढें दिवस चांगले येतील अशी आशा करीत राहणें हाच खरा मार्ग. खरे यांना रा. सा. बापट यांनीं कांहीं काम सांगितलें आहे तें काम खरे करतील अशी आशा आहे. सर्व इतर मंडळींना नमस्कार. वासुदेवराव जोशी भेटून गेल्यामुळें मला भेटण्याला यापुढें येत्या जुलैपर्यंत कोणास परवानगी मिळणार नाहीं.

---

(६)

५ जून १९०९

तुझें पत्र व औषधें पोंचलीं. कांहीं दिवस तीं घेतों मग गुण कळवितों. हिरडीच्या दुखण्याखेरीज प्रकृति बरी आहे. १० मे पासून इकडे तुफानी हवा सुरू

झाली. यामुळें उष्णता ११९ पर्यंत वाढली होती ती आतां कमी झाली. २५ मे पासून बडी बरसात सुरू झाली. कोणी म्हणतात ब्रह्मदेशांत हें नवल घडलें. कसेंहि असो. तेव्हांपासून दुरदिवसाआड पाऊस पडत आहे. ८ मे रोजीं संध्याकाळीं साडेपांच वाजतां भूकंपाचा लहानसा धक्का बसला. तळमजल्यावर जेवण करून जिन्याच्या खालच्या पायरीवर आचाऱ्याशीं बोलत बसलों होतों. इतक्यांत जिना हादरला व हाललाहि. आचारी भांबावून गेला. पण मी तेव्हांच खरा प्रकार ओळखून त्याला समजावून दिलें.

अंदमान बेटें व पोर्ट ब्लेअर येथील हवेची माहिती लिहिली ती कळली. तेथील हवा मुंबईच्या हवेसारखी असावीसें दिसतें. कसेंहि म्हटलें तरी मंडालेच्या हवेपेक्षां पुष्कळच चांगली असणार. पण यंदाचा उन्हाळा आतां पार पडलाच. तेव्हां मला अंदमानला पाठवा म्हणून अर्ज करणार आहें तो जरा सावकाश करूं.

वासुदेवरावांना विचार कीं त्यांच्या माहितीप्रमाणें अंदमान येथें मीं सांगितलेल्या वस्तु मिळतात कां ? व किंमत काय पडते ?

खापर्डे लिहितात कीं 'आणखी तीनचार महिने परत येत नाहीं.' तेव्हां आतां काय करावें ?

रायगड येथील समाधीविषयीं दाजीसाहेब खरे यांना सांगावें कीं, हें बांधकाम उगाच भारी खर्चाचें करावें असें मला वाटत नाहीं. आपल्या हातीं फंड २५०००. सरकारची देणगी धरून ३०००० होतील. पैकीं दहा हजार तरी गंगाजळीसारखे बाजूला काढून ठेवलेच पाहिजेत. एरवीं सालोसाल पूजाअर्चा वगैरेचा खर्च कसा करणार ! समाधीची दुरुस्ती आणि छत्री या दोहोंवर मिळून वीस हजारांहून अधिक खर्च होऊं नये. म्हणजे सुरवातीचा अंदाज सोळा हजारांचाच धरावा. तेव्हां वर हातचे चार हजार घालून काम पुरें होईल. अंजादांत वाढावा होतच असतो. वीस हजारांत एखादी मोठी किंवा कलाकुसरीची इमारत उठविणें शक्य नाहीं. छत्री मजबूत टिकाऊ व्हावी देखणी नसली तरी चालेल. आणि तशी ती आहे त्या रकमेंत बांधतां येईल. पंधरा हजारांत छत्रीचें काम उरकलें तरी बरें. कारण गडावरील महादेवाच्या देवळाची दुरुस्ती करण्याला पांच हजार रुपये मिळाले तर हवेच आहेत. सिंहगडावर राजारामाची समाधि आहे. तोच नमुना कां होईना ! आहे ओबड-

धोबडच पण दोन अडीचशें वर्षें टिकली आहे. कोल्हापुरासहि तेथील महा-राजांनीं बांधलेल्या कांहीं छत्र्या आहेत ते नमुनेहि वाटेल तर पहावे आणि मग पक्का नकाशा व अंदाजपत्रक करावें. पुन्हा एकवेळ सार्वजनिक विनंति करून छत्रीच्या कामाकरितां आणखी पैसे जमवितां येतील असें दाजीसाहेब खरे यांना वाटत असेल तर तेंहि अवश्य करून पहावें. पण प्रत्यक्ष पैसा हातीं आल्याशिवाय वाढत्या रकमेचें अंदाजपत्रक करूं नये. रायगड हा एका बाजूस असल्यानें भारी किंमतीची छत्री नसली तरी चालेल. शेंदोनशें वर्षें टिकेल अशी मात्र असावी.

मुलांनीं सहा महिन्यांत अभ्यास काय कसा केला तें कळवावें. त्यांना म्हणावें पहिल्या दहांत नंबर राहिला पाहिजे !

सोबत वेगळ्या कागदावर हायकोर्टांतील ताईमहाराज मुकदम्यांतील अपीला-विषयीं कांहीं कायदेशीर मुद्दे टिपून पाठविले आहेत ते खरे यांना द्यावे. व काम निघेल तेव्हां करंदीकर यांना हजर राहून मदत करण्यास विनंति करावी. यशवंतराव कुळकर्णी समक्ष हजर राहून सर्व व्यवस्था करतीलच. त्यांना वेगळें लिहिण्याचें कारण नाहीं. तरी पण माझा निरोप म्हणून मुद्दाम सांगा.

कोर्ट ऑफ वॉर्डसनें कोणतीं कर्जें मान्य केलीं, कोणतीं अमान्य केलीं तें पुढच्या पत्रांत लिहा.

कठ व काठक एवढीं दोनच उपनिषदें अजून मला मिळावयाचीं आहेत तीं पाठवावीं. कमजास्त असेल तें लिहावें. सर्वांस नमस्कार.

(६ अ)

मेक्टिला ३० जून १९०९

दादासाहेब खापर्डे यांस—

सा. न. वि. वि. मी हल्लीं मेक्टिला येथें आलों आहें. मेक्टिला हा मिथिला या शब्दाचा ब्रह्मी भाषेंतील अपभ्रंश होय असें मानतात. तेव्हां मी आतां जनकाच्या नगरीला आलों. पण मला आपली सीता म्हणजे माझी स्वतंत्रता मिळते किंवा नाहीं तेवढेंच पहावयाचें आहे !

हाऊस ऑफ लॉर्डस् हें एक प्रयत्नाचें द्वार खरें. पण प्रीव्हि कौन्सिलचा अध्यक्ष तोच तिकडील! मग कसें होणार? हाऊस ऑफ लॉर्डस् पुढें कोणी तोंडी तक्रार मांडली तर एक नवीन मुद्दा मांडतां येईल तो असा. प्रीव्हि कौन्सिलपुढें काम चाललें तेव्हां आमच्या बॅरिस्टरानें तक्रार मांडली कीं, शिक्षा झालेले दोन लेख आरोपाकरतां वेगवेगळे घेतले पाहिजेत. यावर लॉर्ड हॅल्सबरी हे म्हणाले कीं, एक लेख आरोपाचा मानला तर दुसरा तो गुन्हा सिद्ध करणारा पुरावा म्हणून दाखल करतां येतो. पण त्यावरहि कोटि शिल्लक उरते ती अशी कीं, दुसरा लेख पुराव्याकरितां म्हणून घेतला तर त्याचा उपयोग फक्त पहिल्या लेखावर शिक्षा देण्यापुरताच करतां येईल. त्या दुसऱ्या लेखावरहि शिक्षा देतां येणार नाहीं. पण मला दोन्ही लेखांकरितां म्हणून दुप्पट शिक्षा दिली गेली आहे. कीरहार्डी व मायरॅम् फेल्प्स् यांना माझे नमस्कार सांगा.

---

(७)

मेक्टिल्ला ३० जुलै १९०९

आमच्या तुरुंगांत पटकीचा आजार एकदम सुरू झाला म्हणून मला येथील तुरुंगांत ता. १९ रोजीं आणून ठेविलें. ही बातमी तुम्हांला तारेनें कळविलीच होती. जागा एकदम बदलली आणि तीहि बहुधा थोड्या दिवसांकरितांच असावी अशा समजुतीनें जरूर त्याशिवाय पुस्तकें व कपडेहि मंडालेसच ठेवून आलों. तिकडे लवकर परत न गेलों तर सर्व येथें मागवीन. मंडालेचा तुरुंग सगळा खालीं करण्यांत आला. बाहेर बागेंत झोंपड्या घालून त्यांत कैदी ठेवले आहेत. याचकरितां आणखी कांहीं दिवस थांबा अशी तार सुपरिंटेंडेंट यानें तुम्हांला पाठविली. ते सगळेच या नव्या कामांत गुंतले होते. तरी पण तुम्हांला हें पत्र पावतांच निघतां येईल तर निघून येथें भेटीस यावें. मी नक्की कोठें आहे अशाविषयीं तुम्हांला रंगून येथेंच कळेल. रंगून ते मंडाले या रस्त्यापासून पूर्वेकडे एक रेल्वेचा फाटा फुटतो त्यावरचें मेक्टिल्ला हें एक स्टेशन आहे. मंडालेपासून ताशी चार तास आणि ताशी ते मेक्टिल्ला एक तास इतका आगगाडीचा प्रवास आहे.

माझी नवी जागा मंडालेहून पुष्कळच थंड आहे. शहराला लागून एक मोठा तलाव सात आठ मैल परिघाचा आहे.

गेल्या महिन्यांत पाऊस नव्हता तो आतां पडतो.

माझ्या खाण्यापिण्याराहण्याची व्यवस्था मंडालेसारखीच आहे. मला दिलेला आचारी मजबरोबरच येथें आला आहे. त्याचें नांव वासुदेव रामराव कुलकर्णी. तो सातारा जिल्ह्यांतील कलेढोण गांवचा राहणारा आहे.

तुम्ही याल ते कलकत्त्याकडून या. मद्रासेकडून येऊं नका. कारण या दिवसांत बंगालचा उपसागर संथ नसतो. कलकत्त्यास मोती बाबू यांजकडे उतरावयाचें असेल तर त्यांना आधीं लिहा.

सौभाग्यवतीची प्रकृति मे-जूनमध्यें बिघडल्याचें ऐकून वाईट वाटलें. मधुमेहाचा विकार मोठा दुष्ट आहे. पण तिनें धीर धरून कसें तरी दिवस काढले पाहिजेत. इलाज नाहीं. प्रसंग परीक्षा पहाणाराच आहे. परंतु त्यांतहि आनंदानेंच राहिलें पाहिजे.

तुम्ही व वासुदेवराव जोशी मिळून मुंबईस जा आणि देशमुख, बोडस, खरे यांना भेटून साने यांची स्कॉलर्शिप आणखी दोन वर्षें वाढेल अशी खटपट करा. हीं दोन वर्षें पूर्वींच्या अंदाजांत नव्हतीं असें नाहीं म्हणून हें काम सहज होईल. साने जर्मनीला जाण्यापूर्वींच ही गोष्ट जवळ जवळ ठरल्यासारखी झाली होती. स्कॉलर्शिपची मुदत वाढली नाहीं तर कसेंहि करून शेवटची पदवी घेइंपर्यंत साने यांना आपणाला निदान आपल्या पदरचे पैसे देऊन त्यांची गरज भागविली पाहिजे. तसेंच साने यांच्या बंधूंना लिहून कळवा कीं साने परत येण्याची त्यांनीं उगीच घाई लावूं नये.

मुंबईहून विश्वनाथ बाबाजी मराठे यांनीं माझ्या जन्मतिथीच्या दिवशीं तार पाठविली याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहें असें त्यांना कळवा. खालीं लिहिलेलीं पुस्तकें पाठवा.

१ स्टोरी ऑफ नेशन्स सीरीजपैकीं जर्मनी, टर्की, स्वित्सर्लंड, बायझंटाईन साम्राज्य, ऑस्ट्रिया, अर्वाचीन इटाली व सॅरासन हे सात खंड. हे आपण आणलेल्या नव्या पुस्तकांत आहेत.

२. शिक्षकाच्या मदतीशिवाय जर्मन भाषा शिकतां येईल अशीं पुस्तकें (तारापूर बुकसेलर याला विचारून पाठविणें).

३. तालचेरकर यांचें फेंच प्रायमर—ज्यांत मराठींतून उच्चार लिहिले आहेत तें (रामचंद्र गोविंदकडे मिळेल.)

ता. क.–हीं पुस्तकें भांडारकरांच्या संस्कृत पुस्तकांसारखीं आहेत. हवें तर बोडसांना सांगा. ते आणवून देतील. याल तेव्हां बरोबर आठवतील त्या सर्व मुद्यांचें टिपण करून आणा. गर्दीत आयत्या वेळीं विसरावयाला होतें. निघण्यापूर्वी तार करा.

---

(८)

३ ऑगस्ट १९०९.

तुमचें पत्र, मुलांच्या अभ्यासाविषयीं कवडे यांचा रिपोर्ट, कोर्ट ऑफ वॉर्ड्स यांना केलेला अर्ज हे सर्व कागद पोंचले. ट्रस्टींनीं केलेला खर्च हें कर्ज मानावें व कोल्हापूरच्या इस्टेटीचाहि चार्ज घ्यावा अशी मागणी कोर्ट ऑफ वॉर्डसपुढें मांडण्यांत आली हें चांगलें झालें. रु. ३१८८३–३–५ एवढी आमच्या कर्जाची रकम काढली ती बरोबर आहे. इस्टेटीवर ज्यांनीं परस्पर हुकुमनामे मिळविले त्यांचे आम्ही कांहीं लागत नाहीं हें खरें. तरी पण कर्जफेडीचा मार्ग त्यांना दाखविणें हें ट्रस्टींचें नैतिक कर्तव्य आहे.

कवडे हे मुलांच्या शिक्षणाकरितां रात्रंदिवस मेहेनत घेतात कसूर करीत नाहींत हें वाचून बरें वाटलें. थोडा अधिक वेळ लागला तरी चालेल पण अभ्यास झाला तो पक्का व्हावा. कवडेशास्त्री हे जे श्रम घेतील त्यांचें मी चीजच करीन. मथूला सातव्या इयत्तेपर्यंतचें इंगजी शिकवावें.

खापर्डे येत्या डिसेंबर किंवा जानेवारीपर्यंत परत येतों म्हणतात.

बजाबा बाळाजी नेने यांचा एक हस्तलिखित ग्रंथ वैद्यक व वनस्पतिशास्त्र यांवर लिहिलेला आमचेकडे होता. श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर यांनीं तो वाचून परत केला आहे. तो त्या पार्सलच्या पेटींतच आहे. सोलापूरचे भिषग्विलासकर्ते डॉ. रानडे हा ग्रंथ आपल्या मासिकांत हप्त्यानें छापूं म्हणतात. त्यांना मीं परस्पर लिहून परवानगी दिली आहे. अट इतकीच घातली आहे कीं, वनस्पतीचीं चित्रें बजाबांनीं तयार केलीं तशींच छापलीं पाहिजेत. आणि छापण्याकरितां मूळ ग्रंथाची प्रत त्यांनीं आमचे कचेरींतच मनुष्य बसवून करून घेतली पाहिजे. कारण कधीं काळीं छापलें जाणारें असलें मौल्यवान् हस्तलिखित कोण कुणाच्या स्वाधीन करील ! बजाबा हे स्वतः रानांत

जात आणि वनस्पति आणून त्यांचीं चित्रें काळजीपूर्वक काढीत. डॉ. रानडे तुम्हांला किंवा केळकरांना येऊन भेटतील. तरी वरीलप्रमाणें करावें.

वासुदेवराव समजतात कीं मी कॅलक्युलसवर ग्रंथ लिहित आहें. पण तें खरें नाहीं. त्यांचे मित्र रा. पवार यांनीं त्या विषयावर खुशाल ग्रंथ लिहावा. मी स्वतःची म्हणून एक उपपत्ति या विषयाच्या मूळ तत्त्वासंबंधीं मनांत बसवित आहें. पण ती पक्की बसली तर त्यावर इंग्रजींत एक निबंध लिहिणार आहें. मराठींत नाहीं. पवार मास्तर यांजपाशीं ही गोष्ट दोन वर्षांपूर्वी सिंहगडास बोललों होतों. त्यावरूनच वासुदेवराव विचारीत असावे.

ता. २२ ऑगस्ट रोजीं मला शिक्षा होऊन एक वर्ष भरतें म्हणून माझ्या प्रकृतीविषयीं कांहीं माहिती तपशीलवार देतों. वृषणवृद्धि, अपचन, बद्धकोष्ठ, हिरड्यांची सूज व मधुमेह इतके विकार मला हळूहळू जडले होते. ही गोष्ट मी अहमदाबाद येथील जेल डॉक्टरला सांगितली. पण त्यांनीं मजवर काय म्हणून विश्वास टाकावा? त्यानें प्रयोगाकरितां म्हणून तुरुंगांतिल ठराविक अन्नावर एक महिनाभर ठेवलें. त्यामुळें वजन १० पौंड कमी झालें आणि हिरड्यांचें दुखणें बळावलें. मग खात्री पटून त्यानें मला दूध, तूप व भात देण्यास सुरवात केली. तीच सवलत आजवर चालू राहिली आहे. यामुळें माझें वजन वाढलें व प्रकृति सुधारली. आज वजन १२५ पौंड आहे. शिक्षा झाल्या दिवशीं १२६ च होतें. पहिला विकार आहे तसाच आहे. त्यांवर कांहींच इलाज केलेला नाहीं. दुसरा विकार कांहीं पाचक गोळ्या व कांहीं मिश्रण घेऊन थोडासा ताब्यांत ठेवितां आला आहे. टुथ पावडर वापरल्यानें हिरड्यांचा रोग बळावत नाहीं. गर्दे यांच्या औषधानें गुण आला नाहीं. पण पुन्हां घेऊन पाहतों. एक दाढ गत-वर्षीं पडली यंदा वरचा पुढचा दांत हलूं लागला तोहि कदाचित् पडेल. उतारवय व अपचन यांचा हा परिणाम. त्याला कोण काय करणार? मधुमेह बळाव-लेला नाहीं. अपचन थांबविलें असतां तो कह्यांत राहतो. तात्पर्य एक वर्षाच्या बंदीवासानंतरहि माझी प्रकृति विशेष बिघडलेली नाहीं. याबद्दल सरकारचे आभार मानलेच पाहिजेत. पण येथील सुपरिंटेंडेंट साहेबांचेच विशेष. कारण सात्विक अन्नाची सवलत त्यांनीं दिली म्हणूनच मिळाली आणि तें अन्नहि आपल्या देशी पद्धतीनेंच शिजविण्याला ते परवानगी देतात. लिंबाचा रसहि थोडाथोडा रोज घेतों. आतां याखेरीज बंदीवासाचीं इतर दुःखें आहेत. पण

त्याविषयीं बोलून काय उपयोग ? बोलून चालून शिक्षा म्हणूनच बंदिवास दिला. अर्थात् शिक्षा म्हणूनच तो सोसला पाहिजे. पण बंदीवासांतहि प्रकृति कशी काय आहे हा अर्थातच महत्त्वाचा एक मुद्दा होय. आणि ती बरी आहे असें मी आनंदानें म्हणतों.

हवा आतां बरीच थंड झाली आहे तरी जूनपासून म्हणण्यासारखा पाऊस नाहीं. आकाश निरभ्र असतें आणि मध्यरात्रीनंतर वारा थंडगार सुटतो. दोन-प्रहरीं मात्र घामानें चिक चिक किती होते तें विचारूं नको. तरी एप्रिल–मे इतकी उष्णता नाहींच.

वरील सर्व हकिकत सौभाग्यवतीला अक्षरशः भाषांतर करून सांग. आणि उलट तिच्या प्रकृतीची अशीच तपशीलवार हकीगत मला कळीव. सुपरिंटें-डेंट याला विचारलें तो म्हणाला तुमच्या भाच्याला मार्च अखेर येऊं दे. भेटूं देईन, म्हणून परवानगी मागण्याकरितां वेगळें पत्र लिहूं नको. पण पुण्याहून निघाल्याची तार कर. म्हणजे मी मृत्युपत्राचा मसुदा पक्का करून ठेवीन. केळकर यांनाहि भेटण्याची मला इच्छा आहे. पण दोघांनीं पुणें सोडून एक-दम येणें बरें नव्हे. म्हणून केळकर यांनीं खापर्डे यांचेबरोबर पुढें केव्हां-तरी यावें.

काठकोपनिषद् व आठवले यांचें श्रौतसंबंधीं पुस्तक पोंचलें. त्यांच्या पुस्त-कानें स्वतंत्रपणें वैदिक यज्ञकर्मासंबंधीं म्हणजे कालमानासंबंधीं माझींच कांहीं कांहीं अनुमानें अधिक दृढ झालीं आणि तींहि त्यांच्या स्वतंत्र विचारसरणीनें म्हणून त्यांची किंमत प्रो. आठवले यांना मी फार आभारी आहे असें कळीव. आर्यांच्या वसतिस्थानाविषयींच्या माझ्या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति काढीन तेव्हां त्यांचा हा निबंध परिशिष्ट म्हणून देण्यासारखा आहे. ज्योतिर्गणिताच्या दृष्टीनें त्यांनीं बरेच परिश्रम घेतलेले दिसतात. त्यांना माझा निरोप सांगून म्हणावें आपल्या निबंधांच्या प्रती बनारस संस्कृत कॉलेजचे पंडित सुधाकर द्विवेदी आणि डॉ. भांडारकर वगैरे इतर विद्वानांकडे पाठवा. तसेंच जर्मनी व अमे-रिका या देशांतील संस्कृत पंडितांनाहि पाठवा.

मुंबई सोडण्यापूर्वीं जोशी, बोडस, खरे वगैरे यांना भेटून ये. म्हणजे कोणास कांहीं सांगावयाचें असल्यास कळेल. तुझ्या नांवाचें एक मुखत्यारपत्र मी खासगी कामाकरितां ट्रस्टी म्हणून नव्हे, करून देणार आहें. राघवय्याकडून

इंग्रजींत तयार करवून आण. म्हणजे सही करून तुजवळ परत देतों ही गोष्ट आतां मला केलीच पाहिजे. कारण माझी सुटका होण्याचा संभव मला फारच दूर दिसतो.

ता. क. घरीं वापरतों तसली एक लोखंडाची पळी घेऊन ये. बरोबर आणण्याच्या पुस्तकांची व जिनसांची यादी खालीं दिली आहे. त्यांतली मिळतील तीं घेऊन ये. उरलेलीं विलायतेहून आणवून पाठवा असें रामचंद्र गोविंद यांना सांग.

१. धोतरें सवा दोन हाती. २. पक्का जानवी जोड. ३. बायबलची एक प्रत. ४. आपटे यांची संस्कृत–इंग्लिश डिक्शनरी–मोठी मीं उपयोगांत आणलेली. ५. चेंबरचा व्युत्पत्तिप्रणीत इंग्लिश शब्दकोश. माझा जर रामभाऊला पाहिजे असेल तर एक नवीन घेऊन पाठवा. ६. इंग्लंडमध्यें टूशनर यांनीं प्रसिद्ध केलेला मनु. (जनरल लायब्ररींतून.) ७. सोशीऑलॉजी बाय स्पेन्सर.—इंटर नॅशनल सायंटिफिक सेरीज—जनरल लायब्ररींतून. ८. जेव्हॉन्स प्रिन्सिपल्स ऑफ सायन्स—जिनसीवाले यांच्या लायब्ररींतून. ९. बर्क्स सिलेक्ट वर्क्स बाय ई. जे. पेन. (तीन भागांत). १०. मिल्टन्स एरोपेगॅटिका. ११. डॉ. कॉर्नेज एथिकल प्रॉब्लेम जिनसीवाले यांच्या लायब्ररींतून. १२. श्रीपतीज एसे ऑन् वेदांतिझम्. १३ मायकॅव्हेलीचा 'प्रिन्स.' १४. कॉर्नवाल–ल्यूइस–गव्हर्नमेंट ऑफ डिपेडन्सीज. १५. हॅरिसन ऑर्डर ॲन्ड प्रोग्रेस (नवीन पुस्तकांतून). मुंबईंत घ्यावयाचीं तीं. १६. हेकेलचे ग्रंथ. १७. बटलर्स वर्क्स, दोन भाग–ग्लॅडस्टन. १८. लॉक ऑन् सिव्हिल गव्हर्नमेंट. १९. आयडियल कॉमन–वेल्थ. २०. डार्विनिझम ॲन्ड पॉलिटिक्स. २१. डार्विनिझम ॲन्ड रेस प्रोग्रेस. २२. रुसोज सोशल कॉन्ट्रॅक्ट. २३. ह्यूम्स एसेज आर. बी. ए. सीरीज. २४. फंडमेंटल प्रिन्सिपल्स ऑफ पॉझिटिव्हिझम. २५, २६, २७. मोर्ले, व्हॉलटेअर, डिडरॉट, रूसो. २८. ए स्कूल ॲटलास ऑफ एन्शंट ॲन्ड मॉडर्न जॉग्रफी वुइथ इंडेक्स. २९. तुकारामाची गाथा. ३०. दासबोध.

---

(९)

१४ सप्टेंबर १९०९

या महिन्यांत तुझी समक्ष गांठ पडली. म्हणून या महिन्याचें पत्र लिहिणार नव्हतों. पण आतां लिहितों याचें कारण मला येथें ता. ९ रोजीं परत आणलें-

अजून हवा फार उष्ण आहे. नव्हेंबरपर्यंत अशीच राहाणार. माझी प्रकृति तुम्ही मेक्टिह्ला येथें समक्ष पाहिली तशीच आहे.

खापर्डे ता. १२ ऑगस्टच्या पत्रांत लिहितात कीं, पार्लमेंटकडील अर्ज अद्यापि दाखल झाला नाहीं. म्हणून विलायतेहून तूर्त परत येतां येत नाहीं. वर्ष अखेरपर्यंत ते तेथें राहतील असें समजून तुम्हीं त्यांची व्यवस्था करावी. बटलरचे ग्रंथ पोंचले. बाकीचे मागाहून लवकरच येतील असें रामचंद्र गोविंदच्या पत्रांत आहे. खापर्डे यांनींहि ऑगस्टस कॉट यांचे चार ग्रंथ पाठविल्याचें लिहिलें आहे. लवकरच हातीं येतील म्हणून यापुढें कांहीं महिनेपर्यंत नवीं पुस्तकें नकोत.

समक्ष भेटींत अनेक गोष्टी सांगितल्या त्यांचें काय काय झालें तें पुढील पत्रांत कळीव. साने यांची स्कॉलरशिप आणि मथूचें इंग्रजी शिक्षण यांची व्यवस्था झाली असेलच. कोरीं नोटबुकें तुम्हीं पाठविलीं तीं मिळालीं.

---

(१०)

२३ नव्हेंबर १९०९

गेल्या दोन महिन्यांत पत्राच्या बाबतींतील माझी सवलत काढून घेतली होती. ती या महिन्यापासून फिरून परत देण्यांत आली याबद्दल आनंद वाटतो. यापुढें दरमहा पत्र पाठवीत जाईन. आज कार्तिकी एकादशीचा उपवास आहे. प्रकृति ठीक आहे. मेक्टिह्ला येथें दोन पौंड वजन कमी झालें होतें तें येथें भरून निघालें. हिंवाळा सुरू झाला. तेव्हां आतां पुढें तीन महिने हवा मोठी गोड राहील.

साने यांची स्कॉलरशिप वाढली. चांगलें झालें. मथूला बोलावणें आलें असल्यास अलाहाबादेस कांहीं दिवस पाठवा. तिलाहि थोडा थारेपालट होईल. दुर्गाबाईचें मूल गेलें हें वाचून वाईट वाटलें. पण होणाराला इलाज काय ? तिला कांहीं दिवस पुण्यास आणवावी. सौभाग्यवतीची प्रकृति सुधारत असल्याचें कळवावें. डॉ. गर्दे तिकडे लक्ष देतच आहेत पण मधुमेह हा रोग निस्तोष होण्यासारखा नाहीं. पण औषध घेत असावें. मुलें चार विषयांपैकीं तीन विषयांत चांगलीं पास न झालीं तर त्यांना वरच्या वर्गांत घालूं नये. मला

घाई नको. फक्त अभ्यासाचा पक्केपणा पाहिजे. शरिराची उंची वाढावी, बुद्धीला तरतरी यावी असें तर त्यांचें आज वय आहे. जगन्नाथमहाराज यांचीहि अशीच काळजी घ्यावी.

मेक्टिल्ला येथें समक्ष सांगितलेल्याप्रमाणें झालें असेलच. केळकर व खाडिलकर या दोघांनाहि सांगावें कीं मी तेथें नाहीं म्हणून पहिली गोष्ट संभाळण्याची ती ही कीं, आपली केसरी मराठा संस्था अगदीं पूर्वीसारखीच चालली पाहिजे. आजूबाजूच्या गोष्टींचा विचार नंतर करावा. त्यांनीं हें केलें तर या संस्थेशीं ज्यांचा ज्यांचा म्हणून संबंध त्यांची त्यांची अत्यंत मौल्यवान् अशी सेवा त्यांच्या हातून घडली असें मी समजेन. पुढील पत्रांत याविषयीं अवश्य लिही.

गेल्या महिन्यांत मला तीन दिवस इन्फ्लुएन्झाचा ताप आला होता. पण १०२–५ वर चढला नाहीं. यामुळें वजन कमी झालें नाहीं. फक्त शरीरांतील दूषित द्रव्यें तापामुळें आयतींच बाहेर पडलीं म्हणावयाचीं !

खापर्डे फेब्रुवारीपर्यंत परत न आले तर तुम्हीं एकटेच भेटीला यावें. ते भेटावयाला येण्यापूर्वीं त्यांना माझें मृत्युपत्र वाचावयास दे. केळकर अगर इतर आपली मंडळी यांना मृत्युपत्राचा मसुदा दाखवा व त्यांच्या कांहीं सूचना असतील तर आणा. अंदमान बेटाकडे बदली करून घेण्याविषयीं अर्ज करण्याचा विचार मीं तूर्त तहकूब केला आहे.

प्रो. पाठक व रा. काळे यांना म्हणावें कीं, मी 'गवामयनम्' हा निबंध वाचला. माझ्या मतें त्यांची उपपत्ति बरोबर नाहीं. त्यांनीं लावलेले शब्दांचे अर्थ मला पटत नाहींत.

पुढील महिन्यांत मी फ्रेंच भाषेचा पहिला अभ्यासक्रम संपवीन. मग जर्मन शिकण्यास सुरवात करीन. तरी इंग्रजींत लिहिलेलें एखादें मोठें जर्मन व्याकरण पाठवा. व्याकरण संपूर्ण असावें. खापर्डे यांस कळवावें कीं, तुमच्या हातून होणें ती सर्व खटपट तुम्हीं केलीच आहे. तरी आतां विलंब न करितां इकडे परत यावें. माझा अर्ज राजेबादशहा किंवा मुख्य प्रधान यांजकडे पाठवावा. मला सोडावयाचें तर कांहीं शर्ती घालतात कीं काय हें कळवावें. तुम्हांस भेटण्याची फार उत्कंठा आहे.

(परिशिष्ट)

ताईमहाराज प्रकरणीं दिवाणी अपीलांतील मुद्दे.

१ आपण हायकोर्टांत जाब देणारे (respondent) आहोंत. वकिलाला बोलण्याची संधि एकदांच मिळणार म्हणून आपली बाजू होईल तितकी संपूर्ण मांडावी.

२ कायद्याचा मुख्य मुद्दा म्हटला म्हणजे दत्तकहोमाचा. परंतु या प्रकरणीं दत्तक घेतलेला मुलगा सगोत्रच नव्हे तर सपिंडहि आहे म्हणून दत्तकहोम आवश्यक नव्हता. पुतण्या दत्तक घेतला असतां दत्तकहोम लागत नाहीं. पण पुतण्या हें सगोत्र सपिंडाचें उपलक्षण समजावें.

३ या विषयींचे नियम स्टीलचें पुस्तक व धर्मसिंधु यांत सांपडतील. मंडलीक यांचाहि ग्रंथ पहावा. दत्तकचंद्रिका व दत्तकमीमांसा हे ग्रंथहि पहावे.

४ आमचा विशेष मुद्दा हा कीं, स्त्रियांना होम करण्याचा अधिकार नाहीं. म्हणून विधवेनें दत्तक घेतला असतां दत्तकहोम नको. माझ्या समजुतीप्रमाणें हा अगदीं नवा मुद्दा आहे. यावर कोणत्याहि हायकोर्टानें अद्याप निकाल दिलेला नाहीं असें वाटतें. शूद्रानें दत्तक घेतल्यास होम नको असा निर्णय मात्र स्पष्ट झाला आहे. आणि मयूख स्पष्ट म्हणतो कीं या कामीं स्त्रिया ह्या शूद्राप्रमाणेंच मानाव्या. मात्र स्त्रिया व शूद्र यांना होम करणें अगत्याचें वाटेल तर त्यांनीं तो दुसऱ्याकडून करवावा. दत्तकमीमांसेंत असें सांगितलें आहे कीं, स्त्रीकृतदत्तकपरिग्रह हाहि अमंत्रक होतो. सगोत्र दत्तकाला होम लागत नाहीं हें भास्कराचें मत मंडलीकांच्या ग्रंथांत उद्धृत केलेलें आहे. या सर्व गोष्टी मी अर्थातच स्मरणानें लिहीत आहें. हाताशीं ग्रंथ नसल्यानें अधिक आधार दाखवितां येत नाहींत.

---

(११)

२९ डिसेंबर १९०९

तुमचें सोळा डिसेंबरचें पत्र पावलें. त्यांत तीन महिन्यांची बरीच हकिकत आहे. एकूण भाऊसाहेब भाटे वारले तर. बिचारा म्हणे कीं मी खूप दिवस जगणार. त्यांच्या मुलांभावांना माझा सांत्वनवर निरोप कळवा.

हिंवाळ्यांत मंडालेची हवा पुण्यासारखीच वाटते. म्हणून तूर्त हवेची तक्रार नाहीं. मुलांच्या अभ्यासाकडे लक्ष ठेवावें. रामभाऊ पुढील सालीं मॅट्रिकला बसूं शकेल. तुमच्याप्रमाणें केळकरांनाहि मुलांच्या अभ्यासाकडे लक्ष देण्यास सांगा. दाजीसाहेब खरे व खापर्डे यांची गांठ विलायतेंत पडलीच असेल. खापर्डे हाऊस ऑफ लॉर्डसकडे अर्ज दाखल करणार तो नाताळानंतर व त्याचा निकाल लागणार मार्चांत. अर्जावर सही करून तो मुंबईसरकारामार्फत मीं पाठविला. पण कांहीं निमित्त सांगून त्यांनीं तो परत केला. म्हणून तो आतां लंडन येथील आमच्या सॉलिसिटरकडेच परस्पर पाठविला आहे. विलंब टाळण्याकरितां म्हणून मी प्रयत्न करितों पण माझ्या प्रकरणांत सगळ्या गोष्टी विलंबाच्याच ठरतात.

वहिणाबाई यात्रेस खरोखरच जात असल्यास तिला ठरल्याप्रमाणें ५०० रु. द्यावे. अण्णु घारपुरे याला खरीच गरज दिसते म्हणून त्याच्या कर्जरकमेपैकीं बरीचशी रक्कम त्याला द्यावी. त्याचा हुकुमनामा बेचन करून घ्यावयाचाच तर वासुदेवराव जोशी यांचें नांवें करून घ्यावा.

रा. ब. जोशी निवडले गेले याबद्दल त्यांना माझा अभिनंदनपर संदेश कळीव.

येथें जर्मन इंग्रजी कोश मिळाला आहे. तरी फक्त चांगलें जर्मन व्याकरण पाठवावें. गंगाधर महाजन यांस बडोदे येथील जागा मिळाली कीं नाहीं तें कळवावें.

---

(१२)

२ फेब्रुवारी १९१०

तुमचें १९ जानेवारीचें पत्र पोंचलें. पण त्यांतील एक तुकडा जेलरसाहेबांनीं कातरून घेतलेला आढळला. मग त्यांत तुम्हीं कांहीं राजकीय विषय लिहिला होता कीं काय न कळे. म्हणून यापुढें नीट खबरदारी घ्या. घरगुती हकीगत स्नेहीसोबत्यांची वार्ता इतक्याच गोष्टी मला कळविण्याची परवानगी आहे. इतर गोष्टी लिहिल्यास पत्र पोंचण्याला विलंब होतो. शिवाय या स्थितींत मला राजकारणाची वार्ता कळून तरी उपयोग काय ?

खापर्डे हे कदाचित् एप्रिलपर्यंत परत येणार नाहींत. तरी तुम्हीं एकटेच भेटीस यावें. येतांना बरोबर आणण्याच्या वस्तुः १ चर्मी जोडा. २. धोतरजोडा. ३. तहा सदरे. ४. टुवाल ५. ३००।४०० पानांचें मजबूत बांधलेलें कोरें नोटबुक. ६. रामभाऊ व बापू यांचीं स्कूल प्रोग्रेस बुकें.

जर्मन डिक्शनरी व १९१० ची रोजनिशी मिळाली. रामचंद्र गोविंद यांजकडून ३ जर्मन व्याकरणेंहि आलीं.

वर्तमानपत्रांचा मजकूर लिहिण्याची व्यवस्था समक्ष सांगितली तशी करावी. मग पत्रावर नांव कोणाचेंहि असो.

आतां माझें वजन बरोबर १२६ पौंड झालें आहे.

छापखान्यासंबंधीं व्यवस्था सुचविल्या त्याविषयीं केळकर, खाडिलकर, जोशी यांचे अभिप्राय जरूर कळवावे. बाबासाहेब खापर्डे हे एल्‌एल्. बी. ची परीक्षा पास झाले कीं नाहीं ? ते हल्लीं काय करीत असतात.

(१२ अ)

२ एप्रिल १९१०

दादासाहेब खापर्डे यांसः—

सॉलिसिटर डालगॅडो यांचें पत्र पावलें. व्हायकाऊंट मोर्ले यांनीं माझी सुटका करण्याचा सल्ला देण्याचें नाकारलें. हें असें व्हावयाचेंच होतें. असलें दोन ओळींचें तुटकें उत्तर हातीं येण्याला सहा महिने घालवावे लागले व इतकीं वळणें घ्यावीं लागलीं ! ‘ दिलें हें उत्तर एका प्रधानाचें आहे खुद्द राजाचें नाहीं. म्हणून हा विषय संपलासें होत नाहीं ’ असें तुम्हीं लिहिलें. दुसरा मार्ग हाऊस ऑफ लॉर्डसच्या द्वारें राज्याकडे जाण्याचा. पण ते अर्ज हातीं धरतील कां ? व तो दाखल करण्याला तरी एकादा लॉर्ड मिळेल काय ?

तुम्हाला विलायतेला जाऊन दोन वर्षें झालीं तरी अजून तेथेंच राहणार कीं काय? माझी सुटका होईपर्यंत आपखुषीनें स्वतःला हद्दपार करून घेण्याची शपथ तर तुम्हीं वाहिलेली नाहीं ना ! हाऊस ऑफ लॉर्डसचें काय होतें हें पाहतांच तुम्हीं हिंदुस्थानास परत जावें. तिकडे सर्वांनाच तुमची गरज भासत आहे.

काम यशस्वी न होतां परत येणें तुम्हास सहजच वाईट वाटणार. मग तुमच्या प्रयत्नाला यश आलें नाहीं हें माझ्या दुर्दैवामुळें असें समजावें.

---

(१३)

२ एप्रिल १९१०

तुमचें २३ मार्चचें पत्र पावलें. मोतीबाबू व शामसुंदर बाबू यांची प्रकृति ठीक असल्याचें कळलें. आपली नागपूर येथील मित्रमंडळी खुशाल असेलच.

लंडन सॉलिसिटरकडून ता. ४ मार्चचें पत्र आलें. त्यांत ते लिहितात कीं लॉर्ड मोर्ले यांनीं नकार दिल्यामुळें माझ्या सुटकेच्या बाबतींत आतां कांहीं आशा नाहीं. हाऊस ऑफ लॉर्डसचें एकच दार अजून मोकळें आहे. पण तेथेंहि काय होणार हें दिसतच आहे. खापर्डे खटपट करतों म्हणतात. करूं देत बिचारे!

जर्मन भाषेच्या अभ्यासाला सुरवात केली आहे. प्रकृति अजून ठीक आहे. पण उन्हाळा डोकावूं लागला. हा दुसरा उन्हाळा कसा जातो याचीच भीति वाटते.

सौभाग्यवतीची प्रकृति उन्हाळ्यांत बिघडण्याचा संभव आहे. तिला म्हणावें मुलांना घेऊन कांहीं दिवस सिंहगडावर जा. तिला थंड हवेचें सौख्य नको असेल पण उन्हाळ्यानें तिची प्रकृति बिघडते म्हणून म्हणावें कीं माझ्याकरितां म्हणून तरी सिंहगडावर जा. बरोबर तुम्हीं जावें किंवा गंगाधर अथवा एखादा विश्वासु मनुष्य बरोबर घ्यावा. माझी ही आज्ञा असें म्हणून ती नाखुषीनें वर गेली तरी मला तें हवें आहे. मधुमेहाच्या रोग्यांना सिंहगडची हवा बरीच मानवते.

ईलियटसाहेब वारल्याचें ऐकलें. वाईट वाटलें. बापटांचा मोठा आधार गेला. तरी पण बापट आपला मुलगा भय्या याला विलायतेस पाठविण्याची कल्पना सोडून देणार नाहींत अशी मला आशा आहे.

मुलांच्या अभ्यासांचीं प्रोग्रेस बुकें पाहिलीं. चांगलीशीं नाहींत. त्यांना एखादा लहानसा तालीमखाना, मलखांब, जोर काढण्याचे हत्ती, करेल्याच्या जोड्या द्याव्या. हवा तर एक तालीममास्तरहि ठेवावा.

केळकर व खाडिलकर यांचें काम एकोप्यानें होत असेल अशी मला आशा

आहे. त्यांचा उत्साह, त्यांची सावधगिरी, पण विशेषतः त्यांची एकी यावर माझी सर्व भिस्त आहे. लिमये, भावे वगैरे मंडळींना नमस्कार सांगा. जांवईबोवा वैद्य हे सहा महिन्यांची रजा घेणार होते ती घेतली कीं नाहीं ? तुमच्या मागील पत्रां-चाहि एक तुकडा कापून घेण्यांत आला होता. त्यांत काय होतें न कळे. वर्त-मानपत्रासंबंधानें तुम्ही मला स्पष्ट शब्दांनीं अनेक प्रश्न सल्ला घेण्याकरितां म्हणून विचारले होते त्यांचीं उत्तरें मींहि लिहून दिलीं. जेलरनें तीं सरकारकडे पाठविलीं पण त्यांनीं तीं अटकावून ठेविलीं. तुमच्याकडे पाठविण्याला परवानगी दिली नाहीं. अर्थात् या विषयावर मला तुम्हांस कांहीं कळवितां येत नाहीं असेंच समजून चालावें.

ता. क. उशीचे अभ्रे व लंगोटाचें कापड पोंचलें.

---

(१४)

३ जून १९१०

तुमचें मे महिन्याचें पत्र मला पोंचलें नाहीं. माझ्यासंबंधीं पत्रव्यवहाराचे नियम अधिक कडक करण्यांत आले आहेत. तुम्ही आपल्याकडून दर महिन्यास एक याप्रमाणेंच पत्र पाठवितां. पण एक उशीरा वसि बावीस तारखेनंतर आणि दुसरें दुसऱ्या महिन्याच्या प्रारंभीं पाठविलें तर तीं एकाच महिन्यांत २ पत्रें असें मानलें जातें. तरी याबद्दल काळजी घ्यावी.

ता. २० मे पर्यंत उकाडा फार झाला. ११० पर्यंत पारा गेल्यावर पाऊस सुरू झाला. अजून पडतच आहे. पण पुन्हां उन्हाळा सुरू होण्याची भीति वाटते.

किंग एडवर्ड बादशहा वारल्याची बातमी येथें आली आहे. याच वेळीं धूम-केतूहि उगवला आहे. येथें तो आम्हांला स्पष्ट दिसतो. हा योगायोग पाहून पुराणमतवादी काय म्हणणार हें उघडच आहे.

खापर्डे मेच्या पूर्वीच निघणार होते. परंतु जून अखेरपर्यंत त्यांचा मुक्काम लांबला आहे. कोणा वजनदार गृहस्थानें त्यांना कांहीं सांगितलें आहे असें म्हण-तात. काय असेल तें खरें.

पत्र लिहिणें तें कागदाच्या एकाच बाजूवर लिहावें. म्हणजे तुकडा कापला तर त्याबरोबर दोहों अंगचा मजकूर जातो तो जाणार नाहीं.

ता. क.—भारतीय नक्षत्रासंबंधानें वेबरसाहेबांचें पुस्तक इकडे आलेलें नाहीं हें खास. त्याचा शोध करावा.

---

(१५)

२ जुलै १९१०

तुमचें ता. १९ जूनचें पत्र पोंचलें. पण वेळेवर टाकण्याची अशीच योग्य खबरदारी घ्यावी.

तुरुंगवासाच्या दुसऱ्या वर्षाचा हा शेवटचा महिना. म्हणून प्रकृतीविषयीं थोडी कच्ची हकीगत लिहितों. अंतर्गळाच्या विकारांत फरक नाहीं. औषध वगैरे घेऊन अपचन वगैरे थोडेंसें ताब्यांत ठेविलें आहे. हिरड्या मात्र अजून तशाच वाहतात. जेल डॉक्टरनें एक नवें औषध दिलें आहे. लघवी तपासली. स्पेसिफिक ग्रॅव्हिटी बेताची आहे. साखर अजून आढळते पण ती किंचित्. उष्णतेमुळें तहान फार लागते. वजन १२२ पौंड आहे. तात्पर्य प्रकृति त्यांतल्या त्यांत बरी आहे पण त्याचें सर्व श्रेय जेल डॉक्टरांकडे आहे. कारण त्यांनीं दूध, तूप व भात यांची सवलत दिली आहे.

गेल्या एप्रिलांत मीं मुंबई सरकारला अर्ज केला कीं कोठें तरी थंड हवेच्या तुरुंगांत माझी बदली करा पण तो अर्ज नाकारण्यांत आला. वेबरच्या नक्षत्राच्या दोन प्रती आपल्या संग्रहीं होत्या पण तुम्हांला एकहि प्रत सांपडली नाहीं हें कसें ? तरी मोठ्या दालनांतील पूर्वेकडील भिंतींशीं टेंकून ठेवलेल्या तीनहि कपाटांत आणि मधोमध ठेवलेल्यां दोन शिसवी कपाटांत नीट शोधा. यंदे यांना देण्याचीं नाट्यकथार्णवांतील अपुरीं पुस्तकें त्याच तीन कपाटांत कागदांत गुंडाळलेलीं सांपडतील.

रामभाऊची तयारी चांगली झाली नसेल तर त्याला मॅट्रिकच्या परीक्षेस पाठवूं नये. बापूची तयारी अधिक बरी दिसते.

जर्मनींतील ऑटो हॅरोसे व्हिटझ् या कंपनीकडे आपलें पुस्तक—विक्रीचें खातें आहे. त्यांना जरूर पडल्यास लिहावें.

यंदे यांना पुस्तकें द्यावयाचीं त्याबद्दल अट इतकीच कीं, जो नफा होईल त्यापैकीं निम्मा शंकर मोरो रानडे यांच्या विधवा सुनेला दिला पाहिजे. केळकर यांना जांवई चांगला मिळाला याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करितों. माझा अहेर केला असालच.

साने यांचा अभ्यास फार चांगला झाला आहे. त्यांच्या परीक्षेचा निकाल होतांच कळवावें.

वासुदेवराव जोशी यांचें सर्व कर्ज देऊन टाकल्याचें लिहिलें तें समजलें. आर्यभूषण प्रेस व केसरी यांच्या हिशेबांची रुजवात झाली त्यांत निबंधमालेकरितां रु. ८०० व रायगडफंडाचे रु. १६०० यांचा हवाला आम्हीं घेतला आहे तरी त्या रकमा आपल्या शिलकेंतून वेगळ्या ठेवाव्या. हें कलम तुमचे हातीं येथें टिपण दिलें त्यांत नाहीं पण तुम्हांस तोंडी सांगितलेंच आहे.

हायकोर्टांतील अपील अद्याप निघालें कीं नाहीं ?

ता. क. तुमच्या पत्राबरोबर साने किंवा खापर्डे यांचीं पत्रें जोडूं नये. कारण तींहि मला येऊं द्यावयाच्या पत्रांच्या हिशोबांतच धरलीं जातात, म्हणून अशा पत्रांतील मुख्य मुद्यांचा सारांश तेवढा तुमच्या शब्दांनींच लिहीत जावा.

---

(१६)

२ ऑगस्ट १९१०

जर्मन अभ्यासाचीं बुकें मिळालीं. वेबरच्या बुकासंबंधानें अजूनहि चूक होत आहे. तुम्हीं दुसरा भाग पाठविला तरी पहिलाहि पाठवावा.

हवा साधारण गार आहे. तिचा प्रकृतीवर बरा परिणाम होतो. खापर्डे परत येत आहेत हें पाहून आनंद होतो. त्यांना जाऊन दोन वर्षें झालीं. एक तऱ्हेनें त्यांची ही आपखुषीची हद्दपारीच झाली !

शंकर मोरो रानडे यांच्या कादंबऱ्या मूळ इंग्रजी ग्रंथाच्या आधारें लिहिलेल्या आहेत. मेरी क्विन ऑफ स्कॉट्स व गाय फॉक्स या त्या मूळ कादंबऱ्या असाव्या. खाडिलकर यांना त्या वाचून रानडे यांनीं कोणत्या धर्तीवर रूपांतर केलें आहे तें पहावें लागेल. शिलादित्य या कादंबरींत कॅथॉलिक्स आणि प्रोटेस्टंट्स् यांच्या जागीं जैन व हिंदु कल्पून त्यांचा धर्मविरोध दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात् रानडे यांची ही कादंबरी पूर्ण करावयाची तर खाडिलकर यांना जैन यतींच्या चालीरीतींचा अभ्यास ग्रंथावरून केला पाहिजे. त्याशिवाय जुळणार नाहीं.

अपील हायकोर्ट बोर्डावर आलें. बरें झालें. युरोपियन बॅरिस्टर न मिळाला तर दाजीसाहेबांनींच खटला कां चालवूं नये ? ते तो उत्तम चालवितील. फक्त तुम्ही त्यांचे मागें लागून त्यांजकडून पुरावा नीट वाचवून ठेवावा. दादासाहेब करंदीकर व केळकर यांनाहि काम चालवण्याचे वेळीं कोर्टांत हजर राहाण्यास सांगावें. तात्पर्य

मी तेथें असतों तर अपील चालविण्याची कसोशी झाली असती तशीच आतांहि व्हावी. एकटे दाजीसाहेबच बॅरिस्टर स्ट्रँगमन यांना भारी आहेत. तथापि करंदीकर व केळकर यांना खटल्याची माहिती आहे म्हणून त्यांनींहि मदतनीस म्हणून हजर असावें. त्यांतल्या त्यांत करंदीकर यांना एकाद्या ट्रस्टींतर्फे स्वतंत्र वकीलपत्र दिलें तर दाजीसाहेबांनंतर उरले सुरले मुद्दे मांडण्याला करंदीकर यांना संधि मिळेल.

बाळ खरे याचें लग्न झाल्याचें कळलें. सितारामपंत पटवर्धन आतां संसाराच्या काळजींतून मुक्त होतील. त्यांना अलीकडे दुःखें फार सोसावीं लागलीं !

सौभाग्यवतीची प्रकृति अलीकडे खालावत चालल्याचें तुम्ही येथें बोललां. तरी त्याविषयीं लिहावें. जगन्नाथ महाराजांच्या अभ्यासाविषयींहि लिहावें. दादासाहेब करंदीकर यांना नमस्कार सांगा व दाजीसाहेब यांजबरोबर वकीलपत्र दाखल करून अपीलाचें काम चालविण्याविषयीं विनंति करा.

ता. क. घरच्या व ऑफिसच्या पुस्तकसंग्रहाची नीट काळजी घेत जा.

---

(१७)

२ सप्टेंबर १९१०

तुमचें ता. २० ऑगस्टचें पत्र पावलें. वेबरच्या ग्रंथाचा पहिला भाग आणि धोतरजोडा पाठविला तो पावला.

वेबरचा ग्रंथ वाचला. तो जर्मन भाषेंत आहे. दर तासास पांच पानें याप्रमाणें मला तो लावून लावून वाचतां आला. त्याचा किती आनंद झाला हें काय सांगूं ! मला वाटलें कीं माझ्या बंदिवासापैकीं कांहीं भाग खराच सत्कारणीं लागला !

हवा एकंदरीनें गतवर्षापेक्षां बरी आहे.

खापर्डे हे फारच आशावादी आहेत. त्यांना माझ्या सुटकेबद्दल नसत्या गोष्टीचीहि आशा वाटते. यश न आलें म्हणून त्यांच्याकडे काय दोष ? जितके दिवस ते तिकडे अधिक राहतील तितके दिवस त्यांना कोणी कांहीं सांगितल्यानें उगीच अधिकाधिक आशा वाटूं लागेल. तरी आतां त्यांना परत येणाचा तगादा करावा. त्यांच्याहि दृष्टीनें त्यांनीं परत आलेंच पाहिजे. कारण बाबा खापर्डे अजून एलएल. बी. झालेले दिसत नाहींत. अर्थात् घरीं दादासाहेब नसल्यानें सहजच

संसाराची ओढ होत असेल. अपीलाच्या कामीं शक्य ती खटपट करण्याचें आश्वासन तुम्हीं व केळकर दोघांनीं दिलेलें पाहून आनंद झाला. सर्व काम संपेपर्यंत यशवंतराव यांना मुंबईसच ठेवावें.

सौभाग्यवतीची प्रकृति अधिक बिघडली नाहीं इतकें तरी समाधानच आहे. दोघी मुली जवळ असल्यानें तिच्या मनाला थोडें करमेल. तिला म्हणावें दुर्दिन जात आहेत लवकरच संपतील.

साने यांची पीएच. डी. ची परीक्षा उतरली हें वाचून आनंद झाला. त्यांना माझी शाबासकी कळवा. त्यांना म्हणावें आणखी सहा महिने जर्मनींत रहा. आणि इकडे नवीन निघण्यासारखे रासायनिक धंदे दिसतील त्यांचें चांगलें शिक्षण मिळवा. हें ज्ञान त्यांना मुंबईंत उपयोगी पडेल. हिंदु एज्युकेशन फंडानें त्यांना स्कॉलरशिप न दिली तर तुम्ही त्यांना सहा महिनेपर्यंत पैसे पाठवा. ते इकडे येण्यापूर्वी माझी सुटका न झाली तर त्यांनीं येथें येऊन मला भेटावें.

प्रोफेसर डाऊसेन यांचा उपनिषदांवरील ग्रंथ आणवून पाठविण्याविषयीं रामचंद्र गोविंद यांना सांगा. मला आतां जर्मन बरेंच चांगलें वाचतां येऊं लागलें आहे. तरी कांहीं जर्मन पुस्तकें पाठविण्याविषयीं साने यांना लिहा.

तुम्ही आपल्या घरच्या मंडळीविषयीं अलीकडे कांहीं लिहिलें नाहीं. तरी तेंहि लिहावें.

(१७ अ)

१३ ऑगस्ट १९०९

दादासाहेब खापर्डे यांस—

फ्रेंच व जर्मन पुस्तकें तुम्हांकडून मागविलींच आहेत. येथील जेल सुपरिंटेंडेंटनीं ह्यूगोचें बालबोध फ्रेंच व्याकरण मला दिलें आहे त्यावरून अभ्यास सुरू आहे. एखाद्या युरोपियन प्रवाशाला बोलतां येतें इतकें कामापुरतें फ्रेंच माझें दोन महिन्यांत तयार होईल. फ्रेंच लोक हे आपल्या रत्नागिरीच्या कोंकण्याप्रमाणें वाटतात. कारण म व न हें अक्षर कोठेंहि आलें तरी त्याचा ते अगदीं नाकांतून खोल उच्चार करितात. पण एकंदरीनें फ्रेंच भाषा अवघड नाहीं. तुम्हीहि तेथें बसल्या बसल्या सहज फ्रेंच शिकावें. तुमचें रोजचें काम संभाळून तुम्हांला रोज एक तास लंडन येथील ह्यूगोच्या भाषा शिकविण्याच्या शाळेंत सहज घालवितां येईल.

---

(१८)

१ ऑक्टोबर १९१०

इकडे नुकतीच जोराची पर्जन्यवृष्टि झाली. मंडाले व रंगून या दरम्यान कांहीं मैलपर्यंत रेल्वे लाईन वाहून गेली. टपाल जाण्यायेण्याला बराच विलंब लागतो.

खापर्डे हे विलायतेहून निघाले हें ऐकून बरें वाटलें.

दिवाणी अपीलाच्या कामीं खरे, करंदीकर, गोपाळराव पटवर्धन, बखले, घारपुरे यांनीं फार मेहनत घेतली व कसोशी केली याबद्दल त्यांना माझे आभार कळवा.

अशा सहानुभूतीशिवाय व मदतीशिवाय कामें होत नसतात. माधवराव भट यांना विशाळगडकर यांनीं वकील दिले होते काय ? कळवावें. अपील दोन आठवडे चाललें. खरे, करंदीकर, पटवर्धन यांच्या सारख्या प्रमुख वकीलांना इतके दिवस बाजूला काढणें मुष्कीलीचेंच झालें असावें. अपीलाच्या निकालाविषयीं फार काळजी लागली आहे. तरी निकाल कळतांच तार पाठवावी. पण ती तार माझ्या नांवें न करतां जेल सुपरिंटेंडंटच्या नांवें करून अमुक अमुक हकीगत मला कळवावी अशी विनंति त्यांना करावी.

एक महिन्यानें थंडी पडूं लागेल म्हणून तिकडे डोळे देऊन बसलों आहें.

---

(१९)

२ नवंबर १९१०

निकालाची तार पोंचली. निकाल ऐकून दुःख तर झालेंच पण आश्चर्यहि वाटलें, पण अशा चमत्काराचा आपणाला नेहमींचा अनुभव आहेच. म्हणून वाईटांत वाईट घेऊन चालून पण धीर धरून शांत मनानें टिकून राहिलें पाहिजे.

खापर्डे येऊन ता. २१ ऑक्टोबरला भेटून गेले. दुसरे दिवशीं बराच वेळ आम्ही बोललों. त्यांचे बरोबर वासुदेवराव विजापुरकरहि होते. खापर्ड्यांची ही भेट म्हणजे या कंटाळवाण्या एकांतवासांत एखाद्या गोड स्वप्नाप्रमाणें वाटली. पण स्वप्नाइतकीच ती टिकली. दोन वर्षें राहून निराशेचे धक्क्यावर धक्के सोसल्यामुळें खापर्ड्यांचे करडे केस पांढरे झालेले दिसले. त्यांच्या भाषणांतहि नेहमींचा उल्हास व विनोद थोडा कमीच दिसला. पण आमची भेट झाली ती स्थिति तरी कितपत आनंदायक होती ? शिवाय तुरुंगांतील सरकारी पद्धतीची भेट ! त्यांनीं केली इतकी

खटपट दुसऱ्याच्या हातून खचीत झाली नसती. पण हें प्रकरण पडलें टिळकांचें. तेव्हां त्यांत त्यांना यश कसें येणार ? असो. दिपवाळी एलिचपुरास करून ते पुण्यास जातील. हायकोर्टच्या निकालाविरुद्ध प्रीव्हि कौन्सिलकडे अपील केलेंच पाहिजे; मग खर्च कांहींहि लागो असें आम्ही उभयतांनींहि ठरविलें आहे. हायकोर्टाच्या निकालावरील अपीलाचे सर्व मुद्दे मीं त्यांच्याजवळ लेखी दिले आहेत. त्यावरून न्यायमूर्ति चंदावरकर यांनीं मृत्युपत्राचा भलताच अर्थ कसा केला आणि भलताच कायदा कसा लावला हें दिसून येईल. हे मुद्दे विलायतेंत बॅरिस्टरला उपयोगी पडतील. आपल्या वकील मंडळीखेरीज इतरांना ते दाखवूं नका. हायकोर्टच्या निकालाच्या सहीशिक्क्याची प्रत हातीं पडण्यापूर्वीच अंदाजानें व धोरणानें मीं मुद्दे लिहिले आहेत. ती प्रत हातीं आल्यावर आणखी सुचल्यास लिहीन. अपीलाशिवाय गत्यंतर नाहीं. अपीलाची परवानगी मागण्याचा अर्ज दाजीसाहेबांकडून हायकोर्टाकडे ताबडतोब दाखल करा. खालच्या कोर्टाचा निकाल हायकोर्टानें फिरविला म्हणून अपिलाची परवानगी द्यावीच लागेल. पुढें विलायतेंत बॅरिस्टर कोण द्यावयाचा, वगैरे माहिती खापर्डे देतील. थोड्या खर्चांत काम कसें करतां येईल हें त्यांना आतां माहीत आहे. अपिलाच्या खर्चाची तजवीज स्वतः कांहीं करण्याचें खापर्डे यानींहि कबूल केलें आहे. वासुदेवराव जोशी यांजपासून दोन हजार रुपये उसने घ्या. अपिलाचें काम चालूं लागेल त्या मानानें आपल्या चालू शिलकेंतून तुम्हाला हळू हळू पैसे पाठवितां येतील. ही एक नवीन खर्चाची धोंड आली म्हणून आपला घरगुती व कचेरी खर्च होईल तितका आंखडता घेतला पाहिजे. तुम्ही भेटावयाला आलां तेव्हां काय वाटत होतें ! आतां काय झालें ! तुम्हांला सांगितलेल्या योजना सर्वच जागच्या जागीं राहिल्या. असो. पुढच्या भेटींत नवीन योजना करूं. अपिलाच्या मुद्यांत मुख्य असें कीं बाबामहाराजांच्या मृत्युपत्राचा अर्थ ट्रस्टींच्या अधिकाराच्या बाबतींत भलताच केला गेला. ताईमहाराजांचा अज्ञान मुलगा निवर्तल्यानें ट्रस्टीचे अधिकार नष्ट होत नाहींत. न्या. चंदावरकर व हीटन यांनीं अशी भलतीच समजूत करून घेतलेली दिसते कीं, ट्रस्टींनीं केला तो कारभार नसून अनधिकाराची लुडबूड होती ! कायद्याच्या दृष्टीनें त्यांचें हें म्हणणें चूक ठरलें तर त्यांचीं अनुमानें व त्यांचे ग्रह हे सर्व जमीनदोस्त करतां येतील.

---

(२०)

२ डिसेंबर १९१०

तुमचें ता. २० चें पत्र व हायकोर्टच्या निकालाची प्रतहि मिळाली.

हल्लीं प्रकृति बरी आहे. हवाहि गोड आहे. गीतेच्या भाषांतराचा उपोद्घात पुढील महिना संपण्याच्या आंत लिहून तयार होईल.

बापू वरच्या वर्गांत गेल्याचें कळलें. रामभाऊवर विशेष मेहनत घेण्याला कवडे यांना सांगावें. नुसती घोकंपट्टी नको. विषयाची समजूत पटणें हाच अभ्यास. मुलांच्या उंचीचीं व वजनाचीं मापें पाठवावीं.

शिरोडकर यांच्या कर्जासंबंधानें कोर्ट ऑफ वॉर्डस हमेबंदी मागेल असें वाटतें. इस्टेट तर विकली जाऊं नये व सावकाराचें कर्ज तर बुडूं नये असें आपलें धोरण असावें.

कँटचा ग्रंथ मॅक्समुल्लर यांनीं संपादिलेला जिनसीवाले यांच्या पुस्तकालयांत आहे तो मला पाठवा. १९११ ची रोजनिशी जरूर पाहिजे. तशीच १० रतली फुलस्केपचीं चार कोरीं नोटबुकें साठ साठ पानांचीं टपालानें पाठवावीं. हायकोर्टचा निकाल समग्र वाचल्यावर कांहीं वेगळे मुद्दे मला सुचले ते दोन आठवड्यांनीं पुनः वेगळे लिहून पाठवीन. परंतु अपिलाच्या परवानगीकरितां अर्ज करावयाचा तो थांबण्याचें कारण नाहीं. खर्चाकरितां पैसे वासुदेवरावाकडून घे. एक दोन वर्षांत ते परत करूं. इस्टेटीच्या कर्जाबद्दल कांहीं हुकुमनामे व्यक्तिशः ट्रस्टींवर झाले आहेत पण कर्जाची रकम इस्टेटीकडेच खर्च झाली हें सिद्ध करणें सोपें आहे. म्हणून कोर्ट ऑफ वार्डस् आमची तक्रार मानील व आमचें कर्ज देववील. तसें न झालें तर कोर्ट ऑफ वार्डस्वरच डिस्ट्रिक्ट कोर्टाकडे फिर्याद् लावतां येते ती लावा. हायकोर्टाच्या निकालानें जुन्या घोटाळ्यांत नव्याची भर अनेक रीतीनें घातली आहे. पण धीर धरून हळू हळू मार्ग काढाल तर निघेल. बाळामहाराज आपलें दत्तविधान शाबीत करण्याचा दावा मांडणार कीं काय ?

सौभाग्यवतीची प्रकृति बरी असल्याचें कळलें. तिला म्हणावें आपण व दुर्दैव यांची टक्कर जुंपलेली आहे. त्यांतून कोणी तरी एक हरणार व एक जिंकणार. अर्थात् आपण हार न जाण्याचा निश्चय केला तर आपणच जिंकूं.

जगन्नाथमहाराज यांची पांचवी इयत्ता पुरी करण्याची तयारी घरीं करण्यास शिक्षकास सांगावें. बाबासाहेब पेंडसे वारल्याचें ऐकून फार वाईट वाटलें. एक

जाडा विद्वान् व आमचा कट्टा हितचिंतक गेला. खापर्डे यांची आपली आई वारल्याचें त्यांनीं सांगितलें. तुम्हांला कदाचित् कळलें नसावें म्हणून लिहिलें. पुढील चार महिन्यांत गीतेवरील टीका लिहिण्याचा विचार आहे. हवा थंड आहे. आणि स्वतः माझ्या खोलींत पाहिजे तितकीं पुस्तकें ठेवून घेण्यास परवानगी मिळाली आहे. पूर्वीं पहिलीं चार संपलीं म्हणजे तीं परत देऊन दुसरीं चार आणावीं असें होतें. पण ग्रंथ लिहितांना चार पुस्तकांनीं भागत नाहीं. पुष्कळच पुस्तकें हाताशीं लागतात.

---

(२१)

३ जानेवारी १९११

प्रकृति बरी आहे. गीतारहस्य–लेखनाचें काम सुरू आहे. हायकोर्ट निकालाचें सविस्तर खंडन लिहिण्याला वेळ झाला नाहीं. पण न थांबतां अपीलअर्ज तयार करण्यास खरे यांना सांगा. कँटचें बुक कां सांपडत नाहीं ? तें संस्कृत बुकांत नाहीं तर जिनसीवाल्यांच्या ग्रंथसंग्रहांत तत्त्वज्ञानावरील पुस्तकांत आहे. याशिवाय तेलंग यांचें भगवद्गीतेचें भाषांतर, रामानुजाची टीका, श्रीधराची टीका, ओरायनची आवृत्ति सुधारून काढण्याकरतां थोरल्या दिवाणखान्यांत कपाटांत तांबड्या रुमालांत बांधलेले कागद आणि मुलांचीं प्रोग्रेसबुकें वगैरे पाठवावीं. सांगलीच्या चांगल्या तुपाचा एक दहाशेरी डबा पाठवावा. मला तूप खाण्याची परवानगी आहे पण तें येथें चांगलें मिळत नाहीं; तुम्ही येतांना प्रीव्हि कौन्सिल अपिलाला लागणाऱ्या खर्चाची यादी आणा. व केसरीचे चालू व १९०७ चे ताळेबंद आणा. वासुदेवराव जोशी तुमचे बरोबर येतील तर बरें. त्यांची गांठ पडून एक वर्ष झालें.

---

(२२)

२ फेब्रुवारी १९११

छत्र्यांची सर्कस इकडे येणार म्हणून तिच्याबरोबर इकडे येऊं असें म्हणून वाट पहात बसाल तर ठीक नाहीं. तुमचें काम आवरतांच इकडे या. मार्चपर्यंत येणें न झालें तर मुंबईस आंबे मिळतील ते घेऊन या. मात्र आंब्याकरतां थांबूं नका हो !

---

(२३)

२ मार्च १९११

हरीपंत वारल्याचें ऐकून वाईट वाटलें. स्नाने यांना धंदेशिक्षण घेण्याला कारखानदारांनीं मदत दिली नाहीं. पण यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नाहीं. जो तो आपल्या देशांचें हित पाहणारच. जाड हातमोजांचा एक जोड (माझ्या हातास बसण्यासारखा), एक दांतकोरणें, कानकोरणें, शिवणीच्या झाडाची शेरभर साल (टूथ पावडर करतां), कॅर्बालिक ॲसिड सोपच्या वड्या इतके जिन्नस आणावे.

गीतेवरील ग्रंथ लिहून संपविला. त्याला गीतारहस्य हें नांव दिलें आहे. त्यांतील विचार स्वतंत्र आहेत. व कांहीं दृष्टीनें लोकांपुढें प्रथमच येणार आहेत. नैतिक प्रश्न सोडविण्याला आमच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानाचा उपयोग कसा करतां येतो हें त्यांत दाखविलें आहे. ग्रीननें नीतिशास्त्रावरील पुस्तकांत अनुसरलेल्या विचारसरणीसारखी कांहीं अंशीं माझी विचारसरणी आहे. बहुजनसमाजवाद किंवा मनुष्याची स्फूर्ति हा नीतीचा आधार होय असें मी मानीत नाहीं. गीतेंतील तत्त्वज्ञान व पश्चिमेकडील देशांतील तत्त्वज्ञान यांची तुलना करून आमचें तत्त्वज्ञान निदान त्यांच्या तत्त्वज्ञानाहून कमी प्रतीचें नाहीं हें मीं दाखविलें आहे. पुस्तकाचे भाग १५ झाले आहेत. शिवाय परिशिष्ट आहे. याचींच सुमारें साडेतीनशें पानें होतील. त्याला गीतेचें भाषांतर अजून जोडावयाचें असून तेंच काम हल्लीं चालू आहे. पण तें इतकेंसें अवघड नाहीं. रहस्यग्रंथ हाच अवघड भाग पण तो पुरा झाला आहे. गीतेविषयीं माझे विचार आज वीस वर्षे डोक्यांत घोळत होते आणि अजून तसले विचार लोकांपुढें मांडण्याचें कोणीं धाडस केलेलें नाहीं. मजजवळ नसलेल्या अशा अनेक ग्रंथांचे आधार आणखी द्यावयाचे आहेत. अर्थात् हें काम माझी सुटका झाल्यानंतरच होऊं शकेल. गीताभाषांतर पुढील दोन महिन्यांत होईल. रहस्य व भाषांतर मिळून पांचशें पानें होतील.

---

(२४)

३ एप्रिल १९११

उन्हाळा सुरू झाला आहे. तथापि अजून सोसवतो.

बेळगांवचे विष्णुपंत नातु वकील वारल्याचें ऐकून वाईट वाटलें. ते माझ्याहून निदान पांच वर्षांनीं लहान होते.

वासुदेवराव बरोबर येत असतील तर ठीकच आहे. नाहीं तर एकटेच भेटीस या. निदान या महिन्याच्या अखेर तुमची भेट झाली पाहिजे.

---

(२५)

२ मे १९११

तुमचें पत्र पावलें. वासुअण्णा आजारी असल्याचें ऐकून वाईट वाटलें. ते लवकर बरे होतील आणि तुम्हांला भेटीला येण्याला मोकळील होईल अशी आशा आहे. उन्हाळ्यांत पुढें पुढें समुद्र फार खवळतो. तसें झाल्यास तुम्हांला इकडे येतांना त्रास होईल याची काळजी वाटते. तीन चार पाऊस झाले पण उन्हाळा आहे तसाच आहे. गीतेचें भाषांतरहि गेल्या एक महिन्यापूर्वी संपविलें. तेव्हां आतां खरोखरच करण्याला काम नाहीं म्हणून कांहीं सटरफटर वाचीत असतों. कोंकणची चिखलगांवची इस्टेट पंधराशें रुपयाला जात आहे असें लिहिलें. पण मला ती द्यावयाची नाहीं. तुम्ही येतांना दोन धोतर जोड्या, जगन्नाथ महाराज प्रकरणीं फर्स्टक्लास सबजज्जाच्या निकालाची एक प्रत आणि कँटचें पुस्तक (इंग्रजी भाषांतर) घेऊन या.

माझी विम्याची पॉलिसी मुलांच्या नांवें करून देणार आहें. तरी कावसजी शेटला भेटून तिच्यावर लिहावयाचा तो मजकूर लिहून घेऊन व स्टँप लावून पॉलिसी इकडे आणावी. पण या कामाकरितां म्हणून थांबूं नका.

मुलांचे अभ्यास कसे काय चालले आहेत? त्यांच्याविषयीं मी नेहमीं माहिती मागवितों ती सर्व आणावी. सौभाग्यवतीची प्रकृति बरी असल्याचें वाचून समाधान झालें.

शांताक्काहि आमच्या बरोबर प्रीव्हि कौन्सिलकडे अपील करणार काय ? तसें झाल्यास बरेंच. निदान कागदपत्रछपाईच्या खर्चांत एक भागीदार मिळेल ?

पांडुरंगशास्त्री पारखी वारल्याचें समजलें. ते तितके वृद्धच झाले होते. पण आप्पासाहेब वारद वारल्याचें ऐकून दुःख झालें व आश्चर्यहि वाटलें! जुने स्नेही सोबती एका मागून एक अशा रीतीनें जात आहेत. मी सुटून परत येईपर्यंत किती राहतील देव जाणे.

(२६)

३ जुलै १९११

तारीख २० जूनचें पत्र पावलें. एकूण रा. ब. जोशी वारले अं ! त्यांच्यासारखा अनुभवी व विद्वान् पुढारी आज हवा होता. सुटका होऊन त्यांना भेटेन अशी फार आशा होती.

विमा कंपनीचें काम हातावेगळें झालें बरें झालें. शिवाजी–स्मारकासंबंधानें थोडें दिवस थांबावें असें वाटतें. खरे यांना म्हणावें पुराणवस्तूंचा कायदा पहा व त्यामुळें स्मारकमंडळाला छत्रीचें काम रायगडावर करण्याला आणि पूजेअर्चेची व्यवस्था करण्याला कांहीं अडचण येते कीं काय तें कळवावें.

कैदेंत तिसरें वर्ष संपत आलें म्हणून प्रकृतीचा आढावा कळवितों. अंतर्गळाच्या विकारानें अधीक त्रास दिला नाहीं. औषध लागू पडल्यानें हिरड्यांचा विकार कमी आहे. लघवीमध्यें साखरेचें प्रमाण किंचित् वाढलें. वजन १२४ पौंड आहे. नवीन विकार असा कांहीं नाहीं. पण केव्हां केव्हां हातांचीं बोटें बधिर झाल्यासारखीं किंचित् वाटतात. मसाला व औषधें पोंचलीं. मसाला व पापड करण्याची कृति लिहून पाठवा, तो कागद सुटा असावा. आचारी वासुदेव कुलकर्णी याच्या नातलगांना त्याच्याविषयींची हकीगत लिहून कळविली कां ? तरी ती लिहून काळजी दूर करा. धोतरें पाठविलींत तीं फारच रुंद. तुरुंगांत असलीं काय कामाचीं ? हातमोजेहि किंचित् तुस्त वाटतात. आंबे चांगले होते व पक्का पंधरवडा पुरले. तूप पाठविल्याबद्दल देशपांडे यांना आभार कळवा.

यंदाचाहि उन्हाळा निभावला. पाऊस लवकर सुरू झाला. परीक्षा जवळ आली असल्यास रामभाऊला म्हणावें व्यायामाची मेहनत थोडी कमी कर.

यंदा दिवाळीनंतर जगन्नाथमहाराजांना खापर्डे हे उमरावतीस आपणांपाशीं नेऊन ठेवूं शकतील काय ? याविषयीं माहिती काढून मला कळवा. शिरोडकर यांच्या मुकदम्यांत त्यांजकडून घेतलेलें कर्ज इस्टेटीकडे लागल्याचा सर्व पुरावा दाखल करून ठेव. तसें करणें जरूरीचें आहे. यशवंतराव यांना सांगा. ते सर्व करतील.

ब्रुक या ग्रंथकाराचीं पुस्तकें वाचलीं. गीतेसंबंधीं माझा सिद्धांत त्यानें ग्रंथरूपानें माझ्या आधीं मांडला खरा. पण त्याचे लिहिण्यांत थोडा फापटपसारा, थोडा गूढपणा आहे. मला वाटतें माझी चर्चा अधिक समर्पक, अधिक सशास्त्र, अधिक

विवेचक व तात्त्विक स्वरूपाची झाली आहे. कर्मयोग या संस्कृत शब्दांत आधुनिक ग्रंथकार ज्याला नीति म्हणतात ती येते. गीता हे वेदांतांतील नीतिशास्त्र होय. वेदांतामध्यें नीतिशास्त्र कसें येणार असा कित्येकांना भ्रम पडतो. पण ही चूक आहे. मिल्, स्पेन्सर, मार्टिनो, बटलर, सिज्विक इत्यादि तत्त्ववेत्त्यांची नीतिशास्त्राची कल्पना आणि तीच गीतेंतील कल्पना यांची मीं तुलना करून दाखविली आहे. ता वाचली म्हणजे या लोकांना आपली चूक तेव्हांच कळून येईल. ब्रुक यांच्या ग्रंथानें मला नवीन असें कांहीं शिकविलें नाहीं. तथापि माझ्या ग्रंथांतील सिद्धांताचा स्वीकार करण्याचे कामीं लोकांची वाट त्यानें आधीं थोडी मळवून ठेविली हा तरी त्या ग्रंथाचा उपयोगच.

---

(२७)

४ आगस्ट १९११

रामभाऊचा व्यायाम कमी करण्याचें काय केलें ? बाबा खापर्डे परीक्षा पास झाले व दादासाहेब करंदीकर नामदार झाले म्हणून दोघांचेंहि मजतर्फे अभिनंदन करा. करंदीकरांना म्हणावें आपण फाजील विनय दाखविला नसता तर यापूर्वींच नामदार झाला असता.

फर्स्टक्लास सबजज्ज यांच्या (कर्जासंबंधीं) निकालानें जगन्नाथमहाराजांचें नुकसान कांहींच नाहीं. पण अपील करणें चांगलें. शांताक्कांनींहि करावें. तुपाच्या खुराकानें वजन थोडें वाढलें खरें. २।३ पौंडच कां होईना पण वाढलें. जुलै महिना मजेचा थंडगार गेला.

मी येत्या नोव्हेंबरांत सुटेन म्हणून लिहितां. तुम्ही मनांत मांडे वाटेल तितके खा. पण खरें बोलावयाचें तर मला सुटकेची आशा वाटत नाहीं. मुदतीपूर्वी सुटका करणें हें एक दयेचेंच कृत्य आहे व सरकारनें तें केलें तर त्यांनीं मजवर दया केली असेंच मी म्हणेन. निग्रहानुग्रहाच्या अधिकाराचे ते धनीच आहेत. पण माझ्या उरलेल्या आयुष्यांत स्वतंत्रतेला बाध येईल अशा प्रकारच्या अटी ते घालूं म्हणतील तर त्या मात्र मी स्वीकारणार नाहीं. याविषयीं मीं तुम्हांला व जोशांना समक्ष भेटींत सांगितलेंच आहे. तूर्त स्वस्थ बसावें व काय होईल तें पहावें इतकेंच. दादासाहेब खापर्डे यांनीं हिंदुस्थानांत बसून माझ्या सुटकेचे प्रयत्न केले तर ते हवेच आहेत.

वैदिक कालगणना या नांवाचें पुस्तक लिहिण्याचा हेतु आहे म्हणून तुम्हांजवळ म्हणालों. त्याचा अर्थ बरोबर तुम्हांला समजला नाहीं. हें पुस्तक म्हणजे जुनें ओरायनच. पण सुधारलेलें, वाढविलेलें, चुका काढून टाकलेलें. तात्पर्य जुन्या ग्रंथाचें स्वरूप इतकें पालटणार आहे कीं त्याला नवी आवृत्ति काढतांना नवें नांव दिलेलेंच बरें. गेल्या शेंदोनशें वर्षांत या विषयावर जें जें कोणीं कांहीं लिहिलें आहे त्याचा योग्य तो उपयोग या ग्रंथांत मी करणार आहें. या कामाकरितां ग्रंथ लागतील त्यांची यादी मी पाठवीन. हें नवें काम मात्र पुढील हिंवाळ्यापर्यंत हातीं घेतां येणार नाहीं.

रायगड येथील समाधीचे बाबतींत दाजीसाहेब खरे यांनीं काय ठरविलें तें कळवावें.

---

(२८)

२ सप्टेंबर १९११

साने यांचे बाबतींत ते लिहितात त्या गोष्टी लक्षांत येतात. हिंदु एज्युकेशन फंडाकडे अधिक मदत मागतां येणार नाहीं व मागूंहि नये असें मीं ठरविलें आहे. फक्त परत येण्यापुरते भाड्याचे पैसे मागावे. तें रीतीला सोडून होणार नाहीं. अधिक पैसे लागतील ते तुम्ही साने यांना देऊं शकाल हें वाचून आनंद झाला. दर तिमाहीला ठराविक रक्कम त्यांना पाठवीत जावी.

गेल्या महिन्यांत एकाएकीं मला ताप आला. १०३ पर्यंत ताप वाढला होता. ताप पुरा उतरावयाला ५ दिवस लागले. यामुळें एकदम ७ पौंड वजन कमी झालें. पण त्यांतले तीन तेथपासून आतांपर्यंत मीं मिळविले. आज प्रकृति चांगली आहे. वरचा एक दांत पडला व आतांपुढच्या कवळींत चांगलीच खिंड झाली.

तुम्हीं कोर्टांत ३९०० रुपये भरल्याचें कळलें पण हायकोर्ट अपिलाच्या परवानगीचा अर्ज अजून कां काढीत नाहीं ? घारपुरे यांची रक्कम तुम्ही घ्या. पण तें बाबामहाराजांचें कर्ज आहे तसेंच म्हणून तरतें ठेवा.

दादासाहेब खापर्डे जगन्नाथमहाराजांना उमरावतीस नेतात कीं नाहींत अजून कळलें नाहीं तरी कळवा. सौभाग्यवती घरकाम करूं शकते हें वाचून बरें वाटलें.

---

(२९)

२ आक्टोबर १९११

तुमचे वडिलांची प्रकृति अधिक सुधारत नाहीं तें कां ? माझी प्रकृति बरी आहे. वजन आणखी एक पौंड वाढलें. राज्यारोहणाचा उत्सव जवळ आला म्हणतां ? खापर्डे यांना म्हणावें तुम्हाला आतां काय प्रयत्न करावयाचा तो करा. त्यांच्या लक्षांत असेलच. पण उगीच सुचवायला काय हरकत ? उलट सुलट अफिडेव्हिटें हायकोर्टाकडे दाखल होत आहेत तीं संपतांच हायकोर्ट निकाल देईल अशी आशा आहे. आज दसऱ्याच्या निमित्तानें तुम्हां सर्वांना यथोचित नमस्कार व आशिर्वाद. रामभाऊच्या प्रिलिमिनरी परीक्षेचा निकाल कळवा.

---

(३०)

१० आक्टोबर १९११

दिवाणी मुकद्म्याचें एक समन्स इकडे आलें तें बजावल्याची सही करून परत पाठविलें आहे. हा नवा दिवाणी दावा कसला ? नीट पाहून कळवा. हवें तर नवें वकीलपत्र लिहून पाठवितों.

---

(३१)

२ नोव्हेंबर १९११

एकूण हायकोर्टानें प्रीव्हि कौन्सिलाकडे अपील करण्याला परवानगी दिली म्हणतां ? कागदपत्र छापून होण्याला सहा महिने लागतील. तोच वेळ तुमच्या इतर तयारीलाहि उपयोगी पडेल. सालिसिटर डालगॅडो यांजकडेच हा मुकद्मा द्या. खरे व खापर्डे यांनीं आपापलीं टिपणें सालिसिटरचे माहितीकरितां तयार करावीं. मीहि माझें करितों. तें येथील तुरुंगांतच छापून घ्यावें लागेल.

साने यांचे प्रोफेसर त्यांना केवळ नांवाचाच पगार देणार असतील तर त्यांनीं एक टर्मपेक्षां अधिक त्यांजपाशीं राहूं नये.

रामभाऊची बुद्धि चारचौघां मुलांइतकी असतां तो नापास कसा झाला ? कदाचित् अभ्यासावर एकाचित्त व्हावें तसें होत नसेल.

प्लेग व दुष्काळ यांची स्वारी पुन्हां झाली म्हणतां ! प्लेग वाढल्यास तुम्ही झोपड्यांत जाऊन राहालच.

ओरायनच्या नवीन आवृत्तीसंबंधीं पुस्तकें व कागदांचा रुमाल राज्यारोहण-समारंभ होऊन गेल्यानंतर पाठवावा. या सट्ट्यांत सुटलों तर बरेंच !

---

(३२)

२ डिसेंबर १९११

अपीलासंबंधींचीं टिपणें राज्यारोहणाच्या दरबारानंतर पाठवावीं. कदाचित् जानेवारीअखेर तुम्हास भेटीस बोलावीन.

ओरायनच्या नव्या आवृत्तीसंबंधानें दोन महिने विचार करण्यांत घालविले. गीतारहस्य मात्र प्रस्तावना, अनुक्रमणिका इत्यादि किरकोळ गोष्टीसुद्धां पुरें हातावेगळें केलें आहे.

(या पत्रासोबत रामभाऊ, बापू व कवडे शास्त्री यांना अभ्यासाविषयींच्या सूचना लिहून पाठविल्या त्याचें भाषांतर मुद्दाम मुलांनाच करावयाला सांगा. तें झाल्यावर शिक्षकानें तें तपासून शुद्ध करावें. व मुलांनीं मग तें आपल्या आईस वाचून दाखवावें. म्हणजे मला काय नक्की हवें हें तिलाहि कळेल.)

---

(३३)

३ जानेवारी १९१२

मुदतीपूर्वींच्या सुटकेची आशा संपली ! असो. उगाच खेद कां ? अडीच वर्षें उरलीं तीं घालविण्याची तयारी मी तुरुंगांत व तुम्ही तुरुंगाबाहेर मिळून करूं या. खरे व खापर्डे यांना भेटून त्यांचीं टिपणें घेऊन भेटीला या. येतांना आपल्या ऑफिसचे ताळेबंद आणा. माझ्या सुटकेपर्यंत आपली सांपत्तिक स्थिति सुधारेल अशी माझी अटकळ आहे. मथूताईच्या अभ्यासाबरोबर तिजकडून घरकामहि करवून घ्यावें. तेंहि शिक्षणच आहे. साने परत येतांच स्वतंत्र संसार थाटावा लागेल.

सोबत पुस्तकांची याद दिली आहे. त्यांखेरीज आणण्याचे जिन्नस—चर्मी जोडा, पापड, फळावळ, १९१२ ची रोजनिशी. माझ्या खातीं येथें आतां फक्त

४० रुपये आहेत. तरी आणखी कांहीं रुपये आणावे. साने यांना म्हणावें कीं, ग्रुन ड्रिश या जर्मन ज्ञानकोशांत डॉक्टर थिबो यांचा हिंदु भारतीय ज्योतिष शास्त्राविषयीं एक निबंध छापला आहे त्याची सुटी प्रत मिळते ती पाठवा. त्यांना असें लिहावें कीं माझें " आर्यांचें वसतिस्थान " या ग्रंथाचे पहिले दोन भाग जमन्यास कोणा जर्मन भूशास्त्रवेत्त्याकडून वाचवून घ्यावे आणि त्याला संशोधनाच्या दृष्टीनें त्यांत कांहीं चूक आढळल्यास कळवावी. ते माझे दोन भाग वस्तुतः भूस्तरशास्त्रावरील एखाद्या ग्रंथाप्रमाणें समर्पक नाहींत. त्यांत माझ्यां कामापुरते सिद्धांत लिहिले आहेत. माझा मूळ विषय वैदिक वाङ्मयाचें प्राचीनत्व. भूस्तरशास्त्र नव्हे. पण कसेंहि असलें तरी चूक राहूं नव्हे इतकाच हेतु.

लघवींतील साखरेचें प्रमाण किंचित् वाढलें आहे. तहानहि पुष्कळ लागते. म्हणून मधुमेह पुन्हां बळावतो कीं काय याची काळजी वाटते. हल्लीं कणीक, तांदूळ, दूध हे खातों. साखर घेत नाहीं. सॅकरिन घेतो. गर्दे देशमुख यांना विचारून सप्तरंगीचें औषध पाठवावें. पण त्याबरोबर त्याचें इंग्रजी वर्णन व प्रिस्क्रिप्शन पाठवावें.

पुस्तकांची यादी—१ बेंटलेचें भारतीय ज्योतिषशास्त्र (आपल्या संग्रहीं २ प्रती आहेत. एक १८१० सालीं कलकत्त्यास छापलेली क्वार्टो साईज. दुसरी इंग्लंडांत छापलेली डेमी ऑक्टेव्हो साईज. दिवाणखान्यांत ईशान्येकडील कपाटांत सांपडेल.)

२ कोलब्रुकचे निबंध

३ ओरायनच्या नव्या आवृत्तीच्या कागदाचा रुमाल.

---

(३४)

१ मार्च १९१२

कणिक खाण्याचें सोडून सातूचें पीठ खाण्यास प्रारंभ केला आहे. एक पोतें येथेंच एका व्यापाऱ्याकडे मिळालें. तेव्हां आतां कित्येक महिने पहावयास नको.

माझ्या सुटकेकरितां मीं मुंबईसरकाराकडे ता० २४ फेब्रुवारी रोजीं अर्ज पाठविला. त्याच बाबतींत खासगी प्रयत्न होईल कीं काय याबद्दल खरे यांना विचारावें. माझी सक्त मजुरीची शिक्षा बदलून साधी केली त्यामुळें मला कैदेच्या दिवसांत सूट मिळत नाहीं. तसेंच ज्युबिली वगैरे प्रसंगानिमित्त मिळणारी सूटहि

नाहीं. कारण मला पूर्वीं दोन वेळां शिक्षा झाल्या आहेत. तात्पर्य तक्रार कसली म्हणा, पण सोडा इतकेंच म्हणावयाचें खरें. मार्च अखेर कदाचित् अर्जाचा निकाल लागेल.

माझ्याप्रमाणेंच सौभाग्यवतीलाहि सातूच्या पिठाबरोबर दूध तूप घेण्यास सांगावें. डॉ. मुंजे यांच्या औषधाचा विचार एक महिन्यानंतर करूं.

जगन्नाथमहाराज नाशिक, नगर, सोलापूर कोठेंहि राहिले तरी चालेल. पण तूर्त पुण्यास नको.

'समालोचकां'तील गीतेवरील लेख वाचला. त्यांत विशेष नवीन कांहीं नाहीं. तो कोणीं लिहिला ?

संकेश्वर येथील जगन्नाथमहाराजांच्या एका कुळाकडील वीस हजार रुपये इस्टेटीचें कर्ज येणें आहे. तें वसूल करण्याचा काय प्रयत्न झाला ?

---

(३५)

३ एप्रिल १९१२

रामभाऊ, बापूच्या हातचीं पत्रें मिळालीं. त्यांनीं अभ्यास चांगला करण्याचा निश्चय केला हें वाचून आनंद झाला. जगन्नाथमहाराजांना भाऊसाहेब धुळ्यास ठेवणार तर ठेवोत. ते शाळेंत प्रथमच जाणार म्हणून पहिले ६ महिने घरचाच शिक्षक बरोबर घ्यावा. हळू हळू त्यांना अभ्यासी स्नेहीसोबती मिळतील. धुळ्यास त्यांनीं सामान्य गृहस्थाच्या मुलाप्रमाणें रहावें. सरदारीचा डौल नको किंवा अनाथाचें दैन्य नको. धुळ्यास शंकरराव देव त्यांच्या अभ्यासावर लक्ष ठेवतीलच.

मद्रासचा रिव्ह्यू व त्याबरोबर प्रो. राधाकृष्ण यांच्या लेखावरील टीका पाठवीन ती मद्रासला पाठवावी.

सॉलिसिटर डालगॅडो यांना बयाण्याचे पैसे पाठविले नसतील तर पाठवा. आणखी पुस्तकें पाहिजेत तीं—

१ व्हिटने यांचा नक्षत्रावरील लहानसा ग्रंथ (त्या रुमालांतच आढळेल. नक्षत्रांचा एक नकाशाहि आहे तो शोधावा व नीट डकवून पाठवावा.)

२ इंडियन अँटिक्वेरीचा अंक ज्यांत वैदिक कालनिर्णयावर प्रो. जॅकोबी यांच्या निबंधाचें भाषांतर डॉ. ग्रियरसन यांनीं दिलें आहे तो.

३ बर्जेस यानें केलेलें सूर्यसिद्धांताचें भाषांतर.

मुंबई सरकारकडून माझ्या अर्जाला उत्तर नाहीं.

गणपतराव सोहोनी वारल्याचें ऐकून वाईट वाटलें. गणपतराव व रावसाहेब दोघे बंधु मी इकडे आल्यावरच निवर्तले. त्यांचा वंश पुढें चालण्याची योजना काय केली आहे ? डॉ. लिमये वारले. हेहि परम स्नेही होते.

---

(३६)

२ मे १९१२

अर्जाला उत्तर नाहीं. कदाचित् तो वर पाठविण्यांत आला असेल. सौभाग्य-वतीला औषध म्हणून सोडयाची पूड आणि पथ्य म्हणून बदाम खाण्यास सांगावे.

उमाबाई (नामजोशी) वारल्या फार वाईट झालें. आतां सर्व भार गणपती-वरच पडेल.

ह्यूम व लॉक यांच्या निबंधांचे ग्रंथ पाहून घेऊन पाठवावे.

---

(३७)

४ जून १९१२

आंबे व बुकाचें पार्सल पोंचलें.

हवा अजून कडक आहे. २३ मे ला ब्रह्मदेशांत धरणीकंपाचा मोठा धक्का बसला. एक बौद्धमंदिर व एक ख्रिस्ती देऊळ यांचे कांहीं भाग कोसळले. तुरुंगाच्या किल्लेकोटाला सबंध चीर पडली. लांकडी घरांना मात्र अपाय झाला नाहीं. पहिला धक्का बसतांच मी खोलींतून उठून आंगणांत जाऊन उभा राहिलों. असा धक्का बरेच वर्षांत बसला नाहीं म्हणतात.

अर्जाला अजून उत्तर नाहीं. विलंब याचा अर्थ विचार चालू असाच करावयाचा काय ? पण विचाराचा निकाल कोणत्या बाजूला झुकणार ? इस्टेटीच्या कांहीं कर्जदारांचे पैसे आम्हांलाच भरावे लागणार असें दिसतें. पण त्यांनीं दरखास्ती दाखल केल्यावर भरावे. किंबहुना दरखास्ती द्या असें त्यांना सुचवावेंहि. कारण मग कोर्ट ऑफ वॉर्डस् कडील आपला मार्ग मोकळा होतो. कोर्ट ऑफ वॉर्डस्वर फियार्द करावी लागली तर आपण शक्य ती सर्व तजवीज केली होती असें दाखविलें तरच दाव्याचा खर्च आकारून मिळेल.

---

(३८)

८ जून १९१२

तुमची तार पोंचली. मनाला फार मोठा जबर धक्का बसला. संकटें आलीं तर तीं मी शांतपणानें सोशीत असतों हें खरें. पण खरेंच सांगतों कीं, या बातमीनें मात्र मी अगदीं हादरून गेलों. आपण हिंदु लोक. तेव्हां नवऱ्याच्या आधीं बायको गेली हें व्हावें तसेंच झालें असेंच कोणीहि म्हणणार. पण तिच्या मरणकाळीं मी जवळ नाहीं इतकेंच नव्हे तर बंदिवासांत असावें याचेंच फार दुःख वाटतें. पण तें होणारच होतें. भवितव्यतेला कोण काय करणार ! हीच भीति मला राहून राहून वाटे आणि शेवटीं तसेंच घडलेंहि. पण माझे दुःखकारक उदासपणाचे विचार आणखी सांगून तुम्हाला अधिक कष्टी करूं इच्छीत नाहीं. माझ्या जीवितांचा एक भाग समाप्त झाला. दुसराहि आतां लवकरच समाप्त होईल असें वाटतें. तिची उत्तरक्रिया यथासांग करावी व तिच्या इच्छेप्रमाणें अस्थि प्रयाग किंवा काशी येथें गंगेंत टाकाव्या. तिच्या तोंडून अखेरच्यां म्हणून इच्छा प्रगट झाल्या असतील त्या शब्दशः अवश्य पाळाव्या. मुलांची प्रकृति व त्यांची विद्या यांच्यावर देखरेख ठेवण्याची जबाबदारी आतां सर्व तुमच्या एकट्यावर पडणार आहे. मी नसल्यामुळें मुलांना तिच्या मरणाचें दुःख अधीकच झालें असेल. माझा म्हणून त्यांना निरोप सांगा कीं, या दुःखामुळें विद्येची हानि होऊं देऊं नका. त्यांच्याहूनहि मी लहान होतों तेव्हां माझे वडील मातुःश्री दोघेंहि निवर्तलीं. असल्या संकटामुळें मनुष्यानें स्वावलंबनच अधिक शिकलें पाहिजे. आपल्यावर आलेलें मातृहानीचें संकट ईश्वरी अवकृपेमुळें आलें असें मुलांनीं मानिलें तर ईश्वर त्यांना दूर नाहीं. दुःख करीत बसून कोणीहि कालाचा दुरुपयोग करूं नये. होणाराला धिटाईनें तोंड द्यावें.

तिची काय चीजवस्त असेल त्यांची यादी करा व त्या सर्व नीट कुलुपांत ठेवून द्या. त्याचें काय करावयाचें हें मी सांगेन किंवा लिहीन. मुलांनाहि आतां अशा आणीबाणीचे वेळीं तुमच्याशिवाय दुसरा आधार नाहीं. म्हणून ईश्वरानें तुम्हाला बळ द्यावें याहून इतक्या दुरून मी तरी त्याला अधिक काय विनविणार ?

---

(३९)

३ जुलै १९१२

तुमचीं ता. ८ जन व २० जूनचीं पत्रें पावलीं. या दुसऱ्या पत्रांतील सुमारें ३० ओळी काटल्या गेल्या होत्या. मग त्यांत निषिद्ध असा मजकूर काय होता न कळे ! त्यांतील विषयाला मजकडून उत्तर कां नाहीं अशा संशयांत पडाल म्हणून मुद्दाम खरा प्रकार कळविला आहे. केळकर व रामभाऊ, बापू यांनीं लिहिलेला मजकूर सगळा मिळाला.

मुंबई सरकारानें माझा अर्ज नामंजूर केला. आतां बादशहाकडे अपील ! तेथेंहि काय होणार हें ठरलेलेंच आहे. पण आपण अर्ज अपील करणार भले व ते नामंजूर करणार भले !

चवथ्या वर्षाचा प्रकृतीचा अहवाल असाः—

वजन १२३ पौंड. लघवी २४ तासांत ६० औंस. शेंकडा एक याहूनहि साखरेचा अंश कमी. मधुमेह, अपचन, दंतविकार हे सर्व ताब्यांत आहेत. पण वयोमान आपला वसूल घेत चाललें आहे. आतांपर्यंत चार दातांचा नजराणा दिला व डोक्यावर श्वेत ध्वजा फडकूं लागली !

धोतरजोडा आणि सुधाकर द्विवेदी यांचें वेदांग ज्योतिष, प्लूटार्कचे निबंध, मॅझिनीचें विश्वबंधुत्व, शेगेलची जीवितमीमांसा हीं पुस्तकें पाठवावीं.

'आर्क्टिक होम' वरील जर्मन प्रोफेसराची टीका वाचली. त्याचें मत मला माहीत होतें. पण त्याच्या उलट दुसरींहि मतें आहेत. पण हा विषय तूर्त येथेंच सोडून देणार आहे. जेथें भूस्तरशास्त्रावर परस्पर विरोधी अशीं दोन मतें तज्ज्ञ प्रोफेसरच प्रतिपादितात तेथें माझ्यासारख्या शब्दार्थ जिज्ञासूनें त्यापैकीं आपणांला पटेल तो घेतल्यास दोष नाहीं.

मलांना घेऊन येत्या डिसेंबरमध्यें भेटीला या. जमल्यास वासुदेवरावांना आणा. नवीन मृत्युपत्र करावयाचें आहे म्हणून पक्क्या हिशेबाचे कागद हवेत. दाजीसाहेब व उमाबाई खरे मुलांना कांहीं दिवस मुंबईस घेऊन जातों म्हणतात तें ठकिच आहे. पण परीक्षा जवळ आल्यामुळें त्यांनीं न जावें हेंच बरें. मुलांच्या विद्याभ्यासाशिवाय आतां माझ्या डोळ्यांपुढें दुसरें कांहीं नाहीं. मिळेल तो चांगला शिक्षक ठेवावा मग पगार घेईल तो घेवो. काय व्यवस्था करणार हें केळकरांना विचारून ठरवा. त्यांनाहि आतां या कामीं अधिक लक्ष घालावयाला सांगा. त्यांनीं या कामाकडे दर आठवड्यास एक दोन तास दिले तर काम होईल.

---

(४०)

३ ऑगस्ट १९१२

महाजनी मास्तर यांचा रिपोर्ट वाचून बरें वाटलें. वाग्भट किंवा सुश्रुत यामध्यें मधुमेहाला सातूचें पथ्य सांगतांना जीं विधानें केलीं आहेत त्या सर्वांचें इंग्रजी भाषांतर डॉ. गर्दे यांजकडून करून घेऊन पाठवावें. येथें पावसाचें थोडथोडें शिपणें झालें. खरा पाऊस असा झाला नाहीं. म्हणून लोकांना दुष्काळाची भीति वाटते.

बादशहांना पाठविण्याचा अर्ज पुढील आठवड्यांत रवाना करितों. तेव्हां आतां खापर्डे यांना म्हणावें तुम्हाला विलायतेंत कोणास काय लिहावयाचें तें लिहा. आणखी पुस्तकें पाहिजेत त्याची यादी खालीं दिली आहे. १ आर्थर बेरी यांचा ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास (मरे आणि कंपनी). २ राज्यकारभारावरील लॉक याचा निबंध (मोर्ले यांची युनिव्हर्सिटी सीरिज). ३ गटेचें फाऊस्ट इंग्रजी भाषांतरासह. ४ बुह्लरच्या हिंदुस्थानविषयक ग्रंथापैकीं नंबर ४. ५. बुद्ध धर्मावरील प्रो. केरू यांचा ग्रंथ (जर्मन ज्ञानकोश). ६ संस्कृत वाङ्मयावरील नवीन जर्मन ग्रंथ (वेबर याचा नव्हे), ग्रंथकाराचें नांव डब्ल्यू या अक्षरानें सुरू होतें.

---

(४१)

३ सप्टेंबर १९१२

पत्र व धोतरजोडा मिळाला. ऋग्वेदाचें ग्रिफिथ्सचें इंग्रजी भाषांतर तुम्हीं पाठविलें असल्यास तें मिळालें नाहीं. माझ्या कपाटांत पुन्हां पहा व तेथें असल्यास पाठवा. वेदांग ज्योतिषाचें पुस्तक कपाटांत सांपडलें नाहीं तर बनारसहून आणावा व पाठवा. सेलसाहेबानें केलेलें कुराणाचें इंग्रजी भाषांतरहि हवें आहे. नवीन पुस्तकें मागवितों याचें कारण हातीं घेतलेलें लेखनाचें काम संपलें. आतां वेळ जावा कसा ? मुलांना संस्कृत शिकण्याकरितां ओक शास्त्री यांस ठेवलें बरें झालें. त्यांना म्हणावें नंदर्गीकरासारखें घोटून घ्या. बापू खरे वारला वाईट झालें. पण इतके दिवस पक्षघात होऊन बिचारा वांचला हें विशेष. सातूचे पिठाच्या पथ्यानेंच औषधाशिवाय माझें बरेंच काम झालें असें वाटतें. दोन तीन पौंड वजन वाढलें. सातूचें पीठ खाण्याचा मात्र कंटाळा येतो. वाटतें कीं तें एकदां सोडून

पुन्हा कणीक खाऊन पहावी. पण तुरुंगांत असला प्रयोग करून पाहण्याचें धैर्य होत नाहीं. डॉक्टर गर्दे यांना सहज विचार कीं सातूचे पिठावर नेहमींच राहूं कीं मधून मधून खाल्लें तरी चालेल ?

---

(४२)

४ आक्टोबर १९१२

पुस्तकें पोंचलीं. गर्दे यांच्या सल्ल्याप्रमाणें करून पाहतों. नाशिकचे केतकर आजारी म्हणून लिहिलें ते कोण ? आप्पा तर नुकतेच बरे होते. तेव्हां हे त्यांचे चुलते दाजीसाहेब केतकर असतील. यापुढें तूप पाठवाल तें पक्कें कढविलेलें पाठवा.

---

(४३)

५ नोव्हेंबर १९१२

साने सुखरूप परत आले फार आनंद झाला. त्यांना आशिर्वाद सांगा. त्यांच्यापुढील आयुष्यक्रमाविषयीं मागाहून समक्ष भेटींत ठरवूं. रामभाऊ, बापू, साने वगैरे सर्वांनीं माझे भेटीस यावें. येतांना खरे व खापर्डे यांना भेटून यावें.

थंडीकरितां दुलई पाहिजे रजई नको. टोपी, पायमोजे व नेहमींप्रमाणें पुढील सालची रोजनिशी आणि आंब्याचें लोणचें वगैरे पाठवावें. आणि घरच्या जिन्नसांची याद तसेंच ३० नोव्हेंबर १९१२ पर्यंतचे केसरी मराठ्याचे हिशेब आणावे.

---

(४४)

डिसेंबर १९१२

नाताळ संपण्यापूर्वीं तुम्हास भेटण्याची परवानगी मिळणार नाहीं. तरी नागपूर व कलकत्ता येथें एखाद दुसरा दिवस राहून त्या बेतानें यावें. मुलांचे मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेचे पेपर बरे गेले हें वाचून आनंद झाला.

---

(४५)

४ जानेवारी १९१३

मुलांना आतांच तुमच्याबरोबर येण्याचें जमत नसेल तर सगळे मिळून एप्रिलांतच या. जगन्नाथ महाराज यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था धुळ्यास हवी तशी झाली असें दिसतें. यशवंतराव कुलकर्णी यांनीं मधूनमधून धुळ्यास जावें व काय आहे नाहीं पहावें.

साने यांना लाहोर येथें प्रोफेसरची जागा प्रारंभींच मिळाली हें चांगलें झालें. नवीन स्वदेशी कारखाने निघण्याची लाहोर ही एक जागा आहे. तेव्हां त्यांच्या रासायनिक ज्ञानाचा उपयोग होईल. पण त्यांना जर्मनींत पाठविलें तें स्वतंत्र राहून धंदा करण्याचे उद्देशानें. त्यांच्या वडिलांचीहि इच्छा तशीच होती. माझ्या मतें आज नाहीं उद्यां मुंबईस प्रो. गज्जर यांनीं आपलें बस्तान बसविलें आहे तसेंच साने यांनींहि बसवावें. म्हणून या दृष्टीनें जी जी संधि मिळेल तिचा फायदा घ्यावा.

रावसाहेब बापट हे भय्या याला विलायतेला कोणतें शिक्षण घेण्याला पाठविणार ? सिव्हिल सर्विस परीक्षेकरितां कीं इंजिनियर होण्याकरितां ? त्यांना म्हणावें त्यांतल्या-त्यांत इंजिनियरची परीक्षा होण्याला खर्च कमी लागेल. त्याची थोडी खटपट केली तर खर्चाची रक्कम उभी राहील. खरे यांची सून म्हणजे सितारामपंत पटवर्धन यांची मुलगी मॅट्रिक परीक्षा पास झाली म्हणे. शाबास. रावबहादुर सितारामपंतांना म्हणावें तुम्ही आतां एक लाख रुपयांचा ट्रस्ट करून हिंदु एज्युकेशन फंडाप्रमाणें विद्यार्थ्यांना परदेशीं पाठविण्याची कांहीं योजना करा. हें तुमचें स्मारक इतर कोणत्याहि स्मारकापेक्षां अधिक उपयोगी होईल. कीर्ति होऊन नांवहि होईल. त्यांना ही कल्पना सुचलेली नसल्यास माझी म्हणून तरी सुचवावी व काय म्हणतात तें कळवावें.

बादशहांच्या अर्जाला पांच महिने झाले. उत्तर नाहीं. बसल्याबसल्या आशा करीतच असतों.

विलायतच्या अपीलाचें काय झालें कळवावें. विलायतेला जाण्यापूर्वी किंबहुना सॉलिसिटरच्या हातीं टिपणें देण्यापूर्वी खरे यांची एकदां गांठ पडली तर बरें होईल.

(४६)

३ फेब्रुवारी १९१३

तुम्हीं कांहीं पुस्तकें दुसऱ्याचीं म्हणून परत मागितलीं तीं पाठवीत आहें. प्रो. राधाकृष्ण यांना माझे नमस्कार लिहा. बौद्ध धर्मावरील आर्थर लिलींचें व ख्रिस्ती धर्मावरील रॉबर्टसनचें, आणि आपल्या पुस्तकसंग्रहांत मिळाल्यास ओलडनबर्गचें बुद्धचरित्र, हीं पुस्तकें पाठवावीं.

मुलांच्या कॉलेजांतील अभ्यासाची व्यवस्था नीट करावी. फर्ग्युसन कॉलेज गांवानजीकच आहे. गांवांतील मुलांना सहज पायानें जातां यावें अशी जवळच जागा कॉलेजकरितां मुद्दाम घेतली आहे. म्हणूनच मुलें पायीं कॉलेजांत गेलीं आलीं तरी हरकत नाहीं.

यवतमाळ जिल्ह्यापैकीं कळंब गांवच्या एका धनगरानें मजकडे एका मुकदम्यां-तील कांहीं कागद पाठविले आहेत. त्याच्या भावानें त्याचें शेत घेतलें म्हणून मूळ दावा व त्यावर अपील झालें त्याचे हे कागद आहेत. त्याला बहुधा माझा सल्ला हवा असेल. पण तो बोलून चालून धनगर ! त्याला हें काय कळणार कीं मला हल्लींच्या स्थितींत असलें सल्लामसलतीचें काम करितां येत नाहीं. तरी तिकडून कोणीं पुण्यास लिहिलें तर खरी स्थिति त्याला कळवा. हायकोर्टाकडील कागद लव-कर छापविणें व भाषांतर बिनचूक होणें याविषयीं दाजीसाहेबांना विचारून खटपट करावी. माझी प्रकृति बरी आहे. माझ्या अर्जाचें काय झालें याविषयीं जेलसुप-रिटेंडेंटनेंहि वर चौकशी चालविली आहे असें मित्रमंडळींना कळवा.

---

(४७)

८ मार्च १९१३

अखेरीस अर्जाचें उत्तर एकदाचें आलें. सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यानें अर्ज दाबून ठेवला. पुढें पाठवलाच नाहीं. पूर्वी लॉर्ड मोर्ले यांनीं एक वेळ केलें तसेंच आतांहि झालें.

साने लवकरच भेटीस येणार म्हणून पत्रांत कांहीं लिहित नाहीं. रामभाऊनें कॉले-जांत संस्कृत भाषा हाच विषय घ्यावा. पाली घेऊं नये. पाली म्हणजे विकृत संस्कृत. ज्याला संस्कृत येतें त्याला कोणाचें सहाय्य न घेतांहि कांहीं थोड्या

महिन्यांत पाली शिकतां येतें. शिवाय पुढील लेखनव्यवसायांत संस्कृत उपयोगी पडतें. पाली उपयोगी पडत नाहीं.

ऑटो हॅरो सोविट्झ (लाइपझिक) या कंपनीची पौर्वात्य ग्रंथांची यादी पाठवावी. ती पूर्वीप्रमाणें हल्लींहि आमचेकडे येत असेल. चर्मी जोड्यावांचून अडलें आहे, तरी टपालानें पाठवावा.

नामजोशी यांच्या घरासंबंधानें सितारामपंत पटवर्धन यांना सांगून त्यांतल्या त्यांत जेवढी अधिक रक्कम मिळेल तेवढी घ्यावी. नामजोशांच्या कुटुंबाला हल्लीं फार गरिबी आली आहे. म्हणूनच मी घराकरतां अधिक पैसे मागतों असें सांगावें. पण अखेर काय देतील ते घेऊन प्रकरण निकालांत काढावें.

---

(४८)

३ एप्रिल १९१३

तुमचें तारीख २० मार्चचें पत्र पावलें. पण त्याचा एक कान कापला गेला. माझा अर्ज नामंजूर झाला म्हणून तुम्हांला माझ्यापेक्षांहि अधिक राग आला व वाईट वाटलें असें दिसतें. सहजच तुम्ही पत्रांत सरकारवर थोडासा ताशेरा झाडला असावा. पण पत्र सरकारच्या हातूनच मला मिळणार. मग सरकार आपला अधिकार चालविल्याशिवाय कसें राहील ? तुम्हीं सरकारवर टीका केली असेल तितकाच मजकूर कापला गेला असावा. तरी यापुढें हें लक्षांत ठेवून लिहीत जा.

तुम्ही मे महिन्यांत भेटीस येणार असा रंग दिसतो. साने यांना म्हणावें अलाहाबाद येथें १९०७ सालीं छापलेली बार्हस्पत्य ज्योतिर्वेदांगाची प्रत विकत घेऊन पाठवा. येतांना दोडका, कार्ले, पडवळ, तांबडा भोपळा वगैरे भाज्यांचें थोडें बीं घेऊन या. त्याचा येथें कांहीं उपयोग आहे.

सितारामपंतांनीं माझें म्हणणें मान्य करून नामजोशी यांच्या घराकरितां रक्कम दिली ती ठीक आहे. उपकार झाला तो नामजोशांच्या कुटुंबावरच झाला. परंतु त्याकरतां मीहि पण त्यांचे आभार मानतों असें कळवावें. ही रक्कम हातीं आली म्हणजे त्यांनीं ती पोस्टल बँकेंत ठेवावी.

कळंबच्या धनगराचें पत्र आलें आहे. तें मोडींत होतें म्हणून मुंबईसरकारच्या ओरिएंटल ट्रान्सलेटरकडे जाऊन भाषांतर होऊन येण्याचा मान त्याला मिळाला ! तो पत्रांत म्हणतो ' हायकोर्टाकडे अपील करावयाचें आहे तरी अपील यादी लिहून पाठवा. ' पण कच्ची हकीगत कळल्याशिवाय मी अपील यादी काय लिहिणार ? व तिचा उपयोग कितपत होणार ? तोंडी हकीकतीचाच खरा उपयोग होतो. त्याला म्हणावें उमरावतीस दादासाहेब खापर्ड्यांकडे जा. पत्र लिहिणारा धनगर हा मूळ प्रतिवादी होता. आणि त्यानें अव्वल कोर्टांत द्यावा तितका पुरावा वेळींच दिला नाहीं असा प्रकार दिसतो. तरी अपील कोर्टानें आणखी पुरावा घेण्याकरितां मुकद्दमा परत पाठविला तरच कांहीं उपयोग होईल. एरव्हीं होणार नाहीं असें त्याला कळवावें. बिचाऱ्याची अपीलाची मुदतहि संपली असावीसें दिसतें. मी येथून कसा त्याला उपयोगी पडणार ? हें सर्व त्याची समजूत पटेल असेंच लिहावें.

ता. क. येतांना डॉ. गर्दे यांचें वाग्भटाचें मराठी भाषांतर व निघंटूचें माझें पुस्तक गर्द्यांना दिलें आहे तें आणा. सुश्रुताचें गुजराथी अगर इंग्रजी भाषांतर मिळतें कां पहावें व आणावें. वाग्भट (मूळ–ग्रंथ), पंचदशी व योगवासिष्ठ हे ग्रंथहि आणावे.

---

(४९)

७ जून १९१३

तुम्ही ब्रह्मदेशाहून परत पुण्यास पोंचल्याचें कळलें. मथूताईची प्रकृति बिघडली होती ती आतां बरी असल्याचें कळलें. साने यांच्या इतर प्रयत्नाबरोबर युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षकांचें काम मिळण्याचाहि प्रयत्न त्यांनीं अवश्य करावा. वरिष्ठ पदवीधरांकरतां रसायनशास्त्राचे परीक्षक म्हणून त्यांची नेमणूक झाली म्हणजे केमिस्ट म्हणून सहजच त्यांची लोकांना माहिती होते. म्हणून हा प्रयत्न त्यांनीं मुद्दाम करावा.

शंकरराव पाटकर यांना मध्येंच माझी कशी आठवण झाली ? त्यांना नमस्कार कळवावा. रा. सा. उपासनी कौन्सिलांत निवडून आले म्हणून मी त्यांचें अभिनंदन करितों. वासुदेवराव जोशी व केळकर यांच्यावर कौटुंबिक आपत्तीचा

घाला पडल्याचें वाचून वाईट वाटलें. त्यांतल्यात्यांत केळकरांवरील घाला तर जबर आहे. म्हणून विशेष वाईट वाटतें.

धम्मपद या ग्रंथाची देवनागरींतील प्रत पाहिजे. कलकत्त्यास देऊसकरांकडे किंवा इतर कोणाकडे शोध करावा. डॉ. गर्दे यांच्यावर खटला झाला त्याचें काय झालें ? तुम्हीं समक्ष माहिती सांगितली त्यावरून हें प्रकरण अगदीं शुष्कच दिसतें.

'हेबियस कॉर्पस ॲक्टा 'प्रमाणें माझ्या सुटकेचा प्रयत्न करावा असें कोणी सुचवितात असें तुम्ही लिहितां. त्यांत यश येईल असें मला वाटत नाहीं. माझी मूळची हद्दपारीची शिक्षा क्रिमिनल प्रोसिजर कोड कलम ४०२ प्रमाणें साधी केली गेली नसती तर मला चांगल्या वर्तणुकीबद्दल आठ किंवा बारा महिन्यांची सूट मिळाली असती. दिसण्यांत मुद्दा चांगला दिसतो. पण कायदेशीरपणांत किती टिकेल सांगवत नाहीं.

बाळामहाराज यांच्या स्वाधीन इस्टेट केली जाऊं नये म्हणून कोर्टांत ताकिदीचा हुकूम मागवा. पूर्वींहि तो आपण मागितलाच होता. प्रीव्हि कौन्सिलकडे अपील करण्याला परवानगी मिळाली आहे म्हणून अखेर निकाल लागेतोंपर्यंत तहकुबी मागणें रीतीचें आहे. आपणांविरुद्ध झालेल्या हुकूमनाम्यांची हळूहळू भरपाई करूं लागावें. हुकुमनामे वासुदेवराव जोशी किंवा उरवणे किंवा दलपत मानचंद अशा कोणा स्नेह्यांच्या नांवें बेचन घेऊन इस्टेटीविरुद्ध तरते ठेवणें अवश्य आहे. भरपाई करणें तीहि कोर्टांतच करावी. म्हणजे मागाहून शंका उरत नाहीं.

येथें थोडासा पाऊस पडून किंचित् थंडाई आली आहे. प्रकृति ठीक आहे.

---

(५०)

५ जुलै १९१३

टॉमसन्‌ची भगवद्गीता, हेगेलचें संस्कृत व्याकरण आणि सिद्धांतकौमुदी इतकीं पुस्तकें पावलीं. पैकीं कौमुदी परत पाठविली आहे. ती शिळा छापाची आहे व तिला सूचि नाहीं. निर्णयसागर छापखान्यांत मराठी पायका टाइपांत छापलेली प्रत पाहिजे. तो ग्रंथ सुमारें पांचशें पानांचा आहे. माझ्या बसण्याच्या खोलींत होता. पाहून पाठवा. गीतेच्या निरनिराळ्या प्रती मागविल्या त्या विकत घेऊन झाल्या का ? हवा थोडी थंड झाली म्हणून कांहीं लेखनव्यवसाय करीन म्हणतों.

सौभाग्यवतीचें वर्षश्राद्ध यथासांग पार पडल्याचें ऐकून आनंद वाटला.

माझ्या कैदेचें आतां पांचवें वर्ष संपणार ! म्हणून लिहितों कीं प्रकृति आहे तशीच आहे. विशेष फरक नाहीं. आहे या स्थितींतच आणखी एक वर्षानें तुरुंगांतून बाहेर पडेन अशी आशा वाटते.

---

(५१)

२ ऑगस्ट १९१३

शिरोडकर यांच्या दाव्यांतील हुकुमनामा इस्टेटीवर न देतां ट्रस्टीविरुद्ध जातीवर कां दिला ? कोर्टाचें आश्चर्य वाटतें. शिरोडकरांना गहाणखत लिहून दिलें तें मूळ डि. कोर्टाच्या परवानगीनें. असें असतांहि ट्रस्टीवरच हुकूनामा ? ठीक आहे. अपील दाखल करावें. आपल्यासारखें होईल.

कौमुदीचें पुस्तक सांपडत नाहीं म्हणतां ? मग तें काय सांडलें ? अशींच आणखीहि बुकें गहाळ झालीं असतील अशी शंका वाटते. कोणीहि येतो व घरचें पुस्तक घेऊन जातो असें दिसतें. केळकर व सदाशिवराव भावे यांना म्हणावें लायब्ररीचीं पुस्तकें तरी नीट संभाळा. बाहेर कोणास होतां होईतों पुस्तक देऊं नये. मला व्याकरण पाहिजे तें पाली भाषेचें. हें सुमारें शंभर पानांचें पुस्तक कातडी पुठ्ठा घातलेलें फ्रान्समध्यें छापलेलें आहे. कदाचित् देशमुखांच्या पुस्तकसंग्रहांत सांपडेल. पाणिनीच्या ग्रंथाप्रमाणें तेंहि सूत्ररूपानें लिहिलें आहे. भागवत यांच्या पुस्तकांत मला हव्या त्या गीतेच्या सर्व आवृत्त्या आहेत काय ? हे भागवत कोण ? हरी रघुनाथ काय ? खापर्डे यांना म्हणावें कीं, तुम्ही आम्ही प्रयत्नवादीच आहों. 'ठोठावल्यानें दार उघडतें' ही बायबलची शिकवण आपल्या परिचयाचीच आहे. मला मात्र लवकर सुटण्याची फारशी आशा वाटत नाहीं.

---

(५२)

१ सप्टेंबर १९१३

ता. २८ ऑगस्ट रोजीं मला एकाएकीं ताप आला. तो चार दिवस टिकला. १०३ च्यावर जाऊन पुन्हा उतरे. त्यामुळें सहा पौंड वजन एकदम कमी झालें. आतां प्रकृति बरी आहे. तेव्हां तें एक महिन्यांत भरून निघेल.

भागवतांचें बुक तयार झालें नसल्यास सुटे छापील फॉर्म पाठवीत जावें. ओक-शास्त्र्यांच्या अमरकोशाचे फॉर्म असेच आले होते. पांचसाडेपांचशें पानांचें कोरें नोटबुक पाठवावें. पाठविण्यापूर्वी आफिसांत त्यावर हातानें क्रमांक लिहावे. मद्रासेकडे टी. आर. कृष्णमाचारी हे श्रीमध्वाचार्यांचे सर्व ग्रंथ छापून काढीत आहेत. तरी त्याची वर्गणी भरून पहिला भाग इकडे पाठवावा. इतर भाग येतील तसतसे लायब्ररींत ठेवावे. ग्रंथ देवनागरी लिपींत असेल तरच हवा हें लक्षांत ठेवावें.

---

(५३)

३ आक्टोबर १९१३

पुस्तकें व इतर जिन्नस पोंचले. धरणीकंपाच्या आणखी एका धक्क्याबद्दल तुम्ही लिहितां. पण तो येथें फारच हलका होता. ब्रह्मदेशांत इतर ठिकाणीं तो भारी बसला असेल म्हणून त्याचा गवगवा वर्तमानपत्रांत झाला असावा.

भागवतांचा गीतासंग्रह पाहिला. चांगला आहे. पण त्यांत उत्तरगीता नाहीं. ही गीता व त्यावरील गौडपादांचें भाष्य हीं श्रीरंगम् येथें बालसुब्रह्मण्यम् यांनीं १९१० सालीं छापल्याचें समजलें. तरी त्याची एक प्रत व भगवद्गीतेवरील पैशाच भाष्याची एक प्रत पाठवावी.

माझी शिक्षा साधी केली. पण त्यामुळें मला सूट मिळावयाची ती मिळत नाहीं या मुद्यावर फिरून एकदां अर्ज करावा असा विचार आहे. तरी खापर्डे वगैरेंना विचारून तसा अर्ज करावा कीं न करावा हें कळवा.

---

(५४)

३ नोव्हेंबर १९१३

इनॉक्युलेशन संबंधानें विचारतां तर माझें पूर्वीचें मत होतें तेंच कायम आहे. फरक इतकाच कीं, पूर्वीपेक्षां हल्लीं लस अधिक काळजीपूर्वक तयार करितात व टोंचतात यांत शंका नाहीं. आणि या दोन्ही बाबतींत जसजशी अधिक काळजी घेतली जाईल, तसतसा लोक या उपायाचा अधिक अवलंब करतील. परंतु कांहीं म्हटलें तरी बाहेरची लस हें एक प्रकारचें विषच होय. म्हणून ज्यांना

प्लेगमध्यें स्थानत्याग करितां येईल त्यांनीं लस टोंचून घेण्यापेक्षां या दुसऱ्या उपायाचा अवलंब करावा. हेंच श्रेयस्कर होय. युरोपियन लोक गांवाबाहेर स्वच्छ हवेंत राहतात म्हणून ते प्लेगची लस सहसा टोंचून घेत नाहींत. युरोपियन लोकांना प्लेग होत नाहीं ही समजूत खरी नाहीं. आपल्यासारखाच युरोपांत पूर्वी प्लेग होत असे. तेव्हां हजारों गोरे लोक मृत्युमुखीं पडत. आतां सर्वांनाच स्थानत्याग करितां येतो असें नाहीं. म्हणून ज्यांना तो करितां येत नाहीं, विशेषतः प्लेगपीडित लोकांजवळ ज्यांना काम करावयाचें असतें, त्यांना लस टोंचणें हा उत्तम उपाय होय. त्यांनीं तो अवश्य करावा. रामभाऊ, बापू यांचा प्रकार कांहीं असा नाहीं. त्यांना गांवाबाहेर शुद्ध हवेंत वाटेल तितके दिवस राहतां येण्यासारखें आहे. म्हणून त्यांनीं लस टोंचून घेण्याचें कारण नाहीं. त्यांतल्या त्यांत बापूची शरीरप्रकृति बरी नाहीं. पण त्याला नेहमीं प्लेगची भीति वाटत असेल तर मग इलाज नाहीं. टोंचून घ्यावें. कारण भीतीनेंहि मनुष्य रोगप्रवण होतो. बापूची परीक्षा झाल्यावर मुलांनीं सिंहगडला जावें. बापूला म्हणावें वाड्यांत जाऊन अभ्यास करीत बसूं नको. इतक्याहि उपर बापूला टोंचून घ्यावेंसें वाटत असेल तर त्यानें खुशाल घ्यावें. त्याला स्वतःला धीर निघत नसला तर मी येथून किती देणार ? पेंडसे यांच्या झोंपड्या तुम्हीं घेतल्या त्या चांगल्या आहेत. मजजवळ आतां गीतेचीं सर्व भाष्यें जमलीं आहेत. फक्त वल्लभाचार्यांचें तेवढें नाहीं. मुंबईंत ज्येष्ठराम यांजकडे शोध कर. ते वल्लभाचार्यांच्या मुंबईंतील महाराजांजवळ नक्की शोध करतील. मधुसूदन सरस्वती यांच्या प्रस्थानभेदाचीहि एक प्रत पाठवावी. जर्मन तत्त्ववेत्ता लीट्झ याचीं इंग्रजींत भाषांतर झालेलीं तत्त्वज्ञानावरील चारहि पुस्तकें पाहिजेत. तसेंच बौद्धधर्म व ख्रिस्तीधर्म यांवरील श्रेडर याचें जर्मन भाषेंतील पुस्तक प्रो. घाटे यांना सांगून ऑटो हॅरोजॉ विट्झ यांजकडून व लॉरिन्सर याची भगवद्गीता व सुत्तनिपात (फॅन्सबॉल याच्या टीकेसह) पाठवावीं.

तुमच्या पत्रांतील एक भाग पुनः कापण्यांत आला होता. आपण होऊन सरकारला हालविल्याशिवाय माझ्या सुटकेच्या कामीं स्वतः सरकार हालणार नाहीं. भौतिक गतिशास्त्रांत असा एक नियम आहे कीं जड वस्तु गत्युन्मुख किंवा गतिप्रवण झाली असली, तरी तिला पहिला धक्का हा दुसऱ्या कोणी तरी द्यावाच लागतो. सदाशिवराव भावे वारले फार वाईट झालें. त्यांच्या झेपेइतका त्यांचा आवाक नव्हता. पण एकंदरीनें होतकरू होता. मी परत आल्यानंतर तो असता

तर अधिक शिकला असता. केसरी ऑफिसनें त्याच्या आयुष्याचा विमा उत-रला होता किंवा नाहीं हें कळवा. त्याच्या नांवावर ऑफिसची कांहीं बाकी निघत असल्याचें तुम्ही बोललां होतां तरी ती जमा धरून हिशेबांतून काढून टाका. त्याच्या कुटुंबाला एखादी देणगी द्यावी असें मनांत आहे. परंतु तें आतांच घडणें कठीण. तो आईबापांशीं भांडून निघाला होता व घरीं कुटुंब व चार मुलें एवढा प्रपंच होता. म्हणून त्याच्या स्थितीबद्दल वाईट वाटतें.

वैदिक कालगणनेवरील पुस्तक इंग्रजींत लिहावयास घेतलें आहे. दोन तीन महिन्यांत लिहून होईल. हें पुस्तक म्हणजेच ओरायनची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति हें पूर्वीं तुम्हांस लिहिलेंच आहे.

---

(५५)

३ डिसेंबर १९१३

वासुअण्णा अजून आजारी आहेत. पण अर्धांगवायु नाहीं इतकें तरी बरें आहे.

वल्लभभाष्याची प्रत पाठवा. मला छापील गुजराथी वाचतां येतें. जेल सुप-रिंटेंडेंटलाहि तें वाचतां येतें. तेव्हां पुस्तक लवकर मिळण्याला अडचण पडणार नाहीं.

बाळामहाराज यांनीं दरखास्त दिली. तिची नोटीस मजवर बजावण्याकरितां येथें आली. तिच्या एका प्रतीवर सही करून तुमच्याकडे पाठविली आहे. त्याच्या पाठीवर माझें म्हणणेंहि लिहिलें आहे. ताईमहाराज यांना देवविलेला कोर्टखर्च व शांताक्का व बाळामहाराज दोघेहि इस्टेटीचे वारस म्हणून मागणार. पण इस्टेटीचा वारस कोण हाच तर प्रिव्ही कौन्सिलांतील अपिलाचा मुख्य मुद्दा आहे. वारस-दारीचा हक्क सांगणारे दोन तोतये उभे राहिल्यानें आयतें परस्पर काम होईल! तूर्त आम्हांला खर्च पाडून अडचण करावी इतकाच त्यांचा उद्देश दिसतो. पण आम्हीं खर्च द्यावयाचा तर त्याबद्दल त्या दोघांकडूनहि जामीन घ्यावा अशी मागणी आपणांस करितां येईल. शांताक्का व बाळामहाराज हे दोघेहि संस्थानचे रहिवासी यामुळें तर आपल्या अर्जाला विशेष जोरच येईल.

अपिलाचे कागदपत्र अद्याप छापून होत नाहींत आश्चर्य आहे. हायकोर्टाचा छापखाना एकच असेल. पण लोकांनीं किती थांबावें! या प्रकरणीं न्याया-धीशाला राहो पण हायकोर्टाच्या छापखान्याला तरी दोष लावणें तो कोर्टाचा

बेअदबीचा गुन्हा केल्याशिवाय खचित लावतां येईल! छपाईचा सगळा खर्च पक्ष-कारच सोसणार मग आपल्या छापखान्यांत काम लौकर होत नसल्यास दुसऱ्या सरकारी छापखान्यांत छापून घेण्याला हायकोर्टाचें काय दोन चव्वल खर्च होतात! या दिरंगाईचा निषेध करावा तितका थोडाच होईल. इतका विलंब लावणें हें हास्यस्पद नव्हे काय?

हिंवाळ्यामुळें माझें वजन आतां वाढलें. १२८ पौंड आहे.

खापर्डे इकडे येऊं म्हणतात. पण माझे आतां सातच महिने उरले. तरी त्यांनीं आपला धंदा बुडवून येण्याचें कारण नाहीं. त्यांचें व्यर्थ नुकसान कां?

---

(५६)

१ जानेवारी १९१४

बापू प्रीव्हियस परीक्षा पास झाल्याची दातारांकडून तार आली. प्लेग अजून असेल तर गांवांत रहावयास जाऊं नका. बाहेरच रहा.

यंदा मात्र मी खास कैदेंतून सुटणार. प्रयत्न व्हावयाचे ते झाले. आतां शांत मनानें बसलों आहें. डोक्यावर फुटकुळ्या उठलेल्या तुम्हीं येथें पाहिल्या त्या खरोखरच मधुमेहाच्या विकारांतल्या होत्या. पण तेव्हां मीं तुम्हांला स्पष्ट तसें सांगि-तलें नाहीं इतकेंच. पण तें आतां निभावलें. मनुष्याच्या प्रकृतीचें घड्याळाच्या यंत्रासारखें आहे. घड्याळ चालू राहतें तें चक्रांच्या किंवा लंबकाच्या वजनामुळें नव्हे तर कमानीच्या लवचिकपणामुळें!

---

(५७)

१ फेब्रुवारी १९१४

माझ्या प्रकृतीविषयीं तुम्हीं लिहिलें तें वाचून हसूं आलें. माझी प्रकृति बरी आहे याचा अर्थ मी ती अतिशय काळजी घेऊन आणि आत्मसंयमन करून पथ्य वगैरे संभाळतों म्हणूनच ती अशी राहिली. एरवीं अशा उतार वयांत प्रकृति मला काय दाद देते? १९१० सालच्या हिंवाळ्यांत मीं चार महिन्यांत गीतेवरील ग्रंथ लिहून काढला. गतवर्षी हिंवाळ्यांत माझ्या हातून वैदिक कालनिर्णयाचे दोन

भागहि पुरे लिहून झाले नाहींत. म्हटलें तर दोन्ही वर्षी थंडी तितकीच होती. तीन वर्षांत वयोमानामुळें प्रकृति आंतूनच इतकी क्षीण झाली कीं, जी थंडी पूर्वी मजेशिर वाटत होती, तीच आतां सोसवत नाहीं. आतां माझ्या सुटकेला अवघे सहा महिने उरले. तरी माझ्या भेटीला इतक्या दुरून यावयाचें म्हणून येऊं नका. मुलें इकडे पत्र लिहितात त्यांत आपण सुटींत कोठें मुशाफऱ्या केल्या त्याचीं वर्णनें लिहितात. पण त्यांना म्हणावें तुमचीं प्रवासवर्णनें वाचणें येवढेंच आमच्या जेल सुपरिंटेंडेंटला काम नाहीं.

---

(५८)

५ मार्च १९१४

तुरुंगाच्या नियमाप्रमाणें सुटकेपूर्वी दोन महिने सरकारनें मला हिंदुस्थानांत नेऊन ठेविलें पाहिजे. पण माझ्या बाबतींत सरकारचा काय विचार आहे तो अद्याप कळत नाहीं. तो निश्चित कळतांच तुम्हीं सुचाविल्याप्रमाणें वासुदेवराव विजापूरकर यांच्या मार्फत तिकडचीं सर्व पुस्तकें आगाऊ पाठविण्याची व्यवस्था करितों.

नारदपंचरात्र हें संस्कृत पुस्तक पाहिजे आहे. पाहून पाठवावें. तसेंच प्रोफेसर सेलंड यांचें बुद्ध आणि ख्रिस्त हें पुस्तक आणि निकोलस नॉटोविच याचें ख्रिस्त हें पुस्तक विलायतेहून मागून पाठवा. येथलि बागेंत लावण्याकरितां कृष्णाकांठच्या वांग्याचें बीं कांहीं थोडें पाहिजे आहे तें टपालानें पाठवावें. सांगलीस फडके यांचेकडे मिळेल.

---

(५९)

१ एप्रिल १९१४

तुमचें ता. १८ चें पत्र येथें पाडव्याचे दिवशीं पोंचलें. उन्हाळा जोरांत सुरू झाला आहे. हें शेवटचें अग्निदिव्य मी करीत आहें. माझी सुटका किंवा हिंदुस्थानास बदली यांपैकीं एकाचीहि अजून वार्ता नाहीं. १८९८ सालीं लौकर सुटका झाल्यामुळें सहा महिन्यांची शिक्षा भोगण्याची उरली होती तिचा ससेमिरा माझ्या मार्गे आहेच. पण या सहा वर्षाला ते सहा महिनेहि जोडण्याचा आग्रह सरकार आतां धरील असें वाटत नाहीं. सहा महिने धरून घ्यावयाचे तर त्यांना मला

कोर्टापुढें पुन्हां उभें करावें लागेल. असो. काय होईल तें पाहूं. तुरुंगाचे नियम कांहींहि असोत पण मला ऐन सुटकेच्या वेळींच हिंदुस्थानास नेतील आधीं नेणार नाहींत असें वाटतें. पुस्तकें आगाऊ विजापूरकरांचेकडे पाठविण्याची व्यवस्था करीत आहें. दुसरीं तीन पुस्तकें मात्र आतांच बुकपोस्टानें परत पाठवीत आहें. त्यांची व्यवस्था लिहिल्याप्रमाणें करावी.

प्रिव्ही कौन्सिल अपीलाचे कागद एकदांचे छापून झाले म्हणतां ! विलायतेंतील सॉलिसिटर यांचें नांव डाऊनर असें लिहिलें गेलें पण तें चुकून लिहिलें कीं काय ? कारण डालगॅडो हेच आपले जुने सॉलिसिटर होत.

---

(६०)

२ मे १९१४

प्रिव्ही कौन्सिल अपीलाचे छापील कागद विलायतेस रवाना झाल्याचें वाचून समाधान वाटलें. दाजीसाहेबांना म्हणावें चालू सुटींत अपीलांतील तक्रारींचीं टिपणें लिहून छापून काढा. बुकें भरून दोन पेट्या बंदोबस्तानें आज संध्याकाळीं रेलवे स्टेशनवर रवाना करीत आहें. त्या उतरून घेऊन पुढें रवाना करण्याविषयीं विजापूरकर यांना लिहिलें आहें. त्यांचें भाडें भरून मुंबईस पेट्या उतरून घ्याव्या व पुण्यास रवाना कराव्या म्हणून दातार यांना लिहा. पेट्या फुटल्या नसतील तर मी येईपर्यंत त्या उघडूं नयेत. किंवा दमट जागेंतहि त्या ठेवूं नयेत. प्रत्येक पेटींत आंतील बुकांची याद ठेवली आहे.

माझ्या खर्चाकरितां ५० रुपये पाहिजेत ते पाठवा. जुलैपूर्वी येथून मला हालवित नाहींत. म्हणून मला येथून हालविण्याचें नक्की समजेपर्यंत दर महिन्यास पत्र पाठवीत जा.

---

(२) स्वतः टिळकांनीं सांगितलेली हकीकत

वरील पत्राखेरीज इतर थोडी हकीकत देण्यासारखी आहे. टिळक मंडालेहून पुण्यास आल्यावर केसरीकरितां मुलाखतीदाखल झालेल्या प्रश्नोत्तरांनीं जी हकीकत त्यांचेकडून मिळाली ती ता. २३ जून १९१४ च्या केसरींत प्रसिद्ध केली होती. ती स्वतः टिळकांनीं सांगितली यामुळें तिला विशेष महत्त्व सहजच येतें. म्हणून तीहि कांहीं भाग कमी करून या खालीं दिली आहेः—

" शिक्षा झाल्यानंतर हायकोर्टांत मला कोणास भेटूं न देतां लागलीच पोलिसांनीं खालीं आणून तेथें पूर्वींच तयार ठेवलेल्या मोटारगाडींत बसविलें. मोटारगाडींतून आम्ही बी. बी. सी. आय. च्या स्टेशनानजीक बाजूला उभ्या असलेल्या स्पेशल ट्रेनमध्यें बसलों. पोलिसांचा व ड्रायव्हरचा जो संवाद झाला त्यावरून ही आमची स्पेशल ट्रेन येथें कांहीं तासांपूर्वीं आणून ठेवलेली होती असें समजलें. मला कोठें नेणार हें त्यावेळीं कोणींहि सांगितलें नाहीं. मींहि विशेष चौकशी केली नाहीं. दुसरे दिवशीं सकाळीं सात वाजतां अहमदाबादच्या पुढें साबरमती स्टेशनवर जेलच्या समोर गाडी उभी राहिली. अहमदाबादचे कलेक्टर तेथें आले होते. त्यांनीं व पोलिसांनीं लागलीच गाडींतून मला उतरून घेऊन साबरमतीच्या तुरुंगांत नेलें.

" त्या ठिकाणीं माझी खाण्यापिण्याची वगैरे व्यवस्था इतर सक्तमजुरीची शिक्षा झालेल्या कैद्यांप्रमाणेंच होती. अन्न व वस्त्र जेलचेंच मिळत होतें. पण त्यामुळें माझें वजन दहा दिवसांत सुमारें दहा पौंड कमी झालें. तेव्हां जेलांत मिळणारें अन्न मी खात नसून उपास करीत असल्यामुळें वजन तुटलें अशी तेथील अधिकाऱ्यांस शंका येऊन त्यांनीं मी अन्न खातों किंवा नाहीं हें पाहण्यास दोन तीन दिवस पहारा ठेविला! तेव्हां त्यांची शंका खोटी आहे असें त्यांस आढळून आलें. आणि डॉक्टरच्या सल्ल्यानें अन्नांत फरक होऊन तेव्हांपासून रोज दोन पौंड दूध व दोन औंस तूप देण्यास सुरुवात झाली. व त्याचप्रमाणें एक वेळेला गव्हाची रोटी आणि एक वेळेला भात देऊं लागले. त्यामुळें पुढें एक महिन्यांत वजनांत थोडा फरक पडला व मग तेंच अन्न पुढें चालू ठेविलें. शिक्षा सक्तमजुरीची होती तरी वजन कमी भरल्यामुळें अहमदाबादेस कांहीं काम दिलें नाहीं.

" माझी शिक्षा काळेपाण्याची असल्यामुळें मला अहमदाबादेस फार दिवस ठेवणार नाहींत हें मीं समजूनच होतों. एके दिवशीं (ता. १३ सप्टेंबर सन १९०८) रात्रीं आठ वाजतां जेलर मी ज्या खोलींत निजत होतों तेथें आले व दाराचें कुलूप काढून ते मला ऑफिसांत घेऊन गेले. तेथें माझी रवानगी करण्याची तयारी सर्व करून ठेविली होती व एक आगगाडी जेलच्या बाहेरच उभी होती. तथापि आम्हाला कोठें पाठविणार हें या वेळीं कोणींहि सांगितलें नाहीं. बरोबर स्वयंपाक करण्याकरितां एक गुजराथी ब्राह्मण होता. त्यासहि

पुढें कोठें जावयाचें हें माहीत नव्हतें. एक पोलिसांची पार्टी आमचे बरोबर होती. पैकीं एक युरोपियन इन्स्पेक्टर होता आणि दुसरे आठ मुसलमान होते. यांपैकीं एक जमादार व सात कॉन्स्टेबल होते. त्यांनाहि कोठें जावयाचें हें कळविलें नव्हतें. निघण्याच्या दिवशीं संध्याकाळीं त्यांना बोलावून आणून प्रवासाची तयारी करण्यास सांगितलें. नाशिकबिशिककडे जावयाचें आहे अशी त्यांची समजूत झालेली होती. कोणाला न्यावयाचें आहे हें सुद्धां त्यांस समजलेलें नव्हतें. मला बाहेर काढतांना पोषाख जेलचा नसून माझा पूर्वीचा धोतर, आंगरखा, पगडी वगैरे दिला होता. यापूर्वीं सक्तमजुरीची शिक्षा सरकारनें साधी केल्याचा ठराव जेल सुपरिंटेंडेंटकडे दोन तीन दिवस आला होता. पण मला त्या वेळीं तो कळविला नाहीं. तो मंडालेस गेल्यावर मला समजला. या ठरावालगतच मंडालेस रवानगी करण्याचा हुकूम असावा अशी माझी समजूत आहे.

" एवढ्या बंदोबस्तानें व गुप्तपणानें साबरमतीहून जरी रवानगी झाली तरी बडोद्यापुढील मियागांव स्टेशनावर आल्याबरोबर बाहेरच्या कांहीं लोकांनीं ' टिळक महाराजकी जय ' अशी ओरड केल्याचें माझे कानीं आलेंच ! लोक माझ्या दृष्टीस पडले नाहींत. कारण गाडीचे दरवाजे बंद होते. सकाळीं सुमारें ६।–६॥ वाजतां मुंबईच्या बंदरावर गाडी उभी राहिली. मुंबईचे पोलीस अधिकारी तेथें हजर होतेच. त्यांनीं आम्हास गाडींतून उतरून घेऊन तेथें तयार असलेल्या स्टीम–लॉंचमध्यें बसविलें. आणि लागलींच ' हार्डिंग ' नांवाच्या सरकारी मिलिटरी ट्रॅन्सपोर्टच्या मोठ्या बोटीवर चढविलें. बोट कोठें जाते हें बोटीवरील कप्तानाखेरीज दुसरे कोणास माहित नव्हतें. बोट मोठी होती खरी. पण अपराध केलेल्या खलाशास कोंडून ठेवण्याच्या अशा ज्या लहान खोल्या तळमजल्यांत असतात त्यांपैकीं एका खोलींत मला व दुसऱ्या खोलींत स्वयंपाक करण्याकरितां बरोबर आलेल्या दुसऱ्या कैद्यास कोंडून ठेविलें होतें. दिवसांतून सकाळीं किंवा संध्याकाळीं एक तास गोरा इन्स्पेक्टर मला डेकवर फिरावयास नेई. बाकीचा काळ खोलींतच काढावा लागे ! खोलींत बारा आणि बारा चोवीस तास एकसारखें उकडत असे.

' हार्डिंग ' बोट मुंबईहून निघाली ती मध्यें कोठेंहि न थांबतां नवव्या दिवशीं रंगूनच्या बंदरांत उभी राहिली. मी रंगुनास येणार ही बातमी रंगूनच्या

लोकांस आधींच कळली होती. त्यामुळें मी आगबोटींतून बंदरावर उतरण्याच्या वेळीं तेथें सुमारें एकदोन हजार लोक गोळा झाले होते ! आगगाडी पूर्वीं बंदरावरच आणून ठेविली होती. आणि हार्डिंग बोटींतून उतरल्याबरोबर जवळच असलेल्या या आगगाडींत मला, पोलिसच्या इतर लोकांना व बरोबर स्वयंपाकाकरितां आणिलेल्या कैद्याला बसविण्यांत आलें. त्यावेळीं संध्याकाळचे तीन किंवा चार वाजले होते. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ८ वाजतां आम्ही मंडालेच्या स्टेशनवर येऊन पोचलों. तेथून बरोबर आलेल्या अहमदाबादच्या पोलिसानें मला तेथील सुपरिंटेंडेंटच्या ताब्यांत दिलें व ते परत गेले. मंडाले जेलसुपरिंटेंडेंटला पूर्वीं तार गेली असल्यामुळें त्यानें मला कोठें ठेवावयाचें याची अगाऊच योजना तयार करून ठेवली होती व मी तेथें गेल्यावर योजून ठेवलेल्या कोठडींत जेलर मला घेऊन गेला. जेल मंडालेच्या किल्ल्यांतच एका बाजूला नैर्ऋत्य कोपऱ्यांत बांधलेला आहे. मी तेथें असेपर्यंत मला या जेलाबाहेर केव्हांहि काढलें नाहीं ! एकदां मंडाले जेलांत जेव्हां कॉलरा बराच वाढला तेव्हां मात्र दोन अडीच महिने मंडाले जेलांतून काढून मिकट्टिला येथील जेलांत तेवढ्यापुरतें मला नेऊन ठेविलें होतें.

" मला ज्या कोठडींत नेऊन ठेविलें होतें ती कोठडी दुसऱ्या मजल्यावर असून दोन खणाची (२० X १२) फूट होती. एका आठ खणाच्या मोठ्या बराकींतून हे दोन खण मध्यें लांकडी भिंत घालून (जेलांतील सर्व इमारती लांकडीच आहेत) निराळी काढलेली होती व त्याचप्रमाणें सभोंवारचें कंपाउंड विटांच्या भिंती घालून मोठ्या बराकीच्या कंपाउंडापासून वेगळें करून टाकिलें होतें. ही व्यवस्था केवळ माझ्याकरितां नवीन केली होती असें नाहीं. गोऱ्या कैद्यांकरितां हें आवार व कोठडी तुटक केलेली असून मी गेल्यावर तेथेंच मला ठेवण्यांत आलें. खोलींत प्रथम कांहीं दिवस साध्या शिक्षेचे दुसरे कांहीं कैदी असत पण पुढें सरकारच्या हुकमानें म्हणा किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणानें म्हणा मी व माझ्याबरोबर स्वयंपाकाकरितां असलेला दुसरा कैदी या दोघांखेरीज तिसरे कोणासहि तेथें ठेविलें नाहीं. आमच्या खोलीभोंवतालचें आवार सुमारें १३० फूट लांब व ५० फूट रुंद होतें. तेवढ्यांतच हिंडण्याफिरण्यास आम्हांस मोकळीक होती. शेवटीं शेवटीं जवळच्या आवारांत संध्याकाळीं एक तासभर सोडूं लागले होते. आमचे आवारांत जेलर बरोबर असल्याखेरीज दुसऱ्या कोणास येण्यास

परवानगी नव्हती. दिवस रात्र आवाराचे दरवाजांस कुलुपें लावीत. व रात्रीं खोलीसहि कुलूप असे. पुढें पुढें म्हणजे अखेर, रात्रीं आवाराचे दरवाजास कुलूप लावण्याचें सोडून दिलें होतें. आम्हांस दिलेली खोली पिंजऱ्याप्रमाणें लांकडी गज लावलेली होती; व त्या तुरुंगांत इतर सर्व बराकीहि तशाच होत्या. खोलींत सामान एक टेबल, एक खुर्ची, एक कापडी ईझीचेअर, एक लोखंडी कॉट आणि बुकें ठेवण्याकरतां दोन कपाटें इतकें होतें. सैंपाकासाठीं बरोबर दिलेला गुजराथी ब्राह्मण कैदी त्याची मुदत संपल्यामुळें एक महिन्याचे आंतच परत पाठवावा लागला व त्याच्याऐवजीं येरवडा जेलमधून सातारा जिल्ह्यांतील एक कुळकर्णी आला. त्याची शिक्षा पांच वर्षांची होती. पण ज्युबिली वगैरे कारणांसाठीं त्यास एकंदर सुमारें १॥ वर्ष माफी मिळून त्याचीहि पुढें माझ्यापूर्वींच सुटका झाली. तेव्हां तिसरा एक ब्राह्मण पाठविण्यांत आला पण तोहि दोन वर्षांनीं परत पाठवून दिला. ब्रह्मदेशाच्या तुरुंगांत त्या वेळीं शिक्षा होऊन आलेला उत्तर हिंदुस्थानांतील एक ब्राह्मण–कैदी अखेर मज-बरोबर होता.

“अहमदाबादेस दूध व तूप सुरू केलें होतें तें मंडालेसहि कायम राहिलें. एक वेळ गव्हाचा आटा व एक वेळ तांदूळ व त्याखेरीज डाळ मिळत असे. पुढें कांहीं दिवसांनंतर इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ प्रिझन्स यांचे हुकुमानें दर आठव-ड्यास थोडीं फळें देऊं लागले. पण विशेष फरक म्हटला म्हणजे डायबिटिस (मधुमेह) वाढल्यानंतरचा होय.

“ब्रह्मदेशांतील जेल मॅन्युअलप्रमाणें साध्या शिक्षेच्या कैद्यांस आपला घरचा पोषाख वापरण्याची परवानगी आहे. शिवाय मला ‘ फर्स्ट क्लास मिसडिमी-नंट ’ प्रमाणें वागवावें असाहि हुकूम होता. त्यामुळें धोतरें, सदरे वगैरे मी घरीं वापरीत असें त्याप्रमाणेंच तेथेंहि वापरण्यास व अंथरूण पांघरूणहि घरचें नेण्यास मोकळीक होती. यास लागणारा खर्च व स्वयंपाकाकरितां भांडींकुंडीं विकत घ्यावीं लागलीं. त्याचा खर्च मला आपल्या पदरचा करावा लागे. तथापि कोणतीहि वस्तु जेल सुपरिंटेंडेंटनें पास केल्याखेरीज मला मिळत नसे. या वस्तूंखेरीज पुढें पुढें चहा, कॉफी किंवा सुपारीहि माझ्या खर्चानें मला देण्याबद्दल हुकूम झाला होता.

“मला ग्रंथ बाळगण्याची परवानगी मिळाली नसती तर हे दिवस जाणें

अत्यंत दुर्घट होतें; कारण मघां सांगितलेली खोली आणि आवार याचे बाहेरील जग आम्हांस शून्य झालें होतें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ग्रंथासंबंधींहि तीनदां तीन हुकूम झाले. पहिल्यानें मीं जितकीं बुकें मागितलीं तेवढीं त्यांतील विषय काय आहे हें तपासून माझ्या ताब्यांत दिलीं. वर्तमानकालीन (current) पॉलिटिक्स या विषयावरील कोणतेंहि बुक ठेवण्याची परवानगी नव्हती व तें मिळतहि नसे. तसेंच वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें इंग्लंडांतील असोत किंवा हिंदुस्थानांतील असोत, इंग्रजींत असोत वा देशी भाषेंत असोत सर्व बंद केलेलीं होतीं. कदाचित् एखादें कोणीं पाठविलें असल्यास तें मजकडे केव्हांहि आलेलें नाहीं. हीं पुस्तकें सर्व माझ्याजवळ ठेवण्याचें कांहीं दिवसांनीं बंद होऊन फक्त चार पुस्तकेंच मजजवळ एका वेळीं ठेवावीं असा हुकूम झाला. त्यावर बर्मा सरकारकडे मीं अर्ज केल्यानंतर ग्रंथलेखनासाठीं म्हणून सर्व पुस्तकें पुनः मजजवळ ठेवावीं असा हुकूम झाला. तथापि प्रत्येक पुस्तकांत पानें किती आहेत तीं तपासून व त्याची संख्या मुखपृष्ठावर लिहून त्याच्याखालीं सुपरिंटेंडेंटची सही होऊन तीं पास व्हावीं लागत. अशा रीतीनें सर्व पुस्तकें तपासून झाल्यावर तीं माझे ताब्यांत आलीं. पुस्तकांची संख्या मी तेथून निघालों तेव्हां सुमारें ३॥ शेंपासून ४ शेंपर्यंत झालेली होती. ग्रंथलेखनासाठीं जे कागद देत तेंहि सुटे न देतां बांधलेलीं बुकें—आंतील पानें मोजून देत असत; व लिहिण्याकरितां शाई न देतां फक्त सिसपेनसिलीच व त्याहि करून देत असत. कारण जेलचे नियमाप्रमाणें चाकू बाळगण्याची कैद्यांस परवानगी नाहीं. फक्त घरीं दर-महिन्यास जें पत्र मी लिहित असें तेवढ्यापुरता मात्र सुटा कागद, शाई व पेन मिळत असे.

“ भगवद्गीतेवर हल्लीं जीं भाष्यें व टीका उपलब्ध आहेत त्यांत गीतेचें रहस्य सांगावें तसें सांगितलेलें नाहीं अशी माझी शिक्षा होण्यापूर्वी पुष्कळ वर्षें समजूत झालेली होती. या समजुतीस व्यवस्थित रूप देऊन पाश्चात्य व पौर्वात्य तत्त्वज्ञानाच्या तुलनेसह गीतेवर माझ्या मताप्रमाणें मीं एक ग्रंथ मराठी भाषेंत लिहून तयार केला आहे. हा ग्रंथ सुमारें चार सहा महिन्यांत लिहून काढला. पण त्याचे पूर्वविचारांत व पुढें सुधारणा करण्यांत बराच काळ गेला. सध्या तो ग्रंथ सरकाराकडे पहाण्याकरितां गेला आहे. मजजवळ सुटकेचे वेळीं दिला नाहीं.

" मंडाले शहरची हवा उष्ण असल्यामुळें हिंवाळ्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि ऋतूंत ग्रंथलेखनाचें काम चांगलें करतां आलें नाहीं. याशिवाय व्यवसाय म्हटला म्हणजे फ्रेंच, जर्मन, आणि पाली या तीन भाषांचें केवळ स्वतःचेच अभ्यासानें जें थोडेंबहुत ज्ञान संपादन करतां येणें शक्य आहे तें संपादन करणें हें होय. शिवाय गणित, वेदांत, ज्योतिष वगैरे विषयांच्या विचारांतहि कांहीं काल गेला असून दुसऱ्या कांहीं किरकोळ विषयांवर टिपणें केलेलीं आहेत. फ्रेंचपेक्षां जर्मन व पाली भाषांचें ज्ञान मीं जास्त संपादन केलें.

" पुण्याहून दर महिन्यास एक पत्र मला येत असे व मी त्यास एक उत्तर पाठवीत असें. तथापि या पत्रांत घरच्या बातमीखेरीज पर्यायानेंहि दुसरी कांहीं बातमी आल्यास ती कापून काढीत असत व मलाहि तशा प्रकारचा मजकूर उत्तरांत लिहिण्याची परवानगी नव्हती. सुपरिंटेंडेंटास शुष्क शंका येण्यासारखा एखादादुसरा शब्द उत्तरांत गेल्यास मला तें फिरून लिहावें लागे. वरील दोन प्रकारच्या पत्रांखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारचें माझे नांवें आलेलें पत्र मला दिलें नाहीं व हा पत्रव्यवहार अद्याप माझे हातीं न आल्यामुळें बाहेरच्या किती लोकांनीं पत्रें धाडलीं हेंहि मला आतां सांगतां येत नाहीं. तीन महिन्यांतून एकदां बाहेरच्या माणसांची भेट घेण्याची मोकळीक होती. पण ह्या सवलतीचा उपयोग घरच्या माणसाखेरीज मीं दुसऱ्या कोणासाठींहि केलेला नाहीं. एकदां मात्र मुंबईचे सॉलिसिटर राघवय्या आणि पुढें विलायतेहून परत आल्यावर दादासाहेब खापर्डे व रंगूनचे वकील रा. विजापूरकर हे लीगल अॅडव्हाइसरच्या नात्यानें भेट घेण्यास आले होते. या मुलाखतींतील सर्व संवाद किंवा भाषण इंग्रजींत सुपरिंटेंडेंटच्या हपीसांत त्यांचे समोर करावें लागत असे.

" हिंदुस्थानांतील अधिकारी तिकडे भेटावयास येणें शक्यच नव्हतें व ते आलेहि नाहींत. मंडाले जेलासाठीं ब्रह्मदेशच्या सरकारनें नेमलेल्या ऑफिशिअल व्हिजिटरांत ज्या सरकारी इंग्रजी अंमलदारांचीं नांवें होतीं ते जेलच्या तपासणीकरितां आले म्हणजे माझ्या आवारांत येऊन माझी चौकशी करीत. आणि याच नात्यानें बर्माचे ले. गव्हर्नर एकदां माझ्या आवारांत आले होते. पण असल्या भेटींत महत्त्वाचा कांहीं संवाद झालेला नाहीं व एका प्रसंगाखेरीज त्यांत कांहीं खोंचहि नव्हती. दुसरा कोणी म्हणजे ऑफिशियल व्हिजिटराखेरीज

इंग्रजी अंमलदार अगर गृहस्थ जेल पाहण्यास आल्यास जेलचे सुपरिंटेंडेंट त्यांस माझ्या खोलींत आणीत नसत.

" एकंदर प्रकृति बरी होती. वर्षांतून एखाददुसरा वेळ साधा ज्वर येई. पण तो साधारणच असे. मोठें दुखणें असें कधीं आलें नाहीं. डायबिटीस मात्र वाढली. मधुमेहानें व वयोमानानें माझे पांचसहा दांत पडले आहेत, ऐकूंही कमी येऊं लागलें आहे व दूरचे पदार्थ नीट दिसत नाहींत. 'कृतांतकटकामलध्वजजरा' अधिक फडकूं लागली आहे आणि त्या प्रमाणानें काम करण्याची पूर्वींची उमेद व शक्ति थोडी मंदावलेली आहे आणि वजनहि थोडें कमी झालेलें आहे. याखेरीज शरीरावर किंवा मनावर दुसरा कांहीं परिणाम घडला आहे असें मला वाटत नाहीं. मग तुम्हांला काय दिसेल तें खरें.

" प्रिव्ही कौन्सिलचा निकाल झाल्यावर दोन तीन वर्षांनीं मुंबई सरकाराकडे व विलायत सरकाराकडे मीं एक अर्ज केला होता. मला मूळची झालेली शिक्षा सक्तमजुरीची होती व ती तशीच राहिली असती तर इतर सक्तमजुरीच्या कैद्यास जेलनियमाप्रमाणें मिळते तशी मलाहि माफी मिळाली असती. तेव्हां सरकारानें ज्या दृष्टीनें शिक्षा साधी केली आहे तीच दृष्टि ठेवून तद्भावीं जी मला माफी मिळाली असती ती आतांहि द्यावी असा त्या अर्जांतील मतलब होता. पण मुंबई किंवा विलायत सरकारनें ही विनंति मान्य केली नाहीं.

" शिक्षेची मुदत संपत आली तेव्हां आतां सुटका होईल हें दुसऱ्या कोणीं मला सांगावयाची जरूर नव्हती; व म्हणूनच मजजवळ जीं पुस्तकें होतीं तीं मीं मे महिन्याचे आरंभींच इकडे रवाना केलीं होतीं. जेलच्या नियमाप्रमाणें काळ्यापाण्यावर पाठविलेल्या कैद्यास शिक्षा संपण्यापूर्वीं दोन महिने अगोदर आपल्या मुलखीं पाठवावें लागतें. त्याप्रमाणें माझीहि व्यवस्था होईल असा माझा अदमास होता. त्यामुळें सोमवार ता. ८ जून रोजीं सकाळीं ८ वाजतां मंडाले-जेलचे सुपरिंटेंडेंट यांनीं माझ्या खोलींत येऊन एकाएकीं सामानाची बांधाबांध करण्यास जेव्हां मला सांगितलें तेव्हां पुढला प्रकार माझ्या लक्षांत आला. त्याच दिवशीं दुपारीं १ वाजतां रंगून व मंडाले पोलिस अधिकाऱ्यांच्या पाहऱ्यांत देऊन जेलांतून मोटारमधून माझी स्टेशनावर रवानगी झाली. तेथून मेलट्रेन दोन वाजतां निघते; व त्यांत आमच्यासाठीं एक डबा रिझर्व केला होता. स्टेशन आलें कीं डब्याचीं दारें लावून घेत. डाक्यास

घालण्यास तांबडी पगडी मजजवळ होती. पण त्या वेळीं प्रथम टोपी व रंगूनच्या पुढें रूमाल घालण्याबद्दल हुकूम झालेले होते. अशा बंदोबस्तानें मंगळवारीं सकाळीं ६ वाजतां रंगूनच्या अलीकडे एक लहान स्टेशन आहे तेथें आम्ही येऊन पोंचलों. स्टेशनावर रंगूनचे सी. आय. डी. पोलिसचे डे. कमिशनर तयारच होते. त्यांनीं लागलीच गाडींतून उतरवून मला मोटारींत बसविलें आणि बंदरावर घेऊन गेले. सकाळचीच वेळ असल्यामुळें तेथें कोणींहि मला ओळखलें असेल असें वाटत नाहीं. शिवाय बातमी न फुटूं देण्याबद्दलचा या वेळचा बंदोबस्तहि बरा होता. हा बंदोबस्त मुंबईच्या सी. आय. डी. चे डे. इ. जनरल यांनीं या पूर्वीं तेथें जाऊन केला होता असें मला मागाहून समजलें. याप्रमाणें बंदरावर आणल्यानंतर मंडालेहून मजबरोबर सैंपाकासाठीं दिलेला एक कैदी व सामान मागाहून घोड्याच्या गाडीनें बंदरावर आलें. तेव्हां त्यालाहि मागाहून स्टीम-लॉंचमध्यें घेऊन, तेथें पूर्वींच तयार करून ठेवलेल्या सरकारी लष्करी खात्यांतील ‘ मेयो ’ नांवाच्या बोटींत आम्हांस चढविलें. पण ही बोट आम्हांस कलकत्त्यास नेणार का मद्रासेस उतरविणार किंवा एकदमच मुंबईचा प्रवास करावा लागतो याबद्दल मला कांहीं माहिती कळविली नाहीं; आणि मींहि कांहीं झालें तरी आतां घरच्या रस्त्यास लागलों हें ओळखून त्याबद्दल जास्त विचारपूस केली नाहीं.

“आगबोटीवर चढल्यावर पुणेंकर पोलिसांचे चेहरे पहिल्यानेंच माझे दृष्टीस पडले; तेव्हां ही मंडळी मला नेण्यासाठीं पूर्वींच तेथें आलेली असावी असें मीं ताडलें. मुंबईच्या या पार्टींत पो. इ. रिंग व सार्जंट जोन्स हे दोघे गोरे पोलिस असून, सी. आय. डी. मधले पो. इन्स्पेक्टर सदावर्ते, जमादार मारुतीराव, व कॉन्स्टेबल दाते हे इसम होते. या पंचकानें मला आणि माझ्याबरोबर आलेल्या कैद्यास व सामानास आपले ताब्यांत घेतलें व रंगूनचे पोलिस आपल्यांपैकीं दोन कान्स्टेबल ठेवून परत गेले. पुढें चौकशी करतां पुण्याच्या पोलिसांची ही पार्टी आदल्याच दिवशीं रंगूनास पोंचली होती व त्यांस इकडे तिकडे कोठें संचार करूं न देतां त्याच दिवशीं संध्याकाळीं या आगबोटीवर चढवून ठेविलें होतें असें कळलें.

“ही बोट सामान्यः ४।५ दिवसांत मद्रासेस जाते व समुद्र शांत असल्यामुळें शुक्रवारीं किंवा शनवारीं आम्हीं मद्रासेस पोंचावयास पाहिजे होतें. पण दोन

दिवस समुद्रांत बोट मुद्दाम अर्ध्या वेगानें चालविल्यामुळें सोमवारीं संध्याकाळीं ६ वाजतां आम्ही मद्रासच्या बंदरांत येऊन पोंचलों. सरकारानें मद्रासेस बोट लावण्याची वेळ पूर्वींच ठरवून दिलेली असल्यामुळें ही दिरंगाई झालेली असावी असें वाटतें. मजबरोबर सैंपाकाकरितां जो मनुष्य दिला होता, तो बोट लागून सारा वेळ पडून राहिलेला होता व पोलिस पार्टीपैकींहि पो. इन्स्पेक्टर सदावर्ते यांचेखेरीज इतरांना वरुण महाराजांनीं थोडाबहुत हात दाखविला होता. त्यामुळें बरोबर बरेच लोक असूनहि जेवणखाणाची थोडी गैरसोय झाली. मला बोट लागत नाहीं. आमच्या खेरीज बोटीवर दुसरे कोणीहि उतारू नव्हते.

" माझ्याबरोबर मंडालेहून पाठविलेल्या कैद्यास मद्रासेसच सोडण्यांत आलें. रात्रीं आठ वाजतां बोटींतून व रंगूनाहून बरोबर आलेल्या दोन पोलिस शिपायांस आणि पुणें पोलिसांसह मला, मचव्यांत उतरून धक्क्यावर आणलें. आणि तेथें मद्रास पोलिसांनीं तयार ठेवलेल्या मोटारींत बसवून लागलीच मद्रासच्या मोठ्या स्टेशनवर नेलें. तेथें मेलगाडीला ब्रेकाचे मागें जोडलेला एक सेकंड-क्लासचा डबा आमच्याकरतां रिझर्व केला होता. त्यांत आणून मला बसविल्यानंतर डब्याचे दरवाजे बंद झाले व दहा पांच मिनिटांत गाडी सुरू झाली. स्टेशन आलें असतां गाडीचे दरवाजे बंद करण्याचा पूर्वप्रघात पुढेंहि चालू होता. अद्यापहि मला कोणत्या स्टेशनवर उतरणार याची बातमी देण्यांत आली नव्हती !

"गाडी पुण्यास बहुतेक राइट टाइमलाच आली असेल. पण मी मात्र पुण्यास उतरलों नाहीं. ही सर्व व्यवस्था पूर्वीं करून गेलेले सी. आय. डी. चे डे. इ.जनरल दौंडपर्यंत आले होते व त्यांनीं हडपसर स्टेशनावर गाडी मिनिटभर थांबावी वगैरे व्यवस्था पूर्वींच करून ठेविली होती. हडपसर स्टेशनावर आम्हास उतरावयाचें आहे हें आम्हांस त्याचे मागच्या स्टेशनावर कळविण्यांत आलें व त्याप्रमाणें आम्हीं तयारीहि ठेवली होती. हडपसर स्टेशनावर गाडी थांबते न थांबते इतक्यांत पुण्याचे डे. पो. सुपरिंटेंडंट हे तेथें आले व त्यांनीं मला व पो. इ. सदावर्ते यांस खालीं उतरविलें व लागलीच मि. गायडरहि तेथें आले. स्टेशनाबाहेर पूर्वींच दोन मोटारगाड्या तयार ठेवल्या होत्या. त्यांत लागलीच आम्ही जाऊन बसलों. ही गाडी हडपसरावर कां थांबली हें स्टेशनमास्तरासहि माहित नव्हतें असें दिसलें. कारण मी स्टेशनाबाहेर पडतांना त्यानें मजजवळ तिकीट मागितलें ! साहेबाकडे बोट दाखविणें येवढेंच माझें त्यास उत्तर होतें !

" शिक्षेची मुदत संपत आली होती. तेव्हां आतां नाहीं तर महिन्यानें तरी मी सुटणार येवढें मी निश्चित समजलों होतों. परंतु असेंहि वाटे कीं, येवढ्या बंदोबस्तानें व गुप्तपणानें पुण्यांत आणून येरवड्याचे जेलांत महिनाभर ठेवल्यास बोभाटा झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. तेव्हां एकपक्षीं आतांच्या आतां सोडून देतील. पण निश्चित कांहींच नव्हतें. म्हणून 'तुका म्हणे उगी राहा। जें जें होईल तें तें पाहा' या भगवद्भक्ताच्या वचनावर भरंवसा ठेवून मी स्वस्थ बसलों होतों. पहिल्यानें डे. पो. सुपरिन्टेंडेंटची पायलट (बिनीची) मोटार आणि मागून आमची मोटार याप्रमाणें चालू होऊन येरवड्याकडची दिशा जेव्हां सुटली तेव्हां संशय दूर झाला. बिनीची मोटार मध्येंच अर्ध्या मार्गावरून परतली आणि मंगळवार ता. १६ रोजीं मध्यरात्रीनंतर सुमारें एक घटकेनें मागची मोटार गायकवाडांचे वाड्यासमोर येऊन उभी राहिली. मागची म्हणजे जींत मि. गायडर, इ. सदावर्ते व मी होतों ती मोटार होय. आणि तेथें गायडरसाहेबांनीं शिल्लक राहिलेली (सुमारें १ महिन्याची) शिक्षेची मुदत सरकारानें मेहरबान होऊन बिनशर्तीनें माफ केल्यांची गोष्ट मला कळविली. व मींहि त्यास त्याबद्दल माझे आभार सरकारास कळविण्यास सांगितलें. पोलिसांबरोबर मध्यरात्रीं घरीं आलेल्या मालकासहि दरवाजा उघडून आंत घ्यावें कीं नाहीं याची दरवानास शंका पडली! म्हणून त्यानें धोंडोपंतांस बोलावून आणलें आणि मग सत्तेच्या घरांत आमचा प्रवेश झाला!"

परिशिष्ट

(३) १९०८ ते १९१४ या सालांतील इतर

निवडक पत्रें

(लो० टिळकांनीं मंडाले येथून पाठविलेलीं कांहीं पत्रें पूर्वीं दिलीं आहेत. त्याच मुदतींतील इकडील इतर कांहीं पत्रेंहि इतर भागाप्रमाणें या भागांत दिलीं आहेत. या सहा सालांत हिंदुस्थानांत घडलेला सर्व साधारण वृत्तांत सारांश-रूपानें द्यावा असा विचार होता. परंतु टिळकांचा त्या वृत्तांताशीं प्रत्यक्ष कांहीं विशेष संबंध नव्हता. त्यांना त्याचें ज्ञान ते तुरुंगांतून सुटून आल्यावरच घडलें. आणि त्याच्यावर त्यांनीं विशेष मतेंहि प्रकट केलीं नाहींत. या सर्व कारणा-करितां, व विशेषतः ग्रंथविस्ताराच्या भीतिस्तव, हा वृत्तांत आम्हीं लिहून ठेवला होता तरी तो मागें घेतला आणि वर दर्शविल्याप्रमाणें या सालांतील थोडींशीं पत्रेंच तेवढीं दिलीं आहेत.)

(१) बोडस यांचें केळकरांना पत्र

मुंबई, १५ जान्युआरी १९०९

टिळकांचें ब्रीफ रूफस आयझॅक्स् यांनीं परत केलें असें ऐकतों. माझें मत असें आहे कीं, टिळकांच्या स्नेह्यांनींच त्यांचा घात केला. त्यांना बेफामपणें बोलतां येतें पण आपली टिमकी ऐकूं जाईल अशी कशी वाजवावी हें त्यांना कळत नाहीं. राष्ट्रीय पक्षांत पुष्कळ बखेडे झाले आहेत. त्यांतील अनेकांचें एकमेकांशीं पटत नाहीं. तरी मोर्ले यांच्या सुधारणांवर राष्ट्रीय पक्षाचें म्हणणें काय आहे हें ठरवून प्रसिद्ध करण्याकरितां एक परिषद् भरवावी. बाबू मोतीलाल हे मला लिहितात कीं, नवीन लेफ्टेनंट गव्हर्नर व व्हॉइसरॉयचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी यांच्याशीं त्यांची मुलाखत झाली. त्या दोघांचें म्हणणें असें कीं, सुधारणांवर राष्ट्रीय पक्षाचें काय म्हणणें आहे तें सविस्तर सांगा. टिळक आज असते तर ते हीच गोष्ट करते. बहिष्कार व त्याग हा टायमन ऑफ अथेन्सला शोभतो व विलायतेंत त्याची बडबड करणें ठीक आहे. पण येथें तें निरुपयोगी आहे. रा. ब. जोशी यांचेंहि मत असेंच आहे. तरी त्यांचाहि विचार घेऊन काय तें लौकर ठरवा.

(२) डॉ. साठे यांचें केळकरांना पत्र

मुंबई, १८ फेब्रुवारी १९०९

नॅशनल पब्लिशिंग कंपनीची सभा झाली. त्यांच्या विनंतीप्रमाणें 'राष्ट्रमत' हें पत्र तुम्ही घेऊन आपल्या जबाबदारीवर चालवाल काय? तसें केलें तर आम्ही फार आभारी होऊं.

(३) खापर्डे यांचें केळकरांना पत्र

लंडन, ७ एप्रिल १९०९

लॉर्ड मोर्ले यांच्या योजनेवर आपण परिषद् भरवून ठराव केले त्यांच्या छापील प्रती आपण इकडे पाठविल्या. त्या पार्लमेंटच्या सभासदांमध्यें वांटण्याची मी खटपट करीत आहें. मोर्ले हे लिबरल पक्षाचे असल्यामुळें त्या पक्षाचे लोक तुमचे ठराव उचलून धरणार नाहींत. कॉन्झरव्हेटिव्ह लोकांविषयीं बोलावयासच नको. म्हणून मजूरपक्ष व आयरीश नॅशनॅलिस्ट पक्ष यांच्यांत पुष्कळशा प्रती वांटल्या. मी परत निघण्यासंबंधानें केरहार्डी म्हणतात कीं, मे अखेरपर्यंत तुम्ही इथें राहा. ते पार्लमेंटच्या इंडिया कमिटीपुढें हें प्रकरण ठेवणार आहेत. तें झाल्यावर मी मे–जूनच्या सुमारास निघतों व नंतर बर्लिनला जाऊन साने यांना भेटून तिकडे परत येईन.

(४) जसवंतराय यांचें केळकरांना पत्र

लाहोर, २४ जून १९०९

आम्हीं येथें जी रक्कम जमविली ती स्पष्ट अशा शर्तीवर कीं टिळकांचा डिफेन्स करण्याकरितां किंवा त्यांच्या कुटुंबाला मदत देण्याकरितां तिचा उपयोग करावा. तरी या दोन कामांपैकीं एकाद्याकडे या रकमेचा उपयोग तुम्ही करूं शकाल काय तें कळवा.

(५) धोंडोपंत यांचें केळकरांना पत्र

मेकटिल्ला (ब्रह्मदेश) २० ऑगस्ट १९०९

"आज ती० मामांची सकाळीं भेट झाली. प्रकृति चांगली आहे. येथील हवापाणी चांगलें आहे. वजन थोडें वाढलें आहे. येथें किती दिवस ठेवणार तें कांहीं कळत नाहीं. उद्यां मामांची मुखत्यारपत्रावर सही होईल. मॅजिस्ट्रेट येणार आहेत. ते आले म्हणजे कामें सरलीं. मामांनीं पुढील सर्व व्यवस्था करून ठेवली आहे. मृत्युपत्रावर सही झाली. सर्व गोष्टींचा निकाल केला आहे.

(६) नेव्हिनसन यांचें केळकरांना पत्र

लंडन ९ सप्टेंबर १९०९

या पत्रानें तुमची व रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांची ओळख करून देत आहें. ते मजूरपक्षाचे पुढारी आहेत. तुमच्या पक्षाचें जें कांहीं म्हणणें आहे, तें सर्व त्यांना नीट समजावून सांगा व पूर्वी मला जशी सर्व प्रकारें मदत केलीत तशी त्यांनाहि करा. टिळकांना पत्र पाठवाल तेव्हां स्मरणपूर्वक मीं विचारलें होतें म्हणून लिहा. खापर्डे यांची वरचेवर गांठ पडते. पण त्यांच्या अपीलाचें नीट जुळेल असें मला वाटत नाहीं.

७) गणेश व्यंकटेश जोशी यांचें केळकरांना पत्र

पुणें १० सप्टेंबर १९०९

हुगळी येथील परिषदेनें संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरविण्याकरितां एक कमिटी नेमली आहे. त्यांत सुरेंद्रनाथ व अरविंद घोसहि आहेत. पंजाबांतील लोकमतहि याच बाजूचें आहे. मध्यप्रांताचेंहि तसेंच. इतर ठिकाणीं जिल्हा-सभांतून असेच ठराव होत आहेत. तरी सार्वजनिक सभेनें आपलीहि एक कमिटी नेमावी व बंगाल व इतर प्रांतांतील पुढाऱ्यांशीं सहकारिता करण्यास तिला सांगावें.

(८) मिसेस रॅम्से मॅक्डोनाल्ड यांचें केळकरांना पत्र

दरभंगा १७ नोव्हेंबर १९०९

विलायतेहून तार आली तींत लिहिलें आहे कीं, विलायतच्या राजकारणांत मोठी गडबड आहे. आम्हांला लौकर परत बोलाविलें आहे. म्हणून दक्षिण हिंदुस्थानांतील दौरा टाकून देऊन आम्ही परत जाणार. तथापि पुण्यास येऊन जाणार आहों. तरी मि. मॅकडोनाल्ड यांनीं तुम्हांला असें लिहिण्यास सांगितलें आहे कीं, तुम्हीं त्यांना पुण्यास जरूर भेटावें. त्यांना ताप आला म्हणून त्यांच्या सांगण्यावरून मी पत्र लिहीत आहें.

(९) रॅम्से मॅक्डोनाल्ड यांचें केळकरांना पत्र

कलकत्ता २० नोव्हेंबर १९०९

आम्ही मुंबईला येत्या बुधवारीं येतों व शनिवारीं पुढें निघूं. गव्हर्नमेंट हाऊसमध्यें उतरणार आहोंत. तुम्हांला भेटण्याची इच्छा आहे.

(१०) बाळासाहेब देशपांडे यांचें केळकरांना पत्र

अहमदनगर २८ डिसेंबर १९०९

येथें पुष्कळ लोकांशीं मीं चर्चा केली. त्यांचें म्हणणें नेमस्त लोकांना परत आणून सर्वांची एकच काँग्रेस करावी. असें करतांना व पुढेंहि कडक भाषा व व्यक्तिविषयक टीका परस्पर टाकून दिली पाहिजे. कलकत्ता येथील १९०६ च्या काँग्रेसचा ठराव हें सर्वांना समान अधिष्ठान आहे. इतर गोष्टी गौण मानाव्या. आपटे, भानु, लिमये यांच्याशीं मी पुण्यास आल्यावर चर्चा करीन व नंतर कांहींतरी समेटाचा मार्ग हुडकून काढूं.

(११) रेव्हरंड सँडरलंड यांचें केळकरांना पत्र

हार्टफर्ड अमेरिका ८ फेब्रुवारी १९१०

तुम्हीं मराठ्याचे अंक पाठविले ते पोंचले. त्याविषयीं माझें फारच चांगलें मत आहे. मराठ्याच्या लिहिण्यांत विद्वत्ता व जोरकसपणा असून शिवाय प्रांजलपणाहि तितकाच आहे. म्हणून या गुणमिश्रणाचें मला कौतुक वाटतें. अमेरिकेंतील निरनिराळ्या लोकांना हें पत्र वाचावयास मिळेल तर तुमच्या राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांना पुष्कळ हितचिंतक व स्नेही लाभतील. अमेरिका व युरोप या खंडांत हिंदी राष्ट्रीय चळवळीला भरपूर पाठबळ मिळेल. पण ती चळवळ इकडील लोकांना अजून कोणीं समजाऊनच दिलेली नाहीं. तुम्हांला टिळकांना तुरुंगांत पत्रें पाठवून हकिकत कळवितां येते काय? तसें असेल तर टिळकांना असें कळवा कीं, माझ्या मनांत त्यांच्याबद्दल अत्यंत आदरबुद्धि व कौतुक आहे. देशहिताला वाहिलेल्या अशा विभूति थोड्याच असतात. हल्लीं जें राजकीय युद्ध सुरू आहे त्यांत मदत देण्याला टिळक स्वदेशांत नाहींत ही दुःखाची गोष्ट आहे. पण नुसत्या त्यांच्या छळानेंहि कार्य होणारें आहे. तुमच्या हातून चाललेलें कार्य पाहून मला फार आनंद होतो.

(१२) आर्थर क्रॉफर्ड यांचें केळकरांना पत्र

नव्या पत्रासंबंधानें तुम्हीं व चित्रशाळेचे मालक यांनीं मिळून अंदाजपत्रक तयार करावें. तें कळलें म्हणजे टाईप खरेदीची व्यवस्था होईल. वेळेचें फार महत्त्व आहे. म्हणून लवकरच उत्तर धाडा. मीं तुम्हाला पाठविलेलें आर्टिकल तुम्हीं नाकारलें याबद्दल मला कांहीं वाईट वाटत नाहीं. तुमची त्यावरील टीका प्रामाणिक व वजनदार होती म्हणून मीं तें आर्टिकल फाडून टाकलें. माझ्या

पुस्तकावरील तुमचा अभिप्राय यथान्यायच लिहिलेला होता. पण तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें तें पुस्तक लिहितांना मी गैरशुद्धींत नव्हतों! इकडे त्या पुस्तकाची फार चर्चा झाली पण तें असो.

(१३) डॉ. केतकर यांचें केळकरांना पत्र

माझें नांव तुम्हीं यापूर्वीं कदाचित् ऐकलें असेल. तुम्हीं मराठा पत्राचें संपादकत्व सोडून तें खाडिलकरांकडे दिलें हें पाहून मला फार वाईट वाटलें. त्याहिपेक्षां मला याचें वाईट वाटलें कीं टिळकांनीं खाडिलकरांना केसरीचे संपादक केलें. कारण शिक्षण व पात्रता या दोन्ही दृष्टींनीं ते या जागेला माझ्या मतें नालायक आहेत. ते मराठी चांगले लिहितात हें खरें. पण महाराष्ट्रांतील या सर्वोत्तम पत्राच्या संपादकाला नुसता तेवढा गुण पुरा होत नाहीं. हल्लींची ही व्यवस्था चालेल तर केसरी बुडेल आणि वाचकवर्गाचीहि न भरून येण्यासारखी हानि होईल. पुण्यांत वासुदेवराव जोशी यांना व मुंबईसरकारामार्फत टिळकांनाहि मी या बाबतींत लिहित आहें. तुम्हीहि टिळकांकडे ही गोष्ट कळवा.

(१४) मुंजे यांचें केळकरांना पत्र

नागपूर ९ सप्टेंबर १९१०

सरकारनें केसरीकडून जामीन मागितला तर कठिण प्रसंग. दहा हजार रुपये घालावयाचे व ते जावयाचेच म्हणून वाटतें कीं जामिनकी देऊं नये. पण वर्तमानपत्र थांबवून तरी काय करणार असेंहि वाटतें. टिळक येईपर्यंत त्यांच्या कुटुंबाकरितां तरी वर्तमानपत्र चाललें पाहिजे. म्हणून वाचकांना कळवावें कीं टिळक येईपर्यंत आम्ही केसरींत नुसती बातमी घालीत जाऊं. संपादकीय मजकूरच लिहिणार नाहीं. टिळक येईपर्यंत त्यांच्याकरितां लोक हेंहि कबूल करतील. प्रसंग अवघड म्हणून सुचलें तें लिहिलें आहे.

(१५) मोतीलाल घोस यांचें केळकरांना पत्र

पुरी जुलै १९११

मी हल्लीं पुरी येथें आहे. आणखी दोन आठवडे राहाणार आहे. भूपेंद्रनाथ बसूंचें पत्र मला आलें त्यांत ते लिहितात कीं राजकीय कैद्यांच्या मुक्ततेसंबंधानें आम्ही लौकरच कांहीं खटपट करणार आहों व ती साध्य होण्याची आशा आहे, असें कांहीं वजनदार इंग्रज गृहस्थ माझ्याजवळ बोलले. त्यांचें म्हणणें टिळकांना सोडल्यास त्यांनीं असें लिहून द्यावें कीं, तीन वर्षेपर्यंत ते राज-

कारणांत पडणार नाहींत किंवा राजद्रोही क्रांतिकारक चळवळ करणार नाहींत अथवा ती करणाऱ्यांशीं संबंध ठेवणार नाहींत. टिळक हल्लीं गीतेचें भाषांतर करीत आहेत व इतर पुस्तकें लिहीत आहेत तेव्हां त्यांना सहजच असें म्हणतां येईल कीं, मी तीन वर्षें गीता धर्मग्रंथ यांचेंच काम करीत बसेन. कित्येक लोक म्हणतील कीं, अशी कबुली दिल्यापेक्षां टिळकांनीं तुरुंगांतच राहावें. पण असें म्हणणारे लोक वेडे आहेत किंवा ते टिळकांचे खरे स्नेही नाहींत असेंच मी म्हणेन. हल्लीं चळवळहि विशेष नाहीं. म्हणून तुरुंगांतून सुटले तरी कांहीं दिवस राजकारणांत न पडतां ते राहिले तरी चालेल. निदान स्वतः त्यांच्याकरितां नसलें तरी इतरांकरितां त्यांनीं ही अट कबूल करावी असें मी म्हणेन. भूपेंद्रबाबूंचे शब्द असे आहेत, " हिंदुस्थान सरकारनें याविषयीं स्थानिक सरकारांना विचारलें आहे. पैकीं मुंबईसरकार टिळकांना सोडण्याच्या विरुद्ध आहे. त्यांना असें वाटतें कीं टिळक सुटून बाहेर पडल्यास ते आपल्या राजकीय चळवळी पुन्हां सुरू करतील आणि टिळकांना सोडल्याशिवाय इतर कैद्यांना सोडणें व्यर्थ आहे. त्याचा कांहीं परिणाम होणार नाहीं. म्हणून एवढ्यावर हें प्रकरण थांबलें." मला वाटतें कीं मला टिळकांशीं पत्रव्यवहार करतां आला तर ही अट कबूल करण्याविषयीं मी त्यांचें मन वळवूं शकेन. तरी टिळकांच्या स्नेह्यांचा सल्ला घ्या. केवळ भावनाप्रधान अशा लोकांना विचारण्यांत अर्थ नाहीं आणि ते बरें म्हणाले तर तशी तार भूपेंद्रनाथ यांना पाठवा. भूपेंद्रबाबूंनीं असेंहि लिहिलें आहे कीं टिळकांना ही अट मान्य असल्याचें केळकरांनीं आश्वासन दिल्यास "ठीक आहे" अशी तार करा. मी जुलैमध्यें इकडून निघणार, म्हणून पत्र पाठवलें तर मला कदाचित् फार उशीरा पोंचेल. तरी मला तार किंवा पत्र पाठवा म्हणजे मी भूपेंद्रबाबूंना तार करीन.

(१६) खापर्डे यांचें मोतीबाबूंना पत्र

उमरावती ५ जुलै १९११

भूपेंद्रनाथ बसू हे बादशहांच्या राज्यारोहणप्रसंगीं सर्व राजकीय कैद्यांना सोडून देण्याविषयीं विशेषतः टिळकांच्या सुटकेविषयीं खटपट करीत आहेत असें लिहिलें तें कळलें. आम्ही इकडील लोक त्याबद्दल आभारी आहों असें त्यांना कळवा. उरलेल्या तीन वर्षांच्या मुदतींत टिळकांनीं राजकीय कामांत मुळींच पडूं नये असें म्हटलें तर त्याचा अर्थ समजतो. पण राजद्रोही किंवा

क्रांतिकारक मतांचा प्रसार त्यांनीं करूं नये. किंवा तो करणाऱ्या लोकांशीं संबंध ठेवूं नये हे शब्द इतके मोहक पण इतके व्यापक आहेत कीं त्यांत काय वाटेल तें येऊं शकेल. बरें टिळकांनीं अशा गोष्टी केल्या तर त्याला कायदा आहेच. मग ती शर्त म्हणून सुचविण्यांत काय अर्थ! अट घालायची असेल तर ती निश्चित व फक्त तीन वर्षांपुरती असावी. जन्मभराची अट कोणतीही घातल्यास टिळक मान्य काणार नाहींत. व ती व्यापक असल्यास सरकारला टिळकांना वाटेल तेव्हां पुन्हां पकडतां येईल. त्यांत काय अर्थ? माझें लिहिणें शंकेखोरीचें वाटेल पण 'अतिस्नेहः पापशंकी' ही संस्कृत म्हणच आहे. अटीसंबंधानें ज्यानें भूपेंद्रबसूंना लिहिलें आहे असें म्हणण्यांत येतें त्या इंग्रज गृहस्थाचें नांव कळेल तर जरा बरें होईल. कारण नांवावरून त्यांत तथ्य किती याचा अंदाज लागेल. नाहीं तर लंडनच्या हवेंत अशा गप्पा वाटेल तितक्या उठत असतात. मी शंका काढतों त्याबद्दल रागाऊं नका. अशा कामीं सावधगिरीच बरी.

(१७) डॉ. मुंजे यांचें केळकरांना पत्र

नागपूर १७ डिसेंबर १९१२

सर चार्लस क्लीव्हलंड यांची गांठ पडली होती. ते म्हणाले, 'सरकारनें टिळकांविषयीं काय करावें?' मी म्हणालों 'तें सरकारासच माहीत. तरीं पण टिळकांना सरकारनें सोडावें असें मी सांगतों. टिळकांना स्वतः त्याचें कांहीं वाटत नसेल पण त्यांची बुद्धिमत्ता फुकट जात आहे असें लोकांना वाटतें. राजकारणांत पडूं नये पण त्यांनीं आपलीं इतर कामें करावीं अशी कांहीं व्यवस्था सरकारास करतां आली असती.' सर चार्लस म्हणाले कीं, टिळकांना शिक्षा झाली तेव्हां कित्येक लोकांना आनंद झाला. त्याच लोकांच्या चिथावणीवरून टिळकांवर मूळ खटला करण्यांत आला व हल्लीं त्यांच्या सुटकेच्या आड तेच लोक येत आहेत.

(१८) लजपतराय यांचें केळकरांना पत्र

लंडन १६ डिसेंबर १९१२

आज दोन प्रहरीं लॉर्ड मोर्ले हे सुधारणांवर बोलणार आहेत. पण मला कांहीं आशा वाटत नाहीं. इकडच्या या देवतांवर विश्वास ठेवण्यापेक्षां आपल्याच देवांवर ठेवलेला बरा. अलीकडे खापर्डे यांची गांठ पडली नाहीं. रूफस

ऐझॅक्स याला काम फार. यामुळें तो आपणास लाभणार नाहीं असें दिसतें. पण कोणीहि दिला तरी निकाल तोच व्हावयाचा. डेली एक्सप्रेसवर मीं दावा लावला. त्याकरितां मी येथें गुंतून पडलों आहे. स्नेहीमंडळीनें भरीला घातलें म्हणून दावा केला. पण आतां ते कांहीं मदत म्हणून करीत नाहींत. तरी आतां एकदां होडी ढकलली खरी. नागपूर कॉंग्रेस सरकारनें बंद पाडली म्हणावयाची !

(१९) मुंजे यांचें केळकरांना पत्र

नागपूर १४ एप्रिल १९१३

मी अलीकडे सिमल्यास गेलों होतों. सर चार्लस क्लीव्हलंड यांची गांठ पडली. दिल्ली दरबाराच्या प्रसंगीं टिळकांना सोडावें अशी क्लीव्हलंड यांनीं पुष्कळ खटपट केली. पण लॉर्ड सिडेनहॅम व इतर कांहीं लोक यांनीं विरुद्ध अभिप्राय दिल्यामुळें त्याला यश आलें नाहीं.

भाग ३८ वा

१९१४ ते १९१५ ची हकीकत

(१) मंडालेहून सुटका

सन १९१४ च्या जूनच्या शेवटच्या आठवड्यांत टिळकांची सुटका होऊन ते पुण्यास परत आले. त्यांना सोडण्याची व्यवस्था सरकारनें इतक्या गुप्तपणानें केली होती कीं, तिचा सुगावा आधीं कोणासहि लागला नाहीं आणि लागला असता तरी त्या बातमीवर फारसा कोणीं विश्वास ठेवला नसता. कारण त्या पूर्वी सहा वर्षांत टिळक सुटणार अशाविषयीं निरनिराळ्या वेळीं बातम्या उठल्या होत्या. त्या सगळ्या खोट्या ठरल्या होत्या. आणि बातम्या जितक्या मुद्देसूद उठत तितका त्यांचा खोटेपणा लोकांच्या मनाला अधिक पटे. यांतील पुष्कळशा बातम्या मूळांत अनुमानिक असत. राजकीय परिस्थितींत कोठें कांहीं फेरफार झाला म्हणजे त्यावरून लोक आपल्या ठिकाणीं अनुमानें करीत आणि मूळांत मनचें एक बोलला, दुसऱ्यानें त्यांत भर टाकली, तिसऱ्यानें ती भर वाढविली असें होतां होतां त्या खोट्या बातमीची वावडी बने. पण शेवटीं ती वाऱ्यावर उडून जाई. यामुळें बातम्या सांगणाराचा पराभव होऊन लोक कोणतीहि बातमी ऐकली तरी ती खोटीच असणार असें मानण्याला मनानें तयार झाले होते. १९११ सालीं ज्यॉर्ज बादशहा गादीवर बसले त्यावेळीं या बातम्यांना फार जोर आला होता. कारण हिंदुस्थानांतील लोकांना खुष करण्यासारखी एक मोठी गोष्ट म्हटली म्हणजे टिळकांची सुटका असें सहजच वाटे. नवा राजा गादीवर बसण्याचे वेळीं कैद्यांना बंधमुक्त करण्याचा प्रकार सर्व देशांत सनातन आहे. आणि सामान्य बंदीजना-पेक्षां राजकीय कैद्यांना मुक्त होण्याचा हक्क अशा प्रसंगीं अधिक असतो. राज्या-रोहण हा राजकीय स्वरूपाचा प्रसंग असल्यामुळें राजकीय दृष्ट्या लोकांना आनंद देणारें कांहीं कृत्य नव्या राजानें करावें ही अपेक्षा स्वाभाविक असते. पण या प्रसंगीं ही केवळ लोकांचीच अपेक्षा होती असें नाहीं तर टिळकांची मुक्तता यावेळीं करावी कीं नाहीं असा प्रश्न सरकार दरबारीं प्रत्यक्ष उपस्थित झाला होता हें कांहीं खोटें नाहीं. पण लॉर्ड सिडेनहॅम हे यावेळीं मुंबईचे गव्हर्नर असल्यामुळें त्यांनीं या

सूचनेला जोराचा विरोध केला. आणि आपल्या म्हणण्याला जोर यावा याकरितां त्यांनीं इलाख्यांतील कांहीं संस्थानिक व कांहीं राजकीय पुढारी यांचे प्रतिकूल अभिप्राय मिळवून ते वरिष्ठ सरकारकडे पाठविले होते असें म्हणतात. नक्की कोणाला अभिप्राय विचारले व कोणीं ते प्रतिकूल दिले हें सांगणें अर्थात् कठीण आहे. तें बाहेर पक्कें कोणाला कळणार ? यासंबंधानें कांहीं थोडा पुरावा आमच्याजवळ आहे. पण आतां नांव गांव सांगून उगाच पोटदुखी उत्पन्न करण्याचें कारण नाहीं. त्या नसत्या वादाविणें आतां कांहीं अडलेंहि नाहीं म्हणून तो विषय आम्ही सोडून देतों. पण इतकी गोष्ट निश्चित आहे कीं, लॉर्ड सिडेनहॅम यांच्या आग्रहामुळें टिळकांची सुटका तेव्हां झाली नाहीं. राजकीय परिस्थितीवरून सुटकेचीं अनुमानें व्यवहारचतुर म्हणविणाऱ्या लोकांनीं जशीं केलीं तशींच टिकळांच्या पत्रिकेवरून ग्रहगणित करून कांहीं ज्योतिषांनींहि अनुमानें केलीं होतीं. त्यांना 'भविष्यें' असें म्हणण्याची रीत आहे पण तींहि अनुमानेंच होत. पण यावेळीं गणित चुकलें म्हणा, ज्योतिषाचे नियम चुकले म्हणा हीं अनुमानें व भविष्यें दोन्हींहि फुकट गेलीं. पृथ्वीवरचे ग्रह आणि अंतरिक्षांतले ग्रह दोघांनींहि भविष्यवाद्यांना अद्भुल घडेल असा दगा दिला. पण टिळकांच्या कैदेची मुदत निश्चित होती आणि त्यावरून ठरविलेलें अनुमान मात्र खरें ठरणारें होतें. पण एका अर्थी तेंहि चुकलें. ही चूक दुतर्फी होत होती. कांहीं लोकांना वाटे कीं, शिक्षेचीं सहा वर्षें ता. २२ जुलै १९१४ रोजीं पुरीं होतात. म्हणून नक्की त्याच दिवशीं आणून टिळकांना सोडतील. कांहींना वाटे कीं शिक्षा वरील तारखेस झाली असली तरी टिळकांना ता. २४ जून रोजीं पकडण्यांत आलें त्याअर्थी तो दिवस व शिक्षा झाल्याचा दिवस यांच्यामधले दिवस शिक्षेच्या मुदतींतच मोजले जातील. याशिवाय गणिताचा तिसरा एक प्रकार होता तो असा कीं, चांगल्या वर्तणुकीबद्दल कैद्यांना कांहीं नियमाप्रमाणें सूट मिळते. त्याचा फायदा टिळकांना देतील. पण हे नियम सर्वस्वीं अबाधित नसतात. जेलरची शिफारस आणि सरकारची मान्यता या दोहोंवर सूट मिळण्याचे दिवस अवलंबून असतात. पण या सर्वांहून वेगळें असें अनिश्चितपणाचें आणखी एक कारण होतें. तें असें कीं सन १८९८ मध्यें टिळकांची येरवड्याहून सुटका झाली तेव्हां त्यांना सुमारें सहा महिने आधीं सोडलें होतें. आणि मला राजद्रोहाच्या गुन्ह्याकरितां पुन्हां शिक्षा झाली तर उरलेली ही शिक्षेची मुदत त्यावेळीं भरून देईन अशी कबुली सरकारनें टिळकांकडून घेतली

होती. ती शर्त १९०८ च्या खटल्याच्या शेवटीं सरकारनें कोर्टापुढें उपस्थित केली होती. हें लोकांच्या स्मरणांत असल्यामुळें ते सहा महिनेहि आतां भरून घेतात कीं काय किंवा ते जमा धरूनच सहा वर्षांची शिक्षा दिली याचा नीट खुलासा त्यावेळीं झालेला नव्हता. म्हणून जुलै ता. २२ रोजीं तरी टिळक सुटतील हें कोणीं सांगावें असें लोकांना वाटलें. टिळकांची मंडाले येथून आलेलीं पत्रें पूर्वीं दिलीं आहेत त्यांवरून टिळकहि स्वतः आपला अंदाज बांधीत होते आणि त्यांनीं शेवटच्या पत्रांत 'हें माझें येथील शेवटचें पत्र' असें स्पष्ट लिहिलें होतें. यावरून टिळकांना कांहीं सुगावा लागला असें मानण्याला जागा होती. पण हीं पत्रें खाजगी होतीं. शिवाय उगीच लोकांना आशा लावावी व कदाचित् ती फसावी हें बरें नव्हे असें समजून केसरीनें या माहितीचा उपयोग प्रसिद्धपणें केला नाहीं व ही अवघड जबाबदारी आपणावर घेतली नाहीं. तात्पर्य टिळक मार्गेपुढें लवकर सुटणार या ठोकळ अनुमानाखेरीज कोणास कांहींच म्हणतां येत नव्हतें.

इकडे सरकारनें आपल्या मनाशीं सुटकेची तारीख निश्चित करून टिळकांना आणण्याकरितां पुण्याहून पोलिस इन्स्पेक्टर सदावर्ते यांना मंडालेस पाठविलें होतें. त्यांनीं ता. १७ जून रोजीं मध्यरात्रीच्या सुमारास टिळकांना पुण्यास आणून गायकवाडवाड्याच्या दरवाज्यापाशीं अवचित उभें केलें. दरवाजा लाऊन देवडीवर भय्या निजला होता. पण टिळकांना त्यानें न ओळखल्यामुळें तो एकदम दरवाजा उघडीना. तेव्हां सदावर्ते यांना व स्वतः टिळकांना सर्व खुलासा करावा लागला तेव्हांच दरवाजा उघडला जाऊन स्वतःच्या वाड्यांत टिळकांचा प्रवेश झाला. टिळक वाड्यांत गेल्यावर धोंडोपंत विध्वंस यांना ही सुटकेची बातमी समजली. लगेच चोहोंकडे दिवाबत्ती होऊन बैठका घातल्या आणि हाताशीं मिळालीं तीं एक दोन माणसें मित्रमंडळींना ही आनंदाची खबर कळविण्याकरितां पिटाळण्यांत आलीं. तास अर्ध्या तासांत माणसांची रीघ सुरू झाली. या गर्दीनें पूर्वीच्या सहा वर्षांतल्या शून्याकाराचा सर्व वचपा काढला. ज्यानें यावें त्यानें एकवार पायावर डोकें ठेवून दूर बसावें असें होतां होतां माडी भरून गेली. शेवटीं पहांटे चार वाजण्याच्या सुमारास मंडळी घरोघर पाठवून टिळकांनीं विश्रान्ति घेतली. दुसरे दिवशीं सकाळीं टिळक सुटल्याची वार्ता सर्व गांवभर पसरली. बाहेर तारा व पत्रें जाऊं लागलीं व बाहेरून येऊं लागलीं. अभिनंदनाच्या पत्रोत्तराकरितां कचेरी दोन दिवस एकसारखी खुली होती आणि आप्त स्नेही वगैरे तर काय पण अगदीं अनोळखी

स्त्रीपुरुषहि वाड्यांत येऊन दर्शन घेऊन जात. प्रथम १–२ दिवस ‘दर्शन’ देण्याच्या उद्योगाशिवाय टिळकांना दुसरा उद्योगच करितां आला नाहीं. पुढेंहि कांहीं दिवस दिनचर्येंतले तें एक ठराविक काम होऊन बसलें होतें.

शनिवार ता. २० रोजीं सार्वजनिकसभेमध्यें अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या अध्यक्षतेखालीं सभा भरून गायकवाडवाड्यांत पुण्याचे नागरिकांनीं त्यांस जाहीर पानसुपारी करावी व सुटकेबद्दल आनंद प्रदर्शित करावा असें ठरलें. त्याप्रमाणें रविवारीं सायंकाळीं सहा वाजतां गायकवाडवाड्यांत पानसुपारी देण्यासाठीं जाहीर सभा भरली होती. साडेचार पासूनच मंडळी येण्यास सुरवात झाली व सहा वाजण्याच्या सुमारास वाड्यांतील मैदान गच्च भरून गेलें. या समारंभास नागपूर, वऱ्हाड, खानदेश, नाशिक, सोलापूर, नगर, बेळगांव वगैरे दूरदूरच्या ठिकाणांहून मंडळी आली होती. प्रेक्षकसमूह सुमारें पांच सहा हजारांवर होता. सवासहा वाजतां उमरावतीचे दादासाहेब खापर्डे, रा. ब. चिंतामणराव वैद्य, सातारचे दादासाहेब करंदीकर, नगरचे बाळासाहेब देशपांडे, प्रो. विजापूरकर वगैरे मंडळी बरोबर घेऊन लोकमान्यांनीं पानसुपारीच्या जागेंत पाऊल टाकतांच टाळ्यांचा प्रचंट कडकडाट व “टिळक महाराज की जय” असा जयघोष करून लोकांनीं त्यांचें स्वागत केलें. नंतर अण्णासाहेब पटवर्धन यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारल्यानंतर राष्ट्रीय पक्षाच्या अनेक संस्थांकडून तसेंच वऱ्हाड, नागपूर, सातारा, नगर, खानदेश, मुंबई येथलि पुढाऱ्यांनीं व प्रतिनिधींनीं टिळकांच्या गळ्यांत हार घातले. यानंतर टिळकांचें भाषण झालें. सुटकेनंतर टिळकांचें हें पहिलेंच जाहीर भाषण होतें. टिळक म्हणाले–

“सुख व दुःख यांत भेद आहे. दुःखाला भागीदार मिळाले असतां तें कमी होतें, तसें सुखाचें नाहीं. सुखाला भागीदार मिळाले असतां उलट तें वाढतेंच. आज येथें जमलेला समाज व आज दोन तीन दिवस माझे भेटीकरितां आलेला जनसमूह पाहून माझ्या सुटकेपासून मला जें सुख झालें असेल त्याची वाढ सहस्रपट नव्हे लक्षपट झाली आहे. माझ्याशीं चार शब्द बोलावे अशी पुष्कळांची इच्छा होती व त्या चार शब्दांसाठीं कित्येकांनीं दोन दोन तास खर्चही केले. त्यांचा हा जो काल व्यर्थ गेला त्याबद्दल मला वाईट वाटतें. खरोखरी माझा त्याला नाइलाज होता. हल्लींच्या माझ्या प्रकृतीच्या मानानें मला प्रत्येकाशीं चार शब्द बोलणें अशक्य आहे. ही सबब म्हणून मी पुढें आणीत नाहीं तर ही सत्य गोष्ट आहे व आपण सर्वांनीं सत्य म्हणूनच तिचा स्वीकार करावा अशी माझी प्रार्थना आहे.

" आज सहा वर्षांनीं मी परत आलों व जेव्हां सर्व परिस्थिति पाहूं लागलों तेव्हां मला वॉशिंग्टन आयर्व्हिनच्या स्केच बुकामधील रिप् व्हॅन विंकलची गोष्ट आठवली. तो कित्येक वर्षें झोंपेंत होता. तो जेव्हां जागा झाला तेव्हां त्याला सर्व सृष्टि नवी दिसूं लागली. तशी माझी आवस्था झाली आहे. आज सहा वर्षांत कोणकोणत्या गोष्टी झाल्या, त्या वेळीं असलेल्या माणसांपैकीं हयात किती व गेलीं किती याची मला वार्ता लागूं नये—त्यांचें मला स्मणरसुद्धां होऊं नये—अशा प्रकारची माझी व्यवस्था ठेवण्यांत आली होती. जग आहे कीं नाहीं, असल्यास तें कोणत्या स्थितींत आहे हें मीं विसरावें असाच मला या रीतीनें वागविण्यांत हेतु असावा असें मला वाटलें. मग प्रत्यक्ष सरकारच्या मनांत काय होतें तें कोणास ठाऊक ! येथें जमलेल्या समाजानें आज माझें जें स्वागत केलें आहे त्यावरून लोक मला विसरले नाहींत असें वाटतें. मीहि लोकांना विसरलों नाहीं. माझ्यावर असलेलें प्रेम लोकांनीं आज येथें जमून जसें व्यक्त केलें तशा तऱ्हेनें माझें लोकांवर असलेलें प्रेम व्यक्त होण्यासारखें नाहीं. तथापि माझें लोकांवर असलेलें प्रेम आहे तसेंच कायम आहे व त्यांची आठवण मला होती हें आपण निःसंशय खरें मानावें. सहा वर्षांपूर्वी मी आपल्याशीं ज्या तऱ्हेनें वागलों त्याच तऱ्हेनें, त्याच नात्यानें व त्याच पेशानें यापुढें मी वागेन आणि आपणहि माझा पूर्वी-प्रमाणेंच स्वीकार करण्यास तयार आहां याचें येथें आज जमलेला समाज हेंच एक प्रमाण आहे.

" पुढें तुम्ही काय करणार असा पुष्कळांनीं मला प्रश्न केला. आतां यापुढें पाऊल कसें ठेवावें याचाच विचार करायाचा आहे. ज्या रस्त्यानें आपल्याला जावयाचें तो साफ आहे कीं नाहीं हें प्रथम पहावें लागतें. वैदिकांची अशी एक चाल आहे कीं, रस्त्यांतून जावयाचें म्हणजे आपल्या पंचपात्रींतलि पळीभर पाणी पुढें टाकून रस्ता शुद्ध करावा व मग पुढें पाऊल टाकावें. आपल्यालाही कदाचित् तसाच रस्ता शुद्ध करावा लागेल. मार्ग शुद्ध आहे कीं नाहीं हें आज कांहीं सांगतां येत नाहीं तेव्हां मीं जें मौन धरलें आहे तें सकारण आहे हें आपल्या लक्षांत येईल. माझें आणखी बोलणें ऐकण्याची लोकांची इच्छा असेल. परंतु प्रेमाच्या तीव्रतेच्या आवेशांत आज तसें करणें इष्ट नाहीं. प्रेमांध होऊन जाण्याचा हल्लींचा प्रसंग नाहीं. प्रस्तावने-दाखल मीं आज या चार गोष्टी सांगितल्या आहेत याचा ग्रंथ पुढें व्हावयाचा आहे. प्रस्तावनेवरून तो ग्रंथ कसा असेल याची कल्पना होईल. कांहीं चुकांची कल्पना

झाली असल्यास ग्रंथ वाचून ती दुरुस्त होईल." अखेर लोकांचे आभार मानून टिळकांनीं आपलें भाषण पुरें केलें.

टिळक सुटून आल्यानंतर सर्व लोकांनीं आपापल्या रीतीनें आनंद प्रदर्शित केलाच. पण केसरीनेंही आनंद प्रदर्शित करण्याचें कारण विशेष होतें. कारण केळकर यांनीं केसरी हातीं घेतल्यानंतर नऊ महिन्यांतच नवीन प्रेस ॲक्टचा पूर्ण अंमल केसरीवर होणारसें दिसून आलें आणि इशारतीच्या रूपानें मखमाली पिशवींत घातलेल्या प्रेस ॲक्टच्या पंजाचा आघात केसरीवर पडला. अर्थात् टिळक तुरुंगांत असतां केसरी बंद न पडतां त्यांनीं परत येऊन केसरी जिवंत पहावा अशीच केसरीकारांची व सर्व लोकांची आकांक्षा होती. 'या आकांक्षेस अखेर यश दिल्याबद्दल त्या वरिष्ठ व सर्वंकश अशा ईश्वरी शक्तीचे आम्ही ऋणी आहों' असे उद्गार 'टिळक सुटले!' या आनंदोद्गारवाचक अग्रलेखांत केसरीकारांनीं काढले.

(२) सुटकेनंतरची नजर कैद

टिळकांचा पुनः जयजयकार होऊं लागणार ही गोष्ट लक्षांत घेऊन सरकारनें उलट उपाय आधींच योजिला होता. वाड्यांतील गर्दी कमी व्हावी हीच सरकारची इच्छा पण ती टिळकांचा दर्शनदानाचा त्रास कमी व्हावा म्हणून नव्हे तर त्यांच्या दर्शनानें आपले अंकित व ऋणानुबंधी लोक विटाळतील त्यांना वांचवावें म्हणून! ता. २५ जून १९१४ रोजीं मुंबई सरकारनें टिळकांच्या भेटीच्या बंदीचा एकवट हुकूम काढला. मोर नाचला म्हणजे लांडोरीनेंहि नाचलेंच पाहिजे. त्याप्रमाणें कोल्हापूर दरबारनें ता. २२ जुलै रोजीं दिवाण सबनीस यांच्या सहीनें तसाच जाहीरनामा आपल्या राज्यांत काढला तो जसाच्या तसा खालीं दिला आहे. त्यावरून मूळचा जाहीरनामा काय होता हेंहि कळून येईल.

"बाळ गंगाधर टिळक बंधमुक्त होऊन पुणें येथें परत आल्यामुळें मुंबई इलाख्याच्या राजकीय परिस्थितींत बराच फेरफार होण्याचा संभव आहे. म्हणून टिळक यानें आपलीं मतें बदललीं आहेत व आजपर्यंत चळवळ करण्याच्या त्यानें स्वीकारलेल्या मार्गांत फेरबदल करण्याचा त्याचा विचार आहे असें त्याच्या प्रत्यक्ष कृतीवरून दिसून येईपर्यंत तो ब्रिटिश सरकारचा व—त्या सरकारशीं करवीर दरबारचे संबंध पूर्ण सख्यत्वाचे असल्यानें—करवीर दरबारचा शत्रु आहे असें मानून चालणें भाग आहे व त्याचेशीं संबंध ठेवणाऱ्या अगर त्याजकडे वारंवार जाणाऱ्या लोकांच्या ठिकाणीं उभय सरकारांबद्दल स्नेहभाव नाहीं असें मानलें पाहिजे. सबब ज्यांना

म्हणून करवीर सरकारचा कोणतेही प्रकारचा आश्रय आहे अगर या सरकारांतून ज्यांना पदवी वगैरे मान मिळाला आहे अशा लोकांनीं, विशेषतः इनामदार, वतनदार, किताब धारण करणारे, दरबारचे हरएक दर्जाचे नोकर, पेन्शनदार व सरकारी व सरकारनें मान्य केलेल्या शाळांतील शिक्षक व इतर नोकर यांनीं टिळकांशीं कोणत्याहि प्रकारचा संबंध ठेवितां कामा नये अशी श्रीमन्महाराज छत्रपति साहेब सरकार करवीर यांची आज्ञा आहे. अशा लोकांपैकीं कोणा-कडूनहि याविरुद्ध वर्तन झाल्यास तें हुजूरहून अत्यंत दोषार्ह असें समजलें जाऊन त्याबद्दल व्यक्तिविषयक विचार होऊन योग्य तें शासन करण्यांत येईल. शाळां-तील विद्यार्थ्यांनीं टिळकांची भेट घेऊं नये अगर त्यांच्याशीं कोणताही संबंध ठेवूं नये अशाबद्दल सरकारनें मान्य केलेल्या सर्व शाळांच्या व्यवस्थापकांनीं पूर्ण खबरदारी घेतली पाहिजे. टिळक व त्यांचे महशूर अनुयायी ज्यांचा नेहमीं ब्रिटिश सरकारच्या राज्यकारभाराविरुद्ध लोकमत तयार करण्याचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष सारखा प्रयत्न चालू असतो त्यांच्याशींही उपरिनिर्दिष्ट करवीर दरबारच्या प्रजाजनांनीं संबंध ठेवूं नये अशीही हुजूरची आज्ञा आहे. आणि तशा प्रकारचा संबंध कोणीं उघड किंवा गुप्तपणें ठेविल्याचें दिसून आल्यास त्याबद्दल केव्हांही उपेक्षा केली जाणार नाहीं. ही समज एकदांच दिली आहे. पुनः या बाबतींत सवलतीचा विचार होणार नाहीं व या आज्ञेचें उल्लंघन करणारास क्षमा केली जाणार नाहीं. "

प्रत्यक्ष सरकारी नोकर टिळकांना भेटावयास कशाला जाईल ? येऊन जाऊन पेन्शनर, खासगी शाळांतील लोक व विद्यार्थी हेच टिळकांना भेटावयाचे. पण या हुकुमांना धाब्यावर बसविणारे पुष्कळ लोक भेटले. उलट ज्यांना हा हुकूम लागू नव्हता अशांनीं केवळ भीतीनें टिळकांचें नांव व घर वर्ज केलें. 'लेकी बोले सुने लागे ' एकाला धाक घातला कीं तो सर्वांना लागावयाचाच.

वरील हुकुमांनीं गर्दी हटली असें नाहीं. कारण सरकारचा हुकूम ज्यांना लागू होईल असे लोक आधीं थोडे आणि त्यांतूनहि तो न मानणारे कांहीं होतेच. विद्यार्थी वगैरे लोकांनीं तर हुकूम मुळींच मानला नाहीं. त्याचप्रमाणें पोलीस ज्यांना ओळखण्याची फारशी भीति नव्हती त्यांनींहि आपल्या अप्रसिद्धीचा फायदा घेतला. सरकारनें पहारा ठेवला असला तरी एक किंवा दोन शिपाई. ते कांहीं नांवें टिपून घेत. त्यांतील कांहीं खरीं असत कांहीं खोटीं असत. पण नांवें

खरीं असलीं तरी प्रत्यक्ष सरकारच्या तावडींत सांपडणारे लोक त्यांत किती असणार ? बरें, पोलिसांनीं तेथें कांहीं सिनेमाचा कॅमेरा उभा केला नव्हता कीं येणारा जाणाराचे फोटो फिल्मवर घ्यावे आणि ती पोलिस अधिकाऱ्याला नेऊन उकलून दाखवावी. तात्पर्य अमुक व्यक्ति टिळकांना भेटावयाला गेली किंवा न गेली याची नक्की माहिती मिळण्यापेक्षां आपली ' इभ्रत ' राखण्याकरितां व लोकांना दरारा बसविण्याकरितांच हा हुकूम काढला होता. या हुकुमांत अर्थात् बेकायदेशीर असें कांहींच नव्हतें. पण त्यानें सरकारच्या मनाचा हलकेपणा मात्र प्रगट झाला. हें धोरण टिळकांच्याच बाबतींत सरकारनें ठेवलें होतें असें नाहीं. तुरुंगांतून सुटून आलेल्या ठळकशाच काय पण किरकोळ अशा राजकीय गुन्हेगारांवर सरकार नजर ठेवीत असे. त्या १०।१५ वर्षांत पोलिसांना हें एक नवेंच काम झालें होतें आणि हें काम वाढलें म्हणून प्रगट व गुप्त पोलिसखातें बरेंच फुगलें होतें. वास्तविक तुरुंगांतून सुटून आल्यावर सरकारनें कोणाला उपद्रव कां द्यावा ? एरवीं कैदी सुटून आल्यावर किंबहुना ते सुटण्यापूर्वींहि त्यांची उपजीविका पुढें चालावी याकरितां सरकार कांहीं उपाय योजीत असतें. पण नैतिक गुन्हे करणारावर सरकारची माया आणि राजकीय गुन्हे करणाराशीं मात्र त्यांचा द्वेष अशी विपरीत वृत्ति त्यांनीं स्वीकारली होती. त्यांत दिलदारीचा मागमूसहि नव्हता. चळवळींत पडलेल्या लोकांचे उद्योगधंदे तुरुंगांत गेल्यानें बंद तर पडतच. पण ते सुटून आल्यावरहि कांहींच्या मागें असा ससेमिरा लागे कीं सरकारची अवकृपा होईल म्हणून त्यांना कोणी थारा देऊं नये. यामुळें अशा लोकांच्या अंगीं असलेली विद्याकलाही फुकट होऊन अनेक लोक अन्नालाहि महाग झाले. या छळाचें नैतिक समर्थन कसें होणार ! कोणाला कोठें नोकरी मिळालीच तर पोलिसांनीं नोकरी देणाराच्या मागें लागावें, आणि त्याला आज ही तर उद्यां ती आणि परवां तिसरीच अशी नोकरी पाहण्याचे प्रसंग यावेत. आकाशांतील ग्रहणाचा वेध ग्रहणाच्या फक्त आधींच कांहीं वेळ लागतो आणि मोक्षकाळीं स्नान केल्यावर ग्रहणदोषाची बाधा रहात नाहीं, पण सरकारी ग्रहणाचा वेध खटल्याच्या आधीं लागे. पुढें ज्यावर खटला होणार त्यावर पोलिसाच्या काळ्या डगल्याची छाया बरीच आधीं पडे तशीच ती तुरुंगांतून सुटून येऊन गुन्ह्याचें पापक्षालन केल्यावरहि बराच काळ टिकत असे. टिळकांना भेटण्यासंबंधाचे हे हुकूम पुण्यालाच नव्हे तर सर्व इलाख्याला लागू होते. आणि ते पाळण्यांत जिल्हा कलेक्टरच्या दर्जाच्याहि लोकांनीं ठिकठिकाणीं बराच मूर्खपणा

प्रगट केला. आपण या बाबतींत कोणाला हटकतों याचेंहि त्यांना भान राहिलें नाहीं. बेळगांवचे वकील दत्तोपंत बेळवी अशी गोष्ट सांगतात कीं, ते रीतीप्रमाणें टिळकांना येऊन भेटून गेल्यावर त्यांना बेळगांव कलेक्टरांनीं बोलावणें पाठवून दिमाखानें विचारलें कीं कायहो, तुम्ही टिळकांना भेटावयाला गेलां होतां म्हणे? त्यावर बेळवी म्हणाले गेलों होतों. कलेक्टर म्हणाले सरकारी वटहुकूम तुम्हांला माहीत नाहीं काय? त्यावर बेळवी यांनीं तितक्याच दिमाखानें उत्तर दिलें कीं मी कोण आहे हें तुम्हांला माहीत नाहीं काय? मी एक स्वतंत्र वकील आहें व टिळकांना भेटण्याकरितां हायकोर्ट माझी सनद काढून घेईल असें मला वाटत नाहीं. शिवाय मी कायदेकौन्सिलचा सभासद आहें. मला या हुकुमाचें काय सांगतां? शिक्षा भोगून आलेल्या लोकांना कोणीं भेटूं नये असा जेव्हां कायदा होईल तेव्हां पाहतां येईल. पण बेळवीसारखे स्पष्ट वक्ते सर्वच कसे मिळणार? पण या बाबतींत प्रश्नोत्तरें होण्याचे फारसे प्रसंगच आले नाहींत. धनुष्याची दोरी वाजवूनच जेथें काम भागतें तेथें प्रत्यक्ष बाण सोडण्याचें कारण कितीसें पडणार? अर्थात् ज्यांना टिळकांच्या भेटीपेक्षां आपल्या उदरनिर्वाहाच्या साधनाची किंमत अधिक वाटण्यासारखी होती ते बिचारे टिळकांच्या भेटीला जातीलच कशाला? आणि ज्यांना त्याची तशी किंमत नव्हती त्यांनीं तर हुकुमाची उघड उघड अवज्ञा केली. सरहद्दीवर असे कांहीं लोक होते कीं, सरकारला म्हटलें तर त्यांचें नुकसान करतां येईल म्हटलें तर करतां येणार नाहीं. अशा लोकांपैकीं ज्यांची जशी मनोवृत्ति होती त्यांनीं तसें आचरण केलें. तथापि एकंदरीनें हुकुमाची अवज्ञा बरीच झाली आणि कोणाला जर असें वाटत असलें कीं, या हुकुमानें टिळकांच्या घरासमोरच्या रस्त्याला स्मशानाचें स्वरूप येईल तर ती मात्र त्यांची कल्पना चुकीची ठरली. फक्त इतकेंच झालें कीं जे कोणी सरदार, संस्थानिक, सरकारी नोकर टिळकांना न भेटणारे पण नारायण पेठेच्या त्या रस्त्यावरून एरव्हीं जाणारे त्यांना मात्र हा रस्ता कांहीं दिवस वर्ज करावा लागला. कारण त्यावेळीं चहाडखोरांना हा एक धंदाच होऊन बसला होता. ज्याचें नुकसान करावयाचें तो टिळकांना भेटावयाला गेला होता अशी गुप्त बातमी पोलिसाकडे दिली म्हणजे चहाडखोराचें थोडें बहुत काम होई. कारण तो भेटावयाला गेला होता कीं नाहीं याची चौकशी करणार कोण व त्याचा पुरावा मिळणार कसा!

टिळकांना कोणीं न भेटण्याविषयीं सरकारनें जाहीरनामा काढलाच होता. परंतु

त्यांना कोणी प्रत्यक्ष भेटावयास न जातां आपल्याच ठिकाणीं बसून सभांत मिरवणुकींत त्यांच्या नांवाचा जयजयकार करतील व अशा रीतीनें त्यांचें वैभव वाढवितील तें कसें थांबवावें याचीहि सरकारला काळजी होतीच. यापैकीं त्यांना सभा थांबवितां आल्या नाहींत. कारण सभाबंदीचा कायदा आतां चालू नव्हता. व केवळ अभिनंदनाकरितां सभा झाल्या तर त्याची वर्दी आगाऊं लागून मॅजिस्ट्रेटचा हुकूम काढून त्या बंद करणें या गोष्टी सोयीच्या नव्हत्या. तथापि आपला हुकूम गाजविण्याला आणि टिळकांविषयींची आपली भावना व्यक्त करण्याला एक मर्मस्थान लवकरच उपस्थित झालें व ते पुण्यांतील गणपति उत्सव हें होय. म्हणून पुण्याचे डि. मॅजिस्ट्रेट यांनीं पोलीस ॲक्टान्वयें जाहीरनामा काढला. त्यांत पुणें शहर, लष्कर व एकंदर पुणें जिल्हा यामध्यें खालील गोष्टी मना केल्या होत्या.

१. गणपति देवाचे नांवाशिवाय इतर शब्दांचा सार्वजनिक रीतीनें मोठ्यानें उच्चार करितां कामा नये. व जाहीर ठिकाणीं मंजूर केलेल्याशिवाय इतर पद्यें व भाषणें म्हणतां कामा नये.
२. राजद्रोहाचे गुन्ह्याबद्दल शिक्षा झालेल्या इसमांच्या तसबिरा अथवा चित्रें दाखवितां कामा नयेत. व असे इसम अथवा त्यांची 'नातेवाईक' मंडळी यांना प्रमुख जागीं उभें करून त्यांना माळा वगैरे घालून त्यांचा गौरव करून दाखवितां कामा नये.
३. भजनी लोकांना उद्देशून किंवा मेळ्यांना उद्देशून मिरवणुकींत मध्येंच उभें राहून कोणीं व्याख्यानें देऊं नयेत अगर भाषणें करूं नयेत.

वरील जाहीरनामा वाचला म्हणजे असें वाटतें कीं टिळकांसंबंधीं आदरबुद्धि दाखविण्याचे किती दरवाजे, किती दिंड्या, किती चोरवाटा, किती पाऊलवाटा असतील याचें संशोधन करून त्या सर्व कशा बुजवितां येतील याचा विचार करून हुकूम लिहिण्यांत, कल्पक पोलिस अधिकाऱ्यांचा मेंदू पुष्कळच शिणला असला पाहिजे. स्वतः टिळकांनीं गणपतीच्या मिरवणुकींत जाऊं नये असें कलेक्टरसाहेबांनीं सरकारच्या इच्छेवरून खाजगी पत्र लिहून टिळकांना कळविलें होतें व तें त्यांनीं या वर्षापुरतें मान्यहि केलें होतें. पण टिळकांचे मुलगे मिरवणुकींत जाणार व तेथें त्यांना कोणीं मुकाट्यानें माळा घातल्या तरी तो सन्मान देखील अप्रत्यक्षपणें टिळकांचा व तो त्यांना या आडमार्गानें पोंचेल या भीतीनें वरील हुकुमांत टिळकांच्या मुलांचींहि नांवें घालण्यांत आलीं यावरून सरकारच्या हलक्या मनाचीं

साक्ष कोणासहि पटणार आहे. पण प्रतिक्रियाही क्रियेइतकीच शक्तिवान् असते हें तत्त्व या ठिकाणीं लागू पडलें, आणि तो हुकूम आणि हा हुकूम मोडून दंडाच्या रकमांनीं लोकांनीं सरकारचा खजिना भरणें जरी सोयीचें नव्हतें तरी टिळकांच्या मान्यतेंत आतां भर पडण्याची कांहीं बाकी उरलेली नव्हती. सरकारी हुकूम निघाला म्हणून आहे ती मान्यता कमी होईल हा सरकारचा नुसता भ्रम होता. म्हणून त्यांनीं जितकी जितकी कल्पकता या बाबतींत अधिक चालविली तितका तितका लोकांत त्यांचा उपहासच अधिक झाला. हा हुकूम पाळला जावा म्हणून उत्सवाच्या चालकांनीं आपली पराकाष्ठा केली. त्यामुळें जाहीरनाम्याविरुद्ध कोणीं वर्तन केलें नाहीं तथापि शेण भुईवर पडलें आणि तें माती न घेतां उठलें तर तें शेण कसलें ! या न्यायानें पोलिसांनीं एका वहिमी गृहस्थावर टिळक महाराज की जय असें ओरडल्याचा आरोप ठेवून त्याला भला मोठा दंड करविला व तो चोपून वसूल केला.

अशा प्रकारचे हुकूम काढणें हें सरकाराला जसें आपल्या 'इभ्रतीचें' एक लक्षण वाटलें तसेंच टिळकांनाहि तो एक अपमान व उपमर्द वाटला. आणि आपल्यावरील पाहारा दूर व्हावा म्हणून त्यांनीं ती खटपट विलायतेस सुरू केली. कारण हिंदुस्थानांत ती यशस्वी होण्याचा संभव कमी. पार्लमेंटचे सभासद केर-हार्डी यांच्याकडे त्यांनीं सविस्तर हकीकतीचें पत्र लिहून पाठविलें व त्यांनीं स्टेट सेक्रेटरी क्र्यू यांच्याकडे लिहून तक्रार केली. लॉर्ड क्र्यू यांनीं लगेच कळविलें कीं, मीं मुंबई सरकाराकडे या प्रकरणीं रिपोर्ट मागविला आहे व तो येतांच मी फिरून तुम्हाला लिहीन. या पत्रव्यवहाराला सहज महिना सवामहिना लागला. पण दरम्यान एक अकल्पित गोष्ट घडून आली त्यामुळें या प्रश्नाचा निकाल लवकर लागण्याला मदत झाली. ही गोष्ट म्हणजे युरोपांतील महायुद्धाला ता. ४ आगस्ट १९१४ रोजीं सुरवात झाली ही होय ! या गोष्टीचा परिणाम टिळक व सरकार या दोघांवर दोन प्रकारचा झाला. हें युद्ध म्हणजे इंग्रज सरकारावर फार मोठें संकट होतें ही गोष्ट मशहूर आहे. या संकटामुळें जितक्या निरनिराळ्या लोकांची आपल्याला सहानुभूति मिळेल तितक्यांची मिळवावी अशी सरकाराला सहजच इच्छा उत्पन्न झाली. महायुद्ध जुंपल्यामुळें हिंदुस्थानांत केवळ बंडच होईल अशी भीति सरकाराला नव्हती. कारण तशी असती तर हिंदुस्थानांतले गोरें लष्करच काय पण बरेंचसें काळें लष्करहि हिंदुस्थानाबाहेर पाठविण्यांत आलें

तें पाठविलें नसतें. पण अशा संकटकाळीं प्रत्यक्ष बंडाची भीति नसली तरी सहानुभूतीनें जें समाधान मिळतें तें सरकारासारख्यालाहि नको होतें असें नाहीं. बंड नाहींच पण एरव्हींची चळवळहि कोणीं फारशी करूं नये असें सामोपचारानें घडवितां आलें तर तो मुत्सद्दीपणाच ठरणार होता. तेव्हां मुंबई सरकारनें हस्तें परहस्तें असा डाव टाकला कीं, टिळकांच्या दारावरचा पहारा उठवून ता. २५ जूनचा हुकूम परत घेण्याला आम्ही तयार आहों पण उलट टिळकांनींहि मन थोडें मोठें करून सरकारच्या या संकटाच्या वेळीं त्यांना सहानुभूतिपर उद्गार काढावे म्हणजे परस्पर हिशेब मिटला.

(३) टिळकांचा जाहीरनामा

इकडे टिळकांचीहि मनःस्थिति यावेळीं कशी असेल याचा थोडासा विचार करूं. England's difficulty is our opportunity हें ब्रीदवाक्य त्यांनीं आपल्या मनावर नेहमीं कोरून ठेवलें होतें. पण या संधीचा उपयोग करून घेण्याचेहि प्रकार असूं शकतात. हिंदुस्थानांत बंडाची खरोखरीच तयारी असती तर संधीचा फायदा घेण्याचा प्रकार वेगळा ठरला असता. पण तशी तयारी कोणतीच नव्हती. लोकांच्या मनाची नाहीं व साधनांचीहि नाहीं. अर्थात् हा फायदा घेण्याचा दुसरा प्रकार म्हटला म्हणजे सरकारला सहानुभूति दाखवून त्याच्या मोबदला काय मिळेल तें उचलावयाचें. अखेर पुणें कलेक्टरशीं वाटाघाट होऊन ता. २७ ऑगस्ट रोजीं टिकळांनीं एक जाहीरपत्रक काढलें. तें ३० ऑगस्टच्या मराठ्यांत व ता. १ सप्टेंबरच्या केसरींत प्रसिद्ध झालें. तें येणेप्रमाणें. " सध्यांच्या काळची परिस्थिति नेहमींच्याहून निराळी असल्यामुळें या प्रसंगीं सरकाराबद्दल माझी भावना कशी आहे यासंबंधीं कसल्याही प्रकारचा गैरसमज असल्यास तो दूर व्हावा, या हेतूनें खालीं लिहिलेला मजकूर प्रसिद्ध करण्यासाठीं मी आपणाकडे पाठवीत आहें. माझ्या वाड्यांत गणपत्युत्सवासंबंधानें माझी स्नेही मंडळी परवा जमली असतां त्यांस उद्देशून मीं जें भाषण केलें त्यांत हेच विचार मीं प्रदर्शित केलेले आहेत. तथापि ते विचार त्यापेक्षांहीं अधिक प्रसिद्ध होणें मला इष्ट वाटत असल्यामुळें मी हें पत्र आपणांस लिहीत आहें. मी पुण्यास सुखरूप परत आलों म्हणून माझें अभिनंदन करण्यासाठीं माझे घरीं आलेल्या गृहस्थांस उद्देशून दोन महिन्यांपूर्वीं मीं जें भाषण केलें त्यांत असें म्हटलें होतें कीं पूर्वीं रिप्व्हॅनविंकल या नांवाच्या अरण्यांत गेलेल्या एका मनुष्यास

तेथेंच गाढ निद्रा लागून पुष्कळ दिवसांनंतर तो घरीं आल्यावर त्याची जी स्थिति झाली तद्वतच पुष्कळ अंशीं माझी अवस्था झालेली आहे. माझ्या सहा वर्षांच्या गैरहजेरींत काय काय घडून आलें यासंबंधानें आपली माहिती पुरी करून घेण्यास आणि हिंदुस्थानांत दरम्यान ज्या ज्या गोष्टी घडल्या त्यांचा आढावा घेण्यास यानंतर मला बरेच प्रसंग आले. यावरून मला आपणांस खात्रीनें असें सांगतां येतें कीं वर्तमानपत्रांच्या कायद्यासारखे कांहीं प्रकार यद्यपि घडून आले असले—या प्रकारासंबंधीं या स्थळीं मला विस्तारानें चर्चा करण्याची जरूर नाहीं——तथापि हिंदुस्थान देश आपणांस अत्यंत इष्ट असलेलें ध्येय प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग धिमेपणानें आक्रमण करील याबद्धल निदान मी निराश झालेला नाहीं. लॉर्ड मोर्ले व लॉर्ड मिंटो यांच्या कारकीर्दींत ज्या सुधारणांचा उपक्रम झाला त्यावरून असें दिसून येईल कीं, राज्यकारभारांत प्रगतिपर फेरबदल करण्याची अवश्यकता सरकारच्या पूर्णपणें लक्षांत आलेली असून राज्यकारभाच्या कामीं लोकांशीं दिवसानुदिवस अधिकाधिक संबंध ठेवण्याची सरकारची इच्छा आहे. या गोष्टीवरून अधिकारी व प्रजा यांजमधील परस्पर विश्वास बराच वाढत चालला असल्याचें आणि प्रजेचीं गाऱ्हाणीं ऐकून तीं दूर कारण्याचा सतत प्रयत्न सुरू असल्याचें दिसून येतें असें म्हणतां येईल आणि आम्हींहि तें मान्य करणें रास्त होईल. सार्वजनिक दृष्ट्या विचार करतां हा इतका फायदाच झाला असें मला वाटतें. आणि हा फायदा जरी सर्वांशीं निर्भेळ नसला तरी मला अशी दृढ आशा वाटत आहे कीं, अखेर या राजकीय सुधारणांत जें कांहीं चांगलें आहे तें शिल्लक व कायम राहील आणि ज्याबद्धल आमची हरकत आहे तें नाहींसें होईल. कित्येकांना माझें हें म्हणणें आशावादीपणाचें दिसेल पण मीं श्रद्धेनें ज्या गोष्टी स्वीकारल्या आहेत त्यांपैकीं ही एक असून, फक्त अशा प्रकारचा विश्वास आपल्या देशाच्या कल्याणासाठीं सरकारच्या सहकार्यतेनें झटण्याची आम्हांस स्फूर्ति होण्यास कारण होतो असें माझें मत आहे.

"दुसऱ्या एका गोष्टीचाही येथें उल्लेख करणें जरूर आहे. माझ्या सहा वर्षांच्या गैरहजेरींत येथील व इंग्लंडांतील इंग्रजी पत्रांत उदाहरणार्थ मि. चिरोल यांच्या पुस्तकांत माझे लेख व कृत्यें यांचा असा अर्थ करण्याचा प्रयत्न झाल्याचें मला दिसून येतें कीं, त्यामुळें अत्याचाराच्या कृत्यांना प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष चिथावणी मिळाली अथवा मीं जीं भाषणें केलीं तीं हिंदुस्थानांतील इंग्रजसरकारचें राज्य उलथून पाड-

ण्याचे हेतूनें केलीं. मी आपला बचाव करण्यास नागरिक या नात्यानें स्वतंत्र नव्हतों अशा वेळीं हे प्रयत्न करण्यांत आले ही शोचनीय गोष्ट होय. तथापि या पहिल्याच सार्वजनिक प्रसंगीं मजवरील या घाणेरड्या व सर्वस्वीं निराधार अशा आरोपांचा मनःपूर्वक तिटकाऱ्यानें निषेध करणें मला जरूर आहे. राजकीय चळवळ करणाऱ्या इतर लोकांप्रमाणें कांहीं बाबींत किंबहुना कांहीं अंशीं अंतर्गत राज्यव्यवस्थेसंबंधानेंहि सरकारामध्यें व मजमध्यें विशिष्ट मतभेद आहे. परंतु त्यामुळें माझी वृत्ति किंवा माझीं कृत्यें इंग्रज सरकाराबद्दल द्वेषभाव व्यक्त करणारीं आहेत असें म्हणणें असमंजसपणाचें आहे. माझा हेतु अगर इच्छा केव्हांच अशा प्रकारचीं नव्हतीं. मी एकदांच व कायमचें असें सांगून ठेवतों कीं, आयर्लंडांतील होमरूलपक्षाचे आयरिश लोकांप्रमाणें आमचा प्रयत्नहि चालू राज्यपद्धतींत सुधारणा घडवून आणण्याचा असून राज्य बुडविण्याचा नाहीं आणि मी निःशंकपणें असें म्हणतों कीं, हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत अत्याचाराचे जे प्रकार घडून आलेले आहेत ते माझ्या स्वभावाला प्रतिकूल आहेत इतकेंच नव्हे तर अशा कृत्याच्या योगानें आमच्या राजकीय प्रगतीचें पाऊलहि दुर्दैवानें बरेंचसें मागें पडलें असेंहि माझें मत आहे. व्यक्तिशः किंवा सार्वजनिक यांपैकीं कोणत्याहि दृष्टीनें विचार केला तरी अशा प्रकारचीं कृत्यें एकसारखींच दोषार्ह होत व ही गोष्ट मीं पूर्वींहि अनेक वेळां बोलून दाखविली आहे.

“ इंग्रजी राज्यांतील केवळ सुधारलेल्या राज्यपद्धतमुिळेंच नव्हे तर सदर राज्यपद्धतीनें हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या जाती व लोक यांचें एकीकरण होऊन त्यांतून कालांतरानें संयुक्त हिंदी राष्ट्र निर्माण होण्याचाहि संभव असल्यामुळें इंग्रजी राज्यापासून हिंदुस्थानचा अगणित फायदा होत आहे असें जें म्हणतात तें बरोबर आहे. स्वातंत्र्यप्रिय ब्रिटिश लोकांखेरीज दुसरे कोणीही राज्यकर्ते जर येथें असते तर त्यांनीं अशा प्रकारचें राष्ट्रीय ध्येय मनांत आणून त्याला नामरूप देण्याच्या कामीं आम्हांस मदत केली असती असें मला वाटत नाहीं. हिंदुस्थानाबद्दल मानांत कळकळ असणाऱ्या प्रत्येक इसमास हें व याचप्रमाणें इंग्रजी राज्यापासून होणारे दुसरे फायदे पूर्णपणें अवगत आहेत आणि इंग्रजी बादशाही तख्ताबद्दल आमच्या सर्वांचे मनांत असलेली राज्यनिष्ठेची भावना व मनोवृत्ति एकवटून व्यक्त होण्यास कारण झालेला सध्याचा बिकट प्रसंग पर्यायानें आम्हास उपकारक आहे असें माझें मत आहे.

“ जर्मनीच्या बादशहानें अनेक तहनामे आणि पुनः पुनः दिलेलीं राज्यखंड-

त्याचीं अभिवचनें मोडून एका कमकुवत संस्थानाच्या सरहद्दीवर स्वारी केल्यामुळें सदर संस्थानाच्या बचावासाठीं जर्मन बादशहाचे विरुद्ध इंग्लंडास हातीं शस्त्र धरणें भाग पडलें आहे हें आपणांस माहीत आहेच. अशा बिकट प्रसंगीं प्रत्येक हिंदी प्रजाजनानें—मग तो लहान असो वा मोठा असो, श्रीमंत असो वा गरीब असो इंग्रज सरकारास आपल्याला शक्य असेल तेवढी मदत करून पाठबळ देणें हें त्याचें कर्तव्य आहे असें माझें दृढ मत आहे आणि यासंबंधीं लोकमत जोरानें व्यक्त करण्याकरतां इतर ठिकाणीं घडून आल्याप्रमाणें सर्व पक्षांच्या, जातींच्या व वर्गाच्या लोकांची जाहीर सभा पुण्यासहि भरविण्यांत यावी; त्याला आतां किंचितही विलंब लावूं नये असें माझें म्हणणें आहे. अशा गोष्टीला पूर्वीच्या दाखल्याची केव्हांच जरूर नसते पण कोणास तो पाहिजेच असेल तर सन १८७९–८० सालीं अफगाणिस्थानाशीं युद्ध सुरू असतांना आलेल्या संकटासंबंधीं पुण्याच्या शहरवाशी लोकांची जी जाहीर सभा भरविण्यांत आली होती तिची हकीकत त्यानें पहावी. यावरून सरकाराविषयीं आमची राजनिष्ठा व त्यास मदत करण्याविषयींची आमची बुद्धि हीं नैसर्गिक व आढळ आहेत आणि अशा प्रसंगीं आमचीं कर्तव्यें व जबाबदारी आम्ही राजनिष्ठपणानें ओळखीत असतों असेंच सिद्ध होतें."

टिळकांचा हा जाहीरनामा निघतांच सरकारनें २५ जूनचा आपला जाहीरनामा परत घेतला. लगेच मुंबई सरकारनें या दोन्ही गोष्टी स्टेट सेक्रेटरीकडे कळविल्या आणि लॉर्ड क्र्यू यांनीं केरहार्डी यांना लिहून कळविलें कीं, 'टिळकांनीं सरकारविषयीं स्नेहभावाचे उद्गार काढल्यामुळें आम्हीं त्यांजवरचा पहारा वगैरे आतां उठविला आहे.'

(४) राष्ट्रीय सभेचा वाद

पण हें जाहीरपत्र प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच इतर रीतीनें टिळकांनीं जाहीरपणें सभांतून वगैरे भाग घेण्यास प्रारंभ केला होता. व सरकारनेंहि टिळकांशिवाय इतर लोकांशीं सामोपचाराचें बोलणें सहानुभूति मिळविण्याकरितां सुरू केलें होतें. ता. १८ ऑगस्टच्यापूर्वीच पुणें सार्वजनिक सभेनें युद्धाच्या कामीं ब्रिटिश साम्राज्यास राजनिष्ठापूर्वक सहाय्य करण्यास आम्ही तयार आहोंत अशी तार सरकाराकडे केली. ता. १९ रोजीं पुणें जिल्ह्याचे कलेक्टर मि. मॉडफर्ड यांनीं युद्धविषयक कोणत्या बातम्या छापाव्या कोणत्या छापूं नयेत म्हणजे सरकारास मदत होईल अशाविषयीं खुल्या मनानें पुढाऱ्यांशीं वाटाघाट केली. ता. २५ ऑगस्टच्या

केसरींत गणेश उत्सवामध्यें टिळकांचें गीतेवर प्रवचन झालें. ता. २६ रोजीं करंदीकर यांच्या व्याख्यानाचे दिवशीं आणि ता. २८ रोजीं शिवरामपंत परांजपे यांच्या व्याख्यानाचे दिवशीं टिळकांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारून व्याख्यानें दिलीं. सप्टेंबर ता. १९ पासून चार दिवस गीतेवर टिळकांचीं प्रवचनें झालीं. व अशा रीतीनें सुटकेपासून सुमारें दोन महिन्यांचे आंत टिळक सार्वजनिक कार्यांत प्रविष्ट झाले. या पुढें कांहीं दिवस युद्धाशिवाय वर्तमानपत्रांना दुसरा विषय नव्हता. केसरींत प्रथम युद्धानुरोधानें जुन्या ऐतिहासिक प्रसंगांवर व नंतर हिंदुस्थान व लष्करी शिक्षण या विषयावर लेखमाला सुरू झाली. कारण युद्धाचा फायदा घेणें आणि लष्करी शिक्षण इकडे चालू करणें इष्ट आहे या गोष्टी सरकारच्या मनावर बिंबविण्याला हा सहजच योग्य प्रसंग होता. या सुमारास सर व्हॅलेन्टाईन चिरोल हे विलायतेंतील लोकांना असें सांगूं लागले कीं ज्याअर्थीं जुन्या इंग्रजी राज्यपद्धतीचे गुण गाऊन टिळकांसारखे लोकहि राज्यनिष्ठा प्रगट करूं लागले आहेत त्याअर्थीं आहे ही राज्यपद्धति पुढेंहि चालण्यास हरकत नाहीं तींत फारशी सुधारणा करावयास नको. पण ज्या पत्रांत टिळकांनीं इंग्रजी राज्याचे गुण घेतले त्याच पत्रांत टिळकांनीं आम्हीं आयरीश लोकांप्रमाणें हिंदुस्थानाला स्वराज्य मागणारे आहों व त्याची खटपट करणारे आहों हें जें लिहिलें तें मात्र चिरोलसाहेबांनीं अजीबात गाळलें. नोव्हेंबर, डिसेंबर महिन्यांत पुणें येथें एक राजद्रोहाचा खटला झाला त्यांत सुर्वे, देसाई व सुमंत असे गृहस्थ सांपडले. पैकीं सुमंत यांनीं कांहीं राजद्रोहात्मक वाङ्मय छापण्याचा इतर दोघांशीं कट केला असा त्यांच्यावर आरोप होता. सुर्वे यांच्याजवळ बॉम्ब करण्याचीं कांहीं द्रव्यें व 'फॉर्म्युला' हीं सांपडलीं. या तिघांनाही शिक्षा झाल्या. परंतु पूर्वीप्रमाणें या कटाचा आरोप चिघळविण्याचा पोलिसांकडून प्रयत्न झाला नाहीं. ऑगस्टपासून पुढें टिळक आपल्या गीतारहस्य ग्रंथाच्या खटपटीला लागले. त्यासंबंधाची हकीकत पुढें गीतारहस्य प्रकरणांत येईलच. पण हा त्यांचा उद्योग सुरू असतांच आक्टोबर, नोव्हेंबरांत राष्ट्रीय सभेसंबंधीं पुढें काय करावयाचें या प्रश्नाची वाटाघाट टिळक व त्यांच्या पक्षाची मंडळी तसेंच परप्रांतांतील कांहीं मंडळी यांच्या दरम्यान सुरू झाली.

ता. ५ जानेवारीच्या केसरींत टिळकांनीं मद्रास कॉंग्रेसवर लेख लिहिला त्यांत समेटाला खरी अडचण काय होती हें विशद करून सांगितलें. उभयपक्षांच्या ध्येयांत फरक नाहीं. प्रतिज्ञापत्रकांवर सह्या करण्यालाहि कांहीं लोक तयार झाले.

पण खरी अडचण मुंबईच्या पुढाऱ्यांच्या मनांतच होती. 'घोडें अडतें मुंबईस; त्याला कोणी लगाम घालणारा भेटल्याखेरीज तें असेंच उधळत अडत लाथा मारीत राहणार.' मुंबईकरांचें हें धोरण देशांत किती मान्य होतें या गोष्टीचें प्रत्यंतर म्हणजे मद्रास सभेंतील सव्वासहाशें डेलिगेटांपैकीं बाहेर प्रांतांतून फक्त १२५ आले होते. आणि त्यांतलेहि शंभर मुंबई व बंगाल्यांत वांटले गेले होते. स्वतः बेझन्टबाईनींच म्हणून दाखविलें कीं, ही कॉंग्रेस सर्व पक्षांची नसून फक्त एका पक्षाचीच मजलीस आहे. ही दुःस्थिति स्वतः कॉंग्रेसच्या नजरेला येऊन समेटाचा प्रश्न सोडविण्याकरतां प्रत्येक प्रांताचे तीन तीन लोक घालून एक कमिटी नेमण्यांत आली. व पुढील सालीं मुंबईस राष्ट्रीय सभा भरेल त्यापूर्वीं हा प्रश्न सुटावा अशी इच्छा व्यक्त करण्यांत आली. आळतेकर व उपासनी हे दोघे मद्रासच्या सभेला गेले होते त्यांना विषयनियामक कमिटींत मुद्दाम घेण्यांत आलें म्हणून या प्रश्नाला जास्त नेट लागला. मद्रासच्या सभेहून लोक व वर्तमानपत्रकर्ते आपापल्या गांवीं गेल्यावर समेटाचा प्रश्न कसा फसला याविषयीं सहजच चर्चा सुरू झाली. १२ जानेवारीच्या अंकांत अमृतबझार पत्रिकेनें खालीलप्रमाणें लिहिलें, 'टिळक राष्ट्रीय सभा पुढें मागें कबज्यांत घेतील म्हणूनच समेट मोडण्यांत आला.' मुंबईकडील एका मवाळ पुढाऱ्यानें मद्रासच्या स्वागतमंडळाला एक 'गुप्त' स्वरूपाचें पत्र लिहिलें. पण तें विषयनियामक कमिटींत प्रगट करणें भाग पडलें. त्या पत्रांत असें लिहिलें होतें कीं, टिळकांनीं "सरकारवर बहिष्कार" घालण्याचा आपला उद्देश प्रगट केला असून ते राष्ट्रीय सभेंत शिरतील तर आयरिश लोकांचे अडवणुकीचे मार्ग पुढें आणतील. हें ऐकल्याबरोबर बेझन्टबाईनीं टिळकांना तार करून विचारलें कीं, हें काय आहे? टिळकांनीं ताबडतोब उत्तरीं कळविलें कीं ही गोष्ट खोटी आहे. पण टिळकांचें उत्तर येण्यापूर्वींच समेट मोडून लोक मोकळे झाले. मागाहून टिळकांवर केलेल्या आरोपाबद्दल त्यांची माफी मागण्यांत आली. हा आरोप सभेचे अध्यक्ष भूपेंद्रबाबू यांनींच केला व माफीहि त्यांनींच मागितली. भूपेंद्रबाबू हे समेटाला मनांतून अनुकूल होते ही गोष्ट मोतीलाल घोस यांजकडून वरचेवर कळत असे. पण याची वार्ता लागतांच दिनशा वाच्छा यांनीं सुरेंद्र व भूपेंद्र यांना अपमानास्पद तार पाठवून तुम्हीं नेमस्त पक्षाचा विश्वासघात करीत आहां असें लिहिलें. आणि फेरोजशहा मेथा यांनीं भूपेंद्रबाबूंना अशाच अर्थाचें जें एक पत्र पाठविल्याचें पुढें प्रसिद्ध झालें त्यावरूनहि खरें पाणी मुंबई-

सच मुरत होतें हीच गोष्ट सिद्ध झाली. मद्रासेस समेट घडला नाहीं तर पुढच्या सालीं काँग्रेस कलकत्त्याला बोलावून तेथें तो घडवून आणूं असें भूपेंद्रबाबू कोठें बोलल्याचें कळतांच मुंबईकरांनीं हट्टानें पुढची सभा मुंबईसच मागून घेतली. गोपाळराव गोखले हे यावेळीं आजारी असल्यानें मद्रासेस जाऊं शकले नाहींत. पण समेट मोडण्याचा दोष त्यांच्याकडेहि पर्यायानें येत होता. बेझन्टबाई पुण्यास आल्या तेव्हां गोखले यांनीं एक मसुदा तयार करून त्यांच्या हातीं दिला तो टिळकांनीं व बंगाल्यांतील राष्ट्रीय पक्षानें मान्य केला होता. पण ता. १४।१५ डिसेंबरच्या सुमारास गोखल्यांनींच भूपेंद्रबाबूंस पत्र पाठवून टिळक सरकारवर बहिष्कार घालणारे आहेत असें कळविलें. केसरीनें आव्हान केलें असतांहि तें पत्र जसेंच्या तसें गोखल्यांनीं प्रसिद्ध केलें नाहीं. भूपेंद्रबाबूंची त्या पत्रावरून काय समजूत झाली हें मात्र त्यांच्या माफीवरून सिद्ध होतें. गोखल्यांचें अस्सल पत्र प्रसिद्ध न करतां ज्ञानप्रकाश वगैरे पत्रांनीं टिळकांच्या भाषणांतील कांहीं उतारे छापले पण ते १९०७ सालाइतके जुने होते. बरें, १९०७ सालचीं टिळकांचीं मतें समेटाचा मसुदा लिहून देण्यापूर्वींहि गोखल्यांना माहीत होतीं. शिवाय बंगाल्यांतील बहिष्काराला त्या प्रांतापुरता स्वतः गोखल्यांनीं दुजोरा दिला होता आणि १९०८ सालच्या एका व्याख्यानांत निःशस्त्र प्रतिकारांत मालावरील बहिष्कारापासून कर न देण्यापर्यंतच्या सर्व गोष्टींचा समावेश होतो असें स्वतः गोखल्यांनींच म्हटलें होतें. या सर्व गौडबंगालाचा खुलासा मूळचें पत्र प्रसिद्ध करण्यानें झाला असता; पण तें न करितां सुबराव यांच्याशीं एका खासगी संभाषणांत टिळक बहिष्काराविषयीं बोलले होते असें गोखले यांचे तर्फे प्रसिद्ध करण्यांत आलें. पण सुबराव यांनीं टिळकांच्या भाषणाचा सारांश हातानें लिहून काढून दुसऱ्याच दिवशीं टिळक व केळकर यांना वाचून दाखविला होता. या टिपणांत एक लिहून सुबराव हे गोखल्यांच्याजवळ टिळकांसंबंधानें दुसरेंच कांहीं बोलले असें समजण्याचा एकच मार्ग शिल्लक उरतो किंवा दुसरा मार्ग म्हणजे सुबराव बोलावयाचें तेंच बोलले पण गोखले वेगळें समजले.

ता. १६ फेब्रुवारीच्या अंकांत टिळकांनीं आपल्या सहीचें या वादाच्या विषयावर केसरींत एक पत्र लिहिलें. त्यांत त्यांनीं असें लिहिलें कीं, " सुबराव व मी यांचें बोलणें झालें तें मुंबईस जाऊन मेथा वाच्छाशीं चर्चा करून निराश

होऊन परत आल्यावरच झालें. भूपेंद्रबाबू यांना पाठविलेलें पत्र लोकांना दाखविण्यासारखें नव्हतें म्हणून दुसरें एक पत्र वाचून दाखविण्याकरितां पाठवा असें भूपेंद्र यांनीं गोखल्यांना लिहिलें आणि तें त्यांनीं पाठविलेंहि. पण दुसरें पत्र पोंचण्यापूर्वींच पहिलें उघडकीस येऊन सर्व घोटाळा झाला होता. अर्थात् तें पत्र काय होतें हें गोखल्यांनीं प्रसिद्ध केलें पाहिजे." पण तें त्यांनीं प्रसिद्ध केलें नाहीं. नंतर बेझन्टबाईनीं 'न्यू इंडिया' पत्रांत आपल्याकडून म्हणून एक खुलासा केला. त्यांत त्यांनीं असें म्हटलें होतें कीं, सुबराव व टिळक याच्या भाषणांत टिळक असें म्हणाले कीं, नेमस्त व जहाल यांचें ध्येय एकच असलें तरी मार्ग वेगळे आहेत. आणि आम्ही राष्ट्रीय सभेंत आल्यास बहुमत मिळवून राष्ट्रीय सभेकडून आमच्या मार्गांना मंजुरी मिळवूं. यामुळें सर्व परिस्थिति बदलून समेट बिघडला. पण सरकारशीं सहकारिता करण्यास मी तयार आहें; असे शब्द त्यांनीं ३० ऑगस्ट १९१४ च्या जाहीरनाम्यांत प्रत्यक्ष लिहिले होते. सुबराव यांशीं झालेल्या तोंडी भाषणांतील एखादें वाक्य सुबरावांनीं गोखले यांना सांगावें व त्याकरितां त्यांनीं टिळकांना जबाबदार धरावें पण स्वतःच्या सहीवर जें लेखी विधान टिळकांनीं प्रसिद्ध केलें त्यावर मात्र त्यांनीं विश्वास ठेवूं नये हें आश्चर्य होय. स्वतः बेझंटबाईशीं टिळकांचीं संभाषणें झालीं होतीं त्यांत सरकारावर बहिष्कार घालण्याचें विधान त्यांनीं केलें नव्हतें. बरें राष्ट्रीय सभेंत बहुमत मिळवूं या विधानाला हरकत घेण्यासारखेंहि कांहीं नव्हतें. कारण सभा संयुक्त असली तरी तींत प्रत्येक पक्ष आपल्या बाजूला बहुमत मिळविण्याचा प्रयत्न करीतच असतो.

बेझंटबाईच्या या खुलाशाचा आधार घेऊन गोखले यांनीं आपल्या पत्रांत मुख्य मुद्दा टाळला. त्यांनीं इतर खुलासा केला त्याचा सारांश असाः—"सुबराव टिळकांच्याकडून मजकडे येतांच त्यांनीं पहिले शब्द हे उच्चारले कीं, टिळकांशीं समेट करणें अशक्य आहे. ते राष्ट्रीय सभेंत आल्यास फिरून पूर्वींचे वाद उपस्थित होतील. शिवाय ते आणखी असें म्हणाले कीं, आम्ही समेटाचीं जीं कलमें पत्करीत आहोंत तो फक्त पहिला हप्ता आहे. जाहीर सभांनीं निवडण्याचा अधिकार आम्हांला हवा. आणि तो आज न मिळाला तर आम्ही उद्यां तरी मिळवूं. नेमस्तांचें धोरण विरोधमिश्रित सहकारितेचें आहे. आमचें धोरण केवळ विरोधाचें आहे. लहान सहान व थोड्या जागा

सरकारनें दिल्यानें आमचें समाधान होणार नाहीं. गोखल्यांनीं रॉयल कमिशन-वर दोन वर्षें घालविलीं पण त्यापासून आम्हांला सिव्हिल सर्व्हिसमध्यें थोड्याशा अधिक जागा मिळणार इतकेंच. आमची मागणी साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्याची पण स्वराज्याचीच आहे. आम्ही मजूरपक्षाकडून एखादें बिल पार्लमेंटांत आणूं आणि त्यावर सर्व शक्ति एकवटूं. आयरिश लोकांनीं कायदेशीर विरोधाच्या बळावर तीस वर्षांत स्वराज्य मिळविलें तशीच कायदेशीर अडवणूक आम्हांला करावी लागेल. आम्ही राष्ट्रीय सभेंत शिरल्यानंतरहि आमचें म्हणणें काँग्रेसनें मान्य न केलें तर आम्ही एखादा वेगळा संघ काढूं." तात्पर्य सुबराव यांच्या म्हणण्याप्रमाणें टिळकांचा कार्यक्रम जुना १९०७ चाच होता. हा कार्यक्रम मला माहीत नव्हता असें नाहीं. पण मी समजत होतों कीं तो त्यावेळेपुरताच असेल. राष्ट्रीय पक्षांतील निरनिराळ्या लोकांशीं माझें बोलणें झालें त्यावरून माझी अशी समजूत झाली होती कीं, जुने मार्ग टाकाऊ व हल्लींचें काँग्रेसचें धोरण हेंच योग्य असें त्यांना वाटत असावें. टिळकांनीं ऑगस्टमधील आपल्या जाहीर पत्रांत हीच गोष्ट लिहिली होती. पण सुबरावांनीं टिळकांचें संभाषण म्हणून जें सांगितलें त्यानें एकदम डोक्यांत दगड पडल्यासारखें झालें. म्हणून घटना दुरुस्तीच्या सूचनेला मीं प्रथम संमति दिली होती ती परत घेतली आणि सुबराव व बेझंटबाई यांना तसें कळविलें. मीं जें गुप्त पत्र म्हणून भूपेंद्रबाबूंना पाठविलें म्हणतात त्यांत ह्याच गोष्टी लिहिल्या होत्या. तें पत्र इतर कांहीं लोकांनाहि मीं दाखविलें होतें. त्यावर 'गुप्त' अशी सूचना लिहिली ह्याचा अर्थ तें वर्तमानपत्रांत छापलें जाऊं नये इतकाच होता. मी मद्रासला गेलों असतों तर हा खुलासा समक्षच केला असता. शिवाय मीं पत्र लिहिण्यापूर्वीं विजापूरकरांना दाखविलें होतें. १९ डिसेंबर रोजीं समेटाच्या विषयावर माझें व टिळकांचें बोलणें झालें. त्यांत मीं त्यांना स्पष्ट सांगितलें होतें कीं, समेटाला संमति देणें आतां मला वरील कारणा-मुळें शक्य नाहीं व तुम्ही राष्ट्रीय सभेबाहेर राहाल तरच बरें.

टिळकांची तक्रार अशी कीं सुबराव यांनीं त्यांच्या भाषणाचें जें लेखी टिपण केलें तें मीं आधारभूत मानावयास पाहिजे होतें. संभाषणाच्या त्यांच्या तोंडीं रिपोर्टावर मीं विसंबणें योग्य नव्हतें. पण हें टिपण माझ्या हातीं पुढें एक आठवड्यानें आलें. माझें पत्र त्याच्या आधींचें आहे. शिवाय तें हातीं

असतें तरी काय झालें असतें ! बोलून चालून तें टिप्पण. त्रोटक सारांश. शिवाय टिळकांनीं त्यांत दुरुस्ती केलेली. प्रत्यक्ष संभाषण बराच वेळ झालेलें. सुबरावांनीं तोंडीं सांगितल्या अशा कांहीं गोष्टी त्या टिप्पणांत नव्हत्या. तें कसेंहि असलें तरी 'आमच्या पक्षाच्या इष्ट मार्गांना बहुमतानें संमति मिळवूं' हें त्यांचें म्हणणें शिल्लकच राहतें व त्यांचे मार्ग १९०६–१९०७ चे हें उघड आहे. त्या चळवळींत टिळक काँग्रेसला 'भिक्षांदेही' करणारी सभा असें म्हणत. काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांना स्तुतिपाठक म्हणत. आणि अडवणूक व सार्वत्रिक बहिष्कार हींच त्यांचीं तेव्हां मुख्य साधनें होतीं. 'सरकारावर बहिष्कार' हे शब्द माझे नाहींत व भूपेंद्र बाबूंचेहि नाहींत. ते इतर लोकांनीं उच्चारले असतील. त्यावरून बाईंनीं तार केली व टिळकांनीं त्याला उत्तर पाठविलें. आणि भूपेंद्रबाबूंनीं जी माफी मागितली तिचा अर्थ इतकाच कीं, खाजगी पत्रांतील गोष्टी लोकांपुढें त्यांनीं आणून दिल्या याबद्दल त्यांना खेद झाला. टिळक एवढेंच म्हणून राहाते कीं, हल्लीं सरकारावर मी बहिष्कार घालणारा नाहीं तर तें ठीक होतें. पण पूर्वींहि केव्हां मीं बहिष्कार घाला असें म्हटलें नव्हतें असेंहि टिळक लिहितात तेव्हां जुन्या गोष्टींची विस्मृति त्यांना पडली इतकेंच मी म्हणतों. 'नव्या पक्षाचीं मतें' या विषयावर त्यांनीं कलकत्त्यास १९०७ सालीं भाषण केलें, तसेंच २५ जून १९०७ रोजीं शिवाजी उत्सवांत भाषण केलें, त्यावरून त्यांचीं मतें उघडच दिसतात. मूळ पत्र प्रसिद्ध करा असें टिळक आग्रहानें म्हणतात. त्यावर मी इतकेंच म्हणतों कीं तें पत्र स्वतः टिळकांना किंवा त्यांचा कोणी विश्वासू मनुष्य येईल त्याला दाखवायला मी तयार आहें. आणि तें वाचल्यावरहि जर प्रसिद्ध करण्याचा आग्रह टिळक धरतील तर तें मी वर्तमानपत्राकडे पाठविण्याला तयार आहें.

या शेवटच्या खुलाशावर टिळकांचें म्हणणें असें कीं, 'तें पत्र पहावयाला मी जात नाहीं किंवा माझा मनुष्यहि पाठवित नाहीं. गोखल्यांनीं स्वतः तें जसें भूपेंद्रबाबूंकडे पाठविलें तसेंच तें स्वतः होऊन प्रसिद्ध करावें. मी त्यांत कशाला ! वास्तविक तिऱ्हाइत असें म्हणणार कीं गोखले टिळकांना तें दाखविण्याला व त्यानंतर प्रसिद्ध करण्यालाहि जर तयार, तर खुलाशाऐवजीं किंवा खुलाशाबरोबर ते प्रसिद्धच करते तर काय बिघडतें ! व दुसरा कोणी तिऱ्हाइत असें म्हणणार कीं पत्र आपण होऊन प्रथम प्रसिद्ध न करण्याचीं गोखल्यांचीं कारणें बरो-

बर असोत वा नसोत, पत्र दाखवितों म्हटल्यावर टिळकांनीं तरी स्वतः तें पाहण्याला किंवा तें पाहण्यास कोणी आपला मनुष्य पाठविण्याला काय हरकत होती? पण खरा प्रकार असा दिसतो कीं तें पत्र जसेंच्या तसें प्रसिद्ध होणें दोघांनाहि सारखेंच अनिष्ट असावें! पुष्कळ वेळां कोर्टात असा प्रकार घडतो कीं, दोन्ही पक्षकार एकाद्या विशिष्ट साक्षीदारावर दस्तऐवजावर भर दिल्याचें दाखवितात आणि समन्स काढून तो साक्षीदार किंवा दस्तऐवज कोर्टात आणवितातहि. पण कोणीहि आपल्यातर्फे त्या साक्षीदाराची साक्ष घेत नाहीं. किंवा तो दस्तऐवज आपल्यातर्फे पुराव्यांत दाखल करीत नाहींत. पण तोंडानें मात्र दोघेहि त्याकडे बोट दाखवून म्हणत असतात 'त्यांत काय तें आहे.'

वैद्यानें तिखट मना केलेला मनुष्य समोर मिरची टांगून जेवतो म्हणतात त्यांतलाच हा प्रकार झाला. पण हें सर्व सोडून देऊं. आमच्या मतें खरा मुद्दा असा कीं, 'मी हल्लीं सरकारावर बहिष्कार घालणारा नाहीं असें टिळक म्हणते तर तें एक असो मला चाललें असतें' असें जर गोखले खुशालांत लिहितात, आणि टिळकांनीं आगस्टच्या जाहीरपत्रांत केलेलें तें विधान स्पष्ट आणि ताजें असें होतें, तर समेटाच्या कामापुरतें तें पुरें होतें. 'मीं केव्हांच बहिष्कारचें समर्थन केलें नाहीं' हें टिळकांचें वाक्य घेऊन जुने आधार देऊन तें खोडीत बसण्यांत काय अर्थ? १९०७–०८ सालीं आपण काय बोललों हें टिळक विसरले असतील तर त्यांना त्याची आठवण कोणीं करून द्यावयाची! टिळक काय हें गोखल्यांना माहीत व गोखले काय हें टिळकांना माहीत! कोणी कोणाचा स्वभाव बदलूं शकत नव्हता. प्रश्न इतकाच होता कीं, समेटाचा जो प्रयत्न चालला होता व इतर प्रांतांतील नेमस्त लोकहि त्याला जो पाठिंबा देत होते तें कांहीं असलें तरी राष्ट्रीय सभा फिरून संयुक्त व्हावी याच मुद्यावर. टिळक पुढें जन्मभर कोणतें धोरण स्वीकारतील याची हमी त्यांच्यापासून हा पाठिंबा देणाऱ्यांनीं मागितली नव्हती किंवा ते तशी हमी देतील अशी त्यांची अपेक्षाहि असणें शक्य नाहीं आणि अशी हमी द्याल तरच आम्ही समेट करूं असा जर कोणाच्या म्हणण्याचा अर्थ आहे असा टिळकांचा समज झाला असता तर समेटाचें बोलणें त्यांनीं तेव्हांच धुडकावून लावलें असतें. गोखले हे समेट करणार होते तो एकट्या टिळकांवर व्यक्तिशः उपकार करण्याकरितां नव्हे. तर एकंदरीनें राष्ट्राचें व राष्ट्रीय सभेचें हित कशांत आहे हें पाहूनच. तसेंच 'I have never advocated boycott

of Government' या तारेंतील शब्दांचा अर्थ 'In my conversation with Subrao' असे शब्द गृहीत धरूनच करावयास पाहिजे होता. कारण प्रश्न आतांचा व या पुढचा इतक्यापुरताच असल्यामुळें 'मी पूर्वी केव्हां कांहींच केलें नाहीं' असें सांगण्याच्या भानगडींत टिळक कां पडतील ? शिवाय "आजहि माझे स्नेही लोक म्युनिसिपालिट्यांतून, लोकलबोर्डातून, कायदे कौन्सिलांतून काम करीत आहेत" हे सहकारपसंतीदर्शक शब्द त्याच तारेंत पुढें लिहिले होते ते जमेस कां धरावयाचे नाहींत ? तात्पर्य सुबराव यांच्या बोलण्याचा कांहींहि परिणाम गोखले यांच्या मनावर झाला असला तरी मेथा वाच्छा वगैरे मंडळी आपल्याला नांवें ठेवतील या एक प्रकारच्या नेतृनिष्ठेनेंच त्यांनीं या समेटाच्या भानगडींतून पाय मागें घेतला असावा. व ता. १६ चे पत्रावरून स्वतः टिळकांचीहि अशीच कल्पना होती असें दिसतें. टिळक व सुबराव यांचें हें भाषण निमित्तप्राय असावें. विजापूरकरांनीं प्रसिद्ध केल्याप्रमाणें सुबराव व टिळक यांच्या संभाषणांत गोखल्यांचे हेतु डळमळण्यासारखें कांहीं विशेष होतें असें म्हणवत नाहीं. असो. या सर्व वादाची हकीकत व आपली बाजू टिळकांनीं ता. ९ फेब्रुवारीच्या केसरींत "चोराच्या उलट्या बोंबा" या अग्रलेखांत दिली असल्यामुळें सदर अग्रलेख जसाचा तसाच आम्ही या भागाच्या परिशिष्टांत दिला आहे.

(५) गोपाळराव गोखले यांचा मृत्यु

या वादामुळें बरीच मोठी खपली निघाली. पण असे वाद पूर्वींहि पुष्कळ झाले होते आणि टिळक व गोखले यांचें शब्दयुद्ध ही कांहीं नवीन गोष्ट नव्हती मात्र या वादानंतर लवकरच जी एक गोष्ट दुर्दैवानें घडून आली तिच्यामुळें पूर्वीच्या कोणत्याहि वादापेक्षां लोकांच्या मनांत या वादाची आठवण अधिक राहिली. ही गोष्ट म्हणजे गोखले यांचा मृत्यु होय. ही दुःखकारक गोष्ट या वादानंतर अवघ्या एक दोन आठवड्यांत घडून आली. याला अनुलक्षून कित्येकांनीं या मृत्यूचें खापर टिळकांच्या डोक्यावर फोडण्याचा प्रयत्न केला. कारण कर्मधर्मसंयोगानें अशी गोष्ट घडली कीं, ९ फेब्रुवारीच्या केसरींत या वादावर जो भला पांच कॉलमचा लेख टिळकांनीं लिहिला त्याच्या समारोपांत खालील शब्द आले होते. "गोखले काय, टिळक काय, दोघांच्याहि गोंवऱ्या आतां बहुतेक ओंकारेश्वरावर गेल्या आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

टिळक काँग्रेसमध्यें आले तर ते ती कबजांत घेतील या म्हणण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. काँग्रेस राष्ट्रीय आहे. ती टिळकांची नव्हे किंवा गोखल्यांचीहि नव्हे. काँग्रेसचें धोरण काय असावें हें काँग्रेसनें ठरवावयाचें आहे. अमुक एका व्यक्तीनें नाहीं." यांतील 'ओंकारेश्वरावर गोंवऱ्या गेल्या' हे शब्द टिळकांनीं जे लिहिले ते गोखले यांच्या समीप आलेल्या मृत्यूला उद्देशून लिहिले असें कांहींचें म्हणणें. कांहींचें म्हणणें त्या शब्दांवरून गोखले मरावे अशी टिळकांची इच्छा असल्याचें ध्वनित होतें. आणि कांहींचें म्हणणें टिळकांच्या मनांत यांपैकीं कांहीं नसलें तरी ते विषारी शब्द गोखल्यांच्या जिव्हारीं लागले म्हणून त्यांचें आयुष्य आणखी कांहीं काळ लांबावयाचें तें न लांबतां ते शब्द मनाला लावून घेतल्यामुळें गोखले वारले. पण हें सर्व बोलणें बायकीथाटाचें असें आम्ही समजतों. आणि त्यांत गोखल्यांच्या मृत्यूच्या हळहळीपेक्षां टिळकांच्या द्वेषाचेंच प्रतिबिंब अधिक दिसतें. टिळकांच्या अपशब्दांनीं जर गोखले मरावयाचे तर ते यापूर्वीं कितीदां तरी मरावयास पाहिजे होते. कारण टिळक त्यांना टाकून लिहित, अपशब्द लिहित, असें जरी म्हटलें तरी एकमेकांना एकमेकांची ओळख फार दिवसांची होती. गोखल्यांचें मन नाजूक असलें तरी टिळकांची निंदा सोसण्याइतकें तें संवयीनें तरी खंबीर व टणक झालें होतें.

बरें टिळकांचा वरील लेख सगळा वाचून कोणींहि सांगावें कीं, असा खरा जिव्हारीं लागणारा एक शब्द जरी त्यांत कोणता आहे ? गोंवऱ्या ओंकारेश्वरीं गेल्या हें टिळकांनीं त्यांच्या एकट्यापुरतेंच म्हटलें नव्हतें. स्वत:लाहि उद्देशून तें म्हटलें होतें. आणि ४९ वर्षांच्या गोखल्यांना ते लागतील तर अठ्ठावन वर्षांच्या टिळकांना ते अधिकच यथार्थतेनें लागावेत. बोलाफुलाची गांठ किंवा काकतालीय न्याय किंवा निवळ योगायोग असेंच या शब्दांना उद्देशून कोणीहि समंजस मनुष्य म्हणेल. आणि खरोखर पाहिलें तर टिळकांचीं जीं त्या शब्दापुढील दोन वाक्यें आम्हीं दिलीं आहेत तीं लक्षांत घेतलीं तर आज कोण मरणार, उद्यां कोण मरणार याची चिकित्सा यांना खरी करावयाची नसून, व्यक्ति ही नश्वर आहे, राष्ट्रीय सभेसारखी संस्था ही चिरकाल टिकणारी आहे इतकाच विरोध त्यांना या ठिकाणीं दाखवावयाचा होता. 'नदीवरच्या गोंवऱ्या' टिळकांनीं आवेशाच्या बोलण्यांत काढल्या पण साध्या किंवा विनोदी बोलण्यांत ते शब्द कोणी वापरीत नाहीं असें नाहीं. आमच्या एका मित्राला उद्दे-

शून दुसऱ्या एकानें सरळ मनानें असे शब्द परवां भर सभेंत उच्चारले तेव्हां त्या मित्रानें त्यावर अशी विनोदी टीका केली. तो म्हणाला, " जिवंतवर्णीच माझ्या गोंवऱ्या नदीवर जाऊन पडलेल्या बऱ्या. कारण मग आयत्या वेळीं गोंवऱ्या येण्याला उशीर लागतो. आणि नदीच्या पात्रांत पाण्याच्या कांठीं उगीच बराच वेळ कुडकुडत बसावें लागतें. त्याऐवजीं शेकोटीची आधींच तयारी झालेली बरी ! " तात्पर्य टिळकांच्या लेखांत ते शब्द आले म्हणून गोखले मरावे या बुद्धीनें किंवा ते शब्द वाचून गोखल्यांचें मरण ओढवलें असें माहीत असतां त्यांनीं ते मुद्दाम लिहिले असें जो मनांत किंवा जनांत म्हणेल तो स्वतःच हीन भावनेचा मनुष्य असला पाहिजे यांत शंका नाहीं.

शुक्रवार ता. १९ फेब्रुवारी रोजीं रात्रीं गोपाळराव गोखले यांना मृत्यु आला. त्यांची प्रकृति अलीकडे बरेच दिवस खालावली होती. काळजाच्या एका विकारानें ते आजारी असत व त्यांचें हें दुखणें दिवसेंदिवस वाढत चाललें होतें. काळजाचा विकार हा दोन चार वर्षांचा जुना असून विलायतच्या एका प्रवासांत जहाजावरील एका दाराचा धक्का छातीला लागून तो अधिकच वाढला होता. त्यांतच परिश्रम करण्याची त्यांना अनिवार हौस असल्यामुळें आणि ते विश्रांति अशी थोडी घेत असल्यामुळें पुढें पुढें त्यांना रात्रीं झोंप येत नसे. आणि आली तरी फार वेळ टिकत नसे. म्हणून त्यांनीं सोसायटींतल्या एखाद्या गृहस्थाला अवेळींच उठवून आणून त्याच्याशीं गोष्टी बोलत बसावें किंवा कांहीं खेळ काढून खेळत बसावें आणि अशानें रात्र घालवावी. अशा रीतीनें पळापळानें अंतकाळ जवळ येत आहे हें गोखल्यांना दिसत होतें. पण त्याला त्यांचा किंवा त्यांच्या डॉक्टराचा कांहीं इलाजच नव्हता. काळजाचा विकार मनुष्याला केव्हां दगा देईल याचा नेम नसतो. तरी पण ते इतक्यांत जातील असें कोणास वाटलें नाहीं. शेवटीं शेवटीं त्यांनीं कामाचा हात थोडा आखडला होता व डॉक्टर लोक सक्त पहारा ठेवून त्यांना कोणाशीं फार बोलूं देत नव्हते. पण त्यांच्या प्राणाला ओहोटी लागली ती लागलीच. आणि इतके दिवस ते जगले हें तरी काम करण्याच्या हौसेनेंच जगले असेंहि म्हणतां येईल. मरणसमयीं गोखल्यांचें वय अवघें ४९ वर्षांचें होतें. एका दृष्टीनें ते आगरकर, आपटे वगैरे समव्यवसायांपेक्षां अधिक जगले परंतु हें कांहीं तरीच समाधान होय. टिळकांसारखें त्यांना साठ पासष्ट वर्षें आयुष्य लाभतें तर त्यांच्या हातून आणखी किती तरी

काम झालें असतें. पण जेवढें आयुष्य त्यांना लाभलें त्यांतच त्यांनीं इतर अनेक लोकांपेक्षां फार अधिक काम करून दाखविलें. म्हणून टिळकांनीं केसरींतील त्यांच्या मृत्युलेखावर ‘ मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरं ’ असें जें अवतरण लिहिलें तेंच खरें.

गोपाळराव गोखले हे एका गरीब कुळांत जन्मले. कागल येथील त्यांच्या वडिल भावानें त्यांचें एकंदर शिक्षण केलें आणि अल्पवयांतच ते बी. ए. झाले. पण स्वार्थत्यागाची वृत्ति मनांत असल्यामुळें टिळकांच्या उज्ज्वल उदाहरणानें मोहून त्यांच्याच बोलावण्यावरून ते न्यू इंग्लिश स्कूलला येऊन मिळाले व लाइफ मेंबर झाले. पुढें त्यांचे व टिळकांचे ग्रह जमले नाहींत ही गोष्ट वेगळी. शिक्षकाचें काम थोडे दिवस केल्यावर त्यांची बुद्धिमत्ता, इंग्रजी लिहिण्याबोलण्याची हातोटी, कोणत्याहि विषयाचा अभ्यास करण्याची इच्छा आणि मर्मग्राहकता व सर्वांत विशेष म्हटलें म्हणजे विनयशीलता हे त्यांचे गुण पाहून माधवराव रानड्यांनीं त्यांना निवडून आपल्या आवडत्या शिष्यवर्गांत सामील केलें. आणि तेव्हांपासून त्यांनीं रानड्यांच्या ठिकाणीं जी गुरुनिष्ठा ठेविली ती यावज्जन्म. आणि या गुरुनिष्ठेचें फळहि त्यांना तसेंच मिळालें. कारण ‘ आपणांसारिखे करिती तात्काळ ’ ही म्हण या ठिकाणीं खरी ठरली. गोखले यांचा बी. ए. च्या परीक्षेचा विषय गणित असला तरी इंग्रजी भाषेच्या आवडीनें त्यांनीं तिचा परिश्रमानें अभ्यास करून ती चांगली हस्तगत केली. स्मरणशक्ति खूप कमावलेली असल्यानें त्यांचें इंग्रजी भाषेचें पाठांतर फार चांगलें होतें. पण पुढें हळू हळू इंग्रजी हा शिक्षणाचा विषय सोडून देऊन त्यांनीं इतिहास व अर्थशास्त्र घेतलें आणि शिक्षकाचें काम सोडून देईपर्यंत त्यांनीं त्या विषयांतील आपली प्रवीणता जशी वाढवली त्याप्रमाणें आपल्या उत्कृष्ट व्याख्यानांनीं शिष्यांचेंहि कल्याण केलें. हे दोन विषय त्यांना सार्वजनिक आयुष्याच्या प्रवेशद्वारासारखे उपयोगी पडले. १८८७ पासून रानड्यांनीं त्यांचा सार्वजनिक सभेंत प्रवेश करविला. आणि सीतारामपंत चिपळूणकरानंतर ते सभेचे चिटणीस व त्रैमासिकाचे संपादक झाले. या सुमारास आगरकरांबरोबर त्यांनीं ‘ सुधारक ’ पत्र काढलें पण पुढें लवकरच त्यांनीं त्याचा संबंध सोडला. टिळक त्यांहून नऊ वर्षांनीं वडील तथापि दोघांचेंहि सार्वजनिक चरित्र बरोबरच सुरू झालें व प्रथम बरींच कामें उभयतांनीं भागीदारीनें केलीं.

एका बाजूनें टिळक हे चिटणीस निवडून द्यावे तर दुसऱ्या बाजूनें गोखले. पण थोड्याच दिवसांनीं त्यांची जोडी फुटली आणि दोघांनींहि दोन मार्ग आक्रमिले.

सन १८९२ किंवा १८९३ सालीं मुंबईस एका सभेंत लष्करी खर्चाच्या विषयावर गोखल्यांचें मुख्य वक्ते म्हणून भाषण झालें. अध्यक्ष मेथा व उपवक्ते वाच्छा हे होते. पण आपल्या वक्तृत्वानें व विषयप्रतिपादनाच्या शैलीनें गोखल्यांनीं दोघांवरहि ताण केली आणि हें पाहून मेथा व वाच्छा या दोघांच्याहि चेहेऱ्यावर गोखल्यांविषयींच्या कौतुकाचें तेज चमकत होतें हें सर्वांनीं पाहिलें. यावेळीं गोखले अवघे सव्वीस किंवा सत्तावीस वर्षांचे असावे. सार्वजनिक कामांत त्यांचें पाऊल जें एकदां पुढें पडलें तें कधींच मागें आलें नाहीं. १८९६ सालीं हिंदुस्थानतर्फें वेल्बी कमिशनपुढें त्यांना साक्षीदार म्हणून पाठविण्यांत आलें आणि तेथें झालेलीं त्यांचीं प्रश्नोत्तरें पाहिलीं म्हणजे कोणालाहि त्यांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल अभिमान वाटेल. १८९९ सालीं ते मुंबई कायदेकौन्सिलांत शिरले पण तें क्षेत्र त्यांच्या कर्तृत्वाला अपुरें असें तेव्हांच दिसून आलें. १९०२–०३ सालीं सर फेरोजशहा मेथा यांनीं वरिष्ठ कौन्सिलांतील आपली जागा खालीं करून त्यांना दिली. तेथपासून सतत अकरा बारा वर्षें ते तेथें होते, पण त्यांची जागा घ्यावी असें दुसऱ्या कोणाला वाटेना व द्यावी असें कोणास म्हणवेना. कौन्सिलांतील त्यांचीं भाषणें वाचलीं म्हणजे तीं माहितीनें पूर्ण भरलेलीं व अत्यंत परिणामकारक अशीं सहज दिसतात. शिवाय त्यांची वाणी मृदु, मोहक असल्यामुळें आणि त्यांच्या बोलण्यांत सच्चेपणा व कळकळ हीं मूर्तिमंत प्रगट होत असल्यानें त्यांची छाप तज्ज्ञ व निष्णात अशा अनुभविक व हुशार अधिकाऱ्यांवरहि पडे. त्यांच्या भाषणांत मुख्य गुण म्हटले म्हणजे भाषण लहान असो मोठें असो त्यांत प्रमेय व अनुमान हीं एखाद्या सुंदर इमारतीप्रमाणें प्रमाणबद्ध असत. आधार व आंकडे पाहून पारखून घेतलेले असावयाचे. विषयांतर कोठेंहि नसावयाचें. शब्द मेजके रेखीव तोलीव असे असावयाचे. प्रत्येक वाक्यागणिक उद्दिष्टाचें पाऊल पुढें पडत असावयाचें. आणि या सर्वांवर प्रांजलपणा व मृदुलपणा हीं बारीक हातानें पसरलेलीं असावयाचीं. पण उलट त्यांच्या भाषणांत विनोद सहसा कोठें आढळावयाचा नाहीं. ज्याप्रमाणें डॉ. रासबिहारी घोष

वगैरेंच्या भाषणांत अभिजात वाङ्मयाचे संदर्भ व रुचिर ध्वनि पदोपदीं उमटलेले दिसतात तसे यांच्या भाषणांत आढळत नसत. वक्तृत्वाची जी एक ठरीव कल्पना आहे त्या दृष्टीनें गोखल्यांना कदाचित् वक्तेहि म्हणतां येणार नाहीं. पण मन वळविणें किंवा दुसऱ्यांना आपलेसें करणें हा जो वक्तृत्वाचा हेतु व परिणाम तो सिद्ध करण्यांत इतर नामांकित वक्त्यापेक्षांहि गोखल्यांचा हातखंडा असे. याचें कारण एकच कीं त्यांत प्रसाद, प्रांजलपणा, बुद्धिमत्ता व कळकळ हीं खेचून भरलेलीं असत. यांतच त्यांचा वर्ण व बाह्यरूप यांची भर पडे. व त्याहिपेक्षां खरा गुण म्हटला म्हणजे त्यांच्या भाषणांतच काय पण ज्यांना एकदां गुरुजन किंवा नेते त्यांनीं मानले त्यांच्या विषयींच काय पण समोरच्या प्रेक्षकांविषयींहि त्यांची विनयबुद्धि प्रगट होई. त्यांच्या भाषणांत आवेश असला तरी अपशब्द नसे आणि मर्मज्ञपणा असला तरी कुचाळी नसे. हे जे त्यांचे गुण सभापांडित्यांत तेच खाजगी संभाषणांतहि दिसून येत. यामुळें नेमस्त पक्षाकडून परदेशीं पाठविण्याला जर कोणी एकच मनुष्य योग्य असेल तर ते गोखले असें त्या पक्षानें कायमचें ठरवून टाकलें होतें आणि ते सार्वजनिक कार्याला दिवसभर वाहिलेले व पडेल तें काम अंगावर घेण्याला तत्पर असे असल्यामुळें इतर धंदेवाईक वकिल, सॉलिसिटर, व्यापारी, कारखानदार, शाळुमुत्सद्दी व पर्यंकपंडित यांना त्यांच्यापुढें हारच खावी लागे.

पण इतके गुण असूनहि त्यांच्या ठिकाणीं होती तशी उज्ज्वल देशभक्ति, कर्तव्यनिष्ठा व स्वार्थत्यागबुद्धि नसती तर त्या गुणांचें तेज जनतेवर पडलें नसतें. त्यांच्या प्रतिपक्षांना देखील हे त्यांचे दुहेरी गुण मान्य होते. पक्षाभिमानामुळें टिळकांचे गुण उघडपणें मान्य करण्याला नेमस्त हे खळखळ करीत व त्यांची जीभ किंवा लेखणी होईल तितकें अंग चोरी. तोच प्रकार गोखल्यांच्या संबंधानें राष्ट्रीय पक्षाचाहि होत असे. आणि दुर्दैवानें जन्मभर या दोन पक्षांच्या मूर्धाभिषिक्त पुढाऱ्यांचें धांवतें युद्ध चालू राहिल्यामुळें आणि परस्परांनीं परस्परांविषयीं मर्यादेबाहेर अनादर दाखविल्यामुळें अनुयायांच्या वर्तनांत अनादराला अप्रीति व द्वेष यांचेंहि स्वरूप आलें होतें. पुष्कळांना असें वाटे कीं हे दोन पुढारी एका बाजूला राहून एकच धुरा मानेवर घेऊन काम करतील तर काय बहार होईल ! पण अशी अपेक्षा करणें म्हणजे सूर्यचंद्र एकाच वेळीं आभाळांत राहून सारखेच प्रकाशमान व्हावे अशी अपेक्षा करण्यासारखेंच व्यर्थ होतें. एका

क्षितिजाच्या दोन टोंकांवर राहूनच त्यांनीं आपापलें काम आपापल्या निम्म्या भागापुरतें करावें असाच ईश्वरी संकेत होता. आतां ते दोघेहि कालवश झाल्यानेंच त्यांचीं नांवें जनतेच्या मुखांत एकत्र नांदूं शकतात. त्यांच्यांतील वाद दुष्ट स्वप्नाप्रमाणें लोक आनंदानें विसरले. व राजकारणी महाराष्ट्राची स्मृति जोंपर्यंत कायम राहील तोंपर्यंत हे दोन राष्ट्रपुरुष एकदम सारखेच डोळ्यांपुढें आल्याशिवाय राहणार नाहीं.

टिळकांप्रमाणें गोखल्यांच्याहि स्वभावांत व्यंगें नव्हतीं असें नाहीं. ते तापट नसले तरी त्रासिक होते. त्यांचा स्वभाव थोडा हावळा व चिरचिरा होता. वेळ आली असतां कोणाला टाकून बोलणार नाहींत किंवा त्याचा पाणउताराहि करणार नाहींत असे नव्हते. टिळकांनीं जशी त्यांची निंदा केली तशी त्यांनींहि टिळकांची करावयाला सोडलें नाहीं. टिळकांची एक प्रकारची तर त्यांची दुसऱ्या प्रकारची. पुण्याच्या दुखवट्याच्या सभेंत एका वक्त्यानें केलेलें त्यांचें वर्णन येथें दिलें असतां अप्रस्तुत होणार नाहीं. " ॲरिस्टॉटल याच्या व्याख्येप्रमाणें गोखल्यांनीं अवगुण व गुणातिरेक या दोहोंमधल्या सुवर्णबिंदूचा बरोबर वेध केला होता. त्यांच्या अंगीं धारिष्ट नव्हतें पण धैर्य होतें. तीव्र मतभेद पात्रता होती पण भांडखोरपणा नव्हता. शब्दांत गोडी किंवा मवाळी होती पण तोंडदेखलेपणा किंवा तोंडपुजेपणा नव्हता. त्यांचा शब्दस्पर्श मृदु पण तत्त्वाला ते कठोर होते. त्यांनीं हातांत मखमलीचे हातमोजे घातलेसे वाटले तरी आंत वळलेली मूठ लोखंडी किंवा पोलादी असे. ते सुविनीत असत पण भिऊन वागत नसत." ता. २३ फेब्रुवारीच्या केसरींत टिळकांनीं अग्रलेख लिहून गोखले यांचें जें गुणवर्णन केलें त्यांतील एकदोन उतारे येथें देऊन हें गुणवर्णन संपवूं. " एका गरीब ब्राह्मणाच्या मुलानें अभ्यास करून परीक्षा पास झाल्यावर थोड्याच वर्षांत हत्ती, घोडे, संपत्ति, सत्ता किंवा अशीं दुसरीं बाह्य साधनें जवळ नसतां सर्व देशांत आपलें नांव आबालवृद्धांचे तोंडीं ठेवून जावें हें कांहीं लहानसान काम नव्हे. गोखल्यांच्या अंगीं अनेक गुण होते. पण मुख्य गुण म्हटला म्हणजे निर्लोभ अंतःकरणानें वेळींच देशकार्याला वाहून घेणें हा होय. तरुणपणीं संसार यथास्थित करून मंदावलेल्या कायिम व मानसिक शक्ति इतर कर्तव्याच्या अभावीं लोकोपयोगाला वाहणारे पुरुष आढळल्यास त्यांच्याबद्दल विशेषशी आदरबुद्धि मनांत उत्पन्न होत नाहीं. पण इंद्रियशक्ति शाबूद आहेत, स्वार्थासाठीं उद्योग करण्यास

शरीर समर्थ आहे, वार्धक्य अजून दूर आहे, आणि संसारांतील सुखाचें स्वरूप अद्याप मनोहर असून तिकडे चित्ताची प्रवृत्ति होणें साहजिक आहे अशा वेळीं आणि विशेषेंकरून या दिशेनें गेलें असतां आपणांस यश मिळण्याचा संभव इतरांपेक्षां कांकणभर अधिक आहे अशी मनास खात्री वाटत असतांहि या सर्व मनोहर देखाव्यावरून दृष्टि मागें ओढून यशाशक्ति आपल्यास देशकार्याला वाहून घेणें, त्यांत आलेलीं संकटें सोसण्यास कबूल असणें किंबहुना त्यांतच आनंद मानून त्यासाठीं सतत परिश्रम करण्यास तयार होणें याला एक प्रकारचा बळकट मनोनिग्रह लागतो. आणि तो मनोनिग्रह ज्यानें दाखविला व नुसता दाखविला नव्हे तर आमरणांत कायम ठेवला तोच पुरुष धन्य होय. मनुष्य कोणत्या कोणत्या बुद्धीनें प्रवृत्त होतो हें लक्षांत ठेवूनच प्रत्येकाची किंमत करावी लागते. त्यांचा स्वभाव सौम्य असल्यामुळें हातीं घेतलेलें काम सौम्य उपायांनींच पार पाडण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति असे आणि आमच्यासारख्या कित्येक लोकांस हे सौम्य उपचार अनाठायीं आहेत असें वाटे. पण पथ्य आणि उपचार यांच्या तीव्रातीव्रतेसंबंधानें दोन वैद्यांमध्यें जरी मतभेद झाला तरी वैद्य या नात्यानें गोपाळरावजींची जी योग्यता होती ती आम्हासहि मान्य आहे. "

गोखले वारले त्यावेळीं टिळक गीतारहस्य ग्रंथ तयार करण्याकरितां सिंहगडास जाऊन राहिले होते. मृत्यूची वार्ता कळतांच मंडळींनीं त्यांना मुद्दाम वाहन पाठवून पुण्यास आणविलें. दोनप्रहरीं स्मशानयात्रेचा मोठा समारंभ झाला. तेव्हां टिळकांनीं भाषण करून विद्यार्थ्यांस उपदेश केला कीं, "बाबांनो गोखल्यांच्याबद्दल नुसती हळहळ वाटून उपयोग नाहीं. त्यांचें उदाहरण तुमच्या डोळ्यांपुढें आहेच व या पिढीच्या विद्यार्थ्यांतून गोखल्यांसारखा एक तरी निर्माण होऊन त्याची जागा घेईल तर ही हळहळ वाटल्याचा कांहीं उपयोग." टिळकांचा गोखल्यांच्यावरील मृत्युलेख आणि स्मशानांतील भाषण हीं पाहून कांहीं भोळे लोक म्हणूं लागले, " कायहो ! गोखल्यांच्या विषयीं जर टिळकांचें मत इतकें चांगलें होतें तर जन्मभर त्यांना त्यांनीं नांवें कां ठेविलीं व त्यांच्याशीं कां भांडले ? " दुसरे म्हणाले "जन्मभर नांवें ठेविलीं व भांडले तर मृत्यूनंतर तरी असे स्तुतिपाठ गाण्याचें कारण काय ! वाईट मनुष्य काय मेल्यानें चांगला होतो ! " आणि दुसरे कांहीं म्हणाले, " टिळकांनीं गोखल्यांविषयीं मृत्यूनंतर जें लिहिलें व स्मशानांत तें जें बोलले तें मुळीं खरें मनचें नव्हतेंच. " पण चवथाहि एक वर्ग होता व तो

म्हणाला, "या तिघांनाहि कांहीं कळत नाहीं. मनुष्य तत्त्वाकरितां भांडत असतो. व भांडण हें मतभेदाचें कांहींसें विकृत स्वरूप आहे. यत्किंचितही विकार मनांत येऊं न देतां मतभेद प्रगट करणें ही गोष्ट कोणासहि साधत नाहीं. टिळक टाकून व स्पष्ट बोलत. गोखले वेगळ्या पद्धतीनें बोलणारे होते म्हणून ते फक्त तोंडांतल्या तोंडांत व तोंड वाईट करून म्हणत 'या टिळकाविषयीं जितकें कमी बोलावें तितकें बरें.' पण व्यक्तिस्वार्थ नसला म्हणजे तत्त्वाकरितां आवेशानें भांडलें झगडलें म्हणून काय झालें! प्रतिपक्षी मृत्यु पावला तर वैर हें जसें मरणांत तसेंच त्याच्याशीं भांडण हेंहि मरणान्तच. अर्थात् मरणानंतर त्याच्या गुणावगुणाचा आढावा घेण्याचेंच काम उरतें. आणि या आढाव्यांत अवगुणांपेक्षां गुणांचीच बाकी फार मोठी रहाते म्हणून त्याची योग्य ती स्तुतिहि करावयाची आणि तेव्हां मात्र मागें घ्यावयाचें नाहीं."

(६) राष्ट्रीय पक्षाची परिषद

गोखले यांच्या मरणानंतर संयुक्त राष्ट्रीय सभेचा वाद कांहीं दिवस थांबला. परंतु या कामांत झालेला बखेडा लक्षांत घेऊन त्यावर भर विशेष न देतां व त्यावर अवलंबून न राहतां आपल्या पक्षाचें स्वतंत्र कार्य करण्याला प्रारंभ करावा असें टिळकांनीं ठरविलें. व हें स्वतंत्र कार्य चालविल्यानें संयुक्त राष्ट्रीय सभा होण्याला मदतच होईल असें त्यांना वाटलें. समेटाचा प्रयत्न ताबडतोब यशस्वी होण्याचें चिन्ह नव्हतें तरी त्यामुळें स्वतंत्र राष्ट्रीय सभा भरविण्याची कल्पना टिळकांना पसंत पडली नाहीं. आणि पुढें मागें ती गोष्ट अनिर्वाह्य ठरणारच असली तर ती सिद्ध करण्याला आपल्या पक्षाची अधिक संघटना करणें योग्य आहे या दृष्टीनें प्रथम आपल्या इलाख्यापुरता प्रयत्न करून पाहण्याकरितां त्यांनीं राष्ट्रीय पक्षाची प्रांतिक परिषद भरविण्याचें ठरविलें. आदल्या वर्षीं सातारा येथें टिळक मंडालेस असतां अशाच उद्देशानें राष्ट्रीय पक्षाची प्रांतिक परिषद भरविण्याचा प्रयत्न यशस्वी झाला होता. सातार्‍यानंतरची सभा नगर येथें भरविण्याचें चितळे व बाळासाहेब देशपांडे यांनीं कबूल केलें होतें. सातार्‍यास जशी पाठक व करंदीकर यांची जोडी त्याचप्रमाणें नगरास चितळे व देशपांडे यांची जोडी होती. पण मध्यंतरीं बाळासाहेब देशपांडे हे मृत्यु पावल्यामुळें सभा नगरास भरविणें शक्य नव्हतें. यामुळें ती बेळगांवास भरवावी असा प्रथम विचार होता. पण बेळगांवास प्लेग झाला. म्हणून

सभा पुण्यासच भरवावी असें ठरविण्यांत आलें. मे ८–९ व १० या तारखा निश्चित करण्यांत आल्या. समेटासंबंधानें टिळकांचें मत काय होतें हें पूर्वी आलेंच आहे. त्यावरून पाहतां ते स्वतंत्र राष्ट्रीय सभा भरविण्याच्या विरुद्ध होते आणि समेटाची शक्यता व इष्टता राष्ट्रीय पक्षांतील कांहीं प्रमुख गृहस्थांना अजून पटत नव्हती तरी टिळकांना मात्र ती पूर्णपणें पटली होती. याचें प्रत्यंतर हेंच कीं टिळकांच्या संमतीनें परिषदेच्या चिटणिसानीं जें जाहीरपत्रक काढलें त्यांत सातारा सभेच्या तत्त्वावरच पुण्याचीहि परिषद् भरविण्यांत येणार असें लिहिलें होतें. तें तत्त्व असें कीं काँग्रेसच्या प्रतिज्ञापत्रिकेवर जरी कोणीं प्रत्यक्ष सही केली नसली तरी परिषदेस येणाऱ्या प्रतिनिधींना तें प्रतिज्ञापत्रक मान्य आहे असेंच समजून चालण्यांत येईल. "हें कलम ज्यांना मान्य असेल तेच परिषदेचे प्रतिनिधि होऊं शकतील इतर होऊं शकणार नाहींत." या जाहीरपत्रकांत असेंहि लिहिलें होतें कीं, साताऱ्याप्रमाणें येथेंहि अधिकारी मंडळी परिषदेशीं सहानुभूति दाखवून तिचें काम पार पाडण्यास मदत करतील अशी आशा आहे. यावरून टिळक सरकारावर बहिष्कार घालणार आहेत किंवा घालणारे आहेत अशा समजुतीवर मद्रासच्या काँग्रेसमध्यें नेमस्तांकडून समेटाला विरोध करण्यांत आला होता तो वाद व ती समजूत किती व्यर्थ होती हें अप्रत्यक्ष रीतीनें सिद्ध झालें.

ता. २० एप्रिल रोजीं 'सार्वजनिक सभें'त जाहिर सभा भरून परिषदेचें स्वागतमंडळ बनविण्यांत आलें. स्वागतमंडळाचे अध्यक्ष अण्णासाहेब पटवर्धन हे नेमले गेले. शेवटीं "लोकमतानुसार डेलिगेट निवडणें ही पूर्वपरंपरा असून पुढेंहि तें चालावें इतकाच प्रयत्न आहे व ही मागणी मान्य झाली असतां आम्ही काँग्रेसची सर्व घटना मान्य करूं व काँग्रेसला जाऊं" असें टिळकांनीं सांगून महाराष्ट्रांतील लोकांना परिषदेला येण्याची विनंति केली. पुण्यास परिषद् भरणार ही गोष्ट जात्याच उत्साहवर्धक होती. शिवाय टिळक कारागृहांतून सुटून आल्यामुळें त्यांच्या भेटीचा समक्ष लाभ घ्यावा अशी पुष्कळांना सहजच इच्छा. राष्ट्रीय पक्षानें पुनः काम हातीं घेतलें. त्या कामाला मार्गदर्शक होणारे टिळक स्वतः हजर. आणि उपक्रम राष्ट्रीय पक्षाकडून असला तरी उद्देश काँग्रेसमध्यें समेट घडवून आणण्याचाच आहे. या अनेक गोष्टींमुळें परिषद् यशस्वी होणार अशी सर्वांना आशा वाटूं लागली व ती पुढें सफलहि झाली.

परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून बॅ. बॅप्टिस्टा यांची निवडणूक केली व ती त्यांनीं मान्य केली. याच सुमारास प्रिव्ही कौन्सिलमध्यें ताईमहाराजांच्या खटल्याचा निकाल अखेर टिळकांना अनुकूल असा झाला ही बातमी आल्यामुळें उत्साहाच्या दुधांत आनंदाची साखर पडली. पुणें शहरांत व लष्करांत जाहीर सभा भरून प्रतिनिधींची निवड करण्यांत आली. इतर ठिकाणींहि अशाच सभा भरून निवडणुकी होऊं लागल्या. परिषद् ता. ८ रोजीं सकाळीं किर्लोस्कर नाटकगृहांत सुरू झाली. स्वागताध्यक्ष अण्णासाहेब पटवर्धन यांचें भाषण झाल्यावर बॅ. बॅप्टिस्टा यांची निवडणूक होऊन त्यांनीं मोठें वक्तृत्वपूर्ण भाषण केलें. प्रारंभीं सहजच त्यांनीं टिळक सुटून आल्याचा उल्लेख केला. ते म्हणाले, "पूर्वी ग्रीस वगैरे देशांत राजकीय पुढाऱ्यांना हद्दपारी घडे. पण देशावर एखादें संकट आलें म्हणजे त्यांनाच परत बोलावून त्यांच्या पुढारीपणानें संकटांचा परिहार करून घेत. आज स्वराज्यविहीन हिंदुस्थानला तर कायमचें संकट आहे. पण युद्धामुळें सरकारावरहि संकट आलें आहे. अशा वेळीं टिळकांसारखे पुढारी बंधमुक्त होऊन आले हा सर्वांनाच लाभ होय." नंतर त्यांनीं ताईमहाराज प्रकरणीं हायकोर्टातील चंदावरकर यांच्या निकालावर टीका करून टिळकांना शीलभ्रष्ट करण्यासारखे आरोप आणले ते प्रिव्ही कौन्सिलनें धुऊन टाकले याबद्दल टिळकांचें अभिनंदन केलें. नंतर महायुद्धाचा उल्लेख करून याप्रसंगीं विलायतेंत चळवळ करावी, स्वराज्याची एखादी योजना बनवावी आणि होमरूलच्या नांवानें मागणी करावी असें त्यांनीं सुचविलें. समेटासंबंधानें ते असें म्हणाले कीं, "मवाळ जहाल हा भेद आपण विसरला पाहिजे. सर्वच आपापल्या परी नॅशनॅलिस्ट म्हणजे देशाभिमानी आहेत. मवाळ म्हटला कीं तो गवळ्याच्या दुधाप्रमाणें बेचव आणि जहाल म्हटला म्हणजे हातांत कोलीत घेऊन नाचणारा अत्याचारी असतो ही समजूत टाकून द्यावी." परिषदेंत पहिला ठराव महायुद्धासंबंधाचा होता. त्यांत दोस्तराष्ट्रांना यश चिंतिलें होतें. हा ठराव टिळकांनीं मांडला. ते म्हणाले युद्धांतील उभय पक्ष ईश्वर हा या कामीं आपल्या बाजूचा आहे असें म्हणून त्याला आपणांकडे खेचीत असल्यामुळें कोणीकडे जावें याविषयीं ईश्वरालाहि अडचण पडली असेल. पण कोणतेंहि राष्ट्र कितीहि लहान असलें तरी त्याच्या स्वातंत्र्याचें रक्षण व्हावें असें जो म्हणत असेल तोच खरा सत्पक्ष व तिकडेच ईश्वर जाईल. म्हणून स्वार्थाच्या दृष्टीनेंही इंग्रजांचा

जय होणें आम्हाला श्रेयस्कर. कारण त्यांच्यापासूनच स्वराज्य मिळण्याची आम्हांला आशा. "

गोखले यांच्या मृत्यूसंबंधाचा दुसरा ठरावहि टिळकांनींच मांडला. ते म्हणाले, 'गोखले यांच्यासारख्या तरुण मनुष्याच्या मृत्यूसंबंधीं दुखवट्याचा ठराव मांडण्याचें काम माझ्यासारख्या त्यांच्याहून वडील माणसाकडे यावें याचें वाईट वाटतें.' याचा उघडच अर्थ असा कीं मी आधीं व नंतर गोखले मृत्यु पावणें योग्य होतें. या एका वाक्यावरूनच गोखलेटिळकांच्या गोंवऱ्या नदीवर गेल्या आहेत या गोखल्यांच्या मृत्यूपूर्वी लिहिलेल्या टिळकांच्या वाक्याचा अर्थ खरोखर कसा घ्यावयाचा हें कळून येण्यासारखें आहे ही गोष्ट जातां जातां सांगितली पाहिजे. 'मी सर्व बहिष्कारवादी नाहीं कारण माझे लोक स्थानिक स्वराज्यांत व कायदेकौन्सिलांत काम करीत असून त्याला माझी संमति आहे.' हें जें वाक्य टिळकांनीं बेझन्टबाईंना तारेनें समेटाच्या वादांत कळविलें त्याचें स्वारस्य व्यक्त करणारा असाहि एक ठराव या सभेंत झाला. केळकर हे मुंबईकौन्सिलच्या निवडणुकीस पूर्वी उभे राहिले असतां मुंबई सरकारनें त्यांची उमेदवारी निष्कारण रद्द केली तरी त्या गोष्टीचा निषेध करून मुंबई सरकारनें केळकरांवर मारलेला अपात्रतेचा शिक्का काढून टाकावा असा तो ठराव होता. टिळक हे जर खरोखरी सरकारवर बहिष्कार घालणारे असते तर असा ठराव या राष्ट्रीय पक्षाच्या परिषदेंत कोणीं सुचविला नसता हें उघड आहे. शेवटीं पुढील परिषद बेळगांवास भरावी अशा विषयीं बेळवी यानीं निमंत्रण दिलें. अशा रीतीनें ही परिषद उत्तम रीतीनें पार पडली. स्वागतसभेचे सभासद ४०० झाले होते. ९६० प्रतिनिधि आले. फी भरून तिकीट काढून एक हजार प्रेक्षक आले. यावरून परिषद भरविण्याच्या या उपक्रमाला लोकांची किती मदत होती हें सहजच दिसून येईल. १९०९ ते १९१४ सालापर्यंत भरलेल्या कोणत्याहि नेमस्त काँग्रेसला इतका समाज नसेल ! परिषदेच्या या यशाचा परिणाम इतर प्रांतांतील राष्ट्रीय पक्षावर तर झालाच पण नेमस्तांवरहि झाला. कन्व्हेन्शनच्या शिक्क्याशिवाय प्रांतिक परिषदेचें नाणें खरें ठरणार नाहीं या समजुतीनें मुंबई प्रां. काँ. कमिटीनें आपली टांकसाळ बंद ठेविली तरी जनतेचें अडत नाहीं ही गोष्ट सिद्ध झाली. आणि राष्ट्रीय पक्षाला काँग्रेसमध्यें येण्याला घटनेंत कांहीं तरी अधिक सोयी तुम्हीं कराव्या हेंच आतां अपरिहार्य होय अशीहि गर्भित सूचना पुण्याच्या

परिषदेच्या यशांत होती. इतकेंच नव्हे तर समेटाचा पुढेंहि प्रयत्न व्हावा याकरितां परिषदेंत टिळक, बॅप्टिस्टा व बेळवी यांची एक कमिटीहि नेमण्यांत आली. टिळकांनीं केसरींत लिहिलें कीं ' प्रांतिक सभा राष्ट्रीय सभेपासून भिन्न राहूं इच्छिते असें आतां कोणी अनुमान करील तर तें चुकीचें आहे. '

राष्ट्रीय पक्षाच्या परिषदेशीं स्पर्धा करावी म्हणून नेमस्तांनींहि आपली परिषद् भरविण्याचें ठरविलें. पण कन्व्हेन्शनवाले व राष्ट्रीय पक्षाचे लोक यांचें प्रमाण बहुधा प्रत्येक ठिकाणीं किती असतें हें नेमस्तांना बेळगांव शहरांत लवकरच दिसून आलें. तेथील डि. कॉं. कमिटीनें एका वकिलाच्या दिवाणखान्यांत बेळगांव शहराच्या नागरिकांची जाहिर सभा भरविण्याचें ठरवून ' तुमची छाती असेल तर या जाहिर सभेस या ' असें राष्ट्रीय पक्षाला आव्हान केलें. लोकांना ही थट्टा वाटली तरी सहज म्हणून शेंदीडशें लोक सभेस गेले. खुद्द कन्व्हेन्शनवाले अवघे ८।९ होते. अर्थात् अध्यक्षाच्या निवडणुकीपासूनच विरोधाला सुरवात झाली. शेवटीं छत्रे वकील यांनीं कबूल केलें कीं, 'जाहिर सभा बोलाविली ही आमची चूक झाली. ज्यांना कन्व्हेन्शनची घटना मान्य असेल त्यांनाच हें आमंत्रण द्यावयास पाहिजे होतें. ' शेवटीं हा सर्व मजकूर सभेच्या वृत्तांतांत लिहून ठेवून वाचून दाखविला तेव्हां बाकीचे सर्व लोक उठून गेले व कन्व्हेन्शनवाले तेवढे शिल्लक राहिले. त्यांनीं भरविलेली ही सभा पुण्यास जी नेमस्तांची प्रतिस्पर्धी प्रां. परिषद् लवकरच भरणार होती तिला डेलिगेट निवडण्याकरितां होती. ही परिषद् ता. १० जुलै रोजीं पुण्यास भरली व ११ व्या तारखेला समाप्त झाली. या प्रां. सभेबद्दल नेमस्तांकडून २—३ महिने खटपट चालू होती. सभेस गव्हर्नरसाहेब, त्यांची पत्नी व कौन्सिलर्स हे कांहीं वेळ आले होते. या सभेला प्रेक्षक समुदाय फार थोडा होता. प्रतिनिधीहि थोडे होते. स्वागत कमिटीच्या अध्यक्षांनीं अखेर म्हटलें कीं ' आमचा पक्ष अल्पसंख्याक असला तरी महत्त्वाचा आहे. ' या परिषदेला नेमस्तांनीं १५ वी असें नांव दिलें. पण नव्या घटनेखालची ती पहिलीच प्रांतिक सभा होती. पुण्यांत झालेल्या या दोन परिषदांमुळें समेट आतां होत नाहीं असें लोक सहजच बोलूं लागले. या नेमस्तांच्या परिषदेंत राजकीय टीकेचे विषय फारच थोडे घेतले गेले. शिवाय राष्ट्रीयांच्या सभेला निमंत्रण पाठविलें असतां कलेक्टरसाहेब आले नाहींत व दुसऱ्या सभेला स्वतः गव्हर्नरसाहेब आले यावरूनहि लोकांनीं काय अनुमान बांधावयाचें तें बांधलें.

(७) होमरूल लीगची स्थापना

पुण्याच्या परिषदेंत बॅ. बॅप्टिस्टा यांनीं होमरूल हें आपलें ध्येय करून त्याची मागणी करावी असें म्हटलें होतें व त्याकरितां एक वेगळा संघ आपण स्थापावा असें त्यांचें व टिळक यांचें बोलणें त्यापूर्वीच सुरू होतें. काँग्रेसचा वाद सुरू असो वा नसो, संयुक्त राष्ट्रीय सभा होवो वा न होवो, पण राष्ट्रीय पक्षाला संघटनात्मक असें चळवळीचें जें कांहीं तरी एक साधन असावें, तें केवळ प्रांतिक नसावें आणि स्वराज्याची मागणी हाच त्याचा उद्देश असावा अशा सूचना होत्या. पूर्वी सुबराव यांच्या बरोबर १९१४ सालीं मद्रासच्या काँग्रेसपूर्वी पुण्यास टिळकांचें जें संभाषण झालें त्यांत ‘आम्ही जरूर तर आमची एखादी लीग काढूं व होमरूलची मागणी करीत राहूं आणि एखादें स्वराज्यविषयक बिल पार्लमेंटमध्यें आणवूं’ असें टिळक म्हणाले होते हें पूर्वी आलेंच आहे. तात्पर्य लीगचा हा विचार आज ८–१० महिने सुरू होता, तथापि लीग प्रत्यक्ष काढली गेली नव्हती. होमरूल आणि साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य यांत वस्तुतः फारसा भेद नाहीं. पण होमरूल हा शब्द सुटसुटीत असून तो उच्चारल्याबरोबर आयर्लंडचा इतिहास माहीत असणारांना तिकडे झालेल्या एका मोठ्या चळवळीची आठवण होते व त्याच्या कायदेशीरपणासंबंधानें शंका उरत नाहीं म्हणून ‘होमरूल’ या नांवानें स्वराज्याची चळवळ करावी अशी कल्पना होती. पण बेझन्टबाईनीं त्यांच्या प्रवृत्तिपर स्वभावाप्रमाणें आणि एकतंत्रीपणामुळें मनांत येतांच ती गोष्ट करूनहि टाकली! व ता. २५ सप्टेंबर १९१५ च्या न्यू इंडिया पत्रांत बाईनीं आपल्या स्वराज्य संघाची उद्देशपत्रिका प्रसिद्ध केली. त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, “आमची ही लीग राष्ट्रीय सभा काँ. कमिटी या संस्थांना पुरवणीदाखल असून लीगचा हेतु काँग्रेसच्या प्रतिज्ञापत्रकाला धरून लोकांना राजकीय शिक्षण देणें हा आहे. याच्या शाखा हिंदुस्थानांत व इंग्लंडांत देखील काढल्या जातील. १९०६ सालीं दादाभाई नौरोजी यांनीं हिंदुस्थानकरितां स्वराज्याची मागणी केली व त्यांनींच या लीगचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याचें कबूल केलें आहे. शिवाय हिंदुस्थानांतील शाखेचे अध्यक्ष सर सुब्रह्मण्यम् अय्यर, विलायतेंतील शाखेचे अध्यक्ष सर वुइलियम वेडरबर्न असे अध्यक्षहि आम्हांस लाभले आहेत. या लीगनें काँग्रेसला कोणत्याहि तऱ्हेनें बाध येणार नाहीं. अशी लीग स्थापण्याची गरज युद्ध संपून गेल्यापेक्षां तें चालू आहे तोंवरच अधिक आहे.”

अशा रीतीनें बाईनीं होमरूल लीग काढून अघाडी मारली इतकेंच नव्हे तर

काँग्रेसचे दोन जुने अध्यक्ष काबीज केले. यामुळें लीग आणि काँग्रेस यांचा विरोध नाहीं ही गोष्ट सहजच सिद्ध झाली. पण उद्देशपात्रिकेंतील भाषेवरून बाईनींहि हिंदुस्थानांतील काँग्रेसच्या आणि विलायतेंतील ब्रि. कमिटीच्या कार्यपद्धतीवर शिंतोडा कसा न कळत उडविला होता हें दिसून येईलच आणि असा शिंतोडा न उडवून भागेल तरी किती दिवस? नेमस्तांनीं राष्ट्रीय सभेचें नांव ताब्यांत ठेवून इतर बऱ्याच पक्षांना बाहेर ठेवलें पण स्वतः मात्र लोकशिक्षणाचें काम सहा वर्षांत कांहींच केलें नाहीं. टिळकांप्रमाणें बाईहि स्पष्ट बोलत आणि नेमस्त पक्ष कांहीं काम करीत नाहीं ही गोष्ट त्यांनाहि मान्य होती.

टिळकांनीं केसरींतून बाईच्या या नव्या संघाच्या कल्पनेला पाठिंबा दिला. सरकार जसें अमुक इतक्या शतकांत स्वराज्य देऊं असें निश्चित सांगत नाहीं, त्याचप्रमाणें आम्हींहि अमुक इतक्या काळाच्या आधीं स्वराज्य मागणार नाहीं, असाहि कोठें करार केलेला नाहीं. अर्थात् तें किती लवकर मागावें एवढाच नेमस्त व जहाल यांच्यांत फरक राहणार. पण एवढ्याकरितां स्वराज्य कांहीं वेळ आधीं मागणाऱ्या राष्ट्रीयांना जहाल, हे मुत्सद्देगिरीस पारखे झालेले किंवा देशाचें अनहित करण्याला उठलेले असें म्हणणें बरोबर होणार नाहीं. दादाभाईनीं मद्रासच्या होमरूल लीगचें अध्यक्षस्थान स्वीकारलें ही बातमी वाचतांच मद्रासच्या व मुंबईच्या नेमस्तांना विषाद वाटला व ते त्यांना निवृत्त करण्याच्या खटपटीला लागले. त्यामुळें ता. २७ सप्टेंबरच्या क्रॉनिकलमध्यें दादाभाई यांनीं पत्र पाठवून असें कळविलें कीं, 'मीं लीगचा अध्यक्ष होण्याचें कबूल केलें असें प्रसिद्ध झालें आहे तें कांहीं गैरसमाजानें झालें असावें.' त्यावर बाईनीं दादाभाईना तार करून त्यांच्या व आपल्या दरम्यान जें संभाषण झालें त्याची त्यांना आठवण दिली. तेव्हां दादाभाईनीं न्यू इंडियाचा अंक वाचून फिरून क्रॉनिकलला पत्र लिहून कळविलें कीं, 'कांहीं शर्तींवर मीं लीगचा अध्यक्ष होण्याचें कबूल केलें ही गोष्ट खरी आहे.' अशा रीतीनें बाईवरील आक्षेप उडून तो स्वतः दादाभाईवर आला. पण दादाभाईनीं योग्य ती दुरुस्ती केली होती यामुळें त्यांच्याकडून क्रॉनिकलला पत्र लिहविणारांनीं कांहीं तरी मध्येंच गडबडगुंडा केला असावा हें अनुमान सहजच सिद्ध झालें. आणि नेमस्त लोक समेटाचा बिघाड करणार त्याप्रमाणें लीगच्या चळवळीलाहि विरोध करणार असें दिसून आलें. नेमस्तांनीं टिळकांवरचें शस्त्र आतां बाईवर धरलें. कांहीं दिवसांपूर्वीं थिऑसफीच्या कार-

भारासंबंधीं एक जाहीर वाद उपस्थित झाला होता. त्याचा उल्लेख करून 'बाई महत्त्वाकांक्षी आहेत, चंचलबुद्धीच्या आहेत, मनांत येईल तें एकदम करतात' असे अवांतर गैरलागू आक्षेप घेण्यास त्यांनीं सुरवात केली. तसेंच मुंबईच्या गुजराथी पत्रानें असा प्रश्न उपस्थित केला कीं, कॉंग्रेस व होमरूल लीग यांचे संबंध वेळींच न ठरविले तर पुढें घोटाळा होईल. ही सगळी दिशाभूल होती. पण सर्वच प्रांतांतील नेमस्तांना हे प्रश्न सुचले नाहींत. बाई कलकत्त्यास गेल्या तेव्हां त्यांनीं 'होमरूल लीग' या विषयावरच भूपेंद्र बाबू यांच्या अध्यक्षतेखालीं व्याख्यान दिलें. अलाहाबादचा 'लीडर' 'अभ्युदय', लखनौचा 'ॲडव्होकेट', नागपूरचा 'हितवाद' इत्यादि नेमस्त पत्रांनींहि होमरूल लीगच्या तत्त्वांचें समर्थन केलें. बाई कलकत्त्याहून परत येतांना मुंबईस उतरल्या तेव्हां त्यांनीं असें सांगितलें कीं, एका मुंबई शहराखेरीज बाकीच्या ठिकाणीं हा वाद फारसा नाहीं. शिवाय त्यांनीं मुंबईस दादाभाईंना समक्ष भेटून दादाभाईंची अध्यक्षपदाला पुनः संमति मिळविली. मद्रास कॉंग्रेस कमिटीनें तर लीगसंबंधानें कांहीं सूचनाहि केल्या आणि मध्यप्रांतांतील नेमस्तांनीं तुमच्या लीगला आमची कांहीं हरकत नाहीं असें सांगितलें.

यानंतर राष्ट्रीय सभेच्या संघटनाला आणखी एका दिशेनें मदत झाली. १९१५ सालची कॉंग्रेस मुंबईस सत्यप्रसन्न सिंह यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरण्याचें ठरलें होतें. त्यावेळीं मुस्लिमलीगची सभाहि मुंबईस भरवावी अशी कल्पना निघाली. पूर्वी एकदां ही सभा कॉंग्रेसच्याच वेळीं अलाहाबाद येथें भरली होती. पण सामान्यतः कॉंग्रेसचा मुक्काम चुकवून दुसऱ्या ठिकाणीं ती भरवावी असें मुसलमानांचें धोरण असे. मुस्लिम लीगमध्यें असलेले बॅ० जीनासारखे कांहीं चांगल्या अर्थाचे उभयान्वयी लोक मुसलमान संघाला कॉंग्रेसच्या जवळ जवळ आणूं पाहात होते. आणि दोन्ही सभांचें राजकीय धोरण जवळ जवळ एक असल्यामुळें हा द्विधाभाव टाकून द्यावा असें त्यांतील सुज्ञ पुढाऱ्यांना वाटणें स्वाभाविक होतें. याचवेळीं सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटीचे अध्यक्ष ना. शास्त्री यांनीं कोइमतूर येथील एका व्याख्यानांत सांगितलें कीं, हिंदी लोक स्वराज्याला अपात्र आहेत असा भ्रम आपल्यांतील कांहीं लोक माजवितात. अर्थात् हा टोला प्रतिनिविष्ट नेमस्तांना होता. सर कृष्ण गोविंद गुप्त व सर विलियम वेडरबर्न यांनींहि याच वेळीं उभयतांच्या सहीनें एक लेख प्रसिद्ध करून युद्धानंतर काय सुधारणा मागाव्या

-या विषयीं सूचना केल्या होत्या. अशा रीतीनें मुंबईकर नेमस्तांच्या भोंवतीं हळुहळु चौफेर वेढा पडत चालला. यामुळें मुंबईस भरणाऱ्या काँग्रेसचा रंग कसा काय खुलतो हें पाहण्याकडे सर्वांचे डोळे लागले.

सर फेरोजशहा मेथा

पण या सुमारास त्या सभेवर एक संकट आलें तें म्हणजे सर फेरोजशहा मेथा यांचा मृत्यु हें होय. सर फेरोजशहा यांचें थोडक्यांत वर्णन करावयाचें तर आम्ही असें म्हणूं कीं त्यांच्या इतका दणदणीत पुढारी मुंबई शहराला आजवर लाभला नव्हता. त्यांचें वय मरणसमयीं सुमारें सत्तर वर्षांचें होतें. पण त्यापूर्वीं सतत चाळीस पंचेचाळीस वर्षें त्यांनीं देशसेवा केली होती. त्यांचा जन्म १८४५ सालीं झाला. मेथा यांनीं विद्यार्थीदशेंत दाखविलेली बुद्धिमत्ता पाहून सर अलेक्झांडर ग्रँट हे त्यांच्यावर खुष झाले आणि त्यांनीं यांना विलायतेस जाण्यास मदत केली. १८६८ सालीं मेथा हे बॅरिस्टर होऊन परत आले. विलायतेंत असतांच त्यांनीं कांहीं निबंध लिहून, कांहीं व्याख्यानें देऊन आपल्या कामगिरीला सुरवात केली होती व तेंच काम त्यांनीं इकडेहि सुरू केलें. प्रारंभींच कांहीं खटल्यांत त्यांना चांगलें यश आल्यामुळें बॅरिस्टर म्हणून त्यांची चांगली प्रसिद्धी झाली आणि कोल्हापूर प्रकरणांत आगरकर व टिळक यांच्यातर्फें त्यांनाच वकीलपत्र देण्यांत आलें होतें. वकिलीच्या धंद्यांत पुढें त्यांना गुजराथ काठेवाडमधील संस्थानिकांचा आश्रय लाभला आणि पैसेहि भरपूर मिळूं लागले. यामुळें आणि जात्या थोडेसे आळशी असल्यामुळें हळू हळू ते मिजाशी बनले. पण कांहीं नियमित वेळ सार्वजनिक कार्यांकडे देण्याची पद्धति त्यांनीं चालू ठेवल्यामुळें ते केव्हांहि पुढारीपणांत मागें पडले नाहींत. लॉर्ड रिपन यांच्या कारकीर्दींत स्थानिक स्वराज्याची प्रगति झाली तेव्हां बदरुद्दिन तय्यबजी व तेलंग यांच्याबरोबर त्या प्रगतीची लाट उचलून धरण्याला त्यांनीं बरीच खटपट केली. पण ही नुसती वरची खटपट नसून मेथा यांना स्थानिक स्वराज्याची खरी आवड होती यामुळें ते मुंबई म्युनिसिपालिटींत लवकरच शिरले आणि तेथील धुरीणत्व त्यांनीं आजन्म आपणांकडे टिकविलें. नांवाचा अध्यक्ष कोणीहि असो पण केव्हां विरोधी चळवळीची तर केव्हां अधिकाऱ्यांनीं उपस्थित केलेल्या योजनेचीं सूत्रें त्यांच्या हातीं येत असत. शिवाय त्यांच्या अंगीं एककल्लीपणा नसल्यानें त्यांचें सहाय्य आपणांस मिळावें असें सर्व पक्षांना वाटे आणि ते तारतम्य पाहून तें सहाय्य देतहि

१९०६ सालीं म्युनिसिपालिटींतील कांहीं सभासदांनीं त्यांच्या वतनदारीविरुद्ध मोठा गवगवा केला पण त्यांत मेथा हेच यशस्वी झाले. कायदेकौन्सिलांत मुंबई म्युनिसिपालिटीला एक प्रतिनिधि निवडण्याचा हक्क मिळाला तेव्हांपासून अनेक वर्षे त्या जागेवर त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाची निवड झाली नाहीं. पण हें वर्चस्व मिळण्याला त्यांचा एक गुण विशेष कारणीभूत झाला तो हा कीं, कॉरपोरेशनमधील सभांना नियमितपणें हजर राहून काम करण्याविषयीं त्यांनीं दक्षता ठेवली. आणि या सभांच्या दिवशीं लाभदायक अशीं वकीलपत्रें आलीं तरी तीं ते नाकारीत व आठवड्यांतील हे दिवस रोजनिशींत प्रायः मोकळे राखून ठेवीत. वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत निवडणुकीचा अधिकार मिळाला तेव्हां प्रथम त्यांचीच निवडणूक झाली. आणि पुढेंहि अनेक वर्षेंहि ते निवडले जात. पण गोपाळराव गोखले यांना पुढें करून त्यांनीं तरुण पिढीविषयीं गुणग्राहकता दाखविली. कायदेकौन्सिलांत लोकपक्षाला बहुमत नसल्याकारणानें मेथासारख्यांनाही टीका करण्यावरच आपलें कर्तव्य व हौस भागवून घ्यावी लागे. पण ही टीका करण्यांत त्यांनीं जो बाणेदारणा व धीटपणा दाखविला तो वाखाणण्यासारखा होता. सरकारी सेक्रेटरी, मेंबर वगैरे लोक त्यांचे टीकेला नेहमीं भीत असत. कारण ते कोणावर तुटून पडले म्हणजे त्याची कांहीं बाकी ठेवीत नसत. राजकारणांत तात्त्विकदृष्ट्या ते नेमस्त असत पण स्वाभिमानाची गोष्ट आली म्हणजे ते जहालाहून जहाल होत. वरिष्ठांतल्या वरिष्ठ युरोपियनांना ते बरोबरीच्या नात्यानें वागवीत आणि वेळ पडली असतां त्यांना ते तोडून टाकीत. त्यांच्या तात्त्विक नेमस्तपणावरून अधिकाऱ्यांना असें वाटे कीं, स्वराज्य पक्ष व नवीन मताचे लोक यांचेविरुद्ध मोहिम करण्याला मेथा हे आपणास मदत करतील. आणि त्यांनीं ही मोहिम केली ही गोष्टहि खोटी नाहीं, पण 'मला वाटेल तें मी करीन, माझ्या लोकांना मी बोलेन परंतु या कामांत तुमचें माझें संगनमत होणें शक्य नाहीं, कितीं केलें तरी ते लोक माझे आहेत आणि तुम्ही लोक तरी काय मोठे गुणवान आहांत '! असें ते अधिकाऱ्यांना बजावीत. या त्यांच्या वृत्तीमुळें लॉर्ड सिडेनहॅमचा व त्यांचा उघड बेबनाव झाला होता. मुंबई युनिव्हर्सिटीमध्येंहि त्यांनीं बरेंच काम केलें. आणि सरकारानें तेलंग, चंदावरकर, भांडारकर यांच्याप्रमाणें त्यांना जरी कधीं व्हाईस-चॅन्सेलरची जागा दिली नाहीं तरी म्युनिसिपालिटीप्रमाणें युनिव्हर्सिटींतहि ते पुढारी म्हणूनच गाजत असत. तेथेंहि अधिकाऱ्यांचा व त्यांचा खटका उडे. राष्ट्रीय सभेचे ते प्रारंभींच्या वर्षांतच

अध्यक्ष होऊन गेले. आणि सुमारें वीस बावीस वर्षें काँग्रेसचीं सूत्रें मुंबईस त्यांच्याकडूनच हलविलीं जात. इतर प्रांतांत त्यांच्या बरोबरीचे पुढारी प्रायः नव्हते व जे होते तेहि त्यांना दबून वागत. मुंबई शहराची अघाडी राजकारणांत ठेवण्याचें पुष्कळसें श्रेय मेथा यांच्याकडेच आहे. गोखले यांना ते एखाद्या शिष्या-प्रमाणें किंवा मुलाप्रमाणें वागवीत. पण राजकीय विषयाच्या अभ्यासांत, परिश्रमांत आणि विशेषतः स्वार्थत्यागांत त्यांची मजल आपल्यापुढें पुष्कळच आहे हें ते ओळखून असत आणि त्याबद्दल गोखल्यांना ते बहुमानहि देत. टिळक हे गोखल्यांपेक्षां वडील असले तरी मेथांपेक्षां बारा वर्षांनीं लहान यामुळें त्यांनाहि मेथा हे तरुण पिढीच्या माणसाप्रमाणें वागवीत. मेथांचें व टिळकांचें केव्हांहि फारसें बनलें नाहीं याचें कारण त्या उभयतांचा संबंध म्हणजे लोखंड गारगोटीच्या संयोगासारखा असे. दोघेहि टणक, मानी, हट्टी. तथापि प्रतिपक्षांतील झाले तरी टिळकांची योग्यता ते जाणून होते. राष्ट्रीय सभेंत ते हळूहळू मागें पडण्याचें खरें कारण असें कीं, टिळकांचीच काय पण गोखल्यांचीहि झडप पुढें पुढें त्यांना झेपेनाशी झाली. वर्षांतून एकवेळ जमून राजकारणाचा आढावा घ्यावा, समालोचन करावें ही त्यांची राष्ट्रीय सभेची कल्पना गोखले यांनाहि मान्य नव्हती. तसेंच गोखले यांनीं राजकारणाचा मार्ग म्हणून घालून दिलेलें स्वार्थत्यागाचें उदाहरण त्यांच्या बुद्धीला पटत नसे. पण तात्त्विक राजकीय मतांपेक्षांहि सामान्य लोकांना मेथा अप्रिय होण्याचें खरें कारण म्हटलें म्हणजे सामान्य जनतेपासून नेहमीं तुटक व अलिप्त राहणें हा त्यांचा अवगुण होय. आधीं मुंबई शहरांत बारमास वसती. सुट्टी मिळाली कीं थंड हवेंत राहण्यास नित्य जात. यामुळें त्यांना भेटणें हें देखील सामान्य मनुष्याला मोठें मुष्किलीचें होई. आणि त्यांतूनहि त्यांचा दरारा विशेष यामुळें त्यांची भेट घेणें म्हणजे आधीं डोंगर तुडवीत जावा आणि शेवटीं वाघाची गांठ पडावी असें होई! आपल्या वकिलीच्या खोलींत रोज तासभर संध्याकाळीं बसून त्या वेळांत आपली हस्तक मंडळी बरोबर घेऊन त्यांना सल्लामसलत द्यावी, त्यांना कामाला पिटाळावें व आपल्या आज्ञा त्यांच्या उद्योगानें अंमलांत आणाव्या याशिवाय अधिक घासाघीस त्यांना सोसत नसे. पण अशा रीतीनें राजकारण व्हावें तसें सिद्ध होत नाहीं. पुढें पुढें तर त्यांनीं राष्ट्रीय सभेला जाण्याचेंच टाकून दिलें आणि एखाद्या बिकट प्रसंगीं हजर राहण्याविषयीं गळ घालून जेव्हां त्यांची आराधना करावी तेव्हां ते हजर राहावयाचे. त्यांची व्यवस्था ठेवणें हा कोठल्याहि स्वागतमंडळाला एक मोठा

पेंचच असे. पण पुढारी होण्याला जी बुद्धिमत्ता लागते ती असून शिवाय जे कांहीं बाह्यस्वरूपाचे गुण लागतात तेहि त्यांच्या ठिकाणीं होते. पाहतांच, रुबाबदार दिसणारा मनुष्य त्यांच्यासारखा हजार पांचशेंतहि मिळणार नाहीं. एकाच राजकीय मताचे असतांहि गोखले हे जितके सौम्य वाटत तितकेच मेथा हे उग्र वाटत, त्यांची उंची, विशाल भालप्रदेश, उन्नत नासिका, भरदार मिशा, ऐटदार कल्ले, उंची पोषाखाची ढब, उठण्याबसण्याबोलण्यांतला ताठरपणा, भाषेंतील जोर, ठांसून बोलण्याची ऐट आणि या सर्वांना शोभणारा एखाद्या खोल दरींतून झालेल्या भुभुःकारासारखा आवाज या सर्वांची छाप स्वकीय परकीय कोणावरहि पडे. थोडक्यांत थट्टा करून प्रतिपक्षाला पातळ करून टाकण्याची विद्याहि त्यांच्याजवळ असे. येवढेंच काय पण प्रसंगविशेषीं मिस्किलपणानें कोणाकडे डोळे मिचकावून, कोणाला शाबासकीनें मोठेपणा देऊन, कोणाला तात्पुरती ममता दाखवून जवळ बोलावून अशा रीतीनेंहि ते आपलें कार्य साधीत. त्यांना पाहणाऱ्या प्रत्येकाला हा 'पुरुषसिंह' आहे असेंच त्यांचें वर्णन करावेसें वाटें. पण वरचे पुष्कळसे गुण असूनहि ते लोकांना अप्रिय होण्याला कारण त्यांचा मानी स्वभाव. जो त्यांचा गुण साहेब लोकांशीं वागतांना परिणामकारक होई तोच स्वकीयांशीं वागतांना अप्रीति उत्पन्न करी. टिळकांनीं त्यांच्यासंबंधानें असें म्हटलें आहे कीं, त्यांचा हा बेसुमार आढ्यताखोर ताठरपणा व मानधन स्वभाव यांचा अतिरेक होत असला तरी या गोष्टी आम्हां लोकांच्या स्वभावांत इतक्या कमी आहेत कीं त्यांच्या अवगुणाची गणना कदाचित् गुणांतहि करावी लागेल. मुंबईतील ' पंच ' हा त्यांचें चित्र काढतांना नेहमीं सिंहाची आयाळ लावून काढी. आणि लिओ म्हणजे सिंह आणि फेरोज शाहा मेथा हे शब्द जवळ जवळ समानार्थक ठरले होते.

(९) मुंबईची राष्ट्रीय सभा

मुंबईस भरणाऱ्या सभेच्या तोंडीच फेरोजशाहा वारले ही मुंबईकरांची मोठीच हानि झाली. मुंबईच्या कॉंग्रेसला टिळकांनीं यावें अशी सूचना कित्येक नेमस्त पत्रें करूं लागलीं. त्याला टिळकांनीं उत्तर दिलें कीं, "समोरचा मोठा दरवाजा लावून घेतां आणि माडीवर चढून मग घरांत या असें म्हणतां हें तुमचें कोण ऐकेल ! मद्रासेस ज्या सूचना करण्यांत आल्या त्यांचा विचार व निर्णय सभेच्या आधीं दहा बारा दिवस झाला तरीहि आम्ही येऊं. राष्ट्रीय संस्थेला जर सर्वांची गरज असेल तर तिनें नियमाचें दास्य झुगारून द्यावें आणि आपल्या भोंवतालचा

खंदक भरून काढावा किंवा त्यावर सोयीचा पूल टाकावा." सुदैवानें यापूर्वी कांहीं दिवस नागपूर प्रांतांत उभयपक्षांच्या लोकांनीं मिळून प्रांतिक परिषद् भरविली होती आणि राष्ट्रीय पक्षाच्या म्हणण्याप्रमाणें प्रतिज्ञापत्रक मान्य करणाऱ्या लोकांना जाहीरसभांमार्फत निवडून येण्याला मोकळीक ठेवली होती. अर्थात् प्रांतिक परिषदांतून जी गोष्ट होते ती घडवून आणण्याला राष्ट्रीय सभेनें खळखळ कां करावी असा टिळकांचा सवाल होता.

टिळकांचें हें म्हणणें साताऱ्यास नेमलेल्या समेट कमिटीनें स्पष्टपणानें लोकांपुढें मांडून कॉंग्रेसकडे व इतर प्रांतांकडे पाठविलें होतें. तसेंच पुण्यांतील नेमस्त मंडळींनींहि अशी सूचना पाठविली होती कीं, जाहीरसभांनीं निवडलेल्या प्रतिनिधींनीं कॉंग्रेसला चंदा यावें व ते आंत आल्यास त्यांनीं व कन्व्हेन्शनवाल्यांनीं मिळून समेटाच्या प्रश्नांचा निकाल लावावा. पण मुंबईकरांनीं तिचाहि अव्हेर केला. उलट पुणेंकरांना त्यांनीं असा खलिता पाठविला कीं, कॉंग्रेस कमिटीच्या सभासदाशिवाय इतर कोणासहि प्रतिनिधि निवडतां येणार नाहीं. या खलित्याविरुद्ध पुणेंकरांनीं तक्रार करावयाला पाहिजे होती ती केली नाहीं. पण नगर व सातारा येथील कमिट्यांनीं ती केली. शेवटीं मुंबईकरांभोंवतीं सर्व प्रांतांतील समेटवाल्यांचा वेढा इतका जबरदस्त झाला कीं, कॉंग्रेसमध्यें एकट्या मुंबईकरांखेरीज समेटाला कोणी विरुद्ध नाहीं असें उघड दिसून पडलें. यामुळें घटनेंत दुरुस्ती झाली ती अशी कीं, प्रतिनिधि निवडावयाचे ते कोणत्याहि नोंदलेल्या सभेचे सभासदच पाहिजेत असें नाहीं, आणि १९१५ पूर्वी दोन वर्षे अस्तित्वांत असलेल्या संस्थांना पंधरापर्यंत प्रतिनिधि स्वतंत्रपणें आपल्या हक्कानें निवडून देतां यावे. पण अलीकडील दोन वर्षांत अस्तित्वांत येणाऱ्या किंवा यापुढें बनणाऱ्या संस्थांचें काय ? असा प्रश्न निघाला तेव्हां जबाबदार पुढाऱ्यांनीं असें सांगितलें कीं, घटनेप्रमाणें कोणत्याहि नव्या संस्थेनें नोंदून घेण्याविषयीं कॉंग्रेस कमिट्यांकडे कळविलें असतां त्यांना या कमिट्यांनीं नोंदून घेतलेंच पाहिजे. अशा रीतीनें उभयपक्षीं थोडथोडी देवघेव होऊन राष्ट्रीय पक्षाच्या निम्याअधिक तक्रारी दूर झाल्या. आणि त्या देखील परस्पर नेमस्तांकडूनच. कारण मुंबईच्या सभेलाहि राष्ट्रीय पक्षाचे लोक गेलेले नव्हते. सभेचें वातावरण एकंदरीनें उत्साहजनक असल्यामुळें सभेंतील ठरावहि सत्यप्रसन्न सिंह यांच्या इच्छेपलीकडे प्रगतिपर झाले. अध्यक्ष सिंह हे पुरे नेमस्त असल्यामुळें त्यांचें भाषण बऱ्याचशा नेमस्तांनाहि न आवडण्याइतकें

फिकें झालें. शिवाय बेझंटबाईनीं स्वराज्यावरील मुख्य ठरावाला एक उपसूचना आणली होती ती त्यांनीं आपल्या अधिकारांत नामंजूर केली. बाईंची सूचना अशी होती कीं, 'हिंदुस्थानाला वसाहतीसारखें स्वराज्य देण्याची व तदनुसार स्वराज्ययोजना करण्याची वेळ आतां आली आहे' असे प्रास्ताविक शब्द स्वराज्य-विषयक ठरावाच्या प्रारंभीं घालावे. ही सूचना बेकायदेशीर ठरविण्याचें कारण असें सांगण्यांत आलें कीं, होमरूल हें ध्येय असलें, तरी कॉंग्रेसच्या उद्देशांत तें बसत नाहीं. पण यामुळें स्वतः बाई निराश झाल्या नाहींत व इतर होमरूलवालेहि निराश झाले नाहींत.

परिशिष्ट १

[१९१४-१९१५ मधील निवडक पत्रें]

(१) अश्विनीकुमार दत्त यांचें केळकरांना पत्र

शेवणी सी. पी. १५ फेब्रुवारी १९१४

तुमच्या पत्रावरून टिळक लवकरच सुटणार असें दिसतें. त्यांना कैद झाल्याला किती तरी वर्षें झालीं ? म्हणून ते सुखरूप परत यावेत अशी प्रार्थना आहे. याहि खेपेस तुरुंगांतून सुटून आल्यावर एखादा ग्रंथ जो जगांत अमर राहील असा ते निर्माण करतील अशी मला फार आशा आहे. ना. गोखले यांची तब्येत कशी आहे तेंहि कळवावें.

(२) हरि गणेश फाटक यांचें केळकरांना पत्र

फोंडा गोवा ४ मार्च १९१४

आमच्या कॉलेजचे डायरेक्टर व प्रोफेसर यांचे फोटो तुम्हांला नजर म्हणून पाठवित आहे. तुमच्याविषयीं असणाऱ्या अत्यंत खोल आदरबुद्धीची ती खूण म्हणून पाठवीत आहे. महाराष्ट्र वाचकवर्गाला जिव्हाळ्याच्या राजकीय विषयावर शिक्षण देण्याची जी सेवा तुम्हीं केली त्याबद्दल तुमचे गुण घ्यावे तितके थोडे आहेत. हल्लीं दडपशाही व शिक्षासत्र यांचा धूमधडाका सुरू आहे. अशा वेळीं तुम्ही नसतां तर केसरीपुढें मोठा बिकट प्रश्न येऊन पडला असता. तुमच्यामुळेंच केसरी प्रेस-ॲक्टाच्या जाळ्यांतून बचावला. महाराष्ट्राला ही गोष्ट कबूल केली

पाहिजे. तुमच्यावर कामकाजाचा ताण फार पडला यांत शंका नाहीं व आमच्या राष्ट्रीय पक्षाच्या मंडळीपैकीं तुम्ही म्हणूनच तो सोसला व त्यांतून यश मिळवून बाहेर पडलां. आतां टिळक लवकरच सुटतील आणि तसें झालें म्हणजे हा ताण तुमचा थोडासा तरी कमी होईल व तुम्हांला थोडी विश्रांति मिळेल. तुमच्या स्वार्थत्याग-पूर्वक परिश्रमानें अशी विश्रांति घेण्याचा हक्कच तुम्हीं मिळविला आहे.

(३) सत्येंद्र बोस यांचें केळकरांना पत्र

कलकत्ता १० मार्च १९१४

सातान्याच्या सभेनंतर मीं सुबराव यांना लिहिलें व समेट करण्याबद्दल तुमच्या सूचना काय आहेत त्या पाठवा असें त्यांनीं मला लिहिलें आहे. सातारच्या सभेनें घटनेंतील प्रतिज्ञालेख मान्य करणाऱ्या लोकांना जाहीर सभांनीं निवडलें तरी घ्यावें असें ठरविलें आहे. एकंदर राष्ट्रीय पक्ष ही सूचना मान्य करील काय ? बाबू मोतिलाल घोस हे म्हणतात कीं, १९०६ च्या कॉंग्रेसचे सर्व ठराव पुनः प्रस्थापित करून घेण्यांत मी मदत करतों. सातारच्या सभेचा ठराव ठीक आहे. बंगालचे लोक समेटाला विरुद्ध नाहींत व प्रत्येक सभेला व परिषदेला उभयपक्षांचे लोक हजर राहातात. मग समेट कां घडून येऊं नये ?

(४) कार्ल ब्रेशहॉफ यांचें केळकरांना पत्र

ब्रॉट्झबरी ३० एप्रिल १९१४

टिळकांच्या खटल्याच्या पुस्तकाची एक प्रत आणखी पाठवा. टिळकांच्या खटल्यावर 'न्यूएज' वर्तमानपत्रांत मीं लिहिलेला लेख तुम्हीं वाचलाच आहे. शिवाय टिळक सुटण्याच्या सुमारास आणखी एक लेख त्या पत्रांत लिहिण्याची माझी इच्छा आहे.

(५) मुंजे यांचें केळकरांना पत्र

नागपूर ता. २१ जून १९१४

टिळक सुटून आल्याची तार येथें पोंचतांच शहरांत एकच खळबळ उडाली. लोकांनीं पेढे वांटले, आपलीं घरें शृंगारलीं, सर्व शहरभर उत्साह दिसून येत होता. सायंकाळीं व्यंकटेश नाटकगृहाच्या पाठीमागील मैदानांत सुमारें पांच हजार लोकांची सभा भरली. त्यांत सर्व पक्षाचे, जातीचे व धंद्याचे लहानथोर लोक हजर होते.

सन्मान्य वकील नीळकंठराव उधोजी हे अध्यक्ष असून अभिनंदनाचा ठराव पुढें मांडतांना त्यांना गहिंवरून आलें. स्वतः मी (डॉ. मुंजे), अळेकर, भवानी शंकर वकील यांनीं ठरावावर भाषणें केलीं. अशा वृद्धावस्थेमध्यें मधुमेहासारख्या रोगानें शरीर जर्जर झालें असतां तुरुंगाच्या हालअपेष्टा सोसण्याचें सामर्थ्य परमेश्वरानें त्यांस दिलें तसेंच या पुढेंहि त्यांस आयुरारोग्य द्यावें अशी परमेश्वराची प्रार्थना करण्यांत आली. पटांगणाच्या मध्यभागीं देवळाच्या शिखरावर सर्वांस दिसेल अशा ठिकाणीं टिळकांची मोठी तसबीर लावली होती. त्यावर सर्वांनीं मंत्रपुष्प, अक्षता व फुलें यांची वृष्टि केली. सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटीचे द्रवीड यांनीं अध्यक्षांचे आभार मानल्यानंतर सर्वांस साखर वांटण्यांत आली व " टिळक महाराज की जय " अशा जयजयकारांत सभा बरखास्त झाली.

(६) मॉडफर्ड कलेक्टर यांचें टिळकांना पत्र

पुणें २६ ऑगस्ट १९१४

तुम्ही आपल्या गणपतीबरोबर मिरवणुकींत जाणार आहांत असें समजतें. हल्लींच्या प्रसंगीं तुम्हीं तसें करूं नये अशी सरकारची इच्छा आहे. पण तुम्ही तसें करीत नाहीं असें कळवाल तर मॅजिस्ट्रेटच्या नात्यानें मी हुकूम काढीत नाहीं.

टिळकांचें उत्तर

हल्लींच्या प्रसंगाकरितां म्हणूनच सरकार म्हणत असेल तर मी यंदा मिरवणुकींत जाणार नाहीं. पण तेंहि विशेष परिस्थिति आहे म्हणतां म्हणून. पण हें यंदा-पुरतेंच असें निश्चित समजा. पुढें तें माझ्यावर बंधनकारक नाहीं.

(७) कॅ० बसू यांचें केळकरांना पत्र

अलाहाबाद ७ ऑक्टोबर १९१४

टिळकांची प्रकृति बरी आहे असें वाचून आनंद झाला. पुढील पत्रांत त्यांना माझे नमस्कार लिहा. त्यांचें ' ओरायन ' व ' वेदकालीन आर्यवस्ती ' या पुस्त-कांच्या नवीन आवृत्त्या केव्हां निघणार आहेत ? 'Sacred Books of the Hindoos' नांवाची एक ग्रंथमाला आम्हीं काढण्याचा विचार केला आहे. तरी तींत हे दोन ग्रंथ घेतां आले तर मला फार बरें वाटेल. तुम्ही अलाहाबादेस कां येत नाहीं ? ' हिंदी वाङ्मय इयर बुक ' काढण्याच्या बाबतींत तुम्हीं मदत केलीं त्याबद्दल फार आभारी आहें.

(८) बी. टी. अंकलेसरीया यांचें टिळकांना पत्र

मुंबई ता. २६ आक्टोबर १९१४

अवेस्ता ग्रंथांतील दोन नांवें ' आरोनावा आणि सावरिहा ' या शब्दांवर मीं एक लेख लिहित आहें. उत्तर दिशेकडील दोन नक्षत्रपुंज ज्यांना अॅन्ड्रोमीडा व कॅसिओपियस असें म्हणतात त्यांचींच हीं नांवें असावींत असा माझा तर्क आहे. तरी वैदिक वाङ्मयांत किंवा वैदिकोत्तर वाङ्मयांत खालील नक्षत्रांना कांहीं प्रतिनांवें आढळतात कीं काय कृपा करून कळवा. तीं नक्षत्रें हीः--१ सेफियस २ अॅन्ड्रोमिडा ३ कॅसिओपिया ४ पर्सियस् ५ पिगॅसस् ६ सटिस्. माझ्या मतें वैदिक तृतआप्त्य ज्याला आवेस्तामध्यें थ्रेतानो आथ्वयानॉइस् असें म्हणतात तेंच पार्सियस् असावें. सीटस् म्हणजेच वैदिक अहिमृत्र व आवेस्तांतील अझिदहाक. कॅसिओपिया हीच अरुंधती. तेच अवेस्तांतील सावरिहा. किफियस् हेच वैदिक यमवैवस्वत इ. इ. माझा लेख तयार झाला म्हणजे तुमचेकडे तो पाठवीन. मुंबईत कांहीं संस्कृत पंडितांना ही माहिती मीं विचारली पण त्यांच्याकडून तीं मिळाली नाहीं म्हणून तुम्हांला तसदी दिली आहे.

(९) साने यांचें केळकरांना पत्र

बार्शी १५ नोव्हेंबर १९१४

नगरास चितळे यांना सातान्यास नेमलेल्या कमिटीचें काम पुढें ढकलावें अशाविषयीं मीं लिहिलें आहे. ही कमिटी अद्याप कांहीं करीत नाहीं असा इंदुप्रकाशानें दोष दिला आहे. तो आपण कां घ्यावा ? ना. गोखले आतां पुण्यास आले असतील तरी खटपट करण्याची हीच वेळ आहे. स्वतः तुम्ही या कमिटींत नाहीं तरी सातान्यास समेटाचा प्रश्न पुढें आणण्याची मुख्य खटपट तुम्हींच केली. तशीच आतां टिळक व गोखले या उभयतांचे स्नेही म्हणून तुम्ही खटपट कराल तर तिला यश येण्याचा संभव आहे.

(१०) आळतेकर यांचें केळकरांना पत्र

कऱ्हाड १६ नोव्हेंबर १९१४

संयुक्त राष्ट्रिय सभेसंबंधानें माझ्या सूचना ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीकडे चेअरमन (सर सुब्रह्मण्य अय्यर) यांनीं पाठविल्याच आहेत. आतां त्यांचीं उत्तरें आलीं म्हणजे राष्ट्रीय पक्षांतील प्रमुख लोकांनीं एकत्र जमून आपला विचार ठर-

वावा असें वाटतें. टिळक, मोतीलाल घोस व तुम्ही मिळून खास राष्ट्रीय पक्षाचें म्हणणें काय असेल तें निश्चित ठरवून मांडावें. टिळकांनीं या कामांत लक्ष घालावें असें नेमस्तांनाहि वाटत असावें असें दिसतें. बेझंटबाईची इच्छा टिळकांनीं काँग्रेसला हजर राहून समेट घडवून आणावा अशी आहे.

(११) बाबू मोतिलाल घोस यांचें केळकरांना पत्र

देवघर २० नोव्हेंबर १९१४

मी हल्लीं देवघर येथें आलों आहें हें तुम्हाला टिळकांनीं सांगितलेंच असेल. अळतेकर यांनीं सर सुब्रह्मण्य अय्यर यांना पत्र पाठविलें तें पाठवावयास नको होतें. सर सुब्रह्मण्य यांचे आक्षेप काय आहेत हें माझ्या लक्ष्यांत नाहीं. पण हल्लींच्या काँग्रेस कमिट्यांचा अधिकार जाईल अशी भीति त्यांना कदाचित् वाटत असावी. पण त्याला उपाय आहे तो असा कीं, जाहीरसभा बोलवावयाच्या त्या हल्लींच्या काँग्रेसकमिट्यांनीं बोलवाव्या किंवा नव्या क्रीडवर सह्या केलेल्या लोकांनीं बोलवाव्या. असें केलें म्हणजे झालें. तरी यासंबंधानें तुमचें मत कळवा. भूपेंद्रनाथ मला लिहितात कीं, मोहरमच्या आठवड्यांत कलकत्ता किंवा अलाहाबाद येथे बेझंटबाईना बोलावून लहानशी खाजगी सभा भरवूं.

(१२) एम्. सुबराव यांचें केळकरांना पत्र

मद्रास २२ नोव्हेंबर १९१४

जाहीर सभांनीं प्रतिनिधि निवडण्याचे बाबतींत एक टिपण करून मी या सोबत तुमच्याकडे पाठवित आहें. तुमच्या दुसऱ्या मुद्यासंबंधानें अद्यापि पूर्ण विचार केला नाहीं. पण समक्ष गांठ पडली असतां त्याचा निकाल अधिक चांगला लावतां येईल या हेतूनें बेझंटबाई तिकडे जात आहेत. त्यांच्याबरोबर मींहि जावें म्हणतों. पाहावें काय घडेल तें. काँग्रेसच्या घटनेवरील टिप्पण मात्र न विसरतां प्रसिद्ध करावें.

(१३) बलवंतराव देशपांडे यांचें केळकरांना पत्र

अहमदनगर

येथें दक्षिण आफ्रिकेंतील चळवळीकरितां वर्गणी गोळा करण्याचा आम्ही प्रयत्न करीत आहों व तो सर्व पक्ष मिळून करीत आहों. असें काम केल्यानें जुने भेदभाव सहजच लोपून जातात. पुण्यांतील लोक सुज्ञ असून त्यांनींहि हे भेद-

भाव नाहींसे करण्याची खटपट करावी व सर्वांनीं मिळून एक विचारानें सरकारशीं झगडावें. गोखले यांच्या मागण्या असाऱ्या तितक्या मोठ्या नाहींत हें खरें पण त्यांचा आधार घेऊन उद्योगप्रियतेनें सार्वजनिक कार्य कसें काय करावें याविषयीं लोकांना बोध करण्याला त्यांत पुष्कळ जागा आहे.

(१४) बाबू मोतीलाल घोस यांचें केळकरांना पत्र

कलकत्ता २६ नोव्हेंबर १९१४

या चंडाळांनीं मला देवघरहून ओढून आणलेंच. काल सभा झाली व त्यांत काय झालें हें आजच्या पत्रिकेच्या अग्रलेखांत दिलेंच आहे. या अग्रलेखावरून असें दिसेल कीं, कलकत्त्यांतील उभय पक्षांच्या पुढाऱ्यांनीं सहविचार करून खालील ठराव केले. (१) कॉंग्रेसबाहेर असलेल्या लोकांनीं प्रतिज्ञालेखावर तात्पुरती सही करावी व इतर सर्व घटनाहि तात्पुरती मान्य करावी. आणि मग सर्वांनीं मिळून एक कमिटी नेमून जी काय घटना ठरेल, ती सभेपुढें मांडून मंजूर करून घ्यावी. प्रतिज्ञालेखावर तात्पुरत्या सह्या देण्यास तयार झाल्यावर यंदा देखील जाहिर सभेनें निवडलेल्या प्रतिनिधींना सभेंत घ्यावें.

(१५) आळतेकर यांचें टिळकांना पत्र

कऱ्हाड २ डिसेंबर १९१४

मीं सर सुब्रह्मण्य अय्यर यांना असें लिहिलें आहे कीं ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीच्या सभासदांना सर्क्युलर पाठवूनच अभिप्राय मागवावें. बंगाल व संयुक्त-प्रांत हे जाहिर सभांना अधिकार देण्याला अनुकूल दिसतात. खुद्द मद्रास येथील लोकांनींहि आपलें मत किंचित् या दिशेनें बदललें आहे. म्हणून अभि-प्राय मागविले असतां मुंबईचे लोक प्रतिकूल असतांहि आपल्या म्हणण्याप्रमाणें होईल.

(१६) बळवंतराव अनगळ यांचें केळकरांना पत्र

उमरावती ६ डिसेंबर १९१४

मी मानभाव मंडळींना तुमच्याकडे पाठविलें त्यांचें काम तुम्ही घेतलें हें पाहून बरें वाटलें. आम्ही येथून कमिशनपुढें विचारण्याकरितां कांहीं प्रश्न तयार करून पाठविलेच आहेत. तथापि सुचतील ते आणखी तुम्हीहि विचारावे. गोस्वामी

लोकांनीं वर्गण्या जमवून दाव्याला जोर आणला आहे. मॅजिस्ट्रेट ख्रिस्ती आहे. निकाल त्यांच्याविरुद्ध झाला तरी इकडे मानभाव लोकांचें प्रस्थहि बरेंच आहे. एकंदरीनें मला असें वाटतें कीं, टिळक व डॉ. भांडारकर यांच्या मध्यस्थीनें हा तंटा तोडण्याचा कांहीं प्रयत्न तुम्ही कराल तर फार चांगलें होईल.

(१७) मोतीलाल घोस यांचें टिळकांना पत्र

कलकत्ता २१ डिसेंबर १९१४

मी कलकत्त्यास आलों तो आतां देवघरला परत जात नाहीं. भूपेंद्र बोस यांच्याशीं बोललों. आमचा विचार असा आहे कीं, केळकर, मुंजे, खापर्डे यांना येथें सल्लामसलतीकरितां बोलवावें. बंगाल्यांत दोन पक्षांतील भेद फार तीव्र नाहीं. गोखल्यांनीं संमाति दिली तर बेझंटबाई आपलें मत बदलतील. आम्ही इकडचे लोक हवे तसे निवडून येऊं शकूं व समेटाला राष्ट्रीय सभेंत मदत करूं.

(१८) विजापूरकर यांचें टिळकांना पत्र

थोडक्यावर लग्न मोडल्यासारखें होत आहे म्हणून सभा बोलविण्यास तयार होणाऱ्या मंडळींनीं आर्टिकल कबूल करावें असें मला वाटतें. प्रवेशानंतर व्यवस्थित प्रयत्न करून सर्व कांहीं करतां येईल. फेरोजशाहा मेथा हे त्यांना वाटाघाटींत वगळलें म्हणून रागावलेले दिसतात. त्यांचा गड सर करण्याच्या तीन पायऱ्या गोपाळराव गोखल्यांनीं सुचविल्या त्या अशा. गोखल्यांनीं सुचविलें त्यावर येथील मंडळींचें ऐकमत्य झाल्यावर नरसोपंतांनीं सर फेरोजशाहा यांजकडे जावें म्हणजे त्यांना तिकडचा कोणीतरी येऊन आपला मान राखल्यासारखा वाटेल. दुसरी पायरी ही कीं, सुब्बराव पंतलु यांनीं येथें ठरेल तेंच मुंबईस बोलावें. तिसरी पायरी गोपाळरावांनींहि त्यांच्याशीं बोलून खटपट करावी व आपलें स्वच्छ मत कळवावें. इतकें झाल्यावर फेरोजशाहा हट्ट धरणार नाहींत असें गोखले यांना वाटतें. फेरोजशाहा मद्रासेस येणार नाहींत. वाच्छाहि नाहींत. अशा स्थितींत प्रकृतीमुळें जाऊं नये असें वाटलें तरी जाऊन खटपट करूं. मग जड जाणार नाहीं. गोपाळरावांच्या मनांत समेट व्हावें असें आहे. नड मात्र ती. तिला उपाय तेवढेच दिसतात. तुमच्या 'सांकशनानें' सभा भरवून येऊं. पुढें हा समेट करा असें थोडक्यांत म्हणणें असावें. बाईची मध्यस्थी मला स्वतःलाच आवडली नाहीं.

(१९) ना. गोखले यांचें केळकरांना पत्र

पुणें १० फेब्रुवारी १९१५

कॉंग्रेस समेटासंबंधानें मला एखादें जाहीरपत्रक काढून आपलें म्हणणें लोकांना कळविणें अपरिहार्य झालें आहे. म्हणून असें जाहिरपत्रक काढलें आहे. त्याच्या दोन प्रती तुमच्याकडे पाठवीत आहें. एक मराठ्यासाठीं व एक केसरी-करतां. तरी हें पत्रक मराठ्यांत सर्वच्या सर्व छापल्यास मी आभारी होईन. तसेंच केसरीनें मजवर गेल्या अंकांत भयंकर आरोप केले आहेत म्हणून त्या पत्रकाचें समग्र भाषांतर केसरींतहि छापाल अशी मला आशा आहे.

(२०) सोमण यांचें टिळकांना पत्र

सातारा ता. २० एप्रिल १९१५.

साताऱ्यास पूर्वी भरलें तसें कॉन्फरन्स दुसरें कोठें तरी भरावें अशी अनेक मंडळींची इच्छा आहे. त्याला आमची पूर्ण मदत मिळेल.

(२१) दा. गो. कुलकर्णी यांचें टिळकांना पत्र

कोल्हापूर २६ मे १९१५

कांहीं शंकेसंबंधानें आपलें मत प्रमाण समजून त्याप्रमाणें तजवीज करणेची आहे म्हणून तसदी देत आहें याबद्दल माफी मागतों. शुक्ल यजुर्वेदी देशस्थांमध्यें मूळ पुरुषापासून तृतीयपुरुष म्हणजे मुलाचा मुलगा आणि चतुर्थ कन्या म्हणजे मुलीच्या मुलीची मुलगी यांचा विवाह करण्यास शास्त्राची कांहीं हरकत आहे काय ? याबद्दल निर्णय आपलेकडून समजल्यास फार उपकार होणार आहेत. हा विवाहसंबंध ठरविला असतां येथील यजुर्वेदी भिक्षुकांनीं भानगडी चालविल्या आहेत, तरी याबद्दल आपलेकडून शास्त्रार्थ लिहून येईल त्याप्रमाणें करण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे. म्हणजे येथील मंडळींचीं तोंडें बंद होतील.

(२२) श्रीशंकराचार्यांचें टिळकांना आज्ञापत्र

नसीराबाद २ जून १९१५

स्वारी कामगार गोविंद रामचंद्र यांजबरोबर आपसांतील दावा संपविण्या-विषयीं व दोघांनीं कसें वागावें, याविषयीं तुम्हीं पाठविलेला लेख पाहिला. मूळ दावा मांडावयास नको होता हें खरें. पण आतां त्याचा काय उपयोग ? त्यावेळीं आम्हांस नुकताच उपदेश देऊन संस्थानास अधिकारी शिष्य केलें. व

इकडची हकीगत व सांप्रदाय कांहींच माहीत नव्हते म्हणून या आश्रमांत वादी प्रतिवादी म्हणवून घेण्याचा प्रसंग आला आहे. पूर्वीं दाजीसाहेब खरे व करंदीकर वकील यांनीं दावा लावण्याविषयीं अनुकूल अभिप्राय दिला. लोकहि म्हणतात कीं शिष्य केला तरी गुरूचे अधिकार नष्ट होत नाहींत. दुसरा शिष्य करतां येतो व धर्माविरुद्ध वागणाऱ्या शिष्यास कमी करतां येतें. दावा दाखल होऊन लोकांत असा बोभाटा झालाच आहे, कीं शंकराचार्यांची भाऊबंदकी कोर्टांत चालू आहे आणि आतां, वादी-प्रतिवादी एक होऊन दावा काढून घेतला असतां संकेश्वर मठ द्रव्याकरितां करवीर मठाशीं एक होऊन भ्रष्ट झाला असा दुसरा बोभाटा होणार हें दिसत आहे. तथापि आपण लोकमान्य असून जगांत आपली कीर्ति व प्रौढता आहे त्या अर्थीं आपण कराल तें जगमान्य होईल म्हणून आपल्या सांगण्याप्रमाणें दावा काढून घेण्यास आम्ही तयार आहों. पण या मठाची मान्यता कमी होऊं नये याकरितां प्रतिवादी यांनीं करवीरचें उत्पन्न घ्यावें व ब्रिटिश इलाख्यांतील संस्थानाकडील उत्पन्न आमचेकडे असावें म्हणजे तंटा उरला नाहीं. व आपण घडवून आणाल तर घडणार आहे. वाटेल तर तें देऊन आणखी थोडें इकडचें द्यावें. पण त्यांचा आमचा संसर्ग तोडावा. कारण त्या मठाकडून जें कर्म झालें तें लोकांस मान्य आहेसें दिसत नाहीं. तसेंच प्रतिवादींनीं पळशे ब्राह्मणाच्या घरीं भोजन केलें याबद्दल तंटा अजून सुरू आहे. कोल्हापूरचेच लोक वेदोक्त केल्यामुळें त्या मठाला भ्रष्ट म्हणतात. अशा स्थितींत त्यांच्याशीं आपसांत समजूत केली तर हा मठहि भ्रष्ट होईल. त्यापेक्षां दावा काढून घ्यावा. सर्व उत्पन्न त्या मठाला द्यावें आणि भिक्षा व मान्यता कायम राहिली तरी पुरे. त्या मठाशीं संगनमतच करावयास सांगाल तर सांगाल तो शिष्य करून देतों आणि आम्ही काशीस जातों. मग तो शिष्य काय हवें तें करो आमच्यावर अपेश नाहीं. तात्पर्य आम्हांस संसर्ग न बाधेल अशी वाटेल ती तोड सांगा. आपण धार्मिक आहांत, लोकोद्धाराकरितां आपण अवतारी पुरुष आहां अशी आमची पूर्ण समजूत आहे. हा मठ धर्मस्थितींत राहिल्यानें आपणांस मोठें पुण्य लागणारें असून आपली कीर्ति होणार आहे. या बाजूनें पाहून थोडीशी खटपट कराल तर या स्थितीमध्यें धार्मिक संस्थेस आश्रय दिल्यासारखें होणार आहे.

(२३) बेळवी यांचें केळकरांना पत्र

बेळगांव १७ जून १९१५

टिळक सिंहगडाहून परत आले काय ? माझ्या मनांत असें आलें आहे कीं, सर फेरोजशहा मेथा यांना एकवार लिहावें आणि टिळक, मी व बॅपूटिस्टा यांची गांठ घेतात कां विचारावें. त्यांना भेटल्यावर मग जिल्हा सभेची घटना निश्चयात्मक करूं. मद्रास येथें समेटकमिटी नेमली त्यावर इतर प्रांतांतील लोकांच्या नेमणुकी अद्यापि झाल्या कीं नाहीं ? असल्यास कोण कोण निवडले ? आमच्या ठरावाची एकेक प्रत त्या सर्वांना पाठवावी असें वाटतें. इकडे पहावें तों लोकांना आम्ही आणि कन्व्हेन्शनवाले यांच्यांत काय फरक आहे हेंच अजून नीटसें उमगत नाहीं. आणि अशा गैरसमजुतीनें ते जिल्हा कॉं. कमिट्या बनवीत असतात. तरी भेदांतील मर्म खरें काय आहे हें लोकांच्या लक्षांत येण्यासाठीं तुम्ही केसरींत एक लेख लिहावा असें वाटतें. कारण कित्येक लोकांना या कमिट्या या लोकांना आपले सभासद करून घेण्याचें नाकारतात.

(२४) ग. गो. नवरे यांचें केळकरांना पत्र

मुंबई २९ जून १९१५

आमचे शेटजी अमृतलाल यांच्या चिरंजीवांनीं टिळकांना एक पत्र लिहिलें आहे. त्यांतील मुख्य मुद्दा असा कीं गीतारहस्याचें गुजराथींत भाषांतर होऊन गुजराथी वाचकांना मिळावें. व त्याकरितां जरूर लागल्यास आपण खर्चहि करूं. सदरहू चिरंजीव हे टिळकांसंबंधानें अत्यंत भक्ति बाळगणारे आहेत. त्यांचेच स्नेहानें आपणांस पूर्वीं कळविलेलें व्रत म्हणजे टिळक परत येईपर्यंत विडा न खाणें हें पाळिलें होतें.

(२५) टिळकांचें जिना यांना पत्र

पुणें २१ जुलै १९१५

गेल्या आठवड्यांत तुमचें आमचें बोलणें झालें. त्यावरून तुम्हांला कळवितों कीं कॉंग्रेस घटनेचें पहिलें कलम मान्य करण्याला व तें पाळण्याला मी व माझी स्नेही मंडळी तयार आहेत. आमचें मतच त्या कलमाहून वेगळें नाहीं. व १९०६ सालीं कॉंग्रेसमध्यें तशा अर्थाचा ठराव आला त्याला आम्हीं मत

दिलें होतें व त्या पलीकडे यत्किंचितहि आमचा राजकीय कार्यक्रम जाणारा नाहीं. तसेंच काँग्रेसचें काम नीट चालण्यास त्याला नियम पाहिजेत हीहि गोष्ट आम्हांला मान्य आहे. आमच्या मताचा कांहीं लोक विपर्यास करतात. स्थिति अशी आहे कीं या इलाख्यांतील काँग्रेसचें काम सर्व्हन्टस् ऑफ इंडिया सोसायटी व मुंबई प्रां. कमिटी यांच्या हातीं आहे. व नियम असे केले आहेत कीं त्यांना नको ते लोक ते निवडून देणार नाहींत व नको त्या संस्था जोडून घेणार नाहींत. आम्हांला पाहिजे तें हें कीं, कोणत्याही संस्थेनें आम्हांला जोडून घ्या म्हटलें मग प्रां काँ. कमिटीला नाहीं म्हणण्याचा अधिकारच असतां कामा नये व त्याहिपेक्षां अधिक चांगली योजना म्हणजे जाहीर सभांना निवडणुकीचा हक्क द्यावा. त्यांना वाटतें कीं, आम्ही बहुमताचा गहजब करूं. पण नियमांतच असें आहे कीं एखाद्या प्रांतांतून प्रतिनिधी वाटेल तितके आले तरी काँग्रेसमध्यें मतें प्रांतवार घ्यावीं व प्रत्येक प्रांताच्या मताला अमुक इतके गुणांक आहेत असें समजावें. आमच्याविरुद्ध बहुमत असेल तर तें आम्ही मान्य करूं व तें आमच्या बाजूला मिळण्याची खटपट करूं व वाट पाहूं. पण भांडून राष्ट्रीय सभा सोडून जाणार नाहीं. दुसऱ्या बाजूच्या लोकांत सहिष्णुता मुळींच नाहीं व आम्हीं आपली सर्व स्वतंत्रता घालवावीं असें त्यांचें मत आहे. हा अर्थ मनांत ठेवून तोंडानें म्हणतात कीं, घटनेचा खरा उद्देश राष्ट्रीय पक्षाला मान्य नाहीं, जणू काय घटनेचा खरा उद्देश हे लोक म्हणतील तोच. मी हें मुद्दाम लिहून तुम्हांला कळवीत आहें. कारण त्यामुळें जो कोणाचा गैरसमज तिकडे असेल तो यानें दूर होईल.

(२६) कॅप्टन बसू यांचें केळकरांना पत्र

अलाहाबाद २३ जुलै १९१५

माझा ' लिटररी इयर–बुक ' हा ग्रंथ छापत आहे. तो एक महिन्यांत तयार होईल. यानंतर ' एन्सायक्लोपीडिया इंडिका ' या नांवाचा ग्रंथ काढण्याचा माझा विचार आहे. हा संदर्भ-ग्रंथ फारच उपयुक्त होईल. तुम्हांला ज्या विषयांत विशेष गोडी लागते त्यावर लहानसे लेख लिहून तुम्ही पाठवाल का ? यासोबत कांहीं प्रसिद्धीपत्रकें पाठवीत आहें. तीं तुमच्या स्नेहीमंडळींपैकीं निरनिराळ्या विषयांत निष्णात असलेल्या लोकांना द्या. टिळकांनाही लेख लिहिण्याविषयीं विनंति करा. ते वेदकालनिर्णयावर लेख लिहितील काय ?

(२७) अळेकर यांचें केळकरांना पत्र

नागपूर १३ सप्टेंबर १९१५

आम्ही इकडे संयुक्त परिषदेची खटपट चालविल्याचें तुम्हीं ऐकलेंच असेल. रा. ब. मुधोळकरांनीं येथील प्रमुख पुढाऱ्यांना पत्रें लिहून परिषद् कॉंग्रेसच्या घटनेप्रमाणें भरावी असें सुचविलें. हें समजतांच आम्हींहि खटपट केली. यामुळें एकपक्षीय सभा करणें बरें नव्हे असें त्यांनीं उलट लिहिलें. आतां मुधोळकर पुनः असें सुचविणार आहेत कीं, परिषद् दोन्ही पक्षांची मिळून भरवावी पण प्रतिनिधींनीं कॉंग्रेसच्या प्रतिज्ञालेखाला मान्यता द्यावी. तरी याबद्दल टिळकांचा व तुमचा अभिप्राय काय तो कळवावा. मुधोळकरांनीं टाईम्स ऑफ इंडियांत पत्रें लिहिलीं त्याकडे तुम्हीं लक्ष देऊन पत्रांतून कांहीं लिहिलें नाहीं हें चांगलें झालें.

(२८) बेझन्टबाईंचें टिळकांना पत्र

तुमचे घरीं ठरल्याप्रमाणें गोखल्यांच्या सूचनेवरून विषयनियामक मंडळापुढें मीं उपसूचना आणावयाचें ठरविलें. इतक्यांत गोखले यांचा तोंडी निरोप आला कीं, टिळकांनीं केसरींत अपमानास्पद लेख लिहिला आहे म्हणून उपसूचना आणूं नका. पण मीं त्यामुळें उपसूचना परत घेतली नाहीं. त्यामुळें ते मजवर प्रथम फार रागावले. तुमचा लेख मीं पाहिला नाहीं. पण गोखल्यांना तो फार लागला होता असें दिसलें. तरी गोखल्यांनीं शेवटीं मीं उपसूचना परत घेण्याचा आग्रह सोडला.

(२९) लंडन सॉलिसिटरचें दाजीसाहेब खरे यांना पत्र

२९ आक्टोबर १९१५

टाईम्स पत्राचे सॉलिसिटर मि. सोम्स हे आम्हांला येऊन भेटले. ते म्हणाले, 'पुस्तक प्रसिद्ध केल्यानंतर ताईमहाराज प्रकरणांत प्रिव्ही कौन्सिलनें टिळकांसारखा निकाल दिला. तरी त्याचा उल्लेख करून एक छापील चिठ्ठी चिरोलच्या पुस्तकांत घालण्याला आम्ही तयार आहोंत. तसेंच किरकोळ चुकांची दुरुस्ती सुचवाल तर तीहि घालूं. पण माफी मागणें किंवा दंड म्हणून धर्मार्थ देणगी देणें या गोष्टी आम्ही मुळींच करणार नाहीं. त्यावर आम्ही आमचे बॅ. स्पेन्स यांचा विचार घेतला. त्यांच्या मतें माफी देत नाहींत तर एकदम फिर्यादच करावी. आमच्या मतें आपली बाजू बळकट आहे म्हणून

कैफियत देण्याच्या वेळीं प्रतिपक्षाचे डोळे उघडतील. अमुक बॅरिस्टर दिला तमुक बॅरिस्टर दिला अशीं नांवें तिकडे प्रसिद्ध होतात तरी असें न व्हावें.

(३०) बेझन्टबाई यांची केळकरांना तार

मुंबई २६ डिसेंबर १९१५

माझी उपसूचना मंजूर झाली. काँग्रेस कमिटीनें ती मान्य केली. आतां सर्वांना मार्ग खुला झाला.

परिशिष्ट २

चोराच्या उलट्या बोंबा !

काँग्रेसमधील समेटाचें बोलणें कां मोडलें, याबद्दल अमृतबझार-पत्रिकाकारांनीं आपल्या प्रत्यक्ष माहितिवरून दिलेली हकीकत केसरी पत्रांत प्रसिद्ध झाल्या-पासून येथील ना. गोखले यांच्या छायेंतील मंडळींस व पत्रकारांस क्रोधाची, वैषम्याची, मत्सराची व दुसऱ्याचा घात करण्याची गर्ह्य उसळी येऊन त्यांनीं आपले पूर्वींचे खेळ पुनः सुरू केले आहेत. वास्तविक म्हटलें म्हणजे हा तंटा ना. गोपाळ कृष्ण गोखले व रा. टिळक यांमधला आहे, व तो दोघांतच चालला असता तर त्यांत कांहीं निदान असभ्यपणाचा तरी भाग आला नसता. पण ना. गोखल्यांऐवजीं गोपाळ कृष्णाच्या खेळगड्यांनीं तो आपल्या हातांत घेतल्या-मुळें अर्थातच त्यांत खेडवळाची ग्राम्यता उत्पन्न झाली असून आपण काय बोलतों व त्याचा कायदेशीर परिणाम काय होईल अथवा त्याला सत्याचा आधार कितपत ठेवावा याचाहि या सर्वंटास अदमास राहिलेला नाहीं. खोटे उतारे, खोटा कोटिक्रम, अश्लीलता आणि जाणूनबुजून केलेला विपर्यास त्यांच्या प्रतिपादनांत इतका भरला आहे कीं, त्याबद्दल कोणासहि किळस येणें स्वाभाविक आहे. अशा तऱ्हेचे किळसवाणे लेख ना. गोखले यांस स्वतः पसंत असतील कीं नाहीं किंवा त्यांच्या हल्लींच्या अस्वास्थ्यतेंत या प्रकारच्या लेखांना त्यांनीं मंजुरी तरी दिली असेल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. पण

' शिष्यापराधे गुरोर्दंडः ' या न्यायानें सर्वंटाकरितां ना. गोपाळराव गोखले यांसहि त्याचें प्रायश्चित्त भोगावें लागल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. आमच्या मतें या वादाचा जितका जास्त खल होईल, तितकें अधिक काळेंच बाहेर पडेल. पण तसें असलें तरी या वादांत खरें काय ! हें लोकांस कळविणें आतां जरूर असल्यामुळें या विषयावर नाइलाजास्तव पुनः अग्रलेख लिहिण्याचें आज आम्हीं योजिलें आहे आणि हें प्रवाहपतित कर्तव्य करीत असतां त्यांत कोणास दुखवावें लागल्यास त्याची जबाबदारी आमच्यावर येत नाहीं एवढेंच आमचें पहिलें सांगणें आहे.

समेटाचा पूर्वरंग

आतां प्रथम समेट कसा मोडला याची थोडी खरी हकीकत सांगतों. समेटाचें बोलणें यंदा प्रथम राष्ट्रीय पक्षाच्या बाजूनें नव्हे तर बिझांटबाईच्या उद्योगानें सुरू झालेलें आहे. या बाई समेटाचें बोलणें करण्याकरितां पुण्यास येणार असें रा. टिळक यांस त्यांनीं लिहिल्यावर रा. टिळक यांनीं पत्रद्वारें ठिकठिकाणच्या पुढारी राष्ट्रीय लोकांचा सल्ला घेतला व कांहींस पुण्यासहि बोलावून घेतलें अशाकरितां कीं, बिझांटबाईस सर्वांच्या एकमतानें कांहीं तरी निश्चित जबाब देतां यावा व त्याप्रमाणें सर्वांचें एकमत होऊन समेट कोणत्या शर्तींवर व्हावा तेंहि बिझांटबाई पुण्यास येण्यापूर्वींच ठरविण्यांत आलें होतें. मवाळांच्या कंपूंत राजाचा हुकूम ज्याप्रमाणें सर्व सर्वंट्स शिरसामान्य करितात तशी राष्ट्रीय पक्षाची स्थिति नसून राष्ट्रीय पक्षांत कोणताहि निर्णय सर्वांच्या विचारानेंच करावा लागतो ही गोष्ट ज्यास माहीत असेल त्याला रा. टिळकांनीं स्वीकारलेल्या मार्गाचें किंचितहि आश्चर्य वाटणार नाहीं. असो. याप्रमाणें बिझांटबाईस काय सांगावयाचें तें निश्चित झाल्यावर पुढें कांहीं अनिवार्य कारणामुळें मिसेस बिझांटबाई उशीरानें म्हणजे २९ नवेंबर रोजीं पुण्यास यावयाच्या होत्या त्या ७ डिसेंबर रोजीं पुण्यास आल्या व त्या वेळीं मंडळीचें काय मत होतें तें छापून त्यांस देण्यांत आलें व तेंच पुढें मराठा पत्रांत प्रसिद्ध केलें आहे. मद्रासच्या कॉंग्रेसपुढें कॉन्स्टिट्यूशनची दुरुस्ती करण्यासाठीं बाई जो ठराव आणणार होत्या, त्याचा मसुदा ना. गोखले यांनीं तयार केला होता असें आतां प्रसिद्ध झालें आहे तेव्हां ना. गोखले हे या दुरुस्तीस एवढा वेळपर्यंत अनुकूल होते असें

म्हणण्यास हरकत नाहीं. रा. टिळकांनीं त्याबद्दल आपली अनुमति पूर्वींच प्रसिद्ध केली होती. आणि बंगाल्यांतील राष्ट्रीय पक्षहि त्याला कबूल होता. सारांश काँग्रेस सभेचे अध्यक्ष भूपेंद्रनाथ बाबू अमृतबझारपत्रिकेचे संपादक मोतिलाल बाबू यांस मुद्दाम बरोबर घेऊन कलकत्त्याहून निघेपर्यंत जिकडे तिकडे सर्व यथास्थित असून यंदा समेट होणार, असें सर्वांस वाटत होतें आणि तसें वाटणें कांहीं विनाकारण किंवा गैरहि नव्हतें. आतां विघ्न कसें आलें तें पाहा.

गुप्तविघ्न

ज्या ना. गोखल्यांनीं कॉन्स्टिट्यूशनमधील दुरुस्तीच्या ठरावाचा मसुदा बिझांटबाईस करून दिला होता त्याच नामदार गोखल्यांनीं ता. १४–१५ डिसेंबरच्या सुमारास एक '**गुप्त पत्र**' भूपेंद्रनाथ बसू यांस लिहिलें. यांत समेट मोडण्याचें कारण असें दाखविलें होतें कीं, रा. टिळक हे "सरकारला बहिष्कार घालणारे" व "आयरिश लोकांचे मार्ग स्वीकारणारे" आहेत, असें त्यांनींच सुबरावास सांगितलें असल्यामुळें त्यांच्याशीं 'समेट' करणें योग्य नाहीं! या पत्रांत दुसराहि कांहीं नालस्तीचा मजकूर असावा असें वाटतें. कारण तें पत्र सब्जेक्ट कमिटीपुढें ठेवण्यास योग्य नाहीं, असें भूपेंद्रनाथ बसू यांस वाटून त्यांनीं याऐवजीं लोकांस दाखवावयास दुसरें पत्र पाठवा, असें ना. गोखल्यांना कळविलें व त्याप्रमाणें लेखणी सांवरून ना. गोखल्यांनीं दुसरें पत्रहि पाठविलें, या गोष्टी आतां जाहीर झाल्या आहेत. ना. गोखल्यांनीं हें पत्र पाठविलें इतकेंच नव्हे तर, समेटाबद्दलचें बोलणें सब्जेक्ट कमिटींत हाणून पाडण्यासाठीं येथून आपल्या शिष्यांपैकीं कांहीं मंडळींस डेलिगेट म्हणून मद्रासेसहि पाठविलें होतें. सब्जेक्ट कमिटींत हा विषय जेव्हां प्रथम आला तेव्हां समेटास बहुतेक मंडळी अनुकूल होती. पण ना. गोखल्यांच्या पत्रांतील विचार भूपेंद्रबाबूंनीं जेव्हां सब्जेक्ट कमिटीस कळविले तेव्हां सब्जेक्ट कमिटींत सर्वांची अशी समज झाली कीं, रा. टिळक हे "सरकारला बहिष्कार टाकणारे" म्हणजे "Boycott of Government" करणारे आहेत. बिझांटबाईची हीच समजूत झाली होती, म्हणून त्यांनीं रा. टिळक यांजपासून याबद्दल तारेनें खुलासा मागविला; आणि "मीं सरकारला बहिष्कार टाकावा असें कधींच म्हटलें नाहीं,

राष्ट्रीय पक्षाचे प्रमुख लोक म्युनिसिपालिट्यांतून वगैरे कामें करीत आहेत." असा जेव्हां रा. टिळकांनीं तारेनें जबाब दिला तेव्हां बिझांटबाईनीं ती तार दुसरे दिवशीं सब्जेक्ट कमिटींत वाचून दाखविली. तार वाचून दाखविल्यानंतर ना. भूपेंद्रनाथ बसू यांनीं ना. गोखल्यांच्या पत्राच्या आधारें रा. टिळकांवर केलेला आरोप प्रसिद्धपणें परत घेऊन दोनतीनदां त्याबद्दल सब्जेक्ट—कमिटींत उघड दिलगिरी प्रगट केली. पण गुप्त पत्राचा जो गुप्त परिणाम झाला होता तो कायमच राहिला, आणि समेटाचें बोलणें अजिबात रद्द होण्याऐवजीं कमिटी नेमून कालावधीवर ढकलण्यांत आलें. याप्रमाणें खरी हकीकत आहे व त्यांत कोणी सप्रमाण एखादी चूक दाखविल्यास आम्हांस वाईट न वाटतां उलट समाधानच होईल. पण आम्हीं जी चौकशी केली आहे तीवरून हें समाधान आम्हांस केव्हां तरी मिळेल अशी आम्हांस आशा नाहीं. समेटाचें बोलणें मोडण्यास गोखल्यांच्या गुप्त पत्रापासून सुरुवात झालेली आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तत्पूर्वी सर्व कांहीं सुरळीत चाललें होतें. पण ना. गोखल्यांच्या गुप्त पत्राचा त्यावर बिब्बा पडल्यावर सर्व कांहीं चिघळलें अशी स्थिति आहे. हें गुप्त पत्र साधार का निराधार होतें हा स्वतंत्र प्रश्न आहे व ना. गोखले किंवा भूपेंद्रनाथ बसू यांपैकीं कोणी तरी तें पत्र अस्सलबरहुकूम सर्व प्रसिद्ध करीपर्यंत या प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल होणें शक्य नाहीं. समेटाचें सर्व बोलणें जर उघड उघड मोकळ्या मनानें चाललेलें होतें तर ना. गोखले यांना **गुप्त पत्राचा** हा घाणेरडा मार्ग स्वीकारण्याचें कारण काय ? तें आम्हांस समजत नाहीं. आणि यासाठींच अमृतबझारपत्रिकेनें त्याला **गुप्त घात** हें नांव दिलें आहे. ना. गोखले यांच्या हातून घाईनें ही **गुप्त**पणाची चूक झाली असेल नाहीं कोणीं म्हणावें ! पण चूक झाली असल्यास किंवा गुप्तांत एखादी **गुप्ति** नसल्यास, गोखल्यांच्या बच्च्यांनीं किंवा त्यांनीं नाहीं तर खुद्द ना. गोखल्यांनीं तें पत्र प्रांजलपणें अस्सलबरहुकूम प्रसिद्ध करून हा घाणेरडा तंटा मिटवावा हेंच आमच्या मतें सभ्यपणाचें लक्षण होय. **गुप्त** पत्र **गुप्त** पेटींत ठेवून कुत्रीं लोकांच्या अंगावर सोडणें किंवा सुटलेलीं संथपणानें पाहणें योग्य नाहीं. " Boycott of Government " हे शब्द आपल्या पत्रांत नाहींत असें ना. गोखले म्हणतात. ठीक आहे. पण दुसरे याच आशयाचे शब्द त्यांत नाहींत ना ? असें जेव्हां गोखल्यांस विचारण्यांत आलें तेव्हां तुम्हीच

उलट ‘ सरकारचा बहिष्कार ’ याचा अर्थ काय करितां तें सांगा म्हणजे मी उत्तर देतों असें गोखले म्हणतात. पण ही कारकुनी न समजण्याइतके इतर लोक मूर्ख नाहींत. पत्र लिहिलें गोखल्यांनीं आणि त्यामुळें—केवळ त्याचमुळें—सब्जेक्ट कमिटींतील लोकांची किंबहुना बिझांटबाईची व भूपेंद्रनाथांचीहि टिळक “ **सरकारला बहिष्कार** ” टाकणारे आहेत अशी समजूत झाली. ही समजूत खोटी आहे असें कळल्याबरोबर भूपेंद्रनाथ बाबूंनीं आपले शब्द सभ्यपणानें परत घेऊन माफी मागितली. पण ना. गोखले हे शब्द किंवा यासदृश शब्द पत्रांत होते कीं नाहींत सांगत नाहींत व पत्रहि प्रसिद्ध करीत नाहींत. इतकेंच नव्हे तर आपल्या बगलबच्चयांकडून रा. टिळकांवर शिव्यांचा भडिमार करवीत आहेत ! याला सभ्यपणा म्हणावयाचा, गरीबपणा म्हणावयाचा कीं दुसरें कांहीं नांव द्यावयाचें याचा वाचकांनींच विचार करावा. आमचें तर असें मत आहे कीं, हें पत्र अधिकाधिक दाबून ठेवून त्यांतील शब्दाचें किंवा विचाराचें मनसोक्त समर्थन करण्याचा जितका जितका अधिक प्रयत्न होईल तितकें तितकें लोकांचें मन त्याबद्दल अधिकच साशंक होत जाईल. गोपाळकृष्णाच्या खेळगड्यांनीं ही गोष्ट विशेषतः लक्षांत ठेविली पाहिजे. उगाच कॉलमच्या कॉलम खरडून लेखणीस शीण देण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. यापेक्षां

गोखल्यांचें पत्र पहिल्यानें प्रसिद्ध करा

त्यांत रा. टिळकांवर केलेले आरोप खरे असतील तर ते आनंदानें कबूल करतील. ताक मागावयास येऊन भांडें लपविण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. भांडें दाखवा. तोंपर्यंत तुमचा पक्ष कच्चा, गुप्तघाताचा आणि उत्तर देण्यासहि अयोग्य आहे, असें समंजस मनुष्याचें मत झाल्यास त्यांत ‘ केसरीगीते ’ कडे कांहीं दोष नाहीं. ना. गोखल्यांचें पत्र अद्याप प्रसिद्ध झालेलें नाहीं. परंतु मौज अशी कीं त्याचें समर्थन करतांना ‘ टिळक सरकारास बहिष्कार टाकणारे आहेत ’ हें सिद्ध करण्यास रा. टिळकांच्या एका भाषणाचा उल्लेख ज्ञानप्रकाशानें केला आहे ! पण आपण काय करतों हें या लेखकाच्या ध्यानांत आलें नाहीं. ‘ टिळक सरकारला बहिष्कार घालणारे आहेत. ’ हें सिद्ध कशासाठीं करावयाचें ! ना. गोखल्यांच्या पत्रांतील मजकूर सिद्ध करण्याकरितां. तर मग

ना. गोखल्यांच्या पत्रांत (Boycott of Government) हे शब्द होते म्हणावयाचें. आणि गोखले म्हणतात कीं, हे शब्द नव्हते. तेव्हां यांपैकीं खरा कोण ? लिहिणारा का समर्थन करणारा ? आम्हांला कांहीं याचा निकाल होत नाहीं. करितां आपसांतील ही झटापट गुरुशिष्यांनींच सोडवून दाखवावी अशी त्यांस आमची विनंति आहे. रा. टिळकांवर आरोप सिद्ध करणेकरितां ज्ञानप्रकाशकार १९०७ सालीं झालेल्या रा. टिळकांच्या एका भाषणाचा उल्लेख करितात. पण याच भाषणाचे कलकत्त्याच्या दुसऱ्या पत्रांतून दुसऱ्या प्रकारचे रिपोर्ट आलेले आहेत. अर्थात् हा एकच रिपोर्ट विश्वसनीय मानितां येत नाहीं, या गोष्टीवर ज्ञानाचा प्रकाश न पडतां अज्ञानाच्या अंधकारांत ती गडप झालेली आहे. पण यावर दुसरें उत्तर असें आहे कीं, हे उतारे यापूर्वी गोखल्यांस ठाऊक होते कीं नाहीं ? असले तर दोन वर्षांपूर्वीचें समेटाचें बोलणें त्यांनीं कां केलें ? रा. टिळक नव्हते म्हणून केलें असें उत्तर कोणी देईल तर रा. टिळक आल्यावरही पुनः कॉन्स्टिट्यूशनमध्यें दुरुस्ती करण्याच्या ठरावाचा मसुदा बिझांटबाईस त्यांनीं कां करून दिला ? यावर त्यांच्या एका इतिहासज्ञ मित्रानें अशी कोटि लढविली आहे कीं टिळकांस शिक्षा झाल्यामुळें त्यांचीं मतें बदललीं असतील अशी गोखल्यांची समजूत होती. पण या महामूर्खाला असें कळलें नाहीं कीं पूर्ण विचारांतील शास्त्रीयरीत्या बनलेलीं मनुष्यांचीं मतें बदलण्यास तुरुंग हें कधींच कारण होत नाहीं. निदान टिळक आणि गोखले यांचा आज पुष्कळ वर्षांचा जो परस्परांचा संबंध आहे त्यावरून त्यास तरी ही गोष्ट कळवयास पाहिजे होती हें निर्विवाद आहे. पण करतात काय ? समेटाचें बोलणें स्वतः उपस्थित करून कांहीं कारणामुळें तें बदलण्याची वेळ आली तेव्हां मतांत बदलाबदल झाल्याच्या जबाबदारीचें गांठोडें दिलें सुबरावच्या खुंटीस अडकवून आणि झाले मोकळे ! दुसरें काय ? ज्ञानप्रकाशकारांनीं टिळकांच्या भाषणाचा जो उल्लेख केला आहे त्यास आणखी असें उत्तर आहे कीं, हें भाषण कलकत्त्यास वंगभंगाची चळवळ जारीनें चालू असतां विलायती मालाचा बहिष्कार व स्वदेशी हे निःशस्त्र प्रतिकाराचे उपाय लोक अंमलांत आणीत असतां केलेलें आहे आणि टिळक या वेळीं जें कांहीं बोलले तें निःशस्त्रप्रतिकारास उद्देशून असून या निःशस्त्रप्रतिकारांत मालाच्या बहिष्कारापासून कर न देण्यापर्यंत सर्व गोष्टींचा समावेश होतो असें स्वतः ना. गोखल्यांनींच

स्पष्ट कबूल केलें आहे. निःशस्त्र प्रतिकार हा सरकारपाशीं रुसवा आहे; “ सरकारचा ” बहिष्कार नव्हे. रुसवा केला तरी सरकारपासूनच हक्क मागून घेण्याचें असल्यामुळें तो कायदेशीर आहे आणि ‘ सरकारचा ’ बहिष्कार तसा होत नाहीं. टिळक यांनींच नव्हे तर बाबू सुरेंद्रनाथ किंवा बाबू भूपेंद्रनाथ यांनीं किंवा इतर बंगाली पुढाऱ्यांनीं त्या वेळीं अशाच प्रकारचीं किंबहुना याहून कडक भाषणें बंगाल्यांत केलेलीं आहेत. तथापि हे गृहस्थ काँग्रेसमध्यें येण्यास अपात्र आहेत असें कोणीं म्हटलें नाहीं व म्हणतहि नाहीं. मुलगा ज्याप्रमाणें बापाशीं हट्ट करतो त्याप्रमाणें प्रसंगविशेषीं सरकारशीं हट्ट किंवा रुसवा करणें निराळें. आणि सदासर्वदा सरकारला बहिष्कार टाकणें निराळें. प्रसंगोपात्त पहिला मार्ग स्वीकारावा लागतो ही गोष्ट टिळकांनीं अनेक ठिकाणीं सांगितली आहे, परंतु दुसरा मार्ग त्यांनीं कधींहि प्रतिपादिला नाहीं किंबहुना तो वेडेपणाचा आहे असें म्हटलें तरी चालेल. पण हे सूक्ष्म भेद डोकें एकीकडे तर लेखणी एकीकडे अशी जेथें स्थिति आहे तेथील लेखणीहाक्यांच्या लक्षांत कसे घेणार ? टिळकांना कोणीकडून तरी मारावयाचें आणि ते सरकाकारच्या विरुद्ध आहेत असें जाहीर केलें म्हणजे आयतीच त्यांची वाट लागेल; यापेक्षां यांचा दुसरा कांहीं विचार नसतो. पण या सद्गृहस्थांस आमचें एवढेंच सांगणें आहे कीं, आतां हा धंदा पुरे झाला किंबहुना त्यांतील बीज सरकारासहि समजलें आहे तेव्हां आतां बऱ्या गोष्टीनें मुद्यावर या कसे ? गोखल्यांच्या गुप्त पत्रानें समेट बिघडला हें निर्विवाद आहे. मग तुमच्या गुरूच्या पेटींत तुम्हांस तें पत्र सांपडल्यास प्रसिद्ध करा आणि स्नान करून मोकळा व्हा म्हणजे झालें.

गोखल्यांच्या पत्रामुळें ‘ टिळक ’ सरकारचा बहिष्कार करणारे आहेत अशी सब्जेक्ट कमिटींत समजूत झाली ही गोष्ट निःसंशय आहे. आतां त्याच्या समर्थनार्थ टिळक सुबराव यांचें भाषण पुराव्यास म्हणून ज्ञानाचे खंदक पुढें आणतात त्यांतील तथ्य काय तें पाहूं. टिळक आणि सुबराव यांचें मोकळ्या मनानें दोन चार तास संभाषण झालें ही गोष्ट कोणासहि नाकबूल नाहीं. हें संभाषण झाल्यावर त्यांतील मुद्याबद्दल गैरसमज होऊं नये म्हणून सुबराव यांनीं त्या रात्रीं व दुसऱ्या दिवशीं त्यांतील मुद्याच्या गोष्टी हातानें लिहून काढल्या व या टिळकांच्या पहाण्यांतहि आल्या नसत्या. पण दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्यांस

पूर्वी न कळवितां टिळक त्यांच्या परत भेटीस गेले. तेव्हां बरोबर रा. केळकरहि होते. तेव्हां सुबरावांनीं आपल्या हातें लिहिलेला हा लेख टिळकांस वाचून दाखविला आणि त्यांत कांहीं सुधारणा हवी असल्यास सांगा असें विचारलें तेव्हां रा. टिळकांनीं तो लेख सुबरावास पुनः वाचावयास सांगितला व सुबराव तो वाचीत असतां त्यांत दोन चार ठिकाणीं शब्दांचा भेद करण्यास सांगितला. नंतर त्याप्रमाणें सुबरावांनीं आपल्या हातानें कांहीं शोध घातले आणि टिळकांनीं हा लेख आतां चालेल असें सांगितलें. चालेल असें म्हणण्याचें कारण असें कीं; एक तर सुबराव यांस सुचविलेले सर्वच शोध त्यांनीं दाखल केले असें नाहीं. ते तसे केले असते तर या लेखाचें स्वरूप वेगळें झालें असतें. दुसरें असें कीं तुमचें म्हणणें तुम्हीच लिहून द्या असें सुबराव यांनीं सांगितलें असतें व तें टिळकांचें टिळकांनींच लिहून दिलें असतें तर त्याचें स्वरूप याहून आणखी निराळें झालें असतें. असो. नंतर सुबराव तो लेख मद्रासेस घेऊन गेले. त्यांच्याकडून आलेल्या लेखाच्या नकलेचा तरजुमा खालीं दिला आहे.

टिळक-सुबराव संभाषण

ना. सुबाराव यांनीं आपल्या आपण लिहिलेल्या व टिळकांच्या सूचनेवरून स्वहस्तानेंच दुरुस्त केलेल्या इंग्रजी मजकुराचें भाषांतर खालीं दिलें आहे.

सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी.

पुणें ता. ९ डिसेंबर १९१४

" नॅशनॅलिस्ट पक्ष म्हणजे ज्यांना जहाल पक्ष असें नांव देण्यांत येतें तो राष्ट्रीय सभेचाच एक पक्ष आहे. फक्त त्यांतल्या त्यांत तो अघाडीचा किंवा इतरांच्या मानानें किंचित् पुढें पाऊल टाकणारा असा पक्ष आहे. पण त्याचें धोरण सामान्यतः सरकाराविरुद्ध सनदशीरपणानें तक्रार करण्याचें असतें; व ज्यांना कॉन्स्टिट्यूशनॅलिस्ट म्हणतात त्या मवाळांचें धोरण सामान्यतः सरकारच्या बाजूला राहण्याचें असतें. दोघांचें ध्येय एकच म्हणजे साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्य मिळविणें हेंच आहे. हें ध्येय मिळविण्याच्या रीतींतला हा जो फरक तोच दोहों पक्षांतला फरक.

" राष्ट्रीय पक्षाचे लोक राष्ट्रीय सभेंत जाण्यास मनानें तयार आहेत व होते. पण या सभेची घटना, विशेषतः प्रतिनिधि निवडण्यासंबंधाचे नियम, आपला

अपमान होईल अशा रीतीनें बनविले गेले आहेत असें त्यांना वाटतें. हल्लींच्या कॉंग्रेस कमिटीच्या द्वारें आंत येण्याची त्यांची इच्छा नाहीं. कोणास आंत घ्यावें अगर न घ्यावें यासंबंधाचे वाटतील तर नियम करण्यांत यावे पण ज्याला ताळ ना तंत्र अशा अनियंत्रित रीतीनें हा माणूस अमकातमका किंवा असातसा आहे म्हणून आम्ही त्याला आंत घेऊं अगर घेणार नाहीं असल्या अरेरावीला राष्ट्रीय पक्षाची हरकत आहे व याचकरितां आपल्या संस्थांना प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीकडून अधिकारपत्र मागण्याची त्यांची इच्छा नाहीं. जर स्वतंत्र व पृथक् असे मतदारसंघ (अर्थात् कान्स्टिट्यूशनचें नं० १ चें कलम मान्य करतील असेच संघ) निर्माण करण्यांत येतील व त्यांना केवळ वरील कलम मान्य केल्यामुळें आपल्याआपण व इतर कोणाकडे याचना न करितां आपल्या सभा किंवा आपण बोलावलेल्या जाहिरसभा यांतून प्रतिनिधि निवडण्याचा हक्क मिळेल तर राष्ट्रीय सभेंत जाण्याची त्यांची इच्छा आहे.

"हें घडून आल्यास जरूर तर पूर्वींप्रमाणें निवडणुकीचा मार्ग याहून अधिक खुला करण्याची खटपट करण्याचा त्यांचा इरादा आहे. तसेंच आपल्या काम करण्याच्या रीतीसंबंधानें लोकमत जागृत करून व शक्य तर खुद्द राष्ट्रीय सभेंत बहुमत मिळण्याची खटपट करून सदर सभेकडून या रीतीस संमति मिळविण्याचाहि त्यांचा इरादा आहे. राष्ट्रीय सभेंतील बहुमताच्या निकालानें आपण बांधले गेलों आहों ही गोष्ट त्यास आज मान्य आहे व पूर्वींहि होती. हें बहुमत त्यास प्रतिकूल असेल तर आपल्या बाजूला लोकमत वळेपर्यंत ते थांबतील; बहुमतवाल्यांशीं भांडण करून राष्ट्रीय सभा सोडून जाण्याचा त्यांचा विचार नाहीं.

"वर सांगितल्याप्रमाणें स्वतंत्र मतदारसंघ निर्माण न होतील तर राष्ट्रीय सभेबाहेर राहावें व कदाचित् स्वतःचा राष्ट्रीय संघ स्वतःच्या धोरणानुसार बनवून राष्ट्रीय सभेशीं संबंध न ठेवतां आपलें काम करीत जावें हेंच त्यास अधिक बरें वाटेल."

दोन मनुष्यें आपापसांत जें काय ठरलें त्याबद्दल गैरसमज राहूं नये म्हणून शब्दांनीं पांढऱ्यावर काळें करून जेव्हां व्यक्त करतात तेव्हां त्यांतील मजकुराबद्दल अमक्याच्या इतर बोलण्यावरून माझी तमकी समजूत झाली असें सांगत बसणें सर्वस्वीं असभ्यपणाचें व अन्यायाचें आहे व हा नियम केवळ लौकिकां-

तच चालतो असें नव्हे तर कायद्यांतहि स्वीकारलेला आहे म्हणून अशा प्रसंगीं सुबरावांच्या बोलण्यावरून माझी अशी समजूत झाली असें बोलणाऱ्या किंवा लिहिणाऱ्या गृहस्थास ‘ अशी समजूत होणारे तुम्ही मूर्ख आहां ’ यापेक्षां कांहीं-एक उत्तर नाहीं. तोंडातोंडीं कितीहि बोलणें झालें तरी कागद करावयाचा तो कशासाठीं ? पुढें गैरसमज होऊं नये म्हणून. आणि तो कागद बाजूला ठेवावयाचा, आणि कित्येक तासपर्यंत झालेल्या भाषणांतील कोणास–किंबहुना खुद्द संभाषण करणारास आठवत असलेले शब्द आपल्या समजुतीच्या समर्थनार्थ पुढें आणावयाचे हा संभावितपणा नव्हे, आचरटपणा होय; आणि एवढी साधी गोष्ट ज्यांना कळत नाहीं त्यांनीं वादविवादांत पडूं नये हें चांगलें. सुबरावांचें आणि टिळकांचें अखेर काय ठरलें तें वर प्रसिद्ध केलेला मूळ लेखाचा तरजुमा वाचला म्हणजे वाचकांस सहज कळून येईल. हातचें कंकण आरशांत बघण्याचें कांहीं कारण नाहीं. राहतां राहतां बिझांटबाई आणि टिळक यांचे दरम्यान तारेनें जो व्यवहार झाला तेवढाच शिल्लक राहिला. या बाबतींत ज्ञानप्रकाशकारांनीं निवळ खोटी बातमी प्रसिद्ध केली आहे. मिसेस बिझांटबाईनीं टिळकांस जी तार केली ती खालीं लिहिल्याप्रमाणें होती:—

Moved amendment. Debate adjourned. It is said by opponents you favour Boycott of Government. I say you do not. Wire which is truth. (Reply prepaid).

रा. टिळक यांनीं या तारेस जें उत्तर पाठविलें तें:—

I have never advocated Boycott of Government. Prominent Nationalists have and are serving in Municipalities and Legislative Councils and I have fully supported their action both privately and publicly.

या तारांवरून टिळक “ Boycott of Government ” करणारे म्हणजे सरकारला बहिष्कार घालणारे आहेत अशी गोखल्यांच्या पत्रानें सब्जेक्ट कमिटींत खुद्द बिझांटबाईचीहि समजूत झालेली होती हें व्यक्त आहे. पण गोखल्यांच्या पत्रानें बिझांटबाईची व भूपेंद्रबाबूंचीहि अशी समजूत झाली ही गोष्ट ज्ञानप्रकाशकारांस कबूल करावयाची नसल्यामुळें त्यांनीं बिझांटबाईच्या तारेंतील of Government (सरकारचा) हे शब्द शिताफीनें गाळून टाकून

Boycott (बहिष्कार) असा नुसता शब्दच कायम ठेविला आहे. वादाचा प्रश्न सरकारच्या बहिष्काराबद्दलचा आहे नुसत्या बहिष्काराबद्दलचा नव्हे हें लक्षांत आणलें म्हणजे of Government (सरकारचा) हे शब्द वगळण्यांत गोखल्यांच्या शिष्यांनीं लुच्चेगिरी नसली तरी अक्षम्य चुकी किंवा मूर्खपणा केला आहे असें दिसून येईल. तसेंच टिळकांनीं चिझांटबाईस जें उत्तर पाठविलें तें प्रसिद्ध करतांना Personally हे शब्द आपल्याच पदरचे घुसडले असून पुढील भाग म्हणजे राष्ट्रीय पक्षांतील लोक म्युनिसिपालिट्या व कायदेकौन्सिलांत कामें करीत होते व आहेत असा जो आपल्या म्हणण्याच्या दृढीकरणार्थ दाखवलेला पुरावा तोहि वगळलेला आहे. अर्धवट संभाषणांतील तुटक शब्द सांगणें किंवा एकमेकांमधील झालेल्या पत्रव्यवहारांतील किंवा तारांतील महत्त्वाचे शब्द वगळून त्या प्रसिद्ध करणें या गर्ह्य युक्त्या करण्यास जे मागेपुढें पाहात नाहींत त्यांच्या लेखावर किती विश्वास ठेवावा किंवा त्यांच्या म्हणण्यास किती मान द्यावा हें वाचकांनींच ठरविलें पाहिजे.

समारोप

सरतेंशेवटीं आमचें एवढें सांगणें आहे कीं, हा वाद यापुढें अशा तऱ्हेनें चालविण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. राष्ट्रीय पक्षांतील लोकांस मवाळांच्या कॉंग्रेसांत घ्या अगर घेऊं नका पण त्यासाठीं गुप्त लेखाचे किंवा कृत्याचे उपाय योजूं नका किंवा राष्ट्रीय पक्षांतील लोक जें उघड उघड बोलतात त्याचा विपर्यास करून सरकारचा गैरसमज करूं नका. गोखले काय आणि टिळक काय दोघांच्याहि गोंवऱ्या आतां बहुतेक ओंकारेश्वरावर गेल्या आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. टिळक कॉंग्रेसमध्यें आले तर ती कबजांत घेतील या म्हणण्यांत कांहीं हंशिल नाहीं. कॉंग्रेस राष्ट्रीय आहे, टिळकांची नव्हे किंवा गोखल्यांचीहि नव्हे. कॉंग्रेसचें धोरण काय असावें हें कॉंग्रेसनें ठरवावयाचें आहे. अमुक एका व्यक्तीनें नाहीं. म्हणून कॉंग्रेसमधल्या प्रत्येक मनुष्यास आपलीं मतें कॉंग्रेसपुढें ठेवण्याच्या व त्यांच्या बहुमतानें निर्णय करून घेण्याचा हक्क आहे आणि हीं मतें जोंपर्यंत कायदेशीर आणि सनदशीर असतील तोंपर्यंत तीं कोणींहि सभेपुढें आणल्यास आणि सभेनें वादविवादाअंतीं तीं ग्राह्य आहेत असें ठरविल्यास 'हा मनुष्य भयंकर आहे ! हा कॉंग्रेस काबीज करील ' असें म्हणणें किंवा भीति बाळगणें

म्हणजे हिंदुस्थानांतील हजारों शहाण्या लोकांस मूर्ख ठरवून आपल्याच नेमस्तपणाचा व शहाणपणाचा टेंभा मिरवण्यासारखें आहे. ज्यांना हा मार्ग स्वीकारावयाचा असेल, त्यांनीं तो खुशाल स्वीकारावा. परंतु एवढें पक्कें लक्षांत ठेवावें कीं काँग्रेसचें यानें पोषण न होतां घात मात्र होईल. राष्ट्रीय पक्षास ही गोष्ट करावयाची नाहीं म्हणूनच त्यानें खुलासेवार व मोकळेपणानें आपलीं काय मतें आहेत तीं जाहीर करून काँग्रेसमध्यें गेल्यानंतर रीतसर कायदेशीर आणि बहुमताचा निर्बंध पाळून आपला उद्योग चालू ठेवण्याचा संकल्प मवाळांस कळविला आहे. मुंबईच्या लोकांस राष्ट्रीय पक्ष नको असला तरी सध्यां राष्ट्रीय सभेंत असलेल्या सर्व हिंदुस्थानांतील लोकांस तो नकोसा झालेला नाहीं म्हणून मुंबईच्या मवाळ पुढाऱ्यांनीं या बाबतींत आग्रह धरूं नये, निदान राष्ट्रीय पक्ष सरकारला बहिष्कार टाकणारा आहे इत्यादि खोटेनाटे आरोप आणि तेहि गुप्तपणानें त्यांनीं करूं नयेत हें चांगलें. तुम्हांला पळवत नसलें तर पळूं नका पण लोकांचे पाय कां ओढतां ? राष्ट्रीय पक्षाचे हेतु मवाळांच्या हेतूइतकेच सद्बुद्धीचे आणि देशहिताचे आहेत हें त्यांस कळूं नये इतके कांहीं ते मूर्ख नाहींत. पण भित्रेपणानें म्हणा, अभिमानानें म्हणा, मत्सरानें म्हणा किंवा स्वतःच्या हातांतच काँग्रेसचा एकमुखी रुद्राक्ष राहावा अशा बुद्धीनें म्हणा किंवा अखेर या राजकीय बाबतींत एकमेकांत दुही झाल्यामुळें सरकारास कसें फावतें हें नीट लक्षांत न आल्यामुळें म्हणा राष्ट्रीय पक्षास हाणून पाडण्याचे आमच्या इलाख्यांतील मवाळांचे उद्योग चालूं असतात. हे उद्योग ज्या दिवशीं संपतील तो सुदिन म्हणावयाचा !

(केसरी ता. ९ फेब्रुआरी १९१५)

भाग ३९ वा

१९१६ ची हकीकत

(१) अनुकूलतेची भरती

१९१५ च्या डिसेंबर महिन्याच्या प्रारंभापासूनच केसरींत हिंदी स्वराज्य-संघावर अग्रलेख लिहिण्याला सुरवात झाली होती. व सर्व डिसेंबर महिनाभर ही लेखमाला चालू होती. या लेखमालेंत साधारणतः कोणत्या विचाराचें प्रतिपादन करण्यांत आलें असेल याची वाचकांना कल्पना असल्यामुळें आणि पुढें हिंदी स्वराज्यसंघाच्या हकिकतींत हा थोडा भाग येणार असल्यामुळें त्याविषयीं माहिती देऊन आम्ही येथें जागा अडवीत नाहीं. पण १९१६ च्या प्रारंभापासून आपल्या तक्रारी बहुतेक दूर झाल्यामुळें राष्ट्रीय सभेंत तर जावयाचेंच पण त्याबरोबर इकडे होमरूलची चळवळ देखील चालू ठेवावयाची असें सजोड धोरण टिळकांनीं ठरविलें. मुंबईचा ठराव एकच पण तीन्ही पक्षांना तो जवळ जवळ सारखाच मान्य झाला. नेमस्त म्हणाले, " पुढच्या वर्षापर्यंत आतां राष्ट्रीय सभेंत होमरूल लीगचें नांव ऐकूं येणार नाहीं. जवळ जवळ प्रतिज्ञापत्रकाचे शब्द घेऊनच स्वराज्याचा ठराव रचला गेला. बेझंटबाईची उपसूचना नामंजूर झाली. स्वराज्याची योजना करण्याकरितां ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीला हुकूम दिलेला आहे तथापि तिजकडून ती घटना लौकर तयार होण्याची आशाच नको. " इकडे बेझंटबाई मनांत म्हणाल्या कीं, " माझी उपसूचना फेटाळली पण स्वराज्यविषयक योजना करण्याचा हुकूम झाला. आतां मी ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीच्या मागें लागून आपलें काम करून घेईन. अँग्लो-इंडियन पत्रें म्हणोत कीं, ' बाईच्या होमरूल लीगच्या होडीवरचें निशाण नेमस्तांनीं काढून टाकलें. ' पण तें निशाण मी आतां त्यांच्या जहाजावरच फडकवावयास लावीन. प्रांतानिहाय कॉंग्रेस कमिट्या स्थापण्याची आज्ञा झाली आहे. अर्थात् तिचा फायदा त्यांतल्यात्यांत जे अधिक उद्योगप्रिय असतील त्यांनाच मिळेल. " बाईच्या उपसूचनेंत हिंदी लोक स्वराज्यास लायक झाले असल्याविषयीं जो मुद्दा होता तो लोकांना विशेष चित्ताकर्षक

वाटला व त्याची चर्चा यापुढें सुरू झाली. निदान आपल्याच लोकांनीं आपणांला अपात्र ठरवूं नये. अँग्लो-इंडियन तें काम करीतच आहेत. या मुद्याला उद्देशून ता. १८ जानेवारी १९१६ च्या अंकांत केसरीनें लिहिलें कीं, 'स्वदेशाच्या स्तुतींत न्यायबुद्धि असण्यापेक्षांहि आत्मप्रीति अधिक प्रबळ पाहिजे आणि सगळ्या जगभर हेंच दिसून येतें. पण आमच्यांतील हिंदी लोकच आपण मनुष्य कोटींत नसून अतिमानुष कोटींत आहोंत असा बहाणा करतात. आणि न्यायाशिवाय दुसरी दृष्टिच ते ओळखीत नाहींत. व्यवहारामध्यें सरकारी न्यायाधीशसुद्धां सरकारी काम संपलें म्हणजे आपला पोषाख उतरून ठेवतो व इतर व्यवहारांत तो आपला न्यायाधीशपणा विसरून जातो. पण स्वराज्याला हिंदुस्थान अपात्र ठरविणाऱ्या आमच्या कित्येक नेमस्त न्यायमूर्तींना आपली तांबडी झूल आणि शुभ्र अजागलस्तन केव्हांहि उतरून ठेवतांच येत नाहीं. जुन्या पौराणिक नाटकमंडळींतील राक्षस पार्टी नटाप्रमाणें नाटक संपलें तरी त्या पोषाखावरील त्याचें प्रेम संपत नाहीं. आमच्या न्यायानिष्ठ न्यायमूर्तींना आईबाप या नांवाचा विसर पडून घरींदारींसुद्धां ते वादी प्रतिवादी या भाषेंतच बहुधा त्यांच्याशीं बोलत असावेत. पण त्यांच्या लक्षांत हें येत नाहीं कीं, सगळेच हिंदी लोक जर स्वतः हिंदुस्थानचा न्याय करण्याला न्यायाधीश होऊन बसूं लागले तर तुमच्या त्या हिंदुस्थानला वकील तरी कोण मिळावा ? न्यायकोर्टांतसुद्धां खुनी कज्जांत आरोपीला वकील नसेल तर सरकार आपल्या खर्चानें वकील देतें. किंवा न्यायाधीश कोर्टांतल्याच एखाद्या वकीलाला तूं याचें वकीलपत्र घेऊन काम चालीव असें सांगतो. आणि आरोपीला योग्य न्याय मिळावा म्हणून अवश्य असेल तेथें स्वतःच त्याची वकिली करतो. पण हिंदुस्थान इतक्या शिकंदर कमनशिबाचा आरोपी म्हटला पाहिजे कीं त्याला स्वराज्योपभोगाविषयीं पूर्ण अपात्रतेच्या गुन्ह्याकरितां फांशी देण्यासाठीं काळी टोपी चढवून सर्व परकी मुत्सद्दी व वावदूक तयार झाले असतां त्याचा बचाव करण्याला स्वतः हिंदी मुत्सद्यांना वकील म्हणून उभें राहण्याला लाज वाटावी व शिष्टाईचें पीठ सोडून त्यांनींच न्यायपीठावर जाऊन बसण्याची हांव धरावी. मात्र त्यांना स्वतःला व्यक्तिशः देण्याला वाटेल तितका मोठा अधिकार सरकारनें पुढें केला तर त्याला ते स्वतः मात्र पात्र ठरतात ! पंचतंत्रांतील गोष्टींत वाघाच्या बच्च्याला चुकून आपलें रूप पाण्यांत पहावयास सांपडल्यानें आपण वाघच आहों

असें प्रत्यभिज्ञान त्याला झालें. पण हिंदी लोकांना खरें रूप पाहण्याला निश्चळ पाणीच मिळत नाहीं. आणि प्रत्येक नवा परीक्षक येतो तो स्वार्थानें ' तूं वाघ नाहींस ' असेंच सांगतो. सर सत्येंद्रसिंह यांनीं आपल्या भाषणांत हिंदुस्थानची स्थिति पोलादी कांटेरी पिंजऱ्यांत बांधून टाकलेल्या पायमोडक्या पोपटाप्रमाणें झाली आहे असें वर्णन केलें. पण त्याचें दार उघडून दुसरा कोणी देत नाहीं. अध्यक्षासारखे लोक हे दुःख सोशीत पिंजऱ्यांतच बसलें पाहिजे असें सांगतात, आणि आमच्यांतलेच कांहीं लोक परतंत्रतेचा अनुवाद करतात. रवींद्रनाथ टागोर यांच्या एका कवितेंत दोन पोपटांचें संभाषण दिलें आहे. स्वैरसंचार करणारा पोपट बंदिवान पोपटाला म्हणतो,

कारागत तूं कसे पसरिसी पंख पंजरागारीं !

बंदिवान पोपट उलट त्यालाच विचारतो

अतल गगन हें पद ठेविसि तूं कैसें शून्याधारीं !

असो. मुंबईच्या कॉंग्रेसनंतर नेमस्तांपैकींच कांहीं गृहस्थ म्हणजे चिंतामणी, गोविंदराघव अय्यर व नागपूरचे पंडित हे पुण्यास आले व त्यांत त्यांनीं किर्लोस्कर थिएटरांत टिळकांच्या अध्यक्षतेखालीं जीं व्याख्यानें दिलीं त्यांत होमरूल लीगच्या तत्त्वांना अनुसरून असेंच भाषण केलें. आणि आम्हीं कॉंग्रेसच्या घटनेची सुधारणा केली आहे आतां तुम्हीं येऊन आम्हांला मिळा म्हणजे तुम्ही आम्ही मिळून पुढील कार्य करूं असें सांगितलें.

बेझांटबाई मुंबईस फक्त उपसूचना करून थांबल्या नाहींत. लवकरच How India wrought for Freedom या नांवाचें एक पुस्तक राजकीय शिक्षण देण्याकरितां व स्वराज्याची चळवळ करण्याकरितां त्यांनीं काढलें. त्यांत पूर्वीपासून हिंदुस्थानांतील राजकारणाचा इतिहास व आंकड्यामुद्यानिशीं हकिगत दिली होती. इंडियन रिव्ह्यूच्या जानेवारीच्या अंकांत श्रीनिवास शास्त्री यांनीं असें लिहिलें कीं, स्वराज्याला हिंदी लोक आज पात्र नाहींत असा जो आम्हांला प्रश्न विचारला जातो त्याला सर सत्येंद्रसिंह यांनीं आपल्या भाषणांत मुंबईस उत्तर द्यावयास पाहिजे होतें. आणि पूर्वीप्रमाणें मोघम आश्वासनें न देतां वाटेल तर पंचवीस म्हणा, तीस वर्षे म्हणा पण कांहीं ठरीव मुदतींत हिंदुस्थानला स्वराज्य देऊं असें सरकारनें आश्वासन द्यावें अशी मागणी कॉंग्रेसच्या अध्यक्षानें करावयास पाहिजे होती. अशा रीतीनें होमरूल

लीगच्या चळवळीची प्रस्तावना राष्ट्रीय पक्षाप्रमाणें नेमस्त पक्षांतले लोकहि करूं लागले होते.

बेळगांवची प्रांतिक परिषद

टिळकांनीं १९१६ सालच्या प्रारंभापासून जें सजोड धोरण स्वीकारल्याचें पूर्वी सांगितलें त्याचा अंमल करण्याचा उद्योग त्यांनीं आतां सुरू केला. कॉंग्रेस-मधील प्रवेश आणि महाराष्ट्र होमरूल लीगची स्थापना हे दोन विषय चर्चेस काढण्याला एप्रिलांत बेळगांव येथें भरणारी प्रांतिक परिषद् ही योग्य संधि आहे असें त्यांनीं ठरविलें. परिषदेच्या तारखा २७, २८, २९, एप्रिल या ठरविण्यांत आल्या. फेब्रुवारीच्या १५ व्या तारखेस बेळगांवच्या पुढाऱ्यांनीं परिषदेचीं जाहीरपत्रकें काढण्याची सुरवात केली. स्वागतमंडळ बनवून बेळवी यांना त्याचे अध्यक्ष निवडलें आणि विषयाची पूर्वसूचना दिली, त्यांत कॉंग्रेसच्या घटनें-तील दुरुस्ती आणि होमरूल हे विषय प्रामुख्यानें घातले.

बेळगांवच्या परिषदेंत राष्ट्रीय पक्षानें राष्ट्रीय सभेंत शिरण्याचा ठराव केला. त्याबरोबर चळवळीला एक नवेंच तोंड लागलें. १९०८ पासून १९१५ पर्यंत हा पक्ष राष्ट्रीय सभेला पराङ्मुख झाला होता. पैकीं पहिलीं सहा वर्षें टिळक तुरुंगांत असल्यामुळें त्यांच्या पश्चात् राष्ट्रीय सभेंत शिरावें का नाहीं हें धोरण ठरविण्याची जबाबदारी घेण्याची छाती राष्ट्रीय पक्षाची झाली नाहीं. मध्यंतरीं सातारा येथें राष्ट्रीय पक्षाची सभा भरली तींत या धोरणाचा प्रश्न फारच वादग्रस्त ठरला. पण तेथेंहि " उभय पक्षांची तडजोड व्हावी, समेटाचा प्रयत्न व्हावा " इतक्या बेताचाच ठराव पुढें आला होता. राष्ट्रीय सभेंत शिरावें असा प्रत्यक्ष ठराव नव्हता. टिळक तुरुंगांतून सुटून आल्यावर त्यांनाहि हें कोडें येऊन पडलेंच. तें असें कीं राष्ट्रीय सभेच्या ज्या घटनेला सुरतेस व त्यानंतर राष्ट्रीय पक्षानें हरकत घेतली ती बहुधा तशीच अमलांत होती. अर्थात् पूर्वी जी गोष्ट वर्ज्य मानली तिचा स्वीकार करणें हें विसंगत ठरतें. टिळकांच्या पश्चात् त्यांच्या पक्षाचे लोक कोणतीहि तडजोड करून राष्ट्रीय सभेंत शिरते तर टिळकांचें काम सोपें झालें असतें. पण असें होण्याऐवजीं कांहीं प्रमुख लोक अशा अढीचें धोरण धरून बसले होते कीं, वाटेल तें झालें तरी या राष्ट्रीय सभेंत म्हणून शिरावयाचें नाहीं आणि पुष्कळांनीं मनांत अशी आशाहि बाळगिली होती कीं, त्यांच्या पुढारीपणा-खालीं आपण दुसरी राष्ट्रीय सभा काढूं. अशी वेगळी सभा काढण्याची

कल्पना टिळकांच्या तुरुंगवासाच्या पहिल्या वर्षींच निघाली होती. पण तिला सरकारनें परवानगीच दिली नाहीं. आणि यापुढें सबंध ५ वर्षें फिरून त्या बाजूचा कोणीं प्रयत्नहि केला नाहीं. पण या दोन अडचणींच्या अगदीं उलट अशी ही एक अडचण टिळकांना भासत होती ती ही कीं, राष्ट्रीय सभेंत न शिरतां आपण बाहेर राहिलों तर दुफळी होते. आणि वेगळी राष्ट्रीय सभा स्थापावयाची म्हटली तर लोकांचें पाठबळ मिळावें तितकें न मिळाल्यानें तो प्रयत्न अगदींच हास्यास्पद होणार. म्हणून त्यांनीं प्रथम आपलें मनुष्यबल अजमावण्याकरितां स्वतंत्र प्रांतिक सभा भरविली होती व त्यांत यश आलें होतें. पण याच बळाचा उपयोग राष्ट्रीय सभेंत घुसून केला तर अधिक श्रेयस्कर असें वाटून त्यांनीं तो प्रश्न आपल्या पक्षाच्या परिषदेपुढें ठेवण्याचें ठरविलें.

एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यांत पुण्यास एक अपूर्व जाहीर सभा झाली. लॉर्ड हार्डिंज हे स्वदेशाला जाण्याला निघाले होते आणि हिंदुस्थानांतील त्यांची कामगिरी एकंदरीनें इतकी चांगली चालली होती कीं, त्याविषयीं कोणत्याहि पक्षाचा मतभेद नव्हता. म्हणून पुणें जिल्ह्याच्या व नागरिकांच्या तर्फें त्यांजकडे मानपत्र पाठविण्याबद्दल सभा भरवावी असें ठरवून ती ता. २९ मार्च रोजीं थिएटरांत भरविण्यांत आली. अध्यक्षस्थानीं डॉ. अण्णासाहेब पटवर्धन हे होते. जिल्ह्यांतील अनेक तालुक्यांतून संदेश आले होते. मुख्य ठराव कृष्णाजीपंत खाडिलकर यांनीं मांडला त्यांत 'संकटांना न जुमानतां लॉर्ड हार्डिंज यांनीं हिंदी लोकांच्या आकांक्षांबद्दल जी सहानुभूति दाखविली व त्यांच्या उन्नतीविषयीं जी खटपट केली तिजबद्दल ही सभा कृतज्ञता व्यक्त करिते' असा होता. ठराव मांडतांना खाडिलकर यांनीं लॉर्ड हार्डिंज यांच्या कारकीर्दीचें समालोचन करून त्यांच्या व्यक्तिविषयक गुणांचें आणि हिंदुस्थानाविषयीं प्रगट केलेल्या सहानुभूतीचें अभिनंदन केलें. या ठरावाला टिळकांनीं पुष्टि दिली व सांगितलें कीं, लॉर्ड रिपन यांच्यानंतर तीस वर्षांत असा प्रगतिपर व्हाइसरॉय हिंदुस्थानाला लाभला नाहीं. लॉर्ड कर्झन यांनीं ज्या आकांक्षा अशक्य कोटींतल्या ठरविल्या त्याच लॉर्ड हार्डिंज यांनीं न्याय्य व योग्य आहेत असें कबूल केलें. इंग्रजी राज्यपद्धतीचा वरवंटा पूर्वीप्रमाणेंच हिंदुस्थानावर फिरत न ठेवतां हिंदी जनतेच्या अंगचे गुण प्रगट होण्याला सवड मिळेल अशा धोरणानें राज्यकारभारांत सुधारणा केल्या पाहिजेत ही गोष्ट

त्यांनीं मान्य केली. या सभेवरून दोन गोष्टी दिसून आल्या. त्या या कीं, टिळक हे सरकारावर बहिष्कार घालण्याला तयार झालेले नव्हते. तसा त्यांचा इरादा नव्हता. आणि इंग्रज अधिकारी झाला म्हणून त्याचे गुण घेऊंच नयेत अशी शपथ टिळकांनीं वाहिलेली नव्हती. राष्ट्रीय पक्षामध्यें ध्येयासंबंधीं नेमस्तांपेक्षां अधिक उतावळेपणा असला तरी विवेकशीलता नव्हतीच असें नाहीं.

ता. २९ एप्रिल रोजीं बेळगांव येथें अठरावी प्रांतिक परिषद् भरली. पूर्वी जाहीर केल्यापेक्षां ही सभा दोन दिवस पुढें ढकलण्यांत आली होती. सभेचें अध्यक्षस्थान दादासाहेब खापर्डे यांना देण्यांत आलें होतें. त्यांचें व टिळकांचें स्वागत सातारा स्टेशनपासून बेळगांवपर्यंत एकसारखें सुरू होतें. स्टेशनावर स्वागत समारंभ फार मोठा झाला. जैन, लिंगायत, इनामदार, व्यापारी सर्व प्रकारचे लोक आले होते. स्वागताध्यक्ष बेळवी यांनीं प्रारंभीं वीस वर्षांपूर्वी १८९५ सालीं वाच्छा यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरलेल्या प्रांतिक परिषदेची आठवण करून दिली. आणि फेरोजशाहा मेथा व गोखले यांच्यासंबंधीं आदरपूर्वक दुःखोद्गार काढले. अध्यक्ष दादासाहेब खापर्डे हे भाषणांत म्हणाले कीं, युद्धांत प्रत्यक्ष विजय सरकारच्या हातीं पडेपर्यंत राजकीय वादाचे प्रश्न पुढें आणूं नयेत असें कित्येक म्हणतात, पण ती चूक आहे. हक्कांना आतांच जपलें पाहिजे. इंग्लंड यापूर्वीच वसाहतींशीं कानगोष्टी करूं लागलें आहे मग आम्हांलाच तेवढें कां विचारीत नाहीं ? स्वराज्याची मागणी करणें कायदेशीर आहे असें आमच्या एका कमिटीनें ठरविलें आणि मग मुंबई, महाराष्ट्र, वऱ्हाड यांच्यापुरती एक होमरूल लीग प्रारंभीं स्थापावी असेंहि डिसेंबरांत ठरलें आहे. समेटासंबंधानें खापर्डे म्हणाले कीं, राष्ट्रीय सभेच्या इतिहासांत हळुहळू स्थित्यंतरें होत आलीं. प्रथम म्हणत प्रांतानिहायच चळवळ करावी. मग ह्यूम यांच्या सल्ल्यावरून सर्व हिंदुस्थानची मिळून ती करावी असें ठरलें. मग प्रश्न निघाला कीं काँग्रेसनें ठराव करावे पण त्यांचा अंमल करूं नये. १९०५ सालीं बनारस येथील राष्ट्रीय सभेंत प्रगतिपर असे अनेक ठराव लोकांनीं पुढें आणले पण वतनदार अधिकाऱ्यांच्या दडपणामुळें बहुमताला गप्प बसावें लागलें. हे ठराव १९०६ सालीं कलकत्त्यास पास झाले. पण नागपुरास ते पुनः कायम होतील असें पाहून सभा तेथून काढून सुरतेस नेण्यांत आली. पण तेथें मोठी फूट पडली. तेथपासून काँग्रेसला नेमस्तपक्षाच्या क्लबाचें स्वरूप आलें आहे. पण तें

बदलण्याचा प्रयत्न हळुहळू होत आहे व मुंबईस त्याला थोडें यशहि आलें. मवाळ व जहाल हीं नांवें कोणी घेतलीं कोणी दिलीं; तीं चूक कीं बरोबर कसेंहि असलें तरी जो तो पक्ष आपला स्वभाव बदलूं शकत नाहीं; पण निरनिराळ्या स्वभावाच्याहि पक्षांना एकत्र जमून राष्ट्रकार्य करतां येईल.

या बेळगांवच्या परिषदेच्या वेळीं जी एक गोष्ट आजवर दबून दबून असलेली प्रथम प्रगट झाली ती म्हटली म्हणजे ब्राह्मणेतरांची चळवळ. ब्राह्मणेतर वादाला प्रगट स्वरूप रा. ब. अरताळ बेळगांव जिल्ह्यांतील लिंगायत जातीचे डेप्युटी कलेक्टर यांनीं आणिलें. सरकार पक्षाचे म्हणून टिळकविरोधी आणि लिंगायत म्हणून ब्राह्मणविरोधी अशा दोन भूमिका त्यांच्यामध्यें एकवटलेल्या होत्या. म्हणून त्यांना पुढें करून थोड्याशा जैन लिंगायत लोकांनीं 'ही ब्राह्मणांची सभा' आहे असें म्हणून प्रांतिक परिषदेचा निषेध करण्याकरितां एक वेगळी सभा भरविली पण तिला अर्थात् फार थोडे लोक आले आणि त्यांचा तो बेत फसला. कारण खुद्द प्रां. परिषदेलाच ३० जैन, ५० लिंगायत व पंधरा मुसलमान प्रतिनिधि आले होते व इतर वर्गांचे ब्राह्मणेतरहि पुष्कळच होते. टिळकांच्या मिरवणुकीला एका लिंगायत सावकारानेंच आपली गाडी दिली होती. यानंतर ब्राह्मणेतर चळवळ विशेष जोरानें सुरू झाली व तिचा उल्लेख पुढें थोडा येणारच आहे. तथापि या चळवळीचें हें प्रथमदर्शन म्हणून येथें तिच्याविषयीं उल्लेख केला आहे.

(३) समेटाचा वाद

असो. परिषदेंत अनेक ठराव मंजूर झाले. त्यांत एक ठराव लष्करांतील जागांविषयीं व स्वयंसेवकांविषयीं, एक राजकीय कैद्यांना मुक्त करण्याविषयीं, एक होमरूलची योजना ताबडतोब तयार करण्याविषयीं, एक स्वदेशी उद्योगधंद्याविषयीं असे निरनिराळे होते. पण समेटाचा ठराव हा महत्त्वाचा असून त्यांत असें म्हटलें होतें कीं, टिळक, बेळवी, बॅप्टिस्टा यांच्या कमिटीनें केलेला रिपोर्ट परिषदेला मान्य आहे आणि "स्वदेशाच्या हिताकडे दूरवर दृष्टि देतां आणि सध्यांची परिस्थिति पाहतां दोन्ही पक्षांमध्यें समेट होणें इष्ट आहे. म्हणून मुंबईस काँग्रेसनें घटनेंत केलेली दुरुस्ती पूर्ण समाधानकारक नसली तरी ती मान्य करावी आणि राष्ट्रीय सभेंत जाऊन अधिक वाटाघाट व खटपट करावयाची. तिजकरितां टिळक, खापर्डे, बॅप्टिस्टा, केळकर, बेळवी इतक्या लोकांची कमिटी

नेमावी. " या ठरावाला महत्त्वाचा म्हणण्याचें कारण असें कीं, १९१४ सालीं सातारा येथें राष्ट्रीय पक्षांतल्याच लोकांत जशीं रणें माजलीं तशींच तीं नागपुरासहि माजलीं होतीं. साताराची सभा टिळक मंडाले येथें असतांना भरलेली म्हणून तेथें समेटाविरुद्ध असणाऱ्या लोकांना असें सहजच म्हणतां आलें कीं, या विषयावरील टिळकांचीं मतें कळण्याला मार्ग नाहीं म्हणून आम्हीं कांहीं एखादी गोष्ट करून त्यांच्या मार्गांत उद्यां अडचण उत्पन्न करून ठेवणें बरोबर नाहीं. हें दिसण्यांत ठीक होतें. पण सुरतेच्या फुटीनंतर व कन्व्हेन्शनच्या स्थापनेनंतर स्वतः टिळकांनीं समेट होण्याकरितां कमिट्या नेमल्या व परिषदेंतून ठराव करविले. यावरून एकी करण्याला अनुकूल असें त्यांचें मत स्पष्ट दिसून आलें होतें, तें केवळ तुरुंगांत गेल्यामुळें बदललें असें मानण्याचें कारण नव्हतें. पण समेटाला अनुकूल असें जे लोक बोलतील त्यांना आपल्यांतील मवाळ आणि प्रतिकूल बोलतील त्यांना आपल्यांतील जहाल असें म्हणण्याची रीत कांहीं लोकांकडून पाडण्यांत आली होती. साताऱ्यास जमलेले लोक बरोबरीचे म्हणून त्यांना उघड विरोध करतां आला, नागपुरासहि असेंच झालें.

हल्लींच्या असहकारितेच्या वादांत असा एक प्रश्न निघतोच कीं नाहीं कीं टिळक असते तर त्यांनीं गांधींचें मत स्वीकारलें असतें कीं त्याला विरोध केला असता ? पण टिळक हे वारलेलेच असल्यामुळें त्यांचें मत असें असतें असें उलट सुलट कोणीहि बोलले तरी त्याला खोडून काढण्याला मार्गच उरलेला नाहीं. टिळकांचा गांधींच्या तत्त्वांना विरोध झाला असता असें म्हणणारा मरणकाल-पर्यंतच्या त्यांच्या मताचा उल्लेख आधारभूत म्हणून दाखवूं शकतो. तरी प्रश्न शिल्लक उरतोच कीं, तें त्यांचें मत १९२० सालच्या प्रारंभींचें होतें; पण इतक्या घालमेली मध्यंतरीं झाल्यानंतर त्यांचें मत कसें झालें असतें ? आणि मग याला मात्र उत्तर देण्याला साधन नाहीं. कारण टिळकांना कोणाला विचारतां येत नाहीं व त्यांना कोणाला सांगतां येत नाहीं. ढवळलेल्या पाण्यांत कोळी आपलें जाळें टाकून आंधळे झालेले मासे सहज पकडतो असें म्हणतात. त्याप्रमाणें सहकारिता असहकारिता या वादानें लोकमत मुळापासून ढवळून निघालेलें पाहून 'प्लँचेटवाल्यांनीं' थोडासा हंगाम साधण्याचा प्रयत्न केला. आणि एकदोन ठिकाणीं असें प्रसिद्ध झालें कीं, केळकरांनीं असहकारितेला विरोध चालविला याबद्दल टिळक क्रोधानें लाल झाले असून ते केळकरांना खाऊं कीं गिळूं असें

म्हणत आहेत. पण प्लँचेटची विद्या ही दुतर्फी असते हें त्या बिचाऱ्यांना काय माहीत ? या टिळकांच्या दिव्यसंदेशांना उलटें उत्तर मिळवि-ण्याला केळकरांच्या स्नेह्यांना प्लँचेट चालविण्याचें कारण पडलें नाहीं. कारण त्यावर त्यांचा विश्वास नसून वादांतील बाजू परतविण्याकरितांहि त्यांनीं त्याला स्पर्श केला नाहीं. पण प्लँचेटवर विश्वास असणाऱ्या लोकांत हाच प्रश्न विचारणारे अनेक निघाल्यामुळें कित्येकांना उलटींहि उत्तरें मिळालीं ! बिचारे टिळक काय ? परलोकविद्यासंपन्न लोकांचे ते इतके बंदे होऊन राहिले आहेत कीं हांकेसरशी ते इतर महात्म्यांच्या संगतींत गोष्टी बोलत असले तरी धांवून मुंबईतील एखाद्या चाळीच्या खोलींत अवतीर्ण होतात. पण त्यांच्या ठिकाणीं पक्षपात नसल्यामुळें ते दुतर्फी माणसांच्या बोलण्यावरून येऊन एकाजवळ होय म्हणतात एकाजवळ नाहीं म्हणतात. मिळून टिळकांच्या निंदकांनीं जिवंतपणीं त्यांच्यावर लपंडावीचे, उडवाउडवीचे, विसंगत बोलण्याचे, या बोटावरची थुंकी त्या बोटावर नेण्याचे आरोप चालविले होते त्यांच्या समर्थनाला अशा रीतीनें आणखी पुरावा मिळाला ! आणि जुनी जी म्हण कीं ' जित्याची खोड मेल्याशिवाय जात नाहीं ' ती बदलून जित्याची खोड मेल्यावरहि जात नाहीं अशी नवीन म्हण बन-विल्यासारखी झाली.

पण आतां हा वाद जगाच्या अंतापर्यंत राहणार त्याला इलाज नाहीं. सांग-ण्याचा मुद्दा हा कीं, टिळक मंडालेस असतां ते परलोकांत असल्याप्रमाणेंच अगम्य यामुळें हल्लींसारखाच एक वाद तेव्हां निघाला होता. आणि दुर्दैवानें तेव्हां प्लँचे-टची विद्या इतकी फैलावली नव्हती. आणि कोणाला ती तेव्हां येत असली तरी त्यानें या कामीं ती उपयोगांत आणली नाहीं. कारण एक तर प्लँचेट मृत आत्म्याशींच बोलूं शकतें, कारण कीं आत्मा निर्जीव आणि प्लँचेटची फळीहि निर्जीव. ती जिवंत मनुष्याच्या आत्म्याशीं कशी बोलेल ? 'सर्वः सगंधेषु विश्वसिति' असें कवीनें म्हटलें आहे. विषमांत होणारा तो व्यवहार नव्हे. बरें एखाद्याचें प्लँचेट चाललेंच असतें तर टिळक सुटून आल्यानंतर त्याला खोटें ठरविण्याचा संभव म्हणून त्या भानगडींत कोण कशाला पडेल ? पण समेटाला विरोध करणाऱ्या कांहीं लोकांनीं " हो हो टिळक आज समेटाला विरुद्ध आहेत असें आम्ही सांगतों " असें आत्मविश्वासानें सांगितलें. पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें साताऱ्यासहि तो ठराव झालाच होता, पण आतां विरोधी लोकांवर मोठीच बाजू कोसळली

कारण स्वतः टिळक मूर्तिमंत उभे राहून म्हणूं लागले कीं समेट करणें अवश्य आहे तेव्हां त्यांना मोठेंच कोडें येऊन पडलें. पण तत्त्वापुढें टिळकांनाहि आम्हीं मोठें मानीत नाहीं असें म्हणून एकदां या हालचालींत कोठें तरी एक लढाई दिलीच पाहिजे असें म्हणून बेळगांवास खाजगी चर्चेंत कांहीं लोकांनीं त्यांच्या तोंडावर कसून विरोध केला.

राष्ट्रीय सभेंत आपण गेलों असतां काय घडून येणार आहे आणि आपल्या होमरूलच्या चळवळीच्या दृष्टीनेंहि तें उपयुक्त कसें आहे हें टिळकांनीं परोपरीनें भविष्याच्या रूपानें चित्रासारखें रंगवून सांगितलें. पण प्रतिभेच्या दृष्टीनें म्हणजे न दिसणाऱ्या गोष्टी पाहण्याच्या दृष्टीनें अधिक सरस असेहि लोक तेथें असतां त्यांच्या डोळ्यावर रूढ अशा पूर्वग्रहाची झांपड पडली. वाद बराच विकोपाला गेला. १९०७ सालीं टिळकांना राजकारण कळत नाहीं असें म्हणण्याची पुण्यानाशकाकडे जी एक टूम निघाली होती तिचा क्षणभर पुनर्जन्म झाला. आणि समेट करावयाला जातां आपसांतच बिघाड व फूट पडते कीं काय अशी भीति वाटूं लागली. पण समेटाला विरोध करणाऱ्यांमध्येंहि दोन वर्ग होते. एक टिळकांवर व त्यांच्या तारतम्य बुद्धीवर पूर्ण निष्ठा ठेवणारा, आणि दुसरा त्यांच्यासंबंधानें आदरबुद्धि असली तरी ' त्यांचें कोठें तरी चुकतें आहे. हा धडा अजून थोडा कोठें तरी कच्चा आहे ' असें म्हणून स्वतःच्या पक्केपणाची घमेंड बाळगिणारा. यामुळें युक्तिवाद व्हावयाचा तितका झाल्यावर निर्णयाच्या वेळीं निष्ठा व संशययुक्त आदर यांच्यांतच लढाई जुंपली आणि शेवटीं निष्ठावंतांनीं जय मिळविला. पण टिळकांच्या पेक्षांहि साताऱ्च्या सभेंत ज्यांच्यावर हल्ला झाला होता त्यांचाच तो जय विशेष होय. टिळक, बॅपूटिस्टा, बेळवी यांच्या कमिटीनें आपला रिपोर्ट ता. १९ एप्रिल १९१६ रोजीं प्रसिद्ध केला व त्यालाच या परिषदेंत दुजोरा मिळाला. पुढें या सालच्या कॉंग्रेसमध्यें प्रविष्ट होऊन राष्ट्रीय पक्षानें जमेल त्याप्रमाणें घटनेंत आणखी दुरुस्त्या करून घेतल्या. पण एकदां तो जाऊन राष्ट्रीय सभेला प्रत्यक्ष मिळाल्यावर समेटाचा वाद अर्थात्च राहिला नाहीं म्हणून त्या रिपोर्टांतील तपशील येथें सांगत नाहीं. असो. समेटाच्या ठरावांत “ स्वदेशाच्या हिताकडे दूरवर दृष्टि देतां व सध्यांची परिस्थिति पाहतां समेट होणें इष्ट आहे” हे जे शब्द ठरावांत आल्याचें वर दिलें आहे त्याचें स्वारस्य या वादावरून कळून येईल.

(४) समेटाचें शहाणपण

बेळगांवास चर्चा झाली तिच्याविषयीं गंगाधरराव देशपांडे यांनीं आपल्या आठवणींत खालीलप्रमाणें लिहिलें आहे. “बेळगांवच्या परिषदेपूर्वींच समेटाची वाटाघाट करण्याकरितां टिळकांनीं कांहीं मंडळींना पुण्यास बोलाविलें होतें. ॰ाडयांत सकाळपासून वाटाघाट चालू होती. वाद जोरांत चालला. टिळक कांहीं वेळ वादांत भाग घेत व कांहीं वेळ उठून आपल्या माडीवर जाऊन बसत. मला वादाचा कंटाळा आला म्हणून मीं त्यांच्या माडीवर जाऊन विचारलें, विनाकारण काथ्याकूट कां ! आपल्या मनांत काय आहे तें स्पष्ट सांगा. असल्या प्रसंगीं माझ्या समजुतीप्रमाणें आमचीं वैयक्तिक मतें बाजूला सारून आपल्याच बुद्धीला शरण जाणें योग्य आहे. अशा वेळीं पुढाऱ्याचें मत हेंच तत्त्व असें समजणाऱ्यांपैकीं मी आहें. टिळक म्हणाले, ‘सर्वानांच असें कोठें वाटतें ! म्हणून खल झालेला बरा. पण माझ्या मनांत क्रीडवर सही करून कॉंग्रेसमध्यें जावें असें आहे. कॉंग्रेसच्या बाहेर राहून कांहीं एक काम झालें नाहीं.’ मीं त्यांना इतकेंच सांगितलें कीं, बेळगांव जिल्ह्याचें मत तुमच्याच बाजूचें आहे असें समजा. बाकी तुम्ही सांभाळा. यावरून टिळकांना आपल्या पक्षांतील कांहीं लोकांची समजूत घालण्याला किती जिकीर पडली असेल हें दिसून येईल.”

बेळगांव परिषदेंत स्वीकारलेल्या धोरणासंबंधानें गंगाधरराव देशपांडे यांचा अनुभव वर दिलाच आहे. पण डॉ. मुंजे यांनीं या बाबतींत अधिक खुलासेवार लिहिलें आहे. ते लिहितात कीं, “क्रीडवर सही करून कॉंग्रेसमध्यें शिरणें ही गोष्ट माझ्या बुद्धीला मुळींच पटत नाहीं आणि परशुरामाचा व श्रीकृष्णाचा पराभव त्यांचा अवतार संपल्यामुळें जसा झाला, तसा कॉंग्रेसमध्यें तुम्ही शिरल्यानें तुमचा होणार असें मीं जवळ जवळ स्पष्टपणें टिळकांना सांगितलें. तरी पण मी असेंच म्हणालों कीं तुम्ही माझ्यापेक्षां अनंत पटीनें शहाणे आहां आणि तुमच्या शहाणपणावर माझा पूर्णपणें विश्वास आहे. अर्थात् ही श्रद्धेच्या परीक्षेची वेळ आहे म्हणून मी तुमच्या विरुद्ध जाणार नाहीं. अकल्याण व्हावयाचें असेल तर तुमची आज्ञा पाळून होवो. पण तुम्ही मात्र ही चूक करीत आहां. तेव्हां टिळक मला म्हणाले, ‘यावेळेस हेंच करणें शहाणपणाचें आहे हें तुमच्या लवकरच प्रत्ययाला येईल.’ तिसऱ्या दिवशीं टाइम्सनें असें लिहिलें

कीं, समेटाच्या ठरावानें टिळकांनीं कॉंग्रेस काबीज केली. तेव्हां माझे डोळे उघडले."

बेळगांव येथील समेटाच्या वादाविषयीं गंगाधरराव देशपांडे व डॉ. मुंजे यांच्या प्रमाणेंच डॉ. भट यांनींहि आपली आठवण सांगितली आहे. ते लिहितात, "ज्या दिवशीं हा समेटाचा ठराव यावयाचा होता, त्याचे आदले रात्रीं राष्ट्रीय पक्षांतील कट्टरांनीं एक आपापसांत सभा भरविली. मतें घेणें चाललें तेव्हां एक वृद्ध पुणेरी गृहस्थ मी विरोधी आहें या अर्थी 'I am opposite' असें ओरडला तेव्हां हंशा पिकला. अखेर मतें मोजतां समेटाच्या विरुद्ध बहुमत पडलें. पण भरसभेंत समक्ष टिळकांना विरोध करावा कोणी हें ठरेना. मांजराच्या गळ्यांत घांट बांधावी हें खरें, पण कोणीं बांधावी ? टिळकांना ही गोष्ट कळली तेव्हां दुसऱ्या दिवशीं ठराव पुढें मांडतांना टिळकांनीं प्रत्येकाला हडसून खडसून विचारलें. आणि विरोध करावयाचा असेल तर 'आतां पुढें या' असें म्हणून एकेकाला पाचारण केलें. पण त्यांच्या विरुद्ध जाण्याची कोणाचीहि छाती झाली नाहीं. आणि कोणीं संक्षेपानें तर कोणीं पाल्हाळानें समेटाला संमतिच दिली ! अशा रीतीनें समेटाचें और्ध्वदेहिक करण्याला आलेली मंडळी त्याचा वाढदिवस साजरा करून गेली."

श्रीनिवास सेटलूर यांनींहि आपल्या एका आठवणींत असेंच लिहिलें आहे. "गोखल्यांच्या अखेरच्या दिवसांत मी त्यांना भेटावयाला गेलों. तेव्हां ते मला म्हणाले बेझंटबाईंच्या मार्फत समेटाच्या अटी मी भूपेंद्रनाथ बसू यांचेकडे पाठविल्या आहेत त्या पहा. टिळकांकडे जा. त्यांच्या पक्षांत तुम्हांला मानतात. तरी त्या पक्षांतील लोक त्या स्वीकारतील असें घडवून आणा पाहू ! त्यांनीं अटी दाखविल्या व त्या मीं पाहिल्या. ते म्हणाले, "या अटी सयुक्तिक आहेत कीं नाहींत ?" मी म्हणालों "या अटी सयुक्तिक आहेत व टिळक त्यांतील कोणत्याहि अमान्य करणार नाहींत." त्यावर गोखले म्हणाले "तुम्ही बोललां हें ऐकून मला फार बरें वाटलें. माझी खात्री आहे कीं या अटी व बंधनें स्वीकारूनहि थोड्याच वर्षांत टिळक राष्ट्रीय सभा काबीज करतील." नंतर थोडा वेळ विचार केल्यासारखें दाखवून गोखले म्हणाले, "टिळकांनीं या अटी मान्य केल्या तर आम्हींहि त्या सर्व इमानानें पाळल्या पाहिजेत. कारण टिळकांनीं आपल्या बाजूला बहुमत मिळविलें तर देश त्यांच्या बाजूला आहे असाच त्याचा अर्थ होईल."

(५) होमरूलची चळवळ व दडपशाही

स्वराज्यसंघ स्थापन करण्याचें दुसरें कार्य होतें त्याकरितां ता. २८ एप्रिल रोजीं बेळगांवास संघाची सभा झाली; तींत प्रथमच असा ठराव झाला कीं, प्रांतिक परिषद् व होमरूललीग यांचा अर्थाअर्थीं कोणताहि संबंध नाहीं असें मानावें. पूर्वी डिसेंबर ता. २३, २४ रोजीं पुण्यास जी पंधरा लोकांची कमिटी नेमली होती तिची बैठक होऊन लीगच्या सभासदांचीं नांवें करण्याचें काम सुद्धां सुरू झालें आणि बॅप्टिस्टा हे अध्यक्ष, केळकर हे चिटणीस, गोखले हे दुय्यम चिटणीस, सभासदाची प्रवेश फी दोन रुपये, वार्षिक फी एक रुपया अशी घटना ठरून होमरूल बिल तयार करावें व विलायतेंत लोकमत जागृत करण्याची खटपट करावी असाहि ठराव झाला. तेथून लीगच्या कामाला रीतसर सुरवात झाली. ता. १ मे रोजीं या संघाच्या विद्यमानें टिळकांचें पहिलें व्याख्यान झालें. आणि यानंतर असा प्रघातच पडून गेला कीं, जेथें जेथें मोठ्या महाराष्ट्रांत व कर्नाटकांत जिल्हा तालुका सभा भरतील तेथें तेथें त्याच्याच बरोबर स्वराज्य संघांतील लोकांचीहि सभा भरावी आणि सभासद् वर्गण्या वगैरे मिळविण्याचें काम करावें.

पुढील महिन्यांत बेझंटबाई पुण्यास आल्या तेव्हां ता. २२ मे रोजीं क्रीडाभुवनांत सार्वजनिक सभेमार्फत टिळक अध्यक्ष असतां बाईंचें व्याख्यान करविण्यांत आलें. त्यांत त्यांनीं सांगितलें कीं, लोखंड तापलेलें असतांच तें ठोकून घ्यावें असा उपदेश विलायतेंतील मंत्रिमंडळापैकीं बोनर लॉ यांनीं वसाहतींच्या लोकांना केला, तोच आपणांलाहि समजून हिंदी लोकांनीं कार्य केलें पाहिजे. टिळकांनीं सांगितलें कीं, लहान सहान मागण्या करण्याचे दिवस गेले. म्हणून आतां होमरूल मागण्यालाच आपण प्रारंभ केला पाहिजे.

पण होमरूल लीगची चळवळ सुरू झालेली पाहतांच अधिकारी जागे झाले आणि त्यांनींहि उलटी चळवळ सुरू केली. प्रेस-अॅक्टाप्रमाणें राष्ट्रीय पक्षाच्या कांहीं वर्तमानपत्रांकडून यापूर्वींच जामीन घेण्यांत आला होता. तो आतां इतर पत्रांचा घेण्याला सुरवात झाली. नागपूर येथील 'महाराष्ट्र' पत्राचा जामीन मागण्यांत आला व त्यामुळें त्याचा एक अंकहि बंद पडला. ता. २२ मे रोजीं इकडे पुण्यास बेझंटबाईंचें व्याख्यान झालें; त्याच दिवशीं त्यांच्या 'न्यू इंडिया' पत्राच्या छापखान्याचा जामीन घेण्याचा हुकूम निघाला. तो बाई

ता. २६ रोजीं मद्रासेस परत जातांच त्यांच्यावर बजाविण्यांत आला. हुकुमांत जामिनकी थोडी म्हणजे दोन हजारांची मागण्यांत आली होती व ती भरण्याला दोन आठवड्यांची मुदतहि दिली होती. या हुकुमाविरुद्ध मद्रासेस चळवळ सुरू झाली. ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीकडे ज्या स्वराज्ययोजनेचा विचार करण्याचें काम खुद्द काँग्रेसनें सोंपविलें होतें, त्याचीच मागणी न्यू इंडिया पत्र करीत असतां त्याकडून जामीन कां घेण्यांत आला? अशी पृच्छा होमरूलच्या चळवळींत सामील नसलेल्या लोकांनींहि सुरू केली. दोन हजार रुपये हे बाईच्या खिसगणतींत नव्हते. पण मुंबईहून त्यांना तार गेली कीं, जामीनाची रक्कम शिवाय पांचशे रुपये आम्ही तुम्हांस मुंबईहून पाठवितों. सर सुब्रह्मण्य अय्यर मद्रास हायकोर्टचे एकवेळचे चीफ जस्टिस यांनीं प्रेस-ॲक्टाच्या या धुमाकुळावर उघड टीका केली. सरकारनें अशा रीतीनें हात उचलला तरी चळवळीवर प्रत्यक्ष परिणाम कांहीं झाला नाहीं. टिळक व बेझंटबाई यांचीं व्याख्यानें अधिकाधिक सुरू झालीं. मद्रासेकडे होमरूललीगचें जाळें अधिकाधिक पसरूं लागलें. 'न्यू इंडिया'पत्राकडे सहानुभूतीचीं व प्रतियोगी निषेधाचीं पत्रें इतकीं जाऊं लागलीं कीं, केसरीनें लिहिल्याप्रमाणें त्यांची लांबी यार्डांनीं मोजण्याची राहिली नसून ती फर्लांगांनीं मोजिली पाहिजे! या जामिनकीचा व एकंदर सरकारी धोरणाचा इतर पक्षांतील लोकांनाहि विषाद वाटला. प्रेसॲक्ट मंजूर करून घेतांना त्याचा उपयोग केवळ अत्याचारप्रवर्तक वर्तमानपत्रांवरच केला जाईल असें वचन देण्यांत आलें होतें त्याचा भंग झाला अशी हाकाटी सुरू झाली. श्रीनिवास शास्त्री यांनीं बेळगांवास व्याख्यान दिलें त्यांत त्यांनीं समेटाचें अभिनंदन केलें व सांगितलें कीं, होमरूलच्या पुरस्कर्त्यांचीं कांहीं कांहीं विधानें आम्हांला मान्य नसलीं तरी, स्वतः काँग्रेस जोंपर्यंत आपल्या अजगरीवृत्तीचा त्याग करणार नाहीं तोंपर्यंत या चळवळीला नांव ठेवतां येणार नाहीं. आणि या चळवळींतील दोष वर्ज्य करून गुण तेवढे घेऊन त्या मार्गानें चळवळ करण्याला राष्ट्रीय सभेला कोणीं मना केलें नाहीं.

ता. १ जुलै रोजीं पुणें येथें मोठी जाहीर सभा भरून प्रेस-ॲक्ट रद्द करण्याविषयीं मागणी करण्यांत आली. प्रेस-ॲक्टाबरोबर इंडियन कन्सॉलिडेशन अमेंडमेंट बिल नांवाचा एक खोडकर कायदा पुढें आला होता त्याचाहि निषेध करण्यांत आला. सभेचे अध्यक्ष ना. कामत हे असून सभेंत ना. परां-

जपे, प्रो. लिमये, भोपटकर, शिवरामपंत परांजपे वगैरे सरमिसळ लोकांचीं भाषणें झालीं. मुंबईसहि अशा प्रकारची सभा सर दिनशा पेटीट यांचे अध्यक्षतेखालीं झाली.

पण सरकार एवढ्यावरच थांबलें नाहीं. युद्धामुळें सरकारला तांतडीचे उपाय योजणेचे विशेष अधिकार देण्यांत आले होते. त्यांचा उपयोग सरकार अधिकाधिक करूं लागलें. 'न्यू इंडिया' पत्राचा जामीन घेतल्यावर बाईंना मुंबई प्रांतांत येण्याची मनाई करण्याचा हुकूम सुटला! आणि होमरूलच्या चळवळीमुळें अनेक प्रांतांतील पुढारी एकमेकांना भेटी परत भेटी देऊं लागले याचा विषाद वाटून नव्या अधिकाराखालीं त्यांना प्रथम आपापल्या प्रांतांत, मग आपापल्या गांवीं डांबून ठेवण्याचें धोरण सरकारनें स्वीकारलें. याला उद्देशून टिळकांनीं केसरींत लिहिलें कीं, सरकारी हुकूम आम्ही पाळूं किंवा न पाळूं. पण तो शहाणपणाचा आहे कीं नाहीं याचा सर्व हिंदी जनतेनें विचार करावयास पाहिजे. कर्मेंद्रियें हा हुकूम कदाचित् पाळोत पण ज्ञानेंद्रियें त्याविरूद्ध आंतून तक्रार करणारच. शांतता राखण्याकरितां म्हणून हे उपाय योजण्यांत येतात. पण सरकारला हें कळावें कीं युद्धाच्या दृष्टीनें अहितकारक असें या चळवळींत कांहीं नाहीं. युद्ध समाप्त झाल्यावर स्थिरस्थावर होतांना घडामोडी होतील त्यांत हिंदुस्थाननें स्वतःकरितां काय मागणी करावी इतकाच या चळवळीचा उद्देश आहे. आणि अशी मागणी करण्याची आकांक्षा अशा उपायानें दडपून टाकूं अशी जर सरकारची समजूत असेल तर ती मात्र खोटी आहे हें सरकारनें ध्यानांत ठेवावें. कर्मधर्मसंयोगानें याच वेळीं आयर्लंडांतहि होमरूलची चळवळ फिरून सुरू झाली होती. त्याच्या ध्वनीचे आघातहि इकडे उमटत होते. नाइंटिंथ सेंचरी मासिक पुस्तकांत मद्रासचे बिशप व्हाईट हेड यांनींहि एक लेख लिहून सरकारला दोष दिला. त्यानीं लिहिलें कीं पूर्वीं रशिया व जपानचें युद्ध झालें त्याचा संबंध हिंदुस्थानशीं अर्थाअर्थी नसतांहि त्याचा परिणाम जर हिंदी लोकांच्या आकांक्षेवर झाल्याचें आपण पाहिलें, तर ज्या युद्धांत हिंदुस्थानचा प्रत्यक्ष संबंध आला त्यानें तसा परिणाम न व्हावा अशी अपेक्षा करण्यांत सरकारची चूक आहे. युद्ध चालू असतां भावी योजनेच्या गोष्टी कोणीं बोलूं नयेत हें म्हणणें फुकट आहे. युद्ध झालें म्हणूनच सरकारनें आपलें धोरण बदललें पाहिजे! पण सरकार अशा उपदेशाला थोडीच दाद देणार!

सप्टेंबर महिन्यांत म्हणजे पहिला जामीन घेतल्यापासून तीन महिन्याच्या आंतच 'न्यू इंडिया'कडून घेतलेल्या पहिल्या जामिनाची रक्कम मद्रास सरकारनें जप्त केली. 'कॉमनवील' पत्राकडूनहि पांच हजारांचा जामीन मागितला. अशा रीतीनें पंधरा हजार रुपयांची जामीनकी भरण्याचा प्रसंग बेझन्टबाईवर आला. व याला बरोबर प्रतिक्रिया म्हणून लखनौ येथें भरणाऱ्या कॉंग्रेसच्या स्वागत-मंडळानें बाईंचेंच नांव कॉंग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठीं सुचविलें. बाईंनीं मद्रासे-पुरता स्वराज्यसंघ पूर्वीच काढला होता. पण १९१५ च्या डिसेंबरांत कॉंग्रेसच्या पूर्वीं मुंबईस खाजगी सभा भरली तींत त्यांनीं असें आश्वासन दिलें होतें कीं, होमरूलच्या चळवळीचें कार्य स्वतः कॉंग्रेस कोणत्याना कोणत्या रूपानें करील तर मी आपल्या संघाचा फैलाव हिंदुस्थानांत करणार नाहीं. पण त्या बाजूनें निराशा झाल्यामुळें वचनमुक्त होऊन ता. २७ ऑगस्ट रोजीं बाईंनीं जाहीरनामा काढला कीं, ता. १ सप्टेंबरपासून सर्वत्र माझ्या अनुयायांनीं लीगच्या शाखा काढाव्या. ता. ३ सप्टेंबर रोजीं मद्रासेस सभा भरली त्यांत असें जाहीर करण्यांत आलें कीं, स्वराज्यसंघ ही संस्था आम्हीं आतां निश्चित-पणें काढली. सी. पी. रामस्वामी अय्यर यांनीं असा ठराव मांडला कीं, आपला संघ मद्रासेंतील प्रांतिक कॉं. कमिटीला जोडून घेतला जावा. बाईंचें धोरण कॉंग्रेसला धरूनच लीगचें काम चालवावें असें प्रथमपासून सुसंगत होतें. तेंच अजून कायम होतें व त्याप्रमाणेंच ही योजना होती आणि ती योग्यच होती. मुंबईच्या कॉंग्रेसमध्यें असा ठराव होऊन राहिला होता कीं, ज्या जुन्या अगर नव्या संस्था कॉंग्रेसच्या पटांत आपलें नांव नोंदवून घेण्याचा अर्ज करतील त्यांना कॉं. कमिट्यांनीं अवश्य नोंदवून घेतलेंच पाहिजे आणि नोंदलेल्या एखाद्या संस्थेला पटावरून काढून टाकावें असें ऑ. इं. कॉं. कमिटीला वाटेल तर विशेष कारण दाखवून तसें करण्याला फक्त त्याच कमि-टीला अधिकार राहील. मद्रासची कॉं. कमिटी बाईंना अनुकल होतीच. पण कॉंग्रेसच्या घटनेचाहि असा आधार होता. यामुळें होमरूल लीगचें सोंवळेंभांडें अशा रीतीनें अचानक कॉंग्रेसच्या दारांतून आंत पडलें.

नेमस्त लोकांना टिळक, बेझन्टबाईसारख्या उपद्व्यापी लोकांना कॉंग्रेसपासून दूर हात दोन हातांवर ठेवावें असें नेहमीं वाटत होतें. पण या घटनेमुळें त्यांचाही इलाज नाहींसा झाला. बाईंची कल्पना कॉंग्रेसशीं निकट संबंध ठेवण्याची

मुळांत अशा प्रकारची होती कीं सायकलवर बसून जाणारे दोन स्नेही मिळून रस्त्यानें जाऊं लागले म्हणजे एक पाय मारीत असतां दुसऱ्यानें आपले पाय थांबवून सोबत्याच्या खांद्यावर नुसता हात ठेवला तरी त्याची गाडी दुसऱ्या गाडीच्या गतीमुळें चालती राहते. आणि पुढें दुसरा दमला तर त्यानें आपले पाय हालविण्याचें बंद ठेवावें, पहिल्याच्या खांद्यावर हात टेकावा आणि पहिल्या स्नेह्यानें पाय मारण्यास सुरुवात करावी. दोघांनींहि एकदम पाय मारले तर दोन्ही गाड्या अधिक वेगानें चालूं लागतील. आणि एकाचे पाय थांबले तरी दुसऱ्याच्या शक्तीनें दोन्ही गाड्या थोड्या कमी वेगानें पण चालूच राहतील. या योजनेंत फार मार्मिकपणा होता. आणि त्याप्रमाणें बाई व कॉंग्रेस यांच्या संस्थांनीं एकमेकांच्या खांद्यावर हात ठेवलेच होते. अर्थात् कॉंग्रेसचे पाय थांबले तर लीगचे पाय जोरानें मारून दोन्ही गाड्या पुढें चालवूं असें बाईंना वाटे. तिसरा ठराव पुढें मांडला त्यांत असें होतें कीं, टिळकांच्या संघाचे व बाईंच्या संघाचे उद्देश एकच असल्यामुळें उभयतांचें सहकारित्व असावें. दोघांनींहि आपापल्या परीनें पण एकच काम करावें. शेवटीं बाई भाषण करतांना म्हणाल्या ' आत्माहुतीची ज्वाला स्वर्गापर्यंत पोंचल्याशिवाय दैवी आशीर्वाद खालीं उतरत नसतो. '

आपल्या पत्राची पहिली जामिनकी रद्द करणाऱ्या हुकुमाविरुद्ध बाईंनीं हायकोर्टाकडे अपील दाखल केलें. त्याची सुनावणी चीफ जस्टिस व न्या. आयलिंग आणि शेषागिरी अय्यर यांजपुढें ४ सप्टेंबर अखेर झाली. सरकारतर्फे ॲडव्होकेट जनरल श्रीनिवास अय्यंगार हे काम चालवीत होते. बाईतर्फे स्वतः बाईच काम चालवीत होत्या व त्यांना गोविंदराज मुदलीयार व दादासाहेब करंदीकर हे मदत करीत होते. या सुनावणींत कांहीं मनोरंजक भाषणें व प्रश्नोत्तरें झालीं. पण तीं विस्तारभयास्तव आम्ही देत नाहीं. या अपिलाबरोबर दुसरा एक अर्ज बाईंनीं केला होता. तो चार्टर आक्टाप्रमाणें होता. त्यांतील काम सी. पी. रामस्वामी अय्यर हे चालवीत होते. पहिलें अपील हें प्रेस ॲक्टाप्रमाणें होतें व त्या कायद्याच्या शब्दावरूनच त्याचा निकाल व्हावयाचा होता. पण 'कॉमरेड' पत्राच्या जामिनकीच्या अपिलांत सर लॉरेन्स जेन्किन्स यांनीं ठरविल्याप्रमाणें जर कायद्याचे शब्द व्यापक असून त्यांतून बचाव नाहीं असें ठरेल तर प्रेस ॲक्ट हाच मुळीं चार्टर ॲक्टाविरुद्ध आहे, म्हणजे प्रेस ॲक्ट हा बेकायदेशीर आहे असें ठरवून घेण्या-

करितां हा दुसरा अर्ज केला होता. प्रेस ॲक्टाप्रमाणें आपल्याला जो अधिकार नाहीं असें हायकोर्टाचें म्हणणें असे तो अधिकार त्यांना आहे असें प्रस्थापित करण्याच्या हेतूनें हा दुसरा अर्ज दिला होता. पण अखेर दोन्ही अर्जांतील निकाल बाईच्या विरुद्ध झाला. पण तो निकाल देतांना सर लॉरेन्स जेन्किन्स यांचेप्रमाणें मद्रासच्या न्यायमूर्तींनींहि 'हा कायदा वाईट आहे, पण त्याला आमचा इलाज नाहीं' असे खेदोद्गार काढले. देशाच्या कोठल्या तरी एखाद्या कोपऱ्यांत अत्याचार होत होते याचें निमित्त घेऊन प्रेस ॲक्ट केला. आणि तोच आतां अत्याचार थांबले तरी सामान्य व कायदेशीर राजकीय चळवळीलाहि लागूं लागला हें पाहून ना. मुधोळकर वगैरे लोक आपण त्याच्या मंजुरीला संमति दिली याविषयीं पश्चात्ताप पावून उघडपणें टीका करूं लागले. पण त्या पश्चात्तापाचा आतां उपयोग काय ? ईश्वर विष निर्माण करतो त्याबरोबरच त्याचा उताराहि निर्माण करून ठेवतो अशी समजूत आहे. त्याप्रमाणें प्रेस ॲक्टांतील पहिली जामीनकी मागण्याच्या हुकुमाच्या विषाला तें सौम्य म्हणून उतारा ठेवला नसला तरी ती जामीनकी रद्द करण्याच्या जालीम विषावर उतारा ठेवला आहे असें त्यावेळीं सरकारतर्फें सांगण्यांत आलें होतें. पण गफलत होऊन शेवटीं असें आढळलें कीं विष मात्र अवतरलें आणि त्याच्याबरोबर जो उतारा म्हणून पाठविण्यांत आला तो ईश्वरी पोस्टांत कोठें गडप झाला किंवा खालीं येऊन पोंचला असला तरी त्याच्यांत विष उतरविण्याचा गुण नाहीं असें अनुभवाला आलें. यानंतर एकच गोष्ट बेझन्टबाईविरुद्ध करण्याची राहिली होती ती म्हणजे डिफेन्स ॲक्टाप्रमाणें त्यांना एका जागीं डांबून ठेवणें. पण त्या गोष्टीला अद्यापि थोडा अवकाश होता.

(६) वाढदिवसाचा समारंभ

बेझंटबाईची ही हकीकत झाली. आतां टिळकांसंबंधानें पाहूं. टिळक बेळगांव परिषदेहून सातारा येथील सत्कार घेऊन पुण्यास आले व नंतर उन्हाळ्यांत नेहमींप्रमाणें सिंहगडास जाऊन थंड हवेकरितां कांहीं दिवस राहिले. खापर्डेहि सिंहगडासच होते. दोघे मिळून जूनमध्यें खालीं आले व दोघांनींहि शिवाजी-उत्सवांत भाग घेतला. नंतर महिना पंधरा दिवस थोडी स्वस्थता होती तींत टिळकांनीं केसरींत कांहीं लेख लिहिले. याशिवाय गीतारहस्यासंबंधीं वाद-विवाद चालूच होते. याच सुमारास टिळकांच्यासंबंधाचें खरें लोकमत व्यक्त करणारी एक चळवळ आणि त्याच्याचबरोबर टिळकांना पायबंद घालून

त्यांना न्यायकोर्टांत खेचणारी सरकारी चळवळ अशा दोन्ही एकदम सुरू झाल्या. आणि एकीची समाप्ति ज्या दिवशीं त्याच दिवशीं दुसरींचें स्वरूप प्रगट झालें. पहिली चळवळ टिळकांचा ६१ वा वाढदिवस मोठ्या थाटानें साजरा करण्याची आणि दुसरी त्यांच्यावरील तिसऱ्या राजद्रोहाच्या खटल्याची. दोन्ही चळवळी गुप्त स्वरूपांतच चालू होत्या. सरकारची चळवळ गुप्त रूपानें चालावयाची हें ठीकच होतें. पण दुसरी चळवळ गुप्तपणें चालण्यालाहि विशेष कारण होतें व तें काय हें खालील हकीगतीवरून कळून येईल.

सन १९१६ सालची आषाढ व० ६ म्हणजे ता. २० जुलै या दिवशीं टिळकांच्या वयाला ६० वर्षें पूर्ण होत होतीं. अर्थात् त्यांचा ६१ वा वाढदिवस हा विशेष महत्त्वाचा असा त्यांच्या इष्टमित्रांनीं मानल्यास नवल नाहीं. सामान्यतः कोणाच्याहि वयाचीं ६० वर्षें पुरीं होणें हें एका दृष्टीनें त्याचें भाग्यच समजतात. इतर गोष्टी सोडून दिल्या तरी नुसतें आयुष्य लाभणें हें देखील चांगल्या नशिबाचेंच लक्षण असतें. षष्ठ्याब्दि हा एक हिंदुधर्मांत धार्मिक विधि मानिला असून इतर संस्कारसमारंभाप्रमाणें ६१ व्या वाढदिवशीं होमवहन, अन्नसंतर्पण वगैरे धर्माचार पाळावे असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. सामान्यतः इतर धार्मिक आचार पाळणारा मनुष्य हा आचारहि पाळतो. आतां या विधीचा समारंभ लहान किंवा मोठा होणें म्हणजे कमी किंवा अधिक खर्चाचा होणें हें त्या मनुष्याच्या योग्यतेवर, ऐपतीवर व उत्साहावर अवलंबून असतें. इतर धर्मांतहि निरनिराळ्या काळीं हे समारंभ करतात. रौप्य ज्युबिली, सुवर्ण ज्युबिली, रत्न ज्युबिली असे त्यांचे क्रम मानलेले आहेत. म्हणजे मनुष्य व्यक्ति किंवा संस्था ही चाळिस वर्षें जगली म्हणजे तिची रौप्य ज्युबिली, पन्नास वर्षें जगली म्हणजे सुवर्ण ज्युबिली आणि साठ वर्षें जगली म्हणजे रत्न ज्युबिली होते. युरोपियन लोक आपल्या लग्नाची अशा निरनिराळ्या प्रकारची ज्युबिली करित असतात. अशा समारंभांत व्यक्तीचा स्वतःचा तर आनंद असतोच पण इष्टमित्रांच्या सहानुभूतीनें तो अनेकगुणित होतो.

टिळक हे जरी जुन्या पद्धतीनें श्रावणी व श्राद्धपक्ष हे विधि नियमानें करीत तरी अवांतर विधि व घरगुती समारंभ यांचा त्यांना कंटाळा असे. लग्नकार्याशिवाय त्यांच्या घरीं केव्हां वाद्यें वाजलेलीं कोणीं ऐकिलीं नाहींत. गणेशउत्सवांत मात्र गणपतीपुढें चौघडा वाजे. या त्यांच्या वृत्तीमुळें त्यांनीं स्वतः होऊन

आपल्या ६१ व्या वाढदिवसाचा समारंभ तर राहोच पण धार्मिक विधीहि केला असता कीं नाहीं कोणास ठाऊक? आदल्या दिवशीं घरीं उपाध्या येऊन खणपटीस बसता व भाचे धोंडोपंत हे त्या आग्रहाला दुजोरा देते तर "घे उरकून पण माझा वेळ मोडूं नको" इतकें बोलून त्यांनीं परवानगी दिली असती. पण टिळक ६० वर्षें जगले ही गोष्ट व्यक्तिशः त्यांनाच महत्त्वाची व भाग्याची होती असें नाहीं तर त्यांच्याहिपेक्षां इतरांना ती अधिक महत्त्वाची वाटत होती. टिळक मंडाले येथें तुरुंगांत असतांच कृष्णशास्त्री कवडे वगैरे कांहीं मंडळींनीं खाजगी रीतीनें त्यांचा वार्षिक जन्मदिवस एखाद्याच्या घरीं जवळची चार मित्रमंडळी बोलावून करण्याचा प्रघात ठेविला होता. अर्थात् त्यांना या ६१ व्या जन्मदिवसाचा समारंभ जाहीर रीतीनें करावा अशी कल्पना सुचली. सर्वांनाच ती सारखी पसंत होती. यामुळें त्या दिवसाच्या आधीं सुमारें तीन आठवडे हा समारंभ कसा करावा याची योजना करण्याकरितां सार्वजनिक सभेंत खाजगी रीतीनें मंडळी बोलावण्यांत आली. सुमारें ४०।५० लोक हजर होते. प्रश्न निघाला तेव्हां अनेकांनीं अनेक प्रकार सुचविले. ओलाकोरडा दानधर्म, मंत्रजागर, पुराण–कीर्तन, मेजवानी, सभा, मानपत्र, अहेर व रात्रौ शहरांतील निरनिराळ्या देवळांतून दीपोत्सव इतके प्रकार सुचविले गेले. यांतले कांहीं अखेर स्वीकारण्यांत आले असते. पण तेथें एका गृहस्थानें असा प्रश्न उपस्थित केला कीं असल्या साध्या गोष्टी करण्यांत विशेष स्वारस्य तें काय ? "हा समारंभ खाजगी अभिनंदनापेक्षां सार्वजनिक अभिनंदनाचाच अधिक आहे. शिवाय सरकारांत रीतीप्रमाणें पोलिसाकडून त्याचा रिपोर्ट जाईल आणि जाहिर सभा भरवून फार तर एखादें शेलापागोटें व रुप्याच्या करंडयांत मानपत्र दिलें इतकेंच सरकारच्या कानावर जाईल. पण या प्रसंगीं लोक टिळकांना खरोखर किती प्रेमानें मानतात याचें खरें गमक त्यांच्याकरितां ते काय स्वार्थ-त्याग करावयाला तयार आहेत हेंच होय. टिळकांकरितां स्वार्थत्याग करावयाचा म्हणून आपल्या पायानें त्यांच्याबरोबर कोणी तुरुंगापर्यंत गेला आणि म्हणाला कीं त्यांच्याबरोबर मलाहि तुरुंगांत ठेवा तर कोणी त्यास आंत घेणार नाहीं. त्यांच्या प्रेमाखातर व त्यांच्या प्रतिपक्षाच्या रागाखातर कोणी तामसी अत्याचाराला प्रवृत्त झाले असतील. पण ती गोष्ट सर्वसंमत होऊं शकत नाहीं. त्यांच्या तुरुंगवासांत कित्येक लोकांनीं देवावर अभिषेक ठेवले. नैमित्तिक उपवास केले.

आवडते पदार्थ खाण्याचे टाकले. जपाचीं अनुष्ठानें केलीं. या गोष्टी कांहीं खोट्या नाहींत. पण सरकारापर्यंत त्याची वर्दी गेलेली नाहीं. करणारे त्या केवळ आपल्या समाधानाकरितां करीत. व कांहीं लोक तर सात्विक भावनेनें किंवा भीतीनें त्या केल्या असें बाहेर कोणास कळूंहि देत नसत. पण आतां एक प्रसंग सहज असा आला म्हणून लोकांना त्यांच्याकरितां सर्वांत सोपा नसला तरी सर्वांत डोळ्यांत अधिक भरणारा व सरकारची खात्री पटविणारा आणि आपल्या चळवळीच्या दृष्टीनें उपयोगी पडणारा असा एक प्रकार मला सुचतो तो मी सुचवितों. तो कराल तर पाहा. आणि तो जर न कराल तर बाकीचे उपचार व समारंभ मी व्यर्थ समजेन." तेव्हां मंडळीनें विचारलें कीं,असा प्रकार कोणता? तेव्हां या गृहस्थानें सांगितलें कीं, "टिळकांच्या नांवानें कांहीं तरी इष्टांक म्हणून एक लक्ष रुपयांची थैली महाराष्ट्र-कर्नाटकांत जमवावी आणि अहेर म्हणून ती या वाढदिवसाच्या समारंभांत टिळकांना अर्पण करावी. हल्लीं होमरूलची चळवळ टिळकांनीं सुरू केली आहे. विलायतच्या चळवळीचेंहि ते बोलतात. व्याख्यानाचे दौरे वगैरे खर्चाच्या गोष्टी निघणारच. हा सर्व पैसा टिळक खाजगींतून म्हणजे अर्थात् केसरीच्या उत्पन्नांतून आजवर करीत आले व वेळ पडल्यास ते यापुढेंहि करतील. आपण होऊन ते कोणाकडे मदत मागणार नाहींत आणि मागितल्याशिवाय कोण कोणाला देणार ? शिवाय आपल्या पक्षांत अशा धनिक व्यक्ति कितीशा आहेत कीं जे झाकल्या मुठीनें टिळकांना राष्ट्रीय कार्याला पैसे देतील ? स्वराज्यसंघ काढला पण त्याची फी दोन रुपये व एक रुपया. त्याचे सभासद् जमणार किती व त्यांची वर्गणी येणार किती ? अशा संघाची वर्गणी म्हणजे गायीच्या आचळांतून दूध काढावयाचें आणि तेंहि आणखी दूध काढण्याकरितां तिच्या आचळांना लावूनच संपावयाचें. म्हणून तुम्ही आम्ही सर्व मिळून एक लक्ष रुपये जमवून जर या प्रसंगीं टिळकांना देतां आले तर ते चळवळीला उपयोगी पडतील. अशी रक्कम आपल्या या दरिद्री प्रांतांत कोणा एका मनुष्याकरितां आजवर जमली नाहीं हें पाहून टिळकांची लोकोत्तरता व टिळकांकरितां खिशांत हात घालून द्रव्य देण्याची बुद्धि ही सरकारला दिसून येईल. तसेंच टिळकांना अनुयायांचें पाठबळ आहे खरेंच असें वाटून सरकारला थोडा वचकहि बसेल. आणि ही कल्पना आपण खऱ्या मनानें सुचवीत आहों हें लोकांना पटविण्याकरितां मी स्वतः एक हजार रुपये देतों." असेंहि त्यानें सांगितलें. या सूचनेमुळें सर्वच रंग बदलला.

पुष्कळांना कल्पना पटली आणि उत्साहवर्धक वाटली. कांहीं थोड्यांना तिचें वैषम्यहि वाटलें. आणि ही नसत्या भुर्दंडाची गोष्ट कशाला ? पैसा आहे कोठें ? व जमणार कसा ? अशी कुजबुज त्यांच्यांत सुरू झाली. पण अशीं माणसें थोडीं व त्यांतूनहि नुसतीं कानांत कुजबुजणारीं असल्यानें इतरांचा विरस झाला नाहीं. आतां ज्यांना ही कल्पना आवडली त्यांनाहि खऱ्या मनानें एक मोठी अडचण वाटली ती ही कीं, समारंभाला अवघे तीन आठवडे उरले तेव्हां या लहानशा अवधींत ही गोष्ट पार पडणार कशी ? खाजगी रीतीनें प्रयत्न करावा तर पत्रें मनुष्यें पाठवून किती पाठविणार ? शिवाय पुष्कळ लोक असे वगळले जाणार कीं त्यांची इच्छा असूनहि बातमी न कळल्यामुळें त्यांना या कामीं भाग घेतां येणार नाहीं. बरें खाजगी रीतीनें जमेल तितकी वर्गणी जमवून जी थोडी जमली तेवढी देऊन मग समारंभानंतर यादी व वसुली चालू ठेवणें यांत स्वारस्य उरत नाहीं. याला मुदतबंदी व वेळेचें टिपण हीं ओघानेंच प्राप्त होतात. जो काय बार उडवावयाचा असेल तो त्या एकाच दिवशीं उडाला पाहिजे. वर्गणीची ही कल्पना जाहीर केली तर काम अधिक सोपें जाईल आणि सर्व लोकांना ती गोष्ट कळेल. पण त्यांतच अडचण ही कीं, जाहीर मागणी करावयाची तर अंदाजी आंकडा एक लक्षाचा म्हणून कळविला पाहिजे आणि तो जर जमला नाहीं तर तोंडाची फुकट वाफ दवडली आणि आपलें व टिळकांचें व्यर्थ हासें करून घेतलें असें होणार. त्यापेक्षां कांहींच न केलेलें बरें. शेवटीं अधिक विचार करतां असें ठरलें कीं एक लाख रुपये हाच इष्टांक धरावा. प्रथम पुणें शहरांतील मित्रमंडळींनीं आपले आंकडे भरून आपल्या योग्यतेप्रमाणें वर्गणी जमवावी. आणि तो आंकडा शोभेसा जमला म्हणजे मग इतर ठिकाणच्या मित्रमंडळींना मागण्याला आधार व अधिकार आला. एकदमच जाहीर विनंति करण्याची कल्पना नापसंत ठरली. आणि बसल्या बैठकीला शुभ प्रारंभ म्हणून किती वर्गणी जमते तें पाहावें आणि मग इतर गोष्टींचा विचार करावा. म्हणून लगेच यादी करण्याला सुरुवात झाली. जागच्या जागीं सुमारें सहा किंवा सात हजाराचे आंकडे पडले. असें पाहून मंडळींनीं ठरविलें कीं आतां आपण खाजगी रीतींनेंच शहरांत इतरांकडे व बाहेरगांवींहि या कल्पनेची परिस्फुटता करून उद्योग करण्याला हरकत नाहीं. समजा लाखाऐवजीं पन्नास हजार रुपयेच जमले तरी आयत्यावेळची म्हणून ही रक्कम देण्याला कांहीं थोडी नाहीं.

संकल्पाप्रमाणें एक लक्ष रुपये जमले तर उत्कृष्टच. आणि पंचवीस तीस हजार रुपये जमण्यालाहि कठीण आहे असें दिसलें तर मग कल्पनाच टाकून द्यावी व आपल्या हातून होत नाहीं असें म्हणून समारंभाची इतर एखादी कल्पना अंमलांत आणावी. पण दैवयोगानें या कल्पनेला क्षणाक्षणांनीं पुष्टीच मिळाली. लगेच दुसरे दिवसापासून पत्रें, निरोप व मनुष्यें धाडण्यास सुरवात झाली. सुमारें पंधरा दिवसांत मुंबई शहर, वऱ्हाड, नागपूर, कर्नाटक या भागांतून जीं वर्तमानें आलीं त्यावरून कल्पना फुकट जात नाहीं असा धीर आला. आणि शेवटच्या थोड्या दिवसांत वर्गणीच्या कामाला जोर यावा म्हणून मग समारंभाच्या आधीं (समारंभ इंग्रजी तारखेप्रमाणें २३ जुलैला योजला होता) सुमारें सात दिवस अण्णासाहेब पटवर्धन, दादासाहेब खापर्डे, दादासाहेब करंदीकर, अण्णासाहेब नेने, गंगाधरराव देशपांडे, डॉ. मुंजे व शंकरराव देव इतक्यांच्या सहीनें विनंतिपत्र काढून तें ता. १८ जुलैच्या केसरींत प्रसिद्ध केलें. तथापि या जाहीरपत्रकांतहि जमेल ती सर्व रक्कम एकत्र करून देण्याचें ठरविलें आहे इतकेंच मोघम लिहिलें होतें. एक लक्षाचा आंकडा घातला नव्हता. वर कांहीं वेळांपूर्वीं खाजगी स्वरूपाची चाललेली चळवळ म्हणून सांगितली ती हीच. व ती खाजगी रूपानेंच कां चालविण्यांत आली हें सांगितलेंच. या चळवळीच्या आगेंमागें जन्मास आलेली व तिच्याच बरोबर वाट चालूं लागलेली सरकारी चळवळ म्हणजे टिळकांवर खटला करण्याची. तीहि गुप्तच चालणें स्वाभाविक होय. तिचीं कारणें सर्वांना ठाऊकच असतात.

ठरल्याप्रमाणें ता. २३ रोजीं हा समारंभ व्हावयाचा. त्याकरितां वर्गणी देणारे असोत वा नसोत बाहेर गांवच्या टिळकांच्या शेंकडों मित्रमंडळींना पत्रें पाठवून पुण्यास समारंभाला पाचारण केलें होतें. व त्याप्रमाणें लोक आदले दिवसापासून येऊं लागले होते. ता. २३ रोजीं सकाळीं होमहवन, रुद्राभिषेक वगैरे झाला. घरीं धर्मविधि देवळांतून अनुष्ठानें या गोष्टीहि झाल्या. वेदपठण झालें, भिक्षादान व इस्पितळांतील रोग्यांना मदत व गांवांतील कांहीं संस्थांना लहानसान देणग्या दिल्या गेल्या. रात्रीं कीर्तन झालें. मुख्य समारंभ सायंकाळीं टिळकांच्या वाड्यांत झाला. हजारों लोक जमले होते. पटांगण तर भरूनच गेलें. पण छापखान्याच्या पत्र्यावरहि लोक चढून बसले. मुंबईचे स्वयंसेवक मुद्दाम आले होते त्यांनीं सभेची व्यवस्था फार चांगली ठेविली होती. ठळक मित्र-

मंडळी शिवाय मनमोहनदास रामजी, डॉ. चंदुलाल देसाई, गोविंदजी वसनजी, मलबारी, मर्चंट, वगैरे इतर लोकहि आले होते. सभेचें अध्यक्षस्थान अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्याकडे देण्यांत आलें. नंतर ठिकठिकाणचीं अभिनंदनपर पत्रें, तारा यांची लांबलचक यादी वाचून झाल्यावर शिवरामशास्त्री गोरे यांनीं संस्कृत मानपत्र अर्पण केलें. बेळवी यांनीं इंग्रजी मानपत्र वाचून दाखविलें. त्यानंतर डॉ. नरहर शिवराम परांजपे यांनीं मराठी मानपत्र वाचून दाखविलें तें असें:—

लो० बाळ गंगाधर टिळक !

"ईश्वरकृपेनें आपणांस ६० वर्षें संपून ६१ वें वर्ष लागलें याबद्दल आपलें अभिनंदन करण्यासाठीं आम्ही आपली महाराष्ट्रांतील ठिकाठिकाणची मित्रमंडळी आज येथें जमलों आहों. आपली भेट झाल्यानें आम्हांला अंतःकरणपूर्वक आनंद होत आहे.

" महाराष्ट्राचीं गेलीं ३०।३५ वर्षें अत्यंत महत्त्वाचीं अशीं असून या अवधींतील इतिहासांत आपण विशेष महत्त्वाची कामगिरी केलेली आहे. न्यू इंग्लिश स्कूलचे संस्थापक, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे उत्पादक, फर्ग्युसन कॉलेजांतील प्रोफेसर, नामांकित ग्रंथकार, केसरी व मराठा पत्रांचे संपादक, राष्ट्रीय सभेचे सभासद, कायदेकौन्सिलचे सदस्य, व राष्ट्रीय चळवळीचे आद्यप्रवर्तक इत्यादि नात्यांनीं आपण जी लोकसेवा केली ती अमूल्य आहे. त्याचप्रमाणें सदाचरण, स्वार्थत्याग, मनोधैर्य इत्यादि ठळक अशा नैतिक गुणांनीं आपण या राष्ट्रांतील लोकांना केवळ आदर्शभूत झालेले आहों.

" आपण अंगिकारलेलें लोकसेवेचें व्रत खरोखर फार कठीण किंबहुना खडतर होतें. आपणांवर आलेल्या संकटांकडे मागें वळून पाहिलें असतां कोणाचीहि छाती दडपून जाईल; पण त्या सर्व संकटांना आपण नेटानें तोंड कसें दिलें, संकटनिवारणार्थ दीर्घ प्रयत्न करून आपण कित्येकांतून सुयश मिळवून कसे उत्तीर्ण झालां व ज्या कित्येकांतून सुटका होणें अशक्य झालें ती आपण शांत मनानें व धैर्यानें कशी सोसली हें ध्यानांत आणिलें म्हणजे फार कौतुक वाटतें.

" आपल्या इकडील सुशिक्षित समाजांतील व्यक्तींचें आयुर्दाय मान दुर्दैवानें मोठें असत नाहीं. या गोष्टीच्या सामान्य कारणांत वर दर्शविलेल्या विशेष कारणांची भर पडलेली असल्यामुळें आपला ६१ वा जन्मदिवस उगवलेला पहावयास सांपडला ही ईश्वराची स्वतः आपणांवर व त्याचप्रमाणें महाराष्ट्रावरहि

विशेष कृपा समजली पाहिजे. आणि त्याच्या कृपेनें आपणांस चिरायुरारोग्य लाभो आणि आपल्या हातून आणखीहि लोकसेवा घडो अशी आमची प्रार्थना आहे.

"आपल्या ६१ व्या जन्मदिवशीं आपलें अभिनंदन आम्हीं रिक्त हस्तानें कसें करावें? आपण जन्मभर स्वार्थत्यागपूर्वक केलेली लोकसेवा लक्षांत घेतां आपणास जितक्या किंमतीचा आहेर नजर करावा तितका वास्तविक थोडाच होणार आहे. तथापि 'फूल नाहीं तर फुलाची पाकळी' या न्यायानें आम्ही या मानपत्रासोबत सादर केलेली लहानशी रक्कम आपण स्वीकारावी अशी आमची आग्रहपूर्वक विनंति आहे. ही रक्कम अवघ्या दोनतीन आठवड्यांत थोड्याशा व्यक्तींकडून आत्मस्फूर्तीनें जमलेली आहे. महाराष्ट्रांतील पुष्कळ लोकांना या समारंभाची बातमी वेळेवर न मिळाल्यामुळें त्यांना त्यांत अंशभागी होता आलें नाहीं. तथापि कांहीं थोड्या लोकांकडून तरी योग्य वेळीं उपक्रम होऊन आजचा दिवस साजरा झाला ही बातमी ऐकून त्यांना समाधान झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

"राष्ट्राकरितां काम करणारे आपणासारखे लोक स्वार्थनिरपेक्ष असतात यामुळें त्यांचें अनृणी होणें हें काम कठीण होऊन बसतें. तथापि राष्ट्रानेंहि स्वार्थत्यागपूर्वक राष्ट्रनायकांची सेवा करण्यास तयार होणें हें जें त्याचें कर्तव्य आहे तें त्यांजकडून बजावलें न जाईल तर त्यांजवर कृतघ्नपणाचा दोष येईल, म्हणून आम्हांस या दोषांतून मुक्त करण्याकरितां तरी आपण या आहेराचा स्वीकार करावा अशी विनंति आहे."

आपले स्नेहांकित

नंतर ना. दाजीसाहेब खरे म्हणाले कीं, ज्या टिळकांचा यशोदुंदुभी सर्व हिंदुस्थानभर गाजतो आहे, त्यांचा छळ होणें, अटकाव होणें साहजिक आहे. युरोपांतील चळवळीचा इतिहास हेंच सांगतो. टिळकांचा उद्योग व त्यांचें धैर्य पाहून कौतुक वाटतें व ते माझे परमस्नेही म्हणून तर विशेषच आनंद होतो. दादासाहेब करंदीकर यांनीं भाषण करतांना, सुख व दुःख हीं बळवंतरावांनीं समान मानलेलीं आहेत, त्यांचें आचरण गीतारहस्याला धरूनच आहे असें सांगितलें. काशिनाथ शास्त्री लेले म्हणाले कीं, आम्ही वैदिक लोक अशी प्रार्थना करणार कीं आमच्या प्रत्येकाच्या आयुष्यापैकीं निदान एकेक दिवस घेऊन तो ईश्वरानें टिळकांना द्यावा. गंगाधरराव देशपांडे म्हणाले कीं, टिळक अमर नसले तरी टिळकवृत्ति टिळकतत्त्व हीं अजरामर आहेत. संकटांना न जुमानतां शक्तिसर्वस्व खर्चून कार्य करणें याचेंच नांव टिळकतत्त्व. अशींच इतर अनेक

भाषणें झाल्यावर व्यक्तिशः अनेक लोकांनीं आपल्या आवडीच्या लहानसान वस्तू टिळकांना नजर केल्या. नंतर केळकर यांनीं असें जाहीर केलें कीं, "अहेराचा आंकडा या क्षणाला ८५ हजारांवर गेला आहे व कांहीं रकमा आज वाट चालत असून उद्यां सकाळीं हातीं येतील. शिवाय त्यांतूनहि किरकोळ कांहीं कमी पडलें तर तें पुरें झालेंच म्हणून समजा असें बसलेल्या मंडळींपैकीं दहा पांचांनीं सांगून टाकलें आहे. आणि अशा रीतीनें संकल्पाप्रमाणें एक लक्ष रुपयांचा अहेर जमला असें प्रसिद्ध करण्याला चालकांनीं मला आज्ञा दिली आहे."
शेवटीं टिळकांनीं सद्गदित अंतःकरणानें सर्वांचे आभार मानले. ते म्हणाले, "माझ्या ६१ व्या वाढदिवसानिमित्त आपण मला जें मानपत्र दिलें व अहेर केला त्याबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे असें म्हटलें तर माझा आशय व्यक्त करण्यास ते शब्द फार अपुरे आहेत हें मी जाणतों. पण आनंदादि विकारांची भाषा नेहमींच उद्गाररूपी म्हणजे अत्यल्प शब्दांनीं व्यक्त होणारी असते हें लक्षांत बाळगून वरील उद्गारांत जो कांहीं अपुरेपणा आहे तो आपण आपल्या थोर मनानें पुरा करून घ्यावा अशी माझी आपणांस अंतःकरणपूर्वक विनंति आहे. आणि मला अशी खात्री आहे कीं, आहेर थोडा थोडा म्हणतांहि तो जसा अनेक हजार रकमेपर्यंत गेला त्याचप्रमाणें माझे आभारप्रदर्शक थोडे उद्गारहि आपण उदार अंतःकरणानें वाढवून घ्याल. आजपर्यंत मला आपलें अनेक प्रकारें सहाय्य झालेलें आहे व त्याचा उतराई मीं कसा व्हावें या चिंतेंत असतांच माझ्यावर उपकारांचें आज हें दुसरें ओझें आपण लादलें आहे. जणूं काय आपल्या ऋणांतून मी कधींच सुटूं नये अशी आपली इच्छा आहे! ही इच्छा लोभाची, प्रेमाची व कळकळीची आहे याबद्दल मला बिलकुल शंका नाहीं. पण ओझें प्रेमाचें असलें म्हणजे तें कांहीं हलकें होतें असें नाहीं. म्हणून तें ओझें उचलून आपल्या उपकारांतून मुक्त होण्यास आपल्या सर्वांच्या आशीर्वादानें मला परमेश्वर शक्ति देवो एवढेंच त्याच्यापाशीं मागणें आहे.

"मानपत्र व आहेर यांपैकीं मानपत्राचा स्वीकार करण्यास संकोच वाटत असला तरी औपचारिक रीतीनें कां होईना मी त्याचा स्वीकार करितों. पण आहेराची गोष्ट तशी नाहीं. आज आपण मला दिलेली ही रक्कम घेऊन मी काय करणार हें मला कळत नाहीं. मला स्वतःसाठीं ती नको आहे. आणि स्वतःसाठीं म्हणन ही रक्कम मीं घेणें मला वाजवीहि दिसत नाहीं. तेव्हां मी या

रकमेचा ट्रस्टी या नात्यानें कायदेशीर व मला योग्य वाटेल त्या राष्ट्रीय कामाकडे खर्च करण्याकरितां आपण ती माझ्या स्वाधीन करीत आहां अशाच भावनेनें ती स्वाकारतों. ती माझी नाहीं अर्थात् ती 'विश्वासाची ठेव' म्हणून माझ्या हवालीं केली आहे असें मी समजतों आणि मी आपणांस असें आश्वासन देतों कीं वरील रकमेंत माझें स्वतःचें कांहीं तरी तुळशीपत्र घालून तिचा विनियोग करण्याचें आपण माझ्याकडे सोंपविलेलें काम माझ्याकडून होईल तितक्या कसोशीनें व वर निर्दिष्ट केलेल्या प्रकारच्या कामाकडेच करीन. यासंबंधाचे कागद्पत्र व नियम वगैरे पुढें करण्यांत येतीलच. मी ज्या शर्तीवर ही रक्कम घेत आहें तिजमुळें आपली कांहींशी निराशा होईल. पण अशा वेळीं माझ्या मनाकडे लक्ष देऊन आपण मला माफी करावी अशी माझी आपणांस विनंति आहे.

"साठ वर्षें पुरीं होऊन पुढच्या आयुष्यक्रमाकडे दृष्टि देऊं लागलें म्हणजे मनुष्याचें मन साशंक झाल्याशिवाय राहत नाहीं. निदान माझें तरी तसें झालें आहे. मागील आयुष्यापैकीं चांगल्या दिवसापेक्षां संकटाचेच दिवस अशावेळीं डोळ्यापुढें उभे राहतात; आणि शारीरिक शक्ति क्षीण होत चालल्यामुळें संकटांतून पार पडण्याची उमेद्हि थोडी कमी होत जाते. तथापि मला अशी आशा आहे कीं, परीक्षेच्या या कठीण प्रसंगींहि पूर्वीप्रमाणेंच आपली सहानुभूति मला मिळून माझ्या हातून जें कांहीं थोडेंबहुत लोककार्य झालें असेल त्यांत भर घालण्यापुरतें धैर्य व आयुष्य परमेश्वरकृपेनें मला लाभेल. कारण असल्या कामांत संकटें हीं यावयाचींच.

"आपण माझ्याविषयीं मानपत्रांत जे प्रशंसापर उद्गार काढले आहेत ते पाहून मला "परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदि विकसंतः संति संतः कियंतः" या भर्तृहरीच्या वचनाची आठवण होते. त्या आपल्या उद्गारामुळें माझ्या मोठेपणापेक्षां आपली उदारवृत्ति अधिक व्यक्त होते असें मी समजतों. पण माझी आपणांस येवढीच प्रार्थना आहे कीं, माझ्यासारख्या माणसानें केलेल्या यःकश्चित् कामगिरीनें आपण तृप्त होऊं नका. आज आपणां सर्वांपुढें जें राष्ट्रकार्य आहे तें इतकें मोठें, इतकें व्यापक आणि इतकें जरूरीचें आहे कीं त्याला आपण सर्वांनीं माझ्यापेक्षां कितीतरी पट अधिक निश्चयानें आणि स्फूर्तीनें लागलें पाहिजे. तें दिनावधीवर टाकून चालावयाचें नाहीं. आपली मातृभूमि आपणा सर्वांस

या उद्योगास लागण्याबद्दल आव्हान करीत आहे. आणि मला वाटत नाहीं कीं तिचे पुत्र या आव्हानाचा अव्हेर करतील ! तथापि माझें कर्तव्य म्हणून मी आपणांस शेवटीं एवढीच विनंति करीत आहे कीं, मातृभूमीच्या या आव्हानाकडे लक्ष देऊन कोणताहि भेदभाव मनांत न ठेवतां आपण सर्व ' राष्ट्रदेव ' होऊं या. येथें चढाओढ नाहीं, मत्सर नाहीं, मानापमान नाहीं व संकटाची भीति धरूनहि उपयोग नाहीं. कार्य सिद्धीस नेण्यास परमेश्वर समर्थ आहे. आपण जें काम करितों त्यांचें फळ आज ना उद्यां, आजच्या नाहीं तर पुढच्या पिढीस मिळालेंच पाहिजे तें निश्चित होय. म्हणून कशाचीहि अपेक्षा न धरतां आपण सर्वांनींच या राष्ट्रीय उद्योगास लागलें पाहिजे. ईश्वर करो आणि ही प्रेरणा आपल्या सर्वांच्या मनांत जागृत होऊन माझ्या डोळ्यांदेखत मला तिचें अल्प तरी फळ पाहावयास सांपडो एवढीच माझी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे. "

ही एक लक्ष रुपयांची वर्गणी इतक्या थोड्या मुदतींत व या कानाचे त्या कानाला न लागतां कशी जमली याचें स्वकीयांना व परकीयांनाहि आश्चर्य वाटलें; पण योगायोगामुळें हा प्रकार अकल्पित व आश्चर्यकारक असाच घडला. केसरींत या वर्गणीसंबंधानें जे आंकडे प्रसिद्ध झाले त्यावरून ही गोष्ट अकल्पित म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण असला हा अनुभव पहिलाच होता. अहेराची मूळ कल्पना ३० जून रोजीं रात्रीं निघाली आणि २३ जुलै रोजीं रात्रीं ८७३३६ इतके रुपये प्रत्यक्ष वसूल झाले. पुण्याबाहेर जसजसें दूर जावें तसतशी वर्गणी जमविण्याला अवधी कमीच पडली. आणि कित्येकांना तर १८ जुलैचा केसरीचा अंक हातीं पडल्यावर ही बातमी कळली असें त्यांचीं पत्रें व तारा यावरून समजून आलें. कित्येक देणग्या तारेच्या मनिऑर्डरनें आल्या, आलेली रक्कम दररोज बँकेंत भरण्याची व्यवस्था केली होती व पहिली एक हजाराची रक्कम ता. ४ जुलै रोजीं जमा करण्यांत आली. शेवटल्या सहा दिवसांचा खजिनदारांनीं हिशेब सांगितला तो असाः—ता. १८ पांच हजार, ता. १९ दहा हजार, ता. २० पांच हजार, ता. २१ आठ हजार, ता. २२ दोन हजार व ता. २३ सुमारें पन्नास हजार. रविवारीं तर रुपये मोजून घेण्यास फुरसत नाहीं असा कांहीं काळ गेला. बेरजा करण्याचे श्रम फुकट जात. कारण बेरीज करीत असतांच कोठून तरी रक्कम येई. सभेंत आंकडा जाहिर होत असतां असतांच जाहीर करणाराच्या हातांत एकानें ७०० रुपयांचें पाकीट आणून दिलें.

पण सुख व दुःख हीं परस्परानुबंधी व परस्परानुगामी असावीं असाच ईश्वरी संकेत असतो. हस्तनक्षत्रांतील पावसाप्रमाणें निम्में आभाळ निर्मळ निळें भोर आणि निम्यांत ढग विजा व गडगडाट. पावसाच्या सरींतून ऊन पाहावें उन्हाच्या प्रकाशांत पाऊस पाहावा. अशीच ईश्वरी संमिश्र योजना आहे. समारंभाच्या सभेंत बोलणाऱ्या गृहस्थांच्या तोंडून आनंदाच्या वृत्तीला वीरवृत्तीचें स्वरूप देण्यासारखा टिळकांवरील संकटें व त्यांचें धैर्य याचा उल्लेख किंवा ध्वनि मधून मधून येत होता. तेव्हां हे लोक टिळकांचें सांत्वन करीत आहेत कीं अभिनंदन करीत आहेत असेंहि अपरिचित मनुष्याला वाटलें असतें. पण हे लोक भविष्यवादी नव्हते तर केवळ अनुभववादीच होते. कारण कर्मधर्मसंयोगानें सरकारनें टिळकांवरील खटल्याची जी तयारी चालविली होती तिची परिपूर्तता होऊन समारंभाच्या दिवशींच बरोबर सकाळीं टिळकांवर बेळगांव व नगर येथील भाषणाबद्दल खटला भरून जामीन मागितल्याची नोटीस त्यांच्यावर बजावण्यांत आली. आदल्या दिवशीं याची गुणगुण निघाली होती. पण ती टिळकांच्या कानापुरतीच होती. कांहीं व्याख्यानांचीं भाषांतरें होत आहेत असेंहि कळलें होतें. पण खटल्यापर्यंत मजल येईल असा कोणाचाच अजमास नव्हता. अर्थात् रविवारीं वाड्यांत मित्रमंडळीच्या गर्दींत उत्सवसमारंभ सुरू असतां पोलीस सुपरिंटेंडेन्ट साहेबांचें दर्शन म्हणजे तो एक आश्चर्यकारक व अशुभदर्शक प्रसंगच होय! वास्तविक पोलिसांनीं खरें म्हटलें तर त्या दिवशीं ही नोटीस बजावण्याचें कारण नव्हतें. मॅजिस्ट्रेटचें बोलावणें २८ तारखेचें होतें. ता. २४ किंवा २५ रोजीं नोटीस बजाविली असती तर त्यांत कांहीं बिघडण्यासारखें नव्हतें. नोटीस शनिवारीं तरी बजवावयाची किंवा सोमवारीं तरी बजवावयाची हें सरळ होतें. रविवारचा दिवस बोलून चालून सुट्टीचा. त्या दिवशीं ' शाबाथ ' मानून पोलिससाहेबांनीं विश्रांति घेतली असती तर त्यांना कोणीं नांवहि ठेविलें नसतें. पण टिळकांच्या घरीं हा एक चमत्कार लोकांनीं आरंभिला तेव्हां विरोधी बुद्धीनें आपल्याहि एका चमत्काराची भर त्यांत घालून रंगाचा बेरंग करण्याची मौज पाहण्याची बुद्धि पोलीसांना झाली असावी. आतां खराच अद्भूत रस अवतरावयाचा तर नोटिशीऐवजीं पकड वारंटच हवें होतें. मग खरी बहार ! इकडे परगांवचे पाहुणे जमलेले आहेत, टिळक षष्ठ्यब्दीच्या अभिषेकाला बसले आहेत, बाहेर चौघडा वाजत आहे, कचेरींत वर्गणीचे रुपये मोजून देण्याघेण्याची गर्दी उडाली आहे, इतक्यांत पोलिसांनीं वारंट घेऊन याव-

याचें व टिळकांना कद नेसलेले उठवून पकडून घेऊन जावयाचें! जुन्या काळची रीत जवळ जवळ अशीच होती. कारण खटला म्हणजे घाला आणि घाला हा जितका अवचित घातला जातो तितका तो घाला खरा. पण तसा प्रकार मुळांतच यावेळीं नव्हता. पकड वारंटाचे दोन खटले पूर्वी होऊन गेले होते. सक्तमजुरी, काळेपाणी सगळे प्रकार होऊन गेले होते. टिळकांचें वय ६० वर्षांचें झाल्यामुळें आतां त्यांना खुनशी सरकार झालें तरी प्रत्यक्ष तुरुंगांत घालील ही गोष्ट कल्पनातीत होती. कारण कांहीं वयानंतर लष्करी नोकरीची जशी माफी तशीच या वयांत टिळकांनीं कांहींहि केलें असतें तरी त्यांना प्रत्यक्ष तुरुंगांत घालणें अशक्य होतें. काळेपाण्यावरून परत येऊनहि फारसे दिवस झाले नव्हते. अवघीं दोनच वर्षें झालीं होतीं. अशा रीतीनें केवळ वयोमानानेंहि पाहतां कांहीं कांहीं बाबतींत टिळक माफीच्या सदरांत येऊन पडले होते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. शिवाय सरकारच्या दृष्टीनें झालें तरी टिळकांनीं येऊन जाऊन जो काय घोर गुन्हा केला तो होमरूल लीगच्या विषयावर चार दोन कमी अधिक ठासलेलीं, कमी अधिक कडक, कमी अधिक थट्टेचीं टीकात्मक व्याख्यानें दिलीं. यापरता अधिक उठाव घेण्याइतकें मुळांतच अधिष्ठान नव्हतें. तेव्हां सरकारानेंहि जें काय केलें तें जामीन घेण्याचीच नोटिस काढिली. पण कसेंहि असलें तरी तें संकटच. लहानसें झालें तरी तें संकटच. पण लोकांपेक्षां टिळकांच्या दृष्टीनें उद्वेगकारक असलें तर आपण उभारलेल्या चळवळीला पायबंद कदाचित् येणार हेंच खरें संकट होतें. केसरीनें म्हटल्याप्रमाणें उतारवयांतील वाढदिवस म्हणजे सुखाच्या कोंदणांत बसविलेलें तें दुःखच होय. पण सुख व दुःख हीं दोन्हीं समान पाहण्याची टिळकांची प्रवृत्ति असल्यामुळें चौकट व आंतलें चित्र हीं दोन्हीं मिळून एकच चित्र होय असें त्यांनीं मानलें. त्यांच्यांतील सुज्ञमंडळींनींहिं त्याहून अधिक महत्त्व या प्रसंगाला दिलें नाहीं. आणि जसें कांहीं संकट आलेंच नाहीं अशा खुल्या दिलानें आणि एकंदरींत आनंदी वृत्तीनें समारंभ पार पाडला.

(७) राजद्रोहाचा तिसरा खटला

एका वीस वर्षांचे आंत टिळकांवर राजद्रोहाचे तीन खटले झाले. पहिला १८९७ सालीं त्याचें वर्णन या चरित्रग्रंथाच्या पहिल्या खंडांत आलें आहे. दुसरा १९०८ सालीं. त्याचा समग्र वृत्तांत प्रस्तुत खंडाच्या एका प्रकरणांत आहे. तिसरा खटला १९१६ सालीं झाला. दुसऱ्या खटल्यांतील सहा वर्षांची शिक्षा

भोगून टिळक परत आल्याला यावेळीं अवघीं दोनच वर्षें झालीं होतीं. यावरून टिळकांवर राजद्रोहाचे खटले करण्यास सरकारला कंटाळा आला नव्हता हें उघड आहे. पण ज्या उद्गारामुळें सरकारला राजद्रोहाचे खटले करण्याची इच्छा होते असले उद्गार भाषणांतून किंवा लेखांतून काढण्याला टिळकांनाहि कंटाळा नव्हता ही गोष्ट मात्र विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

सरकारला कंटाळा नसतो याचें कारण तीच ती गोष्ट करण्याचा प्रसंग एकाच अधिकाऱ्याला येत नाहीं. १८९७ चा खटला लॉर्ड सँडहर्स्ट यांच्या कारकीर्दींत झाला. १९०८ च्या खटल्याच्या वेळीं सर जॉर्ज सिडेनहॅम क्लार्क हे गव्हर्नर होऊन आले होते. १९१६ सालीं खटला झाला तो लॉर्ड विलिंगडन यांच्या गव्हर्नरींत. दर वेळीं नव्या गव्हर्नराचा नवा दम. प्रत्येकाचे सल्लागार वेगळे. खटला चालविणारे वकील बॅरिस्टर वेगळे. न्यायमूर्ति वेगळ्या. तुरुंगाचे अधिकारी व तुरुंगाच्या जागा वेगळ्या. राजद्रोहाचें कलमच काय तें जुनें. पण तेंहि पहिल्या व दुसऱ्या खटल्याचे मध्यंतरीं सरकारनें बदलून हवें तसें करून घेतलेंच होतें. पैशाचा तर प्रश्नच नाहीं! तात्पर्य, टिळकांवर राजद्रोहाचे खटले नवे नवे पुनः पुनः करण्याचा कंटाळा येण्याचें सरकारला काय कारण ?

उलट टिळकांची स्थिति कशी होती पहा. राजद्रोहाचा खटला म्हणजे तें एक संकटच. आणि एकाच माणसानें तींच तीं संकटें पुनः पुनः सोसावयाचीं म्हणजे त्याला सहजच कंटाळा येणार. किंबहुना कंटाळा हा शब्द या कामीं अपुराच पडतो. कारण राजद्रोहाचा खटला होणें ही गोष्ट कांहीं नुसत्या परिश्रमाला कारण नसते. तर त्यांत शरीरानें, पैशानें व मनानें कष्ट सोसावे लागतात व हानि होते. हे कष्ट, ही हानि एकच मनुष्य वरचेवर कसा किती सोशिल ? १८९७ च्या खटल्यामुळें टिळकांच्या प्रकृतीवर फार परिणाम झाला. तुरुंगांतून ते जिवंत बाहेर येत नाहींत असेंच पहाणारास वाटे. १९०८ च्या खटल्यांत शिक्षा प्रत्यक्ष काळेपाण्याची झाली. पुढें ती साधी करण्यांत येऊन टिळकांना चांगलें वागविण्यांत आलें हें वेगळें. पण तिसरा खटला होऊन शिक्षा झाली तर अशी सवलतही कदाचित् मिळणार नाहीं! टिळकांना राजद्रोहाची संवय लागली. त्यांना तें एक व्यसनच जडलें! तेव्हां अशा मनुष्याला दया कोठवर दाखवावी ? जातील तुरुंगांत मरून तर जातील असेंहि सरकारला

कां न वाटावें ? १८९७ च्या खटल्याच्या वेळीं प्रथम टिळकांना कर्ज काढावें लागलें. मागाहून एक मोठा फंड जमला. व बाहेरचे बॅरिस्टर काम चालवायला आले ! १९०८ च्या खटल्यांत टिळकांनीं स्वतः खटला चालविण्याचें खरें एक कारण बॅरिस्टर देण्याइतका पैसा त्यांच्याजवळ नव्हता आणि खटल्याला स्वरूप भयंकर आल्यानें जाहीर फंड उभारण्याची सोय नव्हती ! दुसरींहि कारणें होतीं पण पैशाची वाण हें एक मुख्य होतें हें अंतःस्थिति माहीत असणारांना ठाऊक आहे. १८९७ च्या खटल्याच्या वेळीं टिळक तरुण उमेदीच्या वयांत होते. १९०८ सालीं त्यांची पन्नाशी उलटून गेली असून उतारवयाचे परिणाम त्यांच्या शरीरावर दिसूं लागले होते. आणि मंडालेहून परत आल्यावर त्यांची गणना वृद्धांत झाली. 'गीताभाष्य लिहिलेंत, कुटुंबहि पूर्वींच वारलें, आतां संन्यास घ्याना' असें कांहीं संन्यासमार्गी स्नेह्यांनीं त्यांना खरोखर म्हटलें देखील ! तात्पर्य नवें संकट सोसण्याची टिळकांची यावेळीं फारशी पात्रता नव्हती.

अशा सर्व गोष्टी प्रतिकूळ असतां व जुन्या दोन खटल्यांचे अनुभव चांगले आठवणींत असतां दुसऱ्या खटल्याच्या शिक्षेंतून सुटून आल्यावर अवघ्या एक-दीड वर्षांतच त्यांनीं पुनः सरकारला एका नव्या खटल्याची तयारी करून दिली ही गोष्ट आश्चर्यकारक नव्हे काय ? पण टिळकांची लोकोत्तरता ती हीच. पुनः खटला होण्याचा संभवच नाहीं अशी त्यांना कोणीं खात्री पटविली होती ? आणि पुनः शिक्षा झाली तर जुन्या सवलती मिळतील किंवा आपलें शरीर ती शिक्षा निभावून नेईल असें टिळकांना खरोखर वाटण्यासारखें नव्हतें. पण 'प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति' हें गीतावचन टिळकांच्याविषयीं या कामीं निर्णयात्मक ठरलें. परिणाम माहीत असले तरी कर्तव्य करण्याला भ्यावयाचें नाहीं हाच टिळकांच्या प्रकृतीचा धर्म. यामुळें संधि सांपडतांच त्यांनीं पुनः राजकीय लोकशिक्षणाला सुरवात केली. आणि संधि सांपडतांच पुनः सरकारनें त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरला.

पण पूर्वींच्या दोन खटल्यांपेक्षां या वेळीं एकंदरीनें स्थिति थोडी निराळी आणि किंचित् अनुकूल आहे असें टिळकांनीं खटला भरला गेल्यावर तर ताडलेंच. पण त्या पूर्वीं खटल्याला कारणीभूत होणारीं व्याख्यानें व इतर व्याख्यानें देतांना व चळवळी करितांनाहि टिळकांनीं तें थोडेंबहुत हेरलें होतें हीहि गोष्ट कांहीं खोटी

नाहीं. राजद्रोहाचा कायदा फार व्यापक आहे ही गोष्ट टिळकांच्या ध्यानांत होती. तथापि कायद्याचें हें स्वरूप लक्षांत बाळगूनच आपण नेहमीं लिहितों व बोलतों असा त्यांना आत्मविश्वास असे. मी करितों ती एक प्रकारें तारेवरील कसरत असते. पण जगून वांचून जिंकावयाचें तर अशी कसरत केल्याशिवाय भागत नाहीं. कायद्याची सीमा भिडविली पाहिजे पण संभाळलीहि पाहिजे. स्पष्ट व आवेशानें तर लिहिलेंच पाहिजे पण शक्य तेथवर कायद्यांत न सांपडेल अशा बेतानेंच लिहिलें पाहिजे. खेळांत तडफ दाखविली पाहिजेच, पण गाभळून गेल्यावर किंवा मार खाल्यावर खेळ बिघडतो व हरलाहि जातो ही गोष्ट ते आपल्या सहायक संपादकवर्गाला नेहमीं परोपरीनें समजावून सांगत. येवढेंच नव्हे तर एखादे वेळीं एखाद्यानें मोठा रसभरित आवेशयुक्त व वाचकांना खूप खमंग वाटून वाहवा होण्यासारखा लेख लिहिला तर ते त्याची अंतस्थपणें वाहवा करीत, मनांतून त्याच्या आवेशाचा गुण घेत, पण त्याला वळण लावण्याकरितां त्याच्या तोंडावर त्याला नांवें ठेवीत आणि त्याचे दोष त्याच्या कानावर जावे म्हणून त्याच्या पश्चात् त्याच्या स्नेही मित्रांजवळ गुणदोषमिश्रित अशी त्याच्यावर टीका करीत. स्वतः टिळकांच्या लेखांविषयीं कोणालाहि केव्हांहि असाच अभिप्राय द्यावा लागे कीं लिहितांना बोलतांना राजद्रोहाचा कायदा ते मनांत जागता वागवीत. डॉक्टर लोक तोंडानें रोग्याशीं व परिचारकाशीं बोलत असतां त्यांचा हात नाडीवर असतो व ते तिचे ठोकेहि कदाचित् मोजित असतात. तोच प्रकार वक्ते टिळक व संपादक टिळक यांचा असे. त्यांच्यावरील तीनहि खटल्यांत स्वतः त्यांचे असे जे लेख होते ते कायद्याच्या मर्यादेंत होते हें सर्वांना मान्य आहे. आणि पहिल्या दोन खटल्यांसंबंधानें त्यांचें असें निश्चित मत होतें कीं त्या खटल्याला खरें कारण त्यांचे किंवा जुने इतरांचेहि लेख नसून महाराष्ट्रांत व बाहेर झालेले राजकारणाच्या प्रकरणांतले खून हेंच होय. १९१४ सालीं हें खुनाचें वातावरण शिल्लक उरलें नव्हतें. आणि वातावरण नसतां नुसत्या आग्रहानें किंवा तत्त्वप्रेमानें कोणाला भरीला घालावें असा टिळकांचा स्वभाव नसल्यानें त्यांनीं स्वतःच अत्याचारनिषेधक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला होता. महायुद्ध सुरू झाल्यामुळें केवळ युद्धविघातक नव्हे असा राजकारणी उपदेश कोणीं कितीहि केला तरी तो यावेळीं चालण्यासारखा आहे असें टिळकांनीं ओळखलें होतें.

पण यावेळीं जी चळवळ होईल ती अवश्यमेव नेहमींहून कांहीं वेगळ्या स्वरूपाची होईल असें कोणालाहि उघड दिसत होतें. युरोपांत चिरडून टाकलेल्या चिमुकल्या मित्रराष्ट्रांची कड घेऊन इंग्लंडनें स्वयंनिर्णयाच्या तत्त्वानें निशाण उभारलें होतें. कोणीं कोणाच्या राज्यांत राहावें किंवा स्वतःच्या राज्यांतहि कोणत्या प्रकारची राज्यघटना चालू करावी या विषयीं हरएक राष्ट्राला स्वतंत्रता असावी या तत्त्वाचा बहाणा त्यांतील मायावी मुत्सद्यांनीं सुरू केला होता. आणि कोणताहि मंत्र हा स्वतः तो जपणारावर उलटवितां येतो यामुळें तीच भाषा सरकारविरुद्ध हिंदी लोक बोलूं लागले तेव्हां ती त्यांना निमूटपणें ऐकून घ्यावी लागली. किंबहुना हिंदी राष्ट्राच्या राजकीय आकांक्षेच्या पुरानें वाहवून नासाडी करूं नये म्हणून ती वाहण्याला बंदिस्त कालवा खणून त्यांत तो पूर डांबून टाकण्याच्या उद्देशानें सरकारनें आपण होऊन पुढाऱ्यांना म्हणण्यास सुरवात केली होती कीं, "युद्धांत हिंदुस्थानानें इंग्लंडला फार मदत केली तेव्हां आतां जनतेला अधिक राजकीय हक्क देणें हें कृतज्ञबुद्धीला उचित असेंच आहे. तर आतां कोणकोणत्या सुधारणा हव्या त्यांचें टांचण करण्याला सुरवात करा. वेळ दवडूं नका." दुसरे पक्षीं लोकांनाहि असें वाटे कीं "ही कांहीं तरी मिळण्याची वेळ आहे. अशा वेळीं स्वातंत्र्यादि राजकीय उपपत्ति व तात्त्विक हक्क वादाला पुढें काढण्यापेक्षां जराशी मोठीच कां होईना पण विधायक व मूर्तस्वरूपाची मागणी करावी." "तुमच्या राज्यांत राहूं इच्छितों म्हणूनच तर तुम्हाला युद्धांत मदत केली. मग मागणी कितीहि मोठी मागितली तरी ती राजद्रोहात्मक होऊं शकत नाहीं हें निर्विवाद आहे" असें सरकाराला सहज म्हणतां येण्यासारखें होतें. आणि सरकारहि पेचांत सांपडलें असून लोकांना खूष ठेवण्याच्या विचारांत होतें यामुळें बारीक सारीक शिव्याशाप किंवा चिमटे वक्त्यांनीं किंवा लेखकांनीं घेतले तर त्याकडे कानाडोळा करण्याकडे सरकारचीहि प्रवृत्ति होती. होमरूलची तपशीलवार घटना वेगवेगळ्या प्रकारची असली तरी होमरूलची मागणी राजद्रोहात्मक नव्हे हें निश्चित झाल्यावर, अत्याचाराविरुद्ध उघड उपदेश झाल्यावर, आणि युद्धांत सरकारला मदत करूं नका असें म्हणण्याऐवजीं मदत करा असें उघड स्वार्थीपणानें म्हणत असतां मी कितीहि आवेशयुक्त व निंदात्मक बोललों तरी तें यावेळीं पचलेंच पाहिजे अशी टिळकांनीं मनाशीं गांठ घातली होती. असें खटला झालाच तरी माझें वय आतां साठ वर्षांचें झालेंं तेव्हां शिक्षा झाली

तरी सरकार कांहीं काळ्या पाण्यावर पाठवीत नाहीं किंवा सक्तमजुरी देत नाहीं हें खास. मग दुबळ्या शरीराची व वार्धक्याची कींव करण्याकरितां आवेशाला गवसणी घालण्याचें किंवा म्यान करण्याचें काय कारण असें टिळकांनीं मनाला विचारलें असल्यास तें योग्यच होतें. शिवाय केसरीची सांपत्तिक स्थिति १८९७ किंवा १९०८ या सालापेक्षां पुष्कळ चरी होती. तेव्हां खटला झाला तरी तो लढण्याला हाताशीं थोडेबहुत साधन होतें. या सर्व विचारसरणीमुळें या चळवळींत बहुधा खटला होणारच नाहीं, आणि झालाच तर तो आपण जिंकूं असा टिळकांचा भरंवसा होता. पैकीं त्यांचें पहिलें अनुमान बाधित झालें. पण दुसरें अबाधित ठरलें.

होमरूलच्या नव्या चळवळीचा पूर्ववृत्तांत मागें दिलाच आहे. १९१६ सालचा खटला हा चळवळींतला मध्यमेरू होय. तेव्हां त्याचा वृत्तांत कसा घडला हें आतां पाहूं. होमरूल लीग ऊर्फ स्वराज्यसंघ स्थापन झाल्यावर पहिलें काम टिळकांनीं घेतलें तें व्याख्यानांची मोहीम. या मोहिमेला त्यांनींच बेळगांवास ता. १ मे रोजीं प्रारंभ केला. नंतर संघाचे चिटणीस केळकर यांनीं पुणें येथें ता. २६ सपटेंबर रोजीं किर्लोस्कर थिएटरांत होमरूल या विषयावर इंग्रजींत निबंध वाचला. अध्यक्षस्थानीं बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा हे होते. व्याख्यानें कांहीं एका पद्धतीनें व्हावीं, कोणीं भलसलतें बोलूं नये असें ठरल्यामुळें केळकरांनंतर फक्त बॅप्टिस्टा यांचेंच भाषण होऊन सभा विसर्जन करण्यांत आली. पण याप्रसंगीं सरकारी रिपोर्टांकरितां नेहमींहून दोन तीन खुर्च्या अधिक ठेवा अशी केळकरांना पोलिसांकडून विनंति करण्यांत आली. कारण विचारतां त्यानीं असें सांगितलें कीं, या व्याख्यानमालेचीं व्याख्यानें संपूर्ण टिपून घेण्याकरितां स्वतः गव्हर्नरांच्या कौन्सिलाचे लघुलेखक पाठविण्यांत येणार आहेत. त्यावर केळकर म्हणाले, " होमरूलच्या चळवळीला हा विशेषच मान म्हणावयाचा कीं पोलीस रिपोर्टरांनीं काम भागत नाहीं. खुद्द गव्हर्नरसाहेबांचे रिपोर्टर यावे लागतात. पण आनंदाची गोष्ट ही कीं, पूर्वी आमच्या भाषणांचे मोडकेतोडके रिपोर्ट सारांशरूपानें वर पाठविले जात. आपलीं व्याख्यानें ज्यांना उद्देशून दिलीं जातात त्यांनींच तीं स्वतः आपल्या कानांनीं ऐकावीं अशी आमची फार इच्छा. पण आमचीं व्याख्यानें ऐकण्याला गव्हर्नर व कौन्सिलर यांनीं समक्ष येण्याचा मान आम्हांला पूर्वी कधीं मिळाला नाहीं तो आतां अप्र-

त्यक्ष तरी मिळणार म्हणावयाचा ! कारण रिपोर्टर संपूर्ण भाषणाचे साग्र रिपोर्ट पाठविणार ते कौन्सिलर व कदाचित् गव्हर्नरसाहेबहि स्वतः वाचणार. कसेंहि असो. आमच्या कार्याचा जय आहे खरा. ''

बेळगांव येथील व्याख्यान

बेळगांवास मे महिन्यांत होमरूल लीगची सभा झाल्यावर इतिहास संशोधक मंडळामार्फत सभा भरविण्यांत आली. पुण्यास हें मंडळ नुकतेंच स्थापन करण्यांत आलेलें होतें. त्याच्या प्रसाराचें काम सुरू झाल्यानें बेळगांवास जमलेल्या मंडळीकरितां ही सभा मुद्दाम बोलाविण्यांत आली होती. सभेंत मंडळाचे हेतु वगैरे सांगण्यांत येऊन जुन्या इतिहासाचें संशोधन करण्याविषयी कळकळीची विनंति करण्यांत आली. ही सभा संपतांच त्याच जागीं सायंकाळीं ६ ते ७॥ पर्यंत टिळकांचें होमरूलवर पहिलें व्याख्यान झालें. प्रथम नामदार बेळवी यांनीं दादासाहेब खापर्डे यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारावें अशी सूचना केली. त्याला मासूर वकील यांनीं अनुमोदन दिलें. दादासाहेब खापर्डे म्हणाले, "आज स्वराज्यासारखा विषय व त्यावर व्याख्यान देण्याला टिळकांसारखा वक्ता हा मोठा योग सुदैवानें आला आहे. स्वराज्यसंघाची स्थापनाहि आजच झाली आहे. टिळकांचें भाषण ऐकून आपण त्यांचे ह्या चळवळींतील शिपाई बनावें आणि चळवळ पुढें चालवावी. कोणत्याहि विषयाचा मनुष्य जसजसा विचार करूं लागतो तसतसा तो तद्रूप बनतो. भृङ्ग नांवाच्या किडयाला स्वतःची संतति नसते. परंतु तो बाहेरचे जीव धरून आणून ठेवतो. आणि त्यांच्याकडे नित्य पाहतो व त्यांचें लक्ष आपणाकडे वेधून घेतो. अशा रीतीनें ते जीवच भृङ्गमय होऊन जातात. टिळकांचीही गोष्ट तशीच आहे."

नंतर टिळकांनीं व्याख्यान देण्याला सुरवात केली. ते म्हणाले, "ह्या चार दोन दिवसांत ज्या विषयांची आपण चर्चा केली आणि ज्याकरितां हा नवा संघ स्थापिला त्याविषयींच मी दोन शब्द सांगणार आहें. स्वराज्य म्हणजे काय याविषयीं पुष्कळांना अज्ञान असतें. कित्येकांना तें खरें कळूनहि त्याचा ते विपर्यास करितात. कित्येकांना ती गोष्टच मुळीं नको असते. म्हणून 'स्वराज्य' हें काय, त्याची मागणी कशी करावी आणि कां करावी हें पाहिलें पाहिजे. हा प्रश्न केवळ माझ्याच उद्योगानें उत्पन्न झाला आहे असें नाहीं, स्वराज्याची कल्पना फार जुनी आहे. देशांत राज्य आहे पण तें ' स्व ' नाहीं, म्हणूनच

हा उद्योग. राज्य कितपत चांगलें कितपत वाईट हा प्रश्न नाहीं. राज्य परकीयांचें आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. जुनें हिंदु राज्य मोडून इंग्रजी राज्य कां व कसें बनलें हें मी आज सांगत नाहीं. विलायतेंत बादशहा आहे पण तो नांवाचा आहे. तिकडील तरतरीत सुशिक्षित लोक येऊन राज्य करितात व आपल्या बुद्धीप्रमाणें ते राज्याची व्यवस्था चांगली करितात. देशांत आज अराजक खास नाहींत. सरकार आहे आणि तें पाहिजेच आहे. अराजक म्हणजे काय हें आपल्या जुन्या इतिहासावरून माहितीच आहे. असो. राजसत्तेचे दोन विभाग असतात. एक सल्लागार मंडळ व एक कार्यकारी मंडळ. इंग्रजी राष्ट्राच्या मदतीनें, सहानुभूतीनें त्यांच्या देखरेखेखालीं आम्हांस आपलें कल्याण करून घ्यावयाचें आहे ही गोष्ट खरी. पण ज्याच्या साहाय्यानें ही गोष्ट घडावयाची आहे तें सरकार अव्यक्तच आहे. परब्रह्माहून माया जशी वेगळी तसेंच अव्यक्त सरकारपासून व्यक्त सरकार हें वेगळें असतें. आणि तें व्यक्त सरकार वेळोवेळीं पालटतें. 'स्वराज्य' हा शब्द ह्या व्यक्त सरकारला उद्देशून आम्ही योजितों. स्वराज्याचा प्रश्न म्हणजे राज्यकारभाराचा प्रश्न होय. अव्यक्त सरकार आम्ही बदलूं इच्छीत नाहीं. पण व्यक्त सरकार बदलावें असें आमचें म्हणणें आहे. आज जे कारभार करितात त्यांच्याहून वेगळ्या लोकांच्या हातीं वेगळ्या पद्धतीनें कारभार दिला असतां तो लाभदायक होईल अशी समजूत. स्वतः राजा प्रजेच्या अनहिताची गोष्ट कोणतीच करूं शकत नाहीं असा इंग्रजी राजनीतीचा सिद्धांत आहे. इंग्लंडांतहि प्रधानमंडळ बदलत असतें. पार्लमेंटांतील पक्ष परस्पर भांडतात व प्रधानमंडळ बदलतात. राजाला कोणतेंहि प्रधानमंडळ सारखेंच असतें. तो निर्गुण परब्रह्मस्वरूप आहे. मोठ्या मोठ्या प्रसंगीं देवासारखी त्याची मिरवणूक निघते व लोकनिष्ठा व्यक्त होते. पण प्रत्यक्ष कारभार करणारे वेगळेच असतात. हा कारभार ह्या देशांत स्टेट सेक्रेटरीपासून पाटलापर्यंतच्या अधिकारी मालकांच्या हातीं आहे. अर्थात् अधिकारी सैन्यांतला एक शिपाई बदलावा व दुसरा नेमावा असें म्हटलें असतां राजद्रोह नाहीं. तसेंच हा कलेक्टर नको, व्हाइसरॉय नको, स्टेट सेक्रेटरी नको असें म्हटलें तरीही तो राजद्रोह नव्हे. बंगालच्या चळवळींत फुल्लरसाहेब गव्हर्नर नको अशी लोकांनीं मागणी केली व शेवटीं त्यांनीं राजिनामा दिला. तुम्ही कॉंग्रेस, कॉन्फरन्स वगैरेमध्यें

आपल्या तक्रारी सांगतां, गाऱ्हाणीं गातां, आक्षेपांच्या याद्यांच्या याद्या मांडतां पण तीं दूर होण्याला ज्याच्या हातीं सत्ता त्याला अर्ज करावा लागतो. पण हीं गाऱ्हाणीं दूर करण्याची सत्ता आमची आम्हाला कां असूं नये ? भूक लागली म्हणजे मूल रडतें पण आई तें स्वतः न उमजून त्याला दुसराच कांहीं उपचार करूं लागते. पण मुलाला खरें काय होतें तें त्याचें त्यालाच कळणार ? मुलासारखे आम्ही प्रजाजन दुबळे झालों आहों. पण प्रौढ झालों आहों म्हणून आमच्या गोष्टी आम्हांला कळतात. घरची व्यवस्था मनाप्रमाणें व्हावी असें वाटूं लागतें. अधिकाराची ही गोष्ट अशी कीं कांहीं नियमानेंच काम करावें लागतें. तथापि तोच अधिकारी आमच्या तंत्रानें वागणारा व दुसऱ्याच्या हातानें वागणारा ह्यांत पुष्कळ भेद आहे. परकीय अधिकारी घमेंडखोर असतात. प्रजेच्या दुःखाचा स्वतः त्यांना अनुभव नसतो. म्हणून हा अधिकारी वर्ग बदलावा हें प्राप्त. तसें झाल्याशिवाय आम्हीं मागावें तें त्यांनीं नाहीं म्हणावें. आम्हीं सांगावें त्याहून वेगळ्या रीतीनें त्यांनीं करावें हें संपणार नाहीं. अधिकार मागतांनाही आम्ही त्यांची आमची संयुक्त जबाबदारी असावी असेंच म्हणतों. मुलगा बापाजवळ हौसेची जिन्नस मागतो. बाप नाहीं म्हणतो. त्यावेळीं त्याला मुळींच कळत नाहीं व वाईट वाटतें. पण त्याच्याहि हातीं अधिकार दिला तर त्याला ती हौसेची जिन्नस घेऊं नये, तिला किंमत अधिक पडते हें कळेल. ही दृष्टि प्रत्येक खात्याला लावली म्हणजे झालें. अधिकार अधिक चांगला कसा बजवावा हें त्याचें त्यालाच कळलें पाहिजे व बाप मुलगा यांच्यामध्यें असा विरोध दिसतो, म्हणून कायद्यानें मुलगा सज्ञान होण्याची मर्यादा घालून ठेविली आहे. पण राजनीतीच्या कायद्यांत अशी मर्यादा कोण घालतो! अशी मर्यादा घालून घेण्याचे आमचे प्रयत्न आहेत. ह्या चळवळीचें नांव होमरूलची चळवळ. गोष्ट साधी आहे. म्हणून तिचा कोणीं विपर्यास करूं नये. पुन्हा सांगतों कीं आमची तक्रार राजा बादशहाबद्दल नाहीं. तो देववंद्यच आहे. मधल्या देवतांविषयीं आमची तक्रार आहे. कोणी म्हणतो हिंदी लोक आज स्वराज्याला पात्र नाहींत. पण नामदार सिंह, चौबळ हे एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर झाले ते लायक आहेतच कीं नाहीं ? बरें स्वतः त्यांनीं तरी आपणाला नालायक म्हणवून घेतलें आहे काय ? मग ते अपात्र नाहींत तसे इतरहि अपात्र नाहींत. आम्ही पात्र कां नाहीं ! शेक्सपिअरच्या नाटकांत ज्यूनें ख्रिस्त्याला जो

प्रश्न विचारला तोच मी विचारतों. विलायतेहून गोरा करकरीत २१ वर्षांचा तरणाबांड येतो. आला कीं तो असिस्टंट कलेक्टर. ६० वर्षांचा मामलेदार असला तरी तो ह्याच्यावर, ह्याचें काम, ह्याचा अनुभव सारा फुकट. त्याच्या-पुढें ह्यांनीं उभे राहिलें पाहिजे आणि पगार पाहिजे म्हणून हा उभा राहतो. आम्ही पात्रच नसतों तर राज्य कसें केलें असतें ? आज अराजक नाहींत तसे तेव्हांहि अराजक नव्हते. कृपा करा. थेट नाहीं असें स्पष्ट म्हणा. पण पात्र नाहीं असें कां म्हणतां ? तुम्ही आम्हाला अधिक शहाणे करण्याला आलां हें खरें ! पण किती दिवस शिकविणार ? दोन पिढ्या का तीन पिढ्या का कालाच्या अंतापर्यंत ? शिक्षकानें कांहीं मुदतींत शिकवून मुलगा तयार केला नाहीं तर शिक्षकच नालायक ठरतो. आज देशी संस्थानांत व्यवस्थित राज्य-कारभार चालतो कीं नाहीं ? अधिकार द्या व चांगले चालविले नाहींत तर काढून द्या. बादशहाला सिव्हिल सर्व्हंटांनीं कारभार केला काय किंवा आमच्या बेळवींनीं केला काय एकच. गोऱ्या नोकरांच्या जागीं काळे नोकर इतकाच फरक. हें म्हणण्यांत राजद्रोह नाहीं. पोलिस शिपायाचा द्रोह म्हणजे राजद्रोह नाहीं. पोलीस शिपाई मी राजा म्हणणार हें ठीक आहे पण आम्ही तें कसें मान्य करणार ! हीच गोष्ट सर्वांत वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंत समजावी. जन्मभर आम्हाला सेवेंत दिवस घालविण्याला लागले म्हणून कांहीं गुण प्रगट दिसत नसतील. पण सेवा सोडून अधिकारीपणा आल्याशिवाय ते गुण तरी कसे दिसणार ?

नुसतें लखोट्यावर पत्ते लिहिण्याचें काम २५ वर्षें केलें तरी आंतल्या कागदावरचा मजकूर लिहिण्याला कसा येणार ? हल्लींच्या राज्यव्यवस्थेंत अधि-कारविभागणी म्हणून कांहीं आहे. पण ती अजूनहि जुन्या व्यापारी तत्त्वावर झालेली आहे. कंपनीचा राज्यकारभार म्हणजे केवळ एक प्रकारची मक्त्याची मामलत आहे. पुढें ही पद्धति चांगली नाहीं असें इंग्रजांना कळून आलें. महाराणीनें आपले हातीं अधिकार घेतले. कंपनी गेली. पार्लमेंट आलें. पण अजून हिंदुस्थानांत कर कोणते बसवावे, किती खर्च करावे हें स्टेट सेक्रेटरी ठरवितो. तोच खरा धनी. आणि त्याच्या हाताखालीं गव्हर्नरसुद्धां सर्व नोकर. राणीच्या जाहिरनाम्याप्रमाणें धोरण खरोखर अमलांत आलें नाहीं. जाहीरनामा फुकट गेला. आम्हांला तेव्हां शिक्षण असतें तर जाहिरनाम्याचे वेळीं आम्हीं आमच्या प्रजेच्या

हिताची व्यवस्था मागितली असती. तेव्हांपासून दादाभाईसारखे आमचे पुढारी लोक ही मागणी करीत आले आहेत. पुढें कायदेकौन्सिल झालें, म्युनिसिपालिट्या झाल्या, तथापि भाषणें करण्यापलीकडे खरी सत्ता हातीं आली नाहीं. एरवींचीं भाषणें वर्तमानपत्रांतून येतात. कौन्सिलांतील भाषणें सरकारी गॅझेटांत येतात इतकाच फरक ! आम्हीं अधिक अधिकाराची मागणी केली कीं म्हणतात 'हो तुम्ही तयार झालां कीं आम्ही बोटींत बसून विलायतेला निघालोंच.' मुदतीवर मुदती सांगतात. 'आशां कालवतीं कुर्यात्' हें एक सूत्र आहे. त्याच्यामागून 'कालं विघ्नेन योजयेत्' हें दुसरें. याला धरूनच सर्व धोरण आहे. बोलतां बोलतां निमित्त सांगून विघ्नें आणतात. ही कलागत करण्याची यांची राजनीति जुनीच आहे. पांच सहा मेंबर्स केले तरी खरा फायदा नाहीं. लोकांची खात्री होऊन चुकली आहे म्हणून ते म्हणतात 'जे काय अधिकार द्यावयाचे ते निखालस तोडून द्या.' आम्हाला अधिकार देतात ते कुंडींत झाड वाढविल्याप्रमाणें. पण मोठमोठ्या वृक्षांचीं थियाणीं करावयाचीं तर बीं पोत्यानेंच ओतलें पाहिजे. कुंड्यांतलीं झाडें गोजिरवाणीं दिसतात पण तीं फार नाजूक, फार दिवस टिकणारीं नव्हेत. देशांत कर वसूल कोणते करावे, जमेच्या मानानें खर्च किती करावा ह्या आमच्या हिताच्या गोष्टी आम्हाला का कळणार नाहींत ? लढाईवर पैसा किती खर्चावा हें बादशहा ठरवित नाहीं. मुख्य प्रधान ठरवितो. चूक झाली तर मुख्य प्रधान राजीनामा देतो. आणि त्यानें राजीनामा द्यावा अशी मागणी करण्यांत राजद्रोह होत नाहीं. होमरूल दिलें म्हणजे इंग्रजांचें राज्य जाईल बुडेल असें नाहीं. ज्या ज्या दारांतून आम्ही बाहेर जाऊं म्हणतों तेथें तेथें ब्यूरॉक्रसी उभी आहे. तिला धक्का देऊन आम्हाला बाहेर जाणें आहे. तिची अडवणूक आम्हाला नको. आम्हाला अडवावयाचें तें अडवून शिवाय हा पगारही भारी घेतो. आणि म्हणतो, 'तुमच्याकरितां विलायतेंतील थंड हवा सोडून इकडे आलों.' पण बाबा इकडे आलास तो तुला बोलाविला आहे कोणीं ? होमरूल हें हल्लींच्या पार्लमेंटरी कायद्यांत दुरुस्ती करून घ्यावयाचें व मिळवावयाचें आहे. त्याकरितां आम्ही कांहीं कोणा परक्या राष्ट्राला आमच्यावर या म्हणत नाहीं. तुमच्याकडे अर्ज करितों. तुमचें राज्य देशांत स्थिर व्हावें असें वाटतें म्हणून हिंदी लोकांनीं धैर्य व शौर्य दाखवून युद्धांत तुम्हाला मदत केली आहे. असो. ह्या चळवळीकरितां आम्हीं संघ स्थापिला आहे आणि त्याला आज नाहीं तर उद्यां

तरी फळ येईल. राजनिष्ठा व अराजनिष्ठा ह्यांतील भेद सांगितला तो लक्षांत ठेवा. ही चळवळ महाराष्ट्रांत सुरू झाली आहे. यश येणें ईश्वराच्या हातीं आहे. माझ्या डोळ्याला तें यश दिसणार नाहीं. पण कर्माला फळ आलेंच पाहिजे. मनुष्य मोक्षाकरितां यत्न करितो. पण तो मोक्षहि त्याच्या डोळ्यादेखत त्याला मिळत नाहीं. तो मिळण्याला आधीं मरावेंच लागतें. या बुद्धीनें उद्योगाला प्रवृत्त व्हा. "

अहमदनगर येथील व्याख्यानें

यानंतर त्याच महिन्यांत अहमदनगर येथें जिल्हा परिषद् भरली. परिषदेचें अध्यक्षस्थान केळकर यांना देण्यांत आलें होतें. बेळगांव येथें होमरूल लीग कॉन्फरन्स भरली तेव्हांच या स्थानाची सुपारी केळकरांना देण्यांत आली होती. कारण नगरास भरणारी सभा नेहमींच्या जिल्हा सभेच्या स्वरूपाचीच होती, तरी तेव्हां नव्या होमरूल लीगच्या चळवळीचें प्रतिबिंब त्या सभेंत व बाहेरहि पाडण्याचा चालकांचा विचार होता. आणि केळकर हे होमरूल लीगचे चिटणीस असल्यामुळें त्यांना अध्यक्ष केल्यानें हें दुतर्फी काम आपोआप साधणारें होतें. नगरास लोकमान्य टिळकांनीं यावें अशी तेथील मंडळीची फार इच्छा होती. परंतु जिल्हा परिषदेचा मान हा त्यांना देण्याला फार अल्प. म्हणून तो मान केळकरांना द्यावा व लोकमान्य टिळकांना स्वतंत्र निमंत्रण घेऊन त्यांचा विशेष सत्कार करावा अशी योजना होती आणि ती तडीस गेली. अहमदनगर येथील जिल्हा परिषद् तारीख ३१ मे रोजीं भरली होती. स्वागताध्यक्षाचें स्थान रा. ब. चितळे यांना देण्यांत आलें होतें. नगरांत यावेळीं एकी असून उत्साह पुष्कळ होता. आणि टिळकांनीं नगरास भेट देण्याचें कबूल केल्यामुळें तो दुणावला होता. तारीख ३१ मे रोजीं सकाळीं टिळक, केळकर व इतर मंडळी नगर स्टेशनवर पोंचली. तेथून शहरापर्यंत त्यांची मिरवणूक काढण्यांत आली. शहरचे मुख्य रस्ते अडून गेले होते. आणि गर्दींत एकदोन लहानसे अपघातहि झाले. तेथील एक प्रमुख मारवाडी व्यापारी हे मिरवणुकीची व्यवस्था करीत असतां एका स्वयंसैनिक घोडेस्वाराचा जबर धक्का त्यांना बसला होता. म्हणून मिरवणूक संपतांच टिळक-केळकरांनीं सदर गृहस्थांच्या घरीं जाऊन त्यांच्या प्रकृतीची चौकशी समक्ष केली. परिषद् बागडे थिएटरांत भरली होती. सर्व पक्षांचे लोक हजर होते. लो. टिळकहि परिषद् चालू असतां हजर राहिले. परंतु त्यांचीं वेगळ्या वेळीं दोन स्वतंत्र व्याख्यानें व्हावयाचीं ठरल्यामुळें परिषदेंत भाषण करण्याची विशेष तसदी त्यांना कोणीं दिली नाहीं.

टिळकांचें व्याख्यान होण्यापूर्वी त्यांना शहरांत अनेक ठिकाणीं पानसुपाऱ्या झाल्या. नगरच्या व्यापाऱ्यांनीं त्यांतल्यात्यांत विशेष पुढाकार घेतला होता. आणि टिळकांचें व्याख्यान बाजारपेठेंत व्हावें म्हणून तेथें त्यांनीं मुद्दाम मंडप घातला होता. व्याख्यानाला अतिशय गर्दी झाली होती. पहिलें व्याख्यान तारीख ३१ मे रोजीं सायंकाळीं झालें. अध्यक्षस्थानीं नगर येथील वृद्ध वकील व पुढारी चौकर हे होते. हीं व्याख्यानें टिपून घेण्याकरितां येथेंहि सरकारी लघुलेखक हजर होते. टिळकांनीं स्वतः आपले रिपोर्टर ठेवले नव्हते. कारण व्याख्यानें मराठींत व्हावयाचीं व मराठी लघुलेखक तेव्हां मिळत नव्हते. वर्तमानपत्रांतून वगैरे टिळकांच्या व्याख्यानांचा सारांश प्रसिद्ध झाला. पण तो फारच त्रोटक होता. पहिल्या व्याख्याना-पूर्वीं टिळकांना मानपत्र देण्यांत आलें. परंतु त्याला वेगळें म्हणून उत्तर न देतांना टिळकांनीं होमरूल या विषयावरच मुख्यतः भाषण केलें. व्याख्यानाचा सारांश स्थूलपणें असा होताः—“ तुम्ही मला सन्मान देण्याकरितां बोलावून आणलें व ती संधि साधून मी आपलें कार्य तुमच्याकडून साधणार अशी विपरीत गोष्ट घडत आहे. पण या कार्यांत माझ्या इतका तुमचाहि फायदा आहे. लोकांना हितावह अशा अनेक गोष्टी सांगतां येतात. पण राजकीय दृष्ट्या जी तुमच्या हिताची गोष्ट तीच तुम्हाला मुख्यतः आज सांगणार आहें. घरच्या खाजगी गोष्टीं-तहि हिताच्या गैरहिताच्या अशा असतात. पण त्यांची चर्चा आपण घरीं व खाजगी रीतीनें तरी करितों. सार्वजनिक हिताची गोष्ट तशी नाहीं. तिची प्रसि-द्धपणें चर्चा करावी लागते. या चर्चेंत पहिला मुद्दा केव्हांहि असाच निघतो कीं, आपल्या हातीं अशी कोणतीहि गोष्ट नसल्यानें देशांतील सर्व घडी बिघडली आहे. परदेशी वस्तु नव्हे स्वदेशीच. पण दारू नकोशी वाटते. पण बंद करण्याची सत्ता नाहीं. ५-५० वर्षांच्या विचारानें शहाण्या हिंदी पुढाऱ्यांनीं हाच एक सिद्धान्त हुडकून काढला. यावर कोणी म्हणतात दारू बंद करण्याची सत्ता तुम्हाला नसेल पण तुम्ही पिऊं नका म्हणजे झालें. फार तर लोकांना उपदेश करा. पण निव्वळ उपदेशांनीं बंदी कशी होणार ! पण ही बंदी सरकारला करितां येणारी आहे. मात्र ती गोष्ट त्यांच्या मनांत आली पाहिजे. तीच गोष्ट दुष्काळी व्यवस्थेची. लोकांना व्यापार हा आमच्या हातीं आहे असें वाटतें; पण तेंहि खोटें. आमचे व्यापारी म्हणजे परदेशी मालाचे अडते व दलाल. सरकार परकी म्हणून पदो-पदीं परक्यांचा नफा. पूर्वी मुसलमान राजे होते तेहि परकीच, पण हिंदुस्था-

नांतले उद्योगधंदे वाढावे अशी तरी त्यांची इच्छा होती. परकी याचा अर्थ परक्या देशांतून आलेले असा नाहीं. हिंदुस्थानच्या लोकांचें कल्याण व्हावें अशी खरी इच्छा धरतील ते कोणीहि परकी नव्हेत. निव्वळ धर्मानें परकी तो परकी नव्हे. कोणाला वाटतें जुनें राज्य गेलें त्याचे जागीं हें नवें राज्य आलें इतकेंच; पण तसें नाहीं. प्रथम प्रथम इंग्रज उपकारकर्ते वाटले. पण पुढें ही दृष्टि बदलली. प्रथम अशी दृष्टि होती ह्याचें कारण असें कीं, लोकांना वाटे आम्हांला काय हवें हें सरकारला फक्त कळविण्याचा अवकाश, तें घडून येईल. आमचें मनोगत त्यांना समजत नाहीं त्याला काय करावें ? पण सरकारला ही गोष्ट कळत असूनहि वळत नाहीं, ही गोष्ट पुढें पुढें वरील प्रकारच्या विचारसरणीच्या लोकांनाहि मान्य झाली. सरकारला कांहींहि सांगावयाला जा, त्याविरुद्ध उलट आपल्यासारखें असतें तेवढेंच ते बोलतात. दुसरे कोणी म्हणतात, "कोणीहि राज्य स्वार्थाकरितां करतो. तो आपली सगळी भाकरी प्रजेला देईल तर राजा होईल तरी कशाला ? म्हणून त्यांतील काय चतकोरभर देतील ती आनंदानें स्वीकारा आणि आभार माना." पण मला हें मत मान्य नाहीं. सरकारानें एवढें राज्य कसेंहि मिळविलें असो. राजे म्हणून त्यांचें कांहीं एक कर्तव्य आहे. उद्यां सरकारनें रस्ते न बांधले तर तुम्ही दोष द्याल कीं नाहीं ? आणि आम्ही कर देतों तो कशाला असें विचाराल कीं नाहीं ? पण रस्ते बांधून किंवा आगगाड्या तारायंत्रें करूनहि सरकारचें कार्य पुरें होत नाहीं. कांहीं कांहीं गोष्टी सरकारनें केल्या. किंबहुना त्या पूर्वीपेक्षां चांगल्या केल्या असेंहि आम्ही म्हणतों. पण तक्रार आहे ती न केलेल्या गोष्टींची. त्या सांगावयाला गेलों म्हणजे त्यांना आपला अपमान केलासा वाटतो. पण खऱ्या प्रजावत्सल सरकारला असें वाटणार नाहीं. वाटेल तर सत्ता हातीं ठेवा. तींत कांहीं कमी पडूं देऊं नका. पण त्या सत्तेच्या पोटांत आम्हाला भरपूर हातपाय कां पसरूं देत नाहीं ? आम्हाला धनी चालतो पण कोठावळा चालत नाहीं. हे मधले कोठावळे गेले पाहिजेत व त्यांचे अधिकार लोकांना मिळाले पाहिजेत. स्वराज्य मिळविणें म्हणजे इंग्रज सरकार किंवा बादशाही सत्ता काढून टाकणें नव्हे. ते बिचारे येथें येऊन सत्ता चालवितच नाहींत. हे मधले गृहस्थ मोठे शिकलेले हुशार आहेत. पण त्यांचें सारें लक्ष वृत्त्यंशाकडे आहे. बादशहांनीं यांच्या कडची पूजा काढून आमचेकडे द्यावी असें आम्ही म्हणतों. कोणी म्हणेल हे पुजारी आणि बाद-

शाहा एकाच वर्णाचे आहेत. पण आम्हाला प्रजा असें एकदां बादशहानीं म्हट-ल्यावर आम्ही काळे कीं गोरे हा भेद त्यांनीं मनांत आणूं नये. आम्ही 'स्वराज्य' मागतों तें 'स्थानिक स्वराज्य' नव्हे. वर बादशहा व इंग्रजी सत्ता कायम. पण बाकीची व्यवस्था करण्याचे अधिकार पूर्णपणें लोकांच्या हातीं असणें हेंच स्वराज्याचें लक्षण. इंग्रजांच्या जागीं जर्मन यावे असें आम्ही इच्छित नाहीं म्हणू-नच तर हिंदी वीर रणभूमीवर प्राण खर्ची घालीत आहेत. त्यांच्या रक्तापेक्षां राजनिष्ठेचा अधिक पुरावा कोणता द्यावा? शौर्याप्रमाणें विद्येनेंहि आम्ही लोक कमी नाहीं. मग काळ्या गोऱ्यांत भेद कां? आमच्यांतील कांहीं काळे बडे अधिकारी होतात. पण चालू पद्धतीमुळें तेहि गोऱ्यांसारखेच बनतात. म्हणून पद्धतिच बदलावी ही आमची मुख्य मागणी. चार दोन काळे गोऱ्यांच्या जागीं नेमल्यानें ती पुरी होणार नाहीं. पैसा पुष्कळ खर्च होतो पण अनाठायीं. लोक-शिक्षणाला पैसा नाहीं आणि कलेक्टरचा पगार मात्र २५०० रुपये! सगळ्या ब्रिटिश साम्राज्याचीं सूत्रें हलविणाऱ्या मुख्य प्रधानाला ५००० रुपये पगार आणि तो इकडे ज्या व्हाइसरॉयला पाठवितो त्याला पगार २०,००० रुपये! जा आणि खा हें इंग्लंडचें हिंदुस्थानासंबंधाचें तत्त्व आहे. लोकांचें दुकान तुमच्या हातीं चालवायला दिलें तर मुनीमाला ५० ऐवजीं १०० रुपये तुम्ही सहजच देणार. हें सर्व टळावें म्हणून लोकांच्या स्वाधीन सर्व अधिकार पाहिजेत. म्हणजे काटकसर होते, योग्य खर्च होतो सर्व कांहीं होतें. दादाभाईनीं याचकरितां स्वराज्य मागितलें. घोडा अडतो कोठें? विड्याचीं पानें का सडलीं? असल्या अनेक प्रश्नांना एकच उत्तर 'न फिरविल्यामुळें.' तसेंच राजकारणांतलेंहि उत्तर आहे. या फिरवाफिरवींत आम्हाला प्रथम थोडीबहुत सत्ता पण शेवटीं पूर्ण सत्ता मिळाली पाहिजे. पाणी प्यावयाचें तें आपल्या विहिरीचें आपण काढून स्वतः प्यायलें पाहिजे. परावलंबनांत तरणोपाय नाहीं. सुदैवानें इंग्रजांची दृष्टि थोडी बदलली आहे. त्यांना दिसूं लागलें कीं, हिंदुस्थानांतील ३० कोटि लोक केव्हांना केव्हां तरी आपलें राज्य घेतील. म्हणून आपण त्यांना हत्यारें काढून घेऊन दास्यांत ठेवतों तें बरोबर नाहीं. ह्या बदललेल्या बुद्धीचा फायदा घ्या. युद्धामुळें ही संधि मिळाली अशी पुन्हां येणार नाहीं. आमच्या मागणीनें अखेर कोणाचें नुकसान नाहीं. नुकसान अधिकाऱ्यांचें तेवढेंच म्हणून ते आमच्या पूर्वजांना मूर्ख ठरवूं पाहतात. नाना फडणीस मूर्ख, मलिकंबर मूर्ख, आणि आजचीं आम्ही तर काय

थोरेंच. पण ५० वर्षें राज्य करून आम्हांला शहाणें केलें नाहीं तर दोष कोणाचा? सगळ्या जनतेला मूर्ख म्हणणें हें उलट अधिकाऱ्यांच्या नालायकीचें लक्षण आहे. कामाची संधि न देतां नालायक म्हटलें तर कोण ऐकतो? पण आपणहि आतां जोरानें बोलून मागणी केली पाहिजे. त्रास होईल तो सोसला पाहिजे. सर्वांनीं एक झालें पाहिजे. मागणी पदरांत पडल्याखेरीज संतोष राहणार नाहीं असें जगाला दाखविलें पाहिजे. निश्चयाखेरीज काम नाहीं. मागणी पुरी होईपर्यंत चळवळ बंद करूं नका. आम्ही मेलों तरी पोरेंबाळें चळवळ चालवितील. या चळवळींत श्रीमंतांनीं पैशानें, बुद्धिवंतांनीं सल्लामसलतीनें साहाय्य केलें पाहिजे. अजून आम्ही कच्चा दिलाचेच आहों. साहेब बोलला म्हणजे आम्ही हो हो म्हणतों. आणि घरीं येऊन हंसतों. पण घरीं त्याला हंसून उपयोग काय! तेथें त्याच्या तोंडावरच हंसलें पाहिजे. मी सांगतों हें सर्व धर्मांच्या लोकांकरितां, सर्व धंद्याच्या लोकांकरितां आहे. स्वातंत्र्यसत्तेचें औषध सर्वांना हवें असतें व मानवतेंहि. कारणांनीं परकी अधिकाऱ्यांची सत्ता आली. कारणांनीं ती घालविली पाहिजे. नुकताच बेळगांवाला आम्हीं स्वराज्यसंघ स्थापला. राष्ट्रीय सभेपुढें हा प्रश्न आहेच. पण प्रान्ताप्रांतांनींहि ही चळवळ केली पाहिजे."

या एका व्याख्यानानें नगरच्या श्रोतृवृंदाचें समाधान झालें नाहीं. म्हणून दुसरे दिवशीं जुन्या कापड बाजारांत दुसरें व्याख्यान टिळकांचें झालें. फिरून चौकर वकील यांनींच अध्यक्षस्थान स्वीकारलें होतें. ह्या दुसऱ्या व्याख्यानाचा सारांश खालीं दिल्याप्रमाणें:—

"आम्ही स्वराज्य मागतों यांत सर्व कांहीं येतें. माझा नातु सोन्याच्या ताटांत जेवलेला मीं पाहावा असा वर एका प्रसिद्ध गोष्टींतील म्हाताऱ्यानें मागितला तशीच आमची मागणी सर्वसमावेशक आहे. एक स्वराज्य नाहीं म्हणजे कांहीं नाहीं. एकेक हातीं घेऊन सर्व सुधारणा आपल्या आपण केल्या तरी त्याचा उपयोग नाहीं. कोणतीहि एक सुधारणा पूर्णावस्थेला गेली तरी तिनें काय होईल? या सर्व सुधारणा फलप्रद व्हावयाच्या तर स्वराज्याचे अधिकार पाहिजेत. स्वराज्याची गाडी भलत्या रुळावर नेऊन ठेवावी म्हणून वेगवेगळ्या सुधारणांचें स्तोम माजविण्यांत येतें. इतर देशांत हें इतकें स्पष्ट करून सांगावेंहि लागत नाहीं. इतिहासामध्यें ज्योतिषाप्रमाणें योग असतात. पूर्वजांच्या कर्तबगारीचें कौतुक करितां पण त्यांच्या गुणाला सत्तेचें पाठबळ होतें. स्वातंत्र्यानेंच गुण उदयाला येतात.

मनाच्या हलकेपणानें आज सगळ्या राष्ट्राला ग्रासलें आहे. होमरूलच्या चळवळीलाहि कांहीं प्रतिष्ठित लोक हरकत घेतात हें दुर्दैव होय. चिल्लर सुधारणांनीं स्वराज्य मिळेल अशी माझी खात्री पूर्वी झाली नाहीं आणि उरलेल्या थोड्या आयुष्यांत होणार नाहीं. स्वराज्य ही गुरुकिल्ली आहे. स्वराज्याची जी मागणी आम्ही करतों तिला परकी राजा वावडा नाहीं. इंग्लंडांत नांवाला स्वदेशी राजा असतां प्रजेला सर्व अधिकार मिळालेले आहेत. तसेच आम्हालाहि हवेत. फार तर आमचा राजा परकी असेल. त्याचें राजेपण आम्ही कायम ठेऊं. पण राजाची तक्रारच नाहीं. आहे ती मधल्या कोठावळ्यांची हें पुन्हां सांगतों. तो मधला निघाल्या-शिवाय आम्ही नामर्दांचे मर्द होणार नाहीं. आज शितें खायला मिळतात पण कावळ्यालाहि कधीं खाण्याची वाण पडत नाहीं. नुसतें खाणें, जगणें व मरणें यांत पुरुषार्थ नाहीं. मुख्य सत्तेपैकीं थोडा तरी अंश ताब्यांत घ्या. परिषदेचे अध्यक्ष केळकर यांनीं सांगितल्याप्रमाणें सत्तेचा थोडा अंश असला तरी त्यांत पूर्ण मुखत्यारी मिळावी. आम्ही माणसें व इतर पशुपक्षी यांत भेद काय ? आज नुसतें एक दारूचें दुकान बंद करावयाचें तर त्याच्या उत्पन्नाच्या इतक्या रुपयांचे कागद खालवर पत्रव्यवहारांत खर्ची घालावे लागतात. हे अधिकार आम्ही कोणाएका व्यक्तीकरितां मागत नाहीं. सगळ्या जनतेकरितां मागतों. सगळी जनता नालायक व सगळे अधिकारी तेवढे शहाणे ! ते करतील तितकेंच बरोबर ! अधिक करा म्हटलें 'नाहीं.' वेगळ्या रीतीनें करा म्हटलें 'नाहीं.' पण अधिकाऱ्यांना तरी काय बोल ? आमच्या लोकांना तरी हें अजून कोठें पटलें आहे ? पिंजऱ्या-बाहेरचा पक्षी जर म्हणाला कीं "अरे बाहेर मोकळी हवा मिळते, हवें तें खाद्य मिळतें, हवें तसें हिंडायला मिळतें, किती मौज आहे !" तर त्याला अजून पिंज-ऱ्यांतला पक्षी म्हणतो, "हें सगळें खरें. पण मोकळ्या हवेंत मला येथल्यासारखी सोन्याची काठी बसण्याला कशी मिळणार ? " १०० वर्षांच्या पारतंत्र्यानें आम्ही पिंजऱ्यांतला पोपटासारखे झालों आहों. परकी सत्ता चांगली ही कांहीं आम्हां लोकांची स्वाभाविक भावना नाहीं. आम्ही आपल्या पूर्वजांचे वंशज तर त्यांच्यासारखे होऊं अशा आकांक्षेनें पूर्वोद्धारणेचा उद्योग केला पाहिजे. आमचे सरदार पूर्वजांचीं वतनें खातात आणि साहेबांची स्तुति करतात ! तुमचे आजे सरदार होते मग तुमच्या अंगांतले वाडिलार्जित गुण गेले कोठें ? सरदारकीची धमक राहिली पण जुने ब्राह्मण चंद्राला ग्रहण लागलें म्हणजे थोडेसें दान तरी

करीत होते. तितका स्वार्थत्यागहि करण्याला आम्ही तयार नाहीं. हिंदु मुसलमान हा भेदभाव शिकविणाराचीहि भर यांतच पडली आहे. बरें हिंदु व मुसलमान एक झाले तर तिसऱ्या कोणाची तरी हरकत ते दाखविणारच ! एकूण 'त्रयाणां धूर्तानाम्' ह्या गोष्टींतल्याप्रमाणें आमची फसवणूक चालू आहे. आधीं ज्ञान नाहीं. ज्ञान असलें तर निश्चय नाहीं. निश्चय असला तर धैर्य नाहीं. टिळकांच्या व्याख्यानाला गेलां होतां काय ? असा साहेबानें प्रश्न विचारला तर असें म्हणणारे लोक निघतात कीं, 'होय गेलों. पण लांब बसलों होतों. सगळें कांहीं नीटसें ऐकू आलें नाहीं.' आणि मग साहेबाच्या मागें सर्व कांहीं खरें सांगतील ! टिळकांच्या व्याख्यानाला गेलों होतों असें म्हणण्याचेंच काय पण आम्हाला स्वराज्य पाहिजे असें म्हणण्याचेंहि धैर्य अंगीं पाहिजे. स्वातंत्र्याची देवता मोठी चाणाक्ष आहे आणि ती तोंडानें लपविलें तरी मनांतलें हुडकून काढते. पण मनांतील तोंडानें स्वतः बोललेलें तिला खपत नाहीं. भूतांना भ्यायलें नाहीं तरच मांत्रिकांना सिद्धि मिळते. 'अंधारांतून गेल्याशिवाय उजेड कसा दिसणार ?' ही इंग्रजी म्हण लक्षांत ठेवा. सामान्य लोक समजतात कीं, अंधारांतून बाहेर पडतो तेव्हांच सूर्य उगवतो. पण तुम्हाला प्रयत्नाशिवाय फळ पाहिजे. कधीं ईश्वर फुकटाफुकटी यश देत नाहीं. आणि त्यानें चुकून फुकटाफुकटी तें पाठविलें तर तुम्ही त्याला तें परतहि करावयाचे इतकी यशाची. तुम्हांला भीति ! आज सुदैवानें संधि आली आहे. आणि इतर लोकांप्रमाणें आम्हीहि केवळ प्रजेचेच हक्क मागूं तर तें चालेलहि. पण तुम्ही लोक असे आहां कीं एरवीं खूप जागे. पण चोर घरांत शिरण्याचे वेळीं मात्र निजलेले. प्रजेचे हक्क मागण्यांत आम्ही कोण· त्याहि खात्याचा दुःस्वास करीत नाहीं. स्वराज्य मिळालें तर आम्हालाहि ही संघटित घडी हवीच आहे. विविध खातीं ताब्यांत घेऊन कारभार करणें याचेंच नांव स्वराज्य. आम्हाला पोलिसखातेंच काय ? गुप्त पोलिसखातेंहि पाहिजे. नाना फडणीसाचे वेळीं गुप्त पोलिसखातें होतेंच. गुप्त पोलिसांच्या बातम्यांवरच नानानें एलफिस्टनसाहेबांचे दारूगोळा भरलेले मेणे घाटांत अडवून चातुर्यानें त्याला कुंठित केलें अशी गोष्ट सांगतात. पण आज गुप्त पोलिसखातें तेवढें आहे. नानांच्या वेळची सत्ता मात्र नाहीं. पेशवाई बुडाली तेव्हां व्यक्तिशः बाजीरावाची अंदाधुंदी मिटली म्हणून बरें वाटलें. लोकांनीं दूध पाहिलें पण त्याचेमागून येणारा बडगा कोठें पाहिला होता ? तो मागाहून हळूहळू प्रगट झाला. बाजीरावशाहीला कंटाळ-

लेल्या आणि इंग्रजांचें स्वागत केलेल्या सरदारांची इनामदारांची तरी पुढें वाट काय झाली? आणि इतकें सगळें करून वरती हें म्हणावयाला तयार कीं स्वदेशांतली थंड हवा टाकून ह्या उष्ण हवेंत तुमच्याकरतां आलों. बरें जीं देशी राज्यें उरलीं त्यांत तरी कारभार आम्हीच करतों कीं नाहीं? आणि तोहि चांगला करतों कीं नाहीं? मग खालसा मुलखांतच आम्हांला नालायकीचा असा कोणता रोग जडला? बडोद्यास देशी राजा राहून देशी लोकच सर्व कामें करतात. आणि तो राजाही कांहीं स्वतंत्र नाहीं. पुण्यास पेशवाई शिल्लक उरती व पेशवे गायकवाडाप्रमाणें परतंत्र असते तरी पुण्याचा कारभार तुम्हीं आम्हीं केलाच असता कीं नाहीं? निझामच्या राज्यांत कारभार कोण करतो? कदाचित् पेशव्याऐवजीं आम्ही एखादा निवडलेल्या अध्यक्ष राजासारखा मानूं. आम्हाला स्वराज्य दिलें तरी त्यासकट जाऊन आम्हीं फ्रान्सला जाऊन मिळत नाहीं. फ्रान्स जर्मनी चालेल तर इंग्लंड तरी कां नको? स्वार्थाच्या दृष्टीनें परकी कोणी हवेतच, तर इंग्रजच बरे. आज इंग्रजांची थोडीबहुत भूक तरी खाऊन भागली आहे. उद्यां फ्रेंच किंवा जर्मन घेतले तरी त्यांची भूक अगदीं ताजी असणार. त्यांच्या भुकेपुढें आम्ही किती टिकूं? स्वराज्ययोजनेचा हा नकाशा तुमच्या डोळ्याला दिसत नसेल तर तुमच्या डोळ्यांनाच विकार झाला असें समजा. आज कायदेमंडळें आहेत पण तो पोरखेळ आहे. शितें टाकून भुतें झुंजवावयाची ती जागा आहे. कौन्सिलें आहेत पण अधिकारी त्याला जबाबदार कोठें आहेत? कोणी म्हणतात हें सर्व खरें पण चळवळ करून तरी काय मिळणार? त्याला उत्तर हेंच कीं चळवळींत हिंमत नसेल तर मिळणार नाहीं. हिंमत धरून उद्योग केला तर १०-२० वर्षांनीं तरी मिळेल. आम्ही मातीच्या गोळ्याला देवपण देणारे लोक आम्हांला निषेधानें चळवळ यशस्वी कां करतां येऊं नये? अशा गोष्टी पूर्वीं घडल्या आहेत मग आजच कां न घडतील? विश्वासासाठीं देव उभा आहे. या उद्योगांत कोणीं थोडें दिलें तर तें घेऊं नका असें माझें म्हणणें नाहीं. दिलें तें घ्या व अधिक मागा पण उद्योग सोडूं नका. १०० रुपयांचें माझें येणें त्यांतले १० दिले तरी ते मी घेणार व फिरून ९० मागणार. आणि १० घेतांनाहि वाटेल तर तुझा आभारी असेंहि म्हणणार. कोणी पडलेला कागद उचलून हातांत दिला तरी आम्ही आभार मानतों. मग शंभरांतले १० दिले तर अर्थात् आभार मानणें ही मनुष्यवृत्तिच आहे. ती सुटत नाहीं व सोडूंहि नका. पण महत्त्वाकांक्षा हीहि मनोवृत्तिच आहे.

त्या एका मनोवृत्तीच्या पायाकडे सर्व मनोवृत्ति वांकविल्या पाहिजेत. याच उद्देशानें आम्हीं स्वराज्यसंघ काढला आहे.

"आतांच येथें केळकरांनीं माझे हातांत कागद दिला त्यावरून मद्रासेस बेझांटबाईनीं होमरूल लीग काढल्याचें लिहिलें आहे. उद्यां बंगाल्यांतहि निघेल. उद्यां कॉंग्रेस ही स्वतःचा असा होमरूल मागण्यापुरता स्वतंत्र संघ काढील. नाहीं कशावरून? अधिकारसंक्रमणाचाच हा काल आहे. विलायतेंत हाऊस ऑफ लॉर्डसचे अधिकार जाण्याची वेळ तशीच हिंदुस्थानांत गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या हातून सत्ता जाण्याची वेळ का येऊं नये? हळूहळू ती सर्व देशभर झाली पाहिजे. येथेंच काय विलायतेंतहि जाऊन आमचे हेतु सांगितले पाहिजेत. मागणी मागितली पाहिजे. हल्लींचा गव्हर्मेंट ऑफ इंडिया ॲक्ट दुरुस्त करण्याचें बिल आणलें पाहिजे. पूर्वीं १८५८ सालीं या कायद्याची एक दुरुस्ती झाली आज दुसरी. या योजनेंत मवाळ जहाल सर्वांनीं एकदिलानें सामील झालें पाहिजे. स्वराज्यसंघ तुमच्यापासून अधिक काय मागतो? वार्षिक वर्गणी किती थोडी ठेविली आहे. १०–२० वर्षें द्यावी लागली तरी फार नाहीं. तुम्हीं लोकांनीं संघाचें ध्येय उद्देशपत्रिका मान्य करावी आणि लहानशी वर्गणी द्यावी. बाकीची चळवळ तुमच्याकरितां इतर करण्याला सिद्ध आहेत. पोलिस विचारतील स्वराज्य संघाचे सभासद झालां काय? त्याला स्पष्ट सांगा हो झालों. त्यांत राजद्रोह नाहीं. खटला झाला तरी चालवावयाला वकील फुकट मिळतील. तुम्ही व्यापारी लोक गोरक्षणाकरितां वर्गणी बाजूला काढून ठेवतांच तशी ह्या चळवळीकरतांहि ठेवा. त्या धर्मादायाच्या आण्यापैकीं एक पैसा अर्धा पैसा आमच्या चळवळीला तुम्ही कां देऊं नये? एक पावशेरभर दूध देणारी ती तेवढी तुमची गाय आणि 'हिंदुस्थान' ही गाय नव्हे वाटतें? स्वदेशरूपी पृथ्वी ही गायच आहे. मानवी गोपुत्र तिचें रक्षण करणार नाहींत तर त्यांना बैल म्हणून घ्यावें लागेल! आमच्या संघावर संकटें आलीं तर सोसण्याला आम्ही तयार आहोंत व तीं सोसलींहि पाहिजेत."

या व्याख्यानाला ९। वाजतां सुरवात झाली होती. टिळक शिणलेले होते तरी त्यांनीं दोन तास भाषण केलें. लोक चित्रासारखे तटस्थ होते. टिळकांच्या कोट्या, विनोद व खटके यांनीं मात्र ते मधून मधून हलविले जात. व्याख्यानाच्या शेवटीं संगमनेरचे देशपांडे, नगरचे चौकर, कऱ्हाडचे अळतेकर इत्यादिकांचीं भाषणें होऊन व्याख्यान समारंभ संपले. आदल्या दिवशीं नगरास स्वराज्यसंघाची

कचेरी उघडण्यांत आली असून सभासद् मिळविण्याचें काम सुरू झालें होतें. पण दोन दिवसांहून नगरास अधिक मुक्काम करण्याची सवड नसल्यानें व जिल्हा परिषदेचें काम आवरल्यामुळें टिळक, केळकर व इतर मंडळी तिसऱ्या दिवशीं पुण्यास परत फिरली.

पुण्यास केळकरांचें व्याख्यान झालें त्या दिवसापासून स्पेशल रिपोर्टर पाठविण्यास सरकारनें सुरवात केली असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. पण त्यापूर्वीच टिळकांचें भाषण समग्र उतरून घेण्याचें सरकारनें ठरविलें होतें. आणि बेळगांवास झालेल्या त्यांच्या भाषणाच्या वेळीं सरकारी रिपोर्टर हजर होते तरी ती गोष्ट नेहमींच्यांतलीच असें लोकांना वाटलें. पण त्या भाषणाचा रिपोर्ट सरकारकडे गेल्यापासून टिळकांवर खटला करण्याचा विचार सरकारनें सुरू केला असावा असें दिसतें. तारीख २० जुलैपर्यंत सरकार ह्या गोष्टीचा विचार करीत होतें. कोणी म्हणत गव्हर्नरसाहेबांच्या कौन्सिलांतहि याबद्दल दुमत होतें. कित्येकांच्या मतें लॉर्ड वुइलिंगडन हे खटला करण्याच्या विरुद्ध होते, कारण स्वराज्य देण्याचा जाहीरनामा बादशहांनीं मर्यादित कां होईना पण लवकर प्रसिद्ध करावा असा आग्रह त्यांनीं वरिष्ठ सरकारकडे धरला होता. कसेंहि असो. तारीख २२ जुलै रोजीं डेप्युटी इन्स्पेक्टर ऑफ पोलिस मि. गायडर यांनीं पुण्याचे डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट मि. हॅच ह्यांच्यापुढें टिळकांविरुद्ध फिर्याद दाखल केली. तींत त्यांनीं असें लिहून दिलें कीं, टिळकांचीं बेळगांव व अहमदनगर येथें झालेलीं भाषणें कलम १२४ अ खालीं येण्यासारखीं म्हणून राजद्रोहात्मक आहेत. टिळकांना पूर्वी दोन वेळ राजद्रोहाची शिक्षा झाली आहे. तरी अशा प्रकारचीं भाषणें त्यांनीं हल्लीं सुरू केलीं आहेत. आणि पुढेंहि तशींच करीत राहतील अशी धास्ती आहे. म्हणून त्यांच्यावर खटला करून मोठा म्हणजे ५० हजारांचा तरी जामीन मागण्यांत यावा. टिळक स्वतः संपन्न व वजनदार आहेत. त्यांचे स्नेहीहि सधन आहेत. वाढदिवसानिमित्त उद्यां त्यांना एक लक्ष रुपयांचा अहेर करण्यांत येणार आहे. अर्थात् इतका मोठा जामीन त्यांच्याजवळ मागण्याला हरकत नाहीं. त्यावर मि. हॅच ह्यानीं टिळकांवर त्याच दिवशीं नोटिस काढिली. तींत "एक वर्षपर्यंत चांगली वर्तणूक ठेवून शांतता राखण्याची हमी म्हणून तुम्ही २० हजारांचा जातमुचलका आणि दहा दहा हजारांचे दोन जामीन कां देऊं नयेत ! याचें कारण समक्ष

येऊन कळवा " असा मजकूर होता. सुनावणीची पहिली तारीख २८ जुलै नेमली होती. म्हणून ती पुढें ढकलून घेण्याकरितां टिळकांच्यातर्फे अर्ज करण्यांत आला. त्यावरून २ ऑगस्ट ही तारीख धरली. पण प्रत्यक्ष काम ७ ऑगस्ट रोजीं सुरू झालें. कोर्टांत स्वतः टिळक व त्यांच्यातर्फे बॅरिस्टर जिना, एरूळकर, बॅप्टिस्टा तसेंच करंदीकर, बखले व काका पाटील, वगैरे अनेक वकील मंडळी हजर होती. सरकारतर्फे बॅरिस्टर पटवर्धन व बिनिंग काम चालवीत असून सरकारी वकील दावर व फिर्यादी गायडर त्यांच्या मदतीला होते.

प्रथम जिना ह्यांनीं विनंति केली कीं, फिर्याद नक्की कोणत्या भाषणांतील कोणत्या विधानाबद्दल आहे याचा स्पष्ट खुलासा सरकारी बॅरिस्टरांनीं करावा. तेव्हां बिनिंग ह्यांनीं निरनिराळीं वाक्यें खुणा करून वाचून दाखविलीं त्यांत एखादें वाक्य ' ब्रिटिश सरकारनें हिंदुस्थानास कायमचें दास्यांत ठेवलें आहे ' किंवा ' नामधारी साम्राज्यसत्तेशिवाय सर्व ब्रिटिश सत्ता शक्य तितक्या लवकर नाहींशी केली पाहिजे ' असलें दिसण्यांत जहाल कडक असलें तरी दुसरीं कांहीं अशीं होतीं कीं त्यांत राजद्रोह कसा हुडकावा याची नवी शाळाच काढावी लागेल. उदाहरणार्थ ' व्हाइसरॉय व इतर अधिकारी यांना जास्त पगार देण्याचें कारण एवढेंच कीं तो परभारे हिंदुस्थानच्या तिजोरींतून मिळतो. अधिकारीवर्गाचा पहिला हेतु हा असतो कीं, त्यांचा पगार बिनबोभाट मिळावा. सध्यांची वेळ हिंदुस्थानास होमरूल मिळविण्याकारितां चळवळ करण्यास योग्य आहे ' इत्यादि वरील वाक्यें सांगून देऊन बिनिंग यांनीं अशी तक्रार केली कीं टिळकांनीं बादशहांची इच्छा व हिंदुस्थानांतील प्रत्यक्ष राज्यव्यवस्था यांत मोठें अंतर दाखविलें आहे. तत्त्वतः टिळकांची ही खरी होमरूलची चळवळ नाहीं. तर फक्त सरकारविरुद्ध द्वेषबुद्धि पसरविण्याकरितां ते भाषणें करीत असतात.

यानंतर सरकारी लघुलेखक त्र्यंबक भिकाजी दात्रे यांची साक्ष झाली. त्यांनीं आपल्या लघु लेखनाच्या वह्या कोर्टांत हजर केल्या. नंतर ठाकूर या नांवाचे ओरिएंटल ट्रान्सलेटरच्या कचेरींतील एक नोकर यांची साक्ष झाली. ह्यांनीं भाषांतर केलें नव्हतें पण तपासलें होतें. टिळकांना पूर्वी राजद्रोहाची शिक्षा झाल्याचा पुरावा दाखल करावा अशी विनंति बिनिंग यांनीं केली. जिना ह्यांनीं त्याला हरकत घेतली. परंतु तो पुरावा मॅजिस्ट्रेट यांनीं दाखल करून घेतला.

तारीख ८ रोजीं साक्षीदारांच्या उलटतपासण्या झाल्या. दात्रे ह्यांनीं सांगितलें कीं, मी १००-१२० पर्यंत शब्द लघुलिपींत दर मिनिटाला उतरून घेऊं शकतों. साधारण माणसें ११० शब्द तरी मिनिटाला बोलतात. टिळक सावकाश बोलतात. त्यांचे शब्द ७८-९० असे पडतात. कांहीं ठिकाणीं रिपोर्टांत खुणा केलेल्या आहेत. 'राज' व 'राज्य' या शब्दांत मी लिहितांना भेद करीत नाहीं. ठाकूर यांची उलटतपासणी वास्तविक टिळक यांनींच स्वतः करावयाची. कारण त्यांत मराठी शब्दांच्या इंग्रजी भाषांतरांचा प्रश्न येत होता. हायकोर्टपेक्षां पुण्याच्या कोर्टांत ही गोष्ट अधिक सुलभ व सहज होती. पण १९०८ सालीं टिळक स्वतः खटला चालवीत होते आणि ह्या खटल्यांत त्यांना जिना सारख्या बॅरिस्टरांच्या तंत्रानें चालावयाचें होतें, पण एकंदरीनें भाषांतरकारांच्या उलटतपासणींतून विशेष कांहीं निष्पन्न होण्यास जागा नव्हती. 'अडविणें' ह्याचें भाषांतर obstruct' असें करावें कां Stop, Impede, Hinder असें करावें ? 'ब्युराक्रीसला धक्का देणें' ह्याचें भाषांतर कसें करावें ? 'सरकार' ह्या शब्दाचें भाषांतर Government कां Bureaucracy ? घमेंड ह्याचें भाषांतर Conceit असें करावें का over confidence असें करावें ? धूर्त म्हणजे Rogue कीं Cunning ? Slavery व Servility या शब्दांत भेद आहे कीं नाहीं ? पशु म्हणजे Beast कीं Cattle ? 'सगळी रात्र जागून चोर येण्याच्या वेळीं निजणें' ही म्हण आहे कीं नाहीं ? किंवा सरकारला येथें चोर म्हटलें आहे ? वगैरेप्रमाणें मुद्दे ह्या उलटतपासणींत होते.

तारीख ९ रोजीं उलटतपासणी संपून टिळकांची जबानी घेण्यांत आली; तींत त्यांनीं सांगितलें कीं 'स्वराज्य' किंवा 'होमरूल' ह्या विषयावर मीं व्याख्यानें दिलीं. भाषणाचा रिपोर्ट एकंदरीनें सर्वसाधारण रीत्या बरोबर आहे. पण कांहीं वाक्यें गळलीं आहेत व कांहीं अपुरीं आहेत. होमरूल समजावून देणें, लोकांना संघाचे सभासद व्हा म्हणून सांगणें हा माझ्या भाषणाचा उद्देश होता. होमरूल म्हणजे काय हें थोड्या शब्दांत स्पष्ट करून सांगतां येणें शक्य नाहीं. आणि तें तसें नाहीं म्हणूनच इतकें विस्तृत भाषण केलेलें आहे. मला पूर्वीं दोन वेळां राजद्रोहाबद्दल शिक्षा झाल्या ही गोष्ट खरी आहे. हल्लींच्या आरोपाबद्दल माझें सर्व म्हणणें माझे बॅरिस्टर मांडतील.

टिळकांच्या जबानीनंतर जिना यांनीं असें सांगितलें कीं, मला टिळकांच्या तर्फें म्हणून कांहीं एक पुरावा द्यावयाचा नाहीं. तेव्हां सरकार तर्फेंचे बॅरिस्टर

बिनिंग ह्यांनीं आपलें भाषण सुरू केलें. ते म्हणाले, " कांहीं भाषांतर चुकलें आहे असें म्हणण्याचा जिना यांचे उलटतपासणीवरून रोख दिसतो. पण स्वतः त्यांनींच सुचविलेले इंग्रजी शब्द घेतले तरी फारसा फरक पडत नाहीं. 'Slavery' म्हणजे 'दास्य' ह्या शब्दावरून हिंदी प्रजा ही गुलामगिरींत आहे असें म्हणण्याचा टिळकांचा उद्देश उघड दिसतो. धूर्त ह्या शब्दानें टिळकांनीं सरकारला असन्मान्य ठरविलें. होमरूलचें ध्येय कायदेशीर असेल वा नसेल. पण टिळकांच्या भाषणावरून सरकारविषयीं अप्रीति, द्वेष व तिरस्कार उत्पन्न होतो असें माझें म्हणणें. टिळकांना पूर्वीं शिक्षा झाल्याचा पुरावा दाखलच आहे. यावरून त्यांना भाषणें करण्याची संवयच लागून गेलेली दिसते. कितीही शिक्षा झाल्या तरी त्याची यांना फिकीर वाटत नाहीं. म्हणून कांहींतरी प्रतिबंधक उपाय केला पाहिजे. नाहींतर आणखी वाईट भाषणें करीत जातील. एखादा अधिकारी वाईट आहे हें म्हणणें सयुक्तिक. पण सगळेच कलेक्टर, सगळेच कमिशनर वाईट म्हणणें म्हणजे काय ? टिळकांचा होमरूलचा किंवा स्वराज्याचा एखादा मसुदा पुढें आलेला नाहीं. टिळकांच्या भाषणांतील थट्टा, विनोद, कोट्या यांत वक्तृत्व दिसेल. पण त्यांत स्वराज्याची व्याख्या नाहीं. भाषणांत त्यांनीं स्वराज्य म्हणजे काय असा प्रश्न उपस्थित केला पण त्याचें उत्तर मात्र समर्पक दिलें नाहीं. अधिकारी घमेंडखोर स्वार्थी असें म्हटल्यानें त्यांच्याविषयीं अप्रीति उत्पन्न होत नाहीं काय ? ह्या राज्यांत गोरा मनुष्य व टिळक ह्यांना सारखाच हक्क आहे. (ह्या विधानाला जिना ह्यांनीं हरकत घेतली आणि तसें नाहीं म्हणून सांगितलें.) टिळकांचें व्याख्यान मीं ऐकलें असतें व मी हिंदी मनुष्य असतों तर त्यांनीं दिलेल्या खोट्या समजुती ऐकून माझ्याहि मनांत सरकारविषयीं अप्रीति उत्पन्न झाली असती. पसंतीबद्दल टिळकांना टाळ्या व नापसंतीबद्दल सरकारला 'शेम शेम' असा प्रकार भाषणांतून सुरू होता हें लक्षांत ठेवा. स्टेट सेक्रेटरीला सरकारचे जांवई म्हणण्याइतका कांहीं तो अनियंत्रित नाहीं. बेळगांवच्या भाषणापेक्षां नगरचें भाषण अधिक वाईट होतें. ज्या वाक्यांना लोकांनीं टाळ्या दिल्या त्याच वाक्यांनीं सरकारविषयीं अप्रीति उत्पन्न झाली असें मी म्हणतों. गेल्या ५० वर्षांत उद्योगधंद्यांची भरभराट होत असतां टिळक म्हणतात सरकारनें ते बुडविले. सरकारी नोकरी करूं नका असा टिळक उपदेश करितात, आज लोकांना पशूसारखें वागविलें जातें म्हणजे काय ? टिळकांनीं सी. आय. डी. विरुद्ध तोंडसुख घेतलें आहे.

टिळकांची चळवळ होमरूलची असो वा नसो. पण ते एखादी चळवळ करितात म्हणून त्यांना कोर्टांत खेंचलेलें आहे असें नाहीं तर त्यांचें भाषण राजद्रोहात्मक आहे म्हणून. आपला कारभार आपण चालविण्याचें ध्येय लोकांपुढें ठेवण्यांत चूक नाहीं. पण तें करितांना सरकारविरुद्ध द्वेष काय म्हणून पसरावा ? शेवटीं बिनिंग म्हणाले कीं, टिळक हजर असतां आपल्या भाषणाचा अधिक खुलासा स्वतः त्यांनीं करावयास पाहिजे होता. तसें न करितां त्यांनीं तो सर्व भार आपल्या बॅरिस्टरावर टाकला आहे. (यावर जिना म्हणाले "खुलाशाचें सर्व काम मजवर सोंपवा असें मींच त्यांना सांगितलें होतें.") बिनिंग यांचें भाषण तारीख ९ चा कांहीं भाग व तारीख १० चा कांहीं भाग एवढ्यांत संपलें.

नंतर टिळकांच्या तर्फे बॅरिस्टर जिना यांचें भाषण सुरू झालें. ते म्हणाले, "टिळकांच्या भाषणांत अधिकारी वर्गावर टीका आहे. आणि मला आतां भाषण करावयाचें तें अशा वर्गांतील एकापुढेंच होय. पण ही गोष्ट मॅजिस्ट्रेट लक्षांत घेणार नाहींत व न्यायबुद्धिच ठेवतील अशी मला आशा आहे. लघुलेखकांना मुद्दाम पाठविलें तेव्हां आपणांला कशाकरितां पाठविलें तर टिळकांना शब्दांत पकडावयाला पाठविलें अशी त्यांची समजूत सहजच झाली असेल. आधीं भाषण लघुलिपींत उतरून घेतलें. आणि त्यानंतर त्याचें मराठींतून भाषांतर झालें. यामुळें मूळ टिळकांच्या अर्थाचा कितीतरी विपर्यास झाला असेल. लघुलेखकांनीं शब्द सोडले आहेत. भाषांतरांत कांहीं शब्द चुकले आहेत हें कबूल झालें आहे. राजद्रोहात्मक म्हणून एक शब्द येथला एक शब्द तेथला असे घेतले आहेत. सबंध भाषण लक्षांत घेतलें पाहिजे. आणि तें घेतलें तरी द्वेष किंवा असंतोष उत्पन्न करण्याचा हेतु नसून कायदेशीर मार्गानें राज्य बदलून घेण्याचा टिळकांचा उद्देश स्पष्ट दिसतो. क्रि. प्रोसीजर कोड कलम १०८ या अन्वयें जामीन मागण्याचा खटला भरला यावरूनच पुढील भाषण थांबविण्याचा सरकारचा उद्देश. तेव्हां झाल्या गेल्या गोष्टी म्हणून पूर्वीच्या शिक्षा लक्षांत घेणें योग्य नाहीं. कदाचित् पूर्वीचें भाषण राजद्रोहाचें होतें असेंच आपण समजा. तरी पण आजच्या व पुढच्या भाषणाचें धोरण टिळकांचें काय असेल याचाच मुख्य विचार कर्तव्य आहे. भाषणाची परिस्थिति लक्षांत घेतली असतां 'होमरूल'सारख्या चळवळीकरितां टिळक तीच ती गोष्ट वेगवेगळ्या रीतीनें सांगत होते. आणि त्यांना ती तशी सांगावी लागली याचें कारण हजारों

श्रोते जमलेले व पुष्कळसे त्यांतले अज्ञानी. अवघड गोष्ट सोपी करून सांगतांना उदाहरणें व दाखले द्यावेच लागतात. पण हे दाखले व हीं उदाहरणें शब्दशः कोणी घेत नाहीं. ब्रिटिश लोकांकडून ब्रिटिश अमलाखालीं बादशहाची सत्ता कायम ठेवून होमरूल मिळवावयाचें असें टिळकांनीं वारंवार बजाविलें. त्यांनीं नकार केली ती फक्त अधिकारी वर्गासंबंधानें. सरकार हा शब्द मधूनमधून आला तो सिव्हिल सर्व्हिसला उद्देशून आला होता. लोक अडाणी त्यांना सिव्हिल सर्व्हिस म्हणजे काय हें कसें कळणार? सिव्हिल सर्व्हिस किंवा गुप्त पोलिसखातें म्हणजे कांहीं सरकार नव्हे. १२४ अ कलमामधील सरकार ह्या शब्दांत गुप्त पोलिस खात्याचा खचित समावेश होत नाहीं. राज्यकारभारावर टीका करावयाची तर खात्यांच्या कारभारावर व खात्यांच्या अधिकारावर टीका केलीच पाहिजे. गुप्त पोलिस खातें हेंच जर उद्यां सरकार ठरलें तर त्या सरकारला नमस्कार असो! वाघ मारावयाचा झाला तरी सरकारची परवानगी लागते. पण ही स्थिति बदलली पाहिजे हें म्हणण्यांत चूक कोणती? स्थित्यंतर व्हावें असें टिळक म्हणतात आणि तेंहि हळूहळू आणि जें होणार तेंहि पार्लमेंटामार्फत घडवून आणावयाचें असेंच टिळक म्हणतात. पोलिसांना भिऊं नका या म्हणण्यांत राजद्रोह नाहीं. बोलतांना एखादा शब्द कडक बोलूं नये किंवा कोणाच्याहि मर्मी लागूं नये असें कसें होईल! 'त्रयाणां धूर्तानाम्' ही गोष्ट युनिव्हर्सिटी बिलाच्या वादांत डॉ. भांडारकर सारख्यांनीं उपयोगांत आणली होती. ती सांगण्याचा टिळकांचा हेतु हा कीं, कांहीं लोक भ्रम उत्पन्न करितात, दिशाभूल करितात तशी लोकांनीं करून घेऊं नये. अमुक दिवसांनीं स्वराज्य द्या अशी मागणी कां करूं नये? फिलिपाइन लोकांना अमेरिकेनें अमुक दिवसांत स्वराज्य देऊं असेंच सांगितलें होतें. राणी सरकारचा जाहीरनामा बाजूला पडला आहे ही गोष्ट खोटी आहे काय? आपण हिंदुस्थानांत परकी आहों ही गोष्ट लॉर्ड क्रोमर, आस्क्विथ इत्यादिकांनींहि कबूल केली आहे. आम्ही चांगली हवा सोडून वाईट हवेंत येतों असें अधिकारी म्हणतात, तर तुम्ही कां येतां, असा प्रश्न सहजच विचारावा लागतो. आणि 'हिंदी लोक अपात्र म्हणून आम्ही येतों' या उत्तराला देशी संस्थानांचें उदाहरण टिळकांनीं योग्य तेंच दिलें. गिरणीच्या कापडावर सरकार जकात बसवितें यावरून व्यापारविषयक त्यांचें धोरण कसें आहे हें दिसत नाहीं काय? देव पाहिजे पुजारी नको ह्याचा अर्थ सिव्हिलिअन लोकांकडे सर्व सत्ता

नसावी इतकाच. गोरे लोक गोरे म्हणून नकोत असें टिळकांचें म्हणणें नाहीं. राज्यपद्धतिच अशी आहे कीं, तींत गोरे लोक येतात. म्हणून पद्धतिवर टीका तीच गोऱ्या अधिकाऱ्यांवर होते. आपण १४ व्या शतकांत नाहीं तर १९ व्या शतकांत आहों म्हणून अधिकार मागतों असें टिळकांचें म्हणणें. तात्पर्य एखादें वाक्य एखादा शब्द घेऊन 'हा पहा राजद्रोह' असें म्हणत सुटणें योग्य नाहीं."

याप्रमाणें दोन्हीं भाषणें होऊन थोडक्यांत खटल्याचें काम संपलें. खटल्याचा निकाल तारीख १२ ऑगस्ट रोजीं मॅजिस्ट्रेट यांनीं सांगितला. निकालांतील कांहीं भाग त्यांनीं वाचून दाखविला. आणि शेवटीं फिर्यादीनें मागितल्याप्रमाणें पण थोडा कमी रकमेचा जामीन टिळकांनीं द्यावा असें सांगितलें. शिवाय असें बजाविलें कीं, तुमच्यावर १२४अ कलमाप्रमाणें ऐनजिनसी खटला न भरतां म्हणजे प्रत्यक्ष शिक्षा देण्याचा खटला न भरतां फक्त जामीन देण्याचा खटला भरला हें तुमचें भाग्य समजा ! आणि तुम्ही हल्लींसारखी वर्तणूक ठेऊं नये अशी तुम्हाला व तुमच्या स्नेह्यांना इषारत देण्याचा सरकारचा हेतु आहे.

खटल्याचा निकाल काय होणार ह्याची कल्पना होतीच. त्याप्रमाणें टिळकांनीं जामीन होणारे गृहस्थ हजर ठेविले होते. टिळकांनीं स्वतः वीस हजार रुपयांचा जातमुचलका लिहून दिला. मॅजिस्ट्रेट मि. हॅच यांच्या लेखी निकालांत मुख्य मुद्दा असा होता कीं, "टिळकांनीं सरकार ह्याचे दोन भाग करण्याचा प्रयत्न केला. ते असें कीं (१) लोकांना दिसणारें सरकार व (२) लोकांना न दिसणारें सरकार. आणि दिसणाऱ्या सरकारच्या हातून होणाऱ्या गैरव्यवस्थेचीं उदाहरणें दिलीं. परंतु ह्या भेदांत कांहीं अर्थ नाहीं. पिनल कोडांत सरकार हा शब्द वापरला आहे. त्यांत लोकांना दिसणारें सरकार म्हणजे अधिकारी यांचाच समावेश होतो. आणि प्रत्येक खात्यावर व खात्याच्या अधिकाऱ्यावर जी सरसकट टीका केली आहे ती द्वेष पसरविणारी म्हणून राजद्रोहात्मक आहे. स्टॅचीसाहेबांच्या निकालांतील एक उतारा घेऊन जिना यांनीं असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला कीं कायद्यानें प्रस्थापित झालेलें सरकार व त्याची राज्यपद्धति ही वेगळी आणि अधिकारीवर्ग हा वेगळा. पण टिळकांच्या भाषणांतील निरनिराळ्या उताऱ्यांवरून असा भेद काढल्याचें स्पष्ट नव्हतें. १२४ अ कलमांत टीकेला परवानगी आहे पण ती कशी नसावी हेंहि सांगितलें आहे. स्टॅचीसाहेबांच्या निकालांतच त्याचा खुलासा आहे. तेव्हांपासून आतांपर्यंत राजद्रोह म्हणजे काय हें सर्वांना ठाऊक आहे. म्हणून त्या

विषयाची चर्चा करण्याचें कारण नाहीं. कलमांत ज्या गोष्टी करूं नये म्हणून आहे त्या सर्व टिळकांनीं केल्या आहेत. तात्पर्य, सगळें भाषण समग्र लक्षांत घेऊन व निरनिराळ्या तुटक शब्दांना महत्त्व न देतां संकलित रीतीनें ह्या भाषणाचा काय अर्थ होतो असेंच मीं निर्विकार मनानें पाहिलें आहे. आणि ह्यावरून मला असें वाटतें कीं, लोकांनीं उठावें, जागृति व्हावी, राजपद्धति बदलून द्यावी असा टिळकांचा उपदेश असून अज्ञानी लोकांना भलभलत्या गोष्टी त्यांनीं खुलवून सांगितल्या आहेत. टिळकांनीं ब्युरॉक्रसी हा शब्द मधून मधून वापरला आहे. परंतु त्यांचा कटाक्ष व टीका केवळ अधिकारीवर्गावरच नसून एकंदर राज्यपद्धति व एकंदर अधिकारीवर्ग यांच्यावर मिळून आहे. मग सरकार तें बाकी काय उरलें! टिळकांनीं हें भाषण केलें इतकेंच नव्हे तर आणखीहि पुढें अशीं भाषणें करणार असें जाहीर केलें आहे म्हणूनच हा जामीन द्यावा लागत आहे."

पूर्वी राजद्रोहाचे दोन खटले टिळकांवर झाले असतां त्यांनीं ही नवी चळवळ सुरू केली आणि सरकारवर कडक टीका केली. त्यांत त्यांना धोका किती आहे आणि किती नाहीं असें वाटत असावें याचा विचार पूर्वी केलाच आहे. सध्यांच्या परिस्थितींत खटला होणार नाहीं हा त्यांचा अंदाज चुकला. पण खटला केला तरी त्याला उग्र स्वरूप राहणार नाहीं हा टिळकांचा अंदाज खरा ठरला. आणि केवळ जामीन घेण्याचा खटला जेव्हां भरण्यांत आला तेव्हां अशा खटल्यासंबंधाची जी मुख्य भीति ती लोकांच्या मनांतून गेली. जामीन घेतला असतां व पुढें तो टिकला तर एक वर्षपर्यंत तरी टिळकांच्या तोंडाला कुलूप लागेल आणि नव्या उपस्थित केलेल्या चळवळिवर घाला पडेल अशी भीति मात्र लोकांना वाटली. कारण टिळकांच्या पासून जामीन घेतला म्हणजे ह्या चळवळींत पडणारे इतर लोक भाषणें करण्याचें थांबवतील असें कोणाला वाटलें नव्हतें. टिळकांचें वय लक्षांत घेतां टिळकांच्यापासून सरकारनें नुसता जामीनच मागितला. पण इतर कोणावर ऐनजिनसी शिक्षेचे खटले न भरले जातील कशावरून! किंबहुना तसे खटले भरले जातील असेंच दिसत होतें. आतां हा धोका सोसण्याला स्वराज्य संघांतील इतर मंडळी तयार नव्हती असें नाहीं. तर खटला होऊन तो सरकारसारखा झाल्यानें एकंदर चळवळीवर एक प्रकारें राजद्रोहाची छाप पडते व सामान्य लोक चळवळींत सामील होण्याला भिऊं

लागतात. जामीन घेतला किंवा शिक्षा झाली यांत गुन्हेगाराच्या दृष्टीनें फारसा फरक नाहीं. शिवाय शिक्षा एकवेळ पुरवते. कारण इतर नुकसान फारसें न झाल्यास वक्ता ती कशीही सोसतो. पण हजारों रुपयांचा जातमुचलका लिहून घेतला व जामीन दिला म्हणजे पैशाच्या नुकसानीचें जें बंधन उत्पन्न होतें तेंच एका दृष्टीनें अधिक परिणामकारक व घातक ठरतें. जामीन किती मागितला जावा ह्याला मर्यादा नाहीं. जातमुचलका रद्द झाला तर सगळें घरदार विकून कुटुंबाचें कायमचें नुकसान होणार तेंहि एकवेळ असो. पण कोणी बिचारे स्नेही म्हणून हमी देऊन जामीन उभे राहतात व त्यांच्यावर हजारों रुपयांच्या रकमा भरण्याची पाळी आली तर त्यांचें नुकसान कसें भरून यावें ! आणि तें कोण किती भरून देणार ! अशा रीतीनें शिक्षेपेक्षां जामीन अधिक जाचक होतो. स्वराज्यसंघाचा सभासद होण्याला फार अडचण नव्हती. एखादा दुसरा रुपया वर्गणी म्हणून द्यावा व धिटाईनें 'होय मी ह्या संघाचा सभासद आहें' म्हणून सांगावें. ही गोष्ट सोपी दिसते. पण संघाचे अधिकारी व पुढारी यांच्यावर राजद्रोहाचा छाप पडला म्हणून त्यानें सर्व चळवळच्या चळवळ राजद्रोही ठरते आणि नुसता सभासद झाला तरी सरकार खटला करणार नाहीं कशावरून अशी भीति लोकांच्या मनांत सहजच उत्पन्न होते. पण खटला प्रत्यक्ष होण्याची गोष्ट कशाला ? टिळकांवर खटला झाला तो जुलै महिन्यांत. पण त्यापूर्वी नगरास काय प्रकार झाला हें लक्षांत घेतलें म्हणजे उपजत बुद्धीनें शिकवावें त्याप्रमाणें टिळकांनीं सुरू केलेली ही चळवळ कांहीं तरी विशेष गंभीर स्वरूपाची होती म्हणून तिच्यांत लोकहित पुष्कळसें असलें तरी धोकाहि थोडासा होता अशी लोकांची समजूत होती हें सहज पाहावयास सांपडलें.

टिळकांच्या व्याख्यानांना हजारों लोक ऐकायला येत. हरिदासानें आपलें पालुपद आळवावें त्याप्रमाणें टिळकांनीं परोपरीनें लोकांना स्वराज्यसंघांत सामील होण्याची विनंति केली. गांवांत स्वराज्य संघाची कचेरी उघडी ठेवली असून वाटेल त्यानें एक रुपाया भरून सही करून आपलें नांव सभासद म्हणून नोंदवावें असें केळकरांनीं जाहिर केलें. तरी दोन दिवसांत मिळून सुमारें १५ लोकांवर सभासदांची संख्या गेली नाहीं ! आपल्या पायानें उठून कचेरींत जा, रुपया भरा, सही करून द्या, एवढा खटाटोप तरी कोण करतो ! शिवाय चळवळींत काय आहे व काय नाहीं ह्याची कल्पना कोणास बरोबर नसल्यानें चळ-

वळीला प्रत्यक्ष स्पर्श न करितां बाजूबाजूनें दुरून लोक कौतुकानें तिजकडे पाहात. पुढें आणि डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटचा खटला झाल्यानंतर तर मग कांहीं विचारावयासच नको. परंतु सुदैवानें हायकोर्टानें अपीलांत टिळकांना दोषमुक्त करून सोडल्यामुळें ह्या सगळ्यांचा वचपा कसा निघाला हें कळून येईलच.

तारीख २३ ऑगस्ट रोजीं हायकोर्टांत न्यायमूर्ति बीमन व हीटन ह्यांच्या पुढें बखले वकील यांनीं टिळकांचा अपीलअर्ज गुदरला. आणि थोड्याशा वादविवादानंतर अपील दाखल झालें. त्याची पक्की सुनावणी तारीख ८ नोव्हेंबर रोजीं झाली. अपीलाचें काम बॅरिस्टर जिना, बॅप्टिस्टा व एरूळकर हे चालवीत होते. प्रथम 'सरकार' व 'अप्रीति' ह्या शब्दाचा अर्थ काय त्याची चर्चा झाली. जिना ह्यांचें म्हणणें सरकार म्हणजे निरंतर चालणारी संस्था. त्यांतील वरचेवर बदलणाऱ्या अधिकारी व्यक्तींचा समुदाय नव्हे. भाषणाच्या तात्पर्याविषयीं फारशी चर्चा झाली नाहीं. हेतूसंबंधानें जिना ह्यांनीं सांगितलें कीं, सरकारतर्फे टिळकांचा हेतु द्वेषमूलक आहे हें सिद्ध झालेलें नाहीं. व्याख्यानाच्या वेळीं स्वराज्यसंघाची चळवळ सुरू झाली होती आणि स्वराज्यसंघ ही संस्था बेकायदेशीर नाहीं असें बिनिंग ह्यांनींच सांगितलें होतें. टिळकांच्या भाषणांत सरकारची स्तुतिहि आहे. द्वेषी मनुष्य अशी स्तुति काय म्हणून करील ? राज्यपद्धति बदलून पाहणं हें कांहीं द्वेषमूलक नव्हे. अधिकारी घमेंडखोर असतात ह्यासंबंधानें बॅचलरसाहेब म्हणाले "जोडा पायांत घालणारालाच जोडा कोठें लागतो हें कळतें" असा टिळकांचा अर्थ असेल तर तो बरोबर आहे. इंग्रजी म्हणहि तशीच आहे. 'त्रयाणां धूर्तानाम्' ह्या गोष्टीसारखी गोष्ट शेक्सपिअरच्या एका नाटकांत आढळते असें बॅचलरसाहेबांनींच सुचविलें. सरकारी बॅ. जारडिन म्हणाले, 'पण तसें म्हणणें सभ्यतेला सोडून आहे.' गुलामगिरी ह्या शब्दाचा अर्थ 'हक्क नसणें' इतकाच होतो हें जिना यांचें म्हणणें कोर्टानें मान्य केलें. तेव्हां बॅचलरसाहेब म्हणाले, होय 'हम तुमारा गुलाम नही है' असें वाक्य व्यवहारांतहि येतें. इसापनीतीच्या गोष्टींत शेवटीं तात्पर्य दिलेलें असतें. त्या तात्पर्याचा अर्थ उद्देशरूप नसतो तर परिणाम दाखविण्याचा असतो. अर्थात् राज्यपद्धतीचे दोष दाखवून अशी एखादी गोष्ट सांगणें यांत द्वेषाचा उद्देश नसून अशा पद्धतीचे परिणाम काय होतात हें दाखविण्याचाच असतो ही गोष्ट न्यायमूर्तींना पटली. नंतर कौन्सिलांत खरें सत्य नाहीं ह्या

टीकेवर मॅजिस्ट्रेटनीं हरकत घेतली. ह्या गोष्टीविषयीं न्यायमूर्तींनीं थोडें आश्चर्य प्रगट केलें. तेव्हां सरकारतर्फे तो मुद्दा काढून घेण्यांत आला. इंग्रजांना येथें कोणीं बोलाविलें हा प्रश्न कांहीं टिळकांनींच प्रथम केलेला नव्हता पुष्कळ लोक वादांत तसें म्हणतातच ही गोष्टहि पटली. श्रोतृवर्गांत शेतकरी वगैरे लोक पुष्कळ होते तेव्हां टिळकांचें हें भाषण ऐकून त्यांच्या मनावर काय परिणाम झाला असेल ह्याची चर्चा झाली. लोकांना पशूसारखें वागविण्यांत येतें ह्यासंबंधाची हरकत बॅरिस्टर जारडिन ह्यांनीं परत घेतली.

जिना ह्यांच्या भाषणानंतर ॲडव्होकेट जनरल जारडिन यांनीं उत्तर दिलें. त्यांचें भाषण चालू असतां खात्यावरील टीका ही सरकारवरील टीका होते कीं नाहीं ह्याविषयीं कोर्ट व बॅरिस्टर ह्यांच्यामध्यें बरीच भवति न भवति झाली. सिव्हिलिअन कसा वागतो ह्याचें वर्णन टिळकांनीं केलेलें जारडिन ह्यांनीं वाचून दाखविलें. तेव्हां न्यायमूर्ति बॅचलर म्हणाले ही टीका कां रास्त नाहीं ? तात्पर्य जारडिन यांनीं एकेक आक्षेप मांडावा आणि तो परस्पर न्यायमूर्तींनींच थोडाबहुत खोडून काढावा असाच प्रकार बहुधा होता. यामुळें बचावादाखल फारसें बोलण्याचें जिना ह्यांना कारणच पडलें नाहीं. त्यांनीं इतकेंच सांगितलें कीं भाषणामध्यें कोट्या येतात, लोक हंसतात, टाळ्या वाजवितात ह्या गोष्टी चालावयाच्याच. ह्याचा विपरीत अर्थ कोणी करूं नये. लेखाची गोष्ट वेगळी व भाषणाची गोष्ट वेगळी. आणि लोक हंसतात व टाळ्या वाजवितात ह्यावरून बोलणाऱ्याची हटकून द्वेषबुद्धि असते असें म्हणणें गैर आहे. जामीन घेणें ही गोष्ट सोपी दिसते. पण गुन्हा हातून घडला आहे असा अभिप्राय पडल्याखेरिज जामीन मागतां येत नाहीं. जामिन हा कांहीं पोरखेळ नव्हे. मी सुमारें ४० वाक्यें काढून अशीं दाखवीन कीं त्यावरून द्वेषाच्या उद्धेशाचा हा आरोप सफशेल खोटा पडतो. तात्पर्य जिना ह्यांना प्रत्युत्तर असें फार द्यावें लागलें नाहीं. अशा रीतीनें अपीलाची सुनावणी एकाच दिवसांत संपली. आणि लगेच दुसऱ्या दिवशीं ११॥ वाजतां न्यायमूर्ति बॅचलर ह्यांनीं आपला निकाल सांगितला. न्यायमूर्ति शहा ह्यांनींहि वेगळा निकाल लिहून आणला होता तोहि वाचून दाखविला. दोघांहि न्यायमूर्तींनीं टिळक निर्दोषी आहेत असें ठरविल्यामुळें मॅजिस्ट्रेट यांचा हुकूम फिरून जामिनकी व मुचलका रद्द करण्यांत आला.

(८) हायकोर्टाचा निकाल

न्यायमूर्ति बॅचलर ह्यांनीं आपला निकाल दिला त्याचें तात्पर्य असें, "टिळकानीं भाषण केलें त्याचा सारांश व भाषांतर ह्याबद्दल वाद नाहीं. फिर्यादीची मुख्य तक्रार भाषण कडक झालें अशी आहे. पण भाषणांत कोठें कोठें कडक शब्दांची योजना झाली असली तरी एकंदर भाषण आक्षेपार्ह आहे असें म्हणतां येत नाहीं. पूर्वीं न्यायमूर्ति स्ट्रॅची ह्यांनीं ' Dis-affection ' म्हणजे अप्रीति ह्या शब्दाचा अर्थ प्रीतीचा अभाव असा केला आहे. पण माझ्या मतें तो अर्थ बरोबर नाहीं. प्रीति किंवा आवड नसणें म्हणजे द्रोहबुद्धि आहे असा अर्थ इंग्रजी भाषेचें मर्म जाणणारा कोणी म्हणणार नाहीं. स्ट्रॅचीसाहेबांचें हें मत पुढें फुलबेंचनें खोडून काढलेलेंच आहे. मनुष्यानें मी राजद्रोही नाहीं किंवा राजनिष्ठ आहें असें वरचेवर म्हटलें असतां १२४ अ कलमाखालच्या आरोपाला उत्तर होऊं शकतें कीं नाहीं असा एक प्रश्न आहे. माझ्या मतें तसें होऊं शकत नाहीं. राजावर आपली निष्ठा आहे असें टिळकांनीं वारंवार म्हटलें तरी समग्र भाषणावरून त्यांचा हेतु ठरविला पाहिजे. सिव्हिल सर्व्हिस म्हणजे सरकार नव्हे. म्हणून अधिकारी वर्गावरील टीका हा राजद्रोह नव्हे असा एक मुद्दा टिळकांतर्फे मांडण्यांत आला आहे. पण तोहि बरोबर नाहीं. सिव्हिल सर्व्हिस हेंच राज्यकारभाराचें मुख्य साधन आणि तिच्याविरुद्ध द्वेष उत्पन्न झाला असल्यास तसें म्हणतां येईल.

"पण ह्या दोन्ही मुद्यांसंबंधानें इतकेंच म्हणावयाचें कीं, भाषण समग्र घेऊन विचार केला पाहिजे. स्वराज्य हवें असें म्हणण्यामध्यें टिळकांचा हेतु इतकाच दिसतो कीं, प्रजेला राजकीय अधिकार अधिकाधिक मिळावयास पाहिजे आणि इतकीच गोष्ट घेतली तर तीवरून राजद्रोह ठरत नाहीं. वाटेल त्या परिस्थितींत स्वराज्याची मागणी ही निर्दोष ठरेल किंवा तो गुन्हा होणार नाहीं असें मात्र मी म्हणत नाहीं. कारण स्वराज्य ह्या शब्दाचे अर्थ अनेक होऊं शकतात. पण टिळकांना कोणच्या पद्धतीनें हें स्वराज्य मिळावयास पाहिजे हें त्यांचें त्यांनींच स्पष्ट केलें आहे. म्हणूनच ह्या गोष्टीबरोबर टिळकांच्या राजनिष्ठेचीं विधानें घेतलीं असतां ती मायावीपणाचीं किंवा कृत्रिम असें मला म्हणतां येत नाहीं. आतां शब्दाचा परिणाम राजद्रोहकारक झाला तर तोहि गुन्हा होऊं शकतो. टिळकांच्या भाषणांत असभ्यपणाचे व कडक असे उद्गार

अनेक आहेत ही गोष्ट निर्विवाद होय. पण त्यावरून टिळकांचा स्वभाव रागीट आहे, त्याच्या अंगीं सदभिरुचि नाहीं एवढेंच फार तर म्हणतां येईल. मूळ विषय आक्षेपार्ह नाहीं असें एकदां ठरल्यावर भाषणाचा प्रत्यक्ष परिणाम काय झाला एवढेंच पाहणें उरतें. भाषणांतील निवडक शब्द व वाक्यें काढून उभय-पक्षांतर्फे आमच्यापुढें मांडण्यांत आलीं आहेत. पण मी तीं टाकून देतों व एकंदर भाषण वाचून त्याचा निर्विकारपणें विचार करितों. आणि त्यांतील युक्तिवाद लक्षांत घेतां मला असें वाटतें कीं, राज्यपद्धतीविषयीं नापसंती प्रकट करण्याचा टिळकांचा उद्देश खचित होता. पण द्वेष उत्पन्न करण्याचा खचित नव्हता. टिळकांनीं मागितलेल्या मागण्या किंवा पुढें आणलेले आक्षेप किंवा केलेला युक्तिवाद राजकीय दृष्ट्या बरोबर नसेल. तो चुकीचा असेल. पण त्यामुळें कायद्याचें उल्लंघन झालें कीं नाहीं इतकेंच मला पाहावयाचें. इंग्रज लोकांच्या अंमलाखालीं,इंग्रजी राष्ट्राच्या देखरेखीखालीं, त्यांच्या मदतीनें,त्यांच्या सहानुभूतीनें, त्यांच्यांतील उच्च भावनांना जागृत करून हल्लींचा कायदा बदलून आणि तो पार्लमेंटांतून बदलून घेऊन (इतर राष्ट्रांकडून नव्हे) पार्लमेंटाला अर्ज करून टिळकांनीं आपलें कार्य साधावयाचें आहे असें त्यांच्या भाषणांत स्पष्ट दिसून येतें. साम्राज्य राहो पण त्यांतलि सर्व भागांचा एकजीव झाल्याशिवाय तें खंबीर होणार नाहीं इतकेंच टिळक म्हणतात. इतर वसाहतींतून जागृति झाली तशीच हिंदुस्थानांतहि व्हावी इतकेंच टिळकांचें म्हणणें. पण जागृति म्हणजे हातीं तलवार घेणें असा अर्थ नव्हे. बेकायदेशीर अशीहि गोष्ट आपणाला करावयाची नाहीं हीं टिळकांचीं विधानें मी नमुन्यादाखल असें समजतों. आणि ह्या विधा-नांवरून पाहिलें तर राजद्रोह किंवा बेकायदेशीरपणा टिळकांच्या मनांत ह्यावेळीं नव्हता असें म्हणावें लागतें. देशी संस्थानांतील कारभारावरून सिद्ध होणारी हिंदी लोकांची पात्रता, गोऱ्या अधिकाऱ्यांचा भारी पगार, गोऱ्या अधिकाऱ्यांचा परकीपणा, त्यांचें लोकस्थितीविषयींचें अज्ञान इत्यादि विषयीं टिळकानीं विधानें केलीं आहेत तीं बरोबर असोत चूक असोत. पण १२४ कलमांतील 'टीका' ह्या शब्दाखालीं तीं येतात. केवळ निंदात्मक अगर बदनामीकारक नव्हत.

" सरकारनें काय केलें हें न पाहतां काय न केलें हें सांगण्याचा टीकाकाराला अधिकार आहे असें टिळक म्हणतात आणि तें बरोबर आहे. दुर्दैवानें भाषणांत असेच दोन तीन प्रसंग आहेत कीं, त्या संबंधानें टिळकांनीं केलेलीं विधानें

वाईट आहेत. बॅ. जिना ह्यांनींहि फारसें त्याचें समर्थन केलेलें दिसत नाहीं. आणि तीं विधानें उद्धृत करून मी त्यांना प्रसिद्धी देऊं इच्छित नाहीं. पण प्रश्न इतकाच कीं ह्या तुटक विधानांवरून गुन्हा शाबीत होतो कीं काय? विधानें वाईट पण ज्या प्रकरणीं तीं केलीं तीं आक्षेपार्ह नाहींत. निदान इतर जीं रास्त विधानें टिळकांनीं केलीं त्यांचा परिणाम हटकून पुसून टाकण्याइतकीं तरी वाईट खचित नाहींत. ह्या सर्व कारणांकरितां मी मॅजिस्ट्रेट कोर्टाचा हुकूम फिरवितों."

न्यायमूर्ति शहा ह्यांच्या निकालांत टिळकांना दोषमुक्त तर ठरविलेंच आहे.पण न्यायमूर्ति बॅचलर ह्यांच्या निकालापेक्षां त्यांचा निकाल अधिक व्यापक व उदार बुद्धीचा आहे. ते म्हणतात-"स्वराज्य हा शब्द व स्वराज्य मागण्याचा विषय हे स्वतः आक्षेपार्ह नाहींत. ही गोष्ट सरकारतर्फे कबूल करण्यांत आली आहे. अप्रीति शब्दाचा अर्थ स्ट्रॅचीसाहेबांनीं केला तो बरोबर नाहीं. आणि पुढें फुलबेंचच्या निकालांत तो फिरवण्यांतहि आला आहे. सरकार ह्या शब्दाच्या अर्थासंबंधानें वाद आहे. सरकार व सरकारी अधिकारी यांत बॅ. जिना ह्यांनीं फरक दाखविला आहे. एकेक खातें किंवा अधिकारी वर्ग निरानिराळा घेतला तर सरकार म्हणतां येणार नाहीं. आणि त्यांच्यावर केलेली टीकाहि सरकारावर केलेली टीका असें म्हणतां येणार नाहीं. तथापि अशीं पुष्कळ खातीं व असा पुष्कळ अधिकारी वर्ग जमेस धरून त्याच्यावर केलेली टीका अशी होऊं शकेल कीं ती सरकारविषयीं द्वेष-बुद्धि उत्पन्न करूं शकेल. तात्पर्य हा प्रश्न तात्त्विक युक्तिवादानें सुटणारा नाहीं. विशिष्ट परिस्थितींत कोणाचा काय उद्देश होता हें पाहून निर्णय केला पाहिजे. केवळ एकच खातें घेऊन त्याच्यावरील टीका राजद्रोहात्मक असेल, उलट पुष्कळ खातीं घेऊन त्यांतील दोष दाखविले तरी तो एकंदरीनें राजद्रोह होणार नाहीं. प्रस्तुत टिळकांनीं राजाची निंदा केली असा आरोप नाहीं त्याअर्थी टिळकांनीं राजाविषयीं कांहीं चांगले उद्गार काढले तरी ते जमेस धरण्याचें कारण नाहीं. हिंदुस्थानांत कायद्यानें जी राजसत्ता प्रस्थापित झाली आहे तिची राजद्रोहात्मक निंदा झाली आहे किंवा काय इतकाच प्रश्न. मी ह्या प्रश्नाकडे टिळकांच्या एकंदर भाषणावरूनच पाहतों. तीं समग्र वाचलीं असतां त्यांचा स्वाभाविक परिणाम काय होईल इतकीच माझी दृष्टि आहे. मीं हीं सर्व भाषणें मुद्दाम लक्षपूर्वक वाचलीं. आणि त्यांचा समग्र विचार करणेंच योग्य. म्हणून मी निरानिराळ्या वाक्यांवर टीका करीत नाहीं. अशा प्रसंगीं बोलणाराकडे थोडें

झुकतें मापच द्यावें लागतें असें विलायतेंतील न्यायमूर्तींचेंहि मत आहे. टीकात्मक भाषणाचा विचार करतांना थोडा खुलेपणा. थोडा ढिलेपणा ठेविला पाहिजे. ह्या दृष्टीनें विचार करता टिळकांचा हेतु असा स्पष्ट दिसतो कीं, हिंदुस्थानाला होमरूल मिळावें, त्याविषयीं लोकमत अनुकूल व्हावें व लोकांनीं स्वराज्यसंघाला येऊन मिळावें. तसेंच कोणत्याहि बेकायदेशीर मार्गांचा उपदेश टिळकांनीं केला नाहीं ही गोष्ट अगदीं उघड आहे.

" हिंदुस्थान दास्यांत आहे, राज्याधिकारी परकी आहेत असलीं विधानें स्वतः आक्षेपकारक म्हणतां येतील. पण सबंध भाषण वाचलें ऐकलें असतां ह्या तुटक विधानांचा परिणाम फारसा विपरीत होणें शक्य नाहीं. सरकारी वकीलाचें म्हणणें असें कीं, टिळकांच्या भाषणामुळें त्यांच्यावर ' १२४ अ ' कलमाचा गुन्हा लागू न झाला असें मानलें तरी क्रि. प्रो. कोड १०८ कलमाप्रमाणें या भाषणावरून जामीन घेतां येईल. पण मला तसें वाटत नाहीं. भाषण राजद्रोहात्मक आहे इतकी गोष्ट प्रथम दाखवितां आली पाहिजे. १०८ कलमांत तसें स्पष्ट सांगितलें आहे. इतर रीतीनें १०८ कलमाचा उपयोग असेल व आहे. पण राजद्रोहाच्या आरोपासंबंधानें पाहतां तो गुन्हा घडण्यासारखें कृत्य झाल्याचें प्रथम गृहीत धरावें तरच त्यासंबंधानें ह्या कलमाचा उपयोग करितां येतो. "

हायकोर्टानें टिळकांना दोषमुक्त ठरवून जामिनकी रद्द केली याबद्दल यच्चयावत् वर्तमानपत्रांनीं टिळकांचें व हायकोर्टाचें सारखेंच अभिनंदन केलें. या आनंदोत्सवाची खरी समाप्ति टाईम्स ऑफ इंडियानें केली. " मॅजिस्ट्रेटचा निकाल होतांच आम्हीं घाईनें जी टीका केली ती आतां आम्हीं सर्वस्वीं परत घेतली " असें टाईम्सनें जाहीर केलें ! बाहेरगांवाहून आलेल्या अभिनंदनाच्या तारा व पत्रें यांचा ढीग पडला. त्याबद्दल टिळकांनीं खासगी व जाहीर आभारप्रदर्शन केलें. पण त्यांचें खरें लक्ष ह्या अभिनंदनाचें सुख सेवन करण्याकडे नसून या अनुकूल लाटेचा उपयोग आपल्या कार्याला कसा करून घेतां येईल याकडे होता. खटला ही एका अर्थानें इष्टापत्ति होती. पैकीं आपत्ति गेली व इष्ट उरलें. तेवढें पदरांत कसें पाडून घ्यावें याचा विचार त्यांच्या मनांत खळबळूं लागला. सुटकेनंतरच्या केसरींतला अग्रलेख स्वतः टिळकांनींच लिहिला हें गुपित आम्हीं त्यांच्या लेखांचा तिसरा खंड गतवर्षी काढला तेव्हां फोडलेंच आहे. व आम्ही तें फोडलें नसतें तरी त्या अग्रलेखाचा नुसता मथळा वाचूनच हा लेख टिळकांचा असें कोणींहि निक्षून सांगि-

तलें असतें. अग्रलेखाच्या मथळ्यांत त्यांच्या मनांतील खळबळींचें गमक नेहमीं हटकून मिळे तसेंच येथेंहि घडलें. हा मथळा 'टिळक सुटले पुढें काय ?' असा प्रश्न चिन्हांकित आहे. उद्गार चिन्ह व प्रश्न चिन्ह यांतहि मनुष्याच्या भावनाच प्रगट होतात. उद्गार चिन्ह हें निवृत्तिपर आहे. कारण दुःखाचा, सुखाचा, रागाचा, लोभाचा, आशेचा, निराशेचा उपशम उद्गार हा असतो. त्यांत पुढील कार्याची सूचना नसते. याच्या उलट वाचकाला हांक मारून उभे करून त्याच्या विचाराला जागृति देऊन पुढील कांहींतरी प्रवृत्तीचा प्रसंग आहे, अशी गुप्त सूचना प्रश्न चिन्ह करीत असतें. या लहानशा सुटसुटीत मथळ्यांत टिळक सुटले इतक्या पुरताच सुखोद्गार आहे. पण या सुटकेचा उपयोग 'लोकहो तुम्ही काय करून घेणार' असा टिळकांनीं टाकलेला प्रश्न पाहून टिळक आपल्या समोर उभे आहेत व त्यांना कांहीं तरी आश्वासनपर उत्तर दिलें पाहिजेत असें प्रत्येक वाचकाला त्यावेळीं वाटल्याशिवाय राहिलें नाहीं. टिळक म्हणतात, " मी सुटलों ही माझ्या आयुष्यांत महत्त्वाची गोष्ट. कारण पूर्वींच्या दोन्ही खटल्यांत मला शिक्षाच झाली. मी कितीहि चळवळ्या असलों तरी आश्रममृगाप्रमाणें खरोखर निरुपद्रवी आहें हें न्यायकोर्टानें सरकारचा बाण परतवून यावेळीं ठरविलें. मृग पाहिला कीं धनुष्याला बाण जोडणें हा क्षत्रियाचा धर्मच होय. आणि दुष्यंताचा तपोवनांतील दोघां ऋषिकुमारांनीं पुढें येऊन हात वर करून बाण परतविल्याचा प्रकार एकदांच घडला. पण सगळ्या हरिणांना रहावयाला अशीं सुरक्षित तपोवनें कोठून मिळणार ? आणि त्याच्याकरितां असे ऋषिकुमार तरी आयत्या वेळीं कोठून धावून येणार ? " अर्थात् राजद्रोहाची मृगया म्हटली म्हणजे सरकारनें बाण मारावा हा त्यांचा धर्म आणि तो लागूत पडावें हा लोकांचा धर्म. पण टिळक म्हणतात, " हा विचार आपण आतां टाकून देऊं आणि मुद्द्याकडे वळूं. हायकोर्टाच्या ठरावाचा परिणाम प्रत्यक्षपणें माझ्यावरील पाशबंध काढून घेण्याचा दिसला तरी तो फार व्यापक व महत्त्वाचा आहे. अधिकारी वर्गाचे दोष दाखवून टीका करणें हा पर्यायानें राजद्रोह होतो अशी समजूत अधिकाऱ्यांनीं आपली व लोकांची करून ठेवली होती व ती या निकालानें जरी सोळा आणे दूर झाली नाहीं तरी सरकारच्या बाबतींत 'प्रीतीचा अभाव' असणें म्हणजे कांहीं राजद्रोह नव्हे हें तरी कोर्टानें निश्चित ठरविलें. पण हा बोध अधिकारी घेवोत वा न घेवोत. आपण काय करावयाचें ? सुटका झाली.

आनंद वाटला. पेढे खाल्ले. मनुष्यस्वभावाप्रमाणें क्षणभर उत्सव केला. पण नोकरशाहीचे जे दोष दाखविले ते निघून जाणार कसे ! आणि आपली राजकीय प्रगति होणार कशी ! ती आमच्या प्रयत्नाशिवाय नाहीं. अर्थात् तो प्रयत्न सर्वच्या सर्वच उरलाच आहे. हायकोर्टाच्या निकालाचा उपयोग इतकाच कीं वाटेंतील भीति आतां गेली. आळशी लोकांची सबब गेली. टिळक व बेझंटबाई हे बंधमुक्त झाले तरी ते कांहीं राष्ट्राच्या जन्माला पुरले नाहींत. मानीव भीति किंवा विघ्न मार्गांतून दूर होण्याला आम्ही निमित्त झालों पण खरा उद्योग तुमचा तुम्हींच केला पाहिजे. " टिळक म्हणतात, सर्वांनींच आतां स्वराज्यसंघाचे सभासद झालें पाहिजे येवढेंच, केसरीचें तुम्हांस आग्रहपूर्वक सांगणें आहे आणि तुम्ही ' तथास्तु ' केव्हां म्हणतां याची तो मोठ्या उत्सुकतेनें वाट पहात आहे !

(९) खटल्यानंतरची चळवळ

टिळकांपासून सरकारनें जामीन घेतला तरी चळवळ थांबूं शकत नव्हती व थांबविण्याचा टिळकांचा व इतरांचा विचार नव्हता. म्हणून या निकालाविरुद्ध दाखल केलेल्या अपिलाचा निकाल होण्यापूर्वींच स्वराज्यविषयक व्याख्यानमाला सुरू करण्याचें ठरलें. त्यांत फक्त सावधगिरी एवढीच ठेवण्यांत आली कीं, तोंडी केलेल्या भाषणांचा विपर्यास होऊं शकतो व खरें खोटें ठरवीत बसण्याची पाळी येते ती न यावी म्हणून, व्याख्यानें तर द्यावयाचीं पण होतां होईतों विचारपूर्वक व बंदिस्त द्यावयाचीं असेंहि ठरलें. व या व्याख्यानमालेला पुण्यांतच ता. २४ सप्टेंबर रोजीं सुरवात झाली. पहिलें व्याख्यान संघाचे चिटणीस केळकर यांनीं किर्लोस्कर थिएटरांत बॅ. बॅपूटिस्टा यांच्या अध्यक्षतेखालीं दिलें. हेतु हा कीं संघाचे मुख्य अधिकारी अध्यक्ष व चिटणीस यांनींच हा उपक्रम केला म्हणजे इतरांनाहि ही व्याख्यानमाला मार्गदर्शक व आश्वासनपर होईल. दुसरें व्याख्यान स्वराज्यसंघ या विषयावर ता. १ ऑक्टोबर रोजीं दादासाहेब करंदीकर यांचें व्हावयाचें. पण ते मद्रासेस गेल्यामुळें त्यांनीं लिहून पाठविलें तें खाडिलकर यांचे अध्यक्षतेखालीं गोखले यांनीं वाचून दाखविलें.

तिकडे मद्रासच्या बाजूला बेझन्टबाईचींहि व्याख्यानें सुरूच होतीं. निरनिराळ्या प्रांतांतील नेमस्तपक्षानेंहि यावेळीं थोडीबहुत मदतच केली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कलकत्त्यास शशांक जीवनराय यांनीं बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी

यांचे अध्यक्षतेखालीं स्वराज्य या विषयावरच व्याख्यान दिलें. सुरेंद्रबाबूंनीं स्पष्ट शब्दांत सांगितलें कीं काँग्रेसवाल्यांच्या शब्दांनीं बोलावयाचें तर स्वराज्य आणि बेझन्टबाईच्या शब्दांनीं बोलावयाचें तर होमरूल यांची प्राप्ति हिंदुस्थानाला युद्धानंतर झालीच पाहिजे. ता. ८ ऑक्टोबर रोजीं सं. प्रांताची परिषद् गोरखपूर येथें भरली तींत अध्यक्ष या नात्यानें चिंतामणि यांनींहि हिंदुस्थानावर इंग्लंडबरोबर वसाहतीचेंहि अधिराज्य होऊं पाहत आहे तें आम्हांला खपणार नाहीं, स्वराज्याची पात्रता हिंदुस्थानांत आहे, म्हणून स्वराज्याची मागणी सर्वस्वीं योग्य आहे असें सांगितलें. फिरून महाराष्ट्र स्वराज्यसंघातर्फे तिसरें व्याख्यान ता. ८ आक्टोबर रोजीं रामचंद्र गणेश प्रधान यांचें केळकर यांचे अध्यक्षतेखालीं झालें आणि चवथें व्याख्यान ता. १५ आक्टोबर रोजीं पुण्यासच नगरचे वकील हरी केशव पटवर्धन यांचें झालें. अशा रीतीनें या जामिनकीच्या खटल्यानें आतां कोणी बधत नाहीं ही गोष्ट सिद्ध करण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न सुरू झाला व तो यशस्वी ठरला. यापुढेंहि एक पाऊल टाकून संघाचे अध्यक्ष बॅ. बॅप्टिस्टा यांनीं स्वराज्यघटनेचा एक मसुदा तयार करून तो प्रसिद्ध केला. त्याला उद्देशून केसरीनें लिहिलें कीं स्वराज्याची मागणी हे लोक करतात, पण जबाबदार रीतीनें विधायक घटना बनवून स्वराज्य कसें हवें तें सांगावें तें सांगत नाहींत अशीं कांहीं नेमस्त लोकांची नेहमीं तक्रार असते तिला बॅ. बॅप्टिस्टा यांनीं प्रत्यक्ष उत्तर दिलें.

ता. २१ आक्टोबर रोजीं अहमदाबाद येथें मुंबई प्रां. परिषद् भरली ती अर्थातच उभय पक्षांची झाली. या परिषदेचे अध्यक्ष बॅ. जिना हे होते. त्यांनीं आपल्या भाषणांत असें सांगितलें कीं आजवर चाललेलें राज्याचें धोरण सरकारानें यापुढें पूर्णपणें बदललें पाहिजे. बॅ. जिना हे त्यांतल्यात्यांत मुंबईच्या नेमस्त कंपूपैकीं असल्यामुळें त्यांनीं भाषण थोडें जपूनच केलें आणि त्यांच्या बोलण्यांत आवेश असला तरी मुद्यांत तो तितकासा नव्हता. ना. गोखले यांनीं आपल्या मृत्यूपूर्वी एक सुधारणांची योजना केली होती तिचा स्पष्ट उल्लेख न करितां जिनांनीं तिचा अनुवाद केला. आणि वरिष्ठ कौन्सिलांतील १९ सभासदांनीं सर शंकर नायर यांच्या सूचनेवरून जो एक खलिता विलायत सरकारकडे पाठविला होता त्याच्या अनुरोधानें ते बोलले. पण सर्व नेमस्तांची हीच मनोवृत्ति नव्हती म्हणून ना. श्रीनिवास शास्त्री यांनीं आग्रा येथें ता. १४ आक्टोबर रोजीं व्याख्यान दिलें. त्यांत ते

असें म्हणाले कीं यापुढें सरकारच्या नुसत्या आश्वासनांनीं आमचें समाधान न होतां आम्ही होमरूलकरतांच प्रयत्न करणार. जिना यांनीं थोडी चूकहि केली ती अशी कीं त्यानीं आपला आधार म्हणून गोखले यांची योजना घेतली होती. पण ती केवळ टांचणवजा असून खाजगी रीतीनें सर आगाखान यांच्याशीं झालेल्या चर्चेत त्यांना सांगितली होती. ही योजना आगाखान यांच्या संग्रहीं असून पुढें त्यांनीं ती गोखले यांचें राजकीय मृत्युपत्र अशा नांवानें प्रसिद्ध केली. अर्थात् ही योजना व जिना यांनीं रेखाटलेली योजना यांच्यांत तंतोतंत साम्य पाहून लोकांनीं जिना यांच्यावर उघड आक्षेप आणला कीं जिना यांनीं गोखल्यांचें नांव छपवून योजना आपली म्हणून पुढें काढिली यांत त्यांनीं चोरी केली. पण जिना यांचें दुसरेंहि एक चुकलें तें असें कीं, गोखल्यांची योजना दोन वर्षांची शिळी होती व त्यानंतर आतांपर्यंत बरीच अदलाबदल होऊन लोकांच्या आकांक्षेची मजल पुढें गेली होती. १९ नामदार सभासदांनीं योजना लिहून पाठविली तिला महत्त्व इतकेंच होतें कीं, विलायतेंत ज्यांना जबाबदार म्हणतील अशा लोकांनीं ती केली होती. पण या १९ तले बहुतेक लोक नेमस्त होते. ना. पटेल हेहि त्यांत एक होते. पण त्यावेळीं ते नेमस्तांतच मोडत होते. अजून ते राष्ट्रीय पक्षांत चावयाचेच होते. ते यावेळीं नेमस्त असल्याचा पुरावा हाच कीं, पुणें येथें भरलेल्या प्रां० परिषदेला त्यांनीं अध्यक्ष व्हावें अशी विनंति टिळकांमार्फत केळकरांनीं जाऊन त्यांजकडे समक्ष केली होती. पण काँग्रेसमध्यें सामील नसलेल्यांची ही सभा असें म्हणून त्यांनीं तें आमंत्रण नाकारलें. एरवीं ते हा मान सुखासुखीं दवडते ना ? पण या पुढेंहि कांहीं दिवस ते नेमस्तच होते. कारण नारायणराव चंदावरकर, समर्थ वगैरेंनीं जी सुधारणांची योजना लिहून प्रसिद्ध केली तिच्यावर त्यांची एक सही होती.

नोव्हेंबर महिन्यांत काँग्रेस कमिटीनें आपला सुधारणांचा मसुदा तयार केला. आणि मुस्लिम लीगनेंहि आपला मसुदा तयार केला. बॅ. बॅप्टिस्टा यांनीं महाराष्ट्र होमरूल लीगच्या तर्फें आपला मसुदा पूर्वींच केला होता आणि अशा रीतीनें तीन मसुदे लखनौ येथील राष्ट्रीय सभेपुढें विचाराकरितां जाऊन पडले. लंडन काँग्रेस कमिटीतर्फें सर कृष्ण गोविंद गुप्त यांची लखनौ काँग्रेसला प्रतिनिधि म्हणून निवड झाली. ते नोव्हेंबरच्या अखेरीस मुंबईस आले. तेव्हां त्यांनींहि आपल्या भाषणांत सांगितलें कीं, होमरूलसंबंधानें यापुढें विलायतेंत खूप जोराची चळवळ झाली पाहिजे. अशा रीतीनें लखनौच्या राष्ट्रीय सभेच्या सुमाराला लोक-

मताचें एकीकरण होमरूलवर होऊं लागलें होतें. जिना यांनीं अहमदाबादेस म्हटल्याप्रमाणें आतां, " मवाळ व जहाल हा फरक नष्ट झाला आहे. आपण सर्व नॅशनॅलिस्टच झालों " हें विधान जवळजवळ खरें होऊं लागलें. या सर्व गोष्टींना उद्देशून केसरीनें ता. ५ डिसेंबरच्या अंकांत या वाढत्या ऐक्यभावनेचें अभिनंदन केलें. या गोष्टीचा कदाचित् सगळ्यांत खात्रीलायक पुरावा म्हटला म्हणजे ता. १० डिसेंबर रोजीं मुंबईस ना. गोकुळदास पारेख यांच्या अध्यक्षतेखालीं मुंबई व मद्रास होमरूल लीगच्या शाखांमार्फत ॲडव्होकेट सेटलूर यांचें ' हिंदी स्वराज्य ' या विषयावर व्याख्यान झालें व शेवटीं पारेख यांनीं समारोपांत असें सांगितलें कीं, होमरूलच्या बाबतींत व्याख्याते व मी यांचें एकच मत आहे. व याहिपेक्षां आणखी पुरावा म्हणजे मुंबई प्रांतिक काँग्रेस कमिटीनें टिळकांना ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटींत सभासद निवडलें !

ता. १७ डिसेंबर रोजीं टिळकांच्या अध्यक्षतेखालीं सार्वजनिक सभेच्या तर्फे लखनौच्या काँग्रेसला जाणाऱ्या प्रतिनिधींची निवडणूक झाली. सार्वजनिक सभा ही कोणत्याहि काँग्रेस कमिटीला जोडून न घेतां स्वतंत्र राहिली होती. आणि अशा संस्थांना मतदारीचा हक्क मिळावा अशी राष्ट्रीय पक्षाची मागणी असून ती मुंबईच्या ठरावानें मान्य झाल्यामुळें पुणें शहराला स्वतंत्र रीतीनें प्रतिनिधि निवडून पाठविण्याचा मार्ग मोकळा झाला होता. मुंबई इलाख्यांत इतरहि कांहीं जुन्या व स्वतंत्र राहिलेल्या संस्था असून त्यांचीहि अडचण अशीच निघून गेली होती. यामुळें समेटाचा वाद पूर्णपणें मिटला व यापुढें गाडी पुनः रुळावर चालू झाली. अशा रीतीनें होमरूल निदान त्यांतील महत्त्वाचा भाग सुधारणांच्या रूपानें एकदम मागावा येथपर्यंत मजल येऊन ठेपली. तथापि ध्येय एकच ठरलें तरी तें मिळविण्याचे मार्गांत फरक रहाणारच व तो थोडा राहिलाहि. आणि अजूनहि तो वाद मिटला होता असें म्हणतां येत नाहीं. तथापि काँग्रेसच्या इतिहासांत हा एक नवा टप्पा आला. आणि काँग्रेसची सायकल जरी जड बुडाची असली तरी तिच्याबरोबर पण अधिक जलदीनें चालणाऱ्या स्वराज्यसंघांनीं काँग्रेसला येथपर्यंत ओढून आणलें. निष्ठांच्या शब्दांनीं बोलावयाचें तर काँग्रेस ही स्थितिनिष्ठ होती व स्वराज्य संघ हे प्रगतिनिष्ठ होते. एका चिकित्सक बुद्धीच्या बालशिक्षणपंडितानें असें लिहिलेलें आहे कीं "जें तान्हें मूल भल्या मोठ्या पर्वतासमोर उभें केलें असतां भीत नाहीं तें एखादी मुंगी देखील चालत जवळ

आली तर भितें." त्याचप्रमाणें सरकारकडून सुधारणा मिळवावयाच्या तर स्थितिनिष्ठेपेक्षां गतिनिष्ठा हीच अधिक फलप्रद असें म्हणतां येतें आणि कॉंग्रेसवाल्यांनाहि हें तत्त्व हळूहळू पटत चाललें होतें. पण या वेळेस ब्राह्मणेतर संघानें स्थितिनिष्ठांची बाजू राखली म्हणावयाची. कारण हिंदुस्थानांतील जातिभेद मोडेपर्यंत तो स्वराज्याला पात्र असें मानतां येणार नाहीं म्हणून आम्हाला स्वराज्य नको असें ब्रीदवाक्य लिहून त्यानें आपलें निशाण उभें केलें !

सरकारची बुद्धि पालटली नव्हती हें टिळकांवर झालेल्या खटल्यावरून आणि प्रेस–ॲक्टाच्या जुलुमावरून उघड दिसून येत होतें. पण याशिवाय जिल्हानिहाय अधिकाऱ्यांनीं जें वर्तन ठेवलें होतें त्यावरून तें अधिकच ढळढळीतपणें नजरेला येत होतें. याचें एक उदाहरण नोव्हेंबरमध्यें ज्या सालीं टिळक हुबळी, गदग इकडे गेले तेव्हां घडून आलें. पुणें येथील डेक्कन बँकेचे लिक्विडेटर यांच्या विनंतीवरून गदग येथील गिरणीच्या बाबतींत शेठ मनमोहनदास यांना घेऊन टिळक गदग येथें गेले. टिळकांचा सत्कार करावा असें गदग येथील नागरिकांना वाटून त्यांनीं एका मोठ्या खुल्या जागेंत टिळकांना पानसुपारी करण्याचें योजिलें. याच सुमारास धारवाड जिल्ह्याचे अ. पोलिस सुपरिंटेंडेंट ओगॉरमन हे कलेक्टर मि. टर्नर यांसह गदगेस गेले होते. त्यांना या पानसुपारीची बातमी लागली व तिला प्रतिबंध करण्याचें त्यांनीं योजिलें. सभा बंद करणार अशी वदंता दोन प्रहरपासून असल्यामुळें सभेचे चालक निमंत्रण द्यायला गेले तेव्हां टिळकांनीं त्यांना सांगितलें कीं वदंता अशी आहे. पण मी तयार आहें. तरी तुमचें तुम्ही पाहा. अखेर सभा तर ठरलीच. पण टिळक व मनमोहनदास कॉटनमार्केटची पानसुपारी घेऊन सभेच्या जागीं जाऊन पोंचले तों असें दिसून आलें कीं अधिकारी पोलिसपार्टी घेऊन सभेच्या जागीं आले होते व त्यांनीं हजारों माणसें बाहेर हांकून लाविलीं असून प्लॅटफॉर्महि विस्कळित झाला होता. याचें मर्म टिळकांनीं ओळखलें. पण लोकांना सांगितलें कीं, मंडळींना बोलवा व प्लॅटफॉर्म जुळवून मांडा. इतक्यांत ओगॉरमन हे पुढें होऊन त्यांनीं डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांच्या सहीची पोलिस ॲक्टाच्या ४२ व्या कलमाखालीं काढलेली नोटीस टिळकांच्या हातांत दिली. त्यांत लिहिलें होतें कीं, "म्युनिसिपल हद्दींत, रस्त्यांत अगर लोकांस दिसतील अशा ठिकाणीं टिळकांनीं चिथावणीचें कोणतेंहि भाषण करूं नये." टिळकांनीं नोटीस पाहून ती खिशांत घातली व त्यांनीं

ओगॉरमन यांना सांगितलें कीं, " नोटिशींत माझ्या स्वतःवर काय बंधन घातलें आहे तें मी जाणतों. पण तुम्हीं लोकांना जबरीनें बाहेर घालविलें. आणि आंत येऊं देत नाहीं याचें कारण काय ! " तेव्हां अधिकारी म्हणाले कीं, "आम्हांला तोंडी हुकूम आहे." टिळक म्हणाले, "नुसती पानसुपारी देणें घेणें व आभार मानणें यांना ही नोटीस लागूं नाहीं. तरी तशी नवी नोटीस तुम्हांला द्यावयाची असली तर द्या." तेव्हां डेप्युटी कलेक्टर हे काय करूं म्हणून विचारण्याला डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटकडे जाऊन परत आले व म्हणूं लागले कीं, " तुमच्या भाषणांत आभारप्रदर्शनापलीकडे कांहीं येतां कामा नये आणि सर्व समारंभ पांच मिनिटांत उरकला पाहिजे." त्यावर टिळक म्हणाले, "दूर उभे असलेले लोक परत येऊन बसण्यासच पांच मिनिटें लागतील." तेव्हां अधिकारी म्हणाले, "लोक येऊन बसल्यापासून पांच मिनिटें मोजूं." मग धारवाडचे वकील अलूर यांनीं टिळकांना हायकोर्टानें सोडलें या गोष्टीचा उल्लेख करून टिळकांचें अभिनंदन करून पानसुपारी दिली आणि टिळकांनींहि दोनतीन मिनिटें भाषण करून आभार मानले आणि स्वराज्याची मागणी ही कायदेशीर ठरली आहे तरी तें लोकांनीं मागावें असें सांगून भाषण आटपलें. 'श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः' या वाक्याची आठवण टिळकांना व लोकांना या वेळीं झाली असल्यास नवल नाहीं. अवघ्या पांच मिनिटांत सगळें "नवल वर्तलें." गदग येथील दोन देवळांत त्या दिवशीं लोकांनीं शिखरें पाजळलीं. त्याला अर्थातच सरकारची मनाई नव्हती ! त्यांना स्टेशनावर परत पोंचविण्याच्या वेळींहि हजारों लोकांची गर्दी झाली होती.

गदगहून टिळक हुबळीला आले. त्यांच्या आधींच गदग येथील हुकूम हुबळीस आला होता. पण येथें कदाचित् पांच मिनिटांची मुदत हुकमाबरोबर आली नव्हती त्यामुळें हुबळीकरांनीं योजिलेलें पानसुपारीचें कार्य निर्विघ्नपणें पार पडलें. हुबळीचे सत्पुरुष श्रीसिद्धारूढ सभेस हजर होते. तबीब वकील यांनीं हुबळीकरांतर्फे मानपत्र वाचून दाखविलें. उत्तर देतांना टिळकांनीं सांगितलें कीं, आतां मनु पालटत चालला आहे तरी सगळे स्वराज्यवादी बना. लगेच तेथल्या तेथें होमरूल लीगची शाखा स्थापन करण्यांत आली व पानसुपारी फोटो वगैरे सर्व कामें तडीस गेलीं. हुबळीहून टिळक धारवाड येथें आले. गदग येथील वार्ता येथें पूर्वींच आली असल्याकारणानें तेथील पानसुपारीचा समारंभ

लोकांनीं खाजगी आवारांत केला होता. पण यानंतर टिळकांची मिरवणूक लोकांनीं काढली आणि अशा रीतीनें धारवाड जिल्ह्यांतील हा छोटा दौरा थोडक्यांत उरकण्यांत आला. धारवाडहून येतांना वाटेंत बेळगांवकरांनीं मध्येंच टिळकांना उतरवून घेतलें. ता. २२ नोव्हेंबर रोजीं एका खासगी जागेंत पानसुपारीची व्यवस्था केली होती. तेथेंहि टिळकांचें थोडें भाषण झालें. दुसरे दिवशीं टिळक पुण्यास परत आले.

(१०) लखनौची राष्ट्रीय सभा

बेळगांवच्या परिषदेमध्यें राष्ट्रीय पक्षानें राष्ट्रीय सभेंत शिरण्याचें ठरविल्याबरोबर लखनौच्या सभेला जाण्याचा अपूर्व उत्साह सर्व लोकांत प्रगट झाला. लखनौच्या राष्ट्रीय सभेला जितकें प्रातिनिधिक स्वरूप होतें इतकें कोणत्याहि राष्ट्रीय सभेला पूर्वीं आलें नव्हतें व आतां तर तें येतच नाहीं ही गोष्ट कबूल करणें प्राप्त आहे. कोणी आला, कोणी गेला तरी राष्ट्रीय सभा गेलीं ४२ वर्षें सतत चालू राहिली आहे. या अवधींत तिला हजर असलेल्या प्रातिनिधींच्या दृष्टीनें पाहतां दोन चार प्रकार दृष्टीस पडतात. प्रथम कांहीं वेळ प्रातिनिधिक स्वरूपाचा पण लहानसा समुदाय. त्यांत हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती, अँग्लोइंडियन, युरोपिअन इतक्या सर्वांचा समावेश होता. यानंतरच्या काळांत प्रतिनिधींची संख्या वाढली पण हळुहळू मुसलमानांची संख्या कमी झाली. कारण सर सय्यद अहंमद यांनीं केवळ शिक्षणाचा कार्यक्रम आपल्या समाजापुढें उचलून धरला व राष्ट्रीय सभेसारख्या राजकीय संस्थेंत मुसलमान सामील झाले तर त्यांचें नुकसान होण्याचा संभव आहे ही गोष्ट परोपरीनें शिकविली. तिसऱ्या कालावधींत मुसलमान बाहेरच राहिले, पण आंत उरलेल्या समाजांत जहाल व मवाळ असे दोन पक्ष उत्पन्न होऊन त्या कलहाचा कडेलोट सुरतेस झाला. नंतरच्या ६–७ वर्षांत राष्ट्रीय सभा इतकी रोडावली कीं मुसलमान तर नाहींतच पण राष्ट्रीय पक्षहि नव्हता. आणि राष्ट्रीय सभेचें सर्वांत निकृष्ट स्वरूप पाहावयाचें तर १९१३ सालीं बांकीपूर येथें रा. ब. मुधोळकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं जी सभा भरली त्या वेळीं तिला आलें होतें. यानंतरचा काळ म्हटला म्हणजे लखनौपासून दिल्ली अमृतसरच्या सभांपर्यंतचा. या अवधींत फिरून मुसलमान, राष्ट्रीय पक्ष व नेमस्त पक्ष हे सर्व एकवटलेले होते. नंतर कलकत्त्याच्या जादा सभेपासून राष्ट्रीय सभेच्या जमावाला खूप जोर आला. मुसलमनांचा भरणा पूर्वींपेक्षां पुष्कळ अधिक

या अवधींत झाला. पण दुसऱ्या बाजूला नेमस्त व परदेशीय असे कोणीहि राष्ट्रीय सभेंत उरले नाहींत. आतां फिरून राष्ट्रीय सभेंतील संघटनेची चळवळ सुरू झालेली असून नेमस्त, राष्ट्रीय व सहकारी सर्व पक्ष एकत्र होऊं पाहात आहेत. परंतु त्याच्या उलट मुसलमान लोक त्यांतून हळुहळू हटत जात आहेत. या दृष्टीनें पाहतां राष्ट्रीय सभेचा ओघ एखाद्या नदीच्या ओघाप्रमाणें भासतो. प्रथम तिचें स्वरूप लहान होतें. परंतु एखाद्या मोठ्या नदीप्रमाणें तिचें पाणी खांडी पडण्याइतकें कधींहि आटलेलें नाहीं. केव्हां केव्हां मधून मधून पूर यावा त्याप्रमाणें तिचें स्वरूप भरदार असें झालें. तर केव्हां केव्हां कडक उन्हाळ्यांतील प्रवाहाप्रमाणें तिचें स्वरूप अगदीं सूक्ष्म झालें. पण या ४२ वर्षांच्या अवधींत राष्ट्रीय सभेला खरें प्रातिनिधिक स्वरूप लखनौ येथील सभेच्या वेळींच होतें असें म्हटलें असतां फारशी चूक होणार नाहीं.

बेळगांवच्या परिषदेनंतर आपला पक्ष राष्ट्रीय सभेंत ६–७ वर्षांनीं प्रथमच जाणार म्हणून टिळकांनीं आपल्या पक्षाचे जितके अधिक लोक सभेला जातील तितके नेण्याचा कसून प्रयत्न केला. यामुळें एकंदर महाराष्ट्रांतून या सभेला सुमारें चार पांचशें प्रतिनिधि गेले. याच वेळीं स्पेशल आगगाड्या काढून राष्ट्रीय सभेला जाण्याची कल्पना निघाली. ती सिद्ध करण्याचें पुष्कळसें श्रेय मुंबईतील डॉ. साठे प्रभृतींना दिलें पाहिजे. लोक आपल्या परीनें जाणारच पण संघटनात्मक प्रयत्न न केला तर ते ठराविक एक दोन दिवशीं आगगाडींत गर्दी करून फक्त आपली गैरसोय करणार. म्हणून अलिकडे पलिकडे एखादा दिवस वर्ज्य करून एकाच दिवशीं पुष्कळांनीं निघावयाचें जसें ठरविल्यास एका स्पेशल आगगाडीच्या ट्रेनची भरती होते ही गोष्ट लक्षांत आणून डॉ. साठे यांनीं रेल्वे अधिकाऱ्यांकडे खटपट करून स्पेशल ट्रेन काढण्याचें ठरविलें. केवळ होमरूलर व टिळकांचे अनुयायी असे २०० – ३०० लोक सहज जावयास निघतील अशा समजुतीनें ही स्पेशल ट्रेन काढण्यांत आली. म्हणून हिला होमरूल स्पेशल हें नांव यथार्थपणें देतां आलें. लखनौला जाण्याकरितां स्पेशल ट्रेन निघणार असें प्रसिद्ध होतांच पुणें, मुंबई, वऱ्हाड, नागपूर व महाराष्ट्रांतील इतर शहरें येथून भडाभड तारा व पत्रें पाठवून लोकांनीं आपली जागा राखून ठेवण्याविषयीं मुंबई नॅशनल युनीअनकडे कळविलें. आणि गर्दी इतकी झाली कीं ट्रेन निघण्याच्या आधीं दोन दिवस बहुतेक सगळ्या जागा भरून गेल्या !

टिळक व इतर कांहीं मंडळी मुंबईस आधीं एकदोन दिवस गेली होती. तारीख २३ डिसेंबर रोजीं व्यवस्थापकांनीं कोणी कोठें बसावयाचें यासंबंधानें ठरवून प्रत्येक डब्यावर लोकांच्या नांवच्या चिठ्या लावून टाकल्या होत्या. रात्रीं ८॥ च्या सुमाराला ही गाडी मुद्दाम वेगळ्या प्लॅटफॉर्मवर आणून ठेवण्यांत आली. आणि टिळकप्रभृति मंडळी गाडींत जाऊन बसण्याच्या वेळीं स्टेशनवर इतकी गर्दी लोटली कीं ती हटवून गाडींत जाऊन बसणाऱ्या लोकांना वाट मिळण्याला मुंबईच्या स्वयंसेवक मंडळीला फारच श्रम घ्यावे लागले. स्पेशल ट्रेन निघण्याची कल्पना नवीन असल्यामुळें कोणत्याहि अशा नवीन कल्पने-प्रमाणें सर्व लोकांत तिनें मोठें कौतुक उत्पन्न केलें. आणि होमरूलर मंड-ळीचा भरणा पुष्कळ होतो इतकेंच नव्हेतर तिच्यांत संघटनाहि विशेष होऊं शकते याचेंच हें लक्षण असें लोक म्हणूं लागले. टिळकांच्या डब्यांत फुलांच्या हारांचे भारे येऊन पडलेच होते. पण त्यांच्या डब्याला ते बाहेरू-नहि लटकविण्यांत आल्यामुळें या स्पेशल ट्रेनला एक प्रकारें विजयोत्सवाचें स्वरूप आलें होतें. स्पेशल ट्रेनचें वेळापत्रक आधींच वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाल्यामुळें मुंबईपासून लखनौपर्यंतच्या लोकांना आगाऊ सूचना सहजच मिळाली. आणि टिळक सात वर्षांनीं विशेषतः सहा वर्षांच्या तुरुंगवासांतून जगून वांचून येऊन राष्ट्रीय सभेला निघाले म्हणून त्यांना भेटण्याकरितां व त्यांचें दर्शन घेण्याकरितां वाटेंतील मोठमोठ्या बहुतेक स्टेशनवर लोकांनीं सत्काराची तयारी करून ठेवलेली होती. त्याचा परिणाम एक मात्र असा झाला कीं, आगगाडींतील मंडळींना रात्रीं स्वस्थपणें झोंप मिळावी ती मिळाली नाहीं. बहुधा प्रत्येक स्टेशनवर गाडी पोंचतांच तेथें जमलेला मोठा समाज जयजयकार करून गाडींतून टिळकप्रभृति मंडळींना खालीं उतरून घेऊन त्यांना पानसुपारी देई, पण गाडींतल्या मंडळींची तक्रार कोण ऐकणार ? कारण स्टेशनवर जमलेल्या लोकांचीहि तशीच झोंपमोड झाली होती. गांवोगांवच्या लोकांनीं त्या दिवशीं रात्र अशी मानलीच नाहीं. वाटेंत मनमाड, भुसावळ अशा सांध्याच्या जागीं या स्पेशल गाडींतून जाणारे त्या त्या भागांतील होमरूलर येऊन मिळाले. कल्याणास बापुसाहेब फडके, चाळीसगावांस नामदार उपासनी व काझीसाहेब, भुसावळेस गोगटे वकील इत्यादिकांनीं टिळकांचा सत्कार केला. भुसावळ स्टेशनवर होमरूल लीगचें निशाण आगगाडीवर चढविण्यांत आलें. हरदा येथें दोन प्रहरीं साडेबारा

वाजतां गाडी पोंचण्याची असल्यामुळें पाहुणे मंडळींना भोजन घालण्याची योजना स्थानिक पुढाऱ्यांनीं केली. गाडींतून उतरून जेवण करून फिरून आगगाडींत बसण्याइतकाच वेळ अधिकाऱ्यांनीं वेळापत्रकांत ठेवला होता. तथापि जेवणाच्या गर्दींत पानसुपारी व व्याख्यानें यांच्या गर्दीची भर पडली होती. यामुळें हा ठराविक दीड तासाचा वेळ पुरला नाहीं. स्वयंसेवक लोक पंक्ती वाढून हातांत वाढणीं घेऊन सज्ज राहिले होते. पाहुण्यांनींहि जसें ज्याला बनेल त्या प्रमाणानें कोणी थंड पाण्यानें, कोणी ऊन पाण्यानें आंघोळ करून जेवण उरकून घेतलें. पण अशा ह्या तांतडीच्या भोजनप्रसंगींहि हौशी लोकांनीं श्लोक किंवा पदें म्हणण्यास कमी केलें नाहीं. भोजनोत्तर पानसुपारी होण्याच्या ठिकाणीं गांवचे लोक आधींच सभा भरवून बसले होते त्या ठिकाणीं मंडळी जातांच टिळकादि पाहुण्यांच्या सत्काराचीं व आभारप्रदर्शनाचीं भाषणें थोडथोडीं सूत्ररूपानें होऊन सर्व मंडळी धांवत परत येऊन आगगाडींत आपल्या जागीं बसली. वेळापत्रकांतील वेळ चुकण्याला म्हणजे लांबण्याला येथून थोडा प्रारंभ झाला. आधीं साडेदहा वाजतां खांडव्यास न्याहारी झाली होती. आणि त्यानंतर १२ वाजतां हें चमचमीत जेवण मिळालें. अशा रीतीनें प्रवासांत होणारी उपासमार लोकांची यावेळीं भरून निघाली. डॉ. सालपेकर यांनीं जिलबी, तोंडलीभात वगैरे पक्वान्नेंहि केलीं होतीं. आणि मंडळीला संकोच काय तो आगगाडीच्या टाइमटेबलामुळें होईल तितकाच होता. पाहुण्यांचें आवाहन व विसर्जन मंगलवाद्यांत होऊन सुमारें २॥ वाजतां गाडी पुढें निघाली. दोन प्रहरीं चार वाजतां हुशंगाबादचे गांवीं लोकांनीं मसाल्याच्या केशरी दुधाचे हंडे तयार ठेवले होते. त्यांचाहि समाचार घेण्यांत आला. भोपाळला गाडी रात्रीं साडेआठ वाजतां पोंचली. वास्तविक भोपाळ हें मुसलमानी व मागासलेल्या संस्थानी राज्यांतील एक. तेथें सरकारी कटाक्ष विशेष. हिंदु पुढाऱ्याबद्दल आदर नाहीं. अशी स्थिति असतांहि तेथें गांवच्या लोकांनीं जो सत्कार समारंभ केला तो त्या मानानें फारच अपूर्व वाटला. स्टेशनवर सुमारें ५०० मुसलमान लोक हजर होते. प्लॅटफार्मवर बैठकी पसरून दिल्या होत्या. फळफळावळ, दूध, चहा सर्वच तयारी होती. पण सत्काराकरितां जमलेल्या लोकांतून वाट काढून पाहुण्यांना फराळाकरितां मांडलेल्या टेबलापर्यंत जाऊन तेथें खाऊन पिऊन परत गाडींत येऊन बसण्याचीच मोठी मुष्कील झाली. अशा रीतीनें दिवसभर खाण्यापिण्याची व्यवस्था चांगली झाल्यानें कोणालाहि आपल्याबरो-

बराचा डबा सोडण्याची पाळी आली नाहीं. उलट सत्काराच्या पदार्थांचा योग्य परामर्ष घेण्याची पंचाईत पडली.

भोपाळनंतर वाटेंत भिलसा, बिन्ना, ललितपूर, झांशी, ऐठ ओराय या स्टेशनांवर पानसुपाऱ्या झाल्या. दिवस थंडीचे असतांहि बहुधा प्रत्येक स्टेशनवर लोकांची गर्दी होऊन राहिलेली होती. आणि अनोळखी लोकहि टिळकांचा डबा हुडकून काढून त्यांना खालीं उतरून पानसुपारी घेण्याला आग्रह करीत. कारण असा सत्कार करण्याला ओळख लागत नाहीं. आणि ओळखीचा मनुष्य असला तरच त्याच्याकरितां उतरण्याची तसदी घ्यावयाची असा टिळकांचाहि स्वभाव नव्हता. एखाद्या स्टेशनवर गाडी थोडा वेळ थांबली किंवा लोकांना टिळकांचा डबा नेमका सांपडला नाहीं किंवा इतर डब्यांतील लोकांतच टिळक बसले आहेत अशी समजूत होऊन सत्काराचा भर भलत्याच डब्यावर पडला व गाडी सुटल्यामुळें लोकांची तारांबळ झाली तरच टिळक या दगदगींतून सुटत. नाहींतर टिळकांना उठून अंगांत ओव्हर कोट डोक्याला टोपी, घालून खालीं उतरावेंच लागे. आणि सत्कार व आभारप्रदर्शन हे दोन्ही समारंभ चार दोन मिनिटांत उरकावे लागत. अपरात्रीं दोन ते चारच्या दरम्यान फारशीं मोठीं स्टेशनें आलीं नाहींत. एखाद्या लहान ठिकाणीं गाडी उभी राहिली तर लोक नुसते नमस्कार करून व मागें पुढें खेपा घालून टिळकांचा सत्कार करण्याची आपली हौस भागवून घेत.

तारीख २४ चा दिवस अशा थाटामाटाच्या प्रवासांत गेल्यावर ता. २५ रोजीं सकाळीं गाडी कानपूर येथें पोंचली. तिची ठरलेली वेळ ७-७॥ वाजतां होती. तथापि तिला अडीच तीन तास उशीर झाला. कानपुरास ही वेळ सोईची असल्यामुळें सत्कारसमारंभ व्यवस्थित झाला. स्पेशल ट्रेननें लखनौ स्टेशन ११॥ वाजतां गांठलें. गाडी पोंचतांच लोकांची उताविळी, गोंगाट, जयशब्द यांची गर्दी कशी झाली असेल याची कल्पना सहज करितां येईल. गाडीला अडीच तीन तास उशीर झाल्यामुळें बरेच लोक निराश होऊन परत गेले होते. बाहेर आगाशींत पोलिस व स्वयंसेवक यांनीं मिरवणुकीची व्यवस्था केली होती. सर्वजण मोटारींत बसल्यावर लोकांनीं पाहिलें कीं टिळक आतां चटूदिशीं निघून जातील. मिरवणुकीला अवसर सांपडणार नाहीं. म्हणून त्यांतल्या त्यांत जे अधिक आग्रही व हौशी होते त्यांनीं मोटारीला गराडा घातला व मोटार हलूं देत नाहीं असें सांगितलें. व्यवस्थापक व पोलिस हे मोटारीच्या ड्रायव्हरला गाडी चालू करा असें ओरओरडून सांगत

होते. आणि तेहि बिचारे आपल्याकडून होईल तितक्या जोरानें गाडी काढण्याची शिकस्त करीत होते. सर्कशींत एखादे वेळी एकटा मनुष्य मोटार थांबविण्याचा प्रयोग करून दाखवितो मग येथें जमलेल्या शेंकडों लोकांना तो प्रयोग करणें फारच सोपें होतें. इतक्यांत एका कल्पक मनुष्यानें कोणाला न कळतां चाकू घेऊन मोटारच्या फुगीर रबराच्या धांवा कापल्या. तेव्हां मोटार थबकून खालींच बसली. ती पुढें चालणें अशक्य झालें. तेव्हां या इष्ट आपत्तीला सर्वांनाच वश व्हावें लागलें. रबरी धांवा कापणाऱ्या गुन्हेगाराला शिक्षा न होतां उलट त्याचा जयजयकार करण्यांत आला. नंतर एक मोठी गाडी पुढें आणून तिचे घोडे सोडण्यांत आले. आणि तींत बसवून त्यांची मिरवणूक स्वस्थपणें काढण्यांत आली. स्टेशनावरून चारबाग, अमिनाबाद वगैरे भागांतून ही मिरवणूक चालली. वाटेंत पानसुपाऱ्या होतच होत्या. निम्या वाटेंत पं. मदनमोहन मालवीय हे टिळकांना सामोरे आले. आणि उभयपक्षीं सत्कार-समारंभ होऊन पं. मदनमोहन मालवीय यांना गाडींत घेऊन मिरवणूक बाजारांतून छेदीलाल यांच्या धर्मशाळेकडे पोंचली. या गोष्टीला सुमारें १॥–२ वाजले. धर्मशाळेच्या गच्चीवर उभे राहून टिळकांनीं नमस्कारपूर्वक लोकांचे आभार मानले व ‘ तुम्हा भाग्यवान् लोकांच्या या शहरीं होमरूलचा झेंडा उद्यां राष्ट्रीय सभेपुढें फडकणार ’ अशा अर्थाचें थोडक्यांत उत्साही भाषण करून प्रचंड जनसमुदायाला रजा दिली.

धर्मशाळेंतील व्यवस्था व्यवस्थापकांनीं आपल्याकडून फार चांगली केली होती परंतु थंडीचे दिवस, पाहुण्यांची गर्दी, जागेचा संकोच यामुळें पुष्कळशा सोई ज्याला त्याला आपल्या आपण करून घ्याव्या लागल्या. टिळकांच्या दिमतीला दिलेली जागा त्यांतल्या त्यांत चांगली पण तीहि लहानच. दर्शनास येणाऱ्या लोकांची अखंड रीघ. यामुळें इतक्या परिश्रमानंतर बाजूला जाऊन निवांतपणें असें पडण्याची टिळकांना सोय नव्हती. थंडीचे दिवस, सर्वांना पाणी ऊन मिळण्याची अडचण. स्वयंपाक वगैरेला सुमारें ३ वाजल्यानंतर सुरवात झाली. आणि संध्याकाळपर्यंत कोणीकडून तरी स्नान उरकून मिळतील ते चार दोस घांस घेऊन बिछान्याकरितां जागा आंखून सामान व्यवस्थित लावून देतां देतां पुरेवाट झाली. आदले दिवशीं भोगलेल्या चैनीचा वचपा या एका दिवसांतील हालांनीं निघाला ! पण दुसऱ्या दिवसापासून घडी सरासरी बसली.

लखनौ येथील राष्ट्रीय सभेचा मंडप प्रशस्त असून उत्तम रीतीनें शृंगारलेला होता. पण त्या सर्व शृंगारांत खरी शोभा म्हटली म्हणजे स्वराज्याची मागणी निरनिराळ्या शब्दांनीं व्यक्त करणाऱ्या रंगीत कागदाच्या अक्षराच्या पाट्या चहूंकडे झळकत होत्या ही होय. जिकडे तिकडे 'संहतिः कार्यसाधिका' आणि 'स्वराज्याची तहान सुराज्यानें भागणें शक्य नाहीं' हीं वाक्यें कॉंग्रेसच्या मंडपांत व बाहेर चोहोंकडे झळकत होतीं. एकी ही खरोखर नको कोणाला? जे नेमस्त लोक कॉंग्रेस घटनेचें दार कांहीं एका हट्टानें रुंद उघडण्याचें नाकारीत होते त्यांनाहि बाहेर राहिलेले लोक लखनौ येथें आंत आलेले पाहून आनंद झाला नसेल असें मानणें ही सैतानी कल्पना होय. टिळक मंडालेहून सुटून जगून वांचून पुनः राष्ट्रीय सभेंत आलेले दिसले हें पाहून त्या सगळ्याच समाजाला आनंद व कौतुक वाटलें असलें पाहिजे. सुरतेची आठवण दुःखदायक असली तरी काळानें बुजत नाहीं अशी आठवण कोणती असते ? शिवाय नेमस्तांनाहि टिळकांना थोडेसें असें म्हणण्याला जागा करून दिलीच होती कीं नाहीं कीं, " सार्वजनिक सभेकडून निवडून या कीं आणखी कोणीकडून या. पण प्रतिज्ञालेखावर शेवटीं सही केलीतच कीं नाहीं ? स्वातंत्र्यवादी सुद्धां राष्ट्रीय सभेंत असावेत असें म्हणतां म्हणतां त्यांना बाहेर ठेवून साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्य पत्करून कॉंग्रेसच्या आश्रयाला अखेर आलांतच! घटनेंत आतां पुढें काय दुरुस्त्या कराल त्या पाहूं. पण आम्हीं तयार केलेले नियम मानल्याचें तुम्हीं कबूल केलेंच कीं नाहीं ? आम्ही कांहीं कधीं तुमच्या राष्ट्रीयपक्षाच्या परिषदांना आलों नाहीं. तुमची घटना अशी करा, तशी करा, म्हणून तोंडें वेंगाडलीं नाहींत, तुमच्या पुढाऱ्यांकडे जाऊन पायपिटी केली नाहीं. यावरूनच सत्पक्ष कोणाचा तो दिसून आला. आणि आमचा सत्पक्ष होता म्हणूनच हट्ट नव्हता तर शुद्ध सत्याग्रह होता. " ही कित्येकांच्या मनची भाषा टिळकांना मनानें ऐकूं येत नसेल असें नाहीं. कित्येकांच्या चेहऱ्यावरहि ती थोडीशी उमटलेली त्यांना दिसली असेल. आणि उलट तिला काय उत्तर द्यावयाचेंहि तेंहि त्यांनीं मनानें कदाचित् दिलें असेल. पण ती वेळ असल्या सूक्ष्म विचारांनीं मानापमानाचें देणें घेणें फेडण्याची नव्हती. झाल्या गोष्टींत कोणीहि कोणाचा केवळ व्यक्तिशः दुःस्वास केला होता असें नाहीं. मतभेद होते ते प्रामाणिकपणाचे होते. पण सर्वच पक्ष आतां एकप्रकारें वरच्या वाऱ्याला लागलेले असल्यामुळें सर्वांच्या मनाची वृत्ति व्यक्तिनिरपेक्ष आणि उच्च भावनांकडे वळली होती.

राजकीय मतभेदामुळें प्रथम वाद, नंतर औदासिन्य, शेवटीं विद्वेष अशा परंपरेनें हळुहळू वैर निर्माण झालें. सुरतेच्या बखेड्याला इतर कारणें काय वाटेल तीं झालेलीं असोत पण प्रामाणिक राजकीय मतांतील तीव्र मतभेद हें प्रमुख कारण नव्हतें असें कोणासच म्हणतां यावयाचें नाहीं. कारण या बखेड्यांत स्नेहीस्नेही किंबहुना भाऊभाऊ अशी मंडळी वांटली गेलेली पुष्कळांना माहित आहेत. सुरतेचा बखेडा ही काय एका अर्ध्या तासाची गोष्ट होती. पण त्यापूर्वी व त्यानंतर कांहीं वर्षेपर्यंत जो वाद माजला होता तो खऱ्या तात्त्विक मतभेदाशिवाय कसा चालूं शकता ? हा वाद कांहीं सभा जिंकून पंडितगिरीची पदवी अथवा अजिंक्यपत्र मिळविण्याकरितां नव्हता किंवा सार्वजनिक नाटकांतलें तें एखादें सोंग नव्हतें. ज्या वादानें डोकीं फुटलीं, रक्तें सांडलीं, घरें उजाड झालीं, कुटुंबें उध्वस्त झालीं, मित्रांचे शत्रु झाले त्या वादाच्या मुळाशीं राजकीय तत्त्वांचे सिद्धांत बरेचसे होते ही गोष्ट राजशास्त्राची चिकित्सा करणाऱ्याला नाकबूल करतां यावयाची नाहीं. या परिणामाविषयीं जितकें दुःख वाटतें तितकेंच कारणाविषयीं कौतुक वाटतें. अशा रीतीनें मतभेद हा तत्त्वाचा असल्यानें त्या तत्त्वालाच निराळी दिशा लागल्यामुळें जुने भेद लोपून जावे निदान नवे भेद उत्पन्न होईपर्यंत तरी एकी राहावी ही गोष्ट सर्वसंमत झाली. म्हणूनच लखनौ येथें सर्व पक्षांचे लोक पुनः एकत्र जमा झाले. हिंदी राजकारणाच्या खेतांत जहालमवाळांच्या भांडणाच्या तीक्ष्ण नांगरानें जमीन पूर्वीच उकरली आणि मध्यें चर पाडून माती दोंबाजूंला गेली. पण महायुद्धानें उत्पन्न झालेल्या आशेच्या कुळवानें दोहों अंगची माती चरांत टाकून फिरून ते बुजविले.

स्वागताध्यक्ष जगत् नारायण यांनीं आपल्या भाषणांत बाहेर राहिलेले जहाल व मुसलमान हे दोघेहि कॉंग्रेसमध्यें आल्याबद्दल अभिनंदन केलें. बाबू अंबिकाचरण मुजुमदार यानीं अध्यक्ष म्हणून भाषण करतांना म्हटलें कीं, ' १९०७ सालीं सुरत येथें फ्रेंचांच्या प्राचीन बागेंत ज्या कॉंग्रेसची दुफळी झाली ती आज नऊ वर्षांनीं लखनौच्या केसरबागेंत पुनः जोडली गेली ही आनंदाची गोष्ट होय,' पुढें आणखी एक मार्मिक वाक्य ते बोलले तें असें. " यापुढें वृद्धांनीं तरुणांना झिडकारूं नये आणि तरुणांनीं वृद्धांचा उपमर्द करूं नये. दूरदृष्टि, पोक्त विचार, सावधगिरी हे गुण खरे पण त्यांचा अतिरेक झाला म्हणजे त्यांचें पर्यवसान भागू-

बाईपणांत व नैतिक अधःपातांत होते. उलटपक्षीं उत्साह जोम हे गुण प्रशंसनीय आहेत खरे पण उतावीळपणाच्या भरांत संस्थेचा चुराडा होत असतो. म्हणून एकमेकांचे दोष काढीत न बसतां ज्या पुढाऱ्यांनीं आजपर्यंत विजय मिळविला नसला तरी चिकाटीनें व विश्वासघात न करितां झगडा चालू ठेवला त्यांच्या पाठोपाठ आपण जाऊं या. या दृष्टीनें सुरतेच्या बखेड्यानंतर आज नऊ वर्षांनीं लखनौस आमच्यामध्यें परत आलेले माझे मित्र टिळक यांचें मी आनंदानें अन्तः-करणपूर्वक स्वागत करितों. तेहि आपल्यांतलेच आहेत यास्तव त्यांचा आमचा कधींहि वियोग न होवो." सुरतेनंतर जी काँग्रेस भरली तिच्या अध्यक्षांनीं असें म्हटलें कीं जे आमच्यांत नाहींत ते आमचे नव्हतेच. आणि आतां लख-नौच्या अध्यक्षांनीं तेहि आपल्यांतलेच आहेत असें म्हटलें. हें पाहिलें म्हणजे एखादी तापट आई रागावली असतां मुलाला मेल्या म्हणते आणि फिरून प्रेमानें त्यालाच चिरंजीव म्हणून लिहिते या घरगुती प्रसंगाची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाहीं.

प्रथम दोन दिवस विषयनियामक मंडळांत ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें केलेली व मुस्लीम लीगनें केलेली अशा सुधारणांच्या योजना एकत्र घेऊन कलमवार वाचून निष्कर्षरूप एक नवी योजना सर्वानुमतें मंजूर झाली. या योजनेला पुढें बरेच दिवस "काँग्रेस–लीग–स्कीम" या नांवानें प्रसिद्धि आली. ही योजना ठरावाच्या रूपानें तिसऱ्या दिवशींच्या सभेंत बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं मांडली. या ठरावाची प्रस्तावना विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. कारण तींत स्वराज्याच्या पात्रापात्रतेच्या वादाला कायमची मूठमाती दिली आहे. या प्रस्तावनेसह ठरावाचा अर्थ असा कीं "आमचा देश पूर्वीं स्वराज्याला, पारखा नव्हता आजहि तो त्याला पात्र आहे. तथापि आम्हीं आज मागत आहों इतक्या तरी सुधारणा राज्यकारभारांत झाल्या पाहिजेत. म्हणजे आम्ही त्या स्वराज्याचा पहिला हप्ता म्हणून स्वीकारण्यास तयार आहों." म्हणून लखनौच्या काँग्रेसनें स्वराज्याचें निशाण रोवलें असें सर्वांनीं म्हटलें. यासंबंधानें केसरीनें लिहिलें तें असें:—

"शुक्रवार ता. २९ डिसेंबर १९१६ हा दिवस हिंदी राष्ट्राच्या इतिहासांत— निदान ब्रिटिश रियासतीच्या इतिहासांत-सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्यासारखा उग-वला ह्याविषयीं शंका नाहीं. कारण त्या दिवशीं आम्हीं वर म्हटल्याप्रमाणें हिंदी

स्वराज्याचें निशाण लखनौ येथें गोमती नदीच्या तीरावर रोवलें गेलें! जुन्या काळचे ऐतिहासिक प्रसंग आठवून व केवळ कल्पनेनें त्यांचें भडक रंगाचें चित्र बनवून अद्‌भुत रस आळवीत बसणारे कवी पुष्कळ भेटतात किंवा भविष्य-वादाची चटक लागलेली असल्यामुळें पुढें कधीं काळीं येणाऱ्या सुवर्णयुगाचाच अद्‌भुतपणा ज्यांना पटूं शकतो असेहि लोक आढळून येतात. पण वर्तमान-काळीं किंबहुना प्रत्यक्ष डोळ्यापुढें घडणाऱ्या गोष्टींचा अद्‌भुतपणा पटून त्याचें स्वारस्य घेण्याला जी सहृदयता लागते ती कांहीं विशेष व दुर्मिळच होय. असली लोकोत्तर रसिकता ज्या थोड्या लोकांना ईश्वरानें दिली असेल त्यांनाच लखनौ येथील राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत स्वराज्याच्या मागणीविषयीं जो ठराव गेल्या शुक्रवारीं मंजूर करण्यांत आला त्याचें महत्त्व कळून येईल. चालू राजकारण डोळ्यानें प्रत्यक्ष दिसतें म्हणून तें कांहीं रुक्ष किंवा कमी अद्‌भुत खास नव्हे. आणि इतिहास झाला तरी त्यांतील कोणालाहि अद्‌भूत प्रसंग हा कोणत्याना कोणत्या तरी वेळीं 'चालू राजकारणच' होता कीं नाहीं? शुक्रवारचा ठराव म्हणजे हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय आकांक्षेनें केलेला मुकुटधारणविधीच होय! या समारंभाला तिची सर्व प्रजा आपापला नजराणा घेऊन हजर होती. हिंदुस्थानांतील असा एकहि वर्ग नसेल कीं ज्याचे प्रतिनिधि या समारंभास आले नव्हते. जातिभेद, मतवैचित्र्य, व्यक्तिद्वेष वगैरे राष्ट्रीय-कार्योच्छेदक पिशाचांनींहि गोमतीच्या प्रवाहांत गति घेतली व नवीन शुभ देह धारण करून मंगळ आशिर्वादच दिला. ब्रिटिश रियासतीचा इतिहासकार झाला तरी तो उद्यां याहून दुसरें काय म्हणणार? आपलें राजकीय हृद्गत हुडकून काढण्याला व त्याला समर्पक अशा शब्दांचें रूप देण्याला राष्ट्राला पांच पन्नास वर्षें लागलीं खरीं. पण हें हृद्गत त्याचें त्याला आतां खरें कळून आलें आणि गेल्या शुक्रवारीं सर्व राष्ट्रानें एकमुखानें त्याचा एवढा मोठा उच्चार केला कीं त्याचा आवाज सर्व जगभर पसरला. अर्थात् त्याचा विसर त्याला स्वतःला यापुढें पडणें शक्यच नाहीं व त्याच्या हातून यापुढें जो जो म्हणून उद्योग होणार तो तो तें हृद्गत सफळ होण्याकरितांच होईल यांत शंका नाहीं.

"एखादें काठी कापडाचें निशाण किंवा जरीपटका प्रतिपक्षी प्रबळ झाला असतां त्याला काढून टाकतां येतो किंवा हस्तगत करून पायाखालीं तुडवितां येतो. पण हिंदी राष्ट्रानें स्वराज्याची मागणी करून रोवलेलें हें अपूर्व निशाण आतां त्याचा कोणताही प्रतिपक्षी काढून टाकण्यास समर्थ होणार नाहीं. सरकार आज-

पर्यंत हिंदी लोकांतील दुफळीमुळें स्वराज्यवाद्याची कींव करीत असे पण आतां ह्या कामीं निराश्रित म्हणून स्वतः सरकारचीच कींव आम्हांला यापुढें करावी लागणार ! राष्ट्रीय सभेच्या जन्मापासून हिंदुमुसलमानांमध्यें फूट पडण्यास सुरवात झाली व गेल्या दहा वर्षांत खुद्द हिंदु लोकांमध्येंहि त्यांतल्यात्यांत अधिक नेमस्त असणाऱ्या लोकांस हातीं धरून फूट पाडण्याचा प्रयत्न अनेक व्यक्तींनीं बरेच दिवसपर्यंत यशस्वी रीतीनें केला. पण काळच उलटला म्हणजे उलट्याचें सुलट होण्यास वेळ लागत नाहीं व तीच गोष्ट हिंदु-मुसलमान आणि नेमस्त--जहाल हे दोन मोठे पक्षभेद अवघ्या २५ वर्षांत नाहींसे होण्याच्या कामींहि दिसून आली. हिंदु--मुसलमानांचें वैर एका अर्थानें अनेक शतकांचें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं आणि मवाळ-जहाल हा भेद जरी अगदीं अलीकडचा तरी पक्षभेदाच्या दृष्टीनें पाहतां तो हिंदुमुसलमानांच्या वैराइतकाच किंबहुना अधिक घातक होऊन राहिला होता हें कांहीं खोटें नाहीं. पण हे पक्षभेद उगवत्या राष्ट्रीय बुद्धीच्या तेजामुळें वितळून गेले. शेवटल्या मुसलमान नबाबाच्या राजधानींत मुसलमान व हिंदु विद्वान् आणि राइस एकाच सभापठिावर बसून त्यांनीं प्रत्यक्ष स्वराज्याची ताबडतोब मागणी केली त्याअर्थीं ब्युराक्रसीची सद्दी आतां संपली असें तिनें खास समजावें हा इशारा आम्ही बेलाशक देऊं शकतों. राष्ट्रांत दुफळी माजवूं इच्छिणाऱ्या अँग्लोइंडियन शकुनींना अशिक्षित किंवा अस्पृश्य वर्गाकडे धांव घेण्याशिवाय आतां गत्यंतर उरलें नाहीं पण हें त्यांचें आधारस्थानही त्यांना फार दिवस लाभण्याचा संभव नाहीं. कारण सर्वच लोकांना आतां हें निश्चित कळूं लागलें आहे कीं, हिंदी लोकांपैकीं कोणत्याहि वर्गाच्या हातीं सत्ता आल्यास ती एका दृष्टीनें आपल्याच हातीं आल्यासारखी आहे. अशी बुद्धि खरोखरच उदित झाली असती तर कायदेकौन्सिल वगैरेंतून आपल्या प्रतिनिधींचें प्रमाण काय राहावें याविषयीं खाजगी करारमदार करून घेऊन कां होईना पण—स्वराज्याचे अधिकार एकंदरीनें हिंदी लोकांच्या हातीं यावे, ब्युरॉक्रसीच्या हातीं यापुढें ते राहूं नयेत, अशा मागणीस मुसलमान लोक हिंदी लोकांना कधींहि मिळाफी झाले नसते. अमेरिकन प्रेसिडेंट आब्राहाम लिंकन ह्याचें एक असें वचन प्रसिद्ध आहे कीं, ' या जगांत सर्व माणसांना कांहीं थोडा वेळ किंवा कांहीं थोड्या माणसांना सर्व वेळ फसवितां येणें शक्य आहे. पण जगांत असा कोणीहि बिलंदर भोंदू असूं शकतच नाहीं कीं जो सर्व लोकांना सर्व काळ फसवीत राहील. ' ब्युरॉक्रसी ही भोंदू आहे

असें आम्ही मुळींच म्हणत नाहीं. ती आपलें कर्तव्य तेंच करीत आहे. तरी स्वराज्याचे अधिकार देण्याच्या बाबतींत त्यांच्या हातून न कळत कां होईना पण एकाची सबब दुसऱ्यास सांगून दोघांनाहि अधिकारविरहित ठेवण्याचे प्रयत्न आजवर होत होते. पण एकच सबब सांगून तात्पुरते निरुत्तर केलेल्या दोघांची गांठ केव्हां तरी पडून खुलासा झाला म्हणजे खरा प्रकार उघडकीस आल्या शिवाय कसा रहाणार ! म्हणून 'अधिकाराच्या जागा वाटेल तर हिंदूंना द्या, वाटेल तर मुसलमानांना द्या, पण आमच्यापैकीं कोणाला तरी द्या. मात्र तुम्ही यापुढें त्या आपल्या हातीं ठेवून घेऊं नका' असें ब्युरॉक्रसीला सांगण्याची स्पष्ट तयारी-दोघांचीहि झालेली आज दिसत आहे. राष्ट्रीय भावनेचें खरें बीज काय तें ह्यांतच आहे. व हें बीज हिंदुस्थानच्या भूमींत आतां पुरतें रुजलें गेलें ह्या-विषयीं सरकारासहि फारशी शंका उरेल असें आम्हांला वाटत नाहीं."

राष्ट्रीय सभेनें ही मागणी सरकारपुढें रीतसर मांडण्याची कांहीं व्यवस्था स्वतःची अशी केली नाहीं. कल्पना अशी होती कीं आतां पुढें निरनिराळे लोक विलायतेस जाऊन तेथें या मागणीचा पुरस्कार करतील. कॉंग्रेसनें स्वतःचें शिष्ट-मंडळ पाठवावें किंवा याच कामाकरितां चार माणसें नेमून देऊन त्यांच्या खर्चाची तजवीज करावी अशी जी सूचना पुढें आली ती घटनेंत बसत नाहीं हें कारण लावून ती निकालांत काढण्यांत आली. इतर लोक आपल्या इच्छेनें आपल्या खर्चानें जातील व चळवळ करतील सवरतील ही गोष्ट निराळी. हुकूमनामा कोर्टाचा पण तो बजावण्याचें काम मात्र कोर्टाचें नाहीं अशांतला हा प्रकार झाला ! तथापि एक गोष्ट कॉंग्रेसनें चांगली केली ती ही कीं, सर्वसाधारणपणें आपल्या पोट कमिट्यांना होमरूल संघाला व देशांतील अनेक राजकीय सभांना ही चळवळ करण्याचें निमंत्रण केलें. हातांत कॉंग्रेसचा जाहीरनामा दिला व ज्याला शक्य असेल त्यानें तो या देशांत परदेशांत वाचून दाखवावा, समजून सांगावा व त्याचा अंमल करण्याचा प्रयत्न करावा असा वटहुकूम सुटला होता. लखनौच्या या वरील ठरावांत होमरूल संघाचा निर्देश करावा कीं नाहीं असा प्रश्न थोडासा निघालाच व कित्येकांनीं आढेवेढे घेतलेच. याचें थोडेसें कारण असें कीं, बाईंचा स्वराज्यसंघ जसा कॉंग्रेसला जोडून घेण्यांत आला होता तसा टिळकांचा संघ जोडून घेण्यांत आला नव्हता ही आढेवेढे घेणाऱ्यांच्या मनांतली गोष्ट होती. पण देशांतल्या सर्वच संस्थांना चळवळ करण्याविषयीं हें आमंत्रण दिलेलें असल्या-

मुळें टिळकांचा संघ काँग्रेसला जोडून घेतलेला नसला तरी त्याला वगळून पंक्तिप्रपंच करण्यासारखे बारकाईचे शब्द तरी कोठले आणणार ? शिवाय तेथें सर्वांच्या मनांत ही जाणीव दिसत होती कीं, गेल्या वर्षांत होमरूलवाल्यांनींच या कामीं पुष्कळ चळवळ केलेली आहे. असो. लखनौ येथें होऊं घातलेली एकी पाहून लगेच लॉर्ड सिडेनहॅम यांनीं तिकडील पत्रांतून इशारा दिला कीं, ' हिंदुस्थानांत धोका आहे सांभाळा ! '

जातां जातां लखनौ येथील विषयनियामक मंडळ निवडण्याचे वेळीं जी एक लहानशी गोष्ट घडली तिचा उल्लेख करितों. ही निवडणूक महत्त्वाची असते हें सर्वांना ठाऊकच आहे. हें जाणून निवडणुकीच्या सभेंत टिळकपक्षाच्या लोकांनीं चलाखी दाखवून प्रथम जाऊन पुढच्या सोईच्या जागा घेतल्या. यामुळें इतरांना मागें गर्दींत उभें राहावें लागलें. प्रत्येक पक्षानें आपापली एक याद करून आणली होती. त्याप्रमाणें या मंडळींनीं मुंबई इलाख्याकरितां पंधरा नांवें सुचविलीं. पण तींत दुसऱ्या पक्षाचे सात लोक घातले होते. सगळीच आपली मंडळी भरली नव्हती. तरी या यादीची तक्रार गांधी यांच्याकडे आदल्या रात्रीं गेली. तेव्हां ते छेदिलालच्या धर्मशाळेंत आले. तेथें त्यांचें व केळकर यांचें बराच वेळ सर्व लोकांदेखत भाषण होऊन एक याद ठरली. ती गांधींना मान्य झाली. तेव्हां ते म्हणाले कीं ही याद मी दुसऱ्या पक्षास दाखवितों व ते कबूल असल्यास तुम्हाकडे परत येऊन कळवीन. पण त्याप्रमाणें ते रात्रीं किंवा दुसऱ्या दिवशीं आले नाहींत यावरून ती मान्य झाली नाहीं असें दिसून आल्यावरून पूर्वीची आपली यादी आपण मांडावी मग होईल तें होईल असें ठरलें. आदल्या रात्रीं गांधी म्हणाले होते कीं, " मंडळी मला म्हणताहेत कीं त्रयस्थ म्हणून तुम्ही निवडणुकीच्या सभेचे अध्यक्ष व्हा. " तेव्हां केळकर म्हणाले, " टिळक अध्यक्ष झाले म्हणून तरी भीति कसली ! तथापि आपण अध्यक्ष झालां तरी आमची हरकत नाहीं. " पण सभेच्या वेळीं गांधी येऊं शकले नाहींत. आणि एका बाजूनें गोकुळदास पारेख यांचें नांव व दुसऱ्या बाजूनें टिळक यांचें नांव सुचविण्यांत आल्यावर टिळकांनाच बहुमत मिळालें. गांधी यांचें नांव कोणत्याच पक्षानें केलेल्या यादींत नव्हतें. पण तें आयत्या वेळीं सुचाविलें गेलें व टिळक पक्षांतील मतें मिळूनच ते शेवटीं निवडून आले. ही निवडणूक होमरूलर लोकांना घ्यावें कीं वगळावें या तत्त्वावर झाली इतकें सांगितलें म्हणजे वादाचें बीज लक्षांत येईल.

लखनौ येथील सभेचें अधिवेशन संपल्यावर तारीख ३० डिसेंबर रोजीं सायंकाळीं ब्रह्मविद्या मंडपांत ' स्वराज्यसंघ परिषद् ' भरली. सुमारें १००० स्वराज्यवादी लोक सभेला हजर होते. अध्यक्षस्थानीं बेझंटबाई होत्या. प्रारंभीं त्यांचें भाषण झाल्यावर त्यांच्या सूचनेवरून टिळकांनींहि भाषण केलें. ते म्हणाले,"लखनौ येथील सभेंत मुख्य दोन गोष्टी घडल्या. स्वराज्याची मागणी निश्चित झाली ही एक व दुसरी गोष्ट म्हटली म्हणजे हिंदुमुसलमानांची एकी होऊन उभय पक्षांनीं मिळून तिची मागणी निश्चित केली. पण ती गोष्ट अवश्यक होती. एखाद्या भानगडीच्या मुकदम्यांत पक्षकार चांगल्या वकीलाची मदत मिळविण्याकरितां दाव्याच्या मिळकतींतील बराचसा भाग वकीलाला देण्याचें कबूल करितो त्याप्रमाणें स्वराज्याच्या मागणींत मुसलमान बंधु सामील व्हावे म्हणूनच त्यांना ह्या विशेष सवलती दिल्या आहेत. तें बरोबर असो कीं चूक असो. पण त्यांच्या सहायाशिवाय स्वराज्याच्या मागणीचें गाडें चालूं लागणार नाहीं. मुसलमानांना सवलती ज्यास्त मिळतील तर त्या मानानें स्वराज्यसिद्धीची त्यांची जबाबदारी वाढेल. युद्ध तिरंगी असलें म्हणजे कोणच्यातरी दोन पक्षांनीं एक झाल्याशिवाय तिसऱ्याचा मोड होत नाहीं. इंग्रजांच्या हातून सत्ता हिसकावून घ्यावयाची तर रसीखेचीच्या खेळांत आमच्याबरोबर मुसलमानांनींहि हातभार लावला पाहिजे. इकडे दुसऱ्या टोंकाला इंग्रज व नोकरशाही अशीं राहतात तरी ते कांहीं कमी बलवान नाहींत. म्हणून दोन पक्ष एकत्र मिळाले तरी आम्हांला विशेष जोराचा प्रयत्न केला पाहिजे. प्रत्येकानें खणखणीत आवाजानें आपल्या तोंडानें स्वराज्याची मागणी करणें हा प्रयत्नाचा प्रारंभ होय. माझ्या घरांत मी कारभार करणार असें म्हणण्याला कोणालाहि भिण्याचें कारण नाहीं. "

टिळकांच्या भाषणानंतर बेझंटबाईचे अनुयायी जिवराजदास अरुंडेल, सी. पी. रामस्वामी अय्यर इत्यादिकांनीं स्वराज्यसंघाच्या कार्याची माहिती सांगितली व बऱ्याच उशीरा सभा समाप्त झाली. पण याशिवाय खासगी भेटी, बैठका, चर्चा, सभा, समारंभ, व्याख्यानें वगैरे सुमारें चार दिवस चालू होतीं. टिळकांचा मुक्काम तारीख ३१ डिसेंबरपर्यंत लखनौस पडला. राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष बाबू अंबिकाचरण मुजुमदार यांच्या पासून खालीं सर्व दर्जाचे, जातीचे व धर्माचे लोक टिळकांच्या भेटीला येऊन गेले. छेदीलालच्या धर्मशाळेपासून राष्ट्रीय सभेच्या मंडपापर्यंत टिळक जात येत त्यालाहि एकप्रकारें मिरवणुकीचें स्वरूप येत असे.

मंडपांत सभा चालली असतांना बाहेर गारठ्यांत येऊन लोकांच्या भेटीकरितां टिळकांना उभें रहावें लागे. व आलेल्या लोकांची गांठ पडावी म्हणून हप्त्या-हप्त्यानें दर्शन देऊन त्यांची मोकळीक स्वयंसेवकांना करावी लागे. याच दिवसांत हिंदु सभेची परिषद् भरली होती. ह्या सभेच्या निमंत्रणावरून टिळक गेले व तेथेंहि त्यांनीं भाषण केलें. आज हिंदु सभेला जें संघटित स्वरूप आहे तें स्वरूप त्या वेळीं नव्हतें. शिवाय मुसलमानांना सवलती देवविल्याबद्दल हिंदुसभा टिळकांवर रागावलेली होती!

परिशिष्ट

१९१६ सालामधील निवडक पत्रें

(१) डॉ. मुंजे यांची केळकरांना तार

नागपूर ता. ३ जानेवारी १९१६

कॉंग्रेसचा समेट मान्य नाहीं. तथापि आपण ठरवाल त्याबाहेर आम्ही नाहीं.

(२) खापर्डे यांचें टिळकांना पत्र

अकोला १ एप्रिल १९१६

काल खाडिलकर येऊन त्यांनीं मला आपलें पत्र दिलें. मला मोठाच मान देण्याचें तुम्हीं योजिलें आहे. व तेंहि अगदीं अकल्पित. म्हणून तो स्वीकारावा कीं नाहीं याबद्दल क्षणभर मन गोंधळलें. कारण माझे दोष मला माहित आहेत. तरी पण मी येण्याचें कबूल करतों. येथील व नागपूरच्या मित्रमंडळींना तुमच्या पत्रांतील विचार कळविले व तुमचे काय विचार असतील ते उघडपणें मांडण्याच्या तयारीनें चला असेंहि मीं त्यांना सांगिगलें.

(३) बेळवी यांचें केळकरांना पत्र

बेळगांव २२ एप्रिल १९१६

आमची परिषदेची तयारी जोरांत चालू आहे. परंतु अधिकारी वर्गाची प्रतिकूलता आहे असें पाहून प्रतिपक्षांनींहि थोडी उचल केलेली दिसते. जैन लोकांनीं या सभेवर बहिष्कार घालावा असें ठरविण्याकरितां एका बंगल्यांत सभा झाली. पण दुसरे सुज्ञ जैन सभेला गेले. त्यांचा हेतु अशा सूचनेला विरोध करण्याचा होता आणि हे लोक जाऊन पाहतात तों तेथें निमंत्रण कर-

णारांपैकीं दोघे व स्वतः लट्टे इतकीच मंडळी होती. अशा रीतीनें या विरोधकांची फजीति झाली. कांहीं लिंगायत लोकांकडूनहि असाच विरोध होणार आहे. दोन पक्षांचा समेट होणार हें तिसऱ्या पक्षाला मानवत नाहीं इतकेंच. अधिकाऱ्यांनीं गुप्त सर्क्युलर काढल्यामुळें सरकारी नोकर भाडें घेऊनहि आपल्या जागा, घरें देत नाहींत. बेळगांवास होमरूल लीगची स्थापना होण्याचा विचार आहे पण ती आतां इतक्यांतच झाली पाहिजे काय ! तथापि रेव्हिन्यू कमिशनर यांना मीं आश्वासनपूर्वक कळविलें आहे कीं सर्व काम रीतसर राजनिष्ठपणें व कायदेशीरपणें होईल. कदाचित् प्रेक्षक लोक विशेष गडबड करावयाचे म्हणून त्यांचीं तिकिटें अगदीं आयत्या वेळीं काढण्याचीं ठरविलीं आहेत.

(४) नटेशराव द्रवीड यांचें केळकरांस पत्र

नागपूर ३ मे १९१६

सुरत येथील तंटा व फाटाफूट यानंतर आज मी हें पहिलेंच पत्र तुम्हांला लिहित आहें. या आपसांतील कलहाविषयीं तुम्हा आम्हांला किती वाईट वाटतें हें ईश्वरालाच माहीत. बेळगांवास तुम्ही मंडळींनीं जो एकीचा ठराव केला त्याबद्दल तुमचें व त्याहूनहि आमचें अभिनंदन करावेंसें वाटतें. हा सलोखा ठेवण्याचें काम करण्याला तुम्हाला आहे याहून अधिक बळ मिळावें अशी माझी प्रार्थना आहे. गोखले मरण पावण्यापूर्वींच हें घडून येतें तर अधिक चांगलें झालें असतें. पण उशीरा झालें तरी तें हवेंच होतें. आतां पूर्वीप्रमाणें दोन्ही पक्षांनीं मिळून काम करावें अशी मला फार उमेद आहे. ती व्यर्थ ठरेल काय ! कोणीकडून तरी सर्व प्रामाणिक मतांचीं माणसें एकत्र जमावींत व त्यांनीं होईल तें कार्य करावें. आग लागो या पक्षभेदाला ! मी पुण्यास लवकरच येईन व तुमची गांठ घेईन.

(५) ग. कृ. चितळे यांचें केळकरांस पत्र

ता. ६ मे १९१६

महाराष्ट्रांतील उभय पक्षांत सलोखा व्हावयास पाहिजे होता तो घडवून आणण्यांत तुम्हीं मदत केली याबद्दल तुमचे आभार मानले पाहिजेत. हें घडून येण्याला तुम्हाला किती प्रयत्न पडले असतील याची मला कल्पना आहे. या पुढील खटपट आपण लौकरच केली पाहिजे म्हणजे जिल्हा सभा व प्रांतिक परिषदा भरतील. त्या राष्ट्रीय सभेच्या नियमान्वयें भरविल्या जाव्या. कारण तुम्हीं आम्हीं सर्वांनींच हे नियम आतां मान्य केले आहेत. तरी आपला विचार

कळवावा. जमत असेल तर येथें उभयपक्षांच्या पुढाऱ्यांना बोलावण्याचा विचार आहे.

(६) ग. कृ. चितळे यांचें केळकरांना पत्र

अहमदनगर ता. २० मे १९१६

काल स्वागतमंडळाची सभा झाली व तिनें सर्वानुमतें अध्यक्षाच्या जागीं तुमची निवडणूक केली हें कळविण्यास मला आनंद वाटतो. हें जोखमीचें काम तुम्ही नाहीं म्हणणार नाहीं अशी मला आशा आहे. तुम्हाला अलिकडे पुष्कळ श्रम झाले आहेत. तरी पण तुमची विश्रांति घेण्याची वेळ अजून पुढेंच आहे. चौकर वकील यांनीं आमच्या बळवंतराव टिळकांना नगरांस येण्याचें आमंत्रण दिलें आहे व तें स्वीकारून तुम्ही दोघे मिळून येणार असें घडवून आणाल तर मी तुमचे फार आभार मानीन. जिल्हा परिषदेंत विषय मोजके असावेत प्रमाणाबाहेर असूं नयेत ही तुमची सूचना मला मान्य आहे.

(७) चौकर यांचें केळकरांना पत्र

अहमदनगर ता. २३ मे १९१६

परवा जिल्हा परिषदेच्या स्वागतमंडळाची सभा भरली त्यांत आपणांला सर्वानुमतें अध्यक्ष निवडलें हें कळविण्यास आनंद वाटतो. त्याबरोबरच लोक-समाजाच्या विनंतीवरून टिळक यांना सन्मान्य पाहुणे म्हणून निमंत्रण करण्याचाहि सर्वानुमतें ठराव झाला. तें आमंत्रण रीतीप्रमाणें जाईलच. पण आपणांस अगत्याची विनंति कीं टिळकांना नगरास आपणाबरोबर आपण आणलेंच पाहिजे व आणतों असें ताबडतोब उत्तरीं लिहिलें पाहिजे. ते आल्यानें मोठेंच कार्य होणार आहे. बाळासाहेब देशपांडे यांचे मृत्यूनें येथील सार्वजनिक चळवळीचें काम अगदीं बंद पडलें आहे. त्याला पुनः जीवन मिळून तें फोफावणार आहे. नाहींतर अजिबात नष्ट होण्याचा प्रसंग गुदरणार आहे. तरी टिळकांना वरील गोष्ट ताबडतोब कळवून ते सिंहगडास असले तर तेथून त्यांचें अनुमोदन आणवून मला कळवावें. जास्त काय लिहूं ! मीं सर्वांना कबूल केलें आहे कीं टिळकांना मी येथें घेऊन येईन. तेव्हां ती मंडळी माझे भरंवशावर बसली आहेत.

(८) मिसेस बेझंट यांचें केळकरांना पत्र

मद्रास १८ जून १९१६

वि. वि. आपल्या दोनहि संघांचे उद्देश एकच आहेत आणि आपण उभयतांहि सहकारितेनें काम करणार आहों. तेव्हां ज्याची जशी आवड असेल

तसें त्यानें ह्या अगर त्या संघाचें काम करावें. एकाच गृहस्थानें जर दोनहि संघांचें काम केलें तर त्यावरून त्यांचा अभिन्नभाव अधिकच स्पष्ट होईल.

(९) बॅप्टिस्टा यांचें गोखले यांस पत्र

मुंबई ८ जुलै १९१६

माझ्यामतें आपल्या संघाच्या विद्यमानें होमरूलवर व्याख्यानें करावीं. केळकरांचें लेक्चर १३ ऑगस्टला होईल तर मी अध्यक्ष होण्याला येऊं शकेन. या व्याख्यानांत कोणीहि राजद्रोहात्मक बोलणार नाहींच. पण कोण काय बोलणार याच्यावर केळकरांनीं थोडी नजर ठेवलेली बरी. सरकार होमरूलच्या चळवळींतून राजद्रोह सिद्ध करूं पाहणार कीं काय असा प्रश्न आहे. त्यांतून राजद्रोह निघाला तर अर्थात्च चळवळ थांबेल. पण भाषणांचा बरोबर बिनचूक रिपोर्ट सरकाराकडे जावा हें बरें याकरितां कलेक्टर किंवा सेक्रेटरी यांना लिहून तुम्ही आपले विश्वासू लघुलेखक पाठवाल तर बरें अशी आपणच त्यांना विनंति कां करूं नये ? तसें झालें म्हणजे सरकारचा विचार काय आहे हें एकदां कळेल तरी.

(१०) टी. आर. कृष्णाचार्य यांचें टिळकांना पत्र

मद्रास २० सप्टेंबर १९१६

माझे पूर्वज पुष्कळ काळापूर्वी पुणें प्रांताकडे होते. त्यांचें नांव टोणपेकर. भोसले राजवंशाबरोबर ते तंजावरास आले. त्यावेळेपासून इकडेच राहतात. त्या वंशांतला मी मध्वमतानुयायी ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण आहें. माझ्या गांवाहून कुंभकोणास आलों तेथें इंग्रजी संस्कृत शिकलों. मग वेदग्रंथसंग्रह केला. इतर मतांच्या ग्रंथाप्रमाणें माध्ववेदांतग्रंथ सुलभ करावे अशी इच्छा. त्याप्रमाणें अनेक वेदग्रंथ छापले. महाभारताचे पाठ इकडचे तिकडचे पाहून संशोधून छापले. अनेक व्याख्यानसहित रामायण छापलें. महाभारताची अनुक्रमणिका मोठ्या श्रमानें तयार करून छापली. अशा रीतीनें सर्व पैसा पुस्तकांत गुंतून गेला. कोणाला जुगारीचा नाद तसा मला ग्रंथप्रसिद्धीचा !

(इतका मजकूर संस्कृतांत लिहून पुढें मराठींत लिहितात)

आतांच एक भागवतमूलक पुस्तक एक छापिलें. या पुस्तकामध्यें श्रीधर स्वामी यांचे व्याख्यानाप्रमाणें मूलपाठ धरिले आहे. मतत्रयानुसार इंग्रजी तर्जुमा करून छापास आरंभ केलो आहे. आजे रोजीं हे दोने पुस्तक आपल पाहाणेस

पाठविलो आहे. माझें पुस्तक सगळे एग सेट्टास सुमार दोनशे चाळीस रुपये होत आहेत. त्यापैकीं शंभर तरी सेट आतां कोणी खरेदी करून उपकार न करतीलतर माझा एवढा मोठा धंदा व्यर्थ होणेचा संभव आहे.

(११) मोतीलाल घोस यांचें टिळकांना पत्र

कलकत्ता ४ डिसेंबर १९१६

या तुमच्या राष्ट्रीय सभेच्या भांडणांत मला म्हाताऱ्याला पडून काय करावयाचें ? मी त्यांत पडतों तो केवळ तुमच्याकरितां. काँग्रेस तुम्हाला बाहेर ठेवील तर मला तिच्याशीं कांहींच कर्तव्य नाहीं. तुम्हा सर्व लोकांना रा. सभेला येथून प्रतिनिधि म्हणून आम्ही निवडूं शकतों. पण तुम्ही म्हणतों कीं तें ठीक दिसत नाहीं. हें तुमचें म्हणणें बरोबर आहे असें मलाहि वाटतें. तुमच्या सूचना व घटनेच्या १८ व्या कलमाचा तुम्ही केलेला अर्थ मी भूपेंद्रबाबूंना दाखवितों. सुरेंद्रबाबूंशीं बोलण्यांत मात्र अर्थ नाहीं. ते सर्वस्वी मेथा व गोखले यांच्या मताचे आहेत. बेझंटबाईंना मीं काल पत्र लिहिलें. तें त्या मद्रासेहून पुण्यास निघण्यापूर्वीं पोंचावें. यंदा पुरती प्रतिनिधींची निवडणूक जुन्या पद्धतीनें मान्य करावयाची झाल्यास ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीला अधिकार आहे असें तुम्हीं लिहिलें. तें व तुमचा मसुदा मीं बाईकडे पाठविला आहे. मेथा व वाच्छा यांना संयुक्त राष्ट्रीय सभा मुळींच नको. गोखल्यांना मनांतून हवी पण ते त्या दोघांना भितात तेव्हां बेझंटबाईनीं करूनच कांहीं झालें तर होईल. सर सुब्रह्मण्य अय्यर थोडे वळलेले दिसतात. बाईशीं काय वाटाघाट पुण्यांत होईल तें कळवा. त्यानंतर कलकत्त्यास येण्याचा त्यांचा विचार दिसतो. तसें झालें तर उत्तमच.

भाग ४० वा

१९१७ ते १९१८ ची हकीकत

(१) लखनौ कॉंग्रेसनंतरचा दौरा

होमरूल स्पेशल लखनौपर्यंत जावयाची होती. म्हणून टिळकांना जातांना कानपुरास मुक्काम करितां आला नाहीं तो त्यांना येतांना करावा लागला. तारीख १ जानेवारी रोजीं लखनौहून निघण्याचा व कानपुरास मुक्काम करण्याचा बेत नक्की पण अवचित ठरला. कानपूरची मंडळी टिळकांना घेऊन जाण्याकरितां छेदिलालच्या धर्मशाळेंत धरणेंच घेऊन बसलेली होती. आणि होतां होतां बेत एकदांचा ठरला. तो ठरतांच या मंडळींनीं कानपूराला तारा केल्या. पहिल्या तारा पोंचून त्यामागून टिळक पोंचण्यास अवघा २–३ तासांचा अवकाश होता. पण तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत कानपूरच्या लोकांनीं रस्ते व बाजार शृंगारून टाकला. एका स्वयंसेवकानें गळ्यांत ताशा अडकविला व सर्व शहरभर तो तोंडानें दौंडी पिटीत धांवत गेला. टिळक कानपूर स्टेशनवर सकाळीं ११ वाचतां पोंचले. अर्थात् स्टेशनवर खूपच गर्दी झाली होती व रीतीप्रमाणें गाडीचे घोडे सोडून मोठी मिरवणूक निघाली. वाटेंत आर्त्या, धुपार्त्या, पानसुपाऱ्या होतच होत्या. मिरवणुकीचें विसर्जन रेल बाजारांतील शेट संतोषचंद यांचे बंगल्यावर झालें. कारण तेथेंच टिळकांच्या मुक्कामाची जागा ठरलेली होती. सायंकाळीं ५॥ वाजतां परेड ग्राऊंडवर उघड्या जागीं व्याख्यानाची योजना केली होती. मध्यभागीं एक मोठें व्यासपीठ उभारलें होतें. टिळकांच्या बरोबरची कांहीं मंडळी दादासाहेब करंदीकर, नामदार बेळवी वगैरे टिळकांच्या आधीं सभेला गेली. तो चमत्कार असा झाला कीं, दादासाहेब करंदीकर यांच्या डोक्यावरचें दक्षिणी पागोटें पाहून हेच टिळक आले असें समजून त्यांनीं करंदीकरांच्या पाया पडण्याला सुरवात केली. दादासाहेब तोंडानें व हातानें ‘ अहो मी टिळक नव्हे ’ असें सांगण्याची पराकाष्ठा करीत होते. पण त्या गर्दींत त्यांचें कोण ऐकतो ? आणि पाठोपाठ जेव्हां टिळक आले व त्यांच्याबरोबर कानपूरची पुढारी मंडळी आली तेव्हांच दादासाहेब करंदीकरांच्या वरचा टिळक असल्याचा मिथ्या आरोप निघून गेला व पायां पडून घेण्याची त्यांची दगदग वांचली.

त्यावेळीं ना. बेळवी त्यांना हळूच म्हणाले, "पहा या उत्तर हिंदुस्थानांत पागोटें घालण्याचा अधिकार फक्त टिळकांना दिला आहे. त्या अधिकाराचें तुम्हीं अतिक्रमण केलेंत म्हणून ही तुम्हांला सन्मानाची शिक्षा सोसावी लागली. यापुढें तरी सावधगिरी ठेवा."

टिळक व दादासाहेब खापर्डे सभेंत आल्यावर रायबहादूर विश्वंभरनाथ यांची अध्यक्षाचे जागीं योजना झाली. हे गृहस्थ बरेच वृद्ध असून वायव्य प्रांतापैकीं ते एक अत्यंत सन्माननीय असे पुढारी होते. प्रारंभीं टिळकांना दिलेलें संस्कृत भाषेंतील मानपत्र वाचून दाखवून अर्पण करण्यांत आलें. नंतर टिळकांनीं इंग्रजींत भाषण केलें. ही भाषा न समजणारे हजारों लोक श्रोतृवृंदांत होते. पण स्वतः टिळकच बोलत आहेत व त्यांचाच आवाज आपण ऐकत आहों एवढ्या समाधानांत गर्क होऊन ते तासभर अगदीं निमूटपणें बसले होते. टिळक आपल्या भाषणांत म्हणाले, "राष्ट्रीय सभेच्या ३० वर्षांच्या अनुभवानें आपण स्वराज्य मागण्याला शिकलों. ही मागणी मनानें व अनुभवानें श्रेष्ठ अशा पुरुषांनीं निश्चित केली आहे. हिंदी लोक स्वराज्याला पात्र नाहींत असे आपेक्ष घेतात. पण ते स्वराज्याची मागणी करण्याला पात्र आहेत ही गोष्ट येथील प्रचंड जनसमूहावरूनच सिद्ध होत नाहीं काय? हिंदु समाजाला शास्त्रांतील चातुर्वर्ण्य मान्य आहे पण तो अनुवंशिक नाहीं. गुण व कर्म यांच्या योगानेंच ते सिद्ध होतात. पण इंग्रजी राज्यामुळें हें चातुर्वर्ण्यहि नष्ट झालें. कारण देशांत क्षत्रिय कर्मच शिल्लक उरलें नाहीं. क्षत्रिय कर्माप्रमाणें वैश्यकर्महि राज्यकर्त्यांनीं आपणांकडेच घेतलें आहे. ब्राह्मणांनीं सुद्धां बुद्धीचा अभिमान टाकला पाहिजे. कारण वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या जागेवर परदेशीं लोकच सरकार आणतें. अशा रीतीनें हिंदुस्थानांतील मनुष्यें शिल्लक राहिलीं. पण गुणकर्मांचा लोप सरकारमुळें झाला. स्वराज्याची मागणीहि, गुणकर्मविशिष्ट चातुर्वर्ण्याच्या परिस्थितीपैकींच एक मागणी होय. आम्हांला साम्राज्यांत मुलें म्हणून राहतां आलें तरच आम्हांला साम्राज्य पाहिजे. आम्हांला साम्राज्याचें नोकर भारवाहक असें राहावयाचें नाहीं. मेंढ्यांच्या कळपांत वाढलेल्या वाघाच्या पिल्लाला पाण्यांत प्रतिबिंब दिसतांच आपल्या स्वरूपाची ओळख पटली. हिंदी लोकांनाहि वसाहतीचें साम्राज्य पाहून आपलें खरें स्वरूप कळून येऊं लागलें आहे. जपानी लोकहि आशियाखंडांत राहणारेच होत. त्यांना स्वराज्य असावें आणि आम्हांला कां नसावें? शेवटीं ज्या लोकांना इतर कांहीं प्रयत्न करितां येत नसेल त्यांनीं निदान

स्वराज्यप्राप्तीकरितां ईश्वराजवळ प्रार्थना करीत जावें " असा उपदेश करून टिळकांनीं आपलें भाषण संपविलें.

तारीख २ रोजीं कानपुराहून बाकीची मंडळी परत दक्षिणेंत आली. पण टिळक, दादासाहेब खापर्डे, वासुदेवराव जोशी एवढेच कलकत्त्याकडे निघून गेले. कलकत्त्यास जाण्याचें कारण अमृतबझारपत्रिकेचे संपादक मोतीलाल घोष यांचें निमंत्रण होय. मोतीलाल बाबू अतिशय वृद्ध झालेले असून त्यांना लखनौ येथील राष्ट्रीय सभेस येतां आलें नाहीं. टिळक सुटून आल्यानंतर मोतीबाबूंनीं लिहिलेल्या प्रत्येक पत्रांत " मी आतां वृद्ध झालों. मरणाचे दारीं बसलों आहें. तुमची आमची यापुढें भेट होणें कठीण दिसतें " या मजकुराचें पालुपद असावयाचेंच. पण टिळक थट्टेनें म्हणत " हा म्हातारा आज अनेक वर्षें असेंच म्हणत आला आहे. तो इतक्यांत खचित मरत नाहीं. त्याची प्रकृति खारकेसारखी आहे." लखनौ येथें मोतीबाबूंची गांठ सहजासहजीं पडेल असें म्हणून कलकत्त्यास जाण्याचा प्रसंग त्याचे आधीं टिळकांनीं टाळला होता. पण मोतीबाबू जेव्हां लखनौस आले नाहींत असें पाहिलें तेव्हां टिळकांनीं कलकत्त्यास जाण्याचा निश्चय केला. कलकत्त्यास टिळकांचा मुक्काम मोतीबाबूंच्या घरींच होता. टिळक दिसतांच मोतीबाबूंनीं कडकडून कसें आलिंगन दिलें असेल याची परिचित लोकांना कल्पना येईल. सहा सात वर्षांच्या त्या गोष्टी त्या बोलतां बोलून संपणाऱ्या नव्हत्या. पण टिळकांना या प्रसंगीं कलकत्त्यास फार दिवस राहतां आलें नाहीं. तारीख ५ रोजीं कलकत्ता येथील महाराष्ट्रक्लबाची पानसुपारी घेऊन ते नागपुरकडे परत निघाले. आणि स्टेशनवर जमलेल्या मंडळींना मी पुन्हां येथें येईन असें आश्वासन देऊन टिळकांना आपली सुटका करून घ्यावी लागली. वाटेंत एक दोन स्टेशनवर सत्कारसमारंभ झाला. तारीख ६ रोजीं दुपारीं ते नागपुरास पोंचले. मोटारी व घोड्याच्या गाड्या तयार होत्या. मिरवणूक विसापुरींतून इतवारीच्या वाटेनें—वरून नारायणराव वैद्य वकील व स्वराज्यसंघ शाखेचे चिटणीस यांच्या घरापर्यंत आल्यावर थांबली. दोन प्रहरचें स्नान भोजन तेथेंच झाल्यावर संध्याकाळचा मुक्काम श्रीगोपाळरावसाहेब बुटी यांच्या वाड्यांत झाला. पुढें दोन दिवस नागपूर शहर, सिताबर्डी व संतारी या तिन्ही ठिकाणीं अनेक खासगी गृहस्थांच्या घरीं व सार्वजनिक संस्थांतर्फे पानसुपाऱ्या झाल्या. त्यापैकीं महार मंडळी, कोष्टी मंडळी, सोन्या चांदीचे व्यापारी वगैरेंच्या पानसुपाऱ्या विशेष स्मरणीय होत्या.

रविवारीं सायंकाळीं चिटणीस पार्कमध्यें जाहिर सभा झाली. सभेला सर बिपिन कृष्ण बोस, डॉ. गौर, रा. ब. पंडित, नामदार दिक्षीत वगैरे नेमस्त व स्वतंत्र पक्षाची मंडळीहि आली होती. मजूर गिरणीवाले यांची तर खूपच गर्दी लोटली होती. अध्यक्षस्थानीं डॉ. गौर यांची योजना झाल्यावर कवि ताम्हणकर यांनीं स्वतः केलेलीं कांहीं पदें म्हणून दाखविलीं. टिळकांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें कीं, "दगडाला देवपण देणें यांत पुजाऱ्याची उदारभावना असते. पण दगडाला कांहीं एक मर्यादेपर्यंत देव म्हणावें लागतें. 'यान्ति देवव्रता देवान्' हें दगडी देवाला उद्धेशून म्हटलेलें नाहीं. अर्थात् स्वतःच दगड बनावयाचें नसेल तर मुख्य कार्यावर दृष्टि ठेवा. आज दहा वर्षांत नागपूरमध्यें फारच फरक पडला आहे. पूर्वीं एकी नव्हती ती आज उदित झाली आहे. हिंदुमुसलमान एकमुखानें स्वराज्याची मागणी करितात हें पाहून अँग्लोइंडिअन वर्तमानपत्रांचें धाबें दणाणलें आहे. लॉर्ड सिडेनहॅमसारख्यांनीं पुढें येऊन स्वकीयांना स्पष्ट इशाराहि दिला कीं, राणीचा जाहीरनामा फुकट आहे. बादशाही आश्वासनें फोल आहेत. दिलें एवढें पुष्कळ झालें. आतां आणखी मागूं नका असें सरकारनें एकदम हिंदी लोकांना सांगून टाकावें. पण उलट तुम्हांलाहि अशी चळवल करण्याला तयार झालें पाहिजे. पण चळवळ म्हणजे कांहीं व्यापार नाहीं किंवा पुराणपठण नाहीं. त्याकरितां कष्ट करण्याला तयार झालें पाहिजे. परमेश्वर हा प्रयत्नान्तीं असतो बाचान्तीं नसतो." दुसरे दिवशीं मोरोपंत अभ्यंकर यांचे घरीं टिळकांना थाटाची मेजवानी झाली व तेथूनच मंडळी स्टेशनवर गेली. कर्मधर्मसंयोगानें टिळक जाणार त्याच गाडीला चीफ सेक्रेटरी नामदार स्लोकॉक आले होते. त्यांना टिळकांच्याकरितां जमलेल्या गर्दीमधून स्टेशनच्या बाहेर पडणेंहि मुष्किलीचें झालें. आणि टिळकांच्या सत्काराचा हा समारंभ उभे राहून डोळ्यांनीं पाहण्याची आपत्ति त्यांवर आली. दादासाहेब खापर्डे नागपुरासच मागें राहिले. आणि श्री. माधवरावजी अणे व अण्णासाहेब बापट हे त्यांना घेऊन यवतमाळकडे रवाना झाले. ठिकठिकाणीं वाटेंतील स्टेशनवर पानसुपाऱ्या होतच होत्या. तारीख ८ रोजीं सायंकाळीं टिळक धामणगांव स्टेशनवर पोंचले. यवतमाळकडे टिळकांची १०–१२ वर्षांनीं ही दुसरी फेरी होती. धामणगांवच्या व्यापारी मंडळींनीं कांहीं वेळ ठेऊन घेऊन सत्कार केल्यावर टिळक यवतमाळकडे निघाले. गांवच्या शिवेपाशीं हजारों लोकांनीं मोटारीला अडविलें. तेथेंहि जवळच्या भिकाजीपंत शेवडे यांच्या कपाशीच्या

कारखान्यांत धूळभेटीचा समारंभ झाल्यावर रात्र पडल्यावर दुतर्फा चिरांगणांतून मिरवणूक गांवांत गेली. पौर्णिमा असतांहि लोकांनीं दीपोत्सवाची हौस पुरवून घेतली. यवतमाळ येथें टिळकांचा मुक्काम त्यांचे लहानपणचे स्नेही अण्णासाहेब बापट वकील यांचे बंगल्यावर होता. दुसरे दिवशीं दोन प्रहरीं इजारदार ॲसोसिएशनच्या दिवाणखान्यांत व जिल्हासभेच्या दिवाणखान्यांत पानसुपाऱ्या झाल्या. वकील लोकांच्या कारकुनांनींहि एक वेगळीच पानसुपारी केली. सायंकाळीं गणपतिमंदिराच्या समोरील पटांगणांत व्याख्यान झालें. कमानी, झेंडे, माळा वगैरेनीं मैदान शृंगारलेलें होतें. अध्यक्षस्थानीं अण्णासाहेब बापट यांची योजना झाल्यावर सोनेरी शाईनें लिहिलेलें मानपत्र वाचून दाखविण्यांत आलें.

यवतमाळहून कारंज्याच्या मार्गानें टिळक अकोल्याकडे गेले. वाटेंत लाडखेड, बोरी, दारव्हा वगैरे ठिकाणीं सत्कार झाला. दारव्हेकरांनीं गाडी थांबण्याच्या वेळेंतच मानपत्राचा समारंभ उरकून घेतला. कारंजाच्या स्टेशनावर हजारों लोक जमले होते. घुडे व दहिहंडेकर वगैरे पुढाऱ्यांनीं समारंभाकरितां फारच मेहनत घेतली. आणि हा सर्व समारंभ अवघ्या ५–१० मिनिटांच्या मुक्कामाकरितां. रेल्वे स्टेशनचा प्लॅटफॉर्म हा कांहीं व्याख्यानाचा प्लॅटफॉर्म नव्हे. तरी पण त्या नात्यानें त्याचा उपयोग करणें टिळकांना भाग पडलें. पण व्याख्यानांत आगगाडीच्या उपमा टिळकांना सहजच सुचल्या. ते म्हणाले, "मुंबईचें तिकिट काढलें म्हणजे ज्याप्रमाणें मधल्या सर्व स्टेशनांचें तिकिट काढल्यासारखेंच होतें त्याप्रमाणें स्वराज्याचें तिकिट काढलें म्हणजे दरम्यानच्या सर्व राजकीय मागण्यांचीं स्टेशनें गांठल्याचें श्रेय येतें." नंतर विलेगांव व किनखेड यांवरून टिळक सायंकाळीं मूर्तिजापूर येथें आले. येथें मंडळींनीं पालखीची तयारी ठेवली होती. पण टिळकांनीं ती गोष्ट मना केल्यामुळें इतर ठिकाणांप्रमाणें मिरवणूक निघाली. स्वराज्याची मागणी योग्य कां हें व्याख्यानांत सांगतांना टिळक म्हणाले, " आजवर खिडक्यांतून घरांत शिरण्याचे प्रयत्न आम्हीं केले. पण प्रत्येक खिडकीला कांच तेव्हां १०–२० खिडक्या फोडण्याचा खटाटोप करण्यापेक्षां एकदम दरवाजावरच हल्ला केलेला बरा. पानें तोडून झाड कबज्यांत येत नसतें. त्याचा बुंधा काढावा लागतो. व वेळीं मुळ्यांनांहि हात घालावा लागतो." अकोलेकरांचा उत्साह तरी अवर्णनीयच. स्टेशनवर अण्णासाहेब महाजनी, रा. ब. दामले वगैरे परपक्षांतील मंडळीहि सत्काराला हजर होती. बरोबर महाजनींना घेऊन टिळक गाडींत बसून किटसनच्या

दिंव्यांच्या रांकेंतून मुक्कामाला पोंचले. अकोल्यास पाण्याची ओरड. पण वनवासांत दूधभात मिळावा त्याप्रमाणें या मुक्कामांत टिळकांना तेथील बोटिंगक्लबच्या होडींतून फिरावयास मिळालें. टिळक डेक्कन कॉलेजमध्यें होते तेव्हां बोटिंग क्लबची चैन नव्हती. फक्त पोहण्याला नदी होती. ही गोष्ट आठवून टिळक म्हणाले, " माझ्या वेळीं कॉलेजांत बोटिंग क्लब असता तर आज मीं तुमच्याबरोबर वल्हीं मारून दाखविलीं असतीं." येथील मुक्कामांत तेलाचे कारखाने गिरण्या वगैरे पाहून झाल्यावर तारीख १२ रोजीं अकोला येथील वकील व दादासाहेब खापर्ड्यांचे जिवलग स्नेही व्यंकटराव देसाई यांचे घरीं पानसुपारी झाली. ' होमरूल लीग ' करितां लोकांनीं दोन अडीचशें रुपये वर्गणी दिली. सायंकाळीं शेट रामरतन यांची पानसुपारी घेतल्यावर टिळक आगगाडींत चढले. आणि आगगाडींत निलंब, मलकापूर वगैरे स्टेशनवर मंडळींच्या गांठी घेऊन पुण्याकडे परत आले. टिळक अकोल्याला यापूर्वीं १९०८ सालीं म्हणजे सुरतेसच्या राष्ट्रीय सभेनंतर गेले होते. त्या गोष्टीची आठवण होऊन त्यांनीं या खेपेस अकोल्याच्या लोकांना असें सांगितलें कीं " सुरतेस उत्पन्न झालेला गैरसमज सर्वांचाहि आतां निघून गेला. फक्त सरकारचा मात्र गैरसमज अजून गेला नाहीं त्यामुळें सहा वर्षांत तुमची गांठ घेतां आली नाहीं. सरकार देखील स्वराज्य देऊं म्हणतें. ती मागणीहि आतां कायदेशीर ठरली आहे. पण सरकारचें म्हणणें असें ' स्वराज्य मागा, पण मागतांना भाषा मात्र मोजकी वापरली पाहिजे.' मनुष्याला फळ खावयाला द्यावयाचें. पण बजावावयाचें कीं दांतहि न लावतां फळ खा. शेक्सपिअरच्या ' मर्चंट ऑफ व्हेनिस ' नाटकांतील न्यायमूर्तीनीं शायलॉकला कराराप्रमाणें एक अच्छेरभर मांस त्याच्या कर्जदाराच्या काळजांतील देऊं केलें. पण सांगितलें कीं, ' करारानें मांस देण्याची शपथ होती रक्त देण्याची नव्हती. तेव्हां रक्ताचा एकहि थेंब न सांडतां आपलें मांस काढून घ्या. ' याच रीतीनें आम्ही सरकारचें मत दुखवेल असा एकहि शब्द न बोलतां स्वराज्य मागावयाचें. अकोल्याच्या मुक्कामांत तारीख १२ रोजीं एकानें सम्यक् वर्णन केल्याप्रमाणें सोंवळे सरकारी नोकर व कोवळे शाळेंतील विद्यार्थी यांचेकरितां जोगळेकर यांच्या मळ्यांत टिळकांचें गीतारहस्यावर प्रवचन झालें. त्यांत त्यांनीं मुख्य विषय हा सांगितला कीं, ज्ञान्यानें आपली कसोटी व्यवहार करून दाखविली पाहिजे. नुसत्या ज्ञानाच्या बडबडीनें त्याची परीक्षा पास होत नाहीं. ते म्हणाले " चाकू उत्तम कोणता ! नुसतें लोणी कापलें तर तो

कनिष्ट. पेन्सिल करील तर तो मध्यम व पैसा तोडील तर तो उत्तम. ज्ञानाचेंहि असेंच आहे " नागपूर वऱ्हाड प्रांतांतील या दौऱ्याला उद्देशून नागपूरच्या महाराष्ट्र पत्रानें असें लिहिलें कीं " टिळकांच्या शब्दाकरितां काय वाटेल तें करूं असें म्हणणारे व त्याप्रमाणें खरोखर करतील असे लोक आमच्या ह्या प्रांतांत खचित सांपडतील. " तुरुंगांतून सुटून आल्यावर या प्रांताला टिळकांनीं भेट देऊन राजकारण गीताधर्म शिकविला व त्यामुळें ताम्हणकर कवीनें म्हटल्याप्रमाणें " कर्मयोग शिकवाया कीं हा स्वयें कृष्ण आला । रामदास कीं पुन्हा पातला असा भास झाला. "

ता. २८ जानेवारी रोजीं टिळकांच्या वाड्यांत स्वराज्यसंघाची सभा भरली-तींत तोंपर्यंतच्या कामाचा अहवाल वाचून दाखविला. त्यावरून असें दिसून आलें कीं, या संघाच्या सहा शाखा स्थापन झाल्या. तीनहजारांहून अधिक सभासद झाले आणि वर्गणी व देणगी मिळून सुमारें सात हजारांची रक्कम जमली. पुढील काम करण्याकरितां प्रचारक नेमावे व अर्ज तयार करवून विलायतेस संघाचें शिष्टमंडळ पाठविण्याकरितां आणखी वर्गणी गोळा करावी असेंहि ठरलें. ता. २९ रोजीं टिळकांच्या अध्यक्षतेखालीं किर्लोस्कर थिएटरांत माधवरावजी अणे यांचें व्याख्यान झालें. तींत त्यांनीं सांगितलें कीं, "दर दहा वर्षांनीं आपल्या आकांक्षेचें पाऊल पुढें पडत आहे व त्याप्रमाणें उद्योगहि वाढत आहे. साम्राज्याच्या गर्भाशयांत समाविष्ट झालेल्या वसाहती बाहेर पडून खेळूं बागडूं लागल्या आहेत. तसेंच आपणहि करावें असें हिंदुस्थानाला वाटूं लागलें आहे. पूर्वीं बळीराजानें विश्वजित् यज्ञ करून दानाचा संकल्प सोडला तेव्हां बटु वामन त्रिपादभूमि मागण्याकरितां तेथें गेला. त्याप्रमाणें क्षात्रदीक्षा घेऊन आरंभिलेल्या युद्धाचा यज्ञ संपवून इंग्लंड हें दानाला सिद्ध होईल तेव्हां हिंदुस्थानच्या बटुवामनानेंहि त्रिपादभूमि मागण्याकरितां उपस्थित झालें पाहिजे. त्या दानप्रसंगीं शुक्राचार्य आडवे आले. तेव्हां त्यांची जी गत झाली तशीच मॅस्टन, मॅरिस, कर्टिस व इतर लोक आमच्या आड येत आहेत त्यांचीहि होईल. बळीनें वामनाला त्रिपादभूमि देतांना पाताळांतील आपल्या राज्याचें रक्षण करण्याचें अभिवचन त्यांजकडून घेतलें त्याप्रमाणें आम्हांला स्वराज्य मिळेल तर आम्हीहि साम्राज्याचें रक्षण करण्यास तयार आहों अशी जामिनकी आमच्या पुरती देऊं. "

तिकडे मद्रासेस बेझंटबाईना सरकारचा विरोध वाढत होता. त्यांना मुंबई इलाख्यांत येण्याची बंदी झाली होती. तशीच मध्यप्रांतांतहि जाण्याची झाली.

त्यांचे शिष्य वाडिया यांच्याहि भाषणाला मनाई झाली. तेव्हां त्यांनीं आपलें भाषण छापून प्रसिद्ध करण्याचें ठरविलें. पण त्यालाहि मनाई झाली.

१९१७ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत टिळकांचे एक परमस्नेही पुण्याचे डॉ. अण्णासाहेब पटवर्धन हे वारले. त्यांची लोकप्रियता अलोट असल्याकारणानें त्यांच्या स्मशानयात्रेचा समारंभ अपूर्व झाला. व त्यांच्या भक्तांनीं मुठानदीच्या पात्रांत दहनभूमीवर त्यांच्या समाधीदाखल एक देऊळ उभारलें व त्यांचा वार्षिक पुण्यतिथीचा समारंभ पुण्यास दरसाल होत असतो. अण्णासाहेब पटवर्धनांचें चरित्र अनेक दृष्टींनीं बोधप्रद आहे. या चरित्राचा प्रारंभ तेजस्वी प्रवृत्तिमार्गांत आणि शेवट निवृत्तिमार्गांत झाला. पूर्ववयांत हातीं घेतलेले अचाट उद्योग फसल्यामुळें ते निराश झाले. निराशेचे परिणाम जगांत सर्वांवर सारखेच होत नाहींत. कित्येकांच्या मनोरचनेंत दैववादित्व हें कमानींतील मुख्य म्हणजे चावीच्या दगडाप्रमाणें गुंतलेलें असतें आणि त्याला धक्का बसल्याबरोबर त्यांचा प्रवृत्तिमार्ग ढांसळून कोसळून पडतो आणि ते निवृत्तिमार्गी बनतात. पुढेंहि त्यांनीं देशभक्ति व राजकारणाची चौकशी कायम ठेवली होती. परंतु प्रत्यक्ष उद्योगांत ते पडत नसत. धार्मिक कर्मकांड त्यांनीं पुढें स्वीकारल्यामुळें राजकारणाचें कर्मकांड त्यांना झेपेनासें झालें. म्हणून ते राजकीय पुढारी बनले नाहींत. कर्मकांड अप्रिय वाटल्यामुळें अस्सल परमार्थज्ञानी देखिल लोकांच्या समजुतीनें पण अन्यायानें नास्तिकांच्या सदरांत ढकलले जातात. त्याप्रमाणें अस्सल स्वदेशाभिमानी लोकहि राजकीय कर्मकांड अप्रिय झाल्यामुळें कर्त्या मुत्सद्यांच्या सदरांतून वगळले जातात. धार्मिक आचारांत अदृश्य झालेली स्वदेशभक्ति आणि देशभक्तीच्या नित्य उपासनाविधींत अदृश्य झालेली धर्मश्रद्धा या दोन्ही गोष्टी सूक्ष्मभेदी प्रेक्षकाला मात्र दिसतात. दैवगतीचा बांध आडवा आल्यामुळें अण्णासाहेबांचें चरित्र अपेक्षेहून फार वेगळें झालें. घाटमाथ्यावर पुष्कळ ठिकाणें अशीं दाखवितां येतात कीं जेथें एका अंगुलीच्या अंतरानें पडलेलें निम्में पाणी शेवटीं पूर्वसमुद्राला तर निम्में शेवटीं पश्चिम समुद्राला जाऊन मिळालेलें असतें. क्रियात्मक राजकारण व क्रियात्मक परमार्थ यांचीहि गोष्ट अशीच आहे. अण्णासाहेबांच्या विषयीं टिळक असें म्हणत कीं हा या काळचा पुरुष नव्हेच. जुना ऐतिहासिक काळच त्यांना योग्य होता. हिंदुस्थान हें इंग्लंड असतें तर माधवराव रानडे हे ग्लॅडस्टन होऊं शकते हें जितकें खरें आहे तितकेंच ही दुसरी गोष्ट खरी आहे कीं पुणें जुन्या काळचें पॅरिस असतें तर

अण्णासाहेब पटवर्धन हे कार्डिनल रिचल्यो झाले असते किंवा पुणें जर जुनें विजयनगर असतें तर अण्णासाहेब विद्यारण्य किंवा माधवाचार्य झाले असते.

(२) लष्कर भरतीचा उपदेश

१९१७ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत ता. १७ रोजीं पुण्यास एक विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी जाहीर सभा भरली. हिंदी लोकांना स्वयंसैनिक होण्याचे हक्क दिल्याबद्दल सरकारचें अभिनंदन करणें हा सभेचा हेतु होता. प्रि. रघुनाथराव परांजपे यांना अध्यक्ष नेमले होते. ते प्रास्ताविक भाषणांत म्हणाले, "अँग्लोइंडियन, युरोपिअन, नेटिव्ह, ख्रिश्चन, पारशी आणि निजामशाहींतील वऱ्हाड यांना स्वयंसैनिक होण्याचे हक्क होते. हिंदु लोक मात्र त्यांतून वगळले गेले होते. हिंदु लोकांना अलीकडे लष्करी शिक्षण मिळत नसलें तरी त्यांचें क्षात्रतेज शिल्लक आहे. युद्धावरून ही गोष्ट कळून आली आहे कीं अमुकच जात शिपायीपणाला योग्य या म्हणण्यांत अर्थ नाहीं. सर्व हिंदी लोकांना लष्करी शिक्षण मिळेल तर साम्राज्यांतर्गत हिंदुस्थानाकडे डोळा उघडून बघण्याची छाती होणार नाहीं. हल्लीं हें द्वार सरकारानें मोकळें केलें आहे तेव्हां हिंदी तरुणांनींहि त्याचा फायदा अवश्य घ्यावा." मुख्य ठराव मांडतांना टिळक म्हणाले कीं, "राष्ट्रीय सभा सुरू झाल्यापासून आपण ही मागणी एकसारखी करूं लागलों आहों. हिंदुस्थावावर परचक्र आलें तर जपानची मदत घेण्याला इंग्लंड तयार, पण हिंदुस्थानच्या लोकांना शिकवून तयार करून त्यांचें सैन्य सिद्ध करण्याला इंग्लंड तयार नाहीं. ता. २१ फेब्रुवारी रोजीं कायद्यांत दुरुस्ती होऊन हिंदी लोकांना नवा हक्क मिळणार आहे. म्हणून हिंदी तरुणांनीं या संधीचा फायदा अवश्य घ्यावा. स्वराज्याचे हक्क मागण्याला आम्हीं तयार होतांना लष्करी देशसेवेचा हक्कहि आपण मागून घेण्याला व बजावण्याला तयार असलें पाहिजे. स्वयंसैनिक होण्याविषयीं फारशा अटी आपण प्रथम घालून चालणार नाहींत. अशा कामीं म्हणजे लष्करी शिक्षण संपादन करण्यांत हिंदी तरुणांचे कांहीं दिवस गेले तरी ते फुकट गेले असें मानूं नये. आम्ही आपल्या इच्छेनें स्वयंसैनिक न झालों आणि उद्यां सरकारानें सक्तीचा कायदा केला तर आम्ही लष्करांत दाखल होऊंच कीं नाहीं ! आज युद्धापुरते हे हक्क दिले तरी पुढेंहि ते कायम होणें हें आमच्यावरच अवलंबून आहे. महाराष्ट्र कर्नाटकांत वीस हजार स्वयंसैनिक मिळण्याला अडचण पडूं नये." या ठरावाला अनुमोदन देतांना शिवरामपंत परांजपे म्हणाले कीं, "लोकांचीं हत्यारें काढून घेण्याची दृष्टि

बदलून ती पुनः कांहीं आमच्या हातीं देऊन युद्धकला शिकविण्याचें सरकारानें मनांत आणलें आहे. इतर कांहीं गोष्टी असल्या तरी कोणत्याहि प्रकारचें किल्मिष मनांत न धरतां मातृभूमीच्या संरक्षणार्थ सैनिक होण्याचें पवित्र कर्तव्य आपण पार पाडलें पाहिजे. " हीच गोष्ट लोकांच्या मनावर आणखीहि पटविण्याकरितां स्वतः टिळकांनीं ता. २७ फेब्रुवारीच्या केसरींत मुद्दाम एक अग्रलेख लिहिला. त्याचें अवतरण असें होतें.

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम्

या लेखांत ते म्हणतात, " परतंत्र हिंदुस्थानांतहि युद्धानें जागृति झाली आहे. बंडाच्या भीतीमुळें सरकारानें आजवर हिंदी लोक लष्करी शिक्षणांतून वगळले. पण सरकार दुसऱ्यावर नेहमींच भिस्त किती ठेवणार ! म्हणून हिंदुस्थानचें रक्षण हिंदी लोकांकडूनच करवावें अशी बुद्धि काळाच्या ओघानें कां होईना सरकाराला झाली आहे. लष्करी अधिकाराला जागा मिळत नाहींत म्हणून सैन्यांत शिरण्याला हुरूप वाटत नाहीं हें खरें पण यामुळें कर्तव्यपराङ्मुख होणें योग्य नाहीं. हा दोष सुधारण्यारितां आम्ही सरकाराकडे मागणी करण्याला तयार आहों. पण रुसून बसण्याची मात्र ही वेळ नव्हे. सुशिक्षित वर्गानें अडून बसूं नये, कारण आपल्या आकांक्षा आज नाहीं उद्यां पूर्ण होतील. सर्व गोष्टी एकदम मनासारख्या होत नसतात. लष्करांत आपण शिरलों तर या जागा अधिक हक्कानें मागतां येतील. देशाचें संरक्षण करण्याला जर आपण तयार नाहीं तर स्वराज्याच्या नुसत्या गप्पा ठोकून काय उपयोग? सरकाराला आज सैन्याची जरूरी आहे हें खरें, पण हें उघडलेलें दार त्यांना पुढेंहि मोकळें ठेवावेंच लागेल. "

टिळक अशा रीतीनें लोकांना उपदेश करीत असतां सरकार मात्र त्यांना अधिकाधिक प्रतिबंध घालीत होतें. टिळक हालचाल करूं लागले असें पाहून बेझन्टबाईप्रमाणें त्यांना पंजाबांत जाण्याची बंदी करण्यांत आली. लखनौच्या राष्ट्रीय सभेनंतर टिळकांनीं जे दौरे काढले त्याचा सरकाराला विषाद वाटला. ता. १३ फेब्रुवारी रोजीं डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्टाखालीं हुकूम काढून पंजाब सरकारानें असें जाहीर केलें कीं, "पुण्याचे चित्पावन ब्राह्मण टिळक यांचा पंजाबांत येण्याचा आणि सार्वजनिक सुरक्षिततेस धोका येईल अशा रीतीनें वागण्याचा इरादा आहे असें समजतें. तरी त्यांनीं पंजाबांत पाऊल ठेवूं नये. तसें केल्यास

तीन वर्षांची कैद व दंड यांना ते पात्र होतील." वास्तविक पंजाबांत जाण्याचें हल्लीं टिळकांना कारण नव्हतें किंवा उद्देशहि नव्हता. पण कर्मधर्मसंयोगानें ज्या दिवशीं सैन्यांत शिरण्याचा उपदेश ते लोकांना जाहीर सभेंत करीत होते त्याच दिवशीं अशा प्रकारची नोटीस त्यांना लावण्यांत आली! या गोष्टीनें सरकारचें कितो हंसूं झालें असेल हें सांगावयास नकोच. पुढच्याच आठवड्यांत दिल्लीला जाण्याची मनाई टिळकांना करण्यांत आली. त्यांत नंतर टिळक दिल्लीस येऊन गेले अशी खोटीच गोष्ट लिहिली होती. शिवाय असे हुकुमावर हुकूम काढल्यानें सैन्यांत शिरण्याचा जो उपदेश टिळक करीत होते त्यावर थंड पाणी ओतल्या-सारखें होणार होतें. पण सरकार गोंधळून गेलें होतें आणि त्याच्या कृतींत कांहीं मेळ राहिला नव्हता. इकडे लष्करभरतीचा जुलूम अधिकाऱ्यांनीं सुरू केला होता. त्यामुळें लोक असंतुष्ट होत होते. आणि इकडे टिळक आपण होऊन लोकांना खुषीनें लष्करांत शिरा असें सांगत होतें. त्यांच्यावर नोटिसा बजा-वण्यांत येत होत्या. पण टिळकांनीं हें काम थांबविलें नाहीं. ता. २ मार्च रोजीं मुंबईस शांतारामाच्या चाळीच्या पटांगणांत फार मोठी सभा भरली तिला टिळक गेले व अध्यक्ष झाले. सभेंत गांधी यांचा सैन्यांत शिरण्याविषयींचा संदेश वाचून दाखविण्यांत आला. पूर्वीच्या आठवड्यांत कौन्सिलांत लष्करी शिक्षणाचें बिल निघालें. तेव्हां भारत सेनापतींनीं मोठेंसें उत्तेजनपर भाषण केलें नव्हतें. "तथापि थोडी मिळालेली संधि आपण दवडूं नये. लष्करांत राबावें लागतें. तरी त्यांत व्यक्तीचें व राष्ट्राचें हितच आहे. लष्करी शिक्षण घेतलेले लोक राष्ट्रांत वावरूं लागतील तर सरकारच्या मनावर त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. होमरूल व लष्करी अधिकाराच्या जागा पुढें तरी मिळाव्या अशी आकांक्षा असेल तर आजच सैन्यांत शिरा" असें टिळकांनीं सांगितलें. सभेंत मनमोहन-दास रामजी, खाडिलकर, हॉर्निमन वगैरे लोकांचीं याच अर्थाचीं भाषणें झालीं. खाडिलकर हे म्हणाले कीं, रणांगणावर घालिवलेला काळ अंतःकरणाची निर्मलता उत्पन्न करतो. तेव्हां होमरूलवाल्यांनीं, समाजसुधारकांनीं व धार्मिकसांप्रदायकां-नींहि सैन्यांत शिरावें. मनमोहनदास व टिळक या दोघांनींहि आपल्या भाषणांत आपला एकेक मुलगा आपण लष्करांत पाठविण्यास तयार आहों असें सांगित-ल्यानें लोकांस विशेष उत्साह वाटला.

सभेचे शेवटीं व नंतर मिळून ८०० लोकांनीं आपलीं नांवें नोंदविलीं त्यांत

पुष्कळ पदवीधरहि होते. आणि कांहीं कॉलेजांनीं आपल्या स्वतंत्र कंपन्या उभारण्याचें ठरविलें. पण मौज ही कीं ज्या खाडिलकरांनीं मुंबईच्या सभेंत उत्साहपर व उत्तेजनपर भाषण केलें तेच बेळगांवास या कामाकरितां गेले असतां कलेक्टर-साहेबांनीं स्टेशनावर उतरतांच तुम्ही चिथावणीचें भाषण करूं नये अशा ठरीव अर्थाचा मनाई हुकूम दिला. पण त्याहून मौज ही कीं ठरलेली सभा होऊन खाडिलकरांऐवजीं त्यांच्यादेखत त्यांना बोलावयाचें होतें तें सर्व गंगाधरराव देशपांडे बोलले. याच अर्थाचीं व्याख्यानें तिकडे सुरेंद्रनाथ बानर्जी, मोतिलाल घोष, शिवस्वामी अय्यर, नटेसन, कस्तुरीरंग अय्यंगार, निळकंठराव उधोजी, डॉ. मुंजे, नारायणराव वैद्य वगैरेंनीं अनेक प्रांतांत अनेकांनीं केलीं. त्यांच्यावर कोणींच नोटीस बजाविली नाहीं. खरोखर खाडिलकर यांच्यावरहि बजावण्याचें खरोखर कारण नव्हतें. पण धारवाडास ज्या हुकुमाची फजीति झाली तो हुकूम कसा तरी जागृत ठेवावा आणि आपली अब्रू जाऊं देऊं नये या हेतूनेंच अधिकाऱ्यांनीं ठराविक शब्दांचा हुकूम जागृत ठेवला होता. पण तसें म्हणावें तर खाडिलकर यांना धारवाड येथें बोलूं दिलें. याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, सरकारचे ठराव व धोरण असें कांहीं नव्हतें. पण कांहींतरी अनिष्ट घडत आहे म्हणून दडपशाहीची हालचाल ठेविली पाहिजे अशा समजुतीनें अधिकारी लोक मनास येईल तसें वागत होते. याचा कदाचित् एक खुलासा कॅपिटल पत्रांत आला होता. या पत्रांत असें लिहिलें होतें कीं, स्वराज्यसंघवादि लोक लष्करांत शिरणार ते चांगल्या हेतूनें नाहीं म्हणून त्यांना दाखल करून घेऊं नये. पण यानेंहि खरोखर खरा खुलासा होत नव्हता. कारण वर दिलेल्या नांवांत होमरूलर असे कित्येक होतेच. शिवाय जो मनुष्य लष्करांत जाऊन सामील होणार त्याच्या डोक्यावर होमरूल अशी चिठ्ठी थोडीच चिकटविलेली असणार ? होमरूलर ही कांहीं जात नाहीं किंवा लांबी रुंदी व उंची मोजण्याचें तें कोष्टक नाहीं. ती एक फक्त भावना आहे. ती एक स्वभाव आहे. ती एक वृत्ति आहे. तेव्हां ती कोठें असेल नसेल हें कळून येणार नाहीं. असो. लष्करी शिक्षणाच्या या चळवळीबरोबर बॉयस्काउटच्या स्थापनेचा प्रश्नहि कायदे कौन्सिलांत निघाला होता.

(३) कर्नाटकांतील दौरा

टिळक लखनौच्या कॉंग्रेसनंतर मुद्दाम कलकत्त्याला जाऊन दुखणाईत मोतीबाबूंची भेट घेऊन आले. पण पुन्हां अवघ्या चार महिन्यांतच त्यांना दुसऱ्यांदा

कलकत्त्यास जावें लागलें. तारीख ४ एप्रिल १९१७ रोजीं कलकत्ता येथें ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची सभा भरविण्यांत आली होती. कमिटीनें विलायतेस डेप्युटेशन पाठविण्याचें ठरविलें. शिवाय असेंहि ठरविलें कीं लखनौ येथें मंजूर झालेल्या योजनेच्या अनुरोधानेंच त्यांतील लोकांनीं खटपट करावी. मन मानेल त्याप्रमाणें बोलूं नये. हें झालें खरें. पण डेप्युटेशन मधील लोकांचीं नांवें कांहीं अशी योजिलीं होतीं कीं, त्यांतील कांहीं गृहस्थ जाणें अशक्य होतें. ही सभा संपून टिळक परत आले. ते पुण्यास न उतरतां परस्पर तारीख १२ रोजीं चिकोडी येथें भरलेल्या बेळगांव जिल्ह्याच्या सभेकरितां गेले. सकाळीं गांवच्या वेशीपासून ठराविक रीतीनें मिरवणूक झाल्यावर सायंकाळीं पांच वाजतां सभेस सुरवात झाली. येथील समारंभाचें पुढारीपण कै. सखारामपंत कुलकर्णी वकील यांजकडे होतें. सभेचें अध्यक्षस्थान दादासाहेब करंदीकर यांस देण्यांत आलें होतें. सभेचें काम दोन दिवस चाललें. शेवटीं टिळक सभेला आल्याबद्दल गंगाधरराव देशपांडे यांनीं टिळकांचे मोठ्या प्रेमळपणानें आभार मानले. उत्तरादाखल केलेल्या भाषणांत टिळकांनीं जनतेला उद्देशून प्रवृत्ति व निवृत्ति यांतील भेदाचें विवेचन केलें. टिळक म्हणाले, " प्रवृत्ति हाच खरा मनुष्यधर्म होय. आपल्या समाजांत नुसतीच निवृत्ति असती तर महाराष्ट्र निर्माण झालें नसतें. ज्यांना कांहीं करितां येत नाहीं व केलें तर डोकें आपटण्याची भीति ज्यांना वाटते तेच निवृत्तीचा मार्ग स्वीकारतात. मी प्रवृत्तिपर होतों म्हणूनच तुम्ही बोलावल्याबरोबर येथें आलों. आणि म्हणूनच तुम्ही माझे आभार मानतां ही चूक करितां असेंच मी तुम्हांला सांगतों." तारीख १३ एप्रिल रोजीं जिल्हा सभेनिमित्त जमलेल्या समाजाचा फायदा घेऊन बेळगांव जिल्ह्यांतील एक मराठा जातीचे पुढारी गृहस्थ बळवंतराव माने यांनीं मराठा शिक्षण परिषद् भरविली होती. मराठा समाजाला टिळकांचे विचार ऐकवावे म्हणून त्यांनीं हा योग आणला होता.

आपल्या भाषणांत टिळकांनीं सांगितले, "मीं शिक्षणाचें कार्य करण्यापासूनच सार्वजनिक कार्याला प्रारंभ केला होता. देशांत शिक्षणाचा प्रसार सार्वत्रिक करणें हें सरकारचें काम आहे. लोक करून तें किती करणार ? शिक्षण दिलें तर लोक हक्क मागूं लागतील अशी सरकारला भीति ! पण आम्ही उघडच सांगतों कीं हक्क मागावयाला शिकावयाचें आहे म्हणूनच शिक्षण द्या. माझ्या हातीं उद्यां स्वराज्य आलें तर मी पहिल्यानें शिक्षण सक्तीचें व मोफत करीन. जुन्या काळीं

शिक्षण सरकार देत नव्हतें. तेव्हां साधुसंतांनीं राष्ट्राला शिक्षण देण्याचें काम केलें. आतां या शिकविणारांना भगवद्भक्त मानतात. आजच्या सामाजिक शिक्षकांना देशभक्त म्हणतात इतकाच फरक. शिक्षण द्यावयाचें तें न देऊन वरती शिक्षण नाहीं म्हणून स्वराज्य नाहीं अशी उलटी सबब सरकार सांगतें. तेव्हां शेवटीं उपाय हाच कीं शिक्षणाची सक्ती पाहिजे असेल तर आपण सरकारावर सक्ती करण्याची ताकद अंगीं आणली पाहिजे." तारीख १४ रोजीं रात्रीं रा. रामचंद्र धोंडो कुळकर्णी यांनीं आपल्या शेतांत रयतवर्गातर्फे पानसुपारी केली. तिकडे जातांना वाटेंत श्रीरामलिंगाच्या देवळांत प्रसाद देण्याकरितां टिळकांना नेण्यांत आलें. कारण या रामलिंगावर चिकोडीच्या लोकांनीं टिळक तुरुंगांतून सुटावे म्हणून सतत अनुष्ठान चालविलें होतें त्याची आज परिसमाप्ति होती.

पानसुपारी झाल्यावर टिळकांनीं भाषणांत सांगितलें कीं, "ही पानसुपारी गरीब रयतेतर्फे आहे असें म्हणतां याचा मला अर्थच कळत नाहीं. रयत गरीब व श्रीमंत दोन्ही सारखीच. श्रीमंत रयत लोक युद्धाच्या कामीं सरकारला पैसा देण्याला सज्ज झाली, तर गरीब रयत युद्धावर जाण्याला तयार झाली. मुंबईस मीं व्याख्यान दिलें ८०० लोकांनीं युद्धावर जाण्याची आपली तयारी दाखविली. सरकार म्हणत होतें १००० लोक युद्धावर जाण्याला द्या. आणि एकटा मी हे ८०० लोक देण्यास तयार झालों. पण पैसे दिले, माणसें दिलीं तरी सरकार मात्र अजून हक्क देण्याला तयार नाहीं. पण सरकारला हें कळलें पाहिजे कीं 'चित्त दिलें तरच वित्त मिळेल.' पण चित्ताच्या आधीं सरकारला वित्त दिलेंत तरी त्यांच्या पेटींत नुसती पिशवी टाकूं नका. तर त्या पिशवीला चिठी जोडून त्यांत लिहा कीं आम्ही हें स्वराज्याच्या उपायांना देतों आहों." याच रात्रीं ११ वाजतां टिळकांच्या अध्यक्षतेखालीं पुण्याचे शिवरामपंत परांजपे यांचें व्याख्यान झालें. समारोपाच्या वेळीं टिळक म्हणाले, "तुमच्या बेळगांवास स्वराज्यावर पहिलें व्याख्यान दिलें. त्यानें माझ्यावर तोहमत आली. म्हणून तुमच्या ह्या जिल्ह्यांत स्वराज्यावर व्याख्यान देण्याची मोठी भीति वाटते. पण अशीं संकटें येणारच. म्हणून लोकांच्या मनांतील भीति प्रथम घालविली पाहिजे. बेळगांवास दिलेल्या व्याख्याना-मुळें मजवर खटला झाला. त्याचा परिणाम मी समजतों कीं आज होमरूल लीगला ६००० सभासद मिळाले. पण अजून यांतील लोक गुप्त पोलिसाला भितात. पण भीति कां ? गुप्त पोलिस हे जसे गव्हर्नरसाहेबांची पाठ राखतात

तशी तुमची राखतात असें कां समजत नाहीं ? भिण्याची वेळ गेली. आतां न भिण्याची आली आहे. आम्ही तर आतां स्वराज्याची मागणी इंग्लंडला नेऊन भिडविणार आहोंत. पूर्वीं मीहि डेप्युटेशन पाठविण्याच्या विरुद्ध होतों. पण आज पाठविण्याला तयार झालों तो तरी कां ? भीक मागण्याकरितां नव्हे, तर विलायतेंत युद्धामुळें लोक खडबडून जागे झाले आहेत. आमचें डेप्युटेशन जाऊन सांगणार कीं हिंदुस्थानाला स्वराज्य देण्यांत तुमचा फायदा आहे. हिंदुस्थानला परतंत्र ठेवण्यांत ब्रिटिश सरकारचा किती तोटा झाला हें सांगण्याला आमचें डेप्युटेशन जाणार. दहा वर्षांपूर्वीं होमरूलची मागणी कोणाला सुचली असती ? पण कालानें सर्वांनाच भरंवसा उत्पन्न होतो. म्हणून मी म्हणतों ६००० सभासद झाले हेहि थोडेच. लखनौ येथें हिंदुमुसलमानांची एकी झाल्यापासून आणखी एक प्रश्न सुटला आहे. नामदार गोखले यांना विलायतेंत लोक विचारीत 'तें सारें खरें पण What about Mahommedans ?' आज तोहि प्रश्न उरला नाहीं. म्हणून इकडे हिंदुस्थानांतून व तिकडे विलायतेंतून असें इंग्रजावर दुहेरी दडपण पडलें तर तुम्ही म्हणतां त्यासारखें होऊन जाईल."

तारीख १४ रोजीं दोन प्रहरीं नामदार बेळवी यांच्या अध्यक्षतेखालीं स्वराज्य संघाची म्हणून सभा झाली. तींत भाषण करितांना टिळक म्हणाले, "आमच्या लीगला नुसते ५००० रुपये हवे असते तर तें कोणीं एकट्यानेंहि दिले असते. पण मला तसे नको होते. एकेक रुपया देणारे ५००० लोक मला हवे आहेत. त्यांत लेखणी धरणाऱ्या लोकांबरोबर हातांत नांगर धरणारे लोकहि पाहिजेत. उद्योग केला तर लोक ह्या संघाचे सभासद होऊं शकतील. 'पांचामुखी परमेश्वर' ही म्हण आहे. आणि एक वेळ पांच एकत्र जमल्यानें जर त्यांच्या तोंडांतून परमेश्वर बोलूं शकतो तर एक हजार लोक सभासद होऊन स्वराज्य मागूं लागले तर त्यांच्या तोंडून परमेश्वर ताबडतोब बोलेल कीं नाहीं ? पंढरीच्या वारीला दरवर्षीं लाखों लोक जातातच कीं नाहीं ? व चार चार आणे कर देतातच कीं नाहीं ? हा पंढरीचा वारकरी मी पंढरीस मेलों तर मुक्ति मिळाली असें समजतो. तसेंच स्वराज्य मागण्यांत मृत्यु आला तर देशाला मुक्ति मिळेल असें तुम्ही लोक कां समजत नाहीं ?"

चिकोडी येथील असा हा विविध प्रकारचा कार्यक्रम संपल्यावर टिळकांना निपाणीस नेण्यांत आलें. निपाणी हे सत्यशोधकांचें घर अशी त्याची ख्याति. पण

ती टिळकांच्या भेटीमुळें बदलली. अवघ्या २४ तासांत निपाणी गांवानें सर्व तयारी केली. चिकोडीहून निपाणीस जातांना वाटेंत खेडीं एकवटून पानसुपाऱ्या होत होत्या. रस्त्यांच्या बाजूला घोंगड्या हातरून व किटसनचे दिवे लावून मंडळी वाट पाहात बसली होती. ठिकठिकाणीं केळीं, चुरमुऱ्याचे लाडू व गुऱ्हाळांतील गुळाची साय हे पदार्थ लोकांना वांटण्यांत येत होते. निपाणीच्या बाजूचा भाग उसाच्या पिकाकरितां प्रसिद्ध होता. गुऱ्हाळांतील मेवा देणें हा मोठा सत्कार मानला जातो. मिरवणूक व्यंकटेशाच्या देवळाला पोंचेपर्यंत मध्यरात्र उलटून गेली होती. दुसरे दिवशीं सकाळीं टिळकांच्या अध्यक्षतेखालीं खाडिलकरांचें व्याख्यान करण्यांत आलें. समारोपादाखल बोलतांना टिळक म्हणाले " मला हल्लीं महात्मा भगवान् म्हणण्याचें खूळ लोकांनीं काढलें आहे. पण त्याला माझी हरकत आहे. माझ्या अंगचा मोठेपणा मला इतकाच कळतो कीं, मला जें कळतें तें तुम्हांला सांगण्याला मी विशेष प्रकारें प्रवृत्त झालों. मनुष्य व पुस्तक दोघांतहि ज्ञान भरलेलें असतें. पण पुस्तक आपण होऊन उठून कोणाकडे जात नाहीं. मनुष्य जातो व सांगतो. मी मला कळतें तें तुम्हांला सांगतों तसेंच तुम्हांला जें कळतें तें तुम्ही लोकांना सांगा. कळतें तें सांगणें हें ज्याला सुचतें तोच ज्ञानी. तुम्हांला सांगावयाला आज सुचतें तें म्हणजे निपाणीची जुनी आठवण होते. निपाणीकर देसाई होते तेव्हां या मुलखांतून पेशव्यांच्या लष्करभरतीकरितां १०००० सैन्य वेळेस बाहेर पडत असे. आपले घोडे व आपल्या दशम्या घेऊन लोक सैन्याला जाऊन मिळत. पण आज तीच गोष्ट उलटी झाली आहे. आपणाला रंगरूट म्हणून धरून नेतील या भीतीनें लष्करी अधिकारी दिसला कीं लोक पळून जातात. ही गोष्ट अशी कां होते हें आमच्या सरकारला कळलें पाहिजे. सरकारनें आम्हांला इतकें परतंत्र करून ठेवलें आहे कीं निपाणीला उत्तम तंबाकू पिकत असतां चिरूट इजिप्त देशांतून यावा लागतो. पण या सर्व गोष्टी सरकारला लोकांनीं निर्भीडपणें सांगितल्या पाहिजेत." व्याख्यानाच्या शेवटीं स्वराज्यसंघाला ५०० रुपयांची देणगी जाहीर करण्यांत आली. नंतर परत जातांना गुजरांच्या वसतींत जाऊन चंद्रप्रभु महाराजांचें दर्शन घेऊन टिळक बिन्हाडीं परत आले. जैन यतींबरोबर संभाषण करितांना टिळकांनीं सांगितलें कीं " तुमच्या मंदिरांत ५२ तीर्थंकर असतात त्याप्रमाणें या देशांत ३०० कोटी तीर्थङ्कार उत्पन्न झाले पाहिजेत. तुम्हा व्यापारी लोकांना धर्माची संवय आहे.

पण राष्ट्रीय धर्माचें पालनपोषण तुम्हीं केलें पाहिजे." अशा रीतीनें निपाणी येथील कार्यक्रम संपून टिळक व इतर मंडळी पुन्हां चिकोडीला परत आली.

(४) स्वराज्यसंघाचा वाढदिवस

स्वराज्यसंघाच्या पहिल्या वाढदिवसाच्या निमित्तानें महाराष्ट्र व कर्नाटक यां-मध्यें चळवळ सुरू झाली व नवीन वर्गणीदार करणें, वर्गण्या मिळविणें हीं कामेंहि सुरू झालीं. संघाची पहिली वार्षिक सभा नाशिक येथें ता. १७।१८ मे या दिवशीं भरविण्याचें ठरलें. कारण त्या सुमारास नाशिक येथें प्रांतिक परिषद् भरण्याचें ठरलें होतें. पुण्यास दोन वर्षांपूर्वी १७ की १५ हा वाद निघाला होता. अर्थात् नाशिकाला १७ कीं १९ हा वाद निघावा हें गणिताच्या दृष्टीनें बरोबर होतें. पण हा वाद फारसा जाचक होण्याचा संभव नव्हता. याचें कारण परिषदेचें काम जरी राष्ट्रीय पक्षाच्या हातीं होतें तरी परिषदेचें अध्यक्षस्थान श्रीनिवास शास्त्री यांना देण्यांत येणार होतें. ठरल्याप्रमाणें परिषद् ता. १७ मे रोजीं सुरू झाली. स्वागताध्यक्ष पाटणकर यांनीं सांगितलें कीं आम्ही नाशिककर या वादांत पडूं इच्छित नाहीं. प्रां. कमिटीनें १७ वी म्हणा असें ठरविलें आहे. आपणांस वाटेल तर आपण १९ वी म्हणा. पण कोणीकडून तरी परिषद् पार पाडा म्हणजे झालें. अध्यक्ष ना. शास्त्री यांचें भाषण हें होमरूलवर एक समर्पक व सणसणीत व्याख्या-नच होतें. याहून अधिक सांगण्याचें कारण नाहीं. परिषदेंतील ६ वा ठराव स्वराज्य या विषयावरील बॅ. बॅपूटिस्टा स्वराज्यसंघाचे अध्यक्ष यांनीं मांडिला. टिळकांचेंहि या विषयावर भाषण झालें. नंतर ता. १७ मे रोजीं हिंदी स्वराज्य-संघाचें पहिलें वार्षिक संमेलन मंडपांतच झालें. बॅ. बॅपूटिस्टा यांनीं एकदीड वर्षाच्या कामाचें समालोचन केलें. ते म्हणाले, 'होमरूल या शब्दासंबंधानें नांवें ठेवणारा मला एकहि इंग्रज भेटला नाहीं. पण आमच्यांतीलच कांहीं लोक त्याला नांवें ठेवतात व त्याला कांहीं अनिष्ट आठवणी चिकटून राहिल्या आहेत असें म्हण-तात हें आश्चर्य होय. फ्रेंच राज्यक्रांतीची आठवण होते म्हणून नैसर्गिक हक्क, स्वतंत्रता, समानता या गोष्टी कोणीं टाकून दिल्या आहेत काय! होमरूल हा शब्द वापरतों तो केवळ स्वराज्यघटनेची जुनी एक कल्पना सुचण्याकरितां. रक्तपाताची आठवण व्हावी म्हणून नव्हे. स्वराज्य म्हटलें कीं स्वातंत्र्याची आठवण होते म्हणून नको! होमरूल म्हटला कीं बहिष्काराची आठवण होते म्हणून नको! मग आम्हीं म्हणावें तरी काय? आमची चळवळ कायदेशीर सनदशीर ठरली आहे एवढें पुरें

नाहीं काय ? शंभर वर्षापूर्वी हिंदुस्थानाला स्वराज्य द्यावयाचें तर कसें द्यावें याची कल्पनाहि आली नसती. पण या अवधींतील अनुभवानें ती कल्पना आतां येते. साम्राज्य हें एखाद्या बारीक बंधनानें बांधलेलें वसाहतीचें व इंग्लंडचें 'फेडरेशन' झालें आहे. त्यांतच हिंदुस्थान सामील व्हावा आणि वसाहतींविसाहतींत जसें फेडरेशन झालें आहे तसें हिंदुस्थानांतील प्रांतांत व्हावें." यानंतर चिटणीसांनीं संघाच्या कामाचा अहवाल सांगितला. त्यावरून असें दिसतें कीं तेव्हांपर्यंत १४२१८ सभासद नोंदले होते. त्यांत शें. ४२ ब्राह्मण व ४३ ब्राह्मणेतर असे असून ३०९ सभासद मुसलमान, ११ पारशी व ६७ स्त्रियाहि होत्या. नऊ हजार रुपये सभासदांची फी व सहा हजार रुपये देणग्या मिळाल्या होत्या. मध्यवर्ती कचेरींतून सुमारें पांच हजार आवक व पांच हजार जावक इतका पत्रव्यवहार झाला. अनेक जिल्ह्यांतून व्याख्यानमाला चालू होत्या. संघानें सहा मराठी व दोन इंग्रजी पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं. त्याच्या ७५ हजार प्रतींपैकीं ४७ हजार खपून गेल्या होत्या. त्यांत टिळकांच्या ज्या व्याख्यानांवर खटला झाला त्यांच्या तीन हजार प्रती खपल्या आणि त्यांचीं गुजराथी व कानडी भाषांतरें छापण्याची योजना झाली. स्वतः बेझंटबाई व इतर कांहीं प्रमुख होमरूलवाले महाराष्ट्र संघाचे सभासद झाले. उलट टिळक हे बाईंच्या संघाचे सभासद झाले. अशा रीतीनें दोन्ही संघांची चांगली सहकारिता होती.

यानंतर शाखांचे अहवालहि वाचून दाखविण्यांत आले. तसेच संघाच्या कार्याला वर्गणी मिळविण्याकरितां शंभर रुपये देणाऱ्या लोकांचा तहाहयात सभासदांचा एक नवीन वर्ग काढण्यांत आला. शेवटीं समारोपादाखल टिळक म्हणाले, "लखनौच्या कॉंग्रेसला होमरूलर लोक पुष्कळ आले म्हणून तेथें तरी स्वराज्याचा ठराव मंजूर होण्यास जोर आला. कॉंग्रेस आपल्या ठरावाची अंमलबजावणी स्वतः कोणत्याहि रीतीनें करीत नाहीं. बरें तें न झालें आणि आम्हाला कॉंग्रेसनें ममत्वानें वागविलें तर आमचें कामहि त्यांचेंच आहे. पुढील सालांत ५० हजार सभासद व तितकेच रुपये मिळविले पाहिजेत. इंग्लंडांतहि काम पुष्कळ करावयाचें आहे. वसाहतींच्या बरोबरीनें बसूं म्हणतों पण वसाहतींची संघटना व स्वार्थत्याग आमच्याजवळ कोठें आहे ? विलायतेंत आपलीं एकदोन माणसें कायमचीं ठेविलीं पाहिजेत. त्याला खर्च बराच येणार. त्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. मद्रासचा संघ व हा संघ मनानें एक आहेत. घटनेनें एक नसल्याचें कारण भाषाभिन्नता. स्वराज्य-

संघ स्थापन झाल्याबरोबर त्यानें सामाजिक औद्योगिक कार्यें हातीं घ्यावीं असें कांहीं लोक म्हणूं लागले. पण असलीं विविध कामें करणें हें संघाचें ध्येय नाहीं व तें त्याला शक्यहि नाहीं. प्रचारकांनीं निर्भयपणें मतप्रसार करणें आणि लोकांनींहि आम्हांस स्वराज्य हवें एवढेंच म्हणून सभासद् होणें इतकीच जबाबदारी आहे. अडाणी मनुष्याला घरचा किंवा गांवचा व्यवहार जितका कळतो तितका कळला तरी आमच्या कामाला तो पुरे आहे. "

इकडे सरकारचा उलट प्रयत्न म्हणजे त्यांनीं हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत संस्थानिकांचीं भुतें उठविलीं. मद्रासेकडे कोलगोंडे व कुरुपम् या संस्थानांचे राजे, उत्तर हिंदुस्थानांत राजा खुशालपाल सिंग वगैरे लोक होते. मुंबई-इलाख्यांत कोल्हापूरच्या महाराजांनीं हें काम आपल्याकडे घेतलें होतें. पण राजे व संस्थानिक लोक हे जाहीर रीतीनें लोकांपुढें येऊन सभा भरवून होमरूलच्या विरुद्ध चळवळ करतील हें शक्य नव्हतें. तें करण्यास ते प्रवृत्त झाले असते तर त्यांचा मोठेपणा कोणी शिल्लक ठेवला नसता. म्हणून त्यांचें काम चळवळ्या लोकांना चिमटे घेणें व त्याहि पेक्षां म्हटलें म्हणजे मिशीला पीळ भरून सरकारला फुकटचा धीर देणें एवढेंच होतें. इकडे संस्थानिक आंतून अशी कारवाई करीत होते व तिकडे मुख्य प्रधान लॉईड जॉर्ज हे स्वयंनिर्णयाचें तत्त्व जोराजोरानें प्रतिपादित होते आणि वसाहतींचा उल्लेख करितांना त्यांच्या बरोबर हिंदुस्थानच्या नांवाचाहि उल्लेख करीत होते.

मे अखेर हिंदुस्थानसरकारनें एक ठराव प्रसिद्ध करून असें म्हटलें कीं, भारत संरक्षक सैन्याची योजना सफल झाली नाहीं याचा दोष लोकांच्या पुढाऱ्यांवर आहे. हा ठराव म्हणजे दुःखावर डागणीच होय. कारण आधींच या सैन्याच्या योजनेचे नियम सदोष. पुढाऱ्यांशीं अधिकाऱ्यांची सहकारिता नाहीं. मागितली तरी मिळेना. मदत करूं का म्हटलें तरी नको म्हणत. लष्करी नोकरींतील वरिष्ठ जागा तर राहोतच पण उत्साहवर्धक असा एक शब्दही नाहीं. आणि ज्यांनीं या कामाला लोकांना स्फूर्ति दिली त्यांच्यावर डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्टाचा सररास प्रयोग करण्यांत आला. अशी वस्तुस्थिति असतां वरतीं लोकांनाच दोष दिला हें सरकारचें सौजन्य वाखाणण्यासारखें होतें ! पण त्यांतील एकंदर मर्म असें कीं सैन्यांत भरती झाली तर हवी पण ती राजकीय दृष्टीच्या लोकांकडून किंवा अशा दृष्टीच्या लोकांची व्हावयाला नको. मग सरकाराला इतर दुसरे लोक हवे होते ते

अधिकाराच्या जुलमानें मिळतच होते ! सर्व तालुक्यांचे अधिकारी व सर्व संस्थानिक यांच्यावर सैन्यभरतीची जशी कांहीं वर्गणीच बसविली होती. जाणता मनुष्य शिपाई नको. त्याला फक्त सुदृढ अंग व जवळ असलें म्हणजे झालें.

याच सुमारास उटकमंड येथें मद्रास कौन्सिलची बैठक झाली लॉर्ड पेंटलण्ड यांनीं भाषण केलें त्यावरून दडपशाही वाढणार त्यांत ते म्हणाले, "हिंदी लोकांचें साध्या सुधारणांनीं समाधान न होत दारीचें स्वराज्य व तेंहि ताबडतोबीनें मागूं लागले आहेत. आणि हें नाहीं. ज्या सुधारणा युद्धानंतर इंग्लंड देईल त्या होमरूलपेक्षां अर्थातच असतील. हें माहीत असून होमरूल मागण्याची चळवळ लोकांनीं चालवि परिणाम असा होईल कीं, सरकार व लोक यांमध्यें मतभेद, गैरसमज व घासाघीस आणि मारामारहि होईल. या सर्वांची जबाबदारी चळवळ करणा आहे. सावधगिरीचा इशारा ते मानीत नाहीं. खोट्या आशा बाळगिल्यानें फसवणूक व निराशा होते. चळवळ करणारांचीं मतें प्रामाणिक असतील. पण त्यांच्या व्याख्यनांनीं अधिकाऱ्यांची निंदा होते व कायदे मोडण्याची लोकांत प्रवृत्ति होते. म्हणून आम्ही योग्य दिसतील ते उपाय योजूं. त्यांत लोकांनीं आम्हांला मदत करावी." १९०८ सालीं टिळकांवर खटला झाला त्यापूर्वी लॉर्ड सिडेनहॅम यांनीं कौन्सिलांत असेंच भाषण केलें होतें व लॉर्ड पेंटलण्ड यांच्या भाषणावरून बेझन्टबाईंना अटक होणार असा लोकांचा तर्क झाला.

(५) बेझंटबाईंना अटक

हिंदुस्थानला असें वागवून तिकडे आयरिश होमरूलचा प्रश्न मात्र प्रधानमंडळानें आपण होऊन पुढें काढला होता. पण त्याचें कारण मागाहून असें समजलें कीं, अमेरिकन मुत्सद्दी मि. टॅफ्ट यांनीं इंग्लंडला असें बजावलें कीं, आयर्लंडची व इंग्लंडची भानगड मिटल्याखेरीज अमेरिकन लोकांकडून इंग्लंडला युद्धांत मनःपूर्वक मदत होणार नाहीं. ही गोष्ट स्वाभाविक होती. कारण आयरिश लोक देशांतर करून अमेरिकेंत जाऊन राहिले होते. व ते कायमचे अमेरिकन झाले तरी आपल्या मातृभूमीवर लक्ष ठेवीत होते. पण हिंदुस्थान हीच हिंदुस्थानची मातृभूमि व वसाहतहि. तेव्हां त्याला बाहेरून कोठून व कशी मदत मिळणार ? पण बाहेरून मदत नाहीं याच कारणाकरितां आंतल्या लोकांनींच अधिक खटपट करणें

प्राप्त होतें. म्हणून काँग्रेसनें यांत पुढाकार घ्यावा अशी अपेक्षा होती. पण काँग्रेसवाल्या पुढाऱ्यांना आवडती व बिनहरकत वाटणारी अशी जी गोष्ट म्हणजे विलायतेला डेप्युटेशन पाठविणें ती देखील त्यांच्या हातून घडून येईना. लॉर्ड पेंटलण्ड यांच्या भाषणाचा निषेध कॉं. कमिट्यांकडून होणें जरूर होतें तोहि झाला नाहीं. मद्रासेंत मात्र बरीच खळबळ उडाली. सर सुब्रह्मण्यम् अय्यर यांनीं तावडतोब असें प्रसिद्ध केलें कीं, मी हायकोर्ट जज्ज होतों पण त्याहि पूर्वीं काँग्रेसभक्त होतों. मला राजकारणांतील जबाबदारी कळते. आणि मी पेंटलण्डसाहेबांच्या भाषणाला उत्तर म्हणून प्रसिद्ध करतों कीं, मी होमरूल मागण्याचें समर्थन करणार त्याबद्दल त्यांनीं काय ती शिक्षा करावी.

हें झाल्याबरोबर त्याच अर्थाचीं शेंकडों पत्रें प्रसिद्ध होऊन "होय आम्हीहि होमरूल मागतों आम्हावर काय खटला करावयाचा तो करा" असें लोक सरकारला आव्हान देऊं लागले. लवकरच बेझंटबाई, अरुंडेल व वाडिया यांच्यावर नोटीस बजावण्यांत आली कीं, सरकारनें सांगितलेल्या ४।५ ठिकाणांपैकीं एखादें पसंत करून "तेथेंच यापुढें तुम्हीं राहिलें पाहिजे. आणि यापुढें तुम्ही कोणतीहि चळवळ करतां कामा नये. म्हणजे सभेला जाऊं नये, बोलूं नये, सभा भरवूं नये, जुनें छापूं नये, नवें लिहूं नये." ही नोटीस मान्य करण्याचें बाईनीं ठरविलें. पण मी होमरूलची मागणी सोडणार नाहीं असेंहि त्यांनीं सांगितलें. सर्व लोकांना संदेश म्हणून एक पत्र प्रसिद्ध करून त्या गव्हर्नरसाहेबांच्या भेटीला गेल्या आणि नंतर उटकमंड येथें जाऊन राहिल्या. यापूर्वीं सरकारनें या चळवळींत न पडण्याविषयीं विद्यार्थीवर्गाला रिस्ले सर्क्युलराची आठवण करून ताकीद दिली. वर्तमानपत्रावर प्रेस ॲक्ट चालू केला होता. पोलिस ॲक्टाप्रमाणें व्याख्यानांना बंदी करण्यांत येऊं लागली होती. टिळकांवर पिनल कोडप्रमाणें खटला केला तो फुकट गेला, पण डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्टचा अंमल करणें ही सोईची गोष्ट होती. म्हणून त्यांनीं त्या मार्गानें प्रयत्न सुरू केला आणि बेझन्टबाईनाही अशीच अटक केली. अर्थात् ही वेळ अशी होती कीं, होमरूलवाले तर संकटांतच होते, पण बाहेरच्या लोकांनीं त्यांची बाजू उचलून धरून सरकारास दटावावयास पाहिजे होतें. म्हणून टिळकांनीं लोकांना यावेळीं अशी प्रार्थना केली कीं, आपसांतील इतर सर्व वाद यावेळीं विसरून होमरूलचें समर्थन करण्याच्या मार्गाला त्यांनीं लागावें. बाई व लॉर्ड पेंटलण्ड यांजमध्यें झालेलें संभाषण पुढें प्रसिद्धहि झालें. तींत बाई म्हणाल्या कीं,

'माझ्यावर आरोप काय तो तरी सांगा व माझा खुलासा घ्या.' त्यावर गव्हर्नर-साहेब म्हणाले, 'मी या वादांत पडूं इच्छित नाहीं. तुम्हांला युद्ध संपेपर्यंत विलायतेस जावयाचें असेल तर परवानगी देतों पण येथें तुम्हीं चळवळ बंद केली पाहिजे.' बाईनीं लखनौचा ठराव काढून त्यांना दाखविला. ते म्हणाले, 'तो मी यापूर्वी वाचला नव्हता. तरी पण तुमच्या सर्व चळवळी सरकारनें बंद करण्याचें ठरविलें आहे. तुमचें अमुक कृत्य कायदेशीर व अमुक बेकायदेशीर असें सरकारला पृथःकरण करतां येत नाहीं.' तेव्हां बाई म्हणाल्या कीं, 'तुम्ही चर्चा करूं इच्छित नाहीं तर मीहि हें संभाषण यापुढें चालवूं इच्छित नाहीं' असें म्हणून त्या निघून गेल्या.

या अविचारी कृत्याचा परिणाम सुलट न होतां उलटच झाला. कारण स्वराज्यवादाचा सत्याग्रह ही एक नवीनच चळवळ निघाली. मद्रासकडे त्याचप्रमाणें हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भागांत लोक भराभर पुढें येऊन सभा भरवून निषेध तर करूंच लागले. पण लॉर्ड पेंटलण्ड यांनीं जें करूं नये म्हणून सांगितलें तेंच करण्याला प्रवृत्त झाले. आणि स्वराज्यसंघाच्या प्रतिज्ञापत्रकांवर भराभर सह्या होऊं लागल्या. बमनजी शेट यांनीं एक लाख रुपये चळवळीकरितां देऊं केले. नेमस्तांपैकीं सुरेंद्रनाथ, जिना, भूर्गी हे मी स्वराज्यवादी आहे असें म्हणूं व लिहून देऊं लागले. आणि महाराष्ट्र स्वराज्यसंघाकडे सर्व जिल्ह्यांतून खालील पत्रक सह्या करून दुसरीं दाखल ठेवण्यासाठीं येऊं लागलें. तें पत्रक असें:—"१९१६ सालीं लखनौ येथील राष्ट्रीय सभेंत झालेल्या ठरावान्वयें जी स्वराज्य योजनेची मागणी निश्चित झाली व तिला आम्ही होमरूल असें म्हणतों त्या मागणीचा पुरस्कार आम्ही आजवर करीत आलों त्याप्रमाणें पुढेंहि करीत राहूं. लॉर्ड पेंटलण्ड यांच्या ता. २४ मेच्या भाषणाचा आम्ही निषेध करतों. वर सांगितलेल्या प्रकारची स्वराज्याची मागणी सरकारनें बेकायदेशीर ठरविली तरी आम्ही स्वराज्यवादापासून पराङ्मुख होणार नाहीं. व या कृत्याचे जे परिणाम होतील ते भोगूं असें आपणांस कळवितों." हें उत्तर रोखठोक होतें व मुद्देसूद होतें. आणि आम्हांला योग्य दिसतील ते उपाय योजूं ही जी धमकी तिला आव्हान होतें. अलाहाबादचे चिंतामणी यांनीं स्वतः स्वराज्यसंघाचे सभासद होऊन सर्व काँग्रेसभक्तांनाहि तसें करण्याला विनंति केली. त्यांत त्यांनीं लिहिलें कीं, "तुम्ही असा प्रश्न कराल कीं आम्ही काँग्रेसचे अनुयायी आहों. आणि काँग्रेसनें स्वराज्याचा प्रश्न हातीं घेतलाच आहे मग स्वराज्यसंघाचे सभासद होण्यांतच अधिक श्रेय काय

आहे ? त्यावर माझें उत्तर असें कीं होय अधिक श्रेय आहे. सरकारचे दाखवायाचे दांत वेगळे व खावयाचे वेगळे आहेत. अगदीं खोलांत जाऊन पाहिलें तर अगदीं अल्पसंतुष्ट काँग्रेसभक्त आणि अत्यंत महत्त्वाकांक्षी होमरूलर या उभयतांचाहि सरकारला मनांतून सारखाच तिटकारा आहे. परंतु रणनीतीस अनुसरून सरकार प्रथम एकट्या होमरूल लीगवर घाला घालूं पहात आहे. अशा वेळीं स्वराज्यवाद्यांनीं मी काँग्रेसवाला पण मी होमरूलर नव्हे असा भेद मनांत ठेवल्यास इतिहासाची पुनरावृत्ति होईल व १९०६ ते १९०९ पर्यंत जें घडलें तें घडेल. प्रथम जात्यांतले व नंतर सुपांतले भरडले जातील. त्यांचा आमचा भेद असला तरी तो फारच सूक्ष्म आहे. अशा वेळींहि जो मनुष्य होमरूल लीगचा सभासद होणार नाहीं त्याला दुरून नमस्कार असो ! ”

(६) सत्याग्रहाच्या चळवळीचा प्रारंभ

इकडे स्वराज्याची चळवळ चालूं असतांच गांधींची सत्याग्रहाची नवीन चळवळ सुरू होती. बहार प्रांतांतील चंपारण्य जिल्ह्यांत निळीची लगावड करणारे गोरे मळेवाले व त्यांचे मजूर यांमध्यें बरेच दिवस तंटा होता. सरकारनें गुलामगिरी बंद केली खरी. पण दिव्याखालीं अंधेर या न्यायानें हिंदुस्थानांत व इतरत्र साम्राज्यांत मुदतबंदीची मजूरपद्धति चालूच होती. अर्थात् यासंबंधानें चौकशी करण्याकरितां बहार प्रांतांतील पुढाऱ्यांनीं तिकडे येण्याविषयीं गांधींना विनंति केली त्याप्रमाणें कलकत्त्याहून ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचें काम संपवून परत येतांना ते मोतीहारीस गेले. दुसऱ्याच दिवशीं डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटनें त्यांच्यावर १४४ कलमाखालीं नोटीस बजावली आणि सार्वजनिक शांततेचा भंग व दंगाधोका होण्याचा संभव असल्यानें तुम्ही ताबडतोब चंपारण्यांतून चालते व्हा म्हणून हुकूम केला. यावर गांधींनीं स्पष्ट जबाब दिला कीं, “ माझेवरील सार्वजनिक जबाबदारी मी ओळखतों. मला येथून निघून जातां येईलसें वाटत नाहीं. तुम्हाला काय करावयाचें असेल तें बेलाशक करा. ” दुसरे दिवशीं मॅजिस्ट्रेटपुढें त्यांना उभें करण्यांत आलें. तेव्हां त्यानीं सांगितलें कीं, “ दंगाधोपा करून चळवळ करावी असा येथें येण्यांत माझा बिलकूल उद्देश नाहीं. राजकीय कामांपेक्षांहि हें एक भूतदयेचें व सार्वजनिक काम आहे असें मी मानतों. केवळ परिस्थितीचा अभ्यास करण्याकरितां व शक्य तर मळेवाले व मजूर या दोघांनाहि हा प्रश्न सोडवण्यास मदत करावी म्हणून मी येथें आलों आहें. व हें जर सरकारला पसंत

नसेल तर त्यांनीं मला वाटल्यास जबरीनें उचलून दूर पाठवावें. युक्तायुक्तांच्या शृंगापत्तींत सरकारी हुकूम मानण्यापेक्षां मी आपल्या सद्सद्विवेक बुद्धीलाच अधिक मानतों."

गांधी यांच्या जबाबामुळें पुढें काय करावें हे मॅजिस्ट्रेटासहि कोडें पडलें व गांधींची चौकशी तहकूब करून बहार सरकारचें मत घेण्याचें त्यानें ठरवलें. धटास धट भेटलेला पहातांच बहार सरकारनें ताळ्यावर येऊन नोटीस रद्द करावी असा हुकूम दिला. अर्थात् अँग्लोइंडिअन मळेवाल्यांचें पित्त अगदीं खवळून गेलें. व चौकशी करणें असेल तर ती सरकारनें करावी, निदान सरकारी व बिनसरकारी गृहस्थांची कमिटी नेमून तिनें ती करावी पण एकट्या गांधींना ती करूं देऊं नये म्हणून चळवळ सुरू केली. तसेंच गांधीवर नाहीं नाहीं ते आरोप करण्यास सुरवात केली. कित्येकांनीं तर गांधी यांना हद्दपार करावें नाहींतर आम्ही सरकारास न जुमानतां पाहिजे तें करूं अशा उघड धमक्या पायोनिअरसारख्या पत्रांतून देण्यास सुरवात केली. केसरीनें यावर म्हटलें, "यावरून बहार प्रांतांत सरकारचें राज्य नसून मळेवाल्याचें राज्य आहे असें स्पष्ट म्हणावें लागतें." अखेर या नाजूक परिस्थितींतून सुटण्याकरितां कमिशन नेमणें एवढा एकच राजमार्ग आहे असें सरकारास दिसून आलें. व त्याप्रमाणें जून महिन्यांत कमिशन नेमलें जाऊन त्यामध्यें गांधींनाहि घेण्यांत आलें. बिचाऱ्या मजुरांच्यातर्फें गांधी हे एकटेच सभासद कमिशनमध्यें होते. तथापि कमिशनच्या चौकशींत हिंदी मजुरांच्या हालअपेष्टांचा इतका भरभक्कम साक्षीपुरावा कमिशनपुढें आला कीं, "या बाबतींत चौकशीच व्हावयास पाहिजे होती" अशी उघड कबुली कमिशननें दिली व अशा रीतीनें गांधींच्या सत्याग्रहाचा विजय झाला.

इकडे बेझंटबाईनाहि अटक केल्यामुळें स्वराज्यवादी लोक सत्याग्रहाकडे वळले होते. व यामुळें मुंबई काँग्रेस कमिटीनें सत्याग्रहाचें तत्त्व मान्य करून मान्यतेचा शेरा द्यावयाचा कीं नाहीं असा एक नाजुक प्रश्न उपस्थित केला होता. वास्तविक सत्याग्रहास नुसती शिफारसवजा मान्यता देऊन हा प्रश्न कमिटीला निकालांत काढतां आला असता. कारण सत्याग्रह करणार तो जो तो आपल्या जबाबदारीवर करणार. पण कित्येक वावदूकांनीं वेड पांघरून 'सत्याग्रह' हा काय पदार्थ आहे, याची व्याख्या काय, त्याची व्याप्ति किती वगैरे बहाणा करण्यास सुरवात केली. आणि कित्येक बहादूरांनीं 'सत्याग्रह ऊर्फ निःशस्त्र प्रतिकार'

बेसनदशीर व बेकायदेशीर आहे असा स्पष्ट शब्दांनीं ठराव मांडला. पण अखेर अप्रिय गोष्ट लांबणीवर टाकण्यास पोटकमिटी नेमावयाची ही ठराविक क्लृप्ति अंगिकारण्यांत येऊन प्रश्नाचा निकाल करण्यापेक्षां प्रश्नाच्या निकालाचें काम निकालांत काढण्यांत आलें ! केसरीनें लिहिलें " सत्याग्रह हा कांहीं अंशीं निवळ प्रतिक्रियेच्या स्वरूपाचा असतो व अंगीं मार्मिकपणा नसलेल्या लोकांना तो निवळ करनकऱ्याचा वसा असेंहि वाटण्याचा संभव आहे. पण अमुक करा किंवा अमुक करूं नका असा हुकूम काढण्यांत सरकार जेव्हां सत्य व न्याय यांची पायमल्ली करतें तेव्हां कर म्हटलें तें न करणें व करूं नको म्हटलें तें करणें यांस करनकऱ्याच्या वशाचें स्वरूप सकृद्दर्शनीं आलें तरी तेंच वस्तुतः सत्यप्रियतेचें किंवा न्यायप्रियतेचें लक्षण मानलें पाहिजे. हा प्रश्न काँग्रेस किंवा तिचीं पोटमंडळें यांना कायमचा अंगाबाहेर टाकतां येणें शक्य नाहीं. बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, स्वराज्य वगैरे दिसण्यांत जहाल दिसणाऱ्या वादांचा इतिहास अशाच प्रकारचा आहे. व जे ठराव राष्ट्रीय सभेकडून मंजूर करून घेण्यास पूर्वीं राष्ट्रीय पक्षास रणें माजवावीं लागलीं तेच आज इतक्या सुलभ रीतीनें मंजूर होऊन जात आहेत कीं, त्यांचाच उच्चार आपण करीत आहों कीं नाहीं हें उच्चार करणारांच्या ध्यानींहि येत नसेल! ज्या गोष्टींचा उच्चार कित्येकांच्या तोंडांतून काढण्याला पूर्वीं शेंडी धरून संथा देण्याची जिकीर करावी लागली त्याच गोष्टी आतां ते बोलक्या पोपटाप्रमाणें आवडीनें बोलूं लागले आहेत. त्यावरून जी गोष्ट पूर्वीं राष्ट्रीय सभेच्या ध्येयाची झाली तीच आतां राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकारी साधनांची होणार आहे हें लक्षांत ठेवावे."

तारीख १२ ऑगस्ट रोजीं पुन्हां मुंबई प्रांतिक कमिटीची बैठक झाली. मॉंटेग्यू इकडे येणार आहेत म्हणून देशांत शांततेचें वातावरण कसेंहि करून निर्माण करावें असा नेमस्तांचा तगादा चाललाच होता. यामुळें अखेर तडजोड होऊन म. गांधी, टिळक व चंदावरकर या तिघांनीं मिळून पसंत केलेला ठराव जवळ जवळ तसाच मंजूर करण्यांत आला व अशा रीतीनें सत्याग्रहास मुंबई प्रां. कमिटीची अखेर मान्यता मिळाली.

(७) विलायतेंतील चळवळीची प्रस्तावना

ऑ. इं. कॉं. कमिटीनें कॉंग्रेसचें डेप्युटेशन विलायतेस पाठविण्याची योजना केली होती तिचा कांहींच उपयोग झाला नाहीं. ज्यांना नेमले ते जाईनात. जे

जाऊं इच्छित त्यांना नेमीनात. ज्यांना नेमलें व ज्यांनीं जाण्याचें कबूल केलें त्यांचें पाऊल निघेना. अशी स्थिति झाली. पण या कामांतहि होमरूललीगनेंच आघाडी मारली. टिळकांच्या स्वराज्यसंघानें बॅ. बॅपूटिस्टा व बेझन्टबाईच्या संघानें बॅ. अय्यर यांना विलायतेस पाठविण्याचें ठरविलें व त्याप्रमाणें ते ता. १४ जुलै रोजीं मुंबईहून रवानाहि झाले. यांनीं विलायतेंत कोणती योजना पुढें मांडावी हा प्रश्नच होता. प्रत्येक लीगची वेगळी योजना होतीच. पण कॅाँग्रेसनें आपली व मुस्लीम लीगची अशा दोन जमा धरून एक नवी तयार केली होती. आतां संघानें स्वतःच्या खर्चानें डेप्युटेशन पाठविल्यानें त्याला आपली आवडती योजना पुढें ढकलतां आली असती. परंतु यांत स्पर्धा कसली ? म्हणून टिळकांनीं असें ठरविलें कीं, बॅपूटिस्टा यांनीं झालें तरी कॅाँग्रेसचीच योजना पुढें मांडून तिचा प्रसार करावा. चालू चळवळीचा किती परिणाम झाला याचें एक गमक असें कीं, सर नारायण चंदावरकर यांनींहि टाईम्स ऑफ इंडिया पत्रांत बेझन्टबाईना केली अशी अटक करणें बिनसनदशीर आहे असें मत प्रतिपादन केलें. 'या अटकबंदीला कायद्याचा आधार असला तरी कायद्याला सनदेचा आधार नाहीं' हा त्यांचा मुख्य मुद्दा होता. त्यांचें असेंहि म्हणणें होतें कीं 'सरकार आपल्या म्हणून जर कांहीं योजना मांडीत नाहीं तर लोकांनीं आपल्या योजना पुढें मांडल्या तर त्यांत काय चूक ? सरकारला आपली योजना पुढें मांडण्याला अडचण असेल. अवकाश असेल. पण लोकांना जर तशी अडचण नाहीं व मनानें ते उत्सुक झाले असतील तर त्यांनीं आपली योजना पुढें कां मांडू नये. निराशा झाली तर त्यांची त्यांना.' पण ही नुसत्या चंदावरकरांचीच विचारसरणी नसून कांहीं अँग्लो-इंडियन पत्रकर्ते देखील तसेंच म्हणूं लागले होते. त्यांचें म्हणणें तपशीलवार योजना सरकारजवळ नसेल तर नसो. पण सर्वसामान्य आश्वासनपर असा जाहीरनामा काढण्याला त्यांना कोणती हरकत ? एवढेंच काय पण कोणी असेंहि म्हणतात कीं, लॉर्ड विलिंग्डन यांनीं देखील एखादा बादशाही जाहीरनामा प्रसिद्ध होण्याविषयीं आंतून विलायत सरकारकडे टुमणें लाविलें होतें.

बेझंटबाईना अटक झाली त्या प्रसंगीं विलायतेहून कायदेपंडितांचे अभिप्राय बाईनीं आणविले होते. व त्यांच्या आधारानें विलायतेंतील हायकोर्टाकडे बंध-मुक्ततेचा स्पेशल अर्ज करण्याचा बाईचा विचार होता. परंतु विलायतच्या कोर्टाला यांत हात घालण्याचा अधिकार आहे कीं नाहीं हा मोठाच प्रश्न होता.

एका अर्थी तो होता याचें कारण स्वत: स्टेट सेक्रेटरी विलायतेंत राहतो व लोकांना कैदेंत ठेवण्याच्या कामीं त्याची सहकारिता आहे. बंदींतील लोकांना सोडा असा अर्ज केला असतां तो नाहीं म्हणाला. जॉर्ज बादशहांच्या अंमलांतील सर्व मुलुखांत हेबियस कॉर्पस कायद्याप्रमाणें बंधमुक्ततेचा हुकूम करण्याचा अधिकार विलायतेंतील कोर्टांना मूळ होता. पण १८६१ च्या कायद्यानें तो हक्क मर्यादित करण्यांत आला. पण तो वसाहतींपुरता. पण हिंदुस्थान ही वसाहत नव्हे. या बाबतींत पुराव्याचा बोजा सरकारावर पडण्यासारखा आहे. हिंदुस्थानांतील कोर्टांना असा हुकूम काढण्याचा अधिकार असला तरी १९१५ च्या डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्टानें तो अधिकार काढून घेतला आहे. सबब विलायतेंतील कोर्टांना तो अधिकार राहतो. हिंदुस्थानांतील कोर्टांना तो अधिकार उरला असता तर मग विलायती कोर्टांना तो राहिला नसता. १९१५ च्या कायद्याप्रमाणें अटक झाली पण त्या कायद्यांतील कलम ३ हें कायद्याच्या मूळ तत्त्वाला धरून नाहीं. आणि विलायतच्या कोर्टांनीं तसें मानल्यास मग कैदेंत टाकलेल्या माणसाच्या कृत्यासंबंधानें विचार करण्याचें कारण रहात नाहीं. इत्यादि कारणावरून अर्ज चालूं शकतो असा कायदेपंडितांनीं अभिप्राय दिला होता.

जुलै महिन्याच्या शेवटल्या आठवड्यांत ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटी व मुस्लिम-लीग यांची मिळून सभा मुंबईस झाली. या सभेंत मुंबईच्या नेमस्तांवर त्यांच्या इतिहासांत दुसऱ्यांदा बाजू परतली. कमिटीनें मंजूर केलेल्या खलित्यांत अटक-बंदीचा निषेध केला होता. अहिबंधूंना सोडावें असें लिहिलें होतें. ध्येयाच्या चळवळीकरितां कायद्यानें लोकांना द्वार मोकळें ठेवलें पाहिजे असें लिहिलें होतें. आणि विशेष हें कीं दोन्ही स्वराज्यसंघांनीं आजवर ज्या चळवळी केल्या त्या कॉंग्रेसच्या ठरावाला धरूनच आहेत असें स्पष्ट लिहिलें. यापूर्वीच मॉंटेग्यूसाहेबांची नेमणूक स्टेट सेक्रेटरीच्या जागीं झाली होती व त्यांनीं मेसापोटेमियांतील कारभारावर सडकून टीका केली होती. यामुळें आशा वाटूं लागली होती कीं, ते हिंदुस्थानच्या बाबतींत कांहीं तरी करणार. याच वेळीं असा एक प्रश्न निघाला कीं, तुम्ही खलिता हव्या त्या भाषेनें लिहा पण तो झिडकारला गेला तर आपला राग व्यक्त करण्याकरितां तुम्हीं आम्हीं काय करावें ? कित्येक लोकांची सूचना होती कीं, पूर्वी दक्षिण आफ्रिकेंत व नुकतेच बिहार प्रांतांतील चंपारण्यांत मजुरांच्या स्थितीची चौकशी करण्याकरितां गांधी यांनीं ज्या सत्याग्रहाचा अवलंब केला.

त्याचीच शिफारस सर्व हिंदुस्थानला एकदम करावी. पण अखेर ही सूचना प्रत्येक कॉंग्रेस कमिटीकडे विचाराकरितां पाठविली. अशा रीतीनें खलिता रवाना झाला. पण ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीला त्याच्या पाठोपाठ आपलें शिष्टमंडळ विलायतेस पाठविण्यासंबंधानें लोकांना कांहीं कळवितां आलें नाहीं. इकडे बेझंट-बाई अटकेंत राहिल्या होत्या त्यांना अर्थात् इतर कांहीं उपद्रव नव्हता. पण चळवळ्या मनुष्याला कांहीं न करितां गप्प बैस असें सांगणें व गप्प बसविण्याला लावणें ही शिक्षाच आहे. शरीरस्वास्थ्याच्या दृष्टीनें बाई व त्यांचे सहचारी हे स्वास्थ्यामध्यें होते पण तेथेंहि बारीक सारीक गोष्टींत सरकारचा व अधिकाऱ्यांचा थोडा खटका उडेच. बाईनीं उकटमंड येथें आपल्या घराजवळ एक स्वराज्याचें म्हणून निशाण उभारलें होतें. पण तें पाडून टाकावें असा सरकारी हुकूम झाला. दादाभाई वारले तेव्हां त्यांच्या मुलीला बाईनीं दुःखप्रदर्शक तार पाठविली. त्यावरहि सरकारनें आक्षेप घेतला कीं, 'तुम्ही आमच्या परवानगीशिवाय तारा किंवा पत्रव्यवहार करूं नये असें असतां ही गोष्ट तुम्हीं कां केली ?' विलायतेंत प्रधान-मंडळानें असें जाहीर केलें होतें कीं, 'थिऑसफी व राजकारण मला वेगळीं करतां येत नाहींत असें विधान बाईनीं केलें होतें तें खोटें होतें म्हणून बाईना तें खोडून काढण्याकरितां विलायतेस तार करावयाची होती. याकरितां ती तार व पैसे त्यांनीं अधिकाऱ्यांकडे पाठविलें. पण ते त्यांनीं परत केले व त्यांची तार पाठविली नाहीं. तेव्हां या विषयावरील पत्रव्यवहार प्रसिद्ध करण्याचा बाईनीं आग्रह धरिला त्याची मद्रास सरकारला चीड आली.'

याला उत्तर देण्याला लोकांजवळ एक साधन होतें तें बाईची निवडणूक पुढील कॉंग्रेसच्या अध्यक्षाच्या जागीं करणें. मुंबई प्रांतिक कॉंग्रेस कमिटीनें बाईचीच निवडणूक केली. इतरहि दोन तीन नांवें होतीं. गांधी, जिना, अहमदाबादचे राजे वगैरे हा प्रश्न निकालांत निघण्याला अजून थोडा अवकाश होता. पण दरम्यान एक महत्त्वाची गोष्ट घडली तिनें लोकांच्या विचारांना एक नवीनच दिशा लावली.

(८) भारतमंत्र्यांचा जाहीरनामा

ता. २० ऑगस्ट १९१७ रोजीं भारतमंत्री मि. मॉंटेग्यू यानीं असा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला कीं, "हिंदुस्थानला जबाबदारीचें स्वराज्य देऊन साम्राज्यांतील एक भागीदार करणें हें ब्रिटिश सरकारचें धोरण असून हिंदुस्थान सरकारलाहि तें पूर्णपणें मान्य आहे. या दिशेनें महत्त्वाच्या सुधारणा होतील तितक्या लवकर पण

पायरी पायरीनें अंमलांत कशा आणाव्या याविषयीं हिंदुस्थानसरकारशीं व लोकांशीं वाटाघाट करणें जरूर आहे. म्हणून व्हाईसरॉयसाहेबांच्या निमंत्रणावरून मी सर्वांचें म्हणणें ऐकून घेण्याकरितां हिंदुस्थानास येतों. कांहीं झालें तरी हिंदुस्थानची अंतिम जबाबदारी सरकारवरच राहील. म्हणून सुधारणांची हप्तेबंदी ही कशी असावी हेंहि सरकारच ठरवील. तथापि या सर्व विषयावर सर्वांना आपलें म्हणणें पुढें मांडण्याची संधि देण्यांत येईल व जो निर्णय ठरेल तो प्रधानमंडळाच्या परवानगीनें पार्लमेंटपुढें मांडण्यांत येईल. " कॉंग्रेसच्या दृष्टीनें बोलावयाचें तर पर्वत उठून महमदाकडे जाईना म्हणून स्वतः महमदच उठून पर्वताकडे गेला. दुसरें असें कीं जी गोष्ट तोंडानें उच्चारण्याला हिंदी लोकांना प्रतिबंध होत होता ती राजरोसपणें त्यांना भारतमंत्र्यापुढें मांडतां येणार. प्रश्न इतकाच उरला कीं, मॉंटेग्यूसाहेब हिंदुस्थानांत आल्यावर ते आपल्या मनाप्रमाणें वागण्याला कितपत मोकळे राहतील ! कारण पूर्वीं लॉर्ड हार्डिंज यांनीं एकदां असे उद्गार काढले होते कीं, 'या गुप्त पोलिसांच्या त्रासापासून मला कोणी वांचवील काय ?' तसेंच स्टेट सेक्रेटरीच्या मागें लचांड लागावयाचें. त्यांचा कार्यक्रम येथील नोकरशाही ठरविणार. आणि ते स्वतः विचक्षण असल्यामुळें मूर्खधूर्त–न्याय न लागला तरी अस्वल–दरवेशी न्याय लागूं पडावयाचा ! म्हणजे राजेरजवाडे थोर लोक अशांनीं त्यांना वेढून थाटमाटांत व पाहुणचारांत किंवा शिकारींत त्यांचा वेळ घेतला म्हणजे त्यांचें मुख्य काम बाजूला राहील. आणि त्यांचा दरबार खुला न राहिला तर विपरीत लोकांचें म्हणणें तेवढें त्यांच्या कानीं जावयाचें; पण सुदैवानें ही भीति खरी ठरली नाहीं.

ऑगस्ट महिन्यांत मद्रास येथें जादा प्रांतिक परिषद भरून बेझंटबाईंच्या सुटकेविषयीं ठराव झाले आणि हल्लींसारखे जुलूमी हुकूम आणखी यापुढें कोणावर निघाले तर ते न जुमानतां सत्याग्रह करावा असा ठराव झाला. पण यापुढें तसा प्रसंग फारसा आलाच नाहीं. नाहीं होय म्हणतां म्हणतां बेझंटबाई कॉंग्रेसच्या अध्यक्ष निवडल्या गेल्या. नऊ प्रांतिक कॉंग्रेस कमिट्यांपैकीं त्यांना आठांनीं निवडून दिलें. बाईंच्या प्रतिपक्षीयांनीं स्वागतमंडळाच्या सभेंत शेवटची लढाई दिली. पण तींत त्यांचा मोड झाला. ज्या व्यक्तीला सरकार छळतें त्याला बहुमान देणें हा तरी एक प्रकारचा सत्याग्रहच होय. आतां निवडणूक झाल्यावरहि वेळेवर बाईंना बंधनमुक्त न केलें तर काय करावें हा प्रश्न उरला. पण आयत्या वेळीं त्याचें पाहतां येईल असें ठरलें.

(९) इतस्ततः

टिळक स्वराज्यसंघानें बॅपूटिस्टा यांना विलायतेस पाठविलें ते विलायतेस सुखरूप पोंचल्याची तार सप्टेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यांत आली. सुखरूप म्हणण्याचें कारण असें कीं, समुद्रावर जहाजांना अजून अपघात होत होते. मॅंटेग्यूसाहेब इकडे येणार मग बॅपूटिस्टा तिकडे जाऊन काय करणार असा प्रश्न कित्येकांनीं काढला. पण ते निघण्याच्या आधीं मॅंटेग्यू इकडे येण्याची वार्ता नव्हती आणि कदाचित् असती तरीहि त्यांना तिकडे पाठविण्यांत आलेंच असतें. कारण ही चळवळ दुतर्फी चालविणें फायद्याचेंच होतें. येऊन जाऊन आपलें म्हणणेंच मांडावयाचें तर तें स्टेट सेक्रेटरीप्रमाणें विलायतेंतील लोकांपुढें त्याच वेळीं मांडलेलें अधिक चांगलें व त्याप्रमाणें बॅपूटिस्टा विलायतेस गेल्यापासून त्यांचें काम सुरूहि झालें.

ता. १७ सप्टेंबर रोजीं दादासाहेब करंदीकर यांना साठ वर्षें संपून एकसष्टावें लागलें त्या निमित्तानें टिळक व इतर मंडळी साताऱ्यास गेली व त्या रात्रीं टिळकांचें स्वराज्य या विषयावर व्याख्यान झालें. वाटेंत वांई व लिंब या गांवांना भेट देऊन परत येतांच ते भडोच येथील निमंत्रणावरून तिकडे गेले. भडोच येथें हरिभाई अमीन यांनीं होमरूल लीगची शाखा काढली होती व त्यांनींच हें निमंत्रण दिलें होतें. दोन प्रहरीं मानपत्र समर्पण झाल्यावर संध्याकाळीं सभा एवढी मोठी झाली कीं, चारपांच ठिकाणीं वेगवेगळे वक्ते उभे करून भाषणें करवावीं लागलीं.

ता. १७ सप्टेंबर रोजीं मद्रास सरकारनें बेझंटबाई यांची मुक्तता केली. त्या परत मद्रासेस येतांना वाटभर त्यांचा सत्कार एकसारखा होत होता. सर्व हिंदुस्थानभर चोहोंकडे अभिनंदनाच्या सभा झाल्या व ५ ऑक्टोबर रोजीं बाईंचा एकाहत्तरावा वाढदिवस मोठ्या थाटानें सर्वत्र पाळण्यांत आला. बाईप्रमाणें अल्लीबंधू यांचीहि सुटका व्हावयास पाहिजे होती. त्याकरितां ता. ३ ऑक्टोबर रोजीं मुंबईस मोठी जाहीर सभा भरली. अध्यक्ष भुलाभाई देसाई हे होते. मुख्य ठरावावर भाषण करतांना टिळक म्हणाले, "अल्लीबंधूंवर जे आरोप आहेत ते सरकारनें शाबीत केलेले नाहींत किंवा त्यावर त्यांचें म्हणणें ऐकून घेतलेलें नाहीं. आणि इकडे मुसलमान लोकांना राजनिष्ठ म्हणावयाचें पण त्यांच्या पुढाऱ्यांना कैदेंत ठेवावयाचें यांत काय अर्थ !" मुंबईच्या सभेप्रमाणें दिल्लीपासून मद्रासेपर्यंत याच

विषयावर सर्वत्र सभा झाल्या. याच वेळीं मुंबईस टिळक असतां स्वराज्याच्या मागणीचा म्हणून सर्व लोकांकडून एक रीतसर अर्ज करावा असें ठरलें. पुढारी हे कोणी नव्हत तर जनता हीच काय ती मुख्य अशी विलायतेंतील कांहीं लोकांची समजूत असते ती दूर करण्याकरितां आणि सह्या घेण्याच्या निमित्तानें होमरूलचें शिक्षण पसरविण्याकरितां ही योजना होती. हा अर्ज तयार होऊन स्वराज्यसंघाच्या अनेक शाखांकडे पाठविण्यांत आला व त्याजवर सह्या होऊं लागल्या. कलकत्ता येथील स्वागतमंडळांतील भांडणें मिटून बेझंटबाईंची अध्यक्ष म्हणून नेमणूक कायम झाली. ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटी व मुस्लिमलीग यांच्या सभांमध्यें गांधी यांनीं तयार केलेला अर्जाचा मसुदा मंजूर झाला व त्याहि अर्जावर सर्व देशभर सह्या घेण्याचें कार्य सुरू झालें. ता. ७ ऑक्टोबर रोजीं भरलेल्या ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीच्या सभेला टिळक व बेझंटबाई दोघेहि हजर होते. हा अपूर्व योग असल्यानें अलाहाबादेस केवढ्या थाटानें मिरवणुकी निघाल्या, सभा भरल्या व सत्कारसमारंभ करण्यांत आले याची कल्पना कोणासहि करतां येईल. टिळकांचीं अलाहाबादेस दोन व्याख्यानें झालीं तशींच बाईंचींहि झालीं. अलाहाबादेहून परत येतांच पंढरपूरचें निमंत्रण टिळकांची वाट पहातच होतें. ता. २० ऑक्टोबर रोजीं पंढरपुरास सोलापूर जिल्ह्याची पहिली जिल्हा सभा भरली. तिचें अध्यक्षस्थान केळकर यांना देण्यांत आलें होतें. ही सभा होतांच पाठोपाठ टिळक पंढरपुरास आले. जिल्हा सभेला जमलेली सर्व मंडळी त्यांच्याकरितां वाट पहात बसलीच होती. या एका गांवांत तीनशें कमानी त्यांच्या सत्काराकरितां उभारल्या होत्या. नव्या पेठेंत त्यांचें व्याख्यान झाल्यावर दुसऱ्या दिवशीं सोलापूर जिल्हा स्वराज्यसंघानें आपलीहि परिषद भरविली. प्रत्येक सभा किंवा परिषद हा टिळकांच्या भाषणांना एक एक नवा प्रसंग सहजच असे. यामुळें स्थानिक लोक मुद्दाम अशा रीतीनें वेगवेगळ्या सभा भरवीत.

ता. २७ रोजीं पुण्यास ज्योतिष संमेलन भरविण्यांत आलें. बाहेर गांवांहून सुमारें पन्नास साठ ज्योतिषी आले होते. स्वागताध्यक्ष प्रो. नाईक यांनीं १९०४ च्या परिषदेची आठवण करून देऊन त्यांत जें उणें राहिलें तें येथें पुरें करावें आणि पंचांगाची सुधारणा करण्याचें काम शिल्लक ठेवूं नये अशी सभेला विनंति केली. त्यांच्या मतें हिंदु पंचांगपद्धतींत कालगणना तिथ्यात्मक सौरचांद्र आहे आणि स्थलमापन नक्षत्राश्रित आहे म्हणून नक्षत्रें आणि तिथिगणना कायम ठेवली म्हणजे

आपलें ज्योतिर्गणित स्वतंत्र राहतें. या सभेचें अध्यक्षस्थान टिळकांना देण्यांत आलें होतें. त्यांनीं आपल्या भाषणांत या शास्त्राचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास थोडक्यांत सांगून " जुन्या ज्योतिषांना नवी दृष्टि लाभल्यामुळें पंचांगसंशोधन आतां अवश्य वाटूं लागलें आहे, दृक्प्रत्ययाची अपेक्षा सर्वांनाच पटूं लागली आहे. आपले ज्योतिषी लोकहि दुर्बिणी व वेधशाळा यांचें महत्त्व ओळखूं लागले आहेत, तरी मुंबईच्या सभेपुढें आणखी एक पाऊल आपण टाकावें " अशी त्यांनीं विनंति केली. पुढें दोन दिवस खाजगी सभा भरून मोठ्या बहुमतानें निर्णय करण्यांत आला तो असा कीं, शक १८४० च्या आरंभीं आयनांश २३ घ्यावे व वेधशाळा निघाल्यावर प्रत्यक्ष वेधानुरूप घ्यावे. सौर वर्षमान सूर्यसिद्धांताप्रमाणें पण वेधाप्रमाणें बीजसंस्कार दिलेलें, आणि आरंभस्थान निरयण राशिचक्राच्या आरंभीं निःशर रेवती भोगतारा हें घ्यावें. या ठरावाला सायनवादी व केवळ ग्रहलाघववादी विरुद्ध होते, परंतु वरील निकाल मोठ्या बहुमताला मान्य होऊन तो ता. २९ रोजीं सर्व सभेला जाहिर करण्यांत आला. आणि पुढील काम करण्याकरितां एक पंचांगमंडळ नेमण्यांत आलें. ग्वाल्हेरचे महाराज माधवराव शिंदे यांनीं उज्जयिनी येथें वेधशाळा स्थापन करण्याचें मान्य करून पंचांगशोधनसभेला आश्रय दिला ही आनंददायक गोष्टहि लोकांना या सभेंतच कळविण्यांत आली.

पुढील आठवड्यांत टिळक गुजराथेंत गोध्रा येथील प्रांतिक परिषदेला पाहुणें म्हणून गेले. परिषदेला सुमारें पंधराशें प्रतिनिधि व दहा हजारांवर प्रेक्षक होते. परिषदेचें अध्यक्षस्थान गांधी यांना देण्यांत आलें होतें. त्यांच्या भाषणांत मुख्य रोख देशानें स्वतः स्वराज्य मिळविण्याकरितां काय केलें पाहिजे यावर होता. म्हणून आरोग्यरक्षण, गोरक्षण, अस्पृश्यतानिवारण, स्वदेशी चळवळ, स्त्रीशिक्षण, व मातृभाषेची अभिवृद्धि इतक्या गोष्टींची त्यांनीं शिफारस केली. परिषदेनंतर गांधी यांच्या अध्यक्षतेखालीं स्वराज्यसंघाची सभा झाली. गोध्रा परिषदेला दादासाहेब खापर्डे यांनाहि मुद्दाम निमंत्रण करण्यांत आलें होतें व त्यांनीं गुजराथी भाषेंत भाषण करून दहा वर्षांपूर्वीची सुरत येथील कामगिरी—म्हणजे मराठा गृहस्थानें गुजराथी लोकांना त्यांच्या मातृभाषेंतून आपलें मनोगत समजून सांगण्याची कामगिरी—पुनः एकवार केली.

ता. १७ नोव्हेंबर रोजीं मँटेग्यूसाहेबांनीं शिष्टमंडळाच्या भेटी घेण्याचें काम सुरू केलें. तेव्हां त्याप्रमाणें होमरूल लीगनेंहि आपलें शिष्टमंडळ पाठविण्याचें ठरविलें. पुणें व मद्रास दोन्ही लीगनीं वेगवेगळीं मंडळें बनविलीं. पुणें संघातर्फे

टिळक, खापर्डे, करंदीकर, केळकर, बेळवी, गंगाधरराव देशपांडे, डॉ. मुंजे, निळकंठराव उधोजी, साठे, वेलकर व बेद्रकर इतक्या लोकांची योजना झाली. ता. २३ रोजीं ही मंडळी मुंबईहून निघाली ती शनिवारीं ता. २४ रोजीं रात्रीं दिल्लीस पोंचली. गर्दी इतकी झाली होती कीं डब्यांतून सामानासह बाहेर पडण्यास अर्धा तास लागला. तेथून मोठी मिरवणूक निघून टिळकांना लक्ष्मीनारायण धर्मशाळेंत पोंचविण्यांत आलें. सोमवारीं ता. २६ रोजीं दोनप्रहरीं रीतीप्रमाणें शिष्टमंडळाची भेट झाली. त्याच दिवशीं काँग्रेस मुस्लिम–लीग यांच्या शिष्टमंडळांच्याहि भेटी झाल्या. यामुळें कलकत्ता व मद्रास इकडील मंडळींहि आली होती. त्याच दिवशीं माँटेग्यूसाहेबांनीं बेझंटबाईंची व दुसरे दिवशीं टिळकांची व्यक्तिशः भेट घेतली. काँग्रेसतर्फे शिष्टमंडळाचा अर्ज बाबू सुरेंद्रनाथ यांनीं सादर केला. दिल्लीस हें काम सुमारें दोन आठवडे चालून ता. २९ रोजीं माँटेग्यू हे कलकत्त्याकडे रवाना झाले. टिळक परत येतांना वाटेंत त्यांचा दौरा अनेक ठिकाणीं ठरविण्यांत आला होता. त्याप्रमाणें तो पार पडला. विलायतेंत बॅप्टिस्टा हे जें काम करीत होते त्यांच्या व बेझंटबाई यांच्या विलायतेंतील मंडळींच्या प्रयत्नानें लॅन्सबरी यांनीं आश्वासनपर असा संदेश हिंदुस्थानाकडे धाडला. त्यांत मजूरपक्षाची सर्वस्वी मदत हिंदुस्थानाला या प्रसंगीं होईल असें कळविलें होतें. ता. २४ ऑक्टोबरच्या पत्रांत बॅप्टिस्टा यांनीं लिहिलें कीं "लॅन्सबरी यांच्यासह मीं सहा ठिकाणीं जाऊन व्याख्यानें दिलीं व हल्ल येथील मोठ्या मजूर परिषदेपुढें मी लीगचा स्वतंत्र प्रतिनिधि म्हणून जाणार आहें."

ता. २६ डिसेंबर रोजीं कलकत्ता येथें ३२ वी राष्ट्रीय सभा भरली. सुमारें पांच हजार प्रतिनिधी जमले होते. बाबू वैकुंठनाथ सेन यांनीं वर्षांतील राजकीय चळवळीचा आढावा घेतला व त्यानंतर बेझंटबाईनींहि स्वतंत्र समालोचन करून आपला उज्ज्वल संदेश सांगितला. याच वर्षांत ब्राह्मणेतर चळवळ विशेष सुरू झाली होती. म्हणून मद्रासच्या ब्राह्मणेतरांकडून व पंचम लोकांकडून स्वराज्याच्या मागणीला अनुकूल असा संदेश काँग्रेसकडे आला होता ही गोष्ट महत्त्वाची होय. शिवाय सुमारें बारा लक्ष सह्यांचा अर्ज माँटेग्यूसाहेबांकडे परस्पर पाठविण्यांत आला होता. सभेंत विलायतेस डेप्युटेशन पाठविण्याचें ठरवून त्याची अंमलबजावणी करण्याचें काम ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीकडे सोंपविण्यांत आलें. तसेंच मजूर परिषदेला बॅ. बॅप्टिस्टा यांना हिंदी राष्ट्राचे प्रतिनिधि म्हणून व मि.

असल्यामुळें तेंच सारांशरूपानें येथें देतों. बाबासाहेब खापर्डे हे टिळकांच्या वऱ्हाडांतील दौऱ्यांत बरोबर व्यवस्थेला होते. ते लिहितातः— "रात्रीं ११ नंतर व दोनप्रहरीं १–२ तास एवढा वेळ खेरीज करून मी टिळकांच्या सन्निध असें व या काळांत टिळकहि मोटारींतून प्रवास करीत असत किंवा व्यासपीठावर उभे राहून बोलत असत. आणि या सर्व काळांत त्यांच्या भोंवतीं इतकी गर्दी असे कीं, त्या अवधींतील कोणत्याहि प्रसंगाचें चित्र काढावयाचें तर आधीं चिकार गर्दी काढावी लागेल व मग त्यांत टिळक कोठें आहेत हें हुडकून काढावें लागेल. अशा गर्दींतून टिळकांना काढून नेणें आणणें ही मोठी काळजीची व जिकिरीची गोष्ट होई. टिळकांना मधुमेहाची व्यथा असल्यानें लोकांनीं गर्दी करूं नये अशी सूचना लिहिलेलीं हस्तपत्रकें वांटलीं जात असत. पण त्यांचा फारसा उपयोग होत नसे. टिळकांना कष्ट पडावे किंवा इजा व्हावी अशी इच्छा कोण करणार ? पण आपण गर्दी करितों याचा परिणाम तसा होतो हें त्यांच्या ध्यानांत येत नसे. केवळ मोठ्या गांवांच्या ठिकाणींच अशी गर्दी होत असे असें नाहीं. तर प्रवासांत वाटेवरहि प्रत्यक्ष मुक्काम नसला तरी गांव भेटेल तेथें मोटार थांबवून उभ्या उभ्या तरी मुक्काम करावा लागे. आणि तेव्हां तर मोटारीभोंवतीं इतका गराडा पडे कीं यांतून आतां पुढें मोटार कशी न्यावी ही पंचाईत वाटे. दिवसा रात्रीं वेळीं-अवेळीं मोटारीच्या वाटेवर लोक वाट पाहात बसत. गीतांजलीचा कर्ता स्वतःचें वर्णन करतो तें या मार्गप्रतीक्षा करणाऱ्या प्रेक्षकांना लागूं पडतें. "सकाळ गेली दुपार गेली तरी मी वाटेवरच्या भिकाऱ्यासारखा बसलोंच आहें. गवतावर बसून मीं वाटेकडे डोळे लावले. पण वेळ ओसरत चालला. आणि देवा तुझ्या गाडीच्या चाकाचा शब्दहि अजून ऐकूं येत नाहीं !"

"मोटार थांबली म्हणजे जणूं काय टिळकांचा देह आणि मोटार हीं एकच मानून मोटारीच्या सांपडेल त्या अंगाला स्पर्श करून टिळकांच्याच पायाला हात लागला अशा भावनेनें ते तो आपल्या कपाळाला लावीत. आमची विनंति कदाचित् लोकांना खोटी वाटेल म्हणून स्वतः टिळक गयावया करून लोकांना सांगत कीं खरोखरच माझा पाय दुखतो आहे व हें सांगतात तें कांहीं खोटें नाहीं असें म्हणून त्यांनीं पाय पुढें करून त्यावरलि जखमेची पट्टी दाखवावी. पण त्यानेंहि काम भागत नसे. तेव्हां पायांपेक्षां हाताचें दर्शन अधिक चांगलें अशी

एक नवी टूम योजून आम्ही ती लोकांना पटविण्याचा प्रयत्न करूं लागलों. पण दर्शनाच्या बाबतींत हात आणि पाय यांतील फरक लोकांना जुना माहीत तोच सांगून त्यांनीं आम्हाला मोडून काढावें. आडमार्गाला दिवे नसत तेव्हां त्याऐवजीं पाल्यापाचोळ्याचे ढीग रचून मोटार येतांच कोणी ते पेटवून देत मग काय उजेडच उजेड ! टिळक स्वराज्याच्या चळवळीकरितां हिंडत आहेत व लोक त्याकरितां वर्गणी गोळा करीत आहेत या माहितीमुळें, रस्त्याजवळ असलेल्या गांवाकडे थोडी वांकडी वाट करून टिळकांनीं यावें म्हणून कोणी म्हणत, ‘आपल्या चळवळीला वर्गणी द्यावयाची आहे गांवांत चलाल तर देऊं.’ पण व्यवस्थापक मंडळी अशा आयत्या वेळच्या सूचना मोडून काढीत.

“ या दौऱ्यामध्यें टिळकांवरील लोकप्रियतेचे आक्षेप व त्यांचा खरा परिहार यांचा उमज पडण्यासारखा होता. लोकप्रियतेचें सोंग कोणी आणून येत नाहीं व जेथें खरी लोकप्रियता नाहीं तेथें प्रयत्नानें रचलेले समारंभ फिके पडतात. पण टिळकांच्या दौऱ्यांत कोणीं पत्र धाडलें नाहीं, कोणीं निरोप पाठविला नाहीं. ते अमुक वेळीं येतील किंवा न येतील याची पुरी माहिती नसतांही केवळ जमल्यास दर्शन घ्यावें असें म्हणून नुसत्या वदंतेवर लोक जमत. ही लोकप्रियता खरी अकृत्रिम कशी न मानावी ? व अशा अकृत्रिम प्रेमाचा आनंद टिकळांनींहि कां मानूं नये ? टिळकांच्या मागें देश धांवतो या लाक्षणिक म्हणींचें थोडें तरी प्रत्यक्ष गमक त्यांच्या दौऱ्यांत कोणासहि पाहावयास मिळालें असतें. ज्याच्या डोक्यावर कष्टाच्या धुळीचे कण नित्य पडतात त्याच्या डोक्यावर फुलाच्या पाकळ्या केव्हां केव्हां पडून त्यांनीं ते कण झाडून टाकल्यास त्यांत काय वावगें ! दौऱ्याचे श्रम होत असूनहि टिळक व्याख्यानाला उभे राहिले म्हणजे श्रमाकडे न पाहतां व्याख्यान देत. तें इतकें कीं टिळकांचें वय ६४–६५ पर्यंत आहे, त्यांना मधुमेहाची व्यथा आहे आणि अलीकडे त्यांची प्रकृति बरी नाहीं असें कोणीं म्हटलें तर व्याख्यान ऐकणारे लोक त्यालाच वेडे म्हणत. निदान तो अर्थवाद असें ठरवीत. व्याख्यान संपून घरीं गेल्यावर त्यांना खरोखरीच शीण किती येतो हें कोण पहाणार ? वाशिमहून कारंजा हा प्रवास १२५ मैलांचा तो एका दिवसांत उरकावा लागला. सकाळीं १०॥ वाजतां आगेंमागें दोन व्याख्यानें पुसद येथें झालीं. पैकीं दुसरें नदीच्या तापलेल्या वाळवंटांत दोन प्रहरीं १२। पासून ०॥० वाजेपर्यंत म्हणजे अर्धातास झालें. फिरून ३–३॥ ला मोटारी निघाल्या, त्या कारंज्यास रात्रीं ९

वाजतां पोहोंचल्या. वाटभर श्रमानें टिळक झोंपेच्या गुंगींतच पडले होते. रात्रीं व्याख्यान देण्याचें टिळकांच्या जिवावर आलें. तेव्हां त्यांनीं मंडपांत नुसतें येऊन जावें, एवढेंच नव्हे तर दुसरे दिवशीं सभा वगैरे कांहीं व्हावयाची नाहीं, मंडपांत व्याख्यानें इतरांचींच होतील, असें हडसून खडसून ठरलें असतां टिळकांना व्याख्यानाला उभें राहावें लागलें व ते ५५ मिनिटें बोलले. दुसरे दिवशीं गांवचे लोक विनोदानें त्यांना म्हणाले, "आपणच करार मोडलात. आपणच बोलूं लागलांत त्याला आम्हीं काय करावें?"

"व्याख्यानें ऐकण्याला आनंद होत असला तरी टिळकांना श्रम होतात यांची जाणीव सुज्ञ लोकांना अगदींच नव्हती असें नाहीं. पण त्यांना असा मोह पडे कीं, टिळकांना थोडे श्रम होतील खरें पण आम्हां दूर गांवच्या लोकांना तरी असा प्रसंग कधीं लाभणार? व्याख्यानांत बोलण्याचे श्रम म्हणून एरव्हींच्या वेळांत जवळचे लोक वादाचा विषयच मुद्दाम टाळीत. पण एखादा विचार सुचला म्हणजे टिळक आपण होऊनच बोलणें काढीत. खामगांवाहून जळगांवास जातांना प्रेमसुखराय राठी नांवाचे गृहस्थ निरोप देण्याकरितां आले. त्यांची ओळख करून दिल्यावर मोटार चालू झाली. तेव्हां टिळक म्हणाले, "काल तुम्हीं लोकांनीं अनेक नांवावर कोट्या केल्या. या गृहस्थाचें नांव मात्र त्यांतून वगळलें गेलें. राठी हा राष्ट्रीय शब्दाचा अपभ्रंश होय." अशी प्रस्तावना करून राष्ट्रावरून राष्ट्रधर्म, राष्ट्रधर्मावरून धर्म, धर्मावरून संस्कृति, संस्कृतीवरून परिस्थिति असे विषय निघून धर्माच्या परकियांनीं केलेल्या व्याख्या वगैरेची उजळणी झाली. असेंच एकदां मोटारींत बुद्धि व स्फूर्ति यासंबंधीं सहज चर्चा निघाली. त्यावरहि टिळकांचें धांवतें प्रवचन बराच वेळ चालू राहिलें व त्यांनीं आपला असा सिद्धांत सांगितला कीं, विवेचक बुद्धि व स्फूर्ति हीं एकाच मनुष्यांत नांदूं शकतात. राममोहन रायसारखे लोक हे जितके तार्किक तितकेच श्रद्धाळू व भावनामय असत. पण त्यांनीं काढलेल्या ब्रह्मसमाजाचा मूळ पाया स्फूर्तीपेक्षां बुद्धीवर अधिक आणि बंगाली लोक तर जात्या भावनाप्रधान म्हणून बंगाल्यांत ब्राह्मधर्म फारसा रुजला नाहीं असें टिळक म्हणाले. एकदां दंतकथेच्या उगमावर अशीच चर्चा झाली. एक ठिकाणीं एक मुसलमान गृहस्थ टिळकांना भेटून हार घालून चार शब्द बोलून परत गेला. तेव्हां खापर्डे म्हणतात मी थट्टेनें म्हणालों, "आतां हा चावडींत जाऊन लोकांना सव्वा हात

खोट्या गोष्टी सांगेल." त्याचें काल्पनिक भाषण मीं बोलून दाखविलें. तेव्हां दंतकथाहि अशाच निर्माण होतात हा सिद्धांत टिळकांनीं समजावून सांगितला. वऱ्हाडच्या दौऱ्यांतच अकोट येथें व्याख्यानांत ब्युरॉक्रसीचें वर्णन करतां करतां 'नोकरशाही' हा शब्द मनांत सहज बनून टिळकांच्या तोंडीं आला. तात्पर्य, "या दौऱ्यांत नुसता मैलोगगती प्रवास झाला नसून बुद्धीला उद्बोधक असे अनेक प्रसंग घडले."

खापडर्यांनीं मार्मिकपणें वर्णन केलेला हा दौरा १९१८ च्या फेब्रुवारी ता. ५ पासून २० पर्यंत सुरू होता. इतक्या थोड्या अवधींत फार मोठा प्रवास करावयाचा म्हणून मुक्काम ठरविण्याकरितां वामनराव जोशी यांनीं जिल्ह्याजिल्ह्याचे नकाशेहि बरोबर पुण्यास आणले होते व त्यावरून कार्यक्रम ठरविण्यांत आला. रोज प्रवास ३।४ तासांहून अधिक नाहीं व व्याख्यान एकाहून अधिक नाहीं अशा अटी टिळकांनीं घातल्या पण त्या पाळल्या गेल्या नाहींत. दौरा ठरविण्याकरितां पुण्यास पुढारी गेले असें ऐकतांच वऱ्हाड—नागपूर भागांतील शेंकडों गांवांनीं तारा व पत्रें पाठवून आपल्या गांवीं मुक्काम ठरविण्याचा आग्रह केला. एका गांवच्या पुढाऱ्यानें असें लिहिलें कीं, "या दौऱ्यांत आमचा गांव तुम्हीं गाळला तर तो जाळला असें आम्ही म्हणूं." पण पंधरा दिवसांत किती गांवें घ्यावयाचीं व किती मुक्काम करावयाचे याची मर्यादा दुस्तर होती. ती सांभाळून कार्यक्रम आपल्याकडून ठाकठीक करून मंडळी पुढील तजविजीला निघून गेली. लोकांना आगाऊ सूचना असावी म्हणून मंगळवार ता. ५ ला रात्रीं मुंबईहून कलकत्ता मेलनें निघाल्यापासून गुरुवार ता. २१ रोजीं पुण्यास परत येण्याकरितां मध्यरात्रीं भंडाऱ्याहून निघेपर्यंत गांवोगांवचा कार्यक्रम छापून त्याच्या हजारों प्रती ठिकठिकाणीं पाठविण्यांत आल्या. कोठेंहि कार्यक्रम लांबवूं नये, टिळकांना त्रास देऊं नये, ठरल्याबाहेर कार्यक्रमाचा आग्रह करूं नये अशी सूचना व विनंति छापील हस्तपत्रकांत केली होती. शिवाय तीं न पोंचतील अशा गांवच्या लोकांना माहिती व्हावी म्हणून आदल्या केसरींत मुद्दाम स्फुटें लिहून लोकांनीं कसें वागावें याविषयीं संपादकांनीं सूचना दिल्या होत्या.

दौऱ्याला असा प्रत्यक्ष प्रारंभ खामगांवापासून झाला. पण खरा प्रारंभ आधीं मुंबईपासूनच झाला. कारण ४ तारखेला सायंकाळीं कोळशाच्या व्यापाऱ्यांनीं

टिळकांना पानसुपारी केली व शेट मुरारजी यांनीं ५७११ रुपयांची थैली टिळकांना नजर केली. या समारंभाला म० गांधीहि हजर होते. खांडव्यास वयोवृद्ध पुढारी हरिदास चतर्जी यांच्या अध्यक्षतेखालीं सभा व व्याख्यान झालें. १८९२ सालीं स्वामी विवेकानंदांच्या सत्काराला खांडव्यास मोठी सभा भरली होती त्याची फिरून लोकांना आठवण झाली. येथील व्याख्यान टिळकांनीं मोडक्या तोडक्या हिंदींतच दिलें. कारण व्यवस्थापकांनीं छापील कार्यक्रमांत आगाऊच तसें लिहून टिळकांवर मात केली होती. ता. ६ रोजीं दोन अडीच तासांमध्यें वाटेंतल्या वाटेंत बऱ्हाणपुरचा कार्यक्रम झाला. नंतर भुसावळेवरून रात्रीं १२ वाजतां मंडळी मलकापुरास जाऊन पोहोंचली. तेथील वकील पिंपळीकर यांजकडे मुक्काम होता. ता. ७ रोजीं सकाळीं शेट राधाकिसन यांच्या मळ्यामध्यें सभा झाली. मलकापुरकरांनीं चार हजार रुपयांची थैली अर्पण केली. ता. ७ रोजीं आगगाडी सुटून मोटारचा प्रवास सुरू झाला. एकंदर चार मोटारी बरोबर होत्या. पैकी आघाडीच्या मोटारींतून वामनराव जोशी दवंडे बल्लाळ वगैरे मंडळी पुढच्या मुक्कामाला जाऊन आगाऊ व्यवस्था करीत. मलकापुराहून पहिला मुक्काम बुलढाण्यास झाला. अण्णासाहेब पिंप्रीकर वकील यांचे घरीं तळ पडला. सायंकाळीं व्याख्यान झालें. बापट वकील हे अध्यक्ष होते. शेवटीं सौ० जानकीबाई कानिटकर यांनीं भगिनी मंडळाच्या स्वराज्यसंघाच्या अधिकारी म्हणून जमविलेली वर्गणी टिळकांपुढें ठेविली. बुलढाण्यानंतर चिखली येथील मुक्काम झाला. नंतर खामगांव आलें. तेथें मानपत्र समारंभ होऊन चांदे वकील यांनीं ६७०० रुपयांची थैली नजर केली. तसेंच कोणी जोगळेकर भटजींनीं आपली ५०० रुपयांची विम्याची पॉलिसी स्वराज्यसंघाला दिली.

ता. ९ रोजीं खामगांवाहून दौरा नांदुरा येथें गेला. शेट नथमलजी हे सभेचे अध्यक्ष होते. काळेले वकील यांनीं नांदुऱ्यातर्फे एक हजार रुपये दिले. याच्या पुढील मुक्काम जळगांव जामोद येथें पडला. वाटेंत नदीच्या वाळवंटांत अडचण होती ती आसपासचे लोक येऊन त्यांनीं दूर केली. येथील मुक्काम पांडुरंग दिनानाथ पुंडलीक यांचे घरीं होता. येथेंहि पांच हजार रुपयांची थैली देण्यांत आली. जळगांव येथील व्याख्यान संपून टिळक मंडपांतूनच निघाले ते रात्रीं शेगांवास गेले. वाटेंत एका नदीवर एका चांभारानें

कनवटीचे दोन रुपये काढून टिळकांच्या हातावर ठेवले व नदीपार जाण्याच्या व्यवस्थेकरितां गाडी उभी राहिली तेव्हां सहजच त्यानें टिळकांशीं १०।५ मिनिटें बोलण्याचा आनंद सेवन केला ! शेगांवापासून तेल्हाऱ्याचा मार्ग बराच त्रासदायक होता. मोर्णा व पूर्णा या दोन नद्या वाटेंत लागतात. पैकीं पूर्णेवर लोकांनीं शेंकडों वाळूचीं पोतीं टाकून त्यावर फळ्या पत्रे हंतरून मोटारीकरितां लष्करी थाटाचा पूलच बनविला होता. दोन प्रहरीं ११ वाजतां मंडळी तेल्हारा येथें पोंहोचली व लगेच तेथें व्याख्यान झालें. तेल्हाऱ्यातर्फे १७०० व भगिनी समाजातर्फे सुशिलाबाई जोशी यांनीं ३०० रु. अशा देणग्या स्वराज्यसंघाला दिल्या. ता. १० रोजीं सायंकाळीं ४ वाजतां टिळक अकोट येथें पोंहोचले. तेथील समारंभ विशेष थाटाचा झाला व गांवकऱ्यांनीं स्त्रीपुरुषांतर्फे सुमारें ४८०० रुपयांची थैली दिली.

ता. ११ रोजीं अकोटहून टिळक निघाले ते दुपारीं १०॥ वाजतां अकोल्यास पोंहोचले. रा. ब. महाजनी यांच्या बंगल्यावर मुक्काम झाला. व्याख्यानानंतर वासुदेवराव चिपळूणकर यांनीं ४३०० रु. ची थैली दिली. दोन प्रहरीं तीन वाजतां मंडळी वाशीमकडे निघाली. छोटे महाजनी, दाते वकील वगैरे मंडळी वेगळ्या मोटारी करून वाशिमपर्यंत पोहोंचविण्याला गेली होती. वाशिम येथें पोहोंचतांच सभेची तयारी होती. येथेंहि मानपत्रसमारंभ व्याख्यान वगैरे झाल्यावर रा. दिघे यांनीं ३५०० रु. ची थैली दिली. एका सुवासिनीनें सोमवतीच्या म्हणून १०८ चवल्या दिल्या. ता. १२ रोजीं सकाळीं वाशिमहून निघून पुसद येथें ११ वाजतां पोहोंचले. पूर्वी सांगितलेलें तापलेल्या वाळवंटांतील व्याख्यान येथेंच झालें. संध्याकाळचा मुक्काम कारंजें येथें झाला. हा गांव श्रीमंतांचा असल्यामुळें तेथील थाटहि विशेष श्रीमंतीचा होता. व्याख्यानानंतर गांवकऱ्यांनीं तीन हजारांची थैली दिली.

ता. १३ रोजीं सकाळीं दहा वाजतां टिळक मूर्तिजापूर येथें पोहोंचले. येथेंहि उन्हाच्या वेळींच व्याख्यान झालें. येथेंहि सुमारें दोन अडीच हजारांची थैली नजर करण्यांत आली. येथें एक संस्कृतज्ञ पंडित भेटले. त्यांनीं संस्कृतांत भाषण केलें व संस्कृत कविताहि अर्पण केल्या. यानंतर पुलगांवचा प्रवास आगगाडीनें झाला. येथें नागपुरची मंडळीहि सामोरी आली होती. येथेंहि ७०० रु. ची थैली गांवकऱ्यांनीं दिली. पण विशेष आश्चर्य हें कीं

शिवाप्पा नांवाच्या एका लिंगायत गृहस्थानें स्वराज्य चळवळीला देवाचा प्रसाद म्हणून आपल्या गळ्यांतील रुप्याचें लिंग काढून दिलें! तेथून ता. १४ रोजीं छोट्या गाडीनें सर्व मंडळी आर्वी येथें पोंहोचली. येथें मुक्काम चिपळूणकर वकील यांजकडे होता. पुण्यांतील सुप्रसिद्ध सिताराम हरी चिपळूणकर यांचे हे चिरंजीव. येथें स्त्रियांतर्फे एक व पुरुषांतर्फे एक अशीं दोन मानपत्रें देण्यांत आलीं. शेवटीं सात हजारांची थैली व शिवाय स्त्री-मंडळामार्फत ६०० रु. देण्यांत आले. आर्वीहून परत पुनः पुलगांवास रात्रीं विश्रांतीला येऊन दुसरे दिवशीं सकाळीं ८॥ वाजतां सर्व मंडळी वर्ध्यास पोहोंचली. तेथून दोन प्रहरीं बारा वाजतां वरोडा येथें जाऊन जेवणखाण करून तिसरे प्रहरीं टिळक हे चांदा येथें पोहोंचले. रात्रीं गंगाधरराव देशपांडे यांचे अध्यक्षतेखालीं सभा झाली. म्यु. प्रेसिडेन्ट चेंडके वकील यांनीं मानपत्र व सहा हजारांची थैली अर्पण केली.

दुसरे दिवशीं चांदा जिल्हा परिषदेचें काम सुरू होतें तेथें कांहीं वेळ घालवून टिळक वणी येथें गेले. येथील कार्यक्रमांत पुढारीपण बापूजी अणे यांजकडे होतें. कारण हा त्यांचा मूळ गांव. येथेंहि तीन हजारांची थैली अर्पण करण्यांत आली. वणीहून टिळक पांढरकवडा येथें गेले. येथेंहि दोनप्रहरीं बारा वाजतांच व्याख्यान देण्याचा प्रसंग पडला. प्रथम केळापूर तालुक्यांतील नागरिकांतर्फे मानपत्र दिल्यावर गद्रे वकील यांनीं ३७०० रु. ची थैली अर्पण केली. पांढरकवडा या गांवीं दुसरे बाजीराव पळ काढीत असतां गेले होते असें नमूद आहे. अर्थात् हा विनोदाचा विषय असल्यामुळें स्वराज्य घालविण्याला निघालेले बाजीराव व मिळविण्याला निघालेले टिळक या दोहोंची तुलना भाषणांतून झाली! स्वराज्य हेंच दोघांच्या धांवपळीचें कारण. पण एकाचें स्वराज्य जाण्याच्या पंथाला लागलें होतें व दुसऱ्याचें स्वराज्य येण्याच्या मार्गाला लागलें आहे अशी मार्मिक कोटी एकानें केली. पांढरकवड्याहून फिरून वणीच्या मार्गानें टिळक वरोडा येथें सायंकाळीं सहा वाजतां पोहोंचले. येथें हौशी लोकांनीं मोटारी बाजूला सारून उघड्या बैलांच्या रथांतून मिरवणूक काढिली. येथेंहि मुकुंदराव पाटील, ऑनररी मॅजिस्ट्रेट यांच्या हस्तें मानपत्र व २५०० रु. ची थैली देण्यांत आली. चांदा, वणीकडे जातांना टिळक वर्ध्यावरून गेले. परंतु खुद्द वर्धा येथील समारंभ ता. १८ रोजीं ठरला होता. चांदा येथील सभा संपवून गंगाधरराव

देशपांडे वर्धा येथें बरोबरच्या मंडळींत समाविष्ट झाले. तेथें मोठ्या चौकांत व्याख्यान झालें व त्यानंतर अत्रे वकील यांनीं ५१०० रु.ची थैली दिली.

वर्धा येथें बरोबरच्या मंडळींची पांगापांग झाली. खाडिलकर मुंबईस गेले. गोखले यांना कांहीं कामाकरितां कलकत्त्यास पाठविण्यांत आलें. वामनराव जोशी व गंगाधरराव देशपांडे हे उमरावतीस गेले व टिळकांना नागपुरकर मंडळीच्या स्वाधीन करण्यांत आलें. वर्ध्यानंतर जवळच शिंदी येथें पुढचा मुक्काम झाला. दुसरे दिवशीं सकाळीं शिंदी, हिंगणी, सेलू वगैरे अनेक गांवां-तर्फे मिळून मानपत्र देण्यांत आल्यावर २७६० रु. ची थैली अर्पण करण्यांत आली. शिंदीहून टिळक निघाले ते नागपुरास १०॥ वाजतां पोहोंचले. नाग-पूर येथें उमरेड व काटोल येथील पुढारी मंडळी आली व आयत्या वेळचें हें आमंत्रण स्वीकारून टिळक उमरेड येथें दोन वाजतां पोहोंचले. तेथेंहि मान-पत्र व व्याख्यान समारंभ होऊन १६००-१७०० रु. ची वर्गणी स्वराज्य-संघाला देण्यांत आली. हा समारंभ उरकून टिळक परत नागपुरास संध्या-काळीं सात वाजतां आले. शहरांत यावेळीं प्लेग असल्यामुळें माधवराव पाध्ये वकील यांच्या बंगल्याच्या मैदानांत व्याख्यानाची व्यवस्था केली होती. कवि ताम्हनकर यांनीं स्वागतार्थ पद्यें म्हटल्यावर टिळकांचें व्याख्यान झालें व नाग-पुरकरांतर्फे ९ हजारांची थैली देण्यांत आली. त्याच रात्रीं टिळक काटोल येथें गेले. तेथें पोहोंचण्यास अपरात्र झाली. म्हणून दुसरे दिवशीं सकाळीं व्याख्यानाचा समारंभ झाला व १४०० रुपये रोख देऊन स्वराज्यसंघाचे १४ तहाहयात सभासद झाल्याचें जाहीर करण्यांत आलें. परत येतांना मोहपा येथें घाईघाईनें मानपत्र व थैली देण्याचा समारंभ झाल्यावर टिळक नागपुरास जाऊन तेथून रात्रीं भंडाऱ्याला गेले. पूर्वी जो कार्यक्रम छापून प्रसिद्ध केला होता त्या वेळीं टिळकांना पोहोंचतां आलें नाहीं. आणि कोणास कांहींच माहीत नसल्यानें कोणी सामोरें आलें नाहीं इतकेंच नव्हे तर मोटारीला गोखले वकिलांचें घर हुडकीत जावें लागलें! एवढ्या मोठ्या दौऱ्यांत हा एक मोठा गमतीचा अपवाद घडला. रात्रीं ११ नंतर सर्व कार्यक्रमाची रचना. या मुक्कामांतील आणखी एक मौज अशी कीं, रात्रीं नाटकगृहांत नाटक सुरू झालें होतें. पण अवचित टिळक आल्याची बातमी कळतांच प्रेक्षकांनीं नाटकाला रामराम ठोकला आणि थिएटर ओस पडून नाटक थांबवावें लागलें. दुसरे

दिवशीं सकाळीं आठ वाजतां जिल्हा परिषदेच्या मंडपांत टिळकांचें व्याख्यान होऊन डेप्युटेशन फंडाकरितां ४५०० रु. ची देणगी देण्यांत आली. ता. २१ रोजीं दोन प्रहरीं टिळक भंडाऱ्याहून नागपुरास आले व तेथें त्यांनीं एक दिवस स्वस्थपणें मुक्काम केला.

दौऱ्याच्या या शेवटल्या २-३ दिवसांत कार्यक्रमाची थोडी घालमेल झाली. याचें कारण असें कीं, टिळकांना ता. २३ रोजीं दिल्ली येथें जाऊन ऑ. इं. कॉं. कमिटीच्या सभेला हजर रहावयाचें होतें. या सभेंत कॉंग्रेसतर्फे विलायतेला शिष्टमंडळ पाठविण्याची वाटाघाट होणार होती. पण दिल्ली येथें टिळकांना जाण्याची यापूर्वीं सरकारी हुकुमानें मनाई झाली होती ती मनाई अमलांत असतांच मॉंटेग्यूसाहेबांनीं दिल्ली येथें अनेक शिष्टमंडळांच्या भेटी घेतल्या. तेव्हां दिल्ली येथें जाण्याला त्यांना तात्पुरती परवानगी मिळाली होती. अशीच परवानगी फिरून मिळावी म्हणून त्यांनीं दिल्लीच्या कमिशनरला तार केली होती. पण त्याचें उत्तर 'नाहीं' असें आलें. तें टिळकांना नागपुरास पहिल्या खेपेस मिळालें. यानंतर फिरून त्यांनीं दुसरी तार हिंदुस्थानसरकारच्या होम मेंबरला व व्हाईसराय यांना केली. उत्तराची वाट पाहण्यांत टिळकांना एक दिवस मोडावा लागला. म्हणून त्यांत हे आयत्या वेळचे कांहीं कार्यक्रम घेण्यांत आले आणि थोडीशी घालमेलहि झाली. अखेर अपिलाच्या तारेचेंहि उत्तर 'नाहीं' असेंच आलें. तेव्हां ता. २२ रोजीं टिळक दुपारीं नागपुराहून मेलनें निघाले. सायंकाळीं ४॥ वाजतां धामणगांवास मुक्काम झाला. तेथेंहि सभा वगैरे होऊन हजार दोन हजारांची वर्गणी देण्यांत आली. रात्रीं धामणगांवाहून टिळक निघाले ते सकाळीं दहा वाजतां वरणगांव येथें आले. हाहि कार्यक्रम आयत्या वेळीं ठरविलेला होता. येथेंहि भर दोन प्रहरीं उन्हांत सभा करावी लागली. कारण लोकांना १०-१२ तासहि आगाऊ वर्दी मिळाली नाहीं. वरणगांवाहून टिळक ४॥ वाजतां निघाले ते भुसावळेस ५। वाजतां आले. लगेच ६ वाजतां सभा झाली. सभेच्या शेवटीं शे. भगवानदास यांनीं तीन हजारांची थैली अर्पण केली. नंतर भोजन वगैरे उरकून टिळक आगगाडींत बसले ते २४ रोजीं सकाळीं मुंबईस पोहोंचले व अशा रीतीनें वऱ्हाड-नागपुराकडील हा अपूर्व उत्साहाचा दौरा समाप्त झाला.

वऱ्हाड-नागपूरच्या दौऱ्यांत स्वराज्याच्या मागणीबरोबर लष्कर-भरतीच्या

प्रश्नावरहि टिळक ओघानें बोलत असत. या बाबतींत सरकारनें टिळकांच्या प्रयत्नांना साहाय्य न करतां उलट विरोध कसा केला याविषयीं खऱ्या प्रकाराचें वर्णन पूर्वी दिलेंच आहे. पण या प्रकारावर टिळक आपल्या भाषणांतून जी टीका करीत तिचें सरकारला वैषम्य वाटलें. या वैषम्याची परिस्फुटता या दौऱ्यांत झाली. यवतमाळचे डे० कमिशनर मि. चॅपमन यांनीं स्थानिक स्वराज्यसंघाला लिहून कळविलें कीं, "टिळकांचे कांहीं उद्गार सैन्यभरतीला उत्तेजन देणारे असे नसतात म्हणून पुढें सभा भरवावयाच्या तर त्यांत उत्साहभंग करणारी अशी भाषा सरकार बोलूं देणार नाहीं. एखाद्या वक्त्याला आपण सैन्यभरतीला प्रत्यक्ष उत्तेजन द्यावें असें वाटत नसेल तर त्यानें त्या विषयावर मुळींच न बोलावें हें बरें. मध्यप्रांत सरकारच्या हुकुमावरून ही गोष्ट मी तुम्हांला कळवीत आहें." पण हा उलटा न्याय नव्हे काय? कारण टिळकांनीं पूर्वींच्या पुणें मुंबई येथील भाषणांत व लेखांत असे स्पष्ट उद्गार काढले होते कीं, "सवड असतां जो भारत रक्षक सैन्यांत जाण्याला तयार होणार नाहीं तो खरा स्वराज्यभक्तच नव्हे असें मी म्हणेन. तुम्ही सैन्यांत गेलां नाहीं तर स्वराज्याची चळवळ निरुपयोगी म्हणून मी सोडून देईन." आणि स्वतः आपल्या मुलाला सैन्यांत पाठविण्यास ते तयार झाले होते. असा पूर्वींचा इतिहास असतां जर टिळकांचीं भाषणें लष्कर-भरतीच्या उत्साहाचा भंग करणारीं खरोखर होतीं असें सरकारानें मानलें तर त्याचें इंगित काय असावें याचें अनुमान कोणालाहि करितां येईल.

पण टिळक हे लष्करभरतीला विरोधी असें ठरवून तें कारण लावून टिळकांना दिल्लीस जाण्याची मनाई पूर्वींच करण्यांत आली होती व आतां मध्यप्रांताच्या सरकारचाहि तोच इरादा होता. अकोल्याच्या अधिकाऱ्यांनींहि यवतमाळप्रमाणेंच लेखी पत्र पाठविलें व त्यांत टिळकांच्या भाषणांतील म्हणून कांहीं उतारे दिले होते. पण जे इसम खरोखर इच्छा नसतां अप्रत्यक्ष जुल-मानें जबरीनें जात असत त्यांना उद्देशूनच त्यांचे शब्द होते. जो आपल्या इच्छेनें जाईन म्हणतो त्याचा निरुत्साह करावयाचा! कारण राजकारणानें त्याचें मन दूषित झालेलें आहे! आणि ज्याला राजकारण किंवा महायुद्ध यांची मुळींच माहिती नाहीं अशा लोकांना हातांत बंदूक देऊन उभे करावयाचे किंवा लष्करच्या भाकरी भाजावयास लावावयाचे! यांत स्वारस्य काय? अकोल्याच्या डे० कमिशनरनें असेंहि लिहिलें कीं, टिळकांच्या या भाषणाबद्दल त्यांच्यावर

राजद्रोहाचा खटला न केला तरी राष्ट्ररक्षणकानूच्या २३ व्या कलमाखालीं तीं भाषणें येतील हें ध्यानांत ठेवावें. पण या कायद्यानें राष्ट्ररक्षणापेक्षां राष्ट्रभक्षणच अधिक होऊं पाहात होतें. हा आक्षेप पूर्वीच टिळकांना माहीत होता. त्यावर त्यांनीं मार्च महिन्याच्या प्रारंभीं पुण्यास बेझन्टबाईचीं व्याख्यानें झालीं त्यावेळीं एका प्रसंगीं उत्तरहि दिलें होतें. त्यांत त्यांनीं असें म्हटलें होतें कीं, "या आक्षेपांना उत्तर म्हणून मी एकदांच सर्व स्वराज्यवादी लोकांकरितां प्रसिद्धपणें असें सांगून टाकतों कीं, आम्ही सैन्यभरतीला पूर्ण अनुकूल आहों. साम्राज्य संरक्षणास सहाय्य करण्यालाहि आम्ही तयार आहों. १५।१६ रुपयांकरितां आम्ही कोणी सैन्यांत जातों असें नाहीं तर या उच्च हेतूनेंच. पण स्वराज्याकरितां या गोष्टी होणार म्हणून सरकारनें ती दिशा व कांहीं आशा दाखविली तर एकट्या महाराष्ट्रांतहि २५ हजार सैनिक उभे राहतील!"

मॉंटेग्यूसाहेबांकडे होमरूलचा अर्ज दाखल केल्यावर इकडे त्यासंबंधानें विशेष कांहीं करण्याचें राहिलें नव्हतें व जें कांहीं उरलें सुरलें राहिलें होतें तें इकडील लोक करीतच होते. मॉंटेग्यू यांनीं तरी स्वतः अर्ज व भेटी घेण्यापलीकडे निश्चित कांहीं केलें नव्हतें. हे अर्ज व शिष्टमंडळांच्या कैफियतींचे भारे घेऊन विलायतेस गेल्यावर मगच त्यांचा विचार त्यांना कर्तव्य होता. अर्थात् यापुढील कार्यक्षेत्र विलायतेंतच उपस्थित होणार या भावनेनें टिळकांनीं विलायतेस जाण्याचें पक्कें ठरविलें. विलायतेहून बॅ. बॅप्टिस्टा यांचे अभिप्राय कसे येत होते व तगादा कसा होता हें पुढें दिलेल्या त्यांच्या कांहीं पत्रांवरून दिसून येईलच. चिरोल खटल्यांत साक्षीपुराव्याकरितां इकडे कमिशन पाठविण्यांत आलें होतें व त्यापुढील पुरावा दाखल करण्याचें उभय पक्षीं काम संपलें होतें. कोंकण, वऱ्हाड--नागपूर, कर्नाटक वगैरे अनेक भागांतील दौरेहि आटोपले होते. इतर शेंकडों ठिकाणचीं निमंत्रणें होतीं पण त्या त्या भागांत जावयाचें म्हटलें तर टिळकांना एक वर्षहि आणखी पुरलें नसतें. पण यापूर्वीच अनेक लोक स्वराज्यसंघाचे तहाहयात सभासद झाले होते. त्यांनीं वर्गण्या व देणग्या पाठविल्या होत्या व अर्जावर सह्याहि केल्या होत्या. यामुळें स्वतःपुरतें इकडील काम येथेंच थांबवून टिळकांनीं विलायतेस जाण्याचें ठरविलें. कारण पासपोर्टहि आतां मिळाले होते.

सोलापूर येथें ता. १९ मार्च रोजीं जाऊन टिळक परत आले. तेथें त्यांचीं

व्याख्यानें होऊन ९ हजारांची थैली अर्पण करण्यांत आली. नंतर पुण्याहून निघण्यापूर्वी ता. २१ मार्च रोजीं रेमार्केटांत मोठी जाहीर सभा भरली. शे. किकाभाई मोतीवाले हे अध्यक्ष होते. मुख्य ठराव शिवरामपंत परांजपे यांनीं मांडला. तो मांडतांना परांजपे यांनीं सांगितलें कीं " हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळूं नये म्हणून विलायतेंत मोठी चळवळ सुरू आहे. पेन्शनरांपासून विद्यार्थ्यांपर्यंत अनेक इंग्रज लोक या चळवळींत सामील झाले आहेत, पण इकडे या वर्गावर सरकारनें आपली कद्र चालवून त्यांना चळवळींत पडण्याची बंदी केली आहे. लॉर्ड सिडेनहॅम हे आतां निवळ पेन्शनर आहेत. तरी पण त्यांनीं युद्धाला मदत म्हणून नव्हे तर विरोधी चळवळीकरितां लाखों रुपयांचा फंड जमविला आहे. पण सुदैवानें प्रधानमंडळ व इकडील अधिकारी मंडळ यांना हिंदुस्थानास कांहीं थोडे तरी हक्क द्यावे असें वाटूं लागलें आहे. तरी तारतम्य भावानें त्यांचें समर्थन करून विलायतेंतील लोकमत जागृत करण्याकरितां आपण इकडून शिष्टमंडळें पाठविलीं पाहिजेत." नंतर पुणेकरांतर्फे अकरा हजार तीनशें रुपयांची थैली, मानपत्र व पोषाख टिळकांना देण्यांत आला. उत्तर देतांना टिळक म्हणाले, " रिकामा न्हावी कुडाला तुंबड्या लावी " या म्हणीप्रमाणें लॉर्ड सिडेनहॅमसारखे लोक सुखासुखी आमच्या विरुद्ध चळवळ करीत आहेत. आणि आपण इतके दुःखांत असतां गप्प बसावें काय ? पण विलायतेंतील लोकमत थोडेंबहुत आम्हांला अनुकूल होत चाललें आहे हें तिकडील सभा व परिषदा यांच्या ठरावांवरून दिसून येत आहे. म्हणून कांहीं थोडी खटपट करण्याकरितां शिष्टमंडळें जात आहेत. तथापि तिकडे व इकडे मनोमन साक्ष ठेवून चळवळीचा ध्वनि प्रतिध्वनि सारखा चालू राहिला पाहिजे. वीण्याच्या तारेचा ध्वनि घुमविण्याला तंबोऱ्याच्या भोपळ्याचें जसें सहाय्य होतें तसें इकडील लोकमतानें आम्हांला तिकडे पाठिंबा दिला पाहिजे. नंतर ता. २२ रोजीं बंडगार्डनजवळ खंडवानी मॅन्शन येथें पुणें व लष्कर येथील अनेक वर्गांतर्फे पानसुपारी व वनोपाहार यांचा समारंभ फारच थाटाचा करण्यांत आला होता. सदर प्रसंगीं नेमस्तपक्षातर्फे हरि नारायण आपटे वगैरे अनेक गृहस्थ हजर असून आपटे यांनीं टिळकांना आदरपूर्वक निरोप दिला. ता. २३ मार्च रोजीं सार्वजनिक सभेतर्फे असाच निरोप देण्याचा समारंभ झाला व पेठेनिहायहि पानसुपाऱ्या झाल्या. यापूर्वी दादासाहेब खापर्डे हेहि टिळकांबरोबर

जाण्याकरितां पुण्यास आले होते. त्यांचें स्वागत करून त्यांनाहि निरोप देण्यांत आला.

शनिवार ता. २३ रोजीं रात्रीं १० वाजतां शिष्टमंडळ पुण्याहून निघालें तेव्हां टिळकांच्या वाड्यापासून रास्ता पेठेपर्यंत लोकांनीं कमानी व तोरणें उभारलीं होतीं. आठ वाजल्यापासून रस्त्यांत लोकांची दाटी झाली होती. मिरवणुकीबरोबर १००।२०० दिवे होते. तो सर्व दिवस व रात्री गाडींत पाय ठेवीपर्यंतचा वेळ टिळकांचा अतिशय धांदलीचा गेला. अडलीं उरलीं कामें निकालांत निघालीं. कोणाला शिफारशीचीं पत्रें चिठ्या चपाट्या द्यावयाच्या त्या देऊन झाल्या. मुलांसंबंधाची व्यवस्था झाली. ताईमहाराज प्रकरणाचा सर्व निकाल लागून गेल्यामुळें श्रीजगन्नाथमहाराज यांच्या हातांत त्यांची बहुतेक सर्व इस्टेट आली होती. “ या प्रकरणांत आपणांकडून जो खर्च करण्यांत आला होता त्याच्या परतफेडीची कांहीं व्यवस्था मजकडून करवून द्या ” असें जगन्नाथमहाराजांनीं आग्रहपूर्वक व विनंतिपूर्वक सांगितल्यावरून ताईमहाराज प्रकरणांतील वकील गोपाळ मोरेश्वर पटवर्धन व हायकोर्ट वकील जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे या दोघांकडे एक निवाडपत्र तयार करण्याचें काम टिळकांनीं जगन्नाथमहाराजांना सांगितलें होतें. त्यांचीहि बैठक याच दिवशीं होऊन उभयतांनीं एकंदर हिशेबाचा आढावा घेऊन उरल्या बाकीला लवादी निकालाचें स्वरूप देऊन तो टिळकांसमक्ष जगन्नाथमहाराज यांचे स्वाधीन केला. शिलकी उरलेले कागदपत्र व पत्रव्यवहार यांची व्यवस्था करण्यांत बराच वेळ गेला. अशा रीतीनें सगळें काम गर्दीनें संपवून टिळक व खापर्डे गाडींत येऊन बसले या मंडळीकरितां राखून ठेवलेले डबे स्टेशनावर गर्दी होऊं नये म्हणून रस्त्यालगतच्या एका सायडिंगवर आणून ठेवले होते. तेथपर्यंत मिरवणुकीची गर्दी आली व तींतूनच टिळकांनीं कसाबसा डब्यांत पाय ठेवला.

मुंबईस पोंचल्यापासून कार्यमालिकेला सुरवात झाली. सकाळीं ते अस्पृश्यतानिवारक परिषदेला गेले. दोन प्रहरीं तीन वाजतां मारवाडी विद्यालयांत शे० गोविंद लालजी यांचे अध्यक्षतेखालीं केवळ मारवाडी समाजाची सभा झाली व पंधरा हजारांची थैली दिली. वर्ध्यांचे शे० जमनलाल बजाज यांनीं स्वयंसेवक होऊन सभेची सर्व व्यवस्था ठेविली होती. ता. २५ रोजीं रात्रीं एल्फिन्स्टन रोडवर सुमारें ४० गिरण्यांतील कामगारांनीं पानसुपारी केली. लॉर्ड

सिडेनहॅम यांच्या कारकीर्दींत टिळकांना शिक्षा होऊन मजूर वर्गांनीं अलोट सहानुभूति व्यक्त केली होती. तेच लॉर्ड सिडेनहॅम आज विलायतेंत विरोध करीत आहेत आणि त्याला कांहीं प्रतिकार करण्याकरितां टिळक जात आहेत ही मर्माची गोष्ट अध्यक्ष गंगाधरराव देशपांडे यांनीं सांगितली ती त्यांना अतिशय पटली. सोळा हजार मजुरांनीं प्रत्येकीं एकएक आणा देऊन एक हजार रुपयांची थैली तयार केली होती ती टिळकांना अर्पण करण्यांत आली. सोमवार ता. २६ रोजीं आण्णासाहेब नेने यांचे घरीं पैसाफंडातर्फे सत्कार झाला. सायंकाळीं सात वाजतां शे० मुरारजी गोकुळदास यांच्या चायना बागेंत बमनजी यांनीं टिळकांना उपाहारसमारंभाला बोलाविलें होतें. रात्रीं दहा वाजतां दाणे बंदरावर सभा झाली. या सभेंत जागच्या जागीं वर्गणी जमविण्याकरितां हॉर्निमन यांनीं आपली टोपी फिरविली. त्यांत १५०० रुपये पडले. व कार्यक्रमाच्या छापील पत्रकावर टिळकांची सही घेऊन एका कल्पक गृहस्थानें त्याचा लिलांव केला त्यांत पांचशें रुपये मिळाले. चायना बागेंत स्त्रियांचीहि वेगळी सभा भरविण्यांत आली. शेवटीं शांतारामाच्या चाळींत सर्व नागरिकांतर्फे म्हणून सभा झाली तिला बॅ. जिना हे अध्यक्ष होते.

ता. २६ रोजीं रात्रीं चौपाटीवर फ्रेंच पुलाजवळ मुद्दाम उभारलेल्या मांडवांत हिंदी स्वराज्यसंघाची मोठी परिषद भरली होती. ७-८ शें प्रतिनिधि आले होते. मुंबईचे होमरूलर म्हणून मनमोहनदास यांनीं स्वागत केलें. परिषदेला सहानुभूति दर्शविणाऱ्या १४०० तारा व ६१७ पत्रें आलीं होतीं. स्वराज्यसंघाचा अहवाल वाचून दाखविण्यांत आला त्यावरून असें दिसून आलें कीं एकंदर सभासद ३३८५४ पटावर होते. शंभर रुपये देऊन झालेले तहाहयात सभासद ६४१ होते. मुख्य शाखा पुणें, मुंबई, वऱ्हाड, मध्यप्रांत व बंगाल या ठिकाणीं होत्या. संघानें सहा इंग्रजीं पुस्तकें व १३ मराठीं पुस्तकें छापलीं. दोन्ही मिळून सुमारें दीड लाख प्रती छापल्या, वांटल्या किंवा विकल्या. संघाफेर्ते ४३५ जाहीर व्याख्यानें झालीं. त्यांत टिळकांनीं ८८ दिलीं होतीं. वऱ्हाड नागपूरच्या दौऱ्यांत सोळा दिवसांत रेल्वेनें एक हजार व मोटारीनें एक हजार मिळून दोन हजार मैलांचा टिळकांचा प्रवास होऊन त्यांनीं त्या अवधींत ३२ व्याख्यानें दिलीं. कॉंग्रेसच्या दिवशीं बेझन्टबाईचा संदेश सर्व शाखांमार्फत गांवोगांव वाचून दाखविण्यांत आला व मॉंटेग्यूंकडील अर्जावर महाराष्ट्रांतील दोन

लक्ष सह्या घेण्यांत आल्या. सालगुदस्त संघाजवळ १३१३२ रु. शिल्लक होती. चालू सालांत ता. २० मार्चपर्यंत तहाह्यात सभासदांची वर्गणी १०२९३ रु., इतर सभासदांची वर्गणी १३७७९, देणगी १३२८२, पुस्तकविक्री २२६३, दोऱ्यांतील डेप्युटेशन फंडाला मदत ११७००० रुपये व मुंबईत शेवटच्या दोन दिवसांत जमा झालेली रक्कम रु. ४८००० असा हिशेब सांगण्यांत आला. पैकीं बॅप्टिस्टा यांच्या सफरीकरतां २३ हजार रु. खर्च झाला. छपाईकरितां पांचहजार, प्रवास खर्च चार हजार हे वजा जातां सदर तारखेला संघाजवळ १ लक्ष ८२ हजार ९५७ रुपये शिल्लक राहिली असें जाहीर करण्यांत आलें. नंतर शाखा-निहाय संघाचे रिपोर्ट वाचण्यांत आले. शिष्टमंडळाला निरोप देण्याचा ठराव मंजूर झाल्यावर बिपिनचंद्र पाल, खापर्डे व टिळक यांनीं भाषणें केलीं. टिळकांचें भाषण विस्तृत व भावनापूर्ण असें झालें. आणि आरंभिलेलें कार्य ही एक प्रकारें 'ईश्वरी प्रेरणा'च वाटत असल्यानें या कार्यांत आपणांस यश येईल अशी आशा प्रगट करून त्यांनीं परिषदेची रजा घेतली.

शेवटीं (बुधवारीं) ता. २७ रोजीं सकाळीं वैदिक मंडळींनीं ठाकुरद्वारचे देवळांत टिळकांना आशीर्वाद दिला. दोन प्रहरीं मुळजी जेठा मार्केटांत मन-मोहनदास रामजी यांचे विद्यमानें व्यापाऱ्यांनीं पानसुपारी व पंधरा हजार रुपये दिले. सायंकाळीं डॉक्टर वर्गाची पानसुपारी होऊन चायना बागेंत शिष्टमंड-ळाचे फोटो काढण्यांत आले. तेथून सर्व मंडळी मिरवणुकींत सामील होऊन बोरीबंदर स्टेशनावर गेली. व्यवस्था अशी केली होती कीं, बोरीबंदराहून स्पेशल ट्रेननें शिष्टमंडळ कल्याणापर्यंत जावें व तेथें तासभर थांबून मागून येणाऱ्या मद्रास मेलनें पुढें जावें. त्याप्रमाणें प्रवासाला सुरवात झाली. टिळक व शिष्टमंडळाचे लोक कोलंबोपर्यंत गेले पण तेथें पासपोर्ट रद्द झाल्याकारणानें त्यांना परत यावें लागलें ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. या दरम्यानच्या हकीकतीचें एक विस्तृत पत्र केळकर यांनीं केसरीला पाठविलें होतें तेंच या खालीं दिलें आहे व त्यावरून या छोट्या व निष्फळ सफरीची थोडक्यांत कल्पना येईल.

(११) कोलंबोची सफर

'मनसा चिंतितं कार्यं दैवमन्यद्विचिंतयेत्' या म्हणीचा अनुभव पावलो-पावलीं मनुष्याला येत असतोच. पण स्वराज्यसंघाच्या शिष्टमंडळाला तिचा काल जो अनुभव आला तो मात्र आश्चर्यानें थक्क करून सोडणारा होता.

आज सकाळीं मी लिहित बसलों आहें यावेळीं टिळकप्रभृति डेप्युटेशनची मंडळी कोलंबोच्या बंदरांत जाऊन आगबोटींत बसण्याच्या धांदलींत असावयाची. पण दैवाची लीला अशी कीं, याच वेळीं विलायतेस जाण्याची तयारी न करितां त्यांनीं परत हिंदुस्थानाकडे जाण्याच्या तयारीस लागावें! ही बातमी वाचून केसरीचे हजारों वाचक डोळे चोळचोळून आपण स्वप्नांत आहों कीं जागे आहों असा विचार करूं लागतील. पण सरकारनें लोकांना अशा रीतीनें आश्चर्यचकित करून सोडण्यासारखे खेळ आजवर अनेक केले. त्यांतलाच हाहि एक आहे व आणखी असे किती खेळ आपणा लोकांस पाहावयाचे आहेत न कळे!

"असो. विलायतेस हिंदी स्वराज्यसंघामार्फत शिष्टमंडळ पाठविण्याचा बेत नक्की करून त्याची साधनसामुग्री जुळविण्यास प्रारंभ झाल्यापासूनची हकीकत केसरींतून वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालीच आहे. मुंबईहून निघणाऱ्या एकाद्या आगबोटींत जागा मिळाली तर पहावी अशा हेतूनें केलेले सर्व प्रयत्न निष्फळ झाल्यावर कोलंबो येथें येऊन आगबोटीवर बसण्याचा बेत करावा लागला व त्याप्रमाणें मुंबईहून सामानासुमानाची सर्व तयारी करून आम्ही सर्व मंडळी ता. २७ रोजीं निघालों. वाटेंत विजापूर येथील मंडळीकडून लो. टिळक यांस फार दिवसांचें निमंत्रण होतें म्हणून तेथें अर्धा दिवस मुक्काम करून मद्रासेस ता. ३० रोजीं येऊन पोंचले. मद्रासेस एक दिवस विश्रांति हवीच होती. शिवाय मिसेस बेझंट यांनीं अड्यार येथें वाटेंत उतरण्याचें टिळकांकडून पुण्यास अभिवचन घेतलें होतें. यामुळें मद्रासेस दीड दिवस मुक्काम पडला. या मुक्कामांत मद्रास शहरांतील सर्व जातींच्या व सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांकडून टिळकांचा सन्मान उत्तम प्रकारें करण्यांत आला व डेप्युटेशनला अतिशय प्रेमपूर्वक निरोप देण्यांत आला. मद्रास इलाख्यांतील पुढारी व सुशिक्षित लोकांचें मत टिळकांसंबंधानें व डेप्युटेशनच्या कामासंबंधानें काय आहे हें मद्रास येथील प्रचंड जाहीर सभेंत मद्रासेंतील सर्व प्रमुख राजकीय व इतर सार्वजनिक संस्थांनीं मिळून जें संयुक्त मानपत्र दिलें आणि विशेषतः सर सुब्रह्मण्य अय्यर यांनीं जें भाषण केलें त्यावरून कळून येण्यासारखें आहेच. मद्रासेहून निघाल्यावर पुढें कोलंबोपर्यंत वाटेंत कोठेंहि मुक्काम करावयाचा नाहीं असें ठरलें होतें. तथापि वाटेंतील लहानमोठ्या अनेक स्टेशनांवरून टिळकांचा अतिशय थाटानें सत्कार

करण्यांत आला. तंजावर, त्रिचनापल्ली, मदुरा वगैरे ठिकाणीं जो थाट व उत्साह आणि समारंभांत व्यवस्थितपणा दिसून आला तो अपूर्व होता. लहान-सान स्टेशनवर गाडी उभी रहात नाहीं तथापि गांवोगांवच्या लोकांनीं रात्रीं दोन दोन तीन तीन वाजतां टिळकांना पहाण्याची संधि मिळणें शक्य नसतां किंवा आपला आवाज त्यांच्या झोपेंत त्यांच्या कानीं जाण्याचीहि आशा नसतां स्टेशनावरील प्लॅटफार्मवरूनच काय पण रस्त्याच्या बाजूलाहि उभें राहून 'टिळकमहाराज की जय' अशी आरोळी मारून त्यांचा सत्कार करण्याची आपली हौस कशी तरी फेडून घेतली.

"कोलंबो येथेंहि हिंदी व सिंहली मंडळींनीं टिळकांचें व डेप्युटेशनचें थाटानें स्वागत केलें. टिळक व पाल या दोघांचीं दोन व्याख्यानें झालीं. पहिल्या व्याख्यानास सर अरुणाचलं सीलोन येथील पहिल्या प्रतीचे नागरिक व दुसऱ्या व्याख्यानास मि. डिमेल, सी. बी. ई. कोलंबो येथील एक पुढारी हे अध्यक्ष होते. उपवनोपाहारप्रसंगीं कोलंबो येथील कमींत कमी दीड हजार प्रमुख स्त्रीपुरुष हजर होते. टिळकांच्या व पालबाबूंच्या व्याख्यानास सुमारें दीड–दोन हजार रुपये जमले ते तेथील माजी लोकप्रिय गव्हर्नर सर अँडरसन यांच्या स्मारकास देण्यांत आले. डेप्युटेशनकरितां मंडळींनीं स्वतंत्र फंड काढण्यास सुरुवात केली असून पांचपांचशेंचे कांहीं आंकडे पडले आहेत.

"ता. २ व ३ हे दिवस डेप्युटेशनच्या मंडळीस व त्यांचा सत्कार करणाऱ्या कोलंबो येथील नागरिकांस मोठ्या गर्दीचे गेले. मुंबईस सामानसुमान बरेंच खरेदी झालें होतें; तथापि कांहीं खरेदी व्हावयाचें राहिलेंच होतें तें होऊन बांधाबांध जोरानें सुरू झाली. इतक्यांत ता. ३ रोजीं विलायतच्या सफरीची अनपेक्षित रीतीनें डळमळ होण्याची सुरवात झाली. पी. ॲन्ड ओ. ची आगबोट मिळत नाहीं असें पंधरा दिवस पाहून आम्हीं प्रथम बी. बी. लाइनर कंपनीच्या लँकेशायर नामक बोटीनें कोलंबोहून जाण्याचें ठरविलें. पण ता. ३ ला या बोटीनें जाण्याच्या ऐवजीं ता. ५ रोजीं जपानी कंपनीच्या इयोमारू नामक बोटीनें गेल्यास मंडळींची सोय प्रवासाच्या दृष्टीनें अधिक होईल असें मुंबईस एका तज्ज्ञ व अनुभविक गृहस्थानें फारच आग्रहानें सांगितल्यावरून जपानी बोटीनें जाण्याचें आम्हीं मुक्रर केलें होतें. कोलंबोस ही जपानी बोट

ता. ५ रोजीं यावयाची असा अदमास होता. त्याप्रमाणें आम्ही व आमचे एजंट थॉमस कुक कंपनीचे लोक बोटीची वाट पहात होतों. ता. ३ रोजीं सायं-काळीं मी येथील कलोनियल सेक्रेटरीकडे पासपोर्ट मंजुरीकरितां गेलों. आम्हांस मुंबईस पासपोर्ट मिळाले होते. व ते सर्व हिंदुस्थानांत चालले असते पण सिलोन ही क्राऊन कॉलनी. येथील सरकार वेगळें असल्यानें आमच्या पास-पोर्टावर येथील सरकारचा मंजुरीचा स्वतंत्र शेरा हवा होता व तो सदर सेक्रेट-रींनीं तावडतोब करूनहि दिला. पासपोर्ट घेऊन मी तसाच थॉमस कुक कंपनी-कडे गेलों व तिकिटें काढलीं काय म्हणून विचारलें तों त्यांनीं सांगितलें कीं, 'तुमची जपानी बोट आहे कुठें ! ती उद्यां कोलंबोस यावयाची होती खरी पण आतां पहातों तों नुकतेंच तिनें जपान सोडलें असून ता. २३ पर्यंत ती कोलं-बोस येत नाहीं !' हें ऐकून मला काय वाटलें असेल ?

"आणखी २० दिवस कोलंबोस पाहुणचार खात पडून राहण्याची कल्पना दुःसह होती. पाहुणचार फार गोड होता. येथील मंडळींच्या सहवासांत महि-नेच्या महिने घालविले तरी कंटाळा येणें शक्य नव्हतें. पण २० दिवस व्यर्थ कसे घालवावयाचे ! विलायतचें कामहि पुढें ढकललें जाणार ! आधींच बोटीवर ४५ दिवस लागणार, त्यांत या २० दिवसांची आणखी भर ! पण जपानी बोटी-वरून जाण्याचें ठरण्यापूर्वी ज्या लँकेशायर बोटीवरून जाण्याचें आम्हीं प्रथम मुंबईस ठरविलें होतें तिची आठवण मला होती. ती याच सुमारास कोलंबोस येणार होती. अर्थात् 'इयोमारू' मिळत नाहीं तर 'लँकेशायर' कां होईना ! तिच्यावर जागा मिळवून द्या म्हणजे झालें असें मीं थॉमस कुकच्या एजंटास सांगितलें व त्यांनीं तावडतोब टेलिफोन करून माहिती मिळवून "होय सात जागा तुम्हांला दिल्या आहेत" असें उत्तर आम्हांस जागच्या जागीं मिळवून दिलें ! यामुळें एका पांच मिनिटांचे आंत विलायतेस जाण्याच्या निराशेचें दुःख व फिरून निराशेच्या जागीं आशा उत्पन्न झाल्याचें सुख मला अनुभवावयास सांपडलें ! व ज्या लँकेशायर बोटीचा आम्हीं जाणूनबुजून पूर्वी अव्हेर केला तिनेंच आम्हांस आयत्या वेळीं हात द्यावा हा योगायोग विलक्षण खरा असें म्हणून मी घरीं परतलों. दैवलीलेच्या या लहानशा धक्क्यानें आमची प्रवासाची हुरूप फिरून ताजी झाली व सामानसुमानाची उरली सुरली तयारी पुरी कर-ण्यास डेप्युटेशनच्या मंडळींनीं आरंभ केला.

" ता. ४ रोजीं सकाळीं पालबाबूंचें व्याख्यान झालें. दोनप्रहरीं जेवणानंतर येथील हिंदी मित्रमंडळींच्या आग्रहावरून फोटो घेण्याचें काम सुरू होऊन डेप्युटेशनचा फोटो काढून झाला. सामानसुमान पुरें बांधलें जाऊन त्यावर बोटींचीं तिकिटें डकविण्यास सुरवात झाली. लँकेशायर बोट दोन तासांनीं बंदरांत येणार अशी बातमी आली. टिळकांनीं अखेरच्या जरूरीच्या चिठ्याचपाट्यांवर सह्या करून दिल्या. दारांत गाड्या व मोटारी उभ्या होत्या. त्यांत बसून आतां फक्त उपवनोपाहारसमारंभास जावयाचें व परत येतांच तसेंच थॉमस कुकच्या मनुष्याचे स्वाधीन सामान करावयाचें इतकेंच काय तें काम उरलें. इतक्यांत पालबाबूंच्या पासपोर्टवर मंजुरीचा शेरा घेण्याचा उरला होता त्याकरितां रा. गोखले हे कलोनियल सेक्रेटरीच्या ऑफिसांत गेले होते ते बातमी घेऊन धांवत सांगत आले कीं, "पालबाबूंचा पासपोर्ट सेक्रेटरींनीं ठेऊन घेतला. तो तर ते परत देत नाहींतच. पण बाकी सर्वांचे पासपोर्टहि रद्द करण्याचा हुकूम तारेनें आलेला असून काल मंजूर करून दिलेले सर्व पासपोर्टहि परत आणून स्वाधीन करा असें सेक्रेटरीं म्हणतात !" प्रथम याचा अर्थच आम्हांस कळेना. तेव्हां टिळकप्रभृति आम्ही सर्व मंडळी तावडतोब सेक्रेटरीच्या भेटीस गेलों. पण त्यांनीं सांगितलें कीं 'दिल्लीहून एक व मद्रासेहून एक अशा दोन सरकारी हुकमाच्या तारा नुकत्याच आल्या असून त्याअन्वयें तुम्हां सर्वांचे पासपोर्ट रद्द करण्यांत आले आहेत. तुम्हांपैकीं टिळक व केळकर यांस मी आतांच पत्रें रवाना करवीत होतों तों तुम्हींच सर्वच आलां बरें झालें.' हें ऐकून आमची स्थिति अत्यंत चमत्कारिक झाली. आम्ही कोणी न जातों तर हीं पत्रें आम्हांस आज म्हणजे सकाळीं बोटीवर जाण्यास निघण्याच्या क्षणीं हातीं पडलीं असतीं. किंबहुना तसेंहि झालें नसतें ! कारण लँकेशायर बोट काल सायंकाळींच कोलंबोस येऊन दाखल झालेली असून आज सकाळीं आठ वाजतांच ती निघणार होती. अर्थात् सामान तर पुढें बोटीवर आधींच गेलें असतें व पत्रें हातीं पडावयाच्या आधींच आम्ही बोटीच्या धक्यावर जाऊन पोंचणें संभवनीय होतें. पण पत्रांची व आमची चुकामूक झाल्यानें बोट सांपडणें मात्र शक्य नव्हतें. कारण कलोनियल सेक्रेटरींनीं आम्हांस असें सांगितलें कीं, 'तुम्हांस पत्रें न पोंचतीं तरी सुद्धां बोटीवर चढतांना तुमचे पासपोर्ट काढून घेऊन तुम्हांस बोटीवर चढण्यास प्रतिबंध करावयाचा असें आमच्या सरकारनें ठरविलें होतें.'

" आतां पुढें काय ? कोलंबो येथील अधिकाऱ्यांचे हातीं कांहींच नव्हतें. आमचे हातीं दिलेल्या पत्रांतील मजकुरावरून पाहतां खुद्द विलायतसरकारच्या हुकुमावरून आम्हांस ही बंदी करण्यांत आली आहे असें दिसलें. अर्थात् दिल्लीसरकार तरी या बाबतींत काय करूं शकेल हाही प्रश्नच होता. तथापि एक वेळ व्हाईसरायसाहेबांकडे तारांनीं अर्ज करून पहावें असें ठरवून स्वतः टिळक व खापर्डे यांच्या नांवची एकेक व डेप्युटेशनच्या तर्फे माझ्या नांवची एक अशा तीन तारा पाठविण्याचें ठरलें. पण आमच्या तारा तरी कोण पाठवूं देणार ? तारेची खुंटीहि सरकारच्याच हातीं. त्यांतहि आम्ही परस्वाधीन. गेल्या पंधरा दिवसांत ' टिळक व डेप्युटशेनची मंडळी कोलंबोस कधींतरी येणार, सोयी काय पाहिजेत ' वगैरे मजकुराच्या पाठविलेल्या सर्व तारा येथील सेन्सारनें दडपून ठेवल्या होत्या व आम्ही स्टेशनावर अमक्या दिवशीं येणार ही बातमी आमच्या कोलंबो येथील स्नेहीमंडळीस अखेरपर्यंत प्रत्यक्ष अशी मिळूं दिली नाहीं हा अनुभव ताजा होताच. तेव्हां टिळकांनीं सेक्रेटरीस विनंति केली कीं, आम्ही व्हाइसरॉय व स्टेट सेक्रेटरी यांच्या तारा लिहून देतों व पैसे देतों. पण तारा तुम्ही पाठवाल तर पोंचतील. तेव्हां सेक्रेटरी म्हणाले कीं, तारा मला पाठवितां येणार नाहींत. पण मी ' सेन्सारला ' सांगून तुमच्या या तारांना प्रतिबंध होऊं नये असें मात्र करतों. अखेर सेक्रेटरीच्या हपिसांतच बसून तारा लिहिल्या व पाठविल्या व तारांच्या उत्तराची वाट पहात मंडळी घरीं येऊन बसली. डेप्युटेशन ता. ५ रोजीं जाणार अशा समजुतीनें बाहेरगांवाहून तारा व पत्रें येतच होतीं. हिंदुस्थानांतील लोक डेप्युटेशन आगबोटींत बसून निघाल्याच्या तारेची वाट पहात बसले होते. अशा वेळीं " डेप्युटेशन जावयाचें थांबलें, सरकाराकडून डेप्युटेशनला प्रतिबंध झाला. दिलेले पासपोर्ट परत मागितले. डेप्युटेशनची मंडळी परत हिंदुस्थानाकडे निघणार " अशी तार प्रसिद्ध करण्याची वेळ यावी हा कोण योगायोग ! पण सरकारच्या लहरी व मनस्वी स्वभावानें तो आणला खरा.

" व्हाइसरॉयसाहेबांच्या तारेंतच बंदीचा हुकूम विलायतसरकाराकडून आल्याचा मजकूर असल्यामुळें व्हाइसरॉयसाहेबांस केलेल्या तारांचा फारसा उपयोग होण्याची आशा कोणासच फारशी नव्हती. ' आमच्या हातीं या बाबतींत कांहीं नाहीं ' असें मोघम उत्तरच बहुधा व्हाइसरॉयसाहेबांकडून येईल असें वाटून व हिंदु

स्थानाकडे परत फिरावें लागणार असें वाटून आमच्यापैकीं कांहीं मंडळींनीं सिलोनची जुनी राजधानी कँडी हें शहर पहाण्यास दोनप्रहरीं निघण्याचें ठरविलें; व रा. गोखले हे आदल्या दिवशीं कलोनियल सेक्रेटरीस कबूल केल्याप्रमाणें सर्व पासपोर्ट त्यांच्या स्वाधीन करण्याकरितां सेक्रेटरीयट हॉलमध्यें गेले. त्यांनीं पासपोर्ट परत केले त्यावरील मंजुरीचे शेरे खोडले जाणार इतक्यांत फिरून एक आशेची लाट उठली. व्हाइसरॉयसाहेबांकडून कोलंबो सरकारास अशी तार येऊन धडकली कीं, " टिळक व डेप्युटेशनची मंडळी यांच्या तारा पोंचल्याप्रमाणें टिळकांना व त्यांच्या बरोबरच्या मंडळीला परवानगी देण्याचा प्रश्न मीं विलायतसरकारकडे तारेनें धाडला आहे. दरम्यान तूर्त तुम्हीं वाटेल तर असें करावें—हल्लीं जी बोट केपला—दक्षिण आफ्रिकेच्या दक्षिण टोंकाच्या केप ऑफ गुड होपला—केप कॉलोनीला जात आहे तिजवरून टिळक वगैरेंना हवें तर जाऊं द्या. पण ही परवानगी फक्त केपपर्यंतची देतां येईल. मात्र दरम्यान विलायतसरकारनें जर आपला पूर्वीचा हुकूम फिरविला नाहीं तर त्यांना केपहून परत यावें लागेल. हें त्यांस तुम्हीं स्पष्ट बजवावें व हें त्यांस सर्वस्वीं कबूल असेल तर त्यांस बोटीवर जाऊं द्यावें."

" वरील प्रकारची माहिती घेऊन रा. गोखले हे घरीं आले तेव्हां सर्व मंडळीच्या आशेस फिरून थोडी धुगधुगी आली. केपपर्यंत जाऊं देतात तर तेथपर्यंत तरी जाऊं मग पुढें काय होईल तें पाहतां येईल असें सर्वानुमतें टिळकांनीं ठरविलें व केपपर्यंत जाण्याच्या परवानगीसंबंधाची मंजुरी फिरून सर्व पासपोर्टवर मांडून घेण्याकरितां रा. करंदीकर, मी व गोखले कलोनियल सेक्रेटरीकडे गेलों. पासपोर्टवर केपपर्यंत जाण्याची मंजुरी तर लिहून द्याच पण शिवाय व्हाइसरॉयसाहेबांस आणखी एक तार आम्ही करीत आहों तीहि कालच्यासारखी तुम्ही आजहि ' सेनसॉर ' कडून पुढें जाऊं द्या असें मीं त्यांस सांगितलें. येथें हें सांगणें जरूर आहे कीं, व्हाइसरॉयसाहेबांनीं शर्तीची परवानगी दिली असें सकृद्दर्शनीं दिसलें खरें. पण त्यांत केपपर्यंत जाण्याची परवानगी द्या असे शब्द वास्तविक विनाकारण पडले होते व त्या शब्दांमुळेंच ती शर्तीची परवानगीहि फुकट गेली. टिळकांनीं व्हाइसरॉयसाहेबांस केलेल्या तारेंत केपचा उल्लेख मुळींच नव्हता. पण इतर रिपोर्ट सरकाराकडे पूर्वीं गेले त्यांत व वर्तमानपत्रांतूनहि आम्ही केप—मार्गानें जाणार असा उल्लेख होता.

तोच अर्थात् व्हाइसरॉयसाहेबांच्या लक्षांत राहिलेला असून नुसतें ' जाऊं द्या ' असें लिहिण्याच्या ऐवजीं ' केपपर्यंत जाऊं द्या ' असें लिहिलें गेलें, पण त्यानें आमचा मात्र केवढा घोटाळा झाला पहा ! आम्ही केपकडून गेलों काय किंवा सुएझकडून गेलों काय आम्हांस व सरकारास दोनहि सारखींच होतीं. केपकडून जाणाऱ्या बोटीस वीस दिवसांचा उशीर म्हणूनच सुएझकडून जाणाऱ्या बोटीवर आयत्या वेळीं जागा मिळविली व व्हाइसरॉयसाहेबांच्या तारेंत केपचा उल्लेख होण्याचें साधारणतः कांहीं कारणहि नव्हतें. कारण त्यांची शर्त मान्य करावयाची म्हटली तरी आम्ही केपला अडकून पडावयाचें ते सुएझला अडकून पडलों असतों. दोनहि प्रवासमार्ग सुरू आहेत व दोनहि ठिकाणीं आम्हांस सरकारला अडकवून ठेवतां येणें शक्य असल्यामुळें दोनहि मार्गांची फलश्रुति एकच होती. पण नाहा. दैवयोग उलटा व्हावयाचा म्हणजे तो असाच ! व्हाइसरॉय आपणांकडून परवानगी देऊन आमची सोय काढण्याकरितां धाडलेल्या तारेंत सहज ' केपमार्गें ' असे शब्द घालतात पण आमची आदल्याच दिवशीं बदललेली बोट प्रायः केपमार्गें जाणारी असतांहि या खेपेस ती सुएझमार्गें जावयास निघते !

" ' केपपर्यंत' हे शब्द वास्तविक निरर्थक आहेत ते सहजासहजीं अर्थवादादाखल चुकून पडले आहेत. आम्हीं व्हाइसरॉयसाहेबांची शर्त मान्य केल्यास आम्ही केपकडून गेलों काय किंवा सुएझकडून गेलों काय त्यांना दोनहि सारखींच आहेत म्हणून आपण निवळ शब्दावर फारसें जाऊं नका. तारेचा खरा हेतु म्हणजे आम्हांस परवानगी देण्याचा व्हाइसरॉयसाहेबांचा खरा हेतु आपण लक्षांत आणा. बोट बंदरांत आहे. सामान धक्क्यावर आहे. तिकिटें आमच्या हातीं आहेत. थोडासा सारासार विचार चालवून परवानगी देण्याचें तुमच्या हातीं आहे. तेव्हां कृपा करून आम्हांस बोटीवर जाण्याची परवानगी द्या. वाटेल तो करारनामा व्हाइसरॉयसाहेबांच्या तारेप्रमाणें आम्ही तुम्हास लिहून देतों " असें कलोनिअल सेक्रेटरीस मीं समजावून सांगितलें. तें त्यांस पटलेंहि. ते म्हणाले—" यापुढें तार जाऊन व्हाइसरॉयसाहेबांकडून आणखी तीन चार तासांत उत्तर येणें शक्य नाहीं. म्हणून मीच आमच्या गव्हर्नरसाहेबांच्या कानावर हा मजकूर टेलिफोननें घालतों व तुम्हांस परवानगी देतां आली तर पाहतों." या आश्वासनानें आम्हांस खरोखर फिरून आशा उत्पन्न झाली. कारण कलोनिअल सेक्रेटरीकडे तीन—

चार वेळां जाण्याचा प्रसंग आला व त्या त्या वेळीं ते आमच्याशीं सभ्यपणानें व भलेपणानें वागले होते. सुमारें तीन वाजतां त्यांचें उत्तर मिळणार होतें!

"झालेली हकीकत टिळकांना सांगण्याकरितां आम्ही परत घरीं आलों तों इकडे व्हाइसरॉयसाहेबांकडून टिळकांना पहिल्या तारेला उत्तरादाखल तार येऊन राहिली होती. या तारेंत शर्तीच्या परवानगीचाच मजकूर होता व 'केपपर्यंत' असे शब्दहि होते. जास्त शब्द होते ते मात्र असे कीं, हल्लीं विलायतसरकारनें डेप्युटेशनला बंदी केली त्याचें कारण बहुधा हेंच असावें कीं, 'विलायतेंत विचार व उद्योग जो कोणताहि व्हावयाचा तो फक्त युद्ध जोरानें कसें चालू ठेवावें यापुरताच होणें इष्ट आहे. तथापि तुमचें प्रकरण मी विलायतसरकाराकडे विचाराकरितां पाठवीत आहें.'

"ही तार घेऊन आम्ही फिरून तीन वाजतां सेक्रेटरीसाहेबांकडे गेलों. तों सेक्रेटरीसाहेबांनीं सांगितलें कीं, "टेलिफोन करून गव्हर्नरसाहेबांस विचारलें. पण 'केपपर्यंत' असे शब्द आहेत त्या अर्थीं इतर मार्गानें आम्हास परवानगी देतां येत नाहीं! मात्र आपली तार व्हाइसरॉयसाहेबांकडे पाठविण्याची मी कालच्यासारखी सवलत देतों" अशा रीतीनें सर्व उपाय खुंटल्यानें व्हाइसरॉयसाहेबांस आणखी एक तार रवाना करून आम्ही निराश होऊन घरीं परत आलों.

"या वेळीं ४॥–५ वाजले होते. 'लॅंकेशायर' बोट बंदरांत उभी असून बरोबर सात वाजतां सुटणार होती. पुढील तास दीड तासांत उत्तर येणार कसें? आलें तरी पासपोर्टवर लेखी मंजुरी लिहिली जावयाची कशी? आमची उत्कंठा व निराशा पाहून सेक्रेटरींनीं रा. करंदीकर यांस सहानुभूतिपूर्वक असें सांगितलें कीं, तुम्हा मंडळीखातर मी आज पांचाचे ऐवजीं सहा वाजेपर्यंत हपिसांत रहातों व उत्तर अनुकूल आल्यास एका क्षणांत मंजुरी लिहून देऊन मोकळे करतों. बरें, हें झालें तरी आमची सर्व मंडळी व सामान पडलें दोन मैलांवर त आयत्या वेळीं बोटीवर कसें चढणार? याकरितां पन्नास रुपये खर्चून आम्ही थॉमस कुक कंपनीकडून एका स्पेशल लॉंच (पडाव) वर धक्क्यावरील आमचें इतर सामान चढवून खलाशी तयार राहण्याची व्यवस्थाहि करविली व अगदीं अखेरपर्यंत तारेची वाट पाहिली. पण तार आली नाहीं! रात्रीं बोट ठरल्याप्रमाणें बंदरांतून निघून गेली. आम्ही मात्र हताश होऊन घरीं परत आलों.

" आज व्हाइसरॉयसाहेबांकडे टिळकांनीं सविस्तर हकीकतीची आणखी एक तार पाठविली असून " शर्त घालूनहि कां होईना पण वाटेल त्या बोटीची व वाटेल त्या मार्गानें जाण्याची सर्वसाधारण अशी परवानगी द्या " अशी तारेंत विनंति केलेली आहे. झालेली सर्व हकीकत वर्तमानपत्रांकडे त्रोटक रीतीनें तारेनें कळविली आहेच. पण सेनसॉर कोणती तार पाठवितात कोणती अडकवून ठेवतात कोणीं सांगावें ! याकरितां ही कच्ची हकीकत केसरींतून प्रसिद्ध होऊन सर्व मित्रमंडळींस कळावी याकरितां पाठवीत आहे. पुढें हकीकत घडेल तीहि अशीच कळवीन. "

टिळकांचे पासपोर्ट रद्द केल्याची बातमी मुंबईस कळतांच मुंबईकरांनीं ताबडतोब जिना यांचे अध्यक्षतेखालीं निषेधप्रदर्शक सभा भरविली. तसेंच सर्व हिंदुस्थानभर वर्तमानपत्रांनीं या बंदीचा निषेध केला. विलायतेंतहि निषेधाची चळवळ झाली. ता. १३ एप्रिल रोजीं इंग्लंडांतील होमरूल लीगनें निषेधपर ठराव करून तो मि. लॅन्सबरी यांच्या सहीनें मजूरपक्षाच्या सगळ्या शाखांकडे पाठविला व त्याबरोबर असेंहि कळविलें कीं, नॅाटिंगहॅम येथें मजूरपक्षानें हिंदी होमरूलचें समर्थन करण्याचा ठराव केला आहे त्याचा चोहोंकडे फैलाव करून मदत द्यावी. पार्लमेंटमध्यें याबद्दल प्रश्नोत्तरें झालीं. एकट्या टिळकांचाच हा प्रश्न नव्हता. कारण मिसेस नायडू यांना असाच प्रतिबंध झाला. जॉर्ज जोसेफ यांना जिब्राल्टरला उतरून घेतलें व पुढें जाऊं दिलें नाहीं असे बरेच प्रकार एकदम झाले. पण बॅप्टिस्टा यांना ही गोष्ट बऱ्याचीच झाली असें वाटलें. कारण त्यांच्या मतें हल्लींची वेळ विलायतेंत जाऊन हिंदी लोकांनीं आपलें म्हणणें मांडण्याला फारशी अनुकूल नव्हती. त्यांनीं जमल्यास निघणें थांबवा अशी तार करण्याचा विचारहि केला होता. पण इतर मंडळी न आली तरी टिळकांनीं एकट्यांनीं यावें असें लॅन्सबरी वगैरेंचें म्हणणें होतें. हॉर्निमन यांनीं अशी कोटी केली होती कीं, जॉन दि बॅप्टिस्ट यांच्या मागून ख्राइस्ट अवतरला तसे जोसेफ बॅप्टिस्टांच्या मागोमाग टिळक इंग्लंडांत अवतीर्ण होणारच. ता. २९ एप्रिल १९१८ रोजीं मि. बॅप्टिस्टा यांनीं एक जंगी खलिता पुण्यास पाठविला. त्यांत त्यांनीं विलायतेंतील परिस्थिति जशी दिसली तशी खुलासेवार लिहिली आहे. तसेंच ता. १२ जूनच्या पत्रांत ते लिहितात,

" खालीं लिहिलेल्या चार गोष्टी झाल्याच पाहिजेत.

१ टिळक हे कॉंग्रेसचे अध्यक्ष निवडले गेले पाहिजेत.

२ ब्रि० मजूरपक्षाच्या सारखा हिंदुस्थानांत एक मजूर पक्ष स्थापला पाहिजे.

३ विलायतेंतील मजूर पक्षाला निवडणुकीच्या प्रसंगीं पैशाची कांहीं मदत केली पाहिजे.

४ ब्रि. कॉं. कमिटी व इंडिया पत्र हें कॉंग्रेसचें मुख बनविलें पाहिजे.

पण थॉमस कुक कंपनीकडे शोध करतां असें कळलें कीं, नोव्हेंबरपर्यंत टपालच्या बोटींत एकट्या टिळकांनाहि जागा मिळणार नाहीं. कोलंबोहून केप ऑफ गुड होप वरून जपानी बोटीनें कोणी जाण्यास तयार असल्यास कळवावें. पण बॅ. बॅप्टिस्टा यांच्या पंचांगांतहि टिळकांना निघण्याला अजून मुहूर्त सांपडत नव्हता.

(१२) युद्धपरिषदा

एप्रिल महिन्याच्या तिसऱ्या आठवड्यांत हिंदुस्थानसरकारनें दोन खलितें प्रसिद्ध केले. पहिल्यांदा टिळक व इतर शिष्टमंडळें यांचे पासपोर्ट कां रद्द केले याचें समर्थन होतें. पण तें लंगडें लुलें असेंच होतें. युद्ध निकराला आलें असून ही वेळ विलायतेंत होमरूलची चर्चा करण्याला अनिष्ट आहे म्हणून यावेळीं शिष्टमंडळाला जाऊं देत नाहीं असा रोख होता. पण याच वेळीं विलायतेंत आयरिश होमरूलची खटपट आंतून बाहेरून सुरू होती ही गोष्ट बिचाऱ्या हिंदी लोकांना काय माहीत ? नव्या पार्लमेंटांत सक्तीच्या लष्कर भरतीच्या बिलावर वाद चालू असतां डिलन यांनीं हा प्रश्न उपस्थित केला होता व त्याला लॉईड जॉर्ज यांनीं उत्तर दिलें होतें कीं, " आयर्लंडला आधीं होमरूल देऊं व मगच हा कायदा त्याला लावूं. " सरकारच्या दुसऱ्या खलित्यांत दिल्ली येथें वॉरकॉन्फरन्स भरविण्यांत येईल असें जाहीर केलें होतें. त्याप्रमाणें ता. २७ रोजीं दिल्ली येथें ही परिषद भरविण्यांत आली. प्रत्येक प्रांतांतून प्रतिनिधि प्रांतिक सरकारच्या विद्यमानें बोलावण्यांत आले होते. पण टिळकांना या सभेला आमंत्रण नव्हतें. प्रथम व्हाइसरॉय यांनीं बादशहांकडून आलेला संदेश वाचून दाखविला. नंतर मनुष्यबळाची व युद्धसाधनांची तरतूद करण्याकरितां अशा दोन कमिट्या नेमण्यांत आल्या.

या परिषदेच्याच दिवशीं पुण्यास किर्लोस्कर नाटकगृहांत फार मोठ्या प्रमाणावर नागरिकांची जाहीर सभा भरविण्यांत आली. ह. ना. आपटे अध्यक्ष होते. त्यांनीं सांगितलें कीं आम्हांला या परिषदेला प्रतिनिधि निवडून पाठविण्यास सांगितलें असतें तर आम्हीं टिळकांनाच पाठविलें असतें ! मुख्य ठरावांत असें लिहिलें होतें कीं, हिंदुस्थानाला राज्याधिकार देण्याला सुरवात करा म्हणजे आमची सहकारिता ठेविलेलीच आहे. महाराष्ट्राच्या लोकांपुरतें बोलावयाचें तर त्यांनीं नादिरशहाच्या वेळीं सरहद्दीचें रक्षण दिल्लीच्या बादशहाकरितां केलें होतें. मग तसलें कांहीं कार्य ते आजहि करणार नाहींत काय ? पण स्वराज्याची गीता सांगितल्याशिवाय लोकांना स्फूर्ति कशी येणार ? अशा अर्थाचें वेगळ्या शब्दांनीं लिहिलेलें एक पत्र टिळक, बेझन्टबाई, जिना, पटेल वगैरे लोकांनीं सह्या केलेलें याच वेळीं प्रसिद्ध करण्यांत आलें होतें. दिल्लीच्या वॉर-कॉन्फरन्समध्यें युद्धास मदत करण्याबरोबर उलट बाजूच्या सहकारितेचा प्रश्न निघाला. तेव्हां व्हाइसरॉयसाहेबांनीं एकदमच सांगून टाकलें कीं, ज्यांचें म्हणणें ऐकून घ्यावयाचें होतें त्यांचें पूर्वींच ऐकून घेतलें आहे व त्याचें उत्तर योग्य वेळीं लोकांना मिळेलच. वॉरकान्फरन्सच्या कमिटीमध्यें गांधी होते. त्यांनीं सांगितलें कीं टिळक, बेझन्टबाई, अल्लीबंधू अशा लोकांना तुम्हीं येथें बोलावलें नाहींत तर तुम्हांला देशांत मनुष्यबळ कसें कोण देणार ? अर्थात् ही चर्चा व्यर्थ होय असें म्हणून ते उठून गेले. पण यानंतर त्यांची व व्हाइसरॉयसाहेबांची बराच वेळ मुलाखत झाली. त्यानंतर गांधी फिरून कमिटीला येऊन बसले. शिपायांचे पगार, लष्करी जागा यांसंबंधीं चर्चा झाल्यावर कोणीं स्वराज्याचा ठराव पुढें आणला. तेव्हां तो या कमिटीच्या कार्यांत येऊं शकत नाहीं म्हणून फेटाळण्यांत आला. यानंतर 'फिरून कॉन्फरन्समध्यें मी तो ठराव आणणार' अशी खापर्डे यांनीं नोटीस दिली. पण त्यालाहि अर्धचंद्र देण्यांत आला. यानंतर सरकारला हवे ते बाकीचे ठराव मंजूर झाले. पण त्यांची अंमलबजावणी होण्याला लोकपक्षाकडून कितपत मदत होणार होती हें दिसतच होतें !

टिळक लष्करभरतीविरुद्ध बोलतात हा जसा त्यांच्यावर आरोप तसाच बेझंटबाई व रामस्वामी अय्यर यांना जर्मनीनें पैसे चारले आहेत असा एक उडता

आरोप आणण्यांत आला होता. विशेषतः ही गप्प अमेरिकेंत उघडपणें उठविली गेली होती. म्हणून बाईंनीं सर सुब्रह्मण्यम् अय्यर यांजकडून प्रे. विल्सन यांचे नांवें एक पत्र लिहविलें. त्यांत हिंदुस्थानांत लष्करभरती न होण्याचीं खरीं कारणें लिहिलीं होतीं. या पत्राचा परिणाम अमेरिकेंत चांगला झाला. हें पत्र ता. २४ जून १९१७ रोजीं लिहिलें होतें. त्याची अमेरिकेंत बरीच चर्चा झाली. बाईंचे एक थिऑसॉफिकल स्नेही हॉचनर म्हणून अमेरिकेंत होते त्यांनीं थेट प्रे. विल्सन यांची गांठ घेतली व त्यामुळें प्रकरण नेटाला लागलें. आणि रूझवेल्ट, ब्रायन वगैरे लोकांनीं लक्ष घातल्यामुळें कर्नल हौस हे विलायतेस गेले व त्यांनीं बाईंची सुटका करविली असें सांगतात !

ता. ३ मे रोजीं मुंबईस ऑ. इं. काँ. कमिटीची सभा भरली होती. तींत कांहीं पुढाऱ्यांना दिल्लीस निमंत्रण केलें नव्हतें याचा निषेध करून खापर्डे यांनीं व्हाइसरॉयसाहेबांकडे पाठविलेल्या स्वराज्यविषयक ठरावाला संमति देण्यांत आली. तसेंच विलायतेहून बॅप्टिस्टा यांनीं सुचविल्याप्रमाणें पुढील राष्ट्रीय सभेला मजूरपक्षाच्या प्रतिनिधींना आमंत्रण द्यावें असें ठरलें. या सभेला गांधी हजर होते. या सुमारास म्हणजे ता. २३ मे च्या मुंबई टाइम्समध्यें एका गृहस्थानें गीतेंतील श्लोक देऊन असें म्हटलें कीं, “ गीतेंत युद्धाला प्रवृत्त करण्याचा उपदेश आहे. पण स्वराज्यवादी आधीं करार करून शर्ती ठरवून मग सैन्यांत जाणार ! ” ही कोटी बाष्कळ होती. तिला केसरींत एका गीतापाठी गृहस्थानें खरपूस उत्तर दिलें. तो म्हणतोः— कृष्णानें अर्जुनाला युद्धाला उभा करण्यापूर्वी स्वर्ग किंवा पृथ्वी या दोहोंपैकीं एक तरी निश्चित दिलें होतें. मेलास तर स्वर्ग मिळेल आणि युद्ध जिंकलेंस तर पृथ्वीचें राज्य मिळेल असें सांगितलें होतें. पण इंग्रज आम्हांला आज असें म्हणत आहेत कीं, ‘ तूं मेलास तर तुला स्वर्गप्राप्ति होईल. आणि हें युद्ध जिंकलें तर आम्हीच पृथ्वीचें राज्य करूं. ’ या बाबतींत स्वराज्यवादी व अधिकारीवर्ग यांची तुलना करून गीतापाठी यानें जें कोष्टक दिलें तें फार मार्मिक असल्यामुळें आम्ही तें येथें देतों.

स्वराज्यवादी व ब्यूरोक्रॅटस् यांच्या गुणदोषांची तुलना

स्वराज्यवादी	ब्यूरोक्रॅटस्	शेरा
स्वराज्य मिळविण्याचा सरळ मार्ग म्हणून आम्ही साम्राज्यास बिनशर्त मदत करणार.	स्वातंत्र्याचे भोके व चहाते म्हणून बिनशर्त स्वराज्य देणार.	बिनशर्त मदत करणारे म. गांधींसारखे स्वराज्यवादी आपल्यांत आहेत पण बिनशर्त स्वराज्य देतों म्हणणारा एकहि ब्युरोक्रॅट अस्तित्वांत असेल असें वाटत नाहीं.
साम्राज्याला बिनशर्त मदत करण्याची आमची इच्छा आहे पण आमच्यांत शक्ति व उत्साह उत्पन्न होण्याला आम्हांला आधीं स्वराज्य द्या म्हणजे त्या योगानें साम्राज्याचें रक्षण वेळींच होईल.	स्वराज्य देण्याची आमची इच्छा आहे, पण साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य देण्याला साम्राज्य तर टिकलें पाहिजे ना! यास्तव आधीं मदत करा मग स्वराज्य देऊं.	या वर्गांत स्वराज्यवादी व ब्युरोक्रॅटस् या उभयतांची इच्छा व मागणी प्रामाणिक असली तरी मदत करण्यापूर्वी स्वराज्य देणें जसें जरूरच आहे तसें कांहीं स्वराज्य देण्यापूर्वींच मदत करणें अपरिहार्य नाहीं. आज ब्रिटिश साम्राज्य स्वराज्य देऊं शकेल, कारण तें त्यांच्या स्वाधीनचें आहे. पण मदत करण्याचें औत्सुक्य स्वराज्याविना उत्पन्न करणें स्वराज्यवाद्यांना अशक्य आहे. सारांश, स्वराज्यवादी आपला मार्ग सुलभ होण्याकरितां प्रथम स्वराज्य मागतात. पण ब्युरोक्रॅटांना तें प्रथम न देण्याला स्वार्थाशिवाय कांहींच सबब नाहीं.
स्वराज्य द्या म्हणजे आम्ही मदत करूं.	मदत करा म्हणजे मग स्वराज्य देऊं.	या वर्गांतले स्वराज्यवादी व ब्यूरोक्रॅट्स दोघेहि अट घालणारे आहेत. परंतु या उभयतांत अधिक दोषास्पद कोण तें पाहूं. पहिली गोष्ट ही कीं, बऱ्याच स्वराज्यवाद्यांचा भरणा पहिल्या व दुसऱ्या वर्गांतच असून तिसऱ्या

स्वराज्यवादी	ब्यूरोक्रॅटस्	शेरा
		वर्गांत बाकीचे स्वराज्यवादी येतात. परंतु ब्युरोक्रॅटांचा बहुतेक भरणा या वर्गांतच येईल. शिवाय मुख्य भेद हा आहे कीं, स्वराज्य दिल्यानंतर आम्हीं मदत न केली तर तीं चोपून घेण्याची सत्ता अधिकाऱ्यांत रहाणारच. पण ब्यूरॉक्रसीनें पाठीमागून स्वराज्य दिलें नाहीं तर आम्ही काय करणार ! आजपर्यंत वचनभंग होत गेल्यानें स्वराज्यवाद्यांची ही शंका स्वाभाविक आहे.
स्वराज्य दिलें तरी मदत करणार नाहीं.	साम्राज्यास मदत केली तरी स्वराज्य देणार नाहीं.	'स्वराज्य दिलें तरी मदत करणार नाहीं' अशा स्वराज्यवाद्यांचा चवथ्या वर्गांत समावेश करावयाचा. परंतु असले 'सिनफेनर्स' हिंदुस्थानांत अस्तित्वांत नाहींतच. परंतु ब्यूरोक्रॅटांत मात्र 'कांहीं झालें तरी स्वराज्य देऊंच नये' असें म्हणणारे सिडेनहॅमी कंपूचे अनुयायी किती तरी आहेत. बाह्यतः बोलतांना ते केव्हां तरी कसें तरी स्वराज्य देऊं असें सांगतात. परंतु पांचशें वर्षांनीं स्वराज्य देतों म्हणणें हें कधींच स्वराज्य देत नाहीं म्हणण्यासारखेंच आहे.

दिल्ली वॉरकान्फरन्सचें कार्य पुढें ढकलण्याकरितां ता. १० जून रोजीं मुंबईस टाऊन हॉलमध्यें सभा भरली होती. सभेला ठराविक गण आले होते. ठराविक पोटमंडळें नेमलीं गेलीं. आणि ठराविक भाषणें झालीं. निरनिराळ्या संस्थानिकांना आपली कर्तबगारी दाखविण्याला अर्थात् ही योग्य संधी होती. आणि कोल्हापुर संस्थानांत सर्वांहून अधिक चांगलें काम झालें असा उल्लेख करण्यांत आला! दिल्ली परिषदेला टिळकांना निमंत्रण नव्हतें ही चूक लॉर्ड वुइलिंग्डन यांनीं दुरुस्त केली आणि ते व इतर कांहीं स्वराज्यवादी लोक यांना निमंत्रणें झालीं. पण दिल्लीसारखाच येथेंहि प्रकार घडला. दिल्लीस खापडर्यांचा ठराव पुढेंच येऊं दिला नाहीं हें पाहून टिळक वगैरे मंडळींनीं 'आम्हास भाषणें करावयाचीं आहेत' असें लिहून आगाऊच कळविलें होतें. टिळकांच्या सांगण्यावरून केळकर यांनीं लॉर्ड वुइलिंग्डन यांच्या प्रायव्हेट सेक्रेटरीशीं पत्रव्यवहार केला होता. ता. ३० मेच्या पत्रांत केळकरांनीं लिहिलें होतें कीं, "सभेचा कार्यक्रम पाठवा. ठरींव वक्त्यांखेरीज इतर कोणास बोलण्याची परवानगी आहे कीं नाहीं आणि दिल्ली परिषदेंत झालेल्या ठरावांना कोणीं उपसूचना आणली तर आणण्याची परवानगी देणार कीं नाहीं?" त्याला प्रायव्हेट सेक्रेटरी मि. क्रेरर यांनीं उत्तर पाठवून कळविलें कीं, "कार्यक्रम तयार झाल्यावर पाठवूं आणि ठराविक भाषणें झाल्यावर जाहीर चर्चेंत कोणाला बोलावयाचें असल्यास परवानगी देऊं. ठराव काय होणार हें आम्ही ठरवूं. उपसूचना आणण्याला परवानगी देण्यांत येणार नाहीं. तथापि चर्चेमध्यें जीं भाषणें होतील त्यांचा सरकार योग्य तो विचार करील." हें कळल्यामुळें टिळकांनीं उपसूचना पाठविल्या नाहींत. पण तोच विषय भाषणांत आणण्याचें त्यांनीं व इतर कित्येकांनीं आधीं ठरवून ठेवलें. जाहीर चर्चा सुरू झाल्यावर टिळकांना भाषण करण्यास बोलावलें. ते म्हणाले कीं, "उपसूचना आणण्यास परवानगी नाहीं म्हणून मीं ती आणली नाहीं. तथापि लोकांचें म्हणणें काय आहे हें आम्ही सांगतों. प्रथम आम्ही असें सांगतों कीं हिंदुस्थानावर आज नाहीं उद्यां स्वारी झाली तर आम्ही हिंदी लोक प्रतिकारार्थ आपले देहहि खर्ची घालूं. पण स्वराज्य व स्वदेशसंरक्षण यांची सांखळी आम्हांला तोडतां येत नाहीं." हें वाक्य उच्चारतांच गव्हर्नरसाहेबांनीं टिळकांचें भाषण थांबविलें व म्हणाले कीं या सभेंत राजकारणाची चर्चा मी करूं देणार नाहीं. त्यावर टिळक म्हणाले, "अशा परिस्थितींत परिषद सोडून जाण्याशिवाय

कोणाहि स्वाभिमानी मनुष्याला दुसरा मार्ग नाहीं ! म्हणून मी निघून जातों" असें म्हणून उठून गेले. यानंतर केळकरांना बोलण्याविषयीं निमंत्रण केलें. ते म्हणाले, "आमच्या राजनिष्ठेविषयीं सरकारास शंका असण्याचें कारण नाहीं. हिंदुस्थानांत मनुष्यबळ कसें जमवावें याविषयीं माझ्या कांहीं सूचना आहेत त्या मी पुढें करीनच. पण आम्ही लोकांना सैन्यांत शिरण्याचा उपदेश करावयास निघालों तर आम्हांस त्यांना असें दाखवितां आलें पाहिजे कीं, सरकार तुमचा राजकीय दर्जा वाढविण्यासाठीं मनापासून प्रयत्न करीत आहे." इतकें बोलतांच लॉर्ड वुइलिंग्डन उठून म्हणाले कीं, मी या भाषणांत राजकीय चर्चा करूं देणार नाहीं. केळकर म्हणाले माझें भाषण आणखी थोडें ऐका व मग निर्णय करा. परंतु मला तसें करतां येत नाहीं असें गव्हर्नरसाहेबांनीं सांगतांच केळकर हेहि उठून गेले व त्यांच्या मागोमाग हॉर्निमन, जमनादास, बमनजी हेहि उठून गेले. नंतर इतर वक्त्यांचीं भाषणें झालीं. त्यांत बॅ. जिना यांनीं वाकिली पद्धतीनें बोलतां बोलतां होमरूलर लोकांचें म्हणणें मधून मधून घुसडून दिलें. त्यावर अध्यक्ष म्हणाले, जी गोष्ट माझ्या हातची नाहीं ती येथें बोलून काय उपयोग ? तेव्हां जिना म्हणाले, हा तोंड बांधून बुक्क्यांचा मार आहे. नंतर दादासाहेब करंदीकर यांचें भाषण झालें. ते म्हणाले, मीहि होमरूलर आहें आणि मीहि असेंच सांगतों कीं स्वराज्य दिल्याखेरीज युद्धाकरितां मनुष्यबळ, द्रव्यबळ यांची लोकांकडून हौसेनें मदत मिळणार नाहीं. सर्व भाषणें संपल्यावर गव्हर्नरसाहेब म्हणाले, "या कार्याला एकदिलानें मदत होईल अशी मला आशा होती ती सफल झाली नाहीं. होमरूलर लोकांच्या राजनिष्ठेविषयीं मी संशय घेत नाहीं." तेव्हां जिना मध्येंच 'तुमचें भाषण काढून पहा म्हणजे कळेल.' तेव्हां जिना यांना कारमायकेलसाहेबांनीं व इतरांनीं बसा बसा म्हणून गोंगाट केला.

शेवटीं गव्हर्नरसाहेबांनीं आपलें भाषण कसें तरी संपविलें. नंतर दुसरे दिवशीं टिळक, जमनादास, बमनजी, हॉर्निमन व केळकर यांनीं आपण सभेंतून उठून कां आलों याचा खुलासा प्रसिद्ध केला. तसेंच हॉर्निमन, जमनादास वगैरे कांहीं लोकांनीं यापुढें लॉर्ड वुइलिंग्डन अध्यक्ष असतील अशा सभेला आम्ही हजर राहणार नाहीं असें जाहीर केलें आणि त्यांनीं व इतर कांहीं लोकांनीं युद्धास मदत करणाऱ्या कामिट्यांतून आपलीं नांवें काढून घेतलीं. ता. १६ रोजीं मुंबईस स्वराज्यदिनोत्सव करण्यांत आला. त्या निमित्तानें शांतारामाच्या चाळींत मोठी सभा

भरविण्यांत आली. गांधी हे अध्यक्ष होते. ते म्हणाले, " लॉर्ड वुइलिंग्डन यांच्या वर्तनाचा मी निषेध करतों. केळकर यांना पूर्वीं आश्वासन मिळाल्याप्रमाणेंच टिळक वगैरे गृहस्थ सभेला जाऊन भाषणें करणार होते. तेव्हां त्यांना मध्येंच प्रतिबंध करण्यांत आला ही गोष्ट अश्लाघ्य व अनुदार आहे. टिळकांचा असा उपमर्द केल्यानें साम्राज्याच्या कार्याला अपायच आहे." जिना हेहि म्हणाले कीं, "लोकांची मदत घ्यावी अशी सरकारची खरी इच्छा आहे कोठें ? टिळकांनीं लष्कर भरतीचे पुष्कळ प्रयत्न केले पण ते अशा कारणांनींच फसले." टिळक म्हणाले, " सरकार आम्हाला अप्रामाणिक म्हणतें पण त्यांच्या अप्रामाणिकपणाबद्दल मज-जवळहि पुष्कळ पुरावा आहे. देशावरील बंधनें अधिक वाढवून घेण्याकरितां सरकारास कोण मदत करील ! लष्करांत वरिष्ठ जागा देण्याचें सरकार कबूल करील तर मी पांच हजार लोकांची भरती करीन. व तसें मजकडून न होईल तर कमी पडतील त्या माणसागणिक मी शंभर रुपये दंड देईन. आणि याची जामिनकी म्हणून मी गांधींच्याजवळ पन्नास हजार रुपये ठेवण्याला तयार आहें."

पुढील केसरींत टिळकांनीं लॉर्ड वुइलिंग्डन यांच्या अत्याचारावर स्वतः एक अग्रलेख लिहिला व त्यांच्या भर्तृहरीनें नेहमींप्रमाणें योग्य असेंच अवतरण याहि वेळीं त्यांना सुचविलें.

मय्यप्यास्था न चेत् ते त्वयि मम सुतराम्
एष राजन् गतोस्मि ।

वामन पंडितांनींहि असेंच लिहिलें आहेः—

" न गणासि मज जातो तुच्छ मानोनि तूतें "

या एका ओळींत टिळकांच्या एकंदर धोरणाचें सार आहे. मध्यप्रांतांतहि असाच प्रकार जवळ जवळ झाला. पण तो पत्रव्यवहारावर थांबला. डॉ. मुंजे व मि. स्लोकॉक यांची मुलाखत झाली. त्यासंबंधीं एक प्रेसनोट सरकारनें काढली. तींत गैरसमज होण्यासारखा कांहीं मजकूर होता. तेव्हां मुंजे यांनीं आपलें सर्व म्हणणें लेखी कळविलें. त्यांत त्यांनीं असें दर्शविलें कीं, मनोभावानें आमच्याशीं वागाल तर सैन्यभरतीला मुळींच पंचाईत पडणार नाहीं. शिवाय लष्करभरती कशी उत्तम करतां येईल याविषयीं त्यांनीं विधायक सूचनाहि पाठविल्या. तेव्हां त्या सर्व मजकुरासह सरकाराला फिरून नवी प्रेसनोट काढावी लागली !

पुढच्या आठवड्यांत मॉंटेग्यू—चेम्सफर्ड यांच्या सहीचा सुधारणांच्या योजनेचा

सविस्तर मसुदा प्रसिद्ध झाला व सरकार नवे अधिकार काय देणार याची साधारण कल्पना आली. त्यावरहि टिळकांनीं 'उजाडलें पण सूर्य कोठें आहे?' आणि 'जनाब देहली तो बहोत दूर है' व 'कबूल वा नाकबूल' असे तीन अग्रलेख लिहिले. त्यांचा निष्कर्ष असा होता कीं या सुधारणा अपुऱ्या म्हणून नाकबूल तर केल्याच पाहिजेत. पण त्या नाकबूल करण्याचीहि एक रीति आहे. ती रीत अशी कीं सर्वस्वी नाकबुली न देतां आम्हाला अधिक काय पाहिजे हें सुचवून नाकबुली दिली पाहिजे. निर्भीड व संमिश्र असे दोन दुसरे पक्ष आहेत त्यांचा जादा राष्ट्रीय सभा विचार करील. केसरीचें मत सर्वस्वीं नाकबूल असें असलें तरी टिळकांनीं लिहिलें कीं, "काँग्रेस करील तेंच आम्हीहि मान्य करूं. मग ती निर्भीडपणें कांहींच नको असें म्हणो किंवा संमिश्र पक्षाच्या मताप्रमाणें अधिक काय पाहिजे तें सुचवो. त्यांत सार्वजनिक दृष्ट्या कांहीं हानि नाहीं. कारण काँग्रेससारख्या राष्ट्रीय सभेंत सर्व गोष्टी एकाच्याच कलाप्रमाणें होत नसतात."

पण काँग्रेसमध्यें काय ठरावें याच्या चर्चेंत मदत करण्याला टिळक तोंपर्यंत हिंदुस्थानांत राहतील कीं नाहीं याची शंका उत्पन्न होऊं लागली होती. कारण चिरोल खटल्याकरितां पासपोर्ट मिळविण्याची खटपट टिळकांची सुरू होती व त्याप्रमाणें जुलै महिन्याच्या तिसऱ्या आठवड्यांत त्यांना 'विलायतेंत कोणतीहि राजकीय चळवळ करावयाची नाहीं' या अटीवर वकील व एक दोघे सोबती घेऊन जाण्याला सरकाराकडून परवानगी देण्यांत आली. या परवानगीचा उपयोग कसा करावयाचा, केव्हां करावयाचा याचा विचार टिळक करीत होते इतक्यांत ता. ३१ जुलै रोजीं मुंबई सरकारचे सेक्रेटरी यांच्या सहीनें एक हुकूम निघाला. त्यांत प्रथम टिळकांच्या भाषणांतील लष्करभरतीसंबंधाचे कांहीं उद्गार म्हणून उतारे दिले होते. त्यांत पुण्यास ता. २२ जून रोजीं टिळकांनीं केलेल्या भाषणाचा एक उतारा होता. तो देऊन 'डिफेन्स ऑफ कन्सॉलिडेशन ॲक्ट' प्रमाणें सरकारनें असा हुकूम काढला कीं, यापुढें "ज्या जिल्ह्यांत तुम्हाला भाषण करावयाचें असेल त्या जिल्ह्याच्या डि. मॅजिस्ट्रेटची व मुंबईस पोलिस कामिशनरची आगाऊ परवानगी घेतल्याशिवाय तुम्हाला जाहीर भाषण करण्याची मनाई केली आहे." पण याच्या आधींच मुंबई येथें मॉंटेग्यू-चेम्सफर्ड रिपोर्टाचा विचार करण्याकरितां काँग्रेसची जादा बैठक करण्याचें ठरलें होतें त्याला उद्देशून हुकुमांत इतकी सोडवून करून ठेवली होती कीं, "या जादा बैठकींत सुधारणांच्या योजनेसंबंधीं ठराव आल्यास त्यावर बोलण्याला मात्र टिळकांना हरकत नाहीं."

सरकारी हुकुमांत ज्या भाषणचा उल्लेख केला होता त्यांत मुख्य मुद्दा इतकाच आहे कीं, लोक सैन्यांत जाण्याला तयार होतील पण देशाला त्यापासून कांहीं उपयोग होण्याची आशा असेल तर? अर्थात् देशांत जर नेहमीं परतंत्रपणानेंच वागावें लागणार तर त्या देशाचें रक्षण केलें काय न केलें काय? ही विचारसरणी वैतागाचीच होती हें उघड आहे. कारण इंग्रजी राज्याचे जे फायदे आहेत तितक्या पुरते ते टिळकांना मान्य असल्याचें १९१६ सालच्या ऑगस्टमध्येंच त्यांनीं जाहीर केलें होतें. पण घासाघीस करून त्यांतल्यात्यांत कांहीं अधिक अधिकार, अधिक लष्करी जागा मिळतात कीं काय इतकेंच टिळकांना पहावयाचें होतें. म्हणून या हुकुमानंतर असोसिएटेड प्रेसच्या प्रतिनिधीनें टिळकांची मुलाखत घेतली तींत त्यांनीं आपण खरोखर काय बोललों हें काढून दाखविलें. आणि मुंबईच्या सभेंत जाहीर केल्याप्रमाणें लष्करभरतीच्या जामीनकीबद्दल पन्नास हजार रुपयांच्या ठेवीच्या पावत्या त्यांनीं गांधींकडे पाठविल्या होत्या तें पत्र व गांधींचें उत्तर हींहि त्या प्रतिनिधीला दाखविलीं. या पत्रांत त्यांनीं आपली अट स्पष्ट लिहिली आहे, " हिंदुस्थानांतून जे रिक्रूट सैन्यांत दाखल करण्यांत येतील त्यांना लष्करी कॉलेजांत शिक्षण घेण्यास, परीक्षा देण्यास व अधिकाऱ्याच्या जागा मिळण्यास युरोपियनांच्या जोडीनेंच समान संधी मिळावी आणि वरिष्ठ जागा व कामिशनें उघड चढाओढीनें मिळण्याचा मार्ग खुला व्हावा. "

या अटींत कांहीं विशेष वावगें होतें असें कोणीहि म्हणणार नाहीं. कारण या दृष्टीनेंच नेमस्त सुधारणावादीहि आजपर्यंत प्रयत्न करीत आले आहेत. पण या भाषणबंदीमुळें तरी सरकारला रिक्रूट भरतींत काय फायदा झाला? कारण पुढें लवकरच गांधींनीं टाइम्स ऑफ इंडियाला पत्र लिहिलें त्यांत ते म्हणतात, " मुंबई सरकारनें टिळकांच्या व्याख्यानाला बंदी केली यामुळें माझ्या रिक्रूटिंगच्या कामाला हरकत येत आहे यास्तव ती सरकारनें दूर करावी !"

(१३) मुंबईची जादा कॉंग्रेस

मॉंटेग्यू–चेम्सफर्ड रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यापासून नेमस्त व होमरूलर यांच्यांत पुनः वाद सुरू झाला. आणि त्यांनीं ऑक्टोबर महिन्यांत मुंबईस आपली वेगळी परिषद् भरविण्याचें ठरविलें. इकडे जादा कॉंग्रेसची बैठकहि मुंबईस ता. २८ ऑगस्टपासून भरविण्याचें ठरलें. अर्थात् आधीं जादा कॉंग्रेस भरणार व मग नेमस्तांची परिषद् भरणार तेव्हां आधीं जादा कॉंग्रेसला जावें कीं नाहीं हा प्रश्न

त्यांना येऊन पडला. प्रथम असें वाटलें कीं, सर्व नेमस्त पक्षचा पक्ष आतां कॉंग्रेसच्या बाहेर पडतो. पण तसें झालें नाहीं. वास्तविक कॉंग्रेसमधून बाहेर पडण्याला त्यांना इतक्यांत कांहींच कारण झालें नव्हतें, पण पूर्वी शास्त्री व चिंतामणी यांसारखे जे लोक होमरूलचें समर्थन करीत होते त्यांनींहि कॉंग्रेसला जावयाचें नाहीं असें ठरविलें. ठरल्याप्रमाणें सभेला ता. २८ रोजीं प्रारंभ व्हावयाचा. पण आदले दिवशीं पं. मदनमोहन यांनीं आपण नेमस्त पक्षाशीं तडजोड करून पाहणार आहों म्हणून एक दिवसाची मुदत द्यावी अशी विनंति केली. म्हणून पुष्कळसा विरोध असतांहि स्वागतमंडळानें ती गोष्ट मान्य केली. पण दुसरा दिवस उजाडतांच वाच्छा यांनीं वर्तमानपत्रांतून असें प्रसिद्ध केलें कीं, 'पंडितजींना तडजोडीविषयीं मीं कांहींच आश्वासन दिलें नव्हतें. ते तडजोडीची गोष्ट उगीच बोलतात. कॉंग्रेस पक्षाशीं आमचें एकमत होणें अशक्य आहे. आणि आमची वेगळी परिषद् भरविण्याचा निश्चय कायम आहे.' तात्पर्य पंडितजी तोंडघशीं पडले आणि हजारों प्रतिनिधींना एक दिवस विनाकारण ताटकळत बसावें लागलें.

सभेला प्रत्यक्ष सुरवात ता. २९ रोजीं एक वाजतां झाली. स्वागताध्यक्ष विठ्ठलभाई पटेल हे होते. आतां मात्र ते हळूहळू राष्ट्रीय पक्षाकडे झुकूं लागले होते. त्यांनीं आपल्या भाषणांत फटकून वागणाऱ्या नेमस्त लोकांवर टीका केली. जादा सभेचें अध्यक्षस्थान बॅ. हसन इमाम यांना देण्यांत आलें होतें. त्यांनींहि आपल्या भाषणांत असा उपदेश केला कीं, लोकांनीं आपल्या मागण्या चर्चा करून ठरवाव्या आणि त्या जोरानें व निश्चयानें मागत राहावें. दुसरे दिवशीं सभेला ३॥ वाजतां सुरवात झाली. एका ठरावावर बेझन्टबाईचें भाषण झालें. फिरून विषयनियामक कमिटी बसली ती त्या दिवशीं व दुसरे दिवशीं चालली. व शेवटीं तिसरे दिवशीं सुधारणांची योजना निश्चित ठरून तो ठराव पं. मदनमोहन यांनीं मांडला. लल्लूभाई सामळदास यांनीं आपल्या भाषणांत सांगितलें कीं, कॉंग्रेसमध्यें नेमस्तांना अपमानास्पद रीतीनें वागविण्यांत येईल अशी भीति वाटत होती पण तसें कांहीं घडलें नाहीं. पण विषय नि. मंडळाच्या सभेंत व्यक्तिशः अनेक खटके उडाले ही गोष्ट खरी. सभेला मुंबईचे व पुण्याचे नेमस्त पक्षाचे कांहीं कांहीं लोक हजर राहिले होते. त्या सर्वांतर्फेच ही कबुली होती. डॉ. रासबिहारी घोस यांनींहि सभेला सहानुभूतीची तार पाठविली होती. एकंदर विचार करतां राष्ट्रीय सभेनें कुशलतेनें मार्ग काढला. तो असा कीं मूळ आधार म्हणून मॉंटेग्यू–चेम्सफर्ड

रिपोर्टाचाच घेतला. तथापि स्वराज्याचा लायखीसंबंधानें काँग्रेसनें लखनौच्या सभेंतील सुरेंद्रनाथ यांनीं मांडलेल्या ठरावाची प्रस्तावना घेऊन हिंदी राष्ट्र आजहि स्वराज्यास लायख आहे असें विधान केलें. इतर बाबींत निरानिराळ्या दुरुस्त्या केल्या. या मुख्य ठरावावर टिळक, पाल, बेझन्टबाई वगैरेंचीं भाषणें झालीं. रौलेट कमिटीच्या रिपोर्टाचा निषेध करण्यांत आला व शेवटीं विलायतेस शिष्टमंडळ पाठविण्याकरितां कमिटी नेमण्यांत आली. मुंबईस मॉस्लेम लीगची सभा याच सुमारास झाली तिनेंहि अशाच अर्थाचे ठराव केले.

अशा रीतीनें मुंबईची राष्ट्रीय सभा उलगडल्यावर पुणें सार्वजनिक सभेमार्फत केळकर यांनीं कार्याध्यक्ष म्हणून मुंबईस आलेल्या कांहीं प्रमुख गृहस्थांना पुण्यास येण्याबद्दल विनंति केली. त्याप्रमाणें बाबू मोतीलाल घोस, चक्रवर्ती, चित्तरंजन दास, बिपिनचंद्र पाल, बॅ. लहिरि, वसंतकुमार घोस, चिदंबरं पिले, कृष्णस्वामी शर्मा वगैरे लोक पुण्यास आले. बंगालची ही टिळकांच्या विशेष प्रेमाची मंडळी. व त्यांतूनहि मोतीलाल घोस, दास, पाल वगैरे लोक प्रसिद्ध. यामुळें त्यांच्या भेटीला पुण्यांतील अनेक लोक येऊन गेले. आणि ता. ३ व ४ सप्टेंबर रोजीं गायकवाडवाड्याच्या पटांगणांत त्यांचीं व्याख्यानें झालीं. सभांना अध्यक्ष अर्थात् टिळकच होते. पण त्यांना भाषणबंदीचा हुकूम असल्यामुळें मूकाध्यक्ष व्हावें लागलें ! असा प्रकार अपूर्व म्हणून लोकांना मोठी मौज वाटली. स्वतः टिळकहि हा प्रकार मोठ्या मौजेनें व विनोदानें निभावून नेत होते. कारण बोलून बोलावयाचें नाहीं. न बोलून बोलावयाचें असा प्रकार त्यांना करावा लागत होता. तेव्हां दुय्यम अध्यक्ष म्हणून केळकरांना अध्यक्षाचें काम करावें लागलें व त्यांनींच निरनिराळ्या पाहुण्यांची ओळख करून दिली. पहिले दिवशीं चक्रवर्ती व दास यांचीं भाषणें झालीं व पाल हेहि थोडें बोलले. दुसरे दिवशीं पुनः सभा भरून कृष्णस्वामी शर्मा, महादेव अय्यर, चिदंबरं पिले, वसंतकुमार घोस व फिरून बिपिनचंद्र पाल अशीं भाषणें झालीं. शेवटीं बाबू मोतिलाल घोस यांचें भाषण झालें. ते आधींच वृद्ध त्यांतून आजारी. केवळ अस्थिपंजर उरलेला. त्यांच्या शब्दांनीं बोलावयाचें तर ते आज कित्येक वर्षें मरू घातलेले ! अर्थात् त्यांनीं मोठें भाषण असें केलें नाहीं. पण महाराष्ट्रीयांचा एवढा मोठा समाज पाहून व गहिंवरून त्यांनीं तरुण पिढीला आशिर्वाद दिला आणि असें सांगितलें कीं, सार्वजनिक काका, न्या. रानडे, नामजोशी यांच्यापासून पुणेकरांचा व माझा ऋणानुबंध

आहे. व टिळक हे तर माझे धाकटे बंधू असेंच मी नेहमीं मानीत आलों आहें. सायंकाळीं सार्वजनिक सभेंत टिळकांच्या मोठ्या तसबिरीचा अनावरण समारंभ झाला. त्यावेळींहि मोतीबाबूंनीं असेंच लहानसें भाषण केलें. त्या प्रसंगीं चक्रवर्ती म्हणाले, "टिळकांना पाहून कलकत्त्याच्या एका सभेची मला आठवण झाली. त्या सभेंत टिळक अवचित आल्याबरोबर हजारों लोक एकदम उठून उभे राहिले व त्यांनीं टिळकांच्या नांवाचा जयघोष केला. हें पाहून न्या. सर जॉन वुड्रोफ सभेस हजर होते. ते मला म्हणाले, 'असें स्वागत होण्याकरितां मी आपली सर ही पद्वी टाकून देण्याला तयार होईन.' शेवटीं सभेतर्फे मंडळींना उपाहार देण्यांत आला व दुसरे दिवशीं सर्व मंडळी आपापल्या गांवीं गेली.

(१४) विलायतेस प्रयाण

अशा रीतीनें राष्ट्रीय सभेनेंहि सुधारणांविषयीं आपली योजना निश्चित केल्यामुळें टिळकांना विलायतेस जाण्याला आतां मोकळीक मिळाली. या खेपेला टिळकांनीं कोणताहि समारंभ कोणास करूं दिला नाहीं. आणि एकदम उठून एखाद्या जवळच्या गांवाला गेल्याप्रमाणें ते ता. १९ सप्टेंबर रोजीं निघून गेले. त्यांच्या बरोबर वकील म्हणून दादासाहेब करंदीकर, स्नेही म्हणून वासुदेवराव जोशी आणि परिचारक म्हणून गणपतराव नामजोशी असे गेले. बॅ. बॅप्टिस्टा हे आगाऊच विलायतेंत असल्यामुळें त्यांच्या उतरण्यावगैरेची व्यवस्था झालेलीच होती. ऑक्टोबर महिन्यांत दिल्ली येथील कॉंग्रेसच्या अध्यक्षाच्या निवडणुकीचें काम सुरू झालें. त्यांत अकरा कमिट्यांकडून टिळकांची शिफारस करण्यांत आल्यावरून स्वागत सभेनें त्यांची नेमणूक एकमतानें करून त्यांना त्याप्रमाणें पोर्टसय्यद येथें तार पाठविली. अर्थात् न खात्या देवालाच हा नैवेद्य म्हणावयाचा! कारण चिरोलकेसकरितां ते विलायतेस गेलेले असून केवळ कॉंग्रेसचे अध्यक्ष होण्याकरितां दीडमहिन्यांत परत येणें अशक्य होतें. पण लोकांनाहि टिळकांची निवडणूक एकदां तरी केल्याशिवाय समाधान वाटत नव्हतें. वास्तविक आदल्या वर्षीच त्यांची या जागेवर निवडणूक व्हावयाची. पण बेझंबाईंना अटक झाली होती व त्याचा निषेध म्हणून त्यांचीच निवडणूक करणें राष्ट्रीयदृष्ट्या इष्ट होतें. आणि टिळकांनीं त्या निवडणुकीला आपण होऊन मदत केली होती. पण निवणुकीचा प्रसंग यावा आणि तो कांहीं कारणानें न लाभावा अशी गोष्ट टिळकांसंबंधानें पूर्वींहि अनेक वेळां घडली होती. म्हणून हा अनुभव कोणाला नवासा वाटला नाहीं. टिळकांनीं

स्वागतमंडळाला उलट तार करून आभारपूर्वक नकार दिला. पण त्यांच्या या नाकारलेल्या मानाचा त्यांना विलायतेंत आपल्या कामीं एक प्रकारें उपयोग होण्यासारखा होता. तो असा कीं प्रत्यक्ष नसले तरी नियोजित अध्यक्ष म्हणून त्यांना राष्ट्रीय सभेतर्फे बोलण्याचालण्याला एक प्रकारची सवड होऊन राहिली.

मॉंटेग्यूसाहेब येऊन गेले. सुधारणांसंबंधीं त्यांचा रिपोर्ट झाला. राष्ट्रीय सभेनें जादा बैठकींत त्यावर आपलें मत प्रगट केलें शिष्टमंडळाची आघाडी विलायतेस जाऊन भिडली. आणि मुख्य राष्ट्रीय सभा दिल्लीस लौकरच भरावयाची होती. यामुळें देशांत किंचित् स्थिरस्थावर झालें होतें. तिकडे विलायतेंतहि तहाच्या वाटाघाटी सुरू असून तेथें काय हालचाली होतात हें समक्ष पाहण्याला व त्या संधींत काय करितां येईल तें करण्याला टिळक ता. ३० ऑक्टोबर रोजीं विलायतेस पोंचले होते. नोव्हेंबरच्या प्रारंभीं प्राथमिक तह झाला. यामुळें इकडे हिंदुस्थानांतहि अभिनंदनें वगैरे रीतीप्रमाणें होत होतीं. इतक्यांत लॉर्ड वुइलिंग्डन हे विलायतेस जाण्यास निघाले तेव्हां रीतीप्रमाणें त्यांच्या स्मारकाची चळवळहि सुरू झाली. यांतहि पूर्वीचाच अनुभव आला. जाहीर रीतीनें सभा भरवन स्मारकाची सूचना मंजूर करून घेणें चालकांना अवश्य वाटलें. म्हणून पोलिस, रेल्वे व इतर निमसरकारी खातीं यांची मदत घेऊन सभा पार पाडण्याचे पुष्कळ प्रयत्न झाले. प्रथम स्मारकवाल्यांनीं मताधिक्याचा मोठा आव घातला. पण जिना, हॉर्निमन व मुंबईचे होमरूलर यांनीं स्मारकाला विशेष जोराचा विरोध केला. व शेवटीं मुंबईच्या टाऊन हॉलमध्यें स्मारकसभा भरण्याचें ठरलें. सभा नागरिकांच्या विनंतीवरून शेरीफ यांनीं बोलाविलेली होती म्हणून ती थोडीशी त्यांच्या हातीं होती. तथापि सभा जाहीर म्हणून बॅ. जिना यांनीं दोन हजार लोकांच्या सह्यांचा अर्ज शेरीफकडे पाठविला. आणि विरुद्ध बाजूच्या लोकांना बोलण्यास परवानगी दिली पाहिजे व मतें मोजण्याची नीट व्यवस्था झाली पाहिजे असें आगाऊ विरोधी पक्षाकडून कळविण्यांत आलें. पण शेवटीं गोष्ट वर्दळीवर आलीच. दंगा होणार म्हणून पोलिस बंदोबस्त आदल्या दिवसापासून ठेवला होता. प्रत्येक पक्षाचा असा प्रयत्न होता कीं सभेला आधीं जाऊन शक्य तितक्या जागा आडवावयाच्या. सकाळीं दहा वाजतांच जिना वगैरे मंडळी सभेला गेली तों स्मारकपक्षानें निम्मी अधिक जागा अडविलेली दिसून आली. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत जागा अडवून ठिय्या देऊन बसणें हें काम जिकीरीचें होतें. तथापि आंतल्या लोकांना खाण्या-

पिण्यास पुरविण्याची व्यवस्था बाहेरच्यांनीं केली. स्मारकवाल्यांनीं दिनशा वाच्छा यांची अध्यक्षस्थानीं निवडणूक करण्याचा ठराव पुढें आणला. हॉर्निमन यांनीं उपसूचना मांडली. पण ती न जुमानतां वाच्छा हे खुर्चीवर जाऊन बसले. इतक्यांत जिना हे प्लॅटफॉर्मवर जाऊन बोलण्याचा प्रयत्न करूं लागले. त्याबरोबर सभेंत दंगल सुरू झाली. हें पाहून पोलिस लोक आंत शिरले व टाऊन हॉल खालीं करा असें सर्वांना सांगूं लागले. जिना यांनीं सांगितलें कीं, 'सभा बरखास्त होईपर्यंत आम्ही येथून हलणार नाहीं.' शेवटीं पोलिसांनीं सभा बंद करण्याचा हुकूम दिला आणि सभा मोडतां मोडतांना थोडीशी मारामारी झाली. कांहीं पार्शांनीं आपल्या जातीचा राग जिना यांच्यावर या वेळीं काढून त्यांना ढकलून दिलें आणि ठोसे लगावले. परंतु होमरूलर लोकांनीं त्यांचें संरक्षण केलें. अशा रीतीनें मार देत व मार घेत दोन्ही पक्ष बाहेर पडून सभा मोडली आणि स्मारकवाल्यांचा हेतु फुकट गेला !

(१५) दिल्लीची राष्ट्रीय सभा

डिसेंबर अखेर दिल्ली येथें पंडित मदनमोहन यांच्या अध्यक्षतेखालीं तेहतिसावी राष्ट्रीय सभा भरली व विशेष कोणत्याहि प्रकारची भानगड न होतां ती पार पडली. जादा कॉंग्रेसचाच ठराव मंजूर करण्यांत आला. त्यांत मॉंटेग्यू–चेम्सफर्ड सुधारणा या असमाधानकारक व निराशाजनक आहेत असेंच म्हटलें होतें. स्वराज्याचे संपूर्ण हक्क पंधरा वर्षांत द्यावे असें म्हटलें होतें. शिवाय प्रांतिक स्वातंत्र्य द्यावें अशीहि उपसूचना मंजूर झाली. या सभेला ना. शास्त्री हे हजर राहिले होते. त्यांनीं ठरावांतील असमाधानकारक व निराशाजनक या शब्दांना हरकत घेतली. स्वतः बाईंनीं ' सर्व प्रांतांना स्वातंत्र्य द्यावें ' हे शब्द मतैक्य होण्याकरितां गाळावे असें सुचविलें. पण त्यांनीं असमाधानकारक व निराशाजनक हे शब्द फारच सौम्य आहेत असें सांगितलें ! शेवटीं शास्त्री यांची उपसूचना नामंजूर झाली पण बेझंटबाई यांची मान्य झाली ! यानंतर ' कॉंग्रेसनें शिष्टमंडळ नेमल्यास त्याला पासपोर्ट देण्याची व्यवस्था करण्यांत येईल ' असें सरकारी पत्र सभेला वाचून दाखविण्यांत आलें.

दिल्लीच्या राष्ट्रीय सभेवर जहालपणाचा आरोप आणण्यास नेमस्त व ॲंग्लो इंडियन यांच्याकडून सुरवात झाली. पण या सभेपासून नेमस्त पक्षानें बहुतेक आपलें अंग कॉंग्रेसमधून काढून घेतल्यामुळें सभेंतील वाद थांबून तो बाहेर बाहेर व वर्त-

मानपत्रांतून सुरू झाला. रौलेट कमिटीचा निषेध केला म्हणून अँग्लो-इंडियन रागावले व राजनिष्ठेची परंपरा सोडून सुधारणांची एकदम मोठी मागणी केली म्हणून नेमस्त रागावले. पण दडपशाहीचीं नवीं हत्यारें तयार करून सरकार तीं पाजळूं लागल्यामुळें फिरून नेमस्त व जहाल यांना एकमतानें विचार करण्याचा एक प्रसंग आला. तो म्हणजे रौलेट बिल हा. याला क्रिमिनल लॉ अमेंडमेंट बिल भाग १ व भाग २ अशीं नांवें आहेत.

पहिल्या बिलानें राजद्रोही मजकुराचीं पत्रकें आपल्याजवळ बाळगणें हा गुन्हा ठरविला. विशिष्ट आरोपासंबंधानें चौकशीचे व पुराव्याचे कांहीं नियम बदलले. आणि शिक्षा भोगून झाल्यावरहि बंधमुक्त कैद्यांना कोठें राहावें, काय करावें वगैरे बाबतींत दोन वर्षेंपर्यंत जामीन घेण्याचा अधिकार कोर्टांना असावा असेंहि एक कलम होतें. दुसऱ्या बिलांत विशिष्ट गुन्ह्यांची चौकशी विशिष्ट रीतीनें व्हावी आणि अशा चौकशींत आरोपींच्या नेहमींच्या सवलती कोणकोणत्या काढून घेण्यांत याव्यात हा मुख्य विषय होता. या दोन्ही बिलांचा मिळून निष्कर्ष असा कीं, केवळ आरोप ठेवून चौकशी केल्याशिवाय कोणाला तुरुंगांत टाकलें असें तर वरकरणी म्हणतां येऊं नये, पण साक्षीपुरावा नाहीं, वकील नाहीं, अपील नाहीं अशी स्थिति जवळ जवळ उत्पन्न करण्यांत येऊन वाटेल त्याचा वहिम घेऊन त्याला तुरुंगांत टाकावें, मोठी शिक्षा द्यावी व सुटल्यावरहि जायबंदी करावा! हीं बिलें पुढें आल्याबरोबर सुधारणांसंबंधींचा वाद क्षणभर बाजूला पडला. आणि नेमस्त व जहाल यांना काळजी उत्पन्न होऊन ते दोघेहि एका बैठकीवर येऊन सहविचार करूं लागले. चोहोंकडे सभा भरल्या आणि वरिष्ठ कायदेकौन्सिल हें लौकरच सरकार व लोकपक्ष यांच्या विरोधाचें रणक्षेत्र होणार असें दिसून आलें.

परिशिष्ट

[१९१७-१९१८ मधील निवडक पत्रें]

(१) श्रीनिवास शास्त्री यांचें केळकरांना पत्र

मद्रास १ फेब्रुवारी १९१७

मी थोडा आजारी असल्यामुळें पुण्याकडे थोडासा उशीरां येणार आहे. समर्थ यांजकडून पत्र आलें त्यांत तुमच्या अंदाजाप्रमाणेंच आहे. तुम्ही व मुंबईची

मित्रमंडळी यांच्या कृपेमुळें मला परिषदेच्या अध्यक्षपदाचा मान मिळत आहे. फेब्रुवारी मार्चमध्यें मी बहुधा दिल्लीस असेन. मुंबईची मुस्लीम लीग आपणाशीं सहकारिता करील काय ? पुणें व लखनौ येथें तुमचें आमचें बोलणें झालें तेव्हां ती सहकारिता करील असा आमचा अंदाज होता. किंबहुना अशा हेतूनेंच टिळकांनीं आपला टाईप केलेला मेमोरॅन्डम् मूळ तयार केला व तोच वाच्छा व मुंबई प्रां. कॉं. कमिटीच्या सभासदांनीं मान्य केला. कार्यकारी मंडळांत कॉंग्रेस व मुस्लीम लीग या दोहों संस्थांचे प्रतिनिधि आले व त्यांनीं मिळून काम केलें तर हिंदुमुसलमानांचें ऐक्य झालें हें खरें असें लोकांना वाटेल.

(२) नटेशराव द्रविड यांचें केळकरांना पत्र

दिल्ली ११–२–१७

शास्त्री यांनीं तुमचें पत्र दाखविलें. मला किती आनंद झाला म्हणून सांगूं! यापुढेंहि आपणांत असाच सलोखा राहील तर किती चांगलें होईल! त्यांचें माझें बोलणें झालें त्यांत असें ठरलें होतें कीं, राष्ट्रीय पक्ष एकमतानें त्यांस बोलावील तरच त्यांनीं जावें. इतर कित्येक गोष्टींवर तुमचा सल्ला व मदत पाहिजे. मी माझ्या बाजूनें मदत करण्यास तयार आहें व तुम्ही आहांच. १९०५।०६ सालीं तुम्हीं आम्हीं मिळून खटपट केली ती फुकट गेली. सर्वांनीं मिळूनच हें काम केल्याशिवाय होणें नाहीं. कोणत्याहि एकाच पक्षाचें हित साधावें अशी माझी इच्छा नाहीं. उभय पक्षांना मिळून करतां येण्यासारखें काम उभयतांनीं मिळून करावें.

(३) माधवराव सप्रे यांचें केळकरांना पत्र

रायपूर २२–२–१९१७

महात्मा टिळक यांचें एक चरित्र हिंदींत लिहावें असा विचार आहे. तरी स्वतःचीं किंवा दुकानदाराकडून त्यांच्या चरित्रासंबंधानें मिळतील तितकीं छापील पुस्तकें वगैरे पाठवावीं. तुमच्या कांहीं पुस्तकांचीं भाषांतरेंहि मला करावयाचीं आहेत तरी तींहि सर्व पाठवावींत.

(४) खुंडले यांचें टिळकांना पत्र

इस्लामपूर १२ मार्च १९१७

जुनी दडपशाही व तिचे परिणाम आपणांस विदित आहेतच. व नवीहि पुनः सुरू होणार असा रंग दिसतो. तरी पुढें ही चळवळ कशी चालवावी याचा आपण

कांहीं विचार केला आहे काय ! होमरूल लीगची चळवळ जोरांत आली म्हणजे सरकार पुनः तुम्हांला बाजूस काढून नेईल. मग पुढें तिची वाट काय व्हावयाची ? मला वाटतें कीं नव्या चळवळींत पहिला हल्ला तुम्ही आपणांवर घेऊं नये व नवीन माणसें पुढें आणून नवी घटना करावी. तीन किंवा चार माणसांच्या हातीं सर्व योजना द्यावी व कोणती चळवळ उघड करावी व कोणती करूं नये याची दिशा त्यांनीं दाखवावी. तुम्ही या घटनेचे अध्यक्ष व केळकर हे एक सभासद व चिटणीस असावेत. इतर प्रांतांतील एक दोन माणसें घ्यावीं. पोलिस लोक चिडवून आमच्या तापट लोकांना गोत्यांत आणतात. तरी हें टाळण्याविषयीं लोकांना समजून सांगितलें पाहिजे. जेथें प्रतिकार करणें अपरिहार्य होईल तेथें मध्यवर्ती मंडळानें पुढें होऊन तो करावा. प्रत्यक्ष चळवळींत न पडतां शांत मनानें बसून खोल विचार करणाऱ्यांचाहि एक वर्ग या घटनेंत असावा व त्याच्या दिमतीला ग्रंथसंग्रह भरपूर असावा. तरी याविषयीं मंडळी जमवून आपण अवश्य विचार करावा असें मला वाटतें. सुचलें तें लिहिलें आहे.

(५) वि. मो. महाजनी यांचें टिळकांना पत्र

अकोला ३ मार्च १९१७

अभंगाचें नोटबुक पूर्वीं आपणांकडे दिलें तें परत पाठवावें व आपला अभिप्राय कळवावा. एकाचें म्हणणें असें कीं हे अभंग छापतांना विषयवार द्यावे. दुसरे म्हणतात तसें केल्यानें वाचकांस कंटाळा येईल. विषयवार रचना न केली तर गोंधळ होणार. एक म्हणतात एका बाजूला अभंग व दुसऱ्या बाजूला भाषांतर असें छापावें. पण याला खर्च बराच येतो. म्हणून दुसऱ्याचें म्हणणें मूळ अभंग न देतां नुसता अभंगार्थच द्यावा. पण असें केल्यानें वाचकांस आवडणार नाहीं असेंहि आहे. तरी आपला अभिप्राय यथावकाश जरूर कळवावा.

(६) श्री. शास्त्री यांचें केळकरांना पत्र

मद्रास १७ एप्रिल १९१७

मीं जोखमीचें काम पत्करलें आहे. अजून काय विषय घ्यावे याचा विचार केलेला नाहीं. पुण्यास येतांच लष्करभरतीसंबंधानें मी एक व्याख्यान देणार आहें. अद्यापि आपली तरुण पिढी या कामीं मागें घेत आहे. तरी तुमचा मनमोकळा सल्ला आणि भरपूर मदत यांची अपेक्षा आहे. काँग्रेस व होमरूल लीग यांचें मिळून मंडळ नेमावें ही तुमची कल्पना अंमलांत येईल तर बरें होईल.

(७) वि. ग. केतकर यांचें केळकरांना पत्र

नाशिक २० एप्रिल १९१७

शास्त्री यांचें अध्यक्षस्थान स्वीकारल्याचें पत्र आलें आहे. परिषदेला क्रमांक कितवा द्यावा हा वाद डोकावत आहे. पण अजून जोर करीत नाहीं. शास्त्री लिहितात कीं, मला मराठी भाषा समजत नाहीं. तर मी वक्त्यांना बोलावणें किंवा भाषणावर नजर ठेवणें वगैरे गोष्टी कशा करूं? याकरितां अध्यक्षांना मदत करण्याकरितां तुम्हांला उपाध्यक्ष म्हणून निवडावें अशी सूचना मंडळींत निघाली आहे. अशा गोष्टीला जुना दाखला नाहीं. पण आयत्या वेळीं बनेल तें करूं.

(८) बॅप्टिस्टा यांचें केळकरांना पत्र

मुंबई २ मे १९१७

मी नाशिकच्या प्रां. परिषदेला हजर राहणार आहें. यापुढें माझी सूचना अशी आहे कीं, होमरूल लीगचे अध्यक्ष टिळकांनीं व्हावें नाहींतर तुम्हीं व्हावें. कामाचा सर्व भर तुम्हां दोघांवरच पडतो. मग हा मान देखील तुम्हांलाच कां असूं नये? मधुमेहाचें औषध टिळकांनीं पाठवितों असें लिहिलें पण तें अजून मिळालें नाहीं.

(९) राजाराम भट्ट लेले यांचें टिळकांना पत्र

बनारस ७ मे १९१७

आम्ही तीस पसतीस वर्षांपासून कलाबतु घरीं तयार करतों. त्या संबंधाचीं साधनें घरींच तयार केलीं आहेत. अलीकडे पंधरा वर्षें परदेशी कलाबतु फार येऊं लागल्यामुळें इकडील धंदा बुडत चालला. प्रथम कमींत कमी दहा हजार भांडवल नवीन घालावें लागेल. याबद्दल पैसाफंड कमिटीला अर्ज केला आहे. तरी आपणहि शिफारस व मदत करावी.

(१०) ग. रा. मराठे यांचें टिळकांना पत्र

वसई ३ जून १९१७

माझ्या यंत्राची हस्तलिखित चोपडी वसईस परत पाठवावी. एका लग्नसमारंभांत वऱ्हाडी कोण व यजमान कोण हें ओळखण्याला एका कल्पक गृहस्थानें वाटेंत दगड ठेवल्याची गोष्ट आपणांस माहीत असेलच. मीहि आपलें यंत्र घेऊन अनेक प्रदर्शनें व परिषदा हिंडलों व तेथें वाटेंत ठेवलेल्या दगडासारखा यजमान हुडकून काढण्याचा उपयोग त्या यंत्राचा मला झाला. मोठमोठे लोक मी पोटाच्या

धंद्याकरितां नेलेलीं मेणाचीं चित्रें पाहून जात. यंत्राकडे कोणीं पाहिलें नाहीं. हल्लीं ईश्वराच्या इच्छेनें महायुद्धाची संधि आली आहे. अशा वेळीं माझें हें यंत्र घरोघर चालूं लागेल तर फार उपयोग होईल. घरबसल्या बायकांनाहि आठ आणे मजुरी मिळेल. आमच्या घरचे या यंत्रावर आजवर पांचपन्नास हजार रुपये खर्च झाले आहेत. तरी हें यंत्र घेऊन तें थोडक्यांत विकून कोणी त्याचा प्रसार करील तर पाहा.

(११) बेझन्टबाईचें केळकरांना पत्र

मद्रास ७ जून १९१७

दडपशाहीचा पाय पुढें आहे. येथील गव्हर्नरांचें भाषण सिमला येथून हुकूम आल्याप्रमाणें झालें. त्याप्रमाणें इतर ठिकाणींहि भाषणें होतील. प्रथम मला अटक होईल मग इतरांना. पुढील आठवड्यांतच ही गोष्ट घडून येईल. कदाचित् त्याच्या आधींहि. या गोष्टीची उघड चर्चाहि करूं नये व सभा भरवूं नयेत असाहि हुकूम निघण्याचा संभव आहे. हेतु हा कीं इकडील चळवळ विलायतेस कळूं नये. अशा रीतीची मुस्कटदाबी झाली तर सर्व संपलेंच म्हणावयाचें.

(१२) विद्यार्थी गोविंद यांचें टिळकांना पत्र

सागर ११ जून १९१७

येथील प्रायश्चित्त प्रकरण अद्यापि शांत झालें नाहीं. शुद्ध पक्षाची मंडळी शंकराचार्यांकडे धांव घेत आहे. बनारस येथें येऊन गेलेले शिवगंगा मठाचे आचार्य हे विरुद्ध निकाल देणार असें ऐकतों. भारतधर्म महामंडळ आम्हांला अनुकूल असून तें मंडळ आचार्यांचा निकाल मानणार नाहीं असें दिसतें. तरी पूर्वी पत्रांत लिहिल्या मुद्यावर आपण एखादी लहानशी शास्त्रव्यवस्था बांधून पाठविण्याची कृपा कराल तर बरें. नाहीं तर कोर्टांत रुपये खर्च होतील व एक दोन बळी पडतील.

(१३) वामनराव मुकादम यांचें टिळकांना पत्र

गोध्रा १९ जून १९१७

आपणास त्रास द्यावयाचें जिवावर येतें पण काय करणार ? आमची गुजराथ राजकारणांत अजून मागें आहे. म्हणून परिषद भरवीत आहोंत. गुजराथेची अशी वेगळी परिषद् भरविण्याला आम्हांला मुंबईकर हरकत करीत आहेत. पण सिंध आपली वेगळी परिषद् भरवितो तशी गुजराथेलाहि कां असूं नये ? मी

मुंबईस समर्थ यांना फिरून लिहीत आहें. तरी या बाबतींत आपणहि आम्हांला मदत करावी.

(१४) सर सुब्रह्मण्यम् अय्यर याचें टिळकांना पत्र

मद्रास १९ जुलै १९१७

आमच्या होमरूल लीगच्यातर्फे कुलपाच्या निशाणीचें हें जयचिन्ह मी तुम्हांला पाठवीत आहे. या आपल्या देशाकरितां ज्यांना ज्यांना म्हणून तुरुंगवास घडला त्यांना त्यांना हें नजर करण्याचा आमचा विचार आहे. कुलपाखालीं तुरुंगाचे दरवाजे कोरले आहेत व गजांत F. I. हीं अक्षरें गुंतविलीं आहेत. त्याचा अर्थ "Fellowship of the Interned." सामान्य पदकें आम्हीं पितळेचीं केलीं आहेत. पण तुमचें हें पदक मुद्दाम सोन्याचें करून पाठविलें आहे. कारण तुमची योग्यता तशीच अनन्यसामान्य आहे. निस्वार्थानें तुरुंगवास सोसलेल्या लोकांचा असा सन्मान व्हावा हें जनतेला प्रियच आहे. आणि हें जयचिन्ह साधें असलें तरी तें स्पृहणीय अशा बहुमानाचें आहे असेंच तें स्वीकारणाराला वाटेल यांत शंका नाहीं.

(१५) बिपिनपाल यांचे टिळकांना पत्र

कलकत्ता १८ सप्टेंबर १९१७

सुरेंद्र व भूपेंद्र यांनीं बेझंटबाई अध्यक्ष होऊं नयेत अशी खटपट चालविली आहे. प्रांतिक कॉं. कमिटीच्या सभेंत गोंधळ झाला तो तुम्ही ऐकलाच असाल. ते लोक सभा मोडून गेल्यामुळें वैकुंठनाथ सेन यांच्या जागीं रवींद्रनाथ टागोर यांची नेमणूक केली. यंदाची कॉंग्रेस कलकत्त्यास व्हावी, अध्यक्ष बेझंटबाई असाव्या व स्वागताध्यक्ष रवींद्रबाबू असावे असें इकडील लोकमत जोरदार आहे. पण येथून कॉंग्रेसच हलवावी असा प्रतिपक्षाचा डाव आहे. तरी ऑ. इं. कॉं. कमिटीच्या सभेंत आम्हांला तुमची सर्वस्वीं मदत पाहिजे. दास, चक्रवर्ती, हिरेंद्रबाबू व मी इतक्यांनीं तुम्हांला भेटण्याला तिकडे जावें असेंहि ठरत आहे.

(१६) मोतिलाल घोस यांचें टिळकांना पत्र

कलकत्ता सप्टेंबर १९१७

कॉंग्रेसची जागा बदलण्याचें घाटत आहे असें ऐकतों हें काय ! तुम्हीं आम्हीं सर्वांनीं मिळून याला विरोध केला पाहिजे. महाराष्ट्र व वऱ्हाड नागपूर येथील ऑ. इं. कॉं. कमिटीच्या सभासदांना भेटणें जरूर असेल तर केळकरांना पाठवा. मी आमचाहि एक गृहस्थ बरोबर देईन.

(१७) प्रो. जगदीशचंद्र बोस यांचें टिळकांना पत्र

कलकत्ता

तुम्हांला भेटण्याची व माझी शास्त्रसंशोधक संस्था तुम्हांला दाखविण्याची इच्छा फार दिवसांची होती. ती पुरी होण्याचा आतां योग दिसतो. तरी येत्या शुक्रवारीं इन्स्टिटयूट पाहावयाला यावें अशी विनंति करीत आहें. त्या दिवशीं मीं एक व्याख्यानहि ठेवलेलें आहे.

(१८) सुब्रह्मण्य अय्या यांचें टिळकांना पत्र

म्हैसूर १ फेब्रुवारी १९१८

आपलें गीताभाष्य मराठी जाणणाऱ्या एका मित्राची मदत घेऊन वाचीत असतो. हल्लीं मला गीतेची एक प्रत मिळाली आहे. तींत सव्वीस अध्याय असून गोभिलकृत गीतार्थसंग्रह त्यांत आहे. सुब्रह्मण्य अय्यर यांनीं त्याला प्रस्तावना लिहिली आहे. हिंदुस्थानामध्यें एक ज्योतिष विद्यापीठ स्थापावें अशी माझी इच्छा आहे. आपल्या ज्योतिषांना भौतिक साधनें कमी होतीं. तथापि ज्योतिष-संहिता वाचल्यावरून त्यांच्या कामगिरीबद्दल अभिमान वाटतो. हल्लींचे ज्योतिषी भाविष्यें वर्तवितात तीं प्रायः खोटीं ठरतात. तरी देखील अनेकांचा या विद्येवर विश्वास आहे. तुम्ही ही विद्या चांगली जाणतां. तरी या माझ्या कार्यांत साहाय्य करावें अशी विनंति आहे.

(१९) रेवासंस्थान सेक्रेटरींचें टिळकांना पत्र

रेवा ५ मे १९१८

उत्तर हिंदुस्थानांत हिंदु सौरपद्धतीचें वर्ष व पंचांग सुरू करण्याचा दर-बारचा विचार आहे. हिंदी व इंग्रजी भाषेंत यावर लिहिलेलें एक योजनापत्रक आपणांकडे पाठवीत आहें. आपला अभिप्राय विचारावा अशी आज्ञा झाल्या-वरून लिहीत आहें तरी अभिप्राय कळवावा.

(२०) के. सितारामराव यांचें टिळकांना पत्र

मच्छलीपट्टण ७ मे १९१८

आपण आंध्र देशांत येणार असें आंध्रपत्रिकेंत वाचलें व फार आनंद झाला. इकडे येण्याचें आपण पूर्वीं अभिवचन दिलेंच होतें. आपण इकडे येणार ही बातमी वाचून एकंदर आंध्र देश आनंदित होईल. आंध्र देश हा काँग्रेसच्या कारभाराकरितां स्वतंत्र प्रांत मानावा कीं नाहीं असा वाद निघाला तेव्हां आपण

आमची पाठ राखली याबद्दल आम्ही कृतज्ञ आहों. मद्रास येथें आंध्र समाजानें आपणांला मानपत्र दिलें तेव्हां उत्तर देतांना आपण सांगितलें कीं, महाराष्ट्रीय राजांनीं शेजारच्या आंध्र राज्यपद्धतींतील तपशीलाच्या अनेक गोष्टी उपयोगांत आणल्या होत्या. हें ऐकूनहि कृतज्ञता वाटली. १९१४ सालीं आपली सुटका झाली तेव्हां आपणांला मीं तार पाठविली होती. इकडची होमरूललीग संस्था आपली वाट पहात आहे.

(२१) बमनजी यांचें केळकरांना पत्र

मुंबई ३० मे १९१८

तुम्ही कॉन्फरन्सला याल तेव्हां टिळकांविषयीं हकीकत कळेलच. सर रवींद्रनाथ टागोर यांच्याकडून टिळकांनीं पाठविलेले पन्नास हजार रुपये परत आले. पण त्यांनीं माझे दहा हजार रुपये परत पाठविले नाहींत. कारण अमेरिकेला अजून जाण्याचा त्यांचा विचार असावा. त्यांची मुलगी वारलीं तेव्हां आतां त्यांना कदाचित् जातां येईल. टिळकांना विचारा कीं त्यांची रक्कम कोणाकडे द्यावयाची ! यापुढें नोटांच्या रूपानें रकमा ठेवूं नका. खणखणीत रुपाया पाहिजे. राजपुतान्यांत शंभराची नोट ९८ ला विकूं लागले आहेत !

(२२) एम्. के. आचार्य यांचें केळकरांना पत्र

दिल्ली १२ जून १९१८

दिल्लीचे लोक टिळकांनींच अध्यक्ष झालें पाहिजे असें म्हणतात. कारण एक तर त्यांची योग्यता. शिवाय त्यांचे पासपोर्ट रद्द केले. दिल्लीला येण्याची मनाई केली वगैरे कारणें विशेष आहेत. टिळकांचें नांव पुढें आल्यावर इतर कोणाचेंहि यशस्वी होणार नाहीं. टिळकांवरील मनाईचा हुकूम कायम राहिला तर आम्ही त्यांचे जागीं खापर्डे यांना डेप्युटी नेमूं. बेझन्टबाईच्या ऐवजीं सर सुब्रह्मण्यम् यांना डे. प्रेसिडेन्ट नेमण्याच्या कल्पनेचा दाखला आहेच. यंदाची कॉंग्रेस विशेष महत्त्वाची आहे. तरी अध्यक्षहि विशेष महत्त्वाचाच हवा.

(२३) जिनराजदास यांचें केळकरांना पत्र

मद्रास २६ जून १९१८

तुमची तार पोंचली. अय्यर भेटल्यानंतर तिचें उत्तर पाठवितों. त्यांना काल रोजीं त्यांचा पासपोर्ट मिळाला. तो मार्सेलीसवरून न जातां बे ऑफ बिस्केवरून जाण्याचा आहे. कदाचित् जमल्यास तो बदलून मार्सेलीसकडून जाण्याचा पासपोर्ट ते मिळवितील.

(२४) पोलाक यांचें बॅप्टिस्टा यांना पत्र

लंडन ११ सप्टेंबर १९१८

राष्ट्रीय पक्षाच्या मागण्या १९१६ व १९१७ सालच्या काँग्रेसच्या ठरावाखालीं बसतात. म्हणून त्या मागण्यांना फाजील बेसुमार असें कोणीं म्हणूं नये असें तुमचें म्हणणें. पण स्वतः काँग्रेसनेंच पंधरा वर्षांत संपूर्ण स्वराज्य मिळावें असा ठराव केला तो अतिरेकच नव्हे काय ? टिळक किंवा बेझन्टबाई या हिंदुस्थानच्या पुढारी ठरल्या तर फूट होणारच. टळणार नाहीं. मी स्वतः सर दिनशा वाच्छा, सुरेंद्रनाथ यांचें पुढारीपण जसें मानीत नाहीं तसेंच टिळक व बेझन्टबाई यांचेंहि मानीत नाहीं.

(२५) सी. पी. रामस्वामी अय्यर यांचें केळकरांना पत्र

मद्रास ३ ऑक्टोबर १९१८

मला व हसन इमाम यांना व्हाईसरॉयसाहेबांनीं काय सांगितलें हें वर्तमानपत्रांतील तारांवरून तुम्हांला कळलेंच असेल. मला हें प्रत्यक्ष माहीत आहे कीं, शिष्टमंडळाला निघण्याला परवानगी देण्याबद्दल व्हाईसरॉय यांनीं लॉईड जॉर्ज यांना तारा केल्या होत्या. पण त्यांच्याकडून उत्तर आलें कीं, आमच्या हातांतील काम संपलें म्हणजे मग शिष्टमंडळांना येऊं देऊं. व्हाईसरॉय यांनीं असें स्पष्ट सांगितलें कीं, बिल पार्लमेंटपुढें येण्याच्या आधीं दोन महिने तरी पासपोर्ट देऊं. सरकारला पंक्तिप्रपंच करण्याला जागा राहूं नये याकरितां होमरूल लीगचे प्रतिनिधि हे काँग्रेसचेही प्रतिनिधि असावे अशीं शिष्टमंडळें बनविण्याची योजना करूं या.

(२६) केळकरांचें टिळकांस पत्र

पुणें २२ ऑक्टोबर १९१८

इन्फ्ल्युएन्झा आतां थोडा कमी आहे. मित्रमंडळी खुशाल आहेत. राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षपदाकरितां तीन नांवें पुढें आलीं आहेत. नेहरू, टागोर व विजयराघव. टागोर बाबू मागें पाय घेत आहेत. तरी त्यांची समक्ष गांठ घेऊन काय तें कळवावें असें मीं दासबाबू यांना लिहिलें आहे. विजयराघवाबद्दल मद्रासेकडेच दुमत आहे. आपण नेहरूंना पसंत करतां पण दिल्ली स्वागतमंडळाला मिळाले तर रवींद्रबाबूच हवेत. स्वागतमंडळांत ठरावासंबंधानें मतभेद आहेत. स्वा० मंडळांत आपल्या मताचे लोक आहेत त्यांना पक्के करण्याकरितां मी इकडून कोणी कदाचित् पाठवीन. नागपुरास नारायणराव वैद्यांचें

अपील दासबाबूंनीं फार चांगलें चालविलें. अजून निकाल लागला नाहीं. आमच्या पासपोर्टसूसंबंधानें सरकार अजून कांहीं दाद देत नाहीं. फ्रँचाईझ कमिटी मुंबईस डिसेंबरांत येत आहे. त्याकरितां लीगतर्फे मी टिपण करीत आहें.

२७) कॅ. बेबन यांचें केळकराना पत्र

कुलू–पंजाब २२ ऑक्टोबर १९१८

टिळक विलायतेस निघण्यापूर्वी त्यांचें मला पत्र आलें होतें. ते तिकडे गेल्यामुळें त्यांच्या सांगण्यावरून तुम्हांला लिहित आहें. गेल्या जूनमध्यें जेलम येथें गरवाली ब्राह्मण शिपायांची कत्तल झाली. ती मोठी संशयास्पद असून कौन्सिलांत शर्मा यांनीं सेनापतींना त्यासंबंधीं प्रश्न विचारले आहेत. तरी या संबंधाची माहिती टिळकांना लिहून ती तिकडे सांगण्याविषयीं सुचवा. मेसा-पोटेमियामधील गोंधळ हे जसें मॉंटेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणांना एक निमित्त झालें तसेंच वरील कत्तलेंहि जबाबदारींचे अधिकार मागण्याचें निमित्त करतां येईल.

(२८) खापर्डे यांचें केळकरांना पत्र

उमरावती २६ ऑक्टोबर १९१८

टिळकांच्या जागीं कोणाला निवडतां असें मला विचारण्यांत आलें आहे. बाईनीं पंडितजींचें नांव सुचविलें आहे. पण मी रवींद्र टागोर, मोतिलाल नेहरू आणि मोतीलाल घोस या क्रमानें नांवें सुचविलीं आहेत. विजयराघवाचारियर हेहि चांगले गृहस्थ आहेत. त्यांचें व बाईचें बरें नाहीं असें दिसतें. कसेंहि असो. पंडितजी एकदां अध्यक्ष झाले आहेत. फिरून त्यांनाच कां नेमा!

(२९) बेझन्टबाईचें केळकरांना पत्र

मद्रास ४ नोव्हेंबर १९१८

सर रवींद्रनाथ टागोर अध्यक्ष होण्याला मिळते तर गोष्ट सर्वोत्कृष्ट झाली असती. मीं खूप खटपट केली. पण ती फुकट गेली. ते म्हणतात नुसती गर्दी पाहिली कीं मला कसेसेंच होऊं लागतें. मला तें नको. मदनमोहन निवडले गेले किंवा न गेले तरी ते आपल्या बाजूला राहतील. इतरांचीच भीति वाटते. तेव्हां आपल्या मताची छाप पडत चालली आहे हें उघड आहे. आम्ही आपलीं मतें भीति व भीडमुरवत न धरतां बोलून दाखवितों. नेमस्त आडपडद्यानें बोलतात. बिल मंजूर होईपर्यंत एकविचारानेंच वागलें पाहिजे. मतवैचित्र्याला त्यानंतर जागा आहेच.

(३०) बापूजी अणे यांचे केळकरांना पत्र

यवतमाळ २४ नोव्हेंबर १९१८

होम मेंबर यांनीं कौन्सिलांत सांगितलें कीं, टिळक विलायतेस गेल्यावर त्यांची भाषणबंदी उठेल. तें वाचून आनंद झाला. तुम्हांला पासपोर्ट मिळण्याचीहि आशा यावरून दिसते. नारायणराव वैद्य दोषमुक्त होऊन सुटले, त्यांचें अभिनंदन करण्याकरितां त्यांना यवतमाळास बोलाविलें आहे. त्यांचा खटला आपला असें समजून होमरूल लीगनें त्यांची कांहीं तजवीज केली पाहिजे. शांतता परिषदेकडे आपले प्रतिनिधि म्हणून टिळकांना पाठविण्याची खटपट आपण केली पाहिजे. सरकार त्यांना नेमणार नाहीं पण त्यांच्यामागें लोकमत किती आहे हें तरी दिसून येईल. सरकारनें मतदारसंघ ठरवावा मग लोक टिळकांनाच निवडून देतात हें दिसून येईल. अशा प्रकारचे ठराव जाहीर सभांतून करण्याला मीं प्रारंभ केला आहे.

(३१) टिळकांचें केळकरांना पत्र

लंडन २८ नोव्हेंबर १९१८

ब्रिटिश काँग्रेस कमिटी संबंधाचा रिपोर्ट या सोबत पाठविला आहे. स्वागत-मंडळाच्या द्वारें तो राष्ट्रीय सभेपुढें ठेवण्यांत येईल. त्याचा नीट विचार विषय-नियामक मंडळांत करावा. ही कमिटी व इंडिया हें पत्र राष्ट्रीय सभेला सोडून देऊन जवळ जवळ सरकारी मनाचा अनुवाद करूं लागलीं आहेत. नेमस्तांचा राग येईल म्हणून आम्ही रिपोर्टांत सौम्य भाषा मुद्दाम वापरली आहे. पण खरें बोलावयाचें तर स्थिति लिहिली याहून फार वाईट आहे. रिपोर्टावर कस्तुरीरंग अयंगार आणि वसुमति पत्राचे संपादक घोष बाबू यांच्याही सह्या आहेत ही गोष्ट ध्यानांत ठेवा. दोघांना हिंदुस्थानांतील वर्तमानपत्रांचे प्रतिनिधि म्हणून सरकारनें इकडे पाठविले होते. त्यांचेही विचार आमच्यासारखेच आहेत. अर्थात् ब्रिटिश कमिटीला तूर्त पैसे पाठविणें श्रेयस्कर नाहीं. लॉईड जॉर्ज मुख्य प्रधान यांच्याशीं माझा पत्रव्यवहार झाला त्याची प्रत पाठविली आहे. तिकडून पैसे येण्याची फार जरूरी आहे. कारण जवळच्या शिलकेपैकीं २००० पौंड लेबर पक्षाच्या निवडणुकीच्या कामाकरितां मीं दिले. दिल्लीच्या सभेंत काय होतें तें खुलासेवार कळवा.

(३२) सरला देवी यांचें केळकरांस पत्र

लाहोर ३० नोव्हेंबर १९१८

टिळकांची मुंबईस गांठ पडली तेव्हां त्यांनीं मला विचारलें कीं, तुम्ही विलायतेस राजकीय विषयावर व्याख्यानें द्यावयास जाल कां? पूर्वी स्त्रियांना पासपोर्ट देत नव्हते. आतां देऊं लागले आहेत असें समजतें. हें ऐकून पूर्वी टिळकांनीं विचारल्याची आठवण झाली. असें वाटतें कीं जमलें तर जावेंहि. येथें निष्क्रिय बसून राहण्यापेक्षां तो उद्योग बरा.

(३३) सत्यमूर्तीचें केळकरांना पत्र

मद्रास ६ डिसेंबर १९१८

एम्. के. आचार्य हे कलकत्त्यास गेले आहेत. तेथून ते बंकिपुराला जातील. आपण पुष्कळ लोक मिळून दिल्लीला गेलें पाहिजे. मुंबई स्पेशल काँग्रेसच्या ठरावाच्या मागें जाण्याचा कांहीं लोकांचा विचार दिसतो. काँग्रेसचें प्रतिज्ञापत्रक बदलून घेतलें पाहिजे. सरकारी जाहिरनाम्यांत जर 'जबाबदारीचें स्वराज्य' असे शब्द आहेत तर काँग्रेसच्या उद्देशांत 'हळूहळू सुधारणा' असे शब्द कां असावेत?

(३४) पोलॉक यांचें केळकरांना पत्र

मुंबई स्पेशल काँग्रेसमध्यें सुधारणांवर बहिष्कार घालण्यांत येणार म्हणतात हें खरें कां? तसें न होईल तर बरें. या योजनेंत पुष्कळ दोष आहेत. परंतु त्यांचें तत्त्व बरोबर आहे असें येथील लोक म्हणतात. शिवाय इकडील स्थिति काय आहे हेंहि लक्षांत आणा. असें एकहि घर नाहीं कीं ज्यांतील मनुष्य युद्धांत पडला नाहीं. अशा वेळीं तुमच्या कामांत लक्ष घालतो कोण? तरी पण मॉंटेग्यूला प्रधानमंडळानें हिंदुस्थानांत धाडलें व ते व चेम्सफर्ड यांनीं रिपोर्ट केला. अशा रीतीनें लिबरल कॉन्झरवेटिव्ह यांचें एकमत तिकडे व इकडे झाल्यामुळें आहे हें ठीक आहे व अशा समजुतीनें इकडील लोक योजनेला पाठिंबा देतील तरीहि लॉर्ड कर्झन व सिडनहॅम यांचे विरुद्ध दिशेचे प्रयत्न होणार. म्हणून तिकडील शिष्टमंडळें येऊन त्यांनीं तिकडची खरी हकिकत सांगितली पाहिजे. बेझंटबाईची निवडणूक व टिळकांचे भाषणाचे इकडे येणारे रिपोर्ट यांनीं आमचे स्नेहीमंडळींना थोडी भीतिच वाटूं लागली आहे. येथील काँग्रेस कमिटीनें कांहीं करावें तर तिची तेथील स्थिति फार वाईट आहे. तुमचे कोणी लोक इकडे पूर्वी आले नाहींत आणि जे आले ते म्हणजे सर सिंह, बसू, प्रभाशंकर

पट्टणी, अफताब अहमदखान. यांच्याविषयीं हिंदुस्थानांत लोक प्रतिकूल आहेत असें दर्शविलें जातें यांत लाभ कोणता? आयर्लंडांतील घोटाळ्यानें लॉईड जॉर्ज गांगरून गेले आहेत म्हणून हिंदुस्थानांतलाहि घोटाळा पाहिला म्हणजे ते म्हणतील कीं हा आणखी त्रास नको. तात्पर्य, मुंबईच्या सभेंत जर कांहीं भलता प्रकार झाला तर इंग्लंडांत जे तुमचे आज स्नेही आहेत त्यांनाहि तुम्ही गमावून बसाल.

(३५) केळकरांना टिळकांचें पत्र

मुंबई ७ डिसेंबर १९१८

तुमची तार पोंचली. आमचीं कोणाचींहि पत्रें तुम्हांस मिळालीं नाहींत हें वाचून आश्चर्य वाटलें. कदाचित् सरकारी सेन्सॉरशिप यापुढें कमी व्हावी. उमरावतीला लीगच्या वर्किंग कमिटीची बैठक आहे. तिकडे आम्ही जात आहों. पांच हजार पौंड बँकेंतून दुसरीकडे ठेवण्याबद्दल माझी तार पोंचलीच असेल. येथल्या जाहीर सभांनीं काँग्रेसच्या डेप्युटेशनवर व पीस कॉन्फरन्सवर तुमची निवडणूक केली आहे. शिवाय काँग्रेसनें अध्यक्षाचे जागीं तुमची निवडणूक केलीच आहे. तेव्हां कोणत्याहि तऱ्हेनें तेथें तुम्हाला अडचण येणार नाहीं.

पं. मालवीय यांनाच यंदा अध्यक्ष करण्याचें ठरलें. नेमस्तांची परिषद नुकतीच भरली होती. तिनेंही मुंबईच्या स्पेशल काँग्रेससारखेच ठराव पास केले आहेत. पण ठरावाचे भाषेमध्यें थोडा नाराजीचा व मतभेदाचा ध्वनि उमटतो. कदाचित् काँग्रेसला हजर राहून ठराव दुरुस्त करून घेण्याचा प्रयत्न होईल. पण तें शक्य दिसत नाहीं.

तुमच्या तिकडल्या हालचालींविषयीं कांहींच वार्ता कळत नाहीं. बहुधा अनेक सार्वजनिक कामांमध्यें तुमचा सर्व वेळ जात असेल. या आणीबाणीच्या वेळीं तुम्हीं विलायतेस जाण्याचें जें साहस केलें त्याचें सार्थक झालें. तुमच्या कामगिरीला अगदीं सोन्यासारखी संधि सांपडली.

तुम्हाला कोणतीं वर्तमानपत्रें मिळतात कांहीं समजत नाहीं. कांहीं विशिष्ट पत्रें बहुधा सेन्सारच्या तावडींतून सुटत नसतील.

(३६) दादासाहेब खापर्डे यांचें टिळकांना पत्र

अमरावती ३१ आक्टोबर १९१८

केळकरांची निवडणूक पुणें म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षाचे जागीं झाली हें वाचून आनंद झाला. यामुळें आतां कौन्सिलांत शिरण्यासंबंधानें त्यांच्यावर जी

चंदी होती ती सहजच निघून जाईल. तसें झाल्यास मला एक मोठा सहकारी व साह्यकारी मिळेल. दिल्ली येथील काँग्रेसकरितां अध्यक्ष म्हणून तुमची निवड-णूक सर्वानुमतें झाली. पण तुम्ही आतां येथें नाहीं तेव्हां तुमच्या जागीं कोण बसवावा याची वाटाघाट व चळवळ सुरू आहे. बेझंटबाईनीं मदनमोहन यांचें नांव सुचविलें आहे. मी रवींद्रनाथ टागोर किंवा मोतीलाल घोष यांचें नांव सुच-विलें आहे. फ्रॅन्चाइज कमिटीचें काम सुरू झालें आहे. त्यावर सुरेंद्रनाथ, सप्रु, शास्त्री वगैरे लोक आहेत. पण काँग्रेसचा कोणीच नाहीं. यामुळें जुन्या गटांच्या गळ्यांतच मतदारी पुन्हां पडते कीं काय नकळे! मी नागपूर येथें या कमिटीपुढें साक्षीला जाणार आहें. नंतर काँग्रेसला जाईन. त्यानंतर सवड असल्यास विलायतेलाहि येईन.

(३७) खापर्डे यांचें टिळकांना पत्र

अमरावती २० आक्टोबर १९१८

तुम्ही मुंबईहून गेल्या २३ तारखेस विलायतेस निघालां. तेव्हां मुंबईस येऊन भेटावें असें मनांत होतें. पण माझ्या नांवावर कौन्सिलांत कांहीं ठराव वगैरे होते म्हणून येतां आलें नाहीं. सर वुइल्यम व्हिन्सेंट यांनीं कौन्सिलांत सांगितलें कीं, " फ्रॅन्चाइज कमिट्यांचें काम संपेपर्यंत कोणास पासपोर्ट देत नाहीं. नंतर देऊं " म्हणून मी, केळकर, पाल वगैरेंना तूर्त तिकडे निघतां येत नाहीं.

माझ्या ठरावावरून इकडे हत्यारांच्या नियमासंबंधानें एक कमिटी नेमण्यांत आली आहे. प्रेस ॲक्टासंबंधानें माझा ठराव फसला. खुद्द आमची पार्टी अशी लहान आहे. इतरांची मदत केव्हां मिळते केव्हां मिळत नाहीं. कौन्सि-लची मुदत वाढणार होती पण वाढत नाहीं म्हणतात.

(३८) नारायणराव वैद्य यांचें टिळकांना पत्र

नागपूर २८ नोव्हेंबर १९१८

तारीख ६ नोव्हेंबर रोजीं सकाळीं जबलपूर तुरुंगांतून मी बाहेर पडलों. लगेच आपल्या दर्शनाला पुण्यास जावें असा संकल्प होता. पण विलायतेस गेलां अशी बातमी समजली. तुरुंगांत असतां विशेषेंकरून शिक्षासुनावणीच्या अगोदरच्या काळांत डोक्यांत नाना तऱ्हेचे विचार येत असत व त्यामुळें मन उद्विग्न होत असे. परंतु गीतारहस्याच्या वाचनानें खरोखरीच समाधान होत असे. त्या दीड पावणे दोन महिन्यांच्या अवधींत मीं गीतारहस्य दोनदां वाचलें.

(३९) बी. पी. वाडिया यांचें टिळकांना पत्र

मद्रास २५ नोव्हेंबर १९१८

आपला हा एका परकी ख्रिस्ती देशांत पहिलाच हिंवाळा आहे. शेक्सपि-अरनें म्हटल्याप्रमाणें तो निराशेचा हिंवाळा किंवा असमाधानाचा हिंवाळा होणार नाहीं अशी आशा आहे. आपलें योजलेलें महदुदार कार्य सिद्धीस जाऊन आपण मायभूमीला लवकर परत यावें अशी प्रार्थना आहे. या देशांत आपली कामगिरी दिवसेंदिवस अधिकाधिक व्हावयाची आहे. आपल्या वियोगानें इकडे होमरूल व त्यांचे पुरस्कर्ते यांचीं मनें उत्कंठित झालीं आहेत. आपल्या स्वार्थत्यागाबद्दल आपला जितका बहुमान करावा तितका थोडाच आहे. आणि त्याचें फल म्हणून आपणाला 'होमरूल' लवकर मिळावें अशी प्रार्थना आहे.

(४०) जे. डब्ल्यु. थॉमस यांचें टिळकांना पत्र

इंडिया ऑफिस लंडन ८ नोव्हेंबर १९१८

पत्रावरील चुकलेल्या पत्त्यामुळें आपलें पत्र हातीं येण्याला अवधी लागली. बॅरिस्टर कोलास्कर आपल्याबद्दल लिहितात तें वाचून फारच संतोष झाला. आपण विद्वान् पंडित या नात्यानें आजवर जी कामगिरी केली तिला धरूनच आपली येथील योजना आहे यांत शंका नाहीं. ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून तुमचे लेख व ग्रंथ वाचले आहेत त्यांना हें कळून चुकलें आहे कीं, तुम्ही जुन्या संस्कृतीच्या अनेक विषयांत फार लक्ष घालतां व तुम्हीं काढलेले सिद्धांत नवे व स्वतंत्र बुद्धीचे दर्शक आहेत. भांडारकर स्मारक प्रबंधावलींत तुम्ही लिहिलेले लेख मीं वाचले ते फारच मनोरंजक आहेत. त्यांत तुम्हीं खाल्डियांतील वेद व भारतीय वेद यांतील शब्दसादृश्य दाखविलें तें मोठें चित्ताकर्षक असल्यानें मी तो निबंध फिरून वाचणार आहें. लंडन येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटींत येऊन वाचनव्यवसाय करण्याला किंवा तेथील सभांना हजर रहाण्यास तुम्हास कांहींच अडचण पडणार नाहीं. इतर संस्थांसंबंधानें तुम्हाला माहिती हवी ती मी समक्ष भेटींत देईन. इंडिया ऑफिसच्या ग्रंथसंग्रहालयांतील साधनांनीं तुमच्या विद्याविषयक कामाला जी कोणती मदत करितां येण्यासारखी असेल ती मी आनंदानें करीन.

भाग ४१ वा

चिरोल प्रकरण

(१) प्रस्तावना

प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रथमखंडाच्या एकतिसाव्या भागांतील ताईमहाराज प्रकरणाची हकीकत वाचकांनीं वाचलीच असेल. या दुसऱ्या खंडांतहि अशाच एका मोठ्या प्रकरणाची हकीकत आम्हांस द्यावयाची आहे. हीं दोन्हीं प्रकरणें टिळकांना गंडातरेंच ठरलीं. पैकीं एकांतून टिळक अखेर यशस्वी होऊन बाहेर पडले व दुसऱ्या प्रकरणांत त्यांच्या पदरीं अपयश आलें. अशाच रीतीनें या दोन प्रकरणांत इतर कांहीं भेदस्थळें आहेत त्यांचाहि उल्लेख करणें जरूर आहे. ताई-महाराज प्रकरण हें टिळकांवर अनिच्छेनें कोसळलें होतें. चिरोल प्रकरण हें त्यांनीं आपल्या इच्छेनें आपल्या अंगावर घेतलें होतें. एखादा मनुष्य उतारावर उभा असतां वरून एखादा भरलेला गाडा त्याच्या अंगावर घसरावा व तो थोपवून धरतां धरतां हात पाय मोडून घेऊन इजा होऊन कां होईना पण त्याला बाजूला सरून आपला जीव बचावतां यावा, आणि मग आपला प्राण घेणारा गाडाच स्वतः कोलमडून पडला मोडला, त्याचीं हाडेंन्हाडें खिळखिळीं झालीं असें पाहण्याचें सुख व समाधान त्याला लाभावें असा प्रकार ताईमहाराज प्रकरणाचा झाला. पण दुसरा एखादा मनुष्य वीरश्रीच्या हट्टानें किंवा फाजील आत्मविश्वासानें डोंगराच्या अंगावर चढून जाऊन त्याच्या डोक्यावर पाय देईन अशी महत्त्वाकांक्षा धरतो, पण या प्रयत्नांत दमून जातो घसरून खालीं पडतो आणि डोंगराला कांहीं इजा न होतां मनुष्याचेंच आंग ठेंचाळून रक्त निघतें अशी स्थिति टिळकांची या चिरोल प्रकरणीं झाली. ताईमहाराज प्रकरण हें खाजगी स्वरूपाचें होतें म्हणून त्यांत जसा टिळकांना स्वतः प्रथम सगळा खर्च करावा लागला तसाच चिरोल प्रकरणांतहि त्यांना प्रथम सगळा खर्च स्वतः करावा लागला. आणि खटला बुडाला तेव्हां घरावर तुळशीपत्रच ठेऊन बाहेर पडण्याची वेळ होती. ह्या खटल्याचें स्वरूप सार्वजनिक आहे असें लोकांनीं जाणून ते वेळेवर टिळकांच्या मदतीला धांवले ही गोष्ट वेगळी. दोन्ही प्रकरणांत ब्रिटिश न्यायदेवतेशींच टिळकांचा संबंध होता. पैकीं पहिल्या

प्रकरणांत प्रथम अपयश आलें तरी पुढें यश आलें असें पाहून याहि प्रकरणांत तसेंच यश येईल अशा समजुतीनें टिळकांनीं पुढें पाऊल टाकलें. पण ब्रिटिश न्यायदेवता झाली तरी ती स्त्री-स्वभावानुरूप चंचल असते, तिजवर डोळे मिटून विसंबतां येत नाहीं अशी कबुली टिळकांना द्यावी लागली. ताईमहाराज प्रकरणीं जितके परिश्रम टिळकांना करावे लागले तितके मात्र या दुसऱ्या प्रकरणांत सुदैवानें करावे लागले नाहींत. तसेंच चिरोल प्रकरणीं अपयश आलें तरी त्या अपयशाचा परिणाम त्यांच्यावर मुळींच झाला नाहीं. चिरोलसाहेबांच्या अमुक एका विधानांनीं आपली बेअब्रू झाली असें टिळकांचें म्हणणें होतें आणि ज्यूरीनें असा निकाल दिला कीं, त्या विधानांनीं तुमची बेअब्रू झाली हें म्हणणें समर्थनीय नाहीं. दोन्ही प्रकरणांत टिळकांना उलट तपासणीचें दिव्य करावें लागलें. पण ती उलट तपासणीपुरतें पाहिलें असतां त्यांतून ते शीरसलामत पार पडले असेंच ती वाचून कोणीहि म्हणेल !

टिळकांचा प्रतिपक्षी चिरोलसाहेब याचें नांव प्रसिद्धच आहे. लंडन टाईम्स पत्र हा विलायतेंतील कॉन्झर्व्हेटिव्ह किंवा प्रतिगामी राजकीय मताचा किल्लेकोट आणि इंग्लंडनें सगळ्या जगावर साम्राज्य करावें हें त्याचें परराष्ट्रीय धोरण. या पत्राच्या परराष्ट्रीय खात्याचे एक चालक चिरोलसाहेब हे होते. त्यांचें मुख्य काम परदेशांत हिंडून व अधिकृत बातमीदार म्हणून टाईम्सला परराष्ट्रीय राजकारणासंबंधीं लेख लिहावयाचे. साम्राज्यवादी टाईम्सच्या धोरणांत मुख्य भाग राष्ट्रीय चळवळी करणाऱ्या स्वातंत्र्येच्छु समाजाची निंदा करणें हा होय. आणि बंगालच्या फाळणीनंतर जी प्रचंड राष्ट्रीय चळवळ हिंदुस्थानांत झाली तिचें समालोचन करून बातमीपत्रें पाठविण्याकरितां चिरोलसाहेबांना इकडे पाठविण्यांत आलें होतें. वास्तविक चिरोलसाहेबांना एकहि देशी भाषा बोलतां येत नव्हती. आणि इतर वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांच्या रीतीप्रमाणें हे समाजांत शिरून निरनिराळ्या मतांच्या लोकांच्या गांठी घेऊन बातमीपत्रें लिहावीं तशीं लिहीत नसत. त्यांचा भर मुख्यतः सेक्रेटरियटमधील कागदपत्रांचें रेकार्ड, पोलिसांचे रिपोर्ट व प्रमुख अधिकाऱ्यांशीं मारलेल्या शिळोप्याच्या गप्पा यांवर असे. त्यांतूनहि प्रस्तुतच्या खेपेंत त्यांना एक मोठेंच घबाड लाधलें होतें. ते म्हणजे कोल्हापुरचे छत्रपति महाराज. हिंदुस्थानांतील सर्व असंतोषाचें मूळ पुण्याच्या एका 'बामणां'त आहे हें त्यांचें मुंबई सरकारचें आणि करवीरच्या छत्रपतींचें अनुमान जुळल्यामुळें त्यांनीं या

खेपेस लिहिलेल्या बातमीपत्रांकरितां मुख्यतः मुंबई सरकारच्या पोलिटिकल खात्याचा आश्रय केला, पण त्याहीपेक्षां त्यांना मोठा आधार कोल्हापूर दरबारचे नोकर भास्करराव जाधव, प्रो. डोंगरे आणि दिवाण सबर्नीस यांचा मिळाला. मुख्य काम टिळक व केसरी यांच्याविरुद्ध तिखटमीठ लावून हकीकती सांगावयाच्या व जितके वाईट अप्रामाणिक हेतु टिळकांवर लादतां येतील तितके लादावयाचे हें होतें. अर्थात् भाडोत्री सरकारी नोकराकडून हें काम होण्यासारखें नव्हतें, येथें " जातीचेच पाहिजे " होते. व हें काम जाधवराव व डोंगरे यांनीं स्वतःच्या घरचें समजून केलें. कोल्हापूर दरबारानें व मुंबई सरकारानें पुण्या-मुंबईतील लोकांकडून केसरी मराठ्याच्या वर्षवार फायली मिळविल्या व त्यांतील शेलके उतारे काढून त्याचीं इंग्रजी भाषांतरें करून चिरोलसाहेबांना दिलीं. खासगी भेटींत टिळकांचे हेतु समजावून सांगितले. त्यांच्या चळवळीवर द्वेषदृष्टीचा प्रकाश पाडला. आणि अशा रीतीनें चिरोलसाहेबांच्या ग्रंथाची म्हणजे प्रारंभीं टाईम्सला लिहिलेल्या बातमीपत्रांची पूर्वतयारी करून दिली. पुढें टिळकांनीं फिर्याद केल्यावर मुंबई सरकारचें पोलिटिकल खातें आणि डोंगरे व जाधवराव यांना चिरोलसाहेबांतर्फे साक्षी देऊन पूर्वीं केलेलें काम निस्तरावें लागलें. न निस्तरून सांगतात कोणाला? कारण जाधवराव व डोंगरे यांनीं करवीर सरकारच्या उदार आश्रयानें चिरोलसाहेबांच्या पुस्तकाचें भाषांतर करून छापविलें होतें. आणि टिळकांची फिर्याद चिरोलसाहेबांवर शेकली असती तर ती पुढें त्यांच्यावरहि शेकल्याशिवाय राहती ना! म्हणून हें पुढचें 'श्राद्ध सव्यापसव्य' वांचविण्याकरितां यांना 'आधीं बाप दाखवावा' लागला. असो.

टाईम्स, चिरोल व त्यांचे सहाय्यक या सर्वांचा संबंध या प्रकरणांत येत असल्यामुळें त्यांच्याविषयीं हा प्रास्ताविक उल्लेख केला आहे. परंतु आणखी मुद्याच्या एकदोन गोष्टी सांगणें जरूर आहे त्या सांगतों. टाईम्सपत्राचें धोरण कोणतें हें वर सांगितलेंच आहे. पण हें धोरण त्याच्या अंगाशीं पूर्वीं अनेकदां आलेलें होतें. पार्नेल केसमध्यें बनावट पत्रें टाईम्सनें छापलीं व तीं बनावट ठरल्यावर त्याला खालीं पहावें लागलें. त्याचे बातमीदार चिरोलसाहेब यांचीहि वृत्ति अत्यंत उद्दामपणाची असून तिजबद्दल त्यांना हिंदुस्थानांत पूर्वीं एकवेळ अद्दलहि घडली होती. तिचा प्रकार असाः—

दिल्ली दरबारची हकीगत बातमीदार म्हणून लिहून पाठविण्याला चिरोलसाहेब विलायतेहून १९०३ सालीं इकडे आले होते. ते प्रवास करीत असतां गाडी साहरणपूर स्टेशनवर थांबली. त्या दिवसांत प्लेग तपासणीचें तें एक ठाणें होतें. आणि डॉक्टर लोकांना सर्व प्रवाशांची तपासणी करण्याचा हुकूम होता. इतर प्रवाशांची तपासणी करतां करतां हिंदी डॉक्टर चिरोलसाहेबांच्या डब्याशीं आला आणि तुम्ही कोठून आलां असें विचारून नाडी पाहण्यासाठीं त्यानें चिरोलसाहेबांच्या अंगाला स्पर्श केला. साहेबमजकुरांना ही गोष्ट न खपून ते डॉक्टरसाहेबांना ठोंसे चढवूं लागले. जवळचा पोलिस मध्यें पडला व त्यानें डॉक्टर आहेत असें सांगितलें. तेव्हां चिरोलसाहेबांनीं आपल्या नांवाचें कार्ड काढून त्याला दिलें आणि 'थांब तुझा आतां रिपोर्ट करतों' अशी उलट डॉक्टरलाच धमकी दिली. पुढें डॉक्टरनें फिर्याद केल्यावरून चिरोलसाहेबांना समन्स लागून कोर्टांत हजर राहण्याची पाळी आली. चिरोलसाहेबांनीं हें संकट टाळण्याकरितां लॉर्ड कर्झनसाहेबांना मध्यस्थी करण्याची विनंति केली. पण तीही फुकट जाऊन त्यांनीं कोर्टांत फिर्यादीची लेखी माफी मागितली! चिरोलसाहेब हे त्यावेळीं इतके प्रख्यातीला आलेले नव्हते. पण पुढें त्यांनीं आपले लेखांचे पराक्रम केले तेव्हां सात आठ वर्षांपूर्वी झालेली ही गोष्ट पुष्कळांच्या स्मरणांतून गेली होती!

ताईमहाराज प्रकरणांत टिळकांनीं कसें वागावयास पाहिजे होतें याविषयीं कित्येक लोकांकडून कसे आक्षेप घेण्यांत येत होते हें त्या प्रकरणांत आम्हीं नमूद केलेंच आहे. तो वाद अखेर टिळकांनीं जिंकला. तरीहि कांहीं आक्षेप घेणारे उरलेच. मग चिरोल केससारख्या प्रकरणांत टिळक कोर्टांत गेले याबद्दल आक्षेप घेणारे लोक प्रारंभीं तर होतेच व निकाल टिळकांविरुद्ध झाल्यावर त्या लोकांची संख्या वाढली यांत आश्चर्य नाहीं. आमच्या माहितीप्रमाणें दाजीसाहेब खरे यांनीं ही फिर्याद तुम्ही विलायतेंत लावूं नका असा सल्ला टिळकांना दिला होता. पण टिळकांनीं तो मानला नाहीं. याचें कारण टिळकांची दृष्टि खरे यांच्याहून थोडी वेगळी होती. अब्रुनुकसानीचीं निरनिराळीं वाक्यें हे निरनिराळे मुद्दे म्हणून कोर्टानें काढले तर निदान एक दोन मुद्यांवर आणि तेंहि मुख्य मुद्यावर आपल्यासारखा निकाल होईल अशी टिळकांना आशा वाटत होती. ही त्यांची अपेक्षा न्या. डार्लिंग यांनीं फसविली व सगळे मुद्दे एकवट करून ज्यूरीकडून एकेरी

निकाल मागितला! पण दुसरी गोष्ट अशी कीं, ताईमहाराज प्रकरणांत प्रीव्हि कौन्सिलनें मुंबई हायकोर्टाचा ठराव फिरविला या गोष्टीनें टिळकांना सहजच आशा उत्पन्न झाली कीं, चिरोल प्रकरणांतहि आपणांला जय कां न मिळावा? डार्लिंगसारखा न्यायाधीश भेटेलच अशी कल्पना त्यांना असण्याचें कारण नव्हतें. इंग्रज सरकाराविरुद्ध टिळक कितीहि लिहित बोलत असले तरी इंग्लंडांतील इंग्रज हा व्यक्तिशः मोठा चांगला असतो अशी त्यांची समजूत होती. आणि 'हेंच चा शहाण्याचें वेडेपण' असें म्हणून या उदार मताबद्दल त्यांची थट्टा करणारे व टर उडविणारेहि कांहीं लोक त्यांच्या मित्रमंडळींत होते. पण एकदां मनानें एखादी गोष्ट घेतली म्हणजे मग त्या बाजूनेंच सर्व कांहीं दिसूं लागतें. राजकीय स्वरूपाच्या खटल्यांत न्याय मिळत नसेल, पण हा तर दिवाणी खाजगी दावा. ज्यूरीला टिळक काय माहीत! आणि असले तरी ते कीर्तिमान अशीच त्यांची समजूत असावी. चिरोलसाहेबाबद्दल ज्यूरीचा अनुकूल पूर्वग्रह असण्याचें कांहींच कारण नाहीं. फिर्याद खासगी बेअब्रूची असल्यामुळें सरकारचा प्रेष विलायती ज्यूरीपर्यंत पोंचणार नाहीं. अशी समजूत टिळकांनीं आपल्या मनाशीं केली होती.

(२) पूर्व तयारी

ता. १४ ऑक्टोबर स. १९१६ च्या पत्रांत टिळक सॉलिसिटर यांना लिहि-तात, "माझ्या साक्षीबद्दल मीं तुम्हांस पूर्वी कळविलेंच आहे. मी स्वतः विला-यतेस येऊन ज्यूरीपुढें हजर राहणार. येथें माझी साक्ष व्हावी अशी इच्छा नाहीं. आणि मी स्वतः आल्यावर माझ्याकरितां कमिशन कशाला! चिरोलसाहेबांना बचाव करण्याचें माझ्या दृष्टीनें कांहींच साधन नाहीं. आपण काढलेल्या सहा मुद्यांवर त्यांना प्रत्यक्ष व तोंडी असा पुरावा काय मिळणार? संभावित साक्षीदार कोणी येईल असें वाटत नाहीं. कारण त्याला कांहीं तरी खरें किंवा खोटें सांगायाला यावें लागणार. एखादा कोणी हलका मनुष्य आला तर उलट तपासणींत त्याची फजीती होईल. खुनासारख्या बाबतींत माझा संबंध पोंचतो असा कोणता पुरावा त्यांच्याजवळ असणार? असता तर तो पुढें आल्याशिवाय कसा राहता! येऊन जाऊन त्यांची भिस्त केसरी मराठा वगैरे पत्रांचे अंक दाखल करण्यावर. या पत्रांतील लेखांनीं अस्वस्थतेचें वातावरण निर्माण केलें आणि त्या वातावरणामुळें खून झाले असें चिरोलसाहेब दाखवूं पहाणार! पण हा

शुद्ध दूरान्वय होय. कमिशन आल्यानें एक तऱ्हेची अडचण मात्र होईल ती अशी कीं, लागू गैरलागू याविषयीं हरकत आम्ही घेऊं पण हुजत घालावी लागणार. आणि कमिशनर म्हणेल कीं फक्त पुरावा दाखल करून घेण्याचें काम माझें. ग्राह्याग्राह्य तें कोर्ट पाहील. मी तुम्हांला ६०० पौंड पूर्वींच पाठविले आहेत. कमिशन निघालेंच तर तुमचा कोणी प्रतिनिधि येण्याची गरज आहे कीं नाहीं हें मीं अजून ठरविलें नाहीं." वरील उताऱ्यावरून टिळकांची खटल्याविषयीं कल्पना काय होती हें कळून येईल. पण या बाबतींत जसा त्यांचा अदमास चुकला तसा खर्च किती लागेल याहि बाबतींत तो चुकला. कमिशन नेमलें जाणार नाहीं आणि स्वतः टिळक ज्यूरीपुढें जाऊन हजर झाले म्हणजे नुसते वर्तमानपत्रांचे अंक दाखल करणें इतकेंच काम उरेल अशी त्यांची समजूत असावी. पण ती चुकीची ठरली. प्रीव्हि कौन्सिलकडे अपिलें जातात त्यावरून विलायतच्या खर्चाचा अंदाज कोणीं सांगितला असेल. पण हें काम अपिलाचें नसून अव्वल मुकदम्याचें पुराव्याचे कमिशनचें असें होतें. टिळकांच्या मुंबईच्या सॉलिसिटरनीं कमिशनच्या खर्चाचा अंदाज सुमारें सहा हजार रुपये इतकाच केला होता तात्पर्य, फार तर पाऊण लाख रुपयेपर्यंत एकंदर तयारी ठेवली म्हणजे खर्चाचें कलम भागेल असें टिळकांना वाटत होतें. पण अशा खटल्याचा अनुभव कोणालाच नसल्यानें हिशेब चुकला आणि प्रत्यक्ष खर्च तीन लक्ष आला!

चिरोलसाहेबांच्या पुस्तकांतून बेअब्रुकारक म्हणून टिळकांनीं सुमारें तीस वाक्यें निवडून काढलीं होतीं. तीं अर्थात् सर्व सारख्याच दर्ज्याचीं नव्हतीं. कांहींत बेअब्रु उघड तर कांहींत ती प्रच्छन्न होती. कांहींत स्पष्टोक्ति तर कांहींत व्यंग्यार्थ होता. कांहींत अत्याचारासारख्या गुन्ह्याशीं टिळकांचा संबंध जोडण्यांत आला होता तर कांहींत त्यांच्या खासगी चारित्र्यावर अप्रामाणिकपणाच्या आरोपाचे शिंतोडे उडविले होते. पुढें चिरोलसाहेबांच्या बॅरिस्टरांनीं मधून मधून टिळकांना असें विचारलेंच कीं, "अहो हें पाहिलेंत कां पुस्तकांतील वाक्य ? यांत तुम्हाला नांवें ठेविलीं आहेत. पण तुम्हीं त्याच्याविषयीं तक्रार केली नाहींत व त्याविषयीं मुद्दा काढविला नाहींत. तर मग असेंच समजावयाचें काय कीं तुम्ही वगळलेल्या या व अशा वाक्यांतून जी तुमची निंदा करण्यांत आली आहे ती तुम्हाला मान्य आहे! तिच्याविषयीं तुमची कांहीं तक्रार नाहीं ? " पण कोणतीं वाक्यें घ्यावीं हें

ठरविणें एक प्रकारें कठीणच होतें. कारण फार घेतली तर तें जसें बाधक तसेंच थोडीं घेतली तर तेंहि बाधक होणार होतें. म्हणून टिळकांनीं मध्यम मार्ग स्वीकारला.

टिळकांच्यातर्फें त्यांचे सॉलिसिटर डौनर जॉनसन यांनीं ता. १ आक्टो-बर १९१५ रोजीं चिरोलसाहेबांना फिर्यादीची नोटीस दिली. तींत असें लिहिलें आहे कीं, " तुमच्या पुस्तकांत टिळकांना बदनामीकारक असा मजकूर आला आहे. त्यांतील जो भाग खरा किंवा जी टीका रीतीची असेल तिच्याबद्दल त्यांचें कांहीं म्हणणें नाहीं. पण त्यांतील अनेक विधानें खोटीं आहेत. म्हणून त्यासंबंधाची टीका निराधार आहे. टिळक तुरुंगांत असल्याकारणानें त्यांना या पुस्तकाचा प्रतिकार यापूर्वीं करतां आला नाहीं. म्हणूनच ही नोटीस देण्याला इतका उशीर झाला. " यानंतर सॉलिसिटर यांनीं ५।६ सदराखालीं पुस्तकांतील बेअब्रुकारक विधानें निर्दिष्ट केलीं आहेत व पुढें असें लिहिलें आहे कीं, " तुमच्याविरुद्ध फिर्याद करावी लागली तर त्यांत नुकसानभरपाईदाखल स्वतःकरितां रक्कम मिळवावी असा टिळकांचा हेतु नाहीं. तर फक्त त्यांच्यावर आणलेल्या बेअब्रुकारक विधानांचें व त्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या प्रतिकूल लोक-मताचें परिमार्जन करावें इतकाच आहे. तरी तुम्ही खालीं लिहिलेल्या गोष्टी मान्य करण्यास तयार आहां कीं नाहीं कळवावें.

१. उपरिनिर्दिष्ट विधानें परत घ्यावीं व तीं केल्याबद्दल आम्ही सांगूं त्या रीतीनें टिळकांची माफी मागावी व आम्ही सांगूं त्या वर्तमानपत्रांत ती छापावी.

२. वरील विधानांच्या दुरुस्त्या व माफी हीं त्यांत लक्षांत येण्यासारख्या जागीं घातल्याशिवाय पुस्तकांची विक्री यापुढें करूं नये.

३. तुमच्या आमच्या विचारें ठरेल ती रक्कम तुम्हीं इंडियन वॉररिलीफ फंडाला द्यावी.

तुमचें पुस्तक छापून प्रसिद्ध होऊन बरेच दिवस झाले. म्हणून टिळक हे तुम्हाला मुदत देण्याला तयार आहेत. पण तीन आठवड्यांच्या आंत तुम्हीं समाधानकारक उत्तर न दिलें तर आम्ही लंडन येथील न्यायकोर्टांत रीतसर फिर्याद मांडू.

यावर चिरोलसाहेबांच्या सॉलिसिटरनीं समाधानकारक उत्तर न दिल्यानें टिळकांच्या सॉलिसिटरनीं ता. २७ आक्टोबर १९१६ रोजीं समन्स मागितलें. व

ता. १४ नव्हेंबर रोजीं फिर्याद दाखल केली. त्यावर ता. ३ मार्च १९१६ रोजीं कैफियत दाखल झाली. पुढें बरेच दिवसपर्यंत उभयपक्षांच्या सॉलिसिटर्समध्यें उलट सुलट लेखी प्रश्न विचारले गेले. पुराव्यांत दाखल करण्याच्या कागदासंबंधाची माहिती व प्रत्यक्ष कागदपत्रहि एकमेकांस देण्यांत आले. या कामाला बरेच दिवस लागले. कारण भाषांतराचे कागद पुष्कळ होते. वर निर्दिष्ट केलेल्या सवालपट्या व कागद पाहणें, दाखविणें यांचा हेतु असा असतो कीं, एकमेकांच्या कबुल्यांनीं जितके मुद्दे उडून जातील तितके जावे आणि कबुल्यांनीं उडून न जाणारे असे जितके मुद्दे उरतील तितक्याच गोष्टी पुराव्यानें कोर्टांत प्रत्यक्ष शाबित व्हाव्या. टिळकांना चिरोलसाहेबांकडून आलेली सवालपट्टी फिर्याद दाखल झाल्यापासून सुमारें दीड वर्षानें बजावण्यांत आली. त्याला टिळकांचीं उत्तरें लवकरच गेलीं. तथापि इकडे पुराव्यासाठीं कमिशन येऊन परत जाऊन सर्व कागदपत्र छापून झाल्यानंतर कोर्टाच्या सोयीप्रमाणें तारीख लागली त्याला १९१९ साल उजाडलें.

चिरोल यांच्यातर्फे टिळकांना जी सवालपट्टी काढण्यांत आली तिजमध्यें अत्याचारासंबंधानें टिळकांच्या अंगीं गुन्ह्याचा संपर्क व संसर्ग लावण्याच्या हेतूनें जे प्रश्न विचारण्यांत आले होते व त्यांचीं जीं उत्तरें टिळकांनीं लेखी दिलीं तीं या खालीं दिलीं आहेत.

प्र०—१९०५ किंवा १९०७ सालीं कोल्हापूर येथें शिवाजी क्लबाच्या सभांना तुम्ही हजर होतां कीं नाहीं ? **उ०**—या शिवाजी क्लबाच्या सभांना मी कधींहि हजर नव्हतों.

प्र०—कोल्हापूरच्या प्रसादे व पाध्ये या नांवाच्या मनुष्यांना कोल्हापुरास १९०७ सालीं मे जूनच्या सुमारास शिक्षा झाली होती कीं नाहीं ? आणि त्यांचा व तुमचा एकत्र फोटो काढलेला आहे कीं नाहीं ? **उ०**—माझी व प्रसादे आणि पाध्ये यांची ओळख नाहीं. आणि त्यांना शिक्षा झाली कीं नाहीं हेंहि मला माहीत नाहीं. इतर अनेक मंडळींसह माझे शेंकडो ठिकाणीं फोटो काढण्यांत आलेले आहेत. त्यांपैकीं एकाद्यांत प्रसादे व पाध्ये असतील कीं नाहीं हें मी कसें सांगूं ? अशा प्रकारचा फोटो मला अद्याप कोणीं दाखविलेला नाहीं.

प्र०–विजापूरकर यांना कोल्हापूर येथें १९०९ सालीं शिक्षा झाली होती कीं नाहीं ? आणि त्यांचा व तुमचा एकत्र फोटो काढलेला आहे कीं नाहीं ? तसेंच त्यांचा व तुमचा स्नेह होता कीं नाहीं ? **उ०**—विजापूरकरांचा व माझा चांगला

परिचय आहे. त्यांचा व माझा एखाद्या ठिकाणीं एकत्र फोटो काढलेला असेल. तो दाखविल्यास मी नक्की सांगेन. १९०९ सालीं मी मंडाले येथें होतों व त्या सालीं त्यांना शिक्षा झाली होती, असें मी १९१४ सालीं परत आल्यावर ऐकिलें.

प्र०—बी. जी. मोडक याला १९११ सालीं कोल्हापुरास व १९०९ सालीं मुंबईस शिक्षा झाली कीं नाहीं ? त्यांचा व तुमचा एकत्र फोटो काढलेला आहे कीं नाहीं ? **उ०**—मोडकांची माहिती आहे. एकत्र फोटो काढल्याचें लक्षांत नाहीं. दाखविल्यास सांगू शकेन. त्यांना शिक्षा झाली हेंहि मीं १९१४ सालीं सुटून आल्यावर ऐकिलें.

प्र०—सावरकर, भट वगैरे मंडळी नाशिक येथील मित्रमेळ्याचे १९०५ सालीं सभासद होते कीं नाहीं ? १९०९ सालीं त्यांना शिक्षा झाल्या कीं नाहीं ? १९०६ सालीं तुम्ही नाशिकास गेलां तेव्हां त्या मेळ्यापुढें कांहीं व्याख्यानें दिलीं कीं नाहीं ? व या लोकांशीं संबंध ठेविला कीं नाहीं ? **उ०**—१९०६ सालीं मी नाशिकास गणपति उत्सवाकरितां गेलों होतों व तेथें हिंदुमुसलमान समाजापुढें व्याख्यानें दिलीं. मित्रमेळ्याकडे पानसुपारीला गेलों होतों. व्याख्यानाकरितां नाहीं. त्यावेळीं सावरकर भट यांपैकीं कोणासहि शिक्षा झाली नव्हती. अमुकच लोक मित्रमेळ्याचे सभासद होते अगर नव्हते हें मला नक्की सांगतां येणार नाहीं. त्यांना शिक्षा झाल्याचें मीं १९१४ सालीं ऐकिलें. नाशिकास मीं मित्रमेळ्याला भेट दिली तेव्हां त्यांना मीं सदुपदेशाचा बोध केला व कायदेशीर रीतीनें वागण्याबद्दल निक्षून सांगितलें. यापलीकडे त्यांचा माझा अधिक संबंध नव्हता.

सवाल जबाब व कागदतपासणी उलटसुलट झाल्यावर पुराव्याकरितां कमिशन इकडे आलें. कमिशनचें काम मि. खंडाळावाला यांच्यापुढें मुंबई हायकोर्टांत चालू होतें. टिळकांतर्फें करंदीकर बखले वगैरे काम चालवीत होते. चिरोलसाहेबांनीं बिनिंग हे बॅरिस्टर दिले होते. या साक्षी गुप्तपणें व्हाव्या कीं प्रसिद्धपणें व्हाव्या याची चर्चा होऊन कमिशनरनें त्या गुप्तपणें व्हाव्या असा निकाल दिला. फक्त पक्षकार, वकील व त्यांचे कारकून इतक्यांनाच हजर राहण्याची परवानगी देण्यांत आली. प्रथम प्रतिवादीतर्फे त्रेचाळीस साक्षीदार तपासण्यांत येऊन चारशें त्रेचाळीस निशाणीचे कागद दाखल करण्यांत आले. त्यानंतर वादी टिळक यांच्यातर्फे अठरा साक्षीदार तपासण्यांत येऊन एकशें एकोणचाळीस निशाणीचे कागद दाखल कर-

ण्यांत आले. स्थूलमानानें सांगावयाचें तर प्रतिवादीचे साक्षीदारांत केसरी, काळ, राष्ट्रमत, या पत्रांतील उताऱ्यांचें भाषांतर, कोल्हापूर येथील टिळकांचीं व्याख्यानें, टिळकांचे फोटो, कोल्हापूर हद्दींतील घडलेले खरे खोटे राजकीय गुन्हे, खुनाचे कट दरवडे यासंबंधाचे कागदपत्र दाखल करणारे लोक, नाशिक प्रकरणांतील जॅक्सनच्या खुनासंबंधानें कबुल्या जाबजबाब वगैरे कागद दाखल करणारे लोक, आणि चाफेकर बंधूंचे कबुलीजबाब वगैरे पुण्यांतील प्रकरणासंबंधीं कागद दाखल करणारे लोक असे होते. तसेंच नाशिक प्रकरणांतील कटाची हकीगत सांगणारा गणू वैद्य, भास्करराव जाधव (कोल्हापूरचे डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट), त्यांचे बंधु गोविंदराव जाधव आणि कोल्हापूर येथील माजी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर प्रो. डोंगरे असे मुख्य साक्षीदार होते. पण याशिवाय काळ पत्रासंबंधानें शिवराम महादेव परांजपे, केसरी–मराठा संबंधानें केळकर आणि कांहीं लोकांच्या ओळखीसंबंधानें टिळकांचे कारकून यशवंतराव कुलकर्णी इत्यादि लोकांच्याहि साक्षी झाल्या. टिळकांतर्फे साक्षी झाल्या त्यांत गोरक्षणसंबंधीं कागदपत्र, ज्ञानप्रकाश, टाइम्स ऑफ इंडिया, सुधारक, हिंदुपंच या पत्रांचे अंक दाखल करणारे लोक, चिरोलसाहेबांना सरकारची मदत कशा प्रकारची होत आहे हें दाखविणारे अधिकारी, कांहीं मराठी पुस्तकें दाखल करणारे लोक, टाईम्स पत्रानें टिळकांची मागितलेली माफी शाबीत करणारा अंक दाखल करणारा टाईम्सचा नोकर, कोल्हापूरच्या महाराजांनीं छापविलेलीं कांहीं गुप्त पुस्तकें दाखल करणारे नगरचे मिशनरी छापखानेवाले इत्यादि होते. कमिशनच्या कामाला ता. ११ जुलै रोजीं सुरवात झाली व ता. २९ ऑगस्ट रोजीं कमिशनचें काम संपलें.

(३) कमिशनपुढील पुरावा

कमिशनपुढें पुरावा झाला त्यांतील कांहीं भाग खालीं दिला आहे.

भास्करराव जाधव हे कोल्हापूर येथें १९०६ ते १९१० पर्यंत डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट होते. त्यांच्या साक्षीचा सारांश असा:—

या साक्षींत निशाणी ३६०–६१–६२ व ६३ या व इतर कांहीं लेखांचीं भाषांतरें या खटल्याकरितां मींच तयार करून दिलीं. निशाणी ११ चें मि. बोवेन यांच्या सांगण्यावरून भाषांतर केलें. बोवेन हे मला कागद देत व त्यांच्या नकला मी करीत असें. निशाणी ११ ही मात्र मला कोल्हापुराकडूनच मिळाली व हा महत्त्वाचा दस्तऐवज असल्यामुळें मी स्वतः तो कोल्हापु-

राहून घेऊन गेलों. चिरोलसाहेब कोल्हापुरास आले तेव्हां दिवाण सबनीस यांनीं मला त्यांना भेटावयास सांगितलें. चिरोलसाहेबांनीं मला या खटल्यांत मदत करण्यासंबंधीं विचारलें व मीं त्यांस कबूल केलें. चिरोलसाहेबांना मदत करीत असतांहि मला माझा पगार व भत्ता नेहमींप्रमाणें मिळत होता. मी इतर कामेंहि करीत होतों.

प्रो. डोंगरे हे करंदीकर यांच्या उलट तपासणींत म्हणाले:—मला रावबहादूर ही पदवी १९१३ सालीं मिळाली. ती मिळण्याला सरकारची मीं मोठीशी सेवा केली आहे असें नाहीं. लॉर्ड सिडेनहॅम यांच्या भाषणाचीं भाषांतरें मीं केलीं आहेत. कोल्हापूर सरकारनें या पुस्तकाचे कामीं द्रव्यसाहाय्य केलें. मी रावबहादूर होण्यापूर्वी चिरोल यांच्या पुस्तकाचें भाषांतर माझ्याकडून झालें. मी शाळाखात्यांतील अधिकारी असलों तरी शाळाखात्यासंबंधीं अगर अस्पृश्य वर्गासंबंधीं एकादें पुस्तक मीं अजून लिहिलें नाहीं. चिरोलसाहेबांच्या पुस्तकाचें भाषांतर करण्याला सुरवात केल्यापासून अवघ्या चार महिन्यांत तें मीं छापून प्रसिद्धहि केलें. या पुस्तकाच्या ३०० प्रति कोल्हापूर सरकारनें विकत घेतल्या. कोल्हापूर दरबार व त्यांचे अनेक संस्थानाधिपति मित्र यांनीं मदत केल्यामुळें पुस्तकाचा खर्च भरून आला. पण इतकेंहि करून २००० पैकीं एक हजार प्रति शिल्लक राहिल्या व फायदा काडीचाहि झाला नाहीं. भाषांतराचें काम मी, प्रो. लट्टे व जाधव वगैरेंनीं केलें. परंतु त्याची सर्व जबाबदारी एकट्या माझ्यावरच आहे. प्रस्तावनेंत स्वतःचा मीं बहुवचनी उल्लेख केला आहे पण तो केवळ संवईनें. टिळकांचा उल्लेख मीं पुस्तकांत एकवचनी केला आहे. मी स्वतः चिरोलसाहेबांकडून भाषांतर केल्यानंतर अगर तें प्रसिद्ध करण्यापूर्वी परवानगी विचारली नाहीं. कदाचित् लट्टे यांनीं परवानगी मिळविली असेल पण अशा कामीं परवानगीचें इतकें महत्त्वच आहे असें आम्हांला वाटलें नाहीं. चिरोलसाहेब १९१६ च्या सुमारास कोल्हापूरला आले होते त्यावेळीं माझ्या भाषांतराबद्दल मी त्यांना बोललों नाहीं. त्यांना तें परस्पर समजलें असेल. या भेटींत साक्ष देण्याबद्दल चिरोलसाहेबांनीं मला विचारिलें व मीं त्यांस कबूल केलें. मार्च १९१६ पासून सुमारें ७–८ महिने मी त्यांस मदत करीत आहें व या सर्व मुदतींत मला कोल्हापूर दरबारकडून वेतन मिळत आहे. खटल्याकरितां लागणारे उतारे मीं काढले व स्वदेशी, स्वराज्य, शिवाजी उत्सव व राजद्रोही चळवळ

यासंबंधींच्या टिपणी तयार केल्या. चिरोलसाहेबांच्या सांगण्यावरून मी त्यांना मदत केली. त्यांच्यावर जें संकट आहे तें माझ्यावरहि आहे असें मला वाटत नाहीं. कारण नुसत्या भाषांतरानें मी टिळकांची बेअब्रू काय करणार ? माझें भाषांतर अस्सलाहून ठिकठिकाणीं वेगळें व बरेंच स्वैर आहे हें मी कबूल करतों. तसेंच मुळांत कित्येक ठिकाणीं त्याला आधार नाहीं. टिळकांचें चित्र मी भडक रीतीनें काढलें असल्याचा संभव आहे. मूळ इंग्रजी पुस्तकांत लजपतराय बिपिनचंद्रपाल महादेव गोविंद रानडे यांच्यापाठीमागें मिस्टर असें बहुवचनी उपपद आहे. तथापि अमक्याचा उल्लेख एकवचनी, अमक्याचा बहुवचनी मीं भाषांतरांत कां केला याचें कारण मला सांगतां येणार नाहीं.

प्र०—हें पहा डोंगरे थोडा वेळ लागला तरी घ्या. परंतु या ६०० पानांत टिळकांचा तुम्हीं बहुवचनानें एकदां तरी कोठें उल्लेख केला असल्यास काढून दाखवा. **उ०**—मला असें करण्याची इच्छा नाहीं.

प्र०—तुमच्या भाषांतराचें पहिलें पान काढा. चिरोलसाहेबांची प्रत्यक्ष भीष्माशीं तुम्हीं तुलना केली आहे. याचा अर्थ काय तो सांगाल काय ? **उ०**—भीष्म हा आजन्म ब्रह्मचारी असून एक शूर सेनापति होता.

प्र०—अर्थात् युद्धाखेरीज इतर केव्हांहि त्यानें कोणावर हात टाकला नसेल? **उ०**—तें मला कांहीं माहीत नाहीं. पण प्रस्तावनेंत मीं चिरोलसाहेबांचा उल्लेख महानुभाव अगर महात्मा असा केला आहे.

प्र०—विनाकारण अत्याचार करून मागाहून क्षमा मागण्याची पाळी येणारालाहि तुम्ही महात्माच म्हणाल काय ? चिरोलसाहेबांवरच हिंदुस्थानांत १९०३ सालीं असा अतिप्रसंग केल्याबद्दल माफी मागण्याची पाळी आली होती हें तुमच्या स्मरणांत नाहींसें दिसतें. **उ०**—तुम्ही म्हणतां त्या प्रसंगाबद्दल मला माहिती नाहीं.

वेदोक्ताबद्दल डोंगरे यांनीं कबूल केलें कीं, वेदोक्त प्रकरणांत व्यक्तिशः छत्रपतिसरकाराविरुद्ध टिळकांनीं लिहिल्याचें मला दाखवितां येणार नाहीं. किंबहुना शिवाजीच्या वंशजांना वेदोक्ताचा अधिकारच आहे असें टिळक म्हणत होते असें मला वाटतें.

जॉन वुइल्यम कॅंबल सेक्रेटरी मिशन प्रेस मुंबई—यांची साक्ष झाली. १९१३ सालापूर्वीं यांच्या संस्थेचा एक छापखाना कोल्हापुरला होता. कोल्हा-

उघडकीस आणतां येत नाहीं अशी जोराची हरकत बिनिंग यांनीं घेतली. व सांगितलें कीं वाटेल तर सील करून हा गुप्त पत्रव्यवहार प्रीव्हि कौन्सिलकडे पाठवा. ते निकाल देतील. पण टिळकांना हा पत्रव्यवहार दाखविण्याला आम्ही तयार नाहीं.)

रॉबर्टसन यांनीं असें सांगितलें कीं, नाशिक केस खेरीज इतर साक्षीदारांच्याकडेहि संधान लावण्याला पोलिस अधिकाऱ्यांना सरकारनें सांगितलें होतें. तसेंच चिरोलसाहेबांच्या वतीनें म्हणून हिंदुस्थानाबाहेरील सेल्बी, जॉइल्स व प्रायर या साहेबांनाहि सरकारनें साक्ष देण्यासंबंधीं विचारलें. यांचीं व इतरांचीं नांवें कोणीं सुचवलीं तें विचारूं नका. अशा गोष्टी उघडकीस न आणण्याचा आम्हांला कायद्यानें हक्क आहे. फक्त हीं तीन नांवें सांगण्याबद्दलच मला सरकारची परवानगी होती.

प्र०—सरकारनें या खटल्यासंबंधीं पुरावा गोळा करण्याकरितां ठिकठिकाणच्या कलेक्टरांना लिहिलें होतें काय? तसेंच शाळांचे हेडमास्तर, डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन याहि लोकांना चिरोलसाहेबांचे मुखत्यार (एजंट) म्हणून सरकारनें लिहिलें काय? (या प्रश्नांना बिनिंगसाहेबानीं हरकत घेतली.) **उ०**—होय. अलबत, माझ्या समजुतीप्रमाणें सरकारनें चिरोलसाहेबांचे मुखत्यार अगर एजंट अशाच नात्यानें या कामीं वर्तन केलें. दुय्यम अधिकाऱ्यांच्या खर्चाबद्दल बजेटमध्यें खास व्यवस्था नव्हती. तरी मॉंटगॉमरी व त्यांचा कारकून हे तीन महिने येथें मुंबईस स्पेशल ड्यूटीवर होते. त्यांचा व चिरोलच्या सॉलिसिटर्सचा पत्रव्यवहार चाले. मॉंटगॉमरीसाहेबांची नेमणूक चिरोल अगर त्यांचे सॉलिसिटर यांच्या सांगण्यावरून केली नव्हती. हिंदुस्थानसरकारनें सांगितल्यामुळें ती केली. टिळक मागतात त्या पोलिस डायऱ्या सरकारजवळ नाहींत. सरकारच्या हुकमावरून त्यांचा नाश करण्यांत आला आहे. पोलीसनें संग्रह करून जमविलेलें टिळकांचें सार्वजनिक चरित्र मजजवळ आहे. सरकारनें तें छापलें आहे.

शिवराम महादेव परांजपे यांच्या साक्षीचा सारांश असाः—ज्याला तुम्ही जहाल पक्ष असें म्हणतां तें नांव मला संमत नाहीं. मी त्याला स्वदेशी पक्ष असें म्हणेन. मी केसरीचा नियमित वाचक अगर वर्गणीदार नाहीं.

प्र०—स्वराज्य ह्या शब्दानें ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा अभाव असें तुम्ही समजतां काय? **उ०**—असेंच केवळ नाहीं. गव्हर्नर अगर लेफ्टनंट गव्हर्नर असे

अधिकारी त्यांत असूं शकतील. तथापि टिळकांचीं व माझीं राजकीय मत हटकून जुळतील असें नाहीं.

प्र०–पण मुख्य मुख्य विषयासंबंधीं तरी तुमचीं व त्यांचीं मतें जुळत होतीं कीं नाहीं ? उ०–मी कांहींच सांगून स्वतःला बांधून घेऊं इच्छित नाहीं. नाशिकच्या व्याख्यानास टिळक व मी दोघेहि हजर होतों. मीं स्वदेशी व बहिष्काराची शपथ घेतली होती. स्वदेशी बहिष्कार हे तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें मूळ टिळकांनीं काढलेले नाहींत. स्वदेशी ही कल्पना सार्वजनिक काकांनीं काढली आणि बहिष्कार हा वंगभंगांतून निर्माण झाला.

उलटतपासणींत परांजपे यांनीं सांगितलें कीं, काळ पत्राच्या फाइली मीं कोगजे पोलिस ऑफिसर यांस दिल्या. त्यांना त्या चिरोल खटल्याकरितां पाहिजे होत्या. पोलिस ऑफिसर या नात्यानेंच मागत असाल तर फाइली घेऊन जा असें मीं त्यांस म्हटलें व त्यावर पावती लिहून देऊन कोगजे फाइली घेऊन गेले. टिळकांचा अगर केसरीचा माझ्या काळ पत्राशीं कोणत्याहि रीतीचा संबंध नाहीं. टिळकांनीं स्वतः माझ्या पत्रांत कांहीं लिहिलें नाहीं अगर प्रसिद्धीकरतां पाठविलें नाहीं. तसेंच मलाहि कांहीं लिहावयास सांगितलें नाहीं. मग तें त्यांच्या पत्रांत असो अगर माझ्या पत्रांत असो. काळ पत्र हें टिळकांचें मुखपत्र आहे या म्हणण्यांत काडीचाहि सत्यांश नाहीं.

प्र०––ज्या हेतूनें अगर उद्दिष्टानें जें तत्त्व केसरी प्रतिपादन करीत होता त्याचाच फैलाव काळानें केला नाहीं काय ? उ०––नाहीं. माझें पत्र अगदीं स्वतंत्र होतें. केसरी व काळ यानीं संगनमतानें अगर साहचार्यानें कोणतीच गोष्ट कधींहि केली नाहीं.

नरसिंह चिन्तामण केळकर यानीं सांगितलें कीं, टिळकांना पकडल्यानंतर ता. १९ सप्टेंबर १८९७ रोजीं मराठा पत्राचा संपादक म्हणून मीं डिक्लेरेशन केलें.

प्र०—ज्यावेळीं हें काम तुम्हीं अंगावर घेतलेंत त्यावेळीं टिळकांचे व तुमचे विचार जमत असतीलच ? उ०—माझीं मतें मीं स्वतः विचार करून ठरविलेलीं असत. सर्वसाधारण रीतीनें माझे विचार त्यांच्याशीं जुळत असत.

प्र०—टिळकांच्या शिक्षेनंतर पत्राचें धोरण त्यांच्याप्रमाणेंच तुम्हीं ठेवलें असेल ? उ०—पत्राचें धोरण योग्य व इष्ट वाटलें तसें मीं ठेविलें. मला योग्य

वाटेल तें धोरण मीं स्वीकारलें. अमुकच धोरण ठेवा असें टिळकांनीं मला केव्हांच सांगितलें नव्हतें.

यशवंत गणेश कुळकर्णी (टिळकांचे कारकून) यांनीं आपल्या साक्षींत सांगितलें कीं, नाशिकच्या खटल्यांतील ब्रह्मगिरीबोवांना मी ओळखतों.

प्र०— ब्रह्मगिरीबोवा हे टिळकांचे मित्र होते काय ? (टिळकांच्या वकिलांनीं या सूचक प्रश्नाला हरकत घेतली. पण कोर्टानें त्याला परवानगी दिली.)
उ०—नांवानें ते टिळकांना माहित होते व नुसत्या नांवाची ओळखदेख असणाऱ्याला मित्र म्हणतां येईल तर खुशाल म्हणा. अशी नांवांची ओळखदेख असलेलीं टिळकांच्या माहितीचीं हजारों माणसें पुण्यांत आहेत !

टिळकांचें मुंबई सरकारचें सेक्रेटरी रॉबर्टसन यांस पत्र

पुणें, २२-४-१९१७.

चिरोल यांचे विरुद्ध मी लावलेल्या फिर्यादींत प्रतिवादीनें कमिशन मागून घेतलें आहे व हिंदुस्थानांतील साक्षीदार तपासण्याकरितां कमिशनचें काम मुंबईस चालणार आहे.

मला खात्रीलायक बातमीवरून असें समजतें कीं, नाशिकच्या खटल्यांत ज्या साक्षीदारांनीं साक्षी दिल्या त्यांच्यावर पुणें, मुंबई व नाशिक येथील अधिकारी अयोग्य वजन पाडून सदर साक्षीदारांना मथवण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. खाजगी खटल्यांत पोलिसनें अशा तऱ्हेनें लुडबुड करणें हें सर्वस्वीं अयोग्य होय. म्हणून सरकारी अधिकाऱ्यांस असें करण्यास प्रतिबंध व्हावा. सरकार कांहीं या खटल्यांत पक्षकार नाहीं व सरकारी अधिकाऱ्यांनीं अशा रीतीनें चिरोलला मदत केली तर तो सत्तेचा निवळ दुरुपयोग होईल.

टिळकांचें रॉबर्टसन यांस पत्र

पुणें २४ मे १९१७

चिरोलच्या सॉलिसिटर्सनीं सरकारची मदत खाजगी तऱ्हेनें कां मागावी ? त्यांनीं न्यायकोर्टाच्या द्वारेंच ती मिळविणें रास्त होय. ज्या कागदपत्रांच्या नकला चिरोल यांस दिल्या त्याच तुम्ही मला देणार पण तेवढ्यानेंच माझें काम कसें होणार ? वादाचे जे मुद्दे खटल्यांत उपस्थित झाले आहेत त्याबद्दल जे कागदपत्र असतील त्या सर्वांची तपासणी करण्याची मला परवानगी मिळावी.

रॉबर्टसन यांचें टिळकांना उत्तर

पुणें २ जुलै १९१७

तुम्ही म्हणतां तशी सरकारी दप्तराची सर्वसाधारण तपासणी करण्याची परवानगी कोणालाहि देतां येणार नाहीं. नाशिकच्या खटल्यांत ज्यांनीं सरकारतर्फे साक्षी दिल्या त्या तशाच आतांहि देण्यास ती मंडळी तयार आहेत काय इतकेंच पोलिस अधिकाऱ्यांनीं पाहिलें आहे. पण ज्या अर्थी तुम्ही याला हरकत घेतां त्या अर्थी फक्त साक्षीदाराचें नांवगांव पत्ता इतक्यांचीच माहिती यापुढें द्यावयाची असें सरकारनें ठरविलें आहे.

टिळकांचें रॉबर्टसन यांस पत्र

पुणें ५ जुलै १९१७

सरकारी दप्तराची सर्वसाधारण तपासणी (अर्थात् वादाच्या मुद्याबद्दलहि) करतां येणार नाहीं असें तुम्ही लिहितां म्हणून खालील विशिष्ट कागदपत्रांचीच मागणी करित आहें.

(१) दामोदर चाफेकर याचें आत्मचरित्र व ब्रुइनसाहेबापांशीं त्यानें वेळोवेळीं दिलेल्या जबान्या.

(२) नाशिकच्या खुनानंतर दोन तीन महिन्यांतील पोलिस अधिकाऱ्यांच्या डायऱ्या.

(३) नाशिक येथें १९०६ च्या गणपतिउत्सवांत मी गेलों असतां माझ्या हालचालीसंबंधानें रिपोर्ट असलेल्या पोलिस डायऱ्या.

(४) १८९० ते १८९७ व १९०५ ते १९१० मधील वार्षिक अहवाल.

(५) १८८८ ते १९०० या सालांतील गोरक्षण मंडळ्यांसंबंधीं पोलिस रिपोर्ट.

(६) चिरोल यांना दाखविलेले सर्व कागदपत्र.

(७) पोलीसच्या संग्रहीं असलेलें माझें सार्वजनिक चरित्र.

(८) पुणें व नाशिक येथें झालेल्या खुनानंतर तीन महिन्यांच्या आंत पोलीसांनीं पाठविलेल्या बातम्यांचे अहवाल.

(९) १९०१, १९०५ व १९०७ यांमधील कोल्हापूरमध्यें माझ्या घडलेल्या हालचालींचे रिपोर्ट.

निदान इतक्या कागदपत्रांची पहाणी करण्याची परवानगी मिळावी.

रॉबर्टसन यांचें टिळकांना उत्तर

पुणें २८ जुलै १९१७

फक्त चिरोल यांस दाखविलेल्या कागदांच्या नकला नेण्याची अगर पहाणी करण्याची तुम्हास परवानगी देतां येईल. पण तुमच्या पत्रांत तुम्ही मागतां ते सर्व कागदपत्र गुप्त असल्याकारणानें ते पाहण्याची परवानगी तुम्हास देतां येत नाहीं.

टिळकांचें रॉबर्टसन यांस पत्र

पुणें ४ ऑगस्ट १९१७

मीं मागितलेले कागदपत्र दाखवितां येणार नाहींत कारण ते गुप्त आहेत असें तुम्ही लिहितां. पण तुमची हरकत योग्य वा अयोग्य हें ठरविण्याचा अधिकार न्यायकोर्टाचा आहे. तथापि मला एक गोष्ट कळली तर बरें होईल. आपण गुप्त म्हणतां ते कागदपत्र सेक्रेटरी ऑफ स्टेटकडे पाठवावे अगर ते सीलबंद करून कमिशनरकडे पाठवावे. तुमच्या वरील 'गुप्त' पणाच्या हरकतीबद्दल हे कागदपत्र लंडन कोर्टमध्यें गेले म्हणजे प्रीव्ही कौन्सिल काय तें ठरवील. सरकारच्या या हरकतीबद्दल मी कायदेशीर रीतीनें भांडणार आहें. म्हणून मंगळवारीं कोर्टांत हजर राहून कोर्टापुढें तुमचें म्हणणें तुम्हांस मांडावें लागेल. रीतसर समन्स तुम्हास येईलच.

टिळकांचें रॉबर्टसन यांस पत्र

२३ ऑगस्ट १९१७

सरकार व चिरोलचे सॉलिसिटर यांमधील झालेला पत्रव्यवहार दाखविण्यास तुम्ही हरकत घेतां त्याबद्दल मी भांडणार आहें. म्हणून हे कागदपत्र तुम्हास कोर्टांत आणावे लागतील. कारण हरकत घेण्याचा अधिकार तुमचा नाहीं कोर्टाचा आहे.

रॉबर्टसन यांचें टिळकांना उत्तर

२४ ऑगस्ट १९१७

तुमचें ४ ऑगस्टचें पत्र पोंचलें. त्याचें उत्तर असें कीं तुम्ही म्हणतां ती अनंत कान्हेरे याची साक्ष सरकारचे संग्रहीं नाहीं.

कमिशन पुढील कागदपत्र विलायतेस गेले. त्यानंतर टिळकांचे सॉलिसिटर यांनीं त्यांना खालील प्रमाणें पत्र लिहून या पुराव्यासंबंधीं आपला अभिप्राय कळविला. तें पत्र असें:--

सॉलिसिटर डाउनर जॉन्सन यांचें टिळकांना पत्र

लंडन २९ ऑक्टोबर १९१७

तुम्ही जो पत्रव्यवहार मिळवूं शकलां त्यावरून सरकारनें चिरोलसाहेबांच्या सॉलिसिटर्सना फार मदत केली असें उघड दिसतें. सरकारी अधिकाऱ्यांनाहि ती गोष्ट नाकबूल करतां आली नाहीं. नाशिक प्रकरणांतील चिरोल यांच्या तर्फेचे दोन्ही साक्षीदार फुकट गेलेले दिसतात. कारण तुमचा व नाशिक क्लब-च्या लोकांचा संबंध नव्हता हें त्यावरून स्पष्ट दिसत होतें. खटला नाताळच्या पूर्वीं निघत नाहीं आणि फेब्रुआरी अखेरपर्यंत लांबवून घेतांहि येईल. खटला निघण्यापूर्वीं कांहीं दिवस तरी तुम्हीं येथें आलें पाहिजे. कारण तुमची साक्ष होणारच व त्यांतील मुद्दे काय असावे हें तुमच्याशीं वाटाघाट करूनच ठरविलें पाहिजे. खर्चाबद्दल रक्कम कोर्टांत लवकरच गुदरावी लागेल. त्याविषयीं प्रतिवादी-कडून तगादा होईलसें दिसतें. आम्हीं हरकत घेऊंच व म्हणूंच कीं सरकार-च्या मदतीनें प्रतिवादीला पुरावा मिळाला म्हणून खर्च फारसा पडला नसेल. तरीं पण कोर्ट आमची तक्रार मानीलच असा भरंवसा नाहीं. प्रतिवादीच्या खर्चाशिवाय आपल्या खर्चाची तजवीजहि झाली पाहिजे. बॅरिस्टर लोकांचा खर्च पुष्कळच येईल. नक्की आंकडा तारेनेंहि कदाचित् कळवूं म्हणून रक्कम तयार ठेवावी. सर जॉन सायमन यांनीं लष्करी खात्यासंबंधानें कांहीं कामगिरी पत्करल्यामुळें ते तरी आपणाला मिळतील कीं नाहीं याची शंका वाटूं लागली आहे. सर एडवर्ड कार्सन व मि. ड्यूक हे दोघेहि आपल्या हातचे गेलेच. आतां हे तिसरेहि जातात कीं काय पहावें. बॅरिस्टर वर्गांतील लोक हल्लीं इतके कमी झाले आहेत कीं एखादा चांगला मिळणें मुष्किलीचें होऊन बसलें आहे. होलमन ग्रेगरी यांचेंहि नांव आमच्या डोळ्यापुढें आहे. ते प्रमुख बॅरिस्टरांपैकींच आहेत. तथापि आपले दुय्यम बॅरिस्टर मि. स्पेन्स यांना विचारल्याशिवाय कांहींच नक्की नाहीं असें समजा.

(४) विलायतेंतील सुनावणी

टिळकांच्या फिर्यादीच्या सुनावणीला ता. २९ जानेवारी १९१९ रोजीं सुरु-वात झाली. न्यायाधिकारी डार्लिंगसाहेब होते. पण विलायतेंत दिवाणी दावे-

देखील ज्यूरीपुढेंच चालत असल्याकारणानें याहि प्रकरणीं ज्यूरी नेमण्यांत आली होती. टिळकांतर्फें ज्यूरी साधी नसून स्पेशल म्हणजे वरच्या प्रतीच्या लोकांची होती. खटल्याच्या महत्त्वामुळें नेक नामदार सर जॉन सायमन व स्पेन्स हे बॅरिस्टर्स व डौनर जॉनसन हे सॉलिसिटर्स होते. प्रतिवादीतर्फें सर एड-वर्ड कार्सन, सर एलिस ह्यूम वुइल्यमस व युस्टेस हिल्स हे बॅरिस्टर्स असून सोम्स एडवर्ड व जोन्स हे सालिसिटर्स होते.

सर जॉन सायमन यांचें भाषण

प्रथम बॅ. स्पेन्स ह्यांनीं फिर्याद वाचून दाखविली. नंतर ह्या प्रकरणाचें महत्त्व ज्यूरीच्या लक्षांत यावें म्हणून सर जॉन सायमन ह्यांनीं विस्तृत भाषण करून सांगितलें. ते म्हणाले:--" ही फिर्याद अब्रुनुकसानीची आहे. उभय-पक्षीं यांत किती कागदपत्रें दाखल झालीं आहेत, हें त्या पलिकडच्या बाकावर ज्या प्रचंड राशी मांडण्यांत आल्या आहेत त्यावरून दिसून येईल. हे सगळे कागद वाचण्याला आपणाला वेळ नाहीं व कारणहि नाहीं. प्रतिवादीनें त्यांतील बहुतेक आपला पुरावा म्हणून दाखल केला आहे. त्यांत पुष्कळसे वर्तमानपत्रां-तील उतारे आहेत. त्यापैकीं कांहीं वर्तमानपत्राशीं टिळकांचा संबंध होता. कांहींशीं नव्हता. ज्या पुस्तकावर फिर्याद झाली आहे त्यांतील कांहीं लेख 'लंडन टाइम्स' पत्रांत प्रसिद्ध झाले होते.

"फिर्यादीविषयीं थोडी माहिती सांगतों. टिळक हे उच्च जातींतील ब्राह्मण आहेत. ह्या जातीनें हिंदुस्थानच्या इतिहासांत मोठा कार्यभाग केला होता. टिळकांची माहिती इकडे आपणांला फारशी असणार नाहीं हें उघडच आहे. आपणाला आपलीं कामें. हिंदुस्थानच्या गोष्टींत तुम्ही किती लक्ष घालणार ! टिळकांचें वय आज ६२ वर्षांचें आहे. हिंदुस्थानच्या मानानें त्यांना वृद्धच म्हणावें लागेल. पुष्कळ वर्षें ह्यांनीं सार्वजनिक कार्य केलें आहे. कांहीं लोक त्यांना चळवळे म्हणतात. अधिकाऱ्यांना 'हा मोठा उपद्रव आहे' असें वाटण्या-सारखी चळवळ त्यांनीं केली आहे. पण ती केवळ लोकहिताच्या दृष्टीनें. त्यांचें इतिहासाचें ज्ञान फार खोल आहे. स्वतः त्यांनीं शिक्षणाचें कार्य फार मोठें केलें आहे. प्लेगच्या दिवसांत त्यांनीं फार मोठी लोकसेवा केली. हिंदु-स्थानांतील लोक वरिष्ठ प्रकारचे राजकीय अधिकार मागूं लागले आहेत. आणि मॅंटेग्यू-चेम्सफर्ड ह्यांनीं एक योजनाहि पुढें आणली आहे. फिर्यादीनें

फिर्यादींत मांडलेल्या तक्रारी आपणाला अर्थातच अपरिचित स्वरूपाच्या असणार. उदाहरणार्थ, गोरक्षणाच्या चळवळीसंबंधानें चिरोलसाहेबांनीं लिहिलेले लेख. हिंदुस्थानांतील लोक गाईला पवित्र मानतात. दुसरा विषय तालमेच्या आखाड्यांचा. तिसरा विषय धाकदपडशानें पैसे उकळण्याचा. चवथा विषय ताईमहाराज प्रकरणाचा. पांचवा रँड व आयर्स्ट ह्यांच्या खुनाचा. सहावा जॅक्सनसाहेबांच्या खुनाचा. ह्या सहाहि विषयांवर लिहितांना टिळकांची बेअब्रू करण्यांत आली आहे. आणि ती बेअब्रू होय किंवा नव्हे हेंच ज्यूरीला ठरवावयाचें आहे.

" टिळकांनीं हिंदुमुसलमानांच्या दंग्याचा फायदा घेऊन गोरक्षणाची चळवळ पुढें ढकलली व गोरक्षण सभा काढली असें प्रतिवादीनें लिहिलें आहे. या चळवळींत टिळकांनीं मोठमोठ्या सभा भरविल्या. सभांतून दंगे केले असेंहि म्हणण्यांत आलें आहे. ह्या सर्व गोष्टी मुसलमानांना राग आणण्याकरितां केल्या असें प्रतिवादी लिहितो. पण टिळकांना ही गोष्ट नाकबूल होती. मुंबईस दंगे झाले त्याची कच्ची हकीकत मी पुराव्यांत आणूं इच्छितों. परंतु त्या कामीं हिंदूंचा दोष नव्हता असें टिळकांचें म्हणणें आहे. इतर पुष्कळ लोकांचेंहि तसेंच म्हणणें होतें. कसेंहि असो. ह्या दंग्यांना टिळक किंवा गोरक्षणी सभा मूळ कारणीभूत झालेली नव्हती. टिळकांचीं दोन वर्तमानपत्रें होतीं. एकाचें नांव केसरी व दुसऱ्याचें नांव मराठा. ' केसरी ' ह्या मराठी शब्दाचा अर्थ सिंह असा आहे.

कार्सन--इंग्रजाला जसें जॉन बुल (बैल) म्हणतात तसाच हा टिळकांचा सिंह. ' मराठा ' पत्र इंग्रजींत चालतें. आणि त्याचा संपादक हा इंग्रजी भाषा मोठी शुद्ध लिहितो.

डार्लिंग--टिळक कोण आहेत हे तुम्हीं सांगितलें आहे. चिरोल कोण आहेत हेंहि सांगाना ! मला त्यांचें फक्त नांव माहित आहे. ज्यूरीला तर तेंहि माहीत नसेल.

सायमन--चिरोल हें मोठे लेखक आहेत. ते टाइम्स पत्रांत लिहितात. त्यांचीं कांहीं पुस्तकेंहि प्रसिद्ध आहेत.

डार्लिंग—पण चिरोलसाहेबांचा व हिंदुस्थानचा संबंध काय ?

सायमन—ते ह्या पुस्तकाचे कर्ते आहेत इतकेंच मला माहीत आहे. ते मोठे असतील पण त्यांची मला अधिक माहिती नाहीं. (मराठी पत्रांतील उतारे वाचून

दाखवून दंग्यांचा पूर्वापार वृत्तान्त थोडासा सांगितला) हिंदुमुसलमानांच्या दंग्याला कारणभूत कोण ह्याविषयीं लोक व सरकार यांच्यांत वाद चालू आहे. ह्यासंबंधानें पोलिस कमिशनरचा रिपोर्ट टिळकांनीं दाखल केला आहे. ह्या रिपोर्टावरून प्रतिवादीनें टिळकांविषयीं केलेलें विधान बरोबर नव्हतें असें ठरत आहे. गोरक्षण मंडळ्या टिळकांनीं मूळ काढल्या नसतां त्या त्यांनीं काढल्या व त्याच दंग्यांना कारणभूत झाल्या हें म्हणणें बेअब्रूकारक होतें. दुसरा मुद्दा असा कीं, टिळकांनीं नातू बंधूंच्या साहाय्यानें आखाडे काढले काय ? याबद्दलहि प्रतिवादीनें भलतेंच कांहीं लिहिलें आहे. पण मी पुढें असें दाखविणार आहें कीं धर्माच्या बाबतींत नातू ह्यांचें व टिळकांचें पटत नव्हतें. टिळकांनीं एखादा आखाडा काढला असेल पण तो इंग्रजी राज्य उलथून पाडण्याकरितां असें कोणाला कसें म्हणतां येईल ? मराठे लोक हे जातीनें तालीमबाज आहेत. त्यांना तालमेला आखाडे लागतातच. (येथें सायमन ह्यांनीं केसरींतील टिळकांच्या एका भाषणाचा रिपोर्ट वाचून दाखविला).

डार्लिंग—ह्या भाषणावरून विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणांत तालिमबाजीचा समावेश केल्याचा टिळकांना मोठा अभिमान वाटतो असें दिसून येत नाहीं काय ? आमच्या ईटन व हॅरो येथील शाळांतून असा उपदेश केला पाहिजे.

सायमन--अगदीं बरोबर. पण हें सर्व हिंदुस्थानांतून इंग्रजांना हांकलून देण्याकरितां असें म्हणणें हीच बेअब्रू !

कार्सन--तुम्ही दर्शवितां तेवढी ती हलकी गोष्ट नाहीं.

सायमन--ह्या मुद्यावर कागदपत्र तर तुम्ही खूप देऊं केले आहेत. मग त्यावरून त्यांतून काय निघेल तें पाहूं ! असो. टिळकांच्या वर्तमानपत्रांतून उत्सवाचें समर्थन केलें आहे. गणपति हा हिंदूंचा मोठा देव. शिवाजी हा त्यांच्या इतिहासांतील मोठा पुरुष. क्राम्वेल हा इकडे ज्यावेळीं पहिल्या चार्लस राजाचा शिरच्छेद करीत होता त्याचवेळीं तिकडे शिवाजी झाला. शिवाजी व अफझुलखान ह्यांच्याबद्दल प्रतिवादीनें बरेंच लिहिलें आहे. पण इकडे आपलीं रिकामटेकडीं शाळेंतील मुलें चार्लस राजाचा वध कॉम्वेलनें केला तो बरोबर कीं चूक ह्याचा जसा रिकाम्या वेळीं वाद घालीत असतात तशाच प्रकारचे शिवाजी व अफझुलखान ह्या संबंधाचे लेख टिळकांच्या दोनहि व इतर वर्तमानपत्रांतून आलेले आहेत. लॉर्ड रे सारखे इंग्रज लोक ह्या वादांत लक्ष घालीत. मग टिळकांनीं ह्या विषयाची

विशेष चर्चा केली असल्यास काय नवल ? माझें म्हणणें इतकेंच कीं शिवाजी व गणपति उत्सव केले तरी तेवढ्यामुळें दंगेखोर व राजद्रोही असले आक्षेप टिळकांच्यावर कोणासहि लादतां येत नाहींत. शिवाजीस्मारकाकरितां सरकारनेंहि वर्गणी दिली होती. तिसरा मुद्दा लोकांपासून पैसा उकळण्याचा. टिळकांचें स्वतःचें पत्र आहे व इतर कित्येक पत्रांशीं त्यांचा संबंध होता ही गोष्ट खरी, त्यांतून निरनिराळ्या वर्गण्या प्रसिद्ध होत हेंहि खरें. पण त्या राष्ट्रीय शाळा वगैरे संस्थांकरितां होत्या. पण कडक लेख लिहून अगर तसे लेख लिहिण्याची धमकी घालून टिळकांनीं कोणाकडून पैसे उकळले असें म्हणणें ही बेअब्रू होय. स्वराज्याच्या तिजोरींत दरवडेखोर पैसे आणून भरीत असें विधान प्रतिवादीनें केलें आहे तें तरी अत्यन्त बेअब्रूकारक होय. प्रतिवादीला याबद्दल नीट पुरावा द्यावा लागेल. चवथा मुद्दा ताईमहाराज प्रकरणाचा होय. तो समजण्याला तुम्हाला बराच त्रास पडेल. बऱ्याच भानगडीचा असा तो खटला होता. (ह्या ठिकाणीं ताईमहाराज दत्तक प्रकरणासंबंधानें सर सायमन ह्यांनीं पुष्कळशी हकीकत सांगितली आणि ती प्रिव्ही कौन्सिलच्या निकालापर्यंत आणून भिडविली.)

डार्लिंग—प्रिव्ही कौन्सिलमध्यें टिळकांसारखा निकाल झाला काय ?

सायमन—होय. इतकेंच नव्हे तर खालच्या कोर्टाची टीका सर्वस्वी गैर होती असेंच प्रिव्ही कौन्सिलानें ठरविलें.

कार्सन—पण ही सगळी हकीकत हें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यानंतरची नव्हे काय?

सायमन—होय. पण माझा मुद्दाच हा कीं, सर्वस्वीं निरपराधी मनुष्याला हा इतका त्रास सोसावा लागला व फौजदारी खटलाहि करून घ्यावा लागला.

डार्लिंग—दिवाणी फौजदारी खटल्यांत प्रथम प्रथम टिळकांच्या विरुद्ध निकाल झाला. पण दोन्ही प्रकरणांतील शेवटचा निकाल टिळकांना अनुकूल असा झाला असेंच कीं नाहीं ?

सायमन--होय बरोबर. मात्र दोहोंतील निकाल निरनिराळ्या वेळीं झालेला आहे.

डार्लिंग--न्यायमूर्ति चंदावरकर हे जातीनें हिंदु आहेत काय ?

सायमन--होय. माझा मुद्दा असा आहे कीं, चिरोलसाहेबांनीं लेखांचें पुस्तक बनवितांना तोंपर्यंत घडलेल्या सर्व गोष्टींची चौकशी करावी तितकी केली नाहीं. टिळक फौजदारी खटला होऊन १९०४ मध्यें सुटलेले होते आणि

पुस्तक १९१० सालीं लिहिलें गेलें. एवढ्या अवधींत प्रतिवादीला सर्व गोष्टी कळावयाला पाहिजे होत्या. आणि टिळकांवरील फौजदारी खटल्याचा उल्लेख करावयास नको होता. चंदावरकरांचा निकाल टिळकांविरुद्ध गेला त्याला प्रतिवादीनें फार महत्त्व दिलें आहे. पण टिळक स्वतःच्या फायद्याकरितां हें काम करीत नव्हते. ट्रस्टी म्हणून करीत होते. असें असतां चंदावरकरांच्या निकालानें टिळकांच्या चारित्र्याला धक्का बसला असें प्रतिवादीनें विनाकारण लिहिलें आहे. टिळक हे राजकीय दृष्ट्या नावडते असतील. पण त्यांच्या खाजगी वर्तनावर असे शिंतोडे कां उडवावे ! टिळकांच्या जागीं चिरोलसाहेब असते तर त्यांनीं असें केलें नसतें काय ? प्रतिवादीचें अज्ञान म्हणा किंवा द्वेषबुद्धि म्हणा त्यांच्या हातून असा प्रमाद झाला आहे. टिळकांनीं सरकारला उपद्रव दिला त्याबद्दल त्यांनीं दोन वेळ तुरुंगवास भोगला आहे. पण त्यामुळें त्यांना खाजगी रीतीनें नांवें ठेवावीं हें काय ? रँड व आयर्स्ट ह्यांच्या खुनाकरितां टिळकांना व्यक्तिशः कोणींच जबाबदार धरलेलें नाहीं. ह्या बाबतींत चिरोलसाहेबांनीं अगदीं ताळ सोडून लिहिलें आहे. ह्या बाबतींत स्वतः कार्सनसाहेबांवर दोषारोप झाले व त्यांचा डिफेन्स त्यांनीं कसा दिला होता हें ध्यानांत आणावयाला सांगतों. हिंदुस्थानांत आरोपींना विशेषतः खुनी आरोपींना अनेक प्रकारचे प्रश्न विचारीत असतात. त्यांची लांबलचक जबानी घेतात. मग ते काय वाटेल तें बरळत सुटतात. आणि वडाची साल पिंपळाला लावून जॅक्सनच्या खटल्यांतील आरोपींनीं सांगितलेली गोष्ट चिरोलसाहेबांसारखे रँड व आयर्स्ट ह्यांच्या खुनाला जोडतात. चिरोलसाहेबांनीं असें भासविलें आहे कीं, कान्हेरे याला फांशीची शिक्षा व टिळकांना मात्र कांहीं वर्षांची सजा हा अन्याय झाला ! कां तर टिळक हे पुण्याचा खून व नाशिकचा खून ह्या दोहोंबद्दल जबाबदार आहेत !

डार्लिंग—पण जॅक्सनचा खून केला त्यांनीं जें म्हटलें तसेंच रँडसाहेबांच्या खुनी माणसांनींहि म्हटलें आहे ?

सायमन—नाहीं. तसें त्यांनीं म्हटलें नाहीं. टिळकांवर फक्त राजद्रोहाचा खटला झाला. आणि खुनाच्या खटल्यांत टिळकांचा कांहीं संबंध नव्हता असें खुद्द सरकारी वकिलानें म्हटलें होतें. राजद्रोह वेगळा आणि खून वेगळा. शिवाय राजद्रोह ह्या शब्दाचा अर्थ स्ट्रॅचीसाहेबांनीं केला त्याच्यासंबंधानेंहि मला कांहीं म्हणतां येईल. आपल्या इकडे इंग्लंड आयर्लंडांतहि अशा प्रकारचे खटले झालेले

आहेत. खून झाला म्हणून राजद्रोहाला आळा घालणें हें सरकारला जरूरीचें वाटलें असेल. नाहीं असें मी म्हणत नाहीं.

(ह्या ठिकाणीं कागदपत्रांचीं पुस्तकें ज्यूरीला वाचण्याकरितां देण्यांत आलीं.)

डार्लिंग—पण तुम्ही जीं वाक्यें वाचतां त्यांतील कांहींबद्दल तुम्हीं मुळांत तक्रार केलेली दिसत नाहीं ?

सायमन--होय. कदाचित् तक्रार करण्यासारखीं कांहीं वाक्यें असतांना तीं फिर्यादींत घातलीं नसतील. म्हणून बाकीच्या बद्दलची तक्रार शिल्लक राहात नाहीं असें नाहीं. ज्या गोष्टींचा संबंध नाहीं त्या गोष्टींचा संबंध प्रतिवादीनें जोडला असें मी म्हणतों. आणि तो संबंध खरा कसा हें प्रतिवादीनें दाखविलें पाहिजे. राजद्रोह हा केवढा मोठा गुन्हा समजावा ह्याबद्दल मोठमोठ्या लोकांतहि मतभेद आहेत. इकडे आपल्या देशांत आज शांतता आहे म्हणून राजद्रोह हा भयंकर गुन्हा वाटेल. पण हिंदुस्थानांत अस्वस्थता असल्यामुळें राजद्रोहाला तसें भयंकर स्वरूप येत नाहीं. शिवाय रँडसाहेबांच्या खुनापूर्वीं काय काय गोष्टी घडत होत्या, प्लेगचा त्रास व प्लेगच्या अव्यवस्थेचा जुलूम किती असह्य झाला होता इत्यादि गोष्टी आपण पाहिल्या पाहिजेत. ह्या प्लेगच्या बाबतींत लोकांना किती त्रास झाला हें ह्या कागदांत नमूद आहेच. आणि त्यामुळें लोकांचीं मनें किती चिथरलीं असतील ह्याची कल्पना येऊं शकेल. अशा वेळींहि टिळकांनीं लोकांना प्लेगप्रतिबंधक उपाय चालूं देणें लोकांच्या फायद्याचें आहे असेंच सांगितलें होतें. पण सोजीर लोकांनीं घरांत शिरणें, स्त्रियांचा अपमान होणें ह्या गोष्टी प्लेगच्या व्यवस्थेंत येतातच असें नाहीं. अशा गोष्टी मुंबईस कराव्या लागल्या नाहींत मग त्या पुण्यांत कां केल्या ? तरी पण आपले इकडे ज्या गोष्टी लोक सोसणार नाहींत त्या गोष्टी पुण्यास लोकांनीं निमूटपणें सोसल्या आहेत. कायद्याचें बंधन सोसलें पाहिजे असेंच टिळकांनीं सांगितलें होतें. सार्वजनिक सभेच्या अर्जांत सगळ्या गोष्टी व्यवस्थितपणें सांगितलेल्या आहेत (ह्या ठिकाणीं सार्वजनिक सभेंत कोण होते व हिंदुप्रमाणें मुसलमान होते कीं नाहीं वगैरे अवांतर गोष्टींची चर्चा झाली.) टिळकांनीं प्लेग म्हणजे काय, त्याचें स्वरूप कसें असतें, प्लेगप्रतिबंधक उपाय कोणता वगैरे गोष्टींची चर्चा आपल्या पत्रांतून लोकांच्या माहितीकरितां सांगोपांग केली आहे. ती वाचली तर असें दिसून येईल कीं, केवळ असंतोष उत्पन्न

करणें एवढाच टिळकांचा हेतु नव्हता. टिळक हे चळवळे असले तरी सच्चे होते. प्रसंगविशेषीं लोकांनीं कसें वागावें हें ते जाणत व सांगत. टिळकांनीं प्लेग इस्पितळ काढून लोकांची सोय केली होती. तात्पर्य ह्या वेळच्या केसरी मराठा पत्रांतील एकंदर लेखांवरून टिळकांचें विवेचक धोरण दिसून येतें.

कार्सन—पण रँडसाहेबासंबंधानें लिहितांना 'वाईच्या लोकांना शिक्षा दिलेले हे रँडसाहेब' असें म्हटलें होतें !

सायमन—खरी गोष्ट होती तीच सांगितली.

डार्लिंग—तें असो. सायमनसाहेबांचें म्हणणें इतकेंच कीं टिळक लिहित होते ते जपून सावधगिरीनें लिहित होते.

सायमन—होय, तोच माझा मुद्दा आहे. पण अशाच वेळीं लोकांत उपदेश करितांना त्याबरोबर प्लेग व्यवस्थेंत काय अव्यवस्था आहे हें दाखावणें टिळकांना जरूर होतें. गोरे सोजीर लोक तपासणीवर घातले ह्याचें तुम्हां आम्हांला कांहीं वाटत नसेल. पण त्यांच्याऐवजीं हिंदी शिपाई त्या कामाला लावले असते तर अधिक बरें झालें असतें. लोकांची सहकारिता प्लेगच्या व्यवस्थेंत संपादावयाची तर त्यांच्या विश्वासाचीं माणसें कामावर लावलीं पाहिजेत. सोजीर लोकांच्या हातून किती तरी चुका घडल्या आणि ह्याविषयीं उघड तक्रार करणें हेंहि कांहीं गैरवाजवी म्हणतां येणार नाहीं. लोकांचें दुःख काय होतें हें अधिकाऱ्यांना कळत नव्हतें. म्हणूनच त्यांना साहेबांपर्यंत जाऊन शिष्टमंडळाच्याद्वारें तक्रारी सांगाव्या लागल्या. ह्या शिष्टमंडळांत प्रतिष्ठित लोक होते. त्यांनीं रँडसाहेबांना अनेक सूचना केल्या. खाजगी स्वयंसेवक नेमून त्यांच्याकडून तपासणी करावी असें सुचविलें. लोकांच्या मालमत्तेचें रक्षण करण्याचा मार्ग त्यांनीं सुचविला. ही सर्व विधायक कामगिरी होती. यांत चळवळ नव्हती. राजकारण नव्हतें. तर फक्त लोकहिताची दृष्टि होती. (येथें सार्वजनिक सभेचा अर्ज करण्याचा हक्क सरकारनें पुढें काढून घेतला यासंबंधाची बरीच चर्चा झाली. पण वास्तविक तो ह्या खटल्यांतील मुद्दा नव्हता.) एका लेखांत हल्लींच्या व्यवस्थेपेक्षां मोंगलाई बरी असें लिहिलें आहे हें अतिशयोक्तीच्या झोकाचें तर खरेंच पण त्यालाहि कारण होतें.

डार्लिंग—हिंदुस्थानांत मोंगलाई राज्य कोणीं सुरू केलें !

सायमन—बाबर बादशाहानें केलें असें म्हणतात.

डार्लिंग—तें राज्य फार जुलमी होतें नाहीं ?

सायमन—होय. त्यांत शंका नाहीं.

कार्सन—मोंगलाई हा शब्द नेहमीं जुलमी व अनियंत्रित राज्याला लावतात.

डार्लिंग—इंग्रजी राज्याची कशाशीं तुलना केली आहे हें ज्यूरीला कळावें म्हणूनच हा मुद्दा मीं पुढें आणला.

सायमन—गव्हर्नरसाहेब एक बोलतात व अधिकारी दुसरें करितात ह्या गोष्टीची वर्तमानपत्रांनीं तक्रार केली आहे. लोक सर्कीनें मरत आहेत. पुढें संकटें काय येतील ह्याची चिंता त्यांना लागून राहिली आहे. तेव्हां केवळ गोड भाषेच्या हुकमानें किंवा सहानुभूतीनें काम भागावयाचें नाहीं तर सरकारनें याहून अधिक लक्ष घातलें पाहिजे. आणि खालचे अधिकारी कसें काम करतात हें गव्हर्नरसारख्यांनीं पाहिलें पाहिजे इतकेंच टिळकांनीं लिहिलें आहे.

डार्लिंग—शेवटचें वाक्य पहा. त्यांत असें म्हटलें आहे कीं, प्लेग लवकर न थांबला तर प्लेगच्या उपद्रवापेक्षां सोजीर लोकांचा उपद्रवच आम्हांला अधिक जाचक होईल. आणि हें सगळें कर्ज म्युनिसिपालटीवर लादलें तर १०-१२ वर्षेंपर्यंत तिला पैशाची तंगी सोसावी लागेल. हेंच ह्या लेखाचें तात्पर्य आहे.

सायमन—होय. अगदीं बरोबर. रँडसाहेबांसंबंधानें पत्रांतून तक्रारी केल्या गेल्या आहेत ही गोष्ट खरी आहे.

डार्लिंग—पण एका वाक्यांत असेंहि आहे कीं, सोजीर कांहीं चूक करतील असें रँडसाहेबांना मुळींच वाटत नाहीं.

सायमन—होय. तीहि गोष्ट खरी आहे. सेग्रीगेशन कँपांत पुष्कळ लोक नेऊन घातले पाहिजेत. ह्या गोष्टीला अनुलक्षून एकानें लिहिलें आहे कीं, पूर्वी राक्षसाला जसे ठराविक बळी द्यावेच लागत तशीच गोष्ट घडते. ह्या उपमेचा अर्थ सहजच लक्षांत येईल. रँडसाहेबांपेक्षां अधिक सहानुभूतीचे अधिकारी नेमण्यांत आले असते तर व्यवस्था कमी दुःखद झाली असती असें म्हटलें आहे.

कार्सन—असल्या लेखांना राजद्रोहात्मक म्हटलें जात होतें काय ?

सायमन—होय. टिळकांवरील राजद्रोहाच्या खटल्यांत असले कांहीं लेखहि पुढें आणण्यांत आले होते.

कार्सन—पण ह्याच्याहि पुढचा लेख वाचाना ! त्यांत काय म्हटलें आहे ?

सायमन--होय. त्यांत एक पौराणिक दाखला दिला आहे. पृथ्वी दुःख ग्रस्त झाली म्हणजे ती ईश्वराला शरण जाते. तसें पुणें हें लॉर्ड सँढहर्स्ट ह्यांना शरण गेलें. पण कित्येक वेळां ईश्वर झोंपी जातो तसेंच लॉर्ड सँढहर्स्ट हे झोंपी गेले आहेत असें म्हटलें आहे.

डार्लिंग--रँडचा खून कधीं झाला ?

सायमन--२२ जून रोजीं.

डार्लिंग--आणि आतां हे वाचलेले लेख कधीं प्रसिद्ध झाले ?

सायमन--२७ एप्रिल रोजीं.

डार्लिंग--ह्या लेखांत असें म्हटलें नव्हतें काय कीं रँडशाही अशीच फार दिवस चालावयाची असेल तर लोक कितीहि गरीब असले तरी ते हा उपद्रव एकसारखा सोसणार नाहींत ? आणि हें लिहिल्यावर दोन महिन्यांनीं रँडसाहेबांचा खून झाला ?

सायमन--गोष्ट खरी. पण म्हणून टिळक हे खुनाला जबाबदार आहेत असलें विधान प्रतिवादीनें करावें कीं काय हेंच मी ज्यूरीला विचारणार आहें. (ह्या ठिकाणीं १८९७ सालच्या खटल्यांत उलट सुलट दाखल झालेल्या कांहीं लेखांची चर्चा झाली.) एका वाक्यांत असें म्हटलें आहे कीं, रात्रीं सोजीरांनीं लोकांवर छापा घातला तरी भ्यालेल्या लोकांना अधिक भीति कशी वाटेल हें रँडसाहेबांना समजत नव्हतें. पण मी म्हणतों कधीं होणारी नाहीं अशीच गोष्ट घडली. डॉ. ब्लॅनी सारख्यांनीं टाइम्स ऑफ इंडिया पत्रांत काय लिहिलें आहे तेंहि पाहण्यासारखें आहे. हे डॉक्टर होते व इंग्रज होते. त्यांच्या लिहिण्या-वरून प्लेगची व्यवस्था किती वादग्रस्त आहे हें कळून येईल.

ह्यानंतर गणपति व शिवाजी उत्सवासंबंधानें कांहीं लेख वाचण्यांत आले.

सायमन--आपल्याकडेहि अजून पहिल्या चार्लस राजाचा शिरच्छेद झाला त्यासंबंधानें लोक चार्लसला माळा घालतात निशाणें मिरवितात.

डार्लिंग--पण ज्याला इकडे माळा घालतात त्याचा शिरच्छेद झाला होता आणि हिंदुस्थानांत व महाराष्ट्रांत ज्याचा उत्सव करीत होते त्यानें आपल्या प्रतिपक्षाचा शिरच्छेद केला हें खरें नव्हे काय ?

सायमन--होय. पण क्रॉम्वेलचाहि असाच उत्सव करितात. तेव्हां वाटेल तर तीहि उपमा घ्यावी. उत्सव करणें ह्या गोष्टींचें सादृश्य कायमच राहातें. ह्या

उत्सवांत निरनिराळीं भाषणें झाल्याचा रिपोर्ट छापिला आहे. पण तीं पाहिलीं असतां एखादा इतिहासाचा प्रोफेसर ऐतिहासिक चर्चा करीत असावा इतकेंच वाटतें. त्यांत राजद्रोहाचा कांहींहि संबंध दिसत नाहीं.

डार्लिंग—पण त्या चर्चेचें तात्पर्य भानूंनीं काय सांगितलें आहे? शिवाजीच्या वेळच्या हकिगती सांगितल्या पण त्या आजच्या काळाला लागू केल्या असें होत नाहीं काय ?

सायमन—पण प्रत्यक्ष टिळक काय बोलले हें आपण पाहिलें पाहिजे. उत्सवाचा समारोप करितांना टिळक म्हणाले कीं, " आपण शिवाजीविरुद्ध अफझुलखान ह्या वादांत कोणतीहि व्यावहारिक स्वरूपाची चर्चा करीत नाहीं. जुन्या काळच्या मोठ्या लोकांच्या कृतीची चर्चा तात्त्विक ऐतिहासिक व नीतिदृष्ट्या आपण करीत आहों. मोठ्या माणसांचें उदाहरण लहानांना घेतां येत नाहीं. ऋषीचें कूळ कोणी पाहूं नये."

डार्लिंग—ही सगळी चर्चा जुन्या काळाच्यासंबंधानेंच होती काय ?

सायमन—१८९७ च्या खटल्यांत टिळकांनीं ही गोष्ट सांगतांना 'अहो तो सगळा भूतकाळ होता' असें व्याकरणदृष्ट्या प्रतिपादिलें होतें. रँडच्या खुनानंतर टिळकांनीं लेख लिहिले. त्यांत त्या कृत्याविषयीं अतिशय कळकळीनें निषेध प्रदर्शित केलेला आहे. तथापि अखेर टिळकांवर खटला करण्यांत आलाच.

डार्लिंग—मला असें वाटतें कीं ऐतिहासिक चर्चेकरितां टिळकांवर खटला झाला नव्हता. तर मुसलमानांच्या जागीं इंग्रज आले आणि मुसलमानांना पूर्वी जसें वागविलें तसें इंग्रजांना वागवावें असें सांगण्याचा टिळकांचा उद्देश सरकारला वाटला म्हणून खटला केला. आणि न्यायाधीशालाहि तसें वाटलें म्हणून त्यांना शिक्षा दिली.

सायमन—होय. तसेंहि असेल. पण प्रत्यक्ष बोलल्याबद्दल टिळकांना शिक्षा झाली नसून कांहीं विशेष प्रकारचा मजकूर छापल्याबद्दल शिक्षा झाली हेंहि लक्षांत घेतलें पाहिजे.

दिवस दुसरा–(३० जानेवारी १९१९)

या दिवशीं सर जॉन सायमन यांनीं आपलें भाषण पुढें सुरू केलें. चेअर्व्हच्या फिर्यादींतील बहुतेक मुख्य मुद्यांचें विवरण मीं आतांपर्यंत केलेंच आहे. आतां

शिवाजीचे उद्गार हा जो दुसरा लेख केसरींत छापला गेल्याबद्दलहि शिक्षा झाली तो मी वाचून दाखवितों.

डार्लिंग--मूळ लेखाचें भाषांतरांत कांहीं विकृत स्वरूप झालें असेल. मुळींच नाहीं असें नाहीं. पण शिवाजीच्या उद्गारांत कांहीं शब्द वापरले आहेत आणि त्यापैकीं एकाचा अर्थ ‘ राज्यांतील करवसुली ’ असा होत नाहीं काय ?

सायमन--अशा गोष्टी चुकूनहि होतात. स्वतः मींच एकदां पार्लमेंटमध्यें एका कराविषयीं बोलत असतां असें म्हटलें होतें कीं, कर देणाऱ्या रयतेचा पैसा fisc मध्यें येतो. माझा अर्थ fisc म्हणजे तिजोरी असा होता. पण दुसरे दिवशीं पाहातों तों सरकारी रिपोर्टरानें माझ्या भाषणाचा रिपोर्ट दिला त्यांत fisc ह्याच्या ऐवजीं fist असा शब्द घातला आहे. पण तेवढ्यानें किती तरी फरक झाला होता.

डार्लिंग—पण पार्लमेंटचे लोक हे अशा किरकोळ चुकांनीं भलता समज करून घेणार नाहींत. (या ठिकाणीं रायगड येथील छत्रीच्या वर्गणीसंबंधाचा लेख वाचून दाखविण्यांत आला.)

सायमन–असल्या साध्या निरुपद्रवी लेखाकरितां टिळकांना राजद्रोही ठरविण्यांत आलें. कदाचित् मुंबईच्या ज्यूरीनें दिलेला अभिप्राय बरोबर होता असेंच आपण म्हणूं. पण रँडसाहेबांच्या खुनाला उत्तेजन देणारा तो लेख होता असें म्हणणें गैर आहे. ती केवळ ऐतिहासिक चर्चा होती. शिवाय ते किंवा हे लेख मधून मधून पत्रांतून एकसारखे येत होते. वाद चालू होता. तथापि टिळक लोकांना सांगत होते कीं, आरोग्यसंवर्धन व प्लेगप्रतिबंधक असे जे उपाय आधुनिक शास्त्रांनीं ठरविले आहेत ते आपण अंमलांत आणले पाहिजेत. तात्पर्य, ऐतिहासिक चर्चा कांहींहि चालली असली तरी व्यवहारांत टिळक काय उपदेश करीत होते हें आपणांला पाहिलें पाहिजे.

(ह्यानंतर रँड व आयर्स्ट ह्यांच्या खुनाची हकीगत दिलेले लेख वाचून दाखविण्यांत आले. तसेंच टाइम्स ऑफ इंडिया पत्रानें काय टीका केली त्याला केसरी व इतर पत्रांनीं काय उत्तरें दिलीं वगैरेचे लेखहि वाचून दाखविण्यांत आले.)

सायमन--हें सर्व वाचलें तरी टिळकांना दोष देण्यासारखें लिहिलेलें त्यांत कांहींच नाहीं. गुन्हेगार सांपडावा, त्याची चौकशी व्हावी, त्याला शिक्षा व्हावी हें

सर्व टिळक म्हणतच होते. तथापि त्याचबरोबर पुण्यांतील ब्राह्मणांचा कट आहे असें अनुमान कोणीं काढणें बरोबर नाहीं हेंहि ते सांगत होते.

डार्लिंग—हें प्रकरण पुरें करण्याकरितां मी इतकेंच विचारतों कीं, शेवटीं कोणी गुन्हेगार सांपडला कीं नाहीं ?

सायमन—होय. पुढें एक मनुष्य सांपडला. त्याचें नांव खाडिलकर असें होतें.

कार्सन—नव्हे नव्हे. त्याचें नांव चाफेकर असें होतें.

सायमन—कोणीहि असो. तो सांपडल्यावर त्याच्यावर खटला झाला. त्याला शिक्षा झाली. सर्व कांहीं झालें आणि तें यथायोग्य झालें. तो ब्राह्मण होता हेंहि खरें. पण आयर्लंडांत जितके आयरिश लोक असतील तितकेच हिंदुस्थानांत ब्राह्मण असतील.

डार्लिंग—नाहीं नाहीं अधिक असतील.

सायमन—कदाचित् असतील. माझ्याजवळ कांहीं आंकडे नाहींत. पण मला एवढें दाखवावयाचें कीं, ब्राह्मणासारख्या एका जातींतील एखाद्या व्यक्तीनें असलें कृत्य केलें म्हणून त्या सगळ्या जातीचें त्यांत अंग होतें हें म्हणणें गैर-वाजवी होईल.

कार्सन—पण मी तरी तसें कोठें म्हणतों ?

सायमन—टिळक वर्तमानपत्रांतून अगदींच निरपवाद लेख लिहितात किंवा त्यांनीं राजद्रोहाचे उद्गार नेहमींच टाळले होते असें मी तुम्हांला म्हणत नाहीं. क्वचित् खटले होऊन शिक्षाहि झाल्या आहेत. पण राजकीय राजद्रोह व खुनासारखे अत्याचार ह्या गोष्टी अगदीं वेगळ्या आहेत हें कार्सनसुद्धां कबूल करतील. चिरोलसाहेबांनीं गैर केलें तें हेंच कीं, ह्या शिक्षांचा फायदा घेऊन टिळकांना खुनाचे चिथावणीला नेऊन भिडविलें. जॅक्सन ह्यांचा खून १९०९ सालीं झाला. पण तो नाशिकास झाला. तो गांव टिळकांचा नव्हे. टिळक त्यावेळीं तुरुंगांत होते. १९०६ सालीं म्हणजे खुनापूर्वी तीन वर्षें टिळक नाशकास तीन दिवस होते. टिळकांना ही ६ वर्षांची शिक्षा झाली ती आपण कदाचित् त्यांच्या गुणामुळें योग्य झाली असें म्हणा. पण ह्या काळांत घडलेल्या गोष्टींत त्यांचें अंग होतें किंवा त्यांच्या वजनानें किंवा त्यांच्या उपदेशामुळें ह्या गोष्टी घडून आल्या हें म्हणणें योग्य होणार नाहीं. तरी पण जॅक्सनच्या खुनाची जबाबदारी चिरोलसाहेब टिळकांवरच लादतात.

डार्लिंग--पण कान्हेरे यांनीं मॅजिस्ट्रेट पुढील जबानींत काय सांगितलें ?

सायमन—केसरी, राष्ट्रमत, काळ हीं पत्रें वाचून माझ्या मनावर परिणाम झाला असें तो म्हणाला हें खरें. पण केसरी टिळकांचें पत्र असलें तरी टिळक कोठें होते ? असें असतां चिरोलसाहेब लिहितात कीं, जॅक्सनचा खून खरोखर कान्हेरे यानें केला नाहीं तर टिळकांनींच केला. पण नाशकांतील त्या वेळच्या वातावरणाशीं हजारों मैल दूर असलेल्या टिळकांचा काय संबंध ?

डार्लिंग--पण चिरोलसाहेब तरी इतकेंच म्हणतात कीं, कान्हेरे व टिळक ह्यांचा प्रत्यक्ष परिचय किंवा संबंध नव्हता तर टिळकांच्या पत्रानें बरेच दिवस-पर्यंत सतत जो विषवृक्ष हळूहळू वाढविला त्याचें हें फल होय.

सायमन--होय. चिरोलसाहेबांनीं तसेंहि म्हटलें होतें खरें. पण हिंदुस्थानांत आरोपीच्या जबाबाची तऱ्हा कांहीं वेगळीच आहे. प्रश्न एक दोनच असावयाचे व त्याच्या उत्तरादाखल लांबलचक कित्येक परस्परविरोधी विधानें करण्यांत येतात. अशा गोष्टींना परवानगी मिळते व त्या करविल्या जातात हेंच आश्चर्य होय. कान्हेरे यानें तीन पत्रांचीं नांवें घेतलीं. पण राष्ट्रमत निघालें त्यावेळीं दुसऱ्या राजद्रोहाच्या खटल्याकरितां टिळकांना अटकच करण्यांत आली होती. स्वतः टिळकांनीं राष्ट्रमताचा एक अंकहि कधीं पाहिला नाहीं. हें पत्र ज्या कंपनीच्या मालकीचें, तिची मूळ स्थापना करण्यापुरताच टिळकांचा संबंध होता. तसेंच काळ पत्र हें टिळकांचें म्हणणें हा नुसता मूर्खपणाच आहे. काळपत्राचीं मतें केसरीच्या पुढें जाणारीं होतीं असें चिरोलसाहेबांनींच म्हटलें आहे. त्याचा टिळकांशीं कांहींच संबंध नव्हता. स्वतः टिळकांच्या केसरी पत्रांतहि सगळा मजकूर ते लिहित नाहींत. पण तें त्यांचें पत्र म्हणून सर्व जबाबदारी त्यांनाच घ्यावी लागते. आणि १९०८ ते १९१४ पर्यंत तर स्वतःच्या केसरीशींहि टिळकांचा कांहीं संबंध नव्हता. जॅक्सनचा खून केला तो मूर्ख कोवळ्या अशा अगदीं थोड्या मोजक्या लोकांनीं ! तेव्हां आतां ज्यूरीनें असा विचार करावा कीं, जॅक्सनचा खून व टिळक यांचा जो संबंध चिरोलसाहेबांनीं जोडून दिला आहे तो कितपत योग्य आहे ? उलट पाहिलें तर असाहि पुरावा आहे कीं, १९०६ सालीं टिळक नाशिकास गेले तेव्हां त्यांनीं बेकायदेशीर प्रवृत्तीच्या तरुण लोकांना शहाणपणाचा उपदेश केला आणि सनदशीर मार्गच स्वीकारा असें सांगितलें. टिळकांचा नाशिकाशीं संबंध होता तो हा असा होता. ज्वलज्जहाल लोकांना

असा उपदेश करण्याला ते कधीं भ्याले नाहींत. रँडच्या खुनानंतर लोकांना काळीमा आणणारी ही गोष्ट होय असेंच टिळकांनीं लिहिलें होतें. असो. ह्या सहा मुद्यांसंबंधानें आपणाला विचार करावयाचा आहे. आतां मी टिळकांना साक्षीच्या पिंजऱ्यांत बोलावतों. सर एडवर्ड कार्सन हे त्यांची उलट तपासणी करणार तेव्हां टिळकांना तें एक मोठें दिव्यच करावयाचें आहे.

कार्सन--पण आपली उलट तपासणीहि कांहीं कमी कडक नसते.

सायमन--छे, छे ! चिरोलसाहेब साक्षीला येतील तेव्हां त्यांचा अनुभव वेगळा होईल.

(५) टिळकांची सरतपासणी

यानंतर टिळकांची सरतपासणी बॅ. स्पेन्स ह्यांनीं घेतली. त्यांतील पहिला बराच भाग मामुली स्वरूपाचा होता. जबानीमध्यें शिक्षण, विद्याभ्यास, न्यू इंग्लिश स्कूल, फर्ग्युसन कॉलेज, केसरी व मराठा पत्रें, त्यांची मालकी यासंबंधानेंच ते प्रश्न होते. त्यांतील मुद्याचा भाग इतकाच होता कीं, टिळकांवरील खटल्याच्या वेळीं म्हणजे १९०८-९ सालीं खून वगैरे झाले त्या वेळीं केसरीचा खप १५ पासून २० हजारांपर्यंत व मराठ्याचा खप १००० पासून १५०० पर्यंत होता.

प्र०—केसरींतील म्हणून या ठिकाणीं कांहीं लेख आले आहेत. पण त्यांतील कांहीं इतरांनींच लिहिलेले आहेत ना ? **उ०**—होय. त्यांतील कांहीं लोक बाहेर गांवाहून पत्रव्यवहार करणारे आहेत.

प्र०—राष्ट्रीय सभेशीं तुमचा सबंध होता काय ? **उ०**—मी प्रायः दर वर्षीच राष्ट्रीय सभेला जात असें.

प्र०—तुम्ही म्युनिसिपालिटी व कायदे कौन्सिल यांचे सभासद होतां काय ?

उ०—होय.

प्र०—१८९७ सालामध्यें दंग्याबद्दल तुम्हीं केसरींत काय मत प्रतिपादिलें ?

कार्सन—हें पुराव्यांत कसें कोठें येईल ?

सायमन—त्यासंबंधानें कागदपत्र पुराव्यांत आहेतच, पण तोंडानें थोडक्यांत उत्तर मिळतें म्हणून.

कार्सन—टिळकांच्या मतांचा पुरावा लेखांत आहे आणि ते लेख येथें आहेत. मग टिळकांच्या तोंडी मताचा काय उपयोग ? लोकांशीं संबंध आला

प्र०—प्रायश्चित्ताची किंमत किती होती ? **उ०**—आठ आणे किंवा चार आणे.

डार्लिंग—चहाची किंमत बहुधा तितकीच असेल.

प्र०—स्वतः तुम्हीं आखाडा घातला आहे काय ? **उ०**—मीं स्वतः घातला नाहीं किंवा कोणत्याही आखाड्यांत सभासद किंवा वर्गणीदार नव्हतों.

प्र०—यावेळीं तुम्ही कांहीं वर्गण्या गोळा करीत होतां काय ? **उ०**—त्या शिवाजी स्मारकाकरितां होत्या. आमच्या राजकीय मतप्रसाराकरितां नव्हत्या.

प्र०—पैसाफंड हा कशाकरितां ? **उ०**—उद्योगधंद्याच्या वाढीकरितां. त्या फंडाची सभा रजिस्टर झालेली होती. तिला राजकीय स्वरूप कांहींच नव्हतें.

प्र०—आणखी कांहीं वर्गण्या जमवितां ? **उ०**—होय. १९०६ पासून राष्ट्रीय शिक्षणाकरितां वर्गण्या जमवितों.

प्र०—त्या वर्गण्या बळजबरीनें जमवितां काय ? **उ०**—हें अगदीं खोटें. धमकी, दपटशहा वगैरे कांहींच नाहीं. लोक प्रेमानें देतात व त्या घेतल्या जातात.

प्र०—तुमच्या पत्रांत ज्यांच्यावर टीका होती, त्यांच्याकडे तुम्ही कधीं वर्गण्या मागतां काय ? **उ०**—मुळींच नाहीं व ते देतहि नाहींत. टीकेचा व वर्गण्यांचा कांहीं संबंध नसतो. टीका सामाजिक किंवा राष्ट्रीय असते. (ह्यानंतर ताईमहाराज प्रकरणासंबंधानें स्पेन्स ह्यांनीं टिळकांकडून प्रश्नोत्तरानें माहिती काढून घेतली. त्यांत दत्तविधान, दिवाणी फौजदारी खटले, त्यावरचीं अपिलें, शिक्षा व दोषमुक्तता वगैरे हकिगती होत्या.)

प्र०—या प्रकरणांत तुम्ही ट्रस्टी म्हणून काम करीत होतां ? **उ०**:—होय. माझा व्यक्तिशः पैशाचा कांहीं संबंध नव्हता.

डार्लिंग—त्याचा ह्या बेअब्रूच्या खटल्यांत काय संबंध ?

स्पेन्स—टिळकांच्या अंगीं सामान्य माणसाचाहि प्रामाणिकपणा नव्हता असें प्रतिवादीनें लिहिलें हाच.

कार्सन—पण ती टीका न्यायमूर्ति चंदावरकर यांच्या निकालाला अनुसरून होती.

डार्लिंग—सर्व लोक जाहीरपणें जी गोष्ट बोलत आहेत ती चिरोलसाहेबांनीं लिहिली. प्रत्यक्ष पैशाची चोरी न केली म्हणजे झालें नाहीं. खऱ्या प्रामाणिकपणाला त्याहून अधिक गोष्टी लागतात. अप्रामाणिकपणाचा केवळ पैशाशीं संबंध नसतो.

प्र०—अप्रामाणिकपणाबद्दल तुमच्यावर केव्हां खटला झाला काय? **उ०**— नाहीं. (येथें प्रिव्ही कौन्सिलचा निकाल दाखल करण्यांत आला.)

डार्लिंग—चिरोलसाहेबांचा लेख चंदावरकरांच्या निकालासंबंधीं आहे. प्रिव्ही कौन्सिलसंबंधीं नाहीं.

स्पेन्स—पण चंदावरकरांच्या निकालाचें प्रिव्ही कौन्सिलांत काय झालें हें सांगावयाला नको काय!

डार्लिंग—पण तो आम्हांला माहित आहे. तुम्ही तो खटला प्रिव्ही कौन्सिलांत जिंकला. पण चिरोलसाहेबांनीं लेख लिहिला तेव्हां प्रिव्ही कौन्सिलचा निकाल झाला नव्हता हें खरें ना?

स्पेन्स—पण टिळकांच्या ज्या चारित्र्याविषयीं चिरोलसाहेबांनीं लिहिलें त्या चारित्र्याशीं प्रिव्ही कौन्सिलचा संबंध येतो म्हणून.

प्र०—गणपतिउत्सव हा काय आहे? **उ०**—धार्मिक व सामाजिक उत्सव आहे.

त्यासंबंधानें पुढें झालेल्या प्रश्नोत्तरांत टिळक म्हणाले, "नातूंची मदत घेऊन मीं हा उत्सव सार्वजनिक केला हें खरें नाहीं. तो ७ व्या शतकाइतका जुना आहे. ३०-४० वर्षें अलीकडे तो मागें पडला म्हणूनच तो पुढें आणला. तीही गोष्ट प्रथम लोकांनींच केली. त्यांत त्यांनीं एक मंडळ नेमलें. त्यांत मला एक सभासद नेमलें. मी मिरवणुकींत जात असे. मेळ्याचीं पदें ऐकलीं आहेत. गणपति बरोबर शिवाजीचींहि पदें म्हणतात. इतर ठिकाणांप्रमाणें माझ्याहि घरीं उत्सव होई. पदें अनेक विषयांवर असत. पदें तपासून पसंत-नापसंत हें कोणी ठरवीत नव्हतें. वाटेल तेथें वाटेल तीं पदें म्हटलीं जात. मुलांना पट्ट्याचे हात वगैरे शिकविण्याचे बाबतींत मीं विशेष पुढाकार घेतला नव्हता. मुलांना कवाईत शिकवून सरकारला देशांतून घालवून द्यावें असा माझा हेतु होता हा आरोप चिरोल साहेबांनीं मजवर केला तो अगदीं खोटा आहे ही गोष्ट त्यांनीं केवळ आपल्या कल्पनेंतून काढली आहे. देशी उद्योगधंदे निकृष्ट स्थितींत आले आहेत म्हणूनच स्वदेशीची चळवळ सुरू झालेली होती. (यानंतर शिवाजीउत्सव, शिवाजी व अफझुलखान यांच्या संबंधानें प्रश्नोत्तरें झालीं.)

प्र०—शिवाजी व अफझुलखान यांच्या वादांत तुमचें म्हणणें तेंच हिंदुपक्षाचें म्हणणें होतें? **उ०**—होय.

प्र०—मग चिरोलसाहेबांचें पुस्तक वाचून तुमचें मत चूक होतें असें तुम्हाला वाटत नाहीं काय ? उ०—मुळींच नाहीं. चिरोलसाहेबांच्याहि वरचे ह्या विषयांतले अधिकारी इतिहासज्ञ किंकेडसाहेब हे त्यांपैकीं एक होते. त्यांचें पुस्तक यंदा प्रसिद्ध झालें आहे. शिवाजीनें अफझुलखानाचा विश्वासघातानें खून केला हें ते मुळींच म्हणत नाहींत.

डार्लिंग—विश्वासघात ह्या शब्दांत एवढें काय पाप आहे ?

उ०—शिवाजीला तो शब्द लावण्यांत पाप आहे.

डार्लिंग—पण हें प्रकरण फार जुनें. आतां तें उकरून कां काढावें ?

उ०—ज्यांचा आपण उत्सव करितों त्यांचेवरील आक्षेपाचें निरसनहि आम्हांला करावें लागतें.

प्र०—शिवाजी उत्सवांतून तुम्हांला राजद्रोह उत्पन्न करावयाचा होता काय ?

उ०—तसा मुळींच नव्हता. तेव्हां तसें कोणी म्हणालेंहि नाहीं.

प्र०—असें कोणी म्हणाला तर तें खोटें ? उ०—निखालस खोटें.

प्र०—शिवाजी हा ब्राह्मण होता काय ? उ०—नाहीं.

प्र०—तुम्हीं स्वराज्याची मागणी केली काय ? आणि पूर्ण स्वातंत्र्य मागितलें काय ? उ०—साम्राज्यांत असलेलें स्वराज्य आम्ही मागत होतों.

प्र०—युद्ध करून राज्य मिळवावें असें तुमचें मत आहे काय ? उ०—नाहीं. आम्ही फक्त अधिक हक्क मागत होतों. साम्राज्यांतून फुटून जावें असें म्हणत नव्हतों.

प्र०—तुम्ही कधीं गुप्त मंडळांत होता काय ? किंवा काढलीं काय ? उ०—नव्हतों व कधीं काढणारहि नव्हतों.

प्र०—प्लेग प्रथम कोठें सुरू झाला ?

डार्लिंग—हें सायन्त विचारीत बसणार कीं काय ?

सायमन—प्लेगचा संबंध फक्त रँडसाहेबांच्या खुनापुरता आहे.

डार्लिंग—रँडचा खून का झाला येवढेंच त्यांना विचाराना ? मात्र हा प्रश्न थोडा अवघड आहे खराच.

सायमन—प्लेगच्या दिवसांत टिळकांनीं लोकांकरितां काय काय केलें हें कळलें म्हणजे आपण सुचविलेल्या प्रश्नावरहि प्रकाश पडेल. म्हणूनच ती हकीगत विचारावयाची.

डार्लिंग—पण त्यांच्या लेखावरून तें दिसत नव्हतें काय ? निदान लेखांत नसेल तेवढेंच तरी विचारा !

प्र०—पुण्यास प्लेग केव्हां सुरू झाला ? **उ०**—मुंबईनंतर एका महिन्यानें.

प्र०—मुंबईस कोणते उपाय योजिले ?

कार्सन—ह्या प्रश्नांना मी हरकत घेतों.

डार्लिंग—प्लेग आला तेव्हां तुम्ही स्वतः मुंबईत होतां काय ?

उ०—नव्हतों.

डार्लिंग—मग मुंबईतील हकीगत ते काय सांगणार ?

कार्सन—मुंबईची गोष्ट वेगळी व पुण्याची गोष्ट वेगळी होती.

डार्लिंग—वादाचा मुद्दा असा आहे कीं, ते उपाय पुण्यास अमलांत आणले असते तर त्रास झाला नसता. (त्यानंतर पुण्यांतील म्युनिसिपालिटी, सेग्रिगेशन कँप, प्लेग इस्पितळ, सेग्रिगेशन कँपांतील अडचणी, तेथें लोकांना मदत देण्याची झालेली खाजगी व्यवस्था, सोजीर लोकांची तपासणी, त्यांचेबरोबर तपासणीला जाण्याचें टिळकांनीं सोडून दिलें ह्याचीं कारणें, ह्या बाबतींत रँडसाहेबांकडे केलेला अर्ज, त्याचें परीक्षण वगैरे गोष्टींविषयीं प्रश्नोत्तरें झालीं).

प्र०—रँडसाहेबांच्या खुनाची बातमी तुम्हांला केव्हां कळली ? **उ०**—दुसरे दिवशीं सकाळीं.

प्र०—केसरींत त्यासंबंधानें आलेले लेख तुम्हीं लिहिले काय ? आणि त्या वेळचें तुमचें मत हेंच तुमचें मत आहे काय ? **उ०**—होय.

प्र०—रँडचा खून कोणीं केला असावा ह्याविषयीं तुम्हाला कल्पना होती काय?

उ०—मुळींच नव्हती. १८९७ सालीं मला शिक्षा झाल्यानंतर पोलिसांना गुन्हेगार सांपडला.

प्र०—या गुन्हेगारांनींच तुमच्या देखत शिवाजी उत्सवांतील श्लोक म्हटले काय ? खुनापूर्वीच्या शिवाजी उत्सवांत चाफेकरांनीं कांहीं पद्यें म्हटलीं काय ?

उ०—नाहीं.

प्र०—ह्या चाफेकरांची तुम्हांला पूर्वी माहिती होती काय ? **उ०**—नाहीं.

प्र०—तुमच्यावरील खटल्यांत तुमचा व खुनाचा संबंध जोडण्यासारखा कांहीं पुरावा आणला होता काय ? **उ०**—नाहीं. पुरावा देतां येत नाहीं असेंच ॲडव्होकेट जनरल यांनीं म्हटलें व न्यायमूर्तींनींहि ज्यूरीला सांगितलें.

प्र०--न्यायमूर्तींनीं ज्यूरीला खटला समजावून देतांना प्लेगसंबंधानें तुमच्या कामगिरीची प्रशंसा केली काय ? उ०-- होय.

प्र०--आणि शिक्षा कमी देण्याला तें एक कारण म्हणून सांगितलें काय ? उ०--होय.

प्र०--आधीं सुटलों तर चांगली वर्तणूक ठेवीन असें तुम्हीं लिहून दिलें होतें काय आणि तें तुम्हीं मोडलें काय ? उ०--असें लिहून दिलें नव्हतें व तें मोडलेंहि नाहीं. मला अटी घातल्या त्या वेगळ्या होत्या. सुटकेसंबंधानें मिरवणुकींत भाग घेऊं नये इतकीच अट होती व ती मीं पाळली. दुसरी अट पुन्हा राजद्रोहाचा गुन्हा केल्यास शिल्लक असलेली सहा महिन्यांची शिक्षा भोगण्याची होती. तीहि मीं भोगली. म्हणजे तीही अट पाळली.

डार्लिंग--सहा वर्षांच्या शिक्षेच्या मुदतींत तुम्हांला कांहीं सूट मिळाली नव्हती काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--तुम्हांला अटक केव्हां झाली ? उ०--जुलै १९०८ मध्यें.

प्र०--सुटका केव्हां झाली ? उ०--जून १९१४ मध्यें.

प्र०--दरम्यान तुम्हांला बाहेरील कांहीं हकीगत कळत होती काय ? उ०--कशी कळणार ? एकहा वर्तमानपत्र मला ह्या मुदतींत मिळालेलें नाहीं.

प्र०--तुमच्या वर्तमानपत्रांत तरी काय लिहावें याविषयीं तुम्हांला सल्लामसलत देण्याला सवड होती काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--नाशिकास तुम्ही केव्हां गेलां ? उ०--१९०६ सालीं.

प्र०--त्या सालीं तुम्हांला मित्रमेळ्यानें पानसुपारीला बोलाविलें होतें काय ? उ०--होय.

प्र०--तेथें काय घडलें ?

कार्सन--ह्या प्रश्नाला माझी हरकत आहे.

सायमन--एखाद्या गुन्ह्याबद्दल एखाद्याला तुम्ही जबाबदार धरतां तर तेथें त्यांनीं काय केलें काय घडलें हें न सांगितलें तर कसें होईल ?

प्र०--टिळक तुम्हीं येथें अत्याचारांना उत्तेजन दिलें काय ? उ०--नाहीं.

कार्सन--साक्षीदाराला प्रश्न धडकावून विचारला म्हणून त्यांनीं तसें उत्तर दिलें.

सायमन--अत्याचारांना अनुकूल किंवा प्रतिकूल यांपैकीं कांहीं तुम्हीं वर्तन केलें काय ?

उ०--अत्याचाराविरुद्ध उपदेश केला आणि केवळ सनदशीर मार्गानें व शिक्षणप्रसारानें आपलें काम करण्यास सांगितलें.

प्र०--त्यानंतर पुन्हां केव्हां तरी नाशिकास गेलां काय ? **उ०**—नाहीं.

प्र० —कान्हेरे यांचें तुम्हीं नांव तरी ऐकलें होतें काय ? **उ०**--नाहीं.

प्र०--गुप्तमंडळ्यांची तुम्हांला कांहीं माहिती होती काय ? **उ०**--मी हिंदुस्थानांतच नव्हतों.

प्र०—चिरोलसाहेबांनीं तुम्हांला खुनाकरितां जबाबदार धरलें आहे तें बरोबर आहे काय ? **उ०**—साफ चूक आहे.

सर एडवर्ड कार्सन ह्यांनीं केलेली टिळकांची उलटतपासणी

प्र०—ही फिर्याद मांडण्याला सॉलिसिटरला तुम्हीं कधीं सांगितलें ? **उ०**—१९१५ सालच्या आक्टोबर महिन्यांत.

प्र०—तुम्हीं हिंदुस्थानांत फिर्याद कां केली नाहीं ? **उ०**—मला येथें फिर्याद करणें बरें वाटलें म्हणून !

प्र०--विलायतच्या लोकांना तुमची माहिती नाहीं व त्याचा फायदा घेण्याकरितां येथें फिर्याद केली असें नव्हे काय ? **उ०**--नाहीं. चिरोलसाहेबांचें पुस्तक सगळ्या साम्राज्यांत वाचतात. म्हणून इंग्लंडांतील कोर्टाचा निकाल मिळाला असतां तो साम्राज्यभर जाहीर होईल म्हणून.

प्र०--तुम्हांला असें वाटे काय कीं, युरोपांत किंवा सर्व साम्राज्यांत लोक तुम्हांला ओळखतात ? **उ०**--तसें मी म्हणत नाहीं.

प्र०--हिंदुस्थानांत तुम्हीं याबद्दल कांहीं केलें नाहीं ? **उ०**--तेथें कशाकरितां करावयाचें ? तेथें खरा प्रकार सर्वांना माहितच आहे.

प्र०--न्यायमूर्ति दावर हे शिक्षा सांगतांना तुमच्याबद्दल काय बोलले हें तुम्हांला माहित आहे काय ? **उ०**--होय. न्यायमूर्तींना जसें बोलावेंसें वाटलें तसें ते बोलले. (येथें कार्सनसाहेबांनीं न्या. दावर यांचें समग्र भाषण ज्यूरीला वाचून दाखविलें.)

प्र० —हे उद्गार हिंदुस्थानांतील लोकांना पुरे माहित होते म्हणून तुम्हीं तेथें फिर्याद केली नाहीं ? **उ०**--असें नाहीं.

प्र०--न्या. दावर यांच्या उद्गारांपेक्षां कडक असे कांहीं शब्द चिरोलसाहेबांच्या पुस्तकांत तुम्ही काढू शकाल काय ? उ०--होय. जॅक्सनच्या खुनाशीं त्यांनीं जोडलेला माझा संबंध.

प्र०--एखाद्यानें अत्याचाराला उत्तेजनकारक भाषण केलें तर त्याला अत्याचाराबद्दल जबाबदार मानावें कीं नाहीं ? उ०--होय. तशीं भाषणें एखाद्यानें केलीं असें खरें ठरलें तर !

प्र०--खून व खुनाची चिथावणी ह्यांत फरक होतो काय ? उ०--तसेंच म्हणाल तर फरक आहे.

प्र०--यांत अधिक वाईट कोणतें ? उ०--तें मी नक्की कसें सांगूं ? परिस्थितीप्रमाणें ठरवावें.

प्र०--देशी राज्याखालीं लोक असतात तरी ते अधिक सुखी असतात असें तुम्हीं लिहिलें काय ? उ०--होय. स्वराज्याखालीं असते तर अधिक सुखी असते.

प्र०--ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना तुम्ही राक्षस म्हणतां काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--परकी म्हणतां काय ? उ०--होय.

प्र०--इंग्रजांना चळवळीनें हांकलून देतां येईल आणि ब्राह्मणांच्या हातांत सत्ता येईल असें तुमचें मत होतें काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--बॉंब ही एक जादू आहे, तो एक ताईत आहे असें तुम्हीं लिहिलें काय? उ०--शब्द बरोबर आहेत पण त्याचा अर्थ वेगळा केला पाहिजे ?

प्र०--स्वराज्य ह्याचा अर्थ स्वातंत्र्य असा करितां काय ? उ०--साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य असा करावयाचा.

प्र०--गोरे लोक काढून लावावयाचे काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--चिरोलच्या पुस्तकाचें भाषांतर मराठींत झालें होतें काय ? उ०--होय.

प्र०--त्याच्यावर तुम्हीं फिर्याद केली नाहीं काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--कान्हेरे ह्यांचा जबाब तुम्हीं वाचला आहे काय ? उ०--होय.

प्र०--त्यानें म्हटल्याप्रमाणें म्हणजे हिंदुस्थानांत न्याय मिळत नव्हता असें आरोपी म्हणाला तसें तुम्ही लिहित होतां काय ? उ०--वरचेवर नाहीं. एखादे वेळीं लिहिलें असेल. युरोपिअन व नेटिव्ह असा विरोध आला म्हणजे न्याय मिळणें कठीण असतें असें माझें मत आहे.

प्र०--मुसलमानांना पक्षपात होतो असें तुम्हीं लिहिलें काय ? उ०--दंग्याच्या बाबतींत अधिकारी पक्षपाती असतात असें मीं लिहिलें आहे.

प्र०--साहेबांच्या जुलमाचीं उदाहरणें तुम्हीं दर आठवड्यास देत होतां काय ? उ०--दर आठवड्यास नाहीं. नजरेस येत तेव्हां देई.

प्र०--काळ पत्राचे परांजपे हे तुमचे शिष्य होते काय ? उ०--माझ्या वेळीं शाळेंत एक विद्यार्थी होते. त्यांचा वर्ग मीं शिकविला असेन. व्यक्तिशः त्यांना शिकविलें असें नाहीं.

प्र०--परांजपे ह्यांना शिक्षा झाली तेव्हां तुम्ही एकत्र राहात होतां काय?

उ०--एकाच खानावळींत होतों.

प्र०--परांजपे यांच्यावर खटला झाला तेव्हां परांजपे जामीनावर खुले होते काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--तुम्हाला पकडलें त्यावेळीं तुम्हीं व ते एकत्र बसलां होतां काय ?

उ०--होय.

प्र०--त्यांच्या खटल्यांत तुम्ही त्यांच्या बचावाला मदत करीत होतां काय ?

उ०--थोडीबहुत करीत होतों.

प्र०--ते तुमचे स्नेही होते ? उ०--पुष्कळ होते त्यांतील ते एक होते.

प्र०--त्यांनाहि राजद्रोहाबद्दल शिक्षा झाली होती? उ०--माझ्यापूर्वीं सुमारें १५ दिवस.

प्र०--त्यांचे व तुमचे लेख एकाच स्वरूपाचे होते काय ? उ०--दोन्ही लेखांवर राजद्रोहाकरितां खटला झाला म्हणून त्यांना वाटेल तर एका स्वरूपाचे म्हणा.

प्र०--तुम्हीं परांजपे ह्यांना काय मदत केली ? उ०--पैसे व बॅरिस्टर पाहून देणें ह्यासंबंधानें केली.

प्र०--परांजप्यांचे लेख बाँबच्या अत्याचारासंबंधानें असतां तुम्हीं त्यांना मदत केली ? उ०--गुन्हा कशाचाहि असला तरी स्नेही व आप्त बचावाला मदत करतातच.

प्र०--तुम्हीं अशा माणसाशीं संगत ठेविली काय ? उ०--त्यांच्या लेखाचा आणि माझ्या संगतीचा स्नेहाचा काय संबंध ?

प्र०-- त्यांना शिक्षा झाल्यामुळें तुमच्या स्नेहांत अंतर पडलें कीं नाहीं ?

उ०--शिक्षेमुळें स्नेहांत अंतर पडण्याचें काय कारण ?

प्र०--त्यांच्या लेखाबद्दल तुमचें काय मत ? उ०--लेख कडक होते. पण अत्याचारांना उत्तेजन देणारे होते असें वाटलें नाहीं.

प्र०--मग कडक म्हणजे काय ? उ०--विचारसरणी जरा कडक.

डार्लिंग--परांजप्यांच्या वर्गात टिळक Science शिकवीत होते तें कसलें हें विचारा!

कार्सन--कसलें Science ?

उ०--पदार्थविज्ञान, ज्योतिष व यंत्रशास्त्र.

प्र०--रसायन शास्त्र ? उ०--नाहीं.

प्र०--पिकारिक ॲसिड ? उ०--तो विषय मलाहि माहित नाहीं.

प्र०--पिकारिक ॲसिडचा उपयोग काय हें तुम्हाला माहित आहे काय ?

उ०--वर्तमानपत्रांतून वाचला होता.

प्र०-परांजपे व तुम्ही नाशिकास केव्हां एकत्र होतां काय ? (मजकूर वाचून दाखविल्यावर) उ०--होय.

प्र०--तुमच्या समक्ष विलायती कापडाची तेथें होळी केली ? उ०--होय.

प्र०--सर्व देशभर होळ्या केल्या काय ? उ०--नाहीं.

डार्लिंग--टिळक व परांजपे यांच्या नाशिकाच्या मुक्कामाच्या वर्णनांत 'काली' हा शब्द आला आहे. ती काली म्हणजे काय ?

उ०--काली ही शंकराची पत्नी.

प्र०--दोन्ही विध्वंसाच्या देवता ना ? उ०--होय.

कार्सन--एक विध्वंसाचा राजा व दुसरी विध्वंसाची राणी!

दिवस तिसरा-(३१ जानेवारी १९१९)

प्र०--मॅझिनीचें एक चरित्र त्याच्या कर्त्यानें तुम्हांला व परांजप्यांना मिळून अर्पण केलें होतें काय ? उ०--होय.

प्र०--तुम्ही केसरीचे संपादक असतां त्या ग्रंथाचें परीक्षण तुम्हीं केसरींत केलें होतें ? उ०--होय. केसरींत परीक्षण आलेलें आहे. पण तें मीं लिहिलेलें नाहीं. तें छापून झाल्यावर मीं पाहिलें.

प्र०--लाला लजपतराय ह्यांची व तुमची ओळख होती काय? उ०--होय.

प्र०--त्यांना हद्दपार केलें होतें काय ? उ०--होय.

प्र०--कशाकरितां ? उ०--राजद्रोहाकरितां.

प्र०—लोकमान्य म्हणजे काय ? **उ०**—लोक ज्याला मान देतात तो.

प्र०—सावरकरांनीं हें पुस्तक तुम्हाला अर्पण केलें काय ?

सायमन—प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय टिळकांना काय सांगतां येईल ?

डार्लिंग—पुस्तकावर दोघां सावरकरांचीं नांवें आहेत.

प्र०—ह्या दोघांची माहिती तुम्हांला होती काय ? **उ०**—थोडीशी होती.

प्र०—त्यांना काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली काय ? **उ०**—झाली असें मला सुटून आल्यावर समजलें.

प्र०—मॅझिनीचें पुस्तक वाचून कान्हेरे याला खून करावासा वाटला काय ?

उ०—तें खरें कीं खोटें मी कसें सांगूं ?

कार्सन—मी ह्या पुस्तकांतील वाचून दाखवितों तो भाग ऐका.

सायमन—माझी ह्याला हरकत आहे. वाटेल त्या पुस्तकांतील भाग वाचून दाखवून काय उपयोग ?

कार्सन—ह्या पुस्तकाची शिफारस केसरीच्या वाचकांना टिळकांनीं केली म्हणून. तें पुस्तक वाचलें असें कान्हेरे सांगतो म्हणून व हें पुस्तक त्यांना अर्पण केलें आहे म्हणून !

डार्लिंग—पण म्हणून काय झालें. परवानगीनें व परवानगीशिवाय अशीं पुष्कळ पुस्तकें कोणीं कोणाला अर्पण करितात. पुस्तक अर्पण केलें म्हणजे पुस्तकांतील विचार ज्याला तें अर्पण केलें त्याचे होते असें होत नाहीं अशी टिळकांची तक्रार आहे त्याचें काय ?

कार्सन—पण त्यांनीं त्याची शिफारस केली होती.

डार्लिंग—पण मला वाटतें हा तुमचा प्रश्न मर्यादेच्या बाहेर जातो. तुम्हीं हा विचारूं नये.

प्र०—बाँब गोळ्यावर लेख लिहिण्याच्या आधीं तुम्हीं हें पुस्तक वाचलें होतें काय ? **उ०**—या पुस्तकाचा काय संबंध व जरूरी तरी ? मॅझिनीचें इंग्रजी चरित्र मीं पूर्वीं कधीं वाचलें होतें. शिवाय बाँब गोळ्यावरचे लेख स्वतः मीं लिहिले नव्हते.

प्र०—ह्या पुस्तकावर केसरीनें टीका केली होती काय ! **उ०**—माझ्या स्मरणांत नाहीं.

डार्लिंग—तुमच्या चालू प्रश्नांतील किती विचारूं द्यावे, किती न द्यावे हें थोडें भानगडीचें आहे. **उ०**—मी भानगड न होऊं देतां खुलासा करितों. दोन्ही

सावरकर बंधूंना तुम्ही बेकायदेशीर मार्गांनीं जाऊं नका असाच उपदेश मी करीत होतों.

प्र०—मग ते भयंकर लोक होते हें तुम्हांला माहित होतें ? उ०—भयंकरच नव्हे पण तापट होते.

प्र०—आणि बेकायदा वर्तन करण्याचाहि संभव ? उ०—होय.

प्र०—'बंगाली बंधूंनो भलें केलें' असें तुम्हीं १९०८ सालीं लिहिलें आहे. तर 'भलें' म्हणजे काय ? उ०—स्वदेशी चळवळ हातीं घेतली हें.

प्र०—'बंगाली लोकांनीं राजद्रोहाचे गुन्हे केले' हें भलें केलें काय ? उ०—तसें नव्हे. खोटे खटले त्यांच्यावर झाले असतां त्यांनीं धैर्यानें आपला बचाव केला हें. कारण पूर्वी त्यांना भ्याड व भित्रे म्हणत असत.

प्र०—रावण म्हणजे काय ? उ०—तो एक अनार्य राक्षस होता.

प्र०—राम हा कोण ? उ०—तो एक आर्यन देवाचा अवतार होता.

प्र०—एखाद्याला कायदा चांगला वाटला नाहीं तर त्यानें तो मोडावा कीं नाहीं ? उ०—मोडावा. पण शिक्षा निमुटपणें सोसावी. ह्याचेंच नांव Passive resistance.

प्र०—गोरे अधिकारी म्हणजे सरकार असेंच नव्हे काय ? उ०—त्यांत मी भेद करितों.

प्र०—पण सरकार म्हटलें म्हणजे त्यांचे अधिकारी असणारच मग सरकार व अधिकारी यांत काय भेद ? उ०—भेद अलबत आहे. कां नाहीं. एका घरांत अनेक खोल्या असतात. म्हणून कांहीं एकएक खोली म्हणजे घर नव्हे.

डार्लिंग—बंगाली लोकांना तुम्हीं वानरें किंवा माकडें म्हटलें काय ?

उ०—त्यांना माकडें म्हटलें नाहीं. पण वानरांनीं पूर्वी रामायणांत पराक्रम केला त्याचा मात्र मीं दाखला दिला होता.

प्र०—गोरे अधिकारी गरीब बिचाऱ्या लोकांना पायाखालीं तुडवितात असें तुम्हीं लिहिलें काय ? उ०—होय.

प्र०—हिंदुस्थानचें स्वराज्य तुम्हीं मागितलें काय ? उ०—हिंदुस्थानचें नाहीं ब्रिटिश साम्राज्यांतलें.

प्र०—पंजाबांत तुरुंगांत गेलेल्या लोकांची स्तुति तुम्हीं केली काय ? उ०—होय.

कार्सन--आतां या लेखाकडे पाहा.

सायमन--त्यांना काळांतले लेख दाखवितां तसा टाइम्सही दाखवा. दोहोंशीं ह्यांचा संबंध तितकाच. (येथें काळ पत्रांतील कांहीं लेख खुणा करून त्या. डार्लिंग ह्यांनीं टिळकांना आपल्याशीं वाचावयास दिले.)

प्र०--ते वाचून सांगा. पिंडिदास दिनानाथ ह्यांना शिक्षा झाली होती कीं नाहीं ?

सायमन--त्याला माझी हरकत आहे.

प्र०--आतां सायमनसाहेब आणखी काय काय सोंगें आणणार कोणास ठाऊक ?

सायमन--अहो उगीच रागावण्यांत काय अर्थ ?

कार्सन--मी रागावलेलो नाहीं व तसें म्हणण्याचा तुम्हाला अधिकार नाहीं.

डार्लिंग--पण तुम्ही दोघे मला उद्देशून बोलणार कीं एकमेकांना ?

सायमन--मी हरकत घेईन तेव्हां ह्यांनीं गप्प बसलें पाहिजे.

कार्सन--होय, मी गप्प बसतच होतों.

डार्लिंग--तर मग आतां फिरून गप्प बसा पाहूं.

सायमन--माझें म्हणणें इतकेंच होतें कीं, ज्यूरीला ऐकूं जाईल अशा रीतीनें उपहासाचे शब्द एका वकिलानें दुसऱ्या वकिलाला बोलूं नये.

डार्लिंग--पण बुवा मीं तरी कांहीं ते शब्द ऐकिले नाहींत !

कार्सन--बरें यापुढें मी तुम्हाला आमचे नेक नामदार स्नेही असें म्हणत जाईन मग तरी झालें ना !

प्र०--पंजाबांतील कांहीं लोकांनीं राजनिष्ठेचा जाहीरनामा काढला त्यामुळें पंजाबची अब्रू गेली असें तुम्हीं म्हटलें ? **उ०**--लोकांना शब्दशः पसंत नसतां अशा गोष्टी लिहवून अधिकारी जाहीरनामा काढवितात आणि कांहीं भले लोक त्यावर सह्या करण्याला तयार होतात आणि हें सगळें अधिकाऱ्यांची कारवाई असते म्हणून घडतें.

प्र०--तुम्ही राजनिष्ठ आहां कीं नाहीं ? **उ०**--बादशहा व साम्राज्य ह्यांच्या-संबंधानें मी राजनिष्ठ आहें.

प्र०--मग त्यांनीं सह्या केल्या त्यांत काय चुकलें ? **उ०**--अधिकाऱ्यांच्या कारवाईला बळी पडले म्हणून ! मनांत नसलेल्या गोष्टीवर सह्या करणें ह्यांत काय अर्थ ?

प्र०--मग काय त्यांनीं अराजनिष्ठ व्हावयाचें ? उ०--जुलुमाला प्रतिकार करावयाचा.

प्र०--सरकारच्या जुलुमाला ? उ०--नाहीं अधिकाऱ्यांच्या जुलुमाला.

प्र०--कसेंहि असलें तरी तो राजनिष्ठेचाच जाहीरनामा ना ? उ०--जुलूम होत असतां तो होत नाहीं असें दाखविण्याकरितांच तो जाहीरनामा काढला म्हणून वाईट ! हिंदुस्थानांत अशा वेळीं असे जाहीरनामे काढणें योग्य नव्हतें.

प्र०--तुम्ही स्वतः असें कधीं करणार नाहीं काय ? उ०--मीं असें कधीं केलें नाहीं व मला तें आवडतहि नाहीं.

प्र०--पण अराजनिष्ठेबद्दल तुम्हांला दोनदां शिक्षा झाली आहे ? उ०--कोर्टानें शिक्षा दिली म्हणून मी काय खरा गुन्हेगार कीं काय ?

प्र०--'लोकांनीं स्वराज्याचे हक्क मिळविण्याकरितां जिवाचीहि परवा केली नाहीं.' या लेखाला तुमची संमति होती काय ? उ०--होय. निःशस्त्र प्रतिकारानें ही गोष्ट केली तर त्याला माझी संमति होती.

प्र०--लोकांनीं कायदा मोडला तरी तुम्ही असें म्हणणार काय ? उ०--असें केल्याशिवाय वाईट कायदा रद्द होऊं शकत नाहीं.

प्र०--ह्या एका खटल्यांत पाल यांनीं पुरावा देण्याचें नाकारलें. त्यावेळीं तुम्हीं त्यांना बरें म्हटलें कीं नाहीं ? उ०--तो खटला सार्वजनिक स्वरूपाचा होता म्हणून मीं तसें म्हटलें.

प्र०--मग कोणत्याहि सार्वजनिक खटल्यांत पुरावा देऊं नये असें तुमचें म्हणणें कीं नाहीं ? उ०--हें ज्याचें त्यानेंच ठरवावयाचें असतें.

प्र०--ह्या खटल्यांत तुम्हीं ती गोष्ट पसंत केली काय ? उ०--होय. त्यास तशींच कारणें होतीं म्हणून.

प्र०--साक्षीदारानें खोटें सांगितलें तरी चालेल ? उ०--त्यांनीं वाटेल तर गप्प बसावें व त्याचा परिणाम सोसावा.

डार्लिंग--पॅस्कल ह्याच्या सुप्रसिद्ध पत्रांत एकच गोष्ट अनेक रीतींनें कशी करितां येते हें दाखविलें आहे !

प्र०--हें वाचून पुण्यांतील लोकांवर काय परिणाम होईल ? उ०--पुण्याचा यांत काय संबंध ?

प्र०--अधिकाऱ्यांचा हुकूम जुमानूं नये, ज्यूरी व जज्ज यांचा निकाल मानूं नये अशी तुमची शिकवण होती काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--वर्तमानपत्रांत लेख लिहिणाराचें नांव सांगूं नये असें तुमचें मत होतें काय ? उ०--होय. टाईम्स पत्रानेंहि एक वेळ तसें केलें होतें.

प्र०--काळ्या लोकांना न्याय मिळत नाहीं असें तुम्हीं म्हटलें काय ? उ०--काळ्या गोऱ्यांच्या वादांत काळ्यांना न्याय मिळत नाहीं असें माझें मत होतें. गोऱ्यांना ५० रुपये दंड होतो. त्याच गोष्टीकरितां काळ्यांना सहा महिन्यांची शिक्षा होते हें मीं दाखविलें आहे.

प्र०--न्यायदानाविरुद्ध तक्रारी करणें म्हणजे लोकांना अधिकाऱ्यांविरुद्ध चिथावणें होतें कीं नाहीं ? उ०--नाहीं. तसें होतें म्हटलें तर कोणत्याहि न्याया-विरुद्ध तक्रार करणें गैर होईल.

डार्लिंग--पण टाईम्सकारांनीं नकार अंगिकारला तरी शेवटीं तार दाखल केलीच कीं नाहीं ?

प्र०--किंग्जफर्ड मॅजिस्ट्रेटला तुम्हीं नांवें ठेविलीं त्यावेळीं बाँब उडत होते कीं नाहीं ? आणि ते उडण्यांत धोका होता कीं नाहीं ? उ०--तिकडील वर्तमान-पत्रांवरून तसें दिसत होतें.

प्र०--बाँबचा धोका तुम्हाला कळत होता कीं नाहीं ? उ०--सर्वांनाच कळत होता.

प्र०--पण तुम्ही मोठे बुद्धिवान् आहां ? उ०--माझ्यासारखे बुद्धिवान् हिंदु-स्थानांत शेंकडों आहेत.

प्र०--तुमच्यावर ह्या बाबतींत मोठी जबाबदारी होती कीं नाहीं ? उ०--होय.

प्र०--बाँब गोळ्याच्या गुन्हेगाराची तुम्हीं स्तुति केली नाहीं काय ? उ०--नाहीं. मी या लेखांत निरनिराळ्या गुन्हेगारांची तुलना करीत होतों.

प्र०--'बाँबगोळ्याचें रहस्य' या लेखाबद्दल तुम्ही जबाबदार आहांत कीं नाहीं ? उ०--संपादक म्हणून मी जबाबदार आहें. पण तो लेख मीं लिहिलेला नाहीं. अराजकाचा सिद्धांत काय असतो एवढेंच त्यांत सांगितलें होतें.

प्र०--रँडसाहेबांना तुम्हीं नांवें ठेविलीं ? उ०--होय. मी त्यांच्यावर टीका करीत होतों व त्याचवेळीं त्यांना मदतहि करीत होतों.

प्र०--रँडसाहेब दुर्मुखलेले होते नाहीं ? उ०--होय, मला ते तसे दिसत.

प्र०—प्लेगच्या व्यवस्थेंत त्यांनीं जुलूम केला म्हणून त्यांचा खून झाला असेंच तुमचें मत ना ? उ०--होय.

प्र० —बरें, बंगालची फाळणी म्हणजे काय ? उ०—एका राष्ट्राचीं दोन शकलें करणें.

प्र०—ह्या फाळणीमुळें बाँब निर्माण झाले काय ? उ०—होय. फाळणीच्या तक्रारीमुळें.

प्र०—आणि तक्रारी होत्या म्हणून बॉम्ब योग्य होते ? उ०—बॉम्ब हा तक्रारीचा परिणाम. पण झालें तें योग्य असें मात्र नव्हे.

प्र०—सैन्य आणि आरमार यांचेशीं लढणें म्हणजे काय ? उ०--युद्ध, बंड असा त्याचा अर्थ होईल.

प्र०—भौतिक शास्त्रानें सैन्याला जी सत्ता येते तिचा नाश बॉम्बगोळ्यानें करितां येतो याचा अर्थ काय ? उ०—एकाच शास्त्राचें ज्ञान दुसऱ्यालाहि असलें म्हणजे तें त्याचें त्याजवर उलट चालवितां येतें हाच त्याचा अर्थ.

प्र०--सोजीर लोक घरांत शिरले व बायकांची बेअब्रू केली तर त्यांचेवर बाँम्ब फेंकावे ? उ०—सामान्य राज्यव्यवस्थेशीं त्याचा संबंध नाहीं. राष्ट्रा-राष्ट्राच्या युद्धासंबंधानें तें लिहिलेलें होतें. इंग्रजी वर्तमानपत्रांतहि असल्या गोष्टी दिल्या आहेत.

प्र०—खून झाला म्हणूनच तक्रारी मिटल्या आणि प्लेग व्यवस्थेंत फरक पडले ? उ०--नाहीं. व्यवस्थेंत फरक झाले ते पुढें कमिशन नेमल्यानें.

प्र०—रँडचा खून हें अराजकाचें कृत्य म्हणावयाचें काय ? उ०--होय.

प्र०—मग अराजक कृत्य करून राज्य मिळवावें असें तुमचें मत ? उ०—नाहीं. अशा गोष्टींचा उपदेश मीं केव्हांच केला नाहीं.

डार्लिंग—खून झाल्यापासून या गोष्टी थांबल्या. याचा अर्थ खुनामुळें असा कीं नाहीं ?

उ०—तेव्हांपासून याचा अर्थ कार्यकारण भावाचा नाहीं. तेव्हांपासून हे शब्द फक्त कालदर्शक आहेत.

प्र०—अधिकाऱ्यांचें लक्ष वेधण्याला खून एवढाच उपाय आहे काय ? उ०—त्या लिहिण्याचा तसा अर्थ नाहीं.

प्र०-इंग्रजी वर्तमानपत्रांना तुम्ही Blaggards हें विशेषण लाविलें आहे कीं नाहीं ? उ०—होय. पण तो त्यांचा त्यांनाच परत आहेर केला.

प्र०—असले वृथा दोषारोप इंग्रजी पत्रें करितात काय ? उ०—होय. खुद्द टाईम्स ऑफ इंडियानें मजवर १८९७ सालीं केला होता.

प्र०—टाइम्स पत्रावर तुम्हीं इलाज केला होता काय ? उ०—ह्या प्रसंगीं असला इलाज करण्याकरितां मी मुंबईस गेलों होतों. पण मला त्याच दिवशीं पकडण्यांत आलें.

प्र०—मागाहूनहि इलाज केला नाहींत ? उ०—तुरुंगांत कसा करूं ? सुटून आल्यावर केला.

प्र०—तुमच्यावरील टीका १८९७ त आणि इलाज १८९९ त ? उ०—पण इलाज केला तो १८९७ तील लेखाकरितां आणि फिरून त्यांनीं तसाच लेख लिहिला होता म्हणून.

प्र०—टाइम्सनीं मागितलेली माफी तुमचेजवळ आहे काय ? उ०—होय.

प्र०—बाँबबद्दल सरकार जबाबदार आहे असें तुम्हीं म्हटलें काय ? उ०—जुलुमामुळें लोक निराश होतात आणि निराशेमुळें बाँब होतात असें म्हटलें आहे

प्र०—इंग्रज सरकार लष्करी सत्तेनें मदांध झालें म्हणून बाँब पुढें आले असें तुम्हीं म्हटलें काय ? उ०—होय. तो स्वाभाविक परिणाम झाला असें म्हटलें.

सायमन—टाइम्सनें टिळकांची मागितलेली माफी ही येथें आहे.

कार्सन—त्या प्रकरणांत तुम्हाला येथें शिरावयाचें आहे काय ?

सायमन—मघाशीं तिचा उल्लेख आला होता म्हणून मीं ती हजर केली.

प्र०—'देशाचें दुर्दैव' हा लेख पहा. गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या जुलुमामुळें आणि दुराग्रहामुळें बाँब होतात असें तुम्हीं लोकांस शिकविलें काय ? उ०—तें माझें मत मीं सांगितलें. लोकांस तसें करण्यास शिकविलें नाहीं.

प्र०—तुम्हीं बाँबगोळ्याची संभावना केली ? समर्थन केलें ? उ०—समर्थन केलें नाहीं. झाली दिसली गोष्ट सांगितली. एकामागून एक गोष्टी घडत आल्या त्याच मीं सांगितल्या.

प्र०—रशियांत हिंदुस्थानापेक्षां बाँब उडविण्याला कमी सबब होती असें तुम्हीं सांगितलें काय ? उ०—मीं इतकेंच दर्शविलें कीं हिंदुस्थानांत परकी

राज्य तरी आहे. रशियांत त्या देशांतील लोकांची सत्ता आहे पण अनियंत्रित आहे इतकेंच. निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या परिस्थितींत अत्याचार कसे झाले याची कार्यकारणमीमांसा मीं या लेखांत सांगितली होती. त्यांत राज्यकर्त्यांनीं बोध घेण्याची जशी मीं सूचना केली तशीच अत्याचारी लोकांनाहि पण त्यांच्या कृत्याच्या परिणामाचा बोध घेण्याची सूचना केली होती.

प्र०--जुलमी सरकाराविषयीं तुम्ही लिहिलेंत त्यांत इंग्रजी राज्याचा समावेश होतो काय ? **उ०**--सगळ्याच जुलमी राज्यांचा समावेश होतो. परंतु कोणाचा उल्लेख विशेष अभिप्रेत आहे हें परिस्थितीवरून ओळखावयाचें असतें. ब्रिटिश अधिकारी जेव्हां तशी सत्ता गाजवीत असतील तेव्हां त्यांनाहि तो लागू म्हणतां येईल. मागचीं पुढचीं वाक्यें पाहिलीं म्हणजे कळून येतें. लोकांसंबंधीं लिहितांना मीं आयरिश लोकांचेंहि उदाहरण दिलें आहे.

कार्सन—तें असो म्हणा. येथें कांहीं आम्ही आयरिश राष्ट्राचा न्याय करावयास बसलों नाहीं.

प्र०--बंगालच्या फाळणीमुळें बाँब उडाले काय ? **उ०**--होय. तुमच्या आयर्लंड आलस्टरमध्यें झालें तसेंच इकडे झालें.

प्र०—आलस्टरबद्दल तुम्ही बोलूं नका. आलस्टर आपली काळजी घेण्यास समर्थ आहे. असल्या व्यक्तिविषयक गोष्टी पुढें काढून तुम्हाला कांहीं फायदा मिळेल असें वाटतें काय ? **उ०**--मी व्यक्तिविषयक बोलत नाहीं. पण जे लेख तुम्हीं वाचले त्यांत आयर्लंडचें नांव आहे म्हणून मीं तें सांगितलें.

प्र०--अत्याचार म्हणजे काय ? **उ०**--त्यांत बाँबहि येतात इतर गोष्टीहि येतात.

प्र०--निःशस्त्रप्रतिकारांत बाँब येतात काय ? **उ०**--नाहीं.

प्र०--बंगाली लोकांना अराजक म्हटलें तें खोटें काय ? **उ०**--सर्व समाजाबद्दल लिहिलें म्हणून तें तेवढें खोटें.

प्र०--बाँब फेकणें हा देशाभिमानाचा फक्त अतिरेक असेंच तुमचें म्हणणें काय ? **उ०**--नाहीं.

प्र०—देशाभिमानाचा अतिरेक झाला कीं नाहीं हें कोण ठरविणार ? **उ०**--राष्ट्र ठरवतें.

प्र०--बंगाली लोक अराजक नाहींत पण त्यांनीं फक्त अराजकांचीं साधनें

उपयोगांत आणलीं इतकाच फरक असें तुम्हीं लिहिलें. पण त्यांत फरक नाहीं काय ? उ०--नाहीं.

डार्लिंग--खरेंच फरक नाहीं ! म्हणजे सुरी तीच. तिनें खाण्याचे पदार्थ-कापायचे कीं गळे कापायचे ! इतकाच फरक कीं नाहीं ?

प्र०--जॅकसनचा खून करणारे लोक तरुण होते कीं प्रौढ होते ? **उ०**--त्यांचीं वयें मला माहित नाहींत. त्यांतील एक पदवीधर होता.

प्र०--ते सर्व तुमच्या जातीचेच होते कीं काय ? **उ०**--मला माहीत नाहीं. कांहीं असतील.

प्र०--तुम्ही चित्पावन जातीचे पुढारी नाहीं काय ? **उ०**--असलों तर निर-निराळ्या जातींचा असेन. एकट्या चित्पावनांचा नव्हे.

प्र०--ते सगळे ब्राह्मणच नव्हते काय ? **उ०**--माहीत नाहीं. पण ब्राह्मणावर असा कटाक्ष रोखणें हें सडक्या मेंदूचें लक्षण होय !

प्र०--पण हे शब्द न्या. दावर ह्यांनीं तुमच्याबद्दल वापरले आहेत ? **उ०**--एखादा शब्द न्यायमूर्तींनीं वापरला असला म्हणजे तो चूक असूं नये कीं काय ? सवड असती तर तेथेंच योग्य उत्तर दिलें असतें.

डार्लिंग--झालें. तीच गोष्ट १०० वेळां आली. आतां हा मुद्दा पुरे झाला नाहीं काय ?

प्र०--इंग्रज हे मोंगलांसारखेच आहेत असें तुम्हीं लिहिलें काय ? **उ०**--होय.

प्र०--मोंगल हे जुलमी राजे होते ? **उ०**--होय.

प्र०--ब्रिटिश राज्य म्हणजे सरकारच कीं नाहीं ? **उ०**--होय.

प्र०--त्यांत एक किंवा अनेक अधिकारी आहेत असा अर्थ होतो काय ? **उ०**--नाहीं.

प्र०--बाँबला ज्ञानाचें स्वरूप अधिक असतें ह्याचा अर्थ काय ? **उ०**--मूर्त स्वरूप दाखवून देतां येतें. ज्ञान दाखवून देतां येत नाहीं.

प्र०--म्हणजे तें अदृश्य असतें असेंच ना ? **उ०**--होय.

प्र०--बाँबला ज्ञान म्हणणें म्हणजे ती शिकविण्याची गोष्ट असेंच कीं नाहीं ? **उ०**--तसा त्याचा अर्थ होत नाहीं.

डार्लिंग--एकंदर अर्थ असा दिसतो कीं बाँब ही वस्तु हुडकून काढण्याला कठीण. मोठ्या कारखान्यांत तयार झालेल्या वस्तुसारखी ती नाहीं.

प्र०—बाँब करणें सोपें आहे ? उ०—होय. फारच सोपें. त्याला फार पैसे लागत नाहींत. श्रम लागत नाहींत. हुडकून काढण्याला तो कठीण असतो.

प्र०—म्हणजे काय ? उ०—म्हणजे तो देशांतून नाहींसा करायला कठीण.

प्र०—म्हणजे काय ? उ०—म्हणजे सरकारनें अधिक काळजी घेतली पाहिजे.

प्र०—हें तुम्हीं सरकारच्या हिताकरितां म्हणून लिहिलें काय ? उ०—लोकांच्या हिताकरितां म्हणून लिहिलें व सरकारला असें असें आहे म्हणून असें असें करा असा उपदेश केला. बाँब हें रोगाचें लक्षण आहे असें मीं सांगितलें. झाडाला वरवर उपचार करून भागत नाहीं. त्याच्या मुळाशीं उपचार करावा लागतो हें सांगण्याचा माझा हेतु.

प्र०—सरकारला बाँबविरुद्ध इलाज करितां येणार नाहींत असें तुमचें मत होतें काय ? उ०—इलाज करितां येईल. पण त्याबरोबरच लोकांमध्यें संतोष निर्माण न केला तर तो इलाज करणें अवघड इतकेंच मला सांगावयाचें होतें.

प्र०—सरकारनें नमावें नाहीं तर बाँब घ्यावे याहून दुसरा उपाय तुम्हीं कांहीं सुचविला काय ? उ०—होय. इतर अनेक उपाय आहेत. स्फोटक द्रव्याचा कायदा हा एक इलाज. पण त्याबरोबरच लोकांचें दुःख निवारण करणें हा दुसरा.

प्र०—म्हणजे सरकारनें पडतें घ्यावें असेंच कीं नाहीं ? उ०—नेहमीं पडतें घ्यावें असेंहि नाहीं. सरकार प्रबल व शक्तिवान् आहे. पण सरकारनें प्रजेचा संतोषहि राखला पाहिजे.

प्र०—पण स्वराज्य देऊं नये असें सरकारला वाटलें तर ? उ०—ती त्यांची चूक होईल. लोक व सरकार यांचें वैमनस्य होईल.

प्र०—म्हणजे बाँब उडत राहतील ? उ०—बाँब उडत राहतील असा अर्थ नाहीं. असंतोष मात्र पसरत राहील येवढें खरें.

प्र०—हिंदुस्थानांत किती जाती आहेत ? उ०—सुमारें २०० असतील.

प्र०—त्यांतील कोणाला स्वराज्य द्यावयाचें ? उ०—सगळ्या जातींना मिळून.

प्र०—सगळ्या जातींचें एकमत झालें म्हणजे बाँब उडणार नाहींत ? उ०—सगळ्या जाती एक झाल्या तथापि अनियंत्रित जुलूम होईल तरीही बाँब उडत राहतीलच.

प्र०—एकाद्या कोणाचा असंतोष झाला म्हणजे त्यानें चेलाशक बाँब फेकावे काय ? उ०—सगळ्या राष्ट्राच्या असंतोषाची गोष्ट आम्ही बोलतों.

प्र०—मग व्यक्तिशः कोणाला बाँब फेकण्याचा अधिकार आहे कीं नाहीं ? उ०—व्यक्तीकरितां कोणालाहि बाँब फेकण्याचा अधिकार नाहीं.

प्र०—सुराज्य झालें म्हणजे आमचें भागलें असें म्हणणारा एखादा वर्ग हिंदुस्थानांत होता कीं नाहीं ? उ०—हो आहे. नसायला काय झालें ?

प्र०—त्यांना इंग्रजी राज्य हें दास्य न वाटेल तर त्यांनीं स्वराज्य कां मागावें? उ०–दास्य हा शब्द बरोबर नाहीं. गुलामगिरी असा मूळच्या शब्दाचा अर्थ नाहीं.

प्र०—राजद्रोहात्मक भाषणामुळें बाँब होऊं लागले असें कित्येक लोक म्हणत कीं नाहीं ? उ०—होय. तसें कांहीं म्हणत.

सायमन—पण त्याचें कारण असें कीं, टिळकांनींच केव्हां एखादे वेळीं तसें लिहिलें होतें असें नाहीं. हें नित्यच सुरू होतें.

डार्लिंग—अनेकदां म्हटलें तरी खरा अर्थ काय हाच प्रश्न आहे.

प्र०—न्या. दावर तुमच्या संबंधानें बोलले तें ह्या लेखांना उद्देशून ना ? उ०—होय.

कार्सन—मी आतां टिळकांना ' राष्ट्रमत ' ' काळ ' व ' केसरी ' ह्यांतील लेखांसंबंधीं विचारणार आहे. तरी ते प्रश्न मला विचारतां येतील कां नाहीं याविषयीं कोर्टानें मला निकाल द्यावा. राष्ट्रमत, काळ व केसरी या सर्वांचा कट होता असें माझें म्हणणें.

डार्लिंग—तसें करितां येणार नाहीं. कट होता हें आधीं सिद्ध केलेंत तर त्या कटाला अनुसरून हीं तीन पत्रें एकमतानें लिहित होतीं हें तुम्हाला दाखवितां येईल. पण अजून तसें सिद्ध झालेलें नाहीं.

कार्सन—पण हीं तीन पत्रें एकंदरीनें टिळकांचेंच मत प्रतिपादन करणारीं होतीं कीं नाहीं हें अखेर ज्यूरी ठरविणार आहे.

डार्लिंग—पण आधीं पुरावा होईल तर मग त्याविषयीं ज्यूरी ठरविणार. म्हणून मला त्या दोन पत्रांतील उतारे वाचून प्रश्न विचारण्याची तुम्हांला परवानगी देतां येत नाहीं.

स्पेन्स—मी थोडेसें ह्यांत बोलूं कां ?

डार्लिंग—आधींच निकाल तुमच्यातर्फे दिला तरी बोलणारच कां ?

स्पेन्स—मला इतकेंच म्हणावयाचें होतें कीं कैफियतींत किंवा कमिशनपुढें पुरावा घेतला त्यांत प्रतिवादीनें ह्या कटासंबंधानें एक अक्षरहि काढलें नव्हतें.

डार्लिंग--होय. पुरावा दाखल करितांना ती गोष्ट करावयाला पाहिजे होती.

स्पेन्स—म्हणून माझें म्हणणें असें कीं, ज्यूरीच्या कानावर असे निराधार खोटे उद्गार जाऊं देऊं नयेत.

कार्सन--पण माझें म्हणणें कोर्ट ऐकून घेईल कीं नाहीं ?

डार्लिंग—तक्रार मीं ऐकली आहे व मीं निकालहि दिला आहे.

कार्सन--ठीक. आणि मींही तो आदरपूर्वक स्वीकारला आहे.

प्र०--तुमच्यावर अगदीं प्रथम एक बेअब्रूचा खटला झाला होता ?

उ०--होय.

प्र०--त्यांत कोणी एका कारभाऱ्यानें धन्याला विष घातल्याचा आरोप तुम्हीं केला होता काय ? **उ०**--नाहीं. त्याला वेड लावण्याचा व त्यामुळें त्यानें विष घेण्याचा प्रयत्न करण्याचा तो आरोप होता.

प्र०--ह्या खटल्यांत तुम्हाला शिक्षा झाली ? **उ०**-होय. चार महिन्यांची झाली.

प्र०--फिरून थोडें मागें जाऊन विचारतों. न्या. दावर ह्यांच्या निकालावर तुम्हीं अपील केलें काय ? **प्र०**-होय. प्रथम हायकोर्टाकडे नंतर प्रिव्ही कौन्सिलकडे.

डार्लिंग--दोन्ही कोर्टांनीं तुमच्याविरुद्ध निकाल दिला ?

उ०--होय. तसेंच होतें.

प्र०--१८९७ सालीं तुमच्यावर खटला झाला त्यावेळीं तुमच्यावर राजद्रोहाचा आरोप होताना ? **उ०**--होय.

डार्लिंग—ह्या खटल्यांत ज्यूरी होती काय ?

उ०—होय.

प्र०--त्यांत सगळे युरोपिअन होते काय ? **उ०**--सहा युरोपिअन होते, तीन हिंदी होते. सहांनीं माझ्याविरुद्ध निकाल दिला. तिघांनीं माझ्यातर्फे दिला. हिंदुस्थानांतील कायद्याप्रमाणें कोर्टाला बहुमताचा निकाल मान्य करितां येतो. [येथें कोर्टातील लोक मोठ्यानें हंसले.]

कार्सन--कोर्टाच्या मागील बाजूचे लोक हंसले ते टिळकांचे पक्षपाती असावेत. पण हंसणें हा संभावितपणा नव्हे व प्रश्नोत्तरांत कांहीं हंसण्यासारखे नव्हतेंहि.

डार्लिंग--एकदां मीं ताकीद दिली आहे. पुन्हां तसें घडलें तर लोकांना कोर्टांतून घालवून द्यावें लागेल.

प्र०--१८९७ त पुण्यांत प्लेग फार होता ? **उ०**—होय.

प्र०--प्लेगच्या बंदोबस्ताकरितां सरकारनें गोरे शिपाई कामावर नेमले ? उ०--होय. पण तसें करणें अवश्य नव्हतें असें माझें मत होतें.

प्र०--पण तुम्ही कांहीं सरकार नव्हतां ? उ०--होय. तें तर उघड आहे.

प्र०--अशा स्थितींत लोकांचा मनःक्षोभ करूं नये अशी जबाबदारी तुमच्यावर नव्हती काय ? उ०-- मीं मनःक्षोभ केला नाहीं. उलट त्यांच्याबरोबर जाऊन तपासणीला मदत केली आणि प्लेग इस्पितळ काढलें. स्वतः माझ्यावर जबाबदारी कांहीं नव्हती. मी कामहि करीत होतों व मदतहि करीत होतों.

प्र०--तेव्हां दुष्काळहि होता ? उ०--होय.

प्र०--त्यावेळीं लोकांना तुम्हीं चिथावलें कीं नाहीं ? उ०--नाहीं. सारावसुलीचे कांहीं सरकारी नियम होते. ते लोकांच्या हिताचे असतात. सरकारनें ते मराठींत प्रसिद्ध केले नाहींत म्हणून मीं केले.

प्र०--मग तुम्हीं फक्त नियम प्रसिद्ध करावयाचे होते ? उ०--पूर्वींच्या अंकांत तें म्हटलेंच होतें.

प्र०--मग ‘ वारांगनेव नृपनीति ’ असें म्हणण्याचें काय कारण ? उ०--सरकारी धोरणाला ती संस्कृत उपमा साजली म्हणून दिली.

प्र०--पण ते शब्द संभावितपणाचे नव्हते ? उ०--भाषांतरांत तसें दिसतें. पण मूळ संस्कृत तसें वाटत नाहीं. शाळांतूनहि तें वाक्य शिकविलें जात होतें.

प्र०--सरकार एक बोलून एक करितें असें तुमचें म्हणणें ? उ०--होय. त्यांनीं पुष्कळ वेळां तसें केलेंच होतें.

प्र०--आणि हें इंग्रज लोकांबद्दल तुम्ही म्हणतां ? उ०--इंग्लंडांतील इंग्रजांबद्दल म्हणत नाहीं. हिंदुस्थानांतील इंग्रजांबद्दल म्हणतों.

प्र०--दुष्काळाला इंग्रज हे कारण असें तुम्हीं म्हटलें काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--मी फिरून तें विचारतों. उ०--मी फिरून नाहीं म्हणतों.

प्र०--रँडसाहेबांनीं वाईच्या लोकांना शिक्षा अन्यायानें केली काय ? उ०--होय.

प्र०--आणि हेच ते गृहस्थ असें तुम्हीं पुण्याच्या लोकांना सांगितलें ? उ०--खरें सांगायला चोरी कसली ?

प्र०--रँडसाहेब दयामाया दाखविणारे नव्हते असें तुम्हीं लिहिलें ? उ०--ते लोकमत धाब्यावर बसवून स्वतःच्या मनचेंच करीत हें प्रसिद्ध होतें.

प्र०--एखादी गोष्ट चूक असली तरीहि रँडसाहेब करीत ? उ०--होय. आपल्याच म्हणण्याप्रमाणें ते करीत. ते अंमलदार होते आणि चांगलेच ' अंमलदार ' होते.

प्र०--तुम्ही प्रत्येक गव्हर्नरला शिव्या देता काय ? उ०--गव्हर्नर कोणी कां असेना ? प्रायः लोकांना अप्रिय व जुलुमाची गोष्ट घडली म्हणजे मी त्यावर टीका करितों.

प्र०--जुलुमाचें कृत्य ह्याचा अर्थ काय ? उ०--लोकांच्या इच्छेविरुद्ध कृत्य. मला वर्तमानपत्रांत लोकांचें मत मांडावयाचें असतें.

प्र०--दरवडेखोराला पोलिसांनीं प्रतिबंध केला तर त्यांनीं लोकांच्या इच्छेविरुद्ध कृत्य केलें असें म्हणावयाचें काय ? उ०--असलें कृत्य लोकांच्या इच्छेविरुद्ध मुळीं असतच नाहीं.

प्र०--इंग्रज हिंदुस्थानला निरंतर ताबेदारींत ठेवतात काय ? उ०--होय. तसें दिसतें आणि तसें म्हणणें बरोबरहि आहे.

प्र०--अर्जदार लोकांचे हाल झाले असें तुम्हीं लिहिलें काय ? उ०--होय. तसें लिहिलें होतें.

प्र०--तुम्हीं अशा गोष्टी स्वतः पाहिल्या काय ? उ०--मी स्वतः सगळ्या गोष्टी कशा पाहणार ? अर्जदार लोकांना त्रास झाला, सारावसुली कडक झाली ह्या गोष्टी प्रसिद्धच होत्या.

प्र०--आणि असें लोकांना सांगितल्यानें ते चिथरणार नाहींत काय ? उ०--लोकांना सरकारपासून मदत काय मिळते न मिळते हें सांगणें प्राप्तच आहे.

प्र०--पण ही गोष्ट लहान नव्हती जोखमीची होती ? उ०--नसली म्हणून काय झालें ? आहे तें जगापुढें मांडलेंच पाहिजे.

प्र०--दुष्काळी कारभारांत सरकारचा कट होता असें तुम्हीं म्हटलें तें कशावरून ? उ०--फॅमिन कोडांत कांहीं गोष्टी स्पष्ट लिहिलेल्या असतां गव्हर्नरसाहेबांच्या सगळ्या कौन्सिलनें एकमतानें त्याला विरोधी वर्तन केलें म्हणून तो शब्द घातला.

सायमन--दुष्काळांतील खटल्यांचा तुम्हीं उल्लेख केला. पण पुढें वाचलेंत म्हणजे निरपराधी लोकांवर खटले झाले होते हें दिसून येईल.

डार्लिंग—थोडक्यांत आहे. वाचून टाका.

प्र०—शिक्षा करण्यासारख्या नसतां मॅजिस्ट्रेटनीं त्या केल्या असें तुमचें म्हणणें ? **उ०**—होय. मी मॅजिस्ट्रेटपुढें तक्रारीच्या वेळीं हजर होतों. मॅजिस्ट्रेटनीं सरकारची बाजू संभाळण्याचा आणि आरोपीला दोषी ठरविण्याचा हर-प्रयत्न केला पण तो साधला नाहीं.

दिवस चवथा—(१२ फेब्रुवारी १९१९)

डार्लिंग—आज एक ज्यूरर आजारी आहे. तो येऊं शकत नाहीं. तुम्हाला ११ चालतील काय ?

कार्सन व स्पेन्स—होय.

डार्लिंग—ठीक आहे. तर मग उलटतपासणी पुढें चालूं द्या.

प्र०—पेन्सिलनें ह्या लेखावर मीं खुणा केल्या आहेत. त्यासंबंधानें तुम्हीं फिर्यादींत तक्रार केली नाहीं ! **उ०**—फिर्यादींत केली नाहीं. पण त्याला माझी हरकत आहे.

प्र०—ज्या ओळी तक्रार न करितां तुम्ही सोडल्या त्या तुम्हाला मान्य आहेत ? **उ०**—मान्य नाहींत. वकिलाच्या हातून त्या सुटल्या असतील.

प्र०—वकिलांना त्या सोडाव्याशा वाटल्या असतील ? **उ०**—असेंच कांहीं नाहीं.

प्र०—'अत्याचाराचे उद्गार शिवाजीच्या तोंडीं घातलेले लेख टिळकांनीं छापले' अशा त्या ओळी आहेत त्याबद्दल तुम्हीं फिर्याद केलेली नाहीं ? **उ०**—नाहीं.

प्र०—खुनी चाफेकर आणि तुम्ही यांचेमध्यें फक्त प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित केला गेला नाहीं असें लिहिलें आहे तें खरें काय ? **उ०**—ते शब्द तर खरेच आहेत. पण त्या शब्दांतून लिहिणाराला जो इतर ध्वनि उमटवावयाचा होता तो खरा नाहीं.

प्र०—प्लेगची तपासणी हा सोजीरांचा जुलूम असें तुम्हीं वारंवार लिहिलें नाहीं काय ? **उ०**—होय.

प्र०—चाफेकरांनीं तेंच म्हटलें होतें ? **उ०**—असेल. जें होतें तेंच त्यांनीं म्हटलें.

प्र०—जुलुमाच्या म्हणून हकिगती लिहिल्या त्या खऱ्या होत्या काय ? **उ०**—होय.

प्र०--रँडसाहेबांनीं जुलूम केला असें तुमचें म्हणणें आहे काय ? उ०--होय.

प्र०--तुम्हीं वर्तमानपत्रांत लिहिलेले सिद्धान्त वाचून मी खुनाला प्रवृत्त झालों असें चाफेकरांनीं म्हटल्याचें चिरोलसाहेबांनीं लिहिलें त्याबद्दल तुम्हाला किती नुकसान भरपाई पाहिजे ? उ०--त्यानीं तसें मुळीं म्हटलेंच नाहीं.

डार्लिंग--टिळक म्हणतात मीं लिहिले ते माझे सिद्धान्त नव्हेत तर घडलेल्या हकिगती.

प्र०--पोलिस जुलूम करितात असें तुम्हीं लिहिलें काय ? उ०--ज्या प्रकरणांत तें लिहिलें त्यांत तें केलें होतें.

प्र०--कोणते जुलूम ? उ०--खोटा पुरावा तयार करणें.

प्र०--पण तुम्ही न्यायाधीश होतां कीं काय ? उ०--मी न्यायाधीश नव्हतों पण खटला चालू असतांना हजर होतों. आणि पुरावा खोटा म्हणून न्यायाधीशानें आरोपीला त्या कामांत सोडलें.

प्र०--प्लेगच्या अस्वस्थतेच्या वेळीं असें लिहिणें बरें काय ? उ०--हें प्लेगच्या वेळीं लिहिलेंच नाहीं. भलतें भलत्यालाच लावतां ?

प्र०-प्लेग नसतांना लोकांना घरांतून बाहेर काढीत असें तुमचें म्हणणें काय ? उ०--प्लेग होताच. पण प्लेग असतांना लोकांना घरांतून बाहेर कसें काढावें यांत फरक होताच कीं नाहीं ! अधिकाऱ्यांनीं अधिक दयाबुद्धीनें वागावयाला पाहिजे होतें.

डार्लिंग--मला वाटतें असा एक एक लेख घेऊन त्याचा अर्थ तसाच ना असें तुम्ही किती वेळ विचारीत बसणार ? लेख वाचून दाखविले म्हणजे त्यावरून चिरोलसाहेबांनीं काढलेलीं अनुमानें बरोबर आहेत कीं नाहीं हें ज्यूरीला स्वतःच ठरवितां येईल.

प्र०--सभा व विनंत्या ह्यांना तुम्हीं पोरखेळ म्हटलें आहेना ? उ०--होय. जेव्हां त्यांचा उपयोग नाहीं तेव्हां ते पोरखेळच.

प्र०--पण या पलीकडे काय करावयाला हवें होतें ? उ०--निःशस्त्र प्रतिकार.

प्र०--म्हणजे काय ? उ०--स्वतः दुःख सोसून प्रतिकार करणें.

प्र०--स्वतः दुःख सोसण्यानें प्रतिकार कसा होतो ? उ०--धार्मिक भावनेनें आपण दुःख सोसलें म्हणजे इतरांवर त्याचाहि परिणाम होतो असें धर्मग्रंथांत सांगितलें आहे.

प्र०--'दासानुदास' ह्या सहीनें एक पत्र छापलें आहे. दासानुदास ह्याचा अर्थ पायाखालीं तुडविला गेलेला असा नाहीं काय ? **उ०**--'your obedient servant' यांत जितक्या अर्थानें खरा विनय घ्यावयाचा तितकाच 'दासपणा' 'दासानुदास' ह्या शब्दांतून काढावयाचा. your obedient servant ह्याचेंच तें मराठी आहे.

डार्लिंग--सर एडवर्ड कार्सन तुम्हीं स्वतः पार्लमेंटला कधीं एखादा अर्ज पाठविला काय ?

कार्सन--कधींच नाहीं. त्या अर्जाकडे कोणी ढुंकूनहि पाहात नाहीं.

डार्लिंग--अशा अर्जाच्या शेवटीं "Your petitioners will ever pray" असें असतें. पण त्याप्रमाणें ते नेहमीं प्रार्थना करीत बसतात काय?

कार्सन--आपण म्हणतां तें खरें आहे.

प्र०--केसरींतील पत्रव्यवहारांतीं मतें तुम्हाला मान्य असतात कीं नाहीं ? **उ०**--केव्हां असतात केव्हां नसतात. त्याचा अनुवाद केला तरच तीं संमत समजावयाचीं असा नियम आहे.

प्र०--लोकांच्या तक्रारी खोट्या नव्हत्या काय ? **उ०**--रँडसाहेबांच्या टेबलावरील बुकांत ४०० तक्रारी नोंदलेल्या मीं पाहिल्या त्या सगळ्याच खोट्या होत्या कीं काय ?

प्र०--लोकांना दंड करून खजिना भरतां येईल अशी टीका तुम्हीं केली ती कां ? **उ०**--ती विनोदी टीका होती. थट्टा होती.

प्र०--तुम्हीं थट्टा केली असें ज्यूरीला सांगतां काय ? **उ०**--होय सांगतों.

प्र०--प्लेगनें दूषित वस्तू जाळाव्या कीं नाहीं? **उ०**--होय. पण वाटेल ती वस्तु?

प्र०--चाफेकर व कान्हेरे दोघेहि चित्पावन होते ? **उ०**--होय.

प्र०--मुसलमान अत्याचार करितात, हिंदु करीत नाहींत असें तुम्हीं म्हटलें काय ? **उ०**--होय. ते कधींच अत्याचार करीत नाहींत.

प्र०--रँडसाहेबापेक्षां क्रॉफर्डसाहेब चांगला असें तुम्हीं लिहिलें ? **उ०**--होय. कारण क्रॉफर्डसाहेब लांच घेई पण निदान लांच घेऊन लोकांचें काम करी.

प्र०--रँडसाहेब गांवांतून हिंडत फिरत नव्हते काय ? **उ०**--होय. ते हिंडत, फिरत व पाहात. पण ते आपलें धोरण बदलीत नसत.

प्र०--त्यांना करतां आलें तितकें त्यांनीं केलें कीं नाहीं ? उ०-पण तितकेंहि करून लोकांवर जुलूम झाला तर झाला म्हणूं नये काय ?

प्र०—मग तर काय त्यांनीं तुमचेंच ऐकावयाचें ? उ०—माझें नाहीं. पण लोकांचें ऐकलें पाहिजे होतें.

प्र०--कोणत्यातरी अधिकाऱ्याबद्दल तुम्हीं चांगलें लिहिलें आहे काय ? उ०--जेव्हां चांगलें करतात तेव्हां चांगलें लिहितों. पार्लमेंटांत जसा तुमचा ठराविक विरोधी पक्ष असतो अशींच आमचीं वर्तमानपत्रें हिंदुस्थानांतहि आहेत. म्हणून त्यांच्याकडे प्रायः टीकेचें काम येतें. त्याला काय करावें ?

डार्लिंग--तुम्ही येथें आणलेल्या केसरीच्या अंकांतून अधिकाऱ्यांबद्दल एखादा तरी स्तुतीचा शब्द काढून दाखवाल काय ?

उ०--त्याला थोडें हुडकावें लागेल.

डार्लिंग--तुम्हाला चांगला वाटलेल्या एखाद्या चांगल्या अधिकाऱ्याचें स्मरणानें नांव द्या पाहूं ? उ०--लॉर्ड रे.

प्र०--पण लॉर्ड रे कांहीं प्लेगच्या वेळीं नव्हते ? उ०--मला वाटलें तुम्हीं सर्वसामान्य विचारलें. प्लेगच्या वेळीं कोणीही चांगला अधिकारी नव्हता असें माझें मत आहे.

प्र०--लोकांना दुःख झालें तरी रँडसाहेबांना त्याची परवा नव्हती काय ? उ०--त्यांना वाटे कीं असें दुःख होणें स्वाभाविकच आहे.

प्र०—पण असल्या तुमच्या भाषणानें कोणास चिथावणी मिळणारी नव्हती काय ? होय. समजा तुमच्या मनांत रँडसाहेबांचा खून व्हावा असें आहे तर तसें घडून यावयाला तुम्ही कसें लिहाल ! उ०--तसेंच मनांत येईल तेव्हां सुचेल तसें लिहीन. पण लिहिलें तेव्हां कांहीं मनांत नव्हतें खास ! खून झाला तो जुलुमामुळें झाला. जुलूम सोसावा लागल्यामुळें झाला. कोणी तो चवाठ्यावर आणल्यामुळें झाला नाहीं.

प्र०--तुमच्या तक्रारी खऱ्या कशावरून ? उ०--प्लेग कमिशनच्या रिपोर्टांत त्यांचा उल्लेख आहे.

प्र०--प्लेग झाला नसतां लोकांना इस्पितळांत नेत हें खरें आहे काय? उ०--रोगाच्या संशयावरून नेत हें खरें. पण रोग असलेले व नसलेले आणि रोग झालेले व न झालेले एकाच इमारतींत ठेवीत.

डार्लिंग—रँडसाहेबांचा खून झाला या गोष्टीचें तुम्हाला आश्चर्य वाटलें काय? **उ०**—त्यांच्या कृत्यामुळें ती गोष्ट घडली असें मला वाटलें.

प्र०—लोकांना त्रास व्हावा म्हणून रँडसाहेबांची नेमणूक केली असें तुम्हीं सुचविलें हें दुष्टपणाचें नव्हे काय? **उ०**—लोकांना तसें वाटण्याजोगें होतें.

प्र०—कां? **उ०**—लोकांना रँडसाहेबांविषयीं माहिती होती म्हणून.

प्र०—स्वतः तुम्हाला तसें वाटलें काय? **उ०**—नाहीं. पण सामान्य लोकांना काय कसें वाटलें हें कोणीं सांगावें?

प्र०—प्लेगव्यवस्था न केली असती तर प्लेग कसा जाणार होता? **उ०**—व्यवस्था हवीच होती. पण कित्येक वेळां लोकांना असें वाटे कीं प्लेगनें मेलों तरी बरें. पण प्लेगव्यवस्थेचें हें दुःख नको.

प्र०—आतां शिवाजीकडे वळूं. शिवाजीपासून बोध काय घ्यावयाचा? शत्रूला मारण्याचा? **उ०**—नाहीं. स्वाभिमान, स्वावलंबन, उद्योगशीलता, देशाभिमान वगैरेचा.

प्र०—प्लेगच्या जुलुमाला उद्देशून हें लिहिलें? **उ०**—नाहीं. तो उत्सव-प्रसंगच होता. त्या वर्षी त्या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळीं आल्या.

प्र०—शिवाजीचा पुन्हा अवतार व्हावा असें तुम्हीं लिहिलें? **उ०**—शिवाजी-सारख्या देशाभिमानी विभूति पुन्हां निपजाव्या असें सर्वच म्हणतात.

प्र०—शिवाजीनें सर्वांत चांगली गोष्ट कोणती केली? **उ०**—हिंदुपदपाद-शाही स्थापली.

प्र०—ती अफझुलखानाला मारून? **उ०**—त्यांच्या कारकीर्दींतलें तें फक्त एक कृत्य होतें.

प्र०—अफझुलखानाचा वध केला नसता तर राज्य स्थापलें गेलें नसतें काय? **उ०**—काय झालें नसतें आणि काय झालें असतें हें मी कसें सांगूं?

प्र०—दुष्काळी पीडेला उद्देशून शिवाजीविषयीं लिहिलें काय? **उ०**—नाहीं. तेव्हांहि दुष्काळाच्या दिवसांत शिवाजी उत्सव आला होता.

प्र०—बाहेरगांवचे लोक मुंबईत आल्यानें त्यांना दुःस्थिति येते असें तुम्हीं लिहिलें काय? **उ०**—रस्किन यानेंहि आधुनिक सुधारणेबद्दल लिहितांना तसें म्हटलें आहे.

प्र०—तुम्ही मोठे विद्वान् व बुद्धिवान् आहां असें लोक म्हणतात. **उ०**—तें मी काय सांगूं?

प्र०--लोकांना चिथावण्याकरितां हें सर्व तुम्हीं लिहिलें असेंच कीं नाहीं ? उ०--तक्रारी जगजाहीर करण्याकरितां तसें लिहिलें. बंडच करावयाला सांगावयाचें असतें तर तसें स्पष्ट लिहिलें असतें.

प्र०--सुशिक्षित लोक प्लेगांत गांव सोडून गेले याबद्दल तक्रारी केल्या होत्या? उ०—होय. त्यांनीं गांवांत राहून लोकांचें दुःख निवारण करण्याला उपाय योजिले पाहिजे होते असें माझें मत होतें.

डार्लिंग—सर एडवर्ड कार्सन ! मी तुम्हाला पुन्हां विचारतों कीं असला खुलासा घेत बसण्यांत काय अर्थ ? ज्यूरी योग्य तें अनुमान काढीलच.

प्र०--दरबाराच्या प्रसंगीं राजेलोकांना नीट वागविलें नाहीं असें तुम्हीं लिहिलें ? उ०--होय. वर्तमानपत्रांतून तसा कांहीं मजकूर आला होता.

प्र०--शिवाजी उत्सवाला राजकीय स्वरूप नव्हतें काय ? उ०—नव्हतें.

प्र०—मोठ्या माणसांना सामान्य नियम लागत नाहींत असें तुम्हीं म्हटलें ? उ०—होय. गीतेंत तसेंच सांगितलें आहे.

प्र०--ती गोष्ट खुनाला लागूं करावयाची काय ? उ०—गीतेंतल्या सारख्या मोठ्या युद्धाला ती गोष्ट लागूं होईल खुनाला नाहीं.

प्र०--तुम्हीं रँडसाहेबाविरुद्ध लिहिलें त्याचें तुम्हाला वाईट वाटत नाहीं काय ? उ०—खुनापुरतें वाईट वाटतें. पण प्लेगच्या जुलुमाबद्दल लिहिलें त्याचें वाईट वाटत नाहीं.

प्र०—प्रो. गोखले तुम्हाला ठाऊक होते काय ? उ०—होय.

प्र०—सोजिरांनीं बायकांवर जुलूम केला असें म्हटल्याबद्दल त्यांनीं माफी मागितली होती काय ? उ०—होय.

प्र० —त्याबद्दल तुम्हीं त्यांना नांवें ठेविलीं काय ? उ०—आपल्या माफीच्या पत्रांत त्यांनीं विनाकारण नसता मजकूर घातला होता म्हणून.

प्र०--कर्नल के यांना प्लेगची व्यवस्था चांगली केल्याबद्दल पानसुपाऱ्या केल्या कीं नाहीं ? उ०—होय. त्यांची व्यवस्था लोकप्रिय झाली म्हणून केल्या.

दिवस पांचवा-(१३ फेब्रुवारी १९१९)

प्र०--स्ट्रॅचीसाहेबांनीं १८९७ च्या खटल्यांत तुम्हाला दोष दिला कीं नाहीं ? उ०—होय.

प्र०--शिक्षेंतून मुदतीपूर्वी सुटतांना तुह्मी मी वाचून दाखवितों त्या दोन अटी लिहून दिल्या कीं नाहीं ?

डार्लिंग--इकडे ज्याला Ticket of leave म्हणतात तशावर टिळकांना तेव्हां सोडलें होतें असें दिसतें.

प्र०--सुटकेनंतर तुमची व जाईल्ससाहेबांची गांठ पडली होती काय ? उ०--होय.

प्र०--तुम्ही कांहीं कामाकरितां त्यांजकडे गेला होतां काय ? उ०—माझ्या एका स्नेह्यानें पूर्वी मराठी कोश तयार केला होता. त्याला सरकार मदत देणार होतें. ती द्याल काय म्हणून विचारावयाला गेलों होतों.

प्र०--त्यावेळीं केसरीच्या धोरणाचा विषय निघाला होता काय ! उ०--होय.

प्र०--आणि तुम्ही तेव्हां त्यांना असें म्हणालां कीं केवळ सनदशीर चळवळ करून कांहीं उपयोग नाहीं. उ०--तसें म्हटल्याचें मला आठवत नाहीं. निःशस्त्र प्रतिकाराची जोड नेहमींच्या चळवळीला केव्हां केव्हां द्यावी लागते असें मीं म्हटलें असेन.

प्र०--ह्या इंग्रज लोकांशीं युक्तिवाद करून कांहीं फळ नाहीं असें तुम्ही म्हणालां काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--चांगल्या इंग्रजी राज्यापेक्षां वाईट देशी राज्य पुरवेल असें तुम्ही म्हणाला काय ? उ०--स्वराज्याची तहान सुराज्यानें भागत नाहीं असें म्हणतातच.

उ०—तुम्हीं कांहीं परदेशी मालाच्या होळ्या केल्या ? प्र०--ज्या वस्तु इकडे मिळत असतां लोक वापरतात अशांच्या.

प्र०--ह्या होळ्यांचा हेतु काय होता ? उ०--देशी उद्योगधंद्याकडे प्रवृत्ति व्हावी हा.

प्र०--केसरीला आपण इंग्रजी कागद वापरणार नाहीं तर जर्मन, ऑस्ट्रिअन वापरूं, इतर कोणताहि वापरूं असें तुम्हीं लिहिलें काय ? उ०—माझ्या वर्तमानपत्राला इंग्रजी कागद हवा तसा मिळत नाहीं. म्हणून त्या कागदावर केसरी कधीं छापिलाच जात नाहीं. पूर्वीपासून मी जर्मन ऑस्ट्रियन कागदच वापरीत होतों.

प्र०—स्वदेशी चळवळीला राजकीय स्वरूप कोणीं दिलें? उ०--प्रथम बंगाल्यांत दिलें गेलें.

प्र०--तुम्हीं ती चळवळ उचलून कां धरली? उ०—राष्ट्राचीं गाऱ्हाणीं सरकारच्या नजरेस आणण्याचा तो एक उपाय म्हणून काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनीं ठरविलें होतें.

प्र०—स्वदेशी चळवळींत लोक शपथा घेत होते काय? उ०--होय.

प्र०--नाशकास शिवाजी उत्सवांत स्वदेशी चळवळ मिसळलेली नव्हती काय? उ०--ह्या उत्सवांत ते लोक फक्त स्वदेशी साखर खात असें दिसतें.

प्र०—भवानी ही शिवाजीची देवता होती काय? उ०--होय.

प्र०--तिच्या गळ्यांत नरकपालांची माळ असते काय? उ०— तिचें असें स्वरूप वर्णिलें आहे खरें.

प्र०--बंगाल्यांतील शिवाजी उत्सत्वांत बहिष्काराचा विषय घातला होता काय? उ०--होय. पुष्कळ ठिकाणीं एकांत दुसऱ्याची मिसळ झाली होती हें मला माहित आहे.

प्र०--' विचारानें स्वदेशी ह्मणजे काय? उ०--सर्व तऱ्हेनें स्वदेशी.

डार्लिंग—मी त्याचा अर्थ सांगतों. सोमवारीं तेवढी स्वदेशी साखर खावी आणि एरवीं परदेशी खावी असें नाहीं. तें व्रतच स्वदेशी म्हटलें कीं कायमचें स्वदेशी.

प्र०--परदेशी कल्पना म्हणजे काय? इंग्रजीच काय? उ०--नव्हे, ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून राष्ट्राची वाढ खुंटते त्या.

प्र०—हिंदुस्थानांतून यच्चयावत परदेशी असेल तें गेलें म्हणजे बाकी काय राहिलें? उ०--त्याचें येथें कशाला? येथें इतकेंच आहे कीं आमच्या कल्पना सर्व इंग्रजमय होऊन चालल्या आहेत त्या न व्हाव्या.

प्र०--स्वदेशी व्रत न पाळणाराला मृत्यूचें प्रायश्चित्त सांगितलें होतें काय? उ०--नाहीं. व्रत हें पवित्र असतें व तें मोडलें तर ईश्वराचा कोप होतो इतकाच त्याचा अर्थ.

प्र०—तुम्हीं स्वतः स्वदेशी व्रत घेतलें होतें काय? उ०—होतें.

प्र०--तुम्हीं विलायतेंत साखर खाल्ली तर हा तुमचा खटला बुडण्याची शिक्षा ईश्वर तुम्हाला करील असें तुम्हाला वाटतें काय? उ०—हें विचारण्यांत तुम्ही फारच वाहवत चाललां आहांत!

प्र०—विलायतेंतील कोर्टांचा कायदा हा परदेशी कायदा म्हणून तो तुमच्या व्रताला बाधक होत नाहीं काय ? उ०—कायद्याला कोणी परकी म्हणत नाहीं.

प्र०—सर जॉन सायमन हे तरी स्वदेशी वकील कोठें आहेत ? उ०—स्वदेशी व्रतांत कोर्ट व कायदा असल्या गोष्टी येत नाहींत. संसारांतील गोष्टी येतात.

प्र०—स्वदेशी चळवळींत कांहीं अत्याचार झाले होते कीं नाहीं ? उ०—बंगाल्यांत कांहीं झाले होते.

प्र०—ते थांबविण्याचे प्रयत्न तुम्हीं केले कीं नाहीं ? उ०—बंगाल्यांतील अत्याचार मी कसें थांबविणार ?

प्र०—पैसाफंडाचा उपयोग राजकीय होत होता कीं नाहीं ? उ०—नाहीं. त्याचे स्वयंसेवक वेगळे होते.

प्र०—विद्यार्थ्यांना तुम्ही राजकीय चळवळींत घालीत होतां कीं नाहीं ? उ०—त्यांनीं व्याख्यानांना जाऊं नये ह्या नियमांचा मी निषेध करीत होतों.

प्र०—तळेगांवच्या शाळेला तुम्हीं मदत केली कीं नाहीं ? उ०—होय.

प्र०—ती समितीच्या कायद्याखालीं बंद केली ? उ०—होय.

प्र०—त्या शाळेचे चालक विजापूरकर यांना शिक्षा झाली काय ? उ०—होय.

प्र०—रा. वि. म. भट यांना नाशिकच्या खटल्यांत शिक्षा झाली असतां तुम्ही त्यांना केसरी कचेरींत ठेवलें काय ? उ०—होय. त्यांना मीं कचेरींत कांहीं काम दिलें होतें.

प्र०—ते तुमच्या नोकरींत अजून आहेत काय ? उ०—मी इकडे येईपर्यंत तरी होते.

प्र०—असें अर्धवट कां सांगतां ? लाजतां कां ? उ०—राजद्रोहाची शिक्षा झालेले लोक तुमच्या पार्लमेंटांतहि बसतात. मला लाजण्याचें हो काय कारण ?

प्र०—सावरकरांना तुम्हीं विलायतेला पाठविलें काय ? उ०—त्यांच्या कॉलेजच्या प्रिन्सिपालकडून सर्टिफिकेट मिळालें होतें. त्यावर मीं शिफारस केली होती.

(या ठिकाणीं सावरकरासंबंधीं सर्व हकीगत वाचून दाखवून 'असें मीं ऐकलें आहे' असे अनेक प्रश्नांना उत्तरादाखल टिळकांकडून वदवून घेतलें.)

प्र०—नाशिकच्या एका सभेंत दारू पिणारांची धिंड काढावी असा ठराव झाला होता काय ? उ०—होय.

डार्लिंग—मला वाटतें गळ्याला बाटली बांधून धिंड काढत असतील. पण याची प्रचीति पाहावयाची असली तर अमेरिकेंत जावयास पाहिजे.

दिवस सहावा-(१४ फेब्रुवारी १९१९)

(७) सर जॉन सायमन यांनीं केलेली टिळकांची फेरतपासणी

ह्या दिवशीं सर जॉन सायमन यांनीं टिळकांची फेरतपासणी केली. प्रथम त्यांनीं ग्लोब व टाइम्स ऑफ इंडिया पत्रांनीं टिळकांची माफी मागितली ह्या संबंधाचा मजकूर त्यांचेकडून काढून घेतला.

प्र०—टाइम्स ऑफ इंडिया हें पत्र सर्व हिंदुस्थानभर वाचलें जातें ना? **उ०**—होय. तें स्वतःला हिंदुस्थानांतलें प्रमुख पत्र असें म्हणवून घेतें.

प्र०—चाफेकर यांनीं आपल्या सगळ्या जबानींत कोठें तरी तुमचें नांव घेतलें होतें काय? **उ०**—नाहीं.

प्र०—मुझफरनगर म्हणजे जेथें बाँबचे अत्याचार झाले ती जागा पुण्यापासून किती लांब आहे? **उ०**—सुमारें १२०० मैल तरी असेल.

प्र०—बंगाल्यांत केसरी कोणी तरी वाचतो काय? **उ०**—मुळींच नाहीं.

प्र०—१९१० पर्यंत महाराष्ट्रांत बाँबचे अत्याचार झाले होते काय? **उ०**—नाहीं. (१९१० पर्यंत म्हणजे चिरोलसाहेबांनीं हें पुस्तक लिहिलें तोंपर्यंत.)येथें सर सायमन ह्यांनीं टिळकांनीं अत्याचाराचा निषेध केलेले उतारे वाचून दाखविले ते केसरींतील होते व मीं किंवा इतरांनीं ते लिहिले होते असें टिळकांकडून काढून घेतलें.

प्र०—तुम्ही स्वराज्याचे अधिकार मागत होतां? **उ०**—होय.

कार्सन—तुम्ही सुधारणांची योजना पुराव्यांत दाखल करणार असाल तर तीं मला पाहून प्रश्न विचारावे लागतील.

डार्लिंग—तें कांहींच करूं नका. आपलें हें राजकीय सुधारणांचें कमिशन नव्हे. आणि ज्यूरीला स्वराज्याच्या योजनेवर रिपोर्ट करावयाचा नाहीं.

प्र०—युद्धाच्या वेळीं तुम्हीं राजनिष्ठेसंबंधाचे उद्गार काढले होते कीं नाहीं? **उ०**—होय.

डार्लिंग—पण त्याचा काय उपयोग? पूर्वींच्या दोन शिक्षा राजद्रोहाच्या कोठें जाणार? शिक्षा भोगून झाल्यावर मग राजनिष्ठेचे उद्गार निघाले कीं नाहीं?

कार्सन—शिवाय ते उद्गार हें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यानंतरचे होते.

सायमन—१९१८ मध्यें टिळकांचे विचार कशा प्रकारचे होते ह्यासंबंधानें प्रश्न आले होते म्हणून हा प्रश्न मला विचारावयाचा आहे.

डार्लिंग--त्याला १९१४ तील उद्गार काय उपयोग ? उद्गारांना गुरुत्वाकर्षणाचा कायदा लागतो कीं काय, कीं १४ चे उद्गार १८ पर्यंत खालीं ओढतां यावे ? शिक्षा भोगून आल्यावर मनुष्य पश्चात्तापानें आपले विचार बदलीत असतो तसें तेव्हां झालें असेल ?

कार्सन--मनुष्यानें प्रत्यक्ष काय केलें याकरितां त्याचा इनसाफ होत असतो. अमुक गोष्ट मला मान्य नाहीं तमुक मान्य नाहीं अशीं साक्षीदाराचीं उत्तरें घेऊन उपयोग काय ? मनुष्य चोरी करील व मागाहून म्हणेल कीं बायबलांत चोरी करूं नये असें सांगितलें आहे.

सायमन--पण कार्सन यांनीं त्यांना सर्वसाधारण प्रश्न विचारला होता कीं 'तुम्ही बादशहांसंबंधानें राजनिष्ठ आहां कीं नाहीं ?' म्हणून फेरतपासणींत मला हा प्रश्न विचारावा लागत आहे.

डार्लिंग—ठीक आहे. तो प्रश्न मी विचारूं देतों.

प्र०—तुम्ही तुरुंगांतून येईपर्यंत तुम्हाला चिरोलसाहेबांच्या पुस्तकाची माहिती नव्हती ? **उ०**—नव्हती. (येथें टिळकांनीं १९१४ मध्यें युद्धासंबंधानें एक पत्र मराठ्यांत आपल्या सहीवर प्रसिद्ध केलें तें दाखल करण्यांत आलें.)

प्र०--फाळणीसंबंधानें लिहिलेले तुमचे लेख बंगाल्यांत कोणीं वाचले असतील काय ? **उ०**—नाहीं.

प्र०--बंगाल्यांतील स्वदेशी चळवळ तुम्हीं सुरू केली काय ? **उ०**—नाहीं.

प्र०—त्या चळवळींत बॉंबचा उपयोग होता काय ? तिला राजकीय स्वरूप होतें काय ? **उ०**-नाहीं. ती फक्त औद्योगिक चळवळ होती.

डार्लिंग--जशी कॉबडेन क्लबची एक चळवळ तशा प्रकारची ही.

सायमन--कॉबडेन क्लब हा आपली चळवळ राजद्रोहात्मक मानीत नव्हता.

डार्लिंग--अलीकडे राजद्रोहात्मक काय आहे व काय नाहीं हें ठरविणें मुष्किलीचें झालें आहे.

प्र०—सावरकरांची व तुमची भेट एकंदर किती वेळां झाली असेल ? **उ०**—साऱ्या जन्मांत तीन चार वेळां.

प्र०--ताईमहाराज प्रकरणांत तुमचा द्रव्यदृष्टीनें कांहीं फायदा होता काय ? **उ०**--नव्हता.

डार्लिंग--पैशाच्या आशेनें इतकाच अप्रामाणिकपणाचा अर्थ नसतो.

सायमन--म्हणजे उदाहरणार्थ असेंच कीं नाहीं कीं एखादा न्यायाधीश अप्रामाणिक आहे असें म्हटलें म्हणजे तो लांच घेतो असाच अर्थ नव्हे तर खटला जितका निःपक्षपातीपणानें चालावयाला पाहिजे तितका चालवत नाहीं.

डार्लिंग--तुमचें म्हणणें बरोबर आहे. अप्रामाणिकपणाचे प्रकार अनेक असतात. उलट पक्षीं लॉर्ड बेकन हा खटला प्रामाणिकपणें चालवीत असे पण लांच घेत असे.

कार्सन—निकालासंबंधानें तुमचें म्हणणें असें काय कीं चिरोल यांनीं द्याव्या त्या सर्व गोष्टी निकालांत दिल्या नाहींत ?

उ०--होय. पुराव्याबद्दल त्यांनीं कांहींच म्हटलें नव्हतें. खालच्या कोर्टानें आमचे हेतु प्रामाणिक आहेत असें स्वच्छ लिहिलें असतां त्याचा उल्लेखहि चंदावरकरांनीं केला नाहीं. खालच्या कोर्टानें आमचे हेतु प्रामाणिक होते असें म्हटलें होतें.

प्र०--१९१४ मध्यें सर्व फौजदारी फिर्यादींतून तुमची मुक्तता झाल्यावर तशा प्रकारचा कोणताहि आरोप तुमच्यावर चिरोलसाहेबांचें पुस्तक प्रसिद्ध होईपर्यंत आला होता काय ? **उ०**--नव्हता.

डार्लिंग--प्रिव्ही कौन्सिल झालें तरी चूक करीत नाहीं काय ? त्याच्यावर अपील नाहीं इतकेंच ! एखाद्या खटल्यांत सहा न्यायाधीश बसले आणि त्यांतील चारांचें एकमत झालें तर बाकीच्या दोघांना इतर निकाल देतील तो निमूटपणें ऐकावा लागतो. खालीं चंदावरकरांनीं टिळकांना नांवें ठेविलीं. वर प्रिव्ही कौन्सिलच्या कांहीं न्यायाधीशांचा चंदावरकरांशीं मतभेद झाला इतकेंच. चंदावरकरांनींहि टिळकांना पैसे खाल्ल्याचें म्हटलें नव्हतें. तर अल्पवयी विधवेला जो दत्तक नको होता तो आपलें वजन घालून घ्यावयाला लावला इतकेंच.

सायमन—पण तसें करणें हें परिस्थिति म्हणून कर्तव्यच होतें.

डार्लिंग--दोन मोठे कायदेपंडित झाले म्हणून विधवेला दत्तक अमुकच आवडेल हें ठरविणें त्यांना पंचायतीचें नव्हे काय ? पण सोडून द्या कीं तो मुद्दा. ताईमहाराज ही व्यक्ति ह्या खटल्यांत महत्त्वाची नाहीं.

प्र०-तुम्ही ही फिर्याद करण्यापूर्वी सॉलिसिटरचा सल्ला घेतला होता काय ?

उ०--होय. (ह्या ठिकाणीं टिळकांच्या सॉलिसिटरांनीं चिरोल व मॅक्मिलन कंपनी ह्यांना पाठविलेलें पत्र दाखल करण्यांत आलें.)

कार्सन-मलाहि एक कागद येथेंच दाखल करूं द्या. (१९१८ सालीं युद्धाच्या कायद्याखालीं टिळकांना बंदी करण्यांत आली होती त्या संबंधाचा.)

कार्सन—यांत उल्लेखिलेलें भाषण हें १९१४ सालच्या भाषणाहून वेगळें होतें कीं नाहीं ?

उ०--मला वेगळेंसें वाटत नाहीं.

प्र०—ह्या मनाईच्या हुकमावर तुम्हीं लॉर्ड वुइलिंग्डन ह्यांना पत्र लिहिलें होतें काय ? उ०—नाहीं. या ठिकाणीं टिळकांची फेरतपासणी संपली. आणि त्यांच्या बॅरिस्टरांनीं फिर्यादीतर्फे सर्व पुरावा संपला असें कोर्टास कळविलें.

(८) कार्सनसाहेबांचें भाषण

नंतर सर एडवर्ड कार्सन यांनीं प्रतिवादी चिरोल यांच्यातर्फे आपली बाजू मांडण्याला प्रारंभ केला. ते म्हणाले, "चिरोलसाहेब हे लंडन टाइम्सचे एक प्रवासी बातमीदार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. हिंदुस्थानांतील परिस्थिति पाहण्याकरितां टाइम्सनें त्यांना पाठविलें. हिंदी विषयावर ते तज्ज्ञ असे गणले जातात. ते हिंदुस्थानांत कधीं फार दिवस राहिले नाहींत. टिळकांचा व त्यांचा द्वेष असण्याचें कारणच नाहीं. हिंदुस्थानाविषयीं सहानुभूति बाळगणाऱ्या मोर्लेसाहेबांना या लेखांचें पुस्तक अर्पण केलें आहे. त्याला सर ऑलफ्रेड लायल यांसारख्या तज्ज्ञानें प्रस्तावना लिहिली आहे. पुस्तकांतील कोणत्याहि विधानाबद्दल त्यांना खेद होत नाहीं. त्यांना माफी मागून मोकळें व्हावयाचें असतें तर ती गोष्ट त्यांनीं पूर्वींच केली असती. असल्या खटल्याला तोंड देणें हें किती तरी खर्चाचें काम आहे ! तो खर्च आणि ते श्रम लहानशी माफी मागून त्यांना वांचवितां आले असते. उलट टिळक इतक्या दूरवर मुद्दाम आले ते कां ? ज्यूरीच्या लक्षांत आलेंच असेल. तुमच्याकडून बेअब्रू साफ होऊन वर पैसे मिळतील म्हणून ते येथें आले. टिळकांची विद्वत्ता व तिकडील त्यांची मान्यता कोणीहि नाकबूल करीत नाहीं. आणि १८९३ पासून १९१८ पर्यंत त्यांनीं सरकारच्या प्रत्येक अडचणीचा फायदा घेऊन स्वराज्यविषयक आपल्या कल्पना उगवून घेण्याचा प्रयत्न केला. तिकडे ही फिर्याद ते आणते तर त्यांना लभ्यांश नव्हता. आज तीन दिवस चाललेल्या उलटतपासणींत काय काय गोष्टी बाहेर पडल्या हें

चिरोल--ही सर्व सामुग्री जमवून घेऊन आलों आणि मग लेख लिहिले. लॉर्ड मोर्ले हे उदारमतवादी आहेत. त्यांनीं माझे लेख वाचूनच त्यांना हें पुस्तक अर्पण करण्याची परवानगी दिली. माझ्या टिपणांचा एक भाराच झाला होता. तो बहुतेक मीं फाडून टाकला. माझ्या पुस्तकाचें मराठी भाषांतर झालेलें आहे. पण त्याच्यावर टिळकांनीं फिर्याद केलेली नाहीं. टिळकांना मीं पूर्वीं पाहिलें नव्हतें. मुंबईस कमिशनचें काम चाललें तेव्हां त्यांना मीं प्रथम पाहिलें. ही फिर्याद करण्यापूर्वीं एक वर्ष टिळकांनीं माझें पुस्तक वाचलें होतें. आणि त्याचा उल्लेखहि केला होता. फिर्याद केल्यानंतर एक वर्षानें राजनिष्ठेचा आपला जाहिरनामा त्यांनीं प्रसिद्ध केला. व्यक्तिशः त्यांचा माझा कांहींच द्वेष नाहीं. आणि लिहिल्यापैकीं एकही वाक्य मी परत घेण्याला तयार नाहीं.

सायमन यांजकडून उलट तपासणी

यानंतर सर जॉन सायमन यांनीं चिरोलसाहेबांची उलटतपासणी केली. त्यांत चिरोलसाहेब म्हणाले कीं, "टाईम्स मधले लेख पुस्तक रूपानें छापण्यापूर्वीं त्यांत कोठें कोठें फरक केले आहेत. विशेष फरक असा ताईमहाराज प्रकरणीं केला आहे. हिंदुस्थानांत मी पांच सहा महिने हिंडलों. तेव्हां उन्हाळा होता. मी कोल्हापूर महाराजांकडे उतरलों नव्हतों. एक दोन वेळां त्यांना भेटलों. संस्थानांत गेलें म्हणजे राजाला भेटणें हा शिष्टाचारच आहे. कोल्हापुरास कांहीं साधनें मिळालीं. बाळामहाराज हे कोल्हापुरकरांचे हस्तक होते. टिळकांनीं कोल्हापूरकरांवर कडक टीका केली होती. पण ती ताईमहाराज प्रकरणीं नाहीं. पुस्तक लिहितांना चंदावरकरांच्या निकालाचा सारांश माझ्यापुढें होता. बातमी म्हणून तो टाइम्सकडून मजकडे आला. टिळकांवर खोटा कागद करण्याचा खटला झाला होता.

सायमन--मीं तुम्हांला सांगतों कीं ही गोष्ट खोटी आहे. पुन्हां उत्तर द्या.

डार्लिंग--तुमच्या प्रश्नाचा त्यांना अर्थ कळला नसावा.

सायमन--त्या आरोपाकरितां त्यांचा इनसाफ कधींच झाला नाहीं. म्हणून तुम्ही म्हणतां हें खरें नाहीं.

उ०--होय. तुम्ही म्हणतां तें खरें आहे.

प्र०--यावरून तुम्हीं आपली माहिती कसोशीनें मिळविली आहे हें दिसत नाहीं ! **उ०**--होय. टिळकांच्यावर त्या बाबतींत खटला झाला नव्हता.

प्र०--खोट्या प्रतिज्ञेचा खटल्यांतून टिळक सुटले त्याला चंद्रावरकरांच्या निकालानें कांहीं बाध आला नाहीं ? उ०--होय. आला नाहीं.

प्र०--टिळकांच्या ह्या सुटकेला महत्त्व होतें ! उ०--होय.

प्र०--ह्या बाबतींत तुम्हीं आपले मूळचे लेख बदलून लिहिले ? उ०--होय.

प्र०--कोल्हापूरकर महाराजांचा व तुमचा पत्रव्यवहार होता ? उ०--होय. महाराजांशीं ह्या खटल्यासंबंधानें माझें कांहीं बोलणें झालें नव्हतें.

प्र०--महाराजांचीं कांहीं पत्रें तुमच्याजवळ आहेत काय आणि तीं हुडकून आणाल काय ? उ०--होय. त्यांत ह्या खटल्याविषयीं त्यांनीं मला सहानुभूति दाखविली आहे.

प्र०--तुम्हाला मराठी थोडें तरी येतें काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--१९१० पर्यंतच्या केसरीच्या लेखांचें तुम्हीं इंग्रजी भाषांतर केलें होतें काय ? उ०--मीं स्वतः कोणाला त्या कामावर नेमलें नव्हतें.

डार्लिंग--भाषांतर हायकोर्टांतले ट्रॅन्सलेटर करितात.

सायमन--लेख लिहितांना चिरोलसाहेबांना केसरींतील लेख कितपत माहीत होते एवढेंच मला विचारावयाचें आहे.

उ०--१९०७-१९०८ ह्या खटल्यांतील लेखांखेरजि इतरही कांहीं केसरींतील लेखांचीं भाषांतरें मीं पाहिलीं होतीं. मला तीं लॉ वार्नर वगैरेंनीं दिलीं होती.

प्र०--तुम्हाला तीं सरकारी अधिकाऱ्यांकडून मिळालीं होतीं काय ? उ०--अधिकारी असलेल्या लोकांकडून मिळालीं होतीं. सरकारी रीतीनें नव्हे. वर्तमानपत्रावरील रिपोर्ट मला पहावयास मिळाले होते. अशा रीतीनें मला मिळालेलीं साधनें महत्त्वाचीं होतीं.

प्र०--खटल्यांत हल्लीं दाखल केलेले केसरींतील लेख पुस्तक लिहितांना तुम्हाला वाचावयाला मिळाले होते काय ? उ०--बहुधा नसावे. तशा प्रकारचे लेख टिळक लिहितात इतकें मला कळलें होतें.

प्र०--१८९७ च्या खटल्याचे कागद तुम्हीं तपासले होते ? उ०--होय.

प्र०--त्यांत टिळकांचा खुनाशीं संबंध जोडलेला तुम्हीं पाहिला काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--चाफेकराचे दोन निरनिराळे जबाब आहेत ? उ०--होय.

प्र०--त्यांपैकीं एकांतहि टिळकांचा उल्लेख नाहीं ? उ०--नाहीं.

प्र०--एकांतहि केसरीचा उल्लेख नाहीं ? उ०--नांवानें नाहीं.

प्र०--तर कशानें आहे ? उ०--मजकुरावरून आहे.

प्र०--मग तुम्हीं लिहिलेले शब्द बरोबर नाहींत ? उ०--ते चूक नाहींत.

प्र०--तुम्हीं ह्या मुद्यावर पहिल्यानें दिलेल्या कैफियतींत व दुसऱ्यानें दिलेल्या कैफियतींत फरक आहे कीं नाहीं ? उ०--नाहीं.

प्र०--मग तांबड्या शाईचा काट कोठून आला ?

डार्लिंग--ते त्यांच्या वकिलांना माहीत.

प्र०--टिळक हजर असतां चाफेकरानें श्लोक म्हटले असें पुस्तकांत लिहिलें नाहीं काय ? उ०--नाहीं.

प्र०--पुस्तक लिहितांना चाफेकराचे दोन जबाब तुमच्यापुढें होते काय ? तुमच्या पुढच्या व त्या जबाबांत श्लोक वगैरे म्हटल्याचा उल्लेख नाहीं ? उ०--नाहीं.

प्र०--मग तो उतारा तुम्हांला कोठें मिळाला ? उ०--ली वार्नर यांजकडून मिळाला असेल ?

प्र०--चाफेकरानें एक आत्मचरित्र लिहिलेलें तुम्ही पाहिलें होतें काय ? उ०--त्यांतील थोडा भाग ली वार्नर यांनीं मला दिला होता.

प्र०--मुंबई सरकारचे सेक्रेटरी रॉबर्टसन तुम्हाला या खटल्यांत मदत करतात कीं नाहीं ? उ०--नाहीं. दुसरे एक अधिकारी मदत करितात.

प्र०--शेजारीं असलेले मॉंटगामरी हेच काय ? उ०--होय.

प्र०--सरकारकडून प्रतिवादीला मदत मिळावी, वादीला मिळू नये हें योग्य आहे काय ? उ०-- नाहीं.

प्र०--ली वार्नर यांनीं सरकारी कागदांतील उतारे तुम्हाला दिले ते खाजगी रीतीनें दिले ? उ०--होय.

प्र०--शिवाजी उत्सवाचा उपयोग टिळक राजकारणांत करीत होते काय ? उ० --होय.

प्र०--मग अशा कार्याला सरकारनें पांच हजार रुपये दिले ? उ०-शिवाजी ऐतिहासिक पुरुष म्हणून त्याच्या समाधीकरितां दिले. तें कांहीं शिवाजी उत्सवाकरितां दिले नाहींत.

प्र०--समाधी संरक्षणाची चळवळ व उत्सव हीं तुम्ही वेगळीं मानतां काय ? उ०--होय.

प्र०--आणि अशा चळवळींतील समाधी संरक्षणाला सरकारनें पांच हजार रुपये दिले ? उ०--१९०७ सालीं दिले.

प्र०--कोणीहि राजनिष्ठ मनुष्य टिळकांच्या या चळवळींत संबंध ठेवीत नव्हता काय ? उ०--कोणीही ठेवणार नाहीं.

प्र०--कोल्हापूरचे महाराज हे राजनिष्ठ आहेत ? उ०--होय.

प्र०--महाराजांनीं समाधीला वर्गणी दिली ती सरकारनें देण्यापूर्वीं ? उ०--होय.

प्र०--आणि ती मागण्याकरितां टिळक शिष्टमंडळांत गेले होते ? उ०--होय. प्रथम कांहीं दिवस हा उत्सव साळसूदपणें चालला होता. टिळकांच्या राजद्रोहानें समाधी दूषित होत नाहीं खास.

दिवस आठवा-(१८ फेब्रुवारी १९१९)

प्र०--कान्हेऱ्यांनीं दोन जबाब दिले नव्हते काय ? उ०--होय.

प्र०--जबाब प्रश्नोत्तरानें घेतलेले आहेत ? उ०--होय.

प्र०--त्या दोहोंत परस्पर विरुद्ध मजकूर नव्हता ? उ०--विशेष फरक होता असें वाटत नाहीं.

प्र०--एका जबाबांत तो म्हणतो आमची मंडळी गुप्त नव्हती. दुसऱ्यांत होती म्हणतो ? उ०--तसें असेल.

प्र०--कान्हेरे याचें गुप्तमंडळ स्थापित झालें तेव्हां टिळक मंडालेस होते ? उ०--होय.

प्र०-कोल्हापुरास शिवाजीचा वार्षिक उत्सव करितात कीं नाहीं ? उ०--धार्मिक उत्सव करितात.

प्र०--रथाची मिरवणूक काढतात कीं नाहीं ? उ०-बहुधा काढीत असतील.

प्र०--कोल्हापूरचे महाराज शिवाजीनें अफझुलखानाला विश्वासघातानें मारलें असें म्हणतात काय ? उ०-नाहीं आणि मीही त्याला विश्वासघातकी बद्माश म्हणत नाहीं. शिवाजी मोठा मनुष्य असाच आम्ही त्याला मानतों. पण टिळक त्यानें खून केला म्हणून त्याला मोठा मानतात.

प्र०--पण शिवाजीनें खरोखर विश्वासघात केला कीं नाहीं याबद्दल वादच आहे ? उ०--होय.

प्र०--गोरक्षणाची चळवळ फार वर्षांपासूनच आहे ? उ०--होय.

प्र०--गाय ही हिंदुसमाजाकडून पवित्र मानली जाते ? उ०--होय.

प्र०--आणि मुसलमान तिचा वध करितात ? उ०--होय.

प्र०--पण त्यांच्या धर्मांत वध करावा असें सांगितलेलें नाहीं ? उ०--नाहीं.

प्र०--म्हणजे हिंदु व मुसलमान यांच्या धर्मांतील विरोध दुस्तर होता ? उ०--पण टिळकांनीं पुण्यांत तो प्रश्न उत्पन्न करण्यापूर्वीं तो इतका दुस्तर नव्हता.

प्र०--पण त्यापूर्वीं हिंदु-मुसलमानांत दंगे झाले होते ? उ०--होय. पण अधिकाऱ्यांच्या अडचणी तेव्हांपासून वाढल्या खऱ्या.

यानंतर सर एडवर्ड कार्सन यांनीं चिरोलसाहेबांची फेरतपासणी केली.

प्र०--तुम्हीं शिवाजीच्या धार्मिक उत्सवाला कधीं नांवें ठेविलीं नाहीं ? उ०--नाहीं.

प्र०--तुम्हीं टिळकांसंबंधीं लिहिलें तें हिंदुस्थानांतलि सर्व परिस्थितीचा विचार करून लिहिलें ? उ०--होय.

प्र०--आणि त्यावरून तुम्हीं अनुमानें काढलीं तीं बरोबर आहेत ? उ०-होय.

प्र०--कोल्हापुरकरांवर तुम्हीं एक स्वतंत्र भाग लिहिला होता ? उ०-होय.

प्र०--आणि त्यांत लिहिल्याप्रमाणें टिळक व ब्राह्मण लोक त्यांच्याविरुद्ध आहेत हें तुम्हांला माहीत आहे ? उ०--होय.

प्र०--टिळकांचा शिवाजी उत्सव व महाराजांचा उत्सव हें एकाच स्वरूपाचे नव्हते ? उ०--मुळींच नव्हते.

प्र०—सरकारनें कांहीं कागद तुम्हांला दिले, टिळकांना दिले नाहींत असें असेल पण तुम्ही त्यांना देऊं नका असें सांगितलें काय ? **उ०**--नाहीं.

(१) लॉर्ड सँडहर्स्टर्ड यांची साक्ष

नंतर सर एलिस ह्यांनीं लॉर्ड सँडहर्स्ट यांची सरतपासणी केली.

प्रथम सर्व नामावळी व वंशाच्या निरुदावळी वगैरेचे प्रश्न झाले. पुण्यास प्लेगच्या दिवसांत काय व्यवस्था होती व टिळकांनीं काय केलें त्यासंबंधानें त्यांची जबानी झाली. ते म्हणाले, “ लोकांना इस्पितळांत नेणें, दूषितांना किंवा संशयितांना वेगळ्या जागीं ठेवणें, घरतपासणी करणें वगैरे गोष्टी अवश्य होत्या. स्वतः मी पुण्यास त्या दिवसांत गेलों. इस्पितळें तपासलीं. पुण्याच्या प्लेगकमिटीवर रँडसाहेब अनुभविक ह्मणून अधिकारी नेमण्यांत आले. ते मोठे धैर्यवान होते. ”

सायमन--रँडसाहेबांच्या सद्गुणाचा पुरावा येथें ग्राह्य नाहीं. कैफियतींत त्याचा उल्लेख नाहीं.

सर एलिस— ज्याचा खून झाला तो मनुष्य कसा होता हें दाखविणें प्राप्तच आहे.

डार्लिंग--रँडसाहेबांचीं जीं वर्णनें केसरींतून आलीं होतीं तीं खरीं कीं खोटीं हें पहावयास नको काय ?

प्र०—तुमच्याकडे रोज रिपोर्ट येत होता ? **उ०** —होता. तपासणीचें काम योग्य रीतीनें व्हावें म्हणून सोजीर लोकांची व्यवस्था केली होती तपासणींतील कांहीं तक्रारी खऱ्या असतील, पण मुख्य खऱ्या नाहींत. मी प्रत्यक्ष सोजीरांबरोबर कोठें गेलों नाहीं. पण त्यांनीं काम चांगलें केलें असा रिपोर्ट आहे. रँडसाहेबांचें जें वर्णन वाचून दाखविण्यांत आलें तें खरें नाहीं. प्रोफेसर गोखल्यांनीं माझी माफी मागितली त्या पत्राची नक्कल मजजवळ आहे. (या ठिकाणीं ही नक्कल दाखल करून घ्यावी कीं नाहीं ह्याबद्दल पुष्कळच वाद झाला. शेवटीं त्या पत्राचा पुरावा नाकारण्यांत आला.) सँडहर्स्टसाहेब पुढें म्हणाले—माझ्याच वेळीं टिळकांच्यावर खटला झाला. आणि पुढें त्यांजकडून अटी घेऊन त्यांना कमी शिक्षेवर सोडण्यांत आलें. मी फेब्रुआरी १९०० मध्यें विलायतेस परत आलों. तोंपर्यंत टिळकांनीं त्या अटी मोडल्या नव्हत्या.

सर जॉन सायमन यांजकडून उलटतपासणी

प्र०—तुम्ही नुसते गव्हर्नर नसून गव्हर्नर-इन-कौन्सिल होतां ? उ०—होय.

प्र०—प्लेग कमिशन तुमच्या कारकीर्दींत नेमलें गेलें काय ? उ०—होय.

प्र०—पण निकाल मात्र मागाहून झाला ? उ०—होय.

डार्लिंग—ह्या खटल्याची गोष्ट तशीच होणारशी दिसते. माझ्या आयुष्यांत पुरावा आणि माझ्या मृत्यूनंतर ज्यूरीचा निकाल !

प्र०—घरांची तपासणी लोकांना अप्रिय नव्हती काय ? उ०—नव्हती.

प्र०—ह्या कामांत लोकांची सहानुभूति अवश्य होती कीं नाहीं ? उ०—तें मात्र खरें.

प्र०—प्लेग पुरवला पण प्लेगव्यवस्था नको असें लोक म्हणत हें तुम्हीं ऐकलें होतें काय ? उ०—लोकांनीं तसें म्हणणें स्वाभाविकच होतें. पण त्याला दुसरीहि बाजू आहे.

डार्लिंग—मी एक गोष्ट सांगतों. लॉर्ड डिली ह्यांनीं असें लिहिलें आहे कीं, त्यांना संधिवात झाला तेव्हां त्यांना कोणीं एका औषधाची शिफारस केली. पण तें घेतल्यावर ते म्हणाले, " मला हा रोग पुरवला पण औषध नको ! "

प्र०—सर्व दर्जाच्या लोकांना सेग्रिगेशन कँपांत एकत्र ठेवण्यांत येत होतें काय ? उ०—होय. तें युक्तच होतें.

डार्लिंग—ह्या लोकसत्तेच्या वादाच्या दिवसांत लहान थोर हा दर्जा विसरलाच पाहिजे.

प्र०—पण कित्येक लोकांना विनाकारण ह्या सेग्रिगेशन कँपांत राहावें लागलें असेल ? उ०—तेंहि शक्य आहे.

प्र०—सगळ्या प्लेगच्या दिवसांत पुण्याला तुम्ही दोनदां गेलां ? उ०—होय. टिळकांनीं ह्या कामीं लोकसेवा केली ती स्टॅचोसाहेबांनींहि मान्य केली आहे. तिची किंमत मी कमी करूं इच्छित नाहीं.

प्र०—तुमच्याजवळ ह्या बाबतींत टिळकांनीं पत्रव्यवहार केला कीं नाहीं ?

उ०—केला असेल, पण समक्ष भेट झाल्याचें स्मरत नाहीं. दुष्काळी वगैरे कामेंहि त्याच वेळीं चालू होतीं.

सर एडवर्ड कार्सन यांजकडून फेरतपासणी

प्र०—ह्या दोन आपत्तींमुळें लोकांमध्यें क्षोम झाला त्याचा फायदा टिळकांनीं घेतला कीं नाहीं ? उ०—होय.

प्र०--तुमचे अधिकारी व सोजीर लोक ह्यांनीं एकंदरीनें फार चांगलें काम केलें असें तुमचें म्हणणें होतें कीं नाहीं ? उ०—होय.

(११) सर चार्लस लँब यांची साक्ष

ह्यानंतर सर चार्लस लँब यांची साक्ष झाली. त्यांनीं सरतपासणींत सांगितलें कीं, " मी प्लेग कमिटीचा अध्यक्ष होईपर्यंत माझ्याकडे तक्रारी येत नव्हत्या. ह्या दिवसांतील केसरी मराठा पत्रांतील लेख मी पहात होतों. "

सर जॉन सायमन यांजकडून उलटतपासणी

प्र०--त्यावेळीं मुंबई इलाख्यांत पुष्कळ वर्तमानपत्रें होतीं ? उ०—होय.

प्र०--पुष्कळ पत्रांतून केसरी-मराठ्यांतल्या सारखे लेख येत होते ? उ०—कांहींतून येत असतील.

प्र०--अतिशयोक्तीचीं किंवा आक्षेपकारक वर्णनें इतरांच्या पत्रांतून आलीं असतील ? उ०--होय. पण टिळकांच्या दोन पत्रांतून विशेष येत होतीं.

प्र०--रँडसाहेबानंतर दुसऱ्या प्लेगच्या वेळीं अशा तक्रारी कमी होत्या ? उ०—मला अशी बरोबर तुलना करितां येणार नाहीं. दुसऱ्या प्लेगच्या वेळीं मी तेथें नव्हतों.

प्र०--हळूहळू प्लेगव्यवस्थेचा कडकपणा कमी करण्यांत आला कीं नाहीं ? उ०--सांगतां येत नाहीं. पण दुसरी प्लेग कमिटी नेमल्यानंतर तसें घडलें असेल.

प्र०—तुम्हीं नवीन व्यवस्था केली ती लोकांना अधिक बरी वाटली कीं नाहीं ? उ०--मला तशी तुलना करितां येत नाहीं.

कार्सन यांजकडून फेरतपासणी

प्र०--प्लेगचें मान कमी झाल्यामुळें व्यवस्था ढिली केली असेल ? उ०--होय तसेंच असावें.

प्र०--तुम्ही जें भाषण केलें व ज्यावर टिळकांनीं टीका केली तें भाषण सरकारी हुकमावरून केलें असेल ? उ०--होय. पण तें लिहिलें मीं.

(१२) सर एडवर्ड जाइल्स यांची साक्ष

नंतर सर एडवर्ड जाइल्स ह्यांची साक्ष झाली. त्यांनीं सरतपासणींत सांगितलें कीं, " सर्व इलाख्याचा मी शिक्षणाधिकारी होतों. वर्तमानपत्रांतील उतारे मजकडे येत ते मी वाचीत असें. मीहि गांवांत जाऊन प्लेगची व्यवस्था कशी होते हें पाहिलें आहे. सोजीर लोकांची वागणूक फारच ममताळूपणाची होती. ती कशी होती ह्याचें मी वर्णनच करूं शकत नाहीं ! अत्याचार घडले असते तर ते माझ्या कानावर आले असते. शिक्षणाधिकारी म्हणून मलाहि प्लेग वगैरे गोष्टींत लक्ष घालावें लागत असे. शाळांतून राजकीय चळवळीचा प्रवेश झाला होता. त्याकरितां मीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीला शिक्षाहि केली. शिवराम महादेव परांजपे हे एका कॉलेजांत प्रोफेसर होते. त्यांना व दुसऱ्या एका प्रोफेसरला कॉलेजांतून काढावें लागलें. टिळक तुरुंगांतून सुटून आल्यावर मला भेटले होते. त्यांचें संस्कृत हस्तलिखितासंबंधानें माझ्याकडे कांहीं काम होतें. ते आणि मी दोघेहि बसून बोलत होतों. मला वाटलें टिळक आतां राजकारण सोडून देऊन विद्याव्यासंगांत पडणार असतील. भेटीचें काम झाल्यावर इतर गोष्टी निघाल्या. त्यांत राजकारणानें शाळा बिघडल्याचा मुद्दा निघाला होता."

सायमन--प्रश्न विचारल्याशिवाय साक्षीदार उगाच लांबलचक गोष्टी कशा सांगत आहे हें कोर्टानें पाहिलेंच असेल !

डार्लिंग--सगळ्या सिव्हिल सर्व्हिसच्या लोकांना अधिक बोलण्याची संवयच असते !

प्र०--तुमच्या व टिळकांच्या भाषणांत काय निघालें ? **उ०**--त्यांचें खरें मत चळवळीबद्दल काय होतें हें मी काढून घेत होतों.

त्यांच्या मनाला अनेक कप्पे व दालनें होतीं असें मला वाटतें. कांहीं वेळानंतर टिळक आवेशांत येऊन बोलूं लागले. [या ठिकाणीं कोर्टांतील कांहीं लोक हसले. तेव्हां जाइल्ससाहेब म्हणाले, 'माझ्या बोलण्यानें लोकांची करमणूक होत आहे ह्याबद्दल मला आनंद वाटतो.]

प्र०--पण चळवळीबद्दल ते काय म्हणाले ? **उ०**--टिळक म्हणाले, 'हल्लींच्या पद्धतीनें चळवळ केली तर फुकट. सरकारच्या मनाला धक्का अधिक बसेल अशी अधिक कडक चळवळ झाली पाहिजे.

सर सायमन यांजकडून उलटतपासणी

प्र०--पण ही सगळी गोष्ट २० वर्षांपूर्वींची जुनी ? **उ०**--होय.

यानंतर कमिशनपुढें घडलेल्या पुराव्याविषयीं चर्चा सुरू झाली. आणि कांहीं कागद दाखल केल्यावर कोर्टाचें काम संपलें.

दिवस नववा-(१९ फेब्रुवारी १९१९)

फिरून या दिवशीं मुंबईस कमिशनपुढें घडलेल्या निरनिराळ्या लोकांच्या जबान्या प्रतिवादीतर्फें वाचून व चर्चा होऊन दाखल करण्यांत आल्या. परंतु निरनिराळ्या लोकांच्या निशाण्या लोकांचीं नांवें त्यांतील ग्राह्य अग्राह्य मजकूर वगैरे अनेक किचकट मुद्दे त्यांत येणार असल्यामुळें त्याचा तपशील आम्ही येथें देत नाहीं. प्रतिवादीतर्फें कशा प्रकारचे कागद दाखल करण्यांत आले याची कल्पना टिळकांच्या जबानीवरून वाचकांस आली असेलच. पूर्वीं एके ठिकाणीं आल्याप्रमाणें ह्या पुराव्याच्या कागदाच्या भाऱ्यांनीं कोर्टांतील एक सबंध बाक अडून गेलें होतें. या चर्चेंत २-२॥ तास गेल्यावर न्यायमूर्ति डार्लिंग ह्यांनीं असा निकाल दिला कीं, केवळ कायद्याच्या अनुरोधानें अमुक एका मुद्यावर वादीतर्फें निकाल द्यावा आणि तो मुद्दा बाजूला काढून टाकावा असें मला ज्यूरीला सांगतां येत नाहीं. सहा मुद्यांवर वादीनें आक्षेप घेतले आहेत. सहा मुद्यांवर प्रतिवादीतर्फें आपल्या समर्थनार्थ पुरावा देण्यांत आला आहे. यामुळें सहाहि मुद्यांचा पुरावा लक्षांत घेऊन ज्यूरीनें अखेर निकाल देण्याचा आहे. आतां सर एडवर्ड कार्सन ह्यांनीं ज्यूरीला उद्देशून काय सांगावयाचें तें सांगावें. तेव्हां सर एडवर्ड कार्सन यांनीं समारोपाच्या भाषणाला सुरुवात केली.

(१३) सर एडवर्ड कार्सन यांचा समारोप

ते म्हणाले, " खटला संपत आला याचा मला आनंद होतो. ज्यूरींतील लोकांना असें वाटलें असेल कीं आम्ही खटला उगाच लांबवतों. पण खरोखर तसें नाहीं. खटला महत्त्वाचा व बराच भानगडीचा आहे. ताईमहाराज प्रकरणासंबंधानें प्रथम इतकेंच सांगतों कीं, तें सर्वस्वीं खाजगी प्रकरण आहे. त्यांत टिळकांच्या राजकारणाचा संबंध नाहीं. या मुद्याला एका तऱ्हेनें टिळकांनीं उगीचच विशेष महत्त्व दिलें आहे. या प्रकरणांत फौजदारी व दिवाणी दोहोंतील अखेरचे निकाल आपल्यातर्फें झाले आहेत व असें असतां आपल्यावर

चिरोलसाहेबांनीं व्यर्थ टीका केली असें टिळकांचें म्हणणें. पण हें पुस्तक १९१० सालीं प्रसिद्ध झालें. त्यानंतर यांतील कांहीं निकाल झाले असले तरी कांहीं आधीं झाले आहेत. ह्या पुस्तकाच्या आधीं न्यायमूर्ति चंदावरकर यांनीं खालील कोर्टाचा हुकूम अमान्य करून तो फिरविला होता. आणि त्यावरून असें उघड दिसतें कीं, ताईमहाराजांसारख्या अल्पवयी स्त्रीला एका दूरच्या गांवीं नेऊन टिळकांनीं आपलें वजन खर्चून दत्तविधान करविलें. पूर्वींच्या खटल्यांत टिळकांवर आलेल्या अनेक आरोपांचा चिरोलसाहेबांनीं उल्लेख केला आहे. त्यांत केवळ कायद्याच्या दृष्टीनें गैर अशीं विधानें चुकून झालीं असतील, पण ते कांहीं मी व माझे मित्र यांसारखे कायदेपंडित नाहींत. आरोपांचा उल्लेख केला तसा त्यांनीं दोषमुक्ततेचाहि उल्लेख केला आहे. तेव्हां त्यांत बेअब्रुकारक असें काय घडलें? न्या. चंदावरकरांचा निकाल सारांशरूपानें दिला तो बरोबर दिला कीं नाहीं आणि त्यावरून त्यांनीं केलेलीं विधानें रास्त होतीं कीं नव्हतीं हेच दोन प्रश्न ज्यूरीपुढें आहेत.

डार्लिंग--शिवाय या विषयाला सार्वजनिक महत्त्व होतें कीं नाहीं व त्यामुळें चिरोलसाहेबांनीं केलेली चर्चा सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीनें केली आहे कीं नाहीं हाहि प्रश्न राहतोच.

कार्सन—१८९७ सालीं टाइम्सनें टिळकांची माफी मागितली. पण तिचा या प्रकरणीं टिळकांना कांहीं उपयोग होणार नाहीं. वर्तमानपत्रें पुष्कळ वेळां पैशाच्या दृष्टीनें चालविलीं जातात. हजारों रुपये खर्चण्यापेक्षां माफी मागितलेली बरी असें टाइम्सला वाटलें असेल. शिवाय ग्लोब पत्रांतील नुसते उतारे आपण घेतले, स्वतःचें म्हणून कांहींच लिहिलें नव्हतें म्हणून माफी मागून टाकून मोकळे व्हावें आणि दगदग वांचवावी असेंच टाइम्सला वाटलें असेल. खुनाच्या चळवळीचे उत्पादक टिळक होते किंवा त्या चळवळीची व्यवस्था त्यांचेकडे होती असें आम्हीं कोठेंच म्हटलें नाहीं. आणि तसें असतें तर टिळक फांशी जाते हें काय सांगावयाला पाहिजे? बेअब्रूची फिर्याद करण्याला टिळक जगले ह्याचाच अर्थ टिळक खुनी चळवळींत सामील नव्हते. आमचें म्हणणें इतकेंच कीं, टिळकांनीं अशा गोष्टींचें जें समर्थन म्हणून केलें तें बरोबर नव्हतें. कोणाचा हेतु चांगला असेल. म्हणून काय झालें? परिणाम पहावे लागतात. आणि त्या पुस्तकांत मुख्यतः परिणाम लक्षांत घेऊनच लिहिलें आहे. ग्लोब

पत्रानें वाह्यात विधानें केलीं असतील म्हणून माफी मागावी लागली असेल त्याचें मला काय! ह्या पुस्तकांतील विधानें जपून साधार केलीं आहेत म्हणून आम्हीं माफी मागितली नाहीं. टिळकांनीं राजद्रोहाच्या दोन मोहिमा केल्या, एकाच्या शेवटीं रँडसाहेबांचा खून झाला, दुसऱ्याच्या शेवटीं जॅक्सनसाहेबांचा खून झाला. ह्या दोन्ही चळवळींत त्यांनीं लोकांच्या कानावर विषारी विचारांचा सारखा वर्षाव चालू ठेवला होता. पहिल्यांत मुसलमानांचा द्वेष, प्लेगव्यवस्थे-बद्दलचा क्षोभ, दुष्काळाची आपत्ति वगैरे प्रसंग आले होते. रँडचा खून झाला तो वाईट असें त्यांनीं लिहिलें पण तो त्यांनीं सकारण होता असें प्रतिपादिलें. आणि सुटून आल्यावरहि त्यांची मनोवृत्ति कशी होती हें जाइल्ससाहेबांनीं सांगितलेंच आहे. दुसऱ्या चळवळींत त्यांनीं बंगालच्या फाळणीचा फायदा घेतला आणि बाँबगोळ्याचें त्यांनीं समर्थन केलें. याहि प्रसंगीं सरकारच्या अडचणींचा फायदा घेतला. प्रत्येक राष्ट्रांत पाहतां चळवळे लोक अशाच गोष्टी करीत आले आहेत पण मी आपणांला असें विचारतों कीं, अशा एखाद्या चळवळ्या मनुष्यानें किरकोळ विधानांनीं बेअब्रू झाली असा कांगावा करून नुकसानभरपाई कोर्टांत मागितल्याचें उदाहरण आपणाला माहीत आहे काय ! टिळकांची नुकसानभरपाई योग्य रीतीनें ज्यानें होईल इतकें हलकें नाणें जगांत आहे असें वाटत नाहीं ! आपण त्यांच्याचतर्फे निकाल देऊन जगाला असें जाहीर करणार काय कीं टिळकांचे मार्ग बरोबर होते ! टिळकांची अब्रू हिंदुस्थानांत किती आहे हें तिकडील एखाद्या कोर्टांत ही फिर्याद झाली असती तर त्यांना कळून आलें असतें. आमच्या इकडेहि एखादा मोठा मनुष्य बेअब्रूची फिर्याद करतो. पण त्याचा सगळा जन्म सामान्य रीतीनें प्रतिष्ठेनें गेलेला असतो. आणि एखाद्या विधानानें त्याच्या अब्रूला जखम होण्यासारखी असते म्हणून. टिळकांच्या अंगावर अशा रीतीनें जखम होण्याला जागाच शिल्लक नाहीं. टिळकांचीं वर्णनें वाचलीं तर लोकांना असें वाटेल कीं, हिंदुस्थानांत वरपासून खालपर्यंत खरा न्याय मिळण्याला कोठें जागाच शिल्लक नव्हती. म्हणे मी गोरक्षणाची चळवळ स्वतः सुरू केली नाहीं. पण म्हणून काय झालें ! त्या चळवळीचा फायदा घेऊन मुसलमान व सरकार यांच्याविरुद्ध द्वेष उत्पन्न केलाच कीं नाहीं ! सरकार मुसलमानांना पक्षपात करतें असें लोकांना सांगून टिळकांनीं दोघांच्याविरुद्ध द्वेष पसरविला व दंगे झाले त्याचें कारणहि तेंच. आपल्या

देशांत नाहीं कां कांहीं वर्तमानपत्रें असें करीत! प्रथम एखाद्या गोष्टीबद्दल आपणच खोट्या अफवा उठवाव्या व मग फिरून लिहावें कीं, निरनिराळ्या अफवा ऐकून लोक बेदील झाले आहेत. त्यांतलाच हा प्रकार! स्वदेशी चळवळीचीहि तीच गोष्ट. प्लेगचे उपाय अप्रिय होते म्हणतात! पण त्या अप्रियतेचा फायदा टिळकांनीं घेतला इतकेंच ह्या पुस्तकांत म्हटलें आहे. त्यांनीं लिहिलें यापेक्षां अधिक कडक लेख लिहिणें शक्य तरी होतें काय?

दिवस दहावा–(२० फेब्रुआरी १९१९)

गोखल्यांबद्दल इतर कांहीं असो पण चुकीबद्दल माफी मागण्याची तरी त्यांच्या अंगीं संभाविती होती. टिळकांचे लेख वाचून त्यांची बुद्धिमत्ता विचारशक्ति यांचें कौतुक वाटतें. पण वाईट इतकेंच वाटतें कीं, त्याचा त्यांनीं देशाच्या हिताकडे उपयोग केला नाहीं. दिवाणी कोर्टांत प्रथम टिळकांविरुद्ध झालेला दावा प्रिव्ही कौन्सिलनें अखेर त्यांना बहाल केला. पण १८९७ व १९०८ सालीं ज्या त्यांना शिक्षा झाल्या त्यांवर अपील होऊन प्रिव्ही कौन्सिलनें खालचा निकाल फिरविला नाहीं. टिळक तुरुंगांत गेल्यावर जें झालें तें सर्व परस्पर झालें. त्याकरितां त्यांना जबाबदार धरूं नका असें सायमन साहेब म्हणतात. पण तसें म्हणून कसें चालेल? विषवृक्ष लाविला म्हणजे मुळापासून फळापर्यंत एकच झाड! असो. माझें भाषण फार लांबलें त्यामुळें तुम्हांला फार त्रास झाला असेल हें मी जाणतों. पण टिळकांनीं हिंदुस्थानांत फिर्याद मांडली असती, म्हणजे सर्वांचाच हा त्रास चुकला असता. तुमच्या पुढें आलेल्या लेखांत धर्मकृत्य, उत्सव, वेद समारंभ वगैरे अनेक अशा गोष्टी आल्या कीं, ज्याची तुम्हांला कांहींच माहिती नाहीं. पण फिर्यादच येथें झाल्यावर तुम्ही आम्ही काय करणार? हे सगळे लेख वाचून टिळकांतर्फे निकाल द्यावा असें तुम्हांला वाटलें तर तो खुशाल द्या. खरा तो न्याय कोणाच्याहि पदरांत टाकलाच पाहिजे. पण ह्या खटल्याला सार्वजनिक स्वरूप आहे आणि तें महत्त्वाचें आहे हें विसरूं नका. कारण तुमच्याकडून अनुकूल निकाल मिळाला म्हणजे तो घेऊन हे हिंदुस्थानांत जाऊन लोकांना सांगणार कीं मी असें बोललों, असें लिहिलें तरी विलायतेंतील ज्यूरीनें माझी अब्रू साफ करून दिलीच कीं नाहीं? फिरून तसें बोलायला लिहायला मला कोणाच्या देवाची भीति! हिंदुस्थानांत गोरे अधिकारी आपलें कठीण काम करीत असतात, ब्रिटिश सरकार शांतता राखीत

असतें. ह्या सर्वांना तुमच्या अनुकूल निकालाची किती अडचण होईल ही गोष्ट लक्षांत ठेवा. मधून मधून राजनिष्ठादर्शक शब्द टिळकांच्या लेखांत येतात. पण त्यांना भुलून जाऊं नका. पूर्वी ज्यांना राक्षस म्हटलें त्याच इंग्रजांना १९१४ सालीं आपल्या कामापुरतें टिळकांनीं स्वातंत्र्यप्रिय इंग्रज असें विशेषण द्यावें हें सरळच आहे. १९१४ सालच्या जाहिरनाम्यांत काय पण टिळकांना राजनिष्ठेचा कढ आला होता! जाहीरनाम्यांत 'God save the King' एवढेंच त्यांनीं म्हणावयाचें ठेवलें होतें. पण युद्ध सुरू झाल्यानंतर फिरून त्यांचें वर्तन कसें झालें? तात्पर्य, हा सर्व मायावीपणाचा खेळ आहे! १८९३ पासून १९१८ पर्यंतचें टिळकांचें एकंदर चरित्र लक्षांत आणा आणि काय द्यावयाचा तो निकाल द्या."

(१४) सर जॉन सायमन यांचा समारोप

यानंतर सर जॉन सायमन ह्यांनीं अखेरचें भाषण केलें. ते म्हणाले, "तुम्हांला श्रम पडले ह्याबद्दल कार्सनसाहेबांप्रमाणें मीहि तुमची माफी मागतों. त्यांनीं तुम्हाला प्रथम एक वेळ सांगितलें कीं, "मी बोलून चालून वकील! मी अनुमानानें सर्व विधानें करितों. माझ्या स्वतःचा विश्वास अमुक म्हणून मी तुम्हांला सांगत नाहीं. वकीलाला निष्ठा कसली?" माझेंहि उलट तसेंच आहे. मीहि ह्या ठिकाणीं वकील म्हणूनच आलों आहें. आपल्या अशीलाचीं मतें किंवा कृत्य हीं स्वतःचीं मतें किंवा कृत्य अशी भावना ठेऊन कोणीहि त्याचें समर्थन करीत नसतो. जज्ज काय, ज्यूरी काय, वकील काय पुराव्याच्या रूपानें पुढें येईल तेवढ्यापुरतेंच त्यांनीं बोलावयाचें. टिळकांनीं केसरी मराठ्यांत इंग्रज सरकाराविरुद्ध लिहिलेले सर्वच लेख इतके कडक, तापट, निरर्गल लिहिणें हें योग्य होतें कीं नाहीं असाहि प्रश्न नाहीं. ज्याच्याविषयीं आपल्या मनांत प्रेम नाहीं, सहानुभूति नाहीं किंबहुना अप्रीति किंवा द्वेष आहे अशा मनुष्यालाहि ज्यूरींतील लोकांना नाइलाजानें कां होईना पण न्याय द्यावा लागतो. तसेंच आपण येथेंहि करूं. कार्सनसाहेबांनीं शेंकडों नांवें वाईट वाईट लोकांचीं म्हणून घेतलीं. त्यांच्या दुष्कृत्यांचा पाढा वाचला व ते टिळकांशीं आणून त्यांना भिडविण्याचा प्रयत्न केला. पण तीं सर्व नांवें आपणाला विसरलीं पाहिजेत. तसेंच शिवाजीनें अफझुलखानाला मारलें कीं नाहीं किंवा प्रो. गोखल्यांनीं मागितली तशी माफी मागावयाला पाहिजे होती कीं नाहीं हाहि प्रश्न तुमच्यापुढें नाहीं. चिरोलसाहेबांच्या पुस्तकांत केलेलीं विधानें

बरोबर आहेत कीं नाहीं इतकाच प्रश्न आहे. आतांपर्यंत दोन वेळां टिळकांना राजद्रोहाची शिक्षा झाली. ती होवो. चिरोलसाहेबांचें त्यांच्याविषयींचें मत कितीहि वाईट असो. पण पुस्तकांत लिहिलें तें बरोबर कीं चूक ? व सार्वजनिक हितसंबंध लावून मला टीका करण्याचा अधिकार पोंचतो असें चिरोलसाहेबांनीं कैफियतींत म्हटलें आहे तो हक्क त्यांना कितपत पोचतो ? त्यांतील कांहीं गोष्टी सामान्य असल्या तरी फारच वाईट आहेत. सामान्य प्रामाणिकपणा टिळकांच्या अंगीं नाहीं असें म्हटलेलें ते कसें सोसून घेतील ? शिक्षा देणाऱ्या जज्जांनीं किंवा सरकारी वकिलांनीं ज्या गोष्टी टिळकांच्या अंगीं लावल्या नाहींत अशा गोष्टी चिरोलसाहेबांनीं त्यांच्या अंगाला चिकटवल्या आहेत. टिळकांची योग्यताहि चिरोलसाहेबांनीं लक्षांत घेतली नव्हती. सामान्य मनुष्य दोन वेळां कायदेमंडळाचा सभासद कसा निवडून येईल ? जो खुनासारख्या कृत्यांना उत्तेजन देईल त्याच्यावर लोकांची निष्ठा कशी बसेल ? ज्या सँडहर्स्टसाहेबांनीं टिळकांविरुद्ध साक्ष दिली त्यांनींच आपल्या हातानें त्यांची नामदारी कायम केली होती. या अनेक लेखांतील प्रत्येक शब्द बरोबर आहे असें म्हणण्यासारखा मी अधम नाहीं. पुराणांतील वगैरे उदाहरणें दिल्यावरून कार्सनसाहेबांनीं टिळकांविषयीं फारच कलुषित मन करून दिलें आहे. पण दाखले हे पटणारेच घ्यावे लागतात. समजा, मी असें म्हटलें कीं, मी कार्सन यांच्यानंतर व न्या. डार्लिंग यांच्यापूर्वी, म्हणजे या दोघांच्या दरम्यान, भाषण करीत आहें म्हणून ही गोष्ट सांगतांना मींहि 'I am between the devil and the deep sea' असें म्हटलें तर मी या दोघांवर कोणत्याहि प्रकारचे शिंतोडे उडवितों असें कोणी म्हणणार नाहीं. रँडसाहेबांचा खून झाला त्याला केसरींतील लेखांचा संबंध यांना जोडतां आला. कारण प्लेगच्या संबंधांत रँडसाहेबांचें नांव वरचेवर येत होतें. पण जॅक्सनसाहेबांचा खून झाला तर त्यांचें नांव केसरींत कधींतरी आलें होतें काय ? बरें कोठें पुणें, कोठें नाशिक ! या सर्व गोष्टी काय चिरोलसाहेबांना माहित नव्हत्या ! बरें. मुलांनीं गुन्हा केला म्हणजे आपल्या गुन्ह्याला तीं दुसऱ्या कोणाचें तरी कारण लावतात ही रीतच आहे. आपल्या देशांत असेंच घडत नाहीं काय ! तूं चोरी कां केलीस असें विचारलें म्हणजे सांगतात, 'सिनेमांतील चित्रें पाहिलीं आणि आणामाल्यांतील कादंबऱ्या वाचल्या त्यामुळें चोरीची कल्पना सुचली.' जबान्या घेतांना याच मुलांनीं एकदां एक एकदां भलतें असें वाटेल तें सांगितलें आहे. चिरोल-

सारख्या सूक्ष्म दृष्टीच्या मनुष्याला ही गोष्ट उमजल्याशिवाय राहिली नसेल. कित्येक सन्मान्य लोकहि टिळकांच्या लेखांना नांवें खचित ठेवतील. तरी पण चिरोलसाहेबांनीं ज्या गोष्टी घडल्याबद्दल लिहिलें आहे ह्या सर्व खऱ्या असतील असें ते कधींहि म्हणणार नाहींत.

दिवस अकरावा–(२१ फेब्रुआरी १९१९)

" आज बहुधा हा खटला संपावा अशा बेतानेंच मी माझें भाषण आवरतें घेणार आहें. ह्या खटल्याच्या चतुःसीमेबाहेर अनेक गोष्टी आम्हांला महत्त्वाच्या अशा असतील. आणि आपलें साम्राज्य टिकावें अशीहि तुम्हां आम्हांला काळजी वाटत असेल. तथापि यावेळीं तुमचें काम पुढें आलेल्या प्रकरणांत न्याय देण्याचें आहे. टिळक हे एका उच्च जातींतील गृहस्थ आहेत. त्यांच्या राष्ट्रानें ऐतिहासिक लौकिक मिळविला आहे. अशा मनुष्याच्या बेअब्रूचा प्रश्न असतां सूक्ष्म दृष्टीनेंच पाहिलें पाहिजे. पहिला बेअब्रूचा मुद्दा गोरक्षण, हिंदुमुसलमान वगैरे संबंधाचा आहे. येथें टिळकांनीं धर्माच्या भावनेनें गोरक्षणाचा व हिंदुधर्माचा पुरस्कार केला नाहीं म्हणणें निवळ बेअब्रूकारक आहे. तुमच्या लिव्हरपूल शहरांत प्रॉटेस्टंट व रोमन कॅथॉलिक हे एकत्र रहात असले आणि एखाद्यानें प्रॉटेस्टंट धर्माचा उद्योग आरंभिला व एखादी संस्था काढली तर ती कॅथॉलिक लोकांचा अपमान करण्याकरितां काढली असें कोणी म्हणेल काय ! टिळकांच्यावर नसते आरोप लादले हीच बेअब्रू. पण गोरक्षणासारख्या संस्था टिळकांनीं स्वतः काढल्याहि नाहींत. मनांत धर्मबुद्धि नसतां धर्मबुद्धीचें सोंग घेऊन इतर हेतु साधले असे आरोप करणें हेंच बेअब्रूकारक आहे.

शिवाजीउत्सवासंबंधानें तीच गोष्ट. जे लेख तुम्हांपुढें प्रतिवादीतर्फे आले त्यांत ऐतिहासिक विवेचन किती आहे हें पाहिलेंच असेल. शिवाजी म्हणजे आधुनिक कालांतील एक विभूति. त्यानें एक मोठें राज्य स्थापलें. त्याचा उत्सव करूं नये तर कोणाचा ! गणपतिउत्सवाचीहि तीच गोष्ट. सर्वांनीं टिळकांवर निरनिराळे आक्षेप घेतले त्यांना या लेखांतच टिळकांनीं उत्तर दिलें आहे. या धर्मांतील कांहीं गोष्टी मुसलमानांना आवडत नसतील. पण असा कोणता धर्म आहे कीं ज्यांतील सर्व गोष्टी दुसऱ्या धर्माला आवडतात ! पण म्हणून दुसऱ्या धर्मांतील लोक दुखावतील ह्या सबबीवर आपल्या धर्माची निष्ठा कोणी सोडली आहे काय ? दंगे झाले असें दाखविण्यांत आलें. पण दंग्यांचें मूळ कसें असतें हें आपणाला

ह्या देशांत माहित नाहीं काय ! दोन हातांशिवाय टाळी वाजत नाहीं. सरकारनें दंग्यानतर ठराव प्रसिद्ध केला त्यांत दोन्ही बाजू दिल्या आहेत. सरकारचा हा ठराव चिरोलसाहेबांना कसा मिळाला नाहीं ! आणि बाकीचे कागद तेवढे कसे मिळाले ! गोरक्षणाची चळवळ हेंच कांहीं दंग्याचें मूळ नव्हे असा अभिप्राय खुद्द गव्हर्नरांनीं दिला आहे. आतां बेअब्रूचा दुसरा मुद्दा घेऊं. तो आखाडे तालीम वगैरेसंबंधाचा. या बाबतींत नातूबंधूंचा व टिळकांचा नसता संबंध जोडला आहे. आणि कां ? तर नातूबंधूंना १८९७ सालीं कैदेंत टाकलें होतें म्हणून. टिळकांनीं स्वतः आखाडे काढले नव्हते व त्यांना मदत केली ती वाईट हेतूनें केली यासंबंधीं प्रत्यक्ष पुरावा आलेला नाहीं. इकडे चिरोलसाहेब टिळकांना मोठे बुद्धिवान् म्हणतात. आणि त्यांच्यावरच पोरांच्या आधारावर इंग्रजी राज्य उलथून पाडण्याच्या प्रयत्नांचा ते आरोप करितात ही गोष्ट किती भलेपणाची आहे ? चिरोलसाहेबांसारख्या चिकित्सकाला असली गोष्ट पटावी हें आश्चर्य आहे. पैलवान तालीमबाज हे लोक हिंदुस्थानांतील समाजाचें एक प्रकारचें कायमचें अंगच होतें. त्यांतूनहि नातूंनीं टिळकांवर ग्रामण्य केलें ही गोष्ट शाबित असतां त्यांच्या मदतीनें टिळकांनीं आखाडे वगैरे काढले असें चिरोलसाहेब म्हणतात ! एका सभेचे अध्यक्ष नातु होते व तेथें टिळकांनीं ठराव मांडला एवढ्यावरून त्यांचा संबंध कितीसा असूं शकतो ? आतां तिसरा मुद्दा घेऊं. काय म्हणे टिळकांनीं कोरडे ओढून चळवळीला पैसे काढले ! टिळकांचे कांहीं लेख वाईट असतील. मी म्हणतों एखाद्या चांगल्या वकीलानेंहि त्याचें समर्थन करण्यास उभें राहूं नये असेहि असतील. पण म्हणून त्यामुळें चिरोलसाहेबांना त्यांच्या संबंधानें इतर काय वाटेल तें आणि वाटेल तितकें लिहिण्याला मोफत सनद मिळाली असें होतें कीं काय ! 'कोरडे' हा शब्द जरी अक्षरशः घ्यावयाचा नाहीं तरी ह्या शब्दांतून निघणारा ध्वनि बेअब्रूकारक आहे. पार्लमेंटांत कोणी फ्रीट्रेडर असतो. कोणी टॅरिफ रिफॉर्मर असतो. जो तो आपलें मत मांडतांना दुसऱ्यावर काय कमी कोरडे ओढतो ! म्हणून ते आपल्या पक्षाकरितां या कोरड्याच्या मदतीनें जबरीखालीं वर्गण्या गोळा करितात असें म्हणतां येईल काय ! एखाद्या वाईट माणसानेंहि बेअब्रूची फिर्याद केली तरी तिचें समर्थन करण्याला उभे राहिल्यावर तो असा तसा वाईट आहे असें नुसतें म्हणून भागत नाहीं. तर तुम्ही जे शब्द बोलतां ते शब्द शाबीत करावे लागतात. स्वदेशीचें व्रत व तें न पाळल्या-

बद्दल होणारी शिक्षा असल्या गोष्टी मोठ्या वाईट व अद्भुत आहेत असें तुम्हांला वाटेल. पण अशा गोष्टी आपापल्यापरीनें प्रत्येक देशांत असतातच. चुडे-मंगळसूत्र हेंहि स्वदेशी असावें, नाहींतर लग्नाचे परिणाम अशुभ होतील असें केसरींत कोणीं लिहिलें तें मात्र दूषणार्ह! पण तुमच्या ह्या देशांत कितीतरी अशा स्त्रिया आढळतात कीं, मे महिन्यांत अगर शुक्रवारीं लग्नविधि करणें हें त्यांना अशुभकारक वाटतें? आयर्लंडांत स्वदेशी वस्त्र न वापरतां लग्न लागलें तर बायकांना जन्मभर वाईट वाटतें कीं नाहीं! तात्पर्य, ह्या ज्याच्या त्याच्या भावनेच्या गोष्टी आहेत. त्याला अद्भुत म्हणून दुसऱ्यानें नांवें ठेऊन काय उपयोग! बरें, टिळकांनीं हें सर्व केलें तें स्वदेशाचें हित व्हावें अशाच हेतूनें कीं नाहीं? बंगालची चळवळ घेतली तरी काय दिसतें? तिच्यांत कोणकोणत्या गोष्टी घडल्या हें अगदीं कार्सनसाहेबांनीं समजावून सांगितलें. आणि फिरून म्हणण्याला ते तयारच कीं, फाळणी म्हणजे येऊन जाऊन काय? एका प्रांताचे राज्यव्यवस्थेकरितां दोन भाग केले इतकेंच! पण एका राष्ट्राचीं दोन राष्ट्रें करणें ही किती दुःखाची व रागाची गोष्ट असते हें इकडेहि आपल्याला माहित नाहीं असें नाहीं. स्वदेशी चळवळ सुरू झाली ती फाळणीच्या चळवळींत. ती टिळकांनीं मूळ उत्पन्न केली नाहीं. फाळणी केलेल्या बंगालच्या लोकांच्या भावना काय असतील त्या तुम्हां आम्हांला येथें काय कळणार?

डार्लिंग—पण स्वदेशी ही स्वराज्य मिळविण्याची एक पायरी असें टिळक म्हणत असल्याचा पुष्कळ पुरावा पुढें आला आहे. स्वराज्य म्हणजे पूर्ण स्वातंत्र्य आणि तें मिळविण्याच्या प्रयत्नांत जर्मन व फ्रेंच माल लोकांनीं घेतला तरी चालेल पण इंग्रजांचा घेऊं नये असें टिळकांनीं लोकांना सांगितलें?

सायमन—तें असेल. पण स्वदेशी ही फाळणीच्या गोष्टींतून निघाली एवढेंच मीं सांगितलें. ही फाळणी अखेर बादशाहांना रद्द करावी लागली. स्वदेशीचे लेख हे ह्या फाळणीच्या काळांतीलच आहेत हें लक्षांत ठेवा. स्वराज्य म्हणजे स्वातंत्र्य असें नाहीं तर साम्राज्यांतील स्वराज्य ही गोष्ट पुढें आलेली आहे. लेखांत व टिळकांच्या जबानींतहि आहे. कोणत्याहि ठिकाणीं मोठ्या चळवळींतून लहान सहान अत्याचार असे होतातच, कीं त्यांचा अर्थाअर्थी त्या चळवळींशीं कांहीं संबंध दाखवितां येत नाहीं आणि नसतोहि. आजच युरोपांत काय झालें आहे पहा! शांतता प्रस्थापित करण्याकरितां म्हणून लोक जमले व त्यांचा जीव घेण्याचा प्रयत्न

झाला. समजा, याला उद्देशून एखाद्या फ्रेंच वर्तमानपत्रानें असें लिहिलें कीं, 'ही गोष्ट होणार हें ठरलेलेंच होतें. तुम्हीं लोकांवर हल्ले केले तर लोक सूड घेतल्याशिवाय कसे राहतील ?' तर तुम्ही त्या दंग्याबद्दल त्या वर्तमानपत्राला जबाबदार धराल काय ? याहून अधिक निकटसंबंध येतो असें म्हणावयाचें असेल तर तो शाबीतच करावा लागेल. यानंतर आपण ताईमहाराजांच्या खटल्याचा मुद्दा घेऊं चिरोलसाहेबांनीं सांगितलें आहे कीं, आपण हिंदुस्थानांतील असंतोषाचें मर्म हुडकून काढण्याकरितां गेलों. अर्थात् रँडसाहेबांचा खून इत्यादिकांसारख्या गोष्टी त्या पुस्तकांत आल्या तर तें एक असो. पण टिळकांनीं आपल्या ताब्यांतील एका स्त्रीला फसविलें आणि सामान्य प्रामाणिकपणाहि दाखविला नाहीं असल्या व्यक्तिविषयक गोष्टींचा उल्लेख अशा मोठ्या पुस्तकांत यावा काय ? उद्यां आयर्लंडांतील अशांततेची मीमांसा करण्याकरितां कोणी गेला आणि एखाद्या आयरिश गृहस्थाच्या खाजगी गोष्टीचें उणें त्यानें काढलें, स्थूल राजकारण सोडून एखाद्या व्यक्तीला अप्रामाणिक म्हटलें, तर तें कसें दिसेल ? ताईमहाराज खटल्यासंबंधानें लिहितांना सर्व कच्ची हकीकत न देतां चिरोलसाहेबांनीं चंदावरकरांच्या निकालाचा उल्लेख केला आहे. पण नुसत्या न्यायाधीशाच्या निकालांत खटल्याची सर्व हकीकत येऊं शकत नाहीं. म्हणून खटल्याची हकीकत देतांना जर चूक झाली तर त्या चुकीचें समर्थन करण्याकरितां न्यायमूर्तींच्या निकालाकडे बोट दाखवितां येत नाहीं असें हाऊस ऑफ लॉर्डसनें इकडेहि ठरविलें आहे. टिळकांच्या जागीं तुम्ही असतां तर तशा परिस्थितींत त्यांनीं आपलें वजन खर्च केलें तसें करावें लागतें कीं नाहीं हें कळून आलें असतें ! प्रश्न इतकाच कीं असें करण्यांत प्रामाणिकपणा होता कीं नाहीं ? अधिकाऱ्यांनीं टिळकांवर फौजदारी खटले केले. त्यांतून ते दोषमुक्त झाले. तरी 'तुमच्यावर खटला झाला होता कीं नाहीं' असेंच तुम्ही म्हणत राहणार कीं काय ? पण चिरोलसाहेबांनीं टिळकांबद्दल अशा गोष्टी लिहिण्याचें कारण हेंच कीं सार्वजनिक दृष्ट्या टिळकांबद्दल त्यांच्या मनांत विद्वेष उत्पन्न झाला होता. ह्या मुद्यावर प्रतिवादीला कांहींच समर्थन करतां आलेलें नाहीं. म्हणून टिळकांतर्फे तुम्हांला निकाल करावा लागेल. आणि तसें न केलें तर काय परिणाम होईल पहा ! चिरोलसाहेब म्हणणार, "मीं टिळकांचें सार्वजनिक चरित्र इतकें दूषणार्ह ठरविलें कीं, त्यांच्या संबंधानें मी काय वाटेल तें खाजगी स्वरू-

पाचें लिहिलें तरी ब्रिटिश ज्यूरीनें माझ्यासारखा निकाल दिला !" पण ब्रिटिश ज्यूरीच्या शीलाला झोंबणारी अशी ही गोष्ट नाहीं काय ?

इतका वेळ पहिले चार मुद्दे झाले. यापुढें आतां जॅकसनसाहेबांच्या व रँडसाहेबांच्या खुनाचे मुद्दे एकत्र घेतों. वास्तविक एका खुनाशीं कोणाचा संबंध जोडतां आला तरी त्यामुळें दुसऱ्याहि एका खुनाशीं त्यांचा संबंध पोंचतो हें म्हणणें बेकायदेशीर ठरतें. तथापि दोन्ही एकत्र घेण्यांत मला हरकत वाटत नाहीं. कारण दोन्ही आरोपांत कांहींच तथ्य नाहीं. कारण चिरोलसाहेबांनीं जॅकसनच्या खुनासंबंधानें लिहितांना ती रँडच्या खुनाची आवृत्ति असें म्हटलें आहे. रँडखुनासंबंधानें कार्सनसाहेबांनीं किती तोंड सोडलें होतें तें आपण पाहिलेंच असेल. पण टिळकांचा एकंदर दर्जा, प्लेगसारख्या दिवसांत त्यांनीं केलेलीं लोकहिताचीं कामें, आणि त्याकरितां हायकोर्टानेंहि शिक्षा देतांना त्यांची केलेली वाखाणणी वगैरे गोष्टी तुम्हीं लक्षांत घेतल्या म्हणजे, त्यांच्या हातून रँडसाहेबांवर टीका झाली तरी तिचा खरा उद्देश काय होता हें लक्षांत येईल. अशा कडक टीकेला कारणें किती सबळ होतीं हेंहि लक्षांत आणा. अशीं कारणें दिसून आल्याशिवाय इंग्रज सिव्हिलिअन व सोजीर लोक यांच्यावर टिळकांनीं केलेल्या टीकेचें समर्थन मी कसें करीन ? लष्करी अधिकारी खुनशीपणानें वागत नव्हते. पण ज्यांना प्लेग झालेला नाहीं अशा लोकांना सेग्रिगेशन कँपांत नेणें हें त्यांचें कृत्य लोकांना कितपत आवडेल ! आणि राग आला म्हणजे मनुष्य अतिशयोक्ति करीतच असतो. शिवाय अशा प्रकारच्या लेखांत दोन प्रकारचा विचारप्रवाह असतो. एका दृष्टीनें प्लेगच्या अधिकाऱ्यांवर टीका करीत असतां दुसऱ्या दृष्टीनें प्लेग हटावा म्हणून योग्य उपायांची सक्ति आपण सोसली पाहिजे असाच लोकांना ते उपदेश करीत. चाफेकरांचे दोन जबाब पाहिले तर त्यांत त्यांनीं केव्हांहि टिळकांच्या नांवाचा उल्लेखहि केला नाहीं. किंवा केसरी मराठ्यांचें नांवहि घेतलें नाहीं. असें असतांना टिळकांना उद्देशून ह्या पुस्तकांत कसें लिहिलें आहे हें तुम्हीं पाहिलेंच असेल (ह्या ठिकाणीं चाफेकरांचे जबाब ज्यूरीला वाचून दाखविण्यांत आले.) ह्या जबाबांत काय काय असंबद्ध विधानें केलीं आहेत, ह्याचा विचार तुम्हीच करा. खुनी लोक पकडले म्हणजे ते काय वाटेल तें बोलत सुटतात. चाफेकर कांहींहि बोलो. पण त्यांचा टिळकांशीं संबंध येत नाहीं इतकेंच मला दाखवावयाचें आहे. बरें,

झाला. समजा, याला उद्देशून एखाद्या फ्रेंच वर्तमानपत्रानें असें लिहिलें कीं, 'ही गोष्ट होणार हें ठरलेलेंच होतें. तुम्हीं लोकांवर हल्ले केले तर लोक सूड घेतल्याशिवाय कसे राहतील ?' तर तुम्ही त्या दंग्याबद्दल त्या वर्तमानपत्राला जबाबदार धराल काय ? याहून अधिक निकटसंबंध येतो असें म्हणावयाचें असेल तर तो शाबीतच करावा लागेल. यानंतर आपण ताईमहाराजांच्या खटल्याचा मुद्दा घेऊं चिरोलसाहेबांनीं सांगितलें आहे कीं, आपण हिंदुस्थानांतील असंतोषाचें मर्म हुडकून काढण्याकरितां गेलों. अर्थात् रँडसाहेबांचा खून इत्यादिकांसारख्या गोष्टी त्या पुस्तकांत आल्या तर तें एक असो. पण टिळकांनीं आपल्या ताब्यांतील एका स्त्रीला फसविलें आणि सामान्य प्रामाणिकपणाहि दाखविला नाहीं असल्या व्यक्तिविषयक गोष्टींचा उल्लेख अशा मोठ्या पुस्तकांत यावा काय ? उद्यां आयर्लंडांतील अशांततेची मीमांसा करण्याकारेतां कोणी गेला आणि एखाद्या आयरिश गृहस्थाच्या खाजगी गोष्टींचें उणें त्यानें काढलें, स्थूल राजकारण सोडून एखाद्या व्यक्तीला अप्रामाणिक म्हटलें, तर तें कसें दिसेल ? ताईमहाराज खटल्यासंबंधानें लिहितांना सर्व कच्ची हकीकत न देतां चिरोलसाहेबांनीं चंदावरकरांच्या निकालाचा उल्लेख केला आहे. पण नुसत्या न्यायाधीशाच्या निकालांत खटल्याची सर्व हकीकत येऊं शकत नाहीं. म्हणून खटल्याची हकीकत देतांना जर चूक झाली तर त्या चुकीचें समर्थन करण्याकरितां न्यायमूर्तीच्या निकालाकडे बोट दाखवितां येत नाहीं असें हाऊस ऑफ लॉर्डसनें इकडेहि ठरविलें आहे. टिळकांच्या जागीं तुम्ही असतां तर तशा परिस्थितींत त्यांनीं आपलें वजन खर्च केलें तसें करावें लागतें कीं नाहीं हें कळून आलें असतें ! प्रश्न इतकाच कीं असें करण्यांत प्रामाणिकपणा होता कीं नाहीं ? अधिकाऱ्यांनीं टिळकांवर फौजदारी खटले केले. त्यांतून ते दोषमुक्त झाले. तरी 'तुमच्यावर खटला झाला होता कीं नाहीं' असेंच तुम्ही म्हणत राहणार कीं काय ? पण चिरोलसाहेबांनीं टिळकांबद्दल अशा गोष्टी लिहिण्याचें कारण हेंच कीं सार्वजनिक दृष्ट्या टिळकांबद्दल त्यांच्या मनांत विद्वेष उत्पन्न झाला होता. ह्या मुद्यावर प्रतिवादीला कांहींच समर्थन करतां आलेलें नाहीं. म्हणून टिळकांतर्फे तुम्हांला निकाल करावा लागेल. आणि तसें न केलें तर काय परिणाम होईल पहा ! चिरोलसाहेब म्हणणार, " मीं टिळकांचें सार्वजनिक चरित्र इतकें दूषणार्ह ठरविलें कीं, त्यांच्या संबंधानें मी काय वाटेल तें खाजगी स्वरू-

पाचें लिहिलें तरी ब्रिटिश ज्यूरीनें माझ्यासारखा निकाल दिला !" पण ब्रिटिश ज्यूरीच्या शीलाला शोभणारी अशी ही गोष्ट नाहीं काय ?

इतका वेळ पहिले चार मुद्दे झाले. यापुढें आतां जॅकसनसाहेबांच्या व रँडसाहेबांच्या खुनाचे मुद्दे एकत्र घेतों. वास्तविक एका खुनाशीं कोणाचा संबंध जोडतां आला तरी त्यामुळें दुसऱ्याहि एका खुनाशीं त्यांचा संबंध पोंचतो हें म्हणणें बेकायदेशीर ठरतें. तथापि दोन्ही एकत्र घेण्यांत मला हरकत वाटत नाहीं. कारण दोन्ही आरोपांत कांहींच तथ्य नाहीं. कारण चिरोलसाहेबांनीं जॅकसनच्या खुनासंबंधानें लिहितांना ती रँडच्या खुनाची आवृत्ति असें म्हटलें आहे. रँडखुनासंबंधानें कार्सनसाहेबांनीं किती तोंड सोडलें होतें तें आपण पाहिलेंच असेल. पण टिळकांचा एकंदर दर्जा, प्लेगसारख्या दिवसांत त्यांनीं केलेलीं लोकहिताचीं कामें, आणि त्याकरितां हायकोर्टानेंहि शिक्षा देतांना त्यांची केलेली वाखाणणी वगैरे गोष्टी तुम्हीं लक्षांत घेतल्या म्हणजे, त्यांच्या हातून रँडसाहेबांवर टीका झाली तरी तिचा खरा उद्देश काय होता हें लक्षांत येईल. अशा कडक टीकेला कारणें किती सबळ होतीं हेंहि लक्षांत आणा. अशीं कारणें दिसून आल्याशिवाय इंग्रज सिव्हिलिअन व सोजीर लोक यांच्यावर टिळकांनीं केलेल्या टीकेचें समर्थन मी कसें करीन ? लष्करी अधिकारी खुनशीपणानें वागत नव्हते. पण ज्यांना प्लेग झालेला नाहीं अशा लोकांना सेग्रिगेशन कँपांत नेणें हें त्यांचें कृत्य लोकांना कितपत आवडेल ! आणि राग आला म्हणजे मनुष्य अतिशयोक्ति करीतच असतो. शिवाय अशा प्रकारच्या लेखांत दोन प्रकारचा विचारप्रवाह असतो. एका दृष्टीनें प्लेगच्या अधिकाऱ्यांवर टीका करीत असतां दुसऱ्या दृष्टीनें प्लेग हटावा म्हणून योग्य उपायांची सक्ति आपण सोसली पाहिजे असाच लोकांना ते उपदेश करीत. चाफेकरांचे दोन जबाब पाहिले तर त्यांत त्यांनीं केव्हांहि टिळकांच्या नांवाचा उल्लेखहि केला नाहीं. किंवा केसरी मराठ्यांचें नांवहि घेतलें नाहीं. असें असतांना टिळकांना उद्देशून ह्या पुस्तकांत कसें लिहिलें आहे हें तुम्हीं पाहिलेंच असेल (ह्या ठिकाणीं चाफेकरांचे जबाब ज्यूरीला वाचून दाखविण्यांत आले.) ह्या जबाबांत काय काय असंबद्ध विधानें केलीं आहेत, ह्याचा विचार तुम्हीच करा. खुनी लोक पकडले म्हणजे ते काय वाटेल तें बोलत सुटतात. चाफेकर कांहींहि बोलो, पण त्यांचा टिळकांशीं संबंध येत नाहीं इतकेंच मला दाखवावयाचें आहे. बरें,

चाफेकरांचें आत्मचरित्र पाहावयाला द्या अशी टिळकांनीं विनंति केली ती मान्य करण्यांत आली नाहीं. आणि चिरोलसाहेबांना मात्र सरकारनें ते कागद दाखविले! १९०८ च्या खटल्याचेंहि असेंच आहे. ज्यूरीला लेख राजद्रोही वाटले, टिळकांना शिक्षा झाली ह्या सर्व गोष्टी असोत. परंतु त्या लेखामुळें बंगाल्यांत बाँब झाले किंवा त्यानंतर झाले असते ह्या म्हणण्याला कांहीं आधार नाहीं. आणि चिरोलसाहेबांनीं असें निराधार लिहिलें म्हणूनच टिळकांचा दावा तुम्हीं दिला पाहिजे. जॅकसनच्या खुनाच्या वेळीं टिळक तुरुंगांत होते. एवढ्यावरून तरी टिळकांचा त्या खुनाशीं कांहीं संबंध पोंचत नाहीं एवढेंच मीं म्हटल्याचें कार्सनसाहेब तुम्हांला भासवितात. पण तसें नव्हे. जॅकसन-साहेबांसंबंधानें केसरींत कधींहि प्रतिकूल विधान आलेलें नाहीं.

उलट नाशिकच्या मुलांना टिळकांनीं सदुपदेश केल्याचा पुरावा झाला आहे. वर्तमानपत्रांतील लेखावरून जॅकसनला मारण्याची कल्पना सुचली असें कान्हे-रेहि म्हणत नाहीं. कर्वे नांवाच्या एका मित्राच्या सांगण्यावरून आपण हें केलें असें तो स्पष्ट म्हणतो. उलट जॅकसनसाहेबाला मीं विनाकारण मारलें असा खेदच तो प्रदर्शित करतो. ह्या खेदाचें कारण असें कीं जुलमाचे प्रकार वर्त-मानपत्रांत वाचून राग आला. पण जॅकसनसाहेबांचा खून करणें हा कांहीं त्याच्या प्रतिकाराचा उपाय नव्हता. तात्पर्य, हे सहा मुद्दे असे आहेत. नुकसानभरपाईसंबंधानें माझें म्हणणें असें कीं, तुमच्या निकालाकडे ब्रिटिश साम्राज्यांतील पुष्कळ लोकांचे डोळे लागून राहिले आहेत. कारण ब्रिटिश ज्यूरी-कडून न्याय निःपक्षपातीपणानें मिळतो अशी त्यांची समजूत आहे. कांहीं लोक ब्रिटिश न्यायदेवतेला नांवें ठेवणारेहि आहेत. अशा लोकांची विचारसरणी चूक आहे. कारण इंग्लंडांत कोणीहि कोठलाहि मनुष्य कोणत्याहि जातीचा व धर्माचा असो, तो न्याय मागेल तर तो त्याला अवश्य मिळतो अशी ही आपली संस्था आहे. टिळक पैशाच्या रूपानें नुकसानभरपाई मागत असले तरी खरोखर त्यांना पैसे नकोत. तुमचा निकाल पाहिजे. चिरोलसाहेबांनीं माफी मागून एखाद्या हिंदी फंडाला वर्गणी दिली असती तर त्यांचें नुकसान भरून पावलें असतें. पण तसें न करितां त्यांनीं जबानींत असें सांगितलें कीं, मी एकहि शब्द परत घेत नाहीं. तव्हां नुकसानभरपाई करून देणें प्राप्तच. तरी पण ही नुकसानभरपाई पैशाच्या दृष्टीनें माफक असली तरीहि आमचें कांहीं म्हणणें नाहीं. टिळकांवर आलेल्या दोषारूपाचें निराकरण व्हावें इतकाच त्यांचा हेतु आहे.

(१५) न्या. डार्लिंग यांचा समारोप

यानंतर डार्लिंगसाहेबांनीं ज्यूरीला खटला समजावून सांगितला. ते म्हणाले, "हा खटला बेअब्रूचा आहे. अब्रू ही कोणालाहि आपल्या मुलाइतकी किंबहुना अधिक प्रिय असते. एखादा वाईट मनुष्य असला व त्याच्यासंबंधानें खोटीं विधानें केलीं तरी ती त्याची बेअब्रू होय. वाईट मनुष्यालाहि अब्रू असते. आतां टिळकांच्या अब्रूसंबंधानें पहिली गोष्ट ही कीं, त्यांना दोन वेळां राजद्रोहाची शिक्षा झाली आहे. आणि मला कोणीं राजद्रोही म्हटलें तरी माझी बेअब्रू झाली अशी तक्रार मी करणार नाहीं असें स्वतः टिळकांनींच सांगितलें आहे. पण राजद्रोह हा कांहीं गुन्हा लहान नाहीं. Treason च्या खालोखाल तो वाईट गुन्हा होय. Treason म्हणजे राजाविरुद्ध बेइमानी करणें किंवा हत्यार उचलणें. Treason मध्यें राजद्रोही मनुष्यानें प्रत्यक्ष कांहीं कृत्य केलें असें दाखवावें लागतें. पण हिंदुस्थानांत म्हणजे जेथें अस्वस्थतेचा बुजबुजाट झाला आहे तेथें बाँब पडले हें राजद्रोहाचेंच प्रत्यक्ष फल असें म्हणावयास काय हरकत ? बेअब्रूचीं म्हणून जीं वाक्यें पुढें आणलीं आहेत तीं सर्व सारख्या वजनाचीं नाहींत. सर जॉन सायमन ह्यांनीं तुम्हांला बजाविलें आहे कीं, वादी तुमच्या देशांतील नाहीं, तरी पण तुम्हीं न्याय देण्याचें धैर्य दाखविलें पाहिजे. पण मी म्हणतों इंग्रजाची रीतच अशी कीं, तो केवळ आपल्या मित्रालाहि अन्याय करील पण परकीयाला केव्हांहि करणार नाहीं. इंग्रजासारख्या उदार हृदयाच्या लोकांचें हेंच ब्रीद आहे. असो. बेअब्रूचे सहा वेगळे मुद्दे करूं म्हटलें तरी त्यांत अर्थ नाहीं. सहा वेगवेगळे म्हटले काय किंवा एक म्हटला काय तात्पर्य एकच. बेअब्रू ह्या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करून सांगावयाचें कारणच नाहीं. आणि खरोखर चिरोल-साहेबांच्या लेखांनीं टिळकांची बेअब्रू झाली कीं नाहीं हें तुमचें तुम्हीच ठरवावयाचें आहे. हा अधिकार ज्यूरीला १८ व्या शतकांत मिळाला, कारण न्यायाधीश लोक इतर लोकांच्या इतका व्यापक विचार करीत नसत. ज्यूरी ही लोकांची प्रतिनिधि. म्हणून जसें लोकमत तसें ज्यूरीचें मत असलें पाहिजे. कारण लोकांतूनच ज्यूरी निवडली जाते. आक्षेप घेतलेल्यांपैकीं कांहीं उतारे बेअब्रूकारक नाहींत, तरी कांहीं उतारे आक्षेप घेतां येतील असे खचित आहेत. पण पुरावा देऊन प्रतिवादीला बाजू परतावितां येऊं शकते. तरी पण १०० तील ९९ गोष्टी शाबीत केल्या व एक शाबीत करितां आली नाहीं तरी फिर्याद लागू होते.

म्हणून प्रतिवादीनें पुराव्यानें बाजू परतविली कीं नाहीं व शाबीत न केलेलें एखादें विधान उरतें कीं काय हें तुम्ही ठरवा. पण प्रतिवादीचा दुसरा मुद्दा असा आहे कीं, जें लिहिलें तें सर्व सार्वजनिक महत्त्वाच्या विषयांची चर्चा करण्याच्या बुद्धीनें लिहिलें. टिळकांची बेअब्रू करण्याची त्यांत बुद्धि नव्हती. कायद्याच्या दृष्टीनें मी असें म्हणतों कीं चिरोलसाहेबांचें लिहिणें सार्वजनिक महत्त्वाचें. पण केलेली टीका रास्त होती कीं नाहीं हें ठरविणें तुमचें काम आहे. एक वेळ रागानें टीका केली म्हणून ती गैर आहे असें ठरत नाहीं. कोणत्याहि वादाला दोन बाजू असतात. कारण असेंहि होऊं शकतें कीं अगदीं कडाक्यानें वाद झाला तर तिऱ्हाईत असेंहि म्हणूं शकेल, ‘ हे भांडले पण दोघेहि रास्तपणाचेंच बोलले. ’ एकाच पुस्तकावर निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांचे अभिप्राय येतात. असें असतांहि दोघांहि टीकाकारांनीं केवळ सरळ मनानें टीका केली असें देखील असूं शकेल. अर्थात् पुस्तकावर कोणीं अभिप्राय वाईट दिला म्हणून बेअब्रूची फिर्याद होऊं शकत नाहीं. टीकाकाराचा हेतु काय होता हें पहावें लागतें. एखाद्या चित्राला बरें वाईट म्हणण्याचीहि गोष्ट अशीच आहे. टीका बरोबर कीं चूक ह्यापेक्षां सुबुद्धीची कीं दुष्ट बुद्धीची हें पहावें लागतें. खटल्यासंबंधानें सामान्यतः रिपोर्ट किंवा सारांश एकंदरीनें बरोबर असला म्हणजे भागतें. रिपोर्ट वाचून लोकांची कल्पना होईल त्याविरुद्धच कदाचित् खटल्याचा निकाल होतो. पण तो रिपोर्ट छापणाराचें नशीब खटल्यांतील निकालावर अवलंबून नसून त्यानें दिलेली हकीकत बरोबर होती कीं नाहीं इतकेंच पाहून निकाल द्यावयाचा असतो. प्रिव्ही कौन्सिलानें टिळकांना अखेर खरें ठरविलें म्हणून, चंदावरकरांच्या निकालाचा सारांश चिरोलसाहेबांनीं जर बरोबर दिला असेल तर, त्यांच्यावर फिर्याद लागूं शकत नाहीं. हिंदुमुसलमान यांचे संबंध लक्षांत घेतां जे लेख तुमच्यापुढें वाचून दाखविण्यांत आले त्यावरून चिरोलसाहेबांचें लिहिणें बरोबर होतें कीं नाहीं तें ठरवा. टिळकांनीं पुस्तकांतील वाक्यें उडत उडत घेतलीं आहेत. त्यांच्यावर दोषारोप करणारीं कांहीं वाक्यें बेअब्रूकारक नाहींत हें म्हणणें गैर नाहीं. असें का? तर वगळलेलीं कित्येक वाक्येंहि आक्षेप घेतलेल्या कित्येक वाक्यांपेक्षां अधिक बोचणारीं आहेत. विद्यार्थ्यांसंबंधानें काय काय घडलें हें तुम्हीं वाचलेंच. असें असतां टिळक स्वतः प्रत्येक शाळेंत गेले व आपल्या हातानें हस्तपत्रकें वांटलीं हें शाबीत झालें नाहीं. म्हणून त्यांनीं मुलांना चिथावलें हें म्हणणें

बेअब्रूकारक होतें काय ? कोणताहि मतप्रसार कसा होत असतो हें तुम्हांला माहीतच आहे. जर्मनीनें अमेरिकेंत व बोल्शेव्हिक लोकांनीं रशियांत मतप्रसार कसा केला ? हें मीं काय सांगावयास पाहिजे ? शिवाजी--गणपति उत्सव कित्येक लोकांना आवडत नव्हते ही गोष्ट खरी. पण इतर पुष्कळांना ते आवडत होते. कोल्हापूरच्या महाराजांचें व ह्यांचें बनत नव्हतें म्हणून ते त्याविरुद्ध असतील. शिवाजी उत्सवाचा हेतु कीर्ति गाण्याचा. मग महाराजांना ह्या उत्सवांत भाग घेण्यास हरकत नव्हती. स्वदेशीच्या बाबतींत प्रत्येक देशांत व्यापार खुला असावा कीं संरक्षित असावा असा वाद असतो हेंच खरें. पण खुला व्यापार असावा म्हणणारे लोक परदेशी वस्तूंची होळी करतात काय ? फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिका येथून आलेल्या वस्तूंच्या होळ्या आपल्या देशांत कधीं झाल्या काय ? पण टिळकांचा कटाक्ष फक्त विलायती वस्तूंवरच होता. स्वराज्य याचा अर्थ साम्राज्यांतील स्वराज्य असा टिळकांनीं सांगितला खरा. पण त्यांच्या सर्व लेखांतून केवळ हाच अर्थ प्रस्थापित होत नाहीं. अर्थात् टिळकांनीं आपल्या साक्षींत तसें सांगितलें म्हणून तेवढ्यावर विश्वास कसा ठेवावा ? येथें फिर्याद जिंकावयाची म्हणून त्यांनीं तसें सांगितलें असेल. मोंगलांच्या इतकें सैन्य इंग्रजांचें हिंदुस्थानांत नाहीं हें लोकांना सांगण्यांत टिळकांचा काय हेतु असावा ? कारण मोंगलांचें इतकें मोठें सैन्य असतां मराठ्यांनीं स्वराज्य स्थापिलें असा इतिहास आहे. आखाड्याचा उपयोग केवळ क्रिकेटच्या क्लबाप्रमाणें टिळकांना करावयाचा होता कीं इतर कांहीं कामाकरितां हें तुमचें तुम्हीच ठरवा. लोकांवर कोरडे ओढून वर्गण्या जमविल्या ह्या गोष्टीचा खुलासा चिरोलसाहेबांनीं केला. तो सर जॉन सायमनसारख्या कुशल वकिलालाहि उलटावितां आला नाहीं. टिळकांनीं नाशिकच्या मुलांना सदुपदेश केला खरा. पण तो तात्पुरता असें दिसतें. टिळकांच्यावर खोट्या साक्षीचा आरोप शाबीत झाला म्हणून इतर आरोप काढून घेण्यांत आले. पण पुढें त्या खटल्यांतील शिक्षा रद्द झाली. त्यामुळें इतर आरोप चौकशीला पाठविले नव्हते असें ठरतें काय ? प्रिव्ही कौन्सिलनें टिळकांचा पुरावा मान्य केला हें खरें. पण हिंदुस्थानांत खोटी साक्ष देण्याचा कट करून साक्षीदार मधून साक्ष देतात ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. चंदावरकरांनीं त्या पुराव्यावर भरंवसा ठेवला नाहीं. निदान हें पुस्तक प्रसिद्ध होईपर्यंत तरी ती स्थिति कायम होती. तात्पर्य, या प्रकरणासंबंधानें चिरोलसाहेबांनीं लिहिलें तें

बदनामीकारक नव्हतें असें मला वाटतें. पण तुम्ही काय तें ठरवा. मनुष्याचा प्रामाणिकपणा पैशाखेरीज इतरहि रीतीनें पाहतां येतो असें चिरोलसाहेबांनीं म्हटलें आणि तें बरोबर आहे. Honesty and Probity असे दोन शब्दहि वेगवेगळे आहेत. सोजीर व लष्करी अधिकारी यांना राक्षसाची उपमा दिली आहे. उपमेच्या अर्थानेंच तो शब्द घ्यावयाचा हें म्हणणें गैर आहे. कारण इंग्रज सरकारच्या लष्करांत प्रत्यक्ष राक्षसांना अधिकारी नेमलेलें नाहीं! पण नुसत्या उपमेवरून तरी काय सिद्ध होतें आणि सोजीरांना राक्षसाची उपमा देणारा गृहस्थ तुमच्याकडून येथें नुकसानीची भरपाई मागत आहे! प्लेगच्या तक्रारी प्लेग कमिशनच्या रिपोर्टानें खऱ्या ठरविल्या असें टिळकांनीं सांगितलें. पण तो रिपोर्ट हा येथेंच आहे. व सर जॉन सायमन ह्यांनाहि तो उल्लेख त्यांत काढून दाखवितां आला नाहीं. या मानीव जुलमाचें वर्णन टिळकांच्या पत्रांत वरचेवर येई. ह्याचा स्वाभाविक परिणाम काय व्हावयाचा तो झाला असें चिरोलसाहेबांनीं म्हटलें यांत काय चुकलें? पण अशा लिहिण्यानें बदनामी झाली कीं नाहीं हें तुम्हींच ठरवावयाचें आहे. टिळकांचा खुनाशीं संबंध जोडतां आला नाहीं हें खरें पण त्यांची जबाबदारी इसापनीतींतील गोष्टीवरून ठरते. त्यांतील एका गोष्टींत असें लिहिलें आहे कीं, शत्रूच्या सैन्यानें प्रतिपक्षाच्या तुतारीवाल्याला पकडलें. तेव्हां तो म्हणाला, "मला कां मारतां? माझ्या हातांत तरवार नाहीं फक्त तुतारी आहे. मीं कोणालाहि मारलें नाहीं." त्यावर सैनिक म्हणाला, "अरे तुझी तुतारी ही तरवारीपेक्षांहि अधिक वाईट! कारण तूं तुतारी वाजवून आमच्या शत्रूंना हुरूप आणली नसतीस तर ते आमच्यावर तुटून पडले नसते." तोच न्याय येथें लागू करण्यासारखा आहे. रँडसाहेबांनीं घटकाभर समजा जुलूम तरी केला होताः पण जॅकसनसाहेबांनीं काय केलें होतें? 'काळ व राष्ट्रमत' ह्या वर्तमानपत्रांचा केसरीबरोबर कान्हेरे यानें उल्लेख केला होता. पैकीं 'काळ' व 'राष्ट्रमत' हीं दोन पत्रें प्रत्यक्ष टिळकांचीं नव्हतीं तरी त्या पत्रांशीं व त्यांच्या संपादकांशीं त्यांचा मोठा स्नेहसंबंध होता ह्याचा पुरावा आला आहे. अर्थात् त्या दोन पत्रांनाहि तीं टिळकांचीं असें पर्यायानें म्हटलें यांत काय चूक? कान्हेरे फांशी गेला व टिळकांना फक्त राजद्रोहाची शिक्षा झाली. यावरून सर जॉन सायमन हे फरक दाखवूं इच्छितात. बरोबरच आहे. प्रत्यक्ष खुनाचा खटला करण्याला जो पुरावा

लागतो तो सरकारपाशीं नव्हता. मग ते खुनाचा खटला कसा भरणार? पण खुनाच्या सांथीदारीचे प्रकार निरनिराळे असतात. 'ऑलिव्हर ट्विस्ट' नामक कादंबरींत 'फेगन' नांवाच्या मनुष्यानें चौर्यकर्म शिकविण्याची शाळा काढल्याची गोष्ट आहे ती तुम्ही जाणतांच. फेगन याचा एक शिष्य फेनियन यानें प्रत्यक्ष चोरी केली खरी. आणि त्याला चोरीबद्दल शिक्षा झाली. पण त्याच्या गुरूलाहि ती शिक्षा व्हावयाला नको होती काय? टिळक हे खुनी लोकांचे तुतारीवाले होते, अर्थात् त्यांच्या हातीं तुतारीच होती. तरवार नव्हती. आणि चिरोलसाहेबांनींहि जवळजवळ तसेंच म्हटलें आहे. पण मी बोललों हें माझें मत झालें हो. तुम्हाला काय वाटेल तें ठरवावयाला तुम्ही मुखत्यार आहां. कान्हेऱ्याच्या खटल्यांत तुम्हीच न्याय देण्याला बसलां असतां व त्याचा जबाब तुम्ही वाचला असता तर तुम्हीं काय अनुमान काढलें असतें! असो.

बेअब्रूचे हे असे मुद्दे आहेत. पुढें आलेल्या लेखांचा अर्थ ठरविणें हें काम तुमचें आहे. तसेंच पुस्तकांतील विषय सार्वजनिक महत्त्वाचा आहे कीं नाहीं व त्यांत केलेली टीका रास्त आहे कीं नाहीं हें तुमचें तुम्हींच ठरवावें. अशा रीतीनें हा खटला आतां बहुतेक संपला. सायमनसाहेबांनीं ह्या खटल्याकडे साम्राज्यांतील लोकांचें लक्ष आहे असें सांगितलें आणि तें खरेंहि आहे. मीहि तेंच म्हणतों. कारण परिणामाच्या दृष्टीनें पाहतां इतका महत्त्वाच्या खटला आजवर माझेपुढें आला नव्हता. तुम्ही खोटा निकाल किंवा मनाला न पटणारा निकाल द्यावा, असें कोणीहि म्हणणार नाहीं. पण टिळकांच्या तर्फे निकाल देण्याला लागणारें धैर्य अंगीं आणा असें तुम्हाला सायमनसाहेब सांगतात! याचा अर्थ प्रतिकूल निकाल देण्याला लागणारें धैर्य तुमच्या अंगीं नाहीं! पण हें खरें आहे काय? कारण तुम्हाला टिळकांना जसा न्याय द्यावयास पाहिजे तसाच ब्रिटिश लोकांनाहि तो द्यावयाला पाहिजे. तात्पर्य, तुमच्या अंगीं धैर्य हवें पण तें आपलें कर्तव्य बरोबर बजावण्याचें हवें. आपलें कर्तव्य टाळून खुषामत करणें याला धैर्य म्हणत नाहीं. सायमनसाहेबांनीं फ्रान्समध्यें शांतता परिषदेच्या वेळीं टळलेल्या अत्याचारांचा नुकताच उल्लेख केला व त्याची जबाबदारी फ्रेंच वर्तमानपत्रावर येत नाहीं असें सांगितलें. पण क्लेमेंसोच्या बाबतींत निरनिराळ्या माणसांचा त्याच्याशीं

खाजगी द्वेष होता असें तरी सिद्ध झालें आहे काय ? उलट वर्तमानपत्रांतल्या लेखांवरूनच अशा गोष्टी घडतात हें दिसून आलेलें आहे. ह्या खटल्यांत नाशिकच्या मुलांनीं मॅझिनीचें चरित्र वाचल्याचें आलेंच आहे. पण मॅझिनीं हा चळवळ्या होत्या. प्रजासत्ताक राज्य स्थापणारा बंडखोर होता. आणि त्यानें इटलींतील ऑस्ट्रियन लोकांची सत्ता उलथून पाडली. मॅझिनीला जॅकसन-साहेबांचें नांव माहिती नव्हतें. पण मॅझिनीचें पुस्तक वाचून काय विचार सुचत असतील ह्याचा विचार करा. इतकें झाल्यावर आतां नुकसानभरपाईच्या रकमेचा विचार ! पण ह्या ठिकाणीं टिळक दावर यांचा संवाद व दावर यांनीं टिळकांना उद्देशून केलेलें शेवटचें भाषण लक्षांत आणा. आणि हे तर खुद्द टिळकांच्या देशांतील गृहस्थ. चंदावरकर यांचा निकाल फिरला असेल, पण दावर यांचा निकाल फिरला काय ? निमूटपणें सहा वर्षें टिळकांना शिक्षा सोसावी लागली. मग अशा मनुष्याला भरून देण्यासारखी अब्रू किती हें तुम्ही ठरवा. १९१४ सालीं लष्करभरती होऊं नये म्हणून टिळकांनीं खटपट केली आणि असलें भाषण थांबवावें म्हणून सरकारनें त्याना बंदी केली. आणि हें केव्हां ? तर आम्ही इकडे आपले प्राण खर्चीं घालीत होतों आणि पुरुषचसे काय पण बायका सुद्धां काडतुसें करण्याच्या कामावर लागल्या होत्या तेव्हां. आणि या युद्धांतील इंग्लंडचा वैरी जो जर्मनी त्याच्या वस्तु वाटेल तर घ्या पण विलायती घेऊं नका असा टिळकांनीं उपदेश केला होता. चिरोलसाहेबांच्या पुस्तकांतलि कांहीं वाक्यें अशीं आहेत कीं, त्याबद्दल बेअब्रूची फिर्याद करितां येईल. पण त्याबरोबर हेंही लक्षांत ठेवा कीं, चिरोलसाहेबांच्यातर्फे त्या दोषांचा परिहार होण्यासारखा पुरावा आला आहे. तात्पर्य, बेअब्रूकारक विधानें केलीं आणि त्यांचा परिहार झाला नाहीं असें तुम्हाला अखेर वाटलें तर तुम्ही वादीचा दावा देववा. आणि मग नुकसानीची रक्कम किती द्यावी हेंहि तुम्ही ठरवा. मात्र सहा मुद्दे मिळून एकच मुद्दा समजा. "

स्पेन्स---पण सायमनसाहेबांनीं हे सहा मुद्दे एकत्र केले नव्हते. आणि करा म्हणून आपणाला विनंति केली नव्हती.

डार्लिंग—पण त्यांनीं तसें केलें नसलें म्हणून काय झालें ? मी सहा मुद्यांचा एकच मुद्दा समजतों.

स्पेन्स—पण सहा मुद्यांचा एक गठ्ठा करूं नये असा मी आपणाला अर्ज करितों.

डार्लिंग--तो अर्ज मी नामंजूर करितों.

टिळकानीं नुकसान भरपाई मागितली. परंतु आपलें नुकसान पैशानें किती झालें हें सिद्ध केलें नाहीं. असें नुकसान शाबीत झालें तरी त्याला 'स्पेशल' असें म्हणतात. विशेष प्रकारचें नुकसान नसल्याकारणानें टिळकांना चिरोल-साहेबांवर फौजदारी फिर्याद करतां आली असती. आणि मग अशा खटल्यांत सहा मिळून एकच मुद्दा झाला नसता काय ? अर्थात् दोषी किंवा निर्दोषी ह्या एका शब्दानें त्या खटल्याचा निकाल झाला असता म्हणून मी या सर्व मुद्यांवर तुमचा निकाल काय असेल तो एकच मागतों. आणि पुस्तकांत लिहिलेलें योग्य कीं अयोग्य हें सर्व लक्षांत घेऊन काय तो एकच निकाल द्या. तुमचा निकाल प्रतिवादीतर्फे असला तर प्रश्नच नाहीं. पण तुमचा निकाल वादीतर्फे असला तर नुकसान भरपाई किती द्यावयाची हेंहि तुम्ही ठरवा. समोर असल्यापैकीं वाटेल ते कागदपत्र घेऊन तुम्ही पलीकडच्या दालनांत जाऊन विचार करा. आणि अजूनहि माझी कांहीं मदत पाहिजे असेल तर ती मागा मी आनंदानें देण्याला तयार आहें."

न्या. डार्लिंग यांचें हें भाषण झाल्यावर ज्यूरींतील गृहस्थ ५ वाजून ५० मिनिटांनीं आपल्या खोलींत गेले आणि ६ वाजून १७ मिनिटांनीं बाहेर आले. त्यांना पहिला प्रश्न हा करण्यांत आला कीं 'तुम्ही सर्वांनीं एकमतानें निकाल ठरविला आहे काय ?' त्यावर फोरमननें उत्तर दिलें. 'होय.'

डार्लिंग--तुमचा निकाल कोणातर्फे आहे ?

उ०--प्रतिवादीतर्फे.

कार्सन--निकाल आमच्यासारखा झाला तेव्हां आमचा खर्चहि देववावा.

डार्लिंग--स्पेशल ज्यूरी कोणीं मागितली ?

कार्सन--वादीनें.

डार्लिंग--ठीक आहे.

शेवटीं ज्यूरीला उद्देशून न्यायमूर्तींनीं फिरून एक प्रश्न विचारला. 'ह्या खटल्यांत चिरोलसाहेबांबरोबर मॅकमिलन कंपनी हीहि प्रतिवादी आहे. तेव्हां तुमचा निकाल त्यांच्याहि बाजूचा असें समजावयाचें काय ?' त्यावर ज्यूरीनें 'होय' असें उत्तर दिल्यावर खटल्याचें काम समाप्त झालें.

(१६) साक्षीपुराव्याचें पृथक्करण

या भागाचे आरंभीं मुंबईस कमिशनपुढें झालेल्या साक्षीदारांच्या तोंडीं पुराव्यापैकीं निवडक भाग दिला आहेच. यापैकीं कांहीं साक्षीदार नाशिक येथील खुनाच्या खटल्यांत शिक्षा झालेले होते. पण त्यांपैकीं एकानेंहि या खुनाच्या किंवा इतर कटाशीं टिळकांचा संबंध होता असें म्हटलें नाहीं. चिरोलसाहेबांना या साक्षीदारांपासून कांहीं मिळेल अशी बरीच आशा होती. पण ती सफळ न झाल्याकारणानें त्यांना निराशेनेंच विलायतेला परत जावें लागलें होतें. तसेंच मुंबईच्या कमिशनमध्यें टिळकांचे वकील दादासाहेब करंदीकर यांनीं वेळोवेळीं हरकत घेतली असतांहि अनेक जबान्या, न्यायनिवाडे व खटल्याच्या हकीकती दाखल करण्यांत आल्या व या सर्व निशाण्या मांडून पुराव्यांत ग्राह्य मानल्या गेल्या. म्हणून त्यांत ह्या खटल्याच्या दृष्टीनें टिळकांचा वस्तुतः किती संबंध होता व वादाचे म्हणून जे मुद्दे कोर्टानें ठरवले होते त्या दृष्टीनें त्या किती गैरलागू होत्या याचें येथें थोडेसें दिग्दर्शन करण्याचें योजिलें आहे.

चिरोलसाहेबांचा पहिला आरोप असा कीं, टिळकांनीं हिंदुमुसलमानांत वितुष्ट उत्पन्न करण्याकरितां गोरक्षण मंडळ्या स्थापल्या व स्थापून तसा त्यांचा 'उपयोग' केला. पण अशी कोणतीहि संस्था टिळकांनीं स्थापल्याचें चिरोलसाहेबांना दाखवतां आलें नाहीं. १८९३–९४ सालीं हिंदुस्थानांत जे ठिकठिकाणीं हिंदुमुसलमानांचे दंगे झाले त्याबद्दल सरकार व सरकारचें धोरण यावर टीका असलेले केसरीमराठ्याचे बरेच अंक पुराव्यांत दाखल झाले होते. पण वर्तमानपत्रकार या दृष्टीनें टीका करणें वेगळें आणि हिंदुमुसलमानांमध्यें वितुष्ट आणण्याकरितां टिळकांनीं गोरक्षणाच्या संस्था स्थापणें वेगळें. शिवाय हिंदुस्थानांतील इतर अनेक वर्तमानपत्रकर्त्यांनींहि अशीच टीका केली होती. त्याचप्रमाणें त्या वेळच्या कौन्सिलच्या सभासदांनीं व ना. गोखले यांनीं सार्वजनिक सभेतर्फें सरकारास जो अर्ज पाठवला होता त्यामध्येंहि केसरीसारखेंच मत प्रगट करून सरकारास दोष दिला होता. निशाणी ३१५ हा १८९३ च्या हिंदुमुसलमानांच्या दंग्याचे वेळीं पोलिस कमिशनर व्हिन्सेंट यांनीं केलेला रिपोर्ट आहे. यांत दंग्याचें कारण म्हणून त्यांनीं असें मत दिलें आहे कीं, गोरक्षण संस्थांमुळेंच हे दंगे झाले व १६ कलमांत ते असें लिहितात, "मुंबईतल्या दंग्याला विशेषतः 'गुजराथी' या वर्तमानपत्रामुळेंच प्रोत्साहन मिळालें." पण या निशाणींत टिळकांचें नांव नाहीं व दंग्याशीं टिळकांचा संबंध असल्याचा उल्लेखहि नाहीं.

निशाणी ३१७––गणपति उत्सवांतील निरनिराळीं पदें–या पदांशीं टिळकांचा प्रत्यक्ष संबंध कांहींच दाखवितां आला नाहीं व नव्हताहि.

निशाणी ३१८––मुसलमानांचा सरकारास अर्ज–यांत पुण्याच्या ब्राह्मणांनीं गणपति उत्सव सुरू करून मुसलमानांच्या मोहरमच्या उत्सवाची थट्टा आरंभिली आहे असें लिहिलें आहे. फार तर हें व्यक्तिशः कांहीं मुसलमानांचें मत म्हणतां येईल. चिरोलसाहेबांना हवा तसा टिळकांच्या हेतूचा पुरावा त्यांत नाहीं.

निशाणी ६––केळकर यांचें १८९७ त केलेलें मराठा पत्राचें डिक्लेरेशन. केळकर यांच्या या प्रतिज्ञालेखावरूनच चिरोल यानीं मराठ्याचे जे अंक दाखल केले ते 'टिळकां'चे हेतु दाखविण्याच्या दृष्टीनें गैरलागू ठरतात. डिक्लेरेशन याचा अर्थ जबाबदारी घेतल्याची कबुली. व ही कबुली सरकार दरबारीं दुसऱ्या एकाच्या नांवानें दाखल असतां ती टिळकांचीच आहे असें प्रतिपादन करणें व्यर्थ आहे.

निशाणी ३२५––काळकर्ते शिवराम महादेव परांजपे यांस राजद्रोहाच्या खटल्याबद्दल शिक्षा झाल्याची कोर्टाच्या हुकमाची नक्कल. शिवरामपंत परांजपे यांचा व टिळकांचा खाजगी स्नेहसंबंध असेल. पण त्यांचीं मतें कांहीं कांहीं बाबतींत दोन ध्रुवांइतकीं एकमेकांपासून लांब होतीं. काळपत्राशीं टिळकांचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष काडीइतकाहि संबंध नव्हता असें त्यांनीं आपल्या साक्षींतच सांगितलें होतें. शिवाय मित्रत्वाच्या साहचर्यानें एकाची गुन्हेगारी दुसऱ्यावर कशी येते ? किंवा एकाच्या सर्व कृत्यास दुसऱ्याचो संमति होती असें कसें मानता येईल ? काळपत्राचेहि अनेक अंक निशाण्या म्हणून पुराव्यांत दाखल होते. पण ते टिळकांच्या संबंधानें सर्वस्वी गैरलागू होते.

निशाणी ३३१––यांत सावरकरांच्या 'मॅझिनीचें चरित्र' या पुस्तकावर काळकर्त्यांनीं दिलेला अभिप्राय आहे. यांत या पुस्तकाची तोंडभर स्तुति असली व तिला 'भगवद्गीता' असेंहि विशेषण दिलेलें असलें तरी टिळकांच्या खटल्याशीं अगर आरोपाशीं या अंकाचा कांहींच संबंध नव्हता.

निशाणी ३३२––हें सावरकरांच्या मॅझिनीच्या पुस्तकांतील अर्पणपत्रिकेचें दर्शनी पान होतें. यांत 'लोकमान्य टिळक व लोकमान्य परांजपे यांस हें पुस्तक अर्पण केलें आहे' असें लिहिलें होतें. इतकाच या पुस्तकाशीं टिळकांचा संबंध!

याच निशाणींत सावरकरांची ३२ पानांची प्रस्तावनाहि दाखल झाली आहे. सावरकरांचें पुस्तक हा फार तर सावरकरांच्या हेतूचा पुरावा होईल. टिळकांच्या हेतूचा म्हणून तो पुरावा म्हणणें गैरलागू होय.

निशाणी ३४६—धनाप्पा सिद्धरामप्पा वाळवे यांनीं प्रसिद्ध केलेलें सन १९०७ मधील टिळक व परांजपे यांच्या व्याख्यानाचें पुस्तक. सदर वाळवे यांना नाशिकच्या खटल्यांत शिक्षा झाली होती. त्यांनीं टिळकांच्या व्याख्यानाचें पुस्तक छापून काढलें इतकाच टिळकांच्या नांवाशीं त्यांचा संबंध !

निशाणी ३४९—नाशिकच्या खटल्यांतील भावे या आरोपीच्या घरीं झालेल्या झडतीचा पंचनामा. यांत लाल-बाल-पाल यांचा एकत्र फोटो भावे यांनीं ठेवला होता, इतकाच १९१० सालच्या कटाशीं (टिळक त्यावेळीं तुरुंगांत होते) किंवा भावे यांच्याशीं टिळकांचा संबंध !

निशाणी ३६०–३६२–३६४—या कोल्हापुरांतील गुन्ह्यासंबंधाच्या आहेत. पैकीं निशाणी ३६० पाध्ये व प्रसादे यांना घरफोडीच्या आरोपाबद्दल कोर्टानें शिक्षा दिली त्या हुकमाची नक्कल (१९०६).

निशाणी ३६२–दामू जोशी, प्रसादे व गुळवणी यांस कोल्हापूर येथें घरफोडीं व चोरी या आरोपाबद्दल शिक्षा झाली याबद्दलची कोर्टाच्या हुकमाची नक्कल.

निशाणी ३६४—शेणोलीकर, अंबापकर व गोखले यांना रासायनिक द्रव्यें चोरल्याबद्दल शिक्षा झाल्याची नक्कल. यांतील पाध्ये, प्रसादे हे लोक टिळकांचे बरोबर काढलेल्या एका फोटोंत आढळले इतकाच त्यांचा संबंध !

निशाणी ३६६—दामू जोशी व इतर सात आरोपी यांजवर १९०९ सालीं कोल्हापुरांत जाहिराती चिकटवून लोकांस बाँबची कृति शिकविली या आरोपावरून खटला झाला त्यांतील हा निकाल आहे. त्यांत टिळकांच्या नांवाचा उल्लेख इतकाच कीं वडेगेकर या नांवाच्या आरोपीच्या घरीं टिळकांचा एक फोटो सांपडला! त्याबरोबर एक विनंतिपत्रक सांपडलें. या विनंतिपत्रांत असें लिहिलें होतें कीं, टिळकांना ६ वर्षांची शिक्षा झाल्याकारणानें सर्व लोकांनीं दोन महिने सुतक धरावें. तसेंच दुसरेंहि एक हस्तपत्रक सांपडलें होतें. त्यांत टिळकांना शिक्षा देणाऱ्या दावरचा सूड घ्या व त्याला नाहींसा करा असें लिहिलें होतें. टिळक मंडालेस असतां झालेल्या गुन्ह्याच्या खटल्यांत टिळकांचा उल्लेख आल्यावरून हा फोटो व हें पत्रक पुराव्यांत दाखल झालें !

निशाणी ३६८—दामू जोशी याचेवरील खटल्याच्या निकालाचें जजमेंट. दामू-जोशी याला कर्नल फेरिस याचा खून करण्याचा कट केल्याच्या आरोपावरून पकडण्यांत आलें. प्रथमतः अशाच प्रकारच्या एकदोन खटल्यांत तो सांपडला असतां त्याचेवर दोष शाबीत झाला नाहीं. त्याचा कबुलीजबाब गैरलागू व पुराव्यांत अग्राह्य ठरला. आणि पिस्तुल घेऊन कर्नल फेरिस यांचे बंगल्यावर दामू जोशी हा गेला असा पुरावा पुढें आला होता तरी 'प्रयत्न' या शब्दाची जी कायदेशीर व्याख्या आहे त्यांत जोशी याचा गुन्हा येऊं शकला नाहीं. त्यामुळें किंकेडसाहेबांनीं त्यास दोषमुक्त करून सोडून दिलें. दामू हा दोन अडीच महिने पोलिस पाहाऱ्यांत होता व त्यानें दोन तीन जबान्याहि दिल्या. दिलवर व घाटगे या पोलिस अधिकाऱ्यांच्या जाचामुळें त्यानें लांबलचक जबानी दिली. त्यांत 'टिळकांनीं एक बाँब तयार केला होता तो मीं लकडी पुलाचे पाठीमागें नदीकांठीं उडविला त्याचा मोठा आवाज झाला.' असें वर्णन केलें आहे! 'महाराष्ट्रांतील पुढाऱ्याच्या सल्ल्यानें बाँबचा एक मोठा कारखाना काढण्यांत याव-याचा होता! कर्झन यांचा दिल्लीदरबारचे वेळीं खून करावयाचा होता. शिवराम-पंत परांजपे यांजकडून मला पैसे मिळाले. टिळकांनाहि ही खून करण्याची गोष्ट ठाऊक होती. कर्नल फेरीस याचा खून कोल्हापुरास आक्कासाहेब महाराज यांचे लग्नमंडपांत करावयाचा होता.' असल्या अनेक विचित्र हकीकती या जबानींत असून महाराष्ट्रांतील लहानथोर पुढाऱ्यांचीं व निदान शंभर दीडशें प्रसिद्ध व्यक्तींचीं नांवें या जबानींत दामू यानें गोवलीं आहेत! पण तीं खरीं असल्याचा यत्किंचितहि पुरावा सरकारास खरोखरीच मिळता तर सरकारनें टिळकांना व इतरांना कांहीं निमित्त ठेवून फासावर चढविलें असतें अगर हद्दपारच केलें असतें! टिळकांचें व सरकारचें हाडवैर लक्षांत घेतां ही गोष्ट त्यांनीं खात्रीनें केली असती इतकेंच नव्हे तर भाल्यावर टिळकांचें शिर रोवून तें राजधानींत मिरविलें असतें. कमी केलें नसतें! पण बोलक्या पढतमूर्खाला त्याचा बोलकेपणाच बाधतो त्याप्रमाणें दामू जोशी याची साक्षच त्याच्या वाचाळतेनें खोटी ठरविली! खुद्द किंकेडसाहेबांनींच आपल्या निकालांत दामू हा वाचाळ, बढाईखोर, थापाड्या आहे असें म्हटलें आहे. दामू जोशी याच्या साक्षींत अगर जबानीच्या भारुडांत खऱ्या खोट्या गोष्टींची बेसुमार भेसळ असल्याकारणानें कोर्टानें त्याच्या इतर गुणांवरून फक्त ती त्याच्या एकट्याच्या विरुद्ध ग्राह्य मानली

व कोल्हापूर सरकारनें फेरिस साहेबांचा खून करण्याचा कट केल्याचा आरोप त्याच्यावर ठेऊन त्यास सात वर्षें सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावून तुरुंगांत डांबून टाकलें. पण टिळक वगैरे इतर पांच पन्नास पुढाऱ्यांचा क्रांतिकारक कटाशीं संबंध असल्याचें ठरविणारी जी जबानी त्यानें दिली ती खोटी पाडण्याचें साधनहि आम्हांस सुदैवानें उपलब्ध झालें आहे. पोलिस पाहाऱ्यांत दामू जोशी यास गैरकायदा दोन अडीच महिने ठेवण्यांत आलें असून खोटी जबानी देण्याबद्दल त्याचेवर नाना प्रकारचे जुलूम होत होते. अशा वेळीं त्यानें बेळगांवजवळच्या वडगांवचा खटला चालू असतां काका पाटील वकील यांस एक गुप्त पत्र पाठविलें तें पुढें उघडकीस आलें. तें असें--

दामू जोशी यानें तुरुंगांतून पाठविलेलें गुप्त पत्र

कोल्हापूर ता. २७ जून १९०९

"मी आज ११ महिने कच्च्या तुरुंगांत आहें. त्याहूनहि अलीकडे तीनचार महिने पोलिसचे अटकेंत मॅजिस्ट्रेटचे हुकमावांचून आहें. मला अटकेंत कां ठेवलें आहे समजत नाहीं. माझेवर कज्जा असलेस तो चालवितां येत नाहीं. येथील मॅजिस्ट्रेट लोक अगर दुसरे ऑफिसर दाद घेत नाहींत. मला ब्रिटिश पोलिसचे ताब्यांत ठेवलें आहे व त्यांचा सारखा त्रास सोसावा लागत आहे. हें जें पत्र धाडीत आहे त्याचें कारण येवढेंच कीं मला पोलिसचे ताब्यांतून काढणेची आपलेकडून कांहीं व्यवस्था करावी. मला असें समजाविण्यांत आलें आहे कीं 'तूं-(म्हणजे मी), लो० टिळक, गंगाधरराव देशपांडे, गणपतराव मोडक, कृष्णराव खाडिलकर, हणमंतराव देशपांडे अशा बड्या लोकांवर (विरुद्ध) साक्षी आम्ही सांगूं त्याप्रमाणें दे. खोटी साक्ष देण्यास तयार जाहलें पाहिजे. नाहींतर आतांपर्यंत हाल केले ते कांहींच नाहींत. यापुढें तुला हालहाल करून ठार मारूं व जाळून अगर पुरून टाकूं व पळून गेलास म्हणून हूल उठवूं व घरची इस्टेट फरारी झालास म्हणून जप्त करून बायकापोरांना भिकेस लावूं. तुला जो आजपर्यंत अटकेंत ठेवला आहे त्याचें कारण तूं जरी कज्जांतून सुटला आहेस तरी तुझे विरुद्ध अपील केलें आहे. त्यांत पुष्कळ शिक्षा द्यायला लावूं. तुझेवर गुन्हा शाबीत नाहीं तरी महाराजांना सांगूं म्हणजे महाराज कोठपर्यंत तसें करीत नाहींत पाहूं. व शिक्षा दिलेवर तुरुंगांत विष घालून मारून टाकणेची व्यवस्था करूं. डॉक्टर लोक आमचेच आहेत. ते आमचेबाहेर जाणार नाहींत. कांहीं तरी

रोगानें मेलास असा त्यांचा अभिप्राय घेऊं अगर निकाल न करितां असेंच कुचंबून कुचंबून मारूं. नाहींतर खोटी साक्ष देणेस तयार हो. ' असे सारखे माझे पाठीस लागले आहेत. त्यांचा त्रास चुकविणेसाठीं साक्ष देतों असें बोललों आहें. तेव्हां मला लौकर पोलिसचे ताब्यांतून काढविण्याची व्यवस्था जाहलेस मजवरचा तो प्रसंग चुकणार आहे. मी खोटी साक्ष देत नाहींच. मग मरण येवो. तुरुंगांत जावो अगर कांहीं होवो. आतां जास्त लिहित नाहीं. भेटीअंतीं समक्ष जास्त खुलासा करीन. मी वरतीं लोकांचीं नांवें लिहिलीं आहेत. त्यांचेवर व इतरहि लोकांवर खोटे खटले करणार आहेत. दहशत बसवावी हाच हेतु आहे. माझ्या खेरीज इतरहि कांहीं लोकांस खोटी साक्ष देवविण्याची खटपट चालू आहे म्हणून आगाऊ कळविलें आहे."

या पत्रावरून दामूनें पूर्वी सांगितलेली जबानी दिली ती पोलिसाच्या जाचा-वरून व पोलिसानें सांगितली तशी दिली असें उघड ठरतें. दामूच्या जबानींत खरें खोटें काय निवडावयाचें हा न्यायाधिशासहि मोठा प्रश्नच पडला असेल. अखेर दामूच्या इतर साथीदारांच्या खटल्यांत दामू याच्या कृत्याबद्दल जो प्रत्यक्ष पुरावा पुढें आला तेवढा ग्राह्य ठरून दामू जोशी याची तुरुंगांत रवानगी झाली.

नागपूरकर व मोडक यांचेवरहि फेरिससाहेबांच्या खुनाचा कट केल्याचा आरोप होऊन खटला झाला होता. त्याच्या जजमेंटमध्यें न्यायमूर्ति क्लेमंटस यांनीं दामू जोशी याचें शब्दचित्र काढलें आहे. ते म्हणतात, "या खटल्यांत दामू हा प्रत्यक्ष आरोपी म्हणून येथें हजर नसला तरी या कटांतील मध्यवर्ति व मुख्य व्यक्ति तोच आहे. दामू हा तरुण असून पहिलवान आहे. त्यांचें शील अगर बुद्धि हीं दोन्हींही सामान्यच आहेत. तो वाटेल तितका बेसुमार व अविचारी मात्र आहे. त्याला व्यक्तिशः स्वतःची म्हणून कांहीं बुद्धि अगर निश्चय नाहीं. दुसऱ्याच्या बुद्धीच्या तावडींत सांपडून त्यानें दुसऱ्याचें हातांतील शस्त्र मात्र व्हावें. तो बोलभाट असून पोलिससमोर देखील आपल्या शूरपणाचीं कृत्यें मोठीं रंगवून फुशारकीनें सांगत असतो." दामू जोशी याची जबानी वाचू-नहि वाचकांचा वरीलप्रमाणेंच ग्रह होतो. आणि अशी खात्री होते कीं, या माणसाला महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांनीं आपल्या विश्वासांत घ्यावा इतके कांहीं ते सर्वच मूर्ख नव्हते! आमच्याकडील फौजदारी जबान्या घेण्याची पद्धत म्हणजे

अशी कीं पोलिस अधिकाऱ्यानें नुसतें सूतोवाच म्हणावयाचें आणि नंतर आरोपीच्या तोंडून महाभारताएवढें भारुड वदवावयाचें ! कार्सनसाहेब या सर्व जबान्या वाचून दाखवित असतां सायमनसाहेब आश्चर्यानें म्हणाले "तुमच्या हिंदुस्थानांत चालतें तरी काय ? एकजबानी काढावी तर त्यांत हवें तें येतें !"

असो. शिक्षा झाल्यावर एक दोन वर्षांनीं दामू हा तुरुंगांतून नाहींसा झाला ! कोणी म्हणत तो फरारी झाला, कोणी म्हणत कोल्हापूरच्या महाराजांनीं गुप्तपणानें त्याला जगांतून नाहींसा केला. पण अखेर पुनः पंधरा वर्षांनीं त्याचा तपास लागून १९२७ सालीं त्यास पकडून कोल्हापुरास नेलें. या खटल्यांतहि त्यानें फिरून जबानी दिली ! ती पूर्वीपेक्षांहि आश्चर्यजनक आहे ! त्यांत त्यानें असें सांगितलें कीं, "पागे व फरनँडिस या पोलिस अधिकाऱ्यांच्या सहाय्यानें प्रत्यक्ष शाहु महाराजांनींच मला पळून जाण्यास संधि दिली !" आणि ती कशाकरितां ? तर छत्रपति महाराजांविरुद्ध कर्नल वुडहाऊस सरकारकडे लिहून कळवीत होता म्हणून त्याचा दामूचे हातून परस्पर खून करविण्याकरिता ! ! १९२७ च्या या नव्या खटल्यांत दामू जबानी देतांना म्हणतो:—

"संध्याकाळीं सुमारें ५-५॥ वाजतां युरोपियन ड्रेस केलेला एक इसम अर्धा एक तास मजबरोबर इंग्लिश लोकांची स्तुति करीत होता. परंतु मी त्याला कांहीं बोललों नाहीं. रात्रीं एका लहानशा कोठडींत मला कोंडून ठेवलें व दोन शिपाई व फासेपारधी माझ्या पहाऱ्यावर ठेवले. सकाळीं उजाडल्यानंतर ७ वाजतां कुरणाजवळ एक शेड बांधली आहे तेथें मला नेलें. ९ वाजण्याच्या सुमारास पागे एकटे आले व शिपायास काढून टाकलें. माझ्यावर खोटेनाटे आरोप घेतले होते त्याबद्दल कळकळीचें भाषण त्यांनीं केलें. झाली ती गोष्ट झाली. आतां सुटावयाची संधि आली आहे. आतां जर महाराजांचें काम करशील तर तुला मी सोडण्याची तजवीज करतों असें म्हणाले. मी म्हणालों, माझ्याकडून होण्यासारखें असल्यास सांगा. तें मी करीन. ते म्हणाले, कर्नल वुडहाऊससाहेब महाराजांविरुद्ध वर लिहीत असतात व आम्ही जें करूं त्याला व्यत्यय आणतात तर त्यांचा कांटा काढावयाचा आहे. ज्याप्रमाणें जाधवराव वगैरे लोकांना हाकून लावतां येतें त्याप्रमाणें या लोकांना हाकून लावतां येत नाहीं. कारण हे ब्रिटिश गव्हर्मेंटचे नोकर आहेत. म्हणून त्यांचा कायमचा कांटा काढावयाचा आहे. तर तूं हें काम कर म्हणून त्यांनीं सांगितलें. त्यावेळीं

मीं पुष्कळ आढेवेढे घेतले. त्यांना सांगितलें कीं, पोरकटपणा करून किंवा खोटेनाटे आरोप ठेवून २० वर्षांची शिक्षा दिली आणि जर मीं खून केला तर फांशी द्या म्हणजे झालें. त्यावेळेस त्यांनीं फरन्यांडीसचें उदाहरण देऊन मला सांगितलें कीं, कर्नल रेसाहेब पोलिटिकल एजंट यांना फरन्यांडीसनीं विष घातलें होतें. त्या बाबतींत त्यांना आरोपी करून त्यांच्यावर केसही चालली होती. परंतु त्यांना महाराज सरकारचा पाठिंबा असल्याकारणानें त्यांना सोडून देऊन हल्लीं पोलिस सुपरिंटेंडट बनविलें आहे. हें पहा ज्या बाजूला महाराज व आम्ही आहों त्या बाजूला तुला भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. याउप्पर तूं जर न ऐकशील तर हें मराठी राज्य आहे व ज्याप्रमाणें अबूबकर व काका मास्तर यांचीं दोघांचीं प्रेतें बाहेर काढलीं त्याप्रमाणें तुझेंहि प्रेत बाहेर काढूं हें लक्षांत ठेव. संस्थानामध्यें आम्हीं कांहींही केलें तरी आमचें कोण काय करणार! त्यानंतर मला सोडा, मी ही गोष्ट करीन असें त्यांना कबूल केलें. त्यावेळेस ते म्हणाले असें जर तुला सोडलें तर महाराज सरकारवर दोष येईल. तर असें आम्ही तुला सोडत नाहीं. तुला पळून जाण्याची तजवीज करून देऊं." पुढें तो पळून गेलाहि !

तात्पर्य, दामूच्या निरनिराळ्या जबान्या म्हणजे 'परब्रह्म' आहे! त्यांत खरें खोटें काय व कसें निवडावें ? दामूच्या जबानीवरून टिळकांचा कोल्हापूरच्या शिवाजीक्लबाशीं व पर्यायानें खुनाशीं संबंध जोडावयाचा तर दामूच्या दुसऱ्या जबानिवरून खुद्द कोल्हापूरच्या महाराजांवरच अशा प्रकारचा आरोप करावा लागेल. या जबान्यांतील हकीगती जर सरकारनें टिळकांविरुद्ध ग्राह्य मानल्या नाहींत तर कोल्हापूरच्या खटल्यांचे निवाडे व क्रांतिकारकांचीं रसभरित वर्णनें ज्यूरीपुढें मांडून ज्यूरीनें टिळकांविरुद्ध निकाल देणें हा वस्तुस्थितीचा विपर्यासच नव्हे तर अनर्थ होय !

टिळकांच्या घरीं बॉंब सांपडल्याची गोष्ट कदाचित् सरकारास शाबीत करतां आली नसेल. पण "आखाडे स्थापन करण्यास त्यांनीं उत्तेजन दिलें. बंडवाल्या लोकांना या आखाड्यांतून शारीरिक शिक्षण देऊन त्यांच्याकडून चोऱ्या व दरवडे घालावयाचे व स्वराज्याच्या चळवळीला पैसे जमा करावयाचे असा टिळकांचा हेतु होता" असा चिरोलसाहेबांचा आरोप होता. व याला पुरावा दाखल केला तो काय तर केसरीमराठ्याचे उतारे ?

कधीं एके काळीं एका तालीमशाळेंत टिळकांचे हस्तें बक्षिससमारंभ झाला होता व त्याची हकीकत केसरींत आली होती. पण हे आखाडे टिळकांनीं स्थापन केले होते व दरवडे घालण्याचा त्यांचा उद्देश होता हें त्यानें सिद्ध कसें होणार ? कोल्हापूरचा शिवाजी क्लब व नाशिकचा मित्रमेळा या गुप्त संस्थांतून दरवडे घालण्याचे प्रयत्न होत असत असें मानलें तरी या दोन्ही संस्थांशीं टिळकांचा काडीइतकाहि संबंध नव्हता. शिवाजी क्लबला तर त्यांनीं कधीं भेटहि दिली नाहीं आणि नाशिकच्या मित्रमेळ्यानें त्यांना गणपतिउत्सवांत पानसुपारीस बोलाविलें असतांना अत्याचारी धोरणापासून परावृत्त होण्याबद्दल त्यांनीं निक्षून सांगितलें होतें. उदाहरणार्थ, ता. २४ ऑगस्ट १९०६ मधील नाशिकच्या हकीगतीसंबंधीं हिंदुपंचांतील उताराच टिळकांनीं पुराव्यांत दाखल केला होता तो असा:---शनवारीं दुपारीं टिळकांची व मित्रमेळ्याच्या पोरकटपणें वागणाऱ्या पुढाऱ्यांची सुमारें तास दोन तास खाजगी गुप्त मुलाखत झाली. मित्रमेळ्याचीं पद्यें, त्यांनीं दिलेलें मानपत्र वगैरे सर्वच दीडशहाणेपणाचा प्रकार असल्यानें मी त्या संबंधीं कांहींच लिहूं इच्छित नाहीं. हीं बेफाम तरुण मुलें केव्हां तरी मानेला गळफास लावून घेतील आणि नाशिकच्या पुढाऱ्यांना मान खालीं घालण्याचा प्रसंग येईल अशी माझी त्यांचे वर्तुणुकीवरून बालंबाल खात्री झाली आहे. टिळकांनीं त्यांचें वर्तन व आत्यंतिक निष्ठा यांची भाषणांत स्तुति केली. परंतु त्याच भाषणांत सदर तरुणांच्या वाह्यात वर्तनाबद्दल त्यांची खरपूस हजेरी घेतली. या गुप्त मुलाखतींत जें अंजन मिळालें त्यानें तरी मित्रमेळ्याचे डोळे उघडतील तर बरें होईल ! "

शिवाजी क्लबापैकीं घरफोडीबद्दल ज्यांना शिक्षा झाली होती अशा लोकांचा व टिळकांचा एकत्र काढलेला फोटो चिरोलतर्फें पुराव्यांत दाखल करण्यांत आला होता. पण शिवाजी क्लबांत टिळक गेले असतांना मुळीं हा फोटो घेतलेलाच नव्हता. १९०५ सालीं ताईमहाराज केसनिमित्त टिळक कोल्हापुरला गेले होते तेथें गोडबोले कॉंट्रॅक्टर या सद्गृहस्थाचे घरीं पानसुपारीनिमित्त ते गेले असतां तेथें जमलेल्या सर्व मंडळींचा ग्रुप फोटो काढण्यांत आला. यांत अनेक मंडळी अशीहि होती कीं त्यांचें तोंड देखील टिळकांनीं कधीं पाहिलें नसेल. शिवाजी क्लबच्या सभासदांचा व टिळकांचा असा खास एकत्र फोटो दाखवितां आला असता तरीहि एकत्र फोटो काढलेला होता एवढीच गोष्ट त्यानें फार तर सिद्ध झाली असती. लोकांनीं दरवडे घालण्याला टिळकांची सहानुभूति होती याचा

प्रत्यक्ष पुरावा चिरोलसाहेबांना काडीइतकाहि मिळाला नाहीं व त्यांना तो देतां येणेंहि शक्य नव्हतें.

श्रीमंत व धनिक लोकांवर दरवडे घालून व चोऱ्यामाऱ्या करून पैसे जमा करावयाचे असा उद्योग कोल्हापूरच्या शिवाजी--क्लबच्या कांहीं मंडळींत व नाशीकच्या मित्रमेळ्यांत चालू असला तरी व दामू जोशी त्यांत सामील असला तरी त्याच्या अनेक साथीदार क्रांतिकारकांनाहि ही गोष्ट मान्य नव्हती ! व त्याचा ते निषेध करीत. कारण क्रांतिकारक वेगळा व दरोडेखोर वेगळा. मग टिळकांसारख्या लोकांस ती कशी मान्य झाली असती ? या लोकांचे हे वाममार्गाचे उद्योग कर्णोपकर्णीं टिळकांच्या कानावर येत असतील. पण त्यांच्यासमोर ही गोष्ट कोणी बोलता तर त्यांनीं ती ऐकूनहि घेतली नसती इतकेंच नव्हे तर ती बोलणाराला आपल्या समोरून हाकून लावलें असतें ! कृष्णाजी दामोदर लिमये हा मनुष्य कोल्हापूरच्या शिवाजी क्लबापैकीं असून जळजळीत क्रांतिकारक होता. त्याचें जबानीमध्यें टिळकांचा उल्लेख आला आहे व त्यावरून इतर जहाल उपदेशक व क्रांतिवाले लोक यांच्यांत व टिळकांच्या उपदेशांत काडीचेंहि साम्य कसें नव्हतें हें दिसून येतें. तो उतारा असाः--

" मी दामू जोशी यास ओळखतों. आम्ही शिवाजी क्लबमध्यें भेटत असूं. १९०४-५ सालीं झालेलें रुसोजपानी युद्ध आम्ही मोठ्या उत्कंठेनें वाचीत होतों. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरितां असाच प्रयत्न व्हावा अशी आमची दोघांचीहि इच्छा असल्याकारणानें आमची दाट मैत्री झाली. पुढल्या वर्षीं क्रांतिकारक कामाकरितां पैसे जमविण्याचे हेतूनें दामू व त्याचे कांहीं मित्र यांनीं चोऱ्या व घरफोडी केल्या. अशा कामीं श्रीमंत लोक खुषाखुषी पैसे देणार नाहींत तर त्यांना लुबाडलें पाहिजे अशी त्याची कल्पना होती. ते म्हणत शिवाजीनेंहि लुटालूट केली. पण शिवाजी स्वदेशबांधवांवर हात टाकीत नसे हें त्यांच्या कधीं लक्षांत आलें नाहीं ! शिवाजी क्लबांत आमचे वादविवाद होत. केसरी, काळ व राष्ट्रमत हीं जहालपक्षाचीं पत्रें आम्ही वाचीत असूं. क्रांतिकारक चळवळीवरच माझा विश्वास आहे. तथापि देशांत खरे बंडवाले कोणीच नाहींत असें मला वाटतें ! हत्यारें वगैरे जमा करण्याला पैसे लागतात हें खरें. तथापि चोऱ्या करून आपल्याच देशबांधवांना लुबाडण्याच्या मी सर्वस्वीं विरुद्ध होतों.

"दामू प्रथम १८९९ सालीं फरारी झाला. इकडे त्याचे साथीदार कोल्हापुरांत पकडले गेले. दामू गेला तो नेपाळांत कुलकर्णी यांजकडे जाऊन राहिला व कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांच्या बरोबर परत आला. खाडिलकर यांचें दामूवर बरेंच वजन असे व तोहि खाडिलकरांना चहात असे. दामू १९०६ मध्यें चोरीच्या आरोपावरून पकडला गेला. तेव्हां मी पुण्यास गेलों. तेथें कुळकर्णी भेटले. नेपाळ येथें संस्थानच्या दिवाणाच्या मदतीनें क्रांतिकारक चळवळीसंबंधानें काय काय चाललें आहे तें त्यानीं मला सांगितलें. परदेशांत विद्यार्थी पाठवावे व जर्मनींतून इकडे दारूगोळा बंदुका आणाव्या अशी कांहीं खटपट चालली होती. पुढें दामू दोषमुक्त होऊन सुटला. पुण्यास त्याची माझी गांठ पडली. त्यांत त्यानें सांगितलें कीं गणपतराव मोडकानें मला (दामूला) सांगितल्यावरून कर्नल फेरिस यास मारावयाचें ठरविलें. तूं ही गोष्ट करूं नये म्हणून मीं त्यास निक्षून सांगितलें. पण त्यानें सांगितलें मीं मोडकाला वचन दिलें आहे.

"यानंतर नाशीकला मी नोकरीस लागलों असतां सावरकरबंधूंची ओळख होऊन त्यांच्या गुप्त संस्थेचा मी सभासद झालों. त्यांच्या देशभक्तीबद्दल माझी बोलण्याची इच्छा नाहीं. पण त्या एकेकांत बढाईखोरीच फार ! बाष्कळपणानें हवी तेवढी त्यांनीं बडबड करावी पण स्वतः एकहि गोष्ट करावयास ते तयार नव्हते. बाबा सावरकर नेहेमीं मॅझिनी व इटली यांसंबंधानें बोलत असे. पण मी म्हणें इटलीला समुद्रानें परदेशांतून हत्यारें आणतां आलीं. हिंदुस्थानला इंग्रज दर्याचे बादशहा असतां हें शक्य नाहीं. १८५७ सालाप्रमाणें बंड करावें असा सावरकर दातार वगैरेंचा बेत होता. व शिवराम महादेव परांजपे यांची त्याला संमति होती. पण टिळकांना यांचे मार्ग मुळींच पसंत नव्हते व त्यांनीं असें बजावलें कीं, अशा अविचारांनीं देशाला तुम्ही संकटांत आणाल ! अजून बंडाची वेळ आलेली नाहीं. सावरकराला टिळकांचा उपदेश पटला नाहीं व त्यानें परांजप्यांच्या मार्गाचीच स्तुति केली !

"१९०८ च्या मे मध्यें मी नाशीकहून मुंबईस गेलों. तेथें माझी व दामूची गांठ पडली. मीं त्यास विचारलें, 'कर्नल फेरिस यास अद्याप कां मारलें नाहीं ?' तो म्हणाला प्रयत्न केला पण तो फसला. अफगाणिस्थानचे अमीराकडून खाडिलकरांना गुप्त बातमी कळली होती (!) तीहि त्यानें मला सांगि-

तली ! अफगाणिस्थानचा अमीर हिंदुस्थानवर स्वारी करण्याच्या विचारांत आहे अशा वेळीं तुम्ही खून करून हिंदुस्थानांतहि अस्वस्थता आहे असें त्याच्या नजरेस आणून दिलें पाहिजे असें खाडिलकरांच्या बोलण्यांत आलें !

"नाशिकच्या मंडळीचा कोल्हापूरच्या महाराजांवरहि कटाक्ष होता व महाराजांनीं गंगाधरराव देशपांडे यांचे घरीं स्फोटक द्रव्यांचें कांहीं साहित्य व वाङ्मय वाममार्गानें टाकून त्यांना अडकविण्याचाहि यत्न केला होता. जॅक्सन याचा खून करावयाचें ठरल्यावर भट यांनीं खून करूं नका म्हणून विरोध केला. इतरांनीं तें ऐकिलें नाहीं. असो. हिंदुस्थानांत खऱ्या हाडाचे अराजकच नाहींत. क्रांतिकारक जहाल भाषणें करणारांत ढोंगीपणा मात्र हवा तेवढा भरला आहे. देशांत बंडाची खरी तयारी नसतांना कृपा करून त्यांनीं तरुणांना या मार्गाला प्रवृत्त तरी करूं नये. संस्था काढून क्रांतिकारक लोक मिळत नसतात. हें कार्य ज्यानें त्यानें गुप्तपणानें करावयाचें असतें. आपला कार्यभाग होतांच या जगांतून आत्महत्या करून क्रांतिकारकानें नाहींसें व्हावयास पाहिजे !"

ही जबानी देखील वर सांगितल्या प्रकारची आहे. या जबानींत त्यानें टिळकांना मोकळें करून इतर कित्येक सद्गृहस्थांचीं नांवें घेतलीं ! यामुळें टिळकांपुरती ही जबानी चिरोल खटल्यांत टिळकांना अनुकूल व चिरोलना प्रतिकूल होती. तथापि या जबान्या म्हणजे त्या क्षणीं चौकशीवर असलेल्या पोलिस अंमलदारांच्या मनाचें तें प्रतिबिंब असे. जबानी देणार हा मेणाचा गोळा. खरा चित्रकार जबानी पढविणारा पोलिस ! लिमये याची जबानी घेणाऱ्या अधिकाऱ्याची कित्येक व्यक्तींवर विशेष अवकृपा असावी असें उघड दिसतें !

निशाणी ३७० — विजापूरकर, जोशीराव, वामन मल्हार जोशी यांच्यावर विश्ववृत्त मासिकांत एक लेख प्रसिद्ध केला त्या खटल्यांतील जजमेंट. आरोप राजद्रोहाचा असून लेखानें कोल्हापूरचे महाराजांचा खून करावा असें ध्वनित केलें होतें असा होता. वास्तविक "वैदिक मंत्रांचें सामर्थ्य" हा लेख कडक असला तरी महाराजांच्या खुनाची चिथावणी करण्याचा आरोप ओढून ताणून त्याला आणून चिकटविला होता. पण या निशाणीचा टिळकांशीं संबंध इतकाच कीं एका ग्रुप फोटोमध्यें टिळक व विजापूरकर हे होते !

निशाणी ३८४ — अनंत कान्हेरे याची जबानी. वास्तविक ही जबानी पुराव्यांत गैरलागू होती. कारण टिळक १९०८ सालीं तुरुंगांत गेले व जॅक्स-

नचा खून १९०९ सालीं झाला. दुसरें असें कीं ही जबानी पुराव्यांत ग्राह्य धरण्याला टिळक कान्हेरे यासमोर हजर असतां त्यानें ती दिली असती तरच ती टिळकां-विरुद्ध कायद्यानें मानली असती. कान्हेरे याची जबानी विस्तृत असल्यामुळें समग्र देतां येत नाहीं. पण सावरकरांचें मॅझिनीचें चरित्र्य वाचून माझें मन तयार झालें असें त्यानें स्वच्छ म्हटलें आहे. 'जुलमाचीं पुष्कळ उदाहरणें मीं वाचलीं' असें सांगतांना जरी त्यानें केसरीचें नांव घेतलें असलें तरी काळ व राष्ट्रमत यांचींही नांवें त्याबरोबरच त्यानें घेतलीं आहेत हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. अनंत कान्हेरे याच्या साक्षींतील कांहीं भाग येथें देत आहों. तो असा—

" गणूच्या खोलींत गेल्यावर मीं त्यास विचारिलें कीं जॅक्सन दयाळू माणूस आहे असें सर्व म्हणतात. यावर तो म्हणाला, 'आमच्यांतील मुख्य व्यक्ति येथें नाहीं. सर्वजण त्याच्या पश्चात् काम करीत असतात. तुला वाटल्यास मदतनीस माग. परंतु आमच्यांतील कोणीहि हें काम करावयास तयार नाहीं म्हणून तुला मदतनीस मिळेल कीं नाहीं याची शंका आहे.' मी गणूला म्हणालों 'तुम्ही विनाकारण जॅक्सनला कां मारितां! टिळकांना शिक्षा दिली त्या दावरला कां मारीत नाहीं! मला तुम्ही पाठवा म्हणजे मी त्याच्या मुलाला ठार मारून येतों. दावरला मुलाच्या मृत्यूचें दुःख झालें म्हणजे टिळकांच्या हद्दपारीनें लोक किती हळहळत असतील याची त्याला कल्पना येईल.'

" यावर गणू गोंधळून म्हणाला, 'मला तसें कांहींच सांगता येत नाहीं.'

'नाशीकहून औरंगाबादला परत गेल्यानंतर तीन चार दिवसांनीं मीं दाजीला पत्र लिहिलें. त्यांत कळविलें कीं, 'एकट्यानें खून करण्यास माझी तयारी आहे पण जॅक्सन्चा खून व्हावा अशी माझी इच्छा नाहीं. दुसऱ्या कोणाला मारण्याचें काम सांगत असल्यास माझी तयारी आहे. हें पत्र गणूला दाखवूं नये.' या पत्राला मला नाशीककडून ताबडतोब उत्तर मिळालें कीं 'ठीक आहे.' तुझ्या इच्छे-प्रमाणें आम्ही करावयास तयार आहों.' मला आतां दाखविलें तें हेंच पत्र होय.

प्र०—जॅक्सन्ची अगर त्याच्या जुलुमाची तुला काय माहिती आहे? **उ०**—मला स्वतःला कांहींच माहिती नाहीं.

प्र०—कर्वे यानें तुला सांगितलें म्हणून वाटेल तो बरा वाईट साहेब मारण्यास तूं तयार होशील? **उ०**—होय, कारण कर्वे याजवर माझा विश्वास आहे. निदान कर्वे हा माझ्यापेक्षां जास्त शिकलेला आहे.

प्र०–साहेबलोकांना मारण्याची कल्पना तुझ्या डोक्यांत प्रथम कशी आली ?
उ०––आमच्या लोकांना साहेबापासून न्याय मिळत नाहीं असें मला दिसून आलें. जुलुमाचीं पुष्कळ उदाहरणें मीं 'केसरी' 'राष्ट्रमत' 'काळ' वगैरे इतर वर्तमानपत्रांतून वाचलीं आहेत. साहेबलोकांना मारूनच आम्हांस न्याय मिळेल असें मला वाटतें. मला स्वतःला अगर जवळच्या कोणास अन्याय झाला नाहीं. मे. जॅक्सन यांना मारल्याबद्दल मला आतां वाईट वाटतें. एका चांगल्या माणसाला मीं विनाकारण मारिलें."

निशाणी ३८७–टिळकांना १८९७ सालीं राजद्रोहाबद्दल शिक्षा झाल्याचा दाखला. आपणाला शिक्षा झाली हें टिळकांना अमान्य नव्हतें. पण ही निशाणी ग्राह्य मानली तरी रँडच्या खुनाशीं टिळकांच्या लेखांचा संबंध असल्याबद्दलचें चिरोल यांचें अनुमान चूक होतें. कारण १८९७ सालच्या खटल्यांत सरकारी ॲडव्होकेट जनरल, खुद्द न्यायाधीश यानींहि असें स्पष्ट म्हटलें होतें कीं टिळकांचा व लेखांचा व खुनाचा संबंध होता असें आम्ही अप्रत्यक्ष रीतीनेंहि ध्वनित करूं इच्छित नाहीं !

आतां दामोदर हरी चाफेकर याची जबानी पाहूं.

" टिळकांचीं वर्तमानपत्रें वाचून माझें मन खुनाला प्रवृत्त झालें " असें दामोदर यानें आपल्या जबानींत कबूल केलें असें विधान चिरोल यांनीं आपल्या पुस्तकांत लिहिलें म्हणून टिळकांनीं दामोदर याची जबानीच दाखल केली ! त्यांत असें वाक्य कोठेंच नाहीं. म्हणून चिरोल यांना आपली कैफियत दुरुस्त करावी लागली. " लोकांच्या हिताकरितां मीं रँड याला मारलें " अशी चिरोल यांनीं दुरुस्ती केली. प्रत्येक अराजकाला असेंच वाटतें व तसें चाफेकर यासहि वाटत असेल. पण या जबानीनें टिळकांचा संबंध कांहींच सिद्ध होत नाहीं. रँडच्या खुनांत प्रत्यक्ष टिळकांचा हात होता असें चिरोल यांनीं म्हटलें नाहीं. कां ? तर त्यांना तसें उघड म्हणतांच आलें नाहीं ! पण त्यांनीं म्हटलें आहे तें अशा झोकांत म्हटलें आहे कीं, टिळकांचा रँडच्या खुनाशीं संबंध खात्रीनें असावा. तो सिद्ध झाला नाहीं ही गोष्ट निराळी !

निशाणी ३९३–१९०८ सालीं टिळकांच्या हातचें खटल्यांत दाखल झालेलें स्फोटक द्रव्याची यादी लिहिलेलें पोस्ट कार्ड. पण १९०८ सालीं न्या. दावर

यांनींच त्याबद्दल टिळकांचा खुलासा मान्य करून या कार्डाला तुम्ही मुळींच महत्त्व देऊं नका असें ज्यूरीस सांगितलें होतें.

निशाणी ३९७—नाशीक केसमध्यें ३८ आरोपींवर झालेलें जजमेंट. नाशीकच्या खटल्याशीं टिळकांचा संबंध नव्हताच. पण ३८ आरोपींपैकीं विष्णु महादेव भट यांना पुढें टिळकांनीं केसरी ऑफिसमध्यें ठेवलें इतकाच टिळकांचा या निशाणीशीं संबंध. भट यांचेबद्दल टिळकांनीं कॉर्सन यांस बिनतोड उत्तर दिलेलें खटल्याच्या हकीकतींत आलें आहेच.

(१७) चिरोलसाहेबांची मुलाखत

चिरोल खटल्याचा निकाल लागतांच टिळकांच्या अनेक शत्रूनीं चिरोल साहेबांना अभिनंदनाचे संदेश पाठविले. कित्येक वर्तमानपत्रांनीं आपले बातमीदार पाठवून त्याच्या मुलाखती घेतल्या. पैकीं आब्झर्वर (observer) पत्राच्या बातमीदाराला चिरोलसाहेबांनीं मुलाखत देतांना जे उद्गार प्रगट केले ते नमुनेदार होते म्हणून त्यांतील कांहीं खालीं देतों.

“ खटला जिंकल्याबद्दल मला अर्थातच फार समाधान वाटत आहे. खटला चालणार विलायतेंत व त्याचा सर्व पुरावा गोळा करावयाचा हिंदुस्थानांत या अडचणमुिळें मला सतत चार वर्षें खर्च सोसावा लागला व श्रम पडले. युद्ध चालू असल्यामुळें टपाल व तारखातें यांचें काम दिरंगाईनें चालू होतें म्हणून साधी गोष्टहि निकालांत काढण्याला चार चार महिने लागत. मी वर्तमानपत्रांत लिहिण्याचा धंदा आज किती तरी वर्षें करीत आहें. या अवधींत मला अडवून खडसावून जाब विचारणारे दोनच धीट गृहस्थ आढळले. पैकीं एक टिळक आणि दुसरे जर्मन बादशहा कैसर विलियम. हीं दोन नांवें मी एका वाक्यांत उच्चारतों याचें कित्येकांना मोठें आश्चर्य वाटेल. पण खरोखरच तीं दोन नांवें एकत्र उच्चारण्याला योग्य आहेत. १९१० सालीं माझ्या नव्या ग्रंथाचीं साधनें जुळविण्याकरितां मी हिंदुस्थानांत गेलों. त्यावेळीं मला हें पूर्ण कळून चुकलें होतें कीं, जर्मन बादशहाच्या महत्त्वाकांक्षेमुळें पुढेंमागें लवकरच त्याचें ब्रिटिश साम्राज्याशीं युद्ध जुंपणार. आणि मौज ही कीं, हिंदुस्थानांतील क्रांतिकारक चळवळीचें जें संशोधन मीं केलें त्यांत मला असें आढळून आलें कीं, हिंदुस्थानांतील जहाल वर्तमानपत्रांतून असा एकसारखा ध्वनि निघत होता कीं, इंग्लंडचें व कोणातरी एका मोठ्या युरोपियन राष्ट्राचें युद्ध

जुंपणार आहे आणि बंड करण्याला हिंदी लोकांनीं तीच संधि साधावी. या जहाल लोकांची प्रथम अशी कल्पना होती कीं, रशियाशीं इंग्लंडचें युद्ध जुंपेल. पण मागाहून तें जर्मनीशीं जुंपेल असा त्यांचा अंदाज होऊं लागला. आणि केसरीनें तर असें म्हणण्याचा प्रघात ठेवला होता कीं, १८५७ सालीं झालें तें बंड नसून स्वातंत्र्याकरितां एक प्रकारचें युद्ध होतें. तें फसलें म्हणून लोक त्याला बंड म्हणतात इतकेंच काय तें! जर्मन बादशहाला कदाचित् ही गोष्ट माहित असावी. म्हणून कांहीं जहाल लोकांपर्यंत प्रेष पोंचवून युद्धाच्या पहिल्या दोन वर्षांत लहान मोठे दंगेधोपे विशेष हेतूनें त्यानें करविले. आणि या सुमारास टिळकहि उघड बोलून दाखवीत कीं, " उद्यां जर्मनीनें किंवा टर्कीनें हिंदुस्थानावर स्वारी करून देश जिंकून घेतला तरी आमचें त्यांत काय गेलें? आहे तें राज्य काय अधिक चांगलें आहे! " माझ्या पुस्तकानंतर नऊ वर्षांनीं रौलट कमिशननें हिंदुस्थानांतील क्रांतिकारक चळवळीचें समालोचन प्रसिद्ध केलें त्यांत जवळजवळ सबंध एक भाग टिळकांच्या उपद्व्यापाचें वर्णन करण्यांत खर्ची घातला आहे. माझ्या खटल्याकरितां मला जो पुरावा गोळा करावा लागला तो रौलट कमिटीला फारच उपयोगी पडला. तो पुरावा गोळा करण्याकरितां मला सुमारें २००० पौंड खर्च आला. पुराव्याच्या त्या मोठ्या दोन पुस्तकांत टिळकांच्या वीस पंचवीस वर्षांच्या क्रांतिकारक चळवळीचा इतिहास नमूद झालेला आहे. वाईट इतकेंच वाटतें कीं, टिळकांना काळेपाण्यावर पाठविल्यावरहि ती चळवळ थांबली नाहीं. पुराव्याचीं हीं दोन मोठीं पुस्तकें आतां मी ब्रिटिश पार्लमेंटच्या ग्रंथालयाला नजर करणार आहें. कारण हिंदुस्थानांत मुद्रणस्वातंत्र्य किती बोकाळलें आहे हें त्यावरून पार्लमेंटच्या सभासदांना सहज कळून येईल. मॉंटेग्यू--चेम्सफर्ड--सुधारणांनीं नेमस्त व मवाळ लोकांना जहालांपासून वेगळें करण्यांत यश संपादिलें आहे. तरी पण अजून राष्ट्रीय सभेसारखी सभा ठराव करतेच कीं, शांतता परिषदेकडे हिंदुस्थानानें एक शिष्टमंडळ पाठवावें व त्यांत टिळक हेही एक असावेत! पण या खटल्यावरून तरी सरकार अजून सावध होईल अशी मला आशा वाटते. " या शेवटल्या उद्गारांवरून चिरोलसाहेबांच्या मनांत काय जळत होतें याची अतज्ज्ञ माणसाला कल्पना येणार नाहीं. पण खरी गोष्ट अशी होती कीं, मॉंटेग्यूसाहेबांनीं टिळकांची भेट घेतली आणि शिष्टमंडळावर त्यांना आपणापुढें येऊं दिलें याबद्दल

चिरोलसाहेब व त्यांच्या विचाराचे इतर अनेक साहेब लोक मनांतून नाराज झाले होते. सरकार टिळकांना एकीकडे आपला शत्रू असें प्रसिद्धपणें म्हणतें काय! व दुसरीकडे स्वतः स्टेट सेक्रेटरी टिळकांची भेट घेतात काय व त्यांच्याशीं स्वराज्याची वाटाघाट करतात काय! कोण ही असंगति! पण मॉंटेग्यूसाहेब ज्या हेतूनें हिंदुस्थानांत आले होते त्याच्या दृष्टीनें त्यांना मुलाखतींत कोणत्याही राजकीय पक्षाला वगळतां येत नव्हतें. शिवाय व्यक्तिशः टिळकांची योग्यता व महत्त्व यांची त्यांना पुरी जाणीव होती. मात्र टिळक चिरोलकेस हरल्यामुळें एक गोष्ट मात्र घडून आली ती ही कीं, पार्लमेंटरी कमिटीनें इतर शिष्टमंडळाबरोबर टिळकांना आपल्यापुढें साक्षीला बोलाविलें, परंतु त्यांची उलटतपासणी केली नाहीं व अशा रीतीनें त्यांच्याविषयींची आपली नाराजी प्रगट केली. वास्तविक हा प्रकार पोरकटपणाचाच दिसला. कारण टिळकांशीं कमिटीला चर्चाच करावयाची नव्हती तर त्यांना साक्षीलाच येऊं नका असें कां म्हटलें नाहीं! मॉंटेग्यूसाहेब हे या कमिटीचे एक सभासद होते व ते टिळकांची उलटतपासणी करिते. पण कमिटींत लॉर्ड सिडेनहॅम सारखे इतर लोक असल्यामुळें त्यांचें कांहीं चाललें नसावें.

(१८) खटल्याबद्दल तिऱ्हाइताचें मत

असो. चिरोल खटल्यांतील पुरावा जबान्या कशा झाल्या याविषयीं एका प्रेक्षकाचें मत खालील पत्रव्यवहारावरून दिसून येईल.

एडगर वॅलेस यांचें बॅप्टिस्टांना पत्र

लंडन २७ जानेवारी १९१९

चिरोल खटल्याची तारीख २९ जानेवारी ही लागली आहे. या खटल्याबद्दल येथल्या वर्तमानपत्रांतून दोन्ही बाजूंचा पाठपुरावा करण्यांत येणार असा रंग दिसतो. अशा वेळीं टिळकांची हरकत नसेल तर टिळकांच्याबद्दल व्यक्तिशः गौरवपर असे संपादकीय लेख व या खटल्यांत ज्या प्रकारचा साक्षीपुरावा पुढें आला आहे त्याबद्दल येथल्या लोकांचे सहीनिशीं लेख छापावे असें मला वाटतें. खटला चालू असला तरी टिळक व त्यांनीं केलेली एकंदर राजकीय चळवळ याबद्दल लेख लिहिण्याला आम्हांस कांहींच हरकत दिसत नाहीं. खटल्यासंबंधीं तुम्हीहि एखादें खास आर्टीकल लिहून पाठवाल काय?

एडगर वालेस यांचें बॅप्टिस्टांना पत्र

लंडन २ फेब्रुवारी १९१९

चिरोल केसचें काम उत्कृष्ट चाललें आहे व टिळकांनीं साक्षहि चांगल्या प्रकारें दिली. एक पै देखील नुकसानभरपाईदाखल टिळकांना मिळूं नये अशी प्रतिपक्षाची तर कसून खटपट चाललेली असते. कार्सनसाहेबांचा आविर्भाव असा असतो कीं, कोणाला वाटावें हा सर्वशक्तिमान व सर्वज्ञ परमेश्वराचाच अवतार आहे. या त्यांच्या वागणुकीनें त्यांच्याबद्दल तिटकारा उत्पन्न होतो. अल्स्टरचा उल्लेख निघतांच त्यांची व टिळकांची जी चकमक झाली त्यांतहि हा आविर्भाव दिसून आलाच !

टिळक हे हिंदुस्थानचे व कार्सनसाहेब हे आयर्लंडचे अनभिषिक्त राजे यामुळें या दोघांचें वादयुद्ध हिंदुस्थानच्या इतिहासांत चिरस्मरणीय होऊन राहील यांत शंका नाहीं. तुम्हीं सायमनसाहेबांना एक गोष्ट मात्र विशेष बजावून सांगा. त्यांनीं आपल्या ज्यूरीपुढील भाषणांत असें सांगितलें पाहिजे कीं, आपणास नुकसानभरपाई किती मिळावी यास टिळक महत्त्व देत नाहींत. नैतिक विजयाच्या दृष्टीनें टिळक या खटल्याकडे पहातात. आणि तुम्हीं टिळकांच्यातर्फे निकाल देऊन एक शिलिंग जरी नुकसानभरपाईची रक्कम ठरवली तरी ती त्यांना चालेल.

कार्सनसाहेबांनीं तर कोर्टांत फार्सच केला. कार्सनसाहेबांना साक्षीदारानें उलथून पाडलें आणि मग त्याबद्दल त्यांनीं शिरा ताणावयास सुरवात केली हें मीं टिळकांच्याच खटल्यांत पहिल्यानदां पाहिलें. 'घरांत खोल्या असतात पण खोली म्हणजे घर नव्हे, हें जें सरकार व नोकरशाही यांच्याबद्दल टिळकांनीं उदाहरण दिलें तें मोठें समर्पक व मार्मिक होतें.

दुसरी एक विशेष गोष्ट तुम्हाला कळवावयाची ती ही कीं, तुमचे स्नेही व तुमच्या पक्षांतील इतर लोके कोर्टांत खटला ऐकावयाला येतात ते पुष्कळ वेळां एखाद्या गमतीच्या प्रसंगीं मोठ्यानें हांसतात व आपलें मत प्रदर्शित करतात. १९०८ सालीं टिळकांना शिक्षा झाली तेव्हां गोऱ्या ज्यूरीनें त्यांना दोषी ठरवलें व काळ्या ज्यूरीनें ते निर्दोषी आहेत असा निकाल दिला हें वाक्य उच्चारतांच कोर्टांत तुमच्या मंडळीमध्यें हंशा पिकला असें होऊं नये. कारण अशा मतप्रदर्शनानें येथील ज्यूरीचा टिळकांच्या खटल्याबद्दल वाईट ग्रह होण्याचा संभव आहे.

एडगर वालेस यांचें बॅप्टिस्टांना पत्र

लंडन २३ फेब्रुवारी १९१९

तुम्हीं अपील करावें असें सायमन सांगतील असें मला वाटत नाहीं. कारण या खटल्याच्या आरंभापासूनच येथल्या ज्यूरीनें आपला ग्रह कसा दूषित करून घेतला होता हें तुम्हीं पाहिलेंच! मुख्यतः सरकार व इंडिया ऑफिस यांविरुद्धच टिळकांचें या खटल्यांत भांडण होतें. आणि चिरोलला आपला खटला तयार करण्यांत या दोघांनींहि उघडपणें मदत केली हें कोर्टामध्यें बाहेर आलेंच आहे. खटल्याच्या निकालासंबंधानें लंडन 'टाइम्स'नें दोन अग्रलेख लिहिले आहेत. आणि ' आब्झर्व्हर' पत्रांत खटल्याच्या निकालाबद्दल चिरोलसाहेबांची मुलाखतहि प्रसिद्ध झाली आहे. या सर्वांवरून टिळकांचें नांव काळें करून त्यांनीं आरंभलेली विलायतेंतील होमरूलची चळवळ उलथून पाडावी असा सरकारचा कावा आहे हें उघड दिसतें. तुम्ही पासपोर्ट मागितले होते ह्यासंबंधीं काय झालें.

(१९) वकील व त्यांचीं मतें

पार्नेल प्रकरण व चिरोल प्रकरण यांत अनेक दृष्टींनीं साम्य आहे. पण विरोधाचाहि एक मोठा मुद्दा आहे. पार्नेल कमिशनमध्यें मुख्यतः राजकीय मुद्यावरच वाद होता आणि पार्नेलप्रभृति लोकांनीं अत्याचारांना सहानुभूति दाखविली असा त्यांच्यावर आरोप होता. टिळकांवरहि सरकारचा आरोप तोच होता. कमिशनपुढें पार्नेलप्रभृति लोक बोलून चालून आरोपीसारखे होते. चिरोल प्रकरणांत टिळक हे मूळ फिर्यादी असले तरी उलटतपासणीचे वेळीं ते जवळ जवळ आरोपीसारखेच होते. तथापि पार्नेलचे वकील सर चार्लस रसेल आणि टिळकांचे वकील सर जॉन सायमन या दोहोंमध्यें जमीनअस्मानाची तफावत होती. सर चार्लस रसेल यांनीं पार्नेलप्रभृति लोकांशीं तादात्म्य होण्याइतकी सहानुभूति ठेवली होती. उलट सर जॉन सायमन यांनीं अशी दक्षता ठेवली कीं व्यक्तिशः टिळकांशीं आपली सहानुभूति काडीइतकीहि दिसूं नये. असून दिसूं नये असें नव्हे तर मुळांतच नव्हती. अप्रिय अस्पृश्य किंवा भयंकर पदार्थ कोणी जसा दुरून चिमट्यानें उचलतो त्याप्रमाणें सर जॉन सायमन यांनीं टिळकांच्या प्रकरणाला वकीलपत्राच्या चिमट्यानें दुरून स्पर्श केला होता. त्यांना भीति अशी वाटे कीं, वकील या नात्यानें आपण टिळकांविषयीं एखादा शब्द चुकून अनुकूल बोललों आणि त्याचा अर्थ लोक भलताच समजले म्हणजे

सर जॉन सायमन यांची टिळकांविषयीं सहानुभूति आहे असा कोणाचा चुकून समज होईल. व तसा झाला तर ती आपत्तिच होय असें त्यांना वाटे. 'तुमचा माझा हा संबंध केवळ धंद्याचा फक्त बाजारी असाच आहे' हें टिळकांना बजावण्याचें सायमनसाहेबांच्या मनांत प्रथमापासूनच होतें. पण त्याला प्रसंग आला नव्हता. तो त्यांच्या सुदैवानें दादासाहेब करंदीकर यांनीं उपस्थित केला. मुकदम्याची चर्चा करण्याकरितां टिळकांचे बॅरिस्टर, सॉलिसिटर, वकील, पक्षकार हे सर्व एके दिवशीं एकत्र बसले असतां टिळक व चिरोल यांच्या साक्षीविषयीं प्रश्न निघाला तेव्हां करंदीकर यांनीं टिळक किंवा चिरोल यांना विचारण्याकरितां एक प्रश्न सुचविला. ते म्हणाले हा प्रश्न विचारण्यासारखा आहे असें मला वाटतें. तेव्हां सायमन म्हणाले तो प्रश्न मुख्य मुद्यांना धरून फारसा आहे असें मला वाटत नाहीं. त्यावर करंदीकर सहज बोलून गेले कीं, 'पण तो कदाचित् आम्हांला हिंदुस्थानांत उपयोगी पडेल'. हे शब्द ऐकतांच सायमनसाहेब एकदम उसळले व करंदीकरांवर रागावून म्हणाले, "मला तुमच्या हिंदुस्थानाशीं काय करावयाचें आहे ! ज्या गोष्टीचा मला अंदेशा वाटत होता तीच तुम्हीं होऊन बोलून दाखविली बरें झालें. मी तुम्हांला एकदांच सांगून टाकतों कीं, केवळ टिळकांचा वकील याहून या खटल्यांत माझा काडीइतकाहि अधिक संबंध आहे असें समजूं नका. केवळ वकिलीच्या नात्यानें मी उभा राहणार आहें. आणि टिळकांच्या बाजूचें मी कांहीं बोललों तर राजकारणाच्या दृष्टीनें त्यांच्या कृत्याविषयीं किंवा लेखाविषयीं मी सहानुभूति दाखवीन असें बिलकूल समजूं नका." या प्रसंगाला अनुलक्षून पुढें दिलेलें टिळकांचें सर जॉन सायमन यांना पत्र व त्यांनीं टिळकांना दिलेलें उत्तर हीं वाचावीं म्हणजे त्यांचें खरें मर्म वाचकांच्या लक्षांत येईल. खटल्याचा निकाल झाल्यावर सर जॉन सायमन यांचे आभार मानण्याकरितां टिळकांनीं त्यांना एक पत्र ता. ५ मार्च १९१९ रोजी लिहिलें. त्यांत ते लिहितात, " आपण माझें काम फार लक्ष लावून मेहनतीनें केलें याबद्दल मी आपला ऋणी आहें. दुसरा कोणी असता तरी अधिक काय करता ! आपण केवळ वकील या नात्यानें मजकरितां उभे राहिलांत. आपल्या व माझ्या राजकीय मतांत ऐक्य नाहीं. आपण ही गोष्ट कोर्टापुढें सांगितली व मलाहि ती पटलेली आहे. आपली इच्छा अशी असल्याचें कळतें कीं, या खटल्याची हकीकत देतांना आपण प्रधानमंडळांत होतां किंवा प्रिव्ही कौन्सिलर

आहांत या गोष्टीचा उल्लेख होऊं नये. ठीक आहे. माझ्या हातीं ही गोष्ट आहे तोंपर्यंत तसा उल्लेख होणार नाहीं हें निश्चित समजा." त्यावर सर जॉन सायमन यांनीं टिळकांना खालीलप्रमाणें उत्तर पाठविलें.

लंडन ६ मार्च १९१९

"तुम्हीं जें खाजगी पत्र मला पाठविलें तें मिळालें व तशाच मनोभावनेनें मी हें उत्तर लिहीत आहें. तुम्हीं ही केस हरलांत तथापि वकील या नात्यानें मीं जी खटपट केली तिजविषयीं तुम्हीं समाधान व्यक्त केलेंत हें पाहून मला बरें वाटलें. तुमचा खटला माझे हातांत आला तेव्हां तो यशस्वी करण्यास बऱ्याच अडचणी येणार हें मला दिसून आलेंच होतें. व म्हणून शक्य तितक्या काळजी-पूर्वक मीं तुमचें काम केलें. वकील या नात्यानें जरी मीं तुमची केस चालवली तरी त्याचा माझ्या स्वतःच्या राजकीय मताशीं कांहींहि संबंध नाहीं असेंच तुम्हीं मानतां हें वाचून मला बरें वाटलें. व जितक्या विश्वासानें तुम्हीं ही गोष्ट मला कळवली तितक्याच विश्वासानें मी तिचा अंगिकार करतों.

" या खटल्याच्या निकालानें व्यक्तिशः तुमची व तुमच्या मित्रमंडळींची मोठी निराशा झाली असेल. पण एकंदरीनें ह्याचा परिणाम सनदशीर मार्गा-वरच हिंदुस्थानची प्रगति चालावी असा झाल्यास तें कांहीं वाईट नाहीं. मॉंटेग्यू आणि व्हाइसरॉय यांनीं ज्या सुधारणा नुकत्याच सुचविल्या आहेत त्यांचें अभि-नंदन करून सर्व पक्षाच्या व मताच्या लोकांनीं त्या स्वीकारण्यास पुढें यावें अशाच त्या आहेत. "

या पत्रव्यवहारासंबंधीं दोन शब्द लिहिणें अवश्य आहे. वास्तविक सर जॉन सायमन यांनीं टिळकांना तुमचा माझा संबंध अमुकच आहे असें बजावणें गैर होतें. सर जॉन सायमन हे कोण आहेत ही गोष्ट टिळकांनींच जाहिर केल्यामुळें प्रसिद्ध होणार असें थोडेंच होतें ! ज्याला सायमनसाहेबांचें नांव ऐकून माहित त्याला ती गोष्टहि माहित असणारच. टिळकांनीं त्यांना बॅरिस्टर नेमलें तें आपल्या धंद्यांत निष्णात म्हणूनच. कारण सर एडवर्ड कार्सन म्हणजे ज्यांनीं शेवटीं चिरोलसाहेबांचें वकीलपत्र घेतलें ते लाभल्यास त्यांना वकीलपत्र द्यावें असाहि टिळकांच्या सॉलि-सीटरचा बेत होता ही गोष्ट त्यावेळच्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येतच आहे. बरें सायमनसाहेबांची भावना इतकी नाजूक होती तर त्यांनीं अशा राजद्रोही मनु-ष्याचें वकीलपत्र घ्यावयाचें नव्हतें. त्यांना खासगी भीड थोडीच कोणीं घातली

होती ! त्यांनीं फीचे पैसे भरपूर घ्यावयाचे तेवढे घेतले. त्यांतूनहि टिळकांनीं सायमनसाहेबांचा दर्जा जाहिर केला असता तरी त्यांच्या ब्रीदाला काय बट्टा लागला असता ? किंवा त्यांना कोणीं नांवें ठेवलीं असतीं ? टिळकांच्या पहिल्या खटल्याच्या अपिलांत मि. ॲस्क्विथ हे टिळकांचे बॅरिस्टर होते व ते त्यावेळींहि प्रधानमंडळांत समाविष्ट होण्याइतक्या दर्जाचे होते. पण त्यांनीं टिळकांजवळ अशा प्रकारचे विचार प्रगट केले नाहींत. येऊन जाऊन सायमनसाहेबांना टिळकांच्या राजकीय चरित्राबद्दल आदर नसेल. पण तुम्ही तो आदर मला दाखवा असें म्हणण्याला टिळक त्यांच्याकडे गेले नव्हते. सायमनसाहेबांचीं तरी राजकीय मतें सर्वांनाच कोठें पसंत होतीं ? त्यांच्या मतांच्या एककल्लीपणामुळेंच त्यांना प्रधान-मंडळ सोडावें लागलें. महायुद्धाला मनांतून ते प्रतिकूल म्हणून प्रधानमंडळाला आवडले नाहींत आणि लोकांनीं त्यांना देशद्रोही म्हणण्यापर्यंत पाळी आली. अशा मनुष्यानें टिळकांना मुद्दाम म्हणावें कीं, ‘ माझ्या राजकीय मतांचा किंवा दर्जाचा उल्लेख तुम्ही करूं नका ’ हा अतिप्रसंग होय व संभावितपणाहि नाहीं. अड्ड्यावरचा गडी हमाली देऊन बोलावून आणावा व त्यानें म्हणावें, ‘ मी तुमची हमाली करीन पण माझ्या आडनांवाचा उच्चार करूं नका, कां तर माझ्या कुळाला बट्टा लागतो ’ असें म्हणण्यासारखेंच हें नव्हतें काय ? वास्तविक स्वाभिमानी टिळकांनीं सायमनसाहेबांना आपल्या स्वभावाप्रमाणें खरमरीत उत्तर लिहून झाडलेंहि असतें. पण कोणींतरी संभावित राहिलें पाहिजे म्हणून टिळकांनीं संभावितीचा कमीपणा आपणांकडे घेतला आणि वरीलप्रमाणें मऊ शब्दानें उत्तर लिहिलें. “ ज्या येई लघुता न अन्य सदनीं ऐसा न कोणीचही” हीच म्हण खरी आहे.

टिळकांनीं सर जॉन सायमन यांना लिहिलेलें आभारप्रदर्शक पत्र वर दिलें आहे त्याच्या जोडीला पार्नेल यांनीं सर चार्लस रसेल यांना अशाच प्रसंगीं लिहिलेलें आभारप्रदर्शनाचें पत्र वाचण्यासारखें आहे म्हणून तें खालीं देतों. व तीं दोन्हीं एकत्र वाचलीं असतां त्यांतील फरकाचें मर्म कळून येईल.

पार्नेलचें सर चार्लस रसेल यांस पत्रः--“ कमिशनचें काम फार दिवस चाललें. कंटाळवाणें झालें. तरी एकंदरीनें माझें हित व आमचा मुकदमा या बाबतींत तुम्हीं जी निष्ठापूर्वक मेहनत केली त्याकरितां तुमचे व ॲस्क्विथसाहेबांचे मी कृतज्ञतापूर्वक आभार मानतों. आमचे हेतु, आमचीं कृत्यें व आयरिश इतिहासां-

तील एका कठिण प्रसंगीं ज्या चळवळींत आम्ही समरस झालों होतों ती चळवळ या सर्वांचें जें तुम्हीं उत्कृष्ट व भूषणास्पद समर्थन केलें तें आमच्या हृदयांत अखंड राहील व त्याबद्दल आम्हांला आपल्याबद्दल ममता व कौतुक वाटतें."

(१०) कार्सनसाहेबांचें शब्दचित्र

कोणच्याहि खटल्यांत हवा तसा वकील मिळणें ही महत्त्वाची गोष्ट असते. जसा पुरावा चांगला लागतो तसा वकीलहि चांगला लागतो. टिळकांच्यातर्फे बॅरिस्टर पसंत करितांना काय अनुभव आला हें वर सांगितलेंच आहे. आतां प्रतिवादीच्या वकीलाकडे पाहूं. चिरोलसाहेबांना सर एडवर्ड कार्सन हे वकील मिळाले ही गोष्ट त्यांच्यातर्फे पुष्कळच फायद्याची झाली. कारण त्यांचें मनच लोकपक्षाविरुद्ध होतें. आणि लोकपक्षाला पाण्यांत पाहणारा राजकारणांतील पुराणमतवादी व सरकारपक्षाचा वाली असा वकील मिळाल्यास तो जितका समरसपणानें चिरोलसाहेबांची बाजू मांडील किंवा टिळकांविरुद्ध हल्ले चढवील तितका दुसरा चढविणार नाहीं. ह्या दृष्टीनें कार्सनसाहेबांचें नांव चिरोलसाहेबांच्या सालिसिटरांना सुचलें असल्यास व कार्सनसाहेबांनीं तो खटला हौसेनें घेतला असल्यास नवल नाहीं. कार्सनसाहेब हे आयरिश होमरूल चळवळींचे कट्टयांतील कट्टे शत्रु. आणि आयर्लंडला आतां होमरूल मिळणार असे जेव्हां एक दोन प्रसंग आले तेव्हां यांनीं जवळ जवळ उघडपणें बंडाचें निशाण उभारलें. आणि 'आम्ही युद्ध करूं पण आयरिश लोकांच्या राज्याखालीं जाणार नाहीं' अशी प्रधानमंडळाला ताकीद दिली. पण ह्या गृहस्थाचें वर्णन आम्हीं देण्यापेक्षां एखाद्या तिऱ्हाइताच्या शब्दांनींच दिलेलें बरें. कारण चिरोलसाहेबांचे वकील म्हणून कार्सनसाहेबांविषयीं आमचें मत कलुषित असण्याचा संभव उघड आहे हें आम्हीहि कबूल करितों. सुदैवानें कार्सनसाहेबांचें एक वर्णन एका प्रसिद्ध इंग्रज लेखकानें केलेलें नुकतेंच आमच्या पाहण्यांत आलें आहे. म्हणून त्याचाच थोडासा अनुवाद येथें करितों. A. G. Gardiner हे 'डेली न्यूज' पत्राचे एक माजी संपादक होत. विलायतेंतील अत्यंत नामांकित वर्तमानपत्रकारांपैकीं ते एक असून चरित्रलेखकांत तर ते अग्रगण्य मानले जातात. त्यांनीं १९१६ सालीं Pillars of Society ह्या नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्यांत कांहीं प्रसिद्ध पुरुषांचीं वर्णनें दिलीं आहेत. त्यांत कार्सनसाहेबांचेंहि दिलें आहे. त्याचा सारांश असाः--

"पुराणकाळीं सुष्ट व दुष्ट देवता असत. त्याचप्रमाणें ऐतिहासिक कालांतहि सुष्ट व दुष्ट अशा दोन्ही प्रकारच्या विभूति होऊन गेल्या. कार्सन ही एक त्यांतलीच विभूति होय. त्यांना ऐतिहासिक पुरुष असेंहि म्हणतां येईल. ते नसते तर बंडखोर अल्स्टर प्रांताला कोणींहि विचारलें नसतें. आणि होमरूलच्या युद्धांत हा वीर जगप्रसिद्ध झाला. मात्र ही प्रसिद्धि चांगल्या स्वरूपाची नाहीं ! तरी पण त्यांचें शौर्य व धैर्य हीं कोणासहि कबूल केलीं पाहिजेत. पडता पक्ष त्यांनीं उचलला म्हणून त्यांचें धैर्य आणखी विशेष. कार्सन हे आवेशाचे मूर्तिमंत पुतळे होते. पण त्यांच्यांत देशभक्ति होती असें मात्र म्हणतां येत नाहीं. कारण त्यांना देश असा नाहीं. फक्त त्यांनीं एक विशिष्ट पक्ष उचलला होता. त्यांनीं पक्ष बदलला नाहीं असेंहि नाहीं. आणि ह्या पक्ष बदलण्याबद्दल लोकांनीं दोषारोप केले तेव्हां ते खोटें बोलले हें कागदोपत्रीं सिद्ध झालें आहे. आयरिश देशभक्तांना स्वातंत्र्य तर नाहींच. पण सरसकट तुरुंग दाखवूं अशी लॉर्ड सॅलिसबरी यांनीं प्रतिज्ञा केली. त्यावेळीं तें कार्य करण्याला कार्सनसाहेब पुढें सरसावले. आणि इतर अनेक बुभुक्षित आयरीश स्त्री-पुरुषांप्रमाणें त्यांनीं प्रधानमंडळाकडून फायदा करून घेतला. त्यांचा आवेश असा कीं भाषण करितांना त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रुहि येत. आणि या आवेशांत सरकारी सत्तेला विरोध करून बंड करण्याचा धाक ते उघड घालूं शकत.

"जगांत चांगली बाजू अशी त्यांना दिसतच नव्हती. गांवढळ मनुष्याच्या आंगचे गुण त्यांच्यामध्यें होते. उदात्त ध्येय कसें असतें हें त्यांना माहितच नव्हतें. त्यांच्यापुढें एखादा कवि नेऊन बसविला तर त्याची जिव्हाच बंद होईल. त्यांच्याकडे पाहिलें म्हणजे हा मनुष्य क्रूर रानटी असावा असा भास होतो आणि वाटतें कीं स्वतः वध केलेल्या मनुष्यांच्या नर-कपालांची माळ हा घरीं विसरून आला आहे इतकेंच. नाटकांत एखाद्या अतिदुष्ट माणसाचें पात्र घालावयाचें झाल्यास त्याची भूमिका घेण्याला त्यांच्यासारखा मनुष्य मिळणार नाहीं. ज्याला हा लाभेल त्याच्या शत्रूचें वाटोळें व्हावयाचेंच. वकिलांतील हें एक धेंडच होतें. मऊ न्यायाधीश मिळाला म्हणजे मग हा अगदीं सौम्य. पण यानें कोर्टापुढें येऊन साधी हरकत घेतली तरी आभाळांत गडगडल्याचा भास होतो. न्यायाधीश थोडा टणक मिळाला म्हणजे मग याहीपेक्षां त्यांचें उग्र स्वरूप दिसून येतें. ज्यूरीला जरब देण्यांत यांचा हातखंडा आहे. खटल्यांत राजकारणाचा उपयोग कसा कुशलतेनें करावा,

प्रतिपक्षाला दुष्ट हेतु कसे चिकटवावे हें ह्यांच्यापासून शिकावें. यांची उलट-तपासणी सुरू झाली म्हणजे साक्षीदाराला पिंजऱ्यांतून पळून जावेसें वाटतें. राजकीय विषयावर भाषण करितांना इतकी द्वाड जात दुसरी कोणची आढळत नाहीं. भाषणांत कोठें चुकूनहि उदार विचार किंवा रम्य विनोद आढळावयाचाच नाहीं. जातें भरडावें तसें सगळें भाषण कठोर व टणक. तरी पण त्यांना एक प्रकारची लोकप्रियता लाभली. ज्याच्या रोमरोमांतून भांडखोरपणाचा धूर निघत असतो असेच लोक नेहमीं पार्लमेंटाला प्रिय होतात. सरकारच्या जोगवर आयर्लंडला यांनीं जित राष्ट्राप्रमाणें छळलें आहे. अधिकाराच्या वरिष्ठ जागा स्नेह्यांना मिळवून द्यावयाच्या. पोलिसांचा व न्यायकोर्टांचा उपयोग ह्यातांतल्या काठीप्रमाणें लोकांना सडकावयाला करावयाचा. सुदैवानें हा काल निघून गेला. आणि आयर्लंडांत स्वातंत्र्यसूर्य उगवूं घातला आहे. पण ह्या प्रकाशाकडे पाठ करून अजून हे गृहस्थ असेच उभे आहेत. अवतार खरा पण दुष्टपणाचा! रात्र संपली तरी यांच्या अंगावर अजून काळोखच. आयर्लंडची करुणकहाणी संपली तरी तिची आठवण हवी असेल तर कोणीहि यांच्याकडे पहावें!"

केसरीच्या लंडनच्या बातमीदारानें कार्सनसाहेबांसंबंधीं ता. १७ जुलै १९१९ च्या बातमीपत्रांत खालीलप्रमाणें लिहिलें होतें:—

"ता. १२ जुलै रोजीं बेलफास्ट येथें अल्स्टरवाल्यांनीं एक प्रचंड सभा भरविली होती व तींत कार्सनसाहेबांनीं आयरिश क्याथोलिकांना मनसोक्त शिव्या देऊन बंड करण्याची धमकी घातली. सुमारें सवादोनशें वर्षांपूर्वी बॉईन नदीच्या काठीं प्रॉटेस्टंट इंग्रजी सैन्यानें क्याथोलिक आयरिश बंडवाल्यांवर जो मोठा जय मिळविला त्याच्या स्मरणार्थ दरवर्षी या दिवशीं अल्स्टरवाले अशीच सभा भरवीत असतात. शिवाजी व अफझुलखान यांच्या युद्धाविषयीं खुली चर्चा करणें हिंदुस्थानांत निषिद्ध आहे. पण संभाजीच्या मृत्यूच्या सालीं प्रॉटेस्टंट व क्याथोलिक यांच्या दरम्यान आयर्लंडांत झालेल्या युद्धाची चर्चा इकडे खुशाल हवी तशी करितां येते. येवढेंच नव्हे तर प्रॉटेस्टंट लोकांना क्याथोलिक लोकांचा धर्मगुरु जो पोप त्याची प्रतिमा चवाठ्यावर जाळतां येते. अशा अपमानामुळें मनें चेतलीं न जाण्याइतके आयरिश लोक निगरगट्ट आहेत म्हणावें तर तसेंहि नाहीं. कारण अत्याचारांची खाई आयर्लंडामध्यें रात्रंदिवस पेटलेलीच आहे. असें

असतां दारूनें भरलेल्या तळघरांत जळती मशाल टाकण्याच्या अपराधाबद्दल सर एडवर्ड कार्सन यांच्यावर सरकार खटला करीत नाहीं ! याच कार्सनसाहेबांनीं टिळकांचा मुकादमा चालू असतां चिरोलसाहेबांचे वकील या नात्यानें टिळकांवर कसकसें तोंड टाकलें हें केसरीच्या वाचकांस स्मरत असेलच. कार्सनसाहेबांना कायदा लागतो कीं नाहीं असा एका सभासदानें पार्लमेंटांत प्रश्न केला. पण बोनर लॉ यांनीं त्याला केवळ धरसोडीचें उत्तर दिलें ! ”

(२१) चिरोल प्रकरणांतला खर्च

चिरोल प्रकरणीं खर्चाविषयीं टिळकांचा अंदाज चुकला हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याचा प्रकार असा.

१९१६ च्या जून महिन्यांत टिळकांनीं प्रथम सॉलिसिटरना ६०० पौंड पाठविले व त्याबरोबरच सॉलिसिटरनीं नोटीस कशी द्यावी, कैफियतीला हरकती कोणत्या घ्याव्या, मुकदम्याचें सर्वसाधारण स्वरूप काय आहे, चिरोलसाहेबांच्या बुकांतील नक्की हरकत घेण्यासारखीं विधानें कोणतीं, वगैरेसंबंधानें सुमारें शंभर पानांचें टिपणहि करून पाठविलें.

पण फिर्याद दाखल झाल्याबरोबर पैशाच्या मागणीनें आपलें तोंड उघडण्याला प्रारंभ केला. पहिला दणका टिळकांनीं प्रतिवादीकरितां कोर्ट खर्चाच्या जामिनकीदाखल कोर्टांत रुपये भरण्याचा. याबाबत प्रतिवादीकडून विलायतेंतील खर्चाकरितां चार हजार व हिंदुस्थानांत येणाऱ्या कमिशनकरितां ८०० मिळून एकंदर सुमारें पांच हजार पौंडांची मागणी करण्यांत आली. टिळकांच्या सॉलिसिटरनीं याला हरकत घेतली व रक्कम ठरविण्याची बरीच घासाघीस झाली.

कमिशन परतून गेल्यावर चिरोलसाहेबांच्या सॉलिसिटरनें कोर्टाला अर्ज करून टिळकांकडून खर्चाच्या जामिनकीबद्दल आणखी रक्कम घ्यावी अशी मागणी केली. ही रक्कम कशी कशी वाढत गेली ती पहा. सुरुवातीला सात आठशें पौंड ठेवावे लागले. नंतर १९१७ च्या मार्चमध्यें आणखी एकवीसशें पौंड ठेवावे लागले. मिळून तीन हजार पौंडांची रक्कम आधींच झाली होती. हीच रक्कम गैरवाजवी आहे अशी टिळकांतर्फे तक्रार करण्यांत आली. पण कोर्टानें ती अमान्य केली. यानंतर कमिशन निघण्याचा हुकूम झाला आणि तें परत आल्यावर वर सांगितलेली ही फिरून मागणी झाली. त्यांत नुसते मुंबईचे सॉलिसिटर लिटल् आणि कंपनी यांचेंच बिल ८६४३२ रुपयांचें दाखविलें गेलें. आणि कमिशनचें

काम किती दिवस चाललें होतें म्हटलें तर अवघे पंचवीस दिवस ! हे ८६४३२ व चिरोलसाहेबांनीं पूर्वी वेळोवेळीं खर्च केलेले ७००० पौंड हा तोंपर्यंत प्रतिवादीचा खर्च झाला असें सॉलिसिटरनें सांगितलें. पण यापुढें आणखी खर्च होणारच होता. सॉलिसिटरचें म्हणणें असें कीं, " प्रतिवादी व वादी या दोघांचा पुरावा पाहतां तो दहावीस हजार फोलियो (बंद) इतका भरेल. इतक्या सर्वांचा विचार कोर्टापुढें होणार. इतके सर्व कागद प्रतिवादीच्या बॅरिस्टरांना वाचावे लागणार. प्रतिवादीनें तीन बॅरिस्टर दिले आहेत. त्यांची फी फार जबर आहे. ती सर्व मिळून पांच हजार पौंड होईल. शिवाय सॉलिसिटर यांची फी वेगळीच. तरी वादीनें कोर्टांत भरलेल्या तीन हजारांशिवाय आणखी दहा हजार पौंड त्यानें अमानत ठेवण्याचा हुकूम व्हावा ! "

या कज्जांत टिळकांचे मुंबईतील सॉलिसिटर राघवय्या व नगीनदास हे होते. यांनीं टिळकांकडून शक्य तितकी कमीच फी घेतली. तथापि त्यांचें अखेर बिल आलें तें पांच हजार रुपयांचें होतें. मुंबईच्या नुसत्या भाषांतरकाराची फी जवळ जवळ तीन हजार झाली. यावरून विलायतच्या सॉलिसिटरची फी किती झाली असेल याचा अंदाज सहज करतां येईल.

सर जॉन सायमन यांना प्रथम कागदपत्र वाचण्याकरितां पंधराशें पौंड, दुय्यम बॅरिस्टरला कागद वाचण्याकरितां दहाशें पौंड, दोघांची कारकून फी सुमारें दोनशें पौंड, दोघांना एक वेळ भेटण्याची फी पसतीस पौंड, स्वतः सॉलिसिटर यांची कागदपत्राची फी दहाशें पन्नास पौंड, अशा रीतीनें नुसत्या कागदपत्रांच्या धूळ-भेटीला सुमारें अडतीसशें पौंड खर्च आला. याशिवाय खटला चाले तेव्हां रोजचा खर्च सुमारें तीनशें पौंडांचा व्हावा असा अंदाज होता. विलायतेंत ज्यूरीचा चहा-पाण्याचा खर्चहि दोन्ही पक्षकार मिळून देतात असें दिसतें. कारण टिळकांना तो दररोज बारा तेरा पौंडप्रमाणें द्यावा लागला. लघुलेखकाची हकिगत छाप-ण्याचा रोजचा खर्च फीसुद्धां ७५ पौंड व किरकोळ १० पौंड अशा रीतीनें दहा दिवस खटला चालण्याचा खर्च सुमारें ३६०० पौंड झाला. तरीहि सॉलिसिटर यांनीं लिहून कळविलेंच कीं, " आम्ही तुमच्याकरितां फार कसोशीनें थोड्या खर्चांत भागवीत आहों. " याशिवाय प्रतिवादीच्या खर्चाकरितां जामिनकीची रकम ठेवण्याचा तगादा लागला तो वेगळाच.

चिरोल केसकरितां विलायतेला निघतांना टिळक जवळजवळ कफल्लक बनून निघाले होते. घरसुद्धां गहाण पडलें होतें. आणि केस हरल्यास किंबहुना केस तडीला नेण्यासहि लागण्याइतकें पैशाचें बळ केसरीजवळ नव्हतें. अर्थात् खटला आपण हरलों तर काय करणार याचा विचार त्यांच्या मनांत येऊन गेलाच असला पाहिजे. एका आठवणींत असें लिहिलें आहे कीं " विलायतेस निघण्यापूर्वीं विश्वासांतील मंडळी जवळ घेऊन त्यांना टिळक म्हणाले " खटला माझ्यासारखा झाला तर मला मिळणाऱ्या पैशाचें मी काय करणार हें सांगावयास नको. पण खटला अंगावर आला तर परत येतांच मी एक वर्षाची हक्काची रजा केसरीकडून घेऊन माझे अपूर्ण राहिलेले ग्रन्थ पुरे करून त्यावर हजारों रुपये मिळवून त्यांतून ऋणमुक्त होईन. माझ्या ग्रन्थांचा योगच असा असतो कीं ते अडचणीच्या वेळींच लिहून होतात. " पुढें खटला बुडाला असें इकडे कळल्यावरहि फंड सुरू करण्याला टिळकांनीं लिहिलें नव्हतें. पण केसरी किंवा टिळकांचा वाडा जप्तींत निघावा ही गोष्ट त्यांच्या अनुयायांच्या मनाला शिवेना. म्हणून टिळकांकडून संमतीचा नव्हे पण एखाद्या सूचनेचा शब्दहि येण्यापूर्वीं केवळ स्वयंस्फूर्तीनें अनुयायांनीं व मित्रांनीं फंड जमविण्यास सुरवात केली. लोकांना न विचारतां खटल्याला हात घातला म्हणून त्याचा परिणामहि माझा मींच भोगला पाहिजे ही टिळकांची भावना योग्य व सात्त्विक होती. पण वस्तुतः या खटल्यांत टिळकांची व्यक्तिशः कोणत्याहि तऱ्हेची बदनामी नव्हती. तर स्वतः पुढारी होऊन त्यांनीं चालविलेल्या एकंदर चळवळीचाच तो इनसाफ होता. आणि या चळवळींत आपण सर्वच भागीदार आहोंत या भावनेनें लोकांनीं फंड जमविला. प्रथम इकडे फंड जाहीर केला तेव्हां खर्चाची नक्की कल्पना टिळकांच्याकडून आली नव्हती. मित्रमंडळींनीं विचारल्यास सॉलिसिटरकडून कळेल व मग ती कळवूं असें ते लिहीत. म्हणून केवळ अंदाजी आंकडा ठरवून फंडाला सुरवात झाली. तो लाख पन्नास हजारांनीं कमी पडला असता तरी टिळकांना कांहीं वाटलें नसतें. आणि वर सांगितल्याप्रमाणें ग्रंथ लिहून व इतर रीतीनें कर्ज अंगावर घेऊन त्यांनीं तें फेडलें असतें. पण फिर्यादीचा एकंदर खर्च भागविण्याइतका फंड प्रत्यक्ष जमल्यावर लोकांनीं तरी त्यांतील कांहीं शिल्लक ठेऊन व तितका बोजा टिळकांवर लादून काय साधावयाचें होतें ? या फंडापैकीं व्यक्तिशः टिळकांना एक पैहि कोणीं दिली नाहीं. व केसच्या

निकालानंतर जी खाजगी रक्कम त्यांचेजवळ शिल्लक होती ती अडीअडचणीच्या वेळीं केसरी व वाडा अवचित लिलांवाला निघूं नयेत याकरितां त्यांनीं दूरदृष्टीनें शिल्लक ठेवलेली होती. आणि तीच शिल्लक त्यांची त्यांना परत मिळाली याहून दुसरें कांहीं नाहीं. हा फंड उभारल्याबद्दल त्यांना व त्यांच्या अनुयायांना नांवें ठेवणारे कांहीं मूर्ख व दुष्ट लोक निघाले होते, पण त्यांना आंतील कांहींच माहिती नव्हती. आणि "मुलांना पैसा शिल्लक ठेवण्याकरितां टिळकांनीं हा फंड उभारविला " या त्यांच्या विधानासारखें खोटें व अधमपणाचें विधान असूंच शकणार नाहीं. पण असलीं विधानें कोणींहि समंजस मनुष्यानें केलेलीं नाहींत. व वरच्या आक्षेपाप्रमाणें लोकांना जर खरोखरच वाटलें असतें तर एवढी रक्कम जमलीच नसती! पण आक्षेपकांनाहि स्वतः टिळकांना नांवें ठेवण्याचें धैर्य नसल्यामुळें, "लोक असें असें म्हणतात" असें म्हणून ते टिळकांना स्वतःच्या मनचेंच लिहित होते. निंदक मनुष्याची ही एक नेहमींची युक्तिच असते. मनांतून दुसऱ्याची निंदा करावयाची पण तोंडानें म्हणावयाचें कीं, " काय लोक वाईट ! ते तुह्माला असें असें म्हणतात. " असें म्हटल्यानें निंदा करणाराचें समाधान झालें प स्वतःवरची जबाबदारी टळली. या आक्षेपकांपैकीं कित्येक असें खमंग होते कीं ज्यांनीं जन्मभर लोकांना बुडविण्याशिवाय दुसरा धंदा केला नाहीं. घरभाड्याच्याहि फिर्यादी करून घेतल्या. आणि टिळकांचे निरपेक्ष निकटचे व स्नेही म्हणत म्हणत त्यांनीं केसरीकडील पैसे घेऊन कसे बुडविले याची साक्ष केसरीच्या वहीखात्यांत केव्हांहि मिळणारी आहे. स्वतः या निंदकांनीं या संकटांत टिळकांना मदत काय केली हें कोणीं विचारलें असतां ते काय उत्तर देतील ? लोकांचें नांव सांगून टिळकांना लोभी म्हटलें एवढी शहाजोग मदत केली खरी !

(२२) टिळकांविषयीं चिरोलचें अखेरचें मत

शेवटीं चिरोलसाहेबांचें टिळकांविषयीं जें अखेरचें मत होतें त्यासंबंधीं एक उतारा देऊन हें प्रकरण संपवितों. चिरोलसाहेबांनीं आपल्या पहिल्या पुस्तकांत टिळकांविषयीं जसें लिहिलें तसें त्यांनीं अलीकडे दोन तीन वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या ' इंडिया ' नामक पुस्तकांत लिहिलें नाहीं. त्या व या लिहिण्यांत कोणालाहि फरक दिसून येतो. यानंतरच्या पुस्तकांत चिरोलसाहेबांनीं टिळकांचें वर्णन दिलें आहे तें असें:—"टिळक हे पुण्याचे ब्राह्मण. जातीनें चित्पावन.

चित्पावन ब्राह्मण वर्ग हा ईश्वराचा मोठा लाडका असा हक्क तो वर्ग नेहमीं सांगत असतो. पुराणमतवादी काय किंवा सुधारणावादी काय कोणतीहि बाजू घेतली तरी हल्लींच्या काळीं या चित्पावन जातीनें जितके कर्तृत्ववान् व शीलसंपन्न पुढारी निर्माण केले तितके इतर कोणत्याहि जातीनें केले नाहींत. टिळक हे पुराणमतवादी वर्गापैकीं होते. हल्लींच्या काळीं त्यांच्या इतका लोकोत्तर पुरुष कोणीच झाला नाहीं. कदाचित् गांधी त्यांच्या बरोबरीला येतील. गांधींचा सौम्यपणा व विनय टिळकांच्या अंगीं नव्हता. पण बुद्धिमत्ता व राजकारणांतील मार्मिकपणा हा गुण गांधींपेक्षां टिळकांच्या अंगीं फार अधिक प्रमाणानें होता. आपल्या धर्मावर त्यांचा अढळ व व दुर्दम असा विश्वास होता. त्या विश्वासामुळें इतर धर्मांना ते तुच्छ मानीत. पुढाऱ्यांचे गुण त्यांच्या अंगीं जन्मसिद्ध म्हणजे स्वयंभूच होते व एकदां युद्ध जुंपलें म्हणजे ते त्यांत कोणालाच दयामाया दाखवीत नसत. ब्राह्मण वर्ग क्षत्रियाहून श्रेष्ठ म्हणून त्यांनीं तरवारीनें कधीं युद्ध केलें नाहीं. फक्त लेखणी व जिव्हा हींच त्यांचीं हत्यारें त्यांनीं वापरलीं. ते इंग्रजी भाषा चांगली लिहित व बोलत. स्वतःच्या खडबडीत पण जोरदार मराठी भाषेंत तर ते कोणालाच हार जात नसत. ते उदयाला येण्याचे सुमारास रानडे, चंदावरकर, भांडारकर वगैरे प्रागतिकांनीं काढलेल्या प्रार्थना समाजाचें बस्तान बरेंच बसलें होतें. पण टिळकांच्या दृष्टीनें असले लोक सरकारच्या भोंवती गोंडा घोळणारे व इंग्रजी राज्याचे गुलाम होते. इंग्रजी राज्यावर हल्ला करण्यापूर्वीं प्रथम या लोकांना चिरडून टाकलें पाहिजे असें टिळकांना वाटे. म्हणून त्यांच्या विरुद्ध आपल्या वक्तृत्वाचा पहिला सपाटा टिळकांनीं सुरू केला. सतराव्या शतकांतील आमच्या राऊंडहेड लोकांप्रमाणें टिळकांच्या भाषणांत धार्मिक विचार व कल्पना यांची रेलचेल असे. वर्तमानपत्रें व सभा यांतून टिळकांची गर्जना चालू होती. आणि अनुयायांच्या प्रचंड संख्येनें व त्यांच्या धाकानें ते प्रतिपक्षाला दडपून व तुडवून टाकीत. संमतिवयाच्या बिलाविरुद्ध पुराणमतवादी लोकांचे मुख्य पुढारी म्हणून त्यांनीं मोहीम केली. सरकारनें धर्मांत नव्या कायद्यानें हात घातल्यानें लोकांचें पारलौकिक अकल्याण होईल असें म्हणून टिळकांनीं सरकारचा तीव्र निषेध केला. व त्यांच्या विचारसरणीनें ब्राह्मणाप्रमाणें ब्राह्मणेतर देखील टिळकांना वश झाले. सरकारनें कायदेमंडळांत हें बिल मंजूर केलें पण तो विजय नसून पराभव ठरला.

कारण राष्ट्रांत इतकी खळबळ झाली कीं पुन्हा असें न करण्याविषयीं सरकारनें कानाला खडा लावून घेतला! टिळकांचें वजन परप्रांतांत वाढत होतें तरी आपल्या प्रांतांत आपलें वजन कायम राहावें असेंच त्यांनीं प्रयत्न ठेवले. मराठे जातीच्या चालीरीती व भावना यांची त्यांना पूर्ण ओळख होती. आणि स्वतः श्रेष्ठ वर्णाचे म्हणून त्यांना गणपतिउत्सवासारख्या प्रसंगांतून व शिवाजीउत्सवांतून मुसलमान व इंग्रज सरकार यांचेविरुद्ध भावना जागृत करितां आल्या. युरोपांतील राजकीय चळवळीचा अभ्यास करून त्यापासून बोध घेणें व त्यांचा उपयोग हिंदी राजकारणांत करणें ही गोष्ट टिळकांनींच प्रथम केली. १८९६ सालीं त्यांनीं दुष्काळाच्या प्रसंगीं शेतकऱ्यांना हातीं धरून चळवळ केली ती आयर्लंडमधील लँडलीगच्या चळवळीवरूनच सुचलेली होती. राजकीय चळवळीचें एक साधन म्हणून खुनाचा उपयोग करण्याचा पहिला पायंडा रँडसाहेबांच्या खुनानेंच घालण्यांत आला. आणि पुढें या बीजाचा मोठा वृक्ष झाला. टिळक व हे खून यांचेमध्यें प्रत्यक्ष संबंध असल्याचें मात्र कोणास शाबित करितां आलें नाहीं. सुधारकांची पिछेहाट झाली व तिचा परिणाम राष्ट्रीय सभेंत दिसून आला. मध्यंन्तरीं टिळकांवर खटला होऊन बॉंबगोळ्याचें रहस्य लोकांना पटविल्याबद्दल त्यांना शिक्षा झाली. पण बाहेर येतांच फिरून त्यांनीं स्वराज्याची चळवळ सुरू केली. आणि लखनौ येथें ते व बिझांटबाई यांची जोडी व्यासपीठावर आली तेव्हां ईश्वराचे अवतार प्रगट झाल्याप्रमाणें लोकांनीं त्यांना उत्थापन व अभिवादन दिलें!"

भाग ४२ वा

विलायतेंतील हकीकत

(१) प्रास्ताविक

टिळक ता. ३० आक्टोबर १९१८ रोजीं विलायतेस पोंचले व तेथून परत ता. ६ नवंबर १९१९ रोजीं निघाले. अशा रीतीनें ते विलायतेस सुमारें १३ महिने होते. यापैकीं पहिले १० महिने ते मैदाव्हेल या भागांत हौले प्लेस नं. १० च्या घरांत रहात होते. शेवटीं तीन महिने ते बेजवॉटरच्या मोहोल्यांत टॉलबट रोड नं. ६० च्या घरांत राहिले होते. पहिल्या बिऱ्हाडीं होते तोंपर्यंत त्यांनीं मॅकूनल्टी या नांवाचें तीन माणसांचें एक कुटुंबच्या कुटुंब नोकरीस ठेवलें होतें. त्यांपैकीं मिस्टर मॅकूनल्टी हा बाहेर कामास जाई आणि त्याची बायको व मुलगी ही टिळक व त्यांची मंडळी यांचें घरकाम व स्वयंपाक करीत. भात, भाजी हीं त्यांना करतां येतच असत. पण टिळकांना लागणाऱ्या पुऱ्या करण्यास त्यांना शिकविण्यांत आलें होतें. पाव, बिस्किटें हीं बाहेरचींच आणीत, पण पुडिंग वगैरे शाकाहारी पक्वान्नें विलायती पद्धतीचीं त्या करीत. ते पदार्थ हिंदुस्थानांत असतां खाण्यांत न येणारे असे होते पण शुद्ध, स्वच्छ व रुचकर असत. टॉलबटरोडवर राहावयास गेल्यावर तेथें एक कर्नाटकी ब्राह्मण आयताच मिळाला. तो मूळ कुचबिहारच्या राणी इंदिरा राजा यांच्या परिवारांत विलायतेंत गेला होता. त्याला याच सुमारास हिंदुस्थानांत परत जाण्याला परवानगी मिळाली. त्यामुळें रिकाम्या आचाऱ्याला नोकरी आणि गरजू गृहस्थाला रिकामा नोकर असा योग जुळून आला. हा जातिवंत आचारी नसल्यामुळें स्वयंपाकाचें काम बिघडे. भात, आमटीहि फारच सुमार करी. पण विलायतेच्या वनवासांत पक्वान्नें न मिळालीं तरी नुसता दूध, भात काय थोडा झाला ? स्वतः टिळकांना पुरीशिवाय दुसरें कांहीं खावयाचेंच नव्हतें. पण इतरांना ज्याच्या त्याच्या रुचिप्रमाणें उभय आहाराचे अनेकविध पदार्थ मिळण्यासारखे असल्यामुळें उपवास पडण्याचें कारण नव्हतें. विलायतेच्या अनुभवावरून असें वाटतें कीं, तिकडे मांसाहार हा सोईचा व प्रकृतीला अधिक

मानवणारा असला तरी वनस्पत्याहारावर मनुष्य जगणारच नाहीं असें नाहीं. विद्यार्थीस्थितींत जे लोक तिकडे असतात व ज्यांना घरगुती खानावळींत राहावें लागतें त्यांना तो आहार जिकीरीचा होतो हें खरें. कारण इतर सर्व पदार्थ मांसाहारी लोकांकरितां आणि कांहीं पदार्थ मुद्दाम वनस्पत्याहाराकरितां रोज तयार करावे लागल्यास घरगुती खाणावळवाले कंटाळतात. पण हा प्रश्न खर्चाचा आहे. मनुष्य खर्च करण्याच्या स्थितींत असला, विशेषतः त्याला प्रवाशा-प्रमाणें कामानिमित्त थोडेच दिवस विलायतेंत राहावयाचें असलें, तर वनस्पत्या-हारानें त्याचें निभण्यासारखें आहे. स्वतः टिळकांची व त्यांच्याबरोबरच्या कांहीं लोकांची प्रकृति ते केवळ वनस्पत्याहारी असतांहि उत्तम राहिली होती. दूध, फळें, पाव, बिस्किटें, लोणी, साखर, बटाटे व इतर भाज्या हे पदार्थ वाटेल तसे वाटतील तितके मिळतात. येऊन जाऊन तळलेले, फोडणी दिलेले किंवा मसालेदार पदार्थ मिळत नाहींत. तात्पर्य, खाण्यापिण्याच्या बाबतींत टिळकांना व इतरांना कांहींच अडचण पडली नाहीं.

टिळकांबरोबर गेलेल्या लोकांपैकीं वनस्पत्याहारी लोकांचीहि प्रकृति विलाय-तेंत सुधारून आली. दादासाहेब करंदीकर हे वृद्ध असतांहि तेथें स्नानसंध्या वगैरे सर्व कार्यें यथासांग करीत. निषिद्ध आहाराला ते दुरूनहि शिवले नाहींत. तथापि व्यायाम व विलायतची थंड हवा यांच्या योगानें इकडे परत आल्यावर त्यांच्या गौरवर्ण गालांवर गुलाब फुललेले लोकांनीं पाहिलेच असतील. टॉलबट रोडवरील ज्या घरांत टिळक राहात होते त्याचे मालक शेट दीपचंद जव्हेरी हे सुरतचे रहिवासी व धर्मानें जैन आहेत. ते जवाहिराचा व्यापार करण्याकरितां इंग्लंड व फ्रान्स या देशांत पुष्कळ वर्षें जाऊन सहकुटुंब राहिलेले आहेत. ते पूर्णपणें शाकाहारी आहेत. त्यांनीं इकडून दोन आचारी तिकडे नेले होते. आणि त्यांच्या उपवनगृहांत त्यांनीं आम्हाला दूधपाक साखरभातासुद्धां मेजवानी दिली. तात्पर्य विलायतेंत इकडचा पदार्थ तयार करण्याचीं सर्व साधनें मिळ-तात. जिन्नसहि चांगला तयार होतो. फक्त या विशेष सोईला खर्च येतो म्हणून विद्यार्थी वगैरे लोकांना तो झेपत नाहीं.

टिळक विलायतेंत गेले होते तरी त्यांच्या दिनचर्येंत कांहीं विशेष फरक पडला नव्हता. ते नित्याप्रमाणें सहा सात वाजतां निजून उठत. सर्व प्रात-र्विधी देशी पद्धतीप्रमाणें करीत. फक्त विलायतेस गेल्यापासून विजार पाटलोण

त्यांना जी एकदां चिकटली ती परत येईपर्यंत सुटली नाहीं. धोतर नेसून हिंडणें फिरणें शक्यच नव्हतें. बूट घालण्याचा कंटाळा परंतु तोहि त्यांना नेहमीं घालावा लागे. छानछोकीचा स्वभाव नसतांहि दाढी वाढविली नसल्यानें त्यांना नित्य आपल्या हातानें श्मश्रु करावी लागे. पण वस्तरा झाकलेलाच वापरीत. कारण उघडया वस्तऱ्यानें श्मश्रु आपल्या हातानें करण्याची त्यांना संवय नव्हती. शिवाय मधुमेहाची व्यथा असल्याकारणानें यत्किंचितहि कापणें, जखम होणें हें त्यांना घातुक होतें. सकाळचा चहा वगैरे झाल्यावर ते नियमानें पांच चार मुख्य मुख्य वर्तमानपत्रें वाचीत व नंतर पत्रव्यवहार पहात. नामजोशी बरोबर होते त्यांना टाईपरायटिंग येत असल्यामुळें ते पत्रांच्या प्रति करीत. टिळकांनीं तिकडचा वेगळा सेक्रेटरी ठेवला नव्हता. रोज भेटी परतभेटी यांचा कार्यक्रम भरपूर असे. व तीच थोडी जिकीरीची गोष्ट होई. एक तर चालतांना पाय किंचित् लटपटत. शिवाय कानाला ऐकूंहि थोडें कमी येई. विलायतेंतील रहदारी बोलावयासच नको. ऑम्नेबस क्षणभरच उभी रहावयाची. तितक्यांत चढउतार करावा लागे. तथापि नामजोशांसारखे दक्ष व खंबीर परिचारक असल्यानें ही सर्व हालचाल निभावून गेली. ट्रॅम ऑम्निबसचे अड्डे व ट्यूब गाड्यांचीं स्टेशनें किंचित् लांब लांब असतात यामुळें जरूर तेथें टॅक्सी करीत. पण टॅक्सीला खर्च फार यामुळें चार पावलें अधिक चालूनहि जात. कोणालाहि भेटावयाला टिळक गेले तरी प्रायः नामजोशी हे बरोबर रहात.

टिळक तेरा महिने विलायतेंत होते तरी आपल्या कामाशिवाय ते कोठेंहि बाहेर गेले नाहींत. इमारती, बागबगीचे, चित्रसंग्रह, प्राणिसंग्रह इत्यादि वस्तु किंवा इतिहासप्रसिद्ध स्थळें हीं त्यांनीं मुद्दाम जाऊन कधींच पाहिलीं नाहींत. मग सिनेमा नाटकगृहें यांची गोष्टच बोलावयास नको ! नाहीं म्हणावयाला डॉ० क्लार्क यांच्या निमंत्रणावरून ते तिकडची एक जत्रा पाहावयास गेले होते. मधून मधून ते पार्लमेंटच्या सभागृहाकडे जात. पण तेथेंहि वादविवाद ऐकण्याला ते फारसे गेले नाहींत. रॉयल एशियाटिक सोसायटींत मात्र ते केव्हां केव्हां जात. तात्पर्य, मुशाफर प्रवासी यांच्या पद्धतीप्रमाणें त्यांनीं विलायत मुळींच 'पाहिली' नाहीं. लंडन सोडून बाहेर पांच चार शहरांखेरीज कोठें गेले नाहींत व तेथें गेले तेहि व्याख्यानापुरते गेले. इंग्लंड सोडून बाहेर युरोपांत अमेरिकेंत जावें अशी

त्यांनाहि मनांतून इच्छा होती. पण त्या दिवसांत पासपोर्ट मिळण्याची पंचाईत. शिवाय शरीरदुर्बलता, कानाला कमी ऐकूं येणें या सर्व कारणांकरितां काम संपल्याबरोबर मिळाली ती आगबोट घेऊन टिळक हिंदुस्थानाला परत आले. व आगबोटहि जातां येतां थेट विलायतची मिळाली यामुळें फ्रान्स वाटेवर तरी तेथेंहि त्यांना उतरतां आलें नाहीं.

लो. टिळकांचा इकडील वर्तनक्रम सर्व लोकांना परिचितच होता. कारण बाहेर कोठेंहि चारचौघांत मिसळून सर्वस्वीं त्यांच्यापैकीं एक असल्याप्रमाणेंच ते वागत. प्रत्यक्ष त्यांच्या खाजगी घरींहि ते असतील तेथपर्यंत सर्व तऱ्हेच्या लोकांचा सर्व काल प्रवेश असे. म्हणून त्यांना प्रेक्षकांपासून खाजगी असें कांहींच राखून ठेवितां येत नसे व तसें ठेवण्याची त्यांची फारशी इच्छाहि नसे. परंतु सुमारें चौदा महिने ते हिंदुस्थानाबाहेर म्हणजे विलायतेंत होते त्यावेळचा त्यांचा वर्तनक्रम कसा असेल याविषयीं लोकांना एक प्रकारचें कुतूहल वाटत असे.

टिळक विलायतेस गेले त्यावेळीं पुष्कळांना अशी शंका वाटत असे कीं, टिळकांची राहणी पूर्णपणें देशी पद्धतीची असल्यामुळें त्यांचें तिकडे पदोपदीं नडेल. ते लोकांना हंसतील ! लोक त्यांना हंसतील ! मिळून त्यांच्या सफरीचा सगळा गोंधळ उडेल. पण अनुभवांतीं हा अंदाज सर्वस्वीं फसला. टिळकांची रहाणी देशी रिवाजाची असली तरी युरोपियन लोकांच्या रहाणीची त्यांना ऐकून व वाचून फार सूक्ष्म माहिती होती. यामुळें त्यांनीं तिकडील लोकांविषयीं उपहासबुद्धि दर्शविली नाहीं. तसेंच आपण परक्या समाजांत गेलों असतां कसें वागावें ह्याचीहि त्यांना पूर्ण जाणीव असल्यानें त्यांचें इंग्लिश समाजांतील वर्तन तिकडील शिष्टाचारास अनुसरून राहिलें व ज्या गोष्टी देशी रिवाजाच्या त्या तशाच तिकडेही त्यांना राखाव्या लागल्या. त्या लोकांना पटतील असाच त्यांचा आत्मविश्वास असे. सभ्यता ही केव्हांहि व कोठेंहि झालें तरी शिष्टाचाराचा आत्मा आहे व देशादेशाच्या रितीभाती कितीहि भिन्न भिन्न असल्या तरी सभ्यता म्हणून म्हणतात ती कोणच्याहि देशांत एकाच स्वरूपांत आढळते. नम्रता, आदरबुद्धि, लीनपणा, सहिष्णुत्व, मनाचा मोठेपणा, कांहीं मर्यादेपर्यंत वाईटहि चांगल्याच बुद्धीनें झालेलें आहे असें मानण्याची तयारी व साधारणतः शारीरिक स्वच्छतेविषयीं अगत्य इतक्या सर्व गोष्टी मिळून सभ्यता बनते असें

म्हणण्यास हरकत नाहीं. आणि या दृष्टीनें इंग्लंड-फ्रान्सपासून तों चीन-जपानपर्यंत कोणच्याही देशांत तुम्ही जा. तुम्हाला खरी सभ्यता व शिष्टाचार फारसे वेगवेगळ्या स्वरूपांत दिसणार नाहींत. विदेशी मनुष्यांचा संबंध आला असतां आत्मविश्वासाचें तत्त्वहि बरेंच महत्त्वाचें ठरतें. कारण एकाकरितां दुसरा आपला रीतरिवाज किंवा पोशाख बदलीत नाहीं. तरी पण आपला स्वतःचा पोशाख चांगला आहे, त्याला नांव ठेवण्यासारखें कांहीं नाहीं असा आत्मविश्वास मनुष्याच्या ठिकाणीं असला तरच तो दुसऱ्याशीं वागतांना शरमिंधा होत नाहीं. आणि "माझें तें निदान माझ्यापुरतें तरी बरोबर आहे" अशी स्थिर बुद्धि ज्याच्या मनांत असते तोंच मिथ्यानुकरणापासून अलिप्त राहतो. दुसऱ्याचें अनुकरण करण्यास जाऊन जो फसला त्याच्यासारखी फजिती मात्र दुसऱ्या कोणाची नाहीं.

टिळक विलायतेस गेले त्यापूर्वीं कांहीं दिवस बॅप्टिस्टा हे तेथें डेप्युटेशनच्या कार्याकरितां गेले होते व त्यांनीं टिळकांकरितां घर भाड्यानें घेऊन चालचलाऊ बिऱ्हाड सजवून ठेविलें होतें. त्यांचें पहिलें वसतिस्थान स्वतंत्र असून त्यांत सर्व सोयी होत्या. पण हिंदी मनुष्याला हिंदी रिवाजानें रहावयाचें असल्यास विलायतेंतहि फारशा सोयी लागत नाहींत. साध्या रहाणीचा फायदा मनुष्याला जगभर मिळतो.

हिंदुस्थानांतल्याप्रमाणें लंडनमध्येंही टिळक दोन वेळ चहा व दोन वेळ जेवण याशिवाय कांहींही खात नसत. टिळकांच्या पोषाखाच्या दृष्टीनें बूट व पाटलोण व लांब कोट एवढाच फरक विलायतेंत पडला होता. उपरण्यास रजा मिळाली होती. पण शिरोभूषण पगडी ही मात्र डोक्यावर राहिली. बूट पाटलोण हे विलायतेंत अपरिहार्यच आहेत. कोणच्याहि देशाचा पोशाख पुष्कळसा तेथील हवामानावरूनच बनलेला असतो. इंग्लंडांत लोंकरीचे स्टॉकिंग्ज व बूट न घालतां ऐन उन्हाळ्यांत भर दोन प्रहरीं घरांत कांहीं वेळ बसतां येईल. नाहीं असें नाहीं. पण मोकळ्या पायानें किंवा जोडा घालून उन्हाळ्यांतहि सर्व दिवसभर वावरतां येणार नाहीं. तीच गोष्ट पाटलोणीची. पाय चांगले लपेटणारें असें लांबलचक धोतर नेसून उन्हाळ्यांत लंडनच्या रस्त्यांतून फिरतां येईल. पण तेथील हवा इतकी चंचल आहे कीं, केव्हां गारठा पडेल याचा नेम नाहीं. व गारठ्याच्या हवेला विजार पाटलोणीसारखा बंदिस्त कपडाच हवा.

दक्षिणी पगडी व साहेबी टोपी यांत अधिक कुरूप कोणतें हा प्रश्नच आहे. पण " तुमची हॅंगाडी टोपी जशी तुम्हाला वाईट वाटत नाहीं तशीच आमची पगडी आम्हांला " अशा आत्मविश्वासानें मान ताठ करून मनुष्य चालला तर लंडनच्या रस्त्यांतहि त्याला कोणी सहसा हंसणार नाहीं. नेकटाय वगैरे बाबींना टिळकांनीं सर्वस्वीं फांटा दिलेला होता. हवामान लक्षांत घेतां बूट, पाटलोण या गोष्टी केवळ सोयीच्या म्हणतां येतील, पण नेकटाय ही मात्र अनुकरणाच्या दास्यत्वाची पक्की खूण आहे. खुद्द विलायतेंतहि नेकटाय न घालणारे असे धर्मोपदेशक वगैरे लोक असतात. त्यांचें पाहून नेकटाय न घालणारे टिळक हेही एक प्रीस्ट किंवा धर्मोपदेशक आहेत असें प्रेक्षक मानीत व हंसत नसत.

घरच्या वागणुकींत टेबलावर जेवणें ही एक गोष्ट वगळली असतां टिळकांच्या इकडच्या व तिकडच्या वागणुकींत कांहींच फरक नव्हता. जेवतांना ते जिंजर किंवा सोडा वॉटर घेत. पण हे पदार्थ ते इकडे हिंदुस्थानांतहि केव्हां केव्हां घेत असल्यामुळें या बाबतींत फरक असा कांहींच नव्हता.

इंग्लंडांत बारा चौदा महिन्यांत टिळकांनीं काय काय काम केलें हें पुढें दिसून येईलच. तूर्त मुद्दा वागणुकीसंबंधाचा आहे. इकडेहि गव्हर्नरपर्यंत लहान थोर दर्जाच्या युरोपिअन लोकांशीं भेटण्याबोलण्याचा टिळकांना परिपाठ असल्यामुळें तिकडे इंग्रज लोकांशीं वागतांना टिळकांचें कोठेंच अडलें नाहीं. दिवाणखान्यांत शिरतांना आधीं कोणीं शिरावें, मागून कोणीं जावें, बाहेर पडतांना आधीं मागें कोण, असल्या सूक्ष्म रीतिरिवाजांकडे टिळकांनीं जसें इकडे केव्हांहि लक्ष दिलें नाहीं तसेंच तिकडेहि. भेटणें, बोलणें अर्थात् कामापुरतें व कामहि ठराविक म्हणजे राजकीय विषयाचा वादविवाद करणें हें असल्यामुळें, आणि टिळकांचें बोलणें मुद्देसूद व कुशाग्रबुद्धि दिसून येणारें असल्यामुळें, परक्या मनुष्यावर त्यांची छाप तेव्हांच हटकून पडे व बुद्धीची छाप मनावर पडल्यानंतर किरकोळ गोष्टीकडे लक्ष देण्याला सभ्य मनुष्याला अवसरच मिळत नाहीं. शिवाय कारणाखेरीज या बारा चवदा महिन्यांत ते कोणाकडे गेले आले नाहींत. कोरड्या शिष्टपणाच्या संभाषणांत उगाच बोलून हवेंत सोडण्यासारख्या पुष्कळ गोष्टी असतात. पण या दृष्टीनें टिळकांचें विलायतेंत एकाहि इंग्रजाशीं भाषण झालें असेल असें वाटत नाहीं. टिळकांना उपाहाराचीं

व जेवणाचीं क्वचित् आमंत्रण येत व या प्रसंगीं इतर लोक जेवीत असतां टिळकांना स्वतः एखादुदुसरें फळ तोंडांत उचलून टाकण्याखेरीज दुसरा उद्योग नसल्यामुळें रिकाम्या गप्पागोष्टी बोलण्याला जो वेळ होई त्याचा मात्र या कामीं उपयोग होत असे. टिळकांना दूरचें न्याहळत नसे हें प्रसिद्ध आहे. पण इकडच्याप्रमाणें तिकडेहि या शारीरिक अदूर दृष्टीची वाण त्यांनीं चाणाक्षपणानें भरून काढली होती. लंडनच्या नकाशाचा व लंडन गाईडचा त्यांनीं एकप्रकारें अभ्यासच केला होता. यामुळें एकाद्या नवीन ठिकाणच्या पत्त्यासंबंधानें ते एखाद्या माहितगारासारखे वागत. पण लंडनचे रस्ते, आगगाड्या वगैरे इतक्या गोंधळून टाकण्यासारख्या आहेत कीं तेथें टिळकांपेक्षांहि चाणाक्ष मनुष्य प्रथम गोंधळूनच जावयाचा. अंग कमकुवत झालेलें, पाय लटपटणारे अशी स्थिति असल्यामुळें कोणीतरी बरोबर घेतल्याशिवाय ते कधींहि बाहेरच पडत नसत. यामुळें टिळकांचा अंदाज कोठें चुकला तर तो सुधारून घेण्यास जोडीदार असे.

बारा चौदा महिने लंडनमध्यें राहून तें शहर इतकें थोडें पाहिलेला मनुष्य टिळकांप्रमाणें दुसरा क्वचित्च मिळेल. कामाशिवाय टिळक सहसा बाहेर पडत नसत व काम होतांच घरीं परत येत. सहज खेप टाकावयाची तर ती हेरल्ड पत्राच्या कचेरीकडे म्हणजे लॅन्सबरींना किंवा वृद्ध सोशियालिस्ट हाइंडमन यांना भेटण्याकरितां. इंडिया ऑफीसच्या लायब्ररींत ते एक दोन वेळ गेले होते कारण तेथें संशोधक विद्वान् गृहस्थ थॉमस हा लायब्रारिअन असे. 'ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति' या नात्यानें सभांना किंवा आगाऊ मुलाखती ठरलेल्या गृहस्थाच्या भेटीला जातांना त्यांनीं जें लंडन पाहिलें असेल तेवढेंच ! निवृत्तिपर मनाला शरीराच्या दुर्बलतेची जोड मिळाल्यामुळें अमुक एक गोष्ट म्हणून आपण पहावयास जाऊं अशी उत्सुकता त्यांना केव्हांच वाटली नाहीं. लौकिक मनुष्याच्या दृष्टीनें टिळकांची विलायतची खेप बहुधा फुकटच गेली. पण टिळक 'विलायते'ला गेलेच नव्हते. ते कांहीं एक अवश्य कर्तव्य करण्याला गेले होते !

(२) प्रवास

टिळकांना दुसऱ्या खेपेस पासपोर्ट मिळून ते विलायतेस निघाले त्या प्रसंगाचें प्रवासवर्णन टिळकांचे परिचारक व सोबती गणपतराव नामजोशी यांनीं टिळ-

कांच्या आठवणीच्या दुसऱ्या खंडांत दिलें आहे तेंच येथें देतों. याहून अधिक विश्वासनीय व सविस्तर वर्णन उलब्ध नाहीं. नामजोशी लिहितातः—

" यापुढें सप्टेंबरमध्यें पासपोर्ट पुनः मिळाले व विलायतेस जावयाचें ठरलें. याच सुमारास मुंबई पुण्यास इन्फ्ल्युएन्झा सुरू होता. ज्या दिवशीं निघावयाचें त्या दिवशीं आम्हा सर्वांना एकच काळजी वाटत होती ती ही कीं, आम्ही बोटीवर धडपणीं चढतों कसे व चढण्यापूर्वीं आणखी कोणकोण आजारी पडेल. असो. शेवटीं बोटीवर पाऊल टाकलें. सर्वांच्या चेहऱ्यावर चिंताच दिसत होती. कारण दादा थकलेले. त्यांतून पाणबुड्यांचा मारा संपला नव्हता. शिवाय जशी पुण्यांत तशीच सर्व युरोपभर इन्फ्ल्युएन्झाची सांथ सुरू होतीच. बोटीवरची जागा आम्हीं नक्की करून ठेविली होती व ती जागा चांगली मोक्यावरची गांठली होती. आम्ही बोटीवर चढलों तों सामानसुमानाचे मागें लागलों होतों. इतक्यांत आमच्या केबिनमध्यें आपले एक सोटभैरव घुसलेले आढळले. अर्थातच तक्रार करून त्यांना हुसकून देणें भाग पडलें. यानंतर सामानाची व्यवस्था करण्यांत व लांबून मुंबईची शोभा पाहण्यांत आमचा सर्व वेळ गेला. एकदाचे मार्गाला लागलों म्हणून सर्वांनाच आनंद झाला. दादा व मी असे दोघे एका केबिनमध्यें रहात होतों त्यामुळें थोडासा मनाला संकोच वाटत असे. आम्हीं आपला देशी पेहेरावच कायम ठेवला होता त्यामुळें, व शिवाय आपण होऊन कोणाजवळ बोलावयास जावयाचें नाहीं असें जवळ जवळ ठरल्यामुळें, आमच्याशीं कोणी बोलावयास येत नसत. दादांची दिनचर्या कशी असे. खात काय, पीत काय वगैरे सर्व गोष्टी अवश्य सांगितल्या पाहिजेत. झोंप जरी थोडी येत असली तरी अंथरुणावर स्वस्थ पडून विचार करीत राहावयाचें व अशांतच रात्रीचे बारा तास घालवावयाचे. सकाळीं चहा व एखाद दुसरें बिस्कीट. सरासरी १० वाजतां जेवण म्हणजे गोविंदजी वसनजींनीं मुद्दाम करून दिलेल्या मालापैकीं कधीं पुऱ्या, कधीं खाज्या, कधीं तारफेणी व दूध दहीं भाजी वगैरे पदार्थ व शिवाय लोणचीं. पाकसिद्धि आम्हीच करीत होतों. सामान मात्र बोटीवरून घेत असूं. जरी आमच्या खाण्यांत फळें जास्त असावीं अशी अट आम्हीं तिकिटें घेतांना घातली होती तरी तीं मिळण्यास थोडीफार अडचण पडली. परंतु द्रव्याच्या किल्लीनें हात सढळ करीत असूं. दादा कोणत्या

कामाकरितां जात होते हें सर्व साहेब लोकांना माहीत होतें. त्यामुळें कधीं काळीं एखाददुसरा साहेब चार शब्द बोलत असे. त्यांत हिंदु–मुसलमानांचें वितुष्ट, अठरा–पगड जाति असल्याच गोष्टींचा समावेश असे.

" प्रथम कांहीं दिवस आम्हाला एक बंगालीबाबू म्हणजे करमणुकीचा विषय होऊन बसला होता. बाबूमहाशय शिक्षणाकरितां विलायतेला निघाले होते. अर्थातच पहिले दिवशीं त्यांनीं आपलें मन विशेष खवळूं दिलें नाहीं. परंतु दुसरे दिवशीं दोनचार वेळ जीव देण्यास निघाले. एडनवरून परत जातों म्हणून म्हणूं लागले. डोकें आपटीत रडत. अशा तऱ्हेनें कांहीं वेळ करमणूक म्हणून जरी वाटत होती तरी पुढें पुढें त्याचा त्रास होऊं लागला. दादांनीं त्यांना उपदेश करून पाहिला. परंतु कांहीं उपयोग नाहीं. शेवटीं त्यांना सर्वांनीं स्पष्ट बजाविलें कीं, आतां जर गप्प राहिलां नाहींत तर कॅप्टनकडे तक्रार करून कोंडून ठेवण्याचा प्रसंग येईल. तेव्हां जरा प्राणी शांत झाले. असो. अशा रीतीनें पहिले तीनचार दिवस गेले. जसजसें एडन जवळ येत चाललें तसतसें घरीं पत्र लिहून आम्ही येथपर्यंत खुशाल आलों हें कळविण्यांत व दुसऱ्या अनेक लहान मोठ्या गोष्टी कळविण्याकरितां लिहिण्यांतच आमचा वेळ गेला. बंदरावर बोटीच्या डॉक्टराची तपासणी होते व त्यावेळीं क्वारंटाईन वगैरेसंबंधीं हुकूम सुटतात. या वेळेला आजार वगैरे कांहीं नव्हता. परंतु इंडियन पॅसेंजर्सना फक्त उतरण्याची मनाई झाली व बाकीची सर्व मंडळी उतरली. अर्थातच सर्वांना वाईट वाटलें. परंतु उपाय काय ? त्यांत कांहीं तरी गुप्त हेतु होताच. त्याशिवाय दादांना एडनला उतरण्याला बंदी करण्याचें कारण काय ? असो. येथें कॉंग्रेसच्या अध्यक्षाचा मान दादांना मिळल्याची तार मिळाली. आम्ही सुखरूप पोंचल्याबद्दल आम्हींहि पुण्याला तार केली व इतर गप्पा मारण्यांत वेळ घालविला. थोडेसे खाण्याचे पदार्थ घेतले व लगेच पुढील कार्यक्रम ठरविला. चिरोल–केसचे कागद कांहीं वाचावयाचे राहिले होते. तेव्हां त्याची वाटघाट करण्याकरितां पुस्तकें बाहेर काढून ठेविलीं. असो. या वेळेस मला लघुलेखन येत असतें तर बरें झालें असतें असें वाटूं लागलें. कारण पुष्कळसे संवाद टिपून ठेवण्यासारखे असत. एडन सोडल्यावर आमच्या धोतर नेसण्यासंबंधीं पॅसेंजर लोकांत कुरबुर सुरू झाली. दादांना पायाला संवय व्हावी

म्हणून हळूहळू बूट घालण्यास सुरवात करण्याचें ठरविलें होतें. तसेंच त्यांचे कपडेहि नीट काढून साफ करून ठेविले होते. अशा वेळीं त्या बोटविरील चीफ एंजीनियर मला विचारूं लागले कीं ' टायलक साहेब नही है ! ' मीं साहेबांना सांगितलें कीं त्यांच्याजवळ इतके कपडे आहेत कीं कदाचित् तूं तितके पाहिले नसतील. एडन सोडल्यापासून हळूहळू म्हणजे दिवसाचे निदान दोन तीन तास तरी पाटलोणी घालूं लागलों.

" पोर्टसैद्ला गेलों. येथेंहि आम्हाला उतरूं दिलें नाहींच. येथें आमचा मुक्काम तीनचार दिवस होता. असो. ह्या सुमाराला चिरोल-खटल्यांतील पुस्तकें पाहावयाची मला इच्छा झाली व त्यांत दादांनीं आपली स्वतःची संगतवार लिहिलेली त्रोटक हकीकत पाहावयास मिळाली. तसेंच सावरकरबंधु यांच्या खटल्यासंबंधींहि कांहीं कागद वाचावयास मिळाले. त्या वेळेस ते शिक्षेच्या अमानुष प्रकारासंबंधीं जवळ जवळ आपणांशींच बोलूं लागले ! " केवळ राष्ट्राचें कल्याण व्हावें ह्या हेतूनें प्रयत्न करीत असतां जन्मठेपीची शिक्षा देण्यापेक्षां अशा माणसाला एकदम ठार मारून टाकला तर बरा. तुरुंगांत आपलें आयुष्य कंठीत असतांना बिचाऱ्याला किती मानसिक यातना सोसाव्या लागत असतात. "

" पोर्टसैद्ला तीनचार दिवस मुक्काम कां होता व निघणार केव्हां हें आम्हांला कळलेंच नाहीं. निघण्यापूर्वी बोटीवर एके दिवशीं सकाळीं नोटीस लागली कीं, अमक्या अमक्यांनीं अमुक लाईफ बोटीशीं आपल्या गळ्यांत लाईफ बेल्ट अडकवून दुपारीं चार वाजतां हजर राहावें. व यदाकदाचित् जर बोटीला कांहीं वाटेंत दगाफटका झाला तर धोक्याची सूचना देतांच सर्वांनीं आपआपल्या नेमलेल्या जागीं हजर राहावें. या वेळीं दादांची व माझी ताटातूट होत असल्यानें आम्हा दोघांना एकाच होडींत ठेवा असा कॅप्टनसाहेबांकडे अर्ज केला. परंतु एकदां लिहिलेलें तें ब्रह्मवाक्य अशीच व्यवस्था असल्यानें आमच्या अर्जाचा कांहींच परिणाम झाला नाहीं. शेवटीं दुपारीं रंगीत तालीम झाली. त्यावेळेला उभ्या दोराच्या शिडीवरून दादांना तो गळ्यांत पट्टा बांधलेला अशा वेळीं एखाद्या तरुणासारखे भराभर उतरतां-चढतांना पाहून आम्हांस तर अचंबाच वाटला. व या वेळेस कॅमेरा असता तर हिंदुस्थानांतल्या लोकांना दादांचा फोटो खास दाखवितां आला असता.

" आतां आमचा सरंजाम वाढला. आमच्या मागेंपुढें दोन पाणबुड्या, एका बाजूला मॅन ऑफ वॉर. त्याच्यावर टेहेळणी करण्याकरितां एक बलून. शिवाय चार पांच विमानें. आणखी एक-दोन आगबोटी. अशा रीतीनें आमचा सरंजाम झाला. वरील आगबोटींना चित्रविचित्र तऱ्हेचे रंग दिलेले होते. शिवाय सर्वच बोटी जवळ जवळ अर्ध्या गतीनें चालत होत्या व पुढें चाललेल्या टॉर्पेडो नागमोडी गतीनें चालत. त्याशिवाय रात्रींच्या वेळीं दिवा लागत नसे. त्याकरितां जेवणाचा तास बदललेला. सगळ्या विडी ओढणारांना सक्त ताकीद होती कीं रात्रींची विडी ओढावयाची झाल्यास आपआपल्या केबिनमध्यें जाऊन ओढावयाची. जसा ह्या सर्व वरच्या गोष्टींत पालट पडला तसा बोटीवर ठेवलेल्या पहाऱ्यांत फरक पडला. उतारू लोकांतहि माणसें बोलावून त्यांच्यापैकीं मागेंपुढें पहारा ठेवला. उतारू लोकांच्या वर्तनांतहि तसाच फेर पडला. सर्वांच्या तोंडावर काळजीची छटा दिसूं लागली. जो तो आपला लाईफ बेल्ट आपल्याबरोबर बाळगूं लागला व जरा खुट्ट झालें कीं लगेच दचकूं लागला. तारांतून आम्ही अमुक ठिकाणीं आहों किंवा अमुक दिवशीं अमुक मुक्कामाला पोंचूं अशा प्रकारची बातमीहि द्यावयाची नसे. उतारू लोकांपैकीं पुष्कळांना लढाईच्या बातम्या कळत. परंतु आम्हांला मात्र जेवढ्या बोर्डावर लागतील तेवढ्याच समजत. या वेळेस आम्ही जिब्राल्टरच्या बाजूनें गेल्यामुळें आमचा मुक्काम जिब्राल्टरशिवाय कोठेंहि झाला नाहीं. जिब्राल्टरला कोणालाच उतरूं दिलें नाहीं व तेथेंहि फारसा मुक्काम झाला नाहीं. आतां आम्ही खऱ्या वॉरझोनमध्यें शिरत होतों. तेव्हां तोफांची सरबत्ती कधीं कधीं कानांवर पडत असे. इंग्लिश चानलमध्यें तर बोट जणु काय जीव टाकीत चालली आहे अशाप्रमाणें पळत होती. शेवटीं टिलबरी डॉक्समध्यें जाऊन पोंचलों. तेथें गेल्यावर थॉमस कुकच्या एका एजंटाकडून पत्र पोंचलें. त्यांत आमच्याकरितां स्वतंत्र घराची व्यवस्था केली असल्याबद्दल उल्लेख असून त्यांत पत्ता दिला होता. बोटींतून चालचलाऊ सामान घेऊन उतरलों होतों. तेथून थोडासा रेलगाडीनें प्रवास करून फेनचर्च स्टेशनवर येऊन पोंचलों. वाटेनें गाडीचे सगळे पडदे खालीं ओढून घेणें भाग पडलें होतें व सुमारें पांचच्या सुमारालाच काळोख झाला. बोटींत आमचा विचार चालला होता कीं, उतरण्याची व्यवस्था काय करावयाची? ती अनायासेंच पत्रामुळें जागा नक्की

झाल्यानें जितका आम्हांस आनंद झाला त्यापेक्षां शतपट जास्त आम्ही घरीं जाऊन पोंचल्यावर झाला. घरीं दादा उतरतांच बॅप्‌टिस्टासाहेबांनीं खरोखरी त्यांच्या गळ्याला मिठीच मारली."

(३) भाषणबंदी उठली

टिळकांना सरकारनें पासपोर्ट दिला तो प्रथम फक्त चिरोल केसकरितां. ता. १८ जून १९१८ रोजीं टिळकांनीं खालीलप्रमाणें आपल्या सॉलिसिटरना पत्र लिहिलें:—

"४५०० पौंडांची हुंडी कोलंबोहून ता. ४ एप्रिल रोजीं पाठविली ती पोंचली कीं नाहीं तें कळवा. मुंबईसरकारानें मला असें कळविलें आहे कीं, विलायतेंत मी कोणत्याहि राजकीय चळवळींत न पडण्याचें वचन देईन तर केवळ चिरोल-केसकरितां म्हणून ते मला पासपोर्ट देतील. माझ्या खटल्याकरितां ही अट मी मान्य करीन पण तीहि तक्रार करून विलायतेंत गेल्यावर ही अट काढून टाकण्याबद्दल वॉर–कॅबिनेटकडे अर्ज करण्याला मला हरकत कां असावी? अशी अट मी कबूल करून गेलों तर प्रतिवादीचा वकील म्हणेल 'टिळक हे अनिष्ट चळवळ करणारे आहेत म्हणूनच त्यांना असें बंधन घातलें.' पण मीं तक्रारीस मान्यता दिल्यावर त्यांना असें म्हणतां येणार नाहीं. ऑक्टोबरच्या पूर्वीं केस निघेल अशी ठेवूं नका. वरील धोरणाप्रमाणें वॉर-कॅबिनेटकडे तुम्ही खटपट करून पहा."

सॉलिसिटरनींही खटपट केली पण व्यर्थ ठरली. टिळक विलायतेस पोंचल्या-वर कांहीं दिवसांनीं म्हणजे ता. ११ नोव्हेंबर रोजीं टिळकांचे सॉलिसिटर यांनीं अंडर स्टेट सेक्रेटरी यांजकडे अर्ज करून विनंति केली कीं "टिळक व करंदी-कर हे आपल्या कामाकरितां पासपोर्टच्या कांहीं शर्ती मान्य करण्यास तयार झाले पण आतां त्या ढिल्या कराव्या. इतरांच्या बाबतींत अशी गोष्ट सरका-रानें केलेली आहे. डॉ. नायर, ॲन्टीहोमरूलर, ब्राह्मणेतर हे प्रथम अशाच शर्ती कबूल करून पासपोर्ट घेऊन विलायतेस आले. पण नंतर त्यांनीं अर्ज केल्या-वर त्यांच्यावरील बंधनें काढण्यांत आलीं." पूर्वीं नक्की याच मुद्यावर पार्ले-मेंटमध्यें प्रश्न विचारण्यांत आला तेव्हां असें उत्तर देण्यांत आलें होतें कीं, "डॉ. नायर यांच्याप्रमाणें टिळक विलायतेंत आल्यावर त्यांनाहि अशा प्रकारचें अपील करण्यास संधि देण्यांत येईल." डॉ. नायर हे होमरूलला विरोध करणारे व

टिळक होमरूलचें समर्थन करणारे. तेव्हां सरकारनें दोघांनाहि सारखेंच वागविणें योग्य होतें. अद्मासाप्रमाणें या अर्जाचा लवकरच निकाल लागला व टिळकांवरची बंदी उठविण्यांत आली.

(४) निवडक कागदपत्र

विलायतेला टिळक गेले ते चिरोल प्रकरण व सुधारणांसंबंधीं राजकीय चळवळ या दोन कामांकरितां गेले. पैकीं पहिल्या कामाची म्हणजे चिरोल प्रकरणाची सविस्तर हकीकत आम्हीं मागील भागांत दिलीच आहे. आतां दुसऱ्या कामासंबंधाची हकीकत सांगावयाची. पण ती आमच्या शब्दांनीं न सांगतां पत्रव्यवहाराच्या अस्सल कागदपत्रांकडूनच ती सर्व वदविण्याचा आमचा विचार आहे. या कागदपत्रांत अनेक प्रकार आहेत. १ होमरूल लीगच्या कामासंबंधानें पुण्यास होमरूल कचेरीकडे वेळोवेळीं आलेले अहवाल. २ टिळकांनीं पुण्यास धोंडोपंत विध्वंस यांना पाठविलेलीं घरगुती पत्रें. ३ टिळकांनीं व्यक्तिशः इतर लोकांना पाठविलेलीं कामकाजाचीं पत्रें. ४ टिळकांना इतर लोकांनीं पाठविलेलीं या कालावधींतलीं पत्रें किंवा पत्रोत्तरें. ५ केसरीकडे आलेलीं बातमीपत्रें. या सर्व कागदत्रांपैकीं निवडक व त्रोटक असे भाग घेऊन ते कालानुक्रमानें खालीं दिले आहेत. त्यामुळें या बारा तेरा महिन्यांतल्या टिळकांच्या हालचालींचें, विचारांचें व कार्याचें चित्र वाचकांच्या डोळ्यांपुढें जसें उभें राहील तसें आमच्या शब्दांनीं गोळाबेरीज हकीकत देऊन उभें राहील असें वाटत नाहीं. शिवाय हकीकत वाचून मग त्याच्या आधाराचा विचार करीत बसण्यापेक्षां प्रत्यक्ष आधारच वाचकांपुढें असले म्हणजे, साक्षीदाराच्या पिंजऱ्यांत उभे राहिलेल्या माणसासारखी ज्यानें त्यानें आपली हकीकत आपल्या तोंडानें प्रतिज्ञेवर सांगितल्याप्रमाणें ती वाचकांना मनोरंजक व मनावर स्पष्ट ग्रह उमटविणारी होईल अशा समजुतीनेंच तशी योजना केली आहे.

(१) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

जिब्राल्टर २० आक्टोबर १९१८

आज सकाळीं आम्ही सर्व येथपर्यंत सुखरूप आलों. प्रवास अपेक्षेपेक्षांहि चांगला झाला. कोणी आजारी वगैरे पडले नाहींत. नामजोशी हे करंदीकर यांचे साह्यानें जेवणाखाण्याची व्यवस्था नीट करीत असतात. त्यामुळें हिंदु पद्धतीचा आहार मिळण्यास अडचण पडत नाहीं.

पोर्ट सय्यदला आम्हांस चार दिवस थांबावें लागलें. पण त्याचा वचपा बादशाही थाटानें भरून निघाला. पोर्ट सय्यदपासून कांहीं आरमारी अधिकारी जिब्राल्टरला जाणार होते. म्हणून त्यांच्या दिमतीला तीन 'बेड' बोटी व तीन 'टारपेडो' बोटी दिल्या होत्या. व अनेक मोठीं लढाऊ जहाजें दूर असून या सर्वांच्या मधून आमची आगबोट चालली होती. असो. आमचा प्रवास सुखाचा झाला व सर्वांची प्रकृतिहि उत्तम आहे. सुमारें एक आठवड्यानें लंडनला पोंहचूं.

(२) लॅन्सबरी यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १ नोव्हेंबर १९१८

अखेर तुम्ही इंग्लंडांत येऊन पोहोंचला. मी स्वतः आणि आमच्या हेराल्ड ऑफिसांतील इतर सर्व मंडळी यांचा तुम्हाला नमस्कार. तुमच्या कामांत तुम्हाला यश येवो अशी आमची प्रार्थना आहे. तुमची व माझी लवकरच गांठ पडेल व निदान खासगी रीतीनें तरी तुम्ही आम्हाला तिकडची सर्व माहिती सांगू शकाल अशी आशा आहे. तसेंच जाहीर रीतीनें भाषण न करण्याचें जें बंधन तुमच्यावर आहे तें बंधन लवकरच निघून जाईल अशी मला आशा वाटते.

(३) टिळकांचें लॉईड जॉर्ज यांना पत्र

लंडन १३ नोव्हेंबर १९१८

इंडियन नॅशनल कॉंग्रेसच्यातर्फे अखिल हिंदी जनतेच्याकरितां, इंडियन होमरूललीगकरितां व मी व्यक्तिशः स्वतःकरतां इंग्लंड व दोस्त राष्ट्रें यांनीं मिळविलेल्या यशाचें अभिनंदन करतों. मला अशी आशा व उमेद आहे कीं, तुमच्या उदार व चतुर नेतृत्वाखालीं तह होऊन सर्व राष्ट्रांना शांतता, प्रगति व बंधुभाव हीं यापुढें लाभतील. बादशहा व महाराणी यांनाहि आमचा हा राजनिष्ठापूर्वक संदेश आपण कळवावा.

(४) टिळकांचें धोंडोपंतांना पत्र

लंडन १३ नोव्हेंबर १९१८

आम्हाला येथें येऊन १५ दिवस झाले. अद्याप फारशी थंडी नाहीं. घराबाहेर उष्णतामान ४० डिग्री व आंत सुमारें ५०–५५ डिग्री इतकें असतें. सिंहगडापेक्षां येथली हवा जास्त थंड आहे असें वाटत नाहीं. अद्याप केसची

तारीख लागली नाहीं. सर जॉन सायमन यांनीं आमचें वकीलपत्र घेतलें आहे. कार्सन हे विरुद्ध बाजूला आहेत. त्यांना असें वाटतें कीं, " मी प्रधानमंडळांत गेलों तर बयाणा म्हणून अशीलांच्याकडून घेतलेले सर्व फी-पैसे वगैरे रद्द होतील."

आर्मिसटिसवर सह्या झाल्या म्हणून लंडनमध्यें मोठा उत्सव सुरू आहे. बिचाऱ्या हिंदुस्थानाला या प्रसंगीं न विसरोत म्हणजे झालें.

वैद्य खटल्यांतून निर्दोष सुटले आणि केळकर म्युनिसिपालटीचे अध्यक्ष निवडून आले हें वाचून फार आनंद वाटला.

(५) शंकर सरण यांचें बॅप्टिस्टा यांना पत्र

ऑक्सफर्ड १७ नोव्हेंबर १९१८

आमच्या परिषदेला येण्याविषयीं टिळकांना लिहिलें आहेच. हेतु इतकाच कीं, या देशांतील सर्व हिंदी विद्यार्थी एकत्र जमतात तेव्हां त्यांची व टिळकांची स्वस्थपणें गांठ पडावी. त्यांच्याबरोबर करंदीकर, केळकर वगैरे स्नेहीहि यावे. परिषदेच्या खर्चाबद्दलची जबाबदारी आम्हीं पत्करिली आहे. ऑक्सफर्ड येथील मजलसीनें टिळकांना आमंत्रण दिलें काय ? तीन वर्षेपर्यंत असें घडलें कीं मजलसीच्या अध्यक्षाच्या निवडणुकीला जो उभा राहिला त्याला इतर रीतीनें पुष्कळ मतें मिळण्यासारखीं असतां तो टिळकांचें स्वागत करूं शकणार नाहीं असें म्हटल्यावरून त्याला विरोध झाला. यंदाच्या अध्यक्षानें टिळकांचें स्वागत करण्याची खूप तयारी केली होती पण त्याला इन्फ्लुएन्झा होऊन तो वारला. तथापि या टर्मला नाहीं तर पुढल्या टर्मला मजलसीकडून टिळकांना आमंत्रण जाईल अशी मला आशा आहे.

(६) लेडी व्हिलियर्स यांचें टिळकांना पत्र

लंडन नोव्हेंबर १९१८

फ्रँचाइज कमिटीचें काम चालू आहे. स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळणें योग्य आहे. स्त्रिया तो हक्क मागत आहेत. आणि त्यांनीं आपलें शिष्टमंडळ मॉंटेग्यू-साहेबांकडे पाठविलें आहे. कॉंग्रेसकडेहि मागणी केली आहे. आणि कॉंग्रेस व मुस्लिमलीग दोघांनींहि अनुकूल ठराव केले आहेत. कित्येक प्रांतांतून त्यांना ही मतदारी मिळाली आहे. 'दर माणशीं मत' असें केव्हां होईल तेव्हां होवो. पण

तूर्त पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांनाहि त्यांच्या अधिकारानें मतदारी मिळावी अशी आमची खटपट आहे. तरी आम्हाला या कामीं सहाय्य कराल अशी आशा आहे.

(७) शंकर सरण यांचें टिळकांना पत्र

ऑक्सफर्ड ता. २४ नोव्हेंबर १९१८

आपला येथील खटला संपेपर्यंत आपण भाषण करीत नाहीं हें ठीकच आहे. म्हणून तूर्त आम्ही आपणांला त्रास देऊं इच्छित नाहीं. तरी आपण फक्त भेट देऊन जावें. या देशांत आपण असतां आपणाशिवाय आमची परिषद् कशी भरावी ? सभेंत कोठें हजर असतां आणि निवडणुकीचें काम सुरू असतां उमेदवारांना हिंदुस्थानच्या वतीनें प्रश्न विचारावे असें आपण आम्हांला सुचविलें. त्याप्रमाणें आम्ही करीत आहों. पार्लमेंटांतील ८।१० मेंबर्स गांठून त्यांच्या दिमतीला एकेक हिंदी मनुष्य देऊन त्यांना माहिती पुरवावी असें मनांत येतें. इकडे येऊन अभ्यास संपविलेल्या मुलांनीं या कामाकरितां कांहीं दिवस कां घालवूं नयेत ? त्यांना आठवड्याला ३।४ पौंड द्यावेत म्हणजे झालें. कॉंग्रेसनें अशी योजना कां करूं नये ?

(८) टिळकांचें केळकरांना पत्र

लंडन २७ नोव्हेंबर १९१८

होमरूलच्या कामास सुरवात केली. कामाला बऱ्याच अडचणी आहेत. लेबर पक्षास सुमारें २००० पौंड दिले. त्यामुळें आणखी जास्त रकमेची जरूरी लागेल. सध्यां येथें इलेक्शनची गडबड चालू आहे. तथापि आम्ही आमचें काम पुढें रेटीत आहों. माझ्या सॉलिसिटरकडून बादशहांना मीं अर्ज केला. त्यामुळें सरकारनें घातलेलीं माझ्या हालचालींवरील बंधनें त्यांनीं दूर केलीं आहेत. कॉंग्रेसचा रिपोर्ट व वर्तमानपत्रांचे उतारे रजिस्टर पत्रानें पाठवा.

(९) जगन्नाथ महाराजांचें टिळकांना पत्र

मुंबई ३० नोव्हेंबर १९१८

आपण विलायतेला सुखरूप पोहोंचलां हें ऐकून अतिशय आनंद झाला. असेंच सुखरूप व यशस्वी होऊन हिंदुस्थानाला परत यावें व आम्हीं आपलें स्वागत करावें अशी इच्छा आहे. कॅथीड्रल हायस्कूलमध्यें मला प्रवेश मिळाला. अभ्यास सुरू झाला. कॅडेट कोअरकरतां मला एक बंदूक पाहिजे ती मी घेऊं

कां ? याकरितां केळकरांचे बरोबर जाऊन मी कलेक्टरला भेटणार आहें. आपण मला आंखून दिलेल्या अंदाजाबाहेर माझा खर्च जात नाहीं. कारणपरत्वें गंगाधररावांचा सल्ला घेतों. आपण सांगितल्याप्रमाणें व्यायाम घेतों व ईश्वरध्यानहि करितों. आपण येथून गेलां ही कल्पना मनांत येऊन वरचेवर दुःख होतें. कोणतीही गोष्ट मिळत नाहींशी झाली म्हणजे तिची किंमत कळून येते. तुमच्यावर प्रेम करणारा तुमचा मुलगा असा माझा हक्क आहे, आणि अज्ञानानें माझ्या हातून पूर्वी जे दोष घडले असतील त्याची तुम्हीं मला क्षमा केली पाहिजे.

(१०) डॉ. मुंजे यांचें टिळकांना पत्र

नागपूर ३ डिसेंबर १९१८

नारायणराव वैद्य अपिलांत सुटले हें आपण ऐकलेंच असेल. मुख्य प्रधान बोनर लॉ आणि ॲस्क्विथ यांनीं असें जाहीर केलें आहे कीं, हिंदुस्थानाला दिलेलीं वचनें विलायत सरकार पाळील. पण या जाहीरनाम्याचें खरें मर्म काय ? आपणाला शांतता परिषदेकडे वकील म्हणून पाठवावें अशी खटपट इकडे सुरू आहे. आणि तहाची वाटाघाट होईल तेव्हां लंडन येथें कॉंग्रेसची बैठक करावी अशी जी सूचना पुढें आली आहे ती मला फार पसंत वाटते. प्रे. वुड्रुसन यांच्या मनावर या गोष्टीचा परिणाम विशेष होईल. कॉंग्रेसमधून निघून गेल्याबद्दल नेमस्तांना पश्चात्ताप होत असावा असें वाटतें. नारायणराव वैद्यांचें अपील दासबाबूंनीं फार चांगलें चालविलें व ते असें म्हणत होते कीं करंदीकर यांनीं उलटतपासणी फार चांगली केली.

(११) हेंडरसन यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ६ डिसेंबर १९११

आपण पाठविलेले दोन हजार पौंड पोंचले त्याबद्दल पावती यासोबत पाठवीत आहें. आपल्या या उदार देणगीबद्दल आमची लेबर पार्टी आपली फार आभारी आहे. हिंदी लोकांच्या स्वराज्यविषयक ज्या आकांक्षा आहेत त्यांना आमची सहानुभूति आहे हें मला आपणांस सांगितलें पाहिजेच असें नाहीं. आणि यापुढेंहि आमच्या पक्षाच्या हातून आपणाला जी मदत करतां येईल ती अवश्य करूं.

(१२) कार्ल हीथ यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ता. ९ डिसेंबर १९१८

आपण भेटावयाला आलां तेव्हां मी बाहेर गेलों होतों याबद्दल वाईट वाटतें. तहासंबंधानें नॅशनल कौन्सिलनें व्यवस्था चालविली आहे त्यांत हिंदुस्थानची खास अशी कांहीं व्यवस्था अजूनपर्यंत केलेली नाहीं. हिंदुस्थानचें अमूक म्हणणें म्हणून मांडण्यांत आलेलें नाहीं पण 'नॅशनल पीस कौन्सिल' चा जनरल सेक्रेटरी म्हणून मी तुम्हाला असें कळवितों कीं, स्वयंनिर्णयाचें तत्त्व हिंदुस्थानाला लावण्याविषयींची जी मागणी आहे ती योग्य असून या कौन्सिलच्या सभासदांची त्याला पूर्ण सहानुभूति आहे. तुमचें नांव मीं फार ऐकलें आहे हें लिहावयासच नको. तुमची गांठ पडावी याविषयीं मी उत्सुकतेनें वाट पहात आहें.

(१३) सिड्ने वेब यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ता. १० डिसेंबर १९१८

फेबिअट सोसायटीच्या सभा दर शुक्रवारीं एसेक्स हॉलमध्यें भरतात. कोणीं अशी सूचना केली कीं, एका शुक्रवारीं तुमचें सभेपुढें व्याख्यान व्हावें. या सूचनेचा आमच्या कमिटीनें मोठ्या उत्सुकतेनें स्वीकार केला. तरी शुक्रवार ता. १४ फेब्रुवारी रोजीं तुम्ही हें व्याख्यान द्याल काय ? त्या महिन्यांतील ही आमची पहिलीच सभा आहे व या तारखा तुमच्या चिरोल खटल्यांतील तारखांच्या आड येणार नाहींत अशी मला आशा आहे. तरी हें निमंत्रण स्वीकारल्याचें व ही तारीख सोईची असल्याचें कळवावें.

(१४) ए. सी. सरकार यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ता. ११ डिसेंबर १९१८

येथील नॉर्थब्रुक सोसायटींतील क्लबानें अशी इच्छा मजकडे प्रकट केली आहे कीं, त्या क्लबापुढें होमरूल या विषयावर आपलें एक व्याख्यान व्हावें. भूपेंद्र, बसू, देवधर वगैरे लोकांचीं व्याख्यानें नुकतींच झालीं आहेत. आपल्यावरील भाषणबंदी नुकतीच निघाल्याचें ऐकून फार आनंद झाला व म्हणूनच ही विनंति करीत आहों.

(१५) हाइंडमन यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ता. १२ डिसेंबर १९१८

तुम्हीं जे निरनिराळे ठराव मजकडे पाठविले त्याबद्दल मी आभारी आहें. ह्यांचा मी अवश्य उपयोग करीन. हिंदुस्थानच्या बाबतींत माझें पूर्वींचें मत बदललेलें नाहीं. आणि तुम्ही आतां येथेंच आहां तेव्हां या गोष्टीची प्रचीति तुम्हांस येईलच. हिंदुस्थानसंबंधानें इंग्लंडच्या जुन्या धोरणांत पूर्णपणें फरक झाल्याचें पाहण्याला तुम्ही आम्ही जगूं अशी मला आशा आहे. चाळीस वर्षां-पूर्वीं सॅलसबरी, इडल्स्ली, कॅनब्रूक, स्टॅनहोप, मॅलेट वगैरे लोकांनीं असाच प्रयत्न केला होता. पण १८८० च्या निवडणुकीपासून तें काम मागें पडलें. या लोकांनीं योजलेल्या सुधारणांच्या मानानें मँटेग्यूसाहेबांच्या सुधारणा कांहींच नाहींत असें मला वाटतें.

(१६) टिळकांचें धोंडोपंतांना पत्र

लंडन, ता. १८ डिसेंबर १९१८

आमची सर्वांची प्रकृति बरी आहे. येथली थंडी मला इतकी सोसेल अशी कल्पना नव्हती. येथें सूर्योदय सकाळीं आठ वाजून पांच मिनिटांनीं होतो व दुपारीं तीन वाजून ४९ मिनिटांनीं मावळतो. सध्यां आठ तासांचा दिवस व १६ तासांची रात्र आहे. घरांत शेगड्या असल्यानें उष्णतामान ५४° ते ५८° असतें. पण बाहेर ३८° पासून ४०° पर्यंत असतें. कदाचित् तें ३२° पर्यंत म्हणजे शून्य उष्णतामानापर्यंत जाईल.

(१७) पोलॉक यांचें मिस व्हिलियर्स यांना पत्र

लंडन ता. २१ डिसेंबर १९१८

तुमच्या होमरूल लीगनें हस्तपत्रक काढलें तें पाहिलें. एक गोष्ट तुम्हाला माहीत नाहीं असें दिसतें ती ही कीं, टिळकांना येथें कोणताहि प्रातिनिधिक स्वरू-पाचा अधिकार नाहीं. ते येथें व्यक्तिशः आपल्या कामाला आले आहेत. त्यांना राष्ट्रीय सभेच्या नांवानें कांहीं बोलण्याचा अधिकार नाहीं. येथें येऊन कोण-त्याहि एका राजकीय पक्षाला हाताशीं धरून काम करावें असें कॉंग्रेसनें कोणास सांगितलें नाहीं. कॉंग्रेसचा तसा ठराव नाहीं. टिळकांना कॉंग्रेसचे जुने ठराव घेऊन फारतर त्याप्रमाणें मतप्रसार करतां येईल. टिळकांचें अधिकाराचें अति-

क्रमण कॉँग्रेसच्या कानावर घातलें पाहिजे. व तिनें त्यांच्या कृत्याला संमति दिली तर हिंदुस्थानांतील दोन्ही पक्षांत एकी कधींहि होणार नाहीं. मला खासगी रीतीनें असें कळलें आहे कीं, सुधारणाविरुद्ध येथें एक मोठा कट होऊं पहात आहे. आणि त्याचा प्रतिकार करूं पाहणारांना टिळकांच्या या धोरणानें फार अडथळा होईल. माझें हें पत्र लॅन्सबरी यांना दाखवा. या गोष्टीसंबंधानें मी इंडिया पत्रांत चर्चा करणार आहें. टिळकांच्या या धोरणाचा निषेध हिंदुस्थानांतहि होईल अशील मला खात्री वाटते.

(१८) हाइंडमन यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ता. २२ डिसेंबर १९१८

हिंदुस्थानाला स्वयंनिर्णयाचा हक्क जरूर असला पाहिजे. इतर राष्ट्रांना तो असतां हिंदुस्थानाला तेवढा तो कां नसावा? तुम्हीं या विषयावर योजून लिहिलेल्या पुस्तकाची टाइप केलेली प्रत मीं पाहिली. माझ्या दृष्टीनें तें फार चांगलें आहे.

(१९) जे. जी. निकोल यांचें टिळकांना पत्र

ब्रॅडफर्ड ता. २३ डिसेंबर १९१८

तुम्ही ब्रॅडफर्डला केव्हां याल व होमरूलचा इकडील एक सभासद म्हणून तुमच्याशीं माझें हस्तांदोलन केव्हां घडेल याची मी वाट पहात आहें. कॉटन एक्साइज ड्यूटी व मिठावरील कर या दोहोंसंबंधानें मला तुमच्याकडून माहिती घेण्याची इच्छा आहे. अमेरिकेहून जो माल येतो त्यापैकीं कांहीं हिंदुस्थानाकडून आणतां येण्यासारखा आहे. हल्लीं वसाहतींतील अनेक लोक येथें आले आहेत या गोष्टीचा आपणांस फायदा घेतां येईल. साम्राज्यांत एक मोठी परस्पर साहायकारी संस्था काढावी अशा मताचा मी आहें. तरी या संबंधानें आपले विचार कळवावे. पुढील वर्ष हिंदुस्थानाला सुखकर जावो अशी माझी प्रार्थना आहे.

(२०) लजपतराय यांचें टिळकांना पत्र

न्यूयॉर्क २६ डिसेंबर १९१८

हेन्री हॉचनर नांवाचा एक गृहस्थ हल्लीं इकडे आला आहे. त्यानें सर सुब्रह्मण्य अय्यर यांच्याकडून अमेरिकन प्रेसिडेंटला एक पत्र आणलें व प्रेसिडेंटनें त्या-

प्रमाणें कांहीं गोष्ट केली असें म्हणतात. पण तें खरें आहे असें वाटत नाहीं. त्या पत्रांतील सारांश इकडील वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाला होता. पण हॉचनर यानें बेझंटबाईला जी हकीकत कळविली तींत फार अतिशयोक्ति असावी. हॉचनर याची व माझी कधीं गांठ पडली नाहीं. हा गृहस्थ फ्रान्सला जाण्याचें बोलत आहे. पण मला कशांत कांहीं तथ्य दिसत नाहीं.

(२१) इ. वॉलेस यांचें बॅप्टिस्टा यांना पत्र

लंडन ३० डिसेंबर १९१८

'दि केस फॉर इंडियन होमरूल' हें पुस्तक मीं वाचलें. तें फारच उत्कृष्ट रीतीनें लिहिलेलें आहे व त्यांतील युक्तिवाद पटण्यासारखा आहे. त्यांतील मतांचा प्रसार करण्याला मी मदत करीन. पण इकडील मतप्रसार हें फार खर्चाचें काम आहे. इकडे हिंदुस्थानच्या कामांत कोणी लक्ष घालीत नाहीं. आणि इकडे तर जाहिरातींशिवाय व मतप्रसाराखेरीज कांहींच काम होत नाहीं. एका वर्षाचा खर्च म्हणून विचारलात तर तो कमींत कमी ६००० पौंड लागेल. पण एकादा साधा स्टोअर किंवा नवीन छानछोकीचें दुकान हें घेतलें तरी त्याचा जाहिरातीचा एक सालांतील खर्च या रकमेच्या दसपटहि होतो हें ध्यानांत ठेवा. त्यांतल्या त्यांत दुसरी अडचण अशी कीं, इतका खर्च करूनहि अशी खबरदारी इकडे घ्यावी लागते कीं, इकडच्या कोणीहि मतप्रसाराचें काम पत्करलें तरी तो हिंदी राष्ट्राचा एजंट आहे असें लोकांना दिसतां कामा नये. जणु कांहीं स्वतंत्र परोपकारी बुद्धीनें व स्वतंत्र साधनांनीं मतप्रसार सुरू आहे असा बाहणा झाला पाहिजे!

(२२) दादासाहेब खापर्डे यांचें टिळकांना पत्र

अमरावती ५ जानेवारी १९१९

दिल्लीहून काल परत आलों. होमरूल स्पेशल ट्रेननें डॉ. मुंजे यांच्याबरोबर दिल्लीकडे जातांना प्रवास केला. सर्व थाट पूर्वीप्रमाणेंच होता. पण आगगाडींत तुम्ही नव्हतां, एवढेंच गौण होतें! लक्ष्मीनारायणाच्या धर्मशाळेंतच फिरून उतरलों होतों. पंडित मदनमोहन यांच्या मिरवणुकीला सरकारनें हरकत घेतली. विषयनियामक मंडळांत ठरावाचे मसुदे झाले ते बेझंटबाईच्या सहविचारानेंच झाले. एका ठरावांत प्रांतिक स्वातंत्र्य मिळण्याला पूर्वी सहा वर्षे मुदत घातली होती तीहि आतां काढून टाकण्यांत आली. दुसरे दिवशीं पंडितजींचें अध्यक्ष म्हणून भाषण

झालें. पण मौज ही कीं तुमचें नांव एकदांहि कोठें त्यांनीं घेतलें नाहीं. वास्तविक तुम्हीं नाकारलेल्या जागीं ते अध्यक्ष होऊन बसले होते म्हणून या गोष्टीचा उल्लेख त्यांनीं करावयास पाहिजे होता. बेझंटबाईनीं ठरावाच्या मसुद्याला बराच विरोध केला. दास व चक्रवर्ती हे आपल्या बाजूला होते. पंडितजींचें धोरण कांहींच नव्हतें. दिवसामागून दिवस लोटत होते. पण निकालांत कांहींच निघत नव्हतें. असे सहा दिवस गेले. जिना कॉँग्रेस व मुस्लिमलीग या दोहोंना संभाळून चालत होते. पण विषयनियामक मंडळांतील मुसलमान प्रतिनिधींनीं जिना यांना मधून मधून धोका दिला. शेवटीं आमच्या बाजूला बहुमत मिळालें. बेझंटबाई फार रागावल्या. आणि दुसरे दिवशीं मालवीयजींच्या घरीं आम्हाला म्हणाल्या कीं तुम्ही टिळकांचे लोक माझा फार द्वेष करितां. त्या असेंहि म्हणाल्या कीं, टिळकांबरोबर मी कोणत्याहि शिष्टमंडळांत जाणार नाहीं. पूर्वीं मद्रासेस आपण गेलों तेव्हां त्यांनीं आपणाशीं जें स्नेहाचें वर्तन ठेविलें त्याशीं हें सगळें विसंगत दिसलें. 'प्रागतिक नेमस्त पक्ष' नांवाचा एक पक्ष काढण्याचा त्यांचा विचार दिसतो. विलायतेंतील परिषदांना प्रतिनिधि म्हणून प्रथम तुमचें एकट्याचेंच नांव घातलें होतें. पण नंतर हसन इमाम यांचेंहि नांव जोडण्यांत आलें. शिष्टमंडळ निवडण्याकरितां एक कमिटी नेमण्यांत आली आहे. कॉँग्रेसचे पुढील वर्षाचे सेक्रेटरी नेमतांना बराच गोंधळ झाला. म्हणून आम्हीं पटेल व केळकर यांची नेमणूक केली. पण केळकरांना डेप्युटेशन कमिटीचें काम, शिवाय स्वयंनिर्णयाचा अर्ज लिहिण्याचें काम, आणि खुद्द डेप्युटेशनबरोबर जाण्याचें काम आधींच दिलेलें असल्यामुळें त्यांनीं आपणाला कॉँग्रेस सेक्रेटरीची जागा नको म्हणून सांगितलें. तेव्हां त्यांच्या जागीं पंडित गोकर्णनाथ मिश्र यांना नेमिलें. पंडितजींनीं आपल्या पहिल्या भाषणांत तुमचा मुळींच उल्लेख केला नाहीं याबद्दल कांहीं लोक त्यांना बोलले असावे असें वाटतें. कारण पंडितजी यांनीं आपल्या शेवटच्या भाषणांत तुमच्याबद्दल उल्लेख केला. पण तोहि असा तसाच. राष्ट्रीय सभेला पुष्कळ लोक आले होते. आणि ठरावाच्या दृष्टीनें प्रगति दिसली. अनेक उपसूचना भर सभेंत मांडण्यांत आल्या व त्यांवर वादविवाद चांगला झाला. विरोधी मतेंहि लोकांनीं शांतपणें ऐकून घेतलीं. बेझंटबाईंच्या उपसूचनेला अवघीं चार मतें मिळालीं. कॉँग्रेसची एकंदर हकीकत थोडक्यांत अशी आहे.

(२३) टिळकांचें केळकरांना पत्र

लंडन ९ जानेवारी १९१९

कांहीं पत्रें व वर्तमानपत्रें मिळालीं. अजून आमचें टपाल केव्हां केव्हां फोडूनच येतें. एकदां चार हजार पौंड व एकदां पांच हजार पौंड पाठविलेत ते पोंचले. होमरूल लीगच्या कामाचा अहवाल पाठविला आहे. कोर्ट ११ जान्युआरीला उघडतील. मग चिरोल केसची तारीख कोणती नेमतात तें कळेल. सर जॉनसाहेबांनीं आमचें वकीलपत्र स्वीकारलें आहे. पण समक्ष भेटून बोलणें चालणें अद्यापि व्हावयाचें आहे. मार्सेलवरून आतां टपाल जाऊं येऊं लागलें. तेव्हां यापुढें पत्रें लवकर मिळतील. येथें आम्हीं जीं हस्तपत्रकें व लहान पुस्तकें काढलीं त्यांच्या प्रती पाठविल्या आहेत. आम्हीं मजकूर ठरविल्याप्रमाणें बॅप्टिस्टा यांनीं लिहिला आहे. त्यांत लंडन टाइम्सचें नांव नाहीं पण त्याच्या टीकेला उत्तर आहे. मनरो–डॉक्ट्रिनचा उल्लेख कां केला याचीं कारणें तुम्हाला कळून येतीलच. दिल्ली येथील राष्ट्रीय सभेनें शांतता परिषदेला पाठविण्याच्या शिष्टमंडळांत माझी निवड केली हें एका अर्थीं बरें झालें. त्यामुळें मि. पोलॉक यांचा मला जो येथें विरोध होत आहे त्याला परस्पर उत्तर मिळेल. हिंवाळा आहे पण फारसा बाधत नाहीं.

(२४) कार्ल हीथ यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ९ जानेवारी १९१९

स्वयंनिर्णयावर तुमच्याकडून आलेलें पत्रक पावलें. पण आमच्या कौन्सिलानें असें ठरविलें आहे कीं, हें पत्रक आम्ही परस्पर वाटूं नये. तथापि असेंहि ठरलें कीं, अंतरराष्ट्रीय परिषदेचा विचार करण्याकरितां जें कमिशन नेमण्यांत आलें आहे त्या कमिशननें या प्रश्नांचा विचार करावा अशी विनंति करावी. कौन्सिलमध्यें त्याचा विचार झाल्यावर कौन्सिल स्वतःचें म्हणून एक पत्रक काढील. ही रीति अधिक उपयुक्त असून आपणांला पसंत पडेल अशी आशा आहे.

(२५) जोसेफिन रॅन्सम यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ९ जानेवारी १९१९

स्वयंनिर्णयाचें पत्रक पोंहोचलें. त्यांतील विचारसरणी व मांडणी चांगली आहे. चित्रें मात्र आम्हांला आवडलीं नाहींत. तें पत्रक आम्हीं वांटावें असें आपणांस वाटत असेल तर दोनशें प्रती पाठवा. माझ्या पतींना निवडणुकींत

अपयश आलें पण त्याबद्दल त्यांना कांहीं वाईट वाटत नाहीं. ते लिबरल पक्षाचे उमेदवार म्हणून उभे होते. लेबरपक्षाचे म्हणून नव्हते. तुमच्या व्याख्याना-करितां आम्हीं सभा भरवावयाची असें ठरविलें आहे. ता. २५ फेब्रुवारीला कॅक्स्टन हॉल मिळेल.

(२६) जिलबर्ट क्लोज यांचें टिळकांना पत्र

पॅरिस १४ जानेवारी १९१९

प्रे. विल्सन यांना आपण पाठविलेलें पत्र मिळालें. त्यांची आठवण ठेवून त्यांना तुम्हीं लिहिलें याबद्दल ते आभारी आहेत. त्यांनीं तुम्हांला आश्वासनपूर्वक असें कळविण्याविषयीं मला सांगितलें आहे कीं, हिंदुस्थानाला स्वयंनिर्णचा हक्क मिळण्याच्या प्रश्नांचा विचार योग्य अधिकारी लवकरच करणार आहेत.

(२७) टिळकांचें केळकरांना पत्र

लंडन १६ जानेवारी १९१९

येथील कामाचा पुढील अहवाल पाठविला आहे. ब्रि. कॉं. कमिटीनें आम्हांला विरोध करून आमचे पाय मागें ओढूं नयेत इतकी तरी कांहीं खटपट कॉंग्रेसच्या अधिकाऱ्यांकडे कराल कीं नाहीं ! काल मीं एक तार प्रसिद्ध केली. तींत लिहिल्याप्रमाणें शांततापरिषदेकडे हिंदुस्थानच्या तक्रारी कॉंग्रेसकडून कळविण्याची कांहीं व्यवस्था झाली तर पहा.

(२८) केळकर यांचें बॅझंटबाईंना पत्र

पुणें १७ जानेवारी १९१९

कॉंग्रेसमधील आपल्या दोन होमरूल पक्षाच्या मतांत फारच सूक्ष्म भेद आहे. असें असतां त्याचा वर्तमानपत्रांतून विनाकारण गवगवा होतो. पण अजूनहि गोष्ट सुधारतां येईल असें वाटतें. आपण शिष्टमंडळांत गेलां तर बहुधा पुढारी-पणाचा मान आपणांकडेच येईल. शिवाय विलायतेंत टिळक हे एकटेच असल्या-मुळें ज्या लोकांपासून आपणांला नेहमीं उपसर्ग होतो असें वाटतें ते लोक त्यांच्या-बरोबर तेथें नाहींत. विलायतेंत प्रधानमंडळांत जसा किरकोळ मतभेद असतो तथापि सर्वजण मिळून एकच गोष्ट अंमलांत आणतात त्याप्रमाणें प्रांतिक स्वातंत्र्याचे बाबतींत थोडाथोडा मतभेद असला तरी इतर सर्व मागण्या आपण व टिळक यांना एकमुखानें मांडतां येतील. सुधारणेच्या योजनेसंबंधानें आपणच

पूर्वी म्हणालों होतों कीं, त्या देण्याला इंग्लंडच्या योग्यतेच्या नाहींत व घेण्याला हिंदुस्थानच्या योग्यतेच्याहि नाहींत. त्यांचीच मी आपणांला आठवण करून देतों. टिळकांचें व कॉंग्रेसचें मत झालें तरी सर्वस्वीं जुळतें असें कोठें आहे ! तथापि कोणत्याहि मतभेदांत आपण थोडें मिळतें घेण्याचा प्रयत्न केला तर मिळतें घेतां येतें आणि मतभेदावर जोर दिला तर जमत नाहीं. माझें म्हणणें कदाचित् आपणांला पटणार नाहीं पण सुचलें तें लिहिलें आहे. गैरसमज होऊं देऊं नये. त्यांतून आपण माझ्यापेक्षां दोन पिढ्यांनीं वडील आहां म्हणून मीं केवळ सुचलें आहे तें सादर केलें असेंच माना.

(२९) डी. एन्. बानर्जी यांचें टिळकांना पत्र

लंडन २० जानेवारी १९१९

डेलीमेलच्या संपादकांना भेटलों. त्यांचें आमचें पैशाचें ठरल्यास वर्तमानपत्रांत जागा राखून ठेवितां येईल असें ते म्हणाले. मीं या वाटाघाटींत तुमचें नांव सांगितलें नाहीं. हिंदुस्थानासंबंधीं कांहीं माहिती पाठविली तर ती ते पत्रांत घालतील पण ते हिंदुस्थानच्या बाजूनें स्पष्टपणें लिहिणार नाहींत. मॅसिंगहॅम यांची व तुमची भेट व्हावी म्हणजे बरें असें त्यांचे सेक्रेटरी म्हणत होते. डेली न्यूज पत्राचे संपादक गार्डिनर यांच्या सेक्रेटरीचें तुमच्याबद्दल पत्र आलें आहे. डेली क्रॉनिकलबद्दल मात्र विश्वास नाहीं. कारण तें लाइड जॉर्ज यांचें पत्र आहे. सुप्रसिद्ध लेखक एच्. जी. वेल्स यांचा मात्र कांहीं उपयोग कदाचित् होईल.

(३०) एस. आर. बम्मनजी यांचें टिळकांना पत्र

भूमध्य समुद्र २४ जानेवारी १९१९

मी लंडनला एकदम येत नाहीं. प्रथम पॅरिसमध्यें ८।१० दिवस राहीन. तेथें शांतता परिषदेची मौज पहाण्याची इच्छा आहे. त्या कामीं लॉर्ड सिंह आणि बिकानेरचे महाराज हे मदत करणार आहेत. तुमच्याकरितां तुपाचा डबा एक मजजवळ दिला आहे. तरी बोट धक्क्याला लागेल तेव्हां तो घेऊन जाण्यास सांगावें. आमच्या जहाजावर लेडी चेम्सफर्ड या आहेत. त्या विलायतेस निघाल्या आहेत. त्या मला म्हणाल्या तुम्ही लंडनला याल तेव्हां टिळकांना घेऊन आमच्याकडे चहा घेण्याला याल कां ? मीं त्याना होय म्हटलें आहे. बाई फार हुशार आहे. सहानुभूति तर ठरलेलीच आहे !

(३१) टिळकांचें गोखले यांना पत्र

लंडन २३ जानेवारी १९१९

तुमचीं पत्रें पोंचलीं. विलिंग्डन स्मारकाचा फजिता झाल्याचें वाचलें. शेवटीं जिना यांना आम्हीं सुरतेस जें केलें तेंच करावें लागलें. 'प्रारब्धस्यान्तगमनम्' हें वचन जिनांना आतां पटलें म्हणावयाचें. सर सत्येंद्र प्रसन्न सिंह यांना लॉर्ड केलें आहे. नेमस्तांना एक नवें दालन खुलें झालें म्हणावयाचें. काळा शेवटीं गोऱ्यांत शिरला असें 'सॅटरडे रिव्ह्यू' नें म्हटलें आहे. स्वयंनिर्णयाचें सोंवळें भांडें इकडून तिकडून कोणकिडून तरी शांततापरिषदेच्या द्वारांतून आंत टाकून द्यावें असा प्रयत्न सुरू आहे. हिंदुस्थानाला परिषदेंत दोन खुर्च्या मिळाल्या आहेत पण त्यांचा आम्हाला उपयोग नाहीं. कॉंग्रेस व होमरूल लीगचे अध्यक्ष यांनींहि परस्पर परिषदेला तारा करून पहाव्या. बॅप्टिस्टा आतां येथून निघणार. त्यांनीं इकडे अठरा महिने काढल्यावर त्यांना आणखी राहा असें आम्हांला म्हणतां येत नाहीं. तिकडून पैसे मागविले ते मजूरपक्षाला देण्याकरितां. बॅप्टिस्टांच्या निवडणुकीला नाहींत.

(३२) अहवाल

लंडन

आम्ही येथें आक्टोबरांत आलों व नोव्हेंबरांत आमच्या कामाला सुरवात केली. तात्पुरता तह होऊन युद्ध थांबल्यामुळें इकडे आनंदाची लाट उसळली आहे. पण नव्या पार्लमेंटरी निवडणुकीहि उपस्थित झाल्या आहेत म्हणून या पुरांत जाळें टाकून हाताला कांहीं लागतें का पाहिलें. मजूरपक्षाचे शंभर तरी सभासद निवडून यावे असें वाटलें पण अवघे त्रेसष्टच आले. युद्धाविरुद्ध ज्यांनीं लिहिलें, जे बोलले त्या सगळ्यांचा एकजात पराभव झाला! रॅम्से मॅकडोनाल्ड, स्नोडन, हेंडरसन, लॅन्सबरी सगळे पडले! तथापि आम्हांला आज मदत मिळेल तर मजूरपक्षाचीच. निवडणुकीची संधि साधून आम्ही विलायतेंत सुमारें दहा लक्ष हस्तपत्रकें हिंदुस्थानासंबंधाचीं वांटलीं. बेझंटबाईच्या होमरूल लीगनेंहि काम चांगलें केलें. काम नाहीं केलें असें ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीनें! तेव्हां तिच्याविरुद्ध न ल्याहावें तर काय करावें? तिनें आमचें काम करण्याऐवजीं पोलॉकसाहेबांचें मन बळविण्यांत व त्यांच्याशीं भांडण्यांत आमचा वेळ खर्च घातला. पण आम्ही त्यांच्यावर थोडेच अवलंबून होतों. आम्हीं छापलेलें पुस्तक व चित्र पाठविलेंच आहे. हिंदुस्थानांतील ३६ जाहीर सभांतून शांततापरिषदेविषयीं ठराव झाले ते

इकडे आले. पॅरिसला जाण्याकरितां पासपोर्ट मागितले आहेत. मिळाले तर जाऊन खटपट करूं. येथें सोन्याच्या किल्लीशिवाय वर्तमानपत्रांचें तोंड उघडत नाहीं. तथापि टिळक, गांधी आणि हसन इमाम यांची निवड केल्याचें स्वतः टाईम्सनेंच प्रसिद्ध केलें आहे.

(३३) टी. होल्डरनेस यांचें टिळकांना पत्र

लंडन इंडिया ऑफिस २८ जानेवारी १९१९

शांततापरिषदेला कोण प्रतिनिधि पाठवावयाचे हें आतां ठरलें आहे. तुम्हाला शांततापरिषदेला पाठवावें अशी तुमची यादी आली. परंतु तसें करतां येत नाहीं. पासपोर्ट मागतांना निदान प्रेक्षक म्हणून हजर रहावें अशी इच्छा तुम्हीं व्यक्त केली पण तीहि सफल होणें शक्य नाहीं. म्हणून पासपोर्ट देतां येत नाहींत.

(३४) टिळकांचें पुण्यास पत्र

लंडन ३० जानेवारी १९१९

चिरोल केसमध्यें माझी जबानी चालू आहे. पॅरिसला जाण्याकरतां पासपोर्ट मागितले होते पण ते मिळाले नाहींत.

(३५) केळकर यांचें टिळकांना पत्र

पुणें ३१ जानेवारी १९१९

आपली तार पोंहोचली. होमरूलच्या अध्यक्षाच्या जागेचा राजीनामा दिलेली बॅपटिस्टा यांची तार पोहोंचली. दोघांना उत्तरादाखल दोन निरनिराळ्या तारा मीं केल्या आहेत. त्याचें कारण आपल्या लक्षांत येईलच. बॅपटिस्टा हे राजीनामा देणारच तर आपण लेबर परिषदेला जाणार ते होमरूल लीगचे अध्यक्ष या नात्यानेंच कां न जावें ? शिष्टमंडळाची निवडणूक सुरू आहे. दिल्ली येथें ता. ९ फेब्रुवारी रोजीं अखेर निकाल लागेल. जिना, मालवीय, गांधी व मिसेस बेझंट यांखेरीज बाकी बहुतेक प्रमुख कॉंग्रेसमेन शिष्टमंडळावर जाण्याला तयार आहेत. वरील लोक मात्र तयार नाहींत. याचें कारण ते म्हणतात, 'एकदम प्रांतिक स्वायत्तता (प्रॉ. ऑटॉनमी) मागण्याला आम्ही तयार नाहीं.' बेझंटबाई या गोष्टींना पूर्वी तयार होत्या. आतां मात्र नाहींत. १५ प्रतिनिधींना सरकारनें पासपोर्ट देण्याचें ठरविलें आहे. मी असें ऐकतों कीं मुंबईसरकारनें प्रांतिक स्वातंत्र्य द्यावें अशी सूचना केली आहे. लॉर्ड विलिंग्डन यांच्या शिवाय इतर कोणीं हें श्रेय घेतलें नाहीं. फ्रँचाइज कमिटीपुढें साक्षीला मी जाणार आहें.

(३६) टिळकांचें गोखले यांना पत्र

लंडन ६ फेब्रुवारी १९१९

आमचा खटला फिरून फेब्रुवारीला सुरू होईल असें वाटतें. झाल्या कामाचे लघुलेखकांचे छापील रिपोर्ट यासोबत पाठविले आहेत. हें पत्र पुण्यास पोंचण्यापूर्वींच खटल्याचा निकाल होईल.

(३७) एस. सी. टिले यांचें टिळकांना पत्र

फॉरिन ऑफिस लंडन ६ फेब्रुवारी १९१९

तुमचा अर्ज इंडिया ऑफिसकडे पाठविला आहे. पण तुम्हीं मागितलेला पासपोर्ट देतां येत नाहीं.

(३८) केळकर यांचें टिळकांना पत्र

७ फेब्रुवारी १९१९

दिल्लीहून परत आलों. काँग्रेसचें शिष्टमंडळ पाठविण्यासंबंधानें व्यवस्था करावयाची होती म्हणून गेलों होतों. पंधरा लोकांची निवड केली आहे, पण प्रत्यक्ष कोण येथून पाय उचलतो हेंच पहावयाचें आहे. खापर्डे, मी, पटेल, पाल, जोसेफ, नरसिंह अय्यर हे केव्हांहि निघण्याला तयार आहोंत. पंधरा पॅसेजेस सरकारनें दिले आहेत त्यांतला एक माझे नांवाचा आहे. तेव्हां आतां मला निश्चितपणें लिहा आणि सांगा कीं मी तिकडे आलोंच पाहिजे कीं काय ? किंवा पुनः पूर्वीप्रमाणें वर्तमानपत्रें घेऊन येथील उद्योग सुरू करूं ? चिरोल केसचा निकाल लागल्याबरोबर ही गोष्ट आपणांस निकालांत काढावी लागेल. माझा आपणाला तेथें खरोखरच उपयोग असेल तर आपलें लिहून आल्याबरोबर निघतों. पण नव्या परिस्थितींत मीं येऊं नये असें वाटेल तर तसें बेलाशक लिहा. म्युनिसिपल प्रेसिडेंट या नात्यानें माझें काम सुरू आहे. व कौन्सिलच्या निवडणुकींतहि मी खास निवडून येईन. किंबहुना कोणी प्रतिस्पर्धीहि मला उभा राहणार नाहीं. पण मी आल्यानें आपला तेथें अधिक उपयोग होईल असें असेल तर मी म्युनिसिपल प्रेसिडेंटशिपचाहि राजीनामा देऊन येतों. असें दुहेरी लिहिण्याचें कारण इतकेंच कीं मला विलायतेस येण्याची हौस किंवा महत्त्वाकांक्षाहि नाहीं.

ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीमध्यें काँग्रेसची मँडेट ढिली करण्याचा प्रयत्न होत आहे. इतकें करून तरी जिना विलायतेस जाणार कीं नाहीं कोणीं सांगावें ?

बेझंटबाईबद्दल बंगाल व मध्यप्रांत यांमध्यें प्रतिकूल भावना दिसते. त्या स्वतः व रामस्वामी अय्यर यांना त्यांनीं कॉंग्रेसचे सेक्रेटरी नेमून घेतल्यामुळें लोकांना बरें वाटलें नाहीं. उलट आपण जसें बेझंटबाईशीं जमवून घेतां तसें इतर लोक घेत नाहींत. बेझंटबाईंची प्रांतिक स्वातंत्र्याविषयींची उपसूचना दास व खापर्डे यानींहि मान्य केली. पण सत्यमूर्ती आडवे आले. बरें दास किंवा विजयराघव हे बाईंना विरोध करतात, पण स्वतः विलायतेला जाण्याला तयार होत नाहींत. विजयराघव यांना बाईचें वर्चस्व नको पण आमच्या होमरूललीगची शाखा काढा म्हटलें तर तेंहि करीत नाहींत. बरें बाईहि कांहीं कमी नाहींत. शांतता परिषदेकडे प्रतिनिधि म्हणून बाकींच्या बरोबर तुमचें नांव लोकांनीं सुचविलें त्याला त्यांनीं विनाकारण हरकत घेतली. अशा रीतीनें तीन शिष्टमंडळें जाणार. पण आतां गांधींनीं असें म्हणण्यास आरंभ केला आहे कीं, विलायतेला शिष्टमंडळ पाठवूंच नये. मीं त्यांना लिहिलें आहे कीं नेमस्त लोकांचें शिष्टमंडळ जाणार तर कॉंग्रेसला आपलीं मतें मांडण्याकरितां आपलेंहि शिष्टमंडळ पाठविलें पाहिजे. शिष्टमंडळाच्या निरनिराळ्या लोकांना पत्रें वगैरे रोज लिहावीं लागत आहेत. कलकत्त्यास जाऊन दासबाबू शिष्टमंडळावर कोणाला पाठवितात व खर्चाला किती रक्कम देतात हें मी पाहणार आहें. कदाचित् त्याचकरितां मद्रासेसहि जावें लागेल. आमच्या व्याख्यानाचे दौरेहि सुरू आहेत. खाडिलकर व शिवरामपंत यांनीं वऱ्हाड नागपुराकडे जाण्याचें कबूल केलें आहे. पण हे सर्व बेत चिरोल केसच्या निकालावर बरेचसे अवलंबून आहेत. आपण केस जिंकली तर चळवळीवर खर्चण्याला बरीच रक्कम मोकळी होईल. पण आपण केस हरलों तर मग खर्चाच्या दृष्टीनेंहि कोणीं जावें कोणीं जाऊं नये हें पाहावें लागेल. गंगाधरराव देशपांडे हे दक्षिण भागाच्या कौन्सिल निवडणुकीकरितां उभे राहणार आहेत. वासूकाका जोशांना सांगा कीं विलायतेंत चित्रमयजगत् काढण्याचा तुमचा निश्चय ठरला असेल तर एडिटर येऊं घातला आहे ! जागा रिकामी ठेवा ! ”

(३९) टिळकांचें पुण्यास पत्र

लंडन १३ फेब्रुवारी १९१९

केस चालू आहे. सध्या माझी उलट तपासणी सुरू असल्यानें या आठवड्यांत तुम्हास लिहिण्यास होत नाहीं.

(४०) एलिझाबेथ आर्नोल्ड यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १४ फेब्रुवारी १९१९

बनारस येथील माझे बंधु सच्चिदानंद ब्रह्मचारी शर्मा यांनीं ब्रह्मसूत्राच्या प्रति पाठविल्या. तरी आपली गांठ घेण्याला एखादा दिवस ठरवून कळवावें. आपण एवढे वैदिक पंडित आहां म्हणून आपणांला त्रास देणें आहे. माझा भाऊ तत्त्वज्ञानांत गढून गेला आहे आणि मी कविताकौमुदी आहें. आणि मी जेथें जातें तेथें गंगामाता माझ्या डोळ्यापुढें उभी असते. हिंदुस्थानासंबंधानें मीं लिहिलें तें पुस्तक लवकरच प्रसिद्ध होईल. हल्लीं येथें युद्धासंबंधींचें कांहीं काम मीं पत्करिलें आहे. त्याचे बरेच श्रम पडतात. 'रायटर्स क्लब' या पत्त्यावर मला पत्र पाठविलें असतां लवकर पोहोंचेल.

(४१) टिळकांचें पुण्यास पत्र

लंडन २० फेब्रुवारी १९१९

चिरोल केस चालू असल्यामुळें तुम्हा कोणासहि पत्र लिहिण्यास फावत नाहीं. आजचा दहावा दिवस व उद्यां अकराव्या दिवशीं केस संपणार. कोर्टाच्या प्रत्येक दिवसाचा खर्च सुमारें चारशें पौंड द्यावा लागत आहे. याशिवाय ब्रीफ वाचण्यास तीन हजार पौंड द्यावे लागले ते निराळेच. म्हणजे एकूण खर्च सुमारें सात हजार पौंड व कांहीं जास्त इतका होणार.

बॅप्टिस्टा पुढल्याच आठवड्यांत हिंदुस्थानांत परत येत आहेत. त्यांचें बंदरावर चांगलें स्वागत करा. होमरूललीगच्या खर्चानें हिंदुस्थानभर दौरा करण्यास त्यांना सांगितलें आहे.

(४२) डॉ. हर्डीकर यांचें टिळकांना पत्र

न्यूयॉर्क २० फेब्रुवारी १९१९

आपलें पत्र व रिपोर्ट मिळाले. आपण पांच हजार डॉलर पाठविले त्यानंतर हॉचनेर हे त्यांतील अडीच हजार डॉलर मागण्याकरितां आले होते पण आम्हीं त्यांना कांहीं दिलें नाहीं. होतां होईतों ही रक्कम तशीच ठेवून आणखी रक्कम इतर रीतानें जुळवून खर्च भागवावा असा विचार आहे.

(४३) टिळकांचें केळकरांना पत्र

......खटल्याचें लिहिलें. आतां राजकीय बाबींविषयीं थोडें लिहितों. येथें काय चाललें आहे याची कल्पना तुम्हांला सहसा येणार नाहीं. पार्लमेंट लॉईड

जॉर्ज यांच्या मुठींत आहे. मजूरपक्ष भिंतीवर थडक्या मारीत आहे. पण त्याचा फारसा उपयोग होत नाहीं. मॉंटेग्यू–चेम्सफर्ड रिपोर्टाइतक्याहि सुधारणा पदरांत पडण्याचा रंग नाहीं. सिलेक्ट कमिटीचें काम संपतांच एकदम बिल प्रविष्ट होईल व झटपट पास जाईल. यावरून शिष्टमंडळ कसें असावें याची कल्पना येईल. पुष्कळ लोक येण्यानें विशेष साधणार नाहीं. फुकट खर्च होईल. अगदीं थोडे शेलके लोक आले तर बरें. इकडे व्याख्यानें हवीं पण तीं हळूहळू सारखीं पेरीत राहिलें पाहिजे. थोड्या वेळांत पुष्कळ देऊन फारसा उपयोग नाहीं. मला शांतता परिषदेकडे प्रतिनिधि म्हणून पाठविण्याचा ठराव पोंचला. हा प्रश्न लीग ऑफ नेशन्सपुढें आणण्याचा प्रयत्न आहे. काय होईल पहावें. बेझंटबाई व कॉंग्रेस यांचा सलोखा होत नाहींसें दिसतें. त्यांचें शिष्टमंडळ स्वतंत्र येणार तर येवो. पण त्यांचा व आपला येथें विरोध दिसूं नये. मी त्यांना एक सामोपचाराची तार पाठवित आहें. शांतता परिषद् वगैरेसंबंधानें आम्ही तुम्हांला कळवूं तें कोणत्याहि रीतीनें प्रसिद्ध करण्याचें कारण नाहीं. ११ तारखेला पार्लमेंट उघडेल तेव्हां कोणाकडून तरी प्रथमच हिंदुस्थानच्या स्वयंनिर्णायक हक्काचा प्रश्न काढतां आला तर पाहतों. पण शांतता परिषद् संपण्यापूर्वींच पार्लमेंटला न डिवचलेलें बरें. बमनजी हे लवकरच इकडे येतील. त्यांचा आम्हांला बराच उपयोग होईल असें वाटतें. गेले तीन दिवस बर्फ एकसारखें पडत आहे. तथापि प्रकृति ठीक आहे.

(४४) टिळकांचें केळकरांना पत्र

येथील ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटी संबंधानें आमचे विचार दिल्ली येथील स्वागतमंडळाकडे व इतरांकडे पाठविले आहेत. या कमिटीची उपयुक्तता कांहीं राहिलेली नाहीं. उलट तिच्यापासून अपाय होऊं लागला आहे. ती सुधारेपर्यंत तिला पैसे पाठविण्यांत अर्थ नाहीं. राष्ट्रीय सभेला अध्यक्ष कोण निवडावा याविषयीं मीं कांहींच मत ठरविलें नाहीं. सर रवींद्रनाथ टागोर तें स्थान सहसा स्वीकारणार नाहींत. विजयराघव किंवा नेहरु यांपैकीं कोणीहि आपल्या कार्याला उपयोगी पडतील. मुंबईस झालेल्या ठरावाच्या मागें पाऊल जातां कामा नये. त्यामागें तुम्ही जाल तर सुधारणांची योजना आहे त्याहून चांगली करण्याचे आमचे येथील प्रयत्न फुकट जातील. मजूरपक्ष पूर्णपणें आमच्या बाजूला आहे. जमल्यास राष्ट्रीय सभेनें एक ठराव करून शांतता परिषदेपुढें राष्ट्रीय सभेचे विचार मांडण्याची लॉईड जॉर्ज यांना विनंति करावी. राष्ट्रीय सभेचा प्रत्यक्ष संबंध शांतता परिष-

देशीं अधिकारी येऊं देणार नाहींत. या ठरावाच्या प्रती शांतता परिषदेच्या सर्व. सभासदांना पाठवाव्यात. बेझंटबाईंना या गोष्टीचा नीट विचार करावयास लिहा मुंबईच्या ठरावांना अनुसरून यावेळीं पार्लमेंटकडे अर्जांचीं भेंडोळीं आलीं पाहिजेत. शिष्टमंडळाना मार्च किंवा मे पर्यंत इकडे येऊं देणार नाहींत. कारण शांतता परिषद् त्यापूर्वीं संपून जायला हवी ना ! आधीं सर्व स्थिरस्थावर करतील आणि मग म्हणतील ठीक आहे आतां या आणि आपलें म्हणणें खुशाल सांगा !

(४५) एलिझाबेथ आर्नोल्ड यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ३ मार्च १९१९

तुमचें नांव बाळ गंगाधर आहे. म्हणून पूर्वीं आजारीपणांत मी गंगावर्णनाच्या ज्या कविता लिहिल्या त्या आपणांकडे पाठवीत आहें.

(४६) टिळकांचें केळकरांना पत्र

लंडन ६ मार्च १९१९

शिष्टमंडळ इकडे आल्यानें माँटेग्यूंच्या योजनेंत सुधारणा होण्याचा संभव आहे. सोबत टाईम्सचा अंक पाठविला आहे तो पाहा म्हणजे कळेल. याविषयीं नेमस्त लोकांना भीति वाटते ती खरी नाहीं. शिष्टमंडळ येणार तें वजनदार असावें. टाईम्समधील लेख वाचून बेझंटबाई तुमच्या बाजूला येऊन मिळतील असें वाटतें. शिष्टमंडळें चार पांच असावीं. उदाहरणार्थ (१) सर रवीन्द्रनाथ टागोर व महामुदाबादचे राजेसाहेब—अगदीं वरिष्ठ वर्गांत यांचा उपयोग होईल. (२) दास व बॅप्टिस्टा यांना पार्लमेंटरी कमिटीपुढें साक्षी देण्याला घालूं व सुधारणांच्या बिलांत उपसूचना मांडण्याला हे उपयोगी पडतील. (३) स्वतः तुम्ही व इतर कांहीं लोक हे आलां म्हणजे आमचें सेक्रेटेरियट बनेल. (४) बेझंटबाई—त्यांचा मजूर-पक्षाकडे व स्त्रीवर्गांत उपयोग होईल. (५) खापर्डे, मदनमोहन म्हणजे कायदे-कौन्सिलचे सभासद हे सरकारी अधिकाऱ्यांशीं बोलण्याचालण्याला उपयोगी पड-तील. याप्रमाणें माझी योजना आहे. तुम्ही आलेंच पाहिजे. करंदीकर परत येईन असें सांगून गेले आहेत. शिष्टमंडळांत तेहि असावे. बर्न कमिटीचे ठराव सोबत पाठविले आहेत. हेरल्डमध्यें माझ्या भाषणाचा सारांश आला आहे तो पाहा.

(४७) केळकर यांचें टिळकांना पत्र

पुणें ७ मार्च १९१९

खटल्याचा निकाल प्रतिकूल झाल्याची तार पूर्वींच मिळाली. तो ऐकून पुष्कळ

लोकांच्या मनाला धक्का बसला. परंतु कित्येक लोक असें होणार असें घेऊनच चालले होते, त्यामुळें त्यांना कांहीं विशेष आश्चर्य वाटलें नाहीं. आपल्या खर्चाचा अंदाज ताबडतोब कळविण्याविषयीं मीं आपणाला तार पाठवविली आहे. झाल्या गोष्टीचा विचार न करितां आपल्या पुढील कर्तव्याला लागावें असें लोकांनीं ठरविलें आहे. तरी तपशीलवार तारा पाठवा म्हणजे किती रक्कम किती हप्त्यांनीं पाठवावयाची त्याच्या अंदाजानें वर्गणी जमविण्याचें काम करितां येईल. आपली तार येण्यापूर्वीं खर्चाचा अंदाज तीन लक्ष रुपये असा ठरवून त्या उद्योगाला मंडळी लागली आहेत. बॅप्टिस्टा इकडे आल्यावर तिकडची सर्व हकीकत कळेल. रौलेट बिलाचा निकाल उद्यां लागणार आहे.

(४८) टिळकांचें केळकरांना पत्र

लंडन १३ मार्च १९१९

यासोबत आठवड्याचा अहवाल पाठविला आहे. त्यांतील काय छापावें काय छापूं नये हें वाचून नीट ठरवा. चिरोल केसमध्यें अपील करावें कीं नाहीं यासंबंधीं विचार बाबाच्या पत्रांत लिहिले आहेत. दादासाहेब करंदीकर आज मनोरा बोटीनें तिकडे परत निघाले. ते व बॅप्टिस्टा यांच्याकडून तुम्हाला इकडची प्रत्यक्ष माहिती मिळेल. शिष्टमंडळाबरोबर तुम्ही आतां होईल तितकें करून लवकर या. मला मदत करण्याला येथें आतां कोणी नाहीं.

(४९) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन १३ मार्च १९१९

चिरोलकेसमध्यें आम्ही हरलों. एकंदर वकिलांच्या सल्ल्यानें अपील करूं नये असें ठरलें. ब्रिटिश न्यायाची परीक्षा पाहाण्यांत आम्हाला फार मोठा भुर्दंड पडला! आतां निष्कारण चांगला पैसा पाण्यांत ओतण्यांत अर्थ नाहीं. अपीलामध्यें तरी यशाची खात्री कोठें आहे? आपला काळ बदलला आहे. आणि राजकीय मतांपासून अलिप्त व स्वतंत्र असलेली ज्यूरी किंवा न्यायाधीश आपणांला येथें मिळेल असें वाटत नाहीं. माझी प्रकृति खरोखरच चांगली आहे. मुंबई सोडल्यापासून मीं येथें एकहि दिवस आजारी पडलों नाहीं.

(५०) अहवाल

लंडन १३ मार्च १९१९

बॅप्टिस्टा येथून २७ फेब्रुवारीला निघाले. करंदीकर आज निघतात. दोघेही

इकडली सर्व हकीकत सांगतील. पोलॉक व त्यांचें धोरण यांच्यावर टिळक, करंदीकर, बॅप्टिस्टा, अयंगार आणि घोष या सर्वांच्या सहीवर मिळून टीका प्रसिद्ध झाली त्याला पोलॉक यांनीं हिंदुस्थानांत उत्तर पाठविलें आहे. त्यांचें म्हणणें कमिटीचा व इंडिया पत्राचा कॉंग्रेसशीं काय संबंध ? मि. स्कर हे तिकडे गेले आहेत. ते काय योजून गेले हें कळत नाहीं. पण दोन्ही होमरूललीगांचा समेट घडवून आणा असें मीं त्यांना सांगितलें आहे. लॅन्सबरी हेहि बाईंना लिहिणार आहेत. दिल्ली कॉंग्रेसच्या ठरावांना धरून सर्व एकमुखानें बोललों तर चांगलें होईल. अधिक मागितल्यानें मुळांत आहे तेंहि मिळणार नाहीं ही भीति खरी नाहीं. लॉर्ड सिडेनहॅम यांचा उगीच बाऊ दाखवितात. पण परवां लॉर्ड सिंह, बिकानेरचे महाराज व मॉंटेग्यू यांनीं त्यांना झणझणीत उत्तर दिलें आहे. लहान लहान सभांतून टिळक व्याख्यानें देऊं लागले आहेत. शिष्टमंडळें येतील त्यांची व्यवस्था डॉ. क्लार्क व लॅन्सबरी मिळून करणार आहेत. अमेरिकेंत लाला लजपतराय यांनीं आमचीं हस्तपत्रकें पुनः छापून अमेरिकन पार्लमेंटच्या सभासदांत वांटलीं.

(५१) मंडलिक यांचें नामजोशी यांना पत्र

मुंबई १४ मार्च १९१९

रायगडावर उत्सव करण्याची परवानगी मिळाली आहे. ता. १ मे रोजीं उत्सव करूं. मुंजे, चिंतामणराव वैद्य व मी गांधीजींना भेटण्यासाठीं सकाळीं गेलों. वैद्य म्हणाले पुढारी मंडळींची सभा बोलवावी. गांधीजी म्हणाले केवळ सत्याग्रहाच्या शपथपत्रिकेवर ज्यांनीं सह्या केल्या त्यांशिवाय इतर लोकांच्या सभा आपण बोलावणार नाहीं. त्यांचें म्हणणें हें कीं, जो रागावल्याचें यत्किंचितहि चिन्ह दाखवितो तो खरा सत्याग्रहधर्मी नव्हे. वैद्य म्हणाले कीं, तर मग आम्हांला प्रतिज्ञापत्रिकेवर सही करितां येणें कठिण आहे. मला असें दिसतें कीं, ज्यांनीं प्रतिज्ञापत्रकावर सह्या केल्या आहेत त्या सर्वांची परीक्षा गांधीजी पहाणार. याचा अर्थ पुष्कळांना तुरुंगांत जावें लागणार. सुमारें एक आठवड्यांत सत्याग्रहाची मोहीम सुरू होणारसें वाटतें.

(५२) हाइंडमन यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १५ मार्च १९१९

आमच्या नॅशनल सोशियालिस्ट पार्टीमध्यें हिंदुस्थानांतील सुधारणा व त्यासंबंधाची वाटाघाट केली. आम्हांला हिंदुस्थानांत सुधारणा होणें इष्ट वाटतें. गेलीं

३८ वर्षें आमचा पक्ष या दिशेनें खटपट करीत आहे. हल्लींची राज्यव्यवस्था हिंदुस्थान व इंग्लंड या दोघांनाहि वाईट आहे. आणि आमचा पक्ष ती व्यवस्था बदलण्याला व सुधारण्याला मदत करील. पण हल्लीं ज्या मजूरपक्षाशीं तुम्ही संबंध ठेवतां त्यांच्याशीं आम्हांला सहकारिता करितां येत नाहीं असें आम्हीं सर्वानुमतें ठरविलें आहे. तसें करण्यापासून आमचें येथील वजन कमी होणार आहे. आणि त्यापासून हिंदुस्थानलाहि फायदा नाहीं. लॅन्सबरी, स्कर, वेजवुड यांच्याशीं नॅशनल सोशिआलिस्ट पार्टी ही संबंध ठेवूं इच्छित नाहीं ! यामुळें तुमच्या इच्छेप्रमाणें आमच्या पक्षापुढें तुमचें व्याख्यान करणें घडून येईल असें वाटत नाहीं.

(५३) एलिझाबेथ आर्नोल्ड यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १६ मार्च १९१९

आपलें पत्र पावलें. आपणाला येथें एखाद्या गोष्टीची गरज असेल व माहिती पाहिजे असेल तर मला लिहा. माझ्या वैदिक गुरूंना माहिती पुरविणें हें माझें कर्तव्य आहे. माझें पुस्तक युरोपांतील लोकांना आवडणार नाहीं. माझ्या पुस्तकांतून हिंदी अंतःकरणाचा ध्वनि उमटलेला आहे. म्हणून हिंदुस्थानांत त्याला वाचक मिळतील. माझ्या नित्य उपासना कांहीं अंतरल्या. ‘ मत्कर्मकृत् मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ’ हें वचन लक्षांत आहे.

(५४) अहवाल

लंडन २० मार्च १९१९

अपील करूं नये असें निश्चित ठरलें. पुढील महिन्यांत टिळक चार पांच व्याख्यानें देणार आहेत. आणि काँग्रेसच्या मागणीला दुजोरा देण्याकरितां पार्लमेंटच्या कांहीं सभासदांची एखादी कमिटी बनवितां येते का हे पाहात आहों. येथील वर्तमानपत्रें आम्हाला अजून दाद देत नाहींत. युद्ध व तह यांचे विषय संपल्यावर आमच्याकडे लक्ष देतात का पाहूं. ब्रिटिश काँग्रेस कमिटी किंचित् आपल्या बाजूला वळूं लागली आहे. पण पोलॉकसाहेब मात्र दाद देत नाहींत. पाहून घेऊं.

(५५) अहवाल

लंडन २६ मार्च १९१९

उद्यां नॅशनल लिबरल क्लबांत, २८ तारखेला पॉसीटिव्हिस्ट सोसायटीपुढें,

७ एप्रिलला एसेक्स हॉलमध्यें, ३ मेला ब्रिटन ॲन्ड इंडिया सोसायटींत आणि ९ मेला फेबियन सोसायटींत टिळक भाषणें करणार आहेत. सुधारणांसंबंधानें एक तुलनात्मक हस्तपत्रक आम्हीं तयार केलें आहे. लॉर्ड चेम्सफर्ड राजीनामा देणार व ड्यूक ऑफ नॉर्दंबर्लंड तिकडे जाणार असें म्हणतात पण पक्कें नव्हे.

(५६) टिळकांचें केळकरांना पत्र

लंडन २७ मार्च १९१९

बॅप्टिस्टा यांनीं भेटून आपली मंडळी व बेझंटबाई यांच्यांतील मतभेद दूर केला असेलच. आपलें होमरूललीगचें शिष्टमंडळ लहानच पण वजनदार आणि एका जीवाभावाचें असलें पाहिजे. जमलें तर तुम्ही व बॅप्टिस्टा दोघेहि मिळूनच या. येथें तुम्हां दोघांची मला फार गरज आहे. माझें येथें तुपाच्या डब्यावांचून फार अडत आहे. तरी तो घेऊन या. बाबा यांना मीं लिहिलें आहे कीं, भावे यांजकडे गहाण ठेवलेल्या एक लक्षाच्या सरकारी प्रॉमिसरी नोटा शेंकडा ७५ किंवा अधिक रक्कम येईल तर विकून टाका. त्या ७५ च्या भावानें घेतल्या आहेत तेव्हां निदान ७५ ला विकण्याला हरकत नाहीं. असें केल्यानें भावे यांना देण्याची व्याजाची रक्कम हलकी होईल. याखेरीज आणखी एक लक्ष रुपये जमवावे लागतील. रौलेट बिलाविरुद्ध तिकडे चाललेली तुमची चळवळ आम्ही इकडे नीट लक्षपूर्वक पहात आहोंत. चिरोल केसचा निकाल आपल्याविरुद्ध झाला तथापि त्यामुळें आपलें राजकारणांतील आसन फारसें डळमळण्याची भीति नाहीं. म्हणून निकालाविरुद्ध अपील करण्याची कल्पना मीं सोडून दिली आहे.

(५७) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन २७ मार्च १९१९

गव्हर्मेंट प्रॉ. नोटा शेंकडा ७५ किंवा वर भाव येत असल्यास ताबडतोब विकून टाकाव्या. अपील करण्यांत आतां अर्थ नाहीं असें ठरलें आहे. ज्युबिली फंडाचे आपले सर्व पैसे गेले इतकेंच नव्हे तर चिरोलचा खर्च देण्याकरितां त्यांत आणखीहि भर घालावी लागेल. पैशाची तोंडामिळवणी करणें कठीण आहे. पण मी तिकडे आल्यावर कांहीं तरी व्यवस्था करीन. तूर्त नोटा विकून कर्जाचा बोजा हलका केला पाहिजे. विनाकारण रकमेचें व्याज वाढूं देण्यांत तरी काय फायदा?

(५८) एडगर वॉलेस यांचें टिळकांना पत्र

लंडन २ एप्रिल १९१९

तुमच्या संबंधानें जें खरोखर येथील वर्तमानपत्रांतून खुलासेवार लिहावयास पाहिजे तें कोणी लिहित नाहीं. तुमच्याबद्दल इकडे कोणी लिहितील तर पक्षपातानेंच लिहितील. कांहीं तर तुमचे वैरी तुमच्या पक्षाचा द्वेष करणारे. पण तुमची खरी माहिती त्यांना नाहीं. तुमचें खरें वर्णन लिहिलें असतें तर कोणीं असें म्हटलें असतें कीं, 'टिळक हे गृहस्थ अत्यंत सुसंस्कृत मनाचे आहेत. बोल्शोविझमचे ते कट्टे शत्रू आहेत. सर्व जगभर अंदाधुंदी सुरू असतां स्वतःच्या देशाकरितां केवळ सनदशीर साधनांनींच ते आज झगडत आहेत." इकडे एखाद्या अँग्लो-इंडियनला जर असें सांगितलें कीं टिळकांच्या स्वराज्ययोजनेंत, शांतता, कायदेकानू, लष्करी व्यवस्था वरिष्ठ सरकारच्या हातींच रहावयाची आहेत आणि केवळ वसाहतीच्या पद्धतीनेंच स्वराज्य ते मागत आहेत तर त्या गृहस्थाच्या तोंडाला फेस येतो ! आणि आपण सांगतों तें खरेंच आहे अशी त्याची खात्री पटविण्याकरितां आणखी पुढें युक्तिवाद करावयास जावें तर त्याला अपस्माराचा झटका येईल कीं काय अशी भीति वाटू लागते ! तात्पर्य, खरी वस्तुस्थिति लोकांपुढें मांडण्याला आज पुष्कळ वाव आहे पण साधनें नाहींत.

(५९) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन ३ एप्रिल १९१९

चिरोल केस आपल्यावर उलटली तथापि इतक्यांतच येथून हालण्याचा माझा विचार नाहीं. डेप्युटेशन येण्याची मी वाट पहात आहें. माझ्या प्रकृतीबद्दल कांहीं काळजी करूं नका. यापेक्षां कितीतरी वाईट दिवस आम्हीं पाहिले आहेत आणि याचा जर माझ्यावर परिणाम झाला असता तर आज आहें असा मी राहिलोंच नसतों !

एक दोन गोष्टी लिहावयास विसरलों. (१) यशवंतराव यांना बडोद्यास पाठवून कैफियत दाखल करावी. (२) 'खाल्डियन राष्ट्रें व वेद' या माझ्या लेखाच्या १२ प्रति इकडे पाठवून द्याव्या. माझ्या खोलींत या प्रती आहेत.

(६०) अहवाल

लंडन ३ एप्रिल १९१९

रौलेट अॅक्ट पास झाल्याची बातमी आली आहे. आतां हिंदुस्थानांत काय

होतें पाहावें. एका हेरल्डखेरीज इतर वर्तमानपत्रें यावर कांहीं लिहीत नाहींत. बसू यांचें सुधारणाबिलाला अनुकूल असें भाषण झालें. मिसेस चार्ल्स रॉबर्टस् या अध्यक्ष होत्या. उपवक्त्यांत टिळकांनीं सुधारणा अपुऱ्या आहेत असें प्रतिपादन केलें. आम्हीं कर्नल वेजवूड, स्पूर वगैरे लोकांची पार्लमेंटरी कमिटी केली तर प्रतिपक्षांनीं बेनेट व रीस या लोकांकडून कमिटी बनविली आहे. . असा सवाल जबाब सुरू आहे.

(६१) अहवाल

लंडन १० एप्रिल १९१९

ठरल्याप्रमाणें ता. ७ रोजीं टिळकांचें व्याख्यान झालें. लॅन्सबरी, रुदरफोर्ड, वेजवूड यांनीं टिळकांच्या म्हणण्याला पुष्टि दिली. डॉ. क्लॉर्क हळूहळू आमच्या बाजूला येऊं लागले आहेत. शांतता परिषदेंत भांडणें झाल्याची वदंता आहे. फिलिपाईन्स बेटांचा प्रश्न निघाला होता. प्रेसिडेंट विल्सन या बेटांना स्वातंत्र्य देऊं म्हणतात. मग हिंदुस्थाननेंच काय केलें ?

(६२) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन १० एप्रिल १९१९

तुमचें पत्र व सुपारीचें पार्सल पोंचलें. केसच्या निकालाविरुद्ध आम्ही अपील करीत नाहीं. फंडाची रक्कम झालेला खर्च फेडण्याकडेच द्यावी लागेल. केसचा निकाल विरुद्ध लागला तरी त्याचा माझ्या प्रकृतीवर यत्किंचितहि परिणाम झाला नाहीं. तुम्ही मुळींच काळजी करूं नका. त्यामुळें माझ्या कामामध्यें किंवा प्रकृतीमध्यें यत्किंचितहि बदल झाला नाहीं असें आपल्या सर्व मंडळींना कळवा. डेप्युटेशन येथें केव्हां येतें याची मी वाट पाहात आहें.

(६३) जॉन ॲटली यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १५ एप्रिल १९१९

तुम्हीं पाठविलेलीं पत्रकें पोहोंचलीं. न्यूझीलंडकडे मी एकदम जात आहें. त्यापूर्वी मी होमरूल लीगच्या कचेरीकडे जाईन व त्यांचेकडे काय वाङ्मय आहे तें पाहून घेईन. मी भावनेनें होमरूलर आहें. पण आपण उभे रहातों ती भूमि खंबीर असावी अशा मताचा मी आहें. पुढील कांहीं वर्षांत हिंदुस्थानकडे अनेक लोकांचें लक्ष लागणार असें उघड दिसतें. आणि न्यूझीलंडला मी परत गेलों

म्हणजे नुसत्या सहानुभूतीचे उद्गार काढून स्वस्थ न बसतां हिंदुस्थानाला कांहीं प्रत्यक्ष मदत करितां येईल ती करीन म्हणतों. इकडल्याप्रमाणें बाहेर वासाहतींतहि हिंदुस्थानाबद्दल लोकांचा फार गैरसमज आहे. यश तावडतोब येईल असें नाहीं पण पुढें आल्याशिवाय राहाणार नाहीं.

(६४) दादासाहेब करंदीकर यांचें टिळकांना पत्र

सातारा १७ एप्रिल १९१९

बॅप्टिस्टा यांचा स्वागतसमारंभ फार चांगला झाला. इकडील सभांतून मींहि तुमची व विलायतेची हकीकत थोडथोडी लोकांना सांगितली. शांतता परिषदे-कडे लोकांचे डोळे लागले आहेत. प्रे. विल्सनच्या प्रत्येक शब्दाकडे लोकांचें लक्ष असतें. रौलेट ॲक्टाविरुद्ध चळवळ चालू आहे. सत्याग्रहाच्या चळवळीपेक्षां ही चळवळ अधिक जोरांत आहे. इकडे महर्गता अतिशय वाढली आहे व त्याचाहि परिणाम लोकांच्या मनावर होत आहे.

(६५) अहवाल

लंडन १७ एप्रिल १९१९

हिंदुस्थानांत दंगेधोपे झाले त्याच्या बातम्या आल्या आहेत. त्यांनीं मात्र इक-डचीं पत्रें थोडीं जागीं झाल्यासारखीं दिसतात. बातम्या भयंकर आहेत. पण त्या पुष्कशा एकतर्फी आहेत. शांतता परिषदेंतील भांडण मिटलेसें दिसतें. हिंदु-स्थानचा प्रश्न निघाला होता कीं नाहीं याची कांहीं वार्ता कळत नाहीं. डॉ. क्लार्क यांच्याप्रमाणें डॉ. रुदरफोर्ड हेहि कमिटींत आतां आमच्या बाजूचें बोलूं लागले आहेत.

(६६) एच. जी. चॅन्सेलर यांचें टिळकांना पत्र

हील्सबरो २२ एप्रिल १९१९

तुमचीं पत्रकें पावलीं. लिबरल पार्टीपुढें कोणत्या रीतीनें तुमचें म्हणणें मांड-ण्याची संधि घडवून आणावी या विवंचनेंत मी आहें. लंडनमध्यें ही व्यवस्था लिओनार्ड फ्रँकलीन यांजकडे आहे. लिबरल लोकांच्या सभा मोठ्या नस-तात. पण लोक चांगले येतात. नॅशनल फेडरेशनची सभा कधीं आहे कळत नाहीं. त्यांच्याकडे आधीं ठरावाचे मसुदे पाठवावे लागतील. पोलॉक व कॉटन हे मॉंटेग्यू–चेम्सफर्ड योजनेला आधीं गुंतून गेले नसतील तर तुम्हांला उप-योगी पडावें. कांहीं झालें तरी सुधारणांचा हप्ता एकदम पुष्कळ मोठा मिळावा असें आम्हांला वाटतें.

(६७) बॅप्टिस्टा यांचें टिळकांना पत्र

मुंबई २३ एप्रिल १९१९

अहमदनगर येथें प्रांतिक परिषद् भरणार आहे तिचा अध्यक्ष म्हणून मी लवकरच तिकडे जात आहें. बेझंट बाईनीं उलटी उडी मारिली. तिचा अर्थ आम्हांला कळत नाहीं. त्यांच्या महात्म्यांनाच तो कळत असेल. याहून अधिक चांगली प्रेरणा त्यांनीं बाईना करावी अशी प्रार्थना आहे. स्करसाहेब इकडे आले आहेत व ते एकदम बेझंटबाईच्या भेटीलाच गेले, येथें थांबले नाहींत. काय हेतु आहे कळत नाहीं.

(६८) टी. होल्डरनेस यांचें टिळकांना पत्र

इंडिया ऑफिस लंडन २९ एप्रिल १९१९

शांतता परिषदेला पाठविण्याकरितां तुम्हीं अर्ज इकडे धाडला पण तो आम्हांला तिकडे पाठवितां येत नाहीं.

(६९) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन १ मे १९१९

पर्स फंडापैकीं कांहींहि रक्कम येथें पाठवूं नका किंवा होमरूलकरितांहि माझ्या नांवानें असे कोणतेच पैसे येऊं नयेत. रक्कम पाठवावयाची असल्यास केळकर यांजबरोबर पाठवा, पण ती सुद्धां त्यांचे नांवानें असावी माझे नांवानें नको.

हिंदुस्थानांतील परिस्थिति कठीण होत चालली आहे. पण त्याला इलाज नाहीं. सगळीकडेच असें होत आहे.

(७०) मिसेस रॅनसम यांचें टिळकांना पत्र

लंडन २ मे १९१९

तुमचें पत्र वाचून आम्ही काळजींत पडलों आहोंत. तुमचें व्याख्यान ऐकण्याची लोकांची इच्छा. ती तुमचा निबंध दुसरा कोणीं वाचून कशी भागेल ? तुमच्या दाराशीं टॅक्सी उभी करून सभेच्या जागीं उतरून घेऊन तुम्हाला खुर्चीवर बसवून वर आणूं. तुमच्या दुखावलेल्या पायाला कोणताहि त्रास पडणार नाहीं अशी व्यवस्था ठेवूं. तुम्ही व्याख्यान देणार म्हणूनच पुष्कळ लोकांनीं आमंत्रणें स्वीकारलीं आहेत. त्यांची निराशा न व्हावी. तुमचा पाय दुखत असतां अशा स्थितींत तुम्हीं येऊन व्याख्यान दिलें हें लोकांना अधिकच बरें वाटेल.

(७१) एडगर वॉलेस यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ३ मे १९१९

हेरल्ड पत्राकरितां लिहिण्याचे लेख कांहीं तयार केले आहेत. मीं फ्रान्सला जाण्याचा परवाना मिळविला आहे. तेथें गेल्यावर बालफोर आणि जनरल स्मट्स यांच्या मुलाखती पॅरिस येथें घेईन आणि इकडे निघण्यापूर्वी कदाचित् तुम्हांला पत्र लिहीन.

(७२) अहवाल

लंडन ८ मे १९१९

हाइडपार्कमध्यें ता. १ रोजीं मजूरपक्षाची जंगी सभा झाली. तींत रौलेट ॲक्टाविरुद्ध ठराव मंजूर झाला. एक लाख तरी लोक असावेत. आठ ठिकाणीं प्लॅटफॉर्म उभे केले होते. सुमारें दहा हजार हस्तपत्रकें वांटलीं. त्यावर स्पूर, स्माइली, विलियम्स, लॅन्सबरी लोकांच्या सह्या होत्या. पडून टिळकांचा पाय मुरगळल्यामुळें ते सभेला जाऊं शकले नाहींत. पूर्ववत् चालूं लागण्याला त्यांना ८ दिवस लागतील. ३ मेच्या सभेलाहि खूप गर्दी झाली होती. हिंदी लोकांपेक्षां इंग्रजच अधिक होते. पाय दुखवल्यामुळें टिळकांनीं भाषण लिहून सभेंत वाचण्याकरितां पाठविलें होतें, पण मिसेस रॅनसम यांच्या आग्रहामुळें टिळकांना टॅक्सींत घालून नेलें व वर उचलून नेऊन बसविलें. तेव्हां टिळकांनीं तोंडींच भाषण केलें. सर विलियम ड्यूक यांनीं पांच सहा दिवसांपूर्वी याच जागीं व्याख्यान दिलें होतें. त्याला उत्तर म्हणून टिळकांचें भाषण झालें. रौलेट ॲक्टावर आणखी एक दोन सभा होणार. समर्थ व के. सी. रॉय हे येथें आले आहेत. त्यांनीं मॉंटेग्यूसाहेबांची गांठ घेतली. केळकर, पटेल वगैरे मंडळी मुंबईहून निघाल्याची तार आली.

(७३) अलाइस हॉल सिंप्सन यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १३ मे १९१९

कालच्या सभेनंतर तुम्हाला अनेक पत्रें येतील. मी राजकारणांत भाग न घेणारी एक स्त्री आहें. फक्त तुमची एक हितचिंतक आहें म्हणून लिहितें. कालचें तुमचें भाषण फारच चांगलें झालें असें मला वाटतें. नेहमीं इतरांच्या ठिकाणीं जी मर्यादा रहात नाहीं ती तुमच्या भाषणांत राहिली हाच त्यांतील विशेष गुण. चळवळ करितांना मनुष्याच्या मनांत व्यक्तिशः कांहीं कांहीं विकार प्रबल नसावेत आणि तसें तुमचें मन विकारवश नाहीं असें दिसून आलें. कदाचित् तुम्ही

ब्राह्मण म्हणून हा गुण तुमच्या अंगीं आनुवंशिक व स्वाभाविकच असेल ! तुम्हाला इतकें दुःख भोगावें लागलें असतां त्याच्या प्रतिकारबुद्धीची छटा तुमच्या भाषणांत आली नाहीं. तुम्ही दूरदर्शी आहां हेंहि दिसून आलें. म्हणून यापुढें माझ्या हातून तुमच्या देशाकरितां जें मला करितां येईल तें मी आनंदानें करीन. आमची संस्थाच मुळीं पूर्व व पश्चिम या दोन दिशेकडील देशांत स्नेह वृद्धिंगत करण्याकरितां आहे व मीहि एक उच्च ध्येयवादी आहें.

(७४) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन १५ मे १९१९

माझा दुखावलेला गुडघा सुधारत आहे. अगदीं चांगलें नाहीं तरी थोडें चालतां येतें. पण त्यामुळें माझें काम अडलें नाहीं हें तुम्ही पाहतांच. बाहेर जावयाचें असलें तर घरांतून नामजोशी यांच्या खांद्यावरून जाऊन टॅक्सींत बसतों. आणि व्याख्यानाला जातों. व एकदां खुर्चीवर बसलों कीं माझें काम सुरू होतें. कारण माझ्या पायाला इजा असली तरी माझी जीभ शाबूतच आहे. प्रकृतीची कसलीही काळजी करूं नका.

(७५) मंडलीक यांचें नामजोशी यांना पत्र

मुंबई १६ मे १९१९

सत्याग्रहाची चळवळ तूर्त बंद आहे. लोक म्हणतात कीं ‘गांधींच्या प्रेमांतील कांहीं वजनदार लोक त्यांच्या हल्लींच्या धोरणावर नाखूष आहेत.’ कारण कळत नाहीं. उमर सोभानी हे नवीन स्वदेशी सभा काढूं इच्छितात व महाराष्ट्रीय लोकांची मदत हवी म्हणतात. सय्यद हुसेन यांचीं व्याख्यानें होणार आहेत. पण अशा भाषणांनीं लोकांचीं मनें अधिक खवळतात म्हणून तीं होऊं नयेत असा गांधी यांनीं अभिप्राय दिला आहे. गांधी यांचें आजचें धोरण तर सर्व चळवळ थांबविण्याचें आहे. पण लोकांना हें मान्य दिसत नाहीं. ‘मुंबई क्रॉनिकल’ तूर्त बंद झाला म्हणून ‘यंग इंडिया’ हें पत्र आठवड्यांतून प्रथम दोन वेळ व नंतर दैनिक काढावें असा विचार चालू आहे. ललित बंधु हे लोकसेवक लवकरच काढूं म्हणतात. आणि पुण्यास लोकसंग्रहहि पुढील महिन्यापासून निघणार आहे. दा. सा. यंदे यांच्यापासून राष्ट्रीय पक्षाकरितां ‘इंदुप्रकाश’ विकत घ्यावा अशी डॉ. साठे यांची सूचना आहे. पण तें कितपत घडेल हें सांगवत नाहीं. ता. २६

एप्रिल रोजीं हॉर्निमन यांना उचलून हद्दपार केलें. बेझंटबाईनीं नवीन पक्ष बनविला पण त्यांत थिऑसफिस्ट लोकांशिवाय कोणीच जात नाहीं असें दिसतें.

(७६) नामजोशी यांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन २२ मे १९१९

गेल्या आठवड्यांत तुम्हां मंडळींचीं पत्रें आलीं नाहींत हें असें कसें झालें ! टिळकांना आतां थोडथोडें चालतां येऊं लागलें आहे. तरी पूर्वीप्रमाणें ते चालूं लागण्यास १५ दिवस तरी लागतील. तथापि तुम्ही काळजी करण्याचें कारण नाहीं. केळकर लवकरच इकडे येणार. तेव्हां दादांना हल्लींसारखें अगदीं एकलकोंडें वाटणार नाहीं.

(७७) एडगर वॅलेस यांचें टिळकांना पत्र

लंडन २३ मे १९१९

फ्रान्समध्यें दोन आठवडे खूप काम करून परत आलों. अधिकाऱ्यांशिवाय इतर लोकांच्याहि तेथें गांठी घेतल्या. एका गृहस्थाकडून राजकीय विषयावर आगाखान यांच्याशीं संभाषण कराविलें. मी जवळच होतों. पण मी कोण आहें हें मात्र त्यांना कळूं दिलें नाहीं. क्लेमेन्सो यांना तुम्हीं पाठविलेलें पत्र त्यांना पोहोंचलें इतकें मला पक्कें कळलें. पण ते हल्लीं फ्रान्सच्या बाहेर कोणत्याहि गोष्टींत लक्ष घालीत नाहींत. म्हणून आयर्लंड, हिंदुस्थान, स्वयंनिर्णय यांविषयीं ते कांहीं बोलत नाहींत. लॉइड जॉर्ज यांना मात्र मॉंटेग्यूसाहेबांनीं पुढें आणलेल्या सुधारणा अंमलांत आणण्याची अवश्यकता दिसते. म्हणून ते मॉंटेग्यूसाहेबांना आधार देतील. पॅरिसमधील तुमच्या कांहीं स्नेह्यांनीं लॉइड जार्ज यांची गांठ घेतली. ते म्हणतात संभाषणांत आमचें समाधान झालें. पण मला त्याबद्दल शंका वाटते. कारण तुमच्या होमरूल लीगच्या कमिटीचा सगळा कार्यक्रम मंजूर होणार नाहीं. अफगाण प्रकरणामुळें हिंदी लोकांना थोडें खूष ठेवावें असें अधिकाऱ्यांच्या मनांत येत आहे ही गोष्ट खरी. आगाखान यांचें बोलणें थोडें प्रतिगामी स्वरूपाचें दिसलें. सुधारणा हव्या पण जहाल पक्ष काय करील कोणाला ठाऊक अशी त्यांना शंका आली. प्रेसिडेंट विल्सन यांजकडे तुम्हीं पत्रव्यवहार केला त्याचा कांहीं सुपरिणाम झाला असें दिसतें. पॅरिसमधील राजकीय पक्षांतील लोकांना तुमची व तुमच्या कार्याची माहिती आहे असें दिसतें. तात्पर्य मॉंटेग्यू बिल पुढें येण्याच्या सुमाराला मतप्रसार जोरानें करावयास पाहिजे असें दिसतें.

(७८) एलिझाबेथ आर्नोल्ड यांचें टिळकांना पत्र

लंडन २४ मे १९१९

मी आपणांला पुढील आठवड्यांत भेटावयास येईन. आपला पाय दुखावला असें ऐकिलें. ‘ धर्माबरोबर कर्म ’ उभें राहिलें असें मी म्हणतें. आपलें तत्त्व-विवेचक संभाषण ऐकिलें म्हणजे पहिला पर्जन्य पडल्यानें पृथ्वीला बरें वाटतें तसें माझ्या मनाला वाटेल. आपण विलायतेंत पुष्कळ दिवस रहावें अशी प्रार्थना आहे. ‘ हाथ जोड करके. ’

(७९) अहवाल

लंडन २६ मे १९१९

केळकर वगैरे मंडळी येऊन पोंचली. बंदरावर त्यांना आणण्याकरितां आमची मंडळी गेली होती. मजूरपक्षाच्या परराष्ट्रीय कमिटीनें टिळकांना बोलावून त्यांच्याशीं चर्चा केली. काँग्रेसच्या मागणीला एकंदर मजूरपक्षानें संमति द्यावी असा प्रयत्न सुरू आहे. जूनच्या पहिल्या आठवड्यांत मॉंटेग्यू बिल पुढें आणणार व मग सिलेक्ट कमिटी नेमणार. अनेक शिष्टमंडळांचें एकीकरण झालें तर फार चांगलें होईल. दासबाबू येत नाहींत हें पाहून वाईट वाटतें.

(८०) अहवाल

लंडन २९ मे १९१९

पटेल व केळकर यांनीं ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीशीं बोलणें सुरू केलें आहे. बिला-पूर्वी अगदीं वेळेवर शिष्टमंडळ येऊन पोंचलें. रौलेट बिलाविरुद्ध आणखी एक सभा झाली. हॉलफर्ड, नाईट, वेजवूड, मॅक्डोनाल्ड, मॅक्नील यांचीं भाषणें झालीं. त्यांनीं मॉंटेग्यूसाहेबांचा समाचार घेतला. हें निषेधप्रदर्शन इंग्रजांकडून व्हावें असें ठरल्यामुळें हिंदी लोक बोलले नाहींत. मुसलमान लोकांचीहि एक सभा झाली. पण ती तुर्कस्थानच्या फाळणीबद्दल. टिळक सभेला हजर होते. नॅशनल लिबरल क्लबांत एका मिशनऱ्यानें भाषण करून हिंदुस्थानांत जातिभेद असल्यामुळें स्वराज्य देऊं नये असें सांगितलें. पण सर जॉन रीस यांनींच त्याचा परस्पर समाचार घेतला. काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाजवळ पैसा नाहीं. आमच्या होमरूल लीगकडे मदत मागतात ! पण “ तुम्ही काँग्रेसच्या अधिकाऱ्यांकडे लिहा, पैसा मागवा, नच आला तर आम्ही उसना देऊं ” असें होमरूललीगनें सांगितलें.

(८१) ×

(८२) लॅन्सबरी यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ३० मे १९१९

तुम्हाला भेटून कितीतरी दिवस झाले. गेले ६ आठवडे म्हणजे हेरल्ड हें दैनिक पत्र केल्यापासून मी नुसता कामाच्या भोंवऱ्यांत सांपडलों होतों आणि पायावर उभा आहे कीं डोक्यावर उभा हें कळत नव्हतें. पार्लमेंट लवकरच सुटी घेणार. बहुतेक महत्त्वाचें काम संपलें. पोलीस यूनियन बिलाकरितां कांहीं लोक परत येतील. पण त्या थोड्या वेळांत सभा करितां येणार नाहीं. बेझंटबाई व जॉन स्कर हे पुढील आठवड्यांत येतील तेव्हां सर्व मिळून आपण कांहीं तरी चांगलें धोरण ठरवूं. हेरल्डकरितां एखादा लेख पाठवाल काय ?

(८३) अहवाल

लंडन ५ जून १९१९

पटेल अद्यापि आमचेकडेच आहेत. थोडे दिवसांत नॅशनल लिबरल क्लबांत जातील. ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीचें मत विरुद्ध असेल तर तिनें निदान गप्प बसावें, असें सुचविण्यांत आलें आहे. बेझंटबाईच्या लीगनें आमच्या लीगला चहाला बोलाविलें होतें. निरनिराळ्या डेप्युटेशनच्या लोकांना मॉंटेग्यू यांनीं जेवणास बोलाविलें होतें. गुरुवारीं बिल पुढें आणलें. आज त्याचें दुसरें वाचन होत आहे. हाऊस ऑफ लॉर्ड्सनें दुसरें वाचन केलें तर सिलेक्ट कमिटी नेमली जाईल. सिडनहॅमसाहेब बहुधा विरुद्ध बोलतील. टिळक व केळकर ३१ तारखेस केंब्रिज येथें होते. मजलीसची सभा झाली.

(८४) ×

(८५) अहवाल

लंडन १२ जून १९१९

ता. ११ जून १९१९ रोजीं कॉंग्रेसचें शिष्टमंडळ मॉंटेग्यूसाहेबांच्या भेटीला गेलें. लॉर्ड सिंह, सर विलियम ड्यूक, चार्लस रॉबर्टस हेहि तेथें होते. कॉंग्रेसची आज्ञा मॉंटेग्यू साहेबांच्या योजनेंत सुधारणा करावी व त्याहून अधिक मागावी अशी होती. मॉंटेग्यू ह्यांना याचें वैमनस्य वाटलें. कॉंग्रेसची मागणी आपल्या योजनेला धरून असेल तर पार्लमेंटमधील प्रतिगामी लोकांचा विरोध टळेल असें

त्यांना वाटत असावें. नेमस्त लोकांनीं त्यांच्या योजनेला मान्यता दिली होती. पण कॉंग्रेसचीहि मान्यता त्यांना हवी होती असें दिसलें व या मुलाखतींत शिष्ट-मंडळाचें मन वळविण्याचा थोडासा प्रयत्नहि झाला. ही मुलाखत सुमारें अर्धा तास चालू होती. त्यांत खालीलप्रमाणें संभाषण झालें.

खापर्डे—एकंदर शिष्टमंडळांत सात असामी आहेत, पण अद्याप तीन गृहस्थ यावयाचे आहेत. दिवाण माधवराव, पटेल, केळकर व मी येवढेच आज आपल्या भेटीला आलों.

मॉंटेग्यू—राष्ट्रीय सभेचे ठराव मीं वाचले. सुधारणा निराशाजनक व असमाधानकारक आहेत असें त्यांत म्हटलें आहे. पण त्यावर मी टीका करीत नाहीं. ती वक्तृत्वाची भाषा आहे. नक्की मुद्द्यांसंबंधानें आपण बोलूं.

दिवाण माधवराव—नुसत्या हल्लींच्या बिलावरून सुधारणांची कल्पना चांगलीशी येत नाहीं, कारण नियम अद्यापि होणारच आहेत आणि त्यावर तर फार गोष्टी अवलंबून.

मॉंटेग्यू—पण तें तसें केव्हांहि होणारच. हिंदुस्थानसंबंधीं पूर्वीं वेळोवेळीं कायदे झाले तेव्हांहि असेंच घडलें.

रॉबर्टस—हेंच खरें आहे.

ड्यूक—नक्की नियम आतांच सर्व कसे करतां येतील ?

मॉंटेग्यू—तरी पण मीं पहिल्या भाषणांत सांगितलेंच आहे कीं, बिल अखेर पास होण्यापूर्वीं नियमांतील मुद्द्यांचें टिपण प्रसिद्ध होईल. शिवाय याविषयीं सरकारचे कांहीं खलिते प्रसिद्ध झालेच आहेत.

केळकर—पण अनेक मुद्द्यांवर त्या खलित्यांतच मतभेद दिसून येतो. म्हणून नियमासंबंधानें सरकारचें निश्चित धोरण काय आहे हें समजल्याशिवाय सिलेक्ट कमिटीपुढील साक्षीदारांना कोणत्या मुद्द्यांवर कशी टीका करतां येणार ?

दिवाण माधवराव—सिलेक्ट कमिटीपुढें स्त्रियांची मतदारी, जातवार प्रतिनिधींची निवड वगैरे प्रश्न येऊं देणार कीं नाहीं ?

मॉंटेग्यू—फ्रँचाइझ कमिटीच्या कांहीं सूचना मलाहि पसंत नाहींत. जातवार प्रतिनिधींचें तत्त्व मला स्वतःला मुळींच संमत नाहीं. पण हिंदी पुढाऱ्यांनींच

तें मान्य केलें आहे त्याला आम्हीं काय करावें ! पण एखाद्या साक्षीदाराला तें तत्त्व अमान्य असल्यास त्यानें तो मुद्दा कमिटीपुढें खुशाल मांडावा. स्त्रियांना मतदारीचा हक्क द्यावा कीं नाहीं असल्या गोष्टी प्रत्यक्ष बिलांत घालणें सोईचें नाहीं. कारण असल्या किरकोळ गोष्टींकरितां खुद्द कायदा बदलावा लागणार.

केळकर—पुष्कळशा नियमांचें धोरण आधीं ठरलेलेंच बरें. कारण मोर्ले-मिंटो-सुधारणा झाल्या त्यावेळीं बिलांत मजकूर थोडा होता व हिंदुस्थानसरकारनें नियम केले ते लोकांना मान्य झाले नाहींत. दहा वर्षांपूर्वींचीच ही गोष्ट आहे.

लॉर्ड सिंह—पुष्कळ लोकांना असेंच म्हणतांना मींहि ऐकलें आहे. माझ्या मतें या तक्रारींत फारसा अर्थ नाहीं. स्वतः मींच ते नियम बहुतेक केले. मला कोणी नक्कीं उदाहरणें सांगेल तर बरें होईल.

पटेल—कौन्सिलांत प्रश्न विचारणें व ठराव मांडणें यासंबंधानें ग्राह्याग्राह्य ठरविण्याचा फार मोठा अधिकार नियमांनीं सरकारास दिला आहे.

लॉर्ड सिंह—पण नियम कितीहि अघळपघळ केले तरी शेवटीं या बाबतींत गव्हर्नर, गव्हर्नर-जनरल यांना निर्णयाधिकार द्यावाच लागतो.

खापर्डे—तसेंच कौन्सिलच्या निवडणुकीला उभें राहणाऱ्या उमेदवारांना अपात्र ठरविण्याविषयीं नियमांनीं सरकारास फारच मोठे अधिकार दिले आहेत. खुद्द केळकरांचेंच उदाहरण आपल्या डोळ्यांपुढें आहे.

लॉर्ड सिंह—तें खरें. पण तशीं उदाहरणें फारच थोडीं दाखवितां येतील.

मॉंटेग्यू—द्विदल राज्यपद्धति कॉंग्रेसला मान्य नाहीं तर वरिष्ठ सरकारच्या कारभारांत ती कॉंग्रेसला कशी चालते ? ती कॉंग्रेसनें कां मागितली ?

खापर्डे—द्विदलपद्धति राष्ट्रीय सभेला सर्वस्वीं अमान्य होती असें म्हणतां येत नाहीं. प्रथमपासून दिवाणी, मुलकी खातीं आणि लष्कर, आरमार, परराष्ट्रीय संबंध वगैरे खातीं यांत कॉंग्रेसनें केव्हांहि फरक मानला आहे. कॉंग्रेसचें म्हणणें इतकेंच कीं, द्विदलपद्धतीचें तत्त्व मान्य केलें तरी हिंदुस्थानसरकारच्या कारभारांत ती चालेल खालीं नको. म्हणून ही आमची मागणी सुसंगत आहे.

मॉंटेग्यू—पण तूर्त प्रांतिक स्वातंत्र्य देणें शक्य नाहीं. यांत हिंदी लोक अपात्र असा अर्थ नाहीं. म्हणणारे कांहींहि म्हणोत, पण प्रांतिक कारभारांत पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यापूर्वी कांहीं खात्यांचा अधिकार लोकांनीं जबाबदारीनें चांगला चाल-

खून दाखविला पाहिजे. एका बाजूला लॉर्ड सिडेनहॅमसारखे लोक म्हणतात कीं, प्रांतिक कारभारांत देखील एक काडीचाहि अधिक अधिकार देऊं नये आणि कॉंग्रेस तर पूर्ण प्रांतिक स्वातंत्र्य मागते ! मग आम्हीं कोणाचें ऐकावें ? म्हणून दोहोंच्या मधलाच मार्ग स्वीकारला व द्विदलपद्धतीची योजना केली.

पटेल—याशिवाय तिसराहि एक मार्ग आहे. तो असा कीं, सुधारलेले, पुढारलेले प्रांत पाहून त्यांनाच तेवढें पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावें. इतर प्रांतांना देऊं नये. पण कॉंग्रेसचें असें म्हणणें नाहीं हेंहि मी लगेच सांगून टाकतों. आपण तिसरा मार्ग नाहीं असें म्हणालां म्हणून सहज सुचला तो सुचविला.

मॉंटेग्यू--द्विदल पद्धति अव्यवहार्य आहे असें दिवाणसाहेबांनाहि वाटतें कीं काय ?

दिवाण माधवराव--होय. मलाहि ती पद्धति गैर वाटते. संस्थानच्या कारभारांत द्विदलपद्धति नाहीं आणि जातवार प्रतिनिधींची पद्धत न स्वीकारतांहि सर्व जातींचा समावेश आमच्या कौन्सिलांतून होऊं शकतो.

मॉंटेग्यू—पण देशी संस्थानांच्या कारभारांत जबाबदारीचें तत्त्व कोठें आहे ?

केळकर—पण तुमच्या या योजनेंत तरी तें कोठें आहे ? प्रधान हा गव्हर्नर नेमणार. आणि कौन्सिलनें त्याच्याविरुद्ध निंदाव्यंजक ठराव मंजूर केला तरी गव्हर्नरानें त्याला काढून टाकलाच पाहिजे असें कोठें आहे ?

मॉंटेग्यू—तुम्ही म्हणतां तें बरोबर आहे. या दृष्टीनें जबाबदारीची मर्यादा अधिक व्यापक करणें योग्यहि होईल. पण असलें कलम प्रत्यक्ष कायद्यांतच घातलें तर त्याचा परिणाम काय होईल ? एखादा निंदाव्यंजक ठराव चुकून फसगतीनें मंजूर झाला तर प्रधान कामावरून दूरच होईल. पण इंग्लंडांत तरी काय ? प्रधानमंडळ राजीनामा देईलच असें नाहीं. या बाबतींत लॉर्ड रोजबरी आणि मि. ॲस्क्विथ यांचीं अगदीं परस्पर विरुद्ध अशीं दोन उदाहरणें म्हणून दाखवितां येतात. तात्पर्य, पार्लमेंटांतील जबाबदारी ही अशीच आहे. अमुक पक्षांतील प्रधान नेमला जावा आणि निंदेचा ठराव मंजूर होतांच त्यानें राजीनामा द्यावा ह्या गोष्टी हळूहळू कालांतरानें कायद्याशिवाय रूढीनें इकडल्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत आपोआप प्रस्थापित होतील.

केळकर—इंग्लंड आणि हिंदुस्थान यांतील हें साम्य आपण दाखविलेंत पण

विरोध मात्र दाखविला नाहींत. इंग्लंडांत व वसाहतींत प्रधानमंडळानें राजीनामा न दिला तर त्याचें काम एक दिवसहि पुढें चालणार नाहीं. पैशाची सर्व सत्ता लोकप्रतिनिधींच्याच हातीं आहे. पण हिंदुस्थानांत आज तसें नाहीं. तात्पर्य, प्रधान हा मतदारांना किंवा कायदेकौन्सिलला 'जबाबदार' नाहीं. प्रधान हे जर जबाबदार म्हणावयाचे तर गव्हर्नरचे एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर्सहि जबाबदार कां म्हणूं नयेत ?

मॉंटेग्यू—तोडून दिलेल्या खात्यांत कायदेकौन्सिलला पैशाअडक्याची सत्ता आहे म्हणून प्रधान जबाबदार ठरतो.

पटेल—पण समजा, कौन्सिलानें दिवाणाचा पगार नामंजूर केला आणि गव्हर्नरानें आपल्या अधिकारांत तो पुनः प्रविष्ट केला तर ! म्हणून दिवाण हा जबाबदार नाहीं हेंच खरें.

लॉर्ड सिंह—शांतता व सुराज्य हें पाहिजे तर गव्हर्नराला तो अधिकार देणें प्राप्तच आहे.

मॉंटेग्यू—पण उद्यां सर्व खातीं सोपींव केलीं तरी शिक्षणमंत्री व पोलिसमंत्री हे पैशाकरितां भांडणार नाहींत कशावरून ?

यानंतर पुनः एकवार द्विदलपद्धतीची चर्चा झाली. शेवटीं लॉर्ड सिंह म्हणाले, "एकूण तात्पर्य हेंच कीं, नाहीं ? कीं एकीकडून लॉर्ड सिडेनहॅम हे बिलाला विरोध करणार व दुसरीकडून तुम्ही ! दोघांचे हेतु वेगळे पण फलश्रुति एकच कीं नाहीं ?"

केळकर—लॉर्ड सिडेनहॅम व आम्ही हे सारखेच असें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण त्यांना तुमचें बिल मुळांतच नको. आम्हांला बिल हवें पण थोडें सुधारून हवें. द्विदलपद्धति कॉंग्रेसनेंहि मान्य केली आहे पण ती वरिष्ठ कारभारांत लावावी खालीं नको इतकेंच काय तें आमचें म्हणणें. हेच लॉर्ड सिंह व्हाइसरॉयचे एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलर होते आणि ते त्या कामाला योग्य ठरले. पण त्यांचेंच खातें उद्यां राखीव न ठेवतां सोपीव केलें तर त्या जबाबदारीला मात्र लॉर्ड सिंह हे एकदम अपात्र कसे ठरतात ?

शेवटीं लॉर्ड सिंह यांनीं हळूंच असें दर्शविलें कीं, कांहीं म्हणा पण यंदा हें बिल निकालांत न निघालें तर तें फिरून पुढच्या वर्षी आणावें लागेल. आणि अवघ्या

एका वर्षांत काय काय तरी उलथा पालथी होतात ! याचा अर्थ ' बिल असमाधानकारक असेल पण आहे तसें तें मान्य करा झालें. '

(८६) अहवाल

लंडन १२ जून १९१९

बिलाचें दुसरें वाचन संपलें. मूळ रिपोर्टापेक्षांहि बिलांत दिवाणांच्या जबाबदारीचें मान कमी केलें आहे. बिल जसें आहे तसेंच जर नेमस्तांना मान्य तर त्यांचें शिष्टमंडळ आलें तरी कशाला ? अर्थात् त्यांनाहि तें सुधारलें पाहिजे असें म्हणावें लागणार. खापर्डे येऊन पोंचले. बेझंटबाई आल्या. टिळक त्यांच्या स्वागतार्थ स्टेशनावर गेले होते. काल कॉँग्रेसचें शिष्टमंडळ मँटेग्यूसाहेबांच्या भेटीला गेलें होतें. बोलण्यांत बरे दिसले. कॉँग्रेसनें आपलें म्हणणें मांडण्याचा त्यांना विशेष राग येईल असें वाटत नाहीं.

(८७) डॉ. हर्डीकर यांचें टिळकांना पत्र

न्यूयॉर्क १३ जून १९१९

' इंडियन लेबर यूनियन ऑफ अमेरिका ' या नांवाची एक संस्था नुकतीच स्थापण्यांत आली असून न्यूयॉर्कमधील हिंदुमुसलमान कामकऱ्यांची एकी झाली आहे. प्रत्येक रविवारीं सभा भरते. रोज रात्रौ या लोकांना इंग्रजी शिकविण्याकरितां आमच्या कचेरींत वर्ग भरतो. सोबत पाठविलेल्या पत्रकाच्या दहा हजार प्रती काढिल्या आहेत. येथील कॉँग्रेसच्या प्रत्येक सभासदाला एकेक प्रत पाठवीत आहों. लंडनमध्यें हल्लीं पुष्कळ हिंदी गृहस्थ आले आहेत असें समजतें. तरीं त्यांपैकीं इकडे कोणी येऊन जाणार नाहींत काय ? लालाजींची इच्छा पार्लमेंटरी कमिटीपुढें साक्ष देण्याची आहे. त्यांनीं तारा केल्या आहेत पण उत्तरें नाहींत.

(८८) एच. मेसन यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १६ जून १९१९

होरेशो बॉटमली यांचा ' पीपल्स लीग ' हा दिवसेंदिवस अधिक महत्त्व पावत आहे. त्यांचा उद्देश ज्या देशांत नोकरशाहीचा जुलूम माजला आहे त्यांतील लोकांना स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचा आहे. तरी आपल्या चळवळीसंबंधाची थोडक्यांत हकीकत संगतवार मजकडे लिहून पाठवावी. स्वतः मी हिंदुस्थान

व ब्रह्मदेश येथें पांच वर्षें होतों आणि राष्ट्रसंघाचें यश तो हिंदुस्थानला कसें वागवितो याच्यावरच अवलंबून आहे असें मला वाटतें.

(८९) अहवाल

लंडन १९ जून १९१९

तीन्ही शिष्टमंडळांनीं मिळून एकच मागणी करावी अशी खटपट जोराची सुरू आहे. ही गोष्ट बेझंटबाईंना अर्धवट तरी पटली आहे. पटेल यांच्या लेखांचा शिरकाव 'इंडिया' पत्रांत आतां कोठें झाला. पण संपादक अजून दाद देत नाहींत. हें पत्र हातीं न येईल तर दोनतीन महिन्यांपुरतें काँग्रेसचें म्हणून एक छोटेसें पत्र काढावें असा विचार आहे. टिळक व केळकर ऑक्सफर्ड येथें जाऊन आले. केंब्रिजप्रमाणेंच तेथेंहि भाषण झालें. ऑक्सफर्ड येथें यावेळीं विद्यार्थी थोडे होते. यंदाचे हिंदी रँग्लर न्यू पूना कॉलेजचे शाहा हे आहेत. त्यांची गांठ पडली होती. सिलेक्ट कमिटीचें काम २६ जूनपासून सुरू होईल असें म्हणतात.

(९०) ×

(९१) अहवाल

लंडन २६ जून १९१९

कमिटी पुढील साक्षीची तयारी सुरू आहे. शिष्टमंडळांची एकी होत नाहीं. लॅन्सबरी, वेजवूड यांनीं सर्वांना एकत्र बोलावलें होतें. साफ साफ बोलणीं झालीं. टिळक व बेझंटबाई यांची खाजगी भेट झाली. बाई मजूर परिषदेला साऊथपोर्ट येथें जात आहेत. तेथें विषय संपाचा आहे. हिंदुस्थानांत त्या संपाविरुद्ध बोलतात. तेव्हां साऊथपोर्ट येथें काय बोलतात तें पहावें. नेमस्तांनीं स्टेट सेक्रेटरींशीं मिळून बिलाला संमति द्यावी अशाकरितां नॅशनल लिबरल क्लबमध्यें सभा झाली. पण मॉंटेग्यू व सिंह हे पॅरिसला गेल्यामुळें चार्लस राबर्ट्स यांचें व्याख्यान झालें व छोटे कॉटन हे अध्यक्ष होते. सभेंत बखेडा होईल म्हणून तिकिटें देऊनच लोकांना आंत सोडलें होतें. पटेल व केळकर हे गेले होते. टिळकांकरितां तिकिट मागितलें नाहीं व टिळक गेले नाहींत.

(९२) अहवाल

लंडन २ जुलै १९१९

हाऊस ऑफ लॉर्ड्समध्यें लॉर्ड कर्झन यांचे सूचनेवरून बिलाची सिलेक्ट कमिटी नेमली गेली. कर्झनसाहेब अगदीं औपचारिक बोलले. संडे ॲडल्टस् स्कूलमध्यें टिळकांचें ता. २७ रोजीं भाषण झालें. पटेल यांनीं आपलें ऑफिस ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीच्या ऑफिसांत अखेर नेऊन बसविलें. सिलेक्ट कमिटीवर स्पूर हे एकटेच मजूरपक्षातर्फे आहेत. लॉर्ड सिडेनहॅम हेहि आहेत. साऊथपोर्ट येथील सभेंत राजकारणांत संपाचा उपयोग करावा असें ठरलें.

(९३) ×

(९४) निरंजनपाल यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ४ जुलै १९१९

मी इतके दिवस तुम्हाला येऊन कां भेटलों नाहीं याचीं अनेक कारणें आहेत. पण तीं सांगत बसत नाहीं. आपण माझ्या वडिलांचे स्नेही म्हणून मला आश्रय देतच आहां. परंतु स्वावलंबन मला अधिक आवडतें म्हणून मी त्या उद्योगांत अधिक असतों. मला इंग्लंडच्या बाहेर जावयाचें होतें पण पासपोर्ट मिळाला नाहीं. तरीहि मी अधिकाऱ्यांची नजर चुकवून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत होतों. पण ती गोष्ट उघडकीला आली व मला ग्रीमथ येथें तीन महिने अटकेंत रहावें लागलें. मीं सिनेमा कंपनी संबंधाची एक योजना केली आहे. त्याचें भांडवल मला हिंदुस्थानांतून मिळेल तर हवें आहे. भरतभूमि पूर्वीं कशी होती याची कल्पना इकडील लोकांना आणून देणें फार सोईचें व उचित आहे. बुद्ध-चरित्र सिनेमाच्या द्वारें दाखविलें तर तें फार लोकप्रिय होईल असें लोक सांगतात. असा एकादा चित्रपट तयार करण्याला प्रथम खर्च ३०,००० पौंड येईल पण नफा एक लक्ष पौंड होईल असें म्हणतात. म्हणून अशा कामीं परकी भांडवलवाल्यांची मदत घेणें प्राप्त झालें तर सहजच वाईट वाटणार. अमेरिकन फिल्मवाला थॉर्नटन हिंदुस्थानांत जात आहे त्याचेबरोबर बुद्धचरित्र व रामायण यांचे संबंधानें कांहीं चित्रपट तयार करावा म्हणून मीहि जाणार आहें. आपणाला ही सर्व हकीकत कळ-

विणें हें माझें कर्तव्य समजून कळविली आहे आणि लवकरच समक्ष येऊन भेटतों.

(९५) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन ९ जुलै १९१९

नेने यांजकडे प्रॉमिसरी नोटा होमरूललीगतर्फे ठेवण्यास द्याव्या. त्या आमच्या खाजगी नव्हत. मग कोणीं ठेवल्या तरी चालतील. भावे यांचे सर्व पैसे द्यावे. प्रॉ. नोटी विकणें त्या पुढें भाव आल्यावर विकूं. आतांच विकण्याची जरूरी नाहीं. मला पूर्वी पाठवलेले दोन हजार पौंड मी होमरूलचे कामीं खर्च करणार आहें. व कांहीं रक्कम खर्च केलीहि आहे. करितां आतां पुन्हां पर्स फंडापैकीं दोन हजार पौंड पाठवावे. हुंडणावळीचा फायदा होईल व रकमेचीहि जरूर पडणार आहे. विशेषतः चिरोलच्या खर्चाकरितां रक्कम भरावी लागेल. रक्कम केळकर यांचे नांवें नॅशनल बँकेकडे पाठवावी. माझे नांवें पाठवूं नये. किंवा दुसऱ्या बँकेकडेहि पाठवूं नये. सोबत एक कान्फिडेन्शल सर्क्युलर पाठविलें आहे तें खाडिलकर, भट, गोखले, करंदीकर यांस वाचण्यास द्यावें. तें दुसऱ्या कोणास दाखवूं नये. फक्त वाचण्यास सांगावें व वाचून झाल्यावर आपलेपाशीं ठेवावें. नक्कल बाहेर जाऊं देऊं नये. तात्या केळकर यांस तें येथें दाखविलें आहे. व त्यांचेबरोबर वाटाघाटहि केली आहे. केसरी मराठ्याकरितां नवीन मशीन घेण्याचा उद्योग सुरू आहे. चौकशी करीत आहें.

(९६) एलिझाबेथ आर्नोल्ड यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १० जुलै १९१९

या आठवड्यांत मला नवीन पाठ देण्याचा दिवस कोणता हें आपण कळविलें नाहीं. मला सवड आहे, तरी कळवावें. मी महात्माजींकरितां प्रत तयार करीत असतां माझ्या हातून कांहीं हस्तदोष घडले त्याबद्दल मला फार वाईट वाटतें. 'इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः' ही ओळ मी लिहीत आहें व लिहून आणून दाखवीन महात्माजी इकडून गेल्यावर मला पाठ कोण देणार ही कल्पना मनांत येऊन फार खेद वाटतो.

(९७) अहवाल

लंडन १० जुलै १९१९

या आठवड्यांत नॅशनल इं. असोसिएशनची चहापार्टी झाली. प्रसंग खाजगी स्वरूपाचा होता. पूर्वीच्या आठवड्यांत बेझन्टबाई एडिंबरो व ग्लासगो येथें व्याख्यानें देण्यास गेल्या होत्या त्या परत आल्या. आतां तूर्त बाहेरगांवीं जाऊन व्याख्यानें देण्याचें होत नाहीं. सिलेक्ट कमिटीला सुरवात लवकरच होईल. याकरितां आम्ही सर्वजण कैफियतीचीं टांचणें तयार करीत आहोंत. दिल्ली काँग्रेसच्या ठरावाप्रमाणें बादशहांना शिष्टमंडळानें येथें मानपत्र द्यावें असा विचार चालू आहे. पण परवानगीची नड बहुधा येईल. ता. २०-२२ रोजीं तहाच्या नांवानें मोठा उत्सव समारंभ होणार आहे. पार्लमेंटमध्यें अंतस्थ गड-बडी सुरू आहेत. आणि नव्या निवडणुकी होण्याचें ठरलें तर बिल पुढच्या वर्षावर जाईल म्हणून कमिटीचें काम ऑगस्टांतच उरकून घेणार म्हणतात. लजपतराय यांचें अमेरिकेहून पत्र आलें. त्यांचें काम बरें चाललें आहे.

(९८) अहवाल

लंडन १५ जुलै १९१९

कमिटीपुढें मांडण्याच्या कैफियती तयार झाल्या. या आठवड्यांतील सगळी चळवळ घरबैठीच झाली. काँग्रेस कैफियत विस्तृत आहे. परिशिष्टांत दिल्ली काँग्रेसचे ठराव दिले आहेत. बेझन्टबाईच्या कैफियतींत बिल कलमवार घेऊन काँग्रेस, नेमस्त, होमरूललीग वगैरेंचें त्यावरील म्हणणें तुलना पद्धतीनें दिलें आहे. आमच्या लीगच्या कैफियतींत काँग्रेसच्या योजनेला धरूनच पण एक वेगळी योजना दिली आहे. काल कमिटीचें काम सुरू झालें. सर जेम्स मेस्टन यांची साक्ष प्रथम झाली. आम्ही लघुलेखक नेमणार होतों पण सर-कारी लघुलेखकांनीं घेतलेल्या रिपोर्टांची एक एक छापील प्रत दर दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं प्रत्येक शिष्टमंडळाला देण्याचें सरकारनें कबूल केलें आहे. तेव्हां आमचें आयतेंच काम झालें. तथापि पटेल व केळकर हे रोज कमिटीला हजर राहून टिपणें घेतील व केळकर त्यांचा सारांश इंडिया पत्राच्या अंकांत देत जातील. प्रत्येक होमरूल लीगनें एक साक्षीदार पाठवावा असें ठरलें आहे. ब्रि. काँ. कमिटीशीं वाटाघाट केली तिला फळ आलें. मि. पोलाक 'इंडिया' पत्राच्या संपादकाचा राजीनामा देणार व त्यांचे जागीं केळकरांना नेमणार.

नेमस्त लोक स्वत:चें एक पत्र येथें काढावें म्हणतात. त्या कामाला पोलाक आतां रिकामेच आहेत! ता. १३ रोजीं बेझन्टबाईनीं लँगहॅम हॉटेलमध्यें एक भाषण केलें. सामोपचाराचेंच होतें पण हिंदुस्थानांत विरोध झाला याची त्यांना आठवण आहे. म्हणून पंजाब प्रकरणांत डेप्युटेशन पाठवूं त्यांत त्या आमच्याबरोबर जाण्यास तयार नाहींत. आपल्या हद्दपारीविरुद्ध प्रीव्हि कौन्सिल-कडे अपील करण्याचा हॉर्निमन यांचा विचार आहे. खापर्डे व दिवाणसाहेब निवडक लोकांच्या गांठी घेत असतात.

(९९) अहवाल

लंडन २४ जुलै १९१९

इंडिया पत्र आपल्या हातीं आलें. ब्रिटिश कमिटीच्या घटनेचा विचार सुरू आहे. कमिटीची तडफ जिरली. सिलेक्ट कमिटीची 'हकीकत' इंडिया पत्रांत आढळेल. पंजाब प्रकरणांत नेमस्तहि आम्हाबरोबर जाऊं इच्छित नाहींत असें आतां समजतें. प्रधानमंडळांत खळबळ आहे. आयर्लंड व कोळशाच्या खाणी हे प्रश्न जोरावले आहेत. सिलेक्ट कमिटीनें आपली प्रश्ना-वली तयार केली आहे. तिचीं उत्तरें भरून पाठवीत आहों.

(१००) ×

(१०१) ×

(१०२) माधवराव बोडस यांचें टिळकांना पत्र

मुंबई १९ जुलै १९१९

तुमच्या ६४ व्या वाढदिवसाबद्दल तुमचें अभिनंदन करतों. या व पुढच्या मेलबोटीनें बहुधा तुमचेकडे खंडोगणतीं अभिनंदनाचीं पत्रें येतील. येथें तुमच्या अनुयायीगणांनीं तुमच्या नांवानें भिक्षांदेही करण्याचा सपाटा चालविला आहे. यवतमाळच्या बाबा परांजप्यांनीं कसलें तरी तुमचें एक भिकारडें चित्र छापून तें एक रुपयास विकण्याची क्लृप्ति काढली आहे. पैसे उकळण्या-करितां तुमच्या अनुयायांनीं जी देशभर धामधूम चालविली आहे त्याबद्दल इकडे लोक काय काय टीका करितात हें ऐकण्यास तुम्ही येथें नाहीं हें एका परीनें बरें आहे. रामानें माकडांच्या सहाय्यानें लंका जिंकण्याचा पराक्रम केला त्याप्रमाणें तुम्हाला वाटलें असेल कीं या महामूर्ख व गाढव

अनुयायांना हाताशीं धरून आपण स्वराज्य हस्तगत करूं. स्वराज्य तर दूरच आहे म्हणा. पण राष्ट्रीय पक्षाची अब्रू व कीर्ति या अनुयायांनीं धुळीस मिळविण्याचा तूर्त उद्योग चालविला आहे इतकें मात्र खरें. गेल्या पांच वर्षांत मिसेस बेझंट, गांधी व टिळक हे पुढारी उदयास आले. पण आतां लोक म्हणतात त्यांच्यांत कांहीं जीव नाहीं. कारण बेझांट देशद्रोही ठरली. गांधींच्यांत धैर्य नाहीं. आणि मुलांना कांहीं तरी इस्टेट उरावी म्हणून तुम्हीं हा दारोदार भीक मागण्याचा उद्योग आरंभला ! असें लोक बोलतात. यांत तुमच्या आजपर्यंतच्या स्वार्थत्यागाची असेल नसेल ती कीर्ति मातीला मिळणारसें वाटतें. लंकाविजयानंतर वानरसैन्याचें जूं जसें रामचंद्राला झुगारून देतां आलें नाहीं तशीच स्थिति इकडे आल्यावर तुमचीहि होणार !

विलायतेंत सर्व पक्षांची एकी होण्याचा योग नाहीं हें वाचून खेद वाटला. सकृद्दर्शनीं असें दिसतें कीं, तिकडे परक्यांच्या समोर देखील येथील घरचीं पक्षभेदाचीं भांडणें तुम्ही विसरण्यास तयार नाहीं. नेमस्तांना काय हवें तें करूं द्या. तुम्ही आपला स्वतंत्र कार्यक्रम कां आंखीत नाहीं ?

(१०३) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन २४ जुलै १९१९

माझ्या प्रकृतीसंबंधीं खोट्यानाट्या बातम्या उठल्या आहेत त्यावर मुळींच विश्वास ठेऊं नका. कोणी काय हेतूनें या उठवल्या असतील कोणास ठाऊक !

सध्यांची आपली आर्थिक परिस्थिति फार धोक्याची झाली आहे म्हणून सावधगिरीनें वागा.

(१०४) फिलिप स्नोडन यांचें केळकरांना पत्र

लंडन २४ जुलै १९१९

कमिटीपुढें रॅम्से मॅक्डोनल्ड यांनीं साक्ष द्यावी म्हणून तुम्हीं लिहिलें या सूचनेबद्दल आभारी आहों. पण मॅक्डोनल्ड यांचें म्हणणें असें कीं, मि. स्पूर यांनीं कमिटीच्या अध्यक्षाशीं प्रथम बोलून नंतर त्यांना विनंति करावी. स्पूर व अध्यक्ष यांचें बोलणें झाल्यावर आमच्या कौन्सिलकडून मॅक्डोनल्ड यांना विनंति करूं. या आठवड्यांत मॅक्डोनल्ड हे बाहेरगांवीं जाणार आहेत हीहि एक अडचण आहेच.

(१०५) ×

(१०६) बर्नार्ड हौटन यांचें टिळकांना पत्र

लंडन २८ जुलै १९१९

मी जॉइंट कमिटीपुढें साक्ष देण्याला तयार आहें. त्यांत मला त्रास कसला व श्रम तरी कसले ! उलट तो मला सन्मानच वाटेल. हिंदुस्थानला जरूर तें राजकीय स्वातंत्र्य मिळतांच प्रगतीच्या मार्गानें तें ताबडतोब पुढें जाईल आणि चालू सुधारणावरहि आपली छाप पाडल्याशिवाय राहणार नाहीं अशी माझी समजूत आहे. तूर्त दिवस वाईट आहेत खरें. हल्लींचे अधिकारी वाईट आहेत. तथापि इंडिया कौन्सिलांतील लोक त्यांतल्यात्यांत बरे आहेत म्हणून कांहीं आशा वाटते.

(१०७) अहवाल

लंडन ३१ जुलै १९१९

सुरेंद्र बाबू, रामस्वामी अय्यर, बेझंटबाई यांच्या साक्षी झाल्या. काँग्रेसच्या मागणीशीं आमचा मतभेद असलाच तर तो फार थोडा आहे असें तिघां-नींहि सांगितलें. स्पूर यांच्या प्रश्नावरून सुरेंद्र बाबू म्हणाले कीं, कलकत्ता काँग्रेसनें सुचविल्याप्रमाणें स्वराज्यदानाला वेळेची कांहीं तरी मर्यादा असावी. ब्रिटिश कमिटीची घटना तुम्हीं आतां प्रसिद्ध करण्यास हरकत नाहीं. बेझंट-बाईची साक्ष होऊन त्या मोकळ्या झाल्यामुळें त्यांनीं आपली व्याख्यानमाला सुरू केली आहे. त्या आपापल्यांतील वाद पुढें आणीत नाहींत आणि भाष-णेंहि फार परिणामकारक होतात. कॅक्स्टन हॉलमध्यें २९ जुलै रोजीं पार्टी झाली. निरनिराळ्या वक्त्यांनीं भाषणें केलीं. त्याच दिवशीं संध्याकाळीं लेबर पार्टीच्या पार्लमेंटरी सभासदांची सभा झाली. टिळक, खापर्डे, पटेल यांनीं भाषणें केलीं. हाइंडमन यांनीं अध्यक्ष या नात्यानें भाषण केलें. दुसरे दिवशीं अशीच एक सभा वेजवुड यांच्या निमंत्रणावरून भरली होती.

(१०८) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन ३१ जुलै १९१९

मेंदूमधील रक्तस्रावाच्या विकारानें मी आजारी आहें अशी खोटी बातमी तुम्हाला कोणीं कळविली कोणास ठाऊक ! मी कशानेंहि आजारी नाहीं, फक्त

डावा पाय थोडा दुखत आहे. बाकी माझी प्रकृति हिंदुस्थानांतल्यापेक्षांहि चांगली आहे.

गोखले यांस तार पाठविली आहे. यापुढें पर्सफंड जमा करण्याचें काम एकदम तहकूब करावें. विनाकारण आपला भार लोकांवर कां टाकावा ?

(१०९) ×

(११०) अहवाल

लंडन ७ ऑगस्ट १९१९

आम्ही टॉलबटरोडमध्यें दीपचंद जव्हेरी यांचे घरीं राहावयास गेलों. डॉ. वेलकर व प्रधान हे २६ ऑगस्टला निघणार म्हणतात. पण इकडे तर कमिटीचें काम तोंपर्यंत संपूनहि जाईल. मग ते एरवींच येत असतील तर कोणास ठाऊक ? पटेल, दिवाणसाहेब व टिळक यांच्या साक्षी वेगवेगळ्या वेळीं झाल्या. दिवाणसाहेबांनीं प्रांतिक स्वातंत्र्याची मागणी करून देशी संस्थानांतील कारभाराचा दाखला दिला. उलटतपासणींत दिवाणसाहेबांपेक्षां पटेल अधिक टिकले. टिळकांची उलटतपासणी कमिटीनें केली नाहीं. मिसेस नायडू यांचीहि उलटतपासणी केली नाहीं. पंजाब प्रकरणाची चौकशी करण्याकरितां कमिटी नेमण्याचा विचार स्टेट सेक्रेटरी करीत आहेत. कदाचित् पंजाबांत शिक्षा झालेल्या लोकांना सरसकट माफी देतील असें म्हणतात. लेबरपार्टीनें मेजवानी दिली. त्यांच्या आमच्या कांहीं कांहीं लोकांनीं भाषणें केलीं. ब्रि. कॉं. कमिटीच्या घटनेसंबंधानें स्वतः डॉ. क्लार्क यांनींच आतां अनुकूल लेख इंडिया पत्रांत लिहिला आहे तो पाहा. पर्सफंडाच्या वर्गण्या आतां थांबवा. अमृतसरच्या रा. सभेचे अध्यक्ष कोणीं व्हावें याच्याविषयीं कारस्थानें सुरू आहेत. म्हणून सूचना दिली आहे. लक्षांत ठेवा. स्वतः टिळकांबद्दल प्रश्नच नाहीं. कारण ते कदाचित् राष्ट्रीय सभेपर्यंत परतहि जाऊं शकणार नाहींत.

(१११) ×

(११२) हाइंडमन यांचें टिळकांना पत्र

हॅम्पस्टेड १२ आगस्ट १९१९

पार्लमेंट सभा भरण्याचे पूर्वीं लंडनमध्यें एक टोलेजंग परिषद भरविण्याची खटपट आम्ही करीत आहों. तुम्हा डेप्युटेशनच्या लोकांना येथें येऊन भाषणें

करितां येतील. कांहीं खाजगी सभाहि एक दोन आठवड्यांत बोलावतों. शांतता परिषद् व लीग ऑफ नेशन्स यांच्याकडे जाऊन जे प्रयत्न तुम्हीं केले त्यांत तुम्हांस यश आलें नाहीं. तरी आतां तुम्हीं उघड उघड बोलावयास सुरवात केली पाहिजे. व हिंदुस्थानांत किती भयंकर स्थिति आहे हें लोकांस समजावून दिलें पाहिजे. नुसत्या माँटेग्यू बिलाच्या चर्चेत लोकांचें लक्ष वेधण्यासारखें कांहीं नाहीं. हिंदुस्थानांतील अन्याय व छळ यांवरच भर दिला पाहिजे.

(११३) हाइंडमन यांचें खापर्डे यांना पत्र

लंडन १२ आगस्ट १९१९

सोशालिस्टांच्या परिषदेला टिळकांनीं येण्यापासून फारसा फायदा नाहीं. वेळ भरपूर नाहीं आणि वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्धीहि फारशी मिळणार नाहीं. पण पार्लमेंट उघडण्यापूर्वी लंडनमध्यें एक भली मोठी सभा भरवून तेथें शिष्टमंडळाचीं भाषणें करविण्याचा आमचा विचार आहे. राष्ट्रसंघ शांतता परिषद् इकडे केलेल्या प्रयत्नांना कितपत यश आलें तें पाहतांच. तरी आतां माझा उपदेश ऐकत जा. आणि तोंडाचें कुलूप काढून मुत्सद्दीगिरी न करतां अगदीं मनास येईल तें स्पष्ट बोलत जा. काय तें तुमचें इंडिया बिल? इकडे कोणाला तें कळणार आणि कोण त्याची पर्वा करतो? हिंदुस्थानांत सरकार अन्याय काय काय करतें, इंग्रज लोक निर्दयपणानें कसे वागतात, हें कांहीं स्पष्ट सांगितलें तर लोक नीट ऐकून घेतील व तुमचा उपयोग होईल.

(११४) अहवाल

लंडन १४ आगस्ट १९१९

नेमस्तांतर्फे दोनच साक्षीदार मान्य केले. पण त्या सर्व मंडळींना कमिटीपुढें बसलों असें म्हणतां यावें म्हणून त्यांचे दोन भाग करून एकेका भागांतील मंडळीनें कमिटीपुढें हजर व्हावें पण त्यांतील फक्त एकानें बोलावें असें ठरलें आहे. समर्थ, के. सी. रॉय, पृथ्वीशचंद्र, चिंतामणी असे मिळून प्रथम साक्षीला गेले. ब्राह्मणेतरांतर्फे व्यंकट रेड्डी व रामरायनिंगार यांनीं साक्षी दिल्या. शिखांतर्फेंहि एकाची साक्ष झाली. इकडे साक्षी घेण्याचें काम चालू आहे पण तिकडे रिपोर्ट लिहिण्याचें काम सुरू आहे याचा अर्थ साक्षींना फारसें महत्त्व

देणार नाहींत. जिना व सय्यद् हुसेन यांच्या साक्षी काल झाल्या. पुढार-लेल्या प्रांतांना एकदम स्वातंत्र्य द्यावें असें मत त्यांनीं जोरानें प्रतिपादिलें. शास्त्री व रामचंद्रराव यांची एकत्र साक्ष झाली. बेझंटबाई, केळकर व पटेल हे नियमानें कमिटीला हजर रहातात. दिवाण माधवराव यांनींहि मॉंटेग्यू-साहेबांची गांठ घेतली. प्रसंग सांपडेल तेथें सत्यमूर्ती हे तारे तोडूं लागले आहेत ! पंजाब प्रकरणांत कॉंग्रेसचें डेप्युटेशन जात नाहीं. पण पटेल यांनीं खाजगी मुलाखतींत कॉंग्रेसचें म्हणणें मॉंटेग्यूसाहेबांना सांगितलें. हाइन्डमन यांनीं जस्टिस पत्रांत एक फार कडक लेख लिहिला आहे. पण हिंदी पत्रानें तो छापला तर त्याच्यावर हटकून खटला होईल. सकलातवाला यांचीं भाषणें मधून मधून होतात. ते प्रत्यक्ष मजूरवर्गासंबंधानें विशेष बोलतात.

(११५) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन १४ ऑगस्ट १९१९

अण्णासाहेब देशपांडे यांस शिवाजी स्मारकफंडाचे बाबतींत लिहिलें आहे. पंजाबांतील हद्दपाऱ्या व जप्तींचें सत्र कमी झालें हें वाचून थोडें समाधान वाटलें. पण एवढ्यानें काय होणार ? आम्हांला सार्वत्रिक माफी मिळाव-यास हवी. मॉंटेग्यूसाहेबांना याबद्दल कळविलें आहे. ते काय करितात पाहावें.

गांधी यांच्या एकंदर तिकडील चळवळीबद्दल समजलें. पण त्यांच्या प्रत्यक्ष अडचणी काय आहेत हें कळल्याखेरीज त्यावर मला टीका करितां येत नाहीं; येथें उन्हाळा सुरू झाला. उष्णतामान ८२° ते ८५° असतें. पण हवा दमट असल्याकारणानें हिंडून फिरून आल्यास मुंबईसारखाच अंगाला घाम येतो. उष्णतेचें मान कमालीचें चढलें आहे असें येथील लोक म्हणतात !

(११६) अहवाल

लंडन २१ ऑगस्ट १९१९

ॲंग्लोइंडियनांतर्फे वेल्बी व स्टीव्हन यांनीं साक्ष दिली. अर्थात् ते सुधा-रणाविरुद्ध बोलले. पण मॉंटेग्यूसाहेबांनीं त्यांची चांगली हजेरी घेतली. टाई-म्सपत्राचे सर स्टॅन्ले रीड यांनीं वरिष्ठ कारभारांत कांहीं खातीं सोपीव करावीं असें सांगितलें. भास्करराव जाधव यांनीं साक्ष देतांना कॉंग्रेसच्या योजनेला

पाठिंबा दिला. ब्रह्मी साक्षीदारांनीं हिंदुस्थानाबरोबरीनें ब्रह्मदेशाला अधिकार मागितले. पार्लमेंट २२ आक्टोबरला भरणार म्हणून सिलेक्ट कमिटीला मध्यें कांहीं दिवस सुट्टी मिळेल. नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत किंवा आधीं बिल पुढें येईल. प्रधानमंडळांतील गडबड थांबलेली दिसते. यामुळें नोव्हेंबरांतच बिल निकालांत निघेल असें वाटतें. पंजाब चौकशीकरितां कमिशन नेमणार पण तूर्त सरसकट माफी देत नाहींत असें बोलतात. टिळकांनीं मँटेग्यूसाहेबांची फिरून गांठ घेतली. डॉ. वेलकर आले. आमच्याकडेच आहेत. बिपिनपाल व डॉ. साठ्ये हेहि तिकडून निघाल्याचें समजलें.

(११७) अहवाल

लंडन २८ ऑगस्ट १९१९

सिलेक्ट कमिटीनें या आठवड्यांत काम केलें आणि दोन आक्टोबरपर्यंत सुट्टी घेतली आहे. कित्येक युरोपियन साक्षीदारांच्या साक्षी या आठवड्यांत झाल्या. हिंदी ख्रिस्ती लोकांकरितां कोणी रे. भाभा व पाल यांनीं साक्षी दिल्या. मद्रास ब्राह्मणेतर व द्रवीडसंघ यांच्यातर्फेंहि साक्षी झाल्या. सर वुइल्यम मायर आपले जुने फडणवीस यांनीं पांच वर्षांत वरिष्ठ कारभारांत अधिकारविभागणी करावी असें सांगितलें. हसन इमाम, बिपिन पाल, रंगास्वामी, सर शंकर नायर हे आले आहेत. नॉर्दॅम्प्टन् येथें सोशालिस्ट पार्टीची परिषद भरली. तेथें हाइन्डमन यांनीं हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळावें असा ठराव मांडला. तो फक्त एक मत विरुद्ध पडून मंजूर झाला. हा ठराव केळकरांनीं तुम्हांकडे तारेनें पाठविलाच आहे. बेझंटबाईनीं लिव्हरपूलच्या आसपास सहा व्याख्यानें दिलीं. टिळक ५ सप्टेंबर रोजीं ग्लासगो येथें जाणार. वेल्सच्या दक्षिण भागांतहि कांहीं व्याख्यानें ठरलीं आहेत.

(११८) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन २८ ऑगस्ट १९१९

मराठी मोनोटाइप करितां राणूजी व देवधरी टाईप यांच्या वळणाचीं अक्षरें यंत्रावर बसवतां येतील कीं काय हें मी पहात आहें. माझे बरोबर येतांना जावजी व सहदेव यांचे नमुने मीं आणले होते. पण तें पान कोठें तरी हरवलें. पण मांडवकर यांस तसे १०–१२ नमुने तयार करून ताबडतोब पाठ-

वून देण्यास सांगावें. मांडवकर यांजजवळ त्याचे पंच व मेट्रिसा तयार आहे-तच. ताबडतोब पाठवा, त्यांची फार जरूरी आहे.

(११९) टिळकांचें धोंडोपंतांस पत्र

लंडन ४ सप्टेंबर १९१९

केसरी छापण्यासंबंधानें तुमचें सविस्तर पत्र मिळालें. त्याबद्दल सर्व नीट व्यवस्था करितों. मीं पाडलेल्या पायका टाइपाचा नमुना पाठवून द्या. तसेंच प्रत्येक अक्षराचे एक दोन टाईप पाठवा. म्हणजे ते येथें दाखवण्यास ठीक पडेल. सहदेवाचें वळण जरा वांकडें आहे. करितां राणूचे टाईप पाठवल्यास बरें. टाइपाचें पार्सल लौकर पाठवण्याची तजवीज करावी.

(१२०) अहवाल

लंडन, ४ सप्टेंबर १९१९

नेमस्त शिष्टमंडळानें आपली कचेरी आतां बंद केली असून, त्यांचे कांहीं लोक लवकरच तिकडे परत जातील असें म्हणतात. कॉंग्रेस शिष्टमंडळाचा व्याख्यानाचा कार्यक्रम ठरला. त्याची हकीगत क्रमानें पाठवूं. सुमारें एक महिन्याचा कार्यक्रम आंखला आहे. सोयीप्रमाणें निरनिराळ्या लोकांचे गट करून जाऊं. एसेक्स हॉलमध्यें सय्यद हसन इमाम यांचें पंजाबांतील अत्याचारावर फार चांगलें भाषण झालें. नंतर हॉर्निमन, पाल, सकलातवाला, लॅन्सबरी, केनवर्दी वगैरे लोकांचींहि भाषणें झालीं. चमनलाल यांनीं उपसूचना आणिली कीं, पंजाब प्रकरण आपल्या मनासारखें निकालांत निघेपर्यंत सुधारणावर बहिष्कार घालावा. सकलातवाला आणि सत्यमूर्ति यांनीं तिला दुजोरा दिला. पण टिळक व बॅ. डुबे व पारिख यांनीं त्याविरुद्ध भाषणें केलीं. उपसूचना नापास झाली. फारच थोड्या लोकांनीं तिच्या बाजूनें मतें दिलीं. सरोजनी नायडू आणि इंडियन प्रेस असोसिएशन यांनीं निरनिराळ्या पार्ट्या दिल्या. या दुसऱ्या पार्टीला कांहीं इंग्रज वर्तमानपत्रकर्ते आले होते. त्यांनीं भाषणांत असें ध्वनित केलें कीं, हिंदुस्थानांतच काय पण विलायतेंतहि मत-स्वातंत्र्यावर घाला पडत आहे. इकडे तो इतका उघड नसतो इतकेंच. गुरुवारीं मॉंटेग्यूसाहेबांनीं निरनिराळ्या कमिट्यांमार्फत प्रतिनिधींची मुलाखत घेतली. विषय पंजाबांतील अत्याचारांचा होता. याविषयीं सविस्तर हकीकत इंडिया

पत्रांत पहा. रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या इमारतींत ओरिएन्टल कॉंग्रेस भरली होती. टिळक प्रेक्षक म्हणून हजर होते. अध्यक्ष सर चार्लस लायल यांनीं हिंदुस्थानांतील विद्वत्तेच्या प्रगतीविषयीं प्रशंसापर उद्गार काढले.

(१२१) ×

(१२२) अहवाल

लंडन १८ सप्टेंबर १९१९

गेल्या दोन आठवड्यांत मुख्य कार्यक्रम व्याख्यानांचाच झाला. कारण पार्लमेंटसंबंधीं सर्व लोक बाहेर गांवीं गेले आहेत. व्याख्यात्यांचा एक गट वेल्स प्रांतांत गेला. तिकडे ७८ व्याख्यानें झालीं. मजूरसंघांचें केंद्र असतील अशीं गांवें पसंत केलीं होतीं. दोन व्याख्यानांना एक हजार श्रोतृसमुदाय असावा. सुधारणाबरोबर हिंदी मजुरांचा प्रश्नहि त्यांत होता. व्याख्यात्यांना आडवे तिडवे व अडाणी प्रश्न विचारीत. कारण त्यांना हिंदुस्थानांतील कांहींच माहिती नसते. या भागाकडे खापर्डे, पाल बाबू, चमणलाल, मिश्र, बोर्दोलाय व प्रधान असे गेले. दुसरा गट दिवाणसाहेब, पटेल, सरोजिनी नायडू यांचा. यांनीं बोर्नमथ व सौथॅम्टन इकडे व्याख्यानें दिलीं. इकडे श्रोतृवर्ग थोडा पण सुशिक्षित होता. सरोजिनीबाईचें वक्तृत्व व खापर्ड्यांचा विनोद चांगलाच उपयोगी पडला. खापर्डे यांना इंडियन मार्कट्वेन अशी पदवी मिळाली. तिसऱ्या भागांत टिळक हे गेले आहेत. बरोबर डॉ. वेलकर आहेत. अमेरिकेहून पत्र आलें. त्यांत लिहिलें आहे कीं इंडियन होमरूल लीगच्या अमेरिकन शाखेनें आपला रीतसर वकील देऊन अमेरिकन कॉंग्रेसच्या परराष्ट्रीय कमिटीपुढें हिंदुस्थानचा स्वयंनिर्णयाचा हक्क मांडला. मॅलोन हे आमचे वकील होते. टिळकांनीं शांतता परिषदेकडे जी कैफियत पाठविली त्याच धर्तीवर लजपतराय यांनीं कैफियत तयार केली. तात्पर्य, होमरूल लीगची कैफियत अमेरिकेंतील सरकारी कागदपत्रांत तरी दाखल झाली हें भाग्य. बेझंटबाई व त्यांची मंडळी उत्तर भागांत व्याख्यानें देत आहेत.

(१२३) टिळकांचें धोंडोपंतांना पत्र

लंडन १८ सप्टेंबर १९१९

केसरीकरितां रोटरी मशिनच्या शोधांत आहे. या मशिननें दर ताशीं ६००० प्रति दोन्ही बाजूनें छापून घड्या घालून बाहेर पडतील. आणि केस-

रीची ३२ हजार प्रत काढण्याचें काम सहा तासांत हातावेगळें होईल. छापण्या-करितां कागदाच्या गुंडाळलेल्या गांठी आणि स्टिरीओ प्लेटी लागतील व हें काम आपल्याकडेहि होऊं शकेल. हें मशीन घेण्यास सुमारें १००० पौंड (१० हजार रुपये) लागतील. नवीन कोरें मशीन घ्यावयाचें तर पुष्कळच जास्त खर्च पडेल. कारण किंमती फार वाढल्या आहेत. कसेंहि असलें तरी पुढें १०–१५ वर्षेंपर्यंत केसरी छापखान्याची उत्तम व्यवस्था करून टाकतों. त्याबद्दल कांहीं काळजी करूं नकोस.

(१२४) अहवाल

लंडन २५ सप्टेंबर १९१९

चालू आठवड्यांतील व्याख्यानांच्या कार्यक्रमासंबंधानें सर्व माहिती इंडिया पत्रांत दिली आहे. ब्रि. कमिटीकरितां सुचविलेली घटना तिनें मान्य केली आहे. इंडिया पत्रांतील एका विशेष लेखावरून राष्ट्रसंघापुढें हिंदुस्थानची कैफियत मांडण्याच्या कामीं टिळकांनीं प्रथम स्वतंत्रपणें व नंतर काँग्रेसतर्फे काय खटपट केली याचा वृत्तांत दिला आहे. प्रे. विल्सन यांनीं राष्ट्रसंघ व हिंदुस्थान, आयर्लंड, इजिप्त यांसारखींहि राष्ट्रें यांचा संबंध काय आहे व असावा याविषयीं जाहीर विधानें केलीं. पण असलीं भाषणें किंचित् नखानें खरवडलीं तर आंत अप्रामाणिकपणा दिसून येतो. तरी पडत्या फळाप्रमाणें प्रगट उद्गारांचा फायदा हिंदुस्थानानें कां घेऊं नये ? या मुद्याकडे राष्ट्रीय सभेनें विशेष लक्ष दिलें पाहिजे.

(१२५) टिळकांचें धोंडोपंतांना पत्र

लंडन २५ सप्टेंबर १९१९

मराठी टाइपांच्या अक्षरांची फार जरूरी आहे. ताबडतोब पाठवा. लिनो टाइप अगर मोनोटाइप यासंबंधीं त्यावांचून मला कांहीं एक करितां येत नाहीं. काँग्रेसला अध्यक्ष होण्याबद्दल मला विचारतात, पण पंजाबमधील मनाईहुकमाची अडचण आहे. पण पटेल म्हणतात कीं, तो मनाईहुकूम रद्द करून घेतां येईल. तसें झाल्यास तिकडे येण्याचा विचार करितां येईल. पण नक्की नाहीं. शके १८४१ चें पंचांग प्रसिद्ध करण्यांत नुकसान आलें कीं काय ? व असल्यास तें किती तें कळवावें. १८४२ चें पंचांग त्याचप्रमाणें प्रसिद्ध करावें. पं. रघुनाथशास्त्री यांचें पत्र आलें होतें त्यास उत्तर पाठविलें आहे.

(१२६) अहवाल

लंडन २ आक्टोबर १९१९

या आठवड्यांत येथील प्रचंड संपाशिवाय दुसरी गोष्ट नाहीं. त्याचें वर्णन केळकर यांनीं केसरीकडे धाडलेल्या पत्रांत सविस्तर केलें आहे. सिलेक्ट कमिटीची सभा ता. ७ आक्टोबरपर्यंत ढकलली गेली. पटेल, पाल, नायडू यांचें व्याख्यान न्यूकॅसल येथें झालें. आणि ग्लासगो येथें २६ तारखेला होणार होतें पण संपामुळें पुढील कार्यक्रम थांबवावा लागला.

(१२७) अहवाल

लंडन ८ आक्टोबर १९१९

या आठवड्यांत टपालाची घालमेल झाली. कदाचित् एक आठवडा आमचें पत्र तुम्हाला उशीरा मिळेल. टिळक इतरांबरोबर व्याख्यानांना बाहेर गेले नाहींत हें एका अर्थी बरें झालें. कारण कांहींना संपामुळें ग्लासगोहून आयर्लंडांत बेलफास्टला व तेथून समुद्रमार्गें लिव्हरपूलला यावें लागलें. ब्रिटन ॲन्ड इंडिया सोसायटीच्या विद्यमानें बेझंटबाईनीं एक सभा भरविली. स्वतः त्या अध्यक्ष होत्या. शास्त्री, वाडीया, वेजवुड व केळकर यांचीं भाषणें झालीं. प्रत्यक्ष ठराव पुढें कोणता यावा याबद्दल मतभेद होता. पण अखेर मूळचा ठराव टिळकांच्या सूचनेवरून बदलून सर्वांना संमत असा ठराव करण्यांत आला. या सभेच्या उत्तरभागांत सामाजिक विषयावर व्याख्यानें झालीं. संप मोडला. सिलेक्ट कमिटीपुढें होल्डरनेस व ओड्वायर यांच्या साक्षी झाल्या. बेझंटबाईनीं 'युनाइटेड इंडिया' नांवाचें आपलें एक वर्तमानपत्र काढलें. नेमस्तांचें वेगळें पत्र निघालें नाहीं. पण बाईनीं त्यांच्या लेखांना आपल्या पत्रांत जागा दिली आहे. पहिल्या लेखांत बाईनीं कॉंग्रेसवर टीका केली. पण टिळकांच्याबद्दल फार चांगलें लिहिलें. कॉंग्रेस शिष्टमंडळांत फूट आहे असें बाईनीं लिहिलें. केळकर यांनीं इंडिया पत्रांत त्याला उत्तर दिलें आहे तें वाचा व मराठ्यांत छापा.

(१२८) अहवाल

लंडन १६ आक्टोबर १९१९

आगाखान, सर शंकरन् नायर यांच्या साक्षी झाल्या. एकंदरीनें कॉंग्रेस तर्फेंचेच लोक सर्वांत अधिक आले आहेत म्हणून कॉंग्रेसतर्फे अधिक साक्षी

घ्या असें पटेल यांनीं लिहिलें. पण कमिटीनें पूर्वीची पक्षपात बुद्धि कायम ठेविली. आगाखान यांची थोडी प्रगति झालेली दिसते. पूर्वी त्यांनीं गोखले यांचें राजकीय मृत्युपत्र प्रसिद्ध करून त्यांतील सुधारणांनीं काम भागेल असें म्हटलें होतें. पण आतां आपल्या साक्षींत त्यांनीं वरिष्ठ कारभारांत अधिकार-विभागणीचा हक्क सांगितला आहे. ते आणखीहि असें म्हणाले कीं, होमरूलची भावना फार खोल गेलेली आहे. त्यांना कोणीं विचारलें 'हें कशावरून ?' तेव्हां ते म्हणाले, 'मोठमोठे सरकारी अधिकारी दौऱ्यावर जातात नेमस्त पुढारी जातात आणि होमरूलरहि जातात. पण कोणाचे सत्कार व कोणाचे समारंभ कसे होतात हें लक्षांत आणा म्हणजे समजेल.'

(१२९) टिळक यांचें गोखले यांस पत्र

लंडन १६ आक्टोबर १९१९

नवीन वर्षांत मला ४३०० पौंड मुंबईहून आले. त्याचा हिशेब शेवटच्या हिशेबांत देऊं. हल्लीं तक्ता पाठविला तो एका वर्षापुरता आहे. पंजाब अपील्स फंडाला दोन हजार रुपये मी येथें देतों.

(१३०) अहवाल

लंडन २३ ऑक्टोबर १९१९

ठरल्याप्रमाणें हसन इमाम व पाल दौऱ्यावर गेले. केळकर, वेलकर, रंगास्वामी अयंगार हे बर्मिंगहॅम, ब्रिस्टल, टॉंटन, वेस्टन वगैरे गांवांकडे गेले. हॉर्निमन व अयंगार हे कार्डिफकडे जाणार.

दौरा संपल्याबरोबर टिळक, केळकर, नामजोशी, बेलकर, वासुदेवराव जोशी हे ३० तारखेला 'इजिप्त' नामक बोटीनें निघतील. पार्लमेंट २२ तारखेला उघडेल. इंडिया बिलाची पाळी डिसेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यांत येईल.

(१३१) अहवाल

लंडन २९ ऑक्टोबर १९१९

आज पाठवीत आहें हाच येथील शेवटचा रिपोर्ट. आम्ही ता. ३० ऑक्टोबरलाच येथून निघावयाचे. पण निदान तीन ३ नोव्हेंबर पर्यंत निघणें होत नाहीं. थंडी पडूं लागली आहे तेव्हां जितकें लवकर निघतां येईल तितकें

बरेंच. बिलासंबंधानें कांहीं काम अजून शिल्लक राहिलें आहे. पण खापर्डे व पटेल हे मागें रहात आहेत ते अवश्य त्या गोष्टी करतील.

गेल्या शनिवारीं आल्बर्ट हॉलमध्यें मोठी सभा होमरूलसंबंधानें झाली. बेझन्टबाईच्या मंडळींनीं तिची मुख्यतः व्यवस्था केली होती. लॅन्सबरी अध्यक्ष होते. टिळकांना निमंत्रण केलें होतें. पण तेथें ठराव काय काय येणार हा प्रश्न होता. केवळ हर्ल्डींच्या बिलाला पाठिंबा देणार असाल तर मी येत नाहीं असें टिळकांनीं कळविलें. तेव्हां हिंदुस्थानाला स्वयंनिर्णयाचा हक्क असावा असा सर्वसमावेशक ठराव पुढें आणण्याचें आश्वासन मिळालें. तेव्हांच टिळक सभेला गेले. पण हॉर्निमन व चमनलाल यांनीं सभेला हजर राहून अगदीं उलट्या अनपेक्षित दिशेनें खेचले. त्यांनीं उपसूचना आणिली कीं, हर्ल्डींचें बिलच्या बिलच अजिबात रद्द करावें. पण सभेच्या मूळ उद्देशाला सोडून ही उपसूचना असल्यामुळें लॅन्सबरी यांनीं ती पुढें आणूंच दिली नाहीं. टिळकांनीं त्यांच्या निश्चित धोरणाप्रमाणें बिल असमाधानकारक म्हणून त्यावर टीका केली आणि उपसूचना अप्रयोजक म्हणून तिजवरही त्यांनीं टीका केली. बेझन्टबाई समंजस. बिलासंबंधानें त्यांचें व टिळकांचें मत तंतोतंत जुळणारें नव्हतें तथापि बिलांतील दोष दाखवित दाखवीत त्यांनीं त्याचें फक्त ओझरतें समर्थन केलें. पण मुख्य भर स्वयंनिर्णयावर दिला. टिळकांचें भाषण या सभेंत फारच चांगलें झालें. लॅन्सबरी वगैरेंनीं त्यांची फार वाहवा केली. या आठवड्यांत कॅक्स्टन हॉलमध्यें डॉ. क्लार्क यांचे अध्यक्षतेखालीं ब्रि. कमिटीनें सभा भरविली होती तींत शिष्टमंडळाच्या विलायतेंतील कामाची प्रशंसा केली गेली. गुरुवारीं मि. स्पूर यांनीं शिष्टमंडळाला फराळाला बोलाविलें. यावेळीं पार्लमेंटचे अनेक सभासद आले होते. सिलेक्ट कमिटी आपला रिपोर्ट लिहिण्यांत गुंतली आहे. बिल दुसऱ्या वाचनाकरितां डिसेंबरांत पुढें येईल. तेव्हां त्याला उपसूचना काय द्याव्या हें आम्हीं ठरविलें आहे.

येथून निघण्यापूर्वीं होमरूल लीगतर्फे आम्हीं सर्वांचे आभार मानले. विशेषतः शे. दीपचंद जव्हेरी यांनीं आम्हांला फारच मदत केली. ते येथें जवाहिराचा व्यापार अनेक वर्षें करीत असून त्यांनीं आपलें सगळें घर आमच्या दिमतीला मोकळें करून दिलें होतें.

(१३२) वेजवूड बेनस्पूर यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ३ नोव्हेंबर १९१९

हिंदुस्थानचे इतके राजकीय पुढारी येथें आल्यामुळें त्यांना भेटून त्यांच्या तोंडून हिंदुस्थानांतील लोकमतासंबंधानें अस्सल माहिती मिळवितां आली याबद्दल मला फारच आनंद होतो. तुमच्या सारख्या अनुभविक राजकारणी पुरुषाला मी काय सांगणार ! पण आमचा निरोप हिंदुस्थानाला असा कळवा कीं, आज प्रतिकूल चिन्हें दिसत असलीं तरी पुढें आशा बाळगण्यास जागा आहे. तिकडील अन्यायाची अधिकाधिक माहिती इकडील लोकांना होत असल्यामुळें तुमचें हित साधण्याकडे त्यांचें पाऊल आधिक पुढें पडेल. तुमचा स्वार्थत्याग उदारपणाचा आहे व त्याचा मोबदला खचित मिळेल. लवकरच साम्राज्यांतील स्वराज्य भोगणाऱ्या इतर भागांप्रमाणेंच हिंदुस्थानाला हक्क मिळतील अशी आम्हांला आशा आहे.

(१३३) लॅन्सबरी यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ४ नोव्हेंबर १९१९

तुम्ही येथें होतां त्या अवधींत तुमच्याबरोबर काम करण्याचा मान व आनंद हीं दोन्हीं मला लाभलीं याबद्दल आनंद वाटतो. तुमची निष्ठा खरोखर अपूर्व आहे. या देशांतील तुमची चळवळ न थांबावी असे तुमचे प्रयत्न झालेले आहेत. आम्ही 'डेली हेरल्ड' पत्राची संपादक मंडळी व आमचा पक्ष हिंदुस्थानाकरितां होईल तितकी खटपट करूं. केवळ राज्यमंडळें वेगळीं म्हणून तुम्ही आम्ही वेगळे. बाह्योपाधी वेगळ्या म्हणूनहि वेगळे. पण अंतर्यामीं तुम्ही आम्ही एक आहोंत. मी हिंदुस्थानांत केव्हां येईन तो येवो पण मी येईन तेव्हां हिंदुस्थान हें वसाहतीसारखें स्वतंत्र झालेलें दिसावें अशी माझी इच्छा आहे.

(१३४) लॅन्सबरी यांचें बॅप्टिस्टा यांना पत्र

लंडन ४ नोव्हेंबर १९१९

××× स्वयंनिर्णयाकरिता डेली हेरल्ड हें पत्र नेहमीं झगडत राहील. पण अत्याचाराचें धोरण त्याला मंजूर नाहीं. ×××

(१३५) वेजवुड यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ६ नोव्हेंबर १९१९

विलायतेस शिष्टमंडळ आल्यामुळें उभयपक्षीं निकट परिचय होण्याला फार मदत झाली. इकडे आतां वर्णद्वेष हटत चालला आहे. व हिंदुस्थानांतहि यापुढें फार दिवस गोऱ्या लोकांचा उन्मत्तपणा चालणार नाहीं. सुधारणांचें बिल अनुदार आहे. आणि त्यामुळें तुमच्यापेक्षां आमचेंच थोडें अधिक नुकसान आहे असें मी म्हणतों. पण हिंदुस्थानानें त्याचा उपयोग करून चळवळ केली पाहिजे. त्यावर बहिष्कार घालणें हें घातक होईल. मजूर पक्षाच्या आधारावरहि राहणें फारसें शहाणपणाचें होणार नाहीं. उद्यां मजूर पक्षाचें प्रधानमंडळ झालें तरीहि तेंच. स्वतःच्या पक्षासंबंधानें मी तुम्हांला असें लिहितांना वाईट वाटतें. पण या पक्षांत झालें तरी ध्येयवादी असे लोक फार थोडे आहेत. ज्यांत आमचा फारसा संबंध नाहीं त्यांत आमच्याकडील मतदार फारसें लक्ष घालीत नाहींत. ध्येयवादीच असतात ते परक्यांच्या कामीं लक्ष घालतात. किंवा इंग्लंडच्या लोकांना एक भीति तरी उत्पन्न झाली पाहिजे! तुमच्या कौन्सिलांनीं यापुढें अस्पृश्य मागासलेल्या लोकांचें हित ध्यानांत बाळगलें पाहिजे. त्या लोकांना कसें वागविलें जाईल यावरच त्यांची इकडे परीक्षा होईल.

(१३६) हाइंडमन यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ८ नोव्हेंबर १९१९

हातून होईल ती खटपट हिंदुस्थानाकरितां करीत असतों. हिंदुस्थानच्या नव्हे पण आमच्या देशाच्या परीक्षेचीच वेळ आहे. आज प्रत्यक्ष चिन्हें फार आशाजनक नसलीं तरी साम्राज्याविरुद्ध असलेल्या भावनेला हळूहळू भरती येत आहे. तुम्हीच काय पण आम्हा इंग्रज लोकांनाहि शीड उभारून आतां निघालें पाहिजे. आहोंत असें राहून आमचेंहि यापुढें चालणार नाहीं.

(१३७) हेंडरसन यांचें टिळकांना पत्र

लंडन २२ नोव्हेंबर १९१९

बिलाला उपसूचना आम्ही देणार आहोंत. आमच्या पार्लमेंटरी पार्टीनें तसें ठरविलें आहे. फक्त जाणत्या लोकांनींच बोलणें इष्ट म्हणून भाषणें करण्याचें काम निवडक माणसांकडे देऊं.

(१३८) खापर्डे यांचें टिळकांना पत्र

लंडन २५ नोव्हेंबर १९१९

सर विलियम वार्टन हे आजारांतून उठले आहेत. पुढील महिन्याच्या ३ तारखेपर्यंत बिल ढकललें गेल्यामुळें ते कांहीं उपसूचना मांडतील व सर्वांवर आपल्यासारखें मत देतील. मॅकलम् स्कॉट तसेंच करतील. दोघांनाही उपसूचना समजावून दिल्या आहेत.

(१३९) पटेल यांची टिळकांना तार

लंडन, १५ डिसेंबर १९१९

पार्लमेंटमधील आपल्या स्नेहीमंडळींनीं चांगली मदत केली. बेझन्ट व शास्त्री यांनीं कॉंग्रेसच्या विरुद्ध येथें चळवळ केली नसती तर ही मदत अधिकच झाली असती. सुधारणांना अनुकूल अशा तारा इकडून प्रसिद्ध होतील त्याविषयीं सावध राहा. इंदुलाल याज्ञिक हे कॉंग्रेसचे जॉईन्ट सेक्रेटरी व इंडियापत्राचे संपादक नेमतां आले तर पहा. कॉंग्रेसचें ऑफिस मुंबईस येण्याची कांहीं खटपट करा.

(१४०) लाला लजपतराय यांचें टिळकांना पत्र

न्यूयॉर्क (बिनतारखेचें)

तुमचें पत्र पावलें. या देशांतील काम असेंच पुढें चालू ठेवावें हा तुमचा अभिप्राय बरोबर आहे. लंडनच्या खालोखाल आज न्यूयॉर्कला महत्त्व आहे. तुमच्या हाताखालील एखाद्या चांगल्या गृहस्थाला इकडे काम करण्यास पाठविल्यास बरें होईल. त्याचा खर्च भागविण्याची व्यवस्था येथें करितां येईल. मनुष्य पाहिजे तो अशाकरितां कीं तो स्वतंत्र बुद्धीचा व कुशल हवा. थोडासा तत्त्वनिष्ठहि पाहिजे. कामाला मिळेल तें साधन ओरबाडावयाचे ही पद्धत बरी नसते. जाहिर रीतीनें आपण जीं विधानें करितों ती व्यवस्थित असलीं पाहिजेत. त्यांत अतिशयोक्ति नसावी. खर्च पुष्कळ लागतो खरा तथापि त्यांतहि काटकसर करण्याची बुद्धि हवी. अशा मनुष्याच्या हाताखालीं डॉ. हर्डीकर हे फार चांगलें काम करतील. गेल्या पांच वर्षांच्या हद्दपारीनें हिंदुस्थानला परत जावें असें मला फार वाटूं लागलें आहे. आणि संधि मिळतांच मीं जाण्याचा विचार केला आहे. कारण माझी प्रकृति आतां येथें बरी नाहीं. तुम्हीं पाठविलेल्या रकमेचा मीं अगदीं काटकसरीनें उपयोग केला. तुमचे चार हजार डॉलर जवळ जवळ तसेच ठेविलें आहेत व बहुतेक खर्चाची तजवीज परस्परच केली आहे. स्वतः तुम्हांला इकडे

येतां न आलें तर केळकर किंवा दुसरे कोणीतरी गृहस्थ इकडे पाठवा. येथील काम पुढें चालू ठेवलें पाहिजे, कारण पुष्कळ परिश्रमानें व धोके सोसून आतां-पर्यंत तें चालविलेलें आहे. बेझंटबाई इकडे येणार असें ऐकतों हें खरें काय ? माझें पुस्तक छापण्यास दिलें आहे. हजार प्रतींची खातरजमा देऊं शकत नाहीं, पण पांचशें प्रति विकण्याची हमी घेऊं शकेन. कसेंहि असलें तरी पुस्तक लवकर बाहेर पडावें असें मला वाटतें.

(१४१) लाला लजपतराय यांचें टिळकांना पत्र

न्यूयॉर्क (बिनतारखेचें)

तुमचें पत्र सेन्सॉरनें फोडून पाठविलें. पण दुसरें पुडकें फोडलें नाहीं. तुमच्या पत्रकाला एक पान आणखी जोडून आम्ही त्याच्या ५००० प्रती काढून सर्व मोठमोठ्या लोकांना आणि वर्तमानपत्रांना वांटणार आहों. आणखी लाग-तील असें वाटल्यास आणखी छापूं. तेथील तुमच्या कामाचा अहवाल वाचून आनंद झाला. ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीला व्यर्थ पोसलें आहे. तो एक पांढरा हत्ती आहे. तितक्या पैशांत अमेरिकेंत कितीतरी काम झालें असतें. तुम्हीं पाठवलेल्या पैशापैकीं आम्हीं फक्त ५०० पौंड आतांपर्यंत खर्चले. येथील आमची पद्धति अशीः—हिंदुस्थानासंबंधाची योग्य ती माहिती फक्त पत्रकांतून द्यावी. उगाच इंग्रजसरकारवर हल्ला करणारी भाषा पत्रकांतून योजूं नये. कारण पत्रक वाचल्याबरोबर त्याविषयीं ग्रह चांगला व्हावा.

(× वरील पत्रव्यवहारांत कांहीं पत्रें वगळलीं आहेत. त्यांच्या क्रमांकाचा आंकडा कायम ठेवून, तीं वगळलीं असें दर्शविण्याकरितां तेथें × फुली घातली आहे.)

(५) विलायतेंतील चळवळीचें समालोचन

वर दिलेल्या कागदपत्रांवरून टिळक विलायतेस गेल्यापासून परत येईपर्यंत तेथें त्यांनीं काय केलें व त्यांच्यासंबंधांनीं काय घडलें याची कल्पना वाचकांना आलीच असेल. पण या तुटक कागदपत्रांवरून ध्यानांत न येणाऱ्या विलायतें-तील चळवळीच्या धोरणाविषयीं कांहीं गोष्टी थोडक्यांत संकलित रीतीनें खालीं देऊन हें प्रकरण संपवितों.

टिळक विलायतेचा मुक्काम संपवून हिंदुस्थानांत परत येण्याकरितां ता. ६ नोव्हेंबर १९१९ या दिवशीं 'ईजिप्त' नामक बोटीवर बसले. त्या आधीं तीन दिवस कॉंग्रेसच्या शिष्टमंडळाची सभा लंडन येथें ता. ३ नोव्हेंबर १९१९ रोजीं

भरली व त्यानें अमृतसरच्या काँग्रेसकडे कामाचा अहवाल पाठविला. त्याचा सारांश असाः—

" शिष्टमंडळांत प्रथम निवडलेले असे एकंदर सभासद म्हटले म्हणजे दिवाण माधवराव, खापर्डे, पटेल, हसन इमाम, केळकर, बिपिन पाल व ए. रंगस्वामी अय्यंगार हे होते. टिळक, हॉर्निमन व डॉ. मेहता हे मागाहून सामील करण्यांत आले. व अगदीं अखेर डॉ. साठ्ये व चेंचय्या हे समाविष्ट झाले. ब्रि. कॉं. कमिटीचें काम व इंडिया पत्राचें धोरण हीं राष्ट्रीय सभेच्या धोरणाला मिळतीं करून घेण्याचें शिष्टमंडळाकडे पहिलें काम होतें. आम्ही येतांच कमिटीशीं बोलणें सुरू केलें. ' इंडियापत्र ' नेमस्त लोकांचे विचार पुढें मांडीत होतें आणि हिंदुस्थानांतील लोकमत लक्षांत न घेतां कमिटीनें ८ जुलै १९१८ रोजीं मॉंटेग्यू-चेम्सफर्ड रिपोर्टाला पूर्ण संमति देऊन टाकली. त्यामुळें रा. सभेनें ब्रि. कॉं. कमिटीला पैसे पाठविण्याचें थांबविलें. ता. २६ फेब्रुवारी १९१९ रोजीं खासगी रीतीनें बोलणें झालें, त्यांत टिळकांनीं ब्रि. कमिटीला प्रश्न टाकला कीं, दिल्ली येथील रा. सभेच्या ठरावांचें समर्थन तुमची कमिटी व तिचें मुखपत्र करणार कीं नाहीं ! त्यावेळीं तिकडून शिष्टमंडळ आलें नव्हतें. म्हणून डॉ. क्लार्क यांनीं असा गुळमुळीत जबाब दिला कीं, तें मंडळ येईपर्यंत आम्ही फार तर तटस्थ वृत्ति ठेवूं. यामुळें टिळकांची निराशा झाली व ते शिष्टमंडळाची उत्सुकतेनें वाट पाहूं लागले. आम्ही विलायतेस गेल्यावर कमिटीनें प्रथम आमची व नंतर नेमस्तांच्या शिष्टमंडळाची गांठ घेतली. व तूर्त दोन्ही शिष्टमंडळांना कमिटीचें हपीस व लायब्ररी हीं खुलीं ठेवावीं असें ठरलें. पटेल यांनीं आपल्या कामाला कमिटीची मदत मागितली, तेव्हां डॉ. क्लार्क यांनीं उत्तर दिलें कीं, ' खुद्द रा. सभेंतच ज्याअर्थीं मतभेद झाला आहे त्याअर्थीं ब्रि. कमिटीहि होतां होईतों तटस्थ राहील व सर्व शिष्टमंडळांचा एक विचार करण्याची खटपट करील. ' ता. १८ जून १९१९ रोजीं कमिटीनें नेमस्त शिष्टमंडळाची भेट घेतली, तेव्हां सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं सांगितलें कीं, आम्ही मॉंटेग्यूसाहेबांच्या बिलांना संमति देणार. द्विदलराज्यपद्धति तूर्त आम्हांला चालेल आणि प्रांतिक स्वातंत्र्याचा हट्ट तूर्त धरण्याचा आमचा विचार नाहीं. बेझन्टबाईनींहि जवळजवळ असेंच सांगितलें. यावरून या दोन शिष्टमंडळांची एकवाक्यता होणें शक्य नाहीं असें डॉ. क्लार्क यांनीं ठरविलें. पण ब्रि. कमिटींतील हिंदी सभासदांचा कल कॉंग्रेस डेप्युटेशनकडे होता. तेव्हां शिष्टमंडळानें इंडिया पत्राला आपलें धोरण

कॉँग्रेसप्रमाणें राखण्याला स्पष्ट शब्दांनीं नोटीस दिली. इकडे इंडियापत्राच्या डायरेक्टरांनीं त्या पत्रानें रा. सभेचेंच धोरण स्वीकारलें पाहिजे असें संपादकाला कळविलें. नंतर कमिटीच्या सभेंत बहुमतानें इंडियापत्राच्या डायरेक्टर लोकांचा ठराव मान्य करण्यांत आला व पत्राचे संपादक मि. पोलाक यांना तो कळविण्यांत आला. तेव्हां आपलें कांहीं चालत नाहीं असें पाहून पोलाक यांनीं आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. यावेळीं पोलाक यांच्या हाताखालीं मिस् नॉरमॅन्टन या दुय्यम संपादकाचें काम करीत होत्या, त्यांना डायरेक्टरांनीं पोलाक यांचे जागीं तापुरतें नेमलें व केळकर हे विलायतेंत असेपर्यंत त्यांनीं इंडियापत्राच्या संपादकाचें काम करावें असेंहि ठरविलें. इंडिया हें पत्र स्वतंत्र असल्यामुळें, म्हणजे ब्रि. कमिटीच्या मालकीचें नसल्यामुळें, त्याची ही अशी व्यवस्था होऊं शकली. पण ब्रि० कमिटी स्वतःचें धोरण बदलीना. फक्त तिनें प्रत्येक शिष्टमंडळातर्फे नेमलेला एक गृहस्थ कमिटींत सामील करून घेण्याचा ठराव केला. तेव्हां पटेल यांनीं कमिटीला लिहिलें कीं, "तुम्हाला अशा रीतीनें सर्वांशीं सहकारिता करितां येत नाहीं. तुमची कमिटी ही रा. सभेचें एक उपांग आहे. म्हणून त्या सभेच्या धोरणाप्रमाणेंच तुमच्या कमिटीनें वागलें पाहिजे. नाहीं तर कमिटीच्या लोकांनीं राजीनामे द्यावे. वास्तविक ब्रि. कमिटीला घटना अशी कांहींच नव्हती. यामुळें तिला हवे तसें वागतां येई. हें पाहून शिष्टमंडळानें कमिटीकरितां एक घटना तयार केली व ती कमिटीपुढें ठेविली. डॉ. रुदरफर्ड हे कॉँग्रेसच्या मताचे आधींपासूनच होते. व गोष्टी इतक्या थराला आलेल्या पाहून डॉ. क्लार्क हेहि मग वळले. नवीन घटनेप्रमाणें कॉँग्रेसच्या शिष्टमंडळाचा कमिटींत समावेश झाला व त्यामुळें कमिटींत कॉँग्रेसच्या बाजूचें बहुमत कायम झालें. तसेंच यापुढें इंडिया पत्राचा संपादक हिंदी असावा, त्याची नेमणूक कॉँग्रेसनें करावी व त्याला सालीना ३५० पौंड पगार द्यावा असें ठरलें. आणि इंडिया पत्राच्या कामांत सल्लामसलत देण्याकरितां एक कमिटी नेमण्यांत आली. कमिटीच्या हातीं खर्चाची आगाऊ तजवीज असावी म्हणून कॉँग्रेसनें सुरवातीलाच एकदां कमिटीला २५०० पौंड द्यावे, तिनें ते बँकेंत ठेवून खर्च करावा आणि दरवर्षी कॉँग्रेसनें तितकी नवी रक्कम पाठवित जावी असेंहि ठरलें.

" शिष्टमंडळाचें हें फक्त एक काम झालें. पण आणखीहि तीन कामें त्यानें केलीं. पहिलें ब्रिटिश पार्लमेंटरी कमिटीपुढें साक्ष देणें. या कामीं शिष्टमंडळापैकीं प्रत्येक गृहस्थाची साक्ष घ्यावी असें आम्हीं सरकारला लिहिलें. पण सर्वांची न

घेला पटेल व दिवाण माधवराव एवढ्यांचीच साक्ष घेऊं असें आम्हाला कळविण्यांत आलें. याहून अधिक कोणाची साक्ष घेतली नाहीं. टिळकांचीहि साक्ष झाली पण ती त्यांच्या होमरूल लीगतर्फे झाली. याशिवाय शिष्टमंडळानें जाहीर सभा भरवून व्याख्यानें देणें, अधिकारी व पार्लमेंटचे सभासद यांच्या गांठी घेणें हींहि कामें केलीं. या सभांकरितां एकंदर ५०० पौंड खर्च आला. अधिक पैसा गांठीं असता तर अधिक सभा करतां आल्या असत्या. शिष्टमंडळ विलायतेस जाण्यापूर्वींहि टिळकांनीं होमरूल लीगतर्फे यांतलें बरेंच काम आधीं केलें होतें. व होमरूल लीगच्या पैशाचा उपयोग राष्ट्रीय सभेखातर व तिच्या नांवानेंहि करण्यांत येत असे हा मोठाच फायदा झाला. टिळकांनीं लंडन इंडियन असोसिएशन, ब्रिटन् अॅन्ड इंडिया फेबियन सोसायटी, नॅशनल लिबरलक्लब वगैरे संस्थांतून चळवळ केल्यामुळें कॉंग्रेसच्या कामाची पूर्वतयारी होऊन राहिली होती. तसेंच दिल्लीची रा. सभा व शिष्टमंडळाचें आगमन यांचे दरम्यान ३।४ महिने टिळकांनीं राष्ट्रीय सभेचे हेतु व सुधारणांची मागणी ही विलायतेंतील लोकांना समजावून सांगण्याची खटपट चालविली होती. हाहि राष्ट्रीय सभेला फायदाच झाला.

"कॉंग्रेसच्या शिष्टमंडळानें विलायतेस येतांच स्टेटसेक्रेटरीची भेट घेतली. व त्यांच्याशीं कांहीं खाजगी चर्चाहि झाली. मजूर पक्षानें पार्लमेंटच्या इमारतींत शिष्टमंडळाला एकदां मेजवानीला बोलाविलें व फिरून एकदां उपाहाराला बोलाविलें. या प्रसंगीं निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांच्या गांठी पडून बराच विचारविनिमय करतां आला. शिष्टमंडळानें होतां होईतों विलायतेंतील सर्व राजकीय पक्षांशीं संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केला. तथापि त्यांतल्यात्यांत मजूरपक्षाशींच तो विशेष जडूं शकला याचें कारण स्वराज्य व स्वातंत्र्य यांची या पक्षाला जन्मसिद्ध अभिरुचि आहे. लान्सबरी, वेजवुड व स्पूर यांची मदत विशेष झाली. आणि स्पूर हे तर पार्लमेंटरी कमिटीचेच एक सभासद होते.

"विलायतेच्या आपल्या मुक्कामांत मंडळानें रौलेट अॅक्ट, पंजाबांतील अत्याचार वगैरेबद्दलहि चळवळ केली. मतप्रसारार्थ टिळकांनीं शिष्टमंडळ येण्यापूर्वीं स्वंयनिर्णयावर एक पत्रक लिहून त्याच्या हजारों प्रती लोकांत वांटल्या होत्या. व त्याचा सर्व खर्च टिळकांनींच केला होता. शिष्टमंडळ आल्यावर त्यानेंहि आपलीं ५।४ पत्रकें छापून वांटलीं. एकंदर प्रती सुमारें पन्नास हजार वांटल्या गेल्या. तसेंच मुंबईच्या स्पेशल कॉंग्रेसच्या रिपोर्टाच्या एक हजार प्रती मोफत वांटण्यांत आल्या."

यानंतर शिष्टमंडळानें विलायतेंतील चळवळीचें काम पुढें कसें चालवावें याविषयीं कांहीं सूचना केल्या होत्या. पण त्यांचा तपशील देण्यांत अर्थ नाहीं. कारण त्या अमलांत येण्याला फारसा अवसरच मिळाला नाहीं. पुढच्याच सालीं असहकारिता सुरू झाली व त्याचा पहिला धक्का विलायतेंतील चळवळीला बसला. ब्रि. कमिटी मोडली. इंडिया पत्र बंद पडलें. आणि विलायतेंत चळवळ करून सहानुभूति मिळविणें हें नव्या धर्मशास्त्रानें पाप ठरविलें ! अशा रीतीनें एक काळ केवळ नेमस्त मतें विलायतेंत प्रसृत करण्याचा तर दुसरा काळ त्याच्या अगदीं उलट म्हणजे विलायतेंत मुळींच चळवळ न करण्याचा असा होऊन गेला. फक्त १९१९ चा हा मधला एक काळ असा येऊन गेला कीं, त्यावेळीं राष्ट्रीय सभेच्या नांवानें व त्यांतल्या त्यांत हिंदुस्थानांत जीं पुढारलेली जहाल पण राष्ट्रसंमत अशीं मतें असतील तीं विलायतेंत शिष्टमंडळाच्या तोंडून सांगितलीं गेलीं. कॉंग्रेसच्या शिष्टमंडळांत टिळकांचा समावेश टिळकांनीं स्वतः हरकत घेतल्यामुळेंच करण्यांत आला नाहीं. त्याचें खरें कारण असें कीं, टिळक हे सर्वांत मानानें वडील या दृष्टीनें ते पुढारी बनून त्यांच्या नांवें मंडळाचा सर्व कारभार व पत्रव्यवहार चालणें हेंच रीतीचें ठरलें असतें, पण कांहीं नाहीं म्हटलें तरी राजद्रोही म्हणून टिळकांचें नांव विलायतेंत दूषित होऊन राहिलें होतें. टिळकांना पाहावें अशा इच्छेचीं माणसें देखील त्यांच्याकडे बुजऱ्या गुराप्रमाणें दुरून अंग चोरून तिरव्या डोळ्यानें पाहात. आणि कारभार तर पडला पार्लमेंटरी अधिकाऱ्यांशीं. कॉंग्रेसच्या दरबारांतहि बेझन्टबाईसारखे अनेक लोक असे होते कीं, त्यांना टिळकांच्या विशेष परिस्थितीमुळें कॉंग्रेसच्या शिष्टमंडळाचें पुढारीपण टिळकांकडे नसावें असें वाटे. टिळक शिष्टमंडळांत नसावे असें म्हणण्याचें धैर्य कोणाचे होत नसे. पण ते त्यांत असावे किंवा त्यांनीं त्यांत पुढारपण घ्यावें असा प्रश्न निघाला असतां हे लोक आडपडद्यानें बोलून नकार देऊन ती सूचना मोडून काढीत. टिळकांना या सर्व गोष्टी माहीत होत्या. त्यांच्या मतें सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीनें पाहतां चिरोल केस आपणाविरुद्ध गेल्यानें बरोबर म्हणा चूक म्हणा पण विलायतेंतील लोकमत आपल्याविरुद्ध होऊन राहिलेलें आहे तेव्हां आपला व्यक्तिदोष राष्ट्रकार्याला बाधूं देणें योग्य नाहीं, त्यांतल्या त्यांत शिष्टमंडळाचें काम म्हणजे एक प्रकारें बारभाईची खेती, त्यांत मतभेद हे असावयाचेच, तेव्हां अशा कामांत पडण्यापेक्षां होमरूल लीगचा सवता सुभा आपल्याला अनायासें मिळाला

आहे त्यांतच आपलें काम स्वतंत्रपणें मनाला पटेल तसें करून घ्यावें. होमरूल लीगच्या शिष्टमंडळांत मतभेद मुळींच नव्हता. निदान टिळक म्हणतील तसेच मनोभावानें वागणारे लोकच त्यांत होते. होमरूल लीगची सर्व संघटनाच टिळकांनीं स्वतःच्या प्रयत्नांनीं केली होती. आणि लीगचें सगळें द्रव्यबळ त्यांना म्हणून दौरे काढून एकवटता आलें. अर्थात् होमरूल लीगनेंहि त्या सर्व पैशाचा विनियोग करण्याचा अधिकार आणि होमरूल लीगच्या नांवानें विलायतेंत जो कारभार करावयाचा त्याचा सर्व अधिकार मुद्दाम ठराव करून एकट्या टिळकांकडे सोंपविला होता हेंहि स्वाभाविकच झालें. बरें ज्या कॉंग्रेसच्या नांवानें टिळक शिष्टमंडळांत काम करणार त्या कॉंग्रेसचे अध्यक्षच त्यांना आदल्या वर्षी निवडण्यांत आलें होतें. तेव्हां मानसन्मानाच्या दृष्टीनेंच पाहिलें तर कॉंग्रेसच्या राज्यांतील मान त्यांना मिळावयाचा तो सर्व मिळून चुकला होता. तात्पर्य, या सर्व गोष्टींचा विचार करतां टिळकांनीं स्वतःला कॉंग्रेसच्या शिष्टमंडळांतून वगळलें हें रीतीचेंच झालें.

लीगचे प्रतिनिधि म्हणून त्यांचा मान झाला किंवा अपमान झाला तरी तो लीगपुरता. इतरांचा त्यांत कांहीं संबंध नाहीं. शिवाय एकाला दोन व्हावे त्याप्रमाणें टिळकांना पार्लमेंटरी कमिटीपुढें साक्ष देण्याला स्वतंत्र मार्ग मिळण्याचा तो मिळून पटेल वगैरे मंडळींनाहि पुढारीपणानें वावरण्याला मोकळीक झाली. कॉंग्रेसच्या शिष्टमंडळांत अध्यक्ष किंवा पुढारी नेमण्याची पंचाईतच होती. दिवाण माधवराव हे वयानें वडील. परंतु त्यांच्याकडे यावेळीं पुढारीपण देण्यासारखें त्यांचें वय नव्हतें. ते वडील पण वृद्ध. चपळ कार्यक्षम नव्हते. बरें इतर कोणाला अध्यक्ष किंवा पुढारी नेमलें तर त्याच्या ठिकाणीं सर्वकषता नाहीं. पटेलसारखे गृहस्थ पदोपदीं त्यांना चिमटे घेणार आणि बरोबरीच्या इतर लोकांना हेवा वाटणार. याकरितां राष्ट्रीय सभेनें काय किंवा स्वतः शिष्टमंडळानें काय अध्यक्ष किंवा पुढारी असा कोणीच नेमला नाहीं. आणि विठ्ठलभाई पटेल हे कॉंग्रेसचे जनरल सेक्रेटरी म्हणून त्यांच्याच नांवानें सर्व काम करण्यांत आलें.

पण ज्याला अंतस्थ माहिती आहे त्याला हें ठाऊक आहे, व पटेलहि हें कबूल करतील कीं, टिळकांना विचारल्याशिवाय पटेल इकडची काडी तिकडे करीत नसत. या शिष्टमंडळाचे बरेच सभासद आपल्या सोयीप्रमाणें एकामागून एक आले. अगदीं प्रारंभीं असे पटेल, केळकर, दिवाण माधवराव हेच गेले. आणि पटेल हे

सर्वाधिकारी असल्यामुळें त्यांनीं जातांच आपल्या नांवानें कामकाज सुरू केलें. पण टिळक हे त्यांच्यापूर्वीं बरेच दिवस विलायतेंत होते व त्यांनीं वर दर्शविल्याप्रमाणें कॉंग्रेसच्या डेप्युटेशनचा मार्ग आधींच रचून बांधून साफ करून ठेविला होता. आणि तेथील सर्व मंडळींत पटेल हे जर कोणाचें ऐकतील तर टिळकांचें असेच परस्परांचे संबंध होते. शिवाय पैशाची सत्ताहि टिळकांच्याजवळ होती. कॉंग्रेसनें शिष्टमंडळाच्या कामकाजाकरितां कांहीं पैसे मंजूर केले होते पण ते थोडे होते. एकट्या पटेलशिवाय बाकीचे शिष्टमंडळाचे सभासद आपापल्या खर्चानें गेले होते. पण टिळकांच्या होमरूल लीगला भरपूर पैसा मिळाला असल्यामुळें लीगला आपल्या शिष्टमंडळाचा सर्व खर्च करतां आला इतकेंच नव्हे तर मजूर पक्षाला निवडणुकीच्या कामीं मदत म्हणून तीस हजार रुपये टिळकांना एका रकमेनें देतां आले. आणि द्रव्यबळ हें कोणत्याहि चळवळींतील मुख्य बळ असल्यामुळें त्या बळाचा उपयोग टिळकांना पुष्कळच झाला. तात्पर्य, या वेळच्या विलायतेंतील चळवळींत नांव कॉंग्रेसचें पण काम टिळक व पटेल यांचें अशीच खरी स्थिति होती.

यापूर्वीं हिंदुस्थानांतून विलायतेस वेळोवेळीं शिष्टमंडळें गेलीं. कांहीं हिंदी पुढारी, त्यांना अनुकूल झाले व इष्ट वाटलें तेव्हां आपापल्या खर्चानें जाऊन त्यांनीं व्याख्यानें वगैरे दिलीं. त्यांनीं केव्हां आपलें नांव पुढें दामटलें तर केव्हां कॉंग्रेसचें नांव पुढें केलें आणि कॉंग्रेसनेंहि त्यांचे आभार मानून गौरव केला. या सर्व गोष्टी झाल्या. तथापि १९१९ सालीं कॉंग्रेसच्या नांवानें जसें व जितकें काम झालें तितकें पूर्वीं झालें नव्हतें आणि पुढें तर तें बंदच पडलें. आतां विलायतेंतील चळवळीचा मूळ उगम नेमस्त पक्षाच्या द्वारेंच झाला यांत शंका नाहीं. बाबू उमेशचंद्र बानर्जी, सुरेंद्रनाथ बानर्जी, लालमोहन घोष यांनीं आपल्या वक्तृत्वानें हिंदी मुत्सद्यांना तिकडे प्रतिष्ठा मिळवून दिली होती. वऱ्हाडचे मुधोळकर हेहि जाऊन आले होते. मद्रासेकडील रंगानंद मुदलीयार, डॉ. नायर, परमेश्वरम् पिल्ले वगैरे मंडळी जाऊन त्यांनीं कांहीं कार्य केलें होतें. मुंबईचे चंदावरकर यांनीं तिकडे कांहीं व्याख्यानें दिलीं होतीं. फेरोजशाह मेथा मात्र या भानगडींत फारसे पडले नाहींत. वेल्बी कमिशनच्या वेळीं गोखले, वाच्छा, सुरेंद्रनाथ व सुब्रह्मण्यम् अय्यर यांचें शिष्टमंडळ जाऊन त्यानें चांगलें काम केलें. विशेषतः ना. गोखले यांच्या तर, केवळ शिष्टाईकरितां म्हणून, विलायतेस चार खेपा झाल्या व लिबरल मुत्सद्यांना

भेटून व व्याख्यानें देऊन, मुलाखती घेऊन जितकें कांहीं त्यांना करतां आलें तितकें त्यांनीं केलें. आणि केलें तें अर्थात् पुष्कळच होतें. लाला लजपतराय हेहि मधून मधून विलायतेस जात. त्यांचाहि उपयोग बराच झाला आणि बेझन्ट-बाईविषयीं तर बोलावयासच नको. कारण त्या दर एक दोन वर्षांनीं विलायतेस जात व त्यांच्या प्रत्येक सफरींत त्यांच्या मताप्रमाणें व पद्धतीनें हिंदुस्थानाला अधिक राजकीय हक्क मिळण्याबद्दल चळवळ होतच असे.

वरील इतर लोकांपेक्षां बेझन्टबाईचें महत्त्व विलायतेंत अधिक मानलें जाई व मतप्रसाराला जीं साधनें लागतात तीं त्यांच्या इतकीं इतर कोणालाहि अनुकूल नव्हतीं. आधीं त्या जातीनें इंग्रज. सुप्रसिद्ध ब्रॅडलॉसाहेबांच्या बरोबरीनें त्यांनीं मतस्वातंत्र्याची चळवळ ४०-४५ वर्षांपूर्वीं केलेली. व तेव्हांपासून त्यांचें नांव प्रसिद्धीला आलेलें. वक्तृत्वांत तर त्यांचा हातखंडा. विलायतेंतलिहि प्रसिद्ध वक्त्यांत त्यांची गणना. अनेक वर्तमानपत्रांशीं त्यांचा संबंध आणि थिऑस-फीच्या सांप्रदायांत प्रत्यक्ष मिसळलेले किंवा दुरून त्याला सहानुभूति दाखविणारे व त्याची चहा करणारे भाविक सधन व वजनदार असेहि कांहीं लोक बाईच्या पुढ्यांत किंवा संग्रहीं नेहमीं असावयाचे. यामुळें त्यांतल्या त्यांत एखाद्या मताबद्दल जर विलायतेंत प्रसिद्धि मिळवावयाची असेल तर तें बेझंन्टबाईना जितकें सुलभ तितकें इतर कोणालाहि तें नव्हतें.

अशा रीतीनें सर्वांनीं विलायतेंत यथाशक्ति चळवळ करण्याचें श्रेय पूर्वीं संपा-दिलें होतें. पण याहि पेक्षां आणखी एक वेगळा वर्ग प्रामुख्यानें सांगितला पाहिजे. तो म्हणजे दादाभाई, ह्यूम, वेडरबर्न, कॉटन, डिग्बी वगैरे आद्यांचा. दादाभाई हे हिंदी गृहस्थ असले तरी त्यांचा बहुतेक जन्म विलायतेंत गेला व तोहि हिंदु-स्थानच्या वतीनें भांडण्यांत. त्यांच्यापाशीं लालमोहन घोस किंवा गोखले यांच्या-सारखें मोहक वक्तृत्व नव्हतें. फेरोजशहासारखी रुबाबदारी नव्हती. वेडरबर्न यांच्यासारखी श्रीमंती किंवा वरिष्ठवर्गांत प्रवेश नव्हता. तथापि या सर्व गुणांची उणीव त्यांनीं आपल्या प्रामाणिकपणानें, शीलानें, परिश्रमानें, अभ्यासानें आणि एकनिष्ठेनें भरून काढिली होती. ह्यूमसाहेबांनीं राष्ट्रीय सभा इकडे स्थापन केली त्याप्रमाणें विलायतेंत गेल्यावरहि हिंदुस्थानाकरितां खटपट केली. पण ते तिकडे गेले तेव्हांच वृद्ध झाले होते. आणि त्यांचा स्वभाव तापट, बोलणें तुटस, लिहिणें जहाल यामुळें त्यांचा धिम्या चळवळीला कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शिवाय हिंदी

लोकांच्या आस्थेवाईकपणाविषयीं त्यांची निराशा झाली होती यामुळें मधून मधून कडक शब्दांचे संदेश हिंदुस्थानाला पाठवून मद्धड हिंदी लोकांच्या पाठीवर जागृतीसाठीं कोरडे ओढण्यापलीकडे त्यांच्या हातून फारसें काम झालें नाहीं. वेडरबर्न हे दादाभाईसारखेच सात्विक शांत. घरचे श्रीमंतहि. व समाजांत वजनदार. तथापि त्यांच्या बुद्धिमत्तेचें किंवा वक्तृत्वाचें तेज त्यांच्या जातभाईवर पडत नसे. म्हणून त्यांची खरी सेवा विलयती वर्तमानपत्रांतून मधून मधून लेख लिहिण्यापुरतीच होई. सर हेनरी कॉटन हे पेन्शन घेतल्यावर तिकडे गेले आणि त्यापूर्वीहि त्यांनीं पुस्तकें लिहून हिंदुस्थानची वकीली केली होती. पण विलायतेंत त्यांना वेडरबर्नइतकी मान्यता नव्हती. विलियम डिग्बी हे हिंदुस्थानाकरितां झगडणारे होते. पण ते निर्धन आणि समाजांत त्यांना वजन मुळींच नसे. कांहीं लोक तर त्यांना हिंदुस्थानचे पगारी वकील म्हणत व कांहीं अंशीं तें खरेंहि होतें. तथापि दादाभाई व ही इतर मंडळी यांनींच, लिबरलपक्षाच्या पंखाखालीं जाऊन कां होईना, पण विलायतेंतील चळवळीचा प्रारंभ केला. त्यांच्याच प्रयत्नानें इंडियन पार्लमेंटरी कमिटी स्थापन झाली व फॉसिटसारखे लोक हिंदुस्थानच्या विषयांत लक्ष घालूं लागले. तथापि ब्रि. कॉं. कमिटी किंवा इंडियन पार्लमेंटरी कमिटी असली तरी हिंदी लोकच शक्य तितके विलायतेस जावे व त्यांच्या हातूनच चळवळीचें कार्य व्हावें अशी इंग्रज स्नेही मंडळींची अपेक्षा व इच्छा होती आणि ती बरोंबरच होती. त्याप्रमाणें प्रथम दादाभाई नौरोजी यांनीं व नंतर गोखले यांनीं तें काम सतत व पद्धतशीर केलें. इतर लोकांचा उपयोग मधून मधून कसा झाला हें वर सांगितलेंच आहे.

विलायतेंतील या चळवळीला ह्यूम, वेडरबर्न वगैरे लोकांनीं थोडीबहुत झीज सोसूनहि मदत केली. तथापि या चळवळीला पैसे हिंदुस्थानानेंच पुरविणें योग्य होतें व एकंदरीनें पाहतां तो बहुतेक पैसा राष्ट्रीय सभेनें पुरविला. प्रथम १८९३ सालीं दादाभाई लाहोर कॉंग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून आले तेव्हां ब्रिटिश कमिटी आणि इंडिया वर्तमानपत्र यांच्याकरितां राष्ट्रीय सभेनें दरसाल ६०००० रुपये विलायतेंत पाठवावे असें ठरलें. व त्याचा मोबदला म्हणून कमिटीनें या पत्राच्या १०००० प्रतींपैकीं कांहीं तिकडे फुकट वांटाव्या व कांहीं इकडे विक्रीला पाठवाव्या असें ठरलें. हिंदुस्थानांत इंडिया पत्राला दहा हजार वर्गणीदार मिळते तर सहा रुपये प्रमाणें ही ६०००० रुपयांची रक्कम सहज भरून निघती. सहा

वर्षांच्या अनुभवानें ही योजना निष्फळ आहे असें दिसून आलें. इकडून जाण्याच्या रकमेपैकीं सहा वर्षांत एक लक्ष अठ्ठावीस हजार रुपये शिल्लक बाकी अंगावर राहिले. १९०१ सालीं तर ब्रिटिश कमिटीच्या कायम फंडांतून सुमारें सहा सात हजार पौंड काढून भरावे लागले. हा कायम फंड हिंदुस्थानांतच पण ह्यूम, वेडरबर्न वगैरेंच्या प्रोत्साहनानें उभारण्यांत आला होता. १९०२ सालीं ब्रिटिश कमिटीच्या देण्याची बाकी पूज्य करून दादाभाई नौरोजी यांनीं पुढील दोन वर्षांच्या खर्चाची हमी घेतली. व त्यानंतर राष्ट्रीय सभेच्या प्रतिनिधींच्या फींतून दरवर्षी परस्पर पैसे एकदोन रकमांनीं विलायतेंत पाठविण्यांत येऊं लागले. १८९४ पासून १९०३ पर्यंत दोन पासून तीन हजार पौंडांपर्यंत रक्कम ब्रिटिश कमिटीच्या खर्चाकरितां दरसाल जात असे. १९०० सालीं मंजूर रक्कम साठ हजारांवरून तीस हजारांवर आली होती. पण दरसाल राष्ट्रीय सभा आपल्या ऐपतीप्रमाणें पैसे पाठवीत असे. १९०४ सालीं 'इंडिया' पत्र हें एका वेगळ्या कंपनीच्या मालकीचें केलें. तें पत्र कमिटीच्या चळवळीकरितांच होतें म्हणून कमिटीच्या हपिसाचा व लायब्ररीचा उपयोग इंडिया पत्राच्या संपादकाला व व्यवस्थापकाला होई. पण खर्चाच्या दृष्टीनें ब्रिटिश कमिटी व हें वर्तमानपत्र यांचीं खातीं वेगळीं ठेवावीं, तसेंच काँग्रेसच्या स्वागतमंडळानें प्रतिनिधींच्या निम्म्या फीची रक्कम ब्रिटिश कमिटीच्या खर्चाला पाठवावी आणि इंडियापत्राचा खर्च त्याच्या कंपनीनें भागवावा असें ठरलें. पण या व्यवस्थेमुळें जमेचा अनिश्चितपणा टळला नाहीं. म्हणून १९१२ पासून वेगळी व्यवस्था करण्यांत आली. ती अशी कीं, काँग्रेसला पाठवितां येईल तितका पैसा तिनें पाठवावा व उरेल त्याची हमी कांहीं हिंदी पुढाऱ्यांनीं द्यावी. ही व्यवस्था १९१७ पर्यंतच चालू होती.

१९१७ पासून ही हमीदारी बंद पडली. १९१३ व १९१४ सालांत राष्ट्रीय सभा अगदीं संपुष्टांत आली. यामुळें त्या सालीं फारच थोडी रक्कम विलायतेस पाठवितां आली. पण १९१५ पासून ही रक्कम पुन्हां वाढली. याचें कारण राष्ट्रीय पक्ष टिळकांच्या प्रयत्नानें फिरून राष्ट्रीय सभेंत समाविष्ट झाला. यामुळें व इतर कारणांनीं राष्ट्रीय सभेला लोक अधिकाधिक जाऊं लागले आणि फीची रक्कम वाढली. यामुळें १९१५ सालीं १६०० पौंड, १९१६ सालीं १५०० पौंड, १९१७ सालीं १६०० पौंड व १९१८ सालीं २२०० पौंड अशी रक्कम विलायतेस गेली. अशा रीतीनें विलायतेंतील चळवळीचा खर्च होतां होईल तो राष्ट्रीय

सभेनेंच भागविला. तथापि ही गोष्ट खरी कीं, हिंदुस्थानांतून पैसे पाठविण्याला केव्हां उशीर लागे व केव्हां तूट पडे त्यावेळीं ब्रिटिश कमिटींतील लोकांनीं मधून मधून तात्पुरते आपल्या पदरचे पैसेहि पुढें करून खर्च भागविले व त्याबद्दल त्यांचे आभार मानलेच पाहिजेत. परदेशाकरितां इतकें तरी कोण करतो ?

हिंदुस्थानांत जोंपर्यंत राष्ट्रीय सभेचें पुढारीपण नेमस्तांच्या हातीं होतें तोंपर्यंत राष्ट्रीय सभेचें उपांग म्हणून ब्रिटिश कमिटीनें जें काम केलें त्यांत मतभेदाला जागाच नव्हती. पण त्यानंतर हें ऐक्य टिकूं शकलें नाहीं आणि बंगालच्या चळवळीपासून पुढें ब्रिटिश कमिटीच्या कामासंबंधानें इकडील लोकांत दुमत होऊं लागलें. ह्यूम, वेडरबर्न, दादाभाई, कॉटन हे नेमस्त हिंदी पुढाऱ्यांचे स्नेही आणि जुन्या पिढीचे लोक. म्हणून राष्ट्रीय सभेंत जहाल व मवाळ असा जेव्हां फरक पडूं लागला तेव्हां या लोकांची सहानुभूति नेमस्तांकडे प्रगट होऊं लागली. सन १९०४ पर्यंत जहाल मवाळ हा भेद फारसा नव्हता. तोंपर्यंत टिळक हे वेडरबर्न, कॉटन वगैरेंना फार मानीत. पण पुढें नव्या मतांना या जुन्या मित्रांकडून पाठबळ मिळत नाहीं असें दिसून आल्यापासून टिळक ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीबद्दल व इंडिया पत्राबद्दल तक्रार करूं लागले. विलायतेंतील सर्वच युरोपियन स्नेही नेमस्तांचे पक्षपाती होते असें नाहीं. उदाहरणार्थ हाइंडमन, डॉ. रुदरफर्ड वगैरे लोक जहालांचेच कैवारी असत. पण राष्ट्रीय सभेंत जशीं जहाल व मवाळ यांचीं रणें पडलीं तशीं विलायतेंत ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटींत पडलीं नाहींत. याचें कारण हिंदुस्थानांतील चळवळीची पद्धत वेगळी व विलायतेंतील वेगळी.

दुसरेंहि एक कारण असें कीं, नेमस्त पुढारी हे स्वतः विलायतेस जाऊन व्याख्यानें देत आणि ब्रिटिश कमिटीशीं संबंध जोडीत व वाढवीत. त्याप्रमाणें नव्या मताचे पुढारी म्हणजे टिळक, अरविंद घोष, चित्तरंजन दास या लोकांनीं या बाबतींत नेमस्त पुढाऱ्यांचें अनुकरण केलें नाहीं. त्यांना विलायतेंत चळवळ नको होती असें नाहीं. पण इकडे हिंदुस्थानांत चळवळीचा मूळ ध्वनि उत्पन्न करण्यांत त्यांची सर्व शक्ति व द्रव्यसाधन खर्च पडत असल्यामुळें विलायतेंत त्या ध्वनीचा प्रतिध्वनि उमटविण्याचें त्यांचें काम ढिलें पडे. उलट नेमस्त पुढारी हे प्रायः असें समजत कीं, मूळ ध्वनि उत्पन्न करावयाचा तो विलायतेंतील लोकमतावर आणि त्याचा प्रतिध्वनि इकडे उमटवावयाचा. तिसरेंही एक कारण असें कीं, नवीन मताच्या पुढाऱ्यांना विलायतेस जाऊन तीं तिकडील लोकांना पटवून

देणें ही साधी गोष्ट नव्हती. स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, राष्ट्रीय उत्सव, निःशस्त्र प्रतिकार, असहकारिता, सत्याग्रह, करबंदी व कांहीं मर्यादेपुरता सशस्त्र प्रतिकार या नव्या कल्पना तात्त्विक दृष्ट्या सुशिक्षित इंग्रज लोकांना बुद्धिगम्य असल्या तरी आपल्या राष्ट्राविरुद्ध हिंदी राष्ट्रानें अमलांत आणावयाच्या ही गोष्ट त्यांना कशी पटावी ?

राष्ट्रविशिष्ट किंवा नव्या कल्पनांचें केव्हांहि हें असेंच आहे. गोवध आणि मिरवणुकींतील वाद्यवादन याकरितां आज हिंदुस्थानांत रक्ताचे पूर वाहात आहेत. पण इंग्लंडांत जाऊन यांचें मर्म इंग्रज लोकांना यथार्थपणें कोण समजावून देऊं शकेल ? बंगालच्या फाळणीनें इकडे होमकुंड पेटविलें. पण 'एका प्रांताचे दोन प्रांत केले' या कल्पनेंत जहाल इंग्रजांची सिगारेट पेटण्याइतकीहि उष्णता नव्हती ! इंग्लंडांत नॉन-कन्फॉर्मिस्ट लोकशिक्षणविषयांत सरकारशीं भांडोत. पण सरकारची मदत न घेतां सर्व शिक्षण आमूलाग्र खासगी प्रयत्नानें चालवावयाचें या कल्पनेंत हिंदी मनुष्याच्या मनाला जो तिढा पडतो तो इंग्रजांच्या मनाला पडणें शक्य नाहीं. बहिष्काराची ओळख इंग्रजाला आहे. पण अमेरिकेंत आणि आयर्लंडांत त्याचा उपयोग इंग्रजांविरुद्ध झाल्यानें त्याच्याशीं सद्भावनांचें साहचर्य आहे असें इंग्रज मानित नाहींत. कर न देण्याची चळवळ सतराव्या शतकांत इंग्रजांच्या पूर्वजांनीं केली. पण अलीकडील दोन तीन शतकांत त्यांच्या घरीं स्वराज्य असल्यानें जुलूम केला तरी तो आपल्या प्रतिनिधींनीं म्हणजे आपलाच आपल्यावर आहे, आणि चुका करणारें प्रधानमंडळ आपल्याला बदलून घेतां येतें, या विचारानें करबंदीपर्यंत त्यांच्या चळवळीची मजल जातच नाहीं. मताभिलाषी बायांनीं सत्याग्रह केला. पण हिंदुस्थानांत तसलें कारण नाहीं, असेंच इंग्रज मानतो. आणि ज्याच्या हातीं जागतें व खेळतें स्वराज्य त्याला असहकारिता शब्दाचा अर्थ कसा कळणार ? कारण असहकारिता ही परक्या राजकर्त्याशीं करावयाची असते. म्हणून ती हिंदुस्थानांत कळते. विलायतेंत असहकारिता कळणें म्हणजे डाव्या हातानें उजव्याला व उजव्यानें डाव्याला खाजवावयाचें नाहीं, हातानें तोंडांत घास घालावयाचा नाहीं, आणि तोंडानें तो शरीराकरितां चावावयाचा नाहीं इतका विपरीतपणा इंग्रजाला असहकारितेंत वाटणार. निःशस्त्र प्रतिकार हें तर इंग्रज ढोंगच मानील. कारण तें त्याच्या बापजाद्याला कधींच माहीत नाहीं. सशस्त्र प्रतिकारांत त्याचा पाय पुढें असतो. पण हिंदी

लोकांनीं आपल्या जातभाईवर तो केलेला त्याला कसा खपेल? स्वराज्यासंबंधानें त्याला स्वातंत्र्याची कल्पना चांगली आहे. पण स्वातंत्र्य हा पदार्थ त्याला आवडत असला तरी हिंदी लोकांना तो आवडतो असेंच मुळीं त्याला वाटत नाहीं. आणि त्याला तो आवडला तरी पचनीं पडणार नाहीं तर त्याच्या अंगावर उलटेल असें त्याला वाटतें. तात्पर्य, विलायतेस जाऊन तेथील लोकांपुढें आम्हाला वसाहतीसारखें कांहीं तरी स्वराज्य दिलें पाहिजे असें आमच्या पुढाऱ्यांनीं सांगितलें तर तेथील लोकांना तें कळतें व त्याचें कदाचित् कौतुकहि त्यांना वाटतें. पण जीं नवीं साधनें इकडील लोकांना सुचतात, आणि नवें तेज उत्पन्न करण्याकरितां ज्यांचा तात्पुरता तरी उपयोग इकडील पुढारी करून घेतात, तीं साधनें इंग्रजांचीं नव्हेत म्हणून त्यांना पटत नाहींत! सध्यांची कल्पना त्यांची उचलली म्हणून पटते. पण साधनांपैकीं अर्ज, विनंति, सभा व व्याख्यानें यांच्याशिवाय इतर कोणतींहि साधनें त्यांना पटत नाहींत.

राष्ट्रीय पक्षांतील नव्या पिढीच्या मार्गांत ही अडचण मोठीच होती आणि टिळक, चित्तरंजनदास, अरविंद घोस इत्यादि पुढारी चळवळीकरितां विलायतेंत गेले नाहींत त्याचें हेंहि एक विशेष कारण होय. विलायतेंत इकडल्यापेक्षां जीभ थोडी अधिक सैल करून कोणी एक हिंदी गृहस्थ बोलला तरी चालतें अशी इकडे समजूत आहे व ती कांहींशी खरी आहे. विलायतेंत अशा भाषणावर कोणी खटले करीत नाहीं. पण हिंदुस्थानांत अधिकाऱ्यांनीं राजद्रोहाचा अर्थ फार विस्तृत आणि मतस्वातंत्र्याची मर्यादा फार संकुचित करून ठेवलेली आहे, येवढ्यामुळेंच विलायतेंत राजकीय चळवळ किती व कशी करतां येईल याविषयींचा सामान्य माणसाचा अंदाज भरमसाट असतो. निदान मजूरपक्षासारखा नवा पक्ष जोरांत येईपर्यंत तरी हा अंदाज चुकीचाच ठरणार होता. विलायतेंतला पूर्वीचा जहालपक्ष म्हणजे लिबरल पक्ष किंवा रॅडिकल पक्ष. पण हिंदुस्थानसंबंधीं त्याचीं मतें इकडील नेमस्तांच्या मतापलीकडे जात नव्हतीं. आणि इकडील नेमस्तांनाहि आपणाकरितां उद्यां कोणी कांहीं करील तर हाच पक्ष करील म्हणून त्याला चिकटून बसावें असें सहजच वाटे. कारण स्वराज्याचा निदान पहिला कायदा तरी ब्रिटिश पार्लमेंटच्या हातूनच होणार असें आपल्यांतील नेमस्तांचेंच काय पण जहालांचेंहि मत आहे. आयरिश बंडवाल्यांनींहि खून पाडून शेवटीं ब्रिटिश पार्लमेंटांतील प्रधानमंडळाच्या द्वारेंच हल्लींचे मर्यादित स्वातंत्र्य मिळविलें. अर्थात् लिबरल किंवा

रॅडिकल हाच पक्ष जोंपर्यंत सर्वांत पुढारलेला व त्यांतल्या त्यांत अधिक उदार-मतवादी असा होता तोंपर्यंत त्यालाच धरून चिकटून राहणें हें नेमस्तांना स्वाभाविक होतें.

पण हिंदुस्थानांत जशी जहालांनाहि मवाळ म्हणून घेण्याची पाळी आली तशीच इंग्लंडांतील लिबरल–जहालांना मवाळ व पडे पहिलवान असें म्हणून घेण्याची पाळी आली. अर्थात् ही पाळी मजूरपक्षानें व त्यांतल्यात्यांत कम्युनिस्ट पक्षानें आणली. म्हणून हिंदुस्थानांतील जहाल पक्षाच्या पुढाऱ्यांना जसें एक पाऊल पुढें जावें असें वाटूं लागलें तसेंच विलायतेंतील चळवळींत देखील लिबरल पक्षाला धिःकारून मजूरपक्षाशीं संबंध व संधान बांधणें त्यांना योग्य वाटलें. सुराला सूर आपोआपच भिडत असतो. इकडे नेमस्तांनीं साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्याची तार छेडावी व तिकडे विलायतेंत लिबरल पक्षानें हिंदुस्थानांतील सनदशीर चळवळ करणाऱ्या निदान मर्यादेंत राहणाऱ्या राजकीय पक्षाची स्तुति करावी हें जसें स्वाभाविक; तसेंच इकडे स्वराज्य न मिळेल तर साम्राज्याचीहि गरज नाहीं असें म्हणणारा आणि सनदशीर चळवळीनें भागत नसेल तर कायदा लाथाडणेंहि योग्य ठरेल असें म्हणणारा पक्ष निघाला त्याबरोबर तिकडेहि संप वगैरे प्रतिकाराचे प्रकार प्रशस्त मानणारा वर्ग निघाला, आणि साम्राज्याच्या मदतीनें घरच्या जुलमी भांडवलवाल्या प्रधानमंडळाचें बळ वाढतें तें सहन न होऊन साम्राज्य हें स्वतंत्रतेला विषासारखें आहे असें म्हणणारा मजूरपक्ष निघाला. अर्थात् एकाच्या सुराला दुसऱ्याचा सूर आपोआपच भिडला.

लिबरल पक्षाविषयीं टिळकांची जुनी कृतज्ञता नष्ट झाली नव्हती. ह्यूम, वेडरबर्न, कॉटन वगैरे गृहस्थांची किंमत ते ओळखून होते. पण लॅन्सबरी, वेजवूड, स्पूर, क्लाइन्स असल्या नव्या लोकांचें पाठबळ मिळण्याचें चिन्ह दिसूं लागलें व त्यांचा पक्ष म्हणजे मजूर पक्ष हा उदयोन्मुख आहे असें विलायतेंतील लोकहि म्हणूं लागले, तेव्हां टिळकांच्या मनावरील कृतज्ञतेचा पाश ढिला पडून राष्ट्रीय स्वार्थाकरितां त्यांना मजूर पक्षाच्या पुढाऱ्यांशीं नातें जोडावें असें सहजच वाटूं लागलें. इकडे राष्ट्रीय सभेंतच टिळकादिकांचें कांहीं अखेरपर्यंत चाललें नसतें तर प्रश्नच नव्हता. पण १९१८ च्या सुमाराला नेमस्त लोक हळहळू राष्ट्रीय सभेंतून निघून गेले. राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांत चढता सूर लागूं लागला. युद्धामुळें स्वराज्य व स्वयंनिर्णय यांची भाषा ग्राम्यतेंतून संभावितपणांत व नाग-

रिकतेंत आली. आणि प्रतिकाराचें पाऊल प्रत्यक्ष पुढें पडूं लागल्याचें दिसूं लागलें. तेव्हां काँग्रेसच्या मतांना विलायतेंतहि पाठिंबा मिळावा अशी आकांक्षा उत्पन्न झाली. व ब्रिटिश काँग्रेस कमिटी व इंडिया पत्र हीं जर राष्ट्रीय सभेचीं अंगें म्हणवितात व तिच्या पैशानें चालतात तर त्यांनीं राष्ट्रीय सभेचीं मतेंच प्रतिपादिलीं पाहिजेत हें म्हणणें हक्काचें व न्यायाचें सहजच वाटूं लागलें.

पण ब्रिटिश काँग्रेस कमिटी ही नवें मत स्वीकारावयाला असमर्थ ठरली. आणि अंग व उपांग यांतील हा मतभेद छपविण्याकरितां विलायतेंतील कमिटीनें असा नवाच डौल मांडला कीं, "आम्ही विलायतेंतील सल्लागार हेच विलायतेंतील चळवळ कशी करावी हें ठरविण्याचे धनी व मुखत्यार आहोंत. इकडे काय लिहावें काय बोलावें याचें ज्ञान काँग्रेसवाल्यांना नाहीं व असणें शक्य नाहीं. म्हणून आमचा सल्ला काँग्रेसनें विलायतेंतील कामापुरता तरी मानला पाहिजे. इंग्रजानें सांगावें व हिंदी मनुष्यानें ऐकावें ही परंपरा सनातन आहे ती येथेंच कशी मोडेल ? ब्रिटिश पार्लमेंटकडून जर तुम्हांला राजकीय सुधारणा मिळवावयाच्या तर त्या पार्लमेंटकडून कशा मिळवाव्या याचें ज्ञान आम्हांला जितकें आहे तितकें काँग्रेसला असणार नाहीं. तात्पर्य, काँग्रेसचें नांव जोडून घेतल्यामुळें ब्रिटिश कमिटी ही जरी काँग्रेस घटनेचें एक उपांग असें कोणास दिसलें तरी, मूळ काँग्रेसचीच स्फूर्ति आमच्या उत्पादकांकडून झालेली असल्यामुळें आम्ही मुख्य अंग व काँग्रेस हें उपांग असेंहि म्हणणें शोभेल ! " पण हा युक्तिवाद कोण ऐकणार ? तिऱ्हाइताचें बोलणें आपल्याला पटलें नाहीं तरी तें मुकाट्यानें ऐकून घ्यावें लागतें. पण द्रव्यसाधनाच्या दृष्टीनें ब्रिटिश कमिटी व इंडिया पत्र ही पोष्य आणि काँग्रेस ही पोषक असा संबंध असल्यामुळें ब्रिटिश कमिटीचा हा युक्तिवाद सहज फिका पडूं लागला. त्यांतूनहि कमिटीचे मूळ उत्पादक ह्यूम वेडरबर्न हे निवर्तले. आणि त्यांची जागा घेणारे तितक्या जिव्हाळ्याचे लिबरल किंवा रॅडिकल पुढें येऊन लाभले नाहींत.

कमिटींतील विद्यमान इंग्रजांपैकीं डॉ. क्लार्क हे जहालांचे पक्षपाती. जुनेपुराणे दोस्त. त्यांना ब्रिटिश कमिटी व काँग्रेस यांच्यासंबंधाचें मर्म पटून कमिटीनें निदान तटस्थ राहावें येथपर्यंत आपल्या मनाला त्यांनीं मुरड घातली. पण इंडिया पत्राचे संपादक मि. पोलाक हेच एकटे असमंजस ठरले. ज्यांनीं काँग्रेस सोडली अशा नेमस्त पुढाऱ्यांच्या बळावर ते इंडिया पत्राच्या द्वारें काँग्रेसवरच

उलटून टीका करूं लागले. यामुळें खरा विरोध उत्पन्न झाला व चकमक झडली. काँग्रेसचें शिष्टमंडळ कांहीं एक निश्चित हुकूम घेऊन आलेलें आहे व त्याप्रमाणेंच तें मतप्रसार करणार हें माहित असल्यानें ब्रिटिश कमिटीचे चेअरमन म्हणून डॉ. क्लार्क यांनीं पुढें पुढें शिष्टमंडळाला सर्व प्रकारें मदत केली. ब्रिटिश कमिटीचें ऑफिस, लायब्ररी ही काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाच्या पूर्णपणें स्वाधीन करण्यांत आली. इंडिया पत्राच्या मदत–संपादकीण बाई मिस् नॉर्मेंटन यांनीं शिष्टमंडळाला कचेरीच्या कामाची मदत करावी असें ठरलें. राहतां एकच गणंग राहिला तो पोलाकसाहेब ! त्या गणंगाची दाताखालीं पूड होईना व मऊ जीभेनें तो बाहेरहि निघेना. तेव्हां गणंग जसा शेवटीं तोंडांत करंगळी घालून बाहेर काढावा लागतो त्याप्रमाणें इंडिया पत्राला नवा संपादक नेमून पोलाकसाहेबांचा राजीनामा घ्यावा लागला ! काँग्रेसचा पगार घेत असतां काँग्रेसच्या धोरणाविरुद्ध मजकूर इंडिया पत्रांत लिहावयाचा असा आग्रह पोलाकसारख्या स्वाभिमानी गृहस्थानें कसा धरला यांचें कोणालाहि आश्चर्य वांटण्यासारखेंच होतें.

ब्रिटिश कमिटीशीं असा तंटा करण्यांत कोणालाच मोठें सुख वाटत नव्हतें. पण हा विरोध इतका दुस्तर झाला कीं, शेवटीं पोलाकसाहेबांना काढून टाकण्याचा वाईटपणा घेण्याशिवाय शिष्टमंडळाला गत्यंतरच उरलें नाहीं. कित्येकांना असा भ्रम आहे कीं, टिळकांनीं विलायतेस जाऊन इंडिया पत्र बंद पाडलें व ब्रि. काँग्रेस कमिटी मोडून टाकली ! पण ही गोष्ट खोटी आहे. टिळकांना विलायतेंत चळवळ चालावयाला हवी होती पण ती नव्या पक्षाच्या धोरणानें. विलायतेंत चळवळ करण्याचें वावडें टिळकांना वाटत असतें तर ते विलायतेस जातेच ना. हिंदुस्थानाला हवा तसा स्वराज्याचा कायदा प्रारंभीं तरी ब्रि. पार्लमेंटकडून घेणेंच प्राप्त ही गोष्ट टिळकांना मान्य होती. आणि कांहीं लोक उल्कापातांतील ताऱ्याप्रमाणें चमकून जातां जातां टिळकांना मवाळ म्हणून नांवें ठेवीत तेव्हां ते हीच गोष्ट त्यांच्याविरुद्ध पुरावा म्हणून आणीत ! तसेंच एकच गोष्ट पण ती विलायतेंत व हिंदुस्थानांत अशी दोन ठिकाणीं थोड्या फरकानें व निराळ्या पद्धतीनें मांडली पाहिजे ही गोष्टहि टिळकांना मान्य होती. किंबहुना ही गोष्ट त्यांनीं स्वतःच अमलांत आणिली. म्हणून हिंदुस्थानांतील त्यांची ऐकीव कीर्ति एक व येथील अनुभव निराळा म्हणून विलायतचे लोक केवळ या तुलनेनें त्यांना नेमस्त म्हणूं लागले. पण नेमस्त हा शब्द तोच असला तरी गोखल्यांचें व टिळकांचें वर्णन त्यांनीं या

एकाच शब्दानें कधींच केलें नसतें. उलट टिळक देखील हॉर्निमन, चमनलाल यांच्या तुलनेनें नेमस्त म्हणवून घेण्यास तयार झाले होते तरी त्यांनीं आपला मुद्दा कधींहि सोडला नव्हता. तो मुद्दा हा कीं, ' मुंबई स्पेशल कॉंग्रेसनें ज्या सुधारणांची मागणी केली किंवा शिष्टमंडळ पाठवितांना त्यांना ज्या मागणीचा आग्रह धरण्याचों कॉंग्रेसनें आज्ञा केली त्या मागणीला चिकटून राहणें ' हें कर्तव्य होय.

एका बाजूला ही मागणी ढिली करावी असें लिबरल पक्षाचें म्हणणें होतें. बेझंटबाईहि तीच सवलत मिळेल तर कॉंग्रेसच्या शिष्टमंडळांत येऊं असें म्हणत होत्या. जिनाहि तेंच म्हणत होते. आणि दुसऱ्या बाजूला हॉर्निमन व चमनलाल वगैरे लोक राष्ट्रीय सभेच्याहि पुढें जाऊन मागणी करावी असें म्हणणारे होते. पण टिळकांनीं या दोघांचाहि मार्ग न स्वीकारितां फक्त कॉंग्रेसचीच मागणी पुढें मांडावयाची असा निश्चय ठेविला होता. नक्की किमान म्हणून मागितलें तरी तें सरकार देत नाहीं या दृष्टीनें तें मागणें जहालच. उलट चमनलाल व हॉर्निमन हे निव्वळ ध्येयवादित्वाच्या दृष्टीनें टिळकांच्या पुढें जाऊं शकतील हें संभवत नव्हतें. पण मर्यादेची म्हणून रेघ कोठें तरी ओढावीच लागते. आणि त्यांतल्या त्यांत ती राष्ट्रीय सभेच्या मागणीला धरून ओढली तर हें हिंदुस्थानांतील लोकमत व ही राष्ट्रीय सभेची स्पष्ट आज्ञा असें सांगून तिचें समर्थन तरी करतां येईल. एवढ्याचकरितां टिळकांनीं ती मर्यादा म्हणून ठरविली होती. आणि ही मर्यादा सांभाळून विलायतेस तेव्हांच काय पण त्यापुढेंहि जितकी चळवळ होईल तेवढी हवीच असें त्यांचें म्हणणें असे.

विलायतेहून टिळक परत येईपर्यंत ब्रि. कॉं. कमिटी मोडली नाहीं किंवा इंडिया पत्र बंद पडलें नाहीं. एवढेंच नव्हे तर कॉंग्रेस–शिष्टमंडळाच्या ज्या रिपोर्टांचा वर उल्लेख आम्हीं केला आहे त्यांतच विलायतेंत पुढें चळवळ कशी चालू ठेवावी याविषयीं विधायक सूचना केल्या आहेत. अमेरिकेंत लजपतराय यांनीं केवळ हिंदुस्थानाला वाहिलेलें मासिकपत्र सुरू केलें. होमरूललीगच्या शाखा काढल्या आणि अनेक ठिकाणीं व्याख्यानें देण्याची तजवीज केली याबद्दल रिपोर्टांत लालाजींची स्तुति केली आहे. व त्यांचें उदाहरण देऊन विलायतेंत देखील तशीच चळवळ झाली पाहिजे असें म्हटलें आहे. "या पुढील निदान पांच वर्षें साम्राज्याचा घटनेच्या इतिहासांत फार महत्त्वाचीं ठरतील. राष्ट्रसंघ स्थापित झाला असून त्याच्यापुढें हिंदुस्थानाला स्वयंनिर्णयाचा आपला हक्क प्रस्थापित करावा

लागेल. खुद्द इंग्लंडांतहि बऱ्याच प्रकारची घडामोड होणार आहे. यामुळें विलायतेंतील लोक साम्राज्यांतील जितराष्ट्रांच्या तक्रारीकडे अधिक लक्ष देतील म्हणून स्वराज्याची चळवळ विलायतेपर्यंत नेऊन भिडविण्याला हीच उत्कृष्ट संधि आहे. अशी संधि पुनः येणार नाहीं. याकरितां हिंदुस्थानाबाहेर इंग्लंड, अमेरिका, युरोप या ठिकाणीं सतत चळवळ चालू ठेवावी" अशी टिळकप्रभृति शिष्टमंडळानें शिफासर केली आहे. फक्त जुना इतिहास लक्षांत घेऊन व पुढील कामाचा अंदाज बांधून त्यांनीं असें सुचविलें कीं, एक जुना अनुभवी व एक नवा तरतरीत असे दोन प्रमुख हिंदी गृहस्थ राष्ट्रीय सभेनें वेळोवेळीं नेमून ते ब्रि. कॉं. कमिटीच्या जोडीनें काम करण्याला पाठवावे. "मात्र त्या दोघांना राष्ट्रीय सभेच्या मताप्रमाणेंच काम करण्याचा स्पष्ट हुकूम द्यावा. काँग्रेसनें यावेळीं शिष्टमंडळ पाठविलें त्याचा अनुभव चांगलासा आला नाहीं. कारण त्यांत आधीं पुष्कळ लोक पाठविले आणि तेहि निरनिराळ्या स्वभावाचे व वृत्तीचे. असे दहा लोक दहा ठिकाणीं व्याख्यानें देण्याला गेले म्हणजे त्यांच्यांत सहजच फरक पडतो. व राष्ट्रीय सभेचें म्हणणें तरी खरें कोणतें, हें कीं तें असा संशय लोकांना सहजच येतो. म्हणून एका वेळीं मुख्य बोलणारा एकच व त्याला फक्त मदतनीस म्हणून दुसरा अशी जोडी पाठवावी. कोर्टांत जसे एकाच पक्षकारानें वकीलपत्र दिलेले अनेक वकील असतात पण त्यांतील श्रेष्ठ व प्रमुख तोच जबाबदारीनें बोलत असतो व बाकीचे फक्त त्याला सुचवित असतात त्याचप्रमाणें विलायतेंतील हिंदुस्थानच्या वकिलातीचेंहि व्हावें. अमेरिकेंतहि जमल्यास अशीच वकिलात स्थापावी. ब्रि. कमिटी व इंडिया पत्र याकरितां हल्लींप्रमाणें सालीना ३०।४० हजार रुपये द्यावे. शिवाय आणखी ५०।६० हजार म्हणजे एकंदर सुमारें एक लक्ष रुपये सालीना खर्चण्याचा काँग्रेसनें निश्चय करावा."

ही योजना सुचविण्यांत टिळक सहीनें नसले तरी कृतीनें सामील होते. या योजनेचा पुढें कांहीं उपयोग झाला नाहीं ही गोष्ट वेगळी. अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेपर्यंत ठीक चाललें होतें. त्या सभेनंतरहि इंडिया पत्र सुरू होतें. इकडील हकीगती त्यांत येत होत्या. काँग्रेसचीं मतें प्रसृत करण्याचें काम त्याच्या द्वारें सुरू होतें. पण पुढें इकडे असहकारितेचे वारे खेळूं लागले. ज्या गांधींनीं स्वतः पूर्वीं विलायतेंतील चळवळीला इतकें महत्त्व दिलें आणि विलायतेंत राहून जातीनें ती केली त्यांनींच त्या चळवळीला बहिष्कार घातला. यामुळें ती चळवळ बंद

पडली. काँग्रेसनें पैसे पाठविण्याचें बंद केल्यावर इंग्रज लोक काय आपल्या खर्चानें कमिटी व पत्र चालविणार ? त्यानीं मनांत आणलें असतें तरी तें झेपलें नसतें. उलट काँग्रेसजवळ या कामाला पुढें केव्हां पैसा नव्हता असेंहि नाहीं. टिळक–स्वराज्य–फंडाची रक्कम एक कोटीपर्यंत जमली. त्यांतील कांहीं पैसा परदेशी चळवळीकरितां बाजूला ठेविला असता तर शिष्टमंडळानें १९१९ सालीं सुचविलेल्या योजनेप्रमाणें ही चळवळ अजूनही चालली असती. पण तें घडून आलें नाहीं. उलट १९२० सालीं विठ्ठलभाई पटेल हे दुसऱ्यानें आपलें पूर्वींचें काम पुरें करण्याकरितां म्हणून विलायतेला गेले त्यावेळीं टिळकांनीं त्यांना पैशाची बरीच मदत केली ही गोष्ट प्रसिद्ध नसली तरी खरी आहे.

विलायतेंतील चळवळीचा टिळकांपुरता हा इतिहास असा आहे. टिळकांच्या हातीं पूर्वींपासून पैसा असता तर त्यांनीं हिंदुस्थानांतल्या प्रमाणें परदेशाच्या चळवळीकडेहि तो खर्च केला असता. त्यांनीं अमेरिकेंत काम करणाऱ्या मंडळींना शक्य तेवढी पैशाची मदत वेळोवेळीं केली. आणि एक रकमेनें उचलून तीस हजार रुपये विलायतेंतील मजूरपक्षाला दिले. यावरूनच हिंदुस्थानांतील चळवळीला जोड म्हणून परदेशची चळवळहि टिळकांना अभिप्रेत होती हें स्पष्ट दिसून येईल. लाहोर काँग्रेसच्या आधीं म्हणजे १८८९ सालीं ब्रॅडलॉ हे हिंदुस्थानांत आले व राष्ट्रीय सभेला हजर राहिले तेव्हांच त्यांच्याशीं टिळकांनीं या बाबतींत वाटाघाट केली होती. व पार्लमेंटमध्यें स्वराज्यविषयक बिल आणण्याचें जें काम हल्लीं बेझंटबाईनीं चालविलें आहे त्याची पूर्वसूचना १८८९–९० सालच्या सुमारास झाली होती. त्यावेळच्या बिलाचीं कलमें व या बिलाचीं कलमें हीं अर्थात् वेगळीं असणार. पण प्रयत्नाची दिशा एकच. या विषयावर विलियम डिग्बी व टिळक यांचा मधून मधून पत्रव्यवहार सुरू असे. आणि युद्धानंतर शिष्टमंडळें पाठविण्याची बोलवा सुरू झाली तेव्हां बॅ. बॅप्टिस्टा यांना विलायतेस पाठवून टिळकांनींच तिकडील चळवळीला खरा प्रारंभ केला.

(६) विलायतेंतील मजूरपक्ष

विलायतेंत टिळकांनीं अमुक एका दिशेनें प्रयत्न करण्याची बाकी ठेवली नव्हती. अधिकाऱ्यांना भेटण्याच्या रीतीनें ते अधिकाऱ्यांना भेटत. वर्तमानपत्रांना मधून मधून कोणाकडून तरी लिहवीत. मजूरपक्षाशीं त्यांनीं परिचय करून घेऊन डेली हेरल्ड पत्र आपलेसें केलें होतें. लॅन्सबरी व वेजवूड हे त्यांचे चहाते बनले

होते. ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीच्या ऑफिसचा व इंडिया पत्राचा उपयोग होईल तितका करण्याची खटपट त्यांची चालूच होती. पण पोलकसाहेबांनीं त्यांना बरेच दिवस दाद दिली नाहीं. कॉंग्रेसवर इंडिया पत्रानें टीका करणें आणि पर्यायानें मॉंटेग्यूसाहेबांचीं मतें हींच बरोबर असें प्रतिपादन करणें ही गोष्ट टिळकांना खपणारी नव्हती. व त्यावरून त्यांचा व पोलकसाहेबांचा पत्रोपत्रीं खडाजंगी वाद झाला. इंडिया पत्रानें आपली बाजू उचलून धरावी असें मॉंटेग्यूसाहेबांना वाटणें स्वाभाविक होतें. कारण ते आपल्याकडून होईल तितकें हिंदुस्थानचें हितच करीत होते. आणि पोलकसाहेबांनीं इंडिया ऑफिसच्या लोकांशीं खासगी संबंध ठेवावा यांत कांहीं गैर नव्हतें. पण हें सर्व स्वाभाविक असलें तरी विलायतेंत कॉंग्रेसचीं मतें कोणीं मांडावी याचें उत्तर पोलकसाहेबांना किंवा ब्रिटिश कमिटीला देतां आलें नाहीं. असो. शिष्टमंडळ विलायतेस जाईपर्यंत इंडिया पत्र हातीं लागणें शक्य नाहीं असें ठरवून टिळकांनीं सेंट निहालसिंग यांचा उपयोग करून घेण्याची खटपट केली व त्यांना लीगचें काम पगारी करतां कां असें विचारलें. वर्तमानपत्रांतील लेखक या नात्यानें त्यांचा जम बरा बसला होता. ते लेखकहि चांगले होते. म्हणून होमरूल लीगचें काम करण्यास ते मिळविण्याचा प्रयत्न झाला. निहालसिंग यांनीं होय म्हटल्यावरून टिळकांनीं ता. २३ नोव्हेंबर रोजीं त्यांना लेखी अटी पाठविल्या. पण 'मी सर्व वेळ तुमचें काम करणार नाहीं. स्वतंत्रपणें करतां येईल तेवढेंच करीन' असें त्यांनीं कळवल्यावरून टिळकांनीं त्यांचा नाद टाकला. होमरूललीगशीं उघडपणें संबंध ठेवण्याला निहालसिंग हे तयार नव्हते असें दिसतें. पैशाचेंहि पटलें नाहीं असें वाटतें. निहालसिंग यांच्या स्वाधीन पंधराशें पौंड करावे आणि त्यांत त्यांनीं शिष्टमंडळाच्या मुक्कामांत प्रसिद्धी खात्याची सर्व व्यवस्था ठेवावी असें सुचविण्यांत आलें होतें. पण अखेर कांहीं जमलें नाहीं असें दिसतें. नंतर एडगर वॉलेस नांवाच्या एका इंग्रज लेखकालाहि टिळकांनीं कांहीं दिवस मतप्रसाराचें काम दिलें होतें.

टिळकांनीं लिबरल व रॅडिकल पक्ष मागें टाकून विलायतेंतील मजूर पक्षाशीं संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला हें मोघम विधान होय. पण हा मजूरपक्ष कोणता हें स्पष्ट करून सांगितलें पाहिजे. कारण मजूरपक्षांत देखील अनेक उपपक्ष आहेत. त्यांत स्वतंत्र मजूरपक्ष, अधिकारी मजूरपक्ष, पार्लमेंटरी मजूरपक्ष, क्रांतिकारक मजूरपक्ष व कम्युनिस्ट मजूरपक्ष असे भेद आहेत. पूर्वीं सुरतेच्या

राष्ट्रीय सभेनंतर घडलेल्या हकीगतीचें वर्णन देतांना आम्हीं असें म्हटलें आहे कीं, दोन परस्पर विरुद्ध टोंकें सांधणारी अशी अनेक दुव्यांची सांखळी कोणत्याहि समाजांत एकत्र गांठलेली असते. मजूरपक्षाचीहि हीच स्थिति पूर्वी होती व आजहि आहे. त्यांत त्या पक्षांच्या मानानें नरम, गरम, जहाल, मवाळ असे भेद आहेतच. इतकेंच नव्हे तर इकडील मवाळ जहालांप्रमाणें त्यांच्यांतहि परस्पर स्पर्धा असतेच. आणि जो नवा मनुष्य या पक्षाशीं म्हणून संबंध जोडावयाला जातो त्याला ही अडचण नेमकी येऊन पडते कीं, या पक्षांतील कोणाशीं संबंध किती ठेऊं ? हल्लीं एका टोंकाला श्रीमान्, अमीर, उमराव हे या पक्षांत सामील झाले आहेत तर रक्तवर्ण रक्तांतले किडे असे कम्युनिस्ट किंवा बोल्शेविक हे या पक्षाच्या दुसऱ्या टोंकाला आहेत. दरम्यान सिडने, वेब, बर्नार्ड शॉ यांच्यासारखे बौद्धिक सोशियालिस्ट, वेजवुड, स्पूर यांच्यासारखे पार्लमेंटरी सोशियालिस्ट, रॅम्से मॅक्डोनाल्ड, फिलिप स्नोडन यांच्यासारखे स्वतंत्र विचाराचे आणि संप वगैरे उठावाचे उपाय योजण्याच्या विरुद्ध असणारे सोशियालिस्ट, लॅन्सबरीसारखे अशा उपायांना न भिणारे सोशियालिस्ट, स्माइली रॉबर्टस यांच्यासारखे प्रत्यक्ष मजूरवर्गांत वाढलेले आणि संप वगैरे निर्वाणीच्या उपायांवर ज्यांची बहुतेक भिस्त असे सोशियालिस्ट, आणि त्यांच्या पलीकडे मिसेस पॅंकहर्स्ट, सकलातवाला यांच्यासारखे रशियाशीं संबंध ठेवून त्याचें अनुकरण इंग्लंडांत करूं इच्छिणारे सोशियालिस्ट असे किती तरी आहेत. केवळ हिंदी मनुष्य म्हटला म्हणजे तेवढ्यावरून परदेशी मनुष्याला जसा त्याच्या विशिष्ट जातीचा बोध होत नाहीं त्याचप्रमाणें मजूरपक्षाचा मनुष्य किंवा सोशियालिस्ट म्हटला म्हणजे तेवढ्यावरून त्याच्या जातीचें किंवा गणगोत्राचें सविकल्पक ज्ञान आम्हांलाहि होत नाहीं. नुसते नाना म्हटलें म्हणजे पूर्वी इंग्रजांना फडणीस नाना किंवा बंडखोर नाना हा भेद कळत नसे त्याचप्रमाणें सोशियालिस्ट म्हटल्यानें आम्हांलाहि सूक्ष्म भेद कळत नाहीं. इकडे जेव्हां एखादा सोशियालिस्ट येतो तेव्हांहि तो मी अमुक उपपक्षाचा असें म्हणून येत नाहीं आणि आम्हीहि इतक्या खोलांत जाऊन चौकशी करूं इच्छित नाहीं. आम्हाला काय ? सहानुभूति दाखविणारा एक इंग्रज अधिक झाला तितकेंच सई. पण विलायतेंत गेल्यावर अशा स्थूल विवेकानें चालत नाहीं. सूक्ष्मच विवेक करावा लागतो.

तसा प्रसंग येण्याला दादाभाईंपासूनच सुरवात झाली होती. दादाभाई ३०।४० वर्षे विलायतेस राहिले. हाइंडमनसारख्या लोकांशीं त्यांचा संबंध आला.

तथापि ते स्वतः पार्लमेंटमध्यें लिबरल म्हणूनच शिरले होते. मजूर पक्षाच्या सभांनाहि ते जात व ही गोष्ट कॉटन वगैरे लोकांना आवडत नव्हती. आणि त्यामुळें इकडच्या कांहीं नेमस्तांनाहि ती आवडत नव्हती अशी आमची समजूत आहे. पण दादाभाई हे जवळजवळ सर्वभेदातीत असण्याइतके सात्त्विक होते. यामुळें ते आपल्या कामापुरता कोणाशींहि संबंध ठेवीत. मजूर पक्ष प्रबल होण्याच्या काळीं ते विलायतेहून इकडे परत आले होते. त्यांच्या नेमस्त अनुयायांनीं नंतर मजूर पक्षाशीं संबंध ठेवलेला आढळत नाहीं. युद्धानंतरच मजूर पक्ष अधिक सरसावला. त्या सुमारास होमरूल लीगची चळवळ निघून टिळकांनीं बॅ. बॅपूटिस्टा यांना विलायतेस पाठविलें. तेव्हां प्रत्यक्ष परिस्थिति पाहून बॅपूटिस्टा यांना असें दिसून आलें कीं, काँझरव्हेटिव्ह पक्ष हा हिंदुस्थानला वाढते राज्याधिकार देण्याच्या विरुद्धच नेहमीं राहणार. लिबरल व रॅडिकल पक्ष जवळजवळ अस्तंगत झाला. यापुढें मजूर पक्षच खरा उदयोन्मुख आहे. म्हणून होमरूल लीगनें त्याच्याशींच ऋणानुबंध जोडावा.

विलायतेहून बॅपूटिस्टा यांनीं इकडे पन्नास पाऊणशें पत्रें पाठविलीं त्या बहुतेकांत हीच कल्पना परोपरीनें आळवून सांगितली आहे. टिळकांनाहि दुरून तेंच दिसत होतें. आणि विरोधी पक्षांतूनच पार्लमेंटमध्यें हिंदी राजकारणाचा समावेश झाला तर होऊं शकेल ही अटकळ त्यांनीं येथूनच बांधली होती. पुढें विलायतेस गेल्यावर तर सर्व प्रकार त्यांना स्पष्टच दिसून आला. आणि त्यांनीं त्या पक्षाच्या आश्रयानेंच आपली चळवळ केली. पण त्यांतहि त्यांनीं नेहमींप्रमाणेंच विवेक ठेवला होता. मजूर पक्षांतील उपपक्षांची त्यांना माहिती झाल्यावर होतां होईल तों व त्यातल्यात्यांत पार्लमेंटरी मजूर पक्षाशींच निकट संबंध ठेवणें हें अधिक श्रेयस्कर असें त्यांना दिसून आलें. केवळ एका कलाटणींत सर्व स्वराज्य मिळेल ही कल्पना त्यांच्या मनाला केव्हांहि शिवली नाहीं. आणि केव्हांहि मागच्या पुढें एकच पाऊल टाकावयाचें हें त्यांचें नेहमींचें धोरण असल्यामुळें—म्हणजे प्रथम स्वराज्यविषयक एखादें बिल विरोधी पक्षाकडून पार्लटमध्यें घुसविणें हीच ती पहिली पुढची पायरी असें त्यांना वाटत असल्यामुळें त्यांतल्यात्यांत जबाबदार व सामोपचारवादी असा जो उपपक्ष त्याच्याशीं त्यांनीं आपले संबंध जोडले. या बाबतींत त्यांचें व बॅ. बॅपूटिस्टा यांचें एकमत होतें. बेझंटबाईंहि मजूर पक्षाशीं संबंध ठेवणाऱ्या असल्या तरी त्यांतल्यात्यांत पार्लमेंटरी मजूर पक्षाशींच संबंध ठेवीत.

ही गोष्ट सकलातवाला यांच्यासारख्या जहाल मजूर पक्षीयांच्या लक्षांत आली व त्यांना त्याचा थोडासा हेवाहि वाटूं लागला असें त्या वेळच्या पत्रव्यवहारावरून दिसून येतें. उदाहरणार्थ खालील पत्र पहाः—

सकलातवाला यांचें बॅप्टिस्टा यांना पत्र

लंडन २३ जान्युआरी १९१८

" तुम्हीं होमरूलर लोकांनीं स्वराज्याची जी घटना म्हणून तयार केली आहे ती इंग्लंडांतील हिंदी लोकांना आवडत नाहीं. तुम्ही येथें एकंदर हिंदी जनतेचें नांव घेऊन जें काम करतां व जें धोरण ठेविलें आहे तें त्यांना पसंत नाहीं. येथील हिंदी तरुणांना तुम्ही आपल्या विश्वासांत घेत नाहीं. हल्ल येथील ट्रेड युनियन कॉन्फरन्सपुढें जे ठराव ठेवले ते असे तसेच होते. तुमच्या ठरावावरून हें उघड दिसून आलें कीं, आजचें व्यावहारिक राजकारण तुम्हाला कळत नाहीं व तुमचें धोरण साफ चुकीचें आहे. यापुढें तरी तुम्ही हा एकलकोंडेपणा सोडा. केवळ आपल्यापुरतें पाहून समाधान न मानतां स्वयंनिर्णयाचें खरें तत्त्व काय तें ओळखा. खरी लोकशाही हिंदुस्थानांत प्रस्थापित करावयाची तर सगळी राजकारणाची मांडणी वेगळ्या पायावर करायला पाहिजे हें लक्षांत आणा. आणि तुमच्या संकुचित धोरणामुळें या देशांत हिंदुस्थानचें तुम्ही नुकसान करीत आहांत हेंहि नीट ध्यानांत घ्या. "

पण सकलातवाला यांचा बॅप्टिस्टा यांच्यावर असा राग कां झाला हें आतां थोडक्यांत पाहूं. बॅप्टिस्टा यांनीं हल्ल येथील मजूर परिषदेकडून जो ठराव पुढें आणविला त्याच्या पहिल्या भागांत " हिंदुस्थानला स्वयंनिर्णयाचा अधिकार ताबडतोब व सर्वकाळ मिळावा अशाविषयीं मजूरपक्ष होईल तितका नेट धरून विलायत सरकारशीं भांडेल व सामान्यतः होमरूलपक्षाचें धोरण या परिषदेला मान्य आहे " असा मजकूर होता. पण पुढें तपशिलांत शिरून काँग्रेसची स्वराज्यविषयक मागणी कलमवारीनें लिहिली होती. म्हणजे १ हिंदुस्थानची भाषावार प्रांतरचना करावी. २ अखिल भारतीय प्रश्न म्हणजे लष्कर, आरमार, परराष्ट्रीय संबंध वगैरे गोष्टी ब्रिटिश पार्लमेंटकडे राहाव्या पण पार्लमेंटनें वसाहतीप्रमाणें त्या कारभारांत हिंदुस्थानचें म्हणणें एकून घ्यावें. ३ जबाबदारीचें तत्त्व वरिष्ठ व प्रांतिक कारभारांत प्रविष्ट व्हावें " इत्यादि इत्यादि. या ठरावाला सकलातवाला व इतर

तेरा हिंदी गृहस्थ यांनीं विरोधदर्शक एक पत्र परिषदेकडे पाठविलें. त्यांचें म्हणणें असें कीं, " याप्रमाणें हिंदुस्थानची राज्यघटना झाल्यास सुशिक्षित, अभिजात व श्रीमान् अशा वर्गाकडे राजकीय सत्ता राहील. या घटनेंत हिंदुस्थानांतील लोक वरिष्ठ वर्गाच्या दास्यांत कायमचे राहतील अशीच योजना आहे. पण इंग्लंड व युरोप खंड यांतील सोशियालिस्ट लोकांनीं जीं तत्त्वें आज मान्य केलीं आहेत आणि ज्या तत्त्वांना अनुसरून हल्ल येथील परिषदेंचे इतर ठराव होणार आहेत त्याशीं होमरूल लीगचें हें धोरण विसंगत आहे. हें पत्र पाठविणाऱ्या आम्हां लोकांचें या परिषदेंत कोणी ऐकणार नाहीं हें आम्ही जाणून आहोंत. आणि हिंदुस्थानांतहि नोकरशाहीच्या सत्तेखालीं आम्हां लोकांची तीच स्थिति आहे. तरी परिषदेला आमची विनंति अशी कीं, तिनें या ठरावापैकीं पहिला म्हणजे स्वयंनिर्णयाच्या अधिकाराचा तेवढा सर्वसामान्य ठराव मांडून पास करून घ्यावा. कारण तपशीलाच्या गोष्टी वादग्रस्त आहेत. तसें न झालें तर ब्रिटिश साम्राज्याला ज्या धनिक व भांडवलवाल्या लोकांचा मुख्य आधार आहे त्यांच्या सत्तेला आपल्या या परिषदेनें मान्यता दिली असें मनांत नसतांना घडेल. खऱ्या लोकशाहीचे धनी म्हणजे जी सामान्य जनता तिचें आधीं संघटन केलें पाहिजे. ज्यांना आधींच अधिकार मिळालेले आहेत अशा धनिक व श्रेष्ठ वर्गांचे अधिकार अधिक दृढ करणें हें कांहीं या परिषदेचें काम नाहीं. "

या पत्रावर सकलातवाला यांच्याशिवाय ज्या हिंदी लोकांच्या सह्या होत्या त्यांचीं नांवें खालील प्रमाणें:–मेथा, अझम दत्त, खान, जव्हेरी, मुकंदीलाल, झमाल, मिर्झा, शंकर सरण, भट, भुंगारा, खंबाटा व दुबाश. या गृहस्थांपैकीं सकलातवाला यांचें नांव प्रसिद्ध असून ते दोन वेळ पार्लमेंटमध्यें निवडूनहि आलेले आहेत. इतर तेरा गृहस्थांचीं नांवेंहि बहुधा कोणाच्या ऐकण्यांत नाहींत. हे लोक आपापल्या परीनें विलायतेंत हिंदुस्थानासंबंधीं चळवळ करीत असतील व सोशियालिस्ट पक्षांत त्यांनीं आपलीं नांवें दाखल केल्याचें दिसून येतें. पण त्या पक्षांत त्यांना फारसें महत्त्व नव्हतें अशी कबुली या पत्रांतच दिलेली आहे. अर्थात् बॅप्टिस्टा यांनीं होमरूल लीग आणि काँग्रेस यांच्या मताचा अनुवाद करावा कीं अशा तेरा किरकोळ गृहस्थांचें म्हणणें मान्य करावें ? याच अर्थाचें पत्र इंडो ब्रिटिश असोसिएशनचे सेक्रेटरी मि. फिलिप गी यांनीं ट्रेड यूनियन काँग्रेसच्या सभासदांना पाठविलें होतें. त्यांत त्यांनीं असें लिहिलें होतें कीं, "ज्याला होमरूल पक्ष म्हणतात त्यांत

ब्राह्मण, वकील, जमीनदार अशा लोकांचाच भरणा आहे. पैकीं ब्राह्मण हे हिंदुस्थानांत शेंकडा आठ इतकेहि नाहींत. असें असतां कनिष्ठ वर्गाला त्यांनीं दडपून ठेवलें आहे. आणि ब्राह्मण हेच ब्रिटिश राजसत्ता उलथून टाकण्याच्या प्रयत्नांत प्रमुख असतात. वरिष्ठ कायदेकौन्सिलच्या ज्या एकोणीस सभासदांनीं सुधारणांची मागणी प्रथम केली त्यांत निम्मे वकील आहेत. त्यांचा धंदा लोकांत तंटे वाढविण्याचा असतो. ते सावकार लोकांशीं मिळून काम करतात व गरीब शेतकऱ्यांच्या जमिनी हिसकवून घेण्याला मदत करतात. अशा स्थितींत होमरूल देण्यानें गरीब हिंदी जनतेवर जुलूम करणारा अभिजात वर्ग व दुसऱ्यांचें रक्त पिऊन जगणारे वकील यांच्या हातीं मुख्य सत्ता दिल्यासारखें होईल. म्हणून मजूरपक्षानें होमरूलचा पुरस्कार करणें हें त्याच्या उच्च ध्येयाला विसंवादी होईल. होमरूलच्या हल्लींच्या योजनेनें मुसलमानांसारखे अल्पसंख्याक व अस्पृश्यांसारखे पिढ्यान् पिढ्या गांजलेले लोक यांच्या माथीं दास्य कायमचें मारलें जाईल. पुष्कळ भागांत मुसलमानांवर हिंदूंनीं हल्ले करून त्यांच्या स्त्रिया भ्रष्ट केल्या आहेत ! अशा स्थितींत खरी लोकशाही कशी अवतरेल ? खरें स्वराज्य प्रस्थापित व्हावयाचें तर तें हिंदुस्थानांतील अधिकारीच करूं जाणत व करूं शकतील. कारण त्यांच्याच अंमलाखालीं सामाजिक स्थिति हळुहळू बदलत चालली आहे. म्हणून मजूर-पक्षाच्या या परिषदेनें बॅप्टिस्टा यांनीं सुचविलेला ठराव मान्य करूं नये ! " या पत्रावरून परस्पर विरुद्ध अशा दोन दिशांनीं होमरूल लीगच्या विरुद्ध प्रयत्न कसे चालले होते हें दिसून येईल. अखेर बॅप्टिस्टा यांच्या ठरावापैकीं पहिलाच भाग तेवढा परिषदेनें मंजूर केला. इंडो ब्रिटिश असोसिएशनच्या लुडबुड्या सेक्रेटरीला हि थप्पडच मिळाली. पण लुडबुडे लोक थपडीला भीत नसतात. इंडो ब्रिटिश असोसिएशन म्हणजे इकडल्या अँग्लो इंडियन लोकांचा संघ. त्यानें बॅप्टिस्टांच्या ठरावाला विरोध केला एवढ्यावरूनच ठरावाचें मर्म परिषदेच्या लक्षांत यावयास पाहिजे होतें.

असो. विलायतेंत होमरूल लीगच्या मार्गांत अशा अनेक प्रकारच्या अडचणी होत्या. "तुम्ही हिंदुस्थानचे खरे प्रतिनिधी नाहीं. हिंदी जनतेकरितां बोलण्याचा तुम्हांला अधिकार पोंचत नाहीं " असें एकीकडून कॉन्झरवेटिव्ह पक्ष म्हणणार, तर विलायतेंतील जहाल मताचे बेजबाबदार हिंदी लोकहि तेंच म्हणणार. पण या दोन्ही वर्गांच्या विरोधाला न जुमानतां प्रथम बॅ. बॅप्टिस्टा व नंतर टिळक

यांना आपला मार्ग या दोन डोंगरांमधूनच काढावा लागला. व बेझंटबाईहि तेंच धोरण नेहमीं ठेवीत होत्या. राष्ट्रीय सभेंत आज सामान्य जनतेचा जितका शिरकाव व्हावयास पाहिजे असेल तितका शिरकाव झाला नसेल. अजून वरिष्ठ व मध्यम वर्गाचें महत्त्व राष्ट्रीय सभेंत असेल. तरी पण हिंदी जनतेच्यातर्फे बोलण्याचा अधिकार कॉंग्रेस व होमरूललीग अशा संस्थांनाच आहे. सोशियालिस्ट लोकांच्या दृष्टीनें जिला अस्सल लोकशाही म्हणतां येईल तिच्या हातीं कालांतरानें राष्ट्रीय सभा जाईलहि. पण या सर्व गोष्टी क्रमाक्रमानेंच घडून याव्या लागतात. म्हणून टिळकांनीं विलायतच्या मुक्कामांत पार्लमेंटरी मजूर पक्षाशीं संबंध ठेवला ही गोष्ट यथायोग्यच होती. विलायतेहून परत आल्यावर कॉंग्रेस डेमोक्रॅटिक नांवाचा पक्ष स्थापन करून त्याच्यामार्फत कौन्सिलांतील सत्ता मिळण्यासारखी असेल ती होमरूल व कॉंग्रेसवाले यांच्याच हातीं ठेवण्याचा टिळकांनीं प्रयत्न केला. पण गांधी यांच्या प्रयत्नानें व धोरणामुळें कनिष्ठ वर्ग जरी हळूहळू राजकारणांत पुढें येत असला तरी गांधींनीं देखील अभिजात वर्ग, धनिक लोक आणि भांडवलवाले यांचा संबंध सर्वस्वीं तोडलेला नाहीं. स्वतः त्यांनीं किंवा त्यांचें धोरण संभाळणाऱ्या राष्ट्रीय सभेनेंहि सोशियालिस्ट पक्षांतील ज्वलज्जहाल लोकांचीं तत्त्वें अंगिकारलेलीं नाहींत.

विद्यमान कॉंग्रेसच्या आधारावर वरिष्ठ कायदेकौन्सिलांत जे लोक शिरले व ज्यांनीं कॉंग्रेस पार्टी किंवा स्वराज्य पार्टी कौन्सिलांत बनविली त्यांनीं तीन वर्षांपूर्वीं टाटांच्या पोलादी कारखान्याला सरकारकडून मदत देवविली. आणि यंदा गिरणीवाल्यांनाहि त्यांनींच मदत दिली. कॉंग्रेसचें धोरण अजून केवळ मजूरपक्षालाच उचलून धरण्याचें नाहीं. राजकीय चळवळींत धनिक व सुशिक्षित लोकांना अजून स्थान आहे व त्यांचा अजून उपयोग आहे. आणि त्यांच्याशीं सहकारितेनें तो उपयोग करून घ्यावा असेंच आज १९२७ सालीं राष्ट्रीय सभेचें धोरण आहे. पण याहून आणखी मुद्द्याची एक गोष्ट येथें सांगितलीच पाहिजे ती ही कीं, ज्या सकालतवाल्यांनीं होमरूललीगला विलायतेंत विरोध केला ते परवां हिंदुस्थानांत येऊन गेले तरी कोणत्याहि कॉंग्रेस संस्थेनें त्यांचें ऐकून आपल्या धोरणांत बदल केलेला नाहीं. कॉंग्रेसला आज हिंदुस्थानांतले गरीब लोक जसे हवेत तसेच धनिकही हवेत. शेतकरी कुळांचा वर्ग जसा तिला हवा तसेच जमीनदार व इनामदारहि हवेत. आणि जसा मजूरवर्ग हवा तसाच भांडवलवाल्यांचाहि

वर्ग तिला हवा आहे. किंबहुना ह्यापैकीं कोणत्याहि एका वर्गाला अधिक जवळचा व दुसऱ्या वर्गाला अधिक दूरचा असें न मानतां जेथें जेथें त्यांतील निरनिराळ्या वर्गांचा विरोध दिसून येईल तेथें तेथें केवळ न्यायबुद्धीनें दोघांच्याहि हिताचा होईल तितका मेळ घालावा, दोघांचा मिलाफ करावा आणि दोघांकडूनहि राष्ट्रीय कार्य करवून घ्यावें असेंच धोरण राष्ट्रीय सभेनें राखलें आहे. दोन वर्षांपूर्वीं विलायतेहून सकलातवाला यांनीं स्वराज्यपक्षाचे पुढारी पंडित मोतीलाल नेहरू यांना लिहून विलायतेंतील काँग्रेस पक्षाची वकिली आपल्या हातीं द्यावी असा प्रयत्न केला होता. पण स्वराज्य पक्षानें त्यांचें म्हणणें न ऐकतां त्यांना हातभर दूरच ठेवलें.

या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतल्या असतां आठ वर्षांपूर्वीं टिळकांनीं विलायतेंत ज्वलज्जहाल सोशियालिस्ट लोकांशीं वाजवीहून अधिक संबंध ठेवला नाहीं यांत त्यांनीं वावगें केलें असें कोणीहि म्हणणार नाहीं. विलायतेंतल्या मजूरपक्षांत आज देखील सकलातवाला यांचें धोरण सर्वमान्य नाहीं. आणि टिळक विलायतेंत होते तेव्हां तर बोल्शेव्हिझमसंबंधानें नुकती चळवळ सुरू झाली होती. रशियांतील मजूरपक्षाशीं पार्लमेंटरी मजूरपक्ष बंधुत्वाचें नातें जोडण्याला तयार नव्हता आणि टिळकांना तर पार्लमेंटरी मजूरपक्षाकडूनच आपलें काम करवून घ्यावयाचें होतें. म्हणून त्यांनीं सकलातवाल्यासारख्या लोकांशीं व्यक्तिशः खासगी स्नेह ठेवला व त्यांच्या घरीं आले गेले, तरी काँग्रेसची मागणी हीनदीनपणाची व घातक असें ठरवून सकलातवाला यांच्या मतांचा स्वीकार त्यांनीं केला नाहीं ही गोष्ट सरळच झाली. पण या बाबतींत टिळकांना घरगुती त्रास सोसावा लागला नाहीं असें मात्र झालें नाही. होमरूललीगचे प्रतिनिधि, राष्ट्रीय सभेचे नियोजित अध्यक्ष व तिच्या शिष्टमंडळांतील एक प्रमुख गृहस्थ या नात्यानें विलायतेंत टिळकांची जबाबदारी काय होती हें न ओळखितां त्यांच्याच प्रभावळींतील कांहीं लोकांनीं सकलातवाला, मिसेस पॅंकहर्स्ट यांच्या उज्ज्वल मताकडे पाहून हुरळून जाऊन टिळकांना जवळ जवळ मवाळांत काढलें. विलायतेंत टिळकांना ज्या अनेक अडचणी सोसाव्या लागल्या त्यांतलीच ही एक होती आणि काँग्रेसनें नेमून दिलेल्या मदतनिसांनीं किंवा खासगी दुय्यम प्रतीच्या सहकारी लोकांनीं पदोपदीं अशा अडचणी आणाव्या यावरून आपल्या लोकांत अद्यापि शिस्त फार कमी आहे ती आपणांस अजून पुष्कळशी शिकावयाची आहे असें मनाला पटून त्यांना फार खेद होई.

परिशिष्ट (१)

लो. टिळकांचा तहपरिषदेस अर्ज

दिल्लीच्या कॉंग्रेसनें लो. टिळक, महात्मा गांधी आणि सय्यद हसन इमाम यांची तहपरिषदेकरितां हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून निवडणूक केली. त्या ठरावास अनुसरून लो. टिळक यांनीं तहपरिषदेचे अध्यक्ष मशूर जॉर्ज क्लेमेंको यांजकडे हिंदुस्थानच्या वतीनें पुढील मजकुराचा अर्ज रवाना केला. तो असाः—

१. तहपरिषदेनें प्रसिद्ध केलेल्या नियमांतील नियम नं. ११ स अनुसरून आणि दिल्ली कॉंग्रेसच्या पुढें दिलेल्या ठरावाच्या आधारें मी अशी विनंति करतों कीं, आपण हा अर्ज अनुकूल विचाराकरितां तहपरिषदेपुढें मांडावा.

२. तहाच्या अटी ठरविण्याकरितां जमलेल्या परिषदेनें 'हिंदुस्थान हें एक विशिष्ट हितसंबंध असलेलें युद्ध्यमान राष्ट्र असून ब्रिटिश साम्राज्याच्या वतीनें जो प्रतिनिधिसमूह हजर राहील त्याच्याशिवाय हिंदुस्थानच्या वतीनें दोन प्रतिनिधि तहपरिषदेंत हजर राहावे' असा ठराव केलेला ऐकून हिंदुस्थानांस निर्भेळ आनंद झाला आहे. परंतु हल्लीं हिंदुस्थानांत जी अनियंत्रित राज्यपद्धति आहे त्या पद्धतीमुळें हिंदुस्थानच्या वतीनें हिंदी राष्ट्राला जबाबदार असा मंत्री तहपरिषदेकरितां प्रतिनिधि म्हणून येऊं शकत नाहीं हें दुर्दैव होय. राजकीयदृष्ट्या हिंदुस्थानचे एक 'ब्रिटिश इंडिया' व दुसरा 'नेटिव्ह संस्थानें' असे दोन विभाग पडतात. यांतील नेटिव्ह संस्थानांच्या वतीनें हिंदुस्थानसरकारनेंच बिकानेरच्या महाराजांची निवडणूक केली आणि 'ब्रिटिश इंडिया' च्या तर्फे सर सत्यप्रसन्न (आतां लॉर्ड बनलेले) सिंह यांची योजना केली. परंतु ही निवडणूक लोकमत न विचारतां व लोकांची संमतिहि न घेतां करण्यांत आली आहे. यासंबंधीं लोकमत काय आहे तें दिल्ली येथील कॉंग्रेसच्या अध्यक्षांच्या भाषणावरून दिसून येईल. अध्यक्ष म्हणाले, 'हिंदी लोकांचे जे प्रतिनिधि कौन्सिलांत आहेत त्यांच्या शिफारशीस अनुसरून हिंदुस्थानसरकारनें नेमलेला आमचा प्रतिनिधि तहपरिषदेंत नाहीं ही खेदाची गोष्ट आहे. हा दोष दूर करण्याकरितां दिल्लीच्या कॉंग्रेसनें मि. गांधी, मि. सय्यद हुसेन व प्रस्तुत अर्जदार मि. टिळक या तिघांची प्रतिनिधि म्हणून निवडणूक केली.'

तहपरिषदेंत हिंदुस्थानच्या तर्फे वेगळा प्रतिनिधि घेण्याचा ठराव झालेला कळतांच मीं इंग्लंडच्या प्रधानास पत्रद्वारें अशी सूचना केली कीं, हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या संस्थांनीं मिळून एकंदर १२ प्रतिनिधि निवडावे आणि मग त्यांतून

योग्य प्रतिनिधींची वेळोवेळीं निवड व्हावी. परंतु स्टेट सेक्रेटरींनीं ' या सूचनेस मला पाठिंबा देतां येत नाहीं ' असें उत्तर पाठविलें. सुधारणेच्या योजनेसंबंधीं सरकार व हिंदी प्रजा यांच्यांत जो मतभेद उत्पन्न झाला आहे तो लक्षांत घेतां स्टेट सेक्रेटरीचा हा नकार शोचनीय आहे. अशा परिस्थितींत तहपरिषदेच्या नियम नं. ११ स अनुसरून मी पुढील विनंति–अर्ज तहपरिषदेच्या विचाराकरितां पाठवीत आहें. या छोट्या अर्जांत सुधारणेच्या योजनेविषयीं लोकमताची बाजू सविस्तर पुढें मांडणें शक्य नाहीं. परंतु माझी बाजू कोणत्याहि कमिटीपुढें मांडावयाला किंवा मला ' पासपोर्ट ' मिळाल्यास तहपरिषदेपुढें समक्ष प्रतिपादन करण्याला मी तयार आहें. दिल्ली–काँग्रेसचा माझ्या निवडणुकीचा ठराव होण्याच्या पूर्वींच ' वर्तमानपत्रकार ' या नात्यानें मीं तहपरिषदेला जाण्याविषयीं ' पासपोर्ट ' मागितले होते. परंतु ' प्रेक्षक म्हणून परिषदेला हजर राहण्याची तुमची इच्छा सफल होऊं शकणार नाहीं ' असें म्हणून ब्रिटिश सरकारनें मला पासपोर्ट देण्याचें नाकारलें.

३. जागांतील शांतता कायम राखणें आणि हिंदी लोकांची प्रगति साधणें या उभय दृष्टींनीं हिंदुस्थानचा प्रश्न उत्तम रीतीनें सोडविणें किती अगत्याचें आहे हें कांहीं सांगावयास नको. हिंदुस्थान हा स्वतः पूर्ण देश आहे, त्याचा दुसऱ्या कोणत्या देशावर डोळा नाहीं आणि त्याच्या महत्त्वाकांक्षेचें क्षेत्रहि हिंदुस्थानाबाहेर कोठेंहि नाहीं. या देशाचा अफाट विस्तार, मोठी लोकसंख्या आणि विपुल साधनसंपत्ति यांच्या जोरावर हा देश जगांतील नाहीं तरी आशिया खंडांतील प्रमुख राष्ट्र होऊं शकेल. अर्थातच शांतताभंग करूं पाहणाऱ्या कोणत्याहि राष्ट्राविरुद्ध ब्रिटिश साम्राज्याची शाश्वती राखण्याला आणि पूर्वगोलार्धांत शांतता राखण्याचें कार्य करण्याला हा देश राष्ट्रसंघाचा योग्य मुनीम होऊं शकेल. जोंपर्यंत हल्लींप्रमाणें हिंदुस्थान देश शृंखलाबद्ध आहे तोंपर्यंत त्याला राष्ट्रसंघांत योग्य स्थान मिळणें आणि जगांत शांतता राखण्याचें संघाचें कार्य करण्याची शक्ति त्यास येणें शक्य नाहीं. शिवाय हिंदुस्थान देश जर असा प्रबळ न होईल तर तो देश स्वतः युरोपियन राष्ट्रांच्या कलहाचें एक बीज होऊन राहील आणि या कलहांत यापुढें आशियांतील व अमेरिकेंतील राष्ट्रांचीहि भर पडेल. या राष्ट्रांमध्यें हिंदुस्थान देश जिंकण्याविषयीं नसली तरी हिंदुस्थानांतील कच्च्या मालाविषयीं चढाओढ सुरू होईल आणि त्याचें पर्यवसान असूया व मत्सर यांत होऊन युद्धापर्यंतहि पाळी येईल. जोंपर्यंत हिंदुस्थानाला अंतर्गत कारभारांत आणि व्यापारी धोरणांत स्वराज्य मिळालें नाहीं

आणि जोंपर्यंत व्हाइट हॉलमधून (इंग्लंडकडून) हें धोरण ठरविलें जातें तोंपर्यंत त्या धोरणाविषयीं हिंदुस्थान, आशिया व युरोप यांमध्यें साशंक वृत्ति कायम राहणार. यास्तव जगाच्या शांततेच्या दृष्टीनें आणि राष्ट्रसंघाचा पूर्वदिशेचा आधारस्तंभ या दृष्टीनें हिंदुस्थानाला अंतर्गत कारभारांत स्वराज्य मिळणें जरूर आहे.

४. कानडा, आस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका इत्यादि वसाहतींप्रमाणें ब्रिटिश साम्राज्यांत राहूनच हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळाल्याखेरीज जगाच्या ⅕ लोकवस्तीच्या या देशांत संतोष किंवा शांतता नांदणें शक्य नाहीं. स्वराज्याखेरीज खरी प्रगति होऊं शकत नाहीं. परकी अमलाखालीं कल्पनाशक्तीस वाव मिळत नाहीं आणि आत्मप्रत्ययाला तर आधारच राहात नाहीं. अशाच शेंकडों अदृश्य मार्गांनीं परवशता ही राष्ट्राचें पौरुष खच्ची करिते आणि त्याच्या नैतिक व भौतिक सुधारणेचीहि कुचंबणा होते.

जर्मनीच्या भीतिप्रद जुलमांतून जगाची मुक्तता करून या महायुद्धानें ' नव्या युगास ' प्रारंभ केल्यानंतर आतां कोणत्याहि सुधारलेल्या देशावर त्याच्या इच्छेशिवाय दुसऱ्याचा अंमल बाह्यतः त्याच्या कल्याणासाठीं म्हणून देखील चालूं नये हें सांगण्याची अवश्यकता राहिली नाहीं. या देशांतील नानाविध घोटाळ्याचे प्रश्न सोडविण्याकरितां हिंदुस्थानाला ' स्वसंमती ' चें तत्त्व लाविलें जावें हा आपला जन्मसिद्ध हक्क आहे अशी हिंदुस्थानची मागणी आहे. हे प्रश्न परकी लोकांकडून सोडविले जाणार नाहींत. पाश्चात्य संस्कृतींत मुरलेले परकी सत्ताधारी कितीहि बुद्धिवान् व सद्बुद्धीचे असले तरी हिंदी संस्कृतीविषयीं त्यांना खरी सहानुभूति व कळकळ असल्याविना त्यांनीं हे भानगडीचे प्रश्न सोडविण्याची जबाबदारी घेऊं नये. याच दृष्टीनें " हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय सभा व मॉस्लेमलीग या दोन प्रमुख संस्थांनीं दिल्लीच्या बैठकींत ' हिंदुस्थान देश हा सुधारलेला देश असून त्यास ' स्वसंमती ' चें तत्त्व लागू करावें ' असा ठराव केला. "

५. हिंदुस्थानला स्वसंमतीचें तत्त्व लागूं न करण्याला वास्तविक कोणतेंच कारण नाहीं. त्याला अडथळा होतो तो अज्ञानी किंवा वतनदार बनलेल्या लोकांकडून होतो. हिंदुस्थानची संस्कृति ही रोम व अथेन्सच्याहि पूर्वीची आहे आणि युरोपखंडानें रानटी दशेंतून डोकें वर काढलें नव्हतें त्याच्या पूर्वीपासून कित्येक शतकें हिंदुस्थान सुधारलेलें राष्ट्र म्हणून गाजत आहे. शिकंदराची स्वारी हिंदुस्थानावर होण्यापूर्वी कित्येक शतकें या देशांत लोकसत्ताक राज्यपद्धतीचेहि नमुने ठिकठि-

काणीं होते. अर्थात्च हिंदी लोक लोकसत्ताक पद्धतीला नालायक आहेत असल्या राष्ट्राची बदनामी करणाऱ्या विधानांचा सर्व सुशिक्षित हिंदी लोकांकडून निषेध केला जातो. हिंदुस्थानचें दारिद्र्य, शारीरिक ऱ्हास, औद्योगिक पुनरुज्जीवन, आर्थिक उन्नति, औद्योगिक शिक्षण, जाति व रूढीसंबंधीं नाजूक प्रश्न या सर्वांचा केवळ पाश्चात्य संस्कृतींत वाढलेल्या परकीयांकडून निकाल होऊं शकणार नाहीं तर तो हिंदी लोकांकडूनच होईल. यासंबंधांत दिल्ली येथें भरलेल्या काँग्रेसनें हिंदी लोकांच्या लायकीविषयीं ठराव केला असून इंग्लंडांत नॉटिंगहॅम येथें भरलेल्या मजूरसंघाच्या परिषदेनें हिंदुस्थानदेश कानडा वगैरे वसाहतींप्रमाणें होमरूलला पात्र आहे असा ठराव केला आहे.

६. आतां हिंदुस्थानाला जी नवी सुधारणेची योजना देण्यांत येणार आहे तिच्याविषयीं २५ कोटि लोकांत एकमत होणें अशक्य आहे. बेल्जम देशावर जेव्हां जर्मनीचा अम्मल चालू होता त्या वेळीं जर्मनीचा ताबा कायम रहावा असें म्हणणारे कांहीं बेशरम इसम खुद्द बेल्जममध्यें देखील आढळले मग हिंदुस्थानांत तरी तसे लोक आढळल्यास नवल काय ! तथापि या लोकांना देखील हिंदी लोक स्वराज्याला अपात्र वाटत नसून त्यांना अधिकाऱ्यांचा कल पाहून मागणी केल्यास ती सुलभपणें साध्य होईल असें वाटतें एवढेंच काय तें ! हिंदुमुसलमानांची जी एकी १९१६ सालीं घडवून आणण्यांत आली तीवरून हिंदी लोकांची यासंबंधीं पात्रता चांगली सिद्ध होते. सरकारी अधिकाऱ्यांचा विरोध दिसत असूनहि बहुजनसमाजानें स्वसंमतीचें तत्त्व लागू करण्याची मागणी केली असून सुधारणेची सरकारी योजना निराशाजनक व असमाधानकारक आहे असें मन दिलें आहे. "

यानंतर सदरहू अर्जांत हिंदुस्थानांतील हल्लींची राज्यपद्धति कशी आहे आणि मँटेग्यू-चेम्सफर्ड योजनेनें तींत कोणते फरक केले जाणार आहेत त्यांचें विस्तृत विवेचन असून काँग्रेसच्या ठरावास अनुसरून त्या योजनेंतील दोषाविष्करण केलें आहे. आणि अखेरीस या अर्जाची पुढीलप्रमाणें परिसमाप्ति केली आहे.

१४. "वर जी सरकारी व बिनसरकारी योजनांची तुलना केली त्यावरून हें दिसून येतें कीं, स्वातंत्र्य हें सर्व सुधारणेचें मूळ आहे ही गोष्ट ब्रि. सरकारच्या ध्यानांत येत नाहीं. लोकसत्तेच्या तत्त्वावर स्वतःची राज्यपद्धति ठरवून आपल्या अडचणींतून आपणच मार्ग काढण्याची देशास स्वतंत्रता पाहिजे. हल्लींच्या सुधारणेच्या युगांत कंटाळवाणी उमेदवारीची मुदत आणि दशवार्षिक कसोटी या गोष्टी

असह्य आहेत. लोकांना वरिष्ठ सरकारच्या सत्तेंत भागीदारी पाहिजे आहे, ती मिळाल्यास स्वसंमतीच्या तत्त्वावर देशांत प्रांत किती असावे, त्यांच्या मर्यादा कोणत्या असाव्या, स्वराज्याचा पहिला हप्ता केवढा असल्यास तो पुरेसा होईल, आणि बाह्य मदत न घेतां अंतर्गत कारभारांत पूर्ण स्वातंत्र्य किती काळांत मिळावें वगैरे प्रश्न सोडविण्यांत येतील. हिंदी लोकांना साम्राज्यांतून फुटून जावयाचें नाहीं अशी ब्रिटिशांची खात्री करण्याकरितां आम्ही लष्कर, आरमार, परराष्ट्रसंबंध, युद्ध व तह हीं खातीं आमच्याकडे मागत नाहीं. लष्करांत व आरमारांत हिंदी लोकांना युरोपियनांच्या जोडीनें कमिशनें मिळालीं म्हणजे बस्स आहे. मात्र पंधरा वर्षांनंतर स्वसत्ताक वसाहतींच्या जोडीनें त्यांच्याप्रमाणें आम्हांस सर्व बाबतींत सर्व हक्क मिळावे म्हणजे झालें.

१५. "अशा परिस्थितींत हिंदी राष्ट्रीय सभेनें निवडलेला हिंदुस्थानचा प्रतिनिधि या नात्यानें माझी एवढीच मागणी आहे कीं, ब्रिटिश वसाहतींना राष्ट्रसंघांत प्रतिनिधि पाठविण्याचा जो हक्क आहे तसाच हक्क हिंदुस्थानालाहि मिळावा. हिंदी लोक स्वराज्य चालविण्याला पात्र असून तें सुधारलेलें राष्ट्र असल्यानें त्याला स्वसंमतीचें तत्त्व लावण्यांत यावें आणि या स्वसंमतीच्या तत्त्वास अनुसरून त्यांनीं आपल्या परिस्थितीला योग्य अशा प्रकारची आणि लोकसत्ताक राज्यपद्धतीच्या तत्त्वाला धरून असलेली अशी आपली राज्यपद्धति ठरवावी. सत्याचें शाश्वत तत्त्व आणि दंडुकेशाहीवर सत्याचा झालेला विजय लक्षांत घेतां हिंदुस्थानाविषयीं हें स्वसंमतीचें तत्त्व जाहीर करणें न्याय्य व जरूर आहे. असल्या जाहीर वचनानें हिंदुस्थानांतील ३१ कोटि प्रजेचीं अंतःकरणें अत्यंत उल्हासानें व कृतज्ञतेनें उचंबळून येतील हें तर खरेंच. पण याहून महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, पार्लमेंटनें हिंदुस्थानासंबंधीं स्वसंमतीच्या तत्त्वाचा पुकारा केल्यास जगांत शांतता नांदण्याची हमी देतां येईल, हिंदुस्थानची भरभराट होईल, आणि आमच्या महान् हिंदीराष्ट्राशीं ब्रिटिश साम्राज्याचा संबंध कल्याणकारक होऊन तो कायम राहील."

परिशिष्ट २

टिळक व लेडी सिडेनहॅम

'ब्रिटन अँड इंडिया' संस्थेनें टिळकांना सभेला बोलावलें होतें. त्या प्रसंगीं एक मौज झाली. टिळक सभागृहांत शिरले इतक्यांत पलीकडे थोड्या अंतरावर लॉर्ड सिडेनहॅम यांची बायको उभी होती. तिची दृष्टि टिळकांकडे गेली. त्यांना पाहतांच तिला फार राग आला व जवळच असलेल्या सभेच्या एका चालकाला ती शेजारच्या लोकांना ऐकूं जाईल इतक्या मोठ्यानें म्हणाली, "कोण हा तुमचा अप्रयोजकपणा ! टिळक हा राजद्रोही मनुष्य आहे. माझ्या नवऱ्यानें त्याच्यावर खटला करून त्याला सहा वर्षें काळें पाणी दाखविलें. असें असतां तुम्ही त्याला सभेला बोलावितां आणि त्या सभेला आम्हालाहि बोलवितां ! हा आमचा अपमान व उपमर्द आहे." बाईचे हे शब्द संपतात न संपतात तोंच लॉर्ड शॉ हे तेथें आले. ते प्रिव्ही कौन्सिलचे एक न्यायाधीश होते. ताईमहाराज प्रकरणीं अपिलाची प्रिव्ही कौन्सिलांत सुनावणी झाली तेव्हां हे न्यायाधीशमंडळापैकीं एक न्यायाधीश म्हणून बसले होते व अखेर त्यांनीं टिळकांसारखा निकाल दिला होता. बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा हे जवळच उभे होते, त्यांनीं टिळकांना हांक मारून त्यांची व लॉर्ड शॉ यांची ओळख करून दिली. तेव्हां लॉर्ड शॉ यांना फार आनंद झाला व टिळकांशीं दोनदोनदां शेकहँड करून "ओ इज धिस मिस्टर टायलक दि ग्रेट मॅन ऑफ इंडिया !" असें मोठ्यानें म्हणून त्यांनीं आपला आनंद प्रदर्शित केला. आणि मौज ही कीं, लॉर्ड सिडेनहॅम यांची बायको जवळच उभी असून बिचारी हा सर्व प्रकार पहात होती ! प्रिव्ही कौन्सिलच्या न्यायधीशांनीं टिळकांशीं आदर-बुद्धीनें हस्तांदोलन केलेलें पाहून बाई खजील झाली व तिनें तोंड फिरविलें. आणि हे दोन्ही प्रकार जवळ जवळ एकदम घडलेले पाहून बॅ. बॅप्टिस्टा यांना हंसें आवरेना असें सांगतात.

भाग ४३ वा

१९१९ ते १९२० ची हकीकत

(१) रौलेट ॲक्ट

टिळक विलायतेस असतांना रौलेट बिलें पास होऊन हिंदुस्थानांत प्रचंड चळवळ झाली. ता. ५ फेब्रुवारी १९१९ रोजीं दिल्लीस कौन्सिलची बैठक सुरू झाली. व्हाइसरॉयच्या भाषणानंतर सर विलियम व्हिन्सेंट यांनीं दडपशाहीचीं दोन बिलें प्रविष्ट केलीं. त्यांनीं सांगितलें कीं "डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्टानें आमचें बरेंच काम केलें. पण तो ॲक्ट पुढें मागें बंद होणार तरी तशा प्रकारचें कांहीं शस्त्र आमच्या हातीं पाहिजे ! आम्हांला त्याचा उपयोग करून मामुली राजकीय चळवळ बंद करावयाची नाहीं तर अराजकतेवर आमचा कटाक्ष आहे. आणि या बिलाला तुम्ही विरोध कराल तर तुम्ही स्वराज्याला नालायक असें आम्ही समजूं. कारण तुमच्या स्वराज्यांतहि असला कायदा अवश्य आहे." हीं बिलें पुढें ढकललीं जावीं म्हणून लोकनियुक्त सभासदांनीं पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला. पण तांतडीनें तीं दोन्हीं बिलें सिलेक्ट कमिटीकडे पाठविण्यांत आलीं.

मध्यंतरीं जी थोडी संधि मिळाली तिचा फायदा घेऊन विलायतेस डेप्युटेशन पाठविण्याची खटपट सुरू झाली. शिष्टमंडळाच्या कमिटीचे चिटणीस केळकर यांनीं अनेक लोकांशीं पत्रव्यवहार करून माहिती मिळविल्यावर ता. ९ फेब्रुवारी रोजीं दिल्लीस 'शिष्टमंडळ कमिटी' ची सभा झाली. एकंदर तेहतीस नांवें शिष्टमंडळांत पाठविण्यासारखीं म्हणून पुढें आलीं. पण सरकार बोटीचे पास अवघे पंधराच देणार असल्यामुळें एक पहिली पंधरांची याद व त्यांतील कोणी न गेल्यास दुसरी याद अशा दोन यादी करण्यांत आल्या. पासपोर्टाच्या बाबतींत मालवीय व केळकर यांनीं होम सेक्रेटरी यांना भेटून निवडलेल्या लोकांच्याकडे ते परस्पर जावे म्हणजे ज्याला त्याला आपल्या सोयीप्रमाणें निघतां येईल अशी व्यवस्था केली. या डेप्युटेशनची हकीकत मागील भागांत दिलीच आहे.

रौलेट बिलें इतकीं वाईट होतीं, कीं सर नारायण चंदावरकर यांनींहि त्याविषयीं नापसंती दर्शविली. जरूर पडली तर व्हाइसरॉय यांनीं रेग्युलेशनचा

उपयोग करून किंवा ऑर्डिनन्स काढून हव्या त्या लोकांना अटक करावी. पण व्यक्तिस्वातंत्र्य घालविणारीं आणि न्यायाच्या मूलतत्त्वांना हरताळ फासणारीं हीं बिलें मंजूर करूं नयेत असा त्यांनीं अभिप्राय दिला. पण सिलेक्ट कमिटींतून बिलें बाहेर पडलीं त्यावरून कांहीं आशा उरली नाहीं. लोकपक्षाच्या सभासदांनीं बिलांना मतभेदपत्रिका जोडल्या होत्या. तथापि तीं खास मंजूर होणार याविषयीं शंका नव्हती.

कौन्सिलच्या बैठकीला ता. १८ मार्च रोजीं सुरवात झाली तींत एका बाजूला हीं बिलें तावडतोब मंजूर करून घेण्याचा निश्चय व दुसऱ्या बाजूला तीं होतील तितकीं पुढें ढकललीं जावीं निदान त्यांच्या शेंकडों अपायकारक अंगांपैकीं होतील तितकीं तरी कमी करावीं असा निश्चय होता. यामुळें कौन्सिलसारख्या ठिकाणीं वाग्युद्धाचे जितके प्रकार शक्य तितके घडले. सुदैवानें वाच्छा, पटेल, सप्रू, सुरेंद्रनाथ, शास्त्री, खापर्डे, मदनमोहन, कामिनीकुमार चंदा या सर्वांचें एकमत होतें. तथापि सरकारच्या बाजूला निश्चित बहुमत असल्यामुळें कांहीं उपयोग झाला नाहीं. शेवटच्या दिवशीं तर रात्रीहि सभा बराच वेळ चालली. अशा रीतीनें पुढील अनेक चळवळींना, दंग्याधोप्यांना व अनर्थांना विनाकारण जन्म देणारीं हीं बिलें लोकांवर लादलीं गेलीं ! खरोखर पाहतां या बिलांचा प्रत्यक्ष उपयोग सरकारला क्वचितच करावा लागला. नव्या सुधारणांचा अंमल सुरू झाल्यापासून जी क्रांतिकारक चळवळ देशांत पूर्वीं होती ती बहुतेक हटली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मग मन्वन्तरपद्धतीप्रमाणें एक मनु संपला व दुसरा आला असें म्हणा किंवा सुधारणांनीं विचारांची एक नवीन दिशा उघडली असें म्हणा. कसेंहि असलें तरी आठ दहा वर्षांपूर्वीं जी क्रांतिकारक व गुप्त चळवळ देशांत होती ती यावेळीं नाहींशी झाली होती ही गोष्ट खचित. या बिलांचा अंमल सरकारास बहुतेक केव्हांच करावा लागला नाहीं. पण वांझोटीचाच अधिक उपद्रव म्हणतात त्याप्रमाणें या बिलांनीं अवांतर पीडा देशाला फार दिली.

बिलाचा प्रत्यक्ष उपयोग पडला नाहीं तरी सरकार खातेबाकी अगदींच शून्य होऊं नये इतकी काळजी घेत असे. दुकानदारांची ही पद्धतच आहे कीं, खात्याची बाकी कोणी सगळी देण्याला आला तरी ती न घेतां मुद्दाम एखादा रुपया त्याचे नांवें शिल्लक ठेवावयाचा किंवा व्यवहाराला मंगल प्रारंभ व्हावा म्हणून लक्ष्मीपूजनाच्या दिवशीं आवडत्या गिऱ्हाईकांच्या पदरीं थोडा तरी माल घालाव-

याचा व तसेंहि नसलें तर अनागुंदी दुधेरजी करावयाची. गेल्या आठ वर्षांतील रौलेट बिलांची खातीं तपासून पाहिली तर असाच अनुभव येईल. पण डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्टाच्या धर्तीवर कांहीं कायद्याचें शस्त्र हातीं पाहिजे म्हणूनच सरकारनें हीं बिलें पुढें आणलीं. रौलेट कमिटीनें संशोधनाचा एवढा कापूस पिंजला आणि अत्याचारी प्रवृत्तीचा ढीग रचला तेव्हां त्यांतून एक दोन सुतेंहि कांतून काढतां आलीं नाहींत तर सर्व श्रम व्यर्थ! अँग्लो इंडियन लोक, सिव्हिल सर्व्हंट, इंग्रज व्यापारी सर्वांनीं असा गिल्ला चालविला कीं सुधारणा येणार मग आतां आम्हीं जगावयाचें कसें ? पण खरोखर यांना मरावयाला झालें होतें काय ? अस्वल येण्यापूर्वीच आरोळी मारावी या न्यायानें त्यांनीं हाकाटी चालविली होती. बिचारें अस्वल येणार त्याला दांत व नखें नाहींत ही गोष्ट कोणालाहि उघड दिसून येण्यासारखी होती. शिवाय त्याचे चारी पाय व नाकतोंड यांना बांधलेल्या दोऱ्या पार्लमेंटच्या हातीं रहावयाच्या हेंहि ठरलेलें होतें. मग या अस्वलाची भीति कसली ? पण भ्यालों असें दाखविण्याचा सर्व गोऱ्या रहिवाशांनीं कटच केला होता. अत्याचाराच्या एकंदर चळवळींत फार तर पांच चार गोऱ्या लोकांचे बळी पडले असतील. आमच्यांतलें विष आम्हांलाच बाधलें. बरें चार खातीं सोपीव करून दिल्यानें युरोपियन लोकांचें असें काय नुकसान झालें ? पण त्यांनीं एकंदर बहाणा असा केला कीं, आतां या देशांत राहण्याची सोय राहिलेली नाहीं. राहावयाचेंच तर पक्की जामीनकी सरकारकडून मागून घ्यावी. राज्यकारभारांत ही जामिनकी ठळक शब्दांनीं लिहून ठिकठिकाणीं चिकटविलीच होती. बरें देशांत अत्याचार होऊं नयेत अशाविषयीं हा कायदा काय करणार होता ! कारण बंगाल्यांत किंवा इतर कोठें जे अत्याचार म्हणून होत असतील ते गोऱ्या लोकांविरुद्ध नसून कोठें एखाद्या व्यक्तीचा खून, कोठें दरोडे असलीं कृत्यें घडत होतीं पण त्यांचा राजकारणाशीं संबंध येत नव्हता. तात्पर्य, रौलेट बिलें हीं निष्कारण होतीं. मात्र त्यांचा इतर रीतीनें उपद्रव फार झाला.

(२) गांधी व सत्याग्रहाची चळवळ

कौन्सिलांतील प्रतिकार यशस्वी होत नाहीं असें दिसून येतांच गांधींनीं या बिलांविरुद्ध सत्याग्रहाची चळवळ करण्याचें योजिलें. त्यांनीं सत्याग्रहाच्या शपथेचा एक नमुना तयार केला. त्यांत असा मजकूर होता कीं, "सदर बिलांनीं स्वातंत्र्य, न्याय वगैरे तत्त्वांना आणि तदनुषंगिक जन्मसिद्ध हक्कांना बाध येतो

अशी आमची प्रामाणिक समजूत असल्यामुळें या बिलांचा उद्यां कायदा झाला तर तो, किंवा आम्हांला योग्य सल्ला मिळेल त्याप्रमाणें इतर कांहीं कायदेहि, आम्ही मोडूं. मात्र या झगड्यांत सत्य सोडणार नाहीं आणि कोणाच्या जीविताला किंवा मालमत्तेला धक्का लागेल अशी गोष्ट आम्ही करणार नाहीं." बिलें मंजूर झालीं व त्याबरोबर सत्याग्रहाची मोहीम सुरू झाली. एप्रिल महिन्याचा दुसरा आठवडा हा एकंदरीनें हिंदुस्थानच्या इतिहासांत नमूद करून ठेवण्यासारखा झाला. सर्वच प्रांतांत एकदम उचल झाली. पण मुंबई व पंजाब प्रांतांत ती विशेष झाली. हरताळ पडले. सभांतून कडक भाषणें झालीं. आणि याच्याहि पुढले प्रकार उभयपक्षीं झाले. ता. ३० मार्च हा दिवस दिल्ली येथील हरताळाचा होता. हिंदुमुसलमानांची एकी होती. लोकांनीं शांततेचा भंग केलेला नव्हता. असें असतां पोलिसांनीं गोळीबार केला व त्याला अगदीं थोडें निमित्त घेतलें. पण एकदां गोळीबार सुरू झाल्यावर दंगल झाली व आतां दिल्लीचें काय होतें असें वाटूं लागलें. एके ठिकाणची जाहिर सभा आटपून स्वामी श्रद्धानंद हे परत चालले होते तों पोलिसांनीं रस्ते रोखले. तेव्हां त्यांच्या कारणांची पुसतपास करण्याकरितां स्वामीजी पुढें झाले तों त्यांच्यावर शिपायांनीं बंदुका रोंखल्या. तेव्हां स्वामीजी म्हणाले, "हा मी उभा आहें. तुम्हांला गोळी घालावयाची असेल तर घाला." दंग्यांत अनेक लोक मारले गेले व अनेक जखमी झाले.

दिल्लीकडील बातमी ऐकून गांधींनीं प्रेस-ॲक्ट मोडण्याकरितां शिळाछापावर 'सत्याग्रह' नांवाचें वर्तमानपत्र काढलें. तें केवळ कायदा आपल्यावर ओढून घेण्याकरितां. प्रेस ॲक्ट मोडून छापलेलीं पुस्तकें विकण्याचें काम चांगल्या चांगल्या लोकांनीं सुरू केलें. मुंबईहून दिल्लीस जाऊन ही चळवळ सुरू करावी म्हणून गांधी निघाले तों वाटेंत त्यांना कोसिकलन स्टेशनावर पंजाबांत शिरण्याच्या बंदीचा हुकूम लावण्यांत आला. 'परंतु मी तो मान्य करीत नाहीं.' असें म्हटल्यावर पोलिसांनीं गांधींना अटक केली व त्यांना निराळ्या गाडींतून मुंबईस परत पाठविलें. या बातमीमुळें दिल्लीसच काय पण इतर अनेक ठिकाणीं पुनः गडबड झाली. गांधींना मुंबईस आणून सोडलें त्या दिवशीं मुंबईसहि बरीच गडबड उडाली, परंतु गांधींनीं आपल्याला अटक झाली तरी चांगलें वागविलें वगैरे सांगून लोकांचीं मनें शांत केलीं. त्यांनीं जीव तोडून अहिंसेचा उपदेश केला व ही

चळवळ शांततेनें केली तरच यशस्वी होईल असें सांगितलें. पण या उपदेशानें कांहीं कार्य न होतां रौलट बिलांना चिडून लोकांनीं खूप धामधूम केली.

सर्वांत अनिष्ट प्रकार अमृतसर येथें घडले. त्यांत लोकांनीं काय केलें, अधिकाऱ्यांनीं काय केलें याची फोड करीत बसण्यापेक्षां 'अनर्थ कोसळला' एवढें मोघम वर्णन केलेलेंच बरें. खून चढावा त्याप्रमाणें लोकांनीं आगळीक करून जाळपोळ व हाणामारी केली आणि मग त्याचा सूड सरकारनें एकास शंभरपट या मापानें घेतला. पण लष्करी कायद्यानें पंजाबांत केलेली धामधूम, दंगेधोपे, जालियनवाला बागेंतील कत्तल, लोकांची मानहानि करण्याचे झालेले अमानुष प्रकार, लष्करी चौकशा आणि भयंकर कडक शिक्षा या सर्वांचा इतिहास सांगत बसल्यास तो एक ग्रंथच होईल म्हणून तें करण्याचें सोडून देऊन इतकेंच म्हणतों कीं, १८५७ नंतर सरकारी अत्याचाराच्या दृष्टीनें एप्रिलांतील या आठवड्यासारखे दिवस हिंदुस्थानानें एरव्हीं केव्हांही पाहिले नाहींत! शिमग्यांत रात्रभर दंगल माजवून जिकडे तिकडे होळ्या पेटवून जागलेले लोक सकाळीं झोंपत पडल्यामुळें जशी स्मशानी शांतता गांवांत दिसते त्याप्रमाणें एप्रिलचा हा आठवडा प्रथम भडकून गेला आणि त्यानंतर लोकांत इतकी निश्चलता व उदासीनपणा आला कीं सांगतां पुरवत नाहीं. पण लष्करी कायद्यामुळें सरकारनें असा बंदोबस्त ठेवला होता कीं, इकडची बातमी म्हणून तिकडे जाऊं नये! यामुळें ठिकठिकाणीं घडलेल्या प्रकारांचीं वर्णनें केवळ घड्याच्या चिरांतून पाणी झिरपावें त्याप्रमाणें हळूहळू कर्णोपकर्णीं लोकांना कळत होतीं. आणि पुढें स्थिरस्थावर होऊन चौकशा सुरू झाल्या तेव्हां खरा प्रकार बाहेर येऊं लागला. कोणाला आश्चर्य वाटेल पण जालियनवाला बागेच्या कत्तलींत खरें काय घडलें याची एप्रिलांतली बातमी विलायतेंत आक्टोबर महिन्यांत कळली! पुढें चौकशी होऊन प्रत्यक्ष जबान्याच झाल्या तेव्हां मग सर्वंच गोष्टी छापून प्रसिद्ध झाल्या हें निराळें.

(३) चिरोल-केस-फंड

असो. असहकारितेच्या चळवळीचा वरील प्रकार मूळ उगम होय इतकें सांगून दुसरीकडे वळूं. ता. २१ फेब्रुवारी रोजीं चिरोल खटल्याचा निकाल टिळकांविरुद्ध झाला. त्याची तार प्रथम सरकारला येऊन ती दिल्लीस २२-२३ तारखेला प्रसिद्ध झाली. व खाजगी तार म्हणून नंतर मुंबईला ता. २४ रोजीं प्रसिद्ध झाली. यानंतर पुण्यामुंबईस टिळकांकडील तारा आल्या. त्यांत

'खर्चासह दावा काढून टाकला' इतकाच मजकूर होता दावा बुडाल्यानें टिळकांवर इतर परिणाम काय होणार हा प्रश्न वेगळाच पण त्यांच्यावर खर्चाची तोहमत किती येणार हीच त्यांच्या स्नेहीमंडळींना प्रथम व सर्वांत मोठी काळजी पडली. नक्की आंकडा कळला नव्हता तरी हा दोन तीन लाखांचा प्रश्न आहे अशी कल्पना पूर्वीं थोडथोडी आली होती. व एवढी धोंड आली तर ती कशी निवारावी याचा विचार करणें प्राप्तच होतें. टिळकांना अगदीं आयत्या वेळीं जरूर तर खर्चण्याकरितां होमरूललीगची कांहीं शिल्लक विलायतेस होती. पण ती तावडतोब भरूनहि पुरणार नाहीं व न जाणों एकदम टिळकांवर तेथें दिवाणी वारंट काढतात कीं काय किंवा इकडे तारेनें दिवाणी वारंट पाठवून वाड्यावर व छापखान्यावर जप्ती आणतात कीं काय अशी कांहीं लोकांना एक प्रकारची संदिग्ध भीति वाटूं लागली. पुण्याहून टिळकांना तार करून नक्की आंकडा काय तो कळवा असें विचारण्यांत आलें. पण त्यांना तो लवकर कळवितां येणें शक्य नव्हतें. पण तो कळेपर्यंत थांबावयाचें नाहीं अशा निश्चयानें टिळकांवरील हें संकट निवारण्याकरितां एक मोठा फंड उभारावा व तो सुमारें दोन अडीच लक्षांचा तरी असावा असें ठरविण्यांत आलें. त्याप्रमाणें मुंबई, पुणें, वऱ्हाड, नागपूर, कर्नाटक वगैरे प्रांतांतील पुढाऱ्यांच्या सह्यांनिशीं एक खाजगी विनंतिपत्र काढण्यांत आलें. व नंतर तें ता. ११ मार्चच्या केसरींत प्रसिद्ध झालें. या जाहीर विनंतिपत्रांत असें लिहिलें होतें कीं, "खटला बुडाल्यानें सांपत्तिकदृष्ट्या टिळकांचा सर्वनाश होणार आहे. आजवर या खटल्याच्या पायीं टिळकांना दोन सव्वादोन लक्ष रुपये खर्च आला असावा असा आमचा अंदाज आहे. शिवाय चिरोल यांना देण्याचा खर्च किती बसेल, अपील झाल्यास त्याला खर्च किती लागेल या गोष्टी अद्यापि नक्की कळत नाहीं. तथापि टिळकांवर ऐन बोजा तीन लक्षांचा असावा असा अंदाज आहे. टिळकांनीं हा दावा सकृद्दर्शनीं व्यक्तीचा म्हणून मांडला असला तरी त्याला सर्वस्वीं राष्ट्रीय पक्षापुरतें तरी सार्वजनिक स्वरूप आहे. आणि खटल्याचा निकाल अनुकूल झाला असता ज्याप्रमाणें त्याचें भूषण या पक्षानें पर्यायानें आपल्याकडे घेतलें असतें त्याप्रमाणें प्रतिकूल निकाल झाल्याची जबाबदारीहि त्यानें आपणांवर घेतली पाहिजे आणि टिळकांना कर्जमुक्त केलें पाहिजे. दोन वर्षांपूर्वीं ज्युबिली फंड हा आनंदाचा प्रसंग म्हणून आपण जमविला तर हल्लींचा प्रसंग संकटाचा आहे म्हणून जरूर ती रक्कम आपण उभी करण्यास राष्ट्रीय पक्षाला उत्साहच वाटला पाहिजे. आणि टिळकांचें

संकट तें या पक्षांतील प्रत्येक मनुष्यानें आपलें संकट असें मानल्यास जरूर ती रक्कम उभी करण्यास अडचण पडणार नाहीं. या कामीं टिळकांचे स्वतःच्या सहीचे कर्जरोखे गुंतलेले असून त्यांची दहा हजारांची विम्याची पॉलिसी देखील गहाण पडली आहे हें सांगितलें असतां टिळकांवरील संकटाची कल्पना येईल. कार्याचें महत्त्व व राष्ट्रीय पक्षाच्या परीक्षेची ही वेळ लक्षांत आणून सर्वांनीं वर्गणी द्यावी. या फंडाला कदाचित् इतर प्रांतांकडूनहि मदत मिळण्याचा संभव आहे. पण त्याची वाट न पाहतां आपल्या पायावरच उभें राहून या रकमेची उभारणी इकडील राष्ट्रीय पक्षानेंच केली पाहिजे." अशा अर्थाचें हें विनंतिपत्र असून त्यावर खापर्डे, मुंजे, अणे, बेळवी, देशपांडे, परांजपे, देशमुख, नेने, वैद्य, साठ्ये, खाडिलकर व केळकर इतक्यांच्या सह्या होत्या. फंडाचे मुख्य खजिनदार अण्णासाहेब नेने व गणपतराव मराठे हे नेमण्यांत आले आणि सर्व फंडाचा योग्य हिशेब लागावा म्हणून रुपयांच्या आंकड्यांचा निर्देश केलेलीं निरनिराळ्या किंमतीचीं तिकिटें काढण्यांत आलीं. हीं तिकिटें याच पावत्या लोकांनीं समजाव्या असें ठरविण्यांत आलें. त्यामुळें ज्यांना आपलीं नांवें प्रसिद्ध करावयाचीं नसतील अशा लोकांनींहि मदत करण्याची त्यांतल्या त्यांत बिनबोलतां सोय झाली होती. हें विनंतिपत्र प्रसिद्ध झाल्याबरोबर वर्गणी गोळा करण्याला सुरवात झाली व त्याची पोंच तिकिटाच्या नंबरासुद्धां केसरीच्या दर अंकांत प्रसिद्ध होऊं लागली. व सांगण्यास आनंद वाटतो कीं खरोखरच अदमासाप्रमाणें ही रक्कम थोड्याच दिवसांत जमा झाली. यावेळीं केसरींत दर आठवड्यास जी लांबलचक पोंचेची यादी प्रसिद्ध होत होती तिजवरून राष्ट्रीय पक्ष आपल्या कर्तव्याला कसा काय जागला हें आपोआप कळून येण्यासारखें होतें.

बॅ. बॅप्टिस्टा हे १९१९ च्या मार्चच्या शेवटच्या आठवड्यांत हिंदुस्थानांत परत आले. त्यानंतर दादासाहेब करंदीकर हेहि ता. ८ एप्रिल रोजीं परत आले. त्या दोघांनीं तिकडील सर्व हकीकत सांगितली व जाहीर सभांतून त्यांनीं टिळकांचे संदेशहि सांगितले. त्यावरून असें दिसलें कीं, टिळकांना एका दृष्टीनें या खटल्याच्या निकालानें मोठाच धक्का बसला असला तरी ते तो चार दोन दिवसांतच विसरून गेले आणि पूर्वींपेक्षां दुप्पट जोरानें तेथील आपल्या चळवळीच्या कामाला ते शांत मनानें लागले. इकडे राष्ट्रीय पक्षानें लौकरच टिळकांच्या कर्जमुक्ततेचा फंड जमविण्याचें काम आटोक्यांत आणलें. इतरहि स्थिरस्थावर

झालें होतें यामुळें मामुली राजकीय चळवळी सुरू झाल्या. ता. १९ एप्रिल रोजीं ठाणें जिल्ह्याची सभा गंगाधरराव देशपांडे यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली. तेरावी बेळगांव जिल्हा सभा ता. २० एप्रिल रोजीं माधवरावजी अणे यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली व ता. २४ एप्रिल रोजीं मुंबई इलाख्याची प्रांतिक परिषद् बॅप्टिस्टा यांच्या अध्यक्षतेखालीं नगर येथें भरली. तशाच कुलाबा वगैरे जिल्ह्यांनींहि आपल्या सभा भरविल्या. ऑ. इं. कॉं. कमिटीनें पंजाबांतील हकीकती व सत्याग्रहाची चळवळ इत्यादिकांसंबंधानें मुख्य प्रधान लॉईड जॉर्ज यांचेकडे एक लांबलचक खलिता पाठविला. पण त्याला अमुक एक उत्तर येईल किंवा अमुक एक निष्पन्न होईल अशी अपेक्षा नव्हती. अधिकाऱ्यांकडून एकतर्फी हकीकत विलायतसरकारकडे जात असे. तिची दुसरी बाजू कॉंग्रेसच्या नांवानें जावी आणि विलायतेंत असलेल्या हिंदी पुढाऱ्यांना तेथें आधार असावा अशाकरितांच हा खलिता पाठविण्यांत आला होता. याच सुमारास साउथबरो कमिटीनें आपला रिपोर्ट प्रसिद्ध केला. त्यांत मतदारसंघ कसे असावे म्हणजे क्षेत्रमर्यादा काय असाव्या, गट कोणते असावे, मतदारीची पात्रता काय असावी, कोणत्या गटाला कौन्सिलांतील किती जागा द्याव्या वगैरे गोष्टींची रूपरेखा आंखली होती. या रिपोर्टाचें महत्त्व बरेंच होतें आणि तो हातीं आल्याशिवाय बिल पार्लमेंटमध्यें आणावयाचें नाहीं व सिलेक्ट कमिटी नेमून द्यावयाची नाहीं असें मॉंटेग्यू यांनीं ठरविलें होतें. त्याप्रमाणें तें घडून आल्यामुळें पुढील मार्ग मोकळा झाला. इकडील शिष्टमंडळेंहि जाण्याला सुरवात झाली होती. यामुळें तीं सर्व परत येईपर्यंत म्हणजे प्रायः पुढील डिसेंबरपर्यंत हिंदुस्थानांतील राजकारणाचा भर ओसरून तो सहजच विलायतेंत भरूं लागला होता.

ता. ३० मे रोजीं मुंबई येथें शांतारामाच्या चाळींत मोठी सभा भरून टिळकांच्या आजपर्यंतच्या देशसेवेबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करण्यांत आली. अध्यक्षस्थानीं गांधी हे होते. ते म्हणाले, "टिळकांचे व माझे मार्ग वेगळे आहेत. पण त्यांच्या स्वार्थत्यागाचे व विद्वत्तेचे गुण घेण्याचा जो जो प्रसंग असेल त्यांत मी सामील होणारच. विलायतेंतील खटला टिळकांच्या विरुद्ध गेला म्हणून त्यांच्याविषयींची लोकांची आदरबुद्धि कमी झाली नसून उलट वाढलीच आहे. ज्याच्या पिशवीचें तोंड मोठें त्याची फत्ते हा न्यायच आहे. पण न्यायकोर्टांना मी कंटाळून गेल्यामुळें मला असें वाटतें कीं टिळक हे केवळ सत्याग्रही असते तर काय बहार झाली असती! तथापि या अपयशानें निराश न होतां टिळकांनीं विलाय-

तेंतील आपली कामगिरी खंबीरपणानें चालविली आहे हें पाहून कौतुक वाटतें. तरी इकडे आपण प्रयत्न करून त्यांच्यावरील खर्चाचा बोजा उठविला पाहिजे." शेवटीं शिवरामपंत परांजपे म्हणाले, " टिळक हे सत्याग्रही आहेत म्हणूनच त्यांनीं हा खटला विलायतेपर्यंत नेला. सत्याचा आग्रह गेल्या एप्रिलांतच सुरू झाला असें नाहीं, तर तो फार पुरातन काळापासूनचा आहे."

जुलै महिन्यांत टिळकांचा त्या सालचा वाढदिवस समारंभ विशेष रीतीनें साजरा करण्यांत येण्याची खटपट झाली. ही चळवळ मुख्यतः नरहर शिवराम ऊर्फ बाबासाहेब परांजपे यांनीं केली. प्रत्येक प्रांतांतील पुढाऱ्यांच्या संमतीनें एकेक मंडळ नेमण्यांत येऊन टिळकांचें अभिनंदन करणारें कार्ड एक रुपया देऊन लोकांनीं घ्यावें व तें सही करून कचेरीकडे पाठवावें अशी योजना होती. ता. २३ रोजीं वाढदिवसाचा समारंभ अनेक प्रांतांतून झाला व सर्वांतर्फे म्हणून एक अभिनंदनपर तार बॅप्टिस्टा यांनीं विलायतेस पाठविली.

ता. १३ ऑगस्टपर्यंत टिळक पर्स फंडाची वर्गणी २॥ लाखपर्यंत झाली. अद्याप प्रतिवादींना खर्चाबद्दल किती रक्कम द्यावी लागेल हें निश्चित कळलें नव्हतें. तथापि फंड गोळा करण्याचें काम बंद करावें असें टिळकांचें लिहून आल्यावरून तो १५ सप्टेंबर रोजीं बंद करावा असें ठरलें.

(४) टिळक विलायतेहून परत येतात.

टिळक व त्यांजबरोबरची मंडळी हे विलायतेहून ता. ६ नोव्हेंबर रोजीं इजिप्त नामक बोटीनें निघाले ते ता. २६ रोजीं मुंबईस येऊन पोहोंचले.त्यापूर्वीं ता. ८ नोव्हेंबर रोजीं टिळक फंडाच्या खजिनदारांनीं तोंपर्यंतचे आंकडे प्रसिद्ध केले त्याची बेरीज जवळ जवळ तीन लाखांपर्यंत येत होती. या रकमेंत वाढदिवसानिमित्त झालेल्या रुपया फंडाचीहि पंचवीस हजारांची रक्कम होती. टिळक विलायतेहून आल्यावर पुढें केव्हांतरी सवडीनें ही सर्व रक्कम त्यांना समक्ष अर्पण करावी असें मूळ फंड सुरू करणारांनीं ठरविलें. हा आंकडा प्रसिद्ध झालेला पाहून अँग्लोइंडियन पत्रांच्या कपाळांत तिडीक उठली व त्यांनीं लगेच कांहीं आश्चर्य दाखवून, कांहीं टिळकांच्या अनुयायांना मोठेपणा देऊन आणि थोडेसें कुत्सितबुद्धीनें वाचकांना सांगितलें कीं, " चिरोलसाहेबांनीं खटला जिंकला त्याला या लोकांनीं तीन लाख रुपये जमवून पाहा कसें उत्तर दिलें तें!" वास्तविक चिरोलवरील खटला टिळकांनीं दाखल केला त्यावेळीं होतांहोईतों त्याचा खर्च आपला आपण करावा

असें त्यांच्या मनानें घेतलें होतें. ताईमहाराजांचा खटला प्रिव्ही कौन्सिलांत जिंकल्यामुळें या खटल्याचे बाबतींत त्यांना उत्तेजन आलें हें खरें. पण त्याबरोबर ताईमहाराज प्रकरणीं त्यांचे जे पैसे खर्च झाले होते ते परत मिळण्याचीहि आशा वाटूं लागली होती. आणि आपण फिर्याद जिंकली तर ही मोकळी झालेली रक्कम आपल्या खर्चाला पुरेल व आणखी थोडी लागली तर ती घालण्याला एकदोन वर्षें अवधि मिळेल असें त्यांना वाटलें होतें. उलट निकाल आपल्या विरुद्ध गेला तर थोडा अधिक खर्च पडेल पण तो पडला तरी हें धाडस करून पाहावयाचें असें त्यांनीं ठरविलें होतें. ताईमहाराज प्रकरणांतील पैसे मोकळे झाले नसते, किंवा चिरोल खटला आपण हरलों तर २-३ लाख रुपये खर्च पडेल असें त्यांना आगाऊ पक्कें समजलें असतें तर त्यांनीं हें धाडस केलें नसतें. कारण लोकांकडून वर्गणी घेऊन हा खटला लढावा अशी त्यांची मनापासून इच्छा नव्हती. पण टिळक खटला तर हरलेच, शिवाय उलट सुलट खर्चासकट एकंदर रक्कम २॥-३ लाखांपर्यंत गेली, आणि टिळक तर विलायतेंत अडकून पडले हें जेव्हां त्यांच्या मित्रमंडळींनीं पाहिलें तेव्हां त्यांना तें फार मोठें संकट वाटून टिळकांची परवानगी न घेतां इतकेंच काय पण त्यांना ती गोष्ट कळण्यापूर्वींच त्यांनीं फंड उभारण्यास प्रारंभ केला होता. म्हणून टिळकांनींहि त्या गोष्टीला नकार दिला नाहीं. कारण त्यांनाहि हें माहीत होतें कीं, केसरीनें निवळ आपल्या उत्पन्नांतून हें कर्ज वारावयाचें असें ठरविलें असतें तर वाडा, छापखाना, वर्तमानपत्र सर्व कांहीं गहाण पडून अनेक वर्षेंपर्यंत जमा व खर्च यांची नुसती हातातोंडाशीं गांठ पडली असती व सार्वजनिक कार्याला कांहींच वाव राहिला नसता.

ता. २७ नोव्हेंबर रोजीं सकाळीं टिळकांची आगबोट बंदरांत आली पण दोन प्रहरपर्यंत ती धक्क्याला लागली नाहीं. सकाळपासून हिंदु व मुसलमान स्वयंसेवकांच्या तुकड्यांनीं बंदरावरील स्वागताची सर्व तयारी ठेविली होती. गर्दी होणार म्हणून पोलिसांनीं बंदराचें आवार ताब्यांत घेतलें आणि ज्यांच्या हातीं पास होते अशाच लोकांना आंत सोडण्यास सुरवात केली. गर्दींतून कशीबशी वाट काढून टिळकांना स्वयंसेवकांनीं बाहेर आणून मोटारींत बसविलें आणि एका वेगळ्या रस्त्यानें त्यांना सरदारगृहांत नेऊन पोहोंचविलें! सायंकाळीं ६॥ वाजतां शांतारामाच्या चाळींपुढें प्रचंड जाहीर सभा भरली. अध्यक्ष बॅप्टिस्टा यांनीं टिळकांचें स्वागत केल्यावर गंगाधरराव देशपांडे यांनीं टिळकांना देण्याचें मानपत्र वाचून दाखविलें. नंतर

दादर येथील होमरूलर क्लबातर्फे मानपत्र तेथेंच दिल्यावर टिळकांनीं उत्तरादाखल भाषण करून हिंदुस्थानांतील आपल्या सर्व स्नेहीमंडळींचे व जनतेचे आभार मानले. व विलायतेंत बॅप्टिस्टा वगैरे ज्या लोकांनीं त्यांना मदत केली त्यांचेहि आभार मानले. सुधारणासंबंधीं त्यांनीं असें सांगितलें कीं, "आज बिलानें दिलेल्या सुधारणा थोड्या असल्या तरी आपल्याला निराश होण्याचें कारण नाहीं. मजूर-पक्षानें आमचें होमरूल बिल पार्लमेंटांत आणण्याबद्दल आश्वासन दिलें आहे. म्हणून बिल अपुरें असलें तरी त्याचा त्याग करावा असें नाहीं. आज जें कांहीं मिळेल तेवढें तर पदरांत घ्याच, पण तेवढ्यानें संतुष्ट होऊन चळवळ सोडूं नका. कारण 'संतोषो हरति श्रियम्' ही म्हणच आहे. इकडील हकीगती मला सर्व कळल्या. रौलेट बिलाविरुद्ध गांधींनीं सत्याग्रह सुरू केला तेव्हां त्यांत भाग घेण्याला मी हजर नव्हतों एवढेंच मला वाईट वाटतें." ता. २८ रोजीं सरदार-गृहांत टिळकांना मुंबई नॅशनल युनियननें मोठी मेजवानी दिली. ता. २९ रोजीं परळ येथील एका मैदानांत मावजी गोविंदजी यांचे अध्यक्षतेखालीं गिरणी कामगारांनीं टिळकांना मानपत्र दिलें. त्याच दिवशीं लॉ क्लासच्या विद्यार्थ्यांनीं सरदारगृहांत उपाहार समारंभ केला. तसेंच पैसाफंड, स्वयंसेवक, गोरक्षण संस्था, ब्राह्मणसभा व खुद्द सरदार गृहसंस्था यांनींहि आपापल्यापरीनें टिळक व इतर गृहस्थ यांचा सत्कार केला.

(५) पुण्याचा स्वागतसमारंभ

ता. १ डिसेंबर रोजीं टिळक पुण्याला परत आले. त्यांच्या सत्काराची व्यवस्था करण्याकरितां एक स्वागतमंडळ बनविण्यांत आलें होतें. फिरून जाण्याच्या दिवसाप्रमाणें येण्याच्या दिवशीं गांवच्या लोकांनीं तोरणें कमानी वगैरे लावून शोभा आणली होती. मिरवणुकीला प्रो. देवल यांनीं आपले दोन हत्ती व घोडे दिले होते. रानडे कॉन्ट्रॅक्टर यांच्या मोटारींत बसून टिळक व मिरवणुकींतील लोक परत येत असतां ठरलेल्या ठिकाणीं लोक आगाऊ पानसुपाऱ्यांची तयारी करून जय्यत उभे राहिलेले होते तेथें थांबून पुढें जावें असें होतां होतां घरीं येऊन पोहोंचण्याला त्यांना ११॥ वाजले. ब्राह्मणेतर मंडळी या प्रसंगीं कांहीं विरोधाची चुणूक दाखविणार अशी गुणगुण असल्यामुळें पोलिस अधिकारी व स्वयंसेवक यांनीं बंदोबस्त फार चांगला ठेवला होता. सार्वजनिक मानपत्राची सभा मंगळवार ता. २ डिसेंबर रोजीं करण्याचा विचार होता. पण टिळकांचा आवाज

बसलेला असून त्यांना श्रमही झालेले होते म्हणून ती सभा ता. ७ डिसेंबर-पर्यंत पुढें ढकलण्यांत आली. तथापि शहर म्युनिसिपालिटीकडून मानपत्र देणेची तारीख आल्या दिवसाचीच ठरलेली असल्यामुळें त्याच दिवशीं तो समारंभ करावा लागला. हा समारंभ रे-मार्केटाच्या इमारतीच्या पण खालच्या पाकळ्यांच्या जागेंत केला होता. यामुळें फारच खेचाखेच झाली. अध्यक्ष लक्ष्मण जनार्दन आपटे यांनीं टिळक व केळकर यांना मानपत्रें वाचून अर्पण केल्यावर उभयतांनीं उत्तरादाखल भाषणें केलीं.

पुणें शहर म्युनिसिपालिटीतर्फें सन्मान

पुणें येथील म्युनिसिपालिटीनें ता. १ डिसेंबर रोजीं टिळकांना जें मानपत्र दिलें त्याचा सारांश पुढें दिल्याप्रमाणें आहे—

"राजकीय, औद्योगिक, शैक्षणिक व सामाजिक चळवळीचें केंद्रस्थान आणि गेलीं चाळीस ४० वर्षें आपलें वसतिस्थान अशा या प्राचीन व इतिहासप्रख्यात शहराला आपण विलायतेहून सुखरूपपणें परत आलां या प्रसंगीं आम्ही आपलें मनःपूर्वक स्वागत करितों. पुणें शहर हें महाराष्ट्राला ललामभूत असें शहर असून ज्यांच्या परिश्रमानें या पुण्यपत्तनाला हें उच्च स्थान मिळालें त्यांत आपली गणना असल्यानें आपणांस हें मानपत्र देणें आम्ही आपलें कर्तव्यच समजतों. आपण दोन वर्षें या कमिटीचे सभासद होतां. व त्यावेळीं आपण जी कामगिरी केली तिचें चीज यापूर्वींच व्हावयास पाहिजे होतें.

"आपल्या आयुष्याचा पूर्वभाग वृत्तपत्रीय व शिक्षणविषयक चळवळींत गेला. त्यावेळीं संस्थापित झालेल्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या द्वारें आपण व आपले सहकारी यांनीं नव्या पिढीला स्वार्थत्यागाचा धडा घालून दिला. स्वार्थत्यागाविना कोणताही देश ऊर्जित दशेस येत नाहीं. या आपल्या स्वार्थ-त्यागाच्या उदाहरणानें महाराष्ट्राचें लक्ष सरकारी नोकरी हेंच ध्येय न मानतां, उद्योगधंद्याची वाढ, खासगी कारखाने आणि सर्व चळवळींत पाश्चात्य राष्ट्रांशीं चढाओढ याकडे वळलें. आपण वाङ्मय, तत्त्वज्ञान व प्राचीन संशोधन या विषयांत महत्कार्य केलें त्यांचा प्रामुख्येंकरून उल्लेख करणें जरूर आहे. आपलें 'ओरायन' व 'आर्क्टिक होम' या दोन ग्रंथांची प्रख्यात पंडितांकडून जगभर वाखाणणी झाली. गीतारहस्य हा ग्रंथ केवळ टीकारूप नसून त्यांत नावीन्य आहे आणि नीतितत्त्वाची फोड फारच विशदपणें केलेली आहे.

"गेलीं तीस वर्षे आपण जी राजकीय चळवळ चालविली आहे तिचें ध्येय ब्रिटिश छत्राखालीं वसाहतींच्या पद्धतीचें स्वराज्य हिंदुस्थानास मिळावें हेंच असून त्या ध्येयाकरितां आपण जे अविरत श्रम करीत आहां त्याबद्दल सर्व हिंदुस्थान व विशेषतः महाराष्ट्र आपला अत्यंत ऋणी आहे. ब्रिटिश जनतेचें मन हिंदी-राष्ट्राला अनुकूल करून घेण्याकरितां आपण विलायतेंत एक वर्ष खर्चीं घातलें. या कालांत आपण ज्या मुलाखती घेतल्या आणि आपल्या मोहक वाणीनें व दूर-दर्शीपणानें जबाबदार पुढाऱ्यांवर जी छाप पाडली तिचा इष्ट परिणाम झाल्या-विना रहाणार नाहीं. आपल्या अनुयायांच्या सहाय्यानें आपण मजूरपक्ष आपल्या-कडे वळवून घेतला, आणि हाच पुढें सत्ताधारी होणार असल्यानें आपण स्वीकारलेलें धोरण अगदीं यथायोग्य आहे. इतक्या उतार वयांत आपण इतकी कामगिरी बजावल्याबद्दल हिंदराष्ट्र आपले अत्यंत आभारी राहील. असेंच उपयुक्त राष्ट्रकार्य करण्याकरितां सर्व शक्तिमान् परमेश्वर आपणांस दीर्घायुष्य व वैभव देवो."

या मानपत्रासंबंधानें सांगण्याची एकच गोष्ट महत्त्वाची ती अशी कीं पुणें म्युनिसिपालिटीनें सरकारी अधिकारी नाहीं अशा गृहस्थाला मानपत्र दिलें असें हें पहिलेंच. आजपर्यंत मानपत्रें देण्यांत येत असत पण तीं प्रायः गव्हर्नर वगैरें-नाच. म्युनिसिपल कायद्यांत अशा मानपत्रांना खर्च करण्याचा अधिकार म्युनिसिपालिटीस दिलेला नव्हता. आणि खर्च स्वतंत्र रीतीनें केला तर मानपत्र देण्याला कायदा आडवा येत नाहीं असा श्लेष त्यांतून निघण्याजोगा होता. अर्थात् तो श्लेष हुडकून काढून खर्च खाजगी उभारून मानपत्र म्युनिसिपालिटीनें द्याव-याचें अशी शक्कल निघण्यालाहि टिळकांना मानपत्र देण्याची उत्सुकताच मूळ कारणीभूत झाली. पुण्यांत म्युनिसिपालिटीतर्फे पहिला पुतळा होऊन उभारण्याचा मान जसा टिळकांना मिळाला तसाच पहिलें मानपत्र देण्याचा मानहि टिळकां-नाच मिळाला. यानंतर पुढें अनेक लोकांना मानपत्रें देण्यांत आलीं व कांहीं खाजगी खर्चानें तर कांहीं म्युनिसिपालिटीच्या खर्चानें देण्यांत आलीं. त्यांत कोणाचा खर्च सरकारनें मंजूर केला, कोणाचा नामंजूर केला, कोणाचा कोर्टांत फिर्यादी करून वसूल केला असे अनेक प्रकार झाले. आणि या प्रकारामुळें म्युनिसिपल ॲक्टाची मुद्दाम दुरुस्ती करण्यांत येऊन अमुक इतक्या बहुमतानें म्युनिसिपालि-टीनें ठराव केला म्हणजे मानपत्र देतां येतें इतकेंच काय पण त्यावर वाटेल तो

खर्चहि करतां येतो असा सरास कायदा झाला. पण सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, या नव्या विचाराला व आचाराला म्हणजे या क्रान्तीला टिळकांच्या मानपत्रापासून सुरवात झाली. पुतळ्याच्या खर्चासंबंधानेंहि पुढें सरकारनें म्यु. वर फिर्याद केली होती तींत सरकारचाच पराभव झाला ही गोष्ट जातां जातां येथें सांगितली पाहिजे.

जाहीर सन्मान व विरोध

हे स्वागतसमारंभ तर उरकलेच. पण शहर नागरिकांतर्फे जें मानपत्र द्यावयाचें ठरलें होतें त्यासंबंधांत टिळकांच्या प्रतिपक्षीयांनीं विरोध करण्याचा विचार केला. त्यांचें म्हणणें असें कीं, टिळकांना मानपत्र द्यावयाचें तर त्यांचे मित्र, भक्त व चाहाते यांनीं आपल्यापुरतें द्यावें पण सर्व शहरच्या नागरिकांचें नांव त्यांत कां घालावें ! आम्हांला हें मानपत्र मंजूर नाहीं म्हणून आम्हांला समक्ष तेथें येऊन विरोध करावा लागेल. पण असें करण्यापेक्षां सर्व नागरिकांतर्फे हे शब्द त्यांतून काढून टाकले तर मग आमचें कांहींच म्हणणें नाहीं. या प्रतिपक्षीयांत शहरांतील नेमस्त व ब्राह्मणेतर चळवळींचे पुढारी असे दोन वर्ग होते. ता. ४ डि. रोजीं रात्रौ जेधे मॅन्शनमध्यें विरोधी मंडळीची सभा होऊन मानपत्राच्या सभेंत विरोध करण्याचा ठराव त्यांनीं मंजूर केला व त्याची एक प्रत प्रि. परांजपे व गुप्ते वकील यांच्या सहीनें स्वागतमंडळाकडे पाठविण्यांत आली. त्यांना उलट स्वागतमंडळाकडून असें लिहिण्यांत आलें कीं, "मानपत्र सर्व नागरिकांतर्फे आहे ही गोष्ट खरी आहे. त्याचा उपक्रम म्यु. नें यापूर्वींच केला आहे. तुमच्यासारखे कांहीं लोक या गोष्टीला विरुद्ध असतील. पण असल्या गोष्टींना कोणत्याहि शहरांतील एकूण एक लोकांची संमति असणें शक्यच नाहीं. शहरांतील बहुजनसमाजाला एखादी गोष्ट मान्य असली म्हणजे ती शहराला मान्य आहे असेंच म्हणतात. पण आपली समजूत या कामीं वेगळी असल्यास बहुजनसमाजाची तशी खात्री करून देण्याकरितां तुम्ही सभेला या. तुमच्याकरितां जागा ठेवूं आणि विरोध करण्याला कायदेशीर सनदशीर संधी देऊं. उगीच बखेडा न व्हावा म्हणून जागा तुमच्यासाठीं वेगळी राखून ठेवूं. तरी किती लोक बसण्याची सोय पाहिजे तें आगाऊ कळवावें." पण ही व्यवस्था स्वीकारण्यास परांजपे वगैरे पुढारी तयार नसल्यानें त्यांनीं ता. ७ च्या 'ज्ञानप्रकाशां'त असें प्रसिद्ध केलें कीं "मानपत्र हें स्नेही व चाहाते लोक यांच्यातर्फेंच आहे अशी आमची समजूत झाल्यामुळें आम्हीं आपल्या अनुयायांना सभेला कोणीहि हजर न राहण्याविषयीं

सूचना दिली आहे." पण त्यांची तशी समजूत व्हावी असें खरोखर कोठेंच कांहींहि घडलेलें नव्हतें. पण 'आमची तशी समजूत झाली' असें लिहून सभेला हजर राहण्याचा अवघड प्रसंग त्यांनीं टाळला इतकाच त्याचा अर्थ. कारण उघडच आहे कीं विरोध करणारे लोक आधीं फारच थोडे होते व त्यांतूनहि सभेला येऊन विरोध करण्याचें धैर्य फारच थोड्यांना होतें. तेव्हां खोट्या समजुतीची बतावणी पुढें करून विरोधकांनीं पाऊल मागें घेतलें इतकेंच. दुसरें काय ! पण त्यांची ही भोळी व सोयीची समजूत टिकूं देऊं नये व विरोध करावयाचा असेल तर या असें उघड आव्हान द्यावें म्हणून स्वागतमंडळानें त्यांना पुनः लिहून कळविलें कीं, " आम्ही तुम्हाला फिरून सांगतों कीं मानपत्र सर्व नागरिकांतर्फे म्हणून आहे. तुमची समजूत चुकीची आहे. तुम्हीं आमच्याकडे ठराव पाठविला नसता आणि सभेला आलां नसतां तर मग कांहींच हरकत नाहीं. बसल्या जागीं कोणी काय वाटेल तें समजावें—पण ठराव आमच्याकडे पाठविला, तुमच्या बसण्याची आम्हीं व्यवस्था केली आणि आतां जर तुम्ही सभेला न याल तर तुम्ही आपला विरोध परत घेतला असें आम्ही समजूं. " हें उत्तर सभेच्या वेळेपूर्वी चांगले सहा तास परांजपे यांजकडे पाठविण्याची खबरदारी घेतली होती. परंतु या राखून ठेवलेल्या जागेंत कोणाचीच भरती झाली नाहीं. इतर समाज मात्र त्या विस्तीर्ण पटांगणांत न मावे इतका मोठा होता. सभेचें अध्यक्षस्थान लक्ष्मणराव आपटे वकील यांना दिलें होतें. त्यांनीं लहानसें भाषण करून अभिनंदन व स्वागतपर संदेश वाचून दाखविले. मुख्य मानपत्र लक्ष्मणराव भोपटकर वकील यांनीं वाचून दाखविलें व त्यावर इतर कांहीं भाषणें झाल्यावर अध्यक्षांनीं सहजच विचारलें कीं, कोणास उलट बोलावयाचें असल्यास मी संधी देतों. तेव्हां एक ब्राह्मणेतर मुलगा पुढें आला आणि म्हणाला, "आणखी कांहीं दिवसांनीं आम्ही अस्पृश्य वर्गाचें सहभोजन करणार आहों त्याला टिळक येतील तर मग माझा मानपत्राला विरोध नाहीं ! " याशिवाय दुसरा कोणी वक्ता पुढें आला नाहीं. शेवटीं मतें घेतां 'एकविरुद्ध सर्व' असें अध्यक्षांनीं जाहीर केलें आणि सुंदर रुप्याच्या करंड्यांत घालून मानपत्र टिळकांना अर्पण करण्यांत आलें. टिळकांनीं उत्तर देतांना जो होणार होता त्या विरोधाचा उल्लेख करून म्हटलें कीं, हा विरोधाभास झाला नसता तर समारंभ आळणी झाला असता. पण विलायती मीठ मात्र समक्ष येऊन आमच्या खिरींत पडलें नाहीं. त्याची मी वाट पाहात

होतों. पण विरोध करणारे पुढारी कोठें आहेत? आणि एवढ्या जबाबदारीचें काम या एकट्या लहान अप्रसिद्ध मुलावर त्यांनीं कां सोंपविलें? अमक्यानें अमुक कार्य केलें नाहीं असा आक्षेप घेणें चुकीचें आहे. कारण एकटी व्यक्ती सर्वच कामें करूं शकत नाहीं. प्रत्यक्ष परमेश्वरासहि निरनिराळीं कामें करण्याला निरनिराळ्या देवतांची योजना करावी लागते. नंतर त्यांनीं सुधारणांना उद्देशून "जें कांहीं मिळेल तें तर घ्याच पण पुनः बाकीचें राहिलेलें मिळविण्याविषयीं निश्चयानें झटा, आपसांतील फाटाफूट आज योग्य नाहीं. एकी असल्याशिवाय ज्यांच्या हातीं स्वराज्य आहे त्यांची मूठ आपणांला उघडणार नाहीं" असें सांगितलें. टिळकांनीं मूळ रेमार्केटमधील सभांतूनच आपल्या सार्वजनिक चरित्रांत प्रवेश केला असें कांहींचें म्हणणें आहे. तें कसेंहि असो. पण ते या जागेंतल्या सभेला हजर राहिले अशी ही बहुधा शेवटचीच सभा होय व तिच्याइतकी दुसरी कोणतीच सभा या ठिकाणीं साजली नाहीं व गाजलीहि नाहीं. मि. परांजपे यांनीं सभेला येण्याचें टाळलें,पण त्यांनीं क्रॉनिकलला एक लांबलचक पत्र पाठवून आपला विरोध व्यक्त केला व त्यांत टिळकांचीं जितकीं पापें म्हणून त्यांना आठविलीं तितकीं क्रमवार लिहिलीं.त्याला टिळकांनीं क्रॉनिकलमध्येंच उत्तर दिलें. शिवाय अग्रलेखाच्या रूपानें १६ डिसेंबरच्या केसरींतहि त्यांनीं उत्तर दिलें आहे.

(६) मद्रासची सफर

टिळक अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेला जाणारच होते. पण त्यापूर्वी मद्रास येथें त्यांना निमंत्रण आल्यावरून ता. १७ रोजीं ते मद्रासेस पोहोंचले. स्टेशनवर मद्रासचे बहुतेक पुढारी व मजूरसंघाचे प्रतिनिधि हजर होते. त्यांनीं टिळकांना मिरवणूक काढून सुब्बाराव कामत यांच्या बंगल्यावर पोहोंचविलें. सायंकाळीं प्रेसिडेन्सी कॉलेजच्या समोर समुद्रतीरावर 'हिंदू'चे संपादक कस्तुरीरंग अय्यंगार यांचे अध्यक्षतेखालीं जाहीरसभा भरली. तींत अनेक संस्थांतर्फे मानपत्रें देऊन सत्कार करण्यांत आला. त्यांत ब्राह्मणेतर संघानें दिलेलें मानपत्र अर्थात् विशेष महत्त्वाचें होतें म्हणून तें यापुढें मुद्दाम दिलें आहे. पुण्यास ब्राह्मणेतरांच्या नांवानें टिळकांना जो थोडासा विरोध झाला त्याला मद्रासच्या या संघटित ब्राह्मणेतर समाजानें दिलेलें मानपत्र हें चोख उत्तर होतें. तें मानपत्र असें:—

ब्राह्मणेतरांचें मानपत्र

"अत्यंत पूज्य देशभक्त–मद्रास प्रे. असोसिएशन ही जरी येथील सर्व संस्थांत वयाच्या मानानें सर्वांत लहान आहे तरी ती या इलाख्यांतील असंख्य ब्राह्मणेतरांची प्रतिनिधि आहे. सुधारणा–बिलासंबंधानें आपण विलायतेंत जी कामगिरी केली व आपल्या मातृभूमीच्या कार्याविषयीं आपण जें अदम्य धैर्य व अखंड कळकळ दाखविली तिच्याविषयीं इतर संस्थांप्रमाणेंच आम्हासहि अंतःकरणपूर्वक आदर व कौतुक वाटत आहे. वृद्धापकाळ आणि आपल्याविषयीं विलायतेंत पसरलेले दुष्ट दुर्ग्रह या अडचणींतूनहि आपण अतिशय कुशलतेनें मार्ग काढून नुसत्या मजूरपक्षासच नव्हे तर लिबरल पक्षाच्या अनुयायांसहि हिंदी लोकांची मागणी न्याय्य असल्याचें कबूल करावयास लाविलें. मातृभूमीला गुलामगिरींतून मुक्त करण्याकरितां ज्या देशभक्तांनीं श्रम केले व कष्ट सोसले त्या सर्वांत कोणासहि आपल्या वर नंबर देतां येत नाहीं हेंच आजचें मत पुढील पिढ्यांसहि मान्य होईल. या भूमीच्या उद्धारार्थ अद्यापिहि पुष्कळच पवित्र कर्तव्यें करावयाची जरूरी आहे. अशा वेळीं येथें जातीजातींत मत्सर वाढावा आणि पक्षभेद प्रबळ होत जाऊन ते राजकीय मोक्षाच्या मार्गांत आडवे यावे हें अत्यंत शोचनीय आहे. पण आपण आपल्या नैसर्गिक उदारशीलतेनें व समंजसपणानें हे सगळे भेदभाव मोडून टाकून सर्वांची एकवाक्यता करण्याची मुत्सद्दीगिरी दर्शवाल अशी आमची खात्री आहे. पंजाबावर कोसळलेल्या अनर्थाचें केंद्रस्थान जें अमृतसर तेथें इतिहासप्रसिद्ध होणारी यंदाची कॉंग्रेस भरण्यापूर्वींच सुधारणा–बिल पास होऊन जाईल. तेव्हां पुढें आम्हीं धोरण कोणतें स्वीकारावें याविषयीं आपणच उत्तम दिग्दर्शन कराल. राष्ट्रांतील भिन्नभिन्न मतौघांचा विरोध मोडून त्या सर्वांना इष्ट वळण लावून त्यांच्यांत ऐक्यशक्ति निर्माण करण्याचें कार्य आपणच करूं शकाल. हिंदभूमीला मार्ग दाखविणारा व तिचें रक्षण करणारा दयाळू भगवान आपणांला सामर्थ्य व उमेद देवो आणि त्या योगेंकरून ब्रिटिश छत्राखालीं हिंदुस्थानाला आपल्या परिश्रमानें प्राप्त होणारें स्वराज्यरूपी फळ चाखावयास मिळो एवढीच आमची प्रार्थना आहे."

या सर्व मानपत्रांना मिळून टिळकांनीं एकच उत्तर दिलें. त्यांत विलायतेंतील हकीगती सांगितल्या व तेथेंहि टिळकांनीं असें स्पष्ट सांगितलें कीं, " हल्लींच्या बिलाचा फायदा घेऊन त्याच्याच अनुरोधानें आम्हाला पुढील चळवळीची दिशा

आंखली पाहिजे." ता. १८ रोजीं टिळकांना मजूरसंघानें आपलें स्वतंत्र मानपत्र दिलें. त्यालाहि टिळकांनीं समयोचित उत्तर दिलें. याशिवाय लॉ कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांपुढें 'इंडियन नॅशनॅलिटी' या विषयावर टिळकांचें व्याख्यान झालें. मद्रासच्या व्यापारी मंडळींनींहि वेगळी पानसुपारी करून स्वराज्यसंघाला तीन हजारांची रक्कम दिली. शेवटीं पुनः मोठी मिरवणूक काढून मद्रासच्या नागरिकांनीं त्यांना स्टेशनावर परत पोहोंचविलें.

(७) दोन अप्रिय वाद

डिसेंबर १९१९ व मार्च १९२० या महिन्यांत टिळकांना दोन अप्रिय वादांत पडावें लागलें. एक रँगलर परांजप्यांशीं व दुसरा बेझंटबाईच्या अनुयायांशीं. परांजपे यांनीं मुंबईच्या दैनिक पत्रांतून टिळकांची मनसोक्त निंदा करून आपल्याकडून पुण्याच्या मानपत्रप्रसंगीं विरोध करण्यांत आलेल्या अपयशाचा वचपा काढण्याचा प्रयत्न केला होता. त्याला टिळकांना उत्तर द्यावें लागलें व तें त्यांनीं इंग्रजी पत्रांतून व केसरींतूनहि दिलें. दुसऱ्या वादांत बेझंटबाईनीं विलायतेंत केलेली वर्तणूक आणि खापर्डे, पटेल यांनीं बाईवर केलेली टीका हा विषय असून अकोलेकर वासुदेवराव चिपळूणकर वगैरे मंडळींनीं मुंबईच्या एका मराठी दैनिक पत्रांत टिळकांवर टीकापर असे अनेक लेख लिहिले होते. टिळकांना त्यांनाहि उत्तर द्यावें लागलें. हीं दोनहि उत्तरें केसरींत प्रसिद्ध झालीं होतीं. टिळकांनीं प्रि. परांजपे यांना दिलेलें उत्तर व बेझंटबाईस दिलेलें उत्तर हीं एका ठिकाणींच देणें इष्ट वाटल्यावरून त्यांतला महत्त्वाचा भाग याखालीं दिला आहे.

ना. परांजप्यांचा जळफळाट.

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

मनुष्य एकदां क्रोधवश झाला म्हणजे तो काय करील व काय न करील याचा नेमच रहात नाहीं. तशी गत फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रि. परांजपे यांची आतां झाली आहे. पुणें नागरिकांच्यातर्फें टिळक-केळकरांस दिलेल्या मानपत्रास विरोध करण्याचा त्यांनीं कसा प्रयत्न केला आणि चोवीस तासांची नोटिस मिळाली असतांहि सभेंत तोंड दाखविण्याचें धैर्य न झाल्यामुळें त्यांचा तो प्रयत्न कसा फसला गेला याची हकीकत आम्हीं गेल्या अंकीं दिलीच आहे. पण प्रि. परांज-

त्यांसारख्या केंब्रिजमध्यें रँग्लरच्या परीक्षेंत पास झालेल्या गृहस्थास ही फजिती व हा अपमान कसा सहन होणार ! पुण्यांतील सामान्य लोकसमूह अविद्वान्, मूर्ख आणि टिळकांच्या नादीं लागणारा असल्यामुळें त्यांच्यापुढें आपल्या विद्वत्तेचें प्रदर्शन करण्यास परांजपे आले नाहींत खरें, पण त्यांची लिहिण्यावाचण्याची खोली कांहीं अशा प्रकारच्या जनावरांनीं भरलेली नव्हती. तींत अनेक गणित्यांची व शहाण्यांची परांजपे पुस्तकरूपानें नित्य भेट घेत असतात. म्हणून तेथूनच आपलें अगाध ज्ञान ज्यांत प्रगट झालें आहे असें एक लांबलचक पत्र मुंबईच्या 'क्रॉनिकल' पत्रास पाठवून त्यानें टिळकांचा पराभव करण्याची अजब युक्ति त्यांनीं शोधून काढली व टिळकांच्या आयुष्याच्या एकंदर इतिहासाचें अवलोकन करून बहुत परिश्रमानें टिळकांच्या पापांची एक अशी यादी तयार केली कीं, त्याखालीं बिचारे टिळक आणि त्यांचे अनुयायी एकदम चीत होऊन जावे. पण क्रोधानें जळफळत लिहिलेल्या अशा प्रकारच्या लेखानें लेखक आपला अविचारीपणा आणि सारासारशून्यता मात्र व्यक्त करून आपलें हंसें करून घेत असतो हें ना. परांजपे यांच्या लक्षांत आलेलें दिसत नाहीं. आमच्यांत अशी एक म्हण आहे कीं कावळ्याच्या शापानें गाय मरत नसते व तीच स्थिति परांजपे यांच्या लेखाची आहे. टिळकांच्या पापांची केवढी मोठी जंत्री जरी परांजप्यांनीं प्रसिद्ध केली तरी त्यामुळें टिळकांबद्दल असलेली लोकांची आदरबुद्धि कमी होणें शक्य नाहीं व अशा दृष्टीनें पाहिलें तर परांजप्यांनीं टिळकांवर केलेल्या आरोपांस सविस्तर उत्तर देण्याचीहि जरूर नव्हती. शिवाय टिळकांनीं व इतर गृहस्थांनीं योग्य उत्तरें त्यांस दिलींहि आहेत. म्हणून त्यांतील जेवढे मुद्दे सार्वजनिक आहेत तेवढ्यांचाच विचार आज या लेखामध्यें आम्ही करणार आहों व तोहि टिळकांचा केसरीशीं जो संबंध होता तो लक्षांत ठेवून करावयाचा आहे. कारण टिळकांच्या पूर्वेतिहासांत केसरीचाहि इतिहास अंतर्भूत झालेला आहे. परांजपे यांचा टिळकांवर पहिला मोठा दोषारोप हा कीं, पुणें शहरांतील लोकांनीं त्यांना मानपत्र देण्यासारखें त्यांनीं काय केलें ? विधवांचे विवाह लावले नाहींत, अस्पृश्य वर्गांतील लोकांबरोबर एका ताटांत जेवले नाहींत किंवा अभक्ष्यभक्षणहि केलें नाहीं अथवा आपल्या जुन्या धर्माचा, इतिहासाचा अगर परंपरेचा अभिमान सोडून उदार तर्कानें प्राप्त झालेल्या दुसऱ्या सुधारणाहि समाजावर सरकारच्या मदतीनें लादण्याचा उद्योग केला नाहीं इतकेंच नव्हे तर अशा प्रकारच्या सुधारणांस शक्य तेवढा प्रतिरोधच

केला. मग यांस मानपत्र कशाला ? यावर परांजपे यांस पहिल्यानें आमचें असें विचारणें आहे कीं, टिळकांना जें मानपत्र देण्यांत आलें तें वरील कारणांकरितां होय असें तुम्हांला कोणीं सांगितलें ? परांजपे केंब्रिजहून येथें परत आल्यावर त्यांचा जो लोकांनीं सन्मान केला त्यावर जर कोणीं असे आक्षेप घेतले असते कीं, गणितशास्त्राची त्यांनीं काथ्याकूट केली त्यांत त्यांनीं देशहित काय केलें यापेक्षां चामडें कमावण्याचा किंवा घरसफाईचा जर ते धंदा शिकून आले असते तर बरें झालें असतें, कारण अस्पृश्य वर्गाची उन्नति मग त्यांच्या हातून चांगली झाली असती आणि आमच्या घरांतील स्वच्छता ठेवण्यासहि मग बरें पडलें असतें तर ते आक्षेप खुद्द परांजपे यांस कितीसे पटले असते ? कोणी कोणाला जो मान देतो तो त्यानें न केलेल्या गोष्टींबद्दल नव्हे तर केलेल्या गोष्टींबद्दल असतो हें रागाच्या व चिरडीच्या सपाट्यांत प्रि. परांजपे यांच्या लक्षांत राहिलें नाहीं. टिळकांना जें मानपत्र देण्यांत आलें त्यांत टिळकांनीं जी कामगिरी केली तिचा स्पष्ट उल्लेख आलेला होता. आणि ती कामगिरी खरी नाहीं असें जोंपर्यंत दाखवितां येत नाहीं तोंपर्यंत टिळकांनीं परस्पर-सुधारकाप्रमाणें विधवांचीं लग्नें लाविलीं नाहींत म्हणून हें मानपत्र योग्य नव्हे हा कोटिक्रम अत्यंत मूर्खपणाचा होय. ज्या फर्ग्युसन कॉलेजचे परांजपे हे प्रिन्सिपाल आहेत त्याची स्थापना सुधारक पक्षानें केलेली नव्हे, राष्ट्रीय पक्षाचे पुरस्कर्ते टिळक–चिपळूणकर यांनींच केलेली आहे ही गोष्ट क्रोधाच्या भरांत स्मृतिनाश झाल्यामुळें परांजपे यांस आठवली नाहीं. इतकेंच नव्हे तर लोकांचें शिक्षण लोकांच्या ताब्यांत पाहिजे अशा हेतूनें ज्या राष्ट्रीय शिक्षणसंस्था पुणें शहरांत राष्ट्रीय पक्षाच्या पुरस्कर्त्यांकडून स्थापन झाल्या त्या निमसरकारी बनवून त्यांच्या मूळ हेतूवर बिब्बा घालण्याचें महत्कार्य मात्र गोखले आदिकरून परांजपे यांच्या गुरूंच्या व आद्यगुरूंच्या हातून घडलें हेंहि आयत्या बिळावर नागोबा या न्यायानें सदर संस्थांचें आधिपत्य स्वीकारणाऱ्या प्रिन्सिपालांच्या ध्यानांत आलें नाहीं. पण टिळकांस या कामीं आपल्या आयुष्याचीं पहिलीं उमेदीचीं अकरा वर्षें खर्च करावीं लागलीं आणि पुढें मूळ हेतु तडीस जाणें जेव्हां अशक्य झालें तेव्हां सदर संस्थांशीं आपला संबंध तोडून टाकावा लागला ही गोष्ट पुण्यांतच काय तर महाराष्ट्रांतहि विश्रुत आहे. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीनंतर टिळकांनीं 'केसरी' पत्र हातीं घेतलें व तेव्हांपासून केसरीकार या नात्यानें राष्ट्रीय मतांचा देशांत प्रसार करण्यास

त्यांच्या हातून सुरवात झाली. हें काम त्यांनीं कसें बजावलें हें गणिताच्या गुहेंत पडलेल्या प्रि. परांजप्यांस जरी दिसलें नाहीं तरी सर्व महाराष्ट्रांत तें मशहूर आहे. त्या कालीं व तत्पूर्वी सुधारणावाल्यांचा पक्ष आपल्याला मोठा प्रबल मानीत असे. आणि त्यांचे रथी व महारथी बहुतेक सरकारी अमलदार किंवा पेन्शनर असल्या-मुळें धन्याकडे पाठ करून गरीब बिचाऱ्या समाजावर यथेच्छ तोंडसुख घेऊन आपली प्रौढी मिरवण्याची त्यांस मोठी संधि मिळाली होती. एखाद्या गरिबाची पोर कोणत्याहि प्रकारें पकडून आणून तिचा कोणत्या तरी मनुष्याशीं कसा तरी पुनर्विवाह लावून दिला म्हणजे आपण कृतार्थ झालों किंवा एक मोठें शतकृत्य केलें असें या सुधारकांस तेव्हां वाटत असे. आणि इंग्रजी आचार, इंग्रजी विचार, इंग्रजी खाणेंपिणें किंबहुना इंग्रजी रीतीनें देवाची प्रार्थना करणें यांतच काय तो पुरुषार्थ आहे, आपले जुने आचार किंवा शास्त्र सर्व कुचकामाचे होत असें या सुधारक पंडितांचें त्यावेळीं नित्य प्रतिपादन चालत असे. मात्र या सुधारणा स्वतःच्या आचरणानें अमलांत आणण्याचा जेव्हां परमेश्वरकृपेनें प्रसंग येई तेव्हां कोणी आईची तर बापाची अगर बहिणीची सबब सांगून मोठ्या युक्तीनें ते आपल्या भित्रेपणावर पांघरूण घालण्याचा प्रयत्न करीत. ना. परां-जपे यांस या गोष्टी कदाचित् अवगत नसतील किंवा असल्यास जळफळाटाच्या भरांत त्या ते विसरून गेले असतील. कसेंहि असो. आम्ही परांजपे यांस निक्षून असें बजावतों कीं त्यांस ज्या सुधारक पक्षाचा अभिमान आहे त्या पक्षाची सुधारणा घडवून आणण्याची तत्कालीन पद्धत इतकी गर्ह्य होती कीं, त्यामुळें त्यांचें वर्तन उपहासास्पद होई इतकेंच नव्हे तर खऱ्या सुधारणा समा-जांत लवकरच रूढ होण्यासहि त्यामुळें पुष्कळ अडथळा झालेला आहे. सुधारक पक्षाच्या तत्कालीन वर्तनाच्या खऱ्या स्वरूपाचें आविष्करण करणें हें देशहित-दृष्ट्या तेव्हांच्या वर्तमानपत्राचें काम होतें. “सोम्याची पोरगी कांहीं तरी भुल-थापीनें गोम्याच्या पदरीं बांधणें” ही कांहीं खरी सुधारणा नव्हे. खऱ्या सुधा-रकाचें काम समाजांतील बहुमत आपल्याकडे वळवून घेऊन त्याच्याकडून व स्वतः सुधारणा अमलांत आणणें व आणविणें होय. पण स्वतःवर प्रसंग आल्या-बरोबर कानावर हात ठेवून मोकळे होणाऱ्या परस्पर—सुधारकांच्या हातून तें कसें घडून येणार ? अशा दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे रानडे, काय गोखले काय किंवा खुद्द परांजपे काय सगळे एकाच माळेचे मणी होत. किंबहुना बापसे बेटा सवाई

म्हटलें तरी चालेल. सुधारकांच्या या धोरणांत हल्लींच्या काळीं थोडाबहुत फरक झालेला आहे. पण त्याचें श्रेय सुधारकांस न देतां त्यांच्या टीकाकारांसच दिलें पाहिजे. फार लांब कशाला ? पुण्यास जेव्हां स्त्री–शिक्षणासाठीं इंग्रजी पद्धतीनें चालविलेल्या शाळांची योजना झाली तेव्हांच या संस्था अशा पद्धतीनें चालविल्यास ख्रिस्ती मिशनऱ्यांची त्यांत मोठी सोय होईल असें सुधारकांस बजावण्यांत आलें होतें. लोक व टकिाकार मूर्ख आहेत अशा समजुतीवर ठेंच लागेपर्यंत त्यांनीं या सावधगिरीच्या सूचनेची उपेक्षा केली आणि ठेंच लागल्यावरहि ते अजून पुरे सावध झाले नाहींत हें महाराष्ट्रांत तरी कोणास नव्यानें सांगावयास नको. प्रौढ–विवाह, विधवा–विवाह, स्त्रीशिक्षण वगैरे सुधारणा नकोत असें टिळकांनीं अगर केसरीकारांनीं केव्हांहि म्हटलेलें नाहीं. पण या सर्व सुधारणा देशास हितावह अशा राष्ट्रीय पद्धतीनेंच घडवून आणल्या पाहिजेत असें टिळकांप्रमाणें बहुजनसमाजासहि त्यावेळीं वाटत होतें. पण परांजपे यांस तें तसें कळावें किंवा कळत असलें तरी सुधारकांच्याच दुर्भेद्य गोटांत सांपडल्यामुळें त्यांच्या डोळ्यांपुढें तें कसें उभें राहावें ? स्मृतिनाशच नव्हे तर खोटेपणा देखील क्रोधानें कसा उत्पन्न होतो याचें एक उत्कृष्ट उदाहरण त्यांच्या लेखांत आलेलें आहे. १८९५ सालीं सामाजिक परिषद् राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत भरूं नये असा बहुमताला अनुसरून टिळकांचा आग्रह होता. यावेळीं टिळकांनीं “सभामंडप जाळला” असें प्रथम जेधेमॅन्शनच्या आपल्या ढोलकेवाल्यांच्या सभेंत विधान करून पुढें, आपल्या पत्रांत टिळकांनीं सभामंडप जाळण्याची भीति घातली असें त्यांनीं विधान केलें आहे. वस्तुतः हीं दोनहि विधानें खोटीं होत. यांपैकीं दुसरें म्हणजे भीतीचें विधान सहज बोलतां बोलतां गमतीखातर कै. श्रीधर विठ्ठल दाते यांनीं केलें होतें. आणि ह्यामुळें सुधारकांचे शेंदाडशिपाई घाबरून जाऊन आपणांस कसें उपहासास्पद करून घेतात एवढीच गंमत दाते यांस पहावयाची होती. परांजपे यांस ही गोष्ट माहीत आहे काय ? असल्यास असला विपर्यास त्यांनीं कां करावा ? सुरतेच्या बखेड्याबद्दल बोलतांनाहि त्यांनीं अशाच प्रकारच्या त्यांच्या गोटांत चालू असलेल्या निवळ गप्पांच्या आधारें सत्यापलाप केलेला आहे. सुधारकपक्षाचें धोरण पहिल्यापासूनच असें आहे कीं, सामान्य जनसमूहाला शिव्या द्याव्या आणि सरकारशीं प्रसंग आला म्हणजे नमतें घ्यावें. त्यांच्या मतें राजकीय प्रगति होण्यापूर्वीं सामाजिक प्रगति झाली पाहिजे आणि ती सामाजिक

प्रगति या मूठभर शहाण्यांच्या सांगण्यावरून सरकारनें समाजावर कायद्यानें लादावी.

राष्ट्रीय पक्ष म्हणजे बहुजनसमाजाचा पक्ष याच्या अगदीं विरुद्ध आहे. मुसलमानी अमलांतच ज्यांनीं स्वातंत्र्याची स्थापना केली त्यांनीं या सामाजिक सुधारणा प्रथम घडवून आणलेल्या नव्हत्या असा आमचा इतिहास आहे. परंपरेनें प्राप्त झालेला रीतिरिवाज कांहीं तरी मोठा प्रसंग प्रथम प्राप्त झाल्याखेरिज कोणी बदलीत नाहीं. हिंदुपद्पाच्छाईची जेव्हां उज्ज्वल भावना महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाली तेव्हां एक ब्राह्मण संभाजीस घेऊन एका ताटांत जेवला आणि रणांगणावर सर्व जाति एकाच पखालींतलें पाणी पिऊं लागले व स्पर्शास्पर्श दोष न मानतां एकाच ठिकाणीं एकाच कारखान्यांत शिजलेलें अन्न ग्रहण करूं लागले. ह्याच न्याय स्वीकारून हल्लींच्या गणपति-उत्सवांतहि विसर्जनप्रसंगीं ब्राह्मणांचे व अस्पृश्य वर्गांचे गणपति एकत्र मिळून मिसळून नेण्यांत येतात आणि पूर्वींच्या कालींहि कांहीं पेशवे आपलें सुतक दुसऱ्या एका जहागीरदारावर लादून आपण दरबारांत खुशाल राजकारण पहात बसत असत हे ऐतिहासिक दाखले लक्षांत आणले म्हणजे सुधारणा फुकाफुकी घडत नसतात. समाजास कोणती गोष्ट आपल्या उत्कर्षाच्या आड येते हें प्रत्यक्ष कळावें लागतें आणि तें कळलें म्हणजे समाज आपोआपच हे अडथळे दूर करण्यास प्रवृत्त होतो असें दिसून येईल. आमच्या सुधारकांनीं प्रथमच ही गोष्ट जर लक्षांत ठेवली असती तर फार बरें झालें असतें. पण तसें न करतां वेळीं अवेळीं शास्त्रकर्त्यांस, समाजास किंवा जुन्या रीतीभातीस शिव्या दिल्यानें त्यांनीं एकप्रकारें सुधारणेचे मार्ग मागेंच हटविले आहेत. राष्ट्रीय पक्षाचें धोरण याच्या अगदीं विरुद्ध आहे. पारतंत्र्याखालीं हताश झालेल्या समाजांत स्वाभिमान जागृत होऊन आपल्या परंपरागत आलेल्या संस्कृतीवरच सुधारणेची इमारत उभारण्याचें जेव्हां त्यांच्या मनांत भरेल तेव्हांच देशाचें वैशिष्ट्य कायम राहून हिंदुस्थान देश सुधारून जगांतील पहिल्या प्रतीच्या राष्ट्राच्या योग्यतेस चढेल असें या पक्षाचें ठाम मत आहे आणि असें मत असल्यामुळें स्वाभिमान, देशाभिमान, धर्माभिमान, मातृभाषाभिमान, आणि स्वराज्याची आवड लोकांत प्रथम उत्पन्न करून मग दुसरें जें काय करावयाचें तें केलें पाहिजे असें त्यानें ठरविलें आहे. सुधारक पक्षाला हें मत नडत असल्यामुळें स्वराज्याची आवड या शब्दांचा इंग्रजांना देशांतून घालवून देणें असा

मुद्दाम खोटाच अर्थ करून राष्ट्रीय पक्षावर सरकारचा घुस्सा होण्यास सुमार्गानें अगर कुमार्गानें या सुधारक पक्षांतील लोकांनीं आतांपर्यंत अनेकदां प्रयत्न केलेले आहेत. ना. परांजप्यांस लोकांच्या डोळ्यांतील कुसळ दिसतें, पण आपल्या डोळ्यांतील मुसळ दिसत नाहीं यास आमचा नाइलाज आहे. पण गेल्या चाळीसपन्नास वर्षांच्या महाराष्ट्राच्या किंवा हिंदुस्थानच्या इतिहासाचें जर ते सूक्ष्म अवलोकन करतील तर सुधारक आणि राष्ट्रीय पक्ष यांचें हें शून्य-लब्धि-समीकरण सोडविण्यास त्यांस फारसें कठीण पडणार नाहीं. संमति काय-द्यास लोकांनीं जो विरोध केला तो याच राष्ट्रीय तत्त्वावर होय. ज्या कायदे-कौन्सिलांत लोकमताचा पूर्ण पगडा नाहीं त्या कौन्सिलाच्या हातांत आमची सामाजिक शेंडी आम्ही कधींहि देणार नाहीं. निदान रौलेट-ॲक्टावरून तरी ही गोष्ट परांजपे यांच्या लक्षांत यावयास पाहिजे होती. पण दुर्दैव आमचें कीं, तसा प्रकार अद्याप घडला नाहीं व पुढेंहि घडेल का नाहीं याची वानवाच आहे. संमति-वयाच्या वेळीं डॉ. भांडारकर यांनीं लावलेले स्मृतिवचनांचे अर्थ चुकीचे होते हें पूर्ण विचारांतीं आतां त्यांनाहि कांहीं बाबतींत कबूल आहे. पण प्रि. परांजप्यांचें संस्कृताचें ज्ञान इतकें अकटोविकट आहे कीं, डॉ. भांडारकरांच्या चुका दाख-विण्यांत केसरीची अगर टिळकांची त्या वेळीं चूक झाली नाहीं हेंहि त्यांच्या कांहीं लक्षांत आलें नाहीं. टिळकांनीं जेव्हां तेव्हां सुधारकास शिव्या दिल्या हीच एक त्यांची मुख्य तक्रार आहे. पण ते असें लक्षांत घेत नाहींत कीं, त्या कालांत सुधारकांच्या बाजूलाहि आगरकरासारखे खंबीर लेखणीबहाद्दर होते. ते रँग्लर नव्हते हें खरें आहे पण प्रतिपक्षावर तुटून पडून कधीं उपहासांनीं तर कधीं मर्म-भेदक लेखांनीं विरुद्ध पक्षाचा कोटिक्रम हाणून पाडण्यांत त्यांचा हातखंडा कांहीं कमी नव्हता हें परांजपे यांस माहीत असलें पाहिजे. केसरीच्या गोटांतून अशा प्रकारचा योद्धा सुधारणेच्या पुरस्कारासाठीं जेव्हां बाहेर पडला तेव्हां केसरीवर एक मोठेंच संकट ओढवलें असें पुष्कळांस वाटलें होतें. पण सत्याचें बल वाग्बलापेक्षां नेहमींच अधिक असतें व त्यामुळें सुधारकपक्षाच्या या वीराचे हल्लेहि केसरीकारांस सव्याज मागें हटवितां आले तें तत्कालीन ' सुधारक-केसरी ' च्या वाचकांस आम्ही सांगावयास नको. टिळकांनीं शिव्या दिल्या-खेरिज कांहीं केलें नाहीं अशी रडकथा गाण्यांत काय हंशील ! सुधारकांनींहि कांहीं कमी शिव्या दिल्या नाहींत इतकेंच नव्हे तर सुधारणापक्षीयांनीं सरकारची

आग टिळकांवर पाखडण्याच्या कामींहि पर्यायानें यथाशक्ति मदत केली आहे. मग ही रड कशाला ? आपल्या मदतीस आतां कोणी उरलें नाहीं म्हणून अस्पृश्य जातींतील बाजारबुणगे आपल्याकडे वळवून घेण्याकरितां तर नव्हेना ? पण आयत्या वेळीं आपल्या शिपायांस सोडून जाणाऱ्या अवसानघातकी पुढाऱ्यावर या नव्या शिपायांचा तरी विश्वास कसा बसणार ! पुढारी झालें म्हणजे 'मुखरस्तत्र हन्यते' या न्यायानें आघातहि सोसावे लागतात याचा परांजपे यांस अद्याप अनुभव आलेला नाहीं. म्हणून टिळकांच्या पापांची यादी करून आपण त्यांस सहज जिंकूं आणि या कामीं आपल्याला पाठबळ देण्यास गोखल्यांचीं पत्रें व जेध्यांच्या राजवाड्यांतील बाजारबुणगे उत्सुकतेनें पुढें सरसावतील अशी त्यांस उमेद आहे. राष्ट्रीय पक्षाकडील बहुजनसमाजास जनावरें किंवा बाजारबुणगे अशी संज्ञा देऊन स्वतःच मागासलेल्या वर्गाचे बाजारबुणगे गोळा करणाऱ्या आणि त्यांचेंच मत खरें राष्ट्रमत होय असें प्रतिपादन करणाऱ्या या अभिनव लेखकाचें चातुर्य व तर्कशास्त्र अगाध असलें पाहिजे यांत संशय नाहीं. सुधारणापक्षीयांनीं आजपर्यंत कांहीं राजकीय कामगिरी केली असेल तर ती स्वराज्याचें पाऊल मागें हटवण्यांत आहे, स्वतःची मेषपात्रता गाण्यांत आहे किंवा आपल्याबरोबर लोकांच्या अंगींहि मेषपात्रता आणण्याचा प्रयत्न करण्यांत आहे. सन १९०६ सालीं दादाभाई नौरोजी यांनीं कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेंत स्वराज्याचें निशाण उभारण्यापूर्वींच नव्हे तर तदनंतरहि सुधारकपक्ष मागें मागें हटण्यांतच आपलें खरें कर्तव्य आहे असें मानीत होता. आज ज्या सुधारणा मॉंटेग्यू बिलानें आपल्यास प्राप्त होत आहेत त्यापेक्षांहि जरा कमीच सुधारणेचा प्रथम हप्ता मागण्यास सुरुवात करा असें १९०७ सालीं राष्ट्रीय पक्षाचें सुरतेस म्हणणें होतें. पण त्या वेळीं मेथा गोखले वगैरे परांजप्यांस शिरसावंद्य असलेल्या सुधारक पक्षाच्या अग्रणींनींच राष्ट्रीय पक्षास हाणून पाडण्यासाठीं कॉंग्रेस मोडून टाकण्याचीहि पर्वा ठेवली नाहीं. परांजप्यांच्या दृष्टीनें त्यांनीं हें एक मोठें शतकृत्य केलें असेल, पण परस्पर–सुधारणापेक्षां राष्ट्रीय अभिमानासच आम्ही जास्त महत्त्व देत असल्यामुळें आम्हांस हें मत स्वीकारतां येत नाहीं. सामाजिक पक्षाच्या मनांतून जितक्या सुधारणा हिंदुस्थानांत झाल्या पाहिजेत त्यापेक्षां दोन तसू अधिक सुधारणा ब्रह्मी लोकांत व हिंदुस्थानांतील नेटिव ख्रिस्ती समाजांत झालेल्या आहेत. पण हे दोनहि समाज आमच्याप्रमाणेंच आज अधोगतीस गेलेले आहेत. स्वाभिमान,

हुरूप, स्वराज्यनिष्ठा हाच राष्ट्राचा खरा जीव होय आणि हा जिवंतपणा जेथें वसत आहे त्या ठिकाणीं सुईच्या मागें जसा दोरा तद्वत् सामाजिक सुधारणाहि मागोमाग येत असतात अशी इतिहास साक्ष देत आहे. म्हणून राष्ट्रीय पक्ष राजकीय चळवळीस जितकें महत्त्व देतो तितकें सामाजिक चळवळीस देत नाहीं. राष्ट्राची सामाजिक प्रगति होऊं नये असें त्यांचें म्हणणें नाहीं पण ती राजकीय प्रगतीच्या व स्वाभिमानाच्या अनुषंगानेंच झाली पाहिजे. राजकीय परवशता फार तर मुळमुळीत विरोधानें स्वीकारून जिवंत सुधारणा होणेंच शक्य नाहीं असें राष्ट्रीय पक्षाचें तत्त्व आहे. व याप्रमाणें तो वागत आहे म्हणून त्यानें अमुक सामाजिक गोष्टी केल्या नाहींत, तमुक केल्या नाहींत अशी तक्रार करण्यांत कांहीं हंशील नाहीं. सुधारक पक्षाला जी आपली कामगिरी वाटते ती जितकी लोकांच्या डोळ्यांपुढें आहे तितकीच राष्ट्रीय पक्षाचीहि कामगिरी लोकांस अवगत आहे. म्हणून ना. परांजप्यांसारख्यांच्या एककल्ली लेखानें किंवा शिव्याशापानें राष्ट्रीय पक्ष बुडणें अशक्य आहे. जगांतील सर्व देश स्वातंत्र्याच्या भावनेनें प्रेरित होऊन आपल्या देशाचा कारभार आपल्या हातांत असावा अशा प्रयत्नास कालानुसार लागले आहेत. ही वेळ घालवूं नका. मॉंटेग्यूसाहेबांचे आभार माना असें परांजप्यांचें म्हणणें आहे. कां तर कालानुरूप त्यांनीं आपलें काम बजावण्याचा प्रयत्न केला म्हणून. पण खरें कर्तृत्व कालाचें आहे, मॉंटेग्यूसाहेबांचें नव्हे ही गोम त्यांच्या लक्षांत आलेली नाहीं. कालाचा महिमा अगाध आहे व तोच आपणांस पुढें लोटीत आहे. या वेळीं राष्ट्रीय पक्षास शिव्या देऊन व आपल्या कामाची तारीफ करून सरकारशीं अविरोध करणें देशहितदृष्ट्या गैरमुत्सद्दीपणाचें आणि अविचाराचें लक्षण होय. म्हणून असला आचरटपणा सोडून देऊन व आपापसांतील मतभेद विसरून ज्यानें त्यानें आपली क्षेत्रमर्यादा ओळखावी व अनसूयापूर्वक यथाशक्ति देशकार्यास प्रवृत्त व्हावें अशी सर्वपक्षीयांसच आमची विनंति आहे. ना. गोखले जेव्हां विलायतेहून १९०५ सालीं येथें परत आले तेव्हां त्यांस मानपत्र देण्याच्या कामीं टिळकांनीं पुढाकार घेतला होता हें परांजपे विसरले काय! टिळक-गोखल्यांचा मतभेद टिळक—परांजप्यांच्या मतभेदापेक्षां कमी तीव्र होता असें नाहीं. पण तसा असतांहि जर टिळक प्रसंगविशेषीं तो मतभेद विसरून ना. गोखल्यांचें स्वागत करण्यास तयार झाले तर परांजप्यांस तसें करण्यास काय हरकत होती! क्रोध आणि मत्सर हीं नरकाचीं द्वारें होत असें गीतेंत स्वच्छ

सांगितलें आहे. म्हणून हीं द्वारें बंद करण्याचा परांजपे यांनीं अवश्य प्रयत्न करावा म्हणजे अशी घोडचूक पुनः त्यांच्या हातून घडणार नाहीं एवढीच त्यांस अखेरची विनंति करून आम्ही हा लेख येथें संपवितों.

बेझंटबाईच्या अनुयायांना उत्तर.

बाई विलायतेंत गेल्याबरोबर टिळक त्यांस प्रथम स्टेशनवर व नंतर त्यांच्या घरींहि भेटले आणि त्यांनीं विनंति केली कीं, हिंदुस्थानांतील भांडणें हिंदुस्थानांत ठेवून विलायतेंत राष्ट्रीय सभेच्या धोरणानेंच चालावें हें बरें. बाई अर्धवट कबूल झाल्या आणि प्रथम प्रथम आणि पुढें क्वचित् प्रसंगीं त्यांचें तसें वर्तनहि होतें. पण एकंदरींत नेमस्तांप्रमाणें त्यांनींहि काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाच्या कार्यास विलायतेंत विरोध केला असें म्हणणें भाग आहे. आणि ही गोष्ट जर कबूल असेल—मग बाईच्या भक्तांस ती 'वाजवी' म्हणून कबूल असो वा 'वावगी' म्हणून कबूल असो—तर वादच मिटला म्हणावयाचा. कारण अशा तऱ्हेचा विरोध करून पुनः राष्ट्रीय सभेंत "मी तुमच्यांतीलच" असें म्हणून जाणें कोणासहि युक्त नव्हे, असें मग न्यायतःच प्राप्त होतें. असो. बाई आणि टिळक यांच्या विलायतच्या कामगिरींत अंतर पडणें स्वाभाविकच होतें, असें वरील पूर्व हकीकतीवरून वाचकांस कळून येईल. राष्ट्रीय सभा चुकली, नेमस्त चुकले, हिंदुस्थानचें खरें हित आपल्या स्वतःच्याच सिद्धांतांत व्यक्त झालेलें आहे असें बाईंना विलायतच्या लोकांपुढें मांडावयाचें होतें, तर उलटपक्षीं टिळक यांस राष्ट्रीय सभेची महती स्थापित करावयाची असून राष्ट्रीय सभेचे ठरावच स्वयंनिर्णयदृष्ट्या हिंदुस्थानांतील बहुजनसमाजाचें मत होय, असें ब्रिटिश जनतेपुढें मांडावयाचें होतें. आपल्याला पुढें करून बाई स्वतःच्या मतास अधिक मान देत होत्या तर टिळक क्षणभर आपल्याला बाजूला ठेवून राष्ट्रीय सभेंत बहुमतानें मंजूर झालेले ठराव हेच खऱ्या राष्ट्रीय मताचे निदर्शक होत असें प्रतिपादन करीत होते. दिल्लींत आपलें मत ग्राह्य न ठरल्यामुळें बाई राष्ट्रीय सभेवर रुसलेल्या होत्या आणि कांहीं झालें तरी काँग्रेसचे ठराव हेच या बाबतींत मुख्य होत असें टिळकांचें सांगणें होतें. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हटल्यास काँग्रेसच्या शिष्ट-मंडळानें किंवा टिळकांनीं विलायतेस जे प्रयत्न केले त्याचा काँग्रेसचे ठराव हा केन्द्र होता आणि बाईनीं किंवा त्यांच्या नेतृत्वाखालीं विलायतेस गेलेल्या शिष्ट-मंडळानें तिकडे जे प्रयत्न केले त्याचा स्वतः बाई याच केन्द्र होत्या असें

म्हटलें तरी चालेल. बाई मॉन्टेग्यूकडे झुकल्या होत्या तर टिळक व काँग्रेसचें शिष्टमंडळ राष्ट्रीय सभेकडे झुकले होते. मॉन्टेग्यूसाहेबांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानणें किंवा स्तुति करणें हें बाईंस पहिल्यापासूनच इष्ट वाटत होतें तर स्वयं-निर्णयाच्या तत्त्वावर राष्ट्रीय सभेच्या ठरावास मॉंटेग्यूसाहेबांनीं जितका मान द्याव-यास पाहिजे होता तितका दिलेला नाहीं असें टिळकांस व काँग्रेसच्या शिष्टमंड-ळास ब्रिटिश जनतेपुढें उघड सिद्ध करून दाखवावयाचें होतें. विलायतेंत टिळक 'मॉडरेट्' झाले होते असें बाई आतां म्हणतात. पण राष्ट्रीय सभेच्या ठरावांत रेसभर देखील फरक न करितां ते ठरावच सयुक्तिक, न्याय्य आणि खऱ्या मुत्स-द्दीपणाचे आहेत असें समर्पक रीत्या पण ठासून प्रतिपादन करणें हेंच जर बाईंच्या मतें टिळकांच्या विलायतेंतील 'मॉडरेट्' पणाचें लक्षण असेल तर टिळक तो दोष किंवा आरोप सुखानें माथीं घेण्यास तयार आहेत असें चिपळुणकरांसच काय पण सर्व लोकांस आम्ही टिळकांतर्फे कळवितों. मवाळांस किंवा बाईंस टिळकांची ही कृति पसंत पडत नाहीं हा कांहीं टिळ-कांचा दोष नव्हे. राष्ट्रीय सभेचा मान राखावयाचा कां आपला हेका अगर अहंकार पुरवावयाचा असा प्रत्येक शिष्ट-मंडळापुढें प्रश्न होता. आणि बाईंचा किंवा इतर शिष्ट-मंडळांचा कित्ता न गिरवतां टिळकांनीं आणि काँग्रेसच्या शिष्ट-मंडळानें, पुढें किंवा मागें न जातां, राष्ट्रीय सभेचेंच मत ब्रिटिश जनते-कडून व मजूर--पक्षाकडून मान्य करून घेतलें हीच नामदार पटेल यांच्या नेतृत्वाखालीं वागणाऱ्या टिळक-खापर्ड्यांची मुख्य कामगिरी होय. कोणी म्हणेल कीं, बाईंचे व टिळकांचे मार्ग जरी भिन्न असले तरी ज्याअर्थीं मतभेद होणें हें स्वाभाविक आहे, त्याअर्थीं केवळ मार्गभेदास्तव बाईंवर इतकें तुटून पडण्याची जरूर नव्हती. बाई केवळ मतभेदावरच जर संतुष्ट राहिल्या असत्या तर वरील शंकेस कांहीं अवकाश मिळण्याचा संभव होता. पण तसा प्रकार घडून आला नाहीं. अखेर राष्ट्रीय सभेशीं व तिच्या कार्याशीं बाईंनीं विरोधच केला असें म्हणण्यास सबळ पुरावा आहे. बाईंनीं पार्लमेंटरी कमिटी स्थापन केली असें कांहींचें म्हणणें आहे. परंतु खरें पाहतां बाई विलायतेस जाण्यापूर्वीं कित्येक महिने टिळकांनीं ही कमिटी स्थापन करून तिला राष्ट्रीय सभेच्या माग-ण्यांची पूर्ण ओळख करून दिली होती. बाईंनीं विलायतेस आल्यावर जें कार्य केलें तें येवढेंच कीं या पार्लमेंटरी कमिटीच्या त्या स्वयं-सेक्रेटरी झाल्या.

आणि कमिटीच्या नांवानें इतर शिष्ट-मंडळांवर छाप बसविण्याचा प्रयत्न करूं लागल्या. नामदार पटेल यांनीं त्यांतील इंगित तेव्हांच ताडलें आणि राष्ट्रीय सभेच्यातर्फे स्वतंत्र उद्योगास सुरुवात केली. बाईंच्या या करण्यांत आणि समेट होत असल्यास स्वतः मागें रहाण्यास देखील तयार असलेल्या टिळकांच्या वर्तनांत कोणता फरक आहे हें आतां सांगावयास नको. राष्ट्रीय सभेला मागें टाकून जें काय केलें तें मीं केलें असें एकाला दाखवावयाचें होतें आणि दुसऱ्यास स्वतः मागें राहून राष्ट्रीय सभा पुढें ढकलावयाची होती. 'ब्रिटन ॲन्ड इंडिया' या संस्थेमार्फत भरलेल्या इंडियन कॉन्फरन्सची अगर आल्बर्ट हॉलमध्यें भरलेल्या बड्या सभेची विलायतेंतील सर्व हकीकत चिपळूणकर यांस माहीत नाहीं हें ते स्वमुखानेंच कबूल करितात. ती हकीकत जर त्यांस माहीत असती—आणि त्याबद्दलचे सर्व अस्सल कागद टिळकांपाशीं अद्यापहि आहेत—तर हल्लींच्याप्रमाणें सर्वस्वीं चुकीचीं विधानें करण्यास वासुदेवरावजी तयार झाले नसते अशी आमची खात्री आहे. 'इंडियन कॉन्फरन्स' ची राजकीय शाखा बेझंटबाईच्या अध्यक्षतेखालीं ता. ४ ऑक्टोबर १९१९ रोजीं म्हणजे जॉईन्ट कमिटीचा रिपोर्ट होण्यापूर्वींच भरली होती व त्यांत मॉंटेग्यूसाहेबांना उचलून धरण्याकरितां प्रथम असा ठराव यावयाचा होता कीं, "सर्व प्रागतिक शिष्टमंडळांच्या मागणींत जे मुद्दे सर्व साधारण असतील ते सरकारनें स्वीकारावे." अंकगणित किंवा बीजगणिताची ज्यास्त ओळख असेल त्यास यांतील डावपेंच लवकर कळून येतील. समजा कीं ज्यांची मागणी ५० डिग्रीच्या वर आहे त्यांना आपण प्रागतिक म्हणूं आणि यापैकीं एकाची मागणी ६० डिग्री आहे; दुसऱ्याची ७५ आहे व तिसऱ्याची १०० डिग्री आहे. तर ६०, ७५ व १०० यांत ६० च सर्वसाधारण होणार ७५ नाहींत व १०० हि नाहींत. तात्पर्य, राष्ट्रीय सभेचा मागणी सर्वांत अधिक म्हणजे १०० डिग्रीची असल्यामुळें ती सोडून देऊन बाईंची किंवा नेमस्तांची कमी मागणी कबूल करा असा या ठरावाचा अर्थ होत होता. हा अर्थ टिळक, पटेल, खापर्डे (या सर्वांस या परिषदेस आमंत्रण होतें) यांच्या लक्षांत आल्यावर त्यांनीं या ठरावाचा आगाऊच निषेध केला व त्यामुळें परिषदेचे अध्यक्ष म्हणजे बेझंटबाई यांस अखेर या सभेंत कोणतेच ठराव पास करावयाचे नाहींत असें सभेच्या प्रारंभींच जाहीर करावें लागलें. आणि वरील ठराव करण्याकरितांच बोलाविलेल्या परिषदेंत नुसत्या शुष्क व्याख्यानाखेरीज कांहींएक काम झालें नाहीं. दुसरी गोष्ट

आल्बर्ट हॉलमधील सभेची. या सभेचे मि. लॅन्सबरी हे अध्यक्ष होते व ती सभा बेझंटबाईंच्याच उद्योगानें व खर्चानें भरविण्यांत आली होती. त्यांत अखेर स्वयं-निर्णयाचा व स्वराज्याचाच ठराव पास झाला. पण त्याला जोडूनच मॉंटेग्यूसाहेबांच्या रिफॉर्म-बिलाचें अभिनंदन करावयाचा बाईंचा प्रथम विचार होता. पण हा विचार टिळकांनीं मि. लॅन्सबरी यांची आगाऊ भेट घेऊन रहित करविला. इतकेंच नव्हे तर हें बिलच नको असें म्हणणारा जो तिसरा एक पक्ष त्या सभेंत उत्पन्न झाला होता त्यालाहि जागच्या जागीं सभेंतच समर्पक उत्तर देऊन त्यांनीं खालीं बसविलें. तसेंच ' पाचरेच्या चंचुप्रवेशाचें तत्त्व ' स्वीकारून मॉंटेग्यूंच्या सुधारणा तुम्ही कां पत्करीत नाहीं असा जेव्हां या सभेंत एकानें टिळकांस प्रश्न विचारला तेव्हां ' पाचरेवर टोला मारण्याची सत्ता जर माझ्या हातांत असेल तर मी हा न्याय पत्करण्यास तयार आहे ' असें उत्तर देऊन टिळकांनीं त्यास गप्प केलें. पण इतका खुलासा कोठेंच प्रसिद्ध झाला नसल्यामुळें रा. चिपळूणकर यांची या बाबतींत चूक झालेली आहे. असो; ही सभाहि ता. २५ ऑक्टोबर १९१९ रोजीं म्हणजे जॉइंट–कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच भरलेली होती. विलायतेंत हिंदुस्थानचीं गाऱ्हाणीं सहानुभूतिपूर्वक ऐकण्यास तयार असा काय तो एक मजूर–पक्षच होय. बाईंची आणि कॉंग्रेसच्या शिष्ट–मंडळाची मिळून दोहोंचीहि भिस्त या पक्षावर होती. पैकीं बाईंची मागणी राष्ट्रीय सभेपेक्षां कमी डिग्रीची असल्यामुळें राष्ट्रीय सभेच्या मागणींत बाईंच्या मागणीचाहि सहज अंतर्भाव होत होता असें असतां व कॉंग्रेसची मागणी मजूर पक्षास ग्राह्य होण्याचा पूर्ण संभव असतां कॉंग्रेसच्या मागण्यांना आश्रय देवूं नका असें बाईंनीं मजूर–पक्षांतील पुढाऱ्यांना सांगणें आमच्या मतें योग्य नव्हतें आणि अखेर मजूरपक्षासहि तें योग्य वाटलें नाहीं. कॉंग्रेसच्या मागणीप्रमाणें मॉंटेग्यू बिलास प्रतिसूचना आणून त्यापैकीं एकादी जर परमेश्वराचे कृपेनें पार्लमेंटांत मंजूर झाली असती तर त्यांत बाईंचें काय खर्चलें असतें कोणास ठाऊक ! पण-पण आम्ही आज जास्त बोलत नाहीं. " मी हिंदुस्थानची खरी प्रतिनिधि, राष्ट्रीय सभा कोणी नव्हे, माझें ऐका " अशा खोट्या भावनेनें प्रेरित होऊन बाईंनीं राष्ट्रीय सभेच्या विलायतेंतील कामास विरोध केला आणि तो टिळकांस कांहीं ठिकाणीं तरी हाणून पाडावा लागला येवढें मात्र निश्चित होय. इतकेंच नव्हे तर बाईंनीं ही भावना अमृतसर येथें आणून राष्ट्रीय सभेवर आपली स्वारी ठेवण्याचा पुनः

एकवार कसा निष्फळ प्रयत्न केला ही गोष्ट आतां सर्वांस माहीत झाली आहे. चिपळुणकर म्हणतात त्याप्रमाणें बाईच्या चेल्यांस त्यांत बाईचें शहाणपणच वाटत असल्यास निदान या बाबतींत तरी बाईवरील आमची श्रद्धा आम्हास त्यांच्या-प्रमाणें नाचवूं शकत नाहीं हें आम्ही मोठ्या आनंदानें कबूल करतों. धार्मिक आणि राजकीय श्रद्धा यांमध्यें जो कांहीं मोठा भेद आहे तो हाच होय. पण इतक्या खोल पाण्यांत न शिरतां बाईस आमची शेवटची विनंति येवढीच आहे कीं, हिंदुस्थानाबद्दल त्यांस जितकी कळकळ आहे तितकीच हिंदुस्थान त्यांच्या सहाय्याची अपेक्षा ठेवीत आहे. त्या विद्वान् आहेत, कार्यकर्त्या आहेत इत्यादि गोष्टी आम्हीं प्रारंभीं सांगितल्याच आहेत. अशा व्यक्तीच्या सहाय्याची स्वराज्यप्राप्त्यर्थ उद्योग करणारा कोण गृहस्थ अपेक्षा ठेवणार नाहीं? करितां राष्ट्रीय सभेशीं, टिळकांशीं किंवा राष्ट्रीय पक्षाशीं बाईचा हा जो विरोध हल्लीं उत्पन्न झाला आहे तो काढून टाकून त्यांनीं पूर्ववत् आपलें ध्येय कायम ठेवून व मिळालें तेवढें पद-रांत टाकून स्वराज्यप्राप्तीच्या पुढच्या उद्योगास एकीनें लागावें. मॉंटेग्यू–ॲक्ट जरी पास झाला तरी तेवढ्यानें कांहीं सर्व काम झालेलें नाहीं. अर्थात् ॲक्ट कितीहि बरा असला तरी त्यास हुरळून जाणें योग्य नाहीं. किंबहुना आतां जे प्रयत्न करावयाचे आहेत ते या ॲक्टावर संतुष्ट न राहतां पूर्वीपेक्षांहि अधिक उद्योगानें, नेटानें व निश्चयानें केले पाहिजेत. आणि तेहि आम्ही जितक्या लवकर करावयास लागूं तितक्या लवकर झाले पाहिजेत. जग पालटत चाललें आहे, तोंच त्याच्या प्रवाहांत आम्हीं आपले हात धुऊन घेतले पाहिजेत. 'नेमस्त–पक्ष' हें बाईचें कायमचें वसतिस्थान होणें शक्य नाहीं. राष्ट्रीय पक्षासच त्यांना येऊन मिळालें पाहिजे. त्यांतच बाईचें, राष्ट्रीय पक्षाचें व हिंदुस्थानचें कल्याण आहे. म्हणून मागील सर्व गोष्टी विसरून जाऊन निरहंकार बुद्धीनें बाईनीं टिळकांशीं म्हणजे राष्ट्रीय पक्षाशीं अगर राष्ट्रीय सभेशीं पूर्ववत् सहकारिता करावी, रुसून फुटून जाऊं नये अशी त्यांस आम्ही विनंति करतों. ही गोष्ट जर शक्यच नसेल तर

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥

हें ऋषिवाक्य लक्षांत ठेवून खेद व हर्ष मनांत न आणतां ज्यानें त्यानें आपापल्या वाटेनें जाणें जरूर आहे. राजकारणांतील संयोग वा वियोग यांचा वरील श्लोकांत वर्णन केलेल्या वेदांत दृष्टीनें कर्मयोग्यांनीं विचार केला पाहिजे.

(८) अमृतसरची काँग्रेस

ता. २७ डिसेंबर रोजीं अमृतसर येथें राष्ट्रीय सभा भरण्याचें ठरलें होतें. ती सभा दोन कारणांनीं विशेष महत्त्वाची होती. पहिलें असें कीं विलायतेंतील कामगिरी आटोपून शिष्टमंडळें परत आलीं त्यांतील लोक सभेला हजर राहणार होते. पण त्याहून महत्त्वाचें कारण हें कीं, पंजाब प्रकरणावर सर्व राष्ट्रानें मिळून मत प्रगट करण्याचा हाच पहिला प्रसंग होता. व शेंपन्नास वर्षांत न घडलेले असे दारुण प्रसंग या दुर्दैवी सालांत अमृतसर येथेंच घडले म्हणून पंजाबांत काँग्रेस व्हावयाची ती लाहोरास न होतां अमृतसर येथेंच शक्य तर भरवावी हें औचित्याच्या दृष्टीनें ठीकच होतें. प्रथम अशी शंका आली कीं, अमृतसर येथें एवढ्या सभेची व्यवस्था नीट कशी होईल ? पण उत्साहामुळें सर्व कांहीं होतें तसेंच येथेंहि घडून आलें. बिचाऱ्या अमृतसरच्या लोकांनीं आपलीं सर्व दुःखें विसरून आपणांत नवजीवन उत्पन्न झालें हें दाखविण्याकरितां सभेची सर्व व्यवस्था फार चांगली केली होती. या संकटांत ज्या लोकांनीं पंजाबाला विशेष मदत केली त्यांपैकींच एक म्हणजे पं. मोतिलाल नेहरू हे अध्यक्ष होणार होते. यामुळें या उत्साहांत भर पडली होती. यंदाहि काँग्रेसकरितां मुंबईहून स्पेशल ट्रेनची व्यवस्था करण्यांत आली होती. टिळकांच्या बरोबर त्यांच्या पक्षांतील बहुतेक पुढारी हजर होते. ही स्पेशल ट्रेन बी. बी. सी. लाइननें गेली. ती वाट चालत असतां मधल्याच एका स्टेशनवर त्यांना बादशाही जाहिरनामा निघालेला वाचावयास मिळाला. तेव्हां त्याला ताबडतोब उत्तर द्यावें म्हणून टिळकांनीं पुढच्या एका स्टेशनावरून तार पाठविली. ही तार हा वादाचा एक विषय होऊन लोकांपुढें आली तेव्हां झालेली हकीगत स्वतः टिळकांनीं लिहून केसरींत प्रसिद्ध केली म्हणून ती त्यांच्याच शब्दांनीं पुढें दिली आहे.

प्रतिसहकारितेचा जन्म

"ज्या तारेबद्दल येवढी चर्चा चाललेली आहे ती तार तरी काय आहे हें पहिल्यानें पाहिलें पाहिजे. कारण यावरील टीकाकारांची दृष्टि धांदलींत क्षुद्र मनोविकारानें अंध होऊन साधे इंग्रजी शब्दहि त्यांना न कळतां त्यांनीं या तारेचीं सपशेल खोटीं भाषांतरें प्रसिद्ध केलीं आहेत. टिळकांनीं तारेंत मानलेले आभार हे बादशहांचे आहेत. मॉंटेग्यूसाहेबांचे नव्हत अगर व्हाइसरॉयसाहेबांचेहि नव्हत. बादशहांस कांहींहि मजकूर कळवावयाचा असला तरी तो त्याचे मंत्री चिटणीस

किंवा व्हाइसरॉय यांचेमार्फतच कळवावा लागतो. म्हणून बादशहांस उद्देशून केलेल्या तारा मँटेग्यू व व्हाइसरॉय यांच्याद्वारें पाठविण्यांत आल्या असल्या तरी त्यांतील मजकूर त्या दोघांसहि उद्देशून नव्हता.

" मँटेग्यू आणि व्हाइसरॉय यांच्या द्वारें बादशहांकडे जी तार पाठविण्यांत आली ती पुढें लिहिल्याप्रमाणें:—

" Please convey to His Majesty grateful and loyal thanks of Indian Home Rule League and the people of India for Proclamation and amnesty and assure him of responsive cooperation. "

अर्थः—" बादशहांस मेहेरबानीनें असें कळवा कीं, जाहिरनामा आणि माफी यांबद्दल इंडियन होमरूल लीग आणि हिंदुस्थानचे लोक त्यांचे कृतज्ञपणें आणि राजनिष्ठपणें आभारी आहेत आणि (या बाबतींत) प्रतियोगी सहकारिता (लोकांकडून) मिळेल असेंही बादशहांस आश्वासन द्या. "

या तारेंत आभार बादशहांचे आहेत, आणि तेहि त्यांचा जाहिरनामा व सर्वसाधारण माफीबद्दल असून सहकारित्वाचें वचनही प्रतियोगी स्वरूपाचें आहे.

Responsive (प्रतियोगी) हा शब्द सहकारितेला प्रायः लावीत नाहींत, हें खरें. पण त्याच कारणामुळें प्रस्तुतच्या तारेंतील या शब्दाकडे टीकाकारांचें विशेष लक्ष जावयास पाहिजे होतें. बादशहांच्या जाहीरनाम्यांत सहकारित्वाचा उपदेश नोकरशाही आणि प्रजा या दोघांसहि केलेला होता. टिळकांच्या मतें प्रजेस हा उपदेश करणें जरूर नव्हतें. कारण प्रजेच्या कल्याणाच्या गोष्टींत प्रजेनें आपण होऊन कधीं अडथळा आणला नाहीं किंबहुना आणणेंहि शक्य नाहीं. आजपर्यंत जो अडथळा आणि विरोध झाला तो सर्व नोकरशाहीचा. ही नोकरशाही जर सहकारिता करावयास कबूल असेल व करील तर त्याला प्रतियोगित्वाच्या नात्यानें म्हणजे जबाबाला प्रतिजबाब म्हणून लोकहि सहकारिता दाखविण्यास तयार आहेत असें बादशहांस आश्वासन द्या असा टिळकांच्या या तारेचा अर्थ होता. पण येवढ्या खोल पाण्यांत शिरावें कोणीं !

"सहकारिता नेहमींच दोहों बाजूंकडे सापेक्ष असते. त्यांतून जी गोष्ट प्रजेच्या कल्याणाची तींत सहकारिता करा हें प्रजेस सांगावयास नको. स्वतःच्या कल्याणास आडकाठी घालणारा मनुष्य पशु समजला पाहिजे. म्हणून सहकारित्वाचा

उपदेश प्रजेस करणें योग्य नव्हतें. या कामांत आजपर्यंत जर कोणीं आडकाठी घातलेली असली तर ती नोकरशाहीनें. यासाठीं बादशहांच्या आज्ञेबरहुकूम सहकारिता करण्यास नोकरशाहीची तयारी असल्यास लोकहि आपल्या बाजूनें सहकारिता करण्यास तयार आहेतच. नसल्यास मात्र विरोध करावा लागेल असा टिळकांच्या तारेचा खरा मथितार्थ आहे आणि याच अर्थाचे शब्द जर काँग्रेसच्या ठरावांत पहिल्यापासून योजण्यांत आले असते तर मग त्यास कोणीं विरोध केला नसता. पण हें तत्त्व पंडितजींनीं आपल्या भाषणांत जरी कबूल केलें होतें तरी त्यांनीं पुढें आणलेल्या ठरावांत ' सहकारिता ' येवढाच शब्द वापरला असल्यामुळें वाद माजला. आणि सहकारितेच्या स्वरूपाबद्दल कांहींच न बोलतां नव्या ॲक्टावन्यें आपल्या उन्नतीसाठीं काम करा (Work) येवढ्यावरच अखेर तडजोड करण्यांत आली.

टिळकांनीं आपल्या तारेंत ज्या सहकारितेचा उल्लेख केला आहे ती प्रतियोगी स्वरूपाची आहे हें जरी कबूल केलें तरी ही तार इतक्या लवकर करण्याचें कारण काय, असें एखादा घमेंडानंदन विचारूं शकेल. या प्रश्नास एक उत्तर वर दिलेंच आहे. होमरूल–लीगचे मुख्य मुख्य अधिकारी अनायासेंच गाडींत जमलेले होते. आणि त्या लीगपुढें जर केव्हांतरी हा विषय चर्चेस येणारच तर मग तो लवकर आलेला काय वाईट ? पण याहीपेक्षां बलवत्तर असें दुसरेंही एक कारण आहे. पंजाब प्रकरण तर आतां उपस्थित झालें. पण त्यापूर्वींपासून राजकीय कैद्यांना पूर्ण माफी मिळाली पाहिजे अशा मागण्या लोकांनीं व राष्ट्रीय सभेनेंहि वेळोवेळीं केल्या होत्या. लखनौस तर बादशाही जाहिरनाम्यांत स्वराज्याचाहि उल्लेख पाहिजे अशी स्पष्ट मागणी केलेली होती. आणि होमरूल लीगनेंहि हेच ठराव मान्य केलेले होते. इतकेंच नव्हे तर काँग्रेस आणि होमरूल–लीग यांच्या वतीनें विलायतेस जीं डेप्युटेशनें गेलीं त्यांनीं राजकीय कैद्यांस सर्वसाधारण माफी देऊन शांतता करण्याची हीच वेळ आहे असें माँटेग्यूसाहेबांस सुचविलें होतें. मवाळ या गोष्टीला अनुकूल नव्हते, माँटेग्यूसाहेबांच्या कौन्सिलांतील बहुमत प्रतिकूल होतें, आणि हिंदुस्थानसरकार तर या गोष्टीस बोलूनचालून अत्यंत विरुद्ध होतें. इतकें असतांहि बादशहांनीं माफी दिली तर त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावयास नकोत काय ? आणि आभार मानण्याचें एकदां ठरल्यावर ते प्रथम कोणीं मानावयाचे ? होमरूल लीगनें, राष्ट्रीय सभेनें किंवा नेमस्तांनीं ? टिळ-

कांच्या तारेंत केवळ जाहिरनाम्याचाच नव्हे तर माफीबद्दलहि जो मुद्दाम निराळा उल्लेख केलेला आहे त्याचें कारण यावरून दिसून येईल.

" कित्येक बेजबाबदार व व्यवहारशून्य जहालांचें असें म्हणणें आहे कीं, माफी देतांना बादशहांनीं जी भाषा वापरली आहे ती आम्हास मान्य नसल्यामुळें आभार मानण्यास आम्ही तयार नाहीं. पण हे खरे जहाल किंवा नेमस्तहि नव्हत असें त्यांस मोठ्या दुःखानें कळविणें प्राप्त आहे. तुम्हाला माफी नको तर खुशाल रहा तुरुंगांत! नको कोणीं म्हटलें आहे? नोकरशाहीच्या जुलमानें राजकीय कैदेंत गेलेले लोक तुरुंगाबाहेर काढणें हें प्रत्येक देशहितचिंतकाचें पहिलें कर्तव्य होय व यासाठींच बादशहांस लोकांनीं व काँग्रेसनें अनेक वेळां विनंति केलेली होती. ही विनंति आतां बादशहानीं मान्य केली आणि स्वराज्याचें स्पष्ट अभिवचन दिलें इतकेंच नव्हे तर सर्व राजकीय कैद्यांस माफीहि देण्यास फर्माविलें. आतां या यांच्या जाहिरनाम्यांतील शब्दांबद्दल तक्रार करणें नुसत्या फाजीलपणाचें लक्षण होय. कदाचित् असेंहि घडेल कीं, हिंदुस्थानसरकार कांहीं बाबतींत बादशहांच्या जाहिरनाम्याप्रमाणें माफी देण्यास तयार होणार नाहीं, कारण राणीच्या जाहिरनाम्याला अशक्य सनद म्हणणारे व्हाइसरॉयसाहेब अद्याप जिवंत आहेत. पण असें घडलें तरी जाहिरनाम्याची किंमत त्यामुळें कमी होत नाहीं. जाहीरनाम्याच्याच जोरावर आम्ही सरकारशीं पुनः भांडूं. पण असले प्रसंग पुढें उपस्थित होतील अशा मनच्याच कल्पना करून आज आम्हांस प्राप्त झालेल्या आश्वासनाची किंमत कमी करणें हें अत्यंत गैरमुत्सद्दीपणाचें, अविचाराचें आणि अप्रामाणिकपणाचें लक्षण होय. "

टिळकांविषयीं प्रामाण्यबुद्धि

टिळक अमृतसरला पोहोंचले तेव्हां तेथेंहि त्यांची फारच मोठी मिरवणूक निघाली. अमृतसर येथें आधींच थंडी फार. त्यांतून यापूर्वीं दोन दिवस पाऊस पडल्यानें थंडीचा जोर फारच झाला होता. तरीहि लोकांनीं या थंडीकडे न पाहतां टिळकांची मिरवणूक, अध्यक्षांची मिरवणूक, वगैरे सर्व गोष्टी उत्साहानें पार पाडल्या. कांहीं नेमस्त पुढाऱ्यांनीं आपण राष्ट्रीय सभेला हजर राहत नाहीं असें आगाऊ कळविलें होतें. तथापि ना. शास्त्री, देवधर, शर्मा वगैरे त्यांची मंडळी हजर होती. शिवाय गांधी व त्यांची मंडळी, बेझंटबाई व त्यांची मंडळी, जिना, हसन इमाम, अजमलखान, महमदाबादचे राजेसाहेब वगैरे मुसल-

मान पुढारी, सर दिनशा पेटीट, दास, चक्रवर्ति, विजयराघवाचार्य, बमनजी वगैरे अनेक पुढारी हजर होते. लष्करी कायद्यान्वयें शिक्षा झालेल्या लोकांपैकीं डॉ. किश्लू, सत्यपाल, हरकिसनलाल, दुनीचंद, राम भुजदत्त आधींच सुटून आल्यामुळें ते सभेला आले होते व त्यांना पाहतांच सर्व सभेनें त्यांचें अतिशय आनंदानें स्वागत केलें.

स्वागत मंडळाचे अध्यक्ष स्वामी श्रद्धानंद हे असून त्यांनीं आपल्या भाषणांतील पहिलेंच वाक्य उच्चारलें तें चिरस्मरणीय होईल. ते म्हणाले, " या महासभेच्या शृंगारलेल्या प्लॅटफॉर्मवर उभा राहून एक संन्यासी प्रतिनिधींचें स्वागत करीत आहे हा या सभेच्या इतिहासांतील पहिलाच प्रसंग होय. " आणखी पुढें ते असें म्हणाले, " राजकीय चळवळींत संन्याशानें भाग घेणें योग्य आहे काय ?' असा प्रश्न मला कित्येकांनीं विचारला. त्याला माझें सरळ उत्तर असें आहे कीं, ज्या दिवशीं या संन्यासाश्रमाचा मीं स्वीकार केला त्या दिवशीं सर्व जग हा माझ्या कुटुंबाचा परिवार आहे अशी भावना मीं धारण केली. आणि जगांतील वस्तुमात्राकडे मी समदृष्टीनें पाहूं लागलों. म्हणून लोकलज्जा सोडून लोककल्याणांत दत्तचित्त होण्याचें व्रत मीं धारण केलें. या पवित्र वेदीवर उभे राहण्याचें माझें दुसरें कारण असें कीं ज्या नररत्नांनीं भारतमातेचा माथा उज्ज्वल राखण्याकरितां फांशीची, जन्मठेपीची अशाहि शिक्षा सोसल्या त्यांच्या धर्मपत्न्यांनीं आपल्या पतींचे आत्मे कॉँग्रेसचा हा महोत्सव बंद न पडेल तरच शांत होतील अशी इच्छा प्रगट करून मजसारख्या भिक्षूजवळ या कार्याची उलट भिक्षा मागितली तेव्हां मला त्यांच्या आज्ञेला मस्तक नमविणें प्राप्त झालें. ' कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतङ् समाः ' अशी वेदाची आज्ञा असल्यामुळें संन्यासाश्रम घेतला तरी केवळ कर्तव्य म्हणून मीं हें काम पत्करलें. निर्भयपणें व निश्चयानें सत्यरक्षणाची वेळ आतां आली आहे. सत्यपालन हेंच अशा कठीण प्रसंगीं संन्यासी सांप्रदायाचें कर्तव्य होय. सर्व जगाची सेवा करण्याचा विडा ह्या संन्यासाश्रमानें उचलला आहे. श्रद्धेमध्यें माझा सर्व आनंद सांठविला असून भारतमातेच्या संतानाबरोबर माझेंहि भवितव्य उज्ज्वल होईल असें मनोदेवता मला सांगत आहे ! "

सुधारणा बिलाला उद्देशून स्वामीजी म्हणाले, " कोणाच्याहि प्रयत्नानें कां होईना—नरमपक्षाच्या शहाणपणामुळें किंवा गरमपक्षाच्या जोरामुळें—या सुधारणा

आज आम्हास मिळाल्या आहेत. नरम व गरम हीं दोनहि दळें त्यांचा स्वीकार करण्यास आज तयार आहेत. असें असतां क्षुल्लक मतभेद उकरून काढून दोघांनींहि आपापल्या ठिकाणीं अडून बसून राहाणें योग्य नाहीं. सुधारणेच्या योजनेचा स्वीकार करण्याच्या बाबतींत एकमत झाल्यावर आतां झगडा तो काय राहिला?" नंतर सुधारणांचा त्याग करावा असें म्हणण्याचा ध्वनि जो थोडासा कोठून उमटत होता त्याला उद्देशून स्वामी म्हणाले, "जर हिंदुस्थानांतील सर्व जनता एकमत होऊन आज मिळालेल्या अधिकारांची उपेक्षा करण्यास तयार असेल तरच या योजनेचा आपण स्वीकार करणार नाहीं असें म्हणण्यांत कांहीं तरी अर्थ राहिला असता. परंतु यावेळीं तर ही गोष्ट असंभवनीय आहे. झगडा मागेंच संपला आहे. कारण प्रत्यक्ष लो. टिळकमहाराजांनीं आपल्याला जें मिळालें आहे तें स्वीकारा व बाकीच्या हक्कांबद्दल सनदशीर चळवळ जोरानें चालू ठेवा अशी या बाबतींत सीमा घालून दिली आहे. हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय भावनांचा प्रसार करणाऱ्या आदिपुरुषांत टिळकमहाराजांची गणना प्रमुख स्थानीं केली जाते. असा कोण भारतसुपुत्र आहे कीं, ज्यानें आपल्या मातृभूमीच्या अब्रूच्या संरक्षणाकरितां बहादूर टिळकांपेक्षांहि अधिक कष्ट सहन केले आहेत? मातृसेवक सेनेंतील सैनिक आपल्या बुढ्या सेनापतीनें घालून दिलेल्या अनुशासनाला मान देऊन त्यांच्यापुढें शिर नमविण्याला तयार नाहींत काय?"

सभेंतील उत्साह व वाद

यानंतर अध्यक्ष मोतिलाल नेहरू यांचें सुधारणांच्या त्यागाविरुद्ध असें भाषण झालें. त्यांनीं प्रथम बादशाही जाहीरनाम्याचा उल्लेख 'दुःखांधकारांतील एक सूर्य-किरण' या शब्दांनीं करून पंजाबांतील चळवळ, अत्याचार व सत्याग्रह यांचें समालोचन केलें. जुलुमाचा निष्कर्ष म्हणून त्यांनीं एका वाक्यांत असें गणित सांगितलें कीं, एकशें आठ इसमांना फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली आणि सर्व कैद्यांच्या शिक्षेच्या वर्षांची बेरीज केली तर ती सात हजार तीनशें एकाहत्तर वर्षांहून अधिक भरेल! नंतर सुधारणांच्या कायद्याला उद्देशून ते म्हणाले, "कॉंग्रेसच्या मागणीप्रमाणें हा कायदा झालेला नाहीं. तथापि या कायद्यानें जें दिलें आहे त्याबद्दल तुच्छता दाखविणें योग्य नाहीं. या कायद्यानें कांहीं सत्ता आम्हांस दिली आहे हें आम्हीं कबूल केलें पाहिजे. शिवाय देशसेवेचे नवीन मार्गहि खुले झाले आहेत. आम्हांस मिळालें आहे त्याचा उपयोग करून घेणें हें

आमचें कर्तव्य आहे. आम्हांला जे हक्क मिळाले पाहिजेत त्याबद्दल चळवळहि सुरू ठेवली पाहिजे."

सभेचा दुसरा दिवस म्हणजे रविवार ता. २७।२८ या सर्व दिवसभर विषय-नियामक मंडळाचें काम सुरू होतें. कारण त्यांत वादाच्या गोष्टी बऱ्याच होत्या. या वादाच्या वेळीं प्रतिनिधींची मनःस्थिति उल्हसित अशी होती व दिवसेंदिवस नवीन नवीन उत्साह येण्यासारख्या गोष्टी घडत होत्या. काँग्रेस सुरू असतांच अल्लीबंधूंना सोडल्याची तार आली. टिळक व बिपिन पाल यांच्यावरील पंजाबांत शिरण्याची बंदी उठली नव्हती. तथापि 'मी राष्ट्रीय सभेला जात आहें' असें त्यांनीं पंजाबसरकारला कळवून ठेवलें होतें. यामुळें त्यांनीं व दिल्ली कमिशनरनीं त्यांची मनाई दूर केली होती. तिसरे दिवशीं गांधी हे सरकारी अत्याचाराचा निषेध करीत असतां दिवाण मंगळसेन व लाला दुनिचंद हे तुरुंगांतून सुटून सभेंत येऊन दाखल झाले. व रुचिराम सहानी हे जनरल डायर संबंधानें सहावा ठराव मांडीत असतां अल्लीबंधू सभेंत येऊन दाखल झाले. त्यावेळीं सभेचें काम कांहीं वेळ थांबून तुरुंगांतून सुटून आलेल्या या पांचसहा लोकांचें अभिनंदन ज्यानें त्यानें उठून करण्यांत कांहीं वेळ गेला. तसेंच जालियनवाला बागेसंबंधानें नांव निघतांच सगळा समाज उठून उभा राहिला व बागेंतील कत्तलीचें स्मारक करावें म्हणून पंडित मदनमोहन यांनीं ठराव आणला तेव्हां पांच मिनिटांत एक लाख रुपयांचे आंकडे पडले. तिसरे दिवशीं राष्ट्रीय सभेंत बादशहांचा जाहीर-नामा व युवराजांचें स्वागत यांना अनुकूल असे ठराव करण्यांत आले. अशा स्थितींतहि मतभेद थोडासा होताच. पण तो केवळ सुधारणांच्या ठरावासंबंधानें होता. डायर–ओड्वायर यांच्यासंबंधानें जे ठराव व भाषणें झालीं त्यांत कोणा-चाच विरोध नव्हता. लॉर्ड चेल्म्सफोर्ड यांना कामावरून दूर करून परत बोल-वावें या ठरावाला शर्मा यांनीं एकट्यांनीं विरोध केला. पण खरा मतभेद 'सुधारणांच्या कायद्याला असमाधानकारक व निराशाजनक म्हणावें कीं नाहीं ? त्यांचा उपयोग करून घेण्यासंबंधानें काय शब्दयोजना करावी ? आणि मॉंटेग्यू-साहेबांचे आभार मानावे कीं नाहीं ?' यापुरताच होता. स्वामी श्रद्धानंद यांनीं जीं दोन दळें किंवा सैन्यें म्हटलीं त्यांत एका बाजूला नेहरू, गांधी, मदनमोहन, बेझंटबाई, शास्त्री वगैरे लोक होते. आणि दुसऱ्यांत टिळक, दास, पाल वगैरे लोक होते. एका पक्षाचें म्हणणें सुधारणांच्या कायद्याला दूषणास्पद असे शब्द लावूं

नयेत. दुसऱ्याचें म्हणणें ते शब्द जरूर घालावेत. विशेषणांचा वाद होता. त्याहिपेक्षां कमी वाद पुढें कसें वागावें याबद्दल होता. व सर्वांत कमी वाद मॉंटेग्यू-साहेबांच्या आभारप्रदर्शनाबद्दल झाला. केव्हां एका बाजूचा खल गांधींच्या बिऱ्हाडीं व दुसऱ्या बाजूचा खल टिळकांच्या बिऱ्हाडीं व केव्हां दोन्ही पक्षांचे पुढारी एकत्र बसून खल होई. टिळकांचें म्हणणें, पूर्वींच्या राष्ट्रीय सभांनीं हे शब्द योजलेच आहेत तेव्हां ते आपणहि योजावेत. उलट पक्षाचें म्हणणें ते शब्द ठेवल्यानें सुधारणांचा उपयोग करण्याविषयीं जो ठराव आपण करीत आहों त्याचा तेजोभंग होतो. गांधींना वाटलें कीं ' निराशा ' शब्द घातल्यानें पुढें सुधारणा टाकून देऊन तुम्ही संन्यस्तवृत्ति पत्करणार असें ध्वनित होतें. याच्या उलट टिळक म्हणत कीं, मी बोलून चालून कर्मयोगी आहे. निराशेनें माझ्या कर्मयोगाला उलट जोर चढतो. तुम्हां आम्हां दोघांनाहि सुधारणांचा उपयोग करून घेणें ही गोष्ट मान्य आहे ती ठेवूं. आणि याच योजनेसंबंधानें पूर्वींच्या राष्ट्रीय सभेनें दिलेलीं विशेषणेंहि कायम ठेवूं. या वादांत गांधींपेक्षांहि बेझंटबाईनीं नेमस्तांच्या ऋणानुबंधाकरितां अधिक हट्ट धरिला. पण वास्तविक त्यांनींच पूर्वीं या शब्दांना अनुमति दिली होती. आम्हां लोकांच्या संवयीप्रमाणें हा वाद पक्के दोन दिवस सुरू होता. आणि तो न तुटतां मतें मोजून निकाल करण्याची वेळ येणार असेंहि दिसूं लागलें. पण शेवटीं सुदैवानें तडजोड निघून टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणें सुधारणांचें गौणत्व दर्शविणारीं विशेषणें ठरावांत आलीं. टिळक व गांधी यांच्या म्हणण्याप्रमाणें सुधारणांचा पुढें उपयोग करून घ्यावा हा भाग आला. आणि बेझंटबाईच्या म्हणण्याप्रमाणें मॉंटेग्यूसाहेबांचे आभार मानण्याचाहि भाग आला. आणि अशा रीतीनें एकीचा बिघाड न होतां अमृतसरहून सर्व मंडळी परत गेली. अमृतसर सोडण्यापूर्वीं एक दिवस डॉ. किश्लू यांच्या अध्यक्षतेखालीं स्वराज्य-संघ-शाखेनें भरविलेल्या सभेंत टिळकांचें भाषण झालें त्यांत टिळक म्हणाले, "मी जो ठरावांत शब्द घालण्याचा आग्रह धरला त्याचें कारण असंतुष्टाः द्विजा नष्टाः, हें सूत्रवाक्य आहे. संतोष व समाधान झालें कीं उद्योग थांबतो."

पुढील आठवड्यांत शिष्टमंडळाचे इतर लोक म्हणजे पटेल, खापर्डे वगैरे लोक परत आले. त्यांनीं आपल्या भाषणांत बेझंटबाईवर विशेष टीका केली. नंतर ता. १३ रोजीं पुण्यास जाहीर सभा भरली. या सभेंत केळकरांनीं व्याख्यानांत अमृ-

सरची सर्व हकीकत सांगितली. शेवटीं अध्यक्ष या नात्यानें बोलतांना टिळकांनीं सांगितलें कीं, "बेझंटबाईनीं आपलें धोरण वरचेवर बदललें आहे. पण त्यांचें म्हणणें बहुमताला पटत नसेल तर त्यांनीं रागावून काय उपयोग!" दिवाण-गिरी पत्करण्यासंबंधानें टिळक म्हणाले, "सरकार शहाणें असेल तर पुढें जे दिवाण नेमावयाचे ते स्तुतिपाठक न नेमतां योग्य दिसेल तें स्पष्टपणें बोलणारे नेमील व या दिवाणांनाहि लोकांचें व सरकारचें आराधन करण्याचें बिकट काम यापुढें करावें लागेल."

ता. १ फेब्रुवारी रोजीं पुण्यास स्वराज्यसंघाच्या कार्यकारीमंडळाची सभा झाली. तींत नवीन सुधारणांच्या दृष्टीनें संघाचें किंबहुना राष्ट्रीय पक्षाचें धोरण काय असावें यासंबंधीं बरीच वाटाघाट होऊन कांहीं तरी निश्चित योजना शक्य तितक्या लौकर प्रसिद्ध करावी असें ठरलें. टिळक पुण्यास आल्यावर ते विश्रांतीकरितां कांहीं दिवस गांवाबाहेर घर घेऊन राहिले होते. या अवधींत पुण्यांतील एका वादांत त्यांना सहजासहजीं पडावें लागलें. पुणें म्युनिसिपालिटींत सक्तीच्या प्राथ-मिक शिक्षणाचा प्रश्न निघाला तेव्हां नेमस्तपक्षानें असा आग्रह धरिला कीं, मुलगे व मुली यांच्याकरितां अशा शिक्षणाची योजना एकदमच करावी. उलट राष्ट्रीय पक्षाचें म्हणणें असें कीं, ही योजना फार खर्चाची होणार म्हणून प्रथम मुलग्यां-पुरतीच ही योजना करावी आणि नंतर कांहीं दिवसांनीं मुलींच्याकरितांहि करावी. हा वाद म्युनिसिपालिटीबाहेरहि सुरू झाला. नेमस्तपक्षानें असा बहाणा चालविला कीं, राष्ट्रीयपक्ष हा स्त्रीशिक्षणविरोधी आहे. म्हणून त्यांनीं ब्राह्मणेतरपक्षाची मदत घेऊन शहरांतील सेवासदन वगैरे संस्थांचें साहाय्य घेऊन बरीच चळवळ केली. गांवांत दोन्ही वर्गांचें शिक्षण एकदम करावें अशी चळवळ करण्याकरितां स्त्रियांनीं एक मोठी मिरवणूक काढली व किर्लोस्कर थिएटरमध्यें सभा झाली त्यांत उभय-पक्ष हजर असल्यानें बराच कडाक्याचा वाद झाला. राष्ट्रीय पक्षानें या सभेस टिळकांनाहि आणलें. यामुळें त्या संधीचा फायदा घेऊन पूर्वीं मानपत्राच्या वेळीं टिळकांना विरोध करण्याची जी शिल्लक बाकी उरली होती ती नेमस्तांनीं व ब्राह्मणेतर पक्षानें यावेळीं वसूल करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांत दंगलीशिवाय दुसरें कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं.

(९) सांगलीचें ज्योतिष संमेलन

ता. १४ फेब्रुवारी रोजीं टिळक सांगली येथें भरणाऱ्या तिसऱ्या ज्योतिष संमेलनाकरितां पुण्याहून निघाले. बरोबर संमेलनाचे नियोजित अध्यक्ष श्रीपाद

कृष्ण कोल्हटकर हे होते. वाटेंत मिरज स्टेशनावर नागरिकांनीं त्यांचें स्वागत केलें, मिरवणूक काढली व कांहीं वेळ मिरज शहरांत नेऊन लगेच सांगलीस पोंचविलें. या लहानशा मुक्कामांत मिरजेस त्यांनीं स्वराज्य या विषयावर व्याख्यान दिलें. ता. १५ रोजीं रात्रीं संमेलनाच्या मंडपांत श्रीशंकराचार्य (डॉ. कुर्तकोटी) यांच्या अध्यक्षतेखालीं टिळकांचें व्याख्यान झालें.

या ज्योतिष संमेलनाची थोडक्यांत हकीकत अशी आहे कीं, पंचांगशोधनाचें उरलेलें काम पुरें करावें हा संमेलनाचा हेतु होता. बाहेर गांवाहून सुमारें सत्तर पंचाहत्तर ज्योतिषी व धर्मशास्त्री हजर होते. ज्योतिष विषय हा कळण्याला कठिण तथापि टिळक त्यांत भाग घेणार हें ऐकून संमेलनाला प्रेक्षक लोकांची गर्दी झाली होती. स्वागताध्यक्ष केशवराव छापखाने वकील यांचें भाषण झाल्यावर अध्यक्ष कोल्हटकर यांनीं ज्योतिष विषयासंबंधानें पूर्ण माहितीनें भरलेलें व त्यांतल्या त्यांत विनोदी असें भाषण केलें. भारतीय ज्योतिषाची वाढ कसकशी होत गेली तें सांगून नाक्षत्र वर्ष हें भारतीय पंचांग पद्धतीचें एक महत्त्वाचें अंग कसें होऊन बसलें याचें त्यांनीं विवरण केलें. नाक्षत्रपद्धति आणि सांपातिकपद्धति यांचा विरोध दिवसेंदिवस अधिकाधिक स्पष्ट कसा होत जाणार याचें विनोदी भाषेनें चटकदार वर्णन केलें. पूर्वीचे सिद्धांत ग्रंथकार केवळ शब्दप्रामाण्य मानणारे नसून वेधप्रामाण्य मानणारे होते. त्यांनीं वेदांग ज्योतिषपद्धति वेधाशीं जुळेनाशी झाल्याबरोबर ती सोडून दिली पण आपण मात्र अजून दृक्प्रत्ययाला मान देत नाहीं. म्हणून पंचांगांत सुधारणा कसकशी होत आली हें सूर्यसिद्धांतापर्यंत व नंतर भास्कराचार्यापर्यंत आणून त्यांनीं सांगितलें. व शेवटीं विनंति केली कीं शास्त्रीय अयनांश, शुद्ध अयनगति व नाक्षत्रवर्षमान व सूक्ष्मग्रहगति अशा मार्गानें गेल्याशिवाय पक्षभेद नाहींसे होऊन प्रगति होणार नाहीं. ता. १६ सोमवार रोजीं सर्व दिवसभर खल होऊन संध्याकाळीं विषयमंडळांत ठरलेले कांहीं ठराव मंजूर झाले. तिसरे दिवशीं सायनवादी लोकांकडून कांहीं उपसूचना वगैरे आल्या. त्याहि दिवशीं विषयमंडळाचें काम चाललें होतें. शेवटीं उरलेले ठराव मंजूर होऊन त्याप्रमाणें नवीन करणग्रंथ करवून घ्यावा असें ठरलें. शेवटीं संमेलनानें शंकराचार्यांच्या हस्तें टिळकांना मानपत्र दिलें. संमेलनांत ठराव झाले ते असेः—(१) वर्षमान घ्यावयाचें तें सूर्यसिद्धांताप्रमाणें नाक्षत्र घ्यावें पण बीजसंस्कार करून घ्यावें (२) प्रत्यक्ष वेधानें येईल तें अयनगतीचें मान समजावें (३) जुन्या सिद्धांत-

ग्रंथांत सांगितल्याप्रमाणें निरशर रेवती योगतारा हेंच राशिचक्राचें आरंभस्थान मानावें (४) नवीन करणग्रंथांत या आरंभापासून वेधानें येतील ते अयनांश स्वीकारावेत. हे ठराव बहुमतानेंच मान्य झाले. त्यांना कांहीं ज्योतिष्यांचा विरोध होता. पण मुंबई, पुणें व सांगली या तीन ठिकाणीं ज्योतिष संमेलनें भरवून ज्योतिषी लोकांना पंचांगशोधनाचें काम पटवून करणग्रंथ तयार करण्यापर्यंत टिळकांनीं हें कार्य येथपर्यंत आणिलें. करणग्रंथ अद्यापि व्हावयाचा होता. तथापि इतर साधनांवरून तयार केलेलें नवीन पंचांग सुरू करण्याची खटपट आधींच झाली होती. आणि विलायतेस जाण्यापूर्वीं टिळकांनीं जीं अनेक कार्यें केलीं त्यांतच शुद्धपंचांग सुरू करावें व लोकांनीं तें मानावें असा आपल्या सहीचा लेखी संदेश त्यांनीं लिहून ठेऊन दिला होता!

या संमेलनांत टिळकांनीं अखेरचें भाषण केलें तें थोडक्यांत खालीं दिलें आहे. "शुद्ध पंचांगविषयक चळवळ सुरू होऊन जवळजवळ ५० वर्षें झालीं. ज्या वेळीं ही चळवळ सुरू झाली, त्यावेळची परिस्थिति व समाजाची मनोवृत्ति फार निराळी होती. त्यावेळीं ग्रहलाघवावरून करण्यांत येणाऱ्या पंचांगांत फरक पडतो, असें म्हणणें देखील समाजाला सहन होत नव्हतें! असें म्हणणारांवर सर्वांचा भयंकर रोष होत असे. येवढेंच नव्हे तर कित्येक वेळां शुद्ध पंचांगाची चळवळ करणाराशीं समाजांतील लोक संबंध ठेवण्याचेंहि टाळीत. ४० वर्षांपूर्वी, पंचांग सुधारण्याचा प्रयत्न म्हणजे धर्मांशीं व शास्त्राशीं विरोध करण्याची चळवळ अशा प्रकारची समजूत झाली होती. त्यावेळीं ज्योतिषीच नव्हे तर सामान्य जनसमूहही पंचांगशोधनाच्या विरुद्ध होता. ती स्थिति आतां पालटली असून सर्वांना शुद्ध पंचांगाची अवश्यकता जाणवूं लागली आहे. आणि त्याच गोष्टीचा विचार करण्याकरितां आपण सर्वजण येथें जमलों आहों. या कार्याकरितां शके १८२६ सालीं मुंबईस सबंध हिंदुस्थानांतील ज्योतिषांचें संमेलन भरलें होतें. त्यांत सर्व ठिकाणचे प्रमुख ज्योतिषी व धर्मशास्त्री हजर असून, श्रीशंकराचार्य अध्यक्ष होते. संमेलन सुमारें १०।११ दिवस चाललें होतें. ७-८ दिवस झाले तरी संमेलनांत एकवाक्यता होण्याचा रंग दिसेना. मग पुढें प्रत्येक पक्षाच्या प्रमुख पुढाऱ्याशीं वाटाघाट करून निर्णय करावा लागला. त्याकरितांच निव्वळ तीन दिवस गेले. परंतु समाधानाची गोष्ट ही कीं, अखेरीस सर्वानुमतें ठराव करण्यांत आले. आणि अयनांश २२ व २३ यांच्या दरम्यान धरावे असा ठराव पास झाला.

" मुंबईच्या संमेलनानंतर पुणें येथें ज्योतिषसंमेलन भरलें त्यांतहि मुंबईच्या संमेलनाच्या ठरावाशीं शक्य तितकी एकवाक्यता रहावी अशा प्रकारचे ठराव झाले. पुण्याचें संमेलन झाल्यापासून हा प्रश्न एकसारखा लोकांपुढें आहे. आमचा कोणत्याही प्रकारचा हट्ट नाहीं, परंतु आमची इच्छा मात्र अशी आहे कीं, पंचांगांतील दुही कायमची नाहींशी व्हावी व सर्व महाराष्ट्रांतच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानांत एकमुखी पंचांग प्रचारांत यावें, ही गोष्ट आपल्या हातांतील आहे. आपण सर्वजण जर हट्ट आणि दुराग्रह सोडून देऊन एकमुखी शुद्ध पंचांग प्रचारांत आणण्याचा प्रयत्न कराल, तर त्यापासून ज्योतिषशास्त्राच्या उत्कर्षाला साहाय्य केल्याचें श्रेय आपणांस मिळेल आणि ज्योतिषशास्त्राच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा होईल.

"भारतीय ज्योतिषग्रंथकाराबद्दल आदर व अभिमान बाळगणें हें आपणा सर्वांचें आद्य कर्तव्य आहे. असा अभिमान बाळगल्याबद्दल मला केव्हांहि आनंदच वाटेल. परंतु त्या अभिमानांत दुराग्रहास थारा देतां कामा नये. अभिमान आणि दुराग्रह यांच्या झगड्यांत अभिमान एका बाजूस राहून दुराग्रहच चळावतो आणि मग मनुष्य दुराग्रहाचेंच समर्थन करूं लागतो. तेव्हां असला दुराग्रह धरूं नका. नवीन उपलब्ध झालेल्या माहितीचा उपयोग करून घ्या, आणि आपणांपुढें असलेल्या प्रश्नाचा विचारपूर्वक निर्णय करा. आज आपणापुढें आलेला प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आरंभस्थान आणि अयनांश असे दोन प्रश्न नसून खरोखरी तो एकच प्रश्न आहे. आरंभस्थानाचा निर्णय झाला, म्हणजे अयनांश आपोआपच ठरतात. निरयन पंचांगाला स्थिर आरंभस्थान धरणें अत्यंत जरूर आहे. आरंभस्थान केव्हांहि स्थिरच पाहिजे. शके ४०० व ५०० च्या दरम्यान रेवती योगतारा आरंभस्थानीं धरण्यांत आला. त्यानंतर आजपर्यंत तोच कायम आहे. राशी मागाहून आल्या. वेदांग ज्योतिष्यांत राशि नाहींत. आरंभस्थान रेवतीबिंदूपासून धरलें आहे. रेवतीपासून संपातापर्यंतचें अंतर म्हणजेच अयनांश. हें अयनांश म्हणजे संमेलनाच्या प्रगतीची पायरी आहे. मुंबईचे संमेलनांत '२२ व २३ च्या दरम्यान अयनांश धरावे असा ठराव झाला. त्यानंतर पुण्यास सर्वानुमतें अयनांश मुक्रर करून आणखी एक पायरी आम्ही पुढें गेलों. आज त्याच्यापुढें जाण्याचा विचार चालू आहे. कोणत्याहि गोष्टीचें असें आहे कीं,

चूक लोकांच्या ध्यानांत आली पाहिजे. लोकांना चूक पटली म्हणजे आपो-आपच ते सुधारणा करण्यात कबूल होतात, एरव्हीं कबूल करीत नाहींत. आतां सर्वांना जुन्या पंचांगांत फरक पडतो ही गोष्ट पटली आहे. आणि म्हणूनच सर्व लोक शुद्ध पंचांग वापरण्यास अनुकूल झाले आहेत. ही संधि आपण गमावतां कामा नये. नाहीं तर याचा दोष सर्वस्वीं तुमच्यावर येईल.

" अयनांशाबद्दलच बोलावयाचें असेल तर अयनांशाची पीछेहाट व ज्योतिषशास्त्राची–शुद्ध पंचांगाची–वाढ असा हा आजपर्यंतच्या प्रयत्नांचा अन्योन्य संबंध आहे. अशाच क्रमानें आपणास आरंभस्थानापासून येणाऱ्या अयनांशापर्यंत जावयाचें आहे. आणि तेथपर्यंत आम्ही जाणार. आज आपण जी व्यवस्था कराल ती कायमची करा, म्हणजे त्याबद्दल पुनः पुनः वादविवादाचें कारण राहणार नाहीं.

" कोणत्याही गोष्टीचा निर्णय करतांना आणि कार्य करतांना आग्रह सुटावा लागतो. दुराग्रह उपयोगी नाहीं. ज्यांचा दुराग्रह सुटत नाहीं त्यांच्या हातून कोणतेंच कार्य घडणें शक्य नाहीं. सर्वांना बरोबर घेऊन समजूत घालून, खरी परिस्थिति लक्षांत आणून देऊन सर्वानुमतेंच कोणतेंहि काम केलें पाहिजे. या गोष्टी लक्षांत ठेवूनच मुंबई-पुण्याच्या संमेलनांतील ठराव केले आहेत.

" आपणास असें वाटत असेल कीं, शुद्ध-पंचांग प्रचारांत आणलें म्हणजे हा प्रश्न मिटला. परंतु खरोखरी तसें नाहीं. माझी इच्छा अशी आहे कीं, आपलें हिंदी पंचांग इंग्रजी नॉटिकलप्रमाणें नौका-गमनालाही उपयोगी पडावें, येथपर्यंत त्याची प्रगति झाली पाहिजे; आणि हा प्रसंग लवकरच येणार याबद्दल शंका नाहीं. हिंदुस्थानांतहि वेधशाळा होतील. युरोपियन देशांप्रमाणेंच हिंदी वेधशाळेची उच्च प्रगति घडणें शक्य आहे. आपण आपल्या ज्योतिषशास्त्राची प्रगति इतकी केली पाहिजे कीं, वेधशाळा स्थापून त्या वेधशाळेमार्फत सूक्ष्म पंचांग निघालें पाहिजे. हिंदी वेधशाळेंतून निघणारें पंचांगच सर्वत्र वापरलें जाईल, यांत केव्हांहि शंका नाहीं. परंतु आपण हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, हा प्रश्न नुसत्या शुद्ध-पंचांगप्रवर्तनानें संपत नाहीं. तर त्याची शेवटची पायरी वेधज्ञान, वेधशाळा, हिंदी वेधवेत्ते व त्या वेधशाळेमार्फत निघणारें सूक्ष्म आणि शुद्ध पंचांग अशी ही चतुःसूत्री आहे. येथपर्यंत प्रगति झाल्याखेरीज हा प्रश्न मिटला असें कधींहि समजूं नका.

" दोष सर्वांत आहेत. दोष दाखविणें आणि ते सुधारणें याचेंच नांव प्रगति आणि अशीच प्रगति पंचांगसंशोधनाच्या बाबतींत सध्यां करण्यांत येत आहे हें आपण लक्षांत ठेवा. वेळ अशी आली आहे कीं, पंचांगशुद्धीचें कार्य अवघ्या ४।५ वर्षांत पूर्णत्वास पोंचेल. करणग्रंथ लवकरच तयार होईल; आणि करण-ग्रंथासंबंधीं ज्योतिषी लोकांना भासत असलेली व सर्वांनीं कळविलेली अडचण व गैरसोय नाहींशी होईल. सत्य पक्षाकडे आपण जात आहों. अखेर सत्या-चाच विजय होईल यांत तिळप्राय शंका नाहीं.

" वेधशाळेबद्दल मीं पूर्वी प्रयत्न केला होता. रा. ब. केरूनाना छत्रे यांच्या स्मारकाप्रीत्यर्थ येथें वेधशाळा करावी असा माझा उद्देश होता. त्या बाबतींत मी एका प्रमुख साहेबास भेटलों असतां त्यानें असें सांगितलें कीं, येथेंच वेधशाळा कशाला ? ग्रीनवीचला आहेच. त्या वेळची परिस्थिति प्रतिकूल असल्यानें तो प्रश्न तितकाच राहिला. तथापि आतां फिरून या गोष्टी तडीस नेण्याकरितां आपण प्रयत्न केला पाहिजे.

" शुद्ध गणिताचा स्वीकार केल्यास धर्मशास्त्राशीं विरोध येईल असें कित्ये॰ कांना वाटतें. परंतु तसें होण्याचें बिलकूल कारण नाहीं. धर्मशास्त्री लोकांनीं सर्वानुमतें निर्णय करून दिल्यास व त्या गोष्टीस श्रीजगद्गुरूंची संमति मिळ-विल्यास हा प्रश्न सुटणें अशक्य नाहीं. आणि अशाच प्रकारें तो सोडविला पाहिजे. वेदामध्यें ही तडजोड आहे. आपण तडजोड करण्यास नाकबूल होणें म्हणजे वेदांचा उपमर्द करण्यासारखें आहे. ' यथा शिखा मयूराणां नागानाम् मणयो यथा। तद्वद्वेदांगशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्धनि स्थितम् ॥ वेदा हि यज्ञार्थमभि-प्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः। तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्।' असें प्रत्यक्ष वेदांगज्योतिषांतच सांगितलेलें आहे त्याचा विचार करा.

" ज्योतिषांनीं एकी केली व दुसरीं पंचांगें काढलींच नाहींत म्हणजे सर्वत्र शुद्ध पंचांग अंमलांत येण्यास क्षणाचाही उशीर लागणार नाहीं. सर्व समाजाचा विश्वास व भरंवसा तुमच्यावर आहे. तरी त्यांना योग्य मार्ग दाखवा व आपणा-पुढें असलेल्या प्रश्नाचा योग्य निकाल लावून संमेलनाचें कार्य यशस्वी करा. "

टिळकांच्या भाषणाचे वेळीं एक अकल्पित प्रकार झाला त्याचें वर्णन संमेलनाचे अध्यक्ष श्री. कृ. कोल्हटकर यांनीं खालीलप्रमाणें दिलें आहे:—

"भाषण चालू असतांच जो एक विलक्षण प्रकार घडला त्यामुळें लोकमान्यांचें स्वभाववैशिष्ट्य विशेष उठावानें दिसून आलें. तो प्रकार असा. श्रोत्यांच्या रांगांपैकीं मागील कांहीं रांगा एकदम उठल्या व कांहीं गडबड न करतां ओस्याकडे धूम पळत सुटल्या. त्यांच्या पावलामुळें जी धूळ उडाली ती धुरासारखी दिसूं लागली. लागलीच ' मंडपांत आग ' अशी ओरड सुरू झाली. पण ती पुढें निराधार ठरली. श्रोत्यांचें पळणें चालूं होतेंच. त्यांचें पाहून पुढील रांगांतील श्रोतेहि ओस्याकडे पळत सुटले. मी ओस्यावर बसलों होतों. श्रोत्यांच्या विलक्षण कृत्याचा उमज आम्हांपैकीं एकासहि पटेना. हे हजारों लोक डोकीं आपटून कपाळमोक्ष करून घेणार कीं काय? बरें, असा कपाळमोक्ष करून घेण्याचें कारण तरी काय? यांजवर कोणी हिंस्र पशू तर सोडले नाहींत? मागाहून कोणी गोळीबार केला म्हणावें तर चोहोंकडे सामसूम आहे. अशा विचारांचें काहूर प्रत्येकाच्या चित्तांत उठलें. पटांगणांतील श्रोते पळत ओस्याजवळ आले तेव्हां ओस्यावरील मंडळीही उठली व चोहोंकडे एकच गोंधळ सुरू झाला. श्री. छापखाने यांनीं स्थिरस्थावर करण्याचा बराच प्रयत्न केला पण त्यांस बराच वेळपावेतों यश आलें नाहीं. श्रोत्यांपैकीं बरेचजण घरोघर निघून गेले. बाकीच्या श्रोत्यांना श्री. छापखान्यांनीं तुमचा 'धिःकार असो! आपले सन्मान्य पाहुणे येथें बसले असतां तुम्हीं पळून जाणें लाजिरवाणें आहे. आपल्या गांवची अब्रु बचावावयाची असेल तर तेथेंच बसून रहा.' असे ओरडून परोपरीनें सांगितलें. अखेरीस अर्ध्या पाऊण तासानें सभेंत शांतता झाली. या प्रकाराच्या मुळाशीं गांवांतील विरुद्धपक्षीय मंडळी असली पाहिजे असा श्री. छापखान्यांस संशय आला होता. पण आगीच्या हुलीप्रमाणें तोही निराधार ठरला. चौकशीअंतीं असें बाहेर आलें कीं एका मुसलमान श्रोत्यास आपल्या कपड्यांत साप आल्याचा भास झाल्यावरून त्यानें' साप! साप!' अशी ओरड केली व तिचें पर्यवसान श्रोत्यांच्या पळापळींत झालें.

"श्रींप्रमाणें लोकमान्यही आपल्या स्थानावर बसून राहिले होते. त्यांनीं घडलेल्या प्रकारावर जें भाषण केलें तें अत्यंत समयोचित व हृदयस्पर्शी झालें. ते म्हणाले, 'आजचा माझ्या व्याख्यानाचा विषय कर्मयोग हा होता. परिणामाकडे लक्ष न देतां स्वतःचें कर्तव्य केलें पाहिजे हें माझ्या उपदेशाचें सार होतें. पण त्याचा श्रोत्यांवर मुळींच परिणाम झालेला दिसत नाहीं. तुम्ही संख्येनें इतके

लोक असतां यःकश्चित् सर्पाची हूल उठतांच जीव बचावण्याकरितां वाट मिळेल तिकडे पळत सुटलांत. तुम्हांसारखे सामान्य लोक मोहामुळें रज्जूलाच सर्प मानितात. तो मोह घालविण्याकरितांच वेदान्ताचा अवतार आहे. वेदान्ताचें तत्त्व ज्याच्या मनावर बिंबलें आहे त्याच्या ठायीं इतका आत्मविश्वास उत्पन्न होतो कीं, तो सर्पालाच रज्जूप्रमाणें पिरगाळून टाकितो. तसा आत्मविश्वास व पराक्रम तुम्हांमध्यें उत्पन्न झाला पाहिजे.

(१०) जुन्नरची जिल्हा सभा

डिसेंबर १९१८ मध्यें पुणें जिल्हा परिषद् लोणावळा येथें भरली, त्यानंतर ती मार्च महिन्यांत जुन्नर येथें भरवावी असें ठरलें होतें. प्रतिनिधि व स्वागतसभेचे सभासद् मिळून सुमारें पांचशें लोक जमले होते. प्रथम बागाईतकर वकील यांचें स्वागताध्यक्ष म्हणून भाषण झाल्यावर अध्यक्ष गंगाधरराव देशपांडे यांनीं भाषण केलें. त्यांत त्यांनीं सांगितलें, " यावेळीं आपणाला इष्ट स्थिति प्राप्त झाली आहे म्हणून सुधारणांचा जो उरलेला भाग आपणाला मिळालेला नाहीं त्याविषयीं नेटानें मागणी केली पाहिजे. हिंदुस्थानांत आज सुमारें पन्नास लाख लोकांना मनदारीचा हक्क मिळाला आहे त्याचा पूर्ण फायदा घेऊन योग्य ते प्रतिनिधि कौन्सिलांत निवडून दिले पाहिजेत. यांत जात किंवा धर्म किंवा पंथ यांना महत्त्व नाहीं. " संध्याकाळीं फिरून सभेच्या कामाला सुरवात झाली व गोवधाची बंदी मुस्लिमलीगनें स्वीकारल्याप्रमाणें करावी, मुळशी पेट्यांतील टाटा यांच्या धरणाला सरकारनें संमति देऊं नये वगैरे अनेक ठराव झाले. व दुसरे दिवशीं ता. ४ रोजीं इतर ठराव होऊन सभेचें काम संपलें. ता. ३ रोजीं परिषदेच्या मंडपांत टिळकांचें व्याख्यान झाल्यावर जुन्नर म्युनिसिपालिटीनें टिळकांना मानपत्र दिलें. अशा रीतीनें प्रत्यक्ष परिषद् पार पडली. परंतु जुन्नरासहि नेमस्त व ब्राह्मणेतर यांनीं टिळकांना विरोध करण्याचा कसून प्रयत्न केला. प्रथम नेमस्तांतर्फे ना. कामत यांनीं अशी मागणी केली कीं, शेतकरी लोकांचे म्हणून कांहीं प्रतिनिधि परिषदेला द्या. याचा सरळ अर्थ असा होता कीं, आम्ही कांहीं दंगेखोर लोक तयार करून आणले आहेत त्यांना आमच्या बरोबर बसूं द्या, आमच्या मतांची संख्या फुगवूं द्या आणि वेळीं दंगा करण्याला मदत करूं द्या. पण हा भोळाभाव सिद्धीला कोण जाऊं देणार ? शेतकऱ्यांना प्रतिनिधि होण्याला शेतकरी म्हणून कोणीं मना केलें नव्हतें. शिवाय मंडप भरावा तो

रिकामा राहूं नये अशी कोठेंहि सभा भरविणाऱ्या चालकांची दृष्टि सहजच असते त्याप्रमाणें ते सन्मानार्थी म्हणजे फुकट तिकिटें देऊन जे येरव्हीं प्रतिनिधि झाले नसते त्यांना प्रतिनिधि करितात. असें असतां या नेमस्त पुढाऱ्याला आयत्या वेळीं शेतकऱ्यांची एवढी कळकळ कोठून आली ? असा प्रश्न स्वाभाविकच होता. परिषद् सोडून दिली तर एरव्हीं ज्या अनेक सभा जुन्नरास टिळकांच्या मुक्कामांत झाल्या त्याला कधीं कोणीं तिकिट ठेवलें होतें ? आणि त्यांचीं भाषणें ऐकावयाला जमणाऱ्या गर्दींत बहुधा शेतकरीच असत. असो. अशा रीतीनें डाळ न शिजल्यानें नेमस्त पुढाऱ्यांनीं मंडपाबाहेरच जमून इकडले तिकडले चाळीस पन्नास लोक घेऊन समोरच एका वडाच्या झाडाखालीं सभा भरविली. आणि मोठमोठ्यानें भाषणें व गोंगाट होईल तितका केला. पण बातमीदार लिहितो, "वडाखालील किंवा वडावरील कावळ्यांच्या कलकलाटांनीं जिल्हा सभेच्या कामांत मुळींच व्यत्यय आला नाहीं." शेवटीं मजल येथपर्यंत गेली कीं, जमलेल्या या लोकांनीं ते दिवस शिमग्याचे असें पाहून शिमग्यांतील सर्व प्रकार टिळकांच्या नांवानें तेथें केले. वाईट इतकेंच कीं त्यांत प्रो. कानिटकर, ना. कामत, गोखले वकील, रँग्लर परांजपे व काळे होते कीं नाहीं माहीत नाहीं असे लोकहि या तमाशावाईक प्रकरणांत सामील होते. या लोकांना कदाचित् असें वाटलें असेल कीं टिळकच एकटे कोण तेल्या तांबोळ्याचे पुढारी होणार ? म्हणून हुल्लड करून हा एक अनुभव त्यांनीं घेऊन पाहिला असावा. तेथें काय प्रकार झाले याचीं वर्णनें परस्पर नेमस्त पत्रांतूनच आलेलीं आहेत. पण एकंदरीनें जिल्हा परिषद् उधळून देण्याचे त्यांचे प्रयत्न फुकट गेले. हजर असलेल्या कांहीं लोकांकडून सुधारणांना दूषण देणारे शब्द ठरावांतून काढून टाकावे असाहि विषयनियामक मंडळांत प्रयत्न झाला पण तेथेंहि कांहीं साधलें नाहीं. या सगळ्याच्या बुडाशीं एक मर्माची गोष्ट होती ती ही कीं, यापुढें लौकरच निवडणुकी होणार होत्या; नेमस्त पुढारी उमेदवार म्हणून उभे राहणार होते आणि मतदारी उदार हस्तानें वांटण्यांत आलेली असल्यामुळें आतां तेली—तांबोळी हेच मतदार म्हणून स्वराज्याचे धनी एकदम होऊन बसले होते तेव्हां या लोकांत मिसळलें तर निवडणुकींत मदत होईल हें या हुल्लडींतील सर्व बीज होतें. जुन्नरास कांहीं हस्तपत्रकें वांटण्यांत आलीं. त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, सरकारनें ज्या सुधारणा दिल्या आहेत त्यांचा अपमान करणें हा उपद्व्यापीपणा आहे म्हणजे एका

अर्थीं तो सरकारचाच अपमान आहे. शिवाय कोल्हापुरांतील एका अमेरिकन बाईनें इंग्रजी राज्यकारभाराला दिलेलीं सर्टिफिकिटेंहि कांहीं त्या हस्तपत्रकांत छापलीं होतीं. यावरून असें दिसतें कीं, कांहीं सरकारी लोक, कांहीं जुन्नरच्या बाजूचे मिशनरी लोक, कांहीं नेमस्त, कांहीं ब्राह्मणेतर व कांहीं गांवगुंड अशांचा हा पंचमेळ चिवडा बनला होता. पण त्यांच्या प्रयत्नाला यश आलें नाहीं.

बेळगांव येथील तिसरी जिल्हा परिषद् बापुजी अणे यांच्या अध्यक्षतेखालीं ता. ५ रोजीं बेळगांवास भरली. तेथेंहि नेमस्तांचे व ब्राह्मणेतरांचे पुढारी यांनीं मिळून सुधारणानिंदक शब्द काढून टाकावे अशी उपसूचना आणली पण तिला अवघीं सहा मतें मिळालीं. याहि परिषदेला टिळक गेले होते व तेथें संकेश्वर व हुकेरी तालुक्यातर्फे टिळकांना मानपत्रें देण्यांत आलीं त्यावेळीं प्रत्येक जातीच्या पुढाऱ्यांनीं उठून संमति दर्शविली असतां दोघां ब्राह्मणेतरांनीं मात्र त्यास विरोध केला. उत्तर देतांना टिळक म्हणाले, "एक दोघां गृहस्थांनीं विरोध केला याबद्दल मला वाईट न वाटतां उलट आनंदच झाला. कारण हे दिवस आतां सर्व वर्गांच्या लोकांनीं पुढें येऊन आपलें मत स्पष्ट मांडण्याचे आले आहेत. मात्र लोकांनीं सरकारला विरोध करतांना देखील ही निस्पृह बाणेदार वृत्ति ठेवावी म्हणजे आमचें आयतें कामच झालें." या प्रसंगीं टिळकांनीं ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर या वादावर सुमारें दोन तासपर्यंत मोठें परिणामकारक भाषण केलें. त्यांत ते असें म्हणाले कीं, "प्रत्येक मनुष्य कोणती तरी एखादीच चळवळ हातीं घेऊन ती यशस्वी रीतीनें चालवूं शकतो. यामुळें मला सामाजिक चळवळीकडे लक्ष देण्याला फावतच नाहीं." या मुक्कामांत शेवटीं जैनांच्यातर्फे एक व ब्राह्मणेतरांतर्फे एक अशीं दोन मानपत्रें टिळकांना देण्यांत आलीं.

अशा रीतीनें टिळकांना करण्यांत येणारा विरोध यशस्वी होत नव्हता हें खरें. तरी पण पुण्याच्या सभेंतील एखाद्या मुलाप्रमाणें किंवा बेळगांवच्या सभेंतील एक दोन गृहस्थांप्रमाणें टिळकांच्या सामाजिक मतावर भरसभेंत उभें राहून टीका करणारीं माणसें निघूं लागलीं होतीं. व याचा अर्थ हाच कीं कांहींसें सामाजिक विचारांत हळूहळू होणाऱ्या क्रांतीनें आणि कांहींसें मतदारीच्या मोहक दर्शनानें अशिक्षित, अर्धशिक्षित अशा लोकांना व सरसकट ब्राह्मणेतर–वर्गाला एक प्रकारचा नवा हुरूप आला होता यांत शंका नाहीं. पण अशा रीतीनें तुरळक होणारे हे प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर व संघटित स्वरूपानें करण्याची एक

संधि नेमस्त पुढाऱ्यांना लौकरच मिळाली व ती साधण्याचा त्यांनीं शक्य तितका प्रयत्न केला. ही संधि म्हणजे लौकरच सोलापूर येथें होऊं घातलेली मुंबई इलाख्यांतील त्या सालची प्रांतिक परिषद्. या परिषदेचें अध्यक्षस्थान केळकर यांना देण्यांत आलें होतें. टिळकहि अर्थात् हजर राहाणार होते. कारण अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेंतील वाद मुंबई इलाख्यापुरता येथें निघणार व सर्व विरोधीवर्गाकडून संघटित प्रयत्न होणार हें आगाऊ उघड दिसून येत होतें.

(११) टिळकांचा सिंध प्रांतांतील दौरा

पण या सभेला जाण्यापूर्वी टिळकांना आणखी एक लांबचा प्रवास उरकून घ्यावाचया होता. ता. २ एप्रिल रोजीं प्रांतिक परिषद् भरणार होती. तिला हा मधला दौरा संपवून यावयाचें म्हणून टिळक पुण्याहून ता. १७ मार्चच्या सुमाराला निघाले. वाटेंत मुंबई येथें हिंद्‌महिलासमाजापुढें "स्त्रिया व राष्ट्रकार्य" या विषयावर त्यांचें व्याख्यान झालें. तेथून ता. २० रोजीं दिल्लीस जाण्याकरितां निघाले ते ता. २२ रोजीं पोंचले. मोठी मिरवणूक निघाली हें सांगावयास नकोच. त्याच दिवशीं मिरवणुकीनंतर जाहीर सभा भरून टिळकांना मानपत्र अर्पण करण्यांत आलें. नंतर दिल्ली येथील महाराष्ट्रीय स्नेहसंवर्धक समाजानें पाडव्याचा मुहूर्त साधून टिळकांना पानसुपारी केली ती घेऊन टिळक अजमीर येथील लोकांच्या निमंत्रणावरून तिकडे गेले. दिल्लीहून दादासाहेब खापर्डे व विठ्ठलभाई पटेल यांनाहि यांनीं बरोबर घेतलें होतें. ता. २४ रोजीं अजमीरचा सत्कारसमारंभ मोठ्या थाटानें झाला. जागजागीं कमानी, तोरणें उभारलीं होतीं. बाजार पेठेंतील जरतारी हिंदु व्यापाऱ्यांनीं सोनेरुपेरी फुलें करून उधळलीं. मुसलमान पुढाऱ्यांनीं तेथील पुरातन मशिदींत टिळकांना बोलावून पानसुपारी केली. सायंकाळीं मानपत्र समारंभ झाला.

हा समारंभ आटपतांच विश्रांति न घेतां सिंधमधील दौरा उरकण्याकरितां अजमीरहून टिळक परस्पर सिंधकडे वळले ता. २६ रोजीं ते सिंध–हैद्राबाद येथें पोंचले. स्टेशनावरून दारूचे बार उडवीत व नौबती वाजवीत मिरवणूक निघाली. तेथील नॅशनल कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं आपलें स्वयंसेवक दल तयार करून सर्व व्यवस्था ठेवली होती. बिनघोड्याच्या गाडींतून त्यांची मुख्य रस्त्यांनीं मिरवणूक नेण्यांत आली व अनेक लोकांनीं वाटेंत लहान लहान देणग्या दिल्या. शिकारपूर येथें हिंदी स्वराज्य संघ, खिलाफत कमिटी वगैरे संस्थांनीं

मानपत्रें दिलीं व नागरिकांतर्फे सहा हजार रुपयांची थैली देण्यांत आली. सक्कर येथेंहि मानपत्र देण्यांत आलें. येथें एक व्याख्यान तिकिटें लावून केलें त्याचें उत्पन्न तीन हजार रुपये झालें तें जालियनवाला फंडास देण्यांत आलें. ता. २९ रोजीं कराची येथेंहि अशीच मोठी मिरवणूक निघाली. गाडींतून हिंदु-मुसलमान पुढारी बसले असून बाजूला हिंदुमुसलमान स्वयंसेवक उभे राहून त्यांनीं कलाबुतच्या सोनेरी छऱ्या धरल्या होत्या. गाडीवर हिंदु व मुसलमान यांचीं निशाणें लावलीं होतीं. सिंध मद्रेसांतील मुसलमान विद्यार्थी, कापड मार्केटां-तील व्यापारी, स्वदेशी स्टोअर वगैरे संस्थांनीं व लोकांनीं हार घातले. सायंकाळीं सिंध स्टूडंटस कन्व्हेशनतर्फे व्याख्यान झाल्यावर कॉंग्रेस कमिटी, मुस्लीम–लीग, होमरूल–लीग वगैरेंनीं मानपत्रें दिलीं व रात्रीं उपाहार समारंभ झाल्यावर चौदाशें रुपयांची थैली अर्पण करण्यांत आली. नंतर वाटेंत मिरपुरखास, तांडोजा, कोटी वगैरे ठिकाणीं थोडथोड्या वेळांत असेच स्वागत समारंभ झाले.

ता. ३० रोजीं टिळक परत हैद्राबादला आले आणि तेथून जे निघाले ते थेट मुंबईला येऊन पुण्यास न उतरतां एकदम सोलापुरास येऊन दाखल झाले. केळकर वगैरे लोक आधींच एक दिवस सोलापुरास जाऊन पोंचले होते. विरो-धक पक्षाचे पुढारीहि एक दिवस आधीं येऊन टिळक-केळकरांना परिषदेंत कसकसा विरोध करावयाचा याची तयारी त्यांनीं जोरानें चालविली. नेमस्तांचे बहुतेक पुढारी रँ. परांजपे व कामत यांच्यासह हजर होते. बेझंटबाई या आपली अनु-यायी मंडळी घेऊन हजर होत्या. कारण त्यांचा व टिळकांचा नुकताच वर्तमान-पत्रांतून कडाक्याचा वाद झाला होता व बाईंना मुद्दाम मद्रासेहून आणविण्यांत आलें होतें.

(१२) सोलापूरची प्रांतिक परिषद

सोलापूरची मिरवणूक सुमारें तीन तास चालू होती. या मिरवणुकींतच विरो-धाचें पूर्वचिन्ह दिसून आलें. कारण एक हस्तपत्रक मिरवणुकींत मधून मधून वांटण्यांत येत होतें. त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, 'गांधी परिषदेस येत नाहींत. मिरवणूक कोणाची काढतां ! पण लोक हस्तपत्रक हातांत घेत वाचीत हंसत व हातानें चुरगळून फेकून देत. सायंकाळीं चार वाजतां परिषदेला सुरवात झाली. प्रतिनिधींची संख्या सुमारें बावीसशें असून प्रेक्षकहि सुमारें दोन हजार होते. दोनतीनशें स्त्रियाहि होत्या. प्रथम गायन वगैरे झाल्यावर श्रीशंकराचार्य कुर्त-

कोटी हे परिषदेला आले होते त्यांनीं आशीर्वाद दिला. नंतर निरनिराळ्या प्रांतांतील हिंदुमुसलमान पुढाऱ्यांकडून आलेले संदेश वाचून दाखविण्यांत आले. स्वागतसभेचे अध्यक्ष सामंतवकील यांनीं आपलें भाषण वाचून दाखविल्यावर अध्यक्षांची निवडणूक झाली. सामंत यांचें भाषण चालूं असतां दंग्याला थोडीथोडी सुरवात झाली होती. अध्यक्षांनीं आपलें भाषण इंग्रजींत वाचून दाखविलें. नंतर त्याचा तर्जुमा गंगाधरराव देशपांडे यांनीं मोठ्या खणखणीत आवाजानें वाचून दाखविला. नंतर विषयमंडळ निवडण्यांत येऊन पहिल्या दिवसाचें काम संपलें.

सोलापुरांत चाललेली ही गडबड कळून आल्यामुळें, रात्रीं टिळकांनीं मुद्दाम जाहिर व्याख्यान ठरविलें होतें. खापर्डे यांनीं मुख्य भाषण केलें. परंतु या सभेंत प्रत्यक्ष गडबड कांहीं झाली नाहीं. फक्त बाहेरून बाहेरून भुरटेपणाची थोडी थोडी गडबड झाली. पण राष्ट्रीयपक्षाचें बल किती व इतर संयुक्त पक्षाचें बल किती हें एकदां कळूनच यावें म्हणून सोलापूरच्या मुक्कामांत रोज रात्रीं जाहिर व्याख्यानें ठेवण्यांत आलीं होतीं. आणि त्यांत राष्ट्रीयपक्षाचे निरनिराळे पुढारी भाषणें करीत असत. या व्याख्यानमालेंत खापर्डे, गंगाधरराव देशपांडे, लक्ष्मणराव भोपटकर, चिंतामणराव वैद्य, शिवरामपंत परांजपे, डॉ. सावरकर वगैरे नामांकित वक्ते बोलणार असें आगाऊ जाहीर होत असे यामुळें सभांना खूपच गर्दी लोटे. आपलें बल नेमस्तपक्षाला दाखवावयाचें तर त्यांनाहि अशा जाहीरसभा भरविण्याला कोणीं हरकत केली नव्हती. पण त्यांनीं तशा सभा मुळींच केल्या नाहींत. परिषदेच्या तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं आठ वाजतां फिरून कामाला सुरवात झाली तेव्हां स्वराज्यविषयक मुख्य ठराव पुढें यावयाचा होता व तो मुख्य युद्धाचा दिवस असें जाणून गर्दी फार झाली होती. आदल्या एक दोन दिवस गडबड, दंगल व मारामारीहि झालेली असल्यामुळें या दिवशीं पोलिसांनीं कडेकोट बंदोबस्त ठेवला होता आणि नाक्यानाक्यावर चौक्या ठेवून परिषदेच्या बाहेरच्या अंगाला तंबूंत डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व स्वतः पोलिस सुपरिंटेंडेंट हे हजर होते, परंतु गर्दी, मारामारी काय व्हावयाची ती पूर्वींच होऊन गेली होती व या दिवशीं कामाला कांहीं व्यत्यय आला नाहीं. वादग्रस्थ म्हणून जो ठराव टिळकपक्षीयांनीं मांडला तो असा होता कीं "जे उमेदवार अमृतसर काँग्रेसच्या ठरावाला अनुकूल असतील त्यांनाच मतदारांनीं कायदेकौन्सिलच्या पुढील निवडणुकींत निवडून द्यावें." या ठरावाला विषय नियामकमंडळांत वेळींच विरोध करण्यांत येऊन तेथें तो मंजूर झाला होता म्हणून दुसऱ्या दिवशीं

भरसभेंत आपण त्याला उपसूचना आणणार आहोंत अशी बेझंटबाईंनीं उपसूचना दिली होती.—अशा रीतीनें वादाचें क्षेत्र निश्चित झालें होतें. हा ठराव पुढें येतांच स्वतः स्वागताध्यक्ष सामंत व बार्शीचे वकील रामभाऊ साने यांनीं असला ठरावच मुळीं या परिषदेंत आणतां येत नाहीं अशी नियमाची म्हणून हरकत घेतली. तिला करंदीकर यांनीं विरोध केल्यावर असला ठराव पुढें आणणें कोणत्याहि नियमांना सोडून नाहीं असा निकाल अध्यक्षांनीं देऊन तो मांडण्याविषयीं टिळकांना निमंत्रण केलें. तो मांडण्यापूर्वीं अध्यक्षानीं दुसरा एक ठराव औपचारिकरित्या स्वतःच पुढें मांडला, कारण तो वादग्रस्त नव्हता. तो ठराव असा होता कीं, कलकत्त्याच्या काँग्रेसनें अस्पृश्य वर्गाच्या उन्नतीसंबंधानें जें धोरण स्वीकारलें तें या परिषदेला मान्य आहे. नंतर टिळकांनीं मुख्य ठराव मांडून त्यावर भाषण केलें. त्यांत ते म्हणाले कीं, "ही परिषद् राष्ट्रीय सभेचाच एक भाग होय म्हणून राष्ट्रीय सभेनें अमृतसर येथें मंजूर केलेला स्वराज्यविषयक ठराव या परिषदेला मान्य असलाच पाहिजे. अर्थात् तो ठराव व्यक्तिशः ज्यांना मान्य असेल अशाच उमेदवारांना कौन्सिलांत निवडून द्यावें, इतरांना देऊं नये असें म्हणण्याचाहि अधिकार या परिषदेला आहे." याला चिंतामणराव वैद्य यांनीं अनुमोदन दिलें. नंतर बेझंटबाई यांनीं आपली उपसूचना मांडली.

उपसूचनेचा आशय असा होता कीं, कोणताहि पक्षभेद मनांत न आणतां जे लोक बुद्धिमत्तेनें श्रेष्ठ, काँग्रेसच्या सर्वसाधारण धोरणाला अनुकूल आणि जे सरकाराशीं सहकारिता करून सुधारणांचा उपयोग करतील त्यांनाच मतदारांनीं निवडून द्यावें. या उपसूचनेला ना. परांजपे यांनीं अनुमोदन दिलें. हा ठराव व उपसूचना यांच्यावर साधक बाधक बोलण्याकरितां अनेक वक्त्यांचीं नांवें पुढें आलीं होतीं. त्यांतून एक अनुकूल व एक प्रतिकूल बोलणारा अशा रीतीनें व्यवस्था लावून म्हणजे उत्तर प्रत्युत्तर रूपानें साधक बाधक चर्चा समर्पक व्हावी अशी अध्यक्षांनीं मुद्दाम योजना करून ती जाहीर केली व सरसनिरस तारतम्यानें एका मागून एक वक्त्यांना बोलविलें. यामुळें वादविवाद परिणामकारक झाला, भाषणें जोरदार व त्यांत कोट्या प्रतिकोट्या वगैरे सुरू असल्यामुळें वादाला रंग बराच चढला होता. सर्व भाषणें झाल्यावर टिळकांनीं बेझंटबाईंना उत्तर दिलें. ते म्हणाले, पक्षभेद राहूं नये हें जर खरें तर अलाहाबादच्या नेमस्तसंघानें केवळ आपल्या उमेदवारांची यादी करून त्यांनाच मतें द्या, इतरांना देऊं नका अशी

विनंति मतदारसंघाना कां केली आहे ? तिचा तुम्ही कोणीं निषेध केला आहे काय ? उद्यां मुंबई इलाख्यांतहि नेमस्तपक्ष आपलीहि अशीच यादी करणार. मग कॉंग्रेसलाच तेवढें बंधन कां असावें ? विलायतेंत देखील असा प्रकार होतो. मुख्य प्रधान ॲस्क्विथ हा कांहीं बुद्धिमत्तेनें कमी नाहीं असें असतां त्याचा पराभव होऊन त्यांच्याहून कमी योग्यतेचा कान्झरवेटिव्ह किंवा युनियनिस्ट कां निवडला जातो ?" शेवटीं बेझन्टबाईच्या उपसूचनेला सुमारें ७०० आणि टिळकांच्या मूळ ठरावाला सुमारें दोन हजार मतें पडलीं असावीं असें अध्यक्षांनीं सांगून टिळकांचा ठराव मंजूर झाल्याचें जाहिर केलें. हा टिळक पक्षाचा मोठाच विजय होय. पण हा अंदाज करतांना कांहीं शंका राहूं नये म्हणून अध्यक्षांनीं ना. परांजपे यांना मुद्दाम जवळ बोलावून तुम्हीहि वाटेल तर वर उचललेले हात मोजा असें सांगितलें व परांजपे यांनींहि अध्यक्षांनीं दिलेला निकाल बरोबर आहे अशी कबुली दिली. अशा रीतीनें हा मुख्य वादाचा प्रसंग पार पडला. व त्यांत राष्ट्रीय पक्षाचें बहुमत सिद्ध झालें. नंतर इतर ठराव पास होऊन परिषदेचें काम सुमारें बारा वाजतां निर्विघ्नपणें पार पडलें.

नेमस्त पक्षानें तीन महिन्यांपासून विरोधाची तयारी सुरू केलेली असून पुणें, जुन्नर, बेळगांव व सातारा वगैरे ठिकाणीं ती यापूर्वींच प्रगट केली होती. या प्रत्येक ठिकाणीं मुख्य आक्षेप हा घेतला जात असे कीं, टिळक सहभोजनांना जात नाहींत, विधवाविवाहासारखीं सामाजिक सुधारणेचीं कार्यें ते करीत नाहींत, व ब्राह्मणेतर पक्षाला ते विरोध करतात. यांपैकीं कांहीं आक्षेपांना टिळकांनीं पुण्याच्या सभेंत व बेळगांवच्या सभेंत उत्तरें दिलीं होतीं. पण फिरून एकवार मोठा प्रयत्न करून पाहण्याचें ठरवून परांजपे यांनीं सोलापूर जिल्ह्यांतीलच एक ब्राह्मणेतर पुढारी वालचंद कोठारी यांना विरोधक सैन्याची भरती करण्यास पुढें पाठविलें होतें. त्यांच्या मागून कामत हेहि सोलापुरास गेले. सोलापुरास गिरणी मजूर, कारखानदार वगैरे सरमिसळ बकाली वस्ती बरीच. आणि ब्राह्मणेतर चळवळ त्या जिल्ह्यांत पूर्वींच सुरू झाली होती. यामुळें आपल्याला शेंकडों लोक मिळतील अशी उभयतांची समजूत होती. आणि या कामीं पुणें व कोल्हापूर येथून पैशाची मदत करण्यांत आली होती कामत यांच्या अध्यक्षतेखालीं कोठारी यांचें एक व्याख्यान होऊन टिळकांच्या सर्व दोषांचा पाढा तेथें वाचण्यांत आला होता. तथापि परिषदेंत बहुमत मिळ-

विण्याइतकी प्रतिनिधींची संख्या उभारतां येत नाहीं असें पाहून त्यांनीं आगाऊ असेंहि प्रसिद्ध केलें होतें कीं, आमचा हेतु राष्ट्रीय सभेचें धोरण दुष्ट व विपरीत कसें आहे इतकें दाखविण्याचाच आहे, पण आम्ही स्वतः कांहीं राष्ट्रीय सभेंत जाऊन तें बदलून घेणार नाहीं. अखेर ७००।८०० लोकांची भरती कशी तरी करून परिषदेंत दंगल करावी असें त्यांनीं ठरविलें. परिषदेच्या पहिल्याच दिवशीं ती सुरू होण्याच्या आधीं तास दोन तास सर्व विरोधक पुढाऱ्यांची व त्यांनीं जमविलेल्या सैन्याची सभा जवळच्या थिएटरांत भरून सर्वांनीं मिळून एक-दम मंडपांत जाऊन घुसावें असें ठरविलें. परांजपे व कामत यांनीं पुढें जाऊन स्वागताध्यक्षांशीं असें बोलणें सुरू केलें कीं, आमच्या प्रतिनिधींना तिकिटें फुलें मिळालेलीं नाहींत म्हणून आम्ही सांगतों त्या सर्व लोकांना आंत घ्या किंवा सभा एक दिवस तहकूब ठेवा. सामंत म्हणाले कीं, आज इतके दिवस परिषदेची कचेरी उघडी असतां तुम्हांला तिकिटें मिळालीं नाहींत यांत आमचा काय दोष ! तरी तिकिटांऐवजीं म्हणून गडबडीनें ४०।५० चिठ्या सांगितलेल्या नांवाच्या सामंत यांनीं कोठारींना दिल्या. तरी परांजपे व कामत यांनीं असा धाक घातला कीं, तुम्हीं सभा लांबणीवर टाकली नाहीं तर परिषदेचें काम तहकूब ठेव-ण्याविषयीं आम्ही प्रारंभींच सूचना आणूं. त्यावर सामंत म्हणाले, ‘तुम्हांला योग्य दिसेल तें करा.’ तेव्हां परांजपे कामत यांच्या भोंवतीं जमलेले त्यांचे लोक दटावून आम्हां सर्वांना आंत सोडा असें म्हणूं लागले. आणि पहिलें वंदे मातरम्‌चें पद चालू असतांच ते आरडाओरड करून मंडपांत घुसण्याचा प्रयत्न करूं लागले. बाहेर मैदानांत चाललेली आरडाओरड ऐकून स्वयंसेवक बाहेरच्या दाराशींच बंदोबस्ताला गेले व दाराशीं त्यांनीं दोनतीन रांगा धरून घुसणाऱ्या लोकांना थांबविलें. तसें झालें नसतें तर हे सर्व लोक आंत घुसल्यानें मंडपांतच दंगा व मारामारी झाली असती. पण परांजपे व कामत यांनीं स्वयंसेवकांशींच हुजत घालण्याचा प्रयत्न केला. अशा रीतीनें आंत घुसण्याचा प्रयत्न निष्फळ झाला तेव्हां त्यांनीं मंडपाकडे दगड फेंकण्यास सुरवात केली. ते पुष्कळांना लागले आणि वजिरकर नांवाच्या व्यापाऱ्याचें डोकें फुटून रक्ताचे ओघळ तोंडावर येत आहेत अशा स्थितींत ते अध्यक्षांकडे आले. तेव्हां आंतील लोकांना खरा प्रकार लक्षांत आला. नंतर खुद्द कलेक्टर व पोलिस अधिकारी पुढें आले व त्यांनीं असा हुकूम केला कीं, चिठ्या तिकिटें असतील त्यांनीं मंडपांत एकामागून एक जावें

वें नसतील त्यांनीं निघून जावें. तेव्हां परांजपे कामत यांनीं निघून जाण्याचें ठरवून फिरून रात्रीं आपली सभा थिएटरांत होणार आहे असें जाहीर केलें. पण झाला दंगा हाच शेवटचा. दुसरे दिवशीं सकाळपासून अधिकाऱ्यांनीं विशेष बंदोबस्त ठेविला व परांजपे यांना बोलावून आणून त्यांना कांहीं गोष्टी समजून सांगितल्या. त्यापुढें कांहीं गडबड झाली नाहीं. यासंबंधानें खरा प्रकार काय झाला याविषयीं कांहीं लोकांच्या जबान्या घेण्यांत आल्या त्यांचा निष्कर्ष पुढें दिला आहे.

मवाळांनीं केलेली दंगल

सोलापूर येथील प्रांतिक परिषदेच्यावेळीं मवाळ लोकांनीं गुंडांच्या सहाय्यानें परिषदेंत गोंधळ घालण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळीं गुंडांनीं मारामारी करून दगडफेंकहि केली तींत बरेच इसम जखमी झाले. या दंगलीची प्रत्यक्ष पाहिलेली हकीकत व दगडांच्या मारानें दुखापती झाल्या त्यांनीं आपल्या सह्यांनिशीं कळविलेली हकीकत त्यावेळीं परिषदेच्या अधिकाऱ्यांकडे दिली गेली तिचा संकलित वृत्तांत पुढीलप्रमाणें आहे.

"ता. २ रोजीं दुपारीं तीन वाजण्याच्या सुमारास परिषदेच्या मंडपाकडे सुमारें ७।८ शें इसमांचा घोळका गलबला करीत येऊं लागला. सदर लोक मंडपांत घुसणार अशीहि बातमी पसरली. मंडपाच्या पाठीमागच्या दारावर रँ. परांजपे, कामत, कोठारी, बॅ. गाडगीळ हे जाऊन आम्हास आंत सोडा असें तेथील स्वयंसेवकांस म्हणूं लागले. तेव्हां तुम्ही पुढच्या दरवाज्यानें आंत जा असें त्यांस सांगण्यांत आलें. तरी त्यांचा आंत सोडण्याबद्दल आग्रह सुरूच होता. परंतु स्वयंसेवक त्यांस न वळल्यानें ते बरोबरच्या घोळक्यासह मुख्य दाराकडे वळले. हे सर्व लोक दारांतून तिकिटें न दाखवितांच आंत घुसणार असें पाहतांच स्वयंसेवकांनीं दारांत बाक ठेवून दरवाजा अडविला व तिकिटें दाखविणारासच फक्त सोडण्यांत येईल असें वरील लोकांच्या पुढाऱ्यांस त्यांनीं स्पष्ट सांगितलें. तें त्यांस मानवलें नाहीं. इतक्यांत जमावांतून स्वयंसेवकांवर दगडांचा मारा सुरू झाला त्यांत श्री. वजीरकर, जानोरकर, गलगली, वांगीकर, मुरलीधर बळीरामदास इत्यादि गृहस्थांस चांगल्याच जखमा झाल्या. पो. सुमि. गुडी यांनाहि दगडांचा मार बसला. हा सर्व प्रकार रँ. परांजपे, कामत, कोठारी तेथें जवळच कारंज्याजवळ उभे राहून पहात होते. दंगेखोर अनावर

झालेले पाहतांच पोलिसांनीं काठी चालवून दंगा मोडला व परिषद् नीटपणें सुरू झाली. "

वरील हकीकतीवरून नेमस्तांची मजल कोठपर्यंत गेली होती हें दिसून येईल. कोणत्याहि तऱ्हेचा घोटाळा होऊं नये व तक्रारीला जागा उरूं नये म्हणून अध्यक्ष व स्वागताध्यक्ष यांनीं होईल तितकें नमतें घेऊन सामोपचाराचें धोरण ठेवलें होतें. पण अखेर हा प्रकार झालाच. परिषदेचे अध्यक्ष हे टिळकांचेच असल्यामुळें परिषद् मोडली असतां टिळकांच्या इभ्रतीला व वजनाला आपण धक्का दिला असें सिद्ध होईल हा नेमस्तांचा विचार उघड होता. पण तो साधला नाहीं. अशा रीतीनें अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेची तिच्या खालोखाल ही दुसरी आवृत्ति चार महिन्यांत निघाली. पण ती फुकट गेली. अमृतसरला आपल्या पक्षाला १०।१५ मतें मिळालीं त्यापेक्षां पुष्कळ अधिक बळ आपल्याला सोलापुरास मिळालें, आणि हें बळ आणखी असेंच वाढविलें तर आपल्याला निवडणुकींतही यश येईल अशी त्यांची समजूत असावी. ही आशा व्यर्थ होती हें त्या सालच्या निवडणुकी झाल्या असत्या तर दिसून आलेंच असतें. पण पुढें असहकारिता जन्मास आल्यामुळें राष्ट्रीयपक्ष निवडणुकींना उभाच राहिला नाहीं. तथापि असहकारिता हटून कौन्सिल प्रवेशाचें धोरण कॉंग्रेसनें पुनः स्वीकारलें तेव्हां तेथपासून झालेल्या दोन निवडणुकींत राष्ट्रीयपक्ष व नेमस्तपक्ष यांचें खरें बलाबल सिद्धच झालें.

सोलापुराहून परत आल्यावर टिळकांनीं केसरींत तेथील प्रकारावर एक सणसणीत अग्रलेख लिहिला. त्यांत ते लिहितात, "परांजपे हे प्रिन्सिपाल होते. त्यांना आजपर्यंत शिशुपाल हेंहि नांव शोभत होतें. पण आतां ते पशुपाल बनले आहेत. परांजप्यांचे राजकीय आजेपणजे 'टिळक हे तेली तांबोळ्यांत मिसळून सवंग लोकप्रियता मिळविण्याकरितां त्यांना मवाळपक्षाशीं विरोधाला प्रवृत्त करतात. टिळकांचा जोर म्हणजे 'ब्रूट फोर्स' आहे' असें म्हणत असत. पण आजपर्यंत राष्ट्रीय पक्षानें सोलापुरास घडलें त्याप्रमाणें लांचलुचपतीनें व भूलथापीनें अक्षरशून्य आडमुठ्या लोकांना कॉंग्रेसचे किंवा परिषदांचे प्रतिनिधि बनवून या पेंढारांकडून पेंढारीपणा करविला जात नव्हता. त्यांचे प्रतिनिधि नेमस्तांच्या दर्जाचेच असत. स्वतःच्या खर्चानें सभांना जात. आणि प्रत्यक्ष नियमाचें उल्लंघन होईपर्यंत व मवाळपक्षानें दांडगाईस प्रारंभ करीपर्यंत ते सुरते-

सहि जागेवरून हलले नव्हते. पण आतां यांनीं भूतपिशाच्च—वेतालादिकांचे गण आपल्या भोंवतीं जमवून सभा उधळण्याचा संकल्प केला. आणि चंदावरकरासारखे लोक ही गंमत पहाण्याला आले होते. त्यांना सोलापुरच्या कांहीं रावबहादुरांनीं मदत केली. आणि हें सर्व करून आपल्या पराक्रमाचा डांगोरा मुंबईच्या पत्रांतून पिटला. पण हा त्यांचा कावा सिद्धीस गेला नाहीं. बेझंटबाईचीहि

पूतना हरिवधार्थमाययौ । प्राप तत्र वधमेव ह्यात्मनः ॥

अशी स्थिति झाली. परांजप्यांनीं रानड्यांच्या नांवाला काळीमा आणला. परांजप्यांच्या विद्वत्तेला व शीलाला काळीमा आणणारी अशी ही गोष्ट झाली." टिळक व नेमस्त लोक यांच्यांतील बहुधा हा शेवटचाच सामना होय. यानंतरहि वर्तमानपत्रांतून वाद चालूच होता. व त्यांत ओघानें विलायतेंत घडलेल्या स्पर्धेच्या व चुरशीच्या प्रसंगाचीहि झडती निघाली.

(१३) कॉं. डेमोक्रॅटिक पार्टीचा जाहीरनामा

पण हा वाद संपवून पुढील निवडणुकीच्या कार्याला लागणें अवश्य होतें. म्हणून कांहीं दिवसांपूर्वीं स्वराज्यसंघानें टिळकांकडे लोकशाही पक्षाचें धोरण ठरविण्याचें जें काम सोंपविलें होतें तें त्यांनीं केलें. आणि ता. २० एप्रिलच्या केसरींत काँग्रेसमधील लोकशाही पक्षाचें धोरण काय असावें याविषयीं आपली योजना प्रसिद्ध केली. ही योजना 'काँग्रेस डेमोक्रॅटिक पार्टीचा मॅनिफेस्टो' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. या जाहीरनाम्यावर पहिला हा आक्षेप घेण्यांत आला कीं, तो टिळकांच व्यक्तिशः जाहीरनामा होता. पण त्याला असें उत्तर होतें कीं, वास्तविक हा जाहीरनामा टिळकांनीं तयार केलेला म्हणून प्रसिद्ध झाला तरी त्यांनीं अनेक लोकांची संमति घेतली होती. गुजराथच्या कांहीं गृहस्थांशीं व सिंधच्या कांहीं गृहस्थांशीं टिळकांनीं त्याविषयीं चर्चा केली होती. फार काय पण गांधी व जीना यांनाहि टिळकांनीं कच्चा खर्डा दाखविला होता. शिवाय तो मुंबई इलाख्यापुरताच होता. इतर प्रांतांतील जाहीरनामे पाहिले तरी ते यासारखेच होते. नेहरू व मदनमोहन यांनींहि त्यांतलीं तत्त्वें मान्य केलेलींच होतीं. दुसरा एक आक्षेप असा होता कीं, जातीजातींतील समान हक्कांसंबंधानें जाहीरनाम्यांत नमूद केलेलीं मतें ढोंगीपणाचीं आहेत. पण अशा आक्षेपाला उत्तर देणें कठिण. तीं मतें चूक आहेत असें कोणी म्हणता तर गोष्ट वेगळी. पण मतें बरोबर तरी तीं ढोंगीपणाचीं असें म्हणणें म्हणजे जिला आधार नाहीं म्हणून जीं खोडूनहि काढतां येणार नाहीं

अशीच ती टीका होय. पण हा जाहीरनामा नेमस्तपक्षाकरितां काढला नव्हता. राष्ट्रीय पक्षाकरितां काढला होता. आणि त्या पक्षाला तो पूर्णपणें मान्य होता. शिवाय मे महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत केळकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं रत्नागिरी येथें भरलेल्या जिल्हासभेंत व त्यानंतर खानदेश, ठाणें वगैरे जिल्ह्यांत केळकर यांनीं जो एक दौरा काढला त्यांतहि ती गोष्ट सिद्ध झाली. रत्नागिरीच्या सभेला विरोध करण्याला नेमस्त व ब्राह्मणेतर जाणार अशी वदंता होती. परंतु तें घडून आलें नाहीं. डहाणू येथें एका गृहस्थानें जाऊन कांहीं थोडी गडबड केली पण परिषदेंत त्याची डाळ मुळींच शिजली नाहीं. आणि बाहेर जो व्याख्यान-प्रसंग झाला त्यांतहि त्याला हार खावी लागली.

(१४) पर्सफंड-समर्पण-समारंभ

यानंतर राष्ट्रीयपक्षानें जमविलेला टिळकपर्सफंड समक्ष अर्पण करण्याचा समारंभ मे महिन्याच्या २२ तारखेस पुण्यास झाला. डॉ. नानासाहेब देशमुख हे अध्यक्ष होते. फंड जमविण्याच्या कामीं ज्या लोकांनीं मेहनत घेतली होती त्यांपैकीं कांहीं स्वतः व कांहीं प्रतिनिधीद्वारां हजर होते. प्रथम केळकर यांनीं फंडाची मूळ कल्पना कां व कशी निघाली, तो जमविण्याची खटपट कशी झाली वगैरे हकीकत सांगितली. लहानसहान रकमांनीं हा फंड गोळा केला असा त्या-वर एक आक्षेप होता. त्याचें उत्तर असें कीं मोठ्या रकमा लोकांनीं द्याव्या असा परस्पर हवाला देऊन स्वतः कांहीं न करणारे असे लोक अनेक होते. आणि फंडाची रक्कम तर मोठी म्हणून सामान्य माणसालाहि यथाशक्ति मदत करण्याला सवड रहावी याकरितां कोणी ज्या दिल्या त्या रकमा घेतल्या गेल्या व त्याकरितां मुद्दाम एक रुपयापासून हजार रुपयांपर्यंत तिकिटें काढलीं होतीं. फंडाच्या सुरवातीपासून तो पुरा जमण्याला सहा महिने लागले. पण इतक्या थोड्या अवधींत एवढी मोठी रक्कम आजपर्यंत कोणीहि कोणाकरितां महाराष्ट्रांत जमविली नव्हती. नेमस्त पक्षानें या फंडाला कांहींच दिलें नाहीं व त्यांच्याकडे कोणीं मागितलेंहि नाहीं. तथापि पूर्वी टिळकांचे भक्त म्हणून मिरविलेल्या व पुढें त्यांच्यावर उलटलेल्या आपल्यांतीलच कांहीं लोकांनीं आक्षेप घेतले होते म्हणून त्यांना उत्तरें द्यावीं लागलीं. नंतर अण्णासाहेब नेने यांनीं फंडाच्या हिशोबा-संबंधानें सर्व हकीकत सांगितली. शेवटीं टिळकांनींहि आभारप्रदर्शनाचें भाषण करतांना वरील आक्षेपांना समर्पक उत्तरें दिलीं.

लोकांनीं जें औदार्य दाखविलें त्यासंबंधानें ते म्हणाले कीं, "मीं फिर्याद केली ती व्यक्तिशः चिरोलसाहेबावर असली तरी खरें युद्ध सरकारशींच होतें. याचें प्रत्यंतर खटल्यांत सर एडवर्ड कार्सन यांनीं 'हा खटला टिळकांनीं जिंकला तर इंग्रज सरकारावर अनर्थ गुदरेल व त्यांना हिंदुस्थानांत राज्य करणें कठिण जाईल' असे उद्गार काढले यावरूनच मिळणारें आहे. आणि या खटल्याचें सार्वजनिक स्वरूप लक्षांत घेऊनच लोकांनींहि एवढा फंड जमविला. हा फंड मजकरतां उभारून खरोखर लोकांनीं आज मला विकत घेतलें आहे." टिळकांचें भाषण झाल्यावर खापर्डे, कौजलगी वगैरे गृहस्थांचीं भाषणें होऊन हा अपूर्व समारंभ समाप्त झाला. दुसरे दिवशीं टिळकांच्या वाड्यांत स्वराज्यसंघाची चवथी वार्षिक सभा भरली होती. आदले दिवशीं समारंभाकरितां आलेली मंडळी दुसरे दिवशींच्या सभेकरितां बरीचशी राहिली होती. कारण आदले दिवशींचा समारंभ व टिळकांचें भाषण हीं केवळ फंडासंबंधीं होतीं. पण संघाच्या सभेंत पुढील निवडणुका व व राजकीय धोरण यांजविषयीं टिळक विस्तृत भाषण करतील अशी लोकांची अपेक्षा होती ती सफळ झाली.

प्रारंभीं कामाचा अहवाल व तपासनीसांनीं तपासलेले हिशेब सभेपुढें मांडले. नंतर विलायतेस गेलेल्या शिष्टमंडळाच्या कामाचा वृत्तांत वाचण्यांत आला. त्यानंतर रीतीप्रमाणें संघाचे अधिकारी व शिष्टमंडळाचे सभासद यांचे आभार मानण्यांत येऊन नव्या निवडणुकी केल्या. संघाच्या हातीं असलेल्या शिलकेचा उपयोग कसा करावा ? म्हणजे ती शाखांवार वांटून देऊन कारण पडेल त्याप्रमाणें मुद्दलांतूनही खर्चावी ! किंवा कोणतीहि एक मोठी रक्कम म्हणजे सुमारें एक लक्ष रुपये गंगाजळीप्रमाणें कोठें तरी सुरक्षित व्याजीं लावून व्याजांतून नित्य खर्च करावा व नैमित्तिक कामाकरितां स्थानिक किंवा सार्वत्रिक वर्गणी गोळा करावी ! पैकीं कांहीं लोक एका योजनेला व कांहीं दुसरीला प्रतिकूल होते. अखेर फक्त दोन मतें विरुद्ध पडून दुसरी सूचना मंजूर झाली. अमेरिकेंत लजपतराय व हर्डीकर यांनीं केलेल्या कामाचा गौरवपूर्ण उल्लेख करण्यांत आला. कारण त्यांतलें कांहीं काम अमेरिकेंतील संघ ही पुणें संघाची शाखा या नात्यानेंच करण्यांत आलें होतें. कॉं. डेमोक्रॅटिक पार्टीचा जाहीरनामा पूर्वीं टिळकांच्या विद्यमानें प्रसिद्ध झाला होता तो मंजूर करण्यांत आला. यानंतर एक महत्त्वाचाच पण थोडासा नाजूक प्रश्न उद्भवला तो असा कीं, पुढील निवडणुकीकरितां

या नव्या पार्टीतर्फे योग्य उमेद्‌वार उभे करून एका जागेकरितां अनेक उमेद्‌दवार उभे रहाण्याची इच्छा असेल तर त्या अडचणीचा निर्वाह कसा करावा! दरेक जिल्ह्यांत या पक्षाच्या वांट्याला कौन्सिलांतील एखाद दुसरीच जागा येणार. कांहीं जागा राखीव. कांहीं इतर कारणांनीं हातच्या जाणार. उरलेल्या जितक्या जागा त्याहून अधिक अनेक लायक व हौशी उमेद्‌वार निवडणुकीची इच्छा धरणार. बरें त्यांतील एकच पसंत करून त्यावर पक्षानें आपलें सर्व बळ एकवटलें तर तो हटकून निवडून येणार पण आपापसांत स्पर्धा व चुरस लागली तर पक्षाला हटकून अपयश येणार! अशी ही आपत्ति होती. तेव्हां ती टाळण्याला एकच मार्ग. तो असा कीं पक्षाचें म्हणून एक पंचायत मंडळ नेमावें. आणि एका जागेकरितां उभे राहणाऱ्या आपल्याच पक्षाच्या उमेद्‌वारांपैकीं काम करण्याच्या व निवडणूक जिंकण्याच्या दृष्टीनें अधिकांत अधिक सरस कोण याचा निकाल देण्याची जबाबदारी त्यानें स्वीकारावी. उलट जे अनेक उमेद्‌वार उभे राहतील त्यांनींहि या मंडळाचा निकाल हा आपल्या एकंदर पक्षाचा निर्णय असें निष्ठापूर्वक समजावें. आणि त्या एकाच उमेद्‌वाराला सर्वांनीं मनोभावें मदत करावी. त्याप्रमाणें टिळक, वैद्य, करंदीकर व बेळवी यांचें मंडळ नेमण्यांत आलें.

शेवटीं समारोपादाखल टिळकांनीं विस्तृत भाषण केलें व आपल्या मंडळीस राजकारणाचें स्पष्ट धोरण आंखून देणारें असें त्यांचें शेवटचें भाषण हेंच होय. ते म्हणालेः—"सुधारणांचा शक्य तितका उपयोग करून घ्यावयाचा कीं नाहीं हा प्रश्न आतां उरलेला नाहीं. शक्य तितका उपयोग करून घ्यावयाचा. व तो करून घेतां घेतां पूर्ण स्वराज्य मिळण्याची खटपट करावयाची. असें आपलें धोरण निश्चित झालें आहे. तरी प्रत्येक जिल्ह्यांत आपले उमेद्‌वार उभे केले पाहिजेत. मनुष्य आपल्या पक्षाचा आणि सरकारशीं योग्य रीतीनें झगडणारा असा असल्यास व तो निवडून येण्याचा अधिक संभव असल्यास तो पसंत करावा मग तो कोणत्याहि धर्माचा, जातीचा, पंथाचा असला तरी चालेल. तंटा जातीचा नाहीं फक्त मताचा आहे. तसेंच एखादा उमेद्‌वार इंग्रजी चांगलें न जाणणारा असला पण इतर रीतीनें तो शहाणा असला तर त्यालाहि निवडून द्यावा. इंग्रजी भाषेची सबब सांगूं नये. कारण कौन्सिलांत मत कोणाच्या बाजूनें द्यावयाचें हाच मुख्य प्रश्न असतो. व इंग्रजी न येणाऱ्यालाहि आपल्या पक्षाचा पुढारी ज्या बाजूला मत देतो तिकडे आपण द्यावें हें सहज कळतें. नव्या कौन्सिलांतील काम हें

थोडेसें घोंटाळ्याचें आहे. कारण आपण निवडून दिलेला मनुष्य गव्हर्नरानें नेमला तर व ठेवील तोंपर्यंत दिवाण होणार. सुधारणा थोड्या आहेत. त्यांनीं मिळणारी सत्ता थोडी आहे. म्हणजे कौन्सिलच्याच कामाकरितां कोणीं सर्वस्व वेंचावें असें महत्त्व त्याला नाहीं. तथापि तेंहि एक काम पक्षाच्या दृष्टीनें कर्तव्य आहे असें समजून केलें म्हणजे मग तें करण्यांत कालाचा अपव्यय झाला असें वाटणार नाहीं." नंतर संघावर आलेल्या अनेक आक्षेपांना टिळकांनीं उत्तरें दिलीं. कारण कांहीं व्यक्तींनीं कांहीं विशेष कारणावरून नाराज होऊन टिळक, स्वराज्य संघ, शिष्टमंडळ या सर्वांवर वाटतील ते आक्षेप घेतले होते आणि दूषणें दिलीं होतीं. तीं अधिकारयुक्त वाणीनें खोडून काढणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें समजूनच त्यांनीं हें अप्रिय काम केलें. ते म्हणालेच "मी न बोललों तर हे आक्षेपक उद्यां अशा फुशारक्या मारीत सुटावयाचे कीं आम्हीं आक्षेप प्रसिद्धपणें घेतले; त्यानंतर यांची परिषद् भरली पण तींत त्यांनीं आम्हाला उत्तरें दिलीं नाहींत." विलायतेंतील चळवळीसंबंधानें टिळक म्हणाले कीं, "तिकडे याहून अधिक चळवळ झाली पाहिजे. राष्ट्रसंघ हें एखादें सोंग का असेना! पण कांहीं तरी निमित्त काढून त्याच्यापुढें गेलें पाहिजे. आपलें म्हणणें मांडलें पाहिजे. आणि युरोपियन राष्ट्रांपुढें आपलीं गाऱ्हाणीं मांडावयाचीं असलीं तर कॉंग्रेसशीं असलेला आपला संबंध तोडून चालावयाचें नाहीं. तिच्याशीं संबंध ठेवावयाचा पण तिच्या ठरावांची अंमलबजावणी स्वतंत्र रीतीनें करावयाची. आमच्या संघानें स्वतःच्या खर्चानें शिष्टमंडळ पाठविलें. पण त्यानें, आणि सर्वांपैकीं त्या एकट्यानेंच, कॉंग्रेसच्या धोरणाला धरून काम केलें. पुष्कळांना भ्रम होता कीं विलायतेंत स्वातंत्र्याची हवा आहे म्हणतात तेव्हां टिळक येथें वसाहतींचें स्वराज्य मागतात तर तेथें जातांच स्वातंत्र्य मागतील! पण मीं कॉंग्रेसच्या मागणीपेक्षां एक रतीभर कमी मागितलें नाहीं व जास्तहि मागितलें नाहीं. आणि मीं स्वातंत्र्य मागितलें नाहीं म्हणून आमच्यांतल्याच कित्येक लोकांनीं मला मवाळ ठरविलें! पण मला कॉंग्रेसविरोधी जहाल किंवा मवाळ यांपैकीं कोणतेंच व्हावयाचें नव्हतें. मीं कांहीं लोकांची तऱ्हा पाहिली ती अशी कीं इकडे खटल्याच्या भीतीनें अगदीं नेमस्त बोलावयाचें आणि तिकडे ती भीति फारशी नाहीं म्हणून जहालपणें वाटेल तें भकत सुटावयाचें. दुसरे कांहीं असे पाहिले कीं इकडे ते वाटेल तितके जहाल पण विलायतेंतल्या लोकांना नेमस्तपणाचें माफक बोलणें आवडतें म्हणून नेमस्त भाषा वापरावयाची. तिसरे कांहीं

असे पाहिले कीं, इकडे सुधारणा अपुऱ्या आहेत म्हणून सांगावयाचें व तिकडे तेवढ्या पुरतील असें म्हणून कॉंग्रेस व स्वराज्यसंघ यांना वेड्यांत काढावयाचें. मीं स्वतः निवडणुकीला उभें राहावें अशी सूचना गंगाधररावांनीं केली पण वृद्धावस्थेंत सर्व शक्ति क्षीण होत असतां नवें एखादें काम अंगावर घ्यावें कीं नाहीं याचा निर्णय तुम्हीं माझ्या इच्छेवरच सोंपवावा." अशा रीतीनें हा चिरस्मरणीय प्रसंग समाप्त झाला.

ता. २७ मे रोजीं टिळक इतर मंडळींसह बनारस येथें भरणाऱ्या ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीच्या सभेला जाण्याकरितां मुंबईहून निघाले. गांधीहि त्याच गाडींत होते. बनारसेस ता. ३० रोजीं सकाळीं गंगेच्या घाटावर टिळकांना पंड्ये व गंगापुत्र वगैरे मंडळींनीं संस्कृत मानपत्र दिलें. ता. २९ रोजीं टाऊन हॉलच्या मैदानांत व ता. १ जून रोजीं ब्रह्मघाटावर टिळकांचीं दोन व्याख्यानें झालीं व या दुसऱ्या प्रसंगीं नागरिकांनीं संस्कृतांत मानपत्र दिलें. ता. १ जून रोजीं टिळक काशी क्षेत्रांतील अनेक संस्था पहाण्यास गेले. बनारसेहून परत येतांना टिळकांनीं जबलपूर येथें त्यांचे परमस्नेही कॉंट्रॅक्टर साने यांच्या निमंत्रणावरून दोन दिवस मुक्काम केला. तेथें ता. ३ रोजीं गोलबझारच्या पटांगणावर व ता. ५ रोजीं टाऊन हॉलमध्यें टिळक व खापर्डे यांचीं व्याख्यानें झालीं.

यानंतर परत आल्यावर फंडासंबंधानें कांहीं एक वाद उत्पन्न झाला. त्यांत टिळकांना नाइलाजानें पडावें लागलें. आणि ते त्यांत एकदां पडल्यावर त्यांच्या नेहमींच्या स्वभावाप्रमाणें त्यांनीं त्याची कड पोंचविली. आजपर्यंत टिळकांनीं अनेक जाहीर वाद केले पण ते करतांना त्यांना वाईट वाटलें नव्हतें. कारण ते बोलून चालून प्रतिपक्षाशीं. पण हा वाद आपल्याच पक्षांतील पूर्वींच्या एका व्यक्तीशीं करावयाचा होता आणि अशा मनुष्यानें स्वतः टिळकांवर व आपल्याच पक्षांतील इतर कित्येक लोकांवर असे आरोप केले होते कीं, ते प्रतिपक्षानेंहि कधीं केले नव्हते. पण येथेंहि पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें वाद अप्रिय म्हणून किंवा आक्षेपक व्यक्ती आतां त्याज्य म्हणून मी गप्प बसेन तर त्याचा भलताच गैरसमज होईल या भीतीनें, आणि स्वतःचें मत प्रगट करणें हेंच न्यायाचें व अत्यंत अवश्यक होतें येवढ्याकरितांच, तो वाद त्यांनीं हातीं घेतला. व एरव्हीं कधींहि दुःख झालें नव्हतें इतक्या दुःखानें पण स्वाभाविक आवेशानें तो त्यांनीं केला. मरणापूर्वीं त्यांना अनेक गोड घास खावयास मिळाले होते. पण बदाम खातां खातां मध्येंच

एखादा कडू बदामहि दांताखालीं सांपडतो आणि त्याचा कडवटपणा व वाईट वास तोंडांत बराच वेळ राहतो तशी टिळकांची स्थिति या वादांत झाली. आणि तो वाद इतका वाईट झाला कीं आज त्याचा पुनरुच्चार करून हा ग्रंथ आम्ही दूषित करूं इच्छित नाहीं. इतरहि एकदोन बाबींत त्यांना असेच कडू घास अखेर खावे लागले. पण त्या घासांनीं कडू झालेलें तोंड स्वतः टिळकांनींहि बाहेर दाखविलें नाहीं. यामुळें त्यांचा उल्लेख करण्याचें आम्हाला मुळींच कारण नाहीं.

(१५) ताईमहाराज प्रकरणांतलें भरतवाक्य

टिळकांसारख्या अनेकविध व्यवसायाच्या व संसारिक मनुष्याला असे प्रसंग क्वचित् यावयाचेच. कारण इतरांप्रमाणें त्यांच्या कुंडलींत सगळे नऊच्या नऊ ग्रह होते. ते एकंदरीनें भाग्यवान् असले तरी छळणारे ग्रह त्यांच्या कुंडलींतून काढून टाकण्याचें काम कोणाहि ज्योतिषाला करता आलेलें नव्हतें. अर्थात् त्यांनाहि कर्मभोगाचा अनुभव जसा चांगला घेता आला तसा थोडासा वाईटहि घ्यावा लागला. त्याला इलाज नाहीं. तथापि अखेर जिंकावयाची असाच त्यांच्या आयुष्यांतील सर्व खेळांचा परिणाम झाला. म्हणून त्यांना शेवटीं जो एक गोड घास खाऊनच मृत्यु आला त्याविषयीं मात्र दोन शब्द लिहितों.

स्वराज्यसंघाच्या शेवटच्या सभेंत टिळक बोलून गेलेच होते कीं, ‘ वृद्धावस्थेंत माझ्या सर्व शक्ती क्षीण होत चालल्या आहेत म्हणून कोणतेंहि एखादें नवें काम मीं यापुढें अंगावर घ्यावें कीं नाहीं हें लोकांनीं माझ्या इच्छेवरच सोंपवावें.’ त्यांच्या शक्ती क्षीण होत चालल्या होत्या याचा अनुभव पुढें एक महिन्यांत आलाच तथापि या शेवटच्या महिन्यांतहि त्यांनीं एक अवश्यक व आवडीचें असें नवें काम हातीं घेतलें. तें म्हटलें म्हणजे त्यांचे आवडते मानसपुत्र श्री. जगन्नाथ महाराज यांना स्थिरपद करण्याचें होय. पूर्वी ताईमहाराज प्रकरणाच्या शेवटीं आम्हीं हें सांगितलेंच आहे कीं प्रिव्ही कौन्सिलमध्यें जगन्नाथ महाराज यांचें दत्तविधान कायम झालें होतें तरी, त्यांचें सर्व इनामी उत्पन्न मूळ आपल्या देणगीचें असें म्हणून, १८७६ च्या एका कायद्याच्या आधारानें बाळा महाराज व कोल्हापूरकर छत्रपति यांनीं मिळून मुंबई सरकारासहि सामील करून घेऊन मुंबई हायकोर्टा-कडे एक अर्ज केला होता. पण तो अर्ज शेवटीं हायकोर्टानें नामंजूर केला हेंहि आम्हीं त्याच प्रकरणांत सांगितलें आहे. आणि टिळकांनीं आपल्या इच्छेनें नवीन म्हणून जें काम या शेवटच्या दिवसांत अंगिकारलें तें हायकोर्टाकडील या

अर्जाच्या बाबतींत जगन्नाथ महाराजांच्या बाजूची कैफियत तयार करणें हें होय-या कामीं त्यांनीं सुमारें पंधरा दिवस खर्चून एखाद्या उत्कृष्ट कायदेपंडिताप्रमाणें अत्यंत समर्पक व साधार अशी कैफियत तयार केली. व तिच्याच वरून जगन्नाथ महाराज यांचे वकील हायकोर्टांत भांडले व त्यांनीं तो दावा जिंकला.

पण हें काम चालू असतां टिळकांना पुण्यासच मलेरियाचा ताप येऊं लागला होता. ताप यावा, घाम निघावा, ताप कमी व्हावा, थोडी हुशारी वाटावी, फिरून ताप यावा असा क्रम सुरू असतांहि टिळक ही कैफियत तयार करण्यांत गुंतले होते. अर्जाच्या सुनावणीची तारीख १४ जुलै ही लागली होती. म्हणून मुंबईस जाणें जरूर. आणि हवापालट झाल्यानें मलेरियाचा तापहि थोडा हटेल-या हेतूनें ता. १२ जुलै रोजीं ते नेहमींप्रमाणें सरदारगृहांत जाऊन उतरले. पुढील दोन दिवसांत आपण तयार केलेल्या कैफियतीवरून त्यांनीं वकील बॅरिस्टर लोकांना कज्जा समजावून दिला. ठरल्याप्रमाणें ता. १४ रोजीं अर्जाची सुनावणी झाली व ता. २१ रोजीं हायकोर्टानें अर्ज नामंजूर करून काढून टाकला, प्रति-वादीचा खर्चहि देवविला. आणि टिळकांना फार मोठें व शेवटचें असें हें यश वळवून दिलें. हें मोठें यश म्हणण्याचें कारण असें कीं हा अर्ज मंजूर झाला असता तर जगन्नाथ महाराजांचें सर्व उत्पन्न कोल्हापूर दरबारच्या स्वाधीन झालें असतें. आणि जगन्नाथ महाराज हे आपल्या दत्तक वडिलांच्या श्राद्धपक्षाचे केवळ धनी होऊन राहिले असते.

(१६) अखेरचा आजार

ता. २० जुलै १९२० रोजीं दिवाण चिमनलाल हे सहज टिळकांच्या भेटीला गेले. टिळकांना किंचित् ताप आला होता. चमनलाल म्हणाले, "एक महिनाभर काश्मिराकडे कां जात नाहीं ?" टिळक म्हणाले "इतकें लांब जाऊं शकत नाहीं. पुण्याच्या आसपासच कोठें तरी जाईन म्हणतों." चमनलाल यांनीं अखिल भारतीय मजूर परिषदेचे उपाध्यक्ष होण्याला टिळकांना विनंति केली. ती मान्य करून ते म्हणाले, "मजूरवर्गाकडे माझें लक्ष आहे. १९०८ सालीं मला शिक्षा झाली तेव्हां गिरणीमजुरांनीं माझ्याबद्दल केवढें प्रेम व्यक्त केलें !". हें बोलतांना टिळकांचें ऊर भरून आलें. चमनलाल म्हणाले, "विलायतेंत तुम्ही मजूरपक्षाचेच म्हणवून घेत होतां." नंतर असहकारितेवर बोलणें निघालें तेव्हां टिळक चमनलाल यांना म्हणाले, "असहकारितेच्या तत्त्वावर विश्वास कोणाचा

असणार नाहीं ? प्रश्न इतकाच कीं असहकारिता कोणत्या प्रकारची असावी. माझें तत्त्व असें आहे कीं जनतेच्या पुढें तर जावयाचें पण फार पुढें मात्र जावयाचें नाहीं. पुढारी जनतेपुढें थोडासा असला तर त्याला अनुयायी आपणाबरोबर नेतां येतात. सर्व लोकांची मनापासून तयारी झाली म्हणजे असहकारिता काय, सिनफेन काय ! कोणताहि मार्ग सोपाच आहे. प्रागतिक आपल्या बरोबर येणार नाहींत. आणि आपण सर्वांनीं कौन्सिलांतून अंग काढून घेतलें म्हणजे आम्हींच देशाचे खरे प्रतिनिधी असें ते म्हणूं लागतील. संघशक्ति नाहीं तोंपर्यंत नुसत्या उच्च ध्येयाकडे पाहून काय करणार ? पंजाबांतील अत्याचारांची पूर्ण भरपाई होईपर्यंत सुधारणांवर पूर्ण बहिष्कार घालाव हें तुम्हा लोकांना विलायतेंत जाऊन बोलण्याला ठीक आहे. पण येथें लोकशाहीचे सगळे सैनिक एकोप्यानें झुंजण्याला तयार आहेत कीं काय हें पाहिलें पाहिजे." (सयाजी विजय ता. ५ सप्टेंबर १९२०).

किंचित् ताप अंगांत होता तरी तसेंच दिवाण चमनलाल "सहज बाहेर हिंडून आलां तर तुम्हाला थोडें बरें वाटेल" असें म्हणून त्यांना मोटारींत घेऊन गेले व त्यांनीं टिळकांना बरेंच दूरवर हिंडवून आणलें. पण जुलै महिन्यांत मुंबईस थोडीशी उष्णता असली तरी दिवस पावसाळी हवेचे म्हणून उघड्या गाडींतून दूरवर हिंडल्यानें त्यांना वारा बाधला म्हणा किंवा इतर कारणानें म्हणा, त्याच रात्रीं त्यांना थोडा अधिक ताप आला. आणि त्या दिवसापासून त्यांनीं जें अंथरूण धरलें तें त्यांचें अखेरपर्यंत सुटलें नाहीं. हायकोर्टाकडील अर्जाचें काम यावेळीं न निघतें तर टिळक मुंबईस न जातां सोलापूर, यवत अशा कोरड्या हवेच्या जागीं जाणार होते. सोलापूर येथील त्यांचे स्नेही पोलिस सुपरिंटेंडंट पागे यांनीं टिळकांना आपला बंगला देऊं केला होता. पण मनुष्याच्या मृत्यूच्या दिवसाप्रमाणें त्याचें ठिकाणहि ठरलेलें असतें अशी आपणा लोकांची समजूत आहे त्याप्रमाणें या अर्जाच्या निमित्तानें टिळकांना मुंबईस जावें लागलें व तेथेंच त्यांचा अंत झाला. एका दृष्टीनें मुंबईस ते आजारी झाले हेंच बरें कारण मुंबईइतकी निष्णात डॉक्टर लोकांची मदत इतर ठिकाणीं कशी मिळणार ? आणि आपण आजारी होऊन अंथरुणाला खिळलों ही गोष्ट लक्षांत येतांच स्वतः टिळकांच्या तोंडूनच असे उद्गार निघाले कीं "मला मुंबईला येण्याची बुद्धि झाली ती माझ्या हिताचीच झाली." पण आयुष्यच संपलें तेथें

धन्वंतरी झाला तरी काय करणार? मुंबईच्या लोकांचें मात्र हित असें झालें कीं त्यांना पुण्याशीं आपली भाऊबंदकी सात्त्विक भावानें साधून घेतां आली. कारण टिळकांचें सर्व आयुष्य पुण्यांत गेलें तरी हिंदुमात्राचा सर्वांत शेवटचा म्हणून महत्त्वाचा जो धर्मसंस्कार तो मुंबईस घडला. आणि टिळकांच्या साडेतीन हात देहापैकीं जो एखादा कण मृत्तिकारूपानें कदाचित् राहावयाचा तो मुंबईसच राहिला.

असो. बुधवार ता. २० पासून सोमवारपर्यंत ताप मलेरियाचा समजून उपाययोजना होत होती. पण पुढील सोमवारपर्यंत न्युमोनियाचीं लक्षणें स्पष्ट दिसूं लागलीं. प्रथम उजवीकडील फुफ्फुसाचा खालचा भाग सुजला. नंतर कोठा फुगला. यामुळें वरच्यावर उचकी लागून काळजावरहि दडपण पडूं लागलें. पण औषध देऊन उचकी हटवितांच वात उद्भवला. व त्यानेंच अखेर जोर केला. या दहा दिवसांत ताप १०४ डिग्रीवर कधीं वाढला नाहीं व ता. २७ रोजीं थोडा घाम आल्यानें उतार पडेल अशी डॉक्टरांना आशाहि वाटली. तथापि ज्वर हें बाह्यलक्षण असून शक्तिपात हाच खरा रोग ठरला. व त्यावर कांहीं इलाज चालला नाहीं. शनिवार ता. ३१ पर्यंत नाडी क्षीण होती तरी तिनें दगा दिला नव्हता. ता. २७ पासून शुद्धि मात्र जाऊन येऊन असे. यामुळें भेटावयास येणाऱ्या मंडळींपैकीं कांहींना ते ओळखित व कांहींना ओळखीत नसत. पण शनिवारीं तिसऱ्या प्रहरपासून समूळ आशा सुटली होती. मात्र आजारीपणा हा असा आठ दहा दिवसांचा झाल्यामुळें जवळच्या व दूरच्या स्नेहीमंडळींना मुंबईस मुद्दाम येऊन टिळकांचें अखेरचें दर्शन व भेट घेतां आली. व त्यांतल्यात्यांत ज्या एखाद्याशीं त्यांना एखादा दुसरा शब्द बोलतां आला त्यानें आपणाला भाग्यवान मानलें. या त्यांच्या आजारांत मुंबईतील बहुतेक सर्व स्नेही डॉक्टर मंडळींनीं आपलीं नित्याचीं कामें जवळजवळ टाकून दिलीं होतीं व त्यांच्याभोंवतीं तज्ज्ञ माणसांचा जागता पाहारा होता. कोणच्याहि गोष्टीचें उणें पडूं नये म्हणून स्वयंसेवक मंडळींनीं वरच्या मजल्यापासून खालच्या मजल्यापर्यंत आपली माळ चोविस तासपर्यंत अखंड ठेवली होती. सरदारगृहाच्या मंडळींनींहि किती मेहनत घेतली असेल हें सांगावयास नकोच. तात्पर्य सर्वांनींच आपल्या श्रमाची व उद्योगाची पराकाष्ठा केली. पण शेवटीं दैवाला 'तूंच डाव जिंकलास' असें म्हणून त्यांना टिळकांना मृत्यूच्या स्वाधीन करणें प्राप्त झालें!

ता. २७ पासून समाचाराला येणाऱ्या मंडळींना रीघ नव्हती. पण डॉक्टर लोकांच्या पाहऱ्यामुळें पुष्कळ लोकांना परस्पर समाचार घेऊनच परत जावें लागलें. मुंबईच्या दैनिक पत्रांतून रोज एक दोन वेळ तरी टिळकांच्या आजाराची ताजी बातमी प्रसिद्ध होत होती. तरी पण आपापल्या सवडीप्रमाणें रात्री दिवसा केव्हां तरी लोक येऊन समाचार घेऊन जातच. नेहमींच्या पक्षभेदाचा यावेळीं कोणाच्या मनांत मागमूसहि नसल्यामुळें सर्व पक्षाचे लोक येऊन टिळकांच्या व्यक्तीविषयीं आपली आदरबुद्धि व सदिच्छा प्रगट करून गेले. आपल्या घरचें माणूस असें समजून सरदारगृहाच्या मालकांनीं टिळकांकरितां अनेक धर्मकृत्यें करविलीं. त्याप्रमाणें शहरांतील इतर कांहीं लोकांनींहि टिळकांच्या प्रकृतीला आराम पडावा म्हणून शेंकडों रुपये खर्चून दानधर्म केला. शेवटच्या दोन दिवसांत तर तारायंत्राला टिळकांचा समाचार हेंच एक मोठें काम होऊन राहिलें होतें. ता. ३१ रोजीं पुण्यास कॉंट्रॅक्टर रानडे यांच्या घरचा टेलिफोन चोवीस तास खुला होता व जी ताजी खबर येईल ती घेऊन गांवांत लोकांना कळविण्याचें काम कांहीं स्वयंसेवकांनीं चालविलें होतें. शनिवारीं रात्रीं ९ वाजतां टिळकांना श्वास लागला व मध्यरात्रीनंतर बारा वाजून चाळीस मिनिटांनीं म्हणजे उजाडत्या रविवारीं त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें. सुमारें दहा वाजतांच डॉ. देशमुख, भडकमकर वगैरे मंडळींनीं खोलीच्या बाहेर येऊन वर आभाळाकडे पाहून 'टिळक आतां मनुष्याधीन स्थितींत राहिलेले नसून ईश्वराधीन झाले' असे उद्गार किंचित् मोठ्यानें मुद्दाम काढले. याचा अर्थ आतां यापुढें वर कोणी फारसें येऊं नये व खालच्याच मजल्यावर बसून चिंतन करावें!

डॉक्टर मंडळी बाजूस सरल्यावर जवळच्या मंडळींनीं टिळकांचें शरीर पलंगावरून उचलून खालीं ठेवलें. तेव्हांपासून वरखालीं सर्वत्र शांत झालें. आणि कानांत कुजबुजण्यापेक्षां मोठा आवाज कोठेंही निघेनासा झाला. (उजाडता रविवार ता. १ आगस्ट रोजीं) बारा वाजून चाळीस मिनिटांनीं प्राणोत्क्रमण झाल्याची बातमी वरच्या मनुष्यांनीं खालीं येऊन सांगितल्यावर एक दोन डॉक्टर मंडळी वर जाऊन खालीं आली व त्यांनीं 'टिळक गेले' येवढ्या दोन शब्दांत सगळ्या हिंदुस्थानाला शोकांत लोटणारी बातमी प्रगट केली!

(१७) अलौकिक स्मशानयात्रा

ही वेळ मध्यरात्र उलटून गेल्यावरची असल्यामुळें पुढील कोणतीच गोष्ट सकाळपर्यंत कर्तव्य नव्हती. यामुळें खालीं जमलेल्या मंडळींना एकत्र बसून दुःख

करीत एकमेकांशीं हळूहळू बोलत राहण्यापेक्षां दुसरें कांहींच करतां येण्यासारखें नव्हतें. स्मशानयात्रा मुंबईसच व्हावी ही गोष्ट उघड होती. तथापि मुंबईच्या लोकांप्रमाणें शक्य तर आसपासच्या व पुण्यापर्यंतच्या लोकांना स्मशानयात्रेला हजर राहून टिळकांचें अखेरचें दर्शन घेण्याला सवड मिळावी या हेतूनें, स्मशानयात्रा उजाडतांच न काढतां ती थोडी पुढें ढकलून दोनप्रहरच्या सुमारास काढावी असें ठरलें. त्याकरितां त्यांचा मृतदेह खालवर बर्फानें आच्छादून ठेवावा अशी सूचना करण्यांत आली. पहांटे तीनचार वाजतां चाहूल थोडथोडी सुरू होतांच टिळकांच्या मृत्यूची वार्ता मुंबईस व आसपास पसरण्यास सुरुवात झाली. त्यामुळें हळूहळू लोक चहूंकडून सरदारगृहाकडे येऊं लागले. आणि सकाळीं सात साडे साताच्या सुमारास तर सरदारगृहाचे दरवाजे स्वयंसैनिक ठेवून बंद करावे लागले. पुण्यास ही बातमी पहांटेच कळल्यामुळें प्रथम कांहीं लोक मद्रासमेलनेंहि येण्याला निघाले. नंतर सकाळच्या मेलमध्यें इतकी गर्दी झाली कीं, तिकिट विचारणें व पाहणें ही गोष्ट अशक्य होऊन बसली. म्हणून रेल्वे अधिकाऱ्यांनीं लगेच एक स्पेशल ट्रेन काढली. पण तीहि भरून पुनः एक्स्प्रेसमध्यें गर्दी झालीच. होईल तितकी घाई करून मुंबईस लवकर पोंचण्यांत पुण्याच्या मंडळींचा हेतु असा होता कीं, शक्य तर टिळकांचें शव स्पेशल गाडीनें किंवा मोटारीनें पुण्यास न्यावें. व तेथें ओंकारेश्वरीं त्यांचा अंत्यविधि करावा. पण कोणीं किती घाई केली तरी मुंबईला पोंचण्याला पांच तासांचा प्रवास करावाच लागणार. आणि पुणेंकरांची संमति घ्यावयाची म्हटलें तरी मुंबईच्या लोकांना स्मशानयात्रेचा निश्चय इतका वेळ न करतां थांबणें शक्यच नव्हतें. दुसरीहि एक गोष्ट अशी होती कीं जेथें देहावसान झालें तेथेंच स्मशानयात्राहि होणें हेंच योग्य. यांत अभिमानाचा प्रश्न फारसा नव्हता. गोष्ट अगदीं सरळ होती. तथापि अभिमानच धरावयाचा तर पुण्याप्रमाणें मुंबईनेंहि तो कां न धरावा ? पुणेंकरांनीं आग्रह धरला तरी मुंबईचे लाखों लोक तो कसा चालूं देतील ? तरी पण पुण्याची मंडळी आल्यावर स्मशानयात्रेची सर्व सिद्धता झाल्यानंतरहि पुण्याच्या प्रेमाखातर कांहीं पुणेंकर मंडळींनीं हा प्रश्न काढलाच. व प्रेमाच्या उद्वेगानें त्यांतील कांहीं लोक वर्दळीवरहि आले. पण जी गोष्ट सरळ ती सरळच. म्हणून अशांचेंहि योग्य समाधान होऊन मशानयात्रा मुंबईस करावयाची असें ठरलें.

सकाळपासून लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी येत होत्या. त्यांना स्मशानयात्रेची वेळ ठरलेली कळविण्यांत आली. तथापि आल्यासारखें दर्शन घेऊन जावें अशी त्यांची इच्छा यामुळें सकाळींच टिळकांचें शव व्यवस्थित रीतीनें चौरंगावर बसतें करून त्यांच्या अंगावर शालजोडी घालून कपाळाला भस्म लावून पुष्पहार घालून सरदारगृहाच्या वरच्या मजल्याच्या गॅलरींत आणून ठेवलें होतें. त्यामुळें रस्त्यावरून परस्पर दर्शन घेऊन लोकांना जातां आलें. पण गेले तेहि स्मशानयात्रेंत परत सामील होऊन येण्याकरितांच गेले.

टिळकांची स्मशानयात्रा मुंबईस होण्याचें ठरलें तरी एक प्रश्न असा निघाला कीं, नेहमींच्या म्हणजे सोनापूरच्या स्मशानभूमींत दहनसंस्कार करावा म्हटलें तर गर्दीमुळें तें अशक्य होणार! आणि गर्दी अनावर झाली म्हणजे लोकांचा चेंदामेंदा होईल आणि यात्रा सुरळीतपणें पार पडणार नाहीं. म्हणून समुद्रकांठच्या वाळवंटासारख्या प्रशस्त जागेंत दहन केल्याशिवाय दुसरा इलाज नाहीं हें आपोआपच दिसून आलें. पण नेहमींचें ठिकाण सोडून दुसरी एखादी जागा स्मशानभूमि बनवावयाची तर पोलिस अधिकाऱ्यांचीच नव्हे पण सरकारची परवानगी लागते. म्हणून कांहीं लोक पोलिस कमिशनरकडे जाऊन त्यांना भेटले. स्मशानयात्रेचा मार्ग ठरविणें पोलिस कमिशनर यांनाहि जरूरच होतें. आणि दहनभूमि ठरल्याशिवाय स्मशानयात्रेचा मार्गहि ठरत नव्हता. शेवटीं उभयतांनाहि चौपाटीवर दहन करणें हाच मार्ग सोयीचा दिसला. परंतु मुंबई सरकार यावेळीं पुणें शहरीं असल्यामुळें तारायंत्रावर संभाषण करून परवानगी मागणें अवश्य होतें. त्याप्रमाणें पोलिस कमिशनरनीं सर्व हकीगत सांगून चौपाटीची परवानगी मागितली. पण अशा वेळींहि सरकार मोठें दक्ष असतें म्हणून त्यांनीं अशी शर्त घातली कीं "आज दहन करण्याला चौपाटीची परवानगी आम्ही विशेष प्रसंग म्हणून देतों. तरी पण या दहनभूमीवर पुढें आम्ही कोणताहि हक्क सांगणार नाहीं अशी कबुली लोकांनीं आधीं दिली पाहिजे." अर्थात् ही कबुली देऊन परवानगी मिळवावी लागली व ती मिळाली. आणि लोकांच्या इच्छेप्रमाणें भरवस्तीच्या भागांतून किंचित् लांबच्या मार्गानें स्मशानयात्रा काढण्याचा मार्ग पोलिस कमिशनर यांनीं ठरवून दिला.

रविवारीं सकाळीं शहरांत बातमी कळल्यापासून कामधाम बंद झालें. आणि रीतीप्रमाणें बाजार व दुकानें उघडावयाचीं तीं कोणीं उघडलींच नाहींत. सर-

कारी हुकुमानें सुटी दिली गेली नव्हती यामुळें कचेऱ्या उघड्या राहणार होत्या. तथापि त्या दिवशीं कोण केव्हां आला गेला याची वरिष्ठांनीं फारशी चौकशी करूं नये असा न सांगतां संकेत झाल्यामुळें कचेऱ्यांतील लोकहि कोणी परवानगी विचारून, कोणी तसेंच मधून मधून आपापल्या सवडीप्रमाणें स्मशानयात्रेंत येऊन टिळकांचें दर्शन घेऊन गेले. सुमारें दीड दोन वाजतां स्मशानयात्रेला सुरवात झाली. प्रेतासनाला खांदा देऊन टिळकांविषयीं आदरबुद्धीनें आपलें शेवटचें कार्य करावें या हेतूनें अनेक प्रमुख लोकांनीं एकामागून एक खांदे दिले. त्यांत कोणीं जात किंवा धर्म पाहिला नाहीं. मुसलमान पुढाऱ्यांनींहि मधून मधून खांदे दिले. यात्रेला गर्दी इतकी जमली कीं कोणत्याहि एका रस्त्यांत ती मावणें शक्य नसल्यानें व यात्रा कोणत्या मार्गानें जाणार हें आधीं कळल्यानें लोक कोठें तरी उभे राहून कां होईना पण सोइनें दर्शन घडावें म्हणून पुढच्या रस्त्याला आधीं जाऊन जागा धरून उभे राहिले. अशा रीतीनें प्रेतासन व त्या भोंवतालचे हजार पांचशें मनुष्य हे चालत होते तरी ठिकठिकाणीं गर्दी थबकून उभीच असल्यानें लोकयात्रा एकंदरीनें चल म्हणण्यापेक्षां स्थिरच अधिक म्हणावी लागली. त्या दिवशीं पाऊस मधून मधून फार जोराचा पडत होता. तथापि त्याची पर्वा कोणींहि केली नाहीं. व अंगावरचे कपडे भिजल्याची कोणास आठवणहि झाली नाहीं. ज्या रस्त्यांनीं यात्रा गेली त्यांतील खालचे वरचे मजले व ग्यालऱ्या स्त्रीपुरुषांनीं भरून गेल्या होत्या. दिंड्यांचें अखंड भजन सुरू होतें व मधून मधून शवासनावर पुष्पवृष्टि होत असे. अशा रीतीनें यात्रा चौपाटीवर पोंचल्यानंतर गर्दी जागच्याजागीं उभी राहून तिच्या घेरामध्यें लहानशी जागा मोकळी ठेवून तींत चंदनकाष्ठांचें सरण रचण्यांत आलें. आणि कांहीं थोर लोकांचीं समयोचित अशीं लहानशीं भाषणें झाल्यावर अग्निसंस्कार करण्यांत आला.

(१८) अस्थींचा पुण्यनगर-प्रवेश-समारंभ

लो. टिळक ता. १२ जुलै रोजीं मुंबईस जाण्याकरितां गायकवाडवाड्यांतून बाहेर पडले ते मुंबईहून गायकवाडवाड्यांत ता. ३ आगस्ट रोजीं परत आले! पण या दोन प्रसंगांत केवढें तरी अंतर! जातांना ते आपल्या साडेतीन हात देहानिशीं बाहेर पडले. येतांना ते अंगुष्ठमात्र देहानें आले. जातांना त्यांनीं अंगांत नेहमींचा पोषाख घातला होता. येतांना त्यांनीं चिताभस्माचें रूप धारण केलें होतें. जातांना ते आपल्या पायांनीं गेले. येतांना ते एका वीतभर लांबीच्या चंदनी

पेटींत निजून आपल्या परिचरांच्या खांद्यावर बसून आले. जातांना त्यांचा सर्व ऐहिक व्याप त्यांच्या डोक्यांत घोळत होता. येतांना त्या सर्व व्यापांचा त्याग त्यांनीं केला होता. जातांना ते वासनापूर्ण होते. येतांना त्यांनीं सर्व वासना टाकून दिल्या होत्या. जातांना ते लोकांविषयीं बोलत होते. येतांना त्यांनीं स्वतः शाश्वत मौनव्रत स्वीकारलें असून सर्व लोक मात्र त्यांच्याविषयीं बोलत होते. जातांना त्यांनीं टिळकपूर्ण असें पुणें सोडलें. येतांना त्यांनीं टिळकशून्य अशा पुण्यांत प्रवेश केला.

टिळकांच्या अस्थींचा नगरप्रवेशसमारंभ मंगळवार ता. ३ रोजीं सकाळीं झाला. मुंबई येथील स्मशानयात्रा आटपल्यावर त्यांना सदेह पुण्यास आणण्याची पुणें-करांची आशा अर्थात् दग्ध झाली. पण त्यांच्या देहाची राख मुंबईस पडली तरी त्यांचा अस्थिदेह पुण्यास आणण्यासारखा होता. म्हणून निदान तो तरी सत्कार–समारंभानें आणावा असें पुणेंकरांनीं ठरविलें. त्याप्रमाणें रात्रौ ३वाजतां अस्थि घेऊन मंडळी स्पेशल गाडींत बसून निघाली.

ही स्पेशल ट्रेनची व्यवस्था पुण्यांतील समारंभाच्या व्यवस्थापकांस माहीत नव्हती ती दुसरे दिवशीं सकाळीं त्यांना स्टेशनवर समजली. दरम्यान ७॥ ला गाडी येणार या अदमासानें मंडळी जमूं लागली. स्पेशलगाडी ‘ साइडिंग ’ ला येतांच सर्व मंडळींनीं टिळकांच्या नांवाचा जयघोष करून अस्थींना सलामी दिली. अस्थि लहानशा चंदनी नक्षीदार पेटींत घातलेल्या असून फुलांच्या माळांनीं ही पेटी वेष्टिली होती. साइडिंगपासून थोड्या अंतरावर एका मोठ्या चारचाकी रथावर पालखी ठेवली होती तींत ही पेटी ठेवण्यांत आली. रथाला खांदे देऊन स्वयंसेवक मंडळी तो ओढीत होती. रथावर चढून पालखीमागें उभे राहून लोकमान्यांचे दोघे चिरंजीव पालखिवर चवऱ्या वारूं लागले. पालखिवर उंच काठीची मोठी रेशमी डेरेदार छत्री उभी केलेली होती. दोहों बाजूंस सुगंधी उदबत्त्यांचे गुच्छ धुपत होते. रथाचे मागेंपुढें रंगण करून त्यांत प्रमुख मंडळींना घेण्यांत आलें होतें. रथामागोमाग कांहीं स्त्रिया चालला होत्या. रथापुढें रंगणा-पलीकडे भजनी दिंड्या रांगेनें उभ्या असून त्यांचे टाळ व मृदंग सारखे तालावर वाजत होते.

अशा थाटानें ही मिरवणूक सुमारें ९ वाजण्याचे आधीं स्टेशनच्या पश्चिम टोंका-पासून निघाली ती संथपणें चालत असून इस्पितळाजवळ येण्यासच ९॥ झाले.

मिरवणूक जसजशी पुढें जाऊं लागली तसतशी माणसांची गर्दीहि अधिक होऊं लागली, यामुळें उशीर होतो असें वाटलें तरी पाऊल मात्र जलद पडेना. रास्त्यांचे वाड्यापाशीं येण्यालाच १०॥ झाले, रविवार गांठण्यास १२ झाले, बुधवारांत येण्यास पाऊण वाजला. आणि पालखी गायकवाडवाड्यांत शिरून अस्थिकरंडक टिळकांच्या माडीवर नेऊन ठेवून मंडळी परत फिरण्यास १॥ वाजून गेला.

सर्व वाटभर अस्थींचा सत्कार सुरू होता. ठिकठिकाणीं फुलांचे हार समर्पण करण्यांत येत होते. स्टेशन ते गायकवाडवाडा या दोन मैल लांबीच्या हद्दींतील प्रत्येक घराची प्रत्येक खिडकी व दरवाजा स्त्रीपुरुषांनीं, विशेषतः स्त्रियांनीं ठेचून भरला होता. रस्त्याप्रमाणें सज्जावर, पऱ्याच्या छपरावर माणसाला माणूस भिडलें होतें. स्त्रिया प्रायः पालखीसमोरून जातांना भाविकपणानें नमस्कार करीत. कांहीं वरून फुलेंहि फेकीत. कित्येक स्त्रिया डोळ्याचें पाणी पदरानें पुशीत होत्या. दिंड्यांचे टाळकरी एकसारखे भजन करीत होते. नुसता 'रामकृष्णहरि' किंवा 'ज्ञानदेवतुकाराम' हा पाठ चालू असे तोंपर्यंत ते झराझर पाऊल उचलीत. पण अभंगास सुरुवात झाली कीं, तो संपेपर्यंत मुक्कामच पडावा व मागील गर्दी येऊन अंगाशीं भिडून रेटारेटी व्हावी असें सुरू होतें. मिरवणुकींतील पुढारीपणा सर्वस्वीं भजनी मंडळीकडे होता. पाऊल सावकाश अगर जलद उचलावें अगर मुक्काम व्हावा हा सर्व त्यांचा अधिकार. भजनाच्या शब्दांत सर्व प्रकारचे जयजयकार मिसळून दुमदुमत होते. सर्व नवेजुने साधु, सर्व नवेजुने राष्ट्रभक्त, वंदेमातरम्सारखे जयशब्द आणि खुद्द टिळकांचीं नांवें व पदव्या यांचीं पदपरिवर्तनें यांपैकीं एकनाएक उच्चारल्याशिवाय एक क्षणहि जात नव्हता. नाहीं म्हणावयाला 'दारूवाला पुला'च्या मशिदीसमोर भजनी वाद्यें बंद करण्यांत आलीं आणि 'हिंदुमुसलमान की जय' असा एकच जयघोष करण्यांत आला.

अशा गर्दीचे समारंभ खुद्द टिळकांच्यासंबंधानेंच पूर्वी एकदोन वेळां पुण्यांत पाहावयास सांपडले होते. पण आजची गर्दी विशेष भासली. मधून जाण्यायेण्याला रीघ नव्हती. पावलामागें पाऊल लागल्यामुळें आपल्या टाचेलाच बोटें उलटीं फुटलीं आहेत कीं काय असें वाटे. 'मुंगीच्या पायानें चालणें' ही म्हण माणसांनीं आपल्या चालीनें खरी करून दाखविली. चार वेळां पावसानें रस्ता भिजला व चार वेळ ताबडतोब मनुष्यांच्या पावलांनीं तो कोरडा केला गेला. पुढच्या पायांनीं चिखल तुडवून मागच्या पायाकरितां पायघडी एकसारखी तयार

होत होती. आजचा समारंभ मृताचा सन्मान करण्याचा असल्यामुळें सर्व लोक चोडके व अनवाणी चालले होते. या दृष्टीनें आजचा मेळा कांहीं चमत्कारिक दिसत होता. अस्थिरथ पुणें स्टेशनावरून गायकवाडवाड्यांत पोंचण्यास सुमारें पांच तास लागले. वाड्यांत गर्दी इतकी झाली कीं पाय ठेवण्यास जागा नव्हती. खुद्द अस्थिकरंडक नेण्यालाहि वाव मिळेना. शेवटीं आडबाजूनें कसा तरी तो एका माडीवरून दुसऱ्या माडीवर नेण्यांत आला. शेवटचें दर्शन म्हणून लोक-जिन्याच्या कठड्यावरून व ग्यालरीच्या खांबावरून तसेंच एकमेकांच्या खांद्यावर उभे राहून चढूं लागले. शेवटीं लोकमान्य ज्या ग्यालरींत खुर्ची टाकून नेहमीं बसत तेथें उभें राहून उंच हात करून अस्थि–करंडकाचें दर्शन दिल्यावर सर्वांनीं नमस्कार करून निरोप घेतला.

पुण्यांतील और्ध्वदेहिक कृत्य संपल्यावर टिळकांचे वडील चिरंजीव व कनिष्ठ जामात हे श्रीक्षेत्र प्रयाग येथें टिळकांच्या अस्थि घेऊन गेले व ता. ८ ऑगस्ट रोजीं (रविवार मिति आषाढ वद्य ९) त्रिवेणी संगमांत विधिपूर्वक त्यांचें विसर्जन करण्यांत आलें. अशा रीतीनें टिळकांचें लौकिक चरित्र संपलें. **देह मातीला मिळाला. आत्मा स्वस्थानीं गेला. आणि टिळकांच्या स्मरणानें हिंदी जनतेच्या मनोमंदिरांत कायमची वसती केली !**

(१९) उपसंहार

असो. अशा रीतीनें हें टिळक चरित्र संपलें. आतां फक्त उपसंहारादाखल दोन शब्द लिहितों.

सुरत येथील राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत टिळक प्लॅटफॉर्मवर चढून गेले व छातीवर हात आडवे धरून " मी जागा सोडणार नाहीं, वाटेल तर मला ओढून काढा " असें म्हणाले तो क्षण त्यांच्या आयुष्यांतला अत्यंत महत्त्वाचा असा एक होता., त्याच्या बरोबरीचा असा दुसरा एक क्षण त्यांच्या आयुष्यांत आणखी आला. व १९०८ सालीं मुंबई हायकोर्टांत न्या. दावर यांनीं सहा वर्षें काळ्या-पाण्याची शिक्षा सांगितली व टिळकांनीं त्यांना उत्तर दिलें तो होय. कदाचित् या पहिल्या व दुसऱ्या क्षणांत कार्यकारणाचा सूक्ष्म संबंधहि मानितां येईल. टिळकांवर १९०८ चा खटला होण्याचीं जीं अनेक कारणें झालीं त्यांपैकीं सुरतेस

राष्ट्रीय सभा मोडली हें एक होतें यांत शंका नाहीं. तें कसेंहि असो. मनुष्याच्या आयुष्यांतील महत्त्वाचा क्षण कोणता असा प्रश्न कोणीं विचारल्यास त्याचें उत्तर देण्याची एक रीत त्यालाच उलट एक प्रश्न विचारणें ही होऊं शकते. तो प्रश्न असा कीं, "समजा, तुमच्या या मनुष्यासंबंधीं एखादें चित्र हस्तकौशल्यानें रंगवून ठेवावयाचें आहे तर त्या चित्राला कोणता प्रसंग चित्रकार पसंत करील ?" या दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर तेंच पहिल्याचें ! अशा उलट्या रीतीनें उत्तर देण्याचें कारण असें कीं, कोणाहि मनुष्याच्या आयुष्यांत महत्त्वाचे असे क्षग पुष्कळ असतात. पण महत्त्वामहत्त्वांतलें तारतम्य ठरवितांना चित्रकार हेंच लक्षांत घेतो कीं, ज्या प्रसंगावर प्रेक्षकाची दृष्टि ठरून कायम होईल, इतकेंच नव्हे तर ज्या प्रसंगाची कल्पना मनांत आली असतां प्रतिक्षणीं अद्भुतत्वाचा 'नवनवोन्मेष' होईल, तोच प्रसंग अधिक महत्त्वाचा. या दृष्टीनें पाहतां कोणाच्या आयुष्यांतील यशाप्रमाणें अपयशाचे, विजयाप्रमाणें पराभवाचे, सुखाप्रमाणें दुःखाचेहि प्रसंग स्मरणीय होऊं शकतात. कारण या उभयविध प्रसंगांतहि हृदयस्पर्शीपणाचा व उदात्तपणाचा गुण सारखाच असतो. बुद्धचरित्रांत गौतम बुद्ध हा ज्ञानसंपन्न झाल्यानंतर शिष्यांना उपदेश करीत आहे या शांतरसात्मक प्रसंगाइतकाच तो राजपुत्र असतां निद्रिस्त अशा पत्नीला विरहसमुद्रांत लोटून निघाल्याचा करुणप्रसंगहि चित्र काढण्याला योग्य ठरेल. रामरावणाचें युद्धाइतकेंच राम वनवासाला निघाल्याचें चित्र चित्ताकर्षक असतें. ग्रीक पुराणांतला योद्धा हेक्टर घेतला तर तो वीरश्रीनें रणांगणाकडे निघाला असतां त्याची स्त्री अँड्रोमॅकी ही त्याला जाऊं नको म्हणून विनवीत आहे हा एक प्रसंग, हेक्टर व अकिलीज यांच्या घनघोर युद्धाचा दुसरा प्रसंग, किंवा अकिलीज हा हेक्टरचें प्रेत आपल्या रथाला जोडून फरपटत नेत असतां किल्ल्याच्या तटावरून अँड्रोमॅकीच्या नजरेला तें पडतें हा तिसरा प्रसंग, हे सर्वच चित्रार्पित करण्यासारखे आहेत. लहान गोष्टींची मोठ्याशीं तुलना करावयाची तर असें म्हणतां येईल कीं, टिळकांच्या चरित्रांत चित्रें करून ठेवण्यासारखे अनेक प्रसंग आले, पण प्रथम दर्शविलेले दोन प्रसंग हेच चित्रकाराला अधिक प्रिय होतील. टिळक केसरीचा किंवा एकाद्या ग्रंथाचा मजकूर लेखकाला सांगत बसले आहेत, ते एखाद्या सभेंत उभे राहून व्याख्यान देत आहेत, ते वाढदिवसाचा अहेर किंवा एखादें मानपत्र स्वीकारीत आहेत, ते बंदरावर आगबोटींत चढत किंवा उतरत आहेत, असे इतर अनेक प्रसंगहि

चित्रकाराला सुचवितां येण्यासारखे आहेत. पण तो खचित म्हणेल कीं वरील दोन प्रसंगच मला अधिक पटतात. म्हटले तर हे दोनहि प्रसंग फारसे इष्ट नव्हते. ते टळावे अशी टिळकांची व इतरांचीहि इच्छा असणार. ते प्रसंग अपयशाचे असे दिसण्यांत दिसतात. कारण एक तर खटला अंगावर येऊन काळेपाण्याची शिक्षा होण्याचा, व दुसरा सुरतेची काँग्रेस मोडल्याच्या आक्षेपाचा ! पण या दोन्ही प्रसंगांत टिळकांचें व्यक्तिवैशिष्ट्य दिसून आलें. दोन्ही प्रसंग वीरश्रीचें तेज प्रगट होण्याचे रोमहर्षणाचे असेच होते. व या प्रसंगांचें चित्र काढलें असतां तें जितकें टिळकांविषयीं यथार्थ गुणदर्शक होईल तितकें इतर कोणत्याहि प्रसंगाचे होणार नाहीं !

टिळकांच्या संबंधानें संकलित करून देण्यासारखी माहिती वाटली ती वर दिली आहे. पण यापलीकडे जाऊन विशेषणें लावून त्यांचें वर्णन करणें ही गोष्ट सहजच कठीण होऊन बसते. विशेषणें वापरण्याच्या कामीं आपल्या इकडे करावी तेवढी काटकसर केली जात नाहीं यामुळें दुहेरी तोटा होतो. एक तर अपात्र अशा व्यक्तींना लावल्यानें तीं विशेषणें निरर्थक बनत जातात. शिवाय सत्पात्र अशाहि लोकांसंबंधीं बोलतांना तीं उगीच वरचेवर उपयोगांत आणल्यानें सदोष पुनरुक्तीचा परिणाम वीट किंवा उपहासबुद्धि यांत होतो. 'राजमान्य राजश्री' प्रमाणें 'श्रियुत' हा शब्द आतां जवळजवळ फुकटच गेला आहे. समाज–सत्तावादी लोक 'कॉमरेड' हा शब्द इतका विपुल वापरतात कीं त्याचा मूळचा सुंदर अर्थ लोपून गेला आहे. आणि खऱ्या अर्थानें 'सहानुभवी सहकारी मित्रा'ला आतां एखादा नवाच शब्द हुडकून काढावा लागेल. 'देशभक्त' व देशबंधु'या शब्दांचा उपयोग आपल्या इकडे पूर्वीं इतका बेसुमार झाला व कदाचित् अजूनहि होत आहे कीं ते शब्द कानावरून नुसत्या वाऱ्यासारखे निघून जातात व त्यांचा मनावर कांहींच बोध होत नाहीं. टिळकांसंबंधानें बोलतांना लोकमान्य या सुंदर शब्दाचाही आमच्यामध्यें असाच दुरुपयोग झाला आहे. व तो निदान या पुस्तकांत तरी टळावा अशी आम्ही सावधगिरी ठेवली आहे. मान्यतादर्शक विशेषण हें आडनांव झालें कीं संपलें ! कोणाहि मोठ्या माणसाचें मोठेपण, देशभक्ताची देशभक्ति ही त्याच्या कृतीच्या व चारित्र्याच्या वर्णनावरूनच लोकांना खरी अनुमानिता येऊं शकते. तेंच खरें मोठेपण व तीच खरी देशभक्ति. टिळकांच्या लोकमान्यतेचीहि गोष्ट अशीच आहे. या ग्रंथांत टिळकांचे विचार

व आचरण यांचें जें वर्णन हकीकतीच्या रूपानें आम्हीं दिलें आहे त्यावरूनच त्यांची खरी लोकमान्यता वाचकांना उमगणारी व पटणारी आहे. पण कित्येक वेळां मित्रांपेक्षां शत्रूच एखाद्याच्या गुणवर्णनाला अधिक उपयोगी पडतात आणि गुणलुब्ध हिंदी जनतेनें टिळकांना 'लोकमान्य' ही जी पदवी अर्पण केली तिचें प्रत्यंतर टिळकांचे शत्रू व्हॅलेंटाइन चिरोल यांनींहि दिलें आहे. त्यांनीं टिळकांना दूषणास्पद ठरविण्याकरितां 'हिंदुस्थानांतील अस्वस्थतेचे जनक' असें आपल्या पुस्तकांत म्हटलें आहे. पण राष्ट्राचा अभ्युदय व्हावयाचा तर तें नेहमीं असंतुष्ट व अस्वस्थच असलें पाहिजे. 'असंतोषः श्रियो मूलं' हें वचन चांगल्या अर्थानें घेतलें असतां व्यक्तीप्रमाणें राष्ट्रालाहि तें लागू पडतें. जर्मन कवि गटे याच्या फाऊस्ट नामक नाटकांत असें दाखविलें आहे कीं सैतानाला वचनबद्ध झालेला नाट्य-नायक जोंपर्यंत स्वतःवर आणि जगावर असंतुष्ट होता तोंपर्यंत सैतानाला आपले पाश घालून त्याला स्वाधीन करून घेतां आलें नाहीं. पण तो आपल्या स्थितीवर संतुष्ट झाल्याचा उद्गार त्याच्या तोंडून निघतांच सैतानानें त्याला आपल्या पाशांत खेचून घेऊन पाताळांत नेलें ! हिंदुस्थान हें आपल्या विद्यमान परतंत्र स्थितीवर संतुष्ट होईल त्याच क्षणीं त्याचा नाश होईल. म्हणून त्यानें नेहमीं असंतुष्टच राहिलें पाहिजे, व तरच त्याचा भाग्योदय होण्याची आशा आहे हें टिळकांनीं ओळखून असंतोष व अस्वस्थता निर्माण केली. चिरोलसाहेबांनीं टिळकांना 'हिंदुस्थानांतील असंतोषाचे जनक' ठरविलें त्यांत त्यांनीं वस्तुस्थिति बरोबर वर्णन केली! हिंदुस्थानानें शांत व संतुष्ट राहावें यांत इंग्लंडचें हित असल्यामुळें 'अस्वस्थतेचें जनकत्व' हें मानभावी चिरोलसाहेबांनीं सहजच दूषण ठरविलें. तथापि राजकारणांत 'नाथाच्या घरची उलटी खूण' हीच कीं चिरोलसाहेबांनीं जें दूषण म्हणून दिलें तेंच टिळकांसारख्या राष्ट्रपुरुषाला भूषणांतलें भूषण ठरलें ! टिळकांना लोकमान्य ही पदवी आत्मस्फूर्तीनें देऊन, त्यांचीं शेंकडों स्मारकें करून, आणि प्रतिवर्षी त्यांची मृत्युतिथि पाळून सर्व हिंदी राष्ट्रानें हें भूषण मार्मिकपणानें आपल्या राष्ट्रीय निशाणावर मिरविलें आहे. म्हणून 'हिंदुस्थानांतील असंतोषाच्या जनकाला' वाचकवर्गासमवेत एकवार अभिवादन करून हा चरित्रग्रंथ समाप्त करितों.

परिशिष्ट

(सन १९१९-२० सालांतील निवडक पत्रें)

(१) केळकरांचें ए. रंगस्वामी यांना पत्र

पुणें १४ एप्रिल १९१९

नागपूरचे ना. शुक्ल यांनीं आपण विलायतेस जाऊं शकत नाहीं असें कळविलें आहे. तरी त्यांचे जागीं मी तुमचें नांव सुचविणार आहें. तें सुचवूं का ! तुमची निवडणूक झाल्यास सत्याग्रहाच्या शपथेनें तुमच्या मार्गांत कांहीं व्यत्यय येईल असें मला वाटत नाहीं. तुम्ही म्हणाल तितके दिवस बाबासाहेब परांजपे यांनीं तिकडे रहावें असें मी त्यांना लिहीत आहें.

(२) केळकर यांचें पंडित मदनमोहन यांना पत्र

मुंबई २१ एप्रिल १९१९

मला खरोखरच एक तक्रार केली पाहिजे. ती अशी कीं शिष्टमंडळें नक्की ठरविण्याचा दिवस तुम्हांला विचारूनच मीं ठरविला. आणि त्याकरितां मीं मुंबईस दोन दिवस आगाऊं येऊनहि राहिलों. असें असतां आपण ही महत्वाची कमिटीची सभा टाकून देऊन गांधी यांना भेटण्यास जात आहांत. या कमिटीच्या कामाला देण्याला आपणाला पांच मिनिटेंहि मिळालीं नाहींत याचें आश्चर्य वाटतें. आपण या कमिटीचे अध्यक्ष आहांत तरी त्यामुळें कांहीं बिघडलें तर सर्व जबाबदारी आपणाकडे आहे असें मी आपणाला कळवितों. कॉंग्रेस-डेप्युटेशनमध्यें कांहीं जागा रिकाम्या पडल्या तर त्या भरण्याला आपणाजवळ माणसें आहेत व कमिटीला त्या भरण्याचा अधिकारहि आहे. तेव्हां ही बाब ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीपुढें जाण्याचें कारण नाहीं. तथापि आपल्याला योग्य वाटल्यास ऑल-इंडिया कॉंग्रेस कमिटीची तारीख ठरवा. माझी त्यालाहि हरकत नाहीं.

(३) केळकर यांचें पंडित नेहरू यांस पत्र

पुणें १९ जानेवारी १९२०

गेल्या राष्ट्रीय सभेनें लंडन येथील इंडिया पत्रासंबंधानें ठराव केला त्याची अंमलबजावणी कॉंग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून आपण त्वरित कराल तर बरें होईल. कॉंग्रेसच्या शिष्टमंडळानें या पत्राची सुधारणा कशी करावी या संबंधानें पूर्वींचे ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीकडे रिपोर्ट केला आहे. ता. १२ जानेवारी रोजीं

भरलेल्या सभेंत त्याचा विचार करण्याला सवड झाली नाहीं व फिरून सभ लवकर बोलावली जाईल असें दिसत नाहीं. म्हणून लेखी अभिप्राय मागवून या गोष्टींचा विचार करावा असें मला वाटतें. ही सुधारणा घडून येण्याला प्रथम सुमारें ७५० पौंड पाठविले पाहिजेत. तसेंच त्या रिपोर्टांत सुचविल्याप्रमाणें आपण इंडिया पत्राचा संपादक होऊन जाण्यास तयार असलेल्या लोकांचीं नांवें व शिफारसी प्रत्येक प्रांतांकडून मागवाव्या व त्या ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या सभासदांकडे लवकर पाठवाव्या असें मला वाटतें.

(४) गणेश दामोदर सावरकर यांचें पत्र

८ फेब्रुवारी १९२०

आम्हीं वेळोवेळीं पाठविलेल्या पत्रांतून नवीन सुधारणांविषयीं आमचीं मतें प्रकट करीत आलोंच आहों. तीं वाचल्यावर आमच्या सुटकेला सरकारला कांहीं प्रामाणिकपणाची हरकत घेण्याचें कारण नाहीं इतकीं तीं स्पष्ट आहे. पण पुन्हां एकवार तीं मतें या पत्रानें स्पष्ट सांगतों.

साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य हें ध्येय आम्हांला तिटकारा येण्यासारखें वाटत नाहीं· इतकेंच नाहीं तर तें आमचें अजूनहि राष्ट्रीय आकांक्षेचें ध्येय आहे. फार काय पण विश्वबंधुत्वहि असावें असें आम्हांला वाटतें. सर्व पृथ्वी हें एकच राष्ट्र व त्यांतील सर्व स्त्रीपुरुष हीं एकाच घरचीं भावंडें आणि या सृष्टीचे सर्व पदार्थ व फायदे सर्वांनाच समान हक्कानें मिळावे असें आमचें मत आहे. इतर कोणतीहि घटना कृत्रिमच होय. आज राष्ट्रासंबंधानें ध्येय मर्यादित ठेवावें लागतें त्याला इलाज नाहीं. म्हणून इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचे परस्परसंबंध दिवसेंदिवस अधिक सुदृढ व्हावे आणि कोणाहि एकाचा दुसऱ्यावर ताबा न चालतां दोघांचीहि उन्नति व्हावी याकरितां आम्ही प्रामाणिकपणें प्रयत्न करूं. मात्र साम्राज्यांतील प्रत्येक अवयव स्वयंनिर्णयाचा अधिकारी झाला पाहिजे. आणि आपण आपल्याला जबाबदार राहिला पाहिजे. नवीन सुधारणांचा कायदा झाला त्याच्या योगानें घटनात्मक राष्ट्रीय प्रगतीचा मार्ग खुला झाला असून त्या वाटेनें आमच्या राष्ट्रीय आकांक्षा पुढेंमागें सफल होण्याचा संभव आहे. • या कायद्यान्वयें पुष्कळ काम करितां येण्यासारखें आहे व हें करितां करितां स्वराज्याचें शिक्षण लोकांना पुष्कळ मिळेल. सुधारणांचे हप्त्यामागून हप्ते मिळवितां येतील या दृष्टीनें पाहतां हिंदुस्थानांत एका नवीन युगाला प्रारंभ

झालेला आहे व त्याच्या आड आम्ही येणार नाहीं किंवा आड येण्यासारखें कोण तेंहि कृत्य करणार नाहीं. किंबहुना हरप्रयत्यानें तें यशस्वी होईल असें करूं. आपल्या सरहद्दीवर भानगडी सुरू आहेत. आणि पिढ्यान् पिढ्या ज्या परकी लोकांच्या स्वारीचा धाक हिंदुस्थानाला बाळगावा लागला तोहि अजून तसाच आहे. म्हणून आम्हां दोघांहि बंधूंना प्रामाणिकपणानें असें वाटतें कीं, इंग्लंड व हिंदुस्थान यांनीं परस्परांवर स्नेही व दोस्त म्हणून विश्वास टाकून बसावें. मात्र हिंदुस्थानला तोंड मिटून दुसऱ्याच्या हातीं दोरी असलेल्या गुलामासारखें राबावें लागूं नये. परिस्थितीप्रमाणें साधनेंहि बदलतात. म्हणून नवीन विधायक व संघटनात्मक युग आमच्यापुरतें यशस्वी करण्याचा आम्ही शक्य तो प्रयत्न करूं असें सांगतों. व आमचे टीकाकार किंवा आमचे मित्र यांनीं आमच्या या शब्दावर विश्वास ठेवावा.

(५) बेनस्पूर यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १२ फेब्रुवारी १९२०

अमृतसर राष्ट्रीय सभेची हकीकत लिहिलीत ती कळली. पंजाबांत अनेक गोष्टी दुःखद घडल्या. पुढें लोक आशेनें पाहात आहेत ही बरी गोष्ट आहे. कमिटीचें काम पुन्हां केव्हां सुरू होईल हें कळतांच तुम्हाला मी लिहितों. कारण काँग्रेसच्यातर्फे कमिटीच्यापुढें साक्ष देण्याची खटपट ताबडतोब झाली पाहिजे.

(६) क. वेजवूड यांचें टिळकांना पत्र

स्टोक ऑन ट्रेंट १४ फेब्रुवारी १९२०

तुमचें पत्र व त्याबरोबर आलेले कागद पोंचले. तुम्ही पाठवलेला गुप्त पोलिस खात्याचा रिपोर्ट येथें प्रसिद्ध करण्याची तजवीज पाहतों. पण त्याविषयीं स्पूर व मी हे आधीं एकदां बोलणार आहोंत. लजपतराय हे इकडून जात आहेत ते सगळी ताजी हकीकत सांगतील. जनरल डायर यांच्या संबंधानें पार्लमेंटांत वाद-विवाद झाला तेव्हां बरींच कडक भाषणें झालीं. मी पुढल्या नोव्हेंबरमध्यें हिंदुस्थानास येत आहें.

(७) काळेश्वरराव यांचें टिळकांना पत्र

बेझवाडा १६ फेब्रुवारी १९२०

आंध्र देशाचे पुढारी ना. कोंडा वेंकटप्पया गारू यांनीं आपणाला आंध्र देशाला भेट देण्याविषयीं विनंति केलीच आहे. आणि आपण केव्हां याल याविषयीं

आम्ही उत्सुकतेनें वाट पहात आहों. इतर कोणत्याहि प्रांताप्रमाणें आंध्रामध्यें राष्ट्रीय भावना उदित झालेली आहे. तरी आपण येऊन आम्हाला योग्य तो उपदेश कराल व आशीर्वाद द्याल अशी आशा आहे. आपण आल्यानें या राष्ट्रीय बुद्धीला अधिक जोर येणार आहे. आपला इकडील कार्यक्रम कसा ठरवावा याविषयीं आपण मला किंवा कोंडा वेंकटप्पया यांना लिहिल्यास बरें होईल.

(८) दादासाहेब खापर्डे यांचें टिळकांना पत्र

दिल्ली १६ फेब्रुवारी १९२०

तुमचें पत्र पावलें. लजपतराय यांना भेटण्याकरतां येतां येत नाहीं. तरी तुम्ही आणि ते मिळून दिल्लीस २६ व २९ या तारखांच्या दरम्यान यावें. येथें आल्यास पंडितजींच्या विचारें विलायतेस पुन्हां शिष्टमंडळ पाठवून नियमासंबंधानें आपलें म्हणणें कमिटीपुढें मांडण्याविषयीं काय करावें याचा विचार करतां येईल. सनातन धर्म सभा त्याच वेळीं येथें भरणार आहे. तरी येतां आल्यास एका फेरींत दोन कामें होतील.

(९) श्रीश्चंद्र दत्त याचें टिळकांना पत्र

करीम गंज (आसाम) १६ फेब्रुवारी १९२०

अमृतसर येथील ठराव आम्हीं वाचले. परंतु ते लोकांना नीट समजून सांगितल्याशिवाय त्यांचें मर्म त्यांना कळणार नाहीं. मतदारांवर जबाबदारी फार टाकली आहे. व स्वार्थसाधु लोक आंतून आंतून पुष्कळशी जागा पोखरणार. म्हणून खरें व प्रबल लोकमत तयार होण्याची खटपट झाली पाहिजे. आम्ही तारीख ५–६ मार्च रोजीं प्रांतिक परिषद् भरवीत आहों. आपल्यासारखे पुढारी इकडे आल्यास फारच मदत होईल. कांहीं प्रश्न स्थानिक स्वरूपाचे निघतील हें खरें. तथापि त्यांच्याबरोबर सुधारणांचा प्रश्नहि निघेल. तरी सर्वच बाबतींत आम्हाला आपला सल्ला पाहिजे. सामान्य लोक देखील आम्हाला विचारतात कीं इकडे टिळक येणार नाहींत काय ? आपण होय असें नुसतें कळविलें कीं बाकी सर्व व्यवस्था मी करतों.

(१०) विरुमल बेगराज यांचें टिळकांना पत्र

सक्कर (सिंध) १७ फेब्रुवारी १९२०

आपण इकडे येणार हें ऐकून लहान थोर मुलें व मुली सुद्धां टिळक आपणाला पाहावयास मिळणार म्हणून अतिशय आनंदित झालीं आहेत. सक्कर

येथील स्वागत मंडळाचा मी अध्यक्ष आहें. शिवाय मीं गेल्या काँग्रेसचे वेळीं मंडपांत आपणांला भेटून आपलें पादवंदन केलें हें लक्षांत असेलच. तसेंच येरवडा येथील तुरुंगांत तुम्ही ज्या खोलींत होतां म्हणून सांगतात त्याच खोलींत मींहि दोन अडीच वर्षे वास्तव्य केलें आहे. आपणाला भेटण्याला या प्रसंगीं पंजाबांतील कांहीं पुढाऱ्यांनाहि निमंत्रणें केलीं आहेत.

(११) श्रीराम शर्मा यांचें टिळकांना पत्र

दिल्ली २२ फेब्रुवारी १९२०

सनातन धर्म सभेच्यातर्फे हें लिहित आहें. हल्लीं धर्मरक्षणाचें काम कितीं कठिण झालें आहे हें आपण जाणतांच. हिंदुस्थानाला धर्मभूमि म्हणण्याचे दिवस गेले. हल्लीं राजकीय चळवळींत जे पुढारी आहेत व ज्यांनीं त्या बाजूनें कांहीं केलें सवरलें आहे त्यांच्याच हातीं देशाचें पुढारीपण आहे. दिल्ली येथें धर्म महासभेचें अधिवेशन मोठ्या प्रमाणावर भरविण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे. तरीं या सभेला आपण उपस्थित होऊन गीतेच्या आधारें आपल्या मुखानें आपल्याला वाटतो तो सनातन धर्म सांगावा अशी प्रार्थना आहे. येत्या मेमध्यें सभा भरवावी असा विचार आहे. परंतु तुमच्या सोयीवर सर्व अवलंबून आहे.

(१२) ह. वि. फडके यांचें टिळकांना पत्र

सांगली २४ फेब्रुवारी १९२०

आपण येथें आल्यावेळीं महार चांभारांच्या वतीनें केलेली पानसुपारी स्वीकारलीत या योगानें आमच्या कार्याला उत्तेजन आलें आहे. आपण येथें सांगितलें कीं " अस्पृश्यतेस भागवत धर्मांत आधार नाहीं. मीं धर्मपुस्तकें वाचलीं आहेत. नारायणशास्त्री मराठे यांनीं उलट सांगितलें. अर्थात् त्यांच्या व आपल्या भागवत धर्माच्या व्याप्तींत कांहीं फरक आहे असें दिसतें. म्हणून खुलासा झाल्यास बरें होईल. हल्लीं मी महार लोकांना शिकविण्यास जात असतों. परवां मिरवणुकीच्या वेळीं आपण विलिंग्डन कॉलेजसंबंधीं चौकशी केली त्यावरून प्रिन्सिपाल भाटे यांनीं परवां म्हटल्याप्रमाणें सोसायटीचा नाश करावा असें आपल्या मनांत नाहीं याची खात्री पटते. "

(१३) पी. एस. अय्यर यांचें टिळकांना पत्र

माल व्हर्न (दक्षिण आफ्रिका) २४ फेब्रुवारी १९२०

हें पत्र आपणाला दक्षिण आफ्रिकेंतील हकीकतीची माहिती व्हावी म्हणून पाठवित आहें. तिकडील लोकांना इकडील खरी माहिती फार थोडी असते.

व्हाइसरॉयांनीं एक कमिशन नेमलें एवढ्यावर तिकडील लोकांनीं खूष होऊं नये. दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांची परिषद् भरली होती. पण गांधी यांनीं तिला न विचारतां परस्पर आफ्रिकन सरकारकडे एक यादी लिहिली. कमिशनांत हिंदी लोकांविरुद्ध असणारे बरेच आहेत. १९१४ सालीं गांधींशीं झालेला पत्रव्यवहार कमिटीपुढें चर्चेला निघाला. गांधी यांची 'जुने हक्क' या शब्दाची व्याख्या फार संकुचित झाली आहे. या पत्रव्यवहाराची माहिती आम्हां लोकांना नव्हती. म्हणून तो पुढें काढल्यामुळें आमची फसगत झाली. जमीन धारण करण्यासंबंधानें दक्षिण आफ्रिकेंतील निरनिराळ्या भागांत निरनिराळे कायदे व वहिवाटी आहेत. हिंदुस्थान सरकारलाहि इकडच्या प्रश्नांची चांगली माहिती नसते. तुम्ही एकच असे पुढारी आहां कीं या परिषदेंत कांहीं तोड सुचवाल. तिकडील एक दोन गृहस्थ इकडे माहिती घेण्याकरितां व साह्य करण्याकरितां पाठवाल काय? तसेंच आम्ही एखाद् दुसरा प्रतिनिधि तिकडे पाठविल्यास उपयोग होईल काय?

(१४) डॉ. मुंजे यांचें टिळकांना पत्र

नागपूर २४ फेब्रुवारी १९२०

मुलामुलींच्या बाबतींत सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची जी धामधूम पुण्यास झाली त्याची हकीकत वर्तमानपत्रांतून वाचली. ती वाचून असें वाटलें कीं आतां स्थानिक पुढाऱ्यांनीं असल्या चळवळी अंगावर घेऊन आपणासारख्यांना यांतून मुक्त करावें. याच प्रसंगानें मी पूर्वी आपणाजवळ अमृतसरला बोललों होतों त्याची पुनः आठवण करून देतों. गीतारहस्याप्रमाणेंच हिंदुधर्मशास्त्रावर ग्रंथ लिहिण्याचें काम आपण अंगावर घ्यावें. शेंकडों वर्षांमध्यें या विषयाचा शास्त्रीय रीतीनें ऊहापोह झाला नाहीं. व सध्यांच्या काळीं आपणाशिवाय या कामाला दुसरा अधिकारी पुरुष मला दिसत नाहीं. गीतारहस्याप्रमाणेंच युगप्रवर्तक असा हा नवीन ग्रंथ होईल. इतकेंच नव्हे तर हिंदुधर्माविषयींच्या आपल्या कामगिरीचे हे दोन ग्रंथ म्हणजे एक चिरंतन स्मारक होईल.

(१५) डॉ. हर्डीकर यांचें टिळकांना पत्र

वाशिंग्टन (अमेरिका) ३ मार्च १९२०

गेले कांहीं दिवस मीं वाशिंग्टन येथें काढले. काम संपतांच न्यूयॉर्कला परत जाईन. येथें परराष्ट्रीय कारभारासंबंधानें कॉंग्रेसची कमिटी नेमण्यांत आली आहे. तिच्यापुढें यासोबत पाठविलेले ठराव आम्हीं प्रविष्ट करविले आहेत.

ठराव काँग्रेसचे सभासद मिस्टर मेसन यांचे नांवें गेले आहेत. या ठरावांत अनेक कारणें देऊन शेवटीं असें म्हटलें आहे कीं, 'हिंदुस्थानी राष्ट्राला' लोकांची इच्छा असेल त्याप्रमाणें म्हणजे त्यांचा स्वराज्यविषयक स्वयंनिर्णय असेल त्याप्रमाणें, स्वराज्य देण्यास मदत करणें हें अमेरिकन पार्लमेंटाचें कर्तव्य आहे. याची चर्चा पुढें होईल ती कळवूं. तेव्हां आपली बाजू मांडण्याची खटपट करूं. यू. एस. कमिटी ऑफ इंडियन नॅशनल काँग्रेस ही संस्था स्थापण्यांत आली आहे. तिचे अध्यक्ष सेनेटर ग्रॉना हे होतील असा अंदाज आहे.

(१६) डॉ. हर्डीकर यांचें टिळकांना पत्र

न्यूयॉर्क १८ मार्च १९२०

वॉशिंग्टन येथील सभेंतील ठराव पाठविले ते पोंचले असतीलच. येथें हिंदु मॉस्लेम–सोसायटी नांवाची संस्था नुकतीच जन्मास आली आहे. 'यंग इंडिया' पत्राचें काम व्यवस्थित चाललें आहे. वर्गणीदार वाढत आहेत. आम्हांजवळ सध्यां फक्त तीन किंवा चार महिने पुरतील इतकेच पैसे आहेत, पुढें तिकडून पैसे न आल्यास मात्र काम बंद करावें लागेल. आपले इच्छेप्रमाणें कानडेशास्त्री यांची व्यवस्था करतों.

(१७) डॉ. अन्सारी यांचें टिळकांना पत्र

लखनौ २२ मार्च १९२०

ता. २१ रोजीं दिल्ली येथें प्रॉपागँडा कमिटीची सभा भरून त्यांत विठ्ठलभाई पटेल यांना विलायतेस पाठविण्याचें ठरलें. जॉइंट कमिटीपुढें नवीन बिलाखालीं सरकारनें केलेले नियम चर्चेला निघतील तेव्हां त्यासंबंधानें काँग्रेसचें मत कमिटीपुढें मांडण्याचें काम पटेल यांजकडे दिलें आहे. तरी यासंबंधानें आपण आपलें मत कळवावें. हंटर कमिटीचा रिपोर्ट २१ एप्रिलपर्यंत प्रसिद्ध होत नाहीं असें समजतें. याकरितां ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची सभा पुढें ढकलावी लागत आहे. अशा रीतीनें सभेच्या तारखा वरचेवर बदलाव्या लागत आहेत याबद्दल वाईट वाटतें. पण एका दृष्टीनें तें ठीकच आहे. कारण गांधींची प्रकृति बरी नसल्योंन पंजाबांतील अत्याचारासंबंधानें काँग्रेस कमिटीचा रिपोर्ट देखील तयार होण्याला वेळ लागणार आहे.

(१८) ताराजित प्रेमसिंग यांचें टिळकांना पत्र

शिकारपूर २७ मार्च १९२०

तुम्ही इकडे येणार हें ऐकून सगळ्या सिंध प्रांताला अतिशय आनंद झाला.

इकडील हिंदुसमाजावर शेंकडों वर्षें मुसलमानांचा अंमल व त्यानंतर चकचकीत दिसणाऱ्या पाश्चात्य भौतिक सुधारणा यामुळें आमच्या समाजाचा सत्यानाश झाला आहे. राष्ट्रीय बुद्धि अशी उरली नाहीं. आहारविहार या बाबतींत धरबंध राहिला नाहीं. अहिंसा ही गोष्टच सर्व लोक विसरले. तरी तुम्ही इकडे आल्यानें लोकांना सनातन हिंदु धर्माचीं कांहीं तत्त्वें तरी समजतील. होमरूल लीगच्या चळवळीचे जनक असें तुम्हांला लोक इकडे समजतात. तसेंच हल्लींच्या एकंदर राजकारणाचे आधारस्तंभ असेंहि तुम्हांला मानतात. एक हिंदु या नात्यानें तुम्ही येऊन काय उपदेश कराल त्याकडे लक्ष लागलें आहे.

(१९) दिवाण चमनलाल यांचें टिळकांना पत्र

लाहोर १७ एप्रिल १९२०

आम्ही येथें एक इंग्रजी साप्ताहिक काढणार आहोंत. त्याचेंच पुढें दैनिक करूं. लाहोरपेक्षां दिल्ली हें ठिकाण या गोष्टीला चांगलें पण इलाज नाहीं. लाला लजपतराय, हरकिसनलाल वगैरे मंडळी डायरेक्टर बोर्डांत घालणार आहोंत. तुम्हीहि आपलें नांव घालूं द्याल काय ? संपादक मंडळीचें एक बोर्डच नेमणार आहोंत. सुरवातीचें भांडवल तीन लक्ष रुपये व शेअर १०० रुपयांचा असें योजलें आहे. पहिल्या अंकाकरितां लेख किंवा निदान आशीर्वाद पाठवावा.

(२०) पंडित कृष्णशास्त्री यांचें टिळकांना पत्र

पुणें १० मे १९२०

मी पुण्यास कांहीं हेतूनें आलों. आपली भेट घेणें आहे. कर्नल ऑलकॉट यांचे वेळीं अड्यार येथील ग्रंथसंग्रहालयाचा मी सात वर्षें अधिकारी होतों. पण मी थिऑसफिस्ट नाहीं. या अवधींत अनुभवाद्वैत या विषयावर ग्रंथ वाचला. ऑफ्रेट यांनीं या विषयावरील ग्रंथांचा आपल्या यादींत समावेश केला आहे हें आपणास माहीत असेलच. धर्म व तत्त्वज्ञान यांचा मी तुलनात्मक दृष्टीनें अभ्यास करीत असतों. मीं आतांपर्यंत ५७ ग्रंथांचें प्रकाशन केलें आहे व त्यावर सुमारें एक लक्ष रुपये खर्च केले आहेत. हल्लीं पैशाचे अभावीं पुस्तकप्रकाशनाचें काम मीं थांबविलें आहे. अनुभवाद्वैत यालाच सांख्ययोग हें दुसरें नांव आहे. ते शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानापेक्षां अधिक लोकसंग्रहकारक व व्यावहारिक आहे. गीतेचा अर्थ प्रवृत्तिपर तुम्हीं लावला असें लोकांनीं मला सांगितलें आहे. तरी मीं आपलें काम पुढें कसें चालवावें याविषयीं तुमच्याकडून कांहीं सूचना मिळतील अशी अपेक्षा आहे.

(२१) व्ही. जे. पटेल यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १२ मे १९२०

मी आल्यापासून ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीच्या दोन सभा झाल्या. कमिटीनें कॉंग्रेसकडे पैशाकरितां लिहिलें आहे. एक हजार पौंड पाठविले असा जबाब आला. ते नेव्हिल यांजकडे आले. पण आमच्याशीं सहकारिता करून काम करण्याचा त्यांचा विचार दिसत नाहीं. स्टेट सेक्रेटरीकडे ते परभारेच बोलणें करणार असा रंग दिसतो. त्यांच्या सूचना नेमस्तांनाहि नेमस्त वाटतील अशा आहेत. तरी कॉंग्रेसच्या नांवानें बोलण्याचा नेव्हिल यांचा अधिकार यापुढें चालूं देऊं नये. लिबरलपक्षाच्या कांहीं सभासदांना भेटत आहें. तसेंच मजूरपक्षाचे दोन्ही उपपक्ष एकदिलानें या कामीं वागतील अशी मी खटपट करीत आहें. बेझंटबाईच्या युनाइटेड इंडिया पत्रानें मजवर टीका करूनच माझें स्वागत केलें आहे !

(२२) जी. पी. ब्लिझर्ड यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १३ मे १९२०

काल ब्रिटिश कमिटीच्या सांगण्यावरून तुमच्याकडे मीं तार केलीच आहे. पटेल यांनींहि खालील अर्थाची तार केली आहे. ‘ पंजाबासंबंधीं येथें जी काय चळवळ करावयाची ती सर्व कॉंग्रेस कमिटीमार्फतच झाली पाहिजे. त्याबद्दल येथें विशेष आग्रह आहे. नाहीं तर कदाचित् कमिटीहि मोडण्याचा संभव. नेव्हिल यांना तार करून सर्व रिपोर्ट व फंडाचे पैसे ब्रिटिश कमिटीकडे देण्याला सांगा. ते स्वतंत्र रीतीनें सरकारशीं बोलणें चालणें करतात तें थांबलें पाहिजे. कारण कॉंग्रेसच्या धोरणाशीं तें विसंगत आहे. सर्व चळवळ पार्लमेंटमध्यें किंवा बाहेर करण्याची ती ब्रिटिश कमिटीच्या हातींच राहिली पाहिजे. तरी याकडे ताबडतोब लक्ष द्यावें.

(२३) ब्लिझर्ड यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १४ मे १९२०

पूर्वीचें पत्र लिहिल्यानंतर नेव्हिल यांनीं आमच्याकडे पंजाबसंबंधीं फंड व कॉंग्रेस कमिटीच्या रिपोर्टाच्या एक हजार प्रती देण्याचें कबूल केलें आहे. हंटर कमिटीचा रिपोर्ट, कॉंग्रेस कमिटीचा रिपोर्ट आणि येथील ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीचा रिपोर्ट या सर्वांचा थोडक्यांत सारांश काढून पार्लमेंटचे सभासद, वर्तमानपत्रकर्ते व राजकीय संस्था यांच्याकडे पाठविण्याचा आमचा विचार आहे.

(२४) डॉ. हर्डीकर यांचें गोखल्यांना पत्र

न्यूयॉर्क १८ मे १९२०

पैसे तारेनें पाठविल्यास बरें होईल. आमच्या संस्थेचें नांव बदलणें अत्यंत आवश्यक झालें आहे. याबद्दल मीं पुण्यास व लालाजींना लिहिलें होतें. सध्यां या ठिकाणीं इंग्रजांच्या विरुद्ध बरीच खळबळ झाली असून उलट त्यांनींहि आपलें काम जोरानें सुरू केलें आहे. आमची संस्था तूर्त तिच्या नांवामुळें कात्रींत सांपडली आहे. विचार करीत आहों. शक्य असेल तर नांव बदलूं. कॉंग्रेसच्या व पुण्याच्या संस्थेला कोणत्याहि तऱ्हेनें बाध येणार नाहीं अशी खबरदारी घेऊं.

(२५) फजलूल हक्क यांचें टिळकांना पत्र

कलकत्ता १९ मे १९२०

आपला देशी व्यापार बंदराबंदरानें चालविण्याकरितां देशी व्यापारी गलबतें जरूर आहेत ही गोष्ट आपण जाणतांच. अशीं जहाजें नसल्यामुळें देशाचें फार नुकसान होत आहे. युरोपियन कंपन्यांवर अवलंबून रहावें लागल्यानें फार तोटा व गैरसोय होते; ही स्थिति पालटण्याकरतां कांहीं प्रयत्न करण्याचा आमचा प्रयत्न आहे. 'इंडो बर्मा स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनी' या नांवाची एक कंपनी आम्ही काढीत आहों. तिचें भांडवल पांच कोटी रुपये योजिलें आहे. लाला हरकिसनलाल व व्योमकेश चक्रवर्ती यांनीं डायरेक्टर होण्याचें कबूल केलें आहे. चितेगांग येथील अबदुल रहमान यांची दर्यावर्दी पेढी विकत घेण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे व ती थोड्या किंमतीला मिळणार आहे. एखादा जाणता युरोपियनहि नोकरीला ठेवूं. तरी आपण या कामांत आम्हांला सहाय करावें व आपली सहानुभूति असावी.

(२६) विठ्ठलभाई पटेल यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १९ मे १९२०

पूर्वी पत्र लिहिल्यानंतर ब्रिटिश कमिटीची सर्वसाधारण सभा पार्लमेंटच्या सभागृहांत भरली होती. तिनें एक स्पेशल कमिटी पंजाबच्या कामासंबंधानें नेमण्याचें ठरविलें आहे. मि. नेव्हिल यांची योजना या कामावर करण्याचा विचार आहे. जूनमध्यें लंडन शहरीं या प्रकरणीं एक मोठी सभा भरवूं म्हणतों. सेंट निहाल सिंग यांना आमच्याशीं सहकारिता करण्याची विनंति केली, पण ते पक्कें असें कांहींच बोलत नाहींत. त्यांचा विचार काय आहे न कळे. पार्लमें-

टच्या सभासदांची मधून मधून गांठ घेत असतों. परंतु जॉइंट कमिटीची सभा पुनः होईपर्यंत रिफॉर्म ॲक्टाखालील नियमांची चर्चा होऊं शकत नाहीं. तथापि या नियमांच्या मसुद्यांची चर्चा खुद्द स्टेट सेक्रेटरीशीं करण्याचा माझा विचार आहे व त्याकरितां त्यांना मीं लिहिलें आहे. तुर्कस्तानचा प्रश्न निकालांत निघाला. असहकारितेच्या चळवळीला कोणतें स्वरूप येतें याकडे इकडील लोकांचें लक्ष लागलें आहे. सर्व हिंदुस्थानभर खिलाफतीच्या चळवळीबरोबर असहकारितेची चळवळ सुरू करण्याचें ठरलें, तर तींत पूर्ण जबाबदारीचें स्वराज्य एकदम देण्याची मागणी घालतां येणार नाहीं का ? जर तशी मागणी घालतां येण्यासारखी असेल तर कितीहि स्वार्थत्याग पडला तरी ती चळवळ करावी असें मला वाटतें.

(२७) सकलातवाला यांचें टिळकांना पत्र

ट्विकनहॅन २० मे १९२०

वाइटाबरोबर कांहीं चांगलेंहि वारा वाहून नेतो. तसें बेझंटबाईनीं जो हल्लीं द्वाडपणा चालविला आहे त्या हकीगतीबरोबरच तुमच्याकडून जीं पत्रें व पुस्तकें आलीं तीं वाचून फार समाधान वाटलें. येथल्या लोकांपुढें ही गोष्ट मांडतों. पण खरें सांगावयाचें तर त्या मॉंटेग्यूसुधारणा, ती पार्लमेंटरी कमिटी आणि तो बेझंटबाईचा वाद याकडे इकडे कोणीच लक्ष देत नाहीं. पांच वर्षांपूर्वी या 'चेटकी' बाईपासून मी दूर राहिलों तर लंडन येथील माझ्या हिंदी स्नेह्यांनीं माझ्यावर कोण गहजब केला. असलीं माणसें म्हणजे दुधारी शस्त्रेंच होत. त्यांचा उपयोग करून घ्यावा असा मोह होतो खरा. पण ती चूक आहे. आपण हिंदी लोकांनीं एकंदर जगांतील चळवळीच्या दृष्टीनें स्वराज्याच्या लढ्यांत लढलें पाहिजे. येथील लोकशाही मताचे लोक पार्लमेंट सभाच 'अप्रातिनिधिक' म्हणून नाराज. तर तिकडे तुम्ही नव्या कौन्सिलांना पार्लमेंटच्या जोडीस नेऊं पाहतां ! आपल्या इकडील हिंदी पंचायतींना थोडा नवा संस्कार देऊन सोव्हिएट पद्धतीवर नेऊन काम केलें पाहिजे. तिकडे हिंदुस्थानांत तुम्ही 'इंटर नॅशनल कम्युनिस्ट लेबर पक्ष' कां स्थापन करीत नाहीं ? तेथें असा पक्ष स्थापा व मला त्याचा प्रतिनिधि निवडा. म्हणजे तुमचा प्रतिनिधि म्हणून मी येथें लंडनमध्यें काम करीन.

(२८) शौकतअल्ली यांचें टिळकांना पत्र

मुंबई २६ मे १९२०

ता. १ जून रोजीं अलाहाबाद येथें परिषद् भरणार आहे. तरी आपण तेथें यावें. आम्हीं शंभर प्रमुख लोकांना निमंत्रणें पाठविलीं आहेत. नेमस्त पुढाऱ्यांनाहि बोलाविलें आहे. हेतु हा कीं, कोणाचीहि पुढें तक्रार राहूं नये. कांहीं मौलवींनाहि बोलाविलें आहे. गेल्या २३ तारखेला पुण्यास मोठी सभा भरली होती असें कळलें. मला वेळीं कळतें तर मीहि आलों असतों. कारण माझ्या राजकारणांतील गुरूंना मला अभिवादन करितां आलें असतें. महमद्अल्ली हा फ्रान्समध्यें हल्लीं आहे. तो लिहितो कीं, 'इंग्रज आमचे हितविरोधी आहेत. आणि फ्रान्स व इटली यांचीच कांहीं झाली तर मदत होईल. सर्वांनीं एकदिलानें प्रयत्न केल्यास कांहीं फल हातीं लागेल.'

(२९) व्ही. जे. पटेल यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ३ जून १९२०

या आठवड्यांत अंडर सेक्रेटरीकडून एक पत्र आलें. त्यावरून सुधारणांच्या कायद्याखालीं होणाऱ्या नियमाविषयीं सूचना व सुधारणा थोडथोड्या लिहून पाठवीत आहें. थोड्याच दिवसांनीं मी समक्ष कमिटीपुढें हजर होईन. नियमांची चर्चा करण्याकरितां लॉर्ड सिंह यांनीं मला बोलाविलें आहे. सर शंकरन् नायर यांचा फार उपयोग झाला. स्पूर व वेजवुड यांना मी माहिती देत आहें. हंटर कमिटीच्या रिपोर्टाचा सारांश काढून मी त्यांना देतों. या वेळीं इकडे पांच सहा पुढारी असते तर हवे होते. पण मी एकटाच आहें. इकडील वर्तमानपत्रांतून कांहीं उतारे पाठवीत आहें. बेझंटबाईंनीं पंजाब प्रकरणीं प्रधानमंडळाचें समर्थन चालविलें आहे असें समजतें. नियमांचें काम कमिटीपुढें ऑगस्ट सप्टेंबरपर्यंत चालेल. तुम्ही गुजराथेंत जाणार होतां त्याचें काय झालें. कदाचित् कौन्सिल ऑफ स्टेटकरितां उमेद्वार म्हणून उभे राहण्याचा माझा विचार आहे तरी उमेद्वार म्हणून माझें नांव प्रसिद्ध करा व मजकरितां थोडी खटपट करा.

(३०) लजपतराय यांचें टिळकांना पत्र

लाहोर १० जून १९२०

हर्डीकरांचीं पत्रें पैशासंबंधानें आलीं. तूर्त त्यांना एक हजार डॉलर पाठवावे. मात्र ते जपून खर्च करण्याला लिहावें. न्यूयॉर्क येथील ऑफिससंबंधानें केळकर यांना सविस्तर पत्र लिहिलें आहे तें ते तुम्हांला दाखवितीलच.

(३१) पिसुर्लेकर यांचें टिळकांना पत्र

गोवा ११ जून १९२०

प्राचीन काळीं अमेरिकेंत हिंदु व बौद्ध लोकांच्या वसाहती झाल्या होत्या असें अनेक पाश्चात्य ग्रंथकारांच्या आधारानें मीं एका पोर्तुगीज निबंधांत दाखविलें होतें. तें मत कांहीं युरोपियन पंडितांना मान्य झाल्याचें दिसतें. तरी सोबत पाठविलेल्या निबंधाचें फ्रेंच भाषांतर पाहून आपला अभिप्राय कळवावा. आपल्या ग्रंथाची माहिती पोर्तुगीज वाचकांस देण्याविषयीं मी यथाशक्ति प्रयत्न करीत आहें व लिहिण्यास आनंद वाटतो कीं, आपल्या आर्टिक होम इन दि वेदाज या ग्रंथांतील मतें कित्येक पोर्तुगीज लोकांना मान्य झालीं आहेत.

(३२) मुंजे यांचें टिळकांना पत्र

नागपूर १६ जून १९२०

अस्पृश्य वर्गाची परिषद् नागपुरास कोल्हापूरचे महाराज यांचे अध्यक्षतेखालीं भरावयाची आहे. राष्ट्रीयपक्षांतील माझ्या एका स्नेह्यानेंच ही परिषद् नागपुरास बोलाविली आहे. त्याचें मला आलेलें पत्र आपणांस अवलोकनार्थ पाठवीत आहें. त्यांतील सूचना स्वतः मला सर्वसाधारणरीत्या संमत आहेत. पण आपल्या हिंदुधर्मशास्त्राचा त्याला आधार असलेला बरा. स्थानिक किरकोळ वादांतून तुम्ही आपलें अंग काढून समाजसुधारणेच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें असें हिंदुधर्मशास्त्रावर पुस्तक लिहावें. ही मीं सूचना आपणांस कितीदां केली आहे ? गीतारहस्याप्रमाणेंच हा ग्रंथ लिहिल्यानें या राष्ट्रावर तुमचे अगणित उपकार होणार आहेत. मी एक वेडगळ ध्येयाभ्यासी (faddist) आहें असें वाटल्यास म्हणा पण मंडालेहून तुम्ही आल्यापासून मी आपल्या पाठीमागें या बाबतींत एकसारखा लागलों आहें याचें कारण आपणांशिवाय या बाबतींत मला दुसरा कोणीहि अधिकारी पुरुष दिसत नाहीं. हें सुचवितांना मर्यादेचें अतिक्रमण झालें असल्यास क्षमा करावी.

(३३) मिस नॉर्मेंटन बाईचें टिळकांना पत्र

लंडन १७ जून १९२०

यासोबत एक हस्तपत्रक पाठवीत आहें. तें तुम्हांला पसंत पडेल असें मला वाटतें. इंग्रज स्त्रियांची एक मोठी सभा मी भरवीत आहें व हिंदुस्थानांतील स्त्रियांची वागवणूक व त्यांचे हक्क हे विषय सभेपुढें आणणार आहें. आमच्या वक्त्यांपैकीं एक जण बिशपच्या दर्जाचा आहे. लेडी कोर्टने याहि येणार आहेत. तुम्ही शिष्टमंडळाचे लोक पुन: परत येणार नाहीं कां ? याल तर संधि बरी आहे. वक्त्यामध्यें हिंदी लोक नाहींत याची मोठी उणीव वाटते. तुम्ही गेल्यापासून आम्हांला चुकल्या चुकल्यासारखें वाटतें व तुमच्याबद्दल इकडे लोक विचारतात. ' इंडिया ' पत्राचें हल्लींचें धोरण तुम्हांला कसें काय आवडतें ? कमांडर केनवर्दी म्हणत होते कीं, हल्लीं पार्लमेंटच्या सभासदांना इंडिया पत्राचा बराच उपयोग होतो. तुम्ही आपल्या सहीचा एखादा लेखक 'इंडिया' ला पाठविणार नाहीं कां ?

(३४) स्वामी श्रद्धानंद यांचें टिळकांना पत्र

कांगडी गुरुकुल १ जुलै १९२०

वेदिक मासिक व गुरुकुल समाचार याचा स्वतंत्र अंक आम्ही लवकरच काढणार आहोंत. अनेक लोकांचे लेख मागविले आहेत. पण तुमच्या लेखानें या अंकाला विशेष शोभा येणार आहे. स्वामी दयानंद यांच्यासंबंधानें त्यांच्या कोणत्याहि कार्याला उद्देशून आपल्याला जें मन मोकळेपणानें लिहावेंसें वाटेल तें लिहा.

(३५)विठ्ठलभाई पटेल यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ७ जुलै १९२०

लीड्स व ब्रॅडफोर्ड येथें जाऊन आलों. पंजाब प्रकरणीं व्याख्यानें दिलीं. स्वयंनिर्णयानुसार हिंदुस्थानाला स्वराज्य मिळावें असा ठराव मंजूर करून घेतला. ३ ऑगस्टच्या सुमाराला येथून निघतों. मीं येथून लवकर निघावें असें मला अनेक स्नेहीमंडळींकडून लिहून आलें आहे. पार्लमेंटरी पार्टीनें असहकारितेसंबंधानें जो ठराव केला त्याविषयीं बरीच चर्चा झाली. स्पूर व वेजवुड यांना त्यासंबंधानें कांहींच माहिती नाहीं. ते म्हणतात आम्ही हिंदी

गृहस्थ असतों तर या चळवळीला जाऊन मिळालों असतों. पण आतांच तुम्ही असें करा असा सल्ला आम्हांला या क्षणीं देतां येत नाहीं. बेझंटबाईनीं लॅन्सबरी व स्कर यांच्या हातून तो ठराव करवून घेतला. क्लाइन्स यांचें म्हणणें असें कीं, ही चळवळ हिंदुस्थानांत झाल्यानें आमचे हात खंबीर रहाणार नाहींत. पण कोणी उलटहि म्हणतात. ब्रिटिश कमिटीचें काम चालावें तसें चालत नाहीं. मी समक्ष सर्व हकीकत सांगेन. बमनजीसाहेब भेटले. ते अलवारचे महाराज वगैरे लोक अशी खटपट करीत आहेत कीं, चेम्सफर्ड यांचे जागीं मॉंटेग्यू यांची नेमणूक व्हावी. पण त्यांना तें माहीत नाहीं कीं चेल्म्सफर्ड यांना परत बोलावलें तर मॉंटेग्यू यांना राजीनामा द्यावा लागेल.

(३६) हिल्डा हौसिन यांचें टिळकांना पत्र

लंडन ८ जुलै १९२०

येथें अनेक ठिकाणीं सभांची व्यवस्था मीं केली आहे. असहकारितेच्या चळवळिवर मी व्याख्यानांत अजून कशाच प्रकारचा अभिप्राय देत नाहीं. कारण अजून त्या गोष्टीचा निर्णय राष्ट्रीय सभेकडून लागावयाचा आहे. पण तूर्त डायर, ओड्वायर, चेम्सफर्ड यांच्या निषेधाचे ठराव मात्र मी करवितें आहें. व्याख्यानांचा सारांश मी पाठवून देईन. राष्ट्रसंघाची शाखा ज्या देशांत आहे तेथें राष्ट्रीय सभेतर्फे मतप्रसाराचें काम करण्यासंबंधानें गेल्या राष्ट्रीय सभेंत ठराव पसार झाला आहे. येथील एक ग्रंथप्रकाशक प्रारंभीं ३००० पौंड घालून चहूंकडे पुस्तकें हस्तपत्रकें छापून मतप्रसाराचें काम करीन म्हणतो तरी त्याचे हे ३००० पौंड आपणांस कर्ज म्हणून रहातील व ते आपणास द्यावे लागतील. वर्तमानपत्रें काढल्यास त्यांचें धोरण तुम्हीं, खापर्डे व मीं वगैरे लोकांनीं ठरवावें असें म्हणतें तरी या कामांत पडावें कीं नाहीं तें कळवावें.

(३७) पटेल यांचें टिळकांना पत्र

लंडन १४ जुलै १९२०

मी ता. ७ ऑगस्टला 'कैसरहिंद' बोटीनें निघतों. आपल्या पत्राची वाट पहात होतों पण शेवटीं आगबोटीची तारीख निश्चित केली. स्पेशल कॉंग्रेसच्या आधीं तिकडे येण्याची फार इच्छा आहे. जॉइंट कमिटीनें मतदारीसंबंधाचे नियम केले ते फारसे उदारपणाचे नाहींत. त्यांना कांहीं उपसूचना

देण्याची व्यवस्था मी करवितों. गेल्या आठवड्यांत नॉटिंगहॅम व डर्बी येथें मीं जाऊन दोन व्याख्यानें दिलीं. मिसेस नायडू व मँटेग्यू यांच्या दरम्यान झालेला पत्रव्यवहार पाहण्यास पाठविला आहे. लष्करी कायदा सुरू असतां पंजाबांत स्त्रियांना किती वाईट वागविण्यांत आलें याची माहिती स्टेट सेक्रेटरीला नाहीं असा बाहाणा आहे व चौकशी करण्याकरितां आतां हुकूम देत आहेत ! पण चौकशी-साक्षीदार लोकांना धाकदपटशा दाखवून व तंबी देऊन पुराव्याची गळचेपी होईल असें वाटतें.

ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीची स्थिति समाधानकारक नाहीं. कमिटीचे सेक्रेटरी व 'इंडिया' पत्राच्या संपादक बाई यांचीं भांडणें सुरू आहेत. पार्लमेंटचे कांहीं सभासद कमिटीवर घेतले आहेत. पण त्यांतले कोणी अद्यापि कमिटीच्या सभेला आले नाहींत. ते म्हणतात कीं, डॉ. क्लार्क यांचेपेक्षां अधिक कोणी तरी चलाख मनुष्य चेअरमन असावा. कांहीं सभासद सेक्रेटरीच्या बाजूचे व कांहीं संपादकांच्या बाजूचे आहेत. कमिटी मुख्यतः हॉर्निमन व मिस नॉर्मटन यांच्या हातीं आहे. स्पूर यांना कमिटीचे चेअरमन करावें असें कांहीं लोक सुचवितात. स्वतः डॉ. क्लार्क यांचें म्हणणें लॉर्ड क्लुईड (हरबर्ट रॉबर्टस्) हे चेअरमन होतील तर बरें. त्यावर मी म्हणालों कीं, आतां लिबरल-पक्षाची संगत पुरे झाली. मजूरपक्षांतील एखादा पुढारी पहा. सर शंकरन् नायर यांचें मत स्पूर यांना चेअरमन करावें असें आहे. ××× तात्पर्य येथें एकदोन हिंदी गृहस्थ काँग्रेसतर्फे कायमचे राहतील अशी व्यवस्था होणें जरूर आहे.

हंटर कमिटीवरील वरिष्ठ सभेंतील वादविवाद येत्या सोमवारीं होणार आहे. हाऊस ऑफ कॉमन्समधील वाद आपण वाचलाच असेल. हिंदी लोकांच्या संमतीनें आणि त्यांचा स्नेह संपादून राज्य चालविलें पाहिजे असें मत मँटेग्यू-साहेबांनीं व्यक्त केलें. पार्लमेंटमध्यें सात तास वादविवाद चालू होता. आणि हिंदुस्थान हें कोणत्या उपायांनीं ताब्यांत ठेवावें याचाच तो मुख्यतः वाद होता.

(३८) हिल्डा हाऊसीन बाईचें टिळकांना पत्र

लंडन २० जुलै १९२०

आम्ही नॉरफोल्क काउंटींत दौऱ्यावर गेलों होतों ते नुकतेच परत आलों. अनेक सभांना पांचशेंपासून चार हजारांपर्यंतहि गर्दी असे. चेम्सफर्ड, ओड्वायर,

डायर यांची जाहीर चौकशी करावी व पंजाबच्या अत्याचारासंबंधीं जे गुन्हे त्यांच्यावर लागूं होतील त्याबद्दल त्यांना शिक्षा द्यावी. तसेंच हिंदुस्थानाला स्वराज्य द्यावें, अशा अर्थाचे ठराव प्रत्येक सभेंतून पास झाले. पूर्वीचे अंडर सेक्रेटरी चार्लस् रॉबर्टस् व त्यांचेविरुद्ध मजूर पक्षाचे जॉर्ज एडवर्डस् हे निवडणुकीस उभे होते. एका सभेंत चार्लस् रॉबर्टस् यांनीं चेम्सफर्ड यांना हिंदुस्थानचा उपकारकर्ता असें म्हटलें तेव्हां 'रौलेट ॲक्टाचाच उपकार नव्हे का!' असें मीं मध्येंच विचारलें. तेव्हां ते निरुत्तर झाले. अँग्लोइंडियन लोक इकडे आपली शिकस्त करीत आहेत. मला कोणी विचारीत तेव्हां मी म्हणे कीं, 'मी कोणत्याच राजकीय पक्षाची नाहीं. पण मजूर पक्षांतली आहे. म्हणजे ज्या पक्षाला हिंदुस्थानाकरितां स्वातंत्र्य मागण्याचा हक्क आहे त्या पक्षांतली आहें असें वाटेल तर म्हणा.'

(३९) दप्तरी यांचें टिळकांना पत्र

नागपूर २२ जुलै १९२०

आपणाकडून मोघे व वाघोलीकर हे मदतीला आले त्याचे दुसऱ्या दिवसापासून कामास सुरवात केली आहे. सकाळीं पांच पासून नऊ दहा पर्यंत मी करणग्रंथ सांगतों व ते लिहून घेतात. त्यांच्याबरोबर आमचे येथील एक ज्योतिषी अग्निहोत्री हेहि एक प्रत करितात. अशा रीतीनें या ग्रंथाच्या तीन प्रती तयार होत आहेत. दुपारीं कोष्टकें करण्याचें काम चालू असतें. केतकरांच्या चंद्रमंदफल कोष्टकांत कोठें १·५ कलांची चूक दिसून आल्यामुळें व तें कोष्टक केतकरांनीं तिथी तिथीच्या अंतरानें केल्यामुळें चूक होत असेल म्हणून तें करणाकरणाच्या अंतरानें द्यावें असें इष्ट वाटल्यामुळें, तें कोष्टक पुनः करण्याची जरूरी दिसून आली. यामुळें त्याची सोपी रीती बसवून तें काम मोघे यांच्याकडे दिलें आहे. या कोष्टकाचे ३६०० अंक तयार करावयाचे आहेत. प्रो. नाईक यांची शीघ्रफलासंबंधीं सूचना होती त्यांचीहि एक सोपी रीत लॉगर्थमध्ये बसवून तें काम वाघोलीकर यांजकडे दिलें आहे. आजपर्यंत ग्रंथाचें मध्यमाधिकार चंद्रसूर्य स्पष्टीकरण पंचांगाधिकार त्रिप्रश्नाधिकार अंशतः झाले आहेत. हान्सेनचें अलमनॅक प्रमाण मानावें किंवा नॉटिकल प्रमाण मानावें हा मोठा प्रश्न आहे. मी हान्सेनच्या बाजूचा निर्णय करीन म्हणतों. तरी आपला

अभिप्राय कळवावा. हर्षल व नेपच्यून यांचेंहि गणित द्यावें काय? मला खालील पुस्तकें पाहिजेत.

1 Chamber's Mathematical Tables.

2 Lunar Theory.

3. Planatory Theory dealing specially with Jupiter and Saturn.

शेवटचीं दोन पुस्तकें केरोपंत छत्रे यांच्या ग्रंथसंग्रहांत असावींत. हीं सर्व मजकडे लौकर पाठवा.

(४०) प्रो. विनयकुमार सरकार यांचें टिळकांना पत्र

न्यूयॉर्क २८ जुलै १९२०

माझें असें मत आहे कीं कला व शास्त्रें यांमध्यें हिंदुस्थानची बरीच प्रगति झाली असल्याकारणानें तिकडील विद्वान् प्रोफेसर मंडळी इकडे यावी. तिकडील विद्यापीठें व परिषदा यांचा पुरस्कार घेऊन त्यांनीं इकडे यावें. इतर देशांचे प्रोफेसर अशाच हेतूनें इकडे येतात व व्याख्यानें देतात आणि सहानुभूति मिळवून जातात. किंबहुना इकडे कायमची प्रोफेसराची जागा हिंदुस्थाननें निर्माण करावी. आणि वर्षाच्या निम्या भागांत एका देशांत व निम्या भागांत दुसऱ्या देशांत हिंडून त्यांनीं व्याख्यानें द्यावींत. इकडील विद्वान् लोकांचें लक्ष देशी भाषांमध्यें असलेल्या वाङ्मयाकडे लावण्याचा मी प्रयत्न करीत आहें. इकडे १९१६ च्या अखेर मी आलों. त्यानंतर मीं निरनिराळीं पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं आणि मासिकांतून लेखहि लिहिले. असा एक प्रोफेसर नेमण्याला खर्च दरसाल दहा हजार रुपये व प्रवासखर्च १५०० रुपये येईल असें वाटतें. सुचलें तें आपणांस लिहिलें.

देण्याची व्यवस्था मी करवितों. गेल्या आठवड्यांत नॉटिंगहॅम व डर्बी येथें मीं जाऊन दोन व्याख्यानें दिलीं. मिसेस नायडू व मॉंटेग्यू यांच्या दरम्यान झालेला पत्रव्यवहार पाहण्यास पाठविला आहे. लष्करी कायदा सुरू असतां पंजाबांत स्त्रियांना किती वाईट वागविण्यांत आलें याची माहिती स्टेट सेक्रेटरीला नाहीं असा बाहाणा आहे व चौकशी करण्याकरितां आतां हुकूम देत आहेत ! पण चौकशी-साक्षीदार लोकांना धाकदपटशा दाखवून व तंबी देऊन पुराव्याची गळचेपी होईल असें वाटतें.

ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीची स्थिति समाधानकारक नाहीं. कमिटीचे सेक्रेटरी व ' इंडिया ' पत्राच्या संपादक बाई यांचीं भांडणें सुरू आहेत. पार्लमेंटचे कांहीं सभासद कमिटीवर घेतले आहेत. पण त्यांतले कोणी अद्यापि कमिटीच्या सभेला आले नाहींत. ते म्हणतात कीं, डॉ. क्लार्क यांचेपेक्षां अधिक कोणी तरी चलाख मनुष्य चेअरमन असावा. कांहीं सभासद सेक्रेटरीच्या बाजूचे व कांहीं संपादकांच्या बाजूचे आहेत. कमिटी मुख्यतः हॉर्निमन व मिस नॉर्मटन यांच्या हातीं आहे. स्पूर यांना कमिटीचे चेअरमन करावें असें कांहीं लोक सुचवितात. स्वतः डॉ. क्लार्क यांचें म्हणणें लॉर्ड क्लुईड (हरबर्ट रॉबर्टस्) हे चेअरमन होतील तर बरें. त्यावर मी म्हणालों कीं, आतां लिबरल-पक्षाची संगत पुरे झाली. मजूरपक्षांतील एखादा पुढारी पहा. सर शंकरन् नायर यांचें मत स्पूर यांना चेअरमन करावें असें आहे. ××× तात्पर्य येथें एकदोन हिंदी गृहस्थ कॉंग्रेसतर्फे कायमचे राहतील अशी व्यवस्था होणें जरूर आहे.

हंटर कमिटीवरील वरिष्ठ सभेंतील वादविवाद येत्या सोमवारीं होणार आहे. हाऊस ऑफ कॉमन्समधील वाद आपण वाचलाच असेल. हिंदी लोकांच्या संमतीनें आणि त्यांचा स्नेह संपादून राज्य चालविलें पाहिजे असें मत मॉंटेग्यू-साहेबांनीं व्यक्त केलें. पार्लमेंटमध्यें सात तास वादविवाद चालू होता. आणि हिंदुस्थान हें कोणत्या उपायांनीं ताब्यांत ठेवावें याचाच तो मुख्यतः वाद होता.

(३८) हिल्डा हाऊसीन बाईचें टिळकांना पत्र

लंडन २० जुलै १९२०

आम्ही नॉरफोल्क काउंटींत दौऱ्यावर गेलों होतों ते नुकतेच परत आलों. अनेक सभांना पांचशेंपासून चार हजारांपर्यंतहि गर्दी असे. चेम्सफर्ड, ओड्वायर,

डायर यांची जाहीर चौकशी करावी व पंजाबच्या अत्याचारासंबंधीं जे गुन्हे त्यांच्यावर लागू होतील त्याबद्दल त्यांना शिक्षा द्यावी. तसेंच हिंदुस्थानाला स्वराज्य द्यावें, अशा अर्थाचे ठराव प्रत्येक सभेंतून पास झाले. पूर्वीचे अंडर सेक्रेटरी चार्लस् रॉबर्टस् व त्यांचेविरुद्ध मजूर पक्षाचे जॉर्ज एडवर्डस् हे निवडणुकीस उभे होते. एका सभेंत चार्लस् रॉबर्टस् यांनीं चेम्सफर्ड यांना हिंदुस्थानचा उपकारकर्ता असें म्हटलें तेव्हां 'रौलेट ॲक्टाचाच उपकार नव्हे का ?' असें मीं मध्येंच विचारलें. तेव्हां ते निरुत्तर झाले. अँग्लोइंडियन लोक इकडे आपली शिकस्त करीत आहेत. मला कोणी विचारीत तेव्हां मी म्हणे कीं, 'मी कोणत्याच राजकीय पक्षाची नाहीं. पण मजूर पक्षांतली आहे. म्हणजे ज्या पक्षाला हिंदुस्थानाकरितां स्वातंत्र्य मागण्याचा हक्क आहे त्या पक्षांतली आहें असें वाटेल तर म्हणा.'

(३९) दप्तरी यांचें टिळकांना पत्र

नागपूर २२ जुलै १९२०

आपणाकडून मोघे व वाघोलीकर हे मदतीला आले त्याचे दुसऱ्या दिवसापासून कामास सुरवात केली आहे. सकाळीं पांच पासून नऊ दहा पर्यंत मी करणग्रंथ सांगतों व ते लिहून घेतात. त्यांच्याबरोबर आमचे येथील एक ज्योतिषी अग्निहोत्री हेहि एक प्रत करितात. अशा रीतीनें या ग्रंथाच्या तीन प्रती तयार होत आहेत. दुपारीं कोष्टकें करण्याचें काम चालू असतें. केतकरांच्या चंद्रमंदफल कोष्टकांत कोठें १·५ कलांची चूक दिसून आल्यामुळें व तें कोष्टक केतकरांनीं तिथी तिथीच्या अंतरानें केल्यामुळें चूक होत असेल म्हणून तें करणाकरणाच्या अंतरानें द्यावें असें इष्ट वाटल्यामुळें, तें कोष्टक पुनः करण्याची जरूरी दिसून आली. यामुळें त्याची सोपी रीती बसवून तें काम मोघे यांच्याकडे दिलें आहे. या कोष्टकाचे ३६०० अंक तयार करावयाचे आहेत. प्रो. नाईक यांची शीघ्रफलासंबंधीं सूचना होती त्यांचीहि एक सोपी रीत लॉगर्थमग्री बसवून तें काम वाघोलीकर यांजकडे दिलें आहे. आजपर्यंत ग्रंथाचें मध्यमाधिकार चंद्रसूर्य स्पष्टीकरण पंचांगाधिकार त्रिप्रश्नाधिकार अंशतः झाले आहेत. हान्सेनचें अलमनॅक प्रमाण मानावें किंवा नॉटिकल प्रमाण मानावें हा मोठा प्रश्न आहे. मी हान्सेनच्या बाजूचा निर्णय करीन म्हणतों. तरी आपला

अभिप्राय कळवावा. हर्षल व नेपच्यून यांचेंहि गणित द्यावें काय? मला खालील पुस्तकें पाहिजेत.

1 Chamber's Mathematical Tables.

2 Lunar Theory.

3. Planatory Theory dealing specially with Jupiter and Saturn.

शेवटचीं दोन पुस्तकें केरोपंत छत्रे यांच्या ग्रंथसंग्रहांत असावींत. हीं सर्व मजकडे लौकर पाठवा.

(४०) प्रो. विनयकुमार सरकार यांचें टिळकांना पत्र

न्यूयॉर्क २८ जुलै १९२०

माझें असें मत आहे कीं कला व शास्त्रें यांमध्यें हिंदुस्थानची बरीच प्रगति झाली असल्याकारणानें तिकडील विद्वान् प्रोफेसर मंडळी इकडे यावी. तिकडील विद्यापीठें व परिषदा यांचा पुरस्कार घेऊन त्यांनीं इकडे यावें. इतर देशांचे प्रोफेसर अशाच हेतूनें इकडे येतात व व्याख्यानें देतात आणि सहानुभूति मिळवून जातात. किंबहुना इकडे कायमची प्रोफेसराची जागा हिंदुस्थाननें निर्माण करावी. आणि वर्षाच्या निम्या भागांत एका देशांत व निम्या भागांत दुसऱ्या देशांत हिंडून त्यांनीं व्याख्यानें द्यावींत. इकडील विद्वान् लोकांचें लक्ष देशी भाषांमध्यें असलेल्या वाङ्मयाकडे लावण्याचा मी प्रयत्न करीत आहें. इकडे १९१६ च्या अखेर मी आलों. त्यानंतर मीं निरनिराळीं पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं आणि मासिकांतून लेखहि लिहिले. असा एक प्रोफेसर नेमण्याला खर्च दरसाल दहा हजार रुपये व प्रवासखर्च १५०० रुपये येईल असें वाटतें. सुचलें तें आपणांस लिहिलें.

